

तिलक-महाराष्ट्र-विद्यापीठ-शाखाभूत-

वैदिक-संशोधन-मण्डलेन

प्रकाशिता

॥ ऋग्वेदसंहिता ।

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

९-१० मण्डलात्मकः

चतुर्थो भागः

सोनटके इत्युपाह्वः श्रीपादसूनुः नारायणशर्मा
काशीकरोपाह्वः गणेशसूनुः चिन्तामणिशर्मा
इत्येताभ्यां संपादितः

शके १८६८

मूल्यं २५ रूप्यकाणि

*Printed by :—S. R. Sardesai, B.A., LL.B., Manager,
Navin Samartha Vidyalaya's Samartha Bharat Press,
POONA 2.*

All Rights Reserved

*Published by :—N. S. Sontakke, Secretary,
Vaidika Samśodhana Maṇḍala, Tilak Memorial,
POONA 2.*

Tilak Maharashtra Vidyapith

VAIDIKA SAMS'ODHANA MANDALA

(*Vedic Research Institute*)

POONA

RGVEDA-SAMHITĀ

WITH THE

COMMENTARY OF SĀYANĀCĀRYA

VOL. IV

Mandalas IX-X

Edited by

N. S. SONTAKKE, B.A. (Tilak)

AND

C. G. KASHIKAR, M.A. (Tilak)

1946

Price Rs. 25

N.4

THE EXECUTIVE COMMITTEE
OF THE
VAIDIKA SĀMS'ODHANA MAṆḌALA,
POONA

President

The Hon'ble Mr. M. S. Aney

Vice-President

Sardar M. V. Kibe, M.A.

Members

Mr. N. C. Kelkar, B.A., LL.B.

Mr. J. S. Karandikar, B.A., LL.B.

Prof. H. D. Velankar, M.A.

Prof. R. D. Vadekar, M.A.

Acarya V. P. Limaye, B.A. (Tilak)

Mr. Y. R. Date, B.A., LL.B.

Vidyanidhi Siddheshwarāstri Chitrav

Mr. V. V. Atitkar, B.A.

Secretary

Mr. N. S. Sontakke, B.A. (Tilak)

Assistant Secretary

Mr. C. G. Kashikar, M.A. (Tilak)

Treasurer

Mr. D. K. Sathe, B.A., B.Sc.

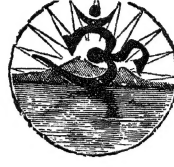
सादरं समर्पणम्

धर्मः स्वाचरितो निजस्तनुभृतां यः श्रेयसां भूयसां
हेतुं संजनयन् स एव भगवान् स्वर्गापवर्गप्रदः ।
तज्ज्ञानं हि भवत्यकृत्रिमवचोगुम्फेन साकत्यत-
स्तस्माद्रक्षणमस्य भूसुरवरैः कार्यं महायत्नतः ॥ १ ॥

कामं श्रीः सुखदेति पामरजनैर्यन्मन्यतेऽस्मिञ्जने
तन्मिथ्यैव हि सा क्षणैकसुखदा विद्युद्विलासोपमा ।
'सा हि श्रीरमृता सताम्' इति वचो यत्तौत्तिरीयश्रुति-
व्याहर्षास्तु तदेव तथ्यवचनं 'सा' नाम वेदत्रयी ॥ २ ॥

आर्हन्तीं श्रुतिवाङ्मयस्य महतीमेवं विधायान्तरे
पुण्येऽस्मिन्नगरे सुखं निवसता केनापि षट्कर्मणा ।
दत्तेन द्रविणेन भाष्यसहितो मुद्रापितः संहिता-
भागो भक्तिभरेण वेदपुरुषस्याङ्गत्रिद्वयेऽद्याप्यते ॥ ३ ॥

संपन्ना नहि सन्ति नेति जगति प्रत्यङ्मुखाः सत्कृतौ
दातारोऽपि न सन्ति नेति नितरां भूयोयशोलिप्सवः ।
दत्त्वा भूर्यपि वित्तमात्मयशसोऽनिच्छन् प्रसिद्धिं सदा
धन्योऽसौ सुकृती च कोऽपि जयताद् दातृत्वशाली पुमान् ॥ ४ ॥

अ॒हं द॑धामि द्रवि॑णं ह॒विष्म॑ते
सु॒प्रा॒व्ये ३ य॒ज॑मा॒नाय॑ सु॒न्व॑ते ॥

ऋ. सं. १०.१२५.२.

INTRODUCTION

We feel great pleasure in presenting this fourth and the last volume of Sāyaṇa's commentary on the Ṛgveda to the world of scholars. We also feel a sense of satisfaction at the completion of the enormous task undertaken by the Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala, although the fifth volume comprising various indices is yet to be prepared and published.

A General Review of the Work:—The Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala was founded in 1928 under the auspices of the Tilak Maharaṣṭra Vidyapith, Poona, with the aim of reviving and encouraging the study of Vedic literature. An edition of Sāyaṇa's commentary on the Ṛgveda was not then available in the market. Both the second edition of Max Müller and the Bombay edition were practically out of stock and it was considered that a critical edition of Sāyaṇa's commentary on the Ṛgveda based on unused old MSS. was the first thing to commence with. A scheme of the publication was immediately prepared and brought into operation. The first volume comprising Maṇḍala I was published in 1933, the second containing Maṇḍalas II to V was sent out in 1936, the third giving Maṇḍalas VI to VIII was published in 1941 and the present one containing Maṇḍalas IX–X is being published in 1946. Max Müller's *editio princeps* required 25 years for completion. His second edition was published within a short period of two years; so also the Bombay edition seems to have been published within a period of two or three years. The reason why our edition took a longer period for completion as compared with the two editions just mentioned, is that the duration required for the completion of our edition includes the periods both of editing and printing, while those editions were probably ready before they were actually sent to press. It should also be remembered that such huge literary projects have to be backed by adequate financial support for being brought to a successful completion within a specific period. The first edition of Max Müller was published under the patronage of the East India Company, and for the second edition the generous patronage of H. H. the Maharaja of Vijayanagaram had become available. For the editors of the Bombay edition the support of a sound publishing firm was probably sufficient in view of the manner in which they worked. For us, no support of any of these kinds was available. The circumstances which led to the foundation of our Maṇḍala were such that no Government patronage could be expected. We had to carry on our activities entirely on the sympathy of the general public.

There is no doubt much truth in what Prof. Macdonell says about the impropriety of editing texts in *fasciculi*. (Cf. Introduction to *Bṛhaddevatā* p. xxxiv). But it does not equally apply to such extensive texts as Sāyaṇa's commentary on the Ṛgveda, especially when critical editions of the same have already appeared. When we commenced editing the first volume, we were new entrants in the field. Each volume gave us more experience by which we were profited at the time of editing the next one. Had it

been possible to complete the editing of all the volumes before any one was sent to press, the classification would have obviously been more uniform. It will be, however, seen that even in the first volume all available variants have been recorded in the foot-notes, though no attempt could then be made in the matter of classification of MSS. Such attempt has, of course, been made in the second and third volumes.¹

The Critical Apparatus :—

ग

(1) [ग १] MS. No. 465 (Aṣṭakas VI-VII), No. 485 (Aṣṭaka VIII, Adhyāyas 1 to 4) and No. 518 (Aṣṭaka VIII, Adhyāyas 5 to 8) procured by Dr. T. R. Chintamani of Madras University. Palm leaf MS. in Grantha script. The last Aṣṭaka ends with the 36th Varga of the 8th Adhyāya. Some portion here and there is wanting in this Aṣṭaka.

(2) [ग २] Travancore University Library, Trivandrum. MS. R. No. 3652. Palm leaf MS. written in Grantha script. Contains the same portion as ग १ with the exception that in Aṣṭaka VII ग २ gives the commentary upto the 12th Varga of the 3rd Adhyāya only.

(3) [ग ३] Theosophical Society's Library, Adyar, Madras. MS. Gen. No. 257 V₂. Palm leaf MS. in Telugu script. Begins with Aṣṭaka VI, Adhyāya 7, Varga 24 and ends with the 25th Varga in the 7th Adhyāya of Aṣṭaka VII. The MS. is very old, worm-eaten and worn out and seems to be copied from some Grantha MS. The text is not so correct. Certain portions here and there are omitted.

The text of these three MSS. is identical. The MSS. carry the name ग when combined, while their individual names are denoted in the case of different readings. For the character of ग MSS., refer to introduction to Vol. III, pp. vi-viii.

(4) [ग 4] Tanjore Maharaja Sarfoji's Saraswati Mahal Library, Tanjore. MS. No. 650. Palm leaf MS. written in Telugu script. The MS. is very old and worm-eaten. Borders of certain pages are ruined. Contains Aṣṭaka VIII, Adhyāyas 1 to 5 and Vargas 1 and 2 of Adhyāya 6th. Certain portions are left uncopied for which space is reserved. The text agrees with ग in the 1st Adhyāya only, then it differs and joins the ऋ class. The MS. is admitted to the ग class simply for its South Indian script and Palm leaf substance. See page 4.

घ

(5) Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. MS. No. 4 Vis. I. Paper MS. written in Devanāgarī script² in Saṃvat 1785. Aṣṭakas III-VII. In Aṣṭaka VII it is identical with ऋ ५.

(6) Bombay branch Royal Asiatic Society. MS. No. 447 (ZZ a 21) Aṣṭakas V-VI.

1. With regard to the Notes to Vols. I-III it may be mentioned that the Notes to Vol. I included only the readings adopted by us, in Vol. II conjectural readings were mostly recorded along with the adopted readings and the Notes to Vol. III included all the different topics.

2. All MSS. mentioned henceforward are paper MSS. written in Devanāgarī script unless otherwise specified. Date of MS. is mentioned if recorded.

Prājña Pāṭhaśālā, Wai (Dist. Satara). Aṣṭakas I-II, V-VIII. See serial No. 23.

MS. from Mahabaleśvar Dattatreya Dikṣita, Gokarn (N. Canara), dated Śaka 1779. Aṣṭakas I-II, IV-VIII. The last Aṣṭaka ends with the 10th Varga of the 5th Adhyāya. See serial No. 21.

These four MSS. reveal exactly identical text in Aṣṭaka VI portion. Their peculiarity, as described in the introduction to Vol. III, is that grammatical portion and alternative explanations are omitted; in the introduction to hymns the Anukramaṇī quotation and the part prescribing Vinīyogas are also omitted; only the names of author, metre and deity are mentioned.

त

(7) [त १] T. M. S. S. M. Library, Tanjore. MS. No. 597 (Catalogue No. 1, 1928; Burnell's Cat. No. 2360 A). A complete MS. written at Benares in Saṃvat 1844. The chief MS. in त class.

(8) [त २] MS. from Mr. Lakshman Ganesh Athalye, Gwalior. Dated Śaka 1711. A complete MS. excepting the 2nd Adhyāya in Aṣṭaka I and the 3rd in Aṣṭaka VII.

(9) [त ३] Oriental Institute, Baroda. MS. No. 235 Aṣṭakas V-VIII. In Aṣṭaka VII it joins ऋ group and agrees with ऋ.

(10) [त ४] Bhārata Itihāsa Saṃśodhaka Maṇḍala, Poona. Kalamkar Collection MS. No. 1. Aṣṭakas IV-VIII written in Saṃvat 1643. Contains frequent marginal corrections in Aṣṭakas VII & VIII.

(11) [त ५] A complete MS. written in Saṃvat 1877 from the Archaeological Department, Jodhpur. The Bhārata Itihāsa Saṃśodhaka Maṇḍala MS. and the Jodhpur MS. were identical in Aṣṭakas IV to VI and were therefore, given a common designation त ४. In Aṣṭakas VII & VIII also the text of the B. I. S. M. MS. with certain corrections is identical with that of the Jodhpur MS. Certain other corrections in the B. I. S. M. MS. are, however, not found in the Jodhpur MS. This shows that the B. I. S. M. MS. was corrected twice in Aṣṭakas VII & VIII, that the Jodhpur MS. was copied from it in those Aṣṭakas directly or indirectly after the first correction was effected and that the second series of corrections took place afterwards. Therefore a separate designation त ५ is allotted to the Jodhpur MS., retaining the old त ४ for the old B. I. S. M. MS. For the sake of convenience, these separate designations have been used for the Aṣṭaka VI portion also, where in fact both the MSS. give identical text.

(12) [त ६] Bhandarkar O. R. Institute, Poona. MS. No. 4 of 1916-18. Aṣṭakas V-VIII written in Śaka 1740. MS. No. 5 of 1916-18 containing Aṣṭakas II to IV forms part of this MS. In Aṣṭakas IV & V this MS. had affinity with ऋ group. In Aṣṭakas VI to VIII it joins त class. In Adhyāyas 1 & 5 of Aṣṭaka VII and in Adhyāyas 1 & 2 of Aṣṭaka VIII it agrees with ऋ (६ and ७).

(13) [त ७] Government Sanskrit College, Benares. Rewa collection Bundle 44-5. A complete MS. written in Saṃvat 1903 (Śaka 1768).

(14) [त८] Bhandarkar O. R. Institute, Poona. MS. No. 17 of 1886-92. Aṣṭaka VIII dated Saṁvat 1813. Agrees with म in later portion.

म

(15) [म१] MS. From Krishnacharya Malgi of Bagalkot (Dist. Bijapur). Aṣṭakas III to VIII and some portion in Aṣṭaka II (from the 19th Varga in the 3rd Adhyāya to the 21st Varga in the 5th Adhyāya). Dated Saṁvat 1743. Contains marginal corrections. The chief MS. in म class.

(16) [म१(२)] Osmania University Library, Hyderabad. MS. No. P.L. 1056. This is an old palm leaf MS. written in Telugu script giving the commentary on Adhyāyas 1-3 and on some portion in Adhyāyas 4 & 7 in Aṣṭaka VII. This MS. is of special significance since it gives text agreeing with that of म class and is different from other MSS. written in South Indian scripts. Its text generally agrees with म१ and occasionally with म२. In the cases of important differences with म१ its readings have been recorded by the designation म१(२). That this MS. actually falls into म class is an important fact showing that South Indian MSS. are more or less independent branches of म class. The MS. ग३ which sometimes agrees with ग१, २ and sometimes with म, is a connecting link between म१(२) and ग१, २. Thus the various stages in the transmission of the text of म to ग can be shown thus :—(i) म, (ii) म१(२), (iii) ग३, (iv) ग१, २.

(17) [म२] Oriental Institute, Baroda. MS. No. 12205 Aṣṭaka VI dated Saṁvat 1877; No. 12206 Adhyāyas 1 and 2 of Aṣṭaka VII; No. 12207 Adhyāyas 3-8 of Aṣṭaka VII; No. 12208 Aṣṭaka VIII. These four MSS. form a whole and are of the same character. Aṣṭaka VIII has affinity with म८.

(18) [म३] Bhandarkar O. R. Institute, Poona. MSS. Nos. 226 Vis. II and 15 of 1886-92. Aṣṭaka VI.

(19) [म४] A MS. from Sardar M. V. Kibe of Indore. A complete MS. written in Saṁvat 1903. It gave the text of त class in Aṣṭakas I-IV. In the previous volumes it was called त. It generally agrees with म class in Aṣṭakas V-VIII, and hence admitted to that class. In the last portion of Aṣṭaka VI and the beginning of Aṣṭaka VII it agrees with त.

(20) [म५] The Anūpa Sanskrit Library, Bikaner. MS. No. 71. A complete MS.

(21) [म६] A MS. from Mahabaleśvar Dattatreya Dikṣita, Gokarn (N. Canara). Aṣṭakas I-II and IV-VIII. Aṣṭaka VIII ends with the 10th Varga in the 5th Adhyāya. Dated Śaka 1779. In Aṣṭaka IV it joined म class; in Aṣṭakas V & VI it agreed with त; in the last portion of Aṣṭaka VI (IX. 1 to IX. 43) it agrees with च. In Aṣṭaka VII it is identical with म७ from the beginning upto the 18th Varga of the 2nd Adhyāya (IX. 44. to IX. 67). Then it agrees with the MS. procured from Mr. Chidambar Dikṣita of Badli (Dist. Belgaum) which contains Aṣṭakas II, V and VII and was used for the previous volumes. It is dated Śaka 1596. In Aṣṭaka VII it begins with the 19th Varga of the 2nd Adhyāya (IX. 68). The Gokarn MS. is identical with the Badli MS. in Aṣṭaka VII which in its turn agrees with त२. In Aṣṭaka VIII the Gokarn MS. falls in म class.

(22) A MS. procured from Mr. Chidambar Dīkṣita, Badli (Dist. Belgaum). See above.

(23) [अ ७] A MS. from Prājña Pāṭhaśālā, Wai (Dist. Satara). Aṣṭakas I-II, V-VIII. Aṣṭakas V, VII and VIII belong to अ class; Aṣṭaka VI belongs to च.

(24) [अ ८] Theosophical Society's Library, Adyar, Madras. MS. No. 34 J 45 (Eastern section). New No. 41-A-45⁵. Aṣṭakas I, II, IV, V and VIII. Dated Saṃvat 1835. Agrees much with त.

All these MSS. except ग ३, ग ४ and त ८ were used for one or the other of the previous volumes. The new MSS. give portion pertaining to this volume only.

Additional MSS. :—Besides the MSS. described above, the following have also been examined or tested, though some of them do not concern this volume :—

(1) Osmania University Library, Hyderabad. MS. No. 30/1. Contains introductory portion and Vargas 1-19 of the 1st Adhyāya of Aṣṭaka I. The MS. was read and found to be agreeing with च and फ (See introduction to Vol. I).

(2) Osmania University Library, Hyderabad MS. 39/1 Aṣṭaka I, No. 101/1 Aṣṭaka II. The colophon of MS. No. 39/1 reads शके १७२५ विजयपुरा-भिधे ग्रामे (presumably Bijapur). Both these MSS. form part of one and the same MS. No. 39/1 gives identical text with the MS. स (Aṣṭaka I, Mr. Khadilkar's MS. See intro. Vol. I.) except a few scribal differences. No. 101/1 is exactly identical with the MS. म (the Badli. MS., Aṣṭaka II) after omissions and additions were made in the latter. Since Nos. 39/1 and 101/1 form part of one and the same MS., it can safely be presumed that No. 39/1 and स together present the text of Aṣṭaka I of the MS. म which is not available. Since स in Aṣṭaka I and म in Aṣṭaka II were collated¹ and

1. Adhyāyas 1 & 2 of Aṣṭaka I in स and Aṣṭaka II portion in म in Vol I were not collated, as they became available after the portion concerned was printed. Important readings from these portions in No. 39/1 and 101/1 are recorded below. Readings bearing the sign || before them were conjectural emendations of Max Müller, while they have actually been found in this MS.

Intro. p. 2, line 3, बह्व्यः for बहवः; p. 2, l. 26 अप्रणयनादि^१ for प्रणयनादि^२; RV. I. 84. 12 सश्विरे सेविरे ज्ञायन्त इत्यर्थः || The MS. gives सश्विरे सिषेविरे ज्ञायन्त इत्यर्थः; I. 122. 11 ज्ञप् for ज्ञः; I. 123. 8; 124. 8; 13 उक्करीत्या; I. 124. 11 दृष्ट्वा गतयोऽनुमीयन्ते for दृष्ट्वादयोऽनुमीयन्ते; I. 125. 7 प्राप्तं दुःखमेनस्तत्साधनं || I. 127. 1 बहु मन्यन्ते ||; I. 133. 6 व्युदस्यन्नुदपद्यत ||; I. 141. 3 श्वसिते ||; I. 144. 1 निसते चुम्बन्ति प्राप्ताः ||; I. 149. 2 एवं सर्वोत्पादकः श्रवोभिः ||; I. 152. 2 समर्थाः सन्तोऽपि ||; I. 157. 2 श्ररसाता etc. ||; I. 158. 4 दशतयो दशवारः ||; I. 162. 19 भवतः ||; I. 164. 1 संरब्धानीति ||; I. 164. 19 चक्रयुः कृतवन्तौ स्थ । तानि for चक्रयुः कृतवन्तौ तानि || supplied by conjecture; I. 164. 23 सवनान्तेऽपि ||; I. 164. 29 बालकस्योद्धानस्तनपाना^३ for बालकस्यादनस्तनपाना^४ ||; I. 164. 39 °भूताः संतः अपर^५ for °भूताः सांगापर^६ ||; I. 167. 1 इषः एषणीयाः ||; I. 170. 4 शिष्टमवशिष्टं ||; I. 174. 3 पालिता ||; I. 175. 2 भवेति for भवसि ||; I. 183. 3 यजमानदन्तहविषा तद्वान् for यजमानाय दन्तहविषा तद्वान्; in I. 185. 4 Max Müller suggests यद्वा before अतप्यमाने; यद्वा is actually found in this MS.; I. 191. 11 बालेत्यर्थः ||

used in Vols. I and II respectively, it was not thought necessary to collate No. 39/1 and 101/1.

(3) A MS. from Gwalior State Sanskrit Library. Contains the following portions :—

- Aṣṭaka V The last few Vargas in the 8th Adhyāya.
- „ VI Complete.
- „ VII Complete except the 6th Adhyāya.
- „ VIII Adhyāyas 1 to 4 and the 5th from Varga 21 to the end.

This MS. was used for Vol. III. As before, certain important readings were got compared. The MS. gives a conflated text. In Aṣṭakas VI and VII and in Adhyāyas 3 and 4 of Aṣṭaka VIII it is identical with त ५. Adhyāyas 1, 2 and 5 in Aṣṭaka VIII agree with त २. In a few important cases, it is independently mentioned. See notes to RV. X. 73. 7; 75. 4.

(4) A MS. from Pandit Balacārya M. Khuperkar Śāstri, Kolhapur. This MS. which was used for Vol. III is in two sizes. The small size contains portions from Aṣṭaka V as described in Vol. III; the large size contains Aṣṭaka VI (Adhyāyas 1 to 6) and VII (Adhyāyas 3 to 8) and VIII complete. The text in the small size MS. was identical with त ५; that in the large size MS. is identical with त २. From Adhyāya 4 in Aṣṭaka VIII the MS. agrees with त ३. This has been fully collated.

(5) A MS. from Mr. Hari Vasudev Hoshing Dīkṣita, Bhor (Dist. Poona). Aṣṭaka VII dated Saṁvat 1712. The MS. was fully collated and was found identical with त ५.

(6) Bhārata Itihāsa Saṁsodhaka Maṇḍala, Poona. Kṛṣṇaśāstri Rajawade collection, MS. No. 12. This is a modern MS giving in part the commentary on Maṇḍala IX (Hymns 1-67). It was fully read and found to be identical with त ३.

(7) Bhandarkar O. R. Institute, Poona. MS. No. 16 of 1886-92. Aṣṭaka VII. This has been fully collated and has been found to be identical with त ५.

(8) Punjab University Library, Lahore. MS. No. 2962, Aṣṭaka VI to VIII. The MS. could not be lent outside; arrangement was therefore made to get important readings compared with those in the MS. It was found that the text in Aṣṭakas VI and VII agrees with that in त ५ and the text in Aṣṭaka VIII agrees with that in त २.

(9) Royal Asiatic Society of Bengal, Calcutta. MS. No. G (142) 7872. This is a very old paper MS. written in Devanāgarī. It consists of 89 leaves giving stray portions in Aṣṭaka V (Adhyāyas 7 and 8, 16 leaves) VI (8 leaves) and VII (65 leaves). Each Aṣṭaka is written in different hands, although all are written in the *Pṛṣṭhamātrā* style. The text is rather incorrect. Leaves giving portions of Aṣṭakas VI and VII are pasted back to back and then used for writing, just resembling the manner of the Kashmir MS. of R̥gveda (see Preface to the Khilas p. 892). Some of the pages are, however, separated in course of time. In Aṣṭaka V it agrees with त ५ which in its turn is

related to the त group ; in Aṣṭaka VI it agrees much with भ २; in Aṣṭaka VII it is identical with त ३ which in that Aṣṭaka joins भ group.¹

Classification of MSS. :—The main critical apparatus can be divided into certain classes according to the Aṣṭaka division :—

Aṣṭaka VI—ग [=ग १, २, ३], घ, त [=त १, २, ३, ४, ५, ६, ७], भ [=भ १, २, ३, ४, ५].

Aṣṭaka VII—ग [=ग १, २, ३], त [=त १, २, ३, ४, ५, ६, ७], भ [=भ १, २, ३, ४, ५, ६, ७].

Aṣṭaka VIII—ग [=ग १, २, ४], त [=त १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८], भ [=भ १, २, ४, ५, ६, ७, ८].

As compared to the preceding volumes, it will be seen that the designations of certain MSS. have been changed in this volume. The main reason for this is an attempt to present the MSS. material in a more scientific manner. Attempts were made in the second as well as the third volume to set all the MSS. into 3 or 4 classes. The present volume shows an advancement in the same direction. Another reason for changing names of certain MSS. is that in certain portions their character has also changed. It was therefore thought proper to allot them different names depicting their true nature. We hope this method of classification will enable the reader to understand easily the value of variants. When the general designation of a class is mentioned, it is presumed that all MSS. in that class give the same reading, with the following exception : in Aṣṭaka VII त has 7 MSS. (त १ to त ७). Of these, त ३ joins भ class in that Aṣṭaka only. Therefore त in Aṣṭaka VII means all MSS. of त class excepting त ३. That त ३ joins भ will be evident from the variants of भ class recorded in the foot-notes. Similarly भ in Aṣṭakas VII and VIII means all MSS. of भ class except भ ३ which is restricted to Aṣṭaka VI only.

All MSS. have thus been divided into 4 classes : ग, घ, त, भ. The nature of these classes has been broadly described in the introduction to Vol. III. Of these four classes, significance mainly attaches to two : त and भ. ग and घ can more strictly be called branches of the भ class. The main feature of ग is that it gives plenty of different readings. When the ग MSS. give readings common with other classes, they agree with भ. The character of readings in ग in Aṣṭakas VII and VIII is the same as that described in Vol. III with regard to Aṣṭaka VI. As stated above, the chief reason for allotting them a separate class is their South Indian script on Palm leaf substance. The peculiarity of घ MSS. has already been shown. They retain only such portion of the commentary as is absolutely essential for the explanation of the verse and omit optional renderings and grammatical explanations. In the introduction to a hymn simply the names of authors, deity and metre are noted. The text has a tendency to agree with

1. Comparison of readings in the Alwar MS. of Ṛgvedabhāṣya as recorded by Peterson in his Selections from the Ṛgveda with our MSS. shows that the Alwar MS. agrees with त १ in Aṣṭakas II, III, IV, V. Attempts either to procure the MS. or to get it sufficiently compared could not succeed.

भ class. The habit of Sāyana to quote the *Pratika* is more conspicuous in this class. The peculiar nature of the MSS. (Serial No. 21 and 23) from Wai and Gokarn is an additional proof for the affinity of च to भ; they give the text of भ in Aṣṭaka V, then fall into च in Aṣṭaka VI and again in Aṣṭakas VII and VIII they become members of भ.

So, there remain only two classes, namely त and भ. Of these, the latter is the more important class. It reveals the least number of variants. The MSS. in त frequently differ from the text. A good number of their variants consists of omission of certain words, especially either the *Pratikas* or their explanations. Another equally important point to be noted in connection with the character of the MSS. in the two classes भ and त is that the text of भ can be said to represent the Deccan tradition, since many of its MSS. are copied in that region, and that of त to represent the Benares tradition, as is clear from the fact that most of the त MSS. are copied at Benares. We, therefore, have come to the conclusion that भ represents the *archtypus* of Sāyana to the greatest extent. It is in the fitness of things that भ representing the Deccan tradition should have the greatest affinity with the *archtypus* of Sāyana who himself flourished in the Deccan. It is also quite natural that the South Indian branch of MSS. (i.e. ग) should be related to the भ class of the Deccan which lies on its borders. As for च it is difficult to say anything peculiarly, since the च MSS. are modern, incomplete and partly giving text of another class. The Benares tradition of त is distinguished from भ in point of distance of region, as well as in point of variation from the original text. Being a well known centre of learning in ancient as well as mediæval India, a considerable number of copies of R̥gvedabhāṣya were made at Benares and spread over many parts of India.

Editorial Work :—The principle which we have generally followed in fixing Sāyana's text will now become clear. We have stuck to the text of भ as far as possible. Complete dependence on भ was, however, not possible in view of the peculiarities of other classes and also in view of the necessity to present a correct and more intelligible text. Certain readings from ग,¹ च and त have, therefore, been adopted. Still there remained a considerable

-
1. The following is a full list of readings adopted from ग:—RV. IX. 22. 4 भ्राम्यन्ति, 51. 3 व्याप्नुवन्ति प्राप्नुवन्ति, 67. 14 प्रथमं गच्छति ततः पश्चात्, 67. 27 अथ, 67. 30 न अस्मानपापान्, 73. 1 समशब्दयन् वा, 74. 3 अस्मद्वा, X. I. 3 अस्य इमं, 22. 13 सन्तिवति निर्देशविशेषणत्वात्, 29. 7 अस्तेन्द्रस्यार्थे, 40. 7 पराजीयमानं, 64. 10 शंसमानस्य स्तोतुः, 67. 12 ततः, 68. 2 स्वसामर्थ्येन, 70. 9 सहायो, 71. 10 सखिभूतेन, 73. 7 काञ्ची, 76. 2 वल्गति, 82. 7 असन्, 85. 3 अपशवो वा, 85. 24 यज्ञविनियोगपक्षे, 86. 8 एकः किशब्दः पूरणः, 87. 11 मारकव्यापारान्, 88. 2 चौषधीः, 92. 10 कर्ममार्गान् वा, 93. 8 यागं प्रति शीघ्रं, 95. 11 वदेल्लंटाद्यागमः, 95. 13 असादेशः, 105. ini. शिष्टाः सर्वाः, 108. 6 जसः सुः, 110. 8 आ एतुः, 110. 10 स्वाद्भुवन्तु, 115. 1 स्तनपातायापि, 117. 2 अतिथये, 123. 5 जरयितारं, 125. 5 यं कामये, 129. 7 ईश्वरमेव, 130. 1 य उक्तः सर्गात्मिका यज्ञस्तं यज्ञमिमे पितरः, 134. 4 अज्ञानि धनानि वा, 134. 5 विद्युत्, 135. 2 दोषानाविष्कुर्वन्, 146. 4 पश्चिमृगादिशब्दं, 149. 4 योद्धा, 172. 1 धनेन वा.

number of passages where none of the MSS. gave the correct text. In such cases conjectures made by Max Müller had to be adopted. In certain cases we have also adopted readings from the Bombay edition¹ as in the previous volumes. Certain readings from the Bombay edition have also been shown in the footnotes. Even this was not sufficient, and we ourselves have had to adopt a few readings by conjecture² as in the preceding volumes. All these different readings are recorded and discussed wherever necessary, along with other topics in the Sanskrit Notes as usual. Supplementary Notes to Vols. I-III are added at the end of these Notes. Max Müller's notes have generally been taken into consideration while preparing our Notes. Certain insignificant readings preferred to those in Max Müller strictly on the basis of MSS. support have been ignored in the Notes—e. g. बालेन for बालेन IX. 1. 6; सवेस्य द्रष्टा for सर्वद्रष्टा IX. 66. 20; युष्मदपेक्षितं for युष्मदभिमतं X. 48. 5; एषां for एतेषां X. 128. 6; बन्धात् for बन्धनात् X. 143. 1.

In Vols. I & II all available variants have been recorded; in Vols. III & IV certain insignificant variants have been ignored. Comparison of our Notes with the *Varietas lectionis* of Max Müller shows that Max Müller also did not record each and every variant reading.³ Care has however, been taken to record variants where Max Müller records them. We have recorded⁴ the variants in two places. In those cases where we have

1. The following is a full list of readings adopted from मुं:-RV. IX. 64. 11 देवकामः, 69. 3 सोमः, 69. 10 पवमानेन परिच्छेते, 86. 15 उत्कृष्टे, X. 13. 3 अनुरोहामि शकटे युवयोः स्थापनवहनानन्तरं, 26. 4 परिचर्याद्वारेण, 49. 9 अऊमयं, 53. 1. नि पत्सद्धि, 59. 2. अत्रापि न्विति, 61. 7 रोहितं भूतामृशो भूत्वा, 61. 8 गोनिरोधायागच्छन्तं, 85. 4 सोमोऽत्रत्यैः, 85. 30 स्याच्चिदिति, 90. 12 यद्योवूरु.

2. The following is a full list of readings adopted by conjecture:—RV. X. 2. 4 तदेतत्, 13. 3 पदिनृणि होतृत्वेन, 14. 9 प्रपूज्यमानदहनस्थानात्, 16. 9 शान्तिकर्मार्थ-मुपादत्तः, 26. 4 शरीरशस्त्रास्त्रबलादिभिः, 61. 1 यज्ञं पारं, 65. 7 वा देवाः, 67. 12 अस्त्रावयद्वा, 73. 7 लुप्तं, 82. 7 नात्यन्तं सन्.....योग्यत्वात्, 85. 3 वर्षनकामार्थ, 85. 5 मसी परिमाणे मस्यते परिमोयते, 86. 10 समितिः समनमिति, 89. 16 शोभना, 104. 9 वृत्रहत्यायां मेघहनने, 114. 4 समुद्भवणं, 123. 5 उपगम्य, 130. 1 एवमायाम्, 142. 2 प्रादुर्भवनं, 148. 3 सर्वदा.

3. A good many passages can be cited which are not supported by our MSS. and which are not referred to in Max Müller's *Varietas lectionis*. It is impossible to think that Max Müller's MSS. did not contain variants in those places.

4. In Vols. I and II as well as in foot-notes in Vol. III upto p. 336 the variants are recorded in conformity with grammatical rules regarding *Parasavarṇa* etc. The practice has since then been changed, the *Anusvāra* being used instead. The MSS. always use *Anusvāra* and not *Parasavarṇa*. Our practice of showing the *Pratīka* by a particular sign has necessitated the elimination of *Sandhi* to a great extent. Naturally while recording the variants the *Sandhi*-system in the MSS. has had to be discarded to that extent in view of the necessity to maintain the parallelism between the original text and the variant. We hope this practice has not done any particular harm to the proper representation of the MSS. material. The signs (i. e. figures) denoting variants have been the same throughout all the volumes. The original text and the variant bear the same figure. If a variant involves two or more words in the original text, both the beginning and the closing words in the original text bear the figure, thus specifying the extent of the variant. If any word inbetween has got any different reading, it is marked by an asterisk.

adopted different readings from Max Müller and also in those where readings are adopted by conjecture either by Max Müller or by us, the variants are recorded in the Notes. Variants of subordinate nature have been relegated to the foot-notes. In the case of readings in the Notes, MSS. supporting both the adopted text as well as the variants are mentioned. In the case of readings in the foot-notes, however, only the MSS. giving the variants are mentioned.

Comparison of our MSS. material with that of Max Müller:— Max Müller has divided his MSS. into three classes A, B and C. He held that none of these classes represented the *archtypus* of Sāyana, and that the text was mishandled before these classes were formed. There are a good many passages in the commentary where none of these classes preserves the original and correct text. He moreover held that the A class represents the Benares tradition, B class that of Bombay and Poonah (Poona) and the C class that of Calcutta. Now these A, B, C classes of Max Müller are not exactly parallel to our classes. Our ऋ coincides with Max Müller's ACa, ऋ agrees with part of B, and ॠ is parallel to part of B plus C. Max Müller's A is our ऋ and Max Müller rightly says that it comes from Benares. The chief MSS. of his B is B₁, Stevenson's MS., India Office Library, and that of C is his own MS. Ca which is dated Samvat 1624 (=A.D. 1568). This was the oldest of all the MSS. used by Max Müller. It contains frequent additions and alterations and according to Max Müller it was the original of all C MSS. and was collated with a MS. of A class. So in its original text it was counted by him with C, and in its corrections with A. He therefore called it Ca.² He may be right in depicting the character of this MS., but when he records the variants in Ca, one is at a loss to know whether the reading is original or corrected, and consequently whether it represents the A or C class. In fact readings in A and Ca agree in a great majority of cases as recorded in Max Müller's *Varietas lectionis*.³ The Ca MS. is exactly identical with our ऋ ॠ which was written at Benares in Samvat 1643 (=A.D. 1586). ऋ ॠ is apparently a MS. of ऋ class. This ऋ class agrees with A of Max Müller and ऋ ॠ is identical with Ca; therefore the similarity of Ca to A is established. Max Müller attaches first grade importance to A MSS. representing the Benares tradition and gives secondary significance to B and C, the so-called Bombay-Poona and Calcutta traditions respectively. But the conclusion has, as stated above, forced itself upon us that the ॠ class representing the Deccan tradition is the nearest approach to Sāyana's original work.

1. A few places bearing the identity of A with ऋ may be cited here:—RV. III. 2. 9; 3.2; V. 43. 9, 10; 50. ini.; VI. 62.1; VII. 55. ini.; 75. 5; 100. 6; VIII. 8. 12; 12. 32; 21. 18; 22. 10; IX. 65. 21; 107. 7; 108. 3; 114. 2.

2. See preface to the second volume of first edition, p. xxxiii Vol. I, 2nd edition.

3. Among the numerous places showing similarity of Ca to ऋ some are noted below:—RV. V. 43. 9; VI. 2. 5; VII. 2. ini.; 33.8; 98. 5; 99. 5; 100. 6; VIII. 1. 17; 30.; 6. 33; 8.12; 13. 20; 21. 18; 22. 10; IX. 107. 7; 108. 3; 114. 2 etc.

The Bm MS. of Max Müller presents Mudgala's abridgement of the commentary on Aṣṭakas I to III and Adhyāyas 5 to 8 of Aṣṭaka IV. According to Max Müller the MS. belongs to B class¹ in its later portions while in the first Maṇḍala, it is an insignificant representative of C class. This Bm MS. is equivalent to our ष which ends with Aṣṭaka VI. Max Müller's B class, of which Bm is a part, continues to the end of Aṣṭaka VIII and we find that in Aṣṭakas VII and VIII his B readings are equivalent to those in one or the other MS. of ऋ.² On the other hand, there are certain cases where readings of Max Müller's C agree with those of our ऋ.³ Max Müller had a number of C MSS. for the first Aṣṭaka, further on he had only two of them. He says that some C MSS. have later on turned into A class.⁴ Regarding the origin of the MSS. in C class he says that they at least in their earlier Aṣṭakas represent the Calcutta tradition and were specially copied for European scholars.⁵ We have not been able to collate all the MSS. connected with the so-called Calcutta tradition. Those which we could read or test, fell either in our त or ऋ, or partly in both, and thus did not necessitate the formation of a separate class. It is also to be noted that in Max Müller's opinion C MSS. represented the Calcutta tradition only in earlier Aṣṭakas. Thus our MSS. material does not allow us to form a special class representing the Calcutta tradition. We find only two traditions, namely the Deccan tradition and the Benares tradition represented by ऋ and त respectively. ग and ष cannot be called independent traditions, but branches of ऋ as already stated. The relation of our classes ऋ and त and also ष to Max Müller's A, B and C can be shown in the following way :—

$$\begin{aligned}\text{ऋ} &= \text{B} + \text{C} \\ \text{त} &= \text{A} + \text{Ca} \\ \text{ष} &= \text{B}\end{aligned}$$

The same can be shown in a reverse way :—

$$\begin{aligned}\text{A} &= \text{त} \\ \text{B} &= \text{ष} + \text{ऋ} \\ \text{C} &= \text{ऋ} + \text{त}.\end{aligned}$$

For the second edition of his *Ṛgvedabhāṣya* Max Müller consulted about two dozen MSS. out of which 16 were complete and 8 were fragmen-

1. Passages showing similarity of ष to B may be found, among others, at the following places :—II. 35. 5 ; 8 ; III. 3. 8 ; 9. 6 ; V. 46. 3 ; 49. 3 ; 86. 3 ; VI. 62. 1 ; 75. 18 ; VII. 2 ; VIII. 13. 4 ; 5 ; 15. 3 ; 19. 37 ; 21. 18 ; 23. 7 ; 34. 15 ; 60. 20 ; 90. 5 ; IX. 8. 5.

2. e.g. see RV. III. 9. 6, VI. 62. 1, VII. 55. ini., 75. 5, 98. 5, 99. 5, 100. 6, 104. 23, VIII. 6. 33, 8. 12, 13. 20, IX. 48. 3, 60. ini., 62. 21, 66. 3, 98. 12, 103. 3, 108. 2, 114. 4. Max Müller's B4 is identical with our ऋ ७.

3. A few places where Ca agrees with ऋ are shown below :—III. 30. 15, V. 43. 10, VI. 52. 1, 2, 67. 1, 75. 18, VII. 55. ini., 56. 9, 10, VIII. 20. 11, 14, 43. 3, 48. 3, 4, 60. 20, 61. 2, 69. 2.

It is to be noted that त ङ which is identical with Ca, also agrees with ग १, २ and ऋ in many cases in Aṣṭaka VIII.

4. Preface to the 2nd volume of first edition, p. xxxiv, Vol. I, 2nd edn.

5. Preface to the 1st vol. of 1st edition, p. xx, Vol. I, 2nd edn.

tary running to the length of three Aṣṭakas at the most. We, for our edition, either collated or tested over five dozen MSS., out of which only five were complete, four contained 7 Aṣṭakas, two gave 6 Aṣṭakas, 15 comprised a number of Aṣṭakas ranging from 3 to 5 and the rest gave a single Aṣṭaka.¹ So, certain facts become clear if we compare our MSS. material with that of Max Müller, namely (1) that our MSS. are quite different from those of Max Müller, (2) that we have used a larger number of MSS. than Max Müller, (3) that while Max Müller had a majority of complete MSS., we had a majority of incomplete MSS., and (4) that a good number of MSS. written in South Indian scripts (Grantha, Telugu and Malayalam) became available to us. Max Müller was able to procure only a fragmentary portion in Maṇḍala I written in Grantha and Tulu scripts. As for the age of MSS., there is no particular difference between those of Max Müller and ours, except the fact that the oldest available MS. of Sāyaṇa's commentary (dated Samvat 1452 = A.D. 1395, Aṣṭaka IV, Oriental Institute, Baroda, MS. No. 12211) was used by us.

Our Achievements :—It is obvious that in these circumstances a thorough comparison of MSS. used in these two editions is indeed impossible. A general comparison of the character of the various MSS. used in both the editions can, however, be made by giving a statistical table showing the analysis of variants in certain hymns as a specimen [See next page]. For this purpose we have picked up one hymn from each Maṇḍala addressed to a different deity. It is neither possible nor desirable to give an analysis of the variants in the whole of the R̥gvedabhāṣya.

This table may conveniently be taken to speak for the whole of the R̥gveda in general and therefore can give a clear idea of the relation of our MSS. material to that of Max Müller and also of our achievements. The comparison of columns 2 and 3 shows that we have been able to discover a larger number of variants than Max Müller even taking into account the probability that Max Müller might have ignored certain insignificant readings. We cannot deny the possibility of more MSS. of Sāyaṇabhāṣya exhibiting some more variants being discovered in future. In a vast country like India, several MSS. may still be lying in corners awaiting discovery and proper care, which may perhaps help in restoring the original text of Sāyaṇa. We, on our part, have tried our best to procure as many MSS. as could be available and have used them according to our judgement. It was quite natural that the variants recorded in our edition should tally with those in Max Müller at least to a certain extent. The number in column 4 denotes the common places of variants in both the editions. The number of readings conjectured by Max Müller is shown in column No. 5. This number, of course, forms part of the

1. The three MSS. from India Office Library London, mentioned in Vol. II were collated and referred to in the notes to Vols. I and II. They were, later, not used, since they were collated by Max Müller for his edition. These are excluded from the above calculation.

Statistical Table showing a Comparative Analysis of Variants.

HYMN	Variants recorded by Max Müller.	Variants recorded in the Poona edition.	Variants in places common to M, M, and Poona edition.	Readings conjectured by Max Müller.	M. M. conjectures found in our edition.	Readings preferred to those in Max Müller.	Readings preferred to those in M. M. and also found in the Bombay edition.
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
I 125	30	38	10	5	0	0	0
II 34	8	32	5	4	1	6	4
III 26	19	73	12	3	1	5	2
IV 2	11	47	7	6	2	7	2
V 44	29	32	7	0	0	5	2
VI 47	16	43	7	3	1	5	0
VII 100	3	12	2	3	2	4	1
VIII 91	24	37	24	12	4	2	1
IX 96	9	33	7	2	1	2	0
X 106	24	36	11	7	3	14	8
10	173	383	92	45	15	50	20

number in column No. 2. Column No. 6 is useful in finding out how many conjectural readings of Max Müller we could discover in at least some of our MSS. Column No. 7 denotes the number of readings preferred generally on the MSS. support to those in Max Müller. It shows an average of 5 readings per hymn. This number also forms part of that in column No. 3. Max Müller improved the text of his second edition after collating even a few more MSS. than those for the first edition. It was, therefore, no wonder if we, who were editing the text after the lapse of nearly half a century with altogether different MSS. material, could improve the text to such an extent with the aim of making the nearest possible approach to Sāyana's own work. The readings that we have adopted differently from Max Müller may be divided into three classes (i) *Pratīkas*, (2) Readings that are grammatically correct and (3) Readings which are useful for the better explanation of a verse. The last column shows the comparison of our MSS. with the Bombay edition as far as the adopted readings are concerned. The number in this column, of course, forms part of that in column No. 7.

It may be asked, to what extent does our bhāṣya text differ from that of Max Müller? It can at once be said that there is not and cannot be any material difference between the two. At the same time there is plenty that can be considered as improvement of the text. The improvements which we effected in the bhāṣya text are all recorded in the Notes, reference to which may fully bring out the value of this edition. Certain cases in the present volume may however be pointed out here :

Considerable changes have been effected in the commentary to the following verses: IX. 65. 4, 97. 26, 109. 22, 113. 10, X. 30. 8, 65. 1, 2. In RV. X. 16. 1 मयीभूतं for भस्मीभूतं. Three stages of burning are here denoted, of which this is the first. X. 22. 13 सन्तिवति निर्देशविशेषणत्वात् for सति निर्देशस्याविशेषणत्वात्. Max Müller's explanation is not satisfactory. In X. 27. 20 our text runs युक्तौ रथे नियुक्तौ सु सुष्ठु पूजितौ. Max Müller has युक्तौ सुष्ठु पूजितौ and suggests योजितौ for पूजितौ. In our text युक्तौ is explained by रथे नियुक्तौ, and सुष्ठु पूजितौ is the explanation of सु. Max Müller suggests सुष्ठु योजितौ as the explanation of युक्तौ which renders the word सुष्ठु and the causal योजितौ superfluous. X. 73. 7 सुव्रं गतो मार्गः काञ्चीं गतो मार्गः for शीघ्रं गतो मार्गः कात्या गतो मार्गः. Max Müller has in vain tried to defend his reading. The text adopted by us is a fine specimen of improvements made by us in the bhāṣya text. The famous places of सुव्र and काञ्ची are often mentioned in ancient Sanskrit literature by way of example. X. 82. 7 नाप्यत्यन्तं सन् काष्ठपाषाणादिरूपान्तरेण संबन्धुमयोग्यत्वात् for नाप्यन्तं सत् काष्ठपाषाणादिवत्संबोद्धुमयोग्यत्वात्. See Sanskrit note. X. 89. 14 यद्यथा हेत्या त्वं...रक्षो भिनदः अभिनः यद्यथा च शक्त्या. Max Müller has यद्यदा हेत्या त्वं...रक्षो भिनदः अभिनत् यद्यदा च शक्त्या. The adopted text is a clear improvement. In X. 91. 4, 5, 130. 1 Max Müller denoted *lacunae* which we could fill in properly on MSS. authority. There are certain others which had to be retained as such. In X. 121. 4 यस्य चेमाः प्रदिशः प्राच्यारम्भा आग्नेय्याद्याः कोणदिश ईशितव्याः। There was a controversy between

Max Müller and Peterson about the text of this passage. Max Müller read यस्य चेमाः प्रदिशः प्राच्यारंभा आग्नेयाद्याः कोणदिशः ईशानांता वा while Peterson preferred to retain the text in the MSS. : यस्य चेमाः प्रदिशः प्रारंभा आग्नेयाद्याः कोणदिश ईशित्य्याः. We consider the emendation प्राच्यारम्भो as essential, but the conjecture of ईशानांता वा for ईशित्य्याः is uncalled for; ईशित्य्याः is quite satisfactory. Max Müller could not find in his MSS. the commentary on X. 174. 2. The Bombay edition gave it, the genuineness of which was doubted by Max Müller. Our त MSS. have given it, so we have no hesitation in declaring it as genuine.

These are some of the improvements we have made in the text. In undertaking the present edition our chief aim was to prepare a scientific edition of Sāyaṇabhāṣya as none was available in the market. It was, therefore, essential to procure old unused MSS. from all parts of India and prepare a critical edition on their basis. The outcome of our long labours is now before scholars and it is up to them to pass judgment.

The study of the Veda from modern scientific point of view commenced in Europe over a century ago. A number of translations of the R̥gveda have been made and critical notes written in different languages which have considerably helped the understanding of that Veda. It is difficult to pass any remarks on the various methods of interpretation. But it is our humble opinion that notwithstanding modern philological and historical researches, the value of Sāyaṇa's commentary has not diminished. It, therefore, naturally follows that we must do full justice to Sāyaṇa by trying to find out what he himself must have written, and ours is an humble attempt in that direction with the means available to us.

The Bombay edition of R̥gvedabhāṣya:—We have already stated (cf. intro. to Vol. III. p. viii) that we have also used the Bombay edition of R̥gvedabhāṣya. The editors of the Bombay edition have tried their best to present a good edition of the bhāṣya and have obviously used certain MSS. of bhāṣya, even though no information regarding them is available in the preface to the same. On comparing the text of the Bombay edition with our MSS., we find that the Bombay editors used MSS. mostly of त group. A comparison of readings of the Bombay edition (मु) with those recorded in the Notes or foot-notes will amply bear testimony to this. Especially they used MSS. agreeing with त १ and त २, comp. commentary on RV. X. 27. 14, 65. 1, 2, 73. 9. It is striking that in certain cases the modern MS. त ७ gives the same readings as in मु. See comm. on RV. IX. 67. 22, 77. 5, 97. 14, 16, X. 12. 6, 18. 14, 27. 9, 46. 3, 66. 13. Since the MS. was written before the Bombay edition was printed, it seems probable that both the MS. and the edition had a common source. In some cases they also disagree with each other, see RV. X. 45. 12, 73. 9.

Udgīthabhāṣya on the R̥gveda:—The commentary of Udgīthācārya on some portion of Maṇḍala X of the R̥gveda (X. 5. 4 to X. 34. 3) has been published by the D. A. V. College Research Department, Lahore, 1935. The book has no preface giving information regarding the MS. or MSS.

used for the edition. A number of printing mistakes have occurred in the text. The commentary has a considerable number of incorrect readings which could not be corrected probably on account of the singleness of the MS. The commentary was, however, compared with that of Sāyaṇa. The comparison has clearly shown that Sāyaṇa largely used Udgīthabhāṣya for composing his own commentary, at least as far as the available extent of Udgīthabhāṣya is concerned. Parallel construction is found every now and then, so much so that incorrect portion in one can be corrected by the help of the other in most cases. In fact the editor of Udgīthabhāṣya has frequently used Sāyaṇa's commentary in restoring Udgītha's text. We have, therefore, used Udgītha's bhāṣya for determining Sāyaṇa's text, especially with regard to the readings adopted by us in preference to those in Max Müller as well as the conjectural readings. Udgītha's readings have been recorded in all such cases. Udgīthabhāṣya is thus a first-rate means for constituting Sāyaṇa's text. Unfortunately it is neither complete nor correct. Sāyaṇa's commentary is not available on certain verses (X. 18. 14; 27. 9; 73. 9). Udgītha gives commentary on them which is fully reproduced in the Notes. It can give us an idea as to how Sāyaṇa might have explained those verses. His commentary on certain verses is rather different from and more comprehensive than Sāyaṇa (X. 45. 12; 65. 1; 2). In X. 10. 2 some part is left unexplained in Sāyaṇa. Udgītha's explanation on it is reproduced in the Notes. Pandit Bhagwad Datta of Lahore possessed further transcript of Udgīthabhāṣya from Rv. X. 34. 5 to X. 83. 5. On our request he kindly sent his transcript for our use. It has been used in the same way as the printed portion. Both the printed and transcript portions are in a corrupt state. We are thankful to Pandit Bhagavad Datta for kindly lending us his transcript for use in our edition. It would be a contribution to our sources of Rgveda interpretation if the unpublished portion would be properly edited and printed together with a revised text of the printed portion.

Udgītha was a predecessor of Sāyaṇa, since he is referred to by Sāyaṇa at least once in his commentary (See RV. X. 46. 5). He says, उद्गीथस्तु भूर्जयन्तमित्येकपदं सत्वा भूरादीन् लोकाज्जयन्तमिति व्याचकार. Udgītha's bhāṣya on the portion concerned runs:—भूः भूरादीन् लोकानित्यर्थः। अत एव च महान् विपोधो etc. The explanation of जयन्त is not available. However, the correctness of Sāyaṇa's statement can be ascertained by the explanation of भूः given here, and we can rest assured as to the genuineness of Udgīthabhāṣya.

Certain conclusions can be drawn from the relation of Sāyaṇa to Udgītha. In a number of cases the adopted text of Sāyaṇabhāṣya has no MSS. support. Many such readings find support in Udgīthabhāṣya. Another important contribution of Udgīthabhāṣya to the editing of Sāyaṇabhāṣya is that it has thrown its weight in favour of one of the four (or two) classes of MSS. Our conclusion that the A class has the first claim to represent the *archtypus* of Sāyaṇa is particularly supported by Udgītha's

commentary. In certain cases,¹ Udgītha's readings agree with those of म, disagreeing with those of त.

At two places Udgītha differs from the traditional recitation of the Samhitā text: (1) He considers RV. X. 9 as consisting of 10 verses instead of 9, the last verse being a *Khailika*: सखुषीस्तदपसो दिवा नक्तं च सखुषीः । वरेण्यक्रतुरहमा देवीरवसे हुवे ॥. This last verse is explained by him,² while verses 6 to 9 are left unexplained because they are commented upon previously in Maṇḍala I. (2) According to the tradition, the 6th Adhyāya of Aṣṭaka VII (i.e. 54th Adhyāya) ends with RV. X. 18. According to Udgītha, however, it ends with X. 20.1: भद्रं नो अपि वातय मनः which he considers as an independent hymn. The next hymn begins with X. 20. 2. How far this difference went cannot be found, since the commentary breaks at X. 20. 5 and again begins with the 22nd hymn. The editor of Udgīthabhāṣya is hereby inclined to believe that Udgītha probably commented upon a recension of Ṛgveda different from Śākala. We may add that the enumeration of Adhyāyas instead of Aṣṭakas is found in the Kashmir MS. of Ṛgveda and the Junagadh MS. of Śāṅkhāyana śākhā of Ṛgveda. See Preface to the Khilas pp. 893-4.

The Khilas:—The Ṛgveda Samhitā presented in this edition is the text of the Śākala śākhā which is well known over the whole of India. There are certain other śākhās also of the Ṛgveda which more or less differ from the Śākala text and contain certain additional hymns or verses. Some MSS. of the Ṛgveda Samhitā contain such supplementary hymns or *khilas* even though there is scarcely any unanimity amongst them as to their number and text. These Khilas have been published in most of the previous editions of the Ṛgveda. The most genuine, important and extensive collection of Khilas is found in a MS. of the Ṛgveda Samhitā discovered by Dr. G. Bühler in Kashmir. It is written in the Śāradā script and is about 400 years old. It consists of 191 leaves of birch bark, of which 1-176 are devoted to the Samhitā text and the rest to the Khilas. The Khilas are collected as a separate book divided into 5 chapters, each having at the beginning its own Anukramaṇī. The text of this Kashmir MS. was edited and published in Roman script by Dr. phil. J. Scheftelowitz in 1906 at Breslau in Germany

1. For example, the readings of म are supported by Udgītha at the following places, while त gives different readings :—

X. 22. 15 कर्मवैगुण्यकरणे, 23. 2 ऋजीषलक्षणं, 24. 1 शखलक्षणैः, 24. 4 निर्मथितवन्तौ, 24. 5 स्थित्वावहतं, 26. 7 पोषणानां करणे, 27. 8 सर्वतः, 27. 11 वरयितुं, 27. 23 क एते, 30. 1 महागतेरिन्द्रस्य चार्थायेत्यर्थः, 30. 3 वृष्टिकर्मण्यधिकृतं, 30. 9 वृष्टिरूपेण, 30. 11 अत्रानेकत्ववाची, 31. 3 उत्कृष्टजन्मानं, 34. 2 जाया. The reading बलवत्कूरशरमृगमित्यर्थः in X. 28. 9 preferred to Max Müller's conjectural reading बलवत्कूरमृगमित्यर्थः is found in म as well as in Udgītha. In most of the MSS. used by Max Müller as well as by us a letter स्य comes after बलवत्कूर, which justifies the reading in म and Udgītha.

2. See Khila III. 13.

with critical notes and introduction under the title "*Apokryphen des R̥gveda*". The Khilas appended to this volume are based on those printed in that work. For the purpose of editing the Khilas as well as for preparing notes, other editions of Khilas, certain MSS. and other material that gathered after the publication of Scheftelowitz's work, have also been used. Mr. C. G. Kashikar has edited this Khila portion and has added a separate Preface:discussing all details.

Acknowledgments :—Before we proceed to acknowledge the help received from the various quarters, we have to do a painful duty of recording the death of Prin. V. K. Rajawade, the Founder-President of our Maṇḍala and the Advisory editor of this edition, which took place on 17th December 1944 at the age of 84. Till the end of his life he very sincerely performed his duties in both the capacities. He was a scholar of Sanskrit, especially of Veda and Nirukta. When faced with difficulties in deciding the text of Sāyana, we used to approach him, and by his profound learning and ripe thinking, he could easily solve them. His love of learning and sincerity of work were so keen that even in his last illness he discussed certain readings in the 10th Maṇḍala with full energy and readiness. His plain living, high thinking, profound learning and strict adherence to truth made him a modern Ṛṣi. It was unfortunate that he could not be spared to see this last volume of the R̥gvedabhāṣya published.

We also regret to record the death of Vedamūrti Govindabhaṭṭa Phatak, Poona, the well known Ghanapāṭhi of Mahārāṣṭra, whose help was obtained while printing the Vedic text of the previous volumes. In modern times when traditional learning is fast disappearing and the place of a Ghanapāṭhi Brahman is scarcely refilled, his death is keenly felt.

It is our first and pleasant duty to acknowledge the help we received from Max Müller's edition of the R̥gvedabhāṣya. The ample use made by us of his edition including his *Varietas lectionis* has already become clear. Having the outcome of his labours by our side, it was easy for us to go ahead in finding out a more correct and original text of the bhāṣya. Good editions of Vedic and other texts which now have become available, did not exist in his time. Vedic researches have advanced to a great extent at the present day, which also have rendered help in editing the bhāṣya. This was not the case in his time. In such circumstances it was indeed creditable to him to proceed with his self-imposed task slowly but steadily and present the complete edition to the world of scholars. The lovers of Vedic literature will ever remain grateful to him for his signal service to the cause of learning.

On the occasion of the completion of the R̥gveda text and Sāyana-bhāṣya, we have great pleasure to acknowledge the patronage and help we received since the commencement of the work. We are grateful to all our patrons—various Governments, Princes in Rajaputana, Central India, Kathiawar, U. P., Bengal, Gujarat, Deccan and South India and also men of wealth—whose help is chiefly responsible for the successful termination of

the work. For an institution like ours which owes its maintenance to public support, it was impossible to go ahead with the work unless generous help was forthcoming. There have been times which served as a test of our sincerity for the work, but fortunately they passed off by the grace of the Supreme Being. The third volume was published by the end of 1941 when the war was in full swing. The editorial work of the present volume was seriously commenced in 1943 when the difficult problem of the expenses of printing had to be faced. The printing rates had gone very high, so also the paper had become too dear, if ever it was available in market. It was very difficult to obtain public sympathy in those hard days when even ordinary life had become so difficult. Under these circumstances it was impossible to think of the publication of this volume. But, as if inspired by the Vedapuruṣa, Chandrashekhar Govind Agashe, Esqr. B.A., LL.B., the Managing Director of the Bṛhanmaharāṣṭra Sugar Syndicate, Ltd., Poona, came to our help and kindly promised to undertake the financial responsibility of the volume by bearing all expenses in connection with paper and printing. This was really a great boon. We cannot adequately express our gratitude to Mr. Agashe for his very timely, selfless and generous patronage. But for his princely donation we cannot say when it would have been possible for us to publish this volume. In these days when ancient learning is generally regarded as dry bones of the past, souls like Mr. Agashe provide a ray of hope for the revival of the sacred knowledge of the past and the unravelling of truth hidden in obscurity. At his desire, this last volume of the Ṛgveda-bhāṣya is dedicated at the feet of Śrī Vedapuruṣa.

Thus relieved of anxiety, we set ourselves to work more energetically and finished the editorial work in early 1944. The next requirement was paper which was not available in the market. The Government of India had issued the Paper Control (Economy) Order by which a publisher had to obtain the necessary permission for purchasing the required quantity of paper and also for printing. We are glad to note that on our application, the Government immediately sanctioned the required quantity of paper and also granted permission to print the volume. We are thankful to the Government of India for their prompt and sympathetic action. The Deccan Paper Mills Co. Ltd. Poona, who supplied us with the special kind of paper for all the previous volumes, were approached for the same kind of paper for the present volume also, and they kindly supplied us with the required quantity in spite of certain inconveniences inevitable in war time and also in spite of other tremendous demands. We record our thanks to the Proprietors of the Mills for their timely response. The copy was sent to press in the latter half of 1944. It was now the turn of the press to labour under difficulties. Due to employment on war work the staff of the press was reduced to a negligible quantity and it was indeed difficult even to commence the printing. Partly due to the relief caused by the end of war in 1945 and partly owing to the efforts of the manager of the press, the difficulties were soon over and the printing of the volume could be

finished within a reasonable period. We are thankful to Mr. S. R. Sardesai, B.A., LL.B., of the Samarth Bharat Press, Poona, who has made a name for elaborate Sanskrit printing and has printed all the previous volumes of this edition, for printing this volume neatly and in as short a period as was possible under the circumstances. Vedamūrti Bhalachandraśastri Karambelkar, Superintendent of the Vaidika Smārta Dharmāśrama (Pāṭhśālā), Poona, a disciple of the late Vedamūrti Govindabhaṭṭa Phatak, has helped us in getting the Vedic text of this volume accurately printed, for which we are thankful to him. We have also to thank Pandit Maheshwarshastrī Joshi of Poona for his help from time to time in matters pertaining to technical points of grammar.

We must not fail to acknowledge the help received by us from the various MSS. libraries, institutions and individuals who kindly lent us their valuable MSS. of Sāyaṇabhāṣya. We offer our hearty thanks to them. But for their kind help the project itself would have been an impossibility. In respect of borrowing MSS., we have to thank the authorities of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, especially Mr. P. K. Gode, M.A., the energetic Curator of its MSS. Department, for the kind and ready help in procuring MSS. from distant parts of the country. Similarly we record our thanks to those scholars who have rendered their valuable help with regard to the editing not only of this volume, but of the whole work. We are also thankful to the editors of the various Oriental Journals who encouraged us in our undertaking by publishing appreciative reviews of our volumes.

We hope this volume will meet with the approval of scholars.

Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala, Poona, }
Varṣa-pratipadā, Śakē 1868, }
April 3, 1946.

N. S. SONTAKKE
C. G. KASHIKAR

प्रास्ताविकम्

अथार्थं सायणभाष्यसंहिताया ऋग्वेदसंहितायाश्चतुर्थो भागो नवमदशममण्डलात्मको त्रिदुपां करकमलयोः सादरं सामोदं च समर्प्यते । यद्यपि पञ्चमो भागः ऋषिच्छन्दोमन्त्रपदादिसूच्यात्मकोऽद्याप्यारचनीयः प्रकाशनीयश्च वर्तते तथापि संहिताभाष्यमुद्रणसमापनेन निर्वर्तितकार्यमिवात्मानं मन्यामहे ।

इदमस्माकं वैदिक-संशोधन-मण्डलं वेदविद्याभिवृद्धयर्थं १८५० मिते शाके पुण्यपत्तनस्थ-तिलक-महाराष्ट्र-विद्यापीठ-शास्त्रीयत्वेन निर्मितम् । सभाष्यस्य ऋग्वेदसंहितापुस्तकस्यातिदुर्लभत्वात् प्राचीनानि भाष्यलिखितपुस्तकानि संपाद्य भाष्यपाठं संशोध्य सभाष्या ऋग्वेदसंहिता प्रथमं मुद्रापथितव्येति निश्चयोऽभूत् । तदनुसारं ऋग्वेदसंहितायाः प्रथममण्डलात्मकः प्रथमो भागः १८५५ शाके प्रकाशितः । द्वितीयो द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चममण्डलात्मको भागः १८५८ शाके षष्ठसप्तमाष्टममण्डलात्मकस्तृतीयभागश्च १८६३ शाके प्रकाशितः । अधुनायं चतुर्थो भागो नवमदशममण्डलात्मकः सखिलः १८६८ शाके प्रकाश्यते । मैक्समुलरमहोदयैः ऋग्वेदभाष्यं प्रथमं पञ्चविंशतौ वर्षेषु मुद्रापितम् । तत्पुस्तकस्य द्वितीयावृत्तिः केवलं वर्षत्रितये प्रकाशिता । तथा च मुम्बापुरी-मुद्रितं ऋग्वेदभाष्यमपि वर्षत्रितये एव संपूर्णं प्रकाशितम् । एवं सति अस्मत्पुस्तकप्रकाशनार्थमिमान् विलम्बः कस्मादित्याशङ्का भवेत् । तत्रेदं वक्तव्यं यन्मैक्समुलरपुस्तकं मुम्बापुरीपुस्तकं च मुद्रण-समयात्पूर्वं संपूर्णमारचितमासीत् । अस्माभिस्तावदेकैको भाग आरचितो मुद्रापितश्च । तेनेयान् कालो यातः । एतद्विध्या ग्रन्थस्य प्रकाशनेन न काचिद्धानिः संजाता स्यादिति विश्वसिमः । आस्तां तावत् । अस्य चतुर्थभागस्य भाष्यसंशोधन उपयुक्तानि लिखितपुस्तकान्यधुनोपवर्ण्यन्ते ।

ग-वर्गः—

(१) [ग १] क्रमाङ्कः ४६५ (६-७ अष्टकौ), क्रमाङ्कः ४८५ (अष्टमाष्टकस्य १-४ अध्यायाः), क्रमाङ्कः ५१८ (अष्टमाष्टकस्य ५-८ अध्यायाः । अष्टमाष्टके ३६ वर्गपर्यन्तमेव भाष्यं विद्यते) । मद्रासनगरस्थैः डॉ. टी. आर्. चिन्तामणिमहोदयैः प्रदत्तं तालपत्रलिखितं ग्रन्थाक्षरयुतं च । यत्रतत्र क्थियांश्चिदंशो लुप्तः ।

(२) [ग २] त्रिवेन्द्रम्-विश्वविद्यालयस्थं ३६५२ क्रमाङ्कयुतं ग्रन्थाक्षरयुतं तालपत्र-पुस्तकं ग १-पुस्तकगतभाष्यांशयुतम् । सप्तमाष्टके तावत् तृतीयाध्याये द्वादशवर्गान्तमेव भाष्यम् ।

(३) [ग ३] मद्रासनगरनिकटवर्ति-अडयारग्रामस्थित-‘ थिऑसॉफिकल सोसायटी ’-ग्रन्थालयस्थं २५७ क्रमाङ्कयुतं तेलुगुलिपिलिखितं तालपत्रपुस्तकम् । षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये २४ वर्गादारभ्य सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये २५ वर्गान्तं प्राचीनं कीटभक्षितं क्वचिदशुद्धम् ।

एतानि त्रीणि पुस्तकानि समानपाठयुतानि । ‘ ग ’ इति तेषां समूहस्य संज्ञा । यत्र तेषां पाठो भिन्नस्तत्र तत्तत्संज्ञया प्रदर्शितः ।

(४) [ग ४] तज्जौरनगरस्थ-सरस्वतीमहालग्नग्रन्थालयस्थं ६५० क्रमाङ्कयुतं तेलुगुलिप्यां लिखितं तालपत्रपुस्तकं प्राचीनं कीटभक्षितमष्टमाष्टके प्रथमाध्यायादारभ्य षष्ठाध्याये द्वितीय-वर्गान्तम् । प्रथमाध्याये ग-पाठानुसारि अनन्तरं भ-पाठानुसारि च । तेलुगुलिपिवशात्तालपत्र-लिखितत्वाच्च ग-वर्गे समावेशितम् ।

घ-वर्गः—

(५) पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकर-प्राच्यविद्या-संशोधन-मन्दिरग्रन्थालयस्थं ४ (विश्राम. १) क्रमाङ्कयुतं देवनागरीलिप्यां संवत् १७८५ वर्षे लिखितं ३-७ अष्टकानां लिखितपुस्तकम् । सप्तमाष्टकापाठः तप-पुस्तकपाठमनुसरति ।

१. एतस्मादनन्तरं प्रायः सर्वाणि लिखितपुस्तकानि देवनागरीलिपियुक्तानि ।

(६) मुम्बापुरीस्थ-‘ रॉयल एशियाटिक सोसायटी ’-ग्रन्थालयस्थं ४४७ क्रमाङ्कयुतं पञ्चम-
षष्ठाष्टकात्मकं लिखितपुस्तकम् ।

वाङ्क्षेत्रस्थ-प्राज्ञपाठशालाग्रन्थालयस्थं १-२; ५-८ अष्टकात्मकं पुस्तकम् ।

गोकर्णक्षेत्रस्थ-महाबलेश्वर-दत्तात्रेय-दीक्षितानां पुस्तकं १७७९ शके लिखितं १-२; ४-८
अष्टकात्मकम् । अष्टमाष्टके ६-८ अध्याया नष्टाः ।

एतेषां चतुर्णां षष्ठाष्टके समानः पाठः । एषु पुस्तकेषु व्याकरणप्रक्रिया विकल्पितायाः सूक्तादौ
अनुक्रमणीपाठः श्रौतविनियोगश्चेत्येते न सन्ति । केवलं ऋषिच्छन्दोदेवता निर्दिष्टाः ।

त-वर्गः—

(७) [त १] तञ्जौरग्रन्थालयस्थं ५९७ क्रमाङ्कयुतं संवत् १८४४ वर्षे वाराणस्यां लिखितं
संपूर्णं पुस्तकं त-वर्गस्याधारभूतम् ।

(८) [त २] ग्वालियरनगरस्थ-लक्ष्मण गणेश आठल्येमहोदयानां १७११ शके लिखितं
संपूर्णं पुस्तकं प्रथमाष्टके द्वितीयाध्यायं सप्तमाष्टके तृतीयाध्यायं च वर्जयित्वा ।

(९) [त ३] बडोदानगरस्थ-प्राच्यविद्यामन्दिरगतं २३५ क्रमाङ्कयुतं ५-८ अष्टकात्मकं
पुस्तकम् । सप्तमाष्टकपाठो भ-पुस्तकपाठमनुसरति ।

(१०) [त ४] पुण्यपत्तनस्थ-भारतेतिहाससंशोधकमण्डल-ग्रन्थालयस्थं कळमकरसंग्रहे
१ क्रमाङ्कयुतं संवत् १६४३ वर्षे लिखितं ४-८ अष्टकात्मकं पुस्तकम् ।

(११) [त ५] जोधपूरनगरस्थ-पुरातत्त्वविभागाधिकृतग्रन्थालयस्थं संपूर्णं पुस्तकं संवत्
१८७७ वर्षे लिखितं प्रायः त-४-पुस्तकपाठानुसारि ।

(१२) [त ६] भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरस्थं ४ (१९१६-१८) क्रमाङ्कयुतं
शके १७४० वत्सरे लिखितं ५-८ अष्टकात्मकं पुस्तकम् । ५ (१९१६-१८) क्रमाङ्कयुतं २-४
अष्टकात्मकं पुस्तकमस्यैव पूर्वभागः । ६-८ अष्टकेष्विदं त-पाठानुसारि, ४-५ अष्टकयोः तथा सप्तमा-
ष्टके प्रथमपञ्चमाध्याययोः अष्टमाष्टके प्रथमद्वितीयाध्याययोश्चिदं भ-पाठानुसारि ।

(१३) [त ७] वाराणसीस्थ-गव्हर्मेटसंस्कृतकॉलेजग्रन्थालयस्थं रिवासंग्रहे ४४-४५ संख्याकं
संवत् १९०३ वर्षे लिखितं संपूर्णं पुस्तकम् ।

(१४) [त ८] भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरस्थं १७ (१८८६-९२) क्रमाङ्क-
युतं संवत् १८१३ वर्षे लिखितमष्टमाष्टकस्य पुस्तकम् ।

भ-वर्गः—

(१५) [भ १] विजापूरग्रामे बागलकोटग्रामस्थ-कृष्णाचार्यमळगीमहोदयानां द्वितीयाष्टके
केनचिदंशेन सह तृतीयाष्टमाष्टकान्तं संवत् १७४३ वर्षे लिखितं भ-वर्गस्याधारभूतं लिखित-
पुस्तकम् ।

(१६) [भ २] भागानगर (हैद्राबाद) स्थ-उस्मानियाविश्वविद्यालयग्रन्थालयस्थं १०५६
संख्याकं तेलुगुलिप्यां लिखितं प्राचीनं तालपत्रपुस्तकम् । अस्मिन् सप्तमाष्टकस्य १-३ अध्यायाः
चतुर्थसप्तमाध्याययोश्च किर्यांश्चिदंशो लिखितोऽस्ति । इदं दाक्षिणात्यं पुस्तकं सदपि भ-पाठमनुसर-
तीत्ययमस्य विशेषः । भ-पुस्तकपाठेनास्य साम्यमस्ति । अतः भ-वर्ग एवेदं समावेशितम् । अनेन
दाक्षिणात्यपुस्तकानां भ-वर्गशास्त्रीयत्वमपि सिध्यति । भ-पुस्तकपाठात् भ १ (२)-पुस्तक-
पाठः, तस्मात् ग ४-पुस्तकपाठः, ततोऽपि ग १-२ पुस्तकपाठ इति क्रमेण भ-पुस्तकपाठात् ग-पुस्तक-
पाठ उत्क्रान्तो दृश्यते ।

(१७) [भ २] बडोदानगरस्थ-प्राच्यविद्यामन्दिरस्थं १२२०५ संख्यायुतं संवत् १८७७ वर्षे लिखितं षष्ठाष्टकपुस्तकं तथा १२२०६ संख्याकं सप्तमाष्टके १-२ अध्याययोः पुस्तकं तथा च १२२०७ संख्याकं सप्तमाष्टके ३-८ अध्यायानां पुस्तकं तथा च १२२०८ संख्याकमष्टमाष्टकपुस्तक-मित्येतेषामनया संज्ञया निर्देशः । अष्टमाष्टकं भ८-पुस्तकपाठेन साम्यमावहति ।

(१८) [भ ३] भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरस्थं २२६ (विश्राम २), १५ (१८८६-९२) क्रमाङ्कयुतं षष्ठाष्टकपुस्तकम् ।

(१९) [भ ४] इन्दोरनगरस्थानां श्रीमतां माधव विनायक किवे-महोदयानां संवत् १९०३ वर्षे लिखितं संपूर्ण पुस्तकम् । १-४ अष्टकेष्विदं त-पाठमन्वसरत् ५-८ अष्टकेषु च भ-पाठम् । षष्ठाष्टकान्ते सप्तमाष्टकादौ चेदं त-पुस्तकपाठानुसारि । प्रथमद्वितीयतृतीयभागेष्वस्य ' न ' इति संज्ञासीत् ।

(२०) [भ ५] बीकानेरनगरस्थ-अनूपसंस्कृतग्रन्थालयस्थं ७१ संख्याकं संपूर्ण पुस्तकम् ।

(२१) [भ ६] गोकर्णक्षेत्रस्थ-महाबलेश्वरदत्तात्रेयदीक्षितमहोदयानां १-२; ४-८ अष्टकात्मकं (अष्टमाष्टकं पञ्चमाध्याये दशमे वर्गे पर्यवसितं) १७७९ शके लिखितं पुस्तकं ४, ८ अष्टकयोः भ-पाठानुसारि ५-७ अष्टकेषु त-पाठानुसारि च ।

(२२) [भ ७] वेणुग्रामप्रान्ते बडलीग्रामस्थ-चिदम्बरदीक्षितमहोदयानां पुस्तकं १५९६ शके लिखितं २, ५, ७ अष्टकात्मकम् । सप्तमाष्टकपाठः भ६-पुस्तकसमानोऽस्ति ।

(२३) [भ ७] साताराम्रान्तीय-विराट् (वाई) नगरस्थप्राज्ञपाठशालाग्रन्थालयगतं १-२; ५-८ अष्टकात्मकं लिखितपुस्तकं ५, ७, ८ अष्टकेषु भ-पाठानुसारि षष्ठाष्टके च घ-पाठानुसारि ।

(२४) [भ ८] मद्रासनिकटवर्ति-अडयारग्रामस्थ-' थिऑसॉफिकल सोसायटी '-ग्रन्थालयस्थं (३४] ४५ क्रमाङ्कयुतं) संवत् १८३५ वर्षे लिखितं १, २, ४, ५, ८ अष्टकात्मकं पुस्तकम् । पृष्ठेषु ग३, ग४, त८ पुस्तकानि वर्जयितवान्यानि सर्वाणि पुस्तकानि पूर्वमुपयुक्तानि ।

यान्यन्यानि भाष्यपुस्तकान्यस्माभिरस्य भागस्य पूर्वेषां भागानां वा कृते दृष्टानि परीक्षितानि वा तान्यत्र निर्दिश्यन्ते—

(१) हैद्राबादनगरस्थ-उस्मानियाविश्वविद्यालयग्रन्थालयस्थं ३^९ संख्याकं प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये १-१९ वर्गाणां भाष्यपुस्तकम् । अस्माभिः प्रथमभागे निर्दिष्टाभ्यां च-फ-पुस्तकाभ्यामिदं साम्यमावहति ।

(२) उस्मानियाविश्वविद्यालयस्थं ३^९, ३^० संख्याकं प्रथमद्वितीयाष्टकयोर्भाष्यपुस्तकम् । प्रथमाष्टकं स-पुस्तकेन समानं द्वितीयाष्टकं च म-पुस्तकेन ।

(३) ग्वालियरनगरस्थ-राजकीयसंस्कृतग्रन्थालयस्थं ६-८ अष्टकानां क्वचित् शुद्धितं भाष्यपुस्तकम् । इदं तृतीयभाग उपयुक्तमासीत् । प्रायः त५-पुस्तकपाठेन साम्यमावहति क्वचित् त२-पुस्तकेन ।

(४) करवीर(कोल्हापूर)नगरस्थ-पण्डितबाळाचार्यसुपेरकरमहोदयानां ५-८ अष्टकात्मकं क्वचित् शुद्धितं भाष्यपुस्तकम् । ६-८ अष्टकभाष्यं प्रायः त२-पुस्तकपाठमनुसरति ।

(५) पुण्यपत्तनप्रान्ते भोरग्रामस्थ-हरि वासुदेव होशिंग-दीक्षितमहोदयानां संवत् १७१२ वर्षे लिखितं सप्तमाष्टकपुस्तकं त५-पाठानुसारि ।

(६) पुण्यपत्तनस्थ-भारतेतिहाससंशोधकमण्डलग्रन्थालयस्थं कृष्णशास्त्रीराजवाडे-संग्रहे १२ संख्याकं नवममण्डलांशस्थ (१-६७ सूक्तानि) अर्वाचीनं पुस्तकं त१-पाठानुसारि ।

(७) भाण्डारकरप्राच्यविद्यामन्दिरस्थं १६ (१८८६-९२) संख्याकं सप्तमाष्टकपुस्तकं त५-पाठानुसारि ।

(८) लाहोरनगरस्थ-पंजाबविश्वविद्यालयग्रन्थालयस्थ २९६२ क्रमाङ्कयुतं ६-८ अष्टात्मक भाष्यपुस्तकम् । एतत्पुस्तकस्थाः पाठविशेषा अस्मत्प्रार्थनामनुसृत्य तत्रत्याधिकृतैर्लेखित्वा प्रेषिताः षष्ठसप्तमाष्टकयोः त-५-पुस्तकपाठेन अष्टमाष्टके च त-२-पुस्तकपाठेन साम्यमावहन्ति ।

(९) कलकत्तानगरस्थ-रॉयल् एशियाटिक सोसायटी-ग्रन्थालयस्थ ११२ (७८७२) संख्यायुक्तं ५-७ अष्टकानां प्रायः त्रुटितं भाष्यपुस्तकं पञ्चमाष्टके त-पाठानुसारि षष्ठसप्तमाष्टकयोश्च भ-पाठानुसारि ।

पूर्वं निर्दिष्टानि चतुर्विंशतिसंख्याकानि लिखितपुस्तकानि षष्ठाष्टके ग, घ, त, भ इति चतुर्षु वर्गेषु सप्तमाष्टमाष्टकयोश्च ग, त, भ इति त्रिषु वर्गेषु संविभक्तानि । सर्वेषां पुस्तकानामेतेषु वर्गेष्वन्तर्भावेन तत्तत्पुस्तकपाठभेदानां महत्त्वमल्पत्वं वा सौकर्येण ज्ञास्यते । एतदर्थं पूर्वमुपयुक्तानां केषांचित्पुस्तकानां संज्ञान्तरं कर्तव्यमासीत् । यत्र केवलं वर्गसंज्ञा निर्दिष्टा तत्र तद्वर्गान्तर्भूतानि सर्वाणि पुस्तकानि तादृशं पाठं धारयन्तीति स्पष्टम् । सप्तमाष्टके त-३-पुस्तकं भ-पाठमनुसरति । तथापि सप्तमाष्टके त-३ वर्जयित्वा इतरेषां पुस्तकानां त इत्येव साधारणसंज्ञा सौकर्यार्थं दत्ता । अतः सप्तमाष्टके त इत्युक्ते त-३ वर्जयित्वा इतराणि सर्वाणि पुस्तकानि समानं पाठं वहन्तीति मन्तव्यम् । एवं च भ-३-पुस्तकं केवलं षष्ठाष्टकात्मकमेव । अतः सप्तमाष्टमाष्टकयोः भ इति संज्ञया भ-३ वर्जयित्वा इतराणि सर्वाणि भ-पुस्तकानि ग्रहीतव्यानि ।

ग, घ, त, भ इति चतुर्षु वर्गेषु ग-वर्गः प्रायः भ-वर्गशाखीयत्वेन वर्तते । ग-पुस्तकानां वैशिष्ट्यं तृतीयभागप्रस्तावनायां यदुक्तं तदेवात्रापि । घ-पुस्तकानां विशेषो पूर्व प्रदर्शित एव । घ-पाठोऽपि प्रायः भ-पाठपक्षपात्येव । सायणाचार्याणां प्रतीकोद्धरणवैशिष्ट्यमस्मिन् घ-वर्गे विशेषतो दृग्गोचरं भवति । घ-पाठस्य भ-पाठपक्षपाते प्रमाणमप्यस्ति । वाङ्मैत्रेयस्थपुस्तके गोकर्णक्षेत्रस्थपुस्तके च पञ्चमाष्टकं भ-पाठमनुसरति षष्ठाष्टकं घ-पाठमनुसरति सप्तमाष्टमाष्टके च पुनः भ-पाठमनुसरतः । अतः त, भ इति वर्गद्वयमेव प्रधानम् । अनयोः भ-वर्गस्य समीचीनत्वं पाठभेदालपीयस्त्वं च । त-वर्गे पाठभेदा बाहुल्येनोपलभ्यन्ते । त-वर्गान्तर्गतानां बहूनां पुस्तकानां वाराणस्यां लिखितत्वात् त-वर्गपाठः वाराणसीपाठ उत्तरदेशपाठो वेति वक्तुं योग्यं तथा च भ-पुस्तकानां प्रायो दक्षिणदेशे लिखितत्वात् भ-पाठस्य दक्षिणदेशपाठ इति संज्ञा उचिता । अतः यद्यपि दक्षिणदेशपाठ एव सायण-पाठ इति वक्तुं दुष्करं तथापि दक्षिणदेशपाठस्य सायणपाठेनातीव सादृश्यमिति वक्तुं सुशकम् । सायणाचार्यैर्दक्षिणदेशस्थैवात्मनो जन्मनालंकृतत्वाद्दक्षिणदेशपाठस्य सायणपाठेन साधर्म्यमुचितमेव । तथा च सायणालंकृतदेशादपि दक्षिणस्यां दिशि लिखितानि तालपत्रपुस्तकानि भ-पाठशाखारूप-मेव पाठमङ्गीकुर्वन्तीति स्वाभाविकमेव ।

अतः भाष्यपाठविनिश्चयेऽस्माभिः भ-वर्गपाठस्यैव प्राथम्यं स्वीकृतम् । तथापि बहुषु स्थलेषु भ-पाठस्वीकरणेन कार्यं न संजातम् । सायणभाष्यस्य मूलपाठोऽन्वेषणीय इति यद्यप्यस्माकमुद्देशः तथापि भाष्यस्य शुद्धत्वं सुबोधत्वं चाप्यभिप्रेतमासीत् । अतः क्वचित् क्वचित् ग, घ, त इति वर्गानां पाठा अपि स्वीकर्तव्या आसन् । एवं कृतेऽपि केषुचित् स्थलेषु सर्वाणि पुस्तकान्यशुद्धं पाठं दर्शयन्ति स्म । एतादृशेषु स्थलेषु मॅक्समुल्लरमहोदयैः कृता अभ्यूहा अस्माभिः स्वीकृताः । केषुचित् स्थलेषु मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तकपाठोऽपि शुद्ध इति मत्वाङ्गीकृतः । एतेनापि कार्येऽसंजाते सति अस्माभिरपि कचन अभ्यूहाः कृताः । पाठविनिश्चयविषयकः अन्यविषयकश्च सर्वोऽपि विचारः पूर्ववत् टिप्पणीषु दत्तः । लिखितपुस्तकाधारेण स्वीकृताः केचनाल्पाः पाठाः टिप्पणीषु न निर्दिष्टाः । प्रथमद्वितीय-तृतीयभागानां पाठभेदादिविषयकविचारस्य परिशिष्टमस्य भागस्य टिप्पण्या अन्ते दत्तम् ।

प्रथमद्वितीयभागयोः प्रायः सर्वे एव लिखितपुस्तकोपलब्धाः पाठभेदाः पादटिप्पणीषु निर्दिष्टाः । तृतीयचतुर्थभागयोः केचनाल्पाः पाठभेदास्त्यक्ताः । मॅक्समुल्लरमहोदयरप्येवं कृतं

दृश्यते । पाठभेदादिविषयकविचारे स्वीकृतपाठस्याधारभूतानि पुस्तकानि निर्दिष्टानि । पाट्टिप्पण्यां तु केवलं पाठभेदस्यैव लिखितपुस्तकानि निर्दिष्टानि न मूलपाठस्याधारभूतानि । इयं रीतिः प्रथम-
भागादारब्धा एतावत्पर्यन्तं तथैवानुसृता । न तेन कापि हानिः संवृत्ता स्यादिति मन्यामहे ।

मॅक्समुल्लरमहोदयैः स्वकीयग्रन्थपाठविनिश्चयार्थं यानि पुस्तकानि समवलोकितानि तैः सहास्माकं पुस्तकानां कीदृशः संबन्ध इति प्रश्ने किंचिदुच्यते । मॅक्समुल्लरमहोदयैः स्वकीयानि पुस्तकानि ए, बी, सी इति त्रिषु वर्गेषु संविभक्तानि । ए-वर्गपाठः सायणपाठेनातीव सदृश इति तेषामभिप्रायात् ए-पाठस्य प्राधान्यं तैः स्वीकृतम् । 'ए' इति वाराणसीपाठ इति तेषामभिप्रायः । तथा च 'बी' इति मुम्बापुरी-पुण्यपत्तनपाठः (दक्षिणदेशपाठः), 'सी' इति च कलिकातापाठ इति तेषामन्यन्त । एतेषां वर्गाणामस्माकं पुस्तकवर्गैः न सर्वथा साम्यम् । अस्माकं त-वर्गः मॅक्स-
मुल्लरमहोदयानां ए-सीए इति वर्गाभ्यां समानः, घ-वर्गः बी-वर्गस्यांशेन समानः, भ-वर्गश्च बीसीवर्गाभ्यां समानः । एतदेव व्यत्ययेन वक्तव्यं चेत् ए-वर्गः त-वर्गेण समानः, बी-वर्गः घ-भ-
वर्गाभ्यां समानः, सी-वर्गश्च भ-त-वर्गाभ्यां समान इति ज्ञातव्यम् । मॅक्समुल्लरपुस्तकानामस्म-
त्पुस्तकैः सह तुलनं प्रायोऽशक्यम् । कस्मादिति चेत्, मॅक्समुल्लरपुस्तकेभ्योऽधिकानि पुस्तकान्यस्मा-
भिरुपलब्धानि । तेषां सर्वाणि पुस्तकानि प्रायः संपूर्णान्यासन्, न तथास्माकम् । दाक्षिणात्यलिपि-
लिखितानि बहूनि पुस्तकान्यस्माभिरुपलब्धानि । मॅक्समुल्लरमहोदयैः केवलं प्रथममण्डलस्य क्रियां-
श्चिदंश उपलब्ध आसीत् । मॅक्समुल्लरपुस्तकापेक्षया द्विगुणाधिकाः पाठभेदा अस्माकं पुस्तके टिप्पण्यां निर्दिष्टाः । केचन पाठभेदास्तत्पुस्तकेऽस्मत्पुस्तके च समानाः सन्तीति स्वाभाविकमेव । प्रतिसूक्तं मॅक्समुल्लरपाठेभ्योऽधिकाः भिन्ना वा प्रायः पञ्च पाठा अस्माभिः शुद्धाः समीचीनाश्चेति कृत्वा
लिखितपुस्तकाधारेण स्वीकृताः । एतेषु केचन पाठा मुम्बापुरीपुस्तकेऽप्युपलभ्यन्ते । मॅक्समुल्लर-
महोदयैः केवलं द्वित्राणां लिखितपुस्तकानामवलोकनेन प्रथमावृत्त्यपेक्षया द्वितीयायामावृत्त्यां
समीचीनतराः पाठाः स्वीकृताः । एवं सति बहूनि पुस्तकान्युपयुज्यास्माभिर्भाष्यपाठो बहुत्र संशोधित
इति नाश्चर्यावहम् ।

मॅक्समुल्लरमुद्रितभाष्यपाठस्य अस्मन्मुद्रितभाष्यपाठस्य च क्रियान् भेद इत्युक्ते न महान्
भेद इति ब्रूमः । किंतु अस्मन्मुद्रितपाठः शुद्धतरः समीचीनतरश्चेति टिप्पण्यवलोकनेन सुव्यक्तं
भवेत् । विशेषतः क्र. सं. ९. ६५. ४; ९७. २६; १०९. २२; ११३. १०; १०. ३०. ८; ६५. १; २
एषु स्थलेषु भाष्यपाठोऽतीव भिन्नः समीचीनतरश्च । केषुचित् स्थलेषु मॅक्समुल्लरपुस्तके वृत्त्यो
दर्शिताः । तेषु काश्चन अस्माभिः पुस्तकाधारेण पूरिताः । क्र. सं. १०. १६. १; २२. १३; २७.
२०; ७३. ७; ८२. ७; ८९. १४; ९१. ४; ५; १२१. ४; १३०. १; १७४. २ अत्रापि टिप्पणीषु
निर्दिष्टा भाष्यपाठा द्रष्टव्याः । ऋग्वेदस्यार्थज्ञानविषये पाश्चात्यविद्वद्भिः सुबहुं प्रयतितम् । तेषां
व्याख्यानरीतिः समीचीनासमीचीनत्वविषये निर्णयं कर्तुं दुष्करम् । किंत्विदं तावत्सत्यं
यत्सस्त्वप्यर्वाचीनसंशोधनप्रधानेषु बहुषु ग्रन्थेषु ऋग्वेदस्यार्थज्ञानविषये सायणभाष्यमेव प्रथमं साधनं
भवितुमर्हति । अतः सायणभाष्यस्य मूलपाठोऽन्वेषणीयो भवति । अमुमेवोद्देशं पुरस्कृत्यास्माकमय-
मल्पो यत्नः ।

भाष्यपाठसंशोधने मुम्बापुरीमुद्रितं भाष्यपुस्तकमस्माभिरुपयुक्तमिति पूर्वमुक्तमेव । मुम्बा-
पुरीपुस्तकसंपादकैः कानिचन लिखितपुस्तकानि दृष्ट्वा पाठो निश्चित इति व्यक्तमेव । तेषां निर्देशस्तैः
प्रास्ताविकै न कृतो दृश्यते । अस्मत्पाठभेदतुलनयेदमनुमीयते यतैः प्रायः त-वर्गपुस्तकान्यव-
लोकितानि । विशेषतः त १, २ पुस्तकपाठानुसारि पुस्तकं तैरुपयुक्तं दृश्यते । केषुचित् स्थलेषु मु-
पाठः त७-पाठसमानो दृश्यते । त७-पुस्तकमर्वाचीनमेव । त७-मु-पुस्तकयोर्मूलं किमपि पुस्तकं
तैरुपयुक्तं प्रतिभाति ।

ऋग्वेदसंहिताया दशममण्डलस्य कर्षिप्रश्निदेशे लाहोरनगरमुद्रितमुद्गीथाचार्याणां भाष्यमुप-
लभ्यते (ऋ. सं. १०. ५. ४ आरभ्य १०. ३४. ३ पर्यन्तं) । तत्पाठोऽतीवाशुद्धोऽपि सायणभाष्य-
पाठेन बहु साम्यमावहति । अत एव तत्पुस्तकसंपादकैः पाठविनिश्चये सायणभाष्यमप्युपयुक्तम् ।
अस्माभिरपि सायणभाष्यपाठनिर्धारणार्थमेतदुद्गीथभाष्यमुपयुक्तम् । यत्र भैक्समुलरपाठपेक्षया भिन्नः
पाठोऽस्माभिः स्वीकृतः यत्र च अभ्यूहमात्रेण पाठाः स्वीकृताः तादृशेषु स्थलेषु उद्गीथपाठोऽवश्यमव-
लोकितः टिप्पणीषु निर्दिष्टश्च । केषुचिन्मन्त्रेषु सायणभाष्यं नोपलभ्यते । तेषां मन्त्राणामुद्गीथभाष्यं
टिप्पण्यां दत्तम् । लाहोरनगरस्थ-पण्डितभगवद्भूतमहोदयानां सकाश उद्गीथभाष्यस्याधिकोऽंशो
(ऋ. सं. १०. ३४. ५ आरभ्य १०. ८३. ५ पर्यन्तम्) लिखितपुस्तकादुद्धृतो वर्तते । अस्मत्प्रार्थनाम-
नुसृत्य तैः सोऽस्माकमुपयोगार्थं प्रेषितः । सोऽपि पाठनिर्धारणे विनियुक्तः । उद्गीथभाष्यस्य लिखितोऽंशः
मुद्रितोऽंशश्च उभावप्यशुद्धौ । अयं संश्रूणो भाष्यभागः संशोध्य मुद्रापितश्चेद् वेदज्ञिज्ञासूनामुपकाराय
भवेत् । ऋ. सं. १०. ४६. ५ मन्त्रस्य सायणभाष्ये उद्गीथाचार्याणां नामोद्धृतमस्ति । ‘ उद्गीथस्तु भूर्ज-
यन्तमित्येकपदं मत्वा भूरादील्लोकाजयन्तमिति व्याचकार ’ इति भाष्ये लिखितम् । उद्गीथभाष्ये ‘ भूः
भूरादीन् लोकानित्यर्थः । अत एव च महान् महान्तं विषोधाम् ’ इत्यादि लिखितमस्ति । जयन्तम् इति
पदस्य व्याख्यानमत्र लुप्तम् । तथापि भूः इति पदस्य व्याख्यानान् सायणोक्तेः सत्यत्वं प्रतीयते ।
एतेनोद्गीथभाष्येण सायणपाठनिर्धारणविषये बहु साहाय्यमारचितम् । केषुचित् स्थलेषु पाठा लिखित-
पुस्तकाधाराभावात् अभ्यूहमात्रेण स्वीकर्तव्या आसन् । एतादृशाः केचनभ्यूहिताः पाठा उद्गीथ-
भाष्य उपलभ्यन्ते । अन्यच्च उद्गीथपाठाः साधारण्येन भ-पुस्तकपाठसमाना दृश्यन्ते । भ-पाठस्य
सायणपाठेन समानत्वमनेन प्रतीयते । उद्गीथाचार्याणामृग्वेदपाठः पारंपरिकसंहितापाठात् क्वचिद्भिन्नो
दृश्यते । उद्गीथमते ऋ. सं. १०. ९ सूक्तं दशर्चं, न नवर्चम् । ‘ ससुशीस्तदपसो ’ इत्यादिकः खैलिको
मन्त्रस्तैर्दशमन्त्रेण स्वीकृतो व्याख्यातश्च । तथा च वस्तुतः सप्तमाष्टकस्य षष्ठोऽध्याये ऋ. सं. १०.
१८ सूक्तान्ते समाप्ते सति उद्गीथभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ऋ. सं. १०. २० सूक्तस्य ‘ भद्रं नो अपि
वातय मनः ’ इति प्रथममन्त्रान्ते समाप्तः । ‘ भद्रं नो ’ इति तेषां मत एकैर्च सूक्तम् । ऋ. सं. १०.
२० सूक्ते पञ्चममन्त्रानन्तरं शेषसूक्तस्य २१ सूक्तस्य चोद्गीथभाष्यं नोपलभ्यते । एतावता उद्गीथभाष्यं
शाकलशास्त्राभिज्ञायाः कस्याश्चिदृग्वेदशाखाया भाष्यमिति तत्पुस्तकसंपादकानां मतम् । अस्माभिस्ता-
वदिदमत्र निर्दिश्यते यदष्टकगणनास्थानेऽध्यायगणना यथा उद्गीथभाष्ये दृश्यत एवं काश्मीरऋग्वेद-
पुस्तके जुनागडशाङ्खायनशाखापुस्तकेऽप्युपलभ्यते (खिलप्रास्ताविके पृ. ८९४ द्रष्टव्यम्) ।

अस्माकं संहिताभाष्यपुस्तके ऋग्वेदसंहितायाः शाकलशाखापाठो लोके प्रसिद्धो मुद्रापितः ।
शाखान्तरेषु किञ्चिन्न्यूननिधनं वर्तते । केषुचिलिखितपुस्तकेष्वधिकानि खिलसंज्ञकानि सूक्तानि
लिखितानि दृश्यन्ते किञ्चस्मिन् विषये तेष्वैकमर्थं नोपलभ्यते । बहुषु मुद्रितपुस्तकेष्वेतानि खिलानि
परिशिष्टत्वेन मुद्रापितानि सन्ति । काश्मीरदेशे ४०० वर्षेभ्यः प्राक् शारदालिप्यां लिखितं
ऋग्वेदसंहितायाः प्राचीनमतिजीर्णं लिखितपुस्तकं बुलहरमहाशयैः पुण्यपत्तनस्थ-डेकनकॉलेज-
ग्रन्थालयार्थं संपादितम् । एतदधुना पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरे स्थापित-
मस्ति । भूर्जपत्रेषु लिखितानि १९१ पृष्ठान्यस्मिन् सन्ति । १-१७६ पृष्ठेषु ऋग्वेदसंहिता लिखिता
शिष्टेषु च खिलानि लिखितानि । तानि खिलानि पञ्चस्रध्यायेषु विभक्तानि प्रत्यध्यायं चादौ तस्य
तस्याध्यायस्य अनुक्रमणी दत्ता । एतानि खिलानि शेफ्टेलेविष्णुमहाशयैः १९०६ ख्रिस्ताब्दे शर्मण्य-
देशे रोमनलिप्यां प्रास्ताविकेन टिप्पणीभिश्चालंकृत्य मुद्रापितानि । एनं काश्मीरखिलपाठमनु-
सृत्यैवात्र खिलानि अन्ते मुद्रापितानि । खिलपाठनिर्धारणार्थं टिप्पणीलेखनार्थं च खिलानां मुद्रितानि
लिखितानि च पुस्तकानि केचन निबन्धग्रन्थाश्चावलोकिताः । श्रीमद्भिः चिं. ग. काशीकरमहोदयैरयं

खिलभागः संपादितः टिप्पणीभिश्च संयोजितः । खिलसंपादनविषयकः सर्वो विचारस्तैः खिल-
प्रास्ताविके संपूर्णतया प्रदर्शितः ।

अस्माकं वैदिकसंशोधनमण्डलस्याध्यक्षाः प्रि. वैजनाथ. काशीनाथ. राजवाडे-महोदयाः
१८९६ शके पौषमासे शुद्धपक्षे द्वितीयायां तिथौ स्वर्लोके याता इत्यावेदयितुं खिद्यते नश्चेतः ।
यावज्जीवं मण्डलस्य कार्यजातमेते आत्मीयत्वेन निरवर्तयन् । वेदनिहतादिग्रन्थेषु तेषां महानधिकार
आसीदिति विश्रुतमेव । सायणभाष्यपाठविषयेऽस्माकमाशङ्कास्ते सपथेव समादधति स्म । तेषां
व्रतस्थं जीवनं विद्याभ्यासङ्गः सूक्ष्मान्वेषणबुद्धिः सत्यप्रियत्वं चेत्यादिगुणसमुच्चयं दृष्ट्वा ऋषिः
इति पदेनैव तान् संबोद्धमुचितम् । सभाष्यऋग्वेदसंहिता संपूर्णतया मुद्रापिता तैर्द्रष्टव्या इत्यस्माकं
मनीषासीत् किंतु 'मनसा चिन्तितं कार्यं दैवमन्यत्र चिन्तयेत्' इति न्यायेन सा विफला संजाता ।
तथा पुण्यपत्तनस्थाः वेदमूर्ति-गोविन्दभट्ट. फाटक-महोदया वैदिका घनपाठनिष्णाता अप्यस्माकं
दुर्दैववशादस्मिन्नेव हायने निधनं याताः । पूर्वप्रकाशितस्य भागत्रयस्य संहितापदपाठयोः शुद्धा-
शुद्धविषय एतैर्बहु साहाय्यमारचितम् । अस्मिन् काले एतेषां सदृशा निपुणा वैदिका विरला
एव दृश्यन्ते ।

सभाष्या ऋग्वेदसंहिता प्रथमं मंससमुल्लसमहोदयैः संपाद्य प्रकाशितेति विश्रुतमेव । भाष्यस्य
शुद्धान्यशुद्धानि वा प्राचीनानि नवीनानि वा लिखितपुस्तकानि समवलोक्य यो भाष्यपाठस्तैः
सुनिश्चितः यश्च पाठभेदादिविषयकविचारः प्रदर्शितः सोऽस्माकं लाभाय संजातः । समीचीनतया
मुद्रितानां वैदिकानामन्येषां च ग्रन्थानां दुर्लभत्वेऽपि भाष्यसंशोधनमुद्रणविषयको यो महानार-
म्भस्तैः समापितस्तदर्थं ते सर्वेषामेव वैदिकधर्मश्रद्धावतां जिज्ञासूनां धन्यवादाहर्हाः । यत्सत्यं तेषां
शोभनेन ग्रन्थेनास्माकं भाष्यसंशोधनकार्यं सुकरं संवृत्तम् । अतः अस्मिन्नुत्थं भागप्रकाशनावसरे तेषां
नाम सानन्दं सोपकारं चोल्लेखनीयं मन्यामहे ।

अस्य ऋग्वेदभाष्यपुस्तकस्य प्रकाशने अद्ययावत्पर्यन्तं यैर्महाभागैरनल्पद्रविणप्रदानेन साहाय्यं
कृतं तेषामुपकारभरं सामोदं स्मरामः । तृतीयो भागः १९४३ ख्रिस्ताब्दस्यान्ते प्रकाशितः । तस्मिन्
काले पाश्चात्यदेशेषु महायुद्धं प्रारब्धचरमासीत् यस्य परिणामत्वेनात्र भारतवर्षेऽपि जीवनं दुष्करं
समजनि । चतुर्थभागसंपादनार्थं लिखितपुस्तकपठनादिकार्यं शनैः शनैः प्रचलितमासीत् । किंत्व-
खिलवस्तुजातस्यातिमहार्घत्वात्मुद्रणविचारोऽप्यशक्यः संवृतः । एवं किंकर्तव्यतामूढेवस्मासु कर्तु-
करणे श्रीवेदपुरुषेण प्रेरिताः श्रीमन्मन्मन्मन्मन् गोविन्द आगाशे-महोदयाः पुण्यपत्तनस्था अस्मात्साहा-
य्यार्थं प्रधाविताः । चतुर्थभागस्य मुद्रणार्थं पत्राणां क्रयणे मुद्रणव्यये च पर्याप्तस्य द्रविणस्य प्रदान-
मङ्गीकृत्य सुमहान् खलु भारस्तैरूढः । तेषां कृतज्ञताप्रदर्शनमस्माकं परमं प्रियं च कर्तव्यम् । यत्सत्यं
तेषां महता साहाय्येनैवास्य भागस्य प्रकाशनं सुशकमभूत् । प्राचीनविद्याभ्यासपराङ्मुखेऽस्मिन्
कालेऽपि वेदादिप्राचीनग्रन्थानां रक्षणभ्यसनादिकार्यं सम्यक् प्रचलेदित्याश्वासयति आगाशेमहा-
भागानामित्यं वदान्यता । तेषामभिलषितमनुसृत्यायऋग्वेदसंहितायाश्चतुर्थो भागः श्रीवेदपुरुषचरण-
कमलयोः समर्प्यते ।

एवं श्रीमताम् आगाशेमहोदयानां कृपया द्रविणचिन्तायां निरस्तायां मुद्रणपत्रसंपादन-
विषयकोऽन्यः प्रश्नोऽस्माकं पुरस्तात्समुपस्थितः । मुद्रणपत्राण्यतीव महार्घाण्यासन् तान्यपि न
सुलभानि । राज्यकृतां शासनानुसारेण तेषां संमतिं विना मुद्रणपत्रक्रयणं मुद्रणं चाशक्यमासीत् ।
अस्माभिः प्रार्थिता एतत्कार्याधिकारिणः मुद्रणपत्रसंपादने ग्रन्थमुद्रणे चावश्यकं संमतिं दत्त्वोपकृत-
वन्तः । पुण्यपत्तनस्थ- 'डेक्कन पेपर मिल्स' -संचालकैरप्यास्मीयतया अस्माकमपेक्षितानि मुद्रण-
पत्राणि यथापूर्वमस्मदर्थं निर्माय शीघ्रं प्रदत्तान्यतस्ते धन्यवादाहर्हाः । एवं मुद्रणपत्रिकासु प्राप्तास्वपि

मुद्रणालयस्य कार्यं न समीचीनतया प्राचलत् । युद्धसंबन्धकार्येषु बहुधनलाभात् तत्रस्था बहवः कार्यं त्यक्त्वा गतवन्तः । १९४५ ख्रिस्ताब्दे युद्धसमाप्तिहेतोः मुद्रणालयसंचालकानां परिश्रमाच्चायं प्रत्यूहो निरस्तः मुद्रणकार्यं च क्षीघ्रत्वेन निर्वर्तितम् । अतः अस्य भागस्य क्षीघ्रं समीचीनत्वेन च मुद्रणे यैः श्रीमद्भिः स. रा. सरदेसाईमहोदयैर्बहुं प्रयतितं तेऽतीव धन्यवादाहार्हाः । मुद्रणशुद्ध्यर्थं बहु प्रयतितेऽपि काश्चनाशुद्ध्यः संजातास्ता अन्ते प्रदर्शिताः । अस्मिन् भागे संहितापदपाठयो-
र्मुद्रणशुद्ध्यर्थं वेदमूर्ति-करं बेलकर-भालचन्द्रशास्त्रिभिः पुण्यपत्तनस्थवैदिकस्मार्तधर्माश्रमसंचालकैः वैकुण्ठवासि-गोविंदभट्टफाटकमहाभागानां शिष्यवरैः प्रयतितमतस्तेषामुपकारं स्मरामः । पुण्यपत्तन-
वासिभिः पं. महेश्वरशास्त्रीजोशीमहोदयैर्व्याकरणविषये बहु साहाय्यं वितीर्णमतस्तेऽपि धन्य-
वादाहार्हाः । अस्मद्भगवद्भाष्यग्रन्थसंपादनार्थं यैर्यैर्लिखितपुस्तकग्रन्थालयाधिकृतैः संशोधनालयाधि-
कृतैरन्यैश्च सज्जनैर्लिखितपुस्तकानि दत्तानि तेषामुपकारभरानवदं स्मरामः । तेषां साहाय्येन विना
इदं कार्यमेव नारप्स्यत् । लिखितपुस्तकसंपादने पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधन-
मन्दिरग्रन्थालयाधिकृतैः श्रीमद्भिः परशुराम कृष्ण गोडे-महोदयैरतीव साहाय्यमारचितमतस्तेभ्यो
धन्यवादान् वितरामः । यैर्विद्वद्भिर्अस्मिन् ऋग्वेदभाष्यसंशोधनेऽस्मभ्यं बहुविधं साहाय्यं वितीर्णं
तेऽपि धन्यवादाहार्हाः । यैर्विद्वन्महाभागैः प्राचीनविद्याविषयकनियतकालिकेषु ऋग्वेदभाष्यभागानां
यथाकालं परीक्षणं कृतं तेऽप्यवश्यं धन्यवादाहार्हाः ।

अन्ते चायं चतुर्थो भागो विदुषां परितोषाय स्यादित्याशास्महे ।

वैदिकसंशोधनमण्डलम्, पुण्यपत्तनम् }
१८६८ शाके वर्षप्रतिपदि }

ना. श्री. सोनटके
चिं. ग. काशीकर

पाठभेदादिविषयकविचारः

मै = मैक्समुल्लरमुद्रितपुस्तके । एतस्मात्पूर्वं यत्र *एतच्चिह्नं दत्तं तत्र तादृशः पाठः मैक्समुल्लर-
महाशयैः लिखितपुस्तकेषु तथानुपलम्भात् स्वयमभ्यूहित इति मन्तव्यम् ॥

मु = मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तके ।

उद्गीथ = लवपुर (लाहोर) मुद्रिते उद्गीथान्चार्यविरचितऋग्वेदभाष्यपुस्तके । अस्मिन् पुस्तके
दशममण्डलस्य कियतश्चिदंशस्यैवोद्गीथभाष्यमुपलभ्यते (ऋ. सं. १०.५.४ आरभ्य १०.३४.३ पर्यन्तं) ।
लवपुरस्थपण्डितभगवद्भक्तमहोदयानां सकाशे कियतश्चिदधिको भागो लिखितो विद्यते (ऋ. सं. १०.
३४.५ आरभ्य १०.८३.५ पर्यन्तः) । अस्मत्प्रार्थनामनुसृत्य तैः प्रेषितोऽयमधिको भागोऽप्यत्रोप-
युक्तः । अस्माभिश्चपल्लवानामुपयुक्तानां च लिखितपुस्तकानां नामानि पूर्वमेव प्रास्ताविके दर्शितानि ।

§ = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषूपलभ्यते । × = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु नास्ति ।

॥ नवमं मण्डलम् ॥

षष्ठाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि—ग (१, २, ३), घ, त (१, २,
३, ४, ५, ६, ७), भ (१, २, ३, ४, ५)

[९. १] १. १९ [२] हिरण्यपाणिरभिषुणोति—एतद्वचनं कृत्यमिति न ज्ञायते । ऋ.
सं. ९. ७५. ३; ९७. १ भाष्येऽप्येतदुद्धृतम् ॥ २. ३ [४] धानाद्यान्नेन—*मै-मु । रसात्मके-
नान्नेन—ग-भ १.२.३, ५; धात्मकेनान्नेन—घ; धानाद्यात्मकेनान्नेन—त; रसात्मकोनान्नेन—भ ४ ॥ ९.
[५] त्वत्परिचरणमेव—भ १ । तत्परिचरणमेव—मै-मु इत्येषु च ॥

[९. २] ३. १७ [२] प्सरः पानीयमन्धः—ग-त १.२.६-भ २.३-मै । प्सरः पानीय-
मन्ध अन्नं—घ; प्सरः पनीयमन्ध—त ४.५-भ ४; प्सरः पानीय अन्ध—त ७; प्सरः प्पानीयमन्ध—भ १; प्सरः
पानीयं मधु—मु ॥ २५ [४] तदा महान्तं—ग-घ-भ । तत्तदा महान्तं—त-मै-मु । ऋचि 'तत्'
नास्ति ॥ ४. २ [५] ममृजे मृज्यते—*मै-मु । ममृजे ममृज्यते—घ; ममृजे ममृज्यते—त-भ १.२.३;
ममृज्यते—भ ४ ॥ १० [७] कर्मेच्छा—*मै-मु । कर्मेच्छोः—ग-घ-त-भ ४; कर्मैः—भ १; कर्मणः—
भ २; कर्म—भ ३ ॥ २५ [१०] भवसि—मै-मु । भवा-त; भव—भ ॥

[९. ३] ५. ३ [१] द्रोणकलशानि—नपुंसकलिङ्गप्रयोगाच्चिन्त्यः ॥ ५. ७ [२]
अथर्यो विपः—*मै । अध्वर्यवः—§ । विपः कक्ष्याः—मु ॥

[९. ४] ७. २३ [९] आत्मनो विधा°—ग-त १.२.६, ७-भ ३-मु । आत्मनि धा°—घ;
आत्मने विधा°—त ४.५-भ २; आ आत्मने विधा°—भ १; आ आ अते विधा°—भ ४ । आत्म-
विधा—मै ॥

[९. ५] ८. १५ [२] तनूनपादत्र—मै-मु । तनूनां पौत्रः—ग; तनूपात्रः—त १.२.६;
तनूनपात्रः—त ४.५.७-भ २.४; तनूनपात्रः—भ १; तनूनपः—भ ३ ॥ अद्भ्योऽशवो—*मै-मु ।
अद्भ्योऽशवो—ग; अभ्यः संवो—त १.२.६; अद्भ्यः संवो—त ४.५-भ १.२.४; अद्भ्यः संवो—त ७;
अक्ष्य संवा—भ ३ ॥ इयं श्रुतिः कुत्रत्येति न ज्ञायते ॥ १८ [२] द्वाभ्यां धाराभ्यामाप्रयणं

गृह्णाति । कुत उद्धृतेयं श्रुतिः १ ॥ १.१४ [७] निरुक्तपाठोद्धरणे भाष्यकारः 'वेरां ददातीति वेरां दधातीति' इत्यंशं त्यक्तवान्, 'धारयत इति' अस्य स्थाने 'धारयतीति' पठितवान्, पुनरपि 'वेन्दवे द्रवतीति वेन्दौ रमत इति' इत्यंशं नोद्धृतवान् । १. २८. [१] अहमाह्वयामि—
ग-त-भ १.२.४.५-मु । आह्वयामि-घ-भ ३-मै ॥ १०. १३. [११] आगच्छत—घ-भ ४ । प्रत्या-
गच्छत—मै-मु इतरेषु च ॥

[१. ६] ११. १३ [६] तं—मै-मु-X ॥ १८. [७] आप्यायितवन्—मै-मु ।
आप्यायितवान्—५ ॥

[१. ७] १. २ गायत्रं छन्दः । अबद्धमेतत् । 'गायत्री छन्दः' अथवा 'सूक्तं गायत्रम्' इति भाष्यम् ॥ ६. [१] सृज्यन्ते—*मै । हविर्धानं सृज्यते-ग १; हविर्धानात् सृज्यते-ग २; युक्तान् ज्यते-घ; हविर्धानात् सृज्यते-त-भ ॥ १०. [२] 'धारा' इति पदपाठः । 'धाराः' इति भाष्यकारेण स्वीकृतम् ॥ १३. [३] एतदेव दर्शयति । अस्य प्रयोजनं नावगम्यते ॥ १३. १७. [९] संजयतं—ग-भ १.२.४—*मै-मु । संजयितं-घ-त-भ ४ ॥

[१. ८] १४. ३ [३] अभिलषितः—भ १.२.४—*मै-मु । अभिलषितं-ग; अभि-
लषितः-त ॥

[१. ९] १५. १५ [१] वयांसि ज्येना अतिथयः पर्वतानां ककुभ इति । अस्याः श्रुतेर्मूलं नोपलब्धम् ॥ ५. [१] आगच्छन्—मै-मु । अगच्छन्-ग-त ४.५-भ; अगच्छत-घ-
त १.२.७ ॥

[१. १०] १७. ३ [१] प्र स्वानासः । 'प्र' इत्युपसर्गस्य क्रिययान्वयोऽपेक्ष्यते ॥ २६. [६] हरस आहरस आहर्तारश्च—*मै । हरसः अहर्तारश्च-ग; हरसे हरसः आहरसः आहर्तारश्च-घ; हरसे हरसः आहर्तारश्च-त १.२.६.७-मु; हरमः आहर्तारश्च आहर्तारश्च-त ४.५-भ ४; हरसः आहर्तारश्च-भ १.२.३ । 'हरसे' इति पदस्य स्थाने 'हरसः' इति भाष्यकारैः पठितम् ॥ १८. १ [७] सप्तजामयः इति पदं भाष्यकारा विभज्य व्याख्यातवन्तः ॥

[१. १२] २०. ११ [३] निवसति—भ १.२.३ । अश्विवसति-ग; मिश्रयति-घ-मै-मु; मिगसति-त; निगसति-भ ४ ॥ २१. ७ [८] पदा पदानि—भ-मु । पदानि-ग-घ-त-मै ॥

[१. १३] २१. २२ विद्यादनुकेऽपि लाघवाया दृढहच्युतात्—त १.२.६-भ १-मै-मु ॥ विद्यादनुलोके घवापादलच्युतात्-ग; विद्यादनुलोकेघवाया दृढहच्युतात्; विद्यादनुलोके घवाया दृढहच्युतात्-त ५; विद्यादनुकोपि लाघवाया दृढहच्युतात्-त ७ । अयमानुष्टुभः श्लोको भाष्यकारैः कुत उद्धृत इत्यन्वेषणीयम् । अनु. भाष्यं द्रष्टव्यम् । ऋ. सं. ५. ४१. ७; ९. ७२. १ भाष्ये-
ऽप्येकः श्लोकाधौ व्याकरणप्राक्रियात्मकः समुद्धृतोऽस्ति । षड्गुरुशिष्यस्य सर्वानुक्रमणीभाष्य एतादृशी छन्दोबद्धरचना दरीदृश्यते । ऋग्वेदभाष्यकारो माधवमहोऽपि स्वभाष्ये अनुष्टुप्छन्दोबद्धाः कारिका आराचितवान् । २२. १० [३] अन्नलाभ इत्यर्थः—भ १.२.३.५ । वाजंलाभ इति-ग-घ-त-भ ४-मै-मु ॥

[१. १४] २३. २५ [२] 'यदी' इति संहितापाठः । 'यदीम्' इति भाष्यकाराः पठितवन्तः । अग्रिमे मन्त्रे पुनरपि 'यदी' इति संहितापाठः । तत्र तावत् भाष्यकाराः 'यदि' इति

यथापदपाठं गृह्णन्ति ॥ २४. ८ [४] जिघ्रते—घ-भ४-मं। जिघ्रते—मु इतरेषु च। ‘जिघ्रते’ इति संहितापदपाठयोः। मं-पुस्तके ‘जिघ्रते’ इति संहितापदपाठयोः विद्यते तदशुद्धम्। भाष्यकाराः ‘जिघ्रते’ इति पठित्वा व्याख्यातवन्तः। ऋ. सं. १. ५४. १० द्रष्टव्यम् ॥ १६. [६] यं विदे—इति प्रतीकद्वयं न व्याख्यातम् ॥

[१. १५] २६. २० [८] तम् एतमु—घ-त१. २. ३-मु। तं-मं इतरेषु च ॥

[१. १६] २८. ४ [७] पिप्युषी आप्याययन्ती—*मं-मु। पिप्युषी आप्यायती—घ; ग-त-भ-पुस्तकेषु नास्ति ॥ ८ [८] अथवा—ग-*मं-मु। अथ—त१. २. ६. ७-भः अथा—त३. ४. ५ ॥

[१. १७] २९. ४ [५] न इति पदं न व्याख्यातम् ॥

[१. १९] ३१. १७ [३] पुनानः पूयमानः—ग-घ-त१. २. ३. ४. ५. ७-भ-म। पुनानः तद्-मं ॥

[१. २१] ३४. ९ [४] प्राप्नुवन्ति—*मं-मु। ‘प्रापयन्ति’ इति भाव्यम्। ‘रथम्’ इति पदम् ‘अर्थम्’ इत्यर्थे गृहीत्वा ‘अभिमतं देशम्’ इति भाष्यकारैः व्याख्यातं इति मॅक्समुल्लरमहाशयैः संसूचितं तदनावश्यकं प्रतिभाति ॥ १४. [५] वेनं कामयन्तम्—कम्प्रातो-रात्मनेपदत्वात् ‘कामयमानम्’ इति भाव्यम् ॥ १५ [५] अरावा.....प्रयच्छति—त३. ४. ५-भ-मं। अरावा अदातुशब्दरहितः संपन्नः सन् प्रयच्छति—घ-त१. २. ७-मु; अरावा अदातु-शब्दरहितः सन् प्रयच्छति—तद्। ‘अरावा अदाता न किंचित्प्रयच्छति प्राप्तकामः स एव प्रयच्छति’ इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयाः संसूचयन्ति ॥ २६ [७] प्रेरयन्—ग-*मं-मु। प्रेरयन्—घ-त-भ।

[१. २२] ३५. १८ [४] श्राम्यन्ति—ग। श्राम्यन्ति—घ-त-भ-मं-मु ॥ ३६. १ [६] पृथिव्या चान्तरिक्षेण—ग-भ३-मु। पृथिव्यां चांतरिक्षेण-त-भ१. २. ४। पृथिव्यां चान्तरिक्षे-मं ॥

[१. २३] ३६. १८ [२] रूपकव्याहारेण—भ३-*मं-मु। रूपकद्वारेण—ग; रूपकव्यद्वारेण—त-भ२. ४; सूफकव्याहारेण—भ१ ॥ २७ [४] तत्रामिश्रितो—*मं-मु। मिश्रितो—घ; तथा-मिश्रितो—त; तदामिश्रितो—भ२ ॥ तमभि पवन्त—*मं-मु। त अभि पचन्त—घ; तमभि षचन्त—त१. २. ६; तं अभि षचन्त—त३ ॥ ३७. ९ [६] क्षरसि—भ२. ३। रक्षसि—भ१; क्षरसे—मं-मु इतरेषु च ॥

[१. २४] ३८. ८ [५] उदराय—ग-*मं-मु। उदराय—त-भ२. ४; उदकाराय—भ१ ॥ ११. [६] हन्तरिन्दो। हन्तरिन्दो—*मं-मु। “हन्तरिन्दो इति भाव्यम् किन्तु लिखित-पुस्तकेष्वेतादृश्याच्युतेः साधारणत्वान्न अभ्यूह उचितः” इति मॅक्समुल्लरमहाशयैः टिप्पण्यां लिखितम्। परं भाष्यपाठनिर्धारणे केवलं लिखितपुस्तकपाठो नाहं मन्त्रार्थोऽप्यवधारितव्यो भवतीति स्वयं तैरेव लिखितम्। एतदनुसारेण स्वयं तैरपि बहुत्र पाठा अभ्यूहिताः। अत्र ‘इन्दो’ इत्याव-श्यकं। ‘इन्दो’ मास्तु इति व्यक्तं प्रतीयमाने सति अभ्यूहः किमर्थं नाश्रयणीयः? सामवेदस्य सायणभाष्ये (२. ३. २. ३. ६) ‘हे सोम’ इति व्याख्यातमिति तैरेवोलिखितम्। ऋ. सं. १. ९१. ५; ६. १७. ११; ८. ९२. १७; ९. १. ३; १७. १; २५. ३; २८. ३; ३७. ५;

६१. २०; ८८. ४; ८९. ७; ११०. १; १०. २५. ९ अत्र सोमे वृत्रहन्तृत्वं कल्पितम् ॥
१५ [७] वल्त्यात्मकः सोमो—*मं । संश्वात्मकः सोमो—ग; वल्त्यात्मकः सोमो—घ-मु; वल्त्यात्मकः
सोमो—त; वल्त्यात्मकः सोमो—भ ॥

[९. २६] ४०. ७ [४] भूरिजोः—ग-त१.२.३.४.५.७-भ१.२-मु । भूरिजोः—घ-त६-
भ४-मं ॥ १६ [६] सोम तं—ग-घ-त४-भ । सोम-त१.२.३.६.७ । सोम उक्तगुणविशिष्टं तं
त्वा त्वां—मु ॥

[९. २७] ४१. ७ [३] वननीयेषु—ग-त६-भ३ । वननीयेषु पात्रेषु—त१.२.४-भ१.
२.४-मं-मु ॥ १७ [५] सोमस्त्रावणे.....सोमस्याप्यायनात्—ग-*मं-मु । समस्त्रावणे
(समस्त्रावणे—भ२.४; समस्त्रावणे—भ१.३) सूर्यस्य कः प्रसंग इति न वाच्यं । तं सूर्यरश्मिभिरेव
सोमस्याप्यायनात् (व्यायमानात्—त ७)—त-भ ॥

[९. २८] ४२. १० [३] अतिशयेन—भ । विशेषण-ग-त-मं-मु ॥

[९. २९] ४३. ५ [२] अयं वै ज्योतिर्यत्सोमः । एतच्छ्रुतेर्मूलस्थानमन्वेषणीयम् ॥
१० [३] शोभनानिभावुकानि—ग-भ२.३.४-*मं-मु । साम. भा. २.९.१.१.३ । शोभनानि—
घ; शोभनानि भावुकानि—त-मु ॥ २० [५] अमुञ्चन्नित्यर्थः—*मं-मु । मुञ्चतीत्यर्थः—ग; अमुं-
चनित्यर्थः—त१.२.३.६.७; अमुञ्चन्नित्यर्थः—त४.५-भ१.२.४; अमुञ्चेन्नित्यर्थः—भ३ ॥ २१ [५]
रक्षेति—ग । रक्षयेति—घ-त-भ-मं-मु ॥

[९. ३०] ४४. ९ [२] इन्द्रियमपि-करं—त-भ१.२.४-मं । इन्द्रियं प्रियकरं-ग;
इन्द्रियमपि गमस्त्योः कयो-भ३ । इन्द्रियमपि कं—मु । ' इन्द्रियमपि वा बलकरम् ' इति स्यादिति
मैक्समुल्लरमहाशया अभ्यूहन्ति । ऋ. सं. १. १०३. १; २. १६. ३; ४. २४. ५ द्रष्टव्यम् ॥
२८ [६] ब्रूते यजमानः स्वीयान्—भ१.२-*मं-मु । ब्रूयान् तेजस स्वीयात्—ग; ब्रूते यजमान
स्वीयान्—त२. ६; ब्रूते यजमा स्वीयान्—त३-भ४; ब्रूयं तेजसा स्वीयान्—त५; ब्रूते यजमानः
स्वीयान्—भ३ ॥

[९. ३१] ४५. ५ [१] सुध्यानाः—मं-मु । स्वानाः—घ-त; स्वाध्यानाः—भ ॥ ११
[२] अस्मभ्यमित्यर्थः—*मं-मु । अस्मभ्यं देहीत्यर्थः—ग; अस्मदित्यर्थः—त; अस्मदित्यमित्यर्थः—
भ ॥ २७ [६] जगदाप्यायिकत्वेन तत्स्वामित्वं । जगदाप्यायनं स्वामित्वं—ग; जगदाप्यायिनं—
स्वामित्वं—त-भ४; जगदाप्यायिकत्वेन-स्वामित्वं—भ१.२.३ । जगदाप्यायिकत्वं तत्स्वामित्वं—मं ।
जगदाप्यायकत्वं तत्स्वामित्वं—मु ॥

[९. ३२] ४७. ९ [६] मह्यमस्मभ्यमित्यर्थः—ग-भ४-*मं-मु । मह्यमभ्यमित्यर्थः—
त; मभ्यमित्यर्थः—भ१; मस्मभ्यमित्यर्थः—भ२; अस्मभ्यमित्यर्थः—भ३ ॥

[९. ३३] ४७. १६ [१] किमिव—त१.२.३.६.७-*मं-मु । किं-ग-घ-भ; किं-
त४.५ ॥ १७ न । ते—मु । ते-ग; तं-त-भ४; न-भ१.२.३-मं ॥ दृष्टान्तो दर्शितो—
*मं-मु । दृष्टांतः दर्पितो—त१.२.६; दृष्टांत दर्पितो—त३; दृष्टांतः दर्शितो—भ१; दृष्टांत तदर्पितो
भ४ ॥ २२ [२] द्रोणानि द्रोणकलशान् प्रति—घ । प्रति द्रोणानि द्रोणकलशान् (?)—मं-मु

इतरेषु च ॥ २३ इतरेऽपि पात्रा—*मं-मु । इतराणि पात्राणि—ग; इतरपि (=इतरेपि) पात्रा—त१, २. ७-भ४; इतारीपि पात्रा—त३.५; इतरोपि पात्रा—त४; तारपि पात्रा—भ१; इतरपि पात्रा—भ२; इतराण्यपि पात्राणि—भ३ ॥ २६ अथवैकमेव—*मं-मु ॥ अस्माकं अथवैकमेव—ग-भ३; अस्माकं अथैकमेव—त-भ१.२.४ ॥ ४८. १८ [६] °समुद्रमुद्रित°—भ१.२.३-मं-मु । °समुद्रभूत-मुद्रित°—ग-त१.३.४.५.७-भ४; °समुद्रभूतित°—त२.६ ॥

[९. ३४] ४८. २५ [१] अथ प्रत्यक्षेणोच्यते । अग्रिमं वाक्यं तु परोक्षमेव ॥ ४९. ७ [४] सूक्तद्रष्टृर्ऋषेः सोऽयं—*मं-मु । सूक्तद्रष्टृर्ऋषेरयं—ग; ऋषेः योयं—घ; सूक्तद्रष्टृर्ऋषयेयं—त-भ२.४ । सूक्तद्रष्टृर्ऋषयेयं—भ१ ॥

[९. ३५] ५०. १७ [५] माधवस्तु.....चकार । कोऽयं माधव इति न ज्ञायते । ऋ. सं. १०. ८६. १ भाष्ये माधवमद्व उल्लिखितं । अयं ऋग्वेदभाष्यकारो वैकटार्यसुत इति कुन्हन् राजा-महोदयैः । स्वयं प्रकाशिताया ऋग्वेदानुक्रमण्या उपोद्घाते साधितम् । स एव माधव-भट्टोऽत्रापि निर्दिष्टो वेत्यन्वेषणीयम् ।

[९. ३६] ५०. २८ [१] अधिषवणं—ग-व-मु । अधिषवणं—त-भ-मं ॥ ३० युद्धमितरेतरकर्षणात्—ग-मं । युद्धमितरेतरकर्षणात्—त-भ२.४; यवमितरेतरकर्षणात्—भ१; युद्धमितरेतरकर्षणात्—मु ॥ क्रामति—भ१.२ । क्रामयति—मं-मु इतरेषु च ॥

[९. ३७] ५२. १२ [४] महर्षेः अधि—*मं-मु । त्रितमहर्षेधि—ग; महर्षेः यत् अधि—घ; महर्षे यद्यधि—त-भ ॥

[९. ३९] ५४. ८ [२] अनिष्कृतमसंस्कृतं—ग-भ२-मं-मु-साम. भा. २.३.१.४.२ । अनिष्कृतं संस्कृतं—मु इतरेषु च ॥

[९. ४०] ५६. २ [६] द्युपृथिव्याख्ययोः—त१.२.६-भ२-मु । द्युपृथिव्याख्ययोः—त३.५-भ४ । द्यावापृथिव्याख्ययोः—ग-मं ॥

[९. ४१] ५६. ८ [१] एवं चोपमीयन्ते—*मं । ये चोपमीयन्ते—ग; एव चोपमीयन्ते—त-भ४; एवं चोपमीयन्ते—भ२-मु ॥ १५ [२] बन्धनं दुराव्यं दुष्टमतिं च—*मं । दुष्टमतिं च—ग-त३.४.५-भ२.३; राक्षससंबन्धिनं दुराव्यं—घ; बन्धनं दुराव्यं तद्वयं दुष्टमतिं च—त२.६.७-भ१-४ । बन्धं दुष्टमतिं च—मु ॥ १६ अत्रतमकर्माणं—*मं । अत्रतं कर्मणां—ग-घ; अत्रतकर्मणां—त-भ३; अत्रतकर्मणां—भ२.४; अत्रतं दुराव्यं तद्वयं कर्मणां—मु ॥ ५७. ५ [५] तदुपलक्षितमहर्ष्यते—*मं-मु । तदुपलक्षितमज्वते—ग; तदुपलक्षमज्यते—त१; तदुपलक्षयतमज्वते त२.७; तदुपल तमज्वते—त४.५-भ१.३.४; तदुपलक्षतमज्वते—त६; तदुपल... तमज्यते—त३; तदुपलक्षण ... तमज्यते—भ२ ॥

[९. ४२] ५७. २५ [३] के । सोमाः । कीदृशाः—त१.२.६.७-भ१.२-मु । के सोमाः—भ५ । सोमाः—त३.४.५.भ३.४-मं ॥ ऋ. सं. ९. २६. ६; ३१. १; ४०. ५; ६; ४१.

३; द्रष्टव्यम् ॥ ५८. १ [४] दुहानो दधानः—*मं-मु । दधावः दुहानः-ग; दुहानः-घ; दधानः-त-भ ॥

[१. ४३] ५९. ५ [५] अयमिन्दुर्वाजः—*मं । इन्दुर्वाजः-ग; यमिन्दुर्वाजः-त १.३.४.५-भ १.३; यमिन्दुर्वाजः-त६; यदिदुः यमिन्दुर्वाजः-त७; यमिन्दुः वाजः-भ २; यमिन्दुर्वाजः-भ ४ । य इन्दुर्वाजः-घ-मु ॥ ७ इडभावे च—*मं । इडभावश्च-ग-त-भ-मु ॥

॥ पष्ठाष्टकः समाप्तः ॥

सप्तमाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि—ग (१, २, ३), त (१, २, ३, ४, ५, ६, ७), भ (१, २, ४, ५, ६, ७) । भ६-पुस्तकं द्वितीयाध्यायस्य एकोनविंशे वर्गे (६८ तमे सूक्ते) प्रारभ्यते ।

[१. ४४] ६२. ३ [६] गातुवित्तमः पुण्यः—ग३—*मं । गातुवित्तमहः पुण्यः-ग१. २; गातुवित्तुण्यः-त-भ-मु ॥

[१. ४५] ६२. १४ [२] अभिगच्छ—ग-त १.२.७-भ ४—*मं-मु । अभिगच्छति—त ४.५; अभिगच्छतु—त६-भ १.७ ॥ १५. देवानायाचस्वेत्यर्थः—त३-भ १ । देवानां पवस्वेत्यर्थः—ग; देवानां याचस्वेत्यर्थः—त १.२; देवानां याचस्वेत्यर्थः—त६-भ ७; देवानां याचस्वेत्यर्थः—भ ४ । देवानां पवस्वेत्यर्थः—त ५-मं-मु ॥ ६३. २ [५] अनूषत अस्तुवन्—त १.२-भ १—*मं-मु । अनूषत स्तुवते-ग; अनूषत स्तुवन्—त ३.४.५.७-भ २.४; अनूषतास्तुवत्—त६; अनूषतास्तावन्—भ६ ॥

[१. ४६] ६३. १२ [१] जाता वा—ग-भ । वा जाता वा—त १.२.३.७; जाताः—त ५ । वा जाताः—मं-मु ॥ २२ [३] वर्धयन्ति—ग-भ । प्रवर्धयति—त-मं-मु ॥ ६४. ६ [६] त्रिशः—*मं-मु । विशः-ग-त ३.४.५-भ २.४; विशेषः—त २.७; अण्वयः—त६-भ६ ॥

[१. ४७] ६४. १७ [२] अस्य—१ । कृतान्यस्य—मं ॥ असुराणां नाशकानि—त १.२.७ । असुराणां हिंसकाव-ग; असुराणां हिंसकानि—भ १ (२) । असुराणां—त ३.५.६-भ २-६-मं । एतन्मन्त्रपूर्वस्य भाष्यं मु-पुस्तके विभिन्नं वर्तते—‘अस्य यस्यैतस्य सोमस्य दस्युतर्हणा दस्युतामसुराणां तर्हणा नाशकानि कर्त्ता कर्माणि कृतानीत् अस्माभिरेव कृतानि सोयं’ इ. ॥ ६५. ४ [५] शत्रून्—भ १ (२) । शत्रून्—भ ४ । शत्रुं—मं-मु इतरेषु च ॥

[१. ४८] ६५. २१ [३] हे सोम—ग-भ । हे सुक्रतो शोभनकर्मन् (°कर्मवन्-त ४-भ ४) पवमान सोम-त-मु । हे पवमान सोम—*मं । ‘सुक्रतो’ इति पदं ‘सुक्रतुः’ इति फ्रिक्त्वा-भाष्यकारैः व्याख्यातम् । ‘सुक्रतुः सुप्रज्ञः’ इति भाष्यगतं व्याख्यानं मु-पुस्तके त्यक्तम् । एतदप्रामाणिकम् । ‘पवमान’ इति पदमप्यनावश्यकम् । एतत्सूक्तस्य द्वितीयमन्त्रभाष्यं द्रष्टव्यम् ॥ २६ [४] स्वर्दशे सर्वदशे—*मं-मु । स्वर्दशे—ग-त ३.६-भ; सर्वदशे—त १.२.५.७; सर्वर्दशे त ४ । ‘स्वेः । दशे’ इति भिन्नः पदपाठः ॥ २७ साधारणमित्समानमेव—त६-भ १.२.४—*मं-मु । साधारणमिहमानमेव—त १.२.४.५.७; साधारणमित्समानमेव—भ६ ॥

[१. ५०] ६७. १३ [२] यज्ञमिच्छतो—त३-भ १.२.४ । यज्ञमिच्छतो—त६-भ६.७ । यज्ञमिच्छतो—त १.२.४.५.७-मं-मु ॥ २२ [४] योनिं स्थानं—ग-त ३.६-भ

१.६.७ । योनिमुदरं स्थानं—त१.२.४.५.७-भ२.४-मं-मु । अयं मन्त्रः पूर्वमागतः (१.२५.६) । तत्र 'योनिं.स्थानम्' इत्येव व्याख्यानमस्ति ॥

[१. ५१] ६८. १४ [३] व्याप्नुवन्ति प्राप्नुवन्ति—ग । व्याप्नुवन्ति—त१.२.६-भ१.६. ७; व्याप्नुवते व्याप्नुवन्ति—त३.४.५.७-भ२-मं-मु ॥ २१ [५] अर्ष गच्छ—मं-मु । अभ्यर्ष अभिगच्छ—ग; अर्ष गच्छसि—त१.२.३.४.५.७-भ२.४; गच्छसि—त६-भ६; र्षं गच्छसि—भ१ ॥

[१. ५२] ६८. २३ शुक्षः इत्यनु°—ग-त२-मं-अनु । शुक्षेत्यनु°—मु इतरेषु च ॥

[१. ५३] ६९. २५ [१] स्पृधः स्पर्धमानाः । 'परिस्पृधः' इति प्रतीकम् ॥ ७०. ३ [२] च निमित्ते—त३-भ१-मं-मु । घननिमित्ते—ग; च निमित्ते—त१.२.७; च निमित्त—त४. ५-भ२.४.७ ॥ ७ [३] त्वां यो दुर्बुद्धिः—त३.७-भ१.२.४-मं-मु । त्वां ध्रुयो दुर्बुद्धिः—त१. २.५; दुर्बुद्धिः—त४; त्वा यो दुर्बुद्धि—त६; त्वां यो दुर्बुद्धि—भ७ ॥

[१. ५४] ७०. १७ [१] अपरिमितस्य द्रष्टारं—त३.६-भ१.२.६.७ । आदातारं ऋषिमर्तोद्विषस्य कर्मफलस्य द्रष्टारं—ग । अपरिमितस्य कर्मफलस्य दातारं—त१.२.५.७-भ४ मं-मु ॥

[१. ५५] ७१. ११ [१] सौभगा सौभगानि—ग-त३-भ४-मु । सौभगा सौभगा—भ२ । सौभगानि—त२.४.५-भ१.७-मं ॥

[१. ५६] ७२. १० [३] दश दशसंख्याकाः—त३-भ२. ४ । दशसंख्याका—मं-मु इतरेषु च ॥ १५ [४] इन्द्राय इन्द्रार्थं—ग-त३-भ१.२.४.७-मु । इन्द्रार्थं—त२.४.५.७-मं ॥

[१. ५७] ७२. २३ [१] अस्मदर्थं—त२.३.४.६.७-भ२.६.७-मु । अभि अस्म-दर्थं—त१.५ । नोऽस्मदर्थं—मं ॥ ७३.७ [४] सः अभिषुतः पुनानः—ग-त३-भ२.५ । अभिषुतः पुनानः—भ१.६.७ । पुनानः—त२.४.५.७-भ४-मं-मु ॥

[१. ५८] ७३. १ [१] 'धारा सुतस्यान्वसो' इत्यस्यानन्तरं—'धारयाभिषुतस्यान्वसः इत्यधिकं निरुक्तपाठे ॥ २८ [३] ऋग्वेदभाष्ये शाठ्यायनकब्राह्मणवचनानि बहुत्र (ऋ. सं. १. ५१. १३; ८४. १३; १०५ प्रस्ता.; १०५. १०; ५. २. १; ७. ३२ प्रस्ता.; ३३. ७; ८. ९१. १; ३; ५; ७; १०. ३८. ५; ५७. १; ६०. ७) उद्धृतानि । वैकटभाष्यस्य ऋग्वेदभाष्येऽपि शाठ्यायनकवचनानि बहुत्र उद्धृतानि । शाठ्यायनकब्राह्मणस्य जैमिनीय-ब्राह्मणेनातीव साम्यं दृश्यते । जैमिनीयब्राह्मणस्य कियाश्चिदंशः कलण्डमहोदयैः^१ मुद्रापितः । ऋग्वेद-भाष्यलिखितपुस्तकेषु शाठ्यायनकपाठानां प्रायोऽशुद्धत्वात् जैमिनीयपाठतुलनया शाठ्यायनक-पाठशोधनं सुशकम् । एतस्मिन् विषये ओर्टेल्महोदयैः^२ बहु प्रयतितम् । बटकृष्णधोषमहोदयैरपि लुतब्राह्मणवचनशोधनमधिकृत्य निबन्ध आरचितः^३ । तद्वृत्ताः शाठ्यायनजैमिनीय ब्राह्मणपाठा अस्मिन् पाठभेदादिविषयकविचारे तत्तत्स्थानेषु निवेशिताः ॥ ३०. [३] प्रतिममृशाते—मं । प्रतिमृते-ग; प्रतिमृशाते—त-भ१.२.४.७-मु; प्रतिमुमृशाते—भ४ । नाविवेदं । नाविदं—शाठ्या. ब्रा.; जै. ब्रा. ७४. ५ [४] त्रिशतं त्रिशतानि—त३-भ१.२.४ । त्रिशतं—ग; त्रिशतं शतानि—त; त्रिशतं त्रिशतानि—भ७ । त्रिशतं त्रीणि शतानि—मं । 'त्रिशतम्' इति पदं 'त्रिशतम्' इति पठित्वा

भाष्यकारैः व्याख्यातामिति व्यक्तं, परं 'त्रीणि शतानि' इत्यम्यहोऽनावश्यकः । 'त्रिशतानि' इत्यलम् ॥

[९. ५९] ७४. २३ [३] उपद्रवाणि । उपद्रवशब्दः पुंलिङ्गः ॥ २७ [४] विश्वानित्—भ१.४.७ । विश्वान्-ग-त१.२.३.६.७-भ२-मु; विश्वानेव-त४.५-मं ॥

[९. ६०] ७४. २९ पुरउष्णिगाद्यद्वादशका द्रव्यष्टका—*मं । पुरउष्णिगाद्यद्वादशकाष्टका-ग; पुरउष्णिगाद्योद्वादशकोद्द्वयष्टकौ-त-भ४; पुरउष्णिगाद्योद्वादशको द्रव्यष्टकाः-भ१.७; पुरउष्णिगाद्यद्वादशको द्रव्यष्टकौ-मु ॥

[९. ६१] ७५. २९ [२] तुर्वशं तुर्वशनामकं—त३-भ१.२.४.५-मु । शनामकं-ग; तुर्वशं नामकं-त१.२.६; तुर्वशनामक-भ७ । तुर्वशनामकं-त४.५.७-मं ॥ ७६. २४ [८] संगच्छते—त३-भ७ । संगच्छेति-त । संगच्छति—*मं सप्तममन्त्रभाष्यं द्रष्टव्यम् ॥ ७७. १० [११] विश्वा विश्वानि । 'विश्वानि' इत्येव तु प्रतीकम् ॥ १४. ९ [१२] धनस्य—ग-त३-भ । अन्नस्य-त-मं-मु । वरिवःशब्दो विशेषतो नवमे मण्डले सर्वत्र धनवाच्येव ॥ २५ [१४] 'संशिश्वरीरिव' इत्येकं पदं सं + शिश्वरीरिव इति विभज्य व्याख्यातम् ॥ ७८. ४ [१६] चित्रं विचित्रं—त३-भ१.२.४ । चित्रं-त२.४.५.६.७-भ७-मं-मु ॥ ७९. ७ [२३] 'हे मीद्वः सेतः सोम पुनानः पूयमानस्त्वम्' इत्ययं भाष्यभागः सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च भाष्यारम्भे गृहीतोऽस्ति ॥ १२ [२४] प्रबुद्धो—*मं-मु । प्रबुद्धो-ग-त-भ ॥

[९. ६२] ८१. २० [७] सृज्यन्ते—ग-त३.४-भ२.४.७ । असृज्यन्ते-त१.२.५.६.७; मृज्यन्ते-भ१; असृज्यन्ते-मं-मु ॥ ८२. ४ [१०] चेतति—ग१-त३-भ१.२.७ । स चेतति-त-भ४-मं-मु ॥ ज्ञायते—ग-भ१(२); संज्ञायते-त२.३.४.६.७-भ१.७; स ज्ञायते-त१.५-मं-मु ॥ २७ [१६] सोमः—ग-त३.७-भ१.२.७ । सोमश्च-त२.४.५.६-भ४-मं-मु ॥ ८४. १ [२४] जमदग्निना जमदग्निनाम्ना—भ१(२).४ । जमदग्निं जमदग्निनाम्ना-त३-भ२; जमदग्निनाम्ना-त१.२७-भ१.७-मं-मु ॥ परितः स्तोतव्यानि—भ१.४.७ । परितोतव्यानि-त३-भ२ । परितः श्रोतव्यानि-त२.४.५-मं-मु ॥ १५ [२७] तुभ्यं तुभ्यं—त३-भ१.२-मु । तुभ्यं-त२.७-भ४.७-मं ॥

[९. ६३] ८५. १६ [४] 'अति' इति पदस्य स्थाने 'आभि' इति भाष्यकारैः पठितं दृश्यते । ८६. ४. [८] सूर्यस्य—ग-त३-भ१.६.७ । प्रेरकस्य सूर्यस्य-त-भ२.४-मं-मु ॥ एतन्वः—ग-त३.७-भ-निषण्डु । एतन्वा-त२.४.५-मं-मु ॥ ८७. १ [१५] दधिदध्या-शिरः दधिसंस्कृताः—ग-त३-भ । दधिसंस्कृताः-त-मं-मु । स्वीकृतपाठो मेक्समुल्लरमहाशयैः नोपलब्धः । ऋ. सं. ९. ६५. १ भाष्ये स्वसारः इति पदमेतद्वीत्या व्याख्यातमस्ति ॥ ६ [१६] ते तव । 'ते' इति संहितायां नास्ति ॥

[९. ६४] ८९. ५ पवमानसौम्यम् । पवमानसौम्यमिति साधु ॥ ९०. ७ [६] अन्तरिक्षाणि—ग-त३.४-भ४ । आंतरिक्षाणि-त२.५-भ२.७-मं । अंतरिक्षाणि-मु ॥ ८. आ पवन्तां—भ१.७ । पवन्तां-ग-त-भ२.४-मं-मु ॥ ११ [७] सृज्यमाना—त३-भ । प्रसृज्यमाना-त-मं-मु ॥ १३ प्रसृज्यन्ते—त१.४.५ । प्रासृज्यन्ते-त३; प्रसृज्यन्ते-त७-भ२; प्रासृज्यन्ते-मं-मु ।

‘असृग्म’ इति पदस्य लङर्थे व्याख्यानं नवमे मण्डले बहुत्रोपलभ्यते ॥ १७ [८] रूपा रूपाणि—त३-भ१.४-मु । रूपाणि—त-भ२.७-मं ॥ ३० [११] देवकामः—मु । देवः—१-मं । ‘देवकामः’ इति भाव्यमिति मैक्समुल्लरमहाशयाः^१ । ऋ. सं. ९.६१.१९ अत्र ‘देवावीः’ इति पदमेवमेव व्याख्यातम् । ऋ. सं. ९.६४.१२; १०७.७ अपि द्रष्टव्यम् ॥ ९१.५ [१२] आपवस्व—त-भ-मु । पवस्व—ग-मं ॥ ९२. ४ [१९] च तदा स—त३-भ२ । च स तदा—ग-त-मु । तदा स-मं ॥ ९३. ७ [२६] आ भर आहर—ग-भ१.४.७-मं-मु । आहर आभर—त-भ२ ॥ १० [२७] आहुत—ग-त-भ२-मु । आहुत-भ४.७-मं ॥

[९. ६५] ९४. ३१-९५. २ [४] हे सोम ... आह्वयामहे—ग-त१.२.३.६. ७-भ । पवमान पूयमान वृषा अभिमतफलानां वर्षितासि हि भवसि खलु । तस्मात् हे पवमान पुनान वा सोम स्वाध्यः शोभनकर्माणः सुष्ठु ध्यानवन्तो वा वयं भानुना रश्मिना द्युमन्तं दीप्तिमन्तं अतिशयेन तेजस्विनं इत्यर्थः स्तुतिमन्तं वा त्वा त्वां हवामहे यज्ञेषु आह्वयामहे-मु । हे पवमान पूयमान सोम स्वाध्यः सुकर्माणो वयं भानुना रश्मिना द्युमन्तं द्युतिमन्तं त्वा त्वां हवामहे आह्वयामः । हि यस्मात्त्वं वृषा कामानां वर्षयितासि—त५-मं ॥ स्वीकृतपाठे ‘अतिशयेन तेजस्विनमित्यर्थः’ इत्यंशोऽनावश्यकः । किंतु लिखितपुस्तकेषु विद्यमानत्वात्तथैव स्थापितः ॥ ९५. १२ [६] बभसति—मं । गतमेनं—ग; गभसति—त-भ७-मु; गभसति—त३-भ२.४; गभेसति—भ१ ॥ १५ पात्रेण—ग-त३-भ । परिप्लवेन पात्रेण—त१.२.६.७-मु । पारिप्लवेन पात्रेण—त४.५-मं ॥ २६ [८] भाष्यरचना न समीचीना दृश्यते ॥ ९६. ७ [९] जसि—ग-भ । जसि—त१.२.६.७-मु; जसि—त४.५ । उसि—त३-मं ॥ ९६. १८ [११] सर्वस्य—ग-त३-भ१.२ । स्वर्गस्य सर्वस्य—भ७; स्वर्गस्य—त४; स्वर्गस्य—त२.५.६.७-मं-मु ॥ १८ [११] तं पूर्वोक्तं—ग-भ१.४ । पूर्वोक्तं—त-भ२.६.७-मं-मु ॥ ९७. १५ [१५] पवस्व सर्वतो गच्छ । भाष्यकारैः ‘आ पवस्व’ इति स्वीकृत्य ‘सर्वतो गच्छ’ इति व्याख्यातमिति भाति ॥ २७. [१७] गवादींश्च तेषां च वृद्धिं—१-मं-मु । ‘गवादींश्च तेषां वृद्धिं च’ इति साधु ॥ ९८. ३ [१८] गमनशीलं बलं च—भ१ । गमनशीलं बलं किंच—त३-भ२.४.५; गमनशीलं च—भ७; गमनशीलं किंच—ग-त१.२.५. ६.७-मं-मु ॥ २४ [२१] दिक्ष्वस्मभ्यं—ग-मं-मु । इतरलिखितपुस्तकेष्वबद्धाः पाठाः ॥ आ प्रापय—ग-भ१.४.७ । आ प्रापय—त३; आ प्रापय—भ२ । आ प्रयच्छ—त१.२.४.५-मं-मु ऋ. सं. ९.६५.२४ द्रष्टव्यम् ॥ १००. १३ [२९] प्रत्येकविशेषणापेक्षया—ग-त-भ१.२.४ ॥ प्रत्येकं विशेषं—भ७-मं-मु ॥ १८ [३०] शोभनप्रज्ञ—ग-त३-भ१.२.४ । शोभनयज्ञ—त-मं-मु ॥

[९. ६६] १००. २८ [१] स्तुत्यस्तोतृयष्टयष्ट्यं—ग-त३.४.५-भ । स्तुत्यस्तो-तृयष्ट्यं—त१.२.६.७; स्तुत्यस्तोतृयशब्दयष्ट्यं—त३ । स्तुत्यः स्तोतृयष्ट्यं—मु । स्तुत्यस्तोतृय-ष्ट्ययष्ट्यं—मं ॥ १०१. ६ [२] नामनी वा—ग-त३ । नामनी—त-भ-मं-मु ॥ १३ [३] त्वदीयानि धामानि त्वदधीना... परि वर्तन्ते । त्वदीयानि धामानि त्वदधीना अहोरात्ररूपाः कालविशेषाः परि भवंति सर्वत्र व्याप्तास्तिष्ठन्ति । यद्वा त्वदीयानि धामानि (त्वदीयधामानि—भ१.४. ७) त्वदधीना अहो (‘त्वदधीना अहो’ नास्ति—भ१) तेजसां परि वर्तन्ते—ग-भ१.४.५.७;

त्वदीयानि धामानि त्वद्वत्यवीना.....। यद्वा त्वदीयानि धामानि तेजांसि परितो वर्तते-त३-भ२ । त्वदीयानि धामानि तेजांसि परितो वर्तते-त-मं-मु । ' धामानि ' इति पदस्य साधारणत्वेन त-पुस्तकेषु तावान् भागो लुप्तः प्रतीयते । स्वीकृतपाठोऽपि न्यूनं सर्वथा न पूरयति । ' यानि ' इति प्रतीकं भाष्ये न व्याख्यातम् । ' अहोरात्रौ यत्र यत्र ' इत्यादिवाक्यस्य सुषुप्त्यगमार्थमुपरितनपाठस्वीकृतिरावश्यकः । मंसमुल्लरमहाशयैरपि सदृश पाठ उपलब्धः किंतु तैर्न स्वीकृतः ॥ २० [४] अस्म-त्कृतानि—ग-त३-भ१.२.४ । अस्मत्त्वतानि-भ७ । अस्मद्वतानि-त-मं-मु ॥ १०३. ८ [११] शो रमादेशः-त३-भ१.२.४ । ' शस्यामादेशः ' इति भाव्यम् ॥ १३ [१२] अच्छ अभि-गच्छन्ति—ग-भ । अभिगच्छंति-त-मं-मु ॥ २३ [१३] तदार्षन्ति प्रगच्छन्ति । यद्यदा—भ४-मं । अर्षति प्रगच्छति यद्यदा-मु । लिखितपुस्तकेष्वद्वाः पाठाः ॥ १०४. ४ [१५] इन्द्राय—ग-त३-भ१.२.४ । रंद्राय-भ७ । चंद्राय-त-मं ॥ तत इन्द्रस्य । तत इन्द्रजाते-ग; तव इन्द्रस्य-त-भ । इन्द्रस्य-मं-मु ॥ ९. [१६] प्रीणयितासि—ग-त३-भ२.४.५-मु । प्रीणयितासु-त; प्रीणयिता स-भ१ । प्रीणयिता-भ७-मं ॥ २८. [१८] सहाय्याय—ग-भ१.२.४-मं । सहाय्याय-त; सहाय्याय-त३-भ७ । सहाय्याय-मु ॥ १०६. २०. [२५] पवित्रानिर्ग-च्छन्तीत्यर्थः—ग-त३.७-भ१.४-मं-मु । पवित्रानिर्गच्छतीत्यर्थः-त१.२.४.५.६; पवित्राणि गच्छतीत्यर्थः-भ२; पवित्रतागार्गच्छति-भ७ ॥ १०७. ८ [२८] प्रति प्रकर्षेण—ग-त३-भ१.४.५ । प्रतिकर्षेण-त-भ२.७-मं । प्रकर्षेण-मु । ' प्रति प्रकर्षेण ' इति पाठः समीचीनः स्यादिति मंसमुल्लरमहाशयैः स्वयमभ्यूहितम् ॥ १० तिलोपः—मं । तिलोपः अनित्यमागमशासनमिति सिच इ आ-मु । ' सिच इ आ ' इत्यस्य स्थाने इट् न-ग; सच इंद्रा-भ४; सिच इत तः-भ७ । मंस-मुल्लरटिप्पणी द्रष्टव्या ॥ १५. [२९] संक्रीडते । किं कुर्वन्.....भृशमाह्वयन् । संक्रीडते । किं कुर्वन्...भृशमाह्वयन् क्रीडति-ग-त३-भ१.२.४ । संक्रीडते-त-मं । संक्रीडते इंद्रं परमेश्वरं मदाय मदाय जोहुवत् आह्वानं कृतवान्-मं । स्वीकृतपाठो मंसमुल्लरमहाशयैर्नोपलब्धः ॥

[९. ६७] १०७. २६ अलायस्येत्येषा.....शिष्टा गायत्र्यः—ग-त३-भ । त-मं-मु-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति । स्वीकृतपाठो मंसमुल्लरमहाशयैर्लब्धोऽपि नाङ्गीकृतः ॥ १०८. १० [१] मादधितुतमः—ग-त-३-भ१.४.५.७; मोदधितुतमः-त-भ२-मं-मु ॥ ११०. ५ [१०] आभजतु—ग-त३-भ५ । आभजत-त१.२.४.५; आभजत्-भ२.४ । आभजतां-मं-मु ॥ ६. भजः—मं । भज-ग-त१.२.४-भ४.७; यज-त५; भजे-त७; भजते-भ१(२) । भजे-मु ॥ २६ [१४] वक्तव्यस्य—ग-त१.२.६.७-भ१(२).२-मु । वक्तव्य-त३; वक्तव्य-भ४ । अस्य-भ७-मं । क्र. सं. १०. १७९ प्रस्तावना द्रष्टव्या ॥ २७ विगाहत इति द्वे इति—ग-त३.७-मं । विगाहत इति-त४.५-भ१.२.४.७-मु ॥ १११. ४ प्रथमं गच्छति । ततः पश्चात्—ग । पश्चात्प्रथमं गच्छति ततः-त-भ-मं-मु ॥ ११ [१५] आगच्छतु—ग-त३-भ१.२.७ । आगच्छत-त१.५.६; आगच्छति-त४; आगच्छत्-मं-मु ॥ सिपि वा—मं । सिपि ता-ग; सिपि ना-त-भ१.२.४; सिपि कचा-भ७ । सिपि-मु ॥ १९ [१७] देवानां पानाय—त१.२.३.६ ७-मु । देवानाय-भ१.७; देवानां गमनाय-भ२ । देवयजनाय-मं ॥ २६.

[१८] आगच्छति खलु—ग-त३-भ । आगच्छति-त-म-मु ॥ ११२. १ [१९] ग्रावणा—
ग-त७ । त्वं ग्रावणा-म-मु इतरेषु च ॥ ७ [२०] रक्षसां—ग-त-भ२.४-मु । रक्षसानां-भ१ ।
राक्षसानां-भ७-म ॥ १८. [२२] 'तेजसा' इत्यस्यानन्तरं त७-पुस्तके 'भेता स्वयं पवित्रः सन्'
इति; सु-पुस्तके च 'यः पोता स्वयं पवित्रः सन् स' इत्यधिकं विद्यते । त७-सु-पुस्तकपाठयोः
साम्यमितरत्राप्युपलभ्यते । ऋ. सं. १०. १२. ६ टिप्पणी- द्रष्टव्या । सु-पुस्तकपाठोऽस्मिन्नखित-
पुस्तकेषु नोपलभ्यत इति मॅक्समुल्लरमहाशयैरुक्तम् ॥ ११३. १९ [२७] अथ—ग । अथवा-
त-भ-म-मु ॥ ११४. ८. [३०] नास्मानपापान्—ग । अस्मानपापान्-त-भ-म-मु ॥ २७
[३२] यागादिपरं वेदशास्त्रविदं—म-मु । यागादिपरवेदशास्त्रविदं-ग-भ२.४; यागादिपरवेद-
शास्त्रविदं-त१.२.७; यागादिपरवेदशास्त्रविदं-त४.५; यागादिपरं वेदशास्त्रं-भ१; यागादिपरं
वेदशास्त्रं-भ७ ॥

[९. ६८] ११४. ३१ वत्सप्रिभो० । 'वत्सप्रिर्भा०' इत्यनुक्रमणीपाठः ॥ ११५. ७.
[१] पयांसि प्रखवन्ति—ग-त३-भ२.४.५ । यांति प्रखवन्ति—त१.२.६.७-मु; यांसि
प्रखवन्ति-त५ । प्रखवन्ति-म ॥ ८ [१] बर्हिषदः.....वचनावन्तः.....उत्सियाः । लिङ्गमेदात्
दुष्टं व्याख्यायाम् ॥ २३. [२] सोमदातृभ्यो—त१.२.३.४.५-भ२.६.७ । सोमं दातृभ्यो-
त६-म-मु ॥ ११६. ४. [३] स सोमो—ग-त३-भ१.४.५.७ । सोमो-त-भ७-म-मु ॥ ११
[४] स सोमो—ग-त-भ२.४.५.६-मु । सोमो-भ१.७-म ॥ १६ भूतजातं—त३-भ१.२.७-मु ।
भूतजातं च-त२.५.७-भ४.६-म ॥ २४. [५] सः सूर्याद्वि—ग-त३.७-भ१.२.४-म-मु ।
स सूर्याद्वि-त१.२.६; स सूर्याद्वि-त४.५; स सूर्यादि-भ६; स सूर्यः-भ७ ॥ ११७. ३. [६]
तस्य-त३-भ१.२.५ । तस्य-त१.२.५.६-भ४.६-म-मु ॥ ११८. ३. [९] उदकनामैतत्
सर्वमुदकं-ग-त-भ२.५.६-मु । उदकं-भ१.४.७-म ॥

[९. ६९] ११८. ३० [१] सोम—म । यज्ञेष्वपि सोम-ग; यद्दोषव सोम-त१;
यद्दोषव सोम-त२.४.५.६-भ६; यद्दोषव सोम-त३-भ२.४. द्दोषव सोम-भ१.७; यद्वा
सोम-त७ । च सोम-मु ॥ ११९. १८. [३] पूतो भवति वा—ग-त-भ२.४-मु । पूतो भवति-
भ१.६.७-म ॥ २६ सोमः—मु । सोम-९ । सोम-म ॥ १२०. १७. [५] मृजी शौचां—
त२.३.६.७-भ-म-मु । मृजी शौचां-ग; मृजी शोबां-त४; मृजी शौबां-त५ । 'मृजुं
शौचां' इति धातुपाठः ॥ २०. निर्नेजनाय—ग-त२-भ१.४-म ॥ निर्निजनाय-त१.३.६.
७-भ२.७-मु; निर्नेजनाय-त४; निर्भेजनाय-त५; निर्णेजनाय-भ६ ॥ १२१. १३. [७]
परिस्तुताः—त-भ-मु । परिस्तुताः-ग । परिस्तुताः-म (मुद्रेणदोषः ?) ॥ १७. प्रज्ञाश्च—ग-त२.
३-भ२.४.६-मु । प्रज्ञाः-भ१ । प्रज्ञाश्च-त७-म ॥ १२२. २०. [१०] बाधकानामस्मिता—
ग-भ४-म-मु । बाधकानां आसिता-त-भ६; बाधकां असिता-भ१.२.७ ॥ २१. पवमानेन
परिस्तुते—मु । पवमानेन परिते-ग-त-भ२.४.५.६; पवमाने परिते-भ१.७ । पवमाने-म ।
सु-पुस्तकपाठः समीचीन इति मॅक्समुल्लरमहाशयानां मतम् ॥

[९. ७०] १२३. १६ [२] वरणार्थं—*मं । वर्षणार्थं—ग; वर्णार्थं—त-भ-मु ॥ १२४. १९. [५] रुन्धन्ति—त३-भ१.२-मु । रुमंति—ग; रुधंति—त-भ४.६ ॥ २८. [६] स्वभूतो—ग-त३ । स्वरूपतो—त-भ-मं-मु । 'तस्य' इत्यस्य स्थाने 'तस्याः' इति भाव्यम् ॥ १२५. १३. [७] स्थाल्याग्रयणं—त-भ-मु । स्थाल्या ग्रहणं—मं ॥ १२६. १८. [१०] बाधां—त-भ१.२. ६.७-मु । बाधा—भ४; बाधां त्विनास्य—ग; बाधान्—मं ॥ १९. तिपि.....तिपो लोपः—त-भ १.४-मं । सिपि...सिपे रूपं—ग; तिपि तिलोपः—त३-भ२.६.७-मु । मध्यमपुरुषेण व्याख्या-तत्वात् 'सिपि.....सिपो लोपः' इति भाव्यम् ॥

[९. ७१] १२६. ३२ [१] पय उदकं—ग-त३.४-भ.१.२.५.७-मु । उदकं--त१.२.५.६.७-भ४.६-मं ॥ १२७. १. किंचायं सोमः—*मं-मु । किंच यं सोमं—ग-त ५.६.७-भ७; किंचायं सोमं—त१.२.३.४-भ१.४.६; किंच सोमः—भ२ ॥ १०. [२] बाधकमस्य—त-भ२.६-मु । बाधकस्य—भ१.७-मं ॥ १२८. २५ [६] आ रिणन्ति—ग-भ ६-मं-मु । इतरलिखितपुस्तकेष्वबद्धाः पाठाः ॥ १२९. २. [७] विशेषणाक्तः—त४ । विशेषे-णक्तः—त५.७; विशेषेण—मं-मु इतरेषु च ॥ ४. [७] सर्वेषु । सवनेष्वित्यर्थः । ऋ. सं. ९. ७५. ३ द्रष्टव्यम् ॥ १४. [८] सोमस्य स्वभूतो वर्णः—ग-मं-मु । सोमस्वभूतो वर्णः—त१.२.६; सोमस्य स्वभूतो वर्णः—त३.४-भ२.६.७; सोमस्वभू - नो वर्णः—त५; सोमस्वभूतो वर्णः—त७; सोमस्य स्वभूवो वर्णः—भ१; सोमस्य स्वभूवनो वर्णः—भ४ ॥

[९. ७२] १३०. १२ [१] कलशे द्रोणाभिधाने—ग-त३-भ२.४ । कलशो द्रोणा-भिधानः—त; द्रोणकलशो द्रोणाभिधानः—भ६ कलशे कलशो द्रोणाभिधानः—मं-मु ॥ २६. [२] दशभिः दशसंख्याकाभिः—ग-त१.२.३.४.६.७-भ२-मु । दशसंख्याकाभिः—त५-भ१.४.६. ७-मं ॥ अङ्गुलीभिः—त३-भ१(२).२-मु । मं इतरेषु च नास्ति ॥ १३१. २८. [५] अभि-मन्यमानान्—ग । अभिगम्यमानान्—भ२ । अभिमानान्—त-भ१.४.७-मं-मु ॥ ३१. दृश्यन्ते—*मं । दृश्यते—मं-मु ॥ १३२. १ विः—भ१.७ । वेः—मं-मु इतरेषु च ॥ ११. [६] संगच्छन्ति—ग-त३.४-भ१.२.४-मु । गच्छंति—त१.२.५-भ६-मं ॥ १७. [७] उच्छ्रिते पदे—त-भ२.६ । उच्छ्रिते प्रादेशे—भ७ । उच्छ्रिते प्रदेशे—मु । उच्छ्रितप्रदेशे—मं ॥ २८. [८] अदाभ्यग्रहो त्रिभिः—भ१(२). २.४-मं । अदाभ्यग्रहोऽनुविभं—ग; अदाभ्यग्रहो त्रिभिः—त-भ१.६.७ । अदाभ्यग्रहा-त्रिभिः—मु ॥ १३३. १ मा वियोक्षीः—भ१(२) । मा वियणक्षीः—ग; मा नियोक्षीः—त३-भ २.५; स्वानियोक्षीः—भ.१.७; मा नियोक्षाः—भ४ । त-मं-मु-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ २९. [८] तैरेनंसप्तकृत्वो वा । आपस्तम्बश्चैत एतदन्वेषणीयम् । इदं सूत्रं ऋ. सं. ९. १०७. ५ भाष्ये-ऽप्युद्धृतम् । तत्र 'आधूनीति' इति पठ्यते ॥ १५. [९] स्वभूतस्य—भ२ (२) । स्वभूतं तस्य ग; भूतस्य—त-भ । एवंभूतस्य—मं-मु ॥

[९. ७३] १३३. २४ [१] 'हनुरधिषवणफलकः' इत्याम्नानान् हनुस्थानीये—भ१ (२) । हनु अधिषवण इत्याम्नानान् हनुस्थाने- (हनुस्थानीयाधि-ग)—ग-त३-भ२.४.५.६; हनु अधिषवण इत्याम्नानास्वनुस्थाने—भ१.७; हनु-त । मं-मु-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥ २६. समशब्द-यन् वा—ग-भ१(२) । तदस्य शब्दयन वा—त१; तदस्य शब्दयेन वा—त२.६.७; तदस्य शब्द-

बन्वा--त३.भ४.६; तदस्य शब्दयन् वा--त५; तदस्य शब्दयन्--भ१; तदस्य शब्दस्य यत्--भ२; तदस्य शब्दयमानस्य वा--त४। तदास्य शब्दयन्वा--मु। तदास्यशब्दयन्वा--मँ॥ १३४. १ पूजयन्ति वा--त-भ-मँ-मु। वा इति पदात् 'पूजयन्ति पूजयन्ति वा' इति भाव्यम्॥ १३५. १. [४] सहस्रधारे। बहूदकधारा--त२.३.७-भ१.२.४-मु। सहस्रधारे बहूदकधारे--भ६। सहस्रधारेऽव उदकधारा--मँ। ऋ. सं. ९. ७४. ६ द्रष्टव्यम्॥ २ स्थिताः समस्वरन्--भ१(२)। स्थिता--भ१। स्थितां--मँ इतरेषु च। पृथिवीं समस्वरन् बृष्ट्या--मु॥ ६ राजभृत्या यथा--भ१(२)। राजा--भ१.७। राजानो--मँ-मु इतरेषु च। विचारयितुं--ग-त१.२.३. ६.७-भ। विचारयितुं (१)--त४. ५-मँ-मु। विचारयितुं नाम अन्वेषितुम्॥ एते--भ१(२)। एव ते--भ१; एत एव ते--भ४। एवं ते--त-मँ-मु॥ २८. [६] नरश्चापाहासत--*मँ। नरश्च तानहासत--ग; नरश्च त्वमहासत--त-भ१.२.४.६; नरश्च जपहास--भ७। नरश्च अपहासत--मु॥ १३६. ५ गन्धर्वेष्वन्तरिक्षेऽवतिष्ठते--भ१(२)। गंधर्वाश्चेतन्तरिक्षे विष्टन--भ१; गंधर्वाश्चेतन्तरिक्षे विष्टना--त२-भ४; गंधर्वाश्चेतन्तरिक्षे तिष्ठति--भ६; गंधर्वेर्द्वयन्तरिक्षेष्टन्--भ७। गंधर्वाश्चातन्तरिक्षेऽतिष्ठन्--मँ-मु। अस्मत्स्वीकृतपाठ एव शुद्धः॥ ६. [७] गोरूपया--ग-भ६। वाः गोपाया--भ१. ७। गोपया--त-भ४-मँ-मु॥ ८. मरुतः स्पशः मध्यमया वाचा--भ१(२)। मध्यमवाचा प्रभव मरुतः स्पशः वाचा--ग; मध्यमवाचा प्रप्र मरुतो (मरुते--त) शसः वाचा--त-भ१.२.४.७; मध्यमवाचा प्रथममयारुतो शसः वाचा--भ६। मध्यमवाचा पुत्रा मरुतः स्पशो वाचा--मु। मध्यमवाचाः पुत्रा मरुतः स्पशो वाचा--*मँ॥ १३७. ४ [९] लेख्याडागमः--भ१.२.४--*मँ। द्रिले सर्वाडागमः--ग; लेख्यडागमः--त-भ७-मु॥

[९. ७४] १३७. २९ [२] गतेर्निघातः--त३-भ१.२.४--*मँ-मु। गतेनघातः--ग; गच्छतेर्निघातः--त-भ६; गतेविघातः--भ७॥ १३८. ६. [३] अस्मद्यज्ञं--ग। तस्माद्यज्ञं--त-म-मँ-मु॥ ७. इन्द्रस्य--ग-भ१(२)। इन्द्रः--त-भ-मँ-मु। ८. मार्गो--ग-त-भ१. २. ४.६। मार्गो--भ७-मँ-मु। इन्द्रस्य गमनार्थं मार्गो विस्तीर्णोऽभवदित्येव शुद्धं वाक्यम्। इन्द्रः गंतुं मार्गो विस्तीर्णोऽभवदिति मंसमुल्लरपाठोऽनन्वितः॥ २४. [४] मापोरित्वे रुन्निति--*मँ-मु। लिखित-पुस्तकेष्वबद्धाः पाठाः॥

[९. ७५] १४१. १७ [३] हिरण्यपाणिारभिषुणोति। ऋ. सं. ९. १. २; ९७. १ भाष्येऽध्युद्धतमेतद्वचनं कुत्रत्यमित्यन्वेषणीयम्॥ १८ [३] 'नियम्यमानः सोमः' इत्येतावत्पर्यन्तो भाष्यभाग उत्तरवाक्येन न संगच्छते। अत्र भाष्ये रचनादोषो दृश्यते। 'ततः ऋतस्य.....दोष-त्वमभिहितम्' इत्यर्थं भाष्यभागः 'अवक्रन्दति शब्दायते' इत्यस्यानन्तरं यदि स्थाप्येत, 'सोमः' इति शब्दस्य च द्विरुक्तिर्न दिव्येत, तर्हि समग्रं भाष्यं समीचीनं सुसंगतं च भवेत्॥ १४२. १३. [५] वचनवन्तः। 'वञ्जनवन्तः' इति यास्कपाठः॥

[९. ७६] १४४. २ [४] मनुष्यवान्यनृशब्दः। अनृशब्दो मनुष्यवाची कुत्र वर्तते? ऋतशब्दस्य देवार्थः। 'देवार्थः' इति प्रयोगो न शुद्धो दृश्यते॥७ किं। रजः--*मँ। रजः--ग। किंच रजः--त-भ-मु॥

[१. ७७] १४५. ६ [२] तिरस्तीर्णं तिरस्कुर्वन् ? १५. [३] उपरता अत्रेत्युपराः भ१ (२) *मं-सु । उपरता वा अत्रेत्युपराः-ग; उपरता च अत्रेत्युपरोः-त१.२; उपरता च अत्रेत्युपराः-त३.४.५.६.७-भ४; उपरता च अत्रेत्युपचारः-भ१.७; उपरतावत्रेत्युपराः-भ६ ॥ [५] वरुणः—इति न व्याख्यातम् ॥ १४६. ५. वृजनेषु—त७-सु । वृजिनेषु—मं इतरेषु च । 'वृजनेषु' इति संहितायाम् । स एव युक्तः पाठ इति मॅक्समुल्लरमहाशयाः १ ॥

[१. ७८] १४७. ७ [३] ता एता आगः ईमेनं—भ१(२) । ता ईमेनं-ग । ता ईमेना एवेमेनं-त-भ-मं । ईमेनं पवमानं-सु ॥ ८. ता एव—त४-भ६ । ता पव—त१.२.५.६; ता एताः-भ१(२) । त एते-भ१.७-मं-सु ॥ १७ [४] स्वर्गस्य सुखस्य । विकल्पेन व्याख्या-तत्वात् 'स्वर्गस्य सुखस्य वा' इत्यावश्यकम् ॥ [५] द्रविणानि धनानि-त३-भ । द्रविणानि-ग-त-मं-सु ॥

[१. ७९] १४८. १५ [२] प्र धन्वन्तु-ग-त-भ४. ६ । धन्वन्तु-सु । प्र णो धन्वन्तु प्रधन्वन्तु-मं ॥ २६. [३] समरीत—त१.२.३.६.७-भ२.४-*मं-सु । समरीत्-त४.५; समरीन्-भ६ ॥ १४९. ८. [४] तुलोकस्थसोमांशभूतं—ग-त३.४-भ२.५.६-सु । कस्थ-सोमांशभूतं-त१.२.५.६.७ । सोमांशभूतं-भ७-मं ॥

[१. ८०] १५०. २१ [३] संक्रीडमानो—ग-त-भ२.४.६-सु । स क्रीडमानो-भ१. ७-मं ॥

[१. ८१] १५१. २१ [२] स यथा—ग-त३-भ१.२.४.७-सु । यथा-त-भ६-मं ॥ २२. सोमसजुषां—*मं । सोमसजोषां-त-भ१.२.६-सु; सोमसजोषां-भ४ ॥

[१. ८२] १५३. २५ [४] तद्गर्भत्वं—ग-त३-भ२. ६ । गर्भत्वं-त-भ१.४.७-मं-सु ॥ १५४. ३ [५] सोम त्वं—ग-त३.४-भ१.२.४.७ । सोम-त१.२.५.६.७-भ६-मं-सु ॥

[१. ८३] १५५. ८ [३] प्रज्ञावन्तो देवा—ग-त३-भ । प्रज्ञावन्तो-त-मं-सु ॥ ९ पितरः पालका—ग-त३.४-भ१.२.४ । पालका-त१.२.५.६-भ६-मं-सु ॥ २३. [४] पाश-समूहस्वामी—ग-भ४ । पशुसमूहस्वामी (?)—मं-सु इतरेषु च ॥

[१. ८४] १५७. १४ [४] वायुभिरेव—भ१ (२)—*मं । वायुरेव-सु इतरेषु च ॥

[१. ८५] १५८. १५ [२] संग्रामात्—९-मं-सु । 'संग्रामान्' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयाः संभावयन्ति ॥ १६०. २६ [११] उत्पतन्तं—भ६ । उत्पतन्तं पतयन्तं-मं-इतरेषु च । वर्तमानं सुपर्णं शोभनपर्णोपेतं पश्चादुपपत्तिर्वांसं उपपतयन्तं सोमं-सु ॥ भाष्यकारैः 'उपपत्तिर्वांसम्' इति पदं विभज्य व्याख्यातम् ॥

[१. ८६] १६१. ११ नीवावरी—९-मं । निवावरी-सु-अनु । आकृष्टा—इति भाष्यकाराः पठितवन्तः । 'अकृष्टा' इत्यनुक्रमण्यां तद्व्याख्ये च ॥ १५. पृथ्रयो—ग-त३.७-भ१.२.४-*मं-सु । प्रथ्रयो-त१.२.४.५.६-भ६; पृथ्रये-भ७ ॥ तृतीये त्रयः । 'तृतीयेऽत्रयः' इत्यनुक्रमणी-पाठः । 'चतुर्थे दशर्चेऽत्रय इतिनामानः' इति षड्गुरुशिष्यकृतायां वेदार्थदीपिकायाम् । 'तृतीये च'

इति सायणाचार्याः ॥ १६ पञ्चान्त्यास्तिस्त्रीऽ-म-सु । पञ्चात्या-अनु ॥ १६२, ११ [३] अथ प्रत्यक्षकृतः । 'अथ परोक्षकृतः' इति भाव्यम् ॥ १६३, १३, [७] तनस्तर्ध्व-सु । ततो तदर्थ-(?) त-मं । तदर्थ-भ ॥ १६४, ३ [९] तादृशः सोमो महानुभावः सोमः पुनानः पूयमानः । क्लृष्टेयं रचना । पुनानः इति प्रतीकमग्रे गृहीतमेव । अत्रैतदनावश्यकम् । 'तादृशो महानुभावः सोमः' इत्यलम् । तादृशः सोमो महानुभावः पुनानः पूयमानः-सु ॥ १६५, ७, [१३] शोध्यमानश्च-भ-सु । सूयमानः शोध्यमानश्च-मं इतरेषु च । 'सूयमानः' इत्यनावश्यकम् ॥ १७, [१४] दिवि स्पष्टारं-ग-भ६ । दिवस्पष्टारं-त१,२,५,६; दिवस्पष्टारं-त३,४-भ४; दिवि स्पष्टारं-त७ । देवस्पष्टारं-भ१,२,७-मं । दिवः स्पष्टारं-सु । ऋ. सं. १०, ३६, ६; ८८, १ द्रष्टव्यम् ॥ २७, [१५] उत्कृष्टे-सु । तदुत्कृष्टे-त-भ१,२,६ । महत्युत्कृष्टे-भ७-मं । महति इत्यनावश्यकम् ॥ ऋ. सं. १, १६४, ३९ इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ व्योमन्-त-भ१,२,४ । व्योमनि-भ६-मं । व्योमन् व्योमनि-सु । ऋ. सं. १, १६४, ३९ अत्र व्योमन् इति पदमेतद्वीत्या विकल्पेन व्याख्यातम् ॥ २८ यतः-सु-सु । अतो-मं । 'विऽओमनि । अतः' इति पदपाठः । भाष्यकारैः 'व्योमन् यतः' इति स्वीकृतमिति व्यक्तं ज्ञायते । 'अतः' इति पदस्य 'यस्मात्सोमात्' इति व्याख्यानं नितरामशक्यम् । नापि 'अस्मात्सोमात्' इति व्याख्यानं संभवति, 'स सोमः' इति पदयोरे विद्यमानत्वात् । मैक्समुल्लरटिप्पण्यमयं पाठो न निर्दिष्ट इत्याश्चर्यं खलु ॥ १६९, ५-[२५] नवते क्षोदते । 'नवते क्षोदति' इति निघण्टुः ॥ १६, [२६] रसमयान् । एतत्केनान्वितम् ? ॥ २४ [२७] दीप्तयः-त३-भ१,२,४,७ । रश्मयो दीप्तयः-ग । रश्मयः-त-भ६-मं-सु । रश्मि-शब्दः पुंलिङ्गः । अत्र तु स्त्रीलिङ्गस्यापेक्षा । अनन्तरवर्ती 'दीप्तिरक्षे' इति प्रयोगोऽपि स्वीकृत-पाठस्य युक्तत्वं द्रष्टव्यम् ॥ २५, [२७] 'गोभिः' इत्यस्यानन्तरं 'पयोभिः' इति व्याख्यानमपेक्षितम् । ऋ. सं. ९, ६१, १३ द्रष्टव्यम् ॥ १७१, २ [३१] अवक्रन्दन्-त३,७-भ२-मं । अवक्रन्दति-ग; अवक्रन्द-त१,२,४,५,६-भ-सु । अव चक्रदत् इति क्रियापदं विशेषणत्वेन व्याख्यातम् ॥ १३ [३२] भाष्यस्यान्तिमं वाक्यं न सम्यगर्थमावहति ॥ २१, [३३] नृभिर्नैतृभिः । 'हरिः' इति पदस्य स्थाने 'नृभिः' इति भाष्यकारा अपठन् । भ१ (२) लिखितपुस्तके संहितापाठेऽपि 'हरिः' इत्यस्य स्थाने 'नृभिः' इति दृश्यत इत्याश्चर्यम् ॥ १७२, २ [३४] 'घनेभ्यो हिताय' इत्यस्य स्थाने 'जनेभ्यो हिताय' इति बहुषु पुस्तकेषु वर्तमानः पाठः 'घन्याय' इत्यस्य स्थाने जन्याय इति भाष्यकारैः पठितं स्यादित्याशङ्क्यति । एकस्मिंलिखितपुस्तके [भ१(२)] 'जन्याय' इति पाठः साक्षादुपलब्धः ॥ १८, [३६] पयोभिराच्छादयन्तीति शेषः । 'च्छादयन्तीत्यर्थः' इति साधु ॥ २६, [३७] वीयसे गच्छसि । वी गत्यादिषु । 'वि । ईयसे' इति पदपाठः । 'वीयसे' इति भाष्यकारा अपठन् ॥ १७५, ६, [४४] अभिषवादिर्कर्मणा ... दशापवित्रान् । दुष्टः प्रयोगः ॥ २३, [४६] द्रोणकलशाधवनीयं-त२,३,७-भ१,२, ७ । द्रोणकलशाधवनीयं-ग; द्रोणकलशाधवनीयं-भ४ । द्रोणकलशाधवनीयं-त१,४,५,६-भ६-मं-सु ॥

[९, ८७] १७७, २३ [५] किमिव-त-भ२, ४, ६ । किमिश्र-भ१ । किमिच्छवः-भ७-मं-सु । उत्तरपादस्य दृष्टान्तत्वात् 'किमिव' इत्येवावश्यकम् ॥ १७८, १६ [८] पात्रं स्वयं प्राप्तव्यं-मं । पात्रं स्वया प्राप्तव्यं-ग-त३-६-भ; प्राप्तं स्वया प्राप्तव्यं-त४, ५ । पात्रं तथा प्राप्तव्यं-सु ॥

[१. ८८] १७९. २० [२] अस्मद्विरोधीनि—ग-त४-मु । अस्मद्विरोधादीनि—त१. २. ५; अस्मद्विरोधादीनि—भ६; अस्मद्विरोधारत्—त६-भ७; अस्मद्विरोधाचित्—भ४ । अस्मद्विरोधात्—भ१-॥मं । लिखितपुस्तकपाठसादृश्यात्—मु-पुस्तकपाठो युक्ततर इति मॅक्समुल्लरमतम्^१ । २८. [३] हवमाह्वानं—१-मं । 'हवे' इति पदपाठः । हवे हवं—मु ॥

[१. ८९] १८१. १८ [१] पवमानः पूयमानः—ग-त३-भ । पवमानः—त-मं-मु ॥ २०. निषीदति—भ१ (२)-॥मं । लिखितपुस्तकेऽन्यथादस्य व्याख्यानं लुप्तं दृश्यते । निषीदति वा मातुः पृथिव्या उपस्थे—ग; निसीद निषीदति मातुः दशापवित्रस्य उत्संगे द्युलोकस्य वा उपस्थे सोमः आ वा—त१.२; निषीदति वा—त३-भ; निषीद निषीदति निषीदति वा—त५; निसीद निषीदति वा—त६; नि सीद मातुः.....उत्संगे.....सोम आ निषीदति वा—त७; नि षीदन् निषीदति वा—भ६ । नि सीदति मातुः दशापवित्रस्य उपस्थे द्युलोकस्य वा उपस्थे अथवा वने सोमः आनिषीदति—मु ॥ १७. [४] मार्जयन्ति । मर्जयन्ति इति संहितापदपाठयोः ॥ १८२. १३ [४] उक्तलक्षणाश्चस्थानीयं व्याप्तं—मं । उक्तलक्षणाश्वमश्चस्थानीयं व्याप्तं—भ७ । उपलक्षणमश्वमश्चस्थानीयं व्याप्तं—मु । 'व्याप्तम्' इत्यस्यानन्तरं 'वा' पदस्य निवेशनेन मु-पुस्तकपाठः समीचीनतरः स्वादिति मॅक्समुल्लरमतम्^२ । १८३. ८. [७] अस्य मन्त्रस्य भाष्यं लिखितपुस्तकेषु सर्वथा नोपलभ्यत इति मॅक्समुल्लरमहाशयैरुक्तम्^३ । अस्माभिस्तावत् केषुचिलिखितपुस्तकेषूपलब्धं भाष्यं न सायणाचार्यकृतमिति मत्वा अष्टषिप्पण्यां दत्तम् ॥ बस्तुतः मॅक्समुल्लरसंपादितेषु केषुचित् पुस्तकेष्वेतेन भाष्यम् ॥

[१. ९०] १४ [१] रथो न इति पदद्वयं न व्याख्यातम् ॥ १७ [१] प्रगच्छति—ग-त३-भ४ । प्रयच्छति (१)--त-भ१.२.६.७-मं-मु ॥ १८५. ९ [६] विमृष्य—॥मं-मु । निष्कृष्य—ग; निष्कृष्य—त-भ ॥

[१. ९१] १८५. २० षष्ठं—॥मं । अष्टमं—१-मु ॥ १८६. ३१ [४] पवमान—ग-त३-भ१ । पवमानः (१)--त-भ४.६.७-मं-मु ॥ ३२ ऊर्णुहि । 'वि' इति पदं न व्याख्यातम् । विविचं ऊर्णुहि—मु ॥ १८७. २-तेषां—भ४-॥मं । अषां—ग; येषां—त-भ१.६.७-मु ॥ २२ [६] तोका पुत्रान्—॥मं । तोकान् पुत्रान्—ग-त३-भ४. ६; तोकान्—त-भ२; लोकान्—भ१.७ । तोका तोकान्—मु ॥

[१. ९२] १८८. १४ [२] उपविशन्—१-मं । सीदन् उपविशन्—मु ॥ सप्तसंख्याका—१-मं । सप्त सप्तसंख्याका—मु ॥ १८९. १ [४] स्वभूताः—भ७-॥मं-मु । स्वभूताः—ग; प्रभूताः—त-भ१.२.४.५.६ ॥ ४ उदकैः—मं । बलैरुदकैर्वा—ग; उदकैर्वा—त-भ१.२-मु; उदकैर्बलैर्वा—भ४; उदकै—भ७ ॥ ५ सप्त—ग-भ । त-मं-मु-पुस्तकेषु नास्ति ॥ १२ [५] प्रसिद्धं—ग-भ । प्रसिद्धस्य—त-मं-मु ॥

[१. ९४] १९२. २१ [३] सांग्रामिकाणि—ग-भ२ । सांग्रामिकानि—मु । संग्रामिकाणि—त-भ१-४-६-मं ॥ १९३. १३ [५] विश्वानि—१-मं । तानि विश्वानि—मु ॥

1. Preface to the Second edition, Vol. IV. p. clxxviii.
2. Ibid. p. clxxi. 3. Ibid. p. clxxiii.

[१. ९५.] १९४. १४ [३] अवर्णश्च—*मं-मु। उवर्णश्च—त-भ१.२.४.६; उवर्णस्व—भ७; अभ्यासस्य उकारस्यात्यकारादेशश्चादसः—ग ॥ १९५. ७ [५] धनप्रदानाभिमुखी कुरु—त३.४-भ१.२.४-मं-मु। धनप्रदानाभिमुखी कुरु—ग-भ७; धनप्रदानाभिमुखी—त१.२.५.६.७-भ६ ॥ त्वं च—ग-त३-भ४। त्वं-त-भ१.२.६-मं-मु ॥

[१. ९६] १९५. २० [१] कृतानीन्द्रस्य—*मं। कृतान् इन्द्रस्य—१-मु ॥ १९६. १९ [४] देवैस्तायमानाय—त-भ२.६। देवैः स्तूयमानाय—भ१.७-मं-मु ॥ १९७. १५ [६] छेदकोऽसि। 'स्वधितिर्वनानाम्' इति मन्त्रभागस्य प्रत्यक्षकृतं व्याख्यानं शिष्टमन्त्रभागस्य परोक्ष-व्याख्यानेन न संगच्छते ॥ २१ [७] ईशिताः—त-भ-मं-मु। 'ईशित्रीः' इति भाव्यम्। ऋ. सं. ९. ६८. ८; ९५. ३ द्रष्टव्यम् ॥ १९८. २ [८] सः सोमः.....अभि अर्ष अभिगच्छ। पुरुषव्यत्ययेन व्याख्यानं दुष्टम्। 'हे सोम' इति भाष्यादौ गृहीत्वा 'सः त्वम्' इति कृतं चेत् शुद्धं भवेत् ॥ १९९. ४ [११] अभिगतस्त्वं—१-मं। चतुर्थपादो न व्याख्यातः। पादटिप्पणी द्रष्टव्या। अभिगतस्त्वं वीरेभिर्वेगवद्भिः अश्वैर्व्यापकैः—मु। अवातः इति पदं भाष्यकारैः प्रायः नञ्पूर्वकं व्याख्या-तम् ॥ ५. अस्माकं—१-मं। अस्माकं मघवा इन्द्रो भव भूयाः—मु ॥ १३ [१२] एवं—१-मं। एव एवं—मु ॥ २३ [१३] उदकवतो—भ४-मं। उदकवमो—ग; उदकवन्ति—त-भ२-मु; उदकवतो—त३-भ१.७; उदवन्तो—भ६ ॥ २००. १६ [१५] वोढ्वा वोढाश्च—१-मं। वोढ्वा न वोढा अश्व इव—मु ॥ २५ [१६] आजादेशः—त१.२.५.६-भ१.२.६.७-मं-मु। सूवे आजादेशाभावात् 'आदेशः' इति भाव्यम् ॥ २०२. ९ [२०] यूथानि—१-मं। यूथा यूथानि—मु ॥ २८ [२२] कुर्वन्—ग-त-भ४.६। कुर्वन् सोमस्य—भ१.२। कुर्वन् सोमः—भ७-मं-मु। 'सोमः' इति पदमग्रे विद्यते खलु ॥ २०३. १५ [२४] सुष्टु—१-मं। सुदुषाः सुष्टु—मु ॥

[१. ९७] २०३. ३१ [१] हिरण्यपाणिरभिषुणोति। इयं श्रुतिः कुत उद्धृता ? ऋ. सं. ९.१.२; ७५.३ भाष्येऽपीयं दृश्यते ॥ २०४. १९ [३] अविभवे—त३.४.५-म। अविमये—त१.२.६.७-मं-मु ॥ २८ [४] प्रभूतं धनाय—ग-त३-भ१.२.४.७-मं। प्रभूत-धनाय—त-भ६-मु ॥ २०५. २ लेट्याडागमः—ग-त४-भ१.२.४। लेट्याडागमः—त१.२.३.५.६.७-भ६-मं-मु ॥ ७ [५] बहुविधधारोपेतः—ग-त३.७-भ१.२.४। बहुधारोपेतः—भ७। बहुविध-धारः—त१.२.४.५.६-भ६-मं-मु। ऋ. सं. ९.९७.१९ द्रष्टव्यम् ॥ २६ [७] उच्चारयन्—*मं-मु। उद्धरन्—त१.२.६; उद्धरयन्—त४.५-भ६ ॥ २०६. ८ [८] हंसा इवाचरन्तो वा—त३-भ१.२.४.७। हंसान् रूपा वा—ग। हंसा इव चरन्तो वा—त-भ६-मं-मु ॥ १२. घोशशब्दस्य पृषोदरादि-त्वाद् इत्यादेशः—*मं। घोषशब्दस्य पृषोदरादित्वादांगूष इत्यादेशः—मु। लिखितपुस्तकेष्वबद्धाः पाठाः। ऋ. सं. १.६१.२; ६२.१; मेक्समुल्लरटिप्पणी च द्रष्टव्या ॥ १४ [८] आङोऽनु—आङ् अनु—१-मं। आङ् अनु—मु ॥ २०७. १२ [११] पवते—ग-त१.३.६.७-भ१। पवते क्षरति—त२-मं-मु। 'पवते' इति पदं व्याख्यातचरम् ॥ १७ [१२] प्रियाणि प्रीणयितृणि धर्माणि धारकाणि तेजांस्यूतुथा। अयं पाठः मेक्समुल्लरमहाशयैः मु-पुस्तकानुसारेण स्वीकृतः। परमस्माभिः ग-त३.७-भ१(२). २.४-पुस्तकेषु स उपलब्धः। प्रियाणि प्रीणि धारकाणि तेजांसि ऋतुथा काले—भ१.७ ॥ कालेकाले। अयं पाठः मु-पुस्तके विद्यमानोऽपि लिखितपुस्तकेष्वनुपलब्धः—

मैक्समुल्लरमहाशयै न स्वीकृतः^१। परमस्माकं ग-त-३.७-भ१(२). २.४-पुस्तकेषु स उपलभ्यते।
 काले-भ१.६.७ ॥ ३० [१३] इव आ। सु-पुस्तकमनुसृत्य मै-पुस्तके स्वीकृतः^२। इव-९ ॥
 २०८. २६ [१६] सुपथानि-९-मै। सुपथा सुपथानि-मु ॥ सुगा-९-मै। सुगानि-मु।
 'सुगानि' इति प्रतीकम् ॥ २०९. २६ [१९] बहुविधधारोपेतः-ग-त-३-भ। बहुधारोपेतः-
 त-मै-मु। ऋ. सं. ९. ९७. ५ द्रष्टव्यम् ॥ २१०. ४ [२०] अवद्धा इत्यर्थः-भ१(२)-मै-
 मु। अश्वा इवेत्यर्थः-ग; अवधीत्यर्थः-त-भ१.२.४.६; अवधा इत्यर्थः-भ७ ॥ २११. ६ [२३]
 क्षारयिता-मै। क्षारयि-ग; रक्षयिता-त-भ-मु; क्षारयिता-त-३ ॥ ७ [२३] प्र पवते-ग-त-
 ३-भ१.२.५। पवते-त-भ६.७-मै-मु ॥ १९ [२४] सुष्ठु संभृतं-ग-त-३-भ२.४। सुष्ठु तं
 भृतं-भ१; सुष्ठु संभृतं-भ५; सुष्ठु भृतं-भ७। संभृतं-त-भ६-मै-मु। 'सु' इत्यस्य व्याख्यानं 'सुष्ठु'
 इति ॥ २१२. ७ [२६] तथा आयज्यवः... च प्रेरयन्तु-ग-त-३.४-भ१(२). २.५.६।
 एतन्नास्ति त-१.२.५.६-भ१.४.७-मै-पुस्तकेषु। कीदृशः सुमतिं शोभनमतिं यजमानं आयज्यवः
 यष्टुमिच्छवः विश्ववाराः विश्वैर्वरणीयाः होतारो न इ-मु। तृतीयपादस्य व्याख्यानं मैक्समुल्लरमहा-
 शयैः लिखितपुस्तकेषु नोपलब्धम्^३। सु-पुस्तकपाठापेक्षयांस्वीकृतपाठः समीचीनतर इति
 विश्वसिमः। प्रथमं तावत् सु-पुस्तकपाठो लिखितपुस्तकेषु नोपलब्धः। सुमतिशब्दो यजमानार्थे कचि-
 दिव प्रयुक्तः। 'आयज्यवः' इतिपदगत 'आ' इत्युपसर्गो न व्याख्यातः। 'विश्ववाराः' इतिपदस्थो
 विश्वशब्दस्तेनैव व्याख्यातः। तथा च 'सुमतिम्' इति पदस्य 'आयज्वनः' इति पदेनान्वयो न
 सम्यगर्थकरो नापि सायणरीत्यनुसारी। स्वीकृतपाठस्तावत् प्राचीनेषु पुस्तकेषूपलब्धः। तत्त-पदानां
 व्याख्यानानि च सायणभाष्ये साधारण्येनोपलभ्यन्ते। 'आयज्यवः' इति पदस्य व्याख्याने ऋ. सं.
 १.३९.९; ८६.७; १८०.२८; ३.६.२; ५.८७.१; ६.२१.१०; २२.११; ४८.२०; ४९.
 ४; ७.५६.१४; ८.७.३३ अत्रस्थं प्रयज्यशब्दस्य व्याख्यानं प्रमाणम्। 'प्रेरयन्तु' इति पदस्य
 साधारण्येन पाठलोपः संजात इति प्रतिभाति ॥ २१३. ७ [२९] भजनसाधनं धनं-मै।
 भजनसाधनं-९-मु ॥ २१४. ५ [३२] पन्थानं-९-मै। पंथां पंथानं-मु ॥ मार्गमभि-
 ९-मै। मार्गमनु-मु ॥ 'अनु' इति संहिता ॥ २१५. ११ [३६] बहुधि-मै। बहुधियं-
 ९-मु ॥ २१६. २ [३८] प्रिया प्रियाणि-ग-त-३.४-भ४.५.६। प्रियाणि-भ१.७-मै-मु ॥
 ४. कारिणे न-ग-मै-मु। यथा कारिणे च-त-भ१.२.४.६; यथा कारिणे न-त-३; यथा
 कारिणे-भ५.७ ॥ भृतकाय भृतिं यथा प्रयच्छन्ति-मै। भृतकाय यथा भृतिं प्रयच्छति-ग;
 कृतकाय भृतिं तथा प्रयच्छति-त-भ६; भृतकाय (कृतकाय-भ२; ऋचतकाय-त-३) भृतिं यथा
 प्रयच्छति-त-३-भ१.२.४.७। यथा कारिणे च कृतकाय भृतिं प्रयच्छन्ति-मु ॥ २० [४०]
 समुद्भवन्ति-मु। समुद्भवन्त्यस्मादाप इति-ग; संद्रवन्ति-त-भ-मै। सु-पुस्तकपाठः समीचीनतर इति
 मैक्समुल्लरमहाशयानां मतम्^४। २१७. २७ [४४] वा वस्वो वसुनो-मै। आपवस्व वस्वो
 वसुनो-त-१.२.६.७; वा पवस्व वस्वो वसुना-त-३.४-भ१.२.४.७; वा पवस्व वस्वो वसुनो-त-५;
 चापवस्व वस्वो वसुनो-भ६; आपवस्व वस्वो वसु-मु ॥ २१८. १० [४५] स्थानं-भ१.६.७।

1. Preface to the Second edition, Vol. IV. p. clxxviii. 2. Ibid. 3. Ibid. p. clxxiii.
 4. Ibid. p. clxxviii.

योनिस्थानं—त-भ२-मं-मु । १९ [४६] काम—ग-त३-मं । कामद—त-मं-मु ॥ [५४] स्नेहयत्
इति संहितापदपाठयोः । भाष्यकारैः स्नेहयत् इति पठितं दृश्यते ॥ २२१. १३ अञ्जति°—१ ।
अचति°—मं-मु ॥ २१ [५५] मघवद्भूथो धनवद्भूथो—ग-त३-भ१.५.६.७ । मघवद्भूथो-
त-भ४-मं-मु ॥ २२२. १ [५६] लभन्त इति—*मं । लभते—ग-त-भ-मु ॥ १९. [५८] एतन्ना-
मिका—ग-त३-भ१.२.४.७ । एतन्नामका—त-भ६-मु । एतन्नामकाः—*मं ॥

[९. ९८] २२३. २४ [४] मर्त्याय—१-मं । मर्ताय—मु ॥ २५ धनं—मं । धनं प्रयच्छति
तथा सति हे इंदो सहस्रसंख्याकं बहुरूपं धनं—ग । एतन्मन्त्रभाष्यं त्रुटितं वर्तते केषांचित् पदानां
व्याख्यानाभावात् । धनं विवाससि । हे इंदो सोम त्वं सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं रयिं धनं शतात्मानं
अपरिमितपुत्रपौत्राद्युपेतं—मु ॥ २२४. ११ [६] स्वयशसं स्वभूत°—त१.२.६.७-मं-मु । स्वय-
शसं प्रभूत°—ग; स्वयशसं भूत°—त३.४.५-भ ॥ २२५. २८ [१२] सोममश्याम अश्रीयाम—
*मं । सोममश्याम अश्रवाम—ग; तत्रभवा सोममश्याम अश्रीम—त१.२.५.६.७; सोममश्याम अश्रवाम
—त३; सोममश्याम अश्रीम—त४-भ४; सोममश्याम अश्रवाम—भ१; सोमं तत्रभवा अश्याम अश्रीम—
भ२; तत्रभवं सोममश्याम अश्रीम—भ६; सोममश्याम अश्रवाम—भ७ । तत्रभवं सोममश्याम अश्रीयाम
पिबेम—मु ॥

[९. ९९] २२७. १३ [५] तं सोमं—ग-त३-भ । सोमं—त-मं-मु ॥

[९. १००] २२९. १५ [५] क्रान्तदर्शिन्—त३-भ । क्रान्तदर्शिन्—त४.५ । क्रान्त-
दर्शनं—ग-त१.२.६.७-मं-मु ॥ अस्माकं—ग-त-३-भ । अस्मभ्यं—त-मं-मु ॥

[९. १०१] २३०. १०. षोडश श्यावाश्विंश्रीगुर्ययाति°—१-मं । षोडशाश्वीगुः श्यावा-
श्विर्ययाति°—मु-अनु ॥ १७ [१] पुरःस्थित°—*मं । पुरःस्थितस्य—१-मु ॥ २३३. २९
[१०] स्वर्गप्रापका—त६-भ । सर्वप्रापका—त१.२.४.५.७-मं-मु । ऋ. सं. ९.२१.१ द्रष्टव्यम् ॥
२३४. २१ [१३] पुरापराद्धं मखमेतन्नामानं—भ१.४-मं । मखमपराद्धं—ग; पुरा अपराद्ध-
मखं एतन्नामानं—त१.२.७-मु; पुरा अपराधं मखं एतन्नामानं—त५; पुरा अपराद्धं मखं (मुखं-भ२)
एतन्नामानं—त३-भ२; पुरापराद्धमखमेतन्नामानं—भ६ ॥

[९. १०२] २३६. १५ [४] अनुशासति—ग-त-भ । अनुशासति (१)-मं-मु ॥

[९. १०३] २३८. १२ [४] अहिंसितः—१-मं । अहिंस्यः—मु ॥ २४ [६]
किप्रत्ययः—भ । किप्रत्ययः—त-मं-मु । ऋ. सं. ३.४९.३ द्रष्टव्यम् ॥

[९. १०४] २३९. ३ [१] शोभार्थं—त३.६-भ५ । शोभनार्थं—त१.२.४.५.७-भ
१.२.४.६.७-मं-मु ॥ २४०. १ [५] नः अस्मदीयानां—ग-त३.६-भ१.२.४ । हे न
अस्मदीनां—त१.४.५; हे न अस्मदादीनां—त७ । नोऽस्मदादीनां—त२-भ६-मं-मु ॥ ऋ. सं. ९.
१०५.५ द्रष्टव्यम् ॥

[९. १०७] २४६. ५ [५] तैरेनं ... सप्तकृत्वो वा । एतदापस्तम्बश्रौतसूत्रेऽन्वे-
षणीयम् । ऋ. सं. ९.७२.८ भाष्येऽप्येतन्निर्दिष्टम् । तत्र 'आधुनेति' इति पाठः ॥ १९. [७]
सोमः—*मं । सोमो भवान्—ग-त३.४.६-भ७; सोमो भवन्—त१.२.५.७-भ४.६-मु; सोमो

भवान्—भ१॥ २१ अत्यन्तं देवकामो—*मै-मु। अत्यन्तं कामो—ग-त१.२.३.५.७-भ१.४.६.७; अत्यन्तकामो—त४-भ२॥ २४७. २५ [११] अलंकियते तद्वत्—ग-त३.६-भ। अलंकियते—त१.२.४.५.७-मै-मु॥ २४८. ७ [१२] मधुरसस्य—ग-त२.६-भ। रसस्य—त१.२.४.५.७-मै-मु॥ २५१. १० [२४] स तादृशः—ग-त३.६-भ१.२.७-मु। तादृशः—त१.२.४.५.७-भ४.६-मै॥

[१. १०८] २५२. १६ [२] यस्य यं—ग-त३-भ। यस्य—त४.५.६-मै-मु॥ १७ स्वर्दशः सर्वस्य दर्शकस्य—ग-त३-भ२-#मै। ईदृशः सर्वस्य दर्शकस्य—त१.२.४.५.७-भ६; स्वर्विदः स्वर्गलंभकस्य—त६-भ१.७; स्वर्विदः स्वर्गलंभकस्य स्वर्दशः सर्वस्य दर्शकस्य—भ४। स्वर्विदः सर्वस्य दर्शकस्य—मु। 'स्वर्विदः' इति संहिता। सायणाचार्यैः 'स्वर्दशः' इति पठितं दृश्यते॥ २४ [३] घुशिर विशब्दने—#मै। घुशिरवशब्दने—ग; घुशिरविशते—त१.२.५.७; घुशिरविशब्दने—त३.४.६-भ१.२.७-मु; घुशिरनिशब्दने—भ४; घुशिरविशब्दे—भ६॥ २९ [४] एतन्नामकौऽगिरा—त२.३.४.७-भ४.७-#मै-मु। एतन्नामकौगिरा—त५; एतन्नामकौगिरा—त६-भ१.७; एतन्नामकौगिराः यद्वा—भ६॥ २५३. ३ आनशुः व्याप्नुवन्। आशुः आनशिरे व्याप्नुवन्—ग-भ१.५; आनशुः आनख्योप्नुवन्—त१.२.५; आनशुः आनशिरे व्याप्नुवन्—त३.६-भ२.४.६.७; आनशुः आनशिरे व्याप्नुवन्—त४; आनशुः अन्नानि व्याप्नुवन्—त७-मु। आनशुः व्याप्नुवन्—#मै॥ १७ [६] निरच्छिन्नन् निरगमयत्—त६-भ। निरच्छिन्नत् निरवासयत्—ग; निरच्छिन्नत् निरवामयत्—त३। निरच्छिन्नत्—त१.२.४.५-भ६-मै-मु। ऋ. सं. १०.६७.५ द्रष्टव्यम्॥ २६ [७] स्तोतव्यं—ग-त३.४-भ१.२.६.७-#मै। तव्यं—त१.२.५.७; स्तोतव्यं—त६; स्तोतव्यं—भ४। स्तव्यं—मु॥ २७ वनकक्षं—त१.२.३.४.६.७-भ२.६.७-मु। नवकक्षं—ग; वनकक्षं—त५। वनकक्षं—भ१.४-मै। 'वनकक्षम्' इत्येवं संहितापाठः॥ उदकानां कर्षकं—त३.४-भ१.२.४.६। उदकानां वर्षकं—ग-त६ भ७-मु। उदकानामवर्षकं—त१.२.५-मै॥ २५४. १८ [१०] अभिषुतः—ग-त३.६-भ१.२.७। अभिषुतस्त्वं—त१.२.४.५.७-भ४.६-मै-मु॥ २५५. २१ [१४] लेट्याडागमः—ग-त४-मै४। लेट्याडागमः—त१.२.३.५-भ१.२.६.७-मै-मु॥ २५६. ७ [१६] एतेभ्यः—त२-भ६। यतेभ्यो—त१.४.५। तेभ्यो—मु। च तेभ्यो—मै। ऋ. सं. ९.७०.८ द्रष्टव्यम्॥ —जुष्टः पर्याप्तः—ग-त३.४.६-भ५.६। जुष्टः—त१.२.५.७-भ२.४-मै-मु॥

[१. १०९] २५८. १० [१३] इन्दुः सोमः—ग-त३.६-भ२.५.७। इन्दुः—त४.५.७-भ६-मै-मु॥ २५९. १८ [२२] गव्यैः क्षीरादिभिः.....रिणन्—ग-त३.४-भ६। ('श्रियमाणः' इत्यस्य स्थाने श्रियमाणः—त४; श्रियमाणः—भ६; 'मिश्रयन्वा' इत्यस्य स्थाने मिश्रयन्वा—भ६; 'वसतीवरीः' इत्यस्य स्थाने वसतीवरीभिः—ग)। स्वीकृतपाठः त१.२.५.६.७-भ१.२.४-मै-पुस्तकेषु नास्ति। 'श्रीणन् प्रेरयन्' इति पदयोर्मध्य उत्तरार्धस्य व्याख्यानं नष्टमिति व्यक्तमेव। अस्मत्स्वीकृतपाठ एतन्न्यूनं सुयोग्यतया संपूरयति। यद्यपि त४-भ६-पुस्तकयोः प्रान्तेऽयं लिखित उपलभ्यते तथापि सायणमाध्यंशानुसरणादयं सायणकृत एवेति मन्तुमुचितम्। 'श्रीणन्' 'रिणन्' इति पदयोः सादृश्येन लिखितपुस्तकेषु पाठलोपः संजातः स्यात्। श्रीणन् प्रेरयन् उग्र उदूर्णः सोमो—मु। 'सोमोऽभिषुतते' इत्यन्तिमं पदद्वयमनावश्यकम्॥

[१. ११०] २६०. १ [१] यापयिता विनाशयिता—ग-त३.६-भ । यापयिता—
त१.२.४.५-म-मु ॥ २६२. ७ [१] निःष्ठाः—ऽ-मै । निःष्ठा-मु । ऋ. सं. ३.३१.१०
द्रष्टव्यम् ॥ २० [११] यज्ञवान्—ग-#मै-मु । यजमानः—त-भ ॥

[१. १११] २६३. ३० [२] आदरार्थं—#मै । आदरार्थी—ग-त३.६-भ१.४.७;
आदरार्थं—त-भ६-मु; आदरार्थः—भ२ ॥ २६४. ९ [३] आदरार्थं—त४-#मै । आदरार्थी—
त१.२.३.५.६.७-भ । आदरार्थं—मु ॥ १३ आदरार्थं—भ१.७-#मै । आदरार्थः—ग; आदरार्थी—
त-भ-मु ॥

[१. ११२] २६४. २१ [१] सोमस्याजामित्वाय—ऽ-मै । सोमस्य जामित्वाय—मु ।
निरु. ४.२० द्रष्टव्यम् ॥ २६५. १२ [३] सर्वं त्रय्या विद्याया भिषज्यति । किंमूल्यं श्रुतिः ? ॥
प्रक्षिणोति—त१.२.३.४.७-भ१.२.४.६-#मै-मु । प्रक्षिणोति—ग; प्रक्षिणोति—त६-भ७;
प्रेक्षिणोति—त५ ॥ १७ जसः शसादेशः—#मै-मु; वस्याकानादेशः—ग; जसोकारादेशः—त;
जस्याकारादेशः—भ ॥ २८ [४] नर्मसचिवाः—ग-भ४-#मै-मु । नर्मशविवा—त१.२.३.५-भ१.
२.६; नर्मशविवा—त४; नर्मशायिव—त६-भ७ ॥

[१. ११३] २६६. २६ [३] दुहिता श्रद्धा नाम—ग-त३.४.६-भ । दुहिता—त१.
२.५-मै-मु ॥ २६८. २६ [१०] यद्वा कामा.....प्रज्ञापकस्य—ग-त३.४-भ । (त४-भ६-
पुस्तकयोः प्रान्तेऽयं पाठो लिखितोऽस्ति । ' निकामा ' नास्ति—भ४; अभिलाषनिकामाश्च—भ१ २.
४; यत्र च विद्यते—त७-भ४.६; यत्र च लोके—भ२; तत्र लोके—ग) । त१.२.५.६.७-मै-मु-पुस्तके-
ध्वयं पाठो नास्ति । नुटितस्थाने लिखितपुस्तकेष्ववकाशोऽपि न दर्शितोऽस्ति इति मॅक्समुल्लरमहा-
शयैः स्वकीयटिप्पण्यां लिखितम् । ' यद्वा ' इति पदस्य द्विरागमेन लिखितपुस्तकेषु पाठलोपः
संजातो दृश्यते ॥ २८ सहस्थानं—#मै । सहस्थानं—ग-त३-भ१.४.५.६; सहस्थानं—त१-भ२;
महे स्थाने—त७ ॥ विष्टपं सहस्थानं विद्यते यत्र लोके—मु ॥ —यत्र—X-मै ॥ —हर्षणं हर्षश्च—
ऽ-मै । मु-पुस्तक एतन्नास्ति ॥

[१. ११४] २६९. १६ [१] तं जनं—#मै । तं मनुजं—ग; तमनुजेन—त-भ-मु ॥
२७ [२] वर्धयन्—ग-#मै । वर्धन्—त-भ-मु ॥ २९ पालकः—#मै । पालकः सञ्-ग; पालकः
स—त-भ४.६-मु; पालकः सं—त३-भ१.२ ॥ २७०. ६ [३] नानासूर्याः—त१.२.३.६.७-भ ।
सोता नानासूर्या—त५ । ता नानासूर्या—मै-मु ॥ ९ आदित्याः—त३-भ१.२.४ । सप्तादित्याः—त-भ
६-मै-मु ॥ —मार्ताण्डं—ग-त३-भ१.५ । मार्तण्डं—त-भ२.४.६-मै-मु ॥ २७०. २० [४]
यद्धविरस्ति—#मै-मु । हविरस्ति—ऽ ॥ २२ अरातिववान्—ग-त-भ४.६.७-मु । अरातिववान्—
भ१.२ । अरातिवान्—भ७-मै ॥

नवमं मण्डलं समाप्तम् ॥

दशमं मण्डलम्

[१०. १] २७२. ४ [२] 'मथितो यद्वा विभृतः—ग-त३-भ५.६ । मथितः—त-भ १.२.७-मै-मु ॥ 'विविधं द्वियमाणः' इत्याद्यर्थस्य वैकल्पिकत्वात् स्वीकृतपाठ एवोचितः ॥ १४ [३] 'विष्णुः' इति प्रथममागतं पदमनावश्यकम् । सु-पुस्तके तत्त्यक्तं भाष्यारम्भे च 'परमं उत्कृष्टं' इति पदद्वयमधिकम् ॥ पाददिप्पणीगतं पाठान्तरं द्रष्टव्यम् ॥ १५ अस्य इमं—ग । अस्य इमे त-भ-मु । अस्य मे-मै ॥ २७३. ९ [५] 'प्रतिऽअर्थिम्' इति पदं विभज्य व्याख्यातम् । तैत्तिरीय-संहितायां (५.४.८.३) 'यत्सर्वेषामर्थमिन्द्रः प्रति' इति पाठः ॥

[१०. २] २७४. २८ [३] प्रायणीयायामाग्नेयस्य—ग-त३-भ । प्रायणीयायामपि-मै-मु । त-पुस्तकेषु किञ्चिद्विहितम् ॥ २७५. १८ [४] वः शुष्माकं—ग-त३-भ-मु । शुष्माकं-त-मै ॥ २० तदेतत् । तत् एव-ग । तदेनं-त-भ । तत्-मै । अग्निस्त्विविष्टकृतं विश्वं-मु ॥ २८ [५] सततयाजनेन दीनबलाः—ग । सततयानिजितेन°-त१.२.३.५-भ१.२.५; सततपान-जितेन°-त६-भ७; संततयानिजितेन°-त४; सततयाविदितेन°-त७; सततयानिजितेन°-भ६ । दीनबलाः-मै-मु ॥ २७६. १० [६] नानारूपं वा—ग-त३.६-भ१.२.४.५.७ । नानारूपं-त१.२.४.५.७-भ६-मै-मु ॥

[१०. ३] २७७. ७ [१] लभ्यते—ई-मु । लब्धते-मै ॥ २७८. ६ [४] किञ्च—त२.३-भ४.६-मु । किञ्च-भ७-मै ॥ वग्नून्—त१.२.६.७-भ-मु । वसून्-त३; यवग्नून्-त४.५ । न वग्नून्-मै ॥ स्तुत्यस्तोतृत्वयष्टयष्ट्यत्व°—मै । स्तुत्यस्तोत्रोत्वयष्टयष्ट्य-ग; स्तुत्य-स्तोतृत्वयष्टयष्ट्य°-त१.२.४.५.७-भ६; स्तुत्यस्तोतृत्वयष्टयष्ट्य°-त३.६-भ१.२.४.७ । स्तुत्य-स्तोतृयष्टयष्ट्य°-मु ॥ अजन्तः । 'अजन्तः' इति स्यादिति मेक्समुल्लरमहाशयाः ॥ १० यान्ति वा—ग-त३-भ१.२.४.७ । यांति-त-भ६-मै-मु ॥ २८ [६] 'किञ्च' इति पदमनावश्यकं प्रतिभाति ॥

[१०. ४] २८०. ९ [३] सन्नस्मिन्—ग-त३-भ१.२.४.५ । तस्मिन्-त-भ६-मै-मु ॥ अधिः सप्तम्यर्थद्योतकः । वस्तुतः पञ्चम्यर्थे व्याख्यातः ॥ २८१. १३ [६] अधीतां । एतस्मात्पूर्वं द्वितीयपादस्य भाष्यं लुप्तं प्रतिभाति ॥

[१०. ५] २८२. ८ [१] 'मनो वै देवा मनुष्यस्य जानन्ति' इति कुत्रोक्तम् ? ॥ २८३. ३ [३] अग्निः सूर्यात्मना—ग-त१.२.४.५.६-भ६-मु । अग्निं सूर्यात्मना-त३.७-भ२-मै । अग्निं वा सूर्यात्मना-भ१.४; अग्निं वा सूर्यात्मना-भ७ ॥ ३१ [५] ततः—ग-त१.२.३.६.७-भ२-५-६ । व्यातः-भ१.४.७ । प्रातः-मै-मु ॥ ३२ प्रायच्छदिति—ग-त३-भ२ । प्रायच्छति-त१.२.६.७-भ१.४-मु; प्रयच्छदिति-भ६ । प्रयच्छति-भ७-मै ॥ २८४. ६ [६] निरुक्तपाठः क्वचिद्विन्नः ॥ २४ [७] प्रथममेव जातः—ग-त३-भ१.२.४.७ । प्रथमजातः-त-भ६-मै-मु ॥ २६ पूर्वस्मिन्—ग-त३-भ५.६ । पूर्वत्वं-त-भ१.२.४.७-मै-मु ॥

[१०. ६] २८७. १० [७] आहुतिप्रक्षेपार्हः—ग-त-भ१.२.४.६-मु-उद्गीथ । आहुतिप्रक्षेपार्हः-भ७ । आहुतिप्रक्षेपणार्हः-मै ॥

[१०. ७] २८८. २३ [४] मर्यादया—§ । मर्यादतया—मै-मु ॥ २४ मां त्रायसे—
त२-भ१.४.६-उद्गीथ । मात्रायसे—त१.३.७; मंत्रायसे—त४.५-भ७; मां त्रयसे—त६-भ२ । त्रायसे—
मै-मु ॥ २८९. ६ [५] अध्वरस्य यज्ञस्य—§-मु-उद्गीथ । अध्वरस्य—मै ॥

[१०. ८] २९०. २४ [३] आढीषदर्थे । आरब्ध ईषद्विनस्ति—*मै-मु । लिखित-
पुस्तकेष्वबद्धाः पाठाः । आरब्ध आढीषदर्थे रभिर्हिसार्थः ईषद्विनस्ति—उद्गीथ । २९१. १३ [५]
सोमरसलक्षणस्य । भौमरसलक्षणस्य—उद्गीथ । पुनरपि ऋ. सं. १०.२७.१३; २४ भाष्ये उद्गीथः
“ भौम० ” इत्यवाल्लित् । देवराजनिघंटुर्द्रष्टव्यः ॥ २८ [६] हविषां—ग-त-भ१.२.४.५.६ ।
हविषो—भ७-मै-मु ॥ २९२. ३ [७] इममर्थं ब्रवीति—ग-त३.६.७-भ६-मै । इममर्थं ब्रवीति—
त१.२.४; इन्द्रममर्थं ब्रवीति—त५; इन्द्र इमर्थं ब्रवीति—त३-भ१.४.७ । इन्द्र इममर्थं ब्रवीति—मु ॥

[१०. ९] २९३. २ [१] ईशाना.....प्रतिष्ठा—*मै-मु-X ॥ ४ पञ्चमी
प्रतिष्ठेति—त७-भ२-मै-मु ॥ १७ [२] स्तन्यरसं—त-भ । तनये यथा रसं-ग । स्तन्यं
रसं—मै-मु ॥

[१०. १०] २९५. २१ [२] ‘ उर्विया परि ख्यन् ’ इत्यंशो भाष्ये न व्याख्यातो
दृश्यते । उद्गीथभाष्ये तावदुत्तरार्धे ‘ वीरा उर्विया परि ख्यन् ’ इत्येतदेव व्याख्यातम् । सायण-
भाष्यस्य उद्गीथभाष्यस्य चातीव साम्यादुद्गीथभाष्यस्यांशोऽत्रोद्ध्रियते—(वीराः) उव बिस्तीर्णं विजनं
चावान्तरद्वीपं गूढसंभोगस्थानं त्वयामिप्रेतं परि ख्यन् सर्वतोऽप्यवधानेन पश्यन्ति । तस्मादत्र न
कश्चिद् दुष्करं क्रियमाणं पश्यतीत्येतन्मा मंस्थास्त्वम् । उक्तं च मनुना—‘ मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चि-
त्पश्यतीति नः । तांश्च देवाः प्रपश्यन्ति स्वश्चैवान्तरपूरुषः ’ (मनु. ८. ८६) इति ॥ २९५. २७
[३] देवा अपि—ग-भ । देवा—त-मु । अपि देवा—मै ॥ २९६. ९ [४] प्रजापतिः—§-
उद्गीथ । प्रजापतेः—मै-मु ॥ कृतवान्—भ६-उद्गीथ । कृ-भ१.२.४; त-वर्गपुस्तकेषु ‘ कृतवान् ’
नास्ति । कृतं—भ७-मै-मु ॥ १० ऋता ऋतानि—ग-भ-मु । ऋतानि—त-मै ॥ २९८. १० [१०]
उत्तरा उत्तराणि—ग-त४-भ१.२.४-उद्गीथ । उत्तराणि—मै-मु इतरेषु च ॥ गच्छान्—भ७-मै-
मु-उद्गीथ । गच्छन्—ग; गच्छन्—त-भ१.२.४.६ ॥ २९९. १४ [१३] परिष्वक्तुं । परिष्वक्तुं—
§-मु-उद्गीथ । भाष्यकारैः प्रायः ‘ परिष्वक्तुम् ’ इति लिखितं दृश्यते ॥

[१०. ११] ३००. २ [१] वृष्णः । ‘ वृष्णे ’ इति प्रतीकम् । वृष्णे इति केवलं त४-
पुस्तके । इतरत्र ‘ वृष्णः ’ इति ॥ ५ यज्ञार्हः सोऽग्निः—ग-त-भ२.६-मु । यज्ञार्हः—भ१.४.७-मै ॥
३०१. ३ [४] अभिगमनीयं तं व्रजन्तो—*मै-मु । अभिगमाय त्वां व्रजन्तो—ग; अभिगमनीय
तां व्रतन्तो—त-भ ॥ ११ [५] स्वपुष्टिं—§-मु-उद्गीथ । च पुष्टिं—मै ॥ २० [६] उदीरय उद्गमय
—ग-त१.२.३.४.६-भ२.४.५.६-मु-उद्गीथ । उद्गमय—त५-मै ॥ २२ स्वीयं ज्योतिः—त३-भ
५ । स्वयं ज्योतिः—ग-त-भ२.६-मु । स्वज्योतिः—उद्गीथ । ज्योतिः—भ१.४.७-मै ॥ २५ इच्छति
च—त-भ१.२.४.६-मु । इच्छति—भ७-मै ॥ ३०२. ३ [७] ते त्वदीयां—त-भ५.६-मु । ते
तव स्वभूतां—उद्गीथ । त्वदीयां—ग-भ१.२.४.७-मै ॥ ३०३. २ [९] अस्मद्यज्ञापगन्ता—
*मै । अस्मद्यज्ञांगं—ग; अस्मद्यज्ञामपगन्ता—त-भ१.२.४; अस्मद्यज्ञमपगन्ता—भ६.७-मु । अस्मद्यज्ञान-
पगन्ता—उद्गीथ ॥

[१०. १२] ३०३. १५ [१] अस्मद्यागकाले—१-मु-उद्गीथ । अस्मद्याजनकाले—मै ॥ २३ [२] सदीपनेन—ग-त-म१.२.४.५.६-मु-उद्गीथ । दीपनेन—म७-मै ॥ ३०४. २३ [५] स्निग्धेनाहूयमानः—ग-त३ । स्निग्धेमा०—त१.२.५.६; स्निग्धिना०—म१.४; स्निग्धाना०—म५; स्निग्धेजिह्वामा०—म६; स्निग्धेना०—म७ । स्निग्धमाहूयमानः—त४.७-मै-मु ॥ को वि वेद । एतन्न व्याख्यातम् । २७ [६] षष्ठमन्त्रभाष्यं बह्वेषु पुस्तकेषु लुप्तम् । ग-त७-पुस्तकयोरुपलभ्यमानमषष्टि-पण्यामुद्धृतम् । त७-मु-पुस्तकयोर्भाष्यं समानमेव । अन्येष्वपि केषुचित्स्थलेषु मु-पुस्तकपाठः । त७-पुस्तकपाठसमानो वर्तते । मु-पुस्तके भाष्यं कुत उद्धृतमित्यस्मिन् विषये मॅक्समुल्लरमहाशयैः स्वकीय-टिप्पण्यां जिज्ञासा प्रकटिता । उद्गीथभाष्ये षष्ठमन्त्रभाष्यं वृत्तम् ।

[१०. १३] ३०६. १३ [१] गच्छतु—ग-त२.३.४.५.६-म१.२.४.५-मु । गच्छत—त१; गच्छति—म६; गच्छता—म७ । गच्छतां—मै ॥ २५ [२] प्रतिगच्छथः—त१.२.५-म१.४ । प्रतिगच्छतः—म६.७-मै-मु । ऐतं गतवती स्थः—उद्गीथ ॥ २६ प्र भरन् प्रभरन्ति—त१.२.६.७-म२.६-मै-मु । प्रहरति—ग; प्रतरन् प्रभरति—त४.५-म४; प्रातरन् प्रभरति—त३-म१; प्र भरन् प्रहरति—म७ । प्र भरन् प्रभवति (?)—उद्गीथ ॥ ३०७. ६ [३] पदितृणि होतृत्वेन । होतृत्वेन—त१.२; पदितृणि हेतृत्वेन—त३-म२; पदित्रीणि हेतृत्वेन—त४.५; हातृत्वेन—त६.७; तृणि हेतृत्वेन—म१.४; पदित्रीणि होतृत्वेन—म६ । वृद्धिहेतृत्वेन—म७-मै । वृत्तिहेतृत्वेन—मु । पदितृणि स्थितिहेतृत्वेन—उद्गीथ ॥ अनुरोहामि शकटे युवयोः स्थापनवहनानन्तरं—मु । आरोहामि शकटे युवयोः स्वासनवहनानन्तरं—त१.२.३.६.७-म१.२.४; आरोहामि शकटे युवयोः स्वामनवहनानन्तरं—त४.५; आरोहामि शकटे युवयोः वासनवहनानन्तरं—म५; अस्वरोहामि शकटे युवयोः स्थापनवहनानन्तरं—म७ । अनुरोहामि शकटयोः स्थापनवहनानन्तरं—मै । अनु अरोहं युवयोः स्वासनभव-नानन्तरं—उद्गीथ । हे शकटे इति संबुद्धिः ॥ ३०८. १ [५] पुत्रभूताः—ग-मै-मु-उद्गीथ । पितृभूताः—त-म ॥

[१०. १४] ३०८. ७ सरमापुत्रौ.....स्थितौ—मै-मु । पुत्रौ द्वौ श्वानौ परलोक-मार्गमभितस्थौ—११ । 'महापितृयज्ञे' इत्यस्यानन्तरं त३-म१.२.४-पुस्तकेषु पञ्चाक्षराणा-मवकाशो दत्तः । 'महापितृयज्ञे परेयिवांसमित्येषा यमयागाख्या याज्या' इति पाठं संभावयामः । एतत्सूक्तगतचतुर्थमन्त्रस्य विनियोजकं वाक्यं द्रष्टव्यम् ॥ ३० [२] सर्वे स्वाः.....गतीरनु-गच्छन्ति—मै-मु । सर्वे स्वः स्वभूताः पथ्याः स्वकर्ममार्गं प्रतिगताः अनुगच्छन्ति—ग; सर्वस्वाः स्वभूताः पथ्याः स्वकर्ममार्गप्रत्यागताः (प्रत्यागताः—त३.४.५-म) अनुगच्छन्ति—त-म ॥ ३०९. ८ [३] भवति - - - । तत्र—मै । भवति तत्र—१ । द्वितीयपादस्य व्याख्यानं लुप्तम् । 'भवति तथा बृहस्पतिः ऋक्भिः पितृविशेषैः सह वर्षमानो भवति तत्र'—मु । 'बृहस्पतिर्ऋक्भिः । ऋक्नो देवविशेषाः । ऋक्भिर्मध्यस्थानैर्देवगणैः सह सदा बह्वृषानो वर्षमान आस्ते'—उद्गीथ । सायणभाष्यस्य उपलब्धोद्गीथभाष्येण सादृश्यात् सायणभाष्यपाठोऽत्रानुमातुं शक्यः ॥ ३१०. ९ [७] सत्रमध्ये दीक्षितमरणे—म६ । सत्रमध्ये दीक्षितमध्ये मरणे—ग; तत्रमध्ये दीक्षितमध्ये मय्येरयो (रथो—त४)—त; सत्रमध्ये दीक्षितमध्ये मय्येरणे (माज्यरणे—त३; मय्येमरणे—म१; माज्य-रणो—म५)—त३-म१.२.४.५; सत्रमध्ये दीक्षितस्य मरणे—मै-मु ॥ १७ सत्रा मदन्ता मदन्तौ—

१-मु। मर्दतौ-मै॥ २३ [८] 'यमेन' इति न व्याख्यातम्॥ २५ त्रियमज्ञाख्यं—त-भ६। भ१.२.४.७-पुस्तकेषु कियंश्चिदंशो लुतः। 'न' इति दन्त्यवर्णस्य भावात् 'त्रि' युक्तः पाठोऽनङ्गः। 'त्रिमज्ञाख्यं' इति मॅक्समुल्लरमहाशयाः संभावयन्ति। तेषां टिप्पणी तै. आ. ६.४.२ च द्रष्टव्यम्॥ ३११. ५ [९] प्रमृज्यमानदहनस्थानात्। प्रमृज्यमानदाहनं—त१; प्रमृजमानदाहनं—त.२.६; मृत्यक्षमानदहनं—त३-भ२.४; प्रमृजमानदहनं—त४.७-भ६; प्रमृजमानदेहनं—त५; प्रत्यक्ष-मानदहनं—भ१। मृत्यजमानदहनं—मै-मु॥ २७ [११] ताभ्यां श्रभ्यां—ग-त-मु। ताभ्यां श्र-भ१.४.७; ताभ्यां—भ६-मै॥ ३१२. २२ [१४] प्रतिष्ठत च—ग-त-भ१.२.४-मु। प्र तिष्ठत—भ६। प्र च तिष्ठत—मै॥ ३१३. ९ [१६] बृहद्वाहजगमश्च—#मै-मु। बृहज्जगमश्च—ग-भ६; बृहत् महज्जगमश्च—त-भ१.२.४; बृहत् अंगमाश्च—भ७। षण्मोर्वीरंहसं...। ऋ. सं. ६.४७.३; १०. १२८. ५ भाष्यं श. ब्रा. १.५.१.२२ च द्रष्टव्यम्॥ १० सर्वा ता सर्वाणि—ग-त३.४-भ१.२.४.६-मु। सर्वा ता सर्वाणि—त१.२.५.६.७। सर्वाणि—भ७-मै॥ आहिता आहितानि—त-भ१.४.६-मु। आहितानि—ग-भ७-मै॥ ११ अवस्थितानि—१-मै-मु। 'अव-स्थापितानि' इति भाव्यम्॥

[१०. १५] ३१३. ३२ [२] आग्निमारुते इदं पितृभ्यः—त१.२.७-भ२.७-मु। भ७-वर्जयित्वा सर्वेषु पुस्तकेषु 'इदं पितृभ्यः' इत्यारभ्य 'पूर्वमेवोदाहृतम्' इत्येतावत्पर्यन्तो भागो लुतः। त१.२.३.७-भ१.२.४.६-पुस्तकेषु 'महापितृयज्ञे पितरो वर्हिषद इत्यस्य द्वितीयांनुवाक्या सूत्रं तु पूर्वमुदाहृतम्' इत्यंशः 'चतस्रः इति' इत्यस्यानन्तरं पुनरावृत्तः। भ७-मै-पुस्तकयोः 'आग्नि-मारुते' इति पदं नास्ति॥ ३१७. ९ [११] शुचीनि—त१.२.४.६.७-मु-उद्गीथ। शुनि—त५; उक्तानि—ग; शब्दानि—त३-भ१.२.४; शुचि—भ६। शुचि—#मै॥ मॅक्समुल्लरमहाशयैःभ्यूहितः पाठः 'प्रयतानि' इति पदेनान्वितः। 'शुचीनि' इति 'हवींषि' इत्यस्य विशेषणम्। बहुषु पुस्तके-ष्वभिप्रेतोऽयं पाठ उद्गीथभाष्येऽप्युपलभ्यमानत्वादस्माभिः स्वीकृतः॥ शुचीनि इति न 'प्रयतानि' इति पदस्य व्याख्यानं किंतु स्वतन्त्रं पदम्। अस्य सूक्तस्य द्वादशे मन्त्रेऽपि उद्गीथः 'प्रयता' इत्यस्यानन्तरं 'शुचीनि' इति पदं निदधाति॥ ३१८. १३ [१४] तृप्यन्ति—उद्गीथ-मै-मु॥

[१०. १६] ३१८. २५ [१] मधीभूतं—त३-भ१.४। मधीभस्मीभूतं—भ२; मेधीभूतं भ७। भस्मीभूतं—त-मै-मु। मन्त्रस्य पूर्वाधे दहनस्यावस्थात्रयं कथितम्। मधीभवनं संतपनं त्वग्विक्षे-पणमिति क्रमेणावस्थाः। भस्मीभवनं न प्रथमावस्था। तै. आ. ६.१.४ द्रष्टव्यम्॥ ३१९. ५ [२] गच्छति—उद्गीथ। १० [३] त्वदीयं—१। ते त्वदीयं—मै-मु। 'ते' इति मन्त्रे नास्ति॥ १३. एतन्मन्त्रस्यान्तिमो भागः अपूर्णो व्याख्यात इति मॅक्समुल्लरमतम्। 'कर्मफलम्' इत्यत्रैकं वाक्यं परिसमापितं चेत्, नैतदपूर्णं किंतु संक्षिप्तम्। मु-पुस्तके 'तत्रान्तरिक्षे' इत्येतस्मात्पूर्वं 'यदि' इत्यधिकम्। प्रति तिष्ठ—भ७-मै॥ प्रति तिष्ठति—त१.२.४.६.७; प्र तिष्ठति—त५-भ६; प्रतिष्ठितः—त३-भ१.२.४। प्रति तिष्ठ प्रतितिष्ठति—मु। तै. आ. ६.१.४ अत्रायं मन्त्रो व्याख्यातः। तत्र अग्नि-मभागस्य व्याख्यानमेवं वर्तते—यत्र यस्मिँल्लोके ते तव हितं सुखमस्ति तत्र गत्वौषधीषु प्रविश्य तद्द्वारा पितृदेहमातृदेहौ प्रविश्य तत्र तत्रोचितानि शरीराणि स्वीकृत्य तैः शरीरैः प्रतिष्ठितो भव॥ ३२०. १२ [६] आपदः श्वशृगालादिः—त३.४-भ५-मु। आपदः सुगालादिः—ग; आपदः श्वशृगालादिः

त१.२.५.६.७-भ६; श्वापदश्च मृगालादिः—भ१.७। श्वापदश्च मृगालादिः—भ४-मं ॥ —तै. आ. ६.४.२ अत्र 'विश्वात् सर्वस्मादुपद्रवात्' इति पञ्चम्यन्तं व्याख्यातम् ॥ २२ [७] च सं—गत३-भ१.२.४.५। व सं—त; च-भ६.७। मासेन च सं—मु। मासेन—मं। 'मेदसा' इत्यस्य 'मासेन' इति व्याख्यानमवद्वम् ॥ २५ लेट्याहागमः—ग-त-भ१.२.४। लेट्याहागमः—भ६.७-मं-मु ॥ ३२१. ६ [८] हव्यैः कव्यैश्च—ग-त३.४-भ२.६-मु। दव्यैः कव्यैश्च—भ५। हव्यैश्च—भ१.४.७-मं ॥ १५ [९] अयं—भ१.२.४.७-उद्गीथ। अय—मं-मु-त-भ६ ॥ शान्तिकर्मार्थमुपात्तः। शान्तिकर्मार्थमुपात्तः—उद्गीथ। शान्तिकर्मार्थमुपात्तः—त४-भ१.२.४.७; शान्तिकर्मार्थमुपात्तः—त१.२.५.६.७-मं-मु। 'उत्तरं शान्तिकर्मार्थमादत्ते' इति उपर्युक्तम्। तदनुकूलोऽयं पाठोऽभूदिति। उद्गीथोऽपि तमुपोद्वल्यति ॥ ३२२. ३ [११] 'ऋग्यवाहनः' इति संहितापाठः। बहुषु पुस्तकेषु वर्तमानत्वात् 'ऋग्यवाहनः' इत्येव सायणपाठः। आश्व. श्रौ. पाठोऽपि तथैव ॥ ५. वोचतु। 'वोचति' इति संहितापाठः ॥ १५ [१२] किमर्थं—ग-त३.४-भ६-उद्गीथ। एतन्नास्ति त१.२.५.६.७-भ१.२.४-मं-मु-पुस्तकेषु ॥

[१०. १७] ३२४. २५ [४] परि पासति परि पातु—*मं-मु-उद्गीथ। परि पासतु परिपासि—त; परिपासति—त३; परिपासि—त७-भ१.२.४; परिपासतु परि पाति—भ६ ॥ ३२७. २१ [११] यद्वा। द्रप्सः—त-भ१.२.४.६-मु। यद्वा—भ७-मं ॥

[१०. १८] ३३०. १८ [५] पूर्वपूर्व—*मं। पूर्व—५-मु ॥ ३३१. २३ [८] अनुमरण—*मं। अनुसरण—त-भ१.२.४-मु; अनुसरण—भ६.७ ॥ ३३२. ४ [९] संवर्षयितृन्—भ१.४। संवर्षयितृन्—भ७। संवर्षयित्रीन्—त-मं-मु ॥ १३ [१०] अत्र भाष्यादौ संबोधनं न दृश्यते। उद्गीथभाष्ये 'हे अस्थिकुम्भ' इति प्रारम्भः ॥ ३३३. ७ [१२] संपरिवार्य—५-मु-उद्गीथ। तं संपरिवार्य—मं ॥ ८. ते पांसवः—भ४-मं-मु उद्गीथ। तेषांसवा—त१.२.५.६.७-भ२.६; ते पार्थिवा—त४ ॥ २२ [१४] त७-मु-पुस्तकयोरेव मन्त्रस्य समानं भाष्यमवधिष्यन्त्यां दत्तमेव। अन्येष्वेतद्भाष्यं छुतम्। अस्य मन्त्रस्य समग्रमुद्गीथभाष्यमुपलभ्यते तदधो दीयते—

प्रतीचीने प्रतिगते संप्राप्ति अहनि अस्थिसंचयनदिवसे मामस्थिकुम्भरूपं यजमानमादधुः त्वयि भूमावाहितवन्तः पुत्रपौत्रादयोऽधिकृतवन्तः। किमिहामिहितवन्तः। इष्वाः पर्णमिव। यथा केचिदिषुकाराः इष्वाः संवन्धि पर्णं वाजाख्यं सुक्लिष्टमिषावादधति एवमेतज्ज्ञात्वा प्रतीचीं त्वां प्रतिगतां प्रार्थनाद्वारेण त्वत्कर्णपथं प्राप्तां वाचं प्रार्थनारूपाम् 'एषा त्वा पातु निर्रुतेरुपस्थात्' (ऋ. सं. १०.१८.१०) 'उच्छ्वञ्चस्व पृथिवि मा नि वाधथाः सुपायनास्मै भव सुपवञ्चना' (ऋ. सं. १०.१८.११) इत्यादिकामचिकृतसत्कारां जग्रभ गृहाण। किमिव। अश्वं रशनया रज्ज्वा यथा कश्चित् गृह्णीयादेवं गृहाण कर्तव्यत्वेन मनसि कुर्वित्यर्थः। अथवा मृतस्य पुत्रो ब्रवीति। प्रतीचीने प्रतिगते अवाहनि मां मृतस्य पुत्रमा दधुः श्मशानकर्मणि कर्तव्ये महतादरेण क्लिष्टमाहितवन्तः अधिकृतवन्त ऋत्विगादयः स्मृतिकारा वा। किमिवा दधुः। इष्वाः संवन्धि पर्णं वाजाख्यं यथा केचिदिषुकाराः पर्णं सुक्लिष्टमिषावादधति एवमेतज्ज्ञात्वा पृथिवीं प्रतीचीं प्रार्थनाद्वारेण त्वत्कर्णपथं प्राप्तां वाचं प्रार्थनारूपाम् 'एषा त्वा पातु निर्रुतेरुपस्थात्' 'उच्छ्वञ्चस्व पृथिवि मा नि वाधथाः' इत्यादिकां जग्रभ गृहाण कर्तव्यत्वेन। किमिव। अश्वं रशनया यथा कश्चित् गृह्णीयादेव ॥

[१०. १९] ३३६. १६ [१] सेचयत । अवगाहनगोदोहनं—त३ । सेवत अवगाहनगोदोहनं—ग; मेवयत अवगाहत गोदोहनं—त५ । सेचयत अवगाहनं—भ१.२.४ । सेवयत अवगाहत मानु गात अस्मद्व्यतिरिक्तं यजमानं मा गच्छत गोदोहनं—त१.२.६.७ । एतेषु उपरितना भाष्यपङ्क्तिः मध्ये प्रविष्टा । सेवयत अवगाहनं—भ६; सचयत अवगाहनं—भ७ । सेचयत अवगाहत गोदोहनं—त४—*मं-मु । 'सेचयत' इत्यस्य 'अवगाहत' इति पुनर्व्याख्यानं नोचितम् । तथा च गाङ्धातुरात्मनेपदी । 'अवगाहध्वम्' इति भाष्यम् । बहुषु पुस्तकेषु 'अवगाहन' इति भावात् 'त' स्थाने 'न' एव पठनीयः । वाहनदोहनं—उद्गीथ ॥ १७ आच्छादयितारौ हे अग्नीषोमा अग्नीषोमौ—त३-४-भ६-मु । आच्छादयितारौ—त१.२.५.६.७-भ१.२.४.७-मं ॥ ३३५. ४ [३] सास्त्रादिमतीनां—ग-त३-भ२—*मं-मु-उद्गीथ । सास्त्रादिमतीनां—त१.२.४.५.६; सास्त्राद्यादिमतीनां—त७; सास्त्र्यादिमतीनां—भ१.४; सस्त्र्यादिप्रतीनो—भ७ ॥ वृष्टिलक्षणाणामपां । 'अपां वा वृष्टिलक्षणाणाम्' इत्युद्गीथभाष्यपाठः साधीयान् ॥ १५ [४] 'संज्ञानं यत्परायणं आवर्तनम्' इति पदत्रयस्य व्याख्यानं लुप्तम् । उद्गीथभाष्ये उपलभ्यते तद्यथा— यदपि गवां संज्ञानं । सम्यग्शायतेऽनेनेति संज्ञानम् । शबलादिचिह्नं नाम वा । तदपि प्रार्थये । यदपि गवां परायणं परागमनं चरित्रं वनं प्रति गमनं तदपि प्रार्थये । यदपि गवामावर्तनं वने चरितुमितश्चेतश्च प्रवर्तनं तदपि प्रार्थये ॥

[१०. २०] ३३७. १ [१] उद्गीथमते 'भद्रं नो अपि बातय मनः' इति मन्त्रस्यानन्तरं सप्तमाष्टकस्य प्रथमोऽध्यायः समाप्तः 'अग्निमीळे' इति मन्त्रेण च नवीनं सूक्तमध्यायश्च प्रारम्भः ॥ १४ [२] स्वरित्ययं सर्वशब्दो निपातः । अशुद्धः प्रयोगः ॥ ३३९. २० [१०] किञ्चिदेयमस्ति—ग-त३-भ१.२.४.६—*मं-मु । किञ्चिदेवं यमस्ति—त१.२.४.५.६; किञ्चिदेवं यमस्ति—त७; किञ्चिदेयमस्ति—भ७ ॥

[१०. २१] ३४०. १९ [३] आसते उपासते—भ । आसते—त-मं-मु ॥

[१०. २२] ३४३. ८ [३] आङ् मर्यादायाम् । आ समाप्तेः—*मं-मु । आमर्यादया (अमर्यादया—त६) असमाप्तः—ग-त३.४.५.६-भ६-उद्गीथ; असमाप्तः—त१.२; अमर्यादया असमाप्तः—त७; आ मर्यादया आ समाप्तेः—भ१.२.४; आङ् मर्यादायां असमाप्तः—भ५; आ मर्यादायां आ समाप्तेः—भ७ ॥ ३४५. २३ [११] क्षिप्रकरणं—ग-त४ । क्षिप्रकरणं—त१.२.५.६-मं-मु । क्षिप्रकरणे युक्तानीत्यर्थः—उद्गीथ ॥ ३४६. २ [१२] कुड्यक्—त-मं-मु । अकुड्यक्—भ७-उद्गीथ । अंकुड्यक्—भ१.४ । 'अकुड्यक्' इति संहिता ॥ ११ [१३] सन्निवति निर्देशविशेषणत्वात्—ग । सनि निर्देशमाविशेषणत्वात्—त; सति निर्देशविशेषणत्वात्—त३-भ१.२.४.७; बहुवचननिर्देशविशेषणत्वात्—भ६ । सति निर्देशस्याविशेषणत्वात्—मं । सनि निर्देशस्याविशेषणत्वात्—मु । स्तुतिनिर्देशविशेषणत्वात्—उद्गीथ ॥

[१०. २३] ३४७. ३० [२] मघवा—ग-त३-भ१.२.४-मु । अथवा—त-भ६ । मघवान्—मं ॥ ३४८. ९ [३] बहतः—*मं । वि बहतः—मु ॥ ३४९. १ [५] वर्षयति—*मं-उद्गीथ । बबुधे वर्षयति—मं-मु । 'बबुधे' इति प्रतीकस्य अग्रे वर्तमानत्वात् पुनर्ग्रहणमनावश्यकम् ॥ २० [७] केचिदपि—*मं-उद्गीथ । काचिदपि—मं । पुस्तकेष्वनुपलभ्यमानः पाठः मंसमुद्धर-

महाशयैः कुतो गृहीतः ? सुद्रणदोषो वा ? केचित्-उद्गीथ ॥ २१ प्रमतिं प्रकृष्टां मतिं—त१.२. ६. ७-मु-उद्गीथ । प्रकृष्टमतिं-ग-त३.४-भ५-६; प्रकृष्टमतिं-भ१.२.४ । प्रमतिं-भ७-मं ॥

[१०. २४] ३५१. ४ [४] ईळिता ईळितौ—ग-भ-मु । ईळितौ-त-मं ॥

[१०. २५] ३५४. ९ [७] प्रार्थ्यसे—त-मु-उद्गीथ । प्रार्थ्यते-भ-मं ॥ २५ [९] तस्मिन् । अतिमहतीत्यर्थः—भ-मु । तस्मिन् सतीत्यर्थः-ग; तस्मिन् सतिमहतीत्यर्थः-त-भ६; तस्मिन् सर्वति महतीत्यर्थः-त३-भ१.४; तस्मिन् सर्वाणि महतीत्यर्थः-भ७ ॥ ३५५. ६ [१०] वर्धयेदित्यर्थः—भ । अवर्धयदित्यर्थः-त-मं-मु । वर्धयत्विति शेषः-उद्गीथ ॥

[१०. २६] ३५६. २० [४] परिचर्याद्वारेण—मु । परिचर्यादावादरेण-ग; परिचर्यादा-त१.२.६.७; परिचर्यादारणं-त४.५-भ२; परिचर्याद्वारण-त३-भ१.४; परिचर्याचरणं-भ६ । परिचर्यादरेण-भ७-मं । परिचर्यात्यादरेण-उद्गीथ ॥ २५ [५] रथानामश्वहयः । हयति-गतिकर्मा । रथानां संबन्धिभिः—मं । रथानां संबन्धिभिः अश्वहयः हयतिगतिकर्मा—ई-मु । उद्गीथ-भाष्यपाठः मं-पाठं द्रढयति ॥ ३५७. १६. [७] वि अदूधोत्—ई-मं । वि दूधोत्—मृ संहितायां च ॥

[१०. २७] ३५८. २३. [२] यत् यदा अहमिन् अहमेव—त३.४-भ६-मु । अहमिदहमेव-ग; यद्यदाहमित्य अहमेव-त१.२.५.६.७; यद्यदा अहमेव-भ१.२.४ । यदीद्यदा-हमेव-मं । 'यदि' इत्यस्य स्थाने 'यत्' इति भाष्यकारैः पठितमित्येव मन्तुमुचितम् ॥ ३५९. १६. [४] शरीरशस्त्रास्त्रबलादिभिः । शरीरशस्त्रास्त्रबलादिभिः-भ१; शरीराशस्त्रास्त्रबलादिभिः-भ४; शरीर-शस्त्रबलादिभिः-भ७; शरीरशस्त्रास्त्रेषुबलादिभिः-भ६; शरीरशस्त्रास्त्रबलतः-उद्गीथ; शरीरवस्त्रास्त्र-बलादिभिः-त-मं-मु ॥ २६ [५] वै उ इत्येवैव-भ१.४-भ५-मं । वै उ इत्येतैव-मु बहुषु पुस्तकेषु च ॥ ३६०. १७ [७] मध्यमपुरुषेनैन्द्रस्यो—भ७-मु । मध्यमपुरुषेन्द्रस्यो—त-भ१.२.४; मध्यमपुरुषस्यैन्द्रस्यो—भ६ । मध्यमपुरुषत्वेनैन्द्रस्यो—मं । मध्यमपुरुषेण प्रथमपुरुषेण च—उद्गीथ ॥ ३६०. २९. [७] गच्छंत्यौ—भ५-मं । गंत्यौ (गंत्यौ-ग-त-४.६-भ५; गच्छंत्यौ-भ६) यद्वा सर्वस्य प्रकर्षेणाच्छादयित्वौ रेफश्छादसः (रेफलोपश्छादसः-भ६-मु)-ग-त-भ५ ॥ ३६१. ११. [८] दुदुहे—भ५-मं । दुदुहु-ग; दुहृदि-त१.२.५.६; दुहृ-त३.४-भ१.२.४.६; दुह-भ७ । दुहे-मु ॥ १२. [९] त७-मु-पुस्तकयोरुपलभ्यमानं नवममन्त्रभाष्यमधिष्ण्यामुद्धृतमेव । इतरपुस्तकेष्वेतन्मन्त्रभाष्यं छतम् । उद्गीथभाष्य उपलभ्यमानमस्य मन्त्रस्य भाष्यमवो दीयते—

'पुरुष एवेदं सर्वं' (ऋ. सं. १०. ९०. २) 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' (छां. उ. ३. १४. १) इत्यादिवचनात् कारणात्मनः सर्वात्मकत्वादहमेव सम्यक् ज्ञानयोगात् कारणात्मरूपेण स्थित्वा स्यात्वर-जंगमलक्षणं यद्यत् द्विपाच्चतुष्पादादिकं च सर्वमुत्पादयामीति कारणात्मरूपेणात्मानमिन्द्रः स्तौति । जनानां सर्वप्राणिनां यदत्तव्यं यवसं यवाद्यन्नं च तस्य सर्वस्य यवसस्य यवाद्यन्नस्य च वयमेव सम्यग्गतारो द्विपदचतुष्पादादीनां कार्यरूपेण स्थित्वादहमेव कारणरूपेण स्थित्वा सर्वस्य यवादिक्काशस्यात्ता । क स्थितः सन्नता त्वमुच्यते—उरुअञ्जे अन्तः । उरु विस्तरेण । अज गतिक्षेपणयोः । अन्तरिति समिध्यवचनः । विस्तीर्णस्य जनेस्य गमनस्य जगतो मध्ये स्थितः सन्नतास्मीत्यर्थः । 'अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्' (भगवद्गीता ६. ४५) इति वचनान्मोक्षस्य दुष्प्रापत्वात् । अत्रास्मिन्नेव जन्मनि

अवसातारं संसारान्तस्य कर्तारं मोक्षं गमयितारं मामेव इच्छात् आराधयितुमिच्छति । कः । योगीन्द्र
एव संसारसागरादुद्धर्ता नान्य इति परया मत्स्या योऽयमारोषयति योगेन तमहमस्मिन्नेव जन्मनि
संसारान्मोचयामीत्यर्थः । अथो अपि च अयुक्तमयोगिनं युनजत् । उत्तमस्य स्थाने प्रथमोऽयम् ।
युनज्यात्मना संसारान्मोचयामीत्यर्थः । ववन्वान् संभजन्नहं यदि कामयेयमित्यर्थः ॥ २२. [१०]
उत्पादयानीति त्वं जानीहि—ग-भ-५। उत्पादयानीति—त-भ-१.२.४; उत्पादयामीति त्वं जानीहि—
त-३-भ-६; उत्पादयामीति—त-४-मै-मु। उत्पादयानीति जानीहि त्वं—उद्गीथ । यत्स्थावरजंगमात्मकं जगत्
तदहं संयुजानि उत्पादयानीत्यर्थः ॥ ३६२. २४. [१२] अवस्थितमिति । ‘ अवस्थितमपि ’ इति
भाव्यमिति प्रतिभाति ॥ ३६३. १३. [१४] पराशदनवर्जितः—त-२-मै-मु-उद्गीथ । मै-पुस्तकेऽयं
पाठो मु-पुस्तकानुसारेण स्वीकृतः ॥ ३६४. १ [१५] तिरन्ति—ग-भ-६-मै-मु । तरं-त; तरंति—
भ ॥ ४. तिरन्ति—मै-मु । तरंति—त-भ ॥ १४. [१६] तत्र—मै । गति—त-भ; गर्भ—
भ-१(२) । गर्भवासं—उद्गीथ ॥ २२. [१७] पक्वन्तो—मै-मु । ऋ. सं. ६.२०.१३ भाष्ये
‘ पक्वान् ’ इति पाठोऽस्माभिरभ्यूह्य स्वीकृतः । सोऽनेन प्रमाणितः ॥ ३६५. ८. [१८] वनति—
त-भ-१.२.४.७-मु-उद्गीथ । वनते—भ-६ । वनुते—मै ॥ १३. [१९] भूतसंघं—त-भ-मु । ग्राम-
भूतं संघं—मै । भूतसंघातं—उद्गीथ ॥ १७. युगा युगानि—ग-त-३-भ-६-मै-उद्गीथ । युगा युगानि—
त-भ-१.२.४.७-मु ॥ २५. [२०] अमेदोपचारात्—भ-१(२) । उपचारात्—त-भ-मै-मु ।
एकत्वोपचारात्—उद्गीथ ॥ २६. युक्तौ रथे नियुक्तौ—ग-त-३-भ-५.६ । युक्तौ—त-भ-१.२.४.७-
मै-मु ॥ सु सुष्ठु—भ-६ । सुष्ठु—त-भ-१.२.४.७-मै-मु ॥ सुष्ठु अभिपूजितौ—उद्गीथ । ‘ सुष्ठु पूजितौ ’
इत्यस्य स्थाने ‘ सुष्ठु योजितौ ’ इति पाठो ‘ युक्तौ ’ इति पदस्य व्याख्यानत्वेन मैक्समुल्लरमहाशयैः
सूचितः । परं ‘ सुष्ठु पूजितौ ’ इति ‘ सु ’ इति पदस्य व्याख्यानम् । ‘ युक्तौ ’ इति पदस्य व्याख्यान-
मुपयागतमेव । ‘ युक्तौ ’ इत्यस्य ‘ सुष्ठु योजितौ ’ इति व्याख्यानाभ्युपगमे ‘ सुष्ठु ’ इति पदं
‘ योजितौ ’ इति णिजन्तं रूपं चोभयमप्यनावश्यकम् ॥ ३६७. ३. [२३] प्रीणयितृ पूरयितृ
वा—ग-त-३-भ-५.६-उद्गीथ । प्रीणयितृ—त-भ-१.४-मै । पालयितृ प्रीणयितृ वा—मु ।

[१०.२८] ३६७. २३. शेषा । शिष्टा—अनु ॥ ३६८. २६. [४] अत्सारीन्—मै ।
अत्सान्—ग; अत्सात्—त-१.२.४.५.७-भ-मु; सत्सात्—त-६ ॥ २७ अतिगहनदेशात्—मै-मु । निम-
ज्जनदेशात्—ग; अभिहनदेशात्—त-भ-६; निर्गहनदेशात्—भ-१.२.४.७ । गहनं देशात्—उद्गीथ ॥ ३६९.
२८. [७] मेघमसुरं वा—भ-६-मु । मेघासुरं वा—त-भ-१.२.४.७ । मेघासुरं—मै । वृत्रमसुरं मेघं—
उद्गीथ ॥ ३७०. १६. [९] बलवत्कूरशूरमृगं—भ-१.२.४.७-उद्गीथ । बलवत्कूरस्यमृगं—त-३ ।
बलवत्कूरमृगं—ग-भ-६-मै-मु ॥ २७. [१०] करस्योपरि—मै-मु । पञ्जरस्य परि—उद्गीथ ॥

[१०. २९.] ३७२. ९. [१] एवं तावत्—भ-६-मु । एव तावत्—त-१.२.५.६.७-भ-२;
एतो एतावत्—त-४ । एतावत्—मै ॥ ३७३. २. [२] स रथः कुत्सेन कुत्सो—मै । स रथः
कुत्सेन—ग; स रथः कुत्सो—त-१.२.४.५.६-भ-६; रथः कुत्सो—त-७; स रथः कुत्सेन—भ-१.२.४.७ ।
तं रथं कुत्सो—मु ॥ १३. [३] सर्वार्थदर्शिनी—भ-१.४.७ । सर्वार्थदर्शिनीय—त-४ (प्रान्ते) ।
त-पुस्तकेषु भाष्यांशो लुप्तः । सर्वार्थदर्शिनी—मै-मु । सर्वार्थदर्शिनी—उद्गीथ ॥ १५. वयं...शक्त्या...
संगमयेयम् (?)—मै-मु । उद्गीथभाष्ये ‘ वयं ’ नास्ति ॥ ३७४. १७. [६] स्वादान्—

त२.६.७-भ४.७-मं । स्वाङ्गन् स्वादु-त४; स्वाङ्गन् स्वादुयुक्ता-भ६ । त५-भ१.२-पुस्तकेषु 'स्वाङ्गन्' इत्यस्यानन्तरमवकाशो दत्तः । स्वाङ्गन्शब्दस्य व्याख्यानमत्रापेक्षितं दृश्यते ॥ १८. अस्माभिर्दत्ताः—त-भ२.६ । अस्माभिर्दत्तः-ग; अस्मादत्ताः-भ१.४.७ । स्वाङ्गन् स्वाङ्गानः स्वादिष्टाः भवंतु अस्माभिर्दत्ताः संतु-मु । आस्वादिताः—मं । स्वाङ्गन्शब्दस्य व्याख्यानं लुप्तमस्तीति स्वीकरणे 'आस्वादिताः' इत्यभ्यूहोऽनावश्यकः स्यात् । बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यमानत्वात् स्वीकृतपाठ उपपन्नः प्रतिभाति । 'मधूनि' इति पदस्य व्याख्यानं स्वीकृतपाठमेव प्रमाणयति । उद्गीथभाष्यमशुद्धमपि द्रष्टव्यम् ॥ २४. [७] अस्येन्द्रस्यार्थ—ग-उद्गीथ । अस्वेन्द्रार्थ-त-भ१.२.४.६.मु; इंद्रार्थ-भ७ । इंद्रार्थ-मं ॥ ३७५.३. [८] इन्द्रः—१-मु । स इंद्रः-मं ॥

[१०. ३०] ३७५. १२. अप इह्य—१-मु । अपयिष्य (?)—मं ॥ ३७६. ११. [३] आर्थिकोऽयं—ग-भ६-मु । अर्थिकोयं-त । स्वार्थिकोऽयं-भ१.२.४-मं । अर्थोऽयं-उद्गीथ ॥ ३७७. २१. [७] वेष्टिनाभिर्हिंसनात्—मं-मु । मु-पुस्तकपाठ एव मं-पुस्तके स्वीकृतः । वेष्टिताभिः हिंसनात्-त-भ६; वेष्टिताभिः हिंसात्-भ१; वेष्टिताभिः हिंसात्-भ४ । वेष्टिनाभिः हिंसात्-उद्गीथ ॥ ३७८. १. [८] प्रगमयत.....शृणुत—ग-त१.२.४.६.७-भ१.२.४. ६-मु । भ६-पुस्तके 'प्रगमयत' इत्यस्य स्थाने 'प्रसंगमयत', 'तैर्धनवत्यः' इत्यस्य स्थाने च 'तद्वत्यः' । त१.२.७-भ२-पुस्तकेषु 'रेवतीः' नास्ति । उत्तारार्धव्याख्यानरूपोऽयं भागः त५-मं-पुस्तकयोर्नास्ति । न वायं मेक्समुल्लरमहाशयैः स्वीयेषु लिखितपुस्तकेषूपलब्धः । अस्य मन्त्रस्योद्गीथ-भाष्यमत्रोद्ध्रियते—'यच्छब्दसंज्ञाद्वितीये पादे । गर्भसारः यो वः युष्माकं स्वभूतः हे सिन्धवः स्यन्दन-शीलाः मध्वः मधुनः मृष्टरसस्य उत्सः उत्स्यन्दिनः उत्तिपिता । यच्छब्दसंज्ञात् गर्भः ? मधुमन्तं मधुस्वादोपेतं कर्मिमपंघातम् । घृतपृष्ठं घृतेनाज्येन पृष्ठमीडयं स्तुत्यमध्वरेषु यज्ञेषु । ईदृशं सारं युष्म-त्संन्धिनमस्मै अस्येन्द्रस्यार्थाय प्रहिणोत प्रगमयत प्रस्थापयतास्सद्यज्ञं प्रत्यंगभावाय । हे आपः अस्म-भ्यं युष्माभिः दातव्यं ? दृष्टादृष्टफललक्षणेन तद्वत्यं शृणुत हवमाह्वानं वचनमेतदित्यर्थः । मे मम स्वभू-तम् । अशुद्धमेतत्सायणभाष्यानुसारेण शोधयितुं शक्यम् । ईषद्वचनाभेदे सत्यपि स्वीकृतपाठमेतत्प्रमा-णयति ॥ ११. [९] नभोजां—ग-त७-भ६—मं-मु-उद्गीथ । नभोजं-त१.२.४.५.६-भ२; नभोज-भ१.४ ॥ ३८०. ११. [१४] आगमन्—मं-मु-उद्गीथ । अगमन्—१ ॥

[१०. ३१.] ३८२. ११. [४] वाग्भिः स्तुतः—भ२.५.६ । वाग्भिः स्तुत-त३-भ-१.४ । वाग्भिः-त-मं-मु ॥ २८. [६] सुष्टुतिः—त६ । सुष्टुतिः-मं-मु इतरेषु च । सुस्तुतिः—उद्गीथ ॥ ३८३. १४. [८] एतावदेवजातं...अपि तु एना—मं-मु । तावदेवजातं सामर्थ्येन युक्तं-ग; एतावदेवजातं सामर्थ्येन युक्तमिति अपि तु एता-त; एताः देवा वा जातं सामर्थ्येन युक्तं भ१.४.७; एतावदेवजातं सामर्थ्यायुक्तं एता-त३; एतावदेवजातं सामर्थ्येन युक्तमिति एता-भ२ । न एतावत् । नैतावदेवजातं सामर्थ्ययुक्तं । किं तर्हि एता-उद्गीथ ॥ ३८४. १३. [१०] ङ्यादेशः—त-भ१.२.४.६-मु । ङ्याडागमः—त३; ङ्याडागमः—भ५ । ङ्यादेशः-ग-भ७-मं । ङ्यादेशे 'शम्या' इति रूपं भवेत् । अतः स्वीकृतपाठो न युक्तः । परं बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यमानत्वात् स्वीकृतः । 'ङ्यादेशः' इति मं-पाठोऽवद एव । 'आ-आदेशः' इति युक्तम् ॥

[१०. ३२] ३८५. १२. [२] रजःशब्दाच्छस आकारः—भ६-॥मं-मु। इतर-
लिखितपुस्तकेष्वुद्धाः पाठाः ॥ ३८६. ४. [४] यद्यत्र—त-भ२.६-मु। यद्य-त३-भ१.४;
यदा-भ७। यद्यदा-मं ॥ ६. यत आगत्य प्रकाशयेत्यत्र (प्रकाशसेत्यत्र-भ६) कारणमाह (तारण-
माह-त३-भ१.२)-ग-त-भ-मु। यत आगत्य प्रकाशस्ततोऽत्र कारणमाह-॥मं। स्वीकृतपाठो मँक्स-
मुल्लरमहाशयैरुपलब्धोऽपि किमर्थं त्यक्तोऽभ्यूहश्चाश्रित इति न ज्ञायते। स्वीकृतपाठ एव सम्यगर्थ-
मावहति न मँक्समुल्लरमहाशयैरभ्यूहितः पाठः ॥ ३८७. २. [६] अन्तर्हितं त्वां—ग-त३-भ-
अन्तर्हितं-त४.५। अन्तर्हितं-त१.२.६.७-मं-मु ॥ ३८८. ५. [९] हे कलश कलावन्—भ६-मु।
हे कलश कलावान्—त१.२.६.७; हे कलश कलाशान्—त३.४.५; हे कलश कलशान्—भ१.२.४।
हे कलश—भ७-मं। हे कलश कलाशयन सर्वकलाधारपारिपूर्ण—उद्गीथ ॥ १३. [९] बहुवचनम्।
एवं—त३.४-भ५। बहुवचनं पदं—त१.२.५.६-मु; बहुवचनं पदां—त७; बहुवचनं—ग-भ१.४.
६। बहुवचनपदं-मं ॥

[१०. ३३] ३८९. १२. [२] पार्श्वस्थीनि—ग-भ१.२.४-॥मं-मु। पार्श्वस्थानि—त;
पार्श्वस्थीनि-भ६; पार्श्वस्थानि-भ७ ॥ १६. कम्पयते (२) । 'कम्पते' इति साधु ॥ ३९०. ८.
[५] प्रष्टिवाहिनं रथं—॥मं। तिष्ठिवाहिनं रथं—ग; प्रतिष्ठवाहिनं (प्रतिष्ठ-त५) रथं च—त१.
४.५.६.७; प्रतिष्ठवाहिनं रथं—भ१.२.४.७; प्रतिष्ठवाहिनं तं रथं च—भ६। प्रष्टिवाहिनं रथं
च—मु ॥ २९. [९] न जीवति—त-भ६-मु। जीवति—भ१.२.४.७-मं ॥

[१०. ३४] ३९१. २. अत्र द्वादश्याश्चान् स्तौति.....सा देवता—॥मं। अयं
पाठो मँक्समुल्लरमहाशयैरभ्यूहितः। अभ्यूहे कारणान्यपि तैः स्वकीयटिप्पण्यां प्रदर्शितानि। लिखित-
पुस्तकेषु साधारण्येनैतादृशः पाठो विद्यते—'अत्र द्वादश्याश्चान् स्तौति नवम्याद्यावातस्तास्तद्देवस्यः सप्तमी
त्रयोदशी च कृषिं स्तौति अतस्तयोः सा देवता'। बृहद्देवतापाठस्त्वेवं वर्तते—'अत्राश्चान् द्वादशी स्तौति
नवम्याद्या च सप्तमी। त्रयोदशी कृषिं स्तौति.....'। बृहद्देवतापाठमुद्धृत्य सूक्तदेवताः कथयितुं
भाष्यकारा उद्युक्ताः। सप्तमी ऋक् न कृषिं स्तौति किंतु अश्वान् स्तौति। तथा च 'स्तौति' इति
क्रियापदमेकवचनान्तम्। 'तयोः' इति पदमप्यबद्धमिति स्पष्टमेव। एतामशुद्धिं दूरीकृत्य यः पाठो
मँक्समुल्लरमहाशयैरभ्यूहितः स युक्त एव। मु-पुस्तकेऽशुद्धः पाठः ॥ १०. विभीतकस्य—ग-॥मं-मु।
विभीतकस्य—त१.२.४.५; विभीदकस्य—त७; विभीतस्य—भ१.४.७ ॥ १३. [१] अचच्छत्—
ग-॥मं-मु। अबलत्—त१.२.६; अचलत्—त४.५; अचलत्—त७-भ ॥ ३९२. १७. [५] न
दूषये—त७-॥मं-मु। न दूये-ग; दूषये-त-भ ॥ ३९३. ५. [७] नितोदितवन्तश्च—॥मं।
नितोदितवन्तश्च द्यूतपुरुषे च कृषौ प्रवर्तमानेन—त१.२.६; नितोदितवन्तश्च पुरुषे च कृषौ प्रवर्तमाने-
त४-मु; नितोदितवन्तश्च पुरुषश्च कृषौ प्रवर्तमाने—त५; नितोदितवन्तश्च द्यूतपुरुषे च कृषौ प्रवर्तमान-
त७; नितोदितवन्तश्च पुरुषस्य कृषौ प्रवर्तमाने—ग; नितोदितवन्तश्च पुरुषस्य कृषौ प्रवर्तमाने—भ१.२.४;
नितोदितवन्तश्च पुरुषस्य कृषौ प्रवर्तमानाः—भ६। एतत्सूक्तप्रस्तावनायां सप्तममन्त्रस्य देवताविषये
योऽभ्यूहः कृतः स यद्युचितस्तर्ह्ययमप्यभ्यूह आवश्यको भवति। सप्तम्याः कृषिस्तुतिर्वा यदा प्रस्ता-
वनायां प्रविष्टं तदैव 'पुरुषस्य कृषौ प्रवर्तमानस्य' इत्यपपाठो भाष्ये प्रविष्टः ॥ १६. [८]
आस्फारे—भ१.२.४-॥मं। आस्थाल्य-ग; अस्फारे—त-भ६-मु। आस्फोरा—भ७ ॥ ३९५. ४.
[१३] रतिं—उद्गीथ-मु-आउफ़ेण्ट। मतिं—५-मं ॥

[१०. ३५] ३९५. २७. [१] यावापृथिवी यावापृथिव्यौ—ग-त३-भ१.२.४.५.७ । यावापृथिव्यौ—त-भ६-मै-मु ॥ ३९७. ६. [६] अश्विनावपि—त-भ-मु । अश्विनौ—मै ॥ १४. [७] स प्रार्थितः—ग-त३-भ१.२.४.७ । अप्रार्थितः (?)—त-भ६-मै । प्रार्थितः—मु ॥ ३९८. २७. [१२] पश्वे पश्वे—मु । पश्वे—भ । पश्वे पश्चात्प्रकाय—त१.२.७-भ६-मै; पश्चात्प्रकाय—त४.५ । ऋ. सं. १.४३.२; १.६५.१; ८.५.२०; १०.६१.१२ द्रष्टव्यम् ॥

[१०. ३६.] ३९९. २७. [१] सर्व—ग-त३-भ१.२.४.७-मै । स्वर्ग—त१.२.६. ७-मु; सर्व—त४; सर्ग—त५; सर्ग—भ६ ॥ ४००. २८. [५] पिन्वतां सिञ्चतु—ग-भ५.६ । पिन्वतां प्रीणयतु किंतु—त१.२.६.७-मु; पिन्वतां किंतु—त४.५-भ१.४.७-मै । पिन्वतां वृष्टया सिञ्चतु—उद्गीथ ॥ ४०१. ८. [६] अस्माकं—ग-त३-भ । नोऽस्माकं—त-मै-मु । प्रथमायां पङ्क्तावपि ' नोऽस्माकम् ' इत्यनावश्यकम् । ' अस्माकम् ' इत्येव प्रतीकम् ॥

[१०. ३७.] ४०३. २०. येन सूर्य—भ-मु । येन सूर्यो—त-मै ॥ ४०४. २. [१] देवेषु जाताय—त१.३.४-भ । देवेषु जाताय देवार्थमुत्पन्नाय—त२.७-मै-मु । देवार्थमुत्पन्नाय—त५.६-भ६ । देवजाताय देवात् प्रजापतेः सकाशादुत्पन्नाय—उद्गीथ ॥ ४०७. १०. [१२] निघत्त—ग-त३-भ५.६-मु—उद्गीथ । विघत्त—त-भ१.२.४.७-मै ॥

[१०. ३८.] ४०७. १३. ताण्ड्यशाख्यायनकाः—भ६-मु । तांडकं छात्र्यायनकाः—ग; तांडवा शात्र्यायनका—त१.२.४.५.६; तांडवा छात्र्यायनका—त३-भ१.२.४; तांडवाः शात्र्यायनकाः—त७-मै । पञ्चममन्त्रभाष्यं द्रष्टव्यम् । ' तांडवशात्र्यायनका ' इति मै-संसूचितम् ॥ ४०८. ५. [३] त्रैवर्णिको वा अदेवः देवादित्यो—भ१.४.६.७ । त्रैवर्णिको वादेवः अन्त्यो—त१.२.६; त्रैवर्णिको वा देवादित्यो—त५ । त्रैवर्णिको वादेवश्चात्यो—मु । त्रैवर्णिकोऽदेवः देवादित्यो—भ२-मै । यो दासः अकुलीन इत्यर्थः । आर्यो वा कुलीनो वेत्यर्थः । अदेवः देवादित्यो वा पिशाचासुरराक्षसादिः—उद्गीथ ॥ २७. [५] कुत्सस्याह्वं । कुत्सस्य हवं—शा. ब्रा.; जै. ब्रा. । २८. अभ्यवदत्—मै-मु । न्यवदत्—ग-त-भ ॥ ३०. प्रादुर्बुवदिति—ग-मै । प्रादुर्बुवदिमपि—त; प्रादुर्बुवदिति—त३ ॥ ३२. वार्ध्रिशतेत—मै । द्विशतेन—ग; वाध्रियतेन—त; वाध्रिशतेन—भ-मु । प्रादुर्बुवदिति—भ-मु । प्रादुर्बुव—शात्र्या ब्रा., जै. ब्रा. ॥ ३१. आहूतवन्तौ—भ६-मै-मु । आहूयतांतं—ग; आहूतवन्तौ—त१.२.६.७; आहूतवन्तौ—त४.५; आहूतवन्तं—त३-भ । ताण्ड्य ब्रा. ९.२.२२ द्रष्टव्यम् ॥

[१०. ३९.] ४१०. [३] ऋतस्य । ' ऋतस्य ' इति संहिता ॥ ४१. २८. [६] मे सम संयन्धिनमिममाह्वानम् (?)—मै-मु ॥ ४११. २०. [८] पुनः पुनरपि—ग-त३-भ२.६ । पुनरपि—त४-भ१.४.७-मै-मु ॥ ४१३. २१. [१४] वां—त-भ६-मु । ततो वां—त३-भ१.२.४.७-मै ॥

[१०. ४०.] ४१४. २६. [३] बन्दिनो वाणी कापा—त३-भ२.६-मु । बन्दीनो वरणी कापा—त१.४.६; बन्दीनो वरणी कापा—त२.५; बन्दिनो वाणी सापा—भ१.४ । बन्दिनो वाणी कापा—ग-मै ॥ ४१५. ५. [४] युवां—ग-मै-मु । युवं युवां—त-भ ॥ ४१६. ४. [७] पराजीयमानं—ग-उद्गीथ । पराजयमानं—त-भ-मै-मु ॥

[१०. ४२] ४२०. २२. [५] स्पन्द्रं स्पन्दनशीलं—ग-मु। स्पन्द्रं स्पन्दनशीलं—त-भ-मं। 'स्पन्द्रम्' इत्येव संहितापाठः न 'स्पन्द्रम्'। ऋ. सं. १.१८०.९; ५.५२.३; ८; ८७.३; ६.१२.५ अत्रापि स्पन्द्र इति पकारयुक्त एव पाठः। नागरीलिपिलिखितपुस्तकेषु प्रायेण यकारपकारयोः साम्यं दृश्यते। ऋ. सं. ६.१२.५ टिप्पणी द्रष्टव्या। 'स्पन्द्रम्' इत्येव उद्गीथभाष्ये॥ २५. पूर्वाह्ने—ग-मं। पूर्वाह्ने—त१.२.४.७; पूर्वाह्ने—त३.५-म-मु॥

[१०. ४३.] ४२२. २७. इति याज्ये—ऽ-मं-मु। इति याज्या-आश्व. श्रौ. ॥ ४२४. ११. [५] पूर्वोऽपि—ग-मं। पुत्रोपि—त-भ१.२.४.७; प्रत्नोपि—भ६। पुरातनोपि—मु॥ ४२५. ६. [८] पतयति—मं। पतयत् पतति—ग; पतयद्भि—त१.२.४.५.६; पतयत् गच्छति वि—त७; पतति—त३-सु; पति—भ१.२.४; पतयत् अपातयत्—भ६; तपति—भ७॥

[१०. ४४] ४२६. १७. [२] अस्मदभिमुखं—त-भ-मु। अस्मदभिमुखः—मं॥ २३. [३] नृणां—ग-त४.५-भ६। नृणां—त७-मु; नेतृणां—त१.२.३.६-भ१.२.४.७। नरां नेतृणां—मं॥ ४२७. १७. [५] अनाघृष्याणि—ग-भ२.६-मं। अनाघृष्यानि—त-भ१.४.७। अनाघृष्या अनाघृष्याणि—मु॥ ४२८. ८. [७] ये उपरे—मं—उद्गीथ। ये अपरे—ऽ-मु॥ २०. [८] किंचेन्द्रो वृष्णः.....मदे सति—मं। लिखितपुस्तकेष्वबुद्ध्याः पाठाः। किंचेन्द्रो वृष्णः स्वोदरस्यासकृत् वर्षणशीलान् सोमान् पीत्वा मदे सति—मु। वृष्णः वर्षितृन् स्वादकस्य सेकृ सोमान् पीत्वा मदे सति मत्तः सन्नित्यर्थः—उद्गीथ॥

[१०. ४५] ४२९. १४. वत्सप्रीराग्रेयं—ऽ-मं-मु। वत्सप्रीराग्रेयं—अनु. ॥ ४३०. ४. [२] धामानि—त१.२.६.७-मु-उद्गीथ। सन्नानि—त३.४.५-भ-मं॥ १३. [३] त्वा त्वां—ऽ-मु। त्वां—मं॥ ४३१. ३. [४] द्यावापृथिव्यौ—त-भ२.६.७-मु-उद्गीथ। द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ—भ१.४-मं॥ ५. क्षामां वै रेरिह्यमाणो—मं-मु। क्षाम वै रेरिह्यमाणं—ग; क्षामामा वै रेरिह्यमाणं—त१.२.४.५; क्षामा वै रेरिह्यमाणं—त६-भ॥ ४३२. २१. [९] सुम्नं—भ२(प्रान्ते).७-मं—उद्गीथ। सुम्नं—ग-त-भ१.४.६-मु॥ ४३३. २. [१०] जनिष्यमाणैः—ग-त-भ६-मु-उद्गीथ। जनयिष्यमाणैः—भ१.२.४-मं। जैनिष्यमाणैः—भ७॥ १६. [१२] अस्य मन्त्रस्योद्गीथभाष्यमबो दीयते—अस्तावि स्तुतोऽग्निः। नरां मनुष्याणां सुशेवः बहुपकारित्वात् सुसुखः वैश्वानरः विश्वेषां नराणां नेता कर्मसु प्रवर्तयिता विश्वैर्वा नरैर्यागार्थं नीयमानः विश्वानरस्य वा अपत्यभूतः ऋषिभिरस्माभिः सोमगोपाः सोमस्य रक्षिता रक्षआदिभ्यः। इदानीं कृतकृत्याः सन्तो बयं अद्वेषे द्वेषरहिते अस्माकमुपरि परस्परतो वा द्यूते द्यावापृथिवी हुवेम आह्वयाम नश्रयदृष्टा-दृष्टफलदानायास्मभ्यं यूयमपि हे कर्मागदेवाः अग्निःसहिताः धत्त दत्त रयिं धनं दृष्टादृष्टफललक्षणं अस्मे अस्मभ्यं सुवीरं सुपुत्रसहितं॥

अष्टमाष्टकः

अष्टमाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि—ग (१, २, ४), त (१, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८), भ (१, २, ४, ५, ६, ७, ८)॥

[१०. ४६] ४३५. ८. अनुवर्तमाना—ग१.२-त१.२.३.७-मु। अनुवर्तमाना—ग४-भ-मं॥ १६. [१] वेत्ता—त१.२.३.४.५.७-मं-मु। ज्ञाता—ग-त६.८-भ१.४.५.६.८;

ज्ञानं-भ२ ॥ १८. यद्वा अपां अपसामित्यर्थः—*मं । अपसामित्यर्थः—ग१.२-त१.२.३.७.८-
म; यद्वा अप इति (‘इति’ नास्ति-त४) कर्मनाम अपसामित्यर्थः—ग४-त४; अपां समीप इत्यर्थः
यद्वा (‘यद्वा’ नास्ति-त५) —त५.६ ॥ ४३६. १. [२] चतति°—ग४-त१.२.३.६.७.८-
भ-मु । चरति°—त४; चसति°—त५ । चति°—ग१.२-मं ॥ स्तोत्रैर्वा इच्छन्त आत्मन इच्छन्तः—
*मं-मु । स्तोत्रैर्वा इच्छन्तैः अनमिषन्तो—त१; स्तोत्रैर्वा इच्छन्तः आत्मानं इच्छन्तः—त२.६-भ६;
स्तोत्रैर्वा इच्छन्तः अनमिषन्तो—त३.७; वा इच्छन्तः आत्मानं इच्छन्तः—त८-भ१.२.४.८; स्तोत्रैर्वा
अग्निमिच्छन्तः अनमिषन्ता—त४; स्तोत्रैर्वा हवन्तः अनमिषन्ता—त५ ॥ २०. [४] नेतारं प्रापयित्वा-
रमरति गन्तारं—त४-#मं-मु । नेतारमरति गन्तारं—ग-त८-भ; नेतारं प्रापयित्वा—त१.२.३.५.७;
नेतारं—त६ ॥ २८. [५] जेतव्यान् शत्रून् जयन्तं—*मं । जेतव्यं—ग-त८; जेतव्यान्—त१.२.३.४.
५.६.७-भ-मु ॥ २९. [५] भूर्जयन्तमित्येकपदं मत्वा—ग१.२-#मं-मु । भूर्जयन्तमित्येकपदमिति
मत्वा—ग४-त६.८-भ; भूर्जयन्तमित्येकं पदमिति कृत्वा—त१.२.३.४.५; भूर्जयन्तमित्येकपदं कृत्वा—त
७ । उद्गीथभाष्यस्य अयमेक एव निर्देशः सायणभाष्ये । ‘भूः भूरादीन् लोकानित्यर्थः अत एव च
महां महांतं विपोषां...’ इत्यादि उपलभ्यमानोद्गीथभाष्यलिखितपुस्तके । ‘जयन्तम्’ इति पदस्य
व्याख्यानाभावात् भाष्यमिदं नुटितं दृश्यते । तथापि ‘भूः’ इति पदस्य व्याख्यानात् सायणोक्तेः
सत्यत्वं प्रतीयते ॥ ४३७. १७. [६] कर्मणा यन्त्रैः—मु । ‘अयन्त्रैः’ इत्यस्य स्थाने ‘यन्त्रैः’
इति भाष्यकारैः पठितम् । कर्मणायन्त्रैः—मं । अयन्त्रैः अयमनैः गमनप्रतिबंधरहितैः स्वर्गमार्गैः—
उद्गीथ ॥ २६. [७] श्वेतिमानमञ्चन्तः—ग४-भ६.८-#मं-मु । श्वेतिमानमन्वमंचतः—ग१.२;
श्वितीमानमंचतः—त१.२.३; श्वितीमाननांचतः—त४; श्वितीमानमंचतः—त५; श्वितीमानमंचतः—त७;
श्वेतिमानमंचतः—त८; श्वेतिमानमंचतः—भ१.४.७; श्वेतिमानमंचतः—भ२ । ऋ. सं. २.३३.८ भाष्ये
‘श्वितीचे’ इति पदस्य व्याकरणप्रक्रिया द्रष्टव्या ॥ श्वेतं—इ-मु । श्वेतः—मं ॥ ४३८. १५. [९]
किंच ईळेन्यं—इ-मु । ईळेन्यं—मं ॥ यमग्निं—इ-मु । अग्निं—मं ॥

[१०. ४७] ४३८. २९. बुद्धयेन्द्र—ग-त६-भ । बुद्धेन्द्र—त८ । बुद्धवेन्द्र—त१.२.३.४.
५.७-मं-मु ॥ ४३९. २६. [३] घने च—ग-त-भ१.४-मु । घनं—भ२.६.७.८-मं ॥ ४४०.
१९. [६] जिगाति अभिगच्छति—ग-त-भ१.२.४.५.६.८-मु । जिगाति—भ७-मं ॥ ४४१.
४. [७] हृद्दुभ्यां ढेरुपसंख्यानमिति सप्तम्या अलुक्—त-भ१.२.४.६.८-मु । ढेरुपसंख्यान-
मिति सप्तम्या अलुक्—ग; हृद्दुभ्यां ढेरुपसंख्यानमिति—भ५ । हृद्दुभ्यामित्युपसंख्यानानात् ढेरलुक्—मं ।
१२. [८] दद दाने—इ-मु । ददातेः—मं ॥

[१०. ४८] ४४२. २ [१] हविषो दात्रे—ग-त१.२.३.४.५.६.८-भ२.४.५.६.८-
मु । हविदात्रे—त७ । दात्रे—भ१.७-मं ॥ ११ [२] तदत्रोच्यते—ग-मु । तत्रोच्यते—त-भ-मं ॥
२४ [३] सेनासमूहं । समूहशब्दस्य नपुंसकलिङ्गप्रयोगश्चिन्त्यः ॥ कुर्वन्ति—ग-त१.२.६.८-भ ।
कुर्वन्ते—त४-मं । मु-पुस्तकेऽस्य मन्त्रस्य भाष्यमेवम्—महं मदर्थं त्वष्टा देवः आयसमयोमयं वज्रं आयुषं
अतश्च तं संपादितवान् । अपि च देवाः मयि विषये क्रतुं यत्नं अब्रूजन् कुर्वन्ति मम अनीकं अश्वादि
सूर्यस्येव खरिव दुस्तरं दुरवगाहं । किंच कृतेन निष्पादितेन कर्त्वेन वृत्रवधादिरूपेण कर्मणा उपलक्षितं
मां सर्वं आर्यति गच्छन्ति ॥ अर्यमीश्वरं—त-भ । आर्यमीश्वरं—मं ॥ ४४३. १५ [५] सर्वस्य

धनस्य—ग-त-भ२.४.५.६.८-मु। धनस्य-भ१.७। धनस्य सर्वस्य-मं॥ ४४४. १० [७] यथा—
ग-मं-मु। त-भ-पुस्तकयोः 'यथा' नास्ति॥ जीर्णव्रीह्यादिस्तम्बान्—त३-मं॥ जीर्णकषयादि-
स्तम्बान्—ग; जीर्णव्रीह्यादिस्तम्बान्—त; जीर्णव्रीह्यादिस्तम्बानात्—भ। निष्पावजीर्णव्रीह्यादिस्तम्बान्—मु॥
२१ [८] उत वा अपि च—ग-त-भ१.२.४.५.६.८-मु। उतावपि च-भ७। उतापि च-मं॥
२८ [९] आश्रयणीयः सन्—त-भ१.२.४.५.६.८-मु। आश्रयणीयः-ग-भ७-मं॥ ४४५. १४
[१०] अस्था अस्थना—त८-भ१.२.६। अस्था अस्थना न-त६; अस्था अस्था-भ४.७.८।
अस्था-ग-त१.२.३.४.५.७-मं-मु॥

[१०. ४९] ४४६. २१ [३] सुखवासाय—ई-मु। सुखार्थ-मं॥ ४४७. १७
[५] 'अकरम्' इति पदपाठः। 'करम्' इति भाष्यकारैः स्वीकृतमिति व्याकरणप्रक्रियया
स्पष्टम्। अकरं कृतवानस्मि—उद्गीथ॥ १८ अरन्धयं वशमनयम्—त-मु। अरन्धयं वशं गमयः—
ग१.२; अरन्धयं वशमगमयं—ग४। अरन्धयं-भ-मं॥ २५ [६] अनुषक्तः—ग-त६.८-भ६.८-मु।
आनुषक्तः—त१.२.३.४.५.७-भ१.२.४.७-मं॥ ४४८. ७ [७] ऋधगित्ययं—त५.६.८-भ।
ऋधगित्यव्ययं—ग-त१.२.३.४.७-मं-मु॥ १२ [८] सप्तहा सप्त—ग-त१.२.३.४.५.७-मु।
सप्त—त६.८-भ-मं॥ शत्रुपुरां—ग-त२.३.४.५.६.७.८-भ४.५.६.८-मु। शत्रुपुरा—त१-भ२;
शत्रूणां पुरां—भ१; शत्रूणां पुरां वा—भ७। पुरां शत्रूणां वा—मं॥ १६ अडभावः—त-भ-मु। अड-
भावश्छादसः—ग। अडभाव आर्षः—मं॥ २३ [९] खवतीः—ई। खवंतीः (?)—मं-मु। खवतः
नदान् सिंधुलोहितप्रभृतीन्—उद्गीथ॥ २६ अलम्भयम्—मु। लभेयं—ग१.२; लभयं—त-भ१.२.४.
५.६.८; लभेयं—ग४; लभयं—त३-भ७। अलभं—मं॥ लिखितपुस्तकपाठसादृश्यात् मु-पाठः स्वीकृतः।
'अलभे' इत्यपि संभवेत्। विदं लब्धवानस्मि—उद्गीथ॥ २७ पुषादि—इत्यादिना—भ१.२.४.
६.८-मु। पुषादीत्यादिना—भ७; पुषादित्यादिना—त। पुषादित्वात्—मं॥ दिवादौ लाभार्थे विद्वाद्बु-
नोस्ति॥ ४४९. ६ [१०] आगामिवर्षासमय—ग४-त१.२.३.४.७.८-भ१.२.८-मु।
आवर्षसमय—भ७। आगामिवर्षसमय—त५-मं॥

[१०. ५०] ४४९. १९ सप्तर्चं—ग-त-भ२.६-मु-उद्गीथ। अष्टर्चं—भ१.४.७.८-मं॥
३० [१] सांहितिको दीर्घः—ई-मु। दीर्घः—मं॥ ४५१. ५ [४] विश्वस्मिन् सर्वस्मिन्—
ग-त-भ४.५.६-मु। विश्वस्मिन्—भ१.७-मं॥ ६ भुवः—ई-मु। अमवः—मं॥ १६ [५] अम
गत्यादिषु...छान्दस उमादेशः—मं॥ लिखितपुस्तकेष्वशुद्धाः पाठाः। अम गत्यादिषु औणादिकः
अन्नप्रत्ययः छादस ऊमादेशः—मु॥ १८. एता एतानि—ग-त-भ५.६.८-मु। एतानि—भ१.२.४.
७-मं॥ २४ [६] सर्वाणि सवना—त-मु। सवना सर्वाणि—मं॥ ४५२. ५ [७] स्तोत्र-
कर्तारो—त-भ-मु। स्तोत्रकृतो—मं॥

[१०. ५१] ४५२. २८ [१] तत् प्रावरणं—ग१.२-त-भ-मु। तत्र प्रावरणं—ग४।
प्रावरणं—मं॥ तत्तत्—त-भ-मु। तत्—मं॥ ४५३. १ जातप्रज्ञ ते—ग-त-भ१.२.४.६.८-मु।
जातप्रज्ञान—भ७-मं॥ 'ज्ञ ते' इति पृष्ठमात्रालेखनरीत्या 'ज्ञात' इति स्यात् नतयोश्च सादृश्यम्॥
१८ [३] अप्रविष्टं—त६.८-भ५.६। प्रविष्टं—ग-त१.२.३.४.५.७-भ१.२.४.७.८-मं-मु॥
२७ [४] देवा—ग-त-भ१.२.४.६.८-मु। देवगणा—भ७-मं॥ २९ हविर्वहने—ग४-त२.७-

भ१.४.६.७ । हविर्वहनप्रयोजने-त४.५-म-मु ॥ नैव योजयन्तु-त६-मु । नैव योजयन्त-ग-त
 २.३.७-भ१.२.४.५.८; नैवायोजयन्त-त१; नैव योजयतो-त४; नैष योजयन्तो-त५; नैव योजयत-
 त८-भ६; नैव योजयन्त-भ७ । मैव योजयन्त (१)-॥म- ॥ ४५४. ९ [५] त्वं तु-ग-त१.२.३.
 ४.५.६.७-भ-मु । त्वं-त८-म- ॥ १२ संमत्या । समित्य-मु । ' तव संमत्या ' इति समीचीनमिति
 म-मतम् ॥ १३ वह च-ग-त१ २.३.६.७.८-भ१.५.६.८-मु । वह-त४.५-भ२.४.७-म- ॥ २१
 [६] वृणोति-१-मु । वृणुने-म ॥ २३ गौरो न गौरमृग-ग-त३.६.८-भ४.५.६-मु । गौपा
 न गौरमृग-भ८; गोरो न गौरमृग-त१.२; गोरो न गौरमृग-त७; गौरमृग-भ१; गौरो मृग-
 भ७ । गौरो न मृग-म- ॥ ३० [७] युक्तः-१ । युंमः-मु । तथा-म- ॥ संयुक्तः-त१.२.३.
 ६.७.८-भ-मु । युक्तः-ग-त४.५-म- ॥ ४५५. ८ [८] प्रतिजानाति । प्रति + ज्ञा इत्यात्मनेपदी
 धातुः ॥ १४ तस्मादाहुराग्नेयाः..... । ' तस्मादाहुराग्नेयाः प्रयाजानुयाजा आग्नेयमात्म्यमिति '
 इति शाङ्खायनब्राह्मणम् (१.२) । ' शरीरदाया ह वा अग्नयो भवन्ति ' ' पुरुषाहुतिर्यस्य प्रिय-
 तमा ' इति वाक्यद्वयं नोपलब्धम् । ' प्रियतमा ' अस्य स्थाने ' प्रयतमेति ' इति सु-पाठः ॥

[१०. ५२] ४५६. १४ [२] आहुतिर्भवति भवत्वित्यर्थः-त४.५.७-भ४-मु ।
 आहुतिर्भवति भवत्वित्यर्थः-ग । आहुतिर्भवत्वित्यर्थः-त६.८-भ१.२.७.८-म- । प्रादुर्भवति भवत्वित्यर्थः-त१.२.३ ॥ १५ तदेवोभयं भवतीति-॥म- । तदेव भवत्यतीति-ग; तदेवोभयंतीति-त१.
 २.३ ८; तदेवाप्रयं भवतीति-त४.५; ते देवा भवन्तीति-त६-भ२.८; तदेवा नव्यतीति-त७; तदेवा
 भवन्तीति-भ४ । तदेवोभयंतीति-मु । एतच्छन्दोगब्राह्मणवचनमन्वेणीयम् ॥ २९ [३] स्वात्मानं-
 ग-त१.२.३.४.६.७.८-भ-मु । आत्मानं-त५-म- ॥ ४५७. ७ [४] कल्पयति कल्पयति-
 भ४.६-मु । कल्पयति-ग-त४.५.६.८-भ५.७; कल्पयति कलायति-त१.२.३.७ । कल्पयति-
 भ१.२.८-म- ॥ २५ [६] मल्लं-१ । मल्लं च-म-मु ॥

[१०. ५३] ४५७. २८ द्वृचस्य-ग-त१.२.३.५.६.७.८-भ१.२.४.५.६.८-मु ।
 वृचस्य-त४-भ७-म- ॥ ४५८. ६ [१] जानंस्तथा-त-भ४-मु । जानन्-ग । तथा-भ१.२.६.
 ७.८-म- ॥ ८ नि षत्सद्वि-मु । नि षद्वि-त१.२.३.७-भ१.२.६; नि षत्संघि-भ७; नि षद्वि-
 भ८ । नि हि षत्-भ४-म- ॥ २१ [३] जीवति मृतशब्दो जायते तस्य-॥म- । जीवति सति
 मृतप्रया जायते तस्य (तस्याः-त४.५)-ग-त४.५; जीवति सति प्रया जायत (जायते-त६-भ६)
 तस्याः-त१.२.३.६.७.८-भ६; जीवति सति प्रजा अजायते तस्याः-भ४; जीवति प्रजाया जायते
 तस्या-भ१.२.७.८ । जीवति सति मृतशब्दो जायते तस्य-मु । ऐ. ब्रा. ७.९; ऋ. सं. ५.१.६
 भाष्यं च द्रष्टव्यम् ॥ २९ [३] गुह्यां-ग-त-भ१.२.४.६.८-मु । जिह्वां गुह्यां-भ७-म- ॥ ४५९.
 २७ [६] अग्न्यन्तराले श्वातिक्रमेण-॥म-मु । अग्नितराले ख्यातिक्रमेण-त१.२.३.७; अग्न्य-
 तराले श्वातिक्रमेण-त५; अग्निनराले ख्यातिक्रमेण-त६.८-भ१.६.८; अग्निनराले ख्यातिक्रमेण-भ२;
 अग्न्यन्तराले ख्यातिक्रमेण-भ४; अग्निनरोवेद्यतिक्रमेण-भ७ ॥ २८ मध्यं-त१.२.३.६.८-
 भ-मु । मध्ये-त४.५.७-म- ॥ च पूरयेत्-त१.२.३.६.७.८-भ-मु । वापूरयेत्-त४.५ । चापूर-
 येत्-म- ॥ ४६१. १ [८] सं रभध्वम्-इति न व्याख्यातम् ॥ ४६२. १ [११] ते मरुतो ।
 ' ते ऋभवा ' इति सु-पाठो युक्तः । ' चर्मणि ' इत्यस्यानन्तरं ' वा ' इति सु-पुस्तकेऽधिकम् ॥

[१०. ५४] ४६३. ९ [३] केऽपीत्यर्थः—ग-त६-८-भ-मु । कोऽपीत्यर्थः (?)—त१. २.४.५.७-मं ॥ १० मातरं च—ऽमु । मातरं-मं ॥ १८ [४] उत्तरसूक्त उपान्यवर्जिते—
 *मं-मु । उत्तरसूक्ते उपांत्यवर्जितेषु--त४.१; उत्तरसूक्ते उपेत्यवर्जितेषु--त१.२.३.७; उत्तरसूक्तेषु
 उपांत्यवर्जितेषु--त६.८-भ; उत्तरसूक्ते उपांत्यवर्जितेषु दूरे तन्नामोत्यादिचतसृषु मंतुषु-ग ॥ १९
 वेत्सि--ग-त-भ१.२.४.६.८-मु । अदाभ्यान्यहिंस्यानि वेत्सि--भ७-मं ॥ ४६४. १० [६]
 *मधुरद्रव्याणि—ग-त६.८-भ-मु । *मधुरद्रव्याणि--त३.४.५-भ१.२.४.७-मं ॥

[१०. ५५] ४६४. २३ [१] सती—ऽमं । सत्यौ--मु ॥ अवेत्यब्रूनां—*मं । आह्वा-
 तवत्यौ--ग; अहेत्यब्रूतां--त-भ । सु-युस्तक एतन्नास्ति ॥ ४६५. १५ [३] आपृणान्—त-भ-मु ।
 अपृणात्--ग-मं ॥ १६ *रक्षःसंज्ञकान्—ग-त१.२.३.४.५.७-भ१.२.७-मु । रक्षःसंज्ञकान्--
 त६-भ४.६.८; रक्षससंज्ञकान्--त८ । राक्षससंज्ञकान्--मं ॥ २९. [४] यच्च--ग-त१.२.३.४.७-
 भ१.२.४.७.८-मु । या--त५.६.८; यदा--भ६ । यद्वा--मं ॥ ४६६. १० [५] अननमनः
 प्राणनं—*मं-मु । अनतिः प्राणनं--ग. २; अनने अनः प्राणनं--ग४; अनेनमनः प्राणनं--त१.२.
 ३.४.५.७-भ२.४.६.८; अमनेन मनः प्राणनं--त६; अननः प्राणनं--त८; अनेनमनः प्राणनं--भ१.
 ७ ॥ १३ अयं--ग-त३.४.५.७-भ-मु । अयं--त१.२.८-मं ॥ २३ [६] सुपर्णरूपकेण—त-
 भ-मु । सुपर्णरूपेण--ग-मं ॥

[१०. ५६] ४६७. १७ वाद्यादि°—त१.२.३.७-भ७-मु । वाद्यादि°--त४.५.६.८-
 भ१.२.४.६.८-मं ॥ ४६८. २ [१] यत्सूर्यः—ग-*मं-मु । ये सूर्य--त-भ१.२.४.६.८; यः
 सूर्य--भ७ । अस्याः श्रुतेर्मूलमन्वेषणीयम् ॥ ४६९. २४ [६] संबन्धिनं—ऽमं-मु । 'संबन्धि'
 इति भाव्यम् ॥

[१०. ५७] ४७०. १२ एतस्मादनुक्रमणीसूत्रापूर्वं विद्यमानः 'पराणि चत्वारि
 सूक्तान्युक्ता ऋषयो द्वैपदे त्वन्निमण्डले' इत्यानिंशः भाष्यकारैर्निरुद्ध इति दृश्यते ॥ २३ [१] लिखित-
 पुस्तकेषु वर्तमानाः शाट्यायनकब्राह्मणपाठभेदा मँकसमुल्लरमहाशयैः सोद्वारं विचारितास्ते तदीयायां
 टिप्पण्यां द्रष्टव्याः ॥ २३ [१] अभ्यगमंस्ते । अभ्यदासंस्ते--शाट्या ब्रा.; जै. ब्रा. । २४ तं ह
 स्मानग्नौ निधाय । तौ ह स्मानवावधिवाय-शाट्या. ब्रा.; जै. ब्रा. ॥ पचतोऽग्नौ । पचतोऽग्नौ--
 शाट्या. ब्रा.; जै. ब्रा. । पचंते नग्नौ--ग ॥ २५ असुरान्नं दग्ध्वा । असुराशनं जग्ध्वा--शाट्या. ब्रा.;
 जै. ब्रा. ॥ २६ आवां । आवं--शाट्या. ब्रा.; जै. ब्रा. ॥ २७ [६] 'अयं ह्यातततन्तुर्यत्यजाः'
 इति ब्राह्मणवाक्यस्य मूलं नोपलब्धम् ॥ २७ न्वेता नाभितपन्तीति । त्वेता नाभितप्यन्तीति--
 शाट्या. ब्रा.; जै. ब्रा. ॥ २८ आहुत्य । आहुत्य--शाट्या. ब्रा.; जै. ब्रा. । समाहृत्य--ग ॥ २९
 मा प्र गाम—ऽ । प्र गाम--मं-मु ॥ ४७१. २ [२] साधयिता देवेष्वततः—ग-त-मु । साधयिता--
 भ-मं ॥ ३ प्राप्नुयाम—*मं । प्राप्नोमि--ग-त१.२.३.७; प्राप्नुमः--त५; प्राप्नोति--त६.८-भ ।
 व्याप्नुयाम--मु ॥ ५ [३] च तिसृभिः--मु-आश्व. श्रौ । चतसृभिः--ऽमं ॥ ८. आ हुवामहे
 आह्वयामहे--ग४-त१.२.३.४.५.७-मु । आ हुवामहे--ग१.२-त६.८-भ-मं ॥ ११. मन्म-
 भिश्च—ऽमु । मन्मभिः--मं ॥ १५. [४] कृत्वेऽपानाय दक्षाय प्राणाय—*मं । कृत्वे प्राणनाय
 दक्षाय अपानाय (अपाननाय--ग४) च--ग-भ-मु; कृत्वे प्राणनाय दक्षाय अपाननाय--त४.५-भ४;
 कृत्वे प्राणनाय अपाननाय--त१.२.३.७-मु; कृत्वे प्राणनाय दक्षाय अपानाय--त६-भ६; कृत्वे--त८;

ऋत्वे प्राणाय अपाननाय—भ१; ऋत्वे प्राणानाय दक्षाय अपाननाय—भ२; ऋत्वे प्राणाय अपानाय—भ७ ॥ १६. ज्योक् चिरकालं सूर्यं च दृशे सूर्यं द्रष्टुं—ग-त-भ-मु। ज्योक्च चिरकालं सूर्यं दृशे सूर्यं द्रष्टुं—मं ॥ २०. [५] 'पितरः' इति पदं भाष्यकारैः संबोधनान्तस्य स्थाने प्रथमान्तं गृहीतं दृश्यते। तथा च 'मनः' इत्यस्य स्थाने 'जनः' इत्यपि स्वीकृतम् ॥ २७. [६] युक्ताः सन्तः—ग-त-भ५.८-मु। युक्ताः—भ१.२. ४.७-मं ॥

[१०. ५८] ४७२. ७. [१] °जीवनाय—ऽ-मु। °जीवनायेत्यर्थः—मं ॥ ४७३. १. [५] तदिति गतम्—त-भ-मु। तदावर्तयामः—मं ॥

[१०. ५९]. ४७५. ६. [२] अत्रापि न्विति—मु। अत्रान्विति—ऽ। अत्र न्विति—मं ॥ जीर्णां स्तुता वा—ग-त३-भ२.८-#मं। जीर्णां स्तुति—त१.२.७; जीर्णां स्तुतिर्वा—त३.६.८-भ; जीर्णां स्तोता वा—त४.५। जीर्णां स्तुता—मु ॥ ९. गच्छतु—ग-त३.४.५-मु। गच्छतां—त१.२. ६.७.८-भ-मं ॥ २३. [४] मा कार्षीः—त१.२. ३.भ-मु। नोऽस्मान् मा कार्षीः—ग-त७-मं ॥ २४. सूर्यदर्शनासंभवात्—ग-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.६.८-मु। सूर्यसंदर्शनासंभवात्—त४.५; सूर्यदर्शनात्—भ७। सूर्यादर्शनात्—मं ॥ ४७६. ३. [५] चिरसंदर्शने—त१.२.३.७-#मं-मु। चिरसंदर्शन—ग-त४.५.६-भ ॥ वर्धयस्व वर्धय—ग-त४.५.७-भ१.२.७-मु। वर्धयस्व वर्धयस्व—त१.२.३; वर्धय वर्धय—त६-भ४.८। वर्धय वर्धयस्व—मं ॥ ९. [६] प्राणं पुनः—त-भ-मु। पुनः प्राणं—मं ॥ ४७७. ५. [८] रपः—त१.२.३.७-भ६.८-मु। परः—भ१.२.४; परं—भ७। परं रपः—मं ॥ ६. हिनस्तु—त१.२.३.७-भ४.६-८-#मं-मु। हिनस्ति—ग-त४.५; हिनस्तु—त६.८; मा आगच्छतु—भ१.७ ॥ १५. [९] परिरक्षन्तु—ऽ-मु। रक्षन्तु—मं ॥ २१. [१०] समीरय संप्रेरय—भ६-मु। संप्रेरय समीरय—त-भ१.२.४.७.८। समीरय प्रेरय—ग-मं ॥

[१०. ६०] ४७७. २८. स्पर्शनहेतुभूतो देवता। °भूतो हस्तो देवता इति पाठं मॅक्स-मुल्लरमहाशया अभ्यूहति ॥ २९. पञ्चाद्या—मु-अनु। पञ्चम्याद्या—त-मं ॥ ४७८. २८. [५] अनयेन्द्रमाह्वयतेऽसमात्यर्थ—#मं। अनयेंद्रमाशते समत्यर्थ—ग; अनयेंद्रमासते असमात्यर्थ—त१.२. ३.६.८-भ६; अनया इंद्रस्य समासतेत्यसमात्यर्थ—त४.५; अनया इमासते असमात्यर्थ—भ१.२.४; अनया समाप्तिषु असमात्यर्थ—भ७; अनया इमासते—भ८। अनयेंद्रमाशासते असमात्यर्थ—मु ॥ ३०. दर्शनाय—ग-त-भ१.२.४.५.६.८-मु। संदर्शनाय-भ७-मं ॥ ४७९. १३. [७] एषान्तः°। एषोऽतः°—शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥ सुप्रीतस्तस्थौ—ऽ-मं-मु। सत्रीलस्तस्थौ—बृहद्दे ॥ १४. गौपायनानभि—त६.८-#मं-बृहद्दे। गोपायनाविभि—ग; गोपायनानिति—त१.२.३. ७; गोपायननभि—त४.५; गोपायनानभि—भ२.४.६.७.८। गौपायनानिति—मु ॥ १५. सूक्तेन ते—ऽ-मं-मु। सूक्तेनाप्य—बृहद्दे ॥ १५. द्वैपदेन यथात्रिषु—#मं-मु-बृहद्दे। द्वैपदसूक्तेन स्तुवन् येद्वदचिषु—ग; द्वैपदं यद्वदचिषु—त१.२.३.६.७.८-भ; द्वैपदं यद्वमत्रिषु—त४.५ ॥ अथाग्निरब्रवी°—ऽ-मं-मु। अग्निरप्यब्रवी°—बृहद्दे ॥ १६. चेक्ष्वाको°—ऽ-मं-मु। चैक्ष्वाको°—बृहद्दे ॥

[१०. ६१] ४८१. ६. सूक्ते शंसय ते—ग-त६-भ६-#मं। सूक्ते संयते—ग-१-त१. २.३.७; सूक्तं संयते—त४.५; सूक्ते संस्तुयते—भ१.२.७; सूक्ते संयते—भ८। सूक्ते संयच्छते—मु ॥

८. यज्ञं पारं प्रापय्य-^{॥३॥} यज्ञपरं पारं प्रापय्य-ग-त-भ८; यज्ञपारं प्राप्य-भ१.२.७; यज्ञपारं प्रापय्य-भ४; यज्ञस्य परं पारं प्रापय्य-भ५.६; यज्ञं परं पारं प्रापय्य-मु॥ ९. तं च-भ६-^{॥३॥}मु। ते च-ग-त-भ२.८ ॥ २२. [१] तेन नाभानेदिष्ठः-^{॥३॥}मु। तेनाथं नाभानेदिष्ठः-ग; तेन यन्नाभानेदिष्ठः-त-भ ॥ २५. यज्ञं पारं । यज्ञपारं-^{॥३॥}मु। सूक्तप्रस्तावना द्रष्टव्या ॥ ४८२. ३. [२] यथा घनः-^{॥३॥}मु। यथा घनं-^{॥३॥}मु ॥ १६. [३] आदिशम् आदिश्य-ग-त४.५-भ६-मु। आदिशो आदिश्य-त१.२.३.७; आदिश्य-भ। आदिशं-त६.८-^{॥३॥}मु ॥ ४८३. ९ [५] अस्तेः सिपि - - -^{॥३॥}मु। अस्तेः तिपि लोपः-ग; अस्तेः सिपि रूपं-त४-मु। अत्र भाष्यांशो लुप्त इति विस्पष्टम्। ऋ. सं. १०. १२९. ३ भाष्ये 'आः' इत्यस्य व्याकरणप्रक्रिया-द्रष्टव्या ॥ २५. [७] रोहितां भूतामृश्यो भूत्वा-मु। रोहितां भूतां मृश्यो भुवा-ग; रोहिता भूतामृश्यो भूता-त१.२.७; रोहिता भूतां मृश्यो भूता-त३.४.५; रोहिता भूतां-त६.८; रोहिता भूत्वा-भ१; रोहिता-भ४; रोहिता भूता-भ६.८। रोहितो भूत्वा-भ२-^{॥३॥}मु ॥ ४८४. ५. [८] गोनिरोधायागच्छन्तं-मु। गोनिरोधायागच्छन्तं-ग; गोनिरोपागच्छन्तं-त१.२.३.७; गोमिरोच्चागच्छन्तं-त४.५; गोनिरोपागच्छन्तं-त६.८; गोनिरोधच्छन्तं-भ१.४; गोनिरोधायागच्छन्तं-भ२। गा निरोधयन्तं-^{॥३॥}मु। ८. यः कश्चित्-ग१.२-^{॥३॥}मु; किंच-ग४-त४.५; यं किंचि-त१.२.३.७.८-भ८; यं किंचित्-भ१.४.६; यं किंचि-भ२; यं किंच-त६। मु-पुस्तके 'यः कश्चित्' इति नास्त्येव ॥ २९. [१०] ऋतयुक्तिं-ग४-त-भ१.२.४.६.८-मु। ऋतयुक्तिमगन्-ग१.२-भ७-^{॥३॥}मु ॥ ४८५. २. 'अदक्षिणानि सत्राणीत्याहुः' 'ये यजमानास्त ऋत्विजः' इति वाक्यद्वयं कुत उद्धृतम् ॥ १०. [११] हे इन्द्र-^{॥३॥}मु। 'हे रुद्र' इति भाष्यमिति-^{॥३॥}मु-मतम् ॥ २०. [१२] स्तोता इति-त४। स्तोत्रकर्ता-ग१.२; तेतेति-त१.२.३.६.७.८-भ२.८; तेते-त७; ते इति-भ१; तेति-भ६; ति-भ४; इति-ग४-भ७-^{॥३॥}मु ॥ ४८७. १. [१६] रेजयत् अकम्पयत्-त१.२.३.७-भ६-मु। रेजयत् कम्पयत्-त४.५। रेजयत्-ग४-त६-भ१.२.४.७.८-^{॥३॥}मु ॥ स एवाग्निं-^{॥३॥}मु। स एवाग्निः-त१.२.३.६.८-भ; सोम एवाग्निः-त४.५.७ ॥ अशक्तं सन्तं-^{॥३॥}मु। अशक्तः सन्-^{॥३॥}मु ॥ २. रेजयत्-त१.२.३.७-भ४.६.८-मु। रेजयत् अकम्पयत्-ग४-भ१.२.७-^{॥३॥}मु ॥ २०. [१८] सूर्यापत्यत्वेऽपि पर्यवस्यति-मु। सूर्यापत्यमपि मिल्येवं पर्यवसाम्यति-त१.२.३.७-भ१.२.८; सूर्यापत्यमित्येवं पर्यवस्यति-भ४; सूर्यापत्यमपीत्येवं पर्यवसाम्यति-भ६। सूर्यापत्यत्वं पर्यवस्यति-भ७-^{॥३॥}मु ॥ ४८८. ५. [१९] द्विजा.....प्रथमजाः-^{॥३॥}मु। द्विजाः ऋतस्य प्रथमजाः-ग; द्विजा ऋतस्य-त१.३.७; द्विजाः प्रथमजाः ऋतस्य-त२; द्विजा - - ऋतस्य प्रथमजाः-त४.५; द्विजा ऋतस्य प्रथमजाः सत्यप्रथमजाः-त६; द्विजा-ऋतस्य प्रथमजाः सत्यप्रथमजाः-त८; द्विजाः ऋतस्य प्रथमजाः सत्यस्य प्रथमजाः-भ१.४.७; द्विजा - - ऋतस्य तस्य प्रथमजाः सत्यप्रथमजाः-भ६; द्विजाः ऋतस्य तस्य - - सत्यप्रथमजाः-भ८। द्विजा ब्रह्माडजा ऋतस्य-मु ॥ १४. [२०] शिशुः शंसनीयः सेनेव-^{॥३॥}मु। शिशुः सेनेव-ग; शिशुर्न सेनेन-त-भ४.८; शिशुर्न सोनेन-भ१.२.७। श्रेणिर्न पिपीलिका पंक्तिरिवाहिं शिशुः शंसनीयः-मु ॥ ४९०. १०. [२६] अद्भिर्देवताभिर्देववान्-ग१.२-मु। देवताभिर्देववान्-त१; देवतातिर्देववान्-त७; देवताभिर्देववचने-त४.५; देवताभिर्देवान्-भ७। देवताभिर्देववान्-त२.

३.६.८-भ१.२.४.८-में । 'अद्विषदेवताभिर्देववान्' इति स्यादिति मेक्समुल्लरमहाशयैः संसूचितम् ॥
२०. [२७] प्रापयथ—त१.२.३.५.७.८-म-मु । प्रापय-त४; प्रापय ये च-ग४ । प्रापयत-
में ॥ २१. अमूरा अमूढाः—ग-त१.२.३.४.५.७-मु । अमूढाः-त६.८-म । अमूराः-में ॥

[१०. ६२] ४९३. २० [७] तत्पुण्याय च कर्माणि—त१.२.३.७.८-भ१.२.४.८-मु । तत्पुण्यानि च कर्माणि-ग१.२ । तत्पुण्याय च कर्मणि-ग४-त४.५.६-म७-में । अयं श्लोको बृहदेवतायां नोपलभ्यते । एवमेवाष्टममन्त्रप्रस्तावनायामागतः 'सावर्णिना' इत्यादिरपि ॥
४९४. १३ [१०] गोपरीणसौ—*में । 'गोपरीणसौ' इति मुद्रणदोषः । परिणद्धपञ्च-१ । गोपरीणसौ परिणद्धपञ्च-मु ॥

[१०. ६३] ४९४. २९ चोत्तरया—ग४-म८-*में-मु । चरया-ग१.२; सोत्तरया-त१.२.३.४.५-म२.४; वात्तरया-त६; उत्तरया-त७; वोत्तरया-त८; तोत्तरया-म१; वा सा सहोत्तरया-म६ ॥ पृष्ठयाभिप्लवषडहयोस्तृतीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र एतत्सूक्तं वैश्वदेवनिविद्वानम्—त१.२.३.४.५.७-मु । पृष्ठयाभिप्लवषडहयोः तृतीयेहनि वैश्वदेवनिविद्वानं-ग१.२; पृष्ठयाभिप्लवयोस्तृतीयेहनि वैश्वदेवनिविद्वानं-त६-म४; पृष्ठयाभिप्लवयोस्तृतीयेहनि वैश्वदेवे एतत्सूक्तं वैश्वदेवं निविद्वानं (वैश्वदेवनिविद्वानं-त८-म६.८)—ग४-त८-म१.२.६.७.८-में । ऋ. सं. १०.६६ सूक्तप्रस्तावना द्रष्टव्या ॥ ४९५. २० [२] उत अपि च.....भवन्ति—ग-त२.३.४.६.७.८-म१.२.४.५.८-मु । इदं नास्ति म७-में-पुस्तकयोः ॥ ४९६. २ [३] स्तुतिबलान्—१ । अतिबलान् (?) -में-मु ॥ ४९७. ४ [६] कः वा यजमानः । 'वः' इत्युत्तरार्धे पदम् । भाष्यकारैः 'वा' इति पठितम् ॥ ४९८. ८ [१०] उदयनीयायां—ग१.२-त१.४.५-म१.२.७-मु । उदनीयायां-ग४-त२.३; उदयनीया-त६.८-म४.६; उदनीया-त७; उदयनी-म८ । उदयनीयाया-में ॥ ४९९. ८ [१२] दुर्ज्ञानं—१ । दुर्बिज्ञानं-में-मु ॥ १५ [१३] हे देवाः—ग-त-मु । हे श्व देवाः-म१.७ । हे विश्वे देवाः-म२.८-में ॥ १९ सन्मार्गे नयथ—त१.२.३.६.७-म१.२.४.८-मु । सन्मार्गेण प्रापयथ-ग; सन्मार्गेण नयथ-त४ । सन्मार्गे नयथ-त८-म७-में ॥ २५ [१४] विनाशयन्ते-ग-त१.२.३.६.७.८-म६.८-मु । विनश्यन्ते-त४-म१.२.४.७-में ॥

[१०. ६४] ५०२. ३ [३] गन्तुमशक्यं—१-में-मु । 'गूहितुमशक्यम्' इति स्यादिति मेक्समुल्लरमहाशयानामभिप्रायः । अगोह्यमगूहनीयं सर्वजनप्रकाशमित्यर्थः-उद्गीथ ॥ ५०३. ३० [८] सोमाभिषेकार्थं—ग-त६.८-म । सोमाधिषानार्थं-त२.३; सोमाभिषानार्थं-त७ । सोमाभिषवार्थं-त१.४.५-में-मु ॥ ५०४. ३ [८] यज्ञपरिशिष्टस्वामिनं—ग-त४.५-म२.८-मु । यज्ञपरिशिष्टे स्वामिनं-त१.२.३.७ । परिशिष्टस्वामिनं-त६.८-म६-में ॥ १४ [९] प्रयच्छन्तु—ग-त१.२.३.४.६.८-म । प्रयच्छतु-त५.७-म७ । प्रयच्छत-में-मु । हे देवीः देव्यः आप.....दत्तेत्यर्थः-उद्गीथ ॥ २२ [१०] सौधन्वनः—ग-*में-मु । सौधन्वः-त१.२.३.७; सोधन्वः-त४.५; सौधन्व-त६.८-म ॥ २३ शंसमानस्य स्तोतुः—ग । शंसमानं स्तोतुं-त१.२.३.६.७.८-म-मु; तत्समानं स्तोतुं-त४.५ । शंसमानं स्तोतुन्-*में । 'शंसमानान् स्तोतुन्' अथवा 'शंसमानस्य स्तोतुः' इति स्यादिति मेक्समुल्लरमहाशयः । अपरः पाठो लिखितपुस्तक उपलब्ध इति स्वीकृतः ॥ ५०५. ८ [१२] हे भरतः.....दत्तवन्तः स्थ-में-मु । हे इंद्रादयो देवाः यां विषं यत्कर्म मे मध्मं

दातुमिच्छथ हे मरुतः हे इंद्र (इंद्रादयो-त४.५) देवा (हे देवा-ग-भ५) हे वरुण हे मित्र यूय-
मददात दत्तवंतः स्थ-१ । पूर्वं भाष्यांशो लुप्तः स्यात्, अनन्तरं केनापि प्रान्ते पूरितः पुस्तकेष्वस्थाने
प्रविष्टः स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयानामभिप्रायः ॥ १२ प्राप्तः स्थ-मॅ-मु । 'प्राप्नुथ' इति भाष्य-
मिति प्रतिभाति । 'वहाथ लोडर्थे लङ् वहथ प्रापयथ यूयं'-उद्गीथ ॥ ५०६. १ [१४] लटि-
ग-त४.५ । लिटि-त२.३.६.७.८-भ२.८-मॅ-मु । भूते लट्-उद्गीथ ॥

[१०. ६५] ५०७. ५ [१] सजोषसः संगताः सन्तः अन्तरिक्षं स्वमहिम्ना
आपूरयन्तीत्युत्तरेण संबन्धः-त१.२.७-मु । सजोषसः संहत्या-ग-त३.४.५-भ१.२.४.६;
सजोषसः-भ७ । सजोषसः संहत्य-मॅ-मु । अस्य मन्त्रस्योद्गीथभाष्यमेवं वर्तते-ऋग्वर्थे याददेवता-
नामानिर्देशार्थत्वात् । सजोषसः समानप्रीतयः समानसेवाः स्वर्बुहत् । द्यौर्महतीत्यर्थः । सोमोऽत्र
चंद्रमाः ॥ ११ [२] वृत्रहृत्येषु वृत्रहनेषु युद्धेषु । यद्वा कर्मणि ह्यन्द्सः क्यप् । वृत्राणि
शत्रवो हन्यन्तेऽत्रेति वृत्रहृत्या युद्धानि-त१.२.७-मु । युद्धानि-ग-त३.४.५.६.८-भ ।
वृत्रहृत्या युद्धानि-मॅ-मु । एतौ प्रथमद्वितीयमन्त्रभाष्यभागौ सायणाचार्याणामेव कृतिरिति विश्वसितुं
प्रमाणं नास्ति । परं केषुचित्पुस्तकेषूपलब्धत्वात् सम्यगर्थकरत्वाच्च स्वीकृतौ । द्वितीयमन्त्रस्यो-
द्गीथभाष्यं-इन्द्राग्नी सत्यती सतां पातारौ वृत्रहृत्येषु वृत्रहने शत्रुवेषु निमित्तभूतेषु मिथः परस्परेण
सहितौ हिन्वाना शत्रुवधाय गच्छन्तौ तन्वा शरीरेण । स्वयमेवेत्यर्थः । समोकृता संगतनिवासौ अनन्त-
रितपृथिव्यन्तरिक्षस्थानौ सोमश्च घृतश्रीः उदकलक्ष्मीरुदकमेव नोपा उदकाश्रया वा । महिमानं महत्त्व-
मात्मानमीरयन् सर्वत्र सदा गमयन् वर्तेथे । एते यथोक्ता देवा अन्तरिक्षमाकाशं महि महत् आप्नुः
आपूरयन्ति स ओजसा स्वेन बलेन महत्त्वलक्षणेन ॥ ५०९. ५ [७] वा देवाः । वा-ग-त१.२.
३.६.७.८-भ; देवा वा-त४.५-मॅ-मु । ऋतावृषः ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्योदकस्य वा वर्ष-
वितारः-उद्गीथ ॥ ५१०. १९ [११] आकारलोपः-ग-त१.२.३.४.५.७-भ६-मु । अकार-
लोपः-त६.८-भ१.२.४.७.८-मॅ-मु ॥ २० व्रता व्रतानि-ग-त१.२.३.७-उद्गीथ । व्रतानि-त४.५.
६.८-भ-मॅ-मु ॥ ५११. ११ [१३] भवार्थे-ग । भावार्थे-त४.५ । भावार्थे-त१.२.३.६.
७.८-भ-मॅ-मु । भावर्थे (?) -मु ॥

[१०. ६६] ५१२. १९ [२] तत्तत्कार्येषु-ग-त-भ२.८-मु । नतत्कार्येषु-भ१.४ ।
तत्तत्कार्येषु-भ७-मॅ-मु ॥ ३० [३] गयं गृहं-ग-त१.२.३.४.५.७ । गृहं गयं-त६.८-भ-मॅ-मु ॥
५१३. २ लेट्याडागमः-ग-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.५.७.८-मु । लेट्याडागमः-त४.५-भ४-
मॅ-मु ॥ ५१४. ७ [७] अग्नीषोमा अग्नीषोमौ-ग-त१.२.३.४.५.७-मु । अग्नीषोमौ-त६.८-भ-मॅ-मु ॥

[१०. ६७] ५१७. २३ [२] प्रज्ञावतः-ग१.२-त-भ-मु । प्रज्ञानवतः-ग४-मॅ-मु । प्राणवतः
प्रज्ञावतो वा-उद्गीथ ॥ ५१८. २० [४] आडागमः-ग-त१.२.३.६.७-भ१.२.४.५.८ ।
अडागमः-त४.५-भ७-मॅ-मु ॥ २७ [५] उषःकालं ततः-१-मु । उषःकालतः (?) -मॅ-मु ॥ २८
मन्त्रं सूर्यं-१-मु-मु । 'मन्त्रम्' इति मास्तु अथवा 'मन्त्रं सूर्यं वा' इति भवत्विति मॅक्समुल्लर-
महोदयाः ॥ ५१९. ७ [६] सः पर्णि-ग१.४-त-भ-मु । पर्णि-त२-मॅ-मु ॥ २५ [८] कप्रत्ययः-
ग१.२-त१.२.७-मु । प्रत्ययः-ग४-त३.४.५.६.८-भ-मॅ-मु ॥ ५२०. २१ [११] निधानाय-
ग१.२ । धानाय-ग४-मु । ध्यानाय-त-भ-मॅ-मु । ऋ. सं. १०.५५.१ द्रष्टव्यम् ॥ ५२१. ३ [१२]

ततः—ग४ । अतः—त-भ-मै-मु ॥ ४ प्रत्यगमयत् अस्त्रावयत् वा । प्रत्यगमयत् अस्त्रावत् (अस्त्र-वयत्-ग१; अस्त्रावत्-ग४; अस्त्रवत्-भ२; अस्त्रावयत्-भ४) यद्वा—ग१.४-त-भ२.४.५.६.८; प्रत्यगमयत् यद्वा—ग२ । प्रत्यगमयत् अस्त्रावयत्-मु । प्रत्यगमयत्-भ७-मै ॥

[१०. ६८] ५२१. १५ [१] यथा—मै । न-ग२; सु-इतरेषु च ' यथा ' नास्ति ॥ २३ [२] संनयति—ग-त-भ-मु । नयति-मै ॥ २५ स्वसामर्थ्येन—ग१.२ । स्वसामर्थ्य-मै-मु इतरेषु च ॥ ५२२. २३ [५] समन्तात्—ग-त१.२.३.६.७.८-भ । आ समन्तात्-त४.५-मै-मु ॥ ५२३. २३ [८] निर्जम्भार पर्वतान्निर्जम्भार—ग-त१.२.३.७-मु । निर्जम्भार-त४.५.६.८-भ-मै ॥ ५२४. ३ [९] 'वलस्य पर्वणः... निर्जम्भार—मै-मु । लिखितपुस्तकेष्वनुदाः पाठाः ॥ १४ [१०] सूर्याचन्द्रमसौ—ई-मु । सूर्यचन्द्रमसौ-मै ॥

[१०. ६९] ५२६. १२ [४] त्वां त्वां—ग-त१.२.३.४.५.७-भ२-मु । त्वां-त६.८-भ१.४.६.७.८-मै ॥ ५२८. ९ [१०] प्रतनान्—ग-मै-मु । सत्वान्-त५.६.८-भ; सत्वान्-त४; इतरेषु नास्ति ॥ १८ [११] 'दीप्तिमन् वा—ग-त१.२.७-मु । 'दीप्तिमन्-त३.४.५.६.८-भ-मै । विकल्पाथैत्वात् ' वा ' आवश्यकः ॥

[१०. ७०] ५३०. ६ [४] 'शब्दस्येमनिचि—ग१.२-त२.३.६.७.८-भ२.८-मै-मु । 'शब्दस्येमनिचि—ग४-भ६; 'शब्दस्येमनिनि—त४.५; 'शब्दस्येमनिचि—भ१.४; 'शब्दान्म-निनि—भ७ ॥ ७ अकारस्येकारो वर्णव्यापस्या—ग४-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.६.७-मै-मु । इकारस्य अकारो वर्णव्यापस्या—ग१.२; अकारस्येकारो वर्णव्यापस्या—त४.५; आकारस्येकारो वर्णव्यापस्या—भ८ ॥ १७ [५] 'पृथिव्या' इति पदम् । 'पृथिव्याः' इति भाष्यकाराः । पृथिव्या वा मानवा वा इत्थंभूतेलक्षणे तृतीयैषा पृथिव्या परिमाणभूतया—उद्गीथ ॥ ५३१. २४ [९] प्राप्तवानसि—ई-मु—उद्गीथ । प्राप्तवान्-मै ॥ २५ तप्रत्ययस्य—ग-त१.२.३.६.७.८ । वप्र-त्ययस्य-भ१.२.७.८; तुप्रत्ययस्य-भ४ । प्रत्ययस्य-त४.५-मै-मु । ऋ. सं. १०.१०४.६ द्रष्टव्यम् ॥ सहायः—ग२ । सहायो—ग४-त१.२.६.७.८-भ; सहायो—त३; स्तदायो—त४; स्तदाया—त५ । सहा-मै-मु ॥

[१०. ७१] ५३२. १९ सुज्योतिः परमं ब्रह्म—ई-मै । यज्योतिः परमं ब्रह्म—मु । यज्योतिरित्युतं ब्रह्म—बृहद् ॥ ५३४. २६ [५] शुश्रुवान्—ग-त-भ४.६-मु । शुश्रुवान् श्रुतवान्-भ१.७-मै ॥ ५३५. ५ [६] तित्याज तत्याज—ग-त१.२.४.५.७-मु । तित्याज-त२.६.८-भ-मै ॥ १८ [७] तस्मादेते व्यक्ततरे इव । अस्याः ध्रुतेर्मूलमन्वेषणीयम् ॥ २१ ऋच्छन्ती इव खे उदगन्ताम् । अस्या अपि मूलमन्वेषणीयम् ॥ ५३६. २६ [१०] सखिभूतेन—ग४ । प्रति-भूतेन-त-भ-मै-मु । 'प्रतिभूतेन' अथवा 'सखिभूतेन' इति भाष्यकारैः लिखितं स्यादिति मैक्स-मुल्लरमहाशयाः । विद्वत्सखिभूतेन—उद्गीथ ॥ २९ एषां—ग-त-भ१.२.४.६.८-मु । येषां-भ७-मै ॥ जायते—ई-मु । संजायते-मै ॥ ५३७. १० [११] प्रयोगां—मै-मु । प्रयोगे-त१.२.३.७.८-भ१.२.४.७.८; प्रयोगेषु-त४.५.६; प्रयोगः-भ६ ॥ १३ [११] न निघातः—ग४-त६-मै-मु । निघातः-त१.२.३.७.८-भ२.४.७; प्रतिघातः-त४.५; अनिघातः-भ८ ॥

[१०. ७२] ५३८. २०. [२] अधिष्ठानसं—ग-त४.५-मै-मु । अधिष्ठानाः सं-त१.३.७-भ२; अधिष्ठानात्सं-त२; अधिष्ठानाः सं-त६.८-भ८; अदितेः स्थानाः सं-भ६; अधिष्ठानां

तत्सं-भ८ ॥ ५४०. १० [८] विवस्वानादित्यश्च । इन्द्रश्च विवस्वाश्च-तै, आ. ॥ २१ [९]
मृताद्व्यूद्धादण्डात्-ग२.४-त१.२.३-भ२.४.८-मं-मु ॥

[१०. ७३] ५४०. २८ महाव्रतेऽपि निष्केवत्ये-ई-मं-मु । 'महाव्रतेऽपि मरुत्व-
तीये' इति भाष्यम् । ऋ. सं. १.१६५; ६.१७; १०.२७ प्रस्तावनासु द्रष्टव्यम् । निविद्धानम्-
ई-मं-मु । मरुत्वतीयम्-ऐ. आ. ॥ ५४१. १५ तमिन्द्रं निषण्णेति-ग-त-भ२.८-मं-मु । सहितं
च निषण्णेति-भ१.४; सहितमिन्द्रं निषण्णेति-भ६; सहितं च निषण्णेति-भ७ ॥ १६ [२] अवर्ध-
यन्-ग१.२-त४ । अवर्धत-ग४-त१.२.३.५.६.७.८-भ-मं-मु ॥ २३ [३] पादा पादौ-
ग१.२-भ२ । पादादौ-त१.३.७; पदौ पदौ-त४.५; पादौ दौ-त२; पादौ-ग४-त६.८-भ१.४.
७.८-मं-मु ॥ ५४२. १५ [५] तमांसि.....मं । तमांसि च ता माया व्यनाशयत्-ग१.२;
इतरेषु भाष्यं लुप्तम् । बृष्टीः प्रावपत् तमांसि च प्रावपत् व्यनाशयदित्यर्थः-मु ॥ २१- [६] अथे-
न्द्रस्तं-ग-मं । अथेन्द्रस्तं-त१.२.३.४.५.७-मु; अथेन्द्रः त्वं-त६.८-मं-मु; अथेन्द्र त्वं-भ१.४.
७; अथेन्द्र-भ६-॥ ५४३. १ [७] किंच त्वं-ग-त३.४.५.७-भ२-मु । किंच-त६.८-मं-मु
मं ॥ ५ खुन्नं । खुन्न-ग१.२; खुन्नं-ग४-त४.५.६.८; खुन्न-त१.२.७; खुन्न-त३; खुन्नं-भ१.२;
खुन्नं-भ४; खुन्नं-भ६; खुन्नं-भ८ । शीघ्रं-भ७-मं-मु । 'खुन्नं' इति ग्वालियरलिखितपुस्तके ।
'खुन्न' इति पाटलिपुत्रसमीपं वर्तमानस्य कश्यपन देशस्य नगरस्य च नाम । अद्यतने यमुनायास्तीरे 'सूय'
इति ग्रामः वर्तते । स एवायम् ॥ काञ्ची-ग४ । काञ्चीति-ग१.२; कांती-त-भ१.२.४.८; कांति
-भ६ । कांत्या-मं । 'काञ्ची' गतो मार्ग' इति मु-पुस्तके नास्ति ॥ १७ [९] नवममन्त्रस्योद्गी-
थभाष्यम्-अस्य तवेन्द्रस्य यच्चक्रं । चक्रायुषमित्यर्थः । अप्सु लब्धव्यत्वेन निमित्तभूतांस्तु आ निषत्त-
मुते मर्यादया मेधैर्निषण्णमपि अनुप्रविष्टं चेत्यर्थः । तच्चक्राद्यायुषमस्मै तुभ्यमिन्द्राय मधुं उदकं
मेधोदरगतमित् चच्छद्यात् । इदित्येवार्थः । चच्छद्यादिति कान्तिकर्मा । कामयत एव दातुमिति शेषः ।
तवायुषचेष्टितं निष्फलं न भवति । तदन्तर्गतमुदकमपश्यन् तुभ्यं ददाति तवायुषमित्यर्थः । दत्तं च
सत्तदुदकं त्वं पृथिव्यामदधाः दधासि पर्यायेण ओषधीषु औषध्यादिस्थावरेषु च दधासि । यच्च अति-
सितं अतिशुद्धं पयः पयोरूपमुदकं ऊषः प्रतीति शेषः । ऊषःप्रदेश इत्यर्थः । गोषु धारयसि त्वं ॥

[१०. ७४] ५४६. ५ [५] इन्द्रं देवं-ई-मु । इन्द्रं-मं ॥

[१०. ७५] ५४७. ३ [१] त्रिप्रकारं-मु । त्रिप्रकारं-ई-मं ॥ ५४७. २० [३]
व्याप्नोति-ग-त१.२.६.८-भ१.२.४.६-मु-उद्गीय । प्राप्नोति-त३.४.५.७-भ७.८-मं ॥ ५४८.
१ [४] मातरः पुत्रमिव-ग-त१.२.३-मु । पुत्रमिव-त४.५.६.७.८-भ-मं ॥ ३ तरौ-मं ।
भरौ-ग-त-भ१.२.६.८-मु; भाये-भ४; भये-भ७; तदौ-ग्वालियरपुस्तके ॥ १२ [५] शृणुत
च-ई-मु । शृणुत-मं ॥ १४ त७-पुस्तके पञ्चमषष्ठमन्त्रयोर्मध्ये 'सित्तासिते सरिते यत्र संगते' इत्या-
दिर्मन्त्रस्तस्य विस्तृतं भाष्यं च लिखितमस्ति । खिलेष्वयं मन्त्रो द्रष्टव्यः । स्पष्टार्थकत्वादस्य भाष्यस्यो-
द्धरणमनावश्यकम् । भाष्यकारस्य नामादिसूचकं वाक्यं भाष्यान्त उपलभ्यते तद्यथा-'इति श्रीमत्पद-
वाक्यप्रमाणमर्यादाभुरंवरचतुर्ष्वरकुलावतंसगोविंदसूरिसूनोर्नीलकण्ठस्य कृतिः स्वोद्धृतमन्त्रकाशीखड्गमन्त्र-
रहस्यप्रकाशिका समाप्तिमगमत् ॥ ५४९. ५ [८] शोभनवसना-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.
४.६-मु । शोभनवसना-भ८ । शोभनवस्त्रोपेता-त४.५-मं ॥

[१०. ७६] ५४९. २९. [१] 'यथा' इति पदं भाष्यकारैः न व्याख्यातम् ॥
 ५५०. ६. [२] धृतोऽश्व—*मं-मु । धूर्त अश्व-ग-त१.२.३.६.७.८-भ; धृताश्व-त४.५ ॥
 ७. दृढं गृहीतो—ग४-त१.२.३.७-भ२-मु । दृढगृहीतो-त४.५-मं । गृहीतो-त६.८-भ ॥
 बलगति—ग४ । चलति-ग१.२; बलानि-त१.२.३.७-भ६; बलाति-त४ ५-भ२.८; बलाति-
 त६.८-भ१.४.७ । बलवान्—*मं-मु । बल्य इति गत्यर्थो धातुः । बल इत्यश्वगतिवाचको धातुः स्यात्
 अतः 'बलते' इति भाष्यकारैः लिखितं स्यादिति मंसमुल्लरमहोदयैः स्वकीयटिप्पण्यां लिखितम् ॥
 ९. 'महो' इति संहिता । 'महे' इति भाष्यकाराः ॥ ५५१. २८. [७] हव्या न—त३.७-
 भ२.४.६.८ । हव्या न्-ग४-त१.२; ह न-भ१ । हव्या मं-मु ॥

[१०. ७७] ५५२. १८. [१] शोभनानां—ग-त-भ२.६.८-मु । शोभमानां-भ१.
 ४; शोभमाना-भ७ । शोभमानानां-मं ॥ १९. स्तुतवानस्मि—*मं-मु । स्तुतोस्मि-ग-त-भ ॥ ५५३.
 ६. [३] रिरिञ्जे रिरिचिरे—ग४-त२.३.७-मु । रिरिचिरे-त१ । रिरिञ्जे-भ-मं ॥ १६. [४]
 परिष्कर्तारः—*मं-मु । परिवेष्टारः-ग; परिष्टारः-त१.२.३.६.७.८-भ; परिष्टा-त४.५ ॥ २४.
 [५] तेजस्वन्तः—त४.५-मु । तेजोवन्तः-त१.२.३.६.७.८-भ-मं । 'तसौ मत्वर्थे' इति सूत्रेण
 भसंज्ञा भवति, न पदसंज्ञा ॥ ५५४. ५. [६] द्वेष्टन् । कीदृशान्—ग-त-भ१.२.४.६.८-मु ।
 द्वेष्टन्-भ७-मं ॥ १२. [७] अध्वर्युभ्य ऋत्विगादिभ्यः । अयुक्तमिदम् । 'ऋत्विग्याऽध्वर्या-
 दिभ्यः' अथवा 'अध्वर्युपमृतिभ्य ऋत्विभ्यः' इति भाष्यम् ॥ २४. [८] यामन् यागगमने—
 ग-त३.६-भ२.६-मं । यामन् यागगमन-त१.२.३.७; यागे यागगमने-त४.५; यामन् यागगमने-
 भ१.४; यामन् यामनि गमने-भ७-मु ॥

[१०. ७८.] ५५५. ६. [१] यजमाना—ग-त१.२.३.७-भ६-मु । ये यजमाना-
 त४.५.६ ८-भ८-मं ॥ ७. व्यापृता इत्यर्थः—ग-त१.२.३.४.५.७-मु । व्यापृता भवति-त६.८-
 भ२.४.६.८-मं ॥ ५५६. १५. [५] ज्येष्ठासः ज्येष्ठाः—त१.२.३.७-मु । ज्येष्ठाः-ग-त६ ८-
 भ-मं ॥ ५५७. ४. [७] दूराध्वनीना—*मं-मु । दूराध्वनिनो-ग-त७-भ१.२.७; दूराध्वानिनो-
 त१.२.३.६.८-भ४.६ ८; अदूराध्वानिनो-त४.५ ॥

[१०. ७९.] ५५८. ३. [२] गुहा गुहायां—ग-त१.२.४.५.७-मु-उद्गीथ ।
 गुहायां-त३.६.८-भ-मं ॥ २६. [४] प्रभवामीत्यर्थः—ग-त१.२.३.७-मं-मु । भवामीत्यर्थः-
 त४.५.६.८-भ ॥ ५५९. १६. [६] चकर्थ—*मं-मु । 'चकर्त' इति संहिता । वि चकर्त
 विकृतवानहं-उद्गीथ ॥

[१०. ८०.] ५६१. ६. [४] विभृतानि संभृतानि—ग-त१.२.४.५.६ ७.८-भ ।
 विभृतानि-त३-मं-मु ॥ १६. [५] गोनां गवां—*मु-उद्गीथ । गोनां-मं ॥

[१०. ८१.] ५६२. ७. ब्रह्मा वै स्वयंभु—श. ब्रा । ब्रह्मा नै स्वयंभूः-त-मं-मु । ब्रह्मा
 वै स्वयंभू-भ१; ब्रह्मा वै स्वयंभू-भ४ ॥ ३०. [१] बहुः—*मं-मु । बहु-* ॥ ५६३. ५.
 [२] अत्र तस्य—त१.२.३.६.७.८-भ२.६ मु । अत्रैतस्य-त४.५; तत्रास्यां-भ१.४.७ । तत्र
 तस्य-मं ॥ ५६४. १७. [५] मध्यमा मध्यमानि—ग४-त१.२.४.५.६.७-भ२.४.६ । मध्यमो
 मध्यमानि-त३ । मध्यमानि-त८-भ८-मं-मु ॥ शरीराणि—त१.२.३.७-भ२.४.६.८ । धामानि

शरीराणि-मै-मु ॥ ५६५. ११. [७] 'गमनं देवं—ग-त१.२.३.४.५.६.७-भ२.६.मु ।
गमनं-त८-भ४.७.८-मै ॥

[१०. ८२.] ५६६. ४. [२] बहुविधप्रकाश°—ग-त भ१.२.४.६.८-मु । बहुविध-
प्रकाश°-भ७-मै ॥ २५. [३] तत्तत्पदेषु—ग१.२-भ२.४.७.८ । तत्पदेषु-ग४-त१.२.३.६.७.
८-भ६.मु । तत्रत्यदेवेषु-त४.५-मै । स्वीकृतपाठो मंसमुल्लरमहोदयैरुपलब्धोऽपि न स्वीकृतः । मै-
पाठादयमेव सार्धयान् । तत्रत्य इति पदं साक्षाद्भ्रमम् ५६७. २६ [६] 'अप एव ससर्जादौ
तासु बीजमवास्तुजत् । तदण्डमभवद्द्वैमं सहस्रांशुसमप्रभम्' इति मनुस्मृतिपाठः । वाजसनेयिसंहिता-
यामपि (१७. ३०) 'तमिद्गर्भम्' इति मन्त्र आगतः । तस्य व्याख्याने 'बीजमवास्तुजत्'
'सूर्यकोटिं' इति स्मृतिपाठः ॥ ५६८. ४ [७] सर्ववेदान्तवेद्यं—१-मै-मु । तै. सं. ४.६.२.२
सायणभाष्येऽप्येवमेव । वा. सं. १७. ३१ महीधरभाष्यं सर्वावदानं वेद्यं इति पाठोऽस्ति सोऽशुद्धः ।
पृष्ठभात्रालेखनरीत्या 'सर्ववे' इति 'सर्वाव' इति लिख्यते ॥ ६. असन्—ग१.२ । असत्-
ग४-त-भ-मै-मु । नीहारशब्दस्य पुंलिङ्गत्वात् स्वीकृतपाठ एव युक्तः । वा. सं. १७. ३१ महीधरभाष्ये
तै. सं. ४.६.२.२ सायणभाष्ये च 'असन्' इत्येव पाठः ॥ नाप्यत्यन्तं सन् काष्ठपाषाणादि-
रूपान्तरेण संबन्धुमयोग्यत्वात् । काष्ठपाषाणादिचांतरेण संबन्धुमयोग्यत्वात्-ग; काष्ठपाषाणादि-
चांतरेण (वंतरेण-त२; व्यंतरेण-भ१.४) संबन्धुमयोग्यत्वात्-त१.२.३.७-भ१.२.४.६.८; काष्ठ-
पाषाणादितरेण संबन्धुमयोग्यत्वात्-त४.५; एतन्नास्ति भ७-उस्तके । नाप्यत्यन्तं सत् काष्ठपाषाणादि-
वसंबन्धुमयोग्यत्वात्—मै-मु । अस्मिन् विषये मंसमुल्लरमहोदयानां टिप्पणी द्रष्टव्या । अयं मन्त्रः
तै. सं. ४.६.२.२; वा. सं. १७. ३१ अत्रागतः भाष्यकारैश्च व्याख्यातः । काठकमैत्रायणीसंहिता-
योरप्ययमागतः । तै. सं. पाठे 'बभूव' इत्यस्य स्थाने 'भवाति' इति वर्तते । तैत्तिरीयसंहितायाः
सायणभाष्यस्य वाजसनेयिसंहिताया महोदयभाष्यस्य च ऋग्वेदसायणभाष्येणातीव साम्यमस्ति । उभय-
भाष्यभागस्तुलनार्थमत्रोद्ध्रियते—

वा. सं. महीधरभाष्यं—नीहारेण प्रावृताः नीहारसदृशेनाज्ञेनावृतत्वात् जानीथ यथा नीहारो
नात्यन्तमसत् दृष्टेरावरकत्वात्, नाप्यत्यन्तं सत् काष्ठाश्मादिवद्रोषयितुमयोग्यत्वात् एवमज्ञानमपि
नात्यन्तमसत् ईश्वरतत्त्वावरकत्वात् नापि सत् बोधमात्रनिवर्त्यत्वात् ईदृशेनानिर्वचनीयेनाज्ञेनेन भवन्तः
सर्वे जीवाः प्रावृताः । न केवलं नीहारेण जल्प्या च प्रावृताः ॥

तै. सं. सायणभाष्यं—नीहारेण प्रावृता भवन्तो नीहारसदृशेनाज्ञेनावृतत्वात् जानन्ति ।
यथा नीहारो नात्यन्तमसत् दृष्टेरावरकत्वात्, नाप्यत्यन्तं सत् काष्ठपाषाणादिरूपान्तरेण संबन्धुमयोग्य-
त्वात्, एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसदीश्वरतत्त्वावरकत्वात्, नापि सद्वाधः (? द्वोष) मात्रनिवर्त्यत्वात् ।
ईदृशेनानिर्वचनीयेनाज्ञेनेन भवन्तः सर्वे जीवाः प्रावृताः । न केवलं तत्त्वं [न जानन्तः] किंतु
जल्प्या च ॥

महीधराचार्याः सायणाचार्येभ्यः पूर्वकालीना इति स्पष्टमेव । सायणाचार्यैश्च पूर्वं यजुर्वेदो
व्याख्यातः अनन्तरमृग्वेदः । 'आध्वर्यवस्य यज्ञेषु प्राधान्याद्व्याकृतः पुरा । यजुर्वेदोऽथ हौत्रार्थमृग्वेदो
व्याकरिष्यते ॥' इति स्वयं तैरेव स्वकीयऋग्वेदभाष्योपोद्घातप्रारम्भे लिखितम् । अत एतन्मन्त्रस्य
महीधरभाष्यं दृष्ट्वा सायणाचार्यैः यजुर्वेद एतन्मन्त्रस्य व्याख्यानमारचितं, यजुर्वेदमन्त्रभाष्यानुसारेण

न ऋग्वेदेऽयं मन्त्रो व्याख्यात इति मन्तुमुचितम् । एतदनुसृत्यैवास्माभिरत्र भाष्यपाठोऽभ्युहितः । नाप्यत्यन्तं सन् इति पाठो लिखितपुस्तकेष्वविद्यमानोऽपि महीधरसायणभाष्ययोर्विद्यमानत्वाद्भ्युहितः । 'नात्यन्तं सत्' इति मॅक्समुल्लरमहोदयानामभ्युहः । तथा च तै. सं. सायणभाष्ये 'काष्ठपाषाणादिरूपान्तरेण' इति पाठोऽस्ति । लिखितपुस्तकेष्वपि तत्सदृश एव पाठ उपलभ्यते । अतः तै. सं. भाष्यपाठ एवास्माभिः स्वीकृतः । मॅ-पुस्तके तु 'काष्ठपाषाणादिवत्' इति पाठः महीधरभाष्यानुसारेणाभ्युहितः । किंतु अंतरेण इति सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु वर्तते इति मॅक्समुल्लरमहोदयैर्निदिष्टमेव । तै. सं. सायणभाष्यपाठः साधीयानित्यपि तैर्लिखितम् । 'संबद्धमयोग्यत्वात्' इति तै. सं. सायणभाष्यपाठः । लिखितपुस्तकेष्वपि तदनुकूला एव पाठाः । संबद्धमयोग्यत्वात् इति व्याकरण-शुद्धः पाठः त.४.५-पुस्तकानुसारेणास्माभिः स्वीकृतः । 'संबोद्धु०' इति मॅ-पाठो लिखितपुस्तकपाठैर्न समन्वैति । 'रोधयितुम्' इति महीधरपाठेन 'संबद्धम्' (अथवा संबद्धु) इति सायणपाठस्य समानार्थकत्वं न 'संबोद्धुं' इति मॅ-पाठस्य ॥ ८. भवन्तः सर्वे जीवाः—१-मु । सर्वे जीवाः—मॅ । वा. सं. महीधरभाष्ये तै. सं. सायणभाष्येऽपि 'भवन्तः सर्वे जीवा' इत्येव पाठः । अतोऽत्रापि तथैव लिखित-मिति व्यक्तम् । मॅक्समुल्लरमहाशयानां लिखितपुस्तकेष्वपि 'भवन्तः' इति पदेन भाग्यमेव । वा. सं. तै. सं. भाष्ययोः शुष्मच्छन्दसमानार्थकभवच्छन्दस्य 'भवन्तः' इति प्रयोगः पूर्वमागतः सन् पुनरुप-युक्तः ऋग्वेदभाष्ये तु 'यूयम्' इति शुष्मच्छन्दप्रयोग एव पूर्वमागतः ॥ न केवलं प्रावृत्तत्वं किंतु जल्प्या च । न केवलं नीहारेणैव प्रावृताः किंतु जल्प्या अपि इति विवक्षा । उपर्युद्धतं महीधरभाष्य-मवलोकनीयम् ॥ ९. उदरभरा । व्याकरणदृष्टः प्रयोगः ॥

[१०. ८३] ५६८. १४. [१] मन्युदेवत्यं—ग-त१.२.३.७-भ२.६ । मन्युदेवतं—त८-भ१.४.७.८ । मन्युदैवत्यं—मु । मन्युदैवतं—मॅ ॥ ५६९. १०. [३] उपक्षपणकारी—ग२-भ१.२.४.७ । उपलक्षणं—ग४-भ३; उपक्षणं—त१.२.३.६.७.८; उपक्षपणं—भ८ । उपक्षयं—त-४.५-मॅ-मु ॥

[१०. ८४] २५. [१] अयं मन्त्रः तै. ब्रा. २.४.१.१० अत्र पाठभेदेनागतः । तत्रस्थं भाष्यं समीचीनतरमिति मॅक्समुल्लरमहाशयानामभिप्रायः ॥ ५७२. २१. [७] हृदयेषु—ग-त१.२.३.६.७.८-भ-मु । हृदये—त४.५-मॅ ॥

[१०. ८५] ५७२. २५ पृच्छमानावित्येका—ग-त-भ२.४.८-मु । ०वित्येषा—भ१.६.७-मॅ ॥ ५७३. १२ [१] यज्ञे—१ । यज्ञेन (?)—मॅ-मु ॥ २० [२] सोमो नक्षत्राणामेषाम् । न क्षं त्रायन्त इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः—त४.५.६-मॅ-मु । सोमो नक्षत्राणामेषां न क्षं त्रायन्त इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः—भ१.२; सोमो नो नक्षत्राणामेषां न क्षं त्रायन्त इति नक्षत्रग्रहचमसादयः—ग४-त१.२.३; सोमो नक्षत्राणामेषां न क्षं त्रायन्त इति नक्षत्रग्रहचमसादयः—त७; सोमो नो नक्षत्राणामेषां न क्षं त्रायांत इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः—भ१.४.८; सोमो नक्षत्राणामेषां न क्षं त्रायन्त इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः—भ२; सोमेन नक्षत्राणामेषां न क्षं त्रायन्त इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः—भ६ । मॅक्समुल्लरटिप्पणीं द्रष्टव्या ॥ २१ प्रसिद्धानां—ग-त-भ२.४.५.६.८-मु । सिद्धानां—भ१.७-मॅ ॥ २४ [२] प्रथमां पिबते..... । कस्याः स्मृतेर्वचनमिदम् ? ॥ ५७४. १ [३] तं सोमं—ग-त-भ१.२.४.५.७.८-मु । सोमं—भ६-मॅ ॥ वर्धनकामार्थं । नवैधनकामार्थं—ग१.

२-भ२; न वैधेनकामार्थ-ग४-त३.६.८; वैधेनुकामार्थ-त१.२.७; नद्योघनकामार्थ-त४.५; नवैधेनकामार्थ-भ१.४.६.८। वैधेनकामार्थ-मु। मैथुनकामार्थ-॥३॥ ३ [३] यद्ब्रह्मशब्दो—१-म-मु। 'यत्' इत्यनावश्यकम् ॥ ११ अपशवो वा—ग। अपशवो वो-त१.२.३.६.७। अपशवो-त४.५.८-भ-म-मु ॥ २१ [४] पौर्णमास्याम्—मु। पौर्णमास्याममावास्यायां-त४; पौर्णमास्यायां-त१.२-भ-म-मु ॥ रूपः सोमोऽत्रत्यैः—मु। रूपः सोमोऽत्रत्यैः-ग१.२; °रूपासोमात्-ग४; °रूपासोमासन्नैः-त१.२.३; °रूपसोमासुन्नैः-त४.५; °रूपासुन्नैः-त६-भ१.४.६.८; °रूपाः सोमा अस्वमैः-त७; °रूपास्वमैः-त८; °रूपासोमासुन्नैः-भ२; °रूपैस्तस्तैः-भ७। °रूपोऽत्रत्यैः-म-मु ॥ ५७५. १ [५] मसी परिमाणे मस्यते परिमीयते। मसी परिमाणे रमस्यते परिमीयते-ग१.२; मास परिमाण मस्यते परिमीयते-ग४; मास परिमाणे मस्यते परिमीयते-त१.२.३; मास परिमाणे मस्यते परिमीयते-त४.५.७-भ२; मासः परिमीयते-त६-भ१.४.६.७.८; मस्यंत परिसाद्यत-त८। मस्यते परिमीयते-मु। परिमीयते-म-मु ॥ ३ [५] 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' 'वायुगोपा वनस्पतयः' इति श्रुतिद्वयस्य मूलं नोपलब्धम् ॥ ८ चासि एकैककलाह्रासवृद्धिभ्यां—ग-त३.४.५-भ२-मु। चास्यै केवलह्रासवृद्धिभ्यां-त१.२.६; चास्यै केवलह्रासवृद्धिभ्यां द्वि-त७; वास्यै कैकला - सवृद्धिभ्यां-भ१.६; त्वास्यै केवलसवृद्धिभ्यां-भ७। चासि एकैककलाक्षयसंवृद्धिभ्यां-म-मु ॥ २६ [७] त्रिककुन्नामपर्वते.....आञ्जते—॥३॥ त्रिककुन्नाम पर्वतः तेन त्रैककुदेनाजनेन (त्रैककुदेवानां जननेन-त६) सजातीयेन चक्षुष्याजते (चक्षुषाजते-ग१.२; चक्षुष्यते-ग४; चक्षुष्याजने-भ१)-ग-त४.५.६.८-भ; त्रिककुन्नाम पर्वतः तेनात्रैककुदेनाजनेन सजातीयेन चक्षुष्याजात-त१.२.३.७। त्रिककुन्नाम पर्वतः तेन त्रैककुदेनाजनेन सजातीयेन चक्षुषी अञ्जते-मु। तै. सं. ६.१.१.५; श. ब्रा. ३.१.३.१२ द्रष्टव्यम् ॥ ५७६. ४. [८] येनोपशेरते—॥३॥ येनोक्तनुभवति-ग१.२; येनोत्तभवति-ग४; येनानोवति-त१.२; येनोवति-त३-भ८; योनेः तुवति-त४.५; येनोक्तभवति-त६; येनावति-त७; येवानोवति-त८; येनोभवति-भ१; येनोभवति-भ२.४; येनो-वति-भ६। ऋ. सं. ६.५३.९; ८.१४.५; ९.७२.१; १.१७३.६ द्रष्टव्यम् ॥ ५७८. १८. [१६] विनिर्दिष्टे—॥३॥ निविष्टे-ग-त६; निविचष्टे-त१.२.३.४.५.७.८-भ१.२.४.६.८; विनिचष्टे-भ७ ॥ ५७९. ४. [१८] भुवना भुवनानि—त१.२.३.७-भ२-मु। भुवनानि-ग-भ१.४.६.७.८-म-मु ॥ ५. यद्यपि-ग-त-भ१.२.४.५.६.७-मु। यद्यपि-भ८। यदि-म-मु ॥ पुनर्जनिरस्ति—१-मु। पुनर्जातिरस्ति-म-मु ॥ ५८०. ३. [२१] यतः एषा—त४। त एषा-ग४। त१.२.३.५.७-भ१.२.६-पुस्तकेषु 'एषा' इत्यस्मात्पूर्वं क्रियाश्चिदवकाशोऽस्ति। एषा-त६.८-भ४.७-म-मु ॥ १४. [२२] लभामि तेन—त-भ१.२.४.६.८-म-मु। लभामि तेन-ग; लभामि ते-भ७। अयं मन्त्रः कत्यः ॥ १५. तादृश देव—त-भ२.६.८-मु। तादृश देवं-ग। स तादृश देव-भ७-म-मु ॥ २७. [२४] अथास्या योक्त्रं विवृतेत्—ग४-भ२-॥३॥ अथास्यो योक्त्रं विवृतेत्-ग१.२; अथास्या योक्त्रं विवृते-त१.२.३.७-भ८; अथ योक्त्रं विवृते-त६; अथास्या योक्त्रं विसृजेत्-त४.५; अथा योक्त्रं विवृते-भ६ ॥ ५८१. ४. येन पाशेन—ग-त१.२.३.४.५.७-भ२-मु। येन-त६.८-भ१.४.६.७.८-म-मु ॥ सुसुखो—ग-त१.३.४.५.६.७-भ। सुखा-त८। सुखो-त२-म-मु ॥ ५. यद्विनिर्दिष्टे—ग-त१.२.३.४.५.६.७-भ१.२.४.६.७.८-म-मु ॥

यज्ञयोगपक्षे—त१.२.३; यज्ञवियोगपक्षे—त४.५-भ२; यज्ञविगपक्षे—त६.८-भ१.४; यज्ञयागपक्षे—त७; यज्ञाविगपक्षे—भ८। यज्ञांगपक्षे—मं-मु ॥ २६. [२७] गृहप्रवेशनी—ग-त१.२.३.७-मु-मं।
 ०प्रवेशनं—त४.५; ०प्रवेशिनी—त६.८-भ ॥ ५८२. १३. [२८] पतिश्च—ग-त४.५.६-भ।
 पतिः—त१.२.३.७.८-मं-मु ॥ ५८३. २. [३०] पापया पापरूपया—ग-त१.२.३.४. ५.७.८-भ६.७-मु। पापया रूपया—त६; पापया—भ४। पापरूपया—मं ॥ २. स्याच्चेदिति—
 मु। चदिति—ग४; स्योच्चेदिति—त१.२-भ२.८; स्याच्चेति—त३; स्यच्चेदिति—त७; कथं स्मच्चे-
 दिति—भ१; कथं स्माच्चेदिति—भ४; कथं स्माद्येदिति—भ६; कस्माच्चेदिति—भ७। स्यादिति—मं ॥
 १२. [३२] जप्या—१-मु। याज्या (१)—मं ॥ ५८४. १४. [३५] अधिविकर्तनं—मं-
 मु। विकर्तनं—१ ॥ यत्त्रिधा वासो त्रिकृन्तन्ति—मं-मु। यन्निधा वासो विकृन्तंति—ग४; यत्त्रिधा-
 न्निधायसो विकृन्तंति—ग१.२; यत्त्रिधा वास्ये विकृन्तंति—त४.६; यत्त्रिधा वास्ये विकृन्तंति—त८;
 यत्त्रिधा वास्ये विकृन्तंति (विकृन्तनि—भ१.२; विकृन्तति—भ८)—त१.२.३.७-भ१.२.४.८; यत्त्रिधा
 वास्ये विकृन्तति—भ६; यत्त्रिधा वसे विकृन्तंति—भ७। एतदुर्वोचमिति मेक्समुल्लरमतम् ॥ ५८५. ५.
 [३७] यस्यामूरौ। एतत्पदद्वयं द्विवारमागतं न सम्यगर्थमावहति। यस्याम् इत्यलम्। मेक्समुल्लर-
 टिप्पणी द्रष्टव्या ॥ ५८६. १०. [४२] पौत्रैः—मं-मु। प्रपौत्रैः—१ ॥

[१०. ८६] ५८८. २५ [१] माधवभट्टास्तु.....। ऋग्वेदव्याख्याकर्ता माधव-
 भट्टो वैकटार्थसुतोऽत्राभिप्रेतः इति तत्पुस्तकसंपादकैः सी. कुञ्जराजा-महोदयैः दर्शितम्। ऋ.
 सं. ९.३५.५ भाष्यं टिप्पणी च द्रष्टव्या ॥ २९. [१] जनपदे—त५.८-भ१.२.४.६.८। जन-
 त१.२.३.६.७; जनपदेषु—ग-त४-मं-५.७। देशे—मं-मु ॥ ५९०. १७ [७] यथैव इति संहिता।
 'यथैव' इति भाष्यकाराः ॥ २८ [८] किं किमर्थं—त१.२.३.६.७-मु। किमर्थं—ग४-त४.५.
 ८-भ-मं ॥ एकः किशब्दः पूरणः—ग१.२। एकः किशब्दः—ग४-त-भ-मं-मु ॥ ५९१. १४
 [१०] संग्रामं वा। समितिः समनमिति संग्रामनामसु। संग्रामं वा समिति समनमिति
 संग्रामनामसु—ग४-त७-मु; संग्रामं वा समिति संग्रामसु—त१; संग्रामं वा समिति समनमिति संग्रामसु—
 त२.३; संग्रामं वा समितिः संग्रामसु—भ१.२.४.६.८; संग्रामं समितिः संग्रामनामसु—भ७। संग्रामं
 समनमिति संग्रामनामसु—मं ॥ ५९२ [१२] संस्कृतं—ग१.२-त-भ-मु। संसृतं—त४। सुसंस्कृतं-
 मं ॥ ५९३. १८ [१७] ईशे ईष्टे—त-भ-मु। ईशे—ग४-मं ॥ २७ [१८] सूनामुद्धनं—
 मं-मु। सूनामुद्धनं—ग१.२-त८; सूनामुद्धनं—ग४; सूनामुद्धनं—त१.२.३.४.५.६.७; सूनामुद्धनं-
 भ ॥ ५९४. १५ [२०] मृगोवासं—मं-मु। मृगोवासं—ग१; मृगोवासं—ग४-त१.२.३.४.
 ५.६.७-भ१.२.४.६.८; मृगोवाः स—त८; मृगोवाभरणं—भ७ ॥ ५९५. १५ [२३] इन्द्र-
 विसृज्यमानमनेन मन्त्रेण—मं-मु। इन्द्रेण विसृज्यमानं शस्त्रमुद्धियानेन मन्त्रेण इत्यपेक्षितम् ॥

[१०. ८७] २२ अङ्गाराभिहारेण—मं-मु। अङ्गाराभिहारेण—ग; आहाराभिहारेण-
 त१.६; आहाराभिहारेण—त२.७; आहाराभिहारेण—त३; अहाराभिहारेण—त४.५; संहाराभिहारेण-
 त८-भ ॥ ५९६. १० [२] मारकव्यवहारान्—मं-मु। मारकव्यवहारान्—ग-त४; मारकाद्या-
 वाहनं—त१.२.७; मारकावाहनं—त३; मारकव्यवाहनं—त८-भ६; मारकाद्यावाहनं—भ२.८। 'मार-
 व्यवहारान्' इति स्यादिति मेक्समुल्लरमहाशयः। १४, १९ मन्त्रौ द्रष्टव्यौ ॥ ५९७. ५ [५]

शरीरसंधिषु—ग-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.५.६.८-मु । शरीरसंधिषु—त४.५-भ७-मै ॥ ५९८
२७ [११] यो यातुधानः—*मै । यं यातु°-ग; यातु°-त१.२.३.६.७.८-भ-मु; त्वं यो यातु°
-त४; त्वं यातु°-त५ ॥ ५९९. २३ [१४] मारकव्यापारान्—ग२ । मारयितव्यान्-त-मु ।
मारकव्यापारान्-भ-मै ॥ २, १९ मन्त्रौ द्रष्टव्यौ ॥ ६००. २० [१७] अस्मदीयाद्या गोः—ग-त१.
२.३.४.५.७-मु । गोः-त६.८-भ-मै ॥ २९ [१८] हिंसेभ्यः—ग-त१.२.३.६.७-मु । किंभ्यः
-त४; हिंसेभ्यः-त५.८-भ२.४.६; हिंसेभ्यः-भ८ । सिंहेभ्यः-भ१.७-मै ॥ ६०२. २५. [२५]
त्वं हरसा—ग त१.२.३.४.५.६.८-भ-मु । हरसा-त७-मै ॥

[१०. ८८.] ६०३. २२. [२] चौषधीः—ग१.२; ओषधीः-ग४; चोषधीः-त१.
२.३.६.७-मु; वोषधीः-भ । बौषधीः-त४.५.८-मै ॥ ६०४. ६. [४] समञ्जन्ति—ग-त-भ१.
२.६.७-मु । समञ्जति-भ४-मै ॥ ७. [४] स वैश्वानरोऽग्निः—ग-त-भ१.२.४.५.६.८-मु ।
वैश्वानरोऽग्निः-भ७-मै ॥ ८ जगदित्यर्थः—१-मु । यज्जगदित्यर्थः-मै ॥ ६०५. ६ [७] आभि-
मुख्येन जुहुवुः—त७-मै । आभिमुख्येन आ जुहुवुः-ग१.२-त१.२.३.४.५.६.८-भ; आभि-
मुख्येनाभिजुहुवुः-ग४ । आभिमुख्येन जुहुवुः-मु ॥ १२ [८] अजनयन्त जनयन्ति—ग-त१.
२.३.६.७-मु । अजनयंत-त४.५.८-भ-मै ॥ ६०७. ३ [१३] प्रयक्षम् इत्यादौ—*मै-मु ।
प्रयक्षतममित्यादौ-ग१.२; तदु प्रयक्षतमित्यादौ-ग४; प्रयतमिहादौ-त१.२.३.४.५.७; प्रयंतमि-
हादौ-त६; प्रयतमित्यादौ-त८-भ४.६; प्रयतत्यादौ-भ१; प्रत्यमित्यादौ-भ२.८; प्रत्यक्षत्यादौ-
भ७ । ऋ. सं. २.५.१ अत्र 'प्रयक्षन्' इत्यस्य स्थाने 'प्रयक्षम्' इति भाष्यकारैः पठितं तद्व-
दत्रापि ॥ २० [१५] द्यावापृथिव्योर्मध्ये—ग-त-मु । द्यावापृथिवीमध्ये-भ-मै ॥ ६०८. २
[१६] उत मन्येऽहमेनमनयोर्हि—ग४-त४.५.६-भ६-मै-मु । उत मन्येहमेनयोर्हि-ग२; उत
मन्येदेमेनमनयोर्हि-त१.२; उत मन्येहमेनसमयोर्गि-भ१; उत मन्येहमेनसमयोर्गि-भ४; उत मे
हन्यमेनसमायोगे-भ७ । अस्याः श्रुतेर्मूलं नोपलभ्यते ॥ ५ विश्वा विश्वानि—ग-त-मु । विश्वानि-
भ-मै ॥ ६ मन्यन्ते—१-मै-मु । मन्यते-तै. सं. ॥ [१७] वेत्ति । अस्यानन्तरं 'इति' आव-
श्यकमिति मैक्समुल्लरमहाशयाः ॥

[१०. ८९] ६०९. १९ [१] वारकैः—ग-त-मु । वरेकैः (= वारकैः)-भ । वरकैः-
मै ॥ २८ [२] सर्गोऽश्वः । तम् । कृष्णा कृष्णानि—ग-त-मु । सर्गोऽश्वः तं कृष्णानि-भ ।
सर्गोऽश्वः । कृष्णानि-मै ॥ ६१०. ७ [३] य इन्द्रः—*मै । इन्द्रो-१-मु ॥ यज्ञेषु—ग-भ२ ।
यज्ञ यज्ञेषु-त१.२.३.७; यज्ञे यज्ञेषु-भ१.४.६.८-मु । यज्ञे यज्ञे-भ७-मै ॥ १५ [४] य
इन्द्रः—ग४-मै ॥ ६१०. २१ [५] ग्रावभिः—ग-भ । ग्रावादिभिः-त-मै-मु ॥ २५ गुरूणि
—१-मु । गुरूणि-मै (सुद्रणदोषः ?) ॥ ६११. २५ [८] उपद्रवाणि—१-मै-मु । नपुंसक-
लिङ्गप्रयोगश्चिन्त्यः ॥ ६१२. १३ [१०] प्राज्ञानां—*मै । प्रज्ञानां-ग४-त१.६-भ२.८-मु;
प्रज्ञानानां-त२.३.४.५.७; प्रज्ञानां-भ१.७ ॥ २९ [१२] पताकास्थानीयो—ग१ । पातका-
स्थानीयो-ग२-त४.५ । पताकास्थानीयो-भ७ । पताकस्थानीयो-ग४-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.
४.८-मै । ऋ. सं. १०.१.५ द्रष्टव्यम् ॥ ६१३. १८-१९ [१४] यत् यया हेत्या.....यत्
यया च शक्त्या । यद्यया हेत्या त्वमघस्य द्वितीयार्थे आहननमूतमेषद्युद्धार्थमागच्छद्रक्षो भिनदो-

भिनः यद्यदा ल शक्त्या-ग१.२; यद्यदा हेत्या त्वमवस्य द्वितीयार्थे षष्ठी अभूतमेवद्युधार्थमागच्छ-
द्रक्षो भिनदोभिनः यद्यदा ल शक्त्या-ग४; यद्यदा च शक्त्या-त१.२.३.६.७.८-भ२.५.८ । भ-
१.४.६.७-पुस्तकेषु भाष्यांशो लुप्तः । यद्यया हेत्या त्वमवस्य द्वितीयार्थे षष्ठी अभूतमेवद्युधार्थ-
मागच्छद्रक्षोभिनदो भिनदः यद्यदा च शक्त्या-त४.५ । त४-पुस्तके 'यद्यदा च शक्त्या' इति
पदसमूहे 'यद्यया' इति पूर्वं लिखित्वा अनन्तरं 'या' इत्यक्षरं हरितालेन विलिप्य 'दा' इति
लिखितम् । यद्यदा हेत्या त्वमवस्य द्वितीयार्थे षष्ठी अहतमेवद्युधार्थमागच्छद्रक्षो भिनदः अभि-
नत् यद्यदा च शक्त्या-म-मु । ग-त४.५-वर्जयित्वा सर्वेषु लिखितपुस्तकेष्वयं भाष्यांशो नोपल-
भ्यते । अतः केवलं ग-त४.५-पुस्तकपाठानुसारेणात्र पाठोऽभ्युद्दिष्टः । 'यद्यया हेत्या' इति
पाठः ग-त४.५-पुस्तकेषूपलभ्यमानत्वात् समीचीनत्वाच्च स्वीकृतः । 'यद्यदा च शक्त्या' इति पाठे
ग-त४.५-पुस्तकेषूपलब्धेऽपि 'यद्यया हेत्या' इति पाठानुसारेण 'यद्यया च शक्त्या' इति पाठः
स्वीकृतः । त४-पुस्तके पूर्वं 'यद्यया' इति पाठ आसीदिति लिखितचरमेव । यया हेत्या त्वं शन्नू
हतवानसि यया च हिंसिताः शत्रवः भूमौ शेरते सा तव हेतिः कदा भविष्यतीति तात्पर्यम् ।
'यद्यदा' इति पाठः उभयत्र सर्वथाबद्धः । 'अभिनः' इति पाठः 'भिनदः' इत्यस्य व्याख्यान-
त्वेनास्माभिः स्वीकृतः । ग१.२-पुस्तकयोस्तादृशः पाठ उपलब्ध एव । 'अभिनत्' इति मॅक्समुल्लर-
पाठः अभ्युद्दिष्टोऽपि पुरुषव्यत्येनाबद्धः । 'अभूतमेवत्' अस्य स्थाने 'अहतमेवत्' इति पाठो
मॅक्समुल्लरमहाशयैरभ्युद्दिष्टः । यद्यपि स न समीचीनस्तथाप्यनन्यगतिक्त्वात् स एव स्वीकृतः ।
'अघ' इत्यस्य 'आहन्तु' इति व्याख्यानं प्रायः सायणभाष्ये आगच्छति । तदेवात्रापि युक्तं
स्यादिति प्रतिभाति ॥ ६१४. ७. [१६] शोभना । शोभिता-ग१.२; शोचना-ग४-त-भ२.
४.८ । शब्दवती-भ७-म-मु ॥ १४. [१७] सुमतीनां सुमतीः-ग-त४.५ । सुमतीः-त१.
२.३.६.७.८-भ । सुमतीनां-म-मु ॥ १६. लभेमहि-ग४-त४.५ । लभेम-त१.२.३.६.७.८-
भ२.४.८-म-मु । लभंत-भ७ ॥

[१०. ९०.] ६१६. २२. [५] माययैव इति-म-मु । ययेवेति-त; ययेति-भ । माय-
येति-मु ॥ ६१८. १. [९] सामानि च-त-मु । सामानि-भ-म-मु ॥ २५. [१२] यत् यावूरू
तद्रूपो-मु । यद्यावूरू तद्रूपो-भ२.८; यद्यदोरू तद्रूपो-त२.४; यद्यदास्तद्रूपो-त१.६.७;
यद्यदोस्तद्रूपो-त३; यद्यारू तद्रूपो-भ४; यातद्रूपो-भ७ । यदूरू तद्रूपो-म-मु ॥ २६ [१२] ऊरूभ्यां-
ग१.२-मु । ऊरूभ्यां-त१.२-भ७ । ऊरूभ्यां-म-मु ॥ ६१८. २७ ब्राह्मणादीनां-९-मु । ब्राह्मणानां-
म-मु ॥ ६१९. २३ [१५] दध्यात्यादित्यो-त४ । दध्यात्यादित्यो-त२ । दध्यादित्यादित्यो-
भ-म-मु ॥ ६१९. २६ 'युक्तेध्मत्वेन-ग-त४.५-मु । 'युक्तेनधात्वेन-त१.२.३.६; 'युक्तेनध्मत्वेन-
त७; 'युक्तेधात्वेन-त८-भ२.४.८; 'युक्तः धात्वेन-भ७ । 'युक्तेधनत्वेन-म-मु ॥

[१०. ९१] ६२०. १३ अग्निदेवत्यम्-ग-त८-भ४ । अग्निदेवत्यं-त१.२.३.४.५.
६.७-भ२.७.८-म-मु ॥ ६२१. २ [२] आ क्षेतिः अभिगच्छति-ग-त-मु । आ क्षेति-भ-म-मु ॥
२०-२१ [४] सूर्यस्येव यथा सूर्यस्य अरेपसः पापरहिता निर्गता रश्मयः दृश्यन्ते तद्वत्
आ चिकित्ते प्रज्ञायन्ते । सूर्यस्येव यथा सूर्यस्थारेपसः पापरहिता निर्गता (निर्गत्वा-त१.२.६)
रश्मयो (रामयो-त१.२.६.७) दृश्यन्ते तद्वदाचिकित्ते (तद्वदारिकित्ते-त१.६) प्रज्ञायन्ते (आज्ञा-

यंते-त१.६; आज्ञायंते-मु)-त१.२.६.७-मु। सूर्यस्य वारेपसः पापरहिता निमन्वा रश्मयो दृश्यंते तद्वाददिचिकित्र - - - ज्ञायते-ग४; सूर्यरश्मयः अरेपसः अपापाः आचिकित्रे आसमंतात् प्रज्ञायंते-ग१.२। सूर्यस्येव - - - में इतरपुस्तकेषु च ॥ २६-२७ [५] हे अग्ने तव श्रियः रश्मिलक्षणा विभूतयः चित्राः विचित्राः चिकित्रे प्रज्ञायन्ते। तत्र दृष्टान्तः। वर्ण्यस्येव यथा वर्णितु-र्मेषस्य। हे अग्ने तव श्रियो रश्मिलक्षणा विभूतयश्चित्रा (विभूतयाश्चित्र-त६) विचित्रा (चिरित्रा त६; चिरिश्-त१; चिकित्रा-त२; 'विचित्रा' नास्ति-मु) चिकित्रे प्रज्ञायंते। तत्र दृष्टांतः स्तोत्र-पर्यायवर्णितुर्मेषस्य ('तत्र दृष्टांतः स्तोत्रपर्याय' नास्ति-त६)-त१.२.६.७-मु। तव विभूतयः चित्राः चिकित्रे ज्ञायंते वि वर्ण्यस्येव यथा वर्णितुर्मेषस्य-ग१.२। - - - यथा वर्णितुर्मेषस्य-में इतर-पुस्तकेषु च। साम.२.३.२.७.१ भाष्यं द्रष्टव्यम्। यद्यप्यस्माभिः स्वीकृतश्चतुर्थपञ्चममन्त्रभाष्यभागो बहुषु लिखितपुस्तकेषु नोपलभ्यते तथापि तस्य मूलपाठत्वं संभवति। 'यथा' इति पदस्य 'चिकित्रे प्रज्ञायन्ते' इति पदद्वयस्य च सामान्येन भाष्यलोपः संज्ञातो दृश्यते। दाक्षिणात्यलिपिलिखितपुस्तके-ऽपि स्वीकृतपाठसदृशः पाठ उपलभ्यत इति विशेषः। 'चिकित्रे' इति पदस्य पुनरुक्तं समानं व्याख्यानं स्वीकृतपाठं द्रष्टव्यम्। अरेपसः, चित्राः इत्येतयोः स्वीकृतपाठसदृशं व्याख्यानं ऋ. सं. ६. १७.२; २६.५; ९.६१.१६; १०.७८.१ अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ६२२. १६ [७] अन्ना-त-मु। अन्नानि-भ-में ॥ १७ काष्ठानि-ग-त-मु। काव्यानि-भ२.४.८। काननानि-भ७-में ॥ २५ [८] चरुपुरोडाशादिके-ग२-त७-मु। पशुपुरोडाशादिके-ग४। च पुरोडाशादिके-त१.२.३.४.५. ६.८-भ में ॥ ६२३. १५ [१०] अग्निन् नान्यः-ग२-में। अग्निः नान्यः-ग१-त१.२.३. ४.६.७-भ१.६-मु; अग्निः नन्यः-त८-भ४.८; अग्निः नन्मिः-त५; अग्नि नान्यः-भ२; अग्निन् वान्यः-भ७ ॥ ६२४. २६ [१४] कीलालपाशब्दस्योभयथा व्याख्यातत्वात् 'सुरां पिबते' इत्य-स्थानन्तरं 'यद्वा' इत्येतादृशं पदमावश्यकम् ॥

[१०. ९२] ६२५. १३ चातुर्विंशिकेन-ग४-में-मु। चातुर्विंशिकेन-ग१.२-त-भ १.२.४.७.८; चातुर्विंशिकेहनि-भ६। ऋ. सं. १. १६० सूक्तप्रस्तावना द्रष्टव्या ॥ ६२६. ५ [३] विपणेः। 'वि पणेः' इति भिन्नः पदपाठः ॥ ६२६. १५ [४] संबन्धिनमेनमग्निं-ग-त-मु। संबन्धिनमग्निं-भ-में ॥ ६२७. ३ [६] अन्तरिक्षस्य-ग-त-मु। अंतरिक्ष-भ-में ॥ १३ [७] पौंस्यं। 'पौंस्ये' इति पदम् ॥ ६२८. १५ [१०] कर्ममार्गान् वा-ग२। काममार्गान् वा-ग४; कर्ममार्गान्वा-त१.२.८; कर्ममार्गानर्षान-त६; कर्मयागानर्वा-त७; कर्मयागान् वा-भ १.२.४.६.८; कर्मयोग्यान् वा-भ७। कर्मयोग्यान्-में-मु ॥ २३ [११] पत्नी-में। पत्नी पत्न्यौ-१। पत्न्यौ-मु ॥ ६२९. ६ [१२] धिया बुद्ध्या अस्य-में। बुद्ध्या-ग-त१.७; बुद्ध्या-त२.३.४.५. ६.७.८-भ२.४.६.८। धिया बुद्ध्या-मु ॥ ६२९. ७ द्यौर्नहुषीयं...एष गर्भः इति वाजसनेयकचनमन्त्रेषणीयम् ॥ १६ [१३] यागगमने-ग१.२-त१.२.३.५.७.८-मु। यागगमने-ग४-भ; गमने-त४; यागगमने-त६.८। गमने-भ७-में ॥ 'अभि अर्चत' इति पदद्वयं न व्याख्यातम् ॥ २२ [१४] स्वयं समुपार्जितकीर्ति-ग१.२-भ२.७। सं स्वशस्यमुपा-ग४; स्वशस्यमुपा-त-भ१.४.६; स्वशस्यमुपा-भ८। उपार्जितकीर्ति-में-मु ॥ २३ पत्युरपत्यान्तत्वेन-में। पत्युरपत्यान्तत्वेन-ग१.२; पत्युरतत्प्रत्यन-ग४; पत्युरपत्यन्तत्वेन-त१.२.३.४.५.६; पत्युर-

पत्यंततन्वेन—त७; पत्युरपतंतन्वेन—त८-भ६; पत्युरयतंतन्वेन—भ१.२.४.८; यत्युरयतंतन्वेन—भ७ ।
पत्युरपत्यृतन्वेन—मु ॥ २४ सहितां स्तुमः—भ७-मु । सह संस्तुमः—ग४-त४.५-भ६.८; सहसंस्तुमः—
त१.२.३.६.७-भ१.२.४; सहसस्तुमः—त८ । सह स्तुमः—मं ॥ ६३०. १ [१५] सन्—
त-भ-मु । सन् अनेन—ग । स-मं ॥

[१०. ९३] ६३०. ६. सायणमते तान्वः पार्थः अस्य सूक्तस्यर्षिः । तथैवानुक्रमण्या-
मनुक्रमणीभाष्ये च । पञ्चदशमन्त्रे पार्थ्यशब्द आगतः । तत्रापि पार्थ इत्येव भाष्यकारैः पठितम् ।
अनुक्रमण्याः केषुचिल्लिखितपुस्तकेषु पार्थ्य इति पाठः । मु-पुस्तकेऽप्यनुक्रमणीपाठः पार्थ्य इत्येवोद्धृतः ।
तथा च मु-पुस्तके पञ्चदशमन्त्रभाष्ये पार्थ्य इति संहितावत् पठित्वा पृथेः पुत्रः इत्युक्तम् । सूक्तप्रस्ता-
वनायां तु पृथोः पुत्रः इत्येव ॥ ६३१. १. [३] द्योतनादि°—ग-भ७-मु । द्योतमानां द्योतमा-
नादि°—त१.२.३.६; द्योतमानानां द्योतमानादि°—त७ । द्योतमानादि°—त४.५.८-भ१.२.४.
६.८-मं ॥ ६३१. ८. [४] अन्यो देवजनश्च—५-मं । देवश्च-मु ॥ २५. [६] उरुध्यतां
रक्षताम्—त१.८-भ । रक्षतां—ग४-त२.३.४.५.६.७-मु । उरुध्यतां रक्षेतां—मं ॥ २७. गच्छति
प्राप्नोति—ग-त-मु । प्राप्नोति गच्छति—भ-मं ॥ ६३२. १४. [८] यागं प्रति शीघ्र°—ग१.२ ।
प्रतिशीघ्र°—ग४-त-भ१.२.४.६.८-मु । अतिशीघ्र°—भ७-मं । मंसमुल्लरटिप्पणी द्रष्टव्या । ‘यज्ञं
प्रति शीघ्र°’ इति स्यादिति स्वयं तैरेवोक्तम् ॥ २६. [९] रश्मि न यथा रश्मि चक्रादिकं—
ग१ । रश्मि न यथा रश्मिः चक्रादिकं—ग२.४-त; रश्मि चक्रादिकं—भ१.४.६; रश्मि न रश्मिन्निव
चक्रादिकं—भ७ । रश्मि न यथा रश्मिचक्रादिकं—मु । रश्मि न यथा चक्रादिकं—मं ॥ ६३३. २१.
[१२] विस्तृतान् रश्मीन् वर्धयन्ति—*मं--मु । विस्तृतान् रश्मीन् सुर्वइव—ग१.२; विस्तृतान्
रश्मीन् (विस्तृताद्रश्मीन्—त१; विस्तृताद्रश्मीन्—त२.३.७; विस्तृतान् रश्मीन्—भ१.२.४) वर्धयन्त-
त-भ ॥ २७. [१३] स्तुतिराववर्त—*मं । स्तुतिस्थाराववर्त वर्तते—ग१.२; स्तुतिः साराया
ववर्तते—ग४; स्तुतिः सा ववर्त वर्तते—त१.२.३.६.७; स्तुतिः सा ववर्त ते—त४.५; स्तुतिः साराववर्त
--त८-भ४.८; स्तुतिः सा राववर्त वर्तते—भ१.६; स्तुतिः सा राया ववर्त—भ२; स्तुतिराववर्तते—भ७ ।
स्तुतिराववर्त वर्तते—मु ॥ ६३४. ८. [१४] वा विशेषेण—ग१.२-त-भ४.६.८-मु । ना
विशेषेण—भ१.२ । नानाविशेषेण—भ७-मं ॥

[१०. ९४] ६३५. २८ [४] शब्दायन्ते—ग-भ४.५.६.८ । शब्दायति—त; शब्दयन्ते
—भ१.२; शब्दयति—भ७-मु । शब्दं कुर्वति—मं ॥ ६३६. २६ [७] बन्धनसाधनभूता—त-भ
२-७ । बंधकसाधनभूता—ग४; बंधसाधनभूता—ग१.२-भ६.८; बंधसाधनसाधनभूता—भ१.४ ।
बंधने साधनभूता—मं-मु ॥ ६३७. १६ [९] सोमादः—ग१.२-त३.४.५ । ते सोमादः—ग४-
त१.२.६.७.८-भ-मं-मु । ‘ते’ इति प्रतीकमग्र आगतमेव ॥ १७ ‘गवि अग्नि अधिषवण°’ इति
साधु इति मंसमुल्लरमहाशयाः । गवि गव्ये अधिषवण°-मु ॥ ६३८. १४ [१२] सदांस्यात्मना
न युञ्जते—ग१.२-त३.४.५.७-मु । न युञ्जते सदांस्यात्मना—मं ॥

[१०. ९५] ६३९. २६ शतवन्तौ मनुजभोग्या—ग-भ६-मं-मु । शतवन्तौ मनुजो-
भोग्या—त१; शतवन्तौ मनुजौभोग्या—त७; शतवन्तौ मनुजभोग्या—त२.३.६-भ१.२.८; सपूर्वतौ
मनुजभोग्या—त४.५; शतवन्तौ मनुजभोग्या—भ४; शतवन्तौ मनुजौभोग्या—भ७ ॥ ६४०. १ सोमपुत्रा-

जातो—१-मु। सोममुताज्जातो—मै॥ तमुर्वशी तु—ग-भ४-॥मै-मु। तमुर्वशीति—त१.२.३.६. ७.८-भ१.२.६.७.८; तमुर्वशी क-त४.५ ॥ २ तल्पादन्यत्र—त२.३.६.८-॥मै-मु। तदान्यत्र- ग-त४.५-भ१.२.७.८; तल्पादन्यत्र—त१; रतादन्यत्र—भ४; यदान्यत्र च—भ६ ॥ ३ ऋणकद्वयं —भ२-॥मै-मु। ऋणकद्वयं—ग१.२; ऋणकद्वयं—ग४-त२.३.६.७.८-भ१.६.७.८; ऋणक- द्वहतं—त४.५; ऋणकद्वयं—त१-भ४ ॥ ८ साश्रं सापश्यदुक्ता—॥मै॥ साश्रं सापश्यदुक्ता—त१. २.३-भ२; ससापश्य उक्ता—त४.५; साश्रं सापश्यदुक्त्वा—त६.७; साश्रं सापश्यदुक्ता—त८; साश्रः सापश्यदुक्ता—भ१.४.६.७.८ ॥ साश्रं सापश्यदुक्त्वा—मु ॥ ६४१. ७ [२] तथाहमपीति—ग१. २-त४.५-भ२ । अहमपीति—ग४-त१.२.३.६.७.८-भ८-मै-मु ॥ ८ माता मय्यभिलाषं—ग४- भ१.२.६.८ । मय्यभि०—त१.२.६; मय्यभिलाषं मा—त३.७-मु; मामप्यभि०—त४.५; मा माभि०— त८ । मा ममाभि०—मै ॥ ९ स्वस्या—ग-त१.२.४.५.६-भ४-मु । तस्या—त८-भ१.६-मै ॥ १९ [३] मत्सामर्थ्यं—ग१.२-त३.४.५-भ१.२.४.६.८-मु । नत्सामर्थ्यं—ग४; न तत्सामर्थ्यं—त७; तत्सामर्थ्यं—भ७ । न मत्सामर्थ्यं—त१.२.६.८-मै ॥ २० भटा—ग-त५.७.८-भ२.४.५.८ । भवन —त१.२.३.६; भ-त४ । नरा—भ१.७-मै-मु ॥ ६४२. १ [४] यच्छ्वशुरस्य—॥मै-मु । यस्य श्वशुरस्य—ग-त-भ२; यस्य श्वरस्य—भ१.६; यश्वसुरस्य—भ४; यस्येश्वरस्य—भ७ ॥ ६४४. ४ [१०] कर्मसु कर्मवान् वा । कर्मसु—मै-मु । ऋ. सं. ३.६०.३; ५.४२.१२; ९.७२.६ इ. द्रष्टव्यम् ॥ १२. [११] भूमे रक्षणाय—ग-त-मु । सुरेक्षणाय—भ१; सुरे रक्षणाय—भ२.४; मे क्षणाय—भ६; सुरेक्षणाय—भ७; भूरे रक्षणाय—भ८ । भूरक्षणाय—मै ॥ १३ पुनस्तदेवाह—ग१.२-भ५.६ । पुत्र- देवाह—ग४-भ७; पुत्र एवाह—त; पुत्रदेवाह—भ१.२.४.८ । पुनर्देवाह—मै-मु ॥ १६ शिक्षित- वत्यस्मि—॥मै-मु । शिक्षितवानस्मि—१ ॥ १८ वदेर्लेट्याडागमः—ग१.२ । वदेतेद्यागमः—ग४; ळेट्या०—त३.७; ळेट्या०—भ८; ळेट्या०—त१.२.४.५.६.८-भ१.२.४.६.७-मै-मु ॥ [११] एडकद्वय०—ग-त८-भ२.५.८-मु । एकद्वय०—त१.२.३.४.५.६.७; एडकवालकद्वय०—भ१; एकलक- द्वय०—भ४; पलकद्वय०—भ६ । एडकवालक०—मै ॥ ६४५.१८ [१३] अमादेशः—ग२ । अणादेशः— ग४ । आमादेशः—त-भ-मै-मु ॥ २६ [१४] असमर्थः—ग-भ । समर्थः सन्—त-मु । समर्थः—मै ॥ ६४६. १२ [१५] एता एतानि—ग२-त । एतानि—ग४-भ-मै-मु ॥ १३ तेषां हृदयानि यथा— ग-त१.२.३.६.७-मु । तेषां यथा—त४.५ । यथा—त८-भ-मै ॥ २१ [१६] प्ररमयित्रीः—ग-त-भ १.२.४.६.८ । परमयित्री--भ७ । पूरयित्रीः (?)—मै-मु ॥ ६४७. ७ [१८] यजासि । 'यजाति' इति संहिता ॥

[१०. ९६.] ६४८. ५. [२] नवप्रसूता—त८-भ-मु । प्रसूता—त१.२.३.६.७ । नवप्रसूतिका—ग-त४.५-मै ॥ पुरस्तादुपाचारो—ग-त-भ८ । ण्डुपचारो—भ१.२.६.७-मै-मु ॥ १६. [३] रूपाणि सर्वाणि—१-मु । रूपाणि—मै ॥ ६५०. २७. [१०] हे इन्द्र हर्षतः—ग-त१.२. ३.६.७.८-भ-मु । हर्षतः—त४.५-मै ॥ ६५१. १५. [१२] प्रापयन्तु—१-मु । प्रापयंतु प्रवर्हति—मै ॥ [१०. ९७] ६५२. १२. [१] ओषधीः ओषधयः—ग-त-मु । ओषधयः भ-मै ॥ १८. सोम्या ओषधयः औषधः पुरुषः—ग१-त३-॥मै-मु । इतरपुस्तकेष्वबद्धाः पाठाः ॥ ६५३. २६. [५] शप्चेति द्विविकरणता—॥मै॥ शप्चेति विकरणता—मु । लिखितपुस्तकेष्वबद्धाः पाठाः ॥

६५४. ३. [६] ब्राह्मणः सः—ग४-त१.२.३.६.७.८-भ-मु । ब्राह्मणः अ-त४.५ । ब्राह्मणः—
 मं ॥ ६५५. १२. [११] शकुन्यादीनां—ग१.२-त३.७.८-भ५-मु । कुशल्यादीनां—भ१.२.
 ४.८; कुशलादीनां—भ६; शकुन्यानां—भ७ । शकुनादीनां—ग४-त४.५-#मं ॥ ग्राहकाद्व्या-
 धात्—ग-#मं-मु । ग्राहकाव्याधात्—त१.२.३.७.८; ग्राहकात् व्याधात्—भ६; ग्राहकाव्योधात्—भ१;
 ग्राहकाव्यात्—भ४; ग्रहकोवाधात्—भ७ ॥ १९. [१२] समनन्तरशत्रून्—ग४-त-भ१.४.७.
 ८; सामन्तं—ग२ । समनन्तरं—भ२.६-मं-मु ॥ २६. [१३] गत्या वेगेन—ग१.२-त१.२.३.६.
 ७.८-भ१.२.७.८-मु । गत्यनेन—ग४; गत्वा वेगेन—भ६ । गतिवेगेन—त४.५-मं ॥ ६५६. १३
 [१५] भ६-ल्लितपुस्तकं पञ्चदशमन्वभाष्यान्ते समाप्तम् ॥ ६५८. १४. [२३] अभिहि-
 नस्ति—ग-त-मु । मिहिनस्ति—भ१.४.७.८ । हिनस्ति—भ२-मं ॥

[१०. ९८] ६५९. १७ [३] तां वाचमिति—ग-त१.२.३.६.७.८-भ-मु । वाच-
 मिति—त४.५-मं ॥ ६६१. १२ [१०] सति आहूतानि—मं-मु । सति आहूतानि ? ॥ २१
 [११] कुरुकुलजातमपि—#मं-मु । एतत्कुलजातमपि शतनुमपि भूताकुलं वाजमपि—ग१.२;
 भूतकुलजालमपि—ग४; भूताकुलजालमपि—त१.६.७.८; भूताकुलजालमपि—त२.३-भ; भूताकुल-
 जातमपि—त४.५ । ' उलकुलजातमपि ' इति मंसमुल्लरमहाशयैः संभावितम् ॥ २६ [१२] ' मृधः '
 इति पदं भाष्यकारैः न व्याख्यातम् ॥

[१०. ९९] ६६२. २३ [२] युक्तः सन्—ग-त-मु । युक्तः—भ-मं ॥ २४ माया
 आसुरी ऋते—#मं । माया आसुरीः ऋते—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ-मु; मांदा आसुर्यः ऋते—
 ग४; माया आसुर ऋतेन—त४.५ । भाष्यकारैः ' मायाः ' इत्यस्य स्थाने ' माया ' इत्येकवचनान्तं
 पठितम् ॥ ६६३. ३ [३] संप्राप्ते—ग४-#मं-मु ॥ ४ शतदुरस्य शतद्वारस्य—ग-त१.२.३.
 ६.७-मु । शतदुरस्य—त४.५-मं ॥ ६६४. ७ [६] व्यहन् । ' हन् ' इति संहिता ॥ २७ [८]
 लम्भयन् । न इति—ग४-#मं । लम्भयतु न इति—ग१.२; लम्भयन् न इति—त१.२.३.६.७; अवि-
 दत् अलभत—त४.५-मु; लम्भयत इति—त८; लम्भयन् इति—भ७ ॥ ६६६. १३ [१२] ' इन्द्रम् '
 इत्यस्य स्थाने ' इन्द्र ' इति सायणाचार्यैः पठितं दृश्यते ॥

[१०. १००] ६६६. २० त्वन्त्या त्रिष्टुप् । तु त्रिष्टुबन्तं—अनु. ॥ ६६८. २८. [८]
 सवितृदेवोऽस्माकं—ग-त१.२.३.६.७ । सवितृदेवो नोस्माकं—त४.५.८-भ-मु । सवितृदेवता-
 स्माकं—मं ॥ ६६९. १५. [१०] अङ्घ्वे—त१.२.३.६.७-#मं-मु । अङ्घ्वे—ग१.२; अङ्घ्वे—
 ग४-भ१.४.८; अङ्घ्वे—त४; अङ्घ्व—त५; अङ्घ्य—त८ ॥

[१०. १०१] ६७१. १३ [३] ' सप्त ग्राम्याः कृष्टे सप्ताख्या अङ्घ्वे ' इत्यापस्तम्ब-
 वचनमन्वेषणीयम् ॥ २९ [५] ' कर्षणार्थगोपानसाधनद्रुममयपान '—#मं । ' कर्षणार्थं गोपान-
 साधनं द्रुममयपान '—ग-त१.२.३.६.७.८-भ । ' कर्षणार्थगोपानसाधनमुपयमाने '—त४.५ । ' कर्षणार्थं
 गोपानसाधनद्रुममयपान '—मु ॥ द्वितीयपादस्य व्याख्यानं लुप्तम् । ग४-पुस्तकस्य द्वितीयपादव्याख्यानं
 पादतिष्ण्य दत्तम् ॥ ६७२. १ पित्वेनाङ्घ्रित्वात्—ग-त । त्वेनाङ्घ्रित्वात्—भ८; पत्वेनाङ्घ्रित्वात्—
 भ१.४ । तेनाङ्घ्रित्वात्—मं-मु ॥ ३ कदाचिदपि—ग४-त१.२.३.७-मु । कदाचित्—भ-मं ॥ ६
 [६] कीदृशमवतं—ग-त-भ८-मु । कीदृशमवटं—भ१.२.४.७-मं ॥ २२ [७] अश्वे रथं—१-मु ।

अश्वरथं-मै ॥ ३० कूपरूपकव्याजेन—ग-त१.२.३.६.७.८-भ१.४। कूपव्याजेन-भ७। कूपरूप-
व्याजेन-त४.५-भ२.८-मै-मु ॥ ६७३. २५ [९] अपि वा—ग२.४-मु। अपि वो-त-भ१.२.४।
अपि च-मै ॥ अपि चा-भ७ ॥ ६७४. ५ [१०] ईम् एनं—ग-त४.५.८-भ। एनं-त१.२.
३.६.७-मै-मु ॥ १० प्रति—ग४-मै ॥ प्र-त४.५। 'प्रति' नास्ति मु इतरेषु च ॥ 'बहिम्' इत्यस्य
स्थाने 'बह्वी' इति भाष्यकारैः पठितम् ॥ ११ °हलविषयतया—ग-त१.२.३.४.५.६.७-भ-मु।
°हलविषयतया-त८-मै ॥ १६ [११] धुरौ आपिबद्मानः आपिशब्दमानः बहिः हविर्वाहको—
मै ॥ धुरो वा आपिबद्मानो बहिः वाहको-ग१.२; धुरौ वा आपिबद्मानो बहिर्वाहको (°वाहका
-त१.७)-ग४-त१.२.६.७.८; धुरावापिशब्दमानो बहिर्वाहको-त४.५; धुरौ वा आपिबद्मानः
हविर्वाहको-भ१.२.४.८; धुरौ चा अपिशब्दमानः हविर्वाहनको-भ७। धुरौ आपिबद्मानः आश-
ब्दमानो बहिर्वाहको-मु ॥ १९ स्थापयतासन्ध्याम्—ग१.२-मै-मु। °त सत्यां-ग४; °तासद्यां-
त१.२; °त संध्यां-भ१; °त संद्यां-भ४; °तसद्यां-भ७ ॥ २१ धुरावापिबद्मानोऽपिशब्द-
मानो—मै ॥ धुरावापिबद्मानो-ग१.२-त७; धुरावापिबद्मानो-ग४; धुरावपिशब्दमानो-त१.२.३.
६.८; धुरावपि पिशब्दमनो-त४.५; धुरौ अपिशब्दमानो-भ१.२.४.८; धुरावपिशब्दौ-भ७। धुरौ
अपिबद्मानः शब्दमानो-मु ॥

[१०. १०२] ६७५.८. भर्ग्यश्चपुत्रो—त२-मै ॥ भर्ग्याश्चपुत्रो-ग१.२-त३-मु। भाग्य-
श्चपुत्रो-ग४; भाग्याश्चपुत्रो-त१; भाग्यश्चपुत्रो-त७-भ४.७.८; आर्ग्यश्चपुत्रो-भ१.२ ॥ ऋषभेण
दुघणेन। दुघणेन ऋषभेण-अनु. ॥ १२. चोरमार्गानुसारकः—ग-त१.२.३.४.५.६.८-मै ॥
चोरमार्गानुसारकः-त७-भ१.२.७.८; चोरमार्गानुसारकः-भ४। चौर-मु ॥ ६७७. १. [५]
°चणकादिभक्षकम्—ग४-त१.२.३.६.७-मु। °चरणकादि°-त८-भ१.२.४.८; °चरणादिक°-भ७।
°चर्वणादि°-त४.५-मै ॥ २४. [७] उत् उत्कृष्टम्—त१.२.३.७-मु। उत्कृष्टं-ग४-भ।
उदावन् उत्कृष्टं-मै ॥ ३१. [८] वधौ—त१.२.३.७-भ८-मु। वाधौ-भ१; वधौ-भ२.४; शधौ-
भ७। वध्यां-मै ॥ ६७९. ६. [११] °प्याढागमः—ग१.२-त१.२.३.७.८-भ१.२.४.८-मु।
°प्याढागमः-ग४-त४.५.६-भ७-मै ॥ अश्रोतेर्वा लिटि तलोपः—ग-त१.४.५.६-भ२.८।
अश्रोतेर्वा लिटि नलोपः-त२.३.७-मु; अश्रोतेर्लिटि वा तलोपः-त८-भ१; अश्रोतेर्लिटि वा लोपः-
भ४; अश्रोतेर्लिटि वा तलोपः-भ७। अश्रोतेर्लिटि वा णलोपः-मै ॥ ऋ. सं. १०. १०४. ६.
द्रष्टव्यम् ॥ ६७९. १९. [१२] त्वया दृष्टया—ग४-त१.२.३.६.७.८-भ। त्वया दृष्टा-ग१.
२। त्वया-त४.५-मै-मु ॥

[१०. १०३] ६८०. ६. [१] हन्तेः पचाद्यचि—ग१.२-त१.२.६.७-भ१.२.४.
८-मु। हन्तेः पचाद्यचि-त३.८-भ७। हन्ता पचाद्यचि-त४.५-मै ॥ २०. [२] तत् शत्रुबलं—
ग४-त४.५-मु। तत्शत्रुं बलं-ग१.२; त्शत्रुबलं-त१.२.३.६.७-भ; तत्शत्रुबलं-त८। शत्रुबलं-मै ॥
६८१. १. [३] भवन्तीत्यर्थः—त१.२.३.६.७-भ-मु। भवती°-त४.५.८-मै ॥ इषवः बुधा न
भवन्तीति तात्पर्यम् ॥ ७. [४] गतिकर्मा—ग-त-मु। गच्छतिकर्मा-भ-मै ॥ २८. [६]
जयन्तं—ग४-त१.२.३.६.७.८-भ-मु। जयन्तं शत्रुनमिभवंतं-त४.५-मै ॥ ६८२. १६. [८]
अस्मत्सहायार्थं—१-मै-मु। '°साहाय्यार्थम्' इति भाष्यमिति मंसमुल्लरमहाशयाः ॥ २६ [९]

भुवनानां व्यावयितृणां—ग-त१.२.३.६.७-म१.२.४-मु। व्यावयितृणां—त४.५-म७.८-मं॥
 'जयताम्' इति न व्याख्यातम् ॥ ६८३. ४. [१०] सैनिकानां—ग१.२-त१.२.३.६.७-म२-
 ८-मु। प्रीतिकानां—म१.४; प्रीतिकामानां—म७। सेवकानां—ग४-त४.५-मं॥ ६८३. १७.
 [१२] विमोहयन्ती सती—ग-त-मु। विमोहयन्ती—म-मं॥ 'परेहि' इति न व्याख्यातम् ॥

[१०. १०४] ६८५. १२. [४] शक्तिवन्निन्द्र—५-मं-मु। 'शक्तिवन्निन्द्र' इति
 शुद्धम् ॥ यज्ञमहर्जानन्तः—*मं-मु। महर्जानन्तौ—ग१.२; यज्ञं षष्ठमहर्जानन्तौ—ग४; यज्ञं
 महर्जानन्तौ—त१.२.३.६.७-म; यज्ञं महर्थां यातगितांगिरसः—त४.५; यज्ञमहर्जानन्तांगिरसः—त८ ॥
 ६८६. ५. [६] तत्प्रत्ययस्य—ग-त१.२.३.६.७.८-म। सुप्रत्यय—त४.५। तत्प्रत्ययस्य—म२-
 मं-मु। ऋ. सं. १०.७०.९; १०३. ११ द्रष्टव्यम् ॥ ६८७. ३. [९] वृत्रहत्यायां मेघहनने।
 वृत्रहत्याय मेघहनने—ग१.२; वृत्रहत्यायां मघहन—ग४; वृत्रहत्याय मेघवमे—त१.२.३.६.७-म२.८;
 वृत्रहत्यायां मे हवं—त४.५; वृत्रहत्याय मेहेवमे—त८; वृत्रहत्याय मे—म१.४; वृत्रहत्याय—म७। वृत्र-
 हत्यायां—*मं-मु ॥ १४. [१०] शक्रः शक्तः—ग२.४-त१.२.३.४.५.६.७-म२.८-मु। शक्रः—
 त८-मं ॥

[१०. १०५] ६८७. २१ ऐन्द्रम्। कुत्सपुत्रो—ग१.२-त१.३.७-म१.२-मु। ऐन्द्र-
 कुत्सपुत्रो—त२.६.८-म४.७.८-मं॥ २२ स ऋषिः—५-मु। ऋषिः—मं॥ २४ शिष्टाः सर्वाः—
 ग। शिष्टाभिः सर्वाभिः—त-म-मं-मु ॥ ६८८. २१ [२] केशिना केशिनौ—ग१.२-त१.२.३.
 ६.७-मु। केशा केशिनौ—ग४। केशिनौ—त४.५-मं-मं॥ ६८९. २४ [६] प्रास्तौत् प्रस्तौति—
 ग४-त-म२.४.५.८-मु। प्रास्तौति—म१.७। प्रास्तौत्—मं॥ ६९०. २३ तद्वती—*मं॥ यद्वती—
 त१.२.३.६.७; द्विती—त४.५; यद्वद्वती—त८-म१.२.४.८; यद्वा—म७-मु ॥ 'विश्वामित्रस्तुम्'
 इत्यस्य स्थाने 'विश्वामित्रस्तुम्' इति भाष्यकारैः पठितम् ॥ ६९१. १ [९] प्रीयमाणः—त-म
 १.२.४.८-मु। प्रीयमाणो बा—म७-मं॥ ९ [१०] दर्विः अपि अरेपाः—त१.२.३.७-म२.७।
 दर्विरप्यरेपाः—म१.४.८। दर्विररणिरेपाः—मं-मु ॥

[१०. १०६] ६९२. ६. ग४-लिखितपुस्तकं १०५ सूक्तान्ते समाप्तम् ॥ अधिदेवत्यम्—
 ग४-त-म१.४.७.८-मु। 'दैवत्यं—म२-मं॥ ८ तिरिक्तोक्त्य—त४.५.७.८-म१.२.४.८-मु।
 'तिरिक्तोक्त्य—ग४; 'तिरिक्तोक्त्य—त१.२.३.६; 'तिरिक्तोक्त्य—म७। 'तिरिक्तोक्त्य—मं॥ १८ [१]
 अपसा अपस्विनौ—ग४-त१.२.३.६.७-म-मु। बाह्यसा अपस्विनौ—त४; अपबाह्यसा अपस्विनौ—
 त५। अपस्विनौ—त८-मं॥ २३ लङ्—ग४-त१.२.३.६.७.८-म। लटि—त४.५। लङ्—मं-मु ॥
 ६९३. ४ [२] प्रायोगेन प्रायोगौ—ग४-म१.२-मु। प्रायोगेन प्रायोगो—त१.२.३.६.७.८;
 प्रायोगेन प्रयोगो—त४.५-म४। प्रायोगेव—म७-मं॥ ६९३. ११ नापगच्छतः—ग४-त-मु।
 आगच्छतः—म७। अपगच्छतः—म१.२.४.८-मं॥ ६९४. ९ [४] भवार्थे—त-मु। तवार्थे—
 ग४। भावार्थे—मं-मं॥ २२ [५] भवे—त५.८। भावे—ग४-त३.४.६.७-म२.८-मं-मु ॥
 शिम्बाता शिम्बातौ—त७-म१.२.८-मं-मु ॥ २३ हेतुना आतं व्याप्तमिति—म७। हेतुनातितं
 व्याप्तमिति—मु। हेतुनातितं प्राप्तमिति—*मं॥ हेतुना आतं व्याप्तमिति—त१.२.३.७.८-म१.२.४.८;
 हेतुना आतं प्राप्तमिति—त४.५ ॥ सहावस्थानात्—ग४। सहावस्थानात्—त५; सहवेख्या-

तान्-त४; सहावस्थितान्-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.८ । सहावस्थित०-भ७-मं-मु ॥
 ३१ सुखकरत्वस्य विवक्षितत्वेन—*मं-मु । सुखकरत्वस्य विवक्षितत्वे-ग४-त१.२.३.६.७.८;
 सुखस्य विवक्षितत्वेन-त४.५; सुखकरत्वक् विवक्षितत्वे-भ४ ॥ ६९५. ७ [५] पुरीषं पृष्णातेः
 पोषयतेर्वा । 'पुरीषं पृष्णातेः पूरयतेर्वा' इति निरुक्तपाठः ॥ २२ [६] तुर्फीरी—त६.
 ७-भ१.२-मं-मु । तुर्फीरी-त१.२.३.८-भ१.४.८; 'तुफरी-त४.५ ॥ २५ अस्मादीकनि—
 *मं-मु । अस्माकन्-ग४; अस्मादिति-त१.२.३.७.८; अस्मादिति-त४.५; अस्मादितीष्-त६ ॥
 २७ उदन्नादेशः—ग४-मं । उदन्यादेशः-त१.२.३.५.६.७.८-भ-मु; उदनादेशः-त४ ॥ रत्ने
 इव—भ१.२-मं । रत्नेर्वश इव-ग४; रत्ते इच-त१; तत्ते इच-त२.३.७; रत्ने इव-त४.५;
 रन्ते इव-त६; रत्ने इच-त८; रत्ते इव-भ४.८; रत्नेव-भ७ । जाताविव-मु ॥ ६९६. ११ [७]
 वायुर्न वायुरिव—त४.५-भ२.५.८ । वायुरिव-त१.२.३.६.७.८-मं-मु ॥ २८ [८] आह्लादकं—
 त४.५-भ२-मु । आह्लादिकं-त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८-मं ॥ ६९७. ८ [९] स्मरतेर्लेख्या-
 ङागमः—त३.७.८-भ२.८-मु । स्मरतेर्लेख्याङागमः-त२-भ१.४; स्मरतेर्याङागमः-भ७; स्मरते-
 र्लेख्याङागमः-त४.५.८-मं ॥ ६९८. ५ [११] गोरूधस्य०—*मं । गोरूप्यस्य०-ग४; गोरूपस्य०—
 त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.८; ०स्य धनं बोधतः स्व-त४.५; गोरूपस्यांतस्थितं-भ७ । गोरूप-
 स्यन्तःस्थितं-मु ॥ ८ आ अप्राः—त४.५ । विलिप्राः-ग४ । अप्राः-त१.२.३.६.७.८-भ२.
 ८-मं-मु ॥

[१०. १०७] ६९८. २३ [१] चैत्रमासे तयोरेन्द्रः । किमस्य मूलम् ? ऋ. सं. ३.
 ३४.१ मन्त्रे 'चैत्रमासे तपोरेन्द्रः' इति स्मृतिरुद्धता ॥ ६९९. १५ [३] पालिनी । मंक्वमुल्लर-
 टिप्पणी द्रष्टव्या ॥ १९ [३] हविर्भिश्च—त-भ१.४.७.८-मु । हविर्भिर्वा—भ२-मं ॥ ३०
 [४] एतौ—त१.२.३.६.७.८-भ-मु । तौ-त४.५-मं ॥ ७००. २७ [६] लिस्वरः—त१.
 २.३-भ-मु । लिट्स्वरः—मं ॥ ७०१. २६ [९] अनाहूयमानाः—त१.२.३.६.७.८-भ-मु ।
 आहूयमानाः—त४.५-मं ॥ ७०२. ३ [१०] शरीरावयवविशेषशोभया—त१.२.३.७-मु ।
 शरीरावसंनिवेशविशेषशोभया—भ । शरीरावयवशोभया—मं ॥ ८ देवमानमिव देवयानमिव—त४.५-
 भ१.४.५.७ । देवमानेव देवयानेव-त१.२.३.६.७.८-भ-मु; देवमानेव देवमानमिव देवयानमिव—
 भ२ । देवमानमिव—मं ॥

[१०. १०८] ७०२. २६ [१] ०निर्गूळ्हा गा—त७-मं । ०निर्गूढा गा—त१.३.
 ८-भ१.४.८; ०निर्गूढा गा—त२-भ२; ०निर्गच्छते-त४; ०निर्गूढा गो—त६; ०निर्गूढा गा—भ७-मु ।
 ०निर्गूळ्हा गा—अनु. ॥ [३] उत्तरार्धे कानिचित्पदान्यव्याख्यातानि ॥ ७०४. ६ [४] हिन-
 स्त्येव—१-मु । हिनस्त्येव—मं ॥ ७०४. २३ [५] को वा—ग-त१.२.३.६.७.८-भ-मु । को
 नाम-त४.५-मं ॥ ७०५. ३ [६] जसः सुः—ग१.२ । जसः—त२-भ१.४; जसः स—त४.
 ५ । जसः शः—मं-मु ॥ ६ सुखयेत्—ग१.२-त४.५-भ७ । सुखयत्—त२.६.८-भ१.४ । सुखयतु
 —मं-मु ॥ ७ लेटयाङागमः—ग-त१.२.३.६.७-भ-मु । लेटयाङागमः—त४.५-मं ॥ १६ [७]
 अतोलोप०—ग२-मु । अतो लोपौ०—त१.२.३.६.७.८-भ२.४.८; अनो लोपौ०—भ१.७ । आतो
 लोप०—त४.५-मं ॥ २६ [८] वदतिष्ठन्—ग२ । दतिष्ठन्—त१.३.६.७.८-भ१.२.४; दतिष्ठन्

—त४.५; अतिष्ठन्—त२; द्धतिष्ठन्—म७; दितिष्ठन्—म८। अध्यतिष्ठन्—मै-मु। ऋ. सं. १.३३.६; १०. ६१. १० द्रष्टव्यम् ॥ ७०६. ९ [९] समूहापेक्षयैकवचनम्—ग-त-भ२.८-मु। समूहा-पिक्षेरेक०—म४; समूहापेक्षएक०—म७। समूहापेक्षैक०—मै ॥ २० [१०] छद् अपवारणे—त१. २.३.६.७.८-मै-मु। छद् आवरणे—ग-त४.५; छद् अपवारणे—म१; छंद अपवारणे—म४; छद् आपवारणे—म७ ॥

[१०. १०९] ७०८. १० [३] ग्रहीतव्यमेव—त४.५। ग्रहीतव्यमेव—त३.६.७.८-भ२.८-मै-मु ॥ ७०९. २१ [६] अव्यवहार्यत्व०—म४-मु। अव्यवहार्यत्व०—त१.२.३.६.७.८-भ२.८। अव्यवहार्य०—त४.५-भ१.७-मै ॥

[१०. ११०] ७१०. ३० [२] स्वादय—त-भ८। स्वादयस्व—मै-मु ॥ स्वादूकुरु—मै॥ स्वादूकुरु—ग-त-भ-मु। ७११. १० [३] स त्वं—ग२-त४.५-भ-मु। स त्वं देत्वं—त१. २.३; स त्वं देव त्वं—त६.८; स त्वं त्वं—त७। स त्वं देव—मै ॥ ७१२. १४ [६] उषासानक्ता उषाश्च—ग१.२-त४.७। उषसानक्तोषश्च—त३.५.६.८-भ२.८-मै-मु ॥ १६ कीदृश्यौ—ग१. २-त४.५-भ१.२.५.८। कीदृश्यो—त१.३.७.८; कीदृश्यो—त२.६; कीदृश्यौ—म१.४। कीदृश्यो—मै-मु ॥ ७१३. ६ [८] आ एतु—ग१.२। एतु—त-भ-मै-मु ॥ ७ जानाना—ग१.२-त१.२.३. ६.७.८-भ२.५.८-मु। जाना—म१.४; जनानां—म७। जानती—त४.५-मै ॥ २२ [९] जाना-नस्त्वं—त-भ-मु। जानंस्त्वं—मै ॥ ७१४. ४ [१०] स्वादूकुर्वन्तु—ग२। स्वादू०—त५। स्वादं०—त३.४.६.७.८-भ२.८-मै-मु ॥

[१०. १११] ७१४. १६ दशाष्टादंष्ट्रः। 'दशाष्टादंष्ट्रः' इत्यनुक्रमणीपाठः ॥ २२ [१] बुद्धयनु०—ग१-मै-मु। बुद्धयानु०—ग२-त-भ ॥ ७१५. १६ [३] भौवादिकः - - - —अत्र भाष्यांशो निःसंशयं लुप्तः। किंतु लिखितपुस्तकेषु लोपदर्शकं किमपि चिह्नं नास्ति ॥ २४ [४] मीङ् हिंसायाम्—मै-मु। 'मीङ् हिंसायाम्' इति भाष्यम् ॥ ७१६. २४ [७] तदानीं—ग१.२-मै-मु। इदानीं—त१.२.३.६.७.८-भ; तदनु—त४.५ ॥ ७१७. १५ [९] अनुदात्तेत्—ग१.२-त४.५.८-भ। उदात्तेत्—त१.२.३.६.७-मै-मु ॥ २१ क्रीडन्ति—त४.५। क्रीडन्ते—त१. ६.८-मै-मु ॥

[१०. ११२] ७२०. ३१ [९] त्वां—त४.५.८। त्वा त्वां—त१.२.३.६.७-भ-मै-मु ॥ 'त्वाम्' इत्येव मन्त्रे ॥

[१०. ११३] ७२१. २६ [१] विश्वेभिः—मै-मु। विश्वेभिः सर्वेभिः (१)--मै ॥ ७२३. २८ [७] या यानि—ग२-त१.२.३.६.७.८-भ-मु। यानि—मै ॥ ७२५. १ [१०] मन्यतेल्लेदि—त१.२.३.६.७.८-भ-मु। मन्यतेल्लेदि—ग१.२-त४.५-मै ॥

[१०. ११४] ७२५. ६ सूक्तं वैश्वदेवम्—ग१.२-त४.५। सूक्तं—त१.२.३.६.७.८-भ-मै-मु ॥ ७२८. १ [६] स्तुतशस्त्रादिरूपेण—ग१.२-त१.४.५.७-भ-मु। स्तुतशस्त्रादि०—त २.३.६.८-भ२.४.८। सन्तुशस्त्रादि०—म७। संतः शस्त्रादि०—मै-मु ॥ ७२८. २२ [८] उक्था उक्थानि—ग१.२-भ५.८-मु। उक्थानि—त१.३.६.७.८-भ२-मै ॥ २७ प्रतिक्षणं—त-भ४.७. ८। प्रतिक्षीणं—ग१.२। प्रतिलक्षणं—म१.२-मै-मु ॥ ७२९. १९ [१०] सप्ताश्वाः—ग१.२-त-भ २.५.८-मु। ताश्वाः--म१.४; संख्याः--म७। अश्वाः--मै ॥

[१०. ११५.] ७३०. ५. [१] स्तनपानायापि—ग१.२ । सूनानायापि—त१.२. ६.८; स्तुवपानीयापि—त४.५; सूनायानायापि—त३; स्तनपानायापि—त७-म१.४; नपानायापि—म७; स्तनपामीयापि—म८ । पानायापि—मै-मु ॥ ७. समासान्तस्थानङः 'नङ्भावः—
*मै-मु । लिखितपुस्तकेष्वशुद्धाः पाठाः । ९. तर्हि स्तनपानाय न गच्छतीति—*मै-मु । तर्हि स्तनपानाय न गच्छतीति—ग१.२-म२; नहि स्तनयानाय न गच्छतीति—त१.२.३.८-म१.४; तर्हि स्तनपानायेति—त४.५; नहि स्तनयानाय नायन गच्छतीति—त६; नहि स्तनपानयनेन गच्छतीति—त७; तर्हि तनपानाय न गच्छतीति—म७ ॥ १०. न याति—*मै । नायाति—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-म; नु याति—त४.५; न पाति—मु ॥ २७. [२] इनः समर्थः—ग-त१.२.३.६.७.८-म । इनो न समर्थः—त४.५-मै-मु ॥ ७३१. २४. [४] प्र शिषन्तः प्रकर्षेण सिषन्तः सिषासन्तः—
*मै । प्रकर्षेण सिषासन्तः—ग१.२; प्रकर्षेण सिषन्तः सिषासन्तः—त१.२.३.६.७.८-म२.८; प्रकर्षेणा-
सिषन्तः—त४; प्रकर्षेणासिषन्तः संत—त५; प्रकर्षेण सिषन्तः—म१.४.७ । प्रशिषन्त प्रकर्षेण शिषन्तः
शिषासन्तः—मु ॥ ७३२. १. [५] शब्दार्थादशिषुषी°—*मै-मु । शब्दार्थादश्वषिप्रषी°—ग१.२; शब्दार्थादन् ('वन्-त७) पृथ्वी°—त१.२.३.७; शब्दार्थाः दशपृथ्वी°—म ॥ कन्प्रत्ययः—*मै ।
वन्°—त४.५; वन्°—मु इत्येषु च ॥ ४. विप्रकृष्टस्य—ग१.२.त४.५-म७-मु । च प्रकृष्टस्य—
त१.२.३.६.७.८-म । च प्रकृष्टस्य च—मै ॥ ५. वर्तमानस्य च—ग२-त१.२.३.६.७.८-म-मु ।
वर्तमानस्य—त४.५-मै ॥ २८. [७] वसु धनम् । 'वसु ष्वे' इति संहिता । 'वसुः स्तवे' इति
पदपाठः ॥ ७३३. १. सुधितार्थास्तृप्त्यर्थाः । इदं काशिकायां (पा. सू. ७.४. ४५) नोपलभ्यते ॥
१०. [८] 'अन्नं वा आश्रयम्' इति श्रुतिः कुत उद्धृतेति न ज्ञायते ॥ १५. [८] लेट्याडागमः—
ग१.२-त१.३.७.८-म१.२.७.८ । लट्यागमः—म४ । लेट्याडागमः—त२. ४.५-मै-मु ॥

[१०. ११६] ७३४. १८ [२] अस्य सोमस्य—ग१.२-त१.२.३.७.८-म१.२.४. ५.८-मु । सोमस्य—मै ॥ ७३५. २१ [४] नुडभावः—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.५. ८-मु । नुडागमः—त४.५; नुडभावः—म७ । नुडागमाभावः—मै ॥ ७३६. २१ [७] डयि च
इत्याद्युदात्तत्वम्—ग१-*मै-मु । दुयिवेद्यत्वाद्यु°—त१.२.३.६.७.८-म८; सुवेत्याद्यु°—त४.५;
दुःयिवेद्यत्वाद्यु°—म१.२.४.७ ॥

[१०. ११७] ७३७. २० °प्रशंसाद्ये—*मै-मु । °प्रशंसाख्ये—ग१.२; °प्रशंसाबाधे—
त१.२.३.६.७.८; °प्रशंसाद्वे—त४.५; °प्रशंसाचाद्ये—त७-म१.२.७ ॥ ७३८. १० [२] चक-
मानाय कामयमानाय—ग१.२-त४ । चकमानाय—त३.५.६.७.८-म२.८-मै-मु ॥ ११ अति-
थये—ग१.२ । अतिशयेन—त-म-मै-मु । ७३९. ६ [४] व्यतिरेकेण निन्दामाह—*मै-मु ।
व्यतिरेकेण°—त४.५ । व्यतिरेकान्वयाभ्यामाह—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-म ॥ २० [५] एव खलु
—ग१.२-त१.२.३.६.७-म । एते खलु—त८ । खलु—त४.५-मै-मु ॥ २२ चक्रा चक्राणि—ग२-
त४.५ । चक्राणि—त३.६.७.८-म२.८-मै-मु ॥ २९ 'अप्रचेताः' इति पदस्य उभयथा व्याख्या-
तत्वात् 'यस्य न भवति स वा' इत्यावश्यकमिति प्रतिभाति ॥ ७४०. ८ [६] नैहिकं नासुष्मि-
कमिति—ग१.२-त-म२.४.८-मु । नैहिकं न्वासु°—म१; नैहिन्वासु°—म७ । ऐहिकमासुष्मिकमिति—
मै ॥ १७ [७] शास्त्रार्थमनुवाणाज्जनात्—त१.२.३.६.७.८-मु । शास्त्रार्थमनुवानाज्जनात्—मै ।
अक्षस्य जनस्य—म; अक्षस्य जनस्य—ग१.२-त४.५ ॥

[१०. ११८] ७४१. २० [१] *तेजस्क वा—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ-सु ।
*तेजस्क--त४.५-मं ॥

[१०. ११९] ७४५. १२ [११] अकार्षम्—*मं-सु । अकार्षं--ग१.२-त१.२.३.४.५.६.८-भ१.२.७.८; अकार्षी--त७; अकार्षं--भ४ । 'अकार्षम्' इति पाठः पीटर्सनमहाशयैः स्वीकृतः ॥ १७ [१२] नामौ—*मं । लमौ--त१.२.३.६.७.८; नमो--त४; नतो--त५; लामौ--भ७ । नमौ--सु ॥ 'अभिनभ्यम्' इति पदं विभज्य व्याख्यातम् ॥ १९ अव्ययीभावः—ग१.२-त७-भ१.२.४-सु । अव्ययीभाव°--त३.४.५.६.८-भ७.८-मं ॥

[१०. १२०] ७४७. ३० [३] स्त्रीपुंसरूपेण—त-भ । स्त्रीपुंसरूपेण--मं-सु । ऋ. सं. ७.१०४.२३; पा. सू. ५.४.७७ द्रष्टव्यम् ॥ ७४८. २७ [५] बलानि—त-भ । बहुलानि (?)--मं-सु । षष्ठमन्त्रभाष्यं द्रष्टव्यम् ॥ ७४९. १३ [६] ढत्वकत्व°—ग१.२-त१.२.३.४.५.७-भ८-सु । ढत्व°--त६; ढत्वकत्व°--भ१.२.४ । ढत्वकत्व°--त८-भ७-मं ॥

[१०. १२१] ७५१. ८ [१] परमात्मनः—त१.२.३.६.७.८-भ-सु । परमात्मनः सकाशात्--ग१.२-त४.५-मं ॥ ९ वियदादीनां—भ४.७ । वियदादीनां सूक्ष्मभूतानां--त-मं-सु ॥ —*स्तदुपाहितो—त-भ-सु । *स्तदुपाहितो--मं ॥ ७५२. १७ [३] इत्येकदेश°—*सु । इत्येकदेश°--मं (मुद्रणदोषः ?) ॥ १९ पूर्वपदस्य—ग१.२ । पूर्वपदं--भ२.८-मं । पूर्वपदं..... आबुदात्तं--सु ॥ ३१ [४] प्राच्यारम्भा आग्नेयाद्याः कोणदिश ईशितव्याः । प्रारंभा आग्नेयाद्याः कोणादिशः ईशितव्याः--ग१.२-भ२.४.७; प्रारंभा आग्नेयाद्याः कोणदिशः ईशितव्याः--त१.२.३.६.७.८-भ८-पीटर्सन । ईशितव्याः--त४.५ । प्राच्यारंभा आग्नेयाद्या कोणदिशः ईशान्यन्ताः--सु । प्राच्यारंभा आग्नेयाद्याः कोणदिश ईशानांता वा--मं । मंसमुल्लरटिप्पणी? पीटर्सनटिप्पणी? च द्रष्टव्या । उभाभ्यामपि स्वीकृतपाठौ समर्थितौ । लिखितपुस्तकेषूपलभ्यमानः पाठ एव समीचीनः, अभ्यूहो मास्तिविति पीटर्सनमहाशयानां मतम् । अस्मन्मते 'प्राच्यारम्भा' इत्यभ्यूह आवश्यकः किंतु न 'ईशानान्तो वा' इति । 'आग्नेयाद्याः कोणदिशः' इति पदयोर्भावात्, 'प्राच्यारम्भा' इत्यावश्यकं प्रतिभाति । प्रथमतः भाष्यकारः 'प्रदिशः' इति पदं 'प्राच्यारम्भा दिशः' इति व्याख्यातुमैच्छत्, परं अनन्तरं 'बाहू' इति पदं प्रधानदिक्त्वेन व्याख्येयमिति प्राप्ते पुनः 'आग्नेयाद्याः कोणदिशः' इति प्रदिक्पदं व्याख्यातवान् । मंसमुल्लरमहाशयानामयं विचारोऽस्माकं संमतः । 'भुजवत्प्राधान्ययुक्ता दिशश्च' इति यदि स्यात्, समीचीनमभिव्यिक्तम् । 'ईशानान्ताः' इत्यभ्यूहस्यावत् सर्वयथानावश्यकः प्रतिभाति । यस्य प्रदिश ईशितव्या इति समीचीनार्थवहम् । वस्तुतः यस्मेयाः प्रदिशः आग्नेयाद्याः कोणदिशः ईशितव्याः.....भुजवत्प्राधान्ययुक्ता दिशश्च यस्य स्वभूताः' इति पाठः समीचीनः स्यात् । किंतु 'प्रारंभा' इति लिखितपुस्तकेषु वर्तते अतः 'प्राच्यारंभा' इत्यभ्यूह पाठनिर्णयमावश्यकम् । 'इमाश्च प्रदिशः प्रधानभूताश्चतस्रो दिशः यस्य देवस्य बाहू बाहुभूताः तस्मै' इत्यथर्ववेद (४.२.५) भाष्यम् ॥ ७५३. ५ [५] उद्गूर्णविशेषागहनरूपा वा—भ७-सु । उद्गूर्णविशेषागहनरूपा कृता--ग१.२; उद्गूर्णविशेषागहनरूपा तता--त१.२.३.६.७.८-भ४.५.६.८;

1. Preface to the Sixth Volume of the First Edition, Vol. IV, p. cxxxviii, f. (2nd Edn.).
2. Hymns from the Rgveda (Bombay, 1888).

उदूर्णविशेषागहनरूपा—त४.५; उदूर्णविशेषागहनसंपा तता—भ२ । उदूर्ण विशेषागहनरूपं वा—*मै॥
२०. [६] अत एव अभ्यस्ता—ग१.२-त४.५ । अभ्यस्ता—त१.२.३.६.७.८-भ-मै-मु ॥
७५४. १४. [८] यश्चित् यश्च—ग१.२-त४.५-भ२ । यश्च—त१.२.३.६.७.८-भ१.
४.७.८-मै-मु ॥

[१०. १२२.] ७५५. २८. [१] लेख्यडागमः—ग१.२-त४.५-भ७-मु । लेख्याडा-
गमः—त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.५.८ । लेद् लेख्यडागमः—मै ॥ २९. विश्वशब्दोपपदात्—
१-मु । विश्वशब्दोपधात्—मै ॥ ७५७. १३. [४] यजमानं पृणन्तं—ग२ । यजमानं तं—त१.२.
३.७.८-भ । यजमानं—मै-मु ॥ २२. [५] नोऽस्माभिः । 'नः' इति मन्त्रे नास्ति ॥ ७५८. २.
[६] सुशकां—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ२.४.५.८-मु । सुशकां—त४.५; सुशक—भ१;
सुशक—भ७ । सुशक्यां—मै-॥

[१०. १२३.] ७५९. २४. [२] नभस्याकाशे - - - - -भ७-मै । नभस्यकाथ जात
तस्यास्य हर्यतस्य पृष्ठं दर्शि दृश्यते । ऋतस्य उदकस्य सानौ उच्छ्रिते देशे विष्टपि विष्टवे भ्राद् दीप्यमानं
तमिमं समानं योनिं सर्वसाधारमुदकस्थानं—ग१.२ । आकाशस्य पंक्तिरेका त्यक्तास्ति—त१.२.३.६.७.
८-भ१.२.४.५.८ । नभस्याकाशस्य—त४.५-मु ॥ ७६०. २३. [५] उपगम्य—उपगत्य—१-मै-मु ।
अस्मिन्नेव मन्त्रभाष्ये 'उपगम्य' इत्यनन्तरमागतम् ॥ २५. जरयितारं—ग२ । रजयितारं—त१.२.
३.६.७.८; रजतारं—भ; जारयितारं—त४.५-मै-मु ॥ ७६१. १५. [७] गवि गन् धृवो वः—
ग२-मै-मु । इतरलिखितपुस्तकेष्वशुद्धाः पाठाः ॥ १६. गन्नावश्च—त४-मै । गन्नावश्च—त५ ।
गंनावश्च—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ-मु ॥

[१०. १२४.] ७६२. ८. आद्याग्नेयी—१ । आग्नेयाद्या—अनु. ॥ ७६३. २१. [४]
बहून् संवत्सरान्—१-मु । संवत्सरान्—मै ॥

[१०. १२५.] ७६६. २३. [२] दधामि धारयामि—त१ । दधामि प्रयच्छामि—
ग१.२-त४.५-भ२; दधामि—त२.६; दधामि धारयामि प्रयच्छामि—त७ । धारयामि—त३.८-भ१.
४.७.८-मै-मु ॥ ७६७. [४] श्वासोच्छ्वास—भ७ । श्वासोच्छ्वासादि—त-भ२.८-मै-मु ॥
११. श्रुप्रत्ययः । धातोः—त२-भ४.७ । श्रुप्रत्ययः धातोः—त१.३.६.७.८-भ२.५.८;
श्रुप्रत्ययः—त४.५; अश्रुप्रत्ययः धातोः—भ७ । श्रुधातोः—मै-मु ॥ २४. [५] यं कामये—ग१.२ ।
कामये—त-भ-मै-मु ॥ ७६९. २. [८] सर्वस्मात्—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ-मु ।
सर्वात् (?)—त४.५-मै ॥

[१०. १२८.] ७७५. १०. [४] विवादपदेषु—ग१.२-भ२ । विवादपदेषु—त१.२.
३.६.७.८-भ१.४.७.८; विवादपदेषु—भ५ । विवादेषु—त४.५-मै-मु ॥ ११. अङ्—त१.२.३.६.
७.८-भ१.२.४.८ । आङ्—भ७ । अद्—त४.५-मै । आद्—मु ॥ षण्मोर्वीरंहसः..... । श. ब्रा.
१.५.१.२२; ऋ. सं. ६.४७.३; १०.१४.१६ द्रष्टव्यम् ॥ २२. [५] यथा—भ२.७ । तथा—
ग१.२-त-मै-मु ॥ २३. प्रयतध्वम्—ग२-त-भ२.८ । प्रयध्वं—भ१; प्रयतध्वं—भ४ । प्रयच्छध्वं—
भ७-मै-मु ॥

[१०. १२९.] ७७७. १५. सृष्टिस्थितिप्रलयादीनामन्त्र—*मै-मु । सृष्टिस्थित्यादि-
प्रलया—१ ॥ ७७८. ८. [१] चाक्षेपमुखेन—ग१.२-भ२-मै-मु । चापेक्षामुखेन—त१.२.७-

भ७; चापेक्षामुखेन—त३.८; चाक्षेपमुखेन—त४.५; चाक्षामुखेन—त६; चाणाक्षामुखेन—भ८; चापेक्षमुखेन—भ४ ॥ ११. आव्रियमाण०—ग१.२-त-भ२.४.८ । आवार्याभावादाव्रियमाण०—भ७-मै-मु ॥ १४. भोगे—ग१.२-त१-भ२.८ । भा-त२.६.८; मा-त३; भोग-त४-भ४; भोगि-त५; न-त७ । वा-भ७-मै-मु ॥ २१. दुरवस्थानं—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ२-मु । दुःखस्थानं—भ४.७.८-मै ॥ ७७९. ४. [२] ओदनः—त५-भ४.७.८ । ओदना—त२.६.८; उदना—त३.७; ओदन—त१; उदनः—भ२ । ओदनं—त४-मै-मु ॥ ६. रात्र्या—त१.२.३.६.७.८-भ२.५.८ । आह न रात्र्या अहश्च—त४.५-भ४.७ । न रात्र्या-मै ॥ नासीत्—१-मु । आसीत्-मै ॥ १२. शुद्ध—१-मै-मु । शुभ्र-त१.२.३.४.५.६.७-भ; शुभ्र-त८ । ‘अप्राणो ह्यमनाः शुद्ध’ इति कुत उद्धृतम् ? ॥ ७८०. १५. [३] तद्रूपता तदात्मनाम्—१-मै-मु । तद्रूपतां तदासतां-त१; तद्रूपतां तदात्मतां—त२.४.५.६.७-भ२.७.८; तद्रूपतां तदात्मनां—त३.८ ॥ ७८१. १५. [४] इति श्रुतिः । आत्मना इत्थमवगमितेऽर्थे—भ४-मु । इति श्रुतिरात्मना इत्थमवगमितेथो—त१-भ२.८; इति श्रुतिरात्मना इत्थमवगमितथा—(‘गतितथा-त७’)—त२.३.६.७.८; इति श्रुत्यात्मना इत्थमवगमितेया—त४.५; इति श्रुतिरात्मनेत्यमवगमितेथै—भ७ । इति श्रुत्यात्मनेत्यमवगमितेथै—मै । ‘श्रुतिः’ इति पदमनावश्यकम् । मै-पाठे ‘तथा चान्नायते’ ‘इत्थम्’ इत्यानावश्यकम् ॥ ७८२. २४. [६] निगमयति—१-मु । निर्गमयति (१)-मै ॥ ७८३. ५. [७] दृढयति—भ४-मु । दृढयति—त-भ२.८-मै ॥ ६. न कदाचिद्—ग१.२-त४-भ२.४.७ । कदाचिद्—त१.२.३.५.६.७.८-भ८-मै-मु ॥ १४. बोधा न तर्हि—१ । बोधना तर्हि (१)-मै-मु ॥ १५. ईश्वरमेव—ग२ । ईश्वरः वेद—त३.६.७.८-भ२.८; ईश्वरवेद—त४.५ । ईश्वरो वेद—त१-मै-मु ॥ २०. गते व्याप्ते—ग१.२-त१.२.६.८-भ४.५ । व्याप्ते—त४.५ । गंतव्ये—मै-मु ॥

[१०. १३०] ७८४. ७ [१] य उक्तः सर्गात्मको यज्ञस्तं यज्ञम् इमे पितरः—ग१.२ । यदुक्तः सर्गालोको (स्वर्गो लोको—त१; सर्गालोब्धो—त७; सर्गालोको—भ५) यज्ञस्तं यज्ञमिमे पितरः—त१.२.६.७-भ५ । - - । पितरः—मै । पितरः—मु ॥ ८ सर्जनेन—ग१.२ । सर्वजनेन—त-भ । स्ववयनेन—१-मै-मु । ‘स्वसर्जनेन’ इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयाः ॥ १५ विश्वतः सर्वतः—१-मु । सर्वतो विश्वतः (१)-मै ॥ १७ एवमायामविस्तारवान् । एवमायावि—ग१.२-भ२; एवमायावि—त२.३.६.७.८-भ१.४.५.८ । एवमायतो विस्तारवान्—मै-मु । ६ पङ्क्तिर्द्रष्टव्या ॥ ७८६. २२ [५] सर्वयागोपकारणाः—ग१.२-भ-मु । यागोपकारणाः—त । यागोपकाराः—मै ॥ ७८८. ३१ [३] वाजयन्तः अन्नकामा बलकामाश्च । एकस्य पदस्य व्याख्यानद्वयम् ॥ ७९०. १ [७] सुष्ठु त्राता—१-मु । सुत्राता—मै ॥

[१०. १३२] ७९०. ९-१० मैत्रावरुणं.....‘देवतान्त्या । ‘मैत्रावरुणमाया लिङ्गोक्तदेवता न्यङ्कुसारिण्यन्त्या’ इत्यनुक्रमणीपाठः ॥ २८ [२] हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ—ग१.२-भ । हे मित्रावरुणौ—त-मै-मु ॥ ७९१. १३ [३] इत्याकारलोपः—त-भ-मु । इत्याकारं—मै ॥ ७९२. ८ [५] मित्रो वरुणो वा—भ२.८-१-मै-मु । मित्रावरुणौ वा—ग१.२-त४; मित्रावरुणो वा—त१.२.३.५.६.७.८-भ४; मित्रावरुणो—भ१.७ ॥

[१०. १३३] ७९४. ११ [२] हे इन्द्र त्वं—ग१.२-त४.५ । हे इन्द्र—त३.६.७.८-

भ२.८-मै-मु ॥ १७ तं तादृशं—ग१.२-त४.५ । तादृशं—त३.६.७.८-भ२.८-मै-मु ॥ त्वा
त्वां—त४.५ । त्वां—त३.६.७.८-भ२.८-मै-मु ॥ १९ °लोपः । गतमन्यत्—ग१.२-त४.५ ।
°लोपः—त३.६.७.८-भ२.८-मै-मु ॥ ७३६. १० [७] कर्मण्यप्—ग१.२-त४.५ । कर्मण्यप्—
त३.६.७.८-भ२.८-मै-मु ॥

[१०. १३४] ७९६. २५ [१] आप्रासि—त१.२.३.६.७.८-भ । आप्रथयसि—
त४.५-मै-मु ॥ २८ जनित्री साधु जनयित्री—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ । जनित्री जनयित्री
—मु । जनित्री—त४.५-मै ॥ ७९८. ३ [४] अन्नानि धनानि वा—ग१.२ । अन्नानि वा—त-
भ-मै-मु ॥ १४ [५] वियुत्य—ग२ । वियता—त-भ-मै-मु । ' वियता ' इति व्याख्यानं न समी-
चीनं, किंत्वभ्यूहोऽनावश्यक इति मैक्समुल्लरमतम् ॥

[१०. १३५] ८००. ५ [२] दोषान्यावि°—ग१.२ । दोषान्यावि°—त१.२.३.६.७.
८-भ१.२.४.८; दोषान्यावि°—भ७ । दूषणान्यावि°—मै-मु ॥ १९ [३] पुण्यपापात्मकं—ग१.२
—त१.२.३.६.७.८-भ-मु । पुण्यं पुण्यकामात्मकं—त४.५ । पुण्यापुण्यात्मकं—मै ॥ ८०१. १५ [५]
सार्वात्म्य°—ग१.२-भ१-मु । सर्वात्म°—त१.२.३.६.७.८ । सर्वात्म्य°—त४.५-भ२.४.८-मै ॥
१८ निर्वर्तयति—*मै-मु । निर्वर्तयते—ग१.२ । निर्वर्तयति—त-भ ॥ --निर्वर्तयितु°—*मै-मु ।
निर्वर्तयतु°—ग१.२; निर्वर्तयितु°—त-भ ॥ निर्वर्त्यस्या°—ग१.२-मै-मु । निर्वर्त्यस्या°—त-भ२.
४.८; विवर्त्यस्या°—भ७ ॥ १९ सार्वात्म्या°—ग१.२-त-भ-मु । सर्वात्म्या°—मै ॥

[१०. १३६] ८०४. २५ [७] आलोकयति—*मै-मु । आलोकयति—त१.३.७;
श्लोकयति—त२; आलोकयति—त४; आलोकयति—त५; श्लोकयति—त६; आलोकयति—भ ॥

[१०. १३७] ८०६. ११ [५] विश्वा विश्वानि—ग१.२-त४-भ२-मु । विश्वानि—त
३.६.७.८-भ१.४.७.८-मै ॥

[१०. १३८.] ८०७. २३. [२] श्वञ्चयः अगमयः—ग१.२-त४.५-भ२ । श्वञ्चयः—
त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८-मै-मु ॥ ८०९. २. [५] अप्रहृतसेनः—ग१.२-मै-मु ।
प्रकृतसेनः—त१.२.३.६.७.८-भ१; अहृतसेनः—त४.५; प्रहृतसेनः—भ१.२.४.८ ॥ २३. [६]
स्तोतव्यानीत्यर्थः—ग१.२-त१.२.३.५.६.७.८-भ-मु । आन्नातव्यानीत्यर्थः—त५-मै ॥

[१०. १३९.] ८१०. २०. [२] इत्यकारलोपे—त४-भ७ । इत्यकारलोपे—ग१;
इत्यर्थः कारलोपे—ग२ । इत्याकारलोपे—त१.२.३.५.६.७.८-भ१.२.४.८-मै-मु ॥ ८१२. २.
[६] प्रवहणे निमित्तभूते—त१.२.३.७-भ२.८-मु । निमित्तभूते—भ१.४.७-प्रवहणनिमित्तभूते—
मै ॥ ७. [६] लेख्याडागमः—त१.२.३.६.७ । लेख्याडागमः—त४.५.८-भ-मै-मु ॥

[१०. १४०.] ८१२. २०. [१] वसु धनं—ई-मु । वसुर्धनं (?)—मै ॥ ८१३. ७.
[३] हितः—त२.३.७-भ । कर्मभिर्हितः—मै-मु ॥ १०. इत्यस्य—ई-मु । ' इत्यत्र ' इति
समीचीनमिति मैक्समुल्लरमहाशयाः ॥

[१०. १४२.] ८१६. २२. [२] प्रादुर्भवनं । प्रादुर्भावं—मै-मु ॥ ८१८. ८.
[६] आक्रम्य—त१.२.३.६.७-भ१.२.४-मु । अक्रम्य—त८ । अभिक्रम्य—मै ॥ १२. अब्वा
कर्तव्यः—*मै-मु । लिखितपुस्तकेष्वुद्धम् ॥

[१०. १४३.] ८१९. २४. [१] ऊहू—त४-मु । ऊद्—त८-भ२.७.८-मै । त्यूद्—
त२.३ ॥ ८२१. १६. [५] पुनर्युवामकुरुतम्—त२-भ१.४ । पुनर्युवानं कुरुतं—त४.५-भ७-
मै-मु ॥ १७. अडभावश्च । लुङि वा मन्त्रे घस इति च्छेल्लुक्—भ२ । अडभावश्च लुङि मन्त्रे
घसेति च्छेल्लुक्—त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८. । अडभावश्च—मै-मु ॥

[१०. १४४.] ८२२. २३. [२] यजमानं च—त-भ-मु । यजमानं—मै ॥ ८२३.
१९. [५] जागार जजागार—त१.२.३.६.७.८-भ-मु । जजागार—त४ । जागार—त५-मै ॥
८२४. १. [६] यद्वा अस्मदस्मत्तः.....^०त्यन्वयः—^०मै-मु । लिखितपुस्तकेष्वुद्धम् ॥

[१०. १४५.] ८२४. ४. अत एतत्सूक्तं—त१.२.३.७-भ२.७.८-मु । एत एव
सूक्तं—भ१ । अत एव सूक्तं—भ४-मै ॥ १०. ^०रभिमन्त्रणम्—^०मै-मु । ^०रभिमन्त्रणे—त-भ१.२.८;
^०भिमन्त्रेण—भ४ ॥ ८२५. ५. [४] नो न खलु—भ२.८ । नो खलु—त-भ१.४.७-मै-मु ॥
७. गमयामसि गमयामः—त१.४-भ२ । गमसि गयामः—त२.३.६.७.८-भ१.४.७; गमयामसि
गमयाम—त५; गमयामसि गयामः—त७ । गमयामसि—मै-मु ॥ १४. [५] अभिभवाव—त४.
५-भ२ । अभिभवेम—भ७ । अभिभवाम—त३.६.७.८-भ८-मै-मु ॥

[१०. १४६.] ८२६. १६. [२] वृषारवोक्तस्य शब्दस्य—भ१.२.४ । वृषारवेकेस्य
शब्दस्य—त१.२.३.६.८; वृषारकोक्तस्य शब्दस्य—त४; वृषारकेस्य शब्दस्य—त७; वृषारवे स्वशब्दस्य—
भ७ । वृषारवाय स्वशब्दस्य—मै-मु । स्वीकृतपाठो यद्यपि मँक्समुल्लरमहाशयैः नोपलब्धस्तथापि तैः
संभावितः ॥ चीचीशब्दकरणेन—भ२ । ^०करणे—त१.२.३.७-भ१.४.७.८-मु । ^०कारेण—^०मै ।
स्वीकृतपाठो मँक्समुल्लरमहाशयैः नोपलब्धः ॥ १७. आघाटिभिरिव । आघाटयो घाटलिकाः—
^०मै-मु । आघाटिभिरिव आघाटया घाटलिकाः—त१.२.३.६.७.८; आघाटिभिरिव आघाट आघा-
टभिकाः—त४; आघाटिभिर्मरतक आघाट आघाटलिकाः—त५; आघाटिभिरिव आघाटय आघाट-
लिकाः—ग१.२-भ२ ॥ २८. [३] अपेक्षितं—ग१.२-त४.५-भ१.२.४.८ । अर्ण्यो क्षतं—
त१.२.३.६.७.८; अरण्ये कृतं—भ५ । अरण्ये क्षत्रं—मु । अरण्ये क्षतं—मै ॥ ८२७. ५. [४]
पक्षिमृगादिशब्दं—ग२ । पक्षिमृगादि—त४.५ । पक्षिमृगादिकं शब्दं—त३.६.७.८-भ२.८-मै-मु ।
तै. ब्रा. २.५.५.७ भाष्यं समीचीनतरमिति मँक्समुल्लरमहाशयैरुक्तम् ॥

[१०. १४७.] ८२८. २५. [३] पुरुहूत बहुभिराहूत—ग१.२-त४.५ । पुरुहूत-
त३.६.७.८-भ२.८-मै-मु ॥ सूरिषु स्तोत्रेषु—ग१.२-त४.५-भ२ । सूरिषु—त१.२.३.६.७.८-
भ२-मै-मु ॥ २६. अभिकामयस्व वा—त-भ । अभिकामयस्व—मै-मु ॥

[१०. १४८] ८२९. २४. [१] बहुबल बहुधन वा—ग१.२ । बहुबलधन वा—त३.
६-भ२.५; बहुलधन वा—त४.५; बहुलं धन पा—भ१.४.८; बहुलधन—भ७ । बहुलधन—मै-मु ॥
२६. यस्य—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ२.८ । यद्वा यस्य—त४.५-मै-मु ॥ ८३०. ६. [२]
विशः प्रजाः—ग१.२-भ२-^०मै । विशः जातः—त१.२.३.६.७.८-भ१.४.८-मु । विशः प्रभाः—
त४.५; विवश जातः—भ७ ॥ १६. [३] सर्वदा भवेम । भवेम—मै-मु ॥

[१०. १४९] ८३१. १३. अर्चत आर्षं—^०मै-मु । अर्चतस्यार्षं—ग१.२-त७-भ१.२.
८; अर्षतस्यार्षं—त१.२.३.८-भ४; अर्चतस्यार्षं—त४.५ ॥ २६. [१] शिक्षकः सादी—ग१.२-

भ२ । शिक्षकः साक्षी-त१.२.३.६.७.८-भ१.४.५.८ । शिक्षकः-मँ-मु ॥ ८३२. ८. [२] ऊर्ध्वमवस्थितं-ग१.२-त-भ१.२.४ । ऊर्ध्वमिव स्थितं-भ८ । ऊर्ध्वमेव स्थितं-भ७-मँ-मु ॥ ९. अस्तेर्लङि-त-भ । अस्तेर्लङि-मँ-मु ॥ २९. [४] योद्धा-ग१.२ । वा-त१.२.३.६.७. ८-भ । च-त४.५-मँ-मु ॥

[१०. १५०] ८३४. २१. [४] विशेषणसापेक्षस्यापि धनशब्दस्य-#मँ-मु । लिखितपुस्तकेष्वशुद्धम् ॥ २२. धनसातये-त-भ । धनस्य सातये-मँ-मु ॥

[१०. १५२] ८३६. १३. भरद्वाजपुत्रस्य शासनान्न-ग१.२-त४.५ । शासनान्न-त३.६.७.८-भ२.८-मँ-मु ॥ २१. [१] एतत्संज्ञोऽहं-ग१.२-त४.५-भ२ । तत्संज्ञोऽहं-त३. ६.७.८-भ२.८-मँ-मु ॥ २२. भवासि-ग१.२-त४.५-भ२ । भवसीति-त३.६.७.८-भ८-मँ-मु ॥

[१०. १५३] ८३८. २१. [३] आवरकापनोदनेन-ग१.२-त४-भ२ । आकारका°-त१.२.३.६.७.८-भ । आवरका°-मँ-मु ॥ ८३९. १. [५] अभिभूरसि-ग२-त४-भ२ । असि-त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८ । अभिभूः-मँ-मु ॥

[१०. १५४] ८३९. १७. [१] यदथर्वणाङ्गिरसो-#मँ-मु । यदथर्वाङ्गिरसो-ग१.२.; यदथर्वणाङ्गिरसो-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.; यदथर्वाङ्गिरसो-भ७.; यद-र्वणाङ्गिरसो-भ८ ॥ यद्यजुषि घृतस्य कुल्या, यदथर्वणाङ्गिरसो मधोः कुल्या । तैत्तिरीयारण्यके 'कूल्या' इति दीर्घम् ॥ १८. अपि-ग२-त४-भ२ । प्रत्यपि-त३.६.७.८-भ८-मँ-मु ॥

[१०. १५५.] ८४०. २८. [१] विकृताङ्गि-ऽमु । विकृताङ्गे (?) -मँ ॥ ८४१. १०. [२] अराय्यम् अदार्त्री दान°-भ । अराय्यं अदान°-त१.२.३.६.८.; अराय्यं अदार्त्री राज्य°-त४.५ । अराय्यं दान°-त७-मँ-मु ॥ ८४२. २. [४] तत्रादेशः-ग१.२-भ२ । तन्वा-देशः-त१.२.३.६.७.८-भ१.७.८.; तनादेशः-त४.५.; दद्यादेशः-भ४ । तनवादेशः-मँ-मु ॥ ९. [५] पर्यनेषत् पर्यनयन्-ग१.२-#मँ । पर्यनेषत् पर्यनयत्-त१.२.३.६.; पर्यनेषत् पर्यनयत्-त४.५-भ१.४.७-मु.; पर्यनेषत् पर्यनयत्-त८-भ८.; पर्यनेषत् पर्यनयन्-त७-भ२ ॥

[१०. १५६.] ८४३. ३. [३] अश्वोपेतं-ऽमु । अश्वोपेतं-मँ ॥ ४. अङ्घ्रि-ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ२-#मँ-मु । अङ्घ्रि-त४.५-भ७.; अङ्घ्रि-भ१.८.; अङ्घ्रि-भ४ ॥ ११. [४] उपर्यवस्थापितवानसि-ग१.२ । उपर्यवस्थितवानसि-त-भ-मँ-मु । ऋ. सं. ८. ८९. ७ द्रष्टव्यम् ॥

[१०. १५७] ८४३. २१ इमा नु कं-त१.२.३.६.७-भ२-अनु । इमा नु-त८-भ १.४-मँ-मु ॥

[१०. १५८] ८४५. ११ [३] विदधातु-ग१.२-त७ । विधातु-त१.२.३.४.५-भ । दधातु-मँ-मु ॥ १६ [४] प्रकाशकं तदनुग्राहकं-ग१.२-त४.५-भ२.८-मु । प्रकाशकं-त१.२. ६.८.; प्रकाशं तदनुग्राहकं-भ१.४.; प्रकाशे तदनुग्राहकं-भ७ । प्रकाशकं तदनुग्राहकं-मँ ॥

[१०. १६०] ८४९. १२ [५] अश्वानात्मन इच्छन्तः-त४.५-भ२ । अश्वान इच्छन्तः-त१.२.३.६.७.८-भ८ । अश्वानिच्छन्तः-भ१.४-मँ-मु ॥

[१०. १६१] ८५०. २१ [३] सहस्राक्षेण । सहस्रमिति—त१.२.३.७-भ१.२.४.८-मु । सहस्रमिति-भ७-मं ॥

[१०. १६३] ८५३. १० [१] उद्धारयामि—*मं । उद्धरयामि-त१.२.३.६.७.८-भ-मु । उद्धरयामि-त४.५ ॥ १२. छुबुकाच्चुबुकात्—म२.८-मं-मु । छुबुकात् चुबुकात्-त१.२.३.४.५.७.८; छुबुकात्-त६; छुबुकात्-भ१; छुकात्-भ४; छुबुकात्-भ७ ॥ १७ उद्धारयामि—*मं । उद्धारयामि-त४.५; उद्धरयामि-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.७.८-मु ॥ ८५४. १६ [४] जघनाभ्यां—त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.७ । जघनाभ्यां-भ८-मं-मु ॥

[१०. १६४] ८५६. ४ [४] अभितो द्रोहकं—त१.२.६.७.८-भ१.२.४.७ । अभिट्रोहकं-त४.५; अभितो द्राह अभितो द्रोहकं-त३ । अभितो द्रोहं-मं-मु ॥

[१०. १६५] ८५६. १९ प्रायश्चित्तं—ग१.२-त१.२.३.६.७-मं । प्रायश्चित्त-त४.५; प्रायश्चित्तं मद-भ१.४; प्रायश्चित्तं महद-भ५ । प्रायश्चित्तमिदं-मु-अनु ॥ ८५७. ५ [२] इषितो गतः—ग१.२-त४.५-भ२ । इषितः-त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८-मं-मु ॥ ८५८. ७ [५] विश्वानि सर्वाणि—ग१.२-त४.५-भ२ । सर्वाणि विश्वानि-त१.३.६.७.८-भ८ । सर्वाणि-मं-मु ॥

[१०. १६६] ८५८. १३. प्रयाणसमये — जपेत्—मं । प्रयाणसमये निर्गमनावं जपेत्-त१; प्रयाणसमये निर्गमनाद्यं जपेत्-त२.३.६.८-भ१.४; प्रयाणसमये निर्गमनार्थं जपेत्-त७; प्रयाणसमये निर्गच्छमानाद्यं जपेत्-भ२; प्रयाणसमये निर्गमनाद्धवं जपेत्-भ५; प्रयाणसमये निर्गमनावं जपेत्-भ८; प्रयाणसमये निर्गच्छतार्थं जपेत्-ग१; प्रयाणसमये निर्गच्छन्मार्गं जपेत्-त४.५ । प्रयाणसमये निर्गमनार्थमेतज्जपेत्—मु । 'प्रयाणसमये गृहमाभिगच्छन्नेतज्जपेत्' इति संक्षेपमुल्लरमहाशयाः संभावयन्ति । 'प्रयाणसमये' इति वचनात् लिखितपुस्तकपाठेभ्यश्चानुमातुं शक्यं यद्वाच्यकारैरेतत्सूक्तमन्यथा विनियुक्तम् ॥ ८५९. ९. [३] उभे आर्त्नीहव—ग१.२-त४.५-भ२ । आर्त्नी हव-त३.६.७.८-भ८-मं-मु ॥ २८ [५] वृष्टाज्जलात्—त१.२.३.६.७-भ । वृष्टाज्जलात्-त८; निष्कृष्टाज्जलात्-त४.५ । वृष्टिज्जलात्-मं-मु ॥

[१०. १६७] ८६०. १३ [१] न केवलं—त-भ-मु । नः केवलं (१)-मं ॥ १९. [२] स्वर्जितम् उक्तं—त-भ-मु । उक्तं-मं ॥ २२ देशे—त-भ-मु । यज्ञे-मं ॥

[१०. १६८] ८६१. ३१ [२] स्वयुक्—*मं । सयुक्—मु । 'सयुक्' इति संहितापाठः ॥ ८६२. ११ [३] सत्यवान् यज्ञवान्वा—भ२ । सत्यवान्वा-त१.२.३.६.७.८-भ१.४.५.८ । सत्यवान्-मं-मु ॥ २० [४] शनैर्गच्छति—त१.२.३.६.७.८-भ-मु । शनैर्गतिः-त४.५-मं ॥

[१०. १६९] ८६३. ३ [१] प्रीणयित्रीः—त६-भ२.७ । प्राणयित्रीः-त३.४.५.७.८-भ८-मं-मु । ऋ. सं. १०. ३०. १४; १. ८०. ४ द्रष्टव्यम् ॥ १५ [३] या देवेष्विति द्वाभ्यां—त-भ-मु । द्वाभ्यां-मं ॥

[१०. १७०] ८६५. १२ [४] रोचनं रोचमानं स्थानम्—भ२ । रोचमास्थानं-त१; रोचनमास्थानं-त२.३.६.७.८; रोचमानं स्थानं-भ१.४.८ । रोचनं स्थानं-त४.५-भ७-मं । रोचनं-मु ॥

[१०. १७१] ८६६. ८ [४] सायंसमये—ग१.२-त४.५ । समये—त१.२.६.८-भ १.४; अस्तमये—भ७ । अस्तमये—मै-मु ॥ प्रातःकाले—ग१.२-त४.५ । काले—त१.२.६.८-भ १.४ । उदयकाले—भ७-मै-मु ॥

[१०. १७२] ८६६. १५ सूत्रितम् आ याहि वनसा सहेति नव समान्नाता इति । आ याहि वनसा सहेति नव (वन-त१; नंव-त७) समान्नाता (समान्ना-त२.६-मु) (इति-त७)—त१.२.६.७-मु । सूत्रितं इमा नु कं भुवना सीषधामा याहि वनसा सहेति—ग१.२ । त३-भ १.२.४-पुस्तकेष्ववकाश उत्सृष्टः । सूत्रितं—त४.५-मै ॥ १८ [१] धनेन वा—ग१.२-धनेन-त-भ-मै-मु ॥

[१०. १७३] ८६७. १८. [१] त्वा त्वां—ग१.२-त४-भ । त्वा--त१.२.५.६.७ । त्वां--त३.८-मै-मु ॥

[१०. १७४] ८६९. १७-२१ [२] हे राजन् ... °वात्रापि संबोध्यः—त१.२.३.६.७-मु । (शपत्नान्-त१.२.३.६; 'या' इत्यस्य स्थाने वाच्य-त१.२.३.६; 'अपि' नास्ति-त७; पृतना-त७; आत्मानमिच्छंतं-त१.२.३.६.७; ईषेति-त१.२.३.६; 'ईर्ष्यति' नास्ति-त७; 'तिरस्' नास्ति-त७-मु; ईर्ष्यां-त१.३.६; ईर्ष्यां-त७) । इतर-पुस्तकेषु मै-पुस्तके च द्वितीयमन्त्रभाष्यं नास्ति । मैक्समुल्लरमहाशयैः मु-पुस्तकस्थं भाष्यं स्वकीय-टिप्पण्यामुद्धृतं तस्य प्रामाण्यं चाक्षितम् । परं त्विदं भाष्यं लिखितपुस्तकेषु केषुचिदुपलब्धं, न कपोल-कल्पितमिति व्यक्तमेव । मै-संपादितलिखितपुस्तकसंग्रहापेक्षया मु-पुस्तक-संपादकैरस्माभिश्च संपादितः पुस्तकसंग्रहः समुद्धतर इत्यप्येतेन स्पष्टं भवति ॥ २८. [३] अससि—त१.२.३.७-भ२-मु । इति ससि-भ८ । असि-भ१-४.७-मै ॥

[१०. १७५] ८७१. ८. [४] सुवतु—मै-मु । प्रवतु--ग१.२; प्रभुवतु--त१.२.३.६.७.८; प्रसवतु--त४.५; प्रसुवतु--भ ॥

[१०. १७६.] ८७२. १८. [४] देवादेव°—त१.२.३.६.७.८-भ१.२-मु । देवदेव°—त४.५; देववादेव°--भ४; अमरणदेवतादेव°--भ७ । देव°--भ८-मै ॥ मनुष्यात् मनुष्य°—त-भ १.२.४.८ । मनुष्य°--भ७-मै-मु ॥

[१०. १७७.] ८७३. ३. [१] हृदा हृत्स्थेन । तात्स्थ्यात्ताच्छब्दम्—मै-मु ॥ लिखितपुस्तकेष्वबद्धाः पाठाः । मैक्समुल्लरमहाशयानामभ्यूहो युक्त एव^१ ॥

[१०. १७८] ८७४. २४. [१] ताक्ष्यं...गर्गादिः—मै-मु । अत्रापि लिखित-पुस्तकपाठानामवद्धत्वान्मै-अभ्यूहो युक्तः^२ ॥ ग१.२-पुस्तकद्वयमत्र समाप्तम् ॥ ८७५. ६. हप्रत्ययः—मै-मु । इट्प्रत्ययः--त१.२.३.६.७.८-भ; इड्प्रत्ययः--त४.५ ॥

[१०. १७९] ८७६. १ शिबिर्नाम—त४.५.६.७-भ-मु । शिवि°--त१.२.३.८-मै ॥ २. रोहिदश्चपुत्रो । रुशदश्चपुत्रो इति अनुक्रमणीभाष्यपाठः ॥ ३. शिवि°—त१.२.३.५.६-भ-मु-अनु । शिवि°--त४-७.८-मै ॥ ४. दधिधर्म—त४.५.७-भ२-मै । दधिधर्म्यं--त१.३.६.८-भ८-मु ॥

1. Preface to the Sixth Volume of the first edition, Vol. IV, p. cxli, 2nd edn.
2. Ibid. p. cxli.

[१०. १८०] ८७७. १४ हविःषु । हविषु--त४.५ । हविषि--त३.६.७.८-भ२.८-मं-
मु ॥ २५ [१] रेशब्दाच्च--त१.२.३.६.७.८-भ । रेशब्दाच्च--त४.५-मं-मु । ऋ.सं. १.१८.
२; ७९.५; ९२.१४; ९५.११; ११६.१८ द्रष्टव्यम् ॥

[१०. १८२] ८७९. २४ [१] क्षिपत् क्षिपतु--त४.५-भ१.२.४ । क्षिपतु--त१.२.
३.८-भ८-मु; क्षिपंतु--त६ । क्षिपत्--त७-भ७-मं ॥

[१०. १८३] ८८०. ११ ऋचः--*मं-मु । अंत्याः ऋचः--त१.२.३.६.७.८-भ१.२.
४.८; इत्याचरु--त४.५; अचरुचः--भ७ ॥ ८८१. १२ [३] सर्वजननहेतुः--भ७ । सर्वजन-
हेतुः--त३.४.५.६.७.८-भ२.८-मं-मु ॥

[१०. १८४] ८८१. १३ गर्भाणां कर्ता--त४.५-भ७ । गर्भाणां--त३.६.७.८-भ२.
८-मं-मु । २३ [१] विसृजत्वित्यर्थः--त१.२.३.६.७.८-भ२.४.८-मु । सृजत्वि--त४.५-मं ॥
२४. स्त्रावपाताप्रसवा--त३-भ१.४.८-मं । म्नावपाताप--त१.२.६.८; स्त्रावपाताप्रसवा--त४.
५.७; स्त्रावपाताय--भ२; स्त्रावपाताप्रसवा--भ७ । गर्भपाताप्रसवा--मु ॥

[१०. १८५] ८८२. १३ [१] त्रीणामित्यपि छन्दसि दृश्यते । ' छन्दसीष्यते '
इति काशिकावचनम् ॥

[१०. १८७] ८८३. २६ [२] धन्वान्तरिक्षम् । धन्वन्यन्तरिक्षे--भ२ । धन्वांत-
रिक्ष धन्वंतरिक्षे--त१.२.३.६.८; यद्वांतरिक्षं न्वनांतरिक्षे--त४.५; धन्वांतरिक्षं धन्वंतरिक्षे--त७;
धन्वन्यंतरिक्षे--भ१.७; धन्वान्यंतरिक्षे--भ४; धन्वांतरिक्षे--भ८ । धन्वान्तरिक्षं--मु । धन्वांतरिक्षं
धन्वांतरिक्षं--मं ॥ २७. प्रकाशते--भ७ । प्रकाशयते--मं-मु इतरेषु च ॥ ८८४. १ [४] अभि
अभिमुखं--भ । अभिमुखं--त-मं-मु ॥

[१०. १८९] ८८५. २९ [३] स्तुतिरूपा--त-भ । श्रुतिरूपा (?)--मं-मु ॥ ३२ [३]
सूर्यं सेवत इत्यर्थः--भ२.४.८ । स्तूयते सूर्यं सेवते इत्यर्थः--त१.२.३.६.८; सेवत इत्यर्थः--त४.५;
स्तूयते सूर्यं सेवत इत्यर्थः--त७ । स्तूयते सूर्यः सर्वत इत्यर्थः--*मं-मु । सर्वत इत्यनर्थकोऽभ्युहः ॥

[१०. १९०] ८८६. ४ °त्वात्तादृग्रूप--*मं-मु । °त्वाद्ग्रूप--त१.२.३.६.७.८-भ२.
४.८; °त्वादप--त४; °त्वाकन्यादरूप--त५ ॥ १४ [१] °रूपादुपादानभूतात्--मु । °रूपा-
दानभूतात्--त१.२.३.६.७.८-भ४.८; °भूतात्--त४; °भूनात्--त५ । °रूपापादानभूतात्--*मं ॥
२४ [२] भूतजातानि--त१.३.६.७-मु । भूतानि--त४.५.८-भ-मं ॥ ८८७. ३ [३] कल्पे
--भ२ । काले--भ७-मं-मु ॥

[१०. १९१] ८८८. १६ [४] समाना समानानि--त१.२.३.७-भ२ । समानानि
--भ१.४.७.८-मं-मु ॥

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
10	19	Mss.	Ms.
३३	११	महोदयैः ।	महोदयैः
५०	९	°द्रल्लिखितं	°द्रल्लितं
६०	२३	वाध्रींशतेत	वाध्रींशतेन
६८	३२	स्तोतृन्	स्तोतृन्

प्रथमद्वितीयतृतीयभागसंज्ञान्विपाठभेदादिविषयकविचारस्य

परिशिष्टम्

प्रथमो भागः

१. १७. अभ्यर्हितं पूर्वम्—(पा. सू. २. २. ३४. ४) ॥

२. २. तदेतदृचाभ्युक्तम्—(गो. ब्रा. १. १. ९) ॥

२. ३. बहव । ‘बह्व्य’ इति पठनीयम् । हैद्राबादनगरस्थलिखितपुस्तके (३/१ क्रमाङ्कयुते) तथोपलभ्यते ॥

२. २४. वृत्रं शत्रुं हन्तुं शक्नोत्याभिर्ऋग्भिरित्येषा व्युत्पत्तिः कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणे विज्ञायते । शां. ब्रा. २३. २ द्रष्टव्यम् ।

२. २६. प्रणयनादि° । ‘अप्प्रणयनादि°’ इति हैद्राबादपुस्तकानुसारेण पठनीयम् ॥

३६. १० [१. १. २] तनन्प्रत्ययः । ‘तनप्रत्ययः’ इति भाष्यम् ॥

३८. ८ [१. १. ६] शाठ्यायनब्राह्मणपाठेन साभ्यमादवानो जैमिनीयब्राह्मणपाठो बटकृष्णघोषमहोदयैः प्रकाशितः ॥

२१३. १९ [१. २९. ७] सहस्रेषु इति पदम् । सहस्रेषु इत्यशुद्धम् ॥

३६१. २० [१. ५१. १३] जैमिनीयब्राह्मणेऽपि शाठ्यायनब्राह्मणसमानः पाठः १ ॥

३६२. ९ [१. ५१. १४] शाठ्यायनब्राह्मणसदृशो जैमिनीयब्राह्मणपाठः (३. १५) बटकृष्णघोषमहोदयानां पुस्तके ३ द्रष्टव्यः ॥

४२४. ८ [१. ६२. ३] ‘अन्नादिनीं ते’ एतस्मादारभ्य ‘स इन्द्रोऽलभतेति’ एतावत्पर्यन्तं शाठ्यायनकवचनम् । जैमिनीयब्राह्मणे ‘अन्नादिनीमरे ते सरमे प्रजां करोमि या नो गा अन्वविद इति’ इयानेवांशः । शाठ्यायनकजैमिनीयवचनानुसारेण गवामन्वेषणानन्तरं सरमायाः प्रजाया अन्नं प्रदातुमिन्द्रः प्रतिज्ञातवान् । सायणभाष्ये तु साररूपेणोद्धृतायां कथायां सरमा गवामन्वेषणात्पूर्वमेव प्रजाया अन्नप्रदानार्थमिन्द्रेण सह समयं चक्र इति लिखितम् ॥

४४०. २७ [१. ६४. ८] पृषत्यः श्वेतविन्द्वङ्किता मृग्य इत्यैतिहासिकाः (?) ॥

४५९. २० [१. ६९. ४] प्वादीनां...ह्रस्वत्वम् । दुष्टेयं व्याकरणप्रक्रिया । ‘मीनातेर्निगमे’ इति सूत्रेण ह्रस्वत्वम् ॥

४६९. १७ [१. ७१. १०] प्वादीनां...ह्रस्वत्वम् । प्राग्वत् ‘मीनातेर्निगमे’ इति सूत्रेण ह्रस्वत्वम् ॥

५२३. ३ [१. ८४. १३] सायणाचार्यैः साररूपेणोद्धृतः शाठ्यायनपाठो वेङ्कटमाधवभाष्ये साक्षादुपलभ्यत इति प्रायस्तत्त्वमानेन जैमिनीयब्राह्मणपाठेनानुमातुं शक्यम् । वेङ्कटमाधवभाष्यगतः चतुर्दशमन्त्रस्य पाठोऽत्र दीयते—

1. Collection of the Fragments of Lost Brāhmaṇas, Batakrishna Ghosh, Calcutta 1935, p. 1

2. Ibid. p. 6. 3. Ibid. pp. 7-12. 4. Ibid. p. 13. 5. Ibid. pp. 13-18.

‘ दध्यङ् ह वा आथर्वणस्तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यास । तं ह स्म यावन्तोऽसुराः परापश्यन्ति ते ह स्म तदैव विशीर्षाणः शेरते । स ह स्वर्गं लोकमुच्चक्राम । स हेन्द्रोऽसुरैरभिवाद उवाच क नु स दध्यङ्मभवदिति । तस्मै होचुः स्वर्गं वै भगवः स लोकमुदक्रामदिति । स होवाच न ह्यस्येह किञ्चित् परिशिष्टमस्तीति । तस्मै होचुरासीदेतदाश्वं शीर्षं येनाश्विभ्यां देववेदं प्राब्रवीत् । तत्तु न विद्य यत्राभवदिति । तद्वा अन्विच्छतेति । तद्वा न्वैषिषुः । इच्छन्नश्वस्येत्यादिकमुक्त्वाह । शर्यणावद्ध नाम कुरुक्षेत्रस्य जघनावर्धे सरः स्कन्दते । तदनुविद्याजहुः तदस्मै प्रायच्छन् । तद्ध स्मासुराणां प्रकाशेऽधारयन् तद्ध स्म यावन्तोऽसुराः परापश्यन्ति ते ह स्म तदैव विशीर्षाणः शेरते । स ह तैरेवास्यभिर्नव नवतीर्जघानासुराणामिति ’ ॥

५३६. ७ [१. ८६. ४] मरुतो देवाः सोमस्य मत्सन् । (निविदध्यायः, खिल. ५. ५. ९) ॥

५४२. १७ [१. ८८. १] तथा चाहुः—सर्वा स्त्री मध्यमस्थाना पुमान्वायुश्च सर्वगः । गणाश्च सर्वे मरुत इति वृद्धानुशासनम् ॥ क एते वृद्धाः ?

५४२. १८ पौराणिकास्त्वाचक्षते—मारीचात्कश्यपात्सप्तगणात्मका एकोनपञ्चाशत्संख्याका मरुतो जज्ञिरे इति । ब्रह्मपु. १२४. ७१, १०३ द्रष्टव्यम् ॥

६२७. २१ [१. १०२. ६] तथा च शाठ्यायनकं—सिम इति वै श्रेष्ठमाचक्षते । तृतीयभागे ५४७. १४ [८. ४. १] टिप्पणी द्रष्टव्या ॥

६४०. ६ [१. १०५] अत्र सायणभाष्ये शाठ्यायनब्राह्मणगता त्रितस्य कथा साररूपेणोद्धतास्ति । वेङ्कटमाधवभाष्ये स्वयं शाठ्यायनपाठ उद्धृतोऽस्ति । स यथा—

‘ आप्यान् सातं नयतोऽरण्ये पिपासाविन्दत् । ते घन्वन् कूपमविन्दन् । तत्र द्वितोऽवरोदुमकामयत नैकतस्त्रितोऽवारोहत् । तौ यदापिबतामनुप्यतामथ ह्येनं तदेव रथचक्रेणापिधाय गोभिः प्रैताम् । सोऽकामयतोदित ह्यां गातुं नाथं विन्देयेति ’ । जैमिनीयब्राह्मणपाठः प्राय एतत्समान एव ।

६४५. १४ [१. १०५. १०] शाठ्यायनपाठेन सादृश्यमादधानो जैमिनीयब्राह्मणपाठोऽसौ दीयते?—‘ अथो ह्येषामेतान्येव पञ्च ज्योतीषि यान्येषु लोकेषु दीप्यन्तेऽग्निः पृथिव्यां वायुरन्तरिक्षादित्यो दिवि चन्द्रमा नक्षत्रेषु विद्युदप्सु ’ ॥

७१९. २७ [१. ११६. १२] इयं दधीच आथर्वणस्य कथा भाष्यकारैः शाठ्यायनकवाजसनेयकाभ्यामुद्धृता ॥ अस्मिन् विषये श. ब्रा. १४. १. १. १८-२४ द्रष्टव्यम् । वेङ्कटमाधवाचार्यैरपि स्वकीय ऋग्भाष्य इयं कथा ताभ्यामेवोद्धृत्य दत्ता । वेङ्कटमाधवभाष्यगतः शाठ्यायनकपाठः जैमिनीयब्राह्मणपाठाद्विभ्रः । वेङ्कटमाधवभाष्यं (ऋ. सं. १. ११६. १२) द्रष्टव्यम् ॥

७२४. ५ [१. ११६. १८] रयिशब्दाच्च । ‘ रेशब्दाच्च ’ इति भाव्यम् । ऋ. सं. १. १८. २; ७९. ५; ९२. १४; ९५. ११; १०. १८०. १ द्रष्टव्यम् ॥

७७६. १६ [१. १२२. १४] ‘ मणिग्रीवम् ’ इति पदं स्वररहितमिति वेङ्कटमाधवाचार्यैः स्वकीय ऋग्वेदभाष्ये लिखितम् ॥

८१८. २६ [१. १२९. ४] पृत्सु । 'पृत्सु' इति संहिता ॥

१११३. २५ [१. १९१. १२] 'पुष्पम्' इति संहिता । 'पुष्यम्' इति भाष्यकारः ॥

द्वितीयो भागः

१. १० [२. १] त्वमग्न इति.....आङ्गिरस उच्यते । इति ऋष्यनुक्रमणे शौनकस्य वचनम् ॥

१८. ८ [२. ३. १०] अग्निर्वै देवानां शमिता इति श्रुतेर्मूलमन्वेषणीयम् ॥

२८. १८ [२. ७. ६] द्वेनः । 'द्वेनः' इति शुद्धम् । एवमेव भाष्येऽपि ॥

४५. ८ [२. १२] तान्दृष्ट्वा निर्जगामेन्द्रो यज्ञाद्गृत्समदाकृतिः । अस्य मूलं नोपलब्धम् ॥

४७. १९ [२. १२. ५] मीङ् हिंसायाम् । 'मीङ्' इति भाष्यम् ॥

१०२. १६ [२. २४. १२] मीङ् हिंसायाम् । पूर्ववत् 'मीङ्' इति शुद्धम् ॥

११५. २७ [२. २८] इदमेकादशर्चं.....चेति शुश्रुम । अस्य मूलमन्वेषणीयम् ॥

१२९. २ [२. ३१. ४] छन्दांसि वै प्राः (तै. सं. ५. १. ७. २) ॥

१४४. ५ [२. ३४. ८] प्रस्तुतस्तनी । ऋ. सं. १. ३८. ८ भाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

१६२. ११ [२. ३८. १०] छन्दांसि वै प्राः (तै. सं. ५. १. ७. २) ॥

१६२. १२ [२. ३८. १०] पशवो वै रयिः (तै. ब्रा. १. ४. ४. ९) ॥

१८८. २० [३. २. ९] प्रजा वा अनूयाजाः इति श्रुतिः कुत्रत्येति न ज्ञायते ॥

१८८. २२ [३. २. ९] त्रीन् परिधींस्तिष्ठः समिधः इति निगमस्य मूलमन्वेषणीयम् ॥

२५०. ९ [३. १५. ४] एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः । ताण्ड्य म. ब्रा. १. ६. १. २ अत्र 'एष वाव प्रथमो यज्ञानाम्' इति ॥

२५८. १ [३. १७. ३] प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेका राष्ट्रमेका रक्षति । अस्याः श्रुतेर्मूलं नोपलब्धम् ॥

३५५. २५ [३. ३४. १] चैत्रमासे तपोदिन्द्रः इति स्मृतिवचनं कृत्यम् ? ऋ. सं. १०. १०७. १ भाष्ये 'चैत्रमासे तयोरिन्द्रः' इति ॥

४२३. १२ [३. ५१. ७] इन्द्रः शार्यातस्य यज्ञे सोमरसानपिवदित्येषोऽर्थः कौषीतके स्पष्टमुक्तः । शाङ्खायनब्राह्मणे न स उपलब्धः ॥

४६४. ३ [३. ५६. ४] मेषादिस्थे सवितरि यो यो मासः प्रपूर्यते चान्द्रः चैत्राद्यः स ज्ञेयः । कृत्यमिदम् ? ॥

४६४. १८ [३. ५६. ५] त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः (ऐ. आ. १. २. २) ॥

४८६. १२ [३. ६२. ३] पशवो वै रयिः (तै. ब्रा. १. ४. ४. ९) ॥

४८६. १४ [३. ६२. ३] वाचि हि प्राणं जुहुमः प्राणे वा वाचम् । कृत्येयं श्रुतिः ? ॥

५००. १३ [४. १. १६] जानन्त्यो । 'जानत्यो' इति भाष्यम् ॥

५३६. ४ [४. ६. ४] यद्वै देवैर्जोष्यते हविस्तद्विरिमात्रं वर्धते । इयं श्रुतिरन्वेषणीया ॥

५४६. १९ [४. ९. ५] स हि सप्तदशः कर्मणामुपद्रष्टा भवति इत्युक्तिरापस्तम्बे द्रष्टव्या ॥

६०८. २० [४. २४. ९] अल्पं यः परिगृह्णाति.....वह्नाभित्ययम् ' एते श्लोकाः संप्रदायविद्विः (?) पठ्यन्ते ॥

६१६. १० [४. २७. १] श्येनभावं.....गर्भे नु सन्निति । अस्य श्लोकस्य मूल-स्थानं नोपलब्धम् ॥

६५६. १४ [४. ३८. २] तानग्निरश्वो भूत्वाभ्यद्रवत् इति कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणे समाम्नातम् ॥

६७९. २ [४. ४५. १] इदमन्नमशनं पानं खादश्च इति कुत्र श्रुतम् ? ॥

६७९. ३ [४. ४५. १] माता पिता पुत्रस्तदेव तन्मिथुनम् (तै. सं. ६. ५. ६. ३) ॥

७१५. २ [४. ५८. ३] शाब्दिकास्तु.....(पा. म. १. १. १) ॥

७२४. ५ [५. २. १] जैमिनीयब्राह्मणगतत्रैवृणकथाभागोऽधो दीयते—

‘ वृशो वै जानस्यरुणस्य त्रैवृणस्यैश्वर्यस्य राज्ञः पुरोहित आसाथ ह स्म ततः पुरा राजभ्यः पुरोहिता एव रथान् संयुक्तन्वौपद्रधूयाय नेदयं पापं करवदिति । तौ हाधावयन्तौ ब्राह्मणकुमारं पथि क्रीळन्तं रथचक्रेण विचिच्छिदतुरितरो हाधावयन्नभिप्रयुयावा अपेतर आययाम स हाधि न शशाका-पयन्तुम् । तं ह तदेव विचिच्छिदतुस्तस्मिन्होदाते त्वं हन्तासि त्वं हन्तासीति.....नेति हेतर उवा-चाप वा अहमायांसं स त्वमभिप्रायौषीस्त्वमेव हन्तासीति । तौ वै पृच्छावहा इति । तौ हेष्वाकूनेव प्रश्नमेयतुस्ते हेष्वाकव ऊचुर्यो बाव रथं संयुह्णाति स रथस्येशे त्वमेव हन्तासीति वृशमेव परावृणन् । सोऽक्रामयतोदितं इयां गातुं नायं विन्देय समयं कुमारो जीवेदिति । स एतस्मापश्यत्तेनैनं समैरयत्स कुद्रो जनमगच्छदन्तं मा व्यवोचन्निति । तेषां हेष्वाकूनामग्नेर्हरोऽपाक्रामद्यं सायमोदन-मध्यदधुः प्रातः सोऽपच्यत यः प्रातः सायं स ब्राह्मणं वा अनार्यमपाराम तेषां नोऽग्नेर्हरोऽपाक्रमीदे-तैनमनुमन्त्रयामहा इति । तमन्वमन्त्रयन्त । स आगच्छद्यथा राज्ञा ब्राह्मणोऽनुमन्त्र्यमाण आगच्छे-देवम् । स आगत्याक्रामयत पश्येयमिदमग्नेर्हरे इति । स एतस्मापश्यतदभ्यगायत । तदपश्यत्तिशाची वा इयं त्र्यरुणस्य जाया सैनत्कशिपुनाच्छादयित्वाध्यास्त इति तदभिग्याहरत् ’ ।

वेङ्कटमाधवस्य ऋग्वेदभाष्येऽपि शाखायानोक्त इतिहासः श्लोकैर्बद्धोद्धृतः स द्रष्टव्यः । सायण-भाष्यापेक्षया वेङ्कटमाधवभाष्यगतः कथाभागो जैमिनीयब्राह्मणपाठेनाधिकतरं सादृश्यमावहति । वेङ्कट-माधवभाष्ये शाखायानब्राह्मणभागोऽशत उद्धृतोऽस्ति सोऽत्र दीयते—

‘ स आगच्छद्यथा राज्ञा ब्राह्मणोऽनुमन्त्र्यमाण आगच्छेदेवम् । स एतस्मापश्यतदभ्यगायत तदपश्यत्तिशाची वा इयं त्र्यरुणस्य जाया सैनत्कशिपुनाच्छादयित्वाध्यास्त इति ’ १ ॥

८२२. १७ [५. ३४. ४] इन्द्रो यतीन्.....प्रायच्छत् । ताण्ड्यमहाब्राह्मणे ‘ इन्द्रो यतीन् सालवृकभ्यः प्रायच्छत् ’ इतीयानंशो बहुवारमागतः (८. १. ४.; १३. ४. १७ इ.) ॥

८३८. २ [५. ४०. ८] स्वर्भानुश्चासुरः.....°दपाकृन्तन् इति श्रुतिः हारिद्रविक-ब्राह्मणादुद्धृता । हारिद्रविकब्राह्मणं नोपलभ्यते । ‘ यदरोदीतदुद्रस्य रुद्रत्वमिति हारिद्रविकम् ’ इति निरु. १०. ५ । तै. सं. १. ५. १. १; श. ब्रा. ९. १. १. ६ अपि द्रष्टव्यम् । पातञ्जलमहाभाष्ये (पा. सू. ४. २. १०४. १९) हारिद्रविणा निर्दिष्टाः । ‘ हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्रविणः ’ इति च काशिका (पा. सू. ४. २. २. १०४) । चरणव्यूहे हारिद्रवीया इति यजुर्वेदस्य शाखा^२ ॥

८४१. १२ [५. ४१. ७] ईषिः प्रापणकर्मा स्यादुपप्राभिः समन्वितः । अयं श्लोकार्धः
कुत उद्धृतः ? ऋ. सं. ९. १३ टिप्पणी द्रष्टव्या ॥

८९४. १२ [५. ५२. १७] अदितिगर्भे... अभवन्निति पुराणेषु (?) प्रसिद्धम् ॥

९२९. १२ [५. ६१. ८] अर्धं शरीरस्य भार्या इति कस्याः स्मृतेः ? ॥

९३१. १६ [५. ६१. १७] संपन्नऋषिभावस्य ... वनं जगामेति । नीतिमञ्जरी
(८६) द्रष्टव्या ॥

९६५. १७ [५. ७६] 'तिरिक्तोक्थ्ये । 'तिरिक्तोक्थ्ये' इति पठनीयम् ॥

९६८. १७ [५. ७७. २] पूर्वाह्नो वै देवानाम् इति श्रुतिः कस्याः ? ॥

९८९. २१ [५. ८५. २] वनेषु हीदमेषु...व्यन्तरिक्षं ततान इति वाजसनेयकम् (?) ॥

९९१. १४ [५. ८५. ६] एष ब्रह्मा । कुत्रेयं श्रुतिः ? ॥

तृतीयो भागः

२८. २१. [६. ९. २] एतच्च संप्रदायविद्विरुक्तं (?) ॥

२८. २३. आत्मविदः (?) ॥

१३५. २६. [६. ४२. २] अन्य आह (?) ॥

१४६. ५. [६. ४४. २४] चक्षुश्च श्रोत्रं च (खिल २. १२) ॥

१६५. २७. [६. ४७. २०] अगम्युत्ती.....स्तुतः । बृहद्देवतापाठस्तु 'अगम्युत्ति
स्तौति देवान् पादो भूमिमथोत्तरः । बृहस्पतिं तृतीयस्तु इन्द्रमेवोत्तमं पदम्' (बृहदे. ५. १११) ।
अनु. भा. ६. ४७. द्रष्टव्यम् ॥

१७२. २७. [६. ४८. ७] भूरत्वाजे इति शुद्धः पदपाठः ॥

२७०. २४. [७. २ प्रस्ता.] पशाविष्टाविदम् । 'पशौ वसिष्ठानामिदम्' इति युक्त-
मिति टिप्पण्यां संसूचितम् । ऋ. सं. १०. ११० प्रस्तावनायां 'पशौ जामदग्न्यानामिदमाप्रीसूक्तम्'
इति पाठानुसारेण सूचितपाठो युक्ततरः प्रतिभाति ॥

३५०. २७. [७. ३३. ७] कृणोति । करोति—शाठ्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥

३५०. २८. तासां ज्योतिः । तेषां तज्ज्योतिः—शाठ्या. ब्रा.; तेषामेति (तेषामेतत्)
ज्योतिः—जै. ब्रा. ॥

४०४. ९. [७. ५७. ३] कश्चिदेकवाक्यतामाह (?) ॥

४५८. ३१. [७. ८२. ३] अस्य मदे...पिन्वदपितः । खिलसूक्ते (५. ५)
'जिन्वदजुवोऽपिन्वदजितः' इति पाठः ॥

४७१. १५. [७. ८७. ४] अपर आह (?) ॥

४७२. ३१. [७. ८८. २] स्वर्ग्ये इति शुद्धः संहितापाठः ॥

४८०. ११. [७. ९१. ५] ग्रहशब्दस्य नपुंसकलिङ्गप्रयोगश्चिन्त्यः ॥

४९६. २३. [७. ९८. ६] न केवलमेकस्या एव गोः पतिः । अयमभ्युहितः पाठः
ऋ. सं. १०. १०८. ३; १६६. १ भाष्यगतसमानपाठेन समर्थितः ॥

५१२. २३. [७. १०४. १२] अत्र केचिदाहुः (१) ॥

५४७. १४. [८. ४. १] सिम इति वै श्रेष्ठमाचक्षते । जैमिनीयब्राह्मणेऽप्ययं पाठ उपलभ्यते । वाजसनेयकस्योऽयमिति सायणाचार्यैर्लिखितं किंतु शतपथब्राह्मणेऽयं नास्ति । भाष्य-काराणामयं प्रमाद इति वक्तुं न शक्यते यतो वाजसनेयकपाठत्वेनोद्घृताः केचनान्येऽपि पाठा वाजसनेयके नोपलभ्यन्ते^१ ॥

५५५. १४ [८. ५. २] छान्दसत्वम् । 'छान्दसं बत्वम्' इति युक्तः पाठः । तद्-पुस्तके तथोपलभ्यते ॥

६९६. १८ [८. २९. २] 'अग्नये गृहपतये' इति श्रुतेर्मूलं नोपलब्धम् ॥

६९७. ६ [८. २९. ५] प्रथमो दैव्यो भिषक्—तै. सं. ४.५.१.२ ॥

७. ११. २२ [८. ३३. ६] इमंश्च युद्धमिति वृद्धा (?) वदन्ति ॥

७१४. १६ [८. ३३. १७] प्रायोगिश्चासङ्गो.....दानं दत्त्वा । अस्य मूलं नोपलब्धम् ॥

७७९. १४-८०५. ११ [८. ४९-५८] बालखिल्यसूक्तपाठभेदाः खिलेषु प्रथमाध्याये ४, ६ सूक्तयोः, तृतीयाध्याये १-८, १८ सूक्तेषु च द्रष्टव्याः ॥

९०४. १० [८. ९१. १] अभ्यवयन्ती । अभ्यवयती^२—जै. ब्रा. ॥

९०४. ११ सा तमभिव्याजहार । साभिव्याहरत्^२—शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥

९०४. ११ अस्यै त इदं । अस्यै वा इदं^२—शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥

९०५. ८ [८. ९१. ३] सोमपीथ इह वा अस्य । सोमपीथौ ह वा अस्य स^२—शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥

९०५. ३० [८. ९१. ५] किं कामयसीति । किं कामासीति^२—शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥

९०५. ३१ पिता स । 'पितास' (= पिता + आस) इति पठनीयम् । जैमिनीयब्राह्मणेऽ-प्येवमेव पाठः^२ ॥

९०६. १८ [८. ९१. ७] तां खेऽनसोऽस्त्यवृहत्सा संश्लिष्टकामवत् । तां खेऽनसो-स्त्यवृहत्सा कृकलास्यमवत्तां खे युगस्यात्यवृहत्सा संश्लिष्टकामवत्—शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥

९२८. २ [८. ९५. ७] वासुरान् । वा असुरान्—शाट्या. ब्रा. ॥

९२८. २ तत ऋषयः । त एत ऋषयः—वैकटमाश्वभाष्ये ॥

९३५. १ [८. ९६. १४] केचित् (?) इष्यामि वो मरुत इति पठन्ति ॥

॥ ऋग्वेदसंहिता ॥

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

९-१० मण्डले

ऋग्वेदसंहिता

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

॥ अथ नवमं मण्डलम् ॥

नवमे^१ मण्डले^२ सप्तानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके चतुर्विंशतिसंख्याकानि सूक्तानि । तत्र 'स्वादिष्टया' इति दशच^३ प्रथमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—'स्वादिष्टया दश मधुच्छन्दाः' इति । वैश्वामित्रो मधुच्छन्दा ऋषिः । प्राग्वत्सप्रीयपरिभाषया गायत्री छन्दः । 'नवमं मण्डलं पावमानं सौम्यम्' (अनु.) इति वचनात् पवमानगुणविशिष्टः सोमो देवता । प्रावस्तोत्रेऽर्बुदसूक्तस्य प्रागुत्तमाया हृदमादिकं सर्वं पावमानं विकल्पेनावनीयम् । सूत्रितं च—'प्रैते वदन्वित्यर्बुदं प्रागुत्तमाया^४ आ व ऋजसे प्र वो प्रावाण इति सूक्तयोरन्तरोपरिष्ठात्पुरस्ताद्वा पावमानीरोप्य यथार्थमा^५ वा ग्रहग्रहणात्^६' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति । उपाकर्मणि मण्डलादिग्रहण आद्या । सूत्रं पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

स्वादिष्टया मदिष्टया पर्वस्व सोम धारया । इन्द्राय पातवे सुतः ॥ १ ॥

स्वादिष्टया । मदिष्टया । पर्वस्व । सोम । धारया । इन्द्राय । पातवे । सुतः ॥ १ ॥

हे सोम^१ इन्द्राय^२ पातवे^३ पातुं^४ सुतः^५ अभिषुतः^६ त्वं^७ स्वादिष्टया^८ स्वादुत्तमया^९ मदिष्टया^{१०} अतिशयेन मादयिष्या^{११} धारया^{१२} पवस्व^{१३} क्षर ॥

रक्षोहा विश्वचर्षणिर्भि योनिमयोहतम् । दुणां सुधस्थमासदत् ॥ २ ॥

रक्षःऽहा । विश्वऽचर्षणिः । अभि । योनिम् । अयःऽहतम् ।

दुणां । सुधऽस्थम् । आ । असदत् ॥ २ ॥

रक्षोहा रक्षसां हन्ता^१ विश्वचर्षणिः विश्वस्य द्रष्टा सोमः^२ अयोहतं हिरण्येन हतम् । तथा च ब्राह्मणं—'हिरण्यपाणिर्भिषुणोति' इति ।^३ दुणां द्रोणकलशेनाधिषवणफलकाभ्यां^४ वा^५ सुधस्थं सहस्थानं^६ योनिम्^७ अभिषवस्थानम्^८ अभि^९ आसदत्^{१०} अभ्यासीदति ॥

वरिवोधातमो भव मंहिष्ठो वृत्रहन्तमः । पर्षि राधो मघोनाम् ॥ ३ ॥

वरिवःऽधातमः । भव । मंहिष्ठः । वृत्रहन्ऽतमः । पर्षि । राधः । मघोनाम् ॥ ३ ॥

हे सोम त्वं^१ वरिवोधातमः^२ अतिशयेन धनानां दाता^३ भव । 'वेदो वरिवः' इति धननामसु पाठात् ।^४ मंहिष्ठः दातृत्वमश्रु भव । सर्वदातृत्वमत्रोच्यत इत्यपुनरुक्तिः ।^५ वृत्रहन्तमः^६ अतिशयेन शत्रूणां हन्ता भव । किंच^७ मघोनां धनवतां शत्रूणां^८ राधः^९ धनं च^{१०} पर्षि^{११} अस्मभ्यं प्रयच्छ ॥

१. ग-त-भ-तत्र । २. ग-प्रागुपेततमाया । ३. ग-यथार्थमावग्रहणात् ; त-यथार्थमावाग्रहणात् ; त-५-भ-१-यथार्थमावापग्रहणात् ; भ-४-यथार्थमतापग्रहणात् । ४. भ-१-°कलशेविषवण° ; भ-४-°कलशे-धिषवण° ।

अभ्यर्षं महानां देवानां वीतिमन्धसा । अभि वाजमुत श्रवः ॥ ४ ॥

अभि । अर्षं । महानां । देवानां । वीतिम् । अन्धसा । अभि । वाजम् । उत । श्रवः ॥ ४ ॥

हे सोम त्वं षमहानां महतां षदेवानां षवीतिं यज्ञम् षअन्धसा धानाद्यन्नेन सह षअभ्यर्षं अभिगच्छ । षउत अपि चाभिगच्छस्त्वं^१ षवाजं बलं षश्रवः अन्नं चाभिगमयास्मानित्यर्थः ॥

त्वामच्छा चरामसि तदिदर्थं दिवेदिवे । इन्दो त्वे न आशसः ॥ ५ ॥

त्वाम् । अच्छ । चरामसि । तत् । इत् । अर्थम् । दिवेऽदिवे ।

इन्दो इति । त्वे इति । नः । आशसः ॥ ५ ॥

हे षइन्दो यागेषु क्लिद्यमान सोम षत्वामच्छ त्वां प्रति षचरामसि वयं चरामः । षदिवेदिवे प्रतिदिनमस्माकं षतदित् तदेव त्वत्परिचरणमेव षअर्थं कार्यं नान्यत्कार्यमस्ति । षनः अस्माकम् षआशसः आशंसनान्यपि षत्वे त्वच्येव नान्यत्र ॥ ॥ १६ ॥

पुनाति ते परिस्रुतं सोमं सूर्यस्य दुहिता । वारेण शश्वता तना ॥ ६ ॥

पुनाति । ते । परिऽस्रुतम् । सोमम् । सूर्यस्य । दुहिता । वारेण । शश्वता । तना ॥ ६ ॥

हे सोम षते तव षपरिस्रुतं क्षरन्तं षसोमं सोमरसं षसूर्यस्य षदुहिता श्रद्धा देवी षवारेण^२ वाल्हेन षशश्वता शश्वतेन षतना विस्तृतेन षपुनाति^३ । तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति—‘श्रद्धा वै सूर्यस्य दुहिता श्रद्धा ह्येनं पुनाति^३’ इति^३ ॥

तमीमण्वीः समर्य आ गृभ्णन्ति योषणो दश । स्वसारः पार्ये दिवि ॥ ७ ॥

तम् । ईम् । अण्वीः । सऽमर्ये । आ । गृभ्णन्ति । योषणः । दश । स्वसारः । पार्ये । दिवि ॥ ७ ॥

षसमर्ये समनुष्ये यज्ञे षपार्ये षदिवि सौत्येऽहनि षयोषणः स्त्रियः षस्वसारः स्वयं सरन्त्यो दशसंख्याकाः षअण्वीः^४ अण्व्योऽङ्गुलयः । ‘अयुवः अण्व्यः’ इत्यङ्गुलिनामसु पाठात् । षतमीं तमेनं सोमम् षआ गृभ्णन्ति आगृह्णन्ति ॥

तमीं हिन्वन्त्यग्रुवो धमन्ति बाकुरं दृतिम् । त्रिधातु वारणं मधु ॥ ८ ॥

तम् । ईम् । हिन्वन्ति । अग्रवः । धमन्ति । बाकुरम् । दृतिम् । त्रिऽधातु । वारणम् । मधु ॥ ८ ॥

षतमीम् पुनं सोमम् षअग्रवः अङ्गुलयः षहिन्वन्ति अभिषवदेशं प्रति प्रेरयन्ति । प्रेरयित्वा च षबाकुरं भासमानं षदृतिं दृतिसदृशांशुमेनं^५ सोमं षधमन्ति अभिषुण्वन्ति^६ । यद्यपि धमतिरभिषवकर्मा न भवति तथाप्यौचित्यादत्राभिषवपरो भविष्यति । तदेतत् सोमात्मकं षमधु वस्तु षत्रिधातु त्रिस्था-
नम् । द्रोणकलश आधवनीयः पूतभृदिति त्रिधातवः । षवारणं शत्रूणां वारकं च भवति ॥

अमीममघ्न्या उत श्रीणन्ति धेनवः शिशुम् । सोममिन्द्राय पातवे ॥ ९ ॥

अभि । इमम् । अघ्न्याः । उत । श्रीणन्ति । धेनवः । शिशुम् । सोमम् । इन्द्राय । पातवे ॥ ९ ॥

१. त१.५.६-म१-वाभि^१ । २. ग-म-‘वारेण.....’पुनाति’ नास्ति । ३. ग-पुनंतीति । सा वारेण वाल्मयेन शश्वता दृढेन वल्लेण पुनाति शोधयति । यजुर्ब्रह्मणं वारेणः शश्वता तनेत्याह वारेणा हि सोमं पुनंतीति; त-म१.२.४ पुनंतीति । ४. ग-त५-अण्वीरेता । ५. ग-‘सदृशमंशुमेनं; घ-‘सदृशं मधु । ६. ग-त१.२.५.६.७-म-अभिषुण्वति च ।

उत अपि च ऽइमस् एनं ऽशिञ्जु बालं ऽसोमस् ऽअध्याः अहन्तव्याः ऽधेनवः गावः
 ऽइन्द्राय ऽपातवे पातुस् ऽअभि ऽश्रीणन्ति । स्वकीयेन पयसा संस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

अस्येदिन्द्रो मदेष्वा विश्वा वृत्राणि जिघ्रते । शूरो मघा च मंहते ॥ १० ॥

अस्य । इत् । इन्द्रः । मदेषु । आ । विश्वा । वृत्राणि । जिघ्रते । शूरः । मघा । च । मंहते ॥ १० ॥

वृत्रः वीरः ऽइन्द्रः ऽअस्येत् अस्य सोमस्यैव ऽमदेषु ऽविश्वा विश्वानि ऽवृत्राणि शत्रून् ऽआ
 जिघ्रते आहन्ति । ऽमघा मघानि धनानि ऽच ऽमंहते यजमानेभ्यः प्रयच्छति ॥ ॥ १० ॥

‘पवस्व’ इति दशरुचं द्वितीयं सूक्तं काण्वस्य मेधातिथेरापि^१ गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् ।
 तथा चानुकान्तं—‘पवस्व मेधातिथिः^२’ इति । उक्तो विनियोगः ॥

पवस्व देववीरति पवित्रं सोम रंहा । इन्द्रमिन्द्रो वृषा विश ॥ १ ॥

पवस्व । देवऽवीः । अति । पवित्रम् । सोम । रंहा । इन्द्रम् । इन्द्रो इति । वृषा । आ । विश ॥ १ ॥

हे ऽसोम ऽदेववीः देवकामस्त्वं ऽरंहा वेगेन ऽपवित्रं यथा भवति तथा ऽअति ऽपवस्व
 अतिश्वर । किंच हे ऽइन्द्रो ऽवृषा सेचकस्त्वम् ऽइन्द्रम् ऽआ ऽविश प्रविश ॥

आ वच्यस्व महि प्सरो वर्षेन्दो द्युम्रवत्तमः । आ योनिं धर्णसिः सदः ॥ २ ॥

आ । वच्यस्व । महि । प्सरः । वृषा । इन्द्रो इति । द्युम्रवत्तमः ।

आ । योनिम् । धर्णसिः । सदः ॥ २ ॥

हे ऽइन्द्रो सोम ऽमहि महान् ऽवृषा कामानां वर्षकः ऽद्युम्रवत्तमः यशस्वितमः ऽधर्णसिः
 धर्ता त्वं ऽप्सरः पानीयमन्धः ऽआ ऽवच्यस्व अस्मान् प्रत्यागमय । ऽयोनिं स्वकीयं स्थानम् ऽआ
 ऽसदः आसीद् च ॥

अधुक्षत प्रियं मधु धारा सुतस्य वेधसः । अपो वसिष्ठ सुकतुः ॥ ३ ॥

अधुक्षत । प्रियम् । मधु । धारा । सुतस्य । वेधसः । अपः । वसिष्ठ । सुकतुः ॥ ३ ॥

वसुतस्य अभिषुतस्य ऽवेधसः अभिलषितस्य विधातुर्यस्य सोमस्य ऽधारा ऽप्रियं प्रीतिकरं ऽमधु
 अमृतम् ऽअधुक्षत दुग्धे सः ऽसुकतुः सुकर्मा^३ सोमः ऽअपः वसतीवरीः ऽवसिष्ठ आच्छादयति ॥

महान्तं त्वा महीरन्वापो अर्षन्ति सिन्धवः । यद्रोभिर्वासयिष्यसे ॥ ४ ॥

महान्तम् । त्वा । महीः । अनु । आपः । अर्षन्ति । सिन्धवः । यत् । गोभिः । वासयिष्यसे ॥ ४ ॥

हे सोम त्वं ऽयत् यदा यज्ञे ऽगोभिः गोविकारैः पयोभिः ऽवासयिष्यसे आच्छादयिष्यसे तदा
 ऽमहान्तं त्वाम् ऽअनु प्रति ऽसिन्धवः स्यन्दमानाः ऽमहीः महत्यः ऽआपः ऽअर्षन्ति गच्छन्ति ॥

समुद्रो अप्सु मामृजे विष्टम्भो धरुणो दिवः । सोमः पवित्रे अस्मयुः ॥ ५ ॥

समुद्रः । अप्सु । ममृजे । विष्टम्भः । धरुणः । दिवः । सोमः । पवित्रे । अस्मयुः ॥ ५ ॥

^१ ग-त १.२.६-मेध्यातिथे^० । ^२ ग-त १.२.६-सु-मेध्यातिथि^० । ^३ ग-त ४.५-सु-शोभकर्म^० ;
 घ-त ६-भीमकर्म^० ; त १.२.७-भासकर्म^० ; भ ४-सोकर्म^० ।

वसुद्रः । समुद्रवन्त्यस्माद्रसा इति समुद्रः । विष्टम्भः विदिवः स्वर्गस्य धरुणः धारकश्च ।
अस्मयुः अस्मत्कामः सोमः अप्सु उदकेषु ममृजे मृज्यते पवित्रे अभिषिच्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अचिक्रद्वृषा हरिर्महान्मित्रो न दर्शतः । सं सूर्येण रोचते ॥ ६ ॥

अचिक्रदत् । वृषा । हरिः । महान् । मित्रः । न । दर्शतः । सम् । सूर्येण । रोचते ॥ ६ ॥

वृषा कामानां वर्षकः हरिः हरितवर्णः महान् सर्वोत्तमः मित्रो न यथा सखा तद्वत्
दर्शतः दर्शनीयो योऽयं सोमः अचिक्रद्वत् शब्दं करोति सोऽयं सोमः सूर्येण सह रोचते^१
दिवि प्रकाशते ॥

गिरस्त इन्द्र ओजसा मर्मृज्यन्ते अपस्युवः । याभिर्मदाय शुम्भसे ॥ ७ ॥

गिरः । ते । इन्द्रो इति । ओजसा । मर्मृज्यन्ते । अपस्युवः । याभिः । मदाय । शुम्भसे ॥ ७ ॥

हे इन्द्रो ते तव ओजसा बलेन अपस्युवः कर्मेच्छासंबन्धिन्यः ताः गिरः स्तुतयः
मर्मृज्यन्ते शोधन्त्ये याभिः गीर्भस्त्वं मदाय क्षरन् शुम्भसे अलंक्रियसे ॥

तं त्वा मदाय घृष्वय उ लोककृत्नुमीमहे । तव प्रशस्तयो महीः ॥ ८ ॥

तम् । त्वा । मदाय । घृष्वये । ऊँ इति । लोककृत्नुम् । ईमहे । तव । प्रशस्तयः । महीः ॥ ८ ॥

हे सोम यस्य तव प्रशस्तयः प्रशंसाः महीः महत्यः घृष्वय उ त्वत्प्रसादाच्छत्रूणां
घर्षणशीलाय यजमानायैव लोककृत्नुम् उत्तमस्य लोकस्य कर्तारं तं त्वां सोमं मदाय ईमहे
वयं याचामहे ॥

अस्मभ्यमिन्द्रविन्द्रयुर्मध्वः पवस्व धारया । पर्जन्यो वृष्टिमाँईव ॥ ९ ॥

अस्मभ्यम् । इन्द्रो इति । इन्द्रोऽयुः । मध्वः । पवस्व । धारया । पर्जन्यः । वृष्टिमान् ईव ॥ ९ ॥

हे इन्द्रो सोम इन्द्रयुः इन्द्रकामस्त्वं मध्वः मदकरस्यामृतस्य^१ धारया पर्जन्यो
वृष्टिमानिव यथा वर्षवान् पर्जन्यो मेघस्तथा^२ अस्मभ्यं मेधातिथिभ्यः पवस्व क्षर ॥

गोषा इन्द्रो नृषा अस्यश्चसा वाजसा उत । आत्मा यज्ञस्य पूर्यः ॥ १० ॥

गोऽसाः । इन्द्रो इति । नृऽसाः । असि । अश्वऽसाः । वाजऽसाः । उत ।

आत्मा । यज्ञस्य । पूर्यः ॥ १० ॥

हे इन्द्रो यज्ञस्य पूर्यः प्रतनः आत्मा आत्मभूतस्त्वं गोषाः अस्मभ्यं गवां दाता असि
भवसि । नृषाः पुत्राणां दाता चासि । अश्वसाः अश्वानां दाता चासि । उत अपि च वाजसाः
अजानां दाता चासि ॥ ११ ॥

‘एष देवः’ इति दशर्चं तृतीयं सूक्तमाजीगर्तेः शुनःशेषस्यार्पणं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् ।
अनुक्रान्तं च—‘एषः शुनःशेषः’ इति । उक्तो विनियोगः ॥

१. त-दर्शतो कं; म१.४-दर्शतो क । २. घ-मु- सं रोचते । ३. ग-मदकरस्य रसस्य; घ-त७-
मदकरस्य सोमस्य; त४-मदकरस्योत्तमस्य; त५-मदकरस्यामृतस्य । ४. ग-मेघः क्षरति तथा ।

एष देवो अमर्त्यः पर्णवीरिव दीयति । अ॒भि द्रो॒णा॒न्या॒सद॑म् ॥ १ ॥

ए॒षः । दे॒वः । अ॒मर्त्यः । प॒र्णवी॑रिव दी॒यति । अ॒भि । द्रो॒णा॒नि । आ॒सद॑म् ॥ १ ॥

१देवः द्योतमानः १अमर्त्यः मरणरहितः १एषः सोमः १द्रोणानि द्रोणकलशानि १अभि अभिलक्ष्य १आसदम् आसदनार्थं १पर्णवीरिव यथा पक्षी तथा वेगेन १दीयति गच्छति ॥

एष देवो वि॒पा कृतो॑ऽति ह॒रांसि॑ धावति । प॒र्वमा॒नो अदा॑भ्यः ॥ २ ॥

ए॒षः । दे॒वः । वि॒पा । कृतः । अ॒ति । ह॒रांसि॑ । धा॒वति । प॒र्वमा॒नः । अदा॑भ्यः ॥ २ ॥

१विपा अङ्गुल्या । 'अथर्यो विपः' इत्यङ्गुलिनामसु पाठात् । १कृतः अभिषुतः^१ १एषः सोमः १देवः १पवमानः क्षरन् १अदाभ्यः केनाप्यहिंसितश्च सन् १हरांसि शत्रून् १अति १धावति हन्तुमभिगच्छति ॥

एष देवो वि॒प॒न्युभिः॑ प॒र्वमा॒न क्र॒तायु॑भिः । हरि॒र्वाजा॑य मृज्यते ॥ ३ ॥

ए॒षः । दे॒वः । वि॒प॒न्युभिः॑ । प॒र्वमा॒नः । क्र॒तायु॑भिः । हरिः । वा॒जाय॑ । मृ॒ज्यते ॥ ३ ॥

१पवमानः क्षरन् १एषः सोमः १देवः १विपन्युभिः स्तोत्रभिः १क्रतायुभिः यज्ञकामैः^२ १हरिः अश्व इव १वाजाय संग्रामार्थं १मृज्यते स्तुतिभिरलंक्रियते ॥

एष विश्वा॒नि वा॒र्या शू॒रो यन्नि॑व स॒त्त्वभिः॑ । प॒र्वमा॒नः सि॒षास॑ति ॥ ४ ॥

ए॒षः । विश्वा॒नि । वा॒र्या । शू॒रः । यन् इ॒व । स॒त्त्वभिः॑ । प॒र्वमा॒नः । सि॒षास॑ति ॥ ४ ॥

१पवमानः क्षरन् १शूरः वीरः १एषः सोमो देवः १विश्वानि सर्वाणि १वार्या वरणीयाणि धनानि १सत्त्वभिः बलैः १यन्निव गच्छन्निव १सिषासति अस्मदर्थं संभक्तुमिच्छति ॥

एष देवो रथ॑र्यति प॒र्वमा॒नो द॒शस्य॑ति । आ॒विष्कृ॑णोति व॒ग्वनु॑म् ॥ ५ ॥

ए॒षः । दे॒वः । रथ॑र्यति । प॒र्वमा॒नः । द॒शस्य॑ति । आ॒विः । कृ॒णोति॑ । व॒ग्वनु॑म् ॥ ५ ॥

१पवमानः^३ क्षरन् १एषः सोमः १देवः १रथर्यति अस्मदीयं यागं प्रत्यागमनाय रथं कामयते । १दशस्यति आगत्य चास्मभ्यमभिलषितं प्रयच्छति^४ । १वग्वनुं शब्दम् १आविष्कृणोति । अभिषूयमाणः प्रकटयति ॥ ॥ २० ॥

एष वि॒प्रैर॑भिष्टुतो॒ऽपो दे॒वो वि गा॑हते । दध॒द्रत्ना॑नि दा॒शुषे॑ ॥ ६ ॥

ए॒षः । वि॒प्रैः । अ॒भिऽस्तु॑तः । अ॒पः । दे॒वः । वि । गा॑हते । दध॑त् । रत्ना॑नि । दा॒शुषे॑ ॥ ६ ॥

१विप्रैः मेधाविभिः स्तोत्रभिः १अभिष्टुतः परितः स्तुतः १एषः सोमः १देवः १दाशुषे हविषां प्रदाने यजमानाय १रत्नानि रमणीयानि धनानि १दधत् धारयन् प्रयच्छन् १अपः वसतीवरीः १वि गाहते प्रविशति ॥

एष दि॒वं वि धा॑वति ति॒रो रजांसि॑ धार॒या । प॒र्वमा॒नः क॒र्निक्र॑दत् ॥ ७ ॥

ए॒षः । दि॒वं । वि । धा॑वति । ति॒रः । रजांसि॑ । धार॒या । प॒र्वमा॒नः । क॒र्निक्र॑दत् ॥ ७ ॥

१. ग-सुतोभिषुतः । २. ग-त-भ-मु-यज्ञकामैर्वा । ३. घ-पवमानः पूयमानः । ४. ग-व-त-भ-प्रयच्छति च ।

१५ धारया १५ पवमानः क्षरन् १५ एषः सोमः १५ कनिक्रदत् अभिषूयमाणः शब्दं कुर्वन् १५ रजांसि
लोकां १५ तिरः १५ तिरस्कुर्वन् यागात् १५ दिवं स्वर्गं १५ वि १५ धावति गच्छति ॥

एष दिवं व्यासरत्तिरो रजांस्यस्पृतः । पवमानः स्वध्वरः ॥ ८ ॥

एषः । दिवम् । वि । आ । अस्रत् । तिरः । रजांसि । अस्पृतः । पवमानः । सुऽअध्वरः ॥ ८ ॥

१५ पवमानः क्षरन् १५ एषः सोमः १५ स्वध्वरः सुयज्ञः १५ अस्पृतः केनाप्यर्हिसितश्च सन् १५ रजांसि
लोकां १५ तिरः १५ तिरस्कुर्वन् यज्ञात् १५ दिवं प्रति १५ व्यासरत् विसरति गच्छति ॥

एष प्रत्नेन जन्मना देवो देवेभ्यः सुतः । हरिः पवित्रे अर्षति ॥ ९ ॥

एषः । प्रत्नेन । जन्मना । देवः । देवेभ्यः । सुतः । हरिः । पवित्रे । अर्षति ॥ ९ ॥

१५ हरिः हरितवर्णः १५ देवः द्योतमानः १५ एषः सोमः १५ प्रत्नेन पुराणेन १५ जन्मना जननेन १५ देवेभ्यः
देवार्थं १५ सुतः अभिषुतः सन् १५ पवित्रे स्थातुम् १५ अर्षति गच्छति ॥

एष उ स्य पुरुव्रतो जज्ञानो जनयन्निषः । धारया पवते सुतः ॥ १० ॥

एषः । ऊँ इति । स्यः । पुरुऽव्रतः । जज्ञानः । जनयन् । निषः । धारया । पवते । सुतः ॥ १० ॥

१५ स्यः १५ एष १५ उ^१ सोम एव १५ पुरुव्रतः बहुकर्मा १५ जज्ञानः जायमान एव १५ निषः अज्ञानि
१५ जनयन् उत्पादयन् १५ सुतः अभिषुतः सन् १५ धारया १५ पवते क्षरति ॥ ॥ २१ ॥

‘सना च’ इति दशचै चतुर्थं सूक्तमाङ्गिरसकुलस्य हिरण्यस्तूपस्यार्थं गायत्रं पवमानसोम-
देवताकम् । अनुक्रान्तं च-‘सना हिरण्यस्तूपः’ इति । उक्तो विनियोगः ॥

सना च सोम जेपि च पवमान महि श्रवः । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ १ ॥

सना । च । सोम । जेपि । च । पवमान । महि । श्रवः । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ १ ॥

हे १५ महि १५ श्रवः महदक्ष १५ पवमान १५ सोम १५ सन^१ । अस्मद्भागो यजनीयान् देवान् भज । १५ जेपि
१५ च । यागविध्वंसकारिणो राक्षसांश्च जय । १५ अथ देवान् प्राप्य राक्षसांश्च जित्वानन्तरं १५ नः अस्मान्
१५ वस्यसः श्रेयसः^४ १५ कृधि कुरु । श्रेयोऽस्मभ्यं देहीत्यर्थः ॥

सना ज्योतिः सना स्वर्विश्वा च सोम सौमगा । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ २ ॥

सना । ज्योतिः । सना । स्वः । विश्वा । च । सोम । सौमगा । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ २ ॥

हे १५ सोम त्वं १५ ज्योतिः तेजः १५ सन अस्मभ्यं प्रयच्छ । अपि च १५ स्वः^५ स्वर्गं १५ सन अस्मभ्यं
देहि । १५ विश्वा विश्वानि १५ सौमगा सौभाग्यानि १५ च सना । सिद्धमन्यत् ॥

सना दक्षमुत क्रतुमप सोम मृधो जहि । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ३ ॥

सना । दक्षम् । उत । क्रतुम् । अप । सोम । मृधः । जहि । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ३ ॥

हे १५ सोम त्वं १५ दक्षं बलं १५ सन अस्मभ्यं देहि । १५ उत अपि च १५ क्रतुं प्रज्ञानं सना । १५ मृधः
हिंसकान् शत्रून् १५ अप १५ जहि मारय । सिद्धमन्यत् ॥

१. ग-त-भ-‘तिरः’ नास्ति । २. ग-त-भ-‘उ’ नास्ति । ३. ग-सना । ४. त-भ-२.४-श्रेयः ।
५. ग-त-भ-‘स्वः’ नास्ति ।

पवीतारः पुनीतन सोममिन्द्राय पातवे । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ४ ॥

पवीतारः । पुनीतन । सोमम् । इन्द्राय । पातवे । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ४ ॥

हे पवीतारः^१ सोमाभिषवकर्तारः यूयम् इन्द्राय पपातवे पातुं सोमं पुनीतन अभिषुणुत । सिद्धमन्यत् ॥

त्वं सूर्ये न आ भज तव क्रत्वा तवोतिभिः । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ५ ॥

त्वम् । सूर्ये । नः । आ । भज । तव । क्रत्वा । तव । ऊतिभिः । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ५ ॥

हे सोम त्वं तव क्रत्वा तव ऊतिभिः त्वत्कर्तृकेण कर्मणा त्वत्कर्तृकामी रक्षामिश्च नः अस्मान् सूर्ये आ भज प्रापय । सिद्धमन्यत् ॥ २२ ॥

तव क्रत्वा तवोतिभिर्ज्योत्पश्येम सूर्यम् । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ६ ॥

तव । क्रत्वा । तव । ऊतिभिः । ज्योक् । पश्येम । सूर्यम् । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ६ ॥

हे सोम तव क्रत्वा प्रज्ञानेन तव ऊतिभिः रक्षामिश्च ज्योक् चिरं पश्येम सूर्यम् । पश्याम^२ द्रक्ष्यामः^३ । सिद्धमन्यत् ॥

अभ्यर्ष स्वायुध सोम द्विर्बर्हसं रयिम् । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ७ ॥

अभि । अर्ष । सुऽआयुध । सोम । द्विऽबर्हसम् । रयिम् । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ७ ॥

हे स्वायुध शोभनायुध सोम त्वं द्विर्बर्हसं द्वयोर्धावापृथिव्योः स्थानयोः परिवृढं रयिं धनम् अभ्यर्ष अस्मानभिगमय । सिद्धमन्यत् ॥

अभ्यर्षानपच्युतो रयिं समत्सु सासहिः । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ८ ॥

अभि । अर्ष । अनपऽच्युतः । रयिम् । समत्सु । ससहिः । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ८ ॥

हे सोम समत्सु संग्रामेषु अनपच्युतः शत्रुभिरनाहतः^४ सासहिः शत्रूणामभिभविता त्वं रयिं धनम् अभ्यर्ष अस्मानभिगमय । सिद्धमन्यत् ॥

त्वां यज्ञैरवीवृधन्पर्वमान विधर्मणि । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ९ ॥

त्वाम् । यज्ञैः । अवीवृधन् । पर्वमान । विधर्मणि । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ९ ॥

हे पर्वमान सोम यजमानानां विधारणाय प्रवृत्तं त्वां यज्ञैः विधर्मणि आत्मनो विधारणार्थम् अवीवृधन् यजमाना वर्धयन्ति । सिद्धमन्यत् ॥

रयिं नश्चित्रमश्विनमिन्दो विश्वायुमा भर । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ १० ॥

रयिम् । नः । चित्रम् । अश्विनम् । इन्दो इति । विश्वऽआयुम् । आ । भर ।

अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ १० ॥

१. ग-भ१.३-पवीतारः । २. ग-त२-अश्यामः; त६-पश्येम । ३. त२-‘द्रक्ष्यामः’ नास्ति ।

४. ग-‘रनभिहतः’; भ१.३-‘रनाभिहतः’; भ२-‘रनभिहतः’; भ४-‘रनभिहितः’ ।

हे ^१वृद्धो यारोषु क्लिद्यमान सोम त्वं^२ ^३वचित्रं नानाविधम् ^४अश्विनम् अश्वचन्तं च ^५विश्वायुं सर्वगामिनं ^६वर्यं ^७नः अस्मभ्यम् ^८आ ^९भर आहर । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ २३ ॥

‘समिद्धः’ इत्येकादशर्चं पञ्चमं सूक्तं काश्यपस्यासितस्य^१ देवलस्य वार्षम् । अष्टम्याद्या-
श्वतस्त्रोऽनुषुभः शिष्टाः सप्त गायत्र्यः । नराशंसवर्जिताः^२ समिदादयः क्रमेण प्रत्यृचं देवताः । तथा
चानुक्रान्ते-‘समिद्ध एकादश काश्यपोऽसितो देवलो वा विंशतिः सूक्तान्याद्यमाप्रियश्चतुरनुषुबन्तम्’
इति । काश्यपस्य^३ पावमानमिदमाप्रीसुक्तम्^४ । सूत्रितं च-‘समिद्धो अद्येति सर्वेषां यथर्षि वा’
(आश्व. श्रौ. ३. २) इति ॥

समिद्धो विश्वतस्पतिः पवमानो वि राजति । प्रीणन्वृषा कर्निकदत् ॥ १ ॥

सम्^५ईद्धः । विश्वतः । पतिः । पवमानः । वि । राजति । प्रीणन् । वृषा । कर्निकदत् ॥ १ ॥

आप्रीवत्सोमस्तुतिरत्र^६ । समिद्धः सम्यग्दीप्तः विश्वतस्पतिः सर्वतः स्वामी वृषा कामानां
वर्धिता पवमानः सोमः कर्निकदत् अभिषूयमाणः शब्दं कुर्वन् प्रीणन् देवान् प्रीणयन् वि
राजति यारोषु प्रकाशते ॥

तनूनपात्पवमानः शृङ्गे शिशानो अर्षति । अन्तरिक्षेण रारजत् ॥ २ ॥

तनु^७ऽनपात् । पवमानः । शृङ्गे इति । शिशानः । अर्षति । अन्तरिक्षेण । रारजत् ॥ २ ॥

तनूनपात्^८ पवमानः सोमः । तनूनपादत्र सोमो भवति । तथा च श्रूयते—‘अङ्गयोऽशवो
जायन्ते ततः सोमो जायते’ इति । शृङ्गे दीप्ते उन्नतप्रदेशे^९ । ‘हणिः शृङ्गाणि’ इति ज्वलन्नामसु
पाठात् । शिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् अन्तरिक्षेण रारजत् अर्षति । द्रोणकलशं प्रति गच्छति । तथा
चान्नयते—‘द्वाभ्यां धाराभ्यामाप्रयणं गृह्णाति’ इति^{१०} ॥

ईळैन्यः पवमानो रयिर्वि राजति द्युमान् । मधोर्धाराभिरोजसा ॥ ३ ॥

ईळैन्यः । पवमानः । रयिः । वि । राजति । द्युमान् । मधोः । धाराभिः । ओजसा ॥ ३ ॥

ईळैन्यः स्तुत्यः पवमानः सोमः वर्यः अभीष्टस्य दाता द्युमान् दीप्तिमांश्च सन् मधोः
उदकस्य धाराभिः सह क्षरन् ओजसा बलेन वि राजति प्रकाशते ॥

बर्हिः प्राचीनमोजसा पवमानः स्तृणन्हरिः । देवेषु देव ईयते ॥ ४ ॥

बर्हिः । प्राचीनम् । ओजसा । पवमानः । स्तृणन् । हरिः । देवेषु । देवः । ईयते ॥ ४ ॥

वह्निः हरितंवर्णः देवः द्योतमानः सोमः पवमानः देवेषु^{११} यज्ञेषु बर्हिः प्राचीनं
प्राचीनाग्रं स्तृणन् स्तारयन् ओजसा बलेन ईयते गच्छति ॥

१. ग-त५-भ२-स त्वं; भ १.४- - - स त्वं । २. ग-त-भ४-सु-काश्यपासितस्य । ३. घ-भ१.२.३-
नाराशंसं । ४. ग-शौनकस्य पवमानसोममिदं; त-भ४-शौनकस्य पावमानमिदं । ५. त-भ४-
आप्रीतस्त्रोमं; सु-आप्रीयोसोमं । ६. घ-तनूनपादेव । ७. त-प्रवेशे । ८. ग-पराभ्यामाप्रयणं; त६-
आसभ्यामाप्रयणं; भ२.३-आप्रयणं । ९. ग-त१.२.६.७-गृह्णामीति; त४.५-गृह्णामीति; भ३-गृह्णीति ।
१०. ग-त-भ४-‘देवेषु’ नास्ति ।

उदातैर्जिहते बृहद्द्वारो देवीर्हिरण्ययीः । पर्वमानेन सुष्टुताः ॥ ५ ॥

उत् । आतैः । जिहते । बृहत् । द्वारः । देवीः । हिरण्ययीः । पर्वमानेन । सुऽस्तुताः ॥ ५ ॥

वहिरण्ययीः हिरण्यमयः । द्वारो देवीः द्वारो देव्यः । पर्वमानेन सोमेन सह । सुष्टुताः स्तोत्रभिः सम्यक् स्तुताः सत्यः । बृहत् बृहतीभ्यो महतीभ्यः । आतैः आताभ्यो दिग्भ्यः । 'आता आशाः' इति दिङ्नामसु पाठात् । उत् । जिहते उद्गच्छन्ति ॥ ॥ २४ ॥

सुशिल्पे बृहती मही पर्वमानो वृषण्यति । नक्तोषासा न दर्शते ॥ ६ ॥

सुशिल्पे इति सुऽशिल्पे । बृहती इति । मही इति । पर्वमानः । वृषण्यति ।

नक्तोषसा । न । दर्शते इति ॥ ६ ॥

सुशिल्पे सुरूपे । बृहती परिवृढे । मही महती । न संप्रति । दर्शते दर्शनीये । नक्तोषासा नक्तोषासौ । पर्वमानः सोमः । वृषण्यति कामयते ॥

उभा देवा नृचक्षसा होतारा दैव्या हुवे । पर्वमान इन्द्रो वृषा ॥ ७ ॥

उभा । देवा । नृचक्षसा । होतारा । दैव्या । हुवे । पर्वमानः । इन्द्रः । वृषा ॥ ७ ॥

नृचक्षसा मनुष्याणां द्रष्टारौ । दैव्या दैव्यौ देवसंबन्धिनौ । होतारा होतारौ । उभा उभौ । देवा देवौ । हुवे आह्वयामि यज्ञे । पर्वमानः सोमः । इन्द्रः दीप्तः । तथा च यास्कः—'इन्द्र इरां द्यातीति वेरां दारयत इति वेरां धारयतीति वेन्धे भूतानीति वा तद्यदेनं प्राणैः समैष्यत' तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायते' (निरु. १०. ८) इति । वृषा कामानां वर्षिता च भवतीति ॥

भारती पर्वमानस्य सरस्वतीका मही । इमं नो यज्ञमा गमन्ति सो देवीः सुपेशसः ॥ ८ ॥

भारती । पर्वमानस्य । सरस्वती । इळा । मही ।

इमम् । नः । यज्ञम् । आ । गमन् । तिष्ठः । देवीः । सुऽपेशसः ॥ ८ ॥

वभारती भारत्याख्या । सरस्वती सरस्वत्याख्या च । मही महती । इळाख्या । च । तिष्ठः । सुपेशसः सुरुपाः । देवीः देव्यः । नः अस्माकं । पर्वमानस्य सोमस्य संबन्धिनम् । इमं यज्ञं प्रति । आ । गमन् आगच्छन्तु ॥

त्वष्टारमग्रजां गोपां पुरोयावानमा हुवे ।

इन्दुरिन्द्रो वृषा हरिः पर्वमानः प्रजापतिः ॥ ९ ॥

त्वष्टारम् । अग्रजाम् । गोपाम् । पुरःऽयावानम् । आ । हुवे ।

इन्दुः । इन्द्रः । वृषा । हरिः । पर्वमानः । प्रजापतिः ॥ ९ ॥

वअग्रजाम् अग्रे जातं । गोपां प्रजानां पालयितारं । पुरोयावानं देवानां पुरस्ताद्वन्तारं । त्वष्टारं देवम् । आ । हुवे अहमाह्वयामि यज्ञे । हरिः हरितवर्णः । पर्वमानः । इन्दुः सोमः । इन्द्रः देवानामीश्वरः । वृषा कामानां वर्षिता च । प्रजापतिः प्रजानां पालयिता च भवतीति ॥

१. ग-मु-नक्तोषसौ । २. त१.२.१.७-सु-समैष्यन् ; त४.५-म३-समैष्यन् ; म४-समैष्यन् । ३. म१.२.३-इळा इळाख्या । ४. त-म-'इमं' नास्ति । ५. ग-त-म२.३.४-'हरिः' नास्ति । ६. त-म-'सोमः' नास्ति ।

वनस्पतिं पवमानं मध्वा समङ्गिधु धारया ।

सहस्रवल्गं हरितं भ्राजमानं हिरण्ययम् ॥ १० ॥

वनस्पतिम् । पवमानम् । मध्वा । सम् । अङ्गिधु । धारया ।

सहस्रवल्गम् । हरितम् । भ्राजमानम् । हिरण्ययम् ॥ १० ॥

हे पवमान सोम पहरितं हरितवर्णं पहरण्ययं कदाचिद्धिरण्ययवर्णं च पभ्राजमानं दीप्यमानं
पसहस्रवल्गं सहस्रशाखं पवनस्पतिं देवं पधारया धारामयेण पमध्वा मधुना पसमङ्गिधु अङ्गुक्ष्व ।
संस्तुर्वित्यर्थः ॥

विश्वे देवाः स्वाहाकृतिं पवमानस्या गत ।

वायुर्बृहस्पतिः सूर्योऽग्निरिन्द्रः सजोषसः ॥ ११ ॥

विश्वे । देवाः । स्वाहाकृतिम् । पवमानस्य । आ । गत ।

वायुः । बृहस्पतिः । सूर्यः । अग्निः । इन्द्रः । सजोषसः ॥ ११ ॥

हे विश्वे देवाः पवायुः पबृहस्पतिः च पसूर्यः च पअग्निः च पइन्द्रः च सर्वे यूयं पसजोषसः
संगताः सन्तः पपवमानस्य सोमस्य पस्वाहाकृतिं स्वाहाकारं प्रति^१ पआ पगत^२ आगच्छत ॥ ॥२५॥

‘मन्द्रया’ इति नवचं षष्ठं सूक्तं काश्यपस्यासितस्य देवतस्य वाचं गायत्रं पवमानसोम-
देवताकम्^३ ॥

मन्द्रया सोम धारया वृषा पवस्व देवयुः । अव्यो वारेष्वस्मयुः ॥ १ ॥

मन्द्रया । सोम । धारया । वृषा । पवस्व । देवयुः । अव्यः । वारेषु । अस्मयुः ॥ १ ॥

हे सोम पवृषा कामानां वर्षिता पदेवयुः देवकामः पअस्मयुः अस्मत्कामश्च पअव्यः अव्यः
पवारेषु वालेषु दशापवित्रे पमन्द्रया मदकरया पधारया पपवस्व क्षर ॥

अभि त्यं मघं मदमिन्द्रविन्द्र इति क्षर । अभि वाजिनो अर्वतः ॥ २ ॥

अभि । त्यम् । मघम् । मदम् । इन्द्रो इति । इन्द्रः । इति । क्षर । अभि । वाजिनः । अर्वतः ॥ २ ॥

हे पइन्द्रो सोम त्वम् पइन्द्रः इक्षरः पइति कृत्वा पत्यं^३ तं^३ पमघं मदकरं^४ पमदं रसम्
पअभि^५ पक्षर वर्ष । पवाजिनः बलवतः पअर्वतः अश्वांश्च अस्मदर्थम्^६ पअभि क्षरेत्यर्थः ॥

अभि त्यं पुर्व्यं मदं सुवानो अर्ष पवित्र आ । अभि वाजमुत श्रवः ॥ ३ ॥

अभि । त्यम् । पुर्व्यम् । मदम् । सुवानः । अर्ष । पवित्रे । आ । अभि । वाजम् । उत । श्रवः ॥ ३ ॥

हे सोम पसुवानः अभिषूयमाणस्त्वं पपुर्व्यं प्रत्नं पत्यं तं प्रसिद्धं पमदं मदकरं रसं पपवित्रे
पआ समन्तात् पअभि पअर्ष अभिगमय । पवाजं बलमस्मान् पअभि अर्ष । पउत अपि च पश्रवः
अन्नमभ्यर्ष ॥

१. ग-त४.५-‘प्रति आ गत’ नास्ति; त१.२.१.७-मु-आगत । २. ग-‘देवताकं अनुकांतं मन्द्रया नवेति; घ-‘देवताकं मन्द्रया नवेति अनुकांतं च । ३. ग-त-भ-‘त्यं तं’ नास्ति । ४. त-भ-मदकरमत्यंतं । ५. त-भ-‘अभि’ नास्ति ।

अनु द्रप्सास इन्दव आपो न प्रवतासरन् । पुनाना इन्द्रमाशत ॥ ४ ॥

अनु । द्रप्सासः । इन्दवः । आपः । न । प्रवता । असरन् । पुनानाः । इन्द्रम् । आशत ॥ ४ ॥

वद्रप्सासः द्रुतगतयः^१ वपुनानाः क्षरन्तः^२ इन्द्रवः सोमाः^३ वप्रवता प्रवणेन मार्गेण^४ वआपो
वन आप इव^५ इन्द्रम्^६ वअनु^७ वअसरन् अनुगच्छन्ति । वआशत व्याप्नुवन्ति च ॥

यमत्यमिव वाजिनं मृजन्ति योषणो दश । वने क्रीळन्तमत्यमिव ॥ ५ ॥

यम् । अत्यम्^८ इव । वाजिनम् । मृजन्ति । योषणः । दश । वने । क्रीळन्तम् । अति^९ अमिवम् ॥ ५ ॥

वअत्यमिवं दशापवित्रमतिक्रम्य^{१०} ववने अरण्ये^{११} वक्रीळन्तं वर्तमानं^{१२} वयं सोमं^{१३} वदशं^{१४} दशसंख्याकाः
वयोषणः स्त्रियः । अङ्गुल्य इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरं- 'तमीमण्वीः समर्यं आ गृण्णन्ति
योषणो दश' (क्र. सं. ९.१.७) इति । ववाजिनं बलिनम्^{१५} वअत्यमिवं^{१६} अश्वमिव^{१७} वमृजन्ति
परिचरन्ति । उत्तरया सहान्वयः ॥ ॥ २६ ॥

तं गोभिर्वृषणं रसं मदाय देववीतये । सुतं भराय सं सृज ॥ ६ ॥

तम् । गोभिः । वृषणम् । रसम् । मदाय । देववीतये । सुतम् । भराय । सम् । सृज ॥ ६ ॥

ववृषणं कामानां वर्षितारं^{१८} वदेववीतये देवानां पानाय^{१९} वमदाय^{२०} वसुतम् अभिषुतं^{२१} वतं^{२२} वरसं^{२३}
वभराय संग्रामाय^{२४} वगोभिः^{२५} पयोभिः^{२६} वसं^{२७} वसृज संयोजय ॥

देवो देवाय धारयेन्द्राय पवते सुतः । पयो यदस्य पीपयत् ॥ ७ ॥

देवः । देवाय । धारया । इन्द्राय । पवते । सुतः । पयः । यत् । अस्य । पीपयत् ॥ ७ ॥

वदेवाय द्योतमानाय^{२८} वइन्द्राय^{२९} वसुतः अभिषुतः^{३०} वदेवः द्योतमानः^{३१} सोमः^{३२} वधारया^{३३} वपवते^{३४}
क्षरति । वयत् यस्मात्^{३५} वअस्य सोमस्य^{३६} वपयः^{३७} वपीपयत्^{३८} इन्द्रमाप्यायितवत् । तस्माद्धारया पवत
इत्यर्थः ॥

आत्मा यज्ञस्य रंहा सुष्वाणः पवते सुतः । प्रत्नं नि पाति काव्यम् ॥ ८ ॥

आत्मा । यज्ञस्य । रंहा । सुस्वानः । पवते । सुतः । प्रत्नम् । नि । पाति । काव्यम् ॥ ८ ॥

वयज्ञस्य^{३९} वआत्मा आत्मभूतः^{४०} वसुतः अभिषुतः^{४१} सोमः^{४२} वसुष्वाणः यज्ञमानेभ्यः कामान् प्रेरयन्^{४३}
वरंहा वेगेन^{४४} वपवते क्षरति । वप्रत्नं पुरातनं^{४५} वकाव्यम् आत्मनः कवित्वं च^{४६} वनि^{४७} वपाति अभिरक्षति ॥

एवा पुनान इन्द्रयुर्मदं मदिष्ठ वीतये । गुहा चिदधिषे गिरः ॥ ९ ॥

एव । पुनानः । इन्द्रयुः । मदम् । मदिष्ठ । वीतये । गुहा । चित् । दधिषे । गिरः ॥ ९ ॥

हे^{४८} वमदिष्ठ अतिशयेन मदकर सोम^{४९} वइन्द्रयुः इन्द्रकामस्त्वं^{५०} ववीतये इन्द्रस्य पानाय^{५१} वएव
एवं^{५२} वमदं^{५३} वपुनानः क्षरन्^{५४} वगुहा गुहायाम् । यज्ञशालायामित्यर्थः । वगिरः^{५५} वचित् शब्दानपि^{५६} वदधिषे ।
अभिषववेलायामुपरवेषु धारयसि । करोषीत्यर्थः ॥ ॥ २७ ॥

१. त-द्रुगतयः । २. त-भ-४-दश' नास्ति । ३. ग-भ-अस्य न । ४. ग-त-४.५-भ-गोभिः
पयोभिः' नास्ति; य-गोभिः ।

‘असृग्रम्’ इति नवर्चं सप्तमं सूक्तम् । ‘असृग्रम्’ इत्यनुक्रान्तम् । असितो देवलो वर्षिः ।
तौ च कश्यपगोत्रजौ^१ । गायत्रं^२ छन्दः^३ । सोमः पवमानो देवता । उक्तो विनियोगः ॥

असृग्रमिन्द्रवः पथा धर्मन् ऋतस्य सुश्रियः । विदाना अस्य योजनम् ॥ १ ॥

असृग्रम् । इन्द्रवः । पथा । धर्मन् । ऋतस्य । सुश्रियः । विदानाः । अस्य । योजनम् ॥ १ ॥

वसुश्रियः शोभनश्रयणाः^४ । अस्य इन्द्रस्य योजनं संबन्धं विदानाः जानन्तः इन्द्रवः
सोमाः धर्मन् कर्मणि ऋतस्य यज्ञस्य पथा मार्गेण असृग्रं सृज्यन्ते ॥

प्र धारा मध्वो अग्रियो महीरपो वि गाहते । हविर्विष्णु वन्द्यः ॥ २ ॥

प्र । धारा । मध्वः । अग्रियः । महीः । अपः । वि । गाहते । हविः । हविष्णु । वन्द्यः ॥ २ ॥

हविष्णु हविषां मध्ये वन्द्यः स्तुत्यः हविः हविरात्मको यः सोमः महीः महतीः अपः
वसतीवरीः वि गाहते तस्य मध्वः सोमस्य अग्रियः मुख्याः धाराः प्र पतन्तीत्यर्थः ॥

प्र युजो वाचो अग्रियो वृषाव चक्रददन्ते । सन्नाभि सत्यो अध्वरः ॥ ३ ॥

प्र । युजः । वाचः । अग्रियः । वृषा । अव । चक्रदत् । वने । सन्नाभि । सत्यः । अध्वरः ॥ ३ ॥

एतदेव दर्शयति । वृषा कामानां वर्षकः सत्यः सत्यभूतः अध्वरः हिंसावर्जितः अग्रियः
मुख्यः सोमः सन्न यज्ञगृहम् अभि प्रति वने उदके युजः युक्ताः वाचः प्र अव चक्रदत्
अवक्रन्दति । शब्दान् करोतीत्यर्थः ॥

परि यत्काव्यां कुर्विर्नुम्णा वसानो अर्षति । स्वर्वाजी सिषासति ॥ ४ ॥

परि । यत् । काव्या । कुविः । नुम्णा । वसानः । अर्षति । स्वः । वाजी । सिषासति ॥ ४ ॥

कविः क्रान्तकर्मा सोमः नुम्णा नुम्णानि^५ धनानि वसानः आच्छादयन् स्तोतृणां काव्यां^६
काव्यानि कविकर्माणि स्तोत्राणि यत् यदा परि अर्षति परिगच्छति तदा स्वः स्वर्गे^७ वाजी
बलवानन्नवान् वा इन्द्रः सिषासति । यागं प्रत्यागन्तुं स्वकीयं बलं संभक्तुमिच्छति ॥

पवमानो अभि स्पृधो विशो राजेव सीदति । यदीमुष्वन्ति वेधसः ॥ ५ ॥

पवमानः । अभि । स्पृधः । विशः । राजाऽइव । सीदति । यत् । ईम् । ऋष्वन्ति । वेधसः ॥ ५ ॥

यत् यदा ईम् एनं सोमं वेधसः कर्मणां कर्तारः^८ ऋष्वन्ति प्रेरयन्ति तदा पवमानः
क्षरक्षेप सोमः स्पृधः स्पर्धमानान् यागविघ्नकारिणो राक्षसान् विशः स्पर्धमानान् मनुष्यान् राजेव^९
यथा राजा^{१०} तद्वत् अभि षीदति^{१०} नाशयितुमभिगच्छति ॥ ॥ २८ ॥

अव्यो वारे परि ग्रियो हरिर्वनेषु सीदति । रेभो वनुष्यते मती ॥ ६ ॥

अव्यः । वारे । परि । ग्रियः । हरिः । वनेषु । सीदति । रेभः । वनुष्यते । मती ॥ ६ ॥

— १. गन्त७-काश्यपगोत्रजौ; म१.३-कश्यपगोत्रौ । २. म१.२.३-गायत्रछन्दसं । ३. त-भ-‘श्रवणा ।
४. गन्त-भ-‘नुम्णानि’ नास्ति । ५. गन्त-भ-‘काव्या’ नास्ति । ६. ग-स्वर्गात् । ७. त-भ-कर्तारं ।
८. त-भ-राजसेव । ९. म१.२.३.४-राजामिषीदति । १०. त-म१.२.४-निषीदति ।

वहरिः हरितवर्णः प्रियः देवानां प्रियतम एव सोमः वनेषु उदकेषु संयुक्तः अव्यः अवेः
वारे वालोपेते परे वषीदति । किंच परेभः अभिषववेलायामुपरवेषु शब्दं कुर्वन् मती मत्या
स्तुत्या वनुष्यते सेव्यते ॥

स वायुमिन्द्रमश्विनां साकं मदेन गच्छति । रणा यो अस्य धर्मभिः ॥ ७ ॥

सः । वायुम् । इन्द्रम् । अश्विनां । साकम् । मदेन । गच्छति । रणं । यः । अस्य । धर्मऽभिः ॥ ७ ॥

यः यजमानः अस्य सोमस्य धर्मभिः कर्मभिः क्रयणाभिषवादिभिः वरण रमते सः यज-
मानः वायुमिन्द्रं च अश्विना अश्विनौ च मदेन साकं सह गच्छति प्राप्नोति ॥

आ मित्रावरुणा भगं मध्वः पवन्त ऊर्मयः । विद्वाना अस्य शकमभिः ॥ ८ ॥

आ । मित्रावरुणा । भगम् । मध्वः । पवन्ते । ऊर्मयः । विद्वानाः । अस्य । शकमऽभिः ॥ ८ ॥

येषां यजमानानां मध्वः सोमस्य ऊर्मयः तरङ्गाः मित्रावरुणा मित्रावरुणौ देवौ भगं
भगाख्यं देवं च प्रति पवन्ते क्षरन्ति ते यजमानाः अस्य सोमस्येयं सोमं विद्वानाः जानन्तः
शकमभिः सुखैः संगच्छन्त इति शेषः ॥

अस्मभ्यं रोदसी रयिं मध्वो वाजस्य सातये । श्रवो वसूनि सं जितम् ॥ ९ ॥

अस्मभ्यम् । रोदसी इति । रयिम् । मध्वः । वाजस्य । सातये । श्रवः । वसूनि । सम् । जितम् ॥ ९ ॥

हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ युवां मध्वः देवानां मोदयितुः वाजस्य सोमात्मकस्यान्नस्य
सातये लाभाय अस्मभ्यं काश्यपासितेभ्यः काश्यपदेवलेभ्यो वा रयिं धनं श्रवः अन्नं च वसूनि
वासकान्यन्यान्यपि पश्चादीनि धनानि सं जितं संजयतम् । प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ २९ ॥

‘एते सोमाः’ इति नववर्चमष्टमं सूक्तम् । कस्याद्याः पूर्ववत् । अनुक्रान्तं च-‘एते सोमाः’
इति । उक्तः सूक्तविनियोगः । प्रावस्तोत्रे गाणगारिमतेनाभिरूपकरणे सोमे मृज्यमाने ‘मृजन्ति त्वा’
इत्येषा । सूत्रितं च-‘अथापरमभिरूपं कुर्यादिति गाणगारिरा प्यायस्व समेतु त इति तिस्त्रो मृजन्ति
त्वा द्वा क्षिपः’ (आश्व. श्रौ. ५.१२) इति ॥

एते सोमा अभि प्रियमिन्द्रस्य काममक्षरन् । वर्धन्तो अस्य वीर्यम् ॥ १ ॥

एते । सोमाः । अभि । प्रियम् । इन्द्रस्य । कामम् । अक्षरन् । वर्धन्तः । अस्य । वीर्यम् ॥ १ ॥

एते अभिषुता इमे सोमाः अस्य इन्द्रस्य वीर्यं शक्तिं वर्धन्तः वर्धयन्तः इन्द्रस्य
कामं काम्यं प्रियं प्रीतिकरं रसम् अभि अक्षरन् अभिपवन्ते अभ्यवर्षन् ॥

पुनानासश्चमूषदो गच्छन्तो वायुमश्विना । ते नो धान्तु सुवीर्यम् ॥ २ ॥

पुनानासः । चमूऽसदः । गच्छन्तः । वायुम् । अश्विना । ते । नः । धान्तु । सुवीर्यम् ॥ २ ॥

एते प्रसिद्धाः सोमाः पुनानासः पुनाना अभिषूयमाणाः चमूषदः चमसेषु सीदन्तः
वायुम् अश्विना अश्विनौ च गच्छन्तः प्राप्नुवन्तः नः अस्मभ्यं सुवीर्यं शोभनवीर्यं धान्तु
धारयन्तु । प्रयच्छन्वित्यर्थः ॥

इन्द्रस्य सोम राधसे पुनानो हार्दि चोदय । ऋतस्य योनिमासदम् ॥ ३ ॥
 इन्द्रस्य । सोम । राधसे । पुनानः । हार्दि । चोदय । ऋतस्य । योनिम् । आऽसदम् ॥ ३ ॥

हे षोम षपुनानः अभिषूयमाणः षहार्दि अभिलषितस्त्वम् षइन्द्रस्य षराधसे संराधनाय षऋतस्य यज्ञस्य षयोनिं स्थानम् षआसदं यथेन्द्र आसीदति तथेन्द्रं षचोदय प्रेरय ॥

मृजन्ति त्वा दश क्षिपो हिन्वन्ति सप्त धीतर्यः । अनु विप्रा अमादिषु ॥ ४ ॥
 मृजन्ति । त्वा । दश । क्षिपः । हिन्वन्ति । सप्त । धीतर्यः । अनु । विप्राः । अमादिषुः ॥ ४ ॥

हे सोम षत्वा त्वां षदश दशसंख्याकाः षक्षिपः अङ्गुलयः । ' विशः^१ क्षिपः ' इत्यङ्गुलिनामसु पाठात् । षमृजन्ति परिचरन्ति । षसप्त सप्तसंख्याकाः षधीतर्यः होत्रकाश्च त्वा त्वां षहिन्वन्ति स्वस्वव्यापारैः प्रीणयन्ति । षविप्राः मेधाविनश्च त्वाम् षअनु षअमादिषुः अनुमादयन्ति ॥

देवेभ्यस्त्वा मदाय कं सृजानमर्ति मेष्यः । सं गोभिर्वासयामसि ॥ ५ ॥
 देवेभ्यः । त्वा । मदाय । कम् । सृजानम् । अर्ति । मेष्यः । सम् । गोभिः । वासयामसि ॥ ५ ॥

हे सोम षमेष्यः अवेर्लोमानि षकम्^२ उदकं च षअति अभि^३ षसृजानं षत्वा त्वां षदेवेभ्यः देवानाम् । विभक्तिव्यत्ययः । षमदाय मदार्थं षगोभिः गोविकारैः पयोभिः षसं षवासयामसि संवासयामः " ॥ ३० ॥

पुनानः कलशेष्व्वा वस्त्राण्यरुषो हरिः । परि गव्यान्व्ययत ॥ ६ ॥
 पुनानः । कलशेषु । आ । वस्त्राणि । अरुषः । हरिः । परि । गव्यानि । अव्ययत ॥ ६ ॥

षपुनानः षपूयमानः षकलशेषु कुम्भेषु निषिच्यमानः षअरुषः आरोचमानः षहरिः हरितवर्णः सोमः षगव्यानि दध्यादीनि षवस्त्राणि वासांसीव षपरि षअव्ययत पर्याच्छादयति ॥

मघोन आ पवस्व नो जहि विश्वा अप द्विषः । इन्दो सखायमा विश ॥ ७ ॥
 मघोनः । आ । पवस्व । नः । जहि । विश्वाः । अप । द्विषः ।
 इन्दो इति । सखायम् । आ । विश ॥ ७ ॥

हे षइन्दो सोम षमघोनः धनवतः षनः अस्मान् प्रति षपवस्व क्षर । षविश्वाः विश्वात् षद्विषः द्वेष्टुं षअप षजहि मारय च । षसखायं प्रियमिन्द्रम् षआ षविश आप्नुहि च ॥

वृष्टि दिवः परि स्रव द्युम्नं पृथिव्या अर्धि । सहो नः सोम पृत्सु धाः ॥ ८ ॥
 वृष्टिम् । दिवः । परि । स्रव । द्युम्नम् । पृथिव्याः । अर्धि ।
 सहः । नः । सोम । पृत्सु । धाः ॥ ८ ॥

१. ग-त१.२.४.७-म४-विशः; त६-म१.३-'विशः' नास्ति । २. ग-इत्यर्थः अति; घ-कमुदकं चात्यभि; त१-कं उदकं चादन्यभि; त२.६-कं उदकं न्यभि; त४.५- - - द अभि; त७-कमुदकं त्वदन्यभि; म१.२-द अति; म३-दशापवित्रमति; म४-अभि; मु-कमुदकं चाति ।

हे सोम त्वं दिवः शुलोकात् वृष्टिं वर्षं परि त्वत् वर्षं । वृष्टिष्वया अधि पृथिव्याम् ।
अधिः ससम्यर्थानुवादः । वृष्टम् अन्नं चोत्पादयेति शेषः । नः अस्माकं सहः बलं च वृष्टु
संग्रामेषु ध्याः भेहि ॥

नृचक्षसं त्वा वयमिन्द्रपीतं स्वविदम् । भक्षीमहि प्रजामिषम् ॥ ९ ॥

नृऽचक्षसम् । त्वा । वयम् । इन्द्रऽपीतम् । स्वऽविदम् । भक्षीमहि । प्रजाम् । इषम् ॥ ९ ॥

हे सोम नृचक्षसं नृणां द्रष्टारं स्वविदं सर्वज्ञम् इन्द्रपीतम् इन्द्रेण पीतं त्वा^१ त्वां
पिबन्तः वयं काश्यपासिताः काश्यपदेवला^२ वा प्रजां पुत्रादिकाम् इषम् अन्नं च भक्षीमहि
भजेमहि ॥ ॥ ३१ ॥

‘परि प्रिया’ इति नवचं नवमं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘परि प्रिया’ इत्यनुक्रान्तम् ।
उक्तो विनियोगः ॥

परि प्रिया दिवः कविर्वयांसि नृप्योहिः । सुवानो याति कविक्रतुः ॥ १ ॥

परि । प्रिया । दिवः । कविः । वयांसि । नृप्योः । हितः । सुवानः । याति । कविऽक्रतुः ॥ १ ॥

वकविः मेधावी वकविक्रतुः क्रान्तप्रज्ञः क्रान्तकर्मा वा सोमः नृप्योः अधिषवणफलकयोः
वहितः निहितः सुवानः अभिषूयमाणः दिवः शुलोकस्य परि प्रिया अतिप्रियाणि वयांसि
प्राणाः । तथा च मन्त्रवर्णः—‘वयांसि^३ इयेना अतिथयः पर्वतानां ककुभः’ इति । याति गच्छति ॥

प्रप्र क्षयाय पन्यसे जनाय जुष्टो अद्रुहे । वीत्यर्षं चनिष्ठया ॥ २ ॥

प्रप्र । क्षयाय । पन्यसे । जनाय । जुष्टः । अद्रुहे । वीती । अर्षं । चनिष्ठया ॥ २ ॥

हे सोम प्रप्र अत्यन्तं क्षयाय तव निवासभूताय अद्रुहे अद्रोग्ध्रे च पन्यसे स्तोत्रे जनाय
मनुष्याय वीती वीत्यै भक्षणाय जुष्टः पर्याप्तस्त्वं चनिष्ठया अन्नवत्तमया धारया अर्षं धानं
प्रति गच्छ ॥

स सुनुमतरा शुचिर्जातो जाते अरोचयत् । महान्मही ऋतावृधा ॥ ३ ॥

सः । सुनुः । मातरा । शुचिः । जातः । जाते इति । अरोचयत् ।

महान् । मही इति । ऋतऽवृधा ॥ ३ ॥

जातः उत्पन्नः शुचिः विशुद्धः महान् हविस्तमः सः सोमाख्यः सुनुः पुत्रः मही
महत्तमो ऋतावृधा यज्ञस्य वर्धयिष्यौ जाते विश्वस्य जनयिष्यौ मातरा आत्मनो मातरौ धावा-
पृथिव्यौ अरोचयत् रोचयति दीपयति ॥

स सप्त धीतिर्मिहितो नद्यो अजिन्वदद्रुहः या एकमक्षि वावृधुः ॥ ४ ॥

सः । सप्त । धीतिऽभिः । हितः । नद्यः । अजिन्वत् । अद्रुहः । याः । एकम् । अक्षि । ववृधुः ॥ ४ ॥

यथाः नद्यः यम् एकं मुख्यं सोमम् अक्षि अक्षीणं ववृषुः वर्धयन्ति सः सोमः
धीतिभिः^१ अङ्गुलिभिः । 'रशना धीतयः' इत्यङ्गुलिनामुपात्तत्वात्
अदुहः द्रोहवर्जिताः सस सप्तसंख्याकाः नद्यः नदीः^२ अजिन्वत् प्रीणयति ॥

ता अभि सन्तम् अस्तुतं महे युवानमा दधुः । इन्दुमिन्द्र तव व्रते ॥ ५ ॥

ताः । अभि । सन्तम् । अस्तुतम् । महे । युवानम् । आ । दधुः । इन्दुम् । इन्द्र । तव । व्रते ॥ ५ ॥

हे इन्द्र तव स्वदीये व्रते कर्मणि ताः अङ्गुल्यः । पूर्वत्र धीतिभिः इत्यङ्गुलिनामुपात्तत्वात्
तच्छब्देन परामर्शः । सन्तं विद्यमानम् अस्तुतम् अर्हिसितं युवानं नित्यतरुणम् इन्दुं सोमं
महे महतेऽभिषवादिदक्षिणाय कर्मणे अभि आ दधुः ॥ ३२ ॥

अभि वह्निरमर्त्यः सप्त पश्यति वावहिः । क्रिविर्देवीरतर्पयत् ॥ ६ ॥

अभि । वह्निः । अमर्त्यः । सप्त । पश्यति । वावहिः । क्रिविः । देवीः । अतर्पयत् ॥ ६ ॥

यः वह्निः यज्ञस्य पुरो वोढा अमर्त्यः मरणरहितः वावहिः देवानां तृप्तेरत्यन्तं वोढा च
सोमः सप्त नदीः पश्यति सोऽयं क्रिविः कूपरूपेण^३ पूर्णोऽवस्थितः सन् देवीः नदीः अतर्पयत्
तर्पयति ॥

अवा कल्पेषु नः पुमस्तर्मांसि सोम योध्या । तानि पुनान जङ्घनः ॥ ७ ॥

अव । कल्पेषु । नः । पुमः । तर्मांसि । सोम । योध्या । तानि । पुनान । जङ्घनः ॥ ७ ॥

हे पुमः पुमन् सोम कल्पेषु कल्पनीयेष्वहःसु नः अस्मान् अव रक्ष । अपि च पुनान
हे पवमान सोम त्वं योध्या योधनीयानि तर्मांसि रक्षांसि यानि तानि जङ्घनः नाशय ॥

नू नव्यसे नवीयसे सूक्ताय साधया पथः । प्रत्नवद्रोचया रुचः ॥ ८ ॥

नू । नव्यसे । नवीयसे । सूक्ताय । साधय । पथः । प्रत्नवद्रोचय । रुचः ॥ ८ ॥

हे सोम नव्यसे नव्याय नूतनाय नवीयसे स्तुत्यायास्माकं सूक्ताय पथः मार्गान् नु क्षिप्रं
साधय अभिगच्छ । अपि च प्रत्नवत् यथापूर्वं रुचः स्वदीप्तिः श्रोचय प्रकाशय ॥

पवमान महि श्रवो गामश्च रासि वीरवत् । सना मेधां सना स्वः ॥ ९ ॥

पवमान । महि । श्रवः । गाम् । अश्वम् । रासि । वीरवत् ।

सना । मेधाम् । सना । खरिति स्वः ॥ ९ ॥

हे पवमान सोम यस्त्वं वीरवत् पुत्रवत् महि महत् श्रवः अश्वं गां च अश्वं च रासि
अस्मभ्यं प्रयच्छसि स त्वं मेधां सन अस्मभ्यं प्रयच्छ । अपि च स्वः यदस्मद्भिलषितं तत् सर्वं
सन देहि ॥ ३३ ॥

'प्र स्वानासः' इति नवर्चं दशमं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'प्र स्वानासः' इत्यनुक्रान्तम् ।
उक्तो विनियोगः ॥

प्र स्वा॒नासो रथा॑इव॒र्वन्तो न श्रव॑स्यवः । सोमा॑सो रा॒ये अ॒क्रमुः ॥ १ ॥

प्र । स्वा॒नासः । रथाःऽइव । अ॒र्वन्तः । न । श्रव॑स्यवः । सोमा॑सः । रा॒ये । अ॒क्रमुः ॥ १ ॥

प्र स्वा॒नासः अभिषववेलायामुपरवेषु शब्दं कुर्वन्तः स्वा॒नासः सोमाः रथा॑इव यथा शब्दं कुर्वन्तो रथाः अ॒र्वन्तो न यथा शब्दं कुर्वन्तोऽश्वाः तथा श्रव॑स्यवः शत्रुभ्योऽन्नमिच्छन्तः रा॒ये यज॑मानानां धनाय अ॒क्रमुः आगच्छन् ॥

हि॒न्वा॒नासो रथा॑इव दध॒न्विरे ग॒भस्त्योः । भरा॑सः का॒रिणा॑मिव ॥ २ ॥

हि॒न्वा॒नासः । रथाःऽइव । दध॒न्विरे । ग॒भस्त्योः । भरा॑सः । का॒रिणा॑म॒इव ॥ २ ॥

सोमाः रथा॑इव यथा रथास्तथा हि॒न्वा॒नासः हि॒न्वा॒ना याग॑देशं प्रति गच्छन्तः भरा॑सः भराः का॒रिणा॑मिव यथा भारवाहिनां बाह्वोर्धीयन्ते तथा ग॒भस्त्योः ऋत्विजां बाह्वोः । 'गभस्ती बाहू' इति बाहुनामसु पाठात् । दध॒न्विरे धीय॑न्ते ॥

राजा॑नो न प्र॒शस्ति॑भिः सोमा॑सो गोभि॑रञ्जते । य॒ज्ञो न स॒प्त धा॒तृभिः ॥ ३ ॥

राजा॑नः । न । प्र॒शस्ति॑भिः । सोमा॑सः । गोभिः । अ॒ञ्जते । य॒ज्ञः । न । स॒प्त । धा॒तृभिः ॥ ३ ॥

सोमासः सोमाः प्र॒शस्ति॑भिः प्र॒शस्ता॑भिः^१ स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः राजा॑नो न यथा राजानः सप्त धा॒तृभिः सप्त हो॒त्राभिः य॒ज्ञो न यथा च य॒ज्ञस्तथा गो॑भिः गोविकारैः पयोभिः अ॒ञ्जते अज॑यन्ते । संस्क्रियन्त इत्यर्थः ॥

परि॑ सुवा॒नास इन्द्र॑वो मदा॒य ब॒र्हणा॑ गिरा । सु॒ता अ॒र्षन्ति॑ धार॒या ॥ ४ ॥

परि॑ । सुवा॒नासः । इन्द्र॑वः । मदा॒य । ब॒र्हणा॑ । गिरा । सु॒ताः । अ॒र्षन्ति॑ । धार॒या ॥ ४ ॥

सुवा॒नासः सुवा॒ना अभिषूयमाणाः इन्द्र॑वः सोमाः ब॒र्हणा॑ महत्या गिरा स्तुतिरूपया वाचा सु॒ताः अभिषुताः सन्तः मदा॒य मदा॒र्थं धार॒या परि॑ अ॒र्षन्ति॑ परितो गच्छन्ति ॥

आपा॑नासो वि॒वस्व॑तो ज॒नन्त॑ उ॒षसो॑ भ॒र्गम् । सू॒रा अ॒ण्वं वि त॑न्वते ॥ ५ ॥

आपा॑नासः । वि॒वस्व॑तः । ज॒नन्तः । उ॒षसः । भ॒र्गम् । सू॒राः । अ॒ण्वम् । वि । त॑न्वते ॥ ५ ॥

वि॒वस्व॑तः इन्द्र॑स्य आपा॑नासः आपानभूताः उ॒षसः भ॒र्गं ज॒नन्तः ज॒नय॑न्तः सू॒राः सर॑न्तः सोमाः अ॒ण्वं वि त॑न्वते । अभिषववेलायामुपरवेषु शब्दं कुर्वन्ति ॥ ३४ ॥

अप॑ द्वा॒रा म॒तीनां॑ प्र॒त्ना ऋ॒ण्वन्ति॑ का॒रवः॑ । वृ॒ष्णो ह॒रसे॑ आ॒यवः॑ ॥ ६ ॥

अप॑ । द्वा॒रा । म॒तीना॑म् । प्र॒त्नाः । ऋ॒ण्वन्ति॑ । का॒रवः॑ । वृ॒ष्णः । ह॒रसे॑ । आ॒यवः॑ ॥ ६ ॥

म॒तीनां स्तुती॑नां का॒रवः कर्ता॑र ऋत्विजः प्र॒त्नाः पुरा॑णाः वृ॒ष्णः से॒वक॑स्य सोम॑स्य^२ ह॒रसे आ॒हर॑स आह॒र्तार॑श्च आ॒यवः मनु॑ष्याः द्वा॒रा य॒ज्ञस्य॑ द्वा॒राणि अप॑ ऋ॒ण्वन्ति॑ ॥

स॒मीची॑नास॒ आस॑ते हो॒तारः॑ स॒प्तजा॑मयः । प॒दमे॑कस्य पि॒प्रतः॑ ॥ ७ ॥

स॒मीची॑नासः । आ॒स॑ते । हो॒तारः॑ । स॒प्तजा॑मयः । प॒दम् । ए॒कस्य॑ । पि॒प्रतः॑ ॥ ७ ॥

१. त-भ-मु-भारवाहानां । २. ग-भ-'प्रशस्ताभिः' नास्ति; घ-शस्ताभिः । ३. ग-च-त-'सोमस्य' नास्ति ।

वसमीचीनासः समीचीनाः वजामयः जामिसदृशाः एकस्य सोमस्य पदं स्थानं पिप्रतः
पूरयन्तः वसतः होतारः सप्त होत्रकाः वासते यज्ञ उपविशन्ति ॥

नाभा नाभिं न आ ददे चक्षुश्चित्सूर्ये सचा । कवेरपत्यमा दुहे ॥ ८ ॥

नाभा । नाभिम् । नः । आ । ददे । चक्षुः । चित् । सूर्ये । सचा । कवेः । अपत्यम् । आ । दुहे ॥ ८ ॥

वनाभि यज्ञस्य नाभिभूतं सोमं वनः अस्माकं वनाभा नामौ अहम् वा वददे । पिबामीत्यर्थः ।
पीतसोमानामस्माकं चक्षुश्चित् चक्षुरपि सूर्ये वसचा संगतं भवति । किंच कवेः क्रान्तकर्मणः
सोमस्य अपत्यम् अंशुम् वा दुहे आपूरयामि ॥

अभि प्रिया दिवस्पदमध्वर्युभिर्गुहा हितम् । सूरः पश्यति चक्षसा ॥ ९ ॥

अभि । प्रिया । दिवः । पदम् । अध्वर्युभिः । गुहा । हितम् । सूरः । पश्यति । चक्षसा ॥ ९ ॥

सूरः सुवीर्य इन्द्रः चक्षसा चक्षुषा दिवः दीप्तस्यात्मनः प्रिया प्रियं पदम् अध्वर्युभिः
गुहा गुहायां हृदये हितं निहितं पीतं सोममपि अभि पश्यति ॥ ३५ ॥

‘उपास्मै’ इति नवर्चमेकादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘उपास्मै’ इत्यनुक्रान्तम् । उक्तः
सूक्तविनियोगः । अभिष्टवे धर्मदुघावत्सेऽपनीयमाने ‘नमसेदुप’ इत्येषा । सूत्रितं च-‘नमसेदुप
सीदत संजानाना उप सीदन्नभिजु’ (आश्व. श्रौ. ४.७) इति ॥

उपास्मै गायता नरः पर्वमानायेन्दवे । अभि देवा इयक्षते ॥ १ ॥

उप । अस्मै । गायत । नरः । पर्वमानाय । इन्दवे । अभि । देवान् । इयक्षते ॥ १ ॥

हे नरः नेतार ऋत्विजः यज्ञस्य देवान् इन्द्रादीन् अभि इयक्षते अभिमुख्येन यष्टु-
मिच्छते पर्वमानाय क्षरते अस्मै अभिषूयमाणाय इन्दवे सोमाय उप गायत उपगानं
कुरुत ॥

अभि ते मधुना पयोऽथर्वाणो अशिश्रयुः । देवं देवाय देव्यु ॥ २ ॥

अभि । ते । मधुना । पयः । अथर्वाणः । अशिश्रयुः । देवम् । देवाय । देव्यु ॥ २ ॥

हे सोम वते तव देवं देवनशीलं देव्यु देव्यु देवकामं रसं देवाय देवनशीलायेन्द्राय
मधुना पयः गव्येन पयसा अथर्वाणः ऋषयः अभि अशिश्रयुः अभ्यश्रीणन् समस्कुर्वन्तित्यर्थः ॥

स नः पवस्व शं गवे शं जनाय शमर्वते । शं राज्ञोषधीभ्यः ॥ ३ ॥

सः । नः । पवस्व । शम् । गवे । शम् । जनाय । शम् । अर्वते । शम् । राजन् । ओषधीभ्यः ॥ ३ ॥

हे राजन् दीप्यमान सोम वसः प्रसिद्धस्त्वं वनः अस्माकं गवे वशं सुखं पवस्व क्षर ।
जनाय पुत्रादये च वशं पवस्व । अर्वते अश्वाय च वशं पवस्व । ओषधीभ्यः च वशं पवस्व ॥

१. ग-अपत्यमपत्यभूतं । २. घ-त-दीप्तस्य स्वर्गस्यात्मनः । ३. ग-घ-त-‘निहितं’ नास्ति ।
४. त-भ-‘अभि’ नास्ति । ५. ग-धर्मदुघावत्से उपनीयमाने; त-सु-धर्मदुघोवत्सो पवनीयमाने;
भ१.२.३-धर्मदुघोवत्से पनीयमाने; भ४-धर्मदुघोवत्से पवनीयमाने । ६. ग-त-भ-‘ऋत्विजः’ नास्ति ।
७. त-भ-‘मिच्छति’ ।

बभ्रवे नु स्वतवसेऽरुणाय दिविस्पृशे । सोमाय गाथमर्चत ॥ ४ ॥

बभ्रवे । नु । स्वतवसे । अरुणाय । दिविस्पृशे । सोमाय । गाथम् । अर्चत ॥ ४ ॥

हे स्तोतारः । वभ्रवे बभ्रुवर्णाय । स्वतवसे स्वबलाय । अरुणाय कदाचिदरुणवर्णाय । दिवि-
स्पृशे दिवं स्पृशते । सोमाय । नु^१ क्षिप्रं^१ । गाथं स्तुतिरूपां वाचम् । अर्चत । उच्चारयतेत्यर्थः ॥

हस्तच्युतेभिरद्रिभिः सुतं सोमं पुनीतन । मधावा धावता मधु ॥ ५ ॥

हस्तच्युतेभिः । अद्रिभिः । सुतम् । सोमम् । पुनीतन । मधौ । आ । धावत । मधु ॥ ५ ॥

हे ऋत्विजः । हस्तच्युतेभिः हस्तप्रच्युतैः । अद्रिभिः अभिषवग्रावभिः । सुतम् अभिषुतं । सोमं । पुनी-
तन पवित्रे पावयत । अपि च । मधौ मदकरे सोमे । मधु गन्धं पयः । आ । धावत प्रक्षिपत ॥ ३६ ॥

नमसेदुर्पं सीदत दध्नेदभि श्रीणीतन । इन्दुमिन्द्रे दधातन ॥ ६ ॥

नमसा । इत् । उप । सीदत । दध्ना । इत् । अभि । श्रीणीतन । इन्दुम् । इन्द्रे । दधातन ॥ ६ ॥

हे ऋत्विजः । नमसेत् नमस्कारेणैव । उप । सीदत सोमसुपगच्छत । दध्नेत् दध्नैव । अभि
श्रीणीतन अभिश्रीणीत च । इन्द्रे । इन्दुं सोमं । दधातन धत्त च ॥

अमित्रहा विचर्षणिः पवस्व सोमं शं गवे । देवेभ्यो अनुकामकृत् ॥ ७ ॥

अमित्रहा । विचर्षणिः । पवस्व । सोम । शम् । गवे । देवेभ्यः । अनुकामकृत् ॥ ७ ॥

हे । सोम । अमित्रहा अमित्राणां हन्ता । विचर्षणिः विद्रष्टा । देवेभ्यः । अनुकामकृत् अभीष्टस्य
कर्ता त्वं । गवे अस्माकं गवे । शं सुखं । पवस्व क्षर ॥

इन्द्राय सोमं पातवे मदाय परि सिच्यसे । मनश्चिन्मनसस्पतिः ॥ ८ ॥

इन्द्राय । सोम । पातवे । मदाय । परि । सिच्यसे । मनः । चित् । मनसः । पतिः ॥ ८ ॥

हे । सोम । मनश्चित् मनसो । ज्ञाता । मनसस्पतिः ईश्वरस्त्वम् । इन्द्राय इन्द्रस्य । पातवे पानाय
मदाय च । परि । सिच्यसे परितः पात्रेषु सिच्यसे ॥

पवमान सुवीर्यं रयिं सोमं रिरीहि नः । इन्दुविन्द्रेण नो युजा ॥ ९ ॥

पवमान । सुवीर्यम् । रयिम् । सोम । रिरीहि । नः । इन्दो इति । इन्द्रेण । नः । युजा ॥ ९ ॥

हे । इन्दो क्लिद्यमान । पवमान । सोम त्वं । सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं । रयिं धनं । नः अस्माकं
संबन्धिना । इन्द्रेण । युजा सहायेन । नः अस्मभ्यं । रिरीहि देहि ॥ ३७ ॥

‘सोमा असुग्रम्’ इति नवर्चं द्वादशं सूक्तम् । ऋत्याद्याः पूर्ववत् । ‘सोमा असुग्रम्’ इत्यनु-
क्रान्तम् । उक्तो विनियोगः ॥

सोमा असुग्रमिन्दवः सुता ऋतस्य सार्दने । इन्द्राय मधुमत्तमाः ॥ १ ॥

सोमाः । असुग्रम् । इन्दवः । सुताः । ऋतस्य । सार्दने । इन्द्राय । मधुमत्तमाः ॥ १ ॥

वसुताः अभिषुताः वसुसत्तमाः अतिशयेन मधुमन्तः^१ इन्द्रवः सोमाः ऋतस्य यज्ञस्य
 वसादने गृहे^२ इन्द्राय इन्द्रार्थम् असुप्रं सृज्यन्ते ॥

अभि विप्रां अनुषत् गावो वत्सं न मातरः । इन्द्रं सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

अभि । विप्राः । अनुषत् । गावः । वत्सम् । न । मातरः । इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ॥ २ ॥

विप्राः मेधाविनः सोमस्य पीतये पानाय इन्द्रं मातरः जनयिष्यः गावः वत्सं न
 यथा वत्सं प्रति तद्वत् अभि अनुषत् अभिशब्दयन्ति ॥

मदच्युत्क्षेति सादने सिन्धोरूर्मा विपश्चित् । सोमो गौरी अर्धं श्रितः ॥ ३ ॥

मदच्युत् । क्षेति । सादने । सिन्धोः । ऊर्मा । विपः चित् ।

सोमः । गौरी इति । अर्धं । श्रितः ॥ ३ ॥

मदच्युत् मदकरस्य रसस्य च्यावयिता सोमः सादने^३ । संहितायां दीर्घञ्छान्दसः । स्थाने
 वक्षेति निवसति । एतदेव विवृणोति । सिन्धोः नद्याः ऊर्मा ऊर्मा तरङ्गे । वसतीवरीष्वित्यर्थः ।
 विपश्चित् विद्वान् सोमः गौरी अधि गौर्यामधि । अधीति सप्तमर्थानुवाद् । माध्यमिकायां
 वाचि । 'गौरी गान्धर्वी' इति वाङ्नामसु पाठात् । श्रितः निवसति ॥

दिवो नाभा विचक्षणोऽव्यो वारे महीयते । सोमो यः सुकृतुः कविः ॥ ४ ॥

दिवः । नाभा । विचक्षणः । अव्यः । वारे । महीयते । सोमः । यः । सुकृतुः । कविः ॥ ४ ॥

यः सुकृतुः सुप्रज्ञः कविः क्रान्तकर्मा विचक्षणः विद्वष्टा सः सोमः दिवः अन्तरिक्षस्य
 नाभा नाभौ नाभिभूते अव्यः अवे वारे वाले महीयते पूज्यते । पूजमानः स्तूयत इत्यर्थः ॥

यः सोमः कलशेषु^४ अन्तः पवित्र आर्हितः । तमिन्दुः परि षस्वजे ॥ ५ ॥

यः । सोमः । कलशेषु । आ । अन्तरिति । पवित्रे । आर्हितः । तम् । इन्दुः । परि । षस्वजे ॥ ५ ॥

यः सोमः कलशेषु कुम्भेषु आ आस्ते यश्च पवित्र पवित्रस्य अन्तः मध्ये आर्हितः
 निहितः तं स्वांशभूतं सोमम् इन्दुः^५ सोमो देवः परि षस्वजे प्रविशति ॥ ॥ ३८ ॥

प्र वाचमिन्दुरिष्यति समुद्रस्यार्धं विष्टपि । जिन्वन्कोशं मधुश्चुतम् ॥ ६ ॥

प्र । वाचम् । इन्दुः । इष्यति । समुद्रस्य । अर्धं । विष्टपि । जिन्वन् । कोशम् । मधुश्चुतम् ॥ ६ ॥

इन्दुः सोमः मधुश्चुतं मधुनश्चावकं कोशं मेघम् । 'असुरः कोशः' इति मेघनामसु
 पाठात् । जिन्वन् प्रीणयन् समुद्रस्य अन्तरिक्षस्य अधि विष्टपि विष्टब्धे स्थाने वाचं प्र
 इष्यति प्रेरयति । पवित्रे पूजमानः शब्दं करोतीत्यर्थः ॥

नित्यस्तोत्रो वनस्पतिर्धीनामन्तः सवर्दुधः । हिन्वानो मानुषा युगा ॥ ७ ॥

नित्यस्तोत्रः । वनस्पतिः । धीनाम् । अन्तरिति । सवः दुधः । हिन्वानः । मानुषा । युगा ॥ ७ ॥

१. ग-मधुराः । २. ग-त-भ-सदने; म१.२.३- 'गृहे' नास्ति । ३. ग-त-भ-सदने; घ-मदन ।
 ४. त-भ-इन्दुः ।

१नित्यस्तोत्रः संततस्तोत्रः १सबर्दुघः अमृतस्य दोग्धा १वनस्पतिः वनानां पालयिता सोमः
१मानुषा मानुषाणि १युगा युगानि अहीनैकाहात्मकानि १हिन्वानः प्रीणयन् १धीनां कर्मणाम्
१अन्तः मध्ये निवसतीत्यर्थः ॥

अभि प्रिया दिवस्पदा सोमो हिन्वानो अर्षति । विप्रस्य धारया कविः ॥ ८ ॥

अभि । प्रिया । दिवः । पदा । सोमः । हिन्वानः । अर्षति । विप्रस्य । धारया । कविः ॥ ८ ॥

१कविः क्रान्तकर्मा १सोमः १दिवः^१ अन्तरिक्षात् १हिन्वानः प्रेर्यमाणः १विप्रस्य मेधाविनः
स्वस्य १धारया १प्रिया प्रियाणि १पदा पदानि स्थानानि १अभि १अर्षति अभिगच्छति ॥

आ पवमान धारय रयिं सहस्रवर्चसम् । अस्मे इन्दो स्वाभुवम् ॥ ९ ॥

आ । पवमान । धारय । रयिम् । सहस्रवर्चसम् । अस्मे इति । इन्दो इति । सुऽआभुवम् ॥ ९ ॥

हे १पवमान १इन्दो सोम त्वं १सहस्रवर्चसं बहुदीप्तिं १स्वाभुवं शोभनभवनं १रयिं धनम्
१अस्मे अस्मासु १धारय^२ । प्रक्षिपेत्यर्थः ॥ ॥ ३९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् । पुमर्थाश्रतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-

साम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाश ऋक्संहिताभाष्ये षष्ठाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

षष्ठस्य सप्तमोऽध्यायः संग्रहात्संप्रदर्शितः ।

अथाष्टमः सुमतिना संगमेन^३ प्रदर्श्यते ॥

तत्र 'सोमः पुनानः' इति नवर्चं त्रयोदशं सूक्तम् । असितो देवलो वर्षिः । सोमो देवता ।
'पवमानगुणः सोमो विज्ञेयः काश्यपावृषी । इति विद्यादनुक्तेऽपि लाघवाया दृढव्युत्पात्' ॥ 'सोमः'
इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

सोमः पुनानो अर्षति सहस्रधारो अत्यविः । वायोरिन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ १ ॥

सोमः । पुनानः । अर्षति । सहस्रधारः । अतिऽअविः । वायोः । इन्द्रस्य । निऽकृतम् ॥ १ ॥

अयं १पुनानः पावकः १सोमः १अर्षति गच्छति । कीदृशोऽयं पवमानः । १सहस्रधारः अपरि-
मितधारः १अत्यविः । अत्राविशब्देन तल्लोमान्युच्यन्ते । अविलोमभिर्निष्पादितं दशापवित्रमित्यर्थः ।
तदतिक्रम्य गच्छतीत्यत्यविः । किमर्थम् । १वायोरिन्द्रस्य च पानायेति शेषः । किं प्रति । १निष्कृतम् ।
निरित्येष समित्येतस्मिन्नर्थे । संस्कृतं पात्रं प्रति ॥

पर्वमानमवस्यवो सुष्वाण द्ववतीतये ॥ २ ॥

पर्वमानम् । अवस्यवः । विप्रम् । अमि । प्र । गायत । सुस्वानम् । देवऽवीतये ॥ २ ॥

हे ऽवस्यवः रक्षणकामा उद्गात्रादयः यूयं ऽपर्वमानं शोधकं विप्रं विशेषेन देवानां प्रीणयितारं विप्रवच्छुद्धं वा । अथवा विप्र इति मेधाविनाम् । मेधाविनम् । ऽदेववीतये देवपानाय ऽसुष्वाणं सुयमानम् ऽअमि ऽप्र ऽगायत आभिसुख्येन प्रकर्षेण स्तुत ॥

पर्वन्ते वाजसातये सोमाः सहस्रपाजसः । गुणाना देववीतये ॥ ३ ॥

पर्वन्ते । वाजऽसातये । सोमाः । सहस्रऽपाजसः । गुणानाः । देवऽवीतये ॥ ३ ॥

पर्वन्ते क्षरन्ति ऽसोमाः ।

सुष्वाणां वातगातः प्राप्तिर्भक्षणं ।
साक्षात् प्रयोजनं तद्द्वारा अन्नलाभ इत्यर्थः ॥

उत नो वाजसातये पर्वस्व बृहतीरिषः । द्युमदिन्दो सुवीर्यम् ॥ ४ ॥

उत । नः । वाजऽसातये । पर्वस्व । बृहतीः । र्षः । द्युऽमत् । इन्दो इति । सुऽवीर्यम् ॥ ४ ॥

उत अपि च ऽनः अस्माकं ऽवाजसातये अन्नलाभाय हे ऽइन्दो सोम ऽबृहतीरिषः महतीः रसधाराः ऽद्युमत् दीप्तिम् ऽसुवीर्यं शोभनसामर्थ्यं च ऽपर्वस्व क्षर । शोभनसामर्थ्येऽपि धाराः पर्वस्वेत्यर्थः । अथवा । वाजसातये संग्रामाय बृहतीरिषो द्युमत् सुवीर्यं संपादयितुं पर्वस्वेति योज्यम् ॥

ते नः सहस्रिणं रयिं पर्वन्तामा सुवीर्यम् । सुवाना देवास इन्दवः ॥ ५ ॥

ते । नः । सहस्रिणम् । रयिम् । पर्वन्ताम् । आ । सुऽवीर्यम् । सुवानाः । देवाः । इन्दवः ॥ ५ ॥

येते ऽइन्दवः सोमाः ऽनः अस्माकं ऽसहस्रिणं सहस्रसंख्योपेतं ऽरयिं धनं ऽसुवीर्यं च ऽपर्वन्ताम् । कीदृशास्ते । ऽसुवानाः सूयमानाः ऽदेवासः द्योतनाविगुणयुक्ताः ॥ ५ ॥

अत्या हियाना न हेतुभिरसृग्रं वाजसातये । वि वारमव्यमाशवः ॥ ६ ॥

अत्याः । हियानाः । न । हेतुऽभिः । असृग्रम् । वाजऽसातये । वि । वारम् । अव्यम् । आशवः ॥ ६ ॥

वाजसातये संग्रामाय ऽहियानाः प्रेर्यमाणाः ऽअत्याः न अथा इव ते यथा प्रेरकैः प्रेर्यमाणाः संग्रामाय शीघ्रं धावन्ति तद्वत् ऽहेतुभिः प्रेरकैः प्रेर्यमाणाः ऽआशवः शीघ्रगामिनः सोमाः वाजसातये अन्नलाभाय ऽअव्यं ऽवारं दशापवित्रं ऽवि ऽअसृग्रं व्यतिसृज्यन्ते ॥

वाश्रा अर्षन्तीन्दवोऽमि वृत्सं न धेनवः । दधन्विरे गर्भस्त्योः ॥ ७ ॥

वाश्राः । अर्षन्ति । इन्दवः । अमि । वृत्सम् । न । धेनवः । दधन्विरे । गर्भस्त्योः ॥ ७ ॥

१. त-म४-बहुलाः । २. त-म४-देवतातिषेणः । ३. ग-त-म४-वा । ४. ग-त-म१.२.४-गुणकाः ; म५-गुणकराः । ५. म- 'वाजसातये अन्नलाभाय' नास्ति । ६. त१.२.६-व्यतिसृज्यन्ते किं प्रति अव्यं अविभवां वारं वालं दशापवित्रं प्रतित्यर्थः ; त३.५-म४-पुस्तके 'व्यतिसृज्यते' इत्यस्यानन्तरं किर्याश्विदवाशो विद्यते ; त७-व्यतिसृज्यते किं प्रति अव्यं वारं वालां दशापवित्रं प्रतीत्यर्थः ।

ववाश्राः शब्दयन्तः वइन्द्रवः सोमाः वअभि वअर्षन्ति अभिगच्छन्ति पात्रं प्रति वाश्राः
शब्दकारिण्यः वधेनवः वन । ता यथा शब्दयन्त्यः ववत्सं प्रत्यागच्छन्ति तद्वत् । त एव वगभस्स्योः
बाह्वोः वदधन्विरे ध्रियन्ते च ॥

जुष्ट इन्द्राय मत्सरः पर्वमान कनिकदत् । विश्वा अप द्विषौ जहि ॥ ८ ॥

जुष्टः । इन्द्राय । मत्सरः । पर्वमान । कनिकदत् । विश्वाः । अप । द्विषः । जहि ॥ ८ ॥

वइन्द्राय वजुष्टः प्रियः^१ पर्याप्तः वमत्सरः सोमो भवतीति शेषः । 'मत्सरः सोमो मन्दते-
स्त्वसिकर्मणः' (निरु. २. ५) इति निरुक्तम् । हे वपवमान त्वं वकनिकदत् शब्दयन् वविश्वाः वद्विषः
सर्वानस्माकं द्वेष्टन् वअप वजहि ॥

अपघ्नन्तो अराव्णः पर्वमानाः स्वदृशः । योनौवृतस्य सीदत ॥ ९ ॥

अपघ्नन्तः । अराव्णः । पर्वमानाः । स्वऽदृशः । योनौ । वृतस्य । सीदत ॥ ९ ॥

हे वपवमानाः वअराव्णः अदानानयजमानान् वअपघ्नन्तः हिंसन्तः वस्वदृशः सर्वत्र^२ द्रष्टारश्च
यूयम् वक्तस्य वयोनौ यज्ञस्य स्थाने वसीदत । अथवा । सोमपानार्थमुक्तलक्षणा देवा कृतस्य योनौ
सीदतेति योज्यम् ॥ ॥ २ ॥

'परि प्र' इत्यष्टचं चतुर्दशं सूक्तम् । ऋष्यादि पूर्ववत् । 'परि प्राष्टौ' इत्यनुक्रान्तम् । गतो
विनियोगः ॥

परि प्राप्तिष्यदत्कविः सिन्धोरुर्मावधिं श्रितः । कारं बिभ्रत्पुरुस्पृहम् ॥ १ ॥

परि । प्र । अप्रिप्तिष्यदत् । कविः । सिन्धोः । ऊर्मौ । अधि । श्रितः ।

कारम् । बिभ्रत् । पुरुस्पृहम् ॥ १ ॥

वपरि वप्राप्तिष्यदत् परिप्रस्यन्दते वकविः मेधावी सोमः^३ वसिन्धोरुर्मौ तरङ्गे^४ वस्तीवयुर्दकरसे^५
वअधि वश्रितः आश्रितः । वपुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं वकारं शब्दं वबिभ्रत् धारयन् परिप्रस्यन्दत
इति संबन्धः ॥

गिरा यदी सबन्धवः पञ्च त्राता अपस्यवः । परिकृण्वन्ति धर्णसिम् ॥ २ ॥

गिरा । यदी । सडबन्धवः । पञ्च । त्राताः । अपस्यवः । परिकृण्वन्ति । धर्णसिम् ॥ २ ॥

वसबन्धवः समानबन्धनाः वपञ्च वत्राताः पञ्च जना मनुष्याः^६ यजमानाः^७ वअपस्यवः कर्मेच्छवः
यद्यदा ईमेनं वधर्णसिं धारकं सोमं वगिरा^८ स्तुत्या^९ वपरिकृण्वन्ति अलंकुर्वन्ति । अस्त्योत्तरत्रान्वयः ॥

आदस्य शुष्मिणो रसे विश्वे देवा अमत्सत । यदी गोभिर्वसायते ॥ ३ ॥

आत् । अस्य । शुष्मिणः । रसे । विश्वे । देवाः । अमत्सत । यदी । गोभिः । वसायते ॥ ३ ॥

१. ग-त-भ-मु- 'प्रियः' नास्ति । २. भ१.३-सर्व । ३. ग-त-भ- 'सोमः' नास्ति ।

४. ग-त-भ- 'तरङ्गे... रसे' नास्ति । ५. ग-त-भ- 'मनुष्या यजमानाः' नास्ति । ६. ग-त-भ- 'गिरा
स्तुत्या' नास्ति ।

१आत् परिष्करणानन्तरमेव १शुष्मिणः बलवतः १अस्य सोमस्य १रसे १विश्वे १देवाः
१अस्मत्सत अमाद्यन्तः १। १यदि यदा १गोभिः गोविकारैः । विकारे प्रकृतिशब्दः । क्षीरादिभिः
१वसायते आच्छाद्यते ॥

नि॒रि॒णानो वि धा॑वति जहृ॒च्छयी॑णि तान्वा । अत्रा सं जि॒घ्रते यु॒जा ॥ ४ ॥

नि॒ऽरि॒णानः । वि । धा॑वति । जहृ॑त् । शयी॑णि । तान्वा । अत्र । सम् । जि॒घ्रते । यु॒जा ॥ ४ ॥

अयं सोमः १निरिणानः दशापवित्रादधो गच्छन् १वि १धावति विविधं धावति - - - यदा
१तान्वा । तनु दशापवित्रवस्त्रम् । तत्संबन्धीनि १शयीणि द्वाराणि १जहृत् अधः सरति । १अत्र
अस्मिन् यज्ञे १युजा सखिभूतेनेन्द्रेण सह १सं १जिघ्रते संगतो भवति । वस्त्रसुषिराद्विनिर्गत्य दशा-
पवित्रादधः सत् पात्रं विविधं गच्छन् होमद्वारेणन्द्रेण संगतो भवतीत्यर्थः ॥

न॒सीभि॑र्यो वि॒वस्व॑तः शु॒भ्रो न मा॑मृजे यु॒वा । गाः कृ॒ण्वानो न निर्णि॑जम् ॥ ५ ॥

न॒सीभिः । यः । वि॒वस्व॑तः । शु॒भ्रः । न । म॑मृजे । यु॒वा । गाः । कृ॒ण्वानः । न । नि॒ऽनि॑जम् ॥ ५ ॥

१यः सोमः १विवस्वतः परिचरणवतो यजमानस्य १नसीभिः पौत्रस्थानीयाभिः । तस्य हस्तः
पुत्रोऽङ्गुलयः पौत्रस्थानीया इत्यभिप्रायः । १मामृजे^१ मृज्यते १शुभ्रो १न दीतोऽश्वः १युवा इव ।
यथाप्रवृद्धोऽश्वो^२ मृज्यते स्वपरिचारकैस्तद्वत् स एव युवा मिश्रणशीलः सोमः १निर्णिजम् । 'निर्णिक्'
इति रूपनाम । स्वकीयं रूपं १गाः १न^३ १कृण्वानः गोविकारांश्च कुर्वाणो भवतीति शेषः ॥ ॥ ३ ॥

अति॑ श्रि॒ती ति॑र॒श्चता॑ ग॒व्या जि॑गा॒त्यण्व्या॑ । व॒ग्नुमि॑यति॒ यं वि॑दे ॥ ६ ॥

अति॑ । श्रि॒ती । ति॑र॒श्चता॑ । ग॒व्या । जि॑गा॒ति । अण्व्या॑ । व॒ग्नुम् । इ॒यति॑ । यम् । वि॑दे ॥ ६ ॥

१अण्व्या अङ्गुल्याभिषूयमाणः सोमः १गव्या गव्यानि १श्रिती श्रित्यै श्रयणार्थं १तिरश्चता
तिरश्चीनम् १अति १जिगाति । अंशुमतिक्रम्य गच्छति । तथाङ्गुल्याभिषूयमाणः १वग्नुं शब्दम् १इयति
प्रेरयति^१ ॥

अ॒भि क्षि॑पः स॒म॒ग॒मत॑ म॒र्जय॑न्तीरिष॒स्पति॑म् । पु॒ष्टा गृ॑भ्णत वा॒जिनः॑ ॥ ७ ॥

अ॒भि । क्षि॑पः । स॒म् । अ॒ग॒मत॑ । म॒र्जय॑न्तीः । इषः । पति॑म् । पु॒ष्टा । गृ॑भ्णत । वा॒जिनः॑ ॥ ७ ॥

१क्षिपः अङ्गुलयः १मर्जयन्तीः^१ अभिमृशन्त्यः १इषस्पतिम् अन्नानां स्वामिनं सोमम् १अभि
१समगमत अभिसंगच्छन्ते । संगत्य च १वाजिनः बलवतः सोमस्य १पुष्टा पृष्ठानि १गृभ्णत गृह्णन्त्य-
भिषवाङ्गुलयः ॥

परि॑ दि॒व्यानि॑ म॒र्मृश॑द्वि॒श्वानि॑ सोम॒ पार्थि॑वा । व॒धूनि॑ या॒ह्यस्म॒युः ॥ ८ ॥

परि॑ । दि॒व्यानि॑ । म॒र्मृश॑त् । वि॒श्वानि॑ । सो॒म । पार्थि॑वा । व॒सूनि॑ । या॒हि । अ॒स्म॒युः ॥ ८ ॥

१. ग-माद्यति; भ१.२.३-अमाद्यं । २. त-म-'जहृत्' नास्ति । ३. ग-भ१.२.३-सु-सरत्; त-
म-सन् । ४. ग-ममृजे । ५. ग-यथातिप्रयत्नात् युवाश्वो । ६. ग-त-म-'न' नास्ति । ७. ग-
प्रेरयति यं शब्दं जानामी; घ-प्रेरयति विदे जानते यजमानाय । ८. भ१-४-पुस्तकयोः 'मर्जयन्तीः'
इत्यस्यानन्तरं कियंश्चिदवकाशो विद्यते ।

हे ऽसोम ऽदिश्यानि पार्थिवानि च ऽविश्वानि^१ सर्वाणि ऽवसूनि धनानि^२ ऽपरि ऽमर्शुहात्
परिमृशन् परिगृह्णन् ऽअस्मयुः अस्मान् कामयमानः ऽयाहि आगच्छ। एवमभिषुण्वन्^३ रसं^४
संबोध्य ब्रूते ॥ ॥ ४ ॥

‘एष धिया’ इत्यष्ट्वं पञ्चदशं सूक्तम्। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। ‘एष धिया’ इत्यनुक्रान्तम्।
गतो विनियोगः ॥

एष धिया यात्यण्व्या शूरो रथेभिराशुभिः। गच्छन्निन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ १ ॥

एषः। धिया। याति। अण्व्या। शूरः। रथेभिः। आशुभिः।

गच्छन्। इन्द्रस्य। निःकृतम् ॥ १ ॥

१एषः सोमः २शूरः विक्रान्तः ३अण्व्या अङ्गुल्याभिषुतः ४धिया कर्मणा ५याति गच्छति।
कं देशं प्रति। उच्यते। ६इन्द्रस्य ऽनिष्कृतं स्थानं दिवं प्रति ७रथेभिः रथैः ८आशुभिः शीघ्रगामिभिः
९गच्छन् इन्द्रेण रथेऽवस्थाप्य स्वस्थाननयनाय। अङ्गुल्याभिषूयमाणः सन् होमद्वाराग्निं निष्पीडन-
द्वारा^३ पात्रं वा गच्छतीत्यर्थः^३ ॥

एष पुरु धियायते बृहते देवतातये। यत्रामृतास आसते ॥ २ ॥

एषः। पुरु। धियायते। बृहते। देवतातये। यत्र। अमृतासः। आसते ॥ २ ॥

१एषः सोमः २पुरु बहुलं ३धियायते धियं कर्मच्छति। धीशब्दाद्यकारोपजनः। यद्वा।
द्वितीयार्थे तृतीया छान्दसश्चात्राह। कस्मै। ४बृहते महते ५देवतातये यज्ञाय। ६यत्र यस्मिन् यज्ञे
७अमृतासः अमृता देवाः ८आसते वसन्ति तदर्थम् ॥

एष हितो वि नीयतेऽन्तः शुभ्रावता पथा। यदीं तुञ्जन्ति भूर्णयः ॥ ३ ॥

एषः। हितः। वि। नीयते। अन्तरिति। शुभ्रावता। पथा। यदीं। तुञ्जन्ति। भूर्णयः ॥ ३ ॥

१एषः सोमः २हितः निहितः हविर्धाने ३वि नीयते तस्मात् स्थानादाहवनीयं प्रति। ४अन्तः
तयोर्मध्यदेशे ५शुभ्रावता शोभावता ६पथा मार्गेण ७यदि यद्वा ८तुञ्जन्ति प्रयच्छन्ति देवेभ्यः ९भूर्णयः
भरणशीला अध्वर्यादयः। तदा वि नीयत इति समन्वयः ॥

एष शृङ्गाणि दोधुवच्छिशीते यूध्यो बृषा। नृम्णा दधान ओजसा ॥ ४ ॥

एषः। शृङ्गाणि। दोधुवत्। शिशीते। यूध्यः। बृषा। नृम्णा। दधानः। ओजसा ॥ ४ ॥

१एषः सोमः २शृङ्गाणि शृङ्गवदुन्नतानंशूनभिषवकाले ३दोधुवत् धूनोति^४। ४यूध्यः यूथाहो
यूथपतिः ५बृषा बृषभो यथा ६शिशीते तीक्ष्णे शृङ्गे धूनोति^५ तद्वत्। कीदृश एषः। ७ओजसा बलेन
८नृम्णा नृम्णानि धनानि ९दधानः अस्मदर्थं धारयन् ॥

१. ग-त३.४.५-म४-वसूनि; त७-वसूनि धनानि विश्वानि सर्वाणि; म१.२.३-विश्वानि वसूनि।

२. ग-एवमभिषुण्वानंतरं; म१.३-एवमभिषुण्वन्। ३. ग-निपातनद्वारा च तन्नेवागच्छतीत्यर्थः; त-
निष्पीडनद्वारा पात्रे वा गच्छतीत्यर्थः; म१.३-वा पात्रं गच्छतीत्यर्थः; म४-निष्पीडनद्वारा पात्रं
गच्छतीत्यर्थः। ४. घ-त१.६.७-म१.३-धूनोति। ५. घ-त७-धूनोति; त१.२.३.६-म१.४-धूनेति।

एष रुक्मिभिरीयते वाजी शुभ्रेभिर्शुभिः । पतिः सिन्धूनां भवन् ॥ ५ ॥

एषः । रुक्मिऽभिः । ईयते । वाजी । शुभ्रेभिः । अंशुऽभिः । पतिः । सिन्धूनाम् । भवन् ॥ ५ ॥

वृषः सोमः वृक्मिभिः अध्वर्यादिभिः सह ईयते गच्छति । कीदृश एषः । वाजी वेजनवान्^१ वृशुभ्रेभिः शुभ्रेदीप्तैः वृशुभिः विशिष्टः । अथवा रुक्मिभिरित्येतदप्यंशुविशेषणम् । वसिन्धूनां स्थन्दमानानां रसानां वपतिः वभवन् य^२ ईयत इति ॥

एष वसूनि पिबन्ना परुषा ययिवाँ अति । अव शार्देषु गच्छति ॥ ६ ॥

एषः । वसूनि । पिबन्ना । परुषा । ययिवान् । अति । अव । शार्देषु । गच्छति ॥ ६ ॥

वृषः सोमः वसूनि आच्छादकानि पिबन्ना पिबन्तानि^३ पीडितानि रक्षांसि वपरुषा पर्वणा वति अतिक्रम्य वययिवान् गच्छन् वशार्देषु शान्तनीयेषु रक्षःसु अव गच्छति ॥

एतं मृजन्ति मर्ज्यमुप द्रोणेष्वायवः । प्रचक्राणं महीरिषः ॥ ७ ॥

एतम् । मृजन्ति । मर्ज्यम् । उप । द्रोणेषु । आयवः । प्रचक्राणम् । महीः । रिषः ॥ ७ ॥

वआयवः मनुष्या ऋत्विजः वएतं सोमं वमर्ज्यं मार्जनीयम् वउप वमृजन्ति । निष्पीडयन्तीत्यर्थः । कुत्र । वद्रोणेषु द्रोणकलशेषु । कीदृशम् । वमहीरिषः महान्त्यन्त्रानि वप्रचक्राणं कुर्वाणम् । प्रभूतरसत्त्वाविणमित्यर्थः ॥

प्रावस्तोत्रे गाणगारिमतेनाभिरूपकरणे मृज्यमाने सोमे 'एतमु त्यम्' इत्येषा । सूत्रितं च- 'एतमु त्यं दश क्षिपो मृज्यमानः सुहस्त्या' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

एतमु त्यं दश क्षिपो मृजन्ति सप्त धीतर्यः । स्वायुधं मदिन्तमम् ॥ ८ ॥

एतम् । ऊँ इति । त्यम् । दश । क्षिपः । मृजन्ति । सप्त । धीतर्यः ।

सुऽआयुधम् । मदिन्तमम् ॥ ८ ॥

वत्यं तम् वएतमु एतमेव सोमं वदश वक्षिपः दशाङ्गुलयः वमृजन्ति परिचरन्ति । वसप्त वधीतर्यः सप्त ऋत्विजश्च । ऋत्विजोऽङ्गुलिभिर्मृजन्तीत्यर्थः । कीदृशमेतम्^४ । वस्वायुधं शोभनायुधं वमदिन्तं मादयितुमतम् । रक्षोहननसामर्थ्यप्रदर्शनाय स्वायुधशब्दश्रवणम् ॥ ५ ॥

'प्र ते सोतारः' इत्यष्टर्चं षोडशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'प्र ते' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र ते सोतारं ओण्यो^५ रसं मदाय वृष्वये । सर्गो न तुक्त्येतशः ॥ १ ॥

प्र । ते । सोतारः । ओण्योः । रसम् । मदाय । वृष्वये । सर्गः । न । तुक्ति । एतशः ॥ १ ॥

हे सोम वते तव रसं वसोतारः सोमाभिषवकर्तारः वओण्योः वरसम् । लुप्तोपममेतत् । द्यावा-पृथिव्यो रसमुदकमिव । अथवौष्योर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये तयोः संबन्धिनं वा रसम् । वप्र स्वावयन्तीति

१. ग-वाजनवान् ; घ-वेगवान् । २. ग-अयं ; घ-यं । ३. ग-त१.२.३.६.७-म२.३- 'पिबन्तानि' नास्ति । ४. ग-त-भ४-कीदृशमेतं ।

शेषः । किमर्थम् । ^१घृष्टव्ये शत्रुघर्षणशीलाय ^२मदाय इन्द्रस्य मदाय । अभिषवजनितः सोमः ^३सर्गः
सृष्टः ^४एतशः ^५न अथ इव ^६तत्किं गच्छति पात्रं प्रति ॥

क्रत्वा दक्षस्य रथ्यमपो वसानमन्धसा । गोषामण्वेषु सश्विम ॥ २ ॥

क्रत्वा । दक्षस्य । रथ्यम् । अपः । वसानम् । अन्धसा । गोऽसाम् । अण्वेषु । सश्विम ॥ २ ॥

वयमभिषोतारः ^१दक्षस्य बलस्य ^२रथ्यं नेतारम् ^३अपः उदकानि रसान् ^४वसानम् आच्छाद-
यन्तम् ^५अन्धसा श्रयणाग्नेन सहितं ^६गोषां गवां सोतारमेवमुक्तलक्षणं ^७सोमं ^८क्रत्वा कर्मणा
^९अण्वेषु अङ्गुलीषु ^{१०}सश्विम संयोजयामः ^{११} ॥

अनंसमप्सु दुष्टरं सोमं पवित्र आ सृज । पुनीहीन्द्राय पातवे ॥ ३ ॥

अनंसम् । अप्सु । दुस्तरम् । सोमम् । पवित्रे । आ । सृज । पुनीहि । इन्द्राय । पातवे ॥ ३ ॥

^१अनंसं शत्रुभिरनासम् ^२अप्सु ^३आन्तरिक्ष्यासु । वर्तमानमिति शेषः । ^४दुष्टरम् अन्यैरनभि-
भाव्यम् । न हि सोमं कश्चिदप्यतितरति । ईदृशं ^५सोमं ^६पवित्रे दशापवित्रे ^७आ ^८सृज प्रक्षिप हे
अध्वर्यो । तन्नोच्यते ^९ । ^{१०}इन्द्राय इन्द्रस्य ^{११}पातवे पातुं ^{१२}पुनीहि ॥

प्र पुनानस्य चेतसा सोमः पवित्रे अर्षति । क्रत्वा सधस्थमासदत् ॥ ४ ॥

प्र । पुनानस्य । चेतसा । सोमः । पवित्रे । अर्षति । क्रत्वा । सधस्थम् । आ । असदत् ॥ ४ ॥

^१चेतसा स्तुत्या ^२पुनानस्य पूयमानस्यांशीभूतः ^३सोमः ^४पवित्रे दशापवित्रे ^५अर्षति गच्छति ^६ ।
अथ पश्चात् ^७क्रत्वा कर्मणा प्रज्ञानेन वा ^८सधस्थं सहस्थानं द्रोणकलशे ^९आसदत् आसीदति ॥

प्र त्वा नमोभिरिन्दव इन्द्र सोमा असृक्षत । महे भराय कारिणः ॥ ५ ॥

प्र । त्वा । नमः । इन्द्रः । इन्द्रः । सोमाः । असृक्षत । महे । भराय । कारिणः ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वा त्वां ^३नमोभिः नमस्कारोपलक्षितैः स्तोत्रैरथवाक्यैः सह ^४इन्द्रवः ^५सोमाः ^६प्र-
^७असृक्षत ^८प्राप्नुवन्ति । किमर्थम् । ^९महे महते ^{१०}भराय संग्रामाय । कीदृशाः । ^{११}कारिणः
बलकरणशीलाः ॥

पुनानो रूपे अव्यये विश्वा अर्षन्नाभि श्रियः । शूरो न गोषु तिष्ठति ॥ ६ ॥

पुनानः । रूपे । अव्यये । विश्वाः । अर्षन् । अभि । श्रियः । शूरः । न । गोषु । तिष्ठति ॥ ६ ॥

^१अव्यये अविमये ^२रूपे रूप्यमाणे वक्षे ^३पुनानः पूयमानः ^४विश्वाः सर्वाः ^५श्रियः शोभाः
^६अभि ^७अर्षन् अभिगच्छन् ^८गोषु निमित्तासु ^९शूरो ^{१०}न शूर इव स यथा संग्रामे तिष्ठति तद्वदसौ
^{११}तिष्ठति पात्रे ॥

१. घ-घर्षणशीलाय; भ-शत्रूणां घर्षणशीलाय । २. ग-दातारमेव* । ३. त-संयोजमानः । ४. त-भ-
अप्सु अप्सु । ५. ग-तदेवोच्यते; त-भ-तवोच्यते । ६. भ१.२-प्रगच्छति । ७. ग-द्रोणकलशं ।
८. घ-असृक्षत; त-भ-प्रासृजन् ।

दिवो न सानुं पिप्युषी धारां सुतस्य वेधसः । वृथा पवित्रे अर्षति ॥ ७ ॥

दिवः । न । सानुं । पिप्युषी । धारां । सुतस्य । वेधसः । वृथा । पवित्रे । अर्षति ॥ ७ ॥

१. दिवो २. न शुलोकादन्तरिक्षादिव ३. सानु समुच्छ्रितमुदकं तद्यथाधो निपतति तद्वत् ४. वेधसः विधातुर्बलस्य कर्तुः ५. सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य ६. पिप्युषी आप्याययन्ती ७. धारा ८. वृथा अनायासेनैव ९. पवित्रे दशापवित्रे १०. अर्षति गच्छति ॥

त्वं सोम विपश्चितं तना पुनान आयुषु । अव्यो वारं वि धावसि ॥ ८ ॥

त्वम् । सोम । विपः १. चितम् । तना । पुनानः । आयुषु । अव्यः । वारम् । वि । धावसि ॥ ८ ॥

हे १. सोम २. त्वं ३. विपश्चितं ४. स्तोतारम् ५. आयुषु मनुष्येषु ६. मध्ये रक्षसि । अथवा । तृतीयार्थे द्वितीया । विपश्चिताध्वर्युणा । ७. तना वक्षेण ८. पुनानः पूयमानः । अथवा । विपश्चितमिन्द्रं प्रीणयितुं तना पुनानः सन् । ९. अव्यो १०. वारम् अवेर्वालं ११. वि १२. धावसि विविधं गच्छसि ॥ ६ ॥

‘प्र निम्नेनेव’ इत्यष्टर्चं सप्तदशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘प्र निम्नेनेव’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र निम्नेनेव सिन्धवो घ्नन्तो वृत्राणि भूर्णयः । सोमा असुग्रमाशवः ॥ १ ॥

प्र । निम्नेनेव १. इव । सिन्धवः । घ्नन्तो । वृत्राणि । भूर्णयः । सोमाः । असुग्रम् । आशवः ॥ १ ॥

१. निम्नेन प्रवणेन देशेन २. सिन्धवः नद्यः ३. इव तथा ४. वृत्राणि शत्रून् ५. घ्नन्तः ६. भूर्णयः क्षिप्र-गमनाः ७. आशवः व्यासाः ८. सोमाः ९. प्र १०. असुग्रं प्रगच्छन्ति द्रोणकलशं प्रति ॥

अभि सुवानास इन्दवो वृष्टयः पृथिवीमिव । इन्द्रं सोमासो अक्षरन् ॥ २ ॥

अभि । सुवानासः । इन्दवः । वृष्टयः । पृथिवीम् १. इव । इन्द्रम् । सोमासः । अक्षरन् ॥ २ ॥

१. सुवानासः सूयमानाः २. इन्दवः द्रवरूपाः ३. सोमासः सोमाः ४. इन्द्रं प्रीणयितुम् ५. अभि ६. अक्षरन् । किमिव । ७. वृष्टयः ८. पृथिवीमिव ॥

अत्यूर्मिर्मत्सरो मदः सोमः पवित्रे अर्षति । विघ्नत्रक्षांसि देवयुः ॥ ३ ॥

अतिः १. ऊर्मिः । मत्सरः । मदः । सोमः । पवित्रे । अर्षति । विघ्नन् । रक्षांसि । देवयुः ॥ ३ ॥

१. अत्यूर्मिः । अतिक्रान्ता ऊर्मयो यस्मात् सोऽत्यूर्मिः । अतिप्रवृद्ध इत्यर्थः । २. मत्सरः मादनशीलः ३. मदः मदात्मकः ४. सोमः ५. पवित्रे ६. अर्षति गच्छति । किं कुर्वन् । ७. रक्षांसि ८. विघ्नन् घातयन् ९. देवयुः देवान् कामयमानोऽर्षतीति संबन्धः ॥

पवित्रे दृशां द्वितीयाज्यभागस्य ‘आ कलशेषु’ इति याज्या । सूत्रितं च—‘आ कलशेषु धावति पवित्रे परिषिच्यत इत्येका’^१ (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति^२ ॥

आ कलशेषु धावति पवित्रे परिषिच्यते । उक्थैर्यज्ञेषु वर्धते ॥ ४ ॥

आ । कलशेषु । धावति । पवित्रे । परि । सिच्यते । उक्थैः । यज्ञेषु । वर्धते ॥ ४ ॥

१. भ-विपश्चितं स्तोतुनामैतत् । २. भ-इतरेषु मनुष्येषु । ३. त-म-सु-इत्येके

अयं सोमः ^१क्लशेषु ^२आ ^३धावति । तदर्थं ^४पवित्रे ^५परि ^६यिच्यते अध्वर्युभिः । ^७उक्थैः
स्तोत्रैः ^८यज्ञेषु निमित्तेषु ^९वर्धते प्रवृद्धो भवति ॥

अति त्री सोम रोचना रोहन् भ्राजसे दिवम् । इष्णन्सूर्यं न चोदयः ॥ ५ ॥

अति । त्री । सोम । रोचना । रोहन् । न । भ्राजसे । दिवम् । इष्णन् । सूर्यम् । न । चोदयः ॥ ५ ॥

हे ^१सोम त्वं ^२त्री ^३रोचना^३ त्रीणि^३ रोचनानि त्रील्लोकान् ^४अति अतिक्रम्य ^५रोहन्
उपरिस्थं ^६दिवं बुलोकं ^७भ्राजसे प्रकाशयसि । तथा ^८इष्णन् गच्छन् ^९सूर्यं ^{१०}न सूर्यं च ^{११}चोदयः
चोदयसि प्रेरयसि । नशब्दश्चार्थे ॥

अभि विप्रा अनूषत मूर्धन्यज्ञस्य कारवः । दधानाश्चक्षसि प्रियम् ॥ ६ ॥

अभि । विप्राः । अनूषत । मूर्धन् । यज्ञस्य । कारवः । दधानाः । चक्षसि । प्रियम् ॥ ६ ॥

^१अभि^२ अनूषत^३ अभिष्टुवन्ति ^४विप्राः मेधाविनः स्तोतारः । कुत्र^५ । यज्ञस्य ^६मूर्धन्
मूर्धनि । शिरोवदुत्तमेऽभिषवदिवस इत्यर्थः । कीदृशास्ते । ^७कारवः कर्तारः परिचर्याया यागानुष्ठातारो
वा । ^८चक्षसि द्रष्टरि सोमे ^९प्रियं ^{१०}दधानाः अभ्यनूषतेति समन्वयः ॥

तमु त्वा वाजिनं नरो धीभिर्विप्रा अवस्यवः । मृजन्ति देवतातये ॥ ७ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । वाजिनम् । नरः । धीभिः । विप्राः । अवस्यवः । मृजन्ति । देवऽतातये ॥ ७ ॥

हे सोम ^१तमु तमेव ^२त्वा^३ त्वां ^४वाजिनम् अन्नवन्तं गमनवन्तं वा ^५नरः नेतारः ^६विप्राः
मेधाविनोऽध्वर्यादयः ^७धीभिः^८ कर्मभिः ^९मृजन्ति शोधयन्ति ^{१०}देवतातये यज्ञार्थम् । किमिच्छवः ।
^{११}अवस्यवः अन्नमिच्छवः^{१२} ॥

मधोर्धारामनु क्षर तीव्रः सुधस्थमासदः । चारुऋताय पीतये ॥ ८ ॥

मधोः । धाराम् । अनु । क्षर । तीव्रः । सुधऽस्थम् । आ । असदः । चारुः । ऋताय । पीतये ॥ ८ ॥

हे सोम त्वं ^१मधोः मधुररसस्य ^२धारामनु ^३क्षर प्रवहन्^४ । ^५तीव्रः तीव्ररसः सन् ^६सुधस्थं
सहस्थानमभिषवस्थानं पवित्रं वा ^७आ ^८असदः सीद । ^९चारुः चरणशीलः सन् ^{१०}ऋताय यज्ञार्थं
^{११}पीतये देवानां पानाय ॥ ७ ॥

‘परि सुवानः’ इति सप्तर्चमष्टादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘परि सुवानः सप्त’ इत्यनु-
क्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

परि सुवानो गिरिष्ठाः पवित्रे सोमो अक्षाः । मर्देषु सर्वधा असि ॥ १ ॥

परि । सुवानः । गिरिऽस्थाः । पवित्रे । सोमः । अक्षारिति । मर्देषु । सर्वऽधाः । असि ॥ १ ॥

१. त १.२.६-रोचना; त ३.४.५.७-म ३-‘रोचना त्रीणि’ नास्ति । २. म-हे सोम त्वां
अभ्यनूषत । ३. ग-क; त-म ४-कतु । ४. ग-त-‘त्वा’ नास्ति । ५. ग-अवस्यवः रक्षणेच्छवः
देवतातये यज्ञाय तवा धीभिः कर्मभिः मृजति । ६. ग-म १.३-प्रवह ।

अयं ऽसोमः ऽपवित्रे ऽपरि ऽअक्षतः परिक्षरति । ऽसुवानः सुयमानः ऽगिरिस्थाः गिरिस्थायी ।
प्रावसु वर्तमान इत्यर्थः । स त्वं ऽमदेषु मादकेषु सोतृषु ऽसर्वधा^१ ऽअसि सर्वस्य धाता दाता
वा भवसि^१ ॥

त्वं विप्रस्त्वं कविर्मधु प्र जातमन्धसः । मदेषु सर्वधा असि ॥ २ ॥
त्वम् । विप्रः । त्वम् । कविः । मधु । प्र । जातम् । अन्धसः । मदेषु । सर्वधाः । असि ॥ २ ॥

हे सोम ऽत्वं ऽविप्रः विविधं प्रीणयिता विप्रसदृशो वा ऽत्वं च ऽकविः मेधावी । अतस्त्वम्
ऽअन्धसः अन्नात् ऽजातं ऽमधु मधुरसं ऽप्र यच्छसीति शेषः ॥

तव विश्वे सजोषसो देवासः पीतिमाशत । मदेषु सर्वधा असि ॥ ३ ॥
तव । विश्वे । सजोषसः । देवासः । पीतिम् । आशत । मदेषु । सर्वधाः । असि ॥ ३ ॥

हे सोम ऽतव ऽपीति पानं ऽविश्वे ऽदेवासः देवाः^२ ऽसजोषसः समानप्रीतयः सन्तः ऽआशत
प्रासुवन् ॥

आ यो विश्वानि वार्या वसूनि हस्तयोर्दधे । मदेषु सर्वधा असि ॥ ४ ॥
आ । यः । विश्वानि । वार्या । वसूनि । हस्तयोः । दधे । मदेषु । सर्वधाः । असि ॥ ४ ॥

ऽयः सोमः ऽविश्वानि ऽवार्या वरणीयानि ऽवसूनि धनानि^३ स्तोतुः ऽहस्तयोः ऽआ ऽदधे
करोति । प्रयच्छतीत्यर्थः । ऽमदेषु ऽसर्वधा ऽअसि इति । अथवा^४ स शुष्मी इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

य इमे रोदसी मही सं मातरेव दोहते । मदेषु सर्वधा असि ॥ ५ ॥
यः । इमे इति । रोदसी इति । मही इति । सम् । मातरा इव । दोहते ।
मदेषु । सर्वधाः । असि ॥ ५ ॥

ऽयः सोमः ऽइमे ऽमही मह्यौ ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ ऽसं ऽदोहते । उभयोः सारं परि-
गृह्णातीत्यर्थः । ऽमातरेव यथा द्वे मातरावेको वत्सो दोहते तद्वत् ॥

परि यो रोदसी उभे सद्यो वाजैभिरर्षति । मदेषु सर्वधा असि ॥ ६ ॥
परि । यः । रोदसी इति । उभे इति । सद्यः । वाजैभिः । अर्षति । मदेषु । सर्वधाः । असि ॥ ६ ॥

ऽयः सोमः ऽउभे ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ ऽसद्यः तदानीमेव ऽवाजैभिः अन्नैः ऽपरि ऽअर्षति
परिगच्छति^५ । सोमाहुत्या^६ द्यावापृथिव्यावन्नवत्यौ करोतीत्यर्थः ॥

स शुष्मी कलशेष्व्वा पुनानो अचिक्रदत् । मदेषु सर्वधा असि ॥ ७ ॥
सः । शुष्मी । कलशेष्व्वा । आ । पुनानः । अचिक्रदत् । मदेषु । सर्वधाः । असि ॥ ७ ॥

१. ग-सर्वधाता दाता चसि भवसि; त१.६-सर्वधा सर्वदा असि सर्वस्य धाता दाता वा भवति;
त३.४.५-सर्वधाता दाता चा भवति; त७-सर्वस्य दाता दाता वा भवति; भ४-सर्वधा असि सर्वस्य
धाता दाता भवसि; सु-सर्वधा सर्वदा असि सर्वस्य धाता दाता वा भवति । २. घ-सर्वे देवाः । ३. ग-
त-भ-‘ धनानि ’ नास्ति । ४. ग-त-सु-‘ अथवा ’ नास्ति । ५. त-भ४-परिगच्छति परिगच्छ; सु-
परिगच्छति परिगत्य । ६. घ-आहुत्या ।

उत्तरीत्या^१ महान्^२ सोमः^३ शुष्मी बलवान्^४ पुनानः^५ पूयमानः सन्^६ आ^७ अचिक्रदत्^८ शब्दं^९ करोति । अत्र सर्वत्र यथोचितसुत्तरपादो नेयः ॥ ८ ॥

‘यत् सोम’ इति सप्तर्चमेकौनविंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘यत् सोम’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

यत्सोम चित्रमुक्थ्यं दिव्यं पार्थिवं वसु । तन्नः पुनान आ भर ॥ १ ॥

यत् । सोम । चित्रम् । उक्थ्यम् । दिव्यम् । पार्थिवम् । वसु । तत् । नः । पुनानः । आ । भर ॥ १ ॥

हे सोम^१ यत्^२ चित्रं चायनीयम्^३ उक्थ्यं स्तुत्यं^४ दिव्यं दिवि भवं^५ पार्थिवं पृथिवी-
संबद्धं^६ च वसु^७ धनमस्ति^८ तत्^९ नः अस्मभ्यं^{१०} पुनानः पूयमानः सन्^{११} आ^{१२} भर आहर ॥

युवं हि स्थः स्वर्पती इन्द्रश्च सोम गोपती । ईशाना पिप्यतं धियः ॥ २ ॥

युवम् । हि । स्थः । स्वर्पती इति स्वःऽपती । इन्द्रः । च । सोम । गोपती इति गोऽपती ।
ईशाना । पिप्यतम् । धियः ॥ २ ॥

हे सोम^१ त्वम्^२ इन्द्रश्च^३ युवं^४ हि युवां खलु^५ स्वर्पती सर्वस्य^६ स्वामिनौ^७ स्थः भवथः ।
तथा^८ गोपती गवां पालकौ^९ ईशाना ईश्वरौ सन्तौ^{१०} धियः अस्मदीयानि कर्माणि^{११} पिप्यतं
प्याययतम् ॥

वृषा पुनान आयुषु स्तनयन्धि बर्हिषि । हरिः सन्योनिमासदत् ॥ ३ ॥

वृषा । पुनानः । आयुषु । स्तनयन् । अर्धि । बर्हिषि । हरिः । सन् । योनिम् । आ । असदत् ॥ ३ ॥

वृषा^१ कामानां वर्षकः सोमः^२ आयुषु मनुष्येष्वध्वर्वादिषु^३ पुनानः पूयमानः सन्^४ स्तन-
यन् शब्दं कुर्वन्^५ अधि^६ बर्हिषि । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । आस्तीर्णं दधे^७ हरिः^८ हरितवर्णः
सन्^९ योनिं स्वकीयं स्थानम्^{१०} आसदत् आसीदति ॥

अवावशन्त धीतयो वृषभस्याधि रेतसि । सुनोर्वत्सस्य मातरः ॥ ४ ॥

अवावशन्त । धीतयः । वृषभस्य । अर्धि । रेतसि । सुनोः । वत्सस्य । मातरः ॥ ४ ॥

धीतयः धीयमानाः सोमाख्येन वत्सेन पीयमाना वसतीवर्षः । किन् व्यत्ययेनान्तोदात्तः ।
अधि^१ रेतसि स्वकीये सारे^२ वृषभस्य वर्षकस्य सोमस्य । सोममित्यर्थः । अवावशन्त पुनः^३
कामयन्ते^४ । सोममाप्याययितुं कामयन्त इत्यर्थः । तदेवाह । सुनोः स्वपुत्रस्थानीयस्य^५ वत्सस्य
सोमस्य^६ मातरः निर्मात्र्यः प्रवृद्धिकामा मातृस्थानीया अवावशन्तेति समन्वयः ॥

कुविद्वृष्यन्तीभ्यः पुनानो गर्भमादधत् । याः शुक्रं दुहते पर्यः ॥ ५ ॥

कुवित् । वृष्यन्तीभ्यः । पुनानः । गर्भम् । आऽदधत् । याः । शुक्रम् । दुहते । पर्यः ॥ ५ ॥

१. भ-य उत्तरीत्या । २. ग-त-भ-‘आ’ नास्ति । ३. घ-कलशेषु शब्दं । ४. ग-‘संबन्धि यत् ।
५. ग-स्वः ; त१.३.६.७-सु-स्वर्गस्य । ६. ग-त-भ-‘वृषा . . . सोमः’ नास्ति । ७. ग-त-‘हरिः’
नास्ति ; भ-हरिः सन् । ८. घ-मीलितवतः ; भ१.२-पुनःपुनः कामयते ।

वृषण्यन्तीभ्यः वृषणं सोममात्मन हृच्छन्तीभ्यो वसतीवरीभ्यः पुनानः पूयमानो मिश्रयमाणः
 गर्भं स्वगर्भस्थानीयं रसं कुविन् बहु प्रभूतम् आदधत् करोति । याः आपः शुक्रं दीप्तं पयः
 दुहते स्ववत्साय सोमाय ताभ्यो गर्भमादधत् ॥

उप शिक्षापतस्थुषो भियसमा धेहि शत्रुषु । पर्वमान विदा रयिम् ॥ ६ ॥

उप । शिक्ष । अपतस्थुषः । भियसम् । आ । धेहि । शत्रुषु । पर्वमान । विदाः । रयिम् ॥ ६ ॥

हे पर्वमान सोम उप शिक्ष त्वं समीपे कुरु । कान् । अपतस्थुषः अपक्रम्य स्थितान् ।
 अस्मदभिमतानित्यर्थः । शत्रुषु अस्मद्विरोधिषु भियसं भयम् आ धेहि कुरु जनय । अस्माकं
 तेषां शत्रूणां रयिं धनं विदाः विन्दसि ॥

नि शत्रोः सोम वृष्ण्यं नि शुष्मं नि वयस्तिर । दूरे वा सतो अन्ति वा ॥ ७ ॥

नि । शत्रोः । सोम । वृष्ण्यम् । नि । शुष्मम् । नि । वयः । तिर ।

दूरे । वा । सतः । अन्ति । वा ॥ ७ ॥

हे अभिपूयमाण सोम त्वं शत्रोः वृष्ण्यं वर्षकं बलं नि तिर । निपूर्वस्तिरतिर्नाशार्थः ।
 नाशय । तथा शत्रोः शुष्मं शोषकं तेजः नि तिर । तस्यैव वयः अन्नं च नि तिर । कीदृशस्य
 शत्रोः । दूरे वा सतः अस्मत्तो दूरे वर्तमानस्य अन्ति वा सतोऽन्तिके वर्तमानस्य वा ॥ ११ ॥

‘प्र कविः’ इति सप्तर्षे विशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘प्र कविः’ इत्यनुक्रान्तम् ।
 गतो विनियोगः ॥

प्र कविर्देववीतयेऽव्यो वारैभिरर्षति । साह्वान्विश्वा अभि स्पृधः ॥ १ ॥

प्र । कविः । देववीतये । अव्यः । वारैभिः । अर्षति । साह्वान् । विश्वाः । अभि । स्पृधः ॥ १ ॥

कविः मेधावी सोमः देववीतये देवानां पानाय अव्यः अवेः वारैभिः वारैः^२ दशपवित्रेण
 प्र अर्षति प्रकर्षेण गच्छति । साह्वान् शत्रूणां सोढा सोमः विश्वाः स्पृधः सर्वाङ् संग्रामान्
 हिसकान् वा अभि भवतीति शेषः ॥

स हि ष्मा जरितृभ्य आ वाजं गोमन्तुमिन्वति । पर्वमानः सहस्रिणम् ॥ २ ॥

स । हि । स्म । जरितृभ्यः । आ । वाजम् । गोमन्तम् । इन्वति ।

पर्वमानः । सहस्रिणम् ॥ २ ॥

स हि ष्म स खलु पर्वमानः सोमः जरितृभ्यः स्तोतृभ्यः गोमन्तं बहुभिर्गोभिर्भुङ्क्तं
 सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं वाजम् अन्नम्^३ आ अभिमुखम् इन्वति व्याप्नोति । प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

परि विश्वानि चेतसा मृशसे पर्वसे मती । स नः सोम श्रवो विदः ॥ ३ ॥

परि । विश्वानि । चेतसा । मृशसे । पर्वसे । मती । सः । नः । सोम । श्रवः । विदः ॥ ३ ॥

हे सोम त्वं चेतसा स्वीयेनास्मदनुकूलेन चित्तेन विश्वानि सर्वाणि धनानि परि मृशसे ।
 प्रयच्छसीत्यर्थः । मती मत्यास्मत्स्तुत्या पर्वसे क्षरसि रसम् । सः त्वं हे सोम नः अस्मभ्यं
 श्रवः अन्नं विदः देहि ॥

अभ्यर्षं बृहद्यशो मघवद्भ्यो ध्रुवं रयिम् । इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ४ ॥

अभि । अर्ष । बृहत् । यशः । मघवत्ऽभ्यः । ध्रुवम् । रयिम् ।

इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥ ४ ॥

हे सोम ऽबृहद्यशः महतीं कीर्तिम् ऽअभ्यर्ष अभिगमय । ऽमघवद्भ्यः हविष्मद्भ्यः^१ अस्मभ्यं ऽध्रुवं ऽरयि धनं चाभ्यर्ष । किंच ऽइषम् अन्नं ऽस्तोतृभ्यः अस्मभ्यम् ऽआ ऽभर आहर ॥

त्वं राजैव सुव्रतो गिरः सोमा विवेशिथ । पुनानो वहे अद्भुत ॥ ५ ॥

त्वम् । राजाऽइव । सुऽव्रतः । गिरः । सोम । आ । विवेशिय । पुतानः । वहे । अद्भुत ॥ ५ ॥

हे ऽसोम ऽसुव्रतः सुकर्मां ऽपुनानः ऽत्वं ऽराजैव ऽगिरः अस्मदीयाः स्तुतीः ऽआ ऽविवेशिथ आविशसि । हे ऽवहे वोढः ऽअद्भुत महन् सोम ॥

स वह्निरप्सु दुष्टरो मृज्यमानो गर्भस्त्योः । सोमश्चमूषु सीदति ॥ ६ ॥

सः । वह्निः । अप्ऽसु । दुस्तरः । मृज्यमानः । गर्भस्त्योः । सोमः । चमूषु । सीदति ॥ ६ ॥

ऽसः ऽसोमः ऽवह्निः वोढा यज्ञादेः ऽअप्सु अन्तरिक्षे वर्तमानः ऽदुष्टरः दुःखेनान्यैस्तरणीयः ऽमृज्यमानः शोध्यमानः ऽगर्भस्त्योः हस्तयोरेवभूतः सन् सः ऽचमूषु पात्रेषु ऽसीदति ॥

क्रीलुर्मखो न मंहयुः पवित्रं सोम गच्छसि । दधत्स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ ७ ॥

क्रीलुः । मखः । न । मंहयुः । पवित्रम् । सोम । गच्छसि । दधत् । स्तोत्रे । सुऽवीर्यम् ॥ ७ ॥

हे ऽसोम ऽक्रीलुः क्रीडनशीलस्त्वं ऽमंहयुः । मंहतिर्दानकर्मां । दानेच्छुः ऽमखो ऽन दानमिव ऽपवित्रं ऽगच्छसि । किं कुर्वन् । ऽस्तोत्रे स्तुतिकर्त्रे ऽसुवीर्यं शोभनवीर्यं ऽदधत् प्रयच्छन् ॥ १० ॥

‘एते धावन्ति’ इति सप्तचमेकविंश सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘एते धावन्ति’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

एते धावन्तीन्द्रवः सोमा इन्द्राय घृष्वयः । मत्सरासः स्वविदः ॥ १ ॥

एते । धावन्ति । इन्द्रवः । सोमाः । इन्द्राय । घृष्वयः । मत्सरासः । स्वऽविदः ॥ १ ॥

ऽएते ऽसोमाः ऽइन्द्राय ऽधावन्ति गच्छन्ति । कीदृशा एते । ऽइन्द्रवः क्लेदयितारो दीप्ता वा ऽघृष्वयः घर्षणशीलाः ऽमत्सरासः मादयितारः ऽस्वविदः स्वर्लोकस्य लम्भयितारः ॥

प्रवृष्वन्तो अभियुजः सुष्वये वरिवोविदः । स्वयं स्तोत्रे वयस्कृतः ॥ २ ॥

प्रऽवृष्वन्तः । अभिऽयुजः । सुस्वये । वरिवऽविदः । स्वयम् । स्तोत्रे । वयऽस्कृतः ॥ २ ॥

ऽप्रवृष्वन्तः सुवानं प्रकर्षेण संभजन्तः तथा ऽअभियुजः अभियोजयितारः ऽसुष्वये सुष्ठु अभिषवकर्त्रे ऽवरिवोविदः । ‘वरिवः’ इति धननाम । तस्य लम्भयितारः ऽस्वयं ऽस्तोत्रे^१ ऽवयस्कृतः अन्नस्य कर्तारः । एते धावन्तीति संबन्धः ॥

१. ग-घ-न्त३-५- ‘हविष्मद्भ्यः’ नास्ति । २. भ- स्तोत्रे च ।

वृथा क्रीळन्तु इन्द्रवः सधस्थमभ्येकमिह । सिन्धोरूर्मा व्यक्षरन् ॥ ३ ॥

वृथा । क्रीळन्तः । इन्द्रवः । सधऽस्थम् । अभि । एकम् । इत् । सिन्धोः । ऊर्मा । वि । अक्षरन् ॥ ३ ॥

वृथा अनायासेन । वक्रीळन्तः । वइन्द्रवः सोमाः । वएकमिह एकमेव । वसधस्थं सहस्थानं द्रोणकलशं वा । वअभि अक्षरन्निति शेषः । वसिन्धोरूर्मा वसतीवरीषु । वव्यक्षरन् ॥

एते विश्वानि वार्या पवमानास आशत । हिता न सप्तयो रथे ॥ ४ ॥

एते । विश्वानि । वार्या । पवमानासः । आशत । हिताः । न । सप्तयः । रथे ॥ ४ ॥

एते सोमाः । पवमानासः पयमानाः । विश्वानि । वार्या^१ वार्याणि वरणीयानि धनानि । वआशत व्यामुवन् । वरथे । वहिताः स्थापिताः^२ । वन^३ वसप्तयः अश्वा इव । ते यथा रथमभिमतं देशं प्राप्नुवन्ति तद्वद्धनमस्माकं प्रायच्छन्नित्यर्थः ॥

आस्मिन्पिशङ्गमिन्द्रवो दधाता वेनमादिशे । यो अस्मभ्यमरावा ॥ ५ ॥

आ । अस्मिन् । पिशङ्गम् । इन्द्रवः । दधात । वेनम् । आऽदिशे ।

यः । अस्मभ्यम् । अरावा ॥ ५ ॥

हे इन्द्रवः सोमाः । वअस्मिन् यजमाने । वपिशङ्गं बहुरूपं । मणिमुक्ताहिरण्यादिभेदेन नानारूपं । ववेनं कामयन्तं बहुविधं कामम् । वआदिशे अस्मभ्यमादेशनाय । वआ । वदधात आयच्छत^३ । वयः यजमानः । वअस्मभ्यम् । वअरावा - - - - प्रयच्छति प्राप्तकाम एव खलु ऋत्विग्भ्यः प्रयच्छति ॥

ऋभुर्न रथ्यं नवं दधाता केतमादिशे । शुक्राः पवध्वमर्णसा ॥ ६ ॥

ऋभुः । न । रथ्यम् । नवम् । दधात । केतम् । आऽदिशे । शुक्राः । पवध्वम् । अर्णसा ॥ ६ ॥

वऋभुर्न उरु भासमानो रथस्वामीव स यथा । वरथ्यं रथस्य नेतारं । वनवं स्तुत्यं कुशलं सारथिनमग्र आधत्ते तद्वदस्मदीयेऽस्मिन् । वआदिशे स्वामिनि^४ । वकेतं प्रज्ञानं । वदधात स्थापयत । हे सोमाः योऽस्मभ्यं प्रयच्छति तस्मिन्नित्यर्थः । हे सोमाः । वअर्णसा उदकेन । वशुक्राः दीप्ताः सन्तः । वपवध्वं क्षरध्वम् ॥

एत उ त्वे अवीवशन्काष्ठा वाजिनो अक्रत । सतः प्रासाविषुर्मतिम् ॥ ७ ॥

एते । ऊँ इति । त्वे । अवीवशन् । काष्ठा । वाजिनः । अक्रत ।

सतः । प्र । असाविषुः । मतिम् ॥ ७ ॥

वत्ये ते । एत उ एत एव सोमाः । वअवीवशन् कामयन्ते यज्ञम् । कास्त्वा च । ववाजिनः बलवन्तोऽञ्चवन्तो वा सोमाः । वकाष्ठा । वअक्रत निवासस्थानमकुर्वन् । द्रोणकलशादुद्धता^५ । ग्रहानित्यर्थः^६ । वसतः यजमानस्य स्तोतुर्वा । वमति बुद्धिं स्तुतिं वा । वप्रासाविषुः प्रैरयन् ॥ ॥ ११ ॥

‘ एते सोमासः ’ इति सप्तर्चं द्वाविंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘ एते सोमासः ’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

१. ग-त-भ-‘ वार्या ’ नास्ति । २. ग-युक्ता । ३. भ-स्थापयत । ४. ग-तदेश्य स्वामिनि; त-भ-सं स्वामिनि । ५. ग-द्रोणकलशानित्यर्थः ।

एते सोमास आशवो रथाइव प्र वाजिनः । सर्गाः सृष्टा अहेषत ॥ १ ॥

एते । सोमासः । आशवः । रथाःऽइव । प्र । वाजिनः । सर्गाः । सृष्टाः । अहेषत ॥ १ ॥

१एते पृथमानाः १सोमासः सोमाः १सृष्टाः अध्वर्युणा १आशवः दशापवित्रादधोगमने शीघ्राः १प्र १अहेषत प्रहेषन्ते । शीघ्रगमने दृष्टान्तद्वयम् । आजौ सृष्टाः शीघ्राः १रथाइव तथोक्तलक्षणाः १ १वाजिनः इव वेजनवन्तोऽश्वा इव १॥

एते वाताइवोरवः पर्जन्यस्येव वृष्टयः । अग्रेरिव भ्रमा वृथा ॥ २ ॥

एते । वाताःऽइव । उरवः । पर्जन्यस्यऽइव । वृष्टयः । अग्रेऽइव । भ्रमाः । वृथा ॥ २ ॥

१एते सोमाः १उरवः महान्तः १वाताइव वायव इव १वृथा अनायासेन व्यानशुः इत्युत्तरत्र संबन्धनीयम् । अथवाध्याहारेण निःसरन्तीति योज्यम् । तथा १पर्जन्यस्य १वृष्टयः १इव वर्षा यथा तथैव । किंच १अग्रेः १भ्रमाः भ्रमणा उवालासंचाराः १इव ॥

एते पूता विपश्चितः सोमासो दध्याशिरः । विषा व्यानशुर्धियः ॥ ३ ॥

एते । पूताः । विपःऽचितः । सोमासः । दधिऽआशिरः । विषा । वि । आनशुः । धियः ॥ ३ ॥

१एते १सोमासः सोमाः १पूताः शुद्धाः १विपश्चितः प्राज्ञाः १दध्याशिरः दध्याश्रयणाः १विषा प्रज्ञानेन १धियः अस्मदीयानि कर्माणि १व्यानशुः व्याप्नुवन्ति ॥

एते मृष्टा अमर्त्याः ससृवांसो न शश्रमुः । इयक्षन्तः पथो रजः ॥ ४ ॥

एते । मृष्टाः । अमर्त्याः । ससृवांसः । न । शश्रमुः । इयक्षन्तः । पथः । रजः ॥ ४ ॥

१एते सोमाः १मृष्टाः दशापवित्रेण शोधिताः १अमर्त्याः अमरणधर्माणः १ससृवांसः हविर्धानात् सरन्तः १पथः मार्गान् १रजः लोकांश्च १इयक्षन्तः गन्तुमिच्छन्तः १न १शश्रमुः न श्राम्यन्ति ॥

एते पृष्ठानि रोदसोर्विप्रयन्तो व्यानशुः । उतेदमुत्तमं रजः ॥ ५ ॥

एते । पृष्ठानि । रोदसोः । विऽप्रयन्तः । वि । आनशुः । उत । इदम् । उतऽउत्तमम् । रजः ॥ ५ ॥

१एते सोमाः १रोदसोः १द्यावापृथिव्योः १पृष्ठानि १विप्रयन्तः विविधं गच्छन्तः १व्यानशुः व्याप्नुवन्ति । १उत अपि च १इदमुत्तमं १रजः शुलोकं व्यानशुः । आहुतिद्वारेणेति भावः । रोदसोरित्यत्रान्तरिक्षोऽभिप्रेतः ॥

तन्तुं तन्वानमुत्तममनुं प्रवत आशत । उतेदमुत्तमाय्यम् ॥ ६ ॥

तन्तुम् । तन्वानम् । उतऽउत्तमम् । अनुं । प्रवतः । आशत । उत । इदम् । उतऽमाय्यम् ॥ ६ ॥

१तन्तुं यज्ञं १तन्वानम् १उत्तमम् उत्कृष्टं सोमम् १अनु १आशत १प्रवतः नद्यः । १उत अपि च १इदं कर्म अनेन सोमेन १उत्तमाय्यम् उत्तमीकृतम् १ । अथवा तन्तुं तन्वानं सोमं प्रवतोऽधःस्थिताः

१. घ-तथोक्तलक्षणसर्गा वाजिन इव सृष्टा अश्वा इव; त १.२.६.७-मु-उत्कलक्षणसर्गा वाजिन इव वेजनवन्तोश्वा इव । २. ग-त ३.४.५-भ ४-वाता । ३. त-भ २.४-‘ इव ’ नास्ति । ४. ग-रोदस्योः । ५. त १.२.६-°कृत्यं ।

सर्वा अन्वाशत । उतेदमुत्तमाय्यं रजः । शुलोक इत्यर्थः । सोऽप्यन्वश्रुते पृथिव्या चान्तरिक्षेण च ।
उत्तमीकृतमुत्तमाय्यम् ॥

त्वं सोम पुणिभ्य आ वसु गव्यानि धारयः । तत् तन्तुमचिक्रदः ॥ ७ ॥

त्वम् । सोम । पुणिऽभ्यः । आ । वसु । गव्यानि । धारयः । तत् । तन्तुम् । अचिक्रदः ॥ ७ ॥

हे ऽसोम ऽत्वं ऽपणिभ्यः असुरेभ्यो लुब्धकेभ्यो वा सकाशात् ऽगव्यानि गोहितानि ऽवसु वसुनि गोयूथानि वसूनि चेति^१ वा ऽआ आहृत्य ऽधारयः^२ धारयसि । तथा ऽतन्तुं यज्ञं प्रति ऽतत् विस्तृतं यथा भवति तथा ऽअचिक्रदः शब्दमकार्षीः ॥ ॥ १२ ॥

‘सोमा असुग्रम्’ इति सप्तर्षं त्रयोविंशं सूक्तम् । ऋग्व्याद्याः पूर्ववत् । ‘सोमा असुग्रम्’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

सोमा असुग्रमाशवो मधोर्मदस्य धारया । अभि विश्वानि काव्या ॥ १ ॥

सोमाः । असुग्रम् । आशवः । मधोः । मदस्य । धारया । अभि । विश्वानि । काव्या ॥ १ ॥

ऽआशवः शीघ्राः ऽसोमाः ऽअसुग्रम् असुग्रन् सृज्यन्ते । ऽमधोः मधुरस्य^३ ऽमदस्य^३ मदकरस्य ऽधारया असुग्रमिति संबन्धः । किं प्रति उच्यते । ऽअभि लक्षीकृत्य ऽविश्वानि सर्वाणि ऽकाव्या काव्यानि स्तोत्राणि प्रिति । स्तोत्रसमय इत्यर्थः ॥

अनु प्रत्तास आयवः पदं नवीयो अक्रमुः । रुचे जनन्त सूर्यम् ॥ २ ॥

अनु । प्रत्तासः । आयवः । पदम् । नवीयः । अक्रमुः । रुचे । जनन्त । सूर्यम् ॥ २ ॥

ऽप्रत्तासः पुराणाः केचित् ऽआयवः शीघ्रगमना अश्वाः ऽनवीयः नवतरं ऽपदम् ऽअनु ऽअक्रमुः अनुक्रमन्ते । रूपकव्याहारेण सोमाः स्तूयन्ते । ऽरुचे^४ दीप्त्यै^४ ऽसूर्यं ऽजनन्त कुर्वन्ति । दीप्तं कुर्वन्तीत्यर्थः । सोमप्यायनेन हि चन्द्रो रोचते ॥

आ पवमान नो भरायो अदाशुषो गयम् । कृधि प्रजावतीरिषः ॥ ३ ॥

आ । पवमान । नः । भर । अर्यः । अदाशुषः । गयम् । कृधि । प्रजाऽवतीः । इषः ॥ ३ ॥

हे ऽपवमान सोम त्वं ऽनः अस्मभ्यम् ऽअर्यः अरेः ऽअदाशुषः अप्रयच्छतः^५ ऽगयं गृहं गृहोपलक्षितं धनम् ऽआ ऽभर आहर । तथास्मभ्यं ऽप्रजावतीरिषः चर्च^६ कृधि कुरु ॥

अभि सोमास आयवः पवन्ते मद्यं मदम् । अभि कोशं मधुश्श्रुतम् ॥ ४ ॥

अभि । सोमासः । आयवः । पवन्ते । मद्यम् । मदम् । अभि । कोशम् । मधुऽश्रुतम् ॥ ४ ॥

ऽआयवः गन्तारः ऽसोमासः सोमाः ऽमद्यं मदकरं रसम् ऽअभि ऽपवन्ते क्षरन्ति । तथा ऽमधुश्श्रुतं मधुस्त्राविणं ऽकोशम् । रसाधारेण कोशशब्देन तत्रामिश्रितो रसो लक्ष्यते । तम् ऽअभि पवन्त इति शेषः^७ ॥

१. भ१.२.३-वेति । २. ग-भ१.२.३-आधारयः । ३. त-भ-‘मधुरस्य मदस्य’ नास्ति । ४. घ-एतैः सोमैः रुचे दीप्तौ; त-भ-रुचे दीप्तौ । ५. त-भ-प्रयच्छतः । ६. घ-अन्नानि च । ७. घ-शेषः किमर्थं मदे मदं मदाय हर्षाय ।

सोमो अर्षति धर्णसिर्दधान इन्द्रियं रसम् । सुवीरो अभिशस्तिपाः ॥ ५ ॥

सोमः । अर्षति । धर्णसिः । दधानः । इन्द्रियम् । रसम् । सुवीरः । अभिशस्तिपाः ॥ ५ ॥

१सोमः १अर्षति गच्छति । कीदृशः सः । १धर्णसिः धारको जगतां तथा १इन्द्रियम् इन्द्रियवर्धकं १रसं १दधानः धारयन् १सुवीरः सुवीर्यः १अभिशस्तिपाः अभिशस्तेः पाता । अभितो हिंसा ततो रक्षक इत्यर्थः । सोमपानं ब्रह्महत्यादिनिन्दामनुमार्ष्टीति प्रसिद्धम् ॥

इन्द्राय सोम पवसे देवेभ्यः सधमाद्यः । इन्द्रो वाजं सिषाससि ॥ ६ ॥

इन्द्राय । सोम । पवसे । देवेभ्यः । सधमाद्यः । इन्द्रो इति । वाजम् । सिषाससि ॥ ६ ॥

हे १सोम १सधमाद्यः । सधमाद्यो यज्ञः । तदर्हस्त्वम् १इन्द्राय १देवेभ्यः चान्येभ्यः १पवसे क्षरसि । हे तादृश १इन्द्रो सोम अस्मभ्यं १वाजम् अन्नं १सिषाससि दातुमिच्छसि ॥

अस्य पीत्वा मदानाभिन्द्रो वृत्राण्यप्रति । जघान जघनच्च नु ॥ ७ ॥

अस्य । पीत्वा । मदानाम् । इन्द्रः । वृत्राणि । अप्रति । जघान । जघनत् । च । नु ॥ ७ ॥

१मदानां मदकराणां मध्येऽतिशयेन मदकरम् १अस्य अमुं सोमं १पीत्वा १वृत्राणि शत्रून् अप्रतिगतः १सन् १इन्द्रः १जघान हतवान् । १नु क्षिप्रं १जघनत् १च । हन्तु चेदानीमपि १ ॥ १३ ॥

‘प्र सोमासः’ इति सप्तचं चतुर्विंशं सूक्तम् । असितो देवलो वर्षिगायत्री छन्दः सोमो देवता । ‘प्र सोमासः’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र सोमासो अधन्विषुः पवमानास इन्द्रवः । श्रीणाना अप्सु मृज्जत ॥ १ ॥

प्र । सोमासः । अधन्विषुः । पवमानासः । इन्द्रवः । श्रीणानाः । अप्सु । मृज्जत ॥ १ ॥

१सोमासः सोमाः १पवमानासः १पूयमानाः १इन्द्रवः दीप्ताः १प्र १अधन्विषुः । धन्वतिर्गति-कमां । प्रगच्छन्ति । किंच १श्रीणानाः गोभिः श्रयमाणाः १अप्सु वसतीवरीषु च १मृज्जत मृज्यन्ते ॥

अभि गावो अधन्विषुरापो न प्रवता यतीः । पुनाना इन्द्रमाशत ॥ २ ॥

अभि । गावः । अधन्विषुः । आपः । न । प्रवता । यतीः । पुनानाः । इन्द्रम् । आशत ॥ २ ॥

१गावः गमनशीला इन्द्रवः १अभि १अधन्विषुः अभिगच्छन्ति दशापवित्रम् । किमिव । १प्रवता प्रवणवता देशेन १यतीः गच्छन्त्यः १आपो न आप इव । पश्चात् १पुनानाः १इन्द्रं प्रीणयितुम् १आशत व्यामुवन् । आहुतिप्रणाढ्येन्द्रमेव वा व्यामुवन् ॥

प्र पवमान धन्वसि सोमेन्द्राय पातवे । नृभिर्यतो वि नीयसे ॥ ३ ॥

प्र । पवमान । धन्वसि । सोम । इन्द्राय । पातवे । नृभिः । यतः । वि । नीयसे ॥ ३ ॥

हे १पवमान १सोम १इन्द्राय इन्द्रस्य १पातवे पानाय १प्र १धन्वसि प्रगच्छत्याहवनीयं प्रति हविर्धानात् । तदेवाह । १नृभिः नेतृभिर्भस्विभिः १यतः विनीतः १वि १नीयसे हविर्धानात् । अथवा । पवमान प्र धन्वसि पात्रं प्रतीन्द्रपानाय तदर्थं हविर्धानाद्भि नीयसे ॥

१. म. १. २. ३-‘चान्येभ्यः’ नास्ति । २. त-भ-प्रतिगतः । ३. ग-घ-त-भ-चेदानीमिति ।

४. त. १. ५-म-पवमानाः । ५. त-भ-दीप्ताः सोमाः । ६. घ-इन्द्रवः सोमाः । ७. ग-विश्रुतो ।

त्वं सोम नृमादनः पवस्व चर्षणीसहे । सस्त्रियो अनुमाद्यः ॥ ४ ॥

त्वम् । सोम् । नृमादनः । पवस्व । चर्षणिऽसहे । सस्त्रिः । यः । अनुऽमाद्यः ॥ ४ ॥

हे ऽसोम त्वं ऽनृमादनः नृणां मादयित्वा त्वं ऽचर्षणीसहे । चर्षणयो मनुष्या द्वेष्टारः^१ । तेषां समभि-
भवित्र इन्द्राय ऽपवस्व क्षर ऽयः त्वं ऽसस्त्रिः शुद्धः ऽअनुमाद्यः स्तुत्यः स^२ पवस्वेति समन्वयः ॥

इन्द्रो यदद्रिभिः सुतः पवित्रं परिधावसि । अरुमिन्द्रस्य धाम्ने ॥ ५ ॥

इन्द्रो इति । यत् । अद्रिऽभिः । सुतः । पवित्रम् । परिऽधावसि । अरम् । इन्द्रस्य । धाम्ने ॥ ५ ॥

हे ऽइन्द्रो त्वं ऽयत् यदा ऽअद्रिभिः प्रावभिः ऽसुतः अभिषुतः ऽपवित्रं दशापवित्रं ऽपरि-
धावसि परिगच्छसि । तदा ऽइन्द्रस्य ऽधाम्ने स्थानायाधारकायोदराय^३ वा ऽअरं पर्याप्तो भवसि ॥

पवस्व वृत्रहन्तमोक्थेभिरनुमाद्यः । शुचिः पावको अद्भुतः ॥ ६ ॥

पवस्व । वृत्रहन्ऽतम् । उक्थेभिः । अनुऽमाद्यः । शुचिः । पावकः । अद्भुतः ॥ ६ ॥

हे ऽवृत्रहन्तम् शत्रूणामतिशयेन हन्तरीन्द्रो त्वं^४ ऽपवस्व क्षर । कीदृशस्त्वम् । ऽउक्थेभिः वस्त्रैः
ऽअनुमाद्यः स्तुत्यः ऽशुचिः शुद्धः ऽपावकः अन्यस्य शोधकः ऽअद्भुतः महान् । एवंमहानुभावः पवस्व ॥

शुचिः पावक उच्यते सोमः सुतस्य मध्वः । देवावीरघशंसहा ॥ ७ ॥

शुचिः । पावकः । उच्यते । सोमः । सुतस्य । मध्वः । देवऽअवीः । अघशंसऽहा ॥ ७ ॥

ऽसुतस्य अभिषुतस्य ऽमध्वः मदकरस्य बलघात्मकः ऽसोमः रसरूपः ऽशुचिः स्वयं शुद्धः
ऽपावकः शोधकश्च ऽउच्यते । तथा ऽदेवावीः देवानामविता तर्पयिता ऽअघशंसहा । अवं पापं
शंसन्तीत्यघशंसा असुराः । तेषां हन्तेति चोच्यते ॥ ॥ १४ ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके षट्त्रिंशत्सूक्तानि । तत्र 'पवस्व' इति षट्त्वं प्रथमं सूक्तं दृढहच्युतनाम्नोऽ-
गस्यपुत्रस्यार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । अनुक्रान्तं च—'पवस्व षड् दृढहच्युत आगस्थः'
इति । गतो विनियोगः ॥

पवस्व दक्षसाधनो देवेभ्यः पीतये हरे । मरुद्भ्यो वायवे मदः ॥ १ ॥

पवस्व । दक्षऽसाधनः । देवेभ्यः । पीतये । हरे । मरुद्भ्यः । वायवे । मदः ॥ १ ॥

हे ऽहरे हरितवर्णं पापहर्तृवा सोम ऽदक्षसाधनः । दक्षो बलम् । तस्य साधकः ऽमदः मदकरश्च
त्वं ऽपवस्व क्षर । ऽदेवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः ऽपीतये पानाय । तथा ऽमरुद्भ्यः ऽवायवे च पीतये पवस्व ॥

पवमान धिया हितोऽभि योनिं कनिक्रदत् । धर्मेणा वायुमा विश ॥ २ ॥

पवमान । धिया । हितः । अभि । योनिम् । कनिक्रदत् । धर्मेणा । वायुम् । आ । विश ॥ २ ॥

हे ऽपवमान सोम ऽधिया कर्मणास्मद्व्यापारेण अङ्गुल्या^५ वा ऽहितः क्षतः सन् ऽकनिक्रदत्
शब्दं कुर्वन् ऽयोनिं स्थानं ग्रहं वा ऽअभि विशेति शेषः । तदेवाह । ऽधर्मेणा^६ ऽवायुम् । वायु-
संबन्धि^७ पात्रमित्यर्थः । तत् ऽआ ऽविश प्रविश ॥

१. घ-शत्रवः । २. म१.२.३- 'स' नास्ति । ३. ग-स्थानाय धारकायोदराय; घ-त-म-स्थाना-
धारकायोदराय । ४. म१.२.३- 'त्वं' नास्ति । ५. ग-त- 'अङ्गुल्या' नास्ति । ६. त१.२.६.७-
म१.२.३-मु-धर्मेणा कर्मणा; म ४-धर्मेणा कर्मणा वा । ७. ग-घ-त-म-मु- 'संबन्धि' ।

सं देवैः शोभते वृषा कविर्योनावधि प्रियः । वृत्रहा देववीतमः ॥ ३ ॥

सम् । देवैः । शोभते । वृषा । कविः । योनौ । अधि । प्रियः । वृत्रहा । देववीतमः ॥ ३ ॥

अयं सोमः ^१सं ^२शोभते ^३देवैः सह ^४योनौ स्थाने स्वीयेऽधिष्ठितः ^५वृषा^१ कामानां वर्षकः ^६कविः क्रान्तप्रज्ञः^१ ^७प्रियः प्रियभूतः सर्वेषां यद्वा प्रीणयिता ^८वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता ^९देववीतमः अतिशयेन देवान् कामयमानः पूर्वमहानुभावः सोमः संशोभते ॥

विश्वा रूपाण्याविशन्पुनानो याति हर्यतः । यत्रामृतास आसते ॥ ४ ॥

विश्वा । रूपाणि । आऽविशन् । पुनानः । याति । हर्यतः । यत्र । अमृतासः । आसते ॥ ४ ॥

^१विश्वा सर्वाणि ^२रूपाण्याविशन् ^३पुनानः पूयमानः ^४हर्यतः कमनीयः । ‘हर्यं गतिकान्तयोः’ । ईदृशः ^५याति गच्छति । ^६यत्र ^७अमृतासः अमृता देवाः ^८आसते तिष्ठन्ति तं देशं याति ॥

अरुषो जनयन् गिरः सोमः पवत आयुषक् । इन्द्रं गच्छन् कविक्रतुः ॥ ५ ॥

अरुषः । जनयन् । गिरः । सोमः । पवते । आयुषक् । इन्द्रम् । गच्छन् । कविक्रतुः ॥ ५ ॥

^१अरुषः आरोचमानः ^२सोमः ^३गिरः शब्दान् ^४जनयन् ^५पवते क्षरति । किं कुर्वन् । ^६आयुषक्^२ अनुषकम् ^७इन्द्रं ^८गच्छन् व्याप्नुवन् ^९कविक्रतुः क्रान्तप्रज्ञः ॥

आ पवस्व मदिन्तम पवित्रं धारया कवे । अर्कस्य योनिमासदम् ॥ ६ ॥

आ । पवस्व । मदिन्ऽतम् । पवित्रम् । धारया । कवे । अर्कस्य । योनिम् । आऽसदम् ॥ ६ ॥

हे ^१मदिन्तम मादयितृत्तम् ^२कवे क्रान्तप्रज्ञ सोम त्वं ^३पवित्रम् अतिक्रम्य ^४धारया ^५आ पवस्व । किमर्थम् । ^६अर्कस्य अर्चनीयस्येन्द्रस्य ^७योनिं स्थानम् ^८आसदं प्राप्तुम् ॥ १५ ॥

‘तममृक्षन्त’ इति षड्वचं द्वितीयं सूक्तं दृढव्युत्पुत्रस्येधमवाहनाञ्च आर्षं गायत्रं पवमान-सोमदेवताकम् । अनुक्रान्तं च—‘तममृक्षन्तेधमवाहो दार्ढव्युतः’ इति । गतो विनियोगः ॥

तममृक्षन्त वाजिनमुपस्थे अदितेरधि । विप्रासो अण्व्या धिया ॥ १ ॥

तम् । अमृक्षन्त । वाजिनम् । उपऽस्थे । अदितेः । अधि । विप्रासः । अण्व्या । धिया ॥ १ ॥

^१तं ^२वाजिनम् अश्वमश्ववदाशुम् । व्यासमित्यर्थः । ^३अदितेः पृथिव्याः ^४उपस्थे^३ उत्सङ्गे । ^५अधि इति संसम्यर्थानुवादी । ^६अमृक्षन्त शोधितवन्तः । के । ^७विप्रासः मेधाविनोऽध्वर्यादयः । केन साधनेन । ^८अण्व्या अङ्गुल्या ^९धिया प्रज्ञया स्तुत्या वा अमृक्षन्त । अथवाण्व्या सूक्ष्मया धियाङ्गुल्येति विशेष्यविशेषणभावः ॥

तं गावो अभ्यनूषत सहस्रधारमक्षितम् । इन्दुं धर्तारमा दिवः ॥ २ ॥

तम् । गावः । अभि । अनूषत । सहस्रधारम् । अक्षितम् । इन्दुम् । धर्तारम् । आ । दिवः ॥ २ ॥

^१तं सोमं ^२गावः गन्धयः स्तुतयः ^३अभ्यनूषत अस्तुवन् । कीदृशं तम् । ^४सहस्रधारं बहुधारम् । ^५अक्षितम् अक्षीणम् ^६इन्दुं दीप्तं ^७दिवः शुलोकस्य ^८आ ^९धर्तारं सर्वतो धारकम् । सोमाधारत्वाद् शुलोकवासिनां संस्थानस्य ॥

तं वेधां मेधया ह्यन्पर्वमानमधि दधि । धर्णसि भूरिधायसम् ॥ ३ ॥

तम् । वेधाम् । मेधया । अहान् । पर्वमानम् । अधि । दधि । धर्णसिम् । भूरिधायसम् ॥ ३ ॥

वेधां विधातारं पर्वमानं तं मेधया प्रज्ञया अहान् ग्रहिण्वन्ति । किं प्रति । अधि
दधि श्रुलोकं प्रति । पुनः कीदृशम् । धर्णसि सर्वस्य धारकं भूरिधायसं बहूनां कर्तारम् ॥

तमहन्भुरिजोर्धिया संवसानं विवस्वतः । पतिं वाचो अदाम्यम् ॥ ४ ॥

तम् । अहान् । भुरिजोः । धिया । समसंवसानम् । विवस्वतः । पतिम् । वाचः । अदाम्यम् ॥ ४ ॥

तं सोमं विवस्वतः परिचरतः ऋत्विजः भुरिजोः बाह्वोः धिया अङ्गुल्या अहान् प्राहिण्वन् ।
कीदृशं तम् । संवसानं वसन्तं पात्रे वाचः स्तुतेः पतिं स्वामिनम् अदाम्यम् अदम्भनीयम् ॥

तं सानावधिं जामयो हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । ह्यृतं भूरिचक्षसम् ॥ ५ ॥

तम् । सानौ । अधि । जामयः । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिभिः । ह्यृतम् । भूरिचक्षसम् ॥ ५ ॥

तं सोमं हरिं हरितवर्णं सानावधिं समुच्छिन्ते देशे । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । जामयः
अङ्गुल्यः हिन्वन्ति प्रेरयन्ति । अधिषुण्वन्ति अद्रिभिः प्रावभिः । कीदृशम् । ह्यृतं कमनीयं
भूरिचक्षसं बहुद्रष्टारम् ॥

तं त्वां हिन्वन्ति वेधसः पर्वमान गिरावृधम् । इन्द्रविन्द्राय मत्सरम् ॥ ६ ॥

तम् । त्वा । हिन्वन्ति । वेधसः । पर्वमान । गिरावृधम् । इन्द्रो इति । इन्द्राय । मत्सरम् ॥ ६ ॥

हे पर्वमानं सोम तम् उक्तगुणविशिष्टं त्वा त्वां हिन्वन्ति प्रेरयन्ति । कस्मै । इन्द्राय ।
के । वेधसः विधातार ऋत्विजः । कीदृशं त्वाम् । गिरावृधं स्तुत्या वर्धमानम् इन्द्रुं दीप्तं सरूपं
वा मत्सरं मदकरम् ॥ १६ ॥

‘एष कविः’ इति षट्त्वं तृतीयं सूक्तं रुमेधनाञ्च आङ्गिरसस्यार्थं गायत्रं सौम्यम् । ‘एष
कविर्नुमेधः’ इत्यनुक्रान्तम् । उक्तो विनियोगः ॥

एष कविर्भिष्टुतः पवित्रे अधि तोशते । पुनानो मन्त्रपु स्निघः ॥ १ ॥

एषः । कविः । अभिस्तुतः । पवित्रे । अधि । तोशते । पुनानः । मन् । अप । स्निघः ॥ १ ॥

एषः सोमः कविः मेधावी अभिष्टुतः अभितः स्तुतः पवित्रे अधि दशापवित्रमतीत्य
तोशते । यद्यपि तोशतिवैधकर्मा तथापि हनने गतिसद्भावादत्र गतिमात्रे वर्तते । गच्छतीत्यर्थः ।
अथवा । पवित्रेऽधि कृष्णाजिने तोशते हन्यते । पीड्यत इत्यर्थः । किं कुर्वन् । पुनानः पूयमानः
स्निघः शत्रून् अप मन् अपगमयन् ॥

एष इन्द्राय वायवे स्वर्जित्परिं पिच्यते । पवित्रे दक्षसाधनः ॥ २ ॥

एषः । इन्द्राय । वायवे । स्वःऽजित् । परिं । सिच्यते । पवित्रे । दक्षऽसाधनः ॥ २ ॥

१. ग-परिचरतः । २. ग-जामयोंगुल्यः तं । ३. ग-त-म-‘जामयः अङ्गुल्यः’ नास्ति ।

४. घ-पर्वमानं पूयमानं इदो दीप्त । ५. घ-‘इन्द्रुः’ वा नास्ति । ६. त-गच्छतीत्यर्थः ।

१ एषः सोमः १ स्वर्जित् स्वर्गस्य सर्वस्य वा जेता^१ १ इन्द्राय १ वायवे च १ पवित्रे १ परि १ विच्यते । कीदृश एषः । १ दक्षसाधनः बलकारी ॥

एष नृभिर्वि नीयते दिवो मूर्धा वृषा सुतः । सोमो वनेषु विश्ववित् ॥ ३ ॥

एषः । नृऽभिः । वि । नीयते । दिवः । मूर्धा । वृषा । सुतः । सोमः । वनेषु । विश्ववित् ॥ ३ ॥

१ एषः १ सोमः १ नृभिः कर्मनेतृभिर्कृत्विग्भिः १ वि १ नीयते विविधं नीयते । एष कीदृशः । १ दिवः १ युलोकस्य १ मूर्धा १ शिरोवस्त्रधानभूतः १ वृषा १ अभिमतवर्षकः १ सुतः १ अभिषुतः । कुत्र नीयते । १ वनेषु १ वननीयेषु १ वनसंभूतद्रुमविकारेषु वा पात्रेषु । १ विश्ववित् सर्वज्ञ एष इति समन्वयः ॥

एष गव्युरचिक्रदत्पर्वमानो हिरण्ययुः । इन्दुः सत्राजिदस्त्वृतः ॥ ४ ॥

एषः । गव्युः । अचिक्रदत् । पर्वमानः । हिरण्ययुः । इन्दुः । सत्राजित् । अस्त्वृतः ॥ ४ ॥

१ एषः १ सोमः १ पर्वमानः १ पूयमानः १ अचिक्रदत् शब्दं करोति । कथंभूतः सन् । १ गव्युः १ अस्माकं गा इच्छन् १ हिरण्ययुः १ धनमिच्छन् १ इन्दुः १ दीप्तः सन् १ सत्राजित् महत्^२ शत्रोरसुरादेर्जेता १ अस्त्वृतः स्वयमन्यैरहित्यश्च सन् ॥

एष सूर्येण हासते पर्वमानो अधि द्यवि । पवित्रे मत्सरो मदः ॥ ५ ॥

एषः । सूर्येण । हासते । पर्वमानः । अधि । द्यवि । पवित्रे । मत्सरः । मदः ॥ ५ ॥

१ एषः १ पर्वमानः १ पूयमानः १ सोमः १ सूर्येण देवेन १ अधि १ द्यवि १ युलोकेऽन्तरिक्षे १ पवित्रे १ हासते परित्यज्यते । १ मत्सरः १ मदकरः १ मदः १ सोमः । यद्यप्यध्वर्युहस्तादृशापवित्रे परित्यज्यते सोमस्तथाप्यन्तरिक्षे सूर्येण पवित्रे त्यज्यत इति भावना वीर्यवत्वाय । सत्त्वप्यन्यदेवेषु सोमस्त्रावणे सूर्यस्य कः प्रसङ्ग इति न वाच्यं सूर्यरश्मिभिरेव सोमस्याप्यायनात् ॥

एष शुष्मसिष्यददन्तरिक्षे वृषा हरिः । पुनान इन्दुरिन्द्रमा ॥ ६ ॥

एषः । शुष्मी । असिष्यदत् । अन्तरिक्षे । वृषा । हरिः । पुनानः । इन्दुः । इन्द्रम् । आ ॥ ६ ॥

१ एष १ शुष्मी बलवान् सोमः १ अन्तरिक्षे १ दशापवित्रे १ असिष्यदत् स्यन्दते । कीदृश एषः । १ वृषा १ वर्षकः १ हरिः १ हरितवर्णः १ पुनानः १ पूयमानः १ इन्दुः १ दीप्तश्चैव^३ १ इन्द्रमा इन्द्रं च अभिगच्छतीति शेषः । आ इति चार्थे ॥ ॥ १७ ॥

‘ एष वाजी ’ इति षडृषं चतुर्थं सूक्तं प्रियमेघस्यार्घं गायत्रं सौम्यम् । ‘ एष वाजी प्रियमेघः ’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

एष वाजी हितो नृभिर्विश्वविन्मनसस्पतिः । अन्यो वारं वि धावति ॥ १ ॥

एषः । वाजी । हितः । नृऽभिः । विश्ववित् । मनसः । पतिः । अन्यः । वारम् । वि । धावति ॥ १ ॥

१ एषः १ सोमः १ वाजी १ गमनशीलः १ हितः १ अध्वर्युणां^४ पात्रे निहितः १ विश्ववित् सर्वज्ञः १ मनसः १ स्तोत्रस्य १ पतिः १ स्वामी । अथवा सोमस्य मनोभिमानित्वात् मनसः स्वामित्वं ‘ चन्द्रमा

१. ग-त-भ-जेता सोमः । २. ग-संहतः; त-महतां । ३. ग-दीप्तश्च इव; घ-दीप्तश्च; त-दीप्तश्च इव । ४. घ-नृभिः अध्वर्यादिभिः ।

मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत्' (ऐ. आ. २.४.२) इति श्रुतेः । तादृशोऽसौ ऽअव्यो ऽवारम् अवैर्वालं दशापवित्रं ऽवि ऽधावति विविधं गच्छति ॥

एष पवित्रे अक्षरत्सोमो देवेभ्यः सुतः । विश्वा धामान्याविशन् ॥ २ ॥

एषः । पवित्रे । अक्षरत् । सोमः । देवेभ्यः । सुतः । विश्वा । धामानि । आऽविशन् ॥ २ ॥

॥ एषः ऽसोमः ऽदेवेभ्यः देवार्थं ऽसुतः अभिषुतः सन् ऽपवित्रे ऽअक्षरत् स्ववति । ऽविश्वा सर्वाणि ऽधामानि देवशरीराणि ऽआविशन् प्रविशन् । प्रवेष्टुमित्यर्थः ॥

एष देवः शुभायतेऽधि योनावमर्त्यः । वृत्रहा देववीतमः ॥ ३ ॥

एषः । देवः । शुभायते । अधि । योनौ । अमर्त्यः । वृत्रहा । देवऽवीतमः ॥ ३ ॥

॥ एषः सोमः ऽदेवः ऽशुभायते शोभते । कुत्र । अधि ऽयोनौ स्वीये स्थाने । कीदृश एषः । ऽअमर्त्यः अमरणधर्मा ऽवृत्रहा शत्रुहन्ता ऽदेववीतमः अतिशयेन देवानां कामयिता ॥

एष वृषा कनिक्रदद्दशभिर्जामिभिर्यतः । अभि द्रोणानि धावति ॥ ४ ॥

एषः । वृषा । कनिक्रदत् । दशभिः । जामिभिः । यतः । अभि । द्रोणानि । धावति ॥ ४ ॥

॥ एष वृषा वर्धिता कामानां ऽकनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् ऽदशभिर्जामिभिः अङ्गुलीभिः ऽयतः श्रुतः ऽद्रोणानि द्रुममयाणि^१ पात्राणि ऽअभि ऽधावति अभिरगच्छति ॥

एष सूर्यमरोचयत्पवमानो विचर्षणिः । विश्वा धामानि विश्ववित् ॥ ५ ॥

एषः । सूर्यम् । अरोचयत् । पवमानः । विऽचर्षणिः । विश्वा । धामानि । विश्वऽवित् ॥ ५ ॥

॥ एषः सोमः ऽसूर्यमरोचयत् रोचयति स्वरसेन । ऽपवमानः पृथमानः ऽविचर्षणिः सर्व्वस्य द्रष्टा ऽविश्ववित् सर्व्ववित् । न केवलं सूर्यं किन्तु ऽविश्वा सर्वाणि ऽधामानि तेजःस्थानानि रोचयति ॥

एष शुष्म्यदाभ्यः सोमः पुनानो अर्षति । देवावीरघशंसहा ॥ ६ ॥

एषः । शुष्मी । अदाभ्यः । सोमः । पुनानः । अर्षति । देवऽअवीः । अघशंसहा ॥ ६ ॥

॥ एषः ऽसोमः ऽशुष्मी बलवान् ऽअदाभ्यः अदम्भनीयः ऽपुनानः पृथमानः ऽअर्षति गच्छति । ऽदेवावीः देवानामविता ऽअघशंसहा । अघान् शंसन्तीत्यघशंसाः । तेषां हन्ता ॥ ॥ १८ ॥

‘प्रास्य’ इति षड्वचं पञ्चमं सूक्तं नृमेघस्याङ्गिरसस्थाषं गायत्रं पवसानसोमदेवताकम् । अनुक्रम्यते च—‘प्रास्य नृमेघः’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्रास्य धारा अक्षरन्वृष्णाः सुतस्यौजसा । देवाँ अनु प्रभूषतः ॥ १ ॥

प्र । अस्य । धाराः । अक्षरन् । वृष्णाः । सुतस्य । ओजसा । देवान् । अनु । प्रऽभूषतः ॥ १ ॥

॥ अस्य सोमस्य ऽवृष्णाः वर्षकस्य ऽसुतस्य अभिषुतस्य ऽदेवाननु ऽप्रभूषतः प्रभवितुमिच्छतः ऽओजसा स्ववीर्येण ऽधाराः ऽप्र ऽअक्षरन् प्रकर्षेण क्षरन्ति ॥

ससिं मृजन्ति वेधसो गृणन्तः कारवो गिरा । ज्योतिर्जज्ञानमुक्थ्यम् ॥ २ ॥

ससिम् । मृजन्ति । वेधसः । गृणन्तः । कारवः । गिरा । ज्योतिः । जज्ञानम् । उक्थ्यम् ॥ २ ॥

वसिम् अश्वस्थानीयं सर्पणस्वभावं वा सोमं वृजन्ति शोधयन्ति । के । वृणन्तः स्तुवन्तः । वेधसः विधातारः । कारवः कर्मकर्तारोऽध्वर्यादयः । गिरा स्तुत्या साधनेन । कीदृशं ससिम् । ज्योतिः दीप्यमानं सोमं जज्ञानं जायमानम् । प्रवृद्धमित्यर्थः । अथवा ज्योतिर्जायमानम् 'अयं वै ज्योतिर्यत् सोमः' इति श्रुतेः । उक्थ्यं स्तुत्यम् ॥

सुषहा सोम तानि ते पुनानाय प्रभूवसो । वर्धो समुद्रमुक्थ्यम् ॥ ३ ॥

सुऽसहा । सोम । तानि । ते । पुनानाय । प्रभूवसो इति प्रभुऽवसो । वर्ध । समुद्रम् । उक्थ्यम् ॥ ३ ॥

हे सोम वृप्रभूवसो प्रभूतधन पुनानाय पूयमानस्य ते तव तानि तेजसि सुषहा शोभनाभिभावुकानि । यस्मादेवं तस्मात् समुद्रं समुद्रसदृशं द्रोणकलशम् उक्थ्यं स्तुत्यं तं वर्ध वर्धय । पूरय रसेन ॥

विश्वा वसूनि संजयन्पवस्व सोम धारया । इनु द्वेषांसि सध्यक् ॥ ४ ॥

विश्वा । वसूनि । संजयन् । पवस्व । सोम । धारया । इनु । द्वेषांसि । सध्यक् ॥ ४ ॥

हे सोम विश्वा सर्वाणि वसूनि अस्मदर्थं संजयन् पवस्व क्षर धारया । द्वेषांसि द्वेष्याणि सर्वाणि सध्यक् सहैव इनु प्रेरय दूरदेशं प्रति ॥

रक्षा सु नो अररुषः स्वनात्समस्य कस्य चित् । निदो यत्र मुमुचमहे ॥ ५ ॥

रक्ष । सु । नः । अररुषः । स्वनात् । समस्य । कस्य । चित् । निदः । यत्र । मुमुचमहे ॥ ५ ॥

हे सोम नः अस्मान् सु सुष्ठु रक्ष पालय । कस्मात् । अररुषः अदातुः स्वनात् शब्दात् निन्दारूपात् । किमेकस्यादानशीलस्य । न । समस्य सर्वस्य योऽस्ति तस्य सर्वस्य कस्यचित् । कंचनामुच्चलित्यर्थः । न केवलमदातुः स्वनात् । किं तर्हि । कस्य चित् कस्यापि निदः निन्दकाद्रक्ष । यत्र मुमुचमहे यस्मिन्नक्षणे सति वयं मुक्ता भवेम तेन रक्षणेन रक्षेति ॥

एन्दो पार्थिवं रयि दिव्यं पवस्व धारया । द्युमन्तं शुष्ममा भर ॥ ६ ॥

आ । इन्दो इति । पार्थिवम् । रयिम् । दिव्यम् । पवस्व । धारया ।

द्युमन्तम् । शुष्मम् । आ । भर ॥ ६ ॥

हे इन्दो क्लिष्टमान सोम त्वं धारया आ पवस्व सर्वतः क्षर । पार्थिवं दिव्यं च रयि धनं द्युमन्तं दीप्तिमन्तं शुष्मं बलं च आ भर आहारास्मभ्यम् ॥ १९ ॥

'प्र धाराः' इति षट्चं षष्ठं सूक्तं बिन्दुनाम्न आङ्गिरसस्यार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । 'प्र धारा बिन्दुः' इत्यनुक्रमणिका । गतो विनियोगः ॥

१. गन्त-जज्ञानं जातं । २. भ-श्रुतिः । ३. भ१.२.३- 'उक्थ्यं स्तुत्यं' नास्ति । ४. घन्त-निदः निन्दारूपात् ।

प्र धारा॑ अस्य शु॒ष्मिणो॑ वृ॒था प॒वित्रे॑ अक्षरन् । पु॒नानो॑ वाचमिष्यति ॥ १ ॥
प्र । धाराः । अस्य । शुष्मिणः । वृथा । पवित्रे । अक्षरन् । पुनानः । वाचम् । इष्यति ॥ १ ॥

वशुष्मिणः बलवतः १ अस्य सोमस्य २ धाराः ३ पवित्रे दशापवित्रे ४ वृथा अप्रयत्नेन ५ अक्षरन् क्षवन्ति ६ । तदानीं ७ पुनानः पूज्यमानः सोमः ८ वाचं स्तुतिं स्वीयं ध्वनिं वा ९ इष्यति प्रेरयति ॥

इ॒न्दुर्हि॒यानः॑ सो॒तृभिर्मृ॑ज्यमा॒नः क॑र्त्तिकदत् । इ॒र्यति॑ व॒श्रुमि॑न्द्रियम् ॥ २ ॥
इन्दुः । हियानः । सोतृभिः । मृज्यमानः । कर्त्तिकदत् । इर्यति । वश्रुम् । इन्द्रियम् ॥ २ ॥

अयम् १ इन्दुः दीप्तः सोमः २ हियानः प्रेर्यमाणः व्याप्रियमाणः । कैः । ३ सोतृभिः ४ ऋत्विग्भिः । पश्चाद्दशापवित्रे ५ मृज्यमानः शोध्यमानः ६ कर्त्तिकदत् शब्दं कुर्वन् ७ इन्द्रियम् इन्द्रस्य संबन्धिन-
मिन्द्रियमपि - - - - करं ८ वश्रुं शब्दम् ९ इर्यति प्रेरयति ग्रहणसमये ॥

आ नः॑ शु॒ष्मं नृ॒षाह्मं॑ वी॒रव॑न्तं पु॒रुस्पृ॑हम् । प॒वस्व॑ सोम॒ धार॑या ॥ ३ ॥
आ । नः । शुष्मम् । नृषाहम् । वीरवन्तम् । पुरुस्पृहम् । पवस्व । सोम । धारया ॥ ३ ॥

हे १ सोम त्वं २ धारया ३ आ ४ पवस्व । किम् । ५ शुष्मं बलम् । कीदृशम् । ६ नृषाहम् नृणामस्म-
द्विरोधिनामभिभावुकं ७ वीरवन्तं पुत्रोपेतं ८ पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं शुष्ममा पवस्व । एतस्य
काभाय पवस्वेत्यर्थः । रसस्त्रावे सति होमद्वारा तस्मिन्ने शुष्मं पवस्वेत्युपचर्यते ॥

प्र सोमो॑ अति॒ धार॑या प॒र्वमानो॑ असिष्यदत् । अ॒भि द्रो॑णान्या॒सद॑म् ॥ ४ ॥
प्र । सोमः । अति । धारया । पर्वमानः । असिष्यदत् । अभि । द्रोणानि । आसदम् ॥ ४ ॥

अयं १ पर्वमानः २ सोमः ३ धारया ४ अति अतिक्रम्य दशापवित्रं ५ प्र ६ असिष्यदत् प्रत्यन्दते ।
किमर्थम् । ७ द्रोणानि द्रोणकलशादीनि ८ आसदम् आसादनाय ९ ॥

अ॒प्सु त्वा॑ मधु॒मत्त॑मं ह॒रिं हि॒न्वन्त्य॑द्रि॒भिः । इ॒न्द्रवि॑न्द्राय पी॒तये॑ ॥ ५ ॥
अप्सु । त्वा । मधुमत्तमम् । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिभिः । इन्द्रो इति । इन्द्राय । पीतये ॥ ५ ॥

हे १ इन्द्रो सोम २ अप्सु वसतीवरीषूदकेषु ३ मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुमन्तं ४ हरिं हरितवर्णं
५ त्वा त्वाम् ६ अद्रिभिः अभिषवयावभिः ७ हिन्वन्ति प्रेरयन्ति । किमर्थम् । ८ इन्द्राय इन्द्रस्य
९ पीतये पानाय ॥

सु॒नोता॑ मधु॒मत्त॑मं सोम॒मिन्द्रा॑य व॒ज्रिणे॑ । चा॒रुं श॒र्धाय॑ मत्स॒रम् ॥ ६ ॥
सुनोते । मधुमत्तमम् । सोमम् । इन्द्राय । वज्रिणे । चारुम् । शर्धाय । मत्सरम् ॥ ६ ॥

हे ऋत्विजः यूयं १ मधुमत्तमं मधुररसोपेतं २ सोममिन्द्राय ३ वज्रिणे वज्रयुक्ताय ४ सुनोत
सुनुत । पुनः कीदृशम् । ५ चारुं चरणीयं ६ मत्सरं मदकरं ७ शर्धाय अस्माकं बलायेन्द्रस्य पानाय च
सोमं सुनुतेति श्रूते यजमानः स्वीयान् ॥ २० ॥

१. ग-अप्रयासेन । २. भ-प्रस्रवति । ३. त-भ१.४-स्तोतृभिः । ४. ग-भ२.३-शोध्यमानः
सन् । ५. भ२.३-आसदनाय; भ५-आसनाय ।

‘प्र सोमासः’ इति षड्वर्धं सप्तमं सूक्तं राहूगणस्य गोतमस्यायं सौम्यम् । ‘प्र सोमासो गोतमः’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र सोमासः स्वाध्यः^१ पर्वमानासो अक्रमुः । रयिं कृण्वन्ति चेतनम् ॥ १ ॥

प्र । सोमासः । सुऽआध्यः । पर्वमानासः । अक्रमुः । रयिम् । कृण्वन्ति । चेतनम् ॥ १ ॥

प्र^१ अक्रमुः प्रगच्छन्ति कलशं प्रति । के । सोमासः सोमाः । कीदृशाः । स्वाध्यः सुध्यानाः सुकर्माणो वा पर्वमानासः पूयमानाः । ते^१ च^१ चेतनं प्रज्ञापनं रयिं धनं कृण्वन्ति कुर्वन्त्यस्माकम् ॥

दिवस्पृथिव्या अधि भवेन्दो बृहन्नवर्धनः । भवा वाजानां पतिः ॥ २ ॥

दिवः । पृथिव्याः । अधि । भव । इन्द्रो इति । बृहन्नवर्धनः । भव । वाजानाम् । पतिः ॥ २ ॥

हे इन्द्रो वाजानाम् अजानां पतिः स्वामी त्वं दिवः द्युलोकस्य पृथिव्याः भूलोकस्य बृहन्नवर्धनः द्योतमानस्य हिरण्यादिलक्षणधनस्य वर्धयिता भव । अस्माकं लोकद्वये यत् बृहन्नस्ति तस्य वर्धयिता भवास्मभ्यमित्यर्थः ॥

तुभ्यं वाता अभिप्रियस्तुभ्यमर्षन्ति सिन्धवः । सोमं वर्धन्ति ते महः ॥ ३ ॥

तुभ्यम् । वाताः । अभिऽप्रियः । तुभ्यम् । अर्षन्ति । सिन्धवः । सोमं । वर्धन्ति । ते । महः ॥ ३ ॥

हे सोम तुभ्यं त्वदर्थं वाताः वायवः अभिप्रियः अभितर्पयितारो भवन्ति । तथा सिन्धवः स्यन्दमाना नद्यः तुभ्यमर्षन्ति गच्छन्ति । अभिपूयमाणस्य तवाप्यायनायैवं कुर्वन्तीत्यर्थः । त उभयेऽमी ऽते तव महः महत्वं वर्धन्ति वर्धयन्ति ॥

आ प्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोमं वृण्यम् । भवा वाजस्य संगृथे ॥ ४ ॥

आ । प्यायस्व । सम । एतु । ते । विश्वतः । सोम । वृण्यम् । भव । वाजस्य । समऽगृथे ॥ ४ ॥

हे सोम त्वं वायुभिरङ्गिश्च आ प्यायस्व प्रवृद्धो भव । ऽते त्वां विश्वतः वृण्यं वर्षयोर्यं बलं समेतु संगच्छताम् । संगृथे संग्रामे वाजस्य अन्नस्य प्रापकः भव ॥

तुभ्यं गावो घृतं पयो बभ्रो दुदुहे अक्षितम् । वर्षिष्ठे अधि सानवि ॥ ५ ॥

तुभ्यम् । गावः । घृतम् । पयः । बभ्रो इति । दुदुहे । अक्षितम् । वर्षिष्ठे । अधि । सानवि ॥ ५ ॥

हे बभ्रो बभ्रुवर्णं सोम तुभ्यं त्वदर्थं गावो घृतं पयः च अक्षितम् अक्षीणं दुदुहे दुहते । वर्षिष्ठे प्रवृद्धे अधि सानवि समुच्छिन्ने प्रदेशे स्थिताय तुभ्यम् ॥

स्वायुधस्य ते सुतो भुवनस्य पते वयम् । इन्द्रो सखित्वमुश्मसि ॥ ६ ॥

सुऽआयुधस्य । ते । सुतः । भुवनस्य । पते । वयम् । इन्द्रो इति । सखित्वम् । उश्मसि ॥ ६ ॥

हे भुवनस्य भूतजातस्य पते स्वामिन् पालक सोम । सोमस्य जगदाप्याधिक्येन तस्त्वामित्वम् । हे इन्द्रो सोम वयम् अनुद्यातारः स्वायुधस्य ऽते तव सतः^२ सखित्वमुश्मसि कामयामहे ॥ ॥ २१ ॥

‘प्र सोमासः’ इति षडृचमष्टमं सूक्तमात्रेयस्य श्यावाश्वस्यार्षं गायत्रं सौम्यम् । अनुक्रम्यते च—‘प्र सोमासः श्यावाश्वः’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्र सोमासो मदच्युतः श्रवसे नो मघोनः । सुता विदथे अक्रमुः ॥ १ ॥

प्र । सोमासः । मदच्युतः । श्रवसे । नः । मघोनः । सुताः । विदथे । अक्रमुः ॥ १ ॥

√सोमासः सोमाः √मदच्युतः मदस्त्राविणः √सुताः अभिषुताः सन्तः √विदथे यज्ञे √मघोनः हविष्मतो मम √श्रवसे अज्ञाय कीर्तये वा √प्र √अक्रमुः प्रगच्छन्ति ॥

आदीं त्रितस्य योषणो हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥ २ ॥

आत् । ईम् । त्रितस्य । योषणः । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिभिः । इन्दुम् । इन्द्राय । पीतये ॥ २ ॥

√आत् अपि^१ च^२ √ईम् एनं √हरिं हरितवर्णं सोमं √त्रितस्य ऋषेः √योषणः अङ्गुलयः √अद्रिभिः प्रावभिः √हिन्वन्ति प्रेरयन्ति^३ । किमर्थम् । √इन्दुं दीप्तं सोमम् √इन्द्राय इन्द्रस्य √पीतये पानाय ॥

आदीं हंसो यथा गुणं विश्वस्यावीवशन्मतिम् । अत्यो न गोभिरज्यते ॥ ३ ॥

आत् । ईम् । हंसः । यथा । गुणम् । विश्वस्य । अवीवशत् । मतिम् ।

अत्यः । न । गोभिः । अज्यते ॥ ३ ॥

√आत् अपि च √ईम् अयं सोमः √हंसो यथा √गुणं जनसंघं स्वगतिविशेषेण स्वनेन वा प्रविशति तद्वत् √विश्वस्य सर्वस्य स्तोतृजनस्य √मतिं स्तुतिं बुद्धिं वा √अवीवशत् वशं नयति । स च सोमः √अत्यो न अथ इव √गोभिः गव्यैरुदकैर्वा √अज्यते सिच्यते स्निग्धीक्रियते ॥

उभे सौमावचाकशन्मृगो न तक्तो अर्षसि । सीदन्नृतस्य योनिमा ॥ ४ ॥

उभे इति । सोम । अवचाकशत् । मृगः । न । तक्तः । अर्षसि ।

सीदन् । नृतस्य । योनिम् । आ ॥ ४ ॥

हे √सोम √उभे द्यावापृथिव्यौ √अवचाकशत् । पश्यतिकर्मेदम् । पश्यन् √मृगो न मृग इव √तक्तः गव्यैः पयआदिभिर्मिश्रितः सन् । ‘दध्ना तनक्ति’ (तै. सं. २.५.३.५) इत्यादौ तथा दृष्टवात् । √अर्षसि^३ गच्छसि^३ च^३ । किं कुर्वन् । √नृतस्य यज्ञस्य √योनिं स्थानम् √आ √सीदन् आश्रयन्^४ । यज्ञसाधनाय गच्छसीत्यर्थः^५ ॥

अभि गावो अनूपत् योषां जारमिव प्रियम् । अगन्नाजिं यथा हितम् ॥ ५ ॥

अभि । गावः । अनूपत् । योषां । जारमइव । प्रियम् । अगन् । आजिम् । यथा । हितम् ॥ ५ ॥

१. ग-अभिषवानंतरं; म१.२-एवं च । २. ग-त-भ-‘प्रेरयति’ नास्ति । ३. घ-त-भ-अर्षति गच्छति । ४. त७-भ२-‘च’ नास्ति । ५. ग-घ-त-भ-४-आश्रयन् गच्छति; म१.२.३-सु-आश्रयन् गच्छसि । ६. ग-घ-त-भ-गच्छतीत्यर्थः ।

हे सोम त्वां ^१गावः शब्दाः ^२अभि ^३अनूपत अभिष्टुवन्ति । ^४योषा ^५प्रियं ^६जारमिव । सा यथा तं स्तौति तद्वत् । स सोमः ^७आजिं गन्तव्यं ^८हितं मित्रमिव तं ^९यथा अन्यः ^{१०}अगन्^१ स्वहिताय गच्छति तद्वत् । अथवा हितं धनप्रापकत्वेन^२ हितकरम्^३ आजिं शूर इव । अयमागच्छति पात्रम् ॥

अस्मे धेहि द्युमद्यशौ मध्वेद्भ्यश्च मह्यं च । सुनिं मेधामुत श्रवः ॥ ६ ॥

अस्मे इति । धेहि । द्युऽमत् । यशः । मध्वत्^१ऽभ्यः । च । मह्यम् । च ।

सुनिम् । मेधाम् । उत । श्रवः ॥ ६ ॥

हे सोम ^१अस्मे^२ अस्मभ्यं ^३द्युमत् दीप्तिमत् ^४यशः अन्नं ^५धेहि देहि । कीदृशेभ्योऽस्मभ्यम् । ^६मध्वद्भ्यश्च हविलक्षणाज्वद्भ्यश्च ^७मह्यं ^८च स्तुतिकर्त्रे^९ च । अथवा मह्यमस्मभ्यमित्यर्थः । अस्मे मध्वद्भ्यश्च मह्यं चेति तेषामेवाशंसनाभेदादुभयत्र चशब्दो युक्तः । किंच ^{१०}सुनिं धनं ^{११}मेधां प्रज्ञाम् ^{१२}उत अपि च ^{१३}श्रवः कीर्तिं च धेहि ॥ ॥ २२ ॥

‘प्र सोमासः’ इति षडृचं नवमं सूक्तं त्रितस्थार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । ‘प्र सोमासस्त्रितः’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र सोमासो विपश्चितोऽपां न यन्त्यूर्मयः । वनानि महिषाईव ॥ १ ॥

प्र । सोमासः । विपः^१ऽचितः । अपाम् । न । यन्ति । ऊर्मयः । वनानि । महिषाः^२ईव ॥ १ ॥

^१विपश्चितः मेधाविनः ^२सोमासः सोमाः ^३प्र^४ यन्ति^५ प्रागच्छन्ति पात्राणि प्रति । किमिव । ^६अपाम् ^७ऊर्मयः ^८वन । ते यथा संततमुद्भवन्ति^९ तद्वत् । बाहुल्येऽयं दृष्टान्तो दर्शितो गमने दृष्टान्ता-न्तरमभिधीयते । ^{१०}वनानि ^{११}महिषाः प्रवृद्धा मृगाः ^{१२}इव । अथवा स्वाश्रयात् प्रपतने^{१३} प्रथमो दृष्टान्तो द्वितीयस्तु दशापवित्रादधःप्रवेशे ॥

अभि द्रोणानि बभ्रवः शुक्रा ऋतस्य धारया । वाजं गोमन्तमक्षरन् ॥ २ ॥

अभि । द्रोणानि । बभ्रवः । शुक्राः । ऋतस्य । धारया । वाजम् । गोऽमन्तम् । अक्षरन् ॥ २ ॥

^१अभि क्षरन्तीति शेषः । उपसर्गश्रुतेरुचितक्रियाध्याहारः । ^२द्रोणानि द्रोणकलशान् प्रति । यद्यपि द्रोणकलश एक एव तथापि तत्प्राधान्यादितरेऽपि पात्रा द्रोणा इत्युच्यन्ते । अथवैकस्मिन्नेव पूजार्थं बहुवचनम् । के । ^३बभ्रवः बभ्रुवर्णाः सोमाः ^४शुक्राः दीप्ताः । केन प्रकारेण । ^५ऋतस्य^६ अमृतस्य^७ धारया धाराकारेण^८ । किंच ^९वाजम् अन्नं ^{१०}गोमन्तं बहुगोयुक्तम् ^{११}अक्षरन् क्षरन्ति । अथवैकमेव वाक्यम् । उक्तविधाः सोमा द्रोणान् प्रत्यक्षरन् धारया । किं कुर्वन्तः । गोमन्तं वाजं प्रयच्छन्त इत्यर्थः ॥

सुता इन्द्राय वायवे वरुणाय मरुद्भ्यः । सोमा अर्षन्ति विष्णवे ॥ ३ ॥

सुताः । इन्द्राय । वायवे । वरुणाय । मरुत्^१ऽभ्यः । सोमाः । अर्षन्ति । विष्णवे ॥ ३ ॥

१. ग-त-भ-‘अगन्’ नास्ति । २. त-धनं प्रापत्वेन; म१.४-धनप्रापत्वेन । ३. ग-हितकरं त्वां; त-भ-मु-हितकरं वा । ४. ग-त-भ-‘अस्मे’ नास्ति । ५. त-भ-१.४-प्रणयति । ६. ग-‘मुचलंति । ७. ग-प्रच्यवने; त-भ-४-प्रदवने । ८. ग-त-भ-‘ऋतस्य अमृतस्य’ नास्ति । ९. म१-धारकेण ।

सुताः अभिषुताः सोमाः इन्द्राय इन्द्रार्थं वायवे च वरुणाय च मरुद्भ्यः च विष्णवे चैषामर्थम् अर्षन्ति गच्छन्ति ॥

तिस्रो वाच उदीरते गावो मिमन्ति धेनवः । हरिरिति कर्निकदत् ॥ ४ ॥

तिस्रः । वाचः । उत् । ईरते । गावः । मिमन्ति । धेनवः । हरिः । एति । कर्निकदत् ॥ ४ ॥

तिस्रो वाचः । ऋगादिभेदेन त्रिविधा स्तुतिः । उदीरते प्रोद्धमयन्त्यृत्विजः । धेनवः आशिरेण प्रीणयिष्यः गावः मिमन्ति शब्दयन्ति दोहार्थम् । हरिः हरितवर्णश्च सोमः कर्निकदत् शब्दं कुर्वन् एति गच्छति कलशम् ॥

अभि ब्रह्मीरनूषत यद्दीर्घतस्य मातरः । मर्मृज्यन्ते दिवः शिशुम् ॥ ५ ॥

अभि । ब्रह्मीः । अनूषत । यद्दीः । ऋतस्य । मातरः । मर्मृज्यन्ते । दिवः । शिशुम् ॥ ५ ॥

ब्रह्मीः ब्राह्मणप्रेरिताः यद्दीः महत्यः । यद्दीरिति महत्त्वम् । ऋतस्य यज्ञस्य मातरः निर्मायः स्तुतयः अभि अनूषत स्तुवन्ति । किम् । दिवः शुदेवतायाः शिशुं शिशुस्थानीयं सोमम् । तमेव मर्मृज्यन्ते मृजन्ति । 'तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्' (तै. सं. ३. ५. ७. १) इत्यादिश्रुतेषु शिशुत्वं तस्य ॥

रायः समुद्राश्चतुरोऽस्मभ्यं सोम विश्वतः । आ पवस्व सहस्रिणः ॥ ६ ॥

रायः । समुद्रान् । चतुरः । अस्मभ्यम् । सोम । विश्वतः । आ । पवस्व । सहस्रिणः ॥ ६ ॥

रायः धनस्य संबन्धिनः चतुरः समुद्रान् । धनपूर्णानित्यर्थः । तादृशान् समुद्रान् अस्मभ्यम् अर्थाय हे सोम विश्वतः सर्वतः आ पवस्व । तथा सहस्रिणः अपरिमितान् कामान् आ पवस्व आयाच्छ । चतुःसमुद्रस्थधनविशेषप्राप्तेः तन्मध्यगतभूमिस्वामित्वमन्तरेणासंभवाच्चतुःसमुद्रमुद्रितभूमण्डलस्वामित्वमेवाशास्ते यजमानः ॥ २३ ॥

'प्र सुवानः' इति षड्चं दशमं सूक्तम् । क्रव्याद्याः पूर्ववत् । 'प्र सुवानः' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र सुवानो धारया तनेन्दुर्हिन्वानो अर्षति । रुजद्ब्रह्मा व्योजसा ॥ १ ॥

प्र । सुवानः । धारया । तना । इन्दुः । हिन्वानः । अर्षति । रुजत् । ब्रह्मा । वि । ओजसा ॥ १ ॥

इन्दुः सोमः सुवानः सुयमानः हिन्वानः अध्वर्युणा प्रेषमाणः धारया तना पवित्रं प्र अर्षति गच्छति । अथ प्रत्यक्षेणोच्यते । ब्रह्मा इदानीमपि शत्रुपुराणि ओजसा बलेन विरुजति विस्त्रयति ॥

सुत इन्द्राय वायवे वरुणाय मरुद्भ्यः । सोमो अर्षति विष्णवे ॥ २ ॥

सुतः । इन्द्राय । वायवे । वरुणाय । मरुद्भ्यः । सोमः । अर्षति । विष्णवे ॥ २ ॥

अयं सुतः अभिषुतः सोमः इन्द्रार्थम् अर्षति गच्छति ॥

१. ग-त १.६-अ १- 'गच्छति' नास्ति । २. त-मृज्यते । ३. व-इन्द्राय वायवे वरुणाय मरुद्भ्यश्च विष्णवे च ।

वृषाणं वृषभिर्यतं सुन्वन्ति सोममद्रिभिः । दुहन्ति शकमना पर्यः ॥ ३ ॥

वृषाणम् । वृषऽभिः । यतम् । सुन्वन्ति । सोमम् । अद्रिऽभिः । दुहन्ति । शकमना । पर्यः ॥ ३ ॥

वृषाणं रससेक्तारं यतं नियतं सोमं वृषभिः रसस्य वर्षकैः अद्रिभिः द्रावभिः सुन्वन्ति^१ । शकमना कर्मणा दुहन्ति अध्वर्यादयः पर्यः सोमरसम् । सोमं पयो दुहन्तीति द्विकर्मकोऽयम् ॥

भुवत्त्रितस्य मज्यो भुवदिन्द्राय मत्सरः । स रूपैरज्यते हरिः ॥ ४ ॥

भुवत् । त्रितस्य । मज्यः । भुवत् । इन्द्राय । मत्सरः । सम् । रूपैः । अज्यते । हरिः ॥ ४ ॥

त्रितस्य अपां पुत्रस्य सूक्तद्रष्टृकषेः सोऽयं मत्सरः मदकरः सोमः मज्यो भुवत् शुद्धो^२ भवति । तस्य यागार्थं शेषपानार्थं च । तथा इन्द्राय इन्द्रपानाय मज्यः भुवत् । रूपैः रूपकैश्च^३ क्षीरादिभिः हरिः हरितवर्णः सोमः सम् अज्यते ॥

अभीमृतस्य विष्टपं दुहते पृश्निमातरः । चारुं प्रियतमं हविः ॥ ५ ॥

अभि । ईम् । ऋतस्य । विष्टपम् । दुहते । पृश्निऽमातरः । चारुं । प्रियऽतमम् । हविः ॥ ५ ॥

ईम् एनं सोमम् ऋतस्य विष्टपं स्थानम् । यज्ञाश्रयमित्यर्थः । तादृशं पृश्निमातरः मरुतः अभि दुहते । किम् । प्रियतमम् इन्द्रादीनां हविः होमसाधनं चारुं मनोहरम्^४ । मरुत्येरित-वृष्टया सोमवृद्धेस्तदोऽष्टवम् ॥

समेनमहुता इमा गिरौ अर्पन्ति सस्रुतः । धेनुर्वाश्रो अवीवशत् ॥ ६ ॥

सम् । एनम् । अहुताः । इमाः । गिरः । अर्पन्ति । सऽस्रुतः । धेनुः । वाश्रः । अवीवशत् ॥ ६ ॥

सम् अर्पन्ति संगच्छन्ते एनं सोमम् अहुताः अकुटिलाः गिरः अस्मदीयाः स्तुतयः सस्रुतः सरन्त्यः । ताश्च धेनुः प्रीणयित्रीः^५ स्तुतीः वाश्रः शब्दयन् अवीवशत् कामयते^६ सोमः ॥ ॥ २४ ॥

‘आ नः’ इति षडृचमेकादशं सूक्तमाङ्गिरसस्य प्रभूवसोराष्ट्रं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । अनुक्रान्तं च—‘आ नः पवस्व प्रभूवसुः’ इति । गतो विनियोगः ॥

आ नः पवस्व धारया पवमान रयिं पृथुम् । यया ज्योतिर्विदासि नः ॥ १ ॥

आ । नः । पवस्व । धारया । पवमान । रयिम् । पृथुम् । यया । ज्योतिः । विदासि । नः ॥ १ ॥

हे पवमान सोम त्वं धारया नः अस्माकम् आ पवस्व सर्वतः क्षर । किम् । रयिं धनं पृथुं विस्तीर्णम् । यथा धारया ज्योतिः द्योतमानं यज्ञं स्वर्गं वा विदासि लम्भयसि नः अस्माकम् ॥

इन्दो समुद्रमीङ्खय पवस्व विश्वमेजय । रायो धर्ता न ओजसा ॥ २ ॥

इन्दो इति । समुद्रम् ईङ्खय । पवस्व । विश्वम् एजय । रायः । धर्ता । नः । ओजसा ॥ २ ॥

हे इन्दो सोम हे समुद्रमीङ्खय । समुद्रमित्युदकनाम । ईङ्खयतिर्गतिकर्मा^७ । उदकप्रेरक तथा हे विश्वमेजय विश्वस्य सर्वस्यास्मच्छत्रोः कम्पयितः सोम त्वम् ओजसा त्वदीयेन बलेन नः

१. त-भ-‘सुन्वति’ नास्ति । २. ग-त-भ-‘शुद्धो’ नास्ति । ३. भ-१-‘रूपकैश्च’ । ४. ग-त-भ-सोम- । ५. घ-त-भ-प्रीणयित्रीः । ६. ग-अकामयत । ७. ग-भ-४-‘ईषति’; त-ईषति^८ ।

अस्मभ्यं वरायः धनस्य वधर्ता धारकः पवस्व । अवेत्यर्थः । अत्र यद्यप्युदकप्रेरणसर्वशत्रुकल्पने संबोधनान्तर्गतत्वाबुद्ध्यगते तथापि यजमानस्यापेक्षिते इति रायो धर्तृत्ववदाशास्ये अधिगन्तव्ये ॥

त्वया वीरेण वीरवोऽभि ध्याम पृतन्यतः । क्षरा गो अभि वार्यम् ॥ ३ ॥

त्वया । वीरेण । वीरऽवः । अभि । स्याम । पृतन्यतः । क्षरं । नः । अभि । वार्यम् ॥ ३ ॥

हे वीरवः वीरवन् सोम वीरेण त्वया साधनेन पृतन्यतः संग्राममिच्छतः शत्रून् अभि ध्याम अभिभवेम । अतः वनः अस्माकं वार्यं वरणीयं धनम् अभि वक्षर । अभिगमयेत्यर्थः । अथवा वरणीयं सोमाख्यं धनं क्षर पवस्व ॥

प्र वाजमिन्दुरिष्यति सिषासन्वाजसा ऋषिः । व्रता विद्वान आयुधा ॥ ४ ॥

प्र । वाजम् । इन्दुः । इष्यति । सिषासन् । वाजऽसाः । ऋषिः । व्रता । विद्वानः । आयुधा ॥ ४ ॥

सोमः वाजम् अन्नम् इष्यति प्रेरयति यजमानेभ्यः^१ । किं कुर्वन् । सिषासन् यजमानान् संभक्षमिच्छन् । ईदृशः इन्दुः^२ वाजसाः अन्नस्य दाता ऋषिः सर्वस्य द्रष्टा व्रता कर्माणि आयुधानि च विद्वानः जानन् ॥

तं गीर्भिर्वाचमीड्ख्यं पुनानं वासयामसि । सोमं जनस्य गोपतिम् ॥ ५ ॥

तम् । गीऽभिः । वाचम् ईड्ख्यम् । पुनानम् । वासयामसि । सोमम् । जनस्य । गोऽपतिम् ॥ ५ ॥

तं सोमं गीर्भिः स्तुतिवाग्भिः^३ स्तौमीति शेषः । किंच वाचमीड्ख्यं वाचः प्रेरयितारं पुनानं पूयमानं तं सोमं वासयामसि वासयामः श्रयणद्रव्यैः । कीदृशं सोमम् । जनस्य गोपतिं गवां पालकम् । यद्वा । एकमेव वाक्यम् । उक्तविशेषणविशिष्टं सोमं स्तुतिभिर्वासयाम इति । माधवस्तु वाचमिति पृथक्पदे तिङन्तं कृत्वा वाक्यद्वयं चकार ॥

विश्वो यस्य व्रते जनो दाधार धर्मणस्पतेः । पुनानस्य प्रभूवसोः ॥ ६ ॥

विश्वः । यस्य । व्रते । जनः । दाधार । धर्मणः । पतेः । पुनानस्य । प्रभूवसोः ॥ ६ ॥

विश्वः सर्वः जनः मनुष्यो यजमानः यस्य सोमस्य व्रते कर्मणि दाधार धारयति मन इति शेषः । कीदृशस्य । धर्मणः^४ कर्मणः पतेः पालकस्य पुनानस्य पूयमानस्य प्रभूवसोः प्रभूतधनस्य ॥ २५ ॥

‘असजि’ इति षडृचं द्वादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘असजि’ इत्यनुकान्तम् । गतो विनियोगः ॥

असजिं रथ्यो यथा पवित्रे चम्बोः सुतः । कार्ष्मन्वाजी न्यक्रमीत् ॥ १ ॥

असजिं । रथ्यः । यथा । पवित्रे । चम्बोः । सुतः । कार्ष्मन् । वाजी । नि । अक्रमीत् ॥ १ ॥

रथ्यो यथा रथसंबन्ध्यश्च ह्य स यथा विसृज्यते तद्वत् चम्बोः अधिषवणफलकयोः सुतः अभिषुतः सोमः असजिं षष्ठोऽभूत् पवित्रे । तथाभूतः वाजी वेजनवान् सोमाख्योऽथः कार्ष्मन् । कार्ष्मं युद्धमितरेतरकर्षणात् । अत्र देवानामाकर्षणवति^५ यज्ञाख्ये संग्रामे न्यक्रमीत् नितरां क्रामति ॥

१. त-ऋचमानेभ्यः । २. अ१.२-ईदुः सोमः । ३. त१.२.६-अ१.२-स्तुतिभिर्वाग्भिः; त७-स्तुतिभिः । ४. गन्त-भ-यस्य धर्मणः । ५. ग-माकर्षणोपेतैः त-भ२.४-माकर्षणयति; अ१-माकर्षयति ।

स वह्निः सोम जागृविः पर्वस्व देववीरति । अभि कोशं मधुश्चुतम् ॥ २ ॥

सः । वह्निः । सोम । जागृविः । पर्वस्व । देववीरति । अभि । कोशम् । मधुश्चुतम् ॥ २ ॥

हे ऽसोम ऽस ऽवह्निः वाहकः ऽजागृविः जागरूकः ऽदेववीरतिः देवकामस्त्वं ऽमधुश्चुतं मधुस्नावि
 ऽकोशं दशापविभ्रमतिक्रम्य ऽअभि ऽपर्वस्व द्रोणकलशं प्रति क्षर ॥

स नो ज्योतीषि पूर्य पर्वमान वि रोचय । ऋत्वे दक्षाय नो हिनु ॥ ३ ॥

सः । नः । ज्योतीषि । पूर्य । पर्वमान । वि । रोचय । ऋत्वे । दक्षाय । नः । हिनु ॥ ३ ॥

हे ऽपूर्य पुराण ऽपर्वमान सोम^१ नः अस्माकं ऽज्योतीषि दिव्यानि स्थानानि ऽवि ऽरोचय
 प्रकाशय । किंच ऽऋत्वे कर्मणे यागाय ऽदक्षाय बलाय च^२ बलप्रदाय^३ यागाय वा नः अस्मान्
 ऽहिनु प्रेरय ॥

शुम्भमान ऋतायुर्भिर्मृज्यमानो गभस्त्योः । पर्वते वारो अव्यये ॥ ४ ॥

शुम्भमानः । ऋतायुऽभिः । मृज्यमानः । गभस्त्योः । पर्वते । वारो । अव्यये ॥ ४ ॥

ऽऋतायुभिः यज्ञकर्मैर्ऋत्विग्भिः ऽशुम्भमानः अलंक्रियमाणस्तेषामेव ऽगभस्त्योः हस्तयोः
 ऽमृज्यमानः सोमः ऽअव्यये अविमये ऽवारो बाले दशापवित्रे ऽपर्वते पूयते ॥

स विश्वा दाशुषे वसु सोमो दिव्यानि पार्थिवा । पर्वतामान्तरिक्ष्या ॥ ५ ॥

सः । विश्वा । दाशुषे । वसु । सोमः । दिव्यानि । पार्थिवा । पर्वताम् । आ । अन्तरिक्ष्या ॥ ५ ॥

ऽसः अभिवृषमाणः ऽसोमः ऽदाशुषे हविर्दात्रे ऽविश्वा सर्वाणि ऽवसु वसुनि धनानि
 ऽपर्वतां प्रयच्छतु । विश्वानीत्युक्तस्य विवरणं शिष्टम् । ऽदिव्यानि दिवि भवानि ऽपार्थिवा पृथिवी-
 संबद्धानि ऽअन्तरिक्ष्या^४ अन्तरिक्षे भवानि च पर्वताम् ॥

आ दिवस्पृष्ठमश्वयुर्गव्ययुः सोम रोहसि । वीरयुः शवसस्पते ॥ ६ ॥

आ । दिवः । पृष्ठम् । अश्वयुः । गव्ययुः । सोम । रोहसि । वीरयुः । शवसः । पते ॥ ६ ॥

हे ऽसोम त्वं स्तोतृणाम् ऽअश्वयुः अश्वमिच्छन् ऽगव्ययुः गा इच्छन् ऽवीरयुः पुत्रानिच्छन्
 ऽदिवस्पृष्ठं द्युलोकम् ऽआ ऽरोहसि आहुतिद्वारा हे ऽशवसस्पते अन्नस्य पालक ॥ ॥ २६ ॥

‘स सुतः’ इति षडृचं त्रयोदशं सूक्तं रहूगणस्यार्षं^१ गायत्रं सौम्यम् । अनुक्रम्यते च—‘स
 सुतो रहूगणः’ इति । गतो विनियोगः ॥

स सुतः पीतये वृषा सोमः पवित्रे अर्षति । विघ्नव्रक्षांसि देवयुः ॥ १ ॥

सः । सुतः । पीतये । वृषा । सोमः । पवित्रे । अर्षति । विघ्नन् । व्रक्षांसि । देवयुः ॥ १ ॥

ऽसः ऽसोमः ऽपीतये इन्द्रादिपानार्थं^२ ऽसुतः अभिपुतः ऽवृषा वर्षणः^३ सन् ऽपवित्रे ऽअर्षति
 गच्छति । किं कुर्वन् । ऽव्रक्षांसि ऽविघ्नन्^४ ऽदेवयुः देवकामः स इत्यन्वयः ॥

१. घ-सोम स त्वं । २. ग-घ-त-‘च’ नास्ति । ३. भ१.२-बलप्रदानाय । ४. त५-भ१.२-
 आंतरिक्ष्या । ५. ग-त-भ४-राहुः । ६. ग-ईद्रपानाय । ७. ग-वर्षकः; त३.४.५-भ४-कषणः ।
 ८. ग-त५-विघ्नन् निघ्नन्; त३-निघ्नन् ।

स पवित्रे विचक्षणो हरिरर्षति धर्णसिः । अभि योनिं कनिक्रदत् ॥ २ ॥

सः । पवित्रे । विऽचक्षणः । हरिः । अर्षति । धर्णसिः । अभि । योनिम् । कनिक्रदत् ॥ २ ॥

वसः सोमः वविचक्षणः । पश्यतिकर्मैतत् । सर्वस्य दृष्टा वह्रिः हरितवर्णः सोमः धर्णसिः सर्वस्य धारकः पवित्रे अर्षति गच्छति । पश्चात् कनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् योनिं स्थानं द्रोणकलशम् अभि गच्छति ॥

स वाजी रोचना दिवः पर्वमानो वि धावति । रक्षोहा वारमव्ययम् ॥ ३ ॥

सः । वाजी । रोचना । दिवः । पर्वमानः । वि । धावति । रक्षऽहा । वारम् । अव्ययम् ॥ ३ ॥

वस ववाजी वेजनवानश्वस्थानीयः दिवः स्वर्गस्य^१ रोचना रोचकः पर्वमानः पूयमानः वि धावति । कीदृशः । रक्षोहा रक्षोहन्ता अव्ययं वारं दशापवित्रमतीत्य च^२ धावति ॥

स त्रितस्याधि सानवि पर्वमानो अरोचयत् । जामिभिः सूर्ये सह ॥ ४ ॥

सः । त्रितस्य । अधि । सानवि । पर्वमानः । अरोचयत् । जामिभिः । सूर्यम् । सह ॥ ४ ॥

वसः सोमः त्रितस्य महर्षेः अधि सानवि समुच्छ्रिते यज्ञे । अधीति ससम्यर्थानुवादी । पर्वमानः पूयमानः जामिभिः प्रवृद्धैर्बन्धुभूतैर्वा स्वतेजोभिः सह सहितः सन् सूर्यम् अरोचयत् प्रकाशितवान् ॥

स वृत्रहा वृषा सुतो वरिवोविददाभ्यः । सोमो वाजमिवासरत् ॥ ५ ॥

सः । वृत्रहा । वृषा । सुतः । वरिवऽवित् । अदाभ्यः । सोमः । वाजम् इव । असरत् ॥ ५ ॥

वस वृत्रहा वृषा वर्षकः सुतः अभिषुतः वरिवोवित् यष्टुर्धनस्य लम्भकः अदाभ्यः^३ अन्यैरदम्भनीयः सोमः वाजमिव संग्राममश्व इव असरत् गच्छति कलशम् ॥

स देवः कविर्नैषितोऽभि द्रोणानि धावति । इन्दुरिन्द्राय मंहना ॥ ६ ॥

सः । देवः । कविर्ना । इषितः । अभि । द्रोणानि । धावति । इन्दुः । इन्द्राय । मंहना ॥ ६ ॥

वसः सोमः देवः इन्दुः क्लिद्यमानः कविना कान्तप्रज्ञेनाध्वर्युणा इषितः प्रेरितः सन् द्रोणानि द्रोणकलशान् अभि धावति अभिगच्छति । किमर्थम् । इन्द्राय इन्द्रार्थम् । मंहना महान् स इति समन्वयः ॥ ॥ २७ ॥

‘एषः’ इति षट्चं चतुर्दशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘एष उ स्यः’ इत्यनुकान्तम् । गतो विनियोगः ॥

एष उ स्य वृषा रथोऽव्यो वारैभिरर्षति । गच्छन्वाजं सहस्रिणम् ॥ १ ॥

एषः । उ । इति । स्यः । वृषा । रथः । अव्यः । वारैभिः । अर्षति ।

गच्छन् । वाजम् । सहस्रिणम् ॥ १ ॥

१. ग-त-भ-‘स्वर्गस्य’ नास्ति । २. ग-वि; त-भ-व । ३. घ-त १. २. ६. ७-अदाभ्यः अदाभ्यः; त ३. ४. ५-अदाभ्यः ।

वस्यः स^१ प्रसिद्धः वृषः अभिषुतः सोमः वृषा वर्षिता वर्यः रंहणस्वभावः वच्यो
ववारेभिः अवेवालैर्दशापवित्रेण वअर्षति गच्छति कलशम् । ववाजम् अन्नं सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं
यजमानाय प्रदातुं गच्छन् द्रोणकलशं प्रविशन्नर्षतीत्यर्थः । उ^२ पूरणः^३ ॥

एतं त्रितस्य योषणो हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥ २ ॥

एतम् । त्रितस्य । योषणः । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिभिः । इन्दुम् । इन्द्राय । पीतये ॥ २ ॥

वएतम् वइन्दुं क्लिद्यमानं वहरिं हरितवर्णं सोमं वत्रितस्य ऋषेः वयोषणः अङ्गुलयः वअद्रिभिः^३
वहिन्वन्ति^३ वइन्द्राय इन्द्रस्य वपीतये पानाय ॥

एतं त्वं हरितो दशं मर्मज्यन्ते अपस्युवः । याभिर्मदाय शुम्भते ॥ ३ ॥

एतम् । त्वम् । हरितः । दशं । मर्मज्यन्ते । अपस्युवः । याभिः । मदाय । शुम्भते ॥ ३ ॥

वएतं वत्यं तं सोममध्वर्योः वदशं वहरितः हरणस्वभावा अङ्गुलयः वअपस्युवः कर्मेच्छवः
सत्यः वमर्मज्यन्ते शोधयन्ति । वयाभिः इन्द्रस्य वमदाय वशुम्भते दीप्यते । शोधयत इत्यर्थः ।
तमेतमिति संबन्धः ॥

एष स्य मानुषीष्वा श्येनो न विक्षु सीदति । गच्छञ्जारो न योषितम् ॥ ४ ॥

एषः । स्यः । मानुषीषु । आ । श्येनः । न । विक्षु । सीदति । गच्छन् । जारः । न । योषितम् ॥ ४ ॥

वस्यः सः वृषः सोमः वमानुषीषु विक्षु प्रजासु यजमानरूपास्वनुग्रहेण वा वसीदति
वश्येनो वन श्येन इव । पुनः^४ क इव^४ । वयोषितं वगच्छन् अभिगच्छन् वजारो वन जार इव । स
यथा संकेतितस्तस्याः कामपूरणाय गूढो गच्छति तद्वदित्यर्थः ॥

एष स्य मद्यो रसोऽव चष्टे दिवः शिशुः । य इन्दुर्वारमाविशत् ॥ ५ ॥

एषः । स्यः । मद्यः । रसः । अव । चष्टे । दिवः । शिशुः । यः । इन्दुः । वारम् । आ । अविशत् ॥ ५ ॥

वस्यः^५ सः वृषः मद्यः मदनिमित्तः वरसः अव चष्टे सर्वमवपश्यति^६ । वदिवः वशिशुः
द्युपुत्रः । तत्रोत्पत्तेः पुत्रत्वमस्य । वय इन्दुः दीप्तः सोमः ववारं दशापवित्रम् वाविशत् आविशति
स एष इति ॥

एष स्य पीतये सुतो हरिरर्षति धर्णसिः । क्रन्दन्योनिमभि प्रियम् ॥ ६ ॥

एषः । स्यः । पीतये । सुतः । हरिः । अर्षति । धर्णसिः । क्रन्दन् । योनिम् । अभि । प्रियम् ॥ ६ ॥

वृष वस्यः स सोमः वपीतये पानाय वसुतः अभिषुतः वहरिः हरितवर्णः वधर्णसिः धारकः
वप्रियं स्वप्रियभूतं वयोनिं स्थानं द्रोणकलशं वक्रन्दन् शब्दयन् वअभि वअर्षति गच्छति ॥ ॥ २८ ॥

‘आशुरर्ष’ इति षडृचं पञ्चदशं सूक्तमाङ्गिरसस्य बृहन्मतेरार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् ।
‘आशुरर्ष बृहन्मतिः’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

१. ग-त-भ-‘स’ नास्ति । २. ग-त-भ-‘उ पूरणः’ नास्ति । ३. घ-अद्रिभिः प्रावभिः
हिन्वन्ति प्रेरयति । ४. ग-घ-त३.४.५-भ३-‘पुनः क इव’ नास्ति । ५. ग-त-भ३.४-‘स्यः’ नास्ति ।
६. ग-त-भ२.३-सर्वमवपश्यदिति; भ४-सर्वमेव पश्यति ।

आशुरर्षे बृहन्मते परि प्रियेण धाम्ना । यत्र देवा इति ब्रवन् ॥ १ ॥

आशुः । अर् । बृहत्समते । परि । प्रियेण । धाम्ना । यत्र । देवाः । इति । ब्रवन् ॥ १ ॥

हे बृहन्मते महामते सोम प्रियेण देवानां प्रियतमेन धाम्ना शरीरेण धारया आशुः शीघ्रः सन् परि वर्षं परिगच्छ । यत्र देवाः इन्द्रादयो वर्तन्ते इति ब्रवन् ब्रुवन् उच्चारयन् । तां दिशं गच्छामीति ब्रुवन्नित्यर्थः ॥

परिष्कृण्वन्नर्निष्कृतं जनाय यातयन्निषः । वृष्टिं दिवः परि स्रव ॥ २ ॥

परिऽकृण्वन् । अर्निऽकृतम् । जनाय । यातयन् । षः । वृष्टिम् । दिवः । परि । स्रव ॥ २ ॥

परिष्कृतम् असंस्कृतं यजमानं स्थानं वा परिष्कृण्वन् संस्कृवन् जनाय यागकर्त्रे इषः अन्नानि यातयन् निर्गमयन् दिवः अन्तरिक्षात् वृष्टिं परि स्रव ॥

सुत एति पवित्र आ त्विषिं दधान ओजसा । विचक्षाणो विरोचयन् ॥ ३ ॥

सुतः । एति । पवित्रे । आ । त्विषिम् । दधानः । ओजसा । विऽचक्षाणः । विऽरोचयन् ॥ ३ ॥

सुतः अभिषुतः सोमः सन् पवित्रे दशापवित्रे । आ इत्यनर्थकः । ओजसा बलेन शीघ्रम् एति गच्छति । कीदृशः सन् । त्विषिं दीप्तिं दधानः धारयन् विचक्षाणः सर्वं पश्यन् विरोचयन् दीपयन् । किम् । देवानिति शेषः ॥

अयं स यो दिवस्परि रघुयामा पवित्र आ । सिन्धोरूर्मा व्यक्षरत् ॥ ४ ॥

अयम् । सः । यः । दिवः । परि । रघुऽयामा । पवित्रे । आ । सिन्धोः । ऊर्मा । वि । अक्षरत् ॥ ४ ॥

अयं सः सोमः पवित्रे आ सिच्यमान इति शेषः । सिन्धोः जलस्त्राविण्याः ऊर्मा ऊर्मौ संघाते व्यक्षरत् विविधं क्षरति । स इत्युक्तं क इत्याह । यो दिवस्परि ध्रुलोकस्योपरि रघुयामा लघुगमनो देवप्राप्तौ सोऽयमिति संबन्धः ॥

आविवासन्परावतो अथो अर्वावतः सुतः । इन्द्राय सिच्यते मधु ॥ ५ ॥

आऽविवासन् । पराऽवतः । अथो इति । अर्वाऽवतः । सुतः । इन्द्राय । सिच्यते । मधु ॥ ५ ॥

सुतः अभिषुतः सोमः परावतः । दूरनामैतत् । दूरस्थान् अथो अपि च अर्वावतः अन्तिकस्थांश्च देवान् आविवासन् । रसेन परिचरणायेत्यर्थः । इन्द्राय इन्द्रार्थं मधु मधुसदृशः सोमः सिच्यते ॥

समीचीना अनूषत हरिं हिन्वन्त्याद्रिभिः । योनौवृतस्य सीदत ॥ ६ ॥

समऽईचीनाः । अनूषत । हरिम् । हिन्वति । अद्रिभिः । योनौ । वृतस्य । सीदत ॥ ६ ॥

समीचीनाः सम्यगञ्जिताः संगताः स्तोतारः अनूषत स्तुवन्ति । किंच सोमं हरिं हरितवर्णं हिन्वन्ति प्रेरयन्ति गमयन्ति अद्रिभिः प्रावभिः । यस्मादेवं तस्मात् वृतस्य यज्ञस्य योनौ स्थाने सीदत निषण्णा भवत हे देवाः ॥ २९ ॥

१. ग-तेषां; त-भ३.४-ते तां । २. ग-त-भ-‘ऊर्मा’ नास्ति । ३. ग-क्षरति गच्छति । ४. घ-आविवासन्; त-भ-देवानामविवासन् ।

‘पुनानः’ इति षट्चं षोडशं सूक्तम् । ऋत्याद्याः पूर्ववत् । ‘पुनानः’ इत्यनुक्रान्तम् ।
गतो विनियोगः ॥

पुनानो अक्रमीदभि विश्वा मृधो विचर्षणिः । शुम्भन्ति विप्रं धीतिभिः ॥ १ ॥

पुनानः । अक्रमीत् । अभि । विश्वाः । मृधः । विऽचर्षणिः । शुम्भन्ति । विप्रम् । धीतिऽभिः ॥ १ ॥

पुनानः पूयमानः विचर्षणिः द्रष्टा सोमः^१ विश्वाः सर्वान् मृधः हिंसकान् शत्रून् अभि
अक्रमीत् अतिक्रान्तवान्^२ । तं विप्रं मेधाविनं धीतिभिः कर्मभिरभिषवादिभिः स्तुतिभिर्वा
शुम्भन्ति दीपयन्ति अलंकुर्वन्ति ॥

आ योनिमरुणो रुहद्रमदिन्द्रं वृषा सुतः । ध्रुवे सदैसि सीदति ॥ २ ॥

आ । योनिम् । अरुणः । रुहत् । गर्भम् । इन्द्रम् । वृषा । सुतः । ध्रुवे । सदैसि । सीदति ॥ २ ॥

अयम् अरुणः अरुणवर्णः सोमः योनिं स्थानं द्रोणकलशम् आ रुहत् आरोहति । ततः
इन्द्रं गमन् गच्छति । कुतः सन् । अयं वृषा वर्षकः फलानां सुतः अभिषुतः सन् गत्वा ध्रुवे
सदैसि स्थिरे स्थाने बुलोकाख्ये सीदति निवसति ॥

नू नो रयिं महार्मिन्दोऽस्मभ्यं सोम विश्वतः । आ पवस्व सहस्रिणम् ॥ ३ ॥

नू । नः । रयिम् । महाम् । इन्द्रो इति । अस्मभ्यम् । सोम । विश्वतः ।

आ । पवस्व । सहस्रिणम् ॥ ३ ॥

हे सोम अभिषुतस्त्वं हे इन्द्रो^३ नः अस्मभ्यं नू क्षिप्रं महान् महान्तं सहस्रिणम्
असंख्यातं^४ रयिं धनं विश्वतः आ पवस्व सर्वतः परित्व ॥

विश्वा सोम पवमान द्युम्नानीन्द्रवा भर । विदाः सहस्रिणीरिषः ॥ ४ ॥

विश्वा । सोम । पवमान । द्युम्नानि । इन्द्रो इति । आ । भर । विदाः । सहस्रिणीः । रिषः ॥ ४ ॥

हे सोम पवमान पूयमान इन्द्रो दीप्त त्वं विश्वा सर्वाणि बहुविधानि द्युम्नानि
द्रविणानि आ भर आहर । विदाः लभ्य च सहस्रिणीः सहस्रसंख्याकानि^५ इषः अन्नानि ॥

स नः पुनान आ भर रयिं स्तोत्रे सुवीर्यम् । जरितुर्वैर्यया गिरः ॥ ५ ॥

सः । नः । पुनानः । आ । भर । रयिम् । स्तोत्रे । सुवीर्यम् । जरितुः । वैर्यय । गिरः ॥ ५ ॥

हे सोम पसः^६ त्वं नः अस्मभ्यं स्तोत्रे स्तोत्रेभ्यः पुनानः पूयमानोऽभिपूयमाणः आ
भर आहर । किम् । रयिं धनम् । कीदृशम् । सुवीर्यं सुपुत्रम् । किंच जरितुः स्तोत्रे गिरः
स्तुतीः वैर्यय ॥

पुनान इन्द्रवा भर सोम द्विर्हसं रयिम् । वृषन्निन्दो न उक्थ्यम् ॥ ६ ॥

पुनानः । इन्द्रो इति । आ । भर । सोम । द्विऽर्हसम् । रयिम् ।

वृषन् । इन्द्रो इति । नः । उक्थ्यम् ॥ ६ ॥

१. ग-सर्वस्य । २. ग-घ-त१.२.४.५.७-आक्रांतवान् ; त३.६-भ३.४-अक्रांतवान् । ३. घ-इन्द्रो
दीप्त । ४. घ-सहस्रसंख्यातं । ५. ग-घ-त-भ-संख्याका । ५. त-‘सः’ नास्ति ।

हे ^१इन्द्रो ^२सोम ^३पुनानः पूयमानस्त्वम् ^४आ ^५भर आहर । किम् । ^६रयिं धनम् । कीदृशं धनम् । ^७द्विबर्हसं द्वयोः सुप्रथिव्याख्ययोः स्थानयोः परिवृद्धम् । तदेवाह । हे ^८इन्द्रो ^९वृषन् वर्षकं ^{१०}नः अस्मभ्यम् ^{११}उत्थ्यं स्तुत्यं धनमा भर ॥ ३० ॥

‘ प्र ये गावः ’ इति षड्वचं सप्तदशं सूक्तं काण्वस्य मेध्यातिथेरार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—‘ प्र ये गावो मेध्यातिथिः ’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्र ये गावो न भूर्णयस्त्वेषा अयासो अक्रमुः । धनन्तः कृष्णामप त्वचम् ॥ १ ॥
प्र । ये । गावः । न । भूर्णयः । त्वेषाः । अयासः । अक्रमुः । धनन्तः । कृष्णाम् । अप । त्वचम् ॥ १ ॥

^१ये अभिषुताः सोमाः ^२गावो ^३न उदकानीव तानि यथा तूर्णमधः पतन्ति तद्वत् । एवं वोपमीयन्ते । यथा गावः स्वगोष्ठं प्रत्याशु गच्छन्ति तद्वत् । अथवा गावः स्तुतिवाचः । ता यथा स्तुत्यं प्रति क्षिप्रं प्राप्नुवन्ति तद्वत् । ^४भूर्णयः क्षिप्राः ^५त्वेषाः दीप्ताः ^६अयासः अया गमनशीलाः ^७कृष्णां ^८त्वचम् । कृष्णा त्वग्रक्षाः । तम् ^९अप ^{१०}धनन्तः ^{११}निधन्तः । त्वचिः संवरणकर्मा । ईदृग्भूताः सोमाः ^{१२}प्र ^{१३}अक्रमुः । तान् स्तुतेति ^{१४}शेषः ॥

सुवितस्य मनामहेऽति सेतुं दुराव्यम् । साह्यांसो दस्युमव्रतम् ॥ २ ॥
सुवितस्य । मनामहे । अति । सेतुम् । दुः ^१आव्यम् । साह्यांसः । दस्युम् । अव्रतम् ॥ २ ॥

^१सुवितस्य । शोभनं प्राप्तः सुवितः । शोभनस्य सोमस्य ^२सेतुं रक्षोविषयं बन्धनं ^३दुराव्यं दुष्टमतिं च रक्षसां बन्धनं तेषां हननबुद्धिं च सोमकर्तृकाः ^४मनामहे स्तुमः । कथं स्तुम इति तदुच्यते । ^५अव्रतम् अकर्माणं ^६दस्युं शत्रुं ^७साह्यांसः अभिभवन्तः ॥

श्रुण्वे वृष्टेरिव स्वनः पर्वमानस्य शुष्मिणः । चरन्ति विद्युतो दिवि ॥ ३ ॥
श्रुण्वे । वृष्टेः ^१ईव । स्वनः । पर्वमानस्य । शुष्मिणः । चरन्ति । विद्युतः । दिवि ॥ ३ ॥

^१श्रुण्वे श्रूयते । किम् । सोमस्वनः । किमिव । ^२वृष्टेः वर्षणस्य ^३स्वनः ^४इव । तस्य यथा महान् स्वनः श्रूयते तद्वत् प्रभूतरसापातसमये श्रूयते । कस्य स्वन इति तत्राह । ^५पवमानस्य पूयमानस्य ^६शुष्मिणः बलवतः । तस्यैव ^७विद्युतः दीप्तयः ^८दिवि अन्तरिक्षे ^९चरन्ति ॥

आ पवस्व महीमिषं गोमेदिन्दो हिरण्यवत् । अश्ववद्वाजवत्सुतः ॥ ४ ॥

आ । पवस्व । महीम् । इषम् । गो ^१ऽमत् । इन्द्रो इति । हिरण्यवत् ।

अश्व ^२ऽवत् । वाज ^३ऽवत् । सुतः ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्रो सोम ^२सुतः अभिषुतसवं ^३महीमिषम् महदन्नम् ^४आ ^५पवस्व ^६। कीदृशमन्नम् । ^७गोमत् बहुगोभिरुपेतमेवं ^८हिरण्यवत् ^९हिरण्यैः ^{१०}अश्ववत् ^{११}अश्वैः ^{१२}वाजवत् ^{१३}वाजैर्बलैश्चोपेतम् ॥

१. ग-त-भ-‘इन्द्रो’ नास्ति; घ-इन्द्रो सोम । २. ग-त-३. ४. ५-भ-३-‘क्षिप्राः’ नास्ति; ३. त-भ-‘अप धनन्तः’ नास्ति । ४. ग-स्तुर्वतीति; घ-त-भ-३. ४-मु-स्तुवतेति । ५. त-महत्; भ-३. ४-महन् । ६. घ-पवस्व क्षर । ७. घ-गोमिषं; भ-बहुभिर्गोभिः । ८. ग-हिरण्यवद्विरण्यैरुपेतं अश्ववद्वाज-वद्वाजैर्बलैश्चोपेतं; घ-हिरण्यवद्विरण्ययुक्तं अश्ववदश्वयुक्तं वाजवद्बलैश्चोपेतं; त-भ-३-हिरण्यवद्विरण्यैरश्व-वद्वाजैर्बलैश्चोपेतं ।

स पवस्व विचर्षण आ मही रोदसी पृण । उषाः सूर्यो न रश्मिभिः ॥ ५ ॥

सः । पवस्व । विऽचर्षणे । आ । मही इति । रोदसी इति । पृण ।

उषाः । सूर्यः । न । रश्मिऽभिः ॥ ५ ॥

हे ऽविचर्षणे विद्वद्भ्यः सोम ऽसः त्वं ऽपवस्व क्षर रसम् । तथा कृत्वा तेन रसेन ऽमही महर्ष्यौ
ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ ऽआ ऽपृण आपूरय । ऽउषाः उषसः । एकदेशवाचिनोषःशब्देन तदुप-
लक्षितमहरुच्यते तत्प्राधान्यात् । अहानि ऽरश्मिभिः ऽसूर्यो ऽन सूर्य इव ॥

परि णः शर्मयन्त्या धारया सोम विश्वतः । सरा रसेव विष्टपम् ॥ ६ ॥

परि । नः । शर्मऽयन्त्या । धारया । सोम । विश्वतः । सर । रसाऽइव । विष्टपम् ॥ ६ ॥

हे ऽसोम ऽनः अस्मभ्यं ऽशर्मयन्त्या सुखयन्त्या ऽधारया ऽविश्वतः सर्वतः ऽपरि ऽसर
परिचर । ऽरसेव रसेनेव ऽविष्टपं भूलोकम् । यद्वा । रसा नदी स्थानं सा प्रवरूपमिव ॥ ॥ ३१ ॥

‘जनयन्’ इति षडृचमष्टादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘जनयन्’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो
विनियोगः ॥

जनयन्नोचना दिवो जनयन्नप्सु सूर्यम् । वसानो गा अपो हरिः ॥ १ ॥

जनयन् । रोचना । दिवः । जनयन् । अप्ऽसु । सूर्यम् । वसानः । गाः । अपः । हरिः ॥ १ ॥

अयं ऽहरिः सोमः ऽदिवः द्युसंबन्धीनि ऽरोचना रोचनानि नक्षत्रग्रहमण्डलानि ऽजनयन्
तथा ऽअप्सु अन्तरिक्षे ऽसूर्यं च ऽजनयन् तथा ऽगाः अधोगन्त्रीः ऽअपः ऽवसानः भूमिमात्मानं
वाच्छादयन् पवत इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

एष प्रत्नेन मन्मना देवो देवेभ्यस्परि । धारया पवते सुतः ॥ २ ॥

एषः । प्रत्नेन । मन्मना । देवः । देवेभ्यः । परि । धारया । पवते । सुतः ॥ २ ॥

ऽएषः सोमः^१ ऽप्रत्नेन पुराणेन ऽमन्मना मननीयेन स्तोत्रेण युक्तः^२ ऽसुतः अभिषुतश्च सन्
ऽदेवेभ्यः ऽपरि^३ परितः ऽधारया स्वीयया ऽपवते ॥

वावृधानाय तूर्वये पर्वन्ते वाजसातये । सोमाः सहस्रपाजसः ॥ ३ ॥

ववृधानाय । तूर्वये । पर्वन्ते । वाजऽसातये । सोमाः । सहस्रऽपाजसः ॥ ३ ॥

ऽवावृधानाय वर्धमानाय ऽतूर्वये क्षिप्राय ऽवाजसातये संग्रामायाञ्जलाभाय^४ वा ऽपवन्ते
पूयन्ते । के । ऽसोमाः । कीदृशाः । ऽसहस्रपाजसः अपरिमितबलाः । असंख्यातवेगा इत्यर्थः ॥

दुहानः प्रत्नमित्पर्यः पवित्रे परि षिच्यते । क्रन्दन् देवा अजीजनत् ॥ ४ ॥

दुहानः । प्रत्नम् । इत् । पर्यः । पवित्रे । परि । सिच्यते । क्रन्दन् । देवान् । अजीजनत् ॥ ४ ॥

१. घ-सोमो देवः । २. ग-युक्तो देवो द्योतमानः । ३. ग-त३.४.५-अ३-‘परि’ नास्ति ।
४. त-संग्रामाञ्ज* ।

प्रत्यमिन् पुराणमेव पयः रसं वहुहानः दधानः सोमः पवित्रे परि पिच्यते । किञ्च
 वक्रन्दन् शब्दं कुर्वन् देवानजीजनत् जनयति स्वसमीपे । यत्र सोमोऽभिषूयते तत्र देवा नियतं
 प्रादुर्भवन्ति । अतो जनयतीत्युपचर्यते ॥

अभि विश्वानि वार्याभि देवाँ ऋतावृधः । सोमः पुनानो अर्षति ॥ ५ ॥

अभि । विश्वानि । वार्याँ । अभि । देवान् । ऋतावृधः । सोमः । पुनानः । अर्षति ॥ ५ ॥

अयं सोमः पुनानः पूयमानः विश्वानि वार्या वरणीयानि धनानि अभि अर्षति ।
 तथा ऋतावृधः यज्ञवर्धकान् देवान् अभि अर्षति ॥

गोमन्नः सोम वीरवदश्वावृद्वाजवत्सुतः । पर्वस्व बृहतीरिषः ॥ ६ ॥

गोमन्तः । नः । सोम । वीरवत् । अश्ववत् । वाजवत् । सुतः । पर्वस्व । बृहतीः । रिषः ॥ ६ ॥

हे सोम सुतः त्वं नः अस्मभ्यं गोमन् गोभिर्युक्तं वीरवत् बहुभिर्वीरैरुपेतम्^१
 अश्ववत् अश्वैर्युक्तं वाजवत् वाजैर्बलैः संग्रामैर्वोपेतं धनं बृहतीरिषः प्रभूतान्यन्नानि पर्वस्व ।
 प्रयच्छेत्यर्थः ॥ ॥ ३२ ॥

‘यो अत्यइव’ इति षडृचमेकोनविंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘यो अत्यइव’ इत्यनु-
 क्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

यो अत्यइव मृज्यते गोभिर्मदाय हर्यतः । तं गीर्भिर्वासयामसि ॥ १ ॥

यः । अत्यः इव । मृज्यते । गोभिः । मदाय । हर्यतः । तम् । गीःऽभिः । वासयामसि ॥ १ ॥

यः सोमः अत्यइव अतनशीलोऽश्व इव गोभिः वसतीवरीभिरद्विगोविकारैः पय-
 आदिभिर्वा मृज्यते मिश्र्यते । किमर्थम् । मदाय देवानाम् । क्रीदशः । यः हर्यतः क्रान्तः । तं
 सोमं गीर्भिः स्तुतिभिः वासयामसि वासयामः ॥

तं नो विश्वा अवस्युवो गिरः शुम्भन्ति पूर्वथा । इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥ २ ॥

तम् । नः । विश्वाः । अवस्युवः । गिरः । शुम्भन्ति । पूर्वथा । इन्दुम् । इन्द्राय । पीतये ॥ २ ॥

तम् इन्दुं सोमं नः अस्माकं विश्वाः सर्वाः अवस्युवः । अवो रक्षणम् । तद्विच्छन्त्यः
 गिरः स्तुतयः पूर्वथा पूर्वमिव पूर्वं यथा तथैवेदानीमपि शुम्भन्ति दीपयन्ति । किमर्थम् ।
 इन्द्राय इन्द्रस्य पीतये पानाय ॥

पुनानो याति हर्यतः सोमो गीर्भिः परिष्कृतः । विप्रस्य मेध्यातिथेः ॥ ३ ॥

पुनानः । याति । हर्यतः । सोमः । गीःऽभिः । परिष्कृतः । विप्रस्य । मेध्यातिथेः ॥ ३ ॥

पुनानः पूयमानः हर्यतः कमनीयः सोमो गीर्भिः परिष्कृतः स्तुतिभिरलंकृतः याति कलशं
 प्रति । किमर्थम् । विप्रस्य मेधाविनः मेध्यातिथेः मम यागार्थम् । यद्वा । मम गीर्भिरिति संबन्धः ॥

पर्वमान विदा रयिस्मभ्यं सोम सुश्रियम् । इन्दो सहस्रवर्चसम् ॥ ४ ॥

पर्वमान । विदा । रयिम् । अस्मभ्यम् । सोम । सुश्रियम् । इन्दो इति । सहस्रवर्चसम् ॥ ४ ॥

हे ऽपवमान^१ ऽइन्दो ऽसोम ऽअस्मभ्यं^२ ऽसुश्रियं शोभनया^३ श्रिया^४ युक्तं ऽसहस्रवर्चसं बहुदीप्तिं ऽरयिं धनं ऽविदाः । देहीत्यर्थः ॥

इन्दुरत्यो न वाजसूत्कर्निक्रन्ति पवित्र आ । यदक्षरति देवयुः ॥ ५ ॥

इन्दुः । अत्यः । न । वाजसूत् । कर्निक्रन्ति । पवित्रे । आ । यत् । अक्षाः । अति । देवयुः ॥ ५ ॥

अयम् ऽइन्दुः ऽवाजसूत् संग्रामसरणः ऽअत्यो ऽन अश्व इव ऽपवित्र ऽआ पवित्रे ऽकर्निक्रन्ति^५ शब्दं^६ करोति । ऽयत् यदा ऽअक्षाः क्षरति । 'क्षर संचलने' इत्यस्माच्छान्दसे लुङि तिपि सिच् । 'बहुलं छन्दसि' इतीडभावः । इडभावे च 'रात्सस्य' इति सलोपः । ऽदेवयुः देवकामः सन् तदा शब्दं करोति^७ ॥

पर्वस्व वाजसातये विप्रस्य गृणतो वृधे । सोम रास्व सुवीर्यम् ॥ ६ ॥

पर्वस्व । वाजसातये । विप्रस्य । गृणतः । वृधे । सोम । रास्व । सुवीर्यम् ॥ ६ ॥

हे सोम ऽपवस्व क्षर । किमर्थम् । ऽवाजसातये अन्नलाभाय^८ । तथा ऽगृणतः स्तुवतः ऽविप्रस्य मम मेध्यातिथेः ऽवृधे वर्धनाय च । हे ऽसोम ऽसुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं पुत्रं च ऽरास्व देहि ॥ ३३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हृद् निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-

साम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाश ऋक्संहिताभाष्ये षष्ठाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः ॥

समाप्तं च षष्ठाष्टकम् ॥

१. ग-त-पवमानविदास्मभ्यं । २. भ१.२.५-शोभनश्रिया । ३. त३-भ१.४-कर्निक्रन्ति । ४. ग-त३.५-भ३.४-'शब्दं' नास्ति । ५. घ-त१.२.६-करोति । आ पूरणः । ६. घ-त-भ१.४-मु-अश्वस्य लाभाय ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ सप्तमाष्टकस्य प्रथमाध्याय आरभ्यते । 'प्र णः' इति षड्वचं विंशं सूक्तमाङ्गिरसस्याथास्य-
स्यार्थं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—'प्र णोऽयास्यः' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र ण इन्दो महे तन ऊर्मि न बिभ्रदर्षसि । अ॒भि दे॒वाँ अ॒यास्यः ॥ १ ॥

प्र । नः । इ॒न्दो इति । म॒हे । तने । ऊ॒र्मिम् । न । बि॒भ्रत् । अ॒र्षसि । अ॒भि । दे॒वान् । अ॒यास्यः ॥ १ ॥

हे ^१इन्दो सोम त्वं ^२नः अस्माकं ^३महे महते ^४तने धनाय ^५प्र ^६अर्षसि प्रगच्छसि^१ । ^७न
संप्रति ^८अयास्यः चायमृषिः तव^२ ^९ऊर्मिं तरङ्गं ^{१०}बिभ्रत् धारयन् ^{११}देवान् ^{१२}अभि गच्छति यष्टुम् ॥

म॒ती जुष्टो धि॒या ह॒तः सोमो॑ हि॒न्वे प॒राव॒ति । वि॒प्रस्य॑ धा॒रया॑ क॒विः ॥ २ ॥

म॒ती । जुष्टः । धि॒या । ह॒तः । सोमः । हि॒न्वे । प॒राऽव॒ति । वि॒प्रस्य॑ । धा॒रया॑ । क॒विः ॥ २ ॥

^१कविः क्रान्तकर्मा ^२सोमः ^३विप्रस्य मेधाविनः स्तोतुः ^४मती मत्या स्तुत्या ^५जुष्टः सेवितः
^६धि॒या कर्मणा ^७हितः यज्ञे निहितः ^८परावति पवित्रादूरदेशे ^९धारया ^{१०}हिन्वे प्रेर्यते ॥

अ॒यं दे॒वेषु॑ जा॒गृविः॑ सु॒त ए॒ति प॒वित्र॑ आ । सोमो॑ या॒ति वि॒चर्ष॑णिः ॥ ३ ॥

अ॒यम् । दे॒वेषु॑ । जा॒गृविः॑ । सु॒तः । ए॒ति । प॒वित्रे॑ । आ । सोमः । या॒ति । वि॒ऽचर्ष॑णिः ॥ ३ ॥

^१जागृविः जागरणशीलः ^२अयं ^३सोमः ^४देवेषु देवार्थं ^५सुतः अभिषुतः ^६आ ^७एति समन्तात्
गच्छति । अपि च ^८विचर्षणिः विद्रष्टा^३ सोमः ^९पवित्रे ^{१०}याति पावनाय गच्छति ॥

स नः॑ प॒वस्व॑ वा॒ज॒युश्च॑क्रा॒णश्चा॒रुम॑ध्व॒रम् । ब॒र्हिष्माँ॑ आ वि॒वास॑ति ॥ ४ ॥

सः । नः । प॒वस्व । वा॒ज॒ऽयुः । च॒क्रा॒णः । चा॒रुम् । अ॒ध्व॒रम् । ब॒र्हिष्माँ॑ । आ । वि॒वा॒स॒ति ॥ ४ ॥

हे सोम यं त्वां ^१बर्हिष्मान् ऋषिभू ^२आ ^३विवासति परिचरति ^४सः त्वं ^५नः अस्मदर्थं
^६वाजयुः अन्नमिच्छन् ^७अध्वरं हितारहितं यागं^४ ^८चारुं कल्याणं ^९चक्राणः कुर्वन् ^{१०}पवस्व क्षर ॥

स नो॑ भ॒गाय॑ वा॒यवे॑ वि॒प्रवी॑रः स॒दावृ॑धः । सोमो॑ दे॒वेष्व॑ा य॒मत् ॥ ५ ॥

सः । नः । भ॒गाय॑ । वा॒यवे॑ । वि॒प्र॒ऽवी॒रः । स॒दाऽवृ॑धः । सोमः । दे॒वेषु॑ । आ । य॒मत् ॥ ५ ॥

^१सः पवमानः ^२सोमः ^३वायवे वायुदेवार्थं ^४भगाय भगदेवार्थं च ^५विप्रवीरः विप्रैर्मैधाविभिः
स्तुत्या प्रेरितः ^६सदावृधः नित्यवृद्धो^५ भवन् ^७नः अस्मभ्यं ^८देवेषु स्थितं धनम् ^९आ ^{१०}यमत्
आ प्रयच्छतु ॥

१. घ-त६-म१-क्षिप्रं गच्छसि । २. ग-स्तोता । ३. ग-विश्वद्रष्टा । ४. घ-त-म-यागं च ।

५. म१-नित्यनित्यशुद्धो; म२-नित्यं वृद्धो ।

स नो अद्य वसुत्तये ऋतुविद्रातुवित्तमः । वाजं जेषि श्रवो बृहत् ॥ ६ ॥

सः । नः । अद्य । वसुत्तये । ऋतुऽवित् । गातुवित्तमः । वाजम् । जेषि । श्रवः । बृहत् ॥ ६ ॥

हे सोम ^१ऋतुवित् ऋतूनां कर्मणां लम्भकः^२ ^३गातुवित्तमः पुण्यलोकानामतिशयेन मार्गस्य ज्ञाता त्वम् ^४अद्य अस्मिन्नहनि ^५नः अस्माकं ^६वसुत्तये धनलाभाय ^७बृहत् महत् ^८श्रवः अङ्गं ^९वाजं बलं च ^{१०}जेषि जय ॥ ॥ १ ॥

‘स पवस्व’ इति षडृचमेकविंशं सूक्तम् । ऋग्व्याद्याः पूर्ववत् । ‘स पवस्व’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

स पवस्व मदाय कं नृचक्षा देववीतये । इन्द्राया पीतये ॥ १ ॥

सः । पवस्व । मदाय । कम् । नृचक्षाः । देवऽवीतये । इन्द्रो इति । इन्द्राय । पीतये ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्रो सोम ^२नृचक्षाः नृणां नेतृणां द्रष्टा ^३सः त्वं ^४देववीतये यज्ञाय ^५इन्द्राय इन्द्रस्य ^६पीतये पानाय च ^७मदाय मदार्थं च ^८कं सुखं यथा भवति तथा ^९पवस्व क्षर ॥

स नो अर्षाभि दूत्यं त्वमिन्द्राय तोशसे । देवान्सखिभ्य आ वरम् ॥ २ ॥

सः । नः । अर्षि । अभि । दूत्यम् । त्वम् । इन्द्राय । तोशसे । देवान् । सखिभ्यः । आ । वरम् ॥ २ ॥

हे सोम ^१त्वं ^२नः अस्माकं ^३दूत्यं दूतस्य कर्म ^४अर्षं अभिगच्छ^५ । अपि^६ च यस्त्वं ^७इन्द्राय इन्द्रार्थं ^८तोशसे पीयसे ^९सः त्वं ^{१०}सखिभ्यः प्रियेभ्यः अस्मभ्यं ^{११}वरं श्रेष्ठं धनं ^{१२}देवान् ^{१३}आ याचस्वेत्यर्थः ॥

उत त्वामरुणं वयं गोभिर्ऋमो मदाय कम् । वि नो राये दुरो वृधि ॥ ३ ॥

उत । त्वाम् । अरुणम् । वयम् । गोभिः । अञ्जम् । मदाय । कम् ।

वि । नः । राये । दुरः । वृधि ॥ ३ ॥

^१उत अपि च हे सोम यम् ^२अरुणम् अरुणवर्णं ^३त्वां ^४मदाय मदार्थं ^५वयम् आङ्गिरसायास्याः ^६गोभिः गोविकारैः पयोभिः ^७अञ्जम् वासयामः^८ संस्कुर्मः^९ । ^{१०}कम् इति पूरणम् । स त्वं ^{११}नः अस्माकं ^{१२}राये धनाय ^{१३}दुरः द्वाराणि ^{१४}वि ^{१५}वृधि विवृतानि कुरु ॥

अत्यू पवित्रमक्रमीद्वाजी धुरं न यामनि । इन्दुर्देवेषु पत्यते ॥ ४ ॥

अति । ऊँ इति । पवित्रम् । अक्रमीत् । वाजी । धुरम् । न । यामनि । इन्दुः । देवेषु । पत्यते ॥ ४ ॥

^१इन्दुः सोमः ^२वाजी अश्वः ^३यामनि गमने ^४धुरं ^५न रथस्य धुरं यथा तथा ^६पवित्रम् ^७अति ^८अक्रमीत् अतिगच्छति । ^९देवेषु देवानां मध्ये ^{१०}पत्यते गच्छति च ॥

समी सखायो अस्वरन्वते क्रीळन्तुमर्त्यविम् । इन्दुं नावा अनूषत ॥ ५ ॥

सम् । ईमिति । सखायः । अस्वरन् । वने । क्रीळन्तम् । अतिऽअविम् ।

इन्दुम् । नावाः । अनुषत ॥ ५ ॥

१. ग-लम्बकोथ । २. त६-म१.४.७-‘दूत्यं’ नास्ति । ३. त३-अभिगच्छत्स्वपि; भ२-अभिगच्छसि अपि । ४. त१.२.३-म१-वातयामः; त६-म६.७-अञ्जयामः । ५. ग-त१.२.३.६-म-‘संस्कुर्मः’ नास्ति ।

‘अत्यविस्म अतिक्रान्तं दशापवित्रं’ वने उदके ‘क्रीडन्तं संक्रीडमानम्’ ईदम् एनम् ‘इन्दुं सोमं’
 ‘सखायः प्रियस्तोतारः’ वस्म् ‘अस्वरन् संस्तुवन्ति ।’ नावाः वाचोऽपि ‘अनूपत अस्तुवन् ।’
 ‘नौरक्षरम्’ इति वाङ्नामसु पाठात् ॥

तया पवस्व धारया यया पीतो विचक्षसे । इन्दो स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ ६ ॥

तया । पवस्व । धारया । यया । पीतः । विचक्षसे । इन्दो इति । स्तोत्रे । सुवीर्यम् ॥ ६ ॥

हे ‘इन्दो त्वं’ यथा ‘धारया’ ‘पीतः’ सन् ‘विचक्षसे’ विचक्षणाय ‘स्तोत्रे’ स्तोत्राणां कर्त्रे
 पुरुषाय ‘सुवीर्यं’ शोभनवीर्यं प्रयच्छसीति शेषः । ‘तया’ धारया ‘पवस्व क्षर ॥ ॥ २ ॥

‘असृग्रन्’ इति षट्चं द्वाविंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘असृग्रन्’ इत्यनुक्रान्तम् ।
 गतो विनियोगः ॥

असृग्रन्देववीतयेऽत्यासः कृत्व्याऽइव । क्षरन्तः पर्वतावृधः ॥ १ ॥

असृग्रन् । देवऽवीतये । अत्यासः । कृत्व्याऽइव । क्षरन्तः । पर्वतऽवृधः ॥ १ ॥

‘पर्वतावृधः’ पर्वतैरभिषवग्रावभिर्वृद्धाः पर्वतेषु जाता वा ‘क्षरन्तः’ सोमाः ‘देववीतये’ यज्ञाय
 ‘अत्यासः’ अश्वाः ‘कृत्व्याऽइव’ यथा कर्मण्या अश्वाः तद्वत् ‘असृग्रन्’ सृज्यन्ते ॥

परिष्कृतास इन्दवो योषेव पित्र्यावती । वायुं सोमा असृक्षत ॥ २ ॥

परिऽकृतासः । इन्दवः । योषाऽइव । पित्र्याऽवती । वायुम् । सोमाः । असृक्षत ॥ २ ॥

‘इन्दवः’ यागेषु क्रियमानाः ‘सोमाः’ ‘परिष्कृतासः’ परिष्कृता अलंकृताः^१ सन्तः ‘पित्र्यावती’
 पितृमती ‘योषेव’ अलंकृता कन्यका यथा वरं प्रति गच्छति तद्वत् ‘वायुं’ प्रति ‘असृक्षत’ गच्छन्ति ॥

एते सोमास इन्दवः प्रयस्वन्तश्चमू सुताः । इन्द्रं वर्धन्ति कर्मभिः ॥ ३ ॥

एते । सोमासः । इन्दवः । प्रयस्वन्तः । चमू इति । सुताः । इन्द्रम् । वर्धन्ति । कर्मभिः ॥ ३ ॥

‘इन्दवः’ दीप्ताः ‘प्रयस्वन्तः’ अन्नवन्तः ‘एते’ अस्मिन् कर्मणि वर्तमाना अमी ‘सोमासः’
 सोमाः ‘चमू’ चम्वोरधिषवणफलकयोः ‘सुताः’ अभिषुताः सन्तः ‘कर्मभिः’ यागैः ‘इन्द्रं’ ‘वर्धन्ति’
 वर्धयन्ति प्रीणयन्तीत्यर्थः ॥

आ धावता सुहस्त्यः शुक्रा गृम्णीत मन्थिना । गोभिः श्रीणीत मत्सरम् ॥ ४ ॥

आ । धावत । सुहस्त्यः । शुक्रा । गृम्णीत । मन्थिना । गोभिः । श्रीणीत । मत्सरम् ॥ ४ ॥

हे ‘सुहस्त्यः’ शोभनहस्ता ऋत्विजः ‘आ’ ‘धावत’ । मां संप्रति आगच्छत । ‘मन्थिना’ सह
 ‘शुक्रा’ शुक्रं च ‘गृम्णीत’ गुह्णीत सोमम् । ‘मत्सरं’ सोमं ‘गोभिः’ गोविकारैः पयोभिः ‘श्रीणीत’
 संस्कृतं च ॥

स पवस्व धनंजय प्रयन्ता राधसो महः । अस्मभ्यं सोम गातुवित् ॥ ५ ॥

सः । पवस्व । धनम् । प्रयन्ता । राधसः । महः । अस्मभ्यम् । सोम । गातुऽवित् ॥ ५ ॥

हे ऽधनंजय शत्रुसंबन्धिनां जनानां जेतः ऽसोम ऽगातुवित् अभीष्टमार्गस्य लभ्यकः ऽअस्मभ्यं
 ऽमहः महतः ऽराघसः धनस्य ऽप्रयन्ता प्रदाता च यः? ऽसः त्वं? ऽपवस्व क्षर ॥

एतं मृजन्ति मर्ज्यं पर्वमानं दश क्षिपः । इन्द्राय मत्सरं मदम् ॥ ६ ॥

एतम् । मृजन्ति । मर्ज्यम् । पर्वमानम् । दश । क्षिपः । इन्द्राय । मत्सरम् । मदम् ॥ ६ ॥

ऽमर्ज्यं मजनीयं शोध्यं ऽपवमानं क्षरन्तं ऽमत्सरं मदकरम् ऽएतम् इमं ऽमदं सोमं
 दशसंख्याकाः ऽक्षिपः अङ्गुलयः । 'त्रिशः क्षिपः' इत्यङ्गुलिनामसु पाठात् । इन्द्रार्थं^१ ऽमृजन्ति
 पवित्रे^२ शोधयन्ति ॥ ॥ ३ ॥

'अया सोमः' इति पञ्चर्षे त्रयोविंशं सूक्तं ऋगुपुत्रस्य कवेरार्पं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् ।
 तथा चानुक्रान्तम्—'अथा सोमः पञ्च कषिर्भागीवः' इति । उक्तो विनियोगः ॥

अया सोमः सुकृत्या मृहश्चिदुभ्यवर्धत । मन्दान उदृषायते ॥ १ ॥

अया । सोमः । सुऽकृत्या । मृहः । चित् । अभि । अवर्धत । मन्दानः । उत् । वृषऽयते ॥ १ ॥

ऽसोमः ऽअया अनया ऽसुकृत्या शोभनयाभिषवादिदक्षण्या क्रियया ऽमहश्चित् महतो
 देवान् प्रति ऽअभ्यवर्धत प्रबृद्धोऽभूत् । ऽमन्दानः मोदमानः ऽउदृषायते वृषवदाचरति । यथा
 मोदमानो वृषभः शब्दं करोति तथाभिषववेलायामुपरवेषु शब्दं करोतीत्यर्थः ॥

कृतानीदस्य कर्त्वा चेतन्ते दस्युतेर्हणा । ऋणा च धृष्णुश्चयते ॥ २ ॥

कृतानि । इत् । अस्य । कर्त्वा । चेतन्ते । दस्युऽतेर्हणा । ऋणा । च । धृष्णुः । चयते ॥ २ ॥

ऽअस्य यस्य एतस्य सोमस्य ऽदस्युतेर्हणा दस्यूनामसुराणां नाशकानि ऽकर्त्वा कर्माणि सः ऽइत्
 अस्माभिरेव सोऽयं ऽधृष्णुः धृष्टः सोमो यजमानानाम् ऽऋणा ऽच ऋणान्यपि ऽचयते कामप्रदानेन
 चातयति ॥

आत्सोमं इन्द्रियो रसो वज्रः सहस्रसा भुवत् । उक्थं यदस्य जायते ॥ ३ ॥

आत् । सोमः । इन्द्रियः । रसः । वज्रः । सहस्रऽसाः । भुवत् । उक्थम् । यत् । अस्य । जायते ॥ ३ ॥

ऽयत् यदा ऽअस्य इन्द्रस्य ऽउक्थं शब्दं ऽजायते प्रादुर्भवति तत् ऽआत् अनन्तरमेव ऽइन्द्रियः
 इन्द्रस्य प्रियकरः रसः बलवान् ऽवज्रः वज्रसदृशः केनाप्यहिंस्यः ऽसोमः ऽसहस्रसाः अस्मभ्यम-
 परिमितस्य^४ धनस्य दाता भवति ॥

स्वयं कृविर्विधुर्तरि विप्राय रत्नमिच्छति । यदीं मर्मृज्यते धियः ॥ ४ ॥

स्वयम् । कृविः । विऽधुर्तरि । विप्राय । रत्नम् । इच्छति । यदीं । मर्मृज्यते । धियः ॥ ४ ॥

ऽयदि ऽकृविः क्रान्तकर्मा अयं सोमः ऽधियः धीभिः^५ । विभक्तिव्यत्ययः । धीतिभिः^६ ।
 अङ्गुलीभिरित्यर्थः । ऽमर्मृज्यते शोध्यते तर्हि ऽस्वयं^७ स्वयमेव ऽविप्राय मेधाविने ऽविधुर्तरि कामानां
 विधातरीन्द्रे ऽरत्नं रमणीयं धनम् ऽइच्छति । इन्द्रेण धनं दापयितुमिच्छतीत्यर्थः ॥

१. ग-त१.२.३-म२-स त्वं; त६-म७-स; म१-सद्य । २. ग-इन्द्रस्य पानाय; त१.२.३.७-म२.
 ७-'इन्द्रार्थं' नास्ति; म४-इन्द्राय इन्द्रार्थ । ३. ग-पवित्रैः । ४. ग-सहस्रपरिमितस्य । ५. त६-म१.
 ७-धीतिभिः; म४-धीतिः । ६. त१.२.७-धीभिः; म१-धीतिः । ७. ग-त६-म१.७-'स्वयं' नास्ति ।

सिषासतू रयीणां वाजेष्वर्वतामिव । भरेषु जिग्युषामसि ॥ ५ ॥

सिषासतुः । रयीणाम् । वाजेषु । अर्वताम्ऽइव । भरेषु । जिग्युषाम् । असि ॥ ५ ॥

हे सोम त्वं ऽभरेषु संग्रामेषु ऽजिग्युषां शत्रून् जयतां ऽरयीणां धनानां ऽसिषासतुः संभक्तुमिच्छुः
 ऽअसि भवसि । शत्रून्^१ जयद्भयो धनानि प्रयच्छसीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ऽवाजेषु संग्रामेषु ऽअर्वतामिव
 अश्वानामिव । यथा संग्रामं प्रविशद्भयोऽश्वेभ्यो घासं प्रयच्छन्ति तद्वदित्यर्थः^२ ॥ ४ ॥

‘तं त्वा’ इति पञ्चर्चं चतुर्विंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘तं त्वा’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो
 विनियोगः ॥

तं त्वा नृम्णानि विभ्रतं सधस्थेषु महो दिवः । चारुं सुकृत्ययेमहे ॥ १ ॥

तम् । त्वा । नृम्णानि । विभ्रतम् । सधऽस्थेषु । महः । दिवः । चारुम् । सुऽकृत्यया । ईमहे ॥ १ ॥

ऽमहः^३ ऽदिवः महतो शुलोकस्य ऽसधस्थेषु सहस्थानेषु स्थितं ऽनृम्णानि धनानि ऽविभ्रतम्
 अस्मदर्थे^४ धारयन्तं ऽचारुं कल्याणं ऽतं पवमानं ऽत्वा त्वां ऽसुकृत्यया शोभनया क्रियया ऽईमहे
 धनानि याचामहे ॥

संवृक्तधृष्णमुक्थ्यं महामहित्रतं मदम् । शतं पुरो रुरुक्षणिम् ॥ २ ॥

संवृक्तऽधृष्णम् । उक्थ्यम् । महामहित्रतम् । मदम् । शतम् । पुरः । रुरुक्षणिम् ॥ २ ॥

हे सोम ऽसंवृक्तधृष्णम् । संवृक्ताः संछिन्ना धृष्णवो धर्षणशीलाः^५ शत्रवो येनासौ संवृक्तधृष्णः ।
 तम् ऽउक्थ्यम् उक्थाहं प्रशस्थं ऽमहामहित्रतं महनीयबहुकर्माणं ऽमदं मदकरं ऽशतं बहुनि ऽपुरः
 शत्रूणां पुराणि ऽरुरुक्षणिं विनाशयन्तं त्वां धनानीमह इति संबन्धः ॥

अतस्त्वा रयिमभि राजानं सुक्रतो दिवः । सुपर्णो अव्यथिर्भरत् ॥ ३ ॥

अतः । त्वा । रयिम् । अभि । राजानम् । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । दिवः ।

सुऽपर्णः । अव्यथिः । भरत् ॥ ३ ॥

हे सोम ऽरयिमभि धनं प्रति ऽराजानं ऽत्वा त्वाम् ऽअतः^६ ऽदिवः अनुष्मात् शुलोकात् ऽसुक्रतो
 सुपर्णः ऽअव्यथिः व्यथारहितः ऽसुपर्णः श्येनः ऽभरत् आहरत् । तथा च निगमान्तरम्—
 ‘आदाय श्येनो अभरत्सोमं सहस्रं सर्वा’ (क्र. सं. ४.२६.७) इति ॥

विश्वस्मा इत्स्वदृशे साधारणं रजस्तुरम् । गोपामृतस्य विर्भरत् ॥ ४ ॥

विश्वस्मै । इत् । स्वः । दृशे । साधारणम् । रजःस्तुरम् । गोपाम् । ऋतस्य । विः । भरत् ॥ ४ ॥

ऽरजस्तुरम् उदकस्य प्रेरकम् ऽऋतस्य यज्ञस्य ऽगोपां गोपायितारं ऽविश्वस्मै सर्वस्मै ऽस्वदृशे
 सर्वदृशे देवाय ऽसाधारणम् ऽइत् समानमेव सन्तं सोमं ऽविः पक्षी श्येनः ऽभरत् स्वर्गादाहरत् ॥

१. ग-सिषासन् वाजेषु संग्रामेषु अश्वानां घासं प्रयच्छति तद्वत् जयद्भयो धनानि प्रयच्छसीत्यर्थः ।

२. त१-भ१.२.३.७-महो महत्याः; भ४-महो महत्यः । ३. ग-त६-भ१.७-अस्मदर्थे । ४. त३.

६-भ१.२.७-धृष्णाः; भ४-धृष्टाः धर्षणशीलाः । ५. त१.२-महतो; त५-अतोपि ।

अधा हिन्वान इन्द्रियं ज्यायो महित्वमानशे । अभिष्टिकृद्विचर्षणिः ॥ ५ ॥

अध । हिन्वानः । इन्द्रियम् । ज्यायः । महिऽत्वम् । आनशे । अभिष्टिऽकृत् । विऽचर्षणिः ॥ ५ ॥

१अध अथ १विचर्षणिः कर्मणां विद्रष्टा १अभिष्टिकृत् यजमानानामभीष्टस्य फलस्य कर्ता सोमः १इन्द्रियं स्वकीयं बलं १हिन्वानः प्रेरयन् १ज्यायः प्रशस्यतरं १महित्वं महत्त्वम् १आनशे प्राप्नोति ॥ ॥ ५ ॥

‘पवस्व’ इति पञ्चर्चं पञ्चविंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘पवस्व’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

पवस्व वृष्टिमा सु नोऽपामूर्मिं दिवस्परि । अयक्ष्मा बृहतीरिषः ॥ १ ॥

पवस्व । वृष्टिम् । आ । सु । नः । अपाम् । ऊर्मिम् । दिवः । परि । अयक्ष्माः । बृहतीः । इषः ॥ १ ॥

हे सोम त्वं १दिवः द्युलोकात् १वृष्टिं १नः अस्माकम् १आ १पवस्व समन्तात् क्षर । एतदेव दर्शयति । १अपाम् उदकानाम् १ऊर्मिं तरङ्गं दिवः १परि आ पवस्व । अपि च १अयक्ष्माः यक्ष्मरहितानि^१ अनामयानि १बृहतीः महान्ति^२ १इषः अन्नानि आ पवस्व ॥

तया पवस्व धारया यया गाव इहागमन् । जन्यास उप नो गृहम् ॥ २ ॥

तया । पवस्व । धारया । यया । गावः । इह । आऽगमन् । जन्यासः । उप । नः । गृहम् ॥ २ ॥

हे सोम त्वं १तया तादृश्या १धारया १पवस्व क्षर । कीदृशेत्यत्राह^३ । १यया यादृश्या त्वदीयया धारया १जन्यासः जन्याः शत्रुजनपदभवाः १गावः १इह अस्मिँल्लोके १नः अस्माकं संबन्धि १गृहम् १उप १आगमन् उपागच्छन्ति ॥

घृतं पवस्व धारया यज्ञेषु देववीतमः । अस्मभ्यं वृष्टिमा पव ॥ ३ ॥

घृतम् । पवस्व । धारया । यज्ञेषु । देवऽवीतमः । अस्मभ्यम् । वृष्टिम् । आ । पव ॥ ३ ॥

हे सोम १यज्ञेषु १देववीतमः अत्यन्तं देवकामस्त्वम् १अस्मभ्यं भागवेभ्यः^४ कविभ्यः^४ १घृतम् उदकम् । ‘वनं घृतम्’ इत्युदकनामसु पाठात् । १धारया संपातेन १पवस्व क्षर । १वृष्टिं वर्षं च १आ १पव पवस्व ॥

स न ऊर्जे व्यव्ययं पवित्रं धाव धारया । देवांसः शृण्वन् हि कम् ॥ ४ ॥

सः । नः । ऊर्जे । वि । अव्ययम् । पवित्रम् । धाव । धारया । देवांसः । शृण्वन् । हि । कम् ॥ ४ ॥

हे सोम सुतः अभिषुतस्त्वं १नः अस्माकम् १ऊर्जे अज्ञाय १अव्ययम् अविमयं १पवित्रं १धारया संपातेन १वि १धाव प्राप्नुहि । १देवांसः देवा अपि १हि १कं १शृण्वन् गमनवेलायामुत्पन्नं तव शब्दं शृण्वन्तु ॥

पवमानो असिष्यदद्रक्षांस्यपजङ्घनत् । प्रत्नवद्रोचयन्रुचः ॥ ५ ॥

पवमानः । असिष्यदत् । रक्षांसि । अपऽजङ्घनत् । प्रत्नऽवत् । रोचयन् । रुचः ॥ ५ ॥

१. ग-यक्ष्मरहितानि; त६-अ१.७-रहितानि । २. ग-महतीः । ३. ग-त्यत आह । ४. ग-होत्रच्छावाकादिभ्यो ।

‘रक्षांसि राक्षसान्’ अपञ्चनत् अपञ्चन् ‘रुचः आत्मीया दीप्तिः’ प्रस्रवत् पुराणवत्^१
 ‘रोचयन् दीपयन्’ पवमानः सोमः असिष्यद् स्यन्दते ॥ ६ ॥

‘उत्ते’ इति पञ्चर्चं पङ्क्तिं सूक्तमाङ्गिरसस्योचथ्यस्यार्थं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । तथा
 चानुक्रान्तम्—‘उत्ते शुष्मास उचथ्यः’ इति । उक्तो विनियोगः ॥

उत्ते शुष्मास ईरते सिन्धोरुर्मैरिव स्वनः । वाणस्य चोदया पविम् ॥ १ ॥

उत् । ते । शुष्मासः । ईरते । सिन्धोः । ऊर्मैः स्रव । स्वनः । वाणस्य । चोदय । पविम् ॥ १ ॥

हे सोम ऋते तव शुष्मासः शुष्मा वेगाः उत् ईरते उद्गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । सिन्धोः
 समुद्रस्य ऊर्मैरिव यथा तरङ्गात् स्वनः ध्वनिरुद्गच्छति तद्वदित्यर्थः । सः त्वं वाणस्य
 विसृष्टस्य वाणस्य नालस्य वा वादित्रविशेषस्य पविं शब्दम् । ‘पविः भारती’ इति बाहुनामसु
 पाठात् । चोदय प्रेरय । वेगेन स्यन्दमानस्त्वं विसृष्टवाणशब्दसदृशं शब्दं कुर्वित्यर्थः ॥

प्रसवे त उदीरते तिस्रो वाचो मुखस्युर्वः । यदव्य एषि सानवि ॥ २ ॥

प्रसवे । ते । उत् । ईरते । तिस्रः । वाचः । मुखस्युर्वः । यत् । अव्ये । एषि । सानवि ॥ २ ॥

हे सोम ऋते तव प्रसवे सति मुखस्युर्वः यज्ञमिच्छतो यजमानस्य तिस्रो वाचः क्रय्यजुः-
 सामात्मकानि त्रीणि वाक्यानि उदीरते उद्गच्छन्ति । कदेत्यत आह । यत् यदा सानवि
 व्युच्छिन्ते अव्ये अविमये पवित्रे एषि त्वं गच्छसि ॥

अव्यो वारे परि प्रियं हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । पर्वमानं मधुश्रुतम् ॥ ३ ॥

अव्यः । वारे । परि । प्रियम् । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिभिः । पर्वमानम् । मधुश्रुतम् ॥ ३ ॥

प्रियं देवानां प्रीतिकरं हरिं हरितवर्णम् अद्रिभिः प्रावभिरभिषुतं मधुश्रुतं मधुनो रसस्य
 च्चावयितारं पवमानं सोमम् अव्यः अव्यः वारे वाले पवि हिन्वन्ति ऋविजः परिप्रेरयन्ति ॥

आ पवस्व मदिन्तम पवित्रं धारया कवे । अर्कस्य योनिमासदम् ॥ ४ ॥

आ । पवस्व । मदिन्तम् । पवित्रम् । धारया । कवे । अर्कस्य । योनिम् । आसदम् ॥ ४ ॥

हे मदिन्तम मादयितुम कवे क्रान्तकर्मन् सोम अर्कस्य अर्चनीयस्येन्द्रस्य योनिं
 स्थानम् आसदं प्राप्तुं पवित्रम् अतीत्य धारया संपातेन आ पवस्व अभिसुख्येन क्षर । यद्यप्येषा
 पूर्वस्मिन्नध्याये (क्र. सं. ९.२५.६) व्याकृता तथापि मन्दमतीनां विस्मरणशङ्कया पुनर्व्याख्याता ॥

स पवस्व मदिन्तम गोभिरञ्जानो अक्तुभिः । इन्द्रविन्द्राय पीतये ॥ ५ ॥

सः । पवस्व । मदिन्तम् । गोभिः । अञ्जानः । अक्तुभिः । इन्द्रो इति । इन्द्राय । पीतये ॥ ५ ॥

हे मदिन्तम मादयितुम इन्द्रो सोम अक्तुभिः अञ्जनाधनभूतैः गोभिः गोविकारैः
 पयोभिः अञ्जानः अज्यमानः संस्क्रियमाणः सः त्वम् इन्द्राय इन्द्रस्य पीतये पानाय पवस्व
 क्षर ॥ ७ ॥

१. ग-त७-म७-‘पुराणवत्’ नास्ति । २. ग-त६-म१.७-‘नालस्य...’विशेषस्य’ नास्ति ।
 ३. ग-पानार्थः; त१.२.४.५.७-पानीय ।

‘अध्वर्यो’ इति पञ्चर्च सप्तविंशं सूक्तमाङ्गिरसस्योच्यस्यार्चं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् ।
 तथा चानुकम्प्यते—‘अध्वर्यो’ इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

अध्वर्यो अद्रिभिः सुतं सोमं पवित्रं आ सृज । पुनीहीन्द्राय पातवे ॥ १ ॥
 अध्वर्यो इति । अद्रिऽभिः । सुतम् । सोमम् । पवित्रे । आ । सृज । पुनीहि । इन्द्राय । पातवे ॥ १ ॥

हे अध्वर्यो अध्रिभिः प्रावभिः सुतम् अभिषुतं सोमं पवित्रं आ सृज । एतदेव दर्शयति । इन्द्राय इन्द्रस्य पातवे पानाय पुनीहि पावय ॥

दिवः पीयूषमुत्तमं सोममिन्द्राय वज्रिणे । सुनोता मधुमत्तमम् ॥ २ ॥
 दिवः । पीयूषम् । उत्तमम् । सोमम् । इन्द्राय । वज्रिणे । सुनोत । मधुमत्तमम् ॥ २ ॥

हे अध्वर्यवः यूयं मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुमन्तं दिवः शुलोकस्य पीयूषम् अमृतम् उत्तमं श्रेष्ठं सोमं वज्रिणे वज्रवते इन्द्राय सुनोत अभिषुणुत ॥

तवु त्य इन्द्रो अन्धसो देवा मधोर्व्यश्नते । पवमानस्य मरुतः ॥ ३ ॥
 तव । त्ये । इन्द्रो इति । अन्धसः । देवाः । मधोः । वि । अश्नते । पवमानस्य । मरुतः ॥ ३ ॥

हे इन्द्रो सोम तव संवन्धिनं मधोः मदकरस्य^१ पवमानस्य^२ यूयमानम् अन्धसः अन्नम् । कर्मणि षष्ठी । त्ये त इमे देवाः इन्द्रादयः मरुतः च व्यश्नते व्याप्नुवन्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥

त्वं हि सोम वर्धयन्त्सुतो मदाय भूर्णये । वृषन्स्तोतारमूतये ॥ ४ ॥
 त्वम् । हि । सोम । वर्धयन् । सुतः । मदाय । भूर्णये । वृषन् । स्तोतारम् । ऊतये ॥ ४ ॥

हे सोम सुतः अभिषुतः त्वं वर्धयन् देवान् प्रवृद्धान् कुर्वन् वृषन् कामान् वर्षन् भूर्णये क्षिप्राय मदाय ऊतये रक्षणाय च स्तोतारम् अभिगच्छसीत्यर्थः^३ ॥

अभ्यर्षं विचक्षणं पवित्रं धारया सुतः । अभि वाजमुत श्रवं ॥ ५ ॥
 अभि । अर्ष । विऽचक्षण । पवित्रम् । धारया । सुतः । अभि । वाजम् । उत । श्रवं ॥ ५ ॥

हे विचक्षणं सोम सुतः अभिषुतस्त्वं पवित्रम् अभि प्रति धारया अर्षं गच्छ । उत अपि चास्माकं वाजम् अन्नं श्रवं कीर्तिं च अभि क्षरेत्यर्थः^४ ॥ ६ ॥

‘परि बुक्षः’ इति पञ्चर्चमष्टाविंशं सूक्तम् । ऋषाद्याः पूर्ववत् । ‘परि बुक्षः’ इत्यनुक्रान्तम् । उक्तो विनियोगः ॥

परि बुक्षः सनद्रयिर्भरद्वाजं नो अन्धसा । सुवानो अर्षं पवित्रं आ ॥ १ ॥
 परि । बुक्षः । सनत् । ऽरयिः । भरत् । वाजम् । नः । अन्धसा । सुवानः । अर्ष । पवित्रे । आ ॥ १ ॥

बुक्षः दीप्तः सनद्रयिः दीयमानधनः सोमः नः अस्माकं वाजं बलम् अन्धसा अज्ञेन सह परि भरत् परिभरतु^५ प्रयच्छतु^६ । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे सोम सुवानः अभिषूयमाणस्त्वं पवित्रे आ अर्षं क्षर ॥

१. ग-मधुरस्य । २. ग-पूयमानस्य । ३. ग-अभ्यर्षेति उत्तरत्र संबंधः । ४. त१.४.५.६-म१.७-सु-रक्षेत्यर्थः ; त३-रक्षेति शेषः । ५. ग-संपादयतु ; त३.६-म१.२.७-भरंतु । ६. ग-‘प्रयच्छतु...सोम’ नास्ति ।

तव प्रलेभिरध्वभिरव्यो वारे परि प्रियः । सहस्रधारो यात्तना ॥ २ ॥

तव । प्रत्नेभिः । अध्वऽभिः । अव्यः । वारे । परि । प्रियः । सहस्रऽधारः । यात् । तना ॥ २ ॥

हे सोम ऽतव संबन्धी ऽप्रियः देवानां प्रीतिकरः ऽसहस्रधारः बहुधारः ऽतना विस्तृतसारो^१
रसः ऽप्रत्नेभिः पुराणैः ऽअध्वभिः मार्गैः ऽअव्यः अवेः ऽवारे वाले दशापवित्रे ऽपरि ऽयात्
परिगच्छति ॥

चरुर्न यस्तमीह्वयेन्दो न दानमीह्वय । वधैर्वधस्त्ववीह्वय ॥ ३ ॥

चरुः । न । यः । तम् । ईड्खय । इन्दो इति । न । दानम् । ईड्खय ।

वधैः । वधस्त्वो इति वधऽस्त्वो । ईड्खय ॥ ३ ॥

हे सोम ऽचरुर्न चरुरिव ऽयः पूर्णोदनो^२ भवति ऽतमीह्वय अस्मान् प्रापय । अपि च हे ऽइन्दो ऽन
इदानीं ऽदानं देयम् ऽईड्खय । हे ऽवधस्त्वो प्रहारेण प्रस्ववणशील सोम ऽवधैः प्राणां ग्रहारैः ऽईड्खय ॥

नि शुष्ममिन्दवेषां पुरुहूत जनानाम् । यो अस्माँ आदिदेशति ॥ ४ ॥

नि । शुष्मम् । इन्दो इति । एषाम् । पुरुहूत । जनानाम् । यः । अस्मान् । आऽदिदेशति ॥ ४ ॥

हे ऽपुरुहूत बहुभिराहूत ऽइन्दो सोम त्वं ऽयः शुष्मो येषां शत्रुजनानां बलम् ऽअस्मान्
ऽआदिदेशति बाधार्थमाह्वयति ऽएषां शत्रुजनानां तं ऽशुष्मं बलं ऽनि न्यक् कुर्विति शेषः ॥

शतं न इन्द ऊतिभिः सहस्रं वा शुचीनाम् । पर्वस्व मंहयद्रयिः ॥ ५ ॥

शतम् । नः । इन्दो इति । ऊतिभिः । सहस्रम् । वा । शुचीनाम् । पर्वस्व । मंहयत् ऽरयिः ॥ ५ ॥

हे ऽइन्दो सोम ऽमंहयद्रयिः प्रदीयमानधनस्त्वं ऽनः अस्माकम् ऽऊतिभिः ऊतिभ्यः ।
विभक्तिव्यत्ययः । रक्षार्थं ऽशुचीनां शुद्धानां तव अंशभूतानां सोमानां ऽशतं ऽसहस्रं ऽवा
ऽपर्वस्व क्षर ॥ ५ ॥

‘उत्ते’ इति चतुर्लक्षमेकोनत्रिंशं सूक्तं काश्यपस्यावत्सारस्वार्पं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् ।
तथा चानुकान्तम्—‘उत्ते चतुष्कमवत्सारः’ इति । उक्तो विनियोगः ॥

उत्ते शुष्मासो अस्थू रक्षो भिन्दन्तो अद्रिवः । नुदस्व याः परिस्पृधः ॥ १ ॥

उत् । ते । शुष्मासः । अस्थुः । रक्षः । भिन्दन्तः । अद्रिऽवः । नुदस्व । याः । परिऽस्पृधः ॥ १ ॥

हे ऽअद्रिवः प्राववन् सोम ऽते तव ऽशुष्मासः शुष्मा वेगाः ऽरक्षः राक्षसान् ऽभिन्दन्तः
विदारयन्तः ऽउत् ऽअस्थुः उत्तिष्ठन्ति । ऽयाः ऽस्पृधः स्पर्धमानाः शत्रुसेना अस्मान् प्रतिबाधन्ते
तास्त्वं ऽनुदस्व प्रेरय । बाधस्वेत्यर्थः ॥

अया निजघ्निरोजसा रथसङ्गे धने हिते । स्तवा अविभ्युषा हृदा ॥ २ ॥

अया । निऽजघ्निः । ओजसा । रथऽसङ्गे । धने । हिते । स्तवै । अविभ्युषा । हृदा ॥ २ ॥

१. ग-विस्तृतसारो; त६-भ१.७-विस्तृतसारो । २. ग-त१.२.३.४.५-भ१.२-पूर्णोदनो; त६-भ७-
पूर्णोदनो; भ४-पूर्णोदनो ।

हे सोम त्वम् अया अनेन कृतेन^१ ओजसा बलेन निजग्निः शत्रून् हन्तुं शीलवान् । तं त्वाम् अबिभ्युषा अभीतेन हृदा मनसा युक्तोऽहं रथसङ्गे अस्माकं रथानां सङ्गे हिते शत्रुषु निहिते धने च निमित्ते स्तवै स्तौमि ॥

अस्य व्रतानि नाधृषे पर्वमानस्य दूढ्या । रुज यस्त्वा पृतन्यति ॥ ३ ॥

अस्य । व्रतानि । न । आऽधृषे । पर्वमानस्य । दुःऽध्या । रुज । यः । त्वा । पृतन्यति ॥ ३ ॥

हे सोम पर्वमानस्य क्षरतो यस्य अस्य तव व्रतानि कर्माणि दूढया दुर्बुद्धिना राक्षसेन नाधृषे आधर्षयितुमशक्यानि स त्वं त्वां पयः दुर्बुद्धिः शत्रुः पृतन्यति योद्धुमिच्छति तं रुज बाधस्व ॥

तं हिन्वन्ति मदच्युतं हरिं नदीषु वाजिनम् । इन्दुमिन्द्राय मत्सरम् ॥ ४ ॥

तम् । हिन्वन्ति । मदऽच्युतम् । हरिम् । नदीषु । वाजिनम् । इन्दुम् । इन्द्राय । मत्सरम् ॥ ४ ॥

मदच्युतं मदस्य च्यावयितारं वृहिरि हरितवर्णं वाजिनं बलिनं मत्सरं मदकरं तम् इन्दुं सोमं नदीषु वसंतीवरीषु इन्द्राय इन्द्रार्थं हिन्वन्ति ऋत्विजः प्रेरयन्ति ॥ १० ॥

‘अस्य प्रत्नाम्’ इति चतुर्कचं त्रिशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘अस्व प्रत्नाम्’ इत्यनु-क्रान्तम् । उक्तो विनियोगः ॥

अस्य प्रत्नामनु द्युतं शुक्रं दुदुहे अहयः । पयः सहस्रसामृषिम् ॥ १ ॥

अस्य । प्रत्नाम् । अनु । द्युतम् । शुक्रम् । दुदुहे । अहयः । पयः । सहस्रऽसाम् । ऋषिम् ॥ १ ॥

अस्य सोमस्य प्रत्नां पुराणां द्युतं द्योतमानां तनुम् अनु^२ शुक्रं दीप्तं सहस्रसाम् अभिलषितस्यापरिमितस्य दातारम् ऋषिम् अतीन्द्रियस्य कर्मफलस्य द्रष्टारं पयः पातव्यं रसम् अहयः कवयः दुदुहे दुहन्ति ॥

अयं सूर्यइवोपदृग्यं सरांसि धावति । सप्त प्रवत आ दिवम् ॥ २ ॥

अयम् । सूर्यः इव । उपऽदृक् । अयम् । सरांसि । धावति । सप्त । प्रऽवतः । आ । दिवम् ॥ २ ॥

अयं सोमः सूर्यइव यथा सूर्यः सर्वस्य लोकस्योपद्रष्टा तद्वत् कर्मणाम् उपदृक् उपद्रष्टा । अपि च अयं सोमः सरांसि । त्रिशदुक्थपात्राणीति केचिद्वर्णयन्ति । अपरे तु त्रिशदहोरात्राणि सरांसीति । तानि धावति^३ गच्छति^३ । तथा च यास्कः—‘तत्रैतद्याज्ञिका वेदयन्ते त्रिशदुक्थपात्राणि माध्यंदिने सवन एकदेवतानि तान्येतस्मिन्काल एकेन प्रतिधानेन पिबन्ति तान्यत्र सरांस्त्युच्यन्ते । त्रिशदपरपक्षस्याहोरात्राश्चिन्नापूर्वपक्षस्येति नैरुक्ताः’ (निरु. ५. ११) इति । अपि चायं सोमः दिवम् अधिकृत्य सप्त प्रवतः सप्त नदीः आ तिष्ठति ॥

अयं विश्वानि तिष्ठति पुनानो भुवनोपरि । सोमो देवो न सूर्यः ॥ ३ ॥

अयम् । विश्वानि । तिष्ठति । पुनानः । भुवना । उपरि । सोमः । देवः । न । सूर्यः ॥ ३ ॥

पुनानः पृथमानः अयं सोमः विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भुवनानि सर्वेषां भुवनानाम् उपरि तिष्ठति । तत्र दृष्टान्तमाह । देवो न सूर्यः । यथा सूर्यो देवः सर्वेषां भुवनानामुपरि तिष्ठति तद्वदयं सोमोऽपीत्यर्थः ॥

१. त६-भ७-प्रकृतेन । २. ग-द्योतमानां तनुः; त३-भ२-द्योतमानां तनुमनुः; त६-भ७-द्योतवन् भ१-द्योतनुमनु । ३. ग-तावति; त३.६-भ१.२.७-धावति ।

परि णो देववीतये वाजाँ अर्षसि गोमंतः । पुनान इन्द्रविन्द्रयुः ॥ ४ ॥

परि । नः । देवऽवीतये । वाजान् । अर्षसि । गोऽमंतः । पुनानः । इन्द्रो इति । इन्द्रऽयुः ॥ ४ ॥

हे ऽइन्द्रो सोम ऽइन्द्रयुः इन्द्रकामः ऽपुनानः पूयमानस्त्वं ऽनः अस्माकं ऽदेववीतये यज्ञाय
 ऽगोमंतः गोकुत्तानि ऽवाजान् अजानि ऽपरि ऽअर्षसि परितः क्षरेत्यर्थः ॥ ॥ ११ ॥

‘यवंयवं नः’ इति चतुर्ऋचमेकत्रिंशं सूक्तं काश्यपस्यावत्सारस्यापं गायत्रं पवमानसोम-
 देवताकम् । ‘यवंयवम्’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

यवंयवं नो अन्धसा पुष्टपुष्टं परि स्रव । सोम विश्वा च सौमगा ॥ १ ॥

यवंम्ऽयवम् । नः । अन्धसा । पुष्टम्ऽपुष्टम् । परि । स्रव । सोम । विश्वा । च । सौमगा ॥ १ ॥

हे ऽसोम त्वं ऽनः अस्माकं ऽपुष्टपुष्टं बहुलं ऽयवंयवं पुनःपुनर्युतं रसम् ऽअन्धसा अन्धात्मना
 ऽपरि ऽस्रव धारया क्षर ॥ अत्र प्रार्थयितुस्तृष्णयात्यन्तं पीडितत्वात् ‘आबाधे च’ (पा. सू. ८.१.१०)
 इति द्विर्भावः^१ । पीडा प्रयोक्तृधर्मो नाभिधेयधर्म इत्युक्तम् ॥ अपि च ऽविश्वा विश्वानि ऽसौमगा
 सौमगानि धनानि परि स्रव ॥

इन्द्रो यथा तव स्तवो यथा ते जातमन्धसः । नि बर्हिषि प्रिये सदः ॥ २ ॥

इन्द्रो इति । यथा । तव । स्तवः । यथा । ते । जातम् । अन्धसः । नि । बर्हिषि । प्रिये । सदः ॥ २ ॥

हे^२ ऽइन्द्रो सोम ऽअन्धसः अन्नरूपस्य ऽतव संबन्धी ऽस्तवः स्तवनं स्तोत्रं तथा ऽते तव ऽजातं
 जन्म ऽयथा प्रादुर्भूतमस्ति तथा त्वं ऽप्रिये प्रीणयितरि ऽबर्हिषि अस्मद्यागे ऽनि ऽषद्ः निषण्णो भव^३ ॥

उत नो गोविदश्चवित्पवस्व सोमान्धसा । मधूतमेभिरहभिः ॥ ३ ॥

उत । नः । गोऽवित् । अश्चऽवित् । पवस्व । सोम । अन्धसा । मधूतमेभिः । अहऽभिः ॥ ३ ॥

उत अपि च हे ऽसोम ऽनः अस्माकं ऽगोवित् गोप्रदः ऽअश्ववित् अश्वप्रदश्च त्वं ऽमधूतमेभिः
 मधुतमैरतिशयेन शीघ्रैः ऽअहभिः अहोभिर्हेतुभिः ऽअन्धसा अन्नेन ऽपवस्व धारया क्षर ॥

यो जिनाति न जीयते हन्ति शत्रुमभीत्य । स पवस्व सहस्रजित् ॥ ४ ॥

यः । जिनाति । न । जीयते । हन्ति । शत्रुम् । अभिऽइत्य । सः । पवस्व । सहस्रऽजित् ॥ ४ ॥

हे ऽसहस्रजित् असंख्यानां^४ शत्रूणां जेतः सोम ऽयः भवान्^५ ऽजिनाति शत्रून् हन्ति ऽन
 ऽजीयते स्वयं शत्रुभिर्न जीयते । न हन्यत इत्यर्थः । ऽशत्रुमभीत्य शत्रुं स्वयमभ्येत्य ऽहन्ति न च
 स्वयं शत्रुभिरभिभूयते ऽसः त्वं ऽपवस्व क्षर ॥ ॥ १२ ॥

‘परि सोमः’ इति चतुर्ऋचं द्वात्रिंशं सूक्तम् । ऋत्याद्याः पूर्ववत् । ‘परि सोमः’ इत्यनु-
 क्रान्तम् । उक्तो विनियोगः ॥

परि सोमं ऋतं बृहदाशुः पवित्रे अर्षति । विघ्नत्रक्षांसि देवयुः ॥ १ ॥

परि । सोमः । ऋतम् । बृहत् । आशुः । पवित्रे । अर्षति । विऽघ्नन् । रक्षांसि । देवऽयुः ॥ १ ॥

१. ग-द्विर्भावः । आबाधनमाबाधः; त३-भ२.५-द्विर्भावः । अबाधमाबाधः; भ१.७-द्विर्भावः ।
 आबाधे चेति । २. ग-हे ईदो यथा तव स्तवो भवति यथा वा ते तुभ्यं अंधसो जातं अन्ननं प्रियार्थं
 तादृशः त्वं बर्हिषि निषीद । ३. भ४-सहस्रसंख्यानां । ४. ग-त३.६-भ१.२.७-‘भवान्’ नास्ति ।

वआशुः क्षिप्रकारी वदेवयुः देवकामः वसोमः वपवित्रे स्थित्वा वरक्षांसि राक्षसान् विघ्नन् निघ्नन् ववृहत् महत् वक्तम् अन्नं वपरि वअर्षति परिगमयति । अस्मभ्यं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

यत्सोमो वाजमर्षति शतं धारा अपस्युर्वः । इन्द्रस्य सुख्यमाविशन् ॥ २ ॥

यत् । सोमः । वाजम् । अर्षति । शतम् । धाराः । अपस्युर्वः । इन्द्रस्य । सुख्यम् । आविशन् ॥ २ ॥

वयत् यदा वअपस्युर्वः कर्मकामाः वशतं शतसंख्याकाः वधाराः सोमस्य धाराः वइन्द्रस्य वसख्यं सखित्वम् वआविशन् प्राप्नुवन्ति तदा वसोमः ववाजम् अन्नम् वअर्षति गमयति । अस्मभ्यं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

अभि त्वा योषणो दश जारं न कन्यानूषत । मृज्यसे सोम सातये ॥ ३ ॥

अभि । त्वा । योषणः । दश । जारम् । न । कन्या । अनुषत । मृज्यसे । सोम । सातये ॥ ३ ॥

हे वसोम वत्वा त्वां याः वदश दशसंख्याकाः वयोषणः अङ्गुल्यः वकन्या पितृमती^१ कन्यका वजारं वन यथा प्रियमभिशब्दायते तद्वत् वअभि वअनूषत अभिशब्दायन्ते ताभिः वसातये अस्माकं धनस्य लाभाय वमृज्यसे इन्द्रार्थं शोध्यसे^२ ॥

त्वमिन्द्राय विष्णवे स्वादुरिन्दो परि स्रव । नृन्तस्तोतृन्पाहंसः ॥ ४ ॥

त्वम् । इन्द्राय । विष्णवे । स्वादुः । इन्दो इति । परि । स्रव । नृन् । स्तोतृन् । पाहि । अंहसः ॥ ४ ॥

हे वइन्द्रो सोम वस्वादुः प्रियरसस्वम् वइन्द्राय इन्द्रार्थं वविष्णवे विष्ण्वर्थं च वपरि वस्रव परिक्षर । वनृन् कर्मणां नेतृन् वस्तोतृन् त्वद्विषयाणां स्तुतीनां कर्तृन् वअंहसः दुरितात् वपाहि रक्ष च ॥ ॥ १३ ॥

‘प्र ते धाराः’ इति चतुर्कचं त्रयस्त्रिंशं सूक्तम् । कल्याणाः पूर्ववत् । ‘प्र ते धाराः’ इत्यनुकान्तम् । उक्तो विनियोगः ॥

प्र ते धारा असुश्रतो दिवो न यन्ति वृष्टयः । अच्छा वाजं सहस्रिणम् ॥ १ ॥

प्र । ते । धाराः । असुश्रतः । दिवः । न । यन्ति । वृष्टयः । अच्छ । वाजम् । सहस्रिणम् ॥ १ ॥

हे सोम प्र ते तव वअसुश्रतः सङ्गरहिताः वधाराः वसहस्रिणम् अपरिमितसंख्याकं ववाजम् अन्नम् वअच्छ अस्मदर्थं वप्र यन्ति प्रगच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वदिवो न ववृष्टयः । यथा ह्युलोकात् वर्षधारा निःसङ्गाः प्रजानामपरिमितमन्नं^३ प्रयच्छन्ति^४ तद्वदित्यर्थः ॥

अभि प्रियाणि काव्या विश्वा चक्षाणो अर्षति । हरिस्तुजान आयुधा ॥ २ ॥

अभि । प्रियाणि । काव्या । विश्वा । चक्षाणः । अर्षति । हरिः । तुजानः । आयुधा ॥ २ ॥

वहरिः हरितवर्णः सोमः वविश्वा विश्वानि वप्रियाणि देवानां प्रीतिकराणि वकाव्या काव्यानि कर्माणि वचक्षाणः पश्यन् वआयुधा स्वकीयान्यायुधानि वतुजानः राक्षसान् प्रति प्रेरयन्श्च वअभि वअर्षति यागं प्रति गच्छति ॥

१. ग-ऋतुमती । २. ग-त३-म५-त्वं शोध्यसे । ३. ग-जानाम् । ४. ग-त३-म४.५-प्रति याति; त-प्रयति; म१.२-प्रयाति ।

स मर्मृजान आयुभिरिभो राजेव सुव्रतः । श्येनो न वंसुं बीदति ॥ ३ ॥

सः । मर्मृजानः । आयुऽभिः । इभः । राजाऽइव । सुऽव्रतः । श्येनः । न । वंसुं । सीदति ॥ ३ ॥

वसुव्रतः सुकर्मा वसः सोमः आयुभिः मनुष्यैर्ऋत्विग्भिः मर्मृजानः शोध्यमानः इभः गतभयः राजेव यथा राजा श्येनो न यथा च श्येनस्तथा वंसु उदकेषु वसतीवरीषु सीदति ॥

स नो विश्वा दिवो वसुतो पृथिव्या अधि । पुनान इन्द्रा भर ॥ ४ ॥

सः । नः । विश्वा । दिवः । वसु । उतो इति । पृथिव्याः । अधि । पुनानः । इन्द्रो इति । आ । भर ॥ ४ ॥

हे इन्द्रो सोम वसः अभिषुतः पुनानः पवमानस्त्वं दिवः अधि दिवि स्थितानि उतो अपि च पृथिव्या अधि पृथिव्यां स्थितानि । अधीति सप्तमर्थानुवादः । विश्वा विश्वानि वसु वसूनि नः अस्मभ्यम् आ भर आहर ॥ ॥ १४ ॥

‘तरत्सः’ इति चतुर्कचं चतुर्विंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘तरत्सः’ इत्यनुक्रान्तम् । उक्तो विनियोगः ॥

तरत्स मन्दी धावति धारा सुतस्यान्धसः । तरत्स मन्दी धावति ॥ १ ॥

तरत् । सः । मन्दी । धावति । धारा । सुतस्य । अन्धसः । तरत् । सः । मन्दी । धावति ॥ १ ॥

मन्दी देवानां हर्षकरः वसः सोमः तरत् स्तोतृन् पाप्मनः सकाशात् तारयन् धावति पवते । तदेव दर्शयति । सुतस्य अभिषुतस्य अन्धसः देवानामन्नात्मकस्य सोमस्य धारा धावतीति । पुनरपि तदेवाह अत्यन्तादरार्थं तरत्स मन्दी धावति इति । यद्वा । अस्या ऋचो यास्केनोक्तोऽर्थो द्रष्टव्यः । तद्यथा—‘तरति स पापं सर्वं मन्दी यः स्तोति धावति गच्छत्यूर्ध्वं गतिम् । धारा सुतस्यान्धसो धारयाभिषुतस्य सोमस्य मन्त्रपूतस्य वाचा स्तुतस्य’ (निरु. १३-६) इति ॥

उस्त्रा वेद वसूनां मर्तस्य देव्यवसः । तरत्स मन्दी धावति ॥ २ ॥

उस्त्रा । वेद । वसूनाम् । मर्तस्य । देवी । अवसः । तरत् । सः । मन्दी । धावति ॥ २ ॥

वसूनां धनानाम् उस्त्रा उत्तरणशीला प्रदात्री देवी द्योतमाना स्तूयमाना वा यस्य सोमस्य धारा मर्तस्य मनुष्यं यजमानम् अवसः रक्षितुं वेद जानाति । सिद्धमन्यत् ॥

ध्वस्त्रयोः पुरुषन्त्योरा सहस्राणि दद्महे । तरत्स मन्दी धावति ॥ ३ ॥

ध्वस्त्रयोः । पुरुषन्त्योः । आ । सहस्राणि । दद्महे । तरत् । सः । मन्दी । धावति ॥ ३ ॥

ध्वस्त्रयोः पुरुषन्त्योः । ध्वस्तः कश्चिद्वाजा पुरुषन्तिः कश्चित् । तयोरुभयोः । अत्र इतरेतर-योगविवक्षया द्विवचनं द्रष्टव्यम् । सहस्राणि धनानां सहस्राणि आ दद्महे वयं प्रतिगृह्णीमः । तदस्माभिः प्रतिगृहीतं धनमुत्तममस्तिवति ऋषिः सोमं प्रार्थयत इति सोमस्य स्तुतिः । सिद्धमन्यत् । यथावत्सार एतयोर्धनानि प्रतिजग्राह एवं तरन्तपुरुमीळहौ प्रतिजगृहतुः । तथा च शाट्यायनकम्—‘अथ ह वै तरन्तपुरुमीळहौ वैददक्षी ध्वस्त्रयोः पुरुषन्त्योर्वैदु प्रतिगृह्य गरगिराविव मेनाते तौ ह स्माङ्गुल्या सातं प्रतिममृशते तावकामयेतामसातं नाविवेदं सातं स्यादात्तमिवैव न प्रतिगृहीतमिति

तावेत्तच्चतुर्ऋचमपश्यतां तेन प्रत्यैतां ततो वै तथोरसात् सातमभवदात्तमिवैव न प्रतिगृहीतं स यः
प्रतिगृह्य कामयेत ' इत्यादि ॥

आ ययौर्त्रिंशत् तना सहस्राणि च दद्वहे । तरत्स मन्दी धावति ॥ ४ ॥

आ । ययोः । त्रिंशत् । तना । सहस्राणि । च । दद्वहे । तरत् । सः । मन्दी । धावति ॥ ४ ॥

ययोः ध्वस्त्रपुरुषन्त्योः त्रिंशत् त्रिंशतानि सहस्राणि तना वस्त्राणि आ दद्वहे वयं
प्रतिगृह्णीमः तथोरस्माभिः प्रतिगृहीतं तत्सर्वमप्रतिगृहीतमस्त्विति सोममृषिः प्रार्थयत इति सोमस्यैव
स्तुतिः । सिद्धमन्यत् ॥ १५ ॥

‘पवस्व’ इति चतुर्ऋचं पञ्चत्रिंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘पवस्व’ इत्यनुक्रान्तम् ।
गतो विनियोगः ॥

पवस्व गोजिदश्वजिद्विश्वजित्सोम रण्यजित् । प्रजावृत्नमा भर ॥ १ ॥

पवस्व । गोऽजित् । अश्वऽजित् । विश्वऽजित् । सोम । रण्यऽजित् ।

प्रजाऽवत् । रत्नम् । आ । भर ॥ १ ॥

हे सोम रण्यजित् शत्रूणां गवां जेता अश्वजित् अश्वानामपि जेता विश्वजित् विश्वस्य
जगतो जेता रण्यजित् रमणीयस्य धनस्यापि जेता त्वं पवस्व धारया क्षर । अपि चास्मभ्यं
प्रजावत् पुत्राद्युपेतं रत्नं रमणीयं धनम् आ भर आहर ॥

पवस्वाञ्छो अदाभ्यः पवस्वौषधीभ्यः । पवस्व धिषणाभ्यः ॥ २ ॥

पवस्व । अत्ऽभ्यः । अदाभ्यः । पवस्व । ओषधीभ्यः । पवस्व । धिषणाभ्यः ॥ २ ॥

हे सोम त्वम् अज्जयः वसतीवरीभ्यः अदाभ्यः अंशुभ्यश्च पवस्व क्षर । अपि च ओषधीभ्यः
पवस्व क्षर । किंच धिषणाभ्यः ग्रावभ्यः पवस्व क्षर ॥

त्वं सोम पवमानो विश्वानि दुरिता तर । कविः सीद नि बर्हिषि ॥ ३ ॥

त्वम् । सोम । पवमानः । विश्वानि । दुःऽइता । तर । कविः । सीद । नि । बर्हिषि ॥ ३ ॥

हे सोम पवमानः पूयमानः कविः क्रान्तकर्मा त्वं विश्वानि सर्वाणि दुरितानि राक्षसैः
कृतान्युपद्रवाणि तर निराकुरु । अस्मिन् बर्हिषि नि षीद च ॥

पवमान स्वर्विदो जायमानोऽभवो महान् । इन्दो विश्वा अमीदसि ॥ ४ ॥

पवमान । स्वः । विदः । जायमानः । अभवः । महान् । इन्दो इति । विश्वा । अमि । इत् । असि ॥ ४ ॥

हे पवमान सोम त्वं स्वः सर्वं विदः यजमानाय प्रयच्छ । अपि च जायमानः प्रादुर्भवन्नेव
महान् पूजनीयः अभवः असि । किंच हे इन्दो सोम त्वं विश्वानि सर्वाण्येव शत्रून् अभि
असि तेजसाभिभवसि ॥ १६ ॥

‘प्र गायत्रेण’ इति चतुर्ऋचं पञ्चत्रिंशं सूक्तं काश्यपस्यावत्सारस्यार्षम् । तृतीया पुरउणिगाद्य-
द्वादशका व्यष्टका । शिष्टा गायत्र्यः । पवमानः सोमो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘प्र गायत्रेणोपान्त्या
पुरउणिक्’ इति । उक्तो विनियोगः ॥

प्र गायत्रेण गायत पवमानं विचर्षणिम् । इन्दुं सहस्रचक्षसम् ॥ १ ॥

प्र । गायत्रेण । गायत । पवमानम् । विचर्षणिम् । इन्दुम् । सहस्रचक्षसम् ॥ १ ॥

वविचर्षणिं विद्रष्टारं सहस्रचक्षसं बहुदर्शनं पवमानं पूयमानम् इन्दुं सोमं गायत्रेण गायत्रनामधेयेन साम्ना प्र गायत हे स्तोतारः गानं कुरुत । स्तुतेत्यर्थः ॥

तं त्वा सहस्रचक्षसमथो सहस्रभर्णसम् । अति वारमपाविषुः ॥ २ ॥

तम् । त्वा । सहस्रचक्षसम् । अथो इति । सहस्रभर्णसम् । अति । वारम् । अपाविषुः ॥ २ ॥

हे सोम सहस्रचक्षसं बहुदर्शनम् अथो अपि च सहस्रभर्णसं बहुभरणं तम् अभिषुतं त्वा त्वा वारं वालं दशापवित्रम् अति अपाविषुः ऋत्विजः पावयन्ति ॥

अति वारान्पवमानो असिष्यदत्कलशो अभि धावति । इन्द्रस्य हार्द्याविशन् ॥ ३ ॥

अति । वारान् । पवमानः । असिष्यदत् । कलशान् । अभि । धावति । इन्द्रस्य । हार्दि । आऽविशन् ॥ ३ ॥

पवमानः पूयमानः सोमः वारान् अवेर्वालान् अति अतिक्रम्य असिष्यदत् स्थन्दते । अपि च इन्द्रस्य हार्दि हृदयम् आविशन् कलशान् द्रोणान् अभि धावति अभिराच्छति ॥

इन्द्रस्य सोम राधसे शं पवस्व विचर्षणे । प्रजावद्रेत आ भर ॥ ४ ॥

इन्द्रस्य । सोम । राधसे । शम् । पवस्व । विचर्षणे । प्रजावद्रेत । रेतः । आ । भर ॥ ४ ॥

हे विचर्षणे विद्रष्टः त्वम् इन्द्रस्य राधसे राधनाय संसिद्ध्यै शं सुखकरं रसं पवस्व क्षर । अपि चास्मभ्यं प्रजावत् पुत्राद्युपेतं रेतः उदकमन्नं वा आ भर आहर । प्रयच्छेत्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥ ॥ २ ॥

तृतीयेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र 'अया वीती' इति त्रिंशद्वचं प्रथमं सूक्तम् । अमहीयु-
नामाङ्गिरस ऋषिः । गायत्री छन्दः । पवमानः सोमो देवता । तथा चानुकान्तम्—'अया वीती
त्रिंशदमहीयुः' इति । उक्तो विनियोगः ॥

अया वीती परि स्रव यस्त इन्दो मदेष्वा । अवाहन्नवतीर्नव ॥ १ ॥

अया । वीती । परि । स्रव । यः । ते । इन्दो इति । मदेषु । आ । अवऽअहन् । नवतीः । नव ॥ १ ॥

हे इन्दो सोम अया अनेन रसेन वीती वीत्या इन्द्रस्य भक्षणाय परि स्रव परिक्षर । कीदृशेन रसेनेत्यत आह । ते तव यः रसः मदेषु संग्रामेषु नवतीर्नव इति नवनवतिसंख्याकाश्च शत्रुपुरीः अवाहन् जघान । अमुं सोमरसं पीत्वा मत्तः सन्निद्र उक्तलक्षणाः शत्रुपुरीर्जघानेति कृत्वा रसो जघानेत्युपचारः ॥

पुरः सद्य इत्थाधिष्ये दिवोदासाय शम्बरम् । अध त्यं तुर्वशं यदुम् ॥ २ ॥

पुरः । सद्यः । इत्थाधिष्ये । दिवः । दासाय । शम्बरम् । अध । त्यम् । तुर्वशम् । यदुम् ॥ २ ॥

पुः सद्यः एकस्मिन्नेवाहि पुरः शत्रूणां पुराणि सोमरसोऽवाहन् । इत्थाधिष्ये सत्यक्रमेण दिवोदासाय राज्ञे शम्बरं शत्रुपुराणां स्वामिनम् अध अथ त्यं तं तुर्वशं तुर्वशनामकं राजानं दिवोदासशत्रुं यदुं यदुनामकं राजानं च वशमानयच्च । अत्रापि सोमरसं पीत्वा मत्तः सन्निद्रः सर्वमेतदकार्षीदिति सोमरसे कर्तृत्वमुपचर्यते ॥

परि णो अश्वमश्वविद्रोमदिन्दो हिरण्यवत् । क्षरा सहस्रिणीरिषः ॥ ३ ॥

परि । नः । अश्वम् । अश्वऽवित् । गोऽमत् । इन्दो इति । हिरण्यऽवत् । क्षरं । सहस्रिणीः । इषः ॥ ३ ॥

हे ऽइन्दो सोम ऽअश्ववित् अश्वस्य लम्भकस्त्वं ऽनः अस्माकम् ऽअश्वं ऽगोमत् गोयुक्तं
 ऽहिरण्यवत् हिरण्योपेतं धनं च ऽपरि ऽक्षर । अपि च ऽसहस्रिणीः बहूनि ऽइषः अन्नानि क्षर ॥

पर्वमानस्य ते वयं पवित्रमभ्युन्दतः । सखित्वमा वृणीमहे ॥ ४ ॥

पर्वमानस्य । ते । वयम् । पवित्रम् । अभिऽउन्दतः । सखित्वम् । आ । वृणीमहे ॥ ४ ॥

हे सोम ऽपवित्रमभ्युन्दतः पवित्रमभिक्लेदयतः ऽपर्वमानस्य क्षरतश्च ऽते तव ऽसखित्वं सख्यं
 ऽवयम् अमहीयव आह्विरसाः ऽआ ऽवृणीमहे प्रार्थयामहे ॥

ये ते पवित्रमूर्मयोऽभिक्षरन्ति धारया । तेभिर्नः सोम मृळ्य ॥ ५ ॥

ये । ते । पवित्रम् । ऊर्मयः । अभिऽक्षरन्ति । धारया । तेभिः । नः । सोम । मृळ्य ॥ ५ ॥

हे ऽसोम ऽते तव ऽये^१ ऽऊर्मयः तरङ्गाः ऽपवित्रं ऽधारया ऽक्षरन्ति ऽतेभिः तैरूर्मिभिः ऽनः
 अस्मान् ऽमृळ्य सुख्य ॥ ॥ १८ ॥

स नः पुनान आ भर रयि वीरवतीमिषम् । ईशानः सोम विश्वतः ॥ ६ ॥

सः । नः । पुनानः । आ । भर । रयिम् । वीरऽवतीम् । इषम् । ईशानः । सोम । विश्वतः ॥ ६ ॥

हे ऽसोम ऽविश्वतः सर्वस्य जगतः ऽईशानः ईश्वरः ऽसः अभिषुतः ऽपुनानः पूयमानस्त्वं ऽनः
 अस्मभ्यं ऽरयि धनं ऽवीरवतीं पुत्राद्युपेतम् ऽइषम् अन्नं च ऽआ ऽभर आहर ॥

एतमु त्यं दश क्षिपो मृजन्ति सिन्धुमातरम् । समादित्येभिरख्यत ॥ ७ ॥

एतम् । ऊँ इति । त्यम् । दश । क्षिपः । मृजन्ति । सिन्धुऽमातरम् । सम् । आदित्येभिः । अख्यत ॥ ७ ॥

ऽसिन्धुमातरं यस्य सोमस्य सिन्धवो नद्यो मातरो भवन्ति ऽत्यं तम् ऽएतम् इमं सोमं ऽदश
 ऽक्षिपः दशसंख्याका अङ्गुलयः ऽमृजन्ति शोधयन्ति । अपि च सोऽयं सोमः ऽआदित्येभिः आदित्यैः
 ऽसम् ऽअख्यत संगच्छते ॥

समिन्द्रेणोत वायुना सुत एति पवित्र आ । सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ ८ ॥

सम् । इन्द्रेण । उत । वायुना । सुतः । एति । पवित्रे । आ । सम् । सूर्यस्य । रश्मिऽभिः ॥ ८ ॥

ऽसुतः अभिषुतः सोमः ऽपवित्रे ऽइन्द्रेण ऽसम् ऽएति संगच्छते । ऽउत अपि च ऽवायुना
 समेति । ऽसूर्यस्य ऽरश्मिभिः मयूखैरपि ऽसम् एति ॥

स नो भगाय वायवे पूष्णे पवस्व मधुमान् । चारुमित्रे वरुणे च ॥ ९ ॥

सः । नः । भगाय । वायवे । पूष्णे । पवस्व । मधुऽमान् । चारुः । मित्रे । वरुणे । च ॥ ९ ॥

हे सोम ऽमधुमान् मधुररसः ऽचारुः कल्याणस्वरूपश्च ऽसः अभिषुतस्त्वं ऽनः अस्माकं यज्ञे
 ऽभगाय भगाख्याय देवाय ऽवायवे च ऽपूष्णे^२ च^३ ऽमित्रे मित्राय देवाय ऽवरुणे वरुणाय ऽच
 ऽपवस्व क्षर ॥

उच्चा ते जातमन्धसो दिवि षड्भूम्या ददे । उग्रं शर्म महि श्रवः ॥ १० ॥

उच्चा । ते । जातम् । अन्धसः । दिवि । सत् । भूमिः । आ । ददे ।

उग्रम् । शर्म । महि । श्रवः ॥ १० ॥

हे सोम ण्ते तव संबन्धिनः षड्भूम्यः रसस्य षड् उच्चा उपरि षड्जातं जन्म अपि च षड्विंशत्युलोके षड् सत् विद्यमानं स्वतस्तव संबन्धि षड् उग्रम् उद्गूर्णं षड् शर्म सुखं षड् महि महत् षड् श्रवः अन्नं च षड् भूमिः षड् आ षड् ददे । भूम्या ददे इति पदत्रयमामनन्ति । विसर्जनीयलोपः साहितिकः । भूमिभौमा जना मादृशाः । भूमिद्वैरादीयत इत्यर्थः ॥ ॥ १९ ॥

एना विश्वान्यर्य आ द्युम्नानि मानुषाणाम् । सिषासन्तो वनामहे ॥ ११ ॥

एना । विश्वानि । अर्यः । आ । द्युम्नानि । मानुषाणाम् । सिषासन्तः । वनामहे ॥ ११ ॥

एना एनेनावेन सोमेन षड् मानुषाणां षड् अनुष्याणां विश्वा षड् विश्वानि षड् द्युम्नानि अन्नानि षड् आ षड् अर्यः अभिगच्छन्तः षड् सिषासन्तः संभक्तुमिच्छन्तश्च त्रयं षड् वनामहे संभजामहे ॥

स न इन्द्राय यज्यवे वरुणाय मरुद्भ्यः । वरिवोवित्परि स्रव ॥ १२ ॥

सः । नः । इन्द्राय । यज्यवे । वरुणाय । मरुद्भ्यः । वरिवः षड् वित् । परि । स्रव ॥ १२ ॥

हे सोम षड् वरिवोवित् धनस्य लम्भकः पवसानस्त्वं षड् नः अस्माकं षड् यज्यवे षड् वरुणाय षड् इन्द्राय षड् वरुणाय च षड् मरुद्भ्यः च षड् परि षड् स्रव धारया क्षर ॥

उपो षु जातमपतुरं गोभिर्भुङ्क्तं परिष्कृतम् । इन्दुं देवा अयासिषुः ॥ १३ ॥

उपो इति । सु । जातम् । अप् षड् तुरम् । गोभिः । भुङ्क्तम् । परिष्कृतम् ।

इन्दुम् । देवाः । अयासिषुः ॥ १३ ॥

षु षड् जातं सम्यक्प्रादुर्भूतम् षड् अपतुरं वसतीवरीभिः प्रेरितं षड् भुङ्क्तं शत्रूणां भुङ्क्तं षड् गोभिः गोविक्रौरैः पयोभिः षड् परिष्कृतम् अलंकृतं संस्कृतम् षड् इन्दुं सोमं षड् देवाः इन्द्रादयः षड् उप षड् अयासिषुः उपागच्छन्ति ॥

तमिर्धन्तु नो गिरौ वत्सं संशिश्वरीरिव । य इन्द्रस्य हृदंसनिः ॥ १४ ॥

तम् । इत् । वर्धन्तु । नः । गिरः । वत्सम् । संशिश्वरीः षड् इव । यः । इन्द्रस्य । हृदम् षड् सनिः ॥ १४ ॥

यः सोमः षड् इन्द्रस्य षड् हृदंसनिः हृदयस्य संभक्ता भवति षड् तमित् तमेव सोमं षड् नः अस्माकं षड् गिरः स्तुतिरूपा वाचः षड् सं षड् वर्धन्तु सम्यग्वर्धयन्तु । तत्र दृष्टान्तः । षड् वत्सं बालं षड् शिश्वरीरिव । यथा शिश्वर्यो बद्धपयस्का मातरो वत्सं वर्धयन्ति तद्वदित्यर्थः ॥

अर्षी णः सोमं शं गर्वे धुक्षस्व पिप्युषीमिषम् । वर्धो समुद्रमुक्थ्यम् ॥ १५ ॥

अर्षी । नः । सोम । शम् । गर्वे । धुक्षस्व । पिप्युषीम् । इषम् । वर्ध । समुद्रम् । उक्थ्यम् ॥ १५ ॥

हे षड् सोम त्वं षड् नः अस्माकं षड् गर्वे षड् शं सुखम् षड् अर्ष क्षर । अपि च षड् पिप्युषीं प्रवृद्धम् षड् इषम् अन्नं षड् धुक्षस्व पूरय । किंच षड् उक्थ्यं प्रशस्यं षड् समुद्रम् उदकं षड् वर्ध वर्धय ॥ ॥ २० ॥

१. ग-त-५.६-भ-२.४- 'आ' नास्ति । २. ग-द्वयपसका; त-१.६-वृद्धपयस्का; त-२-वृद्धस्यस्का; त-४-वृद्धपयस्का । ३. ग-त-भ-४-प्रवृद्धा ।

पर्वमानो अजीजनद्विचित्रं न तन्यतुम् । ज्योतिर्वैश्वानरं बृहत् ॥ १६ ॥

पर्वमानः । अजीजनत् । दिवः । चित्रम् । न । तन्यतुम् । ज्योतिः । वैश्वानरम् । बृहत् ॥ १६ ॥

पर्वमानः सोमः । बृहत् महत् । वैश्वानरं वैश्वानराख्यं । ज्योतिः तेजः । दिवः द्युलोकस्य । चित्रं विचित्रं । तन्यतुं । न अशनमिव । अजीजनत् अजनयत् ॥

पर्वमानस्य ते रसो मदो राजन्नदुच्छुनः । वि वारमव्यमर्षति ॥ १७ ॥

पर्वमानस्य । ते । रसः । मदः । राजन् । दुच्छुनः । वि । वारम् । अव्यम् । अर्षति ॥ १७ ॥

हे राजन् दीप्यमान सोम । पर्वमानस्य क्षरतः । ते तव । दुच्छुनः रक्षोवर्जितः । मदः मदकरः । रसः । अव्यम् अविमयं । वारं वालं दशापवित्रम् । अर्षति अभिगच्छति ॥

पर्वमान रसस्तव दक्षो वि राजति द्युमान् । ज्योतिर्विश्वं स्वर्दृशे ॥ १८ ॥

पर्वमान । रसः । तव । दक्षः । वि । राजति । द्युमान् । ज्योतिः । विश्वम् । स्वः । दृशे ॥ १८ ॥

हे पर्वमान सोम । तव त्वदीयः । दक्षः बृद्धः । द्युमान् दीप्तिमान् । रसः । वि । राजति प्रकाशते । न केवलं स्वयमेव प्रकाशते किंतु विश्वं व्याप्तं । स्वः सर्वं । ज्योतिः तेजश्च । दृशे द्रष्टुं करोतीति शेषः ॥

यस्ते मदो वरेण्यस्तेना पवस्वान्धसा । देवावीरघशंसहा ॥ १९ ॥

यः । ते । मदः । वरेण्यः । तेन । पवस्व । अन्धसा । देवऽअवीः । अघशंसहा ॥ १९ ॥

हे सोम । ते तव । देवावीः देवकामः । अघशंसहा राक्षसानां हन्ता । वरेण्यः सर्वैर्वरेणीयः । मदः मदकरः । यः रसो विद्यते । तेन रसेन । अन्धसा अदनीयेन । पवस्व क्षर ॥

जग्निर्वृत्रममित्रियं सस्निर्वाजं दिवेदिवे । गोषा उ अश्वसा असि ॥ २० ॥

जग्निः । वृत्रम् । अमित्रियम् । सस्निः । वाजम् । दिवेऽदिवे ।

गोऽसाः । ॐ इति । अश्वऽसाः । असि ॥ २० ॥

हे सोम त्वम् । अमित्रियम् । अमित्रभवं । वृत्रं शत्रुं । जग्निः हन्ता । असि भवसि । किंच । दिवेदिवे प्रतिदिनं । वाजं संग्रामं । सस्निः संभक्तासि । किंच । गोषाः गवां दातासि । । अश्वसाः अश्वानां दाता चासि ॥ २१ ॥

संमिश्रो अरुषो भव सूपस्थाभिर्न धेनुभिः । सीदञ्छथेनो न योनिमा ॥ २१ ॥

सम्मिश्रः । अरुषः । भव । सुऽउपस्थाभिः । न । धेनुऽभिः ।

सीदन् । श्येनः । न । योनिम् । आ ॥ २१ ॥

हे सोम त्वं । सूपस्थाभिः शोभनोपस्थानाभिः । धेनुभिः गोभिः । गोविकारैः पयोभिरित्यर्थः । सम्मिश्रः संमिश्रितः । श्येनो । न यथा श्येनः शीघ्रमागत्य स्थानमासीदति तद्वत् । योनिं स्वकीयं स्थानम् । आ । सीदन् । न संग्रथ्यर्थे । इदानीम् । अरुषः आरोचमानः । भव ॥

स पवस्व य आविथेन्द्रं वृत्राय हन्तवे । वृत्रिवासं महीरपः ॥ २२ ॥

सः । पवस्व । यः । आविथ । इन्द्रम् । वृत्राय । हन्तवे । वृत्रिऽवासम् । महीः । अपः ॥ २२ ॥

हे सोम वयः त्वं महीः महतीः अपः महान्युदकानि वव्रिवांसं निरुन्धानं वृत्राय वृत्रं
वहन्तवे हन्तुम् इन्द्रम् आविथ अरक्षः सः त्वं पवस्व धारया क्षर । सोमं पीत्वा सतः
सन्निद्रो महान्युदकानि निरुन्धानं वृत्रं जवानेत्यर्थः ॥

सुवीरासो वयं धना जयेम सोम मीढुः । पुनानो वर्ध नो गिरः ॥ २३ ॥

सुऽवीरासः । वयम् । धना । जयेम । सोम । मीढुः । पुनानः । वर्ध । नः । गिरः ॥ २३ ॥

सुवीरासः सुवीराः कल्याणपुत्राः वयम् अमहीयव आङ्गिरसाः धना शत्रूणां धनानि जयेम ।
शत्रून् जित्वा तदीयानि धनानि स्वीकुर्यामित्यर्थः । हे मीढुः सेक्तः सोम पुनानः पूयमानस्त्वं
नः अस्माकं गिरः स्तुतिरूपा वाचश्च वर्ध वर्धय ॥

त्वोतास्तवार्वसा स्याम वन्वन्त आसुरः । सोम व्रतेषु जागृहि ॥ २४ ॥

त्वाऽऊतासः । तव । अर्वसा । स्याम । वन्वन्तः । आऽसुरः । सोम । व्रतेषु । जागृहि ॥ २४ ॥

हे सोम तव त्वदीयेन अवसा रक्षणेन त्वोतासः त्वया रक्षिताः सन्तः वन्वन्तः शत्रून्
भजमानाः आसुरः तेषामभिमारकाः स्याम भवेम । व्रतेषु अस्माकं कर्मसु जागृहि प्रबुद्धो भव ॥

अपध्नन्पवते मृधोऽपु सोमो अराव्णः । गच्छन्निन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ २५ ॥

अपऽघ्नन् । पवते । मृधः । अप । सोमः । अराव्णः । गच्छन् । इन्द्रस्य । निऽकृतम् ॥ २५ ॥

सोमः मृधः हिंसकाञ्छत्रून् अपघ्नन् मारयन् अराव्णः शकौ सत्यां धनानामदातृश्च
अप घ्नन् इन्द्रस्य निष्कृतं स्थानं गच्छन् प्राप्नुवन् पवते धारया क्षरति ॥ २२ ॥

महो नो राय आ भर पवमान जही मृधः । रास्वेन्दो वीरव्यशः ॥ २६ ॥

महः । नः । रायः । आ । भर । पवमान । जहि । मृधः ।

रास्व । इन्द्रो इति । वीरवत् । यशः ॥ २६ ॥

हे पवमान इन्द्रो सोम नः अस्माकं महः महान्ति रायः धनानि आ भर आहर ।
मृधः हिंसकाञ्छत्रूश्च जहि मारय । वीरवत् पुत्राद्युपेतां यशः कीर्तिं च रास्व अस्मभ्यं देहि ॥

न त्वा शतं चन हुतो राधो दित्सन्तमा मिनन् । यत्पुनानो मखस्यसे ॥ २७ ॥

न । त्वा । शतम् । चन । हुतः । राधः । दित्सन्तम् । आ । मिनन् ।

यत् । पुनानः । मखस्यसे ॥ २७ ॥

हे सोम राधः धनम् आ दित्सन्तम् आदातुमिच्छन्तं त्वा त्वां शतं चन बहवोऽपि
हुतः हिंसकाः शत्रवः न मिनन् न हिंसन्ति । कदेत्यत्राह । यत् यदा पुनानः पूयमानस्त्वं
मखस्यसे अस्मभ्यं धनं दातुमिच्छसि ॥

पवस्वेन्दो वृषा सुतः कृधी नो यशसो जनैः । विश्वा अप द्विषो जहि ॥ २८ ॥

पवस्व । इन्द्रो इति । वृषा । सुतः । कृधि । नः । यशसः । जनैः । विश्वाः । अप । द्विषः । जहि ॥ २८ ॥

हे ^१इन्द्रो सोम ^२सुतः अभिषुतः ^३वृषा सेक्ता त्वं ^४पवस्व धारया क्षर । ^५जने जनपदेषु
^६नः अस्मान् ^७यशसः यशस्विनः ^८वृद्धिं कुरु । ^९विश्वाः सर्वान् ^{१०}द्विषः द्वेष्टन् शत्रून् ^{११}अप ^{१२}जहि
 मारय च ॥

अस्य ते सुख्ये वयं तवेन्द्रो बुध्न उतमे । सासह्याम पृतन्यतः ॥ २९ ॥

अस्य । ते । सुख्ये । वयम् । तव । इन्द्रो इति । बुध्ने । उतऽतमे । ससह्याम् । पृतन्यतः ॥ २९ ॥

हे ^१इन्द्रो सोम ^२अस्य अस्मिन् यागे वर्तमानस्य ^३ते तव ^४सुख्ये सखित्वे सति ^५वयम्
 अमहीयव आङ्गिरसाः ^६तव त्वदीये ^७उत्तमे श्रेष्ठे ^८बुध्ने अन्ने तृप्तिं ^९प्राप्ताः ^{१०}तथा च यास्कः—‘ बुध्नं
 द्योततेर्यशो वाचं वा ’ (निरु. ५. ५) इति । ^{११}पृतन्यतः युद्धमिच्छतः शत्रून् ^{१२}ससह्याम् अभिभवेम ॥

या ते भीमान्यायुधा तिग्मानि सन्ति धूर्वणे । रक्षा समस्य नो निदः ॥ ३० ॥

या । ते । भीमानि । आयुधा । तिग्मानि । सन्ति । धूर्वणे । रक्ष । समस्य । नः । निदः ॥ ३० ॥

हे सोम ^१ते तव ^२या याति ^३भीमानि शत्रूणां भयंकराणि ^४तिग्मानि तीक्ष्णानि ^५आयुधा
 आयुधानि ^६धूर्वणे ^७शत्रुवधार्थं ^८सन्ति तैरायुधैः ^९समस्य सर्वस्य शत्रोः ^{१०}निदः निन्दायाः ^{११}नः
 अस्मान् ^{१२}रक्ष पालय ॥ ॥ २३ ॥

‘ एते असुग्रम् ’ इति त्रिशद्वचं द्वितीयं सूक्तं भागंवस्य जमदग्नेराधं गायत्रं पवमानसोम-
 देवताकम् । तथा चानुकान्तम्—‘ एते असुग्रं जमदग्निः ’ इति । गतो विनियोगः ॥

एते असुग्रमिन्दवस्तिरः पवित्रमाशवः । विश्वान्यभि सौमंगा ॥ १ ॥

एते । असुग्रम् । इन्दवः । तिरः । पवित्रम् । आशवः । विश्वानि । अभि । सौमंगा ॥ १ ॥

^१आशवः शीघ्राः ^२एते पवमानाः ^३इन्दवः सोमाः ^४विश्वानि सर्वाणि ^५सौमंगा सौभगानि
 धनान्यभिलक्ष्य ^६पवित्रं ^७तिरः ^८असुग्रम् ऋत्विग्भिः सृज्यन्ते ॥

विघ्नन्तो दुरिता पुरु सुगा तोकाय वाजिनः । तना कृण्वन्तो अर्वते ॥ २ ॥

विघ्नन्तः । दुःऽइता । पुरु । सुऽगा । तोकाय । वाजिनः । तना । कृण्वन्तः । अर्वते ॥ २ ॥

^१वाजिनः बलवन्तः सोमाः ^२पुरु बहूनि ^३दुरिता दुरितानि ^४विघ्नन्तः विशेषेण नाशयन्तः
^५तोकाय अस्माकं पुत्राय ^६अर्वते अश्वाय च ^७सुगा सुखानि ^८तना धनानि च ^९कृण्वन्तः कुर्वन्तः
 तिरः पवित्रं सृज्यन्त इति संबन्धः ॥

कृण्वन्तो वरिवो गवेऽभ्यर्षन्ति सुष्टुतिम् । इळाम्स्मभ्यं संयतम् ॥ ३ ॥

कृण्वन्तः । वरिवः । गवे । अभि । अर्षन्ति । सुऽस्तुतिम् । इळाम् । अस्मभ्यम् । सम्ऽयतम् ॥ ३ ॥

अस्माकं ^१गवे ^२अस्मभ्यं च ^३संयतं यदस्मान् संयच्छति तत् ^४वरिवः धनम् ^५इळाम् अन्नं च
^६कृण्वन्तः कुर्वन्तः सोमाः ^७सुष्टुतिम् अस्मदीयां शोभनां स्तुतिम् ^८अभ्यर्षन्ति आभिमुख्येन
 गच्छन्ति ॥

१. गन्त३.६-भ१.२.७-‘ अभिषुतः ’ नास्ति । २. गन्त३-भ१.५.७-‘ तृप्तिं प्राप्ताः ’ नास्ति ।
 ३. त१.२.६-तूर्वणे; त४.५-पूर्वणे ।

असाव्यं शुर्मदायाप्सु दक्षो गिरिष्ठाः । श्येनो न योनिमासदत् ॥ ४ ॥

असावि । अंशुः । मदाय । अप्सु । दक्षः । गिरिऽस्थाः । श्येनः । न । योनिम् । आ । असदत् ॥ ४ ॥

गिरिष्ठाः पर्वते जातः पञ्चशुः सोमः मदाय मदार्यम् असावि अभिषुतः । अप्सु वसती-
वरीषु दक्षः प्रवृद्धश्च भवति । किंच श्येनो न यथा श्येनो वेगेनागत्य स्थानमासीदति तद्वदयं
सोमो योनिं स्वकीयं स्थानम् आसदत् आसीदति ॥

शुभ्रमन्धो देववातमप्सु धृतो नृभिः सुतः । स्वदन्ति गावः पयोभिः ॥ ५ ॥

शुभ्रम् । अन्धः । देववातम् । अप्सु । धृतः । नृभिः । सुतः ।

स्वदन्ति । गावः । पयःभिः ॥ ५ ॥

यत् देववातं देवैः प्रार्थितं शुभ्रं शोभनम् अन्धः अर्जं गावः पशवः पयोभिः आशिरैः
स्वदन्ति स्वादयन्ति सोऽयं सोमः नृभिः नेतृभिर्ऋत्विग्भिः सुतः अभिषुतः सन् अप्सु वसती-
वरीषु धृतः शोधितो भवति ॥ २४ ॥

आदीमश्वं न हेतारोऽश्वशुभ्रमृताय । मध्वो रसं सधमादे ॥ ६ ॥

आत् । ईम् । अश्वम् । न । हेतारः । अश्वशुभ्रम् । अमृताय । मध्वः । रसम् । सधमादे ॥ ६ ॥

आत् अनन्तरं हेतारः प्रेरका ऋत्विजः सधमादे यज्ञे ईम् पुनं मध्वः मदकरस्य सोमस्य
रसम् अमृताय अमरणाय अश्वं न अश्वमिव अश्वशुभ्रम् शोभयन्ति ॥

यास्ते धारा मधुश्रुतोऽसृग्रमिन्द ऊतये । तार्भिः पवित्रमासदः ॥ ७ ॥

याः । ते । धाराः । मधुऽश्रुतः । असृग्रम् । इन्द्रो इति । ऊतये ।

तार्भिः । पवित्रम् । आ । असदः ॥ ७ ॥

हे इन्द्रो सोम वते तव मधुश्रुतः मधुररसस्य श्रोतयिष्यः याः धाराः ऊतये रक्षणाय
असृग्रं सृज्यन्ते तार्भिः धाराभिस्त्वं पवित्रम् आसदः आसीद ॥

सो अर्षेन्द्राय पीतये त्रिरो रोमाण्यव्यया । सीदन् योना वनेष्व ॥ ८ ॥

सः । अर्षः । इन्द्राय । पीतये । त्रिः । रोमाणि । अव्यया । सीदन् । योना । वनेषु । आ ॥ ८ ॥

हे सोम सः अभिषुतस्त्वम् अव्यया अव्ययानि अविमयानि रोमाणि बालानि त्रिः
तिरस्कुर्वन् वनेषु पात्रेषु योना योनौ स्थाने आ सीदन् इन्द्राय इन्द्रस्य पीतये पानाय
अर्षे क्षर ॥

त्वमिन्दो परि स्रव स्वादिष्ठो अङ्गिरोभ्यः । वरिवोविद्रुतं पयः ॥ ९ ॥

त्वम् । इन्द्रो इति । परि । स्रव । स्वादिष्ठः । अङ्गिरः । पयः । वरिवः । विद्रुतः । धृतम् । पयः ॥ ९ ॥

हे इन्द्रो सोम स्वादिष्ठः स्वादुतमः वरिवोवित् अस्मदभिलषितस्य धनस्य लम्भकश्च
त्वम् अङ्गिरोभ्यः अङ्गिरसामर्थाय धृतम् आज्यं पयः च परि स्रव परिक्षर ॥

अयं विचर्षणिर्हितः पर्वमानुः स चेतति । हिन्वान आप्यं बृहत् ॥ १० ॥

अयम् । विऽचर्षणिः । हितः । पर्वमानः । सः । चेतति । हिन्वानः । आप्यम् । बृहत् ॥ १० ॥

विचर्षणिः विद्रष्टा । हितः पात्रेषु निहितः । पर्वमानः । अयं सोमः । आप्यम् अप्सु भवं । बृहत् महदन्नं । हिन्वानः प्रेरयन् । चेतति सर्वैः ज्ञायते ॥ ॥ २५ ॥

एष वृषा वृषव्रतः पर्वमानो अशस्तिहा । करद्वसूनि दाशुषे ॥ ११ ॥

एषः । वृषा । वृषव्रतः । पर्वमानः । अशस्तिऽहा । करत् । वसूनि । दाशुषे ॥ ११ ॥

वृषा कामानां सेक्ता । वृषव्रतः वृषकर्मा । अशस्तिहा राक्षसानां हन्ता । पर्वमानः । एषः सोमः । दाशुषे हविषां दात्रे यजमानाय । वसूनि धनानि । करत् करोति । प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

आ पर्वस्व सहस्रिणं रयिं गोमन्तमश्विनम् । पुरुश्चन्द्रं पुरुस्पृहम् ॥ १२ ॥

आ । पर्वस्व । सहस्रिणम् । रयिम् । गोऽमन्तम् । अश्विनम् । पुरुऽचन्द्रम् । पुरुऽस्पृहम् ॥ १२ ॥

हे सोम त्वं । सहस्रिणं बहुसंख्याकं । गोमन्तं गोभिरुपेतम् । अश्विनम् अश्ववन्तं । पुरुश्चन्द्रं बहूनां हर्षकं । पुरुस्पृहं बहुस्पृहणीयं । रयिं धनम् । आ । पर्वस्व परिक्षर ॥

एष स्य परिं पिच्यते मर्मज्यमान आयुभिः । उरुगायः कविक्रतुः ॥ १३ ॥

एषः । स्यः । परिं । सिच्यते । मर्मज्यमानः । आयुऽभिः । उरुऽगायः । कविऽक्रतुः ॥ १३ ॥

उरुगायः बहुस्तुतिः । कविक्रतुः कान्तप्रज्ञः कान्तकर्मा वा । स्यः सः । एषः अयं सोमः । आयुभिः मनुष्यैः । मर्मज्यमानः शोध्यमानः । परिं । पिच्यते ॥

सहस्रोतिः शतमघो विमानो रजसः कविः । इन्द्राय पवते मदः ॥ १४ ॥

सहस्रऽऊतिः । शतऽमघः । विऽमानः । रजसः । कविः । इन्द्राय । पवते । मदः ॥ १४ ॥

सहस्रोतिः अपरिमितरक्षणः । शतमघः बहुधनः । रजसः लोकस्य । विमानः निर्माता । कविः कान्तकर्मा । मदः मदकरः सोमः । इन्द्राय इन्द्रार्थं । पवते धारया क्षरति ॥

गिरा जात इह स्तुत इन्दुरिन्द्राय धीयते । वियोना वसताविव ॥ १५ ॥

गिरा । जातः । इह । स्तुतः । इन्दुः । इन्द्राय । धीयते । विः । योना । वसताऽविव ॥ १५ ॥

जातः प्रादुर्भूतः । गिरा स्तुत्या । स्तुतः च । इन्दुः सोमः । इह अस्मिन् यज्ञे । योना योना स्वस्थाने । इन्द्राय इन्द्रार्थं । वसताविव । विः यथा स्ववासे पक्षी तथा । धीयते निधीयते ॥ ॥ २६ ॥

पर्वमानः सुतो नृभिः सोमो वाजमिवासरत् । चमूषु शकमनासदम् ॥ १६ ॥

पर्वमानः । सुतः । नृऽभिः । सोमः । वाजम्ऽसदम् । असरत् । चमूषु । शकमना । आऽसदम् ॥ १६ ॥

नृभिः नेतृभिर्ऋत्विग्भिः । सुतः अभिषुतः । सोमः । चमूषु चमसंषु । शकमना बलेन । आसदम् उपवेष्टुं । वाजमिव युद्धमिव स्थानम् । असरत् सरति ॥

तं त्रिपृष्ठे त्रिवन्दुरे रथे युञ्जन्ति यातवे । ऋषीणां सप्त धीतिभिः ॥ १७ ॥

तम् । त्रिऽपृष्ठे । त्रिऽवन्दुरे । रथे । युञ्जन्ति । यातवे । ऋषीणाम् । सप्त । धीतिभिः ॥ १७ ॥

१त्रिपृष्ठे त्रिषवणपृष्ठे १त्रिवन्धुरे त्रिवेदवन्धुरे १ऋषीणां १रथे यज्ञरथे १तं सोमं १सप्त सप्तभिः
१धीतिभिः छन्दोभिः १यातवे देवान् प्रति गन्तुं १युञ्जन्ति ऋत्विजो योजयन्ति ॥

तं सोतारो धनस्पृतमाशुं वाजाय यातवे । हरिं हिनोत वाजिनम् ॥ १८ ॥

तम् । सोतारः । धनस्पृतम् । आशुम् । वाजाय । यातवे । हरिम् । हिनोत । वाजिनम् ॥ १८ ॥

हे १सोतारः अभिषवकर्तार ऋत्विजः १धनस्पृतं धनानां स्पृष्टारं १वाजिनं बलिनम् १आशुं
वेगवन्तं १तं सोमात्मकं १हरिम् अश्वं १वाजाय यज्ञारथ्यं संग्रामं १यातवे गन्तुं १हिनोत प्रेरयत । यथा
शोद्धारो युद्धं गन्तुं बलिनं वेगवन्तमश्वं प्रेरयन्ति तद्वत् यज्ञमभिगन्तुं बलवन्तं सोमं प्रेरयतेति भावः ॥

आविशन्कलशं सुतो विश्वा अर्षन्नाभि श्रियः । शूरो न गोषु तिष्ठति ॥ १९ ॥

आविशन् । कलशम् । सुतः । विश्वाः । अर्षन् । अभि । श्रियः । शूरः । न । गोषु । तिष्ठति ॥ १९ ॥

१सुतः अभिषुतः सोमः १कलशं द्रोणम् १आविशन् १विश्वाः सर्वाः १श्रियः संपदः १अभि
१अर्षन् अस्नानभिगमयन् १गोषु शत्रूणां पशुषु १शूरो १न यथा शूरो निःशङ्कः १तिष्ठति तद्वद्यज्ञेषु
निःशङ्कस्तिष्ठति ॥

आ त इन्द्रो मदाय कं पर्यो दुहन्त्यायवः । देवा देवेभ्यो मधु ॥ २० ॥

आ । ते । इन्द्रो इति । मदाय । कम् । पर्यः । दुहन्ति । आयवः । देवाः । देवेभ्यः । मधु ॥ २० ॥

हे १इन्द्रो सोम १ते तव १मधु मधुभूतं १पयः पेयं रसं १देवाः स्तोतारः १आयवः मनुष्याः
१मदाय १कं मदार्यं १देवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः १आ १दुहन्ति ॥ ॥ २० ॥

आ नः सोमं पवित्र आ सृजता मधुमत्तमम् । देवेभ्यो देवश्रुत्तमम् ॥ २१ ॥

आ । नः । सोमम् । पवित्रे । आ । सृजत । मधुमत्तमम् । देवेभ्यः । देवश्रुत्तमम् ॥ २१ ॥

हे ऋत्विजः १नः अस्माकं १देवश्रुतमम् अत्यन्तं देवैः श्रूयमाणं १मधुमत्तमम् अतिशयेन मधु-
मन्तं १सोमं १देवेभ्यः इन्द्राद्यर्थं १पवित्रे दशापवित्रे १आ १सृजत साधयत ॥

एते सोमा असृक्षत गृणानाः श्रवसे महे । मदिन्तमस्य धारया ॥ २२ ॥

एते । सोमाः । असृक्षत । गृणानाः । श्रवसे । महे । मदिन्तमस्य । धारया ॥ २२ ॥

१गृणानाः स्तूयमानाः १एते इमे १सोमाः १महे महते १श्रवसे अन्नाय १मदिन्तमस्य माद-
यितुमस्य रसस्य १धारया १असृक्षत ऋत्विग्भिः सृज्यन्ते ॥

अभि गव्यानि वीतये नृम्णा पुनानो अर्षसि । सनद्वाजः परि स्रव ॥ २३ ॥

अभि । गव्यानि । वीतये । नृम्णा । पुनानः । अर्षसि । सनद्वाजः । परि । स्रव ॥ २३ ॥

हे सोम १पुनानः पूयमानो यस्त्वं १वीतये भक्षणाय १गव्यानि गोसंबन्धीनि १नृम्णा
नृम्णानि धनानि क्षीरादीनि १अभि १अर्षसि अभिगच्छसि स त्वं १सनद्वाजः दीयमानाश्वः सन् १परि
१स्रव परिक्षर ॥

उत नो गोमतीरिषो विश्वा अर्ष परिष्टुमः । गृणानो जमदग्निना ॥ २४ ॥

उत । नः । गोमतीः । इषः । विश्वाः । अर्ष । परिष्टुमः । गृणानः । जमदग्निना ॥ २४ ॥

उत अपि च हे सोम षमदग्निना जमदग्निनाम्ना ऋषिणा मया षगुणानः स्तूयमानस्त्वं
नः अस्माकं षमोमतीः गोभिर्युक्तानि षपरिदुभः परितः स्तोतव्यानि षविश्वाः सर्वाणि षहृषः
अन्नानि षअर्षं गच्छ । अस्मभ्यमेवंविधान्यन्नानि देहीत्यर्थः ॥

पर्वस्व वाचो अग्रियः सोमं चित्राभिरूतिभिः । अग्नि विश्वानि काव्या ॥ २५ ॥

पर्वस्व । वाचः । अग्रियः । सोमं । चित्राभिः । ऊतिभिः । अग्नि । विश्वानि । काव्या ॥ २५ ॥

हे षसोम षअग्रियः मुख्यस्त्वं षचित्राभिः पूजनीयैः षऊतिभिः रक्षणैः सह षवाचः अस्मदीयाः
स्तुतिः षअग्निं षपवस्व । एतदेव दर्शयति । षविश्वाः सर्वाणि षकाव्या काव्यानि स्तुत्यात्मकानि
वाक्यानि अग्नि पवस्वेति ॥ ॥ २८ ॥

त्वं समुद्रिया अपोऽग्रियो वाच ईरयन् । पर्वस्व विश्वमेजय ॥ २६ ॥

त्वम् । समुद्रियाः । अपः । अग्रियः । वाचः । ईरयन् । पर्वस्व । विश्वम् षएजय ॥ २६ ॥

हे षविश्वमेजय विश्वकम्पक सोम षअग्रियः मुख्यः षत्वं षवाचः षईरयन् प्रेरयन् षसमुद्रियाः
आन्तरिक्षाणि षअपः उदकानि षपवस्व धारया क्षर ॥

तुभ्येमा भुवना कवे महिन्ने सोम तस्थिरे । तुभ्यमर्षन्ति सिन्धवः ॥ २७ ॥

तुभ्यं । इमा । भुवना । कवे । महिन्ने । सोम । तस्थिरे । तुभ्यम् । अर्षन्ति । सिन्धवः ॥ २७ ॥

हे षकवे क्रान्तकर्मन् षसोम षतुभ्य तुभ्यं तव षमहिन्ने षइमा इमानि षभुवना भुवनानि
षतस्थिरे तिष्ठन्ति । त्वामेव पुरस्कृवंतीत्यर्थः । अपि च षसिन्धवः नद्यः षतुभ्यम् एव षअर्षन्ति
गच्छन्ति । त्वदाज्ञामेवानुपालयन्तीत्यर्थः ॥

प्र ते दिवो न वृष्टयो धारा यन्त्यसश्चतः । अग्नि शुक्रामुपस्तिरम् ॥ २८ ॥

प्र । ते । दिवः । न । वृष्टयः । धाराः । यन्ति । असश्चतः । अग्नि । शुक्राम् । उपऽस्तिरम् ॥ २८ ॥

हे सोम षते तव षअसश्चतः असङ्गाः षधाराः षदिवः अन्तरिक्षात् षवृष्टयः षन वर्षाणीव
षशुक्रां शुक्लवर्णां शुक्लवर्णैः अविलोमभिर्निर्मितम् षउपस्तिरम् उपस्तीर्यमाणं पवित्रम् षअग्निं प्रति
षप्रः षअग्निः ॥

इन्द्रायेन्दुं पुनीतनोग्रं दक्षाय साधनम् । ईशानं वीतिराधसम् ॥ २९ ॥

इन्द्राय । इन्दुम् । पुनीतन । उग्रम् । दक्षाय । साधनम् । ईशानम् । वीतिऽराधसम् ॥ २९ ॥

हे ऋत्विजः षउग्रम् उदूर्णं षदक्षाय बलस्य षसाधनं करणम् षईशानं धनानामीश्वरं षवीति-
राधसं दत्तधनम् षइन्दुं सोमम् षइन्द्राय इन्द्रार्थं षपुनीतन पुनीत ॥

पर्वमान ऋतः कविः सोमः पवित्रमासदत् । दधत्स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ ३० ॥

पर्वमानः । ऋतः । कविः । सोमः । पवित्रम् । आ । असदत् । दधत् । स्तोत्रे । सुवीर्यम् ॥ ३० ॥

षऋतः सत्यभूतः षकविः क्रान्तकर्म षपर्वमानः षसोमः अस्मदीये षस्तोत्रे षसुवीर्यं शोभन-
वीर्यं षदधत् प्रयच्छन् षपवित्रमासदत् आसीदति ॥ ॥ २९ ॥

‘आ पवस्व’ इति त्रिशद्वचं तृतीयं सूक्तं काश्यपस्य निधुवेरार्षं गायत्रं पर्वमानसोमदेवताकम् ।
तथा चानुकान्तम्—‘आ पवस्व निधुविः काश्यपः’ इति । गतो विनियोगः ॥

आ पवस्व सहस्रिणं रयिं सोम सुवीर्यम् । अस्मे श्रवांसि धारय ॥ १ ॥

आ । पवस्व । सहस्रिणम् । रयिम् । सोम । सुवीर्यम् । अस्मे इति । श्रवांसि । धारय ॥ १ ॥

हे सोम त्वं सहस्रिणं बहुसंख्याकं सुवीर्यं शोभनवीर्यं रयिं धनम् आ पवस्व अभिमुख्येन क्षर । अपि च अस्मे^१ अस्मासु श्रवांसि अन्नानि धारय स्थापय ॥

इषमूर्जं च पिन्वस् इन्द्राय मत्सरिन्तमः । चमूष्वा नि षीदसि ॥ २ ॥

इषम् । ऊर्जम् । च । पिन्वसे । इन्द्राय । मत्सरिन्तमः । चमूषु । आ । नि । षीदसि ॥ २ ॥

हे सोम मत्सरिन्तमः अतिशयेन मदयितुमस्त्वम्^२ इन्द्राय इन्द्रार्थम् इषम् अन्नम् ऊर्जं रसं च पिन्वसे क्षरसि । अपि च चमूषु चमसेषु आ नि षीदसि तिष्ठसि ॥

सुत इन्द्राय विष्णवे सोमः कलशे अक्षरत् । मधुमां अस्तु वायवे ॥ ३ ॥

सुतः । इन्द्राय । विष्णवे । सोमः । कलशे । अक्षरत् । मधुमान् । अस्तु । वायवे ॥ ३ ॥

इन्द्राय इन्द्रार्थं विष्णवे विष्ण्वर्थं च वायवे वाय्वर्थं च सुतः अभिषुतः यः सोमः कलशे द्रोणकलशे अक्षरत् क्षरति सोऽयं सोमः मधुमान् मधुरसवान् अस्तु भवतु ॥

एते असृग्रमाश्वोऽति ह्वरांसि बभ्रवः । सोमा ऋतस्य धारया ॥ ४ ॥

एते । असृग्रम् । आश्वः । अति । ह्वरांसि । बभ्रवः । सोमाः । ऋतस्य । धारया ॥ ४ ॥

बभ्रवः बभ्रुवर्णाः आश्वः शीघ्राः एते इमे सोमाः ऋतस्य उदकस्य धारया असृग्रं सृज्यन्ते । ह्वरांसि रक्षांस्यभिगच्छन्ति च ॥

इन्द्रं वर्धन्तो अप्तुरः कृण्वन्तो विश्वमार्यम् । अपघ्नन्तो अरावणः ॥ ५ ॥

इन्द्रम् । वर्धन्तः । अप्सुतुरः । कृण्वन्तः । विश्वम् । आर्यम् । अपघ्नन्तः । अरावणः ॥ ५ ॥

इन्द्रं वर्धन्तः वर्धयन्तः अप्तुरः उदकस्य प्रेरकाः विश्वं सोममस्मदीयकर्मार्यम्^३ आर्यं भद्रं कृण्वन्तः कुर्वन्तः अरावणः अदातृन् अपघ्नन्तः विनाशयन्तः । अभ्यर्पन्तीत्युत्तरया^४ संबन्धः ॥ ३० ॥

सुता अनु स्वमा रजोऽभ्यर्षन्ति बभ्रवः । इन्द्रं गच्छन्त इन्द्रवः ॥ ६ ॥

सुताः । अनु । स्वमा । आ । रजः । अभि । अर्षन्ति । बभ्रवः । इन्द्रम् । गच्छन्तः । इन्द्रवः ॥ ६ ॥

बभ्रवः बभ्रुवर्णाः सुताः अभिषुताः इन्द्रवः सोमाः इन्द्रम् आ गच्छन्तः अभिमुख्येन प्राप्नुवन्तः स्वस्वं स्वकीयं रजः स्थानम् अनु प्रति अभ्यर्षन्ति अभिगच्छन्ति ॥

अया पवस्व धारया यया सूर्यमरोचयः । हिन्वानो मानुषीरपः ॥ ७ ॥

अया । पवस्व । धारया । यया । सूर्यम् । अरोचयः । हिन्वानः । मानुषीः । अपः ॥ ७ ॥

हे सोम मनुषीः मनुष्याणां हितानि अपः उदकानि हिन्वानः प्रेरयंस्त्वं यया धारया सूर्यमरोचयः प्राकाशयः^५ तथा अया अनया धारया पवस्व क्षर ॥

१. त-अस्माकं । २. गन्तु-मादयितुं । ३. गन्तु-भ-उत्तरया । ४. गन्तु-म१.२.७-अप्रकाशयः; त-भ४-मु-प्रकाशयः ।

अयुक्तं सूर एतंशं पर्वमानो मनावधि । अन्तरिक्षेण यातवे ॥ ८ ॥
 अयुक्तं । सूरः । एतंशम् । पर्वमानः । मनौ । अधि । अन्तरिक्षेण । यातवे ॥ ८ ॥

पर्वमानः पूयमानः सोमः पर्वमानाधि । मनुर्मनुष्यः । तस्मिन् मनुष्य इत्यर्थः । पर्वमानाधि । मनुर्मनुष्यः । तस्मिन् मनुष्य इत्यर्थः । पर्वमानाधि । मनुर्मनुष्यः । तस्मिन् मनुष्य इत्यर्थः । पर्वमानाधि । मनुर्मनुष्यः । तस्मिन् मनुष्य इत्यर्थः ।

उत त्या हरितो दश सूरौ अयुक्त यातवे । इन्दुरिन्द्र इति ब्रुवन् ॥ ९ ॥
 उत । त्याः । हरितः । दश । सूरः । अयुक्त । यातवे । इन्दुः । इन्द्रः । इति । ब्रुवन् ॥ ९ ॥

उत अपि च इन्दुः सोमः इन्द्र इति ब्रुवन् इत्याः ताः दश दशसंख्याकाः हरितः
 दिशः प्रति पयातवे गन्तुं सूरः सूर्यस्यैतदशम् अयुक्त युनक्ति ॥

परितो वायवे सुतं गिर इन्द्राय मत्सरम् । अव्यो वारेषु सिञ्चत ॥ १० ॥
 परि । इतः । वायवे । सुतम् । गिरः । इन्द्राय । मत्सरम् । अव्यः । वारेषु । सिञ्चत ॥ १० ॥

हे गिरः स्तोतारः यूयं वायवे वाय्वर्थम् इन्द्राय इन्द्रार्थं च सुतम् अभिषुतं मत्सरं
 मदकरं सोमम् इतः अभिषवदेशादुद्धृत्य अव्यः अवेः वारेषु बालेषु परि पिञ्चत ॥ ३१ ॥

पर्वमान विदा रयिस्मभ्यं सोम दुष्टरम् । यो दूणाशो वनुष्यता ॥ ११ ॥
 पर्वमान । विदाः । रयिम् । अस्मभ्यम् । सोम । दुष्टरम् । यः । दुःऽनशः । वनुष्यता ॥ ११ ॥

हे पर्वमान प्सोम यः रयिः वनुष्यता हिंसकेन शत्रुणा दूणाशः नाशयितुमशक्यः तं
 शत्रुभिः दुष्टरं रयिं धनम् अस्मभ्यं विदाः देहि ॥

अभ्यर्ष सहस्रिणं रयिं गोमन्तमश्विनम् । अभि वाजंमुत श्रवः ॥ १२ ॥
 अभि । अर्षि । सहस्रिणम् । रयिम् । गोमन्तम् । अश्विनम् । अभि । वाजम् । उत । श्रवः ॥ १२ ॥

हे सोम त्वं सहस्रिणं बहुसंख्याकं गोमन्तं गोभिर्युक्तम् अश्विनम् अश्ववन्तं रयिं धनम्
 अभ्यर्ष अस्मानभिगमय । उत अपि च वाजं बलं श्रवः अश्वं चास्मान् अभि गमय ॥

सोमो देवो न सूर्योऽद्रिभिः पवते सुतः । दधानः कलशे रसम् ॥ १३ ॥
 सोमः । देवः । न । सूर्यः । अद्रिभिः । पवते । सुतः । दधानः । कलशे । रसम् ॥ १३ ॥

पर्वदेवो न देव इव सूर्यः रोचमानः सोमः अद्रिभिः प्रावभिः सुतः अभिषुतः सन्
 कलशे द्रोणकलशे रसं दधानः धारयन् पवते धारया क्षरति ॥

एते धामान्यार्या शुक्रा क्रतस्य धारया । वाजं गोमन्तमक्षरन् ॥ १४ ॥
 एते । धामानि । आर्या । शुक्राः । क्रतस्य । धारया । वाजम् । गोमन्तम् । अक्षरन् ॥ १४ ॥

पृते अभिषुताः इमे शुक्राः दीप्ताः सोमाः आर्या आर्याणां श्रेष्ठानां यजमानानां धामानि
 गृहान् प्रति गोमन्तं गोभिर्युक्तं वाजम् अक्षम् क्रतस्य उदकस्य धारया अक्षरन् क्षरन्ति ॥

सुता इन्द्राय वज्रिणे सोमासो दध्याशिरः । पवित्रमत्यक्षरन् ॥ १५ ॥
 सुताः । इन्द्राय । वज्रिणे । सोमासः । दधिऽआशिरः । पवित्रम् । अति । अक्षरन् ॥ १५ ॥

वज्रिणे वज्रवते ^१इन्द्राय इन्द्रार्थं ^२सुताः अभिषुताः ^३दध्याशिरः । दधि आहीराश्रयणद्रव्यं
येषां ते दध्याशिरः । दधिसंस्कृताः ^४सोमासः सोमाः ^५पवित्रमति अतिक्रम्य ^६अक्षरन् धारया
क्षरन्ति ॥ ॥ ३२ ॥

प्र सोमं मधुमत्तमो राये अर्षं पवित्र आ । मदो यो देववीतमः ॥ १६ ॥

प्र । सोम । मधुमत्तमः । राये । अर्षं । पवित्रे । आ । मदः । यः । देववीतमः ॥ १६ ॥

हे ^१सोम ते तव ^२यः ^३मदः रसः ^४मधुमत्तमः अत्यन्तं मधुमान् ^५देववीतमः अतिशयेन
देवकामश्च तं रसं ^६राये अस्माकं धनार्थं ^७पवित्रे ^८प्र ^९आ ^{१०}अर्षं धारया क्षर ॥

तमीं मृजन्त्यायवो हरिं नदीषु वाजिनम् । इन्दुमिन्द्राय मत्सरम् ॥ १७ ॥

तम् । ईमिति । मृजन्ति । आयवः । हरिम् । नदीषु । वाजिनम् । इन्दुम् । इन्द्राय । मत्सरम् ॥ १७ ॥

^१हरिं हरितवर्णं ^२वाजिनं बलिनं ^३मत्सरं मदकरं ^४तं पवमानम् ^५ईम् एनम् ^६इन्दुं सोमम्
^७आयवः मनुष्या ऋत्विजः ^८नदीषु वसतीवरीषु ^९मृजन्ति मार्जयन्ति ॥

आ पवस्व हिरण्यवदश्वात्सोम वीरवत् । वाजं गोमन्तुमा भर ॥ १८ ॥

आ । पवस्व । हिरण्यवत् । अश्ववत् । सोम । वीरवत् । वाजम् । गोमन्तम् । आ । भर ॥ १८ ॥

हे ^१सोम त्वं ^२हिरण्यवत् सुवर्णोपेतम् ^३अश्ववत् अश्वयुक्तं च ^४वीरवत् पुत्राद्युपेतं च धनम् ^५आ
^६पवस्व अस्मान् प्रति क्षर । अपि च ^७गोमन्तं पशुभिरुपेतं ^८वाजम् अन्नम् ^९आ ^{१०}भर अस्मभ्यमाहर ॥

परि वाजे न वाज्युमव्यो वारेषु सिञ्चत । इन्द्राय मधुमत्तमम् ॥ १९ ॥

परि । वाजे । न । वाज्युम् । अव्यः । वारेषु । सिञ्चत । इन्द्राय । मधुमत्तमम् ॥ १९ ॥

^१वाज्युं युद्धकामं ^२मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुमन्तं सोमम् ^३इन्द्राय इन्द्रार्थं ^४अव्यः अवेः
^५वारेषु वालेषु दक्षापवित्रे ^६वाजे ^७न युद्ध इव हे ऋत्विजः ^८परि ^९पिञ्चत ॥

कुर्विं मृजन्ति मर्ज्यं धीभिर्विप्रा अवस्यवः । वृषा कर्निक्रदर्शति ॥ २० ॥

कुर्विम् । मृजन्ति । मर्ज्यम् । धीभिः । विप्राः । अवस्यवः । वृषा । कर्निक्रत् । अर्शति ॥ २० ॥

^१अवस्यवः रक्षणकामाः ^२विप्राः मेधाविन ऋत्विजः ^३धीभिः अङ्गुलीभिः ^४मर्ज्यं मर्जनीयं
^५कविं क्रान्तकर्माणं यं सोमं ^६मृजन्ति मार्जयन्ति ^७सोऽयं ^८वृषा सेचकः सोमः ^९कर्निक्रत् शब्दं
कुर्वन् ^{१०}अर्शति धारया क्षरति ॥ ॥ ३३ ॥

वृषणं धीभिरप्तरं सोममृतस्य धारया । मती विप्राः समस्वरन् ॥ २१ ॥

वृषणम् । धीभिः । अप्सुतम् । सोमम् । ऋतस्य । धारया । मती । विप्राः । सम् । अस्वरन् ॥ २१ ॥

^१विप्राः मेधाविन ऋत्विजः ^२वृषणं कामानां वर्षकम् ^३अप्तरम् अपां प्रेरकं ^४सोमं ^५धीभिः
^६अङ्गुलीभिः ^७मती मत्या स्तुत्या च ^८ऋतस्य उदकस्य ^९धारया ^{१०}समस्वरन् प्रेरयन्ति ॥

पवस्व देवायुषगिन्द्रं गच्छतु ते मदः । वायुमा रोह धर्मेणा ॥ २२ ॥

पवस्व । देव । आयुषक् । इन्द्रम् । गच्छतु । ते । मदः । वायुम् । आ । रोह । धर्मेणा ॥ २२ ॥

हे वदेव द्योतमान सोम वपवस्व धारया क्षर । अपि च वते तव वमदः मदकरो रसः वआयुषक्
अनुषक्तम् वइन्द्रं प्रति वगच्छतु । अपि च त्वं ववायुं वधर्मणा धारकेण रसेन वआ वरोह प्राप्नुहि ॥

पर्वमान नि तौशसे रयि सोम श्रवाय्यम् । प्रियः समुद्रमा विश ॥ २३ ॥
पर्वमान । नि । तौशसे । रयिम् । सोम । श्रवाय्यम् । प्रियः । समुद्रम् । आ । विश ॥ २३ ॥

हे वपवमान वसोम यस्त्वं वश्रवाय्यं श्रवणीयं वरयि शत्रूणां धनं वनि वतौशसे नितरां
पीडयसि स त्वं वप्रियः सन् वसमुद्रं द्रोणकलशम् वआ वविश प्रविश ॥

अपन्नपवसे मृधः ऋतुविस्सोम मत्सरः । नुदस्वादैवयुं जनम् ॥ २४ ॥
अपऽन्नम् । पवसे । मृधः । ऋतुऽवित् । सोम । मत्सरः । नुदस्व । अदेवऽयुम् । जनम् ॥ २४ ॥

हे वसोम वमत्सरः मदकरो यस्त्वं वमृधः हिंसकान् शत्रून् वअपन्नम् मारयन् वऋतुवित्
अस्मभ्यं प्रज्ञां प्रयच्छन् वपवसे क्षरसि स त्वम् वअदेवयुम् अदेवकामं वजनं राक्षसवर्गं वनुदस्व प्रेरय ॥

पर्वमाना असृक्षत सोमाः शुक्रास इन्द्रवः । अभि विश्वानि काव्या ॥ २५ ॥
पर्वमानाः । असृक्षत । सोमाः । शुक्रासः । इन्द्रवः । अभि । विश्वानि । काव्या ॥ २५ ॥

वशुक्रासः उज्ज्वलाः वइन्द्रवः दीप्ताः वपवमानाः क्षरन्तः वसोमाः वविश्वानि वकाव्या
काव्यानि स्तोत्राणि वअभि वअसृक्षत सृज्यन्त ऋत्विग्भिः^१ ॥ ॥ ३४ ॥

पर्वमानास आशवः शुभ्रा असृग्रभिन्द्रवः । घ्नन्तो विश्वा अप द्विषः ॥ २६ ॥
पर्वमानासः । आशवः । शुभ्राः । असृग्रम् । इन्द्रवः । घ्नन्तः । विश्वाः । अप । द्विषः ॥ २६ ॥

वआशवः शीघ्राः वशुभ्राः शोभमानाः वपवमानासः क्षरन्तः वइन्द्रवः दीप्ताः सोमाः वविश्वाः
सर्वान् वद्विषः द्वेष्टन् शत्रून् वअप वघ्नन्तः मारयन्तः वअसृग्रं सृज्यन्ते ॥

पर्वमाना दिवस्पर्यन्तरिक्षादसृक्षत । पृथिव्या अधि सानवि ॥ २७ ॥
पर्वमानाः । दिवः । परि । अन्तरिक्षात् । असृक्षत । पृथिव्याः । अधि । सानवि ॥ २७ ॥

वपवमानाः सोमाः वदिवः ब्रुलोकात् वअन्तरिक्षात् च वपृथिव्याः भूम्याः वअधि वसानवि
ससृच्छिते देशे देवयजने वपरि वअसृक्षत सृज्यन्ते ॥

पुनानः सोम धारयेन्दो विश्वा अप सिधः । जहि रक्षांसि सुक्रतो ॥ २८ ॥
पुनानः । सोम । धारया । इन्दो इति । विश्वाः । अप । सिधः ।

जहि । रक्षांसि । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ॥ २८ ॥

हे वइन्द्रो दीप्त वसुक्रतो सुकर्मन् वसोम वधारया वपुनानः पूयमानस्त्वं वविश्वाः सर्वान्
वसिधः द्वेष्टन् शत्रून् वरक्षांसि राक्षसांश्च वअप वजहि मारय ॥

अपघ्नन्त्सोम रक्षसोऽभ्यर्ष कर्निकदत् । द्युमन्तं शुष्ममुत्तमम् ॥ २९ ॥
अपऽघ्नन् । सोम । रक्षसः । अभि । अर्ष । कर्निकदत् । द्युऽमन्तम् । शुष्मम् । उत्तमम् ॥ २९ ॥

हे वसोम त्वं वरक्षसः रक्षांसि वअपघ्नन् विनाशयन् वकर्निकदत् शब्दं कुर्वन् वद्युमन्तं दीप्ति-
मन्तम् वउत्तमं श्रेष्ठं वशुष्मं बलम् वअभ्यर्षं अस्मान् प्रति पवस्व ॥

अस्मे वसूनि धारय सोमं दिव्यानि पार्थिवा । इन्दो विश्वानि वार्या ॥ ३० ॥

अस्मे इति । वसूनि । धारय । सोमं । दिव्यानि । पार्थिवा । इन्दो इति । विश्वानि । वार्या ॥ ३० ॥

हे ^१इन्दो दीप्तं ^२सोमं ^३दिव्यानि दिवि भवानि ^४पार्थिवा पार्थिवानि पृथिव्यां जातानि च ^५विश्वानि^१ सर्वाणि ^६वार्या^१ वार्याणि वरणीयानि ^७वसूनि ^८अस्मे अस्मासु ^९धारय प्रक्षिप ॥ ॥ ३५ ॥

‘वृषा सोम’ इति त्रिशद्वचं चतुर्थं सूक्तं मारीचस्य कश्यपस्यार्चं गायत्रं पवमानसौम्यम् । तथा चानुकान्तं—‘वृषा सोम कश्यपः’ इति । उक्तो विनियोगः ॥

वृषा सोमं द्युमाँ असि वृषा देव वृषव्रतः । वृषा धर्माणि दधिषे ॥ १ ॥

वृषा । सोम । द्युमान् । असि । वृषा । देव । वृषव्रतः । वृषा । धर्माणि । दधिषे ॥ १ ॥

हे ^१सोमं ^२वृषा वर्षकस्त्वं ^३द्युमान् दीप्तिमान् ^४असि । अपि च हे ^५देव द्योतमानं सोमं ^६वृषा त्वं ^७वृषव्रतः वर्षणशीलकर्माणि । किंच हे सोमं ^८वृषा त्वं ^९धर्माणि देवानां मनुष्याणां च हितानि कर्माणि ^{१०}दधिषे धारयसि ॥

वृष्णस्ते वृष्ण्यं शवो वृषा वनं वृषा मदः । सत्यं वृषन्वृषेदसि ॥ २ ॥

वृष्णः । ते । वृष्ण्यम् । शवः । वृषा । वनम् । वृषा । मदः ।

सत्यम् । वृषन् । वृषा । इत् । असि ॥ २ ॥

हे ^१वृषन् कामानां वर्षकं सोमं ^२वृष्णः वर्षितुः ^३ते तव ^४शवः बलं ^५वृष्ण्यं वर्षणशीलं भवति । ^६वनं तव^२ भजनमपि^२ ^७वृषा वर्षणशीलम् । ^८मदः तव रसोऽपि ^९वृषा वर्षणशीलः । ^{१०}सत्यं सत्यमेव त्वं ^{११}वृषेत् वर्षणशील एव ^{१२}असि भवसि ॥

अश्वो न चक्रदो वृषा सं गा इन्दो समर्वतः । वि नो राये दुरो वृधि ॥ ३ ॥

अश्वः । न । चक्रदः । वृषा । सम् । गाः । इन्दो इति । सम् । अर्वतः ।

वि । नः । राये । दुरः । वृधि ॥ ३ ॥

हे ^१इन्दो सोमं ^२वृषा त्वम् ^३अश्वो न अश्व इव ^४सं ^५चक्रदः संक्रन्दसे । अपि च ^६गाः पशून् ^७अर्वतः अश्वांश्चात्मभ्यं ^८सं प्रयच्छसीति शेषः । किंच ^९नः अस्माकं ^{१०}राये धनाय ^{११}दुरः द्वाराणि ^{१२}वि ^{१३}वृधि विवृतानि^३ कुरु ॥

असृक्षत प्र वाजिनो गव्या सोमांसो अश्वया । शुक्रासो वीरयाशर्वः ॥ ४ ॥

असृक्षत । प्र । वाजिनः । गव्या । सोमांसः । अश्वया । शुक्रासः । वीरया । आशर्वः ॥ ४ ॥

^१वाजिनः बलवन्तः ^२शुक्रासः शुक्रा उज्ज्वलाः ^३आशर्वः वेगवन्तश्च ^४सोमांसः सोमाः ^५गव्या गावेच्छया ^६अश्वया अश्वेच्छया च ^७वीरया पुत्रेच्छया च ^८प्र ^९असृक्षत ऋत्विभिः^४ सृज्यन्ते^५ ॥

शुभमाना ऋतायुर्भिर्मृज्यमाना गर्भस्त्योः । पर्वन्ते वारो अव्यये ॥ ५ ॥

शुभमानाः । ऋतायुः । मृज्यमानाः । गर्भस्त्योः । पर्वन्ते । वारो । अव्यये ॥ ५ ॥

१. ग-भ-‘विश्वानि...वार्या’ नास्ति । २. ग-ते संभजनमपि; त४-तव जनमपि; त५-तव मा भजनमपि । ३. ग-वृद्धानि । ४. ग-भ१.७-असृज्यत; त-ऋत्विभिः सृज्यत सृज्यते; त३-भ२.४-असृज्यते ।

वृक्तायुभिः यज्ञकामैः वृक्षुभमानाः अलंक्रियमाणाः वृगभस्थोः गभस्तिभ्यां बाहुभ्याम् ।
 'गभस्ती बाहू' इति बाहुनामसु पाठात् । वृज्यमानाः शोध्यमानाः सोमाः वृअव्यये अविमये
 वृवारे वाले पवित्रे वृपवन्ते क्षरन्ति ॥ ॥ ३६ ॥

ते विश्वा दाशुषे वसु सोमा दिव्यानि पार्थिवा । पर्वन्तामान्तरिक्ष्या ॥ ६ ॥
 ते । विश्वा । दाशुषे । वसु । सोमाः । दिव्यानि । पार्थिवा । पर्वन्ताम् । आ । अन्तरिक्ष्या ॥ ६ ॥

वृते वृसोमाः वृदिव्यानि दिवि भवानि वृपार्थिवा पार्थिवानि पृथिव्यां संभूतानि च वृअन्त-
 रिक्ष्या अन्तरिक्ष्याणि अन्तरिक्षे जातानि च वृविश्वा विश्वानि वृवसु वसूनि धनानि वृदाशुषे हविषां
 प्रदात्रे यजमानाय वृआ वृपवन्तां क्षरन्तु ॥

पर्वमानस्य विश्ववित्प्र ते सर्गा असृक्षत । सूर्यस्येव न रश्मयः ॥ ७ ॥

पर्वमानस्य । विश्ववित् । प्र । ते । सर्गाः । असृक्षत । सूर्यस्येव । न । रश्मयः ॥ ७ ॥

हे वृविश्ववित् विश्वस्य द्रष्टः सोम वृपर्वमानस्य क्षरतः वृते तव वृसर्गाः सृज्यमाना धाराः
 वृसूर्यस्येव वृरश्मयः सूर्यस्य किरणा इव प्रकाशमानाः । वृन इति^२ संप्रत्यर्थे^२ । इदानीं । वृप्र वृअसृक्षत
 प्रसृज्यन्ते ॥

केतुं कृण्वन्दिवस्परि विश्वा रूपाभ्यर्षसि । समुद्रः सोम पिन्वसे ॥ ८ ॥

केतुम् । कृण्वन् । दिवः । परि । विश्वा । रूपा । अभि । अर्षसि । समुद्रः । सोम । पिन्वसे ॥ ८ ॥

हे वृसोम वृसमुद्रः । समुद्रवन्ति यस्माद्रसाः स समुद्रः । स त्वं वृकेतुं प्रज्ञानं वृकृण्वन् कुर्वन्
 अस्माकं वृविश्वा विश्वानि वृरूपा रूपाणि वृदिवः अन्तरिक्षात् वृअभ्यर्षसि अभिपवसे । वृपिन्वसे
 नानाविधानि धनानि चास्मभ्यं प्रयच्छसि ॥

हिन्वानो वाचमिष्यसि पर्वमान विधर्मणि । अक्रान्देवो न सूर्यः ॥ ९ ॥

हिन्वानः । वाचम् । इष्यसि । पर्वमान । विधर्मणि । अक्रान् । देवः । न । सूर्यः ॥ ९ ॥

हे वृपर्वमान सोम वृहिन्वानः प्रेयमाणस्त्वं वृवाचं शब्दम् वृइष्यसि प्रेरयसि । कदेत्यत्राह । यदा
 तव रसः वृसूर्यः वृदेवो वृन देव इव वृविधर्मणि विधारके पवित्रे वृअक्रान् अक्रमीत् तदेत्यर्थः ॥

इन्दुः पविष्ट चेतनः प्रियः कवीनां मती । सृजदश्वं रथीरिव ॥ १० ॥

इन्दुः । पविष्ट । चेतनः । प्रियः । कवीनाम् । मती । सृजत् । अश्वम् । रथीः । इव ॥ १० ॥

वृचेतनः प्रज्ञापकः वृप्रियः देवानां प्रीतिकरः वृइन्दुः सोमः वृकवीनां क्रान्तकर्मणां स्तोतृणां
 वृमती मत्या स्तुत्या वृपविष्ट पवते । वृअश्वं हयं वृरथीरिव रथीव ऊर्मि वृसृजत् सृजति च ॥ ॥ ३७ ॥

ऊर्मिर्यस्तै पवित्र आ देवावीः पर्यक्षरत् । सीदन्नृतस्य योनिमा ॥ ११ ॥

ऊर्मिः । यः । ते । पवित्रे । आ । देवः । अवीः । परि । अक्षरत् ।

सीदन् । नृतस्य । योनिम् । आ ॥ ११ ॥

हे सोम वृते तव वृयः देवावीः देवकामः वृऊर्मिः तरङ्गः वृनृतस्य यज्ञस्य वृयोनिं स्थानम्
 वृआ वृसीदन् वृपवित्रे वृपर्यक्षरत् परिक्षरति तमूर्मिं सृजतीति पूर्वत्र संबन्धः ॥

स नो अर्ष पवित्र आ मदे यो देववीतमः । इन्द्रविन्द्राय पीतये ॥ १२ ॥

सः । नः । अर्ष । पवित्रे । आ । मदे । यः । देवऽवीतमः ।

इन्द्रो इति । इन्द्राय । पीतये ॥ १२ ॥

हे ^१इन्द्रो ^२यः त्वं ^३देववीतमः अतिशयेन देवकामः ^४मदः मदकरश्च भवसि ^५सः त्वं ^६नः अस्माकं ^७पवित्रे ^८इन्द्राय ^९इन्द्रस्य ^{१०}पीतये पानाय ^{११}आ ^{१२}अर्ष आपवस्व ॥

इषे पवस्व धारया मृज्यमानो मनीषिभिः । इन्द्रो रुचाभि गा इहि ॥ १३ ॥

इषे । पवस्व । धारया । मृज्यमानः । मनीषिऽभिः । इन्द्रो इति । रुचा । अभि । गाः । इहि ॥ १३ ॥

हे ^१इन्द्रो सोम ^२मनीषिभिः ऋत्विग्भिः ^३मृज्यमानः शोध्यमानस्त्वम् ^४इषे अस्माकमन्नाय ^५धारया ^६पवस्व क्षर । ^७रुचा रोचमानेनान्धसा ^८गाः पशून् ^९अभि ^{१०}इहि अभिमच्छ ॥

पुनानो वरिवस्कृध्यूर्जं जनाय गिर्वणः । हरे सृजान आशिरम् ॥ १४ ॥

पुनानः । वरिवः । कृधि । ऊर्जम् । जनाय । गिर्वणः । हरे । सृजानः । आऽशिरम् ॥ १४ ॥

हे ^१गिर्वणः गीर्भिर्वननीय ^२हरे हरितवर्णं सोम ^३आशिरं क्षीरं^४ प्रति ^५सृजानः विसृज्यमानः ^६पुनानः पूयमानस्त्वं ^७जनाय यजमानार्थं^८ वरिवः धनम् ^९ऊर्जम् अन्नं च ^{१०}कृधि कुरु ॥

पुनानो देववीतय इन्द्रस्य याहि निष्कृतम् । द्युतानो वाजिर्भिर्यतः ॥ १५ ॥

पुनानः । देवऽवीतये । इन्द्रस्य । याहि । निऽकृतम् । द्युतानः । वाजिऽभिः । यतः ॥ १५ ॥

हे सोम ^१द्युतानः दीप्यमानः ^२वाजिभिः बलिभिर्यजमानैः ^३यतः संगृहीतः ^४देववीतये यज्ञार्थं ^५पुनानः पूयमानस्त्वम् ^६इन्द्रस्य ^७निष्कृतं स्थानं ^८याहि गच्छ ॥ ॥ ३८ ॥

प्र हिन्वानास इन्द्रवोऽच्छा समुद्रमाशवः । धिया जुता असृक्षत ॥ १६ ॥

प्र । हिन्वानासः । इन्द्रवः । अच्छ । समुद्रम् । आशवः । धिया । जुताः । असृक्षत ॥ १६ ॥

^१आशवः वेगवन्तः ^२इन्द्रवः सोमाः ^३समुद्रम् अन्तरिक्षम् ^४अच्छ प्रति ^५हिन्वानासः हिन्वानाः प्रेयसाणाः ^६धिया अङ्गुल्या ^७जुताः कृष्टाश्च ^८प्र ^९असृक्षत सृज्यन्ते^{१०} ॥

मर्मृजानास आयवो वृथा समुद्रमिन्द्रवः । अगमन्नृतस्य योनिमा ॥ १७ ॥

मर्मृजानासः । आयवः । वृथा । समुद्रम् । इन्द्रवः । अगमन् । रृतस्य । योनिम् । आ ॥ १७ ॥

^१मर्मृजानासः मर्मृज्यमानाः ^२आयवः गन्तारः ^३इन्द्रवः सोमाः ^४वृथा आयासं विनैव ^५समुद्रम् अन्तरिक्षं गच्छन्ति । एतदेव दर्शयति । ^६रृतस्य उदकस्य ^७योनिं स्थानम् ^८अगमन्^९ गच्छन्तीति ॥

परि णो याह्यस्मयुर्विश्वा वसून्योर्जसा । पाहि नः शर्म वीरवत् ॥ १८ ॥

परि । नः । याहि । अस्मऽयुः । विश्वा । वसूनि । ओर्जसा । पाहि । नः । शर्म । वीरऽवत् ॥ १८ ॥

हे सोम ^१अस्मयुः अस्मत्कामस्त्वं ^२नः अस्माकं ^३विश्वा विश्वानि ^४वसूनि धनानि ^५ओर्जसा बलेन सह ^६परि ^७याहि रक्षार्थं परिगच्छ । अपि च ^८नः अस्माकं ^९वीरवत् पुत्रवत् ^{१०}शर्म गृहं ^{११}पाहि रक्ष ॥

१. ग-त३.६.भ१.२.७-‘क्षीर’ नास्ति । २. ग-त-भ१.२.४.५-जनार्थ । ३. ग-प्रसृज्यते; त७-भ२-सृज्यते । ४. त१.२.३.४.५.६-भ१.२.७-आगमन्; म४-आगमन् ।

मिमाति वहिरेतशः पदं युजान ऋक्भिः । प्र यत्समुद्र आहितः ॥ १९ ॥

मिमाति । वहिः । एतशः । पदम् । युजानः । ऋक्भिः । प्र । यत् । समुद्रे । आहितः ॥ १९ ॥

हे सोम यत्^१ यदा यः^२ वह्निः वहनशीलः पृतशः अश्वः मिमाति शब्दं करोति ऋक्भिः^३ ऋत्विग्भिः स्तोत्रभिः पदं^४ यज्ञे युजानः^५ निदधत् स्तोत्रश्रवणार्थमागच्छति च तदा स यज्ञवाहकाश्वात्मा त्वं समुद्रे उदके वसतीवरीषु प्र आहितः भवसि^६ ॥

आ यद्योनिं हिरण्ययमाशुऋतस्य सीदति । जहात्यप्रचेतसः ॥ २० ॥

आ । यत् । योनिम् । हिरण्ययम् । आशुः । ऋतस्य । सीदति । जहाति । अप्रचेतसः ॥ २० ॥

यत् यदा आशुः वेगवान् सोमः ऋतस्य यज्ञस्य हिरण्ययं हिरण्यमयं योनिं स्थानम् । हिरण्यपाणिरभिषुणोति इत्युक्तम् । आ सीदति तदानीम् अप्रचेतसः जहाति विस्मृजति । अस्तोतृणां यज्ञं नाभिगच्छति किंतु स्तोतृणामेव यज्ञमभिगच्छतीत्यर्थः ॥ २० ॥

अभि वेना अनूषतेयक्षन्ति प्रचेतसः । मज्जन्त्यविचेतसः ॥ २१ ॥

अभि । वेनाः । अनुषत । इयक्षन्ति । प्रचेतसः । मज्जन्ति । अविचेतसः ॥ २१ ॥

वेनाः कान्ताः स्तोतारः अभि अनूषत सोममभिषुवन्ति । प्रचेतसः सुमतयः इयक्षन्ति यष्टुमिच्छन्ति च । अविचेतसः । विशिष्टमतयो विचेतसः । अविचेतसो विपरीतमतय इत्यर्थः । मज्जन्ति निमज्जन्ति । ये सोमं नाभिषुवन्ति न यजन्ति च ते नरके पतन्तीत्यर्थः ॥

इन्द्रायेन्दो मरुत्वते पवस्व मधुमत्तमः । ऋतस्य योनिमासदम् ॥ २२ ॥

इन्द्राय । इन्द्रो इति । मरुत्वते । पवस्व । मधुमत्तमः । ऋतस्य । योनिम् । आसदम् ॥ २२ ॥

हे इन्द्रो सोम मधुमत्तमः अतिशयेन मधुमांस्त्वम् ऋतस्य यज्ञस्य योनिं स्थानम् आसदम् उपवेष्टुं मरुत्वते इन्द्राय इन्द्रार्थं पवस्व क्षर ॥

तं त्वा विप्रा वचोविदः परिष्कृण्वन्ति वेधसः । सं त्वा मृजन्त्यायवः ॥ २३ ॥

तम् । त्वा । विप्राः । वचः विदः । परि । कृण्वन्ति । वेधसः । सम् । त्वा । मृजन्ति । आयवः ॥ २३ ॥

हे सोम तं पवमानं त्वा त्वां विप्राः प्राज्ञाः वेधसः कर्मणां कर्तारः वचोविदः स्तोतारः परिष्कृण्वन्ति अलंकुर्वन्ति । अपि च त्वा त्वाम् आयवः मनुष्याः सं मृजन्ति सम्यक् शोधयन्ति ॥

रसं ते मित्रो अर्यमा पिबन्ति वरुणः कवे । पवमानस्य मरुतः ॥ २४ ॥

रसम् । ते । मित्रः । अर्यमा । पिबन्ति । वरुणः । कवे । पवमानस्य । मरुतः ॥ २४ ॥

हे पक्वे क्रान्तकर्मन् सोम पवमानस्य क्षरतः पते तव रसं मित्रः अर्यमा च वरुणः च मरुतः च एते सर्वे देवाः पिबन्ति ॥

त्वं सोम विपश्चितं पुनानो वाचमिष्यसि । इन्द्रो सहस्रभर्णसम् ॥ २५ ॥

त्वम् । सोम । विपः चितम् । पुनानः । वाचम् । इष्यसि । इन्द्रो इति । सहस्रभर्णसम् ॥ २५ ॥

१. ग-यस्त्वदीयो । २. ग-यदा ऋक्भिः । ३. त१.२.६.७-मु-पदं युजानो यज्ञे युजानो; त५-पदं यज्ञे युजानौ युजानो; भ४-पदं यज्ञे युजानो । ४. त३-भ१.७-भवति । ५. ग-धावितरो (? विधातारो) ।

हे इन्द्रो दीप्त सोम पुनानः पूयमानः स्त्वं विपश्चितं प्रज्ञया पवित्रां सहस्रभर्णसं बहु-
भरणां वाचम् इष्यसि प्रेरयसि ॥ ॥ ४० ॥

उतो सहस्रभर्णसं वाचं सोम मखस्युर्वम् । पुनान इन्द्रवा भर ॥ २६ ॥

उतो इति । सहस्रभर्णसम् । वाचम् । सोम । मखस्युर्वम् ।

पुनानः । इन्द्रो इति । आ । भर ॥ २६ ॥

उतो अपि च हे इन्द्रो दीप्त सोम पुनानः पूयमानस्त्वं सहस्रभर्णसं सहस्रभरणां मखस्युर्वं
धनकामां वाचम् अस्मभ्यम् आ भर आहर ॥

पुनान इन्द्रवेषां पुरुहूत जनानाम् । प्रियः समुद्रमा विश ॥ २७ ॥

पुनानः । इन्द्रो इति । एषाम् । पुरुहूत । जनानाम् । प्रियः । समुद्रम् । आ । विश ॥ २७ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्रो सोम पुनानः पूयमानस्त्वम् एषाम् अस्मिन् यागे स्तोत्रं
कुर्वतां जनानां प्रियः सन् समुद्रं द्रोणकलशम् आ विश प्रविश ॥

दविद्युतत्या रुचा परिष्टोभन्त्या कृपा । सोमाः शुक्रा गवाशिरः ॥ २८ ॥

दविद्युतत्या । रुचा । परिष्टोभन्त्या । कृपा । सोमाः । शुक्राः । गोऽर्वाशिरः ॥ २८ ॥

शुक्राः उज्ज्वलाः दविद्युतत्या द्योतमानया रुचा दीप्तया परिष्टोभन्त्या परितः शब्दाय-
मानया कृपा धारया च युक्ताः सोमाः गवाशिरः भवन्ति । गव्येन पयसा मिश्रिता भवन्तीत्यर्थः ॥

हिन्वानो हेतृभिर्यत आ वाजं वाज्यक्रमीत् । सीदन्तो वनुषो यथा ॥ २९ ॥

हिन्वानः । हेतृभिः । यतः । आ । वाजम् । वाजी । अक्रमीत् ।

सीदन्तः । वनुषः । यथा ॥ २९ ॥

वाजी बलवान् सोमः हेतृभिः प्रेरकैः स्तोत्रभिः हिन्वानः स्तोत्रैः प्रेर्यमाणः यतः संयतः
सन् वाजं यागाख्यं युद्धम् आ अक्रमीत् आक्रामति । तत्र दृष्टान्तः । यथा वनुषः हन्तारो
भटाः सीदन्तः युद्धं प्रविशन्तः आक्रामन्ति तद्वदित्यर्थः ॥

ऋधक् सोम स्वस्तये संजग्मानो दिवः कविः । पर्वस्व सूर्यो दृशे ॥ ३० ॥

ऋधक् । सोम । स्वस्तये । समुजग्मानः । दिवः । कविः । पर्वस्व । सूर्यः । दृशे ॥ ३० ॥

हे सोम कविः क्रान्तः सूर्यः सुवीर्यस्त्वम् ऋधक् ऋधुवन् । तथा च यास्कः—‘ऋधगिति
पृथग्भावस्यानुप्रवचनं भवत्यथाप्यृधोऽप्यर्थे दृश्यते’ (निरु. ४. २५) इति । संजग्मानः
संगच्छमानः स्वस्तये दृशे दर्शनाय च दिवः पर्वस्व क्षर ॥ ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्याश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेस्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-

साम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण^३ विरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

‘हिन्वन्ति’ इति त्रिशद्वचं पञ्चमं सूक्तं वरुणपुत्रस्य ऋगोराषं भार्गवस्य जमदग्निर्वा गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रम्यते-‘हिन्वन्ति ऋगुर्वारुणिर्जमदग्निर्वा’ इति । गतो विनियोगः ॥

हिन्वन्ति सूरमुत्तयः स्वसारो जामयस्पतिम् । महामिन्दुं महीयुवः ॥ १ ॥

हिन्वन्ति । सूरम् । उत्तयः । स्वसारः । जामयः । पतिम् । महाम् । इन्दुम् । महीयुवः ॥ १ ॥

अत्र सर्वत्र पवमानः सोमः स्तूयते । तत्रादावृषिः सोमं प्रत्याह । मदीया अङ्गुलयस्त्वामभि-
षोतुं प्रेरयन्तीति । तदुच्यते । ऽस्वसारः । अङ्गुलिनामैतत् । सुधु कर्मसु प्रेर्यन्त ऋत्विग्भिरिति
स्वसारः । ऽजामयः एकस्मात्पाणेरूपज्ञत्वात्^१ परस्परं बन्धुभूताः ऽउत्तयः कर्मार्थं निवसन्त्यः ।
सर्वत्र गन्त्य इत्यर्थः । तादृशोऽङ्गुलयः ऽमहीयुवः त्वदभिषवं कामयमानाः सत्यः ऽसूरं सुवीर्यं
सोमे पीते वीर्यं भवतीति शोभनवीर्यकारणं वा सर्वेषां कर्मणि प्रेरकं वा तादृशं ऽपतिं सर्वस्य
स्थावरजङ्गमजातस्य स्वामिनं यस्माद्देवार्थमिज्यते अत^२ एव ऽमहां देवेभ्यो दीयमानत्वेन महान्तं
महनीयं वा ऽइन्दुं ग्रहेषु स्यन्दमानं सोमं ऽहिन्वन्ति प्रेरयन्ति । ‘हि वर्धनगत्योः’ । स्वादिः ॥

पवमान रुचारुचा देवो देवेभ्युस्परि । विश्वा वसून्या विश ॥ २ ॥

पवमान । रुचाऽरुचा । देवः । देवेभ्यः । परि । विश्वा । वसूनि । आ । विश ॥ २ ॥

हे ऽपवमान दशापवित्रेण पूयमान यद्वा पुनान शुद्ध सोम ऽरुचारुचा । ‘रुच दीप्तौ’ । सर्वेण
तेजसा ऽदेवः दीप्यमानस्त्वं ऽदेवेभ्यः ऽपरि देवेभ्यः सकाशात् ऽविश्वा व्याप्तानि सर्वाणि बहूनि
ऽवसूनि धनानि अस्माकम् ऽआ ऽविश प्रापय । यद्वा । देवेभ्यस्तदर्थं सर्वाणि वसूनि निवास-
स्थानानि ग्रहादीनि आ विश समन्तात् प्रविश ॥

आ पवमान सुष्टुतिं वृष्टिं देवेभ्यो दुवः । इषे पवस्व संयतम् ॥ ३ ॥

आ । पवमान । सुऽस्तुतिम् । वृष्टिम् । देवेभ्यः । दुवः । इषे । पवस्व । सम्ऽयतम् ॥ ३ ॥

हे ऽपवमान पूयमान पुनान वा सोम ऽसुष्टुतिं शोभनस्तुतियुक्तां ऽवृष्टिं ऽदेवेभ्यः देवानां
ऽदुवः । ‘सुपां सुलुक्’ इति चतुर्थ्या लुक् । दुवसे परिचरणाय ऽआ पवस्व आगमय । त्वं यथा
मदीयया स्तुत्या वृष्टिभेदिव्यति तथा कुर्वित्यर्थः । किं चास्माकम् ऽइषे अन्नाय च ऽसंयतं सम्य-
गस्मान् संगच्छन्तीं वृष्टिं कुरु । यद्वा । दुवः परिचर्यामभिलक्ष्य क्रियमाणां सुष्टुतिं शोभनस्तुतिरूपां
वृष्टिम् । बहुस्तुतिमित्यर्थः । एतां देवेभ्यः प्रापय ॥

वृषा हसि भानुना द्युमन्तं त्वा हवामहे । पवमान स्वाध्यः ॥ ४ ॥

वृषा । हि । असि । भानुना । द्युऽमन्तम् । त्वा । हवामहे । पवमान । सुऽआध्यः ॥ ४ ॥

हे सोम त्वं ऽवृषा अभिमतफलानां वर्षिता ऽअसि ऽहि भवसि खलु । तस्मात् हे ऽपवमान

पूयमान पुनान वा सोम ^१स्वाध्यः शोभनकर्माणः सुष्ठु ध्यानवन्तो वा वयं ^२भानुना तेजसा ^३धुमन्तं दीप्तिमन्तम् । अतिशयेन तेजस्विनमित्यर्थः । स्तुतिमन्तं वा ^४स्वा त्वां ^५हवामहे यज्ञेष्वाह्वयामहे ॥

आ पवस्व सुवीर्यं मन्दमानः स्वायुध । इहो हिन्दवा गहि ॥ ५ ॥

आ । पवस्व । सुवीर्यम् । मन्दमानः । सुऽआयुध । इहो इति । सु । इन्दो इति । आ । गहि ॥ ५ ॥

हे ^१स्वायुध । यज्ञे स्म्यकपालादीनि दशायुधानीत्यभिधीयन्ते । शोभनानि तानि यस्य स तथोक्तः । यद्वा । धनुरादीन्यायुधानि यस्य सः । तादृश हे सोम त्वं ^२मन्दमानः मोदमानः सन् । यद्वा । अन्तर्णीतप्यर्थः । देवान् स्वयं मादयन् । ^३सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं पुत्रादिकमस्माकम् ^४आ ^५पवस्व । पवतिर्गत्यर्थः । आप्रापय । किंच हे ^६इन्दो ग्रहेषु चमसेषु च क्षरणशील सोम ^७इहो । इह उ पद-
द्वयम् । उ इत्यवधारणे । इहैवास्मदीये यज्ञ एव सुष्ठु ^८आ ^९गहि आगच्छ ॥ १ ॥

यदद्भिः परिषिच्यसे मृज्यमानो गर्भस्त्योः । द्रुणां सधस्थमश्रुषे ॥ ६ ॥

यत् । अत्ऽभिः । परिऽसिच्यसे । मृज्यमानः । गर्भस्त्योः । द्रुणां । सधऽस्थम् । अश्रुषे ॥ ६ ॥

हे सोम ^१गर्भस्त्योः । बाहुनामैतत् । बभसति दीपयन्ति निर्मञ्जन्त्याभ्यामग्निमिति गर्भस्ती-
बाह्व । तयोः ^२मृज्यमानः ताभ्यां शोध्यमानः सन् ^३अद्भिः । सोमसेचनार्थं चतुर्विधा आपः ।
ताभिर्वसतीवरीभिरेकधनाभिश्च ^४यत् यदा ^५परिषिच्यसे परितः सिच्यमानो भवसि तदानीं ^६द्रुणा
द्रुममयेन पात्रेण गृह्यमाणः सन् ^७सधस्थम् । सह तिष्ठन्त्यत्रेति सधस्थं स्थानं ग्रहचमसादिकम् ।
^८अश्रुषे प्राप्नोषि ॥

प्र सोमाय व्यश्ववत्पवमानाय गायत । महे सहस्रचक्षसे ॥ ७ ॥

प्र । सोमाय । व्यश्वऽवत् । पवमानाय । गायत । महे । सहस्रऽचक्षसे ॥ ७ ॥

हे स्तोतारः ^१पवमानाय दशापवित्रेण पूयमानाय पुनानाय वा ^२सोमाय ^३प्र ^४गायत
प्रकर्षेण सामगानं^१ कुरुत । अभिष्टुत वा । कथमिव । ^५व्यश्ववत् । यथा पूर्वं व्यश्वो नामर्षिः सोम-
मगासीत् तद्वद्वयमपि । कीदृशाय । ^६महे महते देवेभ्यः स्वीक्रियमाणत्वेन गुणादिभिर्वा महस्त्व-
युक्ताय ^७सहस्रचक्षसे । प्रयोगबाहुल्यापेक्षमेतद्वचनम् । सहस्रसंख्याकस्तोत्रयुक्ताय । यद्वा । नाना-
विधैर्देवैरनेकधा द्रष्टव्याय सोमायेति ॥

यस्य वर्णं मधुश्रुतं हरिं हिन्वन्त्याद्रीभिः । इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥ ८ ॥

यस्य । वर्णम् । मधुऽश्रुतम् । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रीऽभिः । इन्दुम् । इन्द्राय । पीतये ॥ ८ ॥

हे अध्वर्यादयः ^१वर्णं शत्रूणां वारकम् । येनासौ पीयते तेन मत्सेन शत्रवः संप्रहार्यन्त इति
शत्रुनिवारणसमर्थम् । ^२मधुश्रुतं मधुरसस्य व्यावयितारं^२ ^३हरिं^३ हरितवर्णम् ^४इन्दुम् । इन्धेरेतद्रूप-
मत्रेण्यते । सर्वतो दीप्यमानम् । 'उन्दो क्लेदने' इत्यस्माद्वा । अभिष्वानन्तरं पात्रेषु क्षरणशीलम् ।
^५यस्य सोमस्य तव कारणमंशुम् ^६अद्रीभिः ^७हिन्वन्ति प्रेरयन्ति । अभिषुण्वन्तीत्यर्थः । ^८इन्द्राय
^९पीतये इन्द्रस्य पानाय । तदर्थमित्यर्थः ॥

१. ग-साम गायत गानं; त१.३.४.५.६-भ१.२.४-साम गायमानं; त२-सामणायमानं; त३-साम-
गायनं । २. ग-त३-म५-व्यावयितारं क्षारयितारं । ३. त-रसं ।

तस्य ते वाजिनो वयं विश्वा धनानि जिग्युषः । सखित्वमा वृणीमहे ॥ ९ ॥

तस्य । ते । वाजिनः । वयम् । विश्वा । धनानि । जिग्युषः । सखित्वम् । आ । वृणीमहे ॥ ९ ॥

हे सोम ऽवाजिनः संभृतहविष्काः ऽवयं ऽविश्वा विश्वानि सर्वाणि व्याप्तानि वा शत्रुधनानि ऽजिग्युषः जितवतः ऽतस्य पूर्वोक्तलक्षणस्य प्रसिद्धस्य वा ऽते तव ऽसखित्वं स्तुत्यस्तोत्रलक्षणं सख्यम् ऽआ ऽवृणीमहे संभजामहे । अस्मभ्यं धनं देहीति संभजनं कुर्म इत्यर्थः ॥ जिग्युषः । ' जि जये ' । लिटि कसौ ' वस्वेकाजात् ' इति नियमादिङभावः । ' सन्निष्ठोर्जेः ' इत्यभ्यासादुत्तरस्य कवगादेशः । ङसि परतो वसोः संप्रसारणम् । कसुप्रत्ययस्वरः ॥

वृषा पवस्व धारया मरुत्वते च मत्सरः । विश्वा दधान ओजसा ॥ १० ॥

वृषा । पवस्व । धारया । मरुत्वते । च । मत्सरः । विश्वा । दधानः । ओजसा ॥ १० ॥

हे सोम त्वं ऽवृषा स्तोत्राणामभिमतफलस्य वर्षकः सन् ऽधारया त्वदीयया ऽपवस्व द्रोण-कलशमागच्छ । पवतिर्गतिकर्मा । आगतस्त्वं यद्वास्माभिरिन्द्राय दीयसे तदा ऽमरुत्वते सहाया मरुतो यस्य सन्ति तस्मा इन्द्राय ऽमत्सरः मदकरः ऽच भव । कीदृशः । ऽविश्वा विश्वानि सर्वाणि व्याप्तानि वा धनानि ऽओजसा आत्मीयेन बलेन युक्तः सन् स्तोत्रभ्यस्तानि ऽदधानः प्रयच्छन् । त्वं मादयिता भवेति समन्वयः ॥ ॥ २ ॥

तं त्वा धर्तारिभ्योऽऽः पवमान स्वर्दशम् । हिन्वे वाजेषु वाजिनम् ॥ ११ ॥

तम् । त्वा । धर्तारिम् । ओभ्योः । पवमान । स्वः ऽदशम् । हिन्वे । वाजेषु । वाजिनम् ॥ ११ ॥

हे ऽपवमान प्यमान पुनान वा हे सोम ऽओभ्योः । द्यावापृथिवीनामैतत् । तयोः ऽधर्तारं धारकमत एव ऽस्वर्दशं सर्वस्य सूर्यस्य वा द्रष्टारं सर्वदैवैर्द्रष्टव्यं वा ऽवाजिनं बलवन्तं ऽतं पूर्वोक्त-गुणप्रसिद्धं ऽत्वा त्वां ऽवाजेषु संग्रामेषु ऽहिन्वे प्रेरयामि । यद्वा । वाजेष्वन्नेषु विषयेषु हिनोमि । अन्नादिकं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

अया चित्तो विपानया हरिः पवस्व धारया । युजं वाजेषु चोदय ॥ १२ ॥

अया । चित्तः । विपा । अनया । हरिः । पवस्व । धारया । युजम् । वाजेषु । चोदय ॥ १२ ॥

हे पवमान ऽअया । ' अय पय गतौ ' । कर्मार्थमितस्ततो गच्छन्तीभिरनया ऽविपा । ' विप प्रेरणे ' । हवींष्यग्नौ प्रेरयन्तीति विपोऽङ्गुलयः । एकवचनं छान्दसम् । प्रत्येकविवक्षया वा । एताभि-र्मदीयाभिरङ्गुलीभिः ऽचित्तः ज्ञातः निर्गतोऽभिषुतः ऽहरिः हरितवर्णस्त्वं धारया संततया ऽपवस्व द्रोणकलशं ग्रहांश्चागच्छ त्वम् । किंच ऽयुजं सखायमिन्द्रं ऽवाजेषु संग्रामेषु ऽचोदय प्रेरय । यद्वा अस्माभिरिन्द्रार्थं सोमो दीयते तदा तत्पानेन हृष्टः सन् शत्रून् हन्तीत्यर्थः ॥

आ न इन्दो महीमिषं पवस्व विश्वदर्शतः । अस्मभ्यं सोम गातुवित् ॥ १३ ॥

आ । नः । इन्दो इति । महीम् । इषम् । पवस्व । विश्वदर्शतः ।

अस्मभ्यम् । सोम । गातुवित् ॥ १३ ॥

हे ^१इन्द्रो क्षरणशील दीपनशील वा हे सोम ^२विश्वदशतः विश्वैः सर्वैर्दृशनीयः । यद्वा । विश्वं सर्वं वस्तुजातं दृश्यते ज्ञाप्यतेऽनेनेति । सः विश्वस्य प्रकाशक^३ इत्यर्थः । तादृशस्त्वं ^४महीमिषं महत्प्रभृतमज्ञं ^५नः अस्मभ्यम् ^६आ ^७पवस्व आगमय । प्रयच्छेत्यर्थः । किंच हे ^८सोम अभिषूयमान पवमान ^९अस्मभ्यं ^{१०}गातुवित् स्वर्गमार्गस्य^{११} लम्भयिता ज्ञापयिता भव ॥

आ कलशां अनुषतेन्दो धाराभिरोजसा । एन्द्रस्य पीतये विश ॥ १४ ॥

आ । कलशाः । अनुषत । इन्द्रो इति । धाराभिः । ओजसा । आ । इन्द्रस्य । पीतये । विश ॥ १४ ॥

हे ^१इन्द्रो क्षरणशील सोम ^२ओजसा बलेन युक्तस्य तव ^३धाराभिः निरन्तराभिः सहिताः ^४कलशाः । प्रयोगबाहुल्यापेक्षमेतद्बहुवचनम् । द्रोणकलशाः ^५आ^६ ^७अनुषत^८ स्तोतृभिः^९ अभिमुख्येन स्तुयन्ते । सोमाभिषवकाले हि ऋत्विजः स्तुवन्ति खलु । ततस्त्वम् ^{१०}इन्द्रस्य ^{११}पीतये पानाय ^{१२}आ ^{१३}विश ग्रहांश्चमसांश्च प्रविश ॥

यस्य ते मद्यं रसं तीव्रं दुहन्त्यद्रिभिः । स पवस्वाभिमातिहा ॥ १५ ॥

यस्य । ते । मद्यम् । रसम् । तीव्रम् । दुहन्ति । अद्रिऽभिः । सः । पवस्व । अभिमातिऽहा ॥ १५ ॥

हे सोम ^१यस्य ^२ते तव ^३मद्यं मदकरं ^४तीव्रं क्षिप्रं मदकारिणं ^५रसम् ^६अद्रिभिः प्रावभिरध्व-
र्यादयः ^७दुहन्ति अभिषुण्वन्ति ^८सः^९ तादृशस्त्वं^{१०} ^{११}अभिमातिहा । अभितो मातिरभिमानं येषां ते शत्रवः । पापरूपाणां शत्रूणां हन्ता सन् ^{१२}पवस्व सर्वतो गच्छ । येषां अभिषुण्वन्ति ते पापरहिताः सुकृतिनो भवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

राजा मेधाभिरीयते पवमानो मनावधि । अन्तरिक्षेण यातवे ॥ १६ ॥

राजा । मेधाभिः । ईयते । पवमानः । मनौ । अधि । अन्तरिक्षेण । यातवे ॥ १६ ॥

^१मनौ मनुष्ये यागं कुर्वाणे सति । यद्वा । मनावधि । मनुमन्तव्यो यज्ञः । तस्मिन् ^२पवमानः पूयमानः पुनानो वा ^३राजा । राजशब्देन सोमोऽभिधीयते । 'सोमं राजानमक्रीणन्' (ऐ. ब्रा. १.२७) इत्यादिषु दृष्टत्वात् । स राजा ^४मेधाभिः स्तुतिभिः सह^५ ^६ईयते गच्छति । किमर्थम् । ^७अन्तरिक्षेण आकाशमार्गेण द्रोणकलशं प्रति ^८यातवे यातुम् । द्रोणाभिगमनकाले हि स्तोतृभिः स्तुयते खलु ॥

आ न इन्द्रो शतग्विनं गवां पोषं स्वश्रव्यम् । वहा भर्गत्तिमृतये ॥ १७ ॥

आ । नः । इन्द्रो इति । शतऽग्विनम् । गवां । पोषम् । सुऽअश्रवम् । वह । भर्गत्तिम् । ऊतये ॥ १७ ॥

हे ^१इन्द्रो पात्रेषु क्षरणशील दीपनशील वा हे सोम ^२शतग्विनं शतसहस्रसंख्याभिर्गोभिर्भुक्तं ^३गवां ^४पोषं गवादीनां पुष्टिवर्धनं ^५स्वश्रव्यं शोभनाश्वसङ्गसहितं ^६भर्गत्तिं भगदत्तिं भजनीयधनदानं च ^७ऊतये रक्षणाय ^८नः अस्माकम् ^९आ ^{१०}वह प्रापय । गवादींश्च तेषां च वृद्धिं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

आ नः सोम सहो जुवो रूपं न वर्चसे भर । सुष्वाणो देववीतये ॥ १८ ॥

आ । नः । सोम । सहः । जुवः । रूपम् । न । वर्चसे । भर । सुस्वानः । देवऽवीतये ॥ १८ ॥

१. त-प्रकाशकस्य; भ२-प्रकाशस्य । २. त३-स्वर्गस्य । ३. त-अनुषत । ४. ग-ऋत्विभिः । ५. भ५-एतादृशस्त्वं । ६. ग-स्तुतः ।

हे सोम देवव्रीतये देवपानाय देवानां कामाय वा सुष्वाणः अभिषूयमाणोऽभिषुतो भवत्वम् । सहः शश्वभिभवन्समर्थं बलं जुवः । जु इति गत्यर्थः । शत्रून् प्रति शीघ्रगमनं च । यद्वा । सर्वतो गमनशीलं बलं च । न इति चार्थे । वर्चसे । 'वर्च दीप्तौ' । दीप्त्यै सर्वत्र प्रकाशनाय रूपं च नः अस्मभ्यम् आ भर आहर प्रयच्छ ॥

अर्षी सोम द्युमत्तमोऽभि द्रोणानि रोरुवत् । सीदन्त्येनो न योनिमा ॥ १९ ॥

अर्षी । सोम । द्युमत्तमः । अभि । द्रोणानि । रोरुवत् ।

सीदन् । श्येनः । न । योनिम् । आ ॥ १९ ॥

हे सोम अभिषूयमाण पवमान द्युमत्तमः अतिशयेन दीप्तिमांस्त्वं द्रोणानि । प्रयोग-बाहुल्यापेक्षमेतद्बहुवचनम् । द्रोणान् अभि लक्ष्यकृत्य रोरुवत् पुनःपुनर्भृशं वा शब्दं कुर्वन् अर्षं तानागच्छ । दृष्टापवित्रमध्याग्निरागतः सोमोऽविच्छिन्नधारया द्रोणकलशे^१ पतन् शब्दं करोति खलु । तत्र दृष्टान्तः । श्येनो न यथा आ सीदन् सर्वतो गच्छन् श्येनः शंसनीयगतिः^२ पक्षी योनिं स्वस्थानं कुलार्थं प्रति भृशं शब्दायमानः सन्नागच्छति तद्वत् ॥

अप्सा इन्द्राय वायवे वरुणाय मरुद्भ्यः । सोमो अर्षति विष्णवे ॥ २० ॥

अप्साः । इन्द्राय । वायवे । वरुणाय । मरुत्भ्यः । सोमः । अर्षति । विष्णवे ॥ २० ॥

अप्साः वसतीवरीनामधेयानामपां संभक्ता । 'षण संभक्तौ' । 'जनसन' इति विद् । आवं 'विद्वनोः' इति । तादृशः सोमः अर्षति द्रोणकलशमागच्छति । किमर्थम् । इन्द्राय । सर्व-देवानां प्रथम^३ ऐन्द्रः सोमं पिबति तस्मात्पूर्वमेवाभिहितः । तस्मै वायवे तत्सहायाय च । ऐन्द्र-वायवे हीन्द्रस्यानन्तरं वायुः सोमं पिबति तस्मात्तदनु वायुरुक्तः । तस्मै च वरुणाय मरुद्भ्यः सितं शब्दं कुर्वद्भ्य एतन्नामकेभ्यो देवेभ्यः विष्णवे सर्वजगद्भापिने विष्णवे च । एतेषां पातुं सोमः स्ववतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

इषं तोकाय नो दधत्स्मभ्यं सोम विश्वतः । आ पवस्व सहस्रिणम् ॥ २१ ॥

इषम् । तोकाय । नः । दधत् । अस्मभ्यम् । सोम । विश्वतः । आ । पवस्व । सहस्रिणम् ॥ २१ ॥

हे सोम त्वं नः अस्माकं तोकाय पुत्राय दधम् अन्नं दधत् विदधत् प्रयच्छन् सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं धनं विश्वतः सर्वतो दिक्षु अस्मभ्यं च^४ आ पवस्व आप्रापय । अस्मभ्यं पुत्राय च अन्नधनादिकं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

ये सोमांसः परावति ये अर्वावति सुन्विरे । ये वादः शर्यणावति ॥ २२ ॥

ये । सोमांसः । परावति । ये । अर्वावति । सुन्विरे । ये । वा । अदः । शर्यणावति ॥ २२ ॥

एतदादिभ्यामृग्भ्यामिन्द्राय सर्वत्र सोमाभिषवोऽस्तीत्याह । ये सोमांसः सोमाः परावति विप्रकृष्टेऽतिदूरे देशे ये वा अर्वावति अन्तिके देशे इन्द्राय सुन्विरे अभिषूयन्ते अभ्यषूयन्ते ये वा शर्यणावति । कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धे शर्यणावत्संज्ञकं मधुरसयुक्तं सोमवत्सरोऽस्ति । अदः अस्मिन् सरसि सुरसा ये सोमाः इन्द्रायाभिषूयन्ते तेऽस्माकमभिमतफलं प्रयच्छन्तिवति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥

१. ग-त३-भ१.७- 'द्रोणकलशे' नास्ति । २. त-शंसनीयं गच्छति । ३. ग-त३-भ१.४,७- प्रथमतः । ४. त-सु-वा ।

य आर्जीकेषु कृत्वसु ये मध्ये पस्त्यानाम् । ये वा जनैषु पञ्चसु ॥ २३ ॥

ये । आर्जीकेषु । कृत्वसु । ये । मध्ये । पस्त्यानाम् । ये । वा । जनैषु । पञ्चसु ॥ २३ ॥

ये वा सोमाः पञ्चसु । ऋजीकानामदूरभवा आर्जीका देशाः । तेषु तथा पञ्चसु । कृत्वान इति देशाभिधानम् । तेषु कर्मवत्सु देशेषु च किञ्च पस्त्यानां सरस्वत्यादीनां नदीनां मध्ये समीपे च ये सोमा अभिषूयन्ते । 'ऋषयो वै सरस्वत्यां सत्रमासत' (ऐ. ब्रा. २. १९) इत्यादिषु नदीतीरे यज्ञकरणस्य श्रवणात् । किञ्च पञ्चसु । निषादपञ्चमाश्रित्वारो वर्णाः पञ्च जनाः । तेषु च ये वा सोमा अभिषुताः ते सोमा अस्माकमभिमते प्रयच्छन्तिवत्युत्तरेण संबन्धः ॥

ते नो वृष्टिं दिवस्परि पर्वन्तामा सुवीर्यम् । सुवाना देवास इन्द्रवः ॥ २४ ॥

ते । नः । वृष्टिम् । दिवः । परि । पर्वन्ताम् । आ । सुवीर्यम् । सुवानाः । देवासः । इन्द्रवः ॥ २४ ॥

सुवानाः तत्र चात्र चाभिषूयमाणा देवा दीपनशीलाः स्तुत्या वा इन्द्रवः ग्रहेषु चमसेषु च क्षरन्तः पते सोमाः पनः अस्माकं दिवस्परि । परिशब्दः पञ्चमीद्योतकः । अन्तरिक्षादादित्याद्वा वृष्टिम् । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याजायते वृष्टिः' इति वृष्टिकारणत्वात् । किञ्च सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं पुत्रं च धनादिकं वा पञ्च पर्वन्तां प्रापयन्तु । यजमानः सोमेन अभिमतफलानि प्राप्नोति खलु ॥

पर्वते हर्यतो हरिर्गृणानो जमदग्निना । हिन्वानो गोरधि त्वचि ॥ २५ ॥

पर्वते । हर्यतः । हरिः । गृणानः । जमदग्निना । हिन्वानः । गोः । अधि । त्वचि ॥ २५ ॥

हर्यतः देवान् कामयमानः पहरिः हरितवर्णः किञ्च गोः पत्वचि पञ्च आनडुहे चर्मणि पहिन्वानः प्रेर्यमाणः स सोमः पजमदग्निना मन्त्रद्रष्टृषिणा पगृणानः स्तूयमानः सन् पपर्वते दशा-पवित्रेण पूतो भवति । यद्वा । पात्राण्यभिगच्छति ॥ ५ ॥

प्र शुक्रासो वयोजुवो हिन्वानासो न सप्तयः । श्रीणाना अप्सु मृज्जत ॥ २६ ॥

प्र । शुक्रासः । वयः । जुवः । हिन्वानासः । न । सप्तयः । श्रीणानाः । अप्सु । मृज्जत ॥ २६ ॥

पशुक्रासः शुक्रा दीप्यमानाः पवयोजुवः अन्नं प्रेरयन्तः । यद्यदपेक्ष्य देवेभ्यः सोमं प्रयच्छन्ति तत्तदपेक्षितं सोमो ददाति । ते सोमाः पश्रीणानाः दधिक्षीरादिभिः श्रीयमाणाः सन्तः पअप्सु वंसतीवरीष्वेकधनासु च पमृज्जत क्रत्विग्भिः प्रमृज्यन्ते शोध्यन्ते । तत्र दृष्टान्तः । पहिन्वानासो पन पसप्तयः । अधनामैतत् । यथाश्वा हिन्वानासो हिन्वानाः सादिभिः प्रेर्यमाणाः सन्तोऽप्सु तैरेव प्रशोधिता भवन्ति तद्वत् ॥

तं त्वा सुतेष्वाभुवो हिन्विरे देवतातये । स पवस्वानया रुचा ॥ २७ ॥

तम् । त्वा । सुतेषु । आभुवः । हिन्विरे । देवतातये । सः । पवस्व । अनया । रुचा ॥ २७ ॥

अथ प्रत्यक्षकृतः । हे सोम पआभुवः । कर्मकरणार्थं समन्ताद्भवन्तीत्याभुव क्रत्विजः । ते पसुतेषु । सुतोऽभिषुतः सोमः । तद्वत्सु यज्ञेषु पदेवतातये । 'सर्वदेवाच्चाति' इति स्वार्थिक-स्ताति । इन्द्रादिदेवेभ्यः पतं तादृशं प्रसिद्धं पत्वा त्वां पहिन्विरे प्रावभिः प्रेरयन्ति । अभिषुवन्ती-त्यर्थः । ततः पसः अभिषुतः स त्वम् पअनया परुचा दीप्यमानया धारया द्रोणकलशं प्रति पपवस्व

आगच्छ। पवतिर्गतिकर्मा। यद्वा। अनया मदीयया रुचा स्तुत्या सह कलशमागच्छ। कलशाभि-
गमनकाले हि सोमं स्तुवन्ति ॥

आ ते दक्षं मयोभुवं वह्निमद्या वृणीमहे। पान्तुमा पुरुस्पृहम् ॥ २८ ॥

आ। ते। दक्षम्। मयःऽभुवम्। वह्निम्। अद्य। वृणीमहे। पान्तम्। आ। पुरुऽस्पृहम् ॥ २८ ॥

हे सोम यद्यारो वयं ऽते तव स्वभूतं ऽदक्षं बलम् ऽअद्य अस्मिन् यागादिने आभिमुख्येन ऽआ
वृणीमहे संभजामहे^१। कीदृशम्। ऽमयोभुवं सुखस्य भावकं ऽवह्निं धनादीनां प्रापकं ऽपान्तं
शत्रुभ्यो रक्षकं ऽपुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं काम्यमानं बलमिति ॥

आ मन्द्रमा वरेण्यमा विप्रमा मनीषिणम्। पान्तुमा पुरुस्पृहम् ॥ २९ ॥

आ। मन्द्रम्। आ। वरेण्यम्। आ। विप्रम्। आ। मनीषिणम्।

पान्तम्। आ। पुरुऽस्पृहम् ॥ २९ ॥

हे सोम ऽमन्द्रं मदकरं स्तुत्यं वा त्वाम् ऽआ वृणीमहे। ऽवरेण्यं सर्वैर्वरेणीयं संभजनीयं च।
किंच ऽविप्रं मेधाविनं त्वाम्। तथा ऽमनीषिणम्। मनस ईषा मनीषा। तद्वन्तं स्तुतिमन्तं वा त्वाम्
वृणीमहे। प्रत्येकविशेषणापेक्षया आ इत्युपसर्गः कृतः। किंच ऽपान्तं सर्वेषां रक्षकं ऽपुरुस्पृहं
बहुभिः स्पृहणीयं च त्वां संभजामहे ॥

आ रयिमा सुचेतुनमा सुक्रतो तनूष्वा। पान्तुमा पुरुस्पृहम् ॥ ३० ॥

आ। रयिम्। आ। सुऽचेतुनम्। आ। सुक्रतो इति सुऽक्रतो। तनूषु। आ।

पान्तम्। आ। पुरुऽस्पृहम् ॥ ३० ॥

हे सुक्रतो शोभनश्रु सोम त्वदीयं ऽरयिं धनं वयम् ऽआ वृणीमहे। किंच ऽसुचेतुनम्।
'चित्ती संज्ञाने'। भाव औणादिक उन्नतप्रत्ययः। सुज्ञानं च। ऽतनूषु^२ अस्मत्पुत्रेषु च धनं सुज्ञानं
च त्वम् ऽआ विधेहि। यद्वा पुत्रार्थं वयमावृणीमहे। तथा ऽपान्तं सर्वस्य रक्षकं ऽपुरुस्पृहं बहुभि-
र्यष्टुभिः काम्यमानं त्वां संभजामहे ॥ ॥ ६ ॥

'पवस्व' इति त्रिंशद्वचं षष्ठं सूक्तम्। अत्रानुक्रम्यते—'पवस्व शतं वैखानसा अष्टादश्यनुष्टु-
प्परास्तिस्र आग्नेय्यः' इति। शतसंख्याका वैखानसाख्याः संहता ऋषयः। 'त्वं सोम सूरः'
इत्येषानुष्टुप्। शिष्टा गायत्र्यः। 'अग्न आयुषि' इत्याद्यास्तिस्रः पवमानविशिष्टाग्निदेवताकाः।
अन्यासां पवमानः सोमो देवता। गतः सूक्तविनियोगः ॥

पवस्व विश्वचर्षणेऽभि विश्वानि काव्या। सखा सखिभ्य ईड्यः ॥ १ ॥

पवस्व। विश्वऽचर्षणे। अभि। विश्वानि। काव्या। सखा। सखिभ्यः। ईड्यः ॥ १ ॥

हे विश्वचर्षणे सर्वव्यापित्वेन सर्वस्य द्रष्टुं सोम ऽसखा स्तुत्यस्तोतृयष्टयलक्षणैः संबन्धेन
सखिभूतस्त्वम् ऽईड्यः स्तोतव्यः सन् ऽसखिभ्यः हविःप्रदानेनोपकारकत्वात् मित्रभूतेभ्योऽस्मभ्यं
विविश्वानि सर्वाणि ऽकाव्या। कवेः कर्माणि काव्यानि। ब्राह्मणादिवात् ण्यञ्। सर्वाणि स्तोत्राणि
वभि लक्ष्मीकृत्य पवस्व आगच्छ ॥

ताभ्यां विश्वस्य राजसि ये पवमान धामनी । प्रतीची सोम तस्थतुः ॥२॥

ताभ्याम् । विश्वस्य । राजसि । ये इति । पवमान । धामनी इति ।

प्रतीची इति । सोम । तस्थतुः ॥ २ ॥

हे पवमान दशपवित्रेण पूयमान पुनान वा हे सोम ये धामनी पूर्वपक्षापरपक्षयोर्लता-
रूपस्य सोमस्य तवैकैकपर्णवृद्धिहासाभ्यां तव स्वभूतौ पूर्वादिपक्षौ । यद्वा ये धामनी नामनी
अंशुसोमात्मके अपि प्रतीची त्वदभिमुखं गच्छन्तौ गच्छती वा पक्षौ नामनी वा तस्थतुः उपजग्मतुः
ताभ्यां त्वं विश्वस्य सर्वस्य लोकस्य राजसि स्वामी भवसि । पूर्वादिपक्षाभ्यां सर्वलोकस्योप-
नायकत्वात्तस्य स्वामी भवसि । पृथिव्यामंशुनाम्ना मनुष्याणां सर्वेषाममीप्सितदानेन तस्य लोकस्य
शुलोके देवेभ्यः स्वसुधामयकलादानेन तेषां प्रीणयिता भवसि^१ । देवाः खलु सोमस्यैकैकवृद्धि-
हासाभ्यां कलाः पिबन्ति ॥

परि धामानि यानि ते त्वं सोमासि विश्वतः । पवमान ऋतुभिः कवे ॥३॥

परि । धामानि । यानि । ते । त्वम् । सोम । असि । विश्वतः । पवमान । ऋतुभिः । कवे ॥३॥

हे सोम यस्मात् ते त्वदीयानि धामानि त्वदधीना अहोरात्ररूपाः कालविशेषाः परि
भवन्ति सर्वत्र व्याप्तास्तिष्ठन्ति । यद्वा त्वदीयानि धामानि तेजांसि परि वर्तन्ते अत एव हे पवमान
पूयमान हे कवे क्रान्तकर्मन् हे सोम त्वम् ऋतुभिः वसन्तादिकालविशेषैः सह विश्वतः सर्वतः
असि भवसि । अहोरात्रौ यत्र यत्र व्याप्तौ तत्र तत्र वसन्तादिकालोपाधिकः सोमस्तिष्ठति । तयोस्तद-
धीनत्वादित्यर्थः ॥

पवस्व जनयन्निषोऽभि विश्वानि वार्या । सखा सखिभ्य ऊतये ॥ ४ ॥

पवस्व । जनयन् । इषः । अभि । विश्वानि । वार्या । सखा । सखिभ्यः । ऊतये ॥ ४ ॥

हे सोम सखा सखिभूतस्त्वं विश्वानि सर्वाणि वार्या वरणीयान्यस्मत्कृतानि स्रोत्राणि
अभि लक्ष्मीकृत्य सखिभ्यः अस्मभ्यम् ऊतये रक्षणाय जीवनाय इष्टः अन्नानि जनयन् प्रयच्छन्
पवस्व आगच्छ । पवतिर्गतिकर्मा ॥

तव शुक्रासौ अर्चयो दिवस्पृष्ठे वि तन्वते । पवित्रं सोम धामभिः ॥ ५ ॥

तव । शुक्रासः । अर्चयः । दिवः । पृष्ठे । वि । तन्वते । पवित्रम् । सोम । धामभिः ॥५॥

हे सोम शुक्रासः सर्वत्र ज्वलनशीलाः धामभिः तेजोभिः सहितस्य तव स्वभूतः
अर्चयः अर्चनीया रश्मयः दिवः द्योतमानस्यादित्यस्य शुलोकस्य वा पृष्ठे अधरभारे । पृथिव्या-
मित्यर्थः । पवित्रं पवनसाधनमुदकं वि तन्वते विशेषेण तन्वन्ति विस्तारयन्ति । सर्वत्र
कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

तवेमे सप्त सिन्धवः प्रशिषं सोम सिञ्चते । तुभ्यं धावन्ति धेनवः ॥ ६ ॥

तव । इमे । सप्त । सिन्धवः । प्रशिषम् । सोम । सिञ्चते । तुभ्यम् । धावन्ति । धेनवः ॥६॥

वृष्टिकर्तृत्वप्रसङ्गादाह । हे सोम इमे इमाः स्वया सृष्टाः सप्त सप्तसंख्याकाः सिन्धवः
स्यन्दमाना गङ्गाद्यम् नद्यः । यद्वा सप्त सर्पणशीला नद्यः तव प्रशिषं प्रशासनमाज्ञामभि सिञ्चते

अनुसरन्ति । त्वदाज्ञामनुसृत्य समुद्रं गच्छन्तीत्यर्थः । किंच षधेनवः नवप्रसूतिका देवानां हविष्प्रदानेन प्रीणयिष्यो गावः षतुभ्यं त्वदर्थमेवाक्षिरं प्रयच्छाम इति षधावन्ति आगच्छन्ति ॥

प्र सोम याहि धारया सुत इन्द्राय मत्सरः । दधानो अक्षिति श्रवः ॥ ७ ॥

प्र । सोम । याहि । धारया । सुतः । इन्द्राय । मत्सरः । दधानः । अक्षिति । श्रवः ॥ ७ ॥

हे^१ षसोम अभिषूयमाण देव षमत्सरः इन्द्रस्य मदकरस्त्वं षसुतः अस्माभिरभिषुतः सन् षइन्द्राय इन्द्रार्थं दशापवित्राभिर्गतया संततया त्वदीयया षधारया द्रोणकलशं षप्र षयाहि प्रकर्षेण प्राप्नुहि । यद्वा । हे सोम सुतोऽभिषुतस्त्वमिन्द्राय मत्सरो मादयितुमः सन् धारयाग्नौ स्वाहाकारेण पात्रात् पतन्त्या धारया सह त्वमिन्द्रमुपयाहि । कीदृशः^२ । षअक्षिति अक्षीणं षश्रवः । श्रव इत्यन्ननाम । षदधानः अस्मभ्यं प्रयच्छन् प्र याहीति ॥

सप्त त्वा धीभिरस्वरन् हिन्वतीः सप्त जामयः । विप्रमाजा विवस्वतः ॥ ८ ॥

सप्त । ऊँ इति । त्वा । धीभिः । अस्वरन् । हिन्वतीः । सप्त । जामयः ।

विप्रम् । अजा । विवस्वतः ॥ ८ ॥

हे षसोम षहिन्वतीः । लिङ्गव्यत्ययः । हिन्वन्तः स्तुतीः प्रेरयन्तः षसप्त सप्तसंख्याकाः षजामयः एकस्मिन् यज्ञे कर्मकरणेन परस्परं बन्धुभूता होतृप्रभृतयः सप्त होत्रकाः षविवस्वतः देवानां हविष्प्रदानेन परिचरणवतो यजमानस्य षअजा आजौ । अजन्ति गच्छन्ति ऋत्विजोऽन्त्रेत्याजिर्यज्ञः । तस्मिन् षविप्रं मेधाविनं पवमानं षत्वा त्वामेव षधीभिः^३ धीतिभिः स्तुतिभिः षसम् षअस्वरन् अशब्दयन् अस्तुवन् । यद्वा । हिन्वतीर्गच्छन्त्यः सप्त जामयो गङ्गाद्याः सप्त नद्यो धीभिः । वर्णलोप-श्छान्दसः । धीतिभिः^३ अङ्गुलीभिर्विप्रं त्वां समस्वरन् प्रेरयन्ति । वसतीवरीभिरेकधनाभिश्च परिशोधनार्थं प्रेरयन्तीति ॥

मृजन्ति त्वा समग्रवोऽव्ये जीरावधि प्वर्णि । रेभो यदज्यसे वने ॥ ९ ॥

मृजन्ति । त्वा । सम् । अग्रवः । अव्ये । जीरौ । अधि । स्वनि । रेभः । यत् । अज्यसे । वने ॥ ९ ॥

हे सोम षअग्रवः । अङ्गुलिनामैतत् । अजन्ति प्रक्षिपन्ति हवीष्यन्नाविति । यद्वा अग्रेग्यर्थस्य । कर्मकरणार्थमितस्ततो गच्छन्तीति । अग्रवोऽङ्गुलयोऽस्मदीयाः षजीरौ पापानामभिलाषुके क्षिप्रं कृते वा षस्वनि षअधि अधिकं शब्दायमाने षअव्ये अविवालेन कृते पवित्रे षत्वा त्वां तदा^४ षसं षमृजन्ति सम्यक् शोधयन्ति । षयत् यदा षरेभः । 'रेभृ शब्दे' । उदकमध्ये प्रक्षेपेण शब्दायमानस्त्वं षवने वननीये वसतीवर्याख्य उदके षअज्यसे अक्तः सिको भवसि । तदा मृजन्तीत्यन्वयः ॥

पवमानस्य ते कवे वाजिन्सर्गा असृक्षत । अर्वन्तो न श्रवस्यवः ॥ १० ॥

पवमानस्य । ते । कवे । वाजिन् । सर्गाः । असृक्षत । अर्वन्तः । न । श्रवस्यवः ॥ १० ॥

मार्जनप्रसङ्गमाह । हे षकवे क्रान्तप्रज्ञ हे षवाजिन् अन्नवन् सोम षपवमानस्य दशापवित्रेण पूयमानस्य षते तव षसर्गाः । सृज्यन्त इति सर्गा धाराः । कीदृशः । षश्रवस्यवः । छन्दसि परेच्छायां

१. ग-हे सोम इन्द्रार्थं सुतोभिषुतः मदकरः एवंभूतः धारया प्र याहि । पुनः कीदृशः । २. त-भ-१. २. ७- 'धीभिः' नास्ति । ३. ग-त १. ५. ७-धीभिः । ४. त-सदा ।

व्यच् । यष्टृणामञ्जं कामयमानास्वदीया धाराः ^१वसृक्षत सृजन्ति^१ । निर्गच्छन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः ।
^२वर्षन्तो ^३न । यथाश्वा मन्दुरातो^२ निर्गच्छन्ति तद्वत् पवित्राग्निःसरन्तीत्यर्थः । प्रयोगापेक्षं चार
 धाराबाहुल्यम् ॥ ८ ॥

अच्छा कोशं मधुश्रुतमसृग्रं वारं अव्यये । अवावशन्त धीतर्यः ॥ ११ ॥

अच्छ । कोशम् । मधुऽश्रुतम् । असृग्रम् । वारं । अव्यये । अवावशन्त । धीतर्यः ॥ ११ ॥

धारानिर्गमनप्रसङ्गादभिधीयते । ^४मधुश्रुतं मधुररसस्य च्यावयितारं क्षारयितारं ^५कोशं
 द्रोणकलशम् ^६अच्छ अभिलक्ष्य ^७अव्यये अविमये अविस्वभूते^३ वा ^८वारे वाले दशापवित्रे ^९असृग्रं
 सोमा ऋत्विभिः सृज्यन्ते । सृजेः कर्मणि 'तिङां तिङो भवन्ति' इति झो^{१०} रमादेशः^{११} । किंच
^{१२}धीतर्यः । अङ्गुलिनामैतत् । धयन्ति पिबन्त्याभिरिति । अस्मदीया अङ्गुलयः ^{१३}अवावशन्त तान्
 सोमान् पुनःपुनर्माज्जनार्थं कामयन्ते ॥

अच्छा समुद्रमिन्दुवोऽस्तं गावो न धेनवः । अगमन्नृतस्य योनिमा ॥ १२ ॥

अच्छ । समुद्रम् । इन्दवः । अस्तम् । गावः । न । धेनवः । अगमन् । नृतस्य । योनिम् । आ ॥ १२ ॥

^{१४}इन्दवः^{१५} क्षरन्तः सोमाः ^{१६}समुद्रं सोमानामेकत्रैव संगमनस्थानं द्रोणकलशम् ^{१७}अच्छ अमि
 गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ^{१८}धेनवः पयःप्रदानेन जनानां प्रीणयिष्यो नवप्रसूतिकाः ^{१९}गावः ^{२०}अस्तं
 गृहं यथाभिगच्छन्ति तद्वत् । किंच ते सोमाः ^{२१}नृतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य ^{२२}योनिं स्थानम् ^{२३}आ
^{२४}अगमन् अभिमुख्येन गच्छन्ति । गमेर्लुङि सिचो लुक्पुपधालोपः ॥

प्र ण इन्दो महे रण आपो अर्षन्ति सिन्धवः । यद्गोभिर्वासयिष्यसे ॥ १३ ॥

प्र । नः । इन्दो इति । महे । रणे । आपः । अर्षन्ति । सिन्धवः ।

यत् । गोभिः । वासयिष्यसे ॥ १३ ॥

हे ^{२५}इन्दो क्षरन् सोम ^{२६}नः अस्माकं स्वभूताय ^{२७}रणे रणाय । रणन्ति स्तुवन्ति देवानत्रेति रणो
 यज्ञः । अधिकरणे अप् । 'डेयः' (पा. सू. ७.१.१३) इति न भवति सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पि-
 तत्वात् । ^{२८}महे महते रणाय यज्ञाय तदर्थं ^{२९}सिन्धवः स्यन्दमानाः ^{३०}आपः वसतीवर्षाख्याः सोम-
 सेकार्थं तदा ^{३१}अर्षन्ति प्रगच्छन्ति । ^{३२}यत् यदा खं ^{३३}गोभिः गव्यैर्दधिक्षीरादिभिः ^{३४}वासयिष्यसे
 आच्छाद्यसे मिश्रितो भवसि तदापो गच्छन्तीति ॥

अस्य ते सुख्ये वयमियक्षन्तस्त्वोतयः । इन्दो सखित्वमुश्मसि ॥ १४ ॥

अस्य । ते । सुख्ये । वयम् । इयक्षन्तः । त्वाऽऊतयः । इन्दो इति । सखिऽत्वम् । उश्मसि ॥ १४ ॥

हे ^{३५}इन्दो पवमान ^{३६}इयक्षन्तः यष्टुमिच्छन्तः पूजयितुमिच्छन्तो वा ^{३७}अस्य प्रसिद्धस्य ^{३८}ते
 तव ^{३९}सुख्ये सखिकर्मणि स्थिताः ^{४०}वयं ^{४१}त्वोतयः त्वदायत्तरक्षणाः सन्तः ^{४२}सखित्वं सखिभावमेव
^{४३}उश्मसि उश्मः कामयामहे ॥

१. ग-त३-म२.४.५-विशृजंति; म१.७-विशृज्यति । २. ग-नगरतः; त१.५.७-मंदुगतो; त२-
 मंदुर्गतो; त३-नंदूरतो; त४-मंदुर्गतयो; म४-नंदुरातो । ३. ग-अविसंभूते; त-म४-अविश्वभूते ।
 ४. ग-म१-सु-क्षेमादेशः; त१-नौरमादेशः; त२.४.५.६.७-नो इमादेशः । ५. त१.५-इंदवः समुद्रः;
 त४-इंदवः समुद्राः ।

आ पवस्व गर्विष्टये महे सोम नृचक्षसे । एन्द्रस्य जठरे विश ॥ १५ ॥

आ । पवस्व । गोर्दृष्टये । महे । सोम । नृचक्षसे । आ । इन्द्रस्य । जठरे । विश ॥ १५ ॥

हे सोम पवमान ऋग्विष्टये अङ्गिरसां गवामन्वेष्टे महे महते नृचक्षसे नृणां मनुष्याणां द्रष्टे कर्मनेतृणां फलं पश्यते वा इन्द्राय वा पात्रेषु दशापवित्रेण पूतो भव । ततः इन्द्रस्य जठरे उदर उदरभूते द्रोणकलशे वा वा वा विश प्रविश ॥ १५ ॥

महाँ असि सोम ज्येष्ठ उग्राणामिन्द्र ओजिष्ठः । युध्वा सञ्छश्चजिगेथ ॥ १६ ॥

महान् । असि । सोम । ज्येष्ठः । उग्राणाम् । इन्द्रो इति । ओजिष्ठः ।

युध्वा । सन् । शश्वत् । जिगेथ ॥ १६ ॥

हे सोम त्वं महान् असि यतस्त्वं देवानां ग्रीणयितासि खलु । त्वं ज्येष्ठः प्रशस्यतमो भवसि । किंच हे इन्द्रो पवमान त्वम् उग्राणाम् उदूणबलानामपि ओजिष्ठः ओजस्वितमो भवसि । त्वं युध्वा सन् शश्वभिः सह युद्धं कुर्वन्नेव शश्वत् सर्वदा जिगेथ तांस्तेषां धनानि च जितवानसि । ' जि जये ' । थलि ' सन्लिटोर्जे ' इत्यभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशः ॥

य उग्रेभ्यश्चिदोजीयाञ्छरैभ्यश्चिच्छरतरः । भूरिदाम्यश्चिन्मंहीयान् ॥ १७ ॥

यः । उग्रेभ्यः । चित् । ओजीयान् । शूरैभ्यः । चित् । शूरतरः ।

भूरिदाम्यः । चित् । मंहीयान् ॥ १७ ॥

यः सोमः उग्रेभ्यश्चित् उदूणैभ्यो बलवद्भ्योऽपि ओजीयान् ओजस्वितमः । किंच यः शूरैभ्यश्चित् वीरैभ्योऽपि शूरतरः अत्यन्तसमर्थो भवति । तथा यः सोमः भूरिदाम्यः । ' डुदान् दाने ' । ' आतो मनिन् ' इति विच् । बहुधनानां दातृभ्योऽपि मंहीयान् दातृतमो भवति । तं त्वां वृणीमहे इत्युत्तरेण संबन्धः ॥

त्वं सोम सूर एषस्तोकस्य साता तनूनाम् । वृणीमहे सख्याय वृणीमहे युज्याय ॥ १८ ॥

त्वम् । सोम । सूरः । आ । एषः । तोकस्य । साता । तनूनाम् ।

वृणीमहे । सख्याय । वृणीमहे । युज्याय ॥ १८ ॥

हे सोम सूरः सुवीर्यः । यद्वा । सर्वस्य यागादिकर्मणि प्रेरकः । एषम् इषः अन्नानि अस्माकम् वा घेहि^१ । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । किंच त्वं तोकस्य पुत्रस्य तनूनाम् । तन्वन्ति विस्तारयन्ति कुलमिति तन्वः पौत्राः । तेषां च साता दाता भव । ' षणु दाने ' । ' जनसन ' इति विद् । ' जनसन ' इत्यात्वम् । वयं तं त्वां सख्याय सखिभावाय कर्मणे वा वृणीमहे संभजामहे । तथा युज्याय । युज् सहायः । तस्य भावे कर्मणि वा ष्यच् । संज्ञापूर्वकस्य विधेयत्वरित्वादवृद्धिः । शत्रुवधादिलक्षणसाहाय्याय च वयं वृणीमहे ॥

अग्निहोत्रे पूर्वस्यामाहुतौ हुतायामुपस्थितेन^२ यजमानेन प्रतिदिवसं प्रतिसंवत्सरं वानेन तृचेना-
ग्निरुपस्थेयः । सूत्रितं च- ' आग्नेयीभिश्चाग्न आरूषि पवस इति तिसृभिः संवत्सरे संवत्सरे ' (आश्व.

श्रौ. २.३-४) इति । चौलादिकर्मसु चतस्र आज्याहुतयो होतव्यास्तत्रैव तिष्ठः । सूत्रितं च—‘तेषां पुरस्ताच्चतस्र आज्याहुतीर्जुहुयादम् आयूंषि पवस इति तिसृभिः’ (आश्व. गृ. १.४.३-४) इति । आधाने पवमानेष्टावस्त्रेः पवमानस्य ‘अग्न आयूंषि’ इत्येषानुवाक्या । ‘अग्ने पवस्व’ इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—‘प्रथमायामग्निरग्निः पवमानोऽग्न आयूंषि पवसेऽग्ने पवस्व स्वपाः’ (आश्व. श्रौ. २.१) इति । पुनराधेये द्वितीयाज्यभागस्य ‘अग्न आयूंषि’ इत्येषा वैकल्पिकानुवाक्या । सूत्रितं च—‘नित्यं पूर्वमनुब्राह्मणिनोऽग्न आयूंषि पवस इत्युत्तरम्’ (आश्व. श्रौ. २.८) इति ॥

अग्न आयूंषि पवसु आ सुवोर्जमिषं च नः । आरे बाधस्व दुच्छुनाम् ॥ १९ ॥

अग्ने । आयूंषि । पवसे । आ । सुव । ऊर्जम् । इषम् । च । नः ।

आरे । बाधस्व । दुच्छुनाम् ॥ १९ ॥

हे ऽग्ने पवमानरूप त्वमस्माकम् ऽआयूंषि जीवनानि^१ ऽपवसे रक्षसि^२ । ऽनः अस्माकम् ऽऊर्जम् अन्नरसम् ऽइषम् अन्नं च ऽआ सुव आभिमुख्येन प्रेरय । किञ्च ऽदुच्छुनाम् । रक्षोनामैतत् । रक्षांसि ऽअरे अस्मत्तो दूर एव ऽबाधस्व संपीडय ॥

अग्निरग्निः पवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः । तमीमहे महागयम् ॥ २० ॥

अग्निः । ऋषिः । पवमानः । पाञ्चजन्यः । पुरःऽहितः । तम् । ईमहे । महागयम् ॥ २० ॥

‘पाञ्चजन्यः । निषादपञ्चमाश्वत्वारो वर्णाः पञ्चजनाः । यद्वा । गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येते पञ्चजनाः । अथवा देवमनुष्या गन्धर्वाप्सरसः सर्पाः पितर इति ब्राह्मणेऽभिहिताः पञ्चजनाः । ‘गन्धरीराज्यः’ इत्यत्र ‘बहिर्देवपञ्चजनेभ्य इति वक्तव्यम्’ (का. ४. ३. ५८. १) इति वचनात् भवार्थं व्यप्रत्ययः । तेषां तत्तदभीष्टप्रदानेन स्वभूतः ऽऋषिः सर्वस्य दृष्टा ऽपवमानः तद्रूपोऽग्निः^३ ऽपुरोहितः कर्मार्थमृत्विग्भिः पुरो निहितः । ऽतं पूर्वोक्तलक्षणं ऽमहागयं महर्द्धिर्देवादिभिरपि गीर्भिः^४ गातव्यम् । महान्ति प्रभूतानि यज्ञगृहाणि वा यस्य स तथोक्तः । तं पवमानगुणविशिष्टमग्निम् ऽईमहे धनादीनि याचामहे ॥ ॥ १० ॥

अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् । दधद्दयि मयि पोषम् ॥ २१ ॥

अग्ने । पवस्व । सुऽअपाः । अस्मे इति । वर्चः । सुऽवीर्यम् ।

दधत् । रयिम् । मयि । पोषम् ॥ २१ ॥

हे ऽअग्ने ऽपवस्वपाः । ‘सोमनसी’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शोभनकर्मा त्वम् ऽअस्मे अस्मासु ऽसुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं ऽवर्चः । ‘वर्च दीप्तौ’ । तेजः ऽपवस्व आगमय । तथा भवान् ऽरयि धनं पुत्रं वा ऽपोषम् । भावे कर्मणि वा घञ् । गवां पुष्टिं यद्वा गवादिकं मयि भवान् ऽदधत् दधातु । करोत्वित्यर्थः । दधातेल्लेख्यादागमः । ‘घोलोपो लेटि वा’ (पा. सू. ७. ३. ७०) इत्याकारलोपः ॥

पवमानो अति स्निधोऽभ्यर्षति सुष्टुतिम् । सूरौ न विश्वदर्शतः ॥ २२ ॥

पवमानः । अति । स्निधः । अभि । अर्षति । सुऽस्तुतिम् । सूरः । न । विश्वऽदर्शतः ॥ २२ ॥

१. ग-भ-‘जीवनानि’ नास्ति; त३-जीवनाय । २. ग-भ-‘रक्षसि’ नास्ति । ३. ग-त३-भ-‘तद्रूपोऽग्निः’ नास्ति । ४. त३.७-भ२-‘गीर्भिः’ नास्ति ।

पवमानः सोमः पस्त्रिधः हिंसकान् शत्रून्तिक्रम्य गच्छति । तथा पसुष्टुतिं स्तोतृणां शोभनां स्तुतिम् पवम्यर्षति आभिमुख्येन गच्छति । 'कषी गतो' । तौदादिकः । 'बहुलं छन्दसि' इति शप् । गुणः । किंच पसूरो पुन सूर्य इव विश्वदर्शतः सर्वस्य द्रष्टा सर्वैर्वा दर्शनीयो भवति ॥

स मर्मृजान आयुभिः प्रयस्वान्प्रयसे हितः । इन्दुरत्यो विचक्षणः ॥ २३ ॥

सः । मर्मृजानः । आयुऽभिः । प्रयस्वान् । प्रयसे । हितः । इन्दुः । अत्यः । विचक्षणः ॥ २३ ॥

आयुभिः कर्मनेतृभिर्मनुष्यैः पमर्मृजानः पुनःपुनर्मृज्यमानः शोध्यमानः पसः पइन्दुः स सोमः पअत्यः देवान् संततं गन्ता भवति । कीदृशः । पप्रयस्वान् प्रीणनशीलान्नवान् । यद्वा । स्तोतृभ्यो देयत्वेनाग्नयुक्तः । अत एव पप्रयसे हवीरूपायाश्चाय पहितः पविचक्षणः सर्वस्य प्रदर्शनकारी सर्वस्य विद्रष्टा वा सोमो देवानभिगन्ता भवति । 'चक्षिष् व्यक्तायां वाचि' । 'अनुदात्तेतश्च ह्लादेः' इति युच् ॥

पवमान ऋतं बृहच्छुक्रं ज्योतिरजीजनत् । कृष्णा तमांसि जङ्घनत् ॥ २४ ॥

पवमानः । ऋतम् । बृहत् । शुक्रम् । ज्योतिः । अजीजनत् । कृष्णा । तमांसि । जङ्घनत् ॥ २४ ॥

पवमानः पऋतं सत्यं यथार्थभूतं पबृहत् प्रभूतं सर्वदेशेषु व्यापकं पशुक्रं दीप्यमानं श्वेतवर्णं पज्योतिः तेजः पअजीजनत् शुलोक उदपादयत् । किं कुर्वन् । पकृष्णा कृष्णवर्णानि पतमांसि पजङ्घनत् भृशं विनाशयन् । हन्तेर्यङ्लुकि शतरि रूपम् । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

पवमानस्य जङ्घतो हरेश्चन्द्रा असृक्षत । जीरा अजिरशोचिषः ॥ २५ ॥

पवमानस्य । जङ्घतः । हरेः । चन्द्राः । असृक्षत । जीराः । अजिरऽशोचिषः ॥ २५ ॥

पजङ्घतः पुनःपुनस्तमांसि विनाशयतः पहरेः हरितवर्णस्य पअजिरशोचिषः सर्वत्र गमनशील-तेजसः पपवमानस्य सोमस्य पचन्द्राः । 'चदि आह्लादने' । देवानामाह्लादयिष्यः पजीराः क्षिप्र-क्षरणशीला धाराः पअसृक्षत सृजन्ति । पवित्राग्निर्गच्छन्तीत्यर्थः ॥ ॥ ११ ॥

पवमानो रथीतमः शुभ्रेभिः शुभ्रशस्तमः । हरिश्चन्द्रो मरुद्गणः ॥ २६ ॥

पवमानः । रथिऽतमः । शुभ्रेभिः । शुभ्रशऽतमः । हरिश्चन्द्रः । मरुत्ऽगणः ॥ २६ ॥

पवमानः देवः परथीतमः अतिशयेन रथवान् । 'ईन्द्रधिनः' (पा. सू. ८. २. १७. १) इति ईकारः । तथा पशुभ्रेभिः शोभायुक्तेभ्यस्तेजोभ्योऽपि पशुभ्रशस्तमः अत्यन्तदीप्यमानश्च । यद्वा । निर्मलेभ्योऽपि निर्मलतमयशोयुक्तः पहरिश्चन्द्रः । 'हस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे' इति साहितिकः सुट् । हरित-वर्णदीप्तिहरितधारावान् वा पमरुद्गणः । मरुतो यस्य गणः सहायभूताः स तथोक्तः । तादृशः सर्वाङ्गी-कान् स्वरश्मिभिः स्वदीप्तिभिः व्यश्नवत् व्याप्तोत्पित्युत्तरेणान्वयः ॥

पवमानो व्यश्नवद्रश्मिर्भिर्वाजसातमः । दधत्स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ २७ ॥

पवमानः । वि । अश्नवत् । रश्मिऽभिः । वाजऽसातमः । दधत् । स्तोत्रे । सुऽवीर्यम् ॥ २७ ॥

पवमानः सोमः^१ परश्मिभिः स्वदीप्तिभिः पव्यन्नवत् सर्वं जगद्वाप्नोतु । कीदृशः । पवाज-
सातमः अतिशयेनाश्रय्य दाता बलस्य संभक्ता वा । तथा पस्तोत्रे पवमानस्तोत्रं कुर्वते मनवे सुवीर्यं
सुवीर्योपेतं पुत्रं धनं वा पदधत् विदधत् प्रयच्छन्^२ व्याप्नोतु । अश्रोतेर्लैव्यडागमः ॥

प्र सुवान इन्दुरक्षाः पवित्रमत्यव्ययम् । पुनान इन्दुरिन्द्रमा ॥ २८ ॥

प्र । सुवानः । इन्दुः । अक्षारिति । पवित्रम् । अति । अव्ययम् ।

पुनानः । इन्दुः । इन्द्रम् । आ ॥ २८ ॥

पुवानः अभिषूयमाणः पइन्दुः सोमः पव्ययम् अविमयमूर्णास्तुकेन निर्मितं दशापवित्र-
मतीत्य प्र^३ पक्षाः^४ कलशं प्रति प्रकर्षेण क्षरति । क्षरतेर्लुङि तिपि सिचि छान्दस इडागमाभावः ।
'अतो लान्तस्य'^५ (पा. सू. ७. २. २) इति वृद्धिः । 'रात्सस्य' इति सिचो लोपः । रेफान्तं
स्पष्टयितुमितिकारः । 'बहुलं छन्दसि' (पा. सू. ७. ३. ९७) इति ईडभावः । हल्ङ्यादिना तिलोपः ।
ततः पुनानः पवित्रेण शुद्धः पइन्दुः सोमः पइन्द्रमा विशति । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥

एष सोमो अर्धि त्वचि गवां क्रील्यद्रिभिः । इन्द्रं मदाय जोहुवत् ॥ २९ ॥

एषः । सोमः । अर्धि । त्वचि । गवां । क्रील्यति । अद्रिऽभिः । इन्द्रम् । मदाय । जोहुवत् ॥ २९ ॥

पृषः अंशुरूपः सोमः पगवां पत्वचि आनडुहचर्मणि । अधिशब्द उपर्यर्थद्योतकः । चर्मण्युपरि
पअद्रिभिः प्रावभिः सह पक्रीडति अभिषवाय संकीडते । किं कुर्वन् । पमदाय सोमपानेन मादयितुम्
पइन्द्रं पजोहुवत् भृशमाह्वयन् । एतेन तत्काल इन्द्रविषयां स्तुतिं कुर्वन्तीत्यवगम्यते ॥

यस्य ते युम्नवत्पयः पवमानाभृतं दिवः । तेन नो मृळ जीवसे ॥ ३० ॥

यस्य । ते । युम्नवत् । पयः । पवमान । आऽभृतम् । दिवः । तेन । नः । मृळ । जीवसे ॥ ३० ॥

हे पवमान पूयमान हे सोम पदिवः द्युलोकात् पआभृतं श्येनरूपया गायत्र्याहृतं पयुम्नवत्
अन्नवत् यशोयुक्तं वा पपयः सोमलक्षणमन्नं यस्य पते तव स्वभृतं विद्यते तस्मात्त्वं पतेन अन्नेन
पनः अस्मान् पजीवसे चिरजीवनाय पमृळं^६ मृळय सुखय ॥ ॥ १२ ॥

'त्वं सोमासि' इति द्वात्रिंशद्वचं सप्तमं सूक्तम् । आद्यतृचस्य बार्हस्पत्यो भरद्वाज ऋषिः ।
द्वितीयस्य मारीचः कश्यपः । तृतीयस्य राहूगणो गोतमः । चतुर्थस्य भौमोऽग्निः । पञ्चमस्य गायथिनो
विश्वामित्रः । षष्ठस्य भार्गवो जमदग्निः । सप्तमस्य मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः । सूक्तशेषस्याङ्गिरसः पवित्रो
वसिष्ठो वोभौ वा समुदितावृषी । 'पवस्व सोम मन्दयन्' इत्याद्यास्तिस्रो द्विपदा गायत्र्यः ।
'अलाय्यस्य' इत्येषा त्रिंशी पुरउणिक् आद्यद्वादशकव्यष्टकवती सप्तविंशकत्रिंशीद्वात्रिंशस्ति-
स्त्रोऽनुष्टुभः । शिष्टा गायत्र्यः । 'अविता नो अजाश्वः' इत्याद्यास्तिस्रः पवमानपृषदेवत्याः पवमान-
सोमदेवताका वा । 'यत्ते पवित्रमर्चिषि' इत्याद्याः पञ्चर्चः पवमानाभिदेवत्याः । आसां पञ्चानां मध्ये
'उभाभ्यां देव सवितः' इति तृतीया पवमानसवितृदेवताका^७ वा । चतुर्थी 'त्रिभिर्द्वं देव सवितः'

१. ग-त३-भ५-पुनानः एतन्नामको देवः । २. ग-प्रयच्छतु; त२-प्रयन; भ१.७-प्रयच्छते ।
३. ग-द्रोण° । ४. ग-त१.२-लान्तस्य; त४-लान्तस्य; त५-लतिस्य; त६-त्रांतस्य; भ४-लंतिस्य;
भ१(२)-सु-पा. सू.-लान्तस्य । ५. ग-त-भ२.४-'मृळ' नास्ति । ६. त-भ२.५-पवमानसोमदेवताका;
भ१-पवमानसवितृमदेवताका; भ४-पवमानसवितृसोमदेवताका ।

इत्येषा विकल्पेन पवमानाग्निस्वितुदेवताका । 'पुनन्तु माम्' इत्येषा विकल्पेन वैश्वदेवी । 'यः पावमानीरधयेति' इत्यादिके द्वे पवमानमण्डलाध्येतृस्तुतिप्रतिपादिके । अतः सैव देवता । शिष्टाः सर्वाः पवमानसोमदेवताकाः । तथा चानुक्रम्यते—'त्वं सोमासि द्वात्रिंशद्भिरद्वाजः कश्यपो गोतमोऽन्निर्विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठ इति ह' तृचाः सप्त ऋषयः शेषे पवित्रो वसिष्ठो वोभौ वा पवस्व सोम तिस्रो नित्यद्विपदा गायत्र्योऽविता नस्तिष्ठः पौष्ण्यो वा यत्ते पवित्रं पञ्चाग्नेय्यः सावित्र्यग्निसावित्री वैश्वदेवी वासात्मन्यास्त्रिंशी पुरउष्णिक् सप्तविंशत्यनुष्टुबन्त्ये च ते पावमान्य-ध्येतृस्तुती' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

त्वं सोमासि धारयुर्मन्द्र ओजिष्ठो अध्वरे । पवस्व मंहयद्रयिः ॥ १ ॥

त्वम् । सोम । असि । धारयुः । मन्द्रः । ओजिष्ठः । अध्वरे । पवस्व । मंहयत् । रयिः ॥ १ ॥

हे सोम अभिषूयमाण पवमान षमन्द्रः मादयितृत्तमः षओजिष्ठः ओजस्वित्तमः षत्वम् षअध्वरे हिसारहितेऽस्मदीये यज्ञे षधारयुः अभिषवणधाराकामः षअसि भवसि । ततस्त्वं षमंहयद्रयिः स्तोतृभ्यः प्रदीयमानधनः सन् षपवस्व द्रोणकलशे ग्रहादिषु दशापवित्रेण पूतो भव । यद्वा । धारयुः । 'तद्बद्धे भाष्यते' इति मत्वर्थीयो युः । स हे सोम त्वं धारावानिव ततः पवस्वेति संबन्धः ॥

त्वं सुतो नृमादनो दधन्वान्मत्सरिन्तमः । इन्द्राय सूरिरन्धसा ॥ २ ॥

त्वम् । सुतः । नृमादनः । दधन्वान् । मत्सरिन् । तमः । इन्द्राय । सूरिः । अन्धसा ॥ २ ॥

हे सोम षनृमादनः नृणां कर्मणो नेतृणामृत्विजां मादयिता अत एव षदधन्वान् तेभ्यो धनानि धारयन् प्रयच्छन् यद्वा यज्ञस्य धारकः षसूरिः प्राज्ञः षसुतः अस्माभिरभिषुतः षत्वम् षअन्धसा हवीरूपेणाग्नेन सह षइन्द्राय षमत्सरिन्तमः तस्यातिशयेन मदकारी भव । 'नादस्य' इति नकारः ॥

त्वं सुध्वाणो अद्रिभिरभ्यर्ष कर्निक्रदत् । द्युमन्तं शुष्ममुत्तमम् ॥ ३ ॥

त्वम् । सुध्वानः । अद्रिऽभिः । अभि । अर्ष । कर्निक्रदत् । द्युमन्तम् । शुष्मम् । उत्तमम् ॥ ३ ॥

हे पवमान सोम^१ षअद्रिभिः प्रावभिः षसुध्वाणः सुध्वानोऽभिषूयमाणः षत्वं षकर्निक्रदत् भृशं शब्दं कुर्वन् षअभ्यर्ष कलशं पात्राणि वा^२ अभिगच्छ^३ । तथा षद्युमन्तं दीप्तियुक्तम् षउत्तमं षशुष्मं शत्रूणां शोषकं बलं च प्राप्नुहि । यद्वा । एकवाक्यतया योजनीयः । सूयमानस्त्वं बलमभिराच्छेति । 'कदि क्रदि' आह्वाने । क्रदेर्यङ्लुकि नलोपोऽभ्यासस्य निगागमश्च 'दाधतिर्दधति' इति सूत्रेण सर्वं निपात्यते । तस्माच्छतृप्रत्ययः । 'अभ्यस्तानामादिः' इति स्वरः ॥

इन्दुर्हिन्वानो अर्षति तिरो वाराण्यव्यया । हरिर्वाजमचिक्रदत् ॥ ४ ॥

इन्दुः । हिन्वानः । अर्षति । तिरः । वाराणि । अव्यया । हरिः । वाजम् । अचिक्रदत् ॥ ४ ॥

षहिन्वानः प्रावभिः प्रेर्यमाणोऽभिषूयमाणः षइन्दुः सोमः षअव्यया अविमयान्यवनीनां स्वभूतानि षवाराणि बालानि । पवित्राणीत्यर्थः । तानि षतिरः तिरस्कृत्य व्यवधाय षअर्षति गच्छति । प्रभूतं निर्गच्छतीत्यर्थः । सोऽयं षहरिः हरितवर्णः सोमः षवाजम् अन्नम् षअचिक्रदत् शब्दयति । त्वया सह इन्द्रमहमाह्वयामीत्यर्थः^४ ॥

१. ग-त-भ१.७-मु-'ह' नास्ति । २. ग-त३-भ१.२.७ 'सोमः' नास्ति । ३. ग-त-भ-मु-चाभिगच्छ ।

४. त-ईन्द्रमहं माह्वयामीति वाजयाह्वयामीत्यर्थः ; त३-भ२.५-ईन्द्रमह मादयामीति वाजसाह्वयामीत्यर्थः ।

इन्द्रो व्यव्यमर्षसि वि श्रवांसि वि सौभगा । वि वाजान्सोम गोमतः ॥ ५ ॥

इन्द्रो इति । वि । अव्यम् । अर्षसि । वि । श्रवांसि । वि । सौभगा ।

वि । वाजान् । सोम । गोमतः ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्रो सोम ^२व्यव्यम् अविवाले भवं पवित्रं ^३वि ^४अर्षसि विविधं धाराभिर्गच्छसि । किंच ^५श्रवांसि हवीरूपाण्यज्ञानि च ^६वि गच्छसि । तथा ^७सौभगा । सुभगस्य भावः सौभगम् । सुभगशब्द उद्गात्रादिषु पठ्यते । तस्योत्तरपदवृद्धिर्नैष्यते । सौभगानि^८ धनानि विविधं प्राप्नोषि । तथा हे ^९सोम ^{१०}गोमतः पशुमन्ति ^{११}वाजान् बलानि च विविधं प्राप्नुहि । तानि सर्वाण्यस्माकं प्रापयेत्यभिप्रायः ॥ ॥ १३ ॥

आ न इन्द्रो शतृग्विनं रयिं गोमन्तमश्विनम् । भरं सोम सहस्रिणम् ॥ ६ ॥

आ । नः । इन्द्रो इति । शतृग्विनम् । रयिम् । गोमन्तम् । अश्विनम् ।

भरं । सोम । सहस्रिणम् ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्रो पात्रेषु क्षरन् हे ^२सोम ^३नः अस्मभ्यम् ^४आ ^५भर संपादय देहि । किमिति उच्यते । ^६शतृग्विनम् । शतं गावो यस्य स शतगुः । तद्वन्तं ^७गोमन्तं प्रशस्तपशुमन्तम् ^८अश्विनम् अश्वयुक्तं ^९सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं ^{१०}रयिं धनं पुत्रं वा आ भर ॥

पवमानास इन्द्रवस्तिरः पवित्रमाशवः । इन्द्रं यामेभिराशत ॥ ७ ॥

पवमानासः । इन्द्रवः । तिरः । पवित्रम् । आशवः । इन्द्रम् । यामेभिः । आशत ॥ ७ ॥

^१पवित्रम् ऊर्णास्तुकेन निर्मितं दशापवित्रं ^२तिरः तिरस्कृत्य व्यवधायकं कृत्वा ^३पवमानासः कलशं प्रति बहुधाराः क्षरन्तः ^४आशवः क्षिप्रमदकारिणश्चमसादीन् व्यामुवन्तो वा ^५इन्द्रवः सोमाः ^६यामेभिः स्वीयेर्गमनैः ^७इन्द्रम् ^८आशत व्यामुवन्ति ॥

ककुहः सोम्यो रस इन्द्रुर्निद्राय पूर्यः । आयुः पवत आयवे ॥ ८ ॥

ककुहः । सोम्यः । रसः । इन्द्रुः । इन्द्राय । पूर्यः । आयुः । पवते । आयवे ॥ ८ ॥

^१ककुहः । सोमः^२ सर्वकर्मकारयितृत्वेन सर्वेषां समुच्छितोऽतिशयितो भवति । सोऽयं ^३पूर्यः पूर्यैः कृतोऽभिषुतः पूरं प्रातःकाले कृतो वा ^४आयुः इन्द्रमभिगन्ता^५ इन्द्रुः पात्रेषु क्षरन् ^६सोम्यः । 'मये च' (पा. सू. ४. ४. १३८) इति यप्रत्ययः । सोममयः ^७रसः ^८आयवे सर्वत्र गन्त्रे ^९इन्द्राय ^{१०}पवते कलशेषु पवित्रेण पूतो भवति । यद्वा । इन्द्रार्थमभिमुखं गच्छति । पवतिर्गतिकर्मा ॥

हिन्वन्ति सूरमुत्तयः पवमानं मधुश्चुतम् । अभि गिरा समस्वरन् ॥ ९ ॥

हिन्वन्ति । सूरम् । उत्तयः । पवमानम् । मधुश्चुतम् । अभि । गिरा । सम् । अस्वरन् ॥ ९ ॥

^१उत्तयः कर्मकरणार्थमितस्ततः संचरन्त्योऽङ्गुलयः ^२मधुश्चुतं मदकरस्य रसस्य च्यावयितारं ^३सूरं सुवीर्यं सर्वस्य यागादिकर्मणि प्रेरकं ^४पवमानं सोमं ^५हिन्वन्ति अभिषवार्थं संप्रेरयन्ति । ततः ^६स्तोतारः ^७गिरा स्तुत्या तमेनम् ^८अभि ^९समस्वरन् सम्यगभिषुवन्ति ॥

अविता नो अजाश्चः पूषा यामनियामनि । आ भक्षत्कन्यासु नः ॥ १० ॥

अविता । नः । अजऽअश्चः । पूषा । यामनिऽयामनि । आ । भक्षत् । कन्यासु । नः ॥ १० ॥

वअजाश्चः । ' अजाः पूषणः ' इत्युक्तत्वादजा एवाश्वा वाहनानि यस्य स तथोक्तः । सः पूषा एतन्नामको देवः यामनियामनि सर्वस्मिन् गमने भौमदिव्यलक्षणे वनः अस्माकम् वअविता पालयिता भवतु । किंच वकन्यासु कमनीयास्वभिमतासु स्त्रीषु वनः अस्मान् वआ वभक्षत् आभजतु । अस्माकं कन्याः प्रयच्छत्वित्यर्थः । भजः सेवार्थल्लेटि सिप्यडागमे रूपम् । यद्वा । अजाश्चोऽजवाहनः पूषा सर्वस्य पोषयिता सोमो यामनियामनि । यायते प्राप्यते देवैरेति याम यज्ञः । तत्र यज्ञे नोऽस्माकमविता रक्षिता भवतु । तथा कन्यासु स्त्रीष्विष्टास्वस्माना भक्षत् प्रापयतु ॥ ॥ १४ ॥

अयं सोमः कपर्दिने घृतं न पवते मधु । आ भक्षत्कन्यासु नः ॥ ११ ॥

अयम् । सोमः । कपर्दिने । घृतम् । न । पवते । मधु । आ । भक्षत् । कन्यासु । नः ॥ ११ ॥

वकपर्दिने कल्याणमुकुटवते सोमाय पूषणे वा तदर्थम् वअयं मादयिताभिषुतोऽस्मदीयः वसोमः वपवते च गच्छति । तं प्राप्नोति । तत्र दृष्टान्तः । वघृतं वन वमधु मादकं हवीरूपं घृतं यथा सोमं पूषणं वा गच्छति तद्वत् । ततः सः वकन्यासु अस्मानागमयत् ॥

अयं त आघृणे सुतो घृतं न पवते शुचि । आ भक्षत्कन्यासु नः ॥ १२ ॥

अयम् । ते । आघृणे । सुतः । घृतम् । न । पवते । शुचि । आ । भक्षत् । कन्यासु । नः ॥ १२ ॥

हे वआघृणे । ' घृ क्षरणदीप्तयोः ' । सर्वतो दीप्यमान पवमान पूषन् वा षते त्वदर्थं वसुतः अभिषुतः वअयं सोमः वपवते त्वदभिसुखमागच्छति । यद्वा । त्वदर्थं पात्रेषु पवित्रेण पूतो भवति क्षरति वा । तत्र दृष्टान्तः । वघृतं वन वशुचि । शुद्धं घृतं यथा त्वां प्राप्नोति तद्वत् । ततस्त्वमभिलषितान्यस्माकं देहीति ॥

वाचो जन्तुः कवीनां पर्वस्व सोम धारया । देवेषु रत्नधा असि ॥ १३ ॥

वाचः । जन्तुः । कवीनाम् । पर्वस्व । सोम । धारया । देवेषु । रत्नधाः । असि ॥ १३ ॥

हे वसोम वकवीनां क्रान्तप्रज्ञानां स्तोतृणां ववाचो वजन्तुः स्तुतेर्जनयिता । यद्वा । मेघाविनां मध्ये त्वमेव वाचं जनयसि । अत्यन्तं बाग्मी त्वं वधारया वपर्वस्व द्रोणकलशं ग्रहांश्च प्राप्नुहि । तत इन्द्रादिदेवेषु वरत्नधाः रमणशीलस्य सोमस्य निधाता वअसि भवसि । अथवा । देवेषु स्तोत्रकारिषु कर्म कुर्वाणेषु वास्मासु रत्नस्य कनकादेदांता भवसि ॥

प्रावस्तोत्रे गाणगारिमतेनाभिरूपकरणे कलशेषु सोम आसिच्यमाने वक्तव्यस्य तृचस्य ' आ कलशेषु ' इत्यादिके द्वितीयातृतीये । सूत्रितं च— ' आ कलशेषु धावति इयेनो वर्म वि गाहते इति द्वे ' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

आ कलशेषु धावति इयेनो वर्म वि गाहते । अभि द्रोणा कर्निकदत् ॥ १४ ॥

आ । कलशेषु । धावति । इयेनः । वर्म । वि । गाहते । अभि । द्रोणा । कर्निकदत् ॥ १४ ॥

१. ग-त-भ१.२.४- ' भक्षत् ' नास्ति । २. ग-कन्याः अस्मानागमयतु ; त१-कन्यास्तस्मानागमयत् ; त२-कन्यास्वमानागमयत् ; भ१-कन्यास्मानागमयत् ; भ४-कन्यामयत् ; भ७-कन्यासु नोस्मानागमयत् । ३. त- ' त्वमेव ' नास्ति ।

ऋत्विग्भिरभिषिच्यमानः कश्चित्सोमः षकलशेषु सोमाधारेषु द्रोणकलशेषु षआ षधावति सर्वतो गच्छति । षयेनः । लुप्तोपममेतत् । यथा षयेनः षवर्म वरणीयं कुलायं षवि षगाहते प्रविशति तद्वत् । षकनिक्रदत् अत्यन्तं शब्दं कुर्वन् षद्रोणा द्रोणकलशानभिगच्छति च । यद्वा । द्रोणाधवनीयपूतश्रुत्संज्ञ-काभिप्रायम् । एकः सिच्यमानः सोमो द्रोणं प्रति शब्दायमानः प्रथमं गच्छति । ततः पश्चात् पात्रद्वयमिति ॥

परि प्र सोम ते रसोऽसर्जि कलशे सुतः । षयेनो न तक्तो अर्षति ॥ १५ ॥

परि । प्र । सोम । ते । रसः । असर्जि । कलशे । सुतः । षयेनः । न । तक्तः । अर्षति ॥ १५ ॥

हे षसोम षकलशेषु द्रोणाभिधानेषु षसुतः अभिषुतः षते तव षरसः षपरि षप्र^१ षअसर्जि^२ परितो ग्रहेषु चमसेषु च प्रसृष्टो विभक्तो^३ भवति^४ । कथमिव । षयेनो षन षतक्तः । तकिर्गतिकर्मा । गमनशीलः षयेनः पक्षी यथा सर्वत्र षअर्षति गच्छति तद्वत् । यद्वा । यथा षयेनः सर्वतो गन्ता तद्वत्तक्तः पात्रेषु गतः सोमोऽसर्जति इन्द्रादिदेवानागच्छतु । अतैल्लेडि सिपि वा रूपम् । पूर्वम् 'ऋषी गतौ' इत्यस्माद्धटि शपि रूपम् ॥ ॥ १५ ॥

पर्वस्व सोम मन्दयन्निन्द्राय मधुमत्तमः ॥ १६ ॥

पर्वस्व । सोम । मन्दयन् । इन्द्राय । मधुमत्तमः ॥ १६ ॥

हे षसोम षमधुमत्तमः अतिशयेन मधुररसवांस्त्वं षमन्दयन् मादयिता भवन् । यद्वा । षइन्द्राय । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति संप्रदानम् । इन्द्रं मोदमानः सन् षपर्वस्व इन्द्रार्थमागच्छ ॥

असृग्रन् देववीतये वाजयन्तो रथाइव ॥ १७ ॥

असृग्रन् । देववीतये । वाजयन्तः । रथाः इव ॥ १७ ॥

एतेऽभिषुताः सोमाः षवाजयन्तः सन्तः^३ षदेववीतये देवानां पानाय षअसृग्रन् विसृज्यन्ते ऋत्विग्भिः प्रदीयन्ते । तत्र दृष्टान्तः । षरथाइव । वाजयन्तः शत्रुधनानि बलानि वा स्वामिन इच्छन्तो रथा देववीतये देवानां गमनाय यथा विसृज्यन्ते तद्वत् ॥

ते सुतासो मदिन्तमाः शुक्रा वायुमसृक्षत ॥ १८ ॥

ते । सुतासः । मदिन्तमाः । शुक्राः । वायुम् । असृक्षत ॥ १८ ॥

षमदिन्तमाः अतिशयेन मादयितारः षशुक्राः दीप्यमानाः सुता^४ अभिषुताः षते सोमाः षवायुं शब्दम् षअसृक्षत असृजन् अकार्षुः । यद्वा वायुमेव सोमपानार्थमसृजन् । सोमेषु सुतेषु^५ सत्सु^६ वायुस्तत्पानार्थमागच्छति खलु ॥

ग्राव्णा तुन्नो अभिष्टुतः पवित्रं सोम गच्छसि । दधत्स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ १९ ॥

ग्राव्णा । तुन्नः । अभिष्टुतः । पवित्रम् । सोम । गच्छसि । दधत् । स्तोत्रे । सुवीर्यम् ॥ १९ ॥

१. ग-म४-सृज्यते; त-म१.२.७-प्रसृज्यते; सु-प्रासर्जि परिप्रसृज्यते । २. त३-म१.४.७-विभक्तो भवत् । ३. ग-म५-यजमानानामब्रमिच्छतः; त३-म२.४-यजमानानामब्रमिच्छतः संतः । ४. म१ (२)-सुतासः । ५. त-सुतेषु नास्ति । ६. ग-त३-म१.७-सत्सु नास्ति ।

हे सोम प्राप्ताः तुभ्यः अभिपीडितोऽभिषुतस्त्वं स्तोतृभिः अभिषुतः सन् पवित्रं^१
गच्छसि प्राप्तोऽपि। किं कुर्वन्। स्तोत्रे स्तोत्रकारिणां जनाय सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनाविकं^२
दधत् विदधत् प्रयच्छन् ॥

एष तुभ्यो अभिष्टुतः पवित्रमर्ति गाहते। रक्षोहा वारमुव्ययम् ॥ २० ॥

एषः। तुभ्यः। अभिऽस्तुतः। पवित्रम्। अर्ति। गाहते। रक्षः। हा। वारम्। अव्ययम् ॥ २० ॥

तुभ्यः। 'तुद् व्यथने'। प्रावभिरभिव्यथितः सुतः अत एव सवैः अभिषुतः एषः अस्मदीयः
सोमः रक्षोहा कर्मविघ्नकारिणां रक्षसां पापानां वा^३ हन्ताभवत्। अव्ययम् अविमयमव्ययवभूतं
वारं वालं तेन कृतं पवित्रं दशापवित्रम् अति अतिक्रम्य गाहते द्रोणकच्छां प्रविशति ॥ १९ ॥

यदन्ति यच्च दूरके भयं विन्दति मामिह। पर्वमानु वि तज्जहि २१ ॥

यत्। अन्ति। यत्। च। दूरके। भयम्। विन्दति। माम्। इह। पर्वमानु। वि। तत्। जहि ॥ २१ ॥

हे पर्वमानु पूयमान पुनान वा सोम यत् भयम् अन्ति अन्तिके तथा यच्च भयं दूरके
अतिदूरे देशे अथवा इह अस्मिन् प्रदेशेऽपि भयं मां विन्दति लभते प्राप्नोति तत् भयं त्वं वि
जहि विशेषेण नाशय। यद्वा। इहेति यज्ञोऽयं लोको वा। अस्मिन् क्रियमाणे यज्ञेऽस्मिन्नोके
वा यज्ञं व्याप्नोति तन्नाशयेत्यर्थः ॥

पर्वमानुः सो अद्य नः पवित्रेण विचर्षणिः। यः पोता स पुनातु नः ॥ २२ ॥

पर्वमानुः। सः। अद्य। नः। पवित्रेण। विऽचर्षणिः। यः। पोता। सः। पुनातु। नः ॥ २२ ॥

यसः तादृशः प्रसिद्धः पविचर्षणिः सर्वस्य द्रष्टा पर्वमानुः अद्य इदानीमेव पवित्रेण पाप-
शोधकैर्न तेजसा^४ नः अस्मान् पुनातु पापरहितान् करोतु ॥

पवित्रेण प्रथमाज्यभागस्य याज्या 'यत्ते पवित्रम्' इत्येषा। सूत्रितं च—'यत्ते पवित्र-
मर्चिष्या कलशेषु धावतीति पवित्र इत्येते'^५ (आश्व. श्रौ. २. १२) इति ॥

यत्ते पवित्रमर्चिष्यन्ते विततमन्तरा। ब्रह्म तेन पुनीहि नः ॥ २३ ॥

यत्। ते। पवित्रम्। अर्चिषि। अन्ते। विऽततम्। अन्तः। आ। ब्रह्म। तेन। पुनीहि। नः ॥ २३ ॥

हे पर्वमानुगुणविशिष्ट अग्ने ते त्वदीयं पवित्रं शोधकं यत् स्वतेजः अर्चिषि सौरवैद्युतादि-
तेजसि अन्तः मध्ये आ विततम् आविस्वृतं विद्यते। यद्वा। हे अग्ने ते तव स्वभूतेऽर्चिषि
तेजस्वन्तर्मध्ये यत्पवित्रं शुद्धयुष्पादकं सामर्थ्यमस्ति। तेन तादृशेन^६ तेजसा ब्रह्म पुत्रादिवर्धन-
कारि नः शरीरं पुनीहि पापरहितं पूतं कुरु ॥

यत्ते पवित्रमर्चिष्यन्ते तेन पुनीहि नः। ब्रह्ममवैः पुनीहि नः ॥ २४ ॥

यत्। ते। पवित्रम्। अर्चिऽवत्। अन्ते। तेन। पुनीहि। नः। ब्रह्मऽसुवैः। पुनीहि। नः ॥ २४ ॥

१. ग-त३-म५-पवित्रं दशापवित्रं। २. त१.५-म७-च; त४-चा। ३. त७-तेजसा पोता
स्वयं पवित्रः सन्; सु-तेजसा यः पोता स्वयं पवित्रः सन्। ४. ग-इत्येका; त-म-मु-इत्येक।
५. ग-तत्सदृशेन।

हे अग्ने ऽपवित्रं शोधकम् ऽअचिवत् अचिर्वत् । ‘ छन्दसीरः ’ इति मनुषो बत्वम् । सौरादि-
तेजोयुक्तं ऽते त्वदीयं ऽयत् तेजो विद्यते ऽतेन स्वीयेनैव तेजसा ऽनः अस्मान् ऽपुनीहि पूतान् कुरु ।
किंच ऽब्रह्मसवैः ब्राह्मणकर्तृकसोमाभिषवैः । यद्वा । ब्रह्म सोमः । तस्याभिषवैः नोऽस्मान् पुनीहि ॥

उभाभ्यां देव सवितः पवित्रेण सवेन च । मां पुनीहि विश्वतः ॥ २५ ॥

उभाभ्याम् । देव । सवितरिति । पवित्रेण । सवेन । च । माम् । पुनीहि । विश्वतः ॥ २५ ॥

हे ऽसवितः सर्वस्य प्रेरक हे ऽदेव द्योतमान सोम त्वं ऽपवित्रेण पापशोधकेन त्वदीयेन तेजसा
ऽसवेन सोमाभिषवेण ऽच एताभ्याम् ऽउभाभ्यां ऽविश्वतः सर्वतः ऽमां ऽपुनीहि पूतं कुरु ॥ ॥१७॥

त्रिभिर्द्वंद्वं देव सवितुर्वर्षिष्ठैः सोम धामभिः । अग्ने दक्षैः पुनीहि नः ॥ २६ ॥

त्रिऽभिः । त्वम् । देव । सवितः । वर्षिष्ठैः । सोम । धामऽभिः । अग्ने । दक्षैः । पुनीहि । नः ॥ २६ ॥

हे ऽदेव स्तुत्य दीप्यमान वा हे ऽसवितः सर्वस्य स्वस्वकर्मणि चोदयितुर्हे ऽसोम पवमान-
गुणविशिष्ट हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽवर्षिष्ठैः वृद्धतमैः अत एव ऽदक्षैः सामर्थ्यवद्भिः ऽत्रिभिः ऽधामभिः
शरीरैः अग्निवायुसूर्यात्मकैस्त्रिभिः शरीरैः ऽनः अस्मान् ऽपुनीहि परिशुद्धान् कुरु ॥

पुनन्तु मां देवजनाः पुनन्तु वसवो धिया ।

विश्वे देवाः पुनीत मां जातवेदः पुनीहि मां ॥ २७ ॥

पुनन्तु । माम् । देवऽजनाः । पुनन्तु । वसवः । धिया ।

विश्वे । देवाः । पुनीत । मा । जातऽवेदः । पुनीहि । मा ॥ २७ ॥

ऽदेवजनाः । देवानां जनः प्रादुर्भावो येषां यज्ञेष्विति देवजना यजमानाः । यद्वा इन्द्रादि-
देवगणाः । ऽमां ऽपुनन्तु परिपूतं कुर्वन्तु । तथा ऽवसवः वासकाः^१ देवाः^२ ऽधिया आत्मीयेन कर्मणा
मां ऽपुनन्तु । अथ प्रत्यक्षः । हे ऽविश्वे ऽदेवाः सर्वे देवाः ऽमा मां ऽपुनीत पूतं कुरुत । हे ऽजातवेदः
जातानि भूतजातानि वेत्तीति यद्वा जातप्रज्ञ हे अग्ने ऽमा मां ऽपुनीहि ॥

प्र प्यायस्व प्र स्यन्दस्व सोम विश्वेभिरंशुभिः । देवेभ्य उत्तमं हविः ॥ २८ ॥

प्र । प्यायस्व । प्र । स्यन्दस्व । सोम । विश्वेभिः । अंशुभिः । देवेभ्यः । उत्तमम् । हविः ॥ २८ ॥

हे ऽसोम ऽप्र ऽप्यायस्व अस्मान् प्रकर्षेण वर्धय^२ । यद्वा देवान् सोमेन वर्धय । किंच
ऽविश्वेभिरंशुभिः सर्वैस्त्वदीयैरंशुभिः ऽदेवेभ्यः देवार्थम् ऽउत्तमं प्रशस्ततमं ऽहविः सोमरूपं ऽप्र
ऽस्यन्दस्व कलशादीन् प्रति प्रस्रव । प्रयच्छेति यावत् ॥

अग्नीषोमप्रणयने ‘ उप प्रियम् ’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘ उप प्रियं पनिमत्तमित्यर्धं आरमेत् ’
(आश्व. श्रौ. ४. १०) इति ॥

उप प्रियं पनिमत्तं युवानमाहुतीवृधम् । अगन्म बिभ्रतो नमः ॥ २९ ॥

उप । प्रियम् । पनिमत्तम् । युवानम् । आहुतिऽवृधम् । अगन्म । बिभ्रतः । नमः ॥ २९ ॥

ऽप्रियं सर्वस्य प्रीणयितारं ऽपनिमत्तम् अत्यन्तं शब्दाद्यमानं ऽयुवानं तरुणम् ऽआहुतिवृधम्
आहुतिभिर्वर्धनीयं पवमानं वयं ऽनमः^३ हविर्नमस्कारं वा ऽबिभ्रतः धारयन्तः सन्तः ऽउप ऽअगन्म

उपगच्छेम । गमेलुङि ' मन्त्रे घस० ' इति च्लेलुङि सति ' म्वोश्च ' इति नकारः । पनिमतम् ।
पनेः स्तुत्यर्थस्य यङ्लुकि रूपम् । ' दाधति दधति० ' इति सूत्रे इतिकरणस्य प्रदर्शनार्थत्वाद्वाङ्माभ्यासस्य
निगागस उपधालोपश्च निपात्यते ॥

अलाय्यस्य परशुर्ननाश तमा पवस्व देव सोम । आखुं चिदेव देव सोम ॥ ३० ॥

अलाय्यस्य । परशुः । ननाश । तम् । आ । पवस्व । देव । सोम ।

आखुम् । चित् । एव । देव । सोम ॥ ३० ॥

व अलाय्यस्य । अतैरौणादिक आय्यप्रत्ययः । कपिलकादिवाल्त्वम् । अभिगमनशीलस्य शत्रोः
व परशुः छेदकः पवमानः वतम् एव शत्रुं व ननाश नाशयतु नास्मानपापान् । ततो हे वदेव दीप्यमान
व सोम व आ वपवस्व अस्माभिमुल्लयेन गच्छ । किंच हे वदेव द्योतमान स्तुत्य वा हे व सोम व आखुं
व चित् । ' खनु अवदारणे ' । सर्वस्याहन्तारमपि वतं शत्रुम् एव बाधस्व नास्मानपापानिति ॥

यः पावमानीरध्येत्यृषिभिः संभृतं रसम् ।

सर्वं स पूतमश्नाति स्वदितं मातरिश्वना ॥ ३१ ॥

यः । पावमानीः । अधिऽएति । ऋषिऽभिः । सम्ऽभृतम् । रसम् ।

सर्वम् । सः । पूतम् । अश्नाति । स्वदितम् । मातरिश्वना ॥ ३१ ॥

व यः जनः^१ व पावमानीः पवमानदेवताकाः सर्वा ऋचः तद्रूपम् व ऋषिभिः सूक्तद्रष्टृभिर्मधुच्छन्दः-
प्रभृतिभिः व संभृतं संपादितं व रसं वेदरसभृतं सारं सूक्तसंघम् व अध्येति अधीते व सः जनः व सर्वं
भोज्यजातं व पूतं परिशुद्धमेव व अश्नाति । परिपूतं पापरहितमन्नं भक्षयति । कथमस्य पूतत्वं तत्राह ।
स्वस्याशनात्प्रागेव व मातरिश्वना । मातर्यन्तरिक्षं श्रसितीति मातरिश्वा वायुः । स च वायुः पवित्रमेव ।
पवित्रेण वायुना व स्वदितं स्वादूकृतं परिपूतमेवाञ्च पश्चात् स नरोऽश्नाति ॥

पावमानीर्यो अध्येत्यृषिभिः संभृतं रसम् ।

तस्मै सरस्वती दुहे क्षीरं सर्पिर्मधूदकम् ॥ ३२ ॥

पावमानीः । यः । अधिऽएति । ऋषिऽभिः । सम्ऽभृतम् । रसम् ।

तस्मै । सरस्वती । दुहे । क्षीरम् । सर्पिः । मधु । उदकम् ॥ ३२ ॥

व यः ब्राह्मणः व पावमानीः पवमानदेवताका ऋचः तदात्मकम् व ऋषिभिः मधुच्छन्दआदिभिः
व संभृतं व रसं वेदसारं सूक्तसंघम् व अध्येति अधीते व तस्मै पवमानाध्ययनं कुर्वते जनाय व सरस्वती
सर्वत्र सरणवती वाग्देवता व क्षीरं यज्ञसाधनभूतं पयः व सर्पिः तादृशं घृतं व मधु मदकरम् व उदकं सोमं
व दुहे स्वयमेव दोग्धि । एवं नरं यागादिपरं वेदशास्त्रविदं करोतीत्यर्थः । ' दुह प्रपूरणे ' । कर्मकर्तरि
' न दुहस्तुनां यक्चिणौ ' इति यकः प्रतिषेधः । ' लोपस्त आत्मनेपदेषु ' इति तलोपः ॥ १८ ॥ ॥ ३ ॥

चतुर्थेऽनुवाकेऽष्टादश सूक्तानि । तत्र ' प्र देवम् ' इति दशचै प्रथमं सूक्तं भलन्दनपुत्रस्य
वत्सप्रेरार्षे पवमानसोमदेवताकम् । दशमी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रम्यते—' प्र देवं दश
वत्सप्रिभलन्दनस्त्रिष्टुबन्तं ह ' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र देवमच्छा मधुमन्तु इन्दुवोऽसिष्यदन्तु गाव आ न धेनवः ।

बृहिषदो वचनार्वन्त ऊर्धभिः परिस्रुतमुस्रिया निर्णिजं धिरे ॥ १ ॥

प्र । देयम् । अच्छ । मधुऽमन्तः । इन्दवः । असिष्यदन्त । गावः । आ । न । धेनवः ।

बृहिऽसदः । वचनाऽर्वन्तः । ऊर्धऽभिः । परिऽस्रुतम् । उस्रियाः । निःऽनिजम् । धिरे ॥ १ ॥

वमधुमन्तः मादकरससंयुक्ताः^१ । इन्दवः सोमाः । देवं द्योतमानं सोमात्मकमिन्द्रम् । अच्छ प्रति । प्र । असिष्यदन्त प्रस्यन्दन्ते । ग्रहादिषु प्रक्षरन्ति । स्यन्दतेऽर्ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । तत्र दृष्टान्तः । । वगाव । वन । धेनवः । पयस्विन्यः प्रीणयिन्यो गावो यथा वत्सं प्रति पर्यासि प्रस्रवन्ति तद्वत् । किंच । बृहिषदः बृहिषि सीदन्तः । वचनार्वन्तः हम्भारवादिशब्दवन्तः । उस्रियाः । गोनामैतत् । तादृश्यो गावः । उर्धभिः पयोधारकैः स्वैः स्वरूधभिः । परिस्रुतं^२ परितः स्रवणशालं । निर्णिजं शुद्धं पयोभूतं सोमरसं । धिरे दधिरे । इन्द्रार्थं धारयन्ति ॥

स रोरुवदभि पूर्वा अचिक्रददुपारुहः श्रथर्यन्त्स्वादते हरिः ।

तिरः पवित्रं परियन्नुरु ज्रयो नि शर्याणि दधते देव आ वरम् ॥ २ ॥

सः । रोरुवत् । अभि । पूर्वाः । अचिक्रदत् । उपऽआरुहः । श्रथर्यन् । स्वादते । हरिः ।

तिरः । पवित्रम् । परिऽयन् । उरु । ज्रयः । नि । शर्याणि । दधते । देवः । आ । वरम् ॥ २ ॥

रोरुवत् कलशादिकं प्रति अत्यन्तं शब्दं कुर्वन् । सः सोमः । पूर्वाः मुख्याः स्तोत्राणां स्तुतिः । अभि । अचिक्रदत् अभिमुखमध्वनयत् । स्तुतयः साधीयस्य इति प्रतिध्वनिमङ्गीकारमकार्षी-
दित्यर्थः । किंच । हरिः हरितवर्णः । उपारुहः । रोहतेस्ताच्छीलिकः कृष् । उपारोहणशीला ऊर्ध्वं प्रादुर्भवनशीला ओषधीः । श्रथर्यन् अग्रे विश्लेषयन् । स्वादते स्वादूकरोति । ताः फलिनीः कुर्वन् स्वादुयुक्ता विदधातीत्यर्थः । तथा । पवित्रम् अविवालात्मकं दशापवित्रं । तिरः तिरस्कृत्य पात्राणि प्रत्यात्मनः क्षरणकाले पवित्रं व्यवधायकं कृत्वा । परियन् परितो गच्छन् सोमः । उरु महान्तं । ज्रयः वेगं करोति । ततः । शर्याणि । ' श्रृ हिंसायाम् ' । हिंसितव्यानि यद्वा शरेण हन्तव्यानि रक्षांसि । नि । दधते निक्षिपति न्यकरोति । हिनस्तीति यावत् । पश्चात् । देवः दीप्यमानः सोमः । वरं वरणीयं धनं सोमदानुभ्यो यजमानेभ्यः । आ दधते आधारयति । प्रयच्छतीत्यर्थः । दधातेः लेख्यडागमे^३ ' बोलोपो लेटि वा ' इत्याकारलोपः ॥

वि यो मुमे यम्या संयती मदः साकंवृधा पर्यसा पिन्वदक्षिता ।

मही अपारे रजसी विवेविददभिब्रज्जक्षितं पाज आ ददे ॥ ३ ॥

वि । यः । मुमे । यम्या । संयती इति सम्ऽयती । मदः । साकम्ऽवृधा । पर्यसा । पिन्वत् । अक्षिता ।

मही इति । अपारे इति । रजसी इति । विऽविवेदत् । अभिऽब्रजन् । अक्षितम् । पाजः । आ । ददे ॥ ३ ॥

यः । मदः । माद्यत्यनेनेति मदः सोमरसः । यम्या युगलभूते । संयती परस्परं संगच्छमाने द्वावापृथिव्यौ । वि । यम्ये विशेषेण निर्मितवान् ततः ते । साकंवृधा सहैव वर्धनशीले तथा । अक्षिता

१. ग-मधुररसयुक्ताः; त३-म२-मदकररसयुक्ताः । २. त-मु-ताभ्यः परिस्रुतं । ३. त३-म१-

५.७-लेख्याडागमे ।

अक्षीणे सामर्थ्यवत्यौ यथा भविष्यतः तथा स सोमः पयसा पथोरूपेण स्वीथरसेन पिबन्वत् असिञ्चत् । अवर्धयदिति यावत् । किञ्च षमही महृत्यौ अत एव अपारे पर्यन्तरहिते षरजसी । द्यावापृथिवीनामै-
तत् । ते द्यावापृथिव्यौ विवेविदत् । ' विद ज्ञाने ' । यङ्लुकि शतरि रूपम् । अभ्यासस्वरः^१ । इत्थं
पृथिवीयं द्यौरिति सर्वेषां विविच्य तेजसा प्रज्ञापयन् अभिन्नजन् अभितः सर्वतो गच्छन् स सोमः
अक्षितम् अक्षीणमविनश्वरं पाजः बलम् आ ददे स्वीकृतवान् । अत्यन्तं बलवानभवादित्यर्थः ॥

स मातरां विचरन्वाजयन्नपः प्र मेधिरः स्वधयां पिबन्ते पदम् ।

अंशुर्यवेन पिपिशे यतो नृभिः सं जामिभिर्नसते रक्षते शिरः ॥ ४ ॥

सः । मातरां । विऽचरन् । वाजयन् । अपः । प्र । मेधिरः । स्वधयां । पिबन्ते । पदम् ।

अंशुः । यवेन । पिपिशे । यतः । नृऽभिः । सम् । जामिऽभिः । नसते । रक्षते । शिरः ॥ ४ ॥

मेधिरः । ' मेधारथाभ्यामिरनिरचौ ' (पा. सू. ५. २. १०९. ३) इतीरन्प्रत्ययो मत्वर्थीयः ।
मेधावान् प्राज्ञः षसः सोमः मातरा मातरौ जगतो निर्मात्र्यौ द्यावापृथिव्यौ विचरन् अन्तरेणात्यन्तं
चरन् तथा अपः अन्तरिक्षस्थितान्युदकानि वाजयन् प्रेरयन् । वजेष्यन्तस्य^२ शतरि रूपम् । तादृशः
स्वधया सकुलक्षणेनाग्नेन सह पदं स्वस्थानमुत्तरवेदिरूपं प्र पिबन्ते प्रकर्षेणाप्याययति । ततः
नृभिः कर्मनेनुभिर्जस्विभिः यतः संयतः अंशुः सोमः यवेन पिपिशे । ' पिश अवयवे ' ।
अवयवत्वेन कृतः । मिश्रित इत्यर्थः । सोमस्तु यवसक्तुभिः श्रीयते खलु । सोऽयं जामिभिः
एकस्मात्पाणेरूपपद्माभिरङ्गुलीभिः षसं नसते संगच्छते च । षशिरः शीर्णं भूतजातं रक्षते च^३ ।
स्वीथरसेन रक्षति पोषयति । नसतिर्गतिकर्मा । ' चादिलोपे विभाषा ' इति न निघातः ॥

सं दक्षेण मनसा जायते क्विर्ऋतस्य गर्भो निहितो यमा पुरः ।

यूना ह सन्तां प्रथमं वि जज्ञतुर्गुहां हितं जनिम नेममुद्यतम् ॥ ५ ॥

सम् । दक्षेण । मनसा । जायते । क्विः । ऋतस्य । गर्भः । निऽहितः । यमा । पुरः ।

यूना । ह । सन्तां । प्रथमम् । वि । जज्ञतुः । गुहां । हितम् । जनिम् । नेमम् । उत्ऽद्यतम् ॥ ५ ॥

प्रसङ्गात् सोमसूर्ययोराविर्भावमाह । दक्षेण प्रवृद्धेन मनसा सह षसं जायते पृथिव्याः^४
सम्यग्जायते । तथा ऋतस्य उदकस्यैव गर्भः गर्भस्थानीयः । यद्वा । सत्यस्य यज्ञस्य मध्ये गर्भः
शब्दनीयः स्तुत्यः । स एव सोमः परः परस्तादन्तरिक्षे यस्मा यमेन नियमेन देवैः निहितः सः ।
सूर्याद्धि वृद्धिर्भवति । तस्मात्सोमः सूर्यात्मकतयावस्थित इत्यर्थः । एवं य्यूना । य ह इत्यवधारणे ।
युवानावेव सन्तौ तौ प्रथमं जननकाले वि जज्ञतुः । अयं सोमोऽयं सूर्य इति विशेषेण ज्ञायते ।
तयोश्चार्धं जनिम जन्म गुहा गुहायां हितं निहितं भवति । तयोः नेमम् अर्धं च^५ उद्यतं^६
प्रकाशितं भवति । दिवा सूर्यः प्रादुर्भवति रात्रौ चन्द्रमा इति ॥ ॥ १९ ॥

मुन्द्रस्य रूपं विविदुर्मनीषिणः श्येनो यदन्धो अभरत्परावतः ।

तं मर्जयन्त सुवृधं नदीष्वान् उशन्तमंशुं परियन्तमृगिमयम् ॥ ६ ॥

१. ग-त३-म-अभ्यस्तस्वरः; त४.५-अभ्यस्वरः । २. त४-म२.७-वाजेर्ष्यतस्य । ३. भ६-च^१
नास्ति । ४. ग-पृथिव्यां । ५. त१.२.५.६-चोद्यतमुद्यतः; त४-वोद्यतमुद्यतः; भ६-चोद्यतमुद्यतं;
भ७-चोद्यत ।

मन्द्रस्य । रूपम् । विविदुः । मनीषिणः । श्येनः । यत् । अन्धः । अमरत् । पराऽवतः ।
तम् । मर्जयन्त । सुऽवृथम् । नदीपु । आ । उशन्तम् । अंशुम् । परिऽयन्तम् । ऋग्मियम् ॥ ६ ॥

मनीषिणः प्राज्ञा यष्टारः मन्द्रस्य मदकरस्य तस्य सोमस्य रूपं विविदुः जानन्ति ।
यत् अन्धः यत् सोमलक्षणमन्नं श्येनः गायत्रीरूपः पक्षी परावतः दूरात् हुलोकात् आभरत्
आजहार । 'हृप्रहोर्मञ्छन्दसि' इति भकारः । तं तादृशं सुवृथं सुष्ठु वर्धमानं सुवर्धयितारं वा
अंशुं सोमं नदीषु नदमानासु^१ वसतीवर्याख्यास्वप्सु आ मर्जयन्त ऋत्विज आशोधयन्ति ।
अलंकुर्वन्ति वा । कीदृशम्^२ देवान् कामयमानं परियन्तं परितो गच्छन्तम् ऋग्मियम्
ऋगहं स्तुत्यं सोममामर्जयन्तीति ॥

त्वां मृजन्ति दश योषणः सुतं सोमं ऋषिभिर्मृतिभिर्धीतिभिर्हितम् ।

अव्यो वारैरिभिरुत देवहूतिभिर्नृभिर्मृतो वाज्रमा दर्षि सातये ॥ ७ ॥

त्वाम् । मृजन्ति । दश । योषणः । सुतम् । सोमं । ऋषिऽभिः । मृतिऽभिः । धीतिऽभिः । हितम् ।
अव्यः । वारैभिः । उत । देवहूतिऽभिः । नृऽभिः । यतः । वाज्रम् । आ । दर्षि । सातये ॥ ७ ॥

हे सोम योषणः द्वाभ्यां पाणिभ्यां विभज्योत्पन्नाः दश दशसंख्याका अङ्गुलयः ऋषिभिः
मधुच्छन्दःप्रभृतिभिः सुतम् अभिषुतं वहितं पात्रेषु निहितं त्वां मृतिभिः स्तुतिभिः धीतिभिः
कर्मभिश्च अव्यः वारैभिः^३ अविवालेः^३ पवित्रैः मृजन्ति शोधयन्ति । उत अपि च देवहूतिभिः
देवाह्वानयुक्तैः नृभिः कर्मनैवृभिर्ऋत्विग्भिः यतः प्रहेषु संयमितः संगृहीतस्त्वं सातये^४ दानाय
वाज्रम् अन्नम्^५ आ वृषि आविदारयसि । विवृतं करोषि । स्तोत्रभ्योऽन्नादिकं प्रयच्छसीति यावत् ॥

परिप्रयन्तं वर्यं सुषंसदं सोमं मनीषा अभ्यनूषत स्तुभः ।

यो धारया मधुमां ऊर्मिणा दिव इर्यति वार्चं रयिषाळमर्त्यः ॥ ८ ॥

परिऽप्रयन्तम् । वर्यम् । सुऽसंसदम् । सोमम् । मनीषाः । अभि । अनूषत । स्तुभः ।
यः । धारया । मधुऽमान् । ऊर्मिणा । दिवः । इर्यति । वार्चम् । रयिषाट् । अमर्त्यः ॥ ८ ॥

परिप्रयन्तं पात्राणि परितः प्रगच्छन्तं वर्यं देवैः काम्यमानं सुषंसदं शोभनसंसदनं सोमं
मनीषाः मनस ईशिष्यः स्तुभः स्तुतयः अभ्यनूषत अभिषुवन्ति । वर्यम् । 'वी गत्यादिषु'
इत्यस्माद्यति 'भयप्रवर्ये च छन्दसि' (पा. सू. ६. १. ८३) इति निपातितः । अत्रानुपसर्गस्यापि
निपातनं भवति । मधुमान् मदकररसवान् यः सोमः धारया स्वीयया ऊर्मिणा वसतीवर्याख्ये-
नोदकेन सह दिवः आकाशात् क्षोणकलश आपतति^६ रयिषाट् शत्रुधनानामभिभविता अमर्त्यः
मनुष्यधर्मरहितः स सोमः वाचम् इर्यति प्रेरयति । तदा हि स्तोतारः स्तुवन्ति^६ ॥

अयं दिव इर्यति विश्वमा रजः सोमः पुनानः कुलशेषु सीदति ।

अद्भिर्गोभिर्मृज्यते अद्भिभिः सुतः पुनान इन्दुर्वरिवो विदत्प्रियम् ॥ ९ ॥

१. ग-भ६-नदनासु । २. त१.३.४.५.६.७-भ१.२.४.६-उशतं तं । ३. ग-भ१.७-वालेः । ४. त१-
वाजमन्नं ; त२.३.४.५.६-भ२.६-वाजमन्नं सातये दानाय वाजमन्नं । ५. ग-आपवते । ६. ग-त३-
स्तुवति तदुच्यते ; त१.२.६.७-भ१.२.४.७-स्तुवति उच्यते ।

अयम् । दिवः । इयति । विश्वम् । आ । रजः । सोमः । पुनानः । कलशेषु । सीदति ।
अत्समिः । गोभिः । मृज्यते । अद्रिऽमिः । सुतः । पुनानः । इन्दुः । वरिवः । विदत् । प्रियम् ॥ ९ ॥

अयं सोमः । दिवः शुलोकात् । विश्वं रजः । उदकनामैतत् । सर्वमुदकम् । इयति । अभिप्रापयति । किंच पुनानः दशापवित्रेण पूयमानः । सोमः । कलशेषु द्रोणनामसु । सीदति । तथा । अद्रिभिः । ग्रावभिः । अद्भिः । वसतीवयाख्याभिः । गोभिः । गोविकारैः । क्षीरदध्यादिभिश्च । मृज्यते । शोध्यते । अलक्रियते । ततः । पुनानः । पूतः । इन्दुः । सोमः । प्रियं प्रियतरं । प्रीणनकारि वा । वरिवः । वरणीयं धनं । विदत् । स्तोत्रभ्यो लम्भयति । प्रयच्छतीति यावत् ॥

एवा नः सोम परिषिच्यमानो वयो दधच्चित्रतमं पवस्व ।

अद्वेषे द्यावापृथिवी हुवेम देवा धत्त रयिमस्मे सुवीरम् ॥ १० ॥

एव । नः । सोम । परिऽसिच्यमानः । वयः । दधत् । चित्रतमम् । पवस्व ।

अद्वेषे इति । द्यावापृथिवी इति । हुवेम । देवाः । धत्त । रयिम् । अस्मे इति । सुवीरम् ॥ १० ॥

अयं प्रत्यक्षकृतः । हे सोम । दधत् । प्रयच्छस्वं । परिषिच्यमानः । परितोऽङ्गिर्गोभिर्वा सिच्यमानः । एव । चित्रतमं । चित्रं नानाविधं । चायनीयतमं वा । वयः । अन्नं । नः । अस्मभ्यं । पवस्व । प्रापय । प्रयच्छेति यावत् । किंच । अद्वेषे । द्वेषरहिते । द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ । हुवेम । हविष्प्रदानार्थं । वयमाहुषेम । हे देवाः । यूयं च । सुवीरम् । वीरः । कर्मणि समर्थः । पुत्रः । तादृशपुत्रोपेतं । रयिं धनम् । अस्मे अस्मासु । धत्त निधत्त ॥ ॥ २० ॥

‘इषुर्न’ इति दशरुं द्वितीयं सूक्तमाङ्गिरसस्य हिरण्यस्तूपस्यार्थं पवमानसोमदेवताकम् । नवमीदशम्यौ त्रिष्टुभौ । शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रान्तम्—‘इषुर्न हिरण्यस्तूपोऽन्त्ये’ त्रिष्टुभौ । इति । गतो विनियोगः ।

इषुर्न धन्वन् प्रति धीयते मतिर्वत्सो न मातुरुप सज्यर्धनि ।

उरुधारेव दुहे अग्र आयत्यस्य व्रतेष्वपि सोम इष्यते ॥ १ ॥

इषुः । न । धन्वन् । प्रति । धीयते । मतिः । वत्सः । न । मातुः । उप । सजि । ऊर्धनि ।

उरुधाराऽइव । दुहे । अग्रे । आऽयती । अस्य । व्रतेषु । अपि । सोमः । इष्यते ॥ १ ॥

अस्मिन् पवमानरूप इन्द्रे । मतिः । मननीयास्मदीया स्तुतिः । प्रति । धीयते । अस्माभिर्निधीयते वा । दधाते रूपम् । तत्र दृष्टान्तः । इषुर्न यथेषु शरः । धन्वन् धनुषि प्रति धीयते तद्वत् । किंच । ऊर्धनि सर्वस्य पोषयितृत्वेनोपस्थानीय इन्द्रे सोमो मदार्थमस्माभिः । उप । सजि । उपसृज्यते । कथमिव । मातुः गोः । ऊर्धनि पयोधारके । वत्सो । न । वत्सो यथा पयःपानार्थं सृज्यते तद्वत् । उरुधारेव बहुविधपयोधारा गौरिव । अग्रे वत्सस्य पुरतः । आयती गच्छन्ती । सती पयः । दुहे दुग्धे तथा सोऽयमिन्द्रो वत्सभूतेभ्यः स्तोत्रभ्यः पुरतो गच्छन् बहुविधान् कामान् दुग्धे । किंच । अस्य एतादृशस्य । व्रतेष्वपि । सोम । इष्यते यष्टुभिः प्रैयते खलु ॥

१. म५-आ इयति । २. ग-त-भ-एवं; सु-एव एवं । ३. ग-त१.२.५.६-भ१.४.६-‘चित्रतमं’ नास्ति । ४. त१.२.४.५.६-हिरण्यस्तूपोते ।

उपो मतिः पृच्यते सिच्यते मधु मन्द्राजनी चोदते अन्तरासनि ।

पवमानः संतनिः प्रव्रतामिव मधुमान्द्रप्सः परि वारमर्षति ॥ २ ॥

उपो इति । मतिः । पृच्यते । सिच्यते । मधु । मन्द्राजनी । चोदते । अन्तः । आसनि ।
पवमानः । सम्रस्तनिः । प्रव्रतामिव । मधुमान् । द्रप्सः । परि । वारम् । अर्षति ॥ २ ॥

अस्मिन् पवमानरूपे^१ इन्द्रे^२ मतिः स्तुतिः^३ उपो^४ पृच्यते उपपृच्यते स्तोत्रभिः संयोज्यते ।
'पृची संपर्के' । तथा^५ मधु मदकरः सोमः इन्द्रार्थं^६ पृच्यते अग्निः यवसक्तुभिश्च सिक्तो भवति ।
ततश्च^७ मन्द्राजनी । 'अज गतिक्षेपणयोः' इत्यस्य व्युटि ङीपि रूपम् । मदकरस्य रसस्य प्रेरयित्री
सोमधारा तस्येन्द्रस्य^८ आसनि आस्ये^९ अन्तः मध्ये^{१०} चोदते यष्टुभिः प्रेर्यते । आस्यशब्दस्य
'पद्मोमासु'^{११} इत्यादिना आसन्नित्यादेशः । किंच^{१२} संतनिः प्रहादिषु सम्यग्विस्तृतः^{१३} मधुमान्
मदकररसवान्^{१४} पवमानः पूयमानः सोमः^{१५} द्रप्सः द्रुतगमनशीलो यद्वा क्षिप्रंहननशीलः^{१६} सन्
वारम्^{१७} अविबालमयं पवित्रं परितः^{१८} अर्षति आगच्छति । तत्र^{१९} दृष्टान्तः । प्रव्रतामिव । प्रकर्षेण
हन्तृणां योद्धृणां संतनिः सम्यग्विस्तृतः शरो यथा शीघ्रं प्राप्यमभितो गच्छति तद्वत् ॥

अव्ये वधूयुः पवते परि त्वचि श्रथ्नीते नृप्तीरदितेऋतं यते ।

हरिरक्रान् यजतः संयतो मर्दो नृम्णा शिशानो महिषो न शोभते ॥ ३ ॥

अव्ये । वधूयुः । पवते । परि । त्वचि । श्रथ्नीते । नृप्तीः । अदितेः । ऋतम् । यते ।

हरिः । अक्रान् । यजतः । सम्रयतः । मर्दः । नृम्णा । शिशानः । महिषः । न । शोभते ॥ ३ ॥

वधूयुः । वधूभूता वसतीवर्ष एकधनासहिता आपः । तद्वान् सोमः^१ अव्ये^२ स्वभूते^३ त्वचि
चर्मणि^४ परि^५ पवते परितो वर्तते पूतो भवति वा । किंच^६ नसीः नप्त्रीः । नप्त्रशब्दश्चतुर्थपत्यवाची ।
सोमस्य नप्त्रीः । सोमो ह्योषधीनामग्ने^७ रेतो निपिञ्चति । 'प्रजापते रेतो देवा देवानां रेतो वर्ष वर्षस्य
रेत ओषधयः' (ऐ. आ. २.१.३) इति श्रुतेः । यद्वा । नप्त्रशब्दोऽपत्यवाची । तस्यापत्यानि । सोमः
सुधामयैः स्वकिरणैर्योषधीर्वर्धयति । तस्मादपत्यभूताः । अदितेः । पृथिवीनामैतत् । अदीनायाः
पृथिव्या उत्पन्ना ओषधीः^८ ऋतं सत्यरूपं यज्ञं^९ यते गच्छते यजमानाय^{१०} श्रद्धाते अग्रभागे फलिनीः कर्तुं
विश्लेषयति । किंच^{११} हरिः हरितवर्णः^{१२} यजतः सर्वैर्यष्टव्यः अत एव^{१३} संयतः प्रहादिषु संगृहीतः^{१४} मर्दः
माद्यत्यनेनेति मर्दः सोमः । तादृशः^{१५} अक्रान् क्रामति । पात्रेष्ववतिष्ठते । यद्वा । शत्रूनतिक्रामति ।
क्रमेलुङि तिपि 'बहुलं छन्दसि' इति इडागमाभावाद्बृद्धौ कृतायां सिज्जोपे सति हल्ङादिना तिपो
लोपे 'मो नो धातोः' इति नत्वे कृते रूपम् । अत एव^{१६} सोमः नृम्णा स्वबलानि^{१७} शिशानः
तीक्ष्णीकुर्वन् । अथवा शत्रुबलानि तनूकुर्वन् । महिषो^{१८} न^{१९} महिषा^{२०} महानिव सर्वत्र व्याप्त
इव^{२१} शोभते स्वतेजसा सर्वत्र दीप्यते । यद्वा । नः संप्रत्यर्थे । इदानीमेवगुणयुक्तो महान् सोमः
शोभत इति ॥

१. त-भ६-पवमानरूपे स्तोत्रे । २. ग-क्षिप्रपवनः; त-भ१.२.४.७-क्षिप्रधनः; भ६-क्षिप्र-
प्रधनः । ३. त१.२.५.७-ह्योषधीनामग्ने; त४-भ६-ह्योषधीनामग्ने; भ७-ह्योषधीनामग्ने । ४. ग-त-अ-
'न' नास्ति ।

उक्षा मिमाति प्रति यन्ति धेनवो देवस्य देवीरूपं यन्ति निष्कृतम् ।

अत्यक्रमीदर्जुनं वारमुव्ययमत्कं न निक्तं परि सोमो अव्यत ॥ ४ ॥

उक्षा । मिमाति । प्रति । यन्ति । धेनवः । देवस्य । देवीः । उप । यन्ति । निःस्कृतम् ।

अति । अक्रमीत् । अर्जुनम् । वारम् । अव्ययम् । अत्कम् । न । निक्तम् । परि । सोमः । अव्यत ॥ ४ ॥

उक्षा रेतसः सेक्ता वृषभः पुरतः । मिमाति शब्दायते । ‘माङ् माने शब्दे च’^१ । तं वृषभं धेनवः गावः प्रति यन्ति अनुगच्छन्ति । तथा देवस्य द्योतमानस्य निष्कृतं^२ संस्कृतं स्थानं^३ देवीः देव्यः उप यन्ति उपगच्छन्ति । अनेनार्धेन सोमस्तुतिश्चाभिधीयते । सोमः^४ सन् द्रोण-कलशाभिगमनकाले शब्दं करोति । तमनु धेनवः प्रीणयिष्यः स्तुतयः परियन्ति देवस्य स्थानं स्तुतयोऽभिगच्छन्ति । तथा सोऽयं सोमः अर्जुनं श्वेतवर्णम् अव्ययम् अविमयमविस्वभूतं^५ वारं वालं पवित्रम् अत्यक्रमीत् अतिक्रामति । अतिक्रम्य पात्राणि गच्छतीत्यर्थः । किंच सोमः अत्कं न आत्मीयं कवचमिव निक्तम् उज्ज्वलं श्रयणद्रव्यं^६ परि अव्यत परितः संवृणोति ॥

अमृक्तेन रुशता वाससा हरिरमर्त्यो निर्णिजानः परि व्यत ।

दिवस्पृष्टं बर्हणा निर्णिजे कृतोपस्तरणं चम्वोर्नभस्मयम् ॥ ५ ॥

अमृक्तेन । रुशता । वाससा । हरिः । अमर्त्यः । निःसनिजानः । परि । व्यत ।

दिवः । पृष्टम् । बर्हणा । निःसनिजे । कृत । उपस्तरणम् । चम्वोः । नभस्मयम् ॥ ५ ॥

अमर्त्यः मनुष्यधर्मरहितः । हरिः हरितवर्णः सोमः । निर्णिजानः उदकेन शोध्यमानः सन् अमृक्तेन । ‘मृजी शौचालंकारयोः’ । अनिर्णिक्तेनापि रुशता स्वतः शुक्रवर्णेन पथोरूपेण वाससा परि व्यत परित आच्छादयति । सोमे परिपूते गव्येन पयसा मिश्रीकुर्वन्ति खलु । तदुच्यते । ततः सोऽयं सोमः दिवः द्युलोकस्य पृष्ठं पृष्ठभागे तिष्ठन्तमादित्यं बर्हणा बर्हणाय पापानामुद्यमन-कारिणे पापनाशिने निर्णिजे निर्नेजनाय परिपवनाय^६ कृत द्युलोकैः कार्षीत् । स हि स्वदीप्त्या सर्वं निर्णेक्ति । कृत । कृणोतेर्लुकि ‘ह्रस्वात्’^७ इति सिचो लोपः । तदेवाह । चम्वोः । द्यावापृथिवीनामैतत् । चमन्ति भक्षयन्त्यत्र देवा मनुष्या इति । तयोः उपस्तरणम् आच्छादनशीलं नभस्मयम् आदित्य-मयमादित्यस्य स्वभूतं तेजश्च सर्वेषां निर्णेजनाय^८ अकार्षीत् ॥ २१ ॥

सूर्यस्येव रश्मयो द्रावयित्त्वो मत्सुरासः प्रसुपः साकमीरते ।

तन्तुं तत् परि सर्गास आश्वो नेन्द्रादृते पवते धाम किं चन ॥ ६ ॥

सूर्यस्येव । रश्मयः । द्रावयित्त्वः । मत्सुरासः । प्रसुपः । साकम् । ईरते ।

तन्तुम् । ततम् । परि । सर्गासः । आश्वः । न । इन्द्रात् । क्रुते । पवते । धाम । किम् । चन ॥ ६ ॥

१. भ६-वा । २. त-भ१.४.६.७-स्थानं निष्कृतं संस्कृतं स्थानं; भ२-स्थानं निष्कृतं निष्कृतस्थानं; मु-निःकृतं संस्कृतं स्थानं । ३. ग-सोमः कामसेक्ता । ४. ग-अविसंभूतं । ५. ग-भ४-श्रवणद्रव्यं; त४-अर्थेणद्रव्यं; त५-अर्थेणद्रव्यं; भ६-श्रपणद्रव्यं । ६. त-भ१.२.४.७-परिपवमानाय । ७. त३-भ२-निर्णेजनाय; त७-निर्णिजेजनाय; भ१.७-निर्णेजमानाय ।

वसुस्य वरुणस्य सर्वस्य प्रेरकस्य सुवीर्यस्य वादित्यस्य रश्मयः सर्वतो व्यापकाः किरणाः
 वृष वृषावयितनवः सर्वत्रद्रवणशीलाः वसुसरासः मदकराः प्रसुपः शत्रूणां प्रस्वापका हन्तारः
 आशवः ग्रहेषु चमसेषु च व्यासाः सर्गासः सृज्यमानाः सोमाः ततं विस्वतं तन्तुं तन्तुभिः कृतं
 वस्त्रं साकं सह युगपत् परि वृरते परितो गच्छन्ति । ते सोमाः वृन्द्रादृते इन्द्रं वर्जयित्वा
 अन्यत् किं वचनं धाम देवशरीरं लक्ष्यीकृत्य न पवते न गच्छति^१ । एकवचनं छान्दसम् । न
 गच्छन्ति । किंत्विन्द्रस्यैव धाम प्रति गच्छन्ति । इन्द्रस्य धाम्नो यष्टव्यत्वं च ' अयाळिन्द्रस्य प्रिया
 धामानि ' (वा. सं. २१.४७) इति मन्त्रवर्णादवगम्यते ॥

सिन्धोरिव प्रवणे निम्न आशवो वृषच्युता मदांसो गातुमाशत ।

शं नो निवेशे द्विपदे चतुष्पदेऽस्मे वाजाः सोम तिष्ठन्तु कृष्टयः ॥ ७ ॥

सिन्धोऽइव । प्रवणे । निम्ने । आशवः । वृषच्युताः । मदांसः । गातुम् । आशत ।

शम् । नः । निवेशे । द्विपदे । चतुःपदे । अस्मे इति । वाजाः । सोम । तिष्ठन्तु । कृष्टयः ॥७॥

वृषच्युताः । वृष हिंसासंकेशनदानेष्वपि । वृषभिः सोमस्य दातृभिर्ऋत्विग्भिश्च्युताः
 परिक्षुताः वमदांसः मदकारिणः सोमाः स्तुतिभिः प्राप्तव्य इन्द्रे गातुं गमनम् आशत प्रामुवन्ति ।
 तत्र दृष्टान्तः । सिन्धोरिव प्रवणे । प्रगच्छन्त्युदकानि^२ यत्रेति तत्प्रवणम् । तस्मिन् निम्ने स्थले
 सिन्धोर्नद्याः आशवः व्यासा आपो यथा गच्छन्ति तद्वत् । अथ प्रत्यक्षः । हे सोम नः अस्माकं
 निवेशे स्वगृहं प्रति प्रवेशने निर्गमने वा द्विपदे पुत्रादिकाय^३ चतुष्पदे गवादिक्वाय पशवे^४ वशं
 सुखं कुरु । किंच हे सोम अस्मे अस्मासु वाजाः अन्नानि वृष्टयः पुत्रादिकाः प्रजाश्च तिष्ठन्तु ।
 अन्नादिकं^५ देहीत्यर्थः ॥

आ नः पवस्व वसुमद्विरण्यवदश्वावद्गोमधवमत्सुवीर्यम् ।

युयं हि सोम पितरो मम स्थनं दिवो मूर्धानः प्रस्थिता वयस्कृतः ॥ ८ ॥

आ । नः । पवस्व । वसुसमत् । हिरण्यवत् । अश्ववत् । गोसमत् । यवसमत् । सुवीर्यम् ।

युयम् । हि । सोम । पितरः । मम । स्थनं । दिवः । मूर्धानः । प्रस्थिताः । वयःस्कृतः ॥८॥

हे सोम त्वं वसुसमत् वसुयुक्तं हिरण्यवत् कनकादिसहितम् अश्ववत् गोसमत् गवाश्च-
 सहितं^६ यवसमत् । यवो नाम धान्यविशेषः । धान्यविशिष्टं सुवीर्यं शोभनवीर्येपितं धनं नः
 अस्मभ्यम् आ पवस्व आप्रापय । प्रयच्छेति यावत् । किंच हे सोम यतस्त्वं मम पितृणामङ्गि-
 रसामपि^७ पितासि^८ ततो युयम् एव मम पितरः स्थनं भवथ । पितृबहुत्वमत्र सोमस्या-
 मिधीयते । कीदृशाः । पितरः शुलोकस्य मूर्धानः मूर्ध्वबहुच्छ्रिताः । कर्मभिः स्वर्गादिकमलभन्ते-
 त्यर्थः । प्रस्थिताः सर्वदा कर्मकरणार्थं स्थिताः वयस्कृतः हवीरूपस्यान्नस्य कर्तारः । तादृशा मम
 पितरस्त्वं भवसि ॥

१. त१.२.३.४.५.६-म१.२.६-गच्छति । २. त-गच्छन्त्यु^१ । ३. त३-म१.७-पुत्राय ।

४. ग-त३-म२.४.५-पशवे च । ५. ग-अन्नादिकं पश्वादिकं च । ६. ग-त३-म२.४.५-गवाश्चयुक्तं; म१.

७-वाश्चयुक्तं । ७. ग-त-म२.४.६-मंगिरसामधिपतिरसि ।

एते सोमाः पर्वमानासु इन्द्रं रथाइव प्र ययुः सातिमच्छ ।

सुताः पवित्रमर्तिं यन्त्यव्यं हित्वी वृत्रि हरितो वृष्टिमच्छ ॥ ९ ॥

एते । सोमाः । पर्वमानासः । इन्द्रम् । रथाःऽइव । प्र । ययुः । सातिम् । अच्छ ।

सुताः । पवित्रम् । अर्ति । यन्ति । अव्यम् । हित्वी । वृत्रिम् । हरितः । वृष्टिम् । अच्छ ॥ ९ ॥

पर्वमानासः पवित्रेण पूयमानाः एते अस्मदीयाः सोमाः सातिम् । ‘ षण संभक्तौ ’ । कर्मणि क्तिन् । सर्वैः संभजनीयम् इन्द्रम् अच्छ प्र ययुः प्रकर्षेण गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । रथाइव । इन्द्रस्य रथा यथा सातिम् । ‘ पो अन्तकर्मणि ’ । ‘ अतियूतिः ’ इत्यादिना निपातितः । सीयते अजितेऽस्मिन्निति सातिः संग्रामः । तमच्छ तं प्रति प्रगच्छन्ति तद्वत् । किञ्च सुताः प्रावभिरभिषुताः सोमाः अव्यम् अविवाहभवं पवित्रम् अति यन्ति अतीत्य गच्छन्ति । तेऽमी हरितः^१ हरितवर्णा अश्वाः । यद्वा । हरितस्त आदित्यवाहनरूपा^२ अश्वा भूत्वा । वृष्टिम् । वृणोति शरीरमिति वृत्रिजरा । ‘ आद्यगमहन ’ इति किप्रत्ययः । ‘ सर्वाङ्गव्यापिनीं जरां वृष्ट्वी हित्वा तरुणाः सन्तः वृष्टिमच्छ वृष्टिं गमयितुं गच्छन्ति । हित्वी । ‘ जहातेश्च क्तिव ’ (पा. सू. ७. ४. ४३) इति ह्यादेशः । ‘ स्नात्वाद्यश्च ’ इति छन्दसि निपातितम्^३ ॥

इन्द्रविन्द्राय बृहते पवस्व सुमृच्छीको अनवद्यो रिशादाः ।

भरां चन्द्राणि गृणते वसूनि देवैर्द्यावापृथिवीं प्रावतं नः ॥ १० ॥

इन्द्रो इति । इन्द्राय । बृहते । पवस्व । सुमृच्छीकः । अनवद्यः । रिशादाः ।

भर । चन्द्राणि । गृणते । वसूनि । देवैः । द्यावापृथिवी इति । प्र । अवतम् । नः ॥ १० ॥

हे इन्द्रो सोम त्वं वृहते महते इन्द्राय तदर्थं पवस्व पात्रेषु क्षर । इन्द्रं प्रत्यागच्छ वा । कीदृशः । सुमृच्छीकः इन्द्रस्य सुष्ठु सुखयिता अत एव अनवद्यः गह्वरहितः रिशादाः रिशातां बाधकानामसिता । एतादृशस्त्वमिन्द्राय पवस्व । किञ्च गृणते स्तुवते मह्यं चन्द्राणि आह्लादकानि वसूनि धनानि भर प्रयच्छ । किञ्च हे द्यावापृथिवी युवां च पवमानेन परिप्लुते सत्यौ देवैः सुभगैर्धनैः सह वनः अस्मान् प्रावतं प्ररक्षतम् ॥ २२ ॥

‘ त्रिरस्मै ’ इति दशर्चं तृतीयं सूक्तं वैश्वामित्रस्य रेणोराषम् । दशमी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । पवमानः सोमो देवता । ‘ त्रिरस्मै रेणुः ’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

त्रिरस्मै सप्त धेनवो दुदुहे सत्यामाशिरं पूव्ये व्योमनि ।

चत्वार्यन्या भुव्नानि निर्णिजे चारूणि चक्रे यदृतैरवर्धत ॥ १ ॥

त्रिः । अस्मै । सप्त । धेनवः । दुदुहे । सत्याम् । आशिरम् । पूव्ये । विओमनि ।

चत्वारि । अन्या । भुव्नानि । निर्निजे । चारूणि । चक्रे । यत् । कृतैः । अवर्धत ॥ १ ॥

अस्मै पवमानाय पूव्ये पूवैः कृते व्योमनि । विविधसोमावनं गमनं देवानामत्रेति व्योम यज्ञः । तस्मिन् स्थिताय । यद्वा । प्रत्ने व्योमन्यन्तरिक्षे वर्तमानाय । त्रिः सप्त एकविंशतिसंख्याकाः

१. त-भ९-‘ हरितः ’ नास्ति । २. ग-त३-भ२.४-आदित्यस्य वाहनरूपा । ३. ग-त३-भ१.२.४. ५.७-निपातितः ।

वधेनवः प्रीणयिष्यो गावः । वसत्यां यथार्थभूताम्^१ । आशिरम् आश्रयणसाधनं क्षीरादि^२ दुदुहे दुहन्ति ।
यद्वा । त्रिः सप्त 'द्वादश मासाः पञ्चतवस्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः' (तै. सं. ५. ४. १२. २)
इत्येतैः सर्वैः सह गोषु पय उत्पाद्यते तद्वावो दुहन्त इति । किंचायं सोमः । अन्यान् अन्यानि चत्वारि
भुवनानि उदकानि वसतीवरीस्त्रिंशैकधना इति तानि चतुःसंख्याकानि चारुणि कल्याणा-
न्युदकानि निगिजे निर्णजनाय परिशोधनाय परिपोषणाय^३ वा^४ चक्रे । कदा करोति । यत्
यदा अयम् ऋतैः यज्ञैः अवर्धत वर्धितवान् तदा करोति ॥

स भिक्षमाणो अमृतस्य चारुण उमे द्यावा काव्येना वि शश्रथे ।

तेजिष्ठा अपो मंहना परि व्यत यदी देवस्य श्रवसा सदो विदुः ॥ २ ॥

सः । भिक्षमाणः । अमृतरय । चारुणः । उमे इति । द्यावा । काव्येन । वि । शश्रथे ।

तेजिष्ठाः । अपः । मंहना । परि । व्यत । यदी । देवरय । श्रवसा । सदः । विदुः ॥ २ ॥

वसः पवमानः चारुणः कल्याणस्य अमृतस्य उदकस्य । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति
कर्मणः संप्रदानसंज्ञा । 'चतुर्थ्ये बहुलम्' (पा. सू. २. ३. ६२) इति षष्ठी । चारुदकं भिक्षमाणः
यष्टृभिर्याच्यमानः सन् उमे । द्यावादेशस्य द्वंद्वे विहितत्वादत्रोत्तरपदाभावे द्वंद्वः प्रतीयते । उमे
द्यावापृथिव्यौ काव्येन कविकर्मणा वि शश्रथे विवृते^५ करोति । यज्ञनिमित्तेन^६ उदकेन^७
संपूरयतीत्यर्थः । किंच तेजिष्ठाः अतिशयेन दीप्तानि^८ अपः उदकानि मंहना महत्त्वेन परि व्यत
वरणार्थं परित आच्छादयति । यद्यदि यदा ऋत्विजः देवस्य द्योतमानस्य सोमस्य सदः स्थानं
श्रवसा हविषा युक्ताः सन्तः विदुः यागार्थं जानन्ति लभन्ते तदा परित आवृणोतीति । 'विद
ज्ञाने' । 'सिजभ्यस्त' इति श्रेजुसादेशः^९ ॥

ते अस्य सन्तु केतवोऽमृत्यवोऽदाभ्यासो जनुषी उमे अनु ।

येभिर्नृम्णा च देव्या च पुनत आदिद्राजानं मुनना अगृभ्णत ॥ ३ ॥

ते । अस्य । सन्तु । केतवः । अमृत्यवः । अदाभ्यासः । जनुषी इति । उमे इति । अनु ।

येभिः । नृम्णा । च । देव्या । च । पुनते । आत् । इत् । राजानम् । मुननाः । अगृभ्णत ॥ ३ ॥

अस्य एतादृशस्य सोमस्य केतवः प्रज्ञापकाः सर्वैश्चायनीयाः अमृत्यवः मरणधर्मरहिता अत
एव अदाभ्यासः । 'दभेक्षेति वक्तव्यम्' (पा. सू. ३. १. १२४. ३) इति ण्यत् । परैरहिस्थाः
ते तादृशाः अस्य रश्मयः उमे जनुषी जन्मनी स्थावरजङ्गमात्मके द्वे अनु लक्षीकृत्य सन्तु
रक्षन्तु । ओषधीनामर्थं सोमो रेतो निषिञ्चति यज्ञे मनुष्याणां च धाराः खवन्ति खलु । सोऽर्थं येभिः
यैः केतुभिः नृम्णा नृम्णानि बलानि देव्या^१ देवार्हाणि^२ च अन्नानि पुनते प्रेरयति आदित्
अभिषवानन्तरमेव राजानं सोमं मननाः मननीयाः स्तुतयः अगृभ्णत परिगृह्णन्ति । प्राप्नुवन्ती-
त्यर्थः । 'ह्रग्रहोः' इति भकारः ॥

१. त३-भ२.६-यथार्थभूतः भ१.७-यथार्थं भूतं । २. ग-त३-भ१.७-परिपोषणाय वा नास्ति ।
३. त३-भ१.२.५.७-विवृते । ४. ग-त-भ२.४.६-सु-यज्ञेन निमित्तेन; भ१-यज्ञे निमित्तेन । ५. ग-
अमृतोदकेन; त-भ२.४.६-प्रलेनोदकेन । ६. म६-दीप्ता । ७. त१.४-जुसादेशः; त२.६-ऊजुसादेशः;
त५-ऊजुसादेशः; भ६-मनुबादेशः । ८. ग-त-भ१.२.४.६-ओषधीनामग्ने । ९. त-भ६-देव्यावाहोणि ।

स मृज्यमानो दशभिः सुकर्मभिः प्र मध्यमासु मातृषु प्रमे सचा ।

व्रतानि पानो अमृतस्य चारुण उमे नृचक्षा अनु पश्यते विशौ ॥ ४ ॥

सः । मृज्यमानः । दशऽभिः । सुकर्मऽभिः । प्र । मध्यमासु । मातृषु । प्रऽमे । सचा ।

व्रतानि । पानः । अमृतस्य । चारुणः । उमे इति । नृचक्षाः । अनु । पश्यते । विशौ ॥ ४ ॥

वसः पवमानः वसुकर्मभिः शोभनकर्मयुक्ताभिः वदशभिः दशसंख्याकाभिरङ्गुलीभिः
वमृज्यमानः^१ सः वसचा 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः' इत्यादिक्रमेणापां सहायः वप्रमे लोकान् प्रमातुं
वमध्यमासु अन्तरिक्षस्थितासु अवतिष्ठते ॥ प्रमे । प्रपूर्वान्मातेः क्विपि ङधि 'आतः' इति योग-
विभागादाकारलोपः ॥ किंच वनृचक्षाः नृणां द्रष्टा पवमानः वचारुणः कल्याणस्य वमृतस्य उदकस्य
वृष्ट्यर्थं वव्रतानि यागादिकर्माणि वपानः रक्षन् वउमे वविशौ मनुष्यान् देवांश्चान्तरिक्षेण गच्छन्
वानु वपश्यते^२ अनुपश्यति । मनुष्यान्भिमतदानेन देवान् हविष्प्रदानेनेति ॥

स मर्मज्ञान इन्द्रियाय धायसे ओमे अन्ता रोदसी हर्षते हितः ।

वृषा शुष्मेण बाधते वि दुर्मतीरादेदिशानः शर्यहेव शुरुधः ॥ ५ ॥

सः । मर्मज्ञानः । इन्द्रियाय । धायसे । आ । उमे इति । अन्तरिति । रोदसी इति । हर्षते । हितः ।

वृषा । शुष्मेण । बाधते । वि । दुःऽमती । आऽदेदिशानः । शर्यहाऽईव । शुरुधः ॥ ५ ॥

वमर्मज्ञानः पवित्रेण मृज्यमानः वसः पवमानः वधायसे जगतो धारकाय वइन्द्रियाय इन्द्रस्य
पर्याप्ताय बलाय तदर्थम् वउमे वरोदसी । 'कालाध्वनोः' इति द्वितीया । उभयोः द्यावापृथिव्योः
वान्तः वहितः मध्ये वर्तमानः सन् वआ^३ वहर्षते^३ सर्वतो गच्छति । इन्द्रस्य हि सोमेन बलं भवति ।
ववृषा कामानामुदकानां वा वर्षकः सोऽयं वशुष्मेण शोषकेण बलेन वदुर्मतीः दुष्टबुद्धीनसुरान् ववि
वबाधते विशेषेण पीडयति । किं कुर्वन् । वशुरुधः । शुचा रुन्धन्ति परानिति । पृषोदरादिः । दुःख-
कारिणोऽसुरान् वआदेदिशानः पुनःपुनराह्वयन् हन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वशर्यहेव । हननसाधनैः
इष्टुभिर्हन्ता वीरः प्रतिभटान् यथा हिनस्ति तद्वत् ॥ २३ ॥

स मातरा न ददृशान उस्त्रियो नानददेति मरुतामिव स्वनः ।

जानन्नृतं प्रथमं यत्स्वर्णरं प्रशस्तये कमवृणीत सुकृतुः ॥ ६ ॥

सः । मातरा । न । ददृशानः । उस्त्रियः । नानदत् । एति । मरुताम्ऽइव । स्वनः ।

जानन् । ऋतम् । प्रथमम् । यत् । स्वःऽनरम् । प्रऽशस्तये । कम् । अवृणीत । सुऽकृतुः ॥ ६ ॥

वसः पवमानः वमातरा मातरौ द्यावापृथिव्यौ वददृशानः पुनःपुनः पश्यन् ततः वनानदत्
भृशं शब्दं कुर्वन् एति सर्वत्र गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । वउस्त्रियः वन । उस्त्रियेति गोनाम । तस्य
स्वभूतो वस्रो यथा मातरं गां पश्यन् शब्दं करोति तद्वत् । किंच वमरुतामिव । यथा मरुतां गणः
वस्वनः । पचाद्यजन्तः । स्वनं कुर्वन् सर्वतो गच्छति तद्वत् । वयत् उदकं वस्वर्णरम् । स्वरिति

१. गन्त३. ४-म५. ६-मृज्यमानः शोच्यमानः । २. त-म६-पश्यन् । ३. त-म२. ६-आ हर्षति;
म१. ७-आर्षति ।

सर्वपर्यायः । सर्वमनुष्यहितं भवति । सर्वे हि मनुष्या उदके संगच्छन्ते तत्कार्यत्वात् । तादृशं प्रथमं मुख्यम् ऋतम् उदकं जानन् विद्वान् सुकृतुः शोभनकर्मा सुप्रज्ञो वा स पवमानः प्रशस्तये प्रशंसनायात्मस्तोत्रकरणाय कं मनुष्यम् अवृणीत समभजत । नान्यमस्मद्व्यतिरिक्तमित्यर्थः ॥

रुवति भीमो वृषभस्तविष्यया शृङ्गे शिशानो हरिणी विचक्षणः ।

आ योनिं सोमः सुकृतं नि षीदति गव्ययी त्वग्भवति निर्णिगव्ययी ॥७॥

रुवति । भीमः । वृषभः । तविष्यया । शृङ्गे इति । शिशानः । हरिणी इति । विऽक्षुणः ।

आ । योनिम् । सोमः । सुऽकृतम् । नि । षीदति ।

गव्ययी । त्वक् । भवति । निऽनिक् । अव्ययी ॥ ७ ॥

भीमः शत्रूणां भयंकरः । वृषभः कामानामुदकानां वा वर्षणः । विचक्षणः सर्वस्य विद्वान्-शिलः स पवमानः तविष्यया । तु इति वृद्धयर्थः । अस्मात् 'अच इः' (उ. सू. ४. १३८) इति इप्रत्ययः । तस्मादिच्छायामर्थे क्यच् । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः' (का. ७.१.५१.३) इति सुगागमः । आत्मनो बलेच्छया हरिणी हरितवर्णे द्वे शृङ्गे विश्वानः तीक्ष्णिकुर्वन् द्रोणकलशं प्रति द्वाभ्यां धाराभ्यां स्थाल्याग्रयणं गृह्णाति । तदुच्यते । ते धारारूपशृङ्गे तीक्ष्णिकुर्वन् रुवति शब्दायते । 'रु शब्दे' । 'बहुलं छन्दसि' इति शः । ततः सः सोमः सुकृतं सुष्ठु कृतं योनिं स्वस्थानं द्रोणकलशम् आ णि षीदति समन्तात्तिष्ठति । तस्य सोमस्य निर्णिक् निर्नेकी परिशोधयित्री गव्ययी गोमयी त्वग्भवति । आनडुहे हि चर्मणि सोमाभिषवः । एवम् अव्ययी अविमयी त्वक् च निर्नेकी भवति । तद्धि दशापवित्रापेक्ष्यमभिहितम् ॥

शुचिः पुनानस्तन्वमरेपसमव्ये हरिर्न्यधाविष्ट सानवि ।

जुष्टो मित्राय वरुणाय वायवे त्रिधातु मधु क्रियते सुकर्मभिः ॥ ८ ॥

शुचिः । पुनानः । तन्वम् । अरेपसम् । अव्ये । हरिः । नि । अधाविष्ट । सानवि ।

जुष्टः । मित्राय । वरुणाय । वायवे । त्रिऽधातु । मधु । क्रियते । सुकर्मभिः ॥ ८ ॥

अरेपसं पापरहितम् । यद्वा । 'रिपि गतौ' । गतिरहितम् । पात्रे स्थितमित्यर्थः । तादृशं तन्वम् आत्मीयं शरीरं पुनानः शोधयन् अत एव शुचिः पूतो दीप्यमानो वा हरिः हरितवर्णः सोमः सानवि सानुनि समुच्छ्रिते अव्ये अविवाकृते दशापवित्रे न्यधाविष्ट कर्त्विग्भिर्निधीयते । 'धून् कम्पने' । 'स्यसिचसीयुत्तासिषु' (पा. सू. ६. ४. ६२) इति कर्मणि लुङि चिबदिट् । णित्वाद्बुद्धिः । ततः मित्राय वरुणाय वायवे एतेभ्यः जुष्टः पर्याप्तः त्रिधातु त्रिसंधानो वसतीवरीभिर्दद्या पयसा संस्पृष्टः सोमः त्रिधातु तादृशं मधु मदकरः सोमः सुकर्मभिः शोभनकर्मयुक्तैर्कर्त्विग्भिः क्रियते मित्रादिदेवार्थं प्रदीयते ॥

पर्वस्व सोम देववीतये वृषेन्द्रस्य हार्दि सोमधानमा विश ।

पुरा नो बाधादुरितार्ति पारय क्षेत्रविद्धि दिश आर्हा विपृच्छते ॥ ९ ॥

पर्वस्व । सोम । देववीतये । वृषा । इन्द्रस्य । हार्दि । सोमधानम् । आ । विश ।

पुरा । नः । बाधात् । दुऽइता । अर्ति । पारय । क्षेत्रऽवित् । हि । दिशः । आर्हा । विऽपृच्छते ॥ ९ ॥

हे सोम वृषा कामानामुदकानां वा सेचकस्त्वं देववीतये देवानां पानाय पवस्व कलशादिषु क्षर । अथ हे सोम त्वम् इन्द्रस्य वहादि हृदयंगमं प्रियं सोमधानम् । सोमो निधीयतेऽस्मिन्निति सोमधानं पात्रम् । तत् आ विशा प्रविश । किंच नः अस्माकं बाधात् बाधनात् पीडनात् पुरा पूर्वमेव दुरितानि दुर्गमनानि रक्षांसि अति पारय अतीत्य पारं गमय । अपि च क्षेत्रविन् मार्गज्ञः पुरुषः विपृच्छते विविधं पन्थानं पृच्छते जनाय दिशः मार्गान् आह वि ब्रूते खलु । उक्त्वा तं यथा रक्षति तथा यज्ञमार्गवेत्ता त्वमस्मभ्यं यज्ञपथ उक्त्वास्मान् पालयेति ॥

हितो न सप्तिरभि वाजमर्षेन्द्रस्येन्दो जठरमा पवस्व ।

नावा न सिन्धुमर्ति पर्षि विद्वाञ्छरो न युध्यन् अर्षं नो निदः स्पः ॥ १० ॥

हितः । न । सप्तिः । अभि । वाजम् । अर्षं । इन्द्रस्य । इन्दो इति । जठरम् । आ । पवस्व ।

नावा । न । सिन्धुम् । अर्ति । पर्षि । विद्वाञ् ।

शूरः । न । युध्यन् । अर्षं । नः । निदः । स्परिति स्पः ॥ १० ॥

हे सोम ऋत्विग्भिः प्रेर्यमाणः सन् वाजं सोमनिधानं द्रोणकलशम् अभि अर्षं अभिगच्छ । तत्र दृष्टान्तः । हितो न सप्तिः । अश्वो हितः प्रेर्यमाणः सन् वाजं संग्राममभिलक्ष्य यथा याति तद्वत् । ततो हे इन्द्रो इन्द्रस्य जठरं जठरभूतं द्रोणकलशं वा आ पवस्व अभिमुख्येन प्रविश । किंच विद्वाञ् सर्वं ज्ञानं स्वमस्मान् अति पर्षि दुरितान्यतीत्य पारय । तत्र दृष्टान्तः । नावा न । यथा नाविकाः सिन्धुं नदीं नावा मनुष्यान् पारयन्ति तद्वत् । किंच हे सोम र्वं शूरो न शूरो वीर इव युध्यन् शत्रून् संहारन् निदः निन्दकाच्छत्रोः नः अस्मान् अव स्पः अवपारय । बाधां विनाश्य पालय । यद्वा । नोऽस्माकं निदो निन्दकाच्छत्रूनव स्पः अवाङ्मुखं जहि । 'स्पृ हिंसायाम्' । 'बहुलं छन्दसि' इति श्राप्रत्ययस्य लुक् । तिपि गुणे हल्ङ्यादिना तिपो लोपः ॥ २४ ॥

'आ दक्षिणा' इति नवचं चतुर्थं सूक्तं वैश्वामित्रस्यर्षभस्यार्षं पवमानसोमदेवताकम् । नवमी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रान्तम्—'आ दक्षिणा नव ऋषभस्तौ वैश्वामित्रौ' इति । 'तौ' इत्यनेन प्रकृतो रेणुर्ऋषभश्चोभे परामृश्येते । श्रूयते हि—'अथ ह विश्वामित्रः पुत्रानामन्त्रयामास मधुच्छन्दाः शृणोतन ऋषभो रेणुरष्टकः' (ऐ. ब्रा. ७. १७) इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

आ दक्षिणा सृज्यते शुष्मीऽसदं वेति द्रुहो रक्षसः पाति जागृविः ।

हरिरोपशं कृणुते नभस्पय उपस्तिरे चम्बोऽर्बहं निर्णिजे ॥ १ ॥

आ । दक्षिणा । सृज्यते । शुष्मी । आऽसदम् । वेति । द्रुहः । रक्षसः । पाति । जागृविः ।

हरिः । ओपशम् । कृणुते । नभः । पयः । उपऽस्तिरे । चम्बोः । अर्बहं । निःऽनिजे ॥ १ ॥

सोमस्य स्वभूते यज्ञे ऋत्विग्भ्यः दक्षिणा आ सृज्यते अस्माभिः प्रदीयते । शुष्मी बलवान् सोमः आसदम् आस्थानं द्रोणाल्यं वेति प्रविशति । किंच जागृविः जागरणशीलः सोमः द्रुहः द्रोहकारिणः रक्षसः राक्षसात् पाति स्तोतृन् रक्षति । अपि च हरिः हरितवर्णः सोमः ओपशम् । आ समन्तादुपशेत इत्योपशः । सर्वस्य धारकं नभः नभस आदित्यस्य स्वभूतं पयः उदकं कृणुते सर्वत्र करोति । 'असौ प्रास्ताहुतिः' इत्यादिक्रमेण करोतीत्यर्थः । यद्वा । नभोऽन्तरिक्षे पयः पयसो

धारकं करोतीति । किंचायं सोमः चम्बोः । यावापृथिवीनामैतत् । चमन्ति भक्षयन्ति मनुष्यदेवा अत्रेति । तयोः उपस्तिरे उपस्तरणायाच्छादनाय ब्रह्म बृहदुद्यते तमांसि विनाशयन्तं यद्वा परिवृढं सूर्यं ध्रुलोके करोति । तथा तमेव सूर्यं निर्निजे पदार्थानां निर्नेजनाय परिशोधनाय च करोति । आदित्यो हि यावापृथिव्यौ स्वतेजसोपस्तृणाति । स हि स्वभासा सर्वं निर्नेकि च ॥

प्र कृष्टिहेव शूष एति रोरुवदसूर्यं वर्णं नि रिणीते अस्य तम् ।

जहाति वत्रि पितुरेति निष्कृतमुपप्रुतं कृणुते निर्णिजं तना ॥ २ ॥

प्र । कृष्टिहाऽईव । शूषः । एति । रोरुवत् । असूर्यम् । वर्णम् । नि । रिणीते । अस्य । तम् । जहाति । वत्रिम् । पितुः । एति । निःऽकृतम् । उपऽप्रुतम् । कृणुते । निःऽनिर्जम् । तना ॥ २ ॥

शूषः शत्रूणां शोषको बलवान् सोमः । रोरुवत् अत्यन्तं शब्दं कुर्वन् । कृष्टिहेव मनुष्याणां हन्ता योद्धेव । प्र एति प्रगच्छति । किंच असूर्यम् असुराणां बाधकम् । अस्य आत्मनो वर्णं हरितमावारकं बलं वा नि रिणीते निर्गमयति । ततः स सोमः वत्रिम् । वृणोति शरीरमिति वत्रिर्जरा । जहाति त्यजति । कथमिति चेत् तदुच्यते । पितुः अन्नं सोमः निष्कृतं संस्कृतं द्रोणकलशं दिवं वा इदानीम् एति गच्छति । किंच सोमः तना अविवालेन तते विस्तृते दशापवित्रे निर्निजम् । निर्निगिति रूपनाम । आत्मीयं रूपम् उपप्रुतम् उपगमनशीलं कृणुते करोति । तस्माज्जरां त्यजतीत्यर्थः ॥

अद्रिभिः सुतः पवते गर्भस्त्योर्वृषायते नर्भसा वेपते मती ।

स मोदते नसते साधते गिरा नैनिके अप्सु यजते परीमणि ॥ ३ ॥

अद्रिभिः । सुतः । पवते । गर्भस्त्योः । वृषऽयते । नर्भसा । वेपते । मती ।

सः । मोदते । नसते । साधते । गिरा । नैनिके । अप्सु । यजते । परीमणि ॥ ३ ॥

अद्रिभिः प्रावभिः गर्भस्त्योः बाह्वोः बाहुभ्यां च सुतः अभिषुतः स सोमः पवते पान्नाणि प्रति गच्छति । यः सोमः वृषायते वृषवदाचरति । किंच यः मती स्तुत्याभिषुतः सन् नभसा अन्तरिक्षेण वेपते सर्वत्र गच्छति । सः सोमः मोदते हृष्टो भवति । तथा नसते ग्रहादिषु संलिष्टो भवति । किंच गिरा स्तुत्या स्तुतः सन् साधते स्तोत्राणां धनान्नादिकं साधयति । अपि च अप्सु वसतीवर्षाख्यासु नैनिके शुद्धो भवति । तथा परीमणि देवै रक्ष्यमाणे यज्ञे देवानां हविष्प्रदानेन पोषके वा यज्ञे यजते पूजितो भवति ॥

परि बुक्षं सहसः पर्वतावृधं मध्वः सिञ्चन्ति हर्म्यस्य सक्षणिम् ।

आ यस्मिन्गार्वः सुहुताद् ऊर्धनि मुर्धञ्छ्रीणन्त्यग्रियं वरीमभिः ॥ ४ ॥

परि । बुक्षम् । सहसः । पर्वतऽवृधम् । मध्वः । सिञ्चन्ति । हर्म्यस्य । सक्षणिम् ।

आ । यस्मिन् । गार्वः । सुहुतऽअदः । ऊर्धनि । मुर्धन् । श्रीणन्ति । अग्रियम् । वरीमभिः ॥ ४ ॥

सहसः सहस्विनः मध्वः मदकराः सोमाः बुक्षं दीप्यमाने शुलोके क्षियन्तं निवसन्तं पर्वतावृधं मेघानां पर्वतानां वा वर्धयितारं हर्म्यस्य शत्रुपुरस्य सक्षणिम् अभिमवितारमिन्द्रं परि

१. त-म६-तिरस्कृतं । २. ग-नभसांतरिक्षेण वृषायते वर्धते मत्या स्तुत्यस्थानात् कपते । ३. ग-त-भ२.६-दीप्यमानं ।

वृषिञ्चन्ति । तथा वसुहतादः सुहृतानां हविषां भक्षयितारः वगावः वमूर्धन् मूर्धनि समुच्छ्रिते वऊधनि पयोधारकं स्थाने स्थितम् वअग्रियं मुखं पयः ववरीमभिः उरुत्वैर्महत्त्वैः वयस्मिन् पवमानगुण-
विशिष्ट इन्द्रे वा वश्रीणन्ति आमिश्रयन्ति । दत्ता पयसा च सोमं श्रीणन्ति खलु । तदुच्यते ॥

समी रथं न भुरिजोरहेषत् दश स्वसारो अदितेरुपस्थ आ ।

जिगादुर्प जयति गोरपीच्यं पदं यदस्य मतुथा अजीजनन् ॥ ५ ॥

सम् । ईमिति । रथम् । न । भुरिजोः । अहेषत् । दश । स्वसारः । अदितेः । उपस्थे । आ ।
जिगात् । उर्प । जयति । गोः । अपीच्यम् । पदम् । यत् । अस्य । मतुथाः । अजीजनन् ॥ ५ ॥

वभुरिजोः । बाहुनामैतत् । बिभ्रति पदार्थानाम्यामिति । तयोर्बाह्वोः । दश दशसंख्याकाः ।
वस्वसारः सर्वत्रसरणशीला अङ्गुलयः । वअदितेः भूमेः । वउपस्थे समीपे देवयजनदेशे । वईम् पुनं
सोमम् वा आभिसुख्येन वसम् । वअहेषत् संप्रेरयन्ति । ' हि वर्धनगत्योः ' । लुङि रूपम् । कथमिव ।
वरथं वन । रथं यथाङ्गुलयः प्रेरयन्ति तद्वत् । स सोमः । वजिगात् पात्राणि गच्छति । किंच वगोः
धेनोः । वअपीच्यम् अन्तर्हितं पयः । वउप । वजयति तदानीमुपगच्छति । वयत् यदा । वमनुथाः मननीय-
गाथावन्तः स्तोतारः । वअस्य सोमस्य । वपदं स्थानम् । वअजीजनन् जनयन्ति तदानीमित्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

अभिष्टवे^१ ' श्येनो न योनिम् ' इत्येषा । सूत्रितं च—' संप्रेषितः श्येनो न योनिं सदनं
धिया कृतम् ' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति । अग्नीषोमप्रणयनेऽप्येषा । सूत्रितं च—' अन्तश्च प्रागा
अदितिर्भवासि श्येनो न योनिं सदनं धिया कृतम् ' (आश्व. श्रौ. ४. १०) इति ॥

श्येनो न योनिं सदनं धिया कृतं हिरण्ययमासदं देव एषति ।

ए रिणन्ति बर्हिषि प्रियं गिराश्वो न देवां अप्येति यज्ञियः ॥ ६ ॥

श्येनः । न । योनिम् । सदनम् । धिया । कृतम् । हिरण्ययम् । आऽसदम् । देवः । आ । ईषति ।
आ । ईमिति । रिणन्ति । बर्हिषि । प्रियम् । गिरा ।
अश्वः । न । देवान् । अपि । एति । यज्ञियः ॥ ६ ॥

वदेवः द्योतमानः पवमानः । वधिया स्वकर्मणा । वकृतं संपादितं । वहिरण्ययं हिरण्ययम् । वासदम्
आसन्धभिधानम् । वएपति अभिसुखं गच्छति । ईपतेर्गत्यर्थस्य व्यत्ययेन परस्मैपदम् । तत्र दृष्टान्तः ।
वश्येनो वन । वयोनिम् । कुलायं यथा श्येनः पक्षी प्रविशति तद्वत् । ततः । वईम् पुनं । वप्रियं प्रीणयितारं
सोमं । वगिरा स्तुत्या । वबर्हिषि यज्ञे । वा । वरिणन्ति स्तोतारोऽभिसुखं प्रेरयन्ति । स्तुवन्तीत्यर्थः । अनन्तरं
वयज्ञियः यज्ञार्हः यष्टव्योऽयं सोमः । वअश्वो वन अश्व इव त्वरया । वदेवान् । वाप्येति अभिगच्छति ॥

परा व्यक्तो अरुषो दिवः क्विर्वृषा त्रिपृष्ठो अनविष्ट गा अभि ।

सहस्रणीतिर्यतिः परायती रेभो न पूर्वोरुषसो वि राजति ॥ ७ ॥

परा । विऽअक्तः । अरुषः । दिवः । क्विः । वृषा । त्रिऽपृष्ठः । अनविष्ट । गाः । अभि ।
सहस्रऽनीतिः । यतिः । पराऽयतिः । रेभः । न । पूर्वाः । उषसः । वि । राजति ॥ ७ ॥

अरुणेः आरोचमानः षकविः कान्तप्रज्ञः सोमः षक्यः विस्पष्टधारायुक्तः । यद्वा । वसती-
वरीभिर्विशेषेणाक्तः सिक्तः सन् षदिवः अन्तरिक्षात् षपरा पराङ्मुखम् आगच्छति । पवित्रात् द्रोण-
कलशं परागच्छतीत्यर्थः । षवृषा वृषभः षत्रिपृष्ठः । त्रीणि सवनानि पृष्ठान्यस्येति त्रिपृष्ठः सोमस्य
सर्वेषु विद्यमानत्वात् । तस्मात् त्रिपृष्ठः सोमः षगाः स्तोत्रभिः क्रियमाणाः स्तुतीरभिलक्ष्य षअनविष्ट
शब्दायते । ' नु शब्दे ' । किंच षसहस्रणीतिः सहस्रनयनः । प्रयोगबाहुल्यापेक्षं ग्रहेषु चमसेषु च
सहस्रविधनयनत्वम् । अत एव षयतिः पात्रादीनि प्रत्यागन्ता षपरायतिः कलशान् प्रति परागन्ता
भवति । सोऽयं षपूर्वीः बह्वीः षउषसः । ' कालाध्वनोः ' इति द्वितीया । बहुषुषः कालेषु षरेभो षन ।
' रेभु शब्दे ' । शब्दायमानः स्तोत्रेव षवि षराजति विशेषेण दीप्यते । तेषु सोमस्याभिषूयमाणत्वात् ।
स्तोता खलु देवानां स्तुतिकरणेन राजति^१ ॥

त्वेषं रूपं कृणुते वर्णो अस्य स यत्राशयत्समृता सेधति स्त्रियः ।

अप्सा याति स्वधया दैव्यं जन् सं सुष्टुती नसते सं गोअग्रया ॥ ८ ॥

त्वेषम् । रूपम् । कृणुते । वर्णः । अस्य । सः । यत्र । अशयत् । सम्ऽकृता । सेधति । स्त्रियः ।
अप्साः । याति । स्वधया । दैव्यम् । जन्म् । सम् । सुऽस्तुती । नसते । सम् । गोऽअग्रया ॥ ८ ॥

अस्य । अन्वादेशे अशादेशः । अस्य सोमस्य स्वभूतः षवर्णः शत्रूणां निवारको रश्मिः षत्वेषं
दीप्यमानं षरूपं षकृणुते करोति । षसः रश्मिः षयत्र षसमृता । अर्तेः किंनि रूपम् । सम्यक् प्राप्यते
योद्धुभिरत्रेति संग्रामः । अस्मिन् समृतौ युद्धे षअशयत् शेते तिष्ठति । शीङो लङि ' बहुलं छन्दसि '
इति शपो लुगभावः । तत्र युद्धे स रश्मिः षस्त्रियः शोषकाञ्जवृन् षसेधति निषेधति । हिनस्तीति
यावत् । वाक्यभेदादनिघातः । किंच षअप्साः । सनोतेः विटि आत्वे कृते रूपम् । अपासुदकानां
दाता । यद्वा वसतीवर्षाख्यानामपां संभक्ता । सोऽयं षस्वधया हवीरूपेणाग्नेन सह षदैव्यं देवानां
संबन्धिनं षजन्^२ प्रति षयाति गच्छति । अपि च सोऽयं षसुष्टुती सुस्तुत्या षसं संगच्छते । उपसर्गश्रुते-
यौग्यक्रियाध्याहारः । किंच स सोमः षगोअग्रया गवादिमुख्यया यथा वाचा स्तोतारः पशून् याचन्ते
तथा वाचा षसं षनसते संगतो भवति । नसतिर्गन्त्यर्थः । भिन्नवाक्यत्वादनिघातः ॥

उक्षेवं यूथा परियन्त्रावीदधि त्विषीरधित सूर्यस्य ।

दिव्यः सुपणोऽव चक्षत क्षां सोमः परि कर्तुना पश्यते जाः ॥ ९ ॥

उक्षाऽईव । यूथा । परिऽपयन् । अरावीत् । अधि । त्विषीः । अधित । सूर्यस्य ।

दिव्यः । सुऽपणः । अव । चक्षत । क्षाम् । सोमः । परि । कर्तुना । पश्यते । जाः ॥ ९ ॥

उक्षेवं वृषभ इव यूथा गोयूथानि प्रत्यागच्छञ्छब्दं करोति तद्वदयं सोमः स्तुतीः षपरियन्
परिगच्छन् षअरावीत् शब्दायते । ततः षसूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य^३ षत्विषीः दीप्तिः षअधि
अधित अधिदधाति । सूर्यात्मना सुलोकेऽवतिष्ठत इत्यर्थः । दधातेर्ङि ' स्थाव्वोरिच ' इति
इत्वकित्त्वे । किंच षदिव्यः दिवि भवः षसुपणः सुपतनः श्येनरूपया^४ गायत्र्याहृतत्वाच्छोभनगमनः
सोमः षक्षाम् । पृथिवीनामैतत् । क्षियन्ति निवसन्त्यत्रेति । क्षां पृथिवीम् षअव षचक्षत अवपश्यति ।

१. भ६-विराजति । २. त१.२.५.६-भ६-' जन् ' नास्ति । ३. त-भ-प्रेरकादित्यस्य । ४. त१.
२.६.७-भ६-शोभन* ; त५-शोन* ।

चष्टेर्लङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुगभावः । ततः ऽसोमः ऽजाः^१ जाताः^१ प्रजाः ऽऋतुना प्रज्ञानेन ऽपरि ऽपश्यते परितः पश्यति । व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ ॥ २६ ॥

'हरिं मृजन्ति' इति नवचं पञ्चमं सूक्तमाङ्गिरसस्य हरिमन्तस्यापं पवमानसोमदेवताकम् । 'जागतमूर्ध्वं प्रागुशनसः' (अनु. ९.६७) इति परिभाषया जागतम् । तथा चानुक्रान्तं—'हरिं मृजन्ति हरिमन्तः' इति । गतो विनियोगः ॥

हरिं मृजन्त्यरुषो न युज्यते सं धेनुभिः कलशे सोमो अज्यते ।

उद्राचमीरयति हिन्वते मती पुरुष्टुतस्य कति चित्परिप्रियः ॥ १ ॥

हरिम् । मृजन्ति । अरुषः । न । युज्यते । सम् । धेनुऽभिः । कलशे । सोमः । अज्यते ।
उत् । वाचम् । ईरयति । हिन्वते । मती । पुरुऽस्तुतस्य । कति । चित् । परिऽप्रियः ॥ १ ॥

१हरिं हरितवर्णं सोममृत्विजो ऽमृजन्ति मार्जयन्ति । 'मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिरिष्यते' (पा. म. १.१.३.१०; का. १.१.५) इति तत्र वृद्धेरभावः । सोऽयम् अरुषः । अर्तेरुषचप्रत्ययः । गमनशीलोऽथ इव ऽयुज्यते इन्द्रादिभिः संयुज्यते । किंच ऽकलशे द्रोणाभिधाने स्थितः ऽसोमः ऽधेनुभिः गोविकारैः दध्यादिभिः ऽसम् ऽअज्यते समक्तः सिक्तो भवति । अपि च सोमो यदा ऽवाचं शब्दम् ऽउत् ऽईरयति उद्गमयति । शब्दं करोतीत्यर्थः । तदा स्तोतारश्च ऽमती । 'सुपां सुलुक्' इति द्वितीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः । स्तुतिं ऽहिन्वते प्रेरयन्ति । 'हि गतौ वृद्धौ च' इति स्वादिः आत्मनेपदी । ततः स्तोत्राभिधुतः सः ऽपुरुष्टुतस्य बहुस्तोत्रयुक्तस्य स्तोतुः ऽपरिप्रियः । 'प्रीड् तर्पणे' । किप् । शसि इयडादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । परितः प्रीणयितृणि ऽकति ऽचित् कियन्ति धनानि प्रयच्छति ॥

सकं वदन्ति बहवो मनीषिण इन्द्रस्य सोमं जठरे यदादुहुः ।

यदीं मृजन्ति सुगंभस्तयो नरः सनीळाभिर्दशभिः काम्यं मधु ॥ २ ॥

साकम् । वदन्ति । बहवः । मनीषिणः । इन्द्रस्य । सोमम् । जठरे । यत् । आऽदुहुः ।
यदि । मृजन्ति । सुऽगंभस्तयः । नरः । सऽनीळाभिः । दशऽभिः । काम्यम् । मधु ॥ २ ॥

१मनीषिणः मनस ईशितारः प्राज्ञाः ऽबहवः स्तोतारः ऽसाकं सहैव युगपत् मन्त्रान् ऽवदन्ति । तदा स्तुवन्ति । यदा^२ ऽइन्द्रस्य ऽजठरे द्रोणकलशे ऽसोमम् ऽआदुहुः ऋत्विजो दुदुहुः तदाभिष्टु-
वन्तीति । दुहेर्लिट्प्रत्यय रूपम् । द्विवचनस्य छन्दसि विकल्पितत्वाद् द्विवचनाभावः । किंच ऽयदि यदा ऽसुगंभस्तयः शोभनबाहुकाः ऽनरः कर्मेनेतारो मनुष्याः ऽकाम्यं काम्यमानं ऽमधु मदकरं सोमं ऽसनीळाभिः ऽदशभिः दशसंख्याकाभिरङ्गुलीभिः ऽमृजन्ति सोममभिषुण्वन्ति तदा वदन्तीत्यन्वयः ॥

अरंममाणो अत्यैति गा अभि सूर्यस्य प्रियं दुहितुस्तिरो रवम् ।

अन्वस्मै जोषमभरद्विनंगुसः सं द्रयीभिः स्वसृभिः क्षेति जामिभिः ॥ ३ ॥

अरंममाणः । अति । एति । गाः । अभि । सूर्यस्य । प्रियम् । दुहितुः । तिरः । रवम् ।

अनु । अस्मै । जोषम् । अमरत् । वित्तम् ऽगुसः ।

सम् । द्रयीभिः । स्वसृभिः । क्षेति । जामिभिः ॥ ३ ॥

१सः सोमः १अरममाणः अनुपरतः सन् । पुनःपुनर्देवानां प्रीणनाय ग्रहादीनि प्रविशस्वित्यर्थः । १गाः गोविकारानाश्रयणानभिलक्ष्य १अथेति अतिक्रम्य गच्छति । ततः शब्दायमानः सोमः १सूर्यस्य आदित्यस्य १दुहितुः उषसः १प्रियं १रवं शब्दं १तिरः तिरस्करोति । तस्मिन्काले सोमाभिषवध्वनिर्महान् भवतीत्यर्थः । १विनंगुसः । विनं कमनीयं स्तोत्रं गृह्णातीति विनंगुसः स्तोता । १जोषम् । जुषेर्घञि रूपम् । पर्याप्तं स्तोत्रं तस्मै सोमाय १अनु १अभरत् अनुभरति । करोतीति यावत् । सोऽयं सोमः १द्वयाभिः द्वाभ्यां पाणिभ्यामुत्पन्नाभिः १जामिभिः परस्परं बन्धुभिः स्वसृभिः कर्मकरणार्थमितस्ततो गच्छन्तीभिरङ्गुलीभिः १सं १क्षेति संगच्छते । 'क्षि निवासगत्योः' । छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥

नृधृतो अद्रिषुतो बर्हिषि प्रियः पतिर्गवां प्रदिव इन्दुर्ऋत्वियः ।

पुरंधिवान्मनुषो यज्ञसार्धनः शुचिर्धिया पवते सोम इन्द्र ते ॥ ४ ॥

नृधृतः । अद्रिऽसुतः । बर्हिषि । प्रियः । पतिः । गवाम् । प्रऽदिवः । इन्दुः । ऋत्वियः । पुरंधिवान् । मनुषः । यज्ञऽसार्धनः । शुचिः । धिया । पवते । सोमः । इन्द्र । ते । ॥ ४ ॥

हे १इन्द्र पवमानगुणविशिष्टेन्द्र १ते त्वदर्थं १बर्हिषि यज्ञेऽयं १सोमः १धिया स्वेन कर्मणा धारया वा १पवते पात्रेषु स्यन्दते । कीदृशः । १नृधृतः कर्मनेतृभिर्मनुष्यैः शोधितः १अद्रिषुतः प्रावभिरभिषुतः १प्रियः देवानां प्रीणयिता १गवां १पतिः स्वामी । इन्द्रो गा अलभत तस्माद्गवां स्वामी । १प्रदिवः । पुराणनामैतत् । पुराणः १इन्दुः पात्रेषु क्षरन् १ऋत्वियः ऋतौ जातः । 'ऋतोरण्' 'छन्दसि घस्' (पा. सू. ५. १. १०५-१०६) इति घस् । सिस्वेन पदसंज्ञायां भसंज्ञानिमित्तं ओर्गुणो न भवति । १पुरंधिवान् । 'पुरंधिर्बहुधीः' (निरु. ६. १३) इति यास्कः । बहुकर्मवान् १मनुषः मनुष्यस्य १यज्ञसार्धनः १शुचिः दीप्यमानः । यद्वा । दशापवित्रेण शुद्धः । एवंगुणः सोमः इन्द्रार्थं पवत इति संबन्धः ॥

नृबाहुभ्यां चोदितो धारया सुतौऽनुष्वधं पवते सोम इन्द्र ते ।

आप्राः क्रतून्त्समजैरध्वरे मतीर्वेन द्रुपच्चम्बोऽसदहरिः ॥ ५ ॥

नृबाहुभ्याम् । चोदितः । धारया । सुतः । अनुऽस्वधम् । पवते । सोमः । इन्द्र । ते ।

आ । अप्राः । क्रतून् । सम । अजैः । अध्वरे । मतीः ।

वेः । न । द्रुऽसत् । चम्बोः । आ । असदत् । हरिः ॥ ५ ॥

हे १इन्द्र पवमानगुणविशिष्ट १नृबाहुभ्यां कर्मनेतृणामृत्विजां बाहुभ्यां १चोदितः प्रेरितः १धारया १सुतः अभिषुतः । यथा धारा भवति तथाभिषुत इत्यर्थः । तादृशः १सोमः १ते तव १अनुष्वधं बलमनु बलार्थम् । यद्वा । स्वधेत्यञ्जनाम् । अन्नार्थं १पवते आगच्छति । ततः स त्वं सोमपानेन १क्रतून् कर्माणि १आप्राः आपूरयसि । किंच १अध्वरे यज्ञे १मतीः अभिमन्यमानान् शत्रून् १समजैः सम्यग्जितवानसि । 'जि जये' । लुङि सिपि सिचो 'बहुलं छन्दसि' इति इडभावः । 'सिचि वृद्धिः' इति वृद्धिः । सोऽयं १हरिः हरितवर्णः सोमः १चम्बोः अधिवषणफलकयोः १असदत् आसीदति । तत्र दृष्टान्तः । १वेन । वी गत्यादिषु । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विच् । 'सार्व-

धातुकार्धधातुकयोः ' इति गुणः । यथा विः पक्षी 'दुषत् दुमे सीदतीति तद्वत् । दुषत्' । 'पूर्व-
पदात्' इति षत्वम् ॥ ॥ २७ ॥

अंशुं दुहन्ति स्तनयन्तुमार्क्षितं कविं कवयोऽपसो मनीषिणः ।

समी गावो मृतयो यन्ति संयतं ऋतस्य योना सदर्ने पुनर्धुवः ॥ ६ ॥

अंशुम् । दुहन्ति । स्तनयन्तम् । अर्क्षितम् । कविम् । कवर्यः । अपसः । मनीषिणः ।

सम् । ईमिति । गावः । मृतयः । यन्ति । समुपयतः । ऋतस्य । योना । सदर्ने । पुनः । पुनः । पुनः ॥ ६ ॥

वकव्यः क्रान्तप्रज्ञाः । वअपसः कर्मवन्तः । वमनीषिणः । मनस ईशा मनीषा बुद्धिः । तद्वन्त
करिजः । वस्तनयन्तं शब्दायमानम् । वअर्क्षितम् अक्षीणं । वकविं क्रान्तदर्शिनम् । वअंशुं सोमं । वदुहन्ति
अभिषुण्वन्ति । ततः । वपुनर्धुवः पुनर्भवन्शीलाः । वगावः पशवः । वमतयः मननीयाः स्तुतयश्च
वसंयतः परस्परं संगताः सध्यः । वऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य । वयोना योनौ योनिस्थानीय उत्पत्तिभूते
वसदर्ने उत्तरवेद्याख्ये । वईम् एनं सोमं । वसं । वयन्ति संगच्छन्ति ॥

नामा पृथिव्या धरुणो महो दिवोऽपामूर्मो सिन्धुष्वन्तरिक्षितः ।

इन्द्रस्य वज्रो वृषभो विभूवसुः सोमो हृदे पवते चारु मत्सरः ॥ ७ ॥

नामा । पृथिव्याः । धरुणः । महः । दिवः । अपाम् । ऊर्मौ । सिन्धुषु । अन्तः । उक्षितः ।

इन्द्रस्य । वज्रः । वृषभः । विभुवसुः । सोमः । हृदे । पवते । चारु । मत्सरः ॥ ७ ॥

वमहः महतः । वदिवः सुलोकस्य । वधरुणः धारकोऽयं सोमः । वपृथिव्याः विस्तीर्णाया भूमेः
वनामा नामौ नाभिस्थानीये उच्छिन्ने पदे 'यदुत्तरवेदीनाभिः' (ऐ. ब्रा. १. २८) इत्याम्नात्
उत्तरवेदिस्थानं कृत्विभिर्निहितः । वसिन्धुषु स्यन्दमानासु नदीषु । वअपाम् उदकानाम् । वऊर्मौ संवे
वअन्तः मध्ये । वउक्षितः सितः । अन्तरिक्षस्थानमध्ये वर्तमान इत्यर्थः । तादृशः । वइन्द्रस्य । ववज्रः
वज्रस्थानीयः । ववृषभः कामानां वर्षिता अत एव । वविभूवसुः व्यासधनः । वसोमः । वचारु कल्याणं यथा
भवति तथा । वइन्द्रस्य । वमत्सरः मादयिता सन् । वहृदे मनसे सुखाय । वपवते आगच्छति ॥

स त् पवस्व परि पार्थिवं रजः स्तोत्रे शिक्षन्नाधून्वते च सुक्रतो ।

मा नो निर्भाग्वसुनः सादनस्पृशो रयिं पिशङ्गं बहुलं वसीमहि ॥ ८ ॥

सः । तु । पवस्व । परि । पार्थिवम् । रजः । स्तोत्रे । शिक्षन् । आधून्वते । च । सुक्रतो

इति सुक्रतो ॥ मा । नः । निः । भाक् । वसुनः । सादनस्पृशः ।

रयिम् । पिशङ्गम् । बहुलम् । वसीमहि ॥ ८ ॥

हे । वसुक्रतो शोभनकर्मन् सुप्रज्ञ वा सोम तादृशस्त्वं । वपार्थिवं । वरजः लोकं लक्ष्यकृत्य । वतु क्षिप्रं
वपरि । वपवस्व परितः सर्वतः क्षर । किं कुर्वन् । वआधून्वते अदाभ्यग्रहे त्रिभिर्ऋग्विभिराधावनं कुर्वते ।
तथा भगवता आपस्तम्बेन सूत्रितं—'तैरेन चतुराधुनोति पञ्चकृत्वः सप्तकृत्वो वा' इति । तस्मै
धनादिकं । वशिक्षन् प्रयच्छन् परि पवस्वेति समन्वयः । ततस्त्वं । वनः अस्मान् । ववसुनः धनात् । वमा

१निर्भाक् मा निर्भाङ्क्षीः मा वियोक्षीः । कीदृशात् । १सदनस्पृशः । येन^१ भूतेन^१ वसुना सदनानि गृहान् पुत्रादीन् स्पृशन्ति तादृशात् गुहादिकस्य प्रदातुः धनान्मा^२ वियुजः । भाक् । ‘भज सेवायाम्’ । लुङि सिपि सिचि ‘बहुलं छन्दसि’ इति ईहागमाभावः । ‘एकाचः’ इति इट्प्रतिषेधः । हलन्त-लक्षणा वृद्धिः (पा. सू. ७. २. ३) । सिपो^३ लोपः । यस्मादेवं तस्माद्वयं १पिशङ्गं नानारूपं कनकादिना अत एव १बहुलं प्रभूतं १रथिं धनं १वसीमहि आच्छादयेम । बहुधनवन्तो भवेमेत्यर्थः । ‘वस आच्छादने’ । आदादिकः । लिङि रूपम् ॥

आ तू न इन्दो शतदात्वश्व्यं सहस्रदातु पशुमद्विरण्यवत् ।

उप मास्व बृहती रेवतीरिषोऽर्थि स्तोत्रस्य पवमान नो गहि ॥ ९ ॥

आ । तु । नः । इन्दो इति । शतदातु । अश्व्यम् । सहस्रदातु । पशुमत् । हिरण्यवत् । उप । मास्व । बृहती । रेवतीः । र्षः । अर्थि । स्तोत्रस्य । पवमान । नः । गहि ॥ ९ ॥

हे १इन्दो पवमान १नः अस्मभ्यं १तु क्षिप्रं धनम् १आ आयच्छ । कीदृशम् । १शतदातु । दातु दानम् । बहुदानम् १अश्व्यम् अश्वसहितं १सहस्रदातु सहस्रदानोपेतं १पशुमत् पश्वदियुक्तं १हिरण्यवत् हिरण्ययुक्तं च धनं देहि । तथा हे सोम १बृहतीः प्रभूतानि १रेवतीः धनवन्ति^४ । यद्वा पयसो दातारः पशवः । तद्वन्ति १इषः अन्नानि चास्मभ्यम् १उप मास्व उपनिर्मिमीष्व । कुर्वित यावत् । किंच हे १पवमान १नः^५ अस्माकं स्वभूतस्य १स्तोत्रस्य श्रवणाय १अधि १गहि आगच्छ । , क्रिया-थोपपदस्य^६ (पा. सू. २. ३. १४) इति चतुर्थी । ‘चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि’ इति षष्ठी ॥ ॥ २८ ॥

‘स्रक्के’ इति नवचं षष्ठं सूक्तमाङ्गिरसस्य पवित्रस्यार्थं जागतं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रम्यते-‘स्रक्के पवित्रः’ इति । प्रवर्ग्येऽभिष्टव एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च-‘स्रक्के द्रप्सस्यायं वेन-श्रोदथत्पृक्षिर्गर्भाः’ (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

स्रक्के द्रप्सस्य धर्मतः समस्वरन्तस्य योना समरन्त नाभयः ।

त्रीन्तस मूर्ध्नो असुरश्चक्र आरभे सत्यस्य नावः सुकृतमपीपरन् ॥ १ ॥

स्रक्के । द्रप्सस्य । धर्मतः । सम् । अस्वरन् । ऋतस्य । योना । सम् । अरन्त । नाभयः ।

त्रीन् । सः । मूर्ध्नः । असुरः । चक्रे । आरभे । सत्यस्य । नावः । सुकृतम् । अपीपरन् ॥ १ ॥

१स्रक्के यज्ञस्य^६ हनुस्थानीये । स्रक्क ओष्ठप्रान्तो हनुरुच्यते । ‘हनुरधिषवणफलकः’ इत्याश्नानात् हनुस्थानीये अधिषवणफलके १धर्मतः अभिषूयमाणस्य १द्रप्सस्य सोमस्यांशवः १समस्वरन्त संगच्छन्ते । समशब्दयन् वा । १ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य १योना योनातुत्पत्तिस्थाने १नाभयः सोमरसाः १समरन्त संगच्छन्ते । अतः ‘समो गमि’ इत्यादिनात्मनेपदम् । ‘सर्तिशास्यतिभ्यश्च’ इति च्लेरङ् । अथ १असुरः बलवान् सर्वेषां प्रीणनात् प्राणदाता वा १सः सोमः १मूर्ध्नः समुच्छ्रितान् १त्रीन् लोकान् १आरभे आरम्भणाय मनुष्यदेवादीनां संचरणाय^७ करोति । किंच १सत्यस्य सत्यभूतस्य सोमस्य १नावः नौका इव स्थिताश्चतस्रः स्थाव्यः^८ । आदित्याग्रयोण्कथ्यध्रुवस्थाव्य इति । ताः

१. ग-त३.४-म५-येन प्रभूतेन; त१.२.५.६.७-म४-ये भूतेन; म१.७-यत्ते नव । २. ग-यत्रास्मान् मा; त-म२.४.६-यज्ञात्रा; म१.७-यज्ञा । ३. ग-सिचो । ४. ग-धनवतीः; त७-धनवती । ५. म६-सोम । ६. ग-यज्ञवक्त्रस्य । ७. ग-त-म५.६-संचरणाय च; म१.७-संचरणाय । ८. त-स्थाव्या स्थानि; म१.४-स्थाव्यः स्थानि; म६-स्थाव्य स्थानि ।

स्थाल्यः १ सुकृतं सुष्ठु कर्माणि कुर्वन्तं यजमानम् १ अपीपरन् अभिमनदानेन पूजयन्ति १ वा । पारयते-
लुङि चङि सन्वज्जावाभ्यासेत्वदीर्घाः ॥

सम्यक् सम्यञ्चौ महिषा अहेषत सिन्धोरूमार्वाधि वेना अवीविपन् ।

मधोर्धाराभिर्जनयन्तो अर्कमिप्रियामिन्द्रस्य तन्वमवीवृधन् ॥ २ ॥

सम्यक् । सम्यञ्चः । महिषाः । अहेषत । सिन्धोः । ऊर्मौ । अधि । वेनाः । अवीविपन् ।

मधोः । धाराभिः । जनयन्तः । अर्कम् । इत् । प्रियाम् । इन्द्रस्य । तन्वम् । अवीवृधन् ॥ २ ॥

१ महिषाः पूज्या महान्तो वत्विजः १ सम्यञ्चः परस्परं संगताः सन्तः १ सम्यक् १ अहेषत सोमं
सम्यक् प्रेरयन्ति अभिषुण्वन्तीति यावत् । ' हि गतौ वृद्धौ च ' । लुङि सिचि रूपम् । ततः १ वेनाः ।
' वेनतेः कान्तिकर्मणः ' (निह. १०. ३८) इति यास्कः । स्वर्गादिकलं कामयमाना ऋत्विजः
१ सिन्धोः स्थन्दमानस्योदकस्य १ ऊर्मौ १ अधि संघे वसतीवर्थादिषु जलेषु सोमम् १ अवीविपन्
कम्पयन्ति । तत्र प्रेरयन्तीत्यर्थः । वपतेर्ण्यन्तस्य १ लुङि चङि ' णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ' इति ह्रस्वः ।
किंच १ अर्कम् अर्चनीयं स्तोत्रं १ जनयन्तः कुर्वन्तस्ते १ प्रियां प्रियतमाम् १ इन्द्रस्य १ तन्वं धाम च
१ मधोः मदकरस्य सोमस्य १ धाराभिः १ अवीवृधन् वर्धितवन्तः । वर्धतेर्लुङि चङि रूपम् ॥

पवित्रवन्तः परि वाचमासते पितृषां प्रतनो अभि रक्षति व्रतम् ।

महः समुद्रं वरुणस्तिरो दधे धीरा इच्छेत्तुर्धरुणेष्वारमम् ॥ ३ ॥

पवित्रवन्तः । परि । वाचम् । आसते । पिता । एषाम् । प्रतनः । अभि । रक्षति । व्रतम् ।

महः । समुद्रम् । वरुणः । तिरः । दधे । धीराः । इत् । शेकुः । धरुणेषु । आऽरमम् ॥ ३ ॥

१ पवित्रवन्तः पवित्रेण शोधकेन सामर्थ्येन युक्ताः सोमस्य रश्मयः १ वाचं सोमस्थितां माध्य-
मिकां वाचं १ परि १ आसते पर्युपविशन्ति । सोमोऽन्तरिक्षे तिष्ठति खलु ' सोमो वै राजा गन्धर्वेष्व-
सीत् ' (ऐ. ब्रा. १. २७). इत्याम्नात् । ततः १ प्रतनः पुराणः १ एषां रश्मीनां १ पिता अयं सोमश्च
१ व्रतं प्रकाशनात्मकं कर्म १ अभि १ रक्षति अवित्रं करोति । किंच १ वरुणः सर्वस्य स्वतेजसाच्छादकः
सोऽयं सोमः १ महः महत् १ समुद्रम् । अन्तरिक्षनामैतत् । महदन्तरिक्षं तै १ रश्मिभिः १ तिरो १ दधे
अन्तर्हितमकरोत् । सर्वं व्याप्नोदिति यावत् । तमिमं सोमं १ धीराः । १ इत् अवधारणे । कर्मणि
कुशलाः प्राज्ञाः पवत्विजः १ धरुणेषु सर्वस्य धारकेषु वसतीवर्थाख्येवृद्धकेषु १ आरमम् आरब्धुं १ शेकुः
शक्नुवन्ति च । रभेस्तुमर्थं ' शक्ति गमुल्कमुलौ ' (पा. सू. ३. ४. १२) इति कमुल् । लिस्वरेण
मध्योदात्तः ॥

सहस्रधारेऽव ते समस्वरन्दिवो नाके मधुजिह्वा असुश्रतः ।

अस्य स्पशो न नि मिषन्ति भूर्णीयः पदेपदे पाशिनः सन्ति सेतवः ॥ ४ ॥

सहस्रधारे । अव । ते । सम् । अस्वरन् । दिवः । नाके । मधुजिह्वाः । असुश्रतः ।

अस्य । स्पशः । न । नि । मिषन्ति । भूर्णीयः । पदेऽपदे । पाशिनः । सन्ति । सेतवः ॥ ४ ॥

१. ग-पूरयति । २. ग-वपते* ; त-भ४.६-पतते* ; भ२-कपते* ; भ७-वतपते* । ३. ग-अक्षता ।
४. ग-स्वे ।

१सहस्रधारे । बहूदकधारा यस्माद्भवन्ति तत्तथोक्तमन्तरिक्षम् । तस्मिन् वर्तमानाः १ते
 सोमरश्मयः १अव अवस्तात् स्थिताः १समस्वरन् । पृथिवीं वृष्ट्या संयोजयन्तीत्यर्थः । किंच १दिवः
 शुलोकस्य १नाके समुच्छ्रिते देशे वर्तमानाः १मयुजिह्वाः सध्वपाः । सोमतेजसाग्नेभ्यो^२ हि मधूत्पन्नं
 भवति । अतो मयुजिह्वाः । १असश्चतः संगतवर्जिताः^२ पृथक्पृथग्विद्व्यवस्थिताः १अस्य सोमस्य
 स्वभूताः १पशः सारभूता रश्मयः १भूर्यः क्षिप्रगामिनः सन्तः १न १नि १मिपन्ति निमेषं न
 कुर्वन्ति । किंतु पापिनः सुकृतिनश्च ज्ञातुं सर्वदा जाग्रतीत्यर्थः । अथवा । राजन्मृत्या यथा दृष्टान्
 विचारयितुं सर्वदा जागरणं कुर्वन्ति तद्वदेते रश्मयः १पदेपदे स्थाने स्थाने १सेतवः संबद्धाः सन्तः
 १पाशिनः पापकृतां बाधकाः १सन्ति भवन्ति ॥

पितुर्मातुरध्या ये समस्वरन्नृचा शोचन्तः संदहन्तो अव्रतान् ।

इन्द्रद्विष्टामप धमन्ति मायया त्वचमसिंक्रिं भूमनो दिवस्पारिं ॥ ५ ॥

पितुः । मातुः । अधि । आ । ये । सप्तऽअस्वरन् । ऋचा । शोचन्तः । सप्तऽदहन्तः । अत्रतान् ।
इन्द्रऽद्विष्टाम् । अप । धमन्ति । मायया । त्वचम् । असिक्तीम् । भूमनः । दिवः । परि ॥ ५॥

१पितुर्मातुः द्यावापृथिव्योः । ' द्यौर्मै पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुमै माता पृथिवी महीयम् ' (ऋ. सं. १.१६४.३३) इत्यादिपु द्यावापृथिव्योर्मातापितृत्वाच्चात् । द्यावापृथिवीभ्यां १ये सोम-
 रश्मयः १अध्या १समस्वरन् अधिकं प्रादुर्भूता अभवन् ते १क्रचा ऋत्विग्भिः क्रियमाणया स्तुत्या
 १शोचन्तः दीप्यमानाः १अव्रतान् कर्मरहितान् यजमानान् १संदहन्तः सम्यग्विनाशयन्तस्ते रश्मयः
 १इन्द्रद्विष्टाम् इन्द्राय द्वेषकारिणीम् । ' के च ' (पा. सू. ६. २. ४५) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।
 इन्द्रेण द्विष्टो वा । १असिक्रीम् । रात्रिनामैत् । रात्रिबृत्कृष्णरूपां १त्वचम् । राक्षसमित्यर्थः ३ ।
 १मायया कर्मणा प्रज्ञया वा १भूमनः विस्तृताङ्गलोकात् १दिवस्परि शुलोकाच्च १अप १धमन्ति
 अपगतं कुर्वन्ति । अपघ्नन्तीत्यर्थः ॥ ॥ २९ ॥

प्रतनान्मानादध्या ये समखरञ्छोकयन्त्रासो रभसस्य मन्तवः ।

अपान॒क्षासो॑ ब॒धिरा॑ अ॒हास॑त क॒ृतस्य॑ पन्थां॒ न त॑रन्ति दुष्कृतः ॥ ६ ॥

प्रत्नात् । मानात् । अर्धि । आ । ये । सुम्ऽअस्वरन् । श्लोर्कऽयन्त्रासः । रुभसस्य । मन्तवः ।
अर्प । अनुक्षासः । बधिराः । अहासत । ऋतस्य । पन्थाम् । न । तरन्ति । दुःऽकृतः ॥६॥

१ श्लोकयन्त्रासः । श्लोकाः स्तुतयः । स्तुतिनियमनाः १रभसस्य १मन्तवः वेगमभिमन्यमानाः
एतादृशाः १थे सोमरश्मयः १प्रत्नात् पुराणात् १मानात् अन्तरिक्षात् १अध्या १समस्वरन् सह प्रादुर्भूता
अभवन् तादृशेभ्यः १अनश्वासः चक्षुर्वर्जिताः साधु पदार्थानामद्रष्टारो नराः १बधिराः देवतास्तुति-
श्रवणवर्जिताः पापकृतो १नरश्च १अप १अहासत तान् परित्यजन्ति । दर्शिनः श्रवणवन्तो मेधाविनस्तु
न परिजहति किन्तु स्तुवन्ति । तदेवाह । १कृतस्य सत्यस्य १पन्थां मार्गभूतमेघां गणं १दुष्कृतः
पापकृतो नराः १न १तरन्ति नोत्तरयन्ति । सुकृतस्तु तरन्तीत्यभिप्रायः ॥

सहस्रधारे वितते पवित्र आ वाचं पुनन्ति कवयो मनीषिणः ।

रुद्रास एषामिषिरासो अद्रुहः स्पशः स्वञ्चः सुदृशो नृचक्षसः ॥ ७ ॥

१. ग-सोमतेजसामग्रेभ्यो । २. गन्त४भ६-संगवर्जिताः; भ७-संगतावर्जिताः । ३. भ१(२)-राक्षसी* । ४. भ६-पुरातनात् । ५. भ१(२)-दृष्टतः पापकृतः ।

सहस्रधारे । वि॒ऽतते । प॒वित्रे । आ । वाच॑म् । पु॒न॒न्ति । क॒वयः । म॒नी॒षिणः ।
रु॒द्रासः । ए॒षाम् । इ॒षि॒रासः । अ॒द्रुहः । स्पर्शः । सु॒ऽअ॒न्नः । सु॒ऽद॒शः । नृ॒ऽचक्ष॑सः ॥ ७ ॥

१कवयः क्रान्तकर्माणः अत एव १मनीषिणः प्राज्ञा ऋत्विजः १सहस्रधारे अनेकधारेपते १वितते कर्मणि विस्तृते १पवित्रे शुद्धयुत्पादके सोमे वर्तमानां १वाचं माध्यमिकाम् । सोमः खलु विश्वावसु-प्रभृतिगन्धर्वेष्वन्तरिक्षेऽवतिष्ठते 'सोमो वै राजा गन्धर्वेष्ववासीत्' (ऐ. ब्रा. १. २७) इति श्रवणात् । तत्र वर्तमानं सोमं देवा गोरूपया वाचा क्रीतवन्तः । तदा सोमे वाक्तिष्ठतीति शक्यते वक्तुम् । तस्मात्सोमे स्थितां माध्यमिकां वाचम् १आ १पुनन्ति संस्कुर्वन्ति । स्तुवन्तीति यावत् । य उक्तगुणा मरुतां मातरं माध्यमिकां वाचं स्तुवन्ति तेषां १रुद्रासः रुद्रपुत्रा मरुतः १स्पशः मध्यमया वाचा वशिनी भवन्ति । कीदृशाः । १इषिराः गमनशीलाः १अद्रुहः स्तोतृणामद्रोधारः । यद्वा । द्रुहेः कर्मणि क्रिवौणादिकः । परैरहिंस्याः । १स्वन्नः शोभनाञ्जनाः अत एव १सुदशः सुदर्शनाः १नृचक्षसः नृणां कर्मनेतृणां द्रष्टारः ॥

ऋतस्य गो॒पा न द॒भाय॑ सु॒क्रतु॑स्त्री ष प॒वित्रा॑ हृद्य॑न्तरा दधे ।

वि॒द्वान्त॑स विश्वा॒ भुव॑ना॒भि पश्य॑त्यवाजु॒ष्टान् वि॒ध्यति॑ क॒र्ते अ॒व्रता॑न् ॥ ८ ॥

ऋतस्य॑ । गो॒पाः । न । द॒भाय॑ । सु॒ऽक्रतुः । त्री । सः । प॒वित्रा॑ । हृ॒दि । अ॒न्तः । आ । द॒धे ।
वि॒द्वान् । सः । विश्वा॑ । भुव॑ना । अ॒भि । प॒श्यति॑ । अ॒व । अ॒जु॒ष्टान् । वि॒ध्यति॑ । क॒र्ते । अ॒व्रता॑न् ॥ ८ ॥

१ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य १गोपाः गोपायिता अत एव १सुक्रतुः शोभनकर्मा सोमः १न १दभाय दम्भाय^१ स्तम्भनाय न भवति । परैर्दम्भयितुं न शक्यत इत्यर्थः । किंच १सः सोमः १त्री । 'शेष्ठन्दसि बहुलम्' इति लुक् । त्रीणि १पवित्रा अग्निवायुसूर्यात्मकानि त्रीणि पवित्राणि १हृद्यन्तः हृदयस्यान्तः १आ १दधे आदधाति । स्वस्मिन् संगमयतीत्यर्थः । अपि च १विद्वान् सर्वं जानानः १सः सोमः १विश्वा १भुवना सर्वाणि भुवनानि १अभि १पश्यति । ततः १कर्ते । करोतेरौणादिकः तत्प्रत्ययः । कर्मणि १अजुष्टान् अप्रियान् अत एव १अव्रतान् अयजमानान् १अव १विध्यति अवाङ्मुखान् कृत्वा ताडयति । हिनस्तीति यावत् ॥

ऋतस्य॑ तन्तुर्वित॑तः प॒वित्र॑ आ जि॒ह्वाया॑ अ॒ग्रे वरु॑णस्य मा॒यया॑ ।

धीरा॑श्चित्त॑स्सभि॒नक्ष॑न्त आश्र॑तात्रा क॒र्तम॑व पदा॒त्यग्र॑ष्ठः ॥ ९ ॥

ऋतस्य॑ । तन्तुः । वि॒ऽततः । प॒वित्रे । आ । जि॒ह्वायाः । अ॒ग्रे । वरु॑णस्य । मा॒यया॑ ।

धीराः । चित् । तत् । स॒म्ऽइ॒नक्ष॑न्तः । आ॒श्रत॑ । अ॒त्र । क॒र्तम् । अ॒व । पदा॒ति । अ॒ग्र॒ऽभुः ॥ ९ ॥

१ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य १तन्तुः तनिता^२ १पवित्रे अविवालयमे दशापवित्रे १विततः विस्तृतः । यद्वा । पवित्रेऽन्तरिक्षे विस्तृतः सोमः १वरुणस्य १जिह्वाया १अग्रे १मायया कर्मणा १आ^३ आस्थितः^३ । वरुणजिह्वाय आपस्तिष्ठन्ति । तासु^४ सोमो वसतीति वसतीवर्षाद्युदकेषु^५ स्थित इत्यर्थः ।

१. ग-न दंभाय । २. ग-तनिता अयं । ३. ग-त३-म७-दुरास्थितः; त१-दुरास्थितः; त२. ४. ५. ६. दुरास्थितः; त७-दुरास्थितः; म१. २-दुरा दुरास्थितः; म४-दुरास्थितः; म६-दुरास्थितः । ४. त-म६-तेषु । ५. त-म२-बुदके ।

ततः षधीराश्रित् कर्मणि प्राज्ञा एव षतत् वरुणजिह्वाग्रस्थानं षसमिन्क्षन्तः । इन्क्षतिर्गतिकर्मा । संख्यामुवन्तः सन्तः षआशत स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा प्रामुवन् । यः पुनः षकर्तम् । 'कालाध्वनोः' इति द्वितीया । कर्मणि षअप्रभुः समर्थो न भवति सोऽयम् षअत्र अस्मिन्नेव लोके षअव षपदाति अवस्ताब्दरके पतति नोपरि गच्छति । 'पद गतौ' । लेख्याद्वागमः । तस्मात्सर्वैरग्निष्टोमादिकर्म कर्तव्यमित्येषोऽर्थोऽभिहितो भवति ॥ ॥ ३० ॥

'शिशुर्न' इति नवचं सप्तमं सूक्तं दैवतमसस्य कक्षीवत आर्षं पवमानसोमदेवताकम् । अष्टमी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्स्यः । तथा चानुक्रम्यते—'शिशुर्न कक्षीवांस्त्रिष्टुबष्टमी' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

शिशुर्न जातोऽथ चक्रद्वने स्वर्यद्राज्यरुषः सिषासति ।

दिवो रेतसा सचते पयोवृधा तमीमहे सुमती शर्म सप्रथः ॥ १ ॥

शिशुः । न । जातः । अव । चक्रदत् । वने । स्वं । यत् । वाजी । अरुषः । सिषासति ।

दिवः । रेतसा । सचते । पयः । वृधा । तम् । ईमहे । सुमती । शर्म । सप्रथः ॥ १ ॥

स पवमानः सोमः षवने वननीये वसतीवयाख्य उदके षजातः उत्पन्नः षशिशुर्न शिशुरिव षअव षचक्रदत् अवाङ्मुखं क्रन्दति । तदोदकमध्ये पतच्छब्दं करोति खलु । षयत् यदा षवाजी बलवानन्नवान् वा षअरुषः आरोचमानः । यद्वा । वाज्यश्च इव अरुषः । अर्तेरुषश्च । गमनशीलः सोमः षस्वः स्वर्गलोकं षसिषासति संभक्तुमिच्छति । सनोतेः सनीडभाव आत्वम् । 'सनोतेः' इति सांहितिकं षत्वम् । सोऽयं षपयोवृधा गवामोषधीनां च क्षीरस्य वर्धकेन^१ षरेतसा उदकेन सह षदिवः द्युलोकात् षसचते पार्थिवं लोकं समवैति । षतं तादृशं प्रसिद्धं सोमं षसप्रथः सर्वतः पृथुतरं^२ धनादिना युक्तं षशर्मं गृहं तद्वयं षसुमती । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः । सुमत्या शोभनया स्तुत्या षईमहे याचामहे । ईमहे इति याच्नाकर्मा । 'ईङ् गतौ' । दैवादिकः । छान्दसः श्यनो लुक् ॥

दिवो यः स्कम्भो धरुणः स्वाततु आपूर्णो अंशुः पर्येति विश्वतः ।

सेमे मही रोदसी यक्षदावृता समीचीने दाधार समिषः कविः ॥ २ ॥

दिवः । यः । स्कम्भः । धरुणः । सुऽआततः । आऽपूर्णः । अंशुः । परिऽएति । विश्वतः ।

सः । इमे इति । मही इति । रोदसी इति । यक्षत् । आऽवृता ।

समीचीने इति सुमऽईचीने । दाधार । सम् । इषः । कविः ॥ २ ॥

षदिवः द्युलोकस्य षस्कम्भः विश्वम्भयिता संरोद्धा षधरुणः सर्वस्य धारकः । यद्वा । पृथिव्या धारकः । 'विष्टम्भो दिवो धरुणः पृथिव्याः' (अ. सं. ९.८९.६) इत्याश्रानात् । तादृशः षस्वाततः सुष्ठु सर्वत्र षविततः विस्तृतः अत एव षआपूर्णः^३ पात्रेषु संपूर्णः षयः षअंशुः सोमात्मकः षविश्वतः सर्वतः षपर्येति परिगच्छति । 'तिष्ठि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः । षसः सोमः षइमे षरोदसी द्यावापृथिव्यौ षआवृता संभजनीयेन कर्मणा षयक्षत् यजतु । स्वबलेन संयोजयत्वित्यर्थः । ततः सोऽयं षसमीचीने परस्परं संगते द्यावापृथिव्यौ षदाधार धारयांचकार । 'तुजादीनाम्' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । अनन्तरं षकविः क्रान्तकर्मा षइषः अन्नानि स्तोतृभ्यः षसं प्रयच्छतु । उपसर्गाश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥

महि प्सरः सुकृतं सोम्यं मधुर्वी गव्यूतिरदितेऋतं यते ।

ईशे यो वृष्टेरित उस्त्रियो वृषापां नेता य इतऋतिऋग्मिर्यः ॥ ३ ॥

महि । प्सरः । सुऽकृतम् । सोम्यम् । मधु । उर्वी । गव्यूतिः । अदितेः । ऋतम् । यते ।

यः । वृष्टेः । इतः । उस्त्रियः । वृषा । अपाम् । नेता । यः । इतः ऽऋतिः । ऋग्मिर्यः ॥ ३ ॥

वृक्तं सत्यभूतं यज्ञं यते गच्छते तस्मा इन्द्राय वसुकृतं सुष्ठु संस्कृतं सोम्यं सोममयं महि महत् प्रभूतं मधु मधुररसं प्सरः भक्षणं पानीयं भवति । 'प्सा भक्षणे' । किंच अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छतामिन्द्रादीनाम् अदितेः प्रथिव्याः गव्यूतिः मार्गश्च उर्वी विस्तीर्णो भवति । इन्द्रस्य शतसहस्रसंख्याकैर्हरिभिः सह गन्तुं मार्गो विस्तीर्णोऽभवदित्यर्थः । यः इन्द्रः इतः इमं लोकं प्रत्यापतन्त्याः वृष्टेः ईशे ईश्वरो भवति । तथा उस्त्रियः । उस्त्रेति गोनाम । गोभ्यो हितः अपाम् उदकानां वृषा वर्षकः यज्ञस्य नेता नायकः इतऋतिः इमस्मदीयं यज्ञं प्रत्यूतिर्गमनं यस्य स तथोक्तः । इतो गच्छन् यः इन्द्रः ऋग्मिर्यः ऋगर्हः स्तोत्रव्यो भवति । तस्मा अयं सोमः पातव्यो भवतीति ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे 'आत्मन्वन्नभः' इत्येषा । सूत्रितं च- 'तदु प्रयक्षतममस्य कर्मात्मन्वन्नभो दुह्यते घृतं पयः' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

आत्मन्वन्नभो दुह्यते घृतं पयं ऋतस्य नाभिर्मृतं वि जायते ।

समीचीनाः सुदानवः प्रीणन्ति तं नरो हितमव मेहन्ति परंवः ॥ ४ ॥

आत्मन्ऽवत् । नमः । दुह्यते । घृतम् । पयः । ऋतस्य । नाभिः । अमृतम् । वि । जायते ।

सुमऽईचीनाः । सुऽदानवः । प्रीणन्ति । तम् । नरः । हितम् । अव । मेहन्ति । परंवः ॥ ४ ॥

व आत्मन्वत् । 'अनो नुद्' इति नुडागमः । आत्मवत् सारवत् घृतं पयः च नभः नभस आदित्यरूपास्सोमः दुह्यते । किंच ऋतस्य यज्ञस्य नाभिः । 'गृह बन्धने' । 'स्वमोर्नेपुंसकात्' (पा. सू. ७. १. २३) इति सोर्लुप्तं भवति सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् । नाभिः यज्ञस्य बन्धकम् अमृतम् उदकं च वि जायते तस्मादेव प्रादुर्भवति । ततः सुदानवः शोभन-स्तुतिहविर्दानवन्तो यजमानाः समीचीनाः परस्परं संगताः सन्तः तम् इमं सोमं प्रीणयन्ति स्तुतिभिस्तर्पयन्ति । अथ नरः नेतारः परंवः । 'पा रक्षणे' । 'मापोरित्वे रुन्' इति रुन्प्रत्ययः । सर्वस्य रक्षकाः सोमरश्मयः हितं निहितम् अव अवस्ताद्वर्तमानं पार्थिवमुदकं मेहन्ति वर्षन्ति । 'मिह सेचने' । भौवादिकः । यद्वा । हितमुदकं पृथिवीं प्रति मेहन्ति ॥

अरावीदंशुः सचमान ऊर्मिणा देवाव्यं मनुषे पिन्वति त्वचम् ।

दधाति गर्भमदितेरुपस्थ आ येन तोकं च तनयं च धामहे ॥ ५ ॥

अरावीत् । अंशुः । सचमानः । ऊर्मिणा । देवऽअव्यम् । मनुषे । पिन्वति । त्वचम् ।

दधाति । गर्भम् । अदितेः । उपऽस्थे । आ । येन । तोकम् । च । तनयम् । च । धामहे ॥ ५ ॥

१. ग-त३-म१.२.४.७-भक्षणीयं । २. त-म२-या; भ६-या द्यावा; सु-अदितेः अदीनायाः । ३. ग-त३-म१.२.४.५.७-नेता सर्वस्य । ४. ग-जगतः । ५. ग-दातव्यो । ६. ग-म१.६.७-नाभिः; त४-नाभि । ७. म१(२)-स्तुतिभिः प्रीणन्ति प्रीणयति स्तुतिभिः प्रीणयति ।

१५ऊर्मिणा वसतीवर्यादीनामुदकानां संधेन १५सचमानः १५अंशुः सोमः १५अरावीत् शब्दं करोति । किंच स सोमः १५देवाच्यम् । 'अव रक्षणे' । 'अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः' इति ईप्रत्ययः । देवानां पालयित्रीं १५त्वचम् आत्मनः शरीरं १५मनुषे मनुष्याय यजमानाय १५पिबन्ति सिञ्चति । पात्रेषु क्षरतीति यावत् । अपि च १५अदितेः अदीनायाः पृथिव्याः १५उपस्थे समीप ओषधीषु तं १५गर्भम् १५आ १५दधाति सुधामयैः किरणैर्विदधाति । १५येन गर्भेण वयं १५तोकं दुःखनाशकं पुत्रं १५च १५तनयम् । तनोति कुलमिति तनयः पौत्रः । तं १५च १५धामहे दध्महे धारयामः । दधातेर्लटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् ॥ ३१ ॥

सहस्रधारेऽव ता असुश्रतस्तृतीयै सन्तु रजसि प्रजावतीः ।

चतस्रो नामो निहिता अवो दिवो हविर्भरन्त्यमृतं घृतश्रुतः ॥ ६ ॥

सहस्रधारे । अव । ताः । असुश्रतः । तृतीयै । सन्तु । रजसि । प्रजावतीः ।

चतस्रः । नामः । निऽहिताः । अवः । दिवः । हविः । भरन्ति । अमृतम् । घृतऽश्रुतः ॥ ६ ॥

१५सहस्रधारे बहूदकधारे १५तृतीये १५रजसि लोके स्वर्गे वर्तमानाः १५असुश्रतः परस्परमसक्ताः १५प्रजावतीः उत्पादितप्रजावत्यः सोमस्य स्वभूताः १५ताः १५अव १५सन्तु अवस्तापृथिव्यां पतन्तु । कास्ता इत्याह । १५चतस्रो १५नामः तपसो^१ वाधिकाः सोमस्य संबन्धिन्यश्रतस्रो दीप्तयः कलाः १५दिवः सुलोकात् १५अवः अवस्तात् १५निहिताः सोमेन स्थापिताः ताः १५घृतश्रुतः घृतस्योदकस्य च्यावयित्यः सत्यः १५हविः सोमादिलक्षणं १५भरन्ति देवानां प्रयच्छन्ति । तथा^२ १५अमृतं गोप्त्रोषधीषु च पयोरूपं सुधारूपं च भरन्ति प्रक्षिपन्ति ॥

श्वेतं रूपं कृणुते यत्सिषासति सोमो मीढान् असुरो वेद भूमनः ।

धिया शमी सचते सेमभि प्रवद्विस्कर्णध्रुमवर्ष दुर्द्रिणम् ॥ ७ ॥

श्वेतम् । रूपम् । कृणुते । यत् । सिषासति । सोमः । मीढान् । असुरः । वेद । भूमनः ।

धिया । शमी । सचते । सः । ईम् । अभि । प्रऽवत् । दिवः । कर्णध्रुम् । अवर्ष । दुर्द्रिणम् ॥ ७ ॥

१५श्वेतं दीप्यमानं शुक्लं १५रूपं १५कृणुते तदा करोति १५यत् यदा १५सिषासति स्वर्गं संभक्तुमिच्छति । सोमे पात्राण्यागते सति तत्तेजसानुरञ्जितानां तेषां श्वेतं रूपं भवति । ततः १५मीढान् । 'मिह सेचने' । अस्मात् कसौ 'दाश्वान्साह्वानमीढांश्च' इति निपातनादभिमतरूपसिद्धिः । कामानां सेक्ता १५असुरः प्राज्ञो बलवान् वा १५सोमः १५भूमनः बहुधनानि १५वेद स्तोत्रभ्यो^३ दातुं जानाति । प्रयच्छतीति यावत् । १५स १५ईम् । 'सोऽञि लोपे चेत्' इति सुलोपः । सोऽयं १५धिया प्रज्ञानेन १५प्रवत् प्रकृष्टानि १५शमी । द्वितीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः । कर्माणि १५अभि १५सचते अभितः समवैति । किंच १५दिवः . अन्तरिक्षात् १५उद्रिणम् उदकवन्तं १५कवन्धं^४ मेघम् । कवन्धशब्देन^५ मेवोऽभिधीयते । तास्त्यात्ताच्छब्दमिति । मेघम् १५अव १५दुर्धत् अवदारयति । विवृतद्वारं करोति । मेघं विदार्यान्तरिक्षात् वृष्टिं करोतीत्यर्थः ॥

अथ श्वेतं कलशं गोभिर्क्तं कार्मुना वाज्यंक्रमीत् ससवान् ।

आ हिन्विरे मनसा देवयन्तः कक्षीवते शतहिमाय गोनाम् ॥ ८ ॥

१. ग-सु-नमसो; त३-म१.२.४.६-तमसो; म७-नमसो । २. त-म६-यथा । ३. ग-पातृभ्यः । ४. त३.५-म-कवंध । ५. त-म-कवंध ।

अर्धं । श्वेतम् । कलशम् । गोभिः । अक्तम् । कार्ष्मिन् । आ । वाजी । अक्रमीत् । ससऽवान् ।
आ । हिन्विरे । मर्नसा । देवऽयन्तः । कक्षीवते । शतऽहिमाय । गोनाम् ॥ ८ ॥

१अथ अथानन्तरं २श्वेतं संप्रति सोमसंसर्गात् श्वेतवर्णं ३गोभिः उदकैः ४अक्तं संपृक्तं द्रोणकलशं
५ससवान् संभजन् सोमः ६आ ७अक्रमीत् आक्रमते । ८कार्ष्मिन् । कार्ष्मशब्दः काष्ठावचनः । आजि
धावन्तो योद्धारो यां गन्तुमिच्छन्ति तस्यां काष्ठायां ९वाजी कश्चिदश्वो युद्धं भजमान आक्रमीत्
आक्रमते । सोमः काष्ठायां द्रोणकलशे पततीत्यर्थः । ततस्तस्मै सोमाय १०देवयन्तः देवानिच्छन्त
ऋत्विजः ११मर्नसा १२आ १३हिन्विरे स्तुतीराभिमुख्येन प्रेरयन्ति । तत्र १४शतहिमाय बहुगमनाय
१५कक्षीवते स्तोत्रकारिण एतन्नामकायर्षये सोमः १६गोनां गाः पशून् प्रेरयति । 'गोः पादान्ते' (पा.
सू. ७. १. ५७) इति नुडागमः । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति संप्रदानसंज्ञा । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥

अद्भिः सोमं पृच्छानस्यं ते रसोऽव्यो वारं वि पवमान धावति ।

स मृज्यमानः कविभिर्मदिन्तम् स्वदस्वेन्द्राय पवमान पीतये ॥ ९ ॥

अत्ऽभिः । सोम । पृच्छानस्यं । ते । रसः । अव्यः । वारम् । वि । पवमान । धावति ।
सः । मृज्यमानः । कविऽभिः । मदिन्ऽतम् । स्वदस्व । इन्द्राय । पवमान । पीतये ॥ ९ ॥

हे १पवमान पवित्रेण पूयमान हे २सोम ३अद्भिः वसतीवर्यादिभिरुदकैः ४पृच्छानस्य संपृच्य-
मानस्य ५ते तव ६रसः ७अव्यः अवेः ८वारं वालं दशापवित्रं ९वि १०धावति विविधं प्राप्नोति । ततो
हे ११मदिन्तम् मादयितुम् हे १२पवमान सोम त्वं १३कविभिः क्रान्तकर्मभिरुत्विग्भिः १४मृज्यमानः
पूयमानः सन् १५इन्द्राय १६पीतये इन्द्रस्य पानार्थं १७स्वदस्व प्रियरसो भव ॥ ३२ ॥

'अभि प्रियाणि' इति पञ्चममष्टमं सुक्तं भार्गवस्य कवेरार्षं जागतं पवमानसोमदेवताकम् ।
तथानुक्रम्यते—'अभि प्रियाणि पञ्च कविः' इति । गतो विनियोगः ॥

अभि प्रियाणि पवते चनोहितो नामानि युहो अधि येषु वर्धते ।

आ सूर्यस्य बृहतो बृहन्नाधि रथं विष्वञ्चमरुहद्विचक्षणः ॥ १ ॥

अभि । प्रियाणि । पवते । चनऽहितः । नामानि । युहः । अधि । येषु । वर्धते ।

आ । सूर्यस्य । बृहतः । बृहन् । अधि । रथम् । विष्वञ्चम् । अरुहत् । विऽक्षणः ॥ १ ॥

१चनोहितः । चन इत्यञ्जनाम् । चायतेरसुनि चन इत्यौणादिकसूत्रेण निपातितः । चनसेऽन्नाय
हितः यद्वा हितान्नः सोमः २प्रियाणि जगतः प्रीणयितुणि ३नामानि नमनशीलानि तान्युदकानि
४अभि पवते अभितः करोति । ५येषु अन्तरिक्षस्थितेषु दैवेषु ६यह्नः महानयं सोमः ७अधि ८वर्धते
अधिकं प्रवृद्धो भवति । अपां मध्ये सोमो वसति । ततः ९बृहन् महान् सोमः १०बृहतः महतः
परिवृद्धस्य ११सूर्यस्य १२विष्वञ्चं विष्वग्गमनम् १३अधि उपरि १४रथं १५विचक्षणः सर्वस्य विद्वष्टा सन्
१६आ अरुहत् आरोहति । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते' इति ॥

१. अ१(२)—सोमः कार्ष्मिन् । २. त२-अ१-७—'कार्ष्मिन्' नास्ति । ३. म६—प्रियतमो । ४. ग-
म२—विष्वग्गमिनं रथं ; त४-अ१—विष्वग्गमनरथं ; अ७—विष्वग्वाचनं वृथ ; अ१(२)—गमनसाधनं रथं ।

ऋतस्य जिह्वा पवते मधु प्रियं वृक्ता पतिर्धियो अस्या अदाभ्यः ।

दधाति पुत्रः पित्रोरपीच्यं^१ नाम तृतीयमधि रोचने दिवः ॥ २ ॥

ऋतस्य । जिह्वा । पवते । मधु । प्रियम् । वृक्ता । पतिः । धियः । अस्याः । अदाभ्यः ।

दधाति । पुत्रः । पित्रोः । अपीच्यम् । नाम । तृतीयम् । अधि । रोचने । दिवः ॥ २ ॥

ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य ऽजिह्वा मुख्यत्वेन जिह्वास्थानीयः सोमः ऽप्रियं प्रियकरं ऽमधु मदकरं रसं ऽपवते क्षरति । कीदृशः । ऽवृक्ता शब्दकृत् । यद्वा । स्तोत्रभिः क्रियमाणाः स्तुतयः^२ साधीयस्य इति प्रतिश्रवणस्य कर्ता । ऽअस्याः ऽधियः एतस्य कर्मणः ऽपतिः पालयिता ऽअदाभ्यः रक्षोभिर्हिसितुमशक्यः ऽपुत्रः यजमानः ऽपित्रोः मातापित्रोः ऽअपीच्यम् अन्तर्हितं यत् ऽनाम । तौ न जानीतो नामकरणवेलायाम् । तस्मात्तयोरपरिज्ञायमानं तत् ऽतृतीयं नाम ऽदिवः द्युलोकस्य ऽरोचने दीप्यमाने सोमेऽभिषूयमाणे सति ऽअधि ऽदधाति अत्यन्तं धारयति । नक्षत्रव्यावहारिकनाम्नी प्रभाष्य सोमयाजीति तृतीयमस्य नाम इति भगवता बौधायनेनोक्तम् (बौ. गृह्यशेष. १.११.४-७) ॥

अव द्युतानः कलशां अचिक्रदन्मृभिर्वेमानः कोश आ हिरण्यये ।

अभीमृतस्य दोहनां अनुषत्तार्धि त्रिपृष्ठ उषसो वि राजति ॥ ३ ॥

अव । द्युतानः । कलशान् । अचिक्रदत् । तृऽभिः । येमानः । कोशे । आ । हिरण्यये ।

अभि । ईम् । ऋतस्य । दोहनाः । अनुषत्त । अधि । त्रिऽपृष्ठः । उषसः । वि । राजति ॥ ३ ॥

ऽद्युतानः । ' द्युत दीप्तौ ' । दीप्यमानः ऽनृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः ऽहिरण्यये हिरण्यये ऽकोशे अधिषवणचर्मणि^३ । तस्य हिरण्यमयत्वं ' हिरण्यपाणिरभिषुगोति ' इति हिरण्यसंबन्धात् । तादृशे कोशे ऽयेमानः । छान्दसे कर्मणि लिटि कानचि रूपम् । नियम्यमानः सोमः । ततः^४ ऽऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य ऽदोहनाः दोग्धार ऋत्विजः ऽईम् एनं सोमम् ऽअभि ऽअनूपत अभिषुवन्ति । ' ग्रावणो वत्सा ऋत्विजो दुहन्ति ' (तै. सं. ६.२.११.४) इति तैत्तिरीयब्राह्मण एषां दोग्धत्वमभिहितम् । सोमः ऽकलशान् द्रोणाभिधानान्^५ प्रति ऽअव ऽअचिक्रदत् अवक्रन्दति शब्दायते । ततः ऽत्रिपृष्ठः । त्रीणि सवनान्येव पृष्ठानि यस्य स तथोक्तः त्रिषु सवनेषु सोमस्य विद्यमानत्वात् । त्रिचक्रादिस्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तादृशः सोमः ऽउषसः ऽअधि यागाहनि ऽवि ऽराजति । ' अधिर्ऋत्विग्यसां ' (पा. सू. १. ४. ४६) इति द्वितीया । तेष्वहःसु विशेषेण दीप्यते । यद्वा । राजतिरन्तर्णीतप्यर्थः । अहानि प्रकाशयति ॥

अद्रिभिः सुतो मतिभिश्चनोहितः प्ररोचयन्नोदसी मातरा शुचिः ।

रोमाण्यव्यां समया वि धावति मधोर्धारा पिन्वमाना दिवेर्दिवे ॥ ४ ॥

अद्रिऽभिः । सुतः । मतिऽभिः । चनऽहितः । प्रऽरोचयन् । रोदसी इति । मातरा । शुचिः ।

रोमाणि । अव्यां । समया । वि । धावति । मधोः । धारा । पिन्वमाना । दिवेऽदिवे ॥ ४ ॥

१. त१.२.५.७-स्तुतः; त३.४-म१.५.७-स्तुतीः; म६-स्तुतिः । २. ग-अभिषव^०; त३-म१.२-अधिषव^० । ३. ग-पवमानः; त३-म१.२.६.७-ते तव; त४-तेनाव; म१(२)-तेन च । ४. त३.४-द्रोणानभिधानान्; म६-द्रोणकलशभिधानान् ।

‘मतिभिः । ‘मन ज्ञाने’ । ‘मन्त्रे वृषेषपचमन’ इति किबुदात्तः । स्तुतिभिः । अद्रिभिः । प्रावभिश्च । सुतः अभिषुतः । चनोहितः चनसे अन्नाय हितः हितान्नो वा । मातरा मातरौ जगतो निर्माय्यौ । रोदसी द्यावापृथिव्यौ । प्ररोचयन् स्वतेजसा प्रकाशयन् अत एव । शुचिः दीप्यमानः । एवंविधः सोमः अव्यानि^१ अविभधानि । रोमाणि तैः कृतानि पवित्राणि । समया अभितः समीपे । वि । धावति विशेषेण क्षरति । किंच । पिन्वमाना अद्रिः सिच्यमाना । मधोः मदकरस्य सोमस्य । धारा । दिवेदिवे अन्वहं दीर्घसत्रेषु पवित्राण्युभयतः पवते ॥

परिं सोम प्र धन्वा स्वस्तये नृभिः पुनानो अभि वासयाशिरम् ।

ये ते मदा आह्नसो विहायसस्तेभिरिन्द्रं चोदय दातवे मधम् ॥ ५ ॥

परिं । सोम । प्र । धन्व । स्वस्तये । नृऽभिः । पुनानः । अभि । वासय । आऽशिरम् ।

ये । ते । मदाः । आह्नसः । विऽहायसः । तेभिः । इन्द्रम् । चोदय । दातवे । मधम् ॥ ५ ॥

हे । सोम । स्वस्तये अविनाशाय । परि । प्र । धन्व पात्राणि परितः प्रगच्छ^२ । धविर्गत्यर्थः । किंच । नृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः । पुनानः । पूयमानस्त्वम् । आशिरम् । आश्रयणं क्षीरादिकम् । अभि । वासय आच्छादय । संयोजयेति यावत् । आह्नसः । ‘आह्ननवन्तो वचनवन्तः’ (निरु. ४.१५) इति यास्कः । शत्रूणामभिसुरूपेण हन्तारोऽभिहन्त्यमाना अभिपूयमाणाः स्तुतिमन्तः शब्दवन्तो वा । विहायसः । मंहन्नामैतत् । महान्तः । ते त्वदीयाः । ये । मदाः । मदहेतवो रसाः सन्ति । तेभिः तैः सोमैरस्माभिर्दीयमानैः^३ । मधं मंहनीयं धनमस्मभ्यं । दातवे दातुम् । इन्द्रं । चोदय प्रेरय ॥ ॥ ३३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश ऋक्संहिताभाष्ये

सप्तमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः संपूर्णः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

व्याख्यायाव्याहतप्रज्ञः सप्तमस्य द्वितीयकम् ।

अध्यायं सायणामात्यस्तृतीयं व्याकरोत्यथ ॥

तत्र ‘धर्ता’ इति पञ्चर्च नवमं सूक्तं भार्गवस्य कवेरार्षं जागतं पवमानसोमदेवताकम् । ‘धर्ता’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

धर्ता दिवः पवते कृत्व्यो रसो दक्षो देवानामनुमाद्यो नृभिः ।

हरिः सृजानो अत्यो न सत्त्वभिर्वृथा पाजांसि कृणुते नदीष्व ॥ १ ॥

धर्ता । दिवः । पवते । कृत्व्यः । रसः । दक्षः । देवानाम् । अनुऽमाद्यः । नृऽभिः ।

हरिः । सृजानः । अत्यः । न । सत्त्वऽभिः । वृथा । पाजांसि । कृणुते । नदीषु । आ ॥ १ ॥

वधतां सर्वस्य धारकः सोमः । वदिवः अन्तरिक्षात् अन्तरिक्षस्थिताद्वापवित्रात् । पवते पूयते । कीदृशः सोमः । वकृत्त्यः कर्तव्यः । शोध्य इत्यर्थः । वरसः रसात्मको । वदेवानां । वक्षः बल-
प्रदः । यद्वा । वक्षः प्रवर्धनीयो देवानामर्थाय । तथा । वृभिः नेतृभिर्ऋत्विग्भिः । अनुमाद्यः अनुसद-
नीयः स्तुत्यो वा । वहरिः हरितवर्णः । वसवभिः प्राणिभिः सादिभिः । वसुजानः सुज्यमानः । वत्यो
। वन अथ इव स यथा शिक्षितो । वृथा अनायासेन गच्छति तद्वत् । वृथा अप्रयत्नेन । वपाजांसि बलानि
स्वीयान् वेगान् । वृणुते कुस्ते । वनदीषु वसतीवरीषु । तामिरित्यर्थः । वआ सिक इति शेषः । अयम्
अभिषवसमयाभिप्रायः ॥

शूरो न धत्त आयुधा गर्भस्त्योः स्वः । सिषासन्नधिरो गर्विष्टिषु ।

इन्द्रस्य शुष्ममीरयन्नपस्युभिर्न्दुहिन्वानो अज्यते मनीषिभिः ॥ २ ॥

शूरः । न । धत्ते । आयुधा । गर्भस्त्योः । स्वः । रिति स्वः । सिषासन् । रधिरः । गोऽईष्टिषु ।
इन्द्रस्य । शुष्मम् । ईरयन् । अपस्युऽभिः । इन्दुः । हिन्वानः । अज्यते । मनीषिऽभिः ॥ २ ॥

अयं सोमः । वगभस्त्योः हस्त्योः । आयुधा आयुधानि । वशूरो । वन शूरं इव । धत्ते धारयति ।
वस्वः स्वर्गसुखसाधनं यज्ञं वा । वसिषासन् संभक्तुमिच्छन् । वरधिरः रथवान् । रथादिरच्प्रत्ययः ।
वगविष्टिषु यजमानस्य गवामेषणेषु सत्सु । यजमानार्थं गोसंभजनाय रथवानित्यर्थः । वइन्द्रस्य । वशुष्मं
बलम् । वईरयन् प्रेरयन् । वइन्दुः सोमो देवः । वअपस्युभिः कर्मेच्छुभिः । वमनीषिभिः मेधाविभिर्ऋत्विग्भिः
वहिन्वानः प्रेर्यमाणः । वअज्यते गोभिः ॥

इन्द्रस्य सोम पवमान ऊर्मिणा तविष्यमाणो जठरेष्वा विश ।

प्र णः पिन्व विद्युद्रेव रोदसी धिया न वाजाँ उप मासि शश्वतः ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । सोम । पवमानः । ऊर्मिणा । तविष्यमाणः । जठरेषु । आ । विश ।

प्र । नः । पिन्व । विद्युत् । अत्राऽईव । रोदसी इति ।

धिया । न । वाजान् । उप । मासि । शश्वतः ॥ ३ ॥

हे । वसोम । वपवमानः पूयमानस्त्वं । तविष्यमाणः वर्धयिष्यमाणः । सन् । वइन्द्रस्य । वजठरेषु
वऊर्मिणा प्रभृतया धारया । वआ । विश । जठरप्रदेशस्य बाहुल्याद्बहुवचनम् । वनः अस्मदर्थं । वविद्यु-
द्रेव अत्राणीव सा यथा दोग्ध्यन्नाणि तद्वत् । वप्र । वपिन्व । वशुक्ष्व । वरोदसी द्यावापृथिव्यौ । किंच
वधिया कर्मणा । वन इदानीम् । नेति संप्रत्ययैः । वशश्वतः । बहुनामैतत् । बहून् । ववाजान् । वन्नानि
वउप समीपे । वमासि निर्मासि ॥

विश्वस्य राजा पवते स्वर्दश ऋतस्य धीतिमृषिषाळवीवशत् ।

यः सूर्यस्यासिरेण मृज्यते पिता मतीनामसमष्टकाव्यः ॥ ४ ॥

विश्वस्य । राजा । पवते । स्वः । दशः । ऋतस्य । धीतिम् । ऋषिषाट् । अवीवशत् ।

यः । सूर्यस्य । असिरेण । मृज्यते । पिता । मतीनाम् । असमष्टकाव्यः ॥ ४ ॥

वृषिभ्यस्य जगतः पुराजा स्वामी सोमः पृथ्वीशः स्वर्गद्वष्टुः सर्वद्वष्टुर्वा पृथ्वीस्य सत्यभूतस्येन्द्रस्य । मनुष्यवाच्यनृतशब्दप्रतियोगिकस्य ऋतशब्दस्य^१ देवार्थः^२ । तत्रापि औचित्येनेन्द्रः परिगृह्यते^३ । तस्य पृथ्वीति मतिं कर्म वा पृथिव्याद् ऋषीणामतीन्द्रियद्वष्टृणामभिभविता । महत्त्वेन स्वयमपि^४ ऋषिभ्योऽप्युवादिती^५ भावः । यथा च मन्त्रान्तरं—‘ ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिः ’ (ऋ. सं. १. १६. ६) इति । ईदृशः सोमः पृथ्वीवशात् अकामयत्^६ इन्द्रस्य^७ कर्म । पयः सोमः पसूर्यस्य देवस्य पृथिव्येण क्षेत्रेण रश्मिना पृथ्व्यते । असमष्टकाव्यः अन्यैः कविभिरव्यासकर्म सोमः पृथ्वीनाम् अस्मदीयानां स्तुतीनां पृथिव्या पालकः स्वामी भवतीति शेषः । यद्वा । यो मतीनां पिता असमष्टकाव्यश्च सन् पृथ्व्यते सः पृथ्व्यते इति संबन्धः ॥

वृषेव यूथा परि कोशमर्षस्यपामुपस्थे वृषभः कर्निकदत् ।

स इन्द्राय पवसे मत्सरिन्तमो यथा जेषाम समिथे त्वोतयः ॥ ५ ॥

वृषाऽइव । यूथा । परि । कोशम् । अर्षसि । अपाम् । उपस्थे । वृषभः । कर्निकदत् ।

सः । इन्द्राय । पवसे । मत्सरिन्तमः । यथा । जेषाम् । समस्थे । त्वाऽऊतयः ॥ ५ ॥

हे सोम त्वं पृथिव्यं यूथा^१ यूथानि वृषभ इव स यथा तानि प्रविशति तद्वत् पृथिव्यां कोशवत् रसधारकं^२ कलशं पृथिव्यां पृथिव्यां परिगच्छसि । कुत्रस्थः सन् । अपामुपस्थे अन्तरिक्षे । कीदृशः सन् । वृषभः वर्षिता पृथिव्यां कर्निकदत् शब्दं कुर्वन् । पयः त्वं हे सोम इन्द्राय इन्द्रार्थं पवसे पूयसे । मत्सरिन्तमः मादृशितुतमस्त्वम् । यथा वयं पृथिव्यां जयेम पृथिव्यां संग्रामे त्वोतयः त्वया रक्षिताः सन्तः ॥ १ ॥

‘ एष प्र कोशे ’ इति पञ्चमं दशमं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘ एषः ’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

एष प्र कोशे मधुमाँ अचिक्रद्वदिन्द्रस्य वज्रो वपुषो वपुष्टरः ।

अभीमृतस्य सुदुघा घृतश्रुतो वाश्रा अर्षन्ति पयसेव धेनवः ॥ १ ॥

एषः । प्र । कोशे । मधुमान् । अचिक्रदत् । इन्द्रस्य । वज्रः । वपुषः । वपुऽतरः ।

अभि । ईम् । ऋतस्य । सुदुघाः । घृतश्रुतः । वाश्राः । अर्षन्ति । पयसाऽइव । धेनवः ॥ १ ॥

पृथिव्याः अयं सोमः पृथिव्यान् मधुररसः पृथिव्यां द्रोणकलशे प्र अचिक्रदत् प्रकर्षेण शब्दायते । कीदृश एषः । इन्द्रस्य वज्रः वज्रस्थानीयः । बलकरत्वेन वज्रवत् ग्रहरणसाधनत्वात् वज्रवोपचारः । एष एव हि सोमो वज्रे इन्द्रस्य साधने । तथा वपुषः बीजानां वस्तुः अन्यस्मात् वपुष्टरः अतिशयेन वता । बीजावापस्य सोमकर्तृत्वात् ‘ सोमो वै रेतोषाः ’ (तै. सं. २. १. १. ६) इति श्रुतेः । ईम् अस्य ऋतस्य सत्यफलस्य सोमस्य । धारा इति शेषः । ताः अभि पृथिव्यां अर्षन्ति अभिगच्छन्ति । कीदृश्यस्ताः । सुदुघाः सुष्ठु दोग्ध्यः फलानां घृतश्रुतः उदकस्य रसस्य वा क्षारविशेषः वाश्राः शब्दयन्त्रः । किमिव । पयसा युक्ता वाश्राः धेनवः इव इति ॥

१. त३.भ७-‘ शब्दस्य देवोर्थः ; भ६-‘ शब्दस्येवार्थः । २. त-मु-प्रतिगृह्यते । ३. ग-स्वयं ऋषिष्वपि श्रेष्ठत्वादिति । ४. ग-कामयते । ५. ग-त१.५.७-भ१.२.७-‘ यूथा ’ नास्ति । ६. ग-हविषः संधारकं ; त-भ६-रसं धारकं ; भ१.७-रवधारकं ।

स पूर्यः पवते यं दिवस्परि श्येनो मयायदिषितस्तिरो रजः ।

स मध्व आ युवते वेर्विजान इत्कृशानोरस्तुर्मनसाह विभ्युषा ॥ २ ॥

सः । पूर्यः । पवते । यम् । दिवः । परि । श्येनः । मयायत् । इषितः । तिरः । रजः ।

सः । मध्वः । आ । युवते । वेर्विजानः । इत् । कृशानोः । अस्तुः । मनसा । अह । विभ्युषा ॥ २ ॥

वसः सोमः पूर्यः प्रत्यः पवते पूयते । अभिवृयत इत्यर्थः । यं सोमं दिवः शुलोकात् इयेनः इषितः स्वमात्रा प्रेषितः सन् परि मथायत् पर्यमन्नात् तिरः तीर्णं तिरस्कुर्वन् । किम् । रजः तृतीयं लोकम् । वसः एव सोमः मध्वः मधुररसं सोमम् आ युवते यौति पृथक्करोति शुलोकात् । स्वयं वेर्विजान इत् चलन् अधो गच्छन् कृशानोः सोमपालस्य अस्तुः शरक्षेन्तुः सकाशात् विभ्युषा भीतेन मनसाह । मध्व आ युवत इति संबन्धः । कृशानोः सोमपालत्वं ब्राह्मणे स्पष्टमुक्तं—‘कृशानुः सोमपालः सव्यस्य पदः’ (ऐ. ब्रा. ३. २६) ॥

ते नः पूर्वीस उपरास इन्द्रवो महे वाजाय धन्वन्तु गोमते ।

ईक्षेण्यासो अह्यो न चारवो ब्रह्मब्रह्म ये जुजुषुर्हविर्विः ॥ ३ ॥

ते । नः । पूर्वीसः । उपरासः । इन्द्रवः । महे । वाजाय । धन्वन्तु । गोमते ।

ईक्षेण्यासः । अह्यः । न । चारवः । ब्रह्मब्रह्म । ये । जुजुषुः । हविः । ईक्षेण्यः ॥ ३ ॥

एते वक्ष्यमाणाः पूर्वीसः पूर्वं उपरासः । उपरता अत्रेत्युपराः । तादृशाः इन्द्रवः सोमाः महे महते योगमते नः महं वाजाय अन्नाय अन्नलाभार्थं धन्वन्तु गच्छन्तु प्राप्नुवन्तु । कीदृशा इन्द्रवः । ईक्षेण्यासः ईक्षणीयाः संदर्शनीयाः अह्यो न । अह्यः स्त्रिय आह्वननात् । ता इव सुवेषाः स्त्रिय इव चारवः रमणीयाः । त इत्युक्तं क इत्याह । ये इन्द्रवः ब्रह्मब्रह्म सर्वमपि स्तावकमन्त्रजातं हविर्विः सर्वमपि हविर्जातं च जुजुषुः सेवन्ते ॥

अयं नो विद्वान् वनवद्वनुष्यत इन्दुः सत्राचा मनसा पुरुषुतः ।

इनस्य यः सदर्ने गर्भमादधे गवामुरुजमभ्यर्षति व्रजम् ॥ ४ ॥

अयम् । नः । विद्वान् । वनवत् । वनुष्यतः । इन्दुः । सत्राचा । मनसा । पुरुषुतः ।

इनस्य । यः । सदर्ने । गर्भम् । आऽदधे । गवाम् । उरुजम् । अभि । अर्षति । व्रजम् ॥ ४ ॥

अयम् इन्दुः सोमः नः अस्मान् वनुष्यतः हन्तुमिच्छतः शत्रून् विद्वान् जानन् हन्तुं वनवत् हन्तु तान् । केन साधनेन । सत्राचा सहाज्जता मनसा । कीदृशः । पुरुषुतः बहुभिः स्तुतः । यः सोमः इनस्य ईश्वरस्याग्नेः सदर्ने स्थाने भूमौ वेद्यां वा वर्तमानः गर्भमादधे धारयत्योषधीषु । यश्च गवाम् अस्मदीयानां शत्रुभिरपहतानाम् उरुजं प्रभूतानामपां पयसां जनकं व्रजम् अभ्यर्षति गच्छति । स वनवदिति ॥

चक्रिर्दिवः पवते कृत्व्यो रसो मह्यो अदब्धो वरुणो हुरुग्यते ।

असावि मित्रो वृजनेषु यज्ञियोऽत्यो न युथे वृष्युः कर्निक्रदत् ॥ ५ ॥

१. ग-म १.७-प्रेरितः । २. त-नमसा सह; त ३-म २.७-मनसा सह; म ६-नमसा सह; मु-मनसा अह सह । ३. ग-त १.३.४-म १.४.७-‘ईक्षणीयाः’ नास्ति । ४. त १.२.४.५-यत् ।

चक्रिः । दिवः । पवते । कृत्यः । रसः । महान् । अर्दव्यः । वरुणः । हुरुक् । यते ।
असावि । मित्रः । वृजनेषु । यज्ञियः । अत्यः । न । युथे । वृषऽयुः । कनिक्कदत् ॥ ५ ॥

वचकिः सर्वस्य कर्ता । कृत्यः कर्मण्यः । रसः रसात्मकः । महान् गुणैरधिकः । अर्दव्यः अहिंस्यः । हुरुक् कुटिलं । यते गच्छते । इतस्ततः परिचरत इत्यर्थः । तदर्थं । दिवः सकाशात् । पवते पयते । अन्तरिक्षस्थाद्वापवित्रादित्यर्थः । किंचासौ सोमः । असावि सृयते । कदा । वृजनेषु अरिष्टेषु सत्सु तत्परिहारार्थम् । कीदृशः सः । मित्रः सर्वेषां मित्रभूतः । यज्ञियः यष्टव्यः । अत्यो । न । अथ हव । यथे वडवायुथे स यथा । वृषयुः सन् शब्दं करोति तद्वदसौ वृषभो रसस्य वर्णिता । कनिक्कदत् शब्दं कुर्वन् असावीति ॥ ॥ २ ॥

‘प्र राजा वाचम्’ इति पञ्चमैकादशं सूक्तम् । कष्याद्याः पूर्ववत् । ‘प्र राजा’ इत्यनु-
क्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र राजा वाचं जनयन्नसिष्यददुपो वसानो अभि गा इयक्षति ।

गृभ्णाति रिप्रमविरेस्य तान्वा शुद्धो देवानामुप याति निष्कृतम् ॥ १ ॥

प्र । राजा । वाचम् । जनयन् । असिष्यदत् । अपः । वसानः । अभि । गाः । इयक्षति ।
गृभ्णाति । रिप्रम् । अविः । अस्य । तान्वा । शुद्धः । देवानाम् । उप । याति । निः । ऽकृतम् ॥ १ ॥

प्र राजा राजमानोऽयं सोमोऽभिषूयमाणः सन् । वाचं शब्दं । जनयन् उत्पादयन् । असिष्यदत् प्रस्यन्दते । तथा । अपः वसतीवरीः । वसानः आच्छादयन् । गाः स्तुतीः । अभि । इयक्षति अभिगच्छति । इयक्षतिर्गैतिकर्मसु पठितः । अस्य सोमस्य रिप्रम् अनुपादेयत्वेन पापरूपम् अभिषुतवह्नीशकलादिरूपम् । अविः अविरोमनिर्मितं दशापवित्रं । तान्वा स्वीयेन वक्षेण । गृभ्णाति गृह्णाति शोधनसमये । पश्चात् । शुद्धः । देवानां निष्कृतं संस्कृतं स्थानम् । उप । याति उपगच्छति ॥

इन्द्राय सोम परि पिच्यसे नृभिर्नृचक्षा ऊर्मिः कविरेज्यसे वने ।

पूर्वाहि ते सुतयः सन्ति यातवे सहस्रमश्वा हरयश्चमूषदः ॥ २ ॥

इन्द्राय । सोम । परि । पिच्यसे । नृऽभिः । नृऽचक्षाः । ऊर्मिः । कविः । अज्यसे । वने ।
पूर्वाः । हि । ते । सुतयः । सन्ति । यातवे । सहस्रम् । अश्वाः । हरयः । चमूऽसदः ॥ २ ॥

हे । सोम त्वम् । इन्द्राय इन्द्राय । नृभिः नैतृभिर्नृत्विग्भिः । परि । पिच्यसे अभिषूयसे । तथा हे सोम । नृचक्षाः नृणां यष्टृणामनुग्रहेण द्रष्टा । ऊर्मिः प्रेर्यमाणः प्रवृद्धो वा । कविः मेधावी च त्वं । वने उदके । अज्यसे प्रेयसे । पूर्वाः बह्वयः । हि । ते । सुतयः मार्गाश्छिद्राणि । सन्ति । यातवे यातुम् । अल्पस्य सोमस्य अपरिमितसुतिगमनासंभवात्तस्य बाहुल्यमाह । चमूषदः अभिषवण-
फलकयोः सीदतः । सहस्रम् अपरिमिताः । अश्वाः व्याघ्राः । हरयः हरितवर्णा अंशवः सन्ति । अथवा । इन्द्राय परिपिच्यसे इत्युक्तत्वादिन्द्रप्राप्तौ मार्गसाधनयोः सद्भाव उत्तरार्धेन प्रतिपादितः । ते पुरातन्यः सरण्यः सन्तीन्द्रं प्रति यातुम् । तथा सहस्रसंख्याका हरितवर्णा अश्वाश्च सन्ति चमूषदस्त्विति ॥

१. त१.२.५-कृत्वं; भ६-कृतुं । २. त१.२.७-अंशवः; त५-अशवः । ३. त१.७-सन्ति अथ चेंद्राय;
त२.४.५-सन्ति अथ च ।

समुद्रिया अप्सरसो मनीषिणमासीना अन्तरभि सोममक्षरन् ।

ता ई हिन्वन्ति हर्म्यस्य सुक्षणि याचन्ते सुभ्रं पवमानमक्षितम् ॥ ३ ॥

समुद्रियाः । अप्सरसः । मनीषिणम् । आसीनाः । अन्तः । अभि । सोमम् । अक्षरन् ।

ताः । ईम् । हिन्वन्ति । हर्म्यस्य । सुक्षणिम् । याचन्ते । सुभ्रम् । पवमानम् । अक्षितम् ॥ ३ ॥

वसुद्रियाः । समुद्रसाधनत्वात् समुद्रमन्तरिक्षम् । तत्संबन्धिन्यः वप्सरसः काश्चन वान्तः यज्ञमध्ये वआसीनाः पात्रेषु वर्तमाना वसतीवर्थः वमनीषिणं मेधाविनं वसोमम् वभि वक्षरन् अभिषूयमाणं सोममभिक्षरन्ति । वताः एता आपः वैम् एनं वहर्म्यस्य हर्म्यवत्सुखकरस्य यागगृहस्य वसक्षणिं सेचनशीलं वहिन्वन्ति वर्धयन्ति पोषयन्ति । ता एव स्तोतारो वा वपवमानं सोमम् वक्षितम् अक्षीणं वसुम् सुखं वयाचन्ते प्रार्थयन्ते । तत्रार्थः भावः । काश्चनाप्सरसः सोमं राजानं मनीषिणं कामयमाना देवानपि परित्यज्य स्वर्गादागत्य राज्ञः समीपे स्थित्वा तस्य रसानाददते । स्वरसेन वर्धयन्ति तं सुखं च याचन्त इति ॥

गोजिन्नः सोमो रथजिद्विरण्यजित्स्वजिद्विजित्पवते सहस्रजित् ।

यं देवासश्चक्रिरे पीतये मदं स्वादिष्टं द्रुप्तमरुणं मयोऽभुवम् ॥ ४ ॥

गोऽजित् । नः । सोमः । रथऽजित् । हिरण्यऽजित् । स्वऽजित् । अप्ऽजित् । पवते । सहस्रऽजित् ।

यम् । देवासः । चक्रिरे । पीतये । मदम् । स्वादिष्टम् । द्रुप्तम् । अरुणम् । मयऽभुवम् ॥ ४ ॥

वनः अस्माकं वगोजित् गवां जेता तथा वरथजित् रथस्य जेता वहिरण्यजित् हिरण्यस्य जेता तथा वस्वजित् स्वर्गस्य सुखस्य जेता वद्विजित् अपां जेता वसहस्रजित् सहस्रसंख्याकस्य धनस्य जेता वसोमः वपवते पूयते । वयं वदेवासः देवाः वचक्रिरे कृतवन्तः । किमर्थम् । वपीतये पानाय । कीदृशं सोमम् । वमदं मदकरं वस्वादिष्टं स्वादुतमं वद्वत्सं रसात्मकम् वरुणम् अरुणवर्णं वमयोऽभुवम् सुखस्य भावयितारम् ॥

एतानि सोम पवमानो अस्मयुः सत्यानि कृण्वन् द्रविणान्यर्षसि ।

जहि शत्रुमन्तिके दूरके च य उर्वी गव्यूतिमभयं च नस्कृधि ॥ ५ ॥

एतानि । सोम । पवमानः । अस्मयुः । सत्यानि । कृण्वन् । द्रविणानि । अर्षसि ।

जहि । शत्रुम् । अन्तिके । दूरके । च । यः । उर्वीम् । गव्यूतिम् । अभयम् । च । नः । कृधि ॥ ५ ॥

हे वसोम वएतानि पूर्वमन्त्रोक्तानि गवादीनि वद्रविणानि धनानि वसत्यानि वकृण्वन् कुर्वन् वपवमानः पूयमानः वअर्षसि पवसे । वजहि च वशत्रुं वयः अस्मच्छत्रुः वअन्तिके समीपे वदूरके अत्यन्तं दूरे देशे वच वर्तते तं जहि । तथा वउर्वीं वगव्यूतिं विस्तीर्णं मार्गम् वअभयं वच वनः अस्माकं वकृधि कुरु ॥ ३ ॥

‘अचोदसः’ इति पञ्चवं द्वादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘अचोदसः’ इत्युक्तान्तम् । गतो विनियोगः ॥

अचोदसो नो धन्वन्तिवन्दवः प्र सुवानासो बृहद्विवेषु हरयः ।

वि च नशन्न इषो अरातयोऽर्यो नशन्त सनिषन्त नो धियः ॥ १ ॥

अचोदसः । नः । धन्वन्तु । इन्दवः । प्र । सुवानासः । बृहत्सद्विवेषु । हरयः ।

वि । च । नशन् । नः । इषः । अरातयः । अर्यः । नशन्त । सनिषन्त । नः । धियः ॥ १ ॥

अचोदसः अचोदना अनन्यप्रेरिताः । इन्दवः सोमाः । नः अस्माकं । प्र धन्वन्तु प्रगच्छन्तु । धन्वन्तिगतिकर्मा । कुत्र । बृहद्विवेषु प्रभूतदीप्तिषु यागेषु निमित्तेषु । अथवा बृहद्विवकुलजेषु मध्ये । न इति संबन्धः । कीदृशा इन्दवः । सुवानासः सुयमानाः । हरयः हरितवर्णाः । किंच नः^१ अस्मभ्यं^२ ये च इषः अन्नस्य अरातयः अदातारः सन्ति ते च वि नशन् विनश्यन्तु । तथा अर्थः अरयोऽपि नशन्त^३ विनश्यन्तु^४ । सनिषन्त संभजन्तु च नो धियः अस्मदीयानि कर्माणि देवा अस्मद्विषयभूता वा ॥

प्र णो धन्वन्तिवन्दवो मदच्युतो धना वा येभिरर्वतो जुनीमसि ।

तिरो मर्तस्य कस्य चित्परिहृति वयं धनानि विश्वधा भरेमहि ॥ २ ॥

प्र । नः । धन्वन्तु । इन्दवः । मदच्युतः । धना । वा । येभिः । अर्वतः । जुनीमसि ।

तिरः । मर्तस्य । कस्य । चित् । परिहृतिम् । वयम् । धनानि । विश्वधा । भरेमहि ॥ २ ॥

प्र^१ धन्वन्तु प्रगच्छन्तु^२ नः अस्माकम् । इन्दवः सोमाः । मदच्युतः मदस्त्राविणः । वा अथवा^३ । किंचेत्यर्थः^४ । धना धनान्यपि प्र धन्वन्तु । येभिः यैः सोमैः । अर्वतः बलवतः शत्रोः समीपं । जुनीमसि जुनीमः प्राप्तुमः । कस्य चित् कस्यापि मर्तस्य मनुष्यस्य प्रबलस्य परिहृतिं परितो बाधां । तिरः तिरस्कुर्वन्तो वयं धनानि गवादिरूपाणि विश्वधा सर्वदा भरेमहि बिभृयाम ॥

उत स्वस्या अरात्या अरिहिं ष उतान्यस्या अरात्या वृको हि षः ।

धन्वन्न तृष्णा समरीत तां अमि सोम जहि पवमान दुराध्यः ॥ ३ ॥

उत । स्वस्याः । अरात्याः । अरिः । हि । सः । उत । अन्यस्याः । अरात्याः । वृकः । हि । सः ।

धन्वन् । न । तृष्णा । सम् । अरीत । तान् । अमि । सोम । जहि । पवमान । दुः । आध्यः ॥ ३ ॥

उत अपि च षः सोमः । स्वस्याः । अरात्याः । स्वीयस्य शत्रोः^६ । अरिः अभिरान्ता हननाय । उत अपि च षः सोमः । अन्यस्याः अस्मदीयायाः । अरात्याः अस्मच्छत्रोः । वृको हि हिंसकः खलु । अरातिशब्दः स्त्रीलिङ्गोऽप्यस्ति । अथ प्रत्यक्षकृतः । धन्वन्न तृष्णा । धन्व निरुदको देशः । तस्मिन् स्थितस्य तृष्णेव सा यथा तं समरीत प्राप्नोति तद्वत् तान् उभयविधान्^७ शत्रून् जहि^८ ॥

१. त-नोस्मात्यः; म-नोस्माकं । २. ग-त१.२.५.७-भ२.६-नश्यन्तु; त३.४-नशन्त नश्यन्तु । ३. म१.७-‘प्र धन्वन्तु प्रगच्छन्तु’ नास्ति । ४. ग-म१(२)-‘अथवा’ नास्ति । ५. त-मु-किंचिदित्यर्थः । ६. त-म६-मु-शत्रोः समीपं । ७. ग-तान् शत्रून्मि समरीत अज्ञानं प्राप्नोतु हे पवमान सोम दुर्बुद्धीस्तान् शत्रून् जहि ।

दिवि ते नामा परमो य आददे पृथिव्यास्ते रुरुहुः सानवि क्षिपः ।

अद्रयस्त्वा बप्सति गोरधि त्वच्यप्सु त्वा हस्तैर्दुदुहुर्मनीषिणः ॥ ४ ॥

दिवि । ते । नामा । परमः । यः । आऽददे । पृथिव्याः । ते । रुरुहुः । सानवि । क्षिपः ।
अद्रयः । त्वा । बप्सति । गोः । अधि । त्वचि । अप्सु । त्वा । हस्तैः । दुदुहुः । मनीषिणः ॥ ४ ॥

हे सोम ऽते तव सः ऽपरमः उत्तमोऽशो ऽदिवि दिवः ऽनाभा नामौ घुलोकस्य नामिस्थानीये देशे । अथवा नामौ वृष्ट्यादेर्बन्धके दिवि घुलोके । वर्तते ऽथ ऽआददे आदत्ते हविर्देवतारूपः सन् । ऽते तव घुलोकस्थांशस्यावयवाः ऽपृथिव्याः ऽसानवि समुच्छ्रिते देशे पर्वतादिप्रदेशे ऽक्षिपः क्षिप्ताः सन्तः ऽरुरुहुः रोहन्ति । ऽत्वा त्वां घुलोकस्थसोमांशभृतम् ऽअद्रयः प्रावाणः ऽबप्सति भक्षयन्ति । बप्सतिरत्तिकर्मा । कुत्र । ऽगोरधि ऽरवचि । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । आनहुहेऽधिपवणचर्मणीत्यर्थः । यद्यपि इदानींतनाः कृष्णाजिनेऽभिषुण्वन्ति न गोचर्मणि तथापि तस्मिन् सोमो मीयते क्रयार्थम् । तथा च सति यस्मिन् मिमीते तस्याधिषवणचर्म इति सूत्रात् मानसाधनस्यैव गोचर्मणः अधिषवणचर्मत्वाभिधानादविरोधः । ऽत्वा त्वां तथा ऽअप्सु वसतीवरीषु ऽदुदुहुः दुहन्ति । अङ्गिराह्वाव्य दुहन्तीत्यर्थः । यद्वा । अप्सूदकेषु रसेषु निमित्तेषु दुदुहुः । कैः साधनैः । ऽहस्तैः । 'हस्तो हन्तेः' (निह. १. ७) इति निरुक्तम् । के । ऽमनीषिणः मेधाविनोऽध्वर्यादयः ॥

एवा त इन्दो सुभ्वं सुपेशसं रसं तुञ्जन्ति प्रथमा अभिश्रियः ।

निर्दंनिदं पवमान नि तारिष आविस्ते शुष्मो भवतु प्रियो मदः ॥ ५ ॥

एव । ते । इन्दो इति । सुऽभ्वम् । सुऽपेशसम् । रसम् । तुञ्जन्ति । प्रथमाः । अभिऽश्रियः ।
निर्दम् ऽनिदम् । पवमान । नि । तारिषः । आविः । ते । शुष्मः । भवतु । प्रियः । मदः ॥ ५ ॥

पूर्वत्र 'अद्रयस्त्वां बप्सति' इत्युक्तं तदेवोच्यते । हे ऽइन्दो सोम ऽएव एवमिदानीं-क्रियमाणप्रकारेण ऽते तव ऽसुभ्वं शोभनभवनं ऽसुपेशसम् । पेश इति रूपनाम । सुरूपं ऽरसं ऽप्रथमाः प्रथममेव । यद्वा । प्रथम इति मुख्यनाम । ऽप्रथमाः मुख्याः । प्रावाणोऽध्वर्यवो वा ऽअभिश्रियः अभिश्रियन्तः सन्तः ऽतुञ्जन्ति प्रेरयन्ति । हे ऽपवमान ऽनिर्दंनिदम् अस्मन्निन्दकं सर्वमपि शत्रुं ऽनि ऽतारिषः विनाशय । ऽते तव ऽशुष्मः बलकरः ऽप्रियः प्रियभृतः ऽमदः मदकरो रसः ऽआविः ऽभवतु ॥ ४ ॥

'सोमस्य धारा' इति पञ्चर्षं त्रयोदशं सूक्तं भारद्वाजस्य वसुनाम्न आर्षं जागतं पवमानसोम-देवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—'सोमस्य वसुर्भारद्वाजः' इति । गतो विनियोगः ॥

सोमस्य धारा पवते नृचक्षस ऋतेन देवान् हवते दिवस्परि ।

बृहस्पते र्वथैन वि दिद्युते समुद्रासो न सर्वनानि विव्यचुः ॥ १ ॥

सोमस्य । धारा । पवते । नृऽचक्षसः । ऋतेन । देवान् । हवते । दिवः । परि ।
बृहस्पतेः । र्वथैन । वि । दिद्युते । समुद्रासः । न । सर्वनानि । विव्यचुः ॥ १ ॥

ऽसोमस्य अभिषयमाणस्य ऽधारा ऽपवते श्रोतते । कीदृशस्य सोमस्य । ऽनृचक्षसः नृणां यजमानानां ब्रह्मः । स च ऽऋतेन यज्ञेन ऽदेवान् सोमभाज इन्द्रादीन् ऽहवते । कुत्र । ऽदिवस्परि

द्युलोकस्योपरि वर्तमानान् । वृहस्पतेः मन्त्रपालकस्य स्तोतुः परवधेन शब्देन स्तोत्रेण वि दिद्युते विद्योतेते । समुद्रासो न समुद्रा इव पृथिवी सवनानि यज्ञसंबन्धीनि विविद्युः व्याप्नुवन्ति ॥

यं त्वा वाजिन् अघ्न्या अभ्यनूषतायोहतं योनिमा रोहसि द्युमान् ।

मघोनामायुः प्रतिरन् महि श्रव इन्द्राय सोम पवसे वृषा मदः ॥ २ ॥

यम् त्वा वाजिन् अघ्न्याः अभि अनूषत अयः ऽहतम् योनिम् आ रोहसि द्युमान् ।

मघोनाम् आयुः प्रऽतिरन् महि श्रवः इन्द्राय सोम पवसे वृषा मदः ॥ २ ॥

हे वाजिन् अन्नवन् सोम यं त्वा त्वाम् अघ्न्याः अहननीया गावः अभ्यनूषत अभिषुवन्ति । आशिरार्थं स्थिताः शब्दायन्त इत्यर्थः । स त्वम् अयोहतम् । अय इति हिरण्यनाम । तेन तद्वाज् पाणिर्लक्ष्यते । हिरण्यमेव पाणिना हतं संस्कृतं योनिं स्थानम् आ रोहसि द्युमान् दीप्तः सन् । 'अभि योनिमयोहतम्' (ऋ. सं. ९. १. २) इति ह्युक्तम् । किंच हे सोम मघोनां हविष्मतां यज्ञमानानाम् आयुः आयुष्यं महि महत् श्रवः अन्नं यशो वा प्रतिरन् वर्धयन् इन्द्राय इन्द्रार्थं पवसे पूयसे । वृषा वर्षको मदः मदकरश्च त्वम् ॥

एन्द्रस्य कुक्षा पवते मदिन्तम् ऊर्जं वसानः श्रवसे सुमङ्गलः ।

प्रत्यङ् स विश्वा भुवनाभि पप्रथे क्रीळन् हरित्यः स्यन्दते वृषा ॥ ३ ॥

आ इन्द्रस्य कुक्षा पवते मदिन्तम् । ऊर्जम् वसानः श्रवसे सुमङ्गलः ।

प्रत्यङ् सः विश्वा भुवना अभि पप्रथे क्रीळन् हरिः अत्यः स्यन्दते वृषा ॥ ३ ॥

अयं सोमः इन्द्रस्य कुक्षा कुक्षौ आ पवते आसिच्यते । किमर्थम् । श्रवसे तस्यान्नाय यद्युर्वा अन्नसिद्धयर्थम् । सोमो विशेष्यते । मदिन्तम् मादयितृतम् ऊर्जं वसानः बलकरं रसमाच्छादयन् । 'अपो वसानः' (ऋ. सं. ९. ७८. १) इति ह्युक्तम् । सुमङ्गलः शोभनमङ्गल-प्रदः । सः सोमः प्रत्यङ् विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि अभि पप्रथे अभिप्रथयति । दिवि उदितः सन् क्रीळन् वेद्यां सक्रीडमानः हरिः हरितवर्णः अत्यः अतनकुशलः वृषा वर्षकः स्यन्दते रसरूपेण ॥

तं त्वा देवेभ्यो मधुमत्तमं नरः सहस्रधारं दुहते दश क्षिपः ।

नृभिः सोम प्रच्युतो ग्रावभिः सुतो विश्वान् देवान् आ पवस्वा सहस्रजित् ॥ ४ ॥

तम् त्वा देवेभ्यः मधुमत्तमम् नरः सहस्रधारम् दुहते दश क्षिपः ।

नृभिः सोम प्रच्युतः ग्रावभिः सुतः विश्वान् देवान् आ पवस्व सहस्रजित् ॥ ४ ॥

हे सोम तं तादृशं त्वा त्वां देवेभ्यः इन्द्राद्यर्थं मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुमन्तं सहस्र-धारं बहुधारायुक्तं दुहते दुहन्ति । के । नरः नेतार ऋत्विजः दश क्षिपः तेषां दशसंख्याका अङ्गुलयश्च । हे सोम नृभिः मनुष्यैः प्रच्युतः ग्रावभिः सुतः अभिषुतस्त्वं सहस्रजित् सहस्रसंख्याकधनस्य जेता सन् विश्वान् देवान् आ पवस्व ॥

तं त्वा हस्तिनो मधुमन्तमर्द्धिभिर्दुहन्त्यप्सु वृषभं दश क्षिपः ।

इन्द्रं सोम मादयन् दैव्यं जनं सिन्धोरिवोर्मिः पवमानो अर्षसि ॥ ५ ॥

तम् । त्वा । हस्तिनः । मधुऽमन्तम् । अद्रिऽभिः । दुहन्ति । अप्ऽसु । वृषभम् । दश । श्विषः ।
इन्द्रम् । सोम । मादयन् । दैव्यम् । जनम् । सिन्धोःऽइव । ऊर्मिः । पर्वमानः । अर्षसि ॥५॥

१ तं तादृशं १ मधुमन्तं मधुररसं १ वृषभं कामानां वर्षकं १ स्वा त्वां १ हस्तिनः सुहस्तस्य १ दश
१ श्विषः अङ्गुलयः १ अद्रिभिः प्रावभिः १ अप्सु १ दुहन्ति । तादृश हे १ सोम १ इन्द्रम् अन्यं १ दैव्यं
१ जनं देवसंबन्धिनं संबं १ मादयन् १ सिन्धोरूर्मिरिव १ पर्वमानः पूयमानः सन् १ अर्षसि गच्छसि ॥५॥

‘प्र सोमस्य’ इति पञ्चर्चं चतुर्दशं सूक्तम् । ऋषिदेवते पूर्ववत् । अन्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः ।
‘प्र सोमस्य’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र सोमस्य पर्वमानस्योर्मय इन्द्रस्य यन्ति जठरं सुपेशसः ।

दध्ना यदीमुन्नीता यशसा गवां दानाय शूरमुदमन्दिषुः सुताः ॥ १ ॥

प्र । सोमस्य । पर्वमानस्य । ऊर्मयः । इन्द्रस्य । यन्ति । जठरम् । सुऽपेशसः ।

दध्ना । यत् । ईम् । उत्ऽनीताः । यशसा । गवांम् । दानाय । शूरम् । उत्ऽमन्दिषुः । सुताः ॥१॥

१ पर्वमानस्य पूयमानस्य १ ऊर्मयः रसप्रवाहाः १ इन्द्रस्य १ जठरं १ प्र १ यन्ति प्रगच्छन्ति ।
१ सुपेशसः सुरूपा ऊर्मय इति संबन्धः । १ यत् यदा १ ईम् एते १ सुताः अभिवृताः सोमाः १ गवां
१ यशसा बलभूतेन १ दध्ना सह १ उन्नीताः सन्तः १ दानाय यजमानविपयाभिमतदानाय १ शूरं
विक्रान्तमिन्द्रम् १ उदमन्दिषुः उन्मादयन्ति तदा जठरं यन्ति ॥

अच्छा हि सोमः कलशाँ असिष्यददत्यो न वोळ्हा रघुवर्तनिर्वृषा ।

अथा देवानामुभयस्य जन्मनो विद्वाँ अश्नोत्यमुत इतश्च यत् ॥ २ ॥

अच्छ । हि । सोमः । कलशान् । असिष्यदत् । अत्यः । न । वोळ्हा । रघुऽवर्तनिः । वृषा ।

अर्थ । देवानाम् । उभयस्य । जन्मनः । विद्वान् । अश्नोति । अमुतः । इतः । च । यत् ॥ २ ॥

असौ १ सोमः १ कलशान् १ अच्छ अभिमुखम् १ असिष्यदत् स्यन्दते । क इव । १ अत्यो १ न
१ वोळ्हा रथस्य वाहकोऽश्च इव । स यथा स्वगन्तव्यमभिगच्छति तद्वत् । यद्वा । अयमुत्तरत्र दृष्टान्तः ।
१ वोळ्हा अश्च इव १ रघुवर्तनिः लघुगमनः १ वृषा वर्षकश्च । १ अथ अपि च १ देवानां सोमसजुषाम्
१ उभयस्य उभयविधं १ जन्मनः जातं १ विद्वान् जानन् असिष्यदत् कलशान् । किं तदुभयं जन्मेति
उच्यते । यदेवजातम् १ अमुतः शुलोकात् १ इतश्च अस्मान्शुलोकाच्च १ अश्नोति व्याप्नोति यज्ञम् ।
तस्योभयस्य जातं विद्वानिति संबन्धः ॥

आ नः सोम पर्वमानः किरा वस्विन्दो भवं मधवा रार्धसो मुहः ।

शिक्षा वयोद्यो वसवे सु चेतुना मा नो गर्यमा रे अस्मत्परा सिचः ॥ ३ ॥

आ । नः । सोम । पर्वमानः । किर । वसु । इन्द्रो इति । भवं । मधवा । रार्धसः । मुहः ।

शिक्ष । वयःऽधः । वसवे । सु । चेतुना । मा । नः । गर्यम् । अरे । अस्मत् । परा । सिचः ॥३॥

१आ १किर सर्वतो १विक्षिप १नः अस्मभ्यं हे १सोम १पवमानः पूयमानस्त्वम् । किम् ।
 १वसु वासकं धनं गवादिरूपम् । किंच १दृन्दो दीप्त हे सोम १मघवा धनवांस्त्वं १महः महतः
 १राधसः धनस्य १भव दातेति शेषः । तथा हे १वयोधः अन्नस्य धातः सोम १वसवे वासकाय
 परिचरते मह्यं १चेतुना^१ प्रकृष्टेन प्रज्ञानेन १सु सुखं कल्याणं १क्षिप् देहि । १नः अस्मभ्यं प्रदेयं १गयं
 धनम् १अस्मत् १आरे अस्मत्तो दूरं १मा १परा १सिचः मा प्रेरय ॥

आ नः पूषा पर्वमानः सुरातर्यो मित्रो गच्छन्तु वरुणः सजोषसः ।

बृहस्पतिर्मरुतो वायुराश्विना त्वष्टा सविता सुयमा सरस्वती ॥ ४ ॥

आ । नः । पूषा । पर्वमानः । सुरातर्यः । मित्रः । गच्छन्तु । वरुणः । सजोषसः ।

बृहस्पतिः । मरुतः । वायुः । अश्विना । त्वष्टा । सविता । सुयमा । सरस्वती ॥ ४ ॥

१सुरातयः सुदानाः १सजोषसः संगताः पूषादयो देवाः १आ १गच्छन्तु १नः अस्मान्
 अस्माकं यज्ञं वा । तथा १सुयमा । यज्यते नियम्यत इति यमो विग्रहः । सुविग्रहा १सरस्वती
 चागच्छतु ॥

उभे द्यावापृथिवी विश्वमिन्वे अर्यमा देवो अदितिर्विधाता ।

भगो नृशंस उर्वन्तरिक्षं विश्वे देवाः पर्वमानं जुषन्त ॥ ५ ॥

उभे इति । द्यावापृथिवी इति । विश्वमिन्वे इति विश्वम्ऽइन्वे । अर्यमा । देवः । अदितिः । विऽधाता ।

भगः । नृशंसः । उरु । अन्तरिक्षम् । विश्वे । देवाः । पर्वमानम् । जुषन्त ॥ ५ ॥

१विश्वमिन्वे । इन्वतिव्याप्तिर्कर्म । सर्वव्यापिन्यौ १उभे १द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अर्यमा-
 द्यस्त्रयश्च भगश्च १नृशंसः नृभिः शंसनीयः १उर्वन्तरिक्षं च १विश्वे १देवाः च १पवमानं पूयमानं
 सोमं १जुषन्त सेवन्ते ॥ ॥ ६ ॥

‘असावि’ इति पञ्चर्चं पञ्चदशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । अत्रानुक्रमणिका—‘असावीति
 त्रिष्टुबन्ते’ इति । अनेन द्विवचनेन प्रकृतयोः ‘प्र सोमस्य’ इत्यादिकयोर्द्वयोरपि त्रिष्टुबन्तता
 प्रतिपादिता । गतो विनियोगः ॥

असावि सोमो अरुषो वृषा हरी राजेव दस्मो अभि गा अचिक्रदत् ।

पुनानो वारं पर्येत्यव्ययं श्येनो न योनिं घृतवन्तमासदम् ॥ १ ॥

असावि । सोमः । अरुषः । वृषा । हरिः । राजाऽइव । दस्मः । अभि । गाः । अचिक्रदत् ।

पुनानः । वारम् । परि । एति । अव्ययम् । श्येनः । न । योनिम् । घृतवन्तम् । आऽसदम् ॥ १ ॥

१सोमः १असावि अभिषुतोऽभूत् । कीदृशः सोमः । १अरुषः आरोचमानः १वृषा वर्षकः १हरीः
 हरितवर्णः । स च १राजेव १दस्मः दर्शनीयः सन् १गाः उदकानि अभिलक्ष्य १अचिक्रदत् शब्दं
 करोति स्वरसनमोक्तसमये । पश्चात् १पुनानः पूयमानः १अव्ययम् अविसयं १वारं वालं दशापवित्रं
 १पर्येति । ततः १श्येनो १न श्येन इव १योनिं स्वकीयं स्थानं १घृतवन्तम् उदकवन्तम् १आसदम्
 आसदनाय पवत इति शेषः ॥

कृविर्वेधस्या पर्येषि माहिन्मत्यो न मृष्टो अभि वार्जमर्षसि ।

अपसेधन्दुरिता सोम मृळ्य घृतं वसानः परि यासि निर्णिजम् ॥ २ ॥

कृविः । वेधस्या । परि । एषि । माहिन्म । अत्यः । न । मृष्टः । अभि । वार्जम् । अर्षसि ।
अपऽसेधन् । दुःऽइता । सोम । मृळ्य । घृतम् । वसानः । परि । यासि । निःऽनिजम् ॥ २ ॥

हे सोम षकविः क्रान्तदर्शी सन् षवेधस्या यागविधानेच्छया षमाहिनं मंहनीयं पवित्रं षपर्येषि परिगच्छसि । पश्चात् षमृष्टः प्रक्षालितः षअत्यो षन अश्व इव षवार्जं संग्रामम् षअभि षअर्षसि । हे षसोम षदुरिता अस्माकं दुरितानि षअपसेधन् परिहरन् षमृळ्य सुख्य । षघृतम् उदकं षवसानः आच्छादयन् षपरि षयासि अभिगच्छसि । किम् । षनिर्णिजं निर्णेजकं पवित्रम् ॥

पर्जन्यः पिता महिषस्य पर्णिनो नाभा पृथिव्या गिरिषु क्षयं दधे ।

स्वसार आपो अभि गा उतासरन्त्सं ग्रावभिर्नसते वीते अध्वरे ॥ ३ ॥

पर्जन्यः । पिता । महिषस्य । पर्णिनः । नाभा । पृथिव्याः । गिरिषु । क्षयम् । दधे ।

स्वसारः । आपः । अभि । गाः । उत । असरन् । सम् । ग्रावऽभिः । नसते । वीते । अध्वरे ॥ ३ ॥

यस्य षमहिषस्य महतः षपर्णिनः पर्णवतः पतनवतो वा सोमस्य षपर्जन्यः षपिता जनकः स सोमः षपृथिव्याः षनाभा नाभा नाभिस्थानीये हविर्धाने षगिरिषु गिरिसंबन्धिप्रावसु^१ षक्षयं निवासं षदधे धारयत्यभिषवसमये । षउत अपि च षस्वसारः अङ्गुलयः षआपः वसतीवर्यः षगाः आशिरार्थाः स्तुतयो वा षअभि^२ षअसरन्^२ अभिसरन्ति । षसं षनसते संगच्छते च षप्रावभिः साकम् । कुत्र । षवीते कान्ते षअध्वरे यज्ञे ॥

जायेव पत्यावधि शेवं मंहसे पञ्जाया गर्भं शृणुहि ब्रवीमि ते ।

अन्तर्वाणीषु प्र चरा सु जीवसेऽनिन्धो वृजने सोम जागृहि ॥ ४ ॥

जायाऽइव । पत्यौ । अधि । शेवं । मंहसे । पञ्जायाः । गर्भं । शृणुहि । ब्रवीमि । ते ।

अन्तः । वाणीषु । प्र । चर । सु । जीवसे । अनिन्धः । वृजने । सोम । जागृहि ॥ ४ ॥

षजायेव षपत्यौ जाया यथा स्वभार्या भर्तारि सुखं प्रयच्छति तद्वत् षशेवं शेवम् । द्वितीयाया अम्भावाभावश्चान्दसः । सुखं षमंहसे प्रयच्छसि यजमाने । हे षपञ्जाया षगर्भं सोम षशृणुहि शृणु स्तुतीर्याः षते तुभ्यं षब्रवीमि । पजिर्गतिकर्मा । पञ्जा पृथिवीत्याहुः । अपि वा माध्यमिका वाक् पञ्जा । भूमावोषधिरूपेण जातत्वात्तद्भर्मत्वम् । माध्यमिकाया वाचोऽपि वृष्टिसाधनत्वात् तत्पुत्रत्वम् । स त्वं षवाणीषु वाक्स्तुतिषु षअन्तः मध्ये षसु सुषु षप्र षचर षजीवसे अस्माकं जीवनाय । हे षसोम षअनिन्धः स्तुत्यस्वं षवृजने अस्माकं शत्रुबले षजागृहि प्रबुद्धो भव ॥

यथा पूर्वैर्म्यः शतसा अमृधः सहस्रसाः पर्यया वार्जमिन्दो ।

एवा पवस्व सुविताय नव्यसे तवं व्रतमन्वार्यः सचन्ते ॥ ५ ॥

यथा । पूर्वैभ्यः । शतऽसाः । अमृध्रः । सहस्रऽसाः । परिऽअयाः । वाजम् । इन्दो इति ।
एव । पवस्व । सुविताय । नव्यसे । तव । व्रतम् । अतु । आपः । सचन्ते ॥ ५ ॥

हे ^१इन्दो सोम त्वं यथा ^२पूर्वैभ्यः महर्षिभ्यः स्तोत्रभ्यः ^३शतसाः शतसंख्याकस्य धनस्य दाता तथा ^४सहस्रसाः च सन् ^५पर्ययाः परिगच्छेः ^६एवमिदानीमपि ^७नव्यसे नवतराय ^८सुविताय अभ्युदयाय ^९पवस्व क्षर । ^{१०}तव व्रतं कर्म ^{११}अन्वापः वसतीवर्यः ^{१२}सचन्ते^३ । अतः पवस्व ॥ ॥ ७ ॥

‘पवित्रं ते’ इति पञ्चर्षं षोडशं सूक्तमाङ्गिरसस्य पवित्रस्थार्षं जागतं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—‘पवित्रं ते पवित्रः’ इति । अभिष्टव आद्ये ऋचौ वक्तव्ये । सूत्रितं च—‘पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पत इति द्वे वि यत्पवित्रं धिषणा अतन्वत’ (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विश्वतः ।

अतस्तनुर्न तदामो अश्रुते शूतासु इद्वहन्तस्तत्समाशत ॥ १ ॥

पवित्रम् । ते । विऽततम् । ब्रह्मणः । पते । प्रऽसुः । गात्राणि । परि । एषि । विश्वतः ।
अतस्तनुः । न । तत् । आमः । अश्रुते । शूतासः । इत् । वहन्तः । तत् । सम् । आशत ॥ १ ॥

हे ^१ब्रह्मणस्पते मन्त्रस्य स्वामिन् सोम ^२ते^४ पवित्रं शोधकमङ्गं ^३विततं सर्वत्र विस्तृतम् । स ^४प्रभुः प्रभविता त्वं ^५गात्राणि पातुरङ्गानि ^६पर्येषि परिगच्छसि ^७विश्वतः सर्वतः । तव ^८तत् पवित्रम् ^९अतस्तनुः पयोव्रतादिना^५ असंतसगात्रः ^{१०}आमः अपरिपक्वो ^{११}न ^{१२}अश्रुते न व्याप्नोति । ^{१३}शूतास इत् शूता एव परिपक्व एव ^{१४}वहन्तः^६ यागं निर्वहन्तः ^{१५}तत् पवित्रं ^{१६}समाशत व्याप्नुवन्ति^७ ॥

तपोपवित्रं विततं दिवस्पदे शोचन्तो अस्य तन्तवो व्यस्थिरन् ।

अवन्त्यस्य पवीतारमाशवो दिवस्पृष्ठमधि तिष्ठन्ति चेतसा ॥ २ ॥

तपोः । पवित्रम् । विऽततम् । दिवः । पदे । शोचन्तः । अस्य । तन्तवः । वि । अस्थिरन् ।
अवन्ति । अस्य । पवीतारम् । आशवः । दिवः । पृष्ठम् । अधि । तिष्ठन्ति । चेतसा ॥ २ ॥

तपोः शत्रूणां तापकस्य^८ सोमस्य^९ पवित्रं शोधकमङ्गं तेजो वा ^{१०}दिवस्पदे ^{११}द्युलोकस्य उच्छ्रिते स्थाने ^{१२}विततं विस्तृतम् । ‘तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्’ (तै. ब्रा. ३. २. १. १) इति ब्राह्मणम् । ^{१३}अस्य ^{१४}तन्तवः अशवः ^{१५}शोचन्तः दीप्यमानाः ^{१६}व्यस्थिरन् विविधं तिष्ठन्ति । ^{१७}पृथिव्यां हविर्धाने वा । ^{१८}अस्य सोमस्य ^{१९}आशवः शीघ्रगामिनो रसाः ^{२०}अवन्ति रक्षन्ति । कम् । ^{२१}पवीतारं पावयितारम् । यजमानमवन्ति रक्षन्ति होमद्वारा^{१०} पश्चाद्भुताः^{१०} ^{२२}दिवः ^{२३}द्युलोकस्य ^{२४}पृष्ठं ^{२५}पृष्ठभागमुन्नतदेशं ^{२६}चेतसा बुद्ध्या देवगमनेच्छावत्या ^{२७}अधि ^{२८}तिष्ठन्ति आश्रयन्ते ॥

अभिष्टवे ‘अरुरुचत्’ इत्येषावपनीया । सूत्रितं च—‘इळे यावापृथिवी इति प्रागुत्तमाया अरुरुचत्पुषसः पृथिरग्रिय इत्यावपेत’ (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

१. ग-यथा अमृध्रः वाजं संप्रामं । २. ग-एवा एवमि^०; घ-त-म-एवमेवमि^० । ३. ग-त३.४-सचन्ते सेवते । ४. म६-न्ते तव । ५. म६-पयोग्यादिना । ६. ग१-त३-म१.२.७-‘वहन्तः’ नास्ति । ७. म६-व्याप्नुवन्ति यः शूतः स रौद्रः यः शूतः स स देवः यो विदग्धः स नैर्ऋतः इति श्रुतेः । ८. त-व्यापकस्य । ९. ग-शोधकस्य । १०. ग-सोमधाराश्वामौ हुताः; म६-होमद्वारेण पश्चाद्भुताः ।

अरूरुचदुषसः पृश्निरग्रिय उक्षा विभर्ति भुवनानि वाजयुः ।

मायाविनो ममिरे अस्य मायया नृचक्षसः पितरो गर्भमा दधुः ॥ ३ ॥

अरूरुचत् । उषसः । पृश्निः । अग्रियः । उक्षा । विभर्ति । भुवनानि । वाजयुः ।

मायाविनः । ममिरे । अस्य । मायया । नृचक्षसः । पितरः । गर्भम् । आ । दधुः ॥ ३ ॥

उषसः संबन्धी पृश्निः आदित्यः । 'पृश्निरादित्यो भवति प्राश्नुत एनं वर्णः' (निरु. २.१४) इति निरुक्तम् । पृश्निः मुख्यः सोऽयं सोमः अरूरुचत् रोचयति । सः उक्षा जलस्य सेका विभर्ति पुष्पात्युदकेन भुवनानि भूतजातानि वाजयुः तेषामन्नमिच्छन् । मायाविनः । माया प्रज्ञा । प्रज्ञावान्तो देवाः अस्य सोमस्य मायया प्रज्ञया ममिरे निर्मान्ति । सोमस्यैकैकांशपानेन जातबला अग्न्यादयः स्वस्वव्यापारेण जगत्सृजन्तीत्यर्थः । तथास्य मायया नृचक्षसः नृणां द्रष्टारः पितरः पालका देवा अङ्गिरसः पितरो वा गर्भमा दधुः धारयन्ति । ओषधीषु वात्र सूर्यात्मा सोमः स्तूयते सूर्यरश्म्यनुगमाधीनवर्धनाच्चन्द्रस्य । अयमुषसः पृश्निः सवितारुरुचत् रोचयति सर्वं रोचते वा । शिष्टं समानम् । तत्संबन्धिनो नृचक्षसो नृणां द्रष्टारः पितरो जगद्रक्षका रश्मयो गर्भमा दधुर्दृष्टयर्थम् ॥

अभिष्टवे खरमवेक्षमाणः 'गन्धर्व इत्था' इत्येतां पठेत् । सूत्रितं च—'गन्धर्व इत्था पदमस्य रक्षतीति खरमवेक्ष्य' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

गन्धर्व इत्था पदमस्य रक्षति पाति देवानां जनिमान्यद्भुतः ।

गृभ्णाति रिपुं निधया निधापतिः सुकृत्तमा मधुनो भक्षमाशत ॥ ४ ॥

गन्धर्वः । इत्था । पदम् । अस्य । रक्षति । पाति । देवानाम् । जनिमानि । अद्भुतः ।

गृभ्णाति । रिपुम् । निधया । निधापतिः । सुकृत्तमाः । मधुनः । भक्षम् । आशत ॥ ४ ॥

गन्धर्वः उदकानां स्तुतीनां वा धारक आदित्यः अस्य सोमस्य पदं स्थानं द्युसंबन्धिः इत्था सत्यं रक्षति । सोऽयं सोमः देवानां जनिमानि जन्मानि । देवानित्यर्थः । पाति रक्षति अद्भुतः महान् । किंचायं रिपुम् अस्मद्वैरिणं निधया । निधा पादया । पाशसमूहेन गृभ्णाति गृह्णाति । निधापतिः पाशसमूहस्वामी । तस्यास्य मधुनः मधुररसस्य भक्षं सुकृत्तमाः अतिशयेन सुकृतकर्तार एव आशत प्राप्नुवन्ति ॥

अन्तिमे प्रवर्ये परिधानीयायाः पूर्वं 'हविर्हविष्मः' इत्येषावपनीया । सूत्रितं च—'उत्तमे प्रागुत्तमाया हविर्हविष्मो महि सन्न दैव्यमित्यावपेत' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

हविर्हविष्मो महि सन्न दैव्यं नभो वसानः परि यास्वध्वरम् ।

राजा पवित्ररथो वाजमारुहः सहस्रमृष्टिर्जयसि श्रवो बृहत् ॥ ५ ॥

हविः । हविष्मः । महि । सन्न । दैव्यम् । नभः । वसानः । परि । यासि । अध्वरम् ।

राजा । पवित्ररथः । वाजम् । आ । अरुहः । सहस्रमृष्टिः । जयसि । श्रवः । बृहत् ॥ ५ ॥

हे षहविष्मः । हविरित्युदकनाम । उदकवन् सोम हविभूतं षनभः । उदकनामैतत् । उदक-
रसमित्यर्थः । षवसानः आच्छादयन् षमहि महत् षदैव्यं षसन्न यागगृहं षपरि षयासि परिगच्छसि
षध्वरं निर्वोदुम् । किंच हे सोम षराजा षपवित्ररथः च षवार्जं संग्रामम् षआरुहः आरोहसि ।
यद्वा । तत्र तत्र संग्रामवाचकेन शब्देन यज्ञव्यवहारदर्शनादत्र वाजो यज्ञाख्यसंग्रामः । तमारुहः ।
यथा कश्चिद्राजा रथमारुह्य स्वस्थानं प्रविशति तद्वदिति भावः । किंच षसहस्रभृष्टिः बहुभ्रंशः ।
अपरिमितगमन इत्यर्थः । अथवा भृष्टिरायुधम् । असंख्यातायुधः सन् । षबृहत् षश्रवः महदन्नं
षजयसि अस्माकम् ॥ ८ ॥

‘पवस्व देवमादनः’ इति पञ्चमं सप्तदशं सूक्तं वाचः पुत्रस्य प्रजापतेरार्षं जागतं पवमानसोम-
देवताकम् । तथा चानुकान्तं—‘पवस्व वाच्यः प्रजापतिः’ इति । गतो विनियोगः ॥

पवस्व देवमादनो विचर्षणिरप्सा इन्द्राय वरुणाय वायवे ।

कृधी नो अद्य वरिवः स्वस्तिमदुरुक्षितौ गृणीहि दैव्यं जनम् ॥ १ ॥

पवस्व । देवमादनः । विऽचर्षणिः । अप्साः । इन्द्राय । वरुणाय । वायवे ।

कृधि । नः । अद्य । वरिवः । स्वस्तिऽमत् । उरुऽक्षितौ । गृणीहि । दैव्यम् । जनम् ॥ १ ॥

हे सोम षदेवमादनः देवानां मादयिता षविचर्षणिः विद्वष्टा षअप्साः अपां दाता^१ त्वं षपवस्व
क्षर । कस्मै । षइन्द्राय षवरुणाय षवायवे च । षनः अस्माकं षवरिवः धनं षस्वस्तिमत् । स्वस्तीत्य-
विनाशनाम । तद्वद्धनं षकृधि कुरु । षउरुक्षितौ विस्तीर्णायां भूमौ यज्ञसंबन्धिन्यां षदैव्यं षजनं
देवसंबन्धिनं संघम् । जनशब्दः संघवाची । तं षगृणीहि । गृणातिः शब्दकर्मा । शब्दय । यथा त्वदीया-
भिषवशब्दं श्रुत्वा देवा आगच्छन्ति तथा गृणीहीत्यर्थः । अथवा दैव्यं जनमित्यृषिः स्वात्मानमाह ।
देवसंबन्धिनं जनं मां गृणीहि साधुसंभक्ता इति शब्दय ॥

आ यस्तस्थौ भुवनान्यमर्त्यो विश्वानि सोमः परि तान्यर्षति ।

कृण्वन्त्संचृतं विचृतमभिष्टय इन्दुः सिषक्त्युषसं न सूर्यः ॥ २ ॥

आ । यः । तस्थौ । भुवनानि । अमर्त्यः । विश्वानि । सोमः । परि । तानि । अर्षति ।

कृण्वन् । समऽचृतम् । विऽचृतम् । अभिष्टये । इन्दुः । सिऽसक्ति । उषसम् । न । सूर्यः ॥ २ ॥

यः षअमर्त्यः देवः षसोमः षभुवनानि लोकान् षआ तस्थौ आस्थितवान् षतानि षविश्वानि
सर्वाणि भुवनानि षपरि षअर्षति परितो गच्छति । परितो रक्षतीत्यर्थः । सोऽयम् षइन्दुः यज्ञं
यजमानं वा षसंचृतं देवैः फलैर्वा^२ संबद्धं षकृण्वन् कुर्वन् षविचृतम् असुरादिभिर्दुःखैर्वा विमुक्तं^३
षकृण्वन् अभितो यागाय षसिषक्ति सेवते यज्ञम् । षउषसं षन सूर्यः । सूर्यं उषसमिव यथा
षअभिष्टये अभितो गमनाय प्राणिनां संचृतं प्रकारैः संयुक्तं विचृतं तमोभिर्विमुक्तं च लोकं कुर्वन्नुषसं
सेवते तद्वत् ॥

आ यो गोभिः सृज्यत ओषधीष्वा देवानां सुन्न इष्यन्नुपावसुः ।

आ विद्युता पवते धारया सुत इन्द्रं सोमो मादयन्दैव्यं जनम् ॥ ३ ॥

आ । यः । गोभिः । सृज्यते । ओषधीषु । आ । देवानाम् । सुन्ने । इष्यन् । उपऽवसुः ।

आ । विऽद्युता । पवते । धारया । सुतः । इन्द्रम् । सोमः । मादयन् । दैव्यम् । जनम् ॥ ३ ॥

यः सोमः गोभिः रश्मिभिः आ सृज्यते ओषधीषु । यं सोमं स्थापयन्तीत्यर्थः । किमर्थम् । देवानां सुन्ने सुखे निमित्ते सति । कीदृशोऽयम् । इष्यन् देवान् प्राप्तुमिच्छन् । ' इष गतौ ' । धनमिच्छन् वा । तथा उपावसुः शत्रुभ्यः सकाशात् प्राप्तधनः । सः सोमः विद्युता विद्योतमानया धारया आ पवते सुतः सन् । किं कुर्वन् । दैव्यं देवस्वामिनम् इन्द्रं मादयन् ॥

एष स्य सोमः पवते सहस्रजिद्धिन्वानो वाचमिषिरामुपबुधम् ।

इन्दुः समुद्रमुदियति वायुभिरेन्द्रस्य हार्दि कलशेषु सीदति ॥ ४ ॥

एषः । स्यः । सोमः । पवते । सहस्रजित् । हिन्वानः । वाचम् । इषिराम् । उपः सुबुधम् ।

इन्दुः । समुद्रम् । उत् । इयति । वायुः । आ । इन्द्रस्य । हार्दि । कलशेषु । सीदति ॥ ४ ॥

एष स्यः सोमः पवते पूयते । कीदृश एषः । सहस्रजित् सहस्रस्य जेता । किं कुर्वन् । वाचम् ऋत्विजां स्तुतिरूपां वाचं हिन्वानः प्रेरयन् । कीदृशीं वाचम् । इषिरां गमनशीलां स्तुत्यं प्रति गन्त्रीम् उपबुधम् उपसि प्रबुद्धाम् । सोऽयम् इन्दुः सोमः समुद्रं समुद्रियं रसम् उदियति उद्गमयति वायुभिः गन्तुभिरध्वर्वादिभिः वायुभिरिव वा प्रेर्यमाणः सन् । तथा इन्द्रस्य हार्दि । हार्दं प्रियम् । तद्दार्दि इन्द्रस्य प्रियवद्यथा भवति तथा कलशेषु द्रोणकलशप्रभृतिषु आ सीदति ॥

अभि त्यं गावः पयसा पयोवृधं सोमं श्रीणन्ति मतिभिः स्वर्विदम् ।

धनंजयः पवते कृत्यो रसो विप्रः कविः काव्येना स्वर्चनाः ॥ ५ ॥

अभि । त्यम् । गावः । पयसा । पयः पयोवृधम् । सोमम् । श्रीणन्ति । मतिभिः । स्वः विदम् ।

धनम् । जयः । पवते । कृत्यः । रसः । विप्रः । कविः । काव्येन । स्वः चनाः ॥ ५ ॥

त्यं तं पयोवृधं पयसो वर्धकं सोमं गावः पयसा स्वकीयेन क्षीरेण श्रीणन्ति श्रयणं कुर्वन्ति । यः मतिभिः स्तुतिभिः सर्वं प्रयच्छति तं स्वर्विदं सोमं श्रीणन्ति । सः धनंजयः शत्रुधनानां जेता सोमः काव्येन कर्मणा पवते पूयते । कीदृशः सः । कृत्यः कर्मण्यः रसः रसरूपः विप्रः मेधावी कविः क्रान्तप्रज्ञः स्वर्चनाः सर्वाङ्गः । चन इत्यङ्गनाम् ॥ ५ ॥

' इन्द्राय ' इति द्वादशार्चमष्टादशं सूक्तं ऋगुगोत्रस्य वेनस्पार्धं पवमानसोमदेवताकम् । एकादशी-द्वादश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टा जगत्थः । तथा चतुक्रान्तम्—' इन्द्राय द्वादश वेनो भार्गवो द्वित्रिष्टुबन्तम् ' इति । गतो विनियोगः ॥

इन्द्राय सोम सुषुतः परि सुवापामीवा भवतु रक्षसा सह ।

मा ते रसस्य मत्सत द्रयाविनो द्रविणस्वन्त इह सन्तिवन्दवः ॥ १ ॥

१. म२-दैव्यं जनं । २. ग-त्यं तं सोमं गावः पयसा अभिश्रीणन्ति । कीदृशं । पयोवृधं पयोवर्धकं मतिभिः स्तुतिभिः स्वर्विदं सर्वस्य लभयितारं । धनानां जेता कृत्यः कर्मण्यः रसरूपः विप्रः मेधावी कविः काव्येन कविकर्मणा स्वर्चनाः सर्वाङ्गः । य एवंभूतस्तं सोममभिश्रीणन्तीत्यन्वयः ।

इन्द्राय । सोम । सुऽसुतः । परि । स्रव । अप । अमीवा । भवतु । रक्षसा । सह ।
मा । ते । रसस्य । मत्सुत । द्याविनः । द्रविणस्वन्तः । इह । सन्तु । इन्दवः ॥ १ ॥

हे ऽसोम त्वं ऽसुषुतः सुष्ठु अभिषुतः सन् इन्द्रार्थं ऽपरि ऽस्रव परितः स्रव । गच्छ । रसं सुञ्च । ऽअमीवा रोगः ऽरक्षसा ऽसह ऽअप ऽभवतु अपगतो विद्युक्तो भवतु । ऽते तव ऽरसस्य स्वांशं रसं पीत्वा ऽमा ऽमत्सत मा माद्यन्तु । के । ऽद्याविनः । द्रयं सत्थानुतम् । तेन युक्ताः । पापिन इत्यर्थः । किंच ऽइन्दवः ते रसाः ऽइह अस्मिन् यज्ञे ऽद्रविणस्वन्तः धनवन्तः ऽसन्तु भवन्तु ॥

अस्मान्समये पवमान चोदय दक्षो देवानामसि हि प्रियो मदः ।

जहि शत्रूरभ्या भन्दनायतः पिबेन्द्र सोममव नो मृधो जहि ॥ २ ॥

अस्मान् । सुऽमये । पवमान । चोदय । दक्षः । देवानाम् । असि । हि । प्रियः । मदः ।

जहि । शत्रून् । अभि । आ । भन्दनाऽयतः । पिब । इन्द्र । सोमम् । अव । नः । मृधः । जहि ॥ २ ॥

हे ऽपवमान सोम ऽअस्मान् ऽसमये संग्रामे ऽचोदय प्रेरय । ऽदक्षः ऽहि ऽअसि समर्थः खलु भवसि ऽदेवानां मध्ये । यद्वा । देवानां प्रीणनाय दक्षोऽसि । यद्वा । दक्षस्त्वं देवानां ऽप्रियः प्रियकरो ऽमदः मादयितासि हि । ऽजहि च ऽशत्रून् अस्माकम् । ऽअभ्या गच्छ चास्मान् प्रति ऽभन्दनायतः । भन्दनाः स्तुतयः । भन्दतेः स्तुतिकर्मणः । ता इच्छतः । ऽपिब च ऽइन्द्र ऽसोमम् ऽअव ऽजहि च ऽनः अस्माकं ऽमृधः संग्रामात् ॥

अदब्ध इन्द्रो पवसे मदिन्तम आत्मेन्द्रस्य भवसि घासिरुत्तमः ।

अभि स्वरन्ति बहवो मनीषिणो राजानमस्य भुवनस्य निसते ॥ ३ ॥

अदब्धः । इन्द्रो इति । पवसे । मदिन्ऽतमः । आत्मा । इन्द्रस्य । भवसि । घासिः । उत्तमः ।

अभि । स्वरन्ति । बहवः । मनीषिणः । राजानम् । अस्य । भुवनस्य । निसते ॥ ३ ॥

हे ऽइन्द्रो क्लियमान सोम ऽअदब्धः अहिंसितः ऽमदिन्तमः मादयितृत्तमस्त्वं ऽपवसे पूयसे । ऽआत्मा स्वयमेव ऽउत्तमः त्वम् ऽइन्द्रस्य ऽघासिः अन्नं ऽभवसि । ऽअस्य ऽभुवनस्य ऽराजानं सोमं ऽबहवो ऽमनीषिणः स्तोतारः ऽअभि ऽस्वरन्ति अभिषुवन्ति । ऽनिसते गच्छन्ति^१ च^२ ॥

सहस्रणीथः शतधारो अद्भुत इन्द्रायेन्दुः पवते काम्यं मधु ।

जयन्क्षेत्रमभ्यर्षा जयन्नप उरुं नो गातुं कृणु सोम मीढुः ॥ ४ ॥

सहस्रनीथः । शतऽधारः । अद्भुतः । इन्द्राय । इन्दुः । पवते । काम्यम् । मधु ।

जयन् । क्षेत्रम् । अभि । अर्ष । जयन् । अपः । उरुम् । नः । गातुम् । कृणु । सोम । मीढुः ॥ ४ ॥

ऽसहस्रनीथः बहुप्रकारनयनः ऽशतधारः अपरिमितधारोपेतः ऽअद्भुतः आश्चर्यकरो महान् ऽइन्दुः ऽइन्द्राय ऽकाम्यं ऽमधु पवते । किंच ऽक्षेत्रम् अस्मभ्यम् ऽअपः च ऽजयन् ऽअभ्यर्ष अभिगच्छ पवित्रम् । हे ऽसोम ऽमीढुः सेतः ऽगातुं मार्गं ऽनः अस्माकम् ऽउरुं विस्तीर्णं ऽकृणु कुरु ॥

कनिक्कदत्कलशे गोभिर्ज्यसे व्य॑व्ययं समया वारमर्षसि ।

मर्मज्यमानो अत्यो न सानसिरिन्द्रस्य सोम जुठरे समक्षरः ॥ ५ ॥

कनिक्कदत् । कलशे । गोभिः । अज्यसे । वि । अव्ययम् । समया । वारम् । अर्षसि ।

मर्मज्यमानः । अत्यः । न । सानसिः । इन्द्रस्य । सोम । जुठरे । सम् । अक्षरः ॥ ५ ॥

हे सोम वकनिक्कदत् शब्दं कुर्वन् कलशे वर्तमानः गोभिः पयोभिः अज्यसे सिक्तो भवसि । अव्ययम् अविसयं वारं वालं दशापवित्रं समया तत्समीपे वि अर्षसि विविधं गच्छसि । मर्मज्यमानः शोधयमानः अत्यो न अथ इव सानसिः संभजनशीलस्त्वं हे सोम इन्द्रस्य जुठरे वसमक्षरः सम्यक् क्षरसि ॥

स्वादुः पवस्व दिव्याय जन्मने स्वादुरिन्द्राय सुहवीतुनाम्ने ।

स्वादुर्मित्राय वरुणाय वायवे बृहस्पतये मधुमान् अदाभ्यः ॥ ६ ॥

स्वादुः । पवस्व । दिव्याय । जन्मने । स्वादुः । इन्द्राय । सुहवीतुनाम्ने ।

स्वादुः । मित्राय । वरुणाय । वायवे । बृहस्पतये । मधुमान् । अदाभ्यः ॥ ६ ॥

हे सोम स्वादुः त्वं दिव्याय जन्मने देवगणाय पवस्व । तथा सुहवीतुनाम्ने शोभनाह्वाननामधेयाय इन्द्राय स्वादुः त्वं पवस्व । मित्राय वरुणाय वायवे बृहस्पतये च पवस्व मधुमान् मधुरसः अदाभ्यः अन्यैरहिंस्यस्त्वम् ॥ १० ॥

अत्यं मृजन्ति कलशे दश क्षिपः प्र विप्राणां मतयो वाच ईरते ।

पवमाना अभ्यर्षन्ति सुष्टुतिमेन्द्र विशन्ति मदिरासु इन्द्रवः ॥ ७ ॥

अत्यम् । मृजन्ति । कलशे । दश । क्षिपः । प्र । विप्राणाम् । मतयः । वाचः । ईरते ।

पवमानाः । अभि । अर्षन्ति । सुस्तुतिम् । आ । इन्द्रम् । विशन्ति । मदिरासः । इन्द्रवः ॥ ७ ॥

अत्यम् अतनवन्तमश्वस्थानीयं वा सोमं कलशे दश क्षिपः दशाङ्गुलयोऽध्वर्युसंबन्धिन्यः मृजन्ति शोधयन्ति । तथा विप्राणां मध्ये मतयः स्तोतारः वाचः स्तुतीः ईरते प्रेरयन्ति । पवमानाः सोमाः अभ्यर्षन्ति अभिगच्छन्ति सुष्टुतिं शोभनस्तुतिम् । इन्द्रं मदिरासः मदकराः इन्द्रवः सोमाः आ विशन्ति प्रविशन्ति ॥

पवमानो अभ्यर्षा सुवीर्यमुर्वी गव्यूतिं महि शर्म सुप्रथः ।

माकिर्नो अस्य परिषृतिरीशतेन्दो जयेम त्वया धनं धनम् ॥ ८ ॥

पवमानः । अभि । अर्ष । सुवीर्यम् । उर्वीम् । गव्यूतिम् । महि । शर्म । सुप्रथः ।

माकिः । नः । अस्य । परिस्तुतिः । ईशत । इन्दो इति । जयेम । त्वया । धनम् । धनम् ॥ ८ ॥

हे सोम पवमानः प्रयमानस्त्वं सुवीर्यमुर्वी महतीं गव्यूतिं गोमार्गं च महि महत् वसप्रथः सर्वतः पृथु शर्म गृहं सुखं वा अभ्यर्ष अभिगमय । नः अस्माकम् अस्य कर्मणः

परिपूतिः हिंसायाः परिश्रेको द्वेषी ऽमाकिः ऽईशत मेधरो भवतु । हे ऽइन्द्रो सोम ऽत्वया साधनेन
 ऽधनं धनं सर्वमपि धनं ऽजयेम ॥

अधि द्यामस्थादृषभो विचक्षणोऽरुरुचद्वि दिवो रोचना कविः ।

राजा पवित्रमत्येति रोरुवदिवः पीयूषं दुहते नृचक्षसः ॥ ९ ॥

अधि । द्याम् । अस्थात् । वृषभः । विऽचक्षणः । अरुरुचत् । वि । दिवः । रोचना । कविः ।
 राजा । पवित्रम् । अति । एति । रोरुवत् । दिवः । पीयूषम् । दुहते । नृचक्षसः ॥ ९ ॥

ऽअधि ऽअस्थात् ऽद्यां शुलोकं ऽवृषभः वर्धिता ऽविचक्षणः विद्रष्टा अयं सोमः । तथा कृत्वा
 ऽदिवः शुलोकसंबन्धीनि ऽरोचना रोचमानानि नक्षत्रादीनि ऽवि ऽअरुरुचत् विविधं रोचयति ।
 ऽकविः क्रान्तप्रज्ञः सन् ऽराजा सोमः ऽपवित्रं दशापवित्रम् ऽअत्येति अतिक्रम्य गच्छति । ऽरोरुवत्
 शब्दं कुर्वन् । ऽदिवः शुलोकस्य ऽपीयूषं सारं रसं ऽनृचक्षसः नृणां द्रष्टारः सोमाः ऽदुहते स्वन्ति ।
 स्वकीयं रसमान्तरिक्ष्यमुदकं वा दुहन्तीत्यर्थः ॥

दिवो नाके मधुजिह्वा असश्रतो वेना दुहन्त्युक्षणं गिरिष्ठाम् ।

अप्सु द्रप्सं वावृधानं समुद्र आ सिन्धोरूर्मा मधुमन्तं पवित्र आ ॥ १० ॥

दिवः । नाके । मधुजिह्वाः । असश्रतः । वेनाः । दुहन्ति । उक्षणम् । गिरिऽस्थाम् ।

अप्सु । द्रप्सम् । ववृधानम् । समुद्रे । आ । सिन्धोः । ऊर्मा । मधुमन्तम् । पवित्रे । आ ॥ १० ॥

ऽदिवः द्योतमानस्य यज्ञस्य संबन्धिनि ऽनाके दुःस्वरहिते हविर्धानाख्ये स्थाने ऽमधुजिह्वाः
 मधुरवाचः ऽअसश्रतः असंसक्ताः । पृथक्पृथगित्यर्थः । यद्वा चिरमकृत्वा^१ शीघ्रमभिषुण्वन्तः ऽवेनाः
 एतन्नामका महर्षयः ऽदुहन्ति अभिषुण्वन्ति । यद्वा शुलोक एव वेनाः कान्ता देवा दुहन्ति । तं सोमम्
 ऽउक्षणं सेक्तारं ऽगिरिष्ठां गिरावुञ्चते देशे वर्तमानम् ऽअप्सु उदकेषु वसतीवरीष्वन्तः^२ ऽववृधानं^३
 वर्धमानं ऽद्रप्सं रसरूपं ऽसमुद्रे ससुद्रवत् प्रवृद्धे द्रोणकलशे ऽसिन्धोः उदकस्य ऽऊर्मा ऊर्मौ पूरे ऽआ
 सिञ्चन्तीति शेषः । तदर्थं ऽमधुमन्तं माधुयेपिते रसं ऽपवित्रे दशापवित्रे ऽआ सिञ्चन्तीति शेषः ॥

नाके सुपर्णमुपपत्तिवासं गिरौ वेनानामकृपन्त पूर्वीः ।

शिञ्जुं रिहन्ति मतयः पनिमत्तं हिरण्ययं शकुनं क्षामणि स्याम् ॥ ११ ॥

नाके । सुऽपर्णम् । उपपत्तिऽवासम् । गिरः । वेनानाम् । अकृपन्त । पूर्वीः ।

शिञ्जुम् । रिहन्ति । मतयः । पनिमत्तम् । हिरण्ययम् । शकुनम् । क्षामणि । स्याम् ॥ ११ ॥

ऽनाके शुलोके वर्तमानं पश्चादुत्पतन्ते सोमं ऽवेनानाम् अस्माकं संबन्धिन्यः ऽपूर्वीः बह्वयः
 ऽगिरः स्तुतयः ऽउप ऽअकृपन्त उपकल्पन्ते । अभिषुवन्तीत्यर्थः । तं ऽशिञ्जुं शिञ्जुवत् संस्कृतं सोमं
 ऽमतयः स्तुतयः ऽरिहन्ति^१ लिहन्ति संस्पृशन्ति । प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । कीदृशं शिञ्जुम् । ऽपनिमत्तं
 शब्दायन्तम् । पनतेर्यङ्लुगन्तात् शतरि अभ्यासस्य निगागम उपघालोपश्च । ऽहिरण्ययं हिरण्ययं
 ऽशकुनं पक्षिणं ऽक्षामणि क्षमायां ऽस्थां हविर्धाने स्थां वर्तमानम् ॥

१. ग-चिरप्रवृत्ताः; त-भ१.२.६-चिरमवृत्ता; भ४-चिरसवृत्ता । २. ग-वसतीवरीषु ववृ^३; त१.
 २.४.५-भ७-वसतीवरीषु तेर्ववृ^३; त३-भ१.२.४-वसतीवरीषु तैर्ववृ^३; त७-भ६-वसतीवरीषु ते वावृ^३ ।
 ३. त-परिहति ।

ऊर्ध्वो गन्धर्वो अधि नाके अस्थाद्विश्वा रूपा प्रतिचक्षाणो अस्य ।

भानुः शुक्रेण शोचिषा व्यद्यौत्प्रारुरुचद्रोदसी मातरा शुचिः ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वः । गन्धर्वः । अधि । नाके । अस्थात् । विश्वा । रूपा । प्रतिऽचक्षाणः । अस्य ।

भानुः । शुक्रेण । शोचिषा । वि । अद्यौत् । प्र । अरुरुचत् । रोदसी इति । मातरा । शुचिः ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वः उन्नतः । गन्धर्वः रश्मीनां धारकः सोमः । नाके आदित्ये । अधि । अस्थात् । अधितिष्ठति । किं कुर्वन् । अस्य आदित्यस्य विश्वा विश्वानि रूपाणि । प्रतिचक्षाणः प्रतिपश्यन् । भानुः आदित्यः सोमाधिष्ठितः सन् । शुक्रेण दीप्तेन । शोचिषा तेजसा । व्यद्यौत् । विद्योतते । न केवलं स्वयमेव अपि तु । मातरा निर्माय्यौ । रोदसी छावापृथिव्या । प्रारुरुचत् । प्ररोचयति । शुचिः दीप्तः सूर्यः ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥

अथ पञ्चमेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तत्र 'प्र ते' इत्यष्टाचत्वारिंशद्वचं प्रथमं सूक्तम् । प्रथमदशर्चस्य आकृष्टा^१ इति मापा इति च द्विनामान ऋषिगणा^२ द्रष्टारः । द्वितीयस्य दशर्चस्य सिकता इति निवावरी इति द्विनामान ऋषिगणाः । तृतीयस्य दशर्चस्य पृथ्व इत्यजा इति च नामद्वयोपेता ऋषिगणाः । अष्टार्थमेपां द्विनामत्वमवगन्तव्यम् । चतुर्थस्य दशर्चस्य आकृष्टा माषा इत्यादिद्विनामानस्त्रयो गणा द्रष्टारः । एवं चत्वारिंशद्भूताः । अथ पञ्चानां भौमोऽत्रिर्ऋषिः । ततस्तिष्ठणां गृत्समदः । जगती छन्दः । पवमानः सोमो देवता । तथा चानुक्रान्तं—'प्र तेऽष्टाचत्वारिंशदृषिगणा दशर्चा आकृष्टा मापाः प्रथमे सिकता निवावरी द्वितीये पृथ्व्योऽजास्तृतीये त्रयश्चतुर्थेऽत्रिः पञ्चान्यास्तिलो गृत्समदः' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र ते आशर्वः पवमान धीजवो मदा अर्षन्ति रघुजाइव त्मना ।

दिव्याः सुपर्णा मधुमन्त इन्द्रवो मदित्तमासः परि कोशमासते ॥ १ ॥

प्र । ते । आशर्वः । पवमान । धीऽजवः । मदा । अर्षन्ति । रघुजाऽइव । त्मना ।

दिव्याः । सुऽपर्णाः । मधुऽमन्तः । इन्द्रवः । मदित्तमासः । परि । कोशम् । आसते ॥ १ ॥

हे । पवमान । पवमान सोम । ते तव । आशर्वः व्यासाः । धीजवः मनोवेगाः । मदाः मदकरा रसाः । अर्षन्ति गच्छन्ति । पमना आत्मनैव । अनायासेनेत्यर्थः । क इव । रघुजाइव । रघुः^३ शीघ्रगा वडवा^३ । तत्र जाता रघुजाः । त इव निर्गतास्ते । दिव्याः दिवि भवाः । अन्तरिक्षे दशा-पवित्रे धार्यमाणा इत्यर्थः । सुपर्णाः सुपतनाः । मधुमन्तः माधुर्योपेताः । मदित्तमासः अतिशयेन मादयित्तमाः । इन्द्रवः दीप्ता रसाः । कोशं द्रोणकलशं । परि । आसते पर्युपविशन्ति ॥

प्र ते मदासो मदिरास आशवोऽसृक्षत रथ्यासो यथा पृथक् ।

धेनुर्न वत्सं पर्यसाभि वज्रिणमिन्द्रमिन्द्रवो मधुमन्त ऊर्मयः ॥ २ ॥

प्र । ते । मदासः । मदिरासः । आशवः । असृक्षत । रथ्यासः । यथा । पृथक् ।

धेनुः । न । वत्सम् । पर्यसा । अभि । वज्रिणम् । इन्द्रम् । इन्द्रवः । मधुमन्तः । ऊर्मयः ॥ २ ॥

१. ग-प्रादीपयद्धि । २. ग-मप. ६-पृथ्व इति याजा (म६-यजा) इति च नामगणाः ।

३. ग-रघवः शीघ्रवेगा अश्वाः; त६-रघुः शीघ्रवाडवा ।

प्र असृक्षत प्रसृज्यन्ते ते तव मदिशसः मदकराः अशिनः व्यासाः अदासः मदा रसाः । क इव । रथ्यासः रथा अथाः ते यथा तथा पृथक् प्रसृज्यन्ते । ते मधुमन्तः माधुर्यपिताः उर्मयः प्रवृद्धरसाः इन्द्रवः सोमाः धेनुः पर्यसा वत्सम् इव स्वरसेन वज्रिणमिन्द्रम् अभि गच्छन्ति ॥

अत्यो न हिया॒नो अ॒भि वा॒जर्म॑र्ष॒ स्वर्वि॑त्कोशं॒ दि॒वो अ॒द्रि॒मा॒तर॑म् ।

वृषा॑ प॒वित्रे॑ अ॒धि सा॒नौ अ॒व्यये॑ सोमः पु॒नान॑ इन्द्रि॒याय॑ धार्यसे ॥ ३ ॥

अत्यः । न । हि॒यानः । अ॒भि । वा॒जर्म॑ । अर्ष॒ । स्वःऽवि॒त् । को॒शम् । दि॒वः । अ॒द्रि॒मा॒तर॑म् ।

वृषा॑ । प॒वित्रे॑ । अ॒धि । सा॒नौ । अ॒व्यये॑ । सोमः । पु॒नानः । इन्द्रि॒याय॑ । धार्य॑से ॥ ३ ॥

अत्यो वन अथ इव वहियानः प्रेर्यमाणः वार्ज संग्रामम् अभि अर्ष अभिगच्छ । तथा स्वर्वित् सर्ववित् कोशं द्रोणकलशं दिवः शुलोकात् अद्रिमातरम् । अद्रिर्मेघः । तेन तज्जन्य-मुदकं लक्ष्यते । तस्य निर्मातारमभ्यर्ष । अथ प्रत्यक्षकृतः । वृषा वर्षकः सोमः अव्यये अविमये अधि सानौ । अधीति सप्तमर्थानुवादी । समुच्छ्रिते तस्मिन् पुनानः पूयमानो भवति । किमर्थम् । धार्यसे धारकाय इन्द्रियाय तदर्थम् ॥

प्र तु आ॒श्विनीः प॒वमान॑ धी॒जुवो॑ दि॒व्या अ॒सृग्र॑न् पर्यसा ध॒रीमणि॑ ।

प्रान्त॑र्ऋषयः स्था॒विरी॑रसृक्षत॒ ये त्वा॑ मृजन्त्य॒षिषाण॑ वे॒धसः॑ ॥ ४ ॥

प्र । ते । आ॒श्विनीः । प॒वमान॑ । धी॒जुवः । दि॒व्याः । अ॒सृग्र॑न् । पर्य॑सा । ध॒रीमणि॑ ।

प्र । अ॒न्तः । ऋ॒षयः । स्था॒विरीः । अ॒सृक्ष॑त । ये । त्वा॑ । मृ॒जन्ति॑ । ऋ॒षिऽसा॑न । वे॒धसः॑ ॥ ४ ॥

हे पवमान सोम ते तव आश्विनीः व्यासाः ॥ 'अश्व व्यासौ' इत्यस्मादौणादिको विनिः । ततोऽण् । व्यत्ययेनाशुदात्तः ॥ धीजुवः मनोवेगाः दिव्याः दिवि भवा दिवः पतन्त्यो धाराः पर्यसा युक्ताः धरीमणि धारके द्रोणकलशे प्र असृग्रन् गच्छन्ति । ये वेधसः विधातारः ऋषयः हे सोम ऋषिषाण ऋषिभिः संभक्त त्वा त्वा मृजन्ति अभिषुण्वन्ति ते ऋषयः स्थाविरीः स्थविरा धाराः अन्तः मध्ये पात्रस्यान्तः प्र असृक्षत प्रसृजन्ति ॥

वि॒श्वा धा॒मानि॑ वि॒श्वच॑क्ष॒ ऋभ्व॑सः प्र॒भोस्ते॑ स॒तः परि॑ यन्ति के॒तवः॑ ।

व्या॒न॒शिः प॒वसे॑ सोम॒ धर्म॑भिः पति॒र्विश्व॑स्य॒ भुव॑नस्य॒ राज॑सि ॥ ५ ॥

वि॒श्वा । धा॒मानि॑ । वि॒श्वऽच॑क्षः । ऋभ्व॑सः । प्र॒भोः । ते । स॒तः । परि॑ । य॒न्ति । के॒तवः॑ ।

वि॒ऽआ॒न॒शिः । प॒वसे॑ । सोम॑ । धर्म॑भिः । पतिः॑ । विश्व॑स्य । भुव॑नस्य । राज॑सि ॥ ५ ॥

हे विश्वचक्षः सर्वस्य द्रष्टः सोम प्रभोः परिवृढस्य सतः ते तव ऋभ्वसः । ऋभ्वा इति महश्चाम । महान्तः केतवः रश्मयः विश्वा सर्वाणि धामानि तेजःस्थानानि देवशरीराणि परि यन्ति परिगच्छन्ति । प्रकाशयन्तीत्यर्थः । हे सोम व्यानशिः व्यापनशीलश्च त्वं धर्मभिः धारकैः रसनित्यन्दैः पवसे पूयसे । विश्वस्य भुवनस्य च पतिः स्वामी त्वं राजसि ईश्वरो भवसि ॥ १२ ॥

उ॒भय॑तुः प॒वमान॑स्य॒ रश्म॑यो ध्रु॒वस्य॑ स॒तः परि॑ यन्ति के॒तवः॑ ।

यदी॑ प॒वित्रे॑ अ॒धि मृ॒ज्यते॑ ह॒रिः स॒त्ता नि॑ योना॒ कल॑शेषु सीदति ॥ ६ ॥

उभयतः । पर्वमानस्य । रश्मयः । ध्रुवस्य । सतः । परि । युन्ति । केतवः ।
यदि । पवित्रे । अधि । मृज्यते । हरिः । सत्ता । नि । योना । कलशेषु । सीदति ॥६॥

पर्वमानस्य पूयमानस्य ध्रुवस्य स्वयमविचलितस्य सतः विद्यमानस्य सोमस्य केतवः
प्रज्ञापकाः रश्मयः उभयतः इतश्चासुतश्च परि यन्ति परिगच्छन्ति । अभिषवसमय एवं भवति ।
यदि यदा पवित्रे दशापवित्रे हरिः हरितवर्णोऽयम् अधि मृज्यते तदानीं सत्ता सदन-
शीलोऽयं योनौ स्वीये स्थाने कलशेषु द्रोणकलशादिषु नि षीदति ॥

यज्ञस्य केतुः पवते स्वध्वरः सोमो देवानामुप याति निष्कृतम् ।

सहस्रधारः परि कोशमर्षति वृषा पवित्रमर्षति रोरुवत् ॥ ७ ॥

यज्ञस्य केतुः । पवते । सुऽअध्वरः । सोमः । देवानाम् । उप । याति । निऽकृतम् ।
सहस्रधारः । परि । कोशम् । अर्षति । वृषा । पवित्रम् । अति । एति । रोरुवत् ॥ ७ ॥

यज्ञस्य केतुः प्रज्ञापकः स्वध्वरः शोभनयागः सोमः पवते पूयते अभिषूयते । तादृशः
सोमः देवानां निष्कृतं संस्कृतं स्थानम् उप याति उपगच्छति । तदर्थं सहस्रधारः कोशं
द्रोणकलशं परि अर्षति । ततस्तदर्थं वृषा सेक्तायं रोरुवत् शब्दयन् पवित्रम् अतिक्रम्य
गच्छत्यधोदेशम् ॥

राजा समुद्रं नद्यो वि गाहतेऽपामूर्मिं संचते सिन्धुषु श्रितः ।

अध्यस्थात्सानु पर्वमानो अव्ययं नामा पृथिव्या धरुणो महो दिवः ॥ ८ ॥

राजा । समुद्रम् । नद्यः । वि । गाहते । अपाम् । ऊर्मिम् । संचते । सिन्धुषु । श्रितः ।

अधि । अस्थात् । सानु । पर्वमानः । अव्ययम् । नामा । पृथिव्याः । धरुणः । महः । दिवः ॥ ८ ॥

अयं सोमः राजा समुद्रम् अन्तरिक्षं नद्यः तत्रत्या अपश्च वि गाहते । विगाह्य च
अपामूर्मिं संचते उदकपूरं चवति । सिन्धुषु उदकेषु ग्रहेषु वा श्रितः सन् । हूयमानः सन्
रश्मिद्वारा सूर्यं प्राप्य अन्तरिक्षे मेघेषु वर्तत इत्यर्थः । अस्यैव वृष्टिसाधनत्वात् । यद्वा । लुप्तोपममेतत् ।
समुद्रं नद्य इव सिन्धुषु वसतीवरीषु श्रित आश्रितः सन् समुद्रम् अभिषुतसोमरसाधारपात्रं वि गाहते
अभिषवात्पूर्वम् । पश्चात् पर्वमानः पूयमानः अव्ययं सानु समुच्छ्रितं दशापवित्रम् अध्यस्थात्
अधितिष्ठति । कुत्र देशे । नामा पृथिव्याः नाभिस्थानीये यज्ञे । तत्संबन्धिनि हविर्धान इत्यर्थः ।
‘यज्ञमाहुर्भुवनस्य नाभिम्’ (तै. सं. ७.४.१८.२) इति श्रुतेः । कीदृशः । महो दिवः बुलोकस्य
धरुणः धर्ता ॥

दिवो न सानु स्तनयन्नचिक्रद् द्यौश्च यस्य पृथिवी च धर्मभिः ।

इन्द्रस्य सुख्यं पवते विवेविदत्सोमः पुनानः कलशेषु सीदति ॥ ९ ॥

दिवः । न । सानु । स्तनयन् । अचिक्रद् । द्यौः । च । यस्य । पृथिवी । च । धर्मऽभिः ।

इन्द्रस्य । सुख्यम् । पवते । विवेविदत् । सोमः । पुनानः । कलशेषु । सीदति ॥ ९ ॥

१६४
 १. त-‘धमभिः’ नास्ति । २. ग-हविर्दानेन । ३. ग-त३-म४-विवेविदत् जानन् । ४. त-म-सोमे । ५. ग-त३-म१.२.४.७-श्रेष्ठोयं; त१.२.४.५.७-श्रेष्ठोयै; म६-श्रेष्ठोयो ।

ज्योतिर्यज्ञस्य पवते मधु प्रियं पिता देवानां जनिता विभ्रवसुः ।

दधाति रत्नं स्वधयोरपीच्यं मदिन्तमो मत्सर इन्द्रियो रसः ॥ १० ॥

ज्योतिः । यज्ञस्य । पवते । मधु । प्रियम् । पिता । देवानाम् । जनिता । विभ्रवसुः ।

दधाति । रत्नम् । स्वधयोः । अपीच्यम् । मदिन्तमः । मत्सरः । इन्द्रियः । रसः ॥ १० ॥

यज्ञस्य ज्योतिः प्रकाशकः सोमः प्रियं देवानां मधु मधुरं रसं पवते क्षरति । यद्वा ज्योतिर्यज्ञस्येतदपि मधुविशेषणम् । तथा सति उक्तलक्षणं मधु पवते पयत इत्यर्थः । सोमरसो विशेष्यते । पिता रक्षिता देवानां जनिता उत्पादयिता सर्वस्य विभ्रवसुः प्रभूतधनः । ईदृशः सः स्वधयोः द्यावापृथिव्योः । ‘स्वधे पुरंधी’ इति द्यावापृथिवीनामसु पठितः । तयोः अपीच्यम् अन्तर्हितं रत्नं रमणीयं धनं दधाति स्थापयति स्तोत्रेषु । पुनः स एव विशेष्यते । मदिन्तमः सादयितृन्तमः मत्सरः सोमः इन्द्रेण जुष्ट इन्द्रस्य वर्षको वा रसरः रसरूपः ॥ १३ ॥

अभिक्रन्दन् कलशं वाज्यर्षति पतिर्दिवः शतधारो विचक्षणः ।

हरिर्मित्रस्य सदर्नेषु सीदति मर्मज्ञानोऽर्विभिः सिन्धुभिर्वृषा ॥ ११ ॥

अभिक्रन्दन् । कलशम् । वाजी । अर्षति । पतिः । दिवः । शतधारः । विचक्षणः ।

हरिः । मित्रस्य । सदर्नेषु । सीदति । मर्मज्ञानः । अर्विभिः । सिन्धुभिः । वृषा ॥ ११ ॥

वाजी वेजनवान् गमनवान् अश्वसदृशो वा सोमः अभिक्रन्दन् शब्दं कुर्वन् कलशम् अभि अर्षति गच्छति । कीदृशो वाजी । दिवः पतिः बुलोकस्य स्वामी शतधारः शतसंख्याकधारः विचक्षणः विद्वष्टा । हरिः हरितवर्णो रसात्मकः सोमः मित्रस्य देवानां मित्रभूतस्य यज्ञस्य वा सदर्नेषु स्थानेषु सीदति पात्रेषु धृतः सन् । कीदृशो हरिः । सिन्धुभिः स्यन्दनसाधनैः अविभिः दशापवित्रच्छिद्रैः मर्मज्ञानः शोध्यमानः वृषा वर्षकः ॥

अग्रे सिन्धूनां पर्वमानो अर्षत्यग्रे वाचो अग्रियो गोषु गच्छति ।

अग्रे वाजस्य भजते महाधनं स्वायुधः सोतुर्भिः पूयते वृषा ॥ १२ ॥

अग्रे । सिन्धूनाम् । पर्वमानः । अर्षति । अग्रे । वाचः । अग्रियो । गोषु । गच्छति ।

अग्रे । वाजस्य । भजते । महाधनम् । सुऽआयुधः । सोतुर्भिः । पूयते । वृषा ॥ १२ ॥

यः सोमः पर्वमानः सिन्धूनां स्यन्दमानानामुदकानाम् अग्रे अर्षति गच्छति । तथा अग्रियोः अग्रार्हः श्रेष्ठः । अग्रेः वाचः माध्यमिकाया अग्रे अर्षति । तथा अग्रे रश्मिषु गच्छति ।

तथा ऽवाजस्य अन्नस्य बलस्य वा लाभाय ऽमहाघनं संग्रामं ऽभजते । सः ऽस्वायुषः ऽवृषा वर्षकः
सोमः ऽसोतृभिः अभिषवकवृभिः ऽपूयते ॥

अयं मृतवाञ्छकुनो यथा हितोऽव्ये ससार पवमान ऊर्मिणा ।

तव कृत्वा रोदसी अन्तरा कवे शुचिर्धिया पवते सोम इन्द्र ते ॥ १३ ॥

अयम् । मृतऽवान् । शुकुनः । यथा । हितः । अव्ये । ससार । पवमानः । ऊर्मिणा ।

तव । कृत्वा । रोदसी इति । अन्तरा । कवे । शुचिः । धिया । पवते । सोमः । इन्द्र । ते ॥ १३ ॥

अयं सोमः ऽमृतवान् । मृतं संमृतं प्रियं स्तोत्रम् । तद्वान् ऽपवमानः पूयमानः शोध्यमानश्च
सन् ऽहितः प्रेरितः ऽशकुनः पक्षी ऽयथा शीघ्रं गच्छति तथा ऽअव्ये पवित्रे ऽऊर्मिणा रसेन ऽससार
गच्छति । हे ऽकवे क्रान्तप्रज्ञ अन्धान वा । 'ये वा अन्धानास्ते कवयः' (ऐ. ब्रा. २. ३८) इति
श्रुतेः । तादृश यजमान यद्वा उक्तलक्षण इन्द्र ऽते तव ऽकृत्वा कर्मणा ऽधिया प्रज्ञया च । यद्वा ।
विशेषणविशेष्यभावः । धिया धारकेण कृत्वा कर्मणा ऽरोदसी ऽअन्तरा रोदस्योर्ध्वावापृथिव्योरन्तरा
ऽशुचिः ऽसोमः ऽपवते पूयते ॥

द्रापि वसानो यजतो दिविस्पृशमन्तरिक्षप्रा भुवनेष्वर्पितः ।

स्वर्जज्ञानो नभसाभ्यक्रमीत्प्रलमस्य पितरमा विवासति ॥ १४ ॥

द्रापिम् । वसानः । यजतः । दिविऽस्पृशम् । अन्तरिक्षऽप्राः । भुवनेषु । अर्पितः ।

स्वः । जज्ञानः । नभसा । अभि । अक्रमीत् । प्रलम् । अस्य । पितरम् । आ । विवासति ॥ १४ ॥

ऽदिविस्पृशं दिविस्पृशारं ऽद्रापि कवचं तेजोरूपं ऽवसानः आच्छादयन् ऽयजतः यष्टयः ऽअन्त-
रिक्षप्राः अन्तरिक्षस्य पूरक उदकेन तादृशः सोमः ऽभुवनेषु उदकेषु ऽअर्पितः ऽस्वः सर्वं स्वेन पाययि-
तव्यं देवसंघं स्वर्गं वा ऽजज्ञानः जनयन् । अथवा । स्वरुदकम् । तज्जनयन् । नभसा उदकेन ऽअभ्य-
क्रमीत् अभिक्रामति । ऽअस्य उदकस्य ऽपितरं पालकं ऽप्रलं पुराणमिन्द्रम् ऽआ ऽविवासति परिचरति ॥

सो अस्य विशे महि शर्म यच्छति यो अस्य धामं प्रथमं व्यानशे ।

पदं यदस्य परमे व्योमन्यतो विश्वा अभि सं याति संयतः ॥ १५ ॥

सः । अस्य । विशे । महि । शर्म । यच्छति । यः । अस्य । धामं । प्रथमम् । विऽआनशे ।

पदम् । यत् । अस्य । परमे । विऽओमनि । अतः । विश्वाः । अभि । सम् । याति । सम्ऽयतः ॥ १५ ॥

ऽसः सोमः ऽअस्य इन्द्रस्य ऽविशे प्रवेशनाय ऽमहि महत् ऽशर्म सुखं ऽयच्छति^१ । ऽयः
सोमः ऽअस्य इन्द्रस्य ऽधामं^२ तेजोयुक्तं शरीरं ऽप्रथमम्^३ इतरदेवप्राप्तेः पूर्वं ऽव्यानशे प्राप्तवान् ।
ऽयत् यस्य ऽअस्य सोमस्य ऽपरमे उरुष्ठे ऽव्योमन् विशेषेण रक्षके बुद्धोके वेदां वा^४ ऽपदं^५
भवति । ऽयतः यस्मात् सोमात् तृप्त इन्द्रः सोमः स्वयं वा ऽविश्वाः ऽसंयतः सर्वान् संग्रामान्
ऽअभि ऽयाति^६ सम्यगभिगच्छति । स सोमो महि शर्म यच्छतीति संबन्धः ॥ ॥ १४ ॥

१. ग-त३.४-म४-यच्छति प्रयच्छति; म१.७-प्रयच्छति । २. त-सोम । ३. ग-त-म१.२.४.९-

'प्रथमं' नास्ति । ४. त-म९-' वा पदं' नास्ति । ५. ग-त३.४-म१.२.४-मु-संयाति ।

प्रो अयासीदिन्दुरिन्द्रस्य निष्कृतं सखा सख्युर्न प्र मिनाति संगिरम् ।

मर्यैव युवतिभिः समर्षति सोमः कलशे शतयाम्ना पथा ॥ १६ ॥

प्रो इति । अयासीत् । इन्दुः । इन्द्रस्य । निःऽकृतम् । सखा । सख्युः । न । प्र । मिनाति ।

सम्ऽगिरम् ॥ मर्यैऽइव । युवतिऽभिः । सम् । अर्षति । सोमः । कलशे । शतयाम्ना । पथा ॥ १६ ॥

१ इन्दुः सोमः २ इन्द्रस्य ३ निष्कृतं स्थानमुदरं ४ प्रो अयासीत् प्रैव गच्छति । गत्वा च ५ सखा सखिभूतः सोमः ६ सख्युः इन्द्रस्य ७ संगिरं सम्यगिराणाधारभूतमुदरं ८ न न प्र ९ मिनाति न हिनस्ति । किंच १० मर्यैव ११ युवतिभिः मर्यो यथा युवतिभिः सह संगतो भवति तद्द्वयमपि सोमः युवतिभिर्मिश्रणशीलाभिर्वसतीवरीभिरङ्गिः सह १२ समर्षति संगच्छतेऽभिषवकाले । पथा १३ सोमः १४ शतयाम्ना अनेकयानसाधनच्छिद्रोपेतेन १५ पथा मार्गेण दशापवित्रसंबन्धिनि १६ कलशे द्रोणकलशे गच्छतीति शेषः । यद्वा एकमेव वाक्यम् । यथा मर्यो युवतिभिः सह संगच्छते एवं कलशे शतयाम्ना पथा संगच्छतेऽङ्गिः १७ ॥

प्र वो धियो मन्द्रयुवो विपन्युवः पनस्युवः संवसनेष्वक्रमुः ।

सोमं मनीषा अभ्यनूषत स्तुभोऽभि धेनवः पर्यसेमशिश्रयुः ॥ १७ ॥

प्र । वः । धियः । मन्द्रऽयुवः । विपन्युवः । पनस्युवः । सम्ऽवसनेषु । अक्रमुः ।

सोमम् । मनीषाः । अभि । अनुषत । स्तुभः । अभि । धेनवः । पर्यसा । ईम् । अशिश्रयुः ॥ १७ ॥

हे सोम वः शुष्माकं धियः ध्यातारः १ मन्द्रयुवः मदकरं शब्दं कामयमानाः २ पनस्युवः स्तुतिं कामयमानाः ३ विपन्युवः । स्तोतृनामैतत् । स्तोतारः ४ संवसनेषु संवासयोग्येषु यागगृहेषु ५ प्र अक्रमुः प्रक्रमन्ते । तदेवाह । ६ सोमं मनीषाः मनस ईश्वराः ७ स्तुभः स्तोतारः ८ अभ्यनूषत अभिष्टुवन्ति । ९ धेनवः अपि १० पर्यसा स्वीयेन ११ ईम् एनं सोमम् १२ अभि १३ अशिश्रयुः अभिश्रीणन्ति ॥

आ नः सोम संयतं पिप्युषीमिषमिन्दो पर्वस्व पर्वमानो अस्त्रिधम् ।

या नो दोहते त्रिरहन्नसंश्रुषी क्षुमदार्जवन्मधुमत्सुवीर्यम् ॥ १८ ॥

आ । नः । सोम । सम्ऽयतम् । पिप्युषीम् । इषम् । इन्दो इति । पर्वस्व । पर्वमानः । अस्त्रिधम् ।

या । नः । दोहते । त्रिः । अहन् । असंश्रुषी । क्षुमत् । दार्जवत् । मधुमत् । सुऽवीर्यम् ॥ १८ ॥

हे १ इन्दो दीप्त २ सोम ३ पर्वमानः त्वं ४ नः अस्माकं ५ संयतं संगृहीतं ६ पिप्युषीं प्रवृद्धम् ७ इषम् अन्नम् ८ अस्त्रिधम् अक्षीणं ९ पर्वस्व । प्रयच्छेत्त्यर्थः । १० या यादृशी ११ नः अस्माकम् १२ अहन् अहनि अह्नः १३ त्रिषु सवनेषु १४ असंश्रुषी अप्रतिबन्धा १५ दोहते क्षरति । किम् । १६ क्षुमत् शब्दोपेतं सर्वत्र श्रूयमाणं १७ दार्जवत् १८ मधुमत् माधुर्योपेतं १९ सुवीर्यं शोभनसामर्थ्यं पुत्रं दोहते । तामिषं पर्वस्वेति समन्वयः ॥

१. ग-भ-निष्कृतं संस्कृतं । २. ग-सम्यगिराणाधारः; त१.५-सम्यगिराणाधारः; त२.४.५. ६-स६-सम्यगिराणाधारः । ३. ग-तत्र दृष्टांतः । मर्यो । ४. ग-तथा वसतीवरीसंपृक्तः सन् कलशे समर्षतीति संबधः । ५. ग-त३-भ१.४.७-वाजवत् बलवत् ।

वृषा मतीनां पवते विचक्षणः सोमो अहः प्रतरीतोषसो दिवः ।

क्राणा सिन्धूनां कलशां अवीवशदिन्द्रस्य हार्द्यविशन्मनीषिभिः ॥ १९ ॥

वृषा । मतीनाम् । पवते । वि॒च॒क्ष॒णः । सोमः । अहः । प्र॒ऽत॒री॒ता । उ॒प॒सः । दि॒वः ।
क्रा॒णा । सिन्धूनाम् । क॒ल॒शां । अ॒वी॒व॒शत् । इन्द्रस्य । हार्दि । आ॒ऽवि॒शन् । मनी॒षि॒भिः ॥ १९ ॥

अयं सोमः पवते अभिषूयते । कीदृशः सोमः । मतीनाम् । मतयः स्तोतारः । तेषां वृषा वर्षकः कामानां विचक्षणः विद्रष्टा अहः उपसो दिवः सुलोकस्यादित्यस्य वा प्रतरीता प्रवर्धयिता^१ । किंच सिन्धूनां स्यन्दमानानामुदकानां क्राणा कर्ता ॥ करोतेः शानचि^२ बहुलं छन्दसि^३ इति विकरणस्य लुक् । सुः^२ । 'सुपां सुलुक्'^३ इत्याकारः ॥ कलशानवीवशत् कामयते प्रवेष्टुम् । किं कुर्वन् । इन्द्रस्य हार्दि हृदयम् आविशन् प्रविशन्^४ मनीषिभिः स्तुत इति शेषः । यद्वा । व्यवहितमपि मनीषिभिरित्येतत् पवत इत्यनेन संबध्यते ॥

मनीषिभिः पवते पूर्यः कविर्नृभिः यतः परि कोशान् अचिक्रदत् ।

त्रितस्य नाम जनयन्मधु क्षरदिन्द्रस्य वायोः सख्याय कर्तवे ॥ २० ॥

मनी॒षि॒भिः । प॒व॒ते । पू॒र्यः । क॒विः । नृ॒भिः । य॒तः । प॒रि । को॒शां । अ॒चि॒क्र॒दत् ।
त्रि॒तस्य॑ । ना॒म । ज॒न॒यन् । म॒धु । क्ष॒रत् । इन्द्रस्य । वा॒योः । स॒ख्याय॑ । क॒र्त॒वे ॥ २० ॥

अयं सोमः मनीषिभिः मेधाविभिरध्वर्यादिभिः पवते पूर्यते । यद्वा । अयं मनीषिभिर्मनीषि-
णीभिर्धाराभिः पवते क्षरति । कीदृशोऽयम् । पूर्यः पुराणः कविः मेधावी नृभिः नेतृभिरध्वर्या-
दिभिः यतः नियमितः सन् कोशान् कलशान् प्राप्तुं परि अचिक्रदत् परिक्रन्दते शब्दं करोति ।
त्रितस्य त्रिषु स्थानेषु विस्तृतस्येन्द्रस्य^५ संबन्धि नाम नामकमुदकं जनयन् उत्पादयन् मधु
मधुरं रसं क्षरत् क्षरति । किमर्थम् । इन्द्रस्य वायोः च सख्याय कर्तवे सख्यं कर्तुम् ॥ १५ ॥

अयं पुनान उषसो वि रोचयदयं सिन्धुभ्यो अभवदु लोककृत् ।

अयं त्रिः सप्त दुदुहान आशिरं सोमो हृदे पवते चारु मत्सरः ॥ २१ ॥

अ॒यम् । पु॒ना॒नः । उ॒ष॒सः । वि । रो॒च॒य॒त् । अ॒यम् । सिन्धु॑भ्यः । अ॒भ॒व॒त् । ऊँ॑ इति ।
लो॒क॒ऽकृ॒त् ॥ अ॒यम् । त्रिः । स॒प्त । दु॒दु॒हा॒नः । आ॒ऽशि॒रम् ।
सोमः । हृ॒दे । प॒व॒ते । चा॒रु । म॒त्स॒रः ॥ २१ ॥

अयं सोमः पुनानः पूयमानः उषसो वि रोचयत् विविधं रोचयति । अयं सिन्धुभ्यः
स्यन्दमानाभ्योऽङ्गयो वसतीवरीभ्यः अभवत् समृद्धो भवति । उ इति पूरणः । कीदृशोऽयम् ।
लोककृत् लोकानां कर्ता । वर्षकत्वात् रेतोधारकत्वाच्चास्य लोककृत्वम् । अयं सोमः त्रिः सप्त
एकविंशति^६ गा ऋतिवृत्सुखेन^७ आशिरं दुदुहानः दुहानः । दोहस्य प्रयोजकत्वात्^८ कर्तृपचारः^९ ।
मत्सरः मदकरः चारु रमणीयं पवते क्षरति । किमर्थम् । हृदे हृदयाय हृदयगमनाय ॥

१. त-वर्धयिता । २. ग-त१.७-म६-मु- 'सुः' नास्ति । ३. ग-त४-म६.७- 'प्रविशन्' नास्ति ।
४. ग-त-म५.६-मु- 'स्येन्द्रस्य यजमानस्य । ५. त५-म६-एकविंशतिवारान् त्वह्मुखेन; म४-एकविंशतिवारं
ऋत्विगमुखेन; सु-एकविंशति वा ऋत्विगमुखेन । ६. म६-पूरकत्वात् । ७. ग-कर्तृत्वोपचारः; त१.२.
७-मु-कर्तृत्वोपचारः; त३-कृत्योपचारः; त४.५-कर्तृत्वोपचारः; म१.२.७-उपचारः; म६-कर्तृत्वोपचारः ।

पवस्व सोम दिव्येषु धामसु सृजान इन्दो कलशे पवित्र आ ।

सीदन्निन्द्रस्य जठरे कनिकद्वृभिर्यतः सूर्यमारोहयो दिवि ॥ २२ ॥

पवस्व । सोम । दिव्येषु । धामसु । सृजानः । इन्दो इति । कलशे । पवित्रे । आ ।

सीदन् । इन्द्रस्य । जठरे । कनिकद्वत् । नृऽभिः । यतः । सूर्यम् । आ । अरोहयः । दिवि ॥ २२ ॥

हे ऽसोम ऽदिव्येषु ऽधामसु स्थानेषु । देवानां संबन्धिषुदरेष्वित्यर्थः^१ । तेषु ऽपवस्व क्षर । कीदृशः^२ सन्^३ । हे ऽइन्दो दीप्त सोम ऽकलशे ऽपवित्र ऽआ दशापवित्रे च । आ इति चार्थे । ऽसृजानः सृज्यमानः । अत्र 'अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचति' इतिवदार्थिकः क्रमोऽवगन्तव्यः । किंच ऽइन्द्रस्य ऽजठरे ऽसीदन् जठरं गच्छन् ऽकनिकद्वत् शब्दं कुर्वन् ऽनृभिः नेतृभिर्कस्त्विभिः ऽयतः परिगृहीतः । हुत इत्यर्थः । तथाभूतः सन् ऽदिवि ऽसूर्यम् ऽआरोहयः प्रादुर्भूतमकरोः^३ ॥

अद्रिभिः सुतः पवसे पवित्र आँ इन्द्रविन्द्रस्य जठरैष्वाविशन् ।

त्वं नृचक्षा अभवो विचक्षण सोम गोत्रमङ्गिरोभ्योऽवृणोरप ॥ २३ ॥

अद्रिऽभिः । सुतः । पवसे । पवित्रे । आ । इन्द्रो इति । इन्द्रस्य । जठरैषु । आऽविशन् ।

त्वम् । नृऽचक्षाः । अभवः । विऽचक्षण । सोम । गोत्रम् । अङ्गिरऽभ्यः । अवृणोः । अप ॥ २३ ॥

हे ऽइन्दो सोम ऽअद्रिभिः प्रावभिः ऽसुतः अभिषुतस्त्वं ऽपवसे क्षरसि पूयसे वा । ऽपवित्र ऽआ दशापवित्रे । आ इति पूरणः । यद्वा । अभिषुतो भवसि पवसे चेति चार्थ आकारः । किं कुर्वन् । ऽइन्द्रस्य ऽजठरेषु जठरप्रदेशेषु ऽआविशन् । जठरप्रवेशायेत्यर्थः । किंच हे ऽविचक्षण विद्रष्टः सोम त्वं ऽनृचक्षा ऽअभवः नृणां मनुष्याणामनुग्रहेण द्रष्टा भवसि । किंच हे ऽसोम त्वम् ऽअङ्गिरोभ्यः ऽगोत्रं मेवमुदकं क्षारयितुं पणिभिरपहतानां गवामावरकं पवन्तं वा ऽअप ऽअवृणोः ॥

त्वां सोम पवमानं स्वाध्याऽनु विप्रासो अमदन्नवृत्त्यवः ।

त्वां सुपर्ण आभरद्विस्परिन्दो विश्वाभिर्मतिभिः परिष्कृतम् ॥ २४ ॥

त्वाम् । सोम । पवमानम् । सुऽआध्याः । अनु । विप्रासः । अमदन् । अवृत्त्यवः ।

त्वाम् । सुऽपर्णः । आ । आभरत् । दिवः । परि ।

इन्दो इति । विश्वाभिः । मतिऽभिः । परिऽकृतम् ॥ २४ ॥

हे ऽसोम ऽपवमानं ऽत्वां ऽस्वाध्याः सुमतयः सुकर्माणो वा ऽविप्रासः विप्रा मेधाविनः स्तोतारः ऽअवृत्त्यवः रक्षाकामाः ऽअनु ऽअमदन् अनुष्टुवन्ति । हे ऽइन्दो ऽत्वां ऽसुपर्णः इयेनः ऽआभरत् आहरत् । ऽद्विस्परि शुलोकास्त्योपरि । शुलोकादित्यर्थः । कीदृशं त्वाम् । ऽविश्वभिर्मतिभिः सर्वाभिः स्तुतिभिः ऽपरिष्कृतम् अलंकृतम् ॥

अव्यै पुनानं परि वारं ऊर्मिणा हरिं नवन्ते अभि सप्त धेनवः ।

अपासुपस्थे अध्यायवः कविमृतस्य योनां महिषा अहेषत ॥ २५ ॥

१. म६-संबधिषु देवेष्वित्यर्थः । २. ग-कीदृशस्त्वं; त-म१.२.६-सु-कीदृशान्; म४.७-कीदृशः । ३. त-म६-'मकरोत्' ।

अव्ये । पुनानम् । परि । वारे । ऊर्मिणा । हरिम् । नवन्ते । अमि । सप्त । धेनवः ।
अपाम् । उपऽस्थे । अर्धे । आयवः । कविम् । ऋतस्य । योना । महिषाः । अहेषत ॥ २५ ॥

अव्ये अविमये वारे वाले दशापवित्रे ऊर्मिणा रसेन परि परितः पुनानं पवमानं हरिं
हरितवर्णं सोमम् अमि नवन्ते अभिगच्छन्ति सप्त धेनवः प्रीणयिष्यः सप्त गायत्र्याद्याः सप्त
गङ्गाद्या नद्यो वा । 'नवते क्षोदते' इति गतिकर्मस्वर्यं पठितः । किंच कविं त्वाम् अपामुपस्थे
अन्तरिक्षस्योत्सङ्गे ऋतस्य योनौ । उदकनामैतत् 'ऋतं योनिर्ऋतस्य योनिः' इति तन्नामसु पाठात् ।
उदके महिषाः महान्तः आयवः मनुष्याः अधि अहेषत अधिकं प्रेरयन्ति ॥ ॥ २६ ॥

इन्दुः पुनानो अति गाहते मृधो विश्वानि कृष्वन्सुपथानि यज्यवे ।

गाः कृष्वानो निर्णिजं हर्यतः कविरत्यो न क्रीळन् परि वारमर्षति ॥ २६ ॥

इन्दुः । पुनानः । अति । गाहते । मृधः । विश्वानि । कृष्वन् । सुपथानि । यज्यवे ।

गाः । कृष्वानः । निःऽनिर्जम् । हर्यतः । कविः ।

अत्यः । न । क्रीळन् । परि । वारम् । अर्षति ॥ २६ ॥

अयम् इन्दुः दीप्तः सोमः पुनानः पूयमानः अति गाहते अतिक्रम्य गच्छति मृधः
शत्रून् । किं कुर्वन् । विश्वानि गन्तव्यानि सुवर्त्मनि वैदिकानि लौकिकानि च सुपथानि कृष्वन्
कुर्वन् । कस्मै । यज्यवे यागकर्त्रे । यजमानाय शत्रून् परिहरन् मार्गान् सुपथान् कुर्वन् कलशं
प्रविशतीत्यर्थः । किंच निर्णिजम् आत्मीयं रूपं गाः कृष्वानः । रसमयान् कुर्वान् इत्यर्थः^१ ।
हर्यतः कान्तः । 'हर्यं गतिकान्त्योः' । औणादिकोऽतत् । कविः कान्तप्रज्ञः एवंभूतः सोमः अत्यो
न अश्व इव क्रीळन् वारं दशापवित्रं परि अर्षति परिगच्छति ॥

असृश्रतः शतधारा अभिश्रियो हरिं नवन्तेऽव ता उदन्युवः ।

क्षिपौ मृजन्ति परि गोभिरावृतं तृतीयं पुष्टे अर्धे रोचने दिवः ॥ २७ ॥

असृश्रतः । शतधाराः । अभिऽश्रियः । हरिम् । नवन्ते । अव । ताः । उदन्युवः ।

क्षिपः । मृजन्ति । परि । गोभिः । आऽवृत्तम् । तृतीयं । पुष्टे । अर्धे । रोचने । दिवः ॥ २७ ॥

असृश्रतः परस्परमसंगताः शतधाराः अभिश्रियः अभितः सोमं श्रयन्त्यः ताः प्रसिद्धाः
सूर्यस्य दीप्तयः हरिम् अव नवन्ते गच्छन्ति । उदन्युवः उदकेच्छावत्यः सत्यः । यद्वा ।
धाराशब्देनात्र सोमधारा अभिप्रेताः । असृश्रतोऽसंबद्धा अभिश्रियोऽभितो गाः श्रयन्त्यो गोभिः
श्रितास्ताः प्रसिद्धा उदन्युव इन्द्रसंबन्धिवृष्टिकामा हरिमिन्द्रमव नवन्ते संगच्छन्ते । क्षिपः
अङ्गुलयोऽपि गोभिः दीप्तिपक्षे गोभी रश्मिभिः आवृतं सोमधारापक्षे गोभिः परि आवृतं
व्यासं सोमं मृजन्ति अवशोधयन्ति । दिवः आदित्यात् रोचने रोचमाने यमादित्यो रोचयति
तस्मिन् तृतीये^३ क्षित्यपेक्षायां तृतीयभूते^४ शुलोके अधि वसन्तं सोमं मृजन्ति ॥

१. गन्त३.४-म१.२.४.७-इत्यर्थः । यद्वा गाः तद्विकाराणि क्षीराणि कुर्वान् इत्यर्थः । २. ग-हरिं
हरितं । ३. मु-तृतीये पुष्टे । ४. म१(२)-तृतीयभूते पुष्टे ।

तवेमाः प्रजा दिव्यस्य रेतसस्त्वं विश्वस्य भुवनस्य राजसि ।

अथेदं विश्वं पवमान ते वशे त्वमिन्दो प्रथमो धामधा असि ॥ २८ ॥

तवे । इमाः । प्रजाः । दिव्यस्य । रेतसः । त्वम् । विश्वस्य । भुवनस्य । राजसि ।

अथ । इदम् । विश्वम् । पवमान । ते । वशे ।

त्वम् । इन्दो इति । प्रथमः । धामधाः । असि ॥ २८ ॥

१ तव १ दिव्यस्य १ रेतसः सकाशात् १ इमाः १ प्रजाः उत्पद्यमानाः प्राणिन उत्पन्नाः । 'सोमो वै रेतोधाः' (तै. सं. २.१.१.६) इति श्रुतेः । १ त्वं १ विश्वस्य १ भुवनस्य १ राजसि ईश्वरो भवसि । १ अथ अपि च १ इदं १ विश्वं हे १ पवमान १ ते १ वशे त्वदधीनं वर्तते । हे १ इन्दो १ प्रथमः मुख्यः १ त्वं १ धामधाः धाम्नो धर्ता १ असि भवसि ॥

त्वं समुद्रो असि विश्ववित्कवे तवेमाः पञ्च प्रदिशो विधर्मणि ।

त्वं द्यां च पृथिवीं चाति जभिषे तव ज्योतीषि पवमान सूर्यः ॥ २९ ॥

त्वम् । समुद्रः । असि । विश्ववित् । कवे । तवे । इमाः । पञ्च । प्रदिशः । विधर्मणि ।

त्वम् । द्याम् । च । पृथिवीम् । च । अति । जभिषे । तव । ज्योतीषि । पवमान । सूर्यः ॥ २९ ॥

हे १ कवे क्रान्तप्रज्ञ १ त्वं यस्मात् १ समुद्रः वर्षसाधनोऽपाम् १ अतः १ विश्ववित् १ असि । यद्वा । समुद्रो द्रवात्मकोऽसि विश्वविच्चासि । किंच १ तव १ विधर्मणि विधारणे १ पञ्च १ प्रदिशः प्रकृष्टा दिशो भवन्तीति शेषः । १ त्वं १ द्यां १ च दिवं च १ पृथिवीं १ च १ अति १ जभिषे बिभर्षि । हे १ पवमान १ सूर्यः देवः १ तव १ ज्योतीषि आप्याययति ॥

त्वं पवित्रे रजसो विधर्मणि देवेभ्यः सोम पवमान पूयसे ।

त्वामुशिजः प्रथमा अगृण्णत तुभ्येमा विश्वा भुवनानि येमिरे ॥ ३० ॥

त्वम् । पवित्रे । रजसः । विधर्मणि । देवेभ्यः । सोम । पवमान । पूयसे ।

त्वाम् । उशिजः । प्रथमाः । अगृण्णत । तुभ्ये । इमा । विश्वा । भुवनानि । येमिरे ॥ ३० ॥

हे १ सोम १ पवमान १ त्वं १ रजसः लोकस्य रसस्य वा १ विधर्मणि विधारके दक्षापवित्रे १ देवेभ्यः देवार्थं १ पूयसे । १ त्वामुशिजः कामयमाना ऋत्विजः १ प्रथमाः प्रतमाः १ मुख्याः १ अगृण्णत गृह्णन्ति । १ तुभ्ये तुभ्यम् १ इमा इमानि १ विश्वा सर्वाणि १ भुवनानि भूतजातानि १ येमिरे यच्छन्त्यात्मानम् ॥ १७ ॥

प्र रेभ एत्यति वारमव्ययं वृषा वनेष्वव चक्रददरिः ।

सं धीतयौ वावशाना अनुषत शिशुं रिहन्ति मतयः पनिमतम् ॥ ३१ ॥

प्र । रेभः । एति । अति । वारम् । अव्ययम् । वृषा । वनेषु । अव । चक्रदत् । हरिः ।

सम् । धीतयः । वावशानाः । अनुषत । शिशुम् । रिहन्ति । मतयः । पनिमतम् ॥ ३१ ॥

१. भ१.२.७-त्वं सोम । २. भ१-ते व; भ२-ते तव । ३. ग-द्रविणसाधनोपा । ४. ग-त४-म- 'प्रतमा' नास्ति ।

प्रेमः शब्दयिता । 'रेभृ शब्दे' । सोमः पारमव्ययम् अविमयं बालं प्र^१ अति पृति^२ प्रकर्षणातिगच्छति । वृषा सेक्ता सोमः वनेषु उदकेषु अव चक्रदत् अवक्रन्दन् हरिः हरितवर्णः सोमः । सम् अनूषत संस्तुवन्ति । के । धीतयः ध्यातारः वावशानाः यागं सोमं वा कामयमानाः । शिशुं शिशुवत् संस्कृतव्यं सोमं मतयः स्तुतयः परिहन्ति लिहन्ति स्पृशन्ति । स्वचिपयीकुर्वन्ती-त्यर्थः । कीदृशम्^३ । पतिप्रतं शब्दयन्तम्^४ ॥

स सूर्यस्य रश्मिभिः परि व्यत तन्तुं तन्वानस्त्रिवृतं यथा विदे ।

नयन्नृतस्य प्रशिषो नवीयसीः पतिर्जनीनामुप याति निष्कृतम् ॥ ३२ ॥

सः । सूर्यस्य । रश्मिभिः । परि । व्यत । तन्तुम् । तन्वानः । त्रिवृतम् । यथा । विदे ।

नयन् । नृतस्य । प्रशिषः । नवीयसीः । पतिः । जनीनाम् । उप । याति । निःकृतम् ॥ ३२ ॥

पसः सोमः सूर्यस्य रश्मिभिः परि व्यत परिवेष्टयत्यात्मानम् । किं कुर्वन् । त्रिवृतं सवनैर्देवैर्वा त्रिवृतं तन्तुं यज्ञं तन्वानः विस्तारयन् यथा विदे जानाति । येन प्रकारेण संपूर्ण-मघगच्छति तथा तन्वानः । नृतस्य सत्यभृतस्य यजमानस्य नवीयसीः नवतराः प्रशिषः प्रशंसना अभिमतानि नयन् प्रापयन् । तस्मा^५ एव^६ जनीनां पतिः पालकः स्वामी निष्कृतं संस्कृतं पात्रम् उप याति गच्छति^७ ॥

राजा सिन्धूनां पवते पतिर्दिव ऋतस्य याति पथिभिः कर्निकदत् ।

सहस्रधारः परि पिच्यते हरिः पुनानो वाचं जनयन्नुपावसुः ॥ ३३ ॥

राजा । सिन्धूनाम् । पवते । पतिः । दिवः । ऋतस्य । याति । पथिभिः । कर्निकदत् ।

सहस्रधारः । परि । पिच्यते । हरिः । पुनानः । वाचम् । जनयन् । उपवसुः ॥ ३३ ॥

सिन्धूनां नदीनामुदकानां राजा ईश्वरः^८ दिवः^९ पतिः सुलोकस्य स्वामी^{१०} ऋतस्य यज्ञस्य पथिभिः मार्गैः कर्निकदत् शब्दं कुर्वन् याति । सहस्रधारः बहुधारायुक्तः सोमो नृभिर्नैतृभिर्ऋत्विग्भिः परि पिच्यते पात्रेषु । पुनानः पूयमानः वाचं शब्दं जनयन् उत्पादयन् उपावसुः उपागच्छद्भनः^{११} परि पिच्यत इति समन्वयः ॥

पवमान महर्यो वि धावसि स्रो न चित्रो अव्ययानि पव्यया ।

गभस्तिपूतो नृभिरिद्रिभिः सुतो महे वाजाय धन्याय धन्वसि ॥ ३४ ॥

पवमान । महि । अर्णः । वि । धावसि । सूरः । न । चित्रः । अव्ययानि । पव्यया ।

गभस्तिपूतः । नृभिः । अद्रिभिः । सुतः । महे । वाजाय । धन्याय । धन्वसि ॥ ३४ ॥

हे पवमान सोम महर्णः बहूदकम् । अर्ण इत्युदकनाम । रसं वा वि धावसि गमयसि^{१२} । 'धावु गतिशुद्धयोः' । किंच^{१३} सूरौ ऋ चित्रः सूर्य इव चित्रः चायनीयः पूज्यः सन् अव्ययानि

१. त-म२-मु-प्रत्येति । २. ग-त३-म४.५- 'कीदृश...शब्दयन्त' नास्ति; त-म६-कीदृशं शब्दयन्त । ३. ग-तस्मादेव; सु-तस्मा एव । ४. म६-उपगच्छति । ५. ग-ईश्वरः पवते । ६. त-'दिवः' नास्ति । ७. सु-स्वामी सोमः पवते पूयते । ८. ग-म१.४.६.७-उपगच्छद्भनः । ९. ग-शोधयसि । तत्र दृष्टांताः ।

अविमयानि पृथ्व्या पात्राणि गच्छसि । किंच पृथग्भस्तिपूतः बाहुभिरभिज्ञो धितः पृथग्भिः कृत्विग्भिः प्राविमिश्च^१ पृथुतः अभिपुतः^२ पृथग् महते पृथग्जाय संप्राप्ताय पृथग्न्याय^३ अनेभ्यो^४ हिताय पृथग्नवसि गच्छसि । धन्वतिर्गतिकर्मा ॥

इषुमूर्जं पवमानाभ्यर्षसि श्येनो न वंसु कलशेषु सीदसि ।

इन्द्राय मद्वा मद्यो मदः सुतो दिवो विष्टम्भ उपमो विचक्षणः ॥ ३५ ॥

इषम् । ऊर्जम् । पवमान् । अभि । अर्षसि । श्येनः । न । वंसु । कलशेषु । सीदसि ।

इन्द्राय । मद्वा । मद्यः । मदः । सुतः । दिवः । विष्टम्भः । उपमः । विचक्षणः ॥ ३५ ॥

हे पवमान पृथमान सोम पृथग् अन्नम् ऊर्जं बलं च पृथग्न्यर्षसि । श्येनो पृथग् श्येन इव पृथग् वननीयेषु कलायेषु^५ पृथग्न्येषु^६ सीदसि^७ निषण्णो भवसि^८ । अथ परोक्षकृतः । पृथग्न्याय पृथग्वा मदकरः पृथग्वा मदहेतुः पृथग्वा मदः रसः पृथुतः अभिपुतः । कीदृशः । पृथग्वा बलोकस्य पृथग्वा उपमः उपमीयमानः पृथग्वा विष्टम्भः विशेषेण स्तम्भयिता । स्थूणा यथा गृहं तथा^९ । पृथग्वा विचक्षणः विद्वद्वा ।

‘स्थूणेव जनो उपमितः’ (ऋ. सं. १.५९.१) इत्युक्तम् ॥ ॥ १८ ॥

सप्त स्वसारो अभि मातरः शिशुं नवं जज्ञानं जेन्यं विपश्चितम् ।

अपां गन्धर्वं दिव्यं नृचक्षसं सोमं विश्वस्य भुवनस्य राजसे ॥ ३६ ॥

सप्त । स्वसारः । अभि । मातरः । शिशुम् । नवम् । जज्ञानम् । जेन्यम् । विपः पश्चितम् ।

अपाम् । गन्धर्वम् । दिव्यम् । नृचक्षसम् । सोमम् । विश्वस्य । भुवनस्य । राजसे ॥ ३६ ॥

पस्य सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्याका वा पमातरः मातृस्थानीया गङ्गायमुनाद्याः पशिशुं शिशु-स्थानीयम् पृथग्वा गच्छन्तीति शेषः । स्वकीयैः पयोभिराच्छादयन्तीति शेषः । कीदृशं शिशुम् । पृथग्वा जज्ञानं जायमानं पृथग्वा जेन्यं जयशीलं पृथग्वा विपश्चितं विद्वान्सम् पृथग्वा जनकं तेषां मध्ये वर्तमानं वा पृथग्वा गन्धर्वम् उदकस्य धातारं पृथग्वा दिव्यं दिवि भवं पृथग्वा नृचक्षसं नृणां दृष्टारं पृथग्वा सोमम् अभिगच्छन्ति । किमर्थम् । पृथग्वा विश्वस्य पृथग्वा भुवनस्य विराजसे^{१०} विराजनाथम् ॥

ईशान इमा भुवनानि वीर्यसे युजान इन्दो हरितः सुपर्ण्यः ।

तास्तै क्षरन्तु मधुमदृतं पयस्तव व्रते सोम तिष्ठन्तु कृष्टयः ॥ ३७ ॥

ईशानः । इमा । भुवनानि । वि । ईर्यसे । युजानः । इन्दो इति । हरितः । सुपर्ण्यः ।

ताः । ते । क्षरन्तु । मधुमदृतम् । घृतम् । पयः । तव । व्रते । सोम । तिष्ठन्तु । कृष्टयः ॥ ३७ ॥

हे पृथग्वा सोम पृथग्वा ईशानः सर्वस्य स्वामी स्वम् पृथग्वा इमा इमानि पृथग्वा भुवनानि भूतजातानि पृथग्वा वीर्यसे गच्छसि । वी गत्यादिषु । किं कुर्वन् । पृथग्वा हरितः हरितवर्णाः पृथग्वा सुपर्ण्यः सुपतनाश्वाश्वाः रथे पृथग्वा युजानः योजयन् । पृथग्वा ताः सुपर्ण्यः पृथग्वा तव संबन्धिन्यः पृथग्वा मधुमत् माधुर्योपेतं पृथग्वा दीप्तं पृथग्वा पयः उदकं पृथग्वा क्षरन्तु । हे पृथग्वा तव पृथग्वा व्रते कर्मणि पृथग्वा तिष्ठन्तु पृथग्वा कृष्टयः मनुष्याः सर्वे ॥

१. म१(२)-अद्रिभिः प्राविमिस्व सुतोभिपुतश्च । २. म१(२)-जग्न्याय । ३. त-म१.२.५.६-अनेभ्यो । ४. म६-कूपेषु । ५. त-सीदति निषण्णो भवति । ६. त-म-सु-तथा तद्वत् । ७. म१(२)-सु-राजसे ।

त्वं नृचक्षा असि सोम विश्वतः पवमान वृषभ ता वि धावसि ।

स नः पवस्व वसुमद्विरण्यवद्वयं स्याम भुवनेषु जीवसे ॥ ३८ ॥

त्वम् । नृचक्षाः । असि । सोम । विश्वतः । पवमान । वृषभ । ता । वि । धावसि ।

सः । नः । पवस्व । वसुमत् । हिरण्यवत् । वयम् । स्याम । भुवनेषु । जीवसे ॥ ३८ ॥

हे ऽसोम ऽत्वं ऽविश्वतः सर्वतः सर्वेषु भुवनेषु ऽनृचक्षाः नृणां द्रष्टा ऽअसि भवसि । हे ऽपवमान ऽवृषभ अपां वर्षक ऽताः अपः ऽवि ऽधावसि विविधं गच्छसि । ऽसः त्वं ऽनः अस्माकं ऽपवस्व क्षर । किम्^१ । ऽवसुमत् बहुभिर्वसुभिर्वासकैर्गवादिद्रव्यैर्युक्तं तथा ऽहिरण्यवत् बहुभिर्हिरण्यैर्युक्तं धनम् । ऽवयं च वसुभिर्हिरण्यैर्युक्ताः ऽभुवनेषु लोकेषु ऽजीवसे जीवितुं प्रभवः ऽस्याम भवेम ॥

गोवित्पवस्व वसुविद्विरण्यविद्वेतोधा इन्दो भुवनेष्वर्पितः ।

त्वं सुवीरौ असि सोम विश्ववित् त्वा विप्रा उप गिरिम आसते ॥ ३९ ॥

गोऽवित् । पवस्व । वसुऽवित् । हिरण्यऽवित् । रेतऽधाः । इन्दो इति । भुवनेषु । अर्पितः ।

त्वम् । सुऽवीरः । असि । सोम । विश्वऽवित् ।

तम् । त्वा । विप्राः । उप । गिरा । इमे । आसते ॥ ३९ ॥

हे सोम त्वं ऽपवस्व क्षर । कीदृशः । ऽगोवित् गवां लम्भकः ऽवसुवित् धनस्य लम्भकः ऽहिरण्यवित् हिरण्यस्य लम्भकः ऽरेतोधाः । रेत उदकम् । तस्य धातौषधीनाम् । यद्वा । रेतः प्रजनन-सामर्थ्यम् । तस्य धारयिता । ऽभुवनेषु उदकेषु ऽअर्पितः । हे ऽइन्दो ऽसोम ऽत्वं ऽसुवीरः सुवीर्यः ऽअसि भवसि । ऽविश्ववित् सर्वस्य वेत्ता । ऽतं ऽत्वा त्वाम् । इमे ऽविप्राः ऽगिरा स्तुत्या ऽउप ऽआसते ॥

उन्मध्व ऊर्मिर्वनना अतिष्ठिपदपो वसानो महिषो वि गाहते ।

राजा पवित्ररथो वाजमारुहत्सहस्रभृष्टिर्जयति श्रवो बृहत् ॥ ४० ॥

उत् । मध्वः । ऊर्मिः । वननाः । अतिस्थिपत् । अपः । वसानः । महिषः । वि । गाहते ।

राजा । पवित्ररथः । वाजम् । आ । अरुहत् । सहस्रभृष्टिः । जयति । श्रवः । बृहत् ॥ ४० ॥

१ मध्वः मधुरस्य ऽऊर्मिः रसः ऽवननाः वननीया वाचः ऽउत् ऽअतिष्ठिपत् उत्थापयति । सोमाभिषवकाले स्तुतिवाचः प्रवृत्तेः । ऽअपः ऽवसानः आच्छादयन् ऽमहिषः महान् ऽवि ऽगाहते प्रविशति कलशम् । ऽराजा सोमः ऽपवित्ररथः । दशपवित्रमेव रथो यस्य स तथोक्तः । तादृशः सोमः ऽवाजं संग्रामम् ऽअरुहत् आरोहति । ऽसहस्रभृष्टिः बहुभ्रंशोऽपरिमितगमनः ऽबृहत् ऽश्रवः महद्वजं ऽजयति अस्मदर्थम् ॥ ॥ १९ ॥

स भन्दना उर्दियति प्रजावतीर्विश्वायुर्विश्वाः सुभरा अर्हद्वि ।

ब्रह्म प्रजावद्रयिमश्चपस्त्यं पीत इन्दुविन्द्रमुस्मभ्यं याचतात् ॥ ४१ ॥

सः । भ॒न्दनाः । उत् । इ॒यति । प्र॒जाऽव॑तीः । वि॒श्वऽआ॑युः । वि॒श्वाः । सु॒ऽभराः । अ॒हःऽदि॑वि ।
ब्र॒ह्म । प्र॒जाऽव॑त् । र॒यिम् । अ॒श्वऽप॑स्त्यम् ।

पी॒तः । इ॒न्द्रो इति । इ॒न्द्रम् । अ॒स्मभ्य॑म् । या॒चता॑त् ॥ ४१ ॥

१सः सोमः १विश्वायुः सर्वस्य गन्ता सोमः १प्रजावतीः प्रजारूपफलदात्रीः १सुभराः सुष्ठु
ह्रियमाणाः १विश्वाः सर्वाः १भ॒न्दनाः स्तु॒तीः १उ॒दियति॑ उत्कृष्टं प्रेरयति । कस्मिन् काले उच्यते ।
१अ॒हर्दिवि॑ अहोरात्रयोश्च । अथ प्रत्यक्षकृतः । १ब्र॒ह्म परि॑वृढं कर्म १प्रजावत् प्रजाभिर्युक्तम् । प्रजाफलक-
मित्यर्थः । यद्वा । अत्रं तच्च प्रजावत् प्रजायुपेतम् । तथा १र॒यि धन॑म् । कीदृशम् । १अ॒श्वप॑स्त्यं २व्यास-
गृहम् । तदुभयं हे १इ॒न्द्रो दी॑स सोम १पी॒तः इ॒न्द्रेण पी॑तस्त्वं तमेव १इ॒न्द्रम॑स्मभ्यं १या॒चता॑त् याचस्व ॥

सो अ॒ग्रे अ॒ह्नां ह॑रि॒र्ह॑र्यतो म॒दः प्र चेत॑सा चेतयते अनु द्यु॒भिः ।

द्वा जना॑ या॒तर्य॑न्नन्तरी॒यते नरा॑ च शंसु॑ दै॒व्यं च ध॑र्त॒रि ॥ ४२ ॥

सः । अ॒ग्रे । अ॒ह्नाम् । ह॑रिः । ह॒र्यतः । म॒दः । प्र । चेत॑सा । चेत॒यते । अनु । द्यु॒भिः ।
द्वा । जना॑ । या॒तर्यन् । अ॒न्तः । इ॒यते । न॒राशंस॑म् । च । दै॒व्यम् । च । ध॑र्त॒रि ॥ ४२ ॥

१सः सोमः १अग्रे सर्वेषां संमुखं १चेतसा प्राणिनां चेतनेन सह १अ॒ह्नां १द्यु॒भिः दी॑सिभिः
१अनु १प्र १चेतयते अनुप्रजायते । यद्वा । अ॒ह्नामग्रे॑ अग्रभागे । प्रातरित्यर्थः । स्तोतॄणां चेतसा
प्रज्ञानेन द्युभिर्दीप्ताभिः स्तुतिभिश्चानु प्र चेतयते । कीदृशः सः । १ह॑रिः हरितवर्णः १ह॒र्यतः कान्तः
१म॒दः म॒दकरः । किंच १द्वा १जना द्वौ जनौ स्तोतारं यष्टारं च १या॒तयन् प्रा॑पयन् स्वविहितेन
कर्मणा । लौकिकवैदिकौ द्वौ जनौ द्रष्टव्यौ । एवं कुर्वन् १अ॒न्तः द्यावा॑पृथिव्योर्मध्ये १इ॒यते गच्छ॑ति ।
'ई॒ङ् गतौ' । किं कुर्वन् । १न॒राशंस॑ नरैः शंसनीयम् । मानुषमित्यर्थः । १दै॒व्यं च दि॒वि भव॑म् ३
उभयविधं धनं १ध॑र्त॒रि धार॑के यजमाने प्रेरयन्निति शेषः ॥

अ॒ञ्जते॑ व्य॒ञ्जते॑ सम॒ञ्जते॑ क्रतुं॑ रि॒हन्ति॑ मधु॒नाभ्य॑ञ्जते ।

सिन्धो॑रु॒च्छ्रासे॑ प॒तर्य॑न्तमु॒क्षणं॑ हि॒रण्यपा॑वाः प॒शुमा॑सु गृ॒भ्णते॑ ॥ ४३ ॥

अ॒ञ्जते॑ । वि । अ॒ञ्जते॑ । सम् । अ॒ञ्जते॑ । क्रतु॑म् । रि॒हन्ति॑ । मधु॒ना । अ॒भि । अ॒ञ्जते॑ ।
सिन्धोः । उ॒त्ऽश्वा॑से । प॒तर्य॑न्तम् । उ॒क्षण॑म् । हि॒रण्य॑ऽपा॒वाः । प॒शुम् । आ॒सु । गृ॒भ्णते॑ ॥ ४३ ॥

सोममृत्विजः १अ॒ञ्जते गो॑भिः । तथा १व्य॒ञ्जते वि॒विध॑म॒ञ्जन्ति । १सम॒ञ्जते सम्य॑ग॒ञ्जन्ति ।
स्तुत्यर्थत्वादपुनरुक्तिः । तथा १क्रतुं बल॑कर्तारं १रि॒हन्ति लि॒हन्ति । आ॒स्वाद्य॑न्ति दे॒वाः । तथा पुनः
१मधु॒ना गव्येन॑ १अभ्य॑ञ्जते । तमेव सोमं १सिन्धोः उ॒दक॑स्य रसस्याधा॒रभू॒ते १उ॒च्छ्रा॒से उ॒च्छ्रू॒ते
दे॒वो १प॒तर्य॑न्तं गच्छन्तम् ॥ 'प॒तु गतौ' इत्यस्मात्स्वा॒र्थे णि॒चि वृ॒द्धय॑भावश्छान्दसः ॥ १उ॒क्षणं
से॒क्तारं १हि॒रण्यपा॑वाः हि॒रण्येन॑ पुनन्तः १प॒शुं द्रष्टा॑रम् । 'प॒शुः पश्य॑तेः' (निरु. ३. १६) इति
निरुक्तम् । १आ॒सु वस॑तीवरीषु १गृ॒भ्णते गृह्णन्ति ॥

वि॒पश्चिते॑ प॒र्वमा॑नाय गा॒यत॑ म॒ही न धा॑रात्य॒न्धो अ॑र्षति ।

अ॒हिर्न॑ जू॒र्णाम॑र्ति॒ सर्प॑ति॒ त्वच॑म॒त्यो न क्री॑ळन्न॒सर॑द्र॒ष्टा ह॑रिः ॥ ४४ ॥

विपऽचित्ते । पर्वमानाय । गायत । मही । न । धारा । अति । अन्धः । अर्पति ।

अहिः । न । जुर्णम् । अति । सर्पति । त्वचम् ।

अत्यः । न । क्रीळन् । असरत् । वृषा । हरिः ॥ ४४ ॥

हे^१ ऋत्विजः^२ विपश्चिते मेधाविने पर्वमानाय पूयमानाय गायत स्तुतिं कुरुत । स च विपश्चित्सोमः पमही न धारा महती वर्षधारेव अन्धः अश्वं रसात्मकम्^३ अति अर्पति । अहिर्न अहिरिव जुर्णा जीर्णा त्वचम् अति सर्पति अतिमुञ्चति । अभिषवादिकर्मणा^४ त्वचं मुञ्चतीत्यर्थः^५ । तद्वदतिसर्पति धारा दशापवित्रात् । अत्यो न अश्व इव क्रीळन् असरत् सरति गच्छति द्रोणकलशम्^६ । वृषा वर्षकः कामानां हरिः हरितवर्णः रसः ॥

अग्रेगो राजाप्यस्तविष्यते विमानो अह्नां भुवनेष्वर्पितः ।

हरिर्धृतस्नुः सुदृशीको अर्णवो ज्योतीरथः पवते राय ओक्थः ॥ ४५ ॥

अग्रेगः । राजा । अप्यः । तविष्यते । विमानः । अह्नाम् । भुवनेषु । अर्पितः ।

हरिः । धृतस्नुः । सुदृशीकः । अर्णवः । ज्योतिःरथः । पवते । राये । ओक्थः ॥ ४५ ॥

अग्रेगः अग्रे गन्ता राजा राजमानः अप्यः अप्सु संस्कृतः सोमः तविष्यते स्तुयते । यः अह्नां दिनानां विमानः निर्माता चन्द्रकलाहासवृद्धयधीनत्वादहर्ष्यवहारस्य । भुवनेषु उदकेषु वसतीवरीसंबन्धिषु अर्पितः स्थापितः स राजा तविष्यते । किंच हरिः हरितवर्णः धृतस्नुः प्रसूतोदकः सुदृशीकः शोभनदर्शनः अर्णवः उदकवान् । अर्ण इत्युदकनाम । ज्योतीरथः ज्योतिर्मयरथः राये धनस्य प्रापयिता । ओक्थः । ओक इति निवासनाम । तस्य हितः ॥ ॥ २० ॥

असर्जिं स्कम्भो दिव उद्यतो मदः परिं त्रिधातुर्भुवनान्यर्पति ।

अंशुं रिहन्ति मतयः पनिम्रतं गिरा यदि निणिजंमृग्मिणो ययुः ॥ ४६ ॥

असर्जि । स्कम्भः । दिवः । उद्यतः । मदः । परिं । त्रिधातुः । भुवनानि । अर्पति ।

अंशुम् । रिहन्ति । मतयः । पनिम्रतम् । गिरा । यदि । निःनिजम् । मृग्मिणः । ययुः ॥ ४६ ॥

दिवः ध्रुलोकस्य स्कम्भः स्कम्भयिता धारकः उद्यतः सोमः असर्जि सृज्यते । अभिषूयते इत्यर्थः । किंच त्रिधातुः द्रोणकलशाध्वनीयपूतभृदाख्यास्त्रयो धातवो यस्य स तथोक्तः । तादृशो भुवनानि उदकानि अर्पति गच्छति । अंशुं सोमं पनिम्रतं शब्दायमानं मतयः पूजकाः रिहन्ति लिहन्ति आस्वादयन्ति । कदा । यदि निणिजं निर्णिकम् । यद्वा । निर्णिगिति रूपनाम । रूपवन्तमित्यर्थः । तम् ऋग्मिणः स्तोतारः गिरा स्तुत्या ययुः गच्छन्ति तदा ॥

प्र ते धारा अत्यर्णानि मेर्ष्यः पुनानस्य संयतो यन्ति रंहयः ।

यद्गोभिर्इन्दो चम्बोः समज्यस आ सुवानः सोम कलशेषु सीदसि ॥ ४७ ॥

प्र । ते । धाराः । अर्ति । अर्णानि । मेर्ष्यः । पुनानस्य । समज्यतः । यन्ति । रंहयः ।

यत् । गोभिः । इन्दो इति । चम्बोः । समज्यसे । आ । सुवानः । सोम । कलशेषु । सीदसि ॥ ४७ ॥

१. ग-त३-म१.२.७-^१ हे ऋत्विजः ' नास्ति । २. ग-त३-म५-सोमात्मकं; त१.२.४-रथात्मकं; म६-सोमात्मकं रसात्मकं । ३. ग-त३-म१.५.७-^३ अभिषवा... 'त्यर्थः' नास्ति । ४. ग-त३-म१.५.७-^४ द्रोणकलशं ' नास्ति ।

पुनानस्य पूयमानस्य वस्यतः संगृह्यमाणाः वरंहयः रंहणस्वभावाः वधाराः वमेव्यः वअण्वानि
अणूनि लोमानि वअति वयन्ति अतिक्रम्य गच्छन्ति । हे वइन्दो सोम वयत् यदा वगोभिः उदकैः
वचन्वोः अधिषवणफलकयोरुपरि वसमज्यसे तदानीं हे वसोम वसुवानः सूयमानस्व वकलशेषु
वआ वसीदसि ॥

पवस्व सोम क्रतुविन्न उक्थ्योऽव्यो वारे परि धाव मधु प्रियम् ।

जहि विश्वान्रक्षस इन्दो अत्रिणो बृहद्रेम विदथे सुवीराः ॥ ४८ ॥

पवस्व । सोम । क्रतुऽवित् । नः । उक्थ्यः । अव्यः । वारे । परि । धाव । मधु । प्रियम् ।
जहि । विश्वान् । रक्षसः । इन्दो इति । अत्रिणः । बृहत् । वरेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ४८ ॥

हे वसोम वनः अस्माकं वक्रतुवित् कर्मज्ञः । स्तुतिज्ञ इत्यर्थः । वउक्थ्यः स्तुत्यः । यतः
स्तुत्योऽतः क्रतुविदित्यभिप्रायः । ईदृशस्त्वं नोऽस्माकं यागाय वपवस्व स्व रसम् । वअव्यो ववारे
दशापवित्रे वप्रियं वमधु वपरि वधाव परिक्षर । हे वइन्दो दीप्त सोम वअत्रिणः भक्षकान् वविश्वान्
वरक्षसः वजहि । वसुवीराः सुपुत्रा वयं विदथे यज्ञे वबृहत् महद्वनं ववरेम उच्चारयेम । याचे-
मेत्यर्थः । यद्वा प्रभूतं स्तोत्रं वरेम ॥ २१ ॥

‘प्र तु द्रव’ इति नवचं द्वितीयं सूक्तं काव्यस्योशनस आर्षमनादेशपरिभाषया त्रैष्टुभं
पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुकान्तं—‘प्र तु नवोशना’ इति । ‘जागतमूर्ध्वं प्रागुशनसः’
(अनु. ९. ६७) इति वचनाज्जगत्यधिकारो निवृत्तः । गतो विनियोगः ॥

प्र तु द्रव परि कोशं नि पीद नृभिः पुनानो अभि वाजमर्ष ।

अश्वं न त्वा वाजिनं मर्जयन्तोऽच्छा बर्हि रशनाभिर्नयन्ति ॥ १ ॥

प्र । तु । द्रव । परि । कोशम् । नि । पीद । नृभिः । पुनानः । अभि । वाजम् । अर्ष ।
अश्वम् । न । त्वा । वाजिनम् । मर्जयन्तः । अच्छ । बर्हिः । रशनाभिः । नयन्ति ॥ १ ॥

हे सोम वतु क्षिप्रं वप्र वद्रव प्रगच्छ । गरवा च वकोशं द्रोणकलशं वपरि वनि वषीद निषण्णो
भव । वनृभिः नेनृभिः वपुनानः पूयमानः ववाजम् अन्नं यजमानार्थमुद्दिश्य वअभि वअर्ष अभिगच्छ ।
ववाजिनं बलवन्तम् वअश्वं वन अश्वमिव तं यथा मार्जयन्ति^१ तद्वत् वाजिनं त्वां^२ मार्जयन्तः^३ शोधयन्तः
वबर्हिः यज्ञम् वअच्छ प्रति वरशनाभिः रशनावदायताभिरङ्गुलीभिः वनयन्ति अध्वर्युप्रसूताः ॥

स्वायुधः पवते देव इन्दुरशस्तिहा वृजनं रक्षमाणः ।

पिता देवानां जनिता सुदक्षो विष्टम्भो दिवो धरुणः पृथिव्याः ॥ २ ॥

सुऽआयुधः । पवते । देवः । इन्दुः । अशस्तिऽहा । वृजनम् । रक्षमाणः ।

पिता । देवानाम् । जनिता । सुऽदक्षः । विष्टम्भः । दिवः । धरुणः । पृथिव्याः ॥ २ ॥

वस्वायुधः शोभनायुधः वइन्दुः सोमः वदेवः वपवते । स च देवः वअशस्तिहा रक्षोहा
ववृजनम् उदद्रवं वरक्षमाणः वपिता पालकः वदेवानां तथा वजनिता उत्पादकः वसुदक्षः सुबलः
वदिवः वविष्टम्भः विशेषेण स्तम्भयिता वपृथिव्याः च वधरुणः धारकः । एवंमहानुभावः पवते ॥

ऋषिर्विप्रः पुरएता जनानामृधीरं उशना काव्येन ।

स चिद्विदेद निहितं यदासामपीच्यं^१ गुह्यं नाम गोनाम् ॥ ३ ॥

ऋषिः । विप्रः । पुरःऽएता । जनानाम् । ऋभुः । धीरः । उशना । काव्येन ।

सः । चित् । विवेद । निऽहितम् । यत् । आसाम् । अपीच्यम् । गुह्यम् । नाम । गोनाम् ॥ ३ ॥

वृषिः अतीन्द्रियद्रष्टा विप्रः मेधावी पुरएता पुरतो गन्ता जनानां मनुष्याणाम् ऋभुः उरु भासमानः धीरः धीमान् उशना एतन्नामर्षिः यः षस चित् स एव काव्येन कवित्वेन स्तोत्रेण विवेद लभते । किम् । यदासां गोनां गवाम् अपीच्यम् । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितं वगुह्यं गोपनीयं नाम नामकमुदकं पथोलक्षणम् ॥

एष स्य ते मधुमाँ इन्द्र सोमो वृषा वृष्णे परि पवित्रे अक्षाः ।

सहस्रसाः शतसा भूरिदावा शश्वत्तमं बर्हिः वाज्यस्थात् ॥ ४ ॥

एषः । स्यः । ते । मधुऽमान् । इन्द्र । सोमः । वृषा । वृष्णे । परि । पवित्रे । अक्षारिति ।

सहस्रसाः । शतसाः । भूरिऽदावा । शश्वत्तमम् । बर्हिः । आ । वाजी । अस्थात् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वृष्णे वर्षकाय ते तुभ्यम् एष स्यः सः सोमः मधुमान् माधुर्योपेतः वृषा वर्षकः पवित्रे परि अक्षाः परिक्षरति । श्रवतेर्लुङि रूपम् । स एव सहस्रसाः सहस्रसंख्याक-धनस्य दाता शतसाः शतसंख्याकस्य दाता भूरिदावा ततोऽपि भूरेदाता वाजी बलवान् शश्वत्तमं नित्यं बर्हिः यज्ञम् आ अस्थात् आतिष्ठति ॥

एते सोमा अभि गव्या सहस्रा महे वाजायामृताय श्रवांसि ।

पवित्रेभिः पर्वमाना असृग्रञ्जस्यत्रो न पृतनाजो अत्याः ॥ ५ ॥

एते । सोमाः । अभि । गव्या । सहस्रा । महे । वाजाय । अमृताय । श्रवांसि ।

पवित्रेभिः । पर्वमानाः । असृग्रन् । श्रवस्यत्रः । न । पृतनाजः । अत्याः ॥ ५ ॥

एते सोमाः गव्या गव्यानि सहस्रा सहस्राणि श्रवांसि अन्नानि आशिरलक्षणानि लक्ष्मीकृत्य पवित्रेभिः पवित्रच्छिद्रैः पर्वमानाः पूयमानाः महे महते वाजाय अन्नाय अमृताय अभि असृग्रन् सृज्यन्ते । किमिव । श्रवस्यत्रः अन्नेच्छवः पृतनाजः सेनाजेतारः अत्याः न अन्ना इव ॥ ॥ २२ ॥

परि हि ष्मा पुरुहुतो जनानां विश्वासरुद्धोर्जना पूयमानः ।

अथा भर श्येनभृत प्रयांसि रयिं तुज्जानो अभि वाजर्मर्ष ॥ ६ ॥

परि । हि । ष्मा । पुरुऽहुतः । जनानाम् । विश्वा । असरत् । भोजना । पूयमानः ।

अयं । आ । भर । श्येनऽभृत । प्रयांसि । रयिम् । तुज्जानः । अभि । वाजर्म । अर्प ॥ ६ ॥

अयं परि असरत् परिसरति जनानाम् अर्थाय विश्वा सर्वाणि भोजना भोजनान्यन्नानि धनानि वा । कीदृशः । पुरुहुतः बहुभिराहुतः पूयमानः शोध्यमानः । अथ प्रत्यक्षकृतः । अथ

इदानीं हे ऽइयेनभृत इयेनेनाहत सोम त्वं ऽप्रयांसि अज्ञानि ऽआ ऽभर आहर । ऽरयि धनं ऽतुजानः
ददानः ऽवाजम् अन्नं रसम् ऽअभि ऽअर्ष अभिगच्छ ॥

एष सुवानः परि सोमः पवित्रे सर्गो न सृष्टो अदधावदर्वी ।

तिग्मे शिशानो महिषो न शृङ्गे गा गव्यन्नामि शूरो न सत्वा ॥ ७ ॥

एषः । सुवानः । परि । सोमः । पवित्रे । सर्गः । न । सृष्टः । अदधावत् । अर्वी ।

तिग्मे इति । शिशानः । महिषः । न । शृङ्गे इति ।

गाः । गव्यन् । अभि । शूरः । न । सत्वा ॥ ७ ॥

ऽएष ऽसुवानः सुयमानः ऽअर्वा अरणकुशलः ऽसोमः ऽसर्गो ऽन ऽसृष्टः विसृष्टोऽथ इव
ऽपवित्रे ऽपरि ऽअदधावत् परिधावति । किंच ऽतिग्मे तीक्ष्णे ऽशृङ्गे ऽशिशानः तीक्ष्णिकुर्वन् ऽमहिषो
ऽन महान्^१ महिषाख्यो मृग इव^२ । तथान्यदृष्टान्तः । ऽगा ऽगव्यन् प्रभूता गा इच्छन् ऽशूरो ऽन
शूर इव । एतौ महिषशूरो यथा प्रतिबुद्धौ शीघ्रं धावतः तद्वत् ऽसत्वा सदनशीलोऽयं गच्छतीति शेषः ॥

एषा ययौ परमादन्तरद्रेः कूर्चित्सतीरुर्वे गा विवेद ।

दिवो न विद्युत्स्तनयन्त्यभ्रैः सोमस्य ते पवत इन्द्र धारा ॥ ८ ॥

एषा । आ । ययौ । परमात् । अन्तः । अद्रेः । कूऽचित् । सतीः । ऊर्वे । गाः । विवेद ।

दिवः । न । विऽद्युत् । स्तनयन्ती । अभ्रैः । सोमस्य । ते । पवते । इन्द्र । धारा ॥ ८ ॥

ऽएषा सोमधारा ऽपरमात् उच्छ्रितात् स्थानात् ऽययौ जगाम पात्रं स्वयंप्राप्तव्यं देशं वा ।
किंच ऽअद्रेः पणीनां निवासस्थानस्य पर्वतस्य ऽअन्तः ऽकूचित् क्वचित् कुत्रचिद्भूदे ऽऊर्वे देशे ऽसतीः
चर्तमानाः पणिभिरपहृताः ऽगाः ऽविवेद लब्धवती । यत्र पणयो गा अपहृत्य स्थापितवन्तः स देश
ऊर्वः । 'ऊर्वं गव्यं म्रिहि गृणानः' (ऋ. सं. ६.१७.१) इति हि मन्त्रान्तरम् । ऽदिवो ऽन ऽविद्युत्
दिवः सकाशाद्विद्युदिव ऽस्तनयन्ती शब्दयन्ती । विद्युत् विशेष्यते । ऽअभ्रैः प्रेरितेति शेषः । सा
यथा शब्दं करोति तद्वच्छब्दं कुर्वती । ऽसोमस्य संबन्धिनी सेयं ऽधारा हे ऽइन्द्र ऽते त्वदर्थं
त्वत्पानाय ऽपवते पूयते । क्षरति वा ॥

उत स्म राशिं परि यासि गोनामिन्द्रेण सोम स्रथं पुनानः ।

पूर्वीरिषो बृहतीर्जीरदानो शिक्षा शचीवस्तव ता उपृष्टुत् ॥ ९ ॥

उत । स्म । राशिम् । परि । यासि । गोनाम् । इन्द्रेण । सोम । सऽरथम् । पुनानः ।

पूर्वीः । रिषः । बृहतीः । जीरदानो इति जीरऽदानो ।

शिक्ष । शचीऽवः । तव । ताः । उपऽस्तुत् ॥ ९ ॥

ऽउत ऽस्म अपि च खलु हे ऽसोम ऽपुनानः पूयमानः ऽगोनां गवां ऽराशिं समूहं पणिभिरपहृतं
ऽपरि ऽयासि परिगच्छसि । कथंभूतः सन् उच्यते । ऽइन्द्रेण सह ऽस्रथम् एकमेव रथमास्थाय । हे

✓जीरदानो क्षिप्रदान सोम ✓उपस्तुत् उपस्तूयमानस्त्वं ✓पूर्वाः बह्वीः ✓बृहतीः महतीः ✓इषः
उक्तलक्षणान्यन्नानि ✓शिक्ष देहि । हे ✓शचीवः अश्ववन् ✓ताः इषः ✓तव स्वभूता इति शेषः ॥ ॥२३॥

‘अयं सोमः’ इत्यष्टचं तृतीयं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘अयं सोमोऽष्टौ’ इत्यनुक्रान्तम् ।
गतो विनियोगः ॥

अयं सोमं इन्द्र तुभ्यं सुन्वे तुभ्यं पवते त्वमस्य पाहि ।

त्वं ह यं चकृषे त्वं ववृष इन्दुं मदाय युज्याय सोमम् ॥ १ ॥

अयम् । सोमः । इन्द्र । तुभ्यम् । सुन्वे । तुभ्यम् । पवते । त्वम् । अस्य । पाहि ।

त्वम् । ह । यम् । चकृषे । त्वम् । ववृषे । इन्दुम् । मदाय । युज्याय । सोमम् ॥ १ ॥

हे इन्द्र अस्य सोमः तुभ्यं त्वदर्थं सुन्वे सूयते ॥ सुनोतेः कमार्थं लटि ‘लोपस्त आत्मने-
पदेषु’ इति तलोपः ॥ तुभ्यं त्वदर्थमेव पवते पूयते । त्वं च अस्य असुं पाहि पिब । त्वं ह
यम् इन्दुं सोमं चकृषे करोषि । त्वं च यं ववृषे वृतवानसि । किमर्थम् । मदाय युज्याय
सहायाय । सोम इन्द्राय बलकरत्वात् सहाय इति प्रसिद्धम् । यमेवं करोषि त्वं तं पाहीति समन्वयः ॥

स ईं रथो न भूरिषाळयोजि महः पुरुणिं सातये वसूनि ।

आदीं विश्वा नहुष्याणि जाता स्वर्षाता वने ऊर्ध्वा नवन्त ॥ २ ॥

स । ईम् । रथः । न । भूरिषाट् । अयोजि । महः । पुरुणिं । सातये । वसूनि ।

आत् । ईम् । विश्वा । नहुष्याणि । जाता । स्वः । ऽसाना । वने । ऊर्ध्वा । नवन्त ॥ २ ॥

यस ईं सोऽयं सोमः भूरिषाट् भूरिभारस्य सोढा रथो न रथ इव भूरिषाट् प्रभृतस्य भारस्य
सोढा अयोजि युज्यते । कीदृशः सः । महः महान् । किमर्थमयोजि । पुरुणिं बहुनि वसूनि
धनानि सातये अस्मभ्यं दातुम् । आदीं योगानन्तरं विश्वा विश्वानि सर्वाणि नहुष्याणि । नहुषो^१
मनुष्याः । तेषां संबन्धीनि^१ जाता जातान्यस्मद्विरोधीनि ऊर्ध्वा उन्मुखानि वने वननीये स्वर्षाता
स्वर्षातौ । संग्रामनामैतत् । स्वर्गलाभयुक्ते संग्रामे नवन्त गच्छन्तु । नवतिर्गतिकर्मा । यद्वा । सोमं
संग्रामे युद्धार्थिनः संगच्छन्ति ॥

वायुर्न यो नियुत्वाँ इष्टयामा नासत्येव हव आ शंभविष्ठः ।

विश्ववारो द्रविणोदाईव त्मन्पूषेव धीजर्वनोऽसि सोम ॥ ३ ॥

वायुः । न । यः । नियुत्वाँ । इष्टयामा । नासत्याऽइव । हवै । आ । शम्भविष्ठः ।

विश्वऽवारः । द्रविणोदाऽइव । त्मन् । पूषाऽइव । धीऽजर्वनः । असि । सोम ॥ ३ ॥

ययः सोमः नियुत्वाँ । नियुतो वायोरश्वाः । तद्वान् वायुर्न वायुरिव इष्टयामा इष्टगमनः ।
नासत्येव अश्विनाविव हवम् आह्वानमाकर्ण्य आ सर्वतः शंभविष्ठः सुखस्य भावयितृमः ।
द्रविणोदाइव धनदातेव त्मन् आत्मनि विश्ववारः विश्वैर्वरणीयो भवति तद्वद्विश्ववारोऽसि । पूषेव
पोषकः सवितेव धीजर्वनः मनोवेगः असि । यद्वा कर्मणां प्रवर्तयितासि हे सोम ॥

इन्द्रो न यो महा कर्माणि चक्रिर्हन्ता वृत्राणामसि सोम पूभिन् ।

पैद्वो न हि त्वमहिनाम्नां हन्ता विश्वस्यासि सोम दस्योः ॥ ४ ॥

इन्द्रः । न । यः । महा । कर्माणि । चक्रिः । हन्ता । वृत्राणाम् । असि । सोम । पूऽभिन् ।
पैद्वः । न । हि । त्वम् । अहिनाम्नाम् । हन्ता । विश्वस्य । असि । सोम । दस्योः ॥ ४ ॥

इन्द्रो न इन्द्र इव यः त्वं महा महान्ति कर्माणि चक्रिः ताच्छील्येन करोषि स त्वं
हे सोम वृत्राणां शत्रूणां हन्ता असि भवसि । तथा पूभिन् पुरां भेत्तासि । किंच पैद्वो न
अथ इव खलु अहिनाम्नां हन्ता भवसि । आगत्य हन्तीत्यहिः । तन्नामकानामित्यर्थः । न केवलं
तेषामेव अपि तु विश्वस्य अपि सर्वस्यापि दस्योः उपक्षपयितुः शत्रोहन्ता असि ॥

अग्निर्न यो वन आ सृज्यमानो वृथा पाजांसि कृणुते नदीषु ।

जनो न युध्वा महत उपबिदिर्यति सोमः पवमान ऊर्मिम् ॥ ५ ॥

अग्निः । न । यः । वने । आ । सृज्यमानः । वृथा । पाजांसि । कृणुते । नदीषु ।

जनः । न । युध्वा । महतः । उपबिदः । र्यति । सोमः । पवमानः । ऊर्मिम् ॥ ५ ॥

अग्निर्न अग्निरिव यः सोमः वने अरण्ये आ सृज्यमानः वनसंबन्ध्यग्निर्यथा बलानि
कुरुते एवं यः सोमः वृथा अनायासेन नदीषु आन्तरिक्षाणि पाजांसि कृणुते कुरुते । किंच
युध्वा युद्धस्य कर्ता जनो न शूरो मनुष्य इव महतः शत्रोः उपबिदः । वाङ्मनामैतत् । शब्दधिता
सन् पवमानः पूयमानः सोमः ऊर्मिं प्रवृद्धं रसम् इत्यति प्रेरयति ॥

एते सोमा अति वाराण्यव्या दिव्या न कोशासो अभ्रवर्षाः ।

वृथा समुद्रं सिन्धवो न नीचीः सुतासो अभि कलशा अमुग्रन् ॥ ६ ॥

एते । सोमाः । अति । वाराणि । अव्याः । दिव्याः । न । कोशासः । अभ्रवर्षाः ।

वृथा । समुद्रम् । सिन्धवः । न । नीचीः । सुतासः । अभि । कलशान् । अमुग्रन् ॥ ६ ॥

एते पूयमानाः सोमाः अव्या अविमयानि वाराणि वालानि अति गच्छन्तीति शेषः ।
तत्र दृष्टान्तः । दिव्या न कोशासः दिवि भवाः कोशा आप इव । ता विशेष्यन्ते । अभ्रवर्षाः
अभ्रैर्वृष्यमाणाः । किंच वृथा अनायासेन समुद्रं सिन्धवो न नद्य इव नीचीः नीचीनाग्राः
सुतासः अभिषुताः सोमाः कलशान् अभि अमुग्रन् अभिगच्छन्ति ॥

शुष्मी शर्धो न मारुतं पवस्वानभिश्शस्ता दिव्या यथा विट् ।

आपो न मक्षु सुमतिर्भवा नः सहसाप्साः पृतनाषाण यज्ञः ॥ ७ ॥

शुष्मी । शर्धोः । न । मारुतम् । पवस्व । अनभिश्शस्ता । दिव्या । यथा । विट् ।

आपः । न । मक्षु । सुमतिः । भव । नः । सहस्राप्साः । पृतनाषाट् । न । यज्ञः ॥ ७ ॥

हे सोम शुष्मी । शुष्मं बलं शोषणात् । बलवांस्त्वं मारुतं शर्धो न मरुतां बलमिव
पवस्व । तत्र दृष्टान्तमेव स्पष्टयति । यथा दिव्या विट् प्रजा अनभिश्शस्ता । अभिशासो निन्दा ।

अनिन्दिता पवते । 'मरुतो वै देवानां विशः' (तै. सं. २. २. ५. ७) इति हि ब्राह्मणम् । किंच
 वआपो वन उदकानीव वमक्षु क्षिप्रं पवमानस्त्वं वसुमतिः वभव वनः अस्माकम् । किंच वसहस्राप्ताः ।
 अप्स इति रूपनाम । बहुरूपस्त्वं वपृतनाषाद् पृतनानामभिभवितेन्द्र इव वयज्ञः यष्ट्यो भवर्त्सति ॥

राज्ञो नु ते वरुणस्य व्रतानि बृहद्रभीरं तवं सोम धाम ।

शुचिष्ट्वमसि प्रियो न मित्रो दक्षार्थ्यो अर्यमेवांसि सोम ॥ ८ ॥

राज्ञः । नु । ते । वरुणस्य । व्रतानि । बृहत् । गभीरम् । तवं । सोम । धाम ।

शुचिः । त्वम् । असि । प्रियः । न । मित्रः । दक्षार्थ्यः । अर्यमाऽईव । असि । सोम ॥ ८ ॥

हे वसोम वरुणस्य वारकस्य वते तव व्रतानि कर्माणि वनु क्षिप्रं करोमीति शेषः । हे वसोम
 वतव वधाम तेजःस्थानं वबृहत् महत् वगभीरं च । वप्रियः वमित्रः इव वत्वं वशुचिः दीप्तः शुद्धो
 वा वसि । वअर्यमेव अर्यमा देव इव त्वं वदक्षार्थ्यः वअसि ॥ ॥ २४ ॥

'प्रो स्य वह्निः' इति सप्तर्चं चतुर्थं सूक्तम् । ऋग्व्याद्याः पूर्ववत् । 'प्रो स्य सप्त' इत्यनुक्रान्तम् ।
 गतो विनियोगः ॥

प्रो स्य वह्निः पृथ्याभिरस्यान् दिवो न वृष्टिः पवमानो अक्षाः ।

सहस्रधारो असद्वन्यस्मे मातुरुपस्थे वन आ च सोमः ॥ १ ॥

प्रो इति । स्यः । वह्निः । पृथ्याभिः । अस्यान् । दिवः । न । वृष्टिः । पवमानः । अक्षारिति ।

सहस्रधारः । असदत् । नि । अस्मे इति । मातुः । उपस्थे । वने । आ । च । सोमः ॥ १ ॥

प्र ऊ इति निपातद्वयसमुदाय एको निपातितः । वप्रो वअस्यान् प्रस्यन्दते वस्यः सः वह्निः
 वोढा वपृथ्याभिः यज्ञमागैः । वदिवो वन ववृष्टिः दिवः सकाशात् वृष्टिरिव वपवमानः पूयमानः
 सन् वअक्षाः व्यामोषि । सोऽयं वसोमः वसहस्रधारः बहुधारः सन् वअस्मे अस्मासु वनि वअसदत्
 निषीदति ॥

राजा सिन्धूनामवसिष्ट वासं ऋतस्य नावमारुहद्रजिष्ठाम् ।

अप्सु द्रप्सो वावृधे श्येनजृतो दुह ईं पिता दुह ईं पितुर्जाम् ॥ २ ॥

राजा । सिन्धूनाम् । अवसिष्ट । वासः । ऋतस्य । नावम् । आ । अरुहत् । रजिष्ठाम् ।

अप्सु । द्रप्सः । ववृधे । श्येनजृतः । दुहे । ईम् । पिता । दुहे । ईम् । पितुः । जाम् ॥ २ ॥

अयं वराजा सोमः वसिन्धूनाम् उदकानां क्षीरादिस्यन्दिनीनां गवां वा ववासः वसनस्थानीयं
 क्षीराख्यं श्रयणद्रव्यम् ववसिष्ट आच्छादयति । तथा कृत्वा वरजिष्ठाम् ऋजुतराम् वऋतस्य यज्ञस्य
 वनावमारुहत् आरोहति । सः वद्रप्सः सोमरसः वश्येनजृतः श्येनेनापहतो रसः^१ वअप्सु वसती-
 वरीषु ववृधे वर्धते । वई तमिमं वपितुः पालकात् पितृस्थानीयात् बुलोकात् वजां जातमपत्यं सोमम्
 वईम् अयं वपिता पालको लोकः वदुहे दोग्धि रसम् । तथाध्वर्युरपि वदुहे दोग्धि । अथवा । उक्त-
 लक्षणमेतं सोमं पिता पालकः स्वामी यजमानो दोग्धि फलं तथा दुहेऽध्वर्युरपि रसं दुहे । यद्वा । दुह
 ईमिति पुनरुक्तिरादरार्था ॥

सिंहं नसन्तु मध्वो अयासं हरिमरुषं दिवो अस्य पतिम् ।

अरौ युत्सु प्रथमः पृच्छते गा अस्य चक्षसा परि पात्युक्षा ॥ ३ ॥

सिंहम् । नसन्तु । मध्वः । अयासम् । हरिम् । अरुषम् । दिवः । अस्य । पतिम् ।

अरौः । युत्सु । प्रथमः । पृच्छते । गाः । अस्य । चक्षसा । परि । पाति । उक्षा ॥ ३ ॥

वसिंहं वात्रूणां हिंसकं सिंहसदृशं वमध्वः उदकस्य वअयासं प्रेरकं वहरिं हरितवर्णम् वअस्य
वदिवः द्युलोकस्य वपतिं पालकं सोमं वनसन्त व्याप्नुवन्ति यजमानाः । वयुत्सु संग्रामेषु वअरः
वप्रथमः देवानां मध्ये मुख्यः सोमः वगाः पणिभिरपहृताः वपृच्छते मार्गज्ञान् । पणीन् हत्वा गा लब्धुं
गोमार्गं पृच्छतीत्यर्थः । किंच वअस्य वचक्षसा सामर्थ्येन वउक्षा सेका देवेन्द्रः वपरि वपाति विश्वम् ॥

मधुपृष्ठं घोरमयासमश्वं रथे युञ्जन्त्युरुचक्र ऋष्वम् ।

स्वसार ई जामयो मर्जयन्ति सनाभयो वाजिनमूर्जयन्ति ॥ ४ ॥

मधुपृष्ठम् । घोरम् । अयासम् । अश्वम् । रथे । युञ्जन्ति । उरुचक्रे । ऋष्वम् ।

स्वसारः । ईम् । जामयः । मर्जयन्ति । सनाभयः । वाजिनम् । ऊर्जयन्ति ॥ ४ ॥

वमधुपृष्ठं मधुरपृष्ठभागं वघोरं भयानकम् वअयासं गन्तारम् वऋष्वं दर्शनीयमुत्कलक्षणाश्वस्थानीयं
वयासं सोमम् वउरुचके प्रभूतचके वरथे यथाश्वं रथे वयुञ्जन्ति रथिकास्तद्वत् प्रभूतचरणे रथे रंहणस्य
साधने यज्ञाख्ये रथे युञ्जन्ति । योजयन्त्यध्वर्यादयः । किंच वईम् एनं सोमं वस्वसारः स्वयंसारिण्यः
परस्परं स्वस्मृता वा वजामयः बन्धुभूता अङ्गुलयः । एकहस्तनिष्पन्नत्वात् स्वस्त्वं जामित्वं च ।
एवंभूताः वमार्जयन्ति शोधयन्ति । तदेवाह । वसनाभयः समानबन्धनाः ववाजिनं बलवन्तं सोमम्
वऊर्जयन्ति बलिनं कुर्वन्ति ॥

चतस्र ई घृतदुहः सचन्ते समाने अन्तर्धरुणे निषत्ताः ।

ता ईमर्षन्ति नमसा पुनानास्ता ई विश्वतः परि षन्ति पूर्वीः ॥ ५ ॥

चतस्रः । ईम् । घृतदुहः । सचन्ते । समाने । अन्तः । धरुणे । निषत्ताः ।

ताः । ईम् । अर्षन्ति । नमसा । पुनानाः । ताः । ईम् । विश्वतः । परि । सन्ति । पूर्वीः ॥ ५ ॥

वचतस्रः वघृतदुहः घृतदोषयो गावः^१ वईम् एनं सोमं वसचन्ते सेवन्ते । कीदृशस्ताः ।
वसमाने एकस्मिन् वधरुणे सर्वेषां धारकेऽन्तरिक्षे वनिषत्ताः निषण्णाः । वताः घृतदुहः वईम् एनम्
वअर्षन्ति प्राप्नुवन्ति वनमसा अश्वेन वपुनानाः पूयमानाः सत्यः । वताः वपूर्वीः बह्वयः प्रभूता गावः^२
वविश्वतः सर्वतः वपरि वषन्ति परिभवन्ति ॥

विष्टम्भो दिवो धरुणः पृथिव्या विश्वा उत क्षितयो हस्ते अस्य ।

असत् उत्सो गुणते नियुत्वान्मध्वो अंशुः पवत इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

विष्टम्भः । दिवः । धरुणः । पृथिव्याः । विश्वाः । उत । क्षितयः । हस्ते । अस्य ।

असत् । ते । उत्सः । गुणते । नियुत्वान् । मध्वः । अंशुः । पवते । इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

१. त१.२.३.४.५.६-म१.२.६-नावः; म७-नागावः । २. त१.२.३.४.५.६-म१.२.६-नावः;
म७-नागावः ।

अयं सोमः ऽदिवः सुलोकस्य विष्टम्भभूतः । यथा गृहस्य स्तम्भस्तद्वत् । तथा ऽवृथिव्याः
 ऽध्वरुणः धारकः । ऽउत अपि च ऽविश्वाः सर्वाः ऽक्षितयः प्रजाः ऽअस्य सोमस्य ऽहस्ते भवन्ति ।
 ऽउत्सः । उत्सरन्त्यस्मात् कामा इत्युत्सः सोमः । सः ऽगुणते स्तुवते ऽते हभ्यं ऽनियुत्वान्
 अश्ववान् ऽअसत् भवतु । स सोमः ऽमध्वः मधु । कर्मणि षष्ठी । मधुररसः ऽअंशुः सोमः । 'अंशुः
 शमष्टमात्रो भवति' (निरु. २. ५) इति यास्कः । ऽइन्द्रियाय^१ ऽपवते द्यते अभिपूयते^२ ॥

वन्वन्नवातो अमि देववीतिमिन्द्राय सोम वृत्रहा पवस्व ।

शग्धि महः पुरुश्चन्द्रस्य रायः सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ७ ॥

वन्वन् । अवातः । अमि । देवऽवीतिम् । इन्द्राय । सोम । वृत्रहा । पवस्व ।

शग्धि । महः । पुरुश्चन्द्रस्य । रायः । सुवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ ७ ॥* ॥ २५ ॥

'प्र हिन्वानः' इति षडृचं पञ्चमं सूक्तं मैत्रावरुणैर्वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभं पवमानसोमदेवताकम् ।
 तथा ऋणुकान्तं—'प्र हिन्वानः षड्वसिष्ठः' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र हिन्वानो जनिता रोदस्यो रथो न वाजं सनिष्यन्नयासीत् ।

इन्द्रं गच्छन्नायुधा संशिशानो विश्वा वसु हस्तयोरादधानः ॥ १ ॥

प्र । हिन्वानः । जनिता । रोदस्योः । रथः । न । वाजम् । सनिष्यन् । अयासीत् ।

इन्द्रम् । गच्छन् । आयुधा । समऽशिशानः । विश्वा । वसु । हस्तयोः । आऽदधानः ॥ १ ॥

१ हिन्वानः^३ प्रेर्यमाणोऽध्वर्यादिभिः ऽजनिता उत्पादयिता ऽरोदस्योः द्यावापृथिव्योः । तयोः^४
 जनयितुस्त्वं वृष्टिप्रदानहविष्प्रापणाभ्याम् । तादृक्सोमः ऽवाजम् अन्नं ऽसनिष्यन् दास्यन् ऽप्र
 ऽअयासीत् प्रगच्छति । ऽइन्द्रं ऽगच्छन् प्राप्नुवन् ऽआयुधा आयुधानि ऽसंशिशानः सम्यक् तीक्ष्णी-
 कुर्वन्निन्द्रसाहाय्यगमनार्थं तीक्ष्णायुधः सन् ऽविश्वा सर्वाणि ऽवसु वसूनि ऽहस्तयोरादधानः अस्मभ्यं
 दानाय । एवं कुर्वन् प्रायासीत् ॥

अमि त्रिपृष्ठं वृषणं वयोधामाङ्गूषाणामवावशन्त वाणीः ।

वना वसानो वरुणो न सिन्धुन्वि रत्नधा दयते वार्याणि ॥ २ ॥

१. ग-इन्द्रियार्थः; त-भ-सु-य इन्द्रियाय । २. त३-भ६-अभिपूयते । त्यक्तं किञ्चित् । * ग-हे
 सोम वन्वन्नवातः शत्रुभिरनभिभूतः देववीतिं यज्ञमभिगच्छ । शत्रुहंता रसन् इन्द्राय पवस्व । बहुभिः
 स्पृहणीयृधन् देहि । वयं च सुवीर्यस्य पतयः स्याम; त१.२.६.७-भ२-वन्वन् स (त१-सन्) देववीतिं
 देवानां पानार्थं हे सोम इन्द्राय इन्द्रार्थं वृत्रहा वृत्रस्य हंता (भ२-वृत्रहंता) त्वं पवस्व क्षर । कथंभूत-
 स्त्वं । शग्धि शक्तिमानासि (त१-मानसि) । त्वत्प्रसादादयं पुरुषश्चन्द्रस्य रायः ब्रह्माह्लादकस्य रायः
 सुवीर्यस्य शोभनवीरा (त१.२-शोभना वीरा) यस्मिन् तादृशस्य धनस्य पतयः स्याम; भ४-उक्तोर्थः;
 सु-वन्वन् सन् देववीतिं देवानां पानार्थं हे सोम इन्द्राय इन्द्रार्थं वृत्रहा वृत्रस्य हंता अवातः त्वं अभिपवस्व
 क्षर । कथंभूतस्त्वं । शग्धि शक्तिमान् महो महानसि । त्वत्प्रसादात् वयं पुरुषश्चन्द्रस्य ब्रह्माह्लादकस्य
 सुवीर्यस्य शोभना वीरा यस्मिन् तादृशस्य राये धनस्य पतयः स्याम । ३. त३-भ- प्र हिन्वानः ।
 ४. ग-त३-भ१.२.४.७- 'तयोः' नास्ति ।

अभि । त्रिऽपृष्ठम् । वृषणम् । वयऽधाम् । आङ्घ्र्याणाम् । अवावशान्त । वाणीः ।
वना । वसानः । वरुणः । न । सिन्धून् । वि । रत्नऽधाः । दयते । वार्याणि ॥ २ ॥

वृत्रिपृष्ठम् । त्रीणि पृष्ठानि स्तोत्राणि द्रोणकलशादिस्थानानि^१ वा^२ सवनानि वा यस्य स
तथोक्तः । ते वृषणं वर्षकं वयोधाम् अश्वस्य दातारं सोमम् आङ्घ्र्याणाम् आघोषवतां स्तोत्राणां
वाणीः वाचः अभि अवावशान्त शब्दयन्ते । वना वनान्युदकानि वसानः आच्छादयन् वरुणो
न वरुण इव सिन्धून् आच्छादयति तद्वत् । रत्नधाः रत्नानां दाता सोमः वार्याणि धनानि
दयते प्रयच्छति स्तोत्रभ्यः ॥

शूरग्रामः सर्ववीरः सहावाञ्जेता पवस्व सनिता धनानि ।

तिग्मायुधः क्षिप्रधन्वा सुमत्स्वषाळहः साह्वानपृतनासु शत्रून् ॥ ३ ॥

शूरग्रामः । सर्वऽवीरः । सहावान् । जेता । पवस्व । सनिता । धनानि ।

तिग्मऽआयुधः । क्षिप्रधन्वा । सुमत्सु । अषाळहः । साह्वान् । पृतनासु । शत्रून् ॥ ३ ॥

हे सोम पवस्व त्वम् । कीदृशस्त्वम् । शूरग्रामः शूराणां ग्रामः संघो यस्य सः । सर्ववीरः ।
सर्वे वीरा यस्य स तथोक्तः । सहावान् सहनवान् जेता जयशीलः सनिता संभक्ता धनानि
तिग्मायुधः तीक्ष्णप्रहरणसाधनः क्षिप्रधन्वा क्षिप्रसहनशीलधन्वा समत्सु संग्रामेषु अषाळहः
असोदः^३ साह्वान् अभिभवन् । कुत्र । पृतनासु शत्रुसेनासु । कान् । शत्रून् ॥

उरुगव्यूतिरभयानि कृष्वन्तस्मीचीने आ पवस्वा पुरंधी ।

अपः सिषासन्नुषसुः स्वर्गाः सं चिक्रदो महो अस्मभ्यं वाजान् ॥ ४ ॥

उरुगव्यूतिः । अभयानि । कृष्वन् ।

समीचीने इति समऽईचीने । आ । पवस्व । पुरंधी इति पुरंमधी ।

अपः । सिषासन् । उषसः । स्वः । गाः । सम् । चिक्रदः । महः । अस्मभ्यम् । वाजान् ॥ ४ ॥

हे सोम उरुगव्यूतिः विस्तीर्णमार्गस्त्वम् अभयानि स्तोत्रभ्यः कृष्वन् कुर्वन् पुरंधी ।
इदं धावापृथिव्योनाम् । ते^४ समीचीने संगते कुर्वन् आ पवस्व आक्षर^५ । अपः उषसः
स्वः आदित्यं गाः रश्मींश्च सिषासन् पुष्ट्यर्थं संभक्तुमिच्छन् सं चिक्रदः संक्रन्दसे । महः
महतो महान्ति वाजान् अञ्जानि अस्मभ्यं दातुमिति शेषः ॥

मत्सि सोम वरुणं मत्सि मित्रं मत्सीन्द्रमिन्द्रो पवमान विष्णुम् ।

मत्सि शर्धो मारुतं मत्सि देवान्मत्सि महामिन्द्रमिन्द्रो मदाय ॥ ५ ॥

मत्सि । सोम । वरुणम् । मत्सि । मित्रम् । मत्सि । इन्द्रम् । इन्द्रो इति । पवमान् । विष्णुम् ।

मत्सि । शर्धोः । मारुतम् । मत्सि । देवान् । मत्सि । महाम् । इन्द्रम् । इन्द्रो इति । मदाय ॥ ५ ॥

१. ग-त३-भ१.२.४.७-“द्रोण”...वा’ नास्ति । २. ग-त-भ-असोढा । ३. ग-त१.२.३-भ-“ते’
नास्ति । ४. भ१(२)-क्षर ।

हे ऽपवमान पृथमान ऽइन्द्रो ऽसोम त्वं वरुणादीन् ऽमरिस तर्पय तेषां ऽरुदाय । इन्द्रस्य प्राधान्यात् द्विरभिधानम् ॥

एवा राजैव क्रतुमाँ अमेन विश्वा घनिघ्नदुरिता पवस्व ।

इन्द्रो सूक्ताय वचसे वयो धा यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । राजाऽइव । क्रतुऽमान् । अमेन । विश्वा । घनिघ्नत् । दुःऽइता । पवस्व ।

इन्द्रो इति । सुऽउक्ताय । वचसे । वयः । धाः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहरन् फलमाशास्ते । हे सोम ऽएव एवं स्तुत इति शेषः । ऽक्रतुमान् त्वं ऽराजेव ऽअमेन बलेन ऽविश्वा सर्वाणि ऽदुरिता दुरितानि ऽघनिघ्नत् विनाशयन् ऽपवस्व । हे ऽइन्द्रो दीप्त सोम ऽसूक्ताय शोभनमुदिताय ऽवचसे अस्माकं स्तोत्राय तद्वचो विसृष्ट्यार्थवदवगत्य ऽवयो ऽधाः अन्नं धेहि । अन्नलाभस्य स्तुतिनिमित्तकरवात्तस्य स्तुतिवचसः प्राधान्येनोक्तिः । शिष्टं सिद्धम् ॥ २९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्रुतरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश ऋक्संहिताभाष्ये

सप्तमाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

तृतीयं श्रुतितत्त्वज्ञः सप्तमस्याष्टकस्य सः ।

व्याख्याय सायणामात्यश्रुतुर्थं व्याचिकीर्षति ॥

तत्र 'असर्जि' इति षडृचं षष्ठं सूक्तं मारीचस्य कश्यपस्यार्थं त्रैष्टुभं पवमानसोमदेवताकम् । 'असर्जि कश्यपः' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

असर्जि वक्त्रा रथ्ये यथाजौ धिया मनोता प्रथमो मनीषी ।

दश स्वसारो अधि सानो अव्येऽजन्ति वह्निं सदनान्यच्छ ॥ १ ॥

असर्जि । वक्त्रा । रथ्ये । यथा । आजौ । धिया । मनोता । प्रथमः । मनीषी ।

दश । स्वसारः । अधि । सानौ । अव्ये । अजन्ति । वह्निम् । सदनानि । अच्छ ॥ १ ॥

ऽवक्त्रा शब्दाद्यमानः । 'वच परिभाषणे' । वनिष् । एतादृशः^१ पवमानः सोमः ऽआजौ । अजन्ति कर्मार्थमुत्विज इत्याजिर्यज्ञः । तस्मिन् ऽधिया कर्मणा स्तोत्रेण वा साकम् ऽअसर्जि सृज्यते पात्रेष्विति । तत्र दृष्टान्तः । ऽरथ्ये ऽयथा रथाहं आजौ । संप्रामनानमैतत् अजन्ति प्रक्षिपन्ति आयुधान्यत्रेति^२ । तस्मिन्नथो यथा धियाङ्गुल्या सृज्यते^३ तद्वत् । कीदृशः । ऽमनोता यस्मिन् देवानां

मनांस्योतानि प्रोतानि सः । तथा च ब्राह्मणं—‘ तस्मिन् हि तेषां मनांस्योतानि ’ (ऐ. ब्रा. २.१०) इति । ष्वप्रथमः सर्वेषां देवानां मुख्यः ष्वमनीषी । मनस ईषा मनीषा स्तुतिः । तद्वान् । ष्वदश ष्वस्वसारः दशसंख्याका अङ्गुलयः ष्वसदनानि यज्ञगृहाणि ष्वअच्छ अभिमुखीकृत्य ष्ववह्नि वोढारं सोमं ष्वसानौ समुच्छ्रिते । अधिः ससम्प्रथानुवादकः । ष्वअव्ये अविभवे अविचालेन कृते पवित्रे ष्वअजन्ति प्रेरयन्ति । ‘ अज गतिक्षेपणयोः ॥’

वीती जनस्य दिव्यस्य कव्यैरधि सुवानो नहुष्येभिरिन्दुः ।

प्र यो नृभिर्मृतो मर्त्येभिर्मर्ज्जानोऽर्विभिर्गोभिर्ऋः ॥ २ ॥

वीती । जनस्य । दिव्यस्य । कव्यैः । अधि । सुवानः । नहुष्येभिः । इन्दुः ।

प्र । यः । नृऽभिः । अमृतः । मर्त्येभिः । मर्ज्जानः । अर्विऽभिः । गोभिः । अत्ऽभिः ॥ २ ॥

कव्यैः साधुभिः स्तोत्रभिः ष्वनहुष्येभिः मनुष्यैः ष्वसुवानः अभिषूयमाणः ष्वइन्दुः सोमः ष्वदिव्यस्य दिवि भवस्य ष्वजनस्य देवगणस्य ष्ववीती । ‘ सुपां सुलुक्’ इति चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः । सोमभक्षणार्थं यज्ञम् ष्वअधि गच्छति । किञ्च ष्वअमृतः मरणधर्मरहितः ष्वयः सोमः ष्वनृभिः कर्मनेत्रभिः ष्वमर्त्येभिः मर्त्यैः ष्वअविभिः अविमयैः पवित्रैस्तथा ष्वगोभिः आनहुहैरधिषवणचर्मभिः यद्वा गोविकारैः क्षीरादिभिः ष्वअऋः वसतीवयादिभिरुदकैश्च ष्वमर्ज्जानः नृशं शोध्यमानः सन् यज्ञं प्रति गच्छति । उपसर्गश्रुतेयोग्यक्रियाध्याहारः ॥

वृषा वृष्णे रोरुवदंशुरस्मै पर्वमानो रुशदीर्ते पयो गोः ।

सहस्रमृका पथिभिर्वचोविदध्वस्मभिः सूरसे अण्वं वि याति ॥ ३ ॥

वृषा । वृष्णे । रोरुवत् । अंशुः । अस्मै । पर्वमानः । रुशत् । ईर्ते । पयः । गोः ।

सहस्रम् । ऋका । पथिऽभिः । वचःऽवित् । अध्वस्मऽभिः । सूरः । अण्वम् । वि । याति ॥ ३ ॥

वृषा कामानां वर्षको वृषेवाचरन् वा ष्वरोरुवत् नृशं शब्दायमानः ष्वअंशुः सोमः ष्वपर्वमानः ष्वयमानः सन् ष्वअस्मै वृष्णे वर्षकायेन्द्राय तदर्थं ष्वरुशत् । रोचतेरिदं रूपम् । आरोचमानं श्वेतं ष्वगोः ष्वपयः आश्रयणद्रव्यम् ष्वईर्ते गच्छति । ‘ ईर गतौ ’ । आदादिकः । किञ्च ष्वऋका । ‘ छन्दसीवनिपौ ’ इति मत्वर्थीयो वनिप् । स्तोत्रवानत एव ष्ववचोविद् स्तुतीनां ज्ञाता ष्वसूरः सुवीर्यः सर्वेषामग्निष्टोमादिकर्मणि प्रेरकः सोमः ष्वअध्वस्मभिः ध्वंसनवजितैर्हिसारहितैः ष्वसहस्रं ष्वपथिभिः बहुभिर्माणैः ष्वअण्वं सूक्ष्मच्छिद्रं पवित्रं ष्ववि याति । अतीत्य द्रोणकलशं गच्छति ॥

रुजा दृळ्हा चिद्रक्षसः सदांसि पुनान इन्द ऊर्णुहि वि वाजान् ।

वृश्चोपरिष्ठात्तुजता वधेन ये अन्ति दूरादुपनायमेषाम् ॥ ४ ॥

रुज । दृळ्हा । चित् । रक्षसः । सदांसि । पुनानः । इन्दो इति । ऊर्णुहि । वि । वाजान् ।

वृश्च । उपरिष्ठात् । तुजता । वधेन । ये । अन्ति । दूरात् । उपऽनायम् । एषाम् ॥ ४ ॥

हे सोम इळ्हा ष्वचित् दृढान्यपि परैरगन्तव्यत्वेन ष्वरक्षसः राक्षसस्य ष्वसदांसि स्थानानि पुराणि ष्वरुज विनाशय । ‘ रुजो भक्ते ’ तौदादिकः । किञ्च हे ष्वइन्दो पर्वमान ष्वपुनानः पवित्रादिभिः पूयमानस्त्वं ष्ववाजान् तस्यान्तानि तस्य बलानि वा ष्वऊर्णुहि आच्छादय । आहरेत्यर्थः । तथा ष्वये

राक्षसाः ऽउपरिष्ठात् ऊर्ध्वदेशादागच्छन्ति ये वा ऽअन्ति^१ अन्तिके समीप आगच्छन्ति ये च ऽदूरत् दूरदेशाद्वागच्छन्ति तेषां राक्षसानाम् ऽउपनायम् उपनेतारं स्वामिन् ऽतुजता । तुजतिर्हिंसाकर्मा । हिंसकेन ऽवधेन हननसाधनेनायुधेन त्वं ऽवृश्छिन्वि । 'ओव्रश्छेदने' तौदादिकः ॥

स प्रलवन्नव्यसे विश्ववार सूक्ताय पथः कृणुहि प्राचः ।

ये दुष्पहासो वनुषा बृहन्तस्तांस्ते अश्याम पुरुकृत्पुरुक्षो ॥ ५ ॥

सः । प्रल॒वत् । नव्य॒से । विश्व॒वार । सु॒ऽक्ताय॑ । प॒थः । कृ॒णु॒हि । प्राचः ।

ये । दुः॒ऽसहा॑सः । व॒नुषा । बृ॒हन्तः । तान् । ते । अ॒श्या॒म । पुरु॒ऽकृत् । पुरु॒क्षो इति॑ पुरु॒क्षो ॥ ५ ॥

हे ऽविश्ववार विश्वैः सर्वैर्वरणीय हे सोम ऽसः तादृशस्त्वं ऽप्रलवत् पुराण इव स्थितस्त्वं ऽनव्यसे नवीयसे नवतराय । नवशाब्दादीयसुनीकारलोपश्छान्दसः । तस्मै ऽसूक्ताय शोभनस्तुतिकाय मन्त्रं पथः मार्गान् ऽप्राचः प्राचीनान् ऽकृणुहि कुरु । सर्वत्र गमनं प्रयच्छेत्यर्थः । 'कृवि हिंसाकरणयोः' । 'धिन्विक्कृण्वोरच्' इत्युप्रत्ययः । हे ऽपुरुकृत् बहुकर्मन् हे ऽपुरुक्षो । 'दक्षु शब्दे' । मितद्वादित्वाद्बहुप्रत्ययः (पा. सू. ३. २. १८०. १) । बहुविधं शब्दायमान हे सोम ऽदुःसहासः रक्षोभिः सोढुमशक्याः अत एव ऽवनुषा । वनतिर्हिंसार्थः । हिंसया युक्ताः ऽबृहन्तः महान्तः ऽये त्वदीया अंशाः सन्ति ऽतांस्ते तव स्वभूतानंशान् वयं यज्ञे ऽअश्याम प्राप्नुयाम ॥

एवा पुनानो अपः स्वर्गा अस्मभ्यं तोका तनयानि भूरि ।

शं नः क्षेत्रमुरु ज्योतीषि सोम ज्योङ्नः सूर्यं दृश्ये रिरिहि ॥ ६ ॥

ए॒व । पु॒ना॒नः । अ॒पः । स्व॒र्गः । अ॒स्मभ्य॑म् । तो॒का । तन॑यानि । भू॒रि ।

श॒म् । नः । क्षे॒त्रम् । उ॒रु । ज्यो॒ती॒षि । सो॒म । ज्यो॒ङ्नः । सूर्य॑म् । दृ॒श्ये । रिरि॒हि ॥ ६ ॥

हे सोम ऽएव एवं ऽपुनानः पूयमानः पवित्रादिभिः ऽअस्मभ्यं ऽरिरिहि प्रापय प्रयच्छ । किं तत् । ऽअपः । अप इत्यन्तरिक्षनाम । आप्नोति सर्वमपि । अन्तरिक्षं ऽरवः स्वर्गं बुलोकं ऽगाः । सर्वैर्गन्धतेऽत्रेति गावः पृथिव्यः । ताः पृथिवीश्च ऽभूरि । 'सुपां सुलक्' इति द्वितीयाया लक् । बहून् ऽतोका पुत्रान् ऽतनयानि । तन्वन्ति कुलमिति तनयाः पौत्राः । तांश्च तथा ऽनः अस्मभ्यं ऽक्षेत्रं ऽशं सुखकरं कुरु । हे ऽसोम ऽज्योतीषि नक्षत्राणि ऽउरु उरुणि अन्तरिक्षे विस्तीर्णानि कुरु । तथा ऽनः अस्मभ्यं ऽसूर्यम् आदित्यं ऽज्योक् । चिरनामैतत् । चिरकालं ऽदृश्ये द्रष्टुं कुरु ॥ १ ॥

'परि सुवानः' इति षट्त्वं सप्तमं सूक्तं मारीचस्य कश्यपस्यापि त्रैष्टुभं पवमानसोमदेवताकम् ।

'परि सुवानः' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

परि सुवानो हरिरंशुः पवित्रे रथो न सर्जि सनये हियानः ।

आपच्छोर्कमिन्द्रियं पूयमानः प्रति देवां अजुषत प्रयोभिः ॥ १ ॥

परि॑ । सु॒वा॒नः । हरिः । अं॒शुः । प॒वि॒त्रे । रथः । न । सर्जि॑ । स॒नये॑ । हि॒यानः ।

आप॑त् । श्लो॒र्कम् । इन्द्रि॒यम् । पू॒यमा॑नः । प्र॒ति । दे॒वान् । अ॒जुष॑त । प्र॒योऽभिः॑ ॥ १ ॥

‘सुवानः’ अभिषूयमाणः । ‘ह्रियानः’ ऋत्विग्भिः प्रेर्यमाणः । ‘हृरिः’ हरितवर्णः । ‘अंशुः’ सोमः । ‘पवित्रे’ अविवालेन कृते दशापवित्रे । ‘परि’ ‘सर्जि’ परिसृज्यते । किमर्थम् । ‘सनये’ धनलाभाय देवानां संभजनाय वा । तत्र दृष्टान्तः । ‘रथो’ ‘न’ । रथो यथा युद्धे शत्रुवधार्थं शत्रुघनहरणार्थं वा सृज्यते तद्वत् । किंच ‘पूयमानः’ पवित्रेण सोऽयं सोमः । ‘इन्द्रियम्’ इन्द्रलिङ्गमिन्द्रस्य पर्याप्तं वा । ‘श्लोकं’ स्तोत्रम् । ‘आपत्’ आप्नोति । ‘आप्स्व’ व्याप्तौ । ‘लेख्यडागमः’ । तथा स सोमः । ‘प्रयोभिः’ प्रीणयितुभिः हवीरूपैरन्नैः । ‘देवान्’ । ‘प्रति’ । ‘अजुषत’ प्रतिसेवते । ‘जुषी’ प्रीतिसेवनयोः । ॥

अच्छा नृचक्षा असरत्पवित्रे नाम दधानः कविरेस्य योनौ ।

सीदन् होतेव सदेने चमूषूपैमग्मनृषयः सप्त विप्राः ॥ २ ॥

अच्छ । नृचक्षाः । असरत् । पवित्रे । नाम । दधानः । कविः । अस्य । योनौ ।

सीदन् । होताऽइव । सदेने । चमूषु । उप । ईम् । अग्मन् । ऋषयः । सप्त । विप्राः ॥ २ ॥

‘नृचक्षाः’ नृणां द्रष्टा । ‘कविः’ कान्तप्रज्ञः सोमः । ‘नाम’ वसतीवर्याख्यमुदकं । ‘दधानः’ धारयन् । ‘अस्य’ एतादृशस्यात्मनः । ‘योनौ’ स्थाने । ‘पवित्रे’ । ‘अच्छ’ । ‘असरत्’ अभितः सरति । ततः । ‘सदेने’ । ‘सीदन्त्यत्रेति’ सदनो यज्ञः । तस्मिन् । ‘होतेव’ होता यथा देवान् स्तोतुमुपविशति तद्वद्देवानागन्तुमुपविशन् सोमः । ‘चमूषु’ । ‘चमन्ति’ चम्वो प्रहादयः । तेष्वभिसरति । अनन्तरं सप्तसंख्याकाः । ‘विप्राः’ मेधाविनो भरद्वाजः कश्यपो गोतमोऽत्रिर्विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठ इत्येते । ‘ऋषयः’ । ‘ईम्’ एनं सोमम् । ‘उप’ । ‘अग्मन्’ स्तोत्रैरुपगच्छन्ति ॥

प्र सुमेधा गातुविद्विश्चदेवः सोमः पुनानः सदे एति नित्यम् ।

भुवद्विश्वेषु काव्येषु रन्तानु जनान्यतते पञ्च धीरः ॥ ३ ॥

प्र । सुमेधाः । गातुऽवित् । विश्वऽदेवः । सोमः । पुनानः । सदेः । एति । नित्यम् ।

भुवत् । विश्वेषु । काव्येषु । रन्ता । अतु । जनान् । यतते । पञ्च । धीरः ॥ ३ ॥

‘सुमेधाः’ । ‘नित्यमसिच्च’ प्रजामेधयोः । (पा. सू. ५. ४. १२२) इत्यसिच्चसमासान्तः । शोभनप्रज्ञः । ‘गातुवित्’ मार्गस्य वेत्ता । यद्वा । गातवः स्तोतारः । तेषां धनस्य लभ्ययिता । ‘विश्वदेवः’ सर्वदेवोपगतः । यद्वा । देवो देवनं दीप्तिः । व्यापकदीप्तिरुक्तः । एतादृशः । ‘सोमः’ । ‘पुनानः’ पूयमानः सन् । ‘नित्यम्’ अविनश्वरं । ‘सदेः’ स्थानं द्रोणकलशं । ‘प्र’ । ‘एति’ प्रगच्छति । ततः । ‘विश्वेषु’ सर्वेषु । ‘काव्येषु’ कविकर्मसु स्तोत्रेषु । ‘रन्ता’ । ‘भुवत्’ रमणशीलो भवति । रमेस्ताच्छीलिकस्तृन् । तथा । ‘धीरः’ प्राज्ञः सोऽयं । ‘पञ्च’ । ‘जनान्’ निषादपञ्चमश्चतुरो वर्णान् । ‘अनु’ । ‘यतते’ अनुगन्तुं प्रयत्नं करोति । अनुगच्छतीति यावत् ॥

तव त्ये सौम पवमान निण्ये विश्वे देवास्त्रय एकादशासः ।

दर्श स्वधाभिरधि सानो अव्यै मृजन्ति त्वा नद्यः सप्त यद्हीः ॥ ४ ॥

तव । त्ये । सौम । पवमान । निण्ये । विश्वे । देवाः । त्रयः । एकादशासः ।

दर्श । स्वधामिः । अधि । सानौ । अव्यै । मृजन्ति । त्वा । नद्यः । सप्त । यद्हीः ॥ ४ ॥

हे ऽपवमान पूयमान हे ऽसोम ऽतव स्वभूताः ऽत्ये^१ ते प्रसिद्धाः^२ ऽत्रय ऽएकादशासः । पूरणार्थे ङट्प्रत्ययः । त्रयस्त्रिंशत्संख्याकाः ऽविश्वे सर्वे ऽदेवाः ऽनिष्ये । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हिते स्थाने शुलोके वर्तन्ते । तादृशं त्वां दशसंख्याका अङ्गुलयः ऽअधि ऽसानौ अधिकं समुच्छ्रूते ऽअव्ये अविमये पवित्रे ऽस्वधाभिः उदकैः ऽमृजन्ति शोधयन्ति । किंच ऽयद्भीः । ' वा छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । यद्भयो महत्यः ऽसप्त सप्तसंख्याका गङ्गाद्याः ऽनद्यः ऽत्वा त्वां ऽमृजन्ति । वसती-वर्यात्मकैरेकधनात्मकैश्च स्वीयैरुदकैस्त्वां मार्जयन्तीत्यर्थः ॥

तनु सत्यं पवमानस्यास्तु यत्र विश्वे कारवः संनसन्त ।

ज्योतिर्यदहे अकृणोदु लोकं प्रावन्मनुं दस्यवे कर्भीकम् ॥ ५ ॥

तत् । नु । सत्यम् । पवमानस्य । अस्तु । यत्र । विश्वे । कारवः । समुनसन्त ।

ज्योतिः । यत् । अहे । अकृणोत् । ऊँ इति । लोकम् ।

प्र । आवत् । मनुम् । दस्यवे । कः । अभीकम् ॥ ५ ॥

ऽसत्यं सत्यभूतं ऽतत् प्रसिद्धं ऽपवमानस्य सोमस्य स्थानं ऽनु क्षिप्रमस्माकम् ऽअस्तु । ऽयत्र यस्मिन् स्थाने ऽविश्वे सर्वे ऽकावः स्तोतारः ऽसंनसन्त स्तोतुं संगच्छन्ते तत्स्थानमस्तु । अस्य सोमस्य ऽयत् ऽज्योतिः ऽअहे दिवसाय ऽलोकम् आलोकं प्रकाशम् ऽअकृणोत् करोति । ऽउ इत्यवधारणे । तज्ज्योतिः ऽमनुम् एतन्नामानं राजपि ऽप्रावत् प्रकर्षेणारक्षत् । तथा सोमः स्वीयं तेजः ऽदस्यवे सर्वस्योपक्षपयित्रेऽसुराय ऽअभीकम् अभिगमनशीलं ऽकः अकार्षीत् । करोतेर्लुङि ' मन्त्रे घस ' इति छेलेर्लुक् ॥

परि सत्रैव पशुमान्ति होता राजा न सत्यः समितीरियानः ।

सोमः पुनानः कलशां अयासीत्सीदन्मृगो न महिषो वनेषु ॥ ६ ॥

परि । सत्रेऽइव । पशुऽमन्ति । होता । राजा । न । सत्यः । समुऽईतीः । इयानः ।

सोमः । पुनानः । कलशान् । अयासीत् । सीदन् । मृगः । न । महिषः । वनेषु ॥ ६ ॥

ऽहोता देवानामाह्वातत्विक् ऽपशुमन्ति पशुमतः ऽसत्रेव यज्ञगृहान्^३ यथोपगच्छति^३ । किंच ऽराजा ऽन यथा राजा ऽसत्यः सत्यकर्मा सन् ऽसमितीः । संग्रामनामैतत् सम्यक् प्राप्यते योद्धमि-रत्रेति । तान् संग्रामान् ऽइयानः गच्छन् भवति तथा ऽपुनानः^४ ऽसोमः ऽवनेषु वननीयेषु वसती-वर्यात्येषूदकेषु ऽसीदन् ऽमृगो ऽन ऽमहिषः महिषात्यो मृग इवोदकेषु तिष्ठन् ऽकलशान् द्रोणाभिधानान् ऽअयासीत् परियाति । यद्वा । महिषो महान् पूज्यो वा सोमः कलशान् परिगच्छतीति ॥ ॥२॥

' साकमुक्षः ' इति पञ्चर्वमष्टमं सूक्तं गौतमस्य नोधस आर्षम् । पूर्ववच्छन्दोदेवते । तथा चानुक्रम्यते—' साकमुक्षः पञ्च नोधाः ' इति । गतो विनियोगः ॥

साकमुक्षो मर्जयन्तु स्वसारो दश धीरस्य धीतयो धनुत्रीः ।

हरिः पर्यद्रवज्जाः सूर्यस्य द्रोणं ननक्षे अत्यो न वाजी ॥ १ ॥

१. त- ' त्ये ते प्रसिद्धाः ' नास्ति । २. ग-यज्ञगृहान् परि याति । ३. त१- ' गच्छते; त२. ४. ५. ७. भ६- ' गच्छन्त; त३. ६-भ१. २. ४. ७- ' गच्छन्ति; सु-यथा परिगच्छते । ४. ग-त३-भ५. ६-पुनानः पूयमानः; भ४-पुनानः पूयमानाः ।

साकम्ऽउक्षः । मर्जयन्त । स्वसारः । दश । धीरस्य । धीतयः । धनुत्रीः ।

हरिः । परि । अद्रवत् । जाः । सूर्यस्य । द्रोणम् । ननक्षे । अत्यः । न । वाजी ॥ १ ॥

१साकमुक्षः सह युगपत् सिञ्चन्त्यः । ‘उक्ष सेचने’ । क्विपि रूपम् । तादृश्यः १स्वसारः कर्म-
करणार्थमितस्ततः सुष्ठु गच्छन्त्योऽङ्गुलयः १मर्जयन्त सोमं शोधयन्ति । ‘मृजू शौचालंकारयोः’ ।
तथा १दश दशसंख्याकाः १धीतयः । अङ्गुलिनामेतत् । अङ्गुलयः १धीरस्य समर्थस्य प्राज्ञस्य वा
देवैर्ध्यातव्यस्य काम्यमानस्य वा सोमस्य १धनुत्रीः प्रेरयित्वो भवन्ति । ततः १हरिः हरितवर्णः
सोमः १सूर्यस्य १जाः प्रादुर्भूता जाया दिशस्ताः १पर्यद्रवत् परितो गच्छति । सूर्यतेजसा ह्याविर्भव-
न्तीति दिशां तस्य जात्वम् । १अत्यः अतनशीलः १वाजी १न अश्व इव स्थितः सोमः १द्रोणं कलशं
१ननक्षे व्याप्नोति । नक्षत्रिव्याप्तिकर्मा ॥

सं मातृभिर्न शिशुर्वावशानो वृषा दधन्वे पुरुवारो अङ्गिः ।

मर्यो न योषामभि निष्कृतं यन्त्सं गच्छते कलशं उत्सियाभिः ॥ २ ॥

सम् । मातृभिः । न । शिशुः । वावशानः । वृषा । दधन्वे । पुरुवारः । अतृभिः ।

मर्यः । न । योषाम् । अभि । निःऽकृतम् । यन् । सम् । गच्छते । कलशे । उत्सियाभिः ॥ २ ॥

१वावशानः देवान् कामयमानः १वृषा कामानां वर्षकोऽत एव १पुरुवारः बहुभिवरणीयः सोमः
१अङ्गिः मातृभूताभिर्वसतीवरीभिः १सं १दधन्वे संधायते । तत्र दृष्टान्तः । १मातृभिर्न १शिशुः ।
कामयमानः पुत्रो यथा मातृभिः पयःप्रदानेन संधायते । धविर्गत्यर्थः । कर्मणि लिटि रूपम् । १मर्यो
१न मनुष्यो यथा १योषां युवतिमभिगच्छति तद्वत् १निष्कृतं संस्कृतं स्वस्थानम् १अभि १यन्
अभिगच्छन् १कलशे द्रोणाभिधाने १उत्सियाभिः अङ्गिर्गोविकारैः क्षीरादिभिर्वा १सं १गच्छते ।
गमेरकर्मात् ‘समो गम्यच्छि’ इत्यात्मनेपदम् ॥

उत प्र पिप्य ऊध्वरघ्न्याया इन्दुर्धाराभिः सचते सुमेधाः ।

मूर्धानं गावः पर्यसा चमूषुभि श्रीणन्ति वसुभिर्न निक्तैः ॥ ३ ॥

उत । प्र । पिप्ये । ऊध्वः । अघ्न्यायाः । इन्दुः । धाराभिः । सचते । सुमेधाः ।

मूर्धानम् । गावः । पर्यसा । चमूषु । अभि । श्रीणन्ति । वसुभिः । न । निक्तैः ॥ ३ ॥

१उत अपि च १अघ्न्यायाः । अघ्नयेति गोनाम । अहन्तव्याया गोः १ऊध्वः पयःस्थानं सोमः १प्र
१पिप्ये । ओषध्यादिषु सोमः प्रविश्य प्रकर्षेणाप्याययति । प्यायतेति लिटि ‘लिङ्गहोश्च’ इति पीभावः ।
१सुमेधाः शोभनप्रज्ञः सोऽयम् १इन्दुः सोमः १धाराभिः १सचते सप्रवैति संगच्छते । ततः १गावः
१चमूषु । चमन्ति भक्षयन्त्यत्र सोममिति चम्बो ग्रहादयः । तेषु स्थितं १मूर्धानं ससृच्छितमिमं सोमं
१पर्यसा श्वेतेन १अभि १श्रीणन्ति अभित आच्छादयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । १निक्तैः प्रक्षालितैः १वसुभिर्न
वक्षैर्यथाच्छादयन्ति तद्वत् ॥

स नो देवेभिः पवमान रुदेन्दो रयिमश्विनं वावशानः ।

रथिरायतामुशती पुरंधिरस्मद्य गा दावने वर्सानाम् ॥ ४ ॥

सः । नः । देवेभिः । पवमान् । रद् । इन्दो इति । रयिम् । अश्विनम् । वावशानः ।
रथिरायताम् । उशती । पुरम्ऽधिः । अस्मद्वक् । आ । दावने । वसूनाम् ॥ ४ ॥

हे पवमान पूयमान सोम वसः तादृशस्त्वं वनः अस्मभ्यं देवेभिः देवैः सह वरद प्रयच्छ । किं तत् उच्यते । हे इन्दो पात्रेषु क्षरन् सोम वावशानः कामयमानः सन् अश्विनम् अश्वदन्तं वरधि धनं प्रयच्छेति । किंच रथिरायताम् । रथो येषामस्तीति रथिराः । 'मेघारथाभ्याम्' इतीरञ्-प्रत्ययः । तद्वाचरतस्तानिच्छतो वा पुरुषान् उशती कामयमाना पुरधिः त्वदीया बहुविधा धीः वसूनां धनानां दावने दानाय अस्मद्वक् अस्मदभिमुखी आ आगच्छतु । यद्वा । रथिरायतामिति धनानां विशेषणम् । बलवतां धनानामिति । अस्मद्वक् । 'विष्वग्देवयोश्च देवश्चतावप्रत्यये' (पा. सू. ६. ३. ९२) इत्यद्यादेशः । अद्विसधोरन्तोदात्तत्विनापातनात् 'उदात्तस्वरितयोर्थणः' इति स्वरितः^१ ॥

नू नो रयिमुप मास्व नृवन्तं पुनानो वाताप्यं विश्वचन्द्रम् ।

प्र वन्दितुरिन्दो तार्यायुः प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥ ५ ॥

नु । नः । रयिम् । उप । मास्व । नृवन्तम् । पुनानः । वाताप्यम् । विश्वचन्द्रम् ।

प्र । वन्दितुः । इन्दो इति । तारि । आयुः । प्रातः । मक्षु । धियावसुः । जगम्यात् ॥ ५ ॥

हे सोम पुनानः पूयमानस्त्वं वनः अस्मभ्यं नु क्षिप्रं नृवन्तं मनुष्यैर्युक्तम् । छान्दसं मतुपो वत्वम् । तादृशं वरयि धनम् उप मास्व उपनिर्मिष्व । उपकुर्वित्यर्थः । किंच विश्वचन्द्रं सर्वेषामाह्लादकं वाताप्यम् । उदकनामैतत् । उदकं च कुरु । तथा हे इन्दो सोम वन्दितुः तव स्तोतुः आयुः जीवनं प्र वतारि त्वया वर्धितमस्तु । सोऽयं सोमः धियावसुः बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तधनः प्रातः काले वा सवने वा^२ मक्षु शीघ्रमस्मदीयं यज्ञं प्रति जगम्यात् आगच्छेत् । गमे-लिङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः ॥ ३ ॥

'अधि यत्' इति पञ्चमं नवमं सूक्तमाङ्गिरसस्य कण्वस्यार्थम्^३ । तथानुक्रम्यते—'अधि यत्कण्वः' इति । पूर्ववच्छन्दोदेवते । गतो विनियोगः ॥

अधि यदस्मिन्वाजिनीव शुभः स्पर्धन्ते धियः सूर्ये न विशः ।

अपो वृणानः पवते कवीयन्व्रजं न पशुवर्धनाय मन्म ॥ १ ॥

अधि । यत् । अस्मिन् । वाजिनिऽइव । शुभः । स्पर्धन्ते । धियः । सूर्ये । न । विशः ।

अपः । वृणानः । पवते । कविऽयन् । व्रजम् । न । पशुवर्धनाय । मन्म ॥ १ ॥

यत् यदा अस्मिन् सोमे वाजिनीव शुभः अश्वे यथा वज्रप्रभृत्यलंकारा भवन्ति । यदा वास्मिन् सोमे सूर्ये वन यथा सूर्ये विशः रश्मय उदिता भवन्ति । तदा^४ धियः अङ्गुलयः अधि स्पर्धन्ते । अहं पुरस्तान्छोधयाम्यहं पुरः शोधयामीत्यहमहमिकयोपतिष्ठन्ति । ततोऽयं सोमः अपः वसतीवरीः वृणानः आच्छादयन् पवते पात्रेषु क्षरति । कलशानधिगच्छति^५ । कीदृशः ।

१. त-भ२.६-सु-तित्स्वरितः । २. त-भ—'वा' नास्ति । ३. त-भ-काण्वस्यार्थः । ४. त३-भ२. ६.७-तथा । ५. भ१(२)—कलशानधिगच्छति ।

वक्रीयन् कविरिवाचरन् । यद्वा । कवयः स्तोतारः । तानिच्छन् । तत्र दृष्टान्तः । वज्रं वन वमन्म
मननीयं^१ गां गोष्ठं पशुवर्धनाय पशूनां वर्धनाय गोपालः परिगच्छति । तथा देवानां प्रीणनाय
पात्राणि प्रति पवत इति ॥

द्विता व्यूर्ण्वन्नमृतस्य धाम स्वर्विदे भुवनानि प्रथन्त ।

धियः पिन्वानाः स्वसरे न गावँ ऋतायन्तीरुभि वावश्च इन्दुम् ॥ २ ॥

द्विता । विऽऊर्ण्वन् । अमृतस्य । धाम । स्वऽविदे । भुवनानि । प्रथन्त ।

धियः । पिन्वानाः । स्वसरे । न । गावँ । ऋतायन्तीः । अभि । वावश्चे । इन्दुम् ॥ २ ॥

वमृतस्य उदकस्य वधाम धारकं स्थानमन्तरिक्षं सोमः वद्विता द्विधा व्यूर्ण्वन् उभयतः
स्वतेजसाच्छादयन् मध्येन गच्छति । ततः स्वर्विदे सर्वज्ञाय तस्मै सोमाय भुवनानि प्रथन्त
विस्तीर्णानि भवन्ति । तस्य रश्मीनां संचरणार्थं प्रथन्त इत्यर्थः । अथ पिन्वानाः प्रीणयिष्यः धियः
स्तुतिरक्षणं वाचः ऋतायन्तीः यज्ञमिच्छन्त्यः सत्यस्तमिमम् इन्दुं सोममभिलक्ष्य स्वसरे
यागाहनि वावश्चे शब्दायन्ते । यद्वा । सोमं कामयन्ते । तत्र दृष्टान्तः । गावो न यथा पिन्वमानाः
पयः क्षरन्त्यो गावः स्वसरे । सुष्ठु अस्यन्ते प्रेर्यन्ते गावोऽन्नेति स्वसरो गोष्ठम् । तस्मिन्नच्छाभिलक्ष्य
शब्दं कुर्वन्ति तद्वत् ॥

परि यत्कविः काव्या भरते शूरो न रथो भुवनानि विश्वा ।

देवेषु यशो मर्ताय भूषन्दक्षाय रायः पुरुभूषु नव्यः ॥ ३ ॥

परि । यत् । कविः । काव्या । भरते । शूरः । न । रथः । भुवनानि । विश्वा ।

देवेषु । यशः । मर्ताय । भूषन् । दक्षाय । रायः । पुरुभूषु । नव्यः ॥ ३ ॥

वकविः क्रान्तप्रज्ञः सोमः काव्या काव्यानि कवेः कर्माणि स्तोत्राणि यत् यदा परि
भरते परितो बिभर्ति । परिगच्छतीति यावत् । कथमिव । शूरो न यथा शूरः शत्रूणां बाधकः
रथः तदीयः विश्वा भुवनानि सांप्रामिकाणि भूतानि परियाति तद्वत् । तदानीं देवेषु स्थितं
यशः व्यापकं धनं मर्ताय मनुष्याय स्तोत्रे भूषन् । भवतेरन्तर्भावितण्यर्थोत् सनि रूपम् । भाव-
यितुमिच्छन् सोमः रायः आत्मना दत्तस्य धनस्य दक्षाय वृद्धयर्थं पुरुभूषु बहुषु यज्ञभवनेषु
नव्यः स्तोतव्यो भवति । 'णु स्तुतौ' । अचो यत् ॥

श्रिये जातः श्रिय आ निरियाय श्रियं वयो जरितृभ्यो दधाति ।

श्रियं वसाना अमृतत्वमायन्भवन्ति सत्या समिथा मितद्रौ ॥ ४ ॥

श्रिये । जातः । श्रिये । आ । निः । इयाय । श्रियम् । वयः । जरितृभ्यः । दधाति ।

श्रियम् । वसानाः । अमृतत्वम् । आयन् । भवन्ति । सत्या । समऽइया । मितऽद्रौ ॥ ४ ॥

स सोमः श्रिये जातः संपदर्थं प्रादुर्भूतो भवति । तदेवाह । श्रिये श्रयर्थमेव आ
निरियाय । अंशुभ्य आभिमुख्येन निर्गच्छति । निर्गतश्च स सोमः जरितृभ्यः स्तोतृभ्यः श्रियं

वयः अन्नं जीवनं वा ऽदधाति विदधाति प्रयच्छति । तेन दत्तां ऽश्रियं ऽवसानाः आच्छादयन्तः स्तोतारः ऽअमृतत्वं देवत्वममरणं^१ वा ऽआयन् प्राप्नुवन् । तस्मिन् ऽमितद्रो मितगमने सोमे ऽसमिधा । युद्धनामैतत् सम्यक् प्राप्यतेऽत्रेति । ‘समीणः’ (उ. सू. २. ११) इत्येतेः संपूर्वस्य थक्प्रत्ययः । तानि युद्धानि ऽसत्या सत्यानि यथार्थानि ऽभवन्ति न तु वितथानि । तेन सोमेन पराजितानि भवन्तीत्यर्थः ॥

इषमूर्जमभ्यर्षाश्वं गामुरु ज्योतिः कृणुहि मत्सि देवान् ।

विश्वानि हि सुषहा तानि तुभ्यं पर्वमान् बाधसे सोम शत्रून् ॥ ५ ॥

इषम् । ऊर्जम् । अभि । अर्षि । अश्वम् । गाम् । उरु । ज्योतिः । कृणुहि । मत्सि । देवान् । विश्वानि । हि । सुऽसहा । तानि । तुभ्यम् । पर्वमान् । बाधसे । सोम । शत्रून् ॥ ५ ॥

हे सोम ऽइषम् अन्नम् ऽऊर्जम् अन्नरसं च अस्मभ्यम् ऽअभ्यर्ष अभिगमय । किंच ऽअश्वं वाहनं ऽगां पयःप्रदानेन यज्ञस्य साधनभूतां गां च । तथा ऽउरु महत् ऽज्योतिः सूर्याख्यं ऽकृणुहि जगदा-
लोकनाथं कुरु । किंच ऽदेवान् इन्द्रादीन् ऽमत्सि सोमेन तर्पय । मदेर्लटि ‘बहुलं छन्दसि’ इति विहागस्य लुह । वाक्यभेदादनिवातः । अपि च हे सोम ऽतुभ्यं ऽविश्वानि सर्वाणि रक्षांसि ऽसुषहा सुसहान्यनायासेनैवाभिमवितुं शक्यानि भवन्ति । हिरवधारणे । अत एव हे ऽपर्वमान पूयमान हे ऽसोम सर्वान् ऽशत्रून् ऽबाधसे जहि ॥ ४ ॥

‘कनिकन्ति’ इति पञ्चमं दशमं सूक्तं कण्वपुत्रस्य प्रस्कण्वस्याषम् । तथानुक्रम्यते—‘कनिकन्ति प्रस्कण्वः’ इति । पूर्ववच्छन्दोदेवते । गतो विनियोगः ॥

कनिकन्ति हरिरा सृज्यमानः सीदन्वनस्य जठरं पुनानः ।

नृभिर्यतः कृणुते निर्णिजं गा अतो मतीर्जनयत स्वधार्भिः ॥ १ ॥

कनिकन्ति । हरिः । आ । सृज्यमानः । सीदन् । वनस्य । जठरं । पुनानः ।

नृऽभिः । यतः । कृणुते । निऽनिजम् । गाः । अतः । मतीः । जनयत । स्वधार्भिः ॥ १ ॥

वसृज्यमानः ऽआ समन्ताद्विसृज्यमानोऽभिपूयमाणः ऽहरिः हरितवर्णः सोमः ऽकनिकन्ति पुनःपुनः शब्दायते । क्रन्दतेर्यङ्लुकि तिपीडभावे ‘दाधति दधति’ इत्यादिना निपातनाद्भ्यासस्य निगागमः । अभ्यस्तस्वरः । तथा ऽपुनानः पूयमानः ऽवनस्य वननीयस्य द्रोणकलशस्य ऽजठरे ऽसीदन् उपविशन् शब्दायते । किंच ऽनृभिः कर्मनेतृभिर्कृत्विग्भिः ऽयतः संयतः सोमः ऽगाः गोविकारान् क्षीरादीन्याच्छादयन् ऽनिर्णिजम् आत्मनो रूपं ऽकृणुते ग्रहादिषु करोति । ऽअतः अस्मै सोमाय ऽमतीः मननीयाः स्तुतीः ऽस्वधार्भिः इविभिः सह ऽजनयत स्तोतारः अजनयन्^२ । अस्यान्तादेशाभावः छान्दसः^३ यद्वा । हे स्तोतारः अस्मै सोमाय स्तुतीर्जनयत उत्पादयत । कुस्तेति यावत् ॥

हरिः सृजानः पृथ्यामृतस्येयतिं वाचमरितेव नावम् ।

देवो देवानां गुह्यानि नामाविष्कृणोति बर्हिषि प्रवाचं ॥ २ ॥

१. ग-देवत्वममरणत्वं । २. ग-जनयतु । ३. ग-छांदसस्तादेशः; अ१-छांदादेशः; अ२.४-छांदसोदादेशः ।

। सु॒जानः । प॒थ्याम् । ऋ॒तस्य॑ । इ॒र्यति॑ । वा॒चम् । अ॒रिता॒ऽईव । ना॒वम् ।
दे॒वः । दे॒वाना॑म् । गु॒ह्यानि॑ । ना॒म । आ॒विः । कृ॒गोति॑ । ब॒र्हिषि॑ । प्र॒ऽवाचै॑ ॥ २ ॥

√सृजानः सृज्यमानः √हरिः हरितवर्णः सोमः √ऋतस्य सत्यभूतस्य^१ √पथ्यां पथि भवां √वाचं देवीम् √इर्यति प्रेरयति । तत्र दृष्टान्तः । √अरितेव जनांस्तीरं प्रापयन्नाविकः √नावं यथा प्रेरयति तद्वत् । ‘ ऋ गतौ ’ । जौहोत्यादिकः । ‘ अतिपिपत्योः^२ ’ इत्यभ्यासस्येत्यम् । ततः √देवः दीप्यमानः सोमः √देवानाम् इन्द्रादीनां √गुह्यानि अन्तर्हितानि √नाम नामानि शरीराणि √प्रवाचे प्रकर्षेण वाचयित्रे स्तोत्रे √बर्हिषि यज्ञे √आविष्कृणोति स्तोतुमाविष्करोति ॥

अ॒पामि॒वेदूर्म॑यस्तर्तु॑राणाः प्र म॑नीषा ई॒रते॑ सोम॒मच्छ॑ ।

नम॑स्यन्तीरु॒पं च॑ यन्ति॒ सं चा॑ च॒ विशन्त्यु॒शती॑रु॒शन्तम् ॥ ३ ॥

अ॒पाम्ऽईव । इत् । ऊ॒र्मयः॑ । तर्तु॑राणाः । प्र । म॑नीषाः । ई॒रते॑ । सोम॑म् । अ॒च्छ ।

नम॑स्यन्तीः । उप । च । यन्ति । सम् । च । आ । च । वि॒शन्ति॑ । उ॒शतीः । उ॒शन्तम् ॥ ३ ॥

√अपामिव यथोदकानाम् √ऊर्मयः त्वरन्ते^३ । √इत् इति पूरणः । तद्वत् √तर्तुराणाः कर्मणि देवान् स्तोतुं त्वरमाणाः । ‘ तुर त्वरणे ’ । जौहोत्यादिकः । यद्भुगन्तस्य शानचि रूपम् । अभ्यासस्यावर्णश्च रेकादेशश्छान्दसः । अभ्यस्तस्वरः । तादृशा ऋत्विजः √मनीषाः मनस ईशित्रीः स्तुतीः √सोममच्छ सोमं प्रति √प्र ईरते प्रेरयन्ति^४ । √नमस्यन्तीः नमस्यन्त्यः सोमं पूजयन्त्यः सत्यः तम् √उप यन्ति √च उपगच्छन्ति तमेव √सं यन्ति √च । ‘ चवायोगे प्रथमा ’ इति न निघातः । ततः √उशतीः कामयमानाः स्तुतयः √उशन्तं कामयमानं सोमम् √आ विशन्ति √च^५ ॥

तं म॑र्मृ॒जानं॑ म॒हिषं॑ न साना॑व॒शुं दु॑हन्त्यु॒क्षणं॑ गि॒रिष्ठा॑म् ।

तं वा॑व॒शानं॑ म॒तयः॑ स॒चन्ते॑ त्रि॒तो बि॑भर्ति॒ वरु॑णं॒ समु॒द्रे ॥ ४ ॥

तम् । म॑र्मृ॒जानम् । म॒हिपम् । न । सानौ । अ॒ंशुम् । दु॒हन्ति॑ । उ॒क्षणम् । गि॒रिऽस्था॑म् ।

तम् । वा॒व॒शानम् । म॒तयः॑ । स॒चन्ते॑ । त्रि॒तः । बि॒भर्ति॑ । वरु॑णम् । सु॒मु॒द्रे ॥ ४ ॥

√मर्मृजानं यष्टृभिः परिचर्यमाणं √महिषं √न महिषाख्यं मृगमिव √सानौ समुच्छ्रिते देशे वर्तमानम् √उक्षणं कामानां सेतारं √गिरिष्ठाम् अभिषवार्थं ग्रावसु निष्ठितं^६ √तं तादृशं प्रसिद्धम् √अंशुं सोमं √दुहन्ति ऋत्विजो दुहते । ‘ ग्रावाणो वत्सा ऋत्विजो दुहन्ति ’ (तै. सं. ६.२.११.४) इति तैत्तिरीयब्राह्मणम् । √तं तादृशं √वावशानं कामयमानं सोमं √मतयः मन्त्रव्याः स्तुतयः √सचन्ते समवयन्ति । सेवन्त इति यावत् । ततः √त्रितः त्रिषु स्थानेषु वर्तमान इन्द्रः √वरुणं शत्रूणां निवारकमेतं सोमं √समुद्रे अन्तरिक्षे √बिभर्ति शत्रुवधार्थं धारयति । यद्वा । त्रितस्त्रिषु स्थानेषु द्रोणाधवनीयपूतभृदाख्येषु कलशेषु ततो^६ विततः^६ सोमः शत्रूणां निवारकमिन्द्रं बुलोके बिभर्ति पोषयति ॥

१. भ१(२)-सत्यभूतस्य यज्ञस्य । २. ग-तरंगाः । ३. ग-प्रेरयति नो स्तुतिः; त३-भ५-प्रेरयति ता स्तुतिः । ४. ग-त२.३.४-भ१.२.४.५.७-च प्रविशति च । ५. ग-त३-भ१.२.४.७-तिष्ठतं । ६. त१-स्थितः लताः; त७-मु-स्थितः ।

इष्यन्वाचमुपवक्तेव होतुः पुनान इन्दो वि ष्या मनीषाम् ।

इन्द्रश्च यत्क्षयथः सौभगाय सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ५ ॥

इष्यन् । वाचम् । उपवक्ताऽइव । होतुः । पुनानः । इन्दो इति । वि । स्य । मनीषाम् ।

इन्द्रः । च । यत् । क्षयथः । सौभगाय । सुवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ ५ ॥

हे इन्दो सोम वाचं स्तुतिम् इष्यन् प्रेरयन् होतुः उपवक्तेव यथाध्वर्युः प्रतिगरं कुर्वन् प्रोत्साहयति तद्वत् स्तोतॄणां शंसनाय प्रोत्साहं कुर्वन् पुनानः पूयमानस्त्वं मनीषां बुद्धिं विष्य विमुञ्च । किंतु बुद्धिं धनप्रदानाभिमुखीं कुरु । किंच यत् यदा इन्द्रश्च त्वं च सह यज्ञे क्षयथः निवसथः तदा स्तोतारो वयं सौभगाय सौभाग्याय स्याम । किंच सुवीर्यस्य शोभनवीर्योपेतस्य धनस्य पतयः स्वामिनः स्याम भवेम ॥ ५ ॥

‘प्र सेनानीः’ इति चतुर्विंशत्युचमेकादशं सूक्तं दिवोदासपुत्रस्य प्रतर्दनाख्यस्य राजपेरिदं त्रैष्टुभं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रम्यते—‘प्र सेनानीश्चतुर्विंशतिर्दिवोदासिः प्रतर्दनः’ इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

प्र सेनानीः शूरो अग्रे रथानां गव्यन्नेति हर्षते अस्य सेना ।

भद्रान्कृण्वन्निन्द्रहवान्त्सखिभ्य आ सोमो वक्त्रा रभसानि दत्ते ॥ १ ॥

प्र । सेनाऽनीः । शूरः । अग्रे । रथानाम् । गव्यन् । एति । हर्षते । अस्य । सेना ।

भद्रान् । कृण्वन् । इन्द्रऽहवान् । सखिभ्यः । आ । सोमः । वक्त्रा । रभसानि । दत्ते ॥ १ ॥

सेनानीः सेनानामग्र उपनेता शूरः शत्रूणां बाधकः सोमः गव्यन् शत्रूणां गा इच्छन् । यद्वा । यजमानानां पश्वादिक्मिच्छन् । रथानाम् अग्रे रथानां पुरतः प्र एति प्रकर्षेण संप्राप्तं गच्छति । अस्य सोमस्य सेना च हर्षते हृष्यति । वाक्यभेदादनिघातः । किंच सखिभ्यः समानख्यानेभ्यो यजमानेभ्यः इन्द्रहवान् तैः कृतानीन्द्रस्याह्वानानि भद्रान् कल्याणानि यथार्थानि कृण्वन् कुर्वन् । आहूतो हीन्द्रः सोमं पीत्वा कामान् प्रयच्छतीति । रभसानि इन्द्रस्य वेगेनागमने निमित्तानि वक्त्राण्याच्छादकानि पयःप्रभृतीन्याश्रयणानि वा दत्ते आगृह्णाति ॥

समस्य हरिं हरयो मृजन्त्यश्चहयैरनिशितं नमोभिः ।

आ तिष्ठति रथमिन्द्रस्य सखा विद्वान् एना सुमतिं यात्यच्छ ॥ २ ॥

सम् । अस्य । हरिम् । हरयः । मृजन्ति । अश्वऽहयैः । अनिऽशितम् । नमःऽभिः ।

आ । तिष्ठति । रथम् । इन्द्रस्य । सखा । विद्वान् । एन । सुमतिम् । याति । अच्छ ॥ २ ॥

हरयः हरन्त्यभिषुण्वन्ति सोममित्युत्विजोऽङ्गुलयो वा हरिं हरितवर्णम् अस्य सोमस्य कारणमङ्गु वसं मृजन्ति सम्यगभिषुण्वन्ति । ततः सोमः नमोभिः नामयितृभिः अश्वहयैः व्यासैरपि अनिशितम् असंस्कृतमयुक्तमननुगतं रथं रमणसाधनमात्मीयं दशापवित्रम् वा

पतिष्ठति आसीदति । अनन्तरम् ऽइन्द्रस्य ऽसखा सखिभूतः ऽविद्वान् प्राज्ञः सोमः ऽपुना एतेन रथेन पवित्रेण ऽसुमतिं शोभनस्तुतिकं स्तोतारम् ऽअच्छ ऽयाति अभिगच्छति । तस्मिन्^१ काले तेन क्रियमाणां स्तुतिमभिगच्छतीत्यर्थः ॥

स नो देव देवताते पवस्व महे सोम प्सरसे इन्द्रपानः ।

कृण्वन्नपो वर्षयन्धामुतेमामुरोरा नो वरिवस्या पुनानः ॥ ३ ॥

सः । नः । देव । देवताते । पवस्व । महे । सोम । प्सरसे । इन्द्रपानः ।

कृण्वन् । अपः । वर्षयन् । घाम् । उत । इमाम् । उरोः । आ । नः । वरिवस्य । पुनानः ॥ ३ ॥

हे ऽदेव द्योतमान हे ऽसोम ऽसः तादृशः ऽइन्द्रपानः इन्द्रेण पातयस्त्वं ऽनः अस्माकं स्वभूते ऽदेवताते देवैस्तते वितते यज्ञे ऽमहे^२ महते ऽप्सरसे भक्षणायेन्द्रस्य पानाय ऽपवस्व ग्रहादिषु क्षर । किंच ऽअपः उदकानि ऽकृण्वन् कुर्वन् ऽउत अपि च ऽघाम् ऽइमां द्यावापृथिव्यौ ऽवर्षयन् । भूमिं पञ्जन्यरूपेण तर्पयति द्युलोकमग्निरूपेणेति । ‘भूमिं पञ्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः’ (ऋ. सं. १.१६४.५१) इति श्रवणात् । ऽउरोः विस्तीर्णादन्तरिक्षात् ऽआ आगच्छस्त्वं ऽपुनानः पूयमानः सन् ऽनः अस्मान् ऽवरिवस्य धनादिप्रदानेन परिचरेति ॥

अजीतयेऽहृतये पवस्व स्वस्तये सर्वतातये बृहते ।

तदुशन्ति विश्व इमे सखायस्तदहं वशिम पवमान सोम ॥ ४ ॥

अजीतये । अहृतये । पवस्व । स्वस्तये । सर्वतातये । बृहते ।

तत् । उशन्ति । विश्वे । इमे । सखायः । तत् । अहम् । वशिम । पवमान । सोम ॥ ४ ॥

हे सोम ऽअजीतये यथा वयं शत्रुभिरजिता भवेम तथा तेषामजयाय^३ ऽअहृतये यथा तैरहताः स्याम^४ तस्यै^५ च अत एव ऽस्वस्तये अविनाशाय किंच ऽबृहते^६ ऽसर्वतातये सवैरिन्द्रादिभिर्देवैः ताथमानाय यज्ञाय एतदर्थं ऽपवस्व अस्मदभिमुखमागच्छ । पविर्गतिकर्मा । विश्वे सर्वे ऽइमे मदीयाः ऽसखायः स्तोतारः ऽतत् त्वदीयं रक्षणम् ऽउशन्ति कामयन्ते । हे ऽपवमान ऽसोम ऽतत् रक्षणम् ऽअहम् अपि ऽवशिम कामये ॥

सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।

जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः ॥ ५ ॥

सोमः । पवते । जनिता । मतीनाम् । जनिता । दिवः । जनिता । पृथिव्याः ।

जनिता । अग्नेः । जनिता । सूर्यस्य । जनिता । इन्द्रस्य । जनिता । उत । विष्णोः ॥ ५ ॥

ऽसोमः अभिपूयमाणः ऽपवते पात्रेषु क्षरति । कीदृशः । ऽमतीनां बुद्धीनां यद्वा मननीयानां स्तुतीनां ऽजनिता जनयिता । ‘जनिता मन्त्रे’ (पा. सू. ६.४.५३) इति निपातनाणिलोपः । किंच ऽदिवः द्युलोकस्य ऽजनिता प्रादुर्भावयिता तथा ऽपृथिव्याः जनयिता ऽअग्नेः जनयिता प्रकाशयिता ऽसूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य ऽजनिता ऽइन्द्रस्य ऽजनिता पानेन मदस्य जनयिता ऽउत अपि

१. त-भ६-अस्मिन् । २. ग-त-भ-‘महे’ नास्ति । ३. ग-पवस्व । अहतिरहनन् । ४. त१-३, ७-भ२-तस्मै । ५. त३-भ४.५-बृहते महते ।

च ऽविष्णोः द्यापकस्य ऽजनिता जनयिता । एतत् सर्वं सोमेऽभिपूयमाणे भवतीति । सोमो हि देवानाप्याययतीति ॥ ॥ ६ ॥

देवसुवां हविःषु सोमस्य वनस्पतेः 'ब्रह्मा देवानाम्' इति याज्या । सूच्यते च—'त्वं च सोम नो वशी ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनाम्' (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणाम् ।

श्येनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां सोमः पवित्रमत्येति रेभन् ॥ ६ ॥

ब्रह्मा । देवानाम् । पदऽवीः । कवीनाम् । ऋषिः । विप्राणाम् । महिषः । मृगाणाम् ।

श्येनः । गृध्राणाम् । स्वऽधितिः । वनानाम् । सोमः । पवित्रम् । अति । एति । रेभन् ॥ ६ ॥

सोम एवरूपो भवति । ऽदेवानां स्तोत्रकारिणामृषिर्ब्रह्मा ब्रह्माख्यत्विक्स्थानीयो भवति । यद्वा । देवानां द्योतमानानामिन्द्रादीनां ब्रह्मा राजा भवति । तथा ऽकवीनां क्रान्तप्रज्ञानां ऽपदवीः । स्खलन्ति पदानि साधुत्वेन यो योजयति स पदवीः । वी गत्यादिष्वित्येतस्मात् ऋषि रूपम् । तथा ऽविप्राणां मेधाविनां मध्ये ऽऋषिः भवति । यः परोक्षं पश्यति स ऋषिः 'ऋषिर्दशनात्' (निरु. २. ११) इति । ऽमृगाणां ऽमहिषः भवति । महिषाख्यो बलवान् राजा भवति । तथा ऽगृध्राणां पक्षिविशेषाणां ऽश्येनः शंसनीयः पक्षिराजो भवति । ऽवनानाम् । वनतिर्हिंसाकर्मा । हिंसकानां छेदकानां मध्ये ऽस्वधितिः एतन्नामकच्छेदकोऽसि । ऽपूर्वप्रभावः ऽसोमः ऽरेभन् शब्दायमानः सन् ऽपवित्रम् ऊर्णास्तुकेन कृतम् ऽअत्येति अतिगच्छति ॥

प्राचीविपद्वाच ऊर्मिं न सिन्धुर्गिरः सोमः पर्वमानो मनीषाः ।

अन्तः पश्यन्वृजनेमावराण्या तिष्ठति वृषभो गोषु जानन् ॥ ७ ॥

प्र । अवीविपत् । वाचः । ऊर्मिम् । न । सिन्धुः । गिरः । सोमः । पर्वमानः । मनीषाः ।

अन्तरिति । पश्यन् । वृजनां । इमा । अवराणि । आ । तिष्ठति । वृषभः । गोषु । जानन् ॥ ७ ॥

ऽपर्वमानः ऽसोमः ऽमनीषाः मनस ईक्षिता^१ हृदयंगमाः ऽगिरः स्तुतीः ऽप्राचीविपत् प्रकर्षेण वेपयति प्रेरयति । कथमिव । ऽसिन्धुः स्यन्दमाना नदीव ऽवाचः शब्दस्य ऽऊर्मिं ऽन संबंधं यथा प्रेरयति तद्वत् । किंच ऽवृषभः कामानामुदकानां वा वर्षकः सोमः ऽअन्तः अन्तर्हितं वस्तुजातं ऽपश्यन् ऽअवराणि दुर्बलैर्वारयितुमशक्यानि ऽइमा ऽवृजना इमानि बलानि ऽआ ऽतिष्ठति आसीदति । किं कुर्वन् । ऽगोषु ऽजानन् गवां^२ जानानः सन् परबलानि प्रविशति ॥

स मत्सरः पुत्सु वृन्वन्वातः सहस्रेता अभि वाजर्मर्ष ।

इन्द्रायिन्दो पर्वमानो मनीष्यं शोरुर्मिमीरय गा इष्यन् ॥ ८ ॥

सः । मत्सरः । पुत्सु । वृन्वन् । अवातः । सहस्रेऽरेताः । अभि । वाजम् । अर्ष ।

इन्द्राय । इन्दो इति । पर्वमानः । मनीषी । अंशोः । ऊर्मिम् । ईरय । गाः । इष्यन् ॥ ८ ॥

१मस्सरः मदकरः १पृत्सु संग्रामेषु १वन्वन् शत्रून् हिंसन् अत एव १अवातः अन्यैर्गन्तुमशक्यः
 १सहस्ररेताः सहस्रोदकधारोपेतः १सः सोमः १वाजं शत्रूणां बलम् १अभि १अर्षं अभिगच्छ । हे
 १इन्द्रो सोम १पवमानः पूयमानः १मनीषी प्राज्ञस्त्वं १गाः १इषण्यन् शब्दान् प्रेरयन् । यद्वा ।
 यजमानानां यज्ञसाधनभूता गाः प्रेरयन् । १इन्द्राय इन्द्रार्थम् १अंशोः अभिषूयमाणस्य सोमस्य
 १जमि संघम् १ईरय प्रेरय ॥

परि प्रियः कुलशे देववात इन्द्राय सोमो रण्यो मदाय ।

सहस्रधारः शतवाज इन्दुर्वाजी न सप्तिः समना जिगाति ॥ ९ ॥

परि । प्रियः । कुलशे । देववातः । इन्द्राय । सोमः । रण्यः । मदाय ।

सहस्रधारः । शतवाजः । इन्दुः । वाजी । न । सप्तिः । समना । जिगाति ॥ ९ ॥

१प्रियः प्रीणयिता अत एव १देववातः देवैरभिगतः १रण्यः रमणीयः १सोमः १इन्द्राय इन्द्रस्य
 १मदाय मदार्थं १कुलशे द्रोणाभिधाने १परि १जिगाति परिगच्छति । कीदृशः । १सहस्रधारः बहु-
 विधधारोपेतः १शतवाजः बहुबलः १इन्दुः पात्रेषु क्षरन् । तत्र दृष्टान्तः । १वाजी १न यथा वाजी
 बलवान् १सप्तिः अश्वः १समना । संग्रामनामैतत् । 'सम द्रम अवैकृत्ये' । समन्ति दृष्टा भवन्ति
 योद्धारोऽनेति । तस्मिन् संग्रामे यथाश्वः जिगाति गच्छति तद्वत् ॥

स पुर्व्यो वसुविज्जार्जमानो मृजानो अप्सु दुदुहानो अद्रौ ।

अभिश्शस्तिपा भुवनस्य राजा विदद्वातुं ब्रह्मणे पुयमानः ॥ १० ॥

सः । पुर्व्यः । वसुऽवित् । जार्जमानः । मृजानः । अप्सु । दुदुहानः । अद्रौ ।

अभिश्शस्तिपाः । भुवनस्य । राजा । विदत् । गातुम् । ब्रह्मणे । पुयमानः ॥ १० ॥

१पुर्व्यः पुराणो यद्वा पूर्वेः कृतोऽभिषुतः १वसुवित् धनानां लम्भकः १जार्जमानः १अप्सु
 वसतीवर्याल्येषूदकेषु १मृजानः मृज्यमानः १अद्रौ अभिषवग्रावणि १दुदुहानः दुह्यमानः १अभि-
 शस्तिपाः । अभितः शस्तिर्हिंसा येषां तेऽभिश्शस्त्यः शस्त्रवः । तेभ्यः परिरक्षकः १भुवनस्य भूतजातस्य
 १राजा स्वामी एवंविधः १सः तादृशः सोमः १ब्रह्मणे कर्मार्थं १पुयमानः सन् १गातुं मार्गं समीचीनं
 १विदत् यजमानेभ्यः प्रयच्छति ॥ ॥ ७ ॥

महापितृयज्ञे पितरः सोमवन्तः इत्यस्य द्वितीयानुवाक्या 'ध्वया हि नः पितरः' इत्येषा ।
 सूत्रितं च—'पितरोऽग्निष्वात्ता यम उदीरतामवर उत्परासस्त्वया हि नः पितरः सोम पूर्वे'
 (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

त्वया हि नः पितरः सोम पूर्वे कर्माणि चक्रुः पवमान धीराः ।

वन्वन्वातः परिधीरपोर्णु वीरेभिरश्वैर्मघवा भवा नः ॥ ११ ॥

त्वया । हि । नः । पितरः । सोम । पूर्वे । कर्माणि । चक्रुः । पवमान । धीराः ।

वन्वन् । अवातः । परिधीन् । अप । ऊर्णु । वीरेभिः । अश्वैः । मघवा । भव । नः ॥ ११ ॥

हे ष्वमान पूयमान ष्वसोम ष्वधीराः कर्मणि कुशलाः प्राज्ञाः ष्वनः अस्माकं ष्वपितरः ष्वपूवे पुरातना अङ्गिरसः ष्वत्वया । हिरवधारणे । त्वया^१ सहायेनैव ष्वकर्माणि अग्निष्टोमादीनि ष्वचक्रुः कृतवन्तः । किंच ष्ववन्वन् स्तोतृन् संभजन् । यद्वा । वनतिहिसार्थः । शत्रून् हिंसन्^२ । ष्वअवातः तैरभिगतस्त्वं ष्वपरिधीन् । परिधीयत एभिः सर्वमिति परिधयो राक्षसाः । तान् ष्वअपोर्णु अपोर्णुहि अपच्छादय । जहीति यावत् । ऊर्णोतेलो^३टि^४ छान्दसो हेर्लुक् । एतादृशस्त्वं ष्वनः अस्माकं^५ पुत्रादियुक्तं धनं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

यथापवथा मनवे वयोधा अमित्रहा वरिवोविद्विष्मान् ।

एवा पवस्व द्रविणं दधानं इन्द्रे सं तिष्ठ जनयायुधानि ॥ १२ ॥

यथा । अपवथाः । मनवे । वयःऽधाः । अमित्रऽहा । वरिवःऽवित् । हविष्मान् ।

एव । पवस्व । द्रविणम् । दधानः । इन्द्रे । सम् । तिष्ठ । जनय । आयुधानि ॥ १२ ॥

हे सोम यथा पुरा त्वं ष्वमनवे राज्ञे ष्ववयोधाः अन्नस्य धाता तथा ष्वअमित्रहा शत्रूणां हन्ता ष्ववरिवोवित् धनस्य लम्भयिता ष्वहविष्मान् पुरोडाशादियुक्तः सन् ष्वअपवथाः तस्मै धनादिकं प्रदातुं यथागच्छः एवमस्मभ्यमपि ष्वद्रविणं धनं ष्वदधानः प्रयच्छन् ष्वपवस्व अस्मदभिमुखमागच्छ । किंच अस्माभिर्दीयमानस्त्वम् ष्वइन्द्रे ष्वसं तिष्ठ सम्यक् तिष्ठ । अपि च ष्वआयुधानि त्वदीयानि ष्वजनय तस्मै प्रकाशय । वाक्यभेदादनिघातः ॥

पवस्व सोम मधुमां ऋतावापो वसानो अधि सानो अव्यै ।

अव द्रोणानि घृतवान्ति सीद मदिन्तमो मत्सर इन्द्रपानः ॥ १३ ॥

पवस्व । सोम । मधुऽमान् । ऋतऽवा । अपः । वसानः । अधि । सानौ । अव्यै ।

अव । द्रोणानि । घृतऽवन्ति । सीद । मदिन्ऽतमः । मत्सरः । इन्द्रऽपानः ॥ १३ ॥

हे ष्वसोम ष्वमधुमान् मदकरसोपेतः ष्वऋतावा यज्ञवान् । ‘छन्दसीवनिपौ’ इति वनिष्म-
त्वर्थीयः । तादृशस्त्वम् ष्वअपः वसतीवरिकधनाश्च ष्ववसानः आच्छादयन् ष्वअधि अधिकं ष्वसानौ
समुच्छ्रिते ष्वअव्ये अविभवे पवित्रे ष्वपवस्व क्षर । ततः ष्वमदिन्तमः अतिशयेन मदकरः ष्वइन्द्रपानः
इन्द्रेण पातव्यः ष्वमत्सरः मादयिता सोमः ष्वघृतवन्ति उदकवतः ष्वद्रोणानि द्रोणकलशान् ष्वअव
ष्वसीद अवतिष्ठस्व ॥

वृष्टि दिवः शतधारः पवस्व सहस्रसा वाजयुर्देववीतौ ।

सं सिन्धुभिः कलशै वावशानः समुस्त्रियाभिः प्रतिरन् आयुः ॥ १४ ॥

वृष्टिम् । दिवः । शतऽधारः । पवस्व । सहस्रऽसाः । वाजऽयुः । देवऽवीतौ ।

सम् । सिन्धुऽभिः । कलशै । वावशानः । सम् । उस्त्रियाभिः । प्रऽतिरन् । नः । आयुः ॥ १४ ॥

१. ग-त्वया एव कर्माणि चक्रुः । वन्वन् रक्षांसि संभजन् अवातः तैरभिगतः राक्षसान् परिधीन् ऊर्णुहि लिटि । * ग-त३-भ६-हिंसन्नत एव । २. ग-त३.४-भ-अस्माकं वीरिभिर्वीरैः कर्मप्राज्ञैः (भ६-कर्मणि प्राज्ञैः) पुत्रैरथैश्च सह मधवा धनवान् भव । यस्मात् (भ२-त्वं च) मम पितरः त्वया (भ२-यया) सह कर्म अकार्षुः तस्मादस्माकं (भ१.६.७-तोस्माकं) ।

हे सोम ^१शतधारः बहुधारोपेतः ^२त्वं ^३पदिवः अन्तरिक्षादादित्याद्वा ^४वृष्टिं ^५पवस्व कुरु ।
यद्वा । शतधारो बहुधात्मीयधारोपेतस्त्वं ^६पदिवो द्योतमानात् पवित्रात् वृष्टिमविच्छिन्नधारां पवस्व
पात्रेषु कुरु ^७। कीदृशः । ^८पदेवतीतौ । देवानां वीतिर्हविर्भक्षणं यस्मिन् स देववीतिर्यज्ञः । तस्मिन्
^९सहस्रसाः यजमानानां सहस्रस्य धनस्य दाता ^{१०}पथाज्युः तेषामन्नं कामयमानस्त्वं ^{११}पसिन्धुभिः
स्यन्दमानाभिः वसतीवरीभिः ^{१२}कलशे द्रोणाभिधाने ^{१३}सं गच्छस्व । तथा त्वं ^{१४}पनः अस्माकम् ^{१५}आयुः
जीवनं ^{१६}प्रतिरन् वर्षयन् ^{१७}उज्जियाभिः गोविकारैः क्षीरादिभिश्च ^{१८}कलशे ^{१९}सं गच्छस्व ॥

एष स्य सोमो मृतिभिः पुनानोऽत्यो न वाजी तर्तीदरातीः ।

पयो न दुग्धमर्दितोरिषिरमुर्विव गातुः सुयमो न वोळ्हा ॥ १५ ॥

एषः । स्यः । सोमः । मृतिभिः । पुनानः । अत्यः । न । वाजी । तर्ति । इत् । अरातीः ।
पयः । न । दुग्धम् । अर्दितेः । इषिरम् । उरुऽइव । गातुः । सुयमः । न । वोळ्हा ॥ १५ ॥

^१एष एतादृशः ^२स्यः सः ^३सोमः ^४मृतिभिः मननसाधनैः स्तोत्रैः ^५पुनानः पृथमानो
भवति । यः सोमः ^६अत्यो ^७पन अतनशीलः ^८वाजी अथ इव संप्राप्ते ^९अरातीः अरातीन् शत्रून्
^{१०}तर्ति । ^{११}इत् अवधारणे । तस्येव हिनस्येव । यद्वृत्तयोगादनिघातः किंच ^{१२}अर्दितेः । गोनामैतत् ।
अदीनाया गोः ^{१३}इषिरम् अन्वेषणीयं ^{१४}दुग्धं ^{१५}पयो ^{१६}पन क्षीरं यथा पूतं भवति एवं सोमः परिशुद्धः ।
अपि च ^{१७}उर्विव । ‘सुपां सुलुक्’ इति सोलुक् । उरुर्विस्तीर्णः ^{१८}गातुः मार्ग इव सर्वैः समाश्रय-
णीयस्तथा ^{१९}वोळ्हा वोढाशः ^{२०}सुयमः सुष्ठु नियन्तुं शक्यो यथा भवति तद्वदयं सोमः स्तोतृभिः
नियन्तव्यो भवति ॥ ॥ ८ ॥

स्वायुधः सोतृभिः पूयमानोऽभ्यर्षं गुह्यं चारु नाम ।

अभि वाजं सतिरिव श्रवस्याभि वायुमभि गा देव सोम ॥ १६ ॥

सुऽआयुधः । सोतृभिः । पूयमानः । अभि । अर्षं । गुह्यम् । चारु । नाम ।
अभि । वाजम् । सतिःऽइव । श्रवस्या । अभि । वायुम् । अभि । गाः । देव । सोम ॥ १६ ॥

^१स्वायुधः शोभनायुधोपेतः । यद्वा । यज्ञे स्पृकपालादीनि दशायुधानि सन्ति । तद्वान् ।
^२सोतृभिः अभिषुण्वद्भिः ^३पूयमानः त्वं ^४गुह्यं गुहायां निहितं ^५चारु कमनीयं ^६नाम त्वदीयं रसात्मकं
शरीरं स्तुतिभिः सह ^७अभ्यर्षं कलशादीन्यभिगमय । किंच ^८सतिरिव अथ इव वर्तमानस्त्वं
^९श्रवस्या । ‘सुपां सुलुक्’ इति सप्तम्या आज्ञादेशः ^{१०}। अस्मदीयायामन्नेच्छायां ^{११}वाजम् ^{१२}अन्नमस्म-
भ्यम् ^{१३}अभि गमय । अपि च हे ^{१४}देव स्तोतव्य हे ^{१५}सोम ^{१६}वायुं प्राणं जीवनम् ^{१७}अभि गमय ।
^{१८}गाः पशून्वास्मभ्यम् ^{१९}अभि गमय ॥

१. ग-त-भ४.६-मु-बहुधोदकधारोपेतः; भ१-बहुकधारोपेतः; भ२-बहुदकधारोपेतः । २. ग-भ१.
४.७-बहुविधात्मीय* । ३. भ६-क्षर । ४. ग-त३-भ१.२.५.६.७-कामयमानः किंच वावशानः कामय-
मानस्त्वं । ५. ग-त३-भ२.४.५.६-प्रवर्षयन्; त१.२.५.७-‘वर्षयन्’ नास्ति । ६. भ६-क्षीरादिभिः
स्वकलशे । ७. त१.२.७-एष स्य एतादृशः; त४.५-एष स्य एतादृशस्य । ८. त१.२.४.५.६-भ६-
स्तोतृभिः । ९. ग-भ४-याज्ञादेशः; त७-अज्ञादेशः । १०. त-भ२-‘वाजं’ नास्ति ।

शिशुं जज्ञानं हर्षितं मृजन्ति शुम्भन्ति वह्निं मरुतो गणेन ।

कविर्गीर्भिः काव्येना कविः सन्तसोमः पवित्रमत्येति रेभन् ॥ १७ ॥

शिशुम् । जज्ञानम् । हर्षितम् । मृजन्ति । शुम्भन्ति । वह्निम् । मरुतः । गणेन ।

कविः । गीऽभिः । काव्येन । कविः । सन् । सोमः । पवित्रम् । अति । एति । रेभन् ॥ १७ ॥

वशिशुम् इदानीमुत्पन्नत्वाच्छिशुवत्तिष्ठन्तम् । यद्वा । पापानि तनूकुर्वन्तं विनाशयन्तम् ।
वजज्ञानं प्रादुर्भूतमत एव वहर्षितम् । 'हर्षं गतिकान्त्योः' । 'भृमृदृशि' इत्यादिनात्तच । सर्वैः
काव्यमानं सोमं वमृजन्ति वमरुतः शोधयन्ति । किंच ववह्निं वोढारं सोमं वगणेन आत्मीयेन सस-
संह्याकेन गणेन वशुम्भन्ति अलंकुर्वन्ति । ततः वकविः क्रान्तप्रज्ञः वसोमः वकाव्येन कविकर्मणैव
वकविः शब्दोपेतः^१ वसन् वरेभन् शब्दायमानः वगीर्भिः स्तुतिभिः सह वपवित्रमत्येति अतीत्य
गच्छति ॥

ऋषिमना य ऋषिकृत्स्वर्षाः सहस्रणीथः पदवीः कवीनाम् ।

तृतीयं धाम महिषः सिषासन्तसोमो विराजमनु राजति हृप् ॥ १८ ॥

ऋषिऽमनाः । यः । ऋषिऽकृत् । स्वऽसाः । सहस्रऽनीथः । पदऽवीः । कवीनाम् ।

तृतीयम् । धाम । महिषः । सिषासन् । सोमः । विराजम् । अनु । राजति । हृप् ॥ १८ ॥

वऋषिमनाः सर्वदर्शनशीलमनस्कः अत एव वऋषिकृत् सर्वस्य दर्शनकर्ता प्रकाशनस्य कर्ता
वस्वर्षाः सर्वस्य सूर्यस्य वा संभक्ता वसहस्रणीथः । नीथा स्तुतिः । बहुविधस्तुतिकः वकवीनां क्रान्त-
प्रज्ञानां मध्ये वपदवीः स्खलतां पदानां साधुत्वेन संयोजयिता वयः सोमो विद्यते सः वमहिषः महान्
पूज्यो वा वसोमः वतृतीयं वधाम ह्युलोकं वसिषासन् संभक्तुमिच्छन् वस्तुप् स्तूयमानः सन् वविराजं
विशेषेण राजन्तं दीप्यमानमिन्द्रम् वअनु वराजति प्रकाशयति ॥

चमूषच्छयेनः शकुनो विभृत्वा गोविन्दुर्द्रप्स आयुधानि विभ्रत् ।

अपामूर्मिं सचमानः समुद्रं तुरीयं धाम महिषो विवक्ति ॥ १९ ॥

चमूऽसत् । श्येनः । शकुनः । विऽभृत्वा । गोऽविन्दुः । द्रप्सः । आयुधानि । विभ्रत् ।

अपाम् । ऊर्मिम् । सचमानः । समुद्रम् । तुरीयम् । धाम । महिषः । विवक्ति ॥ १९ ॥

वचमूषत् । चमन्ति भक्षयन्त्यत्रेति चम्वश्चमसाः । तेषु सीदन् । यद्वा । चम्व्वावधिषवणफलके ।
तथोर्वर्तमानः । वश्येनः शंसनीयः वशकुनः शक्तः सामर्थ्यकारी वविभृत्वा । हरतेः 'आतो मनिन्' इत्यादिना कनिप् । पात्रेषु विहरणशीलः वगोविन्दुः यजमानानां गवां लम्भकः । 'विन्दुरिच्छुः' (पा. सू. ३. २. १६९) इत्युप्रत्ययान्तत्वेन निपातितः । वद्रप्सः द्रवणशीलः वआयुधानि स्फ्यकपालादीनि वविभ्रत् धारयन् वअपाम् उदकानाम् वऊर्मिं प्रेरकं वसमुद्रम् । अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षलोकं वसचमानः सेवमानः वमहिषः महान् य एवंविधः सोमः स सोमः वतुरीयं चतुर्थं वधाम चान्द्रमसं स्थानं वविवक्ति सेवते । सूर्यलोकस्योपरि चन्द्रमसो लोको विद्यत इति यमः पृथिव्या

अधिपतिः स मावतु इत्यादिभिः चन्द्रमा नक्षत्राणामधिपतिः स मावतु इत्यन्तैर्मन्त्रैर्ज्ञायते (तै. सं. ३. ४. ५. १) ॥

मर्यो न शुभ्रस्तन्वं मृजानोऽत्यो न सृत्वा सनये धनानाम् ।

वृषेव यूथा परि कोशमर्षन्कनिकदच्चम्वोऽरा विवेश ॥ २० ॥

मर्योः । न । शुभ्रः । तन्वम् । मृजानः । अत्यः । न । सृत्वा । सनये । धनानाम् ।
वृषाऽइव । यूथा । परि । कोशम् । अर्षन् । कनिकदत् । चम्वोः । आ । विवेश ॥ २० ॥

°शुभ्रः दीप्यमानोऽलंकृतः °मर्यो °न मनुष्य इव °तन्वम् आत्मीयं शरीरं °मृजानः वसती-
वरीभिः शोधयन् किंच °धनानां °सनये संभजनाय लाभाय °अत्यो °न अतनशीलोऽश्व इव °सृत्वा
सरणशीलः अपि च °वृषेव वृषा यथा यूथानि प्रतिगच्छन् शब्दं करोति तद्वत् °कोशम् अधिषवण-
चर्मणा कृतं पात्रं °परि °अर्षन् प्रतिगच्छन् सोमः °कनिकदत् पुनःपुनः शब्दं कुर्वन् °चम्वोः
अधिषवणफलकयोः °आ °विवेश आविशति ॥ कनिकदत् । क्रदेयङ्लुकि ' दाधतिं धर्धति' इत्यादिना
निपातनादभ्यासस्य निगागमः । तस्य शतरि ' अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

पर्वस्वेन्दो पर्वमानो महोभिः कनिकदत्पारि वाराण्यर्ष ।

क्रीळश्चम्वोऽरा विश पूयमान इन्द्रं ते रसो मदिरो ममत्तु ॥ २१ ॥

पर्वस्व । इन्द्रो इति । पर्वमानः । महोऽभिः । कनिकदत् । परि । वाराणि । अर्ष ।

क्रीळन् । चम्वोः । आ । विश । पूयमानः । इन्द्रम् । ते । रसः । मदिरः । ममत्तु ॥ २१ ॥

हे °इन्द्रो सोम °महोभिः पूजकैर्ऋत्विग्भिः °पर्वमानः पूयमानस्त्वं °पर्वस्व क्षर । ततः
°कनिकदत् भृशं शब्दं कुर्वन् °वाराणि अवेवांलानि पवित्राणि °परि °अर्ष परिगच्छ । किंच °पूयमानः
त्वं °चम्वोः अधिषवणफलकयोः °क्रीळन् संक्रीडमानः सन् °आ °विश पात्राणि प्रविश । अनन्तरं
°मदिरः मदकरः °ते त्वदीयः °रसः °इन्द्रं °ममत्तु मोदयतु^१ । माद्यतेः ' बहुलं छन्दसि ' इति श्रुः ॥

प्रास्य धारा बृहतीरसृग्नक्तो गोभिः कलशाँ आ विवेश ।

सामं कृण्वन्सामन्यो विपश्चित्क्रन्दन्नेत्यभि सख्युर्न जामिम् ॥ २२ ॥

प्र । अस्य । धाराः । बृहतीः । असृग्नः । अक्तः । गोभिः । कलशान् । आ । विवेश ।

सामं । कृण्वन् । सामन्यः । विपःऽचित् । क्रन्दन् । एति । अभि । सख्युः । न । जामिम् ॥ २२ ॥

°अस्य सोमस्य °बृहतीः बृहत्यो महत्यः °धाराः °प्र °असृग्नं प्रसृज्यन्ते । सृजेः कर्मार्थं
लङि व्यत्ययेन क्षेत्रनादेशः । ' बहुलं छन्दसि ' इति रुडागमः । ततः सोऽयं सोमः °गोभिः गोविकारैः
क्षीरादिभिः °अक्तः^२ सन् °कलशान् द्रोणाभिधानान् °आ °विवेश आविशति । °साम सामानि
°कृण्वन् कुर्वन् °सामन्यः सामगानकुशलः । सुष्ठु शब्दायमान इत्यर्थः । °विपश्चित् सर्वं जानानः
सोमः °क्रन्दन् देवानाह्वयन् °अभि °एति । प्रहादीनि त्वरयाभिगच्छति । तत्र दृष्टान्तः । °सख्युर्न
सख्युः °जामि जायां यथेतरो लम्पटो वेगेनाभिगच्छति तद्वत् ॥

अप॒घ्नन्ने॒षि प॒वमान॑ श॒त्रून् प्रि॒यां न जा॒रो अ॒भिगी॑त इ॒न्दुः ।

सी॒दन्वने॑षु श॒कुनो॑ न प॒त्वा सोमः॑ पु॒नानः॑ क॒लशेषु॑ स॒त्ता ॥ २३ ॥

अ॒प॒घ्नन् । ए॒षि । प॒वमान॑ । श॒त्रून् । प्रि॒याम् । न । जा॒रः । अ॒भिऽगी॑तः । इ॒न्दुः ।

सी॒दन् । वने॑षु । श॒कुनः॑ । न । प॒त्वा । सोमः॑ । पु॒नानः॑ । क॒लशेषु॑ । स॒त्ता ॥ २३ ॥

हे ऽपवमान पूयमान सोम ऽभिगीतः स्तोत्रभिरभिष्टुतः ऽइन्दुः पात्रेषु क्षरंस्त्वं ऽशत्रून्
 ऽअपघ्नन् अपहिसन् ऽएषि आगच्छसि । कथमिव । ऽजारः ऽप्रियां ऽन प्रियतमामसतीं स्त्रीमन्यान्
 बाधमानः सन् यथाभिगच्छति तद्वत् । ऽपत्वा पतनशीलः ऽशकुनो ऽन यथा शकुनः ऽवनेषु वृक्षेषु
 ऽसीदन् भवति तद्वत् पतनशीलः । ऽपुनानः पूयमानः ऽसोमः ऽकलशेषु ऽसत्ता सदनशीलो निषण्णो
 भवति । सदेस्ताच्छीलिकस्तृन् । ‘एकाचः’ इतीदमतिषेधः ॥

आ ते रु॒चः प॒र्वमान॑स्य सोम॒ योषे॑व यन्ति सु॒दुर्वाः सु॒धाराः॑ ।

हरि॒रानी॑तः पुरु॒वारो॑ अ॒प्स्वर्चि॑क॒दत्क॒लशे॑ दे॒वयू॑नाम् ॥ २४ ॥

आ । ते । रु॒चः । प॒र्वमान॑स्य । सोम॒ । योषा॑ऽइव । यन्ति । सु॒दुर्वाः । सु॒धाराः॑ ।

हरीः । आऽनीतः । पुरु॒वारः । अ॒प्स्व । अर्चि॑क॒दत् । क॒लशे॑ । दे॒वऽयू॑नाम् ॥ २४ ॥

हे ऽसोम ऽपवमानस्य पूयमानस्य ऽते तव स्वभूता ऽयोषेव स्त्री यथा पुत्राणां पयो दोग्धि
 तद्वद्यजमानानां धनादिकस्य सुष्ठु दोग्ध्यः ऽसुधाराः शोभनधारोपेताः ऽरुचः दीप्तयः ऽआ ऽयन्ति
 पात्रादीन्यागच्छन्ति । किंच ऽहरिः हरितवर्णः ऽआनीतः ऋत्विग्भिः ऽपुरुवारः बहुधा वरणीयः
 सोमः ऽअप्सु वसतीवरीषु ऽदेवयूनां देवानिच्छतां यजमानानां स्वभूते ऽकलशे द्रोणस्थे च ऽअर्चि-
 क॒दत् पुनःपुनः क्रन्दते शब्दायते ॥ ॥ १० ॥ ॥ ५ ॥

षष्ठेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र ‘अस्य प्रेषा’ इत्यष्टापञ्चाशद्वचं प्रथमं सूक्तं त्रैष्टुभं पवमान-
 सोमदेवताकम् । तत्राद्यस्य तृचस्य मैत्रावरुणो वसिष्ठ ऋषिः । द्वितीयस्येन्द्रमतिर्नाम । तृतीयस्य
 वृषगणः । चतुर्थस्य मन्युः । पञ्चमस्योपमन्युः । षष्ठस्य व्याघ्रपात् । सप्तमस्य शक्तिः । अष्टमस्य
 कर्णश्रुत् । नवमस्य मृत्कीकः । दशमस्य वसुकः । एते सर्वे वसिष्ठगोत्राः । एवं त्रिंशद्वचो गताः । अथ
 चतुर्दशानामृचां शक्तिपुत्रः पराशर ऋषिः । शिष्टानामाङ्गिरसः कुत्सः । तथानुक्रम्यते—‘अस्य
 प्रेषाष्टापञ्चाशद्वचं तृचं वसिष्ठोऽपश्यदुत्तराश्व पृथग्वसिष्ठा इन्द्रमतिर्वृषगणो मन्युरूपमन्युर्व्याघ्र-
 पाच्छक्तिः कर्णश्रुन्मृत्कीको वसुक इति चतुर्दश पराशरोऽन्याः कुत्सः’ इति । गतो विनियोगः ॥

अ॒स्य प्रेषा॑ हे॒मनां॑ पू॒यमा॑नो दे॒वो दे॒वेभिः॑ स॒मपृ॑क्त र॒सम् ।

सु॒तः प॒वित्रं॑ प॒र्यैति॑ रे॒भन् मिते॑व स॒र्बं प॒शुमा॑न्ति॒ होता॑ ॥ १ ॥

अ॒स्य । प्रेषा॑ । हे॒मनां॑ । पू॒यमा॑नः । दे॒वः । दे॒वेभिः॑ । स॒म् । अ॒पृ॒क्त । र॒सम् ।

सु॒तः । प॒वित्रम् । परि॑ । ए॒ति । रे॒भन् । मि॒ताऽइव॑ । स॒र्बम् । प॒शुऽम॑न्ति । होता॑ ॥ १ ॥

‘अस्य सोमस्य ऽप्रेषा । प्रेषतिर्गत्यर्थः । किपि रूपम् । ‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
 प्रेषा प्रेरकेण ऽहेमना हिरण्येन ऽपूयमानः । ‘हिरण्यपाणिरभिषुणोति’ इति हिरण्यसंबन्धः । तादृशः
 ऽदेवः दीप्यमानांश्च ऽरसम् आत्मीयं ऽदेवेभिः देवैः सह ऽसमपृक्त संपर्चयति संयोजयति । ‘पृची

संपर्के । ततः ^१सुतः अभिषुतः सोमः ^२प्रेभन् शब्दायमानः सन् ^३पवित्रम् ऊर्णास्तुकेन निर्मितं ^४पथेति परिगच्छति । कथमिव । ^५होता देवानामाह्वातस्त्विक् ^६मितेव निर्मितान् ^७पशुमन्ति बद्ध-
पशून् ^८सद्यः सदनानि यजग्ृहान् यथा पथेति तद्वत् ॥

भद्रा वस्त्राः समन्याः^१ वसानो महान् कविर्निवचनानि शंसन् ।

आ वच्यस्व चम्बोः^२ पूयमानो विचक्षणो जागृविर्देववीतौ ॥ २ ॥

भद्रा । वस्त्रा । समन्या । वसानः । महान् । कविः । निवचनानि । शंसन् ।

आ । वच्यस्व । चम्बोः । पूयमानः । विचक्षणः । जागृविः । देववीतौ ॥ २ ॥

^१भद्रा भद्राणि कल्याणानि ^२समन्या । ‘समन्’ इति संग्रामनाम । ‘तत्र साधुः’ इति यत् । संग्रामयोग्यानि ^३वस्त्रा वस्त्राण्याच्छादकानि तेजांसि ^४वसानः आच्छादयन् ^५महान् ^६कविः क्रान्तदर्शी अत एव ^७निवचनानि नितरां वक्तव्यान्वृत्तिकृतानि स्तोत्राणि ^८शंसन् ^९विचक्षणः विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा ^{१०}जागृविः जागरणशीलः सोमस्त्वं ^{११}देववीतौ । देवानां वीतिर्भक्षणं यस्मिन् स देववीतिर्धनः । तस्मिन् ^{१२}चम्बोः अधिषवणफलकयोः ^{१३}आ ^{१४}वच्यस्व पात्राण्याविश । वचिर्गत्यर्थः । व्यत्ययेन इयन् । ^{१५}पूयमानः^१ सन्^२ ॥

समुं प्रियो मृज्यते सानो अव्ये यशस्तरौ यशसां क्षैतौ अस्मे ।

अभि स्वरं धन्वां पूयमानो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

सम् । ऊँ इति । प्रियः । मृज्यते । सानौ । अव्ये । यशःस्तरः । यशसाम् । क्षैतः । अस्मे इति ।

अभि । स्वर । धन्वं । पूयमानः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

^१यशसां यज्ञस्विनां मध्ये ^२यशस्तरः अतिशयेन यशस्वी ^३क्षैतः क्षितौ भवः ^४प्रियः प्रीणयिता सोमः ^५सानौ समुच्छिन्ते ^६अव्ये अविभवे पवित्रे ^७अस्मे अस्मदर्थं ^८यसं ^९मृज्यते ऋत्विग्भिः परिपूयते । ^{१०}उ अवधारणे । ^{११}पूयमानः त्वं ^{१२}धन्वं अन्तरिक्षे ^{१३}अभि ^{१४}स्वर अभितः शब्दश्च । ^{१५}यूयम् । पूजायां बहुवचनम् । हे सोम त्वं ^{१६}नः अस्मान् ^{१७}स्वस्तिभिः कल्याणतमैः पालनैः ^{१८}सदा सर्वदा ^{१९}पात रक्षत पालयत ॥

प्र गायताभ्यर्चाम देवान्त्सोमं हिनोत महते धनाय ।

स्वादुः पवाते अति वारमव्यमा सीदाति कुलशं देवयुनैः ॥ ४ ॥

प्र । गायत । अभि । अर्चाम् । देवान् । सोमम् । हिनोत । महते । धनाय ।

स्वादुः । पवाते । अति । वारम् । अव्यम् । आ । सीदाति । कुलशम् । देवयुः । नः ॥ ४ ॥

हे स्तोतारः ^१प्र ^२गायत । सोमं प्रकर्षेणाभिष्टुत । तथा ^३देवान् ^४अभ्यर्चाम् अभ्यर्चत । पुरुषव्यस्यथः । यद्वा । वयं देवानभिष्टुमः यूयं सोमं स्तुतेति । किंच ^५महते महत् प्रभूतं ^६धनाय धनं प्राप्तुं सोमं ^७हिनोत अभिषवार्थं प्रेरयत । ‘क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि ऋग्निनः’ इति धन-
शब्दस्य चतुर्थी । ततः ^८स्वादुः स्वादुकरः^२ सोमः ^९अव्यम् अविभवं ^{१०}वारं वालं पवित्रम् ^{११}अति

पवते अतीत्य पवते । किंच देवयुः देवान् कामयमानः सोमः अस्मदीयः सोमः कलशं पात्रम्
आसीदिति आसीदति प्रविशति । उभयत्र लेटयाडागमः ॥

इन्दुर्देवानामुप सख्यमायन्त्सहस्रधारः पवते मदाय ।

नृभिः स्तवानो अनु धाम पूर्वमगन्निन्द्रं महते सौमगाय ॥ ५ ॥

इन्दुः । देवानाम् । उप । सख्यम् । आऽयन् । सहस्रधारः । पवते । मदाय ।

नृभिः । स्तवानः । अनु । धाम । पूर्वम् । अगन् । इन्द्रम् । महते । सौमगाय ॥ ५ ॥

देवानाम् इन्द्रादीनां सख्यं सखिभावम् उप आयन् उपगच्छन् सहस्रधारः बहुविध-
धारोपेतः इन्दुः सोमः मदाय देवानां मदार्थं पवते कलशादिषु क्षरति । नृभिः कर्मनेतृभिः
स्तवानः स्तुयमानः सोमः पूर्वं पुरातनं धाम ह्यलोकम् अनु गच्छति । तदेवाह । महते
प्रभूताय सौमगाय सौभाग्याय इन्द्रम् अगन् गच्छति । सोम इन्द्रेण पीते सति यजमानानां
महत् सौभाग्यं भवति खलु ॥ अगन् । गमेलुङि 'मन्त्रे घस्' इति च्लेलेक् । 'मो नो धातोः' इति
नत्वम् ॥ ११ ॥

स्तोत्रे राये हरिरर्षा पुनान इन्द्रं मदो गच्छतु ते भराय ।

देवैर्याहि सरथं राधो अच्छा यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

स्तोत्रे । राये । हरिः । अर्ष । पुनानः । इन्द्रम् । मदः । गच्छतु । ते । भराय ।

देवैः । याहि । सरथम् । राधः । अच्छ । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

हे सोम ह्रिः हरितवर्णः पुनानः पूयमानस्त्वं स्तोत्रे अस्माभिः क्रियमाणे सति राये
धनार्थम् अर्ष आगच्छ । ततः ते त्वदीयः मदः मदकरः रसः भराय । 'भृ भर्त्सने' । भर्त्स-
यन्ति शत्रून् योद्धार इति भरः संग्रामः । तदर्थम् इन्द्रं गच्छतु । किंच सरथं देवैः समानं
रथमास्थाय राधः अच्छ अस्माकं धनार्थं याहि आगच्छ । यूयं नः अस्मान् स्वस्तिभिः
सदा पात । त्वं रक्ष ॥

प्र काव्यमुशनेव ब्रुवाणो देवो देवानां जनिमा विवक्ति ।

महिब्रतुः शुचिबन्धुः पावकः पदा वराहो अभ्येति रेभन् ॥ ७ ॥

प्र । काव्यम् । उशनाऽइव । ब्रुवाणः । देवः । देवानाम् । जनिम । विवक्ति ।

महिब्रतुः । शुचिबन्धुः । पावकः । पदा । वराहः । अभि । एति । रेभन् ॥ ७ ॥

उशनेव पुतन्नामक ऋषिरिव काव्यं कविकर्म स्तोत्रं ब्रुवाणः उच्चारयन् देवः स्तोताय-
मुषिर्वृषगणो नाम देवानाम् इन्द्रादीनां जनिम जन्मानि प्र विवक्ति प्रकर्षेण ब्रवीति । 'वच
परिभाषणे' । व्यत्ययेन विकरणस्य श्लुः । 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम् । महिब्रतुः प्रभूत-
कर्मा शुचिबन्धुः । बध्नन्ति शत्रूनि बन्धूनि तेजांसि बलानि वा । दीप्ततेजस्कः पावकः पापानां
शोधकः वराहः । वरं च तदहश्च वराहः । 'राजाहः सखिम्यष्टच्' इति टच् समासान्तः । तस्मिन्नहनि

अभिषूयमाणत्वेन तद्वान् । अर्शआदित्वात् मत्वर्थीयोऽच् । तादृशः सोमः परेभन् शब्दं कुर्वन् ऽपदा पदानि स्थानानि पात्राणि ऽभ्येति अभिगच्छति । यद्वा । यथा कश्चन वराहः पदा पादेन भूमिं विक्रममाणः शब्दं करोति तद्वत् ॥

प्र हंसासस्तृपलं मन्युमच्छामादस्तं वृषगणा अयासुः ।

आङ्गुष्यं पर्वमानं सखायो दुर्मर्षं साकं प्र वदन्ति वाणम् ॥ ८ ॥

प्र । हंसासः । तृपलम् । मन्युम् । अच्छ । अमात् । अस्तम् । वृषऽगणाः । अयासुः ।

आङ्गुष्यम् । पर्वमानम् । सखायः । दुःसमर्षम् । साकम् । प्र । वदन्ति । वाणम् ॥ ८ ॥

हंसासः शत्रुभिर्हन्यमाना हंसा इवाचरन्तो वा ऽवृषगणाः पृतन्नामका ऋषयः ऽअमात् शत्रूणां बलात् त्रासिताः सन्तः ऽतृपलम् । तृपलशब्दः क्षिप्रवाची । तदुक्तं यास्केन—‘तृपलप्रभर्मा क्षिप्रप्रहारी’ (निरु. ५. १२) इति । क्षिप्रप्रहारिणं ऽमन्युं शत्रूनभिमन्यमानं सोमम् ऽअच्छ अभिलक्ष्य ऽअस्तं यज्ञगृहं ऽप्र ऽअयासुः प्रायासिषुः प्रगच्छन्ति । ततः ऽसखायः स्तुत्यस्तोतृत्वलक्षणेन संबन्धेन सखिभूताः स्तोतारः ऽआङ्गुष्यं सर्वैरभिगन्तव्यम् । यद्वा । घोशब्दस्य पृषोदरादित्वात् गू इत्यादेशः । आङोऽनुनासिकश्रृण्वसः । स्तोत्रार्हं ऽदुर्मर्षं शत्रुभिर्दुर्मर्षं दुःसहमेवविधे सोमं ऽपर्वमानम् उदिश्य ऽवाणं वाद्यविशेषं ऽसाकं सहैव ऽप्र ऽवदन्ति प्रवादयन्ति । तदुपलक्षितं गानं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

स रंहत उरुगायस्य जूतिं वृथा क्रीळन्तं मिमते न गावः ।

परीणसं कृणुते तिग्मशृङ्गो दिवा हरिर्ददृशे नक्तमुज्रः ॥ ९ ॥

सः । रंहते । उरुऽगायस्य । जूतिम् । वृथा । क्रीळन्तम् । मिमते । न । गावः ।

परीणसम् । कृणुते । तिग्मऽशृङ्गः । दिवा । हरिः । ददृशे । नक्तम् । उज्रः ॥ ९ ॥

सः सोमः ऽरंहते । अतिशीघ्रं गच्छतीत्यर्थः । ऽउरुगायस्य बहुभिः स्तुत्यस्यात्मनः ऽजूतिं गतिमनुसरन् । तं ऽवृथा अनायासेन ऽक्रीळन्तं विहरन्तं गच्छन्तं सोमं ऽगावः अन्ये गन्तारः ऽन ऽमिमते न परिच्छिन्दन्ति । तमनुगन्तुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः । किंच ऽतिग्मशृङ्गः । शृणन्ति हिंसन्ति तमांसीति शृङ्गाणि तेजांसि । तीक्ष्णतेजस्कः ऽपरीणसम् । बहुनामैतत् । बहुविधं तेजः ऽकृणुते करोति । अन्तरिक्षे वर्तमानो यः सोमः ऽदिवा अहनि ऽहरिः हरितवर्णः ऽददृशे दृश्यते । न प्रकाशत इत्यर्थः । ऽनक्तं रात्रौ तु ऽउज्रः ऋजुगामी विस्पष्टः प्रकाशयुक्तो दृश्यते । दृशेः कर्मणि लिटि रूपम् ॥

इन्दुर्वाजी पवते गोन्यौघा इन्द्रे सोमः सह इन्वन्मदाय ।

हन्ति रक्षो बार्धते पर्यरातीर्वरिवः कृण्वन् वृजनस्य राजा ॥ १० ॥

इन्दुः । वाजी । पवते । गोऽन्यौघाः । इन्द्रे । सोमः । सहः । इन्वन् । मदाय ।

हन्ति । रक्षः । बार्धते । परी । अरातीः । वरिवः । कृण्वन् । वृजनस्य । राजा ॥ १० ॥

१इन्दुः क्षरणशीलः १वाजी बलवान् १गोन्योषाः गमनशीलनीचीनाग्रससंघातः १इन्द्रे
१सहः बलकररसम् १इन्वन् प्रेरयन् १सोमः १मदाय तस्य मदार्थं १पवते क्षरति^१ । किंच १रक्षः
रक्षःकुलं १हन्ति हिनस्ति । किंच १अरातीः अरातीन् शत्रून् १परि १बाधते परितः संहरति । कीदृशः ।
१वरिवः वरणीयं धनं १कृण्वन् स्तोतृणां कुर्वन् १वृजनस्य बलस्य १राजा ईक्षिता सोम इति ॥ १२ ॥

अध धारया मध्वा पृचानस्तिरो रोम पवते अद्रिदुग्धः ।

इन्दुरिन्द्रस्य सुख्यं जुषाणो देवो देवस्य मत्सुरो मदाय ॥ ११ ॥

अध । धारया । मध्वा । पृचानः । तिरः । रोम । पवते । अद्रिदुग्धः ।

इन्दुः । इन्द्रस्य । सुख्यम् । जुषाणः । देवः । देवस्य । मत्सुरः । मदाय ॥ ११ ॥

१अध अथानन्तरम् १अद्रिदुग्धः ग्रावभिर्दुग्धोऽभिषुतः सोमः १मध्वा मदकारिण्या १धारया
१पृचानः देवान् संपर्चयन् संयोजयन् १रोम अविरोमभिः कृतं पवित्रं १तिरः तिरस्कृत्य व्यवधायकं
कृत्वा १पवते कलशेषु क्षरति । किंच १इन्द्रस्य १सुख्यं सखिभावं कर्म वा १जुषाणः सेवमानः
१देवः द्योतमानः १मत्सुरः मदकरः १इन्दुः सोमः १देवस्य इन्द्रस्य १मदाय मदार्थं पवते ॥

अभि प्रियाणि पवते पुनानो देवो देवान्त्वेन रसेन पृञ्चन् ।

इन्दुर्धर्माण्युतथा वसानो दश क्षिपो अव्यत सानो अव्ये ॥ १२ ॥

अभि । प्रियाणि । पवते । पुनानः । देवः । देवान् । स्वेन । रसेन । पृञ्चन् ।

इन्दुः । धर्माणि । ऋतुऽथा । वसानः । दश । क्षिपः । अव्यत । सानौ । अव्ये ॥ १२ ॥

१प्रियाणि प्रीणयितृणि १धर्माणि धारकाणि तेजांसि १ऋतुथा काले काले १वसानः आच्छा-
दयन् १इन्दुः सोमः १पुनानः पूयमानः सन् १अभि १पवते कलशानभिलक्ष्य क्षरति । कीदृशः ।
१देवः संक्रीडनशीलः १स्वेन आत्मीयेन १रसेन १देवान् इन्द्रादीन् १पृञ्चन् संपर्चयन् संयोजयन् ।
तमिमं १दश दशसंख्याकाः १क्षिपः । अङ्गुलिनामैतत् । कर्मार्थं प्रेर्यन्त इति । तत्संख्याका अङ्गुलयः
१सानौ समुच्छ्रिते १अव्ये अविभवे पवित्रं १अव्यत गमयन्ति । यद्वा । तत्र पवित्रे पूयमानं सोम-
मव्यत गच्छन्ति । वी गत्यादिपु । लङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

वृषा शोणो अभिकनिक्कदद्गा नदयन्नेति पृथिवीमुत द्याम् ।

इन्द्रस्येव वयुरा शृण्व आजौ प्रचेतयन्नर्षति वाचमेमाम् ॥ १३ ॥

वृषा । शोणः । अभिऽकनिक्कदत् । गाः । नदयन् । एति । पृथिवीम् । उत । द्याम् ।

इन्द्रस्यऽइव । वयुः । आ । शृण्वे । आजौ । प्रऽचेतयन् । अर्षति । वाचम् । आ । इमाम् ॥ १३ ॥

१शोणः शोणवर्णः १वृषा कश्चिद्वृषभः १गाः पशून् १अभिकनिक्कदत् अभिलक्ष्य शब्दं करोति ।
एवं गाः स्तुतीर्विश्रयणार्थं पयसो दोग्रीधैर्नृणां अभिकनिक्कदद्भिश्चद्वायमानः । तदेवाह । १नदयन्
शब्दमुत्पादयन् सोमः १पृथिवीमुत अपि च १द्याम् एतौ लोकौ १एति गच्छति । किंच १वयुः ।
वाङ्मनामैतत् । तस्य वाक् शब्दः १आजौ संग्रामे १इन्द्रस्येव इन्द्रस्य शब्द इव १आ १शृण्वे सर्वैः

श्रूयते । ततः ऽप्रचेतयन् आत्मानं सर्वेषां प्रज्ञापयन् ऽइमां ऽवाचम् ऽअर्षति ससन्ताड्मयति । उच्चैः शब्दायत इत्यर्थः ॥

रसाच्यः पर्यसा पिन्वमान ईर्यन्नेषि मधुमन्तमंशुम् ।

पवमानः संतनिमेषि कृष्वन्निन्द्राय सोम परिषिच्यमानः ॥ १४ ॥

रसाच्यः । पर्यसा । पिन्वमानः । ईर्यन् । एषि । मधुमन्तम् । अंशुम् ।

पवमानः । सम्ऽतनिम् । एषि । कृष्वन् । इन्द्राय । सोम । परिऽसिच्यमानः ॥ १४ ॥

हे सोम ऽरसाच्यः । रसेरौणादिक आच्यप्रत्ययः । आस्वाद्यः ऽपयसा^१ ऽपिन्वमानः क्षरस्वम् ऽईरयन् शब्दं प्रेरयन् ऽमधुमन्तं माधुर्यपितम् ऽअंशुं रसभावम्^२ ऽएषि प्राप्तोषि^३ । ‘अंशुः शमष्टमात्रो भवति’ (निरु. २.५) इति यास्कः । अनेन सोमरसोऽभिधीयते । किंच हे ऽसोम ऽपरिषिच्यमानः अग्निः परिषिक्तस्त्वं ऽपवमानः पवित्रे पूयमानः सन् ऽसंतनिम् । ‘तनु विस्तारे’ । इत्यर्थः । संततां धारां ऽकृष्वन् कुर्वन् ऽइन्द्राय इन्द्रार्थम् ऽएषि गच्छसि ॥

एवा पवस्व मदिरो मदायोदग्राभस्य नमर्यन् वधस्नैः ।

परि वर्ण भरमाणो रुशन्तं गव्युर्नो अर्ष परि सोम सिक्तः ॥ १५ ॥

एव । पवस्व । मदिरः । मदाय । उदऽग्राभस्य । नमर्यन् । वधस्नैः ।

परि । वर्णम् । भरमाणः । रुशन्तम् । गव्युः । नः । अर्ष । परि । सोम । सिक्तः ॥ १५ ॥

हे ऽसोम ऽमदिरः मदकरस्वम् ऽउदग्राभस्य । ‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’ (पा. सू. १.४.३२.१) इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा । ‘चतुर्थ्यर्थे बहुलम्’ (पा. सू. २.३.६२) इति षष्ठी । उदग्राभ-मुदकग्राहिणं मेवं ऽवधस्नैः हननसाधनैरायुधैः ऽनमयन् वृष्ट्यर्थं प्रह्वीकुर्वन् ऽमदाय मदार्थम् ऽएव ऽपवस्व । एवं पात्रेषु क्षर । किंच ऽरुशन्तम् आरोचमानं श्वेतं ऽवर्णं ऽपरि ऽभरमाणः परितो बिभ्रत् ऽसिक्तः पवित्रे सिच्यमानस्त्वं ऽगव्युः ऽनः^४ अस्माकं गा इच्छन् ऽपरि ऽअर्ष परिगच्छ ॥ १३ ॥

जुष्टी न इन्दो सुपथा सुगान्युरौ पवस्व वरिवांसि कृष्वन् ।

घनेव विष्वग्दुरितानि विघ्नन्नाधि ष्णुना धन्व सानो अव्ये ॥ १६ ॥

जुष्टी । नः । इन्दो इति । सुऽपथा । सुऽगानि । उरौ । पवस्व । वरिवांसि । कृष्वन् ।

घनाऽईव । विष्वक् । दुःऽदुरितानि । विघ्नन् । अधि । स्नुना । धन्व । सानौ । अव्ये ॥ १६ ॥

हे ऽइन्दो दीप्त पवमान ऽजुष्टी । ‘स्नातव्यादयश्च’ इति निपातितः । स्तुतिभिः प्रीतो^५ भूत्वा^६ ऽनः अस्माकं सुपथानि वैदिकमार्गान् तथा ऽवरिवांसि वरणीयानि घनानि ऽसुगा सुगमनानि सुप्राप्तव्यानि ऽकृष्वन् कुर्वन् ऽउरौ विस्तीर्णं द्रोणकलशे ऽपवस्व क्षर । किंच ऽघनेव घनीभूतेन कोहमयेनायुधेनेव ऽविष्वक् सर्वतः ऽदुरितानि दुष्प्राप्तव्यानि रक्षांसि ऽविघ्नन् हिंसन् ऽसानौ समुच्छिन्ते^६ ऽअव्ये अविभवे ऽस्नुना सवता धारासंघेन ऽअधि ऽधन्व अधिगच्छ । धविर्वात्यर्थः ॥

१. त१.७-सु-पयसा युक्तः । २. त-भव । ३. त१.२.३.४.५-प्राप्नोति । ४. ग-त-भ१.२.४.६-‘नः’ नास्ति । ५. भ६-प्रीतस्त्वं । ६. त७-सु-समुच्छिन्ते देशे ।

वृष्टिं नो अर्ष दिव्यां जिगत्नुमिळावतीं शृंगयीं जीरदानुम् ।

स्तुकेव वीता धन्वा विचिन्वन्बन्धूरिमाँ अवराँ इन्दो वायून् ॥ १७ ॥

वृष्टिम् । नः । अर्ष । दिव्याम् । जिगत्नुम् । इळावतीम् । शृंगयीम् । जीरदानुम् ।
स्तुकाऽइव । वीता । धन्व । विऽचिन्वन् । बन्धून् । इमान् । अवरान् । इन्दो इति । वायून् ॥ १७ ॥

हे सोम वनः अस्माकं वृष्टिम् अर्षं गमय । कीदृशीम् । विद्व्यां दिवि भवां जिगत्नु
गमनशीलाम् वृळावतीम् अन्नवतीं शृंगयीं सुखस्य निवासभूतां जीरदानुं क्षिप्रदानोपेताम् । किंच
हे वृन्दो त्वं वस्तुकेव वीता कान्तानि । स्तुकशब्दोऽपत्यवचनः । अपत्यानि यथा विचिनोपि तद्वत्
वन्धून् स्तुत्यस्तोतृत्वेन बन्धुभूतान् अवरान् अवरदेशे स्थितान् पार्थिवान् वायून् त्वामभि-
गच्छतः वृमान् अस्मान् विचिन्वन् घनादिप्रदानार्थं गवेषमाणः सन् धन्व गच्छ ॥

ग्रन्थि न वि प्य ग्रथितं पुनान क्रजुं च गातुं वृजिनं च सोम ।

अत्यो न क्रदो हरिरा सृजानो मर्यो देव धन्व पस्त्यावान् ॥ १८ ॥

ग्रन्थिम् । न । वि । स्य । ग्रथितम् । पुनानः । क्रजुम् । च । गातुम् । वृजिनम् । च । सोम ।
अत्यः । न । क्रदः । हरिः । आ । सृजानः । मर्यः । देव । धन्व । पस्त्यवान् ॥ १८ ॥

पुनानः पूयमानस्त्वं ग्रथितं पापैर्बद्धं मां वि प्य सुञ्च^१ । तेभ्यो विच्छेपय । कथमिव ।
ग्रन्थि वन यथा कश्चित् ग्रन्थि विच्छेपयति । 'षो अन्तकर्मणि' इत्यस्य लोटि रूपम् । किंच हे सोम
त्वम् क्रजुम् अवक्रं गातुं मार्गं च वृजिनं बलं च मह्यं देहि । हरिः हरितवर्णस्त्वम् आ
सृजानः पात्रेण वासुजमानः सन् अत्यो न अतनशीलोऽथ इव क्रदः क्रन्दसि शब्दायसे । किंच
हे देव मर्यः मनुष्यहितो मारको हिंसको वा शत्रूणां पस्त्यवान् । पस्त्यं गृहम् । तद्वास्त्वं धन्व
मामभिगच्छ कलशान् वा ॥

जुष्टो मदाय देवताते इन्दो परि ण्णुना धन्व सानो अव्ये ।

सहस्रधारः सुरभिरदब्धः परि स्रव वाजसातौ नृषह्ये ॥ १९ ॥

जुष्टः । मदाय । देवताते । इन्दो इति । परि । स्तुना । धन्व । सानौ । अव्ये ।

सहस्रधारः । सुरभिः । अदब्धः । परि । स्रव । वाजसातौ । नृषह्ये ॥ १९ ॥

हे वृन्दो वृष्टिं मदाय जुष्टः पर्याप्तस्त्वं देवताते देवैस्तते यज्ञे सानौ समुच्छ्रिते अव्ये
अविभवे^२ पवित्रे^३ स्तुना स्वर्णशिलेन^४ धारासंघेन सह परि धन्व परिगच्छ । सहस्रधारः
बहुविधवारोपेतः सुरभिः सुगन्धिस्त्वम् अदब्धः न कैश्चिद्विमितः सन् वाजसातौ अन्नलामनिमित्ते^५
नृषह्ये नृभिः सोढव्ये युद्धे परि स्रव परितो गच्छ ॥

अरुमानो यैऽरथा अयुक्ता अत्यासो न संसृजानास आजौ ।

एते शुक्रासौ धन्वन्ति सोमा देवासस्ताँ उप याता पिबध्वै ॥ २० ॥

१. त३-म४.५-विमुच । २. गन्त३-म१.४.७- 'अविभवे' नास्ति । ३. त१.७-म२-सु- 'पवित्रे'
नास्ति । ४. त१-म६-सु- 'श्रयण' । ५. ग-अन्नलाभे धननिमित्ते; त१.३.४.५.६.७-म२-सु-
अन्नलाभाय निमित्ते; म१.४-अन्नलाभाय निमित्ते ।

अ॒र॒श्मा॒नः । ये । अ॒र॒थाः । अ॒यु॒क्ताः । अ॒त्या॒सः । न । स॒सृ॒ज्जा॒नासः । आ॒जौ ।
ए॒ते । शु॒क्रा॒सः । ध॒न्व॒न्ति । सो॒माः । दे॒वा॒सः । ता॒न् । उ॒प । या॒त । पि॒ब॒ध्वै ॥ २० ॥

वअरश्मानः रश्मिवर्जिताः । रज्जुरहिता^१ इति यावत् । वअरथाः रथवर्जिताः वअयुक्ताः
कुत्रापि न नियुक्ताः । अबद्धा इत्यर्थः । एतादृशाः वये वआजौ युद्धे वससृज्जानासः सृज्यमानाः
वअत्यासो वन अश्वा यथा त्वरया लक्ष्यं गच्छन्ति तद्वदाजौ । अजन्ति कर्मकरणार्थमृत्विजोऽत्र
इत्याजिर्यज्ञः । तस्मिन् सृज्यमानाः शुक्रा^२ दीप्यमानाः एते वसोमाः धन्वन्ति क्षिप्रं कलशानभि-
गच्छन्ति । अथ प्रत्यक्षः । हे वदेवासः देवाः वतान् आगच्छतः सोमान् विबध्वै पानाय उप वयात
उपगच्छत ॥ ॥ १४ ॥

ए॒वा न॒ इ॒न्दो अ॒भि दे॒ववी॒तिं परि॑ स्र॒व न॒भो अ॒र्णश्च॑मूषु ।

सोमो॑ अ॒स्मभ्यं॑ का॒म्यं बृ॒हन्तं॑ र॒यिं द॑दातु वी॒रव॑न्तमु॒ग्रम् ॥ २१ ॥

ए॒व । नः । इ॒न्दो इति॑ । अ॒भि । दे॒वऽवी॒तिम् । परि॑ । स्र॒व । न॒भः । अ॒र्णः । च॒मूषु ।

सोमः । अ॒स्मभ्यम् । का॒म्यम् । बृ॒हन्तम् । र॒यिम् । द॒दातु । वी॒रऽव॑न्तम् । उ॒ग्रम् ॥ २१ ॥

हे इन्द्रो सोम वनः अस्मदीयम् एव देववीतिम् । देवानां वीतिर्भक्षणं गमनं वा यस्मिन्
स देववीतिर्यज्ञः । तमभिलक्ष्य वनभः नभसो द्युलोकात् वअर्णः उदकम् । अनेन पवित्रास्त्रिगतः
सोमरसोऽभिधीयते । तं रसं वचमूषु चमसेषु वपरि वस्रव परितः क्षर । ततः वसोमः वकाम्यं
काम्यमानं वबृहन्तं प्रबुद्धं ववीरवन्तं पुत्रयुक्तम् वउग्रम् उहूर्णबलं वरयि धनम् वअस्मभ्यं वददातु
प्रयच्छतु ॥

त॒क्ष॒द्यदी॑ म॒नसो॑ वे॒नतो॑ वा॒ज्येष्ठ॑स्य वा ध॒र्मणि॑ क्षो॒रनी॑के ।

आदी॑मा॒यन्व॑र॒मा वा॑व॒शाना॑ जुष्टं प॒तिं क॒लशे॑ गा॒व इ॒न्दुम् ॥ २२ ॥

तक्ष॑त् । यदि॑ । म॒नसः । वे॒नतः । वा॒क् । ज्येष्ठ॑स्य । वा । ध॒र्मणि॑ । क्षोः । अ॒नी॑के ।

आत् । ई॒म् । आ॒यन् । व॑रम् । आ । वा॑व॒शानाः । जुष्ट॑म् । प॒तिम् । क॒लशे॑ । गा॒वः । इ॒न्दुम् ॥ २२ ॥

वेनतः । 'वेनो वेनतेः कान्तिकर्मणः' (निरु. १०. ३८) इति यास्कः । कामयमानस्य
वमनसः । मन्यतेः स्तुतिकर्मणः । स्तोतुः ववाक् स्तुतिलक्षणा वयदि एनं वतक्षत् संस्करोति । वाशब्द
उपमाये । यथा धर्मणि । 'निमित्तात्कर्मसंयोगे' (पा. सू. २. ३. ३६. ६) इति सप्तमी । धारकं
योगक्षेमविषयं कर्मोद्दिश्य^१ वक्षोः शब्दायमानस्य वअनीके मुखे तत्र स्थितस्य जानपदिकस्य वाक्
वज्येष्ठस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । प्रशस्यतमं राजानं यथा स्तौति तथा स्तोतुर्वाक् सोमं स्तौतीत्यर्थः ।
वआत् अनन्तरमेव ववरणीयं वजुष्टं देवानां मदाय पर्याप्तं वपतिं सर्वस्य पालकं वकलशे स्थितम्
वइन्दुम् वईम् एनं सोमं ववावशानाः कामयमानाः वगावः वआ वआयन् । पयसा स्वीयेन
मिश्रयितुमागच्छन्ति ॥

१. त-मु-रज्जुवर्जिता; म२-रज्जुता । २. म१(२)-शुक्रासः शुक्रा । ३. त-म६-निमित्तत्वात् कर्म-
संयोगः; म१.२-निमित्तत्वात् कर्मसंयोगः; म४-निमित्तत्वात् कर्मयोगः । ४. त-म२.६-धर्मोद्दिश्य ।

प्र दानुदो दिव्यो दानुपिन्व ऋतमृताय पवते सुमेधाः ।

धर्मा भुवद्भुजन्त्यस्य राजा प्र रश्मिभिर्दशभिर्भारि भूम ॥ २३ ॥

प्र । दानुऽदः । दिव्यः । दानुऽपिन्वः । ऋतम् । ऋताय । पवते । सुऽमेधाः ।

धर्मा । भुवत् । वृजन्त्यस्य । राजा । प्र । रश्मिऽभिः । दशऽभिः । भारि । भूम ॥ २३ ॥

‘दिव्यः दिवि भवः’ दानुदः दातृभ्यो घनादीनां दाता । तदेवाह । ‘दानुपिन्वः । ‘पिवि सेचने’ । ‘कर्मण्यण्’ (पा. सू. ३. २. १) इत्यण् । दातृभ्यः कामानां क्षारयिता वसुमेधाः शोभन-
प्रज्ञः सोमः वृक्ताय सत्यभूतायेन्द्राय वृक्तं सत्यभूतमात्मीयं रसं वप्र पवते प्रकर्षेण क्षरति ।
वराजा दीप्यमानः सोमः वृजन्त्यस्य साधुबलस्य धर्मा धारयिता भुवत् भवति । किंच दशभिः
पुतस्संख्याकाभिः रश्मिभिः कर्मकरणार्थमभवानाभिरङ्गुलिभिः भूम प्रभूतं वप्र भारि प्रधारयते ।
चिणि रूपम् ॥

पवित्रेभिः पर्वमानो नृचक्षा राजा देवानामुत मर्त्यानाम् ।

द्विता भुवद्रयिपती रयीणामृतं भरत्सुभृतं चार्विन्दुः ॥ २४ ॥

पवित्रेभिः । पर्वमानः । नृचक्षाः । राजा । देवानाम् । उत । मर्त्यानाम् ।

द्विता । भुवत् । रयिऽपतिः । रयीणाम् । ऋतम् । भरत् । सुऽभृतम् । चारु । इन्दुः ॥ २४ ॥

पवित्रेभिः पवित्रैः पर्वमानः पूयमानः नृचक्षाः नृणां फलाफलयोर्दृष्टा तथा^१ देवानाम्
इन्द्रादीनाम् उत अपि च मर्त्यानां मनुष्याणामेवमुभयेषां जनानां वराजा रयिपतिः धनस्य
पतिः न त्वल्पस्य पतिः किंतु रयीणां बहूनां धनानां स्वामी । वृत्त्यवृत्तिभ्यां स्वामित्वं बाहुल्यं च
विवक्ष्यते । ईदृशः सोमः द्विता द्विधा देवेष्वपि च मनुष्येषु भुवत् भवति । सोऽयम् इन्दुः
सोमः सुभृतं सुष्ठु संभृतं चारु कल्याणम् ऋतम् उदकं भरत् बिभर्ति ॥

अर्वींश्च श्रवसे सातिमच्छेन्द्रस्य वायोऽभि वीतिमर्ष ।

स नः सहस्रा बृहतीरिषो दा भवा सोम द्रविणोवित्पुनानः ॥ २५ ॥

अर्वींश्च । श्रवसे । सातिम् । अच्छ । इन्द्रस्य । वायोः । अभि । वीतिम् । अर्ष ।

सः । नः । सहस्रा । बृहतीः । र्षः । दा । भव । सोम । द्रविणः । वित् । पुनानः ॥ २५ ॥

हे सोम अन्नार्थं युद्धे अर्वानिव अश्वो यथा गच्छति तद्वत् त्वं श्रवसे अस्माकमन्नार्थं तथा
सातिमच्छ धनलार्भं प्रति इन्द्रस्य वायोः च वीतिं पानम् अभि अर्ष अभिगच्छ । ऐन्द्रवायव-
ग्रहे हीन्द्रवायू सह सोमं पिबत इत्यत्र सहोपादानम् । वसः त्वं सहस्रा सहस्राणि बहुविधानि
बृहतीः बृंहितानि प्रवृद्धानि इषः अन्नानि वनः अस्मभ्यं दाः प्रयच्छ । हे सोम पुनानः
पूयमानस्त्वं नोऽस्मभ्यं द्रविणोवित् धनस्य^२ लम्भयिता भव । द्रविणशब्दात् ‘सर्वप्रातिपदि-
केभ्यो लालसायां सुग्वक्तव्यः’ (का. ७. १. ५१. ३) इति सुगागमः ॥ १५ ॥

१. त१.२.७-अथा; त३.४.५.६-अ१.२.४.७-‘तथा’ नास्ति; म६-यथा; सु-अथ ।

२. त-अस्य ।

देवाव्यो नः परिषिच्यमानाः क्षयं सुवीरं धन्वन्तु सोमाः ।

आयज्यवः सुमतिं विश्ववारा होतारो न दिवि यजो मन्द्रतमाः ॥ २६ ॥

देवऽअव्यः । नः । परिऽसिच्यमानाः । क्षयम् । सुऽवीरम् । धन्वन्तु । सोमाः ।

आऽयज्यवः । सुऽमतिम् । विश्वऽवाराः । होतारः । न । दिविऽयजः । मन्द्रऽतमाः ॥ २६ ॥

१ देवाव्यः । अवतेस्तर्पणार्थस्य ' अवितृस्तृत्तन्निभ्य ईः ' इतीप्रत्ययः । ' उदात्तस्वरितयोर्धणः ' इति जसः स्वरितत्वम् । देवानां तर्पयितारः १ परिषिच्यमानाः परितः पात्रेषु सिच्यमानाः १ सोमाः १ नः अस्माकं १ सुवीरं शोभनपुत्रं १ क्षयं गृहं १ धन्वन्तु प्रेरयन्तु । तथा १ आयज्यवः आभिमुख्येन यष्टव्या आभिमुख्येन प्रयच्छन्तो वा अत एव १ विश्ववाराः सर्वैर्वरणीयाः १ सुमतिम् अनुग्रहबुद्धिं च प्रेरयन्तु । कीदृशाः । १ होतारो १ न होतारो यथा देवानिन्द्रादीन् स्तुवन्ति एवं १ दिवि यजः दिवि ब्रुलोके^१ स्थितानिन्द्रादीन् देवान् यजन्तः । दिव्शब्दे ' तत्पुरुषे कृति बहुलम् ' इति सप्तम्या अलुक् । १ मन्द्रतमाः अत्यन्तं मन्दकराः ॥

एवा देव देवताते पवस्व महे सोम प्सरसे देवपानः ।

महश्चिद्धिं स्मसिं हिताः समये कृधि सुस्थाने रोदसी पुनानः ॥ २७ ॥

एव । देव । देवऽताते । पवस्व । महे । सोम । प्सरसे । देवऽपानः ।

महः । चित् । हि । स्मसि । हिताः । सुऽमये ।

कृधि । सुस्थाने इति सुऽस्थाने । रोदसी इति । पुनानः ॥ २७ ॥

हे १ देव द्योतमान स्तोतव्य वा हे १ सोम १ देवपानः देवैः पातव्यस्त्वं १ देवताते देवैस्तते वितते यज्ञे १ महे महते १ प्सरसे भक्षणाय देवानां पानाय १ एव एवं १ पवस्व क्षर । ततो वयं १ हिताः त्वया प्रेरिताः सन्तः १ समये मरणधर्मसंहिते संग्रामे १ महश्चित् महतो बलाधिकानपि शत्रून् १ स्मसि १ हि अभिभवेम खलु । किंच १ पुनानः पूयमानस्त्वं १ रोदसी द्यावापृथिव्यौ १ सुस्थाने अस्माकं शोभनावासस्थाने सत्यौ १ कृधि कुरु ॥

अश्वो न क्रदो वृषभिर्युजानः सिंहो न भीमो मनसो जवीयान् ।

अर्वाचीनैः पृथिभिर्ये रजिष्ठा आ पवस्व सौमनसं न इन्दो ॥ २८ ॥

अश्वः । न । क्रदः । वृषऽभिः । युजानः । सिंहः । न । भीमः । मनसः । जवीयान् ।

अर्वाचीनैः । पृथिऽभिः । ये । रजिष्ठाः । आ । पवस्व । सौमनसम् । नः । इन्दो इति ॥ २८ ॥

हे सोम १ वृषभिः क्रत्विग्भिः सोममभिषुण्वद्भिः १ युजानः योज्यमानस्वम् १ अश्वो १ न अश्व इव १ क्रदः क्रन्दसि शब्दायसे । कीदृशः । १ सिंहो १ न सिंह इव १ भीमः शत्रूणां भयंकरः तथा १ मनसः अपि १ जवीयान् वेगवत्तरः । १ अर्वाचीनैः अभिमुखैः १ पृथिभिः मार्गैः १ ये मार्गाः १ रजिष्ठाः अत्यन्तमृजवो भवन्ति । ' विभापर्जोऽञ्जदसि ' इत्युकारस्य रादेशः । हे १ इन्दो दीप्यमान सोम तैर्मार्गैः १ नः अस्माकं १ सौमनसं सौमनस्यम् १ आ १ पवस्व आप्रापय ॥

शतं धारां देवजाता असृग्रन्त्सहस्रेभेनाः कुवयो मृजन्ति ।

इन्द्रो सनित्रं दिव आ पवस्व पुरएतासि महतो धनस्य ॥ २९ ॥

शतम् । धाराः । देवऽजाताः । असृग्रन् । सहस्रम् । एताः । कुवयः । मृजन्ति ।

इन्द्रो इति । सनित्रम् । दिवः । आ । पवस्व । पुरऽएता । अस्मि । महतः । धनस्य ॥ २९ ॥

हे सोम ऽदेवजाताः देवार्थं प्रादुर्भूताः ऽशतं शतसंख्याकास्त्वदीयाः ऽधाराः ऽअसृग्रन् सृज्यन्ते । ततः ऽकुवयः क्रान्तदर्शिनः क्रत्विजः ऽसहस्रं बहुविधाः ऽएनाः त्वदीया धाराः ऽमृजन्ति अलंकुर्वन्ति । यद्वा । सहस्रमनेकधा मृजन्ति शोधयन्ति । हे ऽइन्द्रो ऽसनित्रं भजनसाधनं धनं ऽदिवः द्युलोकादस्माकं पुत्रादीनां च ऽआ ऽपवस्व आप्रापय । कुतोऽस्य धनमिति चेत् तत्राह । ऽमहतः प्रभूतस्य^१ ऽधनस्य ऽपुरएता पुरतो गन्ता ऽअसि भवसि । तस्माद्देहीति ॥

दिवो न सर्गा असृग्रमह्ना राजा न मित्रं प्र मिनाति धीरः ।

पितुर्न पुत्रः क्रतुर्भिर्यतान आ पवस्व विशे अस्या अजीतिम् ॥ ३० ॥

दिवः । न । सर्गाः । असृग्रम् । अह्नाम् । राजा । न । मित्रम् । प्र । मिनाति । धीरः ।

पितुः । न । पुत्रः । क्रतुऽभिः । यतानः । आ । पवस्व । विशे । अस्थैः । अजीतिम् ॥ ३० ॥

ऽदिवो ऽन यथा दिवो द्योतमानस्यादित्यस्य^२ ऽअह्नां संबन्धिनः ऽसर्गाः रश्मयः ऽअसृग्रं विसृज्यन्ते तद्वत् सोमस्य सर्गाः । सृज्यन्त इति सर्गा धाराः । विसृज्यन्ते । सृजेर्व्यत्ययेन कर्माथे लङि 'बहुलं छन्दसि' इति शस्य श्लुः । क्षेरमादेशश्छान्दसः । ऽधीरः प्राज्ञः ऽराजा अयं सोमः ऽमित्रं सखायं ऽन ऽप्र ऽमिनाति न हिनस्ति । ऽक्रतुभिः कर्मभिः ऽयतानः यतमानः ऽपुत्रः ऽपितुर्न पितुर्यथापराभव^३ करोति तद्वत् कर्मभिर्यतमानस्त्वम् ऽअस्यै ऽविशे प्रजायै ऽअजीतिम्* अपराभवम् ऽआ ऽपवस्व आप्रापय । यथा न पराजिता भवन्ति तथा कुर्वित्यर्थः^३ ॥ ॥ १६ ॥

प्र ते धारा मधुमतीरसृग्रन्वारान्यत्पूतो अत्येष्यव्यान् ।

पवमान पवसे धाम गोनां जज्ञानः सूर्यमपिन्वो अकैः ॥ ३१ ॥

प्र । ते । धाराः । मधुऽमतीः । असृग्रन् । वारान् । यत् । पूतः । अतिऽएषि । अव्यान् ।

पवमान । पवसे । धाम । गोनाम् । जज्ञानः । सूर्यम् । अपिन्वः । अकैः ॥ ३१ ॥

ऽते तव स्वभूताः ऽमधुमतीः मधुमत्यः ऽधाराः ऽप्र ऽअसृग्रन् तदा प्रसृज्यन्ते ऽयत् यदा ऽपूतः वसतीवरीभिस्त्वम् ऽअव्यान् अविभवान् ऽवारान् वालान् पवित्राणि ऽअत्येषि अतीत्य गच्छसि । किंच हे ऽपवमान ऽधाम धारकं ऽगोनां गवां पयो लक्ष्मीकृत्य ऽपवसे । ततः ऽजज्ञानः जायमानस्त्वम् ऽअकैः अर्चनीयैः स्वतेजोभिः ऽसूर्यम् आदित्यम् ऽअपिन्वः पूरयसि ॥

१. त-म६-सु-प्रभूत* । २. त-म६-द्योतमानस्त्वमादित्यस्य । ३. ग-पितुर्यथा पुत्रः पराभवं न करोति तथा अस्यै विशे यथा न पराजयो भवति तथा आपवस्व रक्षणं कुर्वतीत्यर्थः । *त-म१.२.४.५-सु-अजीतिमपराजिति ।

कर्निक्रददनु पन्थामृतस्य शुक्रो वि भास्यमृतस्य धाम ।

स इन्द्राय पवसे मत्सुरवान् हिन्वानो वाचं मतिभिः कवीनाम् ॥ ३२ ॥

कर्निक्रदत् । अनु । पन्थाम् । ऋतस्य । शुक्रः । वि । भासि । अमृतस्य । धाम ।

सः । इन्द्राय । पवसे । मत्सुरऽवान् । हिन्वानः । वाचम् । मतिऽभिः । कवीनाम् ॥ ३२ ॥

अभिषूयमाणः स सोमः ऽऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य पन्थानं मार्गमभि ऽऋनिक्रदत् पुनः-
पुनः शब्दायते । अथ प्रत्यक्षः । ऽअमृतस्य अमरणधर्मस्य ऽधाम स्थानभूतः । मरणरहित इत्यर्थः ।
तादृशः ऽशुक्रः शुक्रवर्णस्त्वं ऽवि ऽभासि विशेषेण राजसि । ऽमत्सुरवान् मदकररसयुक्तः ऽसः स्वम्
ऽइन्द्राय इन्द्रार्थं पवसे क्षरसि । कीदृशः । ऽकवीनां स्तोतृणां ऽमतिभिः^१ सह ऽवाचं शब्दं
ऽहिन्वानः प्रेरयन् पवसे ॥

दिव्यः सुपर्णोऽव चक्षि सोम पिन्वन्धाराः कर्मणा देववीतौ ।

एन्दो विश कलशं सोमधानं क्रन्दन्निहि सूर्यस्योप रश्मिम् ॥ ३३ ॥

दिव्यः । सुऽपर्णः । अव । चक्षि । सोम । पिन्वन् । धाराः । कर्मणा । देवऽवीतौ ।

आ । इन्दो इति । विश । कलशम् । सोमऽधानम् । क्रन्दन् । इहि । सूर्यस्य । उप । रश्मिम् ॥ ३३ ॥

हे ऽसोम ऽदिव्यः दिवि भवः ऽसुपर्णः सुपतनस्त्वम् ऽअव ऽचक्षि अवस्तान् पश्य^२ ।
चटेल्लटि सिपि व्यस्ययेन परस्मैपदम् । किं कुर्वन् । ऽदेववीतौ देवानां हविर्भक्षणस्थाने यज्ञे ऽकर्मणा
ऽधाराः ऽपिन्वन् क्षरन् । किंच हे ऽइन्दो ऽसोमधानं ऽकलशम् ऽआ ऽविश । ऽक्रन्दन् शब्दाय-
मानस्त्वं ऽसूर्यस्य^३ प्रेरकस्यादित्यस्य ऽरश्मिं कान्तिम् ऽउप ऽइहि उपगच्छ ॥

तिस्रो वाच ईरयति प्र वह्निर्ऋतस्य धीतिं ब्रह्मणो मनीषाम् ।

गावो यन्ति गोपतिं पृच्छमानाः सोमं यन्ति मतयो वावशानाः ॥ ३४ ॥

तिस्रः । वाचः । ईरयति । प्र । वह्निः । ऋतस्य । धीतिम् । ब्रह्मणः । मनीषाम् ।

गावः । यन्ति । गोऽपतिम् । पृच्छमानाः । सोमम् । यन्ति । मतयः । वावशानाः ॥ ३४ ॥

ऽवह्निः वोढा यजमानः ऽतिस्रो ऽवाचः ऋग्यजुःसामात्मिकाः स्तुतीः ऽप्रेरयति । तथा
ऽऋतस्य यज्ञस्य ऽधीतिं धारयित्रीं ऽब्रह्मणः परिवृढस्य सोमस्य ऽमनीषां मनस ईश्वित्रीं कल्याणीं
वाचं च प्रेरयति । किंच ऽगोपतिं वृषभं यथा गावोऽभिगच्छन्ति तद्वृद्धां स्वामिनं सोमं ऽगावः
ऽपृच्छमानाः पृच्छन्त्यः सत्यः ऽयन्ति । स्वपयसा मिश्रयितुमभिगच्छन्ति । तथा ऽवावशानाः
कामयमानाः ऽमतयः स्तोतारः ऽसोमं ऽयन्ति स्तोतुमभिगच्छन्ति ॥

सोमं गावो धेनवो वावशानाः सोमं विप्रा मतिभिः पृच्छमानाः ।

सोमः सुतः पूयते अज्यमानः सोमं अर्कास्त्रिष्टुभः सं नवन्ते ॥ ३५ ॥

सोमम् । गावः । धेनवः । वावशानाः । सोमम् । विप्राः । मतिऽभिः । पृच्छमानाः ।

सोमः । सुतः । पूयते । अज्यमानः । सोमे । अर्काः । त्रिऽस्तुभः । सम् । नवन्ते ॥ ३५ ॥

१धेनवः प्रीणयिष्यः १गावः १सोमं १वावशानाः कामयमाना भवन्ति । १विप्राः मेधाविनः
स्तोतारः १मतिभिः^१ १पृच्छमानाः पृच्छन्तो भवन्ति । १अज्यमानः गोभिः सिच्यमानः १सुतः
अभिषुतः १सोमः ऋत्विभिः परिपूयते । तथा १त्रिष्टुभः त्रिष्टुवृषाः १अर्काः अस्माभिः क्रियमाणा
एते मन्त्राः १सोमे १सं १नवन्ते संगच्छन्ते ॥ ॥ १७ ॥

एवा नः सोम परिषिच्यमान आ पवस्व पूयमानः स्वस्ति ।

इन्द्रमा विश बृहता रवेण वर्धया वाचं जनया पुरंधिम् ॥ ३६ ॥

एव । नः । सोम । परिऽसिच्यमानः । आ । पवस्व । पूयमानः । स्वस्ति ।

इन्द्रम् । आ । विश । बृहता । रवेण । वर्धय । वाचम् । जनय । पुरंम्ऽधिम् ॥ ३६ ॥

हे १सोम १परिषिच्यमानः परितः पात्रेषु सिच्यमानः १पूयमानः त्वं १नः अस्माकम् १एव
१स्वस्ति अविनाशम् १आ १पवस्व आप्रापय । किंच १बृहता महता १रवेण शब्देन सह १इन्द्रमा
१विश प्रविश । तथा^२ १वाचं स्तुतिलक्षणां १वर्धय । किंच १पुरंधि बहुधि प्रज्ञानं १जनय अस्मभ्य-
मुत्पादय । वाक्यभेदादनिघातः ॥

आ जागृविर्विप्रं क्रता मतीनां सोमः पुनानो असदचमूषु ।

सपन्ति यं मिथुनासो निकामा अध्वर्यवो रथिरासः सुहस्ताः ॥ ३७ ॥

आ । जागृविः । विप्रः । क्रता । मतीनाम् । सोमः । पुनानः । असदत् । चमूषु ।

सपन्ति । यम् । मिथुनासः । निऽकामाः । अध्वर्यवः । रथिरासः । सुहस्ताः ॥ ३७ ॥

१जागृविः जागरणशीलः १क्रता । ‘सुपां सुलुक्’ इति षष्ठ्या आकारः । क्रतानां सत्यानां
१मतीनां स्तुतीनां १विप्रः ज्ञाता सः १सोमः १पुनानः पूयमानः सन् १चमूषु चमसेषु १आ १असदत्
आसीदति । १मिथुनासः परस्परं संगताः १निकामाः नितरां कामयमानाः १रथिरासः यज्ञस्य नेतारः
१सुहस्ताः कल्याणपाणयः १अध्वर्यवः पवित्रे १यं सोमं १सपन्ति स्पृशन्ति । ‘षप समवाये’ ।
‘सपतिः स्पृशतिकर्मा’ (निरु. ५.१६) इति नैरुक्ताः ॥

स पुनान उप सूरं न धातोमे अग्रा रोदसी वि ष आवः ।

प्रिया चिद्यस्य प्रियसास ऊती स तू धनं कारिणे न प्र यंसत् ॥ ३८ ॥

सः । पुनानः । उप । सूरं । न । धाता ।

आ । उमे इति । अग्राः । रोदसी इति । वि । सः । आवरित्यवः ।

प्रिया । चित् । यस्य । प्रियसासः । ऊती । सः । तु । धनम् । कारिणे । न । प्र । यंसत् ॥ ३८ ॥

१पुनानः पूयमानः १सः सोम इन्द्रे १उप गच्छति । तत्र इष्टान्तः । १सूरं १न यथा सूर्ये
१धाता संवत्सर उपगच्छति । ‘संवत्सरो वै धाता संवत्सरेणैवास्मै प्रजाः प्रजनयति’ (तै. ब्रा.
१.७.२.१) इत्याम्नानात् । किंच १उमे १रोदसी द्यावापृथिव्यौ १आ १अग्राः स्वमहिम्ना आपूरयति ।
तथा १सः सोमः १वि १आवः स्वतेजसा तमांसि विवृणोति । वृणोतेः ‘मन्त्रे घस’ इति

चलेलुक् । ' छन्दस्यपि दृश्यते ' इत्याडागमः^१ । ' पूर्वपदात् ' इति स इत्यस्य सांहितिकं षत्वम् ।
 प्रिया । षष्ठ्या आकारः । प्रियस्य यस्य सोमस्य यद्वा^२ प्रिया प्रियाणि प्रयच्छतो यस्य सोमस्य^३
 प्रियसासः अत्यन्तं प्रियतमा धाराः वृत्ती जल्यै रक्षणाय भवन्ति । वसः वतु क्षिप्रमस्मभ्यं^४ धनं
 प्र प्रयंसत् प्रयच्छतु । यच्छतेर्लेटि सिष्यडागमः । तत्र दृष्टान्तः । वकारिणे वन भृतकाय भृति यथा
 प्रयच्छन्ति तद्वत् ॥

स वर्धिता वर्धनः पूयमानः सोमो मीढान् अभि नो ज्योतिषावीत् ।

येना नः पूर्वे पितरः पदज्ञाः स्वर्विदो अभि गा अद्रिमुष्णन् ॥ ३९ ॥

सः । वर्धिता । वर्धनः । पूयमानः । सोमः । मीढान् । अभि । नः । ज्योतिषा । आवीत् ।
 येन । नः । पूर्वे । पितरः । पदज्ञाः । स्वर्विदः । अभि । गाः । अद्रिम् । उष्णन् ॥ ३९ ॥

वर्धिता देवानां स्वकलाप्रदानेन वर्धयिता ववर्धनः स्वयं वर्धमानः पवित्रेण पूयमानः
 मीढान् कामानां सेका वसः वसोमः वनः अस्मान् ज्योतिषा स्वतेजसा अभि आवीत्
 अभिरक्षतु । येन सोमेन पदज्ञाः पणिभिरपहतानां गां पदानि जानन्तः स्वर्विदः सर्वज्ञाः^३
 सूर्यं जानन्तो वा^२ वनः अस्माकं पूर्वं चिरंतनाः पितरः अङ्गिरसः गाः पशून्भिलक्ष्य अद्रि-
 मुष्णन् शिलोच्चयमुष्णन् । सोमतेजसाधकारावृतं शिलोच्चयं गत्वा पशूनाहरन्नित्यर्थः । उपरिह
 मुष्णातिसमानकर्मा । यद्वा । मुष्णातेर्लेटि वर्णलोपः ॥

अक्रान्तसमुद्रः प्रथमे विधर्मञ्जनयन्प्रजा भुवनस्य राजा ।

वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुः ॥ ४० ॥

अक्रान् । समुद्रः । प्रथमे । विधर्मन् । जनयन् । प्रजाः । भुवनस्य । राजा ।
 वृषा । पवित्रे । अधि । सानौ । अव्ये । बृहत् । सोमः । ववृधे । सुवानः । इन्दुः ॥ ४० ॥

समुद्रः । यस्मादापः^४ समुद्रवन्ति स समुद्रः । अपां वर्षकः^५ राजा सोमः प्रथमे विस्तृते
 भुवनस्य उदकस्य विधर्मन् विधारकेऽन्तरिक्षे प्रजाः जनयन् उत्पादयन् अक्रान् सर्वमति-
 क्रामति । क्रमतेर्लेटि तिपीडभावे वृद्धौ च कृतायां सिजलोपे मकारस्य ' मो नो धातोः ' इति नकारे
 रूपम् । वृषा कामानां वर्धिता सुवानः अभिवृयमाणः इन्दुः दीप्तः सः वसोमः अधि अधिकं
 सानौ समुच्छ्रिते अव्ये^६ अविभवे^७ पवित्रे बृहत् प्रभूतं ववृधे वर्धते ॥ ॥ १८ ॥

महत्तत्सोमां महिषश्चकारापां यद्रभोऽवृणीत देवान् ।

अदधादिन्द्रे पर्वमान ओजोऽर्जनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुः ॥ ४१ ॥

त् । तत् । सोमः । महिषः । चकार । अपाम् । यत् । गर्भैः । अवृणीत । देवान् ।
 दधात् । इन्द्रे । पर्वमानः । ओजः । अर्जनयत् । सूर्ये । ज्योतिः । इन्दुः ॥ ४१ ॥

१. त-भ६-सु-इत्याडागमः । २. त१.२.५.६.७- ' यद्वा ...सोमस्य ' नास्ति । ३. त-सर्वं जानन्तो
 भ६-सर्वं जानन्तो । ४. ग-समुद्रवत्यस्मादाप इति । ५. त१.२.५.६.७-अविभवे; त४-अविसये ।

१महिषः महान् पूज्यो वा १सोमः १महत् प्रभूतं १तत् कर्म १चकार अकरोत् । किं नत् ।
 १अपां १गर्भः उदकानां गर्भभूतो जनयितृवाज्जन्म बाध स सोमः १देवान् १अवृणीत समभजतेति
 १यत् १तत् कृतवानिति । किंच १पवमानः पूयमानः सोमः १ओजः सोमपानेन^१ जन्यं बलम् १इन्द्रे
 १अदधात् व्यदधात् । तथा १इन्दुः सोमः १मूर्त्यै १ज्योतिः तेजः १अजनयत् ॥

मत्सि वायुमिष्टये राधसे च मत्सि मित्रावरुणा पूयमानः ।

मत्सि शर्धो मारुतं मत्सि देवान्मत्सि द्यावापृथिवी देव सोम ॥ ४२ ॥

मत्सि । वायुम् । इष्टये । राधसे । च । मत्सि । मित्रावरुणा । पूयमानः ।

मत्सि । शर्धोः । मारुतम् । मत्सि । देवान् । मत्सि । द्यावापृथिवी इति । देव । सोम ॥ ४२ ॥

हे सोम त्वं १वायुं १मत्सि मादय^२ । किमर्थम् । १इष्टये अस्माकमेपणायाज्ञाय^३ १राधसे
 धनाय १च । तथा १पूयमानः पवित्रेण त्वं १मित्रावरुणा मित्रावरुणै च १मत्सि तर्पयसि । किंच
 १मारुतं मरुतां स्वभूतं १शर्धः बलं च १मत्सि । तथा १देवान् इन्द्रादीन् १मत्सि हर्षयसि । हे
 १देव स्तोतव्य^४ हे १सोम द्यावापृथिव्यौ च १मत्सि मादय । एतान् हर्षयुक्तान् कृत्वास्मभ्यं धनं
 प्रयच्छेत्यर्थः ॥

ऋजुः पवस्व वृजिनस्य हन्तापामीवां बाधमानो मृधश्च ।

अभिःश्रीणन्पयः पर्यसाभि गोनामिन्द्रस्य त्वं तव वयं सखायः ॥ ४३ ॥

ऋजुः । पवस्व । वृजिनस्य । हन्ता । अप । अमीवाम् । बाधमानः । मृधः । च ।

अभिःश्रीणन् । पर्यः । पर्यसा । अभि । गोनाम् । इन्द्रस्य । त्वम् । तव । वयम् । सखायः ॥ ४३ ॥

हे सोम १ऋजुः ऋजुगमनः^१ सन् १पवस्व क्षर । किं कुर्वन् । १वृजिनस्य उपद्रवस्य १हन्ता ।
 १अमीवां रोगरूपं राक्षसम् १अप १बाधमानः । तथा अस्मदीयान् १मृधः हिंसकान् शत्रून् १च
 बाधमानः सन् पवस्व । ततः १पयः आत्मीयं रसं १गोनां गावां १पयसा क्षीरेण १अभिःश्रीणन् अभि-
 संयोजयन् पात्राणि १अभि गच्छसि । अपि च १त्वम् १इन्द्रस्य सखासि हे सोम १तव १वयं
 १सखायः स्तुत्यस्तोतृत्वयष्टयष्टव्यत्वलक्षणेन सखिभूताः स्मः ॥

मध्वः सूर्दं पवस्व वस्व उत्सं वीरं च न आ पवस्वा भगं च ।

स्वदस्वेन्द्राय पवमान इन्द्रो रयिं च न आ पवस्वा समुद्रात् ॥ ४४ ॥

मध्वः । सूर्दम् । पवस्व । वस्वः । उत्सम् । वीरम् । च । नः । आ । पवस्व । भगम् । च ।

स्वदस्व । इन्द्राय । पवमानः । इन्द्रो इति । रयिम् । च । नः । आ । पवस्व । समुद्रात् ॥ ४४ ॥

हे सोम १मध्वः माधुर्यस्य १सूर्दं क्षारयितारं घनीभूतं वा १वस्वः वसुनो धनस्य १उत्सम्
 उत्स्यन्दकं रसं १पवस्व । किंच १नः अस्मभ्यं १वीरं पुत्रम् १आ १पवस्व आप्रापय । तथा १भगं
 भजनीयं धनं १च देहि । हे १इन्द्रो १पवमानः पूयमानः सन् १इन्द्राय १स्वदस्व रुचितो भव ।

१. भ६-सोमपानं । २. भ१(२) मादयसि । ३. भ१(२)-'मेपणायाज्ञाय । ४. ग-द्योतमानः ।

५. त४-शीघ्रगमनः ।

ततस्त्वं वनः अस्मभ्यं वसमुद्रात् अन्तरिक्षात् रथिं धनं पुत्रं वा । राति ददाति क्षीरमिति रथिगौवां ।
तां वा वआः पवस्व देहि ॥

सोमः सुतो धारयात्यो न हित्वा सिन्धुर्न निम्नमभि वाज्यक्षाः ।

आ योनिं वन्यमसदत्पुनानः समिन्दुर्गोभिरसरत्समद्भिः ॥ ४५ ॥

सोमः । सुतः । धारया । अत्यः । न । हित्वा । सिन्धुः । न । निम्नम् । अभि । वाजी । अक्षारिति ।
आ । योनिम् । वन्यम् । असदत् । पुनानः । सम । इन्दुः । गोभिः । असरत् । सम । अत्सभिः ॥ ४५ ॥

वसुतः अभिषुतः वसोमः वधारया स्वीयया वअत्यो वन अतनशीलोऽथ इव वहित्वा गत्वा ।
हिनोतेः क्लिपि^२ रूपम् । किंच ववाजी बलवान् सोमः वसिन्धुर्न यथा सिन्धुः स्यन्दमाना नदी
वनिम्नं प्रदेशमभिगच्छति तद्वन्निम्नमधरभाविनं कलशम् अभि वअक्षाः अभिक्षरति । ततः वपुनानः
पूयमानः सोमः ववन्यं वृक्षभवं योनिं स्थानं कलशम् वआ वअसदत् आसीदति । सोऽयम्
वइन्दुः सोमः वगोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः श्रयणैः वसम् वअसरत् संसरति । तथा वअभिः
वसतीवरीभिश्च संगच्छते ॥ ॥ १९ ॥

एष स्य ते पवत इन्द्र सोमश्चमूषु धीर उशते तवस्वान् ।

स्वर्चक्षा रथिरः सत्यशुष्मः कामो न यो देवयतामसर्जि ॥ ४६ ॥

एषः । स्यः । ते । पवते । इन्द्र । सोमः । चमूषु । धीरः । उशते । तवस्वान् ।
स्वःऽचक्षाः । रथिरः । सत्यऽशुष्मः । कामः । न । यः । देवऽयताम् । असर्जि ॥ ४६ ॥

हे इन्द्र उशते कामयमानाय ते तुभ्यं त्वदर्थं धीरः प्राज्ञः तवस्वान् वेगवान् स्यः सः
वएषः वसोमः वचमूषु चमसेषु पवते क्षरति । वस्वर्चक्षाः सर्वदर्शनः वरथिरः रथवान् वसत्यशुष्मः
यथार्थबलः वयः सोमः वदेवयतां देवानिच्छतां यजमानानां वकामो वन काम इव वअसर्जि
असृज्यत । अदीयतेत्यर्थः ॥

एष प्रत्नेन वयसा पुनानस्तिरो वर्षांसि दुहितुर्दधानः ।

वसानः शर्म त्रिवरूथमप्सु होतैव याति समनेषु रेभन् ॥ ४७ ॥

एषः । प्रत्नेन । वयसा । पुनानः । तिरः । वर्षांसि । दुहितुः । दधानः ।
वसानः । शर्म । त्रिवरूथम् । अप्सु । होताऽइव । याति । समनेषु । रेभन् ॥ ४७ ॥

वप्रत्नेन पूर्वकालीनेन वयसा अन्नेन वपुनानः पूयमानः । अन्नात्मिकया धारया क्षरन्नित्यर्थः ।
तादृशः वदुहितुः सर्वस्य दोग्ध्याः पृथिव्याः वर्षांसि । वर्ष इति रूपनाम वृणोति शरीरमिति ।
रूपाणि वतिरः वदधानः स्वतेजसा तिरस्कुर्वन्नाच्छादयन् तथा वत्रिवरूथं त्रिभूमिकोपेतम् । यद्वा ।
त्रयः शीतातपवर्षाः । तेषां निवारकम् । वशर्म यज्ञगृहं ववसानः आच्छादयन् वअप्सु वसतीवरीषु
स्थितः वएषः सोमः वहोतैव यथा होता स्तुतिध्वनिं कुर्वन् यज्ञेषु याति तद्वत् वरेभन् शब्दायमानः
सन् वसमनेषु । समन्ति कर्माणि घृष्टाः प्रगल्भा यन्त्यत्रेति समना यज्ञाः । तेषु वयाति गच्छति ॥

नू नस्त्वं रथिरो देव सोम परि स्रव चम्बोः पूयमानः ।

अप्सु स्वादिष्ठो मधुमाँ ऋतावा देवो न यः सविता सत्यमन्मा ॥ ४८ ॥

नु । नः । त्वम् । रथिरः । देव । सोम । परि । स्रव । चम्बोः । पूयमानः ।

अप्सु । स्वादिष्ठः । मधुमान् । ऋतावा । देवः । न । यः । सविता । सत्यमन्मा ॥ ४८ ॥

हे ऽदेव काम्यमान हे ऽसोम ऽरथिरः रथवान् ऽत्वं ऽनः अस्माकं स्वभूते यज्ञे ऽचम्बोः अधिषवणफलकयोः ऽपूयमानः सन् ऽअप्सु वसतीवरीषु ऽनु क्षिप्रं ऽपरि ऽस्रव परितः क्षर । ऽस्वादिष्ठः स्वादुतमोऽत एव ऽमधुमान् माधुर्ययुक्तः ऽऋतावा यज्ञवान् ऽसविता सर्वस्य प्रेरकः ऽयः त्वं ऽदेवो ऽन देव इव ऽसत्यमन्मा सत्यस्तुतिको भवसि स त्वं परिचवेति ॥

अभि वायुं वीत्यर्षा गृणानोऽभि मित्रावरुणा पूयमानः ।

अभी नरं धीजवनं रथेष्टामभीन्द्रं वृषणं वज्रबाहुम् ॥ ४९ ॥

अभि । वायुम् । वीती । अर्ष । गृणानः । अभि । मित्रावरुणा । पूयमानः ।

अभि । नरम् । धीजवनम् । रथेऽस्थाम् । अभि । इन्द्रम् । वृषणम् । वज्रबाहुम् ॥ ४९ ॥

हे सोम ऽगृणानः स्तूयमानस्त्वं ऽवीती । 'सुपां सुलुक्' इति चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः । वीत्यै पानाय ऽवायुम् ऽअभि ऽअर्ष अभिगच्छ । तथा पवित्रेण^१ ऽपूयमानः त्वं ऽमित्रावरुणा मित्रावरुणौ च पानायाभिगच्छ । किंच ऽनरं सर्वस्य नेतारं ऽधीजवनं बुद्ध्या समं वेगं कुर्वाणं ऽरथेष्टां रथेस्थां रथे तिष्ठन्तम् । अनेनाश्विनावभिधीयेते । एकवचनं प्रत्येकविवक्षया समुदायविवक्षया^२ वा । एतादृशावश्विनौ च ऽअभि गच्छ । तथा ऽवृषणं कामानां वर्षकं ऽवज्रबाहुं वज्रयुक्तबाहुम् ऽइन्द्रं च त्वं पानाय ऽअभि गच्छ ॥

अभि वस्त्रा सुवसनान्यर्षाभि धेनूः सुदुघाः पूयमानः ।

अभि चन्द्रा भर्तवे नो हिरण्याभ्यश्चात्रथिनो देव सोम ॥ ५० ॥

अभि । वस्त्रा । सुवसनानि । अर्ष । अभि । धेनूः । सुदुघाः । पूयमानः ।

अभि । चन्द्रा । भर्तवे । नः । हिरण्या । अभि । अश्वान् । रथिनः । देव । सोम ॥ ५० ॥

हे ऽसोम त्वमस्माकं^३ ऽसुवसनानि सुपरिधानानि ऽवस्त्रा वस्त्राणि ऽअभि ऽअर्ष अभिगमय । यद्वा । सुवसनानि शोभनवस्त्रसहितानि वस्त्रा आच्छादकानि धनान्यभिगमय । किंच ऽपूयमानः पवित्रेण त्वं ऽसुदुघाः सुष्ठु पथसो दोग्ध्रीः ऽधेनूः नवप्रसूतिका गाः ऽअभि प्रापय । अपि च ऽचन्द्रा चन्द्राण्याह्लादकानि ऽहिरण्या हिरण्यानि ऽभर्तवे भरणाय पोषणाय ऽनः अस्माकम् ऽअभि गमय । तथा हे ऽदेव स्तोतव्य हे ऽसोम ऽरथिनः रथवतः ऽअश्वान् अस्माकम् ऽअभि प्रापय ॥ ॥ २० ॥

अभी नो अर्ष दिव्या वसून् यभि विश्वा पार्थिवा पूयमानः ।

अभि येन द्रविणमश्रवामाभ्यार्षेयं जमदग्निवज्रः ॥ ५१ ॥

अभि । नः । अर्प । दिव्या । वसूनि । अभि । विश्वा । पार्थिवा । पूयमानः ।

अभि । येन । द्रविणम् । अश्वाम । अभि । आर्षेयम् । जमदग्निऽवत् । नः ॥ ५१ ॥

हे सोम पवित्रेण पूयमानः त्वं दिव्या दिव्यानि दिवि भवानि वसूनि धनानि नः अस्माकम् अभि अर्प अभिगमय । तथा पार्थिवा पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि विश्वा सर्वाणि^१ धनानि अभि गमय । तथा येन त्वदीयेन सामर्थ्येन द्रविणं धनं वयम् अभि अश्वाम अभिव्याप्तयाम तत् सामर्थ्यमभिगमय । किंच आर्षेयम् आर्षाणामृषिपुत्राणां योग्यं धनं जमदग्नि-वत् जमदग्रेयथा त्वं प्रापयः एवं नः अस्माकमपि अभि अर्प । यद्वा । आर्षेयमार्षाणां योग्यं मन्त्रं जमदग्रेः स्वभूतं मन्त्रं यथा स्वादुतममकार्षीः एवमस्माकं तादृशं मन्त्रं स्वादुतमं कुर्विति कुत्सो नामर्षिः प्रार्थयते ॥

अया पवा पवस्वैना वसूनि माँश्चत्व इन्दो सरसि प्र धन्व ।

ब्रध्नश्चिदत्र वातो न जूतः पुरुमेधश्चित्तकवे नरं दात् ॥ ५२ ॥

अया । पवा । पवस्व । एना । वसूनि । माँश्चत्वे । इन्दो इति । सरसि । प्र । धन्व ।

ब्रध्नः । चित् । अत्र । वातः । न । जूतः । पुरुमेधः । चित् । तक्वे । नरम् । दात् ॥ ५२ ॥

हे सोम अया अनया पवा पवमानया धारया सह एना एनानि वसूनि धनानि पवस्व क्षर । पवा । 'पृष्ट पवने' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विचप्रत्ययः । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । 'सावेकाचः' इति तृतीयाया उदात्तत्वम् । तथा हे इन्दो त्वं माँश्चत्वे मन्यमानानां^२ चातके वसरसि उदके वसतीवर्याद्ये प्र धन्व प्रगच्छ । ततः अत्र अस्मिन् सोमे पूयमाने सति ब्रध्नश्चित् सर्वेषां प्रज्ञापको मूलभूतो वादित्योऽपि वातो न वात इव जूतः वेगितः सन् किंच पुरुमेधश्चित् बहुविधयज्ञ इन्द्रश्चिदिन्द्रोऽपि तक्वे । तत्कर्तृर्गतिकर्मसु पठितः । अस्मादौणादिक उन्प्रत्ययः । सोममभिगच्छते स्तुतिभिर्मह्यं नरं कर्मनेतारं पुत्रं दात् प्रयच्छतु । हे^३ सोम त्वया तर्पितौ सन्ताविन्द्रादित्यौ* मह्यं पुत्रं प्रयच्छतामित्यर्थः^४ ॥

उत न एना पवया पवस्वार्धि श्रुते श्रवाय्यस्य तीर्थे ।

षष्टिं सहस्रा नैगुतो वसूनि वृक्षं न पक्वं धूनवद्रणाय ॥ ५३ ॥

उत । नः । एना । पवया । पवस्व । अर्धि । श्रुते । श्रवाय्यस्य । तीर्थे ।

षष्टिम् । सहस्रा । नैगुतः । वसूनि । वृक्षम् । न । पक्वम् । धूनवत् । रणाय ॥ ५३ ॥

हे सोम उत अपि च श्रवाय्यस्य सर्वैः श्रवणीयस्य सोमस्य तव श्रुते प्रसिद्धे । यद्वा । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । श्रुतस्य^५ शब्दस्य तीर्थे स्थाने नः अस्माकं स्वभूते यज्ञे एना अनया पवया पूयमानया धारया अर्धि अधिकं पवस्व क्षर । नैगुतः । नीचीनं गवन्ते^६ शब्दायन्त इति निगुतः शत्रवः । तेषां हन्तृत्वेन संबन्धी सोऽयं सोमः षष्टिं सहस्रा षष्टिसंख्याकानि सहस्राणि

१. भ७-सर्वाणि वसूनि । २. त-भ६-वर्तमानानां । ३. ग-त३-भ१.५.७- 'हे...'मित्यर्थः 'नास्ति । * त-संतौ चंद्रादित्यौ । ४. ग-त-भ-मु-श्रुतः । ५. ग-त-भ- 'अधि' नास्ति । ६. त१.२.४. ५-गंतातः त६-गंता; त७-गच्छन्; भ६-गच्छते ।

वसुनि धनानि वरणां शत्रूणां जयार्थं धनवत् अस्माकमकम्पयत् । प्रायच्छदिति यावत् । कथमिव ।
वृक्षं वनं पक्कं पक्कफलं वृक्षं यथा कम्पयति फलार्थं तद्वत् ॥

महीमे अस्य वृषनामं शूषे माँश्चत्वे वा पृशने वा वधत्रे ।

अस्वापयन्निगुतः स्नेहयचापमित्राँ अपाचितो अचेतः ॥ ५४ ॥

महि । इमे इति । अस्य । वृषनामं । शूषे इति । माँश्चत्वे । वा । पृशने । वा । वधत्रे इति ।
अस्वापयत् । निऽगुतः । स्नेहयत् । च । अप । अमित्रान् । अप । अचितः । अच । इतः ॥ ५४ ॥

महि महती^१ प्रभूते वृषनाम । ‘सुपां सुलुक्’ इति सुपो लुक् । वृषनामनी वषणनमने ।
शराणां वर्षणं शत्रूणां नमनम् । इमे एते द्वे कर्मणी अस्य सोमस्य शूषे सुखकरे भवतः । ये च
कर्मणी माँश्चत्वे । अश्वनामैतत् जशु चरतीति । अश्वैः क्रियमाणे युद्धे । तस्माध्यत्वाद्युद्धमिह गृह्यते ।
वा अपि वा वृशने स्पर्शनसाध्ये बाहुयुद्धे वधत्रे शत्रूणां हिंसनशीले भवतः । सोऽयं निगुतः
नीचैः शब्दायमानान् शत्रून् अस्वापयत् ताभ्यामसूषुपत् । अवधीदित्यर्थः । किंच स्नेहयत् प्राद्वयत्
संग्रामाच्छत्रून् । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे सोम स त्वम् अमित्रान् शत्रून् अप अच अपगमय । तथा
अचितः अघ्नियनमकुर्वतो नास्तिकांश्च इतः अस्मत्सकाशात् अप अच अपगमय । अन्नतिर्गतिकर्मा ॥

सं त्री पवित्रा विततान्येभ्यन्वेकै धावसि पूयमानः ।

असि भगो असि दात्रस्य दातासि मघवा मघवद्भ्य इन्दो ॥ ५५ ॥

सम् । त्री । पवित्रा । विऽततानि । एषि । अनु । एकम् । धावसि । पूयमानः ।
असि । भगः । असि । दात्रस्य । दाता । असि । मघवा । मघवद्भ्यः । इन्दो इति ॥ ५५ ॥

हे सोम विततानि विस्तृतानि त्री त्रीणि पवित्राणि^२ अग्निवायुसूर्यात्मकानि पवित्राणि
वसम् एषि सम्यक् प्राप्नोषि । किंच पूयमानः त्वम् एकम् अवित्रालकृतं पवित्रम् अनु धावसि
अनुगच्छसि । किंच त्वं भगः भजनीयः असि । तथा दात्रस्य देयस्य धनस्य दाता असि ।
कथमस्य^३ धनदत्वमिति* चेत् तदुच्यते । हे इन्दो सोम^३ मघवद्भ्यः धनवद्भ्योऽन्येभ्योऽपि त्वं
मघवा असि अतिशयेन धनवान् भवसि ॥ ॥ २१ ॥

एष विश्ववित्पवते मनीषी सोमो विश्वस्य सुवन्तस्य राजा ।

द्रप्साँ ईरयन्विदयेष्विन्दुर्वि वारुमन्यं समयार्तिं याति ॥ ५६ ॥

एषः । विश्वऽवित् । पवते । मनीषी । सोमः । विश्वस्य । सुवन्तस्य । राजा ।
द्रप्सान् । ईरयन् । विदयेषु । इन्दुः । वि । वारम् । अन्यम् । समया । अति । याति ॥ ५६ ॥

विश्ववित् सर्वस्य वेत्ता अत एव मनीषी मेधावी विश्वस्य सुवन्तस्य सर्वस्य लोकस्य
राजा स्वामी एषः सोमः पवते क्षरति । एतदेव विवृणोति ! विदयेषु । विदन्ति जानन्त्यत्र

१. त-भ-महते । २. भ१(२)-पवित्रा पवित्राणि; सु-पवित्रा । ३. ग-भवसि; किंच ।

* त१-भ१.४-धनत्वमिति; त२.३.४.५.६.७-भ२.५.६-धनवत्त्वमिति ।

देवानिति यद्वा विन्दन्ति लभन्त इति विदधा यज्ञाः । तेषु ऽद्रप्सान् रसकणान् ऽर्हयन् प्रेरयन् ऽइन्दुः सोमः ऽअव्यम् अविभवं ऽवारं वालं पवित्रं ऽसमया उभयतः ऽवि ऽअति ऽयाति व्यतीत्य गच्छति ॥

इन्दुं रिहन्ति महिषा अदब्धाः पदे रेभन्ति कवयो न गृध्राः ।

हिन्वन्ति धीरां दशभिः क्षिपाभिः समञ्जते रूपमपां रसेन ॥ ५७ ॥

इन्दुम् । रिहन्ति । महिषाः । अदब्धाः । पदे । रेभन्ति । कवयः । न । गृध्राः ।

हिन्वन्ति । धीराः । दशभिः । क्षिपाभिः । सम् । अञ्जते । रूपम् । अपाम् । रसेन ॥ ५७ ॥

महिषाः महान्तः पूष्या वा अत एव ऽअदब्धाः कैश्चिदप्यहिंसिता देवाः ऽइन्दुं सोमं ऽरिहन्ति लिहन्ति आस्वादयन्ति । किंच देवाः सोममुशन्तः सन्तः ऽपदे तस्यास्य सोमस्य धारास्थाने रेभन्ति शब्दायन्ते । तत्र दृष्टान्तः । ऽकवयो ऽन ऽगृध्राः । धनमभिकाङ्क्षमाणाः कवयः स्तोतारो यथा स्तुवन्तः शब्दायन्ते^१ तद्वत् । ऽधीराः कर्मणि कुशला ऋत्विजः ऽदशभिः एतस्संख्याकाभिः ऽक्षिपाभिः अङ्गुलीभिस्तमिमं सोमं ऽहिन्वन्ति अभिषवार्थं प्रेरयन्ति । अपि च ऽरूपं सोमस्य^२ ऽरूपम्^३ अंशुम् ऽअपां वसतीवर्याख्यानां ऽरसेन ऽसमञ्जते सम्यक् सेवयन्ति ॥

त्वया वयं पवमानेन सोम भरे कृतं वि चिनुयाम शश्वत् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ५८ ॥

त्वया । वयम् । पवमानेन । सोम । भरे । कृतम् । वि । चिनुयाम् । शश्वत् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । समहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ५८ ॥

हे ऽसोम ऽपवमानेन पवित्रेण पूयमानेन ऽत्वया सहायेन ऽभरे । संग्रामनाम । संग्रामे ऽशश्वत् बहु ऽकृतं कर्तव्यं ऽवयं ऽवि ऽचिनुयाम विशेषेण कुर्याम । यस्मात्तव साहाय्येन कर्माणि कुर्मः ऽतत् तस्मात् ऽनः अस्मान् ऽमित्रः ऽवरुणः ऽअदितिः एतन्नामिका ऽसिन्धुः एतदभिधाना च ऽपृथिवी ऽउत अपि च ऽद्यौः एते मित्रादयो नोऽस्मान् ऽमामहन्तां पूजयन्तु घनादिदानेन ॥ ॥ २२ ॥

‘अभि नः’ इति द्वादशचै द्वितीयं सूक्तम् । वृषागिरो राज्ञः पुत्रोऽम्बरीषो भरद्वाजपुत्र ऋजिश्चोभौ सहितावस्यर्षी । इदमुत्तराणि च त्रीण्यानुष्टुभानि । अत्र त्वेकादशी बृहती । पवमानः सोमो देवता । तथा चानुक्रम्यते—‘अभि नो द्वादशाम्बरीष ऋजिश्वा चानुष्टुभं ह बृहत्युपान्या’ इति । गतो विनियोगः ॥

अभि नो वाजसातमं रयिमर्ष पुरुस्पृहम् ।

इन्दो सहस्रभर्णसं तुविद्युमं विभ्वासहम् ॥ १ ॥

अभि । नः । वाजऽसातमम् । रयिम् । अर्ष । पुरुऽस्पृहम् ।

इन्दो इति । सहस्रऽभर्णसम् । तुविऽद्युमम् । विभ्वऽसहम् ॥ १ ॥

हे ऽइन्दो दीप्तं^१ ऽवाजसातमम् अत्यन्तं बलप्रदमन्नप्रदं वा ऽरयिं धनं पुत्रं वा ऽनः अस्माकम् ऽअभि ऽअर्ष अभिगमय । कीदृशम् । ऽपुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं ऽसहस्रभर्णसं

१. त-शब्दार्थति; भ६-शब्दार्थति । २. त१.२.५.६.७-‘सोमस्य रूपं’ नास्ति; भ६-सोमस्य ।

३. ग-त३-भ१.२.६.७-‘दीप्त’ नास्ति ।

बहुविधभरणम् । अनेकपोषणयुक्तमित्यर्थः । 'तुविद्युन्नम् । 'द्युन्नं द्योततेयंशो वाञ्छं वा' (निर. ५.५)
इति यास्कः । बह्वन्नं बहुयशोयुक्तं वा विभ्वसहम् । विभ्व इति महन्नाम । महतोऽभिभविताम ॥

परि ष्य सुवानो अव्ययं रथे न वर्माव्यत ।

इन्दुरभि द्रुणा हितो हियानो धाराभिरक्षाः ॥ २ ॥

परि । स्यः । सुवानः । अव्ययम् । रथे । न । वर्म । अव्यत ।

इन्दुः । अभि । द्रुणा । हितः । हियानः । धाराभिः । अक्षारिति ॥ २ ॥

सुवानः सूयमानः^१ यस्यः स सोमः अव्ययम् अविमयं पवित्रं परि पवते । तत्र दृष्टान्तः ।
रथे वन यथा रथे स्थितः^२ पुरुषः वर्म कवचम् अव्यत परिग्ययति । व्ययतेर्लुङि वर्णलोप-
श्छान्दसः । अभि वहितः अभितः प्रेरितः यद्वा स्तोत्रभिरभिष्टुतः सः इन्दुः सोमः द्रुणा द्रुममयेन
द्रोणकलशेन हियानः । 'हि गतौ वृद्धौ च' । तेन पूर्यमाणः सन् धाराभिः अक्षाः क्षरति ।
क्षरतेर्लुङि रूपम् ॥

परि ष्य सुवानो अक्षा इन्दुरव्ये मदच्युतः ।

धारा य ऊर्ध्वो अध्वरे भ्राजा नैति गव्ययुः ॥ ३ ॥

परि । स्यः । सुवानः । अक्षारिति । इन्दुः । अव्ये । मदच्युतः ।

धारा । यः । ऊर्ध्वः । अध्वरे । भ्राजा । न । एति । गव्ययुः ॥ ३ ॥

सुवानः सूयमानः यस्यः सः इन्दुः सोमः मदच्युतः मदार्थं देवैः प्रेरितः सन् अव्ये
अविभवे पवित्रे परि अक्षाः परितः क्षरति । अध्वरे ऊर्ध्वः समुच्छ्रितः सर्वेषां मुख्यः यः
सोमः गव्ययुः गोकामः यद्वा क्षीरादिकं कामयमानः सन् धारा धारया सह एति गच्छति ।
भ्राजा वन भ्राजमानया दीप्त्या यथान्तरिक्षे गच्छति तद्वत् ॥

स हि त्वं देव शश्वते वसु मर्तीय दाशुषे ।

इन्दो सहस्रिणं रयि शतात्मानं विवाससि ॥ ४ ॥

सः । हि । त्वम् । देव । शश्वते । वसु । मर्तीय । दाशुषे ।

इन्दो इति । सहस्रिणम् । रयिम् । शतऽआत्मानम् । विवाससि ॥ ४ ॥

हे देव सोम यसः त्वं शश्वते पुत्रादिमत्वेन बहवे मर्त्याय मनुष्याय दाशुषे हविर्दत्तवते
यजमानाय वसु धनं^३ मह्यं च विवाससि प्रेरयसि । एकवाक्यतापक्षे हि तिङन्तस्य
हियोगादनिघातः स्यात् ॥

वयं ते अस्य वृत्रहन्वसो वस्वः पुरुस्पृहः ।

नि नेदिष्ठतमा इषः स्याम सुम्रस्याग्निगो ॥ ५ ॥

१. त१.२.५-पूयमानः; त४-पूयमानः । २. भ१.२.७-अवस्थितः । ३. ग-धनं प्रयच्छति तथा
सति हे ईदो सहस्रसंख्याकं बहुरूपं धनं ।

सः । वाम् । यज्ञेषु । मानवी इति । इन्दुः । जनिष्ट । रोदसी इति ।

देवः । देवी इति । गिरिऽस्याः । अस्त्रैश्च । तम् । तुविऽस्वति ॥ ९ ॥

हे ऽमानवी मानव्यौ मनोः स्वभूते हे ऽदेवी द्योतमाने हे ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ ऽवां युवयोः ऽयज्ञेषु ऽसः ऽइन्दुः गोमः ऽजनिष्ट अजनि अन्तरिक्षे ऽदेवः स्वतेजसा सर्वं प्रकाशयन् पृथिव्यां ऽगिरिष्ठाः प्रावसु तिष्ठन् । ऽतं जातं सोमं ऽतुविष्वणि बहुस्वने उपरे यज्ञे वा ऽअस्त्रैश्च ऋषिबजो प्रावभिरहन् । अभ्ययुष्वक्षिति यावत् ॥

इन्द्राय सोम पातवे वृत्रघ्ने परि पिच्यसे ।

नरे च दक्षिणावते देवाय सदनसदे ॥ १० ॥

इन्द्राय । सोम । पातवे । वृत्रघ्ने । परि । सिच्यसे ।

नरे । च । दक्षिणावते । देवाय । सदनसदे ॥ १० ॥

हे ऽसोम ऽवृत्रघ्ने वृत्रस्य हन्त्रे ऽइन्द्राय । पृथयथे चतुर्थी । इन्द्रस्य ऽपातवे पानार्थं ऽपरि ऽपिच्यसे परितः पात्रेषु सिच्यसे । वसतीवरीभिर्वा । किंच ऽदक्षिणावते ऋषिबज्यो दक्षिणादानेन तद्वते ऽदेवाय देवार्थं हवींषि दातुं ऽसदनसदे यज्ञगृहे सीदते ऽनरे मनुष्याय यजमानाय तस्मै फलप्रदानार्थं परिपिच्यसे ॥

ते प्रत्नासो व्युष्टिषु सोमाः पवित्रे अक्षरन् ।

अपप्रोथन्तः सनुतर्हुरश्वितः प्रातस्तां अप्रचेतसः ॥ ११ ॥

ते । प्रत्नासः । विऽउष्टिषु । सोमाः । पवित्रे । अक्षरन् ।

अपऽप्रोथन्तः । सनुतः । हुरऽश्वितः । प्रातरिति । तान् । अप्रऽचेतसः ॥ ११ ॥

व्युष्टिषु उपसां व्युच्छन्तेषु प्रकाशनेषु ऽप्रत्नासः प्रत्नाः ऽते ऽसोमाः ऽपवित्रे ऽअक्षरन् क्षरन्ति । ये सोमाः ऽसनुतः अन्तर्हितान् ऽअप्रचेतसः प्रज्ञानरहितान्^१ ऽहुरश्वितः । स्तेननामैतत् । कौटिल्येन चिन्वन्तीति । ऽतान् मायाविनः स्तेनान् ऽप्रातः प्रातःकाल एव ऽअपप्रोथन्तः । अपप्रोथनं चापप्रेरणम् । अपप्रेरयन्तः शब्देन निराकुर्वन्तो भवन्ति । ते क्षरन्तीति समन्वयः ॥

तं सखायः पुरोरुचं यूयं वयं च सूरयः ।

अश्याम वाजगन्ध्यं सनेम वाजपस्त्यम् ॥ १२ ॥

तम् । सखायः । पुरऽरुचम् । यूयम् । वयम् । च । सूरयः ।

अश्याम् । वाजगन्ध्यम् । सनेम । वाजपस्त्यम् ॥ १२ ॥

हे ऽसखायः स्तोतारः ऽसूरयः प्राज्ञाः ऽयूयं ऽवयं ऽच यजमानाः ऽपुरोरुचं पुरतो रोचमानं ऽवाजगन्ध्यं बलकरसाधुगन्धोपेतं सोमम् ऽअश्याम अश्रीयाम पिबेम । किंच ऽवाजपस्त्यम् अन्नयुक्त-गृहसहितं यद्वा बलकरं सोमं ऽसनेम संभजेमहि । सोमेन बलान्नगृहादीनि भवन्तीत्यर्थः ॥ ॥ १२४ ॥

‘आ हर्यताय’ इत्यष्टचं तृतीयं सूक्तम् । कश्यपगोत्रौ रेभसून् एतत्संज्ञौ द्वावृषी । आद्या बृहती सप्तानुष्टुभः । पवमानसोमो देवता । तथा चानुकान्तम्—‘आ हर्यतायाष्टौ रेभसून् काश्यपौ बृहत्याद्या’ इति । गतो विनिर्योगः ॥

आ हर्यताय धृष्णवे धनुस्तन्वन्ति पौंस्यम् ।

शुक्रां वयन्त्यसुराय निर्णिजं विपामग्रे महीयुवः ॥ १ ॥

आ । हर्यताय । धृष्णवे । धनुः । तन्वन्ति । पौंस्यम् ।

शुक्राम् । वयन्ति । असुराय । निःऽनिजम् । विपाम् । अग्रे । महीयुवः ॥ १ ॥

वृह्यताय सर्वैः स्पृहणीयाय वृष्णवे क्षत्रूणां धर्षणशीलाय सोमाय, पौंस्यं पुंस्त्वस्या-
भिष्यञ्जकं धनुः, आ तन्वन्ति । धनुषि न्यां कुर्वन्तीति । सोमस्य धाराविसर्गार्थं वितायमानं
पवित्रमभिधीयते । तदेवं विवृणोति^१ । महीयुवः पूजाकामा ऋत्विजः विपां मेधाविनां देवानाम्
अग्रे पुरस्तात् शुक्रां शुक्रवर्णा निर्णिजं यथा सोमो निर्णिज्यते ताम् असुराय बलवते^२ वयन्ति
वितन्वन्ति । दशपवित्रं विस्तरयन्तीत्यर्थः । वयतिर्गतिकर्मा ॥

अथ क्षपा परिष्कृतो वाजा अभि प्र गाहते ।

यदी विवस्वतो धियो हरिं हिन्वन्ति यातवे ॥ २ ॥

अथ । क्षपा । परिऽकृतः । वाजान् । अभि । प्र । गाहते ।

यदि । विवस्वतः । धियः । हरिम् । हिन्वन्ति । यातवे ॥ २ ॥

क्षपा । ‘सुपां सुलक्’ इति पञ्चम्या आकारः । क्षपाया रात्रेः अध अनन्तरं प्रातःकाले
परिष्कृतः । भूषणार्थं ‘संपर्युपेभ्यः’ इति करोतेः सुडागमः । अङ्गिरलंकृतः । यद्वा । क्षपयिष्यां
सेनायामलंकृतः । सोमः^३ वाजान् अन्नानि बलानि बाभिलक्ष्य प्र गाहते प्रगच्छति । विवस्वतः
परिचरणवतो यजमानस्य धियः कर्मसाधनभूता अद्भुतलयः हरिं हरितवर्णमितमंशुं यातवे पात्रा-
ण्यभिगमनाय यदि हिन्वन्ति प्रेरयन्ति तर्हि सवनानि गच्छतीति ॥

तमस्य मर्जयामसि मदो य इन्द्रपातमः ।

यं गावं आसभिर्दधुः पुरा नूनं च सूरयः ॥ ३ ॥

तम् । अस्य । मर्जयामसि । मदः । यः । इन्द्रऽपातमः ।

यम् । गावं । आसभिः । दधुः । पुरा । नूनम् । च । सूरयः ॥ ३ ॥

अस्य सोमस्य तं रसं मर्जयामसि मर्जयामः शोधयामः । अलंकुर्मो वा । यः मदः
मदकरो रसः इन्द्रेणातमः इन्द्रेणात्यन्तं पातव्यो भवति । किंच गावः गन्तारः सूरयः स्तोतारः
पुरा च नूनम् इदानीं च यं सोमरसम् आसभिः आस्यैः दधुः धारयन्ति । पिबन्तीति यावत् ।
यद्वा । गावो घेनवो यं सोमं तृणादिष्ववस्थितमासभिरास्यैर्दधुर्धारयन्ति तृणरूपेण भक्षयन्ति ॥

१. त१.२-तादृश च; त५-भ६-तादृक् । २. त१.२.३.४.५.६-भ१.२.४.६-विवृणोतीति । ३. ग-
त३-भ५.६-बलवते सोमाय । ४. ग-तदन्तरं प्रातःसवने ।

तं गार्थया पुराण्या पुनानमभ्यनूषत ।

उतो कृपन्त धीतयौ देवानां नाम बिभ्रतीः ॥ ४ ॥

तम् । गार्थया । पुराण्या । पुनानम् । अभि । अनुषत ।

उतो इति । कृपन्त । धीतयः । देवानाम् । नाम । बिभ्रतीः ॥ ४ ॥

पुनानं पूयमानं षतं सोमं पुराण्या पुरा कृतया गाथया स्तुत्या अभ्यनूषत स्तोतारः अभिष्टुवन्ति । ' नू स्तवने ' । लुङि रूपम् । उतो अपि च नाम कर्मार्थं नमनं बिभ्रतीः बिभ्राणाः धीतयः अङ्गुलयः देवानां सोमरूपहविष्प्रदानाय कृपन्त कल्पयन्ति समर्था भवन्ति । ' कृपू सामर्थ्ये ' ॥

तमुक्षमाणमव्यये वारं पुनन्ति धर्णसिम् ।

दूतं न पूर्वचित्तय आ शासते मनीषिणः ॥ ५ ॥

तम् । उक्षमाणम् । अव्यये । वारं । पुनन्ति । धर्णसिम् ।

दूतम् । न । पूर्वचित्तये । आ । शासते । मनीषिणः ॥ ५ ॥

उक्षमाणम् अङ्गिः सिच्यमानं धर्णसि सर्वस्य धारकं षतं सोमम् अव्यये अविमये वारं वारं पवित्रे पुनन्ति शोधयन्ति । ततः मनीषिणः मेधाविनो यजमानाः तमिमं सोमं दूतं न दूतमिव पूर्वचित्तये देवानां पूर्वमेव प्रज्ञापनाय आ शासते प्रार्थयन्ते ॥ २५ ॥

स पुनानो मदिन्तमः सोमश्चमूषु सीदति ।

पशौ न रेत आदधत्पतिर्वचस्यते धियः ॥ ६ ॥

सः । पुनानः । मदिन्तमः । सोमः । चमूषु । सीदति ।

पशौ । न । रेतः । आदधत् । पतिः । वचस्यते । धियः ॥ ६ ॥

मदिन्तमः अत्यन्तं मादयिताः सः सोमः पुनानः पूयमानः सन् चमूषु चमसेषु सीदति । ततः पशौ न यथा पशौ कश्चिद्वृषभो रेत आदधाति तद्वच्चमसादिषु रेतः स्वीयं रसम् आदधत् आदधानः धियः कर्मणः पतिः पालयितायं सोमः वचस्यते अभिष्टुयते ॥

स मृज्यते सुकर्माभिदेवो देवेभ्यः सुतः ।

विदे यदासु संदादिर्महीरपो वि गाहते ॥ ७ ॥

सः । मृज्यते । सुकर्माभिः । देवः । देवेभ्यः । सुतः ।

विदे । यत् । आसु । समुददिः । महीः । अपः । वि । गाहते ॥ ७ ॥

देवेभ्यः देवार्थं सुतः अभिषुतः देवः द्योतमानः स्तोतव्यो वा सः सोमः सुकर्माभिः ऋत्विग्भिः मृज्यते परिपूयते । यत् यदायं सोमः आसु प्रज्ञासु संदादिः सम्यग्धनदानशील इति विदे ज्ञायते तदानीं महीः महतीः अपः वसतीवरीः वि गाहते विशेवेणाभिगच्छति । यदा सोममभिषुण्वन्ति तदा तेभ्यो धनं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

सुत इन्द्रो पवित्र आ नृभिर्यतो वि नीयसे ।

इन्द्राय मत्सरिन्तमश्चमूषा नि षीदसि ॥ ८ ॥

सुतः । इन्द्रो इति । पवित्रे । आ । नृभिः । यतः । वि । नीयसे ।

इन्द्राय । मत्सरिन्तमः । चमूषु । आ । नि । षीदसि ॥ ८ ॥

हे इन्द्रो सुतः अभिषुतः यतः आयतः सर्वतो विस्तृतस्त्वं नृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विभिः पवित्रे वि नीयसे विशेषेण नीयमानो भवसि । ततः मत्सरिन्तमः अतिशयेन मादयिता त्वम् इन्द्राय इन्द्रार्थं चमूषु चमसेषु आ नि षीदसि^१ ॥ २६ ॥

‘अभी नवन्ते’ इति नवर्चं चतुर्थं सूक्तम् । पूर्ववदधिदेवते । सर्वा अनुष्टुभः । तथा चानुक्रम्यते— अभी नवन्ते नव इति । गतो विनियोगः ॥

अभी नवन्ते अद्रुहः प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् ।

वत्सं न पूर्वं आयुनि जातं रिहन्ति मातरः ॥ १ ॥

अभि । नवन्ते । अद्रुहः । प्रियम् । इन्द्रस्य । काम्यम् ।

वत्सम् । न । पूर्वं । आयुनि । जातम् । रिहन्ति । मातरः ॥ १ ॥

यथा मातरः गावः पूर्वं प्रथमे आयुनि वयसि जातं वत्सं रिहन्ति लिहन्ति तथा अद्रुहः अद्रोहा वसतीवर्याख्या आपः इन्द्रस्य प्रियं काम्यं सर्वैः काम्यमानं सोमम् अभि नवन्ते अभिगच्छन्ति ॥

पुनान इन्द्रा भर सोमं द्विबर्हसं रयिम् ।

त्वं वसूनि पुष्यसि विश्वानि दाक्षुषौ गृहे ॥ २ ॥

पुनानः । इन्द्रो इति । आ । भर । सोम । द्विऽबर्हसम् । रयिम् ।

त्वम् । वसूनि । पुष्यसि । विश्वानि । दाक्षुषः । गृहे ॥ २ ॥

हे इन्द्रो दीप्यमान हे सोम पुनानः पूयमानस्त्वं द्विबर्हसं द्वयोः स्थानयोः परिबृंहणशीलं रयिं धनमस्मभ्यम् आ भर आहर देहि । त्वं हि दाक्षुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य गृहे स्थित्वा विश्वानि सर्वाणि वसूनि धनानि पुष्यसि पोषयसि ॥

त्वं धियं मनोयुजं सृजा वृष्टिं न तन्यतुः ।

त्वं वसूनि पार्थिवा दिव्या च सोम पुष्यसि ॥ ३ ॥

त्वम् । धियम् । मनःऽयुजम् । सृज । वृष्टिम् । न । तन्यतुः ।

त्वम् । वसूनि । पार्थिवा । दिव्या । च । सोम । पुष्यसि ॥ ३ ॥

हे सोम त्वं मनोयुजं मनसा युज्यमानां मनोवेगां धियं ध्यातव्यां धारां सृज पात्रेषु विसृज । तत्र दृष्टान्तः । वृष्टिं न तन्यतुः । ‘तनु विस्तारे’ । ‘ऋतन्यज्ञि’ इत्यादिना यतुच्-प्रत्ययः । तनोति विस्तारयतीति तन्यतुर्मेव । यथा मेघो वृष्टिं सृजति तद्वत् । ततो हे सोम त्वं

परिधिवा दृष्टिचयां भवानि वसूनि धनानि तथा दिव्यानि दिवि भवानि धनानि च वपुष्यसि
अस्मभ्यं पोषयसि । प्रयच्छसीत्यर्थः ॥

परिं ते जिग्युषो यथा धारा सुतस्य धावति ।

रंहमाणा व्यव्यं वारं वाजीव सानसिः ॥ ४ ॥

परिं । ते । जिग्युषः । यथा । धारा । सुतस्य । धावति ।

रंहमाणा । वि । अव्ययम् । वारम् । वाजीव । सानसिः ॥ ४ ॥

वसुतस्य वते त्वदीया वसानसिः संभजनशीला यद्वा स्तोत्रभिः संभजनीया वरंहमाणा वेगं
कुर्वाणा वधारा अव्ययम् अविमयं वारं वालं पवित्रं वि परि धावति विशेषेण परितो
गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । जिग्युषः शत्रूणां जेतुर्वीरस्य वाजीव अश्वो यथा युद्धं परितो धावति
तद्वत् । जयतेः कसौ 'सन्लिटोर्जेः' इति कुत्स्वम् । यथा इति पूरकः ॥

ऋत्वे दक्षाय नः कवे पर्वस्व सोम धारया ।

इन्द्राय पातवे सुतो मित्राय वरुणाय च ॥ ५ ॥

ऋत्वे । दक्षाय । नः । कवे । पर्वस्व । सोम । धारया ।

इन्द्राय । पातवे । सुतः । मित्राय । वरुणाय । च ॥ ५ ॥

हे वक्रे क्रान्तदर्शिन् हे सोम नः अस्माकं ऋत्वे प्रज्ञानाय दक्षाय बलाय च त्वं
धारया पर्वस्व क्षर । कीदृशः । इन्द्राय पातवे पानार्थं तथा मित्राय वरुणाय च वसुतः
अभिषुतः खलु ॥ २७ ॥

पर्वस्व वाजसातमः पवित्रे धारया सुतः ।

इन्द्राय सोम विष्णवे देवेभ्यो मधुमत्तमः ॥ ६ ॥

पर्वस्व । वाजसातमः । पवित्रे । धारया । सुतः ।

इन्द्राय । सोम । विष्णवे । देवेभ्यः । मधुमत्तमः ॥ ६ ॥

हे सोम वाजसातमः अतिशयेनाश्वस्य दाता वसुतः अभिषुतस्त्वं पवित्रे धारया सह
पर्वस्व क्षर । ततो हे सोम त्वम् इन्द्राय विष्णवे चान्येभ्यो मित्रादिभ्यः देवेभ्यः च मधु-
मत्तमः अतिशयेन माधुर्योपेतो भव ॥

त्वां रिहन्ति मातरो हरिं पवित्रे अद्रुहः ।

वृत्सं जातं न धेनवः पर्वमान विधर्मणि ॥ ७ ॥

त्वाम् । रिहन्ति । मातरः । हरिम् । पवित्रे । अद्रुहः ।

वृत्सम् । जातम् । न । धेनवः । पर्वमान । विधर्मणि ॥ ७ ॥

हे ऽपवमान सोम ऽविधर्मणि विविधं हविषां धारके यज्ञे ऽअद्रुहः द्रोहवर्जिताः ऽमातरः
मानृभूता वसतीवर्थः ऽहरिं हरितवर्णं ऽत्वां ऽपवित्रे^१ स्थितं ऽरिहन्ति लिहन्ति आस्वादयन्ति ।
कथमिव । यथा ऽधेनवः ऽजातं ऽवत्सं लिहन्ति तथा ॥

पवमान् महि श्रवश्चित्रेभिर्यासि रश्मिभिः ।

शर्धन् तमांसि जिघ्नसे विश्वानि दाशुषो गृहे ॥ ८ ॥

पवमान । महि । श्रवः । चित्रेभिः । यासि । रश्मिभिः ।

शर्धन् । तमांसि । जिघ्नसे । विश्वानि । दाशुषः । गृहे ॥ ८ ॥

हे ऽपवमान ऽमहि महत् ऽश्रवः श्रवणीयमन्तरिक्षं ऽचित्रेभिः चित्रैर्नानाविधैश्चायनीयैर्वा
ऽरश्मिभिः परि ऽयासि परिगच्छसि । तथा ऽशर्धन् वेगं कुर्वस्त्वं ऽदाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य
ऽगृहे स्थित्वा ऽविश्वानि सर्वाणि ऽतमांसि तमोरूपाणि रक्षांसि ऽजिघ्नसे हंसि । एवं द्यावापृथिव्योः
वर्तस इत्यर्थः ॥

त्वं द्यां च महिषत पृथिवीं चार्तिं जग्निषे ।

प्रति द्रापिममुञ्चथाः पवमान महित्वना ॥ ९ ॥

त्वम् । द्याम् । च । महिऽव्रत । पृथिवीम् । च । अर्ति । जग्निषे ।

प्रति । द्रापिम् । अमुञ्चथाः । पवमान । महिऽव्रना ॥ ९ ॥

हे ऽमहिषत महाकर्मन् बहुविधकर्मन् सोम ऽत्वं ऽद्यां द्युलोकं ऽच ऽपृथिवीं ऽच ऽअति ऽजग्निषे
अत्यन्तं बिभर्षि । ' दुभृज् धारणपोषणयोः ' । तस्य छान्दसे लिटि सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पित-
त्वादत्रेडागमः । अन्तरिक्षे सोमात्मनेति पृथिव्यां लतारूपेणेत्येवं लोकद्वयवर्तित्वम् । हे ऽपवमान
क्षरन् सोम त्वं ऽमहित्वना महत्त्वेन युक्तः सन् ऽद्रापिं कवचं ऽप्रति ऽअमुञ्चथाः प्रतिमुञ्चसि
संवृणोषि ॥ ॥ २८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यार्तार्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-

साम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाश ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टके

चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
विज्ञातवेदगाम्भीर्यस्तुयं व्याख्याय सप्तमे ।
सायणार्थस्ततोऽध्यायं पञ्चमं व्याचिकीर्षति ॥

तत्र 'पुरोजिती वः' इति षोडशर्चमनुवाकापेक्षया पञ्चमं सूक्तम् । आद्यस्य तृचस्य इयावाध-
पुत्रोऽन्धीगुर्नामर्षिः । द्वितीयस्य नहुषस्य राज्ञः पुत्रो ययातिर्नाम । तृतीयस्य मनोः पुत्रो नहुषो नाम
राजर्षिः । चतुर्थस्य संवरणाख्यस्य राज्ञः पुत्रो मनुः । एवं द्वादश गताः । शिष्टस्य चतुर्कचस्य वाचः
पुत्रो वैश्वामित्रो वा प्रजापतिर्ऋषिः । द्वितीयातृतीये गायत्र्यौ शिष्टाश्चतुर्दशानुष्टुभः । तथा चानुक्रम्यते-
'पुरोजिती षोडश इयावाधिरन्धीगुर्ययातिर्नहुषो नहुषो' मानवो मनुः सांवरण इति तृचाः शेषे
प्रजापतिरुपाधे गायत्र्यौ' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

पुरोजिती वो अन्धसः सुताय मादयित्न्वे ।

अप श्वानं श्रथिष्टन सखायो दीर्घजिह्वयम् ॥ १ ॥

पुरःऽजिती । वः । अन्धसः । सुताय । मादयित्न्वे ।

अप । श्वानम् । श्रथिष्टन । सखायः । दीर्घऽजिह्वयम् ॥ १ ॥

हे ऽसखायः सखिभूताः समानख्याना वा हे स्तोतारः ऽवः यूयं ऽपुरोजिती । पठ्याः पूर्व-
सवर्णदीर्घः । पुरःस्थितजयस्य ऽअन्धसः अदनीयस्य सोमस्य स्वभूताय ऽसुताय अभिपुताय
ऽमादयित्न्वे अत्यन्तं मदकराय रसाय ऽदीर्घजिह्वयम् । दीर्घा जिह्वा यस्य सः । 'दीर्घजिह्वा च च्छन्दसि'
(पा. सू. ४. १. ५९) इति ङीष्न्तत्वेन निपातितः । तादृशं ऽश्वानम् ऽअप ऽश्रथिष्टन अपश्रथयत
अपबाधध्वम् । यथा श्वा राक्षसा वा सुतं सोमं न लिहन्ति तथा कुरुतेत्यर्थः ॥

पवित्रेष्टयां द्वितीयस्याज्यभागस्य 'यो धारया' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—'पावकवन्ता-
वाज्यभागावग्नी रक्षांसि सेधति यो धारया पावकया' (आश्व. श्रौ. २. १२) इति ॥

यो धारया पावकया परिप्रस्यन्दते सुतः । इन्दुरश्वो न कृत्यः ॥ २ ॥

यः । धारया । पावकया । परिऽप्रस्यन्दते । सुतः । इन्दुः । अश्वः । न । कृत्यः ॥ २ ॥

ऽसुतः अभिपुतः ऽकृत्यः । कृत्वीति कर्मनाम । कर्मणि साधुः ऽयः ऽइन्दुः सोमः ऽपावकया
पापानां शोधयित्र्याः ऽधारया ऽपरिप्रस्यन्दते परितः प्रक्षरति । कथमिव । ऽअश्वो ऽन अश्वो यथा
वेगेन प्रगच्छति तद्वत् ॥

तं दुरोषमभी नरः सोमं विश्वाच्या धिया । यज्ञं हिन्वन्त्यद्रिभिः ॥ ३ ॥

तम् । दुरोषम् । अभि । नरः । सोमम् । विश्वाच्या । धिया । यज्ञम् । हिन्वन्ति । अद्रिऽभिः ॥ ३ ॥

ऽनरः कर्मनेतार ऋत्विजः ऽदुरोषम् । रोषतेर्हिसार्थस्य रेफलोपे दीर्घाभाव ओषतेर्दाहार्थस्य
वा खलिः रूपमिति संदेहादनवग्रहः । ऽतं दुर्दहं दुर्वचं वा ऽयज्ञं यष्ट्यं तं ऽसोमं ऽविश्वाच्या

१. त१.२.४.५-मु-नहुषो नाम । २. त-म१.४.५.६-अस्य । ३. त१.२.४.५.७-म६-मु-श्वानं च ।
५. ग-अषतेर्वा दुष्पूर्वस्य वा णमुलि । ६. त१.२.४.५.७-म६-मु-तं वा ।

सर्वान् कामानञ्चिष्या ऽधिया बुद्ध्या ऽद्विभिः प्रावभिः ऽअभि ऽहिन्वन्ति अभिप्रेरयन्ति । अभि-
षुष्वन्तीति यावत् ॥

पृष्ठथस्य षष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे 'सुतासः' इति तिस्रः । सूत्रितं च- 'दधिक्राव्णोऽकारिष-
मित्यनुष्टुप् सुतासो मधुमत्तमा इति च तिस्रः' (आश्व. श्रौ. ८. ३) इति ॥

सुतासो मधुमत्तमाः सोमा इन्द्राय मन्दिनः ।

पवित्रवन्तो अक्षरन्देवान्गच्छन्तु वो मदाः ॥ ४ ॥

सुतासः । मधुमत्तमाः । सोमाः । इन्द्राय । मन्दिनः ।

पवित्रवन्तः । अक्षरन् । देवान् । गच्छन्तु । वः । मदाः ॥ ४ ॥

१मधुमत्तमाः अतिशयेन माधुर्योपेता अत एव १मन्दिनः मदकराः १सुतासः अभिषुताः १सोमाः
१पवित्रवन्तः पवित्रे वर्तमानाः सन्तः १इन्द्राय इन्द्रार्थम् १अक्षरन् पात्रेषु क्षरन्ति । अथ प्रत्यक्षकृतः।
१वः युष्माकं १मदाः मदहेतवो^२ रसाः १देवान् इन्द्रादीन् १गच्छन्तु ॥

इन्द्रुरिन्द्राय पवत इति देवासो अब्रुवन् ।

वाचस्पतिर्मखस्यते विश्वस्येशान् ओजसा ॥ ५ ॥

इन्दुः । इन्द्राय । पवते । इति । देवासः । अब्रुवन् ।

वाचः । पतिः । मखस्यते । विश्वस्य । ईशानः । ओजसा ॥ ५ ॥

१इन्दुः सोमः १इन्द्राय इन्द्रार्थं १पवते कलशे क्षरति १इति १देवासः स्तुतिकारिणः स्तोतारः
१अब्रुवन् वदन्ति । यदा स्तोतार एवं वदन्ति तदानीं १वाचः स्तुतेः १पतिः पालयिता । यद्वा ।
शब्दस्य स्वामी अत्यन्तं शब्दायमान इत्यर्थः । तादृशः सोमः १मखस्यते रतुतिभिः पूजामिच्छति ।
छालसायां सुगागमः । कीदृशः । १ओजसा बलेन^२ १विश्वस्य सर्वस्य १ईशानः प्रभुः ॥ १ ॥

सहस्रधारः पवते समुद्रो वाचमीड्खयः ।

सोमः पती रयीणां सखेन्द्रस्य दिवेदिवे ॥ ६ ॥

सहस्रधारः । पवते । समुद्रः । वाचमऽईड्खयः ।

सोमः । पतिः । रयीणाम् । सखा । इन्द्रस्य । दिवेऽदिवे ॥ ६ ॥

१सहस्रधारः बहुविधधारोपेतः १सोमः १पवते क्षरति । कीदृशः । १समुद्रः । यस्मात्समुद्रवन्ति
रसाः । सरःस्थानीयः^३ १वाचमीड्खयः । ईड्खतेर्ण्यन्तस्य सुप्युपपदे खच्प्रत्ययः । स्तुतीनां प्रेरिता
१रयीणां धनानां १पतिः प्रभुः । यद्वा । रयीणां हविषो दातृणां यजमानानां पतिः पालयिता । १दिवे-
दिवे प्रत्यहम् १इन्द्रस्य १सखा मित्रभूतः सोमः पवते ॥

अयं पूषा रयिर्भगाः सोमः पुनानो अर्षति ।

पतिर्विश्वस्य भूमनो व्यख्यद्रोदसी उभे ॥ ७ ॥

१. त१.२.४.५.७-भ६-सु-मदकरा । २. ग-त३-भ२.४-स्वबलेन; त६-भ७-स्वबलात्; भ१-स्व-
बालान् । ३. ग-त३.६-भ-सु-सस्थानीयः; त१.२.४.५-सरस्थानीयः ।

अयम् । पूषा । रयिः । भगः । सोमः । पुनानः । अर्षति ।

पतिः । विश्वस्य । भूमनः । वि । अख्यत् । रोदसी इति । उमे इति ॥ ७ ॥

पूषा पोषकः सर्वेषां भगः भजनीयः रयिः धनहेतुः अयं सोमः पुनानः पवित्रेण पूयमानः सन् अर्षति कलशमभिगच्छति^१ । तथा विश्वस्य सर्वस्य भूमनः भूतजातस्य पतिः पालयिता सोमः उमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ व्यख्यत् स्वतेजसा प्रकाशयति । अनेन लोकद्वयवर्तित्वं सूचितम् ॥

समु प्रिया अनूषत गावो मदाय घृण्वयः ।

सोमासः कृण्वते पथः पर्वमानास इन्दवः ॥ ८ ॥

सम् । ऊँ इति । प्रियाः । अनूषत । गावः । मदाय । घृण्वयः ।

सोमासः । कृण्वते । पथः । पर्वमानासः । इन्दवः ॥ ८ ॥

प्रियाः प्रियतमाः घृण्वयः अत्यन्तं दीप्ताः । यद्वा । अहं प्रथमतः स्तौमि अहं पुरस्तात् स्तौमि इति परस्परं स्पर्धमानाः । गावः स्तुतिलक्षणा वाचः सोमस्य मदार्यं सम् अनूषत संस्तुवन्ति । उः प्रसिद्धौ । यद्वा । गावो धेनवः सोमस्य मदाय शब्दायन्ते । ततः पर्वमानासः पूयमानाः इन्दवः दीप्ताः सोमासः सोमाः पथः मार्गान् कृण्वते क्षरणार्थं कुर्वन्ति ॥

य ओजिष्ठस्तमा भर पर्वमान श्रवाय्यम् ।

यः पञ्च चर्षणीरभि रयि येन वनामहै ॥ ९ ॥

यः । ओजिष्ठः । तम् । आ । भर । पर्वमान । श्रवाय्यम् ।

यः । पञ्च । चर्षणीः । अभि । रयिम् । येन । वनामहै ॥ ९ ॥

हे पर्वमान पूयमान सोम ओजिष्ठः ओजस्वितमः यः त्वदीयो रसोऽस्ति तं श्रवाय्यं श्रवणीयं रसम् आ भर अस्मभ्यमाहर । किञ्च यः रसः पञ्च चर्षणीः पञ्च जनाविषादपञ्चमांशुरो वर्णान् अभि तिष्ठति^२ । अपि च येन रसेन वयं रयिं धनं च वनामहै संभजामहे । यद्वा । येन त्वां रयिं याचामहे तमा भर ॥

सोमाः पवन्त इन्दवोऽस्मभ्यं गातुवित्तमाः ।

मित्राः सुवाना अरेपसः स्वाध्यः स्वर्विदः ॥ १० ॥

सोमाः । पवन्ते । इन्दवः । अस्मभ्यम् । गातुवित्तमाः ।

मित्राः । सुवानाः । अरेपसः । सुऽआध्यः । स्वऽविदः ॥ १० ॥

गातुवित्तमाः अतिशयेन मार्गस्य लम्बकाः इन्दवः दीप्ताः सोमाः पवन्ते अस्मभ्यम् अस्मदर्थं क्षरन्त्यागच्छन्ति वा । कीदृशाः । मित्राः देवानां सखिभूताः सुवानाः अभिपूयमानाः अरेपसः पापरहिताः अत एव स्वाध्यः शोभनध्यानाः^३ स्वर्विदः सर्वज्ञाः स्वर्गप्रापका वा ॥ १० ॥

१. त१.२.४.७-कलशमि°; त५-कलशमि°; म६-कलशानमि° । २. ग-गच्छति । ३. ग-त३. ४-शोभनाध्यानाः ।

सुष्वाणासो व्यद्रिंभिश्चिताना गोरधिं त्वचि ।

इषमस्मभ्यमभितः समस्वरन्वसुविदः ॥ ११ ॥

सुस्वानासः । वि । अद्रिऽभिः । चितानाः । गोः । अधिं । त्वचि ।

इषम् । अस्मभ्यम् । अभितः । सम् । अस्वरन् । वसुऽविदः ॥ ११ ॥

१गोः अनडुहः १अधि १त्वचि अधिषवणचर्मणि १चितानाः ज्ञायमानाः १अद्रिभिः प्रावभिर्विविधं
१सुष्वाणासः सूयमानाः १वसुविदः वसुनो लम्भका एते सोमाः १अस्मभ्यम् १इषम् अन्नम् १अभितः
१समस्वरन् सम्यक् शब्दयन्ति । प्रयच्छन्तीति यावत् ॥

एते पूता विप्रश्चितः सोमासो दध्याशिरः ।

सूर्यासो न दर्शतासो जिगत्नवो ध्रुवा घृते ॥ १२ ॥

एते । पूताः । विप्रऽचितः । सोमासः । दधिऽआशिरः ।

सूर्यासः । न । दर्शतासः । जिगत्नवः । ध्रुवाः । घृते ॥ १२ ॥

१पूताः पवित्रेण परिपूताः १विप्रश्चितः मेघाविनः १दध्याशिरः दध्यामिश्रणाः १घृते वसती-
वर्याह्य उदके १जिगत्नवः गमनशीलाः १ध्रुवाः तत्र स्थैर्येण वर्तमानाः १एते १सोमासः सोमाः
१सूर्यासो १न सूर्या इव १दर्शतासः पात्रेषु सर्वैर्दर्शनीया भवन्ति ॥

प्र सुन्वानस्यान्धसो मर्तो न वृत तद्वचः ।

अप श्वानमराधसं हुता मुखं न भृगवः ॥ १३ ॥

प्र । सुन्वानस्य । अन्धसः । मर्तः । न । वृत । तत् । वचः ।

अप । श्वानम् । अराधसम् । हुत । मुखम् । न । भृगवः ॥ १३ ॥

१सुन्वानस्य अभिषूयमाणस्य १अन्धसः अदनीयस्य सोमस्य १तत् प्रसिद्धं १वचः वचनं घोषं
१मर्तः मारकः कर्मविघ्नकारी आ १न १प्र १वृत न भजताम् । न शृणोत्विति यावत् । तथा हे स्तोतारः
१अराधसं संसाधककर्मरहितं तं १श्वानम् १अप १हुत । तत्र दृष्टान्तः । १मुखं १न । यथा पुरापरार्द्धं
मखमेतन्नामानं १भृगवः अपहतवन्तः तथापहतेत्यर्थः ॥

आ जामिरत्कै अव्यत भुजे न पुत्र ओण्योः ।

सरज्जारो न योषणां वरो न योनिमासदम् ॥ १४ ॥

आ । जामिः । अत्कै । अव्यत । भुजे । न । पुत्रः । ओण्योः ।

सरत् । जारः । न । योषणाम् । वरः । न । योनिम् । आऽसदम् ॥ १४ ॥

१जामिः बन्धुभूतो देवानां सोमः १अत्कै आच्छादके पवित्रे १आ १अव्यत आवृणोति ।
संबद्धो भवति । तत्र दृष्टान्तः । १भुजे १न यथा १ओण्योः रक्षकयोमात्रापित्रोः भुजे १पुत्रः
आवृणोति तद्वत् । ततः सोऽयं सोमः १योनिं स्वस्थानभूतं कलशम् १आसदम् आसत्तुं १सरत् सरति ।

तत्र दृष्टान्तद्वयम् । ^१जारी ^२न यथा जारः ^३योषणाम् असतीं स्त्रियं प्राप्तुं सरति । यथा वा ^४वरः कन्यां प्राप्तुं गच्छति तद्वत् ॥

स वीरो दक्षसार्धनो वि यस्तस्तम्भ रोदसी ।

हरिः पवित्रे अव्यत वेधा न योनिमासदम् ॥ १५ ॥

सः । वीरः । दक्षऽसार्धनः । वि । यः । तस्तम्भ । रोदसी इति ।

हरिः । पवित्रे । अव्यत । वेधाः । न । योनिम् । आऽसदम् ॥ १५ ॥

^१दक्षसार्धनः बलसार्धनः ^२सः सोमः ^३वीरः समर्थो भवति । ^४यः सोमः ^५रोदसी द्यावापृथिव्यौ ^६वि तस्तम्भ स्वतेजसा व्यस्तन्नात् । आच्छादयतीत्यर्थः । किंच ^७हरिः हरितवर्णः सोमः ^८वेधा ^९न विधाता यजमानो यथा स्वगृहमासीदति तद्वत् ^{१०}योनिं स्वस्थानं कलत्रम् ^{११}आसदम् आसत्तुं ^{१२}पवित्रे ^{१३}अव्यत आवृणोति । संबद्धो भवति ॥

अव्यो वारैभिः पवते सोमो गव्ये अर्धे त्वचि ।

कनिक्रददृषा हरिरिन्द्रस्याभ्येति निष्कृतम् ॥ १६ ॥

अव्यः । वारैभिः । पवते । सोमः । गव्ये । अर्धे । त्वचि ।

कनिक्रदत् । दृषा । हरिः । इन्द्रस्य । अभि । एति । निःऽकृतम् ॥ १६ ॥

अयं ^१सोमः ^२अव्यः अवेः ^३वारैभिः बालैः पवित्रैः तेभ्यः ^४पवते कलशं प्रति क्षरति । किंच ^५गव्ये आनडुहे ^६अधि ^७त्वचि चर्मणि ^८कनिक्रदत् शब्दायमानः ^९दृषा कामानां वर्षकः ^{१०}हरिः हरितवर्णः सोमः ^{११}इन्द्रस्य स्वभूतं ^{१२}निष्कृतं संस्कृतं स्थानम् ^{१३}अभ्येति अभिगच्छति ॥ ॥ ३ ॥

‘काणा शिशुः’ इत्यष्टचं षष्ठं सूक्तमाप्त्यस्य त्रितस्यार्धम् । इदमुत्तराणि चत्वारि सूक्तान्यौष्णिहानि । पवमानः सोमो देवता । तथा चानुक्रम्यते—‘काणाष्टौ त्रित औष्णिहं वै’ इति । गतो विनियोगः ॥

क्राणा शिशुर्महीनां हिन्वन्नृतस्य दीधितिम् । विश्वा परि प्रिया भुवदध द्विता ॥ १॥

क्राणा । शिशुः । महीनाम् । हिन्वन् । नृतस्य । दीधितिम् ।

विश्वा । परि । प्रिया । भुवत् । अर्ध । द्विता ॥ १ ॥

^१क्राणा । करोतेः शानचि ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् । ‘सुपां सुलुक्’ इति सुप आकारादेशः । यज्ञं कुर्वाणः ^२महीनां महतीनां मंहनीयानां वा अपां ^३शिशुः पुत्रस्थानीयः सोमः ^४नृतस्य यज्ञस्य ^५दीधितिं प्रकाशकं धारकं वा स्वीयं रसं ^६हिन्वन् प्रेरयन् ^७विश्वा सर्वाणि ^८प्रिया प्रियाणि हवींषि ^९परि ^{१०}भुवत् परिभवति व्याप्नोति । ^{११}अर्ध अपि च ^{१२}द्विता द्विधा भवति । दिवि च पृथिव्यां च वर्तत इत्यर्थः ॥

उप त्रितस्य पाप्योर्भक्त यद्गुहा पदम् । यज्ञस्य सप्त धामभिरर्धे प्रियम् ॥ २॥

उप । त्रितस्य । पाप्योः । भक्त । यत् । गुहा । पदम् ।

यज्ञस्य । सप्त । धामभिरऽभिः । अर्ध । प्रियम् ॥ २ ॥

व्रित्तस्य मम यज्ञे ऽगुहा गुहायां हविर्धाने वर्तमानयोः ऽपाव्योः पाषाणवद्दृढयोरधिषवण-
फलकयोः ऽपदं स्थानं सोमः ऽयत् यदा ऽउप ऽअभक्त समभजत ऽअघ अनन्तरं ऽयज्ञस्य ऽधामभिः
धारकैः ऽसप्त सप्तभिश्छन्दोभिर्गायत्र्यादिभिः ऽप्रियं प्रीणयितारं सोममभिष्टुवन्ति ऋत्विजः^१ ।
अपि वा । सप्त सर्पणश्लैर्वसतीवर्यादिभिरुदकैः सोममभिषुण्वन्ति ॥

त्रीणि त्रितस्य धारया पृष्ठेष्वेरया रयिम् । मिमीते अस्य योजना वि सुक्रतुः ॥ ३ ॥

त्रीणि । त्रितस्य । धारया । पृष्ठेषु । आ । ईरय । रयिम् ।

मिमीते । अस्य । योजना । वि । सुऽक्रतुः ॥ ३ ॥

हे सोम ऽत्रितस्य मम यज्ञस्य स्वभूतानि ऽत्रीणि सवनानि ऽधारया आत्मीयया विधारय ।
किंच ऽपृष्ठेषु सामसु ऽरयिं दातारमिन्द्रम् ऽआ ऽईरय आगमय । ऽसुक्रतुः सुप्रज्ञः स्तोता ऽअस्य
इन्द्रस्य ऽयोजना योजनानि योजनकारीणि^२ स्तोत्राणि ऽवि ऽमिमीते करोति । यस्मादेवं तस्मादिन्द्रं
सामसु प्रेरयेत्यर्थः ॥

जज्ञानं सप्त मातरौ वेधामशासत श्रिये । अयं ध्रुवो रयीणां चिकेत यत् ॥ ४ ॥

जज्ञानम् । सप्त । मातरः । वेधाम् । अशासत । श्रिये । अयम् । ध्रुवः । रयीणाम् । चिकेत । यत् ॥ ४ ॥

जज्ञानं प्रादुर्भूतं ऽवेधां कर्मणो विधातारं सोमं ऽसप्त सप्तसंख्याकाः ऽमातरः गङ्गाद्या नद्यः
सप्त छन्दांसि वा ऽश्रिये यजमानानामैश्वर्यार्थम् ऽअशासत अनुशासति अनुशासनं कुर्वन्ति ।
शास्तेर्लङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । ऽयत् यस्मात् ऽध्रुवः ऽअयं सोमः^३ ऽरयीणां धनानि ऽचिकेत
जानाति तस्मादस्यानुशासने कृते यजमानानां धनादिसमृद्धिर्भवति ॥

अस्य व्रते सजोषसो विश्वे देवासो अद्रुहः । स्पार्हा भवन्ति रन्तयो जुषन्तु यत् ॥ ५ ॥

अस्य । व्रते । सऽजोषसः । विश्वे । देवासः । अद्रुहः । स्पार्हाः । भवन्ति । रन्तयः । जुषन्तु । यत् ॥ ५ ॥

अद्रुहः द्रोहवर्जिताः ऽविश्वे सर्वे ऽदेवासः देवाः ऽअस्य सोमस्य ऽव्रते कर्मणि ऽसजोषसः
संगताः सन्तः ऽस्पार्हाः स्पृहणीयाः ऽभवन्ति । ऽरन्तयः रमणशीला देवाः सुतमेनं सोमं ऽयत् यदि
जुषन्तु सेवन्ते तर्हि स्पृहणीया भवन्ति ॥ ४ ॥

यमी गर्भमृतावृधौ दृशे चारुमर्जीजनन् । कविं मंहिष्ठमध्वरे पुरुस्पृहम् ॥ ६ ॥

यम् । ईमिति । गर्भम् । ऋतुऽवृधः । दृशे । चारुम् । अर्जीजनन् ।

कविम् । मंहिष्ठम् । अध्वरे । पुरुऽस्पृहम् ॥ ६ ॥

वृक्तावृधः यज्ञस्य वर्षयिक्यो वसतीवर्याख्या आपः ऽगर्भं गर्भस्थानीयम् ऽईम् एनं ऽयं
सोमम् ऽअध्वरे यज्ञे ऽदृशे दर्शनाय ऽअर्जीजनन् उदपादयन् । कीदृशम् । ऽचारं सर्वेषां कल्याणरूपं
ऽकविं क्रान्तप्रज्ञं ऽमंहिष्ठं पूज्यतमं दातृतमं वा अत एव ऽपुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं सोमं देवाः
सेवन्त इति पूर्वेण समन्वयः ॥

समीचीने अभि त्मना यद्ही ऋतस्य मातरा । तन्वाना यज्ञमानुषग्यदञ्जते ॥ ७ ॥

समीचीने इति समऽईचीने । अभि । त्मना । यद्ही इति । ऋतस्य । मातरा ।

तन्वानाः । यज्ञम् । आनुषक् । यत् । अञ्जते ॥ ७ ॥

स सोमः षसमीचीने परस्परं संगते यद्ही महस्यौ ऋतस्य यज्ञस्य मातरा निर्मात्र्यौ द्यावा-
पृथिव्यौ षत्मना आत्मना स्वयमेव तदा अभि गच्छति । यत् यदा यज्ञं तन्वानाः अध्वर्यवः
आनुषक् अनुषक्तं वसतीवरीभिः अञ्जते सोमं मिश्रयन्ति तदा स्वयमभिगच्छति ॥

क्त्वा शुक्रेभिर्क्षभिर्ऋणोरपं व्रजं दिवः । हिन्वन्ऋतस्य दीधितिं प्राध्वरे ॥ ८ ॥

क्त्वा । शुक्रेभिः । अक्षभिः । ऋणोः । अपं । व्रजम् । दिवः ।

हिन्वन् । ऋतस्य । दीधितिम् । प्र । अध्वरे ॥ ८ ॥

हे सोम त्वं ऋत्वा कर्मणा ज्ञानेन वा शुक्रेभिः शुक्रैर्दीप्यमानैः अक्षभिः अक्षैरिन्द्रियैरिवा-
श्रुवानैः स्वतेजोभिः व्रजम् अन्धकारसमूहं दिवः अन्तरिक्षात् अप ऋणोः अपगमय विनाशय ।
'ऋणु गतौ' । तानादिकः । किं कुर्वन् । अध्वरे हिंसारहिते यज्ञे ऋतस्य यज्ञस्य दीधितिं धारकं
स्वीयं रसं प्र हिन्वन् प्रेरयन् । अनेन लोकद्वयवर्तित्वमभिहितम् ॥ ५ ॥

'प्र पुनानाय' इति षडृचं सप्तमं सूक्तमाह्वस्य द्वितस्यार्षम् । पूर्ववच्छन्दोदेवते । तथा
चानुक्रम्यते—'प्र पुनानाय षड् द्वित आह्वस्यः' इति । गतौ विनियोगः ॥

प्र पुनानाय वेधसे सोमाय वच उद्यतम् । भृतिं न भरा मतिभिर्जुजोषते ॥ १ ॥

प्र । पुनानाय । वेधसे । सोमाय । वचः । उत्पद्यतम् ।

भृतिम् । न । भर । मतिभिः । जुजोषते ॥ १ ॥

द्वितो नामर्षिः स्वात्मानं प्रत्याह । पुनानाय पवित्रेण पूयमानाय वेधसे कर्मणो विधात्रे
मतिभिः स्तुतिभिः जुजोषते प्रीयमाणाय । यद्वा मतिभिः स्तोत्रभिः सह जुजोषते प्रीणयित्रे ।
सोमाय उद्यतम् उद्युक्तं वचः प्र भर प्रकर्षेण संपादय । अभिष्टुहीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । भृतिं
न । यथा भृतका भृतिं संपादयन्ति तद्वत् ॥

परि वाराण्यव्यया गोभिर्ऋज्जानो अर्षति । त्री वधस्था पुनानः कृणुते हरिः ॥ २ ॥

परि । वाराणि । अव्यया । गोभिः । अज्जानः । अर्षति ।

त्री । सधऽस्था । पुनानः । कृणुते । हरिः ॥ २ ॥

गोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः अज्जानः अज्यमानः सोमः अव्यया अविमयानि वाराणि
बालानि पवित्राणि परि अर्षति परिगच्छति । अपि च हरिः हरितवर्णः सोमः पुनानः पूषमानः
सन् त्री त्रीणि सधस्था । सह तिष्ठन्त्यत्रेति सधस्थं स्थानम् । द्रोणकलशाधवनीयपूतभृदात्मकानि
त्रीणि स्थानानि कृणुते करोति ॥

१. त१.२.४.५.७-भ६-मु-अनुषक्तं च । २. ग-त६-भ१.४.७-प्रेरयन् अपगमयन्; त१.२.३.४.५.
७-भ२.६-प्रेरयन् अपगमय ।

परि कोशं मधुश्चुतमव्यये वारो अर्षति । अ॒भि वा॒णीर्ऋ॒षीणां सु॒प्त नू॒षत ॥ ३ ॥
 परि । कोशम् । मधुश्चुतम् । अव्यये । वारो । अर्षति ।
 अभि । वाणीः । ऋषीणाम् । सुप्त । नूषत ॥ ३ ॥

स सोमः ऽव्यये अविमये ऽवारे वाले पवित्रे ऽमधुश्चुतं मधुररसस्य च्यावधितारं^१ द्रोणकलशं प्रत्यात्मीयं रसं ऽपरि ऽअर्षति गमयति । तमिमं सोमं ऽऋषीणां ऽसप्त ऽवाणीः छन्दांसि ऽअभि नूषत अभिष्टुवन्ति । 'नू स्तवने' । कुडादिः ॥

परि ने॒ता म॒तीनां वि॒श्वदे॒वो अ॒दाम्यः । सोमः पु॒नानश्च॒म्वोर्वि॒शद्भ॒रिः ॥ ४ ॥

परि । नेता । मतीनाम् । विश्वदेवः । अदाम्यः । सोमः । पुनानः । चम्वोः । विशत् । हरिः ॥ ४ ॥

ऽहरिः हरितवर्णः सः ऽसोमः ऽपुनानः पूयमानः सन् ऽचम्वोः अधिषवणफलकयोः ऽपरि ऽविशत् परिविशति । कीदृशः । ऽमतीनां स्तुतीनां ऽनेता यद्वा मतीनां स्तोतॄणां स्वकर्मण्युपनेता ऽविश्वदेवः सर्वदेवः । सोमेऽभिषूयमाणे सतीन्द्रादयः सर्वे देवाः सोमं प्रत्यागच्छन्ति खलु । तस्मात् सर्वदेवोपेतः अत एव ऽअदाम्यः अहिंसितः कैश्चिदपि ॥

परि दै॒वीरनु॑ स्व॒धा इन्द्रे॑ण याहि सरथम् । पु॒नानो॒ वाघ॒द्वाघ॒द्भिरम॑र्त्यः ॥ ५ ॥

परि । दैवीः । अनु । स्वधाः । इन्द्रेण । याहि । सरथम् । पुनानः । वाघत् । वाघत् ऽभिः । अमर्त्यः ॥ ५ ॥

हे सोम त्वम् ऽइन्द्रेण ऽसरथं समानं रथमारुह्य ऽदैवीः देवानां संबन्धीनि^२ ऽस्वधाः बलानि ऽअनु देवसेनाः ऽपरि ऽयाहि परिगच्छ । कीदृशः । ऽपुनानः पूयमानः ऽवाघद्भिः । वाघत इति ऋत्विङ्नाम । हविषां प्रेरकैर्ऋत्विग्भिः ऽवाघत् ऊह्यमानः ऽअमर्त्यः मनुष्यधर्मरहितः । यद्वा । वाघद्भिर्ऋत्विग्भिः पुनानः पूयमानो वाघत् स्तोतॄणां यष्टृणां धनादीनि प्रापयन् परिगच्छ ॥

परि स॒सिर्न वा॒जयु॑र्दे॒वो दे॒वेभ्यः सु॒तः । व्या॒नशिः प॑र्व॒मानो वि धा॑वति ॥ ६ ॥

परि । ससिः । न । वाजयुः । देवः । देवेभ्यः । सुतः । विऽआनशिः । पर्वमानः । वि । धावति ॥ ६ ॥

ऽससिर्न अश्व इव ऽवाजयुः युद्धमिच्छन् ऽदेवः दीप्यमानः ऽदेवेभ्यः देवार्थं ऽसुतः अभिषुतः । ऽव्यानशिः पात्रेषु व्यापी ऽयवमानः पवित्रेण पूयमानः एतादृशः सोमः ऽपरि ऽधावति परितः पात्राण्यभिगच्छति ॥ व्यानशिः 'अशू व्यासौ' । 'आद्गमहन' इत्यत्र 'उत्सर्गश्छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात्' इति किप्रत्ययः । 'अश्रोतेश्च' इति नुडागमः ॥ ६ ॥ ६ ॥

सप्तमेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तत्र 'सखायः' इति षट्चं प्रथमं सूक्तम् । काण्वौ पर्वत-नारदावृषी । अथवा काश्यपस्य पुत्र्यौ शिखण्डिन्याख्ये द्वे अप्सरसावस्य सूक्तस्य द्रष्टव्यौ । पूर्ववच्छन्दो-देवते । तथा चानुक्रम्यते—'सखायः पर्वतनारदौ काश्यप्यौ द्वे शिखण्डिन्यौ वाप्सरसौ' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

सखा॒य आ नि षी॑दत पु॒नाना॒य प्र गा॑यत । शि॒शुं न य॒ज्ञैः परि॑ भूषत श्रिये ॥ १ ॥

सखायः । आ । नि । सीदत । पुनानाय । प्र । गायत ।

शिशुम् । न । यज्ञैः । परि । भूषत । श्रिये ॥ १ ॥

हे ऽसखायः सखिभूताः स्तोतारः कस्विजः ऽआ ऽनि ऽवीदत स्तोतुमुपविशत । अथ ऽपुनानाय
पूयमानाय सोमाय ऽप्र ऽगायत प्रकर्षेण गायत । तमभिष्टुत । ततोऽभिपुतं सोमं ऽयज्ञैः यजनीयैः
हविभिः मिश्रणैश्च ऽश्रिये शोभार्थं ऽपरि ऽभूषत परितोऽलंकुरुत । तत्र दृष्टान्तः । ऽशिष्टुं ऽन यथा
शिष्टुं बालं पुत्रं पितरः आभरणैरलंकुर्वन्ति तद्वत् ॥

प्रवर्येऽभिष्टवे 'समी वत्सम्' इत्येका । सूत्रितं च—'समी वत्सं न मातृभिः सं वत्स इव
मातृभिः' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

समी वत्सं न मातृभिः सृजता गयसाधनम् । देवाव्यं^१ मदमभि दिशवसम् ॥२॥

सम् । ईमिति । वत्सम् । न । मातृभिः । सृजत । गयसाधनम् ।

देवऽअव्यम् । मदम् । अभि । द्विऽशवसम् ॥ २ ॥

हे कस्विजः ऽगयसाधनं गृहस्य साधनम् ऽईम् पुनं सोमं ऽमातृभिः^१ मातृभूताभिर्वसतीवरीभिः
ऽसं ऽसृजत संमिश्रयत । कथमिव । ऽवत्सं ऽन यथा वत्सं ऽमातृभिः गोभिः संयोजयन्ति तद्वत् ।
कीदृशम् । ऽदेवाव्यं देवानां रक्षकं ऽमदं मदनहेतुं ऽद्विशवसं द्विगुणवेगमतिशयितबलं वा । यद्वा
द्वयोर्लोकयोस्तत्र स्थिता देवमनुष्या इत्यर्थः । तेषां हविर्धनप्रदानेन वर्धयितारम् । तं सोमम् ऽअभि
सं सृजत ॥

पुनाता दक्षसाधनं यथा शर्धीय वीतये । यथा मित्राय वरुणाय शंतमः ॥३॥

पुनात । दक्षसाधनम् । यथा । शर्धीय । वीतये । यथा । मित्राय । वरुणाय । शम्ऽतमः ॥३॥

ऽदक्षसाधनं बलस्य साधनं धनादिवृद्धेर्वा साधकं सोमं ऽपुनात पवित्रेण पुनीत ॥ 'पूञ् पवने'
क्र्यादिः । तस्माद्धोदि 'तत्तनसन्धनाश्च' इति तस्य तवादेशः । पित्रवादीत्वाभावः । असौ सोमः
ऽशर्धांय वेगार्थं ऽवीतये देवानां पानार्थं यथा भवति यथा वा ऽमित्राय ऽवरुणाय च ऽशंतमः
अतिशयेन सुखं करोति तथा पुनीतेत्यर्थः ॥

अस्मभ्यं त्वा वसुविदमभि वाणीरनूषत । गोभिष्टे वर्णमभि वासयामसि ॥४॥

अस्मभ्यम् । त्वा । वसुऽविदम् । अभि । वाणीः । अनुपत ।

गोभिः । ते । वर्णम् । अभि । वासयामसि ॥ ४ ॥

हे सोम ऽवसुविदं धनस्य दातारं ऽत्वा त्वाम् ऽअस्मभ्यं धनादिप्रदानार्थं ऽवाणीः अस्मदीया
वाचः ऽअभि ऽअनूषत अभिष्टुवन्ति । 'नू स्तवने' । वयं ऽते तव ऽवर्णम् आवरकं रसं ऽगोभिः
गोविकारैः क्षीरादिभिः ऽअभि ऽवासयामसि अभिवासयामः । अभित आच्छादयामः ॥

स नो मदानां पतु इन्दो देवप्सरा असि । सखेव सख्ये गातुविचमो भव ॥५॥

सः । नः । मदानाम् । पते । इन्दो इति । देवऽप्सराः । असि ।

सखाऽइव । सख्ये । गातुविदऽतमः । भव ॥ ५ ॥

१नः अस्मदीयानां १मदानां १मदकानां १पते स्वाभिन् हे १इन्द्रो सोम १सः स्वं १देवप्सरा १असि। प्सर इति रूपनाम। दीप्तरूपो भवसि। स स्वं १सखेव यथा सखा सुहृत् १सख्ये मित्राय सत्यं मार्गं ज्ञापयति तद्वदस्माकमपि १गातुवित्तमः अत्यन्तं मार्गस्य लभ्यकः १भव ज्ञापको भव ॥

सनेमि कृध्य १स्मदा रक्षसं कं चिदत्रिणम्। अपादैवं द्रुयुमंहो युयोधि नः ॥६॥

सनेमि। कृधि। अस्मत्। आ। रक्षसम्। कम्। चित्। अत्रिणम्।

अप। अदैवम्। द्रुयुम्। अंहः। युयोधि। नः ॥ ६ ॥

हे सोम १अस्मत् अस्मासु १सनेमि। पुराणनमैतत्। पुराणं सख्यं १कृधि कुरु। १आ अपि च १अत्रिणम् अदनशीलं १कं १चित् १रक्षसम् १अप युध्यस्व। कीदृशम्। १अदैवम् अदेवनशीलं १द्रुयु द्रुयवन्तं सत्यानृतयुक्तं बाह्याभ्यन्तरमायायुक्तं वा। किंच १नः अस्माकम् १अंहः पापं चाप १युयोधि संप्रहर। युध्यतेः 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः। 'वा छन्दसि' इति हेर्ङित्वाभावाद्गुणः १घलोपश्छान्दसः। यौतेर्वा श्लौ पूर्ववद्रूपम् ॥ ७ ॥

'तं वः' इति षड्वचं द्वितीयं सूक्तं पर्वतनारदयोरार्षम्। अन्यत् पूर्ववत्। 'तं वः' इत्यनुक्रान्तम्। गतः सूक्तविनियोगः ॥

तं वः सखायो मदाय पुनानमभि गायत। शिशुं न यज्ञैः स्वदयन्त गूर्तिभिः ॥१॥

तम्। वः। सखायः। मदाय। पुनानम्। अभि। गायत।

शिशुम्। न। यज्ञैः। स्वदयन्त। गूर्तिभिः ॥ १ ॥

हे १सखायः ऋत्विजः १वः यूयं १मदाय देवानां मदार्यं १पुनानं पूयमानं १तं सोमम् १अभि १गायत अभिष्टुत। तस्मिन् सोमं १शिशुं १न शिशुमिवालंकारैः क्षीरादिभिश्च यथा १स्वादूकुर्वन्ति तद्वत् १यज्ञैः हविर्भिर्मिश्रणैः १गूर्तिभिः स्तुतिभिश्च १स्वदयन्त स्वादूकुर्वन्ति ॥

प्रवर्येऽभिष्टवे 'सं वत्स इव मातृभिः' इत्येका १। सूत्रं च 'समी वत्सम्' इत्यनया सहोक्तम् ॥

सं वत्सइव मातृभिरिन्दुर्हिन्वानो अज्यते। देवावीर्मदो मतिभिः परिष्कृतः ॥२॥

सम्। वत्सऽइव। मातृभिः। इन्दुः। हिन्वानः। अज्यते।

देवऽअवीः। मर्दः। मतिभिः। परिष्कृतः ॥ २ ॥

१हिन्वानः प्रेर्यमाणः १इन्दुः सोमो वसतीवरीभिः १वत्सम् १अज्यते। सम्यक् सिको १भवति। तत्र दृष्टान्तः। १वत्सइव वत्सो यथा १मातृभिः गोभिः समको भवति तद्वत्। कीदृशः। १देवावीः देवानां रक्षकः १मर्दः मर्दकरः १मतिभिः स्तुतिभिः १परिष्कृतः अलंकृतः ॥ भूषणार्थं 'संप्रयुपेभ्यः' इति सुडागमः। 'परिनिविभ्यः' (पा. सू. ८. ३. ७०) इति सुटः षत्वम् ॥

अयं दक्षाय सार्धनोऽयं शर्षाय वीतये। अयं देवेभ्यो मधुमत्तमः सुतः ॥ ३ ॥

अयम्। दक्षाय। सार्धनः। अयम्। शर्षाय। वीतये। अयम्। देवेभ्यः। मधुमत्तमः। सुतः ॥३॥

१. मर्द-मादकानां; म७-मदानां। २. त१.२.३.४.५.७-म१.२.४.५.६-सु-हेर्ङित्वादगुणः।

३. त-भ- 'यथा' नास्ति। ४. मर्द-इत्येषा। ५. मर्द-अक्तो।

अयं सोमः वक्षाय बलाय वर्धनाय वा साधनः साधयिता भवति । तथा अयं सोमः वशार्थाय वेगार्थाय वीतये देवानां भक्षणार्थं च भवति । सुतः अभिपुतः अयं सोमः देवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः मधुमत्तमः अतिशयेन माधुर्ययुक्तो भवति । अत्यन्तं मदकरो भवतीति वा ॥

गोमन्न इन्द्रो अश्ववत्सुतः सुदक्ष धन्व । शुचिं ते वर्णमधि गोषु दीधरम् ॥ ४ ॥

गोऽमत् । नः । इन्द्रो इति । अश्वऽवत् । सुतः । सुऽदक्ष । धन्व ।

शुचिम् । ते । वर्णम् । अधि । गोषु । दीधरम् ॥ ४ ॥

हे सुदक्ष सुबल हे इन्द्रो सोम सुतः अभिपुतस्त्वं नः अस्माकं गोमत् यज्ञसाधन-
गोयुक्तम् अश्ववत् अश्वयुक्तं धनं धन्व गमय । घविर्गत्यर्थो भूवादिः । ततोऽहं शुचिं पूतं दीप्यमानं
वा ते तव वर्णं रसं गोषु गव्येषु क्षीरादिषु अधि दीधरम् अधिधारयामि मिश्रयामि ॥

स नो हरीणां पतु इन्द्रो देवप्सरस्तमः । सखेव सख्ये नर्यो रुचे भव ॥ ५ ॥

सः । नः । हरीणाम् । पते । इन्द्रो इति । देवप्सरःऽतमः ।

सखाऽइव । सख्ये । नर्यः । रुचे । भव ॥ ५ ॥

हे हरीणां पते नः अस्मदीयानां हरितवर्णानां पशूनां स्वामिन् हे इन्द्रो सोम देव-
प्सरस्तमः अतिशयेन दीप्तरूपोपेतः सः त्वं नर्यः कर्मेनेतृभ्यो ऋत्विग्भ्यो हितः स त्वं नः अस्माकं
रुचे भव दीप्तिकरो भव । किमिव । सखेव यथा सखा सख्ये मित्राय दीप्तिकरो भवति तद्वत् ॥

सनेमि त्वमस्मदाँ अदेवं कं चिदत्रिणम् । साह्याँ इन्द्रो परि बाधो अप द्वयुम् ॥ ६ ॥

सनेमि । त्वम् । अस्मत् । आ । अदेवम् । कम् । चित् । अत्रिणम् ।

साह्यान् । इन्द्रो इति । परि । बाधः । अप । द्वयुम् ॥ ६ ॥

हे सोम त्वं सनेमि पुराणं सख्यम् अस्मत् अस्मासु कुरु । आ अपि च अदेवम्
अदेवनशीलं कं चित् अपि अत्रिणम् अदनशीलं राक्षसमस्मत्तोऽपगमय । किंच हे इन्द्रो
साह्यान् शत्रून्भिभवन् बाधः बाधमानान् परि जहि । तथा द्वयुं द्वयवन्तं सत्यानृतयुक्तं
बाह्याभ्यन्तरमायाद्वयोपेतं वा राक्षसमस्मत्तोऽपगमय ॥ ८ ॥

‘इन्द्रमच्छ’ इति चतुर्दशर्चं तृतीयं सूक्तमौष्णिहं पवमानसोमदेवताकम् । प्रथमस्य तृचस्य
चक्षुराख्यपुत्रोऽग्निर्ऋषिः । द्वितीयस्य मनुपुत्रश्चक्षुर्नामा । अप्सुनाम्नः पुत्रो मनुस्तृतीयस्य । एवं नवर्चो
गताः । शिष्टानामपि पञ्चानां चाक्षुषोऽग्निः । तथा चानुकम्प्यते—‘इन्द्रमच्छ पद्वनाग्निश्चाक्षुषश्चक्षु-
र्मानवो मनुरापसव इति तृचाः पञ्चाग्निः’ इति । गतो विनियोगः ॥

इन्द्रमच्छ सुता इमे वृषणं यन्तु हरयः । श्रुष्टी जातासु इन्द्रवः स्वर्विदः ॥ १ ॥

इन्द्रम् । अच्छ । सुताः । इमे । वृषणम् । यन्तु । हरयः ।

श्रुष्टी । जातासः । इन्द्रवः । स्वःऽविदः ॥ १ ॥

श्रुष्टी । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रं जातासः जाताः इन्द्रवः पात्रेषु क्षरन्तः स्वर्विदः
सर्वज्ञाः हरयः हरितवर्णाः सुताः अभिपुताः इमे सोमाः वृषणं कामानां सेकारम् इन्द्रमच्छ
यन्तु अभिगच्छन्तु ॥

१. त६-म७-पते पशूनां; म६-पशूनां पते ।

अयं भराय सानसिरिन्द्राय पवते सुतः । सोमो जैत्रस्य चेतति यथा विदे ॥२॥

अयम् । भराय । सानसिः । इन्द्राय । पवते । सुतः । सोमः । जैत्रस्य । चेतति । यथा । विदे ॥२॥

वभराय संग्रामाय तदर्थं वसानसिः भजनीयः । वसुतः अभिषुतः वअयं वसोमः वहन्द्राय इन्द्रार्थं वपवते ग्रहादिषु क्षरति । ततः वसोमः वजैत्रस्य ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संग्रदानसंज्ञा । 'चतुर्थ्यर्थे बहुलम्' इति षष्ठी ॥ जयशीलमिन्द्रं वचेतति जानाति । यथा इन्द्रः विदे लोकैर्ज्ञायते तथा जानाति ॥

अस्येदिन्द्रो मदेष्वा ग्राभं गृष्णीत सानसिम् । वज्रं च वृषणं भरत्समप्सुजित् ॥३॥

अस्य । इत् । इन्द्रः । मदेषु । आ । ग्राभम् । गृष्णीत । सानसिम् ।

वज्रम् । च । वृषणम् । भरत् । सम् । अप्सुजित् ॥ ३ ॥

वआ अनन्तरम् वहन्द्रः वअस्येत् अस्य सोमस्यैव वमदेषु संजातेषु वसानसिं सर्वैः संभजनीयं वग्राभं ग्राहं ग्रहीतव्यं धनुः वगृष्णीत गृह्णाति । 'हग्रहोर्भः' इति भत्वम् । किंच वअप्सुजित् उदकार्थं वृत्रस्य जेता । यद्वा आप इत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षेऽहिनामकस्य जेता । इन्द्रः ववृषणं वर्षितारं ववज्रं वच वसं वभरत् संविभर्तु । विभर्तेल्लङ्घागमः ॥

प्र धन्वा सोम जागृविरिन्द्रायेन्द्रो परि स्रव । द्युमन्तं शुष्ममा भरा स्वविदम् ॥४॥

प्र । धन्व । सोम । जागृविः । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ।

द्युमन्तम् । शुष्मम् । आ । भर । स्वः । विदम् ॥ ४ ॥

हे वसोम वजागृविः जागरणशीलस्त्वं वप्र धन्व प्रक्षर । हे इन्द्रो सोम वहन्द्राय वपरि स्रव परितः पात्रेषु क्षर । किंच द्युमन्तं दीप्तियुक्तं वस्वविदं सर्वस्य लम्भकं वशुष्मं शत्रूणां शोषकं बलम् वआ वभर आहर ॥

इन्द्राय वृषणं मदं पर्वस्व विश्वदर्शतः । सहस्रयामा पथिकृद्विचक्षणः ॥ ५ ॥

इन्द्राय । वृषणम् । मदम् । पर्वस्व । विश्वदर्शतः । सहस्रयामा । पथिकृत् । विऽचक्षणः ॥५॥

हे सोम त्वं ववृषणं वर्षितारं वमदं मदहेतुं रसम् वहन्द्राय इन्द्रार्थं वपवस्व क्षर । कीदृशः । विश्वदर्शतः सर्वैर्दर्शनीयः वसहस्रयामा बहुमार्गः वपथिकृत् यजमानानां सन्मार्गकरणशीलः वविचक्षणः सर्वस्य विद्वष्टा ॥ १ ॥

अस्मभ्यं गातुवित्तमो देवेभ्यो मधुमत्तमः । सहस्रं याहि पथिभिः कर्निकदत् ॥६॥

अस्मभ्यम् । गातुवित् । तमः । देवेभ्यः । मधुमत् । तमः ।

सहस्रम् । याहि । पथिभिः । कर्निकदत् ॥ ६ ॥

हे सोम वअस्मभ्यं वगातुवित्तमः अत्यन्तं मार्गस्य लम्भकः तथा वदेवेभ्यः च वमधुमत्तमः अत्यन्तं स्वादुकारी त्वं वकर्निकदत् शब्दं कुर्वन् वसहस्रं वपथिभिः बहुभिर्मार्गैः वयाहि कलशमागच्छ ॥

पर्वस्व देववीतय इन्द्रो धाराभिरोजसा । आ कलशं मधुमान्तसोम नः सदः ॥७॥

पवस्व । देवऽवीतये । इन्दो इति । धाराभिः । ओजसा ।

आ । कलशम् । मधुमान् । सोम । नः । सदः ॥ ७ ॥

हे ^१इन्दो सोम ^२देववीतये देवानां भक्षणाय ^३ओजसा बलेन ^४धाराभिः आस्मीयाभिः ^५पवस्व क्षर । हे ^६सोम ^७मधुमान् मदकररसवांस्त्वं ^८नः अस्मदीयं ^९कलशं द्रोणाभिधानम् ^{१०}आ ^{११}सदः । सदेर्लुङि रूपम् । आसीद ॥

तव द्रप्सा उदप्रुत इन्द्रं मदाय वावृधुः । त्वां देवासो अमृताय कं पपुः ॥ ८ ॥

तव । द्रप्साः । उदप्रुतः । इन्द्रम् । मदाय । ववृधुः । त्वाम् । देवासः । अमृताय । कम् । पपुः ॥ ८ ॥

^१उदप्रुतः वसतीवर्याह्यमुदकं प्रति गच्छन्तः । यद्वा । उदकस्य निर्गमयितारः । ^२तव स्वभूताः ^३द्रप्साः द्रुतगामिनो रसाः । ^४मदाय मदार्थम् ^५इन्द्रं ^६वावृधुः वर्धयन्ति । ततः ^७देवासः देवा इन्द्रादयः ^८पकं सुखकरं ^९त्वाम् ^{१०}अमृताय अमरणार्थं ^{११}पपुः पिबन्ति ॥

आ नः सुतास इन्द्रवः पुनाना धावता रयिम् । वृष्टिद्यावो रीत्यापः स्वर्विदः ॥ ९ ॥

आ । नः । सुतासः । इन्द्रवः । पुनानाः । धावत । रयिम् ।

वृष्टिऽद्यावः । रीतिऽआपः । स्वऽविदः ॥ ९ ॥

हे ^१सुतासः अभिपूयमाणा हे ^२इन्द्रवः दीप्ताः पात्रेषु क्षरन्तो वा हे ^३रीत्यापः यैः पृथिवीं प्रति स्रवणशीला आपः कृताः तादृशा हे सोमाः ^४पुनानाः पूयमाना यूयं ^५नः अस्मभ्यं ^६रयिम् ^७आ ^८धावत आगमयत । कीदृशाः । ^९वृष्टिद्यावः । वृष्टिमभि द्यौयैः क्रियते । वृष्ट्यभिसुखद्युलोकवन्तः ^{१०}स्वर्विदः सर्वस्य लम्भकाः ॥

सोमः पुनान ऊर्मिणाव्यो वारं वि धावति । अग्रे वाचः पवमानः कर्निकदत् ॥ १० ॥

सोमः । पुनानः । ऊर्मिणा । अव्यः । वारम् । वि । धावति ।

अग्रे । वाचः । पवमानः । कर्निकदत् ॥ १० ॥

^१पुनानः पूयमानः ^२सोमः ^३ऊर्मिणा स्वीयया धारया ^४अव्यः अवेः ^५वारं वालं पवित्रं ^६वि ^७धावति विविधं गच्छति । कीदृशः सोमः^८ । ^९पवमानः पूतः ^{१०}वाचः स्तोत्रस्य ^{११}अग्रे ^{१२}कर्निकदत् पुनःपुनः शब्दं कुर्वन् वि धावति ॥ १० ॥

धीभिर्हिन्वन्ति वाजिनं वने क्रीळन्तमत्यविम् ।

अभि त्रिपृष्ठं मतयः समस्वरन् ॥ ११ ॥

धीभिः । हिन्वन्ति । वाजिनम् । वने । क्रीळन्तम् । अतिऽअविम् ।

अभि । त्रिऽपृष्ठम् । मतयः । सम् । अस्वरन् ॥ ११ ॥

^१वाजिनं बलवन्तं ^२वने वननीये वसतीवर्याह्य उदके ^३क्रीळन्तं संक्रीडमानम् ^४अत्यविम् । अविशब्देन तद्रोमकृतं पवित्रमभिधीयते । अतिक्रान्तपवित्रं सोममृत्विजः ^५धीभिः स्तुतिभिः

वह्निवन्ति वर्षयन्ति । यद्वा । धीभिः । वर्णलोपश्छान्दसः । धीतिभिरङ्गुलीभिर्वह्निवन्ति प्रेरयन्ति ।
 'हि गतौ बृद्धौ च' स्वादिः । किञ्च वृत्तिपृष्ठम् । त्रीणि पवित्राणि द्रोणकलशाधवनीयपूतभृदाख्यानि^१
 पात्राणि स्पृशतीति त्रीणि सवनानि वा स्पृशतीति स तथोक्तः । तं सोमं वमतयः स्तुतयः अभि
 वसमस्वरन् अभितः संस्तुवन्ति ॥

असर्जि कलशाँ अभि मीळहे सभिर्न वाज्युः । पुनानो वाचं जनयन्नसिष्यदत् ॥ १२ ॥

असर्जि । कलशाँ । अभि । मीळहे । सतिः । न । वाज्युः ।

पुनानः । वाचम् । जनयन् । असिष्यदत् ॥ १२ ॥

वाज्युः यजमानानामन्नमिच्छन् स सोमः कलशान् अभिलक्ष्य कलशेषु असर्जि सृज्यते ।
 तत्र दृष्टान्तः । ससिर्न यथाश्वः मीळहे । संग्रामनामैतत् । संग्रामे सृज्यते तद्वत् । ततः पुनानः
 पूयमानः सोमः वाचं शब्दं जनयन् उत्पादयन् असिष्यदत् पात्रेषु स्यन्दते ॥

पवते हर्यतो हरिरति ह्वरांसि रंहा । अभ्यर्षन्स्तोतृभ्यो वीरवद्यशः ॥ १३ ॥

पवते । हर्यतः । हरिः । अति । ह्वरांसि । रंहा । अभिऽअर्षन् । स्तोतृभ्यः । वीरवत् । यशः ॥ १३ ॥

वह्यतः स्पृहणीयः हरिः हरितवर्णः सोमः रंहा । तृतीयाया आकारः । साधुवेगेन ह्वरांसि
 कुटिलान्यनृज्ज्वनि पवित्राणि अति पवते अतीत्य गच्छति । किं कुर्वन् । स्तोतृभ्यो वीरवत्
 पुत्रयुक्तं यशः अभ्यर्षन् अभिगमयन् पवते ॥

अया पवस्व देव्युर्मधोधारा असृक्षत । रेभन्पवित्रं पर्येषि विश्वतः ॥ १४ ॥

अया । पवस्व । देव्युः । मधोः । धाराः । असृक्षत । रेभन् । पवित्रम् । परि । एषि । विश्वतः ॥ १४ ॥

हे सोम देवयुः देवान् कामयमानस्त्वम् अया अनया धारया पवस्व क्षर । ततः मधोः
 मदकरस्य तव धाराः आत्मीयाः असृक्षत सृज्यन्ते । अनन्तरं रेभन् शब्दायमानः पवित्रं
 विश्वतः पर्येषि सर्वतः परिगच्छसि ॥ ११ ॥

'परीतः' इति षड्विंशत्यृचं चतुर्थं सूक्तम् । 'त्वं सोमासि' (ऋ. सं. ९. ६७) इत्यत्रोक्ता
 भरद्वाजकश्यपाद्याः सप्तर्षयः । आद्या बृहती द्वितीया सतोबृहती । अयमेकः प्रगाथः । 'परि सुवानः'
 इत्येषा तृतीयैकविंशत्यक्षरा सुरिग्विराड् द्विपदा । 'नृभिर्षेमानः' इति षोडशी विंशत्यक्षरा द्विपदा
 विराड् । चतुर्थ्यादिद्वौ प्रगाथौ । दशम्यादित्रयः सप्तदश्यादिपञ्च प्रगाथाः । पवमानः सोमो देवता ।
 तथा चानुक्रम्यते—'परीतः षड्विंशतिः सप्तर्षयः प्रगाथं तृतीयाषोडश्या द्विपदे अष्टम्याद्ये बृहत्या'
 इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

परीतो षिञ्चता सुतं सोमो य उत्तमं हविः ।

दधुन्वाँ यो नर्यो अप्स्वन्तरा सुषाव सोममद्रिभिः ॥ १ ॥

परि । इतः । सिञ्चत । सुतम् । सोमः । यः । उत्तमम् । हविः ।

दधुन्वान् । यः । नर्यः । अप्स्व । अन्तः । आ । सुषाव । सोमम् । अद्रिभिः ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः वसुतम् अभिषुतं सोमम् इतः अस्मात् कर्मण ऊर्ध्वमथवास्मात्प्रदेशादूर्ध्वं परि
विञ्चत वसतीवरीभिः ॥ 'इतो विञ्चत' इत्यत्र संहितायां 'छन्दसि' इति रोरुवम् । 'आदेश-
प्रत्यययोः' इति षत्वम् ॥ यः सोमः देवानाम् उत्तमं प्रशस्यं हविः भवति आ अपि च
नयः मनुष्यहितः यः च सोमः अप्सु वसतीवरीष्वन्तरिक्षे वा अन्तः दधन्वान् गच्छन्
भवति तं सोममग्निभिः प्रावभिरध्वर्युः सुधाव अभिषुतं चकार । तं परि विञ्चतेति समन्वयः ॥

नूनं पुनानोऽविभिः परि स्रवादब्धः सुरभितरः ।

सुते चित्वाप्सु मदामो अन्धसा श्रीणन्तो गोभिरुत्तरम् ॥ २ ॥

नूनम् । पुनानः । अविभिः । परि । स्रव । अद्बधः । सुरभिमुत्तरः ।

सुते । चित् । त्वा । अप्सु । मदामः । अन्धसा । श्रीणन्तः । गोभिः । उत्तरम् ॥ २ ॥

हे सोम अद्बधः कैश्चिदप्यहिसितः सुरभितरः अत्यन्तं सुगन्धिस्त्वं नूनम् इदानीं पुनानः
पूयमानः सन् अविभिः अविवाल्कृतैः पवित्रैस्तेभ्यः परि स्रव परितः क्षर । सुते चित्
अभिषुते सति अन्धसा सक्तुलक्षणेनावेन गोभिः गोविकारैः क्षरैः क्षीरादिभिः श्रीणन्तः
मिश्रयन्तो वयम् उत्तरम् उद्गततरम् अप्सु वसतीवरीषु संस्थितं त्वं मदामः मन्दामहे स्तुमः ॥

परि सुवानश्चक्षसे देवमादनः क्रतुरिन्दुर्विचक्षणः ॥ ३ ॥

परि । सुवानः । चक्षसे । देवमादनः । क्रतुः । इन्दुः । विचक्षणः ॥ ३ ॥

सुवानः अभिपूयमाणः सोमः चक्षसे सर्वेषां दर्शनाय परि स्रवति । कीदृशः । देवमादनः
देवानां तर्पयिता क्रतुः कर्ता इन्दुः पात्रेषु क्षरणशीलो दीप्तो वा विचक्षणः सर्वस्य विद्रष्टा ॥

पुनानः सोम धारयापो वसानो अर्षसि ।

आ रत्नधा योनिमृतस्य सीदस्यत्सो देव हिरण्ययः ॥ ४ ॥

पुनानः । सोम । धारया । अपः । वसानः । अर्षसि ।

आ । रत्नधाः । योनिम् । मृतस्य । सीदसि । उत्तः । देव । हिरण्ययः ॥ ४ ॥

हे सोम पुनानः पूयमानस्त्वम् अपः उदकानि वसतीवर्याख्यानि वसानः आच्छादयन्
धारया अर्षसि पवित्रं गच्छसि । ततः रत्नधाः रत्नानां दाता त्वम् ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य
योनिं स्थानम् आ सीदसि । हे देव द्योतमान सोम उत्तः प्रस्यन्दनशीलस्त्वं हिरण्ययः
हिरण्ययो हिरण्यस्योत्पत्तिस्थानं खलु । यद्वा देवानां हितरमणीयो भवसि ॥

दुहान ऊर्धर्दिव्यं मधु प्रियं प्रत्नं सधस्थमासदत् ।

आपृच्छयं धरुणं वाज्यर्षति नृभिर्धूतो विचक्षणः ॥ ५ ॥

दुहानः । ऊर्धः । दिव्यम् । मधु । प्रियम् । प्रत्नम् । सधस्थम् । आ । असदत् ।

आपृच्छयम् । धरुणम् । वाजी । अर्षति । नृभिः । धूतः । विचक्षणः ॥ ५ ॥

वमधु मदकरं वप्रियं ग्रीणनकारि वदिव्यं दिवि भवम् वऊधः सोमवल्लीलक्षणं^१ वहुहानः
सोमः वप्रत्नं पुरातनं वसधस्थम् । सह तिष्ठन्त्यत्रेति सधस्थं स्थानम् । अन्तरिक्षम् वासदत्
आसीदिति । सदेर्लुङि रूपम् । ततः वआपृच्छयं कर्मण्याप्रष्टव्यं वधरुणं कर्मणो धारयितारं यजमानं
ववाजी अन्नवान् सोमः वअर्षति । तस्मा अन्नं दातुमभिगच्छति । कीदृशः । वनुभिः कर्मनेतुभिर्कृत्वितिभिः
वधूतः अदाभ्यगृहे परिशोधितः । 'तैरेनं चतुराधूनोति पञ्चकृतवः सप्तकृतवो वा' इत्यापस्तम्बेन
सूत्रितम् । वविचक्षणः सर्वस्य विद्वष्टा ॥ ॥ १२ ॥

पुनानः सोम जागृविरव्यो वारे परि प्रियः ।

त्वं विप्रो अभवोऽङ्गिरस्तमो मध्वा यज्ञं मिमिक्ष नः ॥ ६ ॥

पुनानः । सोम । जागृविः । अव्यः । वारे । परि । प्रियः ।

त्वम् । विप्रः । अभवः । अङ्गिरःऽतमः । मध्वा । यज्ञम् । मिमिक्ष । नः ॥ ६ ॥

हे वसोम वजागृविः जागरणशीलः वप्रियः ग्रीणयिता त्वं वपुनानः पूयमानः सन् वअव्यः
अवेः ववारे वाले पवित्रे वपरि क्षरसि । किञ्च वविप्रः मेधावी वत्वस्व वअङ्गिरस्तमः अङ्गिरसां वरिष्ठः
पितृणां नेता वअभवः^२ भवसि । स त्वं वनः अस्मदीयं वयज्ञं वमध्वा मधुनात्मीयेन रसेन वमिमिक्ष
सिञ्च । मिहेः सेचनार्थस्य सनि रूपम् ॥

सोमो मीढ्वान्पवते गातुवित्तम् ऋषिर्विप्रो विचक्षणः ।

त्वं कविरभवो देववीर्तमु आ सूर्यं रोहयो दिवि ॥ ७ ॥

सोमः । मीढ्वान् । पवते । गातुवित्तम् । ऋषिः । विप्रः । विचक्षणः ।

त्वम् । कविः । अभवः । देवऽवीर्तमः । आ । सूर्यम् । रोहयः । दिवि ॥ ७ ॥

वमीढ्वान् कामानां सेक्ता वसोमः वपवते क्षरति । कीदृशः । वगातुवित्तमः अत्यन्तं मार्गस्य
लम्भकः वऋषिः सर्वस्य प्रदर्शकः वविप्रः मेधावी वविचक्षणः विद्वष्टा । किञ्च वकविः क्रान्तप्रज्ञः वत्वं
वदेववीर्तमः अत्यन्तं देवकामः वअभवः भवसि । अपि च वदिवि ह्युलोके वसूर्यम् वा वरोहयः
प्रादुर्भावयसि ॥

सोम उ सुवानः सोतुभिरधि णुभिरवीनाम् ।

अश्वयेव हरिता याति धारया मन्द्रया याति धारया ॥ ८ ॥

सोमः । ऊँ इति । सुवानः । सोतुऽभिः । अधि । स्नुऽभिः । अवीनाम् ।

अश्वयाऽइव । हरिता । याति । धारया । मन्द्रया । याति । धारया ॥ ८ ॥

वसोतुभिः अभिषुण्वद्भिर्कृत्वितिभिः वसुवानः अभिषूयमाणः वसोमः वअवीनां वस्नुभिः ।
'मांस्नुनामुपसंख्यानम्' (पा. सु. ६. १. ६३. १) इति सानुशब्दस्य स्नुभावः । समुच्छ्रितै-
र्वाँलैः पवित्रैः वअधि वयाति अधिकं गच्छति । वउ इति प्रसिद्धौ । वअश्वयेव वडवयेव वहरिता
हरितवर्णया वधारया वयाति । वमन्द्रया मदकारिण्या वधारया द्रोणकलशमभिगच्छति^३ ॥

अनूपे गोमान्गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः ।

समुद्रं न संवरणान्यग्मन्मन्दी मदाय तोशते ॥ ९ ॥

अनूपे । गोऽमान् । गोभिः । अक्षारिति । सोमः । दुग्धाभिः । अक्षारिति ।
समुद्रम् । न । समुऽवरणानि । अग्मन् । मन्दी । मदाय । तोशते ॥ ९ ॥

वगोमान् गोयुक्तः सोमः वअनूपे निम्ने देशे कलशे वगोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः सह
वअक्षाः क्षरति । तदेवोच्यते । सः वसोमः आत्मनो मिश्रणार्थं वदुग्धाभिः गोभिः सह वअक्षाः क्षरति ।
क्षरतेर्लुङि रूपम् । किञ्च वसमुद्रं वन यथा समुद्रमुदकानि गच्छन्ति तद्वत् वसंवरणानि संभजनीयानि
रसरूपाण्यन्नानि द्रोणकलशम् वअग्मन् गच्छन्ति । गमेर्लुङि च्लेर्लुङि रूपम् । किञ्च वमन्दी मदकरः
सोमः वमदाय मदार्थं वतोशते हन्यतेऽभिषूयते । तोशतिर्वधकर्मा ॥

आ सोम सुवानो अद्रिभिस्तिरो वाराण्यव्यया ।

जनो न पुरि चम्बोर्विशदरिः सदो वनेषु दधिषे ॥ १० ॥

आ । सोम । सुवानः । अद्रिऽभिः । तिरः । वाराणि । अव्यया ।
जनः । न । पुरि । चम्बोः । विशत् । हरिः । सदः । वनेषु । दधिषे ॥ १० ॥

हे वसोम वअद्रिभिः प्रावभिः वसुवानः अभिषूयमाणस्त्वम् वअव्यया अविमयानि ववाराणि
वालानि पवित्राणि वतिरः कुर्वन् व्यवधायकानि कुर्वाणः सन् वआ पवस इति शेषः । वहरिः
हरितवर्णः स सोमः वचम्बोः अधिपवणफलकयोः उपरि स्थिते कलशे विशत् प्रविशति । तत्र
दृष्टान्तः । वजनो वन यथा जनः वपुरि पुरे प्रविशति । स त्वं ववनेषु काष्ठनिमितेषु पात्रेषु वसदः
स्थानं वदधिषे करोषि ॥ ॥ १३ ॥

स मामृजे तिरो अण्वानि मेष्यो मीळहे सप्तिर्न वाजयुः ।

अनुमाद्यः पर्वमानो मनीषिभिः सोमो विप्रैर्भिर्ऋक्भिः ॥ ११ ॥

सः । मामृजे । तिरः । अण्वानि । मेष्यः । मीळहे । सप्तिः । न । वाजयुः ।
अनुऽमाद्यः । पर्वमानः । मनीषिऽभिः । सोमः । विप्रैः । ऋक्ऽभिः ॥ ११ ॥

ववाजयुः अन्नकामः वअण्वानि अणूनि सूक्ष्माणि वमेष्यः मेष्या अवे रोमाणि पवित्राणि वतिरः
कुर्वन् वसः वसोमः वममृजे परिशोध्यते । अलंकियते वा । तत्र दृष्टान्तः । वसप्तिर्न यथा जयकामैश्चो
वमीळहे संग्रामेऽलंकियते तद्वत् । कीदृशः । वअनुमाद्यः अनुमोदनीयः सवैः वपर्वमानो वमनीषिभिः
ऋत्विग्भिः पूयमानः तथा वऋक्भिः । ' छन्दसीवनिषौ ' इति वनिष् । स्तुतिमद्भिर्विप्रैर्मैधाविभिः
अभिष्टुतो मृज्यते ॥

प्र सोम देववीतये सिन्धुर्न पिप्ये अर्णीसा ।

अंशोः पर्यसा मदुरो न जागृविरच्छा कोशं मधुश्रुतम् ॥ १२ ॥

प्र । सोम । देवऽवीतये । सिन्धुः । न । पिप्ये । अर्णसा ।

अंशोः । पर्यसा । मदिरः । न । जागृविः । अच्छ । कोशम् । मधुऽश्रुतम् ॥ १२ ॥

हे सोम देववीतये देवानां पानाय तदर्थम् अर्णसा वसतीवर्याख्येनोदकेन प्र प्रप्ये प्रप्यायसे । तत्र दृष्टान्तः । सिन्धुर्न । यथा सिन्धुरुदकेन प्रप्ये प्रप्यायते तद्वत् । प्यायतेल्लिटि ' लिङ्यङोश्च ' इति पीभावः । ततः स त्वं मदिरो न मदकरः सुरादिरिव जागृविः जागरणशीलः । यद्वा । नः संप्रत्यर्थे । इदानीं मदकरो जागरणशीलस्त्वम् । अंशोः लताखण्डस्य पयसा रसेन मधुश्रुतं मधुररसस्य क्षारयितारं ? कोशं द्रोणकलशम् अच्छ अभिगच्छसि ॥

आ हर्यतो अर्जुने अत्के अव्यत प्रियः सुनुर्न मर्ज्यः ।

तमीं हिन्वन्त्यपसो यथा रथं नदीष्व्वा गर्भस्त्योः ॥ १३ ॥

आ । हर्यतः । अर्जुने । अत्के । अव्यत । प्रियः । सुनुः । न । मर्ज्यः ।

तम् । ईम् । हिन्वन्ति । अपसः । यथा । रथम् । नदीषु । आ । गर्भस्त्योः ॥ १३ ॥

वर्ह्यतः स्पृहणीयः प्रियः प्रीणयिता सुनुर्न सुनुरिव मर्ज्यः मार्जनीयः सोमः अर्जुने अर्जुनवर्णे अत्के रूपे पवित्रे आ अव्यत आवृणोति । तमीम् एनं सोममहृगल्यः नदीषु नदमानासु वसतीवरीषु गर्भस्त्योः बाह्वोः आ अभिसुर्येन हिन्वन्ति प्रेरयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । अपसो यथा वेगवन्तो जनाः रथं संग्रामेषु प्रेरयन्ति तद्वत् ॥

अभि सोमांस आयवः पवन्ते मद्यं मदम् ।

समुद्रस्याधि विष्टपि मनीषिणो मत्सुरासः स्वर्विदः ॥ १४ ॥

अभि । सोमांसः । आयवः । पवन्ते । मद्यम् । मदम् ।

समुद्रस्य । अधि । विष्टपि । मनीषिणः । मत्सुरासः । स्वःऽविदः ॥ १४ ॥

व आयवः गमनशीलाः सोमांसः सोमाः मद्यं मदकरं मदम् आत्मीयं रसम् अभि पवन्ते । अभितो निर्गमयन्ति । कुत्रेत्युच्यते । समुद्रस्य अन्तरिक्षस्य अधि विष्टपि अधिकं समुच्छ्रिते पवित्रे । यद्वा । समुद्रस्य । समुद्रवन्त्यस्माद्रसाः । तस्य कलशस्याधुपरि विष्टपि स्थाने पवित्रे निर्गमयन्ति । कीदृशाः । मनीषिणः मनस ईशितारः मत्सुरासः मदकराः स्वर्विदः सर्वस्य लम्भकाः ॥

तरत्समुद्रं पर्वमान ऊर्मिणा राजा देव ऋतं बृहत् ।

अर्षन्मित्रस्य वरुणस्य धर्मिणा प्र हिन्वान ऋतं बृहत् ॥ १५ ॥

तरत् । समुद्रम् । पर्वमानः । ऊर्मिणा । राजा । देवः । ऋतम् । बृहत् ।

अर्षत् । मित्रस्य । वरुणस्य । धर्मिणा । प्र । हिन्वानः । ऋतम् । बृहत् ॥ १५ ॥

पर्वमानः पृथमानः देवः द्योतमानः बृहत् अत्यन्तम् ऋतं सत्यभूतो राजा सोमः समुद्रम् अन्तरिक्षं कलशं वा ऊर्मिणा धारया तरत् तरति । हिन्वानः प्रेरमाणः ऋतं बृहत् अत्यन्तं सत्य-भूतः स सोमः मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोः धर्मिणा धारणार्थं प्र अर्षत् प्रगच्छति ॥ १५ ॥

१. त-१.२.५-क्षारयितारं; त-४-म-६-व्यावयितारं । २. त-१.२.४.५.७-तस्मात् समुद्रवती रसाः; त-३-म-२.४-मु-यस्मात् समुद्रवती रसाः ।

नृभिर्येमानो हर्षतो विचक्षणो राजा देवः समुद्रियः ॥ १६ ॥

नृभिः । येमानः । हर्षतः । विचक्षणः । राजा । देवः । समुद्रियः ॥ १६ ॥

नृभिः कर्मनेतृभिः येमानः नियन्त्रयमानः हर्षतः स्पृहणीयः विचक्षणः विद्वद्वा देवः दीप्यमानः समुद्रियः अन्तरिक्षे भवः राजा सोम इन्द्रार्थं पवत इत्युत्तरेण संबन्धः ॥ 'समुद्राभ्राष्टः' इति भवार्थे घप्रत्ययः ॥

इन्द्राय पवते मदः सोमो मरुत्वते सुतः ।

सहस्रधारो अत्यव्यमर्षति तमीं मृजन्त्यायवः ॥ १७ ॥

इन्द्राय । पवते । मदः । सोमः । मरुत्वते । सुतः ।

सहस्रधारः । अति । अव्यम् । अर्षति । तम् । ईमिति । मृजन्ति । आयवः ॥ १७ ॥

मदः मादकः सुतः अभिषुतः सोमः मरुत्वते मरुद्भिस्तद्वते इन्द्राय इन्द्रार्थं पवते क्षरति । ततः सहस्रधारः बहुधारोपेतः सोमः अव्यम् अविमयं पवित्रम् अति अर्षति अतिगच्छति । तम् इमं सोमम् आयवः मनुष्या ऋत्विजः मृजन्ति शोधयन्ति ॥

पुनानश्चमू जनयन्मतिं कविः सोमो देवेषु रण्यति ।

अपो वसानः परि गोभिरुत्तरः सीदन्वनेष्वव्यत ॥ १८ ॥

पुनानः । चमू इति । जनयन् । मतिम् । कविः । सोमः । देवेषु । रण्यति ।

अपः । वसानः । परि । गोभिः । उत्तरः । सीदन् । वनेषु । अव्यत ॥ १८ ॥

चमू । सप्तम्याः पूर्वसवर्णदीर्घः । चम्बोरधिषवणफलकयोः पुनानः पूयमानोऽभिषूयमाणः मतिं स्तुतिं जनयन् उत्पादयन् कविः क्रान्तप्रज्ञ एतादृशः सोमः देवेषु इन्द्रादिषु रण्यति । किंच अपः वसतीवरीः वसानः आच्छादयन् वनेषु काष्ठेषु पात्रेषु सीदन् सोमः गोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः परि अव्यत परिदीयते । आच्छाद्यते ॥

तवाहं सोम रारण सख्ये इन्दो दिवेदिवे ।

पुरुणि बभ्रो नि चरन्ति मामव परिधरति तां इहि ॥ १९ ॥

तव । अहम् । सोम । रारण । सख्ये । इन्दो इति । दिवेऽदिवे ।

पुरुणि । बभ्रो इति । नि । चरन्ति । माम् । अव । परिधीन् । अति । तान् । इहि ॥ १९ ॥

हे इन्दो हे सोम तव सख्ये सखिकर्मणि अहं दिवेदिवे अन्वहं रारण^१ । रणेः छिद्युत्तमे णलि रूपम् । हे बभ्रो बभ्रुवर्णं सोम पुरुणि बहूनि रक्षांसि ममां तव सख्ये स्थितं नि अव चरन्ति नीचीनं चरन्ति बाधन्ते । ये मां बाधन्ते तान् परिधीन् राक्षसांस्त्वम् अति इहि अतीत्य गच्छ । जहीति यावत् ॥

१. त१.२.३.४.५.७-म२.६-भावार्थे । २. ग-त३.४-म१.२.४.६-आच्छादयन्तरः; त६-आच्छादयन्तरेषु । ३. त१.२.५.७-मु-रारण रमे; म६-रारण रणे ।

उताहं नक्तमुत सोम ते दिवा सख्याय बभ्र ऊर्धनि ।

घृणा तपन्तमति सूर्य परः शकुनाइव पप्तिम ॥ २० ॥

उत । अहम् । नक्तम् । उत । सोम । ते । दिवा । सख्याय । बभ्रो इति । ऊर्धनि ।

घृणा । तपन्तम् । अति । सूर्यम् । परः । शकुनाऽइव । पप्तिम ॥ २० ॥

हे वभ्रो बभ्रुवर्णं हे सोम उत अपि च नक्तम् उत अपि च दिवा अहोरात्रयोः
सख्याय सख्याय तव ऊर्धनि समीपे अहं रम इति^१ शेषः^१ । ते वयं घृणा दीप्त्या तपन्तं
ज्वलन्तं परः परमस्थानस्थितं^२ सूर्यं तदात्मकं त्वाम् अति पप्तिम । तत्र स्थितं त्वां प्राप्तुमति-
पेतिम^३ । कथमिव । शकुनाइव । यथा सुपर्णादयः पक्षिणः सूर्यमतिगच्छन्ति तद्वत् ॥ 'पल्ल गतौ' ।
अस्माच्छान्दसे लिटि 'तनिपत्योश्छन्दसि' इत्युपधालोपः ॥ ॥ १५ ॥

प्रावस्तोत्रेऽभिरूपकरणे सोमे मृज्यमान एकस्तृचः । तत्र 'मृज्यमानः' इत्येषा तृतीया ।
सूत्रितं च—'मृज्यमानः सुहस्त्या दशभिर्विवस्वतः' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

मृज्यमानः सुहस्त्य समुद्रे वाचमिन्वसि ।

रयि पिशङ्गं बहुलं पुरुस्पृहं पवमानाभ्यर्षसि ॥ २१ ॥

मृज्यमानः । सुहस्त्य । समुद्रे । वाचम् । इन्वसि ।

रयिम् । पिशङ्गम् । बहुलम् । पुरुस्पृहम् । पवमान । अभि । अर्षसि ॥ २१ ॥

हे सुहस्त्य । हस्ते भवा हस्त्या अङ्गुलयः । शोभनाङ्गुलिक सोम मृज्यमानः शोध्य-
मानस्त्वं समुद्रे अन्तरिक्षे कलशे वा वाचं शब्दम् इन्वसि प्रेरयसि । किंच हे पवमान पूयमान
सोम पिशङ्गं हिरण्यैः पिशङ्गवर्णं बहुलं प्रभूतं पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं रयिं धनम् अभ्यर्षसि
स्तोतृणामभिक्षरसि प्रयच्छसि ॥

मृजानो वारे पवमानो अव्यये वृषाव चक्रदो वने ।

देवानां सोम पवमान निष्कृतं गोभिर्ज्ज्ञानो अर्षसि ॥ २२ ॥

मृजानः । वारै । पवमानः । अव्यये । वृषा । अव । चक्रदः । वने ।

देवानाम् । सोम । पवमान । निःस्कृतम् । गोभिः । ज्ञानः । अर्षसि ॥ २२ ॥

हे सोम वृषा वर्षिता त्वं मृजानः वसतीवरीभिर्मृज्यमानोऽलंक्रियमाणः अव्यये अविमये
वारे वाले पवित्रे पवमानः पूयमानः सन् वने वननीय उदके काष्ठे कलशे वा अव चक्रदः
अवक्रन्दसि शब्दायसे । ततो हे सोम हे पवमान त्वं गोभिः गन्धैः क्षीरादिभिः ज्ञानः
अज्यमानः सन् निष्कृतं संस्कृतं देवानां स्थानम् अर्षसि गच्छसि ॥

पर्वस्व वाजसातयेऽभि विश्वानि काव्या ।

त्वं समुद्रं ग्रथमो वि धारयो देवेभ्यः सोम मत्सुरः ॥ २३ ॥

१. ग-त३.१-अ१.७- इति शेषः ' नास्ति । २. त-अ२-परस्थान' । ३. त६- 'मतिपेतिम अतिगच्छेम;
अ१.२- 'मतिपेतिम इति शेषः ।

पर्वस्व । वाज॑ऽसातये । अ॒भि । वि॒श्वानि॑ । का॒व्या ।

त्वम् । सु॒मुद्रम् । प्र॒थमः । वि । धा॒रयः॑ । दे॒वेभ्यः॑ । सोम॑ । म॒त्सरः॑ ॥ २३ ॥

हे सोम ^१विश्वानि सर्वाणि ^२काव्या कविकर्माणि स्तोत्राण्यभिलक्ष्य ^३वाजसातये अञ्जलाभाय ^४पवस्व क्षर । हे ^५सोम ^६देवेभ्यः देवानां ^७मत्सरः मदकरः ^८प्रथमः सर्वदेवानां मुख्यः ^९त्वं ^{१०}समुद्रम् अन्तरिक्षं कलशं वा ^{११}वि ^{१२}धारयः विशेषेण धारयसि ॥

स तू पर्वस्व॑ परि॒ पार्थि॑वं रजो॑ दि॒व्या च॑ सोम॒ धर्म॑भिः ।

त्वां वि॒प्रासो॑ म॒तिभिर्वि॑चक्षण शु॒भ्रं हि॑न्वन्ति धी॒तिभिः॑ ॥ २४ ॥

सः । तु । प॒वस्व॑ । परि॑ । पार्थि॑वम् । रजो॑ । दि॒व्या । च॑ । सोम॑ । धर्म॑ऽभिः ।

त्वाम् । वि॒प्रासः॑ । म॒तिऽभिः॑ । वि॒ऽच॒क्षण॑ । शु॒भ्रम् । हि॒न्वन्ति॑ । धी॒तिऽभिः॑ ॥ २४ ॥

हे ^१सोम ^२सः तादृशस्त्वं ^३पार्थिवं ^४रजः लोकं प्रति दिव्यानि ^५च रजांसि^६ प्रति ^७धर्मभिः धारकैः^८ सह ^९तु क्षिप्रं ^{१०}परि ^{११}पवस्व परितः क्षर । हे ^{१२}विचक्षण विद्रष्टः सोम ^{१३}विप्रासः विप्रा मेधाविनः ^{१४}मतिभिः स्तुतिभिः ^{१५}धीतिभिः अद्गुर्लाभिश्च ^{१६}शुभ्रं श्वेतवर्णं ^{१७}त्वां ^{१८}हिन्वन्ति प्रेरयन्ति ॥

पर्व॑माना असृक्षत॑ प॒वित्र॑मति॒ धार॑या ।

म॒रुत्व॑न्तो म॒त्सरा॑ इ॒न्द्रिया॑ ह॒या मे॒धाम॑भि प्रयांसि च ॥ २५ ॥

पर्व॑मानाः । अ॒सृक्षत॑ । प॒वित्र॑म् । अति॑ । धार॑या ।

म॒रुत्व॑न्तः । म॒त्सराः॑ । इ॒न्द्रियाः॑ । ह॒याः । मे॒धाम् । अ॒भि । प्रयांसि॑ । च ॥ २५ ॥

^१पर्वमानाः पूयमानाः सोमाः ^२धारया आत्मीयया ^३पवित्रम् अतीत्य ^४असृक्षत सृज्यन्ते । कीदृशाः । ^५मरुत्वन्तः मरुद्भिर्युक्ताः ^६मत्सराः मदकराः ^७इन्द्रियाः इन्द्रगुहाः । ^८मेधां स्तुतिं ^९प्रयांसि अञ्जानि ^{१०}च अभिलक्ष्य स्तोत्रभ्यः उभयं^{११} कर्तुं वा ^{१२}हयाः गन्तार एते सृज्यन्ते ॥

अ॒पो व॑सानः॒ परि॒ कोश॑म॒र्षती॑न्दु॒र्हियानः॑ सो॒तृभिः॑ ।

ज॒नय॑ङ्ग्योर्ति॒र्मन्दना॑ अ॒वीव॑श॒द्राः कृ॒ष्णानो॑ न नि॒र्णिज॑म् ॥ २६ ॥

अ॒पः । व॑सानः । परि॑ । कोश॑म् । अ॒र्षति॑ । इ॒न्दुः । हि॒यानः॑ । सो॒तृभिः॑ ।

ज॒नय॑न् । ज्योतिः॑ । म॒न्दनाः॑ । अ॒वीव॑शत् । गाः । कृ॒ष्णानः॑ । न । निः॑ऽनिजम् ॥ २६ ॥

^१अपः वसतीवरीः ^२वसानः आच्छादयन् ^३सोतृभिः अभिषुण्वद्भिः ^४हियानः प्रेर्यमाणः ^५इन्दुः सोमः ^६कोशं कलशं ^७परि ^८अर्षति प्रति गच्छति । किंच ^९ज्योतिः दीप्तिं ^{१०}जनयन् उत्पादयन् ^{११}गाः गव्यानि क्षीरादीनि ^{१२}निर्णिजम् आत्मनो रूपं ^{१३}कृष्णानः कुर्वन् मिश्रयन् सोऽयं सोमः । नः संप्रत्यर्थे । इदानीं ^{१४}मन्दनाः स्तुतीः ^{१५}अवीवशत् कामयते । 'वश कान्तौ' । लुङि चङि रूपम् ॥ १६ ॥

‘पवस्व’ इति षोडशचं पञ्चमं सूक्तम् । आद्यद्रुचस्य गौरिवीतिनामं शक्तिपुत्र ऋषिः । तृतीयायाः शक्तिनाम वासिष्ठः । ततः पञ्चानां द्रुचानामूर्खानामाङ्गिरस ऋजिष्वा नाम भारद्वाज

ऊर्ध्वसद्मा नामाङ्गिरसः कृतयश्ना नाम कश्चित् सोऽप्याङ्गिरसः ऋणंचयो नाम राजर्षिरित्येते क्रमेणर्षयः । एवं त्रयोदश गताः । ततस्तिष्ठत्वा वासिष्ठः शक्तिः । प्रथमातृतीयाद्या अयुजः ककुभः । द्वितीया-
चतुर्थ्याद्या युजः सतोबृहत्स्यः । ' स सुन्वे यो वसूनाम् ' इत्येषा तु यवमध्या गायत्री । पवमानः सोमो
देवता । तथा चानुक्रम्यते—' पवस्व षोळश गौरिवीतिर्दृक्चं शक्तिरेकामूर्खैर्जिह्वोर्ध्वसद्मा कृतयश्ना
ऋणंचय इत्यृषयो दृक्चास्तिष्ठः शक्तिः ककुभाः प्रगाथाः स सुन्वे गायत्री यवमध्या ' इति । गतो
विनियोगः ॥

पवस्व मधुमत्तम् इन्द्राय सोम क्रतुवित्तमो मदः । महिं बुक्षतमो मदः ॥ १ ॥

पवस्व । मधुमत्तमः । इन्द्राय । सोम । क्रतुवित्तमः । मदः । महिं । बुक्षतमः । मदः ॥ १ ॥

हे षोम षमधुमत्तमः अतिशयेन माधुर्योपेतस्त्वम् । इन्द्राय इन्द्रार्थं । मदः मदकरः सन्
पवस्व क्षर । कीदृशः । षक्रतुवित्तमः अत्यन्तं प्रज्ञायाः कर्मणो वा लम्भकः । महि महान् मंहनीयो
वा । बुक्षतमः अत्यन्तं दीप्तः । मदः मदहेतुः ॥

यस्य ते पीत्वा वृषभो वृषायतेऽस्य पीता स्वर्विदः ।

स सुप्रकैतो अभ्यक्रमीदिषोऽच्छा वाजं नैतशः ॥ २ ॥

यस्य । ते । पीत्वा । वृषभः । वृषायते । अस्य । पीता । स्वः । विदः ।

सः । सुप्रकैतः । अभि । अक्रमीत् । इषः । अच्छ । वाजम् । न । एतशः ॥ २ ॥

वृषभः कामानां वर्षक इन्द्रः । यस्य यं षते त्वां षपीत्वा । वृषायते वृषभ इवाचरति । किंच
षस्वदृशः सर्वस्य दर्शकस्य । अस्य ते तव षपीता पाने सति । सुप्रकैतः सुप्रज्ञः । सः इन्द्रः । इषः
शत्रूणामन्धानि । अभ्यक्रमीत् अभिक्रामति । तत्र दृष्टान्तः । वाजं^१ नैतशः । एतश इत्यश्वनाम ।
यथाश्वो वाजं संग्राममभिगच्छति तद्वत् ॥

त्वं ह्यङ्ग दैव्या पवमान जनिमानि ब्रुमत्तमः । अमृतत्वाय घोषयः ॥ ३ ॥

त्वम् । हि । अङ्ग । दैव्या । पवमान । जनिमानि । ब्रुमत्तमः । अमृतत्वाय । घोषयः ॥ ३ ॥

हे पवमान पूयमान सोम । ब्रुमत्तमः अतिशयेन दीहिमान् । त्वं^२ हि त्वमेव । दैव्या देव-
संबन्धीनि । जनिमानि जन्मानि । देवानित्यर्थः^३ । तानभिलक्ष्य । अमृतत्वाय तेषाममरणाय । अङ्ग
क्षिप्रं । घोषयः शब्दायसे । ' घुषिर् विशब्दने ' । ण्यन्तस्य लेटि रूपम् । हियोगादनिवातः ॥

येना नवग्वो दध्यङ्ङपोर्णुते येन विप्रास आपिरे ।

देवानां सुम्ने अमृतस्य चारुणो येन श्रवास्यानशुः ॥ ४ ॥

येन । नवग्वः । दध्यङ्ङ । अपऽऊर्णुते । येन । विप्रासः । आपिरे ।

देवानाम् । सुम्ने । अमृतस्य । चारुणः । येन । श्रवांसि । अनशुः ॥ ४ ॥

नवग्वः नवनीयगतिः यद्वा नवभिर्मासैः सत्रस्यानुष्ठाता । दध्यङ्ङ एतन्नामकोऽङ्गिराः । येन
सोमेन पणिभिरपहतानां गवां द्वारम् । अपोर्णुते अपाच्छादयति विवृतमकाषीत् । विप्रासः तन्मुखाः

सर्वे मेधाविनोऽङ्गिरसः 'येन च' सोमेन 'आपिरे' एतैरपहृता गा आप्नुवन् । किंच 'देवानास्' इन्द्रादीनां 'सुप्ते' सुखे यज्ञेन संजाते सति 'चारुणः' कल्याणस्य 'अमृतस्य' उदकस्य संबन्धीनि 'श्रवांसि' अन्नानि 'येन च' सोमेन यजमानाः 'आनशुः' व्याप्नुवन् अलभन्त । स त्वं देवानाममृतत्वाय शब्दायस इति पूर्वेण समन्वयः ॥

एष स्य धारया सुतोऽव्यो वारोभिः पवते मदिन्तमः । क्रीळन्नुर्मिरपामिव ॥ ५ ॥

एषः । स्यः । धारया । सुतः । अव्यः । वारोभिः । पवते । मदिन्तमः ।

क्रीळन् । उर्मिः । अपाम् ईव ॥ ५ ॥

'स्यः' सः । 'एषः' 'सुतः' अभिषुतः सोमः । 'अव्यः' अवेः । 'वारोभिः' वालैस्तेभ्यः पवित्रेभ्यः । 'धारया' आत्मीयया । 'पवते' कलशमभिलक्ष्य क्षरति । क्रीडशः । 'मदिन्तमः' मादयितुतमः । 'अपामिव' उदकानाम् । 'उर्मिः' संघात इव । 'क्रीळन्' इतस्ततः संक्रीडमानः पवते ॥ ॥ १७ ॥

य उस्त्रिया अप्या अन्तरश्मनो निर्गा अकृन्तदोर्जसा ।

अभि व्रजं तत्तिनेषु गव्यमश्व्यं वर्मीव धृष्णवा रुज ॥ ६ ॥

यः । उस्त्रियाः । अप्याः । अन्तः । अश्मनः । निः । गाः । अकृन्तत् । ओर्जसा ।

अभि । व्रजम् । तत्तिनेषु । गव्यम् । अश्व्यम् । वर्मी ईव । धृष्णो इति । आ । रुज ॥ ६ ॥

'यः' सोमः । 'उस्त्रियाः' उत्सरणशीलाः । 'अप्याः' । अप इत्यन्तरिक्षनाम । तस्मात् 'भवे' छन्दसि' इति यत् । अन्तरिक्षस्था अहिप्रभृतिभिरसुरैरपहृत्य निहिताः । 'गाः' अपः । 'अश्मनः' । मेघनामैतत् । मेघात् 'अन्तः' । 'ओर्जसा' बलेन । 'निः' । 'अकृन्तत्' निरच्छिन्तत् निरगमयत् । अन्तरिक्षात् वृष्टिमकार्षीदित्यर्थः । 'स त्वमसुरैरपहृतं' गव्यं गोसंबन्धिनम् । 'अश्व्यम्' अश्वेषु भवं । 'व्रजं' समूहम् । 'अभि' । 'तत्तिनेषु' अभितो व्याप्नोषि ॥ 'तनु विस्तारे' । छान्दसे लटि 'तनिपत्योश्छन्दसि' इत्युपधा-लोपः । किंच हे 'धृष्णो' शत्रुधर्षणशील सोम स त्वं 'वर्मीव' कवचीव शूरः । 'आ' । 'रुज' असुरानाजहि ॥

आ सोता परि षिञ्चताश्वं न स्तोमममुरं रजस्तुरम् । वनक्रक्षमुदग्रुतम् ॥ ७ ॥

आ । सोत । परि । सिञ्चत । अश्वम् । न । स्तोमम् । अग्रुतम् । रजःस्तुरम् ।

वनऽक्रक्षम् । उदऽग्रुतम् ॥ ७ ॥

हे ऋत्विजः । 'आ' । 'सोत' सोममभिषुणुत ॥ 'पुञ्' अभिषवे । लोटि छान्दसो विकरणस्य लुक् । 'तप्तनप्तनथनाश्व' इति तस्य तवादेशः ॥ किंच 'परि' । 'षिञ्चत' परितस्तं वसतीवर्यादिभिः सिञ्चत । क्रीडशम् । 'अश्वं' न अश्वमिव वेगिनं । 'स्तोमं' स्तोतव्यम् । 'अग्रुतम्' अन्तरिक्षस्थितानामुदकानां प्रेरकं । 'रजस्तुरं' तेजसां च प्रेरकम् । 'वनक्रक्षम्' उदकानां कर्षकम् । यद्वा । काष्ठेषु पात्रेषु विप्रकीर्णम् । 'उदग्रुतम्' उदके गच्छन्तं प्लवमानं सोममभिषुणुताभिषिञ्चत च^२ ॥

सहस्रधारं वृषभं पयोवृधं प्रियं देवाय जन्मने ।

ऋतेन य ऋतजातो विवावृधे राजा देव ऋतं बृहत् ॥ ८ ॥

सहस्रधरम् । वृषभम् । पयःसृधम् । प्रियम् । देवाय । जन्मने ।

ऋतेन । यः । ऋतःसृजतः । विऽववृधे । राजा । देवः । ऋतम् । बृहत् ॥ ८ ॥

सहस्रधारं बहुधारोपेतं वृषभं कामानां वर्षकं पयोवृधम् उदकानां वर्षकं प्रियं प्रीणयितारं तं सोमं देवाय देवसंबन्धिने जन्मने देवेभ्यस्तदर्थमभिवृणुत । ऋतज्जातः उदकाज्जातः पयः राजा सोमः ऋतेन वसतीत्यर्थेनोदकेन विववृधे विशेषेण वर्धते । कीदृशः । देवः द्योतमानः स्तोतव्यो वा^१ ऋतं सत्यभूतः सन् बृहत् महान् । तमासुनुतेति पूर्वैण समन्वयः ॥

अभि द्युम्नं बृहद्यश इषस्पते दिदीहि देव देवयुः । वि कोशं मध्यमं युव ॥ ९ ॥

अभि । द्युम्नम् । बृहत् । यशः । इषः । पते । दिदीहि । देव । देवऽयुः ।

वि । कोशम् । मध्यमम् । युव ॥ ९ ॥

हे वृषस्पते अन्नस्य पते हे देव स्तोतव्य सोम देवयुः देवकामस्त्वं द्युम्नं द्योतमानं बृहत् प्रभूतं यशः अन्नमस्मभ्यम् अभि दिदीहि अभिमुख्येन प्रकाशय । प्रयच्छेत्यर्थः । आसन्नित्रतस्याविद्यमानवत्त्वेन^२ पादादिवादिनिघातः । किञ्च मध्यमम् अन्तरिक्षस्थितं कोशं मेघं वि युव वृष्ट्यर्थं विगमय विश्लेषय ॥

आ वच्यस्व सुदक्ष चम्बोः सुतो विशां वह्निर्न विश्रपतिः ।

वृष्टिं दिवः पवस्व रीतिमुपां जिन्वा गविष्टये धियः ॥ १० ॥

आ । वच्यस्व । सुऽदक्ष । चम्बोः । सुतः । विशाम् । वह्निः । न । विश्रपतिः ।

वृष्टिम् । दिवः । पवस्व । रीतिम् । अपाम् । जिन्व । गोऽईष्टये । धियः ॥ १० ॥

हे सुदक्ष सुबल सोम चम्बोः अधिषवणफलकयोः सुतः अभिवृतः विशां प्रजानां वह्निर्न वोढा विश्रपतिः राजेव सर्वासां प्रजानां वोढा त्वम् आ वच्यस्व आगच्छ । कलशमापवस्व । वचेत्यर्थस्य व्यत्ययेन इयनि रूपम् । किञ्च त्वं वृष्टिं वृष्यमाणाम् अपाम् उदकानां रीतिं गतिं दिवः शुलोकात् पवस्व कुरु । ततः गविष्टये गामात्मन इच्छते यजमानाय धियः कर्माणि जिन्व आपूरय^३ ॥ ॥ १८ ॥

एतमु त्वं मदच्युतं सहस्रधारं वृषभं दिवो दुहुः । विश्वा वसूनि विभ्रतम् ॥ ११ ॥

एतम् । ऊँ इति । लम् । मदऽच्युतम् । सहस्रधरम् । वृषभम् । दिवः । दुहुः ।

विश्वा । वसूनि । विभ्रतम् ॥ ११ ॥

पदिवः देवान् कामयमाना ऋत्विजः एतं त्वं तमिमं सोममेव दुहुः दुदुहुः दुहन्ति । 'प्रावाणो वत्सा ऋत्विजो दुहन्ति' (तै. सं. ६. २. ११. ४) इति तैत्तिरीयकब्राह्मणम् । कीदृशं सोमम् । मदच्युतं मदस्य प्रेरकं सहस्रधारं बहुधारं वृषभं कामानां वर्षकं विश्वा सर्वाणि वसूनि धनानि विभ्रतं धारयन्तं सोमं दुहन्ति ॥

१. त१.२.४.५.७-भ६- 'वा' नास्ति । २. त१.२.३.४.५.७-भ-मु-विद्यमानत्वेन । ३. त१.२.४.५.७-भ६-पूरय ।

वृषा वि जज्ञे जनयन्नमर्त्यः प्रतपञ्ज्योतिषा तमः ।

स सुष्टुतः कविभिर्निर्णिजं दधे त्रिधात्वस्य दंससा ॥ १२ ॥

वृषा । वि । जज्ञे । जनयन् । अमर्त्यः । प्रतपन् । ज्योतिषा । तमः ।

सः । सुऽस्तुतः । कविऽभिः । निऽनिजम् । दधे । त्रिऽधातु । अस्य । दंससा ॥ १२ ॥

वृषा कामानां वर्षकः । अमर्त्यः मनुष्यधर्मरहितः सोमः । वि । जज्ञे विज्ञायते । किं कुर्वन् । जनयन् शब्दं ज्योतिर्वोत्पादयन् । ज्योतिषा स्वीयेन । तमः । प्रतपन् प्रज्वलयन् विनाशयन् प्रादुर्भवति । ततः । कविभिः मेधाविभिः स्तोत्रभिः । सुष्टुतः । सः सोमः । निर्णिजं निर्णेजनहेतुं मिश्रणं गव्यं । दधे धारयति । अथ । त्रिधातु त्रिषु सवनेषु देवानां पोषकम् । यद्वा । त्रयः सोम-धारका द्रोणकलशादयो यस्मिन् । तद्यज्ञार्थं कर्म । अस्य सोमस्य । दंससा कर्मणा ध्रियते खलु ॥

स सुन्वे यो वसूनां यो रायामानेता य इळानाम् । सोमो यः सुक्षितीनाम् ॥ १३ ॥

सः । सुन्वे । यः । वसूनाम् । यः । रायाम् । आऽनेता । यः । इळानाम् ।

सोमः । यः । सुऽक्षितीनाम् ॥ १३ ॥

सः सोमः । सुन्वे अभिसुषुव^१ ऋत्विभिः । यः सोमः । वसूनां धनानाम् । आनेता । यः च । रायाम् । रान्ति प्रयच्छन्ति क्षीरादिकमिति रायो गावः । तेषामानेता । यः च । इळानाम् अन्नानां च । यः च । सोमः । सुक्षितीनां सुनिवासानां शोभनमनुष्ययुक्तानां गृहाणामानेता विद्यते सोऽभिषुतोऽभूदिति ॥

यस्य न इन्द्रः पिबाद्यस्य मरुतो यस्य वार्यमणा भगः ।

आ येन मित्रावरुणा करामहे एन्द्रमवसे महे ॥ १४ ॥

यस्य । नः । इन्द्रः । पिबात् । यस्य । मरुतः । यस्य । वा । अर्यमणा । भगः ।

आ । येन । मित्रावरुणा । करामहे । आ । इन्द्रम् । अवसे । महे ॥ १४ ॥

नः अस्मदीयं । यस्य यं सोमम् । इन्द्रः । पिबान् पिबति । 'पा पाने' । लेख्याडागमः । यं च सोमं । मरुतः पिबन्ति । वा अपि च । अर्यमणा एतन्नामकेन देवेन सह । भगः देवः यं सोमं पिबति । येन सोमेन । मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वयम् । आ । करामहे अभिसुखीकुर्महे तथा । महे महेते । अवसे रक्षणाय येन च सोमेन । इन्द्रम् अभिसुखीकुर्महे स सोमोऽभिषूयते^२ ॥

इन्द्राय सोम पातवे नृभिर्यतः स्वायुधो मदिन्तमः । पवस्व मधुमत्तमः ॥ १५ ॥

इन्द्राय । सोम । पातवे । नृभिः । यतः । सुऽआयुधः । मदिन्ऽतमः ।

पवस्व । मधुमत्ऽतमः ॥ १५ ॥

हे । सोम । मधुमत्तमः अतिशयेन माधुर्योपेतस्त्वम् । इन्द्राय । पातवे पानार्थं । पवस्व कलशे क्षर । कीदृशः । नृभिः कर्मनेनृभिर्ऋत्विभिः । यतः संयतः । स्वायुधः शोभनस्त्वक्पालाद्यायुधोपेतः । मदिन्तमः मादयितृत्तमः ॥

इन्द्रस्य हार्दिं सोमधानुमा विश समुद्रमिव सिन्धवः ।

जुष्टो मित्राय वरुणाय वायवे दिवो विष्टम्भ उत्तमः ॥ १६ ॥

इन्द्रस्य । हार्दिं । सोमधानम् । आ । विश । समुद्रमिव । सिन्धवः ।

जुष्टः । मित्राय । वरुणाय । वायवे । दिवः । विष्टम्भः । उत्तमः ॥ १६ ॥

हे सोम त्वम् इन्द्रस्य हार्दिं हृदयगमं हृदयभूतं वा सोमधानम् । सोमो निधीयते अस्मिन्निति^१ सोमधानः कलशः । तम् आ विश प्रविश^२ । तत्र दृष्टान्तः । 'समुद्रमिव' यथा समुद्रं 'सिन्धवः' नद्यः प्रविशन्ति तद्वत् । कीदृशस्त्वम् । मित्राय वरुणाय वायवे एतेभ्यः जुष्टः पर्याप्तः दिवः जुष्टोऽस्य विष्टम्भः विष्टम्भयिता स्थापयिता उत्तमः सर्वेषामुत्कृष्टतमस्त्वं कलशमाविश ॥ ॥ १९ ॥

'परि प्र' इति द्वाविंशत्यृचं द्वैपदं षष्ठं सूक्तम् । यज्ञे सदस्यवस्थितहोत्रीयादिधिष्योपेता अग्नयो नामेश्वरपुत्रा ऋषयः । विशतिका द्विपदा विराजः । पवमानः सोमो देवता । तथा चानुकान्तं— 'परि प्र ब्रधिकाग्नयो धिष्या ऐश्वरा द्वैपदम्' इति । गतो विनियोगः ॥

परि प्र धन्वेन्द्राय सोम स्वादुर्मित्राय पूष्णे भगाय ॥ १ ॥

परि । प्र । धन्व । इन्द्राय । सोम । स्वादुः । मित्राय । पूष्णे । भगाय ॥ १ ॥

हे सोम स्वादुः स्वादुरसस्त्वम् इन्द्राय मित्राय पूष्णे भगाय एतेभ्यो देवेभ्यः परि प्र धन्व परितः पात्रेषु प्रक्षर^३ ॥

इन्द्रस्ते सोम सुतस्य पेयाः क्रत्वे दक्षाय विश्वे च देवाः ॥ २ ॥

इन्द्रः । ते । सोम । सुतस्य । पेयाः । क्रत्वे । दक्षाय । विश्वे । च । देवाः ॥ २ ॥

हे सोम सुतस्य अभिषुतस्य ते तव स्वं भागम् इन्द्रः पेयाः पेयात् पिबतु ॥ पाते-
राशीर्लिङ्गि रूपम् । पुरुषव्यत्ययः ॥ किमर्थम् । क्रत्वे क्रतवे प्रज्ञानाय दक्षाय बलाय च । किंच
अमी विश्वे सर्वे देवाः च त्वदीयमंशं पिबन्तु ॥

एवामृताय महे क्षयाय स शुक्रो अर्ष दिव्यः पीयूषः ॥ ३ ॥

एव । अमृताय । महे । क्षयाय । सः । शुक्रः । अर्ष । दिव्यः । पीयूषः ॥ ३ ॥

हे सोम शुक्रः दीप्तः दिव्यः दिवि भवः पीयूषः देवैः पातव्यः सः त्वम् अमृताय
अमरणाय महे महते क्षयाय निवासाय च एव अर्ष एवं पवस्व क्षर ॥

पवस्व सोम महान्तसमुद्रः पिता देवानां विश्वाभि धाम ॥ ४ ॥

पवस्व । सोम । महान् । समुद्रः । पिता । देवानाम् । विश्वा । अभि । धाम ॥ ४ ॥

हे सोम महान् देवेभ्यो दीयमानत्वेन महत्त्वयुक्तः समुद्रः समुन्दनः । यस्मात् समुद्रवन्ति
रसास्तादृशः । पिता सर्वेषां पालयिता त्वं देवानां विश्वा विश्वानि सर्वाणि धाम धामानि
शरीराण्यभिलक्ष्य पवस्व ॥

शुक्रः पवस्व देवेभ्यः सोम दिवे पृथिव्यै शं च प्रजायै ॥ ५ ॥

शुक्रः । पवस्व । देवेभ्यः । सोम । दिवे । पृथिव्यै । शम् । च । प्रजायै ॥ ५ ॥

हे सोम सोमः दीप्तस्त्वं देवेभ्यः देवार्थं पवस्व क्षर । किंच दिवे पृथिव्यै च धावा-
पृथिवीभ्यां च ततः प्रजायै प्रजाभ्यश्च शं सुखं च कुरु ॥

दिवो धर्तासि शुक्रः पीयूषः सत्ये विधर्मन्वाजी पवस्व ॥ ६ ॥

दिवः । धर्ता । असि । शुक्रः । पीयूषः । सत्ये । विधर्मन् । वाजी । पवस्व ॥ ६ ॥

हे सोम सोमः दीप्तः पीयूषः पातव्यस्त्वं दिवः द्युलोकस्य धर्ता धारकः असि । वाजी
बलवान् स त्वं सत्ये सत्यभूते विधर्मन् विधर्मणि । विविधकर्माणं ऋषिजो यस्मिन् । यद्वा ।
विविधसोमादिहविषां धारके । अस्मिन् यज्ञे पवस्व क्षर ॥

पवस्व सोम द्युम्नी सुधारो महामवीनामनु पुर्व्यः ॥ ७ ॥

पवस्व । सोम । द्युम्नी । सुधारः । महाम् । अवीनाम् । अनु । पुर्व्यः ॥ ७ ॥

हे सोम सोमः । 'द्युम्नं द्योततेयंशो वाङ्मं वा' इति यास्कः । अन्नवान् यशस्वी वा सुधारः
शोभनधारायुक्तः पुर्व्यः पुरातनस्त्वं महान् महताम् अवीनां रोम्णां रोमभ्यः सकाशादनुक्रमेण
पवस्व क्षर ॥

नृभिरेमानो जज्ञानः पूतः क्षरद्विश्वा नि मन्द्रः स्वर्वित् ॥ ८ ॥

नृभिः । येमानः । जज्ञानः । पूतः । क्षरत् । विश्वानि । मन्द्रः । स्वर्वित् ॥ ८ ॥

नृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः येमानः नियम्यमानः जज्ञानः जायमानः पूतः पवित्रेण
शोधितः मन्द्रः मोदमानः स्वर्वित् सर्वज्ञः एतादृशः सोमः विश्वानि सर्वाणि धनान्यस्मभ्यं
क्षरत् क्षरतु ददातु ॥

इन्दुः पुनानः प्रजापुराणः करद्विश्वा नि द्रविणानि नः ॥ ९ ॥

इन्दुः । पुनानः । प्रजापुराणः । करत् । विश्वानि । द्रविणानि । नः ॥ ९ ॥

पुनानः पूयमानः उराणः । 'उराण उरु कुर्वाणः' (निरु. ६. १७) इति यास्कः ।
देवान् बहु कुर्वाणः इन्दुः सोमः नः अस्माकं प्रजाम् अपत्यादिकां विश्वानि व्याप्तानि द्रविणानि
धनानि च करत् करोतु । करोतेर्लङि रूपम् ॥

पवस्व सोम ऋत्वे दक्षायाम्शो न निक्तो वाजी धनाय ॥ १० ॥

पवस्व । सोम । ऋत्वे । दक्षाय । अश्वः । न । निक्तः । वाजी । धनाय ॥ १० ॥

हे सोम सोमः न अश्व इव निक्तः वसतीवरीभिरङ्घ्रिभिः वाजी वेगवांस्त्वं ऋत्वे
ऋतवे प्रज्ञानाय दक्षाय बलाय धनाय धनार्थं च पवस्व क्षर ॥ १० ॥

तं ते सोतारो रसं मदाय पुनन्ति सोमं महे द्युम्नाय ॥ ११ ॥

तम् । ते । सोतारः । रसम् । मदाय । पुनन्ति । सोमम् । महे । द्युम्नाय ॥ ११ ॥

१. त१.२.३.४.५-म२-विविधाः कर्मणः; त६-म७-विधाः कर्म; त७-विविधः कर्मणा; म६-
विविधकर्मणा । २. ग२.३.६-म१.७- 'रोमभ्यः' नास्ति । ३. ग२.३- 'मिनिक्तः' ।

१सोतारः अभिषोतार ऋत्विजो हे सोम १ते तव स्वभूतं १रसं १मदाय मदार्थं १पुनन्ति । तदेवोच्यते । १महे सहते १द्युन्नाय । 'द्युन्नं द्योततेर्यशो वाचं वा' । अन्नाय यज्ञसे वा १सोमं पुनन्ति शोधयन्ति । यद्वा । सोममभिषूयमाणं तं रसं पुनन्तीत्येकवाक्यतया योजनीयम् ॥

शिशुं जज्ञानं हरिं मृजन्ति पवित्रे सोमं देवेभ्य इन्दुम् ॥ १२ ॥

शिशुम् । जज्ञानम् । हरिम् । मृजन्ति । पवित्रे । सोमम् । देवेभ्यः । इन्दुम् ॥ १२ ॥

१शिशुम् अपां पुत्रभूतं १जज्ञानं जायमानं १हरिं हरितवर्णम् १इन्दुं दीप्तं १सोमं १देवेभ्यः देवार्थं १पवित्रे १मृजन्ति ऋत्विजो मार्जयन्ति ॥

इन्दुः पविष्ट चारुर्मदायामुपस्थे कविर्मगाय ॥ १३ ॥

इन्दुः । पविष्ट । चारुः । मदाय । अपाम् । उपस्थे । कविः । भगाय ॥ १३ ॥

१चारुः कल्याणरूपः १कविः क्रान्तप्रज्ञः १इन्दुः सोमः १अपाम् उदकानाम् १उपस्थे उपस्थानेऽन्तरिक्षे पवित्रे वा १मदाय मदार्थं १भगाय भजनीयधनार्थं च १पविष्ट पवते ॥

बिर्मतिं चार्विन्द्रस्य नाम येन विश्वानि वृत्रा जघान ॥ १४ ॥

बिर्मतिं । चारुः । इन्द्रस्य । नाम । येन । विश्वानि । वृत्रा । जघान ॥ १४ ॥

स सोमः १चारु कल्याणम् १इन्द्रस्य १नाम शरीरं १बिर्मतिं धारयति पोषयति । १येन शरीरेणन्द्रः १विश्वानि सर्वाणि वृत्राणि पापरूपाणि रक्षांसि १जघान हतवान् ॥

पिबन्त्यस्य विश्वे देवासो गोभिः श्रीतस्य नृभिः सुतस्य ॥ १५ ॥

पिबन्ति । अस्य । विश्वे । देवासः । गोभिः । श्रीतस्य । नृभिः । सुतस्य ॥ १५ ॥

१विश्वे सर्वे १देवासः देवाः १गोभिः गोविकारैः १श्रीतस्य मिश्रितं १नृभिः कर्मिण्यनृभिर्ऋत्विग्भिः १सुतस्य अभिपुत्रम् १अस्य अमुं सोमं १पिबन्ति । द्वितीयार्थे षष्ठ्यः ॥

प्र सुवानो अक्षाः सहस्रधारस्तिरः पवित्रं वि वारमव्यम् ॥ १६ ॥

प्र । सुवानः । अक्षारिति । सहस्रधारः । तिरः । पवित्रम् । वि । वारम् । अव्यम् ॥ १६ ॥

१सुवानः अभिषूयमाणः अत एव १सहस्रधारः बहुधारायुक्तः सोमः १अव्यम् अविभवं १वारं बालं १पवित्रं १तिरः व्यवधायकं कुर्वन् १प्र १अक्षाः विविधं प्रक्षरति । क्षरतेलुङि रूपम् ॥

स वाज्यक्षाः सहस्रेता अद्रिमृजानो गोभिः श्रीणानः ॥ १७ ॥

सः । वाजी । अक्षारिति । सहस्रेताः । अद्रिमृजानः । गोभिः । श्रीणानः ॥ १७ ॥

१वाजी वेगवान् बलवान् वा १सः सोमः १अक्षाः क्षरति । कीदृशः । १सहस्रेताः बहुरेतस्को बहुदकः १अद्रिः वसतीवरीभिः १मृजानः मृज्यमानः १गोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः १श्रीणानः श्रीयमाणः ॥

प्र सोम याहीन्द्रस्य कुक्षा नृभिर्येमानो अद्रिभिः सुतः ॥ १८ ॥

प्र । सोम । याहि । इन्द्रस्य । कुक्षा । नृभिः । येमानः । अद्रिभिः । सुतः ॥ १८ ॥

हे सोम सोमः कस्विभिः सोमः नियम्यमानः सोमः अद्रिभिः प्रावभिः सोमः अभिषुतः
त्वम् इन्द्रस्य कुक्षा ॥ सप्तम्या डादेशः ॥ कुक्षानुदरभूते कलशे वा प्र याहि प्रकषेण गच्छ ॥

असर्जि वाजी तिरः पवित्रमिन्द्राय सोमः सहस्रधारः ॥ १९ ॥

असर्जि । वाजी । तिरः । पवित्रम् । इन्द्राय । सोमः । सहस्रधारः ॥ १९ ॥

वाजी बलवान् वेगवान् वा पवित्रं तिरस्कुर्वन् सहस्रधारः बहुधारः सोमः इन्द्राय
इन्द्रार्थम् असर्जि सृज्यते ॥

अञ्जन्त्येनं मध्वो रसेनेन्द्राय वृष्ण इन्दुं मदाय ॥ २० ॥

अञ्जन्ति । एनम् । मध्वः । रसेन । इन्द्राय । वृष्णे । इन्दुम् । मदाय ॥ २० ॥

वृष्णे कामानां वर्षित्रे इन्द्राय इन्द्रस्य मदाय मदार्यं मध्वः मधुनः रसेन गव्येन एनम्
इन्दुं सोममृत्विजः अञ्जन्ति संयोजयन्ति ॥

देवेभ्यस्त्वा वृथा पाजसेऽपो वसानं हरिं मृजन्ति ॥ २१ ॥

देवेभ्यः । त्वा । वृथा । पाजसे । अपः । वसानम् । हरिम् । मृजन्ति ॥ २१ ॥

हे सोम अपः उदकानि वसानम् आच्छादयन्ते हरिं हरितवर्णं त्वा त्वा वृथा अनायासेन
कृत्विजः मृजन्ति शोधयन्ति । किमर्थम् । देवेभ्यः देवानां पानार्थं पाजसे तेषां बलार्थम् ॥

इन्दुरिन्द्राय तोशते नि तोशते श्रीणन्नग्नो रिणन्नपः ॥ २२ ॥

इन्दुः । इन्द्राय । तोशते । नि । तोशते । श्रीणन् । उग्रः । रिणन् । अपः ॥ २२ ॥

इन्दुः सोमः इन्द्राय इन्द्रार्थं तोशते हन्यते अभिषूयते । नि तोशते नितरामभिषूयते ।
तोशतिर्वधकम् । कीदृशः । श्रीणन् गव्यैः क्षीरादिभिः श्रीयमाणः तानि मिश्रयन् वा उग्रः
उदूर्णबलः अपः उदकानि वसतीवरीः रिणन् प्रेरयन् सोमोऽभिषूयते ॥ २१ ॥

‘पर्युं पु’ इति द्वादशर्चं सप्तमं सूक्तम् । अथर्वणत्रयसदस्यू राजर्षी अस्य सूक्तस्य दृष्टारौ ।
आदितस्तित्तः पिपीलिकमध्या अनुष्टुभो द्वादशकाष्टकद्वादशकवत्यः । ततः षड्वर्ध्वहृत्यो द्वादशक-
त्रयवत्यः । अथ दशम्याद्यास्तित्तो विराजः । पवमानः सोमो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘पर्युं पु
द्वादश अथर्वणत्रयसदस्यू तित्तोऽनुष्टुभः पिपीलिकमध्याः षड्वर्ध्वहृत्यस्तित्तश्च विराजः’ इति । गतो
विनियोगः ॥

पर्युं पु प्र धन्व वाजसातये परि वृत्राणि सक्षणिः ।

द्विषस्तरघ्या ऋणया न ईयसे ॥ १ ॥

परि । ऊँ इति । सु । प्र । धन्व । वाजसातये । परि । वृत्राणि । सक्षणिः ।

द्विषः । तरघ्यै । ऋणयाः । नः । ईयसे ॥ १ ॥

हे सोम सु सु वृत्राजसातये अस्मभ्यमन्नदानायैव परि प्र धन्व परितः प्रगच्छ ।
यद्वा । वाजसातयेऽन्नलाभाय संग्रामं प्रगच्छ । किं व सक्षणिः सहनशीलस्त्वं वृत्राणि शत्रून् परि

गच्छ । तदेवोच्यते । वनः अस्माकम् वक्रगयाः ऋणानां यापयिता विनाशयिता त्वं वद्विषः शत्रून् वतरथै तरीतुं हन्तुम् वर्ह्यसे परिगच्छसि^१ ॥

अनु हि त्वा सुतं सोमं मदीमसि महे समर्थराज्ये ।

वाजाँ अभि पवमानं प्र गाहसे ॥ २ ॥

अनु । हि । त्वा । सुतम् । सोम । मदीमसि । महे । समर्थराज्ये ।

वाजान् । अभि । पवमानं । प्र । गाहसे ॥ २ ॥

हे वसोम वसुतम् अभिषुतं वत्वा त्वां वयम् वानु वमदीमसि वहि अनुमदीमः । अनुक्रमेणाभिष्टुमः खलु । हे पवमान सोम स त्वं महे महति वसमर्थराज्ये महत् समनुष्यं त्वदीयं राज्यमनुपालयितुं वाजान् शत्रुबलान्यभिलक्ष्य^२ वप्र वगाहसे प्रगच्छसि ॥

अजीजनो हि पवमान सूर्यं विधारे शकमना पयः ।

गोजीरया रंहमाणः पुरंध्या ॥ ३ ॥

अजीजनः । हि । पवमानं । सूर्यम् । विधारे । शकमना । पयः ।

गोजीरया । रंहमाणः । पुरंध्या ॥ ३ ॥

हे पवमान सोम त्वं पयः पयसः उदकस्य विधारे विधारकेऽन्तरिक्षे वशकमना समर्थेन बलेन वसूर्यम् वअजीजनो वहि उत्पादितवान् भवसि खलु । कीदृशः । गोजीरया स्तोत्रभ्यो गवां प्रेरकेण । स्तोत्राणां प्रेरितपशुकेनेत्यर्थः । तादृशेन पुरंध्या बहुविधप्रज्ञानेन युक्तः पुरंहमाणः वेगं कुर्वाणस्त्वं सूर्यमजीजनः ॥

अजीजनो अमृत मर्त्येषाँ ऋतस्य धर्मेन्नमृतस्य चारुणः ।

सदासरो वाजमच्छा सनिष्यदत् ॥ ४ ॥

अजीजनः । अमृत । मर्त्येषु । आ । ऋतस्य । धर्मेन् । अमृतस्य । चारुणः ।

सदा । असरः । वाजम् । अच्छ । सनिष्यदत् ॥ ४ ॥

हे वअमृत मरणधर्मरहित सोम त्वम् वऋतस्य सत्यभूतस्य वचारुणः कल्याणस्य वअमृतस्य उदकस्य धर्मेन् धारकेऽन्तरिक्षे सूर्यम् वअजीजनः । किमर्थम् । मर्त्येष्वामनुष्येष्वभिमुखीभवनाय । किंच वसनिष्यदत् संभजन् स त्वं वाजमच्छ संग्राममभिलक्ष्य वसदा वअसरः सरसि गच्छसि ॥

अभ्यभि हि श्रवसा ततर्दिथोत्सं न कं चिज्जनपानमक्षितम् ।

शर्याभिर्न भरमाणो गर्भस्त्योः ॥ ५ ॥

अभिऽअभि । हि । श्रवसा । ततर्दिथ । उत्सम् । न । कम् । चित् । जनऽपानम् । अक्षितम् ।

शर्याभिः । न । भरमाणः । गर्भस्त्योः ॥ ५ ॥

हे सोम त्वं ऽश्रवसा अन्नेन हेतुना ऽभ्यभि ऽततर्दिथ ऽहि पवित्रमभितृण्वानसि छिन्न-
वानसि । तत्र दृष्टान्तद्वयम्^१ । ऽउत्सं ऽन यथा कश्चित् ऽजनपानम् । अस्मिन् जना उदकं पिबन्ति ।
तम् ऽक्षितम् अक्षीणं ऽकं ऽचित् कंचन उत्समुत्सरणशीलं वाप्यादिकमभितृणत्ति । अथवा कश्चित्
ऽगमस्तयोः बाह्वोः ऽशयाभिः अङ्गुलीभिः ऽभरमाणः उदकं संभरन् कंचिदभितृणत्ति तद्वत् ॥

आदीं के चित्पश्यमानासु आप्यं वसुरुचौ दिव्या अभ्यनूषत ।

वारं न देवः सविता व्यूर्णुते ॥ ६ ॥

आत् । ईम् । के । चित् । पश्यमानासः । आप्यम् । वसुऽरुचः । दिव्याः । अभि । अनुषत् ।
वारम् । न । देवः । सविता । वि । ऊर्णुते ॥ ६ ॥

ऽआत् अनन्तरं ऽपश्यमानासः एनं पश्यन्तः ऽदिव्याः दिवि भवाः ऽवसुरुचः नाम ऽके ऽचित्
ऽआप्यं बन्धुं साधुम् ऽईम् एनं सोमम् ऽअभ्यनूषत अभ्यस्तुवन् । कस्मादनन्तरमिति उच्यते ।
ऽदेवः द्योतमानः ऽसविता सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः ऽवारम् आवरकमन्धकारं ऽन ऽव्यूर्णुते नापगमयति
तदेनमस्तुवन् । सूर्योदयात् प्रागेव हि सोमं स्तुवन्ति खलु ॥ ॥ २२ ॥

त्वे सोम प्रथमा वृक्तबर्हिषो महे वाजाय श्रवसे धियं दधुः ।

स त्वं नो वीर वीर्यीय चोदय ॥ ७ ॥

त्वे इति । सोम । प्रथमाः । वृक्तऽबर्हिषः । महे । वाजाय । श्रवसे । धियम् । दधुः ।
सः । त्वम् । नः । वीर । वीर्यीय । चोदय ॥ ७ ॥

हे ऽसोम ऽप्रथमाः पुरातनाः । यद्वा । यष्ट्वेन सर्वेषां जमानां मुख्याः । ऽवृक्तबर्हिषः । वृक्तं
छिन्नं बर्हिषैर्यज्ञार्थमिति वृक्तबर्हिषो यजमानाः । ऽमहे महते ऽवाजाय बलाय^२ ऽश्रवसे अन्नाय^३ च
ऽधियं बुद्धिं ऽत्वे त्वयि ऽदधुः निहितवन्तः । तस्मात् हे ऽवीर समर्थं सोम ऽसः तादृशः ऽत्वं ऽनः
अस्मानपि संग्रामे ऽवीर्याय सामर्थाय ऽचोदय प्रेरय । यद्वा । वीर्याय वीरे पुत्रे भवाय सुखाया-
स्मान् प्रेरय ॥

दिवः पीयूषं पूर्यं यदुक्थ्यं महो गाहादिव आ निरधुक्षत ।

इन्द्रमभि जायमानं समस्वरन् ॥ ८ ॥

दिवः । पीयूषम् । पूर्यम् । यत् । उक्थ्यम् । महः । गाहात् । दिवः । आ । निः । अधुक्षत ।
इन्द्रम् । अभि । जायमानम् । सम् । अस्वरन् ॥ ८ ॥

ऽदिवः द्युलोकात् तत्र स्थितैर्देवैः ऽपीयूषं पातव्यं ऽपूर्यं प्रलं ऽयत् सोमरूपमन्नम् ऽउक्थ्यं
प्रक्षस्यमस्ति तं सोमं ऽमहः महतः ऽगाहात् गहनात् ऽदिवः द्युलोकात् ऽनिरधुक्षत आभिसुख्येन^४
निर्दुहन्ति^५ । ततो दुग्धम् ऽइन्द्रम् अभिलक्ष्य ऽजायमानं तं सोमं ऽसमस्वरन् स्तोतारः संस्तुवन्ति ॥

१. त३.६-म१.२.४.७-दृष्टांतः । २. ग-अन्नाय । ३. ग-कीर्यै । ४. ग-धारया आभिसुख्येन;
त३-म५-बावय आभिसुख्येन; म६-वारय आभिसुख्येन । ५. त१.२.४.५-हविर्दुहति; म६-हविर्निर्दुहति ।

अथ यदिमे पवमान रोदसी इमा च विश्वा भुवनाभि मज्मना ।

यूथे न निःष्ठा वृषभो वि तिष्ठसे ॥ ९ ॥

अथ । यत् । इमे इति । पवमान । रोदसी इति । इमा । च । विश्वा । भुवना । अभि । मज्मना ।
यूथे । न । निःस्थाः । वृषभः । वि । तिष्ठसे ॥ ९ ॥

हे पवमान सोम अध अनन्तरं यत् यथा इमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ इमा इमानि
विश्वा विश्वानि भुवना भूतजातानि च मज्मना बलेन अभि तिष्ठसि स त्वं तथा कुर्वन्
भुवनेषु वि तिष्ठसे । तत्र दृष्टान्तः । यूथे न यथा कश्चित् वृषभः गवां यूथे वृन्दे निःष्ठाः
निःष्ठितो वर्तते तद्वत्स्थस्थानीयेषु भूतजातेषु निःष्ठितो भवसि ॥

सोमः पुनानो अव्यये वारे शिशुर्न क्रीळन्पवमानो अक्षाः ।

सहस्रधारः शतवाज इन्दुः ॥ १० ॥

सोमः । पुनानः । अव्यये । वारे । शिशुः । न । क्रीळन् । पवमानः । अक्षारिति ।
सहस्रधारः । शतवाजः । इन्दुः ॥ १० ॥

पुनानः पूयमानः पवमानः पृतः सोमः अव्यये अविमये वारे वाले पवित्रे शिशुर्न
शिशुरिव क्रीळन् इतस्ततः सङ्कीडमानः सन् अक्षाः क्षरति । कीदृशः । सहस्रधारः बहुधारा-
युक्तः शतवाजः बहुबलः इन्दुः दीप्तः ॥

एष पुनानो मधुमां ऋतावेन्द्रायेन्दुः पवते स्वादुरुमिः ।

वाजसनिर्वरिवोविद्वयोधाः ॥ ११ ॥

एषः । पुनानः । मधुमान् । ऋतवा । इन्द्राय । इन्दुः । पवते । स्वादुः । उमिः ।
वाजसनिः । वरिवः सवित् । वयः सधाः ॥ ११ ॥

पुनानः पूयमानः मधुमान् माधुर्योपेतः ऋतवा^१ ऋतवान् यज्ञवान्^२ इन्दुः क्षरणशीलः
स्वादुः स्वादुकरः उमिः एषः रसधारासंघः इन्द्राय इन्द्राय पवते क्षरति । कीदृशः । वाज-
सनिः अश्वस्य दाता वरिवोचित् धनस्य लम्भकः वयोधाः आयुषो दाता ॥

स पवस्व सहमानः पृतन्यून्सेधत्रक्षांस्यप दुर्गहाणि ।

स्वायुधः सासहान्तसोम शत्रून् ॥ १२ ॥

सः । पवस्व । सहमानः । पृतन्यून् । सेधन् । रक्षांसि । अप । दुःसहानि ।
सुआयुधः । सासहान् । सोम । शत्रून् ॥ १२ ॥

हे सोम पृतः तादृशस्त्वं पवस्व । किं कुर्वन् । पृतन्यून् ॥ 'कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः'
इति क्यचि परतोऽकारलोपः ॥ संग्रामकामान् शत्रून् सहमानः अभिभवन् तथा दुर्गहाणि

कैश्चिदपि दुर्गमाणि वरक्षांसि वअप वसेधन् अपगमयन् हिंसन् । किंच वस्वायुधः शोभनायुधः सन्
वशत्रून् वसासहान् अभिभवन्नभितपन् पवस्व ॥ ॥ २३ ॥

‘अया रुचा’ इति तृचमष्टमं सूक्तं परुच्छेपपुत्रस्यानानताख्यस्यार्पणस्यष्टिच्छन्दस्कं पवमान-
सोमदेवताकम् । तथा चानुक्रम्यते—‘अया रुचा तृचमनानतः पारुच्छेपिराख्यष्टम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

अया रुचा हरिण्या पुनानो विश्वा द्वेषांसि तरति स्वयुग्वभिः सरो न स्वयुग्वभिः ।
धारा सुतस्य रोचते पुनानो अरुषो हरिः ।

विश्वा यद्रूपा परिंयात्यृक्भिः सप्तास्यैभिर्ऋक्भिः ॥ १ ॥

अया । रुचा । हरिण्या । पुनानः । विश्वा । द्वेषांसि । तरति । स्वयुग्वभिः । सूरः । न । स्वयुग्वभिः ।
धारा । सुतस्य । रोचते । पुनानः । अस्यः । हरिः ।

विश्वा । यत् । रूपा । परिंयाति । ऋक्भिः । सप्तसप्तास्यैभिः । ऋक्भिः ॥ १ ॥

वपुनानः पूयमानः सोमः वहरिण्या हरितवर्णाया वअया अनया वरुचा रोचमानया धारया
वविश्वा सर्वाणि वद्वेषांसि द्वेषूणि रक्षांसि वतरति विनाशयति । तत्र दृष्टान्तः । वसुरो वन यथा सूर्यः
वस्वयुग्वभिः स्वयं युक्तै रश्मिभिस्तमांसि हिनस्ति तद्वत् । वस्वयुग्वभिः इति द्विरुक्तिरादरार्था ।
यद्वा । धारया युक्तः सोमः स्वीयैर्युक्तैस्तेजोभी रक्षांसि तरति । तस्य वसुतस्य अभिपुतस्य सोमस्य
वधारा वरोचते दीप्यते । वपुनानः पूयमानः वहरिः हरितवर्णः सोमः वअरुषः आरोचमानो भवति ।
वयत् यः सोमः वसप्तास्यैभिः रसहरणशीलास्यैः वऋक्भिः स्तुतिमद्भिः वऋक्भिः तेजोभिः
वविश्वा विश्वानि व्याप्तानि वरूपा रूपाणि नक्षत्राणि वपरिंयाति गच्छति व्याप्नोति ॥

त्वं त्यत्पणीनां विदो वसु सं मातृभिर्मर्जयसि स्व आ दमे ऋतस्य धीतिभिर्दमे ।

परावतो न साम तद्यत्रा रणन्ति धीतर्यः ।

त्रिधातुभिररुषीभिर्वयो दधे रोचमानो वयो दधे ॥ २ ॥

त्वम् । त्यत् । पणीनाम् । विदः । वसु । सम् । मातृभिः । मर्जयसि । स्वे । आ । दमे ।

ऋतस्य । धीतिभिः । दमे । परावतः । न । साम । तत् । यत्र । रणन्ति । धीतर्यः ।

त्रिधातुभिः । अरुषीभिः । वयः । दधे । रोचमानः । वयः । दधे ॥ २ ॥

हे सोम वत्वं त्यत् पणीनां वसु पणिभिरपहृतं गवात्मकं घनं विदः अलभथाः । वआ
अपि च वऋतस्य यज्ञस्य धीतिभिः धात्रीभिः वमातृभिः वसतीवरीभिः वस्वे आत्मीये वदमे गृहभूते
वदमे यज्ञे वसं वमर्जयसि सम्यक् शुद्धो भवसि । वपरावतो वन दूरस्थाद्देशाद्यथा वसाम सामध्वनिः
श्रूयते तथा तव वतत् सामध्वनिः सर्वैः श्रूयते । असौ सोमाभिषवामिप्रायेणोक्तः । वयत्र यस्मिन्
शब्दे वधीतर्यः कर्मणो धर्तारो यजमानाः वर्णन्ति रमन्ते । वरोचमानः सोमः वत्रिधातुभिः त्रयाणां
लोकानां धारयित्रीभिर्मातृभिर्वसतीवरीभिः वअरुषीभिः आरोचमानाभिर्दीप्तिभिः ववयः अन्नं वदधे
स्तोतृभ्यः प्रयच्छति । पुनः ववयो वदधे इत्यादरार्थम् ॥

पूर्वामनु प्रदिशं याति चेकितत्सं रुश्मिर्भिर्यतते दशतो रथो दैव्यो दशतो रथः ।

अग्मन्नुक्तानि पौंस्येन्द्रं जैत्राय हर्षयन् ।

वज्रश्च यद्भवथो अनपच्युता समत्स्वनपच्युता ॥ ३ ॥

पूर्वाम् । अनु । प्र॒दिशम् । याति । चेकितत् । सम् । रुश्मिऽभिः । यतते । दर्शितः । रथः ।

दैव्यः । दर्शितः । रथः । अग्मन् । उक्तानि । पौंस्या । इन्द्रम् । जैत्राय । हर्षयन् ।

वज्रः । च । यत् । भवथः । अनप॒च्युता । समत्॒ऽसु । अनप॒च्युता ॥ ३ ॥

वचेकितत् जानानः सोमः पूर्वां ग्राचीं प्रदिशं प्रकृष्टां दिशम् अनु याति अनुगच्छति । किंच दशतः सर्वैर्दर्शनीयः दैव्यः देवेषु भवस्तव रथः सूर्यरश्मिभिः सं यतते संगच्छते । पुनः दशतो रथः इत्यादरार्थम् । ततः पौंस्या पुंस्त्वावगमानि उक्तानि स्तोत्राणि अग्मन् इन्द्रं गच्छन्ति । तथा जैत्राय जयार्थं तानि स्तोत्राणि इन्द्रं हर्षयन् हर्षयन्ति । तथा तस्य वज्रश्च तमिन्द्रं गच्छति । यत् यदा समस्तु संप्राप्तेषु अनपच्युता अनपच्युतौ शत्रुभिरपराजितौ सोम एवं केन्द्रश्च युवा सह भवथः तदा स्तोत्रागमनादीनि भवन्ति । पुनः अनपच्युता इत्यादरार्थम् ॥ २४ ॥

‘नानानम्’ इति चतुर्कचं नवमं सूक्तमाङ्गिरसस्य शिशुनाम्न आर्षम् । पञ्चपदा पङ्क्तिश्छन्दः । पवमानः सोमो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘नानानं चतुष्कं शिशुः पाङ्क्तं हि’ इति । गतो विनिशोगः ॥

नानानं वा उ नो धियो वि व्रतानि जनानाम् ।

तक्षा रिष्टं रुतं भिषग्ब्रह्मा सुन्वन्तमिच्छतीन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ १ ॥

नानानम् । वै । ऊँ इति । नः । धियः । वि । व्रतानि । जनानाम् ।

तक्षा । रिष्टम् । रुतम् । भिषक् । ब्रह्मा । सुन्वन्तम् । इच्छति । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ १ ॥

ऋषिरेतदादिभिस्त्रिभिः सूक्तैः अपरिस्रवतः^१ सोमस्याजामित्वाय मनसो विनोदनं कुर्वन्नाह । हे सोम नः अस्माकं धियः कर्माणि नानानं नानाजातीयकानि बहुनि भवन्ति । वैशब्दः प्रसिद्धयर्थं द्योतनार्थः । उ इति पूरणः । तथान्येषामपि जनानां व्रतानि कर्माणि विविधानि भवन्ति । तक्षा त्वष्टा रिष्टं दारुतक्षणम् इच्छति । तथा भिषक् वैद्यश्चिकित्सकः रुतं रोगमिच्छति । ब्रह्मा ब्राह्मणः सुन्वन्तं सोमाभिषवं कुर्वन्तं यजमानमिच्छति । तथाहं त्वत्परिस्रवणमिच्छामि । तस्माद्दे इन्द्रो सोम इन्द्राय इन्द्रार्थं परि स्रव परितः क्षर ॥

जरतीभिरोषधीभिः पूर्णोभिः शकुनानाम् ।

कार्मारो अश्मभिर्द्युभिर्हिरण्यवन्तमिच्छतीन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ २ ॥

जरतीभिः । ओषधीभिः । पूर्णोभिः । शकुनानाम् ।

कार्मारः । अश्मऽभिः । द्युभिः । हिरण्यवन्तम् । इच्छति । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ २ ॥

वजरतीभिः जीर्णाभिः^१ वओषधीभिः वइषवः क्रियन्ते । तथा वशकुनानां वर्णेभिः इषूणां पक्ष-
भूतैः पर्णैश्च क्रियन्ते । तथा वधुभिः दीप्ताभिरिषूणां तेजनार्थाभिः^२ वअश्मभिः^३ शिलाभिश्च क्रियन्ते ।
एतैः वकारारः अयस्कारः वहिरण्यवन्तम् आढयं पुरुषम् वइच्छति । तथाहं त्वत्परिस्त्रवणमिच्छामि ।
तस्मात् वइन्दो वइन्द्राय वपरि वस्रव ॥

कारुहं ततो भिषगुपलप्रक्षिणीं नना ।

नानाधियो वसूयवोऽनु गाईव तस्थिमेन्द्रायिन्दो परि स्रव ॥ ३ ॥

कारुः । अहम् । ततः । भिषक् । उपलऽप्रक्षिणी । नना ।

नानाऽधियः । वसुऽयवः । अनु । गाःऽईव । तस्थिम् । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ३ ॥

अथिः प्रवृत्तसोमयानः सन् दशापवित्रात् सोमे क्षरति प्रतिबन्धकपापापनुत्तये पुरश्चरितानु-
कीर्तनपुरःसरमध्येषणां चकार । तावत् वअहं वकारुः स्तोमानां कर्तास्मि । वततः इति संताननाम ।
तन्यतेऽस्मादिति ततः पिता । तन्यतेऽसाविति वा ततः पुत्रः । वभिषक् भेषजकृत् । यज्ञस्य ब्रह्मेत्यर्थः ।
'सर्वं त्रय्या विद्यया भिषज्यति' इति श्रुतेः । तथा वउपलप्रक्षिणी । उपलेषु बालुकासु^४ प्रक्षिणोति
यवान् हिनस्ति भृजतीति । यद्वा । दृषदादिषूपलेषु भृष्टान् यवान् हिनस्ति चूर्णयतीति । अथवा
धानासकुकरम्भादीनां कारिका वा । असौ वनना माता दुहिता वा । नमनक्रियायोग्यत्वात् । माता
खल्वपत्यं प्रति स्तनपानादिना नमनशीला भवति । दुहिता वा शुश्रूषार्थम् । एवं सर्वेषां परिचरणेन
वनानाधियः नानाकर्माणः ववसूयवः धनकामा वयम् वअनु वतस्थिम लोकमन्वास्थिताः स्मः । तत्र
दृष्टान्तः । वगाईव । छान्दसो जसः शसादेशः । गावो यथा गोष्ठमनुतिष्ठन्ति स्वपयःप्रदानेन परि-
चरन्ति वा एवं वयमपि परिचरामः । एतदज्ञात्वा हे वइन्दो सोम वइन्द्राय वपरि वस्रव दशा-
पवित्रात् क्षर । एवमेषाध्येषणा सत्कारपूर्विका व्यापारणा । अत्र निरुक्तम्—'उपलप्रक्षिणीत्युपलेषु
प्रक्षिणात्युपलप्रक्षेपिणी'^५ वा । कारुरहमस्मि कर्ता स्तोमानां ततो भिषक् । तत इति संताननाम पितुर्वा
पुत्रस्य वा । उपलप्रक्षिणी^६ सकुकारिका नना नमतेर्माता वा^७ दुहिता वा । नानाधियो नानाकर्माणो
वसूयवो वसुकामा अन्वास्थिताः स्मो गाव इव लोकम्' (निरु. ६. ५-६) इति ॥

अथो वोळ्हा सुखं रथं हसनामुपमन्त्रिणः ।

शेषो रोमण्वन्तौ भेदौ वारिन्मण्डूक इच्छतीन्द्रायिन्दो परि स्रव ॥ ४ ॥

अथः । वोळ्हा । सुखम् । रथम् । हसनाम् । उपऽमन्त्रिणः ।

शेषः । रोमण्वन्तौ । भेदौ । वाः । इत् । मण्डूकः । इच्छति । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ४ ॥

वोळ्हा लक्ष्यं देशं प्रापयन् वअथः वसुखं कल्याणं वरथम् वइच्छति । वउपमन्त्रिणः
उपमन्त्रवन्तो नर्मसचिवाः वहसनाम् उपहसनां वाचमिच्छन्ति । तथा वशेषः । 'शेषो वैतस इति
सुप्रज्जननस्य' (निरु. ३. २१) इति यास्कः । यथा शेषः वरोमण्वन्तौ वभेदौ इच्छति । वमण्डूकः

१. त१.२.३.४.५.७-म६-जीर्णाभिर्याभिः । २. त-म२.६-तेजनार्थाभि रश्मिभिः । ३. त१.३.
७-म२-स च । ४. म६-उल्लखलासु । ५. त-प्रक्षिणोत्युपलेषु प्रक्षेपणा; म१.७-प्रक्षिणात्युपलेषु प्रक्षिणा;
म२-प्रक्षिणात्युपलेषु प्रक्षेपणि; म६-प्रक्षिणोत्युपलेषु प्रक्षेपणा । ६. त१.२.४.५.७-म२.६.७-भिषगुपल-
प्रक्षेपिणी; त३-भिषगुपलप्रक्षिणी । ७. त१.२.४.५-म६-च । ८. ग-रथं स्वदेशं; त१.२.४.५.७-रथं
देशं; त३-म१.२.४-रथं देशं; म६-रथं देशं; सु-लक्षं देशं ।

ववारित^१। इद्वधारणे^२। उदकमेवेच्छति। तथाहं त्वत्परित्ववणमिच्छामि। तस्मात् वइन्द्रायेन्दो
परि वस्रव इति ॥ ॥ २५ ॥

‘शर्यणावति’ इत्येकादशर्चं दशमं सूक्तं भारीचस्य कश्यपस्याप्यम्। पूर्वत्र ‘हि’ इत्युक्तत्वा-
विदमुत्तरं च पाङ्क्तम्। पवमानसोमदेवताकम्। तथा चानुक्रम्यते—‘शर्यणावत्येकादश कश्यपः’
इति। गतो विनियोगः ॥

शर्यणावति सोममिन्द्रः पिबतु वृत्रहा ।

बलं दधान आत्मनि करिष्यन्वीर्यं महदिन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ १ ॥

शर्यणावति। सोमम्। इन्द्रः। पिबतु। वृत्रहा।

बलम्। दधानः। आत्मनि। करिष्यन्। वीर्यम्। महत्। इन्द्राय। इन्दो इति। परि। स्रव ॥ १ ॥

वशर्यणावति। शर्यणावन्नाम कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धे सरः। तत्र स्थितं वसोमं ववृत्रहा वइन्द्रः
वपिबतु। कीदृशः। वआत्मनि वबलं वदधानः बलं त्रिदधानः अत एव वमहत् ववीर्यं वकरिष्यन्
वशत्रून् प्रति। तस्मात् वइन्द्रायेन्दो वपरि वस्रव ॥

आ पवस्व दिशां पत आर्जीकात्सोम मीढुः ।

ऋतवाकेन सत्येन श्रद्धया तपसा सुत इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ २ ॥

आ। पवस्व। दिशाम्। पते। आर्जीकात्। सोम। मीढुः।

ऋतवाकेन। सत्येन। श्रद्धया। तपसा। सुतः। इन्द्राय। इन्दो इति। परि। स्रव ॥ २ ॥

हे वदिशां वपते प्राच्यादीनां दिशां प्रकाशकरत्वेन स्वामिन् हे वमीढुः कामानां सेक्तृर्हे वसोम
वआर्जीकात्। ऋजीकानामदूरभव आर्जीको जनपदः। तस्मात् वआ वपवस्व अस्मद्यज्ञं प्रस्थागच्छ।
यद्वा। आर्जीकादजोरकुटिलात् पवित्रात् क्षर। कीदृशः। वऋतवाकेन ऋतस्य वचनेन वसत्येन।
सत्यतैयोरस्यो भेदो द्रष्टव्यः। वश्रद्धया वतपसा युक्तैर्दीक्षितैः वसुतः अभिषुतस्त्वं पवस्व ॥

पर्जन्यवृद्धं महिषं तं सूर्यस्य दुहिताभरत् ।

तं गन्धर्वाः प्रत्यगृभ्णन्तं सोमे रसमादधुरिन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ३ ॥

पर्जन्यवृद्धम्। महिषम्। तम्। सूर्यस्य। दुहिता। आ। अमरत्।

तम्। गन्धर्वाः। प्रति। अगृभ्णन्। तम्। सोमे। रसम्। आ। अदधुः।

इन्द्राय। इन्दो इति। परि। स्रव ॥ ३ ॥

वसूर्यस्य वदुहिता श्रद्धा नाम। ‘श्रद्धा वै सूर्यस्य दुहिता’ (श. ब्रा. १२. ७. ३. ११)
इति वाजसनेयकम्। सा वपर्जन्यवृद्धं पर्जन्यवत् समर्थम्। यद्वा। पर्जन्येन तत्कार्यत्वेनोदकेन
प्रवृद्धम्। वमहिषं महान्तं पूज्यं वा वतं सोमम् वआभरत् आह्वत्। शुलोकादाहतवती। वतम्
आह्रियमाणं सोमं वगन्धर्वाः विश्वावसुप्रभृतयः वप्रत्यगृभ्णन् प्रत्यगृह्णन्। प्रतिगृहीतवन्तः। हप्र-
होर्मः। ततो गन्धर्वाः प्रतिगृहीतं वरसं वसोमे प्रत्यक्षम् वआदधुः। दधातैर्लङि। तस्मात्
वपरि वस्रव ॥

ऋतं वदन्नृतद्युम्न सत्यं वदन्तसत्यकर्मन् ।

श्रद्धां वदन्तसोम राजन्धात्रा सोम परिष्कृत इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ४ ॥

ऋतम् । वदन् । ऋतऽद्युम्न । सत्यम् । वदन् । सत्यऽकर्मन् ।

श्रद्धाम् । वदन् । सोम । राजन् । धात्रा । सोम । परिऽकृतः । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ४ ॥

हे ऋतद्युम्न ऋतेन द्योतमान सत्ययशस्क वा ऋतयकर्मन् यथार्थकर्मन्^१ हे सोम अभिषूय-
माण ऋराजन् सर्वेषां यज्ञनिष्पादकत्वेन स्वामिन् हे सोम ऋतं यज्ञं वदन् सत्यं वदन् उच्चा-
रयन् श्रद्धां यजमानानामात्मनोपेक्षितां वदन् धात्रा कर्मणां धारकेण देवानां पोषकेण वा
यजमानेन परिष्कृतः अलंकृतस्त्वम् इन्द्राय परि स्रव । 'संपर्युपेभ्यः' इति भूषणार्थं
करोतेः सुट् ॥

सत्यमुग्रस्य बृहतः सं स्रवन्ति संस्रवाः ।

सं यन्ति रसिनो रसाः पुनानो ब्रह्मणा हर इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ५ ॥

सत्यम्ऽउग्रस्य । बृहतः । सम् । स्रवन्ति । सम्ऽस्रवाः ।

सम् । यन्ति । रसिनः । रसाः । पुनानः । ब्रह्मणा । हरे । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ५ ॥

ऋसत्यमुग्रस्य संग्रामे सत्येन शत्रूणामुद्धारयितुः । यद्वा उद्गूणसत्यस्य । यद्वा । यथार्थभूत-
मुद्गूणं बलं यस्य तस्य । पृषोदरादित्वादूपसिद्धिः । ऋबृहतः महतः सोमस्य तव ऋसंस्रवाः सम्यक्-
स्रवणशीला^२ धाराः ऋसं ऋस्रवन्ति सम्यक् गच्छन्ति । किंच ऋरसिनः रसवतस्तव स्वभूताः ऋरसाः
ऋसं ऋयन्ति संगच्छन्ते । तस्माद्दे । हरे हरितवर्णं सोम ऋब्रह्मणा ब्राह्मणेन मन्त्रेण वा ऋपुनानः पूयमानः
स त्वमिन्द्रार्थं परि स्रव ॥ ॥ २६ ॥

यत्र ब्रह्मा पवमान छन्दस्यां वाचं वदन् ।

ग्राव्या सोमे महीयते सोमेनानन्दं जनयन्निन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ६ ॥

यत्र । ब्रह्मा । पवमान । छन्दस्याम् । वाचम् । वदन् ।

ग्राव्या । सोमे । महीयते । सोमेन । आऽनन्दम् । जनयन् । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ६ ॥

हे पवमान पूयमान सोम त्वदर्थं ऋछन्दस्यां ससच्छन्दोभिः कृतां तेषु भवां ऋवाचं
स्तुतिं वदन् उच्चारयन् ऋसोमे सोमाभिषवार्थं ऋग्राव्या अभिषवं कुर्वता युक्तस्तेनामिषुतेन ऋसोमेन
देवानाम् ऋआनन्दं संतोषं ऋजनयन् उत्पादयन् ऋब्रह्मा ब्राह्मणः ऋयत्र यस्मिन् देशे ऋमहीयते देवैः
पूज्यते तत्र हे सोम त्वं परि स्रव ॥

यत्र ज्योतिरजस्रं यस्मिंल्लोके स्वरहितम् ।

तस्मिन्मां घेहि पवमानामृतं लोके अक्षितु इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ७ ॥

यत्र । ज्योतिः । अजस्रम् । यस्मिन् । लोके । स्वं । हितम् ।

तस्मिन् । माम् । घेहि । पवमान । अमृतं । लोके । अक्षिते । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ७ ॥

हे ऽपवमान ऽयत्र यस्मिँल्लोके ऽज्योतिः सर्वं तेजः ऽअजस्रं सर्वदाविनश्वरं वर्तते । ऽयस्मिन् च ऽलोके ऽस्वः आदित्यार्यं ज्योतिः ऽहितं निहितमस्ति । ऽतस्मिन् ऽअमृते मरणधर्मरहिते अत एव ऽअक्षिते अक्षीणे ऽलोके ऽमां सोमाभिषवं कुर्वन्तं ऽधेहि निधेहि^१ । तस्मात् मामुत्तमलोकं प्रापयितुं त्वम् ऽइन्द्राय ऽपरि ऽस्रव ॥

यत्र राजा वैवस्वतो यत्रावरोधनं दिवः ।

यत्रामूर्यहृतीरापस्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ८ ॥

यत्र । राजा । वैवस्वतः । यत्र । अवरोधनम् । दिवः ।

यत्र । अमूः । यहृतीः । आपः । तत्र । माम् । अमृतम् । कृधि । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ८ ॥

यत्र यस्मिँल्लोके ऽवैवस्वतः विवस्वत्पुत्रः ऽराजा भवति । यत्र च लोके ऽदिवः आदित्यस्य ऽअवरोधनं भूतानां प्रवेशनम् । किंच यत्र लोके ऽयहृतीः महत्यः ऽअमूः इमा गङ्गाद्याः ऽआपः तिष्ठन्ति । तत्र तादृशे लोके ऽमाममृतं मरणधर्मरहितं ऽकृधि कुरु । मम देवत्वं प्रापयेत्यर्थः । ततः कारणात्^२ ऽपरि ऽस्रव ॥

यत्रानुकामं चरणं त्रिनाके त्रिदिवे दिवः ।

लोका यत्र ज्योतिष्मन्तस्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ९ ॥

यत्र । अनुऽकामम् । चरणम् । त्रिऽनाके । त्रिऽदिवे । दिवः ।

लोकाः । यत्र । ज्योतिष्मन्तः । तत्र । माम् । अमृतम् । कृधि । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ९ ॥

यत्र ऽत्रिदिवे तृतीयस्यां दिवि शुलोके ऽत्रिनाके । तत्राधरमध्यमोत्तमभावेन त्रीणि स्थानानि सन्ति । तत्र तृतीये नाके उत्तमे स्थाने ऽदिवः आदित्यस्य ऽअनुकामं कामानुगुणं ऽचरणम् अस्ति । किंच यत्र यस्मिँल्लोके ऽलोकाः ऽज्योतिष्मन्तः ज्योतिर्युक्तास्तिष्ठन्ति । तत्र तादृशे लोके ऽमाममृतं ऽकृधि । यथा ममोत्तमलोको भवति तथा त्वम् ऽइन्द्राय ऽपरि ऽस्रव ॥

यत्र कामा निकामाश्च यत्र ब्रध्नस्य विष्टपम् ।

स्वधा च यत्र तृप्तिश्च तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ १० ॥

यत्र । कामाः । निऽकामाः । च । यत्र । ब्रध्नस्य । विष्टपम् ।

स्वधा । च । यत्र । तृप्तिः । च । तत्र । माम् । अमृतम् । कृधि । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ १० ॥

यत्र यस्मिँल्लोके ऽकामाः काश्यमाना देवाः ऽनिकामाः नितरामवश्यं प्रार्थ्यमाना इन्द्रादयः ऽच विद्यन्ते । यद्वा कामा निकामा अभिलाषा निकामाश्च यत्र विद्यन्ते । यत्र लोके ऽब्रध्नस्य सर्वेषां प्रज्ञापकस्य । यद्वा । सूर्येण विना कर्माणि^३ न घटन्ते^३ इति सर्वेषां कर्मणां मूलभूतस्यादित्यस्य ऽविष्टपं सहस्थानं यत्र विद्यते तत्र लोके । ऽस्वधा अन्नं स्वधाकारेण वा दत्तमन्नं ऽतृप्तिः तर्पणं हर्षणं हर्षः ऽच यत्र विद्यते तत्र लोके ऽमाममृतं ऽकृधि ॥

यत्रानन्दाश्च मोदाश्च मुदः प्रमुद आसते ।

कामस्य यत्राप्ताः कामास्तत्र माममृतं कृषीन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ ११ ॥

यत्र । आऽनन्दाः । च । मोदाः । च । मुदः । प्रऽमुदः । आसते ।

कामस्य । यत्र । आप्ताः । कामाः । तत्र । माम् । अमृतम् । कृषि ।

इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ ११ ॥

‘यत्र यस्मिँल्लोके आनन्दादयः आसते । तेषामल्लो भेदो द्रष्टव्यः । यत्र च लोके कामस्य काम्यमानस्य देवस्य सर्वे कामाः आप्ताः प्राप्ता भवन्ति तत्र माममृतं कृषि । एतत्तु त्वया विना न घटत इति हे सोम त्वं परि स्रव ॥ २७ ॥

‘य इन्द्रोः’ इति चतुर्कचमेकादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । तथा चानुक्रम्य ते—‘य इन्द्रोश्चतुष्कम्’ इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

य इन्द्रोः पर्वमानस्यानु धामान्यक्रमीत् ।

तमाहुः सुप्रजा इति यस्ते सोमाविधन्मन इन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ १ ॥

यः । इन्द्रोः । पर्वमानस्य । अनु । धामानि । अक्रमीत् ॥ तम् । आहुः । सुऽप्रजाः ।

इति । यः । ते । सोम । अविधत् । मनः । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ १ ॥

पर्वमानस्य पृथमानस्य इन्द्रोः सोमस्य धामानि स्थानानि द्रोगल्लक्षादीनि यद्वा धामानि तेजोसि यः ब्राह्मणः अनु अक्रमीत् अनुकामति अनुगच्छति तं जनं सुप्रजाः शोभन-प्रजननः^१ कल्याणपुत्रादिप्रजायुक्त इत्याहुः । ‘नित्यमसि च प्रजामेचयोः’ इत्यसि च समासान्तः । यः सोममभिषुणोति स पुत्रादियुक्तो भवतीत्यर्थः । किंच हे सोम यः मनुष्यः ते त्वदर्थं मनः अविधत् करोति । यद्वा । ते त्वदीयं मनोऽविधत् परिचरति । विधतिः परिचरणकर्मा । तमपि कल्याणजननमित्याहुः^२ । तस्मात्त्वं परि स्रव ॥

ऋषे मन्त्रकृतां स्तोमैः कश्यपोद्धर्षयन्गिरः ।

सोमं नमस्य राजानं यो जज्ञे वीरुधां पतिरिन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ २ ॥

ऋषे । मन्त्रऽकृताम् । स्तोमैः । कश्यप । उद्धर्षयन् । गिरः ।

सोमम् । नमस्य । राजानम् । यः । जज्ञे । वीरुधाम् । पतिः ।

इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ २ ॥

ऋषिः स्वात्मानं प्रत्याह । हे ऋषे सूक्तद्रष्टे कश्यप आत्मन् त्वं मन्त्रकृतां ऋषीणां स्तोमैः स्तोत्रैः गिरः स्तुतिरूपा वाचः उद्धर्षयन् उपर्युपरि वर्धयन् राजानं सर्वेषां स्वामिन् तं सोमं नमस्य पूजय^३ । नमसः पूजायां ‘नमोऽवरिव’ इति क्यच् । यः सोमः वीरुधां वनस्पतीनां पतिः पालकः जज्ञे जातः तं नमस्य । हे सोम यथात्मना सुतो भवसि तथा परि स्रव ॥

१. त-भ२-‘प्रजनः । २. त२.३-भ४-‘जनमित्याहुः ; भ१.२-‘जनयिन्याहुः ; भ६-‘जनमित्यर्थः ।

३. त१.२.५.६.७-भ६-मु-मनसा पूजय ; भ७-नमसा पूजय ।

सप्त दिशो नानासूर्याः सप्त होतार ऋत्विजः ।

देवा आदित्या ये सप्त तेभिः सोमाभि रक्ष न इन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ ३ ॥

सप्त । दिशः । नानाऽसूर्याः । सप्त । होतारः । ऋत्विजः ।

देवाः । आदित्याः । ये । सप्त । तेभिः । सोम । अभि । रक्ष । नः ।

इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ ३ ॥

... ऽसप्त ऽदिशः । सोमो यस्यां दिशि वर्तते तद्वयतिरिक्ताः सप्त भवन्ति । ऽनानासूर्याः नानाविधैः सूर्यैरधिष्ठिताः क्रतवो भवन्ति । ' नानालिङ्गत्वाद्दत्तानां नानासूर्यत्वम् ' (तै. आ. १.७) इत्याह्नानात् । यद्वा । नानासूर्या इति दिग्विशेषणम् । तथा ऽहोतारः वषट्कर्तारो होत्रादयः ऽसप्त ऽऋत्विजः भवन्ति । किंच ऽआदित्याः अदितेः पुत्रा ध्रात्रादयो मार्ताण्डवर्जिताः ऽये ऽसप्त ऽदेवाः सन्ति । एतत्तु ' अष्टौ पुत्रासो अदितेः ' (ऋ. सं. १०. ७२. ८) इत्यत्र प्रपञ्चयिष्यते । हे ऽसोम ऽतेभिः तैर्दिगादिभिः सर्वैः ऽनः अस्मान् ऽअभि ऽरक्ष । एतत्तु त्वया विना न घटत इति तस्मात् ऽइन्द्राय ऽइन्द्रो ऽपरि ऽस्रव ॥

उपाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलाद्यन्तर्होमे ' यत्ते राजन् ' इत्येषा । सूत्रितं च—' यत्ते राजन्मन्त्रे हविरिति ' द्वचाः समानी व आकृतिरित्येका ' (आश्व. गृ. ३. ५. ७-८) इति ॥

यत्ते राजञ्छृतं हविस्तेन सोमाभि रक्ष नः ।

अरातीवा मा नस्तारीन्मो च नः किं चनाममदिन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ ४ ॥

यत् । ते । राजन् । श्रुतम् । हविः । तेन । सोम । अभि । रक्ष । नः ।

अरातिऽवा । मा । नः । तारीत् । मो इति । च । नः । किम् । चन । आममत् ।

इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ ४ ॥

हे ऽराजन् सर्वेषां कर्मसाधनत्वेन स्वामिन् हे ऽसोम ऽते त्वदर्थं ऽश्रुतं पक्वं ऽयत् ऽहविः अस्ति । ' श्रुतं पक्वं ' (पा. सू. ६. १. २७) इति निष्ठायां निपातितः । ऽतेन हविषा ऽनः अस्मान् ऽअभि ऽरक्ष । अभिपालय । तस्मात्त्वदभिरक्षितानस्मान् ऽअरातीवा अरातित्ववान्शत्रुः ऽनः अस्मान् ऽमा ऽतारीत् मा वधीत् । किंच ऽनः अस्माकं ऽकिं ऽचन किंचिदपि धनादिकं शत्रुः ऽमो ऽआममत् मा हिंसीत् । यदेतदेतैः सूक्तैरुक्तं तद्यथास्माकं भवति तथा हे ऽइन्द्रो ऽइन्द्राय ऽपरि ऽस्रव । एवं ' स्वादिष्ठया ' इत्यादिभिरेतदन्तेः सूक्तैर्बहुविधं सोममाहात्म्यमभ्यधाति तस्मादैहिका-मुष्मिकफलसिद्धये सोमयागः करणीय इत्युक्तं भवति ॥ ॥ २८ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथप्रकाशे दाशतर्था नवमे मण्डले

सप्तमोऽनुवाकः समाप्तं च नवमं मण्डलम् ॥

॥ श्रीः ॥

॥ अथ दशमं मण्डलम् ॥

दशमे मण्डले द्वादशानुवाकाः । तत्र प्रथमानुवाके षोडश सूक्तानि । तत्र 'अग्ने बृहन्' इति सप्तमं प्रथमं सूक्तमाप्त्यस्य त्रितस्यार्षम् । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषयाग्नि-
देवता । तथा चानुक्रम्यते—'अग्ने सप्त त्रितः' इति । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरग्नेये कृतौ त्रैष्टुभे
छन्दसीदमार्दीन्यष्ट सूक्तान्यष्टमस्यान्त्यास्तिस्रो वर्जयित्वा । सूच्यते हि—'अग्ने नयाग्ने बृहन्नित्यष्टा-
नामुत्तमादुत्तमास्तिस्रः' उद्धरेदिति त्रैष्टुभम्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । 'प्रातरनुवाकन्यायेन
तस्यैव समान्नायस्य सहस्रावममोदेतोः शंसेत्' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति च । होमार्थं प्रणीत
आहवनीये प्रागोमादुपशान्ते ज्योतिष्मद्गुणकाग्निदेवताका काचिदिष्टिः । तत्राद्या याज्या । सूत्रितं
च—'इष्टिरग्निज्योतिष्मान् वरुण उद्धमे शुचयस्तत्राग्ने बृहन्नपसामूर्ध्वो अस्थात्' (आश्व. श्रौ. ३.
१२) इति । उपाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलादिहोमेऽप्येषा । सूत्रमुदाहृतम् ॥

अग्ने बृहन्नपसामूर्ध्वो अस्थाभिर्जगन्वान्तमसो ज्योतिषागात् ।

अग्निर्भानुना रुशता स्वङ्ग आ जातो विश्वा सन्नान्यप्राः ॥ १ ॥

अग्ने । बृहन् । उपसाम् । ऊर्ध्वः । अस्थात् ।

निःऽजगन्वान् । तमसः । ज्योतिषा । आ । अगात् । अग्निः । भानुना । रुशता । सुऽअङ्गः ।

आ । जातः । विश्वा । सन्नानि । अप्राः ॥ १ ॥

वृहन् महानेपोऽग्निः । उपसाम् । अग्ने । उपसामुपर्युषःकाले । ऊर्ध्वः । प्रज्वलितः सन् ज्वाला-
रूपेण । अस्थात् । तिष्ठति । ततः । तमसः । रात्रिनामैतत् । रात्रेः । निर्जगन्वान् । निर्गतः ॥ गमेः
कसाविडभावे रूपम् ॥ निर्गते निष्क्रान्तवान् सोऽग्निः । ज्योतिषा । स्वीयेन तेजसा लक्षितः सन्
अगात् । गार्हपत्याद्विहित्यमाण आहवनीयं प्रस्थागच्छति । अनन्तरं । स्वङ्गः । शोभनज्वालावयवः ।
जातः । कर्मार्थं समुत्पन्न एषः । अग्निः । रुशता । रोचतेर्ज्वलतिकर्मण इदं रूपम् । आरोचमानेन ।
यद्वा । रुशतिर्हिसार्थः । तमसां हिसकेन । भानुना तेजसा विश्वा । सन्नानि सर्वलोकान् यद्वा
सदनानि यज्ञगृहाणि । आ । अप्राः । आपूरयति । 'प्रा पूरणे' । 'तिङां तिङो भवन्ति' इति तिषः
सिबादेशः । अत्र वाजसनेयकम्—'अग्ने बृहन्नपसामूर्ध्वो अस्थादित्यग्ने षोडश बृहन्नपसामूर्ध्वं स्तिष्ठति ।
निर्जगन्वान्तमसो ज्योतिषागादिति निर्जगन्वान् रात्रेस्तमसो ज्योतिषेति । अग्निर्भानुना रुशता स्वङ्ग
इत्यग्निर्वा एष भानुना रुशता स्वङ्ग आ जातो विश्वा सन्नान्यप्रा इतिमे । वै लोका विश्वा सन्नानि
तानेष जात आपूरयति' (श. ब्रा. ६. ७. ३. १०) इति ॥

स जातो गर्भो असि रोदस्योरग्ने चारुर्विभृत ओषधीषु ।

चित्रः शिशुः परि तर्मास्यक्तून् मावभ्यो अधि कर्निकदद्वाः ॥ २ ॥

सः । जातः । गर्भः । असि । रोदस्योः । अग्ने । चारुः । विऽभृतः । ओषधीषु ।
चित्रः । शिशुः । परि । तर्मांसि । अकून् । प्र । मातुऽभ्यः । अग्नि । कनिकदत् । गाः ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने ऽजातः उत्पन्नः ऽचारुः कल्याणरूपः ऽओषधीषु ओषधिविकारेऽवरणीषु ऽविभृतः
विशेषेण मयितो यद्वा विभृतः आहवनीयाद्यात्मना विविधं हियमाण ओषधीषु वर्तमानः ऽसः त्वं
ऽरोदस्योः द्यावापृथिव्योः ऽगर्भोऽसि गर्भो भवसि । अग्निरूप आदित्यरूपश्चेति । किंच ऽचित्रः
चित्रवर्णः 'काली कराली च मनोजवा' (सु. उ. १. २. ४) इत्यादिसप्तजिह्वाभिः^१ नानारूपः यद्वा
चित्रश्चायनीयः ऽशिशुः ओषधीनां शिशुरग्निः ऽतर्मांसि ऽअकून् रात्रिवत् कृष्णान् शत्रून् ऽपरि
भवसि । स्वतेजसाभिभवसि । स त्वं ऽमातुऽभ्यः मातृभूताभ्य ओषधीभ्यः । अधिः पञ्चम्यर्थद्योतकः ।
ताभ्यः ऽकनिकदत् पुनःपुनः शब्दं कुर्वन् ऽप्र ऽगाः प्रगच्छसि प्रजायसे ॥

विष्णुरित्था परममस्य विद्राज्जातो बृहन्नभि पाति तृतीयम् ।

आसा यदस्य पयो अकृतं स्वं सचेतसो अभ्यर्चन्त्यत्र ॥ ३ ॥

विष्णुः । इत्या । परमम् । अस्य । विद्रान् । जातः । बृहन् । अभि । पाति । तृतीयम् ।
आसा । यत् । अस्य । पयः । अकृत । स्वम् । सऽचेतसः । अभि । अर्चन्ति । अत्र ॥ ३ ॥

ऽविद्रान् जानानः ऽजातः प्रादुर्भूतः ऽबृहन् महान् ऽविष्णुः^२ इत्या इत्थमनेन प्रकारेण
विष्णुः व्यापनशीलो ज्ञानादिगुणयुक्तोऽग्निः ऽअस्य इमं ऽतृतीयं त्रयाणां पूरकं त्रितं माम् ऽअभि
ऽपाति अभिरक्षतु । 'एकतो द्वितस्त्रित इति त्रयो बभूवुः' (निरु. ४. ६) इति यास्कनोक्तम् ।
किंच ऽअस्य अग्नेः ऽस्वम् आत्मीयं ऽपयः उदकम् ऽआसा आस्थेन ऽयत् यदा ऽअकृतं कुर्वन्ति
यजमाना याचन्ते तदानीम् ऽअत्र अस्मिँङ्को स्थिताः स्तोतारः ऽसचेतसः समानमनस्का भूत्वैनम्
ऽअभ्यर्चन्ति अभिष्टुवन्ति ॥

अत उ त्वा पितुभृतो जनित्रीरन्नावृधं प्रति चरन्त्यन्नैः ।

ता ई प्रत्येषि पुनरन्यरूपा असि त्वं विश्व मानुषीषु होता ॥ ४ ॥

अतः । ऊँ इति । त्वा । पितुऽभृतः । जनित्रीः । अन्नऽवृधम् । प्रति । चरन्ति । अन्नैः ।
ताः । ईम् । प्रति । एषि । पुनः । अन्यऽरूपाः । असि । त्वम् । विश्व । मानुषीषु । होता ॥ ४ ॥

हे अग्ने ऽअतः । ऽउ इत्यवधारणे । अस्मादेव कारणात्^३ ऽपितुभृतः पितुनाच्चेन सर्वस्य जगतो
धारयिष्यः पोषयिष्यो वा ऽजनित्रीः जनयिष्य ओषधयः ऽअन्नावृधम् अन्नस्य वर्धकं ऽत्वा त्वाम्
ऽअन्नैः हेतुभिः ऽप्रति ऽचरन्ति परिचरन्ति अभिगच्छन्ति । ततस्त्वम् ऽईम् एनाः ऽताः ओषधीः
ऽप्रत्येषि प्रतिगच्छसि । पुनरपि ऽअन्यरूपाः जीणां ओषधीर्दावभूतस्त्वं गच्छसि । किंच ऽमानुषीषु
मनुष्यजातिषु ऽविश्व प्रजासु । यद्वा । विद्वन्निहोत्रादिक्रियास्वभिनिविशन्तीषु मानुषीषु मनुष्य-
जातिषु । ऽहोता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा ऽअसि भवसि । मनुष्येषु स्थित इत्यर्थे ब्राह्मणं—
'देवो ह्येष मर्त्येषु' (तै. सं. ६. १. ४. ६-७) इति ॥

१. त१.२.५.७-भ६-जिह्वादिभिः । २. गन्त३-भ५.६-विष्णुः इत्या अमुत्र लोके स्थितमस्याग्नेः
स्वभूतं परममुत्तमं तृतीयं दिविष्टमंशुं अभिपाति अभिरक्षति यद्वा । ३. त१.२.५.७-कारात् ।

आतिथ्यायां स्विष्टकृतोऽनुवाक्या 'होतारम्' इत्येपा। सूत्रितं च—'होतारं चित्ररथ-
मध्वरस्य प्रप्रायमग्निर्मरतस्य शृण्व इति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. ४. ५) इति ॥

होतारं चित्ररथमध्वरस्य यज्ञस्ययज्ञस्य केतुं रुशन्तम् ।

प्रत्यर्थिं देवस्यदेवस्य मृहा श्रिया त्वग्निमतिथिं जनानाम् ॥ ५ ॥

होतारम् । चित्ररथम् । अध्वरस्य । यज्ञस्ययज्ञस्य । केतुम् । रुशन्तम् ।

प्रतिअर्थिम् । देवस्यदेवस्य । मृहा । श्रिया । तु । अग्निम् । अतिथिम् । जनानाम् ॥ ५ ॥

अध्वरस्य यज्ञस्य होतारम् एतन्नामानमृत्विजं यद्वा होतारं देवानामाह्वारं चित्ररथं
नानारूपरथमध्वरस्य रक्षोभिरहिसितस्य यज्ञस्य सर्वस्य यज्ञस्य केतुं प्रज्ञापकं पताका-
स्थानीयं वा रुशन्तं श्वेतवर्णं मृह्मा स्वमहत्वेन देवस्यदेवस्य सर्वेषां देवानाम् अधिम् इन्द्रं
प्रति भवन्तम् । 'यत्सर्वेषामधिमिन्द्रं प्रति' इति ब्राह्मणम् । तादृशं जनानां यजमानानाम्
अतिथिम् अतिथिवत् पूज्यम् अग्निं तु क्षिप्रं श्रिया श्रियोऽर्थं वयं स्तुमः ॥

स तु वस्त्राण्यध्वं पेशनानि वसानो अग्निर्नाभां पृथिव्याः ।

अरुषो जातः पदे इळायाः पुरोहितो राजन्यक्षीह देवान् ॥ ६ ॥

सः । तु । वस्त्राणि । अध्वं । पेशनानि । वसानः । अग्निः । नाभां । पृथिव्याः ।

अरुषः । जातः । पदे । इळायाः । पुरःहितः । राजन् । यज्ञि । इह । देवान् ॥ ६ ॥

हे राजन् दीप्यमानाम्ने वस्त्राणि आच्छादकानि तेजांसि अध्वं अपि च पेशनानि तेषां तेजसां
काण्यंशौक्त्यादीनि रूपाणि । यद्वा । अध्वानन्तरं पेशनानि । पेश इति हिरण्यनाम । हिरण्यवत्
हिरण्यसदृशानि भास्वराणि तेजांसि । वसानः आच्छादयन् पृथिव्याः नाभां नाभां नाभिस्थानीये
इळायाः पदे उत्तरवेद्याम् । 'एतद्वा इळायास्पदं यदुत्तरवेदीनाभिः' (ऐ. ब्रा. १. २८)
इत्याम्नानात् । तस्यां जातः समुत्पन्नः अरुषः आरोचमानो यः अग्निः पूर्वविधोऽसि स त्वं
पुरोहितः पुरतो निहितः पूर्वस्यां दिशि आहवनीयायतने स्थापितः सन् इह अस्मिन् यज्ञे
देवान् इन्द्रादीन् यक्षि यज पूजय ॥

आ हि द्यावापृथिवी अग्रे उभे सदा पुत्रो न मातरां ततन्थ ।

प्र याह्यच्छोऽशतो र्यविष्ठाथा वंह सहस्येह देवान् ॥ ७ ॥

आ । हि । द्यावापृथिवी इति । अग्रे । उभे इति । सदा । पुत्रः । न । मातरां । ततन्थ ।

प्र । याहि । अच्छ । उशतः । र्यविष्ट । अयं । आ । वंह । सहस्य । इह । देवान् ॥ ७ ॥

हे अग्ने त्वम् उभे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ सदा सर्वदा अमा ततन्थ आतेनिय ।
स्वतेजोभिर्विस्तारयसि खलु ॥ 'बभूया ततन्थ' इति थलि निपातितः ॥ तत्र दृष्टान्तः । पुत्रो न
यथा पुत्रः मातरा मातापितरौ क्षीणौ धनैस्तनोति तद्वत् । किंच हे यविष्ठ युवतस स त्वम्

१. त-म२. ४. ६-देवस्य । २. त-म१. ४. ६. ७-अग्रेयं । ३. त१. २. ३. ५. ७-म१-शौक्त्यादीनि;
त४-शौक्तादीनि; म२-शौक्तादीनि । ४. ग-त१. २. ३. ७-म१. २. ४-आहवनीयात्मना; त४-आह-
वनीयायतनो; त५-आहवनीयातने । ५. ग-स तादृश; त१. २. ४. ५. ७-तन्वं; सु-त्वं ।

उशतः कामयमानान् अचक्ष अभिलक्ष्य प्र याहि प्रकर्षेणागच्छ^१ । अथ अनन्तरं हे सहस्य सहसो बलस्य पुत्र हे अग्ने त्वम् इह अस्मदीये यज्ञे देवान् इन्द्रादीन् आ वह प्रापय ॥ २९ ॥

‘पिप्रीहि’ इति सप्तमं द्वितीयं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘पिप्रीहि’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तः सूक्तविनियोगः । दर्शपूर्णमासयोराद्या स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘अथ स्विष्टकृतः पिप्रीहि देवां उशतो यविष्ठेऽनुवाक्या’ (आश्व. श्रौ. १. ६) इति ॥

पिप्रीहि देवां उशतो यविष्ठ विद्वां ऋतून्ऋतुपते यजेह ।

ये दैव्या ऋत्विजस्तेभिर्गन्ते त्वं होतृणामस्यायजिष्ठः ॥ १ ॥

पिप्रीहि । देवान् । उशतः । यविष्ठ । विद्वान् । ऋतून् । ऋतुऽपते । यज । इह ।

ये । दैव्याः । ऋत्विजः । तेभिः । अग्ने । त्वम् । होतृणाम् । असि । आऽयजिष्ठः ॥ १ ॥

हे यविष्ठ युवतमाग्ने उशतः स्तुतीः श्रोतुं^२ कामयमानान् देवान् पिप्रीहि हविर्भिः प्रीणय । हे ऋतुपते ऋतूनां देवयागकालानां स्वामिन्नाग्ने ऋतून् यागकालान् विद्वान् जानानस्त्वम् इह अस्मिन्^३ यज्ञे तान् यज पूजय । किंच हे अग्ने दैव्याः देवेषु भवाः ‘अग्निर्होताश्विनावध्वर्यू त्वष्टाग्नीन्मित्र उपवक्ता’ (तै. आ. ३. ३) इत्यत्रोक्ताः ये ऋत्विजः सन्ति तेभिः तैः सह देवान् यज । यद्वा । दैव्या देवेषु भवा ऋत्विज आश्वलायनेनोक्ताः चन्द्रमा ब्रह्मादित्योऽध्वर्युः पर्जन्य उद्गाता (आश्व. गृ. १. ३३. ८-९) इति । तैः सह यज । यस्मात् एवं होतृणां मध्ये आयजिष्ठः आभिमुख्येन देवानां यष्टुतमः असि भवसि ॥

वेषि होत्रमुत पोत्रं जनानां मन्धातासि द्रविणोदा ऋतावा ।

स्वाहा वयं कृणवामा हवींषि देवो देवान्यजत्वग्निरहन् ॥ २ ॥

वेषि । होत्रम् । उत । पोत्रम् । जनानाम् । मन्धाता । असि । द्रविणःऽदा । ऋतऽवा ।

स्वाहा । वयम् । कृणवाम । हवींषि । देवः । देवान् । यजतु । अग्निः । अहन् । ॥ २ ॥

हे अग्ने उजानां यजमानार्थं होत्रं होतुः कर्म तेन क्रियमाणं स्तोत्रं वेषि कामयसे । उत अपि च पोत्रं होतुः कर्म तेन क्रियमाणां स्तुतिं कामयसे । किंच मन्धाता मेधावी ऋतवा^४ सत्यवांस्त्वं द्रविणोदाः असि धनस्य प्रदाता भवसि । अथ परोक्षकृतः । वयं देवेभ्यः हवींषि स्वाहा कृणवाम स्वाहा करवाम । प्रयच्छाम । ततः देवः दीप्यमानः अहन् प्रशंस्यो^५ यजमान-योग्यो वा अग्निः देवान् यजतु । तैर्हविर्भिः पूजयतु ॥

दर्शपूर्णमासातिपत्त्यादौ निमित्ते पाथिकृतीष्टिः कर्तव्या । तत्र ‘आ देवानाम्’ इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—‘वेधा हि त्रेवो अध्वन आ देवानामपि पन्थामगन्म’ (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति । प्रायणीयायामग्नेयस्यैव याज्योदयनीयायां सैवानुवाक्या । सूत्रितं च—‘अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् देवानामपि पन्थामगन्म’ (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति । विपरीताश्च याज्यानुवाक्या इति ॥

१. ग-त १.२.४.५-म ६-प्रकर्षेण गच्छ । २. ग-त ३-म १.४.५.६.७-श्रोतुं हवींषि चातुं । ३. ग-त ३-म २.४.७-अस्मदीये । ४. ग-ऋतावा; त १.२.४.५.७-म ६-ऋतवान् । ५. ग-नमस्यो; त-म ४.६-मु-प्रशंस्यो ।

आ देवानामपि पन्थामगन्म् यच्छक्नवाम तदनु प्रवोक्तुम् ।

अग्निर्विद्वान्त्स यज्ञात्सेदु होता सो अध्वरान्त्स ऋतून्कल्पयाति ॥ ३ ॥

आ । देवानाम् । अपि । पन्थाम् । अगन्म् । यत् । शक्नवाम । तत् । अनु । प्रवोक्तुम् ।

अग्निः । विद्वान् । सः । यज्ञात् । सः । इत् । ऊँ इति । होता ।

सः । अध्वरान् । सः । ऋतून् । कल्पयाति ॥ ३ ॥

१देवानां देवलोकादिगमनसाधनं देवानां स्वभूतं २पन्थां पन्थानं तम् ३अपि वैदिकमार्गं वयम् ४आ ५अगन्म् आगतवन्तो भवेम येन देवान् प्राप्नुमः । तथा वयं ६यत् कर्म अनुष्ठातुं ७शक्नवाम शक्नुमः समर्था भवामः ८तत् कर्म अनुक्रमेण ९प्रवोक्तुं प्रकर्षेण बोद्धुं समाप्तिं प्रापयितुं समर्था भवेम । अनन्तरं १०विद्वान् तं पन्थानं जानानः ११सः १२अग्निः १३यज्ञात् देवान् यजतु । १४सेदु स एव खलु १५होता मनुष्याणां होमनिष्पादकः । ततः १६सः एवाग्निः १७अध्वरान् यज्ञान् किञ्च १८ऋतून् कालान् १९कल्पयाति कल्पयतु करोतु ॥

व्रतातिपत्तौ व्रतपतीष्टिः कर्तव्या । तत्र 'यद्वो वयम्' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'त्वमग्ने व्रतपा असि यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतानि' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतानि विदुषां देवा अविदुष्टरासः ।

अग्निष्टद्विध्वमा पृणाति विद्वान्येभिर्देवाँ ऋतुभिः कल्पयाति ॥ ४ ॥

यत् । वः । वयम् । प्रऽमिनाम् । व्रतानि । विदुषाम् । देवाः । अविदुःऽतरासः ।

अग्निः । तत् । विश्वम् । आ । पृणाति । विद्वान् । येभिः । देवान् । ऋतुऽग्निः । कल्पयाति ॥ ४ ॥

हे १देवाः २अविदुष्टरासः अविद्वत्तरा अत्यन्तमजानन्तः ३वयं ४वः युष्माकं ५यत् यत्किञ्चित् ६व्रतानि कर्माणि ७विदुषां भवतां जानतामेव ८प्रमिनाम प्रहंसितवन्तः । भवत्सु जानत्सु नित्य-
नैमित्तिककर्माणि विलोपितवन्त इत्यर्थः । ९विद्वान् एतत् सर्वं १०जानानः ११अग्निः स्विष्टकृत् १२यत्
एतत् १३विश्वं सर्वं कर्मजातम् १४आ १५पृणाति आपूरयतु । फलसहितं करोत्वित्यर्थः । केनापूरयतु
तत्राह । १६येभिः १७ऋतुभिः यागयोग्यैः कालैः १८देवान् १९कल्पयाति कल्पयति कर्माङ्गभावाय^४
समर्थयति तैरापूरयतु ॥

यत्पाकत्रा मनसा दीनदक्षा न यज्ञस्य मन्वते मर्त्यासः ।

अग्निष्टद्वोता ऋतुविद्विजानन्यजिष्ठो देवाँ ऋतुशो यजाति ॥ ५ ॥

यत् । पाकऽत्रा । मनसा । दीनऽदक्षाः । न । यज्ञस्य । मन्वते । मर्त्यासः ।

अग्निः । तत् । होता । ऋतुऽवित् । विऽजानन् । यजिष्ठः । देवान् । ऋतुऽशः । यजाति ॥ ५ ॥

१दीनदक्षाः सततयाजनेन दीनबला दीनोत्साहा वा २मर्त्यासः मर्त्या मनुष्या ऋत्विजः
३पाकत्रा पाकेन । बहुलप्रहणादस्मादपि तृतीयार्ये आप्रत्ययः । पाकेन पक्त्व्येन^४ विशिष्टज्ञानरहिते-

१. त-भ६-यत् । २. ग-त५.६-मु-भवामः; त१.२.३.४.७-भ१.२.४.६-भवाम । ३. ग-त३-
भ५-यज्ञकालान् । ४. त१.२.४.५.७-भ६-कर्माङ्गभावेन । ५. त-भ६-प्रापकेन ।

नात्वेन वा यमनसा युक्ताः सन्तो यज्ञसंबन्धि यत् कर्म यन् यमन्वते न जानन्ति यत् कर्म
 विजानन् यद्वा देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा यत्कृतवित् कर्मवित् ययिष्ठः देवानामतिशयेन
 यष्टा सः यग्निः स्विष्टकृत् यत्कृतशः कृतावृत्ता स्वे स्वे यागयोग्ये काले यदेवान् ययजाति यजतु
 हविभिः पूजयतु ॥

विशेषां ह्यध्वराणामनीकं चित्रं केतुं जनिता त्वा जजान ।

स आ यजस्व नृवतीरु क्षाः स्पार्हा इषः क्षुमतीर्विश्वजन्त्याः ॥ ६ ॥

विशेषाम् । हि । अध्वराणाम् । अनीकम् । चित्रम् । केतुम् । जनिता । त्वा । जजान ।

सः । आ । यजस्व । नृवतीः । अर्तु । क्षाः । स्पार्हाः । इषः । क्षुमतीः । विश्वजन्त्याः ॥ ६ ॥

हे अग्ने विश्वेषां सर्वेषाम् अध्वराणां यज्ञानाम् अनीकं सुखं प्रधानं चित्रं चायनीयं
 नानारूपं वा यकेतुं प्रज्ञापकं त्वा त्वां यजनिता जनयिता प्रजापतिर्यजमानो वा यजान
 जनयामास । उत्पादितः यसः त्वं नृवतीः दासादियुक्ताः क्षाः । पृथिवीनामैतत् । क्षयन्त्यत्रेति
 क्षा भूमिः । अनु आ यजस्व अनुप्रयच्छ । यद्वा । नृवतीर्नृभिः संस्कृतानि क्षा अनु पृथिवीं
 वेदिलक्षणामनुगतानि वेद्यामासादितानि स्पार्हाः स्पृहणीयानि क्षुमतीः स्तुतिमन्त्रलक्षणशब्दवन्ति
 विश्वजन्त्याः सर्वजनहितानि वृष्ट्यब्रह्मेतत्वात् तानि यद्वाः अन्नानि हविलक्षणानि यजस्व देवेभ्यः
 प्रयच्छ ॥

य त्वा द्यावापृथिवी यं त्वापस्त्वष्टा यं त्वा सुजनिमा जजान ।

पन्थामनु प्रविद्वान्पितृयाणं द्युमदग्ने समिधानो वि भाहि ॥ ७ ॥

यम् । त्वा । द्यावापृथिवी इति । यम् । त्वा । आपः । त्वष्टा । यम् । त्वा । सुजनिमा । जजान ।

पन्थाम् । अनु । प्रविद्वान् । पितृयानम् । द्युमत् । अग्ने । समऽद्वानः । वि । भाहि ॥ ७ ॥

हे अग्ने यं त्वा त्वां द्यावापृथिवी जनितवत्यौ आदित्यात्मनाग्न्यात्मना वा । तथा यं
 त्वाम् आपः मेघोदरगता विद्युदात्मना स्थितं जनितवत्यः । यद्वा । आप इत्यन्तरिक्षनाम । द्यावा-
 पृथिवी अन्तरिक्षं चेमे त्रयो लोका यं त्वामजीजनन् । किंच य सुजनिमा शोभनजननः त्वष्टा प्रजापतिः
 यं त्वां यजान जनयामास हे अग्ने यपितृयाणं पितरो येन मार्गेण गच्छन्ति तं पन्थां हविवहन-
 मार्गम् अनु प्रविद्वान् प्रजानंस्त्वं समिधानः समिध्यमानः सन् द्युमत् दीप्तियुक्तं यथा भवति
 तथा वि भाहि विशेषेण दीप्यसे ॥ ३० ॥

‘इनो राजन्’ इति ससर्चं तृतीयं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘इनः’ इत्यनुक्रान्तम् ।
 प्रातरनुवाकाश्चिनक्षत्रयोक्तो विनियोगः ॥

इनो राजन्नरतिः समिद्धो रौद्रो दक्षाय सुषुमाँ अदर्शि ।

चिकिद्भि भाति भासा बृहतासिक्नीमेति रुशतीमपाजन् ॥ १ ॥

इनः । राजन् । अरतिः । समऽर्द्धः । रौद्रः । दक्षाय । सुसुमान् । अदर्शि ।

चिकित् । वि । भाति । भासा । बृहता । असिक्नीम् । एति । रुशतीम् । अपऽअजन् ॥ १ ॥

१. त१.२.४.५-भ४.६-सुखं; त६-भ७-मुख्यं । २. त१.२.४.५-भ१.४.६-ता भूमिः; त३.
 ७-ता भूमिः । ३. त१.२.७-आयजस्व । ४. त-भ-मु-च ।

हे 'राजन् दीप्यमानाग्ने त्वम्' इहः ईश्वरः सर्वस्य भवसि । अथ परोक्षः । 'अरतिः हवि-
रादाय देवान् प्रति गन्ता' 'समिद्धः संदीप्तः' 'रौद्रः शत्रूणां भयंकरः' 'सुषुमान्' । औषध्यात्मना
स्थितोऽशुः सुषु सूयत इति सुषुः सोमः । तेन तद्वान् शोभनप्रमत्तो वा सोऽग्निः 'दक्षाय यज्ञ-
मानानां धनादिवृद्धयर्थम्' 'अदर्शि सर्वैर्दृश्यते' । किंच 'चिकित् सर्वं जानानोऽग्निः' 'वि भाति
विशेषेण दीप्यते' । तथा 'वृहता महता' 'भासा तेजसा ज्वालालक्षणेन' 'अमिक्नी रात्रिम्' 'एतन् ।
सायंहोमसिद्धयर्थमेव' गच्छति । किं कुर्वन् । 'रुशतीं श्वेतवर्णां दीप्तिम्' 'अपाजन् अपरमयन्'
रात्रिं गच्छति । सामर्थ्याद्रात्रिं परित्यज्जुषसं प्रातर्होमसिद्धयर्थं गच्छन्नात्यर्थो लभ्यते ॥

कृष्णां यदेनीमभि वर्षसा भूज्जनयन्योषां वृहतः पितुर्जाम् ।

ऊर्ध्वं भानुं सूर्यस्य स्तभायन्दिबो वसुभिररतिर्वि भाति ॥ २ ॥

कृष्णाम् । यत् । एनीम् । अभि । वर्षसा । भूत् । जनयन् । योषाम् । वृहतः । पितुः । जान् ।
ऊर्ध्वम् । भानुम् । सूर्यस्य । स्तभायन् । दिवः । वसुऽभिः । अरतिः । वि । भाति ॥ २ ॥

सोऽग्निः 'यत् यदा' 'कृष्णां कृष्णवर्णाम्' 'एनीं गच्छन्तीं रात्रिं' 'वर्षसा आत्मीयेन ज्वाला-
लक्षणेन रूपेण' 'अभि' 'भूत् अभिभवति' । किं कुर्वन् । 'वृहतः महतः' 'पितुः सर्वस्य जगतः'
पालयितुः पितृभूताद्वादित्यात् 'जं जायमानां' 'योषाम्' 'उपसं' 'जनयन् अभिव्यञ्जयन्' । तदानीम्
'अरतिः गमनशीलोऽग्निः' 'दिवः' 'द्युलोकस्य' 'वसुभिः वासयितुमिराच्छादकैः' 'संधुक्षणसमर्थैरात्मीयै-
स्तेजोभिः' 'सूर्यस्य' 'भानुं दीप्तिम्' 'ऊर्ध्वम्' 'उपरिष्ठात्' 'स्तभायन्' 'स्तम्भयन्' 'वि' 'भाति
विशेषेण दीप्यते ॥

भद्रो भद्रया सचमान आगात्स्वसारं जारो अभ्येति पश्चात् ।

सुप्रकैतैर्द्युभिरग्निर्वितिष्ठन्नुशङ्खिर्वर्णैरभि राममस्थात् ॥ ३ ॥

भद्रः । भद्रया । सचमानः । आ । अगात् । स्वसारम् । जारः । अभि । एति । पश्चात् ।
सुऽप्रकैतैः । द्युभिः । अग्निः । विऽतिष्ठन् । रुशतऽभिः । वर्णैः । अभि । रामम् । अस्थात् ॥ ३ ॥

'भद्रः भजनीयः' 'कल्याणः' 'भद्रया भजनीयया दीप्योपसा वा' 'सचमानः सेव्यमानः'
संगच्छमानो वाग्निः 'आगात् आजगाम' । गार्हपत्यादाहवनीयमागच्छति । ततः 'पश्चात्' 'जारः'
जरयिता शत्रूणां सः 'अग्निः' 'स्वसारं स्वयंसारिणीं भगिनीं वा आगतामुपसम्' 'अभ्येति अभि-
गच्छति । तथा 'सुप्रकैतैः सुप्रज्ञैः' 'द्युभिः दीप्तैस्तेजोभिः सह' 'वितिष्ठन् सर्वतो वर्तमानः सः'
'अग्निः' 'रुशद्भिः श्वेतैः' 'वर्णैः' 'वारकैरात्मीयैस्तेजोभिः' 'रामं कृष्णं शार्वरं तमः' 'अभि' 'अस्थात्'
सायंहोमकालेऽभिभूय तिष्ठति ॥

१. त४.५-हंता; त६.७-गतः । २. त-भ१.२.६.७-स्थितेरंशुः । ३. ग-त३-भ२.५.६-'वृद्धयर्थं
कर्मवृद्धयर्थं वा; त-सु-'वृद्धयर्थं वा । ४. त-भ१.२.४.६-सु-'सिद्धयर्थमेति; त३-'सिद्धयर्थं येन । ५. ग-त३-
भ-अपगमयन् सर्वतो विकिरन् यद्वा रुशतीं दीप्तामुपसं अपाजन् अपक्षिपन् परित्यजन् ('ग-' परित्यजन् '
नास्ति); त-अपागमयन् । ६. ग-त-भ-सु-अभिव्यञ्जयन् रात्रिमम्यभूत् । ७. त४-अगत्य उपसं; त५-
अगत्यमुपसं; त७-आ अगात् आगतामुपसं; भ६-आगात् त्वमुपसं । ८. त-भ६-सु-श्वेतवर्णैः ।

अस्य यामासो बृहतो न वृध्ननिन्धाना अग्नेः सख्युः शिवस्य ।

ईड्यस्य वृष्णो बृहतः स्वासो भामासो यामन्नक्तवश्चिकित्रे ॥ ४ ॥

अस्य । यामासः । बृहतः । न । वृध्नन् । इन्धानाः । अग्नेः । सख्युः । शिवस्य ।

ईड्यस्य । वृष्णः । बृहतः । सुऽआसः । भामासः । यामन् । अक्तवः । चिकित्रे ॥ ४ ॥

वृहतः महतः अस्य अग्नेः संबन्धिनः वृन्धानाः दीप्यमानाः यामासः । यान्ति गच्छन्तीति यामा रश्मयः । वृध्नन् स्तुतिकारिणो जनान् न बाधन्ते । किंच सख्युः स्तुत्यस्तोतृत्व-
यष्टयष्टव्यत्वलक्षणेन सख्येन सखिभूतस्य शिवस्य कल्याणस्य भक्तानां सुखकरस्य ईड्यस्य स्तोत-
व्यस्य वृष्णः कामानां वर्पितुः वृहतः महतः स्वासः शोभनास्यस्य अस्याग्नेः स्वभूताः वक्तवः
तमांस्यञ्जन्तोऽपगमयन्त आहुतिभिः संगता वा भामासः । 'भाम क्रोधे' । तीक्ष्णा अप्रसङ्गा
रश्मयः यामन् । याति देवान् प्रति तर्पणाय यान्ति वा देवा एतं प्रत्यङ्गभावायेति यामा यजः ।
तस्मिन् चिकित्रे सर्वतो जशिरे । प्रथिता अभूवन् ॥

स्वना न यस्य भामासः पवन्ते रोचमानस्य बृहतः सुदिवः ।

ज्येष्ठैर्भिर्यस्तेजिष्ठैः क्रीळुमद्भिर्वर्षिष्ठैर्भानुभिर्नक्षति धाम् ॥ ५ ॥

स्वनाः । न । यस्य । भामासः । पवन्ते । रोचमानस्य । बृहतः । सुऽदिवः ।

ज्येष्ठैर्भिः । यः । तेजिष्ठैः । क्रीळुमत्ऽभिः । वर्षिष्ठैर्भिः । भानुऽभिः । नक्षति । धाम् ॥ ५ ॥

रोचमानस्य दीप्यमानस्य बृहतः महतः सुदिवः शोभनदीप्तेर्वा^१ यस्य अग्नेः स्वभूताः
भामासः । 'भा दीप्तौ' । दीप्ता रश्मयः स्वना न स्वन्तो मरुत इव पवन्ते सर्वतः शब्दं
कुर्वन्तो गच्छन्ति । किंच यः अग्निः ज्येष्ठैर्भिः अत्यन्तं प्रशस्तैः तेजिष्ठैः तेजस्वितमैः क्रीळुमद्भिः
क्रीडनवद्भिः वर्षिष्ठैर्भिः वृद्धतमैः भानुभिः^२ आत्मीयैस्तेजोभिः^३ ध्यां ध्रुलोकं^४ नक्षति व्याप्नोतीति ।
स त्वं देवानावहेत्युत्तरेण संबन्धः ॥

अस्य शुष्मासो ददृशानपवेर्जेहमानस्य स्वनयभियुद्धिः ।

प्रत्नेभिर्यो रुशद्भिर्देवर्तमो वि रेभद्भिररतिर्भाति विम्बा ॥ ६ ॥

अस्य । शुष्मासः । ददृशानपवेः । जेहमानस्य । स्वनयन् । नियुत्ऽभिः ।

प्रत्नेभिः । यः । रुशद्भिः । देवर्तमः । वि । रेभद्भिः । अरतिः । भाति । विम्बा ॥ ६ ॥

ददृशानपवेः दर्शनीयज्वालाग्नेः । यद्वा । पविर्वन्न आयुधम् । दृश्यमानायुधस्य । जेहमानस्य ।
जेहतिर्गतिकर्मा । हविरादाय देवान् प्रति गच्छतः अस्य अग्नेः स्वभूताः शुष्मासः शोषकाः
नियुद्धिः । 'नियुतो वायोः' इति वायोरेश्वा नियुतः । तद्युक्तैः वायुभिः^२ संयुक्ता रश्मयः स्वनयन्
शब्दायन्ते । किंच देवतमः देवानां मुख्यः अरतिः गन्ता विम्बा विभवनशीलो महान् यः^३ अग्निः^४
प्रत्नेभिः पुराणैः रुशद्भिः श्वेतवर्णैः रेभद्भिः शब्दायमानैस्तेजोभिः^५ वि विभाति विविधं दीप्यते ॥

१. ग-शोभनदीप्तेः । २. त-भ-मु-भानुमद्भिः । ३. ग-भ-२-वा नियुद्धिः; त-३-भ-१-वायुद्धिः ।
त-भ-१-वा युभिः । ४. त-१.२.५-इयामिः; त-४-सोभिः ।

स आ वक्षि महि न आ च मन्मि दिवस्पृथिव्योरग्निर्युवयोः ।

अग्निः सुतुकः सुतुकैभिर्गन्धै रभस्वद्भि रभस्वा एह गम्याः ॥ ७ ॥

सः । आ । वक्षि । महि । नः । आ । च । मन्मि । दिवस्पृथिव्योः । अग्निः । युवयोः ।
अग्निः । सुतुकः । सुतुकैभिः । अश्वैः । रभस्वत् । रभस्वान् । आ । एह । गम्याः ।

हे अग्ने ^१सः तादृशस्त्वं ^२नः अस्मदीये यज्ञे 'महि महान्' देवान् ^३आ वक्षि आवाह प्रापय । किंच ^४युवयोः परस्परं मिश्रितयोः तरुणयोर्वा ^५दिवस्पृथिव्योः आवापृथिव्योर्मध्ये ^६अग्निः सूर्यात्मना गन्ता त्वम् ^७आ ^८सन्मि अस्माकं यज्ञमासीद् । तथा ^९सुतुकः । तुकिर्गन्धः । सुगमः स्तोत्रभिः यष्टुभिश्च सुखेन प्राप्तव्यः ^{१०}रभस्वान् वेगवान् ^{११}अग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तस्त्वं ^{१२}सुतुकैभिः सुगमैः ^{१३}रभस्वद्भिः वेगवद्भिः ^{१४}अश्वैः रोहिदात्मैः सह ^{१५}इह अस्मदीये यज्ञे ^{१६}आ गम्याः आगच्छ ॥ ॥ ३१ ॥

'प्र ते' इति सप्तमं चतुर्थं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'प्र ते' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवा-
काश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

प्र ते यक्षि प्र ते इयमि मन्म भुवो यथा वन्द्यो नो हवेषु ।

धन्वन्निव प्रपा असि त्वमग्र इयक्ष्वै पुर्वे प्रत राजन् ॥ १ ॥

प्र । ते । यक्षि । प्र । ते । इयमि । मन्म । भुवः । यथा । वन्द्यः । नः । हवेषु ।

धन्वन् इव । प्रपा । असि । त्वम् । अग्ने । इयक्ष्वै । पुर्वे । प्रत । राजन् ॥ १ ॥

हे अग्ने ^१ते तुभ्यं हविः ^२प्र यक्षि प्रयच्छामि । यजिर्दानार्थः । तथा ^३मम्म मननीयां स्तुतिं ^४ते त्वदर्थं ^५प्र इयमि प्रेरयामि प्रोत्तारयामि । ^६वन्द्यः सर्ववन्दनीयस्त्वं ^७नः अस्मदीयेषु ^८हवेषु देवा-
ह्वनेषु ^९यथा ^{१०}त्वं संनिहितः ^{११}भुवः भवसि तथा हविः प्रयच्छामि स्तौमि च । हे ^{१२}प्रत पुराणं ^{१३}राजन् सर्वस्य जगतः स्वामिन् हे ^{१४}अग्ने सः ^{१५}त्वम् ^{१६}इयक्ष्वे यष्टुमिच्छते ^{१७}पुर्वे । पूरयति मनुष्यनाम ^{१८}। मनुष्याय यजमानाय हविर्भिर्देवान् पूरयित्रे जनाय ^{१९}धन्वन्निव ^{२०}प्रपा असि । यथा धन्वन् धन्वनि मरौ निरुदकप्रदेशे प्रपा । प्रपिबन्त्यत्रेति प्रपा । सा यथोदकप्रदानेन जनेभ्यः सुखदा भवति एवं त्वं धनदानेन तस्मै सुखदाता भवसि ॥

यं त्वा जनासो अभि संचरन्ति गावं उष्णमिव व्रजं यविष्ठ ।

दूतो देवानामसि मर्त्यानामन्तर्महार्क्षरसि रोचनेन ॥ २ ॥

यम् । त्वा । जनासः । अभि । सम्संचरन्ति । गावं । उष्णम् इव । व्रजम् । यविष्ठ ।

दूतः । देवानाम् । असि । मर्त्यानाम् । अन्तः । महान् । चरसि । रोचनेन ॥ २ ॥

हे ^१यविष्ठ युवतम अग्ने ^२यक्ष्वै ^३त्वा त्वां ^४जनासः जना यजमानाः फलप्राप्तयर्थम् ^५अभि ^६संचरन्ति अभितः ^७परिचरन्ति ^८सेवन्ते । तत्र दृष्टान्तः । ^९गावः ^{१०}उष्णमिव यथा गावः शीतार्ता उष्णं शीतजनितदुःस्वापनोदनार्थमुष्णं ^{११}व्रजं गोष्ठमभिगच्छन्ति तद्वत् ^{१२}। स त्वं ^{१३}देवानाम् इन्द्रादीनां

१. ग३.६-भ-महतो । २. त-तक्ष्णोर्वा । ३. त४-आ च । ४. त-भ६-तथा । ५. त-'मनुष्यनाम' नास्ति । ६. त-'यं' नास्ति । ७. त-'अभितः परिचरति' नास्ति । ८. त-भ६-मु-'तद्वत्' नास्ति ।

‘मर्यानां मनुष्याणां च’ दूतः ‘असि हविःप्रापणद्वारा । ततः’ ‘महान् त्वम्’ ‘अन्तः द्यावापृथिव्यो-
र्मध्ये हवींष्यादाय’ ‘शेचनेन अन्तरिक्षेण लोकेन’ ‘चरसि गच्छसि । तं त्वां स्तुम इति शेषः ॥

शिशुं न त्वा जेन्यं वर्धयन्ती माता विभर्ति सचनस्यमाना ।

धनोरधि प्रवता यासि हर्यजिगीषसे पशुरिवावसृष्टः ॥ ३ ॥

शिशुम् । न । त्वा । जेन्यम् । वर्धयन्ती । माता । विभर्ति । सचनस्यमाना ।

धनोः । अधि । प्रवता । यासि । हर्यन् । जिगीषसे । पशुः । ईव । अवसृष्टः ॥ ३ ॥

हे अग्ने ‘जेन्यं जयशालं’ ‘त्वा त्वां’ ‘शिशुं’ ‘न पुत्रमिव’ ‘वर्धयन्ती’ पोषयन्ती ‘माता’
‘पृथिवी’ ‘मचनस्यमाना’ ‘संपर्कमिच्छन्ती’ ‘सती’ ‘विभर्ति’ धारयति । ‘स त्वं’ ‘हर्यन्’ ‘कामयमानः’
‘मन्त्रस्मिंहोके’ ‘धनोरधि’ । अधिः ‘मसमर्थद्योतकः’ । ‘अन्तरिक्षात्’ ‘प्रवता’ ‘प्रवणेन मार्गेण’ ‘यासि’ ‘यश्च’
‘प्रत्यागच्छसि’ । किंच ‘त्वम्’ ‘अवसृष्टः’ ‘यष्टुभिर्विरादाय’ ‘जिगीषसे’ ‘देवान्’ ‘प्रति’ ‘गन्तुमिच्छसि’ ।
‘कथमिव’ । ‘पशुरिव’ । ‘यथा’ ‘विमुक्तः’ ‘पशुराष्टं’ ‘प्रत्यागच्छति’ ‘तद्वत्’ ॥

मूरा अमूर न वयं चिकित्वो महित्वमग्ने त्वमङ्ग वित्से ।

शये वव्रिश्ररति जिह्वयादत्रेरिह्यते युवति विश्रपतिः सन् ॥ ४ ॥

मूराः । अमूरः । न । वयम् । चिकित्वः । महिःत्वम् । अग्ने । त्वम् । अङ्ग । वित्से ।

शये । वव्रिः । चरति । जिह्वया । अदन् । रेःरिह्यते । युवतिम् । विश्रपतिः । सन् ॥ ४ ॥

हे ‘अमूर’ ‘अमूढ’ ‘अत एव’ ‘चिकित्वः’ ‘चेतनवन्’ ‘हे अग्ने’ ‘मूराः’ ‘मूढाः’ ‘वयं’ ‘तव’ ‘माहात्म्यं’
‘न जानीमः’ । किंतु ‘हे’ ‘अग्ने’ ‘त्वमङ्ग’ । अङ्गेति निपात एवार्थे । ‘त्वमेव’ ‘तव’ ‘महित्वं’ ‘माहात्म्यं’
‘वित्से’ ‘जानासि’ । ‘त्वचः’ ‘कोऽन्यो’ ‘वेदितुमर्हति’ । किंच ‘वव्रिः’ ‘जीर्णः’ ‘ओषधीसङ्गः’ ‘शये’ ‘शेते’
‘तिष्ठति’ । ‘यद्वा’ । ‘वव्रिरिति’ ‘रूपनाम’ ‘सामर्थ्याच्चान्तर्णातमत्वर्थं’ ‘द्रष्टव्यम्’ । ‘आहवनीयाख्येन’ ‘रूपेण’
‘रूपवान्’ ‘शये’ ‘चरति’ । ‘अथ’ ‘जिह्वया’ ‘ज्वालाख्यया’ ‘अदन्’ ‘हवींषि’ ‘मक्षयन्’ ‘चरति’ । ‘वाक्यभेदा-’
‘दनिवातः’ । किंच ‘विश्रपतिः’ ‘विशां’ ‘स्वामी’ ‘सन्’ ‘अग्निः’ ‘युवतिम्’ ‘आत्मनो’ ‘मिश्रयित्रीमाहुतिं’ ‘दीर्घ-’
‘प्रसृतया’ ‘ज्वालाया’ ‘जिह्वया’ ‘रेःरिह्यते’ ‘अस्यर्थं’ ‘लेढि’ ‘आस्वादयति’ ॥ ‘लिह आस्वादने’ । ‘यङि’ ‘रूपम्’ ।
‘यद्वा’ । ‘सोऽभिर्युवतिं’ ‘तरुणीं’ ‘जीर्णोषधिकां’ ‘पृथिवीमास्वादयति’ ॥

कूचिजायते सनयासु नव्यो वने तस्थौ पलितो धूमकेतुः ।

अस्तातापो वृषभो न प्र वेति सचेतसो यं प्रणयन्त मर्ताः ॥ ५ ॥

कूचित् । जायते । सनयासु । नव्यः । वने । तस्थौ । पलितः । धूमकेतुः ।

अस्ताता । आपः । वृषभः । न । प्र । वेति । सचेतसः । यम् । प्रणयन्त । मर्ताः ॥ ५ ॥

‘नव्यः’ ‘नवतरः’ ‘स्तुत्यो’ ‘वाग्निः’ ‘कूचित्’ ‘कचित्’ ‘प्रदेशे’ ‘जायते’ । ‘कुत्र’ । ‘सनयासु’ ‘पुराणीषु’
‘जीर्णां’ ‘स्वोषधीष्वरण्योः’ । ‘तथा’ ‘पलितः’ ‘पालयिता’ ‘श्वेतवर्णः’ ‘धूमकेतुः’ ‘धूमप्रज्ञानोऽग्निः’ ‘वने’ ‘सर्व-

१. त-म६-‘वर्धयन्ती’ नास्ति । २. त-म६-‘कामानान्’ । ३. त१.४.५-म६-‘जिह्वा’; त२.४.७-मु-
जिह्वया जिह्वा । ४. त-‘प्रसृतया’ । ५. त१.२.६.७-म६-‘जीर्णोषधिकां’; त४.५-‘जीर्णोषधिकां’

स्मिन्नरण्ये ऽतस्थौ तिष्ठति । यद्वा । वन उदके मेघगते विद्युदाग्मना तिष्ठति च । ऽअस्मानः स्नान-
मकुर्वन्नपेक्षितस्नानः सर्वदा शुद्धः सोऽग्निः ऽआपः । सुव्ययः । अप उदकानि शान्त्यर्थं ऽप्र
वेति प्रगच्छति । तत्र दृष्टान्तः । ऽवृषभो ऽन । यथा वृषभस्तृणोपशमनार्थमरण्यमभ्यगच्छन्मुदकानि
प्रगच्छति तद्वत् । ऽमर्ताः मनुष्याः कस्मिन्नः ऽमचेतसः समानमनस्काः समानप्रज्ञाताः सन्तः । यम
अग्निं ऽप्रणयन्त हविर्भिः प्रीणयन्ति ॥

तनूत्यजेव तस्करा वनगूं रशनाभिर्दशभिर्भ्यधीताम् ।

इयं ते अग्ने नव्यंसी मनीषा युक्ष्वा रथं न शुचयद्विरजैः ॥ ६ ॥

तनूत्यजाऽइव । तस्करा । वनगूं इति । रशनाभिः । दशऽग्निः । अग्नि । अधीताम् ।

इयम् । ते । अग्ने । नव्यंसी । मनीषा । युक्ष्वा । रथम् । न । शुचयत्तुऽग्निः । अजैः ॥ ६ ॥

हे अग्ने ऽवनगूं वनगामिनौ ऽतनूत्यजा^१ चौथे मनुं कृतनिश्चयौ छष्टौ ऽतस्करा तस्करौ यथा
पथिकं मोषणार्थं रज्ज्वा बद्ध्वाकृष्य च क्वचित् प्रदेशे स्थापयतः तद्वत्^२ । तथा यास्कः—‘तनूत्यक्
तनूत्यक्का वनगूं वनगामिनावशिमन्थनौ बाहू तस्कराभ्यामुपमिति’ (निरु. ३. १४) इत्यादि^३ ।
अधीताम् ॥ दधातेलुङि सिचो लुकि ‘छन्दस्युभयथा’ इति नम आर्षधानुकत्वेन द्विरवात् ‘वुमास्था’^४
इतीकारः । ततो हे ऽअग्ने ऽते त्वदर्थं ऽनव्यंसी नवनरा ऽइयं ऽमनीषा स्तुतिर्मया क्रियते । एत-
ज्ज्ञात्वा ऽशुचयद्भिः सर्वैः प्रकाशयद्भिरात्मैर्यैः ऽअजैः नेत्रेभिः आत्मानं मदीयं वज्रं प्रति ऽयुक्ष्वा
योजय । कथमिव । ऽरथं ऽन । यथा^५ रथमश्वैः संयोजयन्ति तद्वत् ॥

उत्वासंभरणीयेष्टावधेर्ब्रह्मण्वतो याज्या ‘ब्रह्म च ते’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘ब्रह्म च ते
जातवेदो नमश्च पुरुष्यधे पुरुषा त्वाया’ (आश्व. श्रौ. ४. १) इति ॥

ब्रह्म च ते जातवेदो नमश्चैयं च गीः सदमिद्वर्धनी भूत् ।

रक्षा णो अग्ने तनयानि तोका रक्षोत नस्तन्वोऽप्रयुच्छन् ॥ ७ ॥

ब्रह्म । च । ते । जातवेदः । नमः । च । इयम् । च । गीः । सदम् । इत् । वर्धनी । भूत् ।

रक्षः । नः । अग्ने । तनयानि । तोका । रक्षः । उत । नः । तन्वः । अप्रयुच्छन् ॥ ७ ॥

हे ऽजातवेदः जातप्रज्ञाधे ऽते त्वदर्थं ऽब्रह्म अस्माभिर्दीयमानं हवीरूपमन्नं^१ ऽवर्धनी वर्धनं
‘भूत्’ भवतु । तथा ऽनमः नमस्कारश्च । किंच ऽइयम् इदानींक्रियमाणैषा स्तुतिः ऽसदमित् सदैव
‘वर्धनी वर्धयित्री’ भूत् भवतु । तस्माद्दे ऽअग्ने ऽनः अस्माकं ऽतनयानि पुत्रान् ऽतोका पौत्राश्च ऽरक्ष
पालय । ऽउत अपि च ऽअप्रयुच्छन् अप्रमाद्यंस्त्वं ऽनः अस्माकं ऽतन्वः अज्ञानि ऽरक्ष ॥ ॥ ३२ ॥

‘एकः समुद्रः’ इति सप्तचै पञ्चमं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । विनिबोधाश्च । ‘एकः’
इत्यनुकान्तम् ॥

१. त१.२.६-तनूत्यजेव; म६-तनूत्यजे । २. ग-तद्वत् अंगुलिभिर्दशभिः मम बाहू त्वाम-
बन्धातां । ३. त१.२.६.७-मु-इत्यादि रशनाभिर्दशभिर्गुलिभिः कृत्वा रज्जुभिः अभ्यधीतां अभ्यधायि ।
४. त१.२.६.७-यथा रथिकः रथं नवैर्योजयति तद्वत् वज्रं प्रति लब्ध योजय । कथमिव रथं न यथा ।
५. त१.२.७-म६-हवीरूपमन्नमन्नं ।

एकः समुद्रो धरुणो रयीणामस्मद्भूदो भूरिजन्मा वि चष्टे ।

सिषक्त्यूधनिण्योरुपस्थ उत्सस्य मध्ये निहितं पदं वेः ॥ १ ॥

एकः । समुद्रः । धरुणः । रयीणाम् । अस्मत् । हृदः । भूरिजन्मा । वि । चष्टे ।

सिंसक्ति । ऊधः । निण्योः । उपस्थे । उत्सस्य । मध्ये । निहितम् । पदम् । वेरिति वेः ॥ १ ॥

वसुद्रः यस्मादनान्युदकानि वा समुद्रवन्तीति तादृशः वरयीणां धनानां धरुणः धारयिता वृकः असहायः भूरिजन्मा बहुविधजननो नानायज्ञेष्वहवनीयादिभावेन बहुजननः सोऽग्निः वसुद्रः ॥ 'सुपां सुलुक्' इति पठ्या लुक् । अस्माकं हृदः हृदयान्यभिलषितानि वि चष्टे विपश्यति^१ जानाति । उक्तं च—'मनो वै देवा मनुष्यस्य जानन्ति'^२ इति । किंच निण्योः । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितयोर्योतिस्तमोभ्यामाच्छादितयोः प्रातःसायंकालयोः उपस्थे उपस्थाने समीपे वर्तमानम् ऊधः रात्रिं सिषक्ति सेवते उपजीवति । यद्वा । निण्योरन्तर्हितस्यान्तरिक्षस्य समीपे वर्तमानमूधो मेधं सेवते । अथ प्रत्यक्षः । हे अग्ने उत्सस्य उदकधारकस्य^३ लोकस्य मध्ये पदम् अपां स्थानं निहितम् । तत् माध्यमिकां वाचं वेः गच्छ । यद्वा । उत्सस्य मेघस्य मध्ये निहितं पदं विद्युदाख्यं तत् स्वात्मतया^४ गच्छ ॥ वेः । वी गत्यादिषु । लङि सिपि रूपम् । वाक्यभेदादनिघातः ॥

समानं नीलं वृषणो वसानाः सं जग्मिरे महिषा अर्वेतीभिः ।

ऋतस्य पदं कवयो नि पान्ति गुहा नामानि दधिरे पराणि ॥ २ ॥

समानम् । नीलम् । वृषणः । वसानाः । सम् । जग्मिरे । महिषाः । अर्वेतीभिः ।

ऋतस्य । पदम् । कवयः । नि । पान्ति । गुहा । नामानि । दधिरे । पराणि ॥ २ ॥

वृषणः आहुतीनां सेकारः वसमानम् एकं नीलं स्थानमग्निं वसानाः मन्त्रत आच्छादयन्तः महिषाः महान्तो यजमानाः अर्वेतीभिः वडवाभिः सं जग्मिरे समगच्छन्त । अश्ववन्तोऽभूवन् । यद्वा । अग्निमेवात्मीययज्ञं प्रत्यागन्तुं रोहिदाख्याभिर्वडवाभिः संयोजितवन्तः । तथा कवयः मेधाविनः ऋतस्य उदकस्य पदम् आवासस्थानमग्निं नि पान्ति नितरां रक्षन्ति । हविभिः स्तुतिभिश्च आराधयन्तीत्यर्थः^५ । ततः गुहा गुहायामन्तरिक्षे स्थितानि दिव्यानि नामानि उदकानि दधिरे धारयन्ति । यद्वा । गुहा गृहे संवृते हृदये पराणि प्रधानान्यग्निजातवेदा वैश्वानर इत्यादीनि नामानि दधिरे कुर्वन्ति । स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

ऋतायिनी मायिनी सं दधाते मित्वा शिशुं जज्ञतुर्वर्धयन्ती ।

विश्वस्य नाभिं चरतो ध्रुवस्य क्वेश्चित्तनुं मनसा विन्यन्तः ॥ ३ ॥

ऋतायिनी इत्यृतयिनी । मायिनी इति । सम् । दधाते इति ।

मित्वा । शिशुम् । जज्ञतुः । वर्धयन्ती इति ।

विश्वस्य । नाभिम् । चरतः । ध्रुवस्य । क्वेः । चित् । तन्तुम् । मनसा । विन्यन्तः ॥ ३ ॥

१. त-विनयति । २. त-भर-जानाति । ३. त३-भ२-उदकधारस्य; भ१.४.७-उदकाधारस्य लोकधारस्य; भ६-उदकाधारकस्य । ४. ग-स्वात्मनोप; त१.२.५.७-स्वान्यतया; त४-स्वात्व-ततया; भ२-स्वात्म्यतया । ५. त-भ१.४.६-रोधयतीत्यर्थः ।

‘कृतायिनी कृतवर्षा सन्यवर्षा अन एव ‘मायिनी प्रजावर्षा कर्मभुक्ता वा’ द्यावापृथिव्या यज्ञमाधनभूते’ अरणा वा इममग्निं ‘मं ‘दधाते मय्यङ् धारयनः । अग्निमूयामना केवलाग्न्यात्मना वा संदधाते । ‘मित्रा कालपरिमाणं कृत्वा यद्वा संपरिरिच्छथ ‘शिशुं शंभवीयं बालमग्निं ‘जज्ञुः जनयतः । ‘वर्धयन्ती वर्धयन्त्या द्यावापृथिव्या लोके यथा परिच्छेदः पुत्रं पितरौ जनयन्मभूवुः । ततः ‘विश्वस्य सर्वस्य ‘चरतः जज्ञमस्य ‘भुवस्य स्थावरस्य च जगनः ‘नाभिं नाभिभुनं मध्ये प्रधानभूतं वा ‘कवेः मेधाविनोऽग्नेः ‘तन्तुं तनितारं वैश्वानरात्यमंशमेव ‘ममसा ‘विष्यन्तः विविधं गच्छन्तो मनुष्याः सुखेन युज्यन्त इति शेषः । तं वयं यजाम इति’ ॥

कृतस्य हि वर्तनयः सुजातमिषो वाजाय प्रदिवः सचन्ते ।

अधीवासं रोदसी वावसाने घृतैरन्नैर्वावृधाते मधूनाम् ॥ ४ ॥

कृतस्य । हि । वर्तनयः । सुजातम् । इषः । वाजाय । प्रुदिवः । सचन्ते ।

अधीवासम् । रोदसी इति । ववसाने इति । घृतैः । अन्नैः । ववृधाते इति । मधूनाम् ॥ ४ ॥

‘कृतस्य यज्ञस्य वर्तनयः प्रवर्तकाः’ ‘इषः अभिलषितानीच्छन्तः ‘प्रदिवः पुरातना ऋरिग्यजमानाः ‘सुजातम् आधानकाले सुष्ठुपञ्चमग्निं ‘वाजाय बलार्थमन्नार्थं वा ‘सचन्ते ‘हि सेवन्ते खलु । अपि च ‘वावसाने सर्वस्य जगत आच्छादयिष्यां ‘रोदसी द्यावापृथिव्यां ‘अधीवासम् ओषधिनक्षत्राद्यात्मना निवसन्तम् । यद्वा । अधिरूपयर्थं । त्रयाणां लोकानामुपर्यग्नविष्णुदादित्यात्मना निवसन्तम् । अग्निं ‘मधूनाम् उदकानां जन्यत्वेन संबन्धिभिः ‘घृतैरन्नैः पुरोडाशादिभिश्च ‘वावृधाते वर्धयां चक्रतुः । वर्धयतः । तस्माद्वयमपि तमग्निमभिष्टुम इत्यभिप्रायः ॥

सप्त स्वसूररुषीर्वावृशानो विद्वान्मध्व उज्जभारा दृशे कम् ।

अन्तर्येमे अन्तरिक्षे पुराजा इच्छन्वृत्रिमविदत्पूषणस्य ॥ ५ ॥

सप्त । स्वसूः । अरुषीः । वावृशानः । विद्वान् । मध्वः । उत् । जनार । दृशे । कम् ।

अन्तः । येमे । अन्तरिक्षे । पुराऽजाः । इच्छन् । वृत्रिम् । अविदत् । पूषणस्य ॥ ५ ॥

‘वावृशानः कामयमानो वाश्यमानः’ स्तोतृभिः स्तूयमानो वा ‘विद्वान् सर्वं ज्ञानानः सोऽग्निः ‘अरुषीः आरोचमानाः ‘सप्त सप्तसंख्याकाः ‘स्वसूः स्वयंसारिणीः ‘काली कराली च’ (सु. उ. १. २. ४) इत्यादिकाः सप्त जिह्वाः ‘मध्वः मदकरात् यज्ञात् ‘उज्जभार उज्जहार । ऊर्ध्वं हतवान् । यज्ञे स्वतेजसा प्रादुर्भूत इत्यर्थः । किमर्थम् । ‘कं सुखेन ‘दृशे सर्वेषामेव पदार्थानां दर्शनार्थम् । किंच ‘पुराजाः पुराजातः सोऽग्निर्द्यावापृथिव्योः ‘अन्तः मध्ये ‘अन्तरिक्षे स्थितः’ ता जिह्वाः ‘येमे नियमितवान् । सर्वत्र तेजोयुक्तो वर्तत इत्यर्थः । अपि च ‘इच्छन् यजमानान् कामयमानोऽग्निः ‘पूषणस्य । पूषेति पृथिवीनाम् । पार्थिवस्य लोकस्य ‘वर्धिं रूपं पृथिवीवर्जम् ‘अविदत् प्रायच्छत् । यद्वा । ‘मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्’ (ऋ. सं. १०. ८८. १) इति मन्त्रान्तरे दर्शनादादित्यात्मनाग्निः स्तूयते । कामयमानः सुखात्मानाग्निः सप्तसंख्याकान् स्वसू रश्मीन् मध्वः समुद्रोदकादुद्भूतवान् । ततोऽन्तरिक्षे विष्णुदात्मना स्थित्वा बृहद्वृत्रं रूपं पृथिव्याः प्रायच्छदिति ॥

१. त-अ६-‘वा’ नास्ति । २. त-‘भूतो’ । ३. त-अ१.२.४.६-सु-इति वा । ४. त-अ२. ४.६-प्रवर्तनकाः । ५. ग-शब्दयमानः; त-अ२.६-सु-वाश्यमानः; वेष्टयमानः; अ-‘शब्दयमानः । ६. त-अ२. ६-सु-तस्मिन्; अ१.४-वस्मिन्; अ७-च स्थितः ।

सप्त मर्यादाः कवयस्ततश्नुस्तामामेकामिदम्यंहुरो गात् ।

आयोर्हि स्कम्भ उपमस्य नीले पथां विसर्गे धरुणेषु तस्थौ ॥ ६ ॥

सप्त । मर्यादाः । कवयः । ततश्नुः । तास्ताम् । एकाम् । इत् । अभि । अंहुरः । गात् ।

आयोः । ह । स्कम्भः । उपमस्य । नीले । पथाम् । विसर्गे । धरुणेषु । तस्थौ ॥ ६ ॥

‘कवयः मेधाविनः कषयः’ सप्त मर्यादाः । कामजेभ्यः क्रोधजेभ्यश्चोद्धृताः पानमक्षाः स्त्रियो सुगया दण्डः पारुष्यमन्यदुषणमिति सप्त मर्यादाः । यद्वा । ‘स्तेयं गुरुतल्पा रोहणं ब्रह्महत्यां सुरापानं दुष्कृतकर्मणः पुनःपुनः सेवां पातकेऽनुतांघ्रम्’ (निरु. ६. २७) इति निरुक्ते निर्दिष्टाः सप्त मर्यादाः । अवस्थिताः पतनक्षुः । तक्षतिः करोतिकर्मा । सुष्ठु लङ्घनीयाश्चक्रुः । त्यक्तवन्त इत्यर्थः । तास्तां मर्यादानाम् एकामिन् एकामेव अंहुरः पापवान् पुरुषः अभि गान् अभिगच्छति । यस्त्वेवं करोति स पापवान् भवतीत्यर्थः । किंच आयोः तस्य मनुष्यस्य स्कम्भः स्कम्भयिता निरोधकौऽग्निः उपमस्य समीपभूतस्यायोः नीले स्थाने पथाम् आदित्यरूपस्य स्वस्य रश्मिनां विसर्गे विसर्जनस्थानेऽन्तरिक्षमध्ये वर्तमानेषु धरुणेषु उदकेषु तस्थौ विद्युदात्मना तिष्ठति । अनेन लोकत्रयवर्तित्वमिति ॥

असच्च सच्च परमे व्योमन्दक्षस्य जन्मन्नदितेरुपस्थे ।

अग्निर्हि नः प्रथमजा ऋतस्य पूर्वं आयुनि वृषमश्च धेनुः ॥ ७ ॥

असत् । च । सत् । च । परमे । विसर्गोमन् । दक्षस्य । जन्मन् । अदितेः । उपस्थे ।

अग्निः । ह । नः । प्रथमजाः । ऋतस्य । पूर्वं । आयुनि । वृषमः । च । धेनुः ॥ ७ ॥

‘असत्’ अव्याकृतं ‘सच्च’ व्याकृतम् । ‘असदेवेदमग्र आसीत् तत्सदासीत् तत्समभवत्’ (छा. उ. ३. ११. १) इति श्रुतेः । सदसदात्मकं जगत् सर्वं परमे उत्तमे ज्ञानसहिते व्योमन् व्योमनि कारणात्मनि जातमभूत् सदा । अदितेः पृथिव्याः उपस्थे उपस्थाने समीपे दक्षस्य प्रजापतेः । यद्वा दक्षस्य । ‘स त्रेधात्मनं व्यभजतादित्यं तृतीयं वायुं तृतीयम्’ (श. ब्रा. १०. ६. ५. ३) इति श्रुतेः तृतीयस्य द्युलोकस्याधिष्ठातृत्वादित्यस्य । जन्मन् जन्मनि । तत् एवं सति मनुष्यस्य सृष्टिक्रमात् पूर्वम् अग्निर्हि अग्निरेव ऋतस्य कर्मफलस्य भोक्तृणां नः अस्माकं प्रथमजाः प्रथममेव जातः समुत्पन्नः । ‘तेजो रसो निरवर्तताग्निः’ (श. ब्रा. १०. ६. ५. २; वृ. उ. १. १. २. २) इति श्रवणात् । पश्चात् तत्प्रकरणे ‘तसो मनुष्या अजायन्त’ इति प्रथमत एव मनुष्य-सृष्टेरभिहितत्वात् अनन्तरं पूर्वं उत्तरसृष्टिमपेक्ष्य पूर्वस्मिन् आयुनि कालेऽयमग्निरेव वृषमश्च आसीत् । धेनुः च अभवत् । स्त्रीपुंसवत् स्त्रीपुंसात्मकोऽभवदित्यर्थः ॥ ॥ ३३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपाल-

साम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टके पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽभिले जगत् ।

निर्ममे तममे वन्दे दिघातीश्वरेश्वरम् ॥

सतमस्याष्टकस्येयं व्याकार्षीत पञ्चमे सूर्याः ।

सायणाङ्गस्तनः पष्ठमध्यायं व्याचिर्कार्षीत ॥

दशमे मण्डले प्रथमेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । तत्र 'अयं स यस्य' इति लघुस्यै पष्ठे सूक्तसाध्यस्य त्रितस्यार्प ऋष्टुभमाप्तेयम् । 'अयम्' इत्यनुकान्तम् । प्रानरनुवाकः पिनशस्त्रप्रोक्तो विनियोगः ॥

अयं स यस्य शर्मन्वोभिरग्रेरेधते जरिताभिष्टौ ।

ज्येष्ठैर्भिर्यो भानुभिर्ऋषूणां पर्येति परिवीतो विभावा ॥ १ ॥

अयम् । सः । यस्य । शर्मन् । अवेऽभिः । अग्रेः । एधते । जरिता । अभिष्टौ

ज्येष्ठैभिः । यः । भानुऽभिः । ऋषूणां । पर्येऽपति । परिवीतः । विभावा ॥ १ ॥

वजरिता स्तोता अभिष्टौ याते कृते यस्य अग्रेः अवाभिः पालनैः शर्मन् शर्मणि स्वगृहे एधते एधते एमः अयम् अभिर्योगार्थमस्माभिराहुन इति शेषः । विभावा दीप्तिमान् एयः अभिः ऋषूणां सूर्यरश्मीनां ज्येष्ठैभिः प्रशस्ते भानुभिः तेजोभिः परिवीतः परिरुतः एवेति सयेतो गच्छति । यत्र यत्र गन्तव्यं तत्र तत्राप्रतिहनगनिरीच्छनीत्यर्थः ॥

यो भानुभिर्विभावा विभात्यग्निदेवेभिर्ऋतावाजस्रः ।

आ यो विवायं सख्या सखिभ्योऽपरिहृतो अत्यो न सतिः ॥ २ ॥

यः । भानुऽभिः । विभावा । विऽभाति । अग्निः । देवेभिः । ऋतऽवा । अजस्रः ।

आ । यः । विवायं । सख्या । सखिभ्यः । अपरिहृतः । अत्यः । न । सतिः ॥ २ ॥

वर्जता सत्यवानुदकवान् यज्वान् वा अजस्रः अनुपक्षीणोऽहिंसितो वा । केनचिदभिमभूत इत्यर्थः । विभावा दीप्तिमान् एयः अग्निदेवेभिः देवैर्द्योतमानैः भानुभिः तेजोभिः विभाति विविधं दीप्यते किंच एयः अग्निः सख्या सख्यानि सखिभिः कर्तव्यानि कर्माणि हविरादीनि । कर्तुमिति शेषः । सखिभ्यः सखिभूतानां यजमानानामर्थाय अपरिहृतः अपरिहिंसितः । अपरि-
श्रान्त इत्यर्थः । आ विवायं आभिसुख्येन गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । सतिः । सदासर्पणं इत्यर्थः । अग्न्यो न यथा सततगमनसमर्थोऽश्वोऽपरिश्रान्तो गच्छति तद्वत् । सोऽयमभिरस्माभि-
र्योगार्थमाहुन इति पूर्वबख्योऽयम् ॥

ईशे यो विश्वस्या देववीतिरीशे विश्वायुरुषमो व्युष्टौ ।

आ यस्मिन्मुना हवीष्यग्नावरिष्टरथः स्कभाति शूषैः ॥ ३ ॥

१. गन्तव्य-कृते सति । २. त-पालकैः । ३. त. १. २. ५. ६-सत्यवाकवान् ; त. ४-सत्य-
वाक्यवान् ; त. ५-सत्यवाकवान् ; मु-सत्यवान् । ४. ग-सदासर्पणमालः ; त. २. ४. ६. ७-सदासर्पणः ; त. ५-
सदासर्पणः ; भ. १. ४-सदासर्पणः ।

ईशे । यः । विश्वस्याः । देववीतेः । ईशे । विश्वऽआयुः । उपसः । विऽउद्यौ ।

आ । यस्मिन् । मना । हवीषि । अग्नौ । अरिष्टऽरयः । स्कन्नाति । शूपैः ॥ ३ ॥

यः अग्निः । विश्वस्याः । देववीतेः सर्वस्य यज्ञस्य । ईशे ईष्टे । अपि च । विश्वायुः सर्वत्रा-
प्रतिहनगमनः । उपसो । वयुद्यौ विवासन उदयकाले^१ होमार्थं यजमानानाम् । ईशे ईष्टे । शूपैः
शत्रुबलैः । अरिष्टरथः अहिंसितयज्ञरथः सर्व एव यजमानः । यस्मिन् । अग्नौ । मना मननीयानि
हवीषि । आ । स्कन्नाति आदरेण प्रतिबध्नाति प्रक्षिपति । सोऽयमग्निरस्माभिर्गार्थमाहूत इत्यर्थः ॥

शूपैर्भिर्वृधो जुषाणो अकैर्देवाँ अच्छा रघुपत्वा जिगाति ।

मन्द्रो होता स जुह्वा^३ यजिष्ठः संमिंश्लो अग्निरा जिघति देवान् ॥ ४ ॥

शूपैर्भिः । वृधः । जुषाणः । अकैः । देवान् । अच्छ । रघुपत्वा । जिगाति ।

मन्द्रः । होता । सः । जुह्वा । यजिष्ठः । सम्मिंश्लः । अग्निः । आ । जिघति । देवान् ॥ ४ ॥

वृधः वर्धितोऽग्निः^१ । शूपैर्भिः हविरिक्षणैर्बलैः^२ । बलनिमित्तैर्हविर्भिरित्यर्थः । अकैः स्तोत्रैश्च
जुषाणः सेव्यमानः सन् । देवान् इन्द्रादीन् । अच्छ आप्तुं । रघुपत्वा लघुपतनः शीघ्रगामी
जिगाति गच्छति^३ । गत्वा च । मन्द्रः स्तुत्यः । होता देवानामाह्वाता^४ होमनिष्पादको वा । यजिष्ठः
यष्टृतमः । संमिंश्लः स्वगुणैर्देवैर्वा संप्रयुक्तः । सः । अग्निः । देवान् प्रति हविः । आ । जिघति
आहारयति । देवेभ्यो हविर्देवातीत्यर्थः^५ ॥

तमुत्तमिन्द्रं न रेजमानमग्निं गीर्भिर्नमोभिरा कृणुध्वम् ।

आ यं विप्रासो मतिभिर्गुणन्ति जातवेदसं जुह्वं सहानाम् ॥ ५ ॥

तम् । उत्तमम् । इन्द्रम् । न । रेजमानम् । अग्निम् । गीः । ऽभिः । नमः । ऽभिः । आ । कृणुध्वम् ।

आ । यम् । विप्रासः । मतिऽभिः । गुणन्ति । जातवेदसम् । जुह्वम् । सहानाम् ॥ ५ ॥

हे ऋत्विजो यूयम् । उत्तां भोगानामुत्त्राविणं दातारं । रेजमानं ज्वालात्मना कम्पमानं । तम्
अग्निम् । इन्द्रं । न इन्द्रमिव । गीर्भिः स्तुतिभिः । नमोभिः हविर्भिश्च । आ । कृणुध्वम् । अस्मद्भि-
मुखं कुरुत^१ । विप्रासः सेवाविनः स्तोतारः । सहानां शत्रुबलाद्यभिभवितृणां देवानां । जुह्वम्
आह्वातारं । जातवेदसं जातघ्नं जातप्रज्ञं वा । यम् अग्निम् । आ । गृणन्ति आदरेण स्तुवन्ति । तमा
कृणुध्वमिति पूर्वैण संबन्धः ॥

सं यस्मिन्विश्वा वध्ननि जग्मुर्वाजे नाश्वाः सप्तिवन्त एवैः ।

अस्मे ऊतीरिन्द्रवाततमा अर्वाचीना अग्रे आ कृणुध्व ॥ ६ ॥

सम् । यस्मिन् । विश्वा । वध्ननि । जग्मुः । वाजे । न । अश्वाः । सप्तिवन्तः । एवैः ।

अस्मे इति । ऊतीः । इन्द्रवातऽतमाः । अर्वाचीनाः । अग्रे । आ । कृणुध्व ॥ ६ ॥

१. म२-उषःकाले । २. त-म२.६-पंडितोभिः; म१-पंडितोभिः । ३. त-म६-हविर्युक्तैर्बलैः ।

४. त-मु-‘गच्छति’ नास्ति । ५. ग-यष्टृतमः होमसाधनज्वालाया संगतः अग्निः देवानिन्द्रादीनां जुहोति ।

६. त-म६-कुरुष्व ।

हे अग्ने 'यस्मिन् त्वयि विश्वानि' 'वसूनि धनानि' 'मम' 'अग्रमुः स्वर्ग्येन संगतानि' भवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । 'एतैः' गमनैः 'यस्मिन्' सर्वगवन्तः शीघ्रगमनममर्थाः । 'अथाः' 'वाजे' 'न यथा संग्रामे संगतास्तद्वत्' । हे 'अग्ने' स 'त्वम्' 'इन्द्रवतनमाः' 'इन्द्रेणाभिगताः' 'अर्वाः' रक्षाः । 'अग्ने' अस्मासु 'अर्वाचीनाः' अभिसुग्धीः । 'आ' 'कृणुष्व' आदरेण कुरु ॥

अथा ह्यग्ने मद्वा निषद्या मद्यो जज्ञानो हव्यो वभूथ ।

तं ते देवासो अनु केतमायन्नर्धवर्धन्त प्रथमाम ऊमाः ॥ ७ ॥

अथ । हि । अग्ने । मद्वा । निऽसद्य । मद्यः । जज्ञानः । हव्यः । वभूथ ।

तम् । ते । देवासः । अनु । केतम् । आयन् । अथ । अवर्धन्त । प्रथमासः । ऊमाः ॥ ७ ॥

'अथ' अनन्तरं 'हि' यस्माद्दे 'अग्ने' त्वं 'मद्वा' महत्त्वेन 'जज्ञानः' जायमानो ज्वलन् 'निषद्य' उपविश्य 'सद्यः' तस्मिन् प्रजननकाल एव 'हव्यः' हवनार्हं आहुतिप्रक्षेपाहः 'वभूथ' भवसि तस्मान् कारणात् 'देवासः' हविषां दातारः ऋत्विग्यजमानाः 'ते' तव स्वभूतं 'तं' तादृशं 'केतं' प्रज्ञान-लक्षणम् 'अनु' 'आयन्' अनुगच्छन्ति । दीप्तिं त्वयि हवींषि जुह्वीत्यर्थः । 'अथ' अनन्तरमुत्विगादयः 'प्रथमासः' क्रियाभिजनविद्यागुणैरुत्कृष्टाः 'ऊमाः' त्वया रक्षिताः सन्तः 'अवर्धन्त' वर्धन्ते ॥ ॥१॥

'स्वस्ति नः' इति सप्तचं सप्तमं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'स्वस्ति' इत्यनुक्रान्तम् । उक्तः सुक्तविनियोगः । स्वस्त्ययन्यां प्रधानस्य 'स्वस्ति नः' इत्येवानुवाक्या । सूत्रितं च—'अग्निः स्वस्तिमान् स्वस्ति नो दिवो अग्ने पृथिव्याः' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

स्वस्ति नो दिवो अग्ने पृथिव्या विश्वायुर्धेहि यजथाय देव ।

सचेमहि तव दस्म प्रकेतैरुष्या ण उरुभिर्देव शंसैः ॥ १ ॥

स्वस्ति । नः । दिवः । अग्ने । पृथिव्याः । विश्वऽआयुः । धेहि । यजथाय । देव ।

सचेमहि । तव । दस्म । प्रऽकेतैः । उरुष्य । नः । उरुऽभिः । देव । शंसैः ॥ १ ॥

हे 'देव' दानादिगुणविशिष्ट 'अग्ने' त्वं 'दिवः' 'पृथिव्याः' 'द्यावापृथिव्योः' सकाशात् 'नः' अस्मभ्यं 'विश्वायुः' सर्वाङ्गं 'स्वस्ति' पुत्रादि^१ 'यजथाय' देवयगार्थं 'धेहि' प्रयच्छ । सर्वोपद्रव-रहिताः सर्वाङ्गपुत्रयुक्ताश्च^२ सन्तो वयं यथा यज्वानो भवेम तथास्मान् कुर्विति वाक्यशेषः । अपि च वयं 'सचेमहि' । हे 'दस्म' दर्शनीय 'देव' अग्ने 'उरुभिः' बहुभिः 'शंसैः' शंसनीयैः 'तव' संबन्धिभिः 'प्रकेतैः' पालनोपायप्रज्ञानैः 'नः' अस्मान् 'उरुष्य' रक्ष ॥

इमा अग्ने मृतयस्तुभ्यं जाता गोभिरश्वैरभि गृणन्ति राधः ।

यदा ते मर्तो अनु भोगमानइसो दर्धानो मतिभिः सुजात ॥ २ ॥

१. ग-त३.७-म५.६-सु-विश्वा विश्वानि; त१-विश्वा । २. त-एतैः । ३. त-म६-सु-शीघ्रगमन-शोलाः समर्थाः । ४. त२-अथ; म१.४.७-अथाय; म६-अथा । ५. त१.२.५.७-म६-अथ; त३-म१.२.४.७-अथाय । ६. ग-पुत्राद्यविनाशाय; त-पुत्रा; त३-म५.६-पुत्राद्यविनाशं । ७. त-म२.६-सर्वाङ्गयुक्ताय; त३-म१.४.७-सर्वाङ्गयुक्ताय । ८. म५-सवे रहि त्वां सचेमहि ।

इमाः । अग्ने । म॒तयः । नु॒म्यम् । ज्ञा॒ताः । गो॒भिः । अ॒श्वैः । अ॒भि । गृ॒णन्ति । रा॒धः ।
य॒दा । ते । म॒नः । अ॒नु । भो॒गम् । आ॒न॒ट् । व॒सो इति । द॒धानः । म॒ति॒भिः । सु॒ज॒ात ॥२॥

हे ऽअग्ने ऽइमाः ईदृश्यः ऽमतयः स्तुतयः ऽनुम्यं त्वदर्थं ऽज्ञाताः अस्मदादिस्तोत्रमुखादु-
त्पन्नाः । उच्चारिता इत्यर्थः । ऽगोभिरश्वैः च सहितं ऽराधः त्वया दीयमानं हिरण्यादिकं धनम्
ऽअभि ऽगृणन्ति अभिष्टुवन्ति । अस्मत्स्तुत्यनुरूपान्नमस्मभ्यं त्वया दत्तमिति प्रशंसन्ति । ऽयदा
ऽमनः अस्मदादिको मनुष्यः ऽते त्वया दीयमानं ऽभोगं भोगार्हं धनम् ऽअनु ऽआन॒ट् प्राप्नोति
लभते तदा हे ऽवसो प्रशस्यवसुमन् । यद्वा । स्वेन तेजसा सर्वस्याच्छादयितः । हे ऽसुजात शोभन-
कर्मार्यमुत्पन्नाग्ने त्वं ऽदवानः अस्मभ्यं धनं प्रयच्छन् ऽमतिभिः अस्मदीयाभिः स्तूयस् इति शेषः ॥

अ॒ग्निं म॒न्ये पि॒तर॑म॒ग्निम॒पि॒म॒ग्निं भ्रा॒तरं॑ स॒द॒मि॒त्स॒खाय॑म् ।

अ॒ग्नेर॒नीकं॑ वृ॒हतः॑ स॒प॒र्यं दि॒वि शु॒क्रं य॒ज॒तं सूर्य॑स्य ॥ ३ ॥

अ॒ग्निम् । म॒न्ये । पि॒तर॑म् । अ॒ग्निम् । आ॒पिम् । अ॒ग्निम् । भ्रा॒तर॑म् । स॒द॒म् । इत् । स॒खाय॑म् ।
अ॒ग्नेः । अ॒नी॒कम् । वृ॒हतः॑ । स॒प॒र्यम् । दि॒वि । शु॒क्रम् । य॒ज॒तम् । सूर्य॑स्य ॥ ३ ॥

अहं स्तोता ऽपितरम् ऽअग्निम् एव ऽमन्ये जाने । ऽआपिं बन्धुम् ऽअग्निम् एव म॒न्ये ।
ऽभ्रातरम् ऽअग्निम् एव म॒न्ये । ऽस॒द॒मि॒त् स॒दे॒वा॒वि॒से॒वादि॑नं ऽस॒खाय॑म् अ॒ग्निमे॒व जा॒नामि । ऽवृ॒हतः॑
म॒हतः॑ ऽअग्नेः ऽअनीकम् आहवनीयाख्यं सुखं ऽसपर्यं परिचरामि । तत्र लुप्तोपममेतत् । ऽदिवि
द्युलोके स्थितं ऽयजतं यष्ट्यं पूजनीयं ऽसूर्यस्य संबन्धिं ऽशुक्रं दीप्तिमत् मण्डलं यथा कश्चिदभि-
प्रेतार्थसिद्धये आराधयति तद्वत् ॥

सि॒ध्रा अ॒ग्ने धि॒र्यो अ॒स्मे स॒नु॒त्रीर्यं॑ त्राय॑से द॒म आ॒ नित्य॑होता ।

ऋ॒तावा॒ स रो॒हि॒द॒श्वः पुरु॑क्षु॒र्युभि॑र॒स्मा अ॒ह॒भिर्वा॒म॒म॒स्तु ॥ ४ ॥

सि॒ध्राः । अ॒ग्ने । धि॒र्यः । अ॒स्मे इति । स॒नु॒त्रीः । यम् । त्राय॑से । द॒मे । आ । नित्य॑होता ।
ऋ॒त॒वा । सः । रो॒हि॒त॒श्च । पुरु॑क्षुः । यु॒भिः । अ॒स्मै । अ॒ह॒भिः । वा॒मम् । अ॒स्तु ॥४॥

हे ऽअग्ने ऽसनुत्रीः संबन्ध्यः ऽअस्मे अस्माकं संबन्धिजन्यः ऽधिर्यः स्तुतयः ऽसिध्राः सिद्धा
निष्पन्नाः । त्वदर्थमस्माभिः कृता इत्यर्थः । ऽदम ऽआ अस्मद्यज्ञगृहे मर्यादायावस्थितत्वं ऽनित्यहोता
सततं होमनिष्पादको देवानामाह्वाता वा सन् ऽयं मां ऽत्रायसे कर्मवैगुण्यात् रक्षसि ऽसः अहं
ऽवत्प्रसादात् त्वन्तायुष्यं गतः सन् ऽऋतवा यज्ञवान् सत्यवान् वा स्यामिति शेषः । ऽरोहिदश्वः
रोहितसंज्ञकश्वः ऽपुरुक्षुः बल्लभश्च स्याम् । किंच ऽअस्मै ईदृग्भूताय तुभ्यं ऽयुभिः दीप्तेषु ऽअहभिः
अहःसु दिवसेषु ऽवामं वननीयं हविः ऽअस्तु ॥

१. त१.२.४.५-“स्तोत्रमुवाचदुत्पन्नाः; त२-“स्तोत्रे मुखादुत्पन्नाः; त६-७-“स्तोत्रमुखादुत्पन्नाः;
भ६-“स्तोत्रमवोचमुखादुत्पन्नाः । २. ग-“कर्मणोत्पन्नाग्ने; त२.४.५-“कर्माख्यन्नाग्ने; त३.७-भ-“कर्मा-
दुत्पन्नाग्ने; त६-“कर्मोत्पन्नाग्ने ।

द्युभिर्हितं मित्रमिव प्रयोगं प्रबभूविर्जमध्वरस्य जाग्रम् ।

बाहुभ्यामग्निमायवोऽजनन्त विश्वु होतारं न्यमादयन्त ॥ ५ ॥

द्युभिः । हितम् । मित्रम् । अयम् । प्रयोगम् । प्रबभूव । अजन्तम् । विश्वम् । होतारम् । न्यमादयन्त ॥ ५ ॥

बाहुभ्याम् । अग्निम् । आयवः । अजन्तम् । विश्वम् । होतारम् । न्यमादयन्त ॥ ५ ॥

‘द्युभिर्हितं दीर्घराहितं’ मित्रमिव मित्रमिव प्रयोगं प्रयोक्तव्यं प्रपन्नं पुराणम् अश्विजं होतृसंज्ञकम् । ‘अग्निं देवानां होतारमात्’ (ते. भा. २. ७; ३. १४) इति श्रुतेः । अश्वरस्य यज्ञस्य प्रारं समापयितारम् एवंभूतम् अग्निमायवः यज्ञमाना मनुष्याः बाहुभ्याम् अजन्तन् जनितवन्तः । किञ्च विश्वु मनुष्येषु । तदाकारेषु दैवेष्विव-पर्यः । होतारम् आह्वितारं न्यमादयन्त नियमेन सादितवन्तः । देवानां यागायै निरूपितवन्त इत्यर्थः ॥

स्वयं यजस्व दिवि देव देवान् किं ते पाकः कृण्वदप्रचेताः ।

यथायज ऋतुभिर्देव देवानेवा यजस्व तन्वं सुजात ॥ ६ ॥

स्वयम् । यजस्व । दिवि । देव । देवान् । किम् । ते । पाकः । कृण्वन् । अप्रचेताः ।

यथा । यजः । ऋतुभिः । देव । देवान् । यज । यजस्व । तन्वम् । सुजातम् ॥ ६ ॥

हे देव द्योतमानास्ते त्वं दिवि द्युलोके स्थितान् देवान् इन्द्रादीन् स्वयम् आत्मनैव यजस्व । पाकः पक्त्वयप्रज्ञः अप्रचेताः अप्रकृष्टज्ञानो मनुष्यः ते तव किं कृण्वन् किं करोति । त्वयानधिष्ठितः किञ्चिदपि न जानातीत्यर्थः । किञ्च हे देव त्वम् ऋतुभिः कालविशेषैः देवान् यथायजः दृष्टवानसि एव एवं हे सुजात शोभनजन्मक्षेत्रे तन्वम् आत्मानमपि यजस्व ॥

भवां नो अग्नेऽविता गोपा भवां वयस्कृदुत नो वयोधाः ।

रास्वा च नः सुमहो हव्यदातिं त्रास्वोत नस्तन्वोऽप्रयुच्छन् ॥ ७ ॥

भव । नः । अग्ने । अविता । उत । गोपाः । भव । वयः । कृत् । उत । नः । वयः । धाः ।

रास्व । च । नः । सुमहः । हव्यदातिम् । त्रास्व । उत । नः । तन्वः । अप्रयुच्छन् ॥ ७ ॥

हे अग्ने त्वं नः अस्माकम् अविता दृष्टभवेभ्यो रक्षकः भव भूयाः । उत अपि च गोपाः दृष्टभवेभ्यो गोपा रक्षको भव । उत अपि च वयस्कृन् अन्नस्य कर्ता भव । वयोधाः अन्नस्य दाता भव । हे सुमहः सुष्ठु पूजनीयास्ते त्वं स्वभूता हव्यदातिं हविषो दाति नः अस्मभ्यं त्रास्व वयः प्रयच्छ । उत अपि च नः अस्माकं स्वभूता तन्वः शरीराणि अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् त्रास्व पालय ॥ ॥ २२ ॥

‘प्र केनुना’ इति नवचर्ममण्डं सूक्तं त्रैष्टुभम् । त्वष्टृपुत्रक्षिशिरा नामभिः । आदितः षडभ्येभ्य-
स्नतन्निव ऐन्द्रः । तथा चानुक्रान्तं—‘प्र केनुना नव त्रिशिरास्त्वाष्टृस्तृचोऽन्य ऐन्द्रः’ इति ।
आदितः षण्णां प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेयकृत्वाङ्गो विनियोगः ॥

१. ग-त३-भ२.५-मु-विशो मनुष्याः; त१.२.६-भ१.४-विशो मनु; त३-भ७-विशो मनु; भ६-
विशो मनुष्याः । २. त-प्रकृष्टज्ञानो । ३. ग-त३-भ-‘धिष्ठितः सन् ।

प्र केतुना बृहता यात्यग्निरा रोदसी वृषभो रोरवीति ।

दिवश्चिदन्ता उपमाँ उदानकृषामुपस्थे महिषो वर्ध ॥ १ ॥

प्र । केतुना । बृहता । याति । अग्निः । आ । रोदसी इति । वृषभः । रोरवीति ।

दिवः । चित् । अन्तान् । उपऽमान् । उन् । आनद् । अपाम् । उपऽस्थे । महिषः । वर्ध ॥ १ ॥

वअग्निः वबृहता महता वकेतुना प्रजानेन युक्तः सन् वआ इदानीं वरोदसी द्यावापृथिव्यां वप्र वयाति प्रकपेण गच्छति । किंच देवानामाह्वानकाले ववृषभः इव वरोरवीति अत्यर्थं शब्दं करोति । वदिवश्चित् द्युलोकस्यापि वअन्तान् अवसानान् वउपमान् समीपांश्च प्रदेशान् ज्वलनात्मनादित्यात्मना वा स्थितः वउदानद् ऊर्ध्वं व्याप्नोति । वअनां वृष्टिलक्षणानामुदकानाम् वउपस्थे उपस्थानेऽन्तरिक्षे वैद्युतात्मना वमहिषः महान् ववर्ध वर्धते ॥

मुमोद गर्भो वृषभः ककुब्जानस्त्रेमा वृत्सः शिमीवाँ अरावीत् ।

स देवतात्युद्यतानि कृण्वन्त्स्वेषु क्षयेषु प्रथमो जिगाति ॥ २ ॥

मुमोद । गर्भः । वृषभः । ककुब्जान् । अस्त्रेमा । वृत्सः । शिमीवान् । अरावीत् ।

सः । देवस्ताति । उत्स्यतानि । कृण्वन् । स्वेषु । क्षयेषु । प्रथमः । जिगाति ॥ २ ॥

वगर्भः द्यावापृथिव्योरन्तर्गतः ववृषभः कामानां वर्षिताग्निः वककुब्जान् उन्नततेजस्कः वमुमोद मोदते । किंच वअस्त्रेमा । प्रशस्यनामैतत् । प्रशस्तः ववृत्सः नक्तोपसोर्वत्सभूतः सायंप्रातराहुत्युपजीवनात् वशिमीवान्^१ हविर्वहनदेवाह्वानादिकर्मवानग्निः^२ वअरावीत् देवाह्वानादिशब्दं करोति । वसः अग्निः वदेवताति यज्ञे वउद्यतानि उद्यमान्युत्साहकर्माणि वकृण्वन् कुर्वन् वस्वेषु वक्ष्येषु आत्मीयेष्वाहवनीयादिस्थानेषु स्थितः वप्रथमः देवानां स्थानेषु सुहयः वजिगाति गच्छति ॥

आ यो मूर्धानं पित्रोररब्ध न्यध्वरे दधिरे सूरौ अर्णः ।

अस्य पत्न्यरुषीरश्वबुध्ना ऋतस्य योनौ तन्वो जुषन्त ॥ ३ ॥

आ । यः । मूर्धानम् । पित्रोः । अरब्ध । नि । अध्वरे । दधिरे । सूरः । अर्णः ।

अस्य । पत्नम् । अरुषीः । अश्वबुध्नाः । ऋतस्य । योनौ । तन्वः । जुषन्त ॥ ३ ॥

वयः अग्निः वपित्रोः मातापितृभूतयोर्द्यावापृथिव्योः वमूर्धानम् वआ वअरब्ध स्वतेजोभिरारभते । यद्वा । मातापितृभूतयोररण्योर्मूर्धानं शिरोवत् प्रधानभूतं मन्थनप्रदेशम् । आङ्गीषदर्थे । आरब्ध ईषद्विनस्ति । निमंथनकालेऽपि दाहेन दग्धुं समर्थः । वसूरः सुवीर्यस्याग्नेः वअर्णः गमनशीलं तेजः वअध्वरे यज्ञे वनि वदधिरे । यष्टारो नियमेन धारयन्ति । वअस्य अग्नेः वपत्नम् पतने वअरुषीः आरोचमानाः वऋतस्य यज्ञस्य वयोनौ स्थाने वअश्वबुध्नाः व्यासमूला अशनबन्धना वा । हविराहारान्विता इत्यर्थः । वतन्वः तदीयास्तन्वः वजुषन्त कवयः सेवन्ते ॥

उषउषो हि वंसो अग्रमेषि त्वं यमयोरभवो विभावा ।

ऋताय सप्त दधिषे पदानि जनयन्मित्रं तन्वे स्वायै ॥ ४ ॥

उपःऽउपः । हि । वसो जति । अग्रम् । एषि । त्वम् । यमयोः । अमवः । विमाऽवा ।

ऋताय । मन् । दधिपे । पुनति । जनयन् । मित्रम् । त्वे । म्यर्थे । ४ ॥

हे 'वसो' स्वनं नेत्रसा सर्वस्याच्छादयितव्यमुम्न वा प्रशस्य वा अग्रे 'वसम्' उपऽउपः सर्वस्याः एवोपमः 'अग्रं' पूर्वम् 'एषि' प्राप्तोपि । अपि च 'यमयोः' युमनयोः दम्पत्यभियुक्तयोः पौत्रादयोः 'विभावा' दासिमान् 'अमवः' भवमि । 'तन्वे' 'स्वार्थे' आर्मावाच्यरक्षणं 'मित्रम्' आश्रयं 'जनयन्' उत्पादयन् 'मन्' 'पदानि' सप्तमं स्यात्कानि धिष्यदिस्थाननि 'ऋताय' यज्ञार्थे 'दधिपे' धारयमि ॥

भुवश्चभुर्मह ऋतस्य गोपा भुवो वरुणो यदृताय वेपि ।

भुवो अपां नपाज्जातवेदो भुवो दूतो यस्य हव्यं जुजोषः ॥ ५ ॥

भुवः । चभुः । महः । ऋतस्य । गोपाः । भुवः । वरुणः । यत् । ऋताय । वेपि ।

भुवः । अपाम् । नपान् । जातऽवेदः । भुवः । दूतः । यस्य । हव्यम् । जुजोषः ॥ ५ ॥

'महः' महतः 'ऋतस्य' यज्ञस्य हे अग्रे त्वं 'चभुः' इव प्रकाशकः 'भुवः' भवमि । 'गोपाः' यज्ञस्य रक्षकत्वमेव भवमि । 'यत्' यदा 'ऋताय' सोमस्य च अग्नयेऽदकस्यादानार्थं 'वरुणः' आदित्यः 'वेपि' गच्छसि तदा त्वमेव 'भुवः' भवमि । हे 'जातवेदः' जातप्रज्ञाग्रे 'अपां' वृष्टिः श्रवणानामुदकानां 'नपान्' पौत्रत्वमेव 'भुवः' भवमि । अद्वयो हि मेधो जायते मेवादग्निर्विद्युद्भूयो जायत इत्यपां पौत्रत्वमुच्यते । 'यस्य' यजमानस्य 'हव्यं' हविः 'जुजोषः' सेवसे तस्य 'दूतः' 'भुवः' भवमि ॥ ३ ॥

दर्शपूर्णमासयोरग्नेयस्य याज्या 'भुवो यज्ञस्य' इत्येपा । सूत्रितं च—'तायां याज्यानुवाक्या अग्निमूर्धां भुवो यज्ञस्य' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति । अग्नेयी काचित् कायेष्टिः । तस्यामेपैव याज्या । सूत्रितं च—'आग्नेयया उत्तरे नित्ये मूर्धन्वतः' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्धिः सचमे शिवाभिः ।

दिवि मूर्धानं दधिपे स्वर्पा जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहम् ॥ ६ ॥

भुवः । यज्ञस्य । रजसः । च । नेता । यत्र । नियुत्ऽभिः । सचमे । शिवाभिः ।

दिवि । मूर्धानम् । दधिपे । स्वःऽसाम् । जिह्वाम् । अग्ने । चकृषे । हव्यऽवाहम् ॥ ६ ॥

हे अग्रे त्वं 'यत्र' यस्मिन्नन्तरिक्षे 'शिवाभिः' कल्याणीभिः 'नियुद्धिः' नियुत्संज्ञकाभिरश्व-
जानिभिः संबद्धं वायुं 'सचमे' संगच्छसे तस्मिन्नन्तरिक्षे 'यज्ञस्य' 'रजसश्च' उदकस्य च 'नेता' प्राप-
यिता 'भुवः' भवमि । 'अग्निर्वा' इतो वृष्टिः समीरयति' (निर. ७. २४) इति श्रुतेः । किंच
'दिवि' कुलोके 'मूर्धानं' शिरोवर्गप्रधानभूतं 'स्वर्पा' सर्वस्य संभकारमाश्रित्यं 'दधिपे' हविर्वहनद्वारेण
धारयसि । हे 'अग्रे त्वं' 'जिह्वां' ज्वालां 'हव्यवाहं' हविषां बोद्धुं 'चकृषे' करोषि ॥

अस्य त्रितः क्रतुना वव्रे अन्तरिच्छन्धीति पितुस्त्वैः परस्य ।

सचस्यमानः पित्रोरुपस्थे जामि ब्रुवाण आयुधानि वेति ॥ ७ ॥

अस्य । त्रिनः । क्रतुना । वत्रे । अन्नः । इच्छन् । धीतिम् । पितुः । एवैः । परस्य ।
सुचस्यमानः । पित्रोः । उपस्ये । जामि । ब्रुवाणः । आयुवानि । वेति ॥ ७ ॥

अस्मिन्वृच इममर्थं ब्रवीति । हे त्रित सर्वेषामायुधानि वेत्ता त्वं त्वष्टृपुत्रस्य त्रिशिरसो वधार्थं मम साहाय्यं कुर्वित्तीन्द्रेणैवं पृष्टस्त्रितः स्ववीर्यवृद्धयर्थं यज्ञभागे वत्रे । स चेन्द्रस्तस्मै पाणिप्रक्षालनार्थं च जलं यज्ञभागे च दत्तवान् । अनेन यज्ञभागेन वृद्धवीर्यः षत्रितः एतत्संज्ञक ऋषिः षष्टैः आत्मनो रक्षार्थैर्युक्तः षअन्तः यज्ञस्य मध्ये षधीति भागम् षइच्छन् षपरस्य उत्कृष्टस्य षपितुः सर्वस्य जगतः पालयितुः षअस्य इन्द्रस्य षक्रतुना त्रिशिरसो मम वधार्थं साहाय्यभूतेन कर्मणा निमित्तेन षवत्रे सखायं दत्तवान् । किंच षपित्रोः मातापितृभृतयोर्धोवापृथिव्योः षउपस्ये समीपस्ये यज्ञे षसचस्यमानः क्रतिविरिभः सेव्यमानस्त्रितः षजामि योग्यमिन्द्रस्यानुरूपं स्तोत्रं षब्रुवाणः इन्द्रस्य बलवृद्धयर्थमुच्चारयन् षआयुधानि स्वभूतानि षवेति । त्वष्टृपुत्रस्य मम वधार्थमागच्छति ॥

स पित्र्याणायुधानि विद्वानिन्द्रैषित आप्त्यो अभ्ययुध्यत् ।

त्रिश्रीर्षाणं सप्तर्दिम जघन्वान्त्वाष्टस्य चित्रिः ससृजे त्रितो गाः ॥ ८ ॥

मः । पित्र्याणि । आयुवानि । विद्वान् । इन्द्रैषितः । आप्त्यः । अभि । अयुध्यत् ।

त्रिश्रीर्षाणम् । सप्तर्दिमम् । जघन्वान् । त्वाष्टस्य । चित्रः । निः । ससृजे । त्रितः । गाः ॥ ८ ॥

षआप्त्यः आप्त्यस्य पुत्रोऽपां पुत्रो वा । तकारोपजनञ्जान्दसः । षसः त्रितः षपित्र्याणि स्वपितृसंबन्धीनि षआयुवानि षविद्वान् जानन् षइन्द्रैषितः त्रिशिरसा मया सह युद्धार्थमिन्द्रेण प्रेषितः सन् षअभ्ययुध्यत् अभिसुल्लेखेन युद्धवान् । तदनन्तरं षसप्तर्दिमं शत्रुनियमनार्थं सप्तप्रग्रह-हृत्तम् । यद्वा । सप्तर्दिमरादित्यः । तत्सदृशम् । षत्रिश्रीर्षाणं त्रिशिरस्कं मां षजघन्वान् हतवान् । मूर्तिष्ठं कृतवानित्यर्थः । किंच षत्रितः षत्वाष्टस्य षचित् त्वष्टृपुत्रस्य समापि षगाः पशून् षनिः षससृजे विमृष्टवान् । अपहृतवानित्यर्थः ॥

भूरीदिन्द्र उदिनक्षन्तमोजोऽवाभिनत् सत्पतिर्मन्यमानम् ।

त्वाष्टस्य चित्रिश्चरूपस्य गोनामाचक्राणस्त्रीणि शीर्षा परा वर्क ॥ ९ ॥

भूरि । इत् । इन्द्रः । उदत् । इन्क्षन्तम् । ओजः । अव । अभिनत् । सत्पतिः । मन्यमानम् ।

त्वाष्टस्य । चित्रः । विश्वरूपस्य । गोनाम् ।

आऽचक्राणः । श्रीणि । शीर्षा । परा । वर्गिति वर्क ॥ ९ ॥

षसत्पतिः सतां पालकः षइन्द्रः षभूरिन् बह्वेव पूर्वतुल्यमतिरिक्तं वा षओजः बलम् षउदिन-क्षन्तं व्याप्नुवन्तं षमन्यमानं शूरमिष्टात्मानं चिन्तयन्तम् । यद्वा । मन्यतिर्दीप्तिकर्मा क्रोधकर्मा वा । दीप्यमानं कुप्यन्तं वा । त्वष्टृपुत्रं माम् षअवाभिनत् वज्रेण विदारितवान् । विदार्य षत्वाष्टस्य षचित् त्वष्टृपुत्रस्यापि षगोनां गवाम् । स्वाभिन इति शेषः । षविश्वरूपस्य मम षश्रीणि षशीर्षा शीर्षाणि षआचक्राणः आ सप्तन्ताच्छब्दं कुर्वन् षपरा षवर्कं पराङ्मुखस्य वृक्षवान्^१ लिखवानित्यर्थः । ईदृशं भावि वस्तु विश्वरूपः स्वप्नान्तेऽनेन नृचेन दृष्टवान् ॥ ॥ ४ ॥

‘आपो हि’ इति नवचं नवमं सूक्तम् । अम्बरं गम्य राज्ञः पुत्रः सिन्धुद्वीपं कृषिस्तुष्टुपुत्र-
स्त्रिशिरा वा । ‘इदमापः’ इत्यादिकं द्वे अनुष्टुभौ । ‘ईशाना’ इति त्रयैरुक्ता । ‘आपः पृथिवी’
इति प्रतीतिः । शिष्टा गायत्र्यः । आपो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘आपो हि सिन्धुद्वीपं याम्ब-
रीप आपं गायत्रं ह्यनुष्टुबन्तं पञ्चमीं वधमाना मत्सर्मा प्रतीष्टा’ इति । गतः सूक्तविनिर्वाहः ।
आग्निमान्ते ‘आपो हि हि’ इत्याद्यास्तिन्त्रः । सूत्रितं च—‘आपो हि हि’ इति त्रिव्यं त्रियन्तमपि
उपसृशन्’ (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षमे ॥ १ ॥

आपः । हि । ष्य । मयः । सुभुवः । ताः । नः । ऊर्जे । दधातन । महे । रणाय । चक्षमे ॥ १ ॥

‘हि यस्मान् कारणात्’ आपः वा यूयं मयोभुवः सुखस्य भावयिष्यः । स्थ भवय । ताः
तादृश्यो यूयं नः अस्मान् । ऊर्जे अज्ञाय । दधातन धन । अन्नप्राप्तियोग्यान् अस्मान् कुरुत । अन्न-
मस्मभ्यं दत्तेत्यर्थः । महे महते । रणाय रमणीयाय । चक्षमे दर्शनाय सम्यग्ज्ञानाय च धन ।
अस्मान् सम्यग्ज्ञानं प्रति योग्यान् कुरुतेत्यर्थः ॥

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उज्जतीरिव मातरः ॥ २ ॥

यः । वः । शिवतमः । रसः । तस्य । भाजयत । इह । नः । उज्जतीरिव । मातरः ॥ २ ॥

हे आपः । वः युष्माकं स्वभूतः । वः । रसः । शिवतमः सुखतमः । इह अस्मिँल्लोकं । तस्य तं
रसं नः अस्मान् । भाजयत सेवयत । उपयोजयतेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । उज्जतीरिव उज्ञाय इव
पुत्रसमृद्धिं कामयमानाः । मातरः स्तन्यरसं यथा भाजयन्ति प्रापयन्ति तद्वत् ।

तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च नः ॥ ३ ॥

तस्मै । अरम् । गमाम । वः । यस्य । क्षयाय । जिन्वथ । आपः । जनयथा । च । नः ॥ ३ ॥

हे आपः यूयं यस्य पापस्य । क्षयाय विनाशाय अस्मान् । जिन्वथ प्रीणयथ । तस्मै तादृशाय
पापक्षयाय । अरं क्षिप्रं । वः युष्मान् । गमाम गमयाम । वयं शिरसि प्रक्षिपामेत्यर्थः । यद्वा ।
यस्यान्नस्य क्षयाय निवासार्थं यूयमोषधीजिन्वथ तर्पयथ तस्मै तदन्नमुद्दिश्य वयमरमलं पर्याप्तं यथा
भवति तथा वो युष्मान् गमाम गच्छाम । किंच हे आपः नः अस्मान् । जनयथा । च ।
पुत्रपौत्रादिजनने प्रयोजयतेत्यर्थः ॥

शं नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये । शं योरभि स्रवन्तु नः ॥ ४ ॥

शम् । नः । देवीः । अभिष्टये । आपः । भवन्तु । पीतये । शम् । योः । अभि । स्रवन्तु । नः ॥ ४ ॥

नः अस्माकं पापापनोदहारेण । शं सुखं । भवन्तु । देवीः देव्यः । आपः । अभिष्टये
अस्मद्यज्ञाय भवन्तु । यज्ञाद्भावाच्च भवन्त्वित्यर्थः । पीतये पानाय च भवन्तु । तथा । शम्
उत्पन्नां रोगाणां शमनं । योः वायवमनुत्पन्नां प्रयच्छरणं च कुर्वन्तु । अपि च नः अस्माकम्
। अभि उपरि । स्रवन्तु शुद्धयर्थं सिञ्चन्तु ॥

१. गत-भ-‘ईशाना...प्रतीष्टा’ नास्ति । २. ग-त१.२.३.४.५.६-भ१.४.६.७-‘पंचमी...
प्रतीष्टेति’ नास्ति । ३. ग-संप्रसाय । ४. त-‘आपः’ नास्ति ।

ईशाना वार्याणां क्षयन्तीश्चर्षणीनाम् । अपो याचामि भेषजम् ॥ ५ ॥ ७.१-५-५

ईशानाः । वार्याणाम् । क्षयन्तीः । चर्षणीनाम् । अपः । याचामि । भेषजम् ॥ ५ ॥

१वार्याणां वारिप्रभवानां व्रीहियवादीनां यद्वा वरणीयानां धनानाम् १ईशानाः ईश्वराः
१चर्षणीनां मनुष्याणां १क्षयन्तीः निवासयित्राः १अपः उदकानि १भेषजम् । सुखनामैतत् ।
पापापनोदनं^१ सुखं १याचामि अहं प्रार्थये ॥

अप्सु मे सोमो अत्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा । अग्निं च विश्वशंसुवम् ॥ ६ ॥ ७.१-

अप्सु । मे । सोमः । अत्रवीत् । अन्तः । विश्वानि । भेषजा । अग्निम् । च । विश्वशंसुवम् ॥ ६ ॥

आपः । पृणीत । भेषजम् । वरूथम् । तन्वेह । मम । ज्योक्च । सूर्यं । दृशे ॥ ७ ॥ ७.१-७-७

आपः । पृणीत । भेषजम् । वरूथम् । तन्वे । मम । ज्योक् । च । सूर्यम् । दृशे ॥ ७ ॥

इदमापः प्र वहत यत्किं च दुरितं मयि । यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेष उतानृतम् ॥ ८ ॥

इदम् । आपः । प्र । वहत । यत् । किम् । च । दुः । इदम् । मयि ।

यत् । वा । अहम् । अभिदुद्रोह । यत् । वा । शेषे । उत । अनृतम् ॥ ८ ॥

आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि ।

पर्यस्वानग्ना आ गहि तं मा सं सृज वर्चसा ॥ ९ ॥

आपः । अद्य । अतु । अचारिषम् । रसेन । सम । अगस्महि ।

पर्यस्वान् । अग्ने । आ । गहि । तम् । मा । सम । सृज । वर्चसा ॥ ९ ॥

‘अप्सु मे सोमो अत्रवीत्’ इत्यादिकाश्चतस्र ऋचः प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये दिनियोगपुरः-
सरं व्याख्याताः (ऋ. सं. १. २३. २०-२३)^१ ॥ ॥ ५ ॥

‘ओ चित्’ इति चतुर्दशर्चं दशमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—‘ओ चित् षड्ना वैवस्वतयो-
र्यमयम्योः संवादः षष्ठ्ययुग्मिर्यमो मिथुनार्थं यमं प्रोवाच स तां नवमीयुग्मिरनिच्छन् प्रत्याचष्टे’
इति । ततः षष्ठ्यां प्रथमानृतीयाद्ययुक्ता विवस्वतः पुत्री यम्यृषिर्यमो देवता । ‘यस्य वाक्यं स ऋषिर्वा
तेनोच्यते सा देवता’ इति न्यायात् । तथा नवम्यां द्वितीयाचतुर्थीप्रभृतिषु युक्ता वैवस्वतो यम
ऋषिर्यमो देवता । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । गतो विनियोगः ॥

ओ चित्सखायं मुख्या ववृत्त्यां तिरः पुरु चिदर्णवं जगन्वान् ।

पितुर्नपातमा दधीत वेधा अधि क्षमि प्रतुरं दीप्यानः ॥ १ ॥

ओ इति । चित् । सखायम् । मुख्या । ववृत्त्याम् । तिरः । पुरु । चित् । अर्णवम् । जगन्वान् ।

पितुः । नपातम् । आ । दधीत । वेधाः । अधि । क्षमि । प्रऽतुरम् । दीप्यानः ॥ १ ॥

१. ग-पापापनोदनात्मकं; भ-पापापनोदकं । २. त७-पुस्तके ऋ. सं. १.२३.२०-२३ मन्त्राणां
भाष्यं व्याकरणप्रक्रियां वर्जयित्वा षष्ठसप्तमाष्टमनवममन्त्रभाष्यत्वेनोद्धृतम् । उद्गीथाचार्येणापि स्वकीय
ऋग्भाष्य एते मन्त्रा न व्याख्याताः ।

अत्रास्मिन् सूक्ते वैवस्वतयोर्यमयम्योः संवाद उच्यते । अस्यामृचि यमं प्रति यमी प्रोवाच ।
 'तिरः अन्नहितप्रकाशमानम् । निर्जनप्रदेशमित्यर्थः । 'पुरु' वचिन् बहुविधं चिन्तनीं च 'अर्जवं'
 समुद्रैकदेशमवान्तरदीपं 'जगन्वान्' गतवती यमी । 'चिन्' इति पुरार्थः । पुरितमिष्टम् । श्रेष्ठमित्यर्थः ।
 'सत्त्वाय' गर्भवासादारभ्य सर्वाभूतं यमं 'सत्त्वा' सत्त्वाय स्त्रीपुरुषसंपर्कजनितमित्रवाच 'अं'
 'ववृ'त्याम् आवर्तयामि । आभिसुरत्येन स्थित्वा लज्जां परित्यज्य 'त्व'संभोगं करोमि'त्यर्थः । 'यमे'स्य
 स्वरिता गतिः ' इति न्यायेन कामस्य स्वरितत्वात् । अपि च 'पितुः आवयोर्भक्षितः पुत्रस्य पितु-
 भूतस्य तवाधाय 'अधि' 'क्षमि' अधि पृथिव्याम् । पृथिवीस्थानीये ममोदर इत्यर्थः । 'प्रतरं' प्रकृष्टम् ।
 सर्वगुणोपेतमित्यर्थः । 'नपाते' गर्भलक्षणमपत्यं 'वेधाः' विधाता प्रजापतिः 'दी'ध्यानः आवयोरनुरूपस्य
 पुत्रस्य जननार्थमावां ध्यायन् 'आ' 'वधीत' । 'प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते' (ऋ. सं. १०.
 १८४. १) इत्युक्तत्वात् ॥

न ते सखा मुख्यं वष्टयेत्तत्सलक्ष्मा यदिष्टुरूपा भवाति ।

महस्पुत्रासो असुरस्य वीरा दिवो धृतरि उर्विया परि ख्यन् ॥ २ ॥

न । ते । सखा । मुख्यम् । वष्टि । एतत् । मऽलक्ष्मा । यत् । विष्टुरूपा । भवाति ।

महः । पुत्रासः । असुरस्य । वीराः । दिवः । धृतरिः । उर्विया । परि । ख्यन् ॥ २ ॥

यम आत्मानं परोक्षीकृत्य यमी प्रत्युवाच । हे यमि 'ते' तव 'मखा' गर्भवासलक्षणेन सर्वाभूतो
 यमः 'एतत्' ईदृशं त्वयोक्तं स्त्रीपुरुषलक्षणं 'सत्त्वं' 'न' 'वष्टि' न कामयते । 'यत्' यस्मात् कारणात्
 यमी 'सलक्ष्मा' समानयोनित्वलक्षणा 'विष्टुरूपा' भगिनीत्वाद्विषमरूपा 'भवति' भवति । तस्माच्च
 वष्टीत्यर्थः । इदानीं 'तिरः पुरु चिदर्णवं जगन्वान्' इत्यस्य प्रतिबचनमुच्यते । 'महः' महतः
 'असुरस्य' प्राणवतः प्रजावतो वा प्रजापतेः 'पुत्रासः' पुत्रभूताः 'वीराः' । 'वीरो' वीरयस्यमित्रान् वेतेर्वा
 स्याद्व्रतिकर्मणो वीरयतेर्वा' (निरु. १. ७) इति निरुक्तम् । शत्रूणां विविधभारयितारः^१ 'धृतरिः'
 धारयितारः^२ 'दिवः' सुलोकस्य । प्रदर्शनमेतत् । शुभृतीनां लोकानामित्यर्थः^३ । — — — ॥

उच्यन्ति घा ते अमृतास एतदेकस्य चित्सृजसं मर्त्यस्य ।

नि ते मनो मनसि धाय्यस्मे जन्युः पतिस्तन्वमा विविश्याः ॥ ३ ॥

उच्यन्ति । घा । ते । अमृतासः । एतत् । एकस्य । चित् । त्यजसम् । मर्त्यस्य ।

नि । ते । मनः । मनसि । धायि । अस्मे इति । जन्युः । पतिः । तन्वम् । आ । विविश्याः ॥ ३ ॥

पुनरपि यमी यमं प्रत्युवाच । 'घ' इति निपातोऽप्यर्थः । हे यम 'ते' प्रसिद्धाः 'अमृतासः'
 प्रजापत्यादयो^४ 'देवा' अपि 'एतत्' ईदृशं शास्त्रेणागम्यत्वेनोक्तं 'त्यजसम्' । त्यज्यते परस्मै प्रदीयत इति
 त्यजसं दुहितृभगिन्यादिर्ज्ञातम् । 'उच्यन्ति' कामयन्ते । 'एकस्य' 'चित्' सर्वस्य जगतः मुख्यस्यापि
 प्रजापत्यादेः स्वदुहितृभगिन्यादीनां संबन्धोऽस्तीति शेषः । अतः कारणात् 'ते' तव 'मनः' चित्सम्

१. ग-दधीत आदधातु; त-भ१-दधीत आदधाव; भ१-२-दधीत अदधात; भ४-दधीत आदधात ।

२. त१-विविधारयितारो; त२.४.५.६-विविधमाधारयितारो; भ-विविधमीरयितारो । ३. ग-

'मित्यर्थः धृतरिः उर्विया उरवः मां परिचरते न कर्तव्यमिति वदति । ४. त-भ१-प्राजापत्यादयो ।

‘अस्मे अस्माकम् । समेत्यर्थः । ‘मनसि चित्ते’ नि ‘धायि निधीयताम् । अहं स्वां कामये त्वं मामपि कामयस्वेत्यर्थः । अपि च । ‘जन्त्युः इति लुप्तोपममेतत् । जन्त्युरिव यथा जनयिता प्रजापतिः ‘पतिः भर्ता भूत्वा स्वदुहितुः शरीरं संभोगेनाविष्टवान् तथा त्वमपि मम पतिर्भूत्वा ‘तन्वं मदीयं शरीरम् ‘आ ‘विविध्याः संभोगेनाविश । योनौ प्रजननप्रक्षेपोपगूहनचुम्बनादिना मां संसुड्ध्वेत्यर्थः ॥

न यत्पुरा चकृम कद्ध नूनमृता वदन्तो अनृतं रपेम ।

गन्धर्वो अप्सवर्षा च योषा सा नो नार्भिः परमं जामि तन्नौ ॥ ४ ॥

न । यत् । पुरा । चकृम । कत् । ह । नूनम् । ऋता । वदन्तः । अनृतम् । रपेम ।

गन्धर्वः । अप्सु । अपर्षा । च । योषा । सा । नः । नार्भिः । परमम् । जामि । तत् । नौ ॥ ४ ॥

यमो यमीं पुनर्ब्रूते । ‘पुरा पूर्वं प्रजापतिः ‘यत् अगम्यागमनमपरिमितसामर्थ्योपेतत्वात् कृतवान् तथा वयं ‘न चकृम नाकुर्म । वयम् ‘ऋता क्रतानि सत्यानि ‘वदन्तः ब्रुवन्तः ‘अनृतम् असत्यं ‘कद्ध कदा खलु ‘नूनं^१ निश्चितं ‘रपेम वदेम । न कदाचिदपीत्यर्थः । अगम्यागमनं न कुर्म इति यावत् । अपि च ‘अप्सु । अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षे स्थितः ‘गन्धर्वः^२ गवां रश्मिनामुदकानां वा धारयिता^३ आदित्यः ‘अप्या अन्तरिक्षस्था ‘सा प्रसिद्धा ‘योषा आदित्यस्य भार्या सरण्युः ‘च ‘नः नात्रावयोः ‘नार्भिः उत्पत्तिस्थानम् । मातापितरावित्यर्थः । ‘तत् तस्मात् कारणात् ‘नौ आवयोः ‘जामि बान्धवमुत्कृष्टम्^४ । एवं सत्यावयोरगम्यागमनरूपत्वात् कर्तुमयुक्तं तस्मादेतन्न करोमीत्यभिप्रायः ॥

गर्मे नु नौ जनिता दंपती कर्देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः ।

नर्किस्य प्र मिनन्ति व्रतानि वेदं नावस्य पृथिवी उत द्यौः ॥ ५ ॥

गर्मे । नु । नौ । जनिता । दंपती इति दम्पती । कः । देवः । त्वष्टा । सविता । विश्वरूपः ।

नर्किः । अस्य । प्र । मिनन्ति । व्रतानि । वेदं । नौ । अस्य । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ५ ॥

‘त्वष्टा रूपाणां कर्ता ‘सविता सर्वेषां शुभाशुभस्य प्रेरकः ‘विश्वरूपः सर्वात्मकः ‘देवः दानादिगुणयुक्तः ‘जनिता जनयिता प्रजापतिः ‘गर्मे ‘नु गर्भावस्थायामेव ‘नौ आवां ‘दंपती जायापती ‘कः कृतवान् एकोदरे सहवासित्वात् । ‘अस्य प्रजापतेः ‘व्रतानि कर्माणि ‘नर्किः ‘प्र ‘मिनन्ति न केचित् प्रहंसन्ति । न लोपयन्तीत्यर्थः । अतः कारणाद्गर्भावस्थायामेवावयोः प्रजापतिकृते दंपतिवे सति संभोगं कुर्वित्यर्थः । अपि च ‘नौ आवयोः ‘अस्य इदं मातुरुदरे सहवासजनितं दंपतिग्वं ‘पृथिवी भूमिः ‘वेद जानाति । ‘उत अपि च ‘द्यौः द्युलोकोऽपि जानाति ॥ ६ ॥

को अस्य वेदं प्रथमस्याहः क ई ददर्श क इह प्र वोचत् ।

बृहन्मित्रस्य वरुणस्य धाम कर्दु ब्रव आहनो वीच्या नृन् ॥ ६ ॥

कः । अस्य । वेदं । प्रथमस्य । अहः । कः । ईम् । ददर्श । कः । इह । प्र । वोचत् ।

बृहत् । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम । कत् । ऊँ इति । ब्रवः । आहनः । वीच्या । नृन् ॥ ६ ॥

१. गन्त-भ-‘नूनं’ नास्ति । २. त-भ१.२.४.६-‘गन्धर्वः’ नास्ति । ३. त-भ६-धारयिता गंधर्वः । ४. ग-बांधवं परमुत्कृष्टं ।

प्रथमस्याहः संबन्धि अस्य इदमन्योन्यसंगमनं षकः वेद ज्ञानाति । प्रथमेऽहनि यस्मिन् यने नदनुमानमाश्रित्य न कश्चिदपि ज्ञानं शक्नोतीत्यर्थः । इह अस्मिन् प्रदेशे प्रत्यक्षनः षक इदं संगमनं पददर्श पश्यति षकः प्र वोचन् प्रत्यापयति । न कोऽप्यर्थः । मित्रस्य वचनस्य मित्रावरुणयोः बृहन् महत् धाम स्थानमहारायं यदस्ति तत्र नृन् मनुष्यान् व्राज्या नरकेन हे आहनः आहन्तर्मया दया हिमिनः । स्वकृतशुभाशुभकर्मपि क्षया मनुष्यादिप्राणिनां नरकपातेन स्वर्गप्रापणेन निग्रहानुग्रहयोः कर्तरित्यर्थः । एवंभूत हे यम त्वं षक इत्यत्र किं वा प्रवर्षि ।

यमस्य मा यम्यं काम आगन्तममाने योनौ महशेय्याय ।

जायेव पत्ये तन्वै रिरिच्यां वि चिद्वहेव रथ्येव चक्रा ॥ ७ ॥

यमस्य । मा । यम्यम् । कामः । आ । अगन् । ममाने । योनौ । महशेय्याय ।

जायाऽइव । पत्ये । तन्वम् । रिरिच्याम् । वि । चित् । वृहेव । रथ्याऽइव । चक्रा ॥ ७ ॥

यमस्य तव कामः अभिलाषः यम्यं यमो मा मां प्रति आगन् आगच्छतु । ममोपरि तव यमस्य संभोगेच्छा जायतामित्यर्थः । किमर्थम् । ममाने योनौ एकस्मिन् स्थाने शय्याख्ये सहशेय्याय सहशयनार्थम् । तदनन्तरं पूर्णमनोरथा सर्वा जायेव पत्ये यथा भार्या पत्युरर्थाय परया प्रीत्या विश्वस्ता सर्वा रतिकामा स्वशरीरं प्रकाशयति एवं तन्वम् आर्मायं शरीरं रिरिच्यां विविच्याम् । त्वदर्थं प्रकाशयेयमित्यर्थः । किंच । चित् इति पूरणः । वि वृहेव । वृह उद्यमने । धर्मार्थकामान् विविधमुद्यच्छावः । तत्र दृष्टान्तः । रथ्येव चक्रा । रथस्यावयवभूते चक्रे यथा रथमुद्यच्छतस्तद्वत् ॥

न तिष्ठन्ति न नि मिषन्त्येते देवानां स्पश इह ये चरन्ति ।

अन्येन मदाहनो याहि तूयं तेन वि वृह रथ्येव चक्रा ॥ ८ ॥

न । तिष्ठन्ति । न । नि । मिषन्ति । एते । देवानाम् । स्पशः । इह । ये । चरन्ति ।

अन्येन । मत् । आहनः । याहि । तूयम् । तेन । वि । वृह । रथ्याऽइव । चक्रा ॥ ८ ॥

यस्या प्रत्यातो यमः पुनराह । इह अस्मिँल्लोके देवानां संबन्धिनः ये स्वशः अहोरात्रादयश्चाराः चरन्ति सर्वेषां शुभाशुभलक्षणकर्मप्रत्यवेक्षणार्थं परिभ्रमन्ति एते चाराः क्षणमात्रमपि चरणव्यापाररहिताः न तिष्ठन्ति । न नि मिषन्ति मेपणं न कुर्वन्ति । शुभमशुभं वा यः करोति तं निरीक्षन्ते चेत्यर्थः । हे आहनः ममापहन्ति असह्यभापणेन दुःखयित्रि त्वं मत् मत्तः अन्येन त्वत्सदृशेन सह तूयं क्षिप्रं याहि संगच्छ । गत्वा च तेन वि वृह धर्मार्थकामानुद्यच्छ । तत्र दृष्टान्तः । रथ्येव चक्रा । यथा रथावयवभूते चक्रे रथमुद्यच्छतस्तद्वत् ॥

रात्रीभिरस्मा अहमिदं शस्येत् सूर्यस्य चक्षुर्मुहुरुन्मिमीयात् ।

दिवा पृथिव्या मिथुना सबन्धु यमीर्यमस्य बिभृयादजामि ॥ ९ ॥

रात्रीभिः । अस्मै । अहंऽभिः । दशस्येत् । सूर्यस्य । चक्षुः । मुहुः । उत् । मिमीयात् ।

दिवा । पृथिव्या । मिथुना । सबन्धु इति सऽबन्धु । यमीः । यमस्य । बिभृयात् । अजामि ॥ ९ ॥

१रात्रिभिः १अहभिः अहोरात्रयोः १अस्मै यमाय कल्पितं भागं सर्वो यजमानः १दशस्येत् प्रयच्छतु । १सूर्यस्य संबन्धि १चक्षुः तेजः १सुहुः सुहुः अस्मै यमाय १उन्मिमीयात् उदेतु । १दिवा १पृथिव्या द्यावापृथिव्यां सह १मिथुना मिथुनौ १सबन्धू समानबन्धू अहोरात्रे अस्मै यमाय^१ । एतज्ज्ञात्वा ह्यं १यमीः १यमस्य १अजामि अभातरं १बिभृयात् धारयतु । यत्नेन परिगृह्णात्वित्यर्थः ॥

आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृणवन्नजामि ।

उप बर्बृहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत् ॥ १० ॥

आ । घ । ता । गच्छान् । उत्तरा । युगानि । यत्र । जामयः । कृणवन् । अजामि ।

उप । बर्बृहि । वृषभाय । बाहुम् । अन्यम् । इच्छस्व । सुभगे । पतिम् । मत् ॥ १० ॥

१यत्र येषु कालेषु १जामयः भगिन्यः १अजामि अभातरं पतिं १कृणवन् करिष्यन्ति १ता तानि १उत्तरा उत्तराणि १युगानि कालविशेषाः १आ १गच्छान् आगमिष्यन्ति । १घ इति पूरणः । यस्मादेवं तस्माद्दे १सुभगे त्वमिदानीं १मत् मत्तः १अन्यं १पतिं भर्तारम् १इच्छस्व कामयस्व । तदनन्तरं १वृषभाय तव योनौ रेतः सेक्त्रे पुरुषाय आत्मीयं १बाहुम् १उप १बर्बृहि । शयनकाल उपबर्हणं कुरु ॥ ७ ॥

किं भ्रातामद्यदर्नाथं भवति किमु स्वसा यन्निक्रैतिनिगच्छात् ।

काममूता बहुतद्रपामि तन्वा मे तन्वं सं पिपृग्धि ॥ ११ ॥

किम् । भ्राता । अमत् । यत् । अनायम् । भवति ।

किम् । ऊँ इति । स्वसा । यत् । निःक्रैतिः । निगच्छात् ।

काममूता । बहु । एतत् । रूपामि । तन्वा । मे । तन्वं । सम् । पिपृग्धि ॥ ११ ॥

यमी यमेन प्रत्याख्याता पुनराह । १यत् यस्मिन् भ्रातरि सति स्वसादिकम् १अनाथं नाथ-रहितं भवति सः १भ्राता १किम् १असत् किं भवति । न भवतीत्यर्थः । किंच यस्यां भगिन्यां सत्यां भ्रातरं १निक्रैतिः दुःखं १निगच्छात् नियमेन गच्छति प्राप्नोति सा १स्वसा १किमु किं वा भवति । भ्रातृभगिन्योश्च परस्परं प्रीतिर्येन केनचिदुपायेनावश्यं कार्येत्यभिप्रायः । साहं १काममूता कामेन मूर्च्छिता सती १बहु नानाप्रकारम् १एतत् ईदृशमुक्तं वक्ष्यमाणं च १रूपामि प्रलपामि । एतज्ज्ञात्वा १मे मम १तन्वा शरीरेण १तन्वं शरीरं १सं १पिपृग्धि संपर्चय । संभोगेन संश्लेषय । मां सम्यग्भुङ्क्ष्वेत्यर्थः ॥

न वा उ ते तन्वा तन्वं सं पिपृच्यां पापमाहुयः स्वसारं निगच्छात् ।

अन्येन मत्प्रमुदः कल्पयस्व न ते भ्राता सुभगे वष्टयेतत् ॥ १२ ॥

न । वै । ऊँ इति । ते । तन्वा । तन्वं । सम् । पिपृच्याम् । पापम् । आहुः । यः । स्वसारम् । निगच्छात् ।

अन्येन । मत् । प्रमुदः । कल्पयस्व । न । ते । भ्राता । सुभगे । वष्टि । एतत् ॥ १२ ॥

यमो यमीं प्रत्युक्तवान् । हे यमि एते तव १तन्वा शरीरेण १तन्वं आत्मीयं शरीरं १न १वै १सं १पिपृच्यां नैव संपर्चयामि । नैवाहं त्वां सभोगुमिच्छामीत्यर्थः । १यः भ्राता १स्वसारं भगिनीं

पनिगच्छात् नियमेनोपगच्छति । संभुङ्क्त इत्यर्थः । न 'पापं पापकारिणम्' आहुः । शिष्टा वदन्ति ।
 एतज्ज्ञात्वा हे 'सुभगे' सुष्ठु भजनीये हे यमि त्वं 'मत्' मत्तः 'अन्येन' 'वद्योग्येन' पुरुषेण सह 'प्रमुदः'
 संभोगलक्षणान् ग्रहणान् 'कल्पयस्व' समर्थय । 'ते' तव 'आता यमः' 'एतन्' इदं 'व्या' मह 'संभुने'
 कर्तुं 'न' 'वष्टि' न कामयते । नेच्छति ॥

वतो वतासि यम नैव ते मनो हृदयं चाविदाम ।

अन्या किल त्वां कक्ष्येव युक्तं परि प्वजाते लिबुजेव वृक्षम् ॥ १३ ॥

वतः । वत । अमि । यम । न । एव । ते । मनः । हृदयम् । च । अविदाम ।

अन्या । किल । त्वाम् । कक्ष्याऽइव । युक्तम् । परि । स्वजाते । लिबुजाऽइव । वृक्षम् ॥ १३ ॥

यमी प्रत्युवाच । हे 'यम त्वं' 'वतः' दुर्बलः 'अमि' । 'वत' इति निपातः खेदानुकम्पयोः ।
 अनुकम्प्यश्चासि । 'ते' त्वदीयं 'मनः' मनोगतं संकल्पं 'हृदयं' 'च' बुद्धिगतमध्यवसायं 'च' नैव
 'अविदाम' वयं न जानाम एव । मत्तः 'अन्या' काचित् स्त्री 'त्वां' 'परि' 'प्वजाते' 'किल' । तत्र
 दृष्टान्तद्वयमुच्यते । 'कक्ष्येव' 'युक्तम्' । यथा कक्ष्या रज्जुर्युक्तमात्मना संबद्धमर्थं परिप्वजते^१ तद्वत् ।
 'लिबुजेव' 'वृक्षम्' । यथा लिबुजा वननिर्गाढं वृक्षं परिप्वजते तद्वच्च । अन्यस्यां स्त्रियामात्मकस्वं मां
 परिप्वङ्क्तुं^२ नेच्छसीत्यर्थः ॥

अन्यम् पु त्वं यम्यन्य उ त्वां परि प्वजाते लिबुजेव वृक्षम् ।

तस्य वा त्वं मन इच्छा स वा तवाधा कृणुष्व संविदं सुभद्राम् ॥ १४ ॥

अन्यम् । ऊँ इति । सु । त्वम् । यमि । अन्यः । ऊँ इति । त्वाम् । परि । स्वजाते । लिबुजाऽइव । वृक्षम् ।

तस्य । वा । त्वम् । मनः । इच्छ । सः । वा । तव । अध । कृणुष्व । तम् । विदम् । सुभद्राम् ॥ १४ ॥

यमः पुनरप्याह । हे 'यमि' 'त्वम्' 'अन्यम्' अन्यं पुरुषमेव 'सु' सुष्ठु परिप्वज । 'अन्य' 'उ'
 अन्योऽपि पुरुषः 'त्वां' 'परि' 'प्वजाते' । तत्र दृष्टान्तः । 'लिबुजेव' 'वृक्षम्' । यथा वृक्षा गाढं वृक्षं
 परिप्वजते तद्वत् । तथा सति । वाशब्दः समुच्चये । 'त्वं' 'तस्य' च पुरुषस्य 'मनः' 'इच्छ' कामय ।
 तस्य 'त्वं' वशावर्तिनी भवेत्यर्थः । 'सः' च पुरुषः 'तव' मन इच्छतु । 'अध' अध परस्परवशावर्तिता-
 नन्तरं त्वं तेन सह 'सुभद्रां' सुकल्याणीं 'संविदं' परस्परसंभोगसुखसंविंतिं 'कृणुष्व' कुरुष्व ॥ ॥८॥

'वृषा' इति नवचर्मकादशं सूक्तमाह्वैर्विधानस्यापमोक्षेयम्^३ । सप्तम्याद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः शिष्टा
 जगत्सः । तथा चानुक्रान्तं—'वृषा नवाह्वैर्विधानं भाग्यं तु त्रिष्टुभन्तम्' इति । गतः
 सूक्तविनिर्गोः ॥

वृषा वृष्णे दुदुहे दोहसा दिवः पर्यासि यद्दो अदितेरदाम्यः ।

विश्वं स वेद वरुणो यथा धिया स यज्ञियो यजतु यज्ञियो ऋतून् ॥ १ ॥

वृषा । वृष्णे । दुदुहे । दोहसा । दिवः । पर्यासि । यद्दो । अदितेः । अदाम्यः ।

विश्वम् । सः । वेद । वरुणः । यथा । धिया । सः । यज्ञियः । यजतु । यज्ञियान् । ऋतून् ॥ १ ॥

वृषा आहुनिद्वारेण वृष्टेर्वर्षिता^१ यद्धः महान् वदाम्यः केनाप्यहिंस्योऽग्निः वदितेः
अक्षीणयाताक्रियस्य वृष्णः यज्ञद्वारेण स्तुतीनां हविषां वा वर्धितुर्यजमानस्यार्थाय वदोहसा दोहनेन
महता प्रक्षारणेन विद्वः सकाशात् वपसांसि वृष्टिलक्षणान्युदकानि वदुदुहे दोग्धि प्रक्षारयति । किंच
यथा वक्त्रणः आदित्यः विधिया आत्मानुरूपया प्रजया विश्वं सर्वं वेद जानाति तथा वसः
अयमग्निः जानातीत्यर्थः । यज्ञियः यज्ञार्हः वसः अग्निः यज्ञियान् यज्ञार्हान् कृतून् यजतु पूजयतु ॥

रपद्रन्धर्वीरप्या च योषणा नृदस्य नादे परि पातु मे मनः ।

इष्टस्य मध्ये अदितिर्नि धातु नो भ्राता नो ज्येष्ठः प्रथमो वि वोचति ॥२॥

रपत् । रन्धर्वीः । अप्या । च । योषणा । नृदस्य । नादे । परि । पातु । मे । मनः ।

इष्टस्य । मध्ये । अदितिः । नि । धातु । नः । भ्राता । नः । ज्येष्ठः । प्रथमः । वि । वोचति ॥२॥

रपत् रपितवन्ध्रिगुणानुक्तवती रन्धर्वीः गन्धर्वस्य स्त्री अप्या अग्निः संस्कृता योषणा
आहुनिलक्षणा स्त्री च । अग्निं तपितवतीति शेषः । नृदस्य । स्तोतृनामैतत् । स्तोतुः मे मम स्मभूतं
मनः नादे स्तुतिलक्षणे शब्दे परि पातु अग्निः सम्यग्रक्षतु । अहं समाहितमना भूत्वा सम्यक्
स्तुतिं करोमीत्यर्थः । किंच अदितिः अखण्डनीयोऽग्निः नः अस्मान् इष्टस्य यागस्य मध्ये नि
धातु निदधानु नितरां स्थापयतु । प्रथमः सर्वेषां यजमानानां मुख्यः नः अस्माकं ज्येष्ठः भ्राता
वि वोचति विशेषेण ब्रवीति । स्तौतीत्यर्थः । नाहमेव केवलो यजनशीलः किंतु सर्व एवास्मत्कुलीनो
देवयागाप्रिय इत्यर्थः ॥

सो चिन्नु भद्रा क्षुमती यशस्वत्युषा उवास मनवे स्ववती ।

यदीमुशन्तमुशतामनु कर्तुमग्निं होतारं विदथाय जीजनन् ॥ ३ ॥

सो इति । चित् । नु । भद्रा । क्षुमती । यशस्वती । उपाः । उवास । मनवे । स्वः । वती ।

यत् । ईम् । उशन्तम् । उशताम् । अनु । कर्तुम् । अग्निम् । होतारम् । विदथाय । जीजनन् ॥३॥

भद्रा भजनीया क्षुमती शब्दवती यशस्वती अन्नवती कीर्तिमती वा सो चित् सैव
प्रसिद्धा उपाः मनवे मनुष्याय यजमानाय स्ववती आदित्यवती सती नु क्षिप्रम् उवास
उपितवती । उदितवतीत्यर्थः । कदोदितवती इत्युच्यते । यत् यदा उशन्तं स्तुतिं हविश्च कामय-
मानम् उशतां यष्टुं कामयमानानां संबन्धिनं होतारं देवानामाह्वातारं होमनिष्पादकं वा ईम्
एनम् अग्निम् अनु कर्तुं स्तुतिकर्मणः पश्चात् विदथाय यजनीयाय यज्ञार्थं जीजनन् ।
ऋग्विष्यजमाना जनयन्तीत्यर्थः । तदोदितवतीति संबन्धः ॥

अघ्र त्यं दृप्सं विश्वं विचक्षणं विराभरदिषितः श्येनो अध्वरे ।

यदी विशो वृणते दस्मर्या अग्निं होतारमघ्र धीरजायत ॥ ४ ॥

अघ्र । त्यम् । दृप्सम् । विश्वम् । विचक्षणम् । विः । आ । अमरत् । इषितः । श्येनः । अध्वरे ।

यदि । विशः । वृणते । दस्मर्या । अग्निम् । होतारम् । अघ्र । धीः । अजायत ॥४॥

१. त-भ६-वर्षिता । २. त-भ६-उषितवतीत्यर्थः । ३. त-भ६-शब्दः । ४. त१-भ२.५-काम-
यमानानां यजमानानां । ५. ग-त३-भ५-जीजनन् अजीजनन् ।

‘अथ अथ अनन्तरं’ इत्येनः इयेनाल्यः ‘विः’ पश्चात् ‘अध्वरः’ यतो ‘इयिनः’ अभिप्रेषितः
 ‘विभ्वं’ महान् ‘विचक्षणं’ सर्वस्य विशेषेण दृष्टारं ‘अयं’ तं प्रमितं ‘द्रुमं’ नाभ्यये नानिबहुमं सोमम्
 ‘आभरन्’ आहतवान् । अपि च ‘यदि’ यदा ‘आयोः’ अभिगमनीयं तं यजमनः ‘विगः’ यजमाना
 मनुष्याः ‘द्रुमं’ दर्शनीयं शत्रूणामुपक्षयितारं वा ‘होत्रारम्’ ‘अग्निं’ ‘युष्मते’ प्रार्थयन्ते ‘अथ’ यदा
 ‘ध्याः’ यागादिक्रिया ‘अजायन् । यज्वभिः’ प्रतायन् इत्यर्थः ॥

सदासि रण्वो यवमेव पुष्यते होत्राभिग्ने मनुषः स्वध्वरः ।

विप्रस्य वा यच्छशमान उक्थ्यं वाजं समुवा उपयासि भूरिभिः ॥ ५ ॥

सदा । अमि । रण्वः । यवमाऽइव । पुष्यते । होत्राभिः । अग्ने । मनुषः । सुऽअध्वरः ।

विप्रस्य । वा । यत् । शशमानः । उक्थ्यम् । वाजम् । समुवान् । उपऽयासि । भूरिभिः ॥ ५ ॥

हे ‘अग्ने’ त्वं ‘सदा’ सततं ‘रण्वः’ ‘असि’ रमणीयो भवसि । तत्र दृष्टान्तः । ‘यवमेव’ ‘पुष्यते’ ।
 यथा यवसानि तृणानि स्वपुष्टिं कुर्वन्ते हस्त्यश्वगोमहिषादिचतुष्पदाय सर्वदा रमणीयानि भवन्ति
 तद्वत् । अपि च हे अग्ने ‘मनुषः’ मनुष्यस्य स्वभूतः ‘होत्राभिः’ । होत्रेति यजनामैतत् । यज्ञैः ‘स्वध्वरः’
 शोभनयज्ञो भवेति शेषः । ‘विप्रस्य’ ‘वा’ स्तोत्रां ‘यत्’ यस्य यजमानस्य ‘वा’ स्वभूतम् ‘उक्थ्यं’
 स्तोत्रं ‘शशमानः’ प्रशंसन् ‘वाजं’ हविलक्षणमस्रं ‘समवान्’ संयजमानश्च ‘भूरिभिः’ बहुभिर्देवैः
 सह ‘उपयासि’ उपगच्छसि ॥ ॥ ५ ॥

उदीरय पितरा जार आ भगमिर्यक्षति हर्यतो हुत इष्यति ।

विवक्ति वह्निः स्वपस्यते मखस्तविष्यते अमुरो वेपते मती ॥ ६ ॥

उत् । ईरय । पितरा । जारः । आ । भगम् । इर्यक्षति । हर्यतः । हुतः । इष्यति ।

विवक्ति । वह्निः । सुऽअपस्यते । मखः । तविष्यते । अमुरः । वेपते । मती ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वदीयं ज्योतिः ‘पितरा’ पितरौ सर्वप्राणिनां मातापितृभूते द्यावापृथिव्या प्रति ‘उदीरय’
 उद्गमय । तत्र दृष्टान्तः । आकार उपमार्थे । रात्रेर्नक्षत्रादिदीप्तिनां च ‘जारयितृत्वात्’ ‘जारः’ आदित्यः ।
 स यथा द्यावापृथिव्या प्रति ‘भगं’ भजनीयं स्वीयं ज्योतिरुद्गमयति तद्वत् । ‘हर्यतः’ यागं कामय-
 मानान् प्रति ‘इर्यक्षति’ यजमानो यष्टुमिच्छति । ‘हुतः’ हृदयेन च ‘इष्यति’ । इषिरयं गत्यर्थः
 शुद्धोऽप्युपसर्गपूर्वो द्रष्टव्यः । अधीष्यति देवान् यष्टुमधिगच्छति । ‘विवक्ति’ विवक्षति । शस्त्रलक्षणाः
 स्तुतीर्वक्तुमिच्छति च । ‘वह्निः’ वोढा स्तुतीनां देवान् प्रति प्रापयिता होता च ‘स्वपस्यते’ शोभन-
 मात्मीयं कर्म कर्तुमिच्छति । ‘मखः’ । यजनामैतत् । अत्र तत्प्रयोकाध्वर्युरुच्यते । स च ‘तविष्यते’ ।
 तविषिर्बुद्धयर्थः । स चात्रान्तर्णीतसनर्थश्च द्रष्टव्यः । तुतुविषति स्तोत्रलक्षणाः स्तुतीर्वर्धयितुमिच्छतीत्यर्थः ।
 ‘अमुरः’ प्राणवान् प्रज्ञावान् वा । ब्रह्मेति शेषः । ‘मती’ मत्या बुद्ध्या ‘वेपते’ । कर्मवैगुण्यात् बिम्बत्
 कम्पते । हे अग्ने यतो यजमानः सर्वविजश्च स्वस्वकर्म कर्तुं त्वामागच्छन्ति अतस्त्वं शीघ्रमुद्गमयेत्यर्थः ॥

यस्ते अग्ने सुमतिं मतो अक्षत्सहसः सूनो अति स प्र शृण्वे ।

इषं दधानो वहमानो अश्वैरा स द्युमाँ अमवान्भूषति द्यून् ॥ ७ ॥

१. ग-कश्चिद् । २. त-म६-‘त्वं’ नास्ति । ३. त-म६-अभि । ४. ग-त्वं भूरिभिः । ५. त-
 म६-मु-हृदयेनेव । ६. त-मु-स्वकर्म ।

यः । ते । अग्ने । सुऽमन्तिम् । मर्तः । अक्षत् । सहस्रः । सुनो इति । अति । सः । प्र । शृण्वे ।
इयम् । दधानः । वहमानः । अश्वैः । आ । सः । बुऽमान् । अमऽवान् । भुऽति । धून् ॥ ७ ॥

हे षसहस्रः षसूनो बलस्य पुत्र षअग्ने षते त्वदीयां षसुमन्ति शोभनामनुग्राहिकां बुद्धिं षयः^१
षमर्तः मनुष्यो यजमानः षअक्षत् अश्रुते । अनुग्रहशीलं त्वां स्तुतिभिर्हविर्भिश्च परिचरतीत्यर्थः ।
षसः यजमानः षअति षप्र षशृण्वे सर्वाँल्लोकानतीत्य प्रकर्षेण श्रूयते । प्रख्यातो भवतीत्यर्थः । कीदृशः ।
षइयम् अश्वं षदधानः अर्थिम्यः प्रयच्छन् षअश्वैः षवहमानः^२ । किं षसः एव षबुऽमान् दीप्तिमान्
शरीरपतनानन्तरं ह्युत्थानवान् वा षअमवान् बलवान् षआ षधून् । द्युरित्यहनार्त्तम् । 'कालाध्वनो-
रत्यन्तसंयोगे' इत्येषा द्वितीया । आदित्यकर्तृकाण्यहानि । आचन्द्रार्कमित्यर्थः । षभूषति भवति ॥

माहाव्रते संस्थिते मरुत्वतीये 'यदग्र एषा' इत्यनया चतुर्गृहीतमाज्यं जुहुयात् । तथैव षअ-
मारण्यके^३ सूत्रितं—'यदग्र एषा समितिर्भवाति' (ऐ. आ. ५. १. १) इति^४ ॥

यदग्र एषा समितिर्भवाति देवी देवेषु यजता यजत्र ।

रत्ना च यद्विभजासि स्वधावो भागं नो अत्र वसुमन्तं वीतात् ॥ ८ ॥

यत् । अग्ने । एषा । सम्ऽइतिः । भवाति । देवी । देवेषु । यजता । यजत्र ।

रत्ना । च । यत् । विऽभजासि । स्वधाऽवः । भागम् । नः । अत्र । वसुऽमन्तम् । वीतात् ॥ ८ ॥

हे षयजत्र यष्टव्य षअग्ने षयत् यदा षएषा षसमितिः अस्मत्कर्तृका स्तुतिसंहतिः^५ षयजता
यजतेषु यष्टव्येषु षदेवेषु मध्ये षदेवी द्योतमाना षभवाति । यष्टव्या देवा अस्माभिः स्तूयन्त इज्यन्ते
चेत्यर्थः । हे षस्वधावः हविर्लक्षणान्नवजग्ने त्वं षयत् यदा षरत्ना षच रत्नानि रमणीयानि धनानि
स्तोत्रभ्यो यष्टव्यश्च षविभजासि विभजसि षअत्र तदानीं तथा षनः अस्मान् प्रति षवसुमन्तं धनवन्तं
नानाधनावयवभूतं षभागम् अंशं षवीतात् । वीः गत्यादिषु । 'तुङ्गोस्तातङ्गाशिश्यन्तरस्याम्'
(पा. सू. ७. १. ३५) इति हेः स्थाने तातङ् । अन्तर्णीतपथ्यश्चात्र द्रष्टव्यः । वयय आगमय ।
अस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

श्रुवी नो अग्ने सदने सधस्थे युक्ष्वा रथममृतस्य द्रवितुम् ।

आ नो वह् रोदसी देवपुत्रे मार्किर्देवानामप भूरिह स्याः ॥ ९ ॥

श्रुधि । नः । अग्ने । सदने । सधऽस्थे । युक्ष्वा । रथम् । अमृतस्य । द्रवितुम् ।

आ । नः । वह् । रोदसी इति । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे । मार्किः । देवानाम् । अप । भूः । इह । स्याः ॥ ९ ॥

हे षअग्ने षसधस्थे सहस्थाने सर्वदेवतासाधारणे^६ षसदने यज्ञगृहे स्थितः सन् षनः अस्मदीयं
वचनं षश्रुधि शृणु । किं तद्वचनम् उच्यते । षअमृतस्य देवपानस्य मधुनः षद्रवितुं द्रावकं षरथम्
आत्मीयं युक्ष्वा । आह्वानार्थं देवान् प्रति गमनाय अश्वैः संयुक्ष्वा । संयुकेन रथेन गत्वा षनः अस्माकं

१. त-भ-सु- 'यः' नास्ति । २. ग-त३-भ५-वहमानः उह्यमानः । ३. त-भ१.२.४-पंचमारण्यकः
भ६-पंचमारण्यकं यदग्र एषा समितिर्भवातीत्यत्र विभजाय बांधेति । ४. त-स्तुतिर्महतिश्च; भ१.२.४-
स्तुतिसंहितत्वं; भ६-स्तुतिर्महतिश्च; सु-स्तुतिः संहतिश्च । ५. त१.२.६-भ१- 'वी गत्यादिषु' नास्ति;
त३.४.५-भ२.४-युस्तकेषु 'वी गत्यादिषु' इत्यस्य स्थाने क्रियांश्चिद्वक्तो विद्यते; भ६-भक्षयतु ।
६. त-सर्वदेवतासाधारणे ।

यज्ञं प्रति ^१देवपुत्रे देवस्य प्रजापतेर्दुहितरौ यद्वा^२ देवाः पुत्रा ययोस्ते । ^३‘रोदसी’ द्यावापृथिव्यौ
^४‘आ’ वह प्रापय । ^५देवानां मध्ये कश्चिद्देवः ^६अथ ^७भूः अथ भविता^८ अस्मद्यज्ञाद्गन्ता ^९‘माकिः’
 स्यात् । एवं च ^{१०}इह अस्मिन् यज्ञे ^{११}स्याः संनिहितो भव ॥ ॥ १० ॥

‘द्यावा’ इति नवचं द्वादशं सूक्तमाहोर्विधानस्यापि^१ ग्रंथभ्रमापेक्षम् । ‘द्यावा’ इत्यनुक्तान्तम् ।
 गतो विनियोगः ॥

द्यावा ह क्षामा प्रथमे ऋतेनाभिश्चावे भवतः सत्यवाचा ।

देवो यन्मर्तान्यजथाय कृण्वन्त्सीदद्देवा प्रत्यङ् स्वममुं यन् ॥ १ ॥

द्यावा । ह । क्षामा । प्रथमे इति । ऋतेन । अस्मिन् ऽश्रवे । भवतः । सत्यवाचा ।

देवः । यत् । मर्तान् । यजथाय । कृण्वन् । सीदत् । होता । प्रत्यङ् । स्वम् । अमुम् । यन् ॥ १ ॥

^१सत्यवाचा सत्यवाचा सत्यवादिन्यौ ^२प्रथमे प्रधानभूते ^३द्यावा ^४क्षामा शुभ्रामे द्यावापृथिव्यौ
^५ऋतेन सत्यभूतेन देवयजनेन सह ^६अभिश्चावे । आभिमुख्येन श्रूयन् इत्यभिश्चावे आह्वानम् । तस्मिन्
 अस्मद्यज्ञनिमित्तेऽग्नेः संबन्धिष्यन्त्याह्वाने भवतः । लोडर्थे लट् । भवताम् । ^७यत् यदा ^८देवः द्योत-
 मानोऽग्निः ^९यजथाय यज्ञाय ^{१०}मर्तान् मनुष्यान् ^{११}कृण्वन् प्रेरयन् ^{१२}प्रत्यङ् आह्वानार्थं देवानां
 प्रत्यञ्जिता ^{१३}स्वम् ^{१४}अमुम् आत्मीयं ज्वालालक्षणं प्राणं ^{१५}यन् प्राप्नुवन् ^{१६}होता देवानामाह्वाता
^{१७}सीदत् वेद्यां निपीदति । तदास्मद्योगकाले द्यावापृथिवी प्रमुखोऽग्निः^{१८} आह्वयत्स्वित्यर्थः ॥

देवो देवान्परिभूऋतेन वहां नो हव्यं प्रथमश्चिकित्वान् ।

धूमकेतुः समिधा भास्वजीको मन्द्रो होता नित्यो वाचा यजीयान् ॥ २ ॥

देवः । देवान् । परिभूः । ऋतेन । वह । नः । हव्यम् । प्रथमः । चिकित्वान् ।

धूमकेतुः । समुद्गर्धा । भाः ऽस्वजीकः । मन्द्रः । होता । नित्यः । वाचा । यजीयान् ॥ २ ॥

^१देवः द्योतमानोऽग्निस्त्वं ^२देवान् इन्द्रादीन् ^३परिभूः आह्वानहविर्नयनद्वारेण परिभूः परि-
 गृह्णन्^४ ऋतेन यज्ञेन सह ^५नः अस्माकं ^६हव्यं हविः ^७वह प्रापय । कर्हाशस्त्वम् । ^८प्रथमः देवानां
 मुख्यः ^९चिकित्वान् सर्वं जानन् ^{१०}धूमकेतुः धूमस्य कर्ता वा धूमध्वजो वा धूमप्रज्ञानो वा ^{११}समिधा
 समिधनेन संदीपनेन ^{१२}भास्वजीकः ऋजुदीप्तिः । ऊर्ध्वज्वलन इत्यर्थः । ^{१३}मन्द्रः स्तुभ्यः ^{१४}होता
 आह्वाता ^{१५}नित्यः ध्रुवः ^{१६}वाचा ^{१७}यजीयान् अतिशयेन यथा च ॥

स्वावृग्देवस्यामृतं यदी गोर्तो जातासौ धारयन्त उर्वी ।

विश्वे देवा अनु तत्ते यजुर्गुहे यदेनी दिव्यं घृतं वाः ॥ ३ ॥

स्वावृक् । देवस्य । अमृतम् । यदि । गोः । अतः । जातासः । धारयन्ते । उर्वी इति ।

विश्वे । देवाः । अनु । तत् । ते । यजुः । गुः । दुहे । यत् । एनी । दिव्यम् । घृतम् । वारिति वाः ॥ ३ ॥

१. त-‘वद्वा’ नास्ति । २. त-‘रोदसी’ नास्ति । ३. ग-त-भ-सूक्तमोर्वि^१ । ४. भ-१-
 प्रमुखोऽग्निः ; भ-४.६-प्रमुखानग्निः ; भ-७-प्रमुखाग्निः । ५. त-भ-२.६-परिगृह्णन् ; भ-१.४-परिगृह्णन् ; भ-७-
 परिभूः ।

१देवस्य अग्नेः १स्वावृक् स्वार्जनम् १अमृतम् उदकं स्वतेजसः सकाशात् १यदि यदोत्पद्यते तदा १अतः अस्मात् १गोः उदकात् १जातासः उत्पन्ना आपधयः १उर्वी द्यावापृथिव्यौ धारयन्ति । १विश्वे १देवाः सर्वे स्तोतारः १ते तव संबन्धि १तत् १यजुः उदकस्य तद्दानम् १अनु १गुः अनुगायन्ति । १एनी श्वेता दीप्तिः १दिव्यं दिवि भवं १घृतं क्षरत् १यत् १वाः वृष्टिलक्षणं यदुदकं १दुहे दोग्धि ॥

अर्चामि वां वर्धायापो घृतस्नु द्यावाभूमी शृणुतं रोदसी मे ।

अहा यद् द्यावोऽसुनीतिमयन्मध्वा नो अत्र पितरां शिशिताम् ॥ ४ ॥

अर्चामि । वाम् । वर्धाय । अपः । घृतस्नु इति घृतऽस्नु । द्यावाभूमी इति । शृणुतम् । रोदसी इति । मे । अहा । यत् । द्यावः । असुनीतिम् । अयन् । मध्वा । नः । अत्र । पितरां । शिशिताम् ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वम् १अपः मदीयं यज्ञरूपं कर्म १वर्धाय । प्रोत्सर्पिते सति हे १घृतस्नु वृष्ट्युदकस्य प्रसविन्यौ हे १द्यावाभूमी द्यावापृथिव्यौ १वां युवाम् १अर्चामि । 'ऋच स्तुतौ' । स्तौमि । हे १रोदसी द्यावापृथिव्यौ युवां १मे मदीयं स्तोत्रं १शृणुतम् । १यत् यस्मिन् १अहा । अहःशब्दसामर्थ्यादहो-रात्रसाध्यं कर्मोच्यते । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्येकवचनस्याज्ञादेशः । अहनि अहोरात्रसाध्यकर्मणि १द्यावः स्तोतारः १असुनीतिम् । असुः प्रज्ञा । तया नीयत इत्यसुनीतिः स्तुतिः । ताम् १अयन् गच्छन्ति १अत्र अस्मिन् कर्मणि १पितरा सर्वस्य मातापितृभूते द्यावापृथिव्यौ १नः अस्मान् वृष्ट्यु-दकेन १शिशिताम् । स्नानपानादिना संस्कुरुताम् ॥

किं स्विन्नो राजा जगृहे कदस्याति व्रतं चक्रमा को वि वेद ।

मित्रश्चिद्धि ष्मा जुहुराणो देवाञ्छोको न यातामपि वाजो अस्ति ॥ ५ ॥

किम् । स्वित् । नः । राजा । जगृहे । कत् । अस्य । अति । व्रतम् । चक्रम् । कः । वि । वेद । मित्रः । चित् । हि । स्म । जुहुराणः । देवान् । श्लोकः । न । याताम् । अपि । वाजः । अस्ति ॥ ५ ॥

किंस्विच्छब्दो वितर्कायै । किंवा १राजा दीप्यमानोऽग्निः १नः अस्माकं स्वभूतानि हवींषि स्तुतीश्च १जगृहे परिगृह्णीयात् किंवा १अस्य अग्नेः १अति १व्रतम् अतिपूजितं परिचरणाख्यं कर्म १चक्रम् वयं क्रियास्म । कर्मवैगुण्याद्गीतस्य पूर्वाधे एतद्वचनमुक्तम् । उत्तरार्धे इदानीं तच्चिराकियते । १हि १स्म इतीमौ पूरणौ । १चित् इत्युपमायै । १जुहुराणः स्निग्धेनाह्वयमानः १मित्रः स्निग्धो यथा-गच्छेत् तथा । १न इति संप्रत्ययै । १श्लोकः अस्मदीया स्तुतिलक्षणा वाक् १देवान् इन्द्रादीन् १यातां गच्छतु । १अपि १वाजः हविराख्यं चान्नं यत् १अस्ति तदपि देवान् प्रति गच्छतु । देवाः स्तुतिं हविश्च प्रतिगृह्णन्वित्यर्थः ॥ ॥ ११ ॥

दुर्मन्त्वत्रामृतस्य नाम सलक्ष्मा यद्विषुरूपं भवाति ।

यमस्य यो मनवते सुमन्त्वग्ने तमृष्व पाह्यप्रयुच्छन् ॥ ६ ॥

दुःऽमन्तु । अत्र । अमृतस्य । नाम । सलक्ष्मा । यत् । विषुरूपा । भवाति ।

यमस्य । यः । मनवते । सुऽमन्तु । अग्ने । तम् । ऋष्व । पाहि । अप्रयुच्छन् ॥ ६ ॥*

यस्मिन्देवा विदथे मादयन्ते विवस्वतः सदने धारयन्ते ।

सूर्ये ज्योतिरदधुर्मास्य अक्षुर्परि द्योतनि चरतो अजन्वा ॥ ७ ॥

यस्मिन् । देवाः । विदथे । मादयन्ते । विवस्वतः । सदने । धारयन्ते ।

सूर्ये । ज्योतिः । अदधुः । मासि । अक्षुः । परि । द्योतनिम् । चरतः । अजन्वा ॥ ७ ॥

यस्मिन् अग्नौ यज्ञस्य प्रधानांशे सति देवाः इन्द्रादयः विदथे यज्ञे मादयन्ते त्रिविधा आत्मानं तर्पयन्ति तृप्यन्ति वा । अपि च विवस्वतः मनुष्यस्य यज्ञमानस्य स्वभूते सदने वेद्यालये स्थाने धारयन्ते आत्मानं स्थापयन्ति च । किञ्च सूर्ये ज्योतिः अहाराद्यं नेत्रः अदधुः स्थापितवन्तः । मासि चन्द्रमसि अक्षुः रात्रीः स्थापितवन्तः । तदनन्तरम् अजन्वा अनुपपन्ना सूर्या-चन्द्रमसां द्योतनिं दीप्तिं परि चरतः परिगच्छतः । सर्वत्र प्राप्नुतः ॥

यस्मिन्देवा मन्मनि संचरन्त्यपीच्ये न व्यमस्य विद्म ।

मित्रो नो अत्रादितिरनागान्सविता देवो वरुणाय वोचत् ॥ ८ ॥

यस्मिन् । देवाः । मन्मनि । सन्ऽचरन्ति । अपीच्ये । न । व्यम् । अस्य । विद्म ।

मित्रः । नः । अत्र । अदितिः । अनागान् । सविता । देवः । वरुणाय । वोचत् ॥ ८ ॥

देवाः इन्द्रादयः यस्मिन् अग्नौ मन्मनि ज्ञानभूते ज्ञानवत्सर्वप्रकाशके सति संचरन्ति स्वाधिकारे संप्रवर्तन्ते अपीच्ये अन्तर्हिते स्थितमग्नेः स्वरूपं वचं न विद्म तत्त्वतो न जानीमः । अत्र अस्मिन् यज्ञेऽङ्गभावाय वर्तमानः मित्रः वरुणाय सर्वेषां पापानां निवारयित्रेऽग्नये नः अस्मान् अनागान् अपापां वोचत् ब्रवीतु । तथा अदितिः देवमाता सविता सर्वस्य प्रेरकः देवः च ब्रवीतु ॥

श्रुधी नो अग्ने सदने सुधस्ये युक्ष्वा रथममृतस्य द्रविन्तुम् ।

आ नो वह् रोदसी देवपुत्रे मार्किर्देवानामप भूरिह स्याः ॥ ९ ॥

श्रुधि । नः । अग्ने । सदने । सुधस्ये । युक्ष्वा । रथम् । अमृतस्य । द्रविन्तुम् ।

आ । नः । वह् । रोदसी इति । देवपुत्रे इति देवपुत्रे ।

मार्किः । देवानाम् । अप । भुः । इह । स्याः ॥ ९ ॥

कृतेऽमृतस्य यमस्य नाम दुर्मतु दुर्वचनं भवति । यद्यस्मै सलक्ष्मा विषमरूपा भगिनी भार्या भवति । तत्तु न तथा इति यमं यः स्तोति सुवचनमस्य नामेति तं स्तोतारं दर्शनायामे अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् रक्षः । त-सु-यद्यस्य मरणधर्मरहितस्य सूर्यस्य । अस्य मरणधर्मरहित्यं तु सूर्ये विषमा सज्जामात्यस्यां ऋषि प्रसिद्धं । नादृशस्य संबंधि नाम नामकमुदकं अत्र अस्यां पृथिव्यां विषुरूपा नानारूपं भवति । उदकस्य नानारूपत्वं वा आपो दिव्या इति मंत्रे स्फुटमुक्तं । कोदृशं तत् । दुर्मतु निरपराधं प्रहृष्टभावत्वात् । पुनः कोदृशं । सलक्ष्मा मधुररसकृपलक्षणेपेतं (सु-रसल-क्षणेपेतं) । किञ्च यः सूर्यः यमस्य संयमिनोपतेः सुमंतु सुतरामपराधं मानृतादनरूपं मनवते अवबुध्यते सर्वज्ञत्वात् (सु-‘सर्वज्ञत्वात्’-नास्ति) । यद्वा धातुनामनेकार्थत्वात् क्षमत इत्यर्थः । तं तादृशं जलजनकं संबंधे भ्रमाशीलं सूर्यं हे ऋष्व महामे अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् त्वं पाहि । आहुतिप्रदानेन रक्षणद्वाराभरणं प्राथियते ऋषिः । १. त-संवर्तने ।

‘श्रुधी नः’ इत्येषा नवमी पूर्वसूक्ते व्याख्याता ॥ ॥ १२ ॥

‘युजे वाम’ इति पञ्चमं त्रयोदशं सूक्तमदितेः पुत्रस्य विवस्वत आरभम् । हविर्धानाख्ये ये द्वे शक्ते तद्देवस्यमिदम् । अन्या जगती शिष्टास्त्रिषुभः । तथा चानुकान्तं—‘युजे पञ्च विवस्वाना-
दित्यो हविर्धानं’ जगत्यन्तम्’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । हविर्धानप्रवर्तने ‘युजे वाम्’ इत्येका ।
सूत्रितं च—‘अन्तरा वर्त्म पादयोर्युजे वां ब्रह्म पूर्य नमोभिः’ (आश्व. श्रौ. ४. ९) इति ॥

युजे वां ब्रह्म पूर्य नमोभिर्वि श्लोक एतु पृथ्यैव सुरैः ।

शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः ॥ १ ॥

युजे । वाम् । ब्रह्म । पूर्यम् । नमःऽभिः । वि । श्लोकः । एतु । पृथ्याऽइव । सुरैः ।

शृण्वन्तु । विश्वे । अमृतस्य । पुत्राः । आ । ये । धामानि । दिव्यानि । तस्थुः ॥ १ ॥

हे हविर्धानशक्ते वामं युवामहं पूर्य पूर्वस्मिन् काले भवम् । अनादिकालप्रवृत्तमित्यर्थः ।
एवंभूतं ब्रह्म मन्त्रम् । उच्चार्येति शेषः । नमोभिः सोमादिहविलक्षणैरश्वैः युजे युनज्मि ।
युवयोरुपरि सोमादिकमारोप्य पत्नीशालातो हविर्धानं प्रति युवां नयामीत्यर्थः । एवंभूतयोर्युवयोः
श्लोकः शब्दः वि एतु विश्वान् देवान् प्रति विविधं गच्छतु । तत्र दृष्टान्तः । पृथ्यैव सुरैः । यथा
स्नोतुः स्वभूता पृथ्या परिणामसुखावहा^१ आहुतिः^२ विश्वान् देवान् प्रति विविधं गच्छति तद्वत् ।
अमृतस्य अमरणधर्मणः प्रजापतेः पुत्राः विश्वे देवाः एवंभूतं शब्दं शृण्वन्तु ये देवाः दिव्यानि
दिवि भवानि धामानि स्थानानि आ तस्थुः अधिष्ठितवन्तः^३ । ते शृण्वन्त्वित्यर्थः ॥

अत्रैव हविर्धानप्रवर्तने^४ ‘यमेइव’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘यमेइव यतमाने यदैतमधि
द्वयोरदघा उक्थ्यं वच इत्यर्धं च आरमेत्’ (आश्व. श्रौ. ४. ९) इति ॥

यमेइव यतमाने यदैतं प्र वां भरन्मानुषा देवयन्तः ।

आ सीदतं स्वमु लोकं विदाने स्वासुस्थे भवतुभिन्देव नः ॥ २ ॥

यमे इवेति यमेऽइव । यतमाने इति । यत् । ऐतम् । प्र । वाम् । भरन् । मानुषाः । देवऽयन्तः ।

आ । सीदतम् । स्वम् । ऊँ इति । लोकम् । विदाने इति ।

स्वासुस्थे इति सुऽआसुस्थे । भवतम् । इन्देवे । नः ॥ २ ॥

यमेइव यथा सहोऽग्ने अपत्ये संचरतः तथा यतमाने गमनहविर्धारणादिसवाधिकारकर्मणि
प्रवर्तमाने हविर्धानशक्ते युवां यत् यदा एते^५ हविर्धानस्थानं प्रतिगच्छथः तदा देवयन्तः
देवकासाः मानुषाः यजमानाः वां युवां प्र भरन् प्रभरन्ति । किंच युवां स्वमु लोकम्
आत्मीयमेव हविर्धानाख्यं स्थानं विदाने जानती आ सीदतम्^६ । ततः नः अस्माकम् इन्देवे
सोमार्थं स्वासुस्थे शोभननिवासस्थाने भवतम् ॥

१. त-भ१.२.४.६-सु-हविर्धानं । २. त२.५.६-‘स्तुस्वाहुतिवान्’ ; त४-भ६-‘सुखावहा आहुतिर्वान्’ ;
त३-भ१.४.७-‘सुखावहा आहुतिर्वा’ ; भ२-‘सुखावहा आहुतिर्वा’ । ३. त१.२.४.५.६-भ१.२.४.६-
अधिष्ठितवन्तः । ४. त-भ-हविर्धाने । ५. त-भ६-युवयोः । ६. त१.२.३.६.७-भ१.२.६-यद्यदा
एतं ; त४.५-यद्यदा एतं ; भ४-यद्यदा एवं ; भ७-यद्यदा येतं । ७. ग-त३.४-भ५.६-सीदतं निधीदतं ।
८. त-भ४.६-भवता ।

पञ्च पदानि रूपो अन्वरोहं चतुष्पदीमन्त्रेभि व्रतेन ।

अक्षरेण प्रति मिम एतामृतस्य नाभावश्चि सं पुनामि ॥ ३ ॥

पञ्च । पदानि । रूपः । अन्तु । अन्वरोहम् । चतुःऽपदीम् । अन्तु । एताम् । व्रतेन ।

अक्षरेण । प्रति । मिम । एताम् । कृतस्य । नामै । अधि । मन् । पुनामि ॥ ३ ॥

रूपः यष्ट्यां स्वर्गमारापयितुर्यज्ञस्याह्वेन संवन्धीनि पञ्चसंख्याकानि धानामोमपशुपुराण-
शास्त्राभ्यानि^१ पदानि पदितृणि होतृत्वेन देवान् प्रति गन्तृणि हवींश्चि^२ अन्वरोहम् अन्वरोहमि ।
शक्ते युवयोः स्थापनवह्नानन्तरं करणं करोमीत्यर्थः । किञ्च चतुष्पदीं चतुभिः पादैर्युक्तां त्रिष्टुबादि-
च्छन्दसं क्रियां^३ व्रतेन प्रयोगकर्मणा^४ अन्वेमि अनुगच्छामि । यथाकालं प्रयुजामीत्यर्थः । अक्षरेण
प्रणवाभ्याम् एताम् उपस्थितां प्रतिगारक्रियां प्रति मिमि निर्ममे । अपि च कृतस्य यज्ञस्य ।
अधि इति सप्तम्यर्थानुवादी । नामैः नाभिभूते वेद्यालये स्थाने मम पुनामि संशोधयामि ।
दशापवित्रेण सोमं संस्करोमीत्यर्थः ॥

देवेभ्यः कर्मवृणीत मृत्युं प्रजायै कममृतं नावृणीत ।

बृहस्पतिं यज्ञमकृण्वत् ऋषिं प्रियां यमस्तन्वं प्रारिरेचीत् ॥ ४ ॥

देवेभ्यः । कम् । अवृणीत् । मृत्युम् । प्रजायै । कम् । अमृतम् । न । अवृणीत् ।

बृहस्पतिम् । यज्ञम् । अकृण्वत् । ऋषिम् । प्रियाम् । यमः । तन्वम् । प्र । अरिरेचीत् ॥ ४ ॥

देवेभ्यः देवानां मृत्युं मारयितारं कं स्वपुरुषम् अवृणीत प्रार्थयते प्रयुक्ते । किञ्च
प्रजायै देवव्यतिरिक्ताया मनुष्यादिकायाः प्रजायाः अमृतम् अमारकमविनाशकं कं वा म्वपुरुषं
नावृणीत न प्रयुक्ते । हविर्धारणक्रियायां प्रवृत्तायां सत्यां पूर्वोक्तानां सर्वेषां स्थितेरवश्यंभावित्वाच्च
कंचिदपि विनाशकं स्वपुरुषं यमो निरूपयतीत्यर्थः^५ । अपि च बृहस्पतिं बृहतां देवानां हविर्धारणे
पालकं बृहतां मन्त्राणां स्वामिनं वा ऋषिं सर्वस्य दृष्टादृष्टफलस्य द्रष्टारं यज्ञम् अकृण्वत्
ऋग्विष्यजमनानाः कुर्वन्ति । अपि च यमः प्रियां तन्वम् अस्मदीयमिष्टं शरीरं प्रारिरेचीत् । धातु-
नामनेकार्थत्वात् रिचिरत्र^६ परिहारार्थं वर्तते । प्ररेचयति । मृत्योः सकाशात् परिहरति । कर्मवैगुण्य-
जनितदोषभावादस्माकं जीवितं नापहरतीत्यर्थः ॥

मम क्षरन्ति शिशवे मरुत्वते पित्रे पुत्रासो अप्यवीवतन्मृतम् ।

उमे इदस्योभयस्य राजत उमे यतेते उभयस्य पुष्यतः ॥ ५ ॥

मम । क्षरन्ति । शिशवे । मरुत्वते । पित्रे । पुत्रासः । अपि । अवीवतन् । कृतम् ।

उमे इति । इत् । अस्य । उभयस्य । राजतः । उमे इति । यतेते इति । उभयस्य । पुष्यतः ॥ ५ ॥

मरुत्वते । मरुतः स्तोतारः । स्तुतिद्वारेण तद्वते पित्रे ऋषिजां पितृभूताय शिक्षावे शंसनीयाय
हविर्धानशक्त्योः मुक्तासीनभूताय सोमाय मम च्छन्दांसि क्षरन्ति स्तुतित्वेन गच्छन्ति । अपि च

१. त-म-धना । २. त-मु-पदैर्युक्ता । ३. त-म-मु-क्रियां नास्ति । ४. त२.३.७-म१.२.
४.६-कं । ५. त-म-अमारकं विनाशकं । ६. ग-निवारयति । प्रजायै मनुष्येभ्यो अमृतं अक्षानृणीत
कमपि न वारयतीत्यर्थः ; त-निरूपयति ; म१.२.४-न रूपयति । ७. त-रिचिरेचर ; म-रिचिरचर ।

पुत्रासः अपि सोमस्य पुत्रभूता ऋग्विजोऽपि ऋतं सत्यभूतं स्तोत्रम् अवीवतन् संगमयन्ति । सद्रूपप्राहिणीं स्तुतिं कुर्वन्तीत्यर्थः । उभे इत् द्वे एव हविर्धानशक्ये अस्य उभयस्य देवजातस्य मनुष्यजातस्य च राजतः ईशाते । उभे एव शक्ये यतेने कर्मानुष्ठाने प्रयत्नं कुरुतः । उभयस्य देवजातस्य मनुष्यजातस्य च पुण्यतः हविर्धारणद्वारेण पुष्टिं कुरुत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

‘परेयिवांसम्’ इति षोडशार्चं चतुर्दशं मृतं विवस्वनः पुत्रस्य यमस्यार्पम् । ‘अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वाः’ इति षष्ठ्या अङ्गिरःपित्रथवेभृगुलक्षणा लिङ्गोक्ता देवताः । ‘प्रेहि’ इत्याद्यास्तिस्रो लिङ्गोक्तदेवताकाः पितृदेवताका वा । ‘अति द्रव सारमेयौ’ इत्यादिकस्तृचः सरमापुत्रौ यौ श्वानौ परलोकमार्गमभितः स्थितौ तदेवताकः । शिष्टा यमदेवत्याः । ‘यमाय सोमम्’ इति त्रयोदश्याद्या अनुष्टुभः । ‘यमाय मधुमत्तमम्’ इत्येषा बृहती । आदितो द्वादश त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं— ‘परेयिवांसं षोडश यमो यामं षष्ठी लिङ्गोक्तदेवता पराश्च तिस्रः पित्र्या वा तृचः श्वभ्यां परा अनुष्टुभो बृहत्युपान्त्या’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । महापितृयज्ञे यमयागाख्या याज्या । सूत्रितं च— ‘हमं यम प्रस्तरमा हि सीदेति द्वे परेयिवांसं प्रवतो महीरनु’ (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

परेयिवांसं प्रवतो महीरनु बहुभ्यः पन्थामनुपस्पशानम् ।

वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्य ॥ १ ॥

परेयिवांसम् । प्रवतः । महीः । अनु । बहुभ्यः । पन्थाम् । अनुपस्पशानम् ।

वैवस्वतम् । सम्सगमनम् । जनानाम् । यमम् । राजानम् । हविषा । दुवस्य ॥ १ ॥

हे मदीयान्तरात्मन् यजमान वा त्वं राजानं पितृणां स्वामिनं यमं हविषा पुरोडाशादिना दुवस्य परिचर । कीदृशम् । प्रवतः प्रकृत्यकर्मवतो भूलोकवर्तिभोगसाधनं पुण्यमनुष्ठितवतः पुरुषान् महीः तत्तद्भोगोचितभूतप्रदेशविशेषान् अनु परेयिवांसं क्रमेण मरणादूर्ध्वं प्रापितवन्तं तथा बहुभ्यः स्वार्थिभ्यः पुण्यकृद्भ्यः पुण्यकृतायै पन्थां स्वर्गस्योचितं मार्गम् अनुपस्पशानम् अबाधमानम् । पापिन एव पुरुषान् स्वर्गमार्गबाधेन नरकं प्रापयति न तु पुण्यकृत इत्यर्थः । वैवस्वतं विवस्वतः सूर्यस्य पुत्रं जनानां पापिनां संगमनं गन्तव्यस्थानरूपम् ॥

यमो नो गातुं प्रथमो विवेद नैषा गव्यूतिरपमर्तवा उ ।

यत्रा नः पूर्वे पितरः परेयुरेना जज्ञानाः पथ्या अनु स्वाः ॥ २ ॥

यमः । नः । गातुम् । प्रथमः । विवेद । न । एषा । गव्यूतिः । अपमर्तवे । ऊँ इति ।

यत्र । नः । पूर्वे । पितरः । पराऽयुः । एना । जज्ञानाः । पथ्याः । अनु । स्वाः ॥ २ ॥

प्रथमः सर्वेषां मुख्यः यमः नः अस्माकं प्रजानां गातुं शुभाशुभनिमित्तं विवेद जानाति । एषा गव्यूतिः न अपमर्तवा उ । अतिशयज्ञानयोगात् यमस्य न केनचिदपहर्तुमपनेतुं शक्यत इत्यर्थः । यत्र यस्मिन् मार्गे नः अस्माकं पूर्वैः पितरः परेयुः एना अनेन मार्गेण गच्छन्तः जज्ञानाः जाताः सर्वे स्वाः स्वभूताः पथ्याः स्वकर्ममार्गभूता गतीः अनु गच्छन्ति ॥

१. त-भ-मु-प्रापयति । २. त१-४.५.७-भ१.२.४.६-मा विवेद; त२.६-मां विवेद । ३. त-भ-मु-पूर्वे’ नास्ति । ४. त३-भ१-पुस्तकयोः ‘परेयुः’ इत्यस्यानन्तरं क्रियांश्चिदवकाशो विद्यते; भ२-परेयुः पित्रादयो गताः । ५. भ१-पुस्तके ‘गच्छन्तः’ इत्यस्यानन्तरं क्रियांश्चिदवकाशः ।

आग्निमालते 'मातली कव्यैः' इत्येषा धारया । सूत्रितं च—'इमं यम प्रस्तरमा' हि साद मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिर्द्वारतामवर उपरामः' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिर्वृहस्पतिर्ऋकभिर्वावृधानः ।

यांश्च देवा वावृधुर् ये च देवान्स्वाहान्ये स्वधयान्ये मदन्ति ॥ ३ ॥

मातली । कव्यैः । यमः । अङ्गिरऽभिः । वृहस्पतिः । ऋकऽभिः । वावृधानः ।

यान् । च । देवाः । वृधुः । ये । च । देवान् । स्वाहा । अन्ये । स्वधया । अन्ये । मदन्ति ॥ ३ ॥

मातली । मातलिरिन्द्रस्य सारथिः । तद्वानिन्द्रो मातली । स च कव्यैः कव्यभाभिः' पितृभिः सह ववृधानः वर्धमानो भवति । यमः च' अङ्गिरोभिः पितृविशेषैः सह वर्धमानो भवति । — । तत्र देवाः इन्द्रादयः' यांश्च कव्यभागादीन् पितृन् ववृधुः वर्धयन्ति ये च कव्य-भागादयः पितरः देवान् इन्द्रादीन् वर्धयन्ति तेषां मध्ये अन्ये इन्द्रादयः' स्वाहा मदन्ति स्वाहाकारेण हृष्यन्ति । अन्ये पितरः' स्वधया स्वधाकारेण हृष्यन्ति ॥

महापितृयज्ञे यमस्य 'इमं यम' इत्यादिकं द्वे अनुवाक्ये । 'इमं यम प्रस्तरमा' हि सादेति द्वे' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति हि सूत्रितम् । स्यादग्निमालतेऽपि धारया । सूत्रं पूर्वमवोदाहृतम् ॥

इमं यम प्रस्तरमा हि सीदाङ्गिरोभिः पितृभिः संविदानः ।

आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता वहन्वेना राजन् हविषा मादयस्व ॥ ४ ॥

इमम् । यम । प्रस्तरम् । आ । हि । सीद । अङ्गिरऽभिः । पितृभिः । मन्त्राः ।

आ । त्वा । मन्त्राः । कविशस्ताः । वहन्तु । एना । राजन् । हविषा । मादयस्व ॥ ४ ॥

हे यम अङ्गिरोभिः पृथक्ऋकैः पितृभिः संविदानः ऐकमर्थं गतसवस् इमं प्रस्तरं विस्तीर्ण यज्ञविशेषम् आ सीद आगत्योपविश । हि यस्मादेवं तस्मात् कविशस्ताः विद्वद्भिर्ऋग्विभिः प्रयुक्ताः मन्त्राः त्वा त्वाम् आ वहन्तु । हे राजन् एना एतेन हविषा तुष्टः मादयस्व यजमानं हर्षय ॥

अङ्गिरोभिरा गहि यज्ञियैर्मिर्यम वैरूपैरिह मादयस्व ।

विवस्वन्तं हुवे यः पिता तेऽस्मिन् यज्ञे बर्हिष्या निषद्य ॥ ५ ॥

अङ्गिरऽभिः । आ । गहि । यज्ञियैभिः । यम । वैरूपैः । इह । मादयस्व ।

विवस्वन्तम् । हुवे । यः । पिता । ते । अस्मिन् । यज्ञे । बर्हिषि । आ । निषद्य ॥ ५ ॥

हे यम वैरूपैः विविधरूपयुक्तैर्वैरूपसामप्रियैर्वा यज्ञियैभिः यज्ञयोग्यैः अङ्गिरोभिः सह आ गहि आगच्छ । आगत्य च इह अस्मिन् यज्ञे मादयस्व यजमानं हर्षय । यः विवस्वान् एते तत्र पिता अस्ति अस्मिन् यज्ञे तं विवस्वन्तं हुवे आह्वयामि । स चास्तीर्णं बर्हिषि आ निषद्य उपविश्य यजमानं हर्षयतु ॥ १४ ॥

अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।

तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ६ ॥

अङ्गिरसः । नः । पितरः । नवग्वाः । अथर्वाणः । भृगवः । सोम्यासः ।

तेषाम् । वयम् । सुमतौ । यज्ञियानाम् । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ ६ ॥

१अङ्गिरसः अङ्गिरोनामकाः २अथर्वाणः अथर्वनामकाः ३भृगवः भृगुनामकाश्च ४नः अस्माकं ५पितरः ६नवग्वाः अभिनवगमनयुक्ताः । सदा^१ नूतनवत्प्रीतिजनका इत्यर्थः । ते च ७सोम्यासः । सोममहन्तीति सोम्याः । ८यज्ञियानां यज्ञार्हाणां ९तेषां १०सुमतौ अनुग्रहयुक्तायां बुद्धौ ११वयं १२स्याम सर्वदा तिष्ठेम ॥ १३अपि च १४सौमनसे १५भद्रे सौमनसस्य कारणे कल्याणे फले स्याम सर्वदा तिष्ठेम ॥

सत्रमध्ये दीक्षितमरणे 'प्रेहि' इत्याद्याः पञ्चर्वस्तृतीयावजिता होत्रा शंसनीयाः । सूत्रितं च—'प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभिरिति पञ्चानां तृतीयासुद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ६. १०) इति ॥

प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभिर्यत्रा नः पूर्वे पितरः परेयुः ।

उभा राजाना स्वधया मदन्ता यमं पश्यासि वरुणं च देवम् ॥ ७ ॥

प्र । इहि । प्र । इहि । पथिभिः । पूर्व्येभिः । यत्र । नः । पूर्वे । पितरः । पराऽईयुः ।

उभा । राजाना । स्वधया । मदन्ता । यमम् । पश्यासि । वरुणम् । च । देवम् ॥ ७ ॥

१यत्र यस्मिन् स्थाने २नः अस्माकं ३पूर्वे पुरातनाः ४पितरः पितामहादयः ५परेयुः^२ ६पूर्व्येभिः पूर्वस्मिन् काले भवैः । अनादिकालप्रवृत्तैरित्यर्थः । ७पथिभिः मार्गैः हे मत्पितः तत्स्थानं ८प्रेहि प्रगच्छ श्रीर्षं गच्छ । गत्वा^३ च ९स्वधया अमृताग्नेन १०मदन्ता मदन्तौ नृप्यन्तौ ११राजाना राजानौ १२उभा उभौ १३यमं १४देवं द्योतमानं १५वरुणं १६च १७पश्यासि पश्य ॥

सं गच्छस्व पितृभिः सं यमेनेष्टापुतेन परमे व्यौमन् ।

हित्वायावधं पुनरस्तुमेहि सं गच्छस्व तन्वा सुवर्चाः ॥ ८ ॥

सम् । गच्छस्व । पितृभिः । सम् । यमेन । इष्टापुतेन । परमे । विऽओमन् ।

हित्वाय । अवधम् । पुनः । अस्तम् । आ । इहि । सम् । गच्छस्व । तन्वा । सुवर्चाः ॥ ८ ॥

हे मदीय पितः ततस्त्वं^४ परमे उत्कृष्टे व्यौमन् व्योमनि स्वर्गाख्ये स्थाने स्वभूतैः पितृभिः सह ५सं गच्छस्व । ६इष्टापुतेन श्रौतस्मार्तदानफलेन ७सं गच्छस्व । तत इष्टापुतेन सहागम्य ८अवधं पापं ९हित्वा परित्यज्य १०अस्तं त्रियमानाख्यं गृहम् ११एहि आगच्छ । ततः १२सुवर्चाः^५ । तृतीयार्ये प्रथमा । सुवर्चसा शोभनदीप्तियुक्तेन १३तन्वा स्वशरीरेण १४सं गच्छस्व ॥

पैतृमेधिके कर्मणि इमशानायतनं प्रोक्षति 'अपेत वीत' इति । सूत्रितं च—'गर्तोदकेन शमी-शाखया^६ त्रिः प्रसव्यमायतनं परिव्रजन् प्रोक्षत्यपेत वीत वि च सर्पतातः' (आश्व. गृ. ४. २. १०) इति ॥

१. त-भ१.२.४-तदा । २. ग-त३.४-भ५.६-परेयुः परेताः । ३. त३.४-भ१.२.४.५-तत्र गत्वा । त५-तां गत्वा । ४. ग-त्वं; त-भ-सु-अतस्त्वं । ५. ग-त-भ-सुवर्चाः नास्ति । ६. त-भ-शाखया ।

अपैतु वीत वि च सपतातोऽस्मा एतं पितरौ लोकमकन ।

अहोभिरद्भिरक्तुभिर्व्यक्तं यमो ददात्यवसानमस्मै ॥ ९ ॥

अपै । इत । वि । इत । वि । च । सपत । अतः । अस्मै । एतम् । पितरौ । लोकम् । अकन ।

अहःऽसिः । अतऽसिः । अक्तुऽसिः । विऽअक्तम् । यमः । ददाति । अयमस्मन् । अस्मै । ९ ॥

इमशाने पूर्वं स्थिता हे पिशाचादयः । अतः अस्मान् प्रमृज्यमानदहनस्थानम् । अपेन अप-
गच्छत । वीत विशेषेण गच्छत । वि । सपत । च । इदं स्थानं परित्यज्य नानाभावेन दूरतरं देशं
गच्छतेत्यर्थः । पितरः । अस्मै । मृतयजमानस्यार्थाय । एतं । लोकम् । इदं दहनस्थानम् । अकन ।
यमस्याज्ञयान्वक्तुर्वन् । यमः अपि । अहोभिः दिवसैः । अद्भिः अभ्युक्षणादकैः । अक्तुभिः रात्रिभिः
व्यक्तं संगतम् । शुद्धिनिमित्तैः कालोदकादिभिः शोधितमित्यर्थः । अवसानं दहनस्थानम् । अस्मै
मृतयजमानस्यार्थाय । ददाति दत्तवान् ॥

अनुमरण्या वृक्षौ पार्श्वयोरान्नफलाकृती । तावुद्धृत्य प्रेतस्य हस्तयोर्निदधाति 'अति द्रव
सारमेयौ' इति द्वाभ्याम् । सूत्रितं च—'वृक्षावुद्धृत्य पाण्योरादध्यादिति द्रव सारमेयौ श्वानौ'
(आश्व. गृ. ४. ३. २०) इति ॥

अति द्रव सारमेयौ श्वानौ चतुरक्षौ श्वलौ साधुना पथा ।

अथा पितृन्सुविदत्राँ उपेहि यमेन ये सधमादं मदन्ति ॥ १० ॥

अति । द्रव । सारमेयौ । श्वानौ । चतुःऽअक्षौ । श्वलौ । साधुना । पथा ।

अथ । पितृन् । सुऽविदत्रान् । उपे । इहि । यमेन । ये । सधमादम् । मदन्ति ॥ १० ॥

हे अग्ने । साधुना । पथा समीचीनेन मार्गेण । श्वानौ उभौ । अति । द्रव । अतिक्रम्य गच्छ ।
यमसंबन्धिनी यौ श्वानौ प्रेतस्य बाधकौ तौ परित्यज्य समीचीनेन मार्गेण प्रेतं नयेत्यर्थः । कीदृशौ श्वानौ ।
सारमेयौ । सरमा नाम काचित् प्रसिद्धा देवशुनी । तस्याः पुत्रौ । चतुरक्षौ उपरिभागे पुनरप्यक्षिद्वयं
ययोस्तादृशौ । अथ शोभनमार्गेण गमनानन्तरं । ये पितरः । यमेन । सधमादं सहर्षं । मदन्ति
प्राप्नुवन्ति तान् । सुविदत्रान् सुहृभिज्ञान् । पितृन् । उपेहि उपगच्छ ॥ १५ ॥

यौ ते श्वानौ यम रक्षितारौ चतुरक्षौ पथिरक्षौ नृचक्षसौ ।

ताभ्यामेनं परि देहि राजन्स्वस्ति चास्मा अनमीवं च धेहि ॥ ११ ॥

यौ । ते । श्वानौ । यम । रक्षितारौ । चतुःऽअक्षौ । पथिरक्षौ इति पथिऽरक्षौ । नृचक्षसौ ।

ताभ्याम् । एनम् । परि । देहि । राजन् । स्वस्ति । च । अस्मै । अनमीवम् । च । धेहि ॥ ११ ॥

हे । राजन् । हे । यम । ते त्वदीयौ । यौ । श्वानौ विद्येते । ताभ्यां श्वभ्यां हे राजन् यम । एनं प्रेतं
परि । देहि रक्षार्थं प्रयच्छ । कीदृशौ श्वानौ । रक्षितारौ यमगृहस्य रक्षकौ । चतुरक्षौ अक्षिचतुष्टय-
युक्तौ । पथिरक्षौ मार्गस्य रक्षकौ । नृचक्षसौ मनुष्यैः कयाप्यमानौ । श्रुतिस्मृतिपुराणाभिज्ञाः पुरुषास्तौ
प्रख्यापयन्ति । ताभ्यां श्वभ्यां दत्त्वा । अस्मै प्रेताय । स्वस्ति । च । क्षेममपि । अनमीवं । च । रोगाभाव-
मपि । धेहि संपादय ॥

उरूणसावसुतृपा उदुम्बलौ यमस्य दूतौ चरतो जनां अनु ।

तावस्मभ्यं दृशये सूर्याय पुनर्दातामसुमधेह भद्रम् ॥ १२ ॥

उरूणसौ । असुतृपा । उदुम्बलौ । यमस्य । दूतौ । चरतः । जनान् । अनु ।

तौ । अस्मभ्यम् । दृशये । सूर्याय । पुनः । दाताम् । असुम् । अथ । इह । भद्रम् ॥ १२ ॥

यमस्य संबन्धिनौ दूतौ श्वानौ जनौ अनु प्राणिनो लक्ष्मीकृत्य सर्वत्र चरतः । कीदृशौ ।

उरूणसौ दीर्घनासिकायुक्तौ असुतृपा परकीयान् प्राणान् स्वीकृत्य तैस्तृप्यन्तौ उदुम्बलौ उरुबलौ विस्तीर्णबलौ । तौ उभौ दूतौ सूर्याय दृशये सूर्यस्य दर्शनार्थम् अथ दिने इह कर्मणि भद्रम् असुं समीचीनं प्राणं पुनः अस्मभ्यं दाताम् अदत्ताम् ॥

यमाय सोमं सुनुत यमाय जुहुता हविः ।

यमं ह यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरंकृतः ॥ १३ ॥

यमाय । सोमम् । सुनुत । यमाय । जुहुत । हविः ।

यमम् । ह । यज्ञः । गच्छति । अग्निदूतः । अरम्भकृतः ॥ १३ ॥

हे ऋत्विजः यमाय यमदेवतार्थं सोमं सुनुत । लतात्मकं सोममभिषुणुत । तथा यमार्थं हविः जुहुत । अग्निदूतो यस्मिन् यज्ञे सोऽयम् अग्निदूतः । अग्नेदूतत्वमन्यत्राज्ञातम्—‘अग्निदेवानां दूत आसीत्’ (तै. सं. २. ५. ८. ५) इति । अरंकृतः बहुभिर्द्रव्यैरलंकाररूपैर्युक्तः तादृशः यज्ञः यमं ह यममेव गच्छति ॥

यमाय घृतवद्धविर्जुहोतु प्र च तिष्ठत ।

स नो देवेष्वायमदीर्घमायुः प्र जीवसे ॥ १४ ॥

यमाय । घृतवद्ध । हविः । जुहोतु । प्र । च । तिष्ठत ।

सः । नः । देवेषु । आ । यमत् । दीर्घम् । आयुः । प्र । जीवसे ॥ १४ ॥

हे ऋत्विजः यूयं यमाय घृतवत् आज्येन संयुक्तं हविः पुरोडाशादिकं जुहोतु जुहुत । प्र तिष्ठत च यमं यूयमुपतिष्ठध्वं च । देवेषु मध्ये सः यमो देवः प्र जीवसे प्रकृष्टजीवनार्थं नः अस्माकं दीर्घमायुः आ यमत् प्रयच्छतु ॥

यमाय मधुमत्तमं राज्ञे हव्यं जुहोतन ।

इदं नम ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्यः पूर्वैभ्यः पथिकृद्भ्यः ॥ १५ ॥

यमाय । मधुमत्तमम् । राज्ञे । हव्यम् । जुहोतन ।

इदम् । नमः । ऋषिभ्यः । पूर्वजेभ्यः । पूर्वैभ्यः । पथिकृतभ्यः ॥ १५ ॥

हे ऋत्विजः यमाय राज्ञे मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुरं हव्यं पुरोडाशादिकं हविः जुहोतन जुहुत । पूर्वजेभ्यः सृष्ट्यादावुत्पन्नेभ्यः अत एव पूर्वैभ्यः अस्मत्तः पूर्वभाविभ्यः पथिकृद्भ्यः ज्ञोभनमार्गाकारिभ्यः इदं प्रत्यक्षं यथा भवति तथा नमः अस्तु ॥

१. त-भ२.६-असुं । २. त-भ१.२.४-पूर्वजेभ्यः । ३. त-भ-ज्ञोभनमार्गापथिकारिभ्यः । ४. त-भ१.२.४.६-सु-य इदं ।

त्रिकटुकैभिः पतति षड्वीरेकमिदृहत् ।

त्रिष्टुब्गायत्री छन्दांसि सर्वा ता यम आहिता ॥ १६ ॥

त्रिऽकटुकैभिः । पतति । षट् । उर्वीः । एकम् । इत् । बृहत् ।

त्रिऽस्तुप् । गायत्री । छन्दांसि । सर्वा । ता । यमे । आऽहिता ॥ १६ ॥

त्रिकटुकैभिः । द्वितीयाथे तृतीयैषा । त्रिकटुकान् । ज्योतिर्गौतमयुग्मिन् त्रयो बागविशेषा-
स्त्रिकटुका^१ उच्यन्ते । तान् प्रत्यङ्गभावाय संरक्षणार्थं च पतति । यमस्तान् प्राप्नोति । षट्संख्याकाः
पुर्वीः भूमीः कृताकृतप्रत्यवेक्षणाया प्राप्नोति । ताश्चोर्ध्वः शाखान्तरमन्त्रे^२ समाज्ञाताः—‘षष्मोर्वीरं-
सस्पान्तु द्यौश्च पृथिवी चापश्चापधयश्चोर्ध्वं च सूनृता च’ इति । एकमिन् एकमेव बृहत् महत् जगत्
यमश्च प्रतिपालनीयः प्राप्नोति । किंच यानि त्रिष्टुब्गायत्र्यादीनि छन्दांसि सन्ति सर्वा ता सर्वाणि
तानि छन्दांसि यमे आहिता आहितानि ऋत्विग्भिः स्तुतिवेनावस्थितानि ॥ ॥ १६ ॥

‘उदीरताम्’ इति चतुर्दशचै पञ्चदशं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—‘उदीरतां षड्ना शङ्खः पिप्यं
जगत्पेकादशी’ इति । ‘यामायनाः परे पञ्च’ (अनु.) इति वचनाधमपुत्रः शङ्खारथ ऋषिः ।
‘अग्निष्वात्ताः’ इत्येषा जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । पितरो देवता । गतः सूक्तविनियोगः । अष्टकायाम्
‘उदीरतामवरे’ इत्याद्या अष्टावृचो होमायाः । सूत्रितं च—‘उदीरतामवर उत्परास इत्यष्टाभिर्द्वे’
(आश्व. गृ. २. ४. ६) इति । महापितृयज्ञे ‘पितरः सोमवन्तः’ इत्यस्यानुवाक्या ‘उदीरताम्’
इत्येषा । सूत्रितं च—‘पितरोऽग्निष्वात्ता यम उदीरतामवर उत्परासः’ (आश्व. श्रौ. २. १९)
इति । आग्निमारुतेऽप्येषा धाव्या । सूत्रितं च—‘मातली कथ्यैयमो अङ्गिरोभिर्ददीरतामवर
उत्परासः’ (आ. श्रौ. ५. २०) इति ॥

उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।

असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्त पितरो हवेषु ॥ १ ॥

उत् । ईरताम् । अवरे । उत् । परासः । उत् । मध्यमाः । पितरः । सोम्यासः ।

असुम् । ये । ईयुः । अवृकाः । ऋतज्ञाः । ते । नः । अवन्तु । पितरः । हवेषु ॥ १ ॥

त्रिविधाः पितर उक्तमा मध्यमा अधमाश्चेति । यथाविधं भौतं कर्मानुष्ठाय पितृत्वं प्राप्ता
उक्तमाः । स्मार्तकर्ममात्रपरा मध्यमाः । अत्रापि कैश्चित्संस्कारैर्विकृता अधमाः । एतदेवामिष्ये ‘ये
अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धाः’ इत्यादिमन्त्रः समाज्ञातः । तेषु अवरे निकृष्टाः पितरताम् उक्तमं इति
प्राप्नुवन्तु । पारासः उक्तमाः पितरः पितरः ईरताम् । मध्यमाः पितरश्च पितरः ईरताम् । ते सर्वेऽप्य-
स्मद्विषये सोम्यासः सोम्या अनुग्रहपराः सन्तु । ये पितरः अवृकाः वृकवदरण्यश्ववदस्मासु
हिंसामकुर्वन्तः पितरज्ञाः अस्मदनुष्ठितं यज्ञं जानन्तः असुम् अस्मत्प्राणम् ईयुः रक्षितुं प्राप्ताः पते
पितरः हवेषु अस्मदीयेष्वाङ्गानेषु नः अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु ॥

महापितृयज्ञे ‘पितरो बर्हिषदः’ इत्यस्य ‘इदं पितृभ्यः’ इति द्वितीयानुवाक्या । सूत्रं तु
पूर्वमेवोदाहृतम् (आश्व. श्रौ. २. १९) । आग्निमारुते ‘इदं पितृभ्यः’ इत्येषा धाव्या । सूत्रितं
च—‘आहं पितृन्सुविदत्रौ अविस्तीदं पितृभ्यो नमो अस्तवद्य स्वादुष्किलायमिति पततः’ (आश्व.
श्रौ. ५. २०) इति ॥

इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्य ये पूर्वीसो य उपरास ईयुः ।

ये पार्थिवे रजस्या निषत्ता ये वा नूनं सुवृजनासु विश्व ॥ २ ॥

इदम् । पितृभ्यः । नमः । अस्तु । अद्य । ये । पूर्वीसः । ये । उपरासः । ईयुः ।

ये । पार्थिवे । रजसि । आ । निऽसत्ताः । ये । वा । नूनम् । सुऽवृजनासु । विश्व ॥ २ ॥

१पूर्वीसः यजमानोत्पत्तेः पूर्वमुत्पन्ना ज्येष्ठभ्रातृपितामहादयः २ये ३ईयुः पितृलोकं प्राप्ताः । ४ये चान्ये ५उपरासः यजमानजन्मन उपरि उत्पन्नाः कनिष्ठभ्रातृस्वपुत्रादय ईयुः पितृलोकं प्राप्ताः । ६ये अप्यन्ये ७पार्थिवे पृथिवीसंबन्धिनि ८रजसि रजोगुणकार्येऽस्मिन् कर्मणि ९आ १०निषत्ताः हविः स्वीकर्तुमागत्योपविष्टाः । ११ये १२वा केचिदन्ये बन्धुवर्गरूपाः पितरः १३विश्व बन्धुरूपासु प्रजासु आ निषत्ताः श्राद्धादिस्वीकारायागत्योपविष्टाः । कीदृशीषु विश्व । १४सुवृजनासु । वृज्यते परित्यज्यते दारिद्र्यमनेनेति वृजनं धनम् । शोभनं वृजनं यासां ताः सुवृजनाः । तादृशीषु । धनसमृद्धया श्राद्धादि-कर्मपरास्त्वित्यर्थः । सर्वेभ्य उक्तेभ्यः १५पितृभ्यः १६अद्य अस्मिन् कर्मणि १७इदं १८नमः १९अस्तु । अय-माहुतिप्रदानपूर्वको नमस्कारो भवतु ॥

आहं पितृनुस्सुविदत्राँ अविस्ति नपातं च विक्रमणं च विष्णोः ।

बर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य भजन्त पित्वस्त इहागमिष्ठाः ॥ ३ ॥

आ । अहम् । पितृन् । सुऽविदत्रान् । अविस्ति । नपातम् । च । विऽक्रमणम् । च । विष्णोः ।

बर्हिऽसदः । ये । स्वधया । सुतस्य । भजन्त । पित्वः । ते । इह । आऽगमिष्ठाः ॥ ३ ॥

१अहं यजमानः २सुविदत्रान् मदीयां भक्तिं सुष्ठु जानतः ३पितृन् ४अविस्ति आभिमुख्येन लब्धवानस्मि । ५विष्णोः व्यापिनो यज्ञस्य ६नपातं ७च विनाशाभावं च ८विक्रमणं ९च विशेषेण प्रवृत्तिं च लब्धवानस्मि । १०ये पितरः ११बर्हिषदः बर्हिषि^२ सीदन्ति^३ १२ते १३इह अस्मिन् कर्मणि १४आगमिष्ठाः अतिशयेनागताः । आदरपूर्वं समागत्य १५स्वधया पुरोडाशाद्यन्त्रेन सह १६सुतस्य अभिषुतस्य सोमलक्षणस्य १७पित्वः पितोरन्नस्य भागं १८भजन्त सेवन्ते उपयुज्यते ॥

बर्हिषदः पितर ऊत्यर्वाग्निमा वो हव्या चक्रमा जुषध्वम् ।

त आ गतावसा शंतमेनाथा नः शं योररपो दधात ॥ ४ ॥

बर्हिऽसदः । पितरः । ऊती । अर्वाक् । इमा । वः । हव्या । चक्रम् । जुषध्वम् ।

ते । आ । गत । अवसा । शमऽतमेन । अर्थ । नः । शम् । योः । अरपः । दधात ॥ ४ ॥

हे १बर्हिषदः । यज्ञे सीदन्तीति बर्हिषदः । अत्रापि 'ये वै यज्वानस्ते पितरो बर्हिषदः' (तै.ब्रा.१.६.९) इत्यत्र श्रुतत्वाद्यागं कृत्वा प्रेत्य पितृलोकं प्राप्ता बर्हिषदः । तादृशा हे २पितरः ३अर्वाक् अर्वाचीनानामस्माकम् ४ऊती रक्षा भवद्भिः कर्तव्येति शेषः । ५वः युष्मदर्थम् ६इमा ७हव्या एतानि हवींषि ८चक्रम् अतस्तानि ९जुषध्वम्^१ । १०ते हविर्जुष्टवन्तो यूयं ११शंतमेन सुखतमेन १२अवसा रक्षणेन

निमित्तभूतेन 'आ' 'गत' आमिसुखयेनास्मान् प्राप्नुत' । 'अथ अनन्तरं 'नः अस्मभ्यं 'शं सुखं
'योः दुःखवियोगम् 'अरपः पापरहितं च 'दधात दत्त ॥

महापितृयज्ञे 'पितरः सोमवन्तः' इत्यस्य याज्या 'उपहृताः पितरः' इत्येषा । सूत्रिनं च—
'उपहृताः पितरः सोम्यासस्त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा' (आश्व. धौ. २. १९.) इति ॥

उपहृताः पितरः सोम्यासां बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ।

त आ गमन्तु त इह श्रुवन्त्वधि ब्रुवन्तु तैऽवन्त्वस्मान् ॥ ५ ॥

उपहृताः । पितरः । सोम्यासाः । बर्हिष्येषु । निधिषु । प्रियेषु ।

ते । आ । गमन्तु । ते । इह । श्रुवन्तु । अधि । ब्रुवन्तु । ते । अवन्तु । अस्मान् ॥ ५ ॥

'सोम्यासः सोम्या अस्मदनुग्रहपराः सोमसंपादिनो वा 'पितरः 'बर्हिष्येषु यागाहेषु 'प्रियेषु
तृप्तिकरेषु 'निधिषु निधिसदृशेषु हविषु निमित्तभूतेषु सत्सु 'उपहृताः अस्माभिराहृताः 'ते पितरः
'आ 'गमन्तु आगच्छन्तु । आगत्य च 'इह अस्मिन् कर्मणि अस्माभिः प्रयुक्ताः स्तुतीः 'श्रुवन्तु
शृण्वन्तु । श्रुत्वा च 'अधि 'ब्रुवन्तु । साधुरयं यजमान इत्यादरेण कथयन्तु । 'ते तादृशाः पितरः
'अस्मान् 'अवन्तु रक्षन्तु ॥ ॥ १७ ॥

आच्या जानु दक्षिणतो निषद्येमं यज्ञमभि गृणीत विश्वे ।

मा हिंसिष्ट पितरः केन चित्तो यद् आगः पुरुषता कराम ॥ ६ ॥

आऽअप्य । जानु । दक्षिणतः । निऽसद्य । इमम् । यज्ञम् । अभि । गृणीत । विश्वे ।

मा । हिंसिष्ट । पितरः । केन । चित् । नः । यत् । नः । आगः । पुरुषता । कराम ॥ ६ ॥

पितृणामयं स्वाभाविको धर्मः 'अथैनं पितरः प्राचीनार्वातिनः सव्यं जान्वाप्य' (श. ब्रा.
२. ४. २. २) इति वचनात् । हे पितरः 'विश्वे सर्वे यूयं 'जानु 'आप्य भूमौ निपात्य 'दक्षिणतः
दक्षिणपार्श्वे 'निषद्य उपविश्य 'इमम् अस्मदीयं 'यज्ञमभि 'गृणीत अभिष्टुत । विशिष्टतृप्तियोगान्
परया प्रीत्या सगुणोऽयं यज्ञ इति प्रशंसतेत्यर्थः । अपि च 'नः युष्माकं 'यत् किञ्चित् कर्मवैगुण्य-
जनितम् 'आगः अपराधं 'पुरुषता मनुष्यत्वेन हेतुना 'कराम वयं कृतवन्तः हे 'पितरः तेन 'केन
'चित् अप्यपराधेन 'नः अस्मान् 'मा 'हिंसिष्ट ॥

आसीनासो अरुणीनामुपस्थे रयिं धत्त दाशुषे मर्त्याय ।

पुत्रेभ्यः पितरस्तस्य वस्वः प्र यच्छत त इहोर्जं दधात ॥ ७ ॥

आसीनासः । अरुणीनाम् । उपऽस्थे । रयिम् । धत्त । दाशुषे । मर्त्याय ।

पुत्रेभ्यः । पितरः । तस्य । वस्वः । प्र । यच्छत । ते । इह । ऊर्जम् । दधात ॥ ७ ॥

'अरुणीनाम् आरोचमानानां ज्वालाणां वा देवतानां वा 'उपस्थे समीपस्थाने वेद्याख्ये
'आसीनासः उपविष्टाः पितरो यूयं 'दाशुषे हविर्दत्तवते 'मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय 'रयिं

धनं Vधत्त दत्त । हे Vपितरः यूयं Vतस्य यजमानस्य Vपुत्रेभ्यः Vवस्त्रः वसु धनं Vप्र Vयच्छत । Vते तादृशा यूयम् Vइह अस्मिन् अस्मदीये कर्मणि Vऊर्जं धनं Vदधात निधत्त ॥

ये नः पूर्वे पितरः सोम्यासोऽनुहिरे सोमपीथं वसिष्ठाः ।

तेभिर्यमः संरराणो हवींष्युशन्नशङ्निः प्रतिक्राममर्चु ॥ ८ ॥

ये । नः । पूर्वे । पितरः । सोम्यासः । अनुऽऊहिरे । सोमऽपीथम् । वसिष्ठाः ।

तेभिः । यमः । समऽरराणः । हवींषि । उशन् । उशत्ऽभिः । प्रतिऽक्रामम् । अर्चु ॥ ८ ॥

Vसोम्यासः सोमसंपादिनः Vवसिष्ठाः । वस्तुतमाः कृताच्छादना धनवत्तमा वा Vनः अस्माकं Vये Vपूर्वे Vपितरः Vसोमपीथं सोमपानम् Vअनुहिरे आनुपूर्व्येण देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च प्राप्नुवन्तः । दत्तवन्त इत्यर्थः । Vउशन् पितृभिः सह संभोगं कामयमानः Vयमः पितृपतिः Vउशङ्निः यमेन सह संभोगं कामयमानैः Vतेभिः तैरस्मदीयैः पितृभिः सह Vरराणः रममाणः Vहवींषि अस्माभिर्दत्तानि Vप्रतिक्रामं कामकामं^१ प्रति Vअर्चु । यानि यानि हवींषि कामयते तानि तानि भक्षयत्वित्यर्थः ॥

महापितृयज्ञे अग्नेः कव्यवाहनस्य 'ये तातृषुः' इत्येषा प्रथमातृवाक्या । सूत्रितं च—'ये तातृषु-देवत्रा जेहमानास्वदग्ने काव्या त्वन्मनीषाः' (आश्व. श्रौ. २. ५९) इति ॥

ये तातृषुर्देवत्रा जेहमाना होत्राविदः स्तोमं तष्टासो अकैः ।

आग्ने याहि सुविदत्रैर्भिरवाङ् सत्यैः कव्यैः पितृभिर्धर्मसङ्निः ॥ ९ ॥

ये । तातृषुः । देवऽत्रा । जेहमानाः । होत्राऽविदः । स्तोमं तष्टासः । अकैः ।

आ । अग्ने । याहि । सुऽविदत्रैर्भिः । अवाङ् । सत्यैः । कव्यैः । पितृऽभिः । धर्मसत्ऽभिः ॥ ९ ॥

Vदेवत्रा देवान् Vजेहमानाः क्रमेण गच्छन्तः । क्रमेण देवत्वं प्राप्ता इत्यर्थः । Vहोत्राविदः यज्ञान् सम्यक् कर्तुं वेदितारः Vअकैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः Vस्तोमतष्टासः स्तोमानां च सम्यक्कर्तारः Vये पितरः Vतातृषुः तृप्यन्ति हे Vअग्ने त्वं तैः Vपितृभिः Vअवाङ्^२ अस्मदभिमुखः Vआ Vयाहि आगच्छ । कीदृशैः । Vसुविदत्रैः सुविदत्रैः Vसत्यैः अक्सिवादिभिः Vकव्यैः । कव्यं नाम पितृदेवत्वं हविः । तत्संबन्धिभिः । यद्वा कव्यैः कविभिर्मैत्राविभिः । स्वार्थिको यत् । Vधर्मसङ्निः यज्ञसादिभिः ॥

ये सत्यासो हविरदो हविष्पा इन्द्रेण देवैः सरथं दधानाः ।

आग्ने याहि सहस्रं देववन्दैः परैः पूर्वैः पितृभिर्धर्मसङ्निः ॥ १० ॥

ये । सत्यासः । हविःऽअदः । हविःऽपाः । इन्द्रेण । देवैः । सुऽरथम् । दधानाः ।

आ । अग्ने । याहि । सहस्रम् । देवऽवन्दैः । परैः । पूर्वैः । पितृऽभिः । धर्मसत्ऽभिः ॥ १० ॥

Vसत्यासः सत्याः Vये पितरः Vहविरदः भक्षणयोग्यस्य हविषोऽन्तारो भक्षयितारः Vहविष्पाः पानयोग्यस्य हविषः पातारः Vइन्द्रेण Vदेवैः Vसरथं समानमेकं तुल्यं वा रथं Vदधानाः । लढ्यै शानम् । गमनाय सदा धारयन्ति हे Vअग्ने तैः Vपितृभिः सह Vआ Vयाहि आगच्छ । कीदृशैः । Vसहस्रम् । तृतीयाथं प्रथमा । सहस्रेण । बहुभिरित्यर्थः । Vदेववन्दैः देवसंबन्धिभिः स्तोत्रैर्युक्तः Vपरैः परकालिनैः Vपूर्वैः पूर्वकालिनैः Vधर्मसङ्निः यज्ञसादिभिर्महावीरसादिभिरादित्यसादिभिर्बा ॥ ११८ ॥

महापितृयज्ञे 'पितरोऽग्निष्वात्ताः' इत्यस्य 'अग्निष्वात्ताः पितरः' इत्येषा प्रथमानुवाक्या । सूत्रितं च—'अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छन्त ये चेह पितरो ये च नेह' (आध. श्री. २. १२) इति ॥

अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छन्तु मदःमदः मदत सुप्रणीतयः ।

अत्ता हवींषि प्रयतानि बर्हिष्यथा रयिं सर्ववीरं दधातन ॥ ११ ॥

अग्निऽस्वात्ताः । पितरः । आ । इह । गच्छन्तु । मदःऽमदः । मदत । सुऽप्रणीतयः ।

अत्त । हवींषि । प्रयतानि । बर्हिषि । अयं । रयिम् । सर्ववीरम् । दधातन् ॥ ११ ॥

१अग्निष्वात्ताः^१ अग्निना स्वादिता एतन्नामकाः १पितरः यूयम् १इह अस्मिन् पितृकर्मणि १आ १गच्छत । आगत्य च हे १सुप्रणीतयः अभिपूजितप्रणयनाः यूयं १मदःमदः तत्तत्स्थानं^२ १मदत सीदत । तत्र तत्र स्थाने यथेष्टमुपविशतेत्यर्थः । उपविश्य च १बर्हिषि आमादितानि १प्रयतानि शुचीनि १हवींषि १अत्त भक्षयत । १अथ अनन्तरं १सर्ववीरं सर्ववीरैः पुत्रपौत्ररूपेण १रयिं धनं १दधातन अस्मभ्यं दत्त ॥

महापितृयज्ञे वषट्कारक्रियायां 'त्वमग्र ईक्षितः' इत्येषा स्विष्टकृतो वाक्या । सूत्रितं च—'योऽग्निः कश्यवाहनस्वमग्र ईक्षितो जातवेद इति संवाक्ये' (आध. श्री. २. १९) इति ॥

त्वमग्र ईक्षितो जातवेदोऽवाहुव्यानि सुरभीणि कृत्वी ।

प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन्नद्धि त्वं देव प्रयता हवींषि ॥ १२ ॥

त्वम् । अग्रे । ईक्षितः । जातऽवेदः । अवाद् । हुव्यानि । सुरभीणि । कृत्वा ।

प्र । अदाः । पितृभ्यः । स्वधया । ते । अक्षन् । अद्धि । त्वम् । देव । प्रयता । हवींषि ॥ १२ ॥

हे १जातवेदः । जातं सर्वं जगद्देतीति जातवेदाः । तथाविध हे अग्रे १ईक्षितः अस्माभिः स्तुतः १त्वं १हुव्यानि अस्मदीयानि हवींषि १सुरभीणि सुगन्धीनि १कृत्वी कृत्वा १अवाद् वहनं कृतवानसि । कृत्वा च १पितृभ्यः १प्रादाः । १ते च पितरः १स्वधया स्वधाकारेण दत्तं हविः १अक्षन् अदन्तु । हे १देव १त्वम् अपि १प्रयता प्रयत्नसंपादितानि १हवींषि १अद्धि भक्षय ॥

महापितृयज्ञे 'ये चेह' इति द्वितीयानुवाक्या । सूत्रमुक्तम् ॥

ये चेह पितरो ये च नेह यांश्च विभ्र याँ उ च न प्रविभ्र ।

त्वं वैत्य यति ते जातवेदः स्वधाभिर्यज्ञं मुकृतं जुषस्व ॥ १३ ॥

ये । च । इह । पितरः । ये । च । न । इह । यान् । च । विभ्र । यान् । ऊँ इति ।

च । न । प्रऽविभ्र ॥ त्वम् । वैत्य । यति । ते । जातऽवेदः ।

स्वधाभिः । यज्ञम् । सुऽकृतम् । जुषस्व ॥ १३ ॥

१. त-^१ अग्निष्वात्ताः^१ नास्ति । २. त-स्वतत्स्थानं; त३-भ१.२.४-सत्स्थानं; भ३-स्वस्थानं; मु-त्वत्स्थानं ।

ये वच पितरः इह अस्मत्समीपे वर्तन्ते ये वच इह वन सन्ति । यथाश्च पितॄन् विच्य संनिष्ठृष्ट्वाजानीमः यथा^१ उ वच वन अपि^२ च न प्रविच्य विप्रकृष्टत्वाद्वयं न विजानीमः । यति^३ ये यावन्तस्ते^४ भवन्ति तान् सर्वान् यथोक्तान् हे जातवेदः उत्पन्नसर्ववस्तुविषयज्ञानाग्ने स्वं^५ वेत्थ जानासि^६ । स्वधाभिः हविल्लक्षणेः^७ सुकृतं साधु कृतं यज्ञं जुपस्व प्रीत्या गृहाण ॥

पूर्वोक्त एव यागे 'ये अग्निदग्धाः' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'ये अग्निदग्धा ये अनग्नि-दग्धा इमं यम प्रस्तरमा हि सीदेति द्वे' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा मध्ये दिवः स्वधया मादयन्ते ।

तेभिः स्वराळमुनीतिमेतां यथावशं तन्वै कल्पयस्व ॥ १४ ॥

ये । अग्निदग्धाः । ये । अनग्निदग्धाः । मध्ये^१ । दिवः । स्वधया^२ । मादयन्ते ।

तेभिः । स्वराट् । असुनीतिम् । एताम् । ययाऽवशम् । तन्वम् । कल्पयस्व ॥ १४ ॥

ये पितरः अग्निदग्धाः अग्निना भस्मीकृताः । इमंशानं प्राप्ता इत्यर्थः । ये च पितरः अनग्निदग्धाः इमंशानकर्म न प्राप्ताः मध्ये दिवः द्युलोकस्य मध्ये स्वधया हविल्लक्षणेनाग्ने मादयन्ते तुप्यन्ति^३ हे अग्ने स्वराट् स्वकर्मोपभोगेन दीप्यमानः तेभिः तैः पितृभिः सहितः सन् असुनीतिं प्राणानां विषयेषु नेतारमस्मत्पित्रन्तरात्मानम् एतां तन्वम् एतदेवताशरीरं यथावशं यथाकामं कल्पयस्व समर्थयस्व । प्रासयेत्यर्थः^४ ॥ १९ ॥

'मैनम्' इति चतुर्दशचं षोडशं सूक्तं यमपुत्रस्य दमनस्यार्पम् । आदितो दश त्रिष्टुभः ततश्चतस्रोऽनुष्टुभः । अग्निदेवता । तथा चानुकान्तं—'मैनं दमन आग्नेयं चतुरनुष्टुबन्तम्' इति । दीक्षितमरण आद्याः षड्चः शंसनीयाः । सूत्रितं च—'मैनमग्ने वि दहो माभि शोच इति षट् पूषा त्वेतच्छ्यावयतु प्र विद्वान्' (आश्व. श्रौ. ६. १०) इति । दह्यमानस्य प्रेतस्योपस्थानेऽप्येताः शंसनीयाः ॥

मैनमग्ने वि दहो माभि शोचो मास्य त्वचं चिक्षिपो मा शरीरम् ।

यदा शृतं कृणवो जातवेदोऽर्थेमेनं प्र हिणुतात्पितृभ्यः ॥ १ ॥

मा । एनम् । अग्ने । वि । दहः । मा । अभि । शोचः । मा । अस्य । त्वचम् । चिक्षिपः । मा । शरीरम् । यदा । शृतम् । कृणवः । जातवेदः । अर्थ । ईम् । एनम् । प्र । हिणुतात् । पितृभ्यः ॥ १ ॥

हे अग्ने एनं प्रेतं मा वि दहः । विशेषण दग्धं मधीभूतं मा कुरु । माभि शोचः अभितः शोकेन संतापेन युक्तं मा कुह । अस्य त्वचं मा चिक्षिपः इतस्ततो विक्षितां मा^१ कुह^२ । शरीरम् अपि विक्षितं मा कुह । हे जातवेदः अग्ने यदा^३ त्वं^४ श्रुतं पक्वं सुदग्धं कृणवः करिष्यसि^५ अथ तदानीम् ईमेनं प्रेतं पितृभ्यः प्र हिणुतात् पितृसमीपे प्रेरय ॥

शृतं यदा करसि जातवेदोऽर्थेमेनं परि दत्तात्पितृभ्यः ।

यदा गच्छात्यमुनीतिमेतामथा देवानां वशनीर्भवाति ॥ २ ॥

१. त-म६-एषां; त३-म१.२.४-तां । २. उद्गीथ-यानपि । ३. त-म६-वायंस्तते । ४. त-जानामि ।

५. ग-वृते वृथंबतु; त-म-तुप्यतु । ६. त-म६-प्रासायेत्यर्थः; उद्गीथ-गामयस्वेत्यर्थः । ७. त२.३.

७-म-'मा कुह' नास्ति । ८. ग-म-त्वं यदा ।

श्रुतम् । यदा । करसि । जातवेदः । अयं । ईम् । एनम् । परि । दत्ताम् । पितृभ्यः ।
यदा । गच्छाति । अमुं नीतिम् । एनाम् । अयं । देवानाम् । वशाऽनीः । भवति ॥ २ ॥

हे ऽजातवेदः यदा प्रेतशरीरं ऽश्रुतं पक्वं ऽकरसि करिष्यसि ऽअथ ऽईम् तदानीमेव ऽएनं प्रेतं
ऽपितृभ्यः ऽपरि ऽदत्तात् प्रयच्छ । यदा अयं प्रेतः ऽएनाम् अग्निना कृताम् ऽअमुनीतिं प्राणस्य लयने
प्राणप्रेरणं ऽगच्छाति^१ प्राप्नोति ऽअथ तदानीमेव ऽदेवानां ऽवशनीः देवानां वशं प्रापितो भवति^२ ॥

सूर्यं चक्षुर्गच्छतु वातमात्मा द्यां च गच्छ पृथिवीं च धर्मणा ।

अपो वा गच्छ यदि तत्र ते हितमोषधीषु प्रति तिष्ठा शरीरैः ॥ ३ ॥

सूर्यम् । चक्षुः । गच्छतु । वातम् । आत्मा । द्याम् । च । गच्छ । पृथिवीम् । च । धर्मणा ।
अपः । वा । गच्छ । यदि । तत्र । ते । हितम् । ओषधीषु । प्रति । तिष्ठ । शरीरैः ॥ ३ ॥

हे प्रेत त्वदीयं ऽचक्षुः इन्द्रियं ऽसूर्यं गच्छतु प्राप्नोतु । ऽआत्मा प्राणः ऽवातं बाह्यं वायुं
गच्छतु । अपि च त्वमपि ऽधर्मणा सुकृतेन तत्फलं भोक्तुं ऽद्यां ऽच । अत्र चशब्दो विकल्पार्थः ।
द्युलोकं वा ऽपृथिवीं ऽच पृथिवीं वा गच्छ प्राप्नुहि^३ । ऽअपो ऽवा अन्तरिक्षलोकं गच्छ प्राप्नुहि ।
ऽतत्र अन्तरिक्षे ऽहितं स्थापितं ऽते तव कर्मफलम् । ऽओषधीषु ऽशरीरैः शरीरावयवैः ऽप्रति तिष्ठ ॥

अजो भागस्तर्पसा तं तपस्व तं ते शोचिस्तपतु तं ते अचिः ।

यास्तै शिवास्तन्वा जातवेदस्ताभिर्वहैनं सुकृतां लोचम् ॥ ४ ॥

अजः । भागः । तर्पसा । तम् । तपस्व । तम् । ते । शोचिः । तपतु । तम् । ते । अचिः ।
याः । ते । शिवाः । तन्वाः । जातवेदः ।

ताभिः । वह । एनम् । सुकृताम् । ॐ इति । लोचम् ॥ ४ ॥

ऽअजः जननरहितः शरीरेन्द्रियादिभागव्यतिरिक्तोऽन्तरपुरुषलक्षणा यः ऽभागः अस्ति हे अग्ने
ते त्वदीयेन ऽतपसा तापनेन ऽतं तादृशं भागं ऽतपस्व तसं^४ कुरु । तथा ऽते तव ऽशोचिः शोक-
हेतुः^५ ज्वालाविशेषः ऽतं भागं ऽतपतु संस्करोतु । अपि^६ च ऽते तव ऽअचिः भासको ज्वालाविशेषः
ऽतं भागं तपतु संस्करोतु^७ । तपःशोचिरचिःशब्दानां संतापतारतम्येन भेदः । हे ऽज्ञानवेदः ऽते तव
ऽयाः ऽतन्वाः मूर्तयः ऽशिवाः सुखहेतवो न तु तापप्रदाः ऽताभिः ऽएनं तन्मिः प्रेतं ऽसुकृतां
शोभनकर्मकारिणां ऽलोकं स्थानं ऽवह प्रापय । उशब्दः पूरणः ॥

अव सृज पुनरग्ने पितृभ्यो यस्त आहुतश्चरति स्वधार्मिः ।

आयुर्वसान् उप वेतु शेषः सं गच्छतां तन्वा जातवेदः ॥ ५ ॥

अव । सृज । पुनः । अग्ने । पितृभ्यः । यः । ते । आहुतः । चरति । स्वधार्मिः ।

आयुः । वसानः । उप । वेतु । शेषः । सम् । गच्छताम् । तन्वा । जातवेदः ॥ ५ ॥

१. ग-त-भ१.७-गच्छति; म१.२ ४-गच्छति; मु-गच्छति गच्छति । २. मु-भवति । ३. त-भ१-
प्राप्नुहि याहि । ४. त-भ-तपनं । ५. त४-शोकहेतुत्वात् ; त५.६.७-शोकहेतु । ६. त-‘अपि
च ... संस्करोतु’ नास्ति ।

हे ऽग्ने ऽयः प्रेतः पुमान् ऽआहुतः चितौ मन्त्रेण समर्पितः सन् ऽस्वधाभिः स्वधाकारसमर्पितैः उदकादिभिः सह ऽचरति तं प्रेतं ऽपितृभ्यः पितृप्राप्त्यर्थं ऽपुनः^१ ऽअव ऽसृज^२ भूयः प्रेरय । अयं प्रेतः ऽआयुः जीवनं ऽवसानः आच्छादयन् । आयुषा युक्त इत्यर्थः । ऽक्षेपः शिष्यमागमस्थिलक्षणं यजनीयं शरीरम् ऽउप ऽवेतु उपगच्छतु । हे ऽजातवेदः तव प्रसादात् ऽतन्वा शरीरेण ऽसं ऽगच्छतां संगतो भवतु ॥ २० ॥

यत्तै कृष्णः शकुन आतुतोद पिपीलः सर्प उत वा श्वापदः ।

अग्निष्टद्विश्वादर्गदं कृणोतु सोमश्च यो ब्राह्मणां आविवेश ॥ ६ ॥

यत् । ते । कृष्णः । शकुनः । आऽतुतोद । पिपीलः । सर्पः । उत । वा । श्वापदः ।

अग्निः । तत् । वि॒श्वऽअत् । अगदम् । कृणोतु । सोमः । च । यः । ब्राह्मणान् । आऽविवेश ॥ ६ ॥

हे मृतशरीर ऽते तव संबन्धि ऽयत् अङ्गं ऽकृष्णः ऽशकुनः काकाख्यः ऽआतुतोद । आह ईषदर्थे । ईषतुन्नवान् । तथा ऽपिपीलः पिपीलिका वा ऽसर्पः वा ऽउत ऽवा अपि वा ऽश्वापदः श्वश्रृगालादिः । एतेषामन्यतमो यदि तुल्ववानित्यर्थः । ऽविश्वात् सर्वस्यात्ता ऽअग्निः ऽतत् तादृशमङ्गम् ऽअगदं ऽकृणोतु दोषरहितं करोतु । संस्करोत्वित्यर्थः । तथा ऽसोमश्च^३ देवतारूप ओषधिरूपो वा संस्करोतु । ऽयः सोमः ऽब्राह्मणान् ऋत्विगादीन् ऽआविवेश प्रविष्टवान् ॥

अनुस्तरण्या वपया प्रेतस्य सुखम् ‘अग्नेर्वर्म’ इत्यनया प्रोर्णयात् । सूत्रितं च—‘अनुस्तरण्या^४ वषामुत्तिष्ठ शिरोमुखं प्रच्छादयेदग्नेर्वर्मं परि गोमिर्व्ययस्वेति’ (आश्व. गृ. ४. ३. १९) इति^५ ॥

अग्नेर्वर्मं परि गोमिर्व्ययस्व सं प्रोर्ण्व पीवसा मेदसा च ।

नेत्वा धृष्णुर्हरसा जह्विषाणो दधृक्विधक्ष्यन्पर्यङ्क्षयति ॥ ७ ॥

अग्नेः । वर्मं । परि । गोमिः । व्ययस्व । सम् । प्र । ऊर्ण्व । पीवसा । मेदसा । च ।

न । इत् । त्वा । धृष्णुः । हरसा । जह्विषाणः । दधृक् । वि॒ऽधक्ष्यन् । परि॒ऽअङ्क्षयति ॥ ७ ॥

हे प्रेत ऽअग्नेः स्वभूतं ऽवर्मं ज्वालालक्षणं कवचं ऽगोमिः अनुस्तरणीगोचर्मणा ऽपरि ऽव्ययस्व परितः संबन्धु । किंच ऽपीवसा स्थूलेन ऽमेदसा ऽच ऽसं सम्यक् ऽप्रोर्ण्व आच्छादय । एवं कृते सति ऽहरसा तेजसा ऽष्टगुः धर्षणशीलः ऽजह्विषाणः अत्यर्थं हृष्यन् ऽदधृक् ऽष्टः प्रगल्भः । ‘ऋत्विक्’ इत्यादिना दधृक्शब्दो निपातितः । ऽविधक्ष्यन् विविधं भस्मीकरिष्यन् एवंभूतोऽग्निः ऽत्वा त्वां ऽनेत् ऽपर्यङ्क्षयते नैव सर्वतो विस्तारयति । अस्त्रेणात्यर्थं ह्येत्वाडागमः ॥

‘इममग्ने चमसम्’ इत्यनया प्रणीताप्रणयनमनुमन्त्रयते । सूत्रितं च—‘इममग्ने^६ चमसं मा वि जिह्वर इति प्रणीताप्रणयनमनुमन्त्रयते’ (आश्व. गृ. ४. ३. २४) इति^७ ॥

इममग्ने चमसं मा वि जिह्वरः प्रियो देवानामुत सोम्यानाम् ।

एष यश्चमसो देवपानस्तस्मिन्देवा अमृता मादयन्ते ॥ ८ ॥

१. त-म६-पुनरवासृजः; त३-म१.२.६.७-पुनरवासृज । २. त-सोम अश्च । ३. ग-त-म१.२.

४.५-‘अनुस्तरण्या.....इति’ नास्ति; म६-अग्नेर्वर्मं परि गोमिर्व्ययस्वेतीति । ४. ग-त-म१.२.४.५.

७-‘इममग्ने.....इति’ नास्ति ।

इमम् । अग्ने । चमसम् । मा । वि । जिह्वरः । प्रियः । देवानाम् । उत । मोम्यानाम् ।
एषः । यः । चमसः । देवऽपानः । तस्मिन् । देवाः । अमृताः । मादयन्ते ॥ ८ ॥

हे ऽअग्ने ऽइमं ऽचमसं प्रणीताप्रणयनं ऽमा ऽवि ऽजिह्वरः मा विचार्ताः । यश्चमसः ऽदेवानाम्
इन्द्रादीनां ऽप्रियः ऽउत अपि च ऽसोम्यानां सोमार्हाणां पितृणां प्रियः । किंच ऽयः ऽएषः
चमसः ऽदेवपानः । देवाः पिबन्त्यस्मिन्निति । देवपानस्थानीयो भवति ऽतस्मिन् चमसे ऽअमृताः
मरणवर्जिताः ऽदेवाः पितरश्च ऽमादयन्ते हव्यैः कव्यैश्च हृष्टा भवन्ति ॥

ऋव्यादमग्निं प्र हिणोमि दूरं यमराज्ञो गच्छतु रिप्रवाहः ।

इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ॥ ९ ॥

ऋव्यऽअदम् । अग्निम् । प्र । हिणोमि । दूरम् । यमराज्ञः । गच्छतु । रिप्रवाहः ।

इह । एव । अयम् । इतरः । जातवेदाः । देवेभ्यः । हव्यम् । वहतु । प्रजानन् ॥ ९ ॥

आहिताग्निमरणं एतदादिके द्वे ऋचावौपासनोद्वासने विनियुक्ते । तत्र प्रथमायाः पूर्वाधेन
दक्षिणस्यां दिशि चतुष्पथादावौपासनाग्निं निरस्यति । उत्तरेण शान्तिकर्मार्थमादत्ते (आश्व. गृ. ४. ६) ।
ऽऋव्यादम् । ऋव्यमाभिषम् । तस्यात्तरं तीव्रम् ऽअग्निं ऽदूरं विप्रकृष्टदेशे ऽप्र हिणोमि प्रगमयामि ।
'हि गतौ' स्वादिः । ऽरिप्रवाहः । रिप्रं पापम् । तस्य वोढा सोऽग्निः ऽयमराज्ञः यमो राजा येषां
तान् यमराजकान् अन्यप्रदेशान् ऽगच्छतु प्राप्नोतु । ऽअयं शान्तिकर्मार्थमुपादत्तः ऽइतरः ऋव्यादादन्यः
ऽजातवेदाः जातानां वेदिता जातधनो वा ऽप्रजानन् सर्वैर्विज्ञायमानोऽग्निः ऽइहैव देशे ऽदेवेभ्यः देवार्थं
ऽहव्यं हवनयोग्यं हविः ऽवहतु प्रापयतु ॥

यो अग्निः ऋव्यात्प्रविवेश वो गृहमिमं पश्यन्नितरं जातवेदसम् ।

तं हरामि पितृयज्ञाय देवं स धर्ममिन्वात्परमे सुधस्थे ॥ १० ॥

यः । अग्निः । ऋव्यऽअत् । प्रऽविवेश । वः । गृहम् । इमम् । पश्यन् । इतरम् । जातवेदसम् ।

तम् । हरामि । पितृऽयज्ञाय । देवम् । सः । धर्मम् । इन्वात् । परमे । सुधऽस्थे ॥ १० ॥

ऽयः ऋव्यादः ऽअग्निः देवो युष्माकं गृहिणां ऽगृहं ऽप्रविवेश प्रविष्टवान् ऽतं ऋव्यादं
ऽदेवं ऽहरामि । गृहाद्वहिर्निष्क्रामयामीत्यर्थः । किमर्थम् । ऽपितृयज्ञाय तदर्थम् । किं कुर्वन् । ऽइमम्
ऽइतरं तस्मादन्यं हव्यवाहं ऽजातवेदसं ऽपश्यन् पर्यालोचयन् । तथा सति ऋव्यादात्परोऽग्निः ऽपरमे
उत्कृष्टे ऽसुधस्थे सहस्थाने ऽधर्मं यज्ञम् ऽइन्वात् प्राप्नोतु । पितृभिर्वर्मपैः सहेति शेषः ॥ ॥ २१ ॥

महापितृयज्ञे वषट्कारक्रियायां 'यो अग्निः कव्यवाहनः' इत्येषा स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं
च—'यो अग्निः कव्यवाहनस्त्वमग्निः ईक्षितो जातवेद इति संयाज्ये' (आश्व. औ. २. १९) इति ॥

यो अग्निः कव्यवाहनः पितृन्यसृष्टतावृषः ।

प्रेतुं हव्यानि वोचति देवेभ्यश्च पितृभ्य आ ॥ ११ ॥

१. त- 'तस्मिन्...भवन्ति' नास्ति । २. त-भ६-अतिक्रमणे एतदादि; त३-अतिमरणे एतदादि;
भ१.२.४-अग्निमरणं एतदादि । ३. त१.७-भ६-मु-कव्यवाहनः । ४. त२.७-भ२.६-मु-कव्यवाहनः ।

यः । अग्निः । ऋग्यऽवाहनः । पितृन् । यक्षत् । ऋतुऽवृधः ।

प्र । इत् । ऊँ इति । हव्यानि । वोचति । देवेभ्यः । च । पितुऽभ्यः । आ ॥ ११ ॥

वः कव्यवाहनः^१ कव्यस्य^२ हविषो वोढा^३ योऽग्निः^४ पितृन्^५ ऋतावृधः^६ ऋतस्य यज्ञस्योदकस्य वा वर्धयितृन् सस्येन बुद्धान् वा देवान् । एतत्पितृविशेषणं वास्तु । तान् यक्षत् यजति । यजेर्लेटि सिबडागमः । सोऽग्निः^७ हव्यानि हवींषि^८ यप्र^९ वोचतु पितृयज्ञे प्रब्रवीतु । युष्मदर्थं मयानीतानीति । इव पूरणौ । केभ्यः । देवेभ्यश्च^{१०} पितृभ्यः^{११} च । आकारः समुच्चये ॥

महापितृयज्ञे 'उशन्तस्वा' इत्येषा सामिधेनी । सूभ्यते हि—'उशन्तस्वा नि धीमहीत्येतां त्रिरमवानं ताः सामिधेन्यः' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

उशन्तस्वा नि धीमह्युशन्तः सर्मिधीमहि ।

उशन्तुशत आ वह पितृन् हविषे अत्तवे ॥ १२ ॥

उशन्तः । त्वा । नि । धीमहि । उशन्तः । सम् । इधीमहि ।

उशन् । उशतः । आ । वह । पितृन् । हविषे । अत्तवे ॥ १२ ॥

हे अग्ने^१ उशन्तः कामयमाना वयं^२ त्वा स्वां^३ नि^४ धीमहि^५ कर्मार्थं स्थापितवन्तः । उशन्तः वयं^६ समिधीमहि संदीपयामः । त्वमपि^७ उशन् कामयमानः हविरादिकम्^८ उशतः आगन्तुकामान्^९ पितृन्^{१०} अस्मिन् यज्ञे^{११} आ^{१२} वह । किमर्थम् । हविषे^{१३} अस्माभिः प्रत्तं^{१४} हविः^{१५} अत्तवे^{१६} अनुत्तुम् । अदेस्तुमर्थे^{१७} तवेन्प्रत्ययः । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा ॥

यं त्वमग्ने समदहस्तमु निर्वीपया पुनः ।

क्रियाम्बवत्र रोहतु पाकदूर्वा व्यल्कशा ॥ १३ ॥

यम् । त्वम् । अग्ने । समऽअदहः । तम् । ऊँ इति । निः । वापय । पुनरिति ।

क्रियाम्बु । अत्र । रोहतु । पाकऽदूर्वा । विऽअल्कशा ॥ १३ ॥

हे अग्ने^१ त्वं^२ पितृदहनकाले^३ यं देशं^४ समदहः^५ पुरा सम्यग्दग्धवानसि । 'तिङि चोदात्तवति' इति समो निवातः । तसु तमेव^६ पुनः^७ निवापय । अत्र^८ अस्मिन् देशे^९ क्रियाम्बु^{१०} क्रियत्प्रमाण-मुदकं यस्मिन् तत् पुष्करिण्यादिकं^{११} रोहतु उत्पद्यताम् । किंच^{१२} व्यल्कशा^{१३} विविधशाखा^{१४} पाकदूर्वा^{१५} परिपक्वदूर्वा^{१६} चोत्पद्यताम् ॥

अस्थिसंचयने क्षीरोदकेन शमीशाखया त्रिः प्रसव्यं श्मशानायतनं प्रोक्षति 'शीतिके शीति-कावति' इत्यनया । सूत्रितं च—'क्षीरोदकेन' शमीशाखया त्रिः प्रसव्यं परिव्रजन् प्रोक्षति शीतिके शीतिकावतीति' (आश्व. गृ. ४. ५. ३) इति^{१७} ॥

शीतिके शीतिकावति हार्दिके हार्दिकावति ।

मण्डुक्प्या^१ सु सं गम इमं स्व^२ मि^३ हर्षय ॥ १४ ॥

१. त१.२.७-मु-उद्गीथ-ऋग्यवाहनः कव्यस्य । २. ग-त४-म१.२.४.५-धीमहि निदधीमहि; त५-धीमहि निधीमहि । ३. त१-मु-पुष्करिण्यादि । ४. ग-त-म-क्षीरोदकेन...इति नास्ति ।

शीतिके । शीतिकाऽवति । ह्लादिके । ह्लादिकाऽवति ।

मण्डुक्या । सु । मम् । गम् । इम् । सु । अग्निम् । हर्षम् ॥ १५ ॥

हे 'शीतिके' शैत्ययुक्ते हे 'शीतिकावति' । शीतिकाः 'शैत्ययुक्ता' ओषधयः । ताभिस्मिन्निति हे 'ह्लादिके' आह्लादयित्रि हे 'ह्लादिकावति' आह्लादकरुणयुक्तैर्वृक्षैस्मिन्निति हे 'हर्षयि' 'मण्डुक्या' मण्डु-
स्त्रिया वृष्टिप्रियया 'सु सुष्ठु' 'सं' 'गमः' संगच्छस्व । गमेर्लुङि वयस्येन वरस्मैवदम् । ततः 'इम्' 'अग्निम्' 'सु सुष्ठु' 'हर्षम्' ॥ २२ ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके त्रयोदशमुक्तानि । तत्र 'त्वष्टा दुहिते' इत्येतच्चतुर्दशचै प्रथमं सूक्तम् । यमपुत्रो देवश्रवा नामर्षिः । आदितो द्वादश त्रिष्टुभः । त्रयोदर्शाचतुर्दश्यावनुष्टुभौ । यडा । त्रयोदशी पुरस्तादवृहती । आदितो द्वयोः सरण्यूर्देवता । 'पूषा' धेतः 'इत्याद्याश्चतस्रः पूषदेवत्याः । 'सरस्वती' देवयन्तः 'इत्याद्यास्तिस्रः सरस्वतीदेवताकाः । 'आपो अस्मान्' इत्याद्याः पञ्चर्षोऽग्नेदेवताकाः । तत्र 'द्रप्सश्चस्कन्द' इत्याद्यास्तिस्रः सोमदेवत्या वा । तथा चानुकान्तं—'त्वष्टा देवश्रवा द्वे सरण्यूर्देवते पौण्यश्चतस्रः सारस्वत्यस्तिस्रः पञ्चाप्यो द्रप्सस्तिस्रः सौम्यो बान्त्ये अनुष्टुभावुपान्त्या पुरस्तादवृहती वा' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥ अत्रेतिहासमाचक्षते—'त्वष्टा नामकस्य देवस्य सरण्यूश्चिशिगश्चेति स्त्रीषुसामकमपत्यद्वयमभूत् । ततस्त्वष्टा सरण्यूनामिकां पुत्रीं विवस्वते प्रायच्छत् । ततस्तस्यां विवस्वतश्च सकाशात् यमयम्यौ विजज्ञाते । ततः कदाचित् आत्मसदस्या' देवजनितायाः स्त्रियः समीपे तदपत्यद्वयं निधाय स्वयमाश्वं रूपं कृत्वोत्तरान् कुरुन् प्रतिजगाम । अथ विवस्वानेतां स्त्रियं सरण्यूमिति मत्वा तामरंसीत् । तस्यां मनुनाम राजर्षिरज्रायत । ततो विवस्वानेया सरण्यूर्न भवतीति विज्ञाय स्वयमप्यश्वो भूत्वा तामश्चरूपिणीं प्रायासीत् । ततः संक्रीडमानयोस्तयोः स्वभूतं रेतः पृथिव्यां पपात । अथ सा गर्भकामनया तत् पतितं रेत आजग्रा । ततस्तस्याः सकाशात्तमयो दन्वश्चेत्युभावश्चिनावज्रायेतामिति ॥

त्वष्टा दुहिते वदतुं कृणोतीतीदं विश्वं भुवनं समेति ।

यमस्य माता पर्युह्यमाना महो जाया विवस्वतो ननाश ॥ १ ॥

त्वष्टा । दुहिते । वहनुम् । कृणोति । इति । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । मम् । एति ।

यमस्य । माता । परिऽउह्यमाना । महः । जाया । विवस्वतः । ननाश ॥ १ ॥

'त्वष्टा एतज्जामको देवः' 'दुहिते' । पृष्ठगर्थे चतुर्थी । दुहितुः सरण्यूनामिकायाः 'वहतुं वहनं विवाहम् । 'पृथिव्योऽभूत्' (उ. सू. १. ७९) इति वहेऽभूत्प्रत्ययः । तं 'कृणोति करोति । 'इति एतेन हेतुना 'इदं' विश्वं सर्वं 'भुवनं भूतजातं' 'समेति तं विवाहं समागमत् । 'पर्युह्यमाना विवस्वतोद्गोडव्या' 'वमस्य यम्याश्च' 'माता' 'महः महतः' 'विवस्वतः' 'जाया भार्या सरण्यूः' 'ननाश । उत्तरान् कुरुन् प्रति नष्टा । अगच्छदित्यर्थः ॥

अपागूह्यमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वी सर्वर्णामददुर्विवस्वते ।

उताश्चिनावभरद्यच्चदासीदजहादु द्वा मिथुना सरण्यूः ॥ २ ॥

अप । अगूहन् । अमृताम् । मर्त्येभ्यः । कृत्वी । सऽवर्णाम् । अददुः । विवस्वते ।

उत । अश्चिनौ । अभरत् । यत् । तत् । आसीत् । अजहात् । ऊं इति । द्वा । मिथुना । सरण्यूः ॥ २ ॥

वअमृतां मरणधर्मरहितामेतां सरण्यं^१ वमन्येभ्यः मनुष्येभ्यस्तदुत्पत्त्यर्थम्^२ वअपागूहन् अपगूहित-
वन्तः संवृतवन्तः । देवा उपनीतवन्त इत्यर्थः । किंच वसवर्णां सरण्यूसदृशीमन्यां^३ स्त्रियं^४ वकृष्वी
कृत्वा तस्मै विवस्वते देवाः वअदहुः प्रायच्छन् । उत अपि च साश्वरूपिणी सरण्यूस्तदा वअश्विना-
वभरत् । स्वोदरे गर्भभूतां धारितवती । यत् यदा वत जायापतिभ्यामश्वरूपात्मना संभोगकाले रेतः^५
पतितम्^६ वासीत् तदाश्विनौ जनयामासेत्यर्थः । तथा वसरण्यूः सरणवत्येतन्नामिका वद्वा वमिथुना द्वौ
मिथुनौ यमयम्यौ वअजहात् त्यक्तवती । जनितवतीत्यर्थः । यद्वा । सरण्यूरेतन्नामिका मध्यमस्थाना
देवता मध्यममग्निं माध्यमिकां वाचं चोत्पादितवती ॥

दीक्षितमरणे 'पूषा त्वेतः' इत्याद्याश्चतस्रः शंसनीयाः । सूत्रितं च—'पूषा त्वेतश्चावयतु प्र
विद्वानिति चतस्रः' (आश्व. श्रौ. ६. १०) इति ॥

पूषा त्वेतश्चावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः ।

स त्वैतेभ्यः परि ददत्पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः ॥ ३ ॥

पूषा । त्वा । इतः । च्यवयतु । प्र । विद्वान् । अनष्टपशुः । भुवनस्य । गोपाः ।
सः । त्वा । एतेभ्यः । परि । ददत् । पितृभ्यः । अग्निः । देवेभ्यः । सुविदत्रियेभ्यः ॥ ३ ॥

वपूषा पोषयितैतन्नामको देवः वत्वा त्वाम् वदतः अस्माद्देशालोकात् वप्र वचावयतु प्रकर्षेणो-
त्तमलोके गमयतु । कीदृशः । विद्वान् अस्मद्भक्ततां विजानानः वअनष्टपशुः अविनश्वरपशुयुक्तः ।
यस्मिन् सर्वे पशवस्तिष्ठन्ति न तु नश्यन्तीत्यर्थः । वभुवनस्य भूतजातस्य^७ वगोपाः गोपायिता । किंच
प्रक्रमय्य वसः पूषा वएतेभ्यः वपितृभ्यः वत्वा त्वां वपरि वदत् परिप्रयच्छतु । तथा वअग्निः च
वसुविदत्रियेभ्यः । सुविदत्रं ज्ञानं धनं वा । तदहं : सुविदत्रियाः । छान्दसो घप्रत्ययः । शोभन-
ज्ञानेभ्यः सुघनेभ्यो वा वदेवेभ्यः त्वां प्रयच्छतु । तेषां लोके स्थापयित्वित्यर्थः ॥

आयुर्विश्वायुः परि पासति त्वा पूषा त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात् ।

यत्रासते सुकृतो यत्र ते ययुस्तत्र त्वा देवः सविता दधातु ॥ ४ ॥

आयुः । विश्वऽआयुः । परि । पासति । त्वा । पूषा । त्वा । पातु । प्रपथे । पुरस्तात् ।
यत्र । आसते । सुकृतः । यत्र । ते । ययुः । तत्र । त्वा । देवः । सविता । दधातु ॥ ४ ॥

वविश्वायुः सर्वाङ्गः सर्वत्र गमनशीलो वा वायुः । वकारलोपश्छान्दसः । वायुः । यद्वा ।
'छन्दसीणः' इत्युपस्यये वृद्धौ च कृतायां रूपम् । गन्ता वायुः । वत्वा त्वां वपरि वपासति परिपातु ।
पूषानुज्ञया परितो रक्षतु । 'पा रक्षणे' । लेटि सिप्यङागमः । वप्रपथे प्रकृष्टे मार्गे स्वर्गे वपुरस्तात्
सर्वेषां प्रथममेव^८ वर्तमानः वपूषा स्वयमेव वत्वा त्वां प्रमितं यजमानं वपातु रक्षतु । वसुकृतः पुण्य-
कर्माङ्गः^९ यत्र यस्मिन् देशे वासते तिष्ठन्ति यत्र वा वते वसुकृतः ययुः प्राप्ताः वतत्र^{१०} तस्मिन् स्थाने
वदेवः दीप्यमानः वसविता सर्वस्य स्वस्वकर्मणि प्रेरक एतन्नामको देवः वत्वा त्वां वदधातु निदधातु ॥

एकादशिनस्य पौष्णस्य पशोर्हविषः 'पूषेमाः' इत्यनुवाक्या । 'पूषेमा आक्षा अनु वेद सर्वाः
श्रुक् ते अन्यद्यजतं ते अन्यत्' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति हि सूत्रितम् ॥

१. त-भ-मु-सदृशामन्यां । २. त-भ-रेतः नास्ति । ३. ग-अस्मिन् । ४. त३.४-म१.
२.४-सर्वस्य भूतजातस्य । ५. त-भ-छान्दसीणः । ६. गन्त१.२.४-प्रथमत एव; त३-प्रथम एव ।
७. त-तस्मिस्तस्मिन् ।

पूषेमा आशा अनु वेद सर्वाः सो अस्माँ अमयतमेन नेयन् ।

स्वस्तिदा आघृणिः सर्ववीरोऽप्रयुच्छन्पुर् एतु प्रजानन् ॥ ५ ॥

पूषा । इमाः । आशाः । अनु । वेद । सर्वाः । सो । अस्मान् । अमयतमेन । नेयन् ।

स्वस्तिऽदाः । आघृणिः । सर्वऽवीरः । अप्रऽयुच्छन् । पुर् । एतु । प्रऽजानन् ॥ ५ ॥

पूषा देवः । इमाः । सर्वाः । आशाः प्राच्याद्या दिशः । अनु । वेद । अनुपूर्येण । जानानि । इमाः सुखेन गन्तव्या असुखेनेति वैवमनुक्रमेण । जानार्तात्यर्थः । एवं सति अस्मान् प्रमिते यज्ञमानो ब्रवीति पुत्रसुखेन याजकसुखेन वा । 'अस्मान्' । 'अमयतमेन' अत्यन्तं भयरहितेन मार्गेण । 'नेयन्' नयन् । कथम् । 'स्वस्तिदाः' कल्याणस्य दाना । 'आघृणिः' आगतर्दासियुक्तः । 'सर्ववीरः' सर्ववीरैः कर्मणि समर्थैर्कृत्विगिरूपेतः । 'अप्रयुच्छन्' अप्रमाद्यन् । 'प्रजानन्' अस्माकं फलाफले विजानानः सन् । 'पुर्' । 'एतु' अस्माकं पुरस्ताद्वच्छतु । 'यथास्माकं भयं न' भवति तथा गच्छतिव्यर्थः ॥ ॥ २३ ॥

एकादशिनस्य पौष्णस्य पक्षोः पुरोडाशस्य 'प्रपथे पथाम्' इति याज्या । सूत्रितं च—'प्रपथे पथामजनिष्ट पूषा पथस्वथः परिपति वचस्या' (आश्व. श्रौ. ३. १) इति ॥

प्रपथे पथामजनिष्ट पूषा प्रपथे दिवः प्रपथे पृथिव्याः ।

उभे अभि प्रियतमे सधस्थे आ च परा च चरति प्रजानन् ॥ ६ ॥

प्रऽपथे । पथाम् । अजनिष्ट । पूषा । प्रऽपथे । दिवः । प्रऽपथे । पृथिव्याः ।

उभे इति । अभि । प्रियतमे इति प्रियऽतमे । सधस्थे इति सधऽस्थे ।

आ । च । परा । च । चरति । प्रऽजानन् ॥ ६ ॥

पथाम् अन्तरिक्षगमनहेतुभूतानां मार्गाणां मध्ये । प्रपथे यः प्रकृष्टः पन्थान्ति तत्र । पूषा । अजनिष्ट प्रादुरभूत् । पुण्यकर्मणां सुगतिप्रापणार्थमवस्थित इति भावः । तथा । दिवः । बुलोकस्य च मार्गाणां मध्ये । प्रपथे प्रकृष्टे मार्गे जातः । तथा । पृथिव्याः । प्रपथे प्रकृष्टे मार्गे मनुष्याणां तत्कर्मणि प्रवर्तनार्थं प्रादुर्भूत इत्यर्थः । सोऽयं पूषा । प्रियतमे सर्वस्थेऽतमे । सधस्थे सर्वेषां सहावस्थानभूते । उभे द्यावापृथिव्यावभिलक्ष्य । आ । चरति आभिमुख्येन चरति । मुक्तानां सुकृतफलप्रदर्शनायानुकूलं चरतीत्यर्थः । तथा । परा चरति । दुष्कर्मणां प्रतिकूलं गच्छति । किं कुर्वन् । प्रजानन् अनेनेदं कर्म कृतमस्य कर्मण इदं फलमित्यविशेषेण जानानः ॥

व्यूहस्व दशरात्रस्य तृतीये छन्दोमे प्रउगशक्ने^१ सारस्वततृचस्य 'सरस्वतीं देवयन्ते' इत्येषाया । सूयते हि—'प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नक्षन्त सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते सरस्वतीमध्वरे तायमाने ।

सरस्वतीं सुकृतो अह्वयन्त सरस्वतीं दाशुषे वार्यं दात् ॥ ७ ॥

सरस्वतीम् । देवऽयन्तः । हवन्ते । सरस्वतीम् । अध्वरे । तायमाने ।

सरस्वतीम् । सुऽकृतः । अह्वयन्त । सरस्वती । दाशुषे । वार्यम् । दात् ॥ ७ ॥

१देवयन्तः देवान्^१ यष्टुं स्तोतुं च^२ कामयमाना यजमानाः १सरस्वतीम् एतन्नामिकां मध्यम-
स्थानदेवतां १हवन्ते कर्मावयवत्वाय आह्वयन्ति । तथा १तायमाने स्तुतिभिर्हविर्भिश्च विस्तीर्यमाणे^३
१अध्वरे यज्ञे १सरस्वतीं यजन्तीति शेषः । १सुकृतः पुण्यकर्माणः १सरस्वतीम् १अह्वयन्त फलप्रदानाय
ह्वयन्ते । यत् एवमतः कारणात् १सरस्वती देवी १दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय १वार्यं वरणीयं
कर्मफलं १दान् प्रयच्छतु ॥

सरस्वति या सरथं ययाथ स्वधार्मिदेवि पितृभिर्मदन्ती ।

आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयस्वानमीवा इष आ धेह्यस्मे ॥ ८ ॥

सरस्वति । या । सरथम् । ययाथ । स्वधार्मिः । देवि । पितृऽभिः । मदन्ती ।

आसद्य । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयस्व । अनमीवाः । इषः । आ । धेहि । अस्मे इति ॥ ८ ॥

हे १सरस्वति हे १देवि १या त्वं १सरथं पितृभिः सह समानेन रथेन युक्तं यथा भवति तथा
१ययाथ । अस्मदीयं यज्ञं प्राप्तासि । किं कुर्वती^३ । १पितृभिः सह १स्वधाभिः हविर्लक्षणैरग्नैः १मदन्ती
माघन्ती यज्ञं गच्छसीति संबन्धः । सा त्वं १बर्हिषि १अस्मिन् वेदिस्तरणे यज्ञे १आसद्य उपविश्य
१मादयस्व हविर्भिस्तुष्टा भव । आत्मानं तर्पय वा । ततस्तृप्ता सती त्वम् १अनमीवाः । अमीवा
रोगः । तद्वर्जितान्यारोग्यजननानि १इषः अन्नानि १अस्मे अस्मभ्यम् १आ १धेहि पर्याप्तं प्रयच्छ ॥

सरस्वतीं यां पितरो हवन्ते दक्षिणा यज्ञमभिनक्षमाणाः ।

सहस्रार्धमिळो अत्र भागं रायस्पोषं यजमानेषु धेहि ॥ ९ ॥

सरस्वतीम् । याम् । पितरः । हवन्ते । दक्षिणा । यज्ञम् । अभिऽनक्षमाणाः ।

सहस्रऽअर्धम् । इळः । अत्र । भागम् । रायः । पोषम् । यजमानेषु । धेहि ॥ ९ ॥

१यां त्वां १सरस्वतीं १पितरो १हवन्ते आह्वयन्ति । कीदृशाः । १दक्षिणा १‘ दक्षिणादाच्’
(पा. सू. ५. ३. ३६) इत्याच्प्रत्ययः ॥ दक्षिणत आगत्य १यज्ञमभिनक्षमाणाः अभितो गच्छन्तो
व्याप्नुवन्तः । १अत्र अस्मिन् यज्ञे १सहस्रार्धं बहुभिः पूजनीयमुपयोज्यम् १इळः^४ अन्नस्य १भागं
१रायः धनस्य १पोषं पुष्टिं च १यजमानेषु त्वं १धेहि स्थापय ॥

अवभृथस्थाने ‘ आपो अस्मान् ’ इत्येषा । सूत्रितं^५ च—‘ तत आचम्याप्लवन्त आपो अस्मान्
मातरः शुन्धयन्तु ’ (आश्व. श्रौ. ६. १३) इति । दशमेऽहनि वषामार्जनेऽप्येषा^६ । सूत्रितं च—
‘ इवमायः प्र वहतेत्येतस्याः स्थान आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु ’ (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति ॥

आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु घृतेन नो घृतर्ष्वः पुनन्तु ।

विश्वं हि रिग्रं प्रवहन्ति देवीरुदिदाभ्यः शुचिरा पूत एमि ॥ १० ॥

आपः । अस्मान् । मातरः । शुन्धयन्तु । घृतेन । नः । घृतऽर्ष्वः । पुनन्तु ।

विश्वम् । हि । रिग्रम् । प्रऽवहन्ति । देवीः । उत् । इत् । आभ्यः । शुचिः । आ । पूतः । एमि ॥ १० ॥

१. ग-देवानेव यष्टुं स्तोतुं वा । २. ग-त-भ२.४-मु-विस्तार्यमाणे । ३. भ-कुर्वती । ४. त-इषः ।
५. त-भ६-‘ सूत्रितं... ‘प्येषा’ नास्ति ।

मानरः जगतो मानृस्थानायाः आपः अस्मान् शुन्ध्यन्तु प्रोक्षणेन शोधयन्तु । तथा घृतपक्वः घृतमुदकम् । तेनान्यान् पुनर्न्नीति । नास्तथोक्ता आपः । यद्वा घृतपक्वः घृतं गण्यम् । तेन पुनर्न्नीति । तथा ब्राह्मणं—‘घृतेन नो घृतपक्वः पुनर्न्नीति तद्वै मुपुनं यद्घृतेन पूयते’ (श. ब्रा. ३.१.२.११) इति । ता आपः घृतेन प्रत्यक्षेणोदकेन पुनः अस्मान् पुनन्तु । अहि यस्मान् देव्याः देव्यो देवत्वर्थात्ता आपः विश्वं सर्वं रिरिप्रं पापं प्रवहन्ति पुरुषसकाशात् प्रगमयन्ति । अयनयन्तीति यथम् । अन्तरम् आभ्यः अज्यः आ घृतः आभिमुख्येन शुद्धः सन् स्तोताहम् । उन् पुमि उद्गच्छामि । ऊर्ध्वं स्वर्गं गच्छामि अर्थः ॥ २४ ॥

सुत्येऽहनि द्रप्सश्चस्कन्द इत्यादिके द्वे विमुद्बोमायै । सूत्रितं च—‘द्रप्सश्चस्कन्देति द्वाभ्यां विमुद्बोमां हुत्वा’ (आश्व. श्रौ. ५. २) इति । स्कन्धविरभिमर्शनेऽपि द्रप्सः इत्येवा । आहुति-बहिष्परिधि यदि स्कन्देत् तदानीमासीधोऽनया जुहुयात् । स्कन्धमभिष्टेदिति प्रकृत्य सूत्रितं—‘द्रप्सश्चस्कन्देत्याहुतिश्चेद्रहिष्परिध्याग्राध एनां जुहुयात्’ (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

द्रप्सश्चस्कन्द प्रथमां अनु घृतिमं च योनिमनु यश्च पूर्वः ।

समानं योनिमनु संचरन्तं द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्राः ॥ ११ ॥

द्रप्सः । चस्कन्द । प्रथमान् । अनु । घृतिम् । इमम् । च । योनिम् । अनु । यः । च । पूर्वः । समानम् । योनिम् । अनु । समुच्चरन्तम् । द्रप्सम् । जुहोमि । अनु । सप्त । होत्राः ॥ ११ ॥

द्रप्सः अभिषूयमाणस्य सोमस्य रसः प्रथमान् पूर्वभाविनः पार्थिवालोकाद् अनु दीप्यमानान् गुलोकांश्च अनु लक्ष्मीकृत्य चस्कन्द स्कन्धान् गतवान् । तदेवाह । इमं परिदश्यमानं योनिं स्थानभूतं लोकं च यश्च अस्मात् पूर्वः अस्ति तम् अनु गतवान् । समानं साधारणं योनिं यावाद्युधिवीलक्षणं स्थानम् अनु संचरन्तं सम्यग्गच्छन्तं द्रप्सं सोमरसं विमुद्बलक्षणं सप्त होत्राः सप्तसंख्याका विमुद्बोमस्य कतारो होतृप्रभृतयो वयम् अनु आनुद्वयं जुहोमि जुहुमः । यद्वा । होत्राः । सप्तहोत्रभिः क्रियमाणा यागक्रिया होत्राः । ता अनु पश्चादुध्वर्युरहं जुहोमि । यद्वा । द्रप्सः । द्रुतगामित्वाद्वप्स आदित्य उच्यते । स आदित्यः पृथिवीं च दिवं च गच्छति समानं योनि-मन्तरिक्षं लक्ष्मीकृत्य । सम्यक्चरन्तं तं द्रप्समादित्यमुद्दिश्य सप्त होत्राः सप्तसंख्याका दिशः । यत्वा दिशि सूर्यो वर्तते तद्व्यतिरिक्ताः सप्तसंख्याका दिशः । अनु पश्चाजुहोमि । यत्र यत्र वर्तते तां तां दिशं द्रव्यत्वेन प्रवच्छामि । प्रतिष्ठापयामि अर्थः । अत्र वाजसनेयकम्—‘असौ वा आदित्यो द्रप्सः स दिवं च पृथिवीं च स्कन्दतीमं च योनिमनु यश्च पूर्व इतीमं च लोकमनु वेधेयत् समानं योनिमनु संचरन्तमिति समानं शेष एतं योनिमनु संचरति’ द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्रा इत्यसौ वा आदित्यो द्रप्सो दिशः सप्त होत्रा अमुं तदादित्यं दिक्षु प्रतिष्ठापयति’ (श. ब्रा. ७. ४. १. २०) इति ॥

यस्तै द्रप्सः स्कन्दति यस्तै अंशुर्बाहुच्युतो धिषणाया उपस्थात् ।

अध्वर्योर्वा परि वा यः पवित्रात्तं ते जुहोमि मनसा वर्षट्कृतम् ॥ १२ ॥

यः । ते । द्रप्सः । स्कन्दति । यः । ते । अंशुः । बाहुऽच्युतः । धिषणायाः । उपऽस्थात् ।

अध्वर्योः । वा । परि । वा । यः । पवित्रात् । तम् । ते । जुहोमि । मनसा । वर्षट्कृतम् ॥ १२ ॥

१. त-भ६-बहुति । २. त-भ-पुरुषासकाशात् । ३. त-भ६-‘स’ नास्ति । ४. त-भ६-दिशः सप्त ।

५. त-भ१.२.४.६-संचरति ।

हे सोम ऽते त्वदीयः ऽयः ऽद्रप्सः रसः ऽस्कन्दति अधिपवणचर्मणोऽन्यत्र गच्छति । ऽयः च ऽते त्वदीयः ऽअंशुः रसादितरो सन् स्कन्दति । ऽबाहुच्युतः अध्वर्योर्बाहुभ्यां प्रच्युतः सन् स्कन्दति । यद्वा । बाहुवत्साधनभूता प्रावाणः । तैः प्रच्युतोऽभिपुतः सन् ऽधिपणायाः । धिपणेत्यधिपवणफलक-
नाम । प्रत्येकविवक्षयैकवचनम् । अधिपवणफलकयोः ऽपस्थात् ससीपस्थात् प्रदेशादन्यत्र गच्छति ।
तथा ऽअध्वर्योर्बां अभिपुण्वतोऽध्वर्योर्हस्तात् स्कन्दति । ऽवा अपि^१ वा^१ ऽपवित्रात् दशापवित्रात्
ऽपरि स्कन्दति । ऽतं सर्वं द्रप्सं ऽते त्वदीयं रसं ऽमनसा अन्तःकरणेन स्तोत्रेण वा सह ऽवषट्कृतं
वषट्कारेण स्वाहाकारेण कृतं ऽजुहोमि अग्नौ प्रक्षिपामि ॥

यस्ते^१ द्रप्सः स्कन्नो यस्ते^१ अंशुर्वश्च यः परः सुचा ।

अयं देवो बृहस्पतिः सं तं सिञ्चतु राधसे ॥ १३ ॥

यः । ते । द्रप्सः । स्कन्नः । यः । ते । अंशुः । अवः । च । यः । परः । सुचा ।

अयम् । देवः । बृहस्पतिः । सम् । तम् । सिञ्चतु । राधसे ॥ १३ ॥

हे सोम ऽते त्वदीयः ऽयः ऽद्रप्सः रसोऽन्यत्र ऽस्कन्नः गतः ऽयः च त्वदीयस्तव कारणभूतः
ऽअंशुः लताखण्डो रसादितरो भवति ऽसुचा पात्रविशेषेण गृहीतः सोमः ऽअवः अवस्तात् स्कन्दते
ऽपरः परस्ताद्वातिरिक्तो भवति ऽतम् इमं सोमम् ऽअयं ऽबृहस्पतिः एतन्नामकः ऽदेवः ऽसं ऽसिञ्चतु
सम्यक् प्रक्षारयतु । किमर्थम् । ऽराधसे अस्माकं धनार्थम् । स्कन्ने हि सोमे प्रजापश्चादिकमपस्कन्नं
भवति खलु ॥

पर्यस्वतीरोषधयः पर्यस्वन्मामकं वचः । ६०५४६-७६-III-24-1

अपां पर्यस्वदितप्यस्तेन मा सह शुन्धत ॥ १४ ॥

पर्यस्वतीः । ओषधयः । पर्यस्वत् । मामकम् । वचः ।

अपाम् । पर्यस्वत् । इत् । पर्यः । तेन । मा । सह । शुन्धत ॥ १४ ॥

इयं प्रत्यक्षकृता । हे आपः ऽओषधयः ऽपयस्वतीः पर्यस्वत्यो बृष्टिलक्षणेनोदकेन सारवत्यो
भवन्ति । ऽमामकं मदीयं ऽवचः वचनं बृष्टिप्रार्थनवचनं ऽपयस्वत् सारवत् भवति । किं बहुना ।
यच्च इह किञ्चित् ऽअपाम् उदकानां ऽपयः क्षीरवत् सारभूतं^२ यदस्ति^३ तत्सर्वं पर्यस्वत् सारवदेव ।
ऽतेन उदकसारेण ऽसह ऽमा मां ऽशुन्धत यूयं शोधयत । ‘आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि’
(क्र. सं. १. २३. २३) इति निगमान्तरम् ॥ ॥ २५ ॥

‘परं मृत्यो’ इति चतुर्दशर्चं द्वितीयं सूक्तं यमपुत्रस्य संकुसुकस्यार्षम् । एकादशी प्रस्तारपङ्क्तिः ।
आद्यौ जागतौ ततो द्वौ गायत्रौ । ‘प्रस्तारपङ्क्तिः पुरतः’ (पि. सू. ३. ४१) इति । त्रयोदशी
जगती चतुर्दश्यनुष्टुप् । शिष्टाक्षिष्टुभः । तत्रादौ चतस्रो मृत्युदेवत्याः । पञ्चमी धातुदेवताका । षष्ठी
त्वष्टृदेवत्या । सप्तम्याद्याः शिष्टाः पितृमेधाभिघाधिन्यः । अतस्तदेवताकाः । अन्या त्वनिरुक्तत्वात्
प्राजापत्या वा । तथा चानुक्रान्तं—‘परं मृत्यो संकुसुकश्चतस्रो मृत्युदेवताः परा धात्री परा स्वाष्ट्री
पराः पितृमेधा एकादशी प्रस्तारपङ्क्तिर्जगत्यापान्त्यानुष्टुप् प्राजापत्या वा सानिरुक्ता’ इति ॥

१. त१.५.६.७-अ१.२.४-‘अपि वा’ नास्ति; त२-वा; त३.४-अपि च; भ६-अथवा ।
२. ग-त-म-सारभूतो योस्ति ।

परं मृत्योः अनु परं हि पन्थां यस्मै स्व इतरो देवयानात् ।

चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां गिरियो मोन वीरान् ॥ १ ॥

परम् । मृत्योः इति । अनु । परं । इति । पन्थां । यः । ते । स्व । इतर । देवऽयानात्

चक्षुष्मते । शृण्वते । ते । ब्रवीमि । मा । नः । प्रऽजान् । गिरिऽयः । मा । मोन । वीरान् ॥ १ ॥

हे ऽमृत्योः सर्वेषां मारकैतन्नामकं देव ऽपरम् अन्यं ऽपन्थां पन्थानम् ऽअनु आनुपूर्व्येण ऽपरेहि पराङ्मुखो गच्छ । यजमानादिति शेषः । कोऽसौ पन्थाः । ऽते तव ऽस्वः स्वभूतः ऽदेव-यानात् । देवा अनेन मार्गेण गच्छन्तीति देवयानो देवमार्गः । तस्मात् ऽइतरः ऽदः पन्थाः ते प्रगच्छ । न केवलमतः परागच्छ अपि तु ऽचक्षुष्मते दर्शनवते ऽशृण्वते सर्वम् । अप्रतिहतमर्बेन्द्रियविज्ञाना-यत्यर्थः । ऽते तुभ्यं ऽब्रवीमि कथयामि । ऽनः अस्माकं ऽप्रजां दुहितृद्वौहित्रात्मिकां ऽमा ऽरिरिषः मा हिंसीः । ऽउत अपि च ऽवीरान् पुत्रपौत्रादीन् ऽमा हिंसीः । तत्परागमनेन रक्षेत्यर्थः ॥

मृत्योः पदं योपयन्तो यदैत द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ।

आप्यायमानाः प्रजया धनेन शुद्धाः पुता भवत यज्ञियामः ॥ २ ॥

मृत्योः । पदम् । योपयन्तः । यत् । ऐत । द्राघीयः । आयुः । प्रऽतरम् । दधानाः ।

आऽप्यायमानाः । प्रऽजया । धनेन । शुद्धाः । पुताः । भवत । यज्ञियामः ॥ २ ॥

हे मृतस्य जातयः ऽमृत्योः परागच्छतः तस्य ऽपदम् । पद्यतेऽस्मिन्निति पदं पितृयाणः । नं ऽयोपयन्तः विमोहयन्तः परिवर्जयन्तः ऽयत् ऽयस्मात् ऽऐत देवयानीयपथा गतवन्तः तस्मात् ऽद्राघीयः दीर्घतरम् ऽआयुः जीवनं ऽप्रतरं प्रकृष्टतरमत्यर्थं ऽदधानाः धारयन्तो भवथ । किंच हे ऽयज्ञियासः यज्ञार्हा यज्ञसंपादिनो यजमानाः ऽप्रजया पुत्रपौत्रादिकया धनेन गवाधादिकेन च ऽआप्यायमानाः वर्धमानाः सन्तः ऽशुद्धाः जन्मान्तरसंचितदुरितक्षयात् शुद्धाः ऽभवत । ऽपुताः वर्तमानजन्मोपचितदुरितक्षयाच्च पुता भवत ॥

पैतृमेधिके कर्मणि अमात्याः 'इमे जीवा वि मृतैः' इति सव्यावृत्तो व्रजन्ति । सूत्रितं च— 'इमे जीवा वि मृतैरिति सव्यावृत्तो व्रजन्ति' (आथ. गृ. ४. ४. ९) इति ॥

इमे जीवा वि मृतैराववृत्रभूद्भद्रा देवहूतिर्नो अद्य ।

प्राञ्चो अगाम नृतये हसाय द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ॥ ३ ॥

इमे । जीवाः । वि । मृतैः । आ । अववृत्रन् । अमृत । भद्रा । देवऽहूतिः । नः । अद्य ।

प्राञ्चः । अगाम । नृतये । हसाय । द्राघीयः । आयुः । प्रऽतरम् । दधानाः ॥ ३ ॥

ऽइमे ऽजीवाः जीवन्तः पुरुषाः ऽमृतैः पित्रादिभिः । तेभ्य इत्यर्थः । ऽवि ऽआ ऽअववृत्रन् व्यावृत्ता भवन्तु । एते न त्रियन्तामिति भावः । किंच ऽअद्य अस्मिन् दिने ऽनः अस्माकमर्षांचे विसृष्टे ऽदेवहूतिः देवानामाह्वानं यत्र स देवहूतिः पितृमेधाख्यो यज्ञः ऽभद्रा कल्याणः ऽअमृत

भवतु । तत् उत्तरं वयं प्राञ्चः प्राङ्मुखाञ्चनाः अगाम^१ गच्छेम । प्रत्यञ्च इति भावः । नृतये नर्तनाय कर्मणि गात्रविक्षेपाय । स्वकर्मानुष्ठानायेति भावः । हस्त्राय हसनाय पुत्रादिभिः सह क्रीडनाय । कीदृशा वयम् । द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ॥

इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैषां नु गादपरो अर्थमेतम् ।

शतं जीवन्तु शरदः पुरुचीरन्तर्मृत्युं दधतां पर्वतेन ॥ ४ ॥

इमम् । जीवेभ्यः । परिधिम् । दधामि । मा । एवाम् । नु । गात् । अपरः । अर्थम् । एतम् । शतम् । जीवन्तु । शरदः । पुरुचीः । अन्तः । मृत्युम् । दधताम् । पर्वतेन ॥ ४ ॥

अनया जीवरक्षार्थं पाषाणं परिधिरूपेण स्थापयन्ति । जीवेभ्यः जीवद्भ्यः पुत्रपौत्रादिभ्यस्तेषां रक्षणार्थमेवं परिधिं मृत्योः परिधानभूतं पाषाणं दधामि निदधामि^२ । ततः एषां जीवतां मध्ये अपरः अन्यः एतम् इमम् अर्थम् । अर्तेरिदं रूपम् । गन्तव्यं मरणाख्यं मार्गं नु क्षिप्रं मा गात् मा गच्छतु । एतदर्थं परिधिं स्थापयामीति संबन्धः । किंच पुरुचीः बहुञ्चना बहुगमनाः शतं शरदः एतत्संख्याकान् वर्षान् जीवन्तु स्वस्वप्राणान् धारयन्तु । तथा पर्वतेन शिलोच्चयेन मृत्युं सर्वेषां मारकमेतन्नामकम् अन्तः दधताम् अन्तर्हितं कुर्वन्तु । यथा नागच्छति^३ तथा कुर्वतामित्यर्थः ॥

यथाहान्यनुपूर्वं भवन्ति यथ क्रतव क्रतुभिर्यन्ति साधु ।

यथा न पूर्वमपरो जहात्येवा घातरायूषि कल्पयैषाम् ॥ ५ ॥

यथा । अहानि । अनुदपूर्वम् । भवन्ति । यथा । क्रतवः । क्रतुभिः । यन्ति । साधु ।

यथा । न । पूर्वम् । अपरः । जहाति । एव । धातः । आयूषि । कल्पय । एवाम् ॥ ५ ॥

यथा येन प्रकारेण अहानि अहोरात्रात्मकानि दिनानि अनुपूर्वं पूर्वपूर्वमनुक्रमेण भवन्ति परिवर्तन्ते । यथा च क्रतवः वसन्तादयः क्रतुभिः सह साधु शोभनमविपर्यासेन यन्ति गच्छन्ति । यथा च पूर्वपूर्वकालीनं पितरम् अपरः अर्वाङ्कालीनः पुत्रः न जहाति न परित्यजति पूर्वमरणेन । एव एवं^४ तेनैवोक्तप्रकारेण हे धातः सर्वेषां धारयितरेतन्नामकं देव एषाम् अस्मत्कालीनानां जीवानाम् आयूषि जीवनानि कल्पय समर्थय । कुर्वित्यर्थः ॥ ॥ २६ ॥

आ रोहतायुर्जरसं वृणाना अनुपूर्वं यतमाना यतिष्ठ ।

इह त्वष्टा सुजनिमा सजोषा दीर्घमायुः करति जीवसे वः ॥ ६ ॥

आ । रोहत । आयुः । जरसम् । वृणानाः । अनुदपूर्वम् । यतमानाः । यति । स्थ ।

इह । त्वष्टा । सुजनिमा । सजोषाः । दीर्घम् । आयुः । करति । जीवसे । वः ॥ ६ ॥

हे मृतस्य स्वजनाः पुत्रपौत्रादयः जरसं जरां वृणानाः संभजमाना यूयम् आयुः जीवनम् आ रोहत अधितिष्ठन् । अनुपूर्वम् आनुपूर्व्येण । अग्नयीभावः । पूर्वो ज्येष्ठः । ज्येष्ठानुपूर्व्यां यतमानाः प्रयत्नं कुर्वन्तो यूयं यति स्थ यत्संख्याका भवथ । यच्छ्रदाच्छान्दसो इति ।

१. त१.२.५-जनाम; त३.४-भ-जगाम; सु-अयाम् । २. त१.४-भ६.७-‘निदधामि’ नास्ति; त२. ५-दधामि; त७-स्थापयामि । ३. ग-त१.३.४.५.६-भ-गच्छति । ४. त-एवं एवमु; म१.४-एवं एवमु । ५. त-भ-वय ।

‘सुजनिमा शोभनजननः’^१ एतन्नामको देवः ‘सजीवाः भयङ्गिः संगतः सन्’^२ इह अस्मिन् कर्मणि प्रवृत्तानां ‘वः युष्माकं’^३ जीवसे जीवनाय ‘उदीर्घं प्रभूतम्’^४ आयुः ‘करानि करांशु ॥

इमा नारीरविधवाः सुपत्नीराजनेन सर्पिषा सं विशन्तु ।

अनश्रवोऽनमीवाः सुरत्ना आ रोहन्तु जनयो योनिमग्रे ॥ ७ ॥

इमाः । नारीः । अविधवाः । सुपत्नीः । आऽअजनेन । सर्पिषा । सन् । विशन्तु ।

अनश्रवः । अनमीवाः । सुरत्नाः । आ । रोहन्तु । जनयः । योनिम् । अग्रे ॥ ७ ॥

‘अविधवाः । धवः पतिः । अविगतपतिकाः । जीवद्भर्तृका इत्यर्थः । ‘सुपत्नीः शोभनपतिकाः’^५ इमाः ‘नारीः नार्यः’^६ ‘आजनेन सर्वतोऽज्जनसाधनेन’^७ ‘सर्पिषा घृतेन अक्षनेत्राः सत्यः’^८ ‘सं’^९ ‘विशन्तु स्वगृहान् प्रविशन्तु । तथा ‘अनश्रवः अश्रुवर्जिता अरुदस्यः’^{१०} ‘अनमीवाः । अमीवा रोगाः । तद्वर्जिताः । मानसदुःखवर्जिता इत्यर्थः । ‘सुरत्नाः शोभनघनसहिताः’^{११} ‘जनयः । जनबन्धनपथमिति जनयो भार्याः । ताः ‘अग्रे सर्वेषां प्रथमत एव’^{१२} ‘योनिं गृहम्’^{१३} ‘आ’^{१४} ‘रोहन्तु आगच्छन्तु ॥

देवरादिकः प्रेतपत्नीम् ‘उदीर्घं नारि’ इत्यनया भर्तृसकाशादुत्थापयेत् । सूत्रितं च— ‘तामुत्थापयेद्देवरः’ पतिस्थानीयोऽन्तेवामी जरहासो बोदीर्घं नार्यभि जीवलोकम्’ (आश्व. गृ. ४. २. १८) इति^{१५} ॥

उदीर्घं नार्यभि जीवलोकं गतासुमेतस्य शेष एहि ।

हस्तग्राभस्य दिधिषोस्तवेदं पत्युर्जनित्वमभि सं बभूथ ॥ ८ ॥

उत् । ईर्ष्वं । नारि । अभि । जीवलोकम् । गतासुम् । एतम् । उप । शेष । आ । इहि ।

हस्तऽग्राभस्य । दिधिषोः । तव । इदम् । पत्युः । जनित्वम् । अभि । सन् । बभूथ ॥ ८ ॥

हे ‘नारि सृतस्य पतिः’^{१६} जीवलोकं जीवानां पुत्रपौत्रादीनां^{१७} लोकं स्थानं गृहमभिलक्ष्य ‘उदीर्घं अस्मात् स्थानादुत्तिष्ठ । ‘इह गतौ’ आदादिकः । ‘गतासुम् अपक्रान्तप्राणम्’^{१८} ‘एतं पतिम्’^{१९} उप ‘शेषे तस्य समीपे स्वपिषि । तस्मात्त्वम्’^{२०} एहि आगच्छ यस्मात्त्वं ‘हस्तग्राभस्य पाणिग्राहं कुर्वतः’^{२१} ‘दिधिषोः गर्भस्थ निधातुः’^{२२} तव अस्य ‘पत्युः संबन्धादागतम्’^{२३} ‘इदं’^{२४} ‘जनित्वं जायात्वमभिलक्ष्य’^{२५} ‘सं’^{२६} ‘बभूथ संभूतासि अनुमरणनिश्चयमकार्षीः तस्मादागच्छ ॥

अत्रिषस्य ‘धनुर्हस्तात्’ इत्यनया धनुः प्रहरेत् । सूत्रितं च—‘धनुर्हस्तादाददानो’^{२७} सृतस्वेति धनुः’ (आश्व. गृ. ४. २. २०) इति^{२८} ॥

धनुर्हस्तादाददानो मृतस्यास्मे क्षत्राय वर्चसे बलाय ।

अत्रैव त्वमिह वयं सुवीरा विश्वाः स्पृधो अभिमातीर्जयेम ॥ ९ ॥

धनुः । हस्तात् । आऽददानः । मृतस्य । अस्मे इति । क्षत्राय । वर्चसे । बलाय ।

अत्र । एव । त्वम् । इह । वयम् । सुवीराः । विश्वाः । स्पृधः । अभिऽमातीः । जयेम ॥ ९ ॥

१. ग-त-भ२.४.७—‘तामुत्थापयेद्देवरः...इति’ नास्ति; भ६—उदीर्घं नार्यभि जीवलोकमिति कर्त्ता वृक्षे ज्ञेयः । २. त—‘पुत्रपौत्रादीनां’ नास्ति । ३. त-भ—उपक्रान्तः; उद्गीत—उत्क्रान्तः । ४. ग-त-भ१.२.४.५.७—‘धनुर्हस्ता...इति’ नास्ति ।

वृत्तस्य क्षत्रियस्य वृहस्तात् वधुः वआददानः । किमर्थम् । वअस्मे अस्माकं वक्षत्राय प्रजापालनसमर्थाय बलाय ववर्चसे तेजसे वबलाय सेनालक्षणाय च धनुराददानोऽहं ब्रवीमीति शेषः । किमिति । वत्वम् वअत्रैव अस्मिन् स्थान एव भव ववयं च वइह अस्मिंल्लोके वसुवीराः सुपुत्रयुक्ता भवन्तः वविश्वाः सर्वान् वअभिमातीः अभिमन्यमानान् वस्पृथः संघर्षयितुन् बाधकान् शत्रून् वजयेम सहेमहि ॥

दीक्षितमरणे 'उप सर्पं मातरम्' इत्याद्याश्चतस्रः शंसनीयाः । सूत्रितं च—'उप सर्पं मातरं भूमिमेतामिति चतस्रः सोम एकैभ्यः' (आश्व. श्रौ. ६. १०) इति । 'उप सर्पं' इत्यनया संचिता-न्यस्थानि गते निदधुः (आश्व. गृ. ४. ५. ५) ॥

उप सर्पं मातरं भूमिमेतामुर्व्यचंसं पृथिवीं सुशेवाम् ।

ऊर्णम्रदा युवतिर्दक्षिणावत एषा त्वा पातु निःकृतेरुपस्थात् ॥ १० ॥

उप । मर्प । मातरम् । भूमिम् । एताम् । उरुऽव्यचंसम् । पृथिवीम् । सुऽशेवाम् ।

ऊर्णऽम्रदाः । युवतिः । दक्षिणाऽवते । एषा । त्वा । पातु । निःकृतेः । उपऽस्थात् ॥ १० ॥

वमातरं मातृभूतां वभूमिम् अस्माभिर्भूमौ निधीयमानत्वम् वउप वसर्पं उपगच्छ । अनुप्रवि-शेत्यर्थः । कीदृशीम् । वउरुव्यचंसं बहुव्याप्तिकां वपृथिवीं विस्तीर्णां वसुशेवां सुसुखाम् । सर्वेषां सुखदात्रीमित्यर्थः । तामुपगच्छ । वयुवतिः यौवनान्विता स्त्रीरूपेयं भूमिः वदक्षिणावते ऋत्विग्भ्यो देयत्वेन धनवते यजमानाय वऊर्णम्रदाः । ऊर्णेव ऊर्णास्तुक इव सृद्धी भवति । सुकुमारा भवति । न बाधयित्रीत्यर्थः । सा वएषा पृथिवी वनिःकृतेः सृत्युदेवतायाः वउपस्थात् समीपस्थानात् वत्वा त्वामस्थिरूपं यजमानं वपातु रक्षतु ॥ ॥ २७ ॥

'उच्छ्वञ्चस्व' इत्येतया पांसूनवकिरेत् । सूज्यते हि—'उत्तरया पांसूनवकिरेत्' (आश्व. गृ. ४. ५. ६) इति ॥

उच्छ्वञ्चस्व पृथिवि मा नि बाधथाः स्रपायनास्मै भव स्रपवञ्चना ।

माता पुत्रं यथा सिचाभ्येन भूम ऊर्णहि ॥ ११ ॥

उत् । श्वञ्चस्व । पृथिवि । मा । नि । बाधथाः । सुऽउपायना । अस्मै । भव । सुऽउपवञ्चना ।

माता । पुत्रम् । यथा । सिचा । अभि । एतम् । भूमे । ऊर्णहि ॥ ११ ॥

हे वपृथिवि वउच्छ्वञ्चस्व । ऊर्ध्वगतोच्छ्वासमेनं कुरु । अधस्तान्मा कृथा इत्यर्थः । किंच वमा वनि वबाधथाः मा संपीडय । तथा वअस्मै यजमानार्थं वस्रपायना शोभनोपगमना स्रपचारिका भवेत्यर्थः । वस्रपवञ्चना । उपवञ्चनं प्रलम्भनम् । शोभनप्रलम्भा सुप्रतिष्ठा वभव । अपि च वमाता वपुत्रम् आत्मीयं बालकं वसिचा वल्लान्तेन वयथा आच्छादयति तद्वदे भूमि वएतम् अस्थिरूपं यजमानं त्वम् वअभि वऊर्णहि आभिमुख्येनाच्छादय ॥

उच्छ्वञ्चमाना पृथिवी सु तिष्ठतु सहस्रं मित उप हि श्रयन्ताम् ।

ते गृहासो घृतश्रुतो भवन्तु विश्वाहास्मै शरणाः सन्त्वत्र ॥ १२ ॥

१. ग-एतां भूमि । २. त-सुखदायिनीमित्यर्थः । ३. ग-त-अ१.२.४.५.६- 'उत्तरया... इति' नास्ति ।

उत्तः ऽश्चमाना । पृथिवी । सु । तिष्ठतु । महन्तम् । मितः । उप । हि । श्रयन्ताम् ।
ते । गृहास्तः । घृतः ऽधृतः । भवन्तु । विश्वाहा । अस्मै । शरणाः । सन्तु । अत्र ॥ १२ ॥

पांसुभिः प्रच्छाद्यैनां पठन्ति । 'उच्छ्वस्त्रमाना अस्थिकुम्भमवष्टभ्योऽर्धं गच्छन्ती' 'पृथिवी' 'सु' 'तिष्ठतु' प्रतिष्ठिता भवतु । किंच 'सहस्रं सहस्रसंख्याकाः' 'मितः' प्रक्षिप्ताः ॥ मिनोः नैरीरादिभ्यो कर्मणि कृपि तुगागमः । ततो जम् । यद्वा । सहस्रम् । तृतीयायै प्रथमा । मित इति निष्ठान्तं रूपम् । व्यत्ययेन बहुवचनस्यैकवचनम् । स्वरो वृषादिवाद्गृह्यः ॥ सहस्रेण संमिता बहुसंख्याकाः । पृथिव्याः पांसवः 'उप' 'श्रयन्ताम्' । एतमुपसेवन्ताम् । संपरिवार्य तिष्ठन्ति त्रत्यर्थः । हिरवधारणे । तथा 'ते पांसवोऽस्मै' 'गृहास्तः' गृहा भवन्तः 'घृतः' घृतस्योदकस्य सर्पिषो वा क्षारयितारः 'भवन्तु' । 'अत्र अस्मिँल्लोके' 'विश्वाहा सर्वेष्वहःसु सर्वदा' 'अस्मै' अस्य 'शरणाः' 'सन्तु' आश्रयभूता भवन्तु ॥
'उत्ते स्तन्नामि' इति कपालेनास्थीन्यपिदध्यात् । सूत्रितं च—'उत्ते' स्तन्नामीति कपालेनापिधाय' (आश्व. गु. ४. ५. ८) इति ॥

उत्ते स्तन्नामि पृथिवीं त्वत्परीमं लोगं निदधन्मो अहं रिपम् ।

एतां स्थूणां पितरौ धारयन्तु तेऽत्रा यमः सार्दना ते मिनोतु ॥ १३ ॥

उत्तः । ते । स्तन्नामि । पृथिवीम् । त्वत् । परि । इमम् । लोगम् । निदधन्तु । मो इति । अहम् । रिपम् । एताम् । स्थूणां । पितरः । धारयन्तु । ते । अत्र । यमः । सार्दना । ते । मिनोतु ॥ १३ ॥

हे अस्थिकुम्भ त्वत्परि । परिशब्दयोगे पञ्चमी । तवोपरि 'ते त्वदीयेन कपालेन' 'पृथिवीम्' 'उत्' 'स्तन्नामि' प्रतिबध्नामि । यथा पृथिवी तवोपरि मा गच्छति तथापिदधामीत्यर्थः । 'अहं' 'लोगं' कपाललक्षणं लोष्टं 'निदधन्तु' उपरि^३ स्थापयन् 'अहं' 'मो' 'रिपं' मा हिंसिषम् । किंच 'एतां' मया निहितां 'स्थूणां' 'ते' त्वदीयां पृथिव्यां^४ धारयित्रीं कपाललक्षणां 'पितरः' 'धारयन्तु' निश्चलां कुर्वन्तु । ततः 'ते' त्वदीये अस्मिन् स्थाने 'यमः' पितृपतिः सदनानि स्थानानि 'मिनोतु' परिच्छिन्नतु । करोत्वित्यर्थः ॥

प्रतीचीने मामहनीष्वाः पूर्णमिवा दधुः ।

प्रतीचीं जग्रभा वाचमश्वं रशनया यथा ॥ १४ ॥

प्रतीचीने । माम् । अहनि । इष्वाः । पूर्णम् । इव । आ । दधुः ।

प्रतीचीम् । जग्रभ । वाचम् । अश्वम् । रशनया । यथा ॥ १४ ॥* ॥ २८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यार्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्वाजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टके षष्ठोऽध्यायः ॥

१. त-म२.४- 'उत्ते...इति' नास्ति । २. त-म६-लोकं । ३. त१.२.६-उपस्थे उपरि । ४. त-म२.४-पृथिव्यां । 'ते' सु-अनया प्रजापतिः प्रार्थ्यते । हे प्रजापते प्रतीचीने प्रतिपूज्ये अहनि तदुपलक्षिते संवत्सरात्मके मां संकुमुकमृषि आ दधुः निहितवतः सर्वे देवाः । किमिव । इष्वाः बाणस्य पूर्णमिव पशमिव । पशं यथा बाणस्य मूले स्थापयति तद्वज्रगन्तूले त्वमि मां स्थापितवतः । अतो मदीयां प्रतीचीं प्रतिपूज्यां (सु-पूज्यां) वाचं स्तुतिरूपां जग्रभ गृहाण । कथमित्युच्यते । अश्वं आशुगामिनं हयं रशनया रज्ज्वा यथा गृह्णाति तद्वत्कर्णभ्यां मत्कृतां स्तुतिं गृह्णाणेत्यर्थः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अष्टके सप्तमे पष्ठं व्याख्याय श्रुतिकोविदः ।

सायणार्थस्ततोऽध्यायं सप्तमं व्याचिकीर्षति ॥

अथ द्वादशानुवाकात्मकस्य दशममण्डलस्य द्वितीयेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र 'नि वर्त-
ध्वम्' इत्यष्टवं तृतीयं सूक्तम् । अस्य यमपुत्रो मथिताख्य ऋषिर्वरुणपुत्रो ऋगुवाथवा भार्गवश्च्यवनः ।
षष्ठी गायत्री शिष्टा अनुष्टुभः । इदमब्देवताकं गोदेवताकं वा । 'अग्नीषोमा पुनर्वसू' इत्यष्ट्विंशोऽ-
ग्नीषोमदेवताकः । तथा चानुक्रान्तं—'नि वर्तध्वमष्टौ मथितो ऋगुवां वारुणिभार्गवश्च्यवनो घापं
गव्यं वानुष्टुभमग्नीषोमीयो द्वितीयोऽष्ट्विंशः षष्ठी गायत्री' इति । गतो विनियोगः ॥

नि वर्तध्वं मानु गातास्मान्सिषक्त रेवतीः ।

अग्नीषोमा पुनर्वसू अस्मे धारयतं रयिम् ॥ १ ॥

नि । वर्तध्वम् । मा । अनु । गात । अस्मान् । सिषक्त । रेवतीः ।

अग्नीषोमा । पुनर्वसू इति पुनःऽवसू । अस्मे इति । धारयतम् । रयिम् ॥ १ ॥

हे गावो हे आपो वा यूयं ऽनि ऽवर्तध्वम् अस्मान् प्रत्यागच्छत । ऽमानु ऽगात अस्मद्व्यतिरिक्तं
यजमानं मा गच्छत । आगत्य च हे ऽरेवतीः रेवत्यो धनवत्यो यूयम् ऽअस्मान् ऽसिषक्त सेचयत ।
अवगाहनगोदोहनस्नानपानादिद्वारेण सेवध्वमित्यर्थः । हे ऽपुनर्वसू पुनःपुनर्वस्तारौ स्तोतॄणां यष्टृणामा-
च्छादयितारौ हे ऽअग्नीषोमा अग्नीषोमौ एतन्नामकौ देवौ युवाम् ऽअस्मे अस्मासु ऽरयि व्रीह्यादिलक्षणं
धनं ऽधारयतं स्थापयतम् ॥

पुनरेना नि वर्तय पुनरेना न्या कुरु ।

इन्द्र एणा नि यच्छत्वग्भिरेना उपाजतु ॥ २ ॥

पुनः । एनाः । नि । वर्तय । पुनः । एनाः । नि । आ । कुरु ।

इन्द्रः । एनाः । नि । यच्छतु । अग्निः । एनाः । उपऽआजतु ॥ २ ॥

अत्र मन्त्रद्रष्टा स्वात्मानं प्रति ब्रूते । हे मदीयात्मन् त्वम् ऽएनाः एताः अन्यतोऽभिगन्त्रीणां
अपो वा ऽपुनः ऽनि ऽवर्तय पुनःपुनर्मदभिसुखीकुरु । तदनन्तरम् ऽएनाः एताः ऽपुनः भूयो भूयो
ऽन्या ऽकुरु नियता आत्मायत्ताः कुरु । किंच ऽइन्द्रः अपि तव सहायभूतः सन् ऽएनाः एताः ऽनि
ऽयच्छतु त्वदायत्ताः करोतु । ऽअग्निः च ऽएनाः एताः गा अपो वा ऽउपाजतु उपगमयतु उपक्षिपतु
वा । उपयोग्याः करोत्वित्यर्थः ॥

पुनरेता नि वर्तन्तामस्मिन् पुष्यन्तु गोपतौ ।

इहैवाग्ने नि धारयेह तिष्ठतु या रयिः ॥ ३ ॥

पुनः । पुनः । नि । वर्तन्ताम् । अस्मिन् । पुन्यन्तु । गोऽपयौ ।

इह । पुन । अग्रे । नि । धारय । इह । तिष्ठतु । यः । रयिः ॥ ३ ॥

पुनः पुनः ईदृश्यो गाव आपो वा पुनः पुनः वर्तन्तां भूयो भूयो मां प्रयागच्छन्तु । आगम्य च गोपतां सास्त्रादिमतीनां धेनुनां वृष्टिलक्षणानामपो पालके अस्मिन् ईदृशे मयि पुन्यन्तु आत्मायत्तत्वेन स्थित्वा पुष्टा भवन्तु । पुष्टाः सतीन्तां दे अग्रे त्वम् ईदृश्य अस्मिन्नेव मयि पुनः धारय नियमेन स्थापय । या रयिः यदपि व्रीह्यादिकं धनमस्ति तदपि धनं गोमहिम्नम् ईदृश अस्मिन्नेव गोपतां मयि तिष्ठतु निवसतु ॥

यन्नियानं न्ययनं संज्ञानं यत्परायणम् ।

आवर्तनं निवर्तनं यो गोपा अपि तं हुवे ॥ ४ ॥

यत् । निऽयानम् । निऽयनम् । मम्ऽज्ञानम् । यत् । पराऽयनम् ।

आऽवर्तनम् । निऽवर्तनम् । यः । गोपाः । अपि । तम् । हुवे ॥ ४ ॥

नियानम् । अधिकरणे ल्युट् । नियमेन यास्यागच्छन्ति गावांश्चेति नियानं गोष्टाय स्थानम् । यत् अस्तीति शेषः । यच्छब्दयोगात्तच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । हुव इति क्रियापदं सर्वत्रानुपपद्यते । तत्स्थानं हुवे आह्वयामि । आह्वानमभिमुखीकरणं तेन चात्र तत्पूर्विका प्रार्थना लक्ष्यते । गोमहिम्नं गोष्ठं प्रार्थय इत्यर्थः । न्ययनम् । भावे ल्युट् । नियमेन गृहं प्रति प्राप्तिक्षणं गमनं यदस्ति तदपि प्रार्थये । निवर्तनं वने चरित्वा गृहं प्रति यदागमनमस्ति तदपि प्रार्थये । यः अपि गोपाः गावां पालकोऽस्ति तम् अपि हुवे प्रार्थये । सर्वगुणोपेता गाः प्रार्थय इत्यर्थः ॥

य उदानद् व्ययनं य उदानत् परायणम् ।

आवर्तनं निवर्तनमपि गोपा नि वर्तताम् ॥ ५ ॥

यः । उतऽआनत् । विऽअयनम् । यः । उतऽआनत् । पराऽअयनम् ।

आऽवर्तनम् । निऽवर्तनम् । अपि । गोपाः । नि । वर्तन्ताम् ॥ ५ ॥

यः गोपाः गोपालः व्ययनं नष्टानां गवामन्वेषणार्थं विविधं गमनम् उदानत् व्याप्नोति अनुभवति । यः परायणं परागमनम् उदानत् व्याप्नोति । वनं प्रति गावां चरणाय गमनमित्यर्थः । यश्च आवर्तनं वनचारिणीभिर्गोभिः सह प्रवर्तनमनुभवति । यः अपि गोपाः निवर्तनं गोभिः सह वनादृहं प्रति निर्गमनमनुभवति । सोऽपि गोपालः नि वर्ततां गोभिः सह वनादृहं प्रति क्षेमेणागच्छतु ॥

आ निवर्त नि वर्तय पुनर्न इन्द्र गा देहि । जीवामिर्भुनजामहे ॥ ६ ॥

आ । निऽवर्त । नि । वर्तय । पुनः । नः । इन्द्र । गाः । देहि । जीवामिः । भुनजामहे ॥ ६ ॥

१. त१.२.३.७-भ-मु- च पालके । २. ग-प्रार्थये । यत्र संगच्छते इत्येतरं जानेतस्तत् संज्ञानं । अथ तत्तत्परणार्थं पराचीना यत्र यति तत्परायणं । चरित्वाभा आवर्तते तदावर्तनं; मु-प्रार्थये । संज्ञानं गोभिः सह ऐकमत्यं यदस्ति तदपि प्रार्थये । परायणं परागमनं वनं प्रति गावां चरणाय गमनं यदस्ति तदपि प्रार्थये । आवर्तनं वनचारिणीभिर्गोभिः सह प्रवर्तनं यदस्ति तदपि प्रार्थये ।

हे ^१इन्द्र त्वम् ^२आ ^३निवर्त आनिवर्तस्व अस्मदभिसुखो भव । ततोऽन्यतो गच्छन्तीर्गाः
^४नि ^५वर्तय अस्मदभिसुखीः कुरु । एवं कृत्वा च हे इन्द्र त्वं ^६पुनः पश्चात् ^७नः अस्मभ्यं ^८गाः
^९द्वेहि प्रयच्छ । त्वया दत्ताभिः ^{१०}जीवाभिः चिरं जीवन्तीभिः सर्वस्य जीवयित्रीभिर्वा गोभिः
^{११}भुनजामहे वयं भुञ्जीमहि । यद्वा । भुजिरत्रान्तर्भावितण्यर्थः । देवपितृन्^{१२} संभोजयेमहि ॥

परि वो विश्वतो दध ऊर्जा घृतेन पर्यसा ।

ये देवाः के च यज्ञियास्ते रय्या सं सृजन्तु नः ॥ ७ ॥

परि । वः । विश्वतः । दधे । ऊर्जा । घृतेन । पर्यसा ।

ये । देवाः । के । च । यज्ञियाः । ते । रय्या । सम् । सृजन्तु । नः ॥ ७ ॥

हे देवाः विश्वतः सर्वतः स्थितान् ववः युष्मान् ऊर्जा गोसंबन्धिना दधिलक्षणेनाग्नेन घृतेन
 आज्येन^१ पर्यसा क्षीरेण च परि दधे संधारयामि । युष्मभ्यं हविर्द्वारेण प्रयच्छामि । न केवल-
 मन्मानं पुण्यामीत्यर्थः । एतज्ज्ञात्वा वये वके वच देवाः यज्ञियाः यज्ञार्हाः सन्ति ते देवाः नः
 अस्मान् रय्या गोलक्षणेन धनेन वसं सृजन्तु संयोजयन्तु ॥

आ निर्वर्तन वर्तय नि निर्वर्तन वर्तय ।

भूम्याश्चतस्रः प्रदिशस्ताभ्य एना नि वर्तय ॥ ८ ॥

आ । निऽवर्तन । वर्तय । नि । निऽवर्तन । वर्तय ।

भूम्याः । चतस्रः । प्रऽदिशः । ताभ्यः । एनाः । नि । वर्तय ॥ ८ ॥

इष्टिः स्वात्मानं गाश्च संबोध्याह । हे मदीयात्मन् त्वं गाः आ वर्तय । आकारोऽ-
 प्यनेनापि संबध्यते । मदभिसुखीः^२ कुरु । स्तुत्या यागेन च ताः प्रसाद्योपनमयेत्यर्थः । हे गावः
 यूयमपि प्रसाद्यमानाः आ निर्वर्तन आनिवर्तध्वम् । अभिसुख्येनागच्छत । पुनरप्याह । हे
 मदीयात्मन् त्वं नि वर्तय गोसंवरणस्थानादपगच्छन्तीर्गा इतोऽभिगन्त्रीः कुरु । यूयमपि हे गावो
 निवर्त्यमानाः सत्यः निवर्तन निवर्तध्वम् । इदानीं स्वात्मा गावश्चापि प्रति ब्रुवते । हे ऋषे अहं
 कुतो गा निवर्तयामीति कुतो वयं निवर्तयामह इत्यात्मना गोभिश्च पृष्टः सञ्जाह । भूम्याः पृथिव्याः
 चतस्रः प्रदिशः चतुःसंख्यायुक्ताः प्रकृष्टा या दिशः सन्ति ताम्यः दिग्भ्यः एनाः गाः नि वर्तय
 हे आत्मन् मदभिसुखीः कुरु । हे गावो यूयमपि ताम्यो दिग्भ्यो निवर्तध्वमिति सामर्थ्याल्लब्धम् ।
 यद्वा । अद्वैतपक्षेऽपि सूक्तार्थो यथा घटते तथा योजना कर्तव्या ॥ ॥ १ ॥

‘भद्रम्’ इति दशमं चतुर्थं सूक्तम् । आद्यैकपदा दशाक्षरा विराट् । ‘अग्निमीळे भुजाम्’
 इत्येषानुष्टुप् । नवमी विराट् दशमी त्रिष्टुप् मध्ये षट् गायत्र्यः । इदमादीनां सप्तसूक्तानामिन्द्रपुत्रः
 प्रजापतिपुत्रो वा विमद ऋषिर्वसुकुपुत्रो वसुकृदाख्यो वा । इदमुत्तरं चाग्नेयम् । तथा चानुक्रान्तं—
 ‘सप्तोक्तराण्यैन्द्रो विमदः प्राजापत्यो वा वासुको वसुकृद्वा भद्रं दशाश्वेयं तु गायत्रमाद्यैकपदा पाद
 एव वा शान्त्यर्थः परानुष्टुबन्त्ये विराट्त्रिष्टुभौ’ इति । गतो विनियोगः ॥

१. ग-त३-भ५.६-देवपितृसंघान् ।

२. त-भ-सु-आज्येन च ।

३. त१.२.६.७-भ२.६-

मदभिसुखी; त४.५-सु-मदभिसुखी; ग-त३-भ१.४.७-मदभिसुखं ।

भद्रं नो अपि वातय मनः ॥ १ ॥

भद्रं नो अपि वातय मनः ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं वनः अस्माकं वसनः वभद्रं शुभयुक्तम् वअपि ववानय । अपिरत्र धात्र्यार्थानुवादी । आगमय । त्वत्संबन्धितोत्रकरणे प्रेरयेत्यर्थः ॥

अग्निमीळे भुजां यविष्ठं शासा मित्रं दुर्धरीतुम् ।

यस्य धर्मन्स्वरेनीः सपर्यन्ति मातुरूधः ॥ २ ॥

अग्निम् । ईळे । भुजाम् । यविष्ठम् । शासा । मित्रम् । दुःधरीतुम् ।

यस्य । धर्मन् । स्वः । रेनीः । सपर्यन्ति । मातुः । ऊर्ध्वः ॥ २ ॥

वभुजां हविभुजां देवानां मध्ये वयविष्ठम् अहन्यहन्यग्निहोत्रादिकर्मार्थं जायमानत्वादतिशयेन युवानं वशासा अनुशासनेन वमित्रम् । यस्मादिदं कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमिति सर्वमनुशास्ति तस्मात्सर्वस्य मित्रभूतमित्यर्थः । वदुर्धरीतुं दुर्धरणीयं संग्रामे शत्रुभिर्दुर्निवारणीयमेवंभूतम् वअग्निम् ईळे स्तौमि । अपि च यस्य अग्नेः वधर्मन् धर्मण्यग्निहोत्रादिके कर्मणि वस्वः द्युलोकमादित्यं सर्वं देवजानं वा वपनीः पुन्यः प्रतिगन्त्य आहुतयः स्तुतयश्च सपर्यन्ति परिचरन्ति सेवन्ते । यद्वा । स्वः सपर्यन्तीत्यनयोः सामानाधिकरण्यम् । अत्र स्वरित्ययं सर्वशब्दो निपातः । स्वः सर्वे देवाः पनीरात्मनः प्रतिगन्त्रीराहुनीः स्तुतीश्च सपर्यन्ति सेवन्ते । उपजीवन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । लुप्तोपसमेतत् । वमातुः गोः वऊधः क्षीरोपसंहारस्थानं प्रति यथा वत्सा उपजीवन्ति तद्वत् । तमग्निमीळ इति पूर्वेण संबन्धः ॥

यमासा कृपनीळं भासाकेतुं वर्धयन्ति । भ्राजते श्रेणिदन् ॥ ३ ॥

यम् । आसा । कृपनीळम् । भासाकेतुम् । वर्धयन्ति । भ्राजते । श्रेणिदन् ॥ ३ ॥

स्तोतारो यष्टारश्च वआसा स्तुतिहविलक्षणगेनोपासनेन वयम् अग्निं वर्धयन्ति । कीदृशम् । वकृपनीळं कर्मस्थानम् । कर्माधारमित्यर्थः । वभासाकेतुं ज्वालालक्षणज्ञापकं दीप्तिः कर्तारं वा । यच्छब्दभूतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । सोऽग्निः वश्रेणिदन् स्तोत्रभ्यो यष्टृभ्योऽभीष्टफलसमूहप्रदः शत्रुभ्यो ज्वालापङ्क्तिप्रदो वा एवंभूतः सन् वभ्राजते भासते ॥

अर्यो विशां गातुरेति प्र यदानेद् दिवो अन्तान् । कविरभ्रं दीर्घानः ॥ ४ ॥

अर्यः । विशाम् । गातुः । एति । प्र । यत् । आनन्द । दिवः । अन्तान् ।

कविः । अभ्रम् । दीर्घानः ॥ ४ ॥

वविशां यजमानमनुष्याणाम् वअर्यः गन्तव्यः वगातुः गमनशीलोऽग्निः वदीर्घानः दीप्यमानः वयत् यदा वएति ऊर्ध्वं गच्छति तदा वदिवः द्युलोकस्य वअन्तान् पर्यन्तान् वकविः मेधावी सोऽग्निः वप्र वआनद् प्रकर्षेण व्याप्नोति । वअभ्रं मेघोपलक्षितमन्तरिक्षं च व्याप्नोति ॥

जुषद्व्या मानुषस्योर्ध्वस्तस्यावृभ्वा यज्ञे । मिन्वन्तस्रं पुर एति ॥ ५ ॥

जुषत् । ह्व्या । मानुषस्य । ऊर्ध्वः । तस्या । ऋभ्वा । यज्ञे । मिन्वन् । स्रं । पुरः । एति ॥ ५ ॥

मानुषस्य यजमानस्य यज्ञे यजनीये यागे ह्व्या हव्यानि हवींषि जुषत् सेवमानोऽग्निः^१ ऋभ्वा उरुभूतो बहुज्वालोपेतः ऊर्ध्वस्तस्यो उत्तिष्ठति । ऊर्ध्वं ज्वलतीत्यर्थः । अपि चायमग्निः प्राग्वंशादारभ्य सद्यः सदनं सौमिकीं वेदिं मिन्वन् परिच्छिन्दन् पुरः पुरस्तादुत्तरवेदिशाला-मुखीयात् प्रणीयमानः सन् एति गच्छति ॥

स हि क्षेमो हविर्यज्ञः श्रुष्टीदस्य गातुरेति । अग्निं देवा वाशीमन्तम् ॥ ६ ॥

मः । हि । क्षेमः । हविः । यज्ञः । श्रुष्टी । इत् । अस्य । गातुः । एति ।

अग्निम् । देवाः । वाशीऽमन्तम् ॥ ६ ॥

य उक्तगुणविशिष्टोऽग्निः । हि इत्येतदवधारणे । सः एवाग्निः क्षेमः कुशलहेतुः । सर्वस्य परिपालनहेतुरित्यर्थः । हविः पुरोडाशादिकं च स एव हविपस्तन्निमित्तत्वात् । यज्ञः यागोऽपि स एव तस्यापि तद्धेतुत्वात् । किंच श्रुष्टीत् क्षिप्रमेव अस्य अग्नेः गातुः गमनशीलोऽधिष्ठात्रात्मा एति देवानामाह्वानार्थं गच्छति । गत्वा च प्रत्यागच्छन्तं वाशीमन्तं स्तुतिलक्षणया वाचोपेतम् अग्निं प्रति देवाः अपि गच्छन्तीति^२ शेषः ॥ २ ॥

यज्ञसाहं दुवं इषेऽग्निं पूर्वस्य शेवस्य । अद्रेः सुनुमायुमाहुः ॥ ७ ॥

यज्ञऽसहम् । दुवं । इषे । अग्निम् । पूर्वस्य । शेवस्य । अद्रेः । सुनुम् । आयुम् । आहुः ॥ ७ ॥

अत्रैकवाक्यतायै यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ । अपरार्धचं पूर्वं व्याख्येयः । आयुं देवानामाह्वानार्थं दूष्येन गन्तारं यम् अग्निम् अद्रेः सुनुम् अभ्यनः पुत्रम् आहुः स्वमङ्गयस्त्वमश्मनस्परि^३ (ऋ. सं. २. १. १) इत्येवमादयो मन्त्रा वदन्ति । यज्ञसहं यागस्य वोढारम् । धारयितारमित्यर्थः । तमग्निमभिलक्ष्य दुवः परिचरणम् इषे इच्छामि । किमर्थम् । पूर्वस्य । अत्र पूर्वशब्द उक्तृवाची । उक्तृष्टस्य शेवस्य स्वगापवर्गलक्षणमुखस्य प्राप्त्यर्थमिति शेषः ॥

नरो ये के चास्मदा विश्वेते वाम आ स्युः । अग्निं हविषा वर्धन्तः ॥ ८ ॥

नरः । ये । के । च । अस्मात् । आ । विश्वा । इत् । ते । वामे । आ । स्युरिति स्युः ।

अग्निम् । हविषा । वर्धन्तः ॥ ८ ॥

नरः नेतारः ये के च ये केचित् पुत्रपौत्रादयः अस्मात् अस्माकं सन्ति । आकारः पूरकः । ते पुत्रपौत्रादयः वामे वननीये संभजनीये विश्वेत् विश्वस्मिन्नेव पश्चादिधने आ स्युः आ समन्ताद्भवेयुः । उपविशेयुरित्याशास्महे । किं कुर्वन्तः । अग्निम् अह्नादिगुणविशिष्टं देवं हविषा पुरोडाशादिकेन वर्धन्तः^४ वर्धयन्तः ॥

कृष्णः श्वेतोऽरुषो यामो अस्य ब्रह्म क्रुञ्ज उत शोणो यज्ञस्वान् ।

हिरण्यरूपं जर्जिता जजान ॥ ९ ॥

कृष्णः । श्वेतः । अरुणः । यामः । अस्य । ब्रह्मः । ऋजः । उत । शोणः । यशस्वान् ।
हिरण्यरूपम् । जनिता । जजान् ॥ ९ ॥

अत्र यच्छब्दमध्याहृत्य योज्यम् । यामः । याति गच्छत्यस्मिन्निति यामो रथः प्रजापतिना
निर्मितः । कीदृशः । कृष्णः असितवर्णः । श्वेतः सितवर्णः । अरुणः आरंभमानः । ब्रह्मः महान्
ऋजः ऋजुगामी । उत अपि च । शोणः रक्तवर्णः । यशस्वान् कीर्तिमान् । यद्वा । यश इति धननाम ।
हविल्लक्षणेन धनेन युक्तः । हिरण्यरूपं सुवर्णसदृशं तं रथम् । अस्य अग्रेरर्थाय । जनिता सर्वस्य
जगतो जनयिता प्रजापतिः । जजान जनयामास । अस्मै दत्तवानित्यर्थः । कथमेकस्यैव रथस्य कृष्णादि-
नानारूपत्वं संभवतीति चेत् अग्नेः सामर्थ्यातिशयेन संभवतीत्यर्थः । यद्वा । हिरण्यरूपमिति रथ-
वाचिना शब्देन सह सामानाधिकरण्यात् कृष्णादिशब्दा द्वितीयान्तत्वेन योज्याः । अत्र सर्वगुणोक्त-
रथवत्तयाग्निः स्तूयत इत्यर्थः ॥

एवा ते अग्ने विमदो मनीषामूर्जौ नपादमृतैभिः सजोषाः ।

गिर आ वक्षत्सुमतीरियान इषमूर्जं सुक्षितिं विश्वमाभाः ॥ १० ॥

एव । ते । अग्ने । विमदः । मनीषाम् । ऊर्जः । नपात् । अनृतैभिः । सुसजोषाः ।

गिरः । आ । वक्षत् । सुसमतीः । इयानः ।

इषम् । ऊर्जम् । सुसक्षितिम् । विश्वम् । आ । अभारित्यभाः ॥ १० ॥

एवमुक्तप्रकारेण हे ऊर्जो नपात् ओषधिवनस्पतिपितृभूतस्याश्वस्य पौत्र हे अग्ने अमृतैभिः
अमृतैर्हविल्लक्षणैरग्नेः सजोषाः संगतः विमदः नामर्षिः । मनीषां प्रकृष्टां बुद्धिं कामयमानः मन् । ते
नुम्यं गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः । आ । वक्षत् आभिसुख्येनोक्तवान् । वक्तेऽञ्छन्दसि छेदि रूपम् ।
ततस्त्वमेतज्ज्ञात्वा । सुमतीरियानः शोभनलक्षणा बुद्धीः । संगमयन् । इषम् अश्वम् । ऊर्जं क्षीरादिकं
रसं च । सुक्षितिं शोभननिवासम् । यद्वा । क्षितयो मनुष्याः । शोभनपुत्रपौत्रादिकं यत्किञ्चित्
देयमस्ति तत् । विश्वं धनं च । आभाः तस्मै विमदायाहर देहि ॥ ३ ॥

‘आग्निं न’ इत्यष्टचं पञ्चमं सूक्तमास्तारपङ्क्तिच्छन्दस्कम् । आद्यौ गायत्रौ पादौ ततो द्वौ
जागतौ सास्तारपङ्क्तिः । ऋषिदेवते पूर्ववत् । तथा चानुक्रान्तम्—‘आग्निं नाष्टावास्तारपाङ्क्तम्’
इति । पृष्ठयस्य चतुर्थेऽहनि ‘आग्निं न स्ववृक्तिभिरित्याज्यम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति । महाव्रत
आग्निमास्ते यावतीष्वृक्षिवळान्दं साम स्तुवीरन् तदानीमादितस्तावत्य ऋचोऽनुरूपार्थाः । सूत्रितं
च—‘यदीळान्दं भूयसीषु चेत् स्तुवीरन्नाग्निं न स्ववृक्तिभिरिति तावतीरनुरूपः’ (ऐ. आ. ५.
३. २) इति ॥

आग्निं न स्ववृक्तिभिर्होतारं त्वा वृणीमहे ।

यज्ञाय स्तीर्णबर्हिषे वि वो मदं शीरं पावकशौचिषुं विवक्षसे ॥ १ ॥

आ । अग्निम् । न । स्ववृक्तिभिः । होतारम् । त्वा । वृणीमहे ।

यज्ञाय । स्तीर्णबर्हिषे । वि । वो । मदं । शीरम् । पावकशौचिषम् । विवक्षसे ॥ १ ॥

१. त१.२-बुद्धीः स्तागमयन्; त३-बुद्धोस्तैगमन; त५-बुद्धीः स्तगमयन्; त७-बुद्धोः ता-
गमयन्; म१.२.४.७-बुद्धीस्ताः गमयन्; म६-बुद्धिः अगमयन् ।

हे अग्ने ^१वः? तव स्वभूते ^२विमदे एतद्रात्र्य ऋषौ मयीयं स्तुतिः प्रवृत्तास्ति । ^३वन् इति संप्रत्यर्थे । अतो वयमिदानीं ^४स्ववृत्तिभिः स्वयंकृताभिर्दोषवर्जिताभिः स्तुतिभिः ^५होतारं देवानामाह्वतारं होमनिष्पादकं वा ^६अग्निं ^७त्वा त्वाम् ^८आ ^९वृणीमहे आभिमुख्येन संभजामहे । किमर्थम् । ^{१०}स्तीर्ण-
बर्हिषे ^{११}यज्ञाय । तादर्थ्यं चतुर्थी । यज्ञार्थम् । कीदृशम् । ^{१२}शीरम् ओषध्यादिषु सर्वत्रानुशायिनं ^{१३}प्रावकशोचिषं शोधकदीप्तिम् । ^{१४}विवक्षसे^{१५} । महन्नामैतत्^{१६} । हे अग्ने त्वमपि महान् भवसि । यद्वा ।
विमदे यज्ञस्य संबन्धिनः सोमस्य पानजन्यविविधमदार्यं त्वामावृणीमहे इति योज्यम् ॥

त्वामु ते स्वाभुवः शुम्भन्त्यश्वराधसः ।

वेति त्वामुपसेचनी वि वो मद ऋजीतिरय आहुतिर्विवक्षसे ॥ २ ॥

त्वाम् । ऊँ इति । ते । मुऽआभुवः । शुम्भन्ति । अश्वराधसः ।

वेति । त्वाम् । उपऽसेचनी । वि । वः । मदे । ऋजीतिः । अग्ने । आऽहुतिः । विवक्षसे ॥ २ ॥

^१स्वाभुवः स्वप्रकाशेन दीप्यमानाः ^२अश्वराधसः व्यासधनाः^३ एते यजमानाः हे अग्ने ^४त्वामु त्वामेव ^५शुम्भन्ति शोभयन्ति । यज्ञे हविर्भिर्दीपयन्तीत्यर्थः । किंच ^६उपसेचनी तवोपरि क्षरणशीला ^७ऋजीतिः ऋजुगामिनी हूयमाना ^८आहुतिः हे ^९अग्ने ^{१०}त्वां वेति गच्छति । किमर्थम् । ^{११}वः तव ^{१२}मदे मदनिमित्ते । नृप्यर्थमित्यर्थः । किंच त्वमपि ^{१३}विवक्षसे महान् भवसि ॥

त्वे धर्माण आसते जुहुभिः सिञ्चतीरिव ।

कृष्णा रूपाण्यर्जुना वि वो मदे विश्वा अधि श्रियो धिषे विवक्षसे ॥ ३ ॥

त्वे इति । धर्माणः । आसते । जुहुभिः । सिञ्चतीरिव ।

कृष्णा । रूपाणि । अर्जुना । वि । वः । मदे । विश्वाः । अधि । श्रियोः । धिषे । विवक्षसे ॥ ३ ॥

^१धर्माणः यज्ञस्य धारयितार ऋत्विजः ^२जुहुभिः संपूर्णाहुतिभिर्होमपात्रैः ^३त्वे त्वामेव ^४आसते उपासते सेवन्ते । तत्र दृष्टान्तः । ^५सिञ्चतीरिव । वृष्टिलक्षणाः पृथिवीं सिञ्चन्त्य^६ आपोऽग्निं^७ यथा स्वपितृत्वेन सेवन्ते तद्वत् । ‘ अग्नेरापः ’ (तै. आ. ८.१) इति श्रुतेस्तस्यापां पितृत्वम् । यद्वा । जुहुभिः सिञ्चतीरिव सिञ्च्यमाना आहुतय इव धर्माणस्त्वया धार्यमाणा रश्मयस्त्वे त्वय्यासते निवसन्ति । हे अग्ने त्वं ^८कृष्णा कृष्णवर्णानि ^९अर्जुना अर्जुनानि श्वेतवर्णानि ज्वालान्तर्गतरूपाणि च ^{१०}विश्वाः सर्वाः ^{११}श्रियोः शोभाः ^{१२}अधि ^{१३}धिषे अधिकं यथा भवति तथा धारयसि । किमर्थम् । ^{१४}वः युष्माकं सर्वेषां देवानां ^{१५}विमदे विविधसोमपानजन्यमदार्यम् । यत एवमतः ^{१६}विवक्षसे त्वं महान् भवसि ॥

यमग्ने मन्यसे रयिं सहसावन्नमर्त्य ।

तमा नो वाजसातये वि वो मदे यज्ञेषु चित्रमा भरा विवक्षसे ॥ ४ ॥

यम् । अग्ने । मन्यसे । रयिम् । सहसावन् । अमर्त्य ।

तम् । आ । नः । वाजसातये । वि । वः । मदे । यज्ञेषु । चित्रम् । आ । भर । विवक्षसे ॥ ४ ॥

१. त-‘वः’ नास्ति । २. त१.२.४.५-विवक्षते । ३. त-अहन्नामैतत् । ४. त-भ-दीप्तयनाः । ५. त-सिर्वति । ६. त३.४.५-भ१.२-आपः अमोन् ; त१.२.६.७-आप वृष्ट्युदकं पृथिवीं अमोन् ; भ७-आप इव अमोन् ।

हे ऽअमर्त्य अमरणधर्मेन ऽसहसावन बलवन एवंभूत हे ऽअग्ने त्वं ऽयं ऽप्रियं ऽमन्यमे सर्वेषु धनेषु यद्धनं वरिष्ठमिति ज्ञानामि ऽविश्वं चायनीयं ऽतं रयिं ऽनः अस्माकं ऽवाजमानये अजलाभाय ऽआ ऽअर आहर प्रयच्छ । किमर्थम् । ऽवः युष्माकं सर्वेषां देवानां ऽयज्ञेषु ऽविमदे विविधसोमादि-हविर्जन्यमदनिमित्तं । यागेषु नानाप्रकारैर्हविर्भिर्युष्माकं तर्पणायैतर्थाः । ऽअसपि ऽविश्वभ्रमे महान् भवसि ॥

अग्निर्जातो अथर्वणा विदद्विश्वानि काव्या ।

भुवद्भूतो विवस्वतो वि वो मदे प्रियो यमस्य काम्यो विवक्षसे ॥ ५ ॥

अग्निः । जातः । अथर्वणा । विदत् । विश्वानि । काव्या ।

भुवत् । दूतः । विवस्वतः । वि । वः । मदे । प्रियः । यमस्य । काम्यः । विवक्षसे ॥ ५ ॥

ऽअथर्वणा एतन्नासृषिणा ऽजातः जनितः ऽअग्निः । कथमवगम्यते । 'त्वामग्ने पुष्करादध्यर्था निरमन्थत' (क्र. सं. ६. १६. १३) इति मन्त्रान्तरात् । ऽविश्वानि समस्तानि ऽकाव्या काव्यानि स्तोतृकर्माणि ऽविदत् वेत्ति । ऽविवस्वतः यजमानस्य ऽदूतः देवानामाह्वानार्थं ऽभुवत् भवति । किंच ऽयमस्य संयन्तुर्यजमानस्य ऽप्रियः हृष्टः मनः काम्यः कर्मायः प्रार्थनीया भवतीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ४ ॥

त्वां यज्ञेष्वीळतेऽग्रे प्रयत्यध्वरे ।

त्वं वसूनि काम्या वि वो मदे विश्वा दधासि दाशुषे विवक्षसे ॥ ६ ॥

त्वाम् । यज्ञेषु । ईळते । अग्ने । प्रयति । अध्वरे ।

त्वं । वसूनि । काम्या । वि । वः । मदे । विश्वा । दधासि । दाशुषे । विवक्षसे ॥ ६ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वां ऽप्रयति प्रकर्षेण गच्छति प्रवर्तमाने ऽअध्वरे यागे ऽयज्ञेषु यजनीयेषु हविः-ष्वासक्षेपु सत्सु ऽईळते ऋत्विग्यजमानाः स्तुवन्ति । अपि च हे अग्ने ऽत्वं ऽविश्वा विश्वानि ऽकाम्या काम्यानि कर्माणीयानि ऽवसूनि धनानि ऽदाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय ऽविमदे सोमादिहविर्जन्य-तृप्तौ सत्यां ऽदधासि प्रयच्छसि । अतः कारणात् ऽविवक्षसे त्वं महान् भवसि ॥

त्वां यज्ञेष्वुत्विजं चारुमग्ने नि पैदरे ।

घृतप्रतीकं मनुषो वि वो मदे शुक्रं चेतिष्ठमक्षभिर्विवक्षसे ॥ ७ ॥

त्वाम् । यज्ञेषु । ऋत्विजम् । चारुम् । अग्ने । नि । पैदरे ।

घृतप्रतीकम् । मनुषः । वि । वः । मदे । शुक्रम् । चेतिष्ठम् । अक्षभिः । विवक्षसे ॥ ७ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वां मनुष्या यजमानाः ऽयज्ञेषु यागेषु ऽनि ऽपैदरे नियमेन स्थापयन्ति । कीदृशम् । ऽऋत्विजं होतृनामकं ऽचारं रमणीयं ऽघृतप्रतीकम् आज्याहुतिपूर्णमुत्तं ऽशुक्रं ज्वलन्तम् ऽअक्षभिः व्यासैस्तेजोभिः ऽचेतिष्ठम् अतिशयेन ज्ञातारम् । किमर्थम् । ऽवि ऽवो ऽमदे तव सोमादि-हविर्जन्यविषयानुत्थयिष्यम् । यस्मादेवं तस्मात् ऽविवक्षसे महान् भवसि ॥

अग्नें शुक्रेण शोचिषोरु प्रथयसे बृहत् ।

अभिक्रन्दन्वृषायसे वि वो मदे गर्भं दधासि जामिषु विवक्षसे ॥ ८ ॥

अग्ने । शुक्रेण । शोचिषा । उरु । प्रथयसे । बृहत् ।

अभिऽक्रन्दन् । वृषऽयसे । वि । वो । मदे । गर्भम् । दधासि । जामिषु । विवक्षसे ॥ ८ ॥

हे ऽअग्ने ऽबृहत् महास्वं ऽशुक्रेण दीप्तेन ऽशोचिषा तेजसा ऽउरु ऽप्रथयसे विस्तीर्णं यथा भवति तथा प्रख्यातो भवसि । किंच ऽअभिक्रन्दन् आभिमुख्येन युद्धार्थं शत्रूनाह्वयन् ऽवृषायसे वृष इवाचरसि । युद्धकाले दर्पितवृष इव रोरुवद्भवसीत्यर्थः । त्वं^१ माध्यमिकः^२ सन् ऽजामिषु भगिनीभूतास्वोपधीषु ऽगर्भं बीजलक्षणं ऽदधासि वृष्टिद्वारेण धारयसि । एकस्मात् प्रजापतेः सकाशा-
दुद्भूतत्वादग्न्योषध्याजामित्वमुपचर्यते । कस्मिन् सति । ऽवि ऽवो ऽमदे तव विविधसोमादिहवि-
र्जन्यमदे संजाते सति । यस्मादेवं कृतवानसि तस्मात्वं ऽविवक्षसे महान् भवसि । विवक्षस इति महत्त्वम् वक्तव्यं बहतेर्वा सनन्तस्य रूपमिति ॥ ॥ ५ ॥

‘कुह’ इति पञ्चदशर्चं षष्ठं सूक्तमैन्द्रम् । पञ्चदशी त्रिष्टुप् पञ्चमीसप्तमीनवम्यस्तिष्ठोऽनुष्टुभः शिष्टाः पुरस्ताद्बृहत्यः । आद्यद्वादशकष्यष्टकवती पुरस्ताद्बृहती । पूर्ववदधिः । तथा चानुक्रान्तं—
‘कुह पञ्चोना पुरस्ताद्दार्हतं त्रिष्टुबन्तं त्वं त्या चिदा नस्त्वं नोऽनुष्टुभः’ इति । चतुर्थेऽहनि निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘कुह श्रुत इन्द्रो युष्मस्य त इति निष्केवल्यम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

कुह श्रुत इन्द्रः कस्मिन्नद्य जने मित्रो न श्रूयते ।

ऋषीणां वा यः क्षये गुहा वा चर्कषे गिरा ॥ १ ॥

कुह । श्रुतः । इन्द्रः । कस्मिन् । अद्य । जने । मित्रः । न । श्रूयते ।

ऋषीणाम् । वा । यः । क्षये । गुहा । वा । चर्कषे । गिरा ॥ १ ॥

अद्य अस्मिन् दिने इन्द्रः कुह कुत्र स्थाने श्रुतः विश्रुतः प्रख्यातः । कस्मिन् जने यजमान इज्यत्वेन स्तुत्यत्वेनावस्थितः श्रूयते प्रख्यायते । तत्र दृष्टान्तः । मित्रो न सूर्य इव सखेव वा तद्वत् । यः इन्द्रः ऋषीणां भृगवादीनां क्षये निवास आश्रमे गुहा वा गुहायामरण्ये वा गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा चर्कषे अत्यर्थमाकृष्यते । अत्यर्थं स्तुत्यत इत्यर्थः । स इन्द्रः कुह श्रुत इति पूर्वेण संबन्धः ॥

इह श्रुत इन्द्रो अस्मे अद्य स्तवे वज्रीचीषमः ।

मित्रो न यो जनेष्वा यशश्चक्रे अस्माम्या ॥ २ ॥

इह । श्रुतः । इन्द्रः । अस्मे इति । अद्य । स्तवे । वज्री । ऋचीषमः ।

मित्रः । न । यः । जनेषु । आ । यशः । चक्रे । अस्मामि । आ ॥ २ ॥

इह अस्मिन् यज्ञे इन्द्रः श्रुतः प्रख्यातः । अद्य अस्मिन् दिवसे अस्मे अस्माभिः स्तवे स्तुयते । कीदृशः । वज्री वज्रवान् ऋचीषमः । ‘यद्वाद्य इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत स्युः न त्वा

वज्रिन्' (क. सं. ८. ७०. ५) इत्यादिक्रिया स्तुत्या समानगुण इत्यर्थः । यः इन्द्रः मित्रो न सूर्य इव खिग्ध इव वा यजनेषु स्तोत्रजनेषु यशः अन्नं कीर्तिं वा चक्रे करोति । कीदृशम् । असामि असाधारणम् । स इन्द्रोऽस्माभिः स्तूयन् इति पूर्वेण संबन्धः ॥

महो यस्पतिः शर्वसो अमाम्या महो नृमणस्य तूतुजिः ।

भर्ता वज्रस्य धृष्णोः पिता पुत्रमिव प्रियम् ॥ ३ ॥

महः । यः । पतिः । शर्वसः । अमामि । आ । महः । नृमणस्य । तूतुजिः ।

भर्ता । वज्रस्य । धृष्णोः । पिता । पुत्रम् इव । प्रियम् ॥ ३ ॥

यः इन्द्रः महः महतः शर्वसः बलस्य पतिः ईश्वरः अमाम्या । आङ् मर्यादायाम् । आ समाप्तेः । अनन्तगुण इत्यर्थः । महः महतः नृमणस्य धनस्य च तूतुजिः स्तोत्रम्यः प्रेरकः । किंच धृष्णोः शत्रूणां धर्षकस्य वज्रस्य स्वकीयस्यायुधस्य भर्ता य इन्द्रो धारयिता । स इन्द्रोऽस्मान् पात्विति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । पिता पुत्रमिव प्रियम् । यथा पितृमित्रं सुतं पतिं नदन् ॥

युजानो अश्वा वातस्य धुनीं देवो देवस्य वज्रिवः ।

स्यन्तां पथा विरुक्मता सृजानः स्तोष्यध्वनः ॥ ४ ॥

युजानः । अश्वा । वातस्य । धुनी इति । देवः । देवस्य । वज्रिः ।

स्यन्तां । पथा । विरुक्मता । सृजानः । स्तोष्य । अध्वनः ॥ ४ ॥

हे वज्रिवः वज्रवज्रिन्द्र । एको मत्वर्थीयोऽनुवादकः । देवः द्योतमानस्त्वं देवस्य द्योतमानस्य वातस्य वायोः धुनी प्रेरकौ । वायोरपि शीघ्रगामिनावित्यर्थः । अश्वा अश्वौ त्वदीयौ हरिनामकौ युजानः स्वरथे संयोजयन् । कीदृशौ । विरुक्मता विरोचनवता पथा मार्गेण स्यन्ता स्यन्ता गच्छन्तौ । अध्वनः युद्धे गमनमार्गान् सृजानः उत्पादयन् स्तोषि सततं स्तूयसे ॥

त्वं त्या चिद्वातस्याश्वागां ऋज्रा त्मना वहध्वै ।

ययोर्देवो न मर्त्यो यन्ता नकिर्विदार्यः ॥ ५ ॥

त्वम् । त्या । चित् । वातस्य । अश्वा । आ । अगाः । ऋज्रा । त्मना । वहध्वै ।

ययोः । देवः । न । मर्त्यः । यन्ता । नकिः । विदार्यः ॥ ५ ॥

यच्छब्दसंबन्धादुत्तरोऽर्धः पूर्वं व्याख्यायते । ययोः त्वदीययोः यन्ता नियन्ता निवारयिता देवो न देवानां मध्ये कश्चिदपि देवो नास्ति मर्त्यः मनुष्याणां मध्ये कश्चिदपि नास्ति नकिः न कश्चिदपि विदार्यः वेत्ता । जवस्य बलस्येति वा शेषः । हे इन्द्र त्वं वातस्य वायोर्बलेन जवेन च युक्तौ ऋज्रा ऋजुगामिनौ त्वा चित् तावपि अश्वा त्वदीयावश्चौ त्मना आत्मनैव । सारथि-निरपेक्षेणेत्यर्थः । वहध्वै वह्नार्थम् । अभिप्रेतदेशप्रापणायेत्यर्थः । अगाः अभिसुखेन गच्छसि ॥ ॥ ६ ॥

अथ गमन्तोऽशनां पृच्छते वां कदर्थ्या न आ गृहम् ।

आ जग्मथुः पराकादिवश्च गमश्च मर्त्यम् ॥ ६ ॥

अथ । गमन्ता । उशना । पृच्छते । वाम् । कत्ऽअर्थ्या । नः । आ । गृहम् ।

आ । जग्मथुः । पराकात् । दिवः । च । गमः । च । मर्त्यम् ॥ ६ ॥

१अथ अथ यज्ञसमाप्यनन्तरम् १उशना भार्गव ऋषिः हे इन्द्राग्नी १गमन्ता स्वस्थानं प्रति गच्छन्तौ १वां युवां १पृच्छते पृच्छति स्म । यद्वा । उशनेति विभक्तिव्यत्ययः । उशनसमिन्द्रस्य सन्निभूतं भार्गवमिन्द्रं च युवां सर्वो यजमानः पृच्छति । किं पृष्टवानिति उच्यते । युवां १कदर्थ्या कदर्थ्या किंप्रयोजनवन्तौ सन्तौ १नः अस्मदीयम् । आकारः प्रतीत्यस्यार्थः । १गृहं प्रति १पराकात् । दूरनामैतत् । दूरात् १आ १जग्मथुः आगतवन्तौ स्थः । तदेवोक्तम् । १दिवश्च शुलोकाच्च १गमश्च भूलोकाच्च १मर्त्यं मनुष्यं मां प्रत्यागतवन्तौ । युवयोः कृतार्थत्वादत्रागमनमस्मदनुग्रहार्थमेव न स्वार्थमिति श्रुवन्ननुग्रजतीत्यर्थः ॥

आ न इन्द्र पृक्षसेऽस्माकं ब्रह्मोद्यतम् ।

तत्त्वा याचामहेऽवः शुष्णं यद्वन्नमानुषम् ॥ ७ ॥

आ । नः । इन्द्र । पृक्षसे । अस्माकम् । ब्रह्म । उत्ऽयतम् ।

तत् । त्वा । याचामहे । अवः । शुष्णम् । यत् । हन् । अमानुषम् ॥ ७ ॥

हे १इन्द्र त्वम् । न इति तृतीयायै षष्ठी । १नः अस्माभिः १उद्यतम् उक्षिप्तम् । दत्तमित्यर्थः । १अस्माकम् अस्मदीयं १ब्रह्म हविलक्षणमश्वम् । आङ् मर्यादायाम् । आ तुतेरित्यर्थः । १पृक्षसे आत्मना संपर्चय । 'पृची संपर्क' इति धातो रूपम् । आभक्षयेत्यर्थः । किंच वयमपि १त्वा एवंभूतं त्वां १तत् । यदुत्कृष्टमस्तीति शेषः । तत्तादृशमश्वम् १अवः तद्रक्षणं च १याचामहे प्रार्थयामहे । तथा १यत् १शुष्णं बलम् १अमानुषं मनुष्यादन्यं राक्षसादिकं १हन् हन्ति तदुत्कृष्टं बलं च याचामहे । यद्वा । हे इन्द्र त्वं शुष्णमेतन्नामानममानुषं मनुष्यव्यतिरिक्तमसुरं हन् हतवानसि । हत्वा च यद्येन रक्षणेन त्रैलोक्यं पालितवानसि तदवः पालनमस्माकमपि भवेदिति त्वां याचामहे इति वाक्यार्थः ॥

अकर्मा दस्युराभि नो अमन्तुरन्यव्रतो अमानुषः ।

त्वं तस्यामित्रहन् वधर्दासस्य दम्भय ॥ ८ ॥

अकर्मा । दस्युः । अभि । नः । अमन्तुः । अन्यऽव्रतः । अमानुषः ।

त्वम् । तस्य । अमित्रऽहन् । वधः । दासस्य । दम्भय ॥ ८ ॥

१अकर्मा अविद्यमानयागादिकर्मा १दस्युः उपक्षपयिता १अभि आभिमुख्येन स्वरूपतः १नः अस्मान् १अमन्तुः अज्ञाता । यद्वा । अत्र अवेत्युपसर्गस्य वकारलोपो द्रष्टव्यः । अवमन्तुरवमन्ताभिः भविता । १अन्यव्रतः श्रुतिस्मृतिव्यतिरिक्तकर्मा १अमानुषः मनुष्यसंख्यवहाराद्वाहः । असुरप्रकृतिरित्यर्थः । य एवंभूतोऽस्ति हे १अमित्रहन् शत्रूणां हन्तरिन्द्र १त्वं १दासस्य उपक्षपयितव्यस्य १वधः हन्ता सन् १दम्भय तं शत्रुं हिन्वि ॥

त्वं न इन्द्र शूर शूरैरुत त्वोतांसो बर्हणा ।

पुरुत्रा ते वि पुतेयो नवन्त क्षोणयो यथा ॥ ९ ॥

त्वम् । तः । इन्द्र । शूर । शूरैः । उत । त्वाऽऊतांसः । बर्हणा ।

पुरुऽत्रा । ते । वि । पुतेयः । नवन्त । क्षोणयः । यथा ॥ ९ ॥

हे १शूर विक्रान्त १इन्द्र १त्वं १शूरैः मर्त्यैः मरुद्भिः सहितः सन् १नः अस्मान् पार्हाति शेषः ।
१उत अपि च १त्वोतांसः त्वया रक्षिता वयं १बर्हणा परिवर्हणायां शत्रूणां हिंसायां समया भवेत् ।
किंच १ते त्वदीयाः १पुतेयः कामानां पूरणानीप्सितार्थप्रदानानि १पुरुत्रा बहून् स्तोतृन् १वि १नवन्त
विविधं व्यामुवन्ति । १क्षोणयः । मनुष्यनामैतत् । मनुष्याः स्वकीयं स्वामिनं सेवार्थं १यथा
व्यामुवन्ति तद्वत् ॥

त्वं तान् वृत्रहृत्ये चोदयो नृन् कार्पाणे शूर वज्रिवः ।

गुहा यदी कवीनां विशां नक्षत्रशवसाम् ॥ १० ॥

त्वम् । तान् । वृत्रहृत्ये । चोदयः । नृन् । कार्पाणि । शूर । वज्रिऽवः ।

गुहा । यदि । कवीनाम् । विशाम् । नक्षत्रऽशवसाम् ॥ १० ॥

हे १वज्रिवः वज्रधर १शूर इन्द्र १त्वं १कार्पाणे । अग्निः कृपाणः । तेन साध्यं युद्धं कार्पाणम् ।
तस्मिन् १वृत्रहृत्ये शत्रुहननार्थं १नृन् नरान् १तान् प्रसिद्धान् मरुद्गणान् १चोदयः चोदयसि प्रेरयसि ।
१यदि यदा त्वं १कवीनां मेधाविनां १नक्षत्रशवसां देवान् प्रतिगच्छः स्तोतृबलानां १विशां स्तोत्रजनानां
संबन्धीनि १गुहा गुहानि गुणैः संवृतानि स्तोत्राणि शृणोषीति शेषः । तदा प्रेरयसीति पूर्वोक्तवचः ॥ ॥ ॥

मक्षु ता त इन्द्र दानामस आक्षणे शूर वज्रिवः ।

यद्गु शुष्णस्य दम्भयो जातं विश्वं स्यावभिः ॥ ११ ॥

मक्षु । ता । ते । इन्द्र । दानऽअमसः । आक्षणे । शूर । वज्रिऽवः ।

यत् । ह । शुष्णस्य । दम्भयः । जातम् । विश्वम् । स्यावऽभिः ॥ ११ ॥

हे १शूर विक्रान्त १वज्रिवः वज्रोपेत १इन्द्र १दानामसः दानकर्मणः । स्तोत्रम्यः सततमभीष्टफल-
प्रदस्येत्यर्थः । १ते तव स्वभूतानि १मक्षु क्षिप्राणि अविलम्बितानि । क्षिप्रकरणयुक्तानीत्यर्थः । १आक्षणे
योद्धृभिर्व्याप्यमाने त्वय्यवस्थितानि १ता तानि कर्माणि स्तोतारः स्तुवन्तीति शेषः । १स्यावभिः
सहयानुभिर्मरुद्भिः सहितस्त्वं १शुष्णस्य असुरस्य १विश्वं १जातं सर्वमपत्स्यजातं १दम्भयः अदम्भयः ।
हिंसितवानसि । यद्वा । एवमादीनि यानि खलु कर्माणि सन्ति तानि स्तुवन्तीति पूर्वेण संबन्धः ॥

माकुर्धगिन्द्र शूर वस्वीरस्मे भूवन्नभिष्टयः ।

वयंवयं त आसां सुप्ते स्याम वज्रिवः ॥ १२ ॥

मा । अकुर्धयक् । इन्द्र । शूर । वस्वीः । अस्मे इति । भुवन् । अभिष्टयः ।

वयम्ऽवयम् । ते । आसाम् । सुप्ते । स्याम । वज्रिऽवः ॥ १२ ॥

हे ^१शूर विक्रान्त ^२इन्द्र ^३अस्मे अस्माकं स्वभूताः ^४वस्वीः महत्यः ^५अभिष्टयः आभि-
मुख्येष्टय इज्याः । यद्वा । आभिसुख्येच्छा अभीप्सितप्रार्थनाः । ^६कुड्यक् कुत्सिताः । विफला
इत्यर्थः । ^७मा ^८भूवन् । किं तर्हि हे ^९वज्रिवः वज्रिभिन्द्र ^{१०}ते तव प्रसादात् ^{११}वर्यवयम् ऋत्विग्यज-
मानाः । द्विर्वचनमितिवराप्रदर्शनार्थम् । ^{१२}आसाम् इज्यानामिच्छानां वा संबन्धिनि ^{१३}सुप्ते सुखे
अवस्थिताः ^{१४}स्याम भवेम । वयमभिष्टिजन्येन दृष्टादृष्टसुखेन युक्ताः शीघ्रं भवेमेत्याशास्मह इत्यर्थः ॥

अस्मे ता त इन्द्र सन्तु सत्यार्हिसन्तीरुपस्पृशः ।

विद्याम् यासां भुजो धेनूनां न वज्रिवः ॥ १३ ॥

अस्मे इति । ता । ते । इन्द्र । सन्तु । सत्या । अर्हिसन्तीः । उपस्पृशः ।

विद्याम् । यासाम् । भुजः । धेनूनाम् । न । वज्रिवः ॥ १३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२अस्मे अस्माकं स्वभूताः । ता सत्या इत्युभयत्र प्रथमाबहुवचनस्य छान्दस आकारः
सन्तिवति निर्देशविशेषणत्वात् । ^३ता तास्तादृश्यः ^४उपस्पृशः । त्वामुपगम्य स्पृशन्तीत्युपस्पृशः स्तुतयः ।
^५ते तव प्रसादात् ^६सत्या सत्याः ^७सन्तु यथार्था भवन्तु । तव सद्गुणग्राहिण्य इत्यर्थः । अपि च
^८अर्हिसन्तीः त्वामर्हिसत्यश्च भवन्तु । सस्तुतिस्वादनुद्वेजयन्त्यश्च भवन्तिवत्यर्थः । हे ^९वज्रिवः इन्द्र
^{१०}यासां स्तुतीनां संबन्धिनः ^{११}भुजः दृष्टादृष्टान् भोगान् ^{१२}विद्याम् वयं लभेमहि । तत्र दृष्टान्तः ।
^{१३}धेनूनां ^{१४}न । गवां क्षीरादिभोगान् यथा गोस्वामी लभते तद्वत् । ताः सत्या भवन्तिवति पूर्वैणान्वयः ॥

अहस्ता यदपदी वर्धत क्षाः शचीर्भिवेद्यानाम् ।

शुष्णं परि प्रदक्षिणिद्विश्वायवे नि शिश्रयः ॥ १४ ॥

अहस्ता । यत् । अपदी । वर्धत । क्षाः । शचीर्भिः । वेद्यानाम् ।

शुष्णम् । परि । प्रदक्षिणित् । विश्वआयवे । नि । शिश्रयः ॥ १४ ॥

हे इन्द्र ^१यत् यदा ^२क्षाः भूमिः ^३अहस्ता पाणिरहिता ^४अपदी चरणवर्जिता च । अमनुष्य-
कर्मकेत्यर्थः । ^५वेद्यानां स्तोत्रयोग्यानां स्वप्नभृतीनां देवानां संबन्धिभिः ^६शचीर्भिः कर्मभिः ^७वर्धत
अवर्धत । धनधान्यादिभिः समृद्धेत्यर्थः । तदा त्वं ^८परि ^९प्रदक्षिणित् एवंभूतां पृथिवीं परिवेष्ट्य
प्रदक्षिणं यथा भवति तथा स्थितं ^{१०}शुष्णम् असुरं ^{११}विश्वायवे । तादर्थ्ये^२ चतुर्थी । सर्वत्राप्रतिहत-
गामिन एतदाख्यस्थौर्वशेयराज्ञोऽथायं ^{१२}नि ^{१३}शिश्रयः नितरां ताडितवानसि । यद्वा । यदा शुष्णस्या-
च्छादनार्थं हस्तपादवर्जिता काचित्पृथिवी वेदितव्यानामसुराणां मायारूपैः कर्मभिः शुष्णमसुरं
परिवेष्ट्य प्रदक्षिणं यथा भवति तथावस्थितावर्धत तदानीं तां मायोत्पादितां पृथिवीं विश्वायवे^२
सर्वव्यापकस्य मरुत्तणस्य प्रवेशनार्थं नि शिश्रयः ॥

पिबापिबेदिन्द्र शूर सोमं मा रिपण्यो वसवान् वसुः सन् ।

उत त्रायस्व गृणतो मघोनो महश्च रायो रेवतस्कृधी नः ॥ १५ ॥

पिबेऽपिब । इत् । इन्द्र । शूर । सोमम् । मा । रिपण्यः । वसवान् । वसुः । सन् ।

उत । त्रायस्व । गृणतः । मघोनः । महः । च । रायः । रेवतः । कृधि । नः ॥ १५ ॥

‘पिबपिब इति वीप्सातिस्वरप्रदर्शनार्थम् । हे ‘शूर वीर इन्द्र स्वमभिपुत्रं ‘सोमं ज्ञीघ्रं पिब । यागकालातिपातो यावन्न भवति तावच्छीघ्रं सोमं पिबेत्यर्थः । ‘इन् इति पूरणः । हे ‘बसवान वसूनां धनानामानेतः त्वं ‘वसुः प्रशस्तः ‘सन् ‘मा ‘रिषण्यः यागकालातिक्रमजातेन द्रोणेणास्मान्मा हिंसीः । प्रशस्तस्य तव कर्मवैगुण्यकरणेन^१ हिंसितुमयुक्तमित्यर्थः । ‘उत अपि च हे इन्द्र त्वं ‘गृणतः त्वां स्तुवतः स्तोतृन् ‘मघोनः हविलक्षणधनवतो यजमानांश्च ‘त्रायस्व प्रमादजनितकर्मवैगुण्यदोषात् पालयस्व । किंच महश्च राय इत्युभयत्र तृतीयार्थे षष्ठी । ‘महः महता ‘रायः धनेन च^२ ‘नः अस्मान् ‘रेवतः ‘ऊघि धनवतः कुरु ॥ ॥ ८ ॥

‘यजामहे’ इति सप्तचं सप्तमं सूक्तम् । प्रथमासप्तम्यौ त्रिष्टुभौ । पञ्चम्यभिसारिणी । द्विर्दशक-द्विर्द्वादशकवतीत्यभिसारिणीत्युच्यते । शिष्टाश्चतस्रो जगत्स्यः । पूर्ववदधिदेवते । तथा चानुक्रान्तं—‘यजामहे सप्ताद्यान्त्ये त्रिष्टुभौ पञ्चम्यभिसारिणी’ इति । चतुर्थेऽहनि माभ्यंदिनसवने तृतीयापञ्चम्यो-रावर्तनेन त्रींस्तृचान् होत्रका एकैकं तृचमावपेरन् । सूत्रितं च—‘यजामहे इन्द्रं वज्रदक्षिणमिति द्वितीयानेवमेव’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

यजामह इन्द्रं वज्रदक्षिणं हरीणां रथ्यं^१ विव्रतानाम् ।

प्र श्मश्रु दोधुवदूर्ध्वथा भूद्वि सेनाभिर्दयमानो वि राधेमा ॥ १ ॥

यजामहे । इन्द्रम् । वज्रदक्षिणम् । हरीणाम् । रथ्यम् । विव्रतानाम् ।

प्र । श्मश्रु । दोधुवत् । ऊर्ध्वऽया । भूत् । वि । सेनाभिः । दयमानः । वि । राधेमा ॥ १ ॥

वयम् ‘इन्द्रं ‘यजामहे सोमलक्षणैर्हविर्भिः पूजयामः । कीदृशम् । ‘वज्रदक्षिणं शत्रुवधाय सततं वज्रो दक्षिणे हस्ते यस्य तं ‘विव्रतानां रथवहनादिविविधकर्मणां ‘हरीणाम् पतस्संज्ञकानामश्वानां ‘रथ्यम् आनेतारम् । स इन्द्रः सोमपानानन्तरं ‘श्मश्रु स्वकीयानि श्मश्रूणि ‘दोधुवत् पुनः-पुनः पुनवानः सन् ‘ऊर्ध्वथा ऊर्ध्वं ‘प्र ‘भूत् प्रादुरभूत् । किंच ‘सेनाभिः मरुदादिस्वर्कायैः सैन्यैः ‘वि ‘दयमानः विविधं शत्रून् हिंसन् ‘राधसा । द्वितीयार्थे तृतीया । राधो धनम् । वीन्युपसर्ग-श्रुतेषां गच्छक्रियाभ्याहारः । विविधं स्तोतृभ्यो ददाति ॥

हरी न्वस्य या वने विदे वस्विन्द्रो मधैर्मघवा वृत्रहा भुवत् ।

ऋभुर्वाज ऋभुक्षाः पत्यते शवोऽर्व क्षणौमि दासस्य नाम चित् ॥ २ ॥

हरी इति । तु । अस्य । या । वने । विदे । वसु । इन्द्रः । मधैः । मघऽवा । वृत्रऽहा । भुवत् ।

ऋभुः । वाजः । ऋभुक्षाः । पत्यते । शवः । अर्व । क्षणौमि । दासस्य । नाम । चित् ॥ २ ॥

‘अस्य इन्द्रस्य संबन्धिनौ ‘या यौ ‘हरी अश्वौ ‘वने । वन्यन्ते संभज्यन्तेऽस्मिन्^३ देवा इति वनं यज्ञोऽरण्यं वा । तस्मिन् ‘वसु ऋजीपलक्षणं^४ धनं यवसलक्षणं वा ‘तु क्षिप्रं ‘विदे विन्देते लभेते । बद्धा । यौ हरी अस्येन्द्रस्य वने संभजनार्थं वसु^५ वसुनो लाभाय क्षिप्रं भवत इति शेषः । ताम्यां हरिभ्यां ‘मधैः धनैः ‘मघवा धनवान् ‘इन्द्रः ‘वृत्रहा वृत्राण्यस्यासुरस्य मेघस्य वा हन्ता ‘भुवत् भवति । अपि च ‘ऋभुः दीप्तः ‘वाजः बलवान् ‘ऋभुक्षाः महानिन्द्रः ‘शवः शवसो

१. त-कर्मवैगुण्येन । २. त-‘च’ नास्ति । ३. त-संभजतेस्मिन् । ४. त-सु-ऋजीपलक्षणं ।

५. त-अ१.२.४-‘वसु’ नास्ति ।

बलस्य धनस्य वा पत्यते ईष्टे । यद्वा । शत्रूणां बलं प्रति पत्यते प्रतिपद्यते^१ गच्छति । अहमपि नस्य प्रसादात् पदासस्य उपक्षपयितव्यस्य शत्रोः वनाम् वचित् । नम्यतेऽनेनेति नाम शिरः । तदपि अव वृष्णामि अव हन्मि । किमुतान्यदङ्गम् । अथवा नामधेयमपि नाशयामि किमुत शत्रुम् ॥

यदा वज्रं हिरण्यमिदथा रथं हरी यमस्य वहतो वि सूरिभिः ।

आ तिष्ठति मघवा सनश्श्रुत इन्द्रो वाजस्य दीर्घश्रवसपतिः ॥ ३ ॥

यदा । वज्रम् । हिरण्यम् । इत् । अर्थ । रथम् । हरी इति । यम् । अस्य । वहतः । वि । सूरिभिः ।

आ । तिष्ठति । मघवा । सनश्श्रुतः । इन्द्रः । वाजस्य । दीर्घश्रवसः । पतिः ॥ ३ ॥

यदा इन्द्रः पहरिष्यं हितरमणीयं वज्रं स्वकीयमायुधं शत्रुहन्नाय गृह्णातीति शेषः । इत् इति पूरणः । अथ तदानीम् अस्य इन्द्रस्य हरी अश्वौ रथं रथं वहतः गन्तृप्रदेशं विशेषेण प्रापयतः मघवा धनवान् इन्द्रः सूरिभिः स्तोत्रभिः कुरुसादिभिः सह तं रथम् आ तिष्ठति आरोहति । कीदृशः । सनश्श्रुतः चिरप्रख्यातः । जगति स्वभावत एव विख्यात इत्यर्थः । दीर्घश्रवसः बहुकीर्तिः वाजस्य अन्नस्य पतिः स्वामी । एवंभूत इन्द्रस्तं रथमारोहतीत्यर्थः ॥

सो चिन्नु वृष्टिर्यथ्या स्वा सचा इन्द्रः श्मश्रूणि हरिताभि प्रुष्णुते ।

अव वेति सुक्षयं सुते मधुदिदूनोति वातो यथा वनम् ॥ ४ ॥

सो इति । चित् । नु । वृष्टिः । यूथ्या । स्वा । सचा । इन्द्रः । श्मश्रूणि । हरिता । अभि । प्रुष्णुते ।

अव । वेति । सुक्षयम् । सुते । मधु । उत् । इत् । धुनोति । वातः । यथा । वनम् ॥ ४ ॥

तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । वा महती वृष्टिरस्ति सो सा वृष्टिः नु क्षिप्रम् । चित् इत्युपमार्थः । यथा सर्वं सिञ्चति तथा इन्द्रः स्वा स्वानि यूथ्या यूथानि मरुदादिगणलक्षणानि सचा सह स्वानि श्मश्रूणि च हरिता हरिद्वर्गेण सोमेन^२ अभि प्रुष्णुते । 'मुष प्लुष स्नेहन-सेचनपूरणेषु'^३ इति धातुः । आभिमुख्येन स्थित्वा क्षिप्रं सिञ्चति । सोमं पाययति पिबति चेत्यर्थः । अपि च सुक्षयं शोभनं यज्ञगृहम् अव वेति अभिगच्छति । गत्वा च सुते सोमे अभिपुते सति मधु मधुररसोपेतं सोमं पीत्वा । मत्तः सञ्चिती शेषः । उदिदूनोति स्वशरीरमुत्कम्पयति । तत्र दृष्टान्तः । वातः वायुः यथा वनं वृक्षसमूहमुत्कम्पयति तद्वत् ॥

यो वाचा विवाचो मध्रवाचः पुरु सहस्राशिवा जघान ।

तत्तदिदस्य पौंस्यं गृणीमसि पितेव यस्तविषीं वावृधे शवः ॥ ५ ॥

यः । वाचा । विवाचः । मध्रवाचः । पुरु । सहस्रा । अशिवा । जघान ।

तत्तत्तत् । इत् । अस्य । पौंस्यम् । गृणीमसि । पिता इव । यः । तविषीम् । वावृधे । शवः ॥ ५ ॥

यः इन्द्रः वाचा वाक्मात्रेण विवाचः विविधवाचः स्वशत्रून् मध्रवाचः हिंसितवाचः । कृत्वेति शेषः । पुरु पुरुणि बहूनि अशिवा अशिवान्यसुखकराणि । दुःखकराणीत्यर्थः । सहस्रा शत्रूणां सहस्राणि जघान हन्ति । अपि च यः च इन्द्रः पितेव यथा पिता पुत्रस्य तविषीं

बलमन्त्रप्रदानैः वर्धयति तथा वृष्टिद्वारेण सर्वस्य जगतः । शवः बलं । ववृष्टे वर्धयति । अस्य इन्द्रस्य । तत्तदित् तत्तदेव । पूर्वस्य बलं । गृणीमसि वयं स्तुमः । इन्द्रो येन येन बलेन शत्रून् हन्ति तस्य तत्तद्वलं वयं स्तुम इत्यर्थः ॥

स्तोमं त इन्द्र विमदा अजीजनन्नपूर्व्यं पुरुतमं मुदानवे ।

विद्वा ह्यस्य भोजनमिनस्य यदा पशुं न गोपाः करामहे ॥ ६ ॥

स्तोमम् । ते । इन्द्र । विऽमदाः । अजीजनन् । अपूर्व्यम् । पुरुऽतमम् । मुऽदानवे ।

विद्म । हि । अस्य । भोजनम् । इनस्य । यत् । आ । पशुम् । न । गोपाः । करामहे ॥ ६ ॥

हे । इन्द्र । ते तुभ्यं । मुदानवे शोभनदानस्यार्थाय । विमदाः विमदनामानो वयं । स्तोमं स्तोत्रविशेषम् । अजीजनन् जनितवन्तः । कुनवन्त इत्यर्थः । अत्र पूर्वोत्तरयोरेकवाक्ययोः पुरुषव्यत्ययः । कीदृशम् । अपूर्व्यम् अपूर्वमन्यैः पूर्वमकृतम् । उत्कृष्टमित्यर्थः । पुरुतमं बहुतमम् । नानाप्रकारो-
पेतमित्यर्थः । हि यस्मात्कारणात् हे इन्द्र । इन्द्रस्य ईश्वरस्य । अस्य ईदृशस्य तव । यत् । भोजनं धनमस्तीति । विद्म वयं जानीमः तस्मात् कारणात् । त्वदीयं तद्वनम् । आ । करामहे वयमस्मदभिमुखं कुर्महे । तत्र दृष्टान्तः । पशुं न गोपाः । यथा गोपालो धेनुमाह्वयत् स्वस्याभिमुखं करोति नद्वन् ॥

मार्किर्न एना सख्या वि यौपुस्तवं चेन्द्र विमदस्यं च क्रपेः ।

विद्वा हि ते प्रमतिं देव जामिवदस्मे ते सन्तु सख्या शिवानि ॥ ७ ॥

मार्किः । नः । एना । सख्या । वि । यौपुः । तवं । च । इन्द्र । विऽनदस्यं । च । क्रपेः ।

विद्म । हि । ते । प्रऽमतिम् । देव । जामिऽवत् । अस्मे इति । ते । सन्तु । सख्या । शिवानि ॥ ७ ॥

हे । इन्द्र । तव । च । विमदस्य । क्रपेः मम । च । नः । 'अस्मदो द्वयोश्च' (पा. सू. १. २. ५९) इति द्वयोर्बहुवचनम् । आवयोः । एना एनानि । सख्या । सख्यानि । स्तुत्यस्तोत्रवैज्यघृष्ट-
लक्षणानि सखिकर्माणि । मार्किः । वि । यौपुः । केचिदपि न विश्रययेयुः । अपि च । हि यस्मात् कारणात् हे । देव द्योतमानेन्द्र । ते तव । प्रमतिं प्रकृष्टां मतिमनुग्राहिकां बुद्धिं । विद्म वयं जानीमः । तत्र दृष्टान्तः । जामिवत् । यथा भ्राता स्वभगिन्यां स्नेहयुक्तां मतिं जानाति तद्वत् । तस्मात्कारणात् । अस्मे अस्माकं । ते तव च । सख्या सख्यानि । शिवानि । सन्तु सख्यानि भवन्तु । अनपाया-
नीत्यर्थः ॥ ॥ ९ ॥

'इन्द्र सोमम्' इति षड्वचमधमं सूक्तम् । चतुर्थ्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभोऽश्विदेवस्याः । आदितस्तिष-
पेन्द्रश्च आस्तारपङ्क्तिच्छन्दस्काः । आदितो द्वौ गायत्रौ ततो द्वौ जागतौ सास्तारपङ्क्तिः । ऋषिः पूर्ववत् । तथा चानुकान्तम्—'इन्द्र सोमं षळास्तारपङ्क्तं त्वाश्विन्योऽन्यथास्तिस्रोऽनुष्टुभः' इति ।
गतो विनियोगः ॥

इन्द्र सोममिमं पिब मधुमन्तं चमू सुतम् ।

अस्मे रयि नि धारय वि वो मदे सहस्रिणं पुरुवसो विर्वक्षसे ॥ १ ॥

इन्द्रं । सोमम् । इमम् । पिब । मधुऽमन्तम् । चमू इति । सुतम् ।

अस्मे इति । रयिम् । नि । धारय । वि । वः । मदे ।

सहस्रिणम् । पुरुवसो इति पुरुऽवसो । विवक्षसे ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वम् इमम् ईदृशं सोमं पिब । कीदृशम् । मधुमन्तं मधुररसोपेतं चमू चम्बोः अधिषवणफलकयोः सुतम् अभिषुतम् । तदनन्तरं पुरुवसो बहुधन हे इन्द्र वः तव विमदे विशेषेण सोमजन्यमदे सति अस्मे अस्मासु रयिं धनं नि धारय नितरां स्थापय । कीदृशम् । सहस्रिणं सहस्रसंख्यायुक्तम् । प्रभूतमित्यर्थः । त्वया दत्तेन धनेन यस्माद्वयं पुनरपि त्वदर्थं यागं कुर्मः तस्मादस्मासु धनं निधेहीत्यर्थः । अतः कारणात् विवक्षसे । सहस्रामैतत् । त्वं महान् भवसि ॥

त्वां यज्ञेभिरुक्त्यैरुप हव्येभिरीमहे ।

शचीपते शचीनां वि वो मदे श्रेष्ठं नो धेहि वार्यं विवक्षसे ॥ २ ॥

त्वाम् । यज्ञेभिः । उक्त्यैः । उप । हव्येभिः । ईमहे ।

शचीऽपते । शचीनाम् । वि । वः । मदे । श्रेष्ठम् । नः । धेहि । वार्यम् । विवक्षसे ॥ २ ॥

हे इन्द्र वयं यज्ञेभिः यज्ञैः सोमयागादिभिः उक्त्यैः शस्त्रलक्षणैः^१ स्तोत्रैः हव्येभिः हव्यैः पुरोडाशादिभिश्च । उपेत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यपदाध्याहारः । त्वाम् उपेत्य ईमहे अभिलषितं धनं याचामहे । अतो हे शचीपते कर्मणां पालयितः त्वं केषांचित्कर्मणां पालको न भवसीति न किंतु शचीनां सर्वेषां कर्मणां पालको भवसीत्यर्थः । एवं याचितस्त्वं नः अहमभ्यं वार्यं वरणीयं श्रेष्ठं प्रशस्ततमं^२ पश्चाद्वचनं धेहि देहि । शिष्टं स्पष्टम् ॥

यस्पतिर्वार्याणामसि रध्रस्य चोदिता ।

इन्द्रं स्तोतृणामविता वि वो मदे द्विषो नः पाहंहसो विवक्षसे ॥ ३ ॥

यः । पतिः । वार्याणाम् । असि । रध्रस्य । चोदिता ।

इन्द्रं । स्तोतृणाम् । अविता । वि । वः । मदे । द्विषः । नः । पाहि । अंहसः । विवक्षसे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र वयं त्वं वार्याणां वरणीयानां धनानां पतिः असि स्वामी भवसि । रध्रस्य राधकस्य स्तोतृश्च चोदिता धनदानेन कर्मसु नियोक्ता च भवसि । किंच हे इन्द्र यस्त्वं स्तोतृणामविता रक्षकोऽसि स त्वं वि वो मदे तव विविधे सोमजन्यमदे सति द्विषः द्वेष्टुः सकाशात् नः अस्मान् पाहि रक्ष । अंहसः पापाच्च रक्ष । कस्मादेवमुच्यसे । यस्मात्त्वं विवक्षसे महान् भवसि ॥

युवं शक्रा मायाविना समीची निरमन्यतम् ।

विमदेन यदीलिता नासत्या निरमन्यतम् ॥ ४ ॥

युवम् । शक्रा । मायाऽविना । समीची इति सम्ऽईची । निः । अमन्यतम् ।

विऽमदेन । यत् । ईलिता । नासत्या । निऽअमन्यतम् ॥ ४ ॥

हे ऽशक्रा शक्रौ शत्रुवधादिकर्मसु समर्थौ हे अश्विनौ ऽमायाविना मायाविनौ प्रज्ञावन्तौ शत्रुवधनकुशलौ वा ऽयुवं युवां ऽसमीची परस्परं संगतौ ऽनिरमन्थनम् अग्निं निरमन्थनम् । 'अश्विनावध्वर्यू' (पे. ब्रा. १. १८) इति ब्राह्मणोक्तत्वादग्निमन्थनमप्यश्विनोरुपपन्नमिति । कदाश्विनौ निर्मथितवन्तौ उच्यते । यन् यदा ऽनामस्या नासत्यौ युवां ऽविमदेन मया ऽईळिता ईळितौ स्तुतौ ऽनिरमन्थतं निरमन्थितं तदानीं युवां परस्परं संगतौ निर्मथितवन्तौ' इत्यर्थः ॥

विश्वे देवा अकृपन्त समीच्योर्निष्पतन्त्योः ।

नास्त्यावब्रुवन् देवाः पुनरा ब्रह्तादिति ॥ ५ ॥

विश्वे । देवाः । अकृपन् । समुऽईच्योः । निऽपतन्त्योः ।

नास्त्यौ । अब्रुवन् । देवाः । पुनः । आ । ब्रह्तात् । इति ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ युवाभ्यामग्निमन्थनकाले प्रेर्यमाणयोः ऽसमीच्योः परस्परेण संयुक्तयोरर्णयोः ऽनिष्पतन्त्योः विस्कुलिङ्गान् निर्गमयन्त्योः सत्योः ऽविश्वे सर्वं इन्द्रादयो ऽदेवाः ऽअकृपन्त युवामस्तुवन् । किंच ऽदेवाः ऽनासत्यौ अश्विनौ युवाम् ऽअब्रुवन् अबोचन् । किमिति । ऽपुनरा ऽब्रह्तादिति । पुनः-पुनरीदृशानि जगत्स्थितिहेतुभूतानि कर्माणि युवामाभिरुपेन स्थित्वावहन् । यदा । युवाभ्यामुत्पाद्यमानः पुनश्चायमग्निस्मदीयानि^१ हवींष्यावहस्विति देवा नामस्यावब्रुवन् ॥

मधुमन्मे परार्यणं मधुमत्पुनरायनम् ।

ता नौ देवा देवतया युवं मधुमतस्कृतम् ॥ ६ ॥

मधुऽमत् । मे । पराऽअयनम् । मधुऽमत् । पुनः । आऽअयनम् ।

ता । नः । देवा । देवतया । युवम् । मधुऽमतः । कृतम् ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ ऽमे मदीयं परार्यणं गृहात्परागमनं ऽमधुमत् । अत्र रसविशेषवाचिना मधुशब्देन तद्रता प्रीतिर्लक्ष्यते । युवयोः प्रसादात् प्रीतियुक्तं भवत्विति शेषः । पुनरायनं गृहं प्रत्यागमनं ऽमधुमत् प्रीतियुक्तं भवतु । अपि च हे ऽदेवा देवौ द्योतमानौ ऽता तौ ऽयुवं युवां नः अस्मान् ऽमधुमतः प्रीतियुक्तान् ऽकृतं कुरुन् । केनेति उच्यते । ऽदेवतया देवत्वेन । अणिमादिदेवतैर्धर्मयोगे-नेत्यर्थः ॥ ॥ १० ॥

'भद्रम्' इत्येकादशच नवमं सूक्तम् । तुङ्गादिपरिभाषयेदमप्यास्तरपाङ्कम् । सोमदेवताकम् । 'ऋषिश्चान्यस्मात्' इति परिभाषया प्राजापत्य ऐन्द्रो वा विमदो वा वासुको वसुकृद्भिः । तथा चानुक्रान्तं—'भद्रमेकादश सौम्यम्' इति । गतो विनियोगः ॥

भद्रं नो अर्पि वातय मनो दक्षमुत क्रतुम् ।

अर्धा ते सख्ये अन्वसो वि वो मदे रणन् गावो न यवसे विवक्षसे ॥ १ ॥

भद्रम् । नः । अर्पि । वातय । मनः । दक्षम् । उत । क्रतुम् ।

अर्ध । ते । सख्ये । अन्वसः । वि । वो । मदे । रणन् । गावः । न । यवसे । विवक्षसे ॥ १ ॥

१. त-निर्मथितौ । २. त-मुताभ्यामग्निः; अ-युवामग्निः । ३. त-मु-स्थित्वावहता । ४. त-मग्निमस्मदीयानि ।

हे सोम त्वं ऽनः अस्मदीयं ऽमनः ऽभद्रं कल्याणं ऽवातय गमय । अस्माकं मनः शुभसंकल्पं कुर्वित्यर्थः । तथा ऽदक्षसुत दक्षमपि । 'दक्ष वृद्धौ' । वृद्धं सर्वव्यापिनमन्तरात्मानमपि भद्रं शुभ-कारित्वलक्षणं प्रापय । अस्माकमन्तरात्मानं शुभकारिणं कुर्वित्यर्थः । उतापि च ऽक्रतुं प्रज्ञानं भद्रं शुभाध्यवसायलक्षणं प्रापय । शुभाध्यवसायिनं कुर्वित्यर्थः । ऽअथ अथ स्तोतारः ऽते तव ऽसख्ये स्तुत्यस्तोतृवेज्ययष्टृत्वलक्षणे सखिकर्मणि ऽरणन् रमन्ताम् । तत्र दृष्टान्तः । ऽगावो ऽन ऽयवसे । यथा घेनवो घासे रमन्ते प्रीतिं कुर्वन्ति तद्वत् । कस्मिन् सति । ऽअन्धसः सोमाख्यस्यान्धस्य संबन्धिनि ऽवः तव ऽविमदे विविधसोमजन्यमदनिमित्ते सति । कस्मादेवम् । यस्मात् ऽविवक्षसे महान् भवसि ॥

हृदिस्पृशस्त आसते विश्वेषु सोम धामसु ।

अथा कामा इमे मम वि वो मदे वि तिष्ठन्ते वसूयवो विवक्षसे ॥ २ ॥

हृदिऽस्पृशः । ते । आसते । विश्वेषु । सोम । धामऽसु ।

अर्ध । कामाः । इमे । मम । वि । वः । मदे । वि । तिष्ठन्ते । वसूयवः । विवक्षसे ॥ २ ॥

हे ऽसोम ऽते तव ऽहृदिस्पृशः स्तुतिभिर्हृदयं स्पृशन्त ऋत्विजो ऽविश्वेषु ऽधामसु सर्वेषु स्थानेषु ऽआसते त्वां स्तुवन्तस्तिष्ठन्ति । ऽअथ अथ ईदम्भूताः^१ ऽकामाः अभिलाषाः ऽवि ऽवो ऽमदे तव सोमपानजन्यविविधमदनिमित्ते सति । सोमयागार्थमित्यर्थः । ऽवसूयवः वसुकामाः धनमिच्छन्तः ऽमम । हृदयादिति शेषः । ऽवि ऽतिष्ठन्ते उत्तिष्ठन्ति । कस्मादेवम् । यस्मात् ऽविवक्षसे महान् भवसि ॥

उत व्रतानि सोम ते प्राहं मिनामि पाक्या ।

अथा पितेव सूनवे वि वो मदे मृळा नो अभि चिद्वधाद्विवक्षसे ॥ ३ ॥

उत । व्रतानि । सोम । ते । प्र । अहम् । मिनामि । पाक्या ।

अर्ध । पिताऽइव । सूनवे । वि । वः । मदे । मृळा । नः । अभि । चित् । वधात् । विवक्षसे ॥ ३ ॥

उत अपि च हे ऽसोम ऽअहं ऽते तुभ्यं ऽव्रतानि यागादिकर्माणि ऽपाक्या परिपक्वया सर्वाथं दर्शिन्या प्रज्ञया । यद्वा । पाक्येति व्रतविशेषणमेतत् । पाक्यानि परिपक्वानि परिनिष्ठितानीत्यर्थः । ऽप्र ऽमिनामि प्रहिनस्मि । प्रकरणे करोमीत्यर्थः । ऽअथ अथ यागानन्तरं ऽवि ऽवो ऽमदे तव विविधे मदे सति ऽनः अस्मान् ऽमृळ सुख्य । ऽअभि ऽचिद्वधात् आभिसुख्येन स्थित्वा शत्र्वादिवधाच्चास्मान् पालयेति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । ऽपितेव ऽसूनवे । यथा पिता पुत्रार्थं सुखयति सर्वस्मात्पुत्रमेव पालयति तद्वत् । यस्मात् सुख्यमानः पाल्यमानश्चाहं युष्मदर्थं पुनःपुनः सोमयागं करोमि तस्मान्मां सुख्य पालय चेत्यर्थः । कस्मादेवमुच्यसे । यस्मात् ऽविवक्षसे महान् भवसि । महान्तश्च भक्तान् सुखयन्ति पालयन्ति चेति यावत् ॥

समु प्र यन्ति धीतयः सर्गीसोऽवताँइव ।

क्रतुं नः सोम जीवसे वि वो मदे धारया चमसाँइव विवक्षसे ॥ ४ ॥

सम् । ऊँ इति । प्र । यन्ति । धीतयः । सर्गीसः । अवतान्ऽइव ।

क्रतुम् । नः । सोम । जीवसे । वि । वः । मदे । धारय । चमसान्ऽइव । विवक्षसे ॥ ४ ॥

हे ऽसोम ऽधीतयः देवतागुणान् दधति गृह्णन्तीति धीतयः स्तुतयोऽस्मदीयाः ऽसु संभूयैव ऽप्र
 ऽयन्ति प्रकृष्टया गत्या त्वां गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ऽसर्गासोऽवतानिव । विमृज्यन्त उदकपानार्थ-
 मिति सर्गा गोसंघा यन्त्रस्था घटसंघा वा । ते यथोदकपानार्थमादानार्थं वा भवताम् । कुरानमैतन् ।
 कूपान् प्रति गच्छन्ति तद्वत् । त्वमप्येतज्ज्ञात्वा ऽक्रतुं यागादिकं कर्म प्रज्ञां वा ऽनः अस्माकं ऽजीवसे
 चिरंजीवनाय ऽधारय महतादरेण स्थापय । तत्र दृष्टान्तः । ऽचमसानिव । यथा ऽवः तव ऽविमदे
 विविधसोमजन्यमदे कर्तव्यत्वेन निमित्तभूते सत्यध्वर्युर्हविर्धाने मन्त्रा यन्नेन चमसान् सोमपात्राणि
 स्थापयति तद्वत् । कस्मादेवमुच्यसे । यस्मात्वं ऽविवक्षसे महान्भवसि । यद्वा । धीतयः । अङ्गुलि-
 नामैतत् । धयन्ति पिबन्त्याभिरिति धीतयोऽङ्गुलयः । हे सोम त्वां ससु प्र यन्ति सहैव प्रकषेण त्वां
 प्राप्नुवन्ति । किमिव । अवतानिव । जलोद्धरणार्थं विमृज्यन्त इति सर्गा रजवः । यथा कूपान् प्रति
 गच्छन्ति तद्वत् । ततस्त्वं नोऽस्माकं जीवसे चिरंजीवनाय क्रतुं कर्म धारय । यथा संपूर्णं भवति तथा
 पूरय । किमिव । यथा चमसान् स्वयं पूरयसि^१ तद्वत् ॥

तव त्ये सोम शक्तिभिर्निकामासो व्यृण्विरे ।

गृत्सस्य धीरास्तवसो वि वो मदे व्रजं गोमन्तमश्विनं विवक्षसे ॥ ५ ॥

तव । त्ये । सोम । शक्तिभिः । निऽकानामः । वि । ऋण्विरे ।

गृत्सस्य । धीराः । तवसः । वि । वः । मदे । व्रजम् । गोऽमन्तम् । अश्विनम् । विवक्षसे ॥ ५ ॥

ऽनिकामासः^२ दृष्टादृष्टफले नियतकामाः ऽत्ये ते प्रसिद्धाः ऽधीराः मेधाविनः कृत्स्नवः ऽशक्तिभिः
 यागादिकर्मभिः सह हे ऽसोम ऽगृत्सस्य मेधाविनः ऽतवसः महतः ऽतव ऽव्यृण्विरे विविधाः स्तुती-
 र्गमयन्ति^३ प्रापयन्ति^३ । कुर्वन्तित्यर्थः । अतः कारणात् ऽवि । वो । ऽमदे तव सोमपानजन्यविविध-
 मदनिमित्तभूते सत्यस्मभ्यं ऽगोमन्तं गोसहितम् ऽअश्विनम् अश्वसहितं ऽव्रजं गोष्ठम् । सामर्थ्यान्
 मन्दुरा लभ्यते । मन्दुरां च देहीति शेषः । कस्मादेवमुच्यसे । यस्मात् ऽविवक्षसे महान्भवसि ॥ ११ ॥

पशुं नः सोम रक्षसि पुरुत्रा विष्टितं जगत् ।

समाकृणोपि जीवसे वि वो मदे विश्वा संपश्यन्भुवना विवक्षसे ॥ ६ ॥

पशुम् । नः । सोम । रक्षसि । पुरुत्रा । विऽस्थितम् । जगत् ।

सम्ऽआकृणोपि । जीवसे । वि । वः । मदे । विश्वा । सम्ऽपश्यन् । भुवना । विवक्षसे ॥ ६ ॥

हे ऽसोम त्वं ऽनः अस्मदीयं ऽपशुं देवयागार्थमुपाकृतं ऽरक्षसि पालयसि । न केवलं पशुं किन्तु
 ऽपुरुत्रा बहुधा ऽविष्टितं सुरनरतिर्यग्योन्यादिभावेनावस्थितं ऽजगत् च रक्षसि । किंच स त्वं ऽसमा-
 कृणोपि जगतो वृत्तिं सम्यगाकरोषीत्यर्थः । किमर्थम् । ऽजीवसे जीवनार्थम् । किं कुर्वन् । ऽविश्वा
 ऽभुवना विश्वानि भुवनानि भूतजातानि ऽसंपश्यन् । किमर्थमेतदादिकं सर्वं करोषि उच्यते । ऽवि । वो
 ऽमदे युष्माकं सर्वेषां देवानां विविधहविर्जन्यतृप्यर्थम् । उक्तं हि—'इतः प्रदानमुत देवा उप
 जीवन्ति अमुतः प्रदानं मनुष्या उप जीवन्ति' (तै. सं. ३. २. ९. ७) इति । अत एव त्वं
 ऽविवक्षसे महान् भवसि । महतामेतत्सर्वमुचितमित्यर्थः ॥

त्वं नः सोम विश्वतो गोपा अदाभ्यो भव ।

सेधं राजन्नप सिधो वि वो मदे मा नो दुःशंस ईशता विवक्षसे ॥ ७ ॥

त्वम् । नः । सोम । विश्वतः । गोपाः । अदाभ्यः । भव ।

सेधं । राजन् । अप । सिधः । वि । वो । मदे । मा । नः । दुःशंसः । ईशत । विवक्षसे ॥ ७ ॥

हे सोम सोमाभ्यः केनाप्यहिंस्यः त्वं विश्वतः सर्वतः नः अस्माकं गोपाः रक्षिता भव । अपि च हे राजन् राजमान सोम त्वं सिधः अस्माकमुपक्षपयितुं अप सेध अस्मत्तोऽपगमय अपजहि वा । नः अस्माकं दुःशंसः विद्यमानानामविद्यमानानां कर्मणां शंसिता प्रख्यापयिता मा ईशत ईशिता मा भूत् । तव प्रसादादस्माकमपक्ता कश्चिदपि मा भूदित्यर्थः । किमर्थमेतत्सर्वं प्रार्थ्यसे । वि वो मदे तव विविधसोमादिहविर्जन्यतृप्त्यर्थम् । अतो विवक्षसे त्वं महान्भवसि ॥

त्वं नः सोम सुकतुर्वयोधेयाय जागृहि ।

क्षेत्रवित्तरो मनुषो वि वो मदे द्रुहो नः पाहंहसो विवक्षसे ॥ ८ ॥

त्वम् । नः । सोम । सुकतुः । वयः । धेयाय । जागृहि ।

क्षेत्रवित् । तर्तः । मनुषः । वि । वो । मदे । द्रुहः । नः । पाहि । अंहसः । विवक्षसे ॥ ८ ॥

हे सोम सुकतुः शोभनप्रज्ञः क्षेत्रवित्तरः क्षेत्रस्यातिशयेन लम्भकः त्वं नः अस्माकं वयोधेयाय अन्नदानाय जागृहि । किंच द्रुहः द्रोघुः मनुषः मनुष्याच्छत्रोः सकाशात् नः अस्मान् पाहि रक्ष । अंहसः पापाच्च नोऽस्मान् पाहि । किमर्थम् । वि वो मदे । तव सोमादिहविर्जन्यतृप्त्यर्थमित्यर्थः । विवक्षसे त्वं महान्भवसि ॥

त्वं नो वृत्रहन्तुमेन्द्रस्येन्दो शिवः सखा ।

यत्सीं हवन्ते समिथे वि वो मदे युध्यमानास्तोकसातौ विवक्षसे ॥ ९ ॥

त्वम् । नः । वृत्रहन् । तुम । इन्द्रस्य । इन्दो इति । शिवः । सखा ।

यत् । सीम् । हवन्ते । सम् । इथे । वि । वो । मदे । युध्यमानाः । तोकसातौ । विवक्षसे ॥ ९ ॥

हे वृत्रहन्तम शत्रूणामतिशयेन हन्तर्हे इन्दो हे सोम यः त्वम् इन्द्रस्य शिवः सुखकरः सखा मित्रभूतोऽसि स त्वं नः अस्मान् पाहीति शेषः । कदेति उच्यते । तोकसातौ । तोक इत्यपत्यनाम । सातिः । 'षणु दाने' इत्यस्माद्धातो रूपम् । दीयतेऽस्मिन्नपत्यमिति तोकसातिः संग्रामविशेषणम् । तस्मिन् । अतिमहतीत्यर्थः । समिथे संग्रामे युध्यमानाः युद्धं कुर्वाणाः शत्रुजनाः सीं सर्वतः यत् यदा हवन्ते युद्धार्थमस्मानाङ्कयन्ति । तदास्माकं रक्षिता भवेत्यर्थः । कस्मिन् निमित्ते । वि वो मदे तव विविधहविर्जन्यहर्षनिमित्ते । विवक्षसे त्वं महान्भवसि । महतां हि पालनं युक्तमेवेति ॥

अयं घ स तुरो मद इन्द्रस्य वर्धत प्रियः ।

अयं कक्षीर्वतो महो वि वो मदे मतिं विप्रस्य वर्धयद्विवक्षसे ॥ १० ॥

अयम् । घ । सः । तुरः । मदेः । इन्द्रस्य । वर्धेत । प्रियः ।

अयम् । कक्षीवितः । महः । वि । वः । मेदे । मतिम् । विप्रस्य । वर्धयत् । विवर्धमे ॥ १० ॥

‘अयं’ ष घ ईदृशः खलु ‘सः’ प्रसिद्धः अस्माभिरभिहितः सोमः ‘तुरः’ सर्वकार्येषु त्वरणाश्रितः ‘मदः’ मदकरः ‘प्रियः’ ‘इन्द्रस्य’ तर्पयिता ‘वर्धेत’ अस्मदीयां मतिमवर्धयत् । ‘अयं सोमः’ ‘कक्षीवितः’ एतदालस्यस्यपैः । कीदृशस्य । ‘महः’ महतः ‘विप्रस्य’ मेधाविनः ‘मतिं’ प्रज्ञां ‘वर्धयत्’ अवर्धयत् । तद्वद्वाक्यमपि मतिं वर्धयेदित्यर्थः । शिष्टं गतम् ॥

अयं विप्राय दाशुषे वाजा इयति गोमतः ।

अयं सप्तभ्य आ वरं वि वो मदे प्रान्धं श्रोणं च तारिपद्विवक्षसे ॥ ११ ॥

अयम् । विप्राय । दाशुषे । वाजान् । इयति । गोऽमतः ।

अयम् । सप्तभ्यः । आ । वरम् । वि । वः । मेदे ।

प्र । अन्धम् । श्रोणम् । च । तारिपत् । विवर्धमे ॥ ११ ॥

‘अयं सोमः’ ‘विप्राय’ मेधाविने ‘दाशुषे’ इविदेवतायै यज्ञमानाय ‘गोमतः’ पशुयुक्तानि ‘वाजान्’ अश्वानि ‘इयति’ प्रेरयति । प्रयच्छन्त्यर्थः । किंच ‘अयम् एव सोमः’ ‘सप्तभ्यः’ होतृभ्यः ‘वरं’ वरणीयं धनम् ‘आ’ प्रयच्छति । ‘अन्धं’ नेत्रहीनं दीर्घतममसृष्टिं चक्षुष्प्रदानेन ‘श्रोणं’ च पृष्ठं परावृजमृष्टिं चरणप्रदानेन एवमुभावृषी ‘प्र’ ‘तारिपत्’ प्रकर्षेण वर्धितवान् । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ॥ १२ ॥

‘प्र हि’ इति नवचं दशमं सूक्तमानुष्टुभं पृषदेवताकम् । आद्याचतुर्ध्यावृष्णिर्होः । कृषिः पृषवत् । तथा चानुक्रान्ते—‘प्र हि नव पौष्णमानुष्टुभमाद्याचतुर्ध्या उष्णिर्होः’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्र ह्यच्छा मनीषाः स्पर्हा यन्ति नियुतः ।

प्र दत्ता नियुद्रथः पूषा अविष्टु माहिनः ॥ १ ॥

प्र । हि । अच्छ । मनीषाः । स्पर्हाः । यन्ति । नियुतः ।

प्र । दत्ता । नियुत्स्त्रयः । पूषा । अविष्टु । माहिनः ॥ १ ॥

‘हि’ यस्मात्कारणान् ‘मनीषाः’ अस्मदीयाः स्तुतिलक्षणा वाचः ‘अच्छ’ गुणग्रहणद्वारेण पूषण-मभिप्राप्तुं ‘प्र’ यन्ति प्रकर्षेण गच्छन्ति । कीदृश्यः । ‘स्पर्हाः’ सर्वगुणोपेतत्वात्स्पृहणीयाः ‘नियुतः’ नियमनाद्वा नियोजनाद्वेत्येतद्रूपम् । अस्माभिर्नियमिता वा नियुक्ता वा । उच्चारिता इत्यर्थः । एतन् ज्ञात्वोपकारस्य प्रत्युपकारं कर्तुं ‘दत्ता’ दर्शनीयाः ‘नियुद्रथः’ गमनाय सर्वदा नियतरथो^३ नियुक्तरथो वा ‘माहिनः’ महान् ‘पूषा’ देवः ‘प्राविष्टु’ अस्मान् प्रकर्षेण रक्षतु । यद्वा । दत्ता दंसयितारौ कर्मणा-सुपक्षपयितारौ । परिसमापयितारावित्यर्थः । एवंभूतौ पत्नीयजमानौ पूषा रक्षन्ति योज्यम् ॥

यस्य त्यन्महित्वं वाताप्यमयं जनः ।

विप्र आ वंसद्दीतिभिश्चिकेत सुष्टुतीनाम् ॥ २ ॥

यस्य । त्यत् । म॒हिऽत्वम् । वा॒ताप्यम् । अ॒यम् । ज॒नः ।

वि॒प्रः । आ । व॑स॒त् । धी॒तिऽभिः । चि॒क्रे॒न । सु॒ऽस्तुती॒नाम् ॥ २ ॥

वि॒प्रः मे॒धावी^१ । अ॒यं य॒ज॒मानः^२ । य॒स्य पू॒ष्णः सं॒बन्धि॒त्यत्^३ तत् प्र॒सिद्धं^४ । म॒हि॒त्वं म॒ह॒त्वं । वा॒ताप्यं म॒ण्डले सं॒भृतं परि॒पक्कमु॒दकं^५ । धी॒तिभिः या॒गादि॒कर्मभिः^६ । आ । व॑स॒त् सं॒भज॒ते स दे॒वः । सु॒ष्टुती॒नां तदी॒याः शो॒भ॒नाः स्तु॒तीः चि॒क्रे॒न जा॒नानु ॥

स वे॒द सु॒ष्टुती॒नामि॒न्दुर्न पू॒षा वृ॒षा ।

अ॒भि प्सु॑रः प्रु॒षाय॑ति व्र॒जं न॒ आ प्रु॒षाय॑ति ॥ ३ ॥

सः । वे॒द । सु॒ऽस्तुती॒नाम् । इ॒न्दुः । न । पू॒षा । वृ॒षा ।

अ॒भि । प्सु॑रः । प्रु॒षाय॑ति । व्र॒जम् । नः । आ । प्रु॒षाय॑ति ॥ ३ ॥

य उ॒क्तगुणः । प्सः । पू॒षा । सु॒ष्टुती॒नां शो॒भ॒नस्तो॒त्राणा॒म् । स्वरूपमिति शेषः । वे॒द जा॒न॒ति । अपि च । इ॒न्दुर्न सोम इ॒व तथा॒यं पू॒षा वृ॒षा का॒मानां वर्षि॒ता भ॒वति । प्सुरः रूपवान् सः । अभि अस्मानभिलक्ष्य प्रुषायति सिञ्चति । तथा नः अस्माकं व्रजं गोष्ठं च । आ प्रुषायति अभिमुख्येन सिञ्चति । अस्मभ्यं हिरण्यपश्वादिकं ददातीत्यर्थः ॥

मं॒सीमहि॑ त्वा व॒यम॒स्माकं दे॒व पू॒षन् ।

म॒तीनां च॑ सा॒ध॒नं वि॒प्राणां चाध्र॑वम् ॥ ४ ॥

मं॒सीमहि॑ । त्वा । व॒यम् । अ॒स्माकम् । दे॒व । पू॒षन् ।

म॒तीनाम् । च॑ । सा॒ध॒नम् । वि॒प्राणा॒म् । च॑ । आ॒ऽध्र॑वम् ॥ ४ ॥

हे । दे॒व द्योत॒मान पू॒षन् । व॒यं स्तो॒तारः । त्वा त्वां । मं॒सीमहि॑ स्तुमः । कीदृशम् । अस्माकम् अस्मदीयानां मतीनां च । अ॒भिल॒षिता॒नां च । सा॒ध॒नं सा॒धयि॒तारं । वि॒प्राणां । च । मे॒धावि॒नामपि । आ॒ध्र॒वं परि॒चर्या॒द्वारेण॑ कम्पयितारम् ॥

प्र॒त्य॒र्थि॒र्य॒ज्ञाना॑म॒श्वह॒यो रथा॑नाम् ।

ऋ॒षिः स॒ यो म॒नु॒हि॒तो वि॒प्रस्य॑ याव॒यत्स॒खः ॥ ५ ॥

प्रति॑ऽअ॒र्धिः । य॒ज्ञाना॑म् । अ॒श्वऽह॒यः । रथा॑नाम् ।

ऋ॒षिः । सः । यः । म॒नुऽहि॒तः । वि॒प्रस्य॑ । या॒व॒यत्स॒खः ॥ ५ ॥

ऋ॒षिः सर्व॑स्य द्रष्टा । प्सः पू॒षा । य॒ज्ञानां । प्र॒त्य॒र्धिः अ॒र्धभाक् । रथा॑नां । अ॒श्वह॒यः । ह॒यति॑र्गति॒क॒र्मा । रथा॑नां । सं॒बन्धि॒भिर॒श्वैर्ग॒मन॒शीलो भ॒वति । अ॒श्वयु॒क्तेन॑ रथेन सदा गन्तेत्यर्थः । म॒नु॒हि॒तः मनु॑ष्यहितः । यः । वि॒प्रस्य॑ मे॒धावि॒नः स्तो॒नुः । या॒व॒यत्स॒खः शत्रू॑णां पृथ॒कर्ता स॒खा भ॒वति । स इति पूर्वेषु संबन्धः ॥ ॥ १३ ॥

१. त-मेधावीर्यं यजमानजनः; त३-म१.२.४-मेधावी अयं यजमानः; भ६-मु-मेधावी अयं यजमानजनः । २. त१.२-म७-य तत्; त३.४.५.६.७-भ२-यत्; म१.४.६-यत् तत् । ३. त-म१.२.४-यागादिकर्म ।

आधीर्षमाणायाः पतिः शुचायाश्च शुचस्य च ।

वासोवायोऽवीनामा वासांसि मर्मजन् ॥ ६ ॥

आऽधीर्षमाणायाः । पतिः । शुचायाः । च । शुचस्य । च ।

वासःऽवायः । अवीनाम् । आ । वासांसि । मर्मजन् ॥ ६ ॥

१आधीर्षमाणायाः आत्मार्थं धीयमानायाः २शुचायाश्च दीप्तिः अजायाश्च ३पतिः स्वामी । न केवलं स्त्रीमात्रस्य किंतु ४शुचस्य दीप्तस्य पुंशोः ५च पतिरित्यर्थः । एवंभूतः पूषा देवः ६अवीनाम् उरणानां संबन्धिर्मा रोमभिः ७वासोवायः दशापवित्रादीनि वस्त्राणि प्रेरयन् ८वानांसि राजकशोभ्यानि नानि वस्त्राणि ९आ १०मर्मजन् आ समन्तान् प्रकाशोष्णाभ्यां शोधयन् भवति ॥

इनो वाजानां पतिरिनः पुंथीनां सखा ।

प्र इमंश्च हयतो दूधोद्वि वृथा यो अदाभ्यः ॥ ७ ॥

इनः । वाजानाम् । पतिः । इनः । पुंथीनाम् । सखा ।

प्र । इमंश्च । हयतः । दूधोत् । वि । वृथा । यः । अदाभ्यः ॥ ७ ॥

१इनः ईश्वरः पूषा २वाजानां हविरादीनां सर्वेषामञ्जानां ३पतिः स्वामी ४इनः प्रभुः ५पुंथीनां सर्वेषां प्राणिनां स्वभूतानां पोषणानां करणे ६मत्वा मित्रभूतः । सर्वस्योपकारिस्त्वान् । किंच ७हयतः कामयमानस्य यजमानस्य स्वभूतं सोमं पिबन्निति शेषः । ८इमंश्च इमंश्चूनि ९वृथा अनायासेनाप्रयत्नेन १०प्र ११वि १२अदूधोत् प्रकर्षेण विविधं कम्पयति १३यः पूषा १४अदाभ्यः शत्रुभिरहिंस्यः स इति पूर्वेषु संबन्धः ॥

आ ते रथस्य पूषन्नजा धुरं ववृत्युः ।

विश्वस्यार्थिनः सखा सनोजा अनपच्युतः ॥ ८ ॥

आ । ते । रथस्य । पून् । अजाः । धुरम् । ववृत्युः ।

विश्वस्य । अर्थिनः । सखा । सनःऽजाः । अनपऽच्युतः ॥ ८ ॥

हे १पूषन् देव २ते स्वदीपस्य ३रथस्य ४धुरम् ५अजाः बाहनत्वेन ६आ ७ववृत्युः आवर्तयन्ति । आवहन्तीत्यर्थः । यस्त्वं ८विश्वस्य सर्वस्य ९अर्थिनः याचकस्य अभिलषितार्थप्रदातृस्त्वामस्मिभूतः १०सनोजाः चिरं जातः ११अनपच्युतः स्वाधिकारादनपगतः १२तस्य ते रथमिति संबन्धः ॥

अस्माकमूर्जा रथं पूषा अविष्टु माहिनः ।

भुवद्वाजानां वृध इमं नः शृणवद्वर्षम् ॥ ९ ॥

अस्माकम् । ऊर्जा । रथम् । पूषा । अविष्टु । माहिनः ।

मुर्वत् । वाजानाम् । वृधः । इमम् । नः । शृणवत् । हवम् ॥ ९ ॥

१माहिनः महान् २पूषा ३अस्माकं स्वभूतं ४रथम् ५ऊर्जा बलेन ६अथेन वा ७अविष्टु अवतु रक्षतु । किंच ८वाजानाम् अञ्जानां ९वृधः वर्षकः १०भुवत् भवतु । ११नः अस्मदीयम् १२इमम् ईदृशभूतं १३हवम् आह्वानं १४शृणवत् शृणोतु ॥ १४ ॥

१. ग-पोषकानां रक्षणे; त-सु-पोषकाणां करणे । २. त-म-२-०-द्वनपगतस्य; म-१.२.७-०-द्वन-पच्युतश्च तस्य । ३. त-रसं ऊर्जा बलेन; म-रसं ऊर्जा बलेन ।

‘असत्सु मे’ इति चतुर्विंशत्यृचमेकादशं सूक्तमिन्द्रपुत्रस्य वसुकस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘असत्सु चतुर्विंशतिरैन्द्रो वसुकः’ इति । महाव्रते मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं च—‘असत्सु मे जरितः साभिवेगः पिबा सोममभि यमुग्र तदैः’ (ऐ. आ. ५. १. १) इति ॥

असत्सु मे जरितः साभिवेगो यत्सुन्वते यजमानाय शिक्षम् ।

अनाशीर्दामहमस्मि प्रहन्ता सत्यध्वृतं वृजिनायन्तमाभुम् ॥ १ ॥

असत् । सु । मे । ज॒रि॒तरि॒ति । सः । अ॒भिऽवे॒गः । यत् । सु॒न्व॒ते । यज॑मानाय । शिक्ष॑म् ।

अना॑शीऽदाम् । अ॒हम् । अ॒स्मि । प्र॒ह॒न्ता । स॒त्य॒ध्व॒र्तम् । वृ॒जि॒ना॒य॒न्त॑म् । आ॒भु॒म् ॥ १ ॥

ह्यु सूक्तेषु बाहुल्येनेन्द्रः स्तूयते । इदानीमिन्द्रो वसुकं स्तोतुमुद्यतं पुत्रं संबोध्य स्वसामर्थ्यं कथयति येन विज्ञातदेवतारूपः सन् सुखेन स्तोष्यतीति । यद्वा । कार्यकारणयोरैकवोपचारात् ‘आत्मा वै पुत्रनामासि’ (आश्व. गृ. १.१५.११) इति वचनादिन्द्ररूपेणावस्थितो वसुक आत्मानं स्तौति । क्वचित् क्वचिदिन्द्रं चेति । हे ऽजरितः स्तोतः ऽमे मम ऽसु शोभनः ऽसः तादृशः ऽभिवेगः अभिगमनं मनसो वृत्तिविशेषः ऽअसत् अस्ति विद्यते । ऽयत् येन अभिवेगेन ऽसुन्वते मदर्थं सोमाभिषवं कुर्वते ऽयजमानाय यज्वने ऽशिक्षम् अभिलषितमर्थं ददामि । किंच ऽअहम् ऽअनाशीर्दाम् । आशीरन्यत्र प्रार्थना इह तु^१ सामर्थ्यात् प्रार्थितं^२ हविरुच्यते । तन्मह्यमददत्तं जनम् । यद्वा । आशीरिति सोमाश्रयणै दध्युच्यते । तस्यादातारम् । असोमयाजिनमित्यर्थः । ऽप्रहन्ता ऽअस्मि प्रकर्षेण हिंसिता भवामि । कीदृशम् । ऽसत्यध्वृतं सत्यस्य हिंसकम् । अनृतवादिनं चेत्यर्थः । ऽवृजिनायन्तं पापं कर्तुमिच्छन्तम् ऽआभुं व्याप्नुवन्तम् ॥

यदीदृहं युधये संनयान्यदेवयून् तन्वा^३ शूशुजानान् ।

अमा ते तुम्रं वृषभं पचानि तीव्रं सुतं पञ्चदशं नि पिञ्चम् ॥ २ ॥

यदि॑ । इत् । अ॒हम् । यु॒धये॑ । स॒म॒ऽन॒या॒नि । अदे॑व॒ऽयून् । त॒न्वा । शू॒शु॒जा॒ना॒न् ।

अ॒मा । ते । तु॒म्रम् । वृ॒ष॒भम् । प॒चा॒नि । ती॒व्रम् । सु॒तम् । प॒ञ्च॒द॒शम् । नि । पि॒ञ्च॒म् ॥ २ ॥

यत् यदा ऽअहमित् अहमेव ऽयुधये युद्धार्थम् ऽअदेवयून् देवान् यदुमनिच्छतोऽयज्वनः^३ ऽसंनयानि संगमयामि । कीदृशान् । ऽतन्वा स्वशरीरेण ऽशूशुजानान् आत्मभरित्वाष्टुष्टिलक्षणया दीप्त्वा युक्तान् । पुष्टानित्यर्थः । तदा हे इन्द्र अहम् ऽअमा ऋषिगादिभिः सहितः ऽते तुम्रं ऽतुम्रं प्रेरकं बलिनम् । पीवानमित्यर्थः । ऽवृषभं सेचनसमर्थं पुंपञ्चं ऽपचानि । किंच ऽतीव्रं मदकररसं ऽसुतम् अभिषुतं ऽपञ्चदशम् । प्रतिपत्प्रभृति^४ पञ्चदशसंख्याकासु तिथिषु शुक्लपक्ष एकोत्तरवृद्ध्या पर्णानि जायन्ते । कृष्णपक्षे तु तद्विहीयन्ते । एवंभूतवात्सपञ्चदशः सोम उच्यते । तम् । यद्वा । त्रिवृषपञ्चदश-स्तोमोपेतं माध्यंदिनसवनकमित्यर्थः । ऽनि ऽपिञ्चं दशापवित्रे द्रोणकलशे चमसपात्रेऽग्नौ^५ वा^६ सिञ्चामि प्रक्षिपामीत्यर्थः ॥

१. त-‘तु’ नास्ति । २. त-प्रार्थमानं । ३. त-‘मिच्छतः अयजनः । ४. ग-त३-भ१.२.४.५-‘प्रभृतिषु । ५. त१.२.६.७-चमसपात्रेणाग्नौ च; त४.५-चमसपात्रे अग्नौ च; त३-भ-मु-चमसपात्रे अग्नौ च ।

नाहं तं वेद य इति ब्रवीत्येदेवयुन्तममरणे जघन्वान् ।

यदावाक्यत्समरणमृषावृदादिद्वे मे वृषभा प्र ब्रुवन्ति ॥ ३ ॥

न । अहम् । तम् । वेद । यः । इति । ब्रवीति । अदेवयुन । मुन्ऽअरणे । जघन्वान् ।
यदा । अवऽअख्यत् । मुन्ऽअरणम् । ऋषावत् । अतः । इत् । इत् । मे । वृषभा । प्र । ब्रुवन्ति ॥ ३ ॥

यः जनः 'अदेवयुन' देवानकामयमानान्^१ देवद्विषो राक्षमादीन् 'ममरणे' संग्रामे 'जघन्वान्' अहं हतवान् 'इति' ब्रवीति वदति 'तं' तादृगं मद्यतिरिक्तं जनम् 'अहं' 'न' 'वेद' न जानामि । सत्तोऽन्यः संग्रामे शत्रूणां हन्ता नास्तीत्यर्थः । किंच 'यदा' यस्मिन्काले 'ममरणे' संग्रामम् 'अवाक्यत्' अवाकृतं न्यक्कृतमहं पश्यामि । कीदृशम् । 'वृषावत्' ऋषावन्तं परस्परं द्विमायुक्तम् । अत्यन्तक्रूर-मित्यर्थः । 'आत्' तदानीं 'मे' मम स्वभूतानि 'वृषभा' वृषभकर्माणि दर्शितवृषभस्येव विक्रान्तकर्माणि 'प्र' 'ब्रुवन्ति' । विद्वज्जना इति शेषः । 'इद' इतीमां पदपूर्णा ॥

यदज्ञातेषु वृजनेष्वसं विश्वे सतो मघवानो म आसन् ।

जिनामि वेत्क्षेम आ सन्तमाभुं प्र तं क्षिणां पर्वते पादगृह्य ॥ ४ ॥

यत् । अज्ञातेषु । वृजनेषु । आसन् । विश्वे । सतः । मघवातः । मे । आसन् ।

जिनामि । वा । इत् । क्षेमे । आ । सन्तम् । आमुन् ।

प्र । तम् । क्षिणाम् । पर्वते । पादऽगृह्य ॥ ४ ॥

यत् यदा 'अज्ञातेषु' शरीरशस्त्रास्त्रबलादिभिरपरिज्ञातेषु 'वृजनेषु' संग्रामेषु 'आमम्' अहं युद्धार्थमुपविशामि तदा 'विश्वे' सर्वे 'मघवानः' हविलक्षणतपोलक्षणधनवान् ऋषयः 'सतः' एव वर्तमानस्य 'मे' ममेन्द्रस्य समीपे 'आसन्' उपविशन्ति । मम वीर्यबृद्धयर्थं मां स्तुवन्नास्तिष्ठन्तीत्यर्थः । अपि च 'क्षेमे' जगत्पालने निमित्ते 'आ' 'सन्तम्' । आकारोऽर्थाप्यस्यार्थे वर्तते । सर्वमभिवन्तम् 'आभुं' महान्तं शत्रुं 'जिनामि' 'वा' विनाशयाम्येव । नात्र विनाशे संशयः । 'इत्' इति पूरणः । 'तं' महान्तं शत्रुं 'पादगृह्य' पादौ गृहीत्वा 'पर्वते' गिरौ 'प्र' 'क्षिणां' प्रहिनस्मि प्रक्षिपामि ॥

न वा उ मां वृजने वारयन्ते न पर्वतासो यदहं मनस्ये ।

मम स्वनातृकृधुकर्णो भयात एवेदनु द्यन्किरणः समैजात् ॥ ५ ॥

न । वै । ऊँ इति । माम् । वृजने । वारयन्ते । न । पर्वतामः । यत् । अहम् । मनस्ये ।

मम । स्वनात् । कृधुकर्णः । भयाते । एव । इत् । अनु । द्यन् । किरणः । सन् । एजात् ॥ ५ ॥

'वै' 'उ' इत्येवैव । 'वृजने' संग्रामे 'मां' युद्धार्थमुपस्थितं सन्तं 'न' वारयन्ते केचिन्निवारयितुं समर्था न भवन्ति । 'अहं' यत् कर्म 'मनस्ये' मनसा कर्तुमिच्छामि 'पर्वतासः' अतितरणक्षमा^२ हिमवदादयो गिरयस्तत्कर्म मनसा प्रोढुं 'न' शक्नुवन्तीत्यर्थः । किंच 'मम' इन्द्रस्य 'स्वनात्' शब्दा-देव 'कृधुकर्णः' नामासुरः यद्वा कृधुकर्णो हस्वकर्णो मन्दश्रवणेन्द्रियो बधिरः स्थावरपिपीलिकादिरपि

१. त-म-मु-देवान् कामयमानान् । २. ग-भ-प-प्रकथयति; त-म-प-प्रब्रुवति प्रकथयति ।

३. त- 'वृजनेषु' नास्ति । ४. त-म-मु-अतितरणक्षमा; उद्गीक्ष-अतिमाक्षमाः ।

वभयाते बिभेति । अपि च एवेत् एवमेव कृषुर्कणवत् वअनु वदून् प्रतिदिनमित्यर्थः । वकिरणः ।
अन्तर्णीतमत्वर्थमेतत् । किणवान् रश्मिवानादित्यः वसमेजात् सम्यक्प्रयते चलति । नियमेन
प्रयार्तित्यर्थः ॥ १५ ॥

दर्शकवत्र शृतपाँ अनिन्द्रान्बाहुक्षदः शरवे पत्यमानान् ।

घृषुं वा ये निनिदुः सखायमध्यु न्वेषु पवयो ववृत्युः ॥ ६ ॥

दर्शन् । नु । अत्र । शृतऽपान् । अनिन्द्रान् । बाहुऽक्षदः । शरवे । पत्यमानान् ।

घृष्टुम् । वा । ये । निनिदुः । सखायम् । अयि । ऊँ इति । नु । एषु । पवयः । ववृत्युः ॥ ६ ॥

वअत्र अस्मिञ्जगति वशृतपान् शृतानि पक्कानि सोमादिहवीष्यपहृत्य पिबतः वअनिन्द्रान् इन्द्रेण
मया वर्जितान् वबाहुक्षदः बाहुभिर्यजमानान्शकलीकुर्वतः वशरवे हिंसार्थं वपत्यमानान् अभिपततोऽ-
सुरादीन् वनु क्षिप्रं वदर्शन् अहमिन्द्रः पश्यामि । एवंभूतेषु वेषु वअधि उपरि वपवयः मदीयान्या-
युधानि वववृत्युः वर्तन्ते । वाशब्दः समुच्चये । वघृषुं महान्तं च वसखायं सखिवत्प्रियं हितस्य कर्तारं
मां वये वनिनिदुः निन्दन्ति । वउ इति समुच्चये । एषु चोपरि मदीयान्यायुधानि क्षिप्रं वर्तन्ते ॥

अभूवौक्षीर्व्युः आयुरानद्वर्षन्तु पूर्वो अपरो नु दर्षत् ।

द्वे पवस्ते परि तं न भूतो यो अस्य पारे रजसो विवेष ॥ ७ ॥

अभूः । ऊँ इति । औक्षीः । वि । ऊँ इति । आयुः । आनट् । दर्षत् । नु । पूर्वः । अपरः । नु । दर्षत् ।

द्वे इति । पवस्ते इति । परि । तम् । न । भूतः । यः । अस्य । पारे । रजसः । विवेष ॥ ७ ॥

अत्र मध्यमपुरुषेणैन्द्रस्योच्यमानत्वादसुक्र इन्द्रं स्तौति । वउ इत्यवधारणे । हे इन्द्र वअभूः
त्वमेव प्रादुर्भवसि । वऔक्षीः काले काले त्वमेव पृथिवीं सिञ्चसि नान्य इत्यर्थः । आनडित्यादौ
सर्वत्र परोक्षनिर्देशे प्रत्यक्षीकरणार्थं मध्यमपुरुषेण प्रकृतत्वादेकवाक्यतायै युष्मच्छब्दसमानार्थो
भवच्छब्दोऽध्याहृत्यः । ववि इति वैविध्ये । वउ इति चार्थे । आयुर्जीवितमुच्यते । इन्द्रो भवान्
विविधम् वआयुः च वआनट् व्याप्नोति । आ भूतसंज्ञवाज्जीवतीत्यर्थः^१ । किंच वपूर्वः पुरातनो
भवानिन्द्रः वनु क्षिप्रं वदर्षत् । ‘ द विदारणे ’ । ‘ सिन्धुलं केटि ’ । वज्रेण शत्रून् विदारयति । वअपरः
अन्यः शत्रुः वनु वदर्षत् । नु इति निषेधार्थे । भवन्तमिन्द्रं न विदारयति । भवानेव सर्वं शत्रुजातं
हिनस्तीत्यर्थः । अपि च वयः भवानिन्द्रः वअस्य ईदृशस्य वरजसः कोकस्य । त्रैलोक्यस्येत्यर्थः ।
वपारे परतः । परमसूक्ष्मवायुरूपेण सृष्टिकारणात्मना स्थित्वेति शेषः । वविवेष सर्वतो व्याप्नोति वतं^२
भवन्तमिन्द्रं^३ वद्वे इति सामर्थ्यात् द्वावापृथिव्यौ वन वपरि वभूतः न परिभवतः । अभिभवितुं न
शक्नुत इत्यर्थः । कीदृशौ । वपवस्ते । पवतिर्गतिकर्मा । अस्मादौणादिकोऽस्तप्रत्ययः । अतः ‘ अजाघत-
ष्टाप् ’ (पा. सू. ४. १. ४) इति टापि कृते प्रथमाद्विचने चैतद्रूपं भवति । महत्त्वेन सर्वस्याभि-
भवनाय गच्छन्त्यौ ।

१. ग-आभूतसंज्ञवः; त-अभूतसंज्ञवाः; म१.४-आभूतसंज्ञः; म१(२)-उद्गीथ-आमहाभूतसं-
ज्ञवाः; म२-अभूतसंज्ञाः; म६-अभूतसंज्ञवाः; म७-आभूतसंज्ञवः । २. त१.२.९-सु-तमिदं; त४-
तं मद्र ।

गावो यवं प्रयुता अर्यो अक्षन् ता अपश्यं सहगोपाश्चरन्तीः ।

हवा इदर्यो अभितः समायन्कियदासु स्वपतिच्छन्दयाते ॥ ८ ॥

गावः । यवम् । प्रयुताः । अर्यः । अक्षन् । ताः । अपश्यम् । सहगोपाः । चरन्तीः ।

हवाः । इत् । अर्यः । अभितः । सम् । आयन् । कियत् । आसु । स्वपतिः । छन्दयाते ॥ ८ ॥

१ गावः घेनवः १ प्रयुताः प्रकर्षेण मिश्रिताः परस्परं सह भूताः १ यवं मद्बुद्धिजनितयवादि-
वासम् १ अक्षन् अदन्ति भक्षयन्ति । १ अर्यः सर्वस्य स्वाम्यहं १ ताः गाः १ अपश्यं पश्यामि ।
कीदृशीः । १ सहगोपाः पशुपालकेन सहिताः १ चरन्तीः घासं भक्षयन्तीः । एवंभूतास्ताः परया प्रीत्या
पश्यामीत्यर्थः । किंच १ हवाः वाहनदोहनार्थमाह्वानार्हा गावः १ अर्यः । द्वितीयाथे प्रथमा । अर्यं
स्वामिनं प्रति १ अभितः सर्वतः १ समायन् । समित्येकीभावे । एकीभूयागच्छन्ति । १ इदिति पूरणः ।
आगतासु १ आसु गोषु १ स्वपतिः स्वानां गवां स्वामी १ कियत् क्षीरं १ छन्दयाते दोग्धं कामयते ।
मदर्थं दोग्धीत्यर्थः १ 'गाव आशिरं दुदुहे' (क्र. सं. ८. ६९. ६) इति वचनात् ॥

सं यद्वर्यं यवसादो जनानामहं यवाद् उर्वज्जे अन्तः ।

अत्रा युक्तोऽवसातारमिच्छादथो अयुक्तं युनजद्वन्वान् ॥ ९ ॥

सम् । यत् । वर्यम् । यवसऽअर्दः । जनानाम् । अहम् । यवऽअर्दः । उरुऽअज्जे । अन्तरिति ।

अत्र । युक्तः । अवऽसातारम् । इच्छात् । अथो इति । अयुक्तम् । युनजत् । वन्वान् ॥ ९ ॥ *

अत्रेदु मे मंससे सत्यमुक्तं द्विपाच्च यचतुष्पात्संसृजानि ।

स्त्रीभिर्यो अत्र वृषणं पृतन्यादयुद्धो अस्य वि भजानि वेदः ॥ १० ॥

अत्र । इत् । ऊँ इति । मे । मंससे । सत्यम् । उक्तम् । द्विऽपात् । च । यत् । चतुऽपात् । संसृजानि ।

स्त्रीभिः । यः । अत्र । वृषणम् । पृतन्यात् । अयुद्धः । अस्य । वि । भजानि । वेदः ॥ १० ॥

१ मे मम १ अत्र अस्मिन् स्तोत्रे १ उक्तं मया कथितं १ सत्यमिद् यथाभूतमेव १ मंससे त्वं जानीहि ।
अर्थवादरूपेण नैतदध्यारोपितगुणमित्यर्थः । १ उ इति पूरणः । किंच १ द्विपाच्च मनुष्यादिकं च १ चतु-
ष्पात् च पश्वादिकं च १ यत् स्थावरज्ज्मात्मकं जगत् १ संसृजानि अहमुत्पादयानीति त्वं जानीहि ।
१ अत्र अस्मिजगति १ स्त्रीभिः स्त्रीसदृशैः बलादिहीनैः पुरुषैः सह १ यः शूरमन्यो जनः १ वृषणम् अभि-
लषितस्य वर्षितारं माम् । परित्यज्येति शेषः । १ पृतन्यात् युद्धं कर्तुमिच्छति अहम् १ अस्य ईदृशस्य

१. त- 'सर्वतः' नास्ति । २. त-म१.२.४.६-सु-दोग्धरित्यर्थः । *. त-उ-सु-अतया ऋषिरिद-
प्रसादलब्धं स्वस्य सार्वभौम्यं प्रकाशयति । जनानां लोकानां मध्ये ये यवसादः नृगस्यातारः पशवः ते
वयमिति सं सम्यक् जानीहि । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । ये च यवाद् यवोपलक्षितस्याक्षस्य
अतारो मनुष्यास्तपि वयमिति संजानीहि । वस्तुतस्तु उर्वज्जे विस्तारं अजिरंगे हार्दिकाशरूपे यत् अंतः
अंतर्धारिरूपं ब्रह्म तदहमस्मि । अत्रास्मिन् हार्दिकाशे युक्तः समाहितो भवामिन्द्रः अवसातारं आत्मनः
संमकारं इच्छात् इच्छति आत्मसाक्षात्कर्तुं । अथो अपि च अयुक्तं अवोर्गिनं वन्वान् । द्वितीयाथे
प्रथमा । वन्वन्तं अतिशयेन विषयान् सेवमानं पुरुषं युनजत् युनक्ति संसारे । क्षापानुग्रहसमर्थो भवद्रूपो-
द्भवेवास्मीति भावः ।

स्वभूतं वेदः धनम् अयुद्धः तेन पुरुषेणायोद्धा सन् बलादपहत्य वि भजानि स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च ददामीत्यर्थः ॥ १६ ॥

यस्यानक्षा दुहिता जात्वास् कस्तां विद्वां अभि मन्याते अन्धाम् ।

कतरो मेनि प्रति तं मुचाते य ई वहति य ई वा वरेयात् ॥ ११ ॥

यस्य । अनक्षा । दुहिता । जातु । आस । कः । ताम् । विद्वान् । अभि । मन्याते । अन्धाम् ।

कतरः । मेनिम् । प्रति । तम् । मुचाते । यः । ईम् । वहति । यः । ईम् । वा । वरेयात् ॥ ११ ॥

यस्य इन्द्रस्य मम कारणरूपेणावस्थितस्य अनक्षा अक्षिर्वाजिता दर्शनहीना । अचेतनेत्यर्थः । दुहिता प्रकृत्याख्या जातु कदाचित् आस । असतेर्गत्यर्थस्य लिटि रूपम् । सामर्थ्यात् महाप्रलये मय्येव लीना सती सर्वत्र वर्तते तां प्रकृतिं विद्वान् मय्येव लीनां जानन् मत्तोऽन्यो देवः कः भवति । न कोऽपीत्यर्थः । अपि च अन्धां दर्शनहीनामचेतनां ताम् अभि मन्याते आत्मन्याश्रय-प्रदानेन को देवोऽभिपूजयति । यद्वा । क्षीरोदकवत् घटाकाशवच्च मया सहैकीभूतां तामाभिसुख्येन को जानाति । अहमेव सर्वज्ञः स्वात्मन्याश्रयप्रदानेनाभिपूजयामि । मया सहैकीभूतां तां तवतोऽहमेव जानामि नान्य इति । किञ्च कतरः देवः मेनिं वज्रं तं प्रसिद्धं वज्रादिशत्रुं प्रति मुचाते मुञ्चति । स्वयमेव प्रश्नमुत्थाप्येदानीं प्रतिब्रूते । यः देवः ईम् एनं शत्रुं वहते वहति । अपि वा यः ईम् एनं वरेयात् वरयितुमिच्छति । स चाहमेव नान्यो मत्सदृशोऽस्तीत्यर्थः ॥

कियती योपा मर्यतो वधूयोः परिप्रीता पन्यसा वार्येण ।

भद्रा वधूर्भवति यत्सुपेशाः स्वयं सा मित्रं वनुते जने चित् ॥ १२ ॥

कियती । योपा । मर्यतः । वधूऽयोः । परिऽप्रीता । पन्यसा । वार्येण ।

भद्रा । वधूः । भवति । यत् । सुऽपेशाः । स्वयम् । सा । मित्रम् । वनुते । जने । चित् ॥ १२ ॥

कियती किंपरिमाणा योपा स्त्रीजातिः मर्यतः मनुष्यसंबन्धिना भोगानाचरतः वधूयोः स्त्रीकामस्य सर्वात्मकस्यान्तर्धामिरूपेणावस्थितस्येन्द्रस्य परिप्रीता अनुरक्ता । वशवर्तिनीत्यर्थः । कीदृशस्य । वार्येण वरणीयेन पन्यसा स्तोत्रेण स्तुतस्य सत इति शेषः । अपि च यत् या वधूः भद्रा कस्याणी सुपेशाः शोभनरूपा च भवति सा द्रौपदीदमयन्त्यादिका वधूः स्वयम् आत्मनैव जने चित् जनमध्येऽवस्थितमिति मित्रं प्रियमर्जुनलडादिकं पतिं वनुते याचते । स्वयंवरधर्मेण प्रार्थयते । स च ग्रीयमाणो वरजतोऽहमेवेत्यभिप्रायः । 'रूपरूपं प्रतिरूपो बभूव' (क्र. सं. ६. ४७. १८) इति मन्त्रलिङ्गात्सर्वात्मकवादिति ॥

पुत्तो जंगार प्रत्यश्चमत्ति शीर्ष्णा शिरः प्रति दधौ वरूथम् ।

आसीन ऊर्ध्वामुपसि क्षिणाति न्यङ्कुत्तानामन्वेति भूमिम् ॥ १३ ॥

पुत्तः । जंगार । प्रत्यश्चम् । अत्ति । शीर्ष्णा । शिरः । प्रति । दधौ । वरूथम् ।

आसीनः । ऊर्ध्वम् । उपसि । क्षिणाति । न्यङ् । उत्तानाम् । अनु । एति । भूमिम् ॥ १३ ॥

अत्रादित्यात्मनेन्द्रः स्तूयते तदंगत्वात् । आदित्यरूपीन्द्रः । पत्नः रश्म्यान्वैः पार्श्वः । जगत्
वृष्टिलक्षणमुदकं गिरति^१ गृह्णाति^२ वा । गृह्णाति च । प्रत्यक्षम् आत्मानं प्रतिगतमुदकम् अनि
भक्षयति । मण्डलेऽवस्थापयतीत्यर्थः । तदन्तरं वरुणं वरुणाय वृष्टिलक्षणमुदकं^३ शीर्षां शिरः-
स्थानीयेन रश्मिजालेन शिरः सर्वस्य लोकस्य मस्तकं प्रति^४ दधौ दधाति । प्रतिक्षिपतीत्यर्थः ।
किंच उपसि उपस्थे स्वसमीपस्थाने मण्डले आसीनः उपविष्टः सन् ऊर्ध्वाम् उन्नतां स्वर्दामि
क्षिणाति हिनस्ति । आलोककरणाय प्रक्षिपतीत्यर्थः । अन्यद् रश्मिममूहरूपेण नार्धरञ्जिता गन्ता सन्
उत्तानां विस्तृतां भूमिम् अन्वेति अनुगच्छति ॥

बृहन्नच्छायो अपलाशो अवीं तस्यौ माता विषितो अस्ति गर्भः ।

अन्यस्यां वत्सं रिहती मिमाय कया भुवा नि दधे धेनुः ॥ १४ ॥

बृहन् । अच्छायः । अपलाशः । अवीं । तस्यौ । माता । विऽसितः । अस्ति । गर्भः ।

अन्यस्याः । वत्सम् । रिहती । मिमाय । कया । भुवा । नि । दधे । धेनुः । ऊर्ध्वः ॥ १४ ॥

वसुकोऽनयादित्यात्मानमिन्द्रं स्तूति^१ । बृहन् महानादित्यः । अच्छायः छायावर्जितः ।
तमोरहित इत्यर्थः । अपलाशः पर्णरहितः पराशदनवर्जितः । विनाशरहित इत्यर्थः । अवीं सनत-
गामी तस्यौ तिष्ठति । किंच माता वृष्टिप्रदानद्वारेण सर्वस्य जगतो निमाता विषितः विमुक्तः ।
निरालम्बन इत्यर्थः । गर्भः त्रैलोक्यस्य गर्भभूत आदित्यात्मनेन्द्रः अस्ति हवींषि भक्षयति । यद्वा ।
अनेन^२ विनाशानं^३ लक्ष्यते । पापानि नाशयति । किंच^४ अन्यस्याः अदित्याख्याया देवमातुः वत्सम्
अपत्यभूतमादित्यं रिहती आस्वादयन्ती उपजीवन्ती^५ वर्धयन्ती मिमाय निर्मिमाते । पूर्वस्यां
दिश्यह्न्यह्न्युत्पादयन्तीत्यर्थः । कया भुवा केन भावेनाभिप्रायेण । भक्त्या भयेन वेत्यर्थः । धेनुः
धौरुदकस्याधारत्वात् क्षरित्वाच्च ऊर्ध्वस्थानीयमादित्यं^६ नि दधे स्थापयति^७ । यद्वा । धेनुरी-
रुधो यथा तद्वदादित्यं धौर्धारयति ॥

सप्त वीरासौ अधरादुदायन्नष्टोत्तरात्तात्समजग्मिरन् ते ।

नवं पश्चात्तात्स्थिविमन्तं आयन् दश प्राक्सानु वि तिरन्त्यश्रः ॥ १५ ॥

सप्त । वीरासः । अधरात् । उत् । आयन् । अष्ट । उत्तरात्तात् । सम् । अजग्मिरन् । ते ।

नवं । पश्चात्तात् । स्थिविऽमन्तः । आयन् । दश । प्राक् । सानु । वि । तिरन्ति । अश्रः ॥ १५ ॥

अनवेन्द्रः प्रजापतिरूपेण स्तूयते । सप्त सप्तसंख्याकाः वीरासः प्रजापतेः पुत्रा विश्वामित्रा-
दयः अधरात् प्रजापतेरधःकायात् उदायन् उत्पन्ना बभूवुः । अष्ट अष्टसंख्याकाः ते प्रसिद्धा
बालखिल्यादयः उत्तरात्तात् उत्तरात्कायप्रदेशात् समजग्मिरन् संजज्ञिरे । स्थिविमन्तः स्थानवन्तः
नव नवसंख्याका भृगवः पश्चात्तात् पृष्ठतः आयन् आगताः । उत्पन्ना इत्यर्थः । तथा दश
दशसंख्याका अङ्गिरसः प्राक् अग्रत उत्पन्नाः सन्तः अश्रः अश्रनवतो ध्रुलोकस्य सानु उन्नतप्रदेशं

१. त-‘गिरति’ नास्ति; म-जिगर्ति । २. त-‘गृह्णाति...मुदकं’ नास्ति । ३. ग-गृष्टाव
अयमादित्यः बृहन् महान् अच्छायः अपलाशः छायावर्जितपलाशरहितः । * त५-पराशदनवर्जितः;
म१.४-परासदनवर्जितः; म६-पलाशदनवर्जितः । ४. उद्गीथ-अदनेन । ५. त१.२.७-विलासः; त३-
५-म-उद्गीथ-विनाशः; सु-विनाशः । ६. त-किं । ७. म१(२)-उपजीवन्ती । ८. म१(२)ऊर्ध्वः
ऊर्ध्वस्थानीयः । ९. म१(२)स्तोदरे स्थापयति; उद्गीथ-स्तोदरे निदधाति ।

१वि १तिरन्ति वर्धयन्ति । अपर आह । सप्तसंख्योपेता वीरा मरुतोऽधरादिन्द्रस्य दक्षिणभागादुद-
गमन् । अष्टसंख्याकास्ते मरुत उत्तरभागात् संगच्छन्ते । स्थानवन्तो नवसंख्याकास्ते मरुतः पृष्ठभागा-
दागच्छन्ति । दशसंख्याकास्तेऽश्वोऽशनवत् इन्द्रस्य प्राक्प्रदेशे स्थिताः समुच्छ्रितमुदकं तेजो वा १वि
१तिरन्ति । मरुतः प्रतिदिशमवस्थानेन्द्रस्य साहाय्यं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

दशानामेकं कपिलं समानं तं हिन्वन्ति क्रतवे पार्याय ।

गर्भं माता सुधितं वक्षणास्ववेनन्तं तुषयन्ती विभर्ति ॥ १६ ॥

दशानाम् । एकम् । कपिलम् । समानम् । तम् । हिन्वन्ति । क्रतवे । पार्याय ।

गर्भम् । माता । सुधितम् । वक्षणासु । अवेनन्तम् । तुषयन्ती । विभर्ति ॥ १६ ॥

१दशानां दशसंख्याकानां पूर्वोक्तानामेवाङ्गिरसां मध्ये १एकं मुख्यं १कपिलम् एतन्नामानं १तं
प्रसिद्धमृषिम् । कीदृशम् । १समानं सदृशम् । केन । सामर्थ्यात् प्रजापतिना । १हिन्वन्ति अवशिष्टा
अङ्गिरसः प्रेरयन्ति । किमर्थम् । १क्रतवे यज्ञादिजगत्प्रवर्तनकर्मणे । यद्वा । सम्यग्ज्ञानलक्षणप्रज्ञानाय ।
कीदृशाय । १पार्याय^१ परिसमापयितव्याय प्रणेतव्याय वा । यज्ञादिकर्मोपदेशनायेत्यर्थः । १माता
प्रकृत्याख्या च १वक्षणासु । वक्षणा इति नद्य उच्यन्ते । तामिश्रात्रापो लक्ष्यन्ते । प्रकृतिस्थासु
सूक्ष्मास्वप्सु १सुधितं सुहितम् । प्रजापतिना स्थापितमित्यर्थः । १अवेनन्तम् । वेनतिः कान्तिकर्मा ।
तत्र निवासमकामयमानं तादृशं प्रजापतेः १गर्भं १तुषयन्ती तुष्यन्ती सम्यग्ज्ञानादुपदेष्टुं^२ योग्योऽयमिति
प्रीता सती १विभर्ति प्रजापतेर्नियोगाद्धारयति ॥

पीवानं मेष्मपचन्त वीरा न्युप्ता अक्षा अनु दीव आसन् ।

द्वा धनु बृहतीमप्स्वन्तः पवित्रवन्ता चरतः पुनन्ता ॥ १७ ॥

पीवानम् । मेष्मम् । अपचन्त । वीराः । निऽउप्ताः । अक्षाः । अनु । दीवे । आसन् ।

द्वा । धनुम् । बृहतीम् । अप्सु । अन्तरिति । पवित्रवन्ता । चरतः । पुनन्ता ॥ १७ ॥

१वीराः प्रजापतेः पुत्रा अङ्गिरसः १पीवानं स्थूलम् । मेदोमांसादियुक्तमित्यर्थः । १मेष्मम् अजम्
१अपचन्त प्रजापतिरूपस्येन्द्रस्यार्थाय पक्ववन्तोऽभवन् । पशुयागं कुर्वन्त इत्यर्थः । किंच । लुप्तोपम-
मेतत् । यथा देवानाम् १अक्षाः १दीवे देवने रमणस्थाने १न्युप्ताः निक्षिप्ताः सन्तः १अनु १आसन्
संक्रिडमानयोर्द्वयोरेकतरस्यानुगता भवन्ति तथा सर्वेऽङ्गिरसः प्रजापतेरनुगता भवन्ति । १द्वा^३
अङ्गिरसां^३ मध्ये द्वावङ्गिरसौ १धनुम् । धनुशब्दोऽत्र^४ धनुःशब्दपदार्थो धनशब्दपदार्थो वा । धनुर्व्या
वधसाधनं तथाज्ञानादिवधसाधनं धनवधीतिकरं वा । कपिलमित्यर्थः । १बृहतीं प्रजापतेराज्ञया
वर्धयित्रीं प्रकृतिम् १अप्स्वन्तः प्रकृतिस्थानां सूक्ष्माणामुदकानां मध्ये १चरतः प्रजापत्यादेशादाराधयतः ।
कीदृशौ । १पवित्रवन्ता पवित्रवन्तौ । मन्त्रः पवित्रमुच्यते । ध्यानसाधनप्रणवमन्त्रवन्तौ १पुनन्ता
शुद्धौ । प्रणवध्यानेनात्मानं संस्कुर्वन्तावित्यर्थः ॥

वि क्रौञ्चनासो विष्वञ्च आयन् पचाति नेमो नहि पक्षदुर्धः ।

अयं मे देवः सविता तदाह द्रुञ्च इद्वनवत्सुर्पिरञ्चः ॥ १८ ॥

१. ग-त-३-अ५.१-पार्याय प्रापणीयाय । २. ग-त-भ-मु-सम्यग्ज्ञानान्युपदेष्टुं । ३. त-भ१.४.१.७-
बद्धा अंगिरसां । ४. त-भ१-धनुःशब्दोत्र ।

वि । क्रोशनासः । विष्वङ्गः । आयन् । पचति । नेमः । नहि । पक्षत । अर्थः ।
अयम् । मे । देवः । सविता । तत् । आह । इडअनः । इत् । वनवत् । सपिःऽअनः ॥१८॥

वि 'क्रोशनासः' विविधं प्रजापतिं पितरमाह्वयन्तः 'विष्वङ्गः' नानागतयोः नानापूतना वा सर्वेऽङ्गिरसः 'आयन्' आगच्छन् । प्रजापतेः सकाशादुत्पन्ना इत्यर्थः । उपपन्नमानः 'नेमः' भयोऽङ्गिरसां मध्य एको भागः 'पचति' प्रजापत्यर्थं हवींषि पचति । 'अर्थः' अपरो भागः 'नहि' पश्चत् नहि पचति । एतत्सर्वं कथमज्ञायि उच्यते । 'अयम्' ईदृशः 'देवः' द्योतमानः 'सविता' सर्वस्य प्रेरक आदिभ्यो वा प्रजापतिर्वा 'मे' मङ्गं 'तत्' सर्वं यथोक्तम् 'आह' । किंच 'सपिरिषः' घृतादनः 'द्रव' 'इत्' दावोदनः अक्षिरपि 'वनवत्' हविर्द्वारेण प्रजापतिं वनति संभजते ॥

अपश्यं ग्रामं वहमानमारादचक्रया स्वधया वर्तमानम् ।

सिपैक्युर्यः प्र युगा जनानां सुधः शिक्षा प्रमिनानो नवीयान् ॥ १९ ॥

अपश्यम् । ग्रामम् । वहमानम् । आरात् । अचक्रया । स्वधया । वर्तमानम् ।

सिसक्ति । अर्यः । प्र । युगा । जनानाम् । सुधः । शिक्षा । प्रमिनानः । नवीयान् ॥१९॥

'अपश्यं' वसुकोऽहं प्रजापतिरूपमिन्द्रं सम्यग्ज्ञानेन दृष्टवानस्मि । कीदृशम् । 'ग्रामं' भुतमप्यं 'वहमानं' वाहयन्तम् । सूजन्तमित्यर्थः । कुतः । 'आरात्' दूरात् । उपादानकारणात्प्रकृतिन इत्यर्थः । 'अचक्रया' चक्रवर्जितया स्थहीनया 'स्वधया' स्वयमात्मानं धारयन्त्या सेनया 'वर्तमानम्' आगच्छन्तम् । एवंभूतमपश्यमित्यर्थः । किंच 'अर्यः' सर्वस्य स्वामीन्द्रः 'जनानां' यजमानानां कार्यत्वेन संबन्धिनः 'युगा' युगानि यज्ञकालविशेषान् 'प्र' 'सिपैक्यि' प्रकर्षेण सेवते । कीदृशः । 'नयः' नदानीमिव 'शिक्षा' शिक्षानि । 'शिक्षं' भ्रयतेः ' (निरु. ४. १९) इति निर्वचनात् श्रुतिनृणि ताडयितृणि राक्षसादिवृन्दानि 'प्रमिनानः' प्रकर्षेण हिंसन् 'नवीयान्' शरीरेण च बलप्राप्तयननादिभिश्च नवतरः ॥

एतौ मे गावौ प्रमरस्य युक्तौ मो षु प्र सैधीर्मुहुरिन्ममन्धि ।

आपश्चिदस्य वि नश्नन्त्यर्थं सूरश्च मर्क उपरो बभूवान् ॥ २० ॥

एतौ । मे । गावौ । प्रमरस्य । युक्तौ । मो इति । सु । प्र । सैधीः । मुहुः । इत् । ममन्धि ।

आपः । चित् । अस्य । वि । नशन्ति । अर्थम् । सूरः । च । मर्कः । उपरः । बभूवान् ॥२०॥

कार्यकारणयोरभेदोपचारात् 'आत्मा वै पुत्रनामासि' (आश्व. गृ. १.१५.११) इति वचना-
च्चेन्द्ररूपेणावस्थितस्य 'प्रमरस्य' प्रकर्षेण शत्रूणां मारयितुः 'मे' मम स्वभूतौ 'एतौ' एतादृशौ 'युक्तौ' रथे
नियुक्तौ 'सु' सुष्ठु पूजितौ 'गावौ' शत्रून् यज्ञांश्च प्रति गन्तारौ हरी 'मो' 'प्र' 'सैधीः' । स्तुत्युपसंहार-
करणेनास्मदज्ञान्मापगमय । किं तर्हि 'मुहुरित्' मुहुर्मुहुः 'ममन्धि' पुनःपुनः स्तुहि ममात्मज्ञित्यर्थः ।
'आपश्चित्' वृष्टिलक्षणाभ्युदकान्यपि 'अस्य' इन्द्रस्य 'अर्थं' गतिं 'वि' 'नशन्ति' । विनशतिर्ग्याप्ति-
कर्मा । व्याप्नुवन्ति । तथा 'सूरश्च' सूर्यश्च व्याप्नोति । कीदृशः । 'मर्कः' मार्जयिता सर्वस्य शोधयिता
'उपरः' मेघसदृशः 'बभूवान्' भवन् । मेघवच्छीघ्रगतिः सन्नित्यर्थः ॥ ॥ १८ ॥

अयं यो वज्रः पुरुषा विवृत्तोऽवः सूर्यस्य बृहत् पुरीषात् ।

श्रव इदेना परो अन्यदस्ति तदव्यथी जरिमाणस्तरेन्ति ॥ २१ ॥

अयम् । यः । वज्रः । पुरुषा । विऽवृत्तः । अवः । सूर्यस्य । बृहत् । पुरीषात् ।

श्रवः । इत् । एना । परः । अन्यत् । अस्ति । तत् । अव्यथी । जरिमाणः । तरेन्ति ॥ २१ ॥

वयः वअयं वज्रः इन्द्रस्य स्वभूतः वसूर्यस्य आदित्यस्य वबृहत् महत् वपुरीषात् पूरकात् मण्डलात् वअवः अवस्तादधोभागे स्थितेषु^१ वविवृत्तः वृष्टयर्थं प्रवृत्तः पतितः । इच्छदोऽप्यर्थे । तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽव्याहार्यः । वपरः परस्तादन्तरिक्षलोकाभ्योपरि स्थिते सूर्यमण्डले स्थितम् वएना एनत् । वश्रवः इत्यञ्जनाम् । तद्धेतुत्वादुदकं श्रव इत्युच्यते । यदप्युदकं मेघोदरगतादुदकात् वअन्यत् अपि वअस्ति वअव्यथी व्यथारहिताः वजरिमाणः स्तोतारो मरुदादयः वतत् तादृशमुदकं वतरन्ति अन्तरिक्षलोकं प्रत्यवतारयन्ति ॥

वृक्षेवृक्षे नियता मीमयद्रौस्ततो वयः प्र पतान्पुरुषादः ।

अथेदं विश्वं भुवनं भयात् इन्द्राय सुन्वदृषये च शिक्षत् ॥ २२ ॥

वृक्षेऽवृक्षे । निऽर्यता । मीमयत् । गौः । ततः । वयः । प्र । पतान् । पुरुषादः ।

अथ । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । भयात् । इन्द्राय । सुन्वत् । ऋषये । च । शिक्षत् ॥ २२ ॥

वृक्षेवृक्षे सर्वस्मिन् वृक्षमये धनुषि वनियता संबद्धा वगौः गोसंबन्धिनी स्नायुमती वमौर्वी वमीमयत् । मीमयतिः शब्दकर्मा । आकृष्यमाणा सती शब्दं करोति । वतनः तस्माद्वनुपः वपुरुषादः शत्रुजनानामन्तारः । मारयितार इत्यर्थः । ववयः पक्षिसदृशा गन्तारो बाणाः वप्र वपतान् शत्रून् प्रति प्रपतन्ति । वअथ तदानीम् वइन्द्राय इन्द्राय वसुन्वत् सोमयागं कुर्वत्^२ वऋषये वच वशिक्षत् कर्मणां द्रष्टुं ऋत्विजे च संपूर्णां दक्षिणां दददपि वइदम् ईदृशं वविश्वं समस्तं वभुवनं भूतजातं वभयात् इन्द्रादिभेति । अन्यत्किमुत्पत्त्यर्थः ॥

देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन् कृन्तत्रादिषामुपरा उदायन् ।

त्रयस्तपन्ति पृथिवीर्मनुषा द्वा बृवृकं बृहत् पुरीषम् ॥ २३ ॥

देवानाम् । माने । प्रथमाः । अतिष्ठन् । कृन्तत्रात् । एषाम् । उपराः । उत् । आयन् ।

त्रयः । तपन्ति । पृथिवीम् । अनुषाः । द्वा । बृवृकम् । बृहत् । पुरीषम् ॥ २३ ॥

वदेवानां सर्वेषां वमाने निर्माणे । सृष्टिकाल इत्यर्थः । जगत्स्थितिहेतुभूतरसानुप्रदानकर्मणि स्रष्टव्यत्वेन वप्रथमा वअतिष्ठन् इन्द्रादेशादेते पूर्वे स्थिताः । क^३ एते । मेघाः । कुत एतद्वगम्यते । परस्मिन् पादे तेषामनुकथनात् । उक्तं हि मेघा एव माध्यमिका देवगणा इति (निरु. २. २२) । वएषाम् एवंभूतानां मेघानां वकृन्तत्रात् छेदनात् वउपराः । मेघनामैतत् । तत्रस्था^४ आप उच्यन्ते । मेघस्था आपः वउदायन्^५ उत्पन्नाः । वृष्टिभावेन भूमौ निपातिता^६ इत्यर्थः । पातितास्वप्तिवन्द्रस्थाज्ञया पज्जन्वो वायुरादित्य इत्येते वत्रयः देवाः वपृथिवीं भूमिम् । तत्रस्था ओषधीरित्यर्थः । वतपन्ति

१. ग-त३.४-भ६-स्थितेषु मेघेषु । २. त-म-कुर्वन् । ३. त-एका । ४. ग-अतः तत्रस्था; त-तत्र तत्रस्था; त३-भ-अ-तत्रस्था । ५. त-न६-उदायन् । ६. ग-त३-भ६-निपातिता ।

वृष्टिशितोष्णैः संतापयन्ति । पावयन्तीत्यर्थः । कीदृशाः । 'अनूपाः वर्षादीनामानुपुष्यंग वसतः प्रभावयितारः । प्रक्षेसार इत्यर्थः । 'द्वा द्वौ वाय्वादित्यौ पाचितास्वोर्ध्वानु स्थिनं 'पुरीषं सर्वस्य प्रीणयितृ पूरयितृ वा 'बृबुकम् उदकमादित्यमण्डलं प्रति 'वहनः । वायुः शोषयन्नादित्यो रश्मिभि-
राददान इत्यर्थः ॥

सा ते जीवातुरुत तस्य विद्धि मा स्मैतादृगप गूहः समये ।

आविः स्वः कृणुते गृहते वुसं स पादुरस्य निर्णिजो न मुच्यते ॥ २४ ॥

सा । ते । जीवातुः । उत । तस्य । विद्धि । मा । स्म । एतादृक् । अप । गूहः । सुसमये ।

आविः । स्वः । कृणुते । गृहते । वुसम् ।

सः । पादुः । अस्य । निःनिजः । न । मुच्यते ॥ २४ ॥

अत्रान्तरात्मनेन्द्रः स्तूयते । हे अन्तरात्मन् एते तव एसा तादृश्यादित्यात्मिका देवता एजीवातुः जीविका जीवनहेतुः । एउत अपि च एतस्य आदित्यस्य एएतादृक् ईदृशं स्वरूपं एसमये । संग्रामवाची समर्थशब्दोऽत्र यज्ञवाची । यज्ञे एविद्धि जानीहि । स्तुत्यत्वेनेति शेषः । एसा एस्म एअप एगूहः मा खल्वपवृणोः । किंच एनिर्णिजः सर्वस्य शोषयितुरादित्यस्य एस एपादुः तन्न पादनं गमनं रश्मि-
द्वारेण गत्वा एस्वः सर्वं त्रैलोक्यम् एआविः एकृणुते प्रकाशिकरोति । एवुसम् उदकं एगृहते संवृणोति । आदत्त इत्यर्थः । अस्मै प्रयोजनद्वयायादित्येन निवेदनाच्छ्रेमेण वा गमनं एन एमुच्यते ।
न कदाचित्परित्यज्यत इत्यर्थः ॥ ॥ १९ ॥

‘विश्वो हि’ इति द्वादशच द्वादशं सूक्तं त्रैष्टुभम् । इन्द्रवसुकयोः पितापुत्रयोः संवादोऽत्र क्रियते । पुरा वसुके यज्ञं कुर्वाणे सति इन्द्रः प्रच्छन्नरूप आजगाम । तं वसुकपत्नीन्द्रागमनाकाङ्क्षिणी विप्रकृष्टमिवाद्ययास्तौत् । अतस्तस्याः सपिः इन्द्रो देवता । अथ तस्याः प्रीत्यै वसुकेण सहेन्द्रः संवाद-
मकरोत् । द्वितीयादियुजश्चतुर्थीरहिताः पञ्चर्च इन्द्रवाक्यानि । अतस्तासां स ऋषिः । यद्यप्यासु वसुकः संबोध्यत्वादेवता तथापि ता ऋच एेन्द्रे कर्मणि विनियोकव्या इन्द्रलिङ्गसद्भावात् । चतुर्थीतहिताः शिष्टास्तृतीयाद्या वसुकवाक्यानि । अतः स ऋषिस्तासामिन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘विश्वो हि द्वादशेन्द्रवसुकयोः संवाद एेन्द्रः सूक्तस्य प्रथमयेन्द्रस्य स्तुपा परोक्षवदिन्द्रमाहेन्द्रस्य युजः शेषा ऋषेश्चतुर्थी च’ इति । गतो विनियोगः ॥

विश्वो ह्यन्यो अरिराजगाम ममेदह श्वशुरो ना जगाम ।

जक्षीयाद्धाना उत सोमं पपीयात्स्वाशितः पुनरस्तं जगायात् ॥ १ ॥

विश्वः । हि । अन्यः । अरिः । आऽजगाम । मम । इत् । अहं । श्वशुरः । न । आ । जगाम ।

जक्षीयात् । धानाः । उत । सोमम् । पपीयात् । सुऽआशितः । पुनः । अस्तम् । जगायात् ॥ १ ॥

अनया वसुकपत्नीन्द्रं स्तौति । एअन्यः इन्द्रव्यतिरिक्तः एअरिः अयं ईश्वरः एविश्वो एहि सर्व एव देवगणः एआजगाम अस्मद्यज्ञं प्रत्याययौ । एइत् इत्यवधारणे । एअह इत्यनुते । सर्वदेवगण आगते सति एमम एव एश्वशुरः इन्द्रः एना एजगाम । स इन्द्रो यद्यागच्छेत् तर्हि एधानाः भृष्टयवान् एजक्षीयात् भक्षयेत् । एउत अपि च एसोमम् अभिषुतं एपपीयात् पिबेत् । ततः एस्वाशितः सुहु भुक्तस्तृप्तः सन् एपुनः भूयः एअस्तं स्वगृहं प्रति एजगायात् गच्छेत् ॥

स रोरुवद्वृषभस्तिग्मशृङ्गो वर्ष्मन्तस्थौ वरिमन्ना पृथिव्याः ।

विश्वेष्वेनं वृजनेषु पामि यो मे कुक्षी सुतसोमः पृणाति ॥ २ ॥

सः । रोरुवत् । वृषभः । तिग्मऽशृङ्गः । वर्ष्मन् । तस्थौ । वरिमन् । आ । पृथिव्याः ।

विश्वेषु । एनम् । वृजनेषु । पामि । यः । मे । कुक्षी इति । सुतऽसोमः । पृणाति ॥ २ ॥

वृषभः कामानां वर्षिता वृतिग्मशृङ्गः तीक्ष्णरश्मिः वसः इन्द्रोऽहं पृथिव्याः अन्तरिक्षस्य वर्ष्मन् वर्ष्मणि । वर्ष्मन्शब्द उन्नतवचनः स्थिरवचनो वा । एवंभूते वरिमन् विस्तीर्णं प्रदेशे रोरुवत् शृङ्गं शब्दायमानः सन् आ तस्थौ आतिष्ठामि । एवंभूतोऽहं विश्वेषु सर्वेषु वृजनेषु संग्रामेषु एनम् ईदृशं वसुकं यजमानं पामि रक्षामि । यः यजमानः सुतसोमः अभिषुतसोमः मे मम कुक्षी उभौ पाश्वौ पृणाति सोमरसपुरोडाशादिहविर्भिः पूरयति । ईदृशं रक्षामीति संबन्धः ॥

अद्रिणा ते मन्दिनं इन्द्र तूयान्सुन्वन्ति सोमान्पिबसि त्वमेषाम् ।

पचन्ति ते वृषभाँ अत्सि तेषां पृक्षेण यन्मघवन्दूयमानः ॥ ३ ॥

अद्रिणा । ते । मन्दिनः । इन्द्र । तूयान् । सुन्वन्ति । सोमान् । पिबसि । त्वम् । एषाम् ।

पचन्ति । ते । वृषभान् । अत्सि । तेषाम् । पृक्षेण । यत् । मघवन् । दूयमानः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ते त्वदर्थं मन्दिनः मादयितृन् तूयान् अविलम्बितान् सोमान् अद्रिणा अभिषव-
प्राण्या सुन्वन्ति यजमाना अभियुण्वन्ति । एषाम् अस्मदादियजमानानां संबन्धिनः सोमान्
त्वं पिबसि । किंच त्वदर्थं वृषभान् पशून् ये च यजमानाः पचन्ति तेषां संबन्धिनो हवि-
र्भूतान् पशून् अत्सि भक्षयसि । हे मघवन् घनवस्त्रिन्द्र त्वं यदा पृक्षेण हविर्भूतेनाग्नेन निमित्तेन
दूयमानः यजमानैर्दूयसे तदेति पूर्वेण संबन्धः ॥

इदं सु मे जरितरा चिकिद्धि प्रतीपं शापं नद्यो वहन्ति ।

लोपाशः सिंहं प्रत्यञ्चमत्साः क्रोष्टा वराहं निरतक्त कक्षात् ॥ ४ ॥

इदम् । सु । मे । जरितः । आ । चिकिद्धि । प्रतिऽईपम् । शापम् । नद्यः । वहन्ति ।

लोपाशः । सिंहम् । प्रत्यञ्चम् । अत्सारिति । क्रोष्टा । वराहम् । निः । अतक्त । कक्षात् ॥ ४ ॥

हे जरितः शत्रूणां जरयितरिन्द्र त्वं मे मम सु शोभनमपि इदम् ईदृशं रूपं सामर्थ्यम् आ
चिकिद्धि आ समन्ताज्जानीहि । कीदृशम् । नद्यः गङ्गाद्याः सरितः प्रतीपं प्रतिकूलं शापम् उदकं
वहन्ति । अपि च लोपाशः । लुप्यमानं नृणमश्नातीति लोपाशो मृगः । मया प्रेषितः सन् प्रत्यञ्चम्
आत्मानं प्रति गच्छन्तं सिंहम् अत्साः अत्सारीत् । आभिमुख्येन गच्छति । तथा क्रोष्टा शृगालः
वराहं बलवन्तमपि सुकरं कक्षात् अतिगहनदेशात् निरतक्त निर्गमयति । एतदपि सर्वं सामर्थ्यं
त्वत्पुत्रे मयि त्वत्प्रसादात्त्वयमपि जानीहीत्यर्थः ॥

१. त-भ६-‘सोमान्’ नास्ति । २. त-भ१.२.४.६-संबंधीन् । ३. ग-भ२-ते त्वदर्थं । ४. त-
भ२.६-संबंधीन् ।

कथा त एतदहमा चिकेतं गृत्सस्य पाकस्तवसो मनीषाम् ।

त्वं नो विद्वां ऋतुथा वि वोचो यमर्धं ते मधवन् क्षेम्या धूः ॥ ५ ॥

कथा । ते । एतत् । अहम् । आ । चिकेतम् । गृत्सस्य । पाकः । तवसः । मनीषाम् ।

त्वम् । नः । विद्वां । ऋतुऽथा । वि । वोचः । यम् । अर्धम् । ते । मधवन् । क्षेम्या । धूः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ^१पाकः पक्वव्यप्रज्ञः ^२अहं ^३गृत्सस्य मेघाविनः ^४तवसः वृद्धस्य ^५ते तव ^६मनीषां स्तुतिम् । कर्तुमिति शेषः । ^७एतत् ईदृशं त्वदीयं सामर्थ्यं ^८कथा कथं केन प्रकारेण ^९आ ^{१०}चिकेतम् आ समन्तात् जानामि । त्वदुपदेशं विना न जानामीत्यर्थः । तस्मात्कारणात् ^{११}विद्वां सर्वज्ञः ^{१२}त्वम् एव ^{१३}नः अस्मभ्यम् ^{१४}ऋतुथा कालेकाले ^{१५}वि ^{१६}वोचः विशेषेण ब्रूहि । हे ^{१७}मधवन् धनवन्निद्र ^{१८}ते तव ^{१९}अर्धं ^{२०}यं स्तुत्यवयवं कुर्मः ^{२१}सा स्तुतिः ^{२२}धूः ^{२३}क्षेम्या क्षेमे भवा क्लेशरहिता वोढुं शक्यास्ति । यस्मात्तव ^{२४}स्तुत्यवयवमेव वयमक्लेशेन कर्तुं न ^{२५}शक्नुमोऽस्माकं मन्दबुद्धित्वात् तस्मात्त्वमेवास्मभ्यं स्वसामर्थ्यं स्तुतिप्रकारं च पुनरपि कथयेत्यर्थः ॥

एवा हि मां तवसं वर्धयन्ति दिवश्चिन्मे बृहत उत्तरा धूः ।

पुरु सहस्रा नि शिशामि साकमशत्रुं हि मा जनिता जजान ॥ ६ ॥

एव । हि । माम् । तवसम् । वर्धयन्ति । दिवः । चित् । मे । बृहतः । उत्तरा । धूः ।

पुरु । सहस्रा । नि । शिशामि । साकम् । अशत्रुम् । हि । मा । जनिता । जजान ॥ ६ ॥

^१हि यस्मात्कारणात् ^२एव एवमुक्तप्रकारेण ^३तवसं प्रवृद्धं ^४मां स्तोतारः स्तुतिभिः स्तुवन्तो वीर्येण ^५वर्धयन्ति तस्मात्कारणात् ^६बृहतः महतः ^७मे मम इन्द्रस्य ^८दिवश्चित् सुलोकादपि ^९धूः स्तुतिः ^{१०}उत्तरा उद्गततराधिकतरा । किंच ^{११}पुरु पुरुणि बहुनि ^{१२}सहस्रा शत्रूणां सहस्राणि ^{१३}साकं युगपत् ^{१४}नि ^{१५}शिशामि तनुकरोमि । हिनस्मीत्यर्थः ^{१६}हि यस्मात्कारणात् ^{१७}जनिता सर्वस्य जनयिता प्रजापतिः ^{१८}मा मामिन्द्रम् ^{१९}अशत्रुम् अविद्यमानशत्रुं ^{२०}जजान जनितवान् ॥ ॥ २० ॥

एवा हि मां तवसं जजुर्ग्रं कर्मन्कर्मवृषणमिन्द्र देवाः ।

वधीं वृत्रं वज्रेण मन्दसानोऽप्यं व्रजं महिना दाशुषे वम् ॥ ७ ॥

एव । हि । माम् । तवसम् । जजुः । उग्रम् । कर्मन्ऽकर्मन् । वृषणम् । इन्द्र । देवाः ।

वधीम् । वृत्रम् । वज्रेण । मन्दसानः । अप्यं । व्रजम् । महिना । दाशुषे । वम् ॥ ७ ॥

^१हि यस्मात्कारणात् ^२एव एवमनेनोक्तप्रकारेण हे ^३इन्द्र ^४देवाः मरुदादयः ऋत्विग्यजमाना वा ^५तवसं महान्तं स्वपुत्रं त्वद्रूपेणावस्थितं सन्तं वसुक्तं ^६मां ^७कर्मन्कर्मन् वृत्रवधाम्निहोत्रादौ सर्वस्मिन् कर्मणि ^८उग्रं शूरमसङ्गं वा ^९वृषणं वर्षितारं हविषां दातारं ^{१०}जजुः जानन्ति अतः ^{११}मन्दसानः मोदमानोऽहं ^{१२}वज्रेण आयुधेन ^{१३}वृत्रं मेघमसुरं वा ^{१४}वधीं अबधिषम् । किंच ^{१५}दाशुषे हविर्देतवते यजमानाय वृष्टिप्रदानार्थं ^{१६}महिना महत्त्वेन ^{१७}व्रजं मेघसमूहम् ^{१८}अप ^{१९}वम् अपावम् अपवृणोमि ॥

१. त-काले । २. त-भ-वयं कुर्मः । ३. त-यस्मादतः ; भ-यस्मादतः । ४. त-भ-‘न’ नास्ति । ५. त-१.२.६-भ-मु-बहुनि मे ; त-५-बहुनि से । ६. त-हिनस्तोत्यर्थः । ७. त-भ-‘न’ अविद्यमान-शत्रु’ नास्ति । ८. त-भ-मु-त्वद्रूपनिरूपणावस्थितं ।

देवास आयन्परशूराविभ्रन् वना वृश्चन्तो अभि विड्भिरायन् ।

नि सुद्वं१ दधतो वक्षणासु यत्रा कृपीटमनु तदहन्ति ॥ ८ ॥

देवासः । आयन् । परशून् । अविभ्रन् । वना । वृश्चन्तः । अभि । विट्भिरः । आयन् ।
नि । सुऽद्वम् । दधतः । वक्षणासु । यत्र । कृपीटम् । अनु । तत् । दहन्ति ॥ ८ ॥

१ देवासः देवाः इन्द्रेण चोदिताः सन्तः १ आयन् गच्छन्ति । मेघवधार्थं १ परशून् वज्रान्
१ अविभ्रन् धारयन्ति च । तदनन्तरं १ विड्भिः मरुदादिप्रजाभिः सहिताः १ वृश्चन्तः मेघांश्छिन्दन्तः
१ वना वनानि वृष्टिलक्षणान्युदकानि १ अभि १ आयन् अभिमुख्येन गच्छन्ति । ततः १ सुद्वं शोभन-
द्रवणं वृष्ट्युदकं १ वक्षणासु नदीषु १ नि १ दधतः नियमेन स्थापयन्तः १ यत्र यस्मिन्मेघजाते १ कृपीटम् ।
उदकनामैतत् । निगूढमुदकं तिष्ठति त इमे देवाः १ तत् मेघजातम् १ अनु लक्ष्मीकृत्य १ दहन्ति उदक-
निर्गमनार्थं शोषयन्ति ॥

शशः क्षुरं प्रत्यश्चं जगाराद्रिं लोगेन व्यभेदमारात् ।

बृहन्तं चिदहते रन्धयानि वयद्रुत्सो वृषभं शूशुवानः ॥ ९ ॥

शशः । क्षुरम् । प्रत्यश्चम् । जगार । अद्रिम् । लोगेन । वि । अभेदम् । आरात् ।

बृहन्तम् । चित् । ऋहते । रन्धयानि । वयत् । वत्सः । वृषभम् । शूशुवानः ॥ ९ ॥

वसुक इन्द्रं प्रतिबूते । १ शशः एतत्संज्ञितो मया प्रेरितो मृगविशेषः १ प्रत्यश्चं वधायाम्मानं
प्रति गच्छन्तं १ क्षुरं क्षुरवन्तं द्रवदीर्घतीक्ष्णनखं सिंहव्याघ्रादिकम् । बलवत्क्षुरशूरमृगमित्यर्थः ।
१ जगार गिरति गृह्णाति वा । किंच १ लोगेन लोष्टेन १ अद्रिं हिमवदादिकं पर्वतम् १ आरात् दूरे स्थित-
मपि १ वि १ अभेदम् अहं भिनद्धि । १ बृहन्तं १ चित् महान्तमपि हस्त्यादिकम् १ ऋहते ह्रस्वकायाल्पाय
ज्ञाकादिकाय १ रन्धयानि वशं गमयानि । १ शूशुवानः वीर्येण वर्षमानः १ वत्सो १ वृषभं महोक्षं
१ वयत् युद्धाय गच्छति । हे इन्द्र एतदपि सर्वं त्वत्प्रसादादहं करोमीत्यर्थः ॥

सुपर्ण इत्था नखमा सिपायारुद्धः परिपदं न सिंहः ।

निरुद्धश्चिन्माद्विषस्तर्ष्यावान् गोधा तस्मै अयथै कर्षदेतत् ॥ १० ॥

सुऽपर्णः । इत्था । नखम् । आ । सिपाय । अर्षुऽरुद्धः । परिऽपदम् । न । सिंहः ।

निऽरुद्धः । चित् । महिषः । तर्ष्यावान् । गोधा । तस्मै । अयथम् । कर्षत् । एतत् ॥ १० ॥

१ सुपर्णः पक्षिरूपा गायत्री १ इत्था अमुत्र तुलोके १ नखम् आत्मीयम् १ आ १ सिपाय सोमा-
हरणकाल इन्द्रार्थमाबन्धन । इन्द्रस्य प्रसादाद्वि पदं न्यस्तवतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । १ अवर्द्धः
पञ्जरेणावृतः परिवेष्टितः १ सिंहः १ परिपदं १ न यथा कस्त्योपरि सर्वतः पादमवबध्नाति । किंच ।
१ चित् इत्युपमार्थे । यथा केनापि बद्धपादो १ निरुद्धः १ महिषः १ तर्ष्यावान् उदकाभावे तृषावान्भवति
एवमिन्द्रः सोमाहरणात्पूर्वं सोमाभावे तृषितवानभूदिति शेषः । १ तस्मै । तादर्थ्यं चतुर्थी । तादृशस्य
तृषितस्वेन्द्रस्यार्थं १ गोधा । गमयति वर्णानिति गौवाक् तत्र निधीयमानत्वात् १ गायत्री १ गोधा ।

यद्वा । गुधिनिष्कर्षणार्थः । निष्कृत्य सोमाहरणाद्गोधा गायत्री । 'अयथम् अयत्नेन । लीलयेत्यर्थः ।
 एतत् सोमजातं कर्षत् आकृष्टवती । दिवः सकाशादाहृतवतीत्यर्थः ॥

तेभ्यो गोधा अयथं कर्षदेतद्ये ब्रह्मणः प्रतिपीयन्त्यन्नैः ।

सिम उक्ष्णोऽवसृष्टाँ अदन्ति स्वयं बलानि तन्वः शृणानाः ॥ ११ ॥

तेभ्यः । गोधाः । अयथम् । कर्षत् । एतत् । ये । ब्रह्मणः । प्रतिऽपीयन्ति । अन्नैः ।

सिमः । उक्ष्णः । अवऽसृष्टान् । अदन्ति । स्वयम् । बलानि । तन्वः । शृणानाः ॥ ११ ॥

ये मरुदादिदेवगणाः । ब्रह्मणः परिवृढस्येन्द्रस्य स्वभूतैः । अन्नैः सोमालैः । तृप्ताः सन्त इति शेषः । प्रतिपीयन्ति । पीयति हिंसाकर्मा । इन्द्रादेशाद्विसृष्टान् प्रतिहिंसन्ति । तेभ्यः तेषां देवगणानामर्थाय । गोधाः पूर्वोक्ता गायत्री । अयथम् अनायासेन । एतत् सोमजातं । कर्षत् आकृष्टवती । किंच । सिमः सिमान्श्रेष्ठान् । यद्वा । सिमशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । सर्वान् । उक्ष्णः सिद्धतः । अवसृष्टान् इन्द्रेण निःसृष्टाननुज्ञातान् हविर्भूतान् सोमान् यज्ञेषु । अदन्ति भक्षयन्ति । किं कुर्वन्तः । स्वयम् आत्मनैव । बलानि शत्रूणां मैत्र्यानि । तन्वः शरीराणि च । शृणानाः हिंसन्तः । गायत्री इन्द्रादेशादेभ्यः सोममाहृतवतीत्यर्थः ॥

एते शमीभिः सुशमीं अभूवन् ये हिंन्विरे तन्वः सोमं उक्थैः ।

नृवद्वदन्नृप नो माहि वाजान् दिवि श्रवो दधिषे नाम वीरः ॥ १२ ॥

एते । शमीभिः । सुशमीं । अभूवन् । ये । हिंन्विरे । तन्वः । सोमं । उक्थैः ।

नृवत् । वदन् । उप । नः । माहि । वाजान् । दिवि । श्रवः । दधिषे । नाम । वीरः ॥ १२ ॥

ये देवर्ष्यादयः । तन्वः शरीराणि । सोमे सोमयागे । उक्थैः शस्त्रैः । हिंन्विरे वर्धयन्ति । एते देवादय इन्द्रादेशात् सोमे आहृते सति । शमीभिः सोमयागकर्मभिः । सुशमीं सुकर्माणः । अभूवन् । नृवत् मनुष्यवत् । वदन् इदं गुह्यमर्थं मया दत्तमिति व्यक्तां वाचमुच्चारयन् । नः अस्मभ्यम् । उप । माहि उपगम्य । वाजान् अश्वानि बलानि वा हे इन्द्र त्वं देहीति शेषः । अतः कारणात् । वीरः दानशूरत्वं । दिवि तुल्ये । श्रवः दानपतिरिति कीर्तितं । नाम नामधेयं । दधिषे धारयति ॥ १२ ॥

‘वने न वा’ इत्यष्टचं त्रयोदशं सूक्तं वसुकस्यापै त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—‘वने नाष्टौ’ इति । चतुर्थेऽहनि स्तोमवृद्धौ ब्राह्मणाच्छंसिन एतस्सूक्तमावापार्थम् । सूत्रितं च—‘स्तोमे वर्धमाने को अथ नर्यो वने न वा यः’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति । महाव्रते निष्क्रेवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘प्र वो महे मन्दमानायान्वस इति निविद्वानं वने न वा यो न्यधापि चाकन्’ (ऐ. आ. ५. ३. १) इति ॥

वने न वा यो न्यधापि चाकञ्छुर्चिवाँ स्तोमो भुरणावजीगः ।

यस्येदिन्द्रः पुरुदिनेषु होता नृणां नर्यो नृतमः क्षपावान् ॥ १ ॥

वने । न । वा । यः । नि । अथापि । चाकन् । शुचिः । वाम् । स्तोमः । भुरणौ । अजीगरिति ।

यस्य । इत् । इन्द्रः । पुरुऽदिनेषु । होता । नृणाम् । नर्यः । नृतमः । क्षपावान् ॥ १ ॥

वने न वा यो न्यधायीति । वने वन इव वृक्ष इव शकुनिः स्वे नीहे वायमात्मीयं पुत्रं
 न्यधायि निदधाति शिशुकमजातपक्षम् । स यथा तत्र निहितः पचाक् पश्यन्^१ भयाद्दिशो
 निरीक्षमाण आसीत् । अथवा कामयमानस्तदुत्सुकमना आसीत् । एवमयमस्मासु वृक्षस्य नीडभूतेषु
 शकुनिपुत्रभूतः शुचिः व्यपगतसर्वदोषो युवयोः स्वभूतः स्तोमः हे मुरणौ भर्तारावश्विनौ शीघ्रौ
 वा । मुरण्युरिति क्षिप्रनामेति । किंच यस्य स्तोमस्य पुरुदिनेषु बहुष्वहःसु इन्द्रः होता इन्द्रोऽ-
 प्याह्वाता भवति ममायं स्तोमः स्यादिति । किंलक्षणः^२ पुनरिन्द्र आह्वाता । यः नृणां मनुष्याणां
 नृतमः मनुष्याणामपि मनुष्यतमः । शूराणामपि मध्ये शूरतम इत्यर्थः । नर्यः च नृभ्यो हितौ यः
 पक्षपावान् च रात्रिपर्यायेषु सोमभागः । एवंगुणयुकेन यः स्तोम इन्द्रेणापि प्रार्थ्यतेऽस्मासु वर्तमानः
 स युवां प्रति अजीगः नित्यकालमेव गच्छतीत्यर्थः । एवं तावदेतामृचमाश्विनीमिति कृत्वा व्याचक्षते ।
 तदसाधु । ऐन्द्रे हि सूक्ते प्रथमैवेयं भवति । तच्च पुनः पृष्ठयस्य षष्ठेऽहनि स्तोमे वर्धमाने माध्यन्दिने
 सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुज्यते । हे मुरणौ भर्तारौ देवानां पती य एष स्तोमोऽस्मासु
 निहितः शुचिर्व्यपगतदोषः शकुनिपुत्र इव वने वनावयवे वृक्षे चाक् पश्यन्निव कामयमान इव
 वेन्द्रमास्ते । यस्य स्तोमस्य किमिति । यस्येन्द्रः पुरुदिनेषु बहुष्वहःस्वाह्वाताभूत् अपि नाम मामनेन
 स्तोमेन स्तुयुरिति । किंलक्षणः पुनराह्वाता । यस्येन्द्र इति नृणां नृतमो नर्यश्च क्षपावांश्च समान-
 मेतत्पूर्वैर्गार्थेन । यमेवमिन्द्रः प्रार्थयते स एष स्तोमस्तं प्रत्यजीगः गच्छतीत्यर्थः । अथवा स एष
 स्तोमोऽस्माभिरुदीर्यमाणस्तस्येन्द्रस्य गुणान्गृह्णातीति स्यात् । 'जिगर्तिर्गृह्णातिकर्मा' (निरु. ६. ८) इति
 ह्युक्तम् । एवमत्र चाकश्चित्यस्य चायश्चिति वा कामयमान इति वेद्येतौ विपरिणामावुपपद्येते शब्द-
 सारूप्यादर्थविरोधाच्च । एतस्मिन्निगमे पदविभागगतः कश्चिद्विचारोऽस्ति । तमाह भाष्यकारः—'वेति च
 य इति च चकार शाकल्यः' (निरु. ६. २८) इति । वेति य इति च पदे चकार शाकल्यः पदकारः ।
 तदेतद्विचार्यमाणं न साधु भवति । किं कारणम् । 'उदात्तं त्वेवमाख्यातमभविष्यत्' । एवमेतस्मिन्
 पदद्वये सति यदेतदाख्यातं न्यधायीति तदुदात्तमभविष्यत् । यदुदात्तरस्य नित्यमाख्यातस्य
 निघातो न भवतीति लक्षणविदो मन्यन्ते । न चेदमुदात्तम् । तस्माद्य इति नेदं यदुत्तं किं तर्हि वाय
 इत्येकमेव पदम् । किंच । 'असुसमाप्तश्चार्थः' । अपुष्कलः । एवमेव तस्मिन्पदद्वये सति मन्त्रस्यार्थोऽ-
 सुसमाप्तो भवति ॥^३

प्र ते अस्या उपसः प्रापरस्या नृतौ स्याम नृतमस्य नृणाम् ।

अनु त्रिशोकः शतमावहभृन्कुत्सेन रथो यो असत्सप्तवान् ॥ २ ॥

प्र । ते । अस्याः । उपसः । प्र । अपरस्याः । नृतौ । स्याम । नृतमस्य । नृणाम् ।

अनु । त्रिशोकः । शतम् । आ । अवहत् । नृन् । कुत्सेन । रथः । यः । असत् । सप्तवान् ॥ २ ॥

अस्याः वर्तमानाया इन्द्र्याः उपसः नृतौ । 'नृ नये' नयने प्रापणे । उद्यकाल इत्यर्थः ।
 नृणां नेतृणां मध्ये नृतमस्य अतिशयेन नेतुः एते तव इन्द्रस्य स्तुत्या यागेन च प्र स्याम वयं
 प्रकृष्टा भवमः । तथा हे इन्द्र अपरस्याः आगामिन्याश्चोपसो नृतौ प्रापणे तव स्तुत्या यागेन च वयं
 प्रकृष्टा भवेमेत्याशास्महे । किंच त्रिशोकः नामर्षिः हे इन्द्र त्वामाराध्य त्वत्प्रसादात् शतं बहून् अनु

१. त१.२.६.७-मु- 'पश्यन्' नास्ति । २. त-भ-किंच लक्षणः । ३. ग-पुस्तकस्थमेतन्मन्त्र-
 भाष्यं—वने न वृक्ष इव वा यः पक्षनिहितः कामयमानः शुचिः सोमः तथा स्तोमः मुरणाविदकृत्
 सौ वां युवामजीगः निर्गमयति । यस्येत् यस्यैव पानेन्द्रः पुरुदिनेषु बहुदिनेषु शत्रूणामाह्वाता नृणां मध्ये
 नृतमः श्रेष्ठः नर्यः नरहितः क्षपावान् शत्रुसपणशीलः; भ१.४.७-पुस्तकेषु अस्य मन्त्रस्य भाष्यं नास्ति ।

अनुचरभूतान् ^१ नृन् मनुष्यान् ^२ आबहत् प्रापितवान् । लब्धवानित्यर्थः । तथा तव कुत्सस्य च ^३ 'ससवान्' सन्निता युगपदेव संभक्ता ^४ यः ^५ रथः ^६ असत् अस्ति स रथः ^७ 'कुत्सेन कुत्सो लब्धवानिति शेषः । तथा च मन्त्रान्तरे श्रूयते—'यासि कुत्सेन सरथमवस्युः' (अ. सं. ४. १६. ११) इति । यस्मादेवं तस्मात्त्वत्पसादाद्वयं प्रकृष्टा भवेत्यर्थः ॥

कस्ते मर्द इन्द्र रन्त्यो भूदुरो गिरौ अभ्युग्रो वि धाव ।

कद्वाहो अर्वागुप मा मनीषा आ त्वा शक्यामुपमं राधो अन्नैः ॥ ३ ॥

कः । ते । मर्दः । इन्द्र । रन्त्यः । भुत् । दुरः । गिरः । अभि । उग्रः । वि । धाव ।

कत् । वाहः । अर्वाक् । उप । मा । मनीषा । आ । त्वा । शक्याम् । उपऽमम् । राधः । अन्नैः ॥ ३ ॥

हे ^१ इन्द्र ^२ ते तवेष्टमध्यमोत्तमानां सोमजन्यानां मदानां मध्ये ^३ कः ^४ मर्दः ^५ रन्त्यः रमयिता प्रीतिकरः ^६ भूत् भवति । त्वत्प्रीतिकरमद्योग्यसोमदानाभिप्रायेणायं प्रश्नः । ^७ उग्रः ओजस्वी त्वं ^८ दुरः यज्ञगृहद्वाराणि ^९ गिरः स्तुतिर्लक्षणा वाचश्च ^{१०} अभि ^{११} वि ^{१२} धाव अभ्यागच्छ । किंच ^{१३} कत् कदा ^{१४} वाहः । इन्द्रं प्रत्युह्यत इति वाहः सोम उच्यते । एवंभूतः ^{१५} अर्वाक् त्वत्पसादात्फलदानायास्मद-
भिमुखो भविष्यतीति शेषः । अपि ^{१६} च कदा ^{१७} मनीषा सर्वार्थदर्शिनी प्रज्ञा सर्वगुणग्राहिणी स्तुतिर्वा ^{१८} मा मां त्वत्पसादात् ^{१९} उप रमिष्यतीति शेषः ^{२०} कदा हे इन्द्र ^{२१} त्वा त्वाम् । ^{२२} आ इत्युपसर्गश्रुते-
र्योग्यपदाध्याहारः । आराध्य वयम् ^{२३} अन्नैः सह ^{२४} राधः धनम् ^{२५} उपमं मत्समीपं ^{२६} शक्याम् । शक्तिरत्र गत्यर्थोऽन्तर्भावित्वपर्ययः । संगमयेयम् ॥

कदु द्युम्नमिन्द्र त्वावतो नृन्कया धिया कस्ते कन्न आगन् ।

मित्रो न सत्य उरुगाय भृत्या अन्नै समस्य यदसन्मनीषाः ॥ ४ ॥

कत् । ऊँ इति । द्युम्नम् । इन्द्र । त्वाऽवतः । नृन् । कया । धिया । कस्ते । कन्न । नः । आ । अगन् ।
मित्रः । न । सत्यः । उरुऽगाय । भृत्यै । अन्नै । समस्य । यत् । असन् । मनीषाः ॥ ४ ॥

हे ^१ इन्द्र त्वं ^२ कदु कदा वा ^३ द्युम्नं हविल्लक्षणमस्मदीयमन्नं भुक्त्वेति शेषः । ^४ कया ^५ धिया केन कर्मणा ^६ नृन् नेतृन्स्मान् ^७ त्वावतः त्वत्सदृशान् ^८ कस्ते करिष्यसि । ^९ कत् कदा ^{१०} नः अस्मान् प्रति ^{११} आगन् आगमिष्यसि । ^{१२} सत्यः अनवद्य इत्यर्थः । ^{१३} मित्रो ^{१४} न सखेव तथा । हे ^{१५} उरुगाय बहुकीर्ति इन्द्र त्वं ^{१६} भृत्यै भरणाय पोषणाय भवसीति शेषः । ^{१७} यत् यदा ^{१८} समस्य अस्मदादिकस्य सर्वस्य जगतः ^{१९} अन्ने जगत्स्थितिनिमित्त आहारे ^{२०} मनीषाः अन्नाभिलक्षणा बुद्धयः ^{२१} असन् भवेयुः । तथा सर्वस्य पोषणाय त्वं भवसीत्यर्थः ॥

प्रेरय द्युरो अर्थं न पारं ये अस्य कामं जनिधाइव गमन् ।

गिरश्च ये ते तुविजात पूर्वोन्निर इन्द्र प्रतिशिक्षन्त्यन्नैः ॥ ५ ॥

प्र । ईरय । सूरः । अर्थम् । न । पारम् । ये । अस्य । कामम् । जनिधाऽइव । गमन् ।

गिरः । च । ये । ते । तुविऽजात । पूर्वीः । नरः । इन्द्र । प्रतिऽशिक्षन्ति । अन्नैः ॥ ५ ॥

१. त-म- 'ससवान्' नास्ति । २. ग-म १.२.४.७-एवंभूतः सोमः; त १.२.४.५.६-एवंभूतः ।

३. त-म- 'अपि च ... शेषः' नास्ति ।

१सूरः सूर्यः १अर्थ १न यथातारं गन्तारं योगिनमनुगृह्णन् १पारं संसारस्यान्तमपवर्गं गमयति
तथा हे इन्द्र त्वं यजमानान् संसारस्यान्तं १प्रेरय गमय । १ये अस्मदादयो यजमानाः १अस्य
तवेन्द्रस्य १कामं सोमपानेच्छां १ममन् । गमिरत्र विपूर्वोऽन्तर्भावितप्यर्थश्च द्रष्टव्यः । विगमयन्ति
महता सोमपानेनापनयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । १जनिधा इव । जनीनां जायानां संभोगकाले शय्यासु
धारयितारः पतयो यथा प्रभूतसंभोगप्रदानेन मैथुनेच्छामपनयन्ति तद्वत् । किंच १नरः नेतारोऽ-
स्मदादयः १ये यजमानाः हे १तुविजात बहुरूप । ' रूपरूपं प्रतिरूपो बभूव ' (ऋ. सं. ६.४७.१८)
इति वचनात् । सर्वात्मन् १इन्द्र १ते तुभ्यं १पूर्वाः अनादिकालप्रवृत्ताः १गिरश्च स्तुतिलक्षणा वाचश्च
१अग्नैः पुरोडाशादिहविर्भिः सह १प्रतिशिक्षन्ति प्रतिकाळं प्रयच्छन्ति तानस्मदीयान् यजमानान् पारं
गमयेति पूर्वेण संबन्धः ॥ ॥ २२ ॥

मात्रे नु ते सुमिते इन्द्र पूर्वी द्यौर्मज्मना पृथिवी काव्येन ।

वराय ते घृतवन्तः सुतासः स्वाङ्गन्भवन्तु पीतये मधूनि ॥ ६ ॥

मात्रे इति । नु । ते । सुमिते इति सुऽमिते । इन्द्र । पूर्वी इति । द्यौः । मज्मना । पृथिवी । काव्येन ।
वराय । ते । घृतवन्तः । सुतासः । स्वाङ्गन् । भवन्तु । पीतये । मधूनि ॥ ६ ॥

हे १इन्द्र १ते तव स्वभूतेन १मज्मना क्षत्रूणां मज्जकेन १काव्येन कर्मणा १द्यौः १पृथिवी द्यावा-
पृथिव्यौ १नु क्षिप्रं १सुमिते निर्मिते । कीदृश्यौ । १मात्रे निर्मात्र्यौ १पूर्वी पूर्वाभौ महस्यौ । यस्मादी-
दृशेन महत्वेन युक्तः तस्मात् १घृतवन्तः अग्निमुखत्वात् त्वां क्षरन्तो दीप्तिमन्तो वा सुसंस्कृतत्वात्
यद्वाज्यसंयुक्ताः १सुतासः अभिषुताः सोमाः १वराय श्रेष्ठाय तुभ्यमिन्द्राय १स्वाङ्गन् १भवन्तु ।
अस्माभिर्दत्ताः सन्तु । किमर्थम् । १पीतये पानाय । १मधूनि मधुररसात्मकानि पुरोडाशादीन्यज्ञानि
हवींषि मक्षणार्थं दत्तानि भवन्तु ॥

आ मध्वो अस्मा असिचन्नमत्रमिन्द्राय पूर्णं स हि सत्यराधाः ।

स वावृधे वरिमन्ना पृथिव्या अभि कृत्वा नयः पौंस्यैश्च ॥ ७ ॥

आ । मध्वः । अस्मै । असिचन् । अमत्रम् । इन्द्राय । पूर्णम् । सः । हि । सत्यराधाः ।

सः । वावृधे । वरिमन् । आ । पृथिव्याः । अभि । कृत्वा । नयैः । पौंस्यैः । च ॥ ७ ॥

१अस्मै १इन्द्राय अत्येन्द्रस्यार्थं १मध्वः मधुररसस्य सोमस्य १पूर्णम् १अमत्रं ग्रहचमसादिकं
पात्रम् १आ १असिचन् आभिमुख्येन स्थित्वा परया भक्त्यास्मदीया क्रत्विजः सिक्तवन्तः अग्नौ
प्रक्षिप्तवन्तः । १हि यस्मात्कारणान् १सः इन्द्रः १सत्यराधाः सत्यधनः । यजमानेभ्यो दातव्यत्वेना-
विसंवादिधनं इत्यर्थः । तस्मादसिचन्निति संबन्धः । अग्नावासिक्तेन तेन पात्रेण तप्तः १सः इन्द्रः
१पृथिव्याः अन्तरिक्षस्य १वरिमन् अतिशयेन विस्तीर्णं स्थाने आगत्य १अभि १वावृधे अभिवर्धते ।
कीदृश इन्द्रः । १नयैः नृभ्यो हितः । १कृत्वा वृत्रवधादिकर्मणा प्रज्ञानेन वा १पौंस्यैश्च युक्त इति शेषः ॥

व्यानकिन्द्रः घृतनाः स्वोजा आस्मै यतन्ते सख्याय पूर्वीः ।

आ स्मा रथं न घृतनासु तिष्ठ यं भद्रया सुमत्या चोदयासे ॥ ८ ॥

वि । आ॒न॒ट् । इन्द्रः । पृ॒त॒नाः । सु॒ऽओ॒जाः । आ । अ॒स्मै । य॒न॒न्ते । स॒ख्याय॑ । पु॒र्वीः ।
आ । स्म । रथ॑म् । न । पृ॒त॒नासु । तिष्ठ॑ । यम् । भ॒द्रया॑ । सु॒ऽम॒त्या । चो॒दया॑से ॥ ८ ॥

१स्वोजाः शोभनबलः १इन्द्रः १पृतनाः शत्रुसेनाः १व्यानद् व्याप्नोति । इन्द्रः संग्रामेषु केनाप्यप्रतिहन्यमानः सन् शत्रून् जयतीत्यर्थः । किंच १पूर्वीः । अत्र पूर्वशब्द उत्कृष्टवार्त्ता । उत्कृष्टाः शत्रुसेना अप्रभवन्त्यः सत्यः १अस्मै अस्येन्द्रस्य १सख्याय संधित्वलक्षणाय^१ सखिभावाय १आ १यतन्ते । संधिं कर्तुमिच्छन्तीत्यर्थः । अपरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतत्वाद्भिन्ने वाक्यम् । हे इन्द्र त्वं १यं स्वीयं रथं १भद्रया कल्याण्या १सुमत्या शोभनया परानुग्रहया बुद्ध्या १चोदयासे यज्ञान् प्रति प्रेरयसि तं १रथम् अस्मद्यज्ञं प्रत्यागन्तुं महतादरेण १आ १तिष्ठ आरोह । तत्र दृष्टान्तः । १पृतनासु संग्रामेषु १रथं १न यथा^२ स्वरथं महतादरेणातिष्ठसि^३ तद्वत् । १स्म इति पदपूरणः ॥ ॥२३॥ ॥२॥

तृतीयेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र 'प्र देवत्रा' इति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तम् । इलूष-
पुत्रस्य कवपस्यार्चं त्रैष्टुभमन्वेदेवत्यमपांनपादेवताकं वा । तथा चानुक्रान्तं—'प्र देवत्रा पञ्चोना कवप
ऐलूष आपमपोनप्रीयं वा' इति । 'अप इष्य होतः' इत्युक्तः सन् होता 'प्र देवत्रा' इत्याद्या
नवर्चोऽनुब्रूयात् । सूत्रितं च—'प्र देवत्रा ब्रह्मणे गातुरेत्विति नव हिनोता नो अध्वरं देवयज्येति
दशमीम्' (आश्व. श्रौ. ५. १) इति ॥

प्र दे॒वत्रा ब्रह्म॑णे गा॒तुरे॒त्वपो अ॒च्छा मन॑सो न प्रयु॑क्ति ।

म॒हीं मि॒त्रस्य॑ वरु॑णस्य धा॒सि पृ॒थु॒ज्यसे॑ रीर॒धा सुवृ॑क्तिम् ॥ १ ॥

प्र । दे॒व॒ऽत्रा । ब्रह्म॑णे । गा॒तुः । ए॒तु । अ॒पः । अ॒च्छ । मन॑सः । न । प्र॒ऽयु॒क्ति ।

म॒हीम् । मि॒त्रस्य॑ । वरु॑णस्य । धा॒सिम् । पृ॒थु॒ऽज्यसे॑ । री॒र॒ध । सु॒ऽवृ॒क्तिम् ॥ १ ॥

१ब्रह्मणे । तृतीयार्थे चतुर्थी । ब्रह्मणा स्तोत्रेण । स्तयमान इति शेषः । १गातुः देवानपो वा प्रतिगमनशीलः सोमः १देवत्रा देवीद्योतमानाः १अपः वसर्तावर्चैकधनालक्षणान्युदकानि १अच्छ अभि १प्र १एतु प्रकर्षेण गच्छतु । तत्र दृष्टान्तः । १मनसो १न १प्रयुक्ति । यथा मनसः प्रयुक्तिः प्रयोग उद्योगः शीघ्रं गच्छति तद्वत् । एवं सोमेऽपः प्रतिगते सति हे मदीयामन् अध्वर्यो वा १महीं १धासि महत्सोम-
लक्षणमद्यं १मित्रस्य १वरुणस्य चार्थाय १पृथुज्यसे विस्तीर्णजवाय । महागतेरिन्द्रस्य^४ चार्था-
येत्यर्थः^५ । १रीरध संसाधय संस्कुरु । दानयोग्यं कुरु । १सुवृक्तिं सुष्ठु दोषैर्वज्रितां स्तुतिं च कुरु ॥

अध्व॑र्यवो ह॒विष्म॑न्तो हि भू॒ताच्छा॑प इतो॒शती॑रु॒शन्तः॑ ।

अ॒व॒ याश्च॑ष्टे अ॒रुणः॑ सु॒पर्ण॑स्तमास्य॒ध्वमूर्मि॑म॒द्या सु॑हस्ताः ॥ २ ॥

अध्व॑र्यवः । ह॒विष्म॑न्तः । हि । भू॒त । अ॒च्छ । अ॒पः । इ॒त । उ॒शतीः॑ । उ॒शन्तः॑ ।

अ॒व । याः । च॑ष्टे । अ॒रुणः॑ । सु॒ऽपर्णः॑ । तम् । आ । अ॒स्य॒ध्वम् । उ॒र्मिम् । अ॒द्य । सु॒ऽह॒स्ताः ॥ २ ॥

हे १अध्वर्यवः यूयं १हविष्मन्तो १हि अभिपोतव्येन सोमलक्षणेन हविषा युक्ताः खलु १भूत भवत । किंच हे १उशन्तः सोमाभिषवं कर्तुं कामयमाना अध्वर्यवो यूयम् १उशतीः सोमाभिषवा-

१. ग-सखित्वलक्षणाय; त-म२.६-सु-संबधित्वलक्षणाय; उद्गीथ-सख्याय सखिभावाय सखित्व-
लक्षणाय । २. ग-यथा रथी । ३. ग-महतादरेणातिष्ठति । ४. त-म६-महतेरिन्द्रस्य । ५. त-
वार्थयेत्यर्थः; म६-वार्थयेत्यर्थः ।

ङ्भावमभिलषन्तिरेकधनालक्षणाः । अपः । अच्छ आभिसुख्येन । इत गच्छत । अरुणः रक्तवर्णः । सुपर्णः सुपतनः सोमः । अव अधस्तात् अन्तरिक्षे । याः मेघोदरगता अपः । चष्टे पश्यति हे । सुहस्ताः सोमाभिषवादिशोभनकर्मकारिस्त्वात् । सुवर्णमयपवित्राद्यलंकृताः । यद्वा शोभनहस्ताः । एतेऽध्वर्यवः यूयम् । अद्य इदानीं । तं तादृशम् । ऊर्मिं सोमसंघातं तामिरङ्गिः सह । अस्यध्वम् आभिसुख्येन स्थिरत्वा महतादरेण दशापवित्रे शोधनार्थं प्रक्षिपत ॥

अध्वर्यवोऽप इता समुद्रमपां नपातं हविषा यजध्वम् ।

स वो दददूर्मिमद्या सुपूतं तस्मै सोमं मधुमन्तं सुनोत ॥ ३ ॥

अध्वर्यवः । अपः । इत । समुद्रम् । अपाम् । नपातम् । हविषा । यजध्वम् ।

सः । वः । ददत् । ऊर्मिम् । अद्य । सुऽपूतम् । तस्मै । सोमम् । मधुऽमन्तम् । सुनोत ॥ ३ ॥

हे । अध्वर्यवः यूयम् । अपः एकधनालक्षणान्युदकानि । आहर्तुमिति शेषः । समुद्रम् उद्भि-
स्थानीयं जलाशयम् । इत गच्छत । इदानीमुत्तरोऽध्वर्यो व्याख्यायते पश्चात् द्वितीयः पादः । आर्थिकोऽयं
क्रमः । अद्य इदानीं । सः अपां नपात् । वः जलाशयं प्रतिगतेभ्यो युष्मभ्यं । सुपूतं सुशुद्धम् । ऊर्मिं
जलसमूहं । ददत् ददातु । यूयमपि तेन समूहेन । तस्मै अपां नपाते । मधुमन्तं मधुरस्वादूपेतं । सोमं
सुनोत अभिषुणुत । अभिषुतेन सोमाख्येन । हविषा । अपां । नपातं वृष्टिकर्मण्यधिकृतं । देवं । यजध्वम् ॥

यो अनिध्मो दीदयदप्स्वन्तर्यं विप्रास ईळते अध्वरेषु ।

अपां नपान्मधुमतीरपो दा याभिरिन्द्रो वावृधे वीर्याय ॥ ४ ॥

यः । अनिध्मः । दीदयत् । अप्सु । अन्तः । यम् । विप्रासः । ईळते । अध्वरेषु ।

अपाम् । नपात् । मधुऽमतीः । अपः । दाः । याभिः । इन्द्रः । ववृधे । वीर्याय ॥ ४ ॥

उत्तरार्धस्य प्रत्यक्षकृतत्वादेकवाक्यतायै युष्मच्छब्देन समानार्थो भवच्छब्दः प्रथमार्धेऽध्वाहार्यः ।
यः भवान् अपां नपात् । अपस्वन्तः अपां मध्ये मेघस्थाने । अनिध्मः काष्ठवर्जितः सन् । दीदयत्
दीप्यते । विप्रासः मेघाविन ऋविग्वज्रमनाः । अध्वरेषु यागेषु । यं भवन्तम् । ईळते स्तुवन्ति हे
अपां । नपात् स त्वं । मधुमतीः मधुररसयुक्ताः । अपः वृष्टिलक्षणाः । दाः अस्मभ्यं देहि । याभिः
वसतीवर्षेकधनारूपाभिः सोमेन मिश्रिताभिरङ्गिः । इन्द्रः । वीर्याय वृत्रवधादिशूरकर्मणे । ववृधे
वर्धते ता अपो देहीति संबन्धः ॥

याभिः सोमो मोदते हर्षते च कल्याणीभिर्व्युवतिभिर्न मर्यैः ।

ता अध्वर्यो अपो अच्छा परैहि यदासिञ्चा ओषधीभिः पुनीतात् ॥ ५ ॥

याभिः । सोमः । मोदते । हर्षते । च । कल्याणीभिः । व्युवतिभिः । न । मर्यैः ।

ताः । अध्वर्यो इति । अपः । अच्छ । परा । इहि । यत् । आऽसिञ्चाः । ओषधीभिः । पुनीतात् ॥ ५ ॥

अभिषुतः । सोमः । याभिः वसतीवर्षेकधनारूपाभिरङ्गिः सह । मोदते मुदितो भवति । हर्षते
। पुनरुक्तिरादृशार्थः । अस्यर्थः हृष्यतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । कल्याणीभिः कमनीयाभिः । व्युवतिभिः
तरुणीभिः । सोमः । सह । मर्यो न यथा मनुष्यो मोदते तद्वत् । हे । अध्वर्यो त्वं । ताः तादृशीः । अपः

वच्छ अभिप्राप्तुं परेहि जलाशयं प्रतिगच्छ । किंच यत् यदा आहताभिस्ताभिरङ्घ्रिः^१ वासिञ्चाः
आ समन्तात्सोमानासिञ्चसि तदा ओषधीभिः सोमैः सहापश्च पुनीतात् दशापवित्रेण पुनीहि ॥ २४ ॥

एवेद्यूनै युवतयौ नमन्त यदीमुशन्नुशतीरेत्यच्छ ।

सं जानते मनसा सं चिकित्तेऽध्वर्यवो धिषणापश्च देवीः ॥ ६ ॥

एव । इत् । यूने । युवतयः । नमन्त । यत् । ईम् । उशन् । उशतीः । एति । अच्छ ।

सम् । जानते । मनसा । सम् । चिकित्ते । अध्वर्यवः । धिषणा । आपः । च । देवीः ॥ ६ ॥

युवतयः तरुण्यः स्त्रियः यूने तरुणाय नमन्त यथा प्रह्वीभवन्ति एव^२ एवं वसतीवर्येक-
धनाख्या आपः सोमाय प्रह्वीभवन्ति^३ । यद्वा । युवतयः सोमेन सह मिश्रयिष्य आपो यूने अभिष-
वादिर्मणामात्मना सह मिश्रयित्रे कर्त्रेऽध्वर्यवे नमन्त प्रह्वीभवन्त्येव । इत् इति पूरणः । कदा ।
यत् यदा उशन् अभिषवार्यं वसतीवरीः कामयमानः सोमः सोमाभिषवं कर्तुं कामयमानः
अध्वर्युवा^४ उशतीः सोमेन सह मिश्रीभावमभिषवादिकर्माङ्गभावं च कामयमानाः ईम् एना अपः
वच्छ प्राप्तुम् एति गच्छति तदोपनमन्ते । अध्वर्यवो धिषणा तदीया स्तुतिलक्षणा वाक् च
देवीः देव्यः आपश्च मनसा विशिष्टया बुद्ध्या सं जानते सम्यग्जानन्ति सं चिकित्ते स्वं
स्वमधिकारं परस्पोपकारं च चक्षुषा सम्यक् पश्यन्ति ॥

यो वो वृताभ्यो अकृणोदु लोकं यो वो म्हा अभिशस्तेरमुञ्चत् ।

तस्मा इन्द्राय मधुमन्तमूर्मिं देवमादनं प्र हिणोतनापः ॥ ७ ॥

यः । वः । वृताभ्यः । अकृणोत् । ऊँ इति । लोकम् । यः । वः । म्हाः । अभिशस्तेः । अमुञ्चत् ।

तस्मै । इन्द्राय । मधुमन्तम् । ऊर्मिम् । देवमादनम् । प्र । हिणोतन । आपः ॥ ७ ॥

यः इन्द्रः वृताभ्यः मेघैरावृताभ्यः परिवेष्टिताभ्यः वः युष्मभ्यमङ्गयः लोकं मेघोदराञ्चि-
र्गमनमार्गम् अकृणोत् अकरोत् । उ इति पूरणः । किंच यो वः युष्मानपः म्हाः महत्याः
अभिशास्तेः मेघपरिवेष्टनाभिहिंसनात् अमुञ्चत् मोचितवान् । हे आपः यूयं तस्मै तादृशाय
इन्द्राय मधुमन्तं मधुरस्वादुयुक्तं देवमादनम् इन्द्रादिदेवानां सोमेन सह मिश्रीभूय तर्पयितारम्
ऊर्मिम् अप्संवातं प्र हिणोतन अस्मद्यज्ञं प्रति गमयत । सोमाभिषवकर्माङ्गभावाय प्रस्थापयत ॥

प्रास्मै हिनोत मधुमन्तमूर्मिं गर्भो यो वः सिन्धवो मध्व उत्सः ।

घृतपृष्ठमील्यमध्वरेष्वापो रेवतीः शृणुता हव मे ॥ ८ ॥

प्र । अस्मै । हिनोत । मधुमन्तम् । ऊर्मिम् । गर्भः । यः । वः । सिन्धवः । मध्वः । उत्सः ।

घृतपृष्ठम् । ईड्यम् । अध्वरेषु । आपः । रेवतीः । शृणुता । हवम् । मे ॥ ८ ॥

अत्र यच्छब्दसंबन्धाद्वितीयः पादः^३ पूर्वं व्याख्येयः । हे सिन्धवः स्यन्दनशीला आपः वः
युष्माकं यः गर्भः मध्वः मधुररसस्य उत्सः उत्स्यन्दनः प्रस्रवणः । यच्छब्दयोगात्तच्छब्दोऽ-
ध्याहार्यः । तं मधुमन्तं मधुररसोपेतम् ऊर्मिम् अप्संघातम् । सारमित्यर्थः । अस्मै अत्येन्द्रस्वार्थाय

१प्र १हिनोत ग्रहिणुत । प्रगमयत । कीदृशम् । १अध्वरेषु यज्ञेषु १घृतघृष्टं घृतमाज्यं घृष्टे यस्य तम् । पश्चाद्भूतपातिनमित्यर्थः । १ईड्यं स्तुत्यम् । किंच हे १आपः यूयं १रेवतीः रेवत्यः अस्मभ्यं यानि धनानि दातव्यानि तैर्धनवत्यः १मे मदीयं १हवम् आह्वानं १शृणुत ॥

तं सिन्धवो मत्सरमिन्द्रपानमूर्मिं प्र हेतु य उमे इयति ।

मदच्युतमौशानं नभोजां परि त्रितन्तुं विचरन्तुस्तम् ॥ ९ ॥

तम् । सिन्धवः । मत्सरम् । इन्द्रऽपानम् । ऊर्मिम् । प्र । हेतु । यः । उमे इति । इयति । मदऽच्युतम् । औशानम् । नभःऽजाम् । परि । त्रिऽतन्तुम् । विऽचरन्तम् । उत्सम् ॥ ९ ॥

हे १सिन्धवः स्यन्दनशीला आपः १यः युष्मदीयः सारभूतः समूहः १उमे अस्मभ्यं दृष्टादृष्टफले दाता सन् १इयति कर्माङ्गभावं प्रतिपद्यते १मत्सरं मादयितारमिन्द्रादिदेवानां तर्पयितारम् १इन्द्रपानं देवानां प्रमुखेनेन्द्रेण पानीयं १तं तादृशम् १ऊर्मिम् उदकसमूहं १प्र १हेतु प्रगमयत अस्मदङ्गं प्रति प्रेरयत । कीदृशम् । १मदच्युतं मदस्य च्यावकम् १औशानं सोमेन सह मिश्रीभावं कामयमानं १नभोजां नभस्यन्तरिक्षे वृष्टिरूपेण^१ जातं १परि सर्वतः १त्रितन्तुं त्रयाणां लोकानां तनितारं विस्तारयितारं^२ १विचरन्तं यज्ञपात्रेषु गच्छन्तम् १उत्सम् उत्स्यन्दनम् । तर्पितारं देवान् प्रत्यूर्ध्वं गन्तारमित्यर्थः ॥

आपोनग्रीय एकधनास्वावृत्तासु 'आववृत्तीः' इत्येषा । सूत्रितं च— 'आववृत्ततीरध नु द्विधारा इत्यावृत्तास्वैकधनासु' (आश्व. श्रौ. ५. १) इति । तत्रैव 'हिनोता नः' इत्येषा । सूत्रं पूर्वमुदाहृतम् ॥

आववृत्ततीरध नु द्विधारा गोषुयुधो न नियवं चरन्तीः ।

ऋषे जनित्रीर्भुवनस्य पत्नीरपो वन्दस्व सवृधः सयोनीः ॥ १० ॥

आऽववृत्ततीः । अध । नु । द्विऽधाराः । गोषुऽयुधः । न । निऽयवम् । चरन्तीः ।

ऋषे । जनित्रीः । भुवनस्य । पत्नीः । अपः । वन्दस्व । सऽवृधः । सऽयोनीः ॥ १० ॥

१अध अथानन्तरं १गोषुयुधो १न । गोष्वप्सु निमित्तभूतासु भैषः सह युष्यत इति गोषुयुदिन्द्रः । तस्य यथा वृष्टिलक्षणा अपः १द्विधाराः । द्विशब्दोऽत्रानेकत्ववाची^३ । अनेकधाराः । अपर्यन्तधारा इत्यर्थः । अस्माकमप्येवंस्थिताः १आववृत्ततीः आवृत्ताः १निषवं सोमं प्रति निश्चयेन १मिश्रीभावं १चरन्तीः गच्छन्तीः १भुवनस्य लोकस्य १जनित्रीः जनयित्रीः १पत्नीः पालयित्रीश्च १सवृधः सह सोमस्य वर्धयित्रीः १सयोनीः सोमेन सह समानस्थानाः हे १ऋषे मदीयान्तरात्मन् अध्वर्यो वा त्वमेवंभूताः १अपः १नु क्षिप्रं १वन्दस्व स्तुहीत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

हिनोता नो अध्वरं देवयज्या हिनोत ब्रह्म सनये धनानाम् ।

ऋतस्य योगे वि प्यध्वमूर्धः श्रुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्यमापः ॥ ११ ॥

हिनोत । नः । अध्वरम् । देवऽयज्या । हिनोत । ब्रह्म । सनये । धनानाम् ।

ऋतस्य । योगे । वि । प्यध्वम् । ऊर्ध्वः । श्रुष्टीऽवरीः । भूतन । अस्मभ्यम् । आपः ॥ ११ ॥

१. त१.२.५.७-विश्वरूपेण । २. त१.२.७-तारयितारं विस्तारयितारं । ३. त-म६-द्विशब्दो-नेकत्ववाची ।

हे ऋत्विजः ऋहिनोत प्रहिणुत प्रगमयत प्रोत्सर्पयतैतम् ऋध्वरं यज्ञं देवयज्या^१ देव-
यज्यायै देवयजनार्थम् । किंच प्रहिणुत ब्रह्म स्तुत्याख्यं यथाशास्त्रक्रमेण ऋसनये लब्धये ऋनः अस्माकं
ऋधनानाम् । किंच ऋतस्य यज्ञस्य ऋयोगे संयोगे यदेतद्धारिव सोमपूर्णमधिषवणचर्म वर्तते । अथवा
योगसंबन्धाच्छकटं योगः । तद्धि^२ तत्रैव^३ युज्यते । तेनाधिषवणचर्मणा ऊधसोऽधस्तादवस्थितेनेति
मन्यमानो निरुक्तकारो ब्रवीति^४—‘याज्ञे शकट इति^५ वा’ (निरु. ६. २२) इति । यदेतच्छ-
कटस्याधस्तादुपरि वाधिषवणचर्म एतत् ऋवि ऋध्वं विमुञ्चध्वम् । ग्रहचमसस्थात्यादिषु यो
निषेकः सोमस्यैतद्विमोचनमधिषवणचर्मोऽधसः । तद्धि सोम उत्सिच्यमाने श्रुधीभवति यथेतरद्रोहो
दुह्यमानायां गवि । एवमृत्विज उक्त्वाधुनैव सोमसंमिश्रा अपो ब्रवीति । यूयमपि हे ऋापः एभिः
ऋत्विग्भिर्भस्तिच्यमानाः ऋश्रुधीवरीः सुखवत्यः ऋभूतन भवत ऋस्मभ्यम् । एवमत्र प्रशब्देनार्थस्य
सुतरां प्रकटता भवतीति भाष्यकारेण प्रशब्दोऽध्याहृतः । प्रहिणुतेति । अध्वरमित्यनेन संबन्धाद्दिनोतेः
गत्यर्थस्वमुपपद्यते । एतस्या ऋचो व्याख्यानं निरुक्तटीकाया उद्धृतम् ॥^६

प्रातरनुवाकस्य ‘आपो रेवतीः’ इत्येषा प्रतिपत् । सूत्रितं च—‘आपो रेवतीः क्षयथा हि
वस्व उप प्रयन्त इति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्वः क्रतुं च भद्रं बिभृथामृतं च ।

रायश्च स्थ स्वपत्यस्य पत्नीः सरस्वती तद्गृणते वयौ धात् ॥ १२ ॥

आपः । रेवतीः । क्षयथा । हि । वस्वः । क्रतुम् । च । भद्रम् । बिभृथ । अमृतम् । च ।

रायः । च । स्थ । सुऽअपत्यस्य । पत्नीः । सरस्वती । तत् । गृणते । वयः । धात् ॥ १२ ॥

हे ऋआपो ऋरेवतीः रेवत्यो धनवत्यः यूयं ऋवस्वः वसुनः धनस्य ऋक्षयथ ऋहि ईंशिध्वे खलु ।
किंच ऋभद्रं भजनीयं ऋक्रतुं ऋच सोमयागादिलक्षणं कर्म च ऋअमृतं ऋच अमरणरूपं तज्जन्यफलं च
ऋबिभृथ धारयथ । पुष्णीथ वा । तथा ऋरायश्च धनस्य च ऋस्वपत्यस्य शोभनपुत्रस्य च ऋपत्नीः पत्न्यः
पालयिष्यः ऋस्थ भवथ । तथा ऋसरस्वती तदभिमानिनी देवता ऋगृणते स्तुवते महां ऋतत् इदं सर्वं
ऋवयः अञ्जलक्षणं धनं ऋधात् ददातु^१ ॥

अपोनप्त्रीये ‘प्रति यदापः’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘प्रति यदापो अदृश्रमायतीरिति प्रतिदृश्य-
मानासु’ (आश्व. श्रौ. ५. १) इति ॥

प्रति यदापो अदृश्रमायतीर्यृतं पर्यासि बिभ्रतीर्मधूनि ।

अध्वर्युभिर्मनसा संविदाना इन्द्राय सोमं सुषुतं भरन्तीः ॥ १३ ॥

प्रति । यत् । आपः । अदृश्रम् । आऽयतीः । घृतम् । पर्यासि । बिभ्रतीः । मधूनि ।

अध्वर्युऽभिः । मनसा । समऽविदानाः । इन्द्राय । सोमम् । सुऽसुतम् । भरन्तीः ॥ १३ ॥

हे ऋआपः ऋआयतीः अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छन्तीः ऋयत् । ‘सुषां सुलुक्’ इति विभक्त्यलुक् । याः
युष्मान् ऋप्रति ऋअदृश्रं प्रतिपश्यामि ऋघृतं सोमसंसृष्टमाज्यं ऋमधूनि मधुसदृशानि मृदरागानि

१. त-म-‘देवयज्या’ नास्ति । २. त-तद्धि तर्हि; म-मु-तद्धि तर्हि । ३. त-म-ब्रवीते शकट
इति । ४. ग-पुस्तकस्थमेकादशमन्त्रभार्य-नोस्माकं अध्वरं यज्ञं देवयागार्थं ऋहिनोत प्रेरयत । अप्सु हि
यज्ञश्रितः ब्रह्मकर्मधनानां लाभाय ऋहिनोत यज्ञस्य योगार्थं ऊधः आत्मीयं वि ध्वं विमुक्तं कुरुत । हे
आपः यूयं श्रुधीवरीः सुखवत्यो भूतन भवतास्मभ्यं । ५. त-म-१-दधातु ।

पयांसि उदकानि च^१ संभूय विभ्रतीः यागकाले धारयन्तीः तथा^२ अध्वर्युभिः मनसा अन्तःकरणेन संविदानाः संभाषमाणाः किंच इन्द्राय इन्द्रार्थं सुषुतं सुप्तं सोमं भरन्तीः धारयन्तीः* एवंभूतास्ता युष्मान्तौमीति शेषः^३ ॥

अपोनप्रीये 'एमा अम्मन्' इति द्वे । सूत्रितं च—'एमा अम्मन्नेवतीर्जीवधन्या इति द्वे सञ्ज्ञासूत्रया परिधाय' (आश्व. श्रौ. ५. १) इति ॥

एमा अम्मन्नेवतीर्जीवधन्या अध्वर्यवः सादयता सखायः ।

नि बर्हिषि धत्तन सोम्यासोऽपां नप्रां संविदानास एनाः ॥ १४ ॥

आ । एनाः । अम्मन् । रेवतीः । जीवधन्याः । अध्वर्यवः । सादयत । सखायः ।

नि । बर्हिषि । धत्तन । सोम्यासः । अपाम् । नप्रां । सम्विदानासः । एनाः ॥ १४ ॥

रेवतीः रेवत्यः धनवत्यः जीवधन्याः जीवानां पालयिष्यः^३ प्रीणयिष्यो वा इमाः ईदम्भूता आपः आ अम्मन् अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छन् । एतज्ज्ञात्वा हे सखायः सखिभूता हे अध्वर्यवः यूयम् अपां नप्रा वृष्टिकर्मस्वविकृतेन^४ देवेन सह संविदानाः संमन्त्रयमाणाः एनाः एता अपः सादयत स्थापयत । कुत्र सादयाम इति उच्यते । सोम्यासः सोमसंपादिनोऽध्वर्यवः यूयं बर्हिषि वेद्यामानीकं कुशमये^५ नि धत्तन नियमेन स्थापयत ॥

आग्मन्नाप उशतीर्बर्हिरेदं न्यध्वरे असदन्देवयन्तीः ।

अध्वर्यवः सुनुतेन्द्राय सोममभूदु वः सुशका देवयज्या ॥ १५ ॥

आ । अम्मन् । आपः । उशतीः । बर्हिः । आ । इदम् । नि । अध्वरे । असदन् । देवयन्तीः ।

अध्वर्यवः । सुनुत । इन्द्राय । सोमम् । अभूत् । ऊँ इति । वः । सुशका । देवयज्या ॥ १५ ॥

आपः वसतीवर्येकधनाख्याः इदम् ईदं बर्हिः वेदिस्तरणम् उशतीः उशत्यः कामयमानाः आग्मन्^६ आगच्छन् । अस्मद्यज्ञं प्रति आ आगत्य च अध्वरे अस्मदीये यज्ञे देवयन्तीः देवान् कामयमानाः । तर्पयितुमिच्छन्त्य इत्यर्थः । नि असदन् न्यसीदन्^६ । एतज्ज्ञात्वा हे अध्वर्यवः यूयम् इन्द्राय इन्द्रार्थं सोमं सुनुत अमिषुणुत । इदानीमपां प्रसादात् वः युष्माकं देवयज्या देवानिन्द्रादीनुद्दिश्य क्रियमाणा यागक्रिया सुशका सुष्टु कर्तुं शक्या अभूदु आसीदेव ॥ ॥ २६ ॥

'आ नः' इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं कवपस्यार्चं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । अनुक्रान्तं च—'आ न एकादश वैश्वदेवम्' इति । गतः सूक्तविनियोगः । एकादशिनस्य वैश्वदेवस्य पशोः पुरोडाशस्य 'आ नः' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—'विश्वे अद्य मरुतो विश्व ऊत्या नो देवानामुप वेतु शंसः' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

१. त—'च' नास्ति । २. ग—एतद्धि सर्वं सुरस्वत्या विद्यते । तदुक्तं घृतं पयो इदुहे नाहुषायेति । तथा अध्वर्युभिः मनसा ऐकमत्यं गता इन्द्रार्थं सुष्टुभिषुतं सोमं भरन्तीः । एवंभूताः प्रत्यपदयमिति संबंधः । ३. त—म६—'धारयन्तीः' नास्ति । ३. त१.२.३.४.५.६—म६—सु—पाययिष्यः; म१.४—पाययिष्यः; उद्गीथ—वर्धयिष्यः । ४. ग—म५.६—वृष्टिकर्मण्यधिकृतेन । ५. त५.७—म—उद्गीथ—अम्मन् । ६. ग—न्यसीदन्; त—म—सु—निषीदन् ।

आ नो देवानामुप वेतु शंसो विश्वेभिस्तुरैरवसे यजत्रः ।

तेभिर्वयं सुखायो भवेम तरन्तो विश्वा दुरिता स्याम ॥ १ ॥

आ । नः । देवानाम् । उप । वेतु । शंसः । विश्वेभिः । तुरैः । अवसे । यजत्रः ।

तेभिः । वयम् । सुखायः । भवेम । तरन्तः । विश्वा । दुःइता । स्याम ॥ १ ॥

१ देवानां स्तोतृणां २ नः अस्माकं ३ शंसः स्तोतव्यः ४ यजत्रः यष्टव्यः एवंभूत इन्द्रः ५ तुरैः स्वरणशीलैः ६ विश्वेभिः सर्वैः मरुद्भिः सह ७ अवसे अस्मद्यज्ञरक्षणार्थम् ८ आ उप वेतु उपा-
गच्छतु ९ वयम् अपि १० तेभिः तैः सह ११ सुखायः शोभनसखायः १२ भवेम स्याम । किंच १३ विश्वा
१४ दुरिता विश्वानि १५ दुरितानि पापानि १६ तरन्तः १७ स्याम ॥

परि चिन्मर्तो द्रविणं ममन्यादृतस्य पथा नमसा विवासेत् ।

उत स्वेन क्रतुना सं वदेत श्रेयांसं दक्षं मनसा जगृभ्यात् ॥ २ ॥

परि । चित् । मर्तः । द्रविणम् । ममन्यात् । ऋतस्य । पथा । नमसा । आ । विवासेत् ।

उत । स्वेन । क्रतुना । सम् । वदेत । श्रेयांसम् । दक्षम् । मनसा । जगृभ्यात् ॥ २ ॥

१ मर्तः मनुष्यः यजमानः २ परि चित् सर्वतः ३ द्रविणं विश्वेषां देवानां यागार्थं धनं ४ मम-
न्यात् । मन्यतिः कान्तिकर्मा । कामयेत लब्धुमिच्छेत् । धनं लब्ध्वा च ५ ऋतस्य यज्ञस्य ६ पथा मार्गेण
७ नमसा हविरालयेनाग्नेन ८ आ विवासेत् परिचरेत् । ९ उत अपि च १० स्वेन आत्मीयेन ११ क्रतुना
प्रज्ञानेन १२ सं वदेत । संवादोऽत्र समाध्यानमुच्यते । हविर्गृहीत्वा वषट्कारिण्यन्
विश्वान् देवान् मनसा ध्यायेदित्यर्थः । विश्वेषां देवानां यागानन्तरं च तत्पसादात् १३ श्रेयांसम् अति-
शयेन प्रशस्यमात्मानं १४ दक्षं प्रवृद्धं सर्वव्यापिनं १५ मनसा ध्यानसाधनेनान्तःकरणेन १६ जगृभ्यात्
गृहीयात् ॥

अधायि धीतिरसमृग्रमंशास्तीर्थे न दस्ममुप यन्त्युमाः ।

अभ्यानश्म सुवितस्य शूषं नवेदसो अमृतानामभुम ॥ ३ ॥

अधायि । धीतिः । असमृग्रम् । अंशाः । तीर्थे । न । दस्मम् । उप । यन्ति । उमाः ।

अभि । आनश्म । सुवितस्य । शूषम् । नवेदसः । अमृतानाम् । अभुम ॥ ३ ॥

१ धीतिः देवयागक्रिया २ अधायि निहिता स्थापिता । अस्माभिः प्रवर्तितेत्यर्थः । तदनन्तरम्
३ उमाः अवितारस्तर्पयितारः ४ अंशाः अस्माभिर्दत्ता हविर्भागाः ५ दस्मं दर्शनीयं शत्रूणामुपक्षपितारं
वा ६ असमृग्रम् असमानसृष्टिम् । उत्कृष्टजन्मानमित्यर्थः ७ एवंभूतं देवसंघम् ८ उप यन्ति उप-
गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ९ तीर्थे १० न । यथा गङ्गादितीर्थे तर्पणमुखे विस्तृता अपामंशाः देवसंघसुप-
गच्छन्ति तद्वत् । तदनन्तरं वयं ११ सुवितस्य सु इतस्य सुष्ठु प्राप्तस्य स्वर्गादिकस्य १२ शूषं सुखम्
१३ अभ्यानश्म अभिप्राप्तवाम । किंच वयम् १४ अमृतानां देवानां १५ नवेदसः । न वेदेत्येतस्मिन्नर्थे नवेदः-

१. त-दुरितानि । २. भ- 'विश्वानि' नास्ति । ३. त- 'क्रतुना प्रज्ञानेन' नास्ति । ४. त- 'दक्षं'
नास्ति । ५. त- उपजन्मान* ।

शब्दो 'नभ्राप्नपाञ्चवेदा' इति निपातिनः । न न वेत्तारो वेत्तार एव । स्वरूपतो ज्ञातार एवेत्यर्थः ।
 १अभूम भवेमेत्याशास्महे ॥

नित्यंश्चाकन्यात्स्वर्पतिर्दमूना यस्मा उ देवः सविता जजान ।

भगौ वा गोभिर्यमेमनज्यात्सो अस्मै चारुश्छदयदुत स्यात् ॥ ४ ॥

नित्यः । चाकन्यात् । स्वर्पतिः । दमूनाः । यस्मै । ऊँ इति । देवः । सविता । जजान ।

भगः । वा । गोभिः । अयमा । ईम् । अनज्यात् । सः । अस्मै । चारुः । छदयत् । उत । स्यात् ॥ ४ ॥

१नित्यः कल्पावस्थायी प्रजापतिः १चाकन्यात् । तस्मै दृष्टादृष्टफलं दातुं कामयतां । कीदृशः ।
 १स्वर्पतिः स्वर्गयानां प्रजानां स्वामी धनपतिर्वा १दमूनाः दानमनः । कस्मै कामयतामिति उच्यते ।
 १उ उत अपि च १यस्मै यजमानाय मह्यं १सविता सर्वस्य प्रेरको १देवः १जजान जनितवान् । दृष्टा-
 दृष्टफलं दत्तवानित्यर्थः । वाशब्दः समुच्चये । तथा १भगः देवश्च १गोभिः अस्मदीयाभिः स्तुति-
 रूपाभिः वाग्भिः स्तुतः १अयमा देवश्च १ईम् ईदम्भूतं दृष्टादृष्टफलम् १अनज्यात् व्यक्तीकुर्यात् ।
 दद्यादित्यर्थः । १उत अपि च १स्यात् अन्योऽपि १यो देवगणोऽस्ति १चारुः रमणीयः १सः अपि
 देवगणः १अस्मै यजमानाय मह्यं १छदयत् दृष्टादृष्टफलं दातुं कामयतामित्येतदाशास्महे ॥

इयं सा भूया उपसामिव क्षा यद्ध क्षुमन्तः शर्वसा समायन् ।

अस्य स्तुतिं जरितुर्भिक्षमाणा आ नः शग्मास उप यन्तु वाजाः ॥ ५ ॥

इयम् । सा । भूयाः । उपसाम्ऽइव । क्षाः । यत् । ह । क्षुमन्तः । शर्वसा । सम्ऽआयन् ।

अस्य । स्तुतिम् । जरितुः । भिक्षमाणाः । आ । नः । शग्मासः । उप । यन्तु । वाजाः ॥ ५ ॥

१क्षुमन्तः । क्षुशब्दोऽन्नवाची शब्दवाची वा । अन्नवन्तः स्तुतिमन्तः कीर्तिमन्तो वेत्यर्थः । एवं-
 भूता देवाः १शर्वसा बलेन १यत् यामस्मदीयां स्तुतिं प्रति १समायन् समागच्छन् संप्राप्ताः १सा १इयं
 स्तुतिर्देवानां प्राप्या १भूयाः भूयात् भवतु । १उपसामिव १क्षाः । यथा पृथिवी उपसां व्याप्या सर्वेषां
 प्राप्या भवति तद्वत् । किंच १जरितुः स्तोतुः १अस्य मम १स्तुतिं १भिक्षमाणाः याचमानाः १शग्मासः ।
 शग्ममिति सुखनाम । सुखाः सुखकराः १वाजाः सुघन्वनः पुत्रास्त्रयोऽप्युभुर्विम्वा वाज इत्येते १नः
 अस्मानामिमुख्येन १उप १यन्तु उपगच्छन्तु ॥ २७ ॥

अस्येदेषा सुमतिः पप्रथानाभवत्पूर्व्या भूमना गौः ।

अस्य सनीळा असुरस्य योनौ समान आ भरणे विभ्रमाणाः ॥ ६ ॥

अस्य । इत् । एषा । सुऽमतिः । पप्रथाना । अभवत् । पूर्व्या । भूमना । गौः ।

अस्य । सनीळाः । असुरस्य । योनौ । समाने । आ । भरणे । विभ्रमाणाः ॥ ६ ॥

१इत् इदानीम् १अस्य देवगणसंबन्धिनी १एषा १सुमतिः सुष्टुतिः १पप्रथानाभवत् विस्तीर्य-
 माणाभूत् । अस्माभिः क्रियमाणेत्यर्थः । कीदृशी । १पूर्व्या पूर्वकालीना १भूमना भूम्ना बहुत्वेन युक्तेति
 शेषः । सर्वदेवसंबन्धित्वाद्गौः जातेत्यर्थः । १गौः देवान्प्रति गन्त्री । एतज्ज्ञात्वा सर्वे देवाः १असुरस्य
 प्रजापत्यवधत्तः १अस्य मम संबन्धिनि १समाने सर्वदेवसाधारणे १भरणे सर्वेषां देवानां पुष्टिकरे
 १योनौ यज्ञालये स्थाने १सनीळाः समानस्यानाः १विभ्रमाणाः अस्मदर्थं दृष्टादृष्टफलं धारयन्तः १आ
 गच्छन्तिवति शेषः ॥

किं स्विद्वनं क उ स वृक्ष आसु यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः ।

संतस्थाने अजरे इतर्जती अहानि पूर्वीरुषसो जरन्त ॥ ७ ॥

किम् । स्वित् । वर्तम् । कः । ऊँ इति । सः । वृक्षः । आसु । यतः । द्यावापृथिवी इति ।

निःसृतक्षुः ॥ संतस्थाने इति सम्सृतस्थाने । अजरे इति । इतर्जती इतीनःसर्जती ।

अहानि । पूर्वीः । उषसः । जरन्त ॥ ७ ॥

यतः यस्माद्दृक्षात् द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ निष्टतक्षुः देवाः निःशेषेण कृतवन्तः सः तादृशः वृक्षः क उ आस कीदृग्वा बभूव । तदुत्पादकं वनम् अरण्यं किं स्वित् । संतस्थाने सम्यक्निष्ठन्त्यौ अजरे जरावजिते इतर्जती इत एतेभ्यो देवेभ्यो रक्षणं ययोस्ते । किंच अहानि सर्वाणि दिनानि पूर्वीः बह्वीः उषसः च देवा निष्टतक्षुः । एवंभूतान् देवान् जरन्त स्तोतारः स्तुवन्ति ॥

नैतावदेना परो अन्यदस्त्युक्षा स द्यावापृथिवी बिभर्ति ।

त्वचं पवित्रं कृणुत स्वधावान्यदीं सूर्यं न हरितो वहन्ति ॥ ८ ॥

न । एतावत् । एना । परः । अन्यत् । अस्ति । उक्षा । सः । द्यावापृथिवी इति । बिभर्ति ।

त्वचम् । पवित्रम् । कृणुत । स्वधावान् । यत् । ईम् । सूर्यम् । न । हरितः । वहन्ति ॥ ८ ॥

द्यावापृथिव्योर्निर्माणरूपम् एतावत् देवजातं सामर्थ्येन युक्तमिति न अपि तु एना एतेभ्यो देवेभ्यः परः उत्कृष्टः अन्यत् अन्यो हिरण्यगर्भः अस्ति । उक्षा सेक्ता । प्रजानां स्तृष्ट्यर्थः । हिरण्यगर्भः परमसूक्ष्मो वायुरूपो लिङ्गात्मा अपः प्रविश्य द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ बिभर्ति धारयति । किंच स्वधावान् बलवान्भवान् वा स हिरण्यगर्भः पवित्रं पवित्रमयं त्वचम् आत्मीयं शरीरं दीप्तिं मन्त्रं वा कृणुत करोति । कदेति उच्यते । यत् यदा ईम् इमां त्वचं हरितः अश्वाः सूर्यं न वहन्ति न प्रापयन्ति तदेति । स्तृष्टेः प्रागित्यर्थः ॥

स्तेगो न क्षामत्येति पृथ्वीं मिहं न वातो वि ह वाति भूमि ।

मित्रो यत्र वरुणो अज्यमानोऽग्निर्वने न व्यसृष्ट शोकम् ॥ ९ ॥

स्तेगः । न । क्षाम् । अति । एति । पृथ्वीम् । मिहम् । न । वातः । वि । ह । वाति । भूमि ।

मित्रः । यत्र । वरुणः । अज्यमानः । अग्निः । वने । न । वि । व्यसृष्ट । शोकम् ॥ ९ ॥

स्तेगः । 'स्त्वै दृष्ट्यै शब्दसंघातयोः' । रश्मिसंघाता आदित्यः पृथ्वीं विस्तीर्णा पृक्षां भूमिं तेजसा न न अत्येति नातिगच्छति । मर्यादया तिष्ठतीत्येवमादित्यः स्तूयते । वातः वायुरपि खलु भूमि भूमि मिहं वृष्टिं न वि वाति समर्थोऽपि सन् विविधं न गमयति । भूमिं प्रति सावशेषमेव वर्षयतीति वातः स्तूयते । यत्र यस्मिन् प्रजापतौ मित्रः देवः अज्यमानः व्यज्यमानः व्यक्तीभवन् । उत्पाद्यमान इत्यर्थः । शोकं स्वीयां दीप्तिं व्यसृष्ट-विसृजति सर्वतो विक्षिपति तथा वरुणः च व्यक्तीभवन् स्वदीप्तिं विक्षिपति । तत्र दृष्टान्तः । अग्निः देवः वने न यथा वृक्षसंघाते स्वदीप्तिं सर्वतो विसृजति तद्वत् । तादृशं प्रजापतिं स्तौमीति शेषः ॥

१. त१.२.६.७- न वर्षतीति; त३.४.५-सह-मु-उद्गीथ-वर्षतीति; म१.२.४-वर्षयति । २. त-
'उत्पाद्यमान...व्यक्तीभवन्' नास्ति ।

स्तुरीर्यत्सूतं सद्यो अज्यमाना व्यथिरव्यथीः कृणुत स्वगोपा ।

पुत्रो यत्पूर्वः पित्रोर्जनिष्ठ शम्यां गौर्जगार यद्धं पृच्छान् ॥ १० ॥

स्तुरीः । यत् । सूतं । सद्यः । अज्यमाना । व्यथिः । अव्यथीः । कृणुत । स्वऽगोपा ।

पुत्रः । यत् । पूर्वः । पित्रोः । जनिष्ठ । शम्याम् । गौः । जगार । यत् । ह । पृच्छान् ॥ १० ॥

अरण्योः कारणभूतां शमीं गोत्वेन रूपयति । वस्तरीः निवृत्तप्रसवा गौः वसद्यः शीघ्रम्
अज्यमाना निषिच्यमानरेतस्का सती वयत् यदा वसूत वत्सं प्रसूते तदा व्यथिः दुःखानां बाध-
घित्रि वस्वगोपा स्वायत्तगोपृक्का स्वभूतरक्षणा वा सती सा गौः अव्यथीः व्यथारहिताः प्रजाः
कृणुत करोति । यदा शमी पुत्रस्थानीयमश्वत्थं प्रसूते तदानीमरण्याहरणाय तादृशमश्वत्थमन्विष्य-
तामृत्विजामश्वत्थस्य जनघित्रि शमी सुखहेतुर्भवतीत्यर्थः । शमीगर्भादश्वत्थादरणी आहर्तव्ये ।
श्रूयते हि—‘शमीगर्भादग्निं मन्थन्ति’ (तै. ब्रा. १.१.९) इति । अपि च पूर्वः पुरातनः पुत्रः ।
पुत्रान्नो नरकात् त्राता । यद्वा । पुत्रस्थानीयोऽग्निः । पित्रोः जनघित्रोररण्योः सकाशात् वयत् यदा
जनिष्ठ मथनेन प्रादुर्भवति तदानीं गौः पृथिवी तयोररण्योर्मातृभूतां शम्याम् अश्वत्थगर्भा तां
शमीम् । ‘सुपां सुलङ्क’ इति सुपो व्यादेशः । जगार उद्गिरति । यद्धं यां खलु शमीं पृच्छान्
ऋत्विजः पृच्छन्ति वीप्सन्ति गवेषयन्ति ॥

उत कण्वं नृषदः पुत्रमाहुस्त श्यावो धनमादत्त वाजी ।

प्र कृष्णाय रुशदपिन्वतोर्धृक्कृतमत्र नकिरस्मा अपीपेत् ॥ ११ ॥

उत । कण्वम् । नृऽसदः । पुत्रम् । आहुः । उत । श्यावः । धनम् । आ । अदत्त । वाजी ।
प्र । कृष्णाय । रुशत् । अपिन्वत । ऊर्वः । कृतम् । अत्र । नकिः । अस्मै । अपीपेत् ॥ ११ ॥

उत अपि च कण्वम् कर्षि नृषदः पुत्रमाहुः वेदवादिनो वदन्ति । उत अपि च वाजी
हविलक्षणान्नवान् कण्वः श्यावः श्यामवर्णः सन्नस्मादग्नेः सकाशात् धनमादत्त अगृह्णात् । कृष्णाय
श्यामवर्णाय नार्षदाय कण्वायाग्नेः ऊर्वः रुशत् रोचमानरूपं प्र अपिन्वत प्रासिञ्चत् । अत्र
इत्थमग्निव्यतिरिक्तः कश्चिदपि देवः अस्मै कण्वाय कृतं यज्ञं नकिः अपीपेत् नावर्धयत् । ‘युवं
श्यावाय रुशर्तामदत्तम्’ (ऋ. सं. १. ११७. ८) इत्युक्तम् ॥ ॥ २८ ॥

‘प्र सु गमन्ता’ इति नवर्चं तृतीयं सूक्तम् । आदितः पञ्च जगत्स्यः । अथ षतस्रस्त्रिष्टुभः ।
पूर्ववदधिदेवते । तथा चानुक्रान्तं—‘प्र सु गमन्ता नव पञ्चाद्या जगत्स्यः’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्र सु गमन्ता धियसानस्य सक्षणि वरेभिर्वरा अभि सु प्रसीदतः ।

अस्माकमिन्द्र उभयं जुजोषति यत्सोम्यस्यान्वसो बुबोधति ॥ १ ॥

प्र । सु । गमन्ता । धियमानस्य । सक्षणि । वरेभिः । वरान् । अभि । सु । प्रऽसीदतः ।

अस्माकम् । इन्द्रः । उभयम् । जुजोषति । यत् । सोम्यस्य । अन्वसः । बुबोधति ॥ १ ॥

इन्द्रः स्वभूतौ हरी धियसानस्य इन्द्रागमनं चिन्तयतो यजमानस्य मम संबन्धनि सक्षणि
सेवायां सद्गुणके सेव्ये यज्ञे निमित्ते गमन्ता आगच्छन्ता सु सुहु प्रेरयति । ततः स इन्द्रः

‘वरेभिः वरणीयैर्मार्गैः’ ‘प्रसीदतः हविरामाद्यनो यज्ञमानस्य’ ‘वरात् उन्मृष्टान् हविर्विशेषान् स्तुति-
विशेषांश्च’ ‘अभि लक्ष्यीकृत्य’ ‘सु’ सुष्ठु आगच्छतु । ‘इन्द्रः आगतः सन्’ ‘अस्माकं स्वभूतम्’ ‘उभयं
हविश्च स्तुतिश्चयेन द्वयं’ ‘युजोयति सेवनाम् । भक्षयन् शृणोतु केयर्थः ।’ ‘यत् यद्’ ‘सोमस्य
सोमसंपादितो मम’ ‘अन्वमः अबलूपस्य सोमस्य । रममिति शेषः ।’ ‘युजोयति युज्यते जिह्वया
विजानाति । सोमं पिबतीत्यर्थः । तदा युजोयतीति पूर्वैंग संबन्धः ॥

वीन्द्र यासि दिव्यानि रोचना वि पार्थिवानि रजसा पुरुषुत ।

ये त्वा वहन्ति मुहुरध्वरा उप ते सु वन्वन्तु वग्वना अगधसः ॥ २ ॥

वि । इन्द्र । यासि । दिव्यानि । रोचना । वि । पार्थिवानि । रजसा । पुरुऽस्तुतु ।

ये । त्वा । वहन्ति । मुहुः । अध्वरान् । उप । ते । सु । वन्वन्तु । वग्वनात् । अगधसः ॥ २ ॥

हे ‘इन्द्र’ ‘दिव्यानि दिवि भवानि’ ‘रोचना रोचनानि दीप्तिस्वभावकानि ज्योतीषि यद्वा
दिव्याल्लोकान्’ ‘वि’ ‘यामि व्याप्नोषि । हे’ ‘पुरुषुत बहुभिः स्तुतेन्द्र’ ‘पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि
‘रजसा आर्मायेन ज्योतिषा विबुधक्षणेन । यद्वा । रजःशब्दाच्छम आकारः । पार्थिवाल्लोकान् ।
व्याप्नोषि ।’ ‘ये त्वदीया अध्वाः’ ‘मुहुः पुनःपुनः’ ‘अध्वरान् अस्मदीयान् यज्ञान् प्रति’ ‘त्वा त्वाम्
‘उप’ ‘वहन्ति समीपं प्रापयन्ति’ ‘ते अध्वाः’ ‘वग्वनान् वचनेन स्तुत्या संभक्तु’ ‘अगधसः धन-
रहितानस्मान्’ ‘सु’ सुष्ठु ‘वन्वन्तु धनप्रदानार्थं संभजन्तानाम् ॥

तदिन्मे छन्तमुद्रपुषो वपुष्टरं पुत्रो यज्जानं पित्रोरधीयति ।

जाया पतिं वहति वरुना मुमन्पुम इन्द्रो वहतुः परिष्कृतः ॥ ३ ॥

तत् । इत् । मे । छन्तुत् । वपुषः । वपुऽतरम् । पुत्रः । यत् । जानत् । पित्रोः । अधिऽड्यति ।

जाया । पतिम् । वहति । वरुना । मुऽमत् । पुंसः । इत् । भद्रः । वहतुः । परिऽकृतः ॥ ३ ॥

‘वपुषः’ ‘वपुः रूपम् । तद्वल्लिङ्गयते । वपुष्मनोऽपि’ ‘वपुष्टरं रूपवत्तरमायन्तं सुरूपं’ ‘तत् यज्ञ-
कर्म’ ‘मे मम’ ‘छन्तुम् इन्द्रः कामयताम् ।’ ‘यत् यद्वा’ ‘पुत्रः’ ‘जानं जन्म आत्मन उपति’ ‘पित्रोः
मातापित्रोः सकाशात्’ ‘अधीयति संकीर्तनद्वारेणाधिगच्छति । सुप्रहृष्याद्भानकालेऽमुकगमनः’ ‘पुत्रो
यजत इत्यात्मनो जन्म संकीर्तयति । यद्वा । यजननादागतं धनं पित्रोः सकाशात्पुत्रोऽधिगच्छति
तदेव मह्यमिच्छतु ।’ ‘जाया पत्नी’ ‘पतिं यजमानं’ ‘मुमत् कन्याणेन’ ‘वरुना वायुपेण शब्देन’ ‘वहति
आत्मसमीपं प्रापयति ।’ ‘भद्रः भजनीयः’ ‘परिष्कृतः’ ‘मुमस्कृतः’ ‘पुम इत्’ । पत्युरेवेत्यर्थः ।
‘वहतुः जायायै प्रदानव्यः । तदुक्तं—’ ‘सुभद्रमयं भोजनं बिभर्षि’ (क्र. सं. ८. १. ३४) इति ।
यद्वा । पुंसोऽतिशूरस्येन्द्रस्यार्थाय भद्रो भजनीयो वहतुर्वहनशीलो देवात् प्रति स सोमः परिष्कृतः
संस्कृतो भवति । तदेन्द्रः कामयतामित्यर्थः ॥

तदिमधस्थममि चारु दीधय गात्रो यन्जामन्वहुतुं न धेनवः ।

माता यन्मन्तुर्यथस्य पूर्याभि वाणस्य सुप्तघातुरिजनः ॥ ४ ॥

१. त-भ१.२.४-मु-‘सु’ नास्ति । २. त-भ-मु-उपा । ३. त-भ१.२.४-मु-‘सु’ नास्ति ।
४. गन्त-भ२.५.५-मु-र्वस्कृतः । ५. गन्त-भ१.२.४. ७-मु-इत् पुंसः ।

तत् । इत् । मधऽस्थम् । अ॒भि । चारुं । दी॒धय॑ । गावः । यत् । शास॑न् । वह॒तुम् । न । धे॒नवः ।
मा॒ता । यत् । मन्तुः । यु॒थस्य॑ । पु॒र्या । अ॒भि । वा॒णस्य॑ । स॒प्तऽधा॑तुः । इत् । ज॒नः ॥ ४॥

तदिदं तदेव सधस्थम् । सह तिष्ठन्त्यत्रेति सधस्थं स्थानं यज्ञाख्यम् । वारु शोभनम्
अभि वदीधय हे इन्द्र अभितो दीप्यस्व । यत् यत्र गावः स्तुतिलक्षणा वाचः इन्द्र आगच्छ
हरिव आगच्छ इत्येवमाद्याः शासन् अस्मद्यज्ञं प्रति स्वदागमनमाशासते । तत्र दृष्टान्तः । वहतुं
न धेनवः^१ । यथा धेनवो नवप्रसूता गावः प्रापणसाधनं गृहमाशासते तद्वत् । यत आगत्य प्रकाश-
येत्यत्र कारणमाह । यत् यस्मात् मन्तुः । मन्यतिरर्चैतिकर्मा । अर्चकस्य मम स्वभूता^२ माता
देवतागुणानां^३ निष्पादयित्री स्तुतिः । यूथस्य यष्टृस्तोत्रगणस्य पुण्यां प्रथमभाविनी खलु । यस्माच्च
सप्तधातुः । धार्यन्ते क्रियन्ते कर्माप्येष्विति धातवश्छन्दोऽस्यृतवो वा । सप्तछन्दस्कः सप्तर्तुकः सप्त-
होत्रात्मको वार्य जनः वाणस्य स्तुतिशब्दस्य अभि कर्ता खलु । तस्माच्छीप्रमागच्छेति भावः ।
यद्वा । यत्कल्याणं^४ तदेव स्थानमस्माकमभिधारय प्रयच्छ । यस्मिन् स्थाने धेनवः पयःप्रदानेन प्रीण-
यिष्यो गावो वहतुम् । उद्यते पुरुषोऽनेनेति वहतुर्ब्रम् । यथोद्यताद्यनुशासति । न संप्रत्यर्थे । इदानीं
प्रयच्छन्ति । तथा यस्मिन् मन्तुर्मन्तव्या पूजनीया पुत्रसमूहस्य माताभिगच्छति वाणस्य वाद्यस्य
सप्तधातुर्निषादादिसप्तस्वरोपेतो जनोऽभिगच्छति तद्वत्तद्गुणोपेतं प्रयच्छेति^५ भावः ॥

प्र वोऽच्छा रिरिचे देवयुष्पदमेकौ रुद्रेभिर्याति तूर्वणिः ।

जरा वा येष्वमृतेषु दावने परि व ऊमेभ्यः सिञ्चता मधु ॥ ५ ॥

प्र । वः । अच्छ । रिरिचे । देवऽयुः । पदम् । एकः । रुद्रेभिः । याति । तूर्वणिः ।

जरा । वा । येषु । अमृतेषु । दावने । परि । वः । ऊमेभ्यः । सिञ्चत । मधु ॥ ५ ॥

हे यजमानाः देवयुः देवान् कामयमानो होता वः युष्माकं पदम् अच्छ स्थानं प्रति प्र
रिरिचे प्ररिक्तोऽभूत्^१ । अर्थ होतृभ्यः^२ सकाशात् एकः मुख्य इन्द्रः रुद्रेभिः रुदपुत्रैः मरुद्भिः
सह तूर्वणिः क्षिप्रगामी सन् याति गच्छति युष्मदीयं यज्ञम् । जरा वा । वाशब्दोऽप्यर्थे ।
स्तुतिरपि येष्वमृतेषु मरणधर्मरहितेषु देवेषु दावने धनप्रदानाय समर्था भवति । तस्मात् वः
युयम् । छान्दसो वसादेशः । ऊमेभ्यः रक्षितृभ्यो देवेभ्यः मधु मदकरं सोममग्निः परि
पिञ्चत ॥ ॥ २९ ॥

निधीयमानमपगूळहमप्सु प्र मे देवानां व्रतपा उवाच ।

इन्द्रो विद्राँ अनु हि त्वा चचक्ष तेनाहमग्ने अनुशिष्ट आगाम् ॥ ६ ॥

निऽधीयमानम् । अपऽगूळहम् । अपऽसु । प्र । मे । देवानाम् । व्रतऽपाः । उवाच ।

इन्द्रः । विद्रान् । अनु । हि । त्वा । चचक्ष । तेन । अहम् । अग्ने । अनुऽशिष्टः । आ । अगाम् ॥ ६ ॥

१. ग-त-भ-सु- 'धेनवः' नास्ति । २. ग-स्वभूतानां माता देवतागुणानां; त१.२.५.६.७-म६-
स्वभूता नानादेवतागुणानां; त३.४-स्वभूता नानादेवतागुणानां; म१.२.४.७-स्वभूतानां देवतागुणानां ।
३. त-म१.२.४.६-कल्याणं । ४. ग-त३-म१.६-गृहं प्रयच्छेति । ५. त-प्रतिरिक्तोऽभूत् । ६. त-म२.४.६-
अन्यहोतृभ्यः; म१.४-अव्यहोतृभ्यः ।

कुरुश्रवणस्य यशे निधीयमानोऽग्निरभिधीयते । 'निधीयमानम्' भव्ययुगाद्भवनीयेऽग्नौ 'अप्यु' मानृभूतासु 'अपगृह्णम्' अन्तर्हितं त्वां 'देवानां' व्रतपाः कर्मणो रक्षक इन्द्रः 'मे' मां 'प्र' 'उवाच । प्रावादीत् । हे 'अग्ने' विद्वान् ज्ञानान् 'इन्द्रः' स्वाधिकारमस्मद्भक्ततां वा 'त्वा' स्वाम् 'अनु' 'हि' 'चक्ष' अनुगतः पश्चाद्दर्श । 'तेन' इन्द्रेण 'अनुशिष्टः' 'अहम्' अनेन पथा 'त्रया' स्वर्गो गन्तव्य इत्येवमुपदिष्टः सन् 'अगाम्' आभिमुख्येन स्वर्गं गच्छेयम् ॥

अक्षेत्रवित्क्षेत्रविदं ह्यप्राट् स प्रैति क्षेत्रविदानुशिष्टः ।

एतद्वै भद्रमनुशामनस्योत् स्रुतिं विन्दत्यञ्जनीनाम् ॥ ७॥

अक्षेत्रऽवित् । क्षेत्रऽविदम् । हि । अप्राट् । सः । प्र । एति । क्षेत्रऽविदा । अनुऽशिष्टः ।

एतत् । वै । भद्रम् । अनुऽशामनस्य । उत । स्रुतिम् । विन्दति । अञ्जनीनाम् ॥ ७ ॥

सेयमनुशामनस्रुतिः प्राप्तिकी । 'अक्षेत्रवित्' । 'अत्र निवासगत्योः' । क्षीयते गम्यतेऽनेनेति क्षेत्रं पन्थाः । पन्थानमज्ञानम् पुरुषः 'क्षेत्रविदं क्षेत्रज्ञं' पुरुषम् 'अप्राट्' पृष्टवान् । 'सः' 'अक्षेत्रविदा' पथिज्ञेन तेन 'अनुशिष्टः' प्रदर्शितमार्गः सन् 'प्रैति' स्वाभिलषितं देशं गच्छति । 'अनुशामनस्य' मार्गो-पदेशरूपस्य 'एतद्वै' एतत्खलु 'भद्रं' भवनीयं कल्याणकरम् । किं तन् । 'उत' अपि च 'अञ्जनीनाम्' ऋजुना मार्गेण गन्तव्यानामपां 'स्रुतिं' मार्गं पिपासितः सन् 'विन्दति' लभते । यद्वा । अञ्जनीना-मिति स्रुतेर्विशेषणम् । ऋजुमकुटिलमप्रयासेन गन्तव्यं मार्गं लभते खलु ॥

अद्येदु प्राणीदर्ममग्निमाहापीवृतो अधयन्मातुरुधः ।

एमेनमाप जरिमा युवानमहेकन्वमुः सुमना बभूव ॥ ८ ॥

अद्य । इत् । ऊँ इति । प्र । आनीत् । अर्ममन् । इमा । अहो । अपिऽवृतः । अधयत् । मातुः । ऊधः ।

आ । ईम् । एनम् । आप । जरिमा । युवानम् । अहेकन् । वसुः । सुऽमनाः । बभूव ॥ ८ ॥

अयमग्निः 'अग्नेन्' अद्यैवास्मिन्दिने 'प्राणीत्' मथनेन वेष्टितोऽभवत् । 'अयम' प्राणने 'अन' च 'इति' धातुः । तदानीमेव 'इमा' इमानि 'अहा' अहानि सौमिकानि 'अममन्' तेनुममन्यत । 'मन' ज्ञाने । 'व्यत्ययेन' श्रुः । तिङ् उत्तरत्वादिनिघातः । अपि च 'अपीवृतः' तेजोभिः परिवृतः सन् 'मातुः' पृथिव्याः 'ऊधः' मारभूतं सोमादिकं हविः 'अधयत्' पिबति । तथा 'युवानं' नित्यतरुणं देवानां हविषा मिश्रयन्तं वा 'एनम्' अग्निं 'जरिमा' । जरतिः स्तुतिकर्मा । तस्मादौणादिक इमनिच् । स्तोतृभिः क्रियमाणा स्तुतिः 'आप' आभिमुख्येन व्याप्नोति । 'ईम्' इति पूरणः । ततः 'अहेकन्' अकुप्यन् स्तोतृप्रति 'वसुः' वामयिता सर्वेषां धनदानेनाच्छादयिता तेजोभिः शत्रूणां वा वसुमान् वाग्भिः 'सुमनाः' शोभनमनस्को 'बभूव' ॥

१. त- 'स्वर्ग' नास्ति । २. ग-पथिज्ञं हि यस्मात् अप्राट् पृच्छति । प्रच्छ ज्ञीप्सायां । स च पृष्टोभिर्गतव्यमनेन मार्गेणेति वदति ततः पुरुषः; त-क्षेत्रज्ञं पुरुषमप्राट् पृष्टवान्; त३-म५-९-पथिज्ञं हि यस्मात् अप्राट् पृच्छति । प्रच्छ ज्ञीप्सायां । स च कदाभिर्गतव्यमानेन मार्गेण इति ततः स पुरुषः; म१.२.४.७- 'क्षेत्रज्ञं...सः' नास्ति । ३. त-सर्गोपदेशरूपस्य ।

एतानि भद्रा कलश क्रियाम् कुरुश्रवण ददतो मघानि ।

दान इद्वौ मघवानः सो अस्त्वयं च सोमो हृदि यं बिभर्मि ॥ ९ ॥

एतानि । भद्रा । कलश । क्रियाम् । कुरुश्रवण । ददतः । मघानि ।

दानः । इत् । वः । मघवानः । सः । अस्तु । अयम् । च । सोमः । हृदि । यम् । बिभर्मि ॥ ९ ॥

हे 'कलश कलावन् सर्वकलापरिपूर्ण । यद्वा । लुप्तमत्वर्थीयः । द्रोणकलशवन् हे 'कुरुश्रवण । कुरव ऋत्विजः । तेषां स्वभूतानां स्तुतीनां श्रोतर्हे इन्द्र 'मघानि धनानि स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च 'ददतः प्रयच्छतस्तवेन्द्रस्यार्थम् 'एतानि 'भद्रा भजनीयानि हवींषि स्तोत्राणि च 'क्रियाम् विधेयास्म । करोते-राशीर्लिङि ' रिङ्शयग्लिङ्क्षु ' (पा. सू. ७. ४. २८) इति रिङादेशः । अयं स्तोतृन्प्रत्याह । हे 'मघवानः महनीयस्तोत्ररूपधनवन्तः 'वः युष्माकं 'सः इन्द्रः 'दान 'इत् धनादेर्दातैव 'अस्तु भवतु । 'अयं 'च यज्ञे स्थितः 'सोमः दातास्तु हृदय आत्मीये 'यं पीतं सोमं 'बिभर्मि धारयामि । 'दुष्टन् धारणोषणयोः' । जौहोत्यादिकः । 'भृजामित्' इत्यभ्यासस्येतत्वम् । यद्योगादनिघातः । यद्वा । हे कलशकुलजात हे कुरुश्रवणैतन्नामक त्रसदस्योः पुत्र राजन् ऋत्विग्भ्यो धनानि प्रयच्छतः तवार्थं वयं कर्माणि क्रियाम् । मघवानः^१ कुरुश्रवणाः । पूजायां बहुवचनम् । एवं यागकर्म कुर्वाणस्य तवेन्द्रो दाता भवतु । अयं सोमश्च धनानि प्रयच्छतु ॥ ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विधातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-

धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश

ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

स्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विधातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथाष्टमोऽध्याय आरभ्यते । तत्र 'प्र मा' इति नवर्चं चतुर्यं सूक्तमैलूपस्य कवचस्यार्थम् । आद्या त्रिष्टुप् सा च वैश्वदेवी । द्वितीयातृतीये बृहतीसतोबृहत्स्यौ ऐन्द्र्यौ । पराः षड्गायत्र्यः । 'कुरु-श्रवणमावृण' इति द्वाभ्यां त्रसदस्यपुत्रस्य कुरुश्रवणनाम्नो राज्ञो दानं तुष्टाव । अतस्तद्देवताके । अथ 'यस्य प्रस्वादसः' इत्यादिभिन्नसुभिर्मित्रातिथिनाम्नि राज्ञि परलोकं गते शोकाभिभूतं तस्य पुत्रमुपश्रवोनामानं कवच ऋषिः स्नेहवशादभिगत्य विगतशोकमकरोत् । अतस्तासां तद्देवतात्वम् । तथा चानुक्रान्तं—'प्र माद्या वैश्वदेव्येन्द्रः प्रगाथः परा गायत्र्यो द्वे कुरुश्रवणस्य त्रसदस्यवस्य दानस्तुतिः पराभिर्द्युते मित्रातिथौ राज्ञि तस्नेहादपिरुपमश्रवस्य पुत्रमस्य व्यशोकयत्' इति । गतो विनिद्योगः ॥

प्र मा युयुजे प्रयुजो जनानां वहामि स्म पुषणमन्तरेण ।

विश्वे देवासो अध मामरक्षन् दुःशासुरागादिति घोषं आसीत् ॥ १ ॥

प्र । मा । युयुत्रे । प्रऽयुजः । जनानाम् । वहाँमि । स्म । पुणम् । अन्तरेण ।

विश्वे । देवासः । अर्ध । माम् । अरक्षन् । दुःशासुः । आ । अगात् । इति । घोषः । आसीत् ॥ १ ॥

१ जनानां यजमानानां २ प्रयुजः प्रयोक्तारो देवाः ३ मा मां कवयसृषि ४ प्र युयुत्रे कुरुश्रवणं प्रति युक्तवन्तः । ५ अन्तरेण मार्गे ६ पूषणं देवम् अश्वनां पतिं सन्नायमहं ७ वहाँमि ८ स्म ऊहवानस्मि । तथा श्रूयते—'पेन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपि जनतामेप्यन' इत्युपक्रम्य 'पूषणं चक्षुः निर्वपन्' (नै. सं. २.२.१.४) इति । ९ अर्धः अर्ध मार्गे १० विश्वे देवाः ११ मां कवयस् १२ अरक्षन् रक्षितवन्तः । १३ दुःशासुः केनापि दुःशासनोऽयसृषिः १४ आगात् आगच्छति १५ इति १६ घोषः शब्दश्च मार्गे १७ आसीत् अभूत् ॥

सं मां तपन्त्यभितः सपत्नीरिव पशंवः ।

नि बाधते अमतिर्नम्रता जसुर्वेन वैवीयते मतिः ॥ २ ॥

सम् । मा । तपन्ति । अभितः । सपत्नीःऽइव । पशंवः ।

नि । बाधते । अमतिः । नम्रता । जसुः । वे । न । वैवीयते । मतिः ॥ २ ॥

१ मा मां देवताप्रसादरहितं कवयं २ पशंवः पार्श्वस्थानि अज्ञाभावाद्दीर्घव्यात् कुशयनाच्च ३ सपत्नीरिव यथा सपत्न्यस्तद्वत् ४ अभितः उभयतः ५ सं तपन्ति दुःस्वयन्तीत्यर्थः । किंच ६ अमतिः दारिद्र्यादागता दुर्मतिः सर्वार्थविषया सा ७ मां ८ नि बाधते मां पीडयति । वस्त्राभावादागता ९ नम्रता च मां नि बाधते । १० जसुः अज्ञानाभावादागत उपपन्नोऽपि मां नि बाधते । किंच ११ देवं यथा पक्षिणः मतिः शाकुनिकव्याधभयात् १२ कम्पयते तथा मे १३ मतिः शत्रोः १४ वैवीयते भृशं कम्पयते ॥

मूषो न शिक्षा व्यदन्ति माध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो ।

सकृत्सु नो मधवन्निन्द्र मृळ्याधा पितेव नो भव ॥ ३ ॥

मूषः । न । शिक्षा । वि । अदन्ति । मा । आऽध्यः । स्तोतारम् । ते । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

सकृत् । सु । नः । मधुऽवन् । इन्द्र । मृळ्य । अर्ध । पिताऽइव । नः । भव ॥ ३ ॥

हे १ शतक्रतो बहुकर्मन् २ मधवन् धनवंशः ३ इन्द्र ४ ते तव ५ स्तोतारं ६ मा मां कवयस् ७ आध्यः आध्यः ८ मूषो ९ न यथा मूषिकाः १० शिक्षा आस्नातानि सूत्राणि अक्षन्ति तथा ११ व्यदन्ति विविधमदन्ति । तथा च शास्त्रः—'संतपन्ति मामभितः सपत्न्य इवेमाः पशंवः कृपपशवो मूषिका इवास्नातानि सूत्राणि व्यदन्ति । स्वाङ्गाभिधानं वा स्याच्छिक्षानि व्यदन्तीति' । संतपन्ति माध्यः कामाः' (निरु. ४. ६) इति । तथा च मति १२ नः अस्मान् १३ सकृत् १४ सु १५ मृळ्य अभीष्टप्रदानेन सम्यक् सुख्य । १६ अथ अथ १७ नः अस्माकं १८ पितेव यथा पिता तद्वद्रक्षिता १९ भव ॥

कुरुश्रवणमावृणि राजानं त्रासदस्यवम् । मंहिष्ठं वाघतामृषिः ॥ ४ ॥

कुरुश्रवणम् । अवृणि । राजानम् । त्रासदस्यवम् । मंहिष्ठम् । वाघताम् । ऋषिः ॥ ४ ॥

१. त-भ६-अथ नास्ति । २. उद्गीथ-कुशयनाच्च । ३. त-भ६-रसा; म१.२.७-सं मा; म२-सरसा । ४. त१.२.५.६.७-व्याधिः; उद्गीथ-व्याधिः । ५. त-अ-धनवंशः नास्ति; म१.४.६-धनवन् । ६. त-वा नास्ति । ७. त-म-व्यदतीति वा ।

१॥ ऋषिः अतीन्द्रियार्थद्वष्टा कवचोऽहं ॥ त्रासदस्यवं त्रसदस्योः पुत्रं ॥ मंहिष्टं धनानामतिशयेन
दानारं ॥ कुरुश्रवणम् । कुरव ऋविजः । तदीयानां स्तुतीनां श्रोतारं कुरुश्रवणं तन्नामकं ॥ राजानं
॥ वाघनाम् ऋत्विजामर्थाय ॥ अवृणि धनानि प्रार्थये ॥

यस्य मा हरितो रथे तिस्रो बहन्ति साधुया । स्तवै सहस्रदक्षिणे ॥ ५ ॥

यस्य । मा । हरितः । रथे । तिस्रः । बहन्ति । साधुया । स्तवै । सहस्रदक्षिणे ॥ ५ ॥

१॥ यस्य कुरुश्रवणाख्यस्य राज्ञः स्वभूताः ॥ तिस्रः ॥ हरितः त्रयोऽश्वाः ॥ रथे प्रस्थितं ॥ मा मां
कवचं ॥ साधुया साधु ॥ बहन्ति कुरुश्रवणं राजानमहं ॥ सहस्रदक्षिणे अस्मिन् यागे ॥ स्तवै स्तौमि ।
प्रष्टिवाहिनं रथं परिगृह्य ऋषिराश्रये ॥ ॥ १ ॥

अतः परं 'यस्य' इत्यादिकेन सूक्तशेषेण मित्रातिथौ राज्ञि मृते तत्पुत्रस्योपमश्रवसः^१ समीप-
मारात्य कवचः स्नेहाच्छोकं निवारयति ॥

यस्य प्रस्वादसो गिरं उपमश्रवसः पितुः । क्षेत्रं न रण्वमुचुषे ॥ ६ ॥

यस्य । प्रस्वादसः । गिरः । उपमश्रवसः । पितुः । क्षेत्रम् । न । रण्वम् । ऊचुषे ॥ ६ ॥

हे राजन् ॥ उपमश्रवसः^२ तव ॥ पितुः ॥ यस्य मित्रातिथेः ॥ गिरः वाचः ॥ प्रस्वादसः प्रकर्षेण
स्वादयिष्यः । तत्र दृष्टान्तः । ॥ ऊचुषे सेवमानाय दरिद्राय दानार्थं प्रकल्पितं ॥ रण्वं रमणीयं ॥ क्षेत्रं
॥ न यथा क्षेत्रं स्वादयितुं^३ तद्वदित्यर्थः । उत्तरत्र संबन्धः ॥

अधि पुत्रोपमश्रवो नपांन्मित्रातिथेरिहि । पितुष्टे अस्मि वन्दिता ॥ ७ ॥

अधि । पुत्र । उपमश्रवः । नपात् । मित्रातिथेः । इहि । पितुः । ते । अस्मि । वन्दिता ॥ ७ ॥

हे ॥ पुत्र ॥ उपमश्रवः ॥ मित्रातिथेः ॥ नपात् पुत्र त्वम् ॥ अधि ॥ इहि मत्समीपमाराच्छ । ॥ ते
तव ॥ पितुः तस्य मित्रातिथेरहं ॥ वन्दिता स्तोता ॥ अस्मि । एतज्ज्ञात्वा शोकं मा कुरु । यद्वयं
ब्रह्ममस्ति तत्सर्वं मया देहि ॥

यदीशीयामृतानामुत वा मर्त्यानाम् । जीवेदिन्मघवा मम ॥ ८ ॥

यत् । ईशीय । अमृतानाम् । उत । वा । मर्त्यानाम् । जीवेत् । इत् । मघवा । मम ॥ ८ ॥

०० ॥ उत अपि च ॥ यत् यदि ॥ अमृतानां देवानां ॥ मर्त्यानां मनुष्याणां ॥ वा मरणहेतुनाम् ॥ ईशीय
अहमीधरः स्यां तर्हि^४ ॥ मम कवचस्य याज्यः ॥ मघवा धनवान् मित्रातिथी राजा ॥ जीवेत् प्राणान्
धारयेत् । तथा च नाहं मरणहेतोरीधरः तस्मादयं राजा मृत इत्यर्थः ॥

न देवानामति व्रतं शतात्मा च न जीवति । तथा युजा वि वावृते ॥ ९ ॥

न । देवानाम् । अति । व्रतम् । शतऽआत्मा । च न । जीवति । तथा । युजा । वि । वावृते ॥ ९ ॥

१॥ देवानां ब्रह्मादीनां ॥ व्रतं मर्यादालक्षणं कर्म ॥ अति^५ अतिक्रम्य ॥ शतात्मा ॥ च न शतसंवत्सरः
कश्चन ॥ न ॥ जीवति । ॥ तथा ॥ युजा सहायादिना ॥ वि ॥ वावृते विवर्तते विद्युक्तो भवतीति ज्ञात्वा
शोकं मा कुर्वित्यर्थः ॥ ॥ २ ॥

१. त-म६-१-स्योपश्रवसः । २. त-उपश्रवसः । ३. त-सु-स्वादयितुः । ४. त-तस्य । ५. त-म६-सु-
'अति' नास्ति ।

‘प्रावेपाः’ इति चतुर्दशर्चं पञ्चमं मृक्तमलुपस्य कवपस्यार्थं मुजवतः पुत्रस्याश्वत्थस्य वा । सप्तमी जगती शिष्टास्त्रयोदश त्रिष्टुभः । अत्र द्वादशी अक्षान् स्तोत्रि नवम्याद्या च सप्तमी । अतस्ना-
सहेवत्याः । त्रयोदशी कृषिं स्तोत्रि । अतस्तस्याः मा देवता । एवं पञ्च गताः । शिष्टाभिर्नवभिः क्तिवोऽ-
क्षाश्च निन्दन्ते । अतस्ना अपि तदेवत्याः । तथा चानुकारान्—‘प्रावेपाः षट्पदा मौजवान्वाक्षोऽक्ष-
कृषिप्रशंसा चाक्षकितवनिन्दा च सप्तमी जगती’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्रावेपा मा बृहतो मादयन्ति प्रवातेजा इरिणे ववृतानाः ।

सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान् ॥ १ ॥

प्रावेपाः । मा । बृहतः । मादयन्ति । प्रवातेजाः । इरिणे । ववृतानाः ।

सोमस्यऽइव । मौजऽवतस्य । भक्षः । विभीदकः । जागृविः । मह्यम् । अच्छान् ॥ १ ॥

‘बृहतः महतो विभीतकस्य फलत्वेन संबन्धिनः । प्रवातेजाः प्रवणे देशे जाताः । इरिणे आस्कारे ववृतानाः प्रवर्तमानाः । प्रावेपाः प्रवेपिणः कम्पनशीला अक्षाः । मा मां मादयन्ति हर्षयन्ति । किंच । जागृविः जयपराजययोर्हर्षशोकाभ्यां क्तिवानां जागरणस्य कर्ता । विभीदकः विभीतकविकारोऽक्षो । मह्यं माम् । अच्छान् अचच्छदत् अर्थं मादयति । तत्र दृष्टान्तः । सोमस्येव यथा सोमस्य । मौजवतस्य । मुजवति पर्वते जातो मौजवतः । तस्य । तत्र ह्युत्तमः सोमो जायते । भक्षः पानं यजमानान् देवांश्च मादयति तद्वादित्यर्थः । तथा च यास्कः—‘प्रवेपिणो मा महतो विभीतकस्य फलानि मादयन्ति । प्रवातेजाः प्रवणेजा इरिणे वर्तमाना इरिणं निर्ऋणमृणातेरपार्णं भवत्यपरता अस्मादोषधय इति वा । सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो मौजवतो मुजवति जातो मुजवान् पर्वतो मुजवान् मुजो विमुच्यते । इषीकयेषीकपतेर्गतिकर्मणः । इयमर्पतिरेषीकैतस्मादेव विभीतको विभेदनाजागृविर्जागरणान्मह्यमचच्छदत्’ (निरु. ९. ८) इति ॥

न मा मिमेथ न जिहीळ एषा शिवा सखिभ्य उत मह्यमासीत् ।

अक्षस्याहमैकपरस्य हेतोर्नुव्रतामप जायामरोधम् ॥ २ ॥

न । मा । मिमेथ । न । जिहीळे । एषा । शिवा । सखिभ्यः । उत । मह्यम् । आसीत् ।

अक्षस्य । अहम् । एकऽपरस्य । हेतोः । अनुव्रताम् । अप । जायाम् । अरोधम् ॥ २ ॥

‘एषा अस्मदीया जाया’ । मा मां कितवं । न । मिमेथ न च चुक्रोध । न । जिहीळे न च लज्जितवती । सखिभ्यः अस्मदीयेभ्यः कितवेभ्यः । शिवा सुखकरी । आसीत् अभूत् । उत अपि च । मह्यं शिवासीत् । इत्यम् । अनुव्रताम् अनुकृतां । जायाम् । एकपरस्य एकः परः प्रधानं यस्य तस्य । अक्षस्य । हेतोः कारणात् । अहम् । अप । अरोधं परित्यक्तवानस्मीत्यर्थः ॥

द्वेष्टि श्वश्रुरप जाया रुणद्धि न नाथितो विन्दते मर्दितारम् ।

अश्वस्येव जर्तो वस्यस्य नाहं विन्दामि कितवस्य भोगम् ॥ ३ ॥

द्वेष्टि । श्वश्रूः । अप । जाया । रुणद्धि । न । नाथितः । विन्दते । मर्दितारम् ।

अश्वस्यऽइव । जर्तः । वस्यस्य । न । अहम् । विन्दामि । कितवस्य । भोगम् ॥ ३ ॥

१३३३ जायाया माता गृहगतं कितवम् १३३३ निन्दतीत्यर्थः । किंच १३३३ जाया भार्या १३३३ अप १३३३ निरुणद्धि । अपि च १३३३ नाधितः याचमानः कितवो १३३३ धनं १३३३ मर्दितारं धनदानेन सुखयितारं १३३३ न १३३३ निन्दते न लभते । इत्थं बुद्ध्या विमृशन् १३३३ अहं १३३३ जरतः वृद्धस्य १३३३ वस्त्यस्य । वस्नं मृत्यम् । तदहस्य १३३३ अश्वस्येव १३३३ कितवस्य १३३३ भोगं १३३३ न १३३३ विन्दामि न लभे ॥

अन्ये जायां परि मृशन्त्यस्य यस्यागृधद्वेदने वाज्यक्षः ।

पिता माता भ्रातर एनमाहुर्न जानीमो नयता वृद्धमेतम् ॥ ४ ॥

अन्ये । जायाम् । परि । मृशन्ति । अस्य । यस्य । अगृधत् । वेदने । वाजी । अक्षः ।

पिता । माता । भ्रातरः । एतम् । आहुः । न । जानीमः । नयत । वृद्धम् । एतम् ॥ ४ ॥

१३३३ यस्य कितवस्य १३३३ वेदने धने १३३३ वाजी बलवान् १३३३ अक्षः देवः १३३३ अगृधत् अभिकाङ्क्षां करोति तस्य १३३३ अस्य कितवस्य १३३३ जायां भार्याम् १३३३ अन्ये प्रतिक्रितवाः १३३३ परि १३३३ मृशन्ति १३३३ वृद्धकेशाद्याकर्षणेन संस्पृशन्ति । किंच १३३३ पिता १३३३ जननी च १३३३ भ्रातरः सहोदराश्च १३३३ एनं कितवम् १३३३ आहुः वदन्ति । १३३३ न वयस्मदीयमेनं १३३३ जानीमः । रज्ज्वा १३३३ वृद्धमेतं कितवं हे कितवाः यूयं १३३३ नयत यथेष्टदेशं प्रापयतेति ॥

यदादीध्ये न देविषाण्येभिः परायञ्चोऽव ह्रीये सखिभ्यः ।

न्युप्ताश्च बभ्रवो वाचमक्रतु एमीदेषां निष्कृतं जारिणीव ॥ ५ ॥

यत् । आदीध्ये । न । देविषाणि । एभिः । परायत् १३३३ऽऽः । अव । ह्रीये । सखिभ्यः ।

निऽऽस्ताः । च । बभ्रवः । वाचम् । अक्रत । एमि । इत् । एयाम् । निऽऽकृतम् । जारिणीव ॥ ५ ॥

१३३३ यत् यदा अहम् १३३३ आदीध्ये ध्यायामि तदानीम् १३३३ एभिः अक्षैः १३३३ न १३३३ देविषाणि न दूषये न परितपामि । यद्वा । न देविषाणि न देविष्यामीत्यर्थः । १३३३ परायञ्चयः स्वयमेव परायच्छब्दयः १३३३ सखिभ्यः १३३३ सखिभूतेभ्यः कितवेभ्यः १३३३ अव १३३३ ह्रीये अवहितो भवामि । नाहं प्रथममक्षान् विसृजामीति । किंच १३३३ बभ्रवः बभ्रुवर्णा अक्षाः १३३३ न्युप्ताः कितवैरवक्षिताः सन्तः १३३३ वाचमक्रत शब्दं कुर्वन्ति । तदा संकल्पं परित्यज्य अक्षव्यसनेनाभिभूयमानोऽहम् १३३३ एयाम् अक्षाणां १३३३ निष्कृतं स्थानं १३३३ जारिणीव यथा कामव्यसनेनाभिभूयमाना स्वैरिणी संकेतस्थानं याति तद्वत् १३३३ एमीत् गच्छाम्येव ॥ ॥ ३ ॥

सुभामेति कितवः पृच्छमानो जेष्यामीति तन्वा ३ शूशुजानः ।

अक्षासो अस्य वि तिरन्ति कामं प्रतिदीप्ते दधत् आ कृतानि ॥ ६ ॥

सुभाम् । एति । कितवः । पृच्छमानः । जेष्यामि । इति । तन्वा । शूशुजानः ।

अक्षासः । अस्य । वि । तिरन्ति । कामम् । प्रतिदीप्ते । दधतः । आ । कृतानि ॥ ६ ॥

१३३३ तन्वा शरीरेण १३३३ शूशुजानः शोशुचानो दीप्यमानः १३३३ कितवः कोऽत्रास्ति धनिकस्तं १३३३ जेष्यामीति १३३३ पृच्छमानः पृच्छन् १३३३ सुभां कितवसंबन्धिनीम् १३३३ एति गच्छति । तत्र १३३३ प्रतिदीप्ते प्रतिदेवित्रे कितवाय १३३३ कृतानि देवर्नोपयुक्तानि कर्माणि १३३३ आ १३३३ दधतः जयार्थमाभिसुरूपेन मर्यादया वा दधतः १३३३ अस्य कितवस्य १३३३ कामम् इच्छाम् १३३३ अक्षासः अक्षाः १३३३ वि १३३३ तिरन्ति वर्धयन्ति ॥

१. ग-त-भ- 'कितवो' नास्ति । २. त-भ-१-मृजति । ३. ग-पिता जनको माता । ४. त-भ-१- 'सखिभ्यः' नास्ति ।

अक्षाम् इदङ्कुशिनो नितोदिनो निःकृत्वानस्तपनास्तापयिष्णवः।

कुमारदेष्णा जयतः पुनर्हणो मध्वा संपृक्ताः कितवस्य बर्हणा ॥ ७ ॥

अक्षासः । इत् । अङ्कुशिनः । निःस्तोदिनः । निःस्तोत्थानः । तपनाः । तापयिष्णवः ।

कुमारदेष्णाः । जयतः । पुनःऽहन्तः । मध्वा । समऽपृक्ताः । कितवस्य । बर्हणा ॥ ७ ॥

वअक्षास इत् अक्षा एव वअङ्कुशिनः अङ्कुशवन्तः वनितोदिनः नितोदितवन्तश्च वनिः-
त्वानः पराजये निकर्तनशीलाऽष्टेतारो वा वतपनाः पराजये कितवस्य संतापकाः वतापयिष्णवः सर्वस्व-
हारकत्वेन कुटुम्बस्य संतापनशीलाश्च भवन्ति । किंच वजयतः वकितवस्य वकुमारदेष्णाः धनदानेन
धान्यतां लभयन्तः कुमारानां दातारो भवन्ति । अपि च वमध्वा मधुना वसंपृक्ताः प्रतिक्रित्वेन
वबर्हणा परिवृद्धेन सर्वस्वहरणेन कितवस्य वपुनर्हणः पुनर्हन्तारो भवन्ति ॥

त्रिपञ्चाशः क्रीळति व्रात एषां देवइव सविता सत्यधर्मा ।

उग्रस्य चिन्मन्यवे ना नमन्ते राजां चिदेभ्यो नम इकृणोति ॥ ८ ॥

त्रिऽपञ्चाशः । क्रीळति । व्रातः । एषाम् । देवऽइव । सविता । सत्यधर्मा ।

उग्रस्य । चित् । मन्यवे । न । नमन्ते । राजां । चित् । एभ्यः । नमः । इत् । कृणोति ॥ ८ ॥

वएषाम् अक्षाणां वत्रिपञ्चाशः व्यधिकपञ्चाशत्संख्याकः वव्रातः संघः^१ वक्रीळति आस्फारे
विहरति । अक्षिकाः प्रायेण तावज्जिरक्षेदीव्यन्ति हि । तत्र दृष्टान्तः । वसत्यधर्मा वमविता सर्वस्य जगतः
प्रेरकः सूर्यो वदेवइव । यथा सविता देवो जगति विहरति तद्वदक्षाणां संघ आस्फारे विहरतीत्यर्थः ।
किंच वउग्रस्य वचित् क्रूरस्यापि वमन्यवे क्रोधाय एते अक्षाः वन नमन्ते न प्रक्षीभवन्ति । न वशो
वर्तन्ते । तं नमयतीत्यर्थः^२ । वराजा वचित् जगत ईश्वरोऽपि वएभ्यः^३ वनम इत् नमस्कारमेव
देवनवेलायां वकृणोति^४ । नावज्ञां करोतीत्यर्थः ॥

नीचा वर्तन्त उपरि स्फुरन्त्यहस्तासो हस्तवन्तं सहन्ते ।

दिव्या अङ्गारा इरिणे न्युप्ताः शीताः सन्तो हृदयं निर्दहन्ति ॥ ९ ॥

नीचा । वर्तन्ते । उपरि । स्फुरन्ति । अहस्तासः । हस्तऽवन्तम् । सहन्ते ।

दिव्याः । अङ्गाराः । इरिणे । निऽउत्ताः । शीताः । सन्तः । हृदयम् । निः । दहन्ति ॥ ९ ॥

अपि चैतेऽक्षाः वनीचा नीचीनस्थले वर्तन्ते । तथापि वउपरि पराजयात् भीतानां घृतकराणां
कितवानां हृदयस्थोपरि वस्फुरन्ति । वअहस्तासः हस्तरहिता अप्यक्षाः वहस्तवन्तं घृतकरं कितवं
वसहन्ते पराजयकरणेनाभिभवन्ति । वदिव्याः दिवि भवा अपकृताः वअङ्गाराः अङ्गारसदृशा अक्षाः
वइरिणे इन्धनरहिते आस्फारे वन्युप्ताः वशीताः शीतस्पर्शाः वसन्तः अपि वहृदयं कितवानामन्तः-
करणं वनिर्दहन्ति पराजयजनितसंतापेन अस्मीकुर्वन्ति ॥

१. त-^१ संघः^१ नास्ति । २. ग-तमपि जयतीत्यर्थः; त१.२.५.६-तमयतीत्यर्थः; त४-भ१.२.४.७-
तमपि यतीत्यर्थः; त७-न नमयतीत्यर्थः; भ६-नमयतीत्यर्थः । ३. ग-त४-भ२.४-एभ्यः अक्षेभ्यः ।
४. ग-भ२.४-कृणोति करोति ।

जाया तप्यते कितवस्य हीना माता पुत्रस्य चरतः क्व स्वित् ।

ऋणावा बिभ्यद्वनमिच्छमानोऽन्येषामस्तमुप नक्तमेति ॥ १० ॥

जाया । तप्यते । कितवस्य । हीना । माता । पुत्रस्य । चरतः । क्व । स्वित् ।

ऋणावा । बिभ्यत् । धनम् । इच्छमानः । अन्येषाम् । अस्तम् । उप । नक्तम् । एति ॥ १० ॥

१०. १ स्वित् क्वापि १ चरतः निर्वेदाद्गच्छतः १ कितवस्य १ जाया भार्या १ हीना परित्यक्ता सती १ तप्यते वियोगजसंतापेन १ संतप्ता भवति । १ माता जनन्यपि १ पुत्रस्य क्वापि चरतः कितवस्य संबन्धाद्धीना १ तप्यते । पुत्रशोकेन संतप्ता भवति । १ ऋणावा अक्षपराजयादणवान् कितवः सर्वतो १ बिभ्यद्वनं स्तेयजनितम् १ इच्छमानः कामयमानः १ अन्येषां ब्राह्मणादीनाम् १ अस्तं गृहम् । ‘ अस्तं पस्यम् ’ इति गृहनामसु पाठात् । १ नक्तं रात्रौ १ उप १ एति चौर्यार्थमुपगच्छति ॥ ॥ ४ ॥

स्त्रियं दृष्ट्वायं कितवं ततापान्येषां जायां सुकृतं च योनिम् ।

पूर्वाह्ने अश्वान्युयुजे हि बभ्रून्सो अग्रेन्ते वृषलः पपाद ॥ ११ ॥

स्त्रियम् । दृष्ट्वायं । कितवम् । तताप । अन्येषाम् । जायाम् । सुकृतम् । च । योनिम् ।

पूर्वाह्ने । अश्वान् । युयुजे । हि । बभ्रून् । सः । अग्रेः । अन्ते । वृषलः । पपाद ॥ ११ ॥

१ कितवं कितवः । विभक्त्यत्यथः । १ अन्येषां स्वव्यतिरिक्तानां पुरुषाणां १ जायां जायाम्भूतां १ स्त्रियं नारीं सुखेन वर्तमानां १ सुकृतं सुष्ठु कृतं १ योनिं गृहं १ च १ दृष्ट्वाय मजाया दुःखिता गृहं चासंस्कृतमिति ज्ञात्वा १ तताप तप्यते । पुनः १ १ पूर्वाह्ने प्रातःकाले १ बभ्रून् बभ्रुवर्णान् १ अश्वान् व्यापकानश्चान् १ युयुजे युनक्ति । पुनश्च १ वृषलः वृषलकर्मा १ सः कितवो रात्रौ १ अग्रेन्ते समीपे १ पपाद क्षीतार्तः सन् क्षेते ॥

यो वः सेनानीमहतो गणस्य राजा व्रातस्य प्रथमो बभूव ।

तस्मै कृणोमि न धना रुणध्मि दशहं प्राचीस्तदृतं वदामि ॥ १२ ॥

यः । वः । सेनाऽनीः । महतः । गणस्य । राजा । व्रातस्य । प्रथमः । बभूव ।

तस्मै । कृणोमि । न । धना । रुणध्मि । दश । अहम् । प्राचीः । तत् । कृतम् । वदामि ॥ १२ ॥

हे अक्षाः १ वः युष्माकं १ महतो १ गणस्य संघस्य १ यः अक्षः १ सेनानीः नेता १ बभूव भवति १ व्रातस्य च । गणव्रातयोरस्यो भेदः । १ राजा ईश्वरः १ प्रथमः सुहयो बभूव १ तस्मै अक्षाय १ कृणोमि अहमर्जुनं करोमि । अतः परं १ धना धनानि अक्षार्थमहं १ न १ रुणध्मि न संपादयामीत्यर्थः । एतदेव दर्शयति । १ अहं १ दश दशसंख्याका अङ्गुलीः १ प्राचीः प्राङ्मुखीः करोमि । १ तत् एतत् अहम् १ कृतं सत्यमेव १ वदामि । नानृतं ब्रवीमीत्यर्थः ॥

अश्वैर्मा दीव्यः कृषिमित्कृषस्व विचे रमस्व बहु मन्यमानः ।

तत्र गार्वाः कितव तत्र जाया तन्मे वि चष्टे सवितायमर्यः ॥ १३ ॥

१. त-भ-सु-वियोगसंतापेन । २. त-भ-सु-पुत्रस्यापि । ३. ग-त-संबन्धिनी; भ-संबन्धिनी ।

४. त-भ-सु-‘ च ’ नास्ति । ५. त १. २. ५. ६. ७-तः; त-भ-सु-ततः ।

अक्षैः । मा । दीव्यः । कृषिम् । इत । कृष्व । विने । रमस्व । बहु । मन्यमानः ।

तत्र । गावः । कितव । तत्र । ज्ञाया । तत । मे । वि । चष्टे । मृतिना । अयम् । अर्यः ॥ १३ ॥

हे ऽकितव ऽबहु ऽमन्यमानः मद्रूपेने विश्वासं कुर्वस्वम् ऽअक्षैर्मा ऽदीव्यः द्युतं मा कुरु । ऽकृषिमित् कृषिमेव ऽकृषस्व कुरु । ऽवित्ते कृष्या संपादिते धने ऽरमस्व रतिं कुरु । ऽतत्र कृषौ ऽगावः भवन्ति । ऽतत्र ऽजाया भवति । ऽतत् एव धर्मरहस्यं श्रुतिस्मृतिकर्ता ऽमृतिना सर्वस्व प्रेरकः ऽअयं दृष्टिगोचरः ऽअर्यः ईश्वरः ऽवि ऽचष्टे विविधमात्म्यातवान् ॥

मित्रं कृणुध्वं खलु मृळतां नो मा नो घोरेण चरतामि धृष्णु ।

नि वो नु मन्युर्विशतामरातिरन्यो बभ्रूणां प्रसितौ न्वस्तु ॥ १४ ॥

मित्रम् । कृणुध्वम् । खलु । मृळतां । नः । मा । नः । घोरेण । चरत । अमि । धृष्णु ।

नि । वः । नु । मन्युः । विशताम् । अरातिः । अन्यः । बभ्रूणाम् । प्रसितौ । नु । अस्तु ॥ १४ ॥

हे अक्षाः यूयं ऽमित्रं ऽकृणुध्वम् अस्मासु मैत्र्यां कुस्त । ऽखलु इति पूरणः । ऽनः अस्मान् ऽमृळन् सुखयत च । ऽनः अस्मान् ऽधृष्णु धृष्णुना । तृतीयायै प्रथमा । ऽघोरेण अमयेन ऽमा ऽअमिः ऽचरत मा गच्छत । किंच ऽवः युष्माकं ऽमन्युः क्रोधः ऽअरातिः अस्माकं शत्रुः ऽनि ऽविशताम् अस्मच्छत्रुषु तिष्ठतु । ऽअन्यः ऽअस्माकं शत्रुः कश्चित् ऽबभ्रूणां बभ्रूवर्णानां युष्माकं ऽप्रसितौ प्रबन्धने ऽनु क्षिप्रम् ऽअस्तु भवतु ॥ ५ ॥

‘अबुधम्’ इति चतुर्दशैः षष्ठं सूक्तं धनाकपुत्रस्य लुशस्यापम् । इदमुत्तरं च वैश्वदेवम् । त्रयोदशीचतुर्दशौ त्रिष्टुभौ शिष्टा द्वादश जगत्यः । तथा चानुक्रान्तम्—‘अबुधं लुशो धानाको वैश्वदेवं तु द्वित्रिष्टुबन्तं तु’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । एकादशिनस्य वैश्वदेवस्य पशोर्वपा-यागस्यानुवाक्या ‘विश्वे अद्य’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘विश्वे अद्य मरुतो विश्व ऊया नो देवानामुप वेतु शंसः’ (आश्व. औ. ३. ७) इति ॥

अबुधम् तुत्य इन्द्रवन्तो अग्रयो ज्योतिर्भरन्त उपसो व्युष्टिषु ।

मही द्यावापृथिवी चैततामपोऽद्या देवानामव आ वृणीमहे ॥ १ ॥

अबुधम् । ऊँ इति । त्ये । इन्द्रवन्तः । अग्रयः । ज्योतिः । भरन्तः । उपसः । विऽउष्टिषु ।

मही इति । द्यावापृथिवी इति । चैतताम् । अपः । अद्य । देवानाम् । अवः । आ । वृणीमहे ॥ १ ॥

‘इन्द्रवन्तः’ षष्ठ्यत्वेनेन्द्रसंबन्धिनः ऽत्ये ते अमी आहवनीयादयः^१ ऽअग्रयः ऽउपसो ऽव्युष्टिषु व्युच्छन्नेषु तमसां विवासनकालेषु ऽज्योतिः तेजः ऽभरन्तः धारयन्तः ऽअबुधं प्रबुद्धा आसन् । ऽमही महत्त्वौ ऽद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ऽअपः कर्म । ‘अपोऽग्रः’ इति कर्मनामसु पाठात् । ऽचैततां जानीताम् । ऽअद्य अस्मिन्नहनि ऽदेवानाम् इन्द्रादीनाम् ऽअवः रक्षणं वयम् ऽआ ऽवृणीमहे ॥

दिवस्पृथिव्योरव आ वृणीमहे मातृन्तिसन्धून्पर्वताञ्छर्यावतः ।

अनागास्त्वं सूर्यमुपासमीमहे भद्रं सोमः सुवानो अद्या कृणोतु नः ॥ २ ॥

दिवःपृथिव्योः । अवः । आ । वृणीमहे । मातृन् । सिन्धून् । पर्वतान् । शर्यणाऽवतः ।
अनागाःऽत्वम् । सूर्यम् । उपसम् । ईमहे । भद्रम् । सोमः । सुवानः । अद्य । कृणोतु । नः ॥ २ ॥

वदिवःपृथिव्योः द्यावापृथिव्योः कार्यत्वेन^१ संबन्धिवः रक्षणं वयम् । आ वृणीमहे । किंच
मातृन् लोकस्य निर्मातृन् । सिन्धून् । शर्यणावतः सरसः संबन्धिनः । पर्वतान् शिलोच्चयांश्च तथा
सूर्यमुपसं च । अनागास्त्वं कर्मवैशुष्यजनितपापराहित्यम् । ईमहे वयं याचामहे । किंच । अद्य
अस्मिन्नहनि । नः अस्माकं । सुवानः अभिपूयमाणः । सोमः । भद्रं कल्याणं । कृणोतु करोतु ॥

द्यावा नो अद्य पृथिवी अनागसो मही त्रायेतां सुविताय मातरौ ।

उषा उच्छन्त्यर्प बाधतामघं स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ३ ॥

द्यावा । नः । अद्य । पृथिवी इति । अनागसः । मही इति । त्रायेताम् । सुविताय । मातरौ ।
उषाः । उच्छन्ती । अर्प । बाधताम् । अघम् । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥ ३ ॥

मही महत्या । मातरौ मातरौ सर्वस्य मातृभूते^२ । द्यावा । पृथिवी । द्यावापृथिव्यौ । अद्य
अस्मिन्नहनि । अनागसः अपराधरहितान् । नः अस्मान् । सुविताय सुखाय । त्रायेतां रक्षेताम्^३ । किंच
उच्छन्ती तमांसि विवासयन्ती । उषाः अस्माकम् । अघं पापम् । अप । बाधताम् अपनयतु । अपि
च । समिधानं सम्यग्दीप्यमानं । अग्निं । स्वस्ति सर्वप्रकाराविनाशम् । ईमहे वयं याचामहे ॥

इयं न उक्षा प्रथमा सुदेव्यं रेवत्सनिभ्यो रेवती व्युच्छतु ।

आरे मन्युं दुर्विदत्रस्य धीमहि स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ४ ॥

इयम् । नः । उक्षा । प्रथमा । सुऽदेव्यम् । रेवत् । सनिभ्यः । रेवती । वि । उच्छतु ।
आरे । मन्युम् । दुःऽविदत्रस्य । धीमहि । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥ ४ ॥

रेवती धनवती । प्रथमा सुख्या । इयम् । उक्षा पापानामुत्सारिणी । उषाः । सुदेव्यं शोभनदेवा^४
रेवत् धनवत् । प्रधानयागकालत्वं । सनिभ्यः भजमानेभ्यः । नः अस्मभ्यं प्रयच्छन्ती । व्युच्छतु तमांसि
विवासयतु । किंच । दुर्विदत्रस्य दुर्धनस्य पुरुषस्य । मन्युं क्रोधम् । आरे दूरे । धीमहि निधीमहि ।
सिद्धमन्यत् ॥

प्र याः सिस्रते सूर्यस्य रश्मिभिर्ज्योतिर्भरन्तीरुषसो व्युष्टिषु ।

भद्रा नो अद्य श्रवसे व्युच्छत स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ५ ॥

प्र । याः । सिस्रते । सूर्यस्य । रश्मिभिः । ज्योतिः । भरन्तीः । उपसः । विऽउष्टिषु ।
भद्राः । नः । अद्य । श्रवसे । वि । उच्छत । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥ ५ ॥

याः । उपसः । सूर्यस्य । रश्मिभिः । किरणैः । प्र । सिस्रते संगच्छन्ते । व्युष्टिषु व्युच्छनेषु तमसां^५
विवासनकालेषु । ज्योतिः आत्मीयं तेजः । भरन्तीः भरन्ति च ता यूयं । नः अस्माकम् । अद्य अस्मिन्न-
हनि । श्रवसे अज्ञाय । भद्राः भजनीया भवत । व्युच्छत तमांसि विवासयत च । सिद्धमन्यत् ॥ ६ ॥

अनमीवा उपस आ चरन्तु न उदग्रयो जिहतां ज्योतिषा बृहत् ।

आयुक्षातामश्विना तूतुजि रथं स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ६ ॥

अनमीवाः । उपसः । आ । चरन्तु । नः । उत । अग्रयः । जिहताम् । ज्योतिषा । बृहत् ।
आयुक्षाताम् । अश्विना । तूतुजिम् । रथम् । स्वस्ति । अग्निम् । समऽऽधानम् । ईमहे ॥ ६ ॥

अनमीवाः रोगरहिताः । उपसः । नः अस्मान् । आ । चरन्तु आगच्छन्तु । बृहत् बृहता महता । ज्योतिषा तेजसा युक्ताः । अग्रयः अपि । उन् । जिहताम् उद्गच्छन्तु । अश्विना अश्विनावपि । तूतुजि क्षिप्रगामिनं । रथम् । आयुक्षाताम् । अस्मान् प्रयागन्तुं रासभाभ्यां युङ्क्ताम् । हरिन् आदिगन्तव्यं रासभावश्विनोः । (नि. १. १५. ३-४) इति पाठात् । सिद्धमन्यत् ॥

श्रेष्ठं नो अद्य सवितुर्वरेण्यं भागमा सुव स हि रत्नधा अमि ।

रायो जनित्रीं धिषणांमुप ब्रुवे स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ७ ॥

श्रेष्ठम् । नः । अद्य । सवितुः । वरेण्यम् । भागम् । आ । सुव । नः । हि । रत्नधा अमि ।
रायः । जनित्रीम् । धिषणाम् । उप । ब्रुवे । स्वस्ति । अग्निम् । समऽऽधानम् । ईमहे ॥ ७ ॥

हे । सवितुः स्वम् । अद्य अस्मिन्नहनि । नः अस्मभ्यं । वरेण्यं वरणीयं । श्रेष्ठं प्रशस्त्यन्तम् । भागं भजनीयं धनम् । आ । सुव प्रेरय । देहीत्यर्थः । हि यस्मात् । सः प्रशस्त्यन्तं । रत्नधाः श्रेष्ठानां धनानां सविभक्ता । अमि भवसि । तथा च निगमान्तरं—‘विभक्तारं हवामहे वसोधिष्यस्य राधसः सवितारं नृचक्षसम्’ (क्र. सं. १. २. ७) इति । रायः धनस्य । जनित्रीं धिषणां सर्वदेवस्तुतिरूपां वाचम् । उप । ब्रुवे अहमुपब्रवीमि । यद्वा । धिषणां देवीमुप ब्रुवे उपस्तीर्णार्थः । सिद्धमन्यत् ॥

पिपर्तु मा तदृतस्य प्रवाचनं देवानां यन्मनुष्याः अमन्महि ।

विश्वा इदुस्नाः स्पलदैति सूर्यः स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ८ ॥

पिपर्तु । मा । तत् । तदृतस्य । प्रऽवाचनम् । देवानाम् । यत् । मनुष्याः । अमन्महि ।
विश्वाः । इत् । उस्नाः । स्पट् । उत् । एति । सूर्यः । स्वस्ति । अग्निम् । समऽऽधानम् । ईमहे ॥ ८ ॥

यत् । तदृतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा संबन्धि । देवानां । प्रवाचनं प्रकरणं गुणानां कथनं स्तोत्रं । मनुष्याः वयम् । अमन्महि कर्तुं जानीमः । यत् प्रवाचनं । मा मां । पिपर्तुं पालयतु । किंच । सूर्यः । विश्वाः सर्वाः । उस्नाः उपसः । स्पट् स्पृशन्नवगच्छन् वा । उदैति । सिद्धमन्यत् ॥

अद्वेषो अद्य बर्हिषः स्तरीमणिं ग्राव्णां योगे मन्मनः साधे ईमहे ।

आदित्यानां शर्मणि स्था भूरप्यसि स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ९ ॥

अद्वेषः । अद्य । बर्हिषः । स्तरीमणि । ग्राव्णाम् । योगे । मन्मनः । साधे । ईमहे ।
आदित्यानाम् । शर्मणि । स्थाः । भूरप्यसि । स्वस्ति । अग्निम् । समऽऽधानम् । ईमहे ॥ ९ ॥

१अथ अस्मिन्नहनि १बर्हिषः १स्त्रीमणि वेद्यां स्तरणे १मन्मनः मननीयस्याभीष्टस्य फलस्य
१साधे साधके १प्रातःगाम् अभिषवरापाणानां १योगे सोमेन सह संयोगे च सति १अद्वेषः द्वेषवर्जि-
तानादित्यान् १ईमहे वयमभीष्टं याचामहे । हे स्तोतः त्वं तेषाम् १आदित्यानां देवानां १शर्मणि सुखे
स्थाने वा १स्थाः तिष्ठ । १भुरण्यसि कर्तव्यानि कर्माणि बिभर्षि गच्छसि वा । सिद्धमन्यत् ॥

आ नो बर्हिः सधमादे बृहदिवि देवाँ ईळे सादयां सप्त होतृन् ।

इन्द्रं मित्रं वरुणं सातये भगं स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ १० ॥

आ । नः । बर्हिः । सधमादे । बृहत् । दिवि । देवान् । ईळे । सादय । सप्त । होतृन् ।
इन्द्रम् । मित्रम् । वरुणम् । सातये । भगम् । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥ १० ॥

१नः अस्माकं १बृहत् बृहति महति १दिवि दीप्ति १सधमादे । सह माद्यन्ति देवा यत्र तस्मिन् ।
१बर्हिः बर्हिषि यज्ञे १सप्त सप्तसंख्याकान् १होतृन् वषट्कर्तृन् १इन्द्रं १मित्रं च १वरुणं च १भगं च
१देवान् इतरानपि यष्टव्यान् देवान् हे अग्ने त्वम् १आ १सादय । अग्रेरभिमुख्यकरणम् ' इहाद्य दैव्यं
जनं बर्हिषा सादया वसो ' (ऋ. सं. १. ४५. ९) इत्येवमादिमन्त्रैरवगम्यते । तत्र त्वया आसा-
दितास्तानिन्द्रादीन् देवानहं १सातये धनलाभाय १ईळे स्तौमि । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ ७ ॥

त आदित्या आ गता सर्वतातये वृधे नो यज्ञमवता सजोषसः ।

बृहस्पतिं पूषणमश्विना भगं स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ११ ॥

ते । आदित्याः । आ । गत । सर्वतातये । वृधे । नः । यज्ञम् । अवत । सऽजोषसः ।
बृहस्पतिम् । पूषणम् । अश्विना । भगम् । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥ ११ ॥

हे १आदित्याः येऽस्मान्निराहूताः १ते यूयं १सर्वतातये यज्ञार्थम् १आ १गत आगच्छत । आगत्य
च हे १सजोषसः संगता यूयं १नः अस्माकं १वृधे वर्धनाय १यज्ञं प्रति १अवत गच्छत । वयं च
१बृहस्पतिं १पूषणं च १अश्विना अश्विनौ च १भगं भगवत्यं देवं च १समिधानं सम्यग्दीप्तम् १अग्निं च
१स्वस्ति सर्वप्रकाराविनाशम् १ईमहे याचामहे ॥

तन्नो देवा यच्छत सुप्रवाचनं छर्दिरादित्याः सुभरं नृपाय्यम् ।

पश्वे तोकाय तनयाय जीवसे स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ १२ ॥

तत् । नः । देवाः । यच्छत । सुऽप्रवाचनम् । छर्दिः । आदित्याः । सुऽभरम् । नृऽपाय्यम् ।
पश्वे । तोकाय । तनयाय । जीवसे । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥ १२ ॥

हे १आदित्याः १देवाः यूयं १सुप्रवाचनम् अत्यन्तं प्रशस्तं १सुभरं सुमष्टदं १नृपाय्यं नृणां
रक्षकं १तत् अस्मद्भिलषितं १छर्दिः गृहं १नः अस्माकं १पश्वे पशवे १तोकाय पुत्राय १तनयाय
पौत्राय च १जीवसे जीवनाय १यच्छत दत्त । सिद्धमन्यत् ॥

विश्वे अथ मरुतो विश्वे ऊती विश्वे भवन्त्वग्नयः समिद्धाः ।

विश्वे नो देवा अवसा गमन्तु विश्वमस्तु द्रविणं वाजो अस्मे ॥ १३ ॥

विश्वे । अथ । मरुतः । विश्वे । ऊती । विश्वे । भवन्तु । अग्नयः । समऽइन्द्राः ।

विश्वे । नः । देवाः । अवसा । आ । गमन्तु । विश्वम् । अस्तु । द्रविणम् । वाजः । अस्मे इति ॥ १३ ॥

‘अथ अस्मिन्नहनि प्रधानयागदिवसे’ विश्वे सर्वे मरुतः विश्वे सर्वे मरुद्गणमहचरिताः रुद्रादयो देवाश्च ऊती ऊत्यै रक्षणाय भवन्तु । अपि च विश्वे सर्वे अग्नयः आहवनीयादयः समिद्धाः संदीप्ताः भवन्तु । अपि च विश्वे सर्वे इन्द्रादयः देवाः नः अस्माकम् अवसा रक्षणेन आ गमन्तु आगच्छन्तु । किंच अस्मे अस्मासु विश्वं सर्वं द्रविणं धनं वाजः अश्वं च अस्तु भवतु ॥

यं देवासोऽर्वथ वाजसातौ यं त्रायध्वे यं पिपृथात्यंहः ।

यो वो गोपीथे न भयस्य वेद ते स्याम देववीतये तुरासः ॥ १४ ॥

यम् । देवासः । अर्वथ । वाजसातौ । यम् । त्रायध्वे । यम् । पिपृथ । अति । अंहः ।

यः । वः । गोपीथे । न । भयस्य । वेद । ते । स्याम । देववीतये । तुरासः ॥ १४ ॥

हे तुरासः अभीष्टप्रधाने क्षिप्राः देवासः देवा यूयं वाजसान्तौ संग्रामे यथं मनुष्यम् अवय रक्षथ यथं च त्रायध्वे शत्रोः पालयथ यथं च अंहः पापम् अति अनिनीय पिपृथ कामैः पूरयथ यथः चापि मनुष्यः वः युष्माकं कार्यत्वेन संबन्धिनि गोपीथे रक्षणे भयस्य भयं न वेद न जानाति ते सर्वे वयं देववीतये यज्ञार्थं स्याम भवेम ॥ ॥ ८ ॥

‘उपासानक्ता’ इति चतुर्दशर्चं सप्तमं सूक्तं धानाकस्य लुशस्यार्षम् । आदितो द्वादश जगत्पत्ततो द्वे त्रिष्टुभौ । विश्वे देवा देवता । पूर्वसूक्ते ‘वैश्वदेवं तु द्वित्रिष्टुबन्तं तु’ इत्युक्तत्वात् । ‘उपासानक्ता’ इत्यनुक्रान्तम् । आभिष्टुविके पष्ठेऽहनि वैश्वदेव इदं वैश्वदेवनिविद्वानम् । सूत्रितं च—‘कतरा पूर्वोपासानक्तेति वैश्वदेवम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

उपासानक्ता बृहती सुपेशसा द्यावाक्षामा वरुणो मित्रो अर्यमा ।

इन्द्रं हुवे मरुतः पर्वतां अप आदित्यान् द्यावापृथिवी अपः स्वः ॥ १ ॥

उपसानक्ता । बृहती इति । सुपेशसा । द्यावाक्षामा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

इन्द्रम् । हुवे । मरुतः । पर्वतान् । अपः । आदित्यान् । द्यावापृथिवी इति । अपः । स्वः । रिति स्वः ॥ १ ॥

बृहती बृहत्स्यौ महत्स्यौ सुपेशसा सुरूपे उपासानक्ता रात्र्युषसौ द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ च वरुणो मित्रः मित्रावरुणौ च अर्यमा च येऽत्र विहिता देवाः तानेतान् इन्द्रं मरुतः च पर्वतान् च अपः उदकानि च आदित्यान् च द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ च । पुनर्द्यावापृथिव्यो-ग्रहणमादरार्थम् । अपः अन्तरिक्षं च स्वः सर्वं च यष्टव्यं देवजातं हुवे हवामि ॥

द्यौश्च नः पृथिवी च प्रचेतस ऋतावरी रक्षतामंहसो रिषः ।

मा दुर्विद्वद्वा निर्ऋतिर्न ईशत तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ २ ॥

द्यौः । च । नः । पृथिवी । च । प्रऽचेतसा । ऋतवरी इत्यूनऽवरी । रक्षताम् । अंहसः । रिषः ।
मा । दुःऽविदत्रा । निःऽकृतिः । नः । ईशन् । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ २ ॥

प्रचेतसा सुबुद्धी प्रस्तावरी यज्ञवत्यौ सत्यवत्यौ^१ द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्याबुभे नः
अस्मान् रिषः हिंसकात्^२ अंहसः पापाच्च^३ रक्षताम् । किंच दुर्विदत्रा कुत्सितज्ञाना निर्रतिः
मृत्युदेवता नः अस्माकं मा ईशत ईशरी मा भूत् । किंच वयं देवानां संबन्धि तत् असा-
धारणम् अवः रक्षणम् अद्य अस्मिन्नहनि प्रधानयागदिवसे वृणीमहे प्रार्थयामहे ॥

विश्वस्मान्नो अदितिः पात्वंहसो माता मित्रस्य वरुणस्य रेवतः ।

स्वर्वज्ज्योतिरवृकं नशीमहि तदेवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ३ ॥

विश्वस्मात् । नः । अदितिः । पात् । अंहसः । माता । मित्रस्य । वरुणस्य । रेवतः ।
स्वःऽवत् । ज्योतिः । अवृकम् । नशीमहि । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ३ ॥

रेवतः धनवतः मित्रस्य वरुणस्य च धनवतोर्मित्रावरुणयोः माता जननी अदितिः देवी
नः अस्मान् विश्वस्मात् सर्वस्मात् अंहसः पापान् पातु रक्षतु । किंच वयम् अवृकं बाधक-
रहितं स्वर्वत् सर्वं ज्योतिः तेजः नशीमहि । नशिः पलायनकर्मा । पलायनं च शीघ्रगमनम् ।
शीघ्रं प्राप्नुम इत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

ग्रावा वदन्नप रक्षांसि सेधतु दुष्स्वप्न्यं निर्रतिं विश्वमत्रिणम् ।

आदित्यं शर्म मरुतामशीमहि तदेवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ४ ॥

ग्रावा । वदन् । अप । रक्षांसि । सेवतु । दुःस्वप्न्यं । निःऽकृतिम् । विश्वम् । अत्रिणम् ।
आदित्यम् । शर्म । मरुताम् । अशीमहि । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ४ ॥

ग्रावा अभिषवपापाणः वदन् अभिषववेलायां शब्दं कुर्वन् प्रक्षांसि यागविघ्नकारीणि अप
सेधतु विनिवारयतु । दुःस्वप्न्यं दुःस्वप्नप्रभवमस्मदीयमनिष्टं चाप सेधतु । निर्रतिं मृत्युदेवतां
चाप सेधतु । अत्रिणम् अदनशीलं विश्वं सर्वं पिशाचादिकं चाप सेधतु । एवं निर्विघ्नत्वेन^४ निष्पन्ने
यागे वयम् आदित्यम् आदित्यानां संबन्धि मरुतां च संबन्धि शर्म सुखम् अशीमहि प्राप्तु-
याम । सिद्धमन्यत् ॥

एन्द्रो बर्हिः सीदतु पिन्वतामिळा बृहस्पतिः सामभिर्ऋको अर्चतु ।

सुप्रकेतं जीवमे मन्म धीमहि तदेवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ५ ॥

आ । इन्द्रः । बर्हिः । सीदतु । पिन्वताम् । इळा । बृहस्पतिः । सामऽभिः । ऋकः । अर्चतु ।
सुप्रकेतम् । जीवमे । मन्म । धीमहि । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ५ ॥

इन्द्रः बर्हिः आ सीदतु । इळा माध्यमिका स्तनयितुलक्षणा वागपि पिन्वतां
मिच्छतु । सामभिः गीयमानः^५ ऋकः स्तुतिमान् बृहस्पतिः अपि अर्चतु अस्मान् पूजयतु ।

१. त-म-सु-सत्यवत्यौ च । २. त२.६-हिंसकसाकान् ; त५-हिंसकसकाशात् । ३. ग-त३-म-पापात् ।
४. ग-चाविघ्नेन ; त-म-सु-निर्विघ्नेन । ५. त१.२.३.४.५.७-म-गीयमाने ; त६-मु-गायमाने ।

किंच वयं वसुप्रकेन सुप्रज्ञानं वसन्म मननीयं धनं स्तोत्रं वा वर्धामहि निदधीमहि वर्जामसे जीवनाय । सिद्धमन्यत् ॥ ११ ॥

दिविस्पृशं यज्ञमस्माकमश्विना जीराध्वरं कृणुतं सुम्नामिष्टये ।

प्राचीनरश्मिमाहुतं धृतेन तदेवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ६ ॥

दिविस्पृशम् । यज्ञम् । अस्माकम् । अश्विना । जीरऽअध्वरम् । कृणुतम् । सुम्नाम् । इष्टये । प्राचीनरश्मिम् । आऽहुतम् । धृतेन । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ युवां नोऽस्माकं यज्ञं विविस्पृशं दिवि स्पष्टारं गन्तारं कृणुतं कुरुतम् । तथा जीराध्वरं क्षिप्रं हिसारहितं च यज्ञमस्माकं कृणुतं कुरुतम् । इष्टये अभिलषितसिद्धयर्थं वसुम्नं सुखं च कुरुतम् । किंच धृतेन आज्येन आहुतम् अग्निं प्राचीनरश्मिं देवामिसुखं कुरुतमित्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

उप ह्वये सुहवं मारुतं गणं पावकमृष्वं सख्याय शंभुवम् ।

रायस्पोषं सौश्रवसाय धीमहि तदेवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ७ ॥

उप । ह्वये । सुहवम् । मारुतम् । गणम् । पावकम् । ऋष्वम् । सख्याय । शम् सुवम् । रायः । पोषम् । सौश्रवसाय । धीमहि । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ७ ॥

सुहवं स्वाह्वानं पावकं शोधकम् ऋष्वं दर्शनीयं शंभुवं सुखस्य भावयितारं रायः धनस्य पोषं पोषकं मारुतं मरुतां संबन्धिनं गणं संघं सख्याय सखिभावाय उप वृद्धये उपगम्य ह्वयामि । आगतं गणं सौश्रवसाय शोभनाञ्जवाय सुयशस्त्वाय वा वयं धीमहि बुद्धौ निदधीमहि । सिद्धमन्यत् ॥

अपां पेरुं जीवधन्यं भरामहे देवाव्यं सुहवमध्वरश्रियम् ।

सुरश्मिं सोममिन्द्रियं यमीमहि तदेवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ८ ॥

अपाम् । पेरुम् । जीवधन्यम् । भरामहे । देवऽअव्यम् । सुहवम् । अध्वरऽश्रियम् । सुरश्मिम् । सोमम् । इन्द्रियम् । यमीमहि । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ८ ॥

अपाम् उदकानां पेरुं पालकं जीवधन्यम् । धन्या जीवा यस्मिन्सौ जीवधन्यः । तं देवाव्यं देवानां तर्पकं सुहवं शोभनाह्वानं शोभनस्तुतिं वा अध्वरश्रियं सुरश्मिं शोभनांशुं सोमं भरामहे धारयामः । पत्नीशालातो हविर्धानं प्रति प्रापयामो वा । श्रुतं तं सोमम् इन्द्रियं वीर्यं यमीमहि वयं याचामहे । सिद्धमन्यत् ॥

सनेम तत्सुसनिता सनित्वभिर्वयं जीवा जीवपुत्रा अनागसः ।

ब्रह्मद्विषो विष्वगेनो भेररतु तदेवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ९ ॥

सनेम । तत् । सुऽसनिता । सनित्वऽभिः । वयम् । जीवाः । जीवऽपुत्राः । अनागसः । ब्रह्मऽद्विषः । विष्वक् । एनः । भेररतु । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ९ ॥

१. त-मङ्-मु- 'कुरुते' नास्ति । २. त-शास्त्राय । ३. त१.२.६.७-वीर्यं तत् ।

१जीवाः जीवन्तः १जीवपुत्राः जीवनवत्पुत्राश्च १अनागसः अपराधवर्जिताश्च १वयं धनाका
लुशाः १सन्निवृत्तिः संभक्तभिः पुत्रपौत्रादिभिः सह १सुसनिता शोभनेन भजनेन १तत् देवजातं
१सनेम । स्तुत्या हविष्प्रदानेन च संभजेमहि । किंच १ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणानामस्माकं द्वेष्टारः १विष्वक्
नानागच्छत् १एनः अस्मदीयं पापं १भरेत आत्मानि धारयन्तु । पोषयन्तु । सिद्धमन्यत् ॥

ये स्था मनोर्यज्ञियास्ते शृणोतन् यद्वो देवा ईर्महे तद्ददातन् ।

जैत्रं क्रतुं रयिमद्वीरवद्यशस्तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ १० ॥

ये । स्थ । मनोः । यज्ञियाः । ते । शृणोतन् । यत् । वः । देवाः । ईर्महे । तत् । ददातन् ।
जैत्रम् । क्रतुम् । रयिम् । वीरवत् । यशः । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ १० ॥

हे १देवाः १ये यूयं १मनोः मनुष्यस्य १यज्ञियाः यज्ञार्हाः १स्थ भवथ १ते यूयं १शृणोतन्
अस्मदीयां स्तुतिं १शृणुत । किंच हे देवाः १वः युष्मान् १यत् अभीष्टम् १ईर्महे याचामहे १तत् १जैत्रं
जयशालं १क्रतुं प्रज्ञानं १रयिम् धनवत् १वीरवत् १पुत्राद्युपेतं १यशः च १ददातन् नोऽस्मभ्यं
प्रयच्छत । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ १० ॥

महद्य महतामा वृणीमहेऽवो देवानां बृहतामनर्वणाम् ।

यथा वसु वीरजातं नशामहे तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ११ ॥

महत् । अद्य । महताम् । आ । वृणीमहे । अवः । देवानाम् । बृहताम् । अनर्वणाम् ।
यथा । वसु । वीरजातम् । नशामहे । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ११ ॥

१अद्य अस्मिन्नहनि १महतां श्रेष्ठानां १बृहतां बृहदानाम् १अनर्वणाम् अप्रतिगतानां १देवानाम्
इन्द्रादीनां संबन्धि १महत् अधिकम् १अवः रक्षणम् १आ १वृणीमहे प्रार्थयामहे । किंच वयं १यथा
१वसु धनं १वीरजातम् अपत्यजातं च १नशामहे प्राप्नुयाम तथा ते देवाः कुर्वन्त्विति शेषः ।
सिद्धमन्यत् ॥

महो अग्नेः समिधानस्य शर्मण्यनागा मित्रे वरुणे स्वस्तये ।

श्रेष्ठे स्याम सवितुः सवीमनि तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ १२ ॥

महः । अग्नेः । समऽङ्गानस्य । शर्मणि । अनागाः । मित्रे । वरुणे । स्वस्तये ।
श्रेष्ठे । स्याम । सवितुः । सवीमनि । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ १२ ॥

१समिधानस्य समिध्यमानस्य १महः महतः १अग्नेः १शर्मणि सुखे वयं १स्याम भवेम । किंच
वयम् १अनागाः अनागसः । वचनव्यत्ययः । स्याम । अपि च १मित्रे १वरुणे मित्रावरुणयोः । षष्ठ्यर्थे
ससमी । १सवितुः च १सवीमनि प्रसवे १स्वस्तये सर्वप्रकाराविनाशाय स्याम । सिद्धमन्यत् ॥

ये सवितुः सत्यसंवस्य विश्वे मित्रस्य व्रते वरुणस्य देवाः ।

ते सौमगं वीरवद्रोमदमो दधातन् द्रविणं चित्रमस्मे ॥ १३ ॥

ये । सवि॒तुः । स॒त्यऽस॒वस्य॑ । वि॒श्वे । मि॒त्रस्य॑ । व॒रु॒णस्य॑ । दे॒वाः ।

ते । सौ॒म॒गम् । वी॒रऽव॑त् । गोऽम॑त् । अ॒मः । द॒धान॑न् । द्रवि॑गन् । चि॒त्रम् । अ॒स्मे इति॑ ॥ १३ ॥

१३ 'ये' विश्वे १ देवाः १ सत्यप्रसवस्य सत्यप्रसवस्य १ सवितुः १ मित्रस्य १ वरुणस्य मित्रावरुणयोश्च १ व्रते प्रसवाख्ये कर्मणि भवन्ति १ ते यूयं १ सौमगं सौभाग्यं १ वीरवत् पुत्राख्येन १ गोमत् गोयुक्तं १ चित्रं पूजनीयं १ द्रविणं धनं च १ अमः कर्म च १ अस्मे मह्यं १ दधानतः प्रयच्छन् ॥

स॒वि॒ता प॒श्चात्ता॑त्स॒वि॒ता पुर॑स्तात्स॒वि॒तोत्तरा॑त्तात्स॒वि॒ता अ॒ध॒रात्ता॑त् ।

स॒वि॒ता नः॑ सु॒वतु॑ स॒र्वता॑ति स॒वि॒ता नो॑ रा॒सतां॑ दी॒र्घमा॑युः ॥ १४ ॥

स॒वि॒ता । प॒श्चात्ता॑त् । स॒वि॒ता । पुर॑स्तात् । स॒वि॒ता । उ॒त्तरा॑त्तात् । स॒वि॒ता । अ॒ध॒रात्ता॑त् ।

स॒वि॒ता । नः॑ । सु॒वतु॑ । स॒र्वता॑तिम् । स॒वि॒ता । नः॑ । रा॒सता॑म् । दी॒र्घम् । आ॒युः ॥ १४ ॥

१ पश्चात्तात् पश्चिमतः स्थितः १ सविता १ पुरस्तात् पूर्वतश्च स्थितः १ सविता १ उत्तरात्तात् उत्तरतः स्थितश्च १ सविता १ नः अस्माकं १ सर्वताति सर्वमभिलषितं धनादिकं १ सुवतु प्रेरयतु । किंच १ सविता एव १ नः अस्मभ्यं १ दीर्घं बहुकालीनम् १ आयुः १ रासतां ददातु । बहुधा सवितृपदग्रहणमप्यन्त-मादरार्थम् ॥ ११ ॥

‘नमो मित्रस्य’ इति द्वादशचर्मष्टमं सूक्तम् । अभितपा नाम सूर्यपुत्र ऋषिः । इदमादीनि पञ्च सूक्तानि जागतानि । अस्य सूक्तस्य दशमी त्रिष्टुप् । सूर्यो देवता । तथा चानुकान्तं—‘नमो द्वादश सौर्योऽभितपाः सौर्यं जागतं वै त्रिष्टुदशमी’ इति । आश्विनशस्त्रे सूर्योदयादूर्ध्वं सौर्यकाण्ड एतन्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘चित्रं देवानां नमो मित्रस्य’ (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति । विपुवति निष्केवल्य आद्यस्तुचोऽनु रूपः । सूत्रितं च—‘विभ्राद्बृहत्पिबतु सोम्यं मधु नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इति स्तोत्रियानुसूक्तौ’ (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति । स्वपन्नमभ्यस्तमये सति रात्रिशेषं स्थित्वा प्रातः ‘येन सूर्यं ज्योतिषा’ इत्यादिभिः पञ्चभिः सूर्यं उपस्थेयः । सूत्रितं च—‘अप्याधितं केस्व-पन्नमादित्योऽभ्यस्तमियाद्वाग्यतोऽनुपविशन् रात्रिशेषं भूत्वा येन सूर्यं ज्योतिषा बाधसे तम इति पञ्चभिरादित्यमुपनिष्ठेत’ (आश्व. गृ. ३. ७. १) । स्वपन्नमभ्युदिते ‘यस्य ते विश्वा’ इत्यादि-भिश्चतसृभिः सूर्यं उपस्थेयः । सूत्रितं च—‘अभ्युदियाच्चेदकर्मश्चान्तमनभिरूपेण कर्मणा वाग्यत इति समानमुत्तराभिश्चतसृभिरुपस्थानम्’ (आश्व. गृ. ३. ७. २) इति । एकादशिनस्य सूर्यस्य पशोर्हविषो याज्या । सूत्रितं च—‘शं नो भव चक्षसा शं नो अह्ना वायो भूष शुचिपाः’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । होत्रकाणां शकलाधाने ‘यद्वो देवाः’ इत्येषा (आश्व. श्रौ. ६. १२) । विवाहे कन्यारोदनीये ‘जीवं रुदन्ती’ इत्येषा जप्या (आश्व. गृ. १. ८. ४) ॥

नमो॑ मि॒त्रस्य॑ वरु॒णस्य॑ चक्ष॑से म॒हो दे॒वाय॑ तद॒तं स॒पर्य॑त ।

दूरे॑ दृ॒ष्टे दे॒वजा॑ताय॒ केत॑वे॒ दि॒वस्पु॒त्राय॑ सूर्या॒य शंस॑त ॥ १ ॥

नमः॑ । मि॒त्रस्य॑ । वरु॒णस्य॑ । चक्ष॑से । म॒हः । दे॒वाय॑ । तत् । ऋ॒तम् । स॒पर्य॑त ।

दूरे॑ दृ॒ष्टे । दे॒वऽजा॑ताय । के॒तवे॑ । दि॒वः । पु॒त्राय॑ । सूर्या॒य । शंस॑त ॥ १ ॥

१. ग—सविता एवमुपरिष्ठात् दक्षिणतश्च स्थितः सविता; त३-भ—सविता अधरात्तात् अधरतश्च स्थितः सविता एवमुपरिष्ठात् दक्षिणतश्च स्थितः सविता; त४—एवमुपरिष्ठात् दक्षिणतः स्थितः सविता ।

हे ऋविजः यूयं वमित्रस्य ववरुणस्य मित्रावरुणयोः वचक्षसे द्रष्टे वमहः महते वदेवाय
द्योतमानाय वदूरेदशे दूरे सन्तमपि पश्यते वदेवजाताय देवेषु जाताय वकेतवे विश्वस्य प्रज्ञापकाय
वदिवः वपुत्राय पुत्रभूताय । दिवि जायमानत्वात् तत्पुत्रवन्व्यपदेशः । वसूर्याय सूर्याय वनमः कृत्वा
वतत् विहितम् वकृतं यागादिलक्षणं कर्म वसपर्यत पूजयत । वशंसत स्तुतिमपि कुरुत ॥

सा मां सत्योक्तिः परि पातु विश्वतो द्यावा च यत्र ततनब्रह्मनि च ।

विश्वमन्यन्नि विशते यदेजति विश्वहापो विश्वाहोदेति सूर्यः ॥ २ ॥

सा । मा । सत्यऽउक्तिः । परि । पातु । विश्वतः । द्यावा । च । यत्र । ततनन् । अहानि । च ।
विश्वम् । अन्यत् । नि । विशते । यत् । एजति ।

विश्वाहा । आपः । विश्वाहा । उत् । एति । सूर्यः ॥ २ ॥

वसा वसत्योक्तिः तत्सत्यवचनं वमा मां विश्वतः सर्वतः वपरि वपातु परिरक्षतु । यया
सत्योक्त्या वयत्र यस्मिन् देशे वद्यावा वच द्यावापृथिव्यौ वअहानि रात्रयः वच वततनन् अतन्वन्
तत्र विश्वं सर्वम् वअन्यत् भूतजातं वनि विशते विश्राम्यति । वयत् एतद्भूतजातम् वएजति
कम्पते विश्वाहा सर्वदा वआपः च स्यन्दन्ते विश्वाहा सर्वदा वसूर्यः च वउदेति । सा सत्योक्तिर्मां
परिपात्रित्यर्थः ॥

न ते अदेवः प्रदिवो नि वासते यदेतशेभिः पतरै रथर्यसि ।

प्राचीनमन्यदनु वर्तते रज उदन्येन ज्योतिषा यासि सूर्य ॥ ३ ॥

न । ते । अदेवः । प्रऽदिवः । नि । वासते । यत् । एतशेभिः । पतरैः । रथर्यसि ।

प्राचीनम् । अन्यत् । अनु । वर्तते । रजः । उत् । अन्येन । ज्योतिषा । यासि । सूर्य ॥ ३ ॥

हे वसूर्य वते तव समीपे वप्रदिवः प्रतनः पुरातनः कश्चित् वअदेवः असुरो राक्षसो वा वन वनि
ववासते न निवसति । कदेयन आह । वयत् यदा त्वं वपतरैः गमनशीलैः वएतशेभिः अश्वैः वरथ-
र्यसि रथं कामयसे योक्तुम् । किंच वप्राचीनमन्यत् स्वदीयं ज्योतिः वरजः उदकम् वअनु वर्तते ।
वअन्येन तेन वज्योतिषा वउत् वयासि उदेषि । यद्वा । प्राचीनमन्यत् रजश्चन्द्रार्थं ज्योतिस्त्वामनु
वर्तते ततस्त्वमन्येन ज्योतिषा सहोदेषीत्यर्थः ॥

येन सूर्य ज्योतिषा बाधसे तमो जगच्च विश्वमुदियर्षि भानुना ।

तेनास्मद्विश्वामनिरामनाहुतिमपामीवामर्ष दुष्प्वर्ण्यं सुव ॥ ४ ॥

येन । सूर्य । ज्योतिषा । बाधसे । तमः । जगत् । च । विश्वम् । उत्ऽइयर्षि । भानुना ।

तेन । अस्मत् । विश्वाम् । अनिराम् । अनाहुतिम् ।

अप । अमीवाम् । अप । दुऽस्वर्ण्यम् । सुव ॥ ४ ॥

हे वसूर्य त्वं येन ज्योतिषा तेजसा तमः अन्धकारं बाधसे निवारयसि येन च भानुना
तेजसा विश्वं सर्वं जगात् जङ्गमम् उदियर्षि उद्गमयसि तेन ज्योतिषा अस्मत् अस्मत्तः

अनिराम् अन्नाभावम् अनाहुतिम् अहोमं च अस्मीनां रोगजातं च अप सुव अपगमय ।
दुःस्वप्नं दुःस्वप्नप्रभवमनिष्टं च अप सुव ॥

विश्वस्य हि प्रेषितो रक्षसि व्रतमहेळ्यन्नुचरसि स्वधा अनु ।

यदद्य त्वा सूर्योऽब्रवामहे तं नो देवा अनु मंसीरतु क्रतुम् ॥ ५ ॥

विश्वस्य । हि । प्रऽईपितः । रक्षसि । व्रतम् । अहेळ्यन् । उतऽउचरसि । स्वधाः । अनु ।

यत् । अद्य । त्वा । सूर्ये । उपऽब्रवामहे । तम् । नः । देवाः । अनु । मंसीरतु । क्रतुम् ॥ ५ ॥

हे सूर्य प्रेषितः प्रेरितस्त्वम्^१ अहेळ्यन् अकुध्यन् विश्वस्य सर्वस्य यजमानस्य व्रतं कर्म
रक्षसि हि । यज्ञविध्वंसकेभ्यो राक्षसेभ्यः पालयसि । स्वधाः हवींषि अनु उचरसि उद्ग-
च्छसि च । प्रातर्होमं निवृत्ते सति पश्चादुद्गच्छसीत्यर्थः । तथा च यत् यदा अद्य अस्मिन् हनि त्वा
त्वाम् उपब्रवामहे उपब्रुमः तदा नः अस्माकं तं व्रतं तत्कर्म देवाः इन्द्रादयः अनु मंसीरन्त
अनुमन्यन्ताम् ॥

तं नो द्यावापृथिवी तन्न आप इन्द्रः शृण्वन्तु नरुतो हवं वचः ।

मा शूने भूम सूर्यस्य संदशि भद्रं जीवन्तो जरणामशीमहि ॥ ६ ॥

तम् । नः । द्यावापृथिवी इति । तत् । नः । आपः । इन्द्रः । शृण्वन्तु । नरुतः । हवम् । वचः ।

मा । शूने । भूम । सूर्यस्य । समऽदशि । भद्रम् । जीवन्तः । जरणाम् । अशीमहि ॥ ६ ॥

द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ आपः च इन्द्रः च नरुतः च नः अस्माकं तं हवम्
आह्वानं नः अस्माकं तत् वचः स्तुतिरूपं वाक्यं च । न इति द्विरुक्तिरादरार्था । शृण्वन्तु । किञ्च
वयं सूर्यस्य संदशि संदर्शने शूने प्रवृद्धाय दुःखाय मा भूम मैव भवेम । किन्तु जीवन्तः चिरं
प्राणान् धारयन्तो वयं भद्रं कल्याणं जरणां बृद्धत्वममरत्वं च अशीमहि प्राप्नुयाम ॥ ॥ १२ ॥

विश्वाहा त्वा सुमनसः सुचक्षसः प्रजावन्तो अनमीवा अनागसः ।

उद्यन्तं त्वा मित्रमहो दिवेदिवे ज्योग्जीवाः प्रति पश्येम सूर्य ॥ ७ ॥

विश्वाहा । त्वा । सुऽमनसः । सुऽचक्षसः । प्रजाऽवन्तः । अनमीवाः । अनागसः ।

उत्पश्यन्तम् । त्वा । मित्रऽमहः । दिवेऽदिवे । ज्योक् । जीवाः । प्रति । पश्येम । सूर्ये ॥ ७ ॥

हे सूर्य त्वा त्वां सुमनसः प्रीतियुक्तमनस्काः सुचक्षसः सुदर्शनाः प्रजावन्तः पुत्राद्युपेताः
अनमीवाः रोगरहिताः अनागसः अपराधवर्जिताश्च वयं विश्वाहा सर्वदा यजेमेति शेषः । किञ्च
हे मित्रमहः मित्राणां पूजितः सूर्यं दिवेदिवे प्रतिदिनम् उद्यन्तम् उदयं प्राप्नुवन्तं त्वा त्वां
ज्योक् चिरं जीवाः जीवन्तो वयं प्रति पश्येम ॥

महि ज्योतिर्विभ्रतं त्वा विचक्षणं भास्वन्तं चक्षुषेचक्षुषे मयः ।

आरोहन्तं बृहतः पाजसुस्परि वयं जीवाः प्रति पश्येम सूर्य ॥ ८ ॥

महि । ज्योतिः । विभ्रतम् । त्वा । विचक्षण । भास्वन्तम् । चक्षुषेऽचक्षुषे । मयः ।
आऽरोहन्तम् । बृहतः । पार्जसः । परि । वयम् । जीवाः । प्रति । पश्येम । सूर्य ॥ ८ ॥

हे विचक्षण विद्रष्टः सूर्य महि महत् ज्योतिः तेजः विभ्रतं धारयन्तं भास्वन्तं दीप्ति-
मन्तं चक्षुषेचक्षुषे सर्वेषां द्रष्टृणां चक्षुषे मयः सुखकरं बृहतः महतः पार्जसः बलवतः परि ।
महतो बलवतः समुद्रस्योदकस्योपरीत्यर्थः । आरोहन्तं त्वा त्वां जीवाः चिरं जीवन्तः वयं
प्रति प्रतिदिनं पश्येम ॥

यस्य ते विश्वा भुवनानि केतुना प्र चरेते नि च विशन्ते अकुभिः ।

अनागास्त्वेन हरिकेश सूर्याद्वाह्वा नो वस्यसावस्यसोर्दिहि ॥ ९ ॥

यस्य । ते । विश्वा । भुवनानि । केतुना । प्र । च । ईरते । नि । च । विशन्ते । अकुभिः ।
अनागाः स्त्वेन । हरिऽकेश । सूर्य । अह्वाऽअह्वा । नः । वस्यसाऽवस्यसा । उत् । इहि ॥ ९ ॥

हे हरिकेश हरितवर्णकेश सूर्य यस्य ते तव केतुना प्रज्ञानेन विश्वा विश्वानि
भुवनानि भूतजातानि प्र च ईरते प्रकर्षेण गच्छन्ति अकुभिः रात्रिभिः नि विशन्ते च
विश्रान्त्यन्ति च । स्वपन्तीत्यर्थः । स त्वं नः अस्माकम् अनागास्त्वेन अपराधवर्जितत्वेन वस्यसा-
वस्यसा अत्यन्तश्रेयस्करेण वसुमत्तरेण वा अह्वाद्वा तेन तेन दिवसेन उदिहि उदृच्छ ॥

शं नो भव चक्षसा शं नो अह्वा शं भानुना शं हिमा शं घृणेन ।

यथा शमध्वञ्छमसदुरोणे तत्सूर्यं द्रविणं धेहि चित्रम् ॥ १० ॥

शम् । नः । भव । चक्षसा । शम् । नः । अह्वा । शम् । भानुना । शम् । हिमा । शम् । घृणेन ।
यथा । शम् । अध्वन् । शम् । असत् । दुरोणे । तत् । सूर्य । द्रविणम् । धेहि । चित्रम् ॥ १० ॥

हे सूर्य त्वं चक्षसा तेजसा नः अस्माकं शं सुखकरः भव । अह्वा दिवसेन च शं
सुखकरः नः अस्माकं भव । भानुना रश्मिना च शं भव अस्माकं सुखकरो भव । हिमा शैत्येन
च शं भव । घृणेन औष्ण्येन च शंकरो भव । यथा यादृशेन नः अस्माकम् अध्वन् अध्वनि
मार्गे शं भवति दुरोणे गृहे च शं सुखम् असत् भवति तत् चित्रं पूजनीयं द्रविणं धनं
धेहि अस्मभ्यं प्रयच्छ ॥

अस्माकं देवा उभयाय जन्मने शर्म यच्छत द्विपदे चतुष्पदे ।

अदत्पिबदूर्जयमानमाशितं तदस्मे शं योररपो दधातन ॥ ११ ॥

अस्माकम् । देवाः । उभयाय । जन्मने । शर्म । यच्छत । द्विऽपदे । चतुऽपदे ।

अदत् । पिबत् । ऊर्जयमानम् । आशितम् । तत् । अस्मे इति । शम् । योः । अरपः । दधातन ॥ ११ ॥

हे देवाः सूर्येणाभ्यनुज्ञाता यूवम् अस्माकं द्विपदे मनुष्यात्मकाय चतुष्पदे पश्वात्मकाय
च उभयाय उभयविधाय जन्मने भूतजाताय शर्म सुखं यच्छत दत्त । किञ्च यथास्मरपुत्रादिकम्
अदत् भक्षणार्थं भक्षयत् पिबत् पानीयं पिबच्च ऊर्जयमानं बलवन्तमिवास्मानमाचरच्च आशितं

सुहितं च भवति तथा षं रोगशान्तिनिमित्तकं सुखं योः विषययोः राजनिनं सुखं च ष अरयः अरायं च ष दधातन प्रयच्छत ॥

यद्वो देवाश्चक्रम जिह्वया गुरु मनसो वा प्रयुती देवहेतुनम् ।

अरावा यो नो अभि दुच्छुनायते तस्मिन्तदेनो वमवो नि धेतन ॥ १२ ॥

यत् । वः । देवाः । चक्रम । जिह्वया । गुरु । मनसः । वा । प्रयुती । देवहेतुनम् ।

अरावा । यः । नः । अभि । दुच्छुनायते । तस्मिन् । नः । एतः । वमवः । नि । धेतन ॥ १२ ॥

हे ष वमवः वासधितारः ष देवाः ष वः युष्माकं वयं ष जिह्वया वाचा ष मनसः ष प्रयुती प्रयुत्या प्रयोगेण ष गुरु महत् ष देवहेतुनं देवक्रोधनं च ष यत् ष एतः ष चक्रम अकार्म ष यः अस्मच्छुनुः ष नः अस्मान् ष अभि प्रति ष अरावा गमनवान् भूत्वा ष दुच्छुनायते पापान्याचरति अस्मानुदेजयति वा ष तस्मिन् अस्मच्छत्रौ ष तत ष एतः अस्माभिः कृतं पापं ष नि ष धेतन सूर्यस्याज्ञया निधन । स्थापयते-न्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥

‘अस्मिन्नः’ इति पञ्चमं नवमं सूक्तं जागतमैन्द्रम् । मुक्कविशिष्ट इन्द्रान्य ऋषिः । तथा चानु-क्रान्तम्—‘अस्मिन्नः पञ्च मुक्कवानिन्द्रः’ इति । गतो विनियोगः । अये तु नापहृशशाक्यायनका अस्य सूक्तस्य मुक्कवानिन्द्रो देवता लुश ऋषिरिति वणयन्ति ॥

अस्मिन्न इन्द्र पृत्सुतौ यशस्वति शिमीवति क्रन्दसि प्राव सातये ।

यत्र गोसाता धृषितेषु खादिषु विष्वक्पतन्ति दिद्यवो नृपाद्वे ॥ १ ॥

अस्मिन् । नः । इन्द्र । पृत्सुतौ । यशस्वति । शिमीवति । क्रन्दसि । प्र । अव । सातये ।

यत्र । गोसाता । धृषितेषु । खादिषु । विष्वक् । पतन्ति । दिद्यवः । नृपाद्वे ॥ १ ॥

हे ष इन्द्र त्वं ष यशस्वति कीर्तिमति ष शिमीवति परस्परप्रहारलक्षणकर्मवति^१ ष अस्मिन् उपस्थिते ष पृत्सुतौ संग्रामे ष क्रन्दसि सिंहनादं करोषि । ष सातये धनलाभाय ष प्राव ष नः अस्मान् प्ररक्षमि च । कस्मिन्नित्यत्राह । ष यत्र यस्मिन् ष गोसाता गोसातौ लब्धपशुके ष नृपाद्वे नृणामभिनायुके च संग्रामे ष खादिषु परस्परखादकेषु च योद्धुषु ष धृषितेषु छेपेषु सत्सु ष दिद्यवः आयुधानि ष विष्वक् सर्वतः ष पतन्ति ॥

स नः क्षुमन्तं सद्ने व्यूर्णहि गोऽर्णसं रयिर्मिन्द्र श्रवाय्यम् ।

स्याम ते जयतः शक्र मेदिनो यथा वयमुश्मसि तद्वसो कृधि ॥ २ ॥

सः । नः । क्षुमन्तम् । सद्ने । वि । ऊर्णहि । गोऽर्णसम् । रयिम् । इन्द्र । श्रवाय्यम् ।

स्याम । ते । जयतः । शक्र । मेदिनः । यथा । वयम् । उश्मसि । तत् । वसो इति । कृधि ॥ २ ॥

हे ष इन्द्र ष सः सर्वानुग्राहकत्वेन प्रसिद्धस्त्वं ष नः अस्माकं ष सद्ने गृहे ष क्षुमन्तम् अन्नवन्तं शब्दवन्तं वा ष गोऽर्णसम् । गावोऽर्ण उदकमिव प्रवृद्धा यस्मिन् । तं ष अवाय्यं अवधीषं ष रयि धनं ष व्यूर्णहि विविधमाच्छादय । किंच हे ष वसो वासक ष शक्र इन्द्र ष जयतः शत्रुं ष ते तव प्रसादाद्वयं ष मेदिनः मेदसा युक्ता बलवन्तः ष स्याम भवेम । किं बहुक्त्वा । ष यथा वत् ष वयमुश्मसि कामयामहे ष तत् सर्वं ष कृधि कुरु ॥

यो नो दास आर्यो वा पुरुष्टुतादेव इन्द्र युधये चिकेतति ।

अस्माभिष्टे सुषहाः सन्तु शत्रवस्त्वया वयं तान्वनुयाम संगमे ॥ ३ ॥

यः । नः । दासः । आर्यः । वा । पुरुष्टुत । अदेवः । इन्द्र । युधये । चिकेतति ।

अस्माभिः । ते । सुसहाः । सन्तु । शत्रवः । त्वया । वयम् । तान् । वनुयाम । सम्संगमे ॥ ३ ॥

हे पुरुष्टुत बहुस्तुत इन्द्र यः दासः कर्मकरः शत्रुः आर्यः त्रैवर्णिको वा अदेवः देवान्योऽसुरो वा नः अस्मान् युधये युद्धाय चिकेतति जानाति ते सर्वे शत्रवः अस्मदरयः ते तव प्रसादात् अस्माभिः सुसहाः स्वभिभवाः सन्तु भवन्तु । किंच वयं त्वया सहायेन तान् शत्रून् संगमे संग्रामे वनुयाम हन्याम ॥

यो दभ्रेभिर्हव्यो यश्च भूरिभिर्यो अभीके वरिवोविन्नृपाह्ये ।

तं विस्वादे सस्त्रिमद्य श्रुतं नरमर्वाश्चमिन्द्रमवसे करामहे ॥ ४ ॥

यः । दभ्रेभिः । हव्यः । यः । च । भूरिभिः । यः । अभीके । वरिवः । वित् । नृसह्ये ।

तम् । विस्वादे । सस्त्रिम । अद्य । श्रुतम् । नरम् । अर्वाक्षम् । इन्द्रम् । अवसे । करामहे ॥ ४ ॥

नृसह्ये नृणामभिभावके विस्वादे विशेषेण भक्षके अभीके संग्रामे वरिवोवित् धनस्य लम्भकः यः इन्द्रः दभ्रेभिः स्वहव्यैः हव्यः ह्यतव्यः यश्च भूरिभिः बहुभिः हव्यः यं तं सस्त्रिं युधि श्रुतं सर्वत्र विख्यातं नरं नेतारम् इन्द्रम् अद्य अस्मिन्नहनि अवसे अस्मद्रक्षणाय अर्वाक्षम् अस्मदभिमुखं करामहे कुर्मः ॥

स्ववृजं हि त्वामहमिन्द्र शुश्रवानानुदं वृषभ रध्रचोदनम् ।

प्र मुञ्चस्व परि कुत्सादिहा गहि किमु त्वावान्मुष्कयोर्विद्ध आसते ॥ ५ ॥

स्वऽष्टर्जम् । हि । त्वाम् । अहम् । इन्द्र । शुश्रव । अननुऽदम् । वृषभ । रध्रऽचोदनम् ।

प्र । मुञ्चस्व । परि । कुत्सात् । इह । आ । गहि ।

किम् । ऊँ इति । त्वाऽवान् । मुष्कयोः । विद्धः । आसते ॥ ५ ॥

हे वृषभ कामानां वर्षक इन्द्र स्ववृजं स्वयमेव च्छेत्तारम् अननुदम् अनपेक्षितबलानुप्रदानं रध्रचोदनं राधकस्य चोदकं प्रेरकं स्वाम् अहं लुशः शुश्रव अश्रौषं हि यस्मात् तस्मात् प्र मुञ्चस्व । कुत्सेन वार्ध्रीशतेनाण्डयोर्विद्धमात्मानं बन्धनाद्विमुञ्च । अथ परि सर्वतः परिवृतस्त्वं कुत्सात् कुत्सात्पादपेः इह अस्मच्छागे वा गहि आगच्छ । किमु स्वावान् त्वत्सदृशोऽन्यः कश्चित् मुष्कयोर्विद्ध आसते । न कोऽप्येतादृशो निर्लज्जस्वतोऽन्योऽस्तीत्यभिप्रायः । तत्र शाखायानकं— 'कुत्सश्च लुशश्चेन्द्रं व्यह्वयेतां स कुत्सस्याहवमागच्छत् तं शतेन वार्ध्रीभिराण्डयोरबध्नात् तं लुशोऽभ्यवदत् स्ववृजं हि त्वामहमिन्द्र शुश्रवानानुदं वृषभ रध्रचोदनं प्र मुञ्चस्व परि कुत्सादिहा गहि किमु त्वावान्मुष्कयोर्विद्ध आसत इति ताः सर्वाः संलुप्य लुशमभि प्रादुर्बुवत्' इति । छन्दोगब्राह्मणमपि— 'कुत्सश्च लुशश्च युगपदिन्द्रमाहूतवन्तौ स्वं स्वं यज्ञं प्रत्यङ्गभावाय सखित्वादिन्द्रः कुत्सं प्रति जगाम तं तु गतं वसित्वात्कुत्सो वार्ध्रीशतेनाण्डयोरबध्नात्' इति ॥ १४ ॥

१. त- 'अभीके' नास्ति । २. त१.२.३.६.७-म-त्वा त्वां । ३. त३.७-म-लुशश्चेन्द्रे । ४. त-म-मु-वर्ध्रीशतेना । ता. ब्रा. १.२.२२ द्रष्टव्यम् ।

‘यो वाम्’ इति चतुर्दशैर् दशमं सूक्तम् । कश्चीवतो दुहिता घोषा नाम ब्रह्मवादिभ्यृषिः । अन्यत्र त्रिष्टुप् । शिष्टा जगत्पः । अश्विनौ देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘यो वां षडना काश्वाना घोषाश्विनं हि त्रिष्टुवन्तम्’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागते छन्दसादमादाणि त्रीणि सूक्तानि । सूत्रितं च—‘यो वां परिज्मेति त्रीणि त्रिश्चिन्नो अद्य’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

यो वां परिज्मा सुवृदश्विना रथो दोषामुषामो हव्यो हविष्मता ।

शश्वत्तमासस्तम् वामिदं वयं पितुर्न नाम सुहवै हवामहे ॥ १ ॥

यः । वाम् । परिज्मा । सुवृत् । अश्विना । रथः । दोषाम् । उपसः । हव्यः । हविष्मता । शश्वत्तमासः । तम् । ऊँ इति । वाम् । इदम् । वयम् ।

पितुः । न । नाम । सुसहवम् । हवामहे ॥ १ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽवां युवयोः ऽपरिज्मा परितो गन्ता ऽसुवृत् सुष्ठु वर्तमानः ऽयः ऽरथः ऽदोषां रात्रिम् ऽउपसः च । अहोरात्रयोरित्यर्थः । ऽहविष्मता यजमानेन ऽहव्यः ह्यातव्यः ऽवां युवयोः स्वभूतं ऽसुहवै शोभनाह्वानं ऽतसु तमेव रथं ऽशश्वत्तमाम् अतिशयेन चिरंतना वयं ऽपितुर्न यथा ऽपितुः ऽइदं ऽवाम तथा ऽहवामहे ह्वयामः ॥

चोदयतं सूनृताः पिन्वतं धिय उत्पुंरंधीरीरयतं तदुश्मसि ।

यशसं भागं कृणुतं नो अश्विना सोमं न चारुं मधवत्सु नस्कृतम् ॥ २ ॥

चोदयतम् । सूनृताः । पिन्वतम् । धियः । उत् । पुंरंधीः । ईरयतम् । तत् । उश्मसि ।

यशसम् । भागम् । कृणुतम् । नः । अश्विना । सोमम् । न । चारुम् । मधवत्सु । नः । कृतम् ॥ २ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ युवां ऽसूनृताः वाच उपसो वा ऽचोदयतं प्रेरयतम् । अस्माकं ऽधियः कर्माणि च ऽपिन्वतं पूरयतम् । ऽपुंरंधीः बह्वीः प्रज्ञाश्च ऽउत् ऽईरयतम् उद्गमयतं प्रेरयतम् । उत्पादयतमित्यर्थः । ऽतत् एतत्त्रयम् ऽउश्मसि वयं कामयामहे । किंच ऽनः अस्माकं ऽयशसं यशस्विनं ऽभागं भजनीयं धनादिकं ऽकृणुतं कुरुतम् । ऽचारुं कल्याणं ऽसोमं ऽन सोममिव ऽनः अस्मान् ऽमधवत्सु धनवत्सु^१ ऽकृतं कुरुतम् ॥

अमाजुरश्विद्भवथो युवं भगोऽनाशोश्चिदवितारापमस्य चित् ।

अन्धस्य चिन्नासत्या कृशस्य चिद्युवामिदाहुभिषजा रृतस्य चित् ॥ ३ ॥

अमाऽजुरः । चित् । भवथः । युवम् । भगः । अनाशोः । चित् । अवितारा । अपमस्य । चित् ।

अन्धस्य । चित् । नासत्या । कृशस्य । चित् ।

युवाम् । इत् । आहुः । भिषजा । रृतस्य । चित् ॥ ३ ॥

हे ऽनासत्या नासत्याः ऽयुवं युवाम् ऽअमाजुरश्चित् पितृगृहे ज्येष्ठ्या^२ अपि^३ दुर्भगाया घोषायाः ऽभगः ऽभवथः । शोभनरूपेणात्मानं परिणमय्य पतिं दत्तवन्तौ स्य इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरं—

‘घोषायै चित्पितृषु दे दुरोणे पतिं ज्यन्त्या अश्विनावदत्तम्’ (ऋ. सं. १. ११७. ७) इति ।
 वअनाशोक्षित् अनशनस्यापि वअवितारा रक्षितारौ युवां भवथः । वअपमस्य वचित् जात्यातिनिकृष्ट-
 स्यापि^१ रक्षितारौ भवथः । वअन्यस्य वचित् चक्षुर्विकलस्यापि रक्षितारौ भवथः । वकृशस्य वचित्
 दुर्बलस्यापि रक्षितारौ भवथः । किंच वयुवामित् युवामेव वऋतस्य वचित् यज्ञस्यापि^२ भिषजौ वैद्यौ
 वआहुः विद्वांसः ॥

युवं च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तक्षथुः ।

निष्टौड्यमूहथुरद्भ्यस्परि विश्वेत्ता वां सर्वनेषु प्रवाच्या ॥ ४ ॥

युवम् । च्यवानम् । सनयम् । यथा । रथम् । पुनः । युवानम् । चरथाय । तक्षथुः ।
 निः । तौड्यम् । ऊह्युः । अतऽभ्यः । परि । विश्वा । इत् । ता । वाम् । सर्वनेषु । प्रवाच्या ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ वयुवं युवां वसनयं पुराणं वच्यवानम् ऋषिं वयथा वरथं जीर्णं रथमिव वपुनर्युवानं
 तरुणं वचरथाय चरणार्थं वतक्षथुः ततक्षथुः । अकुरुतमित्यर्थः । तथा च यास्कः—‘युवं च्यवानं
 सनयं पुराणं यथा रथं पुनर्युवानं चरणाय ततक्षथुर्युवा प्रयौति कर्माणि तक्षतिः करोतिकर्मा’ (निर.
 ४. १९) इति । किंच युवां तौड्यं तुग्रपुत्रं भुज्युम् वअद्भ्यः वपरि समुद्रस्योपरि वनिः वऊह्युः ।
 किंच ववां युवयोः विश्वा विश्वानि वता तानि कर्माणि वसवनेषु यज्ञेषु वप्रवाच्या प्रवाच्यानि
 प्रकर्षेण वक्तव्यानि ॥

पुराणा वां वीर्यां प्र ब्रवा जनेऽथौ हासथुभिषजा मयोभुवा ।

ता वां नु नव्याववसे करामहेऽयं नासत्या श्रदरिरथा दधत् ॥ ५ ॥

पुराणा । वाम् । वीर्यां । प्र । ब्रव । जने । अथौ इति । ह । आसथुः । भिषजा । मयःऽमुवा ।
 ता । वाम् । नु । नव्या । अवसे । करामहे । अयम् । नासत्या । श्रत् । अरिः । यथा । दधत् ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ ववां युवयोः वपुराणा पुराणानि वीर्याणि वजने लोके वप्र^३ वब्रव^३ प्रब्रवीमि ।
 वअथो अपि च हे वनासत्या नासत्या युवां वमयोभुवा सुखस्य भावयितारौ वभिषजा भिषजौ
 वैद्यौ वआसथुः बभूवथुः । वता^४ तौ^४ युवाम् वअवसे रक्षणाय वनत्यां स्तुत्यां वकरामहे कुर्मः ।
 वअयम् वअरिः गन्ता पतिर्यजमानः^५ वयथा वश्रत् वदधत् श्रद्धयादिति ॥ ॥ १५ ॥

इयं वामहे शृणुतं मे अश्विना पुत्रायैव पितरा मह्यं शिक्षतम् ।

अनापिरज्ञा असजात्यामतिः पुरा तस्या अभिशस्तेरव स्पृतम् ॥ ६ ॥

इयम् । वाम् । अहे । शृणुतम् । मे । अश्विना । पुत्रायऽइव । पितरा । मह्यम् । शिक्षतम् ।
 अनापिः । अज्ञाः । असजात्या । अमतिः । पुरा । तस्याः । अभिशस्तेः । अव । स्पृतम् ॥ ६ ॥

हे वअश्विना अश्विनौ ववां युवाम् वइयं घोषा अहम् वअहे आह्वयामि । वमे मम संबन्धनम्
 इममाह्वानं वशृणुतम् । श्रुत्वा चाह्वानं वमह्यं वपुत्रायैव यथा पुत्राय वपितरा मातापितरौ तद्वत्

१. ग-जात्या निकृष्टस्यापि; त-भ१-मु-जात्यादिनिकृष्टस्यापि; त३-भ१.२.४-जात्यादिकृष्टस्यापि;
 भ७-जात्यादिकृष्टस्यापि । २. त७-रुग्णस्यापि । ३. त-भ-‘प्र ब्रव’ नास्ति । ४. त-सातौ ।
 ५. ग-एष वजमानः ।

वशिक्षतं धनं दत्तम् । अनपिः भवन्तुः । अज्ञा अकृतज्ञा । अमत्रात्यामनिः । अश्रद्धया चाभिधास्तिः ।
मामागच्छति । तस्या । अभिधास्तेः । पुरा प्रागेव । अव । स्पृतं मामवपारयतम् ॥

युवं रथैन विमदाय शुन्ध्युवं न्यूहधुः पुरुमित्रस्य योषणाम् ।

युवं हवै वध्रिमत्या अगच्छतं युवं सुषुतिं चक्रधुः पुरंधये ॥ ७ ॥

युवम् । रथैन । विमदाय । शुन्ध्युवम् । नि । उहधुः । पुरुमित्रस्य । योषणाम् ।

युवम् । हवैम् । वध्रिमत्याः । अगच्छतम् । युवम् । सुषुतिम् । चक्रधुः । पुरंधये ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ । युवं युवां । पुरुमित्रस्य पुरुमित्रनामधेयस्य । योषणां दुहितरं । शुन्ध्युवं नाम जायां । विमदाय विमदनामधेयाय ऋषये । रथेन स्वसेनापरिवृतेन रथेन । न्यूहधुः प्रापयतम् । विमदस्य गृहं नीतवन्तौ स्थ इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरं—‘यावर्भगाय विमदाय जायां सेनायुवा न्यूहत् रथेन’ (क्र. सं. १. ११६. १) इति । किंच ‘युवं युवां वध्रिमत्याः संग्रामे शत्रुभिच्छिन्नहस्तायाः । हवम् आह्वानम् । अगच्छतम् । आगत्य च’ तस्यै हिरण्यं हरतं प्रायच्छतम् । तथा च निगमान्तरम्—‘अजोहवीक्षास्या करा वां महे यामन् पुरुभुजा पुरंधिः । श्रुतं तच्छासुरिव वध्रिमत्या हिरण्यहस्तमश्विनावदत्तम्’ (क्र. सं. १. ११६. १३) इति । किंच ‘युवं युवां पुरंधये बहुप्रजायै वध्रिमत्यै । सुषुतिं सुप्रसवं शोभनमैश्वर्यं वा । चक्रधुः कृतवन्तौ स्थः ॥

युवं विप्रस्य जरणामुपेयुषः पुनः कलेरकृणुतं युवद्वयः ।

युवं वन्दनमृश्यदादुदूपथुर्युवं सद्यो विश्पलामेतवे कृथः ॥ ८ ॥

युवम् । विप्रस्य । जरणाम् । उपेयुषः । पुनरिति । कलेः । अकृणुतम् । युवद्वयः ।

युवम् । वन्दनम् । ऋश्यदात् । उत । ऊपथुः । युवम् । सद्यः । विश्पलाम् । एतवे । कृथः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ । युवं युवां । विप्रस्य मेधाविनः । जरणां जराम् । उपेयुषः उपगतवतः । कलेः कलिनामधेयस्य ऋषेः । वयः । पुनः पुनरपि । युवत् युवत्वयुक्तम् । अकृणुतम् अकुरुतम् । तथा च निगमान्तरं—‘कलिं याभिविंत्तजानिं दुवस्थथः’ (क्र. सं. १. ११२. १५) इति । किंच ‘युवं युवां वन्दनं जायावियोगसंतोषेन कूपपतितं वन्दनाख्यसृषिम् । ऋश्यदात् कृपात् । उदूपथुः उदैरयतम् । तथा निगमान्तरम्—‘उद्वन्दनमैरयतं स्वदेशे’ (क्र. सं. १. ११२. ५) इति । किंच ‘युवं युवां विश्पलाम् । खेलस्य राज्ञः सेनायां योद्धी विश्पला नाम काचित् स्त्री । तां संग्रामे शत्रुभिच्छिन्नजङ्घां । सद्यः तदैव । एतवे गमनाय । कृथः अकुरुतम् । तथा च निगमान्तरं—‘चरित्रं हि वेरिवाच्छेदि पणमाजा खेलस्य परितक्मयायाम् । सद्यो जङ्घामायसीं विश्पलायै धने हिते सतवे प्रत्यधत्तम्’ (क्र. सं. १. ११६. १५) इति ॥

युवं ह रेभं वृषणा गुहा हितमुदैरयतं ममुवासंमश्विना ।

युवमृवीसंमुत तप्तमत्रय ओमन्वन्तं चक्रधुः सप्तवध्रये ॥ ९ ॥

युवम् । ह । रेभम् । वृषणा । गुहा । हितम् । उत । ऐरयतम् । ममुवासंम् । अश्विना ।

युवम् । ऋवीसंम् । उत । तप्तम् । अत्रये । ओमन्वन्तम् । चक्रधुः । सप्तवध्रये ॥ ९ ॥

१. त-भ६-सु-‘च’ नास्ति । २. त-भ६-सु-तस्मै । ३. त-भ६-सु-प्रयच्छतः; त३-भ१.४-

अप्रयच्छतः; भ२-अप्रायच्छतः ।

हे वृषणा वषितारौ वश्विना अश्विनौ युवं युवां गुहा गुहायां वहितम् असुरैर्निहितं
 'ममृवांसं त्रियमाणं रेभं रेभाख्यमृषिम् उदैरयतम् उत्तारितवन्तौ स्थः । तथा च निगमान्तरं—
 ' दश रात्रीरशिवेता नव द्यूतवनद्धे श्रथितमप्स्वन्तः । विप्रुतं रेभमुदनि प्रवृक्तमुन्नियधुः सोममिव
 मुवेण ' (ऋ. सं. १. ११६. २४) इति । उत किंच युवं युवां तसम् ऋबीसम् अग्निकुण्डम्
 वअत्रये अत्रैरर्थाय वओमन्वन्तम् अवनवन्तं चक्रधुः । वृष्टया निशमय्य शीतं कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थः ।
 तथा च निगमान्तरं—' हिमेनाग्निं ग्रंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तम् । ऋबीसे अत्रि-
 मश्विनावनीतमुन्नियधुः सर्वगणं स्वमि ' (ऋ. सं. १. ११६. ८) इति । किंच युवां वसवध्रये
 अश्वमेधेन राज्ञा केनचिदपराधेन काष्ठमयमञ्जपायां निहितस्य ससवध्रिनामधेयस्य ऋपेरर्थाय
 चक्रधुः । मञ्जपोद्घाटनं कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरं—' वि जिहीष्व वनस्पते
 योनिः मृष्यन्त्या इव । श्रुतं मे अश्विना हवं ससवध्रिं च मुञ्चतम् ' (ऋ. सं. ५. ७८. ५) इति ॥

युवं श्वेतं पेदेवेऽश्विनाश्वं नवभिर्वाजैर्नवती च वाजिनम् ।

चकृत्यं ददधुर्वावयत्सखं भगं न नृभ्यो हव्यं मयोभुवम् ॥ १० ॥

युवम् । श्वेतम् । पेदेवे । अश्विना । अश्वम् । नवऽभिः । वाजैः । नवती । च । वाजिनम् ।
 चकृत्यम् । ददधुः । द्रवयत्सखम् । भगम् । न । नृभ्यः । हव्यम् । मयऽभुवम् ॥ १० ॥

हे वश्विना अश्विनौ युवं युवां पेदेवे पेदुनामधेयाय राज्ञे वश्वेतं श्वेतवर्णं वाजिनं बलिने
 वनवभिः वनवती नवत्याश्वैः सहितं चकृत्यं संग्रामाणामत्यर्थं कर्तारं शत्रूणां जेतारं वा द्रवयत्सखं
 शत्रुमखानां द्रावयितारं हव्यं द्वातव्यं मयोभुवं सुखस्य भावयितारम् अश्वं नृभ्यः मनुष्येभ्यः
 वभगं वन भजनीयं धनमिव ददधुः प्रायच्छतम् ॥ १६ ॥

न तं राजानावदिते कुतश्चन नाहौ अश्रोति दुरितं नर्किर्भयम् ।

यमश्विना सुहवा रुद्रवर्तनी पुरोरथं कृणुथः पत्न्या सह ॥ ११ ॥

न । तम् । राजानौ । अदिते । कुतः । चन । न । अहः । अश्रोति । दुऽऽतम् । नर्किः । भयम् ।
 यम् । अश्विना । सुहवा । रुद्रवर्तनी इति रुद्रऽवर्तनी । पुरऽऽरथम् । कृणुथः । पत्न्या । सह ॥ ११ ॥

हे राजानौ ईश्वरौ अवदिते अदीनौ सुहवौ स्वाह्वानौ रुद्रवर्तनी स्तोत्रयुक्तमार्गौ हे वश्विना
 अश्विनौ युवां वयं जनं पुरोरथम् अग्रतोरथं पत्न्या सह स्वयंवरे कृणुथः कुरुथः वतं जनं कुतश्चन
 कुतोऽपि अहः पापं वन अश्रोति न व्याप्नोति । दुरितं दुरातिरपि वन अश्रोति । नर्किः न च
 वभयं संसारभयं न प्राप्नोति ॥

आ तेन यातं मनसो जवीयसा रथं यं वामभवंश्चक्रुरश्विना ।

यस्य योगे दुहिता जायते दिव उभे अहनी सुदिने विवस्वतः ॥ १२ ॥

आ । तेन । यातम् । मनसः । जवीयसा । रथम् । यम् । वाम् । ऋभवः । चक्रुः । अश्विना ।
 यस्य । योगे । दुहिता । जायते । दिव ।

उभे इति । अहनी इति । सुदिने इति सुऽदिने । विवस्वतः ॥ १२ ॥

१. त-मु-सखानां । २. ग-त१.२.६-म१.४.७-अभिद्रावयितारं; भ५-अभिप्रावयितारकं ।

३. त-भ-अप्रयच्छतं ।

हे अश्विना अश्विनौ वां युवयोः यं रथम् कमवशक्नुः अक्रावुः यस्य रथस्य योगे संबन्धे सति दिवः दुहिता उषाः जायते प्रादुर्भवति यस्य च योगे विवस्वतः भास्करात् उभे अहनी अहोरात्रे सुदिने शोभने जायेते तेन रथेन मनमः अपि जवीयसा वेगवन्नेन आ याते युवामागच्छतम् ॥

ता वर्तिर्यातं जयुषा वि पर्वतमपिन्वतं शयवे धेनुमश्विना ।

वृकस्य चिद्वर्तिकामन्तरास्याद्युवं शचीभिर्ग्रमिताममुञ्चतम् ॥ १३ ॥

ता । वर्तिः । यातम् । जयुषा । वि । पर्वतम् । अपिन्वतम् । शयवे । धेनुम् । अश्विना ।

वृकस्य । चित् । वर्तिकाम् । अन्तः । आस्यात् । युवम् । शचीभिः । ग्रमिताम् । अमुञ्चतम् ॥ १३ ॥

हे अश्विना अश्विनौ या तौ युवां जयुषा जयश्लेन रथेन पर्वतम् अद्रिं प्रति वर्तिः मार्गं वि याते विविधं गच्छथः । तथा च निगमान्तरं—‘वि जयुषा रथ्या यातमद्रिं श्रुतं हवं वृषणा वध्रिमत्याः’ (क्र. सं. ६. ६२. ७) इति । किंच युवां शयवे शयोरधाय धेनुम् अपिन्व- तम् । निवृत्तप्रसवां वृद्धां गां प्रभूतस्य पयसो दोग्ध्रीं कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरं—‘युवं धेनुं शयवे नाधितायापिन्वतमश्विना पूर्व्याय’ (क्र. सं. १. ११८. ८) इति । किंच युवं युवां वृकस्य अन्तः अनुप्रविष्टां अप्रसितां वृकैः प्रसतां वर्तिकाम् । वर्तिका नाम चटका । ताम् आस्यात् वृकस्य मुखात् शचीभिः प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा अमुञ्चतम् अमोचयतम् । तथा च निगमा- न्तरम्—‘अजोहवीदश्विना वर्तिका वामास्तो यत्सीममुञ्चतं वृकस्य’ (क्र. सं. १. ११७. १६) इति ॥

एतं वां स्तोममश्विनावकर्मतक्षाम भृगवो न रथम् ।

न्यमृक्षाम योषणां न मर्ये नित्यं न सुनुं तनयं दधानाः ॥ १४ ॥

एतम् । वाम् । स्तोमम् । अश्विनौ । अकर्म । अतक्षाम । भृगवः । न । रथम् ।

नि । अमृक्षाम् । योषणाम् । न । मर्ये । नित्यम् । न । सुनुम् । तनयम् । दधानाः ॥ १४ ॥

हे अश्विना अश्विनौ वां युवयोः एतं यथोक्तं स्तोमं स्तोत्रम् अकर्म अकुर्म । तदेवाह । भृगवो न भृगव इव रथम् अतक्षाम वयं स्तोत्रं मंस्कृतवन्तः । कर्मयोगादभवो भृगव उच्यन्ते । अथवा रथकारा भृगवः । किंच वयं नित्यं शाश्वतं तनयं यागादीनां कर्मणां तनितारं सूनुं न औरसं पुत्रमिव स्तोमं दधानाः धारयन्तः मर्ये मनुष्ये न्यमृक्षाम् । युवयोः स्तुतिं नितरां संस्कृतवन्तः । तत्र दृष्टान्तः । योषणां न । यथा जायां तद्वदित्यर्थः ॥ १७ ॥

‘रथं यान्तम्’ इति चतुर्दशचैमकादशं सूक्तं काक्षीवत्या घोषाया आर्षं जागतमाश्विनम् ।

‘रथं यान्तम्’ इत्यनुकान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

रथं यान्तं कुह को ह वां नरा प्रति द्युमन्तं सुवितार्यं भूषति ।

प्रातर्यावाणं विभ्वं विशेविशे वस्तोर्वस्तोर्वहमानं धिया शर्मि ॥ १ ॥

रथम् । यान्तम् । कुह । कः । ह । वाम् । नरा । प्रति । द्युमन्तम् । सुवितार्यं । भूषति ।

प्रातः स्यावाणम् । विभ्वम् । विशेऽविशे । वस्तोः वस्तोः । वहमानम् । धिया । शर्मि ॥ १ ॥

हे नरा कर्मणां नेतारावश्विनौ युवां युवयोः संबन्धिनं वृष्टमन्तं दीप्तिमन्तं प्रातर्यावाणं यज्ञं प्रति^१ प्रातःकाले गन्तारं विभवं विभुं व्यापिनं विशेविशे सर्वेषु मनुष्येषु वस्तोर्वस्तोः अन्वहं वहमानं धने प्रापयन्तं यान्तं गच्छन्तं रथं कुह कस्मिन् देशे को वृह कः खलु यजमानः वशमि यज्ञरूपे कर्मणि धिया स्तुतिरूपेण कर्मणा सुविताय अस्युदयार्थं प्रति भूषति^२ अलंकरोति । कस्मिन् देशे यज्ञे कोऽन्यो यजमानो युवां स्तुतिभिर्हविर्भिश्च पूजितवान् येनास्मद्यज्ञं प्रति विलम्बेनागतवन्तौ स्थ हृत्यभिप्रायः ॥

कुहं स्विदोषा कुह वस्तोराश्विना कुहाभिपित्वं करतः कुहोषतुः ।

को वां शयुत्रा विधवेव देवरं मर्यं न योषां कृणुते सधस्थ आ ॥ २ ॥

कुहं । स्विन् । दोषा । कुहं । वस्तोः । अश्विना । कुहं । अभिऽपित्वम् । करतः । कुहं । ऊपतुः । कः । वाम् । शयुऽत्रा । विधवाऽइव । देवरम् । मर्यम् । न । योषां । कृणुते । सधऽस्थे । आ ॥ २ ॥

हे अश्विना अश्विनौ कुह वस्विन् क चिन् दोषा रात्रौ भवथ इति शेषः । कुह वस्तोः क वा दिवा भवथः । कुह क वा अभिपित्वम् अभिप्राप्तिं करतः कुरुथः । कुह क वा ऊपथुः वसथः । किंच वां युवां कः यजमानः सधस्थे सहस्थाने वेद्यालये वा कृणुते आकुरुते^३ । परिचरणार्थमात्माभिमुखीकरोति । तत्र दृष्टान्तौ दर्शयति । शयुत्रा शयने विधवेव यथा मृतमर्तुका नारी देवरं मर्तुभ्रातरमभिमुखीकरोति । मर्यं न यथा च सर्वं मनुष्यं योषा सर्वा नारी संभोग-कालेऽभिमुखीकरोति तद्वदित्यर्थः । तथा च यास्कः—‘क स्विदात्रौ भवथः क दिवा काभिप्राप्तिं कुरुथः क वसथः को वां शयने विधवेव देवरम् । देवरः कस्माद्वितीयो वर उच्यते । विधवा विधातृका भवति विधवनाद्वा विधावनाद्वेति चर्मेशिरा अपि वा धव इति मनुष्यनाम तद्वियोगाद्विधवा । देवरो दीव्यतिकर्मा । मर्यो मनुष्यो मरणघर्मा । योषा यौतेराकुरुते सधस्थाने ’ (निरु. ३. १५) इति ॥

प्रातर्जरेथे जरणेव कार्पया वस्तोर्वस्तोर्यजता गच्छथो गृहम् ।

कस्य ध्वत्सा भवथः कस्य वा नरा राजपुत्रेव सवनाव गच्छथः ॥ ३ ॥

प्रातः । जरेथे इति । जराणाऽइव । कार्पया । वस्तोऽवस्तोः । यजता । गच्छथः । गृहम् । कस्य । ध्वत्सा । भवथः । कस्य । वा । नरा । राजपुत्राऽइव । सवता । अव । गच्छथः ॥ ३ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ युवां प्रातः प्रातःकाले जरेथे स्तोत्रभिः स्तूयेथे । तत्र दृष्टान्तः । जरणेव । यथा जरणौ ऐश्वर्येण वृद्धौ राजानौ कार्पया । प्रातःप्रबोधकस्य बन्दिनो वाणी कापा । तथा स्तूयेते । तद्वदित्यर्थः । किंच वस्तोर्वस्तोः अन्वहं यजता यष्टव्यौ युवां गृहं यजमानस्य मन्दिरं गच्छथः प्राप्नुथः । तौ युवां कस्य यजमानसंबन्धिनो दोषस्य ध्वत्सा ध्वंसकौ विनाश-वितारौ भवथः । कस्य यजमानस्य सवना सवनानि राजपुत्रेव राजकुमाराविव युवाम् अव गच्छथः प्राप्नुथः ॥

युवां मृगेव वारणा मृगप्यवो दोषा वस्तोर्हविषा नि ह्वयामहे ।

युवं होत्रामृतथा जुह्वते नरेषं जनाय बहथः शुभस्पती ॥ ४ ॥

युवाम् । मृगाऽईव । वारणा । मृगप्यवः । दोषा । वस्तोः । हविषा । नि । ह्वयामहे ।

युवम् । होत्राम् । ऋतुऽथा । जुह्वते । नरा । इषम् । जनाय । बहथः । शुभः । पती इति ॥४॥

हे अश्विनौ युवां वारणा वारणौ मृगेव यथा शार्दूलौ मृगप्यवः मृगावः तद्वद्वयं दोषा रात्रौ वस्तोः अहनि च हविषा नि ह्वयामहे नियमेन ह्वयामः । किं हे नरा नेतारावश्विनौ युवं युवाम् ऋतुथा काले काले होत्राम् आहुतिं जुह्वते जुह्वति । यजमाना इति शेषः । किंच युवां शुभः शुभस्य वृष्ट्युदकस्य पती स्वामिनौ सन्तौ जनाय जनार्थम् इहम् अन्नं बहथः प्रापयथः ॥

युवां ह घोषा पर्यश्विना यती राज्ञ ऊचे दुहिता पृच्छे वा नरा ।

भूतं मे अहं उत भूतमृक्त्वेऽश्ववते रथिने शक्तमवते ॥ ५ ॥

युवाम् । ह । घोषा । परी । अश्विना । यती । राज्ञः । ऊचे । दुहिता । पृच्छे । वाम् । नरा ।

भुतम् । मे । अहं । उत । भुतम् । अश्ववते । रथिने । शक्तम् । अवते ॥ ५ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ युवां खलु परि परितो यती गच्छन्ती राज्ञः दीप्तस्य कर्मावतः दुहिता पुत्री घोषा घोषाख्या अहम् ऊचे संनिहितेभ्यो वृद्धेभ्य उक्तवत्यस्मि । किंच वां युवां पृच्छे वृद्धान् संनिहितान् कीदृशावश्विनाविति पृच्छामि । तथा मति मे मम अहं दिवसाय दिवसनिर्वर्त्यकर्मणे भूतं भवतम् । उत अपि च अश्ववते राज्ये रात्रिनिर्वर्त्यकर्मणे भूतं भवतम् । तथा अश्ववते अश्वयुक्ताय रथिने रथवते च अवते आनुव्याय शक्तं निरामेन शक्ती भवतम् ॥ ५ ॥

युवं कवी षुः पर्यश्विना रथं विशो न कुत्सो जरितुर्नशायथः ।

युवोर्ह मक्षा पर्यश्विना मध्वासा भरत निष्कृतं न योषणा ॥ ६ ॥

युवम् । कवी इति । स्यः । परी । अश्विना । रथम् । विशः । न । कुत्सः । जरितुः । नशायथः ।

युवोः । ह । मक्षा । परी । अश्विना । मधु । आसा । भरत । निःकृतम् । न । योषणा ॥ ६ ॥

हे अश्विना अश्विनौ कवी मेधाविनौ युवं युवां रथं परि षुः परितो भवथः । अथ जरितुः स्तोतुर्यज्ञं प्रति गमनाय नशायथः रथं प्राप्नुथः । तत्र दृष्टान्तः । कुत्सः न । यथा कुत्सश्चेन्द्रश्च सरथमघितिष्ठतः । तथा च मन्त्रान्तरं—‘यामि कुत्सेन सरथमवस्युस्तोदो वातस्य हयोरीशानः’ (क्र. सं. ४. १६. ११) इति । किंच हे अश्विना अश्विनौ युवोर्ह युवयोः खलु स्वभूतं मधु मक्षा मक्षिका आसा आस्येन परि भरत विभर्ति । तत्र दृष्टान्तः । निष्कृतं न यथा निष्कृतं संस्कृतं मधु योषणा नारी तद्वदित्यर्थः । तथा च मन्त्रान्तरम्—‘उत स्या वां मधुमन्मक्षिकारपन्मदे सोमस्योशिजो हुवन्त्यति’ (क्र. सं. १. ११९. ९) इति ॥

युवं ह भुज्युं युवमश्विना वशं युवं शिञ्जारमुशनामुपारथुः ।

युवो ररावा परि सख्यमासते युवोरुहमवसा सुभ्रमा चैके ॥ ७ ॥

युवम् । ह । भुज्युम् । युवम् । अश्विना । वशम् । युवम् । शिञ्जारम् । उशनाम् । उप । आर्युः ॥
युवोः । ररावा । परि । सल्यम् । आसते । युवोः । अहम् । अवसा । सुम्नम् । आ । चके ॥ ७ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽयुवं ऽह युवां खलु ऽभुज्युं समुद्रमध्ये विपन्नानां तुष्टपुत्रं भुज्युम्
ऽउपारथुः उत्तारयितुमुपगतवन्तौ भवथः । किंच ऽयुवं युवां ऽवशं हस्तिबलेन शत्रुभिः पराजीयमानं
वशनामधेयं राजानं रक्षणाय उपारथुः । किंच ऽयुवं युवां ऽशिञ्जारम् अत्रिमशिकृटादुत्तारयितुम्
ऽउशनां कम्पनीयां स्तुतिं च श्रोतुमुपारथुः । तथा च मन्त्रान्तरम्—‘ अत्रिं शिञ्जारमश्विना ’
(ऋ. सं. ८. ५. २५) इति । किंच ऽयुवोः युवयोः ऽसल्यं मित्रत्वं ऽररावा हविषां प्रदाता यजमानः
ऽपरि ऽआमते पर्यास्ते । वचनव्ययः । किंच ऽयुवोः युवयोः ऽअवसा रक्षणेन ऽअहं घोषा
ऽसुम्नं सुखम् ऽआ ऽचके कामये ॥

युवं ह कृशं युवमश्विना शयुं युवं विधन्तं विधवांमुरुष्यथः ।

युवं सनिभ्यः स्तनयन्तमश्विनापं व्रजमूर्णुथः सप्तास्यम् ॥ ८ ॥

युवम् । ह । कृशम् । युवम् । अश्विना । शयुम् । युवम् । विधन्तम् । विधवांम् । उरुष्यथः ।
युवम् । सनिभ्यः । स्तनयन्तम् । अश्विना । अप । व्रजम् । ऊर्णुथः । सप्तऽआस्यम् ॥ ८ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽयुवं ऽह युवां खलु ऽकृशं दुर्बलं कृशनामधेयं वा ऽउरुष्यथः रक्षथः ।
किंच ऽयुवं युवां ऽशयुं शयुनामानमृषिसुरुष्यथः । किंच ऽयुवं युवां ऽविधन्तं परिचरन्तं मनुष्यं
ऽविधवां च अपतिकां वधिमतीं योद्धीं स्त्रियं च उरुष्यथः । किंच हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽयुवं युवां
ऽस्तनयन्तं शब्दं कुर्वन्तं ऽसप्तास्यं सर्पणशीलद्वारं ऽव्रजं मेघम् । ‘ व्रजश्वरः ’ इति मेघनामसु पाठात् ।
ऽसनिभ्यः हविषां दातृभ्यः ऽअप ऽऊर्णुथः विवृतद्वारं कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थः ॥

जनिष्ट योषा पतयत्कनीनको वि चारुहन्वीरुधो दंसना अनु ।

आस्मै रीयन्ते निवनेव सिन्धवोऽस्मा अहं भवति तत्पतित्वनम् ॥ ९ ॥

जनिष्ट । योषा । पतयत् । कनीनकः । वि । च । अरुहन् । वीरुधः । दंसनाः । अनु ।
आ । अस्मै । रीयन्ते । निवनाऽईव । सिन्धवः । अस्मै । अहं । भवति । तत् । पतिऽस्त्वनम् ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ युवयोः प्रसादादियं घोषा ऽयोषा स्त्रीगुणोपेता सुभगा ऽजनिष्ट जाता । अस्याः
समीपं ऽकनीनकः कन्याकामः पतिः ऽपतयत् पततु । अस्मै कनीनकाय युवयोः ऽदंसनाः ऽअनु
वृष्टिलक्षणानि कर्माणि लक्ष्मीकृत्य ऽवीरुधः ओषधयः ऽवि ऽचारुहन् विरोहन्तु प्रादुर्भवन्तु । ऽआस्मै
कनीनकाय ऽनिवनेव प्रवगेनेव ऽसिन्धवः उदकानि ऽआ ऽरीयन्ते । ता वीरुधोऽभिगच्छन्तु । किंच
ऽअहं केनाप्यहन्तव्याय ऽअस्मै कनीनकाय ऽतत् संभोगसमर्थं ऽपतिस्त्वनं यौवनं ऽभवति भवतु ॥

जीवं रुदन्ति वि मयन्ते अध्वरे दीर्घामनु प्रसितिं दीधियुनरः ।

वामं पितृभ्यो य इदं संमेरिरे मयः पतिभ्यो जनयः परिष्वजे ॥ १० ॥

जीवम् । रुदन्ति । वि । मयन्ते । अध्वरे । दीर्घाम् । अनु । प्रऽसितिम् । दीधियुः । नरः ।
वामम् । पितृभ्यः । ये । इदम् । समऽपरिरे । मयः । पतिभ्यः । जनयः । परिऽस्वजे ॥ १० ॥

हे अश्विनौ युवयोरनुग्रहात् ष्वे ष्वनरः पतयो जायानां ष्वर्जीवं जीवनसुहृद्व्य ष्वरुद्मिन् । रोदन्ते-
नापि जायानां जीवनमेवाशासत इत्यर्थः । ता जायाः ष्वअध्वरे यज्ञे ष्ववि ष्वमयन्ते निवेशयन्ति च
किंच तासु ष्वदीर्घा महतीं ष्वप्रसितिं भुजयोः प्रबन्धनम् ष्वअनु ष्वदीर्घयुः अनुवृध्नि । ष्वइदं ष्ववामं
वननीयमपत्यं ष्वपितृभ्यः ष्वसमीरिरे संप्रेरयन्ति च । तेभ्यः ष्वपतिभ्यः ष्वजनयः जायाः ष्वपरिष्वजे
परिष्वज्जायं ष्वमयः सुखं कुर्वन्तीति शेषः ॥ ॥ १९ ॥

न तस्य विद्म तदु षु प्र वोचत् युवां ह यद्युवत्याः क्षेति योनिषु ।

प्रियोस्त्रियस्य वृषभस्य रेतिनौ गृहं गमेमाश्विना तदुश्मसि ॥ ११ ॥

न । तस्य । विद्म । तत् । ऊँ इति । सु । प्र । वोचत् । युवां । ह । यत् । युवत्याः । क्षेति । योनिषु ।

प्रियऽस्त्रियस्य । वृषभस्य । रेतिनः । गृहम् । गमेम । अश्विना । तत् । उश्मसि ॥ ११ ॥

हे ष्वअश्विना अश्विनौ ष्वतस्य ष्वतत् सुखं वयं ष्वन ष्वविद्म न जानीमः । तत्सुखं यूयं ष्वसु^१
सुषु ष्वप्र ष्ववोचत् । बहुवचनं पूजार्थम् । ष्वयुवा ष्वह तरुणः खलु मत्पतिः ष्वयुवत्याः यौवनान्विताया
मम ष्वयोनिषु गृहेषु ष्वयत् ष्वक्षेति निवसतीति । किंच ष्वप्रियोस्त्रियस्य प्रिययुवतेः ष्ववृषभस्य सेनः
ष्वरेतिनः रेतस्विनो मत्पतेः ष्वगृहं ष्वगमेम गच्छेम । वयं ष्वतत् गृहम् ष्वउश्मसि कामयामहे ॥

आ वामगन्तुसमतिर्वाजिनीवसू न्यश्विना ह्रत्सु कामा अयंसत ।

अभूतं गोपा मिथुना शुभस्पती प्रिया अर्यम्णो दुर्यां अशीमहि ॥ १२ ॥

आ । वाम् । अगन् । सुऽमतिः । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ।

नि । अश्विना । ह्रत्सु । कामाः । अयंसत ।

अभूतम् । गोपा । मिथुना । शुभः । पत्नी इति । प्रियाः । अर्यम्णः । दुर्यान् । अशीमहि ॥ १२ ॥

हे ष्ववाजिनीवसू अश्वघनौ ष्वशुभस्पती उदकस्य स्वामिनौ हे ष्वअश्विना अश्विनौ ष्वमिथुना
मिथुनौ परस्परं सहितौ ष्वां युवां ष्वसुमतिः ष्वआ ष्वअगन् आगच्छतु । ष्वह्रत्सु अस्मदीयेषु हृदयेषु
ष्वकामाः अभिलाषाः ष्वनि ष्वअयंसत नियम्यन्ताम् । किंच युवां ष्वगोपा मम गोपायितारौ ष्वअभूतं
भवतम् । अपि च ष्वप्रियाः सत्यो वयम् ष्वअर्यम्णः पत्युः ष्वदुर्यान् गृहान् ष्वअशीमहि प्राप्नुयामः ॥

ता मन्दसाना मनुषो दुरोण आ धत्तं रयिं सहवीरं वचस्यवे ।

कृतं तीर्थं सुप्रपाणं शुभस्पती स्थाणुं पथेष्ठावपं दुर्मतिं हतम् ॥ १३ ॥

ता । मन्दसाना । मनुषः । दुरोणे । आ । धत्तम् । रयिम् । सहवीरम् । वचस्यवे ।

कृतम् । तीर्थम् । सुऽप्रपाणम् । शुभः । पत्नी इति ।

स्थाणुम् । पथेऽस्थाम् । अपं । दुःऽमतिम् । हतम् ॥ १३ ॥

हे अश्विनौ ष्वमन्दसाना मन्दसानौ ष्वता तौ युवां ष्वमनुषः मनुष्यस्य मत्पतेः ष्वदुरोणे गृहे
ष्ववचस्यवे युष्मत्स्तुतिकामायै मह्यं ष्वसहवीरं पुत्रादिसहितं ष्वरयिं घनम् ष्वआ ष्वधत्तं स्थापयतम् ।

१. त-भ-सु- 'च' नास्ति । २. ग-युवां । ३. त-भ- 'सु' नास्ति । ४. त-भ-प्राप्नुयामः ।

किंच हे अश्विनौ ^१शुभस्पती उदकस्य स्वामिनौ युवां पतिगृहं गच्छन्त्या मम ^२पतीर्थं पानाय ^३सुप्रपाणं ^४पृकृतं कुरुतम् । किंच युवां ^५पथेष्टां मार्गस्थं ^६स्थाणुं वृक्षं ^७दुर्मतिं दुर्बुद्धिं परिपन्थिनं च ^८अप ^९हृतम् अपगमयतम् ॥

कं स्विदद्य कतमास्वश्विनां विश्वु दस्त्रा मादयेते शुभस्पती ।

क ई नि येमे कतमस्य जग्मतुर्विप्रस्य वा यजमानस्य वा गृहम् ॥ १४ ॥

क । स्वि॒त् । अ॒द्य । क॒त॒मा॒सु । अ॒श्वि॒ना । वि॒श्वु । द॒स्त्रा । मा॒दये॒ते इति । शु॒भः । प॒ती इति ।
कः । ईम् । नि । ये॒मे । क॒त॒मस्य॑ । जग्म॒तुः । वि॒प्रस्य॑ । वा । यज॑मानस्य । वा । गृ॒हम् ॥ १४ ॥

हे ^१अश्विना अश्विनौ ^२दस्त्रा दर्शनीयौ ^३शुभस्पती उदकस्य पती स्वामिनौ भवन्तौ ^४क ^५स्विन् क स्थिना^१ जनपदे ^६अद्य अस्मिन्नहनि ^७कतमासु कासु ^८विश्वु प्रजासु ^९मादयेते आत्मानं तर्पयतः । किंच ^{१०}कः यजमानः ^{११}ईम् एतौ ^{१२}नि ^{१३}येमे नियच्छति । किंच भवन्तौ ^{१४}कतमस्य ^{१५}विप्रस्य मेधाविनः स्तोतुः^{१६} यजमानस्य ^{१७}गृहं ^{१८}वा^{१९} जग्मतुः गतवन्तौ ॥ ॥ २० ॥

‘समानम्’ इति तृचं द्वादशं सूकं घोषायाः पुत्रस्य सुहृत्स्यस्यार्षं जागतमाश्विनम् । अनुक्रान्तं च—‘समानं तृचं सुहृत्स्यो घोषेयः’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनश्चोरोक्तो विनियोगः ॥

समानमु त्वं पुरुहूतमुक्थ्यं^१ रथं त्रिचक्रं सर्वना गनिग्मतम् ।

परिज्मानं विदध्यं सुवृक्तिभिर्वयं व्युष्टा उपसो हवामहे ॥ १ ॥

स॒मा॒नम् । ऊ॒ इति । त्व॒म् । पु॒रु॒हू॒तम् । उ॒क्थ्य॑म् । र॒थम् । त्रि॒च॒क्रम् । स॒र्व॒ना । ग॒नि॒ग्मत॑म् ।
परि॑ज्मानम् । वि॒द॒ध्यम् । सु॒वृ॒क्ति॒भिः । व॒यम् । वि॒उ॒ष्टौ । उ॒प॒सः । ह॒वा॒म॒हे ॥ १ ॥

हे अश्विनौ युवयोः ^१समानम् साधारणमेव ^२त्वं तं ^३पुरुहूतं बहुभिराहूतम् ^४उक्थ्यं प्रशस्यं ^५त्रिचक्रं ^६सवनां सवनानि यज्ञान् ^७गनिग्मतं प्रतिगच्छन्तं ^८परिज्मानं परितो गन्तारं ^९विदध्यं यज्ञहितं ^{१०}रथम् ^{११}उपसः ^{१२}व्युष्टौ ^{१३}सुवृक्तिभिः सुष्ठु दोषवर्जिताभिः स्तुतिभिः ^{१४}वयं ^{१५}हवामहे आह्वयामः ॥

प्रातुर्युजं नासत्याधि तिष्ठथः प्रातर्यावाणं मधुवाहनं रथम् ।

विशो येन गच्छथो यज्वरीनरा कीरेश्चिद्यज्ञं होतृमन्तमश्विना ॥ २ ॥

प्रा॒तः॒ऽयु॒जम् । ना॒स॒त्या॒धि । ति॒ष्ठ॒थः । प्रा॒तः॒ऽया॒वा॒णम् । म॒धु॒वा॒ह॒नम् । र॒थम् ।

वि॒शः । ये॒न । ग॒च्छ॒थः । य॒ज्व॒रीः । न॒रा । की॒रेः । चि॒त् । य॒ज्ञम् । हो॒तृ॒म॒न्त॑म् । अ॒श्वि॒ना ॥ २ ॥

हे ^१नासत्या नामत्यभूतौ^२ सत्यस्य प्रणेतारौ वा ^३नरा नेताराश्विनौ युवां ^४प्रातुर्युजं प्रातः-
कालेऽधैर्युज्यमानं ^५प्रातर्यावाणं प्रातर्गन्तारं ^६मधुवाहनं मधुनोऽमृतस्य वाहकं तं ^७रथम् ^८अधि ^९तिष्ठथः^{१०} । आरोहन्मित्यर्थः । ^{११}यज्वरीः यजनशीलाः ^{१२}विशः प्रजाः ^{१३}येन रथेन ^{१४}गच्छथः । ^{१५}येन च ^{१६}कीरेश्चित् स्तोतुरपि ^{१७}होतृमन्तम् ऋषियुक्तं ^{१८}यज्ञं गच्छथः ॥

१. गन्त३-स्थित्वा; म१.४.७-स्थिता । २. भ-मु-स्तोतुर्वा यजमानस्य वा गृहं । ३. गन्त३-भ६-सत्यभूतौ । ४. ग-न३-भ-तिष्ठथः अधितिष्ठतं ।

अध्वर्युं वा मधुपाणिं मुहस्यमग्निधे वा धृतदक्षं दमूनसम् ।

विप्रस्य वा यत्सर्वनानि गच्छथोऽन् आ यातं मधुपेयमश्विना ॥ ३ ॥

अध्वर्युम् । वा । मधुपाणिम् । मुहस्यम् । अग्निधेम् । वा । धृतदक्षम् । दमूनसम् ।

विप्रस्य । वा । यत् । सर्वनानि । गच्छथः । अतः । आ । यातम् । मधुपेयम् । अश्विना ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ युवां मधुपाणिं सोमपाणिम् अध्वर्युं वा मुहस्यं मुहस्यनामानम् यं मां धृतदक्षं धृतबलं दमूनमं दानमनसम् अग्निधे वा ऋत्विग्विशेषं समायातम् । तदेव दर्शयति । यत् यद्यपि विप्रस्य अन्यस्य मेधाविनः सवनानि यजान् गच्छथः तथापि अतः तेभ्यो यज्ञेभ्यः मधुपेयम् अस्माकं सोमात्मकं पेयम् आ यातम् अन्वागच्छतम् ॥ २१ ॥

‘अस्तेव’ इत्येकादशर्चं त्रयोदशं सूक्तमाङ्गिरसस्य कृष्णालयस्वार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—‘अस्तेवैकादश कृष्णः’ इति । आभिष्टुविकेषु कथ्येषु स्तोमवृद्धाविदं सूक्तं ब्राह्मणाच्छमिन आवा-
पार्थम् । सूत्रितं च—‘यज्ञे दिव इति सूक्ते अस्तेव सु प्रतरम्’ (आश्व. श्रौ. ३. ९.) इति ॥

अस्तेव सु प्रतरं लायमस्यन्भूषन्निव प्र भरा स्तोममस्मै ।

वाचा विप्रास्तरत वाचमर्यो नि रामय जरितः सोम इन्द्रम् ॥ १ ॥

अस्ताऽइव । सु । प्रऽतरम् । लायम् । अस्यन् । भूयन्ऽइव । प्र । भर । स्तोमम् । अस्मै ।

वाचा । विप्राः । तरत । वाचम् । अर्यः । नि । रमय । जरितरिति । सोमे । इन्द्रम् ॥ १ ॥

प्रतरं प्रवृद्धतरं लायं संश्लेषणं हृदयवेधिनं शरं सु मुष्टु अस्यन् शिरन् अस्तेव यथा क्षेता धानुष्कः भूषन्निव यथा च अलंकारमलंकुर्वन् अलंकारी तद्वत् स्तोममस्मै इन्द्राय प्र भर प्रापय । हे अन्तरात्मन् त्वमिति शेषः । किंच हे विप्राः मेधाविनः यूयं वाचा स्तुत्या अर्यः अरेः शत्रोः वाचं तरत नितरां तरत । निराकुस्तेत्यर्थः ३ । हे जरितः स्तोतः त्वं सोमे सोमयागे इन्द्रे नि रमय क्रीडय ॥

दोहेन गामुप शिक्षा सखायं प्र बोधय जरितर्जरमिन्द्रम् ।

कोशं न पूर्णं वसुना न्यूष्टमा च्यावय मधुदेयाय शूरम् ॥ २ ॥

दोहेन । गाम् । उप । शिक्ष । सखायम् । प्र । बोधय । जरितः । जरम् । इन्द्रम् ।

कोशम् । न । पूर्णम् । वसुना । निऽकृष्टम् । आ । च्यावय । मधुदेयाय । शूरम् ॥ २ ॥

हे जरितः त्वं दोहेन कामानां दोहनार्थं गां गोरूपं सखायं प्रियम् इन्द्रम् उप शिक्ष वशं नय । किंच जरं भूतानां जरयितारमिन्द्रं प्र बोधय स्तुतिभिः प्रबुद्धं कुरु । किंच पूर्णम् उदकेन पूरितं कोशं न पात्रमिव वसुना हिरण्यादिना घनेन न्यूष्टं नीचैर्गतं शूरं वीरमिन्द्रं मधुदेयाय घनदानाय आ च्यावय । अभिमुखं कुर्वित्यर्थः ॥

१. ग-मामागतं; त-मामायातं । २. ग-त-भ-‘नितरां तरत’ नास्ति । ३. त१.२.६.७-नितरां कुरुतेत्यर्थः । ४. ग-पात्रमिव बोधयिभिः; त-भ२-पात्रमिव वाचिभिः; त३-भ१.४.६.७-पात्रमिव बोधिभिः; भ५-पात्रमिव बोधिभिः; सु-पात्रमिव वारिभिः ।

किमङ्ग त्वा मघवन्भोजमाहुः शिशीहि मा शिशयं त्वा शृणोमि ।

अम्रस्वती मम धीरस्तु शक्र वसुविदं भर्गमिन्द्रा भरा नः ॥ ३ ॥

किम् । अङ्ग । त्वा । मघऽवन् । भोजम् । आहुः । शिशीहि । मा । शिशयम् । त्वा । शृणोमि ।
अम्रस्वती । मम । धीः । अस्तु । शक्र । वसुऽविदम् । भर्गम् । इन्द्र । आ । भर । नः ॥ ३ ॥

अङ्गेति सामान्याह्वानम् । अङ्ग हे मघवन् धनवन् शक्र इन्द्र एत्वा त्वां किं^१ किमर्थं
मोक्षं स्तोत्राणां भोजकमभीष्टम् आहुः सर्वे विद्वांसः । यदि न ददासीत्यध्याहारः । तस्माद्ददास्येव
स्तोत्राणां धनानीत्यर्थः । तथा सति एमा स्तोत्रां शिशीहि धनदानेन तीक्ष्णिकुरु । एत्वा त्वां
शिशयं स्तोत्राणां संस्कर्तारं शृणोमि । किंच मम धीः बुद्धिः अम्रस्वती कर्मवती अस्तु भवतु ।
किंच नः अस्माकं वसुविदं धनस्य लम्बकं भर्ग भाग्यम् आ भर आहर ॥

त्वां जना ममसत्येष्विन्द्र संतस्थाना वि ह्वयन्ते समीके ।

अत्रा युजं कृणुते यो हविष्मान्नासुन्वता सख्यं वष्टि शूरः ॥ ४ ॥

त्वाम् । जनाः । ममऽसत्येषु । इन्द्र । समऽसंस्थानाः । वि । ह्वयन्ते । समऽईके ।

अत्र । युजम् । कृणुते । यः । हविष्मान् । न । असुन्वता । सख्यम् । वष्टि । शूरः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र एत्वां जनाः ममसत्येषु संग्रामेषु वि ह्वयन्ते विविधमाह्वयन्ति साहाय्यार्थम् ।
एतदेव दर्शयति । समीके युद्धे संतस्थानाः सह तिष्ठन्तो जना वि ह्वयन्त इति । अत्र अस्मिन्ना-
ह्वाने सः शूरः वीर इन्द्रः तं^२ युजं सखायं कृणुते कुरुते यो^३ हविष्मान् भवति । असुन्वता
सोमाभिषवमकुर्वता पुरुषेण सह सख्यं सखित्वं न वष्टि न कामयते ॥

धनं न स्पन्द्रं बहुलं यो अस्मै तीव्रान्तसोमा आसुनोति प्रयस्वान् ।

तस्मै शत्रून्सुतुक्कान्प्रातरहो नि स्वष्ट्रान्युवति हन्ति वृत्रम् ॥ ५ ॥

धनम् । न । स्पन्द्रम् । बहुलम् । यः । अस्मै । तीव्रान् । सोमान् । आऽसुनोति । प्रयस्वान् ।

तस्मै । शत्रून् । सुतुक्कान् । प्रातः । अहः । नि । सुऽअष्ट्रान् । युवति । हन्ति । वृत्रम् ॥ ५ ॥

प्रयस्वान् हविष्मान् यः यजमानः स्पन्द्रं स्पन्दनशीलं गवाश्चादिकं बहुलं प्रभूतं धनं
न यथा धनं दरिद्राय पात्रभूताय दातुं संस्करोति तद्वत् अस्मै इन्द्राय तीव्रान् तीव्रसान्
सोमान् आसुनोति अभिषुनोति । अभिषवाख्येन संस्कारेण संस्करोतीत्यर्थः । तस्मै यजमानाय
प्रातरहः पूर्वाह्ने सुतुक्कान् सुप्रेरणान् शोभनपुत्रप्रहितान् वा^४ स्वष्ट्रान् शोभनायुधान्^५ शत्रून्
नि युवति स इन्द्रः पृथक्करोति । किंच वृत्रं तदीयमुपद्रवं हन्ति हिनस्ति ॥ ॥ २२ ॥

१. त-म६-‘ किं ’ नास्ति । २. ग-म७-मां; म६-मा मां । ३. त-म१.२.४.७-स्वं; म६-
‘ तं ’ नास्ति । ४. त-‘ यो ’ नास्ति । ५. ग-शोभनपुत्रान्; त-शोभनसहिताः पुत्रान् वा; त३-
शोभनसहितपुत्रान् वा; म१.४-शोभनरहितपुत्रान् वा; म२-शोभनसहिता पुत्रान् वा; म६-शोभन-
रहितान् पुत्रान् वा; मु-शोभनपुत्रान् वा । ६. त-म२-ज्ञानायुधान्; त३-म१.४-शोमायुधान् ।

यस्मिन्वयं दधिमा शंसमिन्द्रे यः शिश्राय मधवा काममस्मे ।

आराञ्चितसन्भयतामस्य शत्रुर्न्यस्मै द्युम्ना जन्वा नमन्ताम् ॥ ६ ॥

यस्मिन् । वयम् । दधिम । शंसम् । इन्द्रे । यः । शिश्राय । मधवा । कामम् । अस्मे इति ।
आरात् । चित् । सन् । भयताम् । अस्त्य । शत्रुः । नि । अस्मै । द्युम्ना । जन्वा । नमन्ताम् । ॥ ६ ॥

यस्मिन् इन्द्रे वयं दधिमा शंसमिन्द्रे यः शिश्राय मधवा कामम् अस्मे इति । धनवानिन्द्रः अस्मे अस्मासु कामम् अभिलाषं शिश्राय आचयति । अस्य इन्द्रस्य शत्रुः आरात् दूर एव सन् चित् सञ्चि भयतां बिभेत् । किं अस्मै इन्द्राय जन्वा जन्वानि शत्रुजनपदभवानि द्युम्ना द्युम्नान्यस्मानि नि नमन्तां प्रह्लाभवन्तु । भोजनीयानि भवन्तिवत्यर्थः ॥

आराच्छत्रुमप बाधस्व दुरमुग्रो यः शम्बः पुरुहूत तेन ।

अस्मे धेहि यवमद्रोमदिन्द्र कृधी धियं जरित्रे वाजरत्नाम् ॥ ७ ॥

आरात् । शत्रुम् । अप । बाधस्व । दुरम् । उग्रः । यः । शम्बः । पुरुहूत । तेन ।
अस्मे इति । धेहि । यवमद्रोमदिन्द्र । कृधी । धियं । जरित्रे । वाजरत्नाम् । ॥ ७ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र तव यः उग्रः उद्गमः शम्बः उग्रः । तथा च शम्बः—
'शम्ब इति वज्रनाम शमयतेवा शानयतेवा' (निर. ५. २४) इति । तेन वज्रेण शत्रुम्
अस्मदरिम् आरात् अस्मत्पसीपात् दूरम् अप बाधस्व स्वमपगमय । किं अस्मे अस्मासु
यवमद्रोमदिन्द्र गोमद्रोमदिन्द्र गोयुक्तं च धनं धेहि निषेहि । किं जरित्रे स्तोत्रे मह्यं वाजरत्नां
रमणीयाञ्च धियं कर्म कृधि कुरु ॥

प्र यमन्तवृषसवासो अगमन् तीव्राः सोमा बहुलान्ताम् इन्द्रम् ।

नाह दामानं मधवा नि यंसञ्चि सुन्वते बहति भूरि वामम् ॥ ८ ॥

प्र । यम् । अन्तः । वृषसवासः । अगमन् । तीव्राः । सोमाः । बहुलान्तासः । इन्द्रम् ।
न । अह । दामानम् । मधवा । नि । यंसञ्चि । सुन्वते । बहति । भूरि । वामम् ॥ ८ ॥

अन्तः जठरे यम् इन्द्र वृषसवामः वृषसवा अग्रा सोमस्य वर्षितुभिरप्वर्युभिर्गमिषुताः
तीव्राः तीव्ररसाः बहुलान्तासः बहुलमन्त्रादिकमन्ते येभ्यस्ते बहुलान्ताः सोमाः प्र अगमन्
प्रगच्छन्ति स मधवा धनवानिन्द्रः दामानं दातारं यजमानं नाह नैव नि यंसञ्चि नियच्छति ।
किन्तु सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय भूरि अधिकं वामं वननीयं धनं नि बहति निनरां
प्रापयति ॥

उत प्रहामतिदीव्या जयाति कृतं यच्छुग्नी विचििनोति काले ।

यो देवक्रामो न धना रुणद्धि समिचं राया सृजति स्वधावान् ॥ ९ ॥

उत । प्रहाम् । अतिदीव्यं । जयाति । कृतम् । यत् । शुग्नी । विचििनोति । काले ।
यः । देवक्रामः । न । धना । रुणद्धि । सम् । इत् । तम् । राया । सृजति । स्वधावान् ॥ ९ ॥

१उत अपि चेन्द्रः १प्रहां प्रहन्तारस् १अतिदीव्य । अतिरभिपूजितार्थं वर्तते । दीव्यतिर्गत्यर्थे । अभिपूजितं गमयित्वा १जयाति जयति । किंच १यत् यथा । अत्र प्रकारवचनप्रत्ययस्य लोपो द्रष्टव्यः । १श्वप्नी कितवः १कृतं कृतसमर्थं प्रतिकितवं कितवानां मध्ये १विचिनोति परीक्ष्य गृह्णाति तद्वदिन्द्रः १काले युद्धकाले बलवन्तं शत्रुं परीक्ष्य वधार्थं गृह्णातीत्यर्थः । किंच १यः मनुष्यः १देवकामः देवान् यष्टुं स्तोतुं वा अभिलाषवान् भवति तस्यार्थाय १धना धनानि १न १रुणद्धि नावृणोति । नाच्छादयतीत्यर्थः । किंतु १स्वधावान् बलवानिन्द्रः १तं देवकामं १राया धनेन १सं १सृजति संयोजयत्येव ॥

गोभिष्टरेमामतिं दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वाम् ।

वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकैन वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

गोभिः । तरेम् । अमतिम् । दुःऽएवाम् । यवेन । क्षुधम् । पुरुऽहूत् । विश्वाम् ।

वयम् । राजऽभिः । प्रथमाः । धनानि । अस्माकैन । वृजनेन । जयेम ॥ १० ॥

हे १पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र तव प्रसादात् १दुरेवां दुष्टागमनां दारिद्र्यादागताम् १अमतिं दुर्बुद्धिं १वयं योषेयाः सुहृत्स्याः १गोभिः पशुभिः १तरेम निस्तरेम । किंच १यवेन १विश्वां न्यातां १क्षुधं तरेम । किंच १प्रथमाः मुख्यानि १धनानि १राजभिः धनानामीश्वरैः । लभेमहीति शेषः । यद्वा । प्रथमा वयमिति संबन्धः । किंच १अस्माकैन अस्मदीयेन १वृजनेन बलेन १जयेम । शत्रूनििति शेषः ॥

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघायोः ।

इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिः । नः । परि । पातु । पश्चात् । उत । उत्तरस्मात् । अधरात् । अघऽयोः ।

इन्द्रः । पुरस्तात् । उतै । मध्यतः । नः । सखा । सखिभ्यः । वरिवः । कृणोतु ॥ ११ ॥

१पश्चात् पश्चिमतो योऽघायुरागच्छति तस्मात् १अघायोः पापकाच्छत्रोः १नः अस्मान् १बृहस्पतिः १परि १पातु रक्षतु । १उत अपि च १उत्तरस्मात् उत्तरतः १अधरात् अधस्ताच्च योऽघायुरागच्छति तस्मादघायोः नोऽस्मान् १परि १पातु । १उत अपि च १इन्द्रः १पुरस्तात् पूर्वतः १मध्यतः च योऽघायुरागच्छति तस्मादघायोः १नः अस्मान् परि पातु । किंच १सखा सखिभूतेन्द्रः १सखिभ्यः प्रियेभ्योऽस्मभ्यं १वरिवः घनं १कृणोतु करोतु ॥ ॥ २३ ॥ ॥ ३ ॥

चतुर्थेऽनुवाकेऽष्टादश सूक्तानि । तत्र 'अच्छा मे' इत्येकादशचं प्रथमं सूक्तम् । दशम्येकादश्यां त्रिष्टुभौ । शिष्टा जगत्यः । पूर्ववदधिदेवते । तथा चानुक्रान्तम्—'अच्छा मे द्वित्रिष्टुबन्तम्' इति । उक्त्ये ब्राह्मणाच्छंसिनस्तृतीयसवन एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'अच्छा म इन्द्रं बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्व इति याज्ये' (आश्व. श्रौ. १. १) इति । षष्ठेऽहन्यप्यस्यैतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'अच्छा म इन्द्रमिति नित्यमैकाहिकम्' (आश्व. श्रौ. ८. ३) इति ॥

अच्छा म इन्द्रं मतयः स्वर्दिदः सग्रीचीर्विश्वा उशतीरनूषत ।

परि ष्वजन्ते जनेयो यथा पतिं मयं न शुन्ध्यं मघवानमूतये ॥ १ ॥

अच्छे । मे । इन्द्रम् । मतयः । स्वऽविदः । मध्रीर्वाः । विश्वाः । उग्रनीः । अनुत् ।
परि । स्वजन्ते । जनयः । यया । पतिम् । नयम् । न । शुन्व्युम् । मघऽपानम् । इन्द्रे ॥ १ ॥

आङ्गिरसस्य^१ कृष्णस्य^२ मे मम स्वविदः सर्वस्य तन्मभियद्यः मध्रीर्वाः संवताः विश्वाः
व्यासाः उशतीः कामयमानाः मतयः स्तुतयः इन्द्रम् अच्छे अनुत् अभिष्टुवन्ति । किञ्च
जनयः जायाः यथा पतिं भर्तारं नयं न यथा च मनुष्यं शुन्व्युं शुभं दोषगतिनं मघपानं
धनवन्तम् उक्तये रक्षणार्थं परि प्वजन्ते आलिङ्गन्ति तद्विदं मे स्तुतयः परि प्वजन्ते ॥

न घा त्वद्रिगर्प वेति मे मनस्त्वे इत्कामं पुरुहूत शिश्रय ।

राजेव दस्म नि षदोऽधि बर्हिष्यस्मिन्त्सु सोमेऽवपानमस्तु ते ॥ २ ॥

न । घा । त्वद्रिक् । अप । वेति । मे । मनः । त्वे इति । इत् । कामम् । पुरुहुत् । शिश्रय ।
राजोऽइव । दस्म । नि । षदः । अधि । बर्हिषि । अस्मिन् । सु । सोमे । अवपानम् । अस्तु । ते ॥ २ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहुत षदस्म दर्शनीयेन्द्र त्वद्रिक् त्वदभिसुखं मे मर्दयं मनः न च
न खलु अप वेति त्वत्तोऽपगच्छति । किञ्च त्वे इत् त्वयेव कामम् अभिलष्य शिश्रय
स्थापयामि । किञ्च राजेव ईश्वर इव बर्हिषि अधि नि षदः निषाद । किञ्च ते तव अस्मिन्
सोमे अवपानमस्तु भवतु ॥

विष्वदिन्द्रो अमतेरुत क्षुधः स इद्रायो मघवा वस्व ईशते ।

तस्येदिमे प्रवणे सप्त सिन्धवो वयो वर्धन्ति वृषभस्य शुष्मिणः ॥ ३ ॥

विष्वद्वत् । इन्द्रः । अमतेः । उत । क्षुधः । सः । इत् । रायः । मघऽवा । वस्वः । ईशते ।
तस्य । इत् । इमे । प्रवणे । सप्त । सिन्धवः । वयः । वर्धन्ति । वृषभस्य । शुष्मिणः ॥ ३ ॥

इन्द्रः अमतेः अस्माकं दुर्बुद्धेः प्रज्ञापहारिण्याः पिपासाया वा विष्वद्वत् विष्वग्वर्तको
भवतु । उत अपि च क्षुधः बुभुक्षाया विष्वद्वत् भवतु । किञ्च सः इत् स एव मघवा धनवा-
निन्द्रः वस्वः वासयितुः रायः धनस्य ईशते ईष्टे । किञ्च वृषभस्य वर्धितुः तस्येन्द्र इन्द्रस्यैव
इमे प्रसिद्धाः सप्त सप्तसंख्याकाः सिन्धवः नद्यः प्रवणे देशे वयः अश्वं वर्धन्ति वर्धयन्ति ॥

वयो न वृक्षं सुपलाशमासदन्त्सोमास इन्द्रं मन्दिनश्चमूषदः ।

प्रैषामनीकं शर्वसा दर्विद्युतद्विदत्स्वर्मनवे ज्योतिरार्यम् ॥ ४ ॥

वयः । न । वृक्षम् । सुऽपलाशम् । आ । असदन् । सोमासः । इन्द्रम् । मन्दिनः । चमूऽसदः ।
प्र । एषाम् । अनीकम् । शर्वसा । दर्विद्युतम् । विदत् । स्वः । मनवे । ज्योतिः । आर्यम् ॥ ४ ॥

वयो न यथा पक्षिणः सुपलाशं शोभनपत्रं वृक्षम् आसीदन्ति तद्वत् मन्दिनः मदकराः
चमूषदः चमसपात्रेषु स्थातारः सोमासः सोमाः इन्द्रम् आ असदन् आसीदन्ति । अधितिष्ठन्ती-
त्यर्थः । एषाम् इन्द्रमधितिष्ठतां सोमानां शर्वसा वेगेन युक्तम् अनीकम् अग्रं प्र दर्विद्युतम्

प्रद्योतते । किंचायमिन्द्रः स्वः स्वात्मना आर्यं प्रेयं वज्योतिः आदित्याख्यं तेजः मनवे मनुष्येभ्यः विदत् प्रयच्छतु ॥

कृतं न श्वघ्नी वि चिनोति देवने संवर्गं यन्मघवा सूर्यं जयत् ।

न तत्ते अन्यो अनु वीर्यं शक्रन् पुराणो मघवन्नोत नूतनः ॥ ५ ॥

कृतम् । न । श्वघ्नी । वि । चिनोति । देवने । सम्स्वर्गम् । यत् । मघवा । सूर्यम् । जयत् ।

न । तत् । ते । अन्यः । अनु । वीर्यम् । शक्रत् । न । पुराणः । मघस्वन् । न । उत । नूतनः ॥ ५ ॥

वश्वघ्नी परस्वानां हन्ता कितवः देवने द्यूते वृत्तं न यथा कृतं वि चिनोति तद्वदिन्द्रः सूर्यं मृगयते । कदेत्यत आह । यत् यदा मघवा धनवानिन्द्रः संवर्गं सम्यग्बृष्टेर्वर्जयितारं सूर्यम् आदित्यं जयत् तदीयरसापहरणद्वारेण जयति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे मघवन् धनवन्निन्द्र वते तव तत् सूर्यजयलक्षणं वीर्यं वीरत्वम् अन्यः त्वत्तोऽन्यो भविष्यत्कालीनः पुमान् अनु अनुकर्तुं न शक्नुवन् न शक्नोति । पुराणः पूर्वोऽपि त्वदीर्यमनुकर्तुं न शक्नुवन् न शक्नोति । उत अपि च नूतनः वर्तमानकालीनोऽपि त्वदीर्यं वीर्यमनुकर्तुं न शक्नोति ॥ २४ ॥

विशंविशं मघवा पर्यंशायत जनानां धेना अवचाकशदृषा ।

यस्याहं शक्रः सर्वनेषु रण्यति स तीव्रैः सोमैः सहते पृतन्यतः ॥ ६ ॥

विशंस्विशम् । मघवा । परं । अशायत । जनानाम् । धेनाः । अवचाकशत् । दृषा ।

यस्य । अहं । शक्रः । सर्वनेषु । रण्यति । सः । तीव्रैः । सोमैः । सहते । पृतन्यतः ॥ ६ ॥

वृषा कामानां वर्षिता मघवा धनवानिन्द्रः विशंविशं सर्वान् मनुष्यान् पर्यंशायत परिशेते । किंच जनानां स्तोतृजनानां धेनाः स्तुतीः अवचाकशत् अभिपश्यति । किंच शक्रः इन्द्रः यस्याहं यस्यैव यजमानस्य सर्वनेषु रण्यति रमते सः यजमानः तीव्रैः तीव्रकरैः प्रदीपमानैः सोमैः पृतन्यतः संग्राममिच्छतः शत्रून् सहते अभिभवति ॥

आपो न सिन्धुमभि यत्समक्षरन्त्सोमास इन्द्रं कुल्याइव हृदम् ।

वर्धन्ति विप्रा महो अस्य सादने यवं न वृष्टिर्दिव्येन दानुना ॥ ७ ॥

आपः । न । सिन्धुम् । अभि । यत् । सम्स्वक्षरन् । सोमासः । इन्द्रम् । कुल्याऽइव । हृदम् ।

वर्धन्ति । विप्राः । महः । अस्य । सादने । यवं । न । वृष्टिः । दिव्येन । दानुना ॥ ७ ॥

यत् यदा सोमासः सोमाः इन्द्रम् अभि समक्षरन् अभिषरन्ति । अभिगच्छन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तौ दर्शयति । आपो न यथा आपः सिन्धुं समुद्रमभिसंक्षरन्ति । कुल्याइव यथा च कुल्याः हृदम् अभिसंक्षरन्ति तद्वदित्यर्थः । तदानीम् अस्य इन्द्रस्य महः महत्त्वं सादने यज्ञगृहे विप्राः मेधाविनः वर्धन्ति । तत्र दृष्टान्तमाह । यवं न यथा यवं यवसस्यं वृष्टिः । कर्तरि कृत् । वर्षिता पर्जन्यः दिव्येन दिवि भवेन दानुना दानेन वर्षणेन वर्धयति तद्वदित्यर्थः ॥

१. ग-तत्प्रकृतं; त-भ-त्ते तव । २. त- न शक्नुवन् नास्ति । ३. त-भ-शक्नोति कृत् । ४. त-भ-यज्ञे । ५. त-भ-वर्धयति ।

वृषा न क्रुद्धः पतयद्रजःस्वा यो अर्यपत्नीरकृणोदिमा अपः ।

स सुन्वते मघवा जीरदानवेऽविन्दज्ज्योतिर्मनवे हविष्मते ॥ ८ ॥

वृषा । न । क्रुद्धः । पतयत् । रजःऽमु । आ । यः । अर्यऽपत्नीः । अकृणोत् । इमाः । अपः ।
सः । सुन्वते । मघवा । जीरऽदानवे । अविन्दत् । ज्योतिः । मनवे । हविष्मते ॥ ८ ॥

१२३४५६७८९१०१११२१३१४१५१६१७१८१९२०२१२२२३२४२५२६२७२८२९३०३१३२३३३४३५३६३७३८३९४०४१४२४३४४४५४६४७४८४९५०५१५२५३५४५५५६५७५८५९६०६१६२६३६४६५६६६७६८६९७०७१७२७३७४७५७६७७७८७९८०८१८२८३८४८५८६८७८८८९९०९१९२९३९४९५९६९७९८९९१००१०११०२१०३१०४१०५१०६१०७१०८१०९११०१११११२११३११४११५११६११७११८११९१२०१२११२२१२३१२४१२५१२६१२७१२८१२९१३०१३१३२१३३१३४१३५१३६१३७१३८१३९१४०१४१४२१४३१४४१४५१४६१४७१४८१४९१५०१५१५२१५३१५४१५५१५६१५७१५८१५९१६०१६१६२१६३१६४१६५१६६१६७१६८१६९१७०१७१७२१७३१७४१७५१७६१७७१७८१७९१८०१८१८२१८३१८४१८५१८६१८७१८८१८९१९०१९१९२१९३१९४१९५१९६१९७१९८१९९२००

उज्जायतां परशुज्योतिषा सह भूया क्रतस्य सुदुधा पुराणवत् ।

वि रोचतामरुषो भानुना शुचिः स्वर्णं शुक्रं शुशुचीत् सत्पतिः ॥ ९ ॥

उत् । जायताम् । परशुः । ज्योतिषा । सह । भूयाः । क्रतस्य । सुदुधा । पुराणवत् ।
वि । रोचताम् । अरुषः । भानुना । शुचिः । स्वः । न । शुक्रम् । शुशुचीत् । सत्पतिः ॥ ९ ॥

१२३४५६७८९१०१११२१३१४१५१६१७१८१९२०२१२२२३२४२५२६२७२८२९३०३१३२३३३४३५३६३७३८३९४०४१४२४३४४४५४६४७४८४९५०५१५२५३५४५५५६५७५८५९६०६१६२६३६४६५६६६७६८६९७०७१७२७३७४७५७६७७७८७९८०८१८२८३८४८५८६८७८८८९९०९१९२९३९४९५९६९७९८९९१००१०११०२१०३१०४१०५१०६१०७१०८१०९११०१११११२११३११४११५११६११७११८११९१२०१२११२२१२३१२४१२५१२६१२७१२८१२९१३०१३१३२१३३१३४१३५१३६१३७१३८१३९१४०१४१४२१४३१४४१४५१४६१४७१४८१४९१५०१५१५२१५३१५४१५५१५६१५७१५८१५९१६०१६१६२१६३१६४१६५१६६१६७१६८१६९१७०१७१७२१७३१७४१७५१७६१७७१७८१७९१८०१८१८२१८३१८४१८५१८६१८७१८८१८९१९०१९१९२१९३१९४१९५१९६१९७१९८१९९२००

गोभिष्टरेमामतिं दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वाम् ।

वयं राज्ञभिः प्रथमा धनान्यस्माकेन वृजनैना जयेम ॥ १० ॥

गोभिः । त्रेम । अमतिम् । दुरेवां । यवेन । क्षुधम् । पुरुहूतम् । विश्वाम् ।
वयम् । राज्ञभिः । प्रथमाः । धनानि । अस्माकेन । वृजनैना । जयेम ॥ १० ॥

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादवायोः ।

इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिम्यो वरिवः कृणोत ॥ ११ ॥

बृहस्पतिः । नः । परि । पातु । पश्चात् । उत । उत्तरस्मात् । अधरात् । अधऽयोः ।
इन्द्रः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । सखा । सखिऽम्यः । वरिवः । कृणोत ॥ ११ ॥

एतद्वद्वयं प्रागेव व्याख्यातम् ॥ २५ ॥

‘आ वातु’ इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तमाह्निरसस्य कृणुस्वार्चमैन्द्रम् । आदितस्त्रिदिवः । ततः षट् जगत्पः । ततो द्वे त्रिदिवौ । तथा चानुक्रान्तम्—‘आ वातु त्रिदिववादि’ इति । आभि-

श्रुविकेष्वथेषु ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोमवृद्धाविदमावापार्थम् । सूत्रितं च—‘ आ यात्विन्द्रः स्वपतिरिमां धियमिति ब्राह्मणाच्छंसी ’ (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ॥

आ यात्विन्द्रः स्वपतिर्मदाय यो धर्मणा तूतुजानस्तुर्विष्मान् ।

प्रत्वक्षाणो अति विश्वा सहांसपारेण महता वृष्ण्येन ॥ १ ॥

आ । यातु । इन्द्रः । स्वपतिः । मदाय । यः । धर्मणा । तूतुजानः । तुर्विष्मान् ।

प्रत्वक्षाणः । अति । विश्वा । सहांसि । अपारेण । महता । वृष्ण्येन ॥ १ ॥

यः इन्द्रः तूतुजानः त्वरमाणः तुर्विष्मान् वृद्धिमान् विश्वा विश्वानि सहांसि शत्रु-
बलानि अपारेण महता अधिकेन वृष्ण्येन बलेन प्रत्वक्षाणः प्रकर्षेण तनूकुर्वन् अति गच्छतीति
शेषः । स्वपतिः धनपतिः इन्द्रः मदाय मदार्थं धर्मणा धारकेण रथेन आ यातु अस्मद्यज्ञं
प्रत्यागच्छतु ॥

सुष्ठामा रथः सुयमा हरीं ते मिम्यक्ष वज्रो नृपते गभस्तौ ।

शीमं राजन्सुपथा याह्वार्वाङ् वर्धाम ते पुपुषो वृष्ण्यानि ॥ २ ॥

सुस्थामा । रथः । सुयमा । हरी इति । ते । मिम्यक्ष । वज्रः । नृपते । गभस्तौ ।

शीमम् । राजन् । सुपथा । आ । याहि । अर्वाङ् । वर्धाम । ते । पुपुषः । वृष्ण्यानि ॥ २ ॥

हे नृपते नृणां पालकेन्द्र ते तव रथः सुष्ठामा शोभनावस्थानः हरी अथावपि सुयमा
सुयमौ । सुबद्धावित्यर्थः । किंच तव गभस्तौ बाहौ वज्रः मिम्यक्ष संहतो भवति । तथा सति हे
राजन् सर्वस्येश्वरेन्द्र शीमं शीघ्रं सुपथा शोभनेन मार्गेण अर्वाङ् अस्मदभिमुखम् आ याहि
आगच्छ । आगत्य पुपुषः सोमं पीतवतः ते तव वृष्ण्यानि बलानि वर्धाम वयं वर्धयामः ॥

एन्द्रवाहो नृपतिं वज्रबाहुमुग्रमुग्रासस्तविषास एनम् ।

प्रत्वक्षसं वृषभं सत्यशुष्ममेमस्मत्रा सधमादो वहन्तु ॥ ३ ॥

आ । इन्द्रवाहः । नृपतिम् । वज्रबाहुम् । उग्रम् । उग्रासः । तविषासः । एनम् ।

प्रत्वक्षसम् । वृषभम् । सत्यशुष्मम् । आ । ईम् । अस्मत्रा । सधमादः । वहन्तु ॥ ३ ॥

नृपतिं नृणां पालकं वज्रबाहुं वज्रहस्तम् उग्रम् उदूणं प्रत्वक्षसं शत्रुबलानां प्रकर्षेण तनू-
कर्तारं वृषभं कामानां वर्षितारं सत्यशुष्मम् अविंसवादिबलम् एनम् इन्द्रम् । आ ईम् इति
पूरणौ । उग्रासः उदूणाः तविषासः प्रवृद्धाः सधमादः सह माद्यन्तः इन्द्रवाहः इन्द्रस्य वोढारः
अस्मत्रा अस्मासु आ वहन्तु ॥

एवा पतिं द्रोणसाचं सचेतसमूर्जः स्कम्भं धरुण आ वृषायसे ।

ओजः कृष्व सं गृभाय त्वे अप्यसो यथा केनिपानामिनो वृधे ॥ ४ ॥

एव । पतिम् । द्रोणऽसार्चम् । सऽचैनसम् । ऊर्जः । स्कम्भम् । धरुणे । आ । वृत्तऽपमे ।
ओर्जः । कृष्ण । सम् । गुप्ताय । त्वे इति । अपि । असः । यथा । केऽन्निपानाम् । इनः । वधे ॥ ४

हे इन्द्र त्वम् एव एवं पतिं पालकं द्रोणसाचं द्रोणकलशस्य सेवितारं मन्त्रेण सप्रज्ञम्
ऊर्जः स्कम्भं बलस्य धारकं सोमं धरुणे धारकं जठरे वा वृषाद्यसे आग्निहोत्रे । धारयमीत्यर्थः ।
किंच मह्यम् ओजः बलं कृष्णं कुरुष्व । त्वे त्वयि अस्मान् अपि वसं वृत्ताय संगृहाण च । किंच
केनिपानां मेधाविनामस्माकम् । 'केनिप उशिजः' इति मेधाविनामसु पाठात् । वृधे वर्धनाय
यथा यथावत् सर्वथा इन्द्र स्वामी असः भवसि ॥

गमन्नस्मे वसून्या हि शंसिषं स्वाशिषं भरमा याहि सोमिनः ।

त्वमीशिषे सास्मिन्ना संस्ति बर्हिष्यनाधृष्या तव पात्राणि धर्मेणा ॥ ५ ॥

गमन् । अस्मे इति । वसूनि । आ । हि । शंसिषम् । सुऽआशिषम् । भरम् । आ । याहि । सोमिनः ।
त्वम् । ईशिषे । सः । अस्मिन् । आ । संस्ति । बर्हिषि ।

अनाधृष्या । तव । पात्राणि । धर्मेणा ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वसूनि त्वहेयानि धनानि अस्मे मयि वा वसन्तः गमन् आगच्छन्तु । हि यस्मात्
त्वामहं शंसिषं स्तामि । किंच सोमिनः सोमवतो मम स्वाशिषं शोभना आशिषो यस्मिन्
भरं यज्ञम् वा याहि त्वमागच्छ । किंच त्वमीशिषे धनस्येश्वरोऽसि । एवंविधः सः त्वम्
अस्मिन् अस्मदीये वेद्यास्तुते बर्हिषि वा संस्ति आसीद । किंच तव सोमपात्राणि धर्मेणा
राक्षसानां कर्मणा अनाधृष्याणि धर्षयितुमशक्यानि ॥ ॥ २६ ॥

पृथक् प्रायन् प्रथमा देवहूतयोऽकृष्वत श्रवस्यानि दुष्टरा ।

न ये शेकुर्यज्ञियां नावमारुहमीमैव ते न्यविशन्त केपयः ॥ ६ ॥

पृथक् । प्र । आयन् । प्रथमाः । देवऽहूतयः । अकृष्वत । श्रवस्यानि । दुष्टरा ।

न । ये । शेकुः । यज्ञियाम् । नावम् । आऽरुहम् । ईमा । एव । ते । नि । अविशन्त । केपयः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र तव प्रसादात् ते पृथक् प्रायन् देवलोकान् पृथगागच्छन्ति ये प्रथमाः पूर्वं मूर्ख्या
वा देवहूतयः देवानामाह्वतारः । कर्तरि कृत् । किंच दुष्टरा अन्यैर्दुस्तराणि श्रवस्यानि श्रवणी-
यानि यक्षांसि अकृष्वत अकुर्वन्त । किंच ये स्वत्प्रसादरहिता जनाः यज्ञियां यज्ञसंबन्धिनीम् ।
यज्ञमयीमित्यर्थः । नावम् आरुहम् आरोढुं न शेकुः न शक्नुवन्ति ते केपयः कुत्सितपूष-
कर्माणः पापकर्माणो जनाः ईमैव ऋणेनैव न्यविशन्त नीचैरविशन्त । अधोगतिं प्राप्ता इत्यर्थः ।
तथा च यास्कः—'पृथक् प्रायन् पृथक् प्रयतेः प्रथमा देवहूतयो ये देवानाह्वयन्ताकुर्वन् श्रवणीयानि
यक्षांसि दुरनुकराण्यन्यैरेऽशक्नुवन्त्यज्ञियां नावमारोहन्मथ ये नाशक्नुवन्त्यज्ञियां नावमारोहन्मीमैव
ते न्यविशन्त ऋणेनैव ते न्यविशन्तास्मिन्नेव लोके इति वा' (निरु. ५. २५) इति ॥

१. त- 'सर्वथा' नास्ति । २. त १.२.६.७-अस्मासु । ३. त १.२.६.७- 'मशक्यानि भवति शेषः ।

४. त-कृष्वत ।

एवैवापागपरे सन्तु दूढोऽश्वा येषां दुर्युजं आयुयुजे ।

इत्था ये प्रागुपरे सन्ति दावने पुरुणि यत्र वयुनानि भोजना ॥ ७ ॥

एव । एव । अपाक् । अपरे । सन्तु । दुःऽर्ध्यः । अश्वाः । येषाम् । दुःऽयुजः । आऽयुयुजे ।
इत्था । ये । प्राक् । उपरे । सन्ति । दावने । पुरुणि । यत्र । वयुनानि । भोजना ॥ ७ ॥

एवैव एवमेव दूढयः दुर्बुद्धयः अपरे अन्ये । अयज्वान इत्यर्थः । अपाक् अपाचीना
अधोगन्तारः सन्तु भवन्तु येषां यज्ञमकुर्वताम्^१ अश्वाः दुर्युजः दुर्योजाः प्रबलाः अश्वाः
आयुयुजे रथेषु युज्यन्ते । ये सत्यपि सामर्थ्यं न यजन्ति ते नरकं गच्छन्तीति भावः । किंच इत्था
इत्थं ते स्वर्गागमिनो भवन्ति^२ ये उपरे यज्वानः प्राक् मरणात्पूर्वमेव दावने देवानां हविर्दानाय
सन्ति^३ भवन्ति^३ । यत्र येषु च यज्ञकारिषु वयुनानि प्रज्ञानानि कान्तानि वा भोजना भोग्यानि
धनानि पुरुणि बहूनि देवेभ्यो दानाग्र सन्ति ॥

गिरिरञ्जनेजमानां आधारयद् द्यौः क्रन्ददन्तरिक्षाणि कोपयत् ।

समीचीने धिषणे वि ष्कभायति वृष्णः पीत्वा मदे उक्थानि शंसति ॥ ८ ॥

गिरिन् । अञ्जान् । रेजमानान् । आधारयत् । द्यौः । क्रन्दत् । अन्तरिक्षाणि । कोपयत् ।
समीचीने इति समऽईचीने । धिषणे इति । वि । ष्कभायति ।
वृष्णः । पीत्वा । मदे । उक्थानि । शंसति ॥ ८ ॥

गिरिन् मेघान् अञ्जान् गमनशीलान् रेजमानान् कम्पमानान् आधारयत् इन्द्रो^४ धारित-
वान्^५ । निश्चलान्^५ कृतवानित्यर्थः । किंच द्यौः सुलोकस्तन्निवासी वा जनोऽसुरराक्षसेभ्यो भीतः
सन् क्रन्दत् क्रन्दति । इन्द्रमाह्वयत्यात्मनः परित्राणार्थम् । किंचेन्द्रः अन्तरिक्षाणि कोपयत्
कोपयति । संक्षोभयतीत्यर्थः । किंचेन्द्रः समीचीने परस्परं संगते धिषणे द्वावापृथिव्यौ वि
ष्कभायति अन्तरिक्षेण स्तम्भानि । स्तम्भयतीत्यर्थः । किंचेन्द्रः वृष्णः स्वोदरस्थासेकृन् सोमान्
पीत्वा मदे सति उक्थानि प्रशस्यानि वचनानि शंसति प्रव्रवीति ॥

इमं बिभर्मि सुकृतं ते अङ्कुशं येनारुजासि मघवञ्छफारुजः ।

अस्मिन्सु ते सर्वने अस्त्वोक्थं सुत इष्टौ मघवन्बोध्याभगः ॥ ९ ॥

इमम् । बिभर्मि । सुऽकृतम् । ते । अङ्कुशम् । येन । आऽरुजासि । मघऽवन् । शफऽआरुजः ।
अस्मिन् । सु । ते । सर्वने । अस्तु । ओक्थम् । सुते । इष्टौ । मघऽवन् । बोधि । आऽभगः ॥ ९ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र ते तव सुकृतं संस्कृतम् इमम् अङ्कुशं बिभर्मि धारयामि ।
अत्राङ्कुशशब्देन प्रेरकस्वगुणयोगात् स्तुतिरुच्यते । स्तुतिं धारयामीत्यर्थः । येन स्तुतिलक्षणा-
ङ्कुशेन^६ स्तुतः सन् त्वं शफारुजः आभिमुख्येन परबलानां हन्तृनैरावतादीन् गजान् आरुजासि

१. त१.२.६.७-म१.२.४-यज्ञकुर्वतां; त४.५-यज्ञं कुर्वतां । २. त-‘भवन्ति’ नास्ति । ३. त-म६-
संभवति । ४. त-‘इन्द्रो धारितवान्’ नास्ति । ५. त-म६-निश्चितान् । ६. ग-त३-म१.४.५.७-
स्तुतिरूपेणाङ्कुशेन ।

आभिसुख्येन रुजसि । पीडयसीत्यर्थः । किंच ऽते तव ऽस्मिन् अस्मदीये ऽस्यने ऽभोक्ष्यम् आंको निवासः ऽस्तु भवतु । किंच हे ऽमघवन् धनवन्निन्द्र ऽआभगः आभजनीयस्त्वं ऽमुने मुतमोमे ऽदृष्टौ यज्ञे ऽबोधि अस्मदीयाः स्तुतीर्बुध्यस्व ॥

गोभिष्टरेमार्मतिं दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वाम् ।

वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकैन वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

गोभिः । तरेम । अर्मतिम् । दुःऽएवाम् । यवेन । क्षुधम् । पुरुऽहुत् । विश्वाम् ।

वयम् । राजऽभिः । प्रथमाः । धनानि । अस्माकैन । वृजनेन । जयेम ॥ १० ॥

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघायोः ।

इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिः । नः । परि । पातु । पश्चात् । उत । उत्तरस्मात् । अधरात् । अघऽयोः ।

इन्द्रः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । सखा । सखिभ्यः । वरिवः । कृणोतु ॥ ११ ॥

इदमृगद्वयं व्याख्यातचरम् ॥ ॥ २७ ॥

‘दिवस्परि’ इति द्वादशचं तृतीयं सूक्तं भालन्दनस्य वत्सप्रेरार्थं त्रैष्टुभमाश्लेषम् । तथा चानु-
क्रान्तं—‘दिवस्परि द्वादश वत्सप्रेरार्थं तु’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरिदमादिके द्वे सूक्ते
अस्य सूक्तस्यान्यां वर्जयित्वा । सूत्रितं च—‘दिवस्परिति सूक्तयोः पूर्वस्योत्तमामुद्धरेत्’ (आश्व.
श्रौ. ४. १३) इति । क्षामवस्याम् ‘अक्रन्ददग्निः’ इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—‘अग्ने त्वमस्म-
द्युयोध्यमीवा अक्रन्ददग्निः स्तनयस्त्रिव द्यौः’ (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद् द्वितीयं परि जातवेदाः ।

तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः ॥ १ ॥

दिवः । परि । प्रथमम् । जज्ञे । अग्निः । अस्मत् । द्वितीयम् । परि । जातवेदाः ।

तृतीयम् । अप्सु । नृमणाः । अजस्रम् । इन्धानः । एनम् । जरते । मृऽआधीः ॥ १ ॥

‘अग्निः’ प्रथमं पूर्वं ‘दिवः’ द्युलोकस्य ‘परि’ उपरि आदित्यात्मना ‘जज्ञे’ जातः । ‘जातवेदाः’
जातप्रज्ञो जातधनो वाग्निः ‘द्वितीयम्’ अस्मत् अस्माकं ‘परि’ उपरि पार्थिवात्मना जज्ञे । ‘नृमणाः’
नृषु मनुष्येष्वनुप्राहकतयासक्तचित्तोऽग्निः ‘तृतीयमप्सु’ अन्तरिक्षे वैद्युतात्मना जज्ञे । एवंविधम्
‘एनम्’ अग्निं ‘स्वाधीः’ सुप्रज्ञाता^१ ‘अजस्रम्’ अनवरतम् ‘इन्धानः’ दीपयन् ‘जरते’ स्तौति । यद्वा ।
वाजसनेयकोक्तप्रकारेणास्य मन्त्रस्यार्थो द्रष्टव्यः । तद्यथा—‘दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरिति । प्राणो वै
द्यौः प्राणाद्वा एष प्रथममजायतास्मद्द्वितीयं परि जातवेदा इति यदेनमदो द्वितीयं पुरुषविधोऽजनय-
तृतीयमप्स्विति यदेनमदस्तृतीयमदभ्योऽजनयन्नृमणा अजस्रमिति प्रजापतिवै नृमणा अग्निरजस्रमिन्धान
एनं जरते स्वाधीरिति यो^२ वा एनमिन्धे स एनं जनयते स्वाधीः’ (श. ब्रा. ६. ७. ४. ३) इति^३ ॥

विद्वा ते अग्रे त्रेधा त्रयाणि विद्वा ते धाम विभृता पुरुता ।

विद्वा ते नाम परमं गुहा यद्विद्वा तमुत्सं यत आजगन्थ ॥ २ ॥

१. त-भ-मु-सुप्रज्ञो नेता; म१.२.४.७-सुप्राज्ञो नेता । २. त-‘यो वा...’ इति नास्ति ।

विद्म । ते । अग्ने । त्रेधा । त्रयाणि । विद्म । ते । धाम । विऽभृता । पुरुऽत्रा ।
विद्म । ते । नाम । परमम् । गुहा । यत् । विद्म । तम् । उत्सम् । यतः । आऽजगन्थ ॥२॥

हे ऽअग्ने ऽते तव ऽत्रेधा त्रिषु स्थानेषु पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकेषु स्थितानि ऽत्रयाणि अग्नि-
वास्वादित्याख्यानि त्रीणि रूपाणि ऽविद्म वयं जानीमः । किंच हे अग्ने ऽते तव ऽधाम^१ धामानि
स्थानानि ऽविभृता विभृतानि ऽपुरुत्रा बहुधा बहूनि वा गार्हपत्याहवनीयान्वाहार्यपचनादीनि
ऽविद्म । किंच ऽते तव ऽगुहा गूढम् अवेदविद्भिरविज्ञातं^२ ऽपरमम् उत्कृष्टं वेदे प्रसिद्धं ऽयत् ऽनाम
अस्ति तत् ऽविद्म वेदविदो वयं विजानीमः । किंच त्वं ऽयतः यस्मात् ऽआजगन्थ आगतवानसि ।
उत्पन्नवानित्यर्थः । ऽतम् ऽउत्सम् उत्स्यन्दयितारमुत्पादयितारं कारणात्मानं ऽविद्म जानीमः ॥

समुद्रे त्वा नृमणा अप्स्व^३न्तर्नृचक्षा ईधे दिवो अग्र ऊधन् ।

तृतीये त्वा रजसि तस्थिवांसमपामुपस्थे महिषा अवर्धन् ॥ ३ ॥

समुद्रे । त्वा । नृऽमनाः । अप्ऽसु । अन्तः । नृऽचक्षाः । ईधे । दिवः । अग्ने । ऊधन् ।
तृतीये । त्वा । रजसि । तस्थिवांसम् । अपाम् । उपऽस्थे । महिषा । अवर्धन् ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽसमुद्रे महोदधौ जायमानम् ऽअप्स्वन्तः अपां मध्ये बहवात्मना स्थितं ऽत्वा त्वां
ऽनृमणाः नृषु मनुष्येष्वनुग्राहकतयासक्तचित्तो वरुणः ऽईधे संदीपितवान् । किंच ऽनृचक्षाः नृणां
प्रत्यक्षेण द्रष्टादित्यः ऽदिवः द्युलोकस्य संवन्धिनि ऽऊधन् ऊधसि ऊधःस्थानीय आदित्यमण्डले यज्ञे
वा ऽईधे संदीपितवान् । किंच ऽतृतीये त्रयाणां पूरके ऽअपां वृष्ट्युदकानाम् ऽउपस्थे स्थाने ऽरजसि
अन्तरिक्षलोके ऽतस्थिवांसं विद्युद्रूपेणावस्थितं ऽत्वा त्वां ऽमहिषाः महान्तो माध्यमिका देवगणा
मरुदादयः स्तोतारः ऽअवर्धन् स्तुतिभिरवर्धयन् । यद्वा । वाज्रसनेयकोक्तप्रकरणार्थो^४ द्रष्टव्यः ।
तद्यथा— 'समुद्रे त्वा नृमणा अप्स्वन्तरिति । प्रजापतिवै नृमणा अप्सु त्वा^५ प्रजापतिरित्येतन्नृचक्षा ईधे
दिवो अग्र ऊधञ्जिति प्रजापतिवै नृचक्षा आपो^६ दिव^७ ऊधस्तृतीये त्वा रजसि तस्थिवांसमिति द्यौवै
तृतीयं रजोऽपामुपस्थे^८ महिषा अवर्धञ्जिति प्राणा वै महिषा दिवि त्वा प्राणा अवर्धञ्जित्येतत्'
(श. ब्रा. ६. ७. ४. ५) इति ॥

अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन् ।

सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्वो अख्यदा रोदसी भानुना भात्यन्तः ॥ ४ ॥

अक्रन्दत् । अग्निः । स्तनयन्ऽइव । द्यौः । क्षाम । रेरिहत् । वीरुधः । समऽअञ्जन् ।

सद्यः । जज्ञानः । वि । हि । ईम् । इद्वः । अख्यत् ।

आ । रोदसी इति । भानुना । भाति । अन्तरिति ॥ ४ ॥

दावरूपोऽग्निः स्तूयते^१ । ऽअग्निः दावाग्निः ऽस्तनयन्निव ऽद्यौः यथा दीप्तो विद्युद्रूपः पर्जन्यो
महान्तं शब्दं करोति तद्वत् ऽअक्रन्दत् महान्तं शब्दं करोति । किं कुर्वन्नित्यत्राह । ऽक्षाम क्षामां

१. त३-म-सद्य । २. त-म-मु-अवेदविद्वद्भिः । ३. त-म-मु-तदा । ४. त-म-मु-आप इव ।
५. त१.३.७-म२-रजो द्यामुपस्थे । ६. ग-त३-म५.६-अत्र स्तूयते ।

पृथिवीं^१ रेरिहत् आस्वादयन्^२ वीरुधः ओषधीश्च^३ समञ्जन् अक्षयन् । मनापयश्चिन्त्यर्थः । किञ्च^४ मघाः
तत्क्षणे^५ समाने काले^६ जज्ञानः जायमानः^७ इन्द्रः दीप्तः^८ ईम् इदं स्वेन दुग्धं वस्तुजानं^९ वि^{१०} अन्वयन्
विविधं पश्यति ।^{११} इति^{१२} पादपूरणः । किञ्च^{१३} रोदसी द्यावापृथिव्यौ^{१४} अन्नः अन्नगेण^{१५} भानुना
स्वदीप्त्या^{१६} भाति प्रकाशते । यद्वा । वाजसनेयकोक्तार्थो द्रष्टव्यः । तद्यथा—^{१७} अकन्ददग्निः मनयश्चिव
द्यौरिति । क्रन्दतीव हि पर्जन्यः स्तनयन्^{१८} क्षामा^{१९} रेरिहदीरुधः समञ्जश्चिन्ति आत्मा वै रेरिहमागो
वीरुधः समनक्ति^{२०} सद्यो जज्ञानो वि हीमिन्द्रो अन्वयदिनि सद्यो वा^{२१} एष जज्ञान इदं सर्वं विलया-
पयत्या^{२२} रोदसी भानुना भात्यन्तरितीमे वै द्यावापृथिवी रोदसी ने एष भानुना भात्यन्तः^{२३}
(श. ब्रा. ६. ७. ३. २) इति वैद्युतस्य स्तुतिः^{२४} । यद्वा । इयं^{२५} दावाग्नेः स्तुतिरिति ॥

श्रीणामुदारो धरुणो रयीणां मनीषाणां प्रार्पणः सोमगोपाः ।

वसुः सुनुः सहस्रो अप्सु राजा वि भात्यग्रं उपसाभिधानः ॥ ५ ॥

श्रीणाम् । उतऽआरः । धरुणः । रयीणाम् । मनीषाणाम् । प्रऽअर्पणः । सोमऽगोपाः ।

वसुः । सुनुः । सहस्रः । अप्सु । राजा । वि । भाति । अग्रे । उपसान् । इधानः ॥ ५ ॥

वश्रीणां विभूतीनाम्^१ उदारः उद्गमयिता दाता^२ रयीणां धनानां^३ धरुणः धारकः^४ मनीषा-
णाम् ईप्सितार्थानां^५ प्रार्पणः प्रापयिता^६ सोमगोपाः सोमस्य गोपा^७ वसुः सर्वस्य लोकस्य वामकः^८
सहस्रः बलस्य^९ सुनुः^{१०} अप्सु उदकेषु स्थितः^{११} राजा सर्वस्येश्वरः^{१२} उपसाम्^{१३} अग्रे प्रमातकाले
इधानः अग्निहोत्रार्थं^{१४} समिध्यमानोऽग्निः^{१५} वि^{१६} भाति प्रकाशते ॥

विश्वस्य केतुर्भुवनस्य गर्भ आ रोदसी अपृणाज्जायमानः ।

वीळुं चिदद्रिमभिनत्परायज्जना यदग्निमयजन्त पञ्च ॥ ६ ॥

विश्वस्य । केतुः । भुवनस्य । गर्भः । आ । रोदसी इति । अपृणात् । जायमानः ।

वीळुम् । चित् । अद्रिम् । अभिनत् । पराऽयन् । जनाः । यत् । अग्निम् । अयजन्त । पञ्च ॥ ६ ॥

विश्वस्य सर्वस्य^१ केतुः प्रज्ञापकः^२ भुवनस्य उदकस्य^३ गर्भः गर्भभूतोऽग्निः^४ जायमानः
प्रादुर्भवन्नैव^५ रोदसी द्यावापृथिव्यौ^६ आ^७ अपृणात् आपूरयति ।^८ परायन् परागच्छन्^९ वीळुं^{१०} चित्
इदमपि^{११} अद्रिं मेघम्^{१२} अभिनत् भिनत्ति च । कदेत्यत्राह । यत् यदा^{१३} पञ्च^{१४} जनाः मनुष्याः
अग्निमयजन्त यजन्ते ॥ ॥ २८ ॥

उशिकपावको अरतिः सुमेधा मर्तेष्वग्निर्मृतो नि धायि ।

इयति धुममरुधं भरिभ्रदुच्छुकेण शोचिषा द्यामिनक्षन् ॥ ७ ॥

उशिक । पावकः । अरतिः । सुऽमेधाः । मर्तेषु । अग्निः । अमृतः । नि । धायि ।

इयति । धुमम् । अरुयम् । भरिभ्रत् । उत् । शुकेण । शोचिषा । द्याम् । इनक्षन् ॥ ७ ॥

१. ग-त-म१.२.४.५.६-ईक्षणेन; म७-तत्क्षणेन । २. त-म-सु-स्तनयश्चिव द्यौः क्षामा । ३. ग-
शयन्ततकषा; त-म-शम्यं व्यनक्ति; सु-सम्यग्व्यनक्ति । ४. त-हवां; म-हवा । ५. त-म-विज्ञापयत्या ।
६. त-म२.६-स्तुतिभिर्यद्वैद्यं; म१.४.७-स्तुतिभिरिति यद्वा यद्वयं । ७. त-सर्वस्येश्वरस्य ।

१उक्षिक् हवींषि कामयमानः १पावकः सर्वस्य लोकस्वः शोधकः १अरतिः गन्ता भूतानामा-
रयिता^१ वा १सुमेधाः सुप्रज्ञः १अमृतः मरणधर्मरहितः १अग्निः १मर्तेषु मनुष्येषु १मि १धायि
निहितः । सोऽयमग्निः १धूमम् १इयति प्रेरयति । किंच १अरुषम् आरोचमानं रूपं १भरिभ्रत्
धारयन् १शुक्रेण शुक्लेन १शोचिषा रोचिषा १द्यां दिवम् १इनक्षन् व्यामुवन् गच्छतीति शेषः ॥

दृशानो रुक्म उर्विया व्यद्यौर्दुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः ।

अग्रिरमृतो अभवद्वयोर्भिर्यदेनं द्यौर्जनयत्सुरेताः ॥ ८ ॥

दृशानः । रुक्मः । उर्विया । वि । अद्यौत् । दुःऽमर्षम् । आयुः । श्रिये । रुचानः ।

अग्निः । अमृतः । अभवत् । वयःऽभिः । यत् । एनम् । द्यौः । जनयत् । सुरेताः ॥ ८ ॥

१दृशानः प्रत्यक्षेण दृश्यमानः १रुक्मः रोचमानोऽग्निः १उर्विया उरु अत्यन्तं १व्यद्यौत्
विद्योतते । किंच १आयुः गन्ता स सर्वतोऽयमग्निः १श्रिये १विभूत्यै १दुर्मर्षं दुरभिभवं यथा भवति
तथा १रुचानः रोचमानो भवति । सोऽयम् १अग्निः १वयोभिः अन्नैर्वनस्पतिभिः १अमृतः मरणरहितः
१अभवत् । १यत् यस्मात् कारणात् १एनम् अग्निं १सुरेताः शोभनरेतस्कः १द्यौः प्राण आदित्यो वा
१जनयत् जनयति ॥

यस्तै अद्य कृणवद्भद्रशोचेऽपूपं देव घृतवन्तमग्रे ।

प्र तं नय प्रतरं वस्यो अच्छाभि सुन्नं देवभक्तं यविष्ठ ॥ ९ ॥

यः । ते । अद्य । कृणवत् । भद्रऽशोचे । अपूपम् । देव । घृतवन्तम् । अग्रे ।

प्र । तम् । नय । प्रऽतरम् । वस्यः । अच्छ । अभि । सुन्नम् । देवभक्तम् । यविष्ठ ॥ ९ ॥

हे १भद्रशोचे कल्याणदीप्ते हे १देव द्योतमान १यविष्ठ युवतम् १अग्रे १ते तुभ्यं १यः यजमानः
१अद्य अस्मिन्नहनि १घृतवन्तं घृतेन युक्तम् १अपूपं पुरोडाशं १कृणवत् करोति १प्रतरं प्रकृष्टतरं
यजमानं १वस्यः वसीयः १अच्छ प्रति १प्र १नय अत्यर्थं प्रापय । तथा १देवभक्तं स्तुतिभिर्हविर्भिश्च
देवानां संभक्तारं सेवितारं १तं यजमानं १सुन्नं सुखम् १अभि १प्रति १प्र १नय ॥

आ तं भज सौश्रवसेष्वग्न उक्थेऽउक्थे आ भज शस्यमाने ।

प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवात्युज्जातेन भिनददुज्जनित्वैः ॥ १० ॥

आ । तम् । भज । सौश्रवसेषु । अग्रे । उक्थेऽउक्थे । आ । भज । शस्यमाने ।

प्रियः । सूर्ये । प्रियः । अग्ना । भवाति । उत् । जातेन । भिनदत् । उत् । जनिऽत्वैः ॥ १० ॥

हे १अग्रे त्वं १सौश्रवसेषु । शोभनानि श्रवांस्यज्ञानि हवींषि येषु कर्मसु तानि सौश्रवसानि । तेषु
क्रियमाणेषु १तं यजमानं स्तोतारं वा १आ १भज अभीष्टफलप्रदानेन^२ सेवस्व । किंच १उक्थे^३ शस्त्रे^३
१शस्यमाने पठ्यमाने सति १तम् १आ १भज अभीष्टफलप्रदानेनैव सेवस्व । सोऽयं यजमानः स्तोता

१. ग-भूतानामीरयिता; त१.२.६-म१.४.७-भूतानां मारयिता । २. त-म१.२.४-अभीष्टप्रदानेन ।

३. गन्त३-उक्थे उक्थे शस्त्रे शस्त्रे; त१.२.६-म६-उक्थे उक्थे शस्त्रे; म२-उक्थे शस्त्रे शस्त्रे ।

वा वसूँषे वस्रियो वभवति भवतु । तथा वअन्ना अन्नावपि वस्रियो भवति^१ । किंच सोऽयं वज्ञानेन
उत्पन्नेन पुत्रेण वउत् वभिनदत् शत्रून् विदारयतु । तथा वजनिवैः जनिष्यमाणैश्च पुत्रैः शत्रून् वउत्
भिनदत् ॥

त्वामग्ने यजमाना अनु दून्विश्व्वा वसुं दधिरे वार्याणि ।

त्वया सह द्रविणमिच्छमाना व्रजं गोमन्तमुशिजो वि वव्रुः ॥ ११ ॥

त्वाम् । अग्ने । यजमानाः । अनु । दून् । विश्वा । वसुं । दधिरे । वार्याणि ।

त्वया । सह । द्रविणम् । इच्छमानाः । व्रजम् । गोऽमन्तम् । उशिजः । वि । वव्रुः ॥ ११ ॥

हे वअग्ने वत्वां प्रति वयजमानाः वअनु वदून् प्रत्यहं वविश्व्वा विश्वानि ववार्याणि वरणीवानि
ववसु वसूनि धनानि वदधिरे धारयन्ति । किंच वत्वया वसह वद्रविणम् अमुरैरपहन्तं गौरून् धनम्
वइच्छमानाः कामयमानाः वउशिजः मेधाविनो देवाः वगोमन्तं पशुमन्तं वव्रजं ववि ववव्रुः विवृण-
द्धारं कृतवन्तः ॥

अस्ताव्यग्निर्नरां सुशेवो वैश्वानर ऋषिभिः सोमगोपाः ।

अद्वेषे द्यावापृथिवी हुवेम देवा धत्त रयिमुस्मे सुवीरम् ॥ १२ ॥

अस्तावि । अग्निः । नराम् । सुऽशेवः । वैश्वानरः । ऋषिऽभिः । सोमऽगोपाः ।

अद्वेषे इति । द्यावापृथिवी इति । हुवेम । देवाः । धत्त । रयिम् । अस्मे इति । सुऽवीरम् ॥ १२ ॥

वअद्वेषे^२ वद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ वहुवेम वयं ह्वयेम । किंच हे वदेवाः यूयं वसुवीरं
शोभनपुत्राद्युपेतं रयिं धनम् वअस्मे अस्मासु वधत् धारयत^३ ॥ ॥ २९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यार्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कमूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमोऽष्टकोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. त२.३.४.६-म१.२.४.७-भवति । २. ग-अग्निरस्तावि स्तुतः ऋषिभिरस्माभिः । कीदृशः । नरां
मनुष्याणां सुशेवः सुसुखः वैश्वानरः विश्वनरहितः सोमगोपाः सोमेनारभ्यमाणः । अद्वेषे द्वेषरहिते द्यावा-
पृथिवी हुवेमाह्वयामः । देवा यूयं सुवीरं शोभनपुत्रयुतं रयिं धनमस्मासु धत्त धारयत दत्तेत्यर्थः ; त७-
ऋषिभिर्मन्त्रैः अग्निर्दानादिगुणयुक्तो देवः अस्तावि स्तुतः । कीदृशोभिः । नरां नृणां सुशेवः सुतरां सुस्वरूपः ।
शेवमिति सुखनाम शेवं शिवमिति तन्नामसु पाठात् । पुनः कीदृशः । वैश्वानरः विश्वेषु सर्वेषु नरेषु वर्तमानः ।
अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रित इति स्मृतः । पुनः के भूतः । सोमगोपाः सोमस्य रक्षकः । अतः
अद्वेषे द्वेषरहिते द्यावापृथिवी अन्याधारभूते द्यावापृथिव्यौ हुवेम आह्वयेम । तयोर्मन्याभारभूतत्वं तु
द्यावापृथिवीभ्यामेतं जातं देवा इत्यस्मिन् ब्राह्मणवाक्ये स्फुटमुक्तं । हे देवा अग्निप्रमुखा यूयं सर्वे सुवीरं
शोभनपुत्राद्युपेतं रयिं धनं अस्मे अस्मासु स्तोत्रेषु धत्त धारयतः ; सु-नरां कर्मेतन्तूनां पुतां सुशेवः
सुखसेव्यो वैश्वानरोभिः ऋषिभिः मन्त्रैः अस्तावि स्तुतः । कीदृशः । सोमगोपाः सोमस्य गोपा रक्षिता
अद्वेषे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ हुवेम वयं ह्वयेम । किंच हे देवाः यूयं सुवीरं शोभनपुत्राद्युपेतं रयिं
धनमस्मे अस्मासु धत्त धारयत ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रुतिर्न वेदा यो वेदेभ्योऽग्निलं जगत् ।

निर्ममे नमस् वन्दे विद्यान्तार्थमनेश्वरम् ॥

सप्तमेऽष्टममध्यायं व्याख्यायाचार्यवंशजः ।

अष्टमे सायणाचार्यं भादिमं व्याकरोत्यथ ॥

‘अच्छा म’ इति चतुर्थेऽनुवाकेऽष्टादश सूक्तानि । तत्र ‘प्र होता’ इति दशत्वं चतुर्थं सूक्तम् । ‘प्र होता दश’ इत्यनुक्तान्तम् । अनुवर्तनाद्वाल्मज्जनस्य वामप्रेरार्थम् । अनादेशपरिभाषया त्रैलोक्यमाश्रयेत् । पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

प्र होता जातो महान्नभोविब्रूषद्वा मीददपामुपस्थे ।

दधिर्यो धायि स ते वयामि युन्ता वमूनि विधते तनूपाः ॥ १ ॥

प्र । होता । जातः । महान् । नभोविब्रूषद्वा । मीददपामुपस्थे ।

दधिः । यः । धायि । सः । ते । वयामि । युन्ता । वमूनि । विधते । तनूपाः ॥ १ ॥

यः पृथुद्वा अग्निः अपाम् । अन्तरिक्षनामैतन् । अन्तरिक्षस्य उपस्थे उग्रसङ्गे वैद्युतरूपेण निपण्णोऽभूत् स इदानीं होता यजमानानां होमनिष्पादकः जातः प्रादुर्भूतः महान् गुणैः पूज्यः नभोवित् अन्तरिक्षस्य वेत्ता । यतस्तत्रोत्पन्नः अतस्तस्य ज्ञाता । पृथुद्वा नृषु मीदन् । सदेः कनिष्कस्वरः । प्र पृथुद्वा वेद्यां प्रसीदति । ‘अपामुपस्थे महिषा अगुण्णत’ (ऋ. सं. १. ८. ४) इति हि निगमः । यद्वा । अपाम् । अपसामित्यर्थः । कर्मणामुपस्थ उपस्थाने समीपे वेद्यामुक्लक्षणः सन् । अथवा । अपामुदकानामुपस्थे मध्ये योऽग्निर्हविर्वोढुमसहमानो निगूढः स देवैः पुनः प्रार्थितः उक्त्विधः सन् वेद्यां प्रसीदति । यः अग्निः पृथिः धाता यज्ञस्य धारकः सन् पृथिवि वेद्यां निहितोऽभूत् सः अग्निः इ वामप्रे विधते परिचरते ते तुभ्यं वयामि अन्नानि वमूनि धनानि च युन्ता नियमिता भवन्तु । किंच तनूपाः ते तन्त्रः पाता च भवत्विति शेषः ॥

इमं विधन्तो अपां सुधस्थे पुशुं न नृष्टं पदैरनु ग्मन् ।

गुहा चर्तन्तमुशिजो नमोभिरिच्छन्तो धीरा भृगवोऽविन्दन् ॥ २ ॥

इमम् । विधन्तः । अपाम् । सुधस्थे । पुशुम् । न । नृष्टम् । पदैः । अनुम् । ग्मन् ।

गुहा । चर्तन्तम् । उशिजः । नमः । ऽभिः । इच्छन्तः । धीराः । भृगवः । अविन्दन् ॥ २ ॥

इमम् अग्निम् अपाम् उदकानां सुधस्थे सहस्थाने मध्ये निगूढं विधन्तः परिचरन्त उपचारं वदन्तो वा ऋषयश्च पदैः पलायनमार्गं गम्य अकैः नष्टं चोरादिभिरपहृतं पशुम् इव अनु ग्मन् अनुजग्मुः । गमेर्लुङि ‘मन्त्रे धस’ इति ष्वेर्लुङ् । तेषु मध्ये गुहा गुहायां चर्तन्तम् ।

१. ग. ४-त. ४. ६. ८-भ. १. २. ४. ५. ६-‘माग्नेयं त्वित्युक्त्वा दामेयं । २. ११. २. ३. ५-मध्ये निगूढं विधतः, स-मध्ये विधतः ।

क्षततिर्गतिकर्मा । अप्सु विलीनमित्यर्थः । १ उशिजः कामयमानाः १ नमोभिः नमस्कारैः स्तोत्रैर्वा
 १ इच्छन्तः आत्मन इच्छन्तः १ धीराः धीमन्तः १ भृगवः १ अविन्दन् लब्धवन्तः । अग्रेहिविर्वोढुमस-
 हमानस्य पलास्याप्सु प्रवेशो देवानामन्वेपणं च ' अग्रेस्त्रयो ज्यायांसः ' (तै. सं. २. ६. ६) इत्यत्र
 स्पष्टमात्रातम् । अन्वेपणं कुर्वतां मध्ये भृगूणामग्निलाभः ' इमं विधन्तो अपां सधस्थे द्वितावु-
 भृगवः ' (ऋ. सं. २. ४. २) इत्यत्रोक्तम् ॥

इमं त्रितो भूर्यविन्ददिच्छन्वैभूवसो मूर्धन्यघ्न्यायाः ।

स शेवृधो जात आ हर्म्येषु नाभिर्युवा भवति रोचनस्य ॥ ३ ॥

इमम् । त्रितः । भूरि । अविन्दत् । इच्छन् । वैभुऽवसः । मूर्धनि । अघ्न्यायाः ।
 सः । शेवृधः । जातः । आ । हर्म्येषु । नाभिः । युवा । भवति । रोचनस्य ॥ ३ ॥

१ इमं १ भूरि महान्तमग्निं १ वैभूवसः विभूवसः^१ पुत्रः १ त्रितः ऋषिः १ इच्छन् लब्धुमिच्छन्
 १ अघ्न्यायाः । अघ्न्या^२ भूमिः । तस्या^३ भूम्याः^३ मूर्धनि^३ । भूम्यामित्यर्थः । तत्र १ अविन्दत्
 लब्धवान्^४ । १ सः अग्निः १ शेवृधः सुखस्य^५ वर्धयिता सन्^६ १ हर्म्येषु यजमानगृहेषु १ आ सर्वतः
 १ जातः प्रादुर्भूतः सन्^६ १ रोचनस्य^७ रोचमानस्य स्वर्गाख्यस्य फलस्योक्तलक्षणस्य यज्ञस्य आदित्यस्य^८
 वा १ नाभिः बन्धकः १ भवति ॥

मन्द्रं होतारमुशिजो नमोभिः प्राञ्चं यज्ञं नेतारमध्वराणां ।

विशामकृण्वन्नरति पावकं हव्यवाहं दधतो मानुषेषु ॥ ४ ॥

मन्द्रम् । होतारम् । उशिजः । नमःऽभिः । प्राञ्चम् । यज्ञम् । नेतारम् । अध्वराणां ।
 विशाम् । अकृण्वन् । अरतिम् । पावकम् । हव्यवाहम् । दधतः । मानुषेषु ॥ ४ ॥

१ उशिजः कामयमाना ऋत्विजः १ मन्द्रं मादनीयं १ होतारं होमनिष्पादकं १ प्राञ्चं गार्हपत्या-
 दाहवनीयं प्रति प्रागब्रून्तं^१ १ यज्ञं यजनीयम् १ अध्वराणां यागानां १ नेतारं प्रापयितारम् १ अरतिं
 गन्तारं सर्वदा यागगृहे वर्तमानं १ पावकं शोधकं १ हव्यवाहं हविषो वोढारं १ मानुषेषु मनुष्येषु मध्ये
 १ दधतः दधाना ऋत्विजः १ विशां यजमानानामर्थाय । यद्वा । विशां प्रजानामरतिमर्थम् । स्वामिन-
 मित्यर्थः । १ नमोभिः नमस्कारैः । स्तुतिभिरित्यर्थः । १ अकृण्वन् अकुर्वन् । सुप्रीतं कृतवन्तः ॥

प्र भूर्जयन्तं महं विपोधां मुरा अमूरं पुरां दर्माणम् ।

नयन्तो गर्भं वनां धियं धुर्हिरिदमश्रुं नार्वाणं घनचर्म ॥ ५ ॥

प्र । भुः । जयन्तम् । महाम् । विपःऽधाम् । मुराः । अमूरम् । पुराम् । दर्माणम् ।
 नयन्तः । गर्भम् । वनाम् । धियम् । धुः । हिरिऽश्मश्रुम् । न । अर्वाणम् । घनऽअर्चम् ॥ ५ ॥

हे स्तोतः^१ त्वं १ जयन्तं जेतव्यान्नात्र जयन्तं १ महं महान्तं १ विपोधां मेधाविनो धर्तारमग्निं
 १ प्र १ भुः प्रभव समर्थो भव । स्तोतुमिति शेषः । उद्गीथस्तु भूर्जयन्तमित्येकपदं मत्वा भूरादील्लोका-

१. त-सु-विभुवसः । २. ग-भ२.८-आगन्त्याः; त१.२.३-अत्या; त७-सु-अर्हतव्याया । ३. भ१.
 ४.७-गोमूर्धनि । ४. भ१.६.७-प्राप ततः । ५. भ१.४.७-सुखरूपः । ६. त-भ-स च । ७. ग-त४-
 युवा तेजसा मिश्रयिता अग्निः रोचनस्य । ८. म-आदित्यस्य यज्ञस्य । ९. ग-कामंत । १०. म-होतः ।

अयन्ममिति व्याचकार । न केवलं यमेक एव अपि तु 'मृगाः मृगाः सर्वेऽपि' पुरुषाः 'अमूरम् अमूडं' 'पुरां' 'दमार्णं दारकम् । आंगादिको मनिः । प्रापयस्वरः । 'तमेभ्य अङ्गोर्गभेभ्यं' 'यनां वननीयम् । 'वा छन्दसि' (पा. सू. ६. १. १०६-१०७) इति वचनादसि पूर्वोभ्यः । 'इति-इमं' 'नार्वाणम् । नेत्युपसार्थायः । इमंशुशब्दोऽत्र रोमसामान्यवचनः । हरिणरोमोपेतसर्वजन्मरग-शालिसम्भवि । उक्तलक्षणाश्वत्थरितिकेशस्थानीयज्वालोपेतं 'यनचै प्रोणनमुदिम् । शक्यत्वादिभ्याम् पररूपत्वम् । ईदृशमसि 'नयन्तः हविर्भिः प्रापयन्तः' 'प्रियं कर्म स्तोत्रं वा 'पुः प्रापयन्ति । 'गातिस्था' इति सिचो लुक् ॥ ॥ १ ॥

नि पस्त्यासु त्रितः स्तभूयन्परिर्वीतो योनौ सीददन्तः ।

अतः संगृभ्यां विशां दमूना विधर्मणायन्त्रैरीयते नृन् ॥ ६ ॥

नि । पस्त्यासु । त्रितः । स्तभूयन् । परिर्वीतः । योनौ । सीदन् । अन्तरिति ।

अतः । संगृभ्याम् । विशां । दमूनाः । विधर्मणा । अयन्त्रैः । ईयते । नृन् ॥ ६ ॥

'त्रितः त्रिषु स्थानेषु गार्हपत्यादियु नायमानः' 'स्तभूयन् यजमानगृहान् स्तम्भयितुमिरुत्तु । इच्छार्थं क्यचि तदन्ताच्छतरि रूपम् । 'परिर्वीतः परितो ज्वालामिध्यांसः सन्' 'पस्त्यासु यागगृहेषु' 'योनौ' 'अन्तः स्वयि वेद्यात्मके स्थाने' 'नि' 'सीदन् निर्वीदति । 'अतः अस्मात्स्थानात्' 'विशां प्रजानां संबन्धीनि हवींषि' 'संगृभ्याम्' संगृह्य इन्द्रादीनुद्दिश्य प्रतानि' चरुपुरोडाशादीनि स्वीकृत्य' 'दमूनाः देवेभ्यो दानमना यजमानाय वाभिमतप्रदानमनाः' 'विधर्मणा तासां विविधेन कर्मणा' निमित्तेन दानमना देवेभ्यो दानपक्षे विविधगमनरूपेण कर्मणा' 'यन्त्रैः शत्रूणां नियमनैः सह' 'नृन्' देवान् 'ईयते गच्छति ॥

अस्याजरासो दमामरित्रा अर्चद्दमासो अग्रयः पावकाः ।

श्वितीचर्यः श्वात्रासो भुरण्यवो वनर्षदो वायवो न सोमाः ॥ ७ ॥

अस्य । अजरासः । दमाम् । अरित्राः । अर्चत् । दमासः । अग्रयः । पावकाः ।

श्वितीचर्यः । श्वात्रासः । भुरण्यवः । वनर्षदः । वायवः । न । सोमाः ॥ ७ ॥

अत्र बहुत्वेन स्तूयते । 'अस्य' यजमानस्य संबन्धिनः 'अजरासः जरारहिताः' 'दमां दमनीयानां रक्षःप्रभृतीनाम् । दमेः क्षिपि 'सावेकाचः' इति दिभक्तेरुदात्तरत्वम् । तेषाम् 'अरित्राः तारकाः' 'अर्चद्दमासः अर्चन्तः अर्चनीया दमा धूमोपलक्षिता ज्वाला वा वेपथौ ते तथोक्ताः' 'पावकाः शोधकाः' 'श्वितीचर्यः श्वेतिमानमन्तः । श्वितिः श्वेतम् । आंगादिक इः । 'श्वात्रासः । क्षिप्रनामैतत् । क्षिप्र-धर्मकाः' 'भुरण्यवः भरणशीलाः' 'वनर्षदः वनेषु सीदन्तः । संहितायां छान्दसं सूत्रम् । 'वायवो' 'न' 'सोमाः गन्तारः सोमा इव । इविदानुर्ध्वजमानस्य क्षोभ्रा भवन्तीति ॥

१. ग-भ-पूर्वेपि । २. भ१.४.७-पुष्टि प्रापवेतः । ३. ग-भ-'संगृभ्या' नास्ति । ४. भ२. ५.६.८-प्रना प्रतानि । ५. त६-वाभिमतफल* । ६. भ२-कर्मणा अकारोधिवाचकः तेनायमर्थः आवां शत्रूणां यत्राः नियमनानि तैः सह शत्रुनिग्रहं कुर्वन् इत्यर्थः । ७. ग-भ२.६.८-मु-नृन् नेतृन् ; त-नेतृन् ; भ१-नृणां नेतृन् । ८. भ-यस्य ।

प्र जिह्वया भरते वेपो अग्निः प्र वयुनानि चेतसा पृथिव्याः ।

तमायवः शुचयन्तं पावकं मन्द्रं होतारं दधिरे यजिष्ठम् ॥ ८ ॥

प्र । जिह्वया । भरते । वेपः । अग्निः । प्र । वयुनानि । चेतसा । पृथिव्याः ।

तम् । आयवः । शुचयन्तम् । पावकम् । मन्द्रम् । होतारम् । दधिरे । यजिष्ठम् ॥ ८ ॥

यः ऽअग्निः ऽजिह्वया ज्वालया ऽवेपः । कर्मनामैतत् । कर्म ऽप्र ऽभरते तथा योऽग्निः ऽवयुनानि प्रज्ञानानि स्तोत्राणि ऽपृथिव्याः रक्षणाय ऽचेतसा अनुग्रहयुक्तेन मनसा ऽप्र भरते ऽतम् अग्निम् ऽआयवः गन्तारो मनुष्याः ऽशुचयन्तं दीप्यमानं ऽपावकं शोधकं ऽमन्द्रं स्तुत्यं^१ ऽहोतारम् आह्वातारं होमनिष्पादकं वा ऽयजिष्ठम् अतिशयेन यष्टव्यं^२ यष्टतमं वा^३ ऽदधिरे धारयन्ति ॥

धावा यमग्निं पृथिवी जनिष्टामापस्त्वष्टा भृगवो यं सहोभिः ।

ईत्नेन्यं प्रथमं मातरिश्वा देवास्ततक्षुर्मनवे यजत्रम् ॥ ९ ॥

धावा । यम् । अग्निम् । पृथिवी इति । जनिष्टाम् । आपः । त्वष्टा । भृगवः । यम् । सहोऽभिः ।

ईत्नेन्यम् । प्रथमम् । मातरिश्वा । देवाः । ततक्षुः । मनवे । यजत्रम् ॥ ९ ॥

यमग्निं ऽधावापृथिवी धावापृथिव्यौ ऽजनिष्टाम् अजनिषाताम् । जनेर्लुङि व्यस्ययेन परस्मै-पदम् । ऽआपः च ऽयम् उदपादयन् वैद्युतरूपेण ऽत्वष्टा च यमजनयत् ऽभृगवः च यं ऽसहोभिः बलैः स्तोत्रादिसाधनैर्लब्धवन्तः । 'भृगवोऽविन्दन्' (ऋ. सं. १०. ४६. २) इति ह्युक्तम् । किंच ऽईत्नेन्यं स्तुत्यं यं ऽप्रथमं ऽमातरिश्वा वायुरुदपादयत् अन्ये ऽदेवाः च ऽमनवे राज्ञे मनोरथाय ऽयजत्रं यष्टव्यं यमग्निं ऽततक्षुः निष्पादितवन्तः ॥

यं त्वा देवा दधिरे हव्यवाहं पुरुस्पृहो मानुषासो यजत्रम् ।

स यामेन्ने स्तुवते वयो धाः प्र देवयन् यशसः सं हि पूर्वीः ॥ १० ॥

यम् । त्वा । देवाः । दधिरे । हव्यवाहम् । पुरुस्पृहः । मानुषासः । यजत्रम् ।

सः । यामेन् । अग्ने । स्तुवते । वयः । धाः । प्र । देवयन् । यशसः । सम् । हि । पूर्वीः ॥ १० ॥

हे अग्ने ऽहव्यवाहं ऽयं ऽत्वा त्वां ऽदेवा ऽदधिरे धारितवन्तः ऽमानुषासः मनुष्याश्च ऽपुरुस्पृहः बहुकामान् स्पृहयन्तः ऽयजत्रं यष्टव्यं ऽदधिरे धारितवन्तः हे ऽअग्ने ऽसः त्वं ऽयामन् यामनि यज्ञे ऽस्तुवते मङ्गं ऽवयः अन्नं ऽधाः देहि । हे अग्ने त्वन्तः ऽदेवयन् देवकामो यजमानः ऽपूर्वीः बह्वीः बहूनि ऽयशसः यशांसि । ऽसं ऽहि इत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । संप्राप्नोति खलु ॥ ॥ २ ॥

'जगृम्मा ते' इत्यष्टर्चं पञ्चमं सूक्तमाङ्गिरसस्य सप्तगुणान्न आर्षं त्रैष्टुभम् । विकुण्डा नाम असुरबी । सा चेन्द्रसदृशं पुत्रं कामयमाना कृच्छ्रवान्द्रायणादिकं तपस्तेपे । मत्सदृशोऽन्यः कश्चिन्मा जनिष्टेति बुद्धयेन्द्र एव तस्याः पुत्रोऽजायत^१ । तादृशो वैकुण्ड इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं— 'जगृम्माटौ सप्तगुर्वैकुण्डमिन्द्रं तुष्टाव' इत्यादि । गतो विनियोगः ॥

जगृभ्मा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तं वसुयवो वसुपते वसूनाम् ।

विद्या हि त्वा गोपतिं शूर गोनामस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ १ ॥

जगृभ्म । ते । दक्षिणम् । इन्द्र । हस्तम् । वसुऽयवः । वसुऽपते । वसूनाम् ।

विद्या । हि । त्वा । गोऽपतिम् । शूर । गोनाम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ १ ॥

‘वसूनां’ ‘वसुपते बहुनां धनानां’ स्वामिन् हे ‘इन्द्र’ ‘ते तव’ ‘दक्षिणे’ ‘हस्ते’ ‘वसुयवः’ ‘वसुकामा वयं’ ‘जगृभ्म गृह्णामः’ । यथा बहुप्रदस्यार्थिनो^१ मह्यमदत्त्वा न गन्तव्यमिति हस्तं गृह्णन्ति तद्वत् । हे ‘शूर विक्रान्तेन्द्र’ ‘त्वा त्वां’ ‘गोनां’ ‘गोपतिम्’ । अत्र वृषयवृत्तिभ्यां स्वामिन् बहुत्वं च प्रतिपाद्यते । वृह्णां गवां गोपतिं ‘विद्या ज्ञानीम्’ । अतः ‘अस्मभ्यं’ ‘चित्रं चायनीयं’ ‘वृषणं वर्षकं’ ‘रयिं धनं’ ‘दाः देहि’ ॥

स्वायुधं स्ववसं सुनीथं चतुःसमुद्रं धरुणं रयीणाम् ।

चकृत्यं शंस्यं भूरिवारमस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ २ ॥

सुऽआयुधम् । सुऽअवसम् । सुऽनीथम् । चतुःसमुद्रम् । धरुणम् । रयीणाम् ।

चकृत्यम् । शंस्यम् । भूरिऽवारम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ २ ॥

‘स्वायुधं शोभनवज्राद्यायुधं’ ‘स्ववसं शोभनरक्षणं सुगमनं वा’ ‘सुनीथं सुनयनं’ ‘चतुःसमुद्रं चतुरः’ ‘समुद्रान्’ यो यशसा व्याप्नोति तं ‘धरुणं धारकम्’ । केयाम्^२ । ‘रयीणां धनानाम्’ । ‘चकृत्यं पुनःपुनः कर्तव्यं’ ‘शंस्यं स्तुत्यं’ ‘भूरिवारं भूरीणां दुःस्वानां वारकं बहुभिवरणीयं वा त्वां विद्मति शेषः’ । तादृशोऽस्मभ्यमित्यादि^३ पूर्ववत् । यद्वा । हे इन्द्र उक्तगुणविशिष्टं पुत्राख्यं रयिं दाः देहि ॥

सुब्रह्माणं देववन्तं बृहन्तमुरुं गभीरं पृथुबुधमिन्द्र ।

श्रुतऋषिमुग्रमभिमातिषाहमस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ३ ॥

सुऽब्रह्माणम् । देवऽवन्तम् । बृहन्तम् । उरुम् । गभीरम् । पृथुबुधम् । इन्द्र ।

श्रुतऽऋषिम् । उग्रम् । अभिमातिऽसहम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ३ ॥

हे ‘इन्द्र त्वं’ ‘सुब्रह्माणम्’ । ब्रह्म परिवृढं स्तुतिकक्षणं कर्म । शोभनस्तुतिकमित्यर्थः । ‘देववन्तं’ ‘बृहन्तं महान्तम्’ ‘उरुं विस्तीर्णं’ ‘गभीरम्’ ‘असुरादिभिरगम्यं’ ‘पृथुबुधं विस्तृतमूर्खं’ ‘श्रुतऋषिं श्रुता ऋषयो येन तादृशऋषीणां स्यात्पथितारं प्रथितज्ञानं वा’ ‘उग्रम् उद्गूढबलमत एव’ ‘अभिमातिषाहम्’ ‘अभिमातीनां शत्रूणामभिभवितारं हन्तारम्’ ‘अस्मभ्यं’ ‘चित्रं पुत्र्यं’ ‘वृषणं वर्षकं पुत्रं’ ‘रयिं धनं च’ ‘दाः देहि’^४ । अथवा विशेषणविशेष्यभावः । उक्तलक्षणं पुत्राख्यं रयिं दाः ॥

१. त. १. ८-धनानां पते । २. त. १. २. ३-बहुवेदयमर्थितो; त. ७-बहुवदान्यस्वार्थिनो; भ. १. २. ४. ८-बहुपदमर्थिनो; भ. १. ७-बहुपदमर्थिनो । ३. ग. भ-चतुःसमुद्रान् । ४. त. सु-तेषां । ५. ग. त. ४-तादृशस्त्वमस्मभ्यं; भ-तादृशावास्मभ्यं । ६. त. सु-विततमूर्खं । ७. ग. त. १. २. ३-न-‘देहि’ नास्ति ।

सनद्वाजं विप्रवीरं तरुत्रं धनस्पृतं शुशुवांसं सुदक्षम् ।

दस्युहन् पूर्भिदमिन्द्र सत्यमस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ४ ॥

सनद्वाजम् । विप्रवीरम् । तरुत्रम् । धनस्पृतम् । शुशुवांसम् । सुदक्षम् ।

दस्युहन्म् । पुःसभिदम् । इन्द्र । सत्यम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ४ ॥

१ सनद्वाजं^१ लब्ध्वाद्यं १ विप्रवीरं मेधाविनं पुत्रं १ तरुत्रं तारकं १ धनस्पृतं धनानां पूरकं स्पष्टारं वा । स्पृणोतेः स्पृशतेर्वोत्तरपदम् । १ शुशुवांसं वर्धमानं १ सुदक्षं शोभनबलं १ दस्युहन् शत्रूणां हन्तारं १ पूर्भिदं शत्रूणां पुरां भेत्तारं १ सत्यं सत्यकर्माणम् । शिष्टमुक्तम् ॥

अश्वान्तं रथिनं वीरवन्तं सहस्रिणं शतिनं वाजमिन्द्र ।

भद्रव्रातं विप्रवीरं स्वर्षामस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ५ ॥

अश्वान्तम् । रथिनम् । वीरवन्तम् । सहस्रिणम् । शतिनम् । वाजम् । इन्द्र ।

भद्रव्रातम् । विप्रवीरम् । स्वःसाम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ५ ॥

१ अश्वान्तं बहुभिरश्वैरुपेतं १ रथिनं रथवन्तं १ वीरवन्तं वीरैः पुरुषैरुपेतं १ सहस्रिणं सहस्रवन्तं १ शतिनं^२ शतवन्तम्^३ । असंख्यातगवादियुक्तमित्यर्थः । १ भद्रव्रातं भद्रगणं कल्याणसेवकैः परिवृतं १ विप्रवीरं विप्रवीरैश्चोपेतं १ स्वर्षां सर्वस्य संभक्तारं १ वाजं^३ बलवन्तं हे १ इन्द्र^३ । शिष्टमुक्तम् ॥ ॥ ३ ॥

प्र सप्तगुप्तधीतिं सुमेधां बृहस्पतिं मतिरच्छा जिगाति ।

य आङ्गिरसो नमसोपसद्योऽस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ६ ॥

प्र । सप्तगुम् । ऋतुधीतिम् । सुमेधाम् । बृहस्पतिम् । मतिः । अच्छ । जिगाति ।

यः । आङ्गिरसः । नमसा । उपसद्यः । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ६ ॥

१ सप्तगुं मां १ मतिः स्तुतिर्देवविषया १ अच्छा १ जिगाति अभिगच्छति । कीदृशं सप्तगुम् । १ ऋतुधीतिं सत्यकर्माणं १ सुमेधां शोभनप्रज्ञं बृहस्पतिं बृहतो मन्त्रस्य स्वामिनम् । १ यः सप्तगुः १ आङ्गिरसः अङ्गिरोगोत्रोत्पन्नोऽहं १ नमसा नमस्कारेण देवान् १ उपसद्यः उपगतः^२ । यद्वा । नमसाङ्गे-नोपसद्य उपसदनीयः । देवैरनुग्राह्य इत्यर्थः । तादृशाय १ अस्मभ्यं मयां १ चित्रं १ वृषणं १ रयिं १ दाः ॥

वनीवानो मम दुतास इन्द्रं स्तोमाश्चरन्ति सुमतीरियानाः ।

हृदिस्पृशो मनसा वच्यमाना अस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ७ ॥

वनीवानः । मम । दुतासः । इन्द्रम् । स्तोमाः । चरन्ति । सुमतीः । इयानाः ।

हृदिस्पृशः । मनसा । वच्यमानाः । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ७ ॥

१. ग-त-भ-मु-हे इन्द्रं सनद्वाजं । २. म- 'शतिनं शतवन्तं' नास्ति । ३. ग-त-भ-मु- 'वाजं... हे इन्द्र' नास्ति । ४. त-१.२.३.४-उपगतव्यः ।

‘वनीवानः वननवन्तः’ । ‘छन्दर्मीवनिर्पा’ इति मन्त्रार्थयो वनिर् । ‘सम समगोः’ वृत्तासः वृत्तसदृशा वृत्ता यथा भर्तुरभिमतार्थं प्रापणार्थं प्रापयन्ति तद्वत्पुनरायान गुणान् प्रापयन्तः । ‘स्नोमाः स्तवाः’ सुमतीः तस्येन्द्रस्यास्मद्विषया अनुकूला वृद्धाः । इयानाः याचमानाः । इन्द्रं चरन्ति प्रमु-
वन्ति । पुनश्च त एव विशेष्यन्ते । ‘हृदिस्पृशः हृदये स्पृशन्तः । स्तुत्यस्य प्रियमुक्ता इत्यर्थः । ‘हृद्यु-यो हेरुपसंस्थानम्’ इति सप्तम्या अलुक् । ‘मनसा मन्वोद्विक्तेन’ प्रत्ययानाः उच्यमानाः । अस्मन्-य-
मित्यादि गतम् ॥

यच्चा यामिं दद्धि तन्न इन्द्र बृहन्तं क्षयमममं जनानाम् ।

अभि तद्द्यावापृथिवी गृणीतामस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ८ ॥

यत् । त्वा । यामिं । दद्धि । तत् । नः । इन्द्र । बृहन्तम् । क्षयम् । असनम् । जनानाम् ।
अभि । तत् । द्यावापृथिवी इति । गृणीताम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र इत्वा त्वां यत् वक्ष्यमाणं यामि याचामि । वणलोपश्छान्दसः । याचयमानं नत्
दद्धि देहि । ‘दद दाने’ । लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । तदिति
सामान्येन निर्दिष्टं विशेषयति । ‘बृहन्तं महान्तं’ क्षयं निचयम् । ‘जनानाम्’ अन्येषाम् । ‘अममम्’
असाधारणं देहि । त्वया दातव्यं द्यावापृथिवी अभि गृणीताम् । अस्मभ्यमित्यादि गतम् ॥ ४॥

‘अहं भुवम्’ इत्येकादशचर्चं षष्ठं सूक्तम् । पूर्वसूक्तेन सप्तगुणा स्तुतो हृष्टः सखिदमादिमुक्त-
त्रयेण स्वयमात्मानमस्तौत् । तस्माद्वैकुण्ठस्येन्द्रस्य वाक्यत्वात् ‘यस्य वाक्यं स ऋषिः’ इति परि-
भाषया इन्द्र ऋषिः । वैकुण्ठस्येन्द्रस्य च स्तुयमानत्वात् ‘या तेनोच्यते सा देवता’ इति परि-
भाषया इन्द्र एव देवता । दशम्येकादशीसप्तम्यखिष्टुभः । शिष्टाखिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्पः । तथा
चानुकान्तं—‘स सप्तगुस्तुतिसंहृष्ट आत्मानमुत्तरैरखिभिरनुष्टावाहं भुवमेकादशान्ये त्रिष्टुभौ सप्तमी
च’ इति । अतिरात्रे द्वितीयपर्याये होतुः शब्द एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘अहं भुवमपायस्वानधसो
मदायेति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । समूहस्य दशरात्रस्य तृतीये छन्दोमे निष्केवत्ये-
ऽप्येतत्सूक्तम् । ‘अहं भुवं तत्त इन्द्रियमिति निष्केवक्ष्यम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति हि सूत्रितम् ॥

अहं भुवं वसुनः पूर्यस्पर्तिरंहं धनानि सं जयामि शश्वतः ।

मां हवन्ते पितरं न जन्तवोऽहं दाशुषे वि भजामि भोजनम् ॥ १ ॥

अहम् । भुवम् । वसुनः । पूर्यः । पतिः । अहम् । धनानि । सम् । जयामि । शश्वतः ।

माम् । हवन्ते । पितरम् । न । जन्तवः । अहम् । दाशुषे । वि । भजामि । भोजनम् ॥ १ ॥

अहम् इन्द्रः । वसुनः धनस्य । पूर्यः सुख्योऽसाधारणः । पतिः स्वामी । भुवम् अभवम् ।
भवतेर्लङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । ‘अचि श्नुधातुभुवाम्’ इत्यादिना उबङ्गादेशः ।
अहभावश्छान्दसः । तथा अहं शश्वतः । बहुनामैतत् । बहोः शत्रोः संबन्धीनि धनानि । सम्

१. ग-भ४-वननवंतः वननं वनिः; त१.२.३.५-वननवंतः वननं वनैः; भ१.२.८-वननवंतः वननं
विः; भ७-वननवंतः वनतेऽछन्दसि कनिज्जनिपाविति । २. त-मु-गुणेन । ३. गन्त१.२.३.६.७.८-भ-मु-
अभिमन्येतां; त४-अनुमन्येतां । ४. त-मु-वैकुण्ठाख्यस्येन्द्रस्य । ५. ग-त-भ-‘सा देवता’ नास्ति ।
६. ग-त-मु-‘स’ नास्ति ।

इत्येकीभावे । सह ऽजयामि । किंच ऽमाम् एव ऽजन्तवः प्राणिनो यजमानाः ऽह्वन्ते आह्वयन्ति ।
 ऽपितरं ऽन पितरमिव पुत्राः । ऽअहं ऽदाशुषे हविषो दात्रे यजमानाय ऽभोजनम् अन्नं ऽपि
 ऽभजामि ददामि ॥

अहमिन्द्रो रोधो वक्षो अथर्वणस्त्रिताय गा अजनयमहेरधि ।

अहं दस्युभ्यः परि नृम्णमा ददे गोत्रा शिक्षन् दधीचे मातरिश्चने ॥ २ ॥

अहम् । इन्द्रः । रोधः । वक्षः । अथर्वणः । त्रिताय । गाः । अजनयम् । अहेः । अधिः ।
 अहम् । दस्युभ्यः । परि । नृम्णम् । आ । ददे । गोत्रा । शिक्षन् । दधीचे । मातरिश्चने ॥ २ ॥

आद्यपादस्येतिहासमाहुः । आयर्वणं दध्यञ्चं मधुविद्यावन्तमिन्द्र आगत्य मधुविद्यां कस्यचिन्न
 ब्रूया इति नियमितवान् । यदि ब्रूयास्ते शिरो हरामीत्युक्तवान् । स चाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । ‘ इदं
 वै तन्मधु दध्यङ्काथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच ’ (श. ब्रा. १४.२.५.१६) ‘ अश्वस्य शीर्ष्णां प्र यदीमुवाच ’
 (ऋ. सं. १. ११६. १२) इति हि श्रुतिः । स चेन्द्र आगत्य दधीचः शिरोऽहरदिति तदत्रोच्यते ।
 ऽइन्द्रः ऽअहम् ऽअथर्वणः अथर्वणः पुत्रस्य दधीचः ऽवक्षः । तदुपलक्षितं शिर इत्यर्थः । तस्य ऽरोधः
 रोधको हर्तास्मि । तथा ऽत्रिताय एतन्नामकायाप्याय कूपपतितायोद्धरणार्थम्^१ ऽअहेः मेवस्य ऽअधि
 उपरि ऽगाः उदकानि ऽअजनयम् उदपादयम् । त्रितस्य कूपपतितस्येन्द्रं प्रत्युद्धरणप्रार्थनं ‘ सं मा
 तपन्त्यभितः ’ (ऋ. सं. १०.३३.२) इत्यत्र प्रतिपादितम् । तथा ऽअहं ऽदस्युभ्यः उपलक्षयितुभ्यः^२
 शत्रुभ्यः सकाशान् ऽनृम्णं धनम् ऽआ ऽददे आदत्तवानस्मि । किं कुर्वन् । ऽगोत्रा गवासुदकानां
 रक्षकान् मेवान् ऽशिक्षन् विनयन् । किमर्थम् । ऽमातरिश्चने मातरिश्चनः पुत्राय ऽदधीचे एतन्नाम-
 कायपर्ये वर्षकामाय प्रवर्षयितुमिच्छन् ॥

मह्यं त्वष्टा वज्रमतक्षदायसं मयि देवासोऽवृजन्नापि क्रतुम् ।

ममानीकं सूर्यस्येव दुष्टरं मामार्यन्ति कृतेन कर्त्वेन च ॥ ३ ॥

मह्यम् । त्वष्टा । वज्रम् । अतक्षत् । आयसम् । मयि । देवासः । अवृजन् । अपि । क्रतुम् ।
 मम । अनीकम् । सूर्यस्येव । दुस्तरम् । माम् । आर्यन्ति । कृतेन । कर्त्वेन । च ॥ ३ ॥

मह्यं मदर्थं त्वष्टा देवः ऽआयसम् अयोमयं ऽवज्रम् आयुधम् ऽअतक्षत्^३ संपादितवान्^४ ।
 देवाः ऽमयि विषये ऽक्रतुं स्वविरोधिहननरूपं कर्म ऽअपि ऽअवृजन् समपादयन् । ऽमम ऽअनीकं सेना-
 समूहं सूर्यानीकमिव ऽदुष्टरम् अन्येन तरीतुमशक्यम् । ऽमाम् एव ऽकृतेन कर्मणा ऽकर्त्वेन हतः परं
 कर्तव्येन वृत्रवधादिरूपेण^५ ऽआर्यन्ति^६ गच्छन्ति । आर्यतिर्गतिकर्मा । यद्वा । अयमीश्वरं कुर्वन्ति ॥

१. ग-त-सु-कूपपतिताय तदुद्धरणार्थं । २. ग-म-उपलक्षयितुभ्यः; त-उपलक्षयितुभ्यः । ३. ग-त१.
 २.४.६.७.८-म-अतक्षत् साधु । ४. त२.३.५-संपादितवान् । देवा मयि विषये क्रतुं यज्ञं कुर्वति । मम
 अनीकं अश्वादि सूर्यस्य रवेरिव दुस्तरं दुरवगाहं वृत्रादिवधादिरूपेण; त-संपादितवान् । अवृजन् कुर्वति ।
 मम अनीकं अश्वादि सूर्यस्य रवेरिव दुष्टरं दुरवगाहं वृत्रादिवधादिरूपेण; म-संपादितवान् । उतापि च
 देवासो देवाः मयि विषये क्रतुं यज्ञं अवृजन् कुर्वति । मम अनीकं अश्वादि च सूर्यस्य रवेरिव दुष्टरं दुरव-
 गाहं वृत्रादिशत्रूणां दारयितेति निरुक्तं । ईदृशं मां बलिं वृत्रादिवधादिरूपेण; ग-त-वृत्रवधाय मयि
 देवासो देवाः क्रतुं स्वविरोधिहननरूपं कर्मापिबृजन् मम तेजसानीकं सेनासमूहं वा सूर्यस्य सूर्यानीकमिव
 दुष्टरमन्येन तरीतुमशक्यं मामेव कृतेन कर्मणा परं कर्तव्येन वृत्रवधादिरूपेण ५. त-म-कर्मणा आर्यति ।

अहमेतं गन्वययमश्वयं पशुं पुरीषिणं सार्यकेना हिरण्ययम् ।

पुरु सहस्रा नि शिशामि दाशुषे यन्मा सोमाम उक्थिनो अमन्दिषुः ॥ ४ ॥

अहम् । एतम् । गन्वयम् । अश्वयम् । पशुम् । पुरीषिणम् । सार्यकेन । हिरण्ययम् ।

पुरु । सहस्रा । नि । शिशामि । दाशुषे । यत् । मा । सोमामः । उक्थिनः । अमन्दिषुः ॥ ४ ॥

अहमेतं गन्वययं गोमयम् अश्वयम् अश्वमयं हिरण्ययं हिरण्याङ्करोपेतं पुरीषिणम् । पुरीषमुदकं क्षीररूपम् । तदन्तं पशुं शत्रुसंबन्धिनम् । ज्ञात्येकवचनम् । पशुसंघमित्यर्थः । तं सार्यकेन आयुधेन अजयम् । तथा पुरु पुरुणि सहस्रा सहस्राणि शस्त्राणि नि शिशामि संस्करोमि दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वैरिविनाशायेत्यर्थः । कदेति उच्यते । यत् यदा ममा मां सोमासः सोमाः उक्थिनः शस्त्रोपेताः सन्तः अथवा सोमेन शस्त्रोपेता यजमानाः अमन्दिषुः तर्पयन्ति ॥

अहमिन्द्रो न परा जिग्य इद्धनं न मृत्यवेऽव तस्थे कदा चन ।

सोममिन्मा सुन्वन्तो याचता वसु न मे पूरवः सख्ये रिषायन ॥ ५ ॥

अहम् । इन्द्रः । न । परा । जिग्ये । इत् । धनम् । न । मृत्यवे । अव । तस्थे । कदा । चन ।

सोमम् । इत् । मा । सुन्वन्तः । याचत । वसु । न । मे । पूरवः । सख्ये । रिषायन ॥ ५ ॥

इन्द्रः सर्वस्य धनस्य स्वामी अहं धनम् आत्मीयं न परा जिग्य इत् नैव पराभावयामि । मदीयं धनं न पराभूयत इत्यर्थः । किंचाहं मृत्यवे सर्वेषां मारकाय कदा वचनं कदापि न अव तस्थे नावस्थितो भवामि । इन्द्रभक्ता न मृत्युभाजो भवन्ति किल किमु वक्तव्यमिन्द्रस्य मृत्युविरोधे । यस्मादेवं तस्मात् सोमं सुन्वन्तः हे यजमानाः वसु युष्मदपेक्षितं धनं मा इत् मामेव याचत । हे पूरवः मनुष्याः मे सख्ये न रिषायन मा रिष्टा भवथ । मत्सख्यं मा विनाशयत ॥ ५ ॥

अहमेताञ्छाश्वसतो द्वाद्देन्द्रं ये वज्रं युधयेऽकृण्वत ।

आह्वयमानां अव हन्मनाहनं दृक्का वदन्नमस्पर्णमस्विनः ॥ ६ ॥

अहम् । एतान् । शाश्वसतः । द्वाद्वा । इन्द्रम् । ये । वज्रम् । युधये । अकृण्वत ।

आह्वयमानान् । अव । हन्मना । अहनम् । दृक्का । वदन् । नमस्पर्णः । नमस्विनः ॥ ६ ॥

अहम् इन्द्रः एतान् वक्ष्यमाणान् शाश्वसतः शृशं प्राणतः प्रवृद्धबलान् शत्रून् द्वाद्वा द्वौ द्वौ । युग्मभूतानित्यर्थः । तानहनमिति संबन्धः । एतानित्युक्तं कानित्याह । ये शत्रवः इन्द्रं शत्रूणां दारकम् । इन्द्रः शत्रूणां दारयिता इति निरुक्तम् (निरु. १०. ८) । इन्द्रं वज्रं बलिनं यद्वा वज्रवन्तं युधये युद्धाय अकृण्वत अकुर्वन्त तानेतानित्यर्थः । पुनः कीदृशान् । आह्वयमानान् एहि

१. त-एतद्गोक्षकण्ठकर्मायमक्षमश्वमयं । २. त-६.८-म४.५.६-हिरण्ययं हिरण्ययं । ३. त-दत्तवते । ४. त-मह्यमथवा । ५. त-म१.४.६.७-प्रीणतः । ६. त-युग्मभूतानित्यर्थः । ७. त-तानेतानिति । ८. ग-वज्रवन्तं मां ।

युष्यस्वेत्याह्वयतः शत्रून् वनमस्विनः नमनवतो बलान्नामयित्वा वनमस्युः अप्रणतिशीलः सन्
वह्महा दृढानि भयजनकानि स्थिराणि वचनानि वदन् वह्नं हतवानस्मि ॥

अभी^१दमेकमेको अस्मि निष्पाळभी द्वा किमु त्रयः कर्न्ति ।

खले न पर्षान् प्रति हन्मि भूरि किं मां निन्दन्ति शत्रवोऽनिन्द्राः ॥ ७ ॥

अभि । इदम् । एकम् । एकः । अस्मि । निष्पाट् । अभि । द्वा । किम् । ऊँ इति । त्रयः । कर्न्ति ।
खले । न । पर्षान् । प्रति । हन्मि । भूरि । किम् । मा । निन्दन्ति । शत्रवः । अनिन्द्राः ॥ ७ ॥

अहम् वह्म इदानीम् एकं शत्रुम् एकः असहाय एव सन् अभि अस्मि अभिभवामि ।
किंच निष्पाट् सपत्नान्निःषहमाणोऽहं द्वा द्वावप्यसह्यौ शत्रू अभि अस्मि । किमु किं वा
त्रयः शत्रवः कर्न्ति कुर्वन्ति । तानप्यभिभवामीत्यर्थः । किं बहुना । खले न खलनिष्पादने
यथा जीर्णवीर्यादित्स्त्वाननायासेन प्रतिहन्ति कर्षकः तद्वत् पर्षान् निष्ठुरान् भूरि बहून् शत्रून्
प्रति हन्मि । मा माम् अनिन्द्राः इन्द्ररहिता इन्द्रमजानन्त इन्द्रविरोधिनः शत्रवः मामिन्द्रं
किं निन्दन्ति । निन्दितुमशक्ता इत्यर्थः । अत्र 'अभिभवामि' (निरु. ३. १०) इत्यादि
निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

अहं गुङ्गुभ्यो अतिथिग्वमिष्करमिषं न वृत्रतुरं विश्व धारयम् ।

यत्पर्णयज्ञ उत वा करञ्जहे ग्राहं महे वृत्रहत्ये अशुश्रवि ॥ ८ ॥

अहम् । गुङ्गुभ्यः । अतिथिऽग्वम् । इष्करम् । इषम् । न । वृत्रऽतुरम् । विश्व । धारयम् ।
यत् । पर्णयज्ञे । उत । वा । करञ्जहे । प्र । अहम् । महे । वृत्रऽहत्ये । अशुश्रवि ॥ ८ ॥

अहम् इन्द्रः गुङ्गुभ्यः एतन्नामकेभ्यो जनपदेभ्यो रक्षणाय अतिथिग्वम् अतिथिगोः पुत्रं
दिवोदाससृष्टिम् इष्करं निष्कर्तारं वृत्रतुरं शत्रूणां हिंसकं विश्व प्रजासु मध्ये इषं न
अन्नमिव तासामन्नं यथा भोगाय भवति तद्वदन्नस्थानीयं धारयं धारितवानस्मि । कदेति उच्यते ।
यत् यदा पर्णयज्ञे पर्णयनामकस्यासुरस्य हननवति यत् वा अपि च करञ्जहे एतन्नामकस्य
हननोपेते महे महति वृत्रहत्ये संग्रामे अशुश्रवि श्रुतोऽभवम् ॥

प्र मे नमी साप्य इषे भुजे भूद्रवामेषे सख्या कृणुत द्विता ।

दिद्युं यदस्य समिथेषु मंहयमादिदेनं शंस्यमुक्थ्यं करम् ॥ ९ ॥

प्र । मे । नमी । साप्यः । इषे । भुजे । भुत् । गवाम् । एषे । सख्या । कृणुत । द्विता ।
दिद्युम् । यत् । अत्य । समऽइथेषु । मंहयम् । आत् । इत् । एनम् । शंस्यम् । उक्थ्यम् । करम् ॥ ९ ॥

मे मम मत्संबन्धी नमी । नामकवाङ्मनः स्तोत्रम् । तदस्यास्तीति नमी स्तोता साप्यः
सर्वैराश्रयणीयः सन् इषे अन्नाय भुजे भोगाय प्र भूत् प्रभवति । तं मत्स्तोतारं मनुष्याः
गवामेषे अन्वेष्टव्या सख्या सख्याय च द्विता द्विविधं द्विप्रकाराय कृणुत कृण्वन्ति । गवां

दातारं^१ सखायं च^२ कुर्वन्तीत्यर्थः । यद्वा । गवामेव एषणे द्विता द्वैधाय सखायय शारंगाय^३ सैनिकाय च सखायय कृण्वन्ति । कदेति उच्यते । 'यन् यद्वा' 'अस्य मन्त्रबन्धिनः स्तोत्रवेदाय' 'समिधेषु संग्रामेषु' 'द्विष्टुम् आयुधं' 'मंहयं स्वीकुर्यामित्यर्थः । 'आदिन् अलम्बरमेव' 'एनं स्तोत्रारं' 'शंस्यं स्तुत्यम्' 'उक्थ्यम् उक्थाहं' 'करम् अकरं करोमि ॥

प्र नेमस्मिन्ददृशे सोमो अन्तर्गोपा नेममाविस्थ कृणोति ।

स तिममशृङ्गं वृषभं युयुत्सन् द्रुहस्तस्थौ बहुले वृद्धो अन्नः ॥ १० ॥

प्र । नेमस्मिन् । दृदृशे । सोमः । अन्नः । गोपाः । नेमः । आविः । अन्ना । कृणोति ।

मः । तिममशृङ्गम् । वृषभम् । युयुत्सन् । द्रुहः । तस्थौ । बहुले । वृद्धः । अन्नमिति ॥ १० ॥

'नेमस्मिन् । नेमशब्दोऽर्धपर्यायः^१ । यथा अयथा च द्वौ पुरुषौ युज्यन्तौ । तयोरेकस्मिन् यष्टरीत्यर्थः । तस्मिन् 'अन्नः' 'सोमः' 'दृदृशे दृश्यते । तं 'नेमम् अर्धमेकं' 'गोपाः गोपायितेन्द्रः' 'अस्या क्षेत्रपसाधनेन वज्रेण' 'आविः' 'कृणोति प्रकटयति । शत्रुभिरनभिभूतं करोतीत्यर्थः । 'मः यत्र सोमो न दृश्यते सः' 'तिममशृङ्गं तीक्ष्णायुधं' 'वृषभं बाणान् वर्षयन्तमिन्द्रेणानुगृहीतं प्रति' 'युयुत्सन् योद्धुमिच्छन्' 'द्रुहः द्रोघा' 'वृद्धः सन्' 'बहुले अन्धकारे' 'अन्नः तस्य मध्ये' 'तस्थौ तिष्ठति । यद्वा एवं व्याख्येयम् । नेमस्मिन्निन्द्रभक्तेऽन्तः सोमो दृदृशे । नेमसन्त्य गोपाः स्वभक्तक्षक इन्द्रोऽस्या अस्या वज्रेणाविकृणोति । आविष्करोति । वज्रेण पीडयतीत्यर्थः । स नेमो द्रुहस्तिममशृङ्गं वृषभमिन्द्रं युयुत्सन् । शिष्टं समानम् ॥

आदित्यानां वसूनां रुद्रियाणां देवो देवानां न मिनामि धाम ।

ते मा भद्राय शर्वसे ततक्षुरपराजितमस्तृतमषाब्दहम् ॥ ११ ॥

आदित्यानाम् । वसूनाम् । रुद्रियाणाम् । देवः । देवानाम् । न । मिनामि । धाम ।

ते । मा । भद्राय । शर्वसे । ततक्षुः । अपराजितम् । अस्तृतम् । अषाब्दहम् ॥ ११ ॥

'आदित्यानां' 'वसूनां' 'रुद्रियाणां रुद्राणां यद्वा रुद्रपुत्राणां मरुतां च' 'देवानां' 'धाम स्थानं' 'देवः इन्द्रः' 'न' 'मिनाति न हिनस्ति । 'ते' आदित्यादयः 'मा मां' 'भद्राय' 'शर्वसे' 'ततक्षुः' 'अनुगृह्णन्तु । 'अपराजितमस्तृतम् अहिंसितम्' 'अषाब्दहम् अनभिभूतम् ॥ ॥ ११ ॥

'अहं दाम्' इत्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तम् । वैकुण्ठं एवपि देवता च । द्वितीयैकादश्यां त्रिष्टुप् । शिष्टा जगत् । अनुक्रान्तं च—'अहं दामन्योपाद्ये च' इति । द्वितीये^१ रात्रिपर्याये^२ मैत्रावरुणस्येदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'अहं दां पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमम्' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

अहं दां गृणते पूर्यं वस्वहं ब्रह्म कृणवं मह्यं वर्धनम् ।

अहं भुवं यजमानस्य चोदितार्यज्वनः साक्षि विश्वस्मिन्भरे ॥ १ ॥

१. त-भ-दातारः सखायश्च । २. ग-त-भ-मु-शरीराय । ३. भ-नेमशब्दोऽर्धपर्यायः । ४. ग-अर्धमेव; त१.२.७-८-भ-अर्धमेकः । ५. त-'ते' नास्ति । ६. ग-त१.२.९.७.८-भ-वैकुण्ठ इदं । ७. ग-न-भ-तृतीयैकादश्या । ८. ग-अतिरात्रे द्वितीयेपर्याये; त-मु-द्वितीये पर्याये; भ-द्वितीये ।

अहम् । दाम् । गृणते । पूर्व्यम् । बसु । अहम् । ब्रह्म । कृणवम् । मह्यम् । वर्धनम् ।
अहम् । भुवम् । यजमानस्य । चोदिता । अयज्वनः । साक्षि । विश्वस्मिन् । भरे ॥ १ ॥

वअहम् इन्द्रः वगृणते स्तुवते वपूर्व्यं मुख्यं वसु धनं वदाम् अदाम् । वअहम् एव वब्रह्म
परिवृढं कर्म स्तुतिलक्षणं वमह्यं वर्धनं वकृणवं करोमि । स्तोतुः संबन्धि स्तोत्रं तस्मै धनं प्रयच्छन्
मह्यमेव वर्धनं करोमीत्यर्थः । तथा वअहं वयजमानस्य मामुद्दिश्य यदुर्ध्वनस्य वचोदिता प्रेरकः वभुवं
भवामि । वअयज्वनः अयष्टुः । अयष्टारमित्यर्थः । तं वविश्वस्मिन् वभरे सर्वस्मिन्नपि संप्राप्ते वसाक्षि
अभिभवामि ॥

मां धुरिन्द्रं नाम देवतां दिवश्च गमश्चापां च जन्तवः ।

अहं हरी वृषणा विव्रता रघू अहं वज्रं शर्वसे धृष्णवा ददे ॥ २ ॥

माम् । धुः । इन्द्रम् । नाम । देवतां । दिवः । च । गमः । च । अपाम् । च । जन्तवः ।
अहम् । हरी इति । वृषणा । विव्रता । रघू इति । अहम् । वज्रम् । शर्वसे । धृष्णु । आ । ददे ॥ २ ॥

वइन्द्रं वनाम इन्द्रनामानं वमां वदेवता देवानां मध्ये वदिवः ब्रुलोकस्य । गमा पृथिव्यापो-
ऽन्तरिक्षम् । एतेषु लोकेषु वजन्तवः जाताः वमा मामेव वधुः दधुः^१ धारयन्ति हविर्भिः स्तुतिभिश्च ।
वअहं यज्ञगमनाय संप्रामगमनाय वा वहरी हरितवर्णौ ववृषणा पुंसोपेतौ वविव्रता विविधकर्माणौ
वरघू लघू शीघ्रगती अश्वौ नियोजयामि रथे । तथा वअहं वधृष्णु धर्षकं ववज्रम् आयुधं वशर्वसे
बलाय वआ वदे स्वीकरोमि^२ ॥

अहमत्कं कवये शिश्रथं हथैरहं कुत्समावमभिरूतिभिः ।

अहं शुष्णस्य श्रथिता वर्धयमं न यो रर आर्यं नाम दस्यवे ॥ ३ ॥

अहम् । अत्कम् । कवये । शिश्रथम् । हथैः । अहम् । कुत्सम् । आवम् । अभिः । ऊतिभिः ।
अहम् । शुष्णस्य । श्रथिता । वर्धः । यमम् । न । यः । ररे । आर्यम् । नाम । दस्यवे ॥ ३ ॥

वअहम् इन्द्रः वअत्कम् आच्छादकं शत्रुपुत्रं वकवये उशनस ऋषये तस्य सुखवासाय वहथैः
बहुप्रकारैः प्रहरैः^३ तत्साधनैरायुधैर्वा वशिश्रथं ताडितवानस्मि । अथतिर्वधकर्मा । किंच वअहं वकुत्सम्
एतन्नामकमृषिम् वआभिरूतिभिः वधादिरूपैः^४ । 'कुत्साय शुष्णमशुषं नि बर्हीः' (क्र. सं. ४. १६.
१२) इत्यादि मन्त्रान्तरम् । रक्षणैः वआवम् अरक्षम् । पूर्वमेव कृतान्यपि रक्षणानीदानीमिव
कृतानीत्यनुवदति । कुत्सार्यं वशुष्णस्य एतन्नामकस्यासुरस्य वश्रथिता हिंसिता । तस्य हननायेत्यर्थः ।
ववधः वज्रं वयमं प्रहरणाय नियमितवानस्मि । अपि च^५ वअहम् वआर्यम् आर्यसंबन्धि । आर्याणां
देवमित्यर्थः । तादृशं वनाम । उदकनामैतत् । नामकमुदकं वदस्यवे शत्रवे उपक्षपयित्रे वन ररे न
दत्तवानस्मि । यद्वा । आर्यं पूज्यमित्यसाधारणं नाम दस्यवे न दत्तवानस्मि । अत्रेन्द्रस्यात्मस्तुतौ
कुत्सरक्षणशुष्णवधादिकम् 'आवः कुत्समिन्द्र यस्मिञ्चाकन्' (क्र. सं. १. ३३. १४) 'शुष्णं
पिप्पुं कुयवं वृत्रमिन्द्र' (क्र. सं. १. १०३. ८) इत्यादिषु बहुधा प्रपञ्चितम् । अतोऽत्र ग्रन्थ-
विस्तरभयाच्च वक्ष्यते ॥

१. ग-त-म५.६.८-सु-अधुः; म१.२.४.७-दधुः 'नास्ति । २. म१.२.७-स्वीकरिष्ये । ३. ग-म४.
६.७-प्रहारैः' नास्ति । ४. ग-त-म-कुत्सवधादिरूपैः । ५. त-म२.८-अपि च' नास्ति ।

अहं पितेव वेतस्मैरभिष्टये तुग्रं कुन्माय स्मदिभं च रन्धयम् ।

अहं भुवं यजमानस्य राजनि प्र यद्धरे तुजये न प्रियाध्वये ॥ ४ ॥

अहम् । पिताऽईव । वेतस्मत् । अभिष्टये । तुग्रम् । कुन्माय । स्मन्ऽईवम् । च । रन्धयम् ।
अहम् । भुवम् । यजमानस्य । राजनि । प्र । यत् । भरे । तुजये । न । प्रिया । अध्वये ॥ ४ ॥

अहम् इन्द्रः पितेव पिता पुत्रायेव स यथा तस्मै निर्वाहार्थमभिमते देशे प्रमाधयति
तद्वत् वेतस्मत् एतन्नामकान् जनपदान्^१ अभिष्टये अर्भाच्छते^२ कुन्माय महर्षये^३ तुग्रं स्मदिभं च
रन्धयं वशमनयम् । अहं यजमानस्य राजनि राजनार्थं भुवम् अभवम् । समर्थ इति शेषः ।
यत् यस्मात् तुजये न पुत्रायेव पिता तस्मै यजमानाय आध्वये शत्रूणां धर्षणाय प्रिया प्रियाणि
प्र भरे प्रभराभि^४ तस्माद्यजमानस्य राजनि भुवमिति संबन्धः ॥

अहं रन्धयं मृगयं श्रुतर्वणे यन्माजिहीत वयुना चनानुषक् ।

अहं वेशं नम्रमायवैऽकरमहं सव्याय पटुभिर्मरन्धयम् ॥ ५ ॥

अहम् । रन्धयम् । मृगयम् । श्रुतर्वणे । यत् । मा । अजिहीत । वयुना । चन । अनुषक् ।
अहम् । वेशम् । नम्रम् । आयवै । अकरम् । अहम् । सव्याय । पटुऽगुमिन् । अरन्धयम् ॥ ५ ॥

अहम् इन्द्रः मृगयम् एतन्नामकमसुरं श्रुतर्वणे एतन्नामकाय महर्षये रन्धयम् । रक्षयि-
वंशगमने । वशमनयम् । यत् यस्मात् श्रुतर्वा मा माम् अजिहीत । 'ओहाह राता' आगच्छन् ।
तदेवोच्यते । वयुना प्रज्ञानेन स्तोत्रेण आनुषक् अनुषक्तोऽभूत् । चन इति पूरणः । अहं वेशम्
एतन्नामानं नम्रं प्रह्वं करम्^३ अकार्षम् । करोतेलुकि 'कृमृदरुहिन्य' इति च्छेरङ् । अहभाव-
श्चान्दसः । अहं सव्याय एतन्नामकाय पटुगुमिन् एतन्नामकम् अरन्धयं वशमनयम् ॥ ५ ॥

अहं स यो नववास्त्वं बृहद्रथं सं वृत्रेव दासं वृत्रहारजम् ।

यद्वर्धयन्तं प्रथयन्तमानुषगदुरे पारे रजसो रोचनाकरम् ॥ ६ ॥

अहम् । सः । यः । नववास्त्वम् । बृहत्सूर्यम् । सम् । वृत्राऽईव । दासम् । वृत्रऽहा । अरुजम् ।
यत् । वर्धयन्तम् । प्रथयन्तम् । आनुषक् । दुरे । पारे । रजसः । रोचना । अकरम् ॥ ६ ॥

अहम् इन्द्रः सः^१ अस्मि^२ यः अहं नववास्त्वं बृहद्रथं च वृत्रेव वृत्रमिव दासम् उप-
क्षपयितारमिव नववास्त्वं बृहद्रथं च अरुजम् अहं भग्नमकरवम् । 'रुजो भजे' । यत् यदा वर्धयन्तं
वर्धमानं प्रथयन्तं प्रथमानं चोभौ शत्रू आनुषक् अनुषक्तः सन् रोचना रोचनस्य रजसः लोकस्य
दूरे पारे अकरं कृतवानस्मि ॥

अहं सूर्यस्य परिं याम्याशुभिः प्रैतशेभिर्विहमान ओजसा ।

यन्मा सावो मनुष आह निर्णिज ऋषकृषे दासं कृत्व्यं हयैः ॥ ७ ॥

१. भ- 'जनपदान्' नास्ति । २. भ-प्रभराणि । ३. त-भ१.४-अकरं । ४. त१.२.३-भ- 'सः
अस्मि' नास्ति ।

अहम् । सूर्यस्य । परि । यामि । आशुऽमिः । प्र । एतशेभिः । वहमानः । ओजसा ।
यत् । मा । सावः । मनुषः । आह । निऽनिजे । ऋधक् । कृपे । दासम् । कृव्यम् । हयैः ॥७॥

वहं वसूर्यस्य देवस्य वाशुभिः शीघ्रगामिभिः एतशेभिः^१ एतशवणैरथैः वहमानः
उहमानः ओजसा आत्मीयेन बलेन प्रकर्षेण परि यामि परिगच्छामि सूर्यात्मना । किंच यत् यदा
वमा मां मनुषः मनुष्यस्य सावः सोमाभिषवः आह ब्रूते । आह्वयतीत्यर्थः । किमर्थमाह ।
निणिजे । निणिगिति रूपनाम । यज्ञस्वरूपायेत्यर्थः । तदानीं कृव्यं कर्तव्यम् । हन्तव्यमित्यर्थः ।
दासम् उपक्षपयितारं शत्रुं हयैः हननसाधनैः^२ ऋधक्कृपे पृथक्करोमि । ऋधगित्ययं पृथगर्थे ॥

अहं सप्तहा नहुषो नहुष्टरः प्राश्रावयं शर्वसा तुर्वशं यदुम् ।

अहं न्यन्यं सहसा सहस्करं नव ब्राधतो नवतिं च वक्षयम् ॥ ८ ॥

अहम् । सप्तऽहा । नहुषः । नहुऽतरः । प्र । अश्रवयम् । शर्वसा । तुर्वशम् । यदुम् ।
अहम् । नि । अन्यम् । सहसा । सहः । कर्म । नव । ब्राधतः । नवतिम् । च । वक्षयम् ॥८॥

वहं वसप्तहा सप्तसंख्याकानां शत्रुपुरां हन्ता । 'सप्त यत्पुरः शर्म शारदीः' (क. सं. १.
१७४. २) इत्युक्तम् । यद्वा । सप्त नमुच्यादीन् हतवान् । किंच नहुषः बन्धकस्यापि नहुष्टरः
बन्धकतरोऽहं शर्वसा बलेन तुर्वशं यदुं च प्राश्रावयं शत्रुसंबन्धिगवादिप्रदानेन श्रावित-
वानस्मि । तौ यथा लोके श्रुतौ भवतः तथाकार्षमित्यर्थः । किंच वहम् अन्यं चास्मस्तोतारं
सहसा बलेन सहः बलिनं कर्म अकार्षम् । करोतेर्लुङि 'कृमृदृहि' इति च्लेरङ् । अडभावः ।
किंच नव नवसंख्याकाः नवतिं च नवतिसंख्याकाश्च । नवोत्तरनवतिमित्यर्थः । कथंभूताः । ब्राधतः
वर्धमानाः वक्षयम् अवहम् । व्यनाशयमित्यर्थः ॥

अहं सप्त स्रवतो धारयं वृषा द्रवित्वं पृथिव्यां सीरा अर्धि ।

अहमणीसि वि तिरामि सुकृत्युधा विदं मनवे गातुमिष्टये ॥ ९ ॥

अहम् । सप्त । स्रवतः । धारयम् । वृषा । द्रवित्वं । पृथिव्याम् । सीराः । अर्धि ।
अहम् । अणीसि । वि । तिरामि । सुकृतुः । युधा । विदम् । मनवे । गातुम् । इष्टये ॥ ९ ॥

वृषा वर्षकः वहं सप्त स्रवतः स्रवतीर्नदीः धारयम् आधारयम् । कीदृशस्ताः । द्रवित्वं
द्रवन्तीः । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घाभावः । सीराः सरणशीलाः । कुत्र । पृथिव्याम् ।
सुकृतुः शोभनकर्मा वहम् अणीसि उदकानि वि तिरामि प्रयच्छामि । किंच मनवे मनुष्याय
इष्टये तस्य गमनाय गातुं मार्गं युधा संप्रहारेण । निरोधपरिहारेणेत्यर्थः । विदम् अलम्भयम् ।
प्रायच्छमित्यर्थः । विदेलांमार्थस्य 'पुषादि' (पा. सू. ३. १. ५५) इत्यादिना च्लेरङ् ॥

अहं तदासु धारयं यदासु न देवश्च न त्वष्टाधारयद्रुशत् ।

स्पाहं गवामूर्धःसु वक्षणास्वा मधोर्मधु श्वात्र्यं सोममाशिरम् ॥ १० ॥

अहम् । तत् । आसु । धारयम् । यत् । आसु । न । देवः । च न । त्वष्टा । आधारयत् । रुशत् ।
स्पाहम् । गवाम् । ऊर्धःसु । वक्षणासु । आ । मधौः । मधु । श्वात्र्यम् । सोमम् । आशिरम् ॥ १० ॥

‘अहं’ वत् प्रसिद्धं पयः ‘आसु गोषु’ धारयन् धृतवानस्मि । ‘धृत्’ धारणे । ‘गव्यस्य’ ऋद्धि रूपम् । ‘यत्’ पयः ‘आसु गोषु’ देवश्चन ‘स्वष्टा’ देवशिल्पाः मूर्ध्ना च देवः । न ‘यत्’ अधारयन् धर्तुं नाशक्रान् । कीदृक् पयोऽधारयमिति चेत् उच्यते । ‘रक्षन्’ दत्तं । ‘स्पर्श’ स्पृहणीयम् । केषु प्रदेशेष्विति उच्यते । ‘गवाम्’धःसु उद्धततरेषु गवां पयोधारयद्देशेषु । किञ्च ‘मत्’ उदकं ‘वक्षणासु’ । नदीनामैतत् । वहनशीलासु नदीषु धारयामास्यनुपज्यते । ननुदकधारयन्मात्रेणियते । ‘आ’ ‘मधोः’ आ उदकोत्पत्तेः । आगामिवर्षात्मसमयपर्यन्तमित्यर्थः । कीदृक् संप्रति नदुपज्यते । ‘श्वाव्यम्’ । श्वान्नमिति श्विप्रनाम । श्विप्रगमनाहम् । यद्वा । श्वान्नमित्युत्तरश्च संबध्यते । श्वान्न सुखावहं ‘मोमं’ प्रति ‘आशिरं’ धारयम् ॥

एवा देवाँ इन्द्रो विव्ये नृन् प्र च्यौत्नेन मधवा सत्यराधाः ।

विश्वेत्ता ते हरिवः शचीवोऽभि तुरासः स्वयशो गृणन्ति ॥ ११ ॥

एव । देवान् । इन्द्रः । विव्ये । नृन् । प्र । च्यौत्नेन । मधवा । सत्यराधाः ।

विश्व । इत् । ता । ते । हरिऽवः । शचीऽवः । अभि । तुरासः । स्वऽपराः । गृणन्ति ॥ ११ ॥

अथानयेन्द्र इन्द्रभावं परित्यज्य ऋषिभावेनाह । ‘एव एवमुक्तप्रकारेण’ देवान् ‘नृन् च’ इन्द्रः देवः ‘प्र’ विव्ये प्रकर्षेण गमयति । ‘तस्मात्पराधीः प्रजाः प्र वीर्यन्ते प्रतौचाजोयन्ते’ (तै. सं. ६. ३. १. ४) इति ब्राह्मणम् । किमन्यसहायेन नैयाह । ‘च्यौत्नेन’ स्वीयेन यत्नेन । कीदृश इन्द्रः । ‘मधवा धनवान्’ ‘सत्यराधाः सत्यधनः । अथ प्रत्यक्षेणाह । हे ‘हरिवः हरिभ्यां तद्वन्’ ‘शचीवः कर्मवन्’ हे ‘स्वयशः स्वायत्तकीर्तेऽश्ववन्’ वेन्द्र ‘ता तानि’ विश्वा सर्वाणि कर्माणि ‘ते तव संबन्धीनि’ येषु कर्मसु ‘तुरासः स्वरमाणा क्रन्तिजः’ ‘अभि’ ‘गृणन्ति अभिष्टुवन्ति ॥ ॥ ८ ॥

‘प्र वो महे’ इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तम् । आदितो द्वे जगत्पौ । ‘के ते नरः’ इत्यादिके द्वे अभिसारिण्यौ । आदितो द्वौ दशाक्षरौ ततो द्वौ द्वादशकौ साभिमारिणी । तदुक्तं—‘वैराजौ जागर्तौ साभिमारिणी’ (अनु. ९. ४) इति । तन्निष्ठुवेका । ततो द्वे जगत्पौ । पूर्ववद्विदेवते । तथा चानुक्रान्तं—‘प्र वो महे सप्त द्विजगत्याद्यन्तं के तेऽभिसारिण्यौ’ इति । महाव्रते निष्केवल्य एतन्सूक्तं निबिद्धानम् । सूत्रितं च—‘प्र वो महे मन्दमानायान्वय इति निबिद्धानम्’ (मे. आ. ५. ३. १) इति ॥

प्र वो महे मन्दमानायान्वयोऽर्ची विश्वानराय विश्वाभुवे ।

इन्द्रस्य यस्य सुमखं सहो महि श्रवो नृम्णं च रोदसी सपर्यतः ॥ १ ॥

प्र । वः । महे । मन्दमानाय । अन्धमतः । अर्चं । विश्वानराय । विश्वाभुवे ।

इन्द्रस्य । यस्य । सुऽमखम् । सहः । महि । श्रवः । नृम्णम् । च । रोदसी इति । सपर्यतः ॥ १ ॥

हे स्तोतः ‘वः’ त्वम्^३ । पूजार्थं बहुवचनम् । ‘महे’ महते ‘अन्धमतः’ । अन्धसेवार्थः । सोमेन ‘मन्दमानाय मोदमानाय’ विश्वानराय सर्वस्य नेत्रे^४ । ‘नरे सञ्ज्ञायाम्’ इति साहित्यिको दार्ढ्यः । ‘विश्वाभुवे’ सर्वस्य भावयित्रे महाभिन्दाय ‘प्र’ ‘अर्चं’ । अर्चतिः स्तुतिकर्मा । प्रोक्षारय । ‘यस्य’ मन

१. गन्त-भ-सु-ष्ट । २. ग-मधुरसं; त-भ-मधु मधुरं । ३. त-भ-सु-स्वमित्यर्थः; भ१.४-त्वर्थः; भ२-त्वर्थः । ४. त१.२.३-भ-नेत्रे विश्वाभुवे ।

१इन्द्रस्य १सुमखं सुधु मंहनीयं १सहः बलं १महि महत् १श्रवः अन्नं १नृग्नं सुखं^१ १च १रोदसी
द्यावापृथिव्यौ १संपर्येतः पूजयतः । तस्मा इन्द्राय प्रार्चति समन्वयः ॥

सो चिन्नु सख्या नर्यं इनः स्तुतश्चर्कृत्य इन्द्रो मावते नरै ।

विश्वासु धूर्षु वाजकृत्येषु सत्पते वृत्रे वाप्स्वभि शूर मन्दसे ॥ २ ॥

सः । चित् । नु । सख्या । नर्यः । इनः । स्तुतः । चर्कृत्यः । इन्द्रः । माऽवते । नरै ।

विश्वासु । धूऽसु । वाजकृत्येषु । सत्पते । वृत्रे । वा । अप्सु । अभि । शूर । मन्दसे ॥ २ ॥

१सो १चिन्नु स खलु १इन्द्रः १सख्या सखिभूतेन निमित्तेन १नर्यः नृभ्यो हितः १इनः सर्वस्येश्वरः
१स्तुतः सर्वैरभिष्टुतः । सख्या स्तुत इति वा संबन्धः । १मावते मत्सदृशाय १नरे नराय^२ १चर्कृत्यः^३
पुनःपुनः कर्तव्यः । परिचरणीय इत्यर्थः । अथ प्रत्यक्षवादः । हे १सत्पते सतां पालकेन्द्र स त्वं १विश्वासु
सर्वासु १धूर्षु वोढव्येषु^४ कार्यभारेषु १वाजकृत्येषु च बलकृत्येषु च १वृत्रे १वाप्सु मेघे वर्तमानेषूदकेषु
च निमित्तेषु हे १शूर त्वम् १अभि १मन्दसे अभिष्टुयसे ॥

के ते नर इन्द्र ये ते इषे ये ते सुमं सधन्यमियक्षान् ।

के ते वाजायासुर्याय हिन्विरे के अप्सु स्वासुर्वरासु पौंस्यै ॥ ३ ॥

के । ते । नरः । इन्द्र । ये । ते । इषे । ये । ते । सुमम् । सधन्यम् । इयक्षान् ।

के । ते । वाजाय । असुर्याय । हिन्विरे । के । अप्सु । स्वासु । उर्वरासु । पौंस्यै ॥ ३ ॥

हे १इन्द्र १ते १के १नरः के मनुष्या इति प्रश्नः । ते महान्तो मया ज्ञातव्या इत्यभिप्रायः ।
प्रष्टव्यानाह । १ये नराः १ते तव १इषे अन्नाय प्रभवन्तीति शेषः । १ये च १ते १सुमं सुखं त्वदीयं
१सधन्यं धनयुक्तम् १इयक्षान् गच्छन्ति । इयक्षतिर्गतिकर्मा । त्वदीयमन्नं सुखं धनं च ये लभन्ते
ते के महात्मान इति । किंच १के १ते तव १असुर्याय असुरसंबन्धिने तेषां वधनिमित्ताय १वाजाय
बलाय १हिन्विरे^५ प्रेरयन्ति सोमादि हविः । १के वा १अप्सु १स्वासु स्वपेक्षितेषूदकेषु १उर्वरासु
सर्वसस्याङ्गासु भूमिषु १पौंस्यै पुंस्त्वे चेति^६ तेषु^७ निमित्तभूतेषु हविः प्रेरयन्तीत्यनुवर्तते । उक्तविधा
महान्तां दुर्लभा इति भावः ॥

‘भुवस्त्वमिन्द्र’ इति दर्शपूर्णमासयोर्माहिन्द्रस्य हविषो याज्या । सूत्रितं च—‘महीं इन्द्रो य
ओजसा भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान्’ (आश्व. श्रौ. १. ६) इति । देवसुवां हविःष्विन्द्रस्य ज्येष्ठ-
स्यैषैव याज्या । ‘भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महाननमीवास इत्या’ (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति हि
सूत्रितम् । एषैव भूनाम्येकाहे निष्केवल्ये सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—‘शस्यमुक्तं बृहस्पतिसवेन
त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान्’ (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान्भुवो विश्वेषु सर्वनेषु यज्ञियः ।

भुवो नृश्रयौत्नो विश्वस्मिन् भरे ज्येष्ठश्च मन्त्रो विश्वचर्षणे ॥ ४ ॥

१. त-भ—‘मुखं’ नास्ति; सु-धनं । २. ग-जंगमाय; त-भ-सु-जनाय । ३. ग-त-भ-२.५.६.८-
सु-चर्कृत्यः कर्तव्यः । ४. त-भ-बोद्धव्येषु । ५. ग-त-भ-सु-‘के’ नास्ति । ६. ग-त-भ-के हिन्विरे ।
७. ग-त-४.६.भ-सु-च एतेषु; त-१.२.३.७-भ-४.८-चेतिषु । ८. ग-त-१.२-भ-ज्येष्ठस्यैवमेव ।

भुवः । त्वम् । इन्द्र । ब्रह्मणा । सहान् । भुवः । विश्वे । स्वने । प्रथिव्ये

भुवः । नृन् । च्यौतनः । विश्वस्मिन् । भरे । येष्टः । च । मन्त्रः । मिथुऽकरो ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं प्रहणा अस्मत्कृतेन परिवृतेन स्तोत्रेण भवान् भुवः अभवः । अयमेवेति 'भुमुवोस्तिष्ठि' इति गुणप्रतिषेध उक्तादेशः । तथा विश्वेषु सर्वेषु भवनेषु यज्ञिनः यष्टयः भुवः अभवः । तथा विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् भरे संग्रामे नृन् नेतृणां यष्टयः सर्वान् यथाविना भुवः । हे विश्वचरपणे सर्वस्य द्रष्टरिन्द्र मन्त्रः मन्त्रयितव्यस्त्वं येष्ट अभवः सर्वेषां मन्त्रे ।

अवा तु कं ज्यायान् यज्ञवन्तसो महीं तु ओमात्रां कृष्यो विदुः ।

असो नु कर्मजरो वर्धाश्च विश्वेदेता सर्वना तूतुमा कृषे ॥ ५ ॥

अव । तु । कम् । ज्यायान् । यज्ञवन्तसः । महीन् । ते । ओमात्रान् । कृष्यः । विदुः ।

असः । नु । कम् । अजरः । वर्धाः । च । विश्वा । इत् । एता । सर्वना । तूतुमा । कृषे ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं ज्यायान् प्रशस्यतरस्त्वं यज्ञवनसः संभक्तयज्ञान् स्तोतृन् नु कं क्षिप्रम् । अव रक्ष । अध्येतारो नु कमिति पदद्वयं कुर्वन्ति तथापि हिकं नुकमिन्यादीनि नयोनरणि पदान्गण्युक्त-
वान् यास्काचार्यः (नि. ३. १२) । अतः केवलानां हिकं नुकमिन्वेवमादीनां यावानर्थः स एव विशिष्टानामपि । तैत्तिरीया (तै. सं. १.२.१३.३) अन्येकमेव पदं कुर्वन्ति । अवैयुक्तम् । इन्द्रस्या-
वनप्रसिद्धिं दर्शयति । हे इन्द्र एते तव ओमात्रां रक्षणं महीं सहन् विदुः कृष्यः मनुष्या क्रपयः । ओमात्राम् । अम गत्यादिषु । औगादिक आत्रन्प्रत्ययः । छान्दस उमादेशः । किंच स्वम्
अजरः जरारहितः असः भव । नु कं क्षिप्रं वर्धाश्च वर्षस्व च हविराज्यादिना । किंच विश्वन्
सर्वाण्यपि एता एतानि सवना सवनानि तूतुमा तूणानि कृषे करोषि ॥ कृषे । छान्दसे लिटि
'छन्दसे वा' इति द्विवचनाभावः ॥

एता विश्वा सर्वना तूतुमा कृषे स्वयं सूनो सहसो यानि दधिषे ।

वराय ते पात्रं धर्मेणे तना यज्ञो मन्त्रो ब्रह्मोद्यतं वचः ॥ ६ ॥

एता । विश्वा । सर्वना । तूतुमा । कृषे । स्वयम् । सूनो इति । सहसः । यानि । दधिषे ।

वराय । ते । पात्रम् । धर्मेणे । तना । यज्ञः । मन्त्रः । ब्रह्म । उद्ध्यन्तम् । वचः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र एता एतानि विश्वा सर्वाणि सवना सवनानि तूतुमा तूणानि कृषे करोषि ।
एतानीत्युक्तं कानीति तत्राह । हे सहसः बलस्य सूनो पुत्र । बलवन्निवर्थः । स्वयं यानि
दधिषे धारयसि । हे इन्द्र एते तव वराय शत्रूणां वारकाय ते तव स्वभूतं पात्रं रक्षणं भवन्व-
स्माकम् । किंच धर्मेण धारणाय एता धनं भवत्विति शेषः । किंच तुभ्यं यज्ञो मन्त्रः । इज्यते-
ऽनेनेति यज्ञकरणसाधनभूतो मन्त्रः । यजुरित्यर्थः । ब्रह्म परिवृढम् । ब्रह्मसित्यर्थः । तदुभयामकं
वचः उद्यतं भवतीति शेषः ॥

१. त-भ४.६.८-हिनुसु इत्येवमादीनां । २. त३.४.५.६-भ-च । ३. ग-त-भ१.२.४.६.८-
'ओमात्रां' नास्ति । ४. ग-°राज्यादिना । वृधु वृद्धौ । लेटिरुपः । त३-भ१.२-नुस्तकेषु 'राज्यादिना'
इत्यस्यानंतरं क्रियाश्चिद्वकाशोऽस्ति । ५. ग-भ-'सवना' नास्ति । ६. त-भ-नु-यानि सवनानि ।
७. त१.२.३.८-भ१.२.६.७.८-'तुभ्यं' नास्ति ।

ये ते विप्र ब्रह्मकृतः सुते सचा वसूनां च वसुनश्च दावने ।

प्र ते सुन्नस्य मनसा पथा भुवन्मदे सुतस्य सोम्यस्यान्धसः ॥ ७ ॥

ये । ते । विप्र । ब्रह्मकृतः । सुते । सचा । वसूनाम् । च । वसुनः । च । दावने ।

प्र । ते । सुन्नस्य । मनसा । पथा । भुवन् । मदे । सुतस्य । सोम्यस्य । अन्धसः ॥ ७ ॥

हे विप्र मेधाविशिन्द्र षते तुभ्यं षये ब्रह्मकृतः स्तोत्रकर्तारो हविष्कर्तारो वा स्तोतारः षसचा संघीभूताः षसुते सोमेऽभिषुते षवसूनां बहूनां धनानां षवसुनश्च एकस्य निवासयोग्यस्य धनस्य च षदावने दानाय परिचरन्तीति शेषः । अत्र वसूनामिति बहुवचनेन ऐहिकभोगसाधनानि^१ धनानि^२ अभिप्रेतानि । एकवचनान्तेन च निवासयोग्यं स्वर्गाख्यं धनमभिप्रेतमित्यवगन्तव्यम् । षते अनुष्ठातारः षसुन्नस्य सुखस्य लाभाय षमनसा षपथा मनोमार्गेण । स्तोत्रवर्त्मनेत्यर्थः^३ । षप्र षभुवन् प्रभवन्तु । उक्तवसुदानाय योग्या भवन्त्वित्यर्थः । कदेति उच्यते । षसुतस्य अभिषुतस्य षसोम्यस्य सोमसंबन्धिनः षअन्धसः अन्नस्य षमदे सति ॥ ॥ ९ ॥

‘महत्तत्’ इति नवचं नवमं सूक्तम् । वज्रभूतेन वषट्कारेण देवानां हविर्वहनेन च हतेषु आतृषु कनिष्ठः सौचीको नामाभिर्वषट्कारहविर्वहनाभ्यां भीतो देवेभ्यो निर्गत्यापः प्राविशत् । स च मत्स्यैः प्रदर्शितः सन्नन्वेष्टुमागतैर्देवैः सहेदमादिसूक्तत्रयेण संवादं कृतवान् । अस्य सूक्तस्य द्वितीयादियुजश्चतस्रो ‘विधे देवाः शास्तन’ इति षडृचमुत्तरसूक्तं चेति दशचोऽग्निवाक्यम् । अयुजः प्रथमाद्याः षन्नचो ‘यमैच्छाम मनसा’ इत्येकादशचमुत्तरसूक्तं च देवानां वाक्यम् । तत्र ‘तदद्य वाचः प्रथमं मसीय’ इति द्वचस्त्वशेर्वाक्यम् । अतोऽग्निवाक्येषु देवा देवताभिर्ऋषिः । देवोक्तिष्वग्निदेवता देवा ऋषयः । अनादेशपरिभाषयेदमुत्तरं च द्वे त्रैष्टुभे विशेषानभिधानात्^४ । तथा चानुकान्तं—‘वषट्कारेण वृक्षेषु आतृषु सौचीकोऽग्निरपः प्रविश्य देवैः समवददुत्तरैस्त्रिभिर्महत्तत्तत्र^५ युजोऽग्निवाक्यं विश्व इत्युत्तरं षट्कमयुजो देवानां यमैच्छामेत्युत्तरं चैकादशकं तदद्येति तु द्वचोऽग्नेः^६’ इति । गतो विनियोगः । सूक्तत्रयोक्तार्थे तैत्तिरीयब्राह्मणम्—‘अग्नेस्त्रयो ज्यायांसो आतर आसन् ते देवेभ्यो हव्यं वहन्तः प्रामीयन्त सोऽग्निरभिरेद्विधं वाव स्य आर्तिमारिष्यतीति स निलायत सोऽपः प्राविशत्तं देवताः^७ प्रैषमैच्छन्’ (तै. सं. २. ६. ६) इत्यादि । तत्राद्यया देवा अग्निमाहुः ॥

महत्तदुल्वं स्थविरं तदासीद्येनाविष्टितः प्रविवेशिथापः ।

विश्वा अपश्यद्बहुधा ते अग्ने जातवेदस्तन्वो देव एकः ॥ १ ॥

महत् । तत् । उल्वम् । स्थविरम् । तत् । आसीत् । येन । आऽविष्टितः । प्रऽविवेशिथ । अपः ।

विश्वाः । अपश्यत् । बहुधा । ते । अग्ने । जातऽवेदः । तन्वः । देवः । एकः ॥ १ ॥

वतदुल्वं वक्ष्यमाणं तत् प्रावरणं षमहत् षस्थविरम् अत्यन्तं स्थूलं च षतत् तत् षआसीत् षयेन उल्वेन षआविष्टितः आत्रेष्टितः सन् हे अग्ने षप्रविवेशिथापः उदकानि प्रविष्टवानसि । हे षअग्ने

१. ग-त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.७-भोगसाधनधनानि; त४.५-म६-भोगसाधनानि । २. ग-त-म-नु-स्तोत्रेण वर्त्मनेत्यर्थः । ३. ग-‘भिधानात् उत्तरसूक्ते अष्टमोर्वजं षष्टाद्याः पंचचो जगत्यः । ४. ग-त७-अनु-अत्र । ५. ग-द्वचोमेस्तनुमाद्यजगत्याष्टमोर्वजं; अनु-द्वचोऽग्नेस्तनुमाद्या जगत्योऽष्टमोर्वजम् । ६. त१.२.३.७-म१.२.४.८-देवाः ।

१ ज्ञातवेदः ज्ञातप्रज्ञं १ ते विश्वाः सर्वाः १ तन्वः तनः सर्वोऽप्यहनि १ बहुधा बहुप्रकारम् १ एकः देवः
१ अपश्यत् दृष्टवान् ॥

को मां ददर्श कतमः स देवो यो मे तन्वो बहुधा पर्यपश्यत् ।

क्वाह मित्रावरुणा क्षियन्त्यग्नेर्विश्वाः समिधो देवयानीः ॥ २ ॥

कः । मा । ददर्श । कतमः । सः । देवः । यः । मे । तन्वः । बहुधा । पर्यपश्यत् ।

क्वाह । मित्रावरुणा । क्षियन्ति । अग्नेः । विश्वाः । समुद्भवः । देवयानीः ॥ २ ॥

इदमग्नेर्विक्रियम् । एको देवोऽपश्यदित्युक्ते पृच्छति । १ को १ मा मां १ ददर्श दृष्टवान् । १ स १ देवः
१ कतमः १ यो १ मे सम १ तन्वः तनः १ बहुधा बहुप्रकारं स्थिताः १ पर्यपश्यत् परिदृष्टवान् । हे १ मित्रा-
वरुणा मित्रावरुणौ १ अग्नेः सम १ विश्वाः सर्वाः १ समिधः दीप्ताः १ देवयानीः देवयानसाधनभूताः
तन्वो दृष्टा इत्युक्तं यदि दृष्टाश्चेत्तर्हि १ क १ क्षियन्ति क निवसन्तीत्येवं देवानां पुरतो वर्तमानौ
मित्रावरुणावाहामिः ॥

ऐच्छाम त्वा बहुधा जातवेदः प्रविष्टमग्ने अप्सोपधीषु ।

तं त्वा यमो अचिकेच्चित्रमानो दशान्तरुष्यादतिरोचमानम् ॥ ३ ॥

ऐच्छाम । त्वा । बहुधा । जातवेदः । प्रविष्टम् । अग्ने । अप्सु । ओषधीषु ।

तम् । त्वा । यमः । अचिकेत् । चित्रमानो इति चित्रमानो ।

दशान्तरुष्यात् । अतिरोचमानम् ॥ ३ ॥

एवमग्निना पृष्टा देवा अग्निं भुवन्ति । हे १ जातवेदः ज्ञातप्रज्ञं १ अग्ने १ त्वा त्वाम् अनु १ ऐच्छाम ।
कीदृशं त्वाम् १ अप्सु उदकेषु १ ओषधीषु च १ बहुधा १ प्रविष्टम् । अन्विष्य च १ तं तादृशमप्रविष्टं
१ त्वा त्वां १ यमः देवः १ अचिकेत् ज्ञातवान् हे १ चित्रमानो चायनीयरश्मे । कुत्र स्थितं ज्ञातवानिति
तदुच्यते । १ दशान्तरुष्यात् । अन्तरुष्यं गृहमावासस्थानं तच्च स्थानं दशमन्त्रोपेतम् । तादृशं स्थानम्
१ अतिरोचमानम् अतीत्य प्रकाशमानम् । अग्नेर्हि गृहानि दश स्थानानि भवन्ति । पृथिव्यादयस्त्रयो
लोका अग्निवाय्वादित्यास्त्रयो देवा आप ओषधयो वनस्पतयः प्राणिशरीरमिति दश स्थानानि ॥

होत्रादहं वरुण बिभ्येदायं नेदेव मां युनजन्नत्र देवाः ।

तस्य मे तन्वो बहुधा निर्विष्टा एतमर्थं न चिकेताहमग्निः ॥ ४ ॥

होत्रात् । अहम् । वरुण । बिभ्येत् । आयम् । न । इत् । एव । मा । युनजन् । अत्र । देवाः ।

तस्य । मे । तन्वः । बहुधा । निर्विष्टाः । एतम् । अर्थम् । न । चिकेत् । अहम् । अग्निः ॥ ४ ॥

अनया देवा मां ज्ञातवन्त इति निश्चित्य गृह्नस्य प्रयोजनमाह । हे १ वरुण देव १ अहं १ होत्रात्
होतव्यात् । हविर्वहनादित्यर्थः । तस्मात् १ बिभ्येत् १ आयम् आगतवानस्मि । अतः १ मा माम्
१ एव एवं पूर्वप्रकारेण १ अत्र अस्मिन् हविर्वहने १ नेत् १ युनजन् नैव योजयन्तु १ देवाः । १ तस्य

तादृशस्य विभ्यतः ऽमे ऽतन्वो ऽबहुधा ऽनिविष्टाः अप्सु । ऽएतमर्थम् एतद्विर्वहनाकार्यम् ऽअग्निः
 ऽअहं ऽन ऽचिकेत न बुध्ये नाङ्गीकरोमि ॥

एहि मनुर्देवयुर्यज्ञकामोऽरंकृत्या तमसि क्षेप्यग्रे ।

सुगान्पथः कृणुहि देवयानान् वह हव्यानि सुमनस्यमानः ॥ ५ ॥

आ । इहि । मनुः । देवऽयुः । यज्ञऽकामः । अरम्ऽकृत्य । तमसि । क्षेपि । अग्रे ।

सुऽगान् । पथः । कृणुहि । देवऽयानान् । वह । हव्यानि । सुऽमनस्यमानः ॥ ५ ॥

अग्निनैवमुक्ता देवाः पुनरग्निमाह्वयन्ति । हे ऽअग्रे ऽएहि आगच्छ । ऽमनुः मनुष्यो यथा
 मननीयो मनु राजा वा ऽदेवयुः देवान् यष्टुमिच्छन् ऽयज्ञकामश्च भवति । अत एहि । किं कुर्वन् यज्ञ-
 कामो भवतीति चेदुच्यते । ऽअरंकृत्य केवलं तेजःपुञ्जमेवाङ्कुर्वन् । यद्वेदमुत्तरत्र संबध्यते । त्वं तु
 अलंकृत्यात्मानमलंकुर्वन् ऽतमसि अन्यैर्ज्ञानुमशक्येऽन्धकारे ऽक्षेपि निवससि । हे अग्रे आगत्य च
 ऽदेवयानान् देवान् प्रति धैर्मनुष्या गच्छन्ति तान् ऽपथः मार्गान् ऽसुगान् ऽकृणुहि कुरु । ‘कृवि
 हिंसाकरणयोश्च’ । ‘धिन्विक्कृष्योरञ्च’ इत्युग्रत्ययः । संमत्या नो यज्ञनिष्पत्तेर्देवयानाः सुपथा
 भवन्ति । ऽवह च ऽहव्यानि अस्मदीयानि ऽसुमनस्यमानः सौमनस्यमाचरंस्वम् ॥ ॥ १० ॥

अग्रे पूर्वे भ्रातरो अर्थमेतं रथीवाध्वानुमन्वावरीनुः ।

तस्माद्भिया वरुण दूरमायं गौरो न क्षेमोरविजे ज्यायाः ॥ ६ ॥

अग्रे । पूर्वे । भ्रातरः । अर्थम् । एतम् । रथीऽइव । अध्वानम् । अनु । आ । अवरीवुरिति ।

तस्मात् । भिया । वरुण । दूरम् । आयम् । गौरः । न । क्षेमोः । अविजे । ज्यायाः ॥ ६ ॥

अनयाग्निः स्वपलायननिमित्तमाह । हे देवाः ऽअग्रे मम ऽपूर्वे पूर्वमुत्पन्नाः ऽभ्रातरः भूपति-
 भुवनपतिभूतानां पतिरिति त्रयोऽग्रजाः ऽएतम् ऽअर्थं हविर्वहनाख्यमर्थम् ऽअन्वावरीनुः अनुक्रमेण
 वृत्तवन्तः । तत्र वृणोतेर्यङ्गुलान्तालुङि क्षेष्टान्दसो लुक् । ‘बहुलं छन्दसि’ इत्युक्तम् । आवरणे
 दृष्टान्तः । ऽरथीवाध्वानम् । अध्वानं यथा रथी वृणोति तद्वत् । ते भ्रातरस्तथा कुर्वन्तो हताः ।
 ऽतस्मात् मरणात् ऽभिया भीत्या हे ऽवरुण ऽदूरं देशम् ऽआयम् । किञ्च ऽक्षेमोः इषुक्षेप्तुः धनुषः
 ऽज्याबाः सकाशात् ऽगौरो ऽन गौरमृग इव स यथा बिभेति चलति वा तद्वत् ऽअविजे अकम्पे ।
 ‘ओविजी भयचलनयोः’ । अनुदात्तौदादिकः । तस्य लङ्भुत्तमे रूपम् ॥

कुर्मस्त आयुरजरं यदग्रे यथा युक्तो जातवेदो न रिष्याः ।

अर्था वहासि सुमनस्यमानो भागं देवेभ्यो हविषः सुजात ॥ ७ ॥

कुर्मः । ते । आयुः । अजरम् । यत् । अग्रे । यथा । युक्तः । जातऽवेदः । न । रिष्याः ।

अर्थ । वहामि । सुऽमनस्यमानः । भागम् । देवेभ्यः । हविषः । सुऽजात ॥ ७ ॥

इदं देवानां वाक्यम् । हे ऽअग्रे यत् ऽआयुः आयुष्यम् ऽअजरं जरारहितमस्ति तत् ऽते
 ऽकुर्मः । ऽयुक्तः तेनायुषा संयुक्तरूपं हे ऽजातवेदः जातप्रज्ञं यथा ऽन ऽरिष्याः न त्रियसे तथा

कुर्मः । 'अथ 'वहासि वह 'सुमनस्यमानः सौमनस्यं कुर्वन् वोढस्यं वहन्' । तदेव दर्शयति ।
'हविषः यजमानप्रतस्य 'भागम् । केभ्यः । 'देवेभ्यः । हे 'सुजात शोभनजन्मजम् ।

प्रयाजान्मे अनुयाजाँश्च केवलानूर्जस्वन्तं हविषो दत्त भागम् ।

धृतं चापां पुरुषं चौपधीनामग्नेश्च दीर्घमायुंस्तु देवाः ॥ ८ ॥

प्रऽयाजान् । मे । अनुऽयाजान् । च । केवलान् । ऊर्जस्वन्तम् । हविः । दत्तम् । भागम् ।

धृतम् । च । अपाम् । पुरुषम् । च । औपधीनाम् ।

अग्नेः । च । दीर्घम् । आयुः । अस्तु । देवाः ॥ ८ ॥

अनेनाग्निर्विर्वहने दातव्यान्युक्त्वा दत्तेति^१ प्रतिजानाति । हे देवाः 'मे मङ्गं 'प्रयाजान् प्रधानस्य प्रमुखे यष्टव्यानेतज्जामकान् हविर्भागान् तथा 'अनुयाजान् अनु प्रधानात्पश्चाद्यष्टव्यानेतज्जामकान् 'केवलान् असाधारणान् 'दत्तं प्रयच्छन् । तथा 'ऊर्जस्वन्तं प्रम्यभिघारणास्मारवन्तं 'हविषः सर्वस्यापि चरुपुरोडाशादेः 'भागं स्विष्टकृदाख्यं भागं दत्तम् । अथवोर्जस्वन्तं हविषो भागं प्रयाजानुयाजाख्यं^२ दत्तेति योज्यम् । किंच 'अपां सारभूतं नाम्न्य उत्पन्नं वा 'धृतम् आज्यभागादिमाधृतम् 'औपधीनाम् औपधीभ्य उत्पन्नं 'पुरुषं च भागं दत्तम् । किंच 'अग्नेः नमः दीर्घमायुः 'च 'अस्तु । वषट्कारकृतवधभयं मा भूदित्यर्थः । अमुमितिहामं प्रस्तुत्य कौपीनकिम्राक्षगं—'तस्मादाहुराग्नेयः प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा आग्नेयमाज्यमाग्नेयः पुरोडाशः 'इति । 'शरीरदाया ह वा अम्यो भवन्ति' इति च ब्राह्मणं 'पुरुषाहुतिर्यस्य प्रियतमा' इति च ॥

तवं प्रयाजा अनुयाजाश्च केवल ऊर्जस्वन्तो हविषः सन्तु भागाः ।

तवाग्ने यज्ञोऽयमस्तु सर्वस्तुभ्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रः ॥ ९ ॥

तवं । प्रऽयाजाः । अनुऽयाजाः । च । केवले । ऊर्जस्वन्तः । हविः । सन्तु । भागाः ।

तवं । अग्ने । यज्ञः । अयम् । अस्तु । सर्वैः । तुभ्यम् । नमन्तान् । प्रऽदिशः । चतस्रः ॥ ९ ॥

एवमग्निना^३ याच्यमाना देवाः प्रतिब्रुवते । हे अग्ने 'तव 'प्रयाजा 'अनुयाजाश्च 'केवले असाधारणाः 'ऊर्जस्वन्तः बलवन्तः 'हविषः 'भागाः 'सन्तु । हे अग्ने 'अयं 'सर्वैः 'यज्ञः च 'तव 'अस्तु । तथा 'प्रदिशः प्रकृष्टा मुख्याः 'चतस्रः दिशः 'तुभ्यं 'नमन्तान् । अत एहि हविर्वहेति शेषः ॥ ॥ ११ ॥

'विधे देवाः शास्तन' इति षड्वचं दशमं सूक्तं सौवीरकन्याभेरायै वैश्वदेवम् । गतः सूक्त-विनियोगः । स्तुगादापनात्पूर्वभाविनि जपे विनियुक्ता । सूत्रितं च—'विधे देवाः शास्तन मा यथेहाराधि होता निपदा यजीयान्' (आश्व. श्रौ. १. ४) इति ॥

विश्वे देवाः शास्तन मा यथेह होता वृतो मनवै यन्निषध ।

प्र मे ब्रूत भागधेयं यथा वो येन पथा हव्यमा वो वहानि ॥ १ ॥

विश्वे । देवाः । शास्तन । मा । यथा । इह । होता । वृतः । मनवै । यत् । निऽसध ।

प्र । मे । ब्रूत । भागधेयम् । यथा । वो । येन । पथा । हव्यम् । आ । वो । वहानि ॥ १ ॥

१. त-भ-कुर्वन् । २. ग-तान् ; त१.२.३.४.५.८-भ१.४.६-वाति; त६-भ२.४.८-वाति; सु-चानि । ३. भ१.२.७-प्रयाजाख्यं । ४. त१.२.३.६.७.८-भ-एवमग्निभिः ।

एतत्सूक्तं कृत्स्नमाग्नेयम् । हे विश्वे देवाः यूयं मां शास्तन अनुज्ञां दत्त । यथेह यज्ञे
होता देवानामाह्वाता सन् ब्रूतः होतृत्वेन ब्रूतोऽहं मनवै स्तोमि भवतः । यत् यस्मात् निषद्य
स्तोमि तस्माच्छास्तन । मे मम भागधेयं प्र ब्रूत यथा वः यूयं भागं कल्पितवन्तः तथा^१ ते
भागं प्र ब्रूत । येन च यथा वः हव्यमा वहानि वहनं करोमि ॥

अहं होता न्यसीदं यजीयान् विश्वे देवा मरुतो मा जुनन्ति ।

अहरहरश्चिनाध्वर्यवं वां ब्रह्मा समिद्धवति साहुतिर्वाम् ॥ २ ॥

अहम् । होता । नि । असीदम् । यजीयान् । विश्वे । देवाः । मरुतः । मा । जुनन्ति ।
अहःऽअहः । अश्चिना । आध्वर्यवम् । वाम् ।

ब्रह्मा । समऽइत् । भवति । सा । आऽहुतिः । वाम् ॥ २ ॥

यजीयान् यष्टतमः अहं होता सन् न्यसीदं निषण्णोऽस्मि । निषद्वे तं निषण्णं विश्वे
व्याप्ताः मरुतः देवाः जुनन्ति प्रेरयन्ति हविर्वहनाय । हे अश्चिना^२ वां युवयोः आध्वर्यवम्
अहरहः प्रतिदिनं कर्तव्यमिति शेषः । आध्वर्यवं भवद्भ्यामनुज्ञातव्यमित्यर्थः । ब्रह्मा भवति
भवतु । कः । समित् समिद्धश्चन्द्रमाः । चन्द्रमा ब्रह्मा भवतु । किंच सत्^३ । स^३ इत्यर्थः । स च
समित् समिद्धश्चन्द्रमाः वां युवयोर्होमार्थं वा^४ युवान्यां क्रियमाणायाध्वर्यवकर्मणे आहुतिः
भवति भवत्वित्यर्थः । सोमात्मको हि चन्द्रमा हूयते । 'एष वै सोमो राजा' इत्युपक्रम्य 'तदेवोभयं
भवति' इति हि छन्दोगब्राह्मणम् । अथर्वं योजना । याहुतिराध्वर्यवमनुष्ठितवद्भ्यां होतव्या सा
वां युवयोः युवान्यां भवति भवतु । आध्वर्यवं वामित्यस्यैव विवरणमेतत् ॥

अयं यो होता किरु स यमस्य कमप्युहे यत्समञ्जन्ति देवाः ।

अहरहर्जायते मासिमास्यथा देवा दधिरे हव्यवाहम् ॥ ३ ॥

अयम् । यः । होता । किः । ऊँ इति । सः । यमस्य ।

कम् । अपि । ऊहे । यत् । समऽअञ्जन्ति । देवाः ।

अहःऽअहः । जायते । मासिऽमासि । अर्थ । देवाः । दधिरे । हव्यऽवाहम् ॥ ३ ॥

यः अयं होता सः किः को भवति । कीदृशो भवति । तस्य को व्यापार इत्यर्थः ।
तस्योत्तरमुच्यते । यमस्य मृत्योः^५ भीतः सन्निति शेषः । कमपि हुतम् ऊहे वहति । यद्वा सर्व-
मृत्विग्जातं नियमयतीति यमो यजमानः । तस्य कमपि हुतमूहे वहति देवान्प्रति । यत्समञ्जन्ति
यद्विधिः प्राप्नुवन्ति देवाः । किंचाग्निः अहरहः प्रतिदिनमग्निहोत्रार्थं^६ जायते प्रादुर्भवति । तथा
मासिमासि प्रतिमासं जायते पितृयज्ञार्थम्^७ । एतत्कालद्वयमुपलक्षणं पक्षचतुर्मासपण्माससंवत्स-
रादीनाम् । अपरे पुनरेवमाहुः । अहरहः सूर्यात्मना जायते मासिमासि चन्द्रात्मनेति । अथ तमि-
ममग्निं देवा^८ दधिरे हव्यवाहं हविषां वोढारम् । एवमग्निः स्वात्मानं स्वयमेवोक्तवान् ॥

१. ग-त-भ- 'तथा' नास्ति । २. त१.२.७-मु-अश्चिनाश्विनौ । ३. ग१-म६-सोमः; ग४-त१.
२.३.७-सामः; सु-सा स सोम । ४. त१.२.३.६.७.८-म१.२.६.८- 'वां' नास्ति । ५. ग-त-भ-मु-
मृतेः । ६. ग-त-४.५-म४- 'होत्रार्थम्' । ७. ग-त-४.५-म४- 'यज्ञार्थम्' । ८. त१.२.३.७-भ- 'अहरहः'
नास्ति । ९. त-भ- 'देवा' नास्ति ।

मां देवा दधिरे हव्यवाहमपम्लुक्तं बहु कृच्छ्रा चरन्तम् ।

अग्निर्विद्वान्यज्ञं नः कल्पयाति पञ्चयामं त्रिवृतं सप्ततन्तुम् ॥ ४ ॥

माम् । देवाः । दधिरे । हव्यऽवाहम् । अपम्लुक्तम् । बहु । कृच्छ्रा । चरन्तम् ।

अग्निः । विद्वान् । यज्ञम् । नः । कल्पयाति । पञ्चऽयामम् । त्रिऽवृतम् । सप्तऽतन्तुम् ॥ ४ ॥

‘माम् अग्निं’ ‘देवाः’ ‘हव्यवाहं हविर्वाहं’ ‘दधिरे कृतवन्तः’ । कीदृशं माम् । ‘अपम्लुक्तम् अपक्रम्यागतं’ ‘बहु’ ‘कृच्छ्रा’ ‘बहूनि कृच्छ्राणि स्थानानि’ ‘चरन्तं गच्छन्तम्’ । कया मनीषया दधिरे हव्युच्यते । अयम् ‘अग्निर्विद्वान् सर्वं जानन्’ ‘नः’ ‘अस्माकं’ ‘यज्ञं’ ‘कल्पयाति कल्पयति’ । कीदृशं यज्ञम् । ‘पञ्चयामं पञ्चविधगमनम्’ । पाङ्क्तो हि यज्ञः । ‘त्रिवृतं’ ‘सवनत्रयभेदेन त्रिप्रकारं’ ‘सप्ततन्तुं’ ‘सप्तभिश्छन्दोमयैः स्तुतिभिर्विस्तृतम्’ ॥

आ वो यक्ष्यमृतत्वं सुवीरं यथा वो देवा वरिवः कराणि ।

आ बाह्वोर्जमिन्द्रस्य धेयामथेमा विश्वाः पृतना जयाति ॥ ५ ॥

आ । वः । यक्षि । अमृतत्वम् । सुऽवीरम् । यथा । वः । देवाः । वरिवः । कराणि ।

आ । बाह्वोः । वज्रम् । इन्द्रस्य । धेयाम् । अथ । इमाः । विश्वाः । पृतनाः । जयाति ॥ ५ ॥

हे देवाः ‘वः’ ‘युष्मान्’ ‘आ’ ‘यक्षि आयाचे’ । किम् । ‘अमृतत्वम्’ ‘अविनाशित्वं’ ‘सुवीरं’ ‘सुपुत्रं च’ । हे ‘देवाः’ ‘वः’ ‘युष्माकं’ ‘वरिवः परिचर्यां हवीरूपं धनं वा’ ‘यथा’ ‘कराणि करवाणि तदर्थमित्यर्थः’ । किंच ‘इन्द्रस्य’ ‘बाह्वोः’ ‘वज्रम्’ ‘आ’ ‘धेयाम्’ । ‘प्राहयामीत्यर्थः’ । ‘अग्नेर्होतृत्वाभावे’ ‘इन्द्रस्य’ ‘सोमाद्यभावाद्बलत्वेन’ ‘वज्रधारणं’ ‘नोपपद्यते’ । ‘अतस्तत्कृत्वा’ ‘वज्रं’ ‘प्राहयामीत्यर्थः’ । ‘अथ’ ‘पुनं’ ‘सति’ ‘इमाः’ ‘विश्वाः’ ‘सर्वाः’ ‘पृतनाः’ ‘शत्रुसेनाः’ ‘जयाति जयति’ । ‘जयतु वा’ ॥

त्रीणि शता त्री सहस्राण्यग्निं त्रिंशच्च देवा नव चासपर्यन् ।

औक्षन्धृतैरस्तृणन्बर्हिर्हिस्मा आदिद्धोतारं न्यसादयन्त ॥ ६ ॥

त्रीणि । शता । त्री । सहस्राणि । अग्निम् । त्रिंशत् । च । देवाः । नव । च । अमपर्यन् ।

औक्षन् । घृतैः । अस्तृणन् । बर्हिः । अस्मै । आत् । इत् । होतारम् । नि । अमादयन्त ॥ ६ ॥

‘त्रीणि’ ‘शता’ ‘शतानि’ ‘त्रीणि’ ‘सहस्राणि’ ‘त्रिंशच्च’ ‘नव’ ‘च एतस्संख्याकाः’ ‘देवाः’ ‘अग्निं माम्’ ‘असपर्यन् पर्यन्तम्’ । ‘परिचर्याप्रकारं’ उच्यते । ‘घृतैः क्षरद्विराज्यैः’ ‘औक्षन्’ ‘स्निग्धवन्तः’ । ‘अस्मै’ ‘अग्नये’ ‘मह्यं’ ‘बर्हिः’ ‘अस्तृणन्’ ‘आस्तृतवन्तः’ । ‘आदित्’ ‘आस्तरणानन्तरं’ ‘होतारम्’ ‘आह्वातारं’ ‘न्यसादयन्त’ ‘नियमेनासादितवन्तः’ ॥ १२ ॥

‘यमैच्छाम’ इत्येकादशर्चमेकादशं सूक्तम् । देवानां वाक्यत्वाद्देवा ऋषयः । ‘तद्य’ इति दृक्चस्य सौचीकोऽग्निर्ऋषिः । ‘तन्तुं तन्वन्’ इत्याद्या अष्टमीवर्जिता जगत्स्यः । अष्टमी शिष्टाश्च त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं—‘तन्तुमाद्या जगत्स्योऽष्टमीवर्जम्’ इति । शिष्टसूक्तम् । गतः सूक्तविनियोगः ॥

यमैच्छाम मनसा सोऽयमागाद्यज्ञस्य विद्वान् परुषश्चिकित्वान् ।

स नो यक्षदेवताता यजीयानि हि षत्सदन्तरः पूर्वो अस्मत् ॥ १ ॥

यम् । ऐच्छाम । मनसा । सः । अयम् । आ । अगात् । यज्ञस्य । विद्वान् । परुषः । चिकित्वान् ।
सः । नः । यक्षत् । देवताता । यजीयान् । नि । हि । षत्सत् । अन्तरः । पूर्वः । अस्मत् ॥ १ ॥

ययम् अग्निम् एच्छाम अन्विष्टवन्तो वयं मनसा हविष्प्रापणबुद्ध्या मह्यं हविः प्रापयत्विति बुद्धयेत्यर्थः । सोऽयम् अग्निः आगात् आजगाम । कीदृशोऽग्निः । यज्ञस्य यज्ञं विद्वान् जानंस्तथा परुषः परुषि संधातव्यान्यङ्गानि चिकित्वान् अभिगच्छन् । सः अग्निः यजीयान् यष्टुतमः नः अस्मान् देवताता देवतातां यज्ञे यक्षत् यजतु । नि षत्सदि न्यसीदत् खलु वेद्यामिति शेषः । कीदृशः सन् । अन्तरः ऋत्विजां यष्टव्यानां देवानां च मध्ये संचरन् अस्मत् पूर्वः अस्मत्तो देवेभ्यः पूर्वभावी सन् । अग्निं समिध्य पश्चाद्दि देवा आह्वयन्ते ॥

दर्शपूर्णमासयोः पुरा 'अराधि' इत्येषा जप्या । सूत्रमुदाहृतम् ॥

अराधि होता निषदा यजीयानभि प्रयांसि सुधितानि हि ख्यत् ।

यजामहै यज्ञियान् हन्त देवा ईळामहा ईड्याँ आज्येन ॥ २ ॥

अराधि । होता । निऽसदा । यजीयान् । अभि । प्रयांसि । सुधितानि । हि । ख्यत् ।
यजामहै । यज्ञियान् । हन्त । देवान् । ईळामहै । ईड्यान् । आज्येन ॥ २ ॥

अयमग्निः होता होमनिष्पादकः यजीयान् यष्टुतमश्च सन् निषदा वेद्यां निषदनेन अराधि सिद्धोऽभूत् । आहुतियोग्योऽभूदित्यर्थः । तथाभूतोऽयं सुधितानि सुधु निहितानि प्रयांसि चरुपुरो-
डाशाद्यन्तानि अभि हि ख्यत् अभिचष्टे सर्वतः पश्यति । हीति पूरणः । कया बुद्धयेति । यज्ञियान् यष्टव्यान् आहुतिभाजः देवान् हन्त शीघ्रम् आज्येन यजामहै^१ तथा ईड्यान् स्तुतिभाजो देवान् स्तुत्या ईळामहै इति बुद्धयेति शेषः ॥

यस्मिन् यजमाने जीवति मृतशब्दो जायते तस्य सुरभिर्मतीष्टिः कर्तव्या । 'साध्वीमकः' इत्येषा तत्र याज्या । सूत्रितं च—'अग्निर्होता न्यसीदद्यजीयान् साध्वीमकदेववीतिं नो अद्य' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

साध्वीमकदेववीतिं नो अद्य यज्ञस्य जिह्वामविदाम गुह्याम् ।

स आयुरागात्सुरभिर्वसानो भद्रामकदेवहूतिं नो अद्य ॥ ३ ॥

साध्वीम् । अकः । देववीतिम् । नः । अद्य । यज्ञस्य । जिह्वाम् । अविदाम् । गुह्याम् ।

सः । आयुः । आ । अगात् । सुरभिः । वसानः । भद्राम् । अकः । देवहूतिम् । नः । अद्य ॥ ३ ॥

अयमग्निः अद्य नः अस्माकं देववीतिं देवानामागमनवन्तं देवानां हविर्भक्षणोपेतं वा यज्ञं साध्वीमकः साधुमकरोत् । वयं च यज्ञस्य गुह्यां गूढतरां जिह्वामविदाम लब्धवन्तः स्म । अग्निर्हि यज्ञस्य जिह्वा तेन देवानां पानाजिह्वात्वेनोपचारः । सः तादृशोऽग्निः सुरभिः सुगन्धः

‘आयुः देवैः दत्तमायुष्यं’ वसानः आच्छादयन् ‘आगान् आगच्छति । आगत्य च नः अस्मदर्थं’
‘देवहूतिं देवानामाह्वानवन्तं’ यज्ञं ‘मद्रामकः कल्याणं कृतवान्’ अथ इदानीम् ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेन्यर्थं प्रेषितेन होत्रा ‘तदद्य वाचः’ इत्येषा जप्या । मृगादापनान्
पूर्वमपि^१ जप्या । सूत्रितं च—‘तदद्य वाचः प्रथमं मर्षयेति ममाप्य’ (आश्व. श्रौ. १.२) इति ॥

तदद्य वाचः प्रथमं मर्षीय येनासुरां अभि देवा अस्मां ।

ऊर्जाद उत यज्ञियासः पञ्च जना मम होत्रं जुषध्वम् ॥ ४ ॥

तत् । अद्य । वाचः । प्रथमम् । मर्षीय । येन । असुरान् । अभि । देवाः । अस्मां ।

ऊर्जऽअदः । उत । यज्ञियासः । पञ्च । जनाः । मम । होत्रम् । जुषध्वम् ॥ ४ ॥

इदमुत्तरं चाग्नेर्वाक्यमित्युक्तम् । ‘अद्य इदानीं’ प्रथमम् । मुख्यनामैतत् । वाचां मुख्यं ‘तत्’
‘वाचः वचः वचनं’ मर्षीय मर्षीय उच्चारयामि । ‘येन वचना अहं’ देवाः च वयम् ‘अमुरान्’ अभि
‘अस्मां अभिभवेम । किं तत् प्रथमं वचनमिति उच्यते । ‘ऊर्जादः’ हे अस्मादः ‘उत अपि च
‘यज्ञियासः यज्ञार्हा’ हे ‘पञ्च’ जनाः देवमनुष्यादयः यूयं ‘मम’ होत्रं ‘जुषध्वं सेवध्वमिति । एवं
बहूच्यमानेऽग्निमनुद्यन्ति सर्वे देवा इत्यभिप्रायः । अत्र ‘तदद्य वाचः’ (निरु. २. ८) इत्यादि
निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

पञ्च जना मम होत्रं जुषन्तां गोजाता उत ये यज्ञियासः ।

पृथिवी नः पार्थिवात्पात्वंहसोऽन्तरिक्षं दिव्यात्पात्वंस्मान् ॥ ५ ॥

पञ्च । जनाः । मम । होत्रम् । जुषन्ताम् । गोऽजाताः । उत । ये । यज्ञियासः ।

पृथिवी । नः । पार्थिवात् । पातु । अंहसः । अन्तरिक्षम् । दिव्यात् । पातु । अस्मान् ॥ ५ ॥

‘पञ्च’ जनाः देवादयः ‘मम’ होत्रं हवमाह्वानं ‘जुषन्तां सेवन्ताम् । अपि च ‘गोजाताः
भूम्यामुत्पन्नाः । यद्वा । गोशब्देन तज्जं पय आदिकमुच्यते । हविरर्थं प्रादुर्भूता इत्यर्थः । तादृशा ये
सन्ति । ‘उत अपि च’ ये ‘यज्ञियासः यज्ञार्हाः’ सन्ति ते मम होत्रं^२ जुषन्ताम्^३ । किंच ‘पृथिवी
पृथिवीदेवता’ ‘पार्थिवात्’ पृथिवीसंबन्धात् ‘नः’ अस्मान् ‘अंहसः’ पापात् ‘पातु रक्षतु । तथा ‘अन्त-
रिक्षम्’ अन्तरिक्षदेवता ‘दिव्यात्’ आन्तरिक्षादंहसः पापसंकाशात्^४ ‘अस्मान्’ ‘पातु ॥ ॥ १३ ॥

गार्हपत्यादारभ्याहवनीयाद्वेदिं वेदतृणैरास्तृणाति ‘तन्तुम्’ इत्यनया । सूत्रितं च—‘अधि-
धून्वन् संततं स्तृणन् सव्येन गार्हपत्यादाहवनीयमेति तन्तुं तन्वन्नजसो भानुमन्विहि’ (आश्व. श्रौ. १. ११) इति । अग्निहोत्रहोमेऽप्यनयोदकधारा स्नावणीया । सूत्रितं च—‘गार्हपत्यादविच्छिन्ना-
मुदकधारां हरेत्तन्तुं तन्वन्नजसो भानुमन्विहि’ (आश्व. श्रौ. २. २) इति । अन्यन्तराले श्रुति-
क्रमणेऽनया गार्हपत्याहवनीययोर्मध्यमुदकेन भस्मना च पूरयेत् । सूत्रितं च—‘गार्हपत्याहवनीययो-
रन्तरं भस्मराज्योदकराज्या च संतनुयात्’ (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति । आग्निमासतेऽप्येषा धारया ।
सूत्रितं च—‘तन्तुं तन्वन्नजसो भानुमन्विद्येवा न इन्द्रो भवदा विरष्णी’ (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

१ गन्त१.२.८-म६-देवानां हवनवन्तं, म७-देवानां आह्वानात्तरं । २. ग४-पूर्वमेव । ३. गन्त-म४.
मु-यज्ञार्हा देवाः । ४. त३-म८-होत्रं हवमाह्वानं जुषन्तां सेवन्तां । ५. गन्त४.५-म४-संकाशात् ;
त१.२.६.७.८-म१.६.७-मु-पापात् संकाशात् ।

तन्तुं तन्वन्नरजसो भानुमन्विहि ज्योतिष्मतः पथो रक्ष धिया कृतान् ।

अनुल्वणं वयत् जोगुवामपो मनुर्भव जनया दैव्यं जनम् ॥ ६ ॥

तन्तुम् । तन्वन् । रजसः । भानुम् । अनु । इहि । ज्योतिष्मतः । पथः । रक्ष । धिया । कृतान् ।
अनुल्वणम् । वयत् । जोगुवाम् । अपः । मनुः । भव । जनय । दैव्यम् । जनम् ॥ ६ ॥

हे अग्ने ऽतन्तुं यज्ञं ऽतन्वन् विस्तारयन् ऽरजसः रक्षणात्मकस्य लोकस्य ऽभानुं भासकमा-
दित्यम् ऽअन्विहि अनुगच्छ । रश्मिद्वारा सूर्यमण्डलं प्रविशेत्यर्थः । किंच ऽज्योतिष्मतः प्रकाशवतो
यज्ञस्य ऽपथः गमनमार्गान् । अथवा ज्योतिष्मतो दीप्तिमतः स्वर्गस्य पथो मार्गान् देवयानान् । ऽरक्ष
पालय । कीदृशान्मार्गान् । ऽधिया कर्मणा ऽकृतान् संपादितान् । किंच सोऽग्निः ऽजोगुवां स्तोतृणाम्
ऽअपः । कर्मनामैतत् । क्रियया व्याप्यं कर्म ऽअनुल्वणम् अनतिरिक्तं ऽवयत् करोतु । 'यदेव यज्ञ
उल्वणं क्रियते तस्यैवैषा शान्तिः' (तै. सं. ३. ४. ३. ७) इति हि ब्राह्मणम् । स त्वं ऽमनुर्भव
मन्तव्यो भव । स्तुत्यो भवेत्यर्थः । किंच ऽदैव्यं ऽजनं देवसंघं ऽजनय उत्पादय । यज्ञाभिगमनवन्तं
कुर्वित्यर्थः ॥

अक्षानहो नह्यतनोत सौम्या इष्कुणुध्वं रशना ओत पिशत ।

अष्टावन्धुरं वहताभितो रथं येन देवासो अनयन्नाभि प्रियम् ॥ ७ ॥

अक्षऽनहः । नह्यतन । उत । सौम्याः । इष्कुणुध्वम् । रशनाः । आ । उत । पिशत ।

अष्टावन्धुरम् । वहत । अभितः । रथम् । येन । देवास्तः । अनयन् । अभि । प्रियम् ॥ ७ ॥

अत्र यज्ञजिगमिषवो देवाः परस्परं द्रुवते । हे ऽसौम्याः सोमार्हा देवाः यूयम् ऽअक्षानहः
अक्षेषु नह्यन् बन्धनीयानश्वान् ऽनह्यतन नह्यत बध्नीत^१ रथे । ऽउत अपि च ऽरशनाः अश्वबन्धन-
प्रग्रहान् ऽइष्कुणुध्वं निष्कुरुत सम्यक् संस्कुरुत । नकारलोपश्छान्दसः । ऽउत अपि च ऽआ ऽपिशत ।
'पिश अवयवे' । अक्षानलंकुरतेत्यर्थः । ऽअष्टावन्धुरम् । वन्धुरं सारथिनिवासस्थानम् । अष्टसंख्याक-
वन्धुरोपेतं ऽरथं सूर्यसंबन्धिनम् ऽअभितः सर्वतः ऽवहत । सूर्यरथेन साकं युष्मदीयाप्रथान् यज्ञं प्रति
गमयतेत्यर्थः । ऽयेन ऽदेवास्तः देवाः ऽप्रियम् अस्मान्^२ ऽअनयन् अभिगमयन्ति तं रथमभितो
वहतेति संबन्धः । यद्वा । तं यज्ञं प्रति वहतेति योज्यम् ॥

। वैवाहिके प्रयागे यदि नावा तार्या नदी स्यात् तदानीम् 'अश्मन्वती' इत्यर्धर्चैनं वधुं नाव-
मारोहयेत् । उत्तरेणाधर्चैनं नदीमुत्क्रमयेत् । सूत्रितं च—'अश्मन्वती रीयते सं रभध्वमित्यर्धर्चैनं
नावमारोहयेदुत्तरेणोत्क्रमयेत्' (आश्व. गृ. १. ८. २-३) इति ॥

अश्मन्वती रीयते सं रभध्वमुत्तिष्ठतु प्र तरता सखायः ।

अत्रा जहाम ये असन्नशैवाः शिवान्वयमुत्तरेमाभि वाजान् ॥ ८ ॥

अश्मन्ऽवती । रीयते । सम् । रभध्वम् । उत । तिष्ठत । प्र । तरत । सखायः ।

अत्र । जहाम । ये । असन् । अशैवाः । शिवान् । वयम् । उत । तरेम । अभि । वाजान् ॥ ८ ॥

अनयापि देवा यज्ञजिगमिषवः परस्परं ब्रुवते । 'अश्मन्वती' नाम नदी 'प्रीयते' गच्छति ।
'री गतिरेषणयोः' । तां यज्ञगमनायोत्तरीतुम् 'उत्तिष्ठत उद्गच्छत । तथा कृत्वा 'प्र' 'तरत तां नदीमु-
ल्लङ्घयत । हे 'सखायः यजमानस्य सखिभूता इति देवानां संबोधनम् । 'अत्र' 'अस्यां' नद्यां 'ब्रह्म' 'ब्रह्म'
परित्यजाम । कानिति उच्यते । 'ये' 'अशेवाः । शेवमिति सुखनाम । येऽमुष्यभूताः 'अमन' 'अभवन्'
अस्मानाश्रित्य वर्तन्ते ताञ्जहाम । तथा कृत्वा 'शिवान्' सुखकराणि^१ 'वानान्' अन्नानि हवींषि 'अभि'
प्राप्तुम् 'उत्तरेम ॥

त्वष्टा माया वैदपसामपस्तमो बिभ्रत्पात्रा देवपानानि शतमा ।

शिशीते नूनं परशुं स्वायसं येन वृश्वादेतशो ब्रह्मणस्पतिः ॥ ९ ॥

त्वष्टा । मायाः । वेत् । अपसाम् । अपःऽतमः । बिभ्रत् । पात्रा । देवऽपानानि । शम्ऽतमा ।

शिशीति । नूनम् । परशुम् । सुऽआयसम् । येन । वृश्वात् । एतशः । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ९ ॥

अयं 'त्वष्टा' देवशिल्पी 'मायाः' । कर्मनामैतत् । कर्माणि पात्रनिर्माणविषयाणि 'वेत्' 'वेत्ति'
जानाति । स च 'त्वष्टा' 'अपसां' शोभनकर्मवतां मध्ये 'अपस्तमः' अतिशयेन शोभनकर्मा 'देवपानानि'
देवाः पिबन्ति येषु तानि 'पात्रा' सोमपात्राणि 'बिभ्रत्' धारयन् वर्तन् इति शेषः । स च 'त्वष्टा'
'नूनम्' इदानीमशौ 'हविर्वेहनायाङ्गीकृते' सति 'स्वायसं' शोभनायःसारभूतं 'परशुं' 'शिशीति'
तीक्ष्णयति । त्वष्टा पात्रसंपादनार्थं 'येन' परशुना 'एतशः' एतशवर्णः 'ब्रह्मणस्पतिः' ब्रह्मणो मन्त्रस्य
पात्रा पात्रादिसंपादनरूपस्य कर्मणः स्वामी वा 'वृश्वात्' वृश्चति^२ ॥

सतो नूनं कवयः सं शिशीत वाशीभिर्याभिरमृताय तक्षथ ।

विद्वांसः पदा गुह्यानि कर्तन् येन देवासो अमृतत्वमानुशुः ॥ १० ॥

सतः । नूनम् । कवयः । सम् । शिशीत । वाशीभिः । याभिः । अमृताय । तक्षथ ।

विद्वांसः । पदा । गुह्यानि । कर्तन् । येन । देवासः । अमृतऽत्वम् । आनुशुः ॥ १० ॥

हे 'कवयः' मेधाविनस्त्वष्टुर्मम शिष्या ऋभवः 'सतः' । सन्त इत्यर्थः । प्रशस्ता यूयं 'नूनम्'
इदानीं 'सं' 'शिशीत' अत्यर्थं तीक्ष्णीकृत वाशीः^३ । 'याभिः' 'वाशीभिः' पात्राणि 'अमृताय'
सोमाय । तत्पानायेत्यर्थः । यद्वा युष्माकममृतत्वाय । तदर्थं 'तक्षथ' संपादयथ । हे कवयः 'विद्वांसः'
यूयं 'गुह्यानि' गोपनीयानि 'पदा' पदानि निवासस्थानानि 'कर्तन्' कुरुत । 'येन' स्थानकरणेन 'देवासः'
देवा यूयम् 'अमृतत्वमानुशुः' प्राप्ता यूयम् । एवं स्वशिष्यानाह ॥

गर्भे योषामर्दधुर्वत्समासन्त्यपीच्येन मनसोत जिह्वया ।

स विश्वाहा सुमना योग्या अभि सिंहासनिर्वनते कार इज्जितिम् ॥ ११ ॥

गर्भे । योषाम् । अर्दधुः । वत्सम् । आसनि । अपीच्येन । मर्नमा । उत । जिह्वया ।

सः । विश्वाहा । सुऽमनाः । योग्याः । अभि । सिंहासनिः । वनते । कारः । इत् । जिजितिम् ॥ ११ ॥

१. गन्त-भ-मु-सुखकरान् । २. गन्त-भ-मु- 'च' नास्ति । ३. गन्त-भ-मु-वृश्चति पात्राणि ।
४. त१.२.६.७.८-भ- 'वाशीः' नास्ति । ५. त१.२.६.७.८-भ१.२.६.७.८-वाशीभिर्याभिः ।

ते^१ मरुतः^२ ऽग्नें मृताया गोर्मध्ये ग्राहके चर्मणि मृताया गोः संबन्धिनि ऽयोषां कांचिद्वाम्
 ऽअदधुः धारितवन्तः । ' निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिः (ऋ. सं. १. १६१. ७) इत्युक्तम् । तथा
 ऽआसनि मृताया आस्ये ऽवत्सम् अदधुः । केन साधनेन ऽअपीच्येन^३ ऽमनसा देवत्वमाकाङ्क्षता
 ऽउत अपि च ऽजिह्वया । सादृश्यप्रधानोऽयं निर्देशः । जिह्वावदायतया वाश्येत्यर्थः । यद्वा^४ । जिह्वया
 युक्तां योषामिति संबन्धः । ऽसिषासनिः संभजनशीलः ऽसः ऋभुसंघः ऽविश्वाहा सर्वेष्वहःसु^५ सर्वदा
 ऽयोग्याः स्त्रोचिताः^६ ऽसुमनाः^७ स्तुतीः ऽअभि ऽवनते । स च संघः ऽजिति शत्रुजयं कामं^८ ऽकार
 ऽहन् कर्तव्यं शत्रुजयकर्तव्यं ॥ ॥ १४ ॥

' तां सु ते ' इति षड्वचं द्वादशं सूक्तं वामदेवगोत्रस्य बृहदुक्थस्यार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा
 चानुक्रान्तं—' तां सु षड् बृहदुक्थो वामदेव्यः ' इति । समूहस्य दशरात्रस्य द्वितीये छन्दोम
 एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—' अपूर्व्यां पुरुतमानि तां सु ते कीर्तिं त्वं महौ इन्द्र ' (आश्व. श्रौ. ८. ७)
 इति । महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—' तां सु ते कीर्तिं मघवन्महित्वा भूय इद्वावृषे
 वीर्याय ' (ऐ. आ. ५. १. ६) इति ॥

तां सु ते कीर्तिं मघवन्महित्वा यत्त्वा भीते रोदसी अह्वयेताम् ।

प्रावो देवा आतिरो दासमोजः प्रजायै त्वस्यै यदर्शिक्ष इन्द्र ॥ १ ॥

ताम् । सु । ते । कीर्तिम् । मघऽवन् । महिऽत्वा । यत् । त्वा । भीते इति । रोदसी इति । अह्वयेताम् ।

प्र । आवः । देवान् । आ । अतिरः । दासम् । ओजः ।

प्रऽजायै । त्वस्यै । यत् । अर्शिक्षः । इन्द्र ॥ १ ॥

हे ऽइन्द्र ऽमघवन् धनवन् ऽते तव संबन्धिनीं ऽमहित्वा महत्वेनागतां ऽकीर्तिं ऽसु सुष्ठु
 कीर्तयामीति शेषः । किंच ऽयत् यदा ऽत्वा त्वां प्रति ऽभीते असुरैर्मयं प्राप्ते ऽरोदसी द्यावापृथिव्या
 ऽअह्वयेतां अक्रेयव्रतां^९ तदानीं ऽदेवान् ऽप्रावः प्रारक्षः । तथा ऽदासं देवानामुपक्षयकर्तारमसुरम्
 ऽआतिरः व्यनाशयः । असुरान् हत्वा देवानां रक्षणेन द्यावापृथिव्योः भीतिं^{१०} पर्यहर इति यदस्ति किंच
 ऽत्वस्यै एकस्यै ऽप्रजायै यजमानरूपायै ऽयत् बलम्^{११} ऽअशिक्षः प्रायच्छः । तां कीर्तिं कीर्तयामीत्यर्थः ॥

यदचरस्तन्वा वावृधानो बलानीन्द्र प्रब्रुवाणो जनेषु ।

मायेत्सा ते यानि युद्धान्याहुर्नाघ शत्रुं ननु पुरा विवित्से ॥ २ ॥

यत् । अचरः । तन्वा । ववृधानः । बलानि । इन्द्र । प्रऽब्रुवाणः । जनेषु ।

माया । इत् । सा । ते । यानि । युद्धानि । आहुः । न । अघ । शत्रुम् । ननु । पुरा । विवित्से ॥ २ ॥

हे ऽइन्द्र ऽतन्वा शरीरेण स्तोत्रेण वा ऽवावृधानः वर्धमानः ऽजनेषु प्राणिषु ऽबलानि ऽप्रब्रुवाणः
 वृत्रवधादिरूपाणि सामर्थ्यानि प्रकषेण कथयन् ऽअचरः इति ऽयत् संचारं कृतवानिति यदस्ति ऽते
 नव ऽसा गतिः ऽमायेत् मायैव । मृष्टेत्यर्थः^{१२} । किंच ऽयानि ऽयुद्धानि शत्रुविषयाणि ऽआहुः ब्रुवते

१. ग-त-तेमी मरुतो । २. ग-त-मर- ' अपीच्येन ' नास्ति । ३. त-म-४.५.६.८-यद्वा अपि
 च । ४. त-१.३.७-सर्वेष्वहःसु । ५. त-१.२.३.७-सुमनाः सममाना । ६. ग-त-४.५-रक्षेत्यव्रतां ;
 त-१.२.३.८-म-४.६.८-अहेत्यव्रतां । ७. त-१.२.३.७-मु-भारं । ८. त-१.२.७-म-तद्वलं ; त-३-तद्वनं ।
 ९. त-मु-दृष्टेत्यर्थः ।

पुराविद^१ ऋषयः तान्यपि मायैव । कुत इति आह । 'अद्य इदानीं' 'शत्रुं हन्तव्यं' 'न' 'विश्वस्मे न लभसे । अद्य मा भूत् पूर्वं हतवानस्मीति यत्' 'वृषे तदपि नेत्याह । 'ननु इति प्रश्ने । किं 'पुरा शत्रुमलभथाः । तदपि नेत्यर्थः ॥

क उ नु ते महिर्नः समस्यास्मत्पूर्वं ऋषयोऽन्तमापुः ।

यन्मातरं च पितरं च साकमर्जनयथास्तन्वः स्वायाः ॥ ३ ॥

के । ऊँ इति । नु । ते । महिर्नः । समस्य । अस्मत् । पूर्वं । ऋषयः । अन्तम् । आपुः । यत् । मातरम् । च । पितरम् । च । साकम् । अर्जनयथाः । तन्वः । स्वायाः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र 'ते तव' 'महिर्नः' 'समस्य सर्वस्यापि' 'अन्तं पारम्' 'अस्मत्' 'अस्मनः' 'पूर्वं' 'ऋषयः' 'के' 'आपुः प्राप्नुवन् । न केऽपीत्यर्थः । यद्यपि महत्त्वं प्रख्यापयन्ति तथापि न कास्मर्येणेति । तत्र कारणमाह । 'यत् यस्मात्' 'मातरं' 'च' 'पितरं' 'च । 'द्यौः पिता पृथिवी माता' (तै. ब्रा. ३.७.५.४-५) इति हि श्रुतम् । अतो द्यावापृथिव्यावित्यर्थः । ते उभे अपि 'साकं' 'महैव' 'स्वायाः' 'तन्वः स्वकीयाच्छरीरात्' 'अर्जनयथाः उदपादयः । अतो नापुरिति संबन्धः ॥

चत्वारि ते असुर्याणि नामादाम्यानि महिषस्य सन्ति ।

त्वमङ्ग तानि विश्वानि विस्से येभिः कर्माणि मघवश्चकथं ॥ ४ ॥

चत्वारि । ते । असुर्याणि । नाम । अदाम्यानि । महिषस्य । सन्ति ।

त्वम् । अङ्ग । तानि । विश्वानि । विस्से । येभिः । कर्माणि । मघवन् । चकथं ॥ ४ ॥

हे इन्द्र 'महिषस्य महतः पूज्यस्य' 'ते तव' 'चत्वारि' 'असुर्याणि असुरविघातानि' 'अदाम्यानि अन्यैरहिंस्यानि उत्तरसूक्त उपान्त्यवर्जिते 'दूरे तन्नाम' इत्यादिषु प्रतिपादितानि यानि 'नाम नामकानि शरीराणि' 'सन्ति' 'अङ्ग सखे' 'त्वं' 'तानि' 'विश्वानि सर्वाणि' 'विस्से वेत्सि जानासि । 'येभिः यैः नामभिः' 'कर्माणि वृत्रवधादिरूपाणि' 'चकथं कुरुषे हे' 'मघवन् तानि वेत्सीति ॥

त्वं विश्वा दधिषे केवलानि यान्याविर्या च गुहा वसूनि ।

कामभिर्मे मघवन्मा वि तारीस्त्वमाज्ञाता त्वमिन्द्रासि दाता ॥ ५ ॥

त्वम् । विश्वा । दधिषे । केवलानि । यानि । आविः । या । च । गुहा । वसूनि ।

कामम् । इत् । मे । मघवन् । मा । वि । तारीः ।

त्वम् । आज्ञाता । त्वम् । इन्द्र । असि । दाता ॥ ५ ॥

हे इन्द्र 'त्वं' 'विश्वा सर्वाणि' 'केवलानि अन्येषामसाधारणानि' 'वसूनि धनानि' 'दधिषे धारयसि । विश्वानीत्युक्तं कथं विश्वत्वमित्यत आह । 'यान्याविः आविर्भूतानि' 'सर्वैः प्रसिद्धानि वसूनि वासयोग्यानि' 'धनानि सन्ति' 'यथा' 'च' 'गुहा गुहायां निगूढे प्रदेशे वर्तमानानि वसूनि

१. त१.२.६.७.८-म-सु-पुराणविदः । २. त-म-सु- 'यत्' नास्ति । ३. ग-अस्मद् । ४. ग२-म१.२.४.६-के ऋषयः; ग४-त-म-उ-ऋषयः । ५. त२.६.७.८-म२.५.६-आविर्भूतानि तानि । ६. ग-त-सु-निवास* ।

मन्ति तानि विश्वानि दधिष इति । यस्मादेवं तस्मात् ऽमे मम ऽकामं काङ्क्षितं हे ऽमघवन् धनव-
 श्चिन्द्रं ऽमा ऽत्रि ऽतारीः मा हिंसाः । ऽइत् इति पूरणः । वर्धयेति शेषः । हे ऽइन्द्र ऽत्वमाज्ञाता
 ऽअस्मि प्रापयितानि^१ अभिलषितं धनम् । तथा हे इन्द्र ऽत्वं ऽदाना असि ॥

यो अर्दधाज्ज्योतिषि ज्योतिरन्तर्यो असृजन्मधुना सं मधूनि ।

अघ प्रियं शूषमिन्द्राय मन्म ब्रह्मकृतौ बृहदुक्थादवाचि ॥ ६ ॥

यः । अर्दधात् । ज्योतिषि । ज्योतिः । अन्तः । यः । असृजत् । मधुना । सम् । मधूनि ।

अघ । प्रियम् । शूषम् । इन्द्राय । मन्म । ब्रह्मऽकृतः । बृहत्ऽउक्थात् । अवाचि ॥ ६ ॥

यः इन्द्रः ऽज्योतिषि द्योतमाने आदित्यादिके तेजसि ऽअन्तः ऽज्योतिः तेजः ऽअदधात्
 धारितवान् । यदादित्याग्न्यादिषु तेजोऽस्ति तदिन्द्रकृतमित्यर्थः । ययः च ऽमधुना मधुरेण
 रसेन^२ ऽमधूनि सोमादिमधुरद्रव्याणि ऽसम् ऽअसृजत् समयोजयत् । यद्वा । मधुना । अत्र मधु-
 शब्देन मध्वैः सेव्यमान आदित्य उच्यते । तेन सह मधूनि उदकानि समसृजत् । ऽअघ संप्रति तस्मै
 ऽइन्द्राय ऽप्रियं प्रीतिजनकं^३ ऽशूषं बलं शत्रूणां शोषकवाद्वलकरं ऽमन्म मननीयं स्तोत्रं ऽब्रह्मकृतः
 मन्त्रकृतः ऽबृहदुक्थात् प्रभूतशस्त्रयुक्तादेतन्नामकादधेर्मत्तः ऽअवाचि उक्तमभूत् ॥ ॥ १५ ॥

‘दूरे तत्’ इत्यष्टौ त्रयोदश सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘दूरे’ इत्यनुक्रान्तम् । गतः
 सूक्तविनियोगः ॥

दूरे तन्नाम गुह्यं पराचैर्यच्चा भीते अह्वयेतां वयोधै ।

उदस्तन्नाः पृथिवीं धामभीके भ्रातुः पुत्रान्मघवन्तित्विषाणः ॥ १ ॥

दूरे । तत् । नाम । गुह्यम् । पराचैः । यत् । त्वा । भीते इति । अह्वयेताम् । वयः । धै ।

उत् । अन्तन्नाः । पृथिवीम् । धाम । अभीके । भ्रातुः । पुत्रान् । मघऽवन् । तित्विषाणः ॥ १ ॥

अनया ‘अन्वारि ते अमुयाणि’ नाम^४ इत्युक्तस्य आद्यं नाम स्तूयते । हे इन्द्र ऽते तव ऽतत्
 वक्ष्यमाणं^५ नाम सर्वेषां नामकं शरीरं ऽपराचैः पराङ्मुखैर्मेनुष्यैः । मनुष्याणामित्यर्थः । ऽगुह्यं
 गोपनीयमप्रकाशितं सत् ऽदूरे इतो विप्रकृष्टे दूरदेशे वर्तत इति शेषः । ऽयत् यदा ऽत्वा त्वां ऽरोदसी
 छावापृथिव्यौ ऽभीते सती ऽअह्वयेताम् अवैत्यज्ञताम् । किमर्थम् । ऽवयोधै अन्नस्य निधानार्थम् ।
 जगतोऽन्नस्य साधनायेत्यर्थः । तदानीं तेन शरीरेण ऽअभीके । अन्तिकनामैतत् । तव समीप एव
 ऽपृथिवीं ऽद्यां च ऽउत् ऊर्ध्वं परस्परवियुक्तं यथा भवति तथा ऽअस्तन्नाः स्तम्भितवानसि । किं कुर्वन् ।
 हे ऽमघवन् इन्द्र ऽभ्रातुः पर्जन्यस्य ऽपुत्रान् पुत्रस्थानीयानुदकसंस्त्यायान् ऽतित्विषाणः दीपयन्^६ ॥

महत्तन्नाम गुह्यं पुरुस्पृग्येन भूतं जनयो येन भव्यम् ।

प्रत्नं जातं ज्योतिर्यदस्य प्रियं प्रियाः समविशन्त पञ्च ॥ २ ॥

१. त१.८-अ-नियमितसि । २. ग-त-मु-रसेन निमित्तेन । ३. ग-त-भ-मु-प्रियजनकं । ४. ग-त-
 म-‘अमुयाणि’ नास्ति । ५. ग-त१.२.३.७-मु-दीपयन्निति (त७-भूयन्निति) विबुधपुमिन्द्रमाह ।
 विबुधेष्वेव (त१.२.७-मु-विबुधेष्वेव) इति च वाजसनेयकं । यद्वा पर्जन्यरूपमाह । तदानीं वायुरस्येन्द्रस्य
 आतापनेतव्यः ।

महत् । तत् । नाम । गुह्यम् । पुरुऽऽपृच्छ । येन । मृतम् । जनय । येन । भव्यम् ।
प्रनम् । जातम् । ज्योतिः । यत् । अस्य । प्रियम् । प्रियाः । मन् । अविज्ञात् । पञ्च ॥२॥

हे इन्द्र तव एतत् पुरुषं गोपनीयमन्यैरविज्ञातं पुष्करं बहुभिर्बुधैर्मिमिः स्फुर्त्तयिष्यामि-
शामकं नाम शरीरं महत् अत्यन्तं प्रबृद्धं येन नाम्ना भूतं भव्यं च पुत्रं जनय, उत्पत्ति-
वानसि । भूतभव्याभयान्वयाय येनेत्यस्यावृत्तिः स्यात् । आकाशमाकाशं परमेश्वरमदात्
भूतभव्यात्मकं जगदुत्पद्यते । 'आकाशाद्वायुः' (ते. आ. ८. १) इत्यादिभूतेः । किं ज्ञेयं पुराणं
पूर्वकालीनं एतत् ज्योतिः द्योतमानमादित्याख्यमुदकाख्यं वा अस्य इन्द्रस्य प्रियं प्रियमुने तस्य
जातम् उत्पन्नं प्रियाः प्रीयमाणाः पञ्च । पञ्च जना इति शेषः । भीमसेनो भीम इति बहुवचन-
लक्षणा । निषादपञ्चमाश्रत्वारो वर्णाः समविशान्तं संविशन्ते । स्वनिर्वाहार्थं भजनं इत्यर्थः ॥

आ रोदसी अपृणादोत मध्यं पञ्च देवां क्रतुशः सप्तमम् ।

चतुस्त्रिंशता पुरुधा वि चष्टे सरूपेण ज्योतिषा विव्रतेन ॥ ३ ॥

आ । रोदसी इति । अपृणात् । आ । उत । मध्यम् । पञ्च । देवान् । क्रतुशः । सप्तमम् ।
चतुऽत्रिंशता । पुरुधा । वि । चष्टे । सरूपेण । ज्योतिषा । विव्रतेन ॥ ३ ॥

अयमिन्द्र आत्मीयेन शरीरेण तेजसा वा रोदसी द्यावापृथिव्या आ सर्वतः अपृणान् पूरयति ।
उत अपि च मध्यं धुभूम्यपेक्षया मध्यभूतमन्तरिक्षमापृणादिति वर्तते । तदपि स्वशरीरेण तेजसा
वा पूरयति । किंच पञ्च देवान् देवमनुष्यपित्रसुररक्षःसंज्ञकान् तथा सप्तमम् । द्विरूपा सप्त-
संख्याकानि तत्त्वानि लोके यानि सन्ति तानि परिगृह्यन्ते । कानि तानीति । सप्त मरुद्गान् सप्तदिव्य-
रश्मीन् सप्तचेन्द्रियाणि सप्त लोकानन्यानपि सप्तसंख्योपेतान् क्रतुशः काले काले चतुस्त्रिंशता
चतुस्त्रिंशत्संख्याकेन देवगणेन सह पुरुधा बहुप्रकारं वि चष्टे विपश्यति सर्वदेशते । अहो
वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च विराट् चेति चतुस्त्रिंशत् देवानाम् । केनेति
तदुच्यते । सरूपेण समानरूपेण ज्योतिषा प्रकाशकेन विव्रतेन विविधेन कर्मणा ॥

यदुष औच्छः प्रथमा विभानामर्जनयो येन पुष्टस्य पुष्टम् ।

यत्तं जामित्वमवरं परस्या महन्महत्या असुरत्वमेकम् ॥ ४ ॥

यत् । उपः । औच्छः । प्रथमा । विभानाम् । अर्जनयः । येन । पुष्टस्य । पुष्टम् ।

यत् । ते । जामित्वम् । अवरम् । परस्याः । महत् । महत्याः । असुरत्वम् । एकम् ॥४॥

अत्र प्रसङ्गात्सूर्यात्मकेन्द्रसंबन्धिन्युषाः स्तूयते । हे उपः उपोदेवते विभानां विभासकानां
ग्रहनक्षत्रादीनां प्रथमा प्रथमभूता सती औच्छः विभासवमकरोः । अग्रे ह्युषसः प्रादुर्भवन्ति
पश्चादन्यानि तेजांसि । येन च तेजसा पुष्टस्य पोषयुक्तस्यापि पदार्थस्य पुष्टम् अतिशयेन पोष-
युक्तमादित्यम् अर्जनयः उदपादयः । यत् यच्च एते तव जामित्वं बान्धवम् अवरम् अवाह-
मुखम् । अस्मदभिमुखमित्यर्थः । कीदृश्यास्तवेति उच्यते । परस्याः । उपरि स्थिताया इत्यर्थः ।

१. त-६.८-म-येनेत्यर्थस्यावृत्तिः । २. ग-त-भ-२.५.६.८-उत्पन्नं तस्य; सु-उत्पन्नं तत् तस्य ।

३. ग-त-म-मु-मध्यमभूत* । ४. त-भ-१.२.४.६.८-ते तथा । ५. त-भ-मु-संख्याकदेवगणेन ।

६. ग-विभानमकरोः; त-मु-विभातमकरोः ।

तदिदं 'महत्याः तव 'महत् अतिप्रबृद्धम् 'एकम् असाधारणमेकमेव वा 'असुस्त्वं प्रकृष्टबलवत्स्वम् ।
तव बलेन कृतमित्यर्थः ॥

महाव्रते निष्कैवल्ये 'विधुं दद्राणम्' इत्येषा । सूत्रितं च—'आ याह्यर्वाहुप वन्धुरेष्टा विधुं
दद्राणम्' (पे. आ. ५. ३. १) इति ॥

विधुं दद्राणं समने बहूनां युवानं सन्तं पलितो जगार ।

देवस्य पश्य काव्यं महित्वाद्या ममार स ह्यः समान ॥ ५ ॥

विधुम् । दद्राणम् । समने । बहूनाम् । युवानम् । सन्तम् । पलितः । जगार ।

देवस्य । पश्य । काव्यम् । महित्वाद्या । अद्य । ममार । सः । ह्यः । सम । आन ॥ ५ ॥

अनया कालात्मक इन्द्रः स्तूयते । विधुं विधानारं सर्वस्य युद्धादेः कर्तारम् । विपूर्वो^१
दधातिः^२ करोत्यर्थः । तथा 'ममने । अननमनः प्राणनम् । सम्यगननोपेते संग्रामे 'बहूनां शत्रूणां
'दद्राणं द्रावकं ईदृक्सामर्थ्येपितं 'युवानं 'सन्तं पुरुषं 'पलितः जरा^३ 'जगार निगिरतीन्द्राज्ञया ।
एवमुक्तलक्षणं वक्ष्यमाणलक्षणं च 'देवस्य कालात्मकस्येन्द्रस्य 'महित्वा महत्वेनोपेतं 'काव्यं सामर्थ्यं
'पश्य पश्यत हे जनाः । तथा जरसा प्राप्तः 'अद्य 'ममार म्रियते । 'स 'ह्यः परेषुः 'समान सम्यक्
चेष्टते । पुनर्जन्मान्तरे प्रादुर्भवतीत्यर्थः । तदेवं चत्वारि नामानि शरीराण्युक्तानि ॥ ॥ १६ ॥

शाकमना शाको अरुणः सुपर्ण आ यो महः शूरः सनादनीळः ।

यच्चिकेत सत्यमित्तन्न मोघं वसुं स्पार्हमुत जेतोत दाता ॥ ६ ॥

शाकमना । शाकः । अरुणः । सुपर्णः । आ । यः । महः । शूरः । सनात् । अनीळः ।

यत् । चिकेत । सत्यम् । इत् । तत् । न । मोघम् । वसुं । स्पार्हम् । उत । जेतो । उत । दाता ॥ ६ ॥

'शाकमना । शाकमैव शाकम् । शकमना बलेन 'शाकः शक्त । 'शक्ल^३ शक्तौ^४ । 'स्वशाक्त्यैव
मघं कर्तुं शक्तः इत्यर्थः । न हीन्द्रस्य सहायान्तरापेक्षास्तीन्द्रत्वादेव । 'अरुणः अरुणवर्णः 'सुपर्णः
कञ्चिच्छोभनपर्णः पक्षी 'आ गच्छतीत्यध्याहारः । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । 'यः 'महः महान्
'शूरः विक्रान्तः 'सनात् पुराणः 'अनीळः अनीडो नीडस्याकर्ता । नहीन्द्रोऽभिवत् कुत्रचिदपि यज्ञे
निकेतनं करोति । एवं सुपर्णरूपकेन्द्रमाह । स पक्षीन्द्रः 'यच्चिकेत कर्तव्यत्वेन जानाति 'तत्
'सत्यमित् सत्यमेव 'न तु 'मोघं व्यर्थं भवति । सः 'स्पार्हं स्पृहणीयं 'वसु 'उत^५ 'जेता जयति
शत्रुभ्यः सकाशात् 'उत अविः 'दाता प्रयच्छति च स्तोतृभ्यः । 'न लोकाव्यय^६ ' इत्यादिना
पक्षीप्रतिषेधः ॥

येर्मिदं वृष्ण्या पौस्यानि येभिरौषधैर्बृहत्याय वजी ।

ये कर्मणः क्रियमाणस्य मुह कृतेकर्ममुदजायन्त देवाः ॥ ७ ॥

आ । पौसः । ददे । वृष्ण्या । पौस्यानि । येभिः । औषत् । वज्रहत्याय । वजी ।

ये । कर्मणः । क्रियमाणस्य । मुहा । कृतेऽकर्मम् । उतऽअजायन्त । देवाः ॥ ७ ॥

१. भ-विदधातिः । २. ग-भ- 'जरा' नास्ति । ३. त-भ-मु- 'शक्ल शक्तौ' नास्ति । ४. ग-त-भ-
'उत' नास्ति । ५. ग-भ-मु-अपि च ।

इन्द्रः 'येभिः सरजिः सह नृणां' ति सर्वकामि 'येभ्यश्चि' यजमाने 'येभ्यः' 'येभ्यः' आशुभिः ।
 'येभिः सरजिः सहितः' 'युवराज्याय' । प्राण्युपकारकवृद्धयवकावात्तुः प्राणस्य । नम्य इत्यर्थः ।
 मनुष्याणामुपद्रवशमनायेत्यर्थः । तदर्थं 'वर्त्रा वत्रवा' इन्द्रः । 'सोमस्य' यजमाने । 'देव' यजमानः । 'देव'
 'महा' महत्तेजोः । 'क्रियमाणस्य' 'कर्मणः' वृष्टिप्रदानलक्षणस्य 'सा' 'यजमानस्य' । 'कर्मणः' 'कर्मणः'
 वृष्टिप्रदानकर्म प्रति 'उदजायन्त उन्मुखा' जायन्ते स्वयमेव निमित्ते इति सूचयति ।

युजा कर्माणि जनयन्विश्वौजा अशस्तिहा विश्वमेतास्तरापात ।

पीत्वी सोमस्य दिव आ वृधानः शूरो नियुधाधमदम्प्यन् ॥ ८ ॥

युजा । कर्माणि । जनयन् । विश्वऽओजाः । अशस्तिहा । विश्वमेताः । तरापातः ।

पीत्वी । सोमस्य । दिवः । आ । वृधानः । शूरोः । नि । युधा । अयन्त । दम्प्यन् ॥ ८ ॥

स इन्द्रः 'युजा कर्माणि साहाय्येन' 'कर्माणि' प्रयत्नेणादीनि । 'जनयन्' उत्पादयन् । 'विश्वौजाः'
 व्यासबलः । 'अशस्तिहा' रक्षोहा । 'विश्वमेताः' व्यासमेताः । 'अयन्त' मनस्वी । 'तरापात' तुर्यमभिहितः
 शत्रूणां । एवंमहानुभाव इन्द्रः । 'सोमस्य' सोमं । 'पीत्वा' पीत्वा । 'दिवः' सुतोहादित्येन सोमं पीत्वा ।
 'वृधानः' वर्धमानः । 'शूरः' सन् । 'युधा' आयुधेन प्रहारेण वा । 'दम्प्यन्' शयन् । 'निः' । 'अयन्त' निधमन्ति ।
 युद्धेनामुरानपवाधन् इत्यर्थः ॥ ॥ १० ॥

'इदं ते' इति सप्तर्षे चतुर्दश सूक्तम् । वामदेवपुत्रो बृहदुक्थ ऋषिः । चतुर्थीपरिभाषणो
 जगत्थः । आदितस्त्रिः सप्तर्षी च त्रिभुवः । विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्तान्तम्—'इदं ते सप्त
 वैश्वदेवं तु' चतुर्थाद्यास्त्रिभो जगत्थः । इति । गतः सूक्तविनियोगः । आद्यर्षयो वायवादिक् । दे-
 नायतनाक्षिकस्य शम्यापरामादवाचीने देशे दीप्यमाने सति तमग्निमनया पुनरायन्ते संवरेत् ।
 सूत्रितं च—'आहवनीयमवदीप्यमानमवाहं शम्यापरामादिदं न एकं पर ऊ न एकमिति संवरेत्'
 (आश्व. श्री. ३. १०) इति ॥

इदं त एकं पर ऊ त एकं तृतीयैन् ज्योतिषा सं विशस्व ।

संवशेन तन्वश्चारेधि प्रियो देवानां परमे जनित्रे ॥ १ ॥

इदम् । ते । एकम् । परः । ऊ इति । ते । एकम् । तृतीयैन् । ज्योतिषा । सम् । विशस्व ।

सम् । संवशेन । तन्वः । चारुः । पृथि । प्रियः । देवानाम् । परमे । जनित्रे ॥ १ ॥

एतदादिभिर्बृहदुक्त्यो वाजिनं नाम स्वपुत्रं स्मन् वदति । हे स्मन् पुत्र ते तव 'इदम्' । उपरि
 ज्योतिषेति वक्ष्यमाणवाद्देवदेशाब्देन ज्योतिरभिधीयते । इदं ज्योतिरिदयालयम् । एकम् एकौऽशः ।
 अतस्तमग्निं तव देहगताग्नेयेन बाह्यमग्निं । सं विशस्व संराजस्व । तथा 'पर' उ अन्वोऽपि । ते तव
 'एकं' वायवाण्योऽशः । ते तव प्राणवायवाण्येनोनेन सं विशस्व । शरीराग्निप्राणवायवोर्वाह्याक्षिवायवो-
 र्वाह्यवाद्देशवमिति भावः । तथा 'तृतीयैन्' ज्योतिषा आदियालयेन तेजसा तवगमना सं विशस्व ।
 सूर्यगतमचैतन्यदेहगतमचैतन्ययोरभेदादंशब्दम् । तत् 'वोऽहं सोऽसौ वोऽसौ सोऽहं' । सूर्यं अगमा
 जगतस्तत्पुत्रम् (अ. सं. १. ११५. १) इति अग्नेरामनः सूर्यप्रवेशो युक्तः । 'तन्वः' तन्वाः । 'संवशेन'
 १. ग-न२. ३. ५-मु-पृथ्या इत्यादि । २. ग-न१. २. ३. ६. ७. ८-अ-महता तेजोः । ३. त-तु'
 नास्ति । ४. त-अ-पारे । ५. त२. १-अ-तत् नास्ति । ६. ग-अ-तन्वाः नास्ति ।

तस्मिन्सूर्ये संविश्य ^१वाहुरेधि कल्याणो भव । कीदृशस्त्वम् । ^२प्रियः तेन सह प्रीयमाणः । कीदृशे तस्मिन् । ^३देवानां ^४परमे उत्तमे ^५जनित्रे जनके । 'देवानां ह्येतत्परमं जनित्रं यत्सूर्यः' इति हि श्रुतिः ॥

तनूँष्टे वाजिन्तन्वं^१ नयन्ती वाममस्मभ्यं धातु शर्म तुभ्यम् ।

अहुतो महो धरुणाय देवान्दिवीव ज्योतिः स्वमा मिमीयाः ॥ २ ॥

तनूः । ते । वाजिन् । तन्वंम् । नयन्ती । वामम् । अस्मभ्यम् । धातु । शर्म । तुभ्यम् ।

अहुतः । महः । धरुणाय । देवान् । दिविऽईव । ज्योतिः । स्वम् । आ । मिमीयाः ॥ २ ॥

हे ^१वाजिन् एतन्नामक पुत्र ^२ते तव ^३तन्वं शरीरं ^४नयन्ती स्वशरीरं प्रापयन्ती ^५तनूः इयं पृथिवी । उभयोरपि पार्थिवत्वात्तव शरीरस्य पृथिवीप्राप्तौ सत्यां तस्यास्तव शरीरनयनं युक्तम् । तादृशी पृथिवी ^६वामं वननीयं धनम् ^७अस्मभ्यं ^८धातु दधातु ^९शर्म च सुखं ^{१०}तुभ्यं धातु दधातु । स त्वम् ^{११}अहुतः अनवपतितः सन् ^{१२}महः महतः ^{१३}देवान् तव कारणभूतान् ^{१४}दिवीव ^{१५}ज्योतिः सुलोके वर्तमानं सूर्यं च । इवशब्दश्चार्थं निपातानामनेकार्थत्वात् । तं च ^{१६}स्वं तव स्वभूतम् ^{१७}आ ^{१८}मिमीयाः आविश ॥

वाज्यसि वाजिनेना सुवेनीः सुवितः स्तोमं सुवितो दिवं गाः ।

मुवितो धर्मं प्रथमानु सत्या मुवितो देवान्मुवितोऽनु पत्नम् ॥ ३ ॥

वाजी । अमि । वाजिनेन । सुऽवेनीः । सुवितः । स्तोमम् । मुवितः । दिवंम् । गाः ।

सुवितः । धर्मम् । प्रथमा । अहु । सत्या । मुवितः । देवान् । सुवितः । अहु । पत्नम् ॥ ३ ॥

हे पुत्र त्वं ^१वाजिनेन अक्षरसेन बलेन वा ^२वाज्यसि तद्वान् भवसि । कीदृशस्त्वम् । ^३सुवेनीः सुषु कान्तः । वी गत्यादिषु । तादृशस्त्वं ^४सुवितः सुषु प्रेरितस्त्वं ^५स्तोमं पूर्वं त्वया कृतं स्तोत्रं तद्भिमानिदेवम् ^६अनु ^७गाः अन्वगाः अनुगच्छ^१ । तथा ^८सुवितो ^९दिवं गाः । तथा ^{१०}सुवितो ^{११}धर्मं त्वया संपादितानि धर्माण्यनुगच्छ^२ । कीदृशानि । ^{१२}प्रथमा मुख्यानि ^{१३}सत्या सत्यफलानि । तथा ^{१४}सुविनो ^{१५}देवान् इन्द्रादीन् । तथा ^{१६}सुविनः ^{१७}पत्न पतज्ज्योतिरादित्याख्यम् ^{१८}अनु गाः ॥

महिम्न एषां पितरश्चनोशिरे देवा देवेष्वदधुरापि कर्तुम् ।

समविष्यचुरुत यान्यत्विषुरैषां तनूषु नि विविशुः पुनः ॥ ४ ॥

महिम्नः । एषाम् । पितरः । चन । ईशिरे । देवाः । देवेषु । अदधुः । अपि । कर्तुम् ।

सम् । अविष्यन्तुः । उत । यानि । अत्विषुः ।

आ । एषाम् । तनूषु । नि । विविशुः । पुनरिति ॥ ४ ॥

^१पितरश्चन अस्मत्पितरोऽप्यङ्गिरसः ^२एषां देवानां ^३महिम्नः महत्त्वस्य ^४ईशिरे ईश्वरा अभवन् । ते ^५देवाः ^६अपि देवत्वं प्राप्ता अङ्गिरसः ^७देवेषु इन्द्रादिषु ^८कर्तुं संकल्पम् ^९अदधुः घृतवन्तः । ^{१०}उत अपि च ^{११}यानि तेजानि ^{१२}अत्विषुः शीष्यन्ते तानि ^{१३}समविष्यन्तुः संगता आसन् । ^{१४}एषां देवानां ^{१५}तनूषु शरीरेषु ^{१६}नि ^{१७}विविशुः निविशन्ति पितरोऽङ्गिरसः । अतस्त्वमपि तथा कुर्वित्यर्थः ॥

महोभिर्विश्वं परि चक्रमु रजः पूर्वा धामान्यमिता मिमानाः ।

तनुषु विश्वा भुवना नि येमिरे प्रामाग्यन्त पुरुष प्रजा अन्तु ॥ ५ ॥

महःऽभिः । विश्वम् । परि । चक्रमुः । रजः । पूर्वा । धामानि । अन्यानि । मिमानाः । परि-
चिह्नदन्तः । तनुषु । विश्वा । भुवना । नि । येमिरे । प्र । प्रामाग्यन्तः । पुरुषः । प्रजाः । अन्तुः ॥ ५ ॥

मदीयाः पितरः षमहोभिः बलैः स्वार्थैः विश्वं सर्वं रजः लोहम् । 'येका रजःपुत्रस्ये' इति निरुक्तम् । षपूर्वा पूर्वाणि षधामानि स्थानानि षमिमाना अभ्यर्शयितानि मिमानाः परि-
चिह्नदन्तः षपरि षचक्रमुः पर्यक्रामन् । किंच तथा कुर्वन्तः षविश्वा सर्वाणि षभुवना भूतजातानि
षनि षयेमिरे नियमितवन्तः । किंच षपुरुष पुरुषा बहुप्रकारं षप्रजा षअन्तु ज्योतीष्युदकानि वा
प्रामाग्यन्त प्रमारितवन्तः । अस्मात्पितरः पूर्वैऽङ्गिरसः स्वस्वामध्येन सर्वं लोकं व्याप्य पुरातनानि
ग्रहणक्षत्रादीनि परिचिह्न्य सर्वभूतानि नियम्य प्रजा अन्तुदकानि तेजांसि वा प्रमारितवन्त इत्यर्थः ।
अतस्त्वाम्येवं कुर्वति भावः ॥

द्विधा सूनवोऽसुरं स्वविदमास्थापयन्त तृतीयं कर्मणा ।

स्वां प्रजां पितरः पित्र्यं मह आवरेष्वदधुस्तन्नुमातंतम् ॥ ६ ॥

द्विधा । सूनवः । असुरम् । स्वःऽविदम् । आ । अस्थापयन्तः । तृतीयं । कर्मणा

स्वाम् । प्रजाम् । पितरः । पित्र्यम् । महः । आ । आवरेषु । अदधुः । तन्तुम् । आऽतन्तम् ॥ ६ ॥

सूनवः आदित्यस्य पुत्रा देवा अङ्गिरसः । 'देवानां त्वेत्परमं जनित्रं यामुषः' इति प्रदर्शित-
त्वादादित्यस्य सूनव इति गम्यते । असुरं बलवन्तं स्वविदं सर्वजं स्वर्गस्य तन्महं वादित्यं
तृतीयेन कर्मणा प्रजोत्पत्त्याख्येन । 'ब्रह्मचर्येणपिभ्यो यजेन् देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः' (तै. सं.
६. ३. १०. ५) इति श्रुतेः प्रजोत्पादनस्य तृतीयकर्मत्वम् । तेन आदित्यं द्विधा आस्थापयन्त
द्विप्रकारमास्थापयन्ति । उदितं चास्मिन्ति च कुर्वन्ति । 'उदग्रामं च निग्रामं च ब्रह्म देवा अवीशुधन्'
(तै. सं. १. १. १३. १) इति मन्त्रस्य ब्राह्मणे 'असौ वा आदित्य उषधुदग्राम एष निग्रोचशि-
ग्रामः' (तै. सं. ५. ४. ६. ६) इति श्रुतत्वादेवानां आदित्यस्य द्विःस्थापनमुदगास्तमचकरणमिति
गम्यते । किंच षपितरः मदीया अङ्गिरसः षस्वां षप्रजाम् । उत्पाद्येति शेषः । षपित्र्यं षमहः पितुरा-
दित्यस्य संबन्धितमपराभिभवक्षमं बलम् षअवरेषु षआ षदधुः निहृदेषु स्वप्रजाभूतेषु मनुष्येषु
स्थापितवन्तः । यथा पित्र्यं धनं मन्थक्य परिरक्ष्य स्वपुत्रेभ्यः प्रयच्छन्ति तद्विपितुरादित्यस्य प्रकाशादि-
बलं मनुष्येषु न्यदधुरित्यर्थः । किंच षतन्तुं प्रजाम् षआतंतं विततं कृतवन्त इति शेषः । पुत्रपौत्रादि-
रूपेणानवच्छिन्नां प्रजामित्यर्थः । 'अयं ह्यातततन्तुर्बध्नाः' इति ब्राह्मणे 'प्रजातन्तुं मा
व्यवच्छेत्सीः' (तै. आ. ७. ११. १) इति च । 'तन्तुं तन्वन्' (क्र. सं. १०. ५३. ६) इत्यस्य
ब्राह्मणं 'प्रजा वै तन्तुः' (ऐ. ब्रा. ३. ३८) इति ॥

नावा न क्षोदः प्रदिशः पृथिव्याः स्वस्तिभिरति दुर्गाणि विश्वा ।

स्वां प्रजां बृहदुक्तो महित्वावरेष्वदधादा परेषु ॥ ७ ॥

१. त१.२.३.६.७.८-म-मु-आदित्यसूनव । २. त१.२.३.७-म६.६.८-उत्पद्येति । ३. म-म-
स्वप्रजाभूतासु ।

यत्ते यमं वैवस्वतं मनो जगाम दूरकम् । तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ १ ॥

यत् । ते । यमम् । वैवस्वतम् । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ १ ॥

पुरुषस्य त्रियमाणस्य मनो नाम महद्भूतं बहुधा विशीर्णं भवति^१ । तस्य पुनःसंभरण-
मत्रोच्यते । हे त्रियमाण पुरुष यत्^२ ते तव मनः वैवस्वतं विवस्वतः पुत्रं यमं दूरकम्
अत्यन्तं दूरं यथा भवति तथा जगाम ते तव तत् मनः आ वर्तयामसि आवर्तयामः ।
किमर्थम् । इह क्षयाय इह लोके निवासाय जीवसे चिरकालजीवनाय ॥

यत्ते दिवं यत्पृथिवीं मनो जगाम दूरकम् । तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ २ ॥

यत् । ते । दिवम् । यत् । पृथिवीम् । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ २ ॥

हे सुबन्धो यत् मनः दिवं जगाम यत् च यत्पृथिवीं दूरकम् । दूरकमिति क्रिया-
विशेषणम् । तत् इह निवासाय जीवनाय आवर्तयामः ॥

यत्ते भूमिं चतुर्भृष्टिं मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ३ ॥

यत् । ते । भूमिम् । चतुःऽभृष्टिम् । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ३ ॥

हे सुबन्धो यत् मनः भूमिं चतुर्भृष्टिम् । चतुर्दिक्षु भ्रंशो यस्याः सा । तां जगाम तत्
आवर्तयामः ॥

यत्ते चतस्रः प्रदिशो मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ४ ॥

यत् । ते । चतस्रः । प्रऽदिशः । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ४ ॥

हे सुबन्धो यत्ते मनः प्रदिशः प्रकृष्टा महादिशः चतस्रः जगाम तत् आवर्तयामः ॥

यत्ते समुद्रमर्णवं मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ५ ॥

यत् । ते । समुद्रम् । अर्णवम् । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ५ ॥

हे सुबन्धो यत्ने मनः प्रवर्तयन् अर्णवम् अर्णवस्युदकानि ननु नन्वर्णवस्युदकं मेघे वा जगाम ननु इति गतम् ॥

यत्ने मरीचीः प्रवतो मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ६ ॥

यत् । ते । मरीचीः । प्रवतः । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ६ ॥

हे सुबन्धो यत्ने मनः प्रवतः प्रगच्छन्तीः मरीचीः दीप्तिः जगाम ननु इति गतम् ॥ ॥ २० ॥

यत्ने अपो यदोषधीर्मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ७ ॥

यत् । ते । अपः । यत् । ओषधीः । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ७ ॥

यत्ने सूर्यं यदुषमं मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ८ ॥

यत् । ते । सूर्यम् । यत् । उषमम् । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ८ ॥

यत्ने पर्वतान्बृहतो मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ९ ॥

यत् । ते । पर्वतान् । बृहतः । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ९ ॥

यत्ने विश्वमिदं जगन्मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ १० ॥

यत् । ते । विश्वम् । इदम् । जगत् । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ १० ॥

चतस्र ऋषो निगदसिद्धाः ॥

यत्ने पराः परावतो मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ११ ॥

यत् । ते । पराः । पराऽवतः । मनः । जगाम । दूरकम् ।

नत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ११ ॥

हे सुबन्धो ऽयत्ते ऽमनः ऽपराः ऽपरावतः अत्यन्तं दूरदेशान् ऽजगाम ऽतत् इति गतम् ॥

यच्च भूतं च भव्यं च मनो जगाम दूरकम् ।

तत् आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ १२ ॥

यत् । ते । भूतम् । च । भव्यम् । च । मनः । जगाम । दूरकम् ।

नत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ १२ ॥

हे सुबन्धो ऽयत्ते ऽमनः ऽभूतं ऽच ऽभव्यं ऽच इत्यनेन भूतभयात्मकव्यतिरेकेण कस्यचिद्-
भावाद्वर्तमानस्य पृथगेवाभिधानात्^१ कृत्स्नं प्रपञ्चमुक्तं भवति । तत्र सर्वत्र गतं मनो जीवनाय
निवासाय चावर्तयामः ॥ २१ ॥

‘प्र तारि’ इति दशैवं सप्तदशं सूक्तं बन्ध्वादीनां त्रयाणां गौपायनानामार्षम् । आदितः
सप्त त्रिष्टुभः । अष्टमी पञ्चाष्टका पङ्क्तिः । नवमी पडष्टका महापङ्क्तिः । दशमी पङ्क्त्युत्तरा ।
‘आद्यां दशकावष्टकाख्यः’ (अनु. १. ११) इत्युक्तलक्षणसद्भावात्^२ । एकाक्षराधिवयाद्भरिगिव-
शेषणं वेदिनव्या । सूक्तस्यादितश्चतस्रो देहाध्यानाभिर्गमयिष्या निर्वर्ततेर्निवृत्त्यर्थं बन्ध्वादयोऽजपन् ।
‘सो पु णः सोम’ इति चतुर्थ्यमेव सृष्ट्युनिवृत्त्यर्थं सोममस्तुवन् । अतश्चतसृणां निर्वर्तितदेवता
चतुर्थाः सोमश्च । ‘अमुनीते मनः’ इति द्वाम्यामसुनीतिनाम्नी देवीमस्तुवन् अतस्तयोः सा
देवता । ‘पुनरौ असुम्’ इत्यस्याः प्रथिव्याद्या लिङ्गोक्ता^३ देवताः^३ । ततस्तिसृभिः शिष्टाभिः^४
पङ्क्तिमहापङ्क्तिपङ्क्त्युत्तराभिर्द्यावापृथिव्याविति द्यावापृथिव्यौ देवते । ‘समिन्द्र’ इत्यर्थ-
चैत्वेन्द्रो देवता । तथा चानुकान्तं—‘प्र तारीति दशैवं चतस्रो निर्वर्त्यपनोदनार्थं जेपुश्चतुर्ध्या सोमं
चास्तुवन्मृद्योरपगामोत्तराभ्यां देवीमसुनीति सप्तम्यां लिङ्गोक्तदेवताः शिष्टाभिः पङ्क्तिमहापङ्-
क्तिपङ्क्त्युत्तराभिर्द्यावापृथिव्यौ समिन्द्रेतीन्द्रं चार्धचैन’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्र तार्यायुः प्रतरं नवीयुः स्थातारेव क्रतुमता रयस्य ।

अथ च्यवान् उत्तवीत्यर्थं परातरं सु निर्वर्तिर्जिहीताम् ॥ १ ॥

प्र । तारि । आयुः । प्रऽतरम् । नवीयुः । स्थाताराऽइव । क्रतुऽमता । रयस्य ।

अथ । च्यवानः । उत् । त्वीति । अर्थम् । पराऽतरम् । सु । निऽऽकृतिः । जिहीताम् ॥ १ ॥

सुबन्धोः ऽआयुः आयुष्यं ऽप्र ऽतारि प्रवर्धतां । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । कथं प्रवर्धतामिति
उच्यते । ऽप्रतरं प्रवृद्धतरं ऽनवीयुः नवतरम् । यौवनोपेतमित्यर्थः । निर्वर्त्यनुग्रहादेवमायुवर्धताम् ।
तत्र दृष्टान्तः । ऽक्रतुमता कर्मवता सारथिना ऽरयस्य ऽस्थातारेव रथे स्थिताविव^५ वर्धते^६ तद्वत् ।
अथ अथ च्यवानः जीविताप्रणयमानः ऽअर्थं स्वामिलिपितमायुलक्षणम् ऽउत्तवीति वर्धयति ।
सुबन्धुप्राणापहर्त्री^७ निर्वर्तिः पापदेवता परातरम् अत्यन्तं दूरतरं ऽजिहीतां^८ परित्यजतु गच्छतु ॥

१. म-पृथग्भिधानादेव । २. त१.२.३.७-म१.२.४.६.८-इत्युक्तसद्भावात् । ३. त-म-सु-
लिङ्गोक्तदेवताः । ४. ग-त-म-द्यावापृथिव्यौ अष्टाभिः । ५. ग४-त१.२.३.७-स्थिता वर्धते; म-स्थिता
वर्धते; सु-स्थिता यथा वर्धते । ६. म-प्राणापहर्त्री । ७. त१.२.३.६.७.८-म-परिजिहीता ।

सामन्तु राये निधिमन्वन्नं करामहे सु पुरुष श्रवांसि ।

ता नो विश्वानि जरिता ममन्तु परातरं सु निर्ऋतिर्जिहीताम् ॥ २ ॥

सामन् । तु । राये । निधिऽमत् । तु । अत्तम् । करामहे । सु । पुरुष । श्रवांसि ।

ता । नः । विश्वानि । जरिता । ममन्तु । पराऽतरम् । सु । निःऽऋतिः । जिहीताम् ॥ २ ॥

१सामन्तु सान्नि गीयमाने सति । तु चार्थे । २राये जीवायूरुपधनार्थं ३निधिमन् नियानयन् ४अन्नं हविश्च ५करामहे कुर्मः । अत्रापि ६तु इति चार्थे । निर्ऋत्यै? स्तुतिं हविश्चोभयं कुर्म इत्यर्थः । तदेवाह । ७सु सुष्टु ८पुरुष पुरुषा बहुप्रकारं ९श्रवांसि अन्नानि हवीषिकरामहे । १०ता तानि हवीषि ११नः अस्माकं संबन्धीनि १२विश्वानि सर्वाणि १३जरिता जीर्णा स्तुता वा । 'जरा स्तुतिः' (निह. १०. ८) । १४ममन्तु स्वदत्ताम् । आस्वाद्य च १५निर्ऋतिः १६परातरम् अत्यन्तं दूरदेशं १७जिहीतां गच्छन् ॥

अभी ष्वर्यः पौंस्यैर्भवेम धौन भूमिं गिरयो नाज्जान् ।

ता नो विश्वानि जरिता चिकेत परातरं सु निर्ऋतिर्जिहीताम् ॥ ३ ॥

अभि । सु । अर्यः । पौंस्यैः । भवेम । धौः । न । भूमिम् । गिरयो । न । अज्जान् ।

ता । नः । विश्वानि । जरिता । चिकेत । पराऽतरम् । सु । निःऽऋतिः । जिहीताम् ॥ ३ ॥

वयम् १अर्यः अरीन् शत्रून् २पौंस्यैः पुंसैः बलैः ३सु सुष्टु ४अभि ५भवेम । ६धौनं ७भूमिं सूर्यो यथा स्वरश्मिभिर्भूमिमभिववति तद्वत् । ८गिरयो ९नाज्जान् । गिरिवज्रः । ते यथा अज्जान् अन्न-शीलान् मेधानमभिववन्ति तद्वत् । १०ता तानि यानि ११नः अस्माभिः कृतानि स्तोत्राणि तानि १२विश्वानि सर्वाणि १३जरिता स्तुता सती १४निर्ऋतिः १५चिकेत जानाति । शिष्टमुक्तम् ॥

मो षु णः सोम मृत्यवे परा दाः पश्येम नु सूर्यमुच्चरन्तम् ।

द्युर्भिर्हितो जरिमा स नो अस्तु परातरं सु निर्ऋतिर्जिहीताम् ॥ ४ ॥

मो इति । सु । नः । सोम । मृत्यवे । परा । दाः । पश्येम । नु । सूर्यम् । उन्ऽउच्चरन्तम् ।

द्युऽभिः । हितः । जरिमा । सु । नः । अस्तु । पराऽतरम् । सु । निःऽऋतिः । जिहीताम् ॥ ४ ॥

हे १सोम २नः अस्मान् ३सु सुष्टु ४मृत्यवे ५मो ६परा ७दाः सैव परादानं कुरु । मृत्यवधीनान् मा कार्षीः । किन्तु ८नु इदानीम् ९उच्चरन्तम् ऊर्ध्वं गच्छन्तमुदयन्तं १०सूर्यं पश्येम ११ । चिरकालं जीवि-मेत्यर्थः । जीवाभावे सूर्यदर्शनासंभवादित्यभिप्रायः । किंच १२द्युभिः । अहनामैतत् । अहोभिः दिवसैः १३हितः प्रेरितः १४जरिमा जराभावः १५नः अस्माकं १६सु सुक्तरः १७अस्तु । शिष्टमुक्तम् ॥

असुनीते मनो अस्मासु धारय जीवातवे सु प्र तिरा न आयुः ।

रारन्धि नः सूर्यस्य सृष्टिं घृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व ॥ ५ ॥

असुऽनीते । मनः । अस्मासु । धारय । जीवातवे । सु । प्र । तिर । नः । आयुः ।

रारन्धि । नः । सूर्यस्य । सृष्टिं । घृतेन । त्वम् । तन्वम् । वर्धयस्व ॥ ५ ॥

१. त-म- 'निर्ऋत्यै' नास्ति । २. त-म-सु-निर्ऋत्यै इत्यर्थः । ३. ग-त-म-सु- 'अज्जान्' नास्ति । ४. त-म-सु-पश्येम पदयामः ।

हे ऽअसुनीते मनुष्याणामसूनां नेत्रि देवि ऽअस्मासु ऽमनः पुनः ऽधारय । किंच ऽजीवातवे जीविन् ऽसु ऽप्र ऽतिर सुष्ठु वर्धय ऽनः अस्माकम् ऽआयुः । किंच ऽररन्धि स्थापय ऽनः अस्मान् ऽसूर्यस्य ऽसंहसि चिरसंदर्शने । ऽत्वं च ऽवृतेन अस्माभिर्देतेन ऽतन्वं शरीरं^१ ऽवर्धयस्व वर्धय ॥२२॥

असुनीते पुनरस्मासु चक्षुः पुनः प्राणमिह नो धेहि भोगम् । २४५२ सु३३३३३३३३
ज्योक् पश्येम सूर्यमुच्चरन्तमनुमते मृळ्या नः स्वस्ति ॥ ६ ॥ २४५३३३३३३३

असुनीते । पुनः । अस्मासु । चक्षुः । पुनरिति । प्राणम् । इह । नः । धेहि । भोगम् ।
ज्योक् । पश्येम । सूर्यम् । उत्त्वरन्तम् । अनुमते । मृळ्य । नः । स्वस्ति ॥ ६ ॥

हे ऽअसुनीते प्राणदायिनि^२ देवि ऽअस्मासु । अस्मादीये सुबन्धावित्यर्थः । ऽपुनः ऽचक्षुः प्रकाशकं नयनम् । ईक्षणसामर्थ्यमित्यर्थः । किंच ऽप्राणं ऽपुनः अस्मासु ऽधेहि स्थापय । वयं च ऽज्योक् चिरम् ऽउच्चरन्तम् उद्गच्छन्तं ऽसूर्यं^३ ऽपश्येम । हे ऽअनुमते देवि ऽस्वस्ति अविनाशं यथा स्यात्तथा^४ ऽनः अस्मान् ऽमृळ्य सुख्य ॥

पुनर्नो असु पृथिवी ददातु पुनर्द्यौर्देवी पुनरन्तरिक्षम् ।

पुनर्नः सोमस्तन्वं ददातु पुनः पूषा पथ्यां^५ या स्वस्तिः ॥ ७ ॥

पुनः । नः । असुम् । पृथिवी । ददातु । पुनः । द्यौः । देवी । पुनः । अन्तरिक्षम् ।

पुनः । नः । सोमः । तन्वंम् । ददातु । पुनरिति । पूषा । पथ्याम् । या । स्वस्तिः ॥ ७ ॥

पृथिवी देवी ऽनः अस्मभ्यम् ऽअसु प्राणं ऽददातु । ऽपुनः ऽद्यौः देवता असु ददातु । तथा ऽअन्तरिक्षम् अन्तरिक्षदेवता असु ददातु । तथा ऽसोमः ऽनः ऽतन्वं शरीरं ऽपुनः ऽददातु । तथा ऽपूषा पोषाभिमानिनी^६ देवता^७ ऽपथ्याम् । 'पथ्या अन्तरिक्षम्' (निरु. ११.४५) । तत्र भवां वाचम् । वागात्मकः शब्दो ह्याकाशादुत्पद्यते । तां ऽपुनः ददातु । 'किंच' ऽया ऽस्वस्तिः या लोके वेदे च स्वस्तिरुच्यते तामपि पूषा प्रयच्छतु^८ । यद्वा । पूषा पोषं प्रयच्छतु । या स्वस्तिर्वाग्मात्री देव्यस्ति सा पथ्यां वाचं प्रयच्छतु । 'वाचै पथ्या स्वस्तिः' (श. ब्रा. ३. २. ३. ८) इति ब्राह्मणम् ॥

शं रोदसी सुबन्धवे यद्वाही क्रतस्य मातरा ।

भरतामप यद्रपो द्यौः पृथिवि क्षमा रपो सो षु ते किं चनाममत् ॥ ८ ॥

शम् । रोदसी इति । सुबन्धवे । यद्वाही इति । क्रतस्य । मातरा ।

भरताम् । अप । यत् । रपः । द्यौः । पृथिवि । क्षमा । रपः ।

सो इति । सु । ते । किम् । चन । अममत् ॥ ८ ॥

१. ग-त१.२.३. ५-स्वशरीरं । २. ग-त१.२.३. ७. ८-म-सु-प्राणप्रदायिनि । ३. ग-त-म५.६. ८-सु-सूर्यं देवं । ४. ग-त-म-सु-तथा । ५. म-ददातु किंच या स्वस्तिर्या लोके वेदे च स्वस्तिरुच्यते तामपि पूषा प्रयच्छतु । ६. त१.२.३. ७-म४.६. ८-पोषाभिमानि । ७. त-म-देवता वा । ८. म- 'किंच.....प्रयच्छतु' नास्ति ।

इदमादिभिस्तिस्मिभिः^१ द्यावापृथिव्योः स्तुतिः । 'रोदसी द्यावापृथिव्यौ' 'सुबन्धो' 'अं' सुबन्धं प्रयच्छताम् । कीदृश्यां ते । 'यद्वा महत्यां' 'व्रतस्य यज्ञस्योदकस्य वा' 'मन्त्रा निर्माणाः' । 'यद्वयः पापं कृच्छ्रमस्ति' तत् 'अप' 'भरताम्' 'अपहरताम्' 'अपनयताम्' । हे 'द्यौः' हे 'पृथिवि' हे 'द्यावा-पृथिव्यौ' 'क्षमा क्षमायां सत्याम्' । यद्वा 'क्षमा पृथगाप्युच्यते । क्षमाप्यपहरन्ते' । 'यवमुक्त्या सुबन्धं बन्ध्वादयो ब्रुवते । हे सुबन्धो' 'ते त्वां' 'मो' 'पु' 'मैव' 'मुष्टु' 'किं' 'चन' 'रपः' 'कृच्छ्रम्' 'आत्मन्' 'हितम्' ।

अवं द्रुके अवं त्रिका दिवश्चरन्ति भेषजा ।

क्षमा चरिष्ण्वैककं भरतामप यद्रपो

द्यौः पृथिवि क्षमा रपो मो पु ते किं चनाममत् ॥ ९ ॥

अवं । द्रुके इति । अवं । त्रिका । दिवः । चरन्ति । भेषजा ।

क्षमा । चरिष्णु । एककम् । भरताम् । अप । यत् । रपः ।

द्यौः । पृथिवि । क्षमा । रपः । मो इति । पु । ते । किम् । चन । आममत् ॥ ९ ॥

'दिवः' 'द्युलोकात्' 'भेषजा भेषजानि' 'द्रुके द्रुके' 'त्रिका त्रिकं च' 'अवं' 'चरन्ति । अत्राश्विनौ' 'द्विकमवचरतः । इद्या सरस्वती भारती त्रिकमवचरन्ति । 'क्षमा क्षमायां' 'चरिष्णु चरति' 'एककम्' 'एकं भेषजमित्यभिप्रायमाह । तानि सर्वाणि सुबन्धोः प्राणं परिरक्षन्तिविति शेषः ॥

समिन्द्रेरय गार्मन्द्वाहं य आवहदुशीनराण्या अनः ।

भरतामप यद्रपो द्यौः पृथिवि क्षमा रपो मो पु ते किं चनाममत् ॥ १० ॥

सम् । इन्द्र । ईरय । गार्म । अनद्वाहम् । यः । आ । आवहत् । उशीनराण्याः । अनः ।

भरताम् । अप । यत् । रपः । द्यौः । पृथिवि । क्षमा । रपः ।

मो इति । पु । ते । किम् । चन । आममत् ॥ १० ॥

हे 'इन्द्र' 'सम्' 'ईरय संघेरय । किम् । 'गां' 'गन्तारम्' 'अनद्वाहम्' 'अनोवहनसमर्थम्' । 'यः' 'अनद्वाहम्' 'आवहत्' 'आवहत्यस्मान्प्रति । किम् । 'अनः' 'शकटम् । कस्य । 'उशीनराण्याः' 'एनश्चामिकाया ओषधेः । ययातमनुलिम्पन्ति सोशीनराणी । भरतामित्यादि गतम् ॥ ॥ २३ ॥

'आ जनम्' इति द्वादशार्चमष्टादशं सूक्तम् । गौपायना बन्ध्वादय ऋषयः । षष्ठ्यास्वगास्तस्य स्वसैषां मातृषिका । आदितः पञ्च गायत्र्यः । अष्टमीनवम्यौ पङ्क्ति । शिष्टा अनुष्टुभः । आदित-श्चतसृणामसमातिनाम्नो राज्ञः स्तूयमानत्वात् स एव देवता । पञ्चम्या इन्द्रः । षष्ठ्या अप्यसमातिः । ततः पञ्चानां सुबन्धोर्जीविताह्वानरूपोऽर्थो देवता । 'अथ मे हस्तः' 'हस्तस्या लब्धसंज्ञस्य सुबन्धोः स्पर्शनहेतुभूतो देवता । तथा चानुक्रमणिका—'आ जनमिति द्वादशार्चमानुष्टुभं चतसृभिरसमाति-मस्तुवन्पञ्चम्येन्द्रं षष्ठ्यागास्तस्य स्वसा मातृषां राजानमस्तौत्पराभिः लब्धसंज्ञमस्तुशन् पञ्चाद्या गायत्र्योऽष्टम्याद्ये पङ्क्ति' इति ॥ २३००१०६ :

१. त-मु-इदमादिभिस्मिभिः । २. त-भ२.४.८-मु-कृच्छं चास्ति । ३. भ१.७-द्यौरप्यपहरतु । ४. त१.२.३.६.७.८ भ-मु-तत्राश्विनौ । ५. त-भ२.८-मु-'समर्थं गां ।

आ जनं त्वेषसंदृशं माहीनानामुपस्तुतम् । अगन्म बिभ्रतो नमः ॥ १ ॥

आ । जनम् । त्वेषसंदृशम् । माहीनानाम् । उपस्तुतम् । अगन्म । बिभ्रतः । नमः ॥१॥

इदमादिभिस्तिष्ठन्मी राजानं स्तुवन्ति । वयं बन्धवादयः 'जनं जनपदमसुनीतिस्वभूतम्' 'आ' 'अगन्म' अभिगताः । गमेलुङि 'मन्त्रे वस' इति च्छेलुङ्क् । 'म्बोश्च' इति मकारस्य नकारः । कीदृशं जनम् । 'त्वेषसंदृशं दीप्तदर्शनं' 'माहीनानां महताम्' 'उपस्तुतम् उपगतस्तुतिम्' । 'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरः । कीदृशा वयम् । 'नमः नमस्कारं' 'बिभ्रतः धारयन्तः' । कुर्वन्त इत्यर्थः । यद्वा । जनमयमातिमित्यर्थः । शिष्टं समानम् । नमो^१ बिभ्रत^२ इति राजकृते नमस्कारं धारयन्त इत्यर्थः ॥

असमातिं नितोशनं त्वेषं निययिनं रथम् । भजेरथस्य सत्पतिम् ॥ २ ॥

असमातिम् । नितोशनम् । त्वेषम् । निययिनम् । रथम् । भजेरथस्य । सत्पतिम् ॥२॥

'असमातिं राजानं' 'नितोशनं शत्रूणां हन्तारम्' । नितोशतिर्वधकर्मा । 'त्वेषं दीप्तम्' । 'निययिनं' 'रथम्' इत्युपमाप्रधानो निर्देशः । रथवन् सर्वाभिमतप्राप्तिसाधनं 'भजेरथस्य' एतन्नामकस्य राज्ञो वंशे जातम् । यद्वा । एतन्नामा कश्चिदस्य शत्रुः । तस्य^३ निययिनम् । 'हलदन्तात्' (पा. सू. ६. ३. ९) इति सप्तम्या अलुक् । 'सत्पतिं सतां पालकम्' ॥

यो जनान् महिषां इवातितस्थौ पवीरवान् । उतापवीरवान् युधा ॥ ३ ॥

यः । जनान् । महिषान् इव । अतितस्थौ । पवीरवान् । उत । अपवीरवान् । युधा ॥ ३ ॥

'यः असमातिः' 'जनान् स्वविरोधिभूतान्' 'अतितस्थौ अतिक्रम्य तिष्ठति' । पराभावयतीत्यर्थः । 'क' इव^४ । 'महिषान् सिंह' इव । कीदृशः सन् । 'पवीरवान्' । पवीरः पविः । खड्गवान् । 'उत अपि च' 'अपवीरवान् अपगतखड्गः सन्' । शस्त्रसाहाय्यमपि कदाचिन्नापेक्षत इत्यर्थः । किं कुर्वन् । 'युधा योयनेन' युद्धेत्यर्थः ॥

यस्यैक्वाकुरुषं व्रते रेवान्मराय्येधते दिवीव पञ्च कृष्टयः ॥ ४ ॥

यस्य । इक्वाकुः । उप । व्रते । रेवान् । मरायी । एधते । दिवि इव । पञ्च । कृष्टयः ॥४॥

'यस्य जनपदस्य' 'इक्वाकुः राजा' 'व्रते कर्मणि रक्षणरूपे' 'उप' 'एधते प्रवर्धते' । कीदृशः सन् । 'रेवान्' रथिवान् । 'मरायी' शत्रूणां मारकश्च सन् । विशेषणद्वयेन जनानां दानादिरूपेण धनलाभः परराजोपद्रवापत्तिश्चोक्ता भवति । एवं सति तद्विषयस्थाः 'पञ्च' 'कृष्टयः' निपादपञ्चमाश्रित्वारो वणाः 'दिवीव' तुल्ये यथा संकल्पमिद्धाः सन्तः सुखिनो भवन्ति तद्वत्सुखिनो भवन्तीति शेषः ॥

इन्द्रं क्षत्रासमातिषु रथप्रोष्ठेषु धारय । दिवीव सूर्यं दृशे ॥ ५ ॥

इन्द्रं । क्षत्रा । असमातिषु । रथप्रोष्ठेषु । धारय । दिवि इव । सूर्यम् । दृशे ॥ ५ ॥

अनवेन्द्रमाह्वयतेऽसमात्यर्थम् । हे इन्द्र' 'क्षत्रा क्षत्राणि बलानि' 'रथप्रोष्ठेषु' 'असमातिषु' । एकस्मिन् बहुवचनं पूजार्थम् । रथप्रोष्ठेऽसमातो 'धारय' । 'दिवीव' 'सूर्यं दिवि यथा सूर्यं' 'दृशे सर्वेषां दर्शनाय स्थापितवानसि तद्वदत्र बलं धारय ॥

१. त. १. २. ३. ७-म. १. २. ४. ७- 'ममुनाति' अमुनीतिस्वभूते । २. त-म. १. २. ४. ६. ८-धारयतः । ३. त. १. २. ३. ६. ७. ८-म-आबिभ्रत । ४. त. १. ३. ७-म- 'तस्य' नास्ति । ५. ग-त-मु-पराभवतीत्यर्थः ; म-परामर्शेत्यर्थः । ६. ग-त-म-मु-किमिव ।

अगस्त्यस्य नद्भ्यः सप्ती युनक्षि रोहिता ।

पणीक्यक्रमीरभि विश्वान्राजभराधमः ॥ ६ ॥

अगस्त्यस्य । नत्ऽभ्यः । सप्ती इति । युनक्षि । रोहिता ।

पणीन् । नि । अक्रमीः । अभि । विश्वान् । राजन् । अराधमः । ६ ॥

अनयागस्त्यस्य स्वसा बन्धादीनां माता राजानं स्तौति । हे 'राजन्' असमाप्ते त्वम् 'अगस्त्यस्य' ऋषेः 'नद्भ्यः' नन्दयितृभ्यो बन्धादिभ्यो निमित्तभूतेभ्यस्तेषां धनप्राप्तये 'सप्ती' सर्पणस्वभावश्चौ 'रोहिता' रोहितवर्णी 'युनक्षि' शोजय रथे । तथा कृत्वा 'विश्वान्' सर्वान् 'भराधमः' अदानुनयनमानान् 'पणीन्' वणिजः लुब्धकान् 'नि' निवृद्धं नितरां वा 'अभि' 'अक्रमीः' अभिभव ॥ २४ ॥

अयं मातायं पितायं जीवातरागमत् । इदं तव प्रसर्पणं सुबन्धवेहि निरिहि ॥ ७ ॥

अयम् । माता । अयम् । पिता । अयम् । जीवातुः । आ । अगमत् ।

इदम् । तव । प्रऽसर्पणम् । सुबन्धो इति सुबन्धोः । आ । इहि । निः । रोहि । ७ ॥

अत्र शेषे शास्त्रायनकम्—'अथाग्निं द्वैपदेन सूक्तेनास्तुवन् । अग्निः स्तुत आजगाम । आगम्य चाह किंकामा मागच्छेति । सुबन्धोरेवासुं पुनर्वनुयामेत्यमुवन् । पुराणः परिधीत्यजवीतमादह-मिति । तन्निराह' । अयं 'मातायं पिता' इति । शौनकश्च—'स्तुतः स राजा सुप्रीतस्नरुथौ गौपायनौ नभि ॥ सूक्तेन तेऽस्तुवन्नग्निं द्वैपदेन यथात्रिषु । अथाग्निरजवीदेमानयमन्तःपरिष्यमुः ॥ सुबन्धोरस्थ चेक्षाकोर्मया गुप्तो हितार्थिना । सुबन्धवे प्रदायासुं जीवेत्युक्त्वा च पावकः ॥ स्तुतो गौपायनः प्रीतो जगाम त्रिदिवं प्रति । अयं मातेति हृष्टस्ते सुबन्धोरसुमाह्वयन् ॥ शरीरमभितिदिश्य सुबन्धोः पतितं भुवि । सूक्तशेषं जगुश्चास्य चेतसो धारणाय ते' (बृहदे. ७. १७. १०१) इति ॥ 'अयम्' अग्निः 'माता' । 'अयम्' एव 'पिता' । 'अयं' 'जीवातुः' जीवयिता 'आगमत्' आजगाम । अतो हे 'सुबन्धो' जीवपरिधौ वर्तमानः 'इदं तव शरीरं' 'तव' 'प्रसर्पणं' प्रक्षेपेण सर्पणसाधनम् । अत इदं प्रति 'एहि' आगच्छ । 'निरिहि' निर्गच्छ परिधेः सकाशात् । अन्य एवं व्याचक्षते । हे निर्गतप्राण सुबन्धो अयम् । विभक्तिव्यत्ययः । इयं मातायं पितायं जीवातुर्जीवनफलभूतः पुत्रआगमदिति संबध्यते । सर्वे त्वामागता दुःखिताः सन्तः । शिष्टं समानम् ॥

यथा युगं वरत्रया नहन्ति धरुणाय कम् ।

एवा दाधार ते मनो जीवातवे न मृत्यवेऽथो अरिष्टतातये ॥ ८ ॥

यथा । युगम् । वरत्रया । नहन्ति । धरुणाय । कम् ।

एव । दाधार । ते । मनः । जीवातवे । न । मृत्यवे । अथो इति । अरिष्टतातये ॥ ८ ॥

'यथा' 'युगं' 'वरत्रया' पादोऽन नहन्ति बध्नन्ति 'धरुणाय' रथादिधारणाय । 'कम्' इति पाद-पूरणः । 'एव' एवं 'ते' 'मनः' 'दाधार' परिधावग्निः । किमर्थम् । 'जीवातवे' जीवनाय 'न' 'मृत्यवे' मरणाय न 'अथो' अपि च 'अरिष्टतातये' अविनाशाय । स्वार्थिकस्तातिः ॥

१. त१.२.३.७-म१.८-तन्निराह्वयं; म४-तन्निराह्वयं; म७-तन्निराह्वयं; मुन्तं निराहरणं ।

२. त-म१.२.७-वर्तमानं ।

यथेयं पृथिवी मही दाधारेमान्वनस्पतीन् ।

एवा दाधार ते मनो जीवातवे न मृत्यवेऽथो अरिष्टतातये ॥ ९ ॥

यथा । इयम् । पृथिवी । मही । दाधार । इमान् । वनस्पतीन् ।

एव । दाधार । ते । मनः । जीवातवे । न । मृत्यवे । अथो इति । अरिष्टतातये ॥ ९ ॥

यथेयं पृथिवी मही^१ इमान् वनस्पतीन् वृक्षादीन् दाधार । शिष्टमुक्तम् ॥

यमादहं वैवस्वतात्सुबन्धोर्मन आभरम् ।

जीवातवे न मृत्यवेऽथो अरिष्टतातये ॥ १० ॥

यमात् । अहम् । वैवस्वतात् । सुबन्धोः । मनः । आ । अभरम् ।

जीवातवे । न । मृत्यवे । अथो इति । अरिष्टतातये ॥ १० ॥

इयं निगदसिद्धा ॥

न्यग्वातोऽव वाति न्यक्तपति सूर्यः ।

नीचीनमध्या दुहे न्यग्भवतु ते रपः ॥ ११ ॥

न्यक् । वातः । अव । वाति । न्यक् । तपति । सूर्यः ।

नीचीनम् । अध्या । दुहे । न्यक् । भवतु । ते । रपः ॥ ११ ॥

वातः वायुर्बुल्लोकात् न्यक् नीचीनम् अव वाति गच्छति । सूर्यः च न्यक् तपति ।

अध्या अहनीया गौः नीचीनं दुहे दुग्धे । एवं ते रपः पापं न्यक् नीचीनं भवतु ॥

अयं मे हस्तो भगवानयं मे भगवत्तरः ।

अयं मे विश्वमेपजोऽयं शिवाभिर्मर्शनः ॥ १२ ॥

अयम् । मे । हस्तः । भगवान् । अयम् । मे । भगवत्तरः ।

अयम् । मे । विश्वमेपजः । अयम् । शिवः अभिमर्शनः ॥ १२ ॥ ८

अनुवा वन्धादयो लब्धजीवं सुबन्धुं पाणिभिरसृशन् । अयं मे हस्तो भगवान्^१ यस्मात् सजीव^२ सुबन्धुं सृशति तस्मात् । तथा अयं मे हस्तः भगवत्तरः अतिशयेन भगवान् । तथा अयं मे हस्तः विश्वमेपजः जीवचिक्षिप्ताम्नाधनसर्वेष्ववान् तत्स्थानीयो वा । अयं शिवाभि-
मर्शनः मल्लस्पर्शनः । यतो जीवन्तं सृशत्यत इत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥ ॥ ४ ॥

षष्ठेऽनुवाकेऽष्टौ सूक्तानि । तत्र 'इदमित्था' इति सप्तविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं मानवस्य नाभानेदिष्टस्पर्षं ऋषिम् । इदमादीनि षट् सूक्तानि वैश्वदेवानि । तथा चानुकान्तम्—'इदमित्था मत्ताभिका नाभानेदिष्टो मानवो वैश्वदेवं तत्' इति । पृष्ठस्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेवस्य आभिष्टुविकाति-

१. ग-त४.५-मही महती; त१.२.३.७-महती । २. ग-त-मु-भगवान् भाग्यवान् । ३. त-म१. ६.८-सजीवः; म२-सजीव ।

देशप्राप्तस्य उपासानन्ता इत्यस्य स्थाने इदं सूक्तम् । सूत्रेण च—‘उद्धृत्य’ शौक्यम् । सूक्तं त्रीणि इति या
 रौद्रमिति’ (आश्व. श्रौ. ८. १) इति । अत्रैतरेयब्राह्मणं—‘नामानेदिष्टं वै मानवं ब्रह्मचर्यं ब्रह्म
 आतरो निरभजन्त्सोऽब्रवीदस्य किं मङ्गलमभाक्तेत्येतमेव निष्ठाब्रह्मवर्षादितारमित्यब्रुवन्’ (ऐ. ब्रा.
 ५. १४) इत्यादि । तत्र नामानेदिष्टो भ्रातृभिर्भागं निराकृतः पितृभ्यामायसागम्य किं भगो भगो न
 कल्पितवानसीत्यपृच्छत् । स च किमनेन भागेन । अङ्गिरसः स्वर्गोऽयं सप्तर्षीभिः । यत्पुत्रादनेन-
 मनुष्याय मुह्यन्ति । तान् ‘इदमित्था’ इति सूक्ते शंसय ते स्वर्गं यन्मोः तस्मिन् रात्रिः सप्तर्षयस्तथा कान्
 दास्यन्तीति पित्रा प्रेरितोऽङ्गिरसां समीपमागत्य तेभ्यः सत्रपरिवेषणं गोमयस्त्रमुकोचं परिक्रम्य
 तानेते सूक्ते पठेऽहन्यशंसयत् । ते च तत्सूक्तमामर्ध्याद्यज्ञं पारं प्रापद्य स्वर्गमिषवोऽस्मै गोमयस्य
 प्रादुः । तं च तद्गोमहन् स्वीकुर्वाणं कश्चन कृष्णशवासी पुरुष उत्तम उर्याय ब्राह्मण मदीयं । यज्ञशेष-
 भागं मा स्वीकुर्वित्यब्रवीत् । स च मङ्गलमङ्गिरसः प्रादुरिति प्रत्यब्रवीत् । तर्हि ब्राह्मण तव पितरमेव
 पृच्छ कस्मै भागः प्राप्नुयादित्युक्तः पितृभ्यामीपमागत्य पित्रा रुद्रायाय न्याय्य इति तेनोक्तस्तर्ह्यद्यज्ञं
 भाग इति मम पिताब्रवीदिति प्रत्युवाच । ततो यथार्थकथनेन तुष्टः पुरुषो नामानेदिष्टायैव स्वं भागं
 प्रादादित्युक्तम् । तथाध्वर्युब्राह्मणेऽपि ‘मनुः पुत्रेभ्यो दातृं स्वभजत स नामानेदिष्टं’ (तै. सं. ३.
 १. ९. ४) इत्यादिनायमर्थ उक्तः । तत्सर्वमत्रानुसंधेयम् ॥

इदमित्था रौद्रं गुर्ववचा ब्रह्म कृत्वा श्रुच्योमन्तगुजौ ।

क्राणा यदस्य पितरां मंहनेष्ठाः पर्वत्पक्थे अहन्ता मम होतृन् ॥ १ ॥

इदम् । इत्या । रौद्रम् । गुर्ववचाः । ब्रह्म । कृत्वा । श्रुच्योम् । अन्तः । अजौ ।

क्राणा । यत् । अस्य । पितरां । मंहनेऽस्याः । पर्वत् । पक्थे । अहन्ता । अ । मम । होतृन् ॥ १ ॥

गुर्ववचाः उद्यतवचनो नामानेदिष्टः । इदं ब्रह्म स्तोत्रं रौद्रं रुद्रप्रणीतम् । इत्या इत्य-
 मिदानीकियमाणप्रकारं कृत्वा प्रज्ञानेन निष्पाद्य स्तोत्रं श्रुच्योमन्तः कर्मणि सत्रमध्ये अजौ
 अङ्गिरसां संधे करोतीति शेषः । यत् स्तोत्रं क्राणा भागं कुर्वाणा भागं कुर्वाणौ अस्य पितरा
 पितरावन्धे च मंहनेष्ठाः भागप्रदाने वर्तमाना आनरश्च गोलभसाधनवेनाकल्पयन्ति शेषः । तेन
 नामानेदिष्टः पक्थे पक्थ्ये अहन्ता अहनि । पठेऽहन्यस्यर्थः । ‘ते पठेऽष्टमेवाहारागत्य मुह्यन्ति’
 तानेते सूक्ते पठेऽहनि शंसय (ऐ. ब्रा. ५. १४) इत्युक्तत्वात् । सप्त होतृन् होतृप्रकास्तृब्राह्मणा-
 ष्छंस्यादिकान् आ पर्वत् सर्वतोऽग्रयत् । इदमित्थेति सूक्ताभ्यां यज्ञं पारं प्रापयामासेत्यर्थः ॥

स इदानीय दम्भाय वृन्वञ्च्यवानः सदैरमिमीत वेदिम् ।

तूर्वैयाणो गुर्ववचस्तमः क्षोदो न रेत इत ऊति सिञ्चत् ॥ २ ॥

सः । इत् । दानाय । दम्भाय । वृन्वन् । च्यवानः । सदैः । अमिमीत । वेदिम् ।

तूर्वैयाणः । गुर्ववचः । तमः । क्षोदः । न । रेतः । इतः । ऊति । सिञ्चत् ॥ २ ॥

स इत् स कृष्णशवासी पुरुषो रुद्राख्यः दानाय स्तोतृणां धनप्रदानाय दम्भाय शत्रूणां
 वधाय च वृन्वन् स्तोतृन् संभजन् सदैः सूदकैर्हिसकैः शस्त्रैः च्यवानः रक्षांसि च्यावन् वेदिम्

१. त-भ-उद्धृतं । २. त-भ-मु-‘इति’ नास्ति । ३. त-भ-‘गाः’ नास्ति । ४. ग-त-६.८-भ-४.
 ६-मु-अस्मदीयं ; त-१.२.३-भ-८-मस्मदीयं । ५. ग-त-भ-१.२.४.६.८-नामानेदिष्टं वै मानवं । ६. ग-
 त-मु-ब्रह्मणीनं । ७. भ-प्रवर्तमाना । ८. भ-कृष्णलाम् । ९. त-भ-मु-पठमेवा । १०. त-भ-मुह्यन्ते ।
 ११. ग-त-भ-४.६.८-हिसकैः ; म-१.२.७-सूदकैः ।

‘अमिमीत परिमितवान् । यज्ञवास्वधिष्ठितवानित्यर्थः । ‘तं कृष्णशवास्त्युत्तरत’ उपोत्थाया-
 ब्रवीन्मम’ वा इदं मम वै वास्तुहमिति’ (गे. ब्रा. ५. १४) इति ब्राह्मणम् । नदेवाह । ‘तूर्वयाणः
 नृणां गमनः’ ‘गुर्ववचस्तमः अत्यन्तमुद्यतवचाः’ रुद्रः ‘क्षोदो’ ‘न उदकमिव । उदकं यथा घनः सिञ्चति
 तद्वत्’ ‘रेतः स्वसामर्थ्यम्’ ‘इत ऊति इतो गमनवद्यथा भवति तथा’ ‘सिञ्चत्’ प्रेरितवानित्यर्थः । यद्वा ।
 अनेनोत्तरार्धेनोत्तराभ्यां च प्रासङ्गिक्यश्विनोः ‘प्लुतिः क्रियते । तूर्वयाणस्तूर्णगमनोऽतिशयेनोद्यतवचनो
 रुद्रः क्षोदो न उदकमिव रेत उत्पादनसामर्थ्येपितं रेत इत ऊति सिञ्चत् जनयामासाश्विनौ ।
 अन्यत्रेत ऊतीत्यश्विनोरभिधानादन्यत्र तयो रुद्रपुत्रत्वसिद्धेर्वायमर्थो लभ्यते ॥

मनो न येषु हवनेषु तिग्मं विपः शर्च्या वनुथो द्रवन्ता ।

आ यः शर्याभिस्तुविनुम्णो अस्याश्रीणीतादिशं गर्भस्तौ ॥ ३ ॥

मनः । न । येषु । हवनेषु । तिग्मम् । विपः । शर्च्या । वनुथः । द्रवन्ता ।

आ । यः । शर्याभिः । तुविनुम्णः । अस्य । अश्रीणीत । अऽदिशम् । गर्भस्तौ ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ युवां मनो न मन इव यथा मनः ‘तिग्मं तीक्ष्णमाशु धावति आगच्छति’
 एवं ‘येषु’ ‘हवनेषु आह्वानेषु’ ‘विपः स्तोतुः’ ‘शर्च्या प्रज्ञानेन गन्तव्यमिति बुद्ध्या’ ‘द्रवन्ता द्रवन्तौ
 गच्छन्तौ’ ‘वनुथः संभजयः’^१ । ‘यः अध्वर्युः’ ‘आ आभिसुल्येन’ ‘तुविनुम्णः’ प्रभूतहविलक्षणघनः
 सन् ‘अस्य कर्मणि प्रवृत्तस्य मम संबन्धी’ ‘शर्याभिः अङ्गुलीभिः’ ‘अश्रीणीत श्रीणाति । किं कृत्वा ।
 ‘गर्भस्तौ हस्ते धृत्वा’ ‘आदिशम् आदिश्य । इदमश्विभ्यामिति निर्दिश्येत्यर्थः । तादृशं मदीय-
 मध्वर्युं येषु हवनेषु’ ‘वनुथः संभजयः’^२ तौ युवां हुव इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

कृष्णा यद्रोष्वरुणीषु सीदद्विवो नपाताश्विना हुवे वाम् ।

वीतं मे यज्ञमा गतं मे अन्नं ववन्वांसा नेषमस्मृतधू ॥ ४ ॥

कृष्णा । यत् । गोपु । अरुणीपु । सीदत् । दिवः । नपाता । अश्विना । हुवे । वाम् ।

वीतम् । मे । यज्ञम् । आ । गतम् । मे । अन्नम् । ववन्वांसा । न । इषम् । अस्मृतधू इत्यस्मृतऽधू ॥ ४ ॥

‘कृष्णा रात्रिः’ ‘यत् यद्वा’ ‘अरुणीषु अरुणवर्णांसु’ ‘गोषु’ ‘सीदत् निवसति । उषा विभासनाय’
 ‘रथमघितिष्ठति’^३ ‘अरुण्यो गाव उषसाम्’ इति निरुक्तम् । उपःकाले हे ‘दिवो’ ‘नपाता
 दीप्यमानस्य स्वर्गस्य प्रकाशात्मकस्य वागस्य’^४ वा न पातयितारौ हे अश्विनौ ‘वां’ ‘हुवे आह्वये ।
 ‘वीतं कामयेथां’ ‘मे’ ‘अन्नं हविलक्षणम् । तद्वत्’ ‘मे’ ‘यज्ञम्’ ‘आ’ ‘गतम् आगच्छतम् । ‘इषम्
 अन्नं’ ‘ववन्वांसा’ ‘न संभजमानावश्वाविच । तद्वागतम् । कीदृशौ युवाम् । ‘अस्मृतधू अस्मृतद्रोहौ
 मयि द्रोहमस्मरन्तौ ॥

प्रथिष्ट यस्य वीरकर्मिष्णदनुष्ठितं नु नयो अपौहत् ।

पुनस्तदा बृहति यत्कृनाया दुहितुरा अनुभृतमनुवा ॥ ५ ॥

१. त. अ-‘कृष्णशवास्त्युत्तराया’ । २. म१. २-अत्यंतं गुर्ववचा; म७-अत्यंतं गुर्ववचा । ३. ग४-
 ल-मु-‘आगच्छति’ नास्ति; म१. ४. ८-एवति; म२-एजति । ४. ग-त-म२. ४. ८-‘संभजयः’ नास्ति ।
 ५. ग-त-म६-मु-‘संभजयः’ नास्ति । ६. ग-त-म१. २. ४. ६. ८-मु-विमानाय । ७. त१. २. ३. ७-मु-
 ‘वागस्य’ नास्ति; म१. २. ४. ७. ८-स्वर्गस्य ।

प्रथिष्ट । यस्य । वीरऽकर्मम् । इष्णत । अनुऽस्मिन् । नु । तयः । अप । अस्मिन् ।

पुनरिति । तत् । आ । बृहति । यत् । कनायाः । दुहितुः । अ । अनुऽस्मिन् । अतः ।

यथा स्वांशेन भगवान् रुद्रः प्रजापतिर्वान्शोऽप्यति रुद्रसमृजत तत्रैतद्वर्गद्विभक्तिर्भवेदिति ।
 यस्य प्रजापतेः । इष्णत् गुणवत् । वीरकर्मम् । लिङ्गव्ययः । वीरकर्मम् । रेतः कनायाः । तत्रैतद्वर्गद्विभक्तिः ।
 त्वन्ना वीरा भवन्ति तादृशेनः । प्रथिष्ट प्रथितमासीत् तत्रेनः । अनुऽस्मिन् प्रजापतिन कनायाः निषिक्तं ।
 नयः नरेभ्यो हितो यद्वा नेत्रभ्यो देवेभ्यो हितो रुद्रः । अपिहत् अपोऽस्ति । तदेवाह । पुनस्तत्रैतः ।
 आ । बृहति सर्वत उत्सिदति उद्गमयति पुरुषाकारेण स्वयमुपगच्छः सन् । कीदृशो रेतः । यस्य रेतः ।
 कनायाः कान्तायाः । दुहितुः स्वपुत्र्याः तस्यामिष्यर्थः । तत्र प्रजापतिना । अनुऽस्मिन् । आः आसीत् ।
 अस्तेः सिपि । कीदृशो रुद्रः । अनर्वा अन्यस्तिष्ठप्रभृतः । 'प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्य-
 ध्यायद्विविमित्यन्य आहुरूपसमित्यन्ये' (ऐ. ब्रा. ३. ३३) इति ब्राह्मणम् ॥ ॥ २६ ॥

मध्या यत्कर्त्तृमर्भवदभीके कामं कृष्णाने पितरि युवत्याम् ।

मनानप्रेतो जहतुर्वियन्ता सानौ निषिक्तं सुकृतस्य योनौ ॥ ६ ॥

मध्या । यत् । कर्त्तृम् । अर्भवत् । अभीके । कामम् । कृष्णाने । पितरि । युवत्याम् ।

मनानक् । रेतः । जहतुः । वियन्ता । सानौ । निऽस्मिन् । सुऽकृतस्य । योनौ ॥ ६ ॥

कामं यथेच्छं । कृष्णाने कुर्वाणं । पितरि । प्रजापतौ । युवत्यां दुहितयुग्ममिति वा । 'द्विव-
 मित्यन्ये' इति हि ब्राह्मणं प्रदर्शितम् । मध्या तयोर्मध्येऽन्तरिक्षमध्ये वा अभीके समीपे । यत् ।
 कर्त्तृम् । अर्भवत् । मिथुनीभावात् । तदानीं । मनानक् । अलं । रेतः । जहतुः । यत्कर्त्तृम् । किं ।
 कुर्वाणाविति तत्राह । वियन्ता परस्परमभिगच्छन्तौ । प्रजापतिना । सानौ । समुच्छिन्ने स्थाने । सुकृतस्य ।
 योनौ । निषिक्तम् । आसीदित्यर्थः । ततो रुद्र उत्पन्न इत्यर्थः ॥

पिता यत्स्वां दुहितरमधिष्कन् क्षमया रेतः संजग्मानो नि विञ्चत् ।

स्वाध्याऽजनयन् ब्रह्म देवा वास्तोष्पतिं व्रतपां निरतक्षन् ॥ ७ ॥

पिता । यत् । स्वाम् । दुहितरम् । अधिऽस्कन् । क्षमया । रेतः । सुऽजग्मानः । नि । विञ्चत् ।

सुऽआर्थः । अजनयन् । ब्रह्म । देवाः । वास्तोः । पतिम् । व्रतऽपाम् । निः । अजनयन् ॥ ७ ॥

पिता प्रजापतिः । यत् यदा । स्वां । दुहितरं दिवसुषसं वा । अधिष्कन् अभ्यस्कन्दत तदानीं-
 मेव । क्षमया पृथिव्या सह । संजग्मानः । संगच्छमानः । प्रजापतिरस्मिन्लोकं रोहितं भूतामृश्यो भूत्वा । रेतः ।
 नि । विञ्चत् निषेकमकरोत् । 'तामृश्यो भूत्वा रोहितं भूतामभ्यैत्' (ऐ. ब्रा. ३. ३३) इति ।
 ब्राह्मणम् । तदानीं । स्वाध्यः सुध्यानाः सुकर्माणि वा । देवाः । ब्रह्म । अजनयन् । उदपादयन् । किं ।
 तदब्रह्मेति तदाह । वास्तोष्पतिं यज्ञवास्तुस्वामिनं । व्रतपां व्रतस्य कर्मणः । रक्षःप्रभृतिभ्यः पालकं ।
 निरतक्षन् समुद्रपादयन् । यज्ञवास्तुस्वामिन् देवा कर्मरक्षकत्वेन निर्मितवन्त इत्यर्थः ॥

१. भ- 'वीरकर्म... इत्यर्थः' नास्ति । २. त-भ-ते पितरि । ३. त-१.२.६.७.८-भ-४.८-प्रत्ये समीपे; त-४.५-प्रत्ये समीपे; भ-१.७-प्रत्ये समीपे; भ-२-प्रत्ये समीपे; भ-६-प्रत्ये समीपे; सु-प्रति समीपे । ४. त-भ-अलं । ५. ग-त-भ-उत्पादयन् । ६. ग-संपादयन्; त-भ-४.९.८-सु-समपादयन्; भ-१.२.७-समुत्पादयन् ।

स ईं वृषा न फेनमस्यदाजौ स्मदा परैदप दभ्रचैताः ।

सरत्पदा न दक्षिणा परावृङ् न ता नु मे पृशन्त्यो जगृभ्रे ॥ ८ ॥

सः । ईम् । वृषा । न । फेनम् । अस्यत् । आजौ । स्मत् । आ । परा । ऐत् । अप । दभ्रऽचैताः ।
सरत् । पदा । न । दक्षिणा । पराऽवृक् । न । ताः । नु । मे । पृशन्त्यः । जगृभ्रे ॥ ८ ॥

अङ्गिरसां सन्नान्ते नाभानेदिष्टो गोनिरोध्यागच्छन्तं वास्तोष्पतिं पुरतः पश्यन् वदति । ^१स
^२ईम् सोऽयं ^३वृषा ^४न वर्षक इन्द्र इव स यथा नमुचिवधार्थम् ^५आजौ संग्रामे ^६फेनमस्यत्
क्षिप्तवान् तद्वक्षेपमना वास्तोष्पतिरिदानीं तदैव वास्तुभागो युक्त इति यथार्थकथनानन्तरं ^७स्मत्
अस्मत्तः ^८आ ^९अप ^{१०}परैत् अपपरागच्छति । ^{११}दभ्रचैताः अल्पमनस्को यः कश्चित् ^{१२}दक्षिणा दक्षिणा-
थानां गवां ^{१३}परावृक् परावर्जयिता सन् ^{१४}पदा पदानि ^{१५}न ^{१६}सरत् न सरति अस्मदभिमुखमागच्छति ।
^{१७}मे मम संबन्धिन्यः ^{१८}ताः गाः अङ्गिरोभिर्दत्ताः ^{१९}पृशन्त्यः पथिकानामभिस्पर्शनकुशलो रुद्रः ^{२०}न
^{२१}जगृभ्रे न गृह्णातीत्येवमाशास्ते ॥

मक्षु न वह्निः प्रजाया उपब्दिर्ग्रि न नम्र उप सीददूधः ।

सर्नितेध्मं सर्नितोत वाजं स धर्ता जज्ञे सहसा यवीयुत् ॥ ९ ॥

मक्षु । न । वह्निः । प्रऽजायाः । उपब्दिः । अग्निम् । न । नम्रः । उप । सीदत् । ऊधः ।
सर्निता । इध्मम् । सर्निता । उत । वाजम् । सः । धर्ता । जज्ञे । सहसा । यविऽयुत् ॥ ९ ॥

वास्तोष्पतिना रुद्रेण गोप्यमानेऽस्मिन् यज्ञे ^१वह्निः वह्निवहाहको राक्षसादिः ^२मक्षु^३ ^४न शीघ्रं
न ^५उप ^६सीदत् नागच्छति^७ । यो वह्निः ^८प्रजायाः ^९उपब्दिः उपपीडको भवति । यज्ञविघातार्थ-
मागच्छति । ऋग्विगादिस्थायाः प्रजाया न पीडां करोत्यहनि । तथा ^{१०}ऊधः । रात्रिनामैतत् ।
रात्रावपि ^{११}अग्निं ज्वलन्ते ^{१२}नम्रः विवसनो राक्षसादिः ^{१३}न ^{१४}उप ^{१५}सीदत् । एवं रुद्रे रक्षितरि सति
सः अग्निः ^{१६}इध्मं ^{१७}सर्निता ^{१८}जज्ञे उत्पन्नः । ^{१९}उत अपि च ^{२०}वाजम् अश्वं हविः ^{२१}सर्निता जज्ञे । ^{२२}स
^{२३}धर्ता यज्ञस्य फलस्य वा धारक उत्पन्नः सोऽग्निः ^{२४}सहसा बलेन^{२५} ^{२६}यवीयुत् यज्ञमिश्रयितृणां रक्ष-
प्रभृतीनां बोद्धा जज्ञे ॥

मक्षु कनायाः सख्यं नवग्वा ऋतं वदन्त ऋतयुक्तिमगमन् ।

द्विबर्हसो य उप गोपमार्गुरदक्षिणासो अच्युता दुधुक्षन् ॥ १० ॥

मक्षु । कनायाः । सख्यम् । नवग्वाः । ऋतम् । वदन्तः । ऋतऽयुक्तिम् । अगमन् ।
द्विऽबर्हसः । ये । उप । गोपम् । आ । अगुः । अदक्षिणासः । अच्युता । दुधुक्षन् ॥ १० ॥

^१नवग्वाः अङ्गिरसः । गवामयनाख्यं सत्रमनुतिष्ठतामङ्गिरसां मध्ये ये नवसु मासेषु लब्धगावः
सन्म उस्थितास्ते नवग्वाः । ते ^२ऋतं ^३वदन्तः ^४मक्षु शीघ्रं ^५कनायाः कमनीयायाः स्तुतेर्नाभा-
वेदिष्ठप्रेरितायाः सकाशात् ^६ऋतयुक्तिम् उक्तयोगपरिसमाप्तिम् ^७अगमन् प्राप्ताः । यद्वा । ऋतयुक्तिं
यज्ञयोगोपेतमुक्तं शब्दं स्तुति वदन्तोऽङ्गिरसः कनायाः पृथ्व्याः सख्यमगमञ्चिती योजना । ^८द्विबर्हसः

१. न-म-^२मक्षु^३ नास्ति । २. 'त-नागच्छति' नास्ति; म- न गच्छति । ३. ग-यस्य बलेन; त१.
२.३.६.७.८-म२.४.५.६.८-यज्ञस्य बलेन; त४.५-जावस्य बलेन ।

द्वयोः स्थानयोर्द्यावापृथिव्योः परिवृद्धाः ऽथे अङ्गिरस्यः ऽगोपं गोपायितारं नाभानेद्विहमिदं वा ऽउप
 ऽआगुः उपगताः ते ऽअदक्षिणाम् दक्षिणारहिताः । 'अदक्षिणानि सत्रार्णान्याहुः' इति हि वचनं 'ये
 यजमानास्त ऋत्विजः' इति । ते च ऽअच्युता उदकान्यर्धभागानि पत्नानि वा ऽतुष्टुवन ॥ ॥ २१ ॥

मधु कनायाः सुख्यं नवीयो राधो न रेतं क्रतमिन्नुगन्धन् ।

शुचि यत्ते रेक्ण आर्यजन्त सवर्दुधायाः पर्य उन्वियायाः ॥ ११ ॥

मधु । कनायाः । सुख्यम् । नवीयः । राधः । न । रेतः । क्रतम् । इव । तुर्यजन्तः ।

शुचिं । यत् । ते । रेक्णः । आ । अर्यजन्त । सवः ऽदुधायाः । पर्यः । उन्वियायाः ॥ ११ ॥

मधु शीघ्रं कनायाः कमनीयायाः धर्मदोग्र्याः नवीयः नवनरं सुख्यम् । प्राप्तेति शेषः ।
 अथवा नवीय इति राधोविशेषणम् । नवनरं राधः धनमिव रेतः सिध्यमानम् क्रतम् उदकं
 तुर्यजन् दिवः सकाशात्प्रेरितवन्तः । हे इन्द्र ऽते तुभ्यं ऽयत् सर्वं रेक्णः पायोक्तक्षणं धनम् आ
 अभिसुखम् ऽअर्यजन्त अपूजयन् । कीदृशं रेक्णः । ऽसवर्दुधायाः । सवर्त्तियस्युतनाम् । असुतदोग्र्याः
 ऽउन्वियायाः गोः पर्यः पानयोऽयं रसम् । तदोदकं तुर्यजति । अत्र ऽअच्युताङ्गम्—'अङ्गिरसो
 वै सत्रमास्त तेषां पृथिधर्मधुरासीत् सर्जीयेणाजीवत् तेऽब्रुवन् कस्मै नु सत्रमास्महे येऽस्य' ओषधीं
 जनयाम इति ते दिवो वृष्टिमसृजन्त' (तै. ब्रा. २. १. १. १) इति ॥

पश्चा यत्पश्चा विर्युता बुधन्तेति ब्रवीति वक्तरा रराणः ।

वसोर्वसुत्वा कारवोऽनेहा विश्वं विवेष्टि द्रविणमुप शु ॥ १२ ॥

पश्चा । यत् । पश्चा । विर्युता । बुधन्तः । इति । ब्रवीति । वक्तरि । रराणः ।

वसोः । वसुऽत्वा । कारवः । अनेहा । विश्वम् । विवेष्टि । द्रविणम् । उप । शु ॥ १२ ॥

यत् यदा स्तोतारः पश्चा पशुना । गोसमूहेनेत्यर्थः । तेन विर्युता विर्युतानि स्वकीयानि
 गोस्थानानि पश्चा पश्चात् बुधन्त अजानन् । तदानीं कारवः । कारुरित्यर्थः । स्तोता इति
 ब्रवीति इत्थं ब्रूते । किमिति । वक्तरि स्तोतरि रराणः रसमाणः वसोः वासकात् वसुत्वा
 अतिशयेन वासयिता । यद्वा । वसुवेति समूहार्थं त्वा नामकरणः । गोरुपधनवतोऽतिशयेन
 गोसमूहवानित्यर्थः । अनेहा अपाप इन्द्रः विश्वं सर्वं द्रविणं गोमयं पशुमिरपहन्तं धनं शु ।
 मद्वित्यर्थः । शीघ्रम् उप विवेष्टि उपस्थाप्नोति पुनरादानम् । अयमर्थः । वदेन्द्रस्य स्तोतारोऽ-
 सुरैरपहृतमात्मीयं गोधनं जानन्ति ततः प्रागेवागत्येन्द्रस्त्वं न्यरुधदिति ॥

तदिहर्वस्य परिषद्धानो अग्नन् पुरु सदेन्तो नार्षदं बिभित्सन् ।

वि शुष्णस्य संग्रथितमनर्वा विदत्पुरुप्रजातस्य गुहा यत् ॥ १३ ॥

तत् । इत् । तु । अस्य । परिऽसद्धानः । अग्नन् । पुरु । सदेन्तः । नार्षदम् । बिभित्सन् ।

वि । शुष्णस्य । समऽग्रथितम् । अनर्वा । विदत् । पुरुऽप्रजातस्य । गुहा । यत् ॥ १३ ॥

१. य-त-सु-कमनीयायाः पृथ्व्याः । २. त-भ-यया । ३. त-भ-सु-रसजयजेत । ४. त-भ-सु-त्वो ।
 ५. ग४-त-भ-२.६.८-सर्वं नास्ति । ६. ग-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.६-सु-न जानति । ७. ग४-
 निरुधति; त-भ-निरुधदिति ।

वतदित् तत्रैव वनु क्षिप्रम् अस्य इन्द्रस्य परिषद्धानः परितो वर्तमानाः परिचारका रश्मयः
 वगमन् प्रकाशानार्थमगच्छन् । पुरु पुरुणि कृत्रिमाणि वसदन्तः सीदन्तोऽसुराः वनार्थदं नृषदः पुत्रं
 विभित्तन् मेनुमैच्छन् । किंचायं वशुष्णस्य पृतन्नामकस्यासुरस्य वपुरुप्रजातस्य बहुप्रादुर्भावस्य
 वसंप्रथितं मर्म विदित् वेत्ति । अयमिन्द्रः यत् असुरस्य दुर्ज्ञेयं मर्म गुहा गुहायां गोपितं तद्विदत् ॥

भर्गो ह नामोत यस्य देवाः स्वर्णं ये त्रिषधस्थे निषेदुः ।

अग्निर्ह नामोत जातवेदाः श्रुधी नो होतर्कृतस्य होताधुक् ॥ १४ ॥

भर्गः । ह । नाम । उत । यस्य । देवाः । स्वः । न । ये । त्रिऽसधस्थे । निऽसेदुः ।

अग्निः । ह । नाम । । उत । जातऽवेदाः । श्रुधि । नः । होतः । कृतस्य । होता । अधुक् ॥ १४ ॥

उत अपि च भर्गो वह नाम तत्तेजः किल प्रसिद्धं यस्य तेजस आग्नेयस्य संबन्धिनि
 त्रिषधस्थे बर्हिषि ये देवाः सन्ति ते सर्वे स्वर्णं स्वर्गे यथा तथैव निषेदुः निषीदन्ति । उत
 अपि च तत्तेजः अग्निर्ह नाम अग्निः किल नाम । उतापि च जातवेदाः जातप्रज्ञो जातानां वेदिता
 पृतदपि तस्य तेजसो नाम । अग्नेर्भर्ग इत्यग्निरिति जातवेदा इति च त्रीणि नामानित्यर्थः । अथ प्रत्यक्ष-
 कृतः । हे होतः होमनिष्पादकोक्तनामाग्ने कृतस्य होता यज्ञस्य संबन्धिनां देवानामाह्वाना
 अधुक् द्रोहरहितसर्वे नः अस्माकमाह्वानं श्रुधि शृणु ॥

उत त्या मे रौद्रावर्चिमन्ता नासत्याविन्द्र गूर्तये यजध्वै ।

मनुष्वदृक्तबर्हिषे रराणा मन्दू हितप्रयसा विक्षु यज्यू ॥ १५ ॥

उत । त्या । मे । रौद्रौ । अर्चिऽमन्ता । नासत्यौ । इन्द्र । गूर्तये । यजध्वै ।

मनुष्वत् । दृक्तऽबर्हिषे । रराणा । मन्दू इति । हितऽप्रयसा । विक्षु । यज्यू इति ॥ १५ ॥

उत अपि च हे इन्द्र त्वा तां प्रसिद्धां रौद्रौ रुद्रपुत्रौ । 'क्षोदो न रेत इतऊति सिञ्चत्'
 (क. सं. १०. ६१. २) इति हि रुद्रपुत्रत्वमुक्तम् । अर्चिमन्ता दीप्तिमन्ता वनासत्यौ अश्विनौ
 मे गूर्तये स्तुतये यजध्वै यागाय च भवेतामिति शेषः । किंच मनुष्वत् मम पितुर्मनोरिव तस्य
 यज्ञे यथा तथैव दृक्तबर्हिषे स्तीर्णबर्हिषे महां रराणा रममाणौ मन्दू मदपिणू हितप्रयसा प्रेरित-
 चनौ विक्षु ऋषिद्वयमदीयेषु तथा यज्यू यष्ट्यौ भवतमिति शेषः ॥ २८ ॥

अयं स्तुतो राजा वन्दि वेधा अपश्च विप्रस्तरति स्वसेतुः ।

स कक्षीवन्तं रेजयत्सो अग्निं नेमिं न चक्रमर्वतो रघुद्रु ॥ १६ ॥

अयम् । स्तुतः । राजा । वन्दि । वेधाः । अपः । च । विप्रः । तरति । स्वऽसेतुः ।

स । कक्षीवन्तम् । रेजयत् । सः । अग्निम् । नेमिम् । न । चक्रम् । अर्वतः । रघुऽद्रु ॥ १६ ॥

अयं वेधाः सर्वस्य बिधाता राजा सोमः स्तुतः सर्वैः वन्दि स्तुयतेऽस्माभिः । किंच
 विप्रः विवेपेण पुरको विप्रवच्छुद्धो वा स्वसेतुः यस्य स्वभूता रश्मयो जगद्रन्धकाः सन्ति स सोमः
 अपश्च अन्तरिक्षं च तरति लङ्घयति प्रतिदिनम् । सतः सोमः कक्षीवन्तम् ऋषिं पर्वतमप्ये

१. त-भ- 'रौद्रौ' नास्ति । २. त१.२.३. ७-भ२.४.६.८-योगाय । ३. त-भ१.२.४.६.८-ते ।

सोमार्थं गतं रेजयत् अकम्पयत् । अस्य स एव अभिं त्रिविदोदमशक्तं सन्तं यत्पारयाम् प्रविष्टं
रेजयत् । कम्पने दृष्टान्तः । नेमिः नमनशीलं प्रयुक्तं लघुगमने चक्रम् । अभिनः अभिनोऽथा इव
ते यथा तथा रेजयत् । सुसभावश्छान्दसः ॥

स द्विबन्धुर्वेतरणो यथा सवर्धुं धेनुमस्वं दुहध्वै ।

सं यन्मित्रावरुणा वृज्ज उक्थैर्ज्येष्ठैर्भिर्यमणं वरुधैः ॥ १७ ॥

सः । द्विबन्धुः । वेतरणः । यथा । सवःऽधुन । धेनुम् । अन्त्यम् । दुहध्वै
सम् । यत् । मित्रावरुणा । वृज्जे । उक्थैः । ज्येष्ठैभिः । अयेमणम् । वरुधैः । १७ ॥

सः अभिः । द्विबन्धुः द्वयोर्लोकयोर्वन्धुभूतः । वेतरणः सर्वस्य विशेषेण नागयिता । यथा ।
वितरणाहं हविप्रदानार्हः । यथा देवानां याजकोऽभिः । सवर्धुम् अमृतोपपयोदोऽर्धं । धेनुम्
अस्वम् अप्रसूतां निवृत्तप्रसवां शयवे दुहध्वै दोहायाकरोत् । यत् यथा स शयुः मित्रावरुणा
अयमणं च ज्येष्ठैभिः ज्येष्ठैः प्रशस्तैः वरुधैः वरुणैः । उक्थैः शस्त्रैः । अं । वृज्ज सम्यक्स्मृतिम् ।
यथा स शयुर्मित्रावरुणायस्मिन् स्तुतिं करोति तदा तेषामाज्याग्निनिवृत्तप्रसवां यथादोऽर्धमकरोदिति ।

तद्वन्धुः सूरिर्दिवि ते धियुंधा नाभानेदिष्टो रपति प्र वेनन् ।

सा नो नाभिः परमास्य वां घाहं तन्पश्चा कतिथश्चिदाम ॥ १८ ॥

तद्वन्धुः । सूरिः । दिवि । ते । धियुम्ऽथा । नाभानेदिष्टः । रपति । प्र । वेनन् ।

सा । नः । नाभिः । परमा । अस्स्य । वा । घा । घृ ।

अहम् । तत् । पश्चा । कतिथः । चित् । आम् ॥ १८ ॥

तद्वन्धुः । सैव पृथिवी बन्धुकोत्पश्यधिष्ठानत्वेन^१ यस्यासौ तद्वन्धुः । तन्मातृक इत्यर्थः ।
सूरिः स्तुतेः प्रेरकः । दिवि वर्तमानस्य ते तव स्वभूत इति शेषः । त्वदपश्यभूत इति बाधत् ।
पृथीसामध्यात्संबन्धसामान्यं प्रतीयते । तच्चादित्यपुत्रो मनुर्मनोः पुत्रो नाभानेदिष्ट इत्येवं सूर्यापत्य-
त्वेऽपि पर्यवस्यति । सूर्यनाभानेदिष्टयोः संबन्धश्चरमपाद् उत्तरमग्रे च दृश्यते । स च धियेष्टाः
कर्मणां धारको नाभानेदिष्टः वेनन् अङ्गिरोदत्तं गोमहस्तं वेनन् कामयन् । प्र परपति प्रकल्पति ।
मौतीत्यर्थः । वा अपि केयर्थः । सा दाः नः अस्माकं परमा उत्कृष्टा नाभिः बन्धिका च । अस्य
आदित्यस्य अधिष्ठानभूतास्ति । घ इति पूरणः । अहं एतत् तस्मादित्यस्य पश्चात् पश्चादनन्तरं
कतिथः कतिपयानां पूरणः । आम् असवम् । अनेन समाकृतेन जन्मजनकभावः संबन्धः सैनिकृष्ट
इत्युक्तं भवति ॥

इयं मे नाभिरिह मे सधस्थमिमे मे देवा अयमस्मि सर्वः ।

द्विजा अहं प्रथमजा क्रतुस्येदं धेनुर्दुहजायमाना ॥ १९ ॥

इयम् । मे । नाभिः । इह । मे । सधऽस्थम् । इमे । मे । देवाः । अयम् । अस्मि । सर्वः ।

द्विजाः । अहं । प्रथमजाः । क्रतुस्य । इदम् । धेनुः । अदुहत् । जायमाना ॥ १९ ॥

१. ग-त४.५.६-न-नेमि न । २. त-म२.८-रघुद्रु लघुद्रु । ३. ग-त१.२.३.६.७.८-म-मु-बन्धिका-
त्यस्य* । ४. म- पश्चा नास्ति ।

वृथं माध्यमिका वाक् वमे वनाभिः संनाहिनी । आदित्यस्य तस्याश्चाभेदादस्यर्षेर्माध्यमिका^१
वाग्वन्धिका भवति । तथा च ब्राह्मणं—‘सा या वागसौ स आदित्यः’ (श. ब्रा. १०.५.१.४)
इति ब्राह्मणम् । वृह अस्मिन्मण्डले वमे मम वसधस्थं स्थानम् । वृमे मे देवाः द्योतमाना रश्मयः
वमे मम स्वभूताः । वअयम् अहम् वअस्मि वसर्वः । सूर्यस्य स्वस्योक्तेन प्रकारेणाभेदात्तद्वारा सर्वात्मक-
त्वम् । वह किंचेत्यर्थः । वृजिजाः विप्राः वृक्तस्य वृप्रथमजाः सत्यस्य प्रथमजाः सत्यभूतस्य ब्रह्मणः
प्रथमोत्पन्नाः । वृषेनुः पृथिव्यदेवता माध्यमिका वाक् वजायमाना वृहं सर्वम् वदुहत् दुदोह ।
उदपादयदित्यर्थः ॥

अघासु मन्द्रो अरतिर्विभावाव स्यति द्विवर्तुनिर्वनेपाट् ।

ऊर्ध्वा यच्छ्रेणिर्न शिशुर्दन्मक्षु स्थिरं शेवृधं सूत माता ॥ २० ॥

अघं । आसु । मन्द्रः । अरतिः । विभावा । अव । स्यति । द्विवर्तनिः । वनेपाट् ।

ऊर्ध्वा । यत् । श्रेणिः । न । शिशुः । दन् । मक्षु । स्थिरम् । शेवृधम् । सूत । माता ॥ २० ॥

वअथ अथ वआसु चतसृषु दिक्षु वमन्द्रः मोदमानः वअरतिः गन्ता वविभावा दीप्तिमान्
वद्विवर्तनिः द्वयोः लोकयोः गन्ता वनेपाट् वने काष्ठानामभिभविताभिः वअव वस्यति अवसन्नो
भवति वागार्थम् । यत् च योऽभिः वऊर्ध्वा उन्मुखा वश्रेणिर्न वशिशुः शंसनीयः सेनेव वमक्षु शशिर्^२
वदन् शत्रून् दमयति तमिमं वस्थिरं निश्चलं वशेवृधं सुखस्य वर्धकं वमाता अरणिः वसूत यज्ञे
जनयामास ॥ ॥ २९ ॥

अघा गाव उपमाति कनाया अनु श्वान्तस्य कस्य चित्परेयुः ।

श्रुधि त्वं सुद्रविणो नस्त्वं याळाश्वघ्नस्य वावृधे सुनृताभिः ॥ २१ ॥

अघं । गावः । उपमातिम् । कनायाः । अनु । श्वान्तस्य । कस्य । चित् । परा । ईयुः ।

श्रुधि । त्वम् । सुद्रविणः । नः । त्वम् । याट् । आश्वघ्नस्य । ववृधे । सुनृताभिः ॥ २१ ॥

वअथ संप्रति वकस्य वचित् वश्वान्तस्य प्रवृद्धस्य श्वान्तस्य वा^३ । आत्मनो निर्देशः । ईदृशस्य
माभानेदिदृशस्य वकनायाः कमनीयायाः स्तुतेः वगावः वाचः । यद्वा । वाचः स्तुतयः कनायाः
कमनीयायाः स्तुतेः वउपमातिम् उपमानभूतमिन्द्रम् वअनु वपरेयुः अनु परागच्छन्ति । हे वसुद्रविणः
सुवनाग्रे वत्वं वश्रुधि शृणु । नः अस्माकमिममिन्द्रं वयाद् अयाद् यज । त्वं च वआश्वघ्नस्य
अश्वघ्नोऽश्वमेधयाजी मनुः तस्य पुत्रस्य मम वसुनृताभिः स्तुतिभिः ववृधे वर्धसे । पुरुषव्यत्ययः ।
अथवाचं वर्धत इति परीक्षेण निर्देशः ॥

अघ त्वमिन्द्र विद्वथस्मान्महो राये नृपते वज्रबाहुः ।

रक्षा च नो मघोनः पाहि सूरिर्ननेहसस्ते हरिवो अभिष्टौ ॥ २२ ॥

अघं । त्वम् । इन्द्र । विद्वि । अस्मान् । महः । राये । नृपते । वज्रबाहुः ।

रक्ष । च । नः । मघोनः । पाहि । सूरिन् । अनेहसः । ते । हरिवः । अभिष्टौ ॥ २२ ॥

१. य-त-म १.२.४.६.८-‘माध्यमिका’ । २. य-त-सु-क्षिप्तं । ३. य-त-४.५-सु-वेति; त १.२.३.७.८-
म १.८-वे ।

हे^१ इन्द्र^१ अध अधुना वज्रबाहुः त्वस् अस्मान् महः महने राये धनाय विविजि
जानीहि । हे इन्द्र मघोनः हविष्मनः मूरीन् स्तुतिप्ररक्तान् नः अस्मान् वरक्ष वच । हे हरिषः
हरिभ्यां तद्वज्रिन्द्र ते तव अभिष्टौ अभिगमने अनेह्यः अपापाः स्यामिति शेषः ॥

अथ यद्राजाना गविष्टौ सरत्सरण्युः कारवे जरण्युः ।

विप्रः प्रेष्ठः स ह्येषां वभूव परा च वक्षन्त परपदेनान् ॥ २३ ॥

अथ । यत् । राजाना । गोऽईष्टौ । सरत् । सरण्युः । कारवे । जरण्युः ।

विप्रः । प्रेष्ठः । सः । हि । एताम् । वभूव । परा । च । वक्षन् । उत । परेत् । एतान् ॥ २३ ॥

हे वराजाना राजमानौ मित्रावरुणौ अध अधुना सत्रसमाप्तौ यत् अस्मात् गविष्टौ गवामे-
षणायां सत्यां सरण्युः सरणशीलो यमः सरत् गच्छति कारवे कर्माणि कुर्वते अङ्गिरसां गणाय ।
किमिच्छन् । जरण्युः तस्मा अङ्गिरसां गणाय स्तुतिमिच्छन् । तस्मात् यमः विप्रः नाभानेद्विष्टः
एषाम् अङ्गिरसां प्रेष्ठः प्रियतमः वभूव भवतु । विह इति पूरणः । तेषां कर्तव्यं परा च वक्षन्
परावहतु । उत अपि च एतान् अङ्गिरसः परपत् पारयतु इत्यात्मन एवाशास्ते ॥

अथा न्वंस्य जेन्यस्य पुष्टौ वृथा रेभन्त ईमहे तद् नु ।

सरण्युरस्य सूनुरश्चो विप्रश्चासि श्रवसश्च सातौ ॥ २४ ॥

अथ । नु । अस्य । जेन्यस्य । पुष्टौ । वृथा । रेभन्तः । ईमहे । तत् । ई इति । नु ।

सरण्युः । अस्य । सुनुः । अश्वः । विप्रः । च । असि । श्रवसः । च । सातौ ॥ २४ ॥

अनया वरुणं पृथक् स्तौति । अध अध नु क्षिप्रम् अस्य जेन्यस्य जयशालस्य स्तुत्या
जेतव्यस्य वा तत् स्वभूतं गवादिधनं पुष्टौ पांशे निमित्ते सति तस्य पुष्टयर्थं वा वृथा अनायासेन
रेभन्तः स्तुवन्तः नु क्षिप्रम् ईमहे याचामहे । सरण्युः शीघ्रसरणशीलः अश्वः अस्य वरुणस्य
सुनुः पुत्रः । वरुणाद्धयश्च उत्पन्नः । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे वरुण त्वं विप्रश्चासि विप्रवत्पुत्रः सुहो
वा भवसि । श्रवसश्च अश्वस्य सातौ लामे अस्माकमबलाभाय प्रबलश्च भवामि ॥

युवोर्यदि सख्यायास्मे शर्धाय स्तोमं जुजुषे नमस्वान् ।

विश्वत्र यस्मिन्ना गिरः समीचीः पूर्वीव गातुर्दाशत्सुनृतायै ॥ २५ ॥

युवोः । यदि । सख्याय । अस्मे इति । शर्धाय । स्तोमम् । जुजुषे । नमस्वान् ।

विश्वत्र । यस्मिन् । आ । गिरः । समऽईचीः । पूर्वीऽईव । गातुः । दाशत् । सुनृतायै ॥ २५ ॥

हे मित्रावरुणौ युवोः युवयोः शर्धाय बलवते अस्मे अस्माकं सख्याय । यद्वा । युवयोः
सख्याय अस्मे अस्माकं शर्धाय बलाय च । यदि नमस्वान् अश्वानध्वर्युः स्तोत्रवान् होता वा
स्तोमं जुजुषे सेवते । यस्मिन् सख्ये सिद्धे सति विश्वत्र विश्वस्मिन्ननपदे गिरः अङ्गिरसां

१. ग४-हे नृपते नृणां पालक इन्द्र । २. ग-त-म२.४.६.८-मु-कमे । ३. त१.२.४.५.६.७.८-मे-
स्तुतिमिच्छन् जरण्युः । ४. ग४-प्रापयतु; त-म-मु-पारयति । ५. ग-त-४.५-इत्यात्मानमेवाशास्ते; त१.
२.३.६.७.८-म१-इत्यात्मान एवाशास्ते । ६. त-म-भवति ।

संबन्धिन्यः^१ । समीचीः समीच्यः । अ गच्छन्तीति शेषः । उदारानां^२ गृह इदं गृहाण इदं गृहाणेऽथेवंरूपाः श्रूयन्त इत्यर्थः । यद्वा । यागानुष्ठातॄणां स्तुतिगिर आगच्छन्तीति । पूर्ववि^३ गातुः प्राची दिगिव सा यथा गच्छन्तां सुखं प्रयच्छति तद्वत्^४ । यद्वा । पूर्वी^५ पुरा^६ प्रसिद्धा पुरातनीव गातुः सरणिरिव सा यथा गच्छन्तां सुखं प्रयच्छति तद्वत् । मूतृतायै प्रियसत्यरूपायै स्तुतिवाचे^७ दाशत्^८ प्रयच्छन्^९ ॥

स गृणानो अद्भिर्देवनिर्ति सुबन्धुर्नमसा सूक्तैः ।

वर्धदुक्थैर्वचोभिरा हि नूनं व्यध्वैति पर्यस उस्त्रियायाः ॥ २६ ॥

मः । गृणानः । अतऽभिः । देवऽवान् । इति । सुऽबन्धुः । नमसा । सुऽउक्तैः ।

वर्धन् । उक्थैः । वचऽभिः । आ । हि । नूनम् । वि । अध्वा । एति । पर्यसः । उस्त्रियायाः ॥ २६ ॥

अद्भिः देवताभिः । देववान् । सुबन्धुः शोभनबन्धनः । सः । वरुणः । इति इत्थं कृतप्रकारेण । नमसा नमस्कारेण । सूक्तैः च । गृणानः स्तुयमानः सन् । वर्धत् वर्धताम् । उक्थैर्वचोभिः उच्यमानैः प्रशस्तैर्वा स्तुतिवचोभिः । नूनम् इदानीम् । अ गच्छत्विति शेषः । हि इति पूरणः । तस्य यागार्थम् । उन्मियायाः गोः । पर्यसः अध्वा मार्गः । वि । एति । स्तनाग्राणि क्षरन्तीत्यर्थः ॥

त ऊ षु णो महो यजत्रा भूत देवास ऊतये सजोषाः ।

ये वाजाँ अनयता विन्यन्तो ये स्था निचेतारो अमूराः ॥ २७ ॥

ते । ऊँ इति । सु । नः । महः । यजत्राः । भूत । देवासः । ऊतये । सजोषाः ।

ये । वाजान् । अनयत । विन्यन्तः । ये । स्थ । निचेतारः । अमूराः ॥ २७ ॥

अनयर्थिरङ्गिरस आशास्ते । हे यजत्राः यष्टव्याः देवासः देवाः । ते यूयम् । उ इति पूरणः । महः महते । नः अस्माकम् । ऊतये रक्षणाय । सजोषाः संगताः । भूत भवत । ये च यूयम् अङ्गिरसो महं । वाजान् अस्त्रानि । अनयत प्रापयथ । विन्यन्तः सततमुक्थाय^१ विविधं गच्छन्तः सन्तः । ये च यूयम् । अमूराः अमृडाः । पृष्ठाहः प्रयोगमौढयरहिता इत्यर्थः । तादृशाः निचेतारः गवां बिबिकारः । स्थ भवथ । ते सजोषा भूतेति समन्वयः ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुनर्धात्रुनो देयाद्विधातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वर्यैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-

धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाहके प्रथमोऽध्यायः ॥

१. ग. त. २. ३. १-म. १. २. ६. ८-संबन्धिनः । २. त-उदारानां । ३. ग. त-म. १. २. ४. ६. ८-
‘सद्वत्’ नास्ति । ४. ग. त-म-पुरा पूर्वा । ५. ग. त-म. २. ४. ६. ८-‘दाशत् प्रयच्छतु’ नास्ति; म. ७-
दाशत्; मु-दाशत् सुखं प्रयच्छतु । ६. ग. त-स. त. मु. धाय; त. १. २. ३-म. १. २. ४. ६. ८-सा उक्थाय ।
म. १-स. त. उक्थाय ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वमितं वेदा यो वेदभ्योऽस्मिन्नं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यार्थमहेश्वरम् ॥

व्याख्याय प्रथमं विद्वानष्टमस्याष्टकस्य मः ।

अध्यायं सायणाचार्यो^१ द्वितीयं व्याचिर्कार्षति ॥

तत्र 'ये यज्ञेन' इत्येकादशचर्मनुवाकपक्षया द्वितीयं सूक्तं मानवस्य नाभानेदिष्टम्यापम् । आदितश्चतस्रो जगत्सु । पञ्चम्यनुष्टुप् । षष्ठी बृहती । सप्तमी सप्तोबृहती । अष्टमीनवम्यावनुष्टुभा । दशमी गायत्री । एकादशी त्रिष्टुप् । आदितः यणां विश्वे देवा अङ्गिरसो वा देवता । सप्तमी वैश्वदेवा । अष्टम्याद्यासु चतसृषु सावर्णेमहाराजस्य दानं स्तूयते । अनस्तास्तद्देवताकाः । तथा चानुक्रम्यते— 'ये यज्ञेनैकादशाद्याः षडङ्गिरसां स्तुतिर्वान्त्या त्रिष्टुप्पञ्चम्यनुष्टुप्प्रगाथोऽनुष्टुभौ गायत्री चतस्रोऽन्याः सावर्णेर्दानस्तुतिः' इति । षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च— 'इदमित्या रौद्रमिति प्रागुपोत्तमाया ये यज्ञेनेत्यावपते' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इन्द्रस्य सख्यममृतन्वमानुश ।

तेभ्यो भद्रमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति गृम्णीत मानवं सुमेधमः ॥ १ ॥

ये । यज्ञेन । दक्षिणया । समऽअक्ताः । इन्द्रस्य । सख्यम् । अमृतऽत्वम् । आनुश ।

तेभ्यः । भद्रम् । अङ्गिरसः । वः । अस्तु । प्रति । गृम्णीत । मानवम् । सुमेधमः ॥ १ ॥

नाभानेदिष्टः स्वपित्रा मनुनान्यनुज्ञातः सत्रमासीनानङ्गिरसोऽभ्येत्थ मां प्रतिगृह्णीत युष्मभ्यं यज्ञं प्रज्ञापयामीति यदुक्तवान् तदुच्यते । इतिहासस्तु इदमित्येति पूर्वसूक्ते 'नाभानेदिष्टं क्षंसति नाभानेदिष्टं वै मानवम्' (ऐ. ब्रा. ५. १४) इति ब्राह्मणानुसारेण 'मनुः पुत्रेभ्यो दायां व्यभजत्' (तै. सं. ३. १. ९. ४) इति तैत्तिरीयब्राह्मणानुसारेण च सप्रपञ्चमभिहितः । तथा चास्या ऋक्तोऽयमर्थः । 'यज्ञेन यजनीयेन हविषा ऽदक्षिणया ऋत्विग्भ्यो देयया ऽसमक्ताः संगताः ऽये अहीनैकाह-सत्राणि^२ कुर्वन्तो यूयम् ऽइन्द्रस्य ऽसख्यं सखिकर्म अत एव ऽअमृतत्वम् अमरणधर्मं देवत्वम् ऽआनश आनशिध्वे प्राप्ताः स्थ । अश्रोतेर्लिङि मध्यमे व्यस्ययेन बहुवचनम् । 'अश्रोतेश्च' इति नुडागमः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । हे ऽअङ्गिरसः ऽतेभ्यः ऽवः युष्मभ्यं ऽभद्रं कव्याणं कर्म ऽअस्तु । हे ऽसुमेधसः सुप्रज्ञा हे अङ्गिरसः ते यूयमिदानीमागतं ऽमानवं मनोः पुत्रं मां ऽप्रति ऽगृम्णीत प्रति-गृह्णीत । मयि प्रतिगृहीते सति यज्ञं साधु करिष्यामीति तदर्थं प्रतिगृह्णीत ॥

य उदाजन् पितरौ गोमयं वस्वतेनार्भिन्दन् परिवत्सरे वलम् ।

दीर्घायुत्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति गृम्णीत मानवं सुमेधसः ॥ २ ॥

ये । उतऽआजन् । पितरः । गोऽमयम् । वसु । ऋतेन । अभिन्दन् । परिवत्सरे । वलम् ।

दीर्घायुऽत्वम् । अङ्गिरसः । वः । अस्तु । प्रति । गृम्णीत । मानवम् । सुमेधसः ॥ २ ॥

१. स-सायणाचार्यो । २. ग४-त१.२.७-म१-अहेनैकासहस्राणि; त३-अहीनैकासहस्रहस्राणि; म२-अहीनैकाहिकसहस्राणि; म४.६.७.८-सु-अहीनैकाहसहस्राणि ।

ये अग्नेः परिं जज्ञिरे विरूपासो दिवस्पति ।

नवगवो नु दशगवो अङ्गिरस्तमः सचा देवेषु मंहते ॥ ६ ॥

ये । अग्नेः । परिं । जज्ञिरे । विरूपासः । दिवः । पतिः ।

नवऽगवः । नु । दशऽगवः । अङ्गिरऽतमः । सचा । देवेषु । मंहते ॥ ६ ॥

विरूपासः विविधरूपाः १ ये अङ्गिरसः १ दिवस्पति सुलोकात् १ अग्नेः १ परिं १ जज्ञिरे परिं जाताः । यद्वा । दिवस्पतिः । परिः पञ्चम्यर्थघोनकः । स्वतेजसा दीप्यमानादग्निर्जाताः । तेषां मध्ये १ नवगवः १ दशगवः च १ अङ्गिरस्तमः अङ्गिरसां वरिष्ठः । सप्रमात्मानानामङ्गिरसां मध्ये केचन नवसु मास्यु कर्म कृवोदतिष्ठन् केचन दशसु मास्त्वित्येवमङ्गिरसामयनमुक्तम् । तेषामग्निर्नवगश्च दशगवश्चोक्तः । तादृशः १ देवेषु १ सचा महावस्थितः १ सोऽग्निः १ मंहते मयं धनं प्रयच्छति । मंहतिर्दत्तकर्म ॥

इन्द्रेण युजा निः सृजन्त वाघतो व्रजं गोमन्तमश्विनम् ।

सहस्रं मे ददतो अष्टकप्यः १ श्रवो देवेष्वकत ॥ ७ ॥

इन्द्रेण । युजा । निः । सृजन्त । वाघतः । व्रजम् । गोमन्तम् । अश्विनम् ।

सहस्रम् । मे । ददतः । अष्टऽकप्यः । श्रवः । देवेषु । अकत ॥ ७ ॥

वाघतः कर्मणा बोधारी विश्वे देवा अङ्गिरसो वा १ इन्द्रेण १ युजा सहयेन १ निः १ सृजन्त निरगमयन् । किम् । १ गोमन्तं गोयुक्तम् १ अश्विनम् अश्ववन्तं पणिभिरवरुणं १ व्रजम् । मे १ मे मां प्रति १ सहस्रं सहस्रसंख्याकं धनं सत्रपरिवेषणम् १ अष्टकप्यः । अष्ट इति 'अष्ट व्यापारो' निष्ठायां रूपम् । विस्मृतकर्णाः । उपलक्षणमेतत् । व्याप्तसर्वावयवा गाश्च १ ददतः मह्यं प्रयच्छन्तः १ देवेषु इन्द्रादिषु १ श्रवः हविलक्षणमस्रं कीर्ति वा १ अकत अकृत । करोतेलुकि 'मन्त्रे घम' इति स्तेरुक् । गवो नाभानेदिष्टेनाङ्गिरसः स्तुतास्तस्मै धनं प्रादुः । तदुक्तं शौबकेन—'ऋषयोऽङ्गिरसन्पुत्रा यदनुमानवाच्यं तु । तत्पुण्याय च कर्माणि ये यज्ञेनेत्यकीर्तयत्' ॥

उत्तराभिश्चतसृभिरस्मै मानवायधये सावर्णिना यदहं नःप्रशस्यते । तदप्युक्तं शौबकेन—'सावर्णिना च यदहं मानवाय महद्दत्तु । तदुक्तं सूक्तशेषेण प्र नूनं जायतामिति' ॥

प्र नूनं जायतामयं मनुस्तोक्मैव रोहतु ।

यः सहस्रं शताश्वं सुद्यो दानाय मंहते ॥ ८ ॥

प्र । नूनम् । जायताम् । अयम् । मनुः । तोक्मैऽइव । रोहतु ।

यः । सहस्रम् । शतऽअश्वम् । सुद्यः । दानाय । मंहते ॥ ८ ॥

अयं सावर्णिः १ मनुः १ नूनं क्षिप्रं १ प्र १ जायतां प्रजातो भवतु । धनादिभिः पुत्रादिभिश्च १ रोहतु प्रादुर्भवतु । तत्र दृष्टान्तः । १ तोक्मैव । यथा जलक्लिङ्गं बीजं प्रादुर्भवति एवं कर्मफलसंयुक्तः स मनुः पुत्रादिभिः रोहतु । १ यः अयं मनुः १ शताश्वं बहुवचसंयुक्तं १ सहस्रं गवां १ सद्यः तदानीमेव १ दानाय १ मंहते अस्मा ऋषये दातुं प्रेरयति ॥

१. गन्त१.२.३-म१.२.४.६-तेषामेषां; त६.८-म७-तेषां येषां । २. त-म-सह स्थितः । ३. त-म१.६.८-यज्ञेनेति कीर्तयत्; म२.७-मु-यज्ञेनेति कीर्तयत् ।

न तमश्नोति कश्चन दिवईव सान्वारभम् ।

सावर्ण्यस्य दक्षिणा वि सिन्धुरिव पप्रथे ॥ ९ ॥

न । तम् । अश्नोति । कः । चन । दिवःऽईव । सानु । आऽरभम् ।

सावर्ण्यस्य । दक्षिणा । वि । सिन्धुःऽइव । पप्रथे ॥ ९ ॥

‘तं सावर्णिं मनुं’ ‘कश्चन कश्चिदपि’ ‘आरभम् आरब्धुं स्वकर्मणा’ ‘न’ ‘अश्नोति न व्याप्नोति । यथा मनुः प्रयच्छति तथान्यो दातुं न शक्नोतीत्यर्थः । कथंस्थितम् । ‘दिवईव द्युलोकस्य’ ‘सानु समुच्छिन्नं तेजसा कैश्चिदप्यप्रष्टव्यमादित्यमिव स्थितम् । आरभम् । ‘शक्ति णमुल्कमुलौ’ (पा. सू. ३. ४. १२) इति कमुल् । तस्य ‘सावर्ण्यस्य मनोरियं गवादिदक्षिणा’ ‘सिन्धुरिव स्थन्दमाना नदीव पृथिव्यां’ ‘पप्रथे विप्रथते । विस्तीर्णा भवति ॥

उत दासा परिर्विषे स्मदिष्टी गोपरीणसा । यदुस्तुर्वथं मामहे ॥ १० ॥

उत । दासा । परिर्विषे । स्मदिष्टी इति स्मत्ऽदिष्टी । गोऽपरीणसा ।

यदुः । तुर्वः । च । ममहे ॥ १० ॥

‘उत अपि च’ ‘स्मदिष्टी कल्याणादेशिनौ’ ‘गोपरीणसा गोपरीणसौ गोभिः परिवृता बहुगवादि-युक्ता’ ‘दासा दासवत् प्रेष्यवत् स्थिता तेनाधिष्ठिता’ ‘यदुः च’ ‘तुर्वश्च एतन्नामकौ राजर्षौ’ ‘परिविषे अस्य सावर्णेर्मनोर्भोजनाय’ ‘ममहे पशून्प्रयच्छतः । प्रत्येकमन्वयादेकवचनम् ॥

सहस्रदा ग्रामणीर्मा रिप्मनुः सूर्येणास्य यतमानैतु दक्षिणा ।

सावर्णेर्देवाः प्र तिरन्त्वायुर्यस्मिन्नश्रान्ता असनाम वाजम् ॥ ११ ॥

सहस्रदाः । ग्रामऽनीः । मा । रिप्त् । मनुः । सूर्येण । अस्य । यतमाना । एतु । दक्षिणा ।

मावर्णेः । देवाः । प्र । तिरन्तु । आयुः । यस्मिन् । अश्रान्ताः । असनाम । वाजम् ॥ ११ ॥

‘सहस्रदाः’ गवादीनां सहस्रस्य दाता ‘ग्रामणीः ग्रामाणां नेता कर्ता जनपदानामयं’ ‘मनुः’ ‘मा’ ‘रिप्त् न कैश्चिदपि रिष्टो हिंसितो भवतु । यद्वा । कर्मनेतृन्स्मान्मा हिनस्तु किंतु धनादिदानेन पूजयन्तु । ‘अस्य’ ‘यतमाना गच्छन्ती’ ‘दक्षिणा’ ‘सूर्येण सह’ ‘एतु संगच्छताम् । त्रिषु लोकेषु प्रसिद्धा भवतिवत्यर्थः । तस्यास्य ‘सावर्णेः सवर्णपुत्रस्य मनोः’ ‘देवाः इन्द्रादयः’ ‘आयुः जीवनं’ ‘प्र’ ‘तिरन्तु प्रवर्धयन्तु । ‘अश्रान्ताः कर्मसु’ ‘अनलमाः’ ‘सर्वं कर्म कुर्वन्तो वयं’ ‘यस्मिन्’ ‘मनौ’ ‘वाजं गोलक्षणमश्वम्’ ‘असनाम संभजेमहि । नामानेदिष्टोऽहमलभ इत्याशास्ते ॥ ॥ २ ॥

‘परावतो ये’ इति सप्तदशैव तृतीयं सूक्तं प्लुतेः पुत्रस्य गयस्वार्थम् । षोडशीसप्तदश्यौ त्रिषुर्भा । पञ्चदशी त्रिषुश्चर्गा वा । शिष्टाश्चतुर्दश जगायः । ‘स्वस्ति नः पथ्यासु’ इति द्वे पथ्या-स्वस्तिदेवताके । शिष्टा वैश्वदेव्यः । तथा चानुक्रान्ते—‘परावतस्त्र्यूना गयः श्लातो द्वित्रिषुवन्तं तु स्वस्ति नश्चिषुश्वा सह चोचरया पथ्यास्वस्तिदेवत्या’ इति । पृष्ठवाभिष्ववषडहयोस्तृतीयेऽहनि

१. ग-त-भ-मु-‘सहस्रदाः’ नास्ति । २. ग-त-भ-कर्मसु कर्मणि । ३. ग-त-२.३.४.५.६-म-अनलमनामाः । ४. त-भ-६.८-मु-अस्मिन् ।

वैश्वदेवशस्त्र एतस्मूक्तं वैश्वदेवनिविद्वानम् । सूत्रिनं च—'अनयो ज्ञानः परावतो य इति वैश्व-
देवस्' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

परावतो ये दिधिषन्त आप्यं मनुप्रीतामो जनिमा विवस्वतः ।

ययातेर्ये नहुष्यस्य बर्हिषि देवा आसते ते अग्निं ब्रुवन्तु नः ॥ १ ॥

पराऽवतः । ये । दिधिषन्ते । आप्यम् । मनुऽप्रीतामः । जनिम । विवस्वतः ।

ययातेः । ये । नहुष्यस्य । बर्हिषि । देवाः । आसते । ते । अग्निं । ब्रुवन्तु । नः ॥ १ ॥

ये देवाः परावतः दूरदेशादागत्य आप्यं ज्ञातेयं मनुष्यैः सह ब्रुवन्तं दिधिषन्ते
धारयन्ति । यद्वा । हविषां प्रदानुमिसेनुष्यैः सह मन्थं कुर्म इति परस्परं शब्दावयने । 'धिप शब्दे'
जौहोत्यादिकः । छान्दसो झस्यान्तादेशः । 'धिप धारणे' इति कैश्चिदुपसर्गमयने । उक्तार्थमेव
विशिष्टि । मनुप्रीतासः मनुष्यैः प्रीता देवाः विवस्वतः विवस्वत्पुत्रस्य मनोः जनिम जन्मानि
मनुष्यान् धारयन्ति । किंच ये देवाः नहुष्यस्य नहुषपुत्रस्य ययातेः एतस्मात्कस्य शब्देयः
बर्हिषि यज्ञे आसते उपविशन्ति ते देवाः नः अस्मान् अग्निं ब्रुवन्तु यनादिप्रदानेन अस्मा-
नधिकं वदन्तु । पूजयन्तिवत्यर्थः ॥

विश्वा हि वी नमस्यानि वन्धा नामानि देवा उत यज्ञियानि वः ।

ये स्थ जाता अदितेरञ्चस्परि ये पृथिव्यास्ते मे इह श्रुता हवम् ॥ २ ॥

विश्वा । हि । वः । नमस्यानि । वन्धा । नामानि । देवाः । उत । यज्ञियानि । वः ।

ये । स्थ । जाताः । अदितेः । अतऽभ्यः । परि । ये । पृथिव्याः । ते । मे । इह । श्रुता । हवम् ॥ २ ॥

हे देवाः इन्द्रादयः । हिरवधारणे । वः युष्माकमेव नामानि नमनीयानि विश्वा
सर्वाणि शरीराणि नमस्यानि नमस्कारार्हाणि भवन्ति वन्धा वन्धानि स्नानव्यानि च भवन्ति ।
उत अपि च वः युष्माकं तानि शरीराणि यज्ञियानि यज्ञार्हाणि भवन्ति । ये युयम् अदितेः
अदीनात् ब्रुलोक्ता अज्ञयः । अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षात् । परिः पञ्चम्यर्थद्योतकः । पृथिव्याः च
जाताः प्रादुर्भूताः स्थ भवथ ते यूयम् इह अस्मिन्यज्ञे आगत्य मे मदीयं हवम् आह्वानं
श्रुत शृणुत ॥

अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रे 'येभ्यो माता' इत्येषा धातया । सूत्रिनं च—'अयं वेनञ्चोदयत्पृश्नि-
गर्भा येभ्यो माता मधुमत्' (आश्व. श्रौ. ५. १८) इति ॥

येभ्यो माता मधुमत्पिन्वते पर्यः पीयूषं द्यौरदितिरद्रिबर्हाः ।

उक्थशुष्मान् वृषभुरान्तस्वप्नस्तौ आदित्यां अनु मदा स्वस्तये ॥ ३ ॥

येभ्यः । माता । मधुऽमत् । पिन्वते । पर्यः । पीयूषम् । द्यौः । अदितिः । अद्रिऽबर्हाः ।

उक्थऽशुष्मान् । वृषऽभुरान् । सुऽअम्रसः । तान् । आदित्यान् । अनु । मदा । स्वस्तये ॥ ३ ॥

माता सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी येभ्यः देवेभ्यो देवार्थं मधुमत् माधुषेपितं पयः सारभूतं
क्षीरं पिन्वते क्षरति । तथा अदितिः अदीना अद्रिबर्हाः मेवैः परिवृद्धा प्रवृद्धा परिवृद्धमेवा वा

‘द्यौः च ऽपीयूषं पिबते । द्यावापृथिव्यां हविस्पादयत इत्यर्थः । ऋषिरात्मानं संबोध्याह । ऽउक्थ-
गुप्मान् स्तुतिबलान् ऽवृषभरान् वृष्टेराहर्तृन् । ‘ह्रग्रहोर्भः’ इति भः । ऽस्वमसः सुकर्मणः ऽताना-
दिभ्यान् अदितेः पुत्रान् देवान् ऽस्वस्तये अविनाशाय ऽअनु ऽमद अनुस्तुहि । माद्यतेलौटि व्यत्ययेन
शप् । मन्दतेर्वा स्तुत्यर्थस्य ’ अन्त्यमागमशासनम् ’ इति नुमभावः ॥

नृचक्ष्मो अनिमिषन्तो अर्हणा बृहदेवासो अमृतत्वमानशुः ।

ज्योतीरथा अहिमाया अनागसो दिवो वर्ष्मणि वसते स्वस्तये ॥ ४ ॥

नृचक्ष्मः । अनिमिषन्तः । अर्हणा । बृहत् । देवासः । अमृतत्वम् । आनुशुः ।

ज्योतिः । अर्हिमायाः । अनागसः । दिवः । वर्ष्मणिम् । वसते । स्वस्तये ॥ ४ ॥

‘नृचक्ष्मः कर्मनेतृणां मनुष्याणां द्रष्टारः अत एव ऽअनिमिषन्तः निमेषमकुर्वाणाः सर्वदा
जागरूकाः ऽदेवामः देवाः ऽअर्हणा लोकस्य परिचरणार्थं स्तोतव्यत्वाय ऽबृहत् बृंहितम् ऽअमृतत्वम्
अमरणधर्मम् ऽआनुशुः प्रासाः । देवाः खलु मनुष्यैः पूज्याः । तस्मात्पूजाहेतुं देवत्वमानशिरै । अत
एव ऽज्योतीरथाः दीप्यमानरथोपेताः ऽअहिमायाः कैश्चिदप्यहन्तव्यप्रज्ञाः ऽअनागसः पापरहिता
आदित्याः ऽदिवः ब्रूलोकस्य ऽवर्ष्मणिं नाभिरयानं समुच्छ्रितं देशं ऽस्वस्तये अविनाशाय लोकस्य
क्षेमकरणार्थं ऽवसते अधिवसन्ति । यद्वा स्वतेजसाच्छादयन्ति ॥

सम्राजो ये सुवृधो यज्ञमाययुरपरिहृता दधिरे दिवि क्षयम् ।

ताँ आ विवाम नमसा सुवृक्तिभिर्महो आदित्याँ अदितिं स्वस्तये ॥ ५ ॥

सम्राजः । ये । सुवृधः । यज्ञम् । आययुः । अपरिहृताः । दधिरे । दिवि । क्षयम् ।

तान् । आ । विवाम । नमसा । सुवृक्तिभिः । महः । आदित्यान् । अदितिम् । स्वस्तये ॥ ५ ॥

‘सम्राजः सर्वेषां राजानः स्वतेजोभिः सम्यग्राजमानाः ऽसुवृधः सुवृद्धाः ऽये देवाः ऽयज्ञ-
माययुः आयान्ति सोमादिहविर्मक्षणार्थम् । ततः ऽअपरिहृताः कैश्चिदप्यहंसिता ये देवाः ऽदिवि
ब्रूलोके ऽक्षयं निवानं ऽदधिरे विदधति कुर्वन्ति । ऋषिरात्मानमाह । ऽमहः महतो गुणाधिक्येन
‘आदित्यान् अदितेः पुत्रान् ऽतान् प्रसिद्धान् देवान् ऽअदितिं तेषां मातरमेतन्नामिकां च ऽस्वस्तये
अविनाशाय ऽनमसा हवीरूपेणाग्नेन ऽसुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिश्च ऽआ ऽविवासा आभि-
मुख्येन परिचर । विवासतिः परिचरणकर्मा ॥ ३ ॥

को वः स्तोमं राधति यं जुजोषथ विश्वे देवासो मनुषो यतिष्ठन् ।

को वोऽध्वरं तुविजाना अरं कर्द्यो नः पर्षदत्यंहः स्वस्तये ॥ ६ ॥

कः । वः । स्तोमम् । राधति । यम् । जुजोषथ । विश्वे । देवामः । मनुषः । यति । स्थन् ।

कः । वः । अध्वरम् । तुविजानाः । अरम् । कर्त्तु । यः । नः । पर्षत् । अति । अंहः । स्वस्तये ॥ ६ ॥

ऋषिर्देवान् प्रति बहुधा वितर्कयति । हे देवाः ऽवः युष्माकं ऽकः स्तोता ऽस्तोमं त्रिवृत्पञ्चदशादि-
क्षणं ऽराधति संभाषयति । न कश्चिदस्तीत्यर्थः । यद्वा । मदन्त्यः को वो युष्मन्त्यं स्तोमं करोति ।

यूयं यं^१ स्तोतारं^२ जुजोषथ सेवध्वे । 'जुषां प्रीतिसेवनयोः' । लटि वायः श्लुः । अडागमः । किंच हे^३ मनुषः मन्तारो ज्ञातारो हे^४ विश्वे देवासः देवा यूयं यति यत्संख्याः^५ व्यन भवध्व । यच्छन्दादपि छान्दसो डतिर्द्रष्टव्यः । हे^६ नुविजानाः धात्रादिविभागेन बहुजनना हे देवा युष्मदर्थं^७ वः वा यजमानः^८ अध्वरं यजम्^९ अरं^{१०} करन् अलं करोति स्तुतिभिर्हविर्मिश्र । सदस्यो नाम्निष्यथः^{११} । ययः यज्ञः^{१२} नः अस्मान्^{१३} स्वस्तये अविनाशाय^{१४} अंहः पापरूपं मार्गमवैदिकम्^{१५} अनि^{१६} पर्येन^{१७} अति-पारयति तं यज्ञं को बालं करोतीति ॥

येभ्यो होत्रां प्रथमामायेजे मनुः समिद्धाग्निर्मनसा मम होतृभिः ।

त आदित्या अभयं शर्मं यच्छत सुगा नः कर्तं मुपथा स्वस्तये ॥ ७ ॥

येभ्यः । होत्राम् । प्रथमाम् । आऽयेजे । मनुः । समिद्धाग्निः । मनसा । मम । होतृभिः । ते । आदित्याः । अभयम् । शर्मं । यच्छत । सुगा । नः । कर्तं । मुऽपथा । स्वस्तये ॥ ७ ॥

वसमिद्धाग्निः हविर्भिः सम्यग्दीप्ताग्निः । मनुः वैवस्वतो मनुष्याणां प्रथमभावी अद्वयनेन । मनसा । सप्त सप्तसंख्याकैः । होतृभिः षष्ट्यैर्भक्तिविभिन्नैश्च सह । येभ्यः युष्मन्त्ये । प्रथमां प्रथमं मुख्यं यद्वा सर्वेषां मनुष्याणामग्रे क्रियमाणत्वादायं । होत्राम् । ह्वयन्ते होत्रायेनेति होत्रा यज्ञः । तम् । यद्वा । आह्वयन्ते देवाः स्तुतिभिरनेति । नं यजम् । आयेजे अभिमन्येनेष्टवान् । यज्ञेति रूपम् । यद्वा । लटि 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तत्त्वोपः । 'यजिष्योऽग्निर्यज्यं यक्षय्यम्' (का. ६. ४. १२०. ४) इति वचनादेकारः । हे^१ आदिताः अदिनेः पुत्रा हे देवाः । ते यूयं नोऽस्मभ्यम् । अभयं । शर्मं च सुखं प्रयच्छत । किंच । नः अस्माकं । स्वस्तये अस्माय । मुपथा मुपधानि शोभनान् वैदिकमार्गान् । सुगा सुष्ठु गन्तव्यान् । कर्तं कुरुत । करोतेल्लेडि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । तवादेशः^२ ॥

य ईशिरे भुवनस्य प्रचेतसो विश्वस्य स्थातुर्जगतश्च मन्तवः ।

ते नः कृतादकृतादेनसुस्पर्यया देवासः पिपृता स्वस्तये ॥ ८ ॥

ये । ईशिरे । भुवनस्य । प्रऽचेतसः । विश्वस्य । स्थातुः । जगतः । च । मन्तवः ।

ते । नः । कृतात् । अकृतात् । एनसः । परि । अद्य । देवासः । पिपृत् । स्वस्तये ॥ ८ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः । मन्तवः सर्वस्य वेदितारः । ये देवाः । स्थातुः स्थावरस्य । जगतः जङ्गमस्य । विश्वस्य सर्वस्य । भुवनस्य लोकस्य । ईशिरे ईश्वरा भवन्ति । अद्य प्रत्यक्षकृतः । हे^३ देवासः देवा य उक्तगुणाः । ते यूयं । नः अस्मान् । कृतात् कायिकात्पापात् । अकृतात् करहरणादिभिरकृतान् । एनसः किन्तु मानसात्पापाच्च । अद्य अस्मिन्दिने । स्वस्तये अविनाशावायुषोऽभिवृद्धये । पिपृत् पारयत । पापरहितान् कुरुतेत्यर्थः ॥

भरेष्विन्द्रं सुहवं हवामहेऽहोमृचं सुकृतं दैव्यं जनम् ।

अग्निं मित्रं वरुणं सातये भगं द्यावापृथिवी मरुतः स्वस्तये ॥ ९ ॥

भरेषु । इन्द्रम् । सुऽहवम् । हवामहे । अंहः । सुऽमृचम् । सुऽकृतम् । दैव्यम् । जनम् ।

अग्निम् । मित्रम् । वरुणम् । सातये । भगम् । द्यावापृथिवी इति । मरुतः । स्वस्तये ॥ ९ ॥

१. त-भ-'ये' नास्ति । २. ग-त-तस्य तवादेशः ।

१ अंहोमुचम् अंहसः पापस्य मोचकं १ सुहवं शोभनाह्वानम् १ इन्द्रं १ भरेषु । भृणन्ति भर्जयन्ति
विनाशयन्ति शत्रून्नेति भराः संग्रामाः । तेषु १ हवामहे रक्षणायाह्वयामः । किंच १ सुकृतं सुकर्माणं
१ द्रैव्यं देवसंबन्धिनमन्यं १ जनं चाह्वयामहे । तं जनमुद्दिशति । १ अग्निं १ मित्रं १ वरुणं १ भगं
भजनीयमेतन्नामानं देवं १ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्या १ मरुतः च १ सानये अन्नलाभाय १ स्वस्तये
अविनाशाय रक्षणायाह्वयामहे ॥

अदिनिदेवताकस्य पक्षोः 'सुत्रामाणम्' इत्येषा वपायागस्य याज्या । सूत्रितं च—'अदिति-
ह्वानिष्ट सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । प्रायणीयेष्टावादित्यस्य हविष
पृथिवानुवाक्या सैवोदयनीयायां याज्या । सूत्रितं च—'सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसं महीमूषु मातरं
सुव्रनानाम्' (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति । प्रयाणेऽनयेव नावमारोहेत् । सूत्रितं च—'सुत्रामाणं
पृथिवीं द्यामनेहसमिति नावम्' (आश्व. गृ. २. ६. ८) इति १ ॥

सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसं सुशर्माणमदितिं सुप्रणीतिम् । ८६-७-७३.

दैवीं नावं स्वरित्रामनागसमस्रवन्तीमा रुहेमा स्वस्तये ॥ १० ॥

सुऽत्रामाणम् । पृथिवीम् । द्याम् । अनेहसम् । सुऽशर्माणम् । अदितिम् । सुऽप्रणीतिम् ।

दैवीम् । नावम् । सुऽअत्रिाम् । अनागसम् । अस्रवन्तीम् । आ । रुहेम् । स्वस्तये ॥ १० ॥

द्युलोको नौरूपकतया स्तूयते । १ सुत्रामाणं सुष्ठु त्रायन्तीं १ पृथिवीं विस्तृताम् १ अनेहसं पापरहितं
१ सुशर्माणं शोभनमुखयुक्ताम् १ अदितिम् अदीनां १ सुप्रणीतिं सुप्रणयनां सुष्ठु प्रणेत्रीं १ दैवीं देवसंबन्धिनीं
१ स्वरित्रां शोभनारित्रां जलाहरणशीलदाकयुक्ताम् १ अनागसं पापरहिताम् १ अस्रवन्तीं अगच्छन्तीम-
बिनद्धीं १ नावं नावमिव स्थितां १ द्यां १ स्वस्तये अविनाशाय देवत्वप्राप्तये १ आ १ रुहेम वयमारोहेम ।
रोहतेर्लिङ् 'लिङ्वाशिष्यङ्' इत्यङ्प्रत्ययः ॥ ४ ॥

विश्वे यजत्रा अग्निं वोचतोतये त्रायध्वं नो दुरेवाया अभिहुतः ।

मृत्यया वो देवहृत्या हुवेम शृण्वतो देवा अवसे स्वस्तये ॥ ११ ॥

विश्वे । यजत्राः । अग्निं । वोचत । ऊतये । त्रायध्वम् । नः । दुःऽएवायाः । अभिऽहुतः ।

मृत्यया । नः । देवऽहृत्या । हुवेम । शृण्वतः । देवाः । अवसे । स्वस्तये ॥ ११ ॥

हे १ यजत्राः यजनीया हे १ विश्वे सर्वे देवा यूयम् १ ऊतये रक्षणार्थम् १ अग्निं १ वोचत अस्मा-
नधिष्ठन । आभाष्य च १ अभिहुतः अभिर्हिसिन्ध्याः १ दुरेवायाः दुरातेः १ नः अस्मान् १ त्रायध्वम् ।
यशेषं कुस्थ नर्हि हे १ देवाः १ शृण्वतः स्तोत्राण्यस्माभिरुक्तानि तादृशान् १ वः युष्मान् १ सत्यया
वधार्थंभूतवा १ देवहृत्या । देवा हृत्यन्तेऽनयेति १ देवहृतिः स्तुतिः । तथा वयं १ हुवेम आह्वयेम ।
किमर्थम् । १ अवसे रक्षणाय शत्रुभ्यः १ स्वस्तये क्षेमाय जीवनाभिवृद्धये च ॥

१. ग-न१.२.३.७-म६.७-नावं नवरथेनेति; त४.६.८-म१.४.५-नावं न रथेनेति; त५-नावमारो-
हेनेति; म२-नावं रथेनेति; म८-नावं न रथेति । २. ग४-अल्पभरणशील*; त६.८-जलहेलाहरणशील*;
म१.८-जलाह्लाहरणशील*; म२-जलाह्लाहरणशील*; म५-जलहेलाहारणशील* । ३. ग-त-आहृत्ये* ।

अपामीत्रामप विश्वामनाहुतिमपाराति दुर्विदत्रामघायनः ।

आरे देवा द्वेषो अस्मद्युयोतनोरु णः शर्म यच्छता स्वस्तये ॥ १२ ॥

अप । अपीत्राम् । अप । विश्वाम् । अनाहुतिम् । अप । अगतिम् । दुःऽविदत्राम् । अपघायनः ।
आरे । देवाः । द्वेषः । अस्मत् । युयोतन । उरु । णः । शर्म । यच्छता । स्वस्तये ॥ १२ ॥

हे देवाः अपमीत्रां रोगादिकं यद्वा रोगवद्वायकं शत्रुमस्मत्तो दूरे अप कुरुन पृथक्कुरुन । तथा विश्वान् सर्वास् विश्वानाहुतिं देवानामनाह्वानबुद्धिं यद्वा देवानां महाशत्रुं पृथक्कुरुन । किं अपातिम् अदानं लोभबुद्धिं यद्वा देवेभ्यो हविषामदानारं शत्रुम् अप गमयत । अपि च अपघायनः शत्रु-मिच्छतः शत्रोः दुर्विदत्रां दुजानं दुष्टां बुद्धिम् इत्थं च द्वेषः द्वेषन् सर्वान्शत्रून् अस्मत् अस्मत्तः अपरे दूरे युयोतन पृथक्कुरुन । एवं सति यूयं नः अस्मभ्यम् उरु विस्मार्ज । शर्म मुने स्वस्तये कल्याणाय प्रयच्छत ॥

अरिष्टः स मर्तो विश्व एधते प्र प्रजार्भिर्जायते धर्मेणम्परि ।

यमादित्यासो नयथा मुनीतिभिर्गति विश्वानि दुग्ति स्वस्तये ॥ १३ ॥

अरिष्टः । सः । मर्तः । विश्वः । एधते । प्र । प्रजार्भिः । जायते । धर्मेण । परि ।
यम् । आदित्याम् । नयथा । मुनीतिभिः । अति । विश्वानि । दुःऽद्वि । स्वस्तये ॥ १३ ॥

हे देवाः विश्वः सर्वः मर्तः सः मनुष्यः अरिष्टः कैश्चिदप्यहितितः स एधते पश्चादिभिर्यते । तथा धर्मणम्परि धारकात्कर्मणोऽनन्तरं स मनुष्यः प्रजार्भिः पुत्रादिभिः प्र जायते प्रकृषेणाविर्भूतो भवति । हे आदित्यामः आदित्या देवाः यं मनुष्यं मुनीतिभिः मुनयैः विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि पापानि तद्रूपाच्छत्रून्वा स्वस्तये क्षेमाय अति नवद्य अर्तस्य सन्मार्गं नयथ । स वर्धत इति समन्वयः ॥

यं देवासोऽवथ वाजसातौ यं शूरसाता मरुतो हिते धने ।

प्रातर्यावाणं रथमिन्द्र सानसिमरिष्यन्तुमा रुहेमा स्वस्तये ॥ १४ ॥

यम् । देवासः । अवथ । वाजसातौ । यम् । शूरसाता । मरुतः । हिते । धने ।
प्रातः । स्यावातम् । रथम् । इन्द्र । सानसिम् । अरिष्यन्तम् । आ । रुहेम । स्वस्तये ॥ १४ ॥

हे देवामः देवाः वाजसातौ अश्वभजनेऽश्वलाभे वा यं रथम् अवथ रक्षय हे मरुतः शूरसाता । संग्रामनामैतत् शूराः स्यन्ति शिरान्तेऽप्रेति^१ शूराः मीरान्ते विनाशयन्ते बाहुभिर-प्रेति^२ । तस्मिन् युद्धे यं रथं हिते निहिते धने धनमुद्दिष्य । 'निमित्तात्कर्ममंशो' (पा. सू. २. ३. ३६. ६) इति सप्तमी । तदुद्दिष्य रक्षय । सर्वेषां देवानां मुख्यत्वादिन्द्रमेवाभिलष्य यद्वपुल-राधेन^३ । हे इन्द्र सर्वेषां मुख्य प्रातर्वावाणं प्रातरेव युद्धं प्रति गन्तारं सानसि संभजनीयम् अरिष्यन्तं कैश्चिदप्यहितितम् । यद्वा । इन्द्रमहायानां मरुतामवाचकम् । तं रथं स्वस्तये अस्माकं रक्षणाय वयम् आ रुहेम आरोहेम ॥

१. ग-विद्यतेप्रेति; त-भ-भिद्यतेप्रेति । २. ग-त-भ-रस्थेति । ३. त-भ-वद्वपुलराधेन ।

प्रायर्णाद्येष्टौ पथ्यास्वस्तेर्यांगस्य 'स्वस्ति नः पथ्यासु' इत्येषानुवाक्या । उत्तरा याज्या । सूत्रितं च—'स्वस्ति नः पथ्यासु धन्वस्त्विति द्वे अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्' (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति । उदयनीयायामेन एव विपर्यस्ते याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च—'विपरीताश्च याज्या-
नुवाक्याः' इति ॥

स्वस्ति नः पथ्यासु धन्वसु स्वस्त्यप्सु वृजने सर्व्वति ।

स्वस्ति नः पुत्रकृथेषु योनिषु स्वस्ति राये मरुतो दधातन ॥ १५ ॥

स्वस्ति । नः । पथ्यासु । धन्वसु । स्वस्ति । अप्सु । वृजने । स्वःऽवति ।

स्वस्ति । नः । पुत्रकृथेषु । योनिषु । स्वस्ति । राये । मरुतः । दधातन ॥ १५ ॥

हे 'मरुतः' मितराविणो देवाः 'नः' अस्माकं 'पथ्यासु' पथियोग्येषु सोदकेषु देशेषु 'स्वस्ति' कल्याणं कुरुत । तथा 'धन्वसु' निरुदकेषु देशेषु 'स्वस्ति' कल्याणमुदकजनन-
लक्षणं कुरुत । तथा 'अप्सु' उदकेषु स्वस्ति । तथा 'स्वर्वति' सर्वैरायुर्धैर्युक्तं सेनालक्षणे
'वृजने' शत्रूणामावर्जके बले च कल्याणं कुरुत । 'नः' अस्माकं 'पुत्रकृथेषु' पुत्राणां कर्तृवृत्पादकेषु
स्त्रीणां 'योनिषु' 'स्वस्ति' कल्याणं यथा गर्भा न पतन्ति तथा क्षेमं कुरुत । किंच नोऽस्माकं 'राये'
धनाय गवादिलक्षणाय 'स्वस्ति' क्षेमं 'दधातन' धत्त कुरुत ॥

स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा रेक्णस्वत्यभि या वाममेति ।

सा नो अमा सो अरणे नि पातु स्वावेश भवतु देवगोपा ॥ १६ ॥

स्वस्तिः । इत् । हि । प्रपथे । श्रेष्ठा । रेक्णस्वती । अभि । या । वामम् । एति ।

सा । नः । अमा । सो इति । अरणे । नि । पातु । सुऽअवेश । भवतु । देवऽगोपा ॥ १६ ॥

या पृथिवी गन्तुसुद्युक्तानां 'प्रपथे' प्रकृष्टाय मार्गाय 'स्वस्तिरि' क्षेमकारिण्येव 'भवति' 'श्रेष्ठा'
प्रशस्यतमा 'रेक्णस्वती' धनवती 'या' पृथिवी 'वामं' वननीयं यज्ञम् 'अभि' 'एति' उत्तरवेद्यात्मना
बाभ्रिप्राप्नोति 'सा' पृथिवी 'नः' 'अस्माकम्' 'अमा' गृहनामैतत् । गृहं रक्षतु । तथा 'सो' सा
उ मैव 'अरणे' गन्तव्ये देशेऽरणेऽरमणेऽरण्यादिके देशे वा नोऽस्मान् 'नि' 'पातु' नितरां रक्षतु ।
तथा 'देवगोपा' देवा गोपायितारो यस्वाः सन्ति सा पृथिव्यस्माकं 'स्वावेश' शोभननिवासा 'भवतु' ॥

एवा भूतेः मनुर्वीवृधद्वो विश्व आदित्या अदिते मनीषी ।

ईशानासो नरो अमर्त्येनास्तावि जनो दिव्यो गयेन ॥ १७ ॥

एव । भूतेः । मनुः । अवीवृधत् । वः । विश्वे । आदित्याः । अदिते । मनीषी ।

ईशानासः । नरः । अमर्त्येन । अस्तावि । जनः । दिव्यः । गयेन ॥ १७ ॥

हे 'विश्वे' 'आदित्याः' सर्वे देवाः हे 'अदिते' देवानां मातरेतन्नामिके^१ देवि 'वः' युष्मान्
'मनीषी' प्राज्ञः स्तोता 'भूतेः' एतन्नामकस्वर्षेः 'मनुः' पुत्रो गणो नाम 'एव' एवमुक्तीत्या 'अवीवृधत्'

१. ग-त१.२.३.५-देशेषु च । २. ग-न-म१.२.६.७.८-नतो नोस्माकं । ३. ग-त-म-भवतु ।
४. ग-न-न-अस्मान् । ५. त-गृहे । ६. ग-त१.२.३.६.७.८-म-मातृभूते एतन्नामिके ।

स्तुतिभिरवर्धयत् । वर्धतेर्ष्यन्तस्य लुङि रूपम् । 'अमर्ष्येन मनुष्यधर्मरक्षिणेन स्तुतेन येन देवतमेन
 'नरः मनुष्याः 'ईशानासः धनस्येश्वराः स्वामिनो भवन्ति सः 'दिष्यः दिवि भवः 'जनः देवराजः
 'गयेन पतन्नामकेन मया 'अस्तावि अभिष्टुतोऽभूत् । स्तौतेः कर्मणि लुङि चाङि रूपम् ॥ ५४ ॥
 'कथा' इति मसदशर्चं चतुर्थं सूक्तं ज्ञातस्य गयस्थायै शेषदेवम् । 'यां मे शिष्यम्' इत्येता
 द्वादशी षोडशीमसदर्थ्या च त्रिष्टुभः शेषा जगत्स्यः । तथा आनुकूलान्-^१ कथा या मे शिष्यम् इति ।
 गतो विनियोगः ॥

कथा देवानां कृतमस्य यामनि मुमन्तु नाम शृण्वतां मनामहे ।

को मृच्छाति कृतमो नो मयस्करत्कृतम ऊती अस्या ववर्तति ॥ १ ॥

कथा । देवानाम् । कृतमस्य । यामनि । मुमन्तु । नाम । शृण्वताम् । मनामहे ।

कः । मृच्छाति । कृतमः । नः । मयः । करत् । कृतमः । ऊती । अमि । आ । ववर्तति ॥ १ ॥

कृषिर्वहुधात्मानं वितर्कयति । 'यामनि । यान्ति गच्छन्त्येति यामा यज्ञः । तस्मिन् 'शृण्व-
 ताम् अस्माभिरुक्तानि स्तोत्राणि 'देवानां मध्ये 'कृतमस्य देवस्य 'मुमन्तु सुष्ठु मननं य स्तोत्रस्य
 'नमः 'कथा कथं 'मनामहे उच्चारयामः । अस्मान् 'कः वा 'मृच्छाति 'मृच्छातिरपदप्रकर्मा'
 (निरु. १०. १५) इति यास्कः । कृपां करोति । 'कृतमः वा 'नः अस्माकं 'मयः सु- 'करन्
 करोति । 'कृतमः वा 'ऊती । चतुर्थ्याः पूर्वस्वरणद्वार्षः । उभयं अस्माकं रक्षणाय । अस्याः 'ववर्तति
 अभ्यागच्छतीत्यर्थः ॥

क्रतुयन्ति क्रतवो ह्रत्सु धीतयो वेनन्ति वेनाः पतयन्त्या दिशः ।

न मर्दिता विद्यते अन्य एभ्यो देवेषु मे अधि कामा अयंसत ॥ २ ॥

क्रतुयन्ति । क्रतवः । ह्रत्सु । धीतयः । वेनन्ति । वेनाः । पतयन्ति । आ । दिशः ।

न । मर्दिता । विद्यते । अन्यः । एभ्यः । देवेषु । मे । अधि । कामाः । अयंसत ॥ २ ॥

'ह्रत्सु हृदयेषु' धीतयः निधातव्या निहिताः 'क्रतवः प्रज्ञाः 'क्रतुयन्ति अग्निहोत्रादिकर्म
 कर्तुमिच्छन्ति । तदेवाह । 'वेनाः कान्ताः प्रज्ञाः 'वेनन्ति देवान् कामयन्ते । 'वेना वेनतेः काम्नि-
 कर्मणः' (निरु. १०. ३८) इति यास्कः । तथा 'दिशः अस्माभिर्निर्दिश्यमानाः प्रवेष्टमाणाः कामाः
 'आ 'पतयन्ति देवान् फलावाप्तये आगच्छन्ति । यतः 'एभ्यः देवेभ्यः 'अन्यः देवः एषां कामानां
 'मर्दिता सुखयिता 'न विद्यते । किं बहुना । 'देवेषु 'अधि । अधिशब्दः सप्तम्यर्थान्तकः । इन्द्रादिषु
 देवेषु 'मे मदीयाः 'कामाः 'अयंसत नियम्यन्ते । यच्छतेः कर्मणि लुङि रूपम् ॥

नरा वा शंसं पुषणमगोहमग्निं देवेदमभ्यर्चसे गिरा ।

सूर्यामासा चन्द्रमसा यमं दिवि त्रितं वातमुषसेमक्तुमग्निना ॥ ३ ॥

नराशंसम् । वा । पुषणम् । अगोहम् । अग्निम् । देवऽईदम् । अग्नि । अर्चमे । गिरा ।

सूर्यामासा । चन्द्रमसा । यमम् । दिवि । त्रितम् । वातम् । उपसम् । अक्तुम् । अग्निना ॥ ३ ॥

ऋषिः स्वात्मानं संबोध्याह । 'वनराशंसम्' । 'उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्' इत्युभयपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । संहितायां विप्रकर्षाच्छान्दसः । नरैः शंसनीयमेतन्नामानं 'पूषणं स्तोतृणां धनदानेन
पोषकमेतन्नामानं तथा 'अगोह्यम्' अगूहितमन्यैर्गन्तुमशक्यं 'देवेदं' वामदेवादिभिर्ऋषिभिर्दीपितम्
'अग्ने' च 'गिरा' स्तुत्या 'अभ्यर्चसे' अभिष्टुहि । तथा 'सूर्यामासा' 'चन्द्रमसा' । 'मा' इति 'चन्द्रमसो
विशेषणम्' । माति पक्षमिति माश्चन्द्रमाः । तौ सूर्याचन्द्रमसौ 'दिवि' द्युलोकं स्थितं 'यमं' च 'व्रितं'
त्रिषु लोकेषु तत् स्वमहिम्ना विस्तृतं त्रिस्थानं वा तमिन्द्रं 'वातं' वायुम् 'उषसम्' उषःकालम् 'अक्तुं'
रात्रिम् 'अश्विना' अश्विनौ चैतान्देवान् तत्तल्लिङ्गैः स्तोत्रैरभिष्टुहि ॥

कथा क्विस्तुवीरवान् कया गिरा बृहस्पतिर्वावृधते सुवृक्तिभिः ।

अज एकपात्सुहवैर्भिर्ऋकभिरहिः शृणोतु बुध्यो हवीमनि ॥ ४ ॥

कथा । क्विः । तुविऽरवान् । कया । गिरा । बृहस्पतिः । वावृधते । सुवृक्तिभिः ।

अजः । एकपात् । सुहवैभिः । ऋकभिः । अहिः । शृणोतु । बुध्यः । हवीमनि ॥ ४ ॥

क्वः कान्तप्रज्ञोऽग्निः । कथा कथं केन प्रकारेण 'तुवीरवान्' बहुस्तोत्रयुक्तो भवति ॥ मत्वर्थीय-
प्रत्ययावृत्तिः । यद्वा । तुविशब्दस्य रो मत्वर्थीयः । बाहुल्ययुक्तदेवैः सहितो भवति ॥ 'कया' वा 'गिरा'
स्तुत्या बहुमान् भवति । 'बृहस्पतिः' एतन्नामको देवः 'सुवृक्तिभिः' शोभनाभिः स्तुतिभिस्तथा 'वावृ-
धते' । तथा 'एकपात्' । एकोऽसहाय एव पतति गच्छनीत्येकपात् । तादृशो दिवो धारयिता 'अजः'
एतन्नामको देवश्च 'सुहवैभिः' शोभनाङ्गनैः 'ऋकभिः' मन्त्रवद्भिः स्तोत्रैः 'वावृधते' एते त्रयो देवा
वर्धन्ते । त्रित्रापेक्षया बहुवचनम् । 'वृधु' वृद्धौ । 'व्यत्ययेन' शपः श्लुः । 'अहिर्बुध्यः' च एतन्नामको
देवश्च 'हवीमनि' आह्वाने अस्मान् 'शृणोतु' ॥

दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते राजाना मित्रावरुणा विवाससि ।

अर्तृपन्थाः पुरुरथो अर्यमा सप्तहोता विषुरूपेषु जन्मसु ॥ ५ ॥

दक्षस्य । वा । अदिते । जन्मनि । व्रते । राजाना । मित्रावरुणा । आ । विवाससि ।

अर्तृपन्थाः । पुरुरथः । अर्यमा । सप्तहोता । विषुरूपेषु । जन्मसु ॥ ५ ॥

हे 'अदिते' पृथिवि 'दक्षस्य' सूर्यस्य 'जन्मनि' तस्मिन्नाते 'व्रते' तस्य यज्ञकर्मणि 'राजाना'
राजन्तौ' 'मित्रावरुणौ' 'विवाससि' । वाशब्द उपमार्थः । यथा त्वं वेदिभूता सती तौ पञ्चरः एव-
मिदानीमप्यस्मच्छे कुर्विति पृथिवीमाशास्ते । सः 'अर्यमा' अरीणां तमसां यन्ता नियन्ता सूर्यः
'विषुरूपेषु' नानारूपेषु 'जन्मसु' कर्मसु' अन्वहमुद्यन् 'सप्तहोता' । सप्त रश्मयो यस्मिन् रसात् जुहति
प्रक्षिपन्ति स एतादृशो भवति । 'अर्तृपन्थाः' अर्तृस्वराराहितः पन्था यस्य सः । नियतगतित्वाद्
स्वरमाणो ह्यनियतगतिर्भवति । 'पुरुरथः' । रथो रंहते । प्रत्यहं भुक्तिभेदाद्दुरंहणो भवति । यद्वा ।
हं अदिते प्रातस्वनि संध्ये दक्षस्यादित्यस्य जन्मन्युदयाख्ये जन्मनि कर्मणि । उद्यत्यादित्य इत्यर्थः ।
वाशब्दः भुक्तिसामर्थ्याद्दक्षस्य वा जन्मनि स्वतस्तव वा जन्मनि दक्षादिति । राजाना दीप्यमानौ

१. ग-त-३.४.५.७-चंद्रमसा मासेति; त-१.२.८-अ-चंद्रमसेति । २. त-बृहस्पतिर्वा बृहस्पतिः; भ-१.
६.७-बृहस्पतिः बृहस्पतिर्वा । ३. ग-त-भ-२.१.८-वावृधते वर्धते । ४. त-३-भ-१.२.७-राजानौ ।
५. ग-त-४-मित्रावरुणा मित्रावरुणौ । ६. भ- 'नानारूपेषु' नास्ति । ७. ग-त-भ- 'कर्मसु' नास्ति ।
८. ग-त-भ-तव राजाना ।

मित्रावरुणा । 'अहवै मित्रो रात्रिर्वरुणः' (ऐ. ब्रा. ४.१०) इति श्रुतेरहोरात्रौ मित्रावरुणावुच्येते ।
नौ विवामसि परिचरसि । कथम् । तदनुप्रवेद्येन । अर्थं हि संध्यायाः रात्रिसमुपविशायथमहमिति ।
उत्तरार्धः पूर्ववत् । सप्तहोता । ह्यनेरर्चनिकर्मण इदं रूपम् । सप्तर्षयो भरद्वाजो होतारः स्नोतारः
सन्तानि । अथवा सप्तहोता । मलिस्तुचाहमस्यतिसंहिताः सप्तर्षयो यस्य होतारो भवन्ति तादृशः ।
अत्र निरुक्तं— 'दक्षस्य वादिते जन्मनि कर्मणि व्रते' राजानो' (निर. ११.०३) इत्यादि ॥ ६॥

ते नो अर्वन्तो हवनश्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनो मितद्रवः ।

सहस्रसा मेधसातावित्र त्मना सहो ये धनं समिधेषु जग्निरे ॥ ६ ॥

ते । नः । अर्वन्तः । हवनश्रुतः । हवं । विश्वे । शृण्वन्तु । वाजिनः । मितद्रवः ।

सहस्रसाः । मेधसातावित्र । त्मना । सहः । ये । धनम् । समुद्रश्रुतः । जग्निरे ॥ ६ ॥

हवनश्रुतः आह्वानं शृण्वन्तः । वाजिनः बलवन्तः । मितद्रवः मितमागो अर्चनेन परिशिष्टद्रव्यः ।
विश्वे सर्वे प्रसिद्धाः । अर्वन्तः अथा इन्द्रादीनां वाहनभूता हयोदयः । नः अस्माकं । हवम्
आह्वानं । शृण्वन्तु । कीदृशाः । मेधसातावित्र । मेधाः स्तुतयः सायन्ते संभ्रमन्तेऽत्रेति मेधसामिधेयः ।
तस्मिन्निव । त्मना आत्मनैव । सहस्रसाः सहस्रसंख्याकधनस्य दानारः ते शृण्वन्तु । ये अर्चयन्
समिधेषु । संप्रामनासैतत् । संप्राप्यते योद्धुमिच्छन्ति । तेषु संप्रमेयः सहः सहस्रं धनं । जग्निरे
शत्रुभ्य आहरन्ति । हग्रहोमैः ॥

प्र वो वायुं रथयुजं पुरंधिं स्तोमैः कृणुध्वं सख्याय पुषणम् ।

ते हि देवस्य सवितुः सर्वीमनि क्रतुं सचन्ते सचितः सचेतमः ॥ ७ ॥

प्र । वः । वायुम् । रथयुजम् । पुरंधिम् । स्तोमैः । कृणुध्वम् । सख्याय । पुषणम् ।

ते । हि । देवस्य । सवितुः । सर्वीमनि । क्रतुम् । सचन्ते । सचितः । सचेतमः ॥ ७ ॥

हे स्तोतारः । वः यूयं वायुं रथयुजं रथस्य बोकारं । पुरंधिम् । कृणुध्वं प्रकुरुध्वम् । सख्याय
एतन्नामानं च । स्तोमैः त्रिवृत्पञ्चदशादिलक्षणैः । सख्याय सखिकर्मणे । प्र । कृणुध्वं प्रकुरुध्वम् । यथा
तेऽस्माकं धनादिप्रदानेन सखायो भवन्ति तथा कुरुत । हि यस्मात् । सचितः ज्ञानयुक्ताः । ते देवाः
सचेतसः परस्परं समानबुद्धयः सन्तः । सवितुः सर्वस्य प्रेरकस्य । देवस्य आदिष्वस्य । सर्वीमनि
प्रसवेऽङ्घ्रि । क्रतुं यज्ञं । सचन्ते सेवन्ते तस्मात् प्रकुरुध्वम् ॥

त्रिः सप्त सप्ता नद्यो महीरपो वनस्पतीन् पर्वतां अभिमूतयै ।

कृशानुमस्तृन् तिष्यं सधस्थ आ रुद्रं रुद्रेषु रुद्रियं हवामहे ॥ ८ ॥

त्रिः । सप्त । सप्ताः । नद्यः । महीः । अपः । वनस्पतीन् । पर्वतान् । अभिमूतयै ।

कृशानुम् । अस्तृन् । तिष्यम् । सधस्थे । आ । रुद्रम् । रुद्रेषु । रुद्रियम् । हवामहे ॥ ८ ॥

त्रिः । सप्त एकविंशतिसंख्याकाः । सप्ताः सरन्तीः । नद्यः नदीः । सरस्वती सरयुः सिन्धुरिति
त्रयाणां गणानां प्रधानभूताः । तदाद्या नदीः । महीः महान्ति । अपः तासामुदकानि । सोमामिधेयार्थं

वनस्पतीन् दास्मयांश्चमसादीन् पर्वतान् सोमाभिषवार्थं प्राणः । अग्निं होमनिष्पादकं कृशानुं
सोमपालमेतन्नामानं गन्धर्वम् अस्तून् इषूणां क्षेप्तुंस्तदनुचरान् गन्धर्वान् उतये सोमरक्षणाय
पितृन् नक्षत्रं च रुद्रियं रुद्रस्तोमाह^१ । रुद्रं हविर्भागिनं रुद्रमेतन्नामानं यद्वा यज्ञपरिशिष्टस्वामिनं
रुद्रं च एतान् सर्वान् सधस्थे । सह तिष्ठन्त्यत्रेति सधस्थो यज्ञः । तस्मिन् रुद्रेषु स्तोत्रकारिषु तदर्थं
हवामहे स्तुत्यत्वेनाह्वयामहे ॥

सरस्वती सरयुः सिन्धुरूमिभिर्महो महीरवसा यन्तु वक्षणीः ।

देवीरापो मातरः सुदयित्वो घृतवत्पयो मधुमन्नो अर्चत ॥ ९ ॥

सरस्वती । सरयुः । सिन्धुः । ऊर्मिऽभिः । महः । महीः । अवसा । आ । यन्तु । वक्षणीः ।
देवीः । आपः । मातरः । सुदयित्वः । घृतवत् । पयः । मधुमत् । नः । अर्चत ॥ ९ ॥

महः महतोऽपि महीः महत्योऽत्यन्तं महत्यः । ऊर्मिभिः सहिताः सरस्वती सरयुः
सिन्धुः एतदाद्या एकविंशतिसंख्याकाः वक्षणीः इमा नद्यः अवसा रक्षणेन हेतुना वा यन्तु
अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छन्तु । ततः देवीः देवनशीलाः मातरः मातृभूताः सुदयित्वः प्रेरयिन्यः
तासाम् आपः घृतवत् घृतयुक्तं मधुमत् मधुसहितमात्मीयं पयः नः अस्मभ्यम् अर्चत
प्रयच्छन्तु ॥

उत माता बृहद्दिवा शृणोतु नस्त्वष्टा देवेभिर्जनिभिः पिता वचः ।

ऋभुक्षा वाजो रथस्पतिर्भर्गो रण्वः शंसः शशमानस्य पातु नः ॥ १० ॥

उत । माता । बृहत् । दिवा । शृणोतु । नः । त्वष्टा । देवेभिः । जनिभिः । पिता । वचः ।
ऋभुक्षा । वाजः । रथः पतिः । भर्गः । रण्वः । शंसः । शशमानस्य । पातु । नः ॥ १० ॥

उत अपि च बृहद्दिवा । 'महद्दिवा' (निरु. ११. ४९) इति यास्कः । महती दिवा
दीप्तिर्बस्याः सा माता देवमाता नः अस्माकमाह्वानं शृणोतु । तथा देवेभिः देवैरिन्द्रादिभिः
जनिभिः देवपत्नीभिश्च पिता सर्वेषां त्वष्टा एतन्नामकोऽस्मदीयं वचः शृणोतु । तथा ऋभुक्षाः
इन्द्रः वाजः तत्सहायो वाजो नाम सौधन्वनः कर्नायान् रथस्पतिः रथस्य पतिः भगः
च तथा रण्वः रमणीयः शंसः स्तुत्यो मरुद्गणश्च ततः शशमानस्य शंसमानस्य स्तोतुः नः अस्मान्
वानु रक्षतु ॥ ॥ ३ ॥

रण्वः संदृष्टौ पितुर्माँइव क्षयो भद्रा रुद्राणां मरुतामुपस्तुतिः ।

गोभिः प्याम यशसो जनेष्वा सदा देवास इळ्या सचेमहि ॥ ११ ॥

रण्वः । मरुदृष्टौ । पितुर्मान् । इव । क्षयः । भद्रा । रुद्राणाम् । मरुताम् । उपस्तुतिः ।
गोभिः । स्याम । यशसः । जनेषु । आ । सदा । देवासः । इळ्या । सचेमहि ॥ ११ ॥

संदृष्टौ संदृशने रण्वः रमणीयो मरुद्गणः पितुर्मानिव अन्नवानिव क्षयः निवासः स्तोतृणां
भवति । रुद्राणां रुद्रपुत्राणां तेषां मरुताम् उपस्तुतिः अनुग्रहबुद्धिः भद्रा कल्याणी भवति ।

तस्मात् ऽजनेषु जनानां मध्ये वयं ऽगोभिः गवादिभिः ऽयशस्यः यशस्विनः ऽस्याम भवेम । ऽत्रा
अनन्तरं हे ऽदेवासः देवा युष्मान् ऽसदा सर्वदा ऽइत्यत्र अत्रेण हविर्लभनेन ऽसचेमहि सचेम
संगच्छेम^१ ॥

यां मे धियं मरुत इन्द्र देवा अर्ददात वरुण मित्र यूयम् ।

तां पीपयत पर्यसेव धेनुं कुविद्विरो अधि रथे वहाथ ॥ १२ ॥

याम् । मे । धियम् । मरुतः । इन्द्र । देवाः । अर्ददात । वरुण । मित्र । यूयम् ।

नाम् । पीपयत । पर्यमाऽइव । धेनुम् । कुवित् । गिरः । अत्रिं । रथे । वहाथ ॥ १२ ॥

हे ऽमरुतः हे ऽइन्द्र ऽदेवासः हे ऽवरुण हे ऽमित्र ऽयूयं ऽयां ऽधियं यत्कर्म ऽमे मह्यम्
ऽअर्ददात दत्तवन्तः स्थ । मरुत इत्यत्र वाक्यभेदादनिघातः । पूर्वपूर्वस्याविद्यमानायेनापुदानात् ।
ऽतां धियं ऽपीपयत फलेनाप्याययत । तत्र दृष्टान्तः । ऽपर्यसेव^२ ऽधेनुम् । नवप्रमृत्तिकां गां अग्नि
यथाप्याययन्ति तद्वत् । किंच ऽगिरः अस्मदीयाः स्तुतीः ऽअधि^३ ऽरथे^४ आर्त्ताय रथे ऽकुविन् बहुवारं
ऽवहाथ प्राप्ताः^५ स्थ^६ । स्तुतेषु सत्सु यज्ञं प्रयागमनाय रथारुढा भवथ ॥

कुविद्वज्ज प्रति यथा चिदस्य नः सजात्यस्य मरुतो बुबोधथ ।

नाभा यत्र प्रथमं संनसामहे तत्र जामित्वमर्दितिर्दधातु नः ॥ १३ ॥

कुवित् । अज्ज । प्रति । यथा । चित् । अस्य । नः । सजात्यस्य । मरुतः । बुबोधथ ।

नाभा । यत्र । प्रथमम् । सम्ऽनसामहे । तत्र । जामित्वम् । अर्दितिः । दधानु । नः ॥ १३ ॥

ऽअज्ज इति संबुद्धौ । हे ऽमरुतः यूयं नोऽस्मान् ऽकुवित् बहुवारं ऽप्रति ऽबुबोधथ तथा
प्रतिबुध्यध्वम् । कुविच्छब्दयोगादनिघातः । यथा ऽनः अस्मान् ऽसजात्यस्य ऽअस्य बान्धवस्य
विषयभूतान् कुरुथ तथा जानीथ । ततः ऽनाभा पृथिव्या नामित्वान् ऽयत्र यस्मिन्नुत्तरवेदिलङ्घने देशे
ऽप्रथमम् एव ऽसंनसामहे हविषा यत्र संगच्छेमहि ऽतत्र एव देशे ऽअदितिः देवानां माता ऽनः
अस्माकं ऽजामित्वं मनुष्यैः सह बान्धवं ऽदधातु विदधातु ॥

ते हि द्यावापृथिवी मातरा मही देवी देवाञ्जन्मना यज्ञिये इतः ।

उमे बिभृत उभयं भरीमभिः पुरु रतांसि पितृभिश्च सिञ्चतः ॥ १४ ॥

ते इति । हि । द्यावापृथिवी इति । मातरा । मही इति ।

देवी इति । देवान् । जन्मना । यज्ञिये इति । इतः ।

उमे इति । बिभृतः । उभयम् । भरीमभिः । पुरु । रतांसि । पितृभिः । च । सिञ्चतः ॥ १४ ॥

ऽमातरा सर्वस्य जगतो निर्मात्र्यौ अत एव ऽमही महत्त्वौ ऽदेवी देवर्षाणे ऽयज्ञिये यज्ञार्हौ
ऽते ऽद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ऽदेवान् इन्द्रादीन् ऽजन्मना एव ऽइतः ऽहि प्राप्नुतः न्यतु ।

१. ग-त१.३.७-म१.२.४.६.७.८-समवेमः संगच्छामः; त२.६.८-म५-मवेमः संगच्छामः;
त४.५-सचेम संगच्छेमः । २. ग-त-म-पर्यसेव यथा । ३. त-भ-सु-रथेधिरथे । ४. त१.२.३.६.७.८-
म१.२.६.८-प्राप्ता; त४.५-प्रापयथ; म७-प्राप्त स्तुत ।

‘इण् गतो’ । लटि रूपम् । किंच ऽउभे द्यावापृथिव्यौ ऽभरीमभिः भरुणैर्नानाविधैः ऽउभयं
जनं देवान्मनुष्यांश्च ऽबिभृतः धारयतः पोषयतः । तथा ऽपितृभिः पालकैर्देवैः संगते ते ऽपुरु पुरु-
ष्यामीयानि ऽरेतांसि उदकानि ऽसिञ्चतः क्षरतः । प्रत्यक्षेण धारयतः ॥

वि षा होत्रा विश्वमश्नोति वार्यं बृहस्पतिर्रमतिः पनीयसी ।

ग्रावा यत्र मधुषुदुच्यते बृहदवीवशन्त मतिभिर्मनीषिणः ॥ १५ ॥

वि । सा । होत्रा । विश्वम् । अश्नोति । वार्यम् । बृहस्पतिः । अरमतिः । पनीयसी ।

ग्रावा । यत्र । मधुऽसुत् । उच्यते । बृहत् । अवीवशन्त । मतिऽभिः । मनीषिणः ॥ १५ ॥

‘होत्रा । वाङ्मामैतत् । आहूयन्तेऽनया देवा इति । ऽसा वाक् ऽवार्यं वरणीयं ऽविश्वं सर्वं
पश्चादिसहितं धनं ऽवि ऽअश्नोति विविधं व्याप्नुते । कीदृशी । ऽबृहस्पतिः बृहतां महतां पालयित्री
‘अरमतिः पर्याप्तस्तुतिः यद्वा कुत्राप्यनुपरता ऽपनीयसी अत्यन्तं देवानां स्तोत्रकारिणी । ऽयत्र यस्यां
होत्रायां ऽमधुषुत् सोममभिषुण्वन् ऽबृहत् महान् ऽग्रावा ऽउच्यते अभिधीयते । स्तूयत इत्यर्थः । तं
स्तुतिमन्तं यज्ञं ऽमनीषिणः देवाः ऽमतिभिः स्तुतिभिः सह ऽअवीवशन्त कामयन्ते । वष्टेर्ण्यन्तस्य
लुङि रूपम् । यद्वा । मनीषिणः स्तोतारः स्तुतिभिर्देवान्यज्ञं कामयमानान् कुर्वन्ति ॥

एवा क्विस्तुर्वीरवाँ ऋतज्ञा द्रविणस्युर्द्रविणसश्चकानः ।

उक्थेमिर्त्र मतिभिश्च विप्रोऽपीपयद्रयो दिव्यानि जन्म ॥ १६ ॥

एव । क्विः । तुविऽरवान् । ऋतऽज्ञाः । द्रविणस्युः । द्रविणसः । चकानः ।

उक्थेमिः । अत्र । मतिऽभिः । च । विप्रः । अपीपयत् । गयः । दिव्यानि । जन्म ॥ १६ ॥

‘क्विः क्रान्तप्रज्ञः ऽतुर्वीरवान् । मत्वर्यीयप्रत्ययावृत्तिः । बहुस्तुतियुक्तः ऽऋतज्ञाः यज्ञस्य वेदिता
‘द्रविणस्युः धनकामः । ‘सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायाम्’ इति सुगागमः । तस्यैव विशदवचनं
‘द्रविणमश्नकानः इति । पश्चादिधनं कामयमान इत्यर्थः । ऽविप्रः मेधावी ऽगयः नामर्षिः एवमुक्त-
प्रकरणे ऽअत्र सूक्ते ऽउक्थेमिः शस्त्रैः ऽमतिभिः स्तुतिभिः ऽच ऽदिव्यानि दिवि ज्ञातानि ऽजन्म
जननानि देवान् ऽअपीपयत् अवर्धयत् । अस्तावीदित्यर्थः ॥

एवा प्लतेः सूनुरवीवृधद्वो विश्व आदित्या अदिते मनीषी ।

ईशानामो नरो अमर्त्येनास्तावि जनो दिव्यो गयेन ॥ १७ ॥

एव । प्लतेः । सूनुः । अवीवृधत् । वः । विश्वे । आदित्याः । अदिते । मनीषी ।

ईशानाम् । नरः । अमर्त्येन । अस्तावि । जनः । दिव्यः । गयेन ॥ १७ ॥

इयं व्याख्याता ॥ ॥ ८ ॥

‘अग्निरिन्द्रः’ इति पञ्चदशर्चं पञ्चमं सूक्तं वसुकुपुत्रस्य वसुकर्णस्यार्चं वैश्वदेवम् । पञ्चदशी
त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्थः । तथा चानुकम्पते—‘अग्निरिन्द्रः पञ्चोना वासुको वसुकर्णश्चिष्टुवन्तं तु’ इति ॥

१. अ-‘अवर्धयत्’ नास्ति ।

अग्निरिन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा वायुः पूषा सरस्वती सृजोषसः ।

आदित्या विष्णुर्मरुतः स्वर्बृहत्सोमो रुद्रो अदितिर्ब्रह्मणस्पतिः ॥ १ ॥

अग्निः । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । वायुः । पूषा । सरस्वती । सृजोषसः ।

आदित्याः । विष्णुः । मरुतः । स्वः । बृहत् । सोमः । रुद्रः । अदितिः । ब्रह्मणः । पतिः ॥ १ ॥

अग्न्यादय आदित्यादयः । बृहत् बृहती । स्वः यौश्च सोमादय एते देवाः । सृजोषसः संगताः सन्तोऽन्तरिक्षं स्वमहिम्नापूरयन्तीत्युत्तरेण संबन्धः ॥

इन्द्राग्नी वृत्रहत्येषु सत्पती मिथो हिन्वाना तन्वाः समोक्सा ।

अन्तरिक्षं मह्यो पप्रुरो जसा सोमो धृतश्रीर्महिमानमीरयन् ॥ २ ॥

इन्द्राग्नी इति । वृत्रहत्येषु । सत्पती इति सत्पती । मिथः । हिन्वाना । तन्वाः । समोक्सा ।

अन्तरिक्षम् । महि । आ । पप्रुः । ओजसा । सोमः । धृतश्रीः । महिमानम् । ईरयन् ॥ २ ॥

वृत्रहत्येषु वृत्रहननेषु युद्धेषु । यद्वा । कर्मणि छान्दसः क्यप् । वृत्राणि शत्रवो हन्यन्तेऽत्रेति वृत्रहत्या युद्धानि । तेषु । मिथः परस्परं । तन्वा शरीरिण तत्रस्थेन बलेन शत्रून् । हिन्वाना प्रेरयन्तौ । सत्पती सतां पती । समोक्सा समानस्थानौ । इन्द्राग्नी । धृतश्रीः उदकं वसतीवर्षाण्यं श्रयमाणः । महिमानम् आत्मीयम् । ईरयन् सर्वत्रोदीरयच्छुद्धमयन् । सोमः च एते सर्वे च । महि महत् । अन्तरिक्षम् । ओजसा स्वबलेन । आ । पप्रुः आपुरयन्ति । 'प्रा पूरणे' ॥

तेषां हि मह्यो महतामनर्वणां स्तोमो इयमृतज्ञा क्रतावृधाम् ।

ये अप्सवर्मणं चित्राधसस्ते नो रासन्तां मह्ये सुमित्र्याः ॥ ३ ॥

तेषाम् । हि । मह्यो । महताम् । अनर्वणाम् । स्तोमान् । इयमि । क्रतावृधाम् ।

ये । अप्सवर्म । अर्णवम् । चित्राधसः । ते । नः । रासन्ताम् । मह्ये । सुमित्र्याः ॥ ३ ॥

मह्यो स्वमहत्त्वेन । महतामनर्वणाम् । अन्यस्मिन्नप्रत्ययानां शत्रुभिरनभिगन्तव्यानाम् । क्रतावृधाम् सत्यभूतेन यज्ञेन वृद्धानां । तेषाम् । अग्न्यादीनां देवानामेव । क्रतावृधः यज्ञस्य ज्ञाताह । स्तोमान् । इयमि प्रेरयामि । 'क्र गतिप्रापणयोः' । जौहोत्यादिकः । चित्राधसः चायनीयधनोपेता यद्वा पथादि-लक्षणबहुधनाः । ये देवाः । अप्सवर्मम् । अप्स इति रूपनाम । रूपवन्तम् । अर्णवम् । 'अर्णवः सको-पश्च' (का. ५. २. १०९. २) इति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः । उदकवन्तं मेघं वर्षन्ति ते । सुमित्र्याः शोभनसखिकर्माणः । एते देवाः । नः अस्मभ्यं । मह्ये जनेषु मध्ये पूजार्थं धनं । रासन्तां प्रवच्छन्तु । 'रास् दावे' ॥

स्वर्णरमन्तरिक्षाणि रोचना द्यावाभूमी पृथिवी स्कम्भुरोजसा ।

पृक्षाइव मह्यन्तः सुरातयो देवाः स्तवन्ते मनुषाय सूरयः ॥ ४ ॥

स्वः । अनरम् । अन्तरिक्षाणि । रोचना । द्यावाभूमी इति । पृथिवीम् । स्कम्भुः । ओजसा ।

पृक्षाऽइव । मह्यन्तः । सुरातयः । देवाः । स्तवन्ते । मनुषाय । सूरयः ॥ ४ ॥

‘स्वर्णं सर्वस्य स्वस्वकर्मणि नेतारमादित्यम्’ अन्तरिक्षाणि । द्यावापृथिव्योरन्तरा मध्ये क्षियन्ति निवसन्तीत्यन्तरिक्षाणि । मध्यस्थितानि ‘रोचना आरोचमानानि तेजांसि’ द्यावाभूमी द्यावापृथिव्यौ ‘पृथिवीं विस्तीर्णमन्तरिक्षं च एतानादित्यादीन्’ ओजसा स्वबलेनैव देवाः ‘स्कम्भुः धारयन्ति । स्कम्भु इति सौत्रो धातुः । लिटि रूपम् । किञ्च ‘पृक्षाइव दरिद्रेषु धनानि संपर्चयन्त इव अत एव’ मह्यन्तः स्तोतृन् धनादिभिः पूजयन्तः ‘सुरातयः सुदानाः’ मनुष्याय मनुष्याय ‘सूरयः धनानां प्रेरका एते’ देवाः ‘स्तवन्ते अस्मिन्यज्ञे स्तूयन्ते ॥

मित्राय शिक्ष वरुणाय दाशुषे या सम्राज्ञा मनसा न प्रयुच्छतः ।

ययोर्धाम धर्मणा रोचते बृहद्ययोरुभे रोदसी नाधसी वृतौ ॥ ५ ॥

मित्राय । शिक्ष । वरुणाय । दाशुषे । या । सम्राज्ञा । मनसा । न । प्रयुच्छतः ।

ययोः । धाम । धर्मणा । रोचते । बृहत् ।

ययोः । उभे इति । रोदसी इति । नाधसी इति । वृतौ ॥ ५ ॥

‘दाशुषे धनानि स्तोतृभ्यः प्रयच्छते’ मित्राय वरुणाय च ‘शिक्ष हवींषि प्रयच्छ । शिक्षति-दानकर्मा । ‘सम्राज्ञा सम्राज्ञौ सर्वस्य’ या यौ मित्रावरुणौ ‘मनसा अन्तःकरणेनापि’ न प्रयुच्छतः न प्रमाद्यतः किमुत बाह्येन व्यापारेण । ‘युच्छ प्रमादे’ । औवादिकः । ‘ययोः मित्रावरुणयोः’ बृहत् महत् ‘धाम शरीरं’ धर्मणा आत्मीयेन लोकप्रकाशनादिलक्षणेन कर्मणा ‘रोचते सम्यग्दीप्यते । ‘ययोः च’ नाधसी । ‘णाष्ट याचोपतापैधर्याशीःषु’ । याचमाने ‘उभे’ रोदसी द्यावापृथिव्यौ ‘वृतौ वर्तमाने भवतः । यद्वा । नाधसी देवमनुष्यैः समृद्धे द्यावापृथिव्यौ’ तयोर्वृतौ वर्तमाने भवतः । तदर्धने भवत इत्यर्थः ॥ ॥ ५ ॥

या गौर्वर्तनि पर्येति निष्कृतं पयो दुहाना व्रतनीरवारतः ।

सा प्रब्रुवाणा वरुणाय दाशुषे देवेभ्यो दाशद्विषा विवस्वते ॥ ६ ॥

या । गौः । वर्तनिम् । परिऽएति । निऽकृतम् । पयः । दुहाना । व्रतऽनीः । अवारतः ।

सा । प्रब्रुवाणा । वरुणाय । दाशुषे । देवेभ्यः । दाशत् । हविषा । विवस्वते ॥ ६ ॥

‘या इयं मदीया’ पयः क्षीरादिकं ‘दुहाना’ व्रतनीः आश्रयणपयःप्रदानेन कर्मणो नेत्री ‘गौः’ निष्कृतं संस्कृतं ‘वर्तनिम्’ आवासस्थानं यज्ञम् ‘अवारतः’ अवरणेन अप्रार्थनेनैव ‘पर्येति’ परिगच्छति स्वयमेवागच्छति ‘प्रब्रुवाणा’ मया प्रस्तूयमाना ‘सा गौः’ दाशुषे हविर्दत्तवते ‘वरुणाय’ देवेभ्यः अग्नेभ्य इन्द्रादिभ्यश्च ‘हविषा’ अग्नेन ‘विवस्वते’ देवान् परिचरते मह्यं मां रक्षितुं ‘दाशत्’ पयः प्रयच्छतु । ‘दाश दाने’ । लेख्यहागमः । यद्वा । गौरिति माध्यमिका वाक् या पय ऊर्जं दुहाना ‘सा नो मन्त्रेष्मजं दुहाना’ (ऋ. सं. ८. १००. ११) इत्यादिषु दृष्टत्वात् । तत्परतया पूर्ववचोऽयम् ॥

दिवक्षसो अग्निजिह्वा ऋतावृध ऋतस्य योनिं विमृशन्त आसते ।

द्यां स्कभित्यप आ चक्रुरोजसा यज्ञं जनिन्वी तन्वीं नि मामृजुः ॥ ७ ॥

दिवक्षसः । अग्निऽजिह्वाः । ऋतऽवृधः । ऋतस्य । योनिम् । विऽमृशन्तः । आसते ।
 धाम् । स्कभित्वी । अपः । आ । चक्रुः । ओजसा । यज्ञम् । जनिर्वी । तन्वि । नि । ममृजुः ॥ ७ ॥

१दिवक्षसः स्वतेजसा दिवं व्यामुवन्तः^१ । 'अश्व व्यासौ' । अमुनि रूपम् । यद्वा दिवो
 वोढारः । २अग्निजिह्वाः अग्न्यास्याः । अग्निना हवींषि लिहन्त्यास्वादयन्तीति तन्मुखाः । ३ऋतावृधः
 यज्ञवृद्धा यज्ञस्य वर्धयितारो वा देवाः ४ऋतस्य सन्धभूतस्य यज्ञस्य ५योनिं स्थानं ६विमृशन्तः
 विचारयन्तः प्रतीक्षमाणाः सन्तः ७आसते सर्वत्र तिष्ठन्ति । त इमे ८धां द्रुलोके ९स्कभित्वी स्कभित्वा
 तां धारयित्वा १०ओजसा स्वबलेन ११अपः अपेक्षितान्युदकानि १२आ चक्रुः आकुर्वन्ति । नतः १३यज्ञं
 यजनीयं हविश्च १४जनित्वी जनयित्वा १५तन्वि स्वशरीरे १६नि १७मामृजुः निमृजन्ति नितरामलंकुर्वन्ति ।
 हविर्भक्षयन्तीत्यर्थः^२ ॥

परिक्षिता पितरा पूर्वजावरी ऋतस्य योना क्षयतः समोकसा ।

द्यावापृथिवी वरुणाय सव्रते घृतवृत्पयो महिषाय पिन्वतः ॥ ८ ॥

परिऽक्षिता । पितरा । पूर्वजावरी इति पूर्वऽजावरी । ऋतस्य । योना । अयतः । ममृजुऽभोकसा ।
 द्यावापृथिवी इति । वरुणाय । सव्रते इति मऽव्रते । घृतऽवृत् । पयः । महिषाय । पिन्वतः ॥ ८ ॥

१परिक्षिता परितो निवसन्त्यौ सर्वत्र व्यापिन्यौ २पितरा सर्वेषां मातापितृभूते अत एव
 ३पूर्वजावरी पूर्वं जाते ४समोकसा समाननिवासस्थाने एते द्यावापृथिव्यौ ५ऋतस्य यज्ञस्य ६योना
 योनां स्थाने ७क्षयतः आहुत्यधिकरणत्वेन निवसतः । हविर्धानरूपे वा क्षयतः । किंच ८मव्रते
 समानकर्मणी ते ९महिषाय महते पूज्याय वा १०वरुणाय तं यष्टुम् । उपलक्षणमेतत् । अग्न्यान्
 देवानपि ११घृतवत् क्षरणवत्^३ १२पयः उदकं १३पिन्वतः सिञ्चतः । उदकेन ह्यहं जायते ॥

पर्जन्यावाता वृषभा पुरीषिणेन्द्रवायू वरुणो मित्रो अर्यमा ।

देवाँ आदित्याँ अदितिं हवामहे ये पार्थिवासो दिव्यासौ अप्सु ये ॥ ९ ॥

पर्जन्यावाता । वृषभा । पुरीषिणा । इन्द्रवायू इति । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

देवान् । आदित्यान् । अदितिम् । हवामहे । ये । पार्थिवासः । दिव्यासौ । अप्सु । ये ॥ ९ ॥

१पर्जन्यावाता पर्जन्यावाता^४ २पर्जन्यावायूः ३वृषभा वृषभौ कामानां सेकारौ ४पुरीषिणा
 पुरीषिणौ । पुरीषमुदकम् । कर्तृत्वेन तद्वन्तौ तौ ५इन्द्रवायू वरुणादयश्च एते स्वमहिम्ना सर्वत्र वर्तन्ते ।
 वायोः पर्जन्येन्द्रेण च तत्कार्यपेक्षया सहोपादानम् । एतान् ६आदित्यान् ७देवान् ८अदितिं तेषां
 मातरं च ९हवामहे अस्मिन् यज्ञे वषमाह्वयामः । किंच १०ये देवाः ११पार्थिवासः पार्थिवाः पृथिव्यां
 भवा ये च दिव्या दिवि जातः १२ये च १३अप्सु अन्तरिक्षे समुत्पन्नाः तानाह्वयामहे^५ ॥

१. त-यं व्याप्नुतः; अ१.२.४.६.८-इव व्याप्नुतः; भ-दिवं व्याप्नुतः । २. त-म१.२.४.६.८-
 हविर्भजयन्तीत्यर्थः; भ-हविर्भजंत इत्यर्थः । ३. त-भ-लक्षणवत् । ४. ग-ल-भ- 'पर्जन्यावाता' नास्ति ।
 ५. भ-वायूपर्जन्या । ६. त१.२.३.६.७.८-भ- 'वृषभौ' नास्ति । ७. ग-त१.२.३.७-तानाह्वयामहे;
 भ-ते तथाह्वयामहे ।

त्वष्टारं वायुर्मभवो य ओहते दैव्या होतारा उपसं स्वस्तये ।

बृहस्पतिं वृत्रखादं सुमेधसमिन्द्रियं सोमं धनसा उ ईमहे ॥ १० ॥

त्वष्टारम् । वायुम् । ऋभवः । यः । ओहते । दैव्या । होतारौ । उपसम् । स्वस्तये ।

बृहस्पतिम् । वृत्रऽखादम् । सुऽमेधसम् । इन्द्रियम् । सोमम् । धनऽसाः । ऊँ इति । ईमहे ॥ १० ॥

हे ऋभवः । ऋतेन सत्येन भान्तीत्यृभवः । उरु प्रभूतं स्वतेजसा भान्तीति वा । हे मेधाविनः । यः सोमः । स्वस्तये कल्याणाय शुष्माकं मदाय त्वष्टृप्रभृतीन् । ओहते । ओहिर्गत्यर्थः । भौवादिकः । आवहति प्राप्नोति । तथा । बृहस्पतिं सुमेधसं सुप्रज्ञं वृत्रखादं वृत्रस्यासुरस्य खादि-
तारमिन्द्रं च प्राप्नोति । धनसाः धनं संभजमाना वयम् । इन्द्रियम् इन्द्रजुष्टं तं । सोमम् । ईमहे धनं याचामहे । ईमहे इति याच्नाकर्मा । ' ईङ् गतां ' । दैवादिकः । ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लृक् ॥ ॥ १० ॥

ब्रह्म गामश्च जनयन्त ओषधीर्वनस्पतीन् पृथिवीं पर्वतां अपः ।

सूर्यं दिवि रोहयन्तः सुदानव आर्या व्रता विसृजन्तो अधि क्षमि ॥ ११ ॥

ब्रह्म । गाम् । अश्वम् । जनयन्तः । ओषधीः । वनस्पतीन् । पृथिवीम् । पर्वतान् । अपः ।

सूर्यम् । दिवि । रोहयन्तः । सुऽदानवः । आर्या । व्रता । विऽसृजन्तः । अधि । क्षमि ॥ ११ ॥

ब्रह्म वर्धनसाधनमश्वम् । अश्वेन हि सर्वाः प्रजा वर्धन्ते । गामश्चम् एतत्प्रभृतीन् पशून् तथा । ओषधीर्वनस्पतीन् च तथा । पृथिवीं विस्तीर्णां भूमिं । पर्वतान् शिलोच्चयान् वृष्ट्या जगदाप्रकारं मेवाव्वा । अपः उदकानि अन्तरिक्षं वा एतान् । जनयन्तः उत्पादयन्तः किंच । दिवि द्युलोकं । सूर्यम् आदित्यं । रोहयन्तः । सुदानवः शोभनदानास्तेऽमी देवाः । अधि । क्षमि । आत इति योगविभागात् (पा. सू. ६. ४. १४०) आकारलोपः । क्षमायां पृथिव्याम् । आर्या श्रेष्ठानि कल्याणानि । व्रता व्रतानि कर्माणि यागादीनि । विसृजन्तः प्रसारयन्तः सर्वत्र वर्तन्ते । तान् वयं धनं याचामहे इति शेषः ॥

भुज्युमंहसः पिपृथो निरश्विना श्यावं पुत्रं वध्रिमत्या अजिन्वतम् ।

क्रमद्युवं विमदायोहपुर्वं विष्णाप्वं विश्वकायावं सृजथः ॥ १२ ॥

भुज्युम् । अंहसः । पिपृथुः । निः । अश्विना । श्यावं । पुत्रम् । वध्रिऽमत्याः । अजिन्वतम् ।

क्रमऽद्युवं । विऽमदाय । ऊह्युः । युवम् । विष्णाप्वम् । विश्वकाय । अवं । सृजथः ॥ १२ ॥

हे अश्विना अश्ववन्तौ सर्वं व्याप्नुवन्तौ वैतन्नामकौ हे देवौ । अंहसः उपद्रवकारिणः समुद्रात् । भुज्युं तुप्रपुत्रमेतन्नामानं । निः । पिपृथुः निष्पारयथः नितरां रक्षथः । ' पृ पालनपूरणयोः ' । जौहोत्यादिकः । ' निष्टौघं पारयथः समुद्रात् ' (ऋ. सं. १. ११८. ६) इति निगमः । तथा । श्यावं । हिरण्यहस्तनामानं । पुत्रं । वध्रिमत्याः एतन्नामिकायाः । अजिन्वतम् अप्रीणयतम् अदत्तम् । ' हिरण्यहस्तमश्विना रराणा ' (ऋ. सं. १. ११७. २४) इत्यादिनिगमः । तथा

१. ग-यथा; त१.२.३.६.७.८-म-यथा; त४.५-यदा । २. ग-त१.२.३.७-म- ' जौहोत्यादिकः ' नास्ति । ३. ग-ग-श्यावं श्यामं; त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.८-श्यावं श्या ।

‘कमद्युवं कामस्य दीपनीं वेनपुत्रीं जायां’ विमदाय ऋषये ‘युवम्’ ‘अहधुः प्रायवधः । ‘युवं रणेन विमदाय’ (क्र. सं. १०. ३९. ७) इति निगमः । तथा ‘विष्णाप्यम् एतन्नामानं विनष्टं पुत्रं’ ‘विश्वकाय ऋषये आनीय’ ‘अव’ ‘सृजयः अदत्तम् । ‘पशुं न नष्टमिव दशनाय’ (क्र. सं. १. ११६. २३) इति निगमः ॥

पावीरवी तन्यतुरेकपादजो दिवो धृता सिन्धुगर्पः समुद्रियः ।

विश्वे देवासः शृणवन् वचांसि मे सरस्वती सह धीभिः पुरंध्या ॥ १३ ॥

पावीरवी । तन्यतुः । एकऽपात् । अजः । दिवः । धृता । सिन्धुः । आपः । समुद्रियः ।

विश्वे । देवासः । शृणवन् । वचांसि । मे । सरस्वती । सह । धीभिः । पुरंध्या ॥ १३ ॥

‘पावीरवी आयुधवती’ ‘तन्यतुः’ स्तनयित्री वाग्माध्यमिका तथा ‘दिवः’ शुक्रोक्तस्य ‘धृता’ धारयिता ‘अजः’ ‘एकपात् एक एव पद्यते गच्छतीति न जायत इत्येतन्मंत्रको देवः’ ‘सिन्धुः’ च ‘समुद्रियः । समुद्रमन्तरिक्षम् । तत्र भवाः’ ‘आपः’ च । ‘समुद्राभ्रातः’ इति भवार्थे ‘प्रप्राययः । विश्वे देवाश्च धीभिः कर्मभिर्युक्ताः’ ‘पुरंध्या बहुविधया प्रज्ञया सहिता’ ‘सरस्वती’ च ‘मे मदीयानि’ ‘वचांसि वक्तव्यानि स्तोत्राणि’ ‘शृणवन् शृण्वन्तु । ‘पविः’ शक्त्यो भवति यद्विदुषानि कायम्’ (निरु. १२.३०) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् ॥

विश्वे देवाः सह धीभिः पुरंध्या मनोर्यजत्रा अमृता क्रतज्ञाः ।

रातिषाचो अभिषाचः स्वर्विदः स्वर्गिरो ब्रह्म सूक्तं जुषेरत ॥ १४ ॥

विश्वे । देवाः । सह । धीभिः । पुरंध्या । मनोः । यजत्राः । अमृताः । क्रतुज्ञाः ।

रातिऽसाचः । अभिऽसाचः । स्वःऽविदः । स्वः । गिरः । ब्रह्म । सूऽउक्तम् । जुषेऽत ॥ १४ ॥

‘धीभिः कर्मभिः सहिताः’ ‘पुरंध्या प्रज्ञानेन युक्ताः’ ‘मनोः मनुष्यस्य वज्रे’ ‘यजत्राः यज्ञे’ ‘अमृताः मरणधर्मरहिताः’ ‘क्रतुज्ञाः सत्यविदः’ ‘रातिषाचः दीयमानं हविः सेवमानाः’ ‘अभिषाचः आभिमुख्येन यज्ञं समवयन्तः संगतवन्तः’ ‘स्वर्विदः सर्वस्य लम्भकाः’ ‘विश्वे सर्वे इन्द्रादयः’ ‘देवाः’ ‘स्वः सर्वाः’ ‘गिरः अस्मदीयाः स्तुतीः’ ‘ब्रह्म महच्चाक्रं’ ‘सूक्तं सुष्ठु वक्तव्यं स्तोमं ब्रह्म सुष्ठु मन्त्रेण सह दत्तमन्नं’ ‘जुषेरत सेवन्ताम् । ‘जुषी प्रीतिसेवनयोः’ । तौदादिकः । अनुदात्तम् । किकि’ अस्य रक्षादेशाभावश्छान्दसः । ‘बहुलं छन्दसि’ इति रुडागमः ॥

देवान्वर्षिष्ठो अमृतान् ववन्दे ये विश्वा भुवनाभि प्रतस्थुः ।

ते नो रासन्तामुरुगायमद्य यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १५ ॥

देवान् । वर्षिष्ठः । अमृतान् । ववन्दे । ये । विश्वा । भुवना । अभि । प्रतस्थुः ।

ते । नः । रासन्ताम् । उरुऽगायम् । अद्य । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १५ ॥

‘वर्षिष्ठः वसिष्ठकुलजोऽयस्यस्युषिः’ ‘अमृतान् मरणरहितान्’ ‘देवान्’ ‘ववन्दे एवमस्तावीन् । ‘ये देवाः’ ‘विश्वा’ विश्वानि भुवनानि’ ‘लोकात्’ ‘अभि’ ‘प्रतस्थुः स्वतेजसाभिवर्धनम् । अभिनः

प्रनिष्ठन्तीति वा । प्रपूर्वाप्तिष्ठतेर्लिटि रूपम् । समासस्वरः । षते देवाः षअद्य अस्मिन्दिने षनः अस्मभ्यम्
 षउरुगार्यं प्रभूतयशस्कमन्त्रं षरासन्तां प्रयच्छन्तु । हे देवाः षयूयं षस्वस्तिभिः कल्याणीभिरुतिभिः
 षनः अस्मान् षसदा सर्वदा षपात रक्षत ॥ ॥ ११ ॥

‘देवान् हुवे’ इति पञ्चदशर्चं षष्ठं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘देवान् हुवे’ इत्यनुक्रान्तम् ।
 पृष्ठयाभिप्लवपडहयोः पञ्चमेऽहनीदं वैश्वदेवनिविद्धानम् । सूत्रितं च—‘इहेह व इति चतस्रो
 देवान् हुव इति वैश्वदेवम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

देवान् हुवे बृहच्छ्रवसः स्वस्तये ज्योतिष्कृतौ अध्वरस्य प्रचेतसः ।

ये वावृधुः प्रतरं विश्ववेदस इन्द्रज्येष्ठासो अमृता कृतावृधः ॥ १ ॥

देवान् हुवे । बृहत्ऽश्रवसः । स्वस्तये । ज्योतिःऽकृतः । अध्वरस्य । प्रऽचेतसः ।

ये । ववृधुः । प्रऽतरम् । विश्वऽवेदसः । इन्द्रऽज्येष्ठासः । अमृताः । कृतऽवृधः ॥ १ ॥

वृहच्छ्रवसः प्रभूताज्ञान् षज्योतिष्कृतः आदित्याख्यस्य तेजसः कर्तुन् षप्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानां-
 स्तान् षदेवान् षअध्वरस्य अस्य यज्ञस्य षस्वस्तये अविनाशाय निर्विघ्नेन यज्ञपरिसमाप्तये षहुवे
 आङ्गयामि । षविश्ववेदसः सर्वधनाः षइन्द्रज्येष्ठासः । इन्द्रो ज्येष्ठः प्रधानो येषाम् । इन्द्रनेतृका इत्यर्थः ।
 षअमृताः मरणधर्मरहिताः षकृतावृधः यज्ञेन प्रवृद्धाः षये^१ देवाः^१ षप्रतरम् अत्यन्तं षववृधुः वर्धन्ते ॥

इन्द्रप्रमृता वरुणप्रशिष्टा ये सूर्यस्य ज्योतिषो भागमानुशुः ।

मरुद्गणे वृजने मन्म धीमहि माघोने यज्ञं जनयन्त सूरयः ॥ २ ॥

इन्द्रऽप्रमृताः । वरुणऽप्रशिष्टाः । ये । सूर्यस्य । ज्योतिषः । भागम् । आनुशुः ।

मरुत्ऽगणे । वृजने । मन्म । धीमहि । माघोने । यज्ञम् । जनयन्त । सूरयः ॥ २ ॥

इन्द्रप्रमृताः इन्द्रेण तत्तत्कार्येषु प्रेरिताः । वरुणप्रशिष्टाः वरुणेनानुशिष्टा अनुमोदिताः । ये
 मरुतः षज्योतिषः द्योतमानस्य षसूर्यस्य स्वस्वकर्मणि सर्वस्य प्रेरकस्यामुष्यादित्यस्य षभागं भजनीयं
 लोकम् । षआनुशुः आनुशिरे व्यासवन्तः । सूर्यमधिष्ठाय वर्तन्त इत्यर्थः । षवृजने शत्रूणां छेदके
 षमाघोने मघवत इन्द्रस्य संबन्धिनि षमरुद्गणे तेषां मरुतां गणे षमन्म मननीयं स्तोत्रं षधीमहि
 दध्मः । कुर्मः । किञ्च षसूरयः प्राज्ञा यजमानास्तन्निमित्तमेव षयज्ञं षजनयन्त जनयन्ति । तेषां
 हविष्यदानाय कुर्वन्ति ॥

इन्द्रो वसुभिः परि पातु नो गर्यमादित्यैर्नो अदितिः शर्म यच्छतु ।

रुद्रो रुद्रेभिर्देवो मृळयाति नस्त्वष्टा नो ग्रामिः सुवितार्य जिन्वतु ॥ ३ ॥

इन्द्रः । वसुभिः । परि । पातु । नः । गर्यम् । आदित्यैः । नः । अदितिः । शर्म । यच्छतु ।

रुद्रः । रुद्रेभिः । देवः । मृळयाति । नः । त्वष्टा । नः । ग्रामिः । सुवितार्य । जिन्वतु ॥ ३ ॥

वसुभिः एतन्नामकैरष्टभिर्देवैः सहितः । इन्द्रः । नः अस्मदीयं । गर्यम् । गृहनामैतत् । प्राप्तव्यं
 गावते शब्दतेऽनेति वा गवं गृहम् । परि । पातु परिरक्षतु । तथा । अदितिः देवमाता । आदित्यैः

देवैः सह ऽनः अस्मभ्यं ऽशर्म सुखं प्रयच्छतु । किञ्च ऽदेवः दीप्यमानः ऽरुद्रो ऽरुद्रेभिः स्वपुत्रैः
मरुद्भिः सह ऽनः अस्मान् ऽमृक्यति सुखयतु । 'मृड सुखने' । लेख्याङागमः । अपि च ऽप्यष्टा
प्रजापतिः ऽभ्याभिः देवपत्नीभिश्छन्दोभिः ऽसुविताय सुहु प्राप्तव्यायाम्युद्वाय ऽनः अस्मान्
ऽजिन्वतु प्रीणयतु ॥

अदितिर्द्यावापृथिवी ऋतं महदिन्द्राविष्णू मरुतः स्वबृहन् ।

देवाँ आदित्याँ अवसे हवामहे वसवृद्रान्तर्मवितारै मुदंसमम् ॥ ४ ॥

अदितिः । द्यावापृथिवी इति । ऋतम् । महत् । इन्द्राविष्णू इति । मरुतः । स्वः । बृहत् ।

देवान् । आदित्यान् । अवसे । हवामहे । वसून् । रुद्रान् । सवितारम् । सुऽदंसमम् ॥ ४ ॥

ऽअदितिर्द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ऽमहन् महान् ऽकृतं सप्यभूतोऽग्निः ऽइन्द्राविष्णू
ऽमरुतः च ऽबृहत् परिवृढः ऽस्वः आदित्यः एते देवाः सर्वत्र स्वमहिम्ना वर्तन्ते । एतान् ऽदेवान्
आदित्यादीन् ऽसुदंसं सुकर्माणं ऽसवितारम् एतन्नामानं च ऽअवसे रक्षणाय ऽहवामहे
वयमाह्वयामहे ॥

सरस्वान् धीभिर्वरुणो धृतव्रतः पूषा विष्णुर्महिमा वायुराश्विना ।

ब्रह्मकृतो अमृता विश्ववेदसः शर्म नो यंसन् त्रिवरूथमंहसः ॥ ५ ॥

सरस्वान् । धीभिः । वरुणः । धृतव्रतः । पूषा । विष्णुः । महिमा । वायुः । अश्विना ।

ब्रह्मऽकृतः । अमृताः । विश्वऽवेदसः । शर्म । नः । यंसन् । त्रिऽवरूथम् । अंहसः ॥ ५ ॥

ऽधीभिः प्रज्ञाभिर्युक्तः ऽसरस्वान् एतन्नामा ऽधृतव्रतः धृतकर्मा ऽवरुणः च ऽपूषा ऽमहिमा
महत्वेन युक्तः ऽविष्णुः च ऽवायुः ऽअश्विना अश्विनौ ऽब्रह्मकृतः कर्मकृतः स्तोतृणामन्नादानारो वा
ऽविश्ववेदसः सर्वधना व्यासज्ज्ञाना वा ऽअंहसः पापरूपाणां शत्रूणां हन्तारः ऽअमृताः एते देवाः ऽनः
अस्मभ्यं ऽत्रिवरूथं त्रिष्कम्भं^१ त्रिकक्ष्यं^२ ऽशर्म गृहम् । यद्वा । त्रिवरूथम् । द्रोणाधवनीयपूतमृत्संज्ञ-
कानि त्रीणि पात्राणि यत्र त्रियन्ते संभज्यन्ते तद्यज्ञसाधनं गृहम् । ऽयंसन् प्रयच्छन्तु । यच्छन्तेर्लेटि
सिष्यङागमः ॥ ॥ १२ ॥

वृषा यज्ञो वृषणः सन्तु यज्ञिया वृषणो देवा वृषणो हविष्कृतः ।

वृषणा द्यावापृथिवी ऋतावरी वृषा पर्जन्यो वृषणो वृषस्तुभः ॥ ६ ॥

वृषा । यज्ञः । वृषणः । सन्तु । यज्ञियाः । वृषणः । देवाः । वृषणः । हविःऽकृतः ।

वृषणा । द्यावापृथिवी इति । ऋतावरी इत्यृतऽवरी । वृषा । पर्जन्यः । वृषणः । वृषऽस्तुभः ॥ ६ ॥

ऽयज्ञः एषोऽस्मदीयः ऽवृषा कामानां वर्षितास्तु । तथा ऽयज्ञियाः यज्ञार्हा देवाश्च ऽवृषणः
ऽसन्तु । किञ्च ऽदेवाः स्तुतिकारिण ऋत्विजः ऽवृषणः धनवर्षणे कारणानि सन्तु साधुस्तुतिकरणेन ।
तथा ऽहविष्कृतः हविषां कर्तारोऽध्वर्यादयः ऽवृषणः अग्न्यप्रतया मन्त्रमाहित्वेन च हविष्प्रदानेन ।
अपि च ऽऋतावरी यज्ञवत्यौ ऽद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ऽवृषणा हविस्त्पादनेन कामानां वर्षयिष्यौ

भवताम् । तथा ऽपर्वण्यः इन्द्रः ऽवृषा अपां वर्षिता भवन्तु । ऽवृषस्तुभः वर्षणशीलस्तुतिभिर्देवान् स्तुवन्तः सर्वं ऋत्विजः ऽवृषणः भवन्तु ॥

अग्नीषोमा वृषणा वाजसातये पुरुप्रशस्ता वृषणा उपं ब्रुवे ।

यावीजिरे वृषणो देवयज्यया ता नः शर्म त्रिवरूथं वि यंसतः ॥ ७ ॥

अग्नीषोमा । वृषणा । वाजसातये । पुरुप्रशस्ता । वृषणौ । उपं । ब्रुवे ।

यौ । ईजिरे । वृषणः । देवयज्यया । ता । नः । शर्म । त्रिवरूथम् । वि । यंसतः ॥ ७ ॥

वृषणा वर्षणशीलौ ऽपुरुप्रशस्ता बहुभिः प्रशस्तौ^१ अग्नीषोमा अग्नीषोमौ ऽवाजसातये अञ्जलाभाय ऽउप ऽब्रुवे अहमुपस्तौमि । पुनः ऽवृषणौ इति आदरार्थम् । यौ देवौ ऽवृषणः ऋत्विजः ऽदेवयज्यया । देवा इज्यन्तेऽत्रेति देवयज्या यज्ञः । 'छन्दसि निष्टक्यं'^२ इति निपातितः । तेन ऽईजिरे यजन्ते हविर्भिः पूजयन्ति ऽता तां प्रसिद्धौ । नः अस्मभ्यं ऽत्रिवरूथं त्रिष्कम्भं^३ ऽशर्म गृहं ऽवि यंसतः विशेषेण प्रयच्छताम् ॥

धृतव्रताः क्षत्रिया यज्ञनिष्कृतो बृहद्दिवा अध्वराणामभिश्रियः ।

अग्निहोतार ऋतसापो अद्रुहोऽपो असृजन्ननु वृत्रतूर्ये ॥ ८ ॥

धृतव्रताः । क्षत्रियाः । यज्ञनिःस्कृतः । बृहद्दिवा । अध्वराणाम् । अभिश्रियः ।

अग्निहोतारः । ऋतसापः । अद्रुहः । अपः । असृजन् । अनु । वृत्रतूर्ये ॥ ८ ॥

धृतव्रताः धृतकर्माणो जात्या ऽक्षत्रियाः । यद्वा । क्षत्रं बलं तदहोः । यज्ञनिष्कृतः । यज्ञं प्रति निर्गमनं यज्ञनिः । तस्य कर्तारः ऽबृहद्दिवाः महातेजस्काः ऽअध्वराणां रक्षोभिरहिंसितानां यज्ञानाम् ऽअभिश्रियः अभिसेवकाः ऽअग्निहोतारः अग्निहोता आह्वाता येषां तादृशाः ऽऋतसापः । 'षप समवाये' । सत्यभाजः अत एव ऽअद्रुहः केषांचिदप्यद्रोग्धारः । यद्वा । द्रुहेः कर्मण्यौणादिकः क्रिपु । कैश्चिदप्यहिंस्याः । एवं प्रभावा देवाः ऽवृत्रतूर्ये । वृत्रस्तूर्ये हिंस्यतेऽत्रेति वृत्रतूर्यः संग्रामः । तस्मिन् अपामावरकशत्रुवधे ऽअपः उदकानि ऽअन्वसृजन् अन्वसारयन् ॥

द्यावापृथिवी जनयन्मभि व्रताप ओषधीर्वनिनानि यज्ञिया ।

अन्तरिक्षं स्वरा पप्रुतये वशं देवासस्तन्वी^१ नि समृजुः ॥ ९ ॥

द्यावापृथिवी इति । जनयन् । अभि । व्रता । आपः । ओषधीः । वनिनानि । यज्ञिया ।

अन्तरिक्षम् । स्वः । आ । पप्रुः । उतये । वशम् । देवासः । तन्वि । नि । समृजुः ॥ ९ ॥

देवासः देवा इन्द्रादयः ऽद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ऽअभि^२ अभिलक्ष्य ऽव्रता व्रतेन स्वेन कर्मणा ऽआपः । सुकथ्यस्थयः । अप उदकानि ऽओषधीः च तथा ऽयज्ञिया यज्ञार्हान् ऽवनिनानि वने भवान् पलाशादीन् वृक्षान् ऽजनयन् उदपादयन् । किंच ते देवाः ऽस्वः सर्वम् ऽअन्तरिक्षम् ऽआ पप्रुः तेजसापूरयन्ति । किमर्थम् । ऽउतये रक्षणाय शत्रुभ्यो बाधाभावाय । अपि च ऽवशं काम्य-

१. ल-भ-मु-प्रस्तुतौ । २. ग-त्रिच्छदिकः; त१.२.३.६.७.८-भ-त्रिष्कम्भं; त४-त्रिष्टुभं । ३. ग-त-भ-मु-^३ अभि नास्ति ।

मानम् । 'वशिरण्योरुपसंख्यातम्' (पा. सू. ३. ३. ५८. ३) इत्यकर्तरि कारकेऽपि । न वजं
 पतन्वि स्वशरीरे ऽपि ऽममृदुः निनरां शुद्धमलकृतं चक्रुः ॥

धृतरिो दिव ऋभवः सुहस्ता वातापर्जन्या महिषस्य तन्यतोः ।

आप ओषधीः प्र तिरन्तु नो गिरो भगो रातिर्वाजिनो यन्तु मे हवम् ॥ १० ॥

धृतरिः । दिवः । ऋभवः । सुहस्ताः । वातापर्जन्या । महिषस्य । तन्यतोः ।

आपः । ओषधीः । प्र । तिरन्तु । नः । गिरः । भगः । रातिः । वाजिनः । यन्तु । मे । हवम् ॥ १० ॥

५दिवः द्युलोकस्य ५धृतरिः धारयितारः ५ऋभवः सन्धेन भासमानाः ५सुहस्ताः शोभनवज्रा-
 द्यायुधयुक्तहस्ता देवास्तथा ५महिषस्य सहतः ५तन्यतोः शब्दस्य । 'तनु विस्तारे' । 'कृतन्वज्जि'
 इति यतुच्प्रत्ययः । शब्दस्य कर्तारो ५वातापर्जन्या वातश्च^१ पर्जन्यश्च^२ तत्कार्याः ५आपः ५ओषधीः
 ओषधयश्च ५नः अस्माकं ५गिरः स्तुर्ताः ५प्र तिरन्तु प्रवर्धयन्तु । प्रपूर्वस्तिरतिबृद्धार्थः । तथा ५रातिः
 दाना ५भगः भजनीयोऽर्थसा च ५वाजिनः । 'अग्निर्वायुः सूर्यस्ते वै वाजिनः' (नै. भा. १. ६. ३.
 ९) इति तैत्तिरीयब्राह्मणम् । एते देवाश्च ५मे मदीयं ५हवम् आह्वानं ५यन्तु अभिगच्छन्तु ॥ १३ ॥

समुद्रः सिन्धु रजो अन्तरिक्षमज एकपात्तनयिर्नरुणवः ।

अर्हिर्बुध्न्यः शृण्वद्वचांसि मे विश्वे देवांस उत सूरयो मम ॥ ११ ॥

समुद्रः । सिन्धुः । रजः । अन्तरिक्षम् । अजः । एकपात् । तनयिः । नरुणः । अर्णवः ।

अर्हिः । बुध्न्यः । शृण्वत् । वचांसि । मे । विश्वे । देवांसः । उत । सूरयोः । मम ॥ ११ ॥

५समुद्रः समुन्दनशीलः स्वन्दमानोदकः ५सिन्धुः एतन्नामकः ५अन्तरिक्षं आकाशविष्णोरन्तरा
 मध्ये क्षितमुचितं ५रजः मध्यमलोकम् ५अज एकपात् । अजायमान एक एव पतते । एतन्मंजु देवः
 ५अर्णवः उदकवान् ५तनयिः नुः स्तनयिः नुमेषः ५बुध्न्यः अन्तरिक्षे भजः ५अहिः एतन्मंजु एते देवाः
 ५मे मम ५वचांसि वक्तव्यानि स्तोत्राणि ५शृण्वन् प्रत्येकं शृणोतु । ५उत अपि च ५सूरयः प्राजाः
 ५विश्वे ५देवांसः देवाः ५मम स्तोत्राणि शृण्वन्तु ॥

स्याम वो मनवो देववीतये प्राञ्च नो यज्ञं प्र णयत साधुया ।

आर्दित्या रुद्रा वसवः सुदानव इमा ब्रह्म शस्यमानानि जिन्वत ॥ १२ ॥

स्याम । वः । मनवः । देववीतये । प्राञ्चम् । नः । यज्ञम् । प्र । णयत । साधुयाः ।

आर्दित्याः । रुद्राः । वसवः । सुदानवः । इमा । ब्रह्म । शस्यमानानि । जिन्वत ॥ १२ ॥

हे देवाः ५मनवः मनुष्या वयं ५वः पुंसर्दाय ५देववीतये । देवानां वातिर्भक्षणं यस्मिन् म
 वजः । तस्मै वजाय ५स्वाम यज्ञकर्तारो भवेम । नवः ५नः अस्मदीयं ५यज्ञं ५साधुया । सुयो याजा-
 देवाः । साधु कर्मजाः ५प्राञ्चं प्राचीनं ५प्र णयत प्रकृष्टाङ्गं कुमन् । हे ५आर्दित्याः हे ५रुद्राः रुद्रपुत्रा
 मरुतः हे ५सुदानवः शोभनदन्ताः हे ५वसवः ५इमा इमानि ५शस्यमानानि ५ब्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राणि
 ५जिन्वत प्राणयत ॥

अतोषामेऽष्ठावाकातिरिक्तोऽथस्य 'दैव्या होतारा' इत्येषा परिधानीया । सूत्रितं च—' उमा
इ नूनं दैव्या होतारा प्रथमा पुरोहितेति परिधानीया ' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

दैव्या होतारा प्रथमा पुरोहित ऋतस्य पन्थामन्त्रेभि साधुया ।

क्षेत्रस्य पतिं प्रतिवेशमीमहे विश्वान्देवाँ अमृताँ अप्रयुच्छतः ॥ १३ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । पुरःऽहिता । ऋतस्य । पन्थाम् । अनु । एभि । साधुऽया ।

क्षेत्रस्य । पतिम् । प्रतिऽवेशम् । ईमहे । विश्वान् । देवान् । अमृतान् । अप्रयुच्छतः ॥ १३ ॥

प्रथमा^१ मुख्यौ^२ पुरोहिता पुरोहितौ पुरतो निहितौ^३ दैव्या देवसंबन्धिनौ^४ होतारा होतारा-
वेतन्नामानौ^५ अग्न्यादित्यौ^६ अन्वेमि^७ हविर्भिरनुगच्छामि । ततः^८ ऋतस्य यज्ञस्य^९ पन्थां पन्थानं^{१०}
साधुया कल्याणं विप्रराहित्येन^{११} अन्वेमि अनुगच्छामि । अनन्तरं^{१२} प्रतिवेशं^{१३} समीपे वर्तमानं^{१४} क्षेत्रस्य^{१५}
पतिं पालयितारमेतन्नामानम्^{१६} अमृतान् मरणधर्मरहितान्^{१७} अप्रयुच्छतः अप्रमाद्यतः^{१८} विश्वान् सर्वान्^{१९}
देवान् च^{२०} ईमहे धनं याचामहे ॥

वसिष्ठासः पितृवद्वाचमक्रत देवाँ ईळाना ऋषिवत्स्वस्त्यै ।

प्रीताइव ज्ञातयः काममेत्यास्मे देवासोऽव धनुता वसु ॥ १४ ॥

वसिष्ठासः । पितृऽवन् । वाचम् । अक्रत । देवान् । ईळानाः । ऋषिऽवत् । स्वस्त्यै ।

प्रीताःऽइव । ज्ञातयः । कामम् । आऽइत्य । अस्मे इति । देवासु । अव । धनुत । वसु ॥ १४ ॥

ऋषिवत् पूर्वं ऋषय इव^१ देवान्^२ ईळानाः स्तुवन्तः^३ वसिष्ठासः वसिष्ठकुलजाता ऋषयः^४
पितृवत् वसिष्ठवन्^५ स्वस्त्येये^६ अविनाशाय^७ वाचं स्तोत्रम्^८ अक्रत कुर्वन्ति । करोतेर्लुङि ' मन्त्रे वस' इति
श्लोकेर्लुक् । हे देवासः देवाः यूयं^९ कामम् अस्मदभिलाषम्^{१०} एत्य आगत्य^{११} अस्मे अस्मासु^{१२} वसु
गवादिकक्षणं धनम्^{१३} अव धनुत अभिमुखं प्रेरयत । तत्र दृष्टान्तः । प्रीताइव यथा प्रीताः संहृष्टाः^{१४}
ज्ञातयः बन्धवः स्वजनस्य धनं प्रेरयन्ति तद्वद्विद्वानेन स्तुतिकरणेन च बन्धुष्वस्मासु धनं
प्रेरयतेति भावः ॥

देवान् वसिष्ठो अमृतान् ववन्दे ये विश्वा भुवनाभि प्रतस्थुः ।

ते नो रासन्तामुरुगायमद्य यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १५ ॥

देवान् । वसिष्ठः । अमृतान् । ववन्दे । ये । विश्वा । भुवना । अभि । प्रतस्थुः ।

ते । नः । गमन्ताम् । उरुऽगायम् । अद्य । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १५ ॥

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्यायि ॥ ॥ १४ ॥

' इमां धियम् ' इति द्वादशार्चं सप्तमं सूक्तमाङ्गिरसस्यायास्वस्वार्चं त्रैष्टुभम् । इदमुत्तरं च
बृहस्पतिदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तम्—' इमां धियं द्वादशायास्यो बार्हस्पत्यं तु ' इति । आभि-

१. ११.२.३.४.५.६-अ१.२.६.७.८-प्रथमौ; त.७-मु-प्रथमा प्रथमौ । २. ग.४-त१.२.३.६.७.
८-अ-^१ अन्वेमि ' नास्ति ।

प्रविकेपकथेषु स्तोमवृद्धौ ब्राह्मणाच्छंसिन इदं सूक्तमावापायम् । सूत्रितं च—' इमां धियमिति ब्राह्मणाच्छंसि विष्णोर्नु कमिति सूक्ते' (भाष. श्रौ. १. १) इति ॥

इमां धियं सप्तशीर्ष्णीं पिता न कृतप्रजातां बृहतीमिविन्दत् ।

तुरीयं स्विज्जनयद्विश्वजन्योऽयास्य उक्थमिन्द्राय शंसन् ॥ १ ॥

इमाम् । धियम् । सप्तशीर्ष्णीम् । पिता । नः । कृतप्रजातम् । बृहतीम् । अविन्दत् ।

तुरीयम् । स्विज् । जनयत् । विश्वजन्यः । अयास्यः । उक्थम् । इन्द्राय शंसन् ॥ १ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते । पुरा किल्बिजिरा नामविद्वहस्पति पुत्रमलभन् । स तु देवानां हितोपदेश-
नायेन्द्रस्य पुरोहितोऽभवत् । कदाचित्तस्य गावः पणिनामकैरसुरैरपहृत्य बलपुरं प्रापय्य त्रिषु स्थानेषु
तममावृतेषु स्थापिता आसन् । अथ तासामन्वेष्टणायेन्द्रेण प्रेरितो बृहस्पतिर्मैकज्ञिः सह तत्रागम्य
गावां गुहास्थितानां दर्शनाय सूर्यं जनयित्वा बलनामानमसुरं तदनुचरान् पर्णाञ्च हृत्वा सा आज-
हरेति । तदत्र दर्शयिष्यते । तथा चास्या ऋचोऽयमर्थः । ' धियं कर्मणां धारिणीं सप्त-
शिरस्कां सप्तभिः शिरःस्थानां यैस्तद्व्यप्रधानभूतैर्मरुद्गणैरपेताम् । यद्वा सप्तचन्द्रोऽयमशिरस्काम् ।
' कृतप्रजातां यज्ञार्थमुत्पन्नां ' बृहतीं महतीम् ' इमां तनुं ' नः ' अस्माकं ' पिता अहिराः ' अविन्दत्
लब्धवान् । कर्मणां ध्यातारं बृहस्पतिं पुत्रमलभेत्यर्थः । ' येऽङ्गारा आमंस्तेऽहिरमोऽभवन् यदङ्गाराः
पुनरवशान्ता उददीप्यन्त तदबृहस्पतिरभवत् ' (ऐ. ब्रा. ३. २४) इति ब्राह्मणम् । तथा ' तुरीयं
' स्विज् ' नक्षत्रमपि ' जनयन् अजनयन् ' विश्वजन्यः सर्वजनहितः ' इन्द्राय इधराय बृहस्पतय
इन्द्राय वा ' उक्थं स्तोत्रं ' शंसन् अयम् ' अयास्यः नामयिः । पूर्वमेव नोऽस्माकं पिताकाशीदिष्ट्याह ॥

कृतं शंसन्त क्रजु दीध्याना दिवस्पुत्रासो असुरस्य वीराः ।

विप्रं पदमङ्गिरसो दधाना यज्ञस्य धाम प्रथमं मनन्त ॥ २ ॥

कृतम् । शंसन्तः । क्रजु । दीध्यानाः । दिवः । पुत्रासः । असुरस्य वीराः ।

विप्रम् । पदम् । अङ्गिरसः । दधानाः । यज्ञस्य धाम । प्रथमम् । मनन्त ॥ २ ॥

' कृतं सत्यभूतं स्तोत्रं ' शंसन्तः स्तुवन्तः ' क्रजु कल्याणं ' दीध्यानाः कर्माणि ध्यायन्तः ' दिवः
वीरस्य ' असुरस्य प्रज्ञावनः अग्नेः ' अङ्गिरसः पुत्राः ' । अङ्गिरसो ह्यहरेभ्यो जाता इत्युक्तम् । ' अहारे-
ष्वङ्गिराः ' (निरु. ३. १७) इति । ' वीराः विक्रान्तप्रजा एतेऽङ्गिरसः ' विप्रं प्रज्ञापकं ' यज्ञस्य
' धाम धारकं ' ' पदं बृहस्पत्यात्म्यं ' दधानाः कर्मणा धारयन्तः सन्तः ' प्रथमम् आदित एव ' सप्तमम्
स्तुवन्ति । प्रज्ञापकं क्षेत्रस्थानं यद्बृहस्पतिरिति ॥

देवमुवां हविषु बृहस्पतये वाचस्पतय इत्यस्य याज्या ' इमंरिब ' इत्येवा । सूत्रितं च—
' बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्ने इमंरिब सखिभिर्वाचदङ्गिः ' (भाष. श्रौ. ४. ११) इति ॥

इमंरिब सखिभिर्वाचदङ्गिरश्मन्मयानि नहन्वा व्यस्यन् ।

बृहस्पतिरभिकर्णिकदृष्टा उत प्रास्तौदुचं विद्वौ अंगायत् ॥ ३ ॥

१. ग-त-तेषामन्वेष्टा* । २. ग-त-भ- ' स्विज् ' नास्ति । ३. ग-त-भ-४.६.८-अजनयदिति;
भ१.७-इति । ४. ग-पुत्रासः । ५. त-भ-धारकं ।

हंसैः ऽईव । सखिऽभिः । वावदत् ऽभिः । अश्मन् ऽमयानि । नहना । विऽअस्यन् ।
बृहस्पतिः । अभिऽकनिकदत् । गाः । उत । प्र । अस्तौत् । उत । च । विद्वान् । अगायत् ॥ ३ ॥

वहंसैरिव मधुरवाग्भिः । सखिभूतैः । वावदद्भिः । अत्यन्तं शब्दायमानैर्मरुद्भिः ।
अश्मन्मयानि अश्ममयानि^१ । नहना गवां बन्धकान्यावरकाण्यसुराणां स्थानानि । व्यस्यन् विक्षिपन्
क्षिथिलयन् । अभिकनिकदत् अभिमुख्येन शब्दयन् । गाः । पणिभिरपहतान् पशूनाजिह्वैः । सः
बृहस्पतिः वर्तते । यद्वा । वावदद्भिरत्यन्तं स्तुवद्भिः स्तोतृभिः सह गाः स्तोत्रलक्षणा वाचोऽभि-
कनिकदत् अभिमुख्येनोच्चारयन् । उत अपि च प्रास्तौत् । कर्मणि प्रवृत्तौ यज्ञस्य सखिभिः
सहासीनः साम गातुं प्रस्ताति । विद्वान् सर्वं जानानः स उद्गाता भूत्वा उत अगायत् देवान्
उद्गायति अभिष्टौति ॥

अवो द्वाभ्यां पर एकया गा गुहा तिष्ठन्तीरनृतस्य सेतौ ।

बृहस्पतिस्तमसि ज्योतिरिच्छन्नुद्गाता आकृर्वि हि तिस्र आवः ॥ ४ ॥

अवः । द्वाभ्याम् । परः । एकया । गाः । गुहा । तिष्ठन्तीः । अनृतस्य । सेतौ ।

बृहस्पतिः । तमसि । ज्योतिः । इच्छन् ।

उत् । उद्गाताः । आ । अकः । वि । हि । तिस्रः । आवरित्यावः ॥ ४ ॥

पण्यो गा आहत्य त्रिषु स्थानेषु निदधुः । अवः अवस्तात्स्थिताः । अनृतस्य तमसः सेतौ
स्थाने । गुहा गुहायां । तिष्ठन्तीः । गाः । द्वाभ्यां स्थानाभ्यामुद्गातृ । ततः । परः । परस्तादवस्थिता
गाः । एकया एकेन स्थानेन उद्गमयत् । तदेवाह । बृहस्पतिः तस्मिन् तमसि ज्योतिः कर्तुम्
इच्छन् तत्र स्थिताः उद्गाताः गाः उत आकः उद्गार्यत् । प्रादुर्भूता अकार्यत् । इत्थमयं तिस्रः
असुराणां द्वारः वि आवः विवृतवान् खलु । वृणोतेर्लुङि 'मन्त्रे वस' इति च्छेर्लुङ् । 'बहुलं
छन्दसि' इत्यादागमः ॥

विभिद्या पुरं शयथेमपाचीं निस्त्रीणि साकमुदधेरकृन्तत् ।

बृहस्पतिरुषसं सूर्यं गामकं विवेद स्तनयन्निव द्यौः ॥ ५ ॥

विऽभिद्य । पुरम् । शयथा । ईम् । अपाचीम् । निः । त्रीणि । साकम् । उदधेः । अकृन्तत् ।

बृहस्पतिः । उषसम् । सूर्यम् । गाम् । अकम् । विवेद । स्तनयन् ऽईव । द्यौः ॥ ५ ॥

सः । बृहस्पतिः । शयथा । उपशयनेन^२ स्थित्वा^३ । अपाचीं पराङ्मुखीम् । ईम् इमाम्
असुरपुरीं । विभिद्य विदार्य । उदधेः बलात् मेवरूपादसुरात् । साकं सह युगपत् । त्रीणि । उषसं
सूर्यं । गाम् पशूनि त्रीणि । निः । अकृन्तत् निर्गतमकार्यत् । तमसावृतेषु स्थानेषुः कालं ततः
पञ्चाङ्गादिनं सूर्यं च त्रनयित्वा पशुद्विरगमयदित्यर्थः । सोऽयम् अकम् अर्चनीयं मन्त्रं सूर्यं विवेद
प्रज्ञापयति । कथमिव । यथा । स्तनयन् शब्दं कुर्वन् । द्यौः । इव स्थितः ॥

१. त१.२.३.६.७.८-भ- 'अश्ममयानि' नास्ति । २. ग-त-उपशयनेन स्थित्वा; भ-उप उपशयनेन स्थित्वा; सु-उपशयनेन स्थित्वा ।

इन्द्रो वलं रक्षितारं दृधानां करेणैव वि चकर्ता रवेण ।

स्वेदाञ्जिभिर्गाशिरमिच्छमानोऽरोदयत्पणिमा गा अमुष्णात् ॥ ६ ॥

इन्द्रः । वल्म । रक्षितारम् । दृधानाम् । करेणोऽइव । वि । चकर्तः । रवेण ।

स्वेदाञ्जिऽभिः । आऽशिरम् । इच्छमानः । अरोदयत् । पणिम् । गा । अमुष्णात् ॥ ६ ॥

इन्द्रः ईश्वरो बृहस्पतिः । दृधानां क्षीरस्य दोध्राणां गवां । रक्षितारं पालम् । अमुरं करेणैव
सायुधकरं इव स्थितेन । रवेण शब्देन वलं । वि । चकर्तं विचिच्छेद । किंच । स्वेदाञ्जिभिः । स्वेदा-
ञ्जयो मरुतः क्षरदाभरणाः । तैः सह । आशिरम् आश्रयणं संयोगम् । इच्छमानः कामयमानः सः
पणिं वलस्य(नुचरमेतन्नामानममुरम् । अरोदयत् । व्यनाशयत् । ततस्तेनापहृताः । गाः । अमुष्णात्
आजहार ॥ ॥ १५ ॥

स ई सत्येभिः सस्त्रिभिः शुचद्विर्गोधायसं वि धनसैरददः ।

ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैर्धर्मस्वेदेभिर्द्रविणं व्यानद् ॥ ७ ॥

सः । ईम् । सत्येभिः । सस्त्रिभिः । शुचत् । सभिः । गोऽधायसम् । वि । धनऽसैः । अददः । स्यैर्ददः ।

ब्रह्मणः । पतिः । वृषऽभिः । वराहैः । धर्मऽस्वेदेभिः । द्रविणम् । वि । व्यानद् । ॥ ७ ॥

सः बृहस्पतिः । सत्येभिः यथार्थबलैः । सस्त्रिभिः सस्त्रिभूतैः । शुचद्विः दीप्यमानैः । धनसैः
धनस्य संभक्तृभिर्मरुद्भिः सह । गोधायसं गवां धारकम् । ईम् एनं वलं । वि । अददः । व्यदारयत् ।
ततः । ब्रह्मणः कर्मगुरुः सामलक्षणस्य स्तोत्रस्य । पतिः अधिपतिः सः । वृषभिः वृषिभूभिः । वराहैः
वराहारैर्वरस्य वरणीयस्योदकस्वाहनृभिः । धर्मस्वेदेभिः दीप्तागमनैः । बहू । अमृदुदकैः । अधवा । धर्मो
यज्ञः । तं प्रति गन्तृभिः मरुद्भिः । द्रविणं गोलक्षणे धनं । व्यानद् व्याप्नोत् ॥

ते सत्येन मनसा गोपतिं गा इयानासं इषयन्त घीभिः ।

बृहस्पतिर्मिथोऽवघपेभिरुदुम्निया अमृजत स्वयुग्मिः ॥ ८ ॥

ते । सत्येन । मनसा । गोऽपतिम् । गाः । इयानासं । इषयन्तु । घीभिः ।

बृहस्पतिः । मिथोऽवघपेभिः । उदुम् । उदुम्नियाः । अमृजत । स्वयुक्ऽभिः ॥ ८ ॥

गाः पणिभिरपहृताम् पशून् । इयानासः अभिगच्छन्तः । सत्येन यथार्थभूतेन । मनसा युक्ताः
ते मरुतः । घीभिः आर्ग्यभैः कर्मभिरेतं बृहस्पतिं । गोपतिं तद्वाङ्मयेन गवां स्वामिने कर्म इति
। इषयन्त एच्छन् । बृहस्पतिः य । मिथोऽवघपेभिः । पत्नेः कर्मण्यौगादिकः कर्मण्ययः । अवघ-
रुपादमुराद्रक्षितव्या गायो वेषु मरुत्सु परस्परं संगच्छन्त इति ते लघोकाः । तैः । स्वयुग्मिः
स्वयमेव युग्मैर्मरुद्भिः । उदुम्नियाः गाः । उदुम् । अमृजत पत्न्याश्चिरगमयन् ॥

तं वर्धयन्तो मुनिभिः शिवाभिः मिहमिब नानदतं मधस्यै ।

बृहस्पतिं वृषणं शूरसातो भेरभरे अनु मदेम जिष्णुम् ॥ ९ ॥

नम् । वर्धयन्तः । मतिऽभिः । शिवाभिः । सिंहम्ऽइव । नानदत्तम् । सधऽस्थे ।

वृहस्पतिम् । वृषणम् । शूरऽसातौ । भरेऽभरे । अतु । मदेम । जिष्णुम् ॥ ९ ॥

वसधस्थे । सह तिष्ठन्त्यत्र देवा इति सधस्थमन्तरिक्षम् । तस्मिन् वसिहमिव वनानदत्तं पुनः-
पुनः शब्दायमानं वृषणं कामानां वर्धितारं जिष्णुं जयशीलं तं वृहस्पतिं वर्धयन्तः मरुतो वयं
शूरसातौ शूरैः संभजनीये भरेभरे संग्रामे शिवाभिः कल्याणीभिः स्तुतिभिः अनु मदेम
अनुष्टुभः । स्तोत्रपरत्वेन वा योजनीयम् ॥

यदा वाजमसंनद्विश्वरूपमा धामरुक्षदुत्तराणि सन्न ।

वृहस्पतिं वृषणं वर्धयन्तो नाना सन्तो बिभ्रतो ज्योतिरासा ॥ १० ॥

यदा । वाजम् । असंनत् । विश्वरूपम् । आ । धाम् । अरुक्षत् । उत्तराणि । सन्न ।

वृहस्पतिम् । वृषणम् । वर्धयन्तः । नाना । सन्तः । बिभ्रतः । ज्योतिः । आसा ॥ १० ॥

स वृहस्पतिः यदा यस्मिन् काले विश्वरूपं नानारूपं वाजं गोलक्षणमन्नम् असनत् भजते
यदा वाङ्मनपशुकः सन् वषां शुलोकम् अरुक्षत् आरोहति अथवा उत्तराणि वा सन्न स्थानान्या-
रोहति । रुहेलुङि च्छेः 'शल इगुपधादनिटः कसः' (पा. सू. ३. १. ४५) । तदानीं वृषणं
वर्धितारं वृहस्पतिम् आसा आस्थेन देवाः वर्धयन्तः भवन्ति । तथा नाना दिक्षु सन्तः भवन्तः
ज्योतिः बिभ्रतः धारयन्तो देवाश्च स्तुवन्ति ॥

सत्यामाशिषं कृणुता वयोधै कीरिं चिद्वचयं स्वेभिरेवैः ।

पश्चा मृधो अप भवन्तु विश्वास्तद्रोदसी शृणुतं विश्वमिन्वे ॥ ११ ॥

सत्याम् । आशिषम् । कृणुत । वयऽधै । कीरिम् । चित् । हि । अवयं । स्वेभिः । एवैः ।

पश्चा । मृधः । अप । भवन्तु । विश्वाः ।

नत् । रोदसी इति । शृणुतम् । विश्वमिन्वे इति विश्वम्ऽइन्वे ॥ ११ ॥

हे वृहस्पतिप्रभृतयो देवाः वयोधै अन्नस्य निधानायास्मदीयाम् आशिषं स्तुतिं सत्यां
वधार्थां कृणुत कुरुत । तथा मृधं स्वेभिः आत्मीयैः एवैः गमनैः कीरिं स्तोतारं माम् अवय
रक्षय । हिरवधारणे । पश्चा । 'पश्चा च च्छन्दसि' (पा. सू. ५. ३. ३३) इति निपातितः ।
पश्चात् विश्वाः सर्वाः मृधः हिंस्रियः अप भवन्तु नश्यन्तु । तत् इदमस्माभिरुक्तं वचनं हे
विश्वमिन्वे विश्वस्य ग्रीणविय्यौ हे रोदसी आवापृथिव्यौ शृणुतम् ॥

इन्द्रो मृहा महतो अणवस्य वि मूर्धानमभिनदबुदस्य ।

अह्नाहिमरिणात्मस्य सिन्धून् देवैर्वावापृथिवी प्रावतं नः ॥ १२ ॥

इन्द्रः । मृहा । महतः । अणवस्य । वि । मूर्धानम् । अभिनत् । अबुदस्य ।

अह्न् । अहिम् । अरिणात् । सप्त । सिन्धून् । देवैः । वावापृथिवी इति । प्र । अवतम् । नः ॥ १२ ॥

‘इन्द्रः ईश्वरः’ ‘मह्ना महत्त्वेन युक्तो बृहस्पतिः’ ‘महनो’ ‘अर्णवस्य उदकवनः’ ‘अर्बुदस्य अम्बुदस्य मेघस्य’ ‘मूर्धानं शिरः’ ‘वि’ ‘अभिनत् व्यच्छिनत्’ । तदुच्यते । ‘अहिम् अहन्तव्यमपामा-
वरकं शत्रुम्’ ‘अहन् अवर्षीत्’ । ततः ‘सप्त सर्पणशीलाः’ ‘सिन्धून् स्यन्दमाना अपः’ । यद्वा ।
सप्तसंख्याका गङ्गाद्या नदीः । ‘अरिणात् समुद्रं प्रत्यगमयत्’ । अन्नावयद्वा । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे
द्यावापृथिव्यौ ‘देवैः सह’ ‘नः अस्मान्’ ‘प्रावतं प्ररक्षतम्’ ॥ १६ ॥

‘उदमुनः’ इति द्वादशचर्ममष्टमं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘उदमुनः’ इत्यनुक्तान्तम् । उक्थं
ब्राह्मणाच्छंसिन पतस्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘प्रमंहिषायोदमुनोऽच्छा न इन्द्रम्’ (आश्व.श्रौ.१.१) इति ॥

उदमुतो न वयो रक्षमाणा वावदतो अभ्रियस्येव घोषाः ।

गिरिभ्रजो नोर्मयो मदन्तो बृहस्पतिर्मभ्यर्का अनावन् ॥ १ ॥

उदमुतः । न । वयः । रक्षमाणाः । वावदतः । अभ्रियस्येव । घोषाः ।

गिरिभ्रजः । न । उर्मयः । मदन्तः । बृहस्पतिन् । अग्नि । अर्काः । अनावन् ॥ १ ॥

‘उदमुतः उदकस्योद्गमयितारः’ ‘वयः पक्षिणः पक्षास्तस्यात्’ ‘रक्षमाणाः कृषीबलाः’ । ‘न
उपमार्थे’ । यथा शब्दायन्ते । यथा च ‘वावदतः पुनःपुनः शब्दायमानस्य’ ‘अभ्रियस्येव अभ्र-
समूहस्य’ ‘घोषाः शब्दा यथा भवन्ति । किं ‘गिरिभ्रजः गिरिभ्यो मेघेभ्यो भ्रष्टा निर्गताः’ ‘उर्मयः
अप्समूहा यथा’ ‘मदन्तः शब्दायमाना भवन्ति । तथा ‘अर्काः अर्चकाः स्तोतारः’ ‘बृहस्पतिम्
‘अग्नि’ ‘अनावन् अभिष्टुवन्ति । ‘नु स्तवने’ ॥

सं गोभिराङ्गिरसो नक्षमाणो भगद्देवैर्मणं निनाय ।

जने मित्रो न दंपती अनक्ति बृहस्पते वाजयाशूरिवाजौ ॥ २ ॥

सम् । गोभिः । आङ्गिरसः । नक्षमाणः । भगः । इव । अयमग्रम् । निनाय ।

जने । मित्रः । न । दंपती इति दम्पती । अनक्ति ।

बृहस्पते । वाजयं । आशून् । इव । आजौ ॥ २ ॥

‘आङ्गिरसः अङ्गिरसः पुत्रः’ ‘नक्षमाणः स्वतेजसा व्याप्तवान्’ ‘भगद्देवैर्’ भगो देव इव
स्थितो बृहस्पतिरेव’ ‘अयमग्रं स्तुतेः श्रेष्ठं स्तोतारं’ ‘गोभिः सह’ ‘सं’ ‘निनाय संनयति संयोजयति ।
‘मित्रो’ ‘न मित्रो यथा’ ‘जने जनपदे स्वरभ्मीन् संयोजयति तद्वन्’ ‘दंपती’ जायापती । ‘अनक्ति
संगमयति । स्वसामर्थ्येन तत्र स्थापयतीत्यर्थः । हे’ ‘बृहस्पते आशून् व्याप्तान् स्वरभ्मीन्’ ‘वाजय तव
स्तोतृषु गमय स्थापय । ‘आशूनिव’ व्याप्तानवाञ्’ ‘आजौ संग्रामे योद्धारो यथा संगमयन्ति तद्वन् ॥

साध्वर्या अतिथिनीरिषिराः स्पर्हाः मुवर्णा अनवद्यरूपाः ।

बृहस्पतिः पर्वतेभ्यो वितूर्या निर्गो ऊपे यवमिव स्थिविर्म्यः ॥ ३ ॥

साधुऽअर्याः । अतिथिनीः । इषिणः । स्पर्हाः । मुऽवर्णाः । अनवद्यऽरूपाः ।

बृहस्पतिः । पर्वतेभ्यः । वितूर्यः । निः । गाः । ऊपे । यवन् । इव । स्थिविऽर्म्यः ॥ ३ ॥

१साध्वर्याः साधूनां कल्याणानां पयसां नेत्रीः १अतिथिनीः सततं गच्छन्तीः १इषिराः एषणीयाः १स्पर्हाः^१ स्पृहणीयाः^२ १सुवर्णाः शोभनशुक्लादिवर्णोपिताः १अनवद्यरूपाः प्रशस्यरूपा एताः १गाः १पर्वतेभ्यः वलसंबन्धिभ्यः १वितूर्यं निर्गमय १ऊपे देवसमीपे निर्वपति प्रापयति । तत्र दृष्टान्तः । १यद्यमिव । यथा यवं १स्थिविभ्यः कुर्सादेभ्य आदाय निर्वपति । 'हुवप् बीजसंताने' । लिटि रूपम् । यद्वा । साधुनयनादिगुणयुक्ता गा अपः पर्वतेभ्यो मेघेभ्य आहृत्य सर्वत्र वर्षति ॥

आप्रुषायन्मधुन ऋतस्य योनिमवक्षिपन्नर्कं उल्कामिव द्योः ।

बृहस्पतिरुद्धरन् अश्मनो गा भूम्या उद्रेव वि त्वचं विभेद ॥ ४ ॥

आप्रुषायन् । मधुना । ऋतस्य । योनिम् । अवक्षिपन् । अर्कः । उल्काम् इव । द्योः ।

बृहस्पतिः । उद्धरन् । अश्मनः । गाः । भूम्याः । उद्रा इव । वि । त्वचम् । विभेद ॥ ४ ॥

१मधुना उदकेन १आप्रुषायन् पृथिवीमाभिसुख्येन सिञ्चन् । 'प्रुप प्लुप ज्ञेहनसेचनपूरणेषु' । व्यत्ययेन विकरणस्य शायजादेशः । १ऋतस्य उदकस्य १योनिं मेघम् १अवक्षिपन् बृहस्पत्यमवकिरन् १अर्कः अर्चनीयः १बृहस्पतिः १द्योः द्युलोकात् १उल्कामिव उल्कां यथोद्धरति तद्वत् १अश्मनः शिलाश्चाद्वलेनाधिष्ठितात् १गाः पणिभिरपहतान् पशून् १उद्धरन् ऊर्ध्वं गमयन् १भूम्याः १त्वचं तेषां शर्फैः १वि १विभेद विभिक्षामकार्षीत् । सर्वत्र गा वितता अकार्षीदित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । १उद्रेव । यथा बृहस्पदकेन पर्जन्यो भूमित्वचं विभिनत्ति तद्वत् ॥

अप ज्योतिषा तमो अन्तरिक्षादुद्रः शीपालमिव वारत आजत् ।

बृहस्पतिरनुमृश्या वलस्याग्रमिव वात आ चक्रे आ गाः ॥ ५ ॥

अप । ज्योतिषा । तमः । अन्तरिक्षात् । उद्रः । शीपालम् इव । वारतः । आजत् ।

बृहस्पतिः । अनुमृश्य । वलस्य । अग्रम् इव । वारतः । आ । चक्रे । आ । गाः ॥ ५ ॥

मः १बृहस्पतिः १ज्योतिषा तमसावृते पर्वतविवरे कृतेन सूर्येण १अन्तरिक्षात् १तमः १अप १आजत् अपागमयत् । तत्र दृष्टान्तः । १उद्रः १शीपालमिव । यथोदकात् १वातः वायुः शीपालं शैवालमपगमयति तद्वत् । ततः सोऽयम् १अनुमृश्य अत्र गावस्तिष्ठन्तीति विचार्य निश्चित्य १वलस्य स्वभूतस्य पर्वतस्थान्तर्गताः १गाः १आ १चक्रे समन्तादकार्षीत् । कथमिव । १अग्रमिव । यथा वायुरन्तरिक्षस्थतमग्रं मेघमाकिरति तद्वत् ।

यदा वलस्य पीर्यतो जसुं मेद्बृहस्पतिरभितपोभिर्कैः ।

दुद्धिर्न जिह्वा परिविष्टमाददाविनिर्धीरकृणोदुस्त्रियाणाम् ॥ ६ ॥

यदा । वलस्य । पीर्यतः । जसुम् । मेत् । बृहस्पतिः । अभितपोऽभिः । अर्कैः ।

दत्तऽभिः । न । जिह्वा । परिविष्टम् । आदत् ।

आभिः । विधीन् । अकृणोत् । उस्त्रियाणाम् ॥ ६ ॥

१. ग४-त४-प्राप्तव्या अत एव स्पर्हाः (त४-अस्पर्हाः) सर्वैः स्पृहणीयाः; इतरलिखितपुस्तकेषु 'स्पर्हाः' स्पृहणीयाः' नास्ति । २. ग४-त-भ१.२.४.९.८-अधुना ।

पीयतः । पीयति हिंसाकर्मा । हिंसकस्य वलस्य जसुस् आयुधं यदा यस्मिन्काले भेज
भिनन्ति । केन साधनेन । अग्निवत्तपनशीलैः अर्कैः अर्चनीयै रश्मिभिः अपि वा
मन्त्रैर्भिनन्ति । किंच दद्भिः । 'पद्भ्योमास्' इत्यादिना दन्तशब्दस्य दद्भावः । यथा दन्तैः परिविष्टं
भक्ष्यं जिह्वा भक्षयति तद्वत् सः परिविष्टं पर्वते पणिभिः परिवृत्तं बलनामानं यदा आदत्
अभक्षयत् अवधीत् तदानीं तैरपहतानाम् उस्त्रियाणां गवां निर्धान् आविः अकृणोत् आविर्भूत-
मकरोत् ॥ १७ ॥

बृहस्पतिरमृतं हि त्यदासां नाम स्वरीणां सदेने गुहा यत् ।

आण्डेव भित्त्वा शकुनस्य गर्भमुदुस्त्रियाः पर्वतस्य त्मनाजत् ॥ ७ ॥

बृहस्पतिः । अमृतं । हि । त्यत् । आसां । नाम । स्वरीणां । सदेने । गुहा । यत् ।

आण्डाऽईव । भित्त्वा । शकुनस्य । गर्भम् । उत । उस्त्रियाः । पर्वतस्य । त्मना । आजत् ॥ ७ ॥

बृहस्पतिः गुहा गुहायां सदेने स्थाने स्वरीणां शब्दायमानानाम् आसां गवां मत्
तत् प्रसिद्धं नाम नामधेयं यत् यदा अमृतं हि ज्ञातवान् खलु । 'मनु अवबोधने' । लुकि
'तनादिभ्यस्तथासोः' (पा. सू. २. ४. ७९) इति मिथो लुक् । तदानीं पर्वतस्य अन्तःस्थिताः
उस्त्रियाः गाः त्मना आत्मनैवासाहायेन पर्वतं भित्त्वा उत आजत् उदगमयत् । तत्र दृष्टान्तः ।
आण्डेव यथा शकुनस्य पक्षिण आण्डानि भित्त्वा तत्र स्थितं गर्भम् उद्गमयति तद्वत् ॥

अश्वार्पिनद्वं मधु पर्यपश्यन्मत्स्यं न दीन उदनि क्षियन्तम् ।

निष्टज्जभार चमसं न बृक्षाद्बृहस्पतिर्विरवेणा विकृत्य ॥ ८ ॥

अश्वार् । अपिऽनद्वम् । मधु । परि । अपश्यत् । मत्स्यम् । न । दीने । उदनि । क्षियन्तम् ।

निः । तत् । जभार । चमसम् । न । बृक्षात् । बृहस्पतिः । विरवेणा । विकृत्य ॥ ८ ॥

बृहस्पतिः अश्वार्पणनाम्ना व्यासया शिकया अविनद्वं पिहितं मधु गोलक्ष्णं पर्वपश्यत्
परितोऽद्राक्षत् । तत्र दृष्टान्तः । मत्स्यं न यथा दीने श्लोके उदनि । उदकशब्दस्योदकादेशः ।
उदके क्षियन्तं निवसन्तं मत्स्यं यथा पश्यति तद्वत् । द्रुवा च तत् गोलक्ष्णं मधु विरवेण
विविधेन शब्देन विकृत्य बलं क्षित्वा निः जभार पर्वताधिर्जहार । कथमिव । चमसं न । चमस्मि
भक्षयन्त्यत्रेति चमसः सोमपात्रम् । तं यथा बृक्षात् निर्हरति तद्वत् । हस्तेर्निष्टि रूपम् । हस्तोर्मिः ॥

सोषामविन्दुत्स स्वः सो अग्निं सो अर्केण वि बबाधे तमांसि ।

बृहस्पतिर्गोर्वपुषो बलस्य निर्मज्जानं न पर्वणो जभार ॥ ९ ॥

सः । उग्रम् । अविन्दत् । सः । स्वः । रिति स्वः । मः । अग्निम् ।

सः । अर्केण । वि । बबाधे । तमांसि ।

बृहस्पतिः । गोऽवपुः । बलस्य । निः । मज्जानम् । न । पर्वणः । जभार ॥ ९ ॥

१८सः १८बृहस्पतिः तत्र पर्वतविदरे गवां दर्शनाय १८उषां उषसम् १८अविन्दत् अलभत । १८सः
एव १८स्त्रः आदित्यं १८सः १८अग्निं लब्ध्वा १८अर्केण अर्चनीयेन तेजसा १८तमांसि १८वि १८बबाधे अत्यर्थं
बाधितवान् । ततः सः १८गोवपुषः गोरूपशरीरस्य पशुभिः परिवृतस्य १८वलस्य १८पर्वणः पर्वतात् ता
गाः १८निः १८जभार बलेन निर्जहार । वलादाहरणे दृष्टान्तः । १८मज्जानं १८न १८पर्वणः^१ । अस्थनो मज्जानं
यथा अतिक्लेशेन निर्हरन्ति तद्वत् ॥

हिमेव पर्णा मुषिता वनानि बृहस्पतिनाकृपयद्वलो गाः ।

अननुकृत्यमपुनश्चकार यात्सूर्यामासा मिथ उच्चरातः ॥ १० ॥

हिमाऽईत्र । पर्णा । मुषिता । वनानि । बृहस्पतिना । अकृपयत् । वलः । गाः ।

अननुकृत्यम् । अपुनरिति । चकार । यात् । सूर्यामासा । मिथः । उत्तुच्चरातः ॥ १० ॥

१८हिमेव यथा हिमेन १८पर्णा पर्णानि पद्मपत्राणि १८मुषिता मुषितानि भवन्ति तद्वद्वलेन
१८वनानि वननीयानि गोधनानि मुषितान्यभूवन् । अथ गवामन्वेषणाय १८बृहस्पतिना आगतेन
हेतुना १८वलः १८अकृपयत् अस्मै ता मुषिताः १८गाः प्रायच्छत् । तत्र १८अननुकृत्यम् अननुकरणीयम्
१८अपुनः कर्तव्यं च तत्कर्म १८चकार । यथा तत्पश्चात्करणीयं न भवति यथा पुनरकरणीयं तथाकार्षी-
दित्यर्थः । किं तदिति आह । १८सूर्यामासा सूर्याचन्द्रमसौ १८मिथः परस्परमहोरात्रयोः १८उच्चरातः उच्चरत
इति १८यात्^२ तच्चकार । यादिति दीर्घश्छान्दसः ॥

अभि श्यावं न कृशनेभिरक्षं नक्षत्रेभिः पितरो धामर्षिश्न ।

रात्र्यां तमो अदधुज्योतिरहन्बृहस्पतिर्भिनदद्रिं विदद्गाः ॥ ११ ॥

अभि । श्यावम् । न । कृशनेभिः । अक्षम् । नक्षत्रेभिः । पितरः । धाम् । अर्षिश्नम् ।

रात्र्याम् । तमः । अदधुः । ज्योतिः । अहन् । बृहस्पतिः । भिनत् । अद्रिम् । विदत् । गाः ॥ ११ ॥

१८पितरः पालयितारो देवाः १८उषां शुलोकं १८नक्षत्रेभिः अश्विन्यादिभिः^३ १८अभि १८अर्षिश्न
अभिनोऽर्पयन् । 'पिश अवयवे' । अयं दीपनायां वर्तते । तत्र दृष्टान्तः । १८श्यावं १८न यथा
श्याववर्णम् १८अक्षं १८कृशनेभिः सौवर्णैराभरणैरलङ्कुर्वन्ति तद्वत् । तथा १८रात्र्यां १८तमः निहितवन्तः ।
किंच १८अहन् अङ्गि १८ज्योतिः आदित्याख्यम् १८अदधुः । अदधुरित्युत्तरवाक्येन संबन्धः करणीयः ।
अन्यथा स्वरो न घटेत्^४ । अत्र तु वाक्यभेदादनिवातः । यदा १८बृहस्पतिः १८अद्रिं वलेनाधिष्ठितं
शिलोच्चयं १८भिनत् अभिनत् विभिद्य च तत्र स्थितान् १८गाः पशून् १८विदत् अविदत् अलभत ।
विदेर्लुङि लुङिश्चाद्ङ् । तदा देवा एवमकारुणित्यर्थः ॥

इदमकर्म नमो अग्नियाय यः पूर्वीरन्वानोनवीति ।

बृहस्पतिः स हि गोभिः सो अश्वैः स वीरेभिः स नृभिर्नो वयो धात् ॥ १२ ॥

इदम् । अकर्म । नमः । अग्नियाय । यः । पूर्वीः । अनु । आऽनोनवीति ।

बृहस्पतिः । सः । हि । गोभिः । सः । अश्वैः ।

सः । वीरेभिः । सः । नृभिः । नः । वयः । धात् ॥ १२ ॥

१. ग-स-भ-यथा पर्वणः । २. ग४-य७-यत् ; त-म१.२.४.६.८-मु-यावत् । ३. ग४-त१.२.३.७-
आदित्यादिभिः ; भ-आदिभिः । ४. ग-स-भ-मु-घटेते ।

अभियाय अभ्रेषु भवायान्तरिक्षाय मध्यमाय बृहस्पतये इदम् उक्तं नमः स्तोत्रम् अक्षमं
वचमकार्ष्म । यः बृहस्पतिः पूर्वीः बर्हिर्यज्ञः अनु अनुक्रमेण अन्नोन्नयति अन्नपरीमाभिः
मुख्येन ब्रवीति सः बृहस्पतिः एव गोभिः अश्वैः च युक्तं शरीरभिः पुत्रैः नृभिः भूत्या-
दिभिश्च सहितं वचः अक्षं नः अस्मभ्यं स्तोत्रम्यः धाम् दधानु प्रयच्छतु नमोऽद्वाक्येन
आदरार्था ॥ ॥ १८ ॥ ॥ ५ ॥

पष्ठेऽनुवाके पाँडश सूक्तानि । 'भद्राः' इति द्वादशचै प्रथमे सूक्तवर्धयन्तुवन्तः सुमित्राणां पञ्च
आदितो द्वे जगत्यावथ दश त्रिष्टुभः । अग्निदेवता । तथा चानुक्रम्यते—'भद्राः सुमित्रो वायव्य
आग्नेयं द्विजगत्यादि' इति । गतो विनिबोधः ॥

भद्रा अग्नेर्वर्धयश्चस्य संदशो वामी प्रणीतिः सुरणा उपेतयः ।

यदी सुमित्रा विशो अग्र इन्धते घृतेनाहुतो जरते दर्विघृतम् ॥ १ ॥

भद्राः । अग्नेः । वद्विऽअश्वस्य । समऽदशः । वामी । प्रऽर्णीतिः । सुरणाः । उपेतयः ।
यत् । ईम् । सुऽमित्राः । विशः । अग्र । इन्धते । घृतेन । अऽहुतः । जरते । दर्विघृतम् ॥ १ ॥

अग्नेः वक्ष्यमाणगुणस्य संदशः संदशः वक्ष्यमाणस्य एतज्ज्ञानकस्य समं दितुः भद्राः
कल्याणकारिण्यो भवन्तु । यद्वा । वक्ष्यमाणस्य वक्ष्यश्वकुले जातस्याग्नेः संदशो भजनीया भवन्तु ।
प्रणीतिः तस्य प्रणयने 'वामी कल्याणं' च भवतु । तथा उपेतयः यज्ञं प्रयुजगतयः सुरणाः
शोभनरमणा भवन्तु । सुमित्राः एतज्ज्ञानधेयाः विशः अमी मनुष्याः ईम् एतमग्निम् अग्ने
प्रथमं यत् यदा इन्धते हविर्भिर्दीपयन्ति तदा घृतेनाहुतः हविर्भिश्च दर्विघृतम् भूषं यो-
मानः । 'दाधति दधति' इत्यादिना निपातितः । सोऽग्निः जरते अस्मभ्यः स्तूपते ॥

घृतमग्नेर्वर्धयश्चस्य वर्धनं घृतमक्षं घृतम्बस्य मेदनम् ।

घृतेनाहुत उर्विया वि पप्रथे सूर्येऽव रोचते सर्पिरामुतिः ॥ २ ॥

घृतम् । अग्नेः । वद्विऽअश्वस्य । वर्धनम् । घृतम् । अक्षम् । घृतम् । मेदनम् ।
घृतेन । अऽहुतः । उर्विया । वि । पप्रथे । सूर्येऽव । रोचते । सर्पिः । सर्पिरामुतिः ॥ २ ॥

वक्ष्यमाणस्य संबन्धिनः अग्नेः घृतं दीपमानं हविः वर्धनं भवतु । तथा घृतमक्षम् अर्द्धांश
भवतु । तथा अक्षस्य अग्नेः घृतमु घृतमेव मेदनं पुष्टिकरं भवतु । येनाग्निः पुष्टो भवति तन्मेदनम् ।
तेन घृतेनाहुतः अग्निः उर्विया उर्वयन्तं वि पप्रथे स्वतेजसा विप्रथितो भवति । तथा सर्पिरा-
मुतिः सर्पिरामुचते यस्मिन्निति सोऽग्निः सूर्येऽव रोचते दीप्यते ॥

यत्ते मनुयर्दनीकं सुमित्रः समीधे अग्ने तदिदं नवीयः ।

स रेवच्छोच स गिरौ जुषस्व स वाजं दर्पि स इह श्रवो धाः ॥ ३ ॥

यत् । ते । मनुः । यत् । अनीकम् । सुऽमित्रः । समऽईधे । अग्ने । तत् । इदम् । नवीयः ।
सः । रेवत् । शोच । सः । गिरः । जुषस्व । सः । वाजम् । दर्पि । सः । इह । श्रवः । धाः ॥ ३ ॥

१. ग-मर्बती; त१.२.३.७-म-भवति; त४.५.६-भवतु । २. ग-त-म-मु-कल्याणो । ३. ग-
मर्बती; त१.२.३.७-म-मु-भवति; त४.५.६-भवतु ।

हे ऽअग्ने ऽते त्वदीयं ऽयत् ऽअनीकं रश्मिसंघं ऽमनुः एतन्नामकः यथा ऽसमीधे हविर्भिः
सम्यग्दीपयति ऽसुमित्रः एतन्नामकोऽहं समीधे सम्यग्दीपयामि । ' जिहन्धी दीप्तौ ' । लिटि ' इन्धि-
भवतिभ्यां च ' इति क्तिवाञ्चलोपः । ऽतदिदं सोऽयं रश्मिसंघः ऽनवीयः नवतरो भवतु । ऽसः त्वं
ऽरेवन् धनयुक्तं यथा भवति तथा ऽशोच प्रज्वल । ऽसः एव त्वं ऽगिरः अस्मदीयाः स्तुतिः ऽजुषस्व
सेवस्व । ऽसः त्वं ऽवाजं शत्रुबलं ऽदर्पि विदारय । तथा ऽइह मयि ऽश्रवः अन्नं ऽधाः धेहि ॥

यं त्वा पूर्वमीळितो वध्यश्चः समीधे अग्ने स इदं जुषस्व ।

स नः स्तिपा उत भवा तनूपा दात्रं रक्षस्व यदिदं ते अस्मे ॥ ४ ॥

यस् । त्वा । पूर्वम् । ईळितः । वध्निऽअश्चः । सुम्ऽईधे । अग्ने । सः । इदम् । जुषस्व ।

सः । नः । स्तिपाः । उत । भव । तनूपाः ।

दात्रम् । रक्षस्व । यत् । इदम् । ते । अस्मे इति ॥ ४ ॥

ऽईळितः । व्यत्ययेन कर्तरि कः । स्तोता ऽवध्यश्चः मम पिता ऽपूर्वं पूर्वस्मिन्काले संजातं ऽयं
ऽत्वा त्वां ऽसमीधे हविर्भिः सम्यग्दीपयत्^१ ऽसः त्वमिदानीं मया क्रियमाणम् ऽइदं स्तोत्रं ऽजुषस्व
सेवस्व । यद्वा । वध्यश्चन्तस्य पुत्रोऽहं सम्यग्दीपितवानस्मि । ऽसः त्वं ऽनः अस्माकं ऽस्तिपाः ।
पृथोदरादिः । पत्स्यं गृहम् । तस्य रक्षकः ऽभव । यद्वा । उपस्थितान् ज्योतिष्टोमादीन्यागान् पालयतीति
स्तिपाः । अस्मदीयानां यज्ञानां पालयिता भव । ऽउत अपि च ऽतनूपाः स्वाङ्गानां रक्षको भव ।
किंच ऽदात्रं तद्वनं ऽरक्षस्व ऽयदिदं धनं ऽते तव स्वभूतेषु ऽअस्मे अस्मासु तिष्ठति ॥

भवां द्युम्नी वाध्यश्चोत गोपा मा त्वा तारीदभिमातिर्जनानाम् ।

शूरैव धृष्णुश्च्यवनः सुमित्रः प्र नु वोचं वाध्यश्चस्य नाम ॥ ५ ॥

भव । द्युम्नी । वध्निऽअश्च । उत । गोपाः । मा । त्वा । तारीत् । अभिऽमातिः । जनानाम् ।

शूरैऽइव । धृष्णुः । च्यवनः । सुऽसुमित्रः । प्र । नु । वोचम् । वध्निऽअश्चस्य । नाम ॥ ५ ॥

हे ऽवाध्यश्च वध्यश्चकुले जाताग्ने ऽद्युम्नी । ' द्युम्नं द्योततेर्यशो वाञ्छं वा ' । तद्वात् ऽभव । ऽउत
अपि च ऽगोपाः गोपायिता भव । किंच ऽत्वा त्वाम् कश्चिदपि ऽमा ऽतारीत् मा हिनस्तु । यतः
ऽजनानां शत्रूणाम् ऽअभिमातिः अभिभवनशीलमानयुक्तोऽभिभवितो^२ भवसि । किंच ऽशूरैव
बहुवानिव ऽधृष्णुः शत्रुवर्षणशीलः तस्मात् ऽच्यवनः तेषां व्यावयिता भवसि । अथ ऽवाध्यश्चस्य
अग्नेनव ऽनाम अग्निर्जातवेदा वैश्वानर इत्यादीनि नामानि ऽनु क्षिप्रं ऽसुमित्रः ऽअहं ऽप्र ऽवोचं
प्रवर्षामि । तस्मान्मेऽज्जादियुक्तो भव ॥

समर्ण्या पर्वत्याः^३ वसूनि दासा वृत्राण्यायी जिगेथ ।

शूरैव धृष्णुश्च्यवनो जनानां त्वमग्ने पृतनायूरभि ष्याः ॥ ६ ॥

सम् । अर्ण्या । पर्वत्या । वसूनि । दासा । वृत्राणि । आयी । जिगेथ ।

शूरैऽइव । धृष्णुः । च्यवनः । जनानाम् । त्वम् । अग्ने । पृतनायून् । अभि । ष्याः ॥ ६ ॥

१. ग४-न१.२.६.७.८-म४.६.७-सम्यग्दीपयत्; त४.५-सम्यग्दीपयन्, म१-सम्यग्दीपति ।
२. ग-शीलमनोयुक्तो* ।

हे ऽअग्ने ऽअइया । अजन्ति गच्छन्तीत्यज्ञयो जनाः । तेभ्यो हितानि ऽपर्वथा पर्वतमवानि
 ऽवसूनि गवादिर्लक्षणानि ऽसं ऽजिगेय शत्रुभ्यः संजितवानमि । तथा ऽआयां बज्रवज्रिः कृतान्
 ऽदासा दामैरसुरैः कृतान् ऽवृत्राणि उपद्रवान् ऽसं ऽजिगेय । नान् हतवानर्थात्पर्यः । 'जि जये' ।
 लिटि रूपम् । ऽशूह्व ऽशृणुः ऽजनानां ऽच्यवनः ऽत्वं ऽपुनरायुन् संप्राप्तकामान् ऽजनि ऽपथाः
 अभिभव । पुनरायुनित्यत्र लोपाभावश्छान्दसः । 'अथावस्थान्' इत्यात्वं विधीयमानमस्मादपि
 व्यत्ययेन भवति ॥ ॥ १९ ॥

दीर्घतन्तुर्वृहदुक्षायमग्निः सहस्रस्तरीः शतनीधं क्रन्वा ।

द्युमान् द्युमत्सु नृभिर्मृज्यमानः सुमित्रेषु दीदयो देवयत्सु ॥ ७ ॥

दीर्घऽतन्तुः । वृहत्ऽउक्षा । अयम् । अग्निः । सहस्रऽस्तरीः । शतऽनीयः । क्रन्वा ।

द्युमान् । द्युमत्सु । नृभिः । मृज्यमानः । सुऽमित्रेषु । दीदयः । देवयत्सु ॥ ७ ॥

॥ दीर्घतन्तुः । यैर्यज्ञं संतनोति ते तन्तवः स्तोत्रादयः । प्रभूतमनुतिमान् । वृहदुक्षा । उक्षा
 सेचको रश्मिः । प्रभूतरश्मियुक्तः । सहस्रस्तरीः हवीरूपबद्धाच्छादनः । शतनीधः आश्वनीयादिद्वारेण
 बहुविधनयनः । क्रन्वा महान् । द्युमान् दीप्तिमान् सध्ये । द्युमान् अतिशयेन दीप्तिमान् । अयमग्निः
 नृभिः कर्मनेनृभिर्कृत्विभिः मृज्यमानः अत्यधिकसमागो भवति । 'मृजू शौचलंकारयोः' । स त्वं
 देवयत्सु देवान् कामयमानेषु सुमित्रेषु अस्मासु दीदयः दीप्यस्व । दीदयतिदीप्तिकर्मा ॥

त्वं धेनुः सुदुधा जातवेदोऽमश्वतैव समना संवर्धुक ।

त्वं नृभिर्दक्षिणावज्जिग्रे सुमित्रेभिरिष्यसे देवयजिः ॥ ८ ॥

त्वे इति । धेनुः । सुऽदुधा । जातऽवेदः । अमश्वतैव । समना । संवर्धुक ।

त्वम् । नृभिः । दक्षिणावज्जिग्रे । अग्ने । सुऽमित्रेभिः । इष्यसे । देवयजिभिः ॥ ८ ॥

हे ऽजातवेदः जातप्रज्ञ ऽअग्ने ऽत्वं त्वयि ऽसुदुधा सुषु पयसो दोग्धा काचिद्धोममाधनभूता
 ऽधेनुः अस्ति । कीदृशी । ऽअमश्वतैव संगतजिनेनैवैकत्र सिद्धाद्यभावात्कुत्रापि न संवृत्तेनाश्विनेन
 ऽसमना संगता । संवर्धुक अमृतं दुहाना गोकृषा माध्यामिका वाग्देव्युने त्वययस्वीति भावः । तादृशः
 ऽत्वं नृभिः कर्मनेनृभिः दक्षिणावज्जिः अरिभ्यो देवयजं तज्जिः । देवयजिः देवकर्मः । सुमित्रेभिः
 अस्माभिः । इष्यसे इविभिर्दीप्यसे ॥

देवाश्विते अमृता जातवेदो महिमानं वाध्यश्च प्र वोचन ।

यत्संपृच्छं मानुषीर्विश आयन्त्वं नृभिरजयस्त्वावृधेभिः ॥ ९ ॥

देवाः । वित् । ते । अमृताः । जातऽवेदः । महिमानम् । वाग्निऽअश्व । प्र । वोचन ।

यत् । सम्ऽपृच्छम् । मानुषीः । विश । आयन् । त्वम् । नृभिः । अजयः । स्वाऽवृधेभिः ॥ ९ ॥

हे ऽजातवेदः हे ऽवाध्यश्च अग्ने ते त्वं ऽमहिमानम् । अमृताः देवाश्चित् देवा अपि ऽप्र
 ऽवोचन् प्रवृत्तिः । 'यत् यद्' । मानुषीः मनुष्यसंबन्धिभ्यः । विशः प्रज्ञाः । संवृच्छं देवैः सह को
 वा असुरान् हर्षयिष्यमार्दिकं संप्रभम् । आयन् प्राप्तवन्तः तद् । त्वं नृभिः पर्यस्य नेनृभिः स्वावृधेभिः
 त्वया वधितैर्देवैः सह कर्मविशं हरिजस्तान् । अजयः जितवानमि ॥

पितेर्व पुत्रमविभरूपस्थे त्वामग्ने वध्यश्चः संपर्यन् ।

जुषाणो अस्य समिधं यविष्ठोत् पूर्वा अवनोर्ब्राधतश्चित् ॥ १० ॥

पिताऽईव । पुत्रम् । अविभः । उपऽस्थे । त्वाम् । अग्ने । वधिऽअश्चः । संपर्यन् ।

जुषाणः । अस्य । समऽइधम् । यविष्ठ । उत । पूर्वान् । अवनोः । ब्राधतः । चित् ॥ १० ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वाम् ऽउपस्थे पृथिव्या उपस्थान उत्तरवेद्यां ऽसंपर्यन् । परिचर्याकर्मा । परिचरन् ऽवध्यश्चः मम पिता ऽअविभः धृतवान् हविर्भिः पोषितवान्वा । कथमिव । ऽपितेव यथा पिता मर्माग्ने ऽपुत्रं स्थापयति पोषयति वा । 'डुभृज् धारणपोषणयोः' । लङि^१ तिपि गुणे कृते हल्ङ्यादिना तिपो लोपः । हे ऽयविष्ठ युवतमाग्ने ऽउत अपि च ऽअस्य वध्यश्चस्य पितुर्वा मम वा ऽसमिधं ऽजुषाणः सेवमानः सन् ऽपूर्वान् प्रत्नान् ऽब्राधतश्चित् बाधकानपि शत्रून् ऽअवनोः अवधीः । वनति-हिंसायां भौवादिकः । व्यत्ययेनोप्रत्ययः ॥

शश्वदग्निर्वध्यश्चस्य शत्रून्मृभिर्जिगाय सुतसोमवद्भिः ।

समनं चिददहश्चित्रभानोऽव ब्राधन्तमभिनद्वृधश्चित् ॥ ११ ॥

शश्वत् । अग्निः । वधिऽअश्चस्य । शत्रून् । नृऽभिः । जिगाय । सुतसोमवत्ऽभिः ।

समनम् । चित् । अदहः । चित्रभानो इति चित्रऽभानो ।

अव । ब्राधन्तम् । अभिनत् । वृधः । चित् ॥ ११ ॥

सः ऽअग्निः ऽवध्यश्चस्य ऽसुतसोमवद्भिः अभिषुतसोमैः । अनुवादको मत्वर्थीयः । तैः ऽनृभिः ऋत्विभिः ऽशश्वत् सर्वदा ऽशत्रून् ऽजिगाय जितवान् । अथ प्रत्यक्षः । हे ऽचित्रभानो नानातेजस्कषायनीयदीप्तिमन् वाम्ने त्वं ऽसमनं ऽचित् । समनमिति संग्रामनाम । तमपि ऽअदहः स्वतेजोभिः । अथ तव स्तोता बाध्यश्चः ऽवृधश्चित् स्वयं वृद्धो भवन् ऽब्राधन्तं वर्धमानं हिंसकं वा ऽअव ऽअभिनत् अबाङ्मुखं कृत्वा अच्छिन्नत् । यद्वा त्वमेव तमवाभिनत् । अवाङ्मुखं कृत्वाभिनः अच्छिन्नः । प्रथम-मध्यमयोः समानमेतद्रूपम् ॥

अयमग्निर्वध्यश्चस्य वृत्रहा सनकात्प्रेद्धो नमसोपवाक्यः ।

स नो अजामीनृत् वा विजामीनृभि तिष्ठ शर्धेतो वाध्यश्च ॥ १२ ॥

अयम् । अग्निः । वधिऽअश्चस्य । वृत्रहा । सनकात् । प्रऽईद्धः । नमसा । उपऽवाक्यः ।

मः । नः । अजामीन् । उत । वा । विजामीन् । अभि । तिष्ठ । शर्धेतः । वाधिऽअश्च ॥ १२ ॥

वृत्रहा शत्रूणां हन्ता ऽअयमग्निः ऽसनकात् चिरादारभ्य ऽवध्यश्चस्य हविषा ऽप्रेद्धः प्रकर्षेण दीपितो भवति । तथा तस्य ऽनमसा नमस्कारेण सह ऽउपवाक्यः उपस्तोतव्यो भवति । हे ऽवाध्यश्च वध्यश्चकुले मथनेन समुत्पन्नाग्ने ऽसः त्वं ऽनः अस्माकम् ऽअजामीन् अज्ञातीन् शत्रून् ऽउत ऽवा अपि वा ऽशर्धेतः हिंसतः ऽविजामीन् विविधान् ज्ञातीनपि ऽअभि तिष्ठ अभिभव ॥ २० ॥

‘इमां मे’ इत्येकादशार्चं द्वितीयं सूक्तं वाऽप्यथस्य सुमित्रस्यापि श्रेष्ठमम् । मनुजवर्गादिनाः मनराशंसाः समिदादयः प्रस्यूचं देवताः । तथा चानुक्रान्तम्—‘इमां मे एकादशाम्’ इति । वध्यशरोत्राणां पश्चाद्विदमारीसूक्तम् । सूत्रितं च—‘समिद्धो अथेति सर्वेषां पश्यति वा’ । भाष. औ. ३. २) इति ॥

इमां मे अग्रे समिधं जुपस्त्रेळस्पदे प्रति हया घृताचीम् ।

वर्ष्मन् पृथिव्याः सुदिनत्वे अह्नामूर्ध्वो भव मुक्तो देवयज्या ॥ १ ॥

इमाम् । मे । अग्रे । समऽइधम् । जुपस्त्र । इळः । पदे । प्रति । हये । घृताचीम् ।

वर्ष्मन् । पृथिव्याः । सुदिनत्वे । अह्नाम् । ऊर्ध्वः । भव । मुक्तो इति सुऽक्तो । देवयज्या ॥ १ ॥

हे अग्रे वृळस्पदे इळायास्पदे । ‘एतद्वा इळायास्पदं यदुत्तरवेदीनाभिः’ (ऐ. ब्रा. १. २८) इति ब्राह्मणम् । उत्तरवेद्याम् । इमां मे मदीयां । समिधं । जुपस्त्र मेवस्त्र । तथा घृताची घृतमज्जन्तीं त्वुचं प्रति । हयं प्रतिकामयस्व । किञ्च हे मुक्तो सुप्रज्ञः पृथिव्याः । वर्ष्मन् वर्ष्मणि समुच्छिते पूर्वाङ्गे देशे । अह्नां । सुदिनत्वे तन्निमित्तं । देवयज्या देवयगेन हेतुना । ऊर्ध्वः । अवागमि-रुन्नतः । भव ॥

आ देवानामग्रयावेह यातु नराशंसो विश्वरूपेभिरथैः ।

ऋतस्य पथा नमसा मियेधो देवेभ्यो देवतमः सुवृदन् ॥ २ ॥

आ । देवानाम् । अग्रऽयावा । इह । यातु । नराशंसः । विश्वरूपेभिः । अथैः ।

ऋतस्य । पथा । नमसा । मियेधः । देवेभ्यः । देवतमः । सुवृदन् ॥ २ ॥

‘देवानामग्रयावा अग्रे गन्ता । नराशंसः । ‘उभे वनस्याद्यादिषु युगपत्’ इति पूर्वोत्तरपदयोः युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । नरैः शंसनीय एतन्नामकोऽग्निः । विश्वरूपेभिः । मानाकपैः । अथैः रोहिदाभ्यैः सह । इह अस्मिन् यज्ञे । आ । यातु । आगत्य च । मियेधः । मेध्यां यज्ञहितः स्तुतियोग्यां वा । देवतमः देवानां मुत्तमः सोऽग्निः हविर्नयनयोगेन । ऋतस्य यज्ञस्य । यथा मार्गेण । नमसा स्तोत्रेण सह । देवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः । सुवृदन् हविः प्रेरयन् ॥

शश्वत्तममीळते दृत्याय हविर्ष्मन्तो मनुष्यासो अग्निम् ।

वहिष्ठैरथैः सुवृता रयेना देवान् वञ्चि नि पदेह होता ॥ ३ ॥

शश्वत्तमम् । ईळते । दृत्याय । हविर्ष्मन्तः । मनुष्यासः । अग्निम् ।

वहिष्ठैः । अथैः । सुवृता । रयेन । आ । देवान् । वञ्चि । नि । पदे । इह । होता ॥ ३ ॥

‘शश्वत्तमम् अत्यन्ते नित्यम् । अग्निं । हविर्ष्मन्तः संभूतहविष्ठाः । मनुष्यासः मनुष्याः यज्ञमाणाः । दृत्याय । ‘दृतस्य भागकर्त्तरी’ इति वग्न्यन्वयः । दृतकर्त्तरी हविर्बहन्नाभ्याय तन्निमित्तम् । ईळते स्तुवन्ति । न रयैषं स्तुवः । वहिष्ठैः योऽह्नामैः । अथैः । सुवृता सुवर्त्तनेन । रयेन च सह । देवान् इन्द्रादीन् । आ । वञ्चि अस्मादीयं यज्ञं प्रत्यावह प्रापय । नमस्व । होता अयम् । इह अस्मिन् यज्ञे । नि । पदे निवीद ॥

वि प्रथतां देवजुष्टं तिरश्चा दीर्घं द्राध्मा सुरभि भूत्वस्मे ।

अहेळता मनसा देव बर्हिः इन्द्रज्येष्ठां उशतो यक्षि देवान् ॥ ४ ॥

वि । प्रथताम् । देवऽजुष्टम् । तिरश्चा । दीर्घम् । द्राध्मा । सुरभि । भूतु । अस्मे इति ।

अहेळता । मनसा । देव । बर्हिः । इन्द्रज्येष्ठान् । उशतः । यक्षि । देवान् ॥ ४ ॥

हे बर्हिर्नामकास्ते देवजुष्टं देवैः सेवितं तिरश्चा तिरश्चीनं तिर्यगञ्चनमिदं बर्हिः वि प्रथतां विशेषेण विसृते भवतु । तथा दीर्घं चेदं द्राध्मा द्रावित्रा । दीर्घशब्दस्येति मन्त्रिच 'प्रियस्थिर' इत्यादिना द्राधिरादेशः^१ । अकारस्येकारो वर्णव्यापारया । पश्चादलोपः । द्रावित्रा युक्तं भवतु । अस्मे अस्मदीयं बर्हिः सुरभि सोमादिहविर्निधानेन सुगन्धं भूतु भवतु । हे देव द्योतमान हे बर्हिः एतन्नामकास्ते अहेळता । हेल इति क्रोधनाम् । अकुध्यता मनसा उशतः हवींषि कामयमानान् इन्द्रज्येष्ठान् इन्द्रप्रधानान् देवान् यक्षि यज पूजय ॥

दिवो वा सानु स्पृशता वरीयः पृथिव्या वा मात्रया वि श्रयध्वम् ।

उशतीर्दीरो महिना महद्भिर्देवं रथं रथयुधीरयध्वम् ॥ ५ ॥

दिवः । वा । सानु । स्पृशतः । वरीयः । पृथिव्या । वा । मात्रया । वि । श्रयध्वम् ।

उशतीः । द्वारः । महिना । महत्सर्भिः । देवम् । रथम् । रथयुः । धारयध्वम् ॥ ५ ॥

हे द्वारः एतन्नामधेया देव्यः यूयं दिवो वा^१ । वाशब्दश्चाथे । दिवश्च सानु समुच्छ्रितं वरीयः उत्तरं स्थानं स्पृशत उन्नता भवतेत्यर्थः । 'चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः । पृथिव्याः^३ वा वाक्ता मात्रास्ति तावत्या मात्रया वि श्रयध्वं विसृता भवत । उशतीः देवान् कामयमाना यूयं रथयुः । 'सुपां मुनुक्' इति जमः सुः । रथकामाः सत्यः महिना महिना महद्भिः देवैरभिहितम् अत एव देवं द्योतमानं रथं रमणसाधनं धारयध्वं धारयत ॥ ॥२१॥

देवी दिवो दुहितरा मुशिल्ले उपासानक्ता सदतां नि योनौ ।

आ वा देवास उशती उशन्त उरो सोदन्तु सुभगे उपस्थे ॥ ६ ॥

देवी इति । दिवः । दुहितरा । मुशिल्ले इति सुशिल्ले । उपमानक्ता । सदताम् । नि । योनौ ।

आ । वाम् । देवासः । उशती इति । उशन्तः । उरो । सोदन्तु । सुभगे इति सुभगे । उपस्थे ॥ ६ ॥

देवी द्योतमाने दिवः कुलोक्तस्य दुहितरा दुहितरो मुशिल्ले शोभनरूपे उपासानक्ता उपाश्र नक्तं चाहोराग्नौ योनौ यज्ञस्य स्थाने नि सप्तताम् निपीदताम् । हे उशती उशत्यौ कामयमाने हे सुभगे शोभनधने हे देव्या वा युवयोः उरो विस्तीर्णे उपस्थे समीपस्थे स्थाने उशन्तः हवींषि कामयमानाः देवासः देवाः आ सोदन्तु उपविशन्तु ॥

ऊर्ध्वो आवा बृहद्भिः समिद्धः प्रिया धामान्यदितेरुपस्थे ।

पुरोहिताष्टविजा यज्ञे अस्मिन् विदुष्टरा द्रविणमा यजेथाम् ॥ ७ ॥

१. ग-त-प्राप्ति इत्यादेशः । २. अ- 'वा' नास्ति । ३. ग-त-मु-किंच पृथिव्याश्च ।

वनस्पते रशनया नियूया देवानां पाथ उप वक्षि विद्वान् ।

स्वदाति देवः कृणवद्वर्षीष्यवतां द्यावापृथिवी हव मे ॥ १० ॥

वनस्पते । रशनया । नियूय । देवानाम् । पाथः । उप । वक्षि । विद्वान् ।

स्वदाति । देवः । कृणवत् । हवींषि । अवताम् । द्यावापृथिवी इति । हवम् । मे ॥ १० ॥

हे वनस्पते वनस्पतिविकार यूप विद्वान् जानानस्त्वं रशनया रज्ज्वा नियूय बद्धा परिब्रूय पाथः अर्धं देवानाम् इन्द्रादीनाम् उप वक्षि उपवह प्रापय । ततः देवः वनस्पतिः स्वदाति हविष्प्रापणेन स्वदयतु । तथा हवींषि अस्माभिर्दत्तानि कृणवन् देवानां करोतु । तथा मे मदीयं हव देवविषयाह्वानं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अवतां रक्षताम् ॥

आग्ने वह वरुणमिष्टये न इन्द्रं दिवो मरुतो अन्तरिक्षात् ।

सीदन्तु बर्हिर्विश्व आ यजत्राः स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

आ । अग्ने । वह । वरुणम् । इष्टये । नः । इन्द्रम् । दिवः । मरुतः । अन्तरिक्षात् ।

सीदन्तु । बर्हिः । विश्वे । आ । यजत्राः । स्वाहा । देवाः । अमृताः । मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

हे अग्ने त्वं नः अस्माकम् इष्टये यागाव इन्द्रं वरुणं च मरुतः च दिवः सुलोकात् अन्तरिक्षात् च अस्मदीयं यज्ञम् आ वह प्रापय । आगतास्ते यजत्राः यष्टव्याः विश्वे सर्वे देवाः बर्हिः आ सीदन्तु तत्रासक्ता भवन्तु । ततः अमृताः मरणधर्मरहिताः देवाः स्वाहा स्वाहाकारेण दत्तैर्विभिः मादयन्ताम् आत्मानं मादयन्तु ॥ ॥ २२ ॥

‘वृहस्पते’ इत्येकादशैव तृतीयं सूक्तम् आङ्गिरसस्य वृहस्पतेरापम् । नवमी जगती शिष्टा दश त्रिष्टुभः । अनेन सूक्तेनर्षिः परमपुरुषार्थसाधनं परब्रह्मज्ञानं स्तुतवान् । अतस्तदेवत्वमिदम् । उक्तं हि वृहदेवतायां—‘सुज्योतिः परमं ब्रह्म यद्योगात्समुपाप्नुते । तज्ज्ञानमभितुष्टाव सूक्तेनाथ वृहस्पतिः’ (वृहदे. ५. १०९) इति । अनुक्रान्तं च—‘वृहस्पते वृहस्पतिज्ञानं तुष्टाव नवमी जगती’ इति । सूक्तविनियोगो गतः । देवसुवां हविःषु वृहस्पतिवाचस्पतिरित्यस्य प्रथमानुवाक्या । सूत्रितं च—‘वृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं हंसैरिव सन्निभिर्वावदद्भिः’ (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

वृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं यत्प्रेरत नामधेयं दधानाः ।

यदैषां श्रेष्ठं यदरिग्रमासीत्प्रेणा तदैषां निर्हितं गुहाविः ॥ १ ॥

वृहस्पते । प्रथमम् । वाचः । अग्रम् । यत् । प्र । प्रेरत । नामधेयम् । दधानाः ।

यत् । एगम् । श्रेष्ठम् । यत् । अरिग्रम् । आसीत् ।

प्रेणा । तत् । एगम् । निर्हितम् । गुहा । आविः ॥ १ ॥

वृहस्पतिरनेन सूक्तेन विदितवेदायान् बालान् दृष्ट्वा स्मयमानः स्वत्मानं संबोध्याह । हे वृहस्पते अन्तरात्मन् प्रथमम् उत्पत्त्यनन्तरमितरवानुद्धारणात्प्रेरत नामधेयं नाम दधानाः

पदार्थेषु निरुधाना वाच्यः । यत् 'प्रेत प्रेरितवत्' । यत् 'वाच्योऽपि भवति' । यत् 'वाच्ये वाच्यार्थे वाच्यं पूर्वमभिप्राय प्रकाशयता वाच्यं यद्विद्यमानं यत् 'नमः' इत्योऽयम् । अस्मां इत्यादिवाच्यमित्यादि वाक्यान् यच्च । यथोदात्तम् । यथा 'अष्टं प्रत्ययसमं' । यत् यच्च । अत्र प्रत्ययसमं वेदार्थज्ञानम् । 'आत्मन्' । 'यथा' नृजानं । 'गुहा गुहायां' । 'निहितं गोप्यं' । यत् 'प्रेत' । 'महाशयोरुत्तमः' । 'प्रेतविवेकः' । 'वेदाभ्यासकाले मरुत्तरी स्वार्थेभ्यः प्रकाशयतीत्यर्थः' । एवं विमर्शे 'दृष्टव्ये प्रथमं वाच्यं ज्ञानम्' (ऐ. भा. १. ३. १) इत्यादिकमाश्वकमनुसंधेयम् ॥

मनुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धरा मन्मा वाचमकन ।

अत्रा सखायः मुख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ॥ २ ॥

मनुमऽय । तितउना । पुनन्तो । यत्र । धरा । मन्मा । वाचम् । अकन ।

अत्र । सखायः । मुख्यानि । जानते । भद्रा । पुनन् । लक्ष्मीः । निहिता । अधि । वाचि ॥ २ ॥

'तितउना । परिपुषतेऽनेनेति । यद्वा । तना विन्ता भुव्ववा अनेति तितउः । 'तनोनेष्टः सन्वच' (उ. सू. ५. २२) इति उदप्रत्ययः । सन्वचः वाचिषम् । उक्तनिर्वचनेन मूर्धेन 'मनुमिव यथा कश्चित्मनुं दुर्धारे पुनानि तत्रान् प्रकृतिषः प्रत्ययसमं प्रकाशयता पुनन्तः' । धराः । 'प्रमत्ते' विद्वान् । 'यत्र यस्मिन् काले विद्वत्संघे वा' । 'मन्मा प्रजायुक्तेन' । 'वाचमकन अकन कुर्वन्ति' । 'कनोनेष्टे' रूपम् । 'अत्र तत्र काले' । 'सखायः समागतपानाः शास्त्रार्थोपपन्नज्ञानान्ते' । 'मुख्यानि तेषु भवन्ति ज्ञानानि' । 'जानते जानन्ति' । यद्वा । सखायाः वाचा बहुसंख्यान्ते सखासंख्या वाचः सखाणि जानन्ति । वाचयुक्तान्भ्युदयोऽयमन् इत्यर्थः । तस्मान् । 'यथा' । 'वाचि' । 'भद्रा कल्याणी' । 'निहिता' । 'लक्ष्मीः भवति' । 'अधिः सप्तम्यर्थोऽनेकः' । 'अर्थज्ञाने वाचि यद्यप्यम् इत्यर्थः' । 'तितउ परिपुषते भवति ततश्चा तुल्यवा तिलमात्रतुल्यमिति वा 'मनुमिव तितउना' (निर. ४. १०) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् ॥

वाच्येवाच्यसोर्ववापुरोडासयोः 'यज्ञेन वाचः' इत्यादिके द्वे क्रमेण वाच्ये । मूर्धनि च—'यज्ञेन वाचः पदवीयमावक्षिति द्वे देवी वाचमजनयन्त देवाः' (आष. भी. २. ४) इति ॥

यज्ञेन वाचः पदवीयमायन् तामन्विन्दभृषिषु प्रविष्टाम् ।

तामाभृत्या व्यदधुः पुरुत्रा तां सप्त रेमा अभि सं नवन्ते ॥ ३ ॥

यज्ञेन । वाचः । पदवीयम् । आयन् । ताम् । अनु । अविन्दन् । भृषि । प्रविष्टाम् ।

ताम् । आभृत्य । वि । व्यदधुः । पुरुत्रा । ताम् । सप्त । रेमा । अभि । सप्त । नवन्ते ॥ ३ ॥

विदितायां धीराः । पदवीयम् । वेतेः 'अचो यत्' । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनियमादुल्लाभाच्च । पदेन वाच्यः पन्थाः पदवीयः । तं । 'वाचः सारं' । 'यज्ञेन' । 'आयन् प्राप्तवन्तः' । 'वाचिषु अतीन्द्रियावर्धसिषु' । 'प्रविष्टा' । 'तां वाचम्' । 'अविन्दन् अकमन्त' । 'अनन्तरे' । 'तां वाचम्' । 'आभृत्य आहृत्य' । 'पुरुत्रा बहुषु देशेषु' । 'व्यदधुः व्यकथुः' । 'सर्वान् अनुप्यापन्त्यापयामासुस्त्वर्थः' । 'यतादती वाचं' । 'रेमाः शब्दायमानाः पक्षिणः पक्षिरूपाणि गायन्त्यादीनि' । 'सप्त क्रन्दाणि' । 'अभि' । 'सप्त' । 'नवन्ते अभितः संगच्छन्ते' ॥

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै तन्वम्^१ वि संसे जायेव पत्यं उशती सुवासाः ॥ ४ ॥

उत । त्वः । पश्यन् । न । ददर्श । वाचम् । उत । त्वः । शृण्वन् । न । शृणोति । एनाम् ।

उतो इति । त्वस्मै । तन्वम् । वि । संसे । जायाऽइव । पत्ये । उशती । सुऽवासाः ॥ ४ ॥

त्वश्चद्व एकवाची । एकः । उतश्चद्वोऽप्यर्थे । पश्यन् अपि मनसा पर्यालोचयन्नपि वाचं
न पश्यन्न ददर्शनफलाभावात् पश्यति । त्वः एकः शृण्वन् अपि एनां वाचं न शृणोति
श्रवणफलाभावात् । इत्यनेनार्थेन अविद्वानभिहितः । तृतीयपादेन विदितवेदार्थमाह । त्वस्मै एकस्मै
अपि तन्वम् आत्मीयं शरीरं वि संसे स्वयं वाग्विविधं गमयति । आत्मानं विवृणुते प्रकाशय-
तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । जायेव यथा उशती संभोगं कामयमाना सुवासाः शोभनवसना जाया
पत्ये भर्त्रे ऋतुकाले संभोगार्थं स्वयमात्मानं विवृणुते । तद्वदेनां पश्यति शृणोति चेति विदितवेदार्थस्य
प्रशंसा । 'अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाचम्' (निरु. १. १९) इत्यादि निरुक्तमत्र द्रष्टव्यम् ॥

उत त्वं सूरये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वन्त्यपि वार्जिनेषु ।

अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम् ॥ ५ ॥

उत । त्वम् । सूरये । स्थिरऽपीतम् । आहुः । न । एनम् । हिन्वन्ति । अपि । वार्जिनेषु ।

अधेन्वा । चरति । मायया । एव । वाचम् । शुश्रुवान् । अफलाम् । अपुष्पाम् ॥ ५ ॥

त्वम् उत एकमपि सूरये विदुषां संसदि । वा सत्कथा सा सखिकर्मत्वात्सख्यमित्युच्यते ।
सा च वाचा कथ्यते । अतो वाक्संबन्धाद्वाक्सूरये स्थिरपीतम् । मधु यस्य हृदये स्थिरं भवति ।
यद्वा स्थिरपीतं स्थिरप्राप्तिम् । आहुः । यद्वा । तस्मिन्ज्ञातार्थमाहुः । लोके यथा ज्ञातार्थं पुरुषं
पीतार्थमिति वदन्ति । किंच एनं विज्ञातार्थं पुरुषं वार्जिनेषु । वाक् इना ईश्वरा येषां ते वार्जिना
अथा वाच आचताः सन्तु । वाग्ज्येष्ठ्येषु न अपि हिन्वन्ति । अपिशब्दोऽन्वर्थः । केचिदपि
नानुगच्छन्ति । अयमेवातिशयेन विद्वानित्यर्थः । यद्वा । वार्जिनेषु सारभूतेषु निरूपणीयेष्वर्थेष्वेन न
हिन्वन्ति न बहिः कुर्वन्ति । एनं पुरस्कृत्यैव सर्वं वेदार्थं विचारयन्तीत्यर्थः । इत्यर्थज्ञः प्रशस्तः ।
अनन्तरमुत्तारार्थेन केवलपाठको निन्द्यते । एषः अविज्ञातार्थः पुरुषः अधेन्वा धेनुत्वविवर्जितया
कामानामदोषाद्वा देवमनुष्यस्थानेषु वाक्प्रतिरूपया भाषया चरति । किं कुर्वन् । अफलाम-
पुष्पाम् । वाचोऽर्थः पुष्पफलम् । अर्थवर्जिताम् । यद्वा । वाचोऽर्थो वाज्रदैवते । यज्ञे भवं ज्ञानं वाज्रं
देवतासु भवं ज्ञानं दैवतम् । तद्वर्जितां कर्मादिविषयज्ञानवर्जितां वाचं शुश्रुवान् । केवलं पाठमात्रेणैव
भुतवान् स चरति । यथा वन्ध्या पीना गौः किं श्रोणमात्रं क्षीरं दोग्धीति मायामुपादयन्ती चरति यथा
वन्ध्या वृक्षोऽकाले पल्लवादिभुक्तः सन् पुष्प्यति फलतीति आन्तिमुपादयंस्तिष्ठति तथा पाठं प्रबुवाणः
कर्तव्यः । 'अप्येकं वाक्सूरये स्थिरपीतम्' (निरु. १. २०) इत्यादि निरुक्तमत्रानुसंधेयम् ॥ २३ ॥

यस्तित्याजं सचिविदं सखायं न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति ।

किं शृणोति नहि प्रवेदं सुकृतस्य पन्थाम् ॥ ६ ॥

सगतकरणवाचा । १३. १३) इत्यादिकं निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥
 भगानकरणवाचा । १३. १३) इत्यादिकं निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥
 भगानकरणवाचा । १३. १३) इत्यादिकं निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥
 भगानकरणवाचा । १३. १३) इत्यादिकं निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

इमे ये नार्वाङ्गं परश्चरन्ति न ब्राह्मणासो न सुतेकरासः ।

त एते वार्चमभिपद्य पापया सिरीस्तन्त्रं तन्वते अप्रजज्ञयः ॥ ९ ॥

इमे । ये । न । अर्वाक् । न । परः । चरन्ति । न । ब्राह्मणासः । न । सुतेकरासः ।

ते । एते । वार्चम् । अभिऽपद्य । पापया । सिरीः । तन्त्रम् । तन्वते । अप्रऽजज्ञयः ॥ ९ ॥

अनया वेदार्थानभिज्ञा निन्द्यन्ते । १३. १३) इत्यादिकं निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥
 अनया वेदार्थानभिज्ञा निन्द्यन्ते । १३. १३) इत्यादिकं निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥
 अनया वेदार्थानभिज्ञा निन्द्यन्ते । १३. १३) इत्यादिकं निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥
 अनया वेदार्थानभिज्ञा निन्द्यन्ते । १३. १३) इत्यादिकं निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

सोमप्रबहणे 'सर्वे नन्दन्ति' इत्येषा । सूत्रितं च—'सोम यास्ते मभोभुव इति तिस्रः सर्वे नन्दन्ति यज्ञसागतेन' (आश्व. श्रौ. ४. ४) इति ॥

सर्वे नन्दन्ति यज्ञसागतेन सभासाहेन सख्या सखायः ।

किन्विषस्पृष्टपितुषणिर्ह्येषामरं हितो भवति वार्जिनाय ॥ १० ॥

सर्वे । नन्दन्ति । यज्ञसा । आऽगतेन । सभाऽसहेन । सख्या । सखायः ।

किन्विषऽस्पृष्ट । पितुऽसनिः । हि । एषाम् । अरम् । हितः । भवति । वार्जिनाय ॥ १० ॥

सखायः समानख्यानाः समानज्ञानाः । सर्वे सभ्या मनुष्याः । सभासाहेन सभां सोढुं शक्नुवता । सख्या ऋत्विजां सखिभूतेन यज्ञं प्रति । आगतेन यज्ञसा यज्ञस्विना सोमेन हेतुना । मन्त्रेण हृष्टा भवन्ति । स हि स एव सोमः । एषां जनानां । किन्विषस्पृष्ट । यः स्वस्मादन्यः पुरुषः श्रेष्ठतामनुते । स किन्विषं भवति बाध्यत्वेन । यथा पापं सदाचारैः बाधितव्यं भवति तद्वत् । पापरूपस्य शत्रोर्बाधकः । यद्वा । यज्ञे साध्वनुप्रवचनाकारणेन यत्किन्विषमेषां जायते तयोर्बाधते स किन्विषस्पृष्ट । तथा त्वं । पितुषणिः । पितुरित्यङ्गनाम दक्षिणा वा । तमनेन सोमेन

१. स-म-मु-यथा । २. ग-म-मु-संगतकरणवाची । ३. ग४-त१.२.४.६-ज्ञातेः । ४. ग४-त१.२.३.६.७-म-मु-सोमप्रबहणे; त४-सोमप्रवाहणे; त५-सोमप्रवाहा । ५. ग४-त-अ२.६.८-मु-समासाहेन । ६. ग४-यः श्रेष्ठत्वमनुते; त-म-यः श्रेष्ठतामनुते । ७. ग-बाधितं । ८. ग-त-म-तं यो ।

स्योनं यजमानः संभजत इति तारकाः । तेषामकद्रष्टृजातानेयार्थः । किंच 'हितः पात्रेषु मिहितः
स्त्रीमः 'वाजिनाय । इन्द्रियं वीर्यं वाजिनम् । तेषां वीर्योय लक्ष्मणम् 'अगम् अहं वदोतः समर्थो
'भवति । 'सर्वे नन्दन्ति यजमानानेयमन्वाह यगां वै सोमो रात्रः' इत्यादिकम् 'इन्द्रियं वै
वीर्यं वाजिनमात्रम्' इत्यस्मिन् वाजिनं मायविकल्पे 'इत्यस्मिन् वाजिनमात्रानुसंधेयम् (पे. भा. १. १३) ॥

ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शकरीषु ।

ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत उ त्वः ॥ ११ ॥

ऋचां । त्वः । पोषम् । आस्ते । पुपुष्वान् । गायत्रम् । त्वः । गायति । शकरीषु ।

ब्रह्मा । त्वः । वदति । जातविद्याम् । यज्ञस्य । मात्रां । वि । मिमीते । ऊ इति । त्वः ॥ ११ ॥

अथवा होत्राद्यृषिकर्मणां विनियोगमाचष्टे । 'त्वः एको होता 'ऋचां 'पोषं यथाविधि
कर्मणि प्रयोगं 'पुपुष्वान् । एको धातुरनुवादायः । बहुवर्चसः पुपुष्व् संसन् 'आस्ते । 'त्वः एक
उद्गाता 'शकरीषु । शक्यं ऋचः । आभिर्यमिहैवं इत्युमिन्द्रः समर्थोऽभूदिति शक्यः । तान्
'गायत्रं माम् 'गायति । 'त्वः एकः 'ब्रह्मा च 'जातविद्यां ज्ञाने ज्ञाने कर्मण्ये प्रायश्चित्तादीं वेदविद्यां
वाचं 'वदति । ब्रह्मा हि सर्वं वेदिन्तुं योगो भवति ननु । 'चरित्रं ये विभावा ' इति न निघानः ।
'त्वः एकोऽभवत्तुम् 'यज्ञस्य 'मात्रा यज्ञो यथा संप्रतिऽभिप्रेतप्रवृत्त्यादिकया क्रियया तां मात्रां
यज्ञशरीरं 'वि मिमीते अन्वये निर्ममते । 'ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान् होतृगणं' (निर.
१. ८) इत्यादिनिरुक्तानुसारिण्यार्थोऽप्युच्यते । एवं बृहस्पतिविहितवेदायं 'मुद्याय ॥ २४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुनर्याजतुरो देवादिद्यातीर्थमहेधरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकधीर्वाख्यबृहत्पञ्चमोऽष्टमोऽष्टकः
विरचिते माधवविरचे वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ अंगजेशाय नमः ॥

यस्य निःशमितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्मिन् जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेधरम् ॥

प्राज्ञः श्रीसायणाचार्यो व्याख्याय चरमेऽष्टके ।

स्फुटं द्वितीयमध्यायं तृतीयं वक्तुमुद्यतः ॥

तत्र 'देवानाम्' इति नववर्धमानुवाकापेक्षया चतुर्थं सूक्तमानुहुमं देवदेवत्वम् ।
लोकनाम्नः पुत्रो बृहस्पतिराश्रित्य एव वा बृहस्पतिर्कविः । अथवा बृहस्प बृहस्पतिर्कविः ।
तथा चानुक्तान्—'देवानां नव लोक्यो वा बृहस्पतिर्होतायजुष्यदिवा देवमानुहुमम्' इति । गतः
सूक्तविनियोगः ॥

देवानां तु वयं जाना प्र वोचाम विपन्यया ।

उक्तेषु शस्यमानेषु यः पश्यादुत्तरे युगे ॥ १ ॥

१. ग-त-मु-शक्ये ऋचः । २. ग-त-मु-वेदार्थज्ञानं ।

देवानाम् । तु । वयम् । जाना । प्र । वोचाम । विपन्यया ।
उक्थेयु । अस्मिन्निषु । यः । पश्यीत् । उत्तरे । युगे ॥ १ ॥

अदितिर्दक्षायण्यनेन सूक्तेन स्वयं यथादित्यानजनयत्तद्वतीति । बृहस्पत्यृषिपक्षे स ऋषि-
रदितेः सकाशादादित्योत्पत्तिप्रकारमाह । 'वयं' 'देवानाम्' आदित्यानां 'जाना' जन्मानि 'प्र' 'वोचाम'
प्रकथयाम । 'विपन्यया' विस्पष्टया वाचा । वयमिति वोचामेति चोभयत्र पूजार्थं बहुवचनम् ।
अर्थकवदाह । 'यः' देवानां गणः पूर्वं युग उत्पन्नोऽपि 'उक्थेयु' 'अस्मिन्निषु' यागे शस्त्रेष्वनुष्ठीय-
मानेषु 'उत्तरे' 'युगे' वर्तमानं स्तुवन्तं स्तोतारं 'पश्यीत्' पश्यति । 'अनेकेष्वपि' युगेषु गतेषु कर्मसु
सूचमानो^१ वर्तत इत्यर्थः ॥

ब्रह्मणस्पतिरिता सं कर्मारइवाधमत् । देवानां पुर्व्ये युगेऽसतुः सदजायत ॥ २ ॥
ब्रह्मणः । पतिः । एता । सम् । कर्मारःऽइव । अधमत् ।
देवानाम् । पुर्व्ये । युगे । असतः । सत् । अजायत ॥ २ ॥

'ब्रह्मणः' अक्षस्य 'पतिः' अदितिः 'एता' एतानि देवानां जन्मानि 'कर्मारइव' स यथा
मन्त्रयाग्निमुपधमति प्रज्वलनार्थमेव 'सम्' 'अधमत्' उदपादयदित्यर्थः । 'देवानां' 'पुर्व्ये' 'युगे' ।
आदिमृष्टावित्यर्थः । तेषामुपादानकारणात्^२ 'असतः' नामरूपवर्जितत्वेनासत्समानाद्ब्रह्मणः सकाशात्
'सत्' नामरूपविशिष्टं देवादिकम् 'अजायत' प्रादुरभूत् । 'असद्वा इदमग्र आसीत्तो वै सदजायत'
(तै. उ. २. ७) इति हि श्रुतिः । न सदात्मकस्य प्रपञ्चस्यासत्कारणत्वं युक्तमिति वाच्यं, छन्दोगैः
'कथमसतः सजायेत' इति असत्कारणत्वमाक्षिप्य 'सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छा. उ. ६. २.
२) इत्यवधारितत्वात् । तर्ह्यसत्कारणप्रतिपादकवाक्यानां का गतिरिति चेत् तेषामव्याकृतत्वाभिप्राय-
त्वात् 'तदेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्' (श. ब्रा. १४. ४. २. १५) इति श्रुतेः । यद्येवं तर्ह्यदितेः सका-
शात्कथं देवाद्युत्पत्तिः । 'वाचोरग्निः' (तै. आ. ८. १) इत्यादिवत् अग्निष्ठानसकाशादुत्पत्तेः । यद्वा
देवानां कारणभूतं सत् असतो ब्रह्मणः सकाशादुत्पन्नमिति योजनादुक्तन्यायोऽस्मिन्पक्षेऽपि समान एव ॥

देवानां युगे प्रथमेऽसतुः सदजायत ।

तदाशा अन्वजायन्तु तदुत्तानपदस्परि ॥ ३ ॥

देवानाम् । युगे । प्रथमे । असतः । सत् । अजायत ।

तत् । आशाः । अन् । अजायन्तु । तत् । उत्तानपदः । परि ॥ ३ ॥

पूर्वाधंसुक्तम् । 'तत्' 'अनु' 'आशाः' दिशः 'अजायन्त' 'तत्' 'परि' तदन्वित्यर्थः ।
'उत्तानपदः' । उत्तानम् ध्वजतानं पथन्त इत्युत्तानपदो वृक्षाः । ते अजायन्त प्रादुरभवन् ॥

भूर्जज्ञ उत्तानपदो भुव आशा अजायन्त ।

अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाददितिः परि ॥ ४ ॥

भूः । जज्ञे । उत्तानपदः । भुवः । आशाः । अजायन्त ।

अदितेः । दक्षः । अजायत । दक्षात् । ऊँ इति । अदितिः । परि ॥ ४ ॥

‘भूः’ ‘उत्तमानपदो’ इत्यान् ‘तवो’ । तथा ‘भुवः’ सत्काशान् ‘अजाताः’ ‘अज्जायन्त’ । तथा ‘अदितिः’ ‘द्वजः’ ‘अज्जायन्त’ इत्यर्थः । ‘द्वजान्’ इत्यादि ‘अदितिः’ ‘परि’ अज्जायन्त । स स्वोत्पत्तौ कार्यं स्ववैव कारणानि भवन्तीति विप्रतिपक्षमिति वाच्यम् । ‘सत्काशार्थं इदमेव’ वाच्यमुदाहरणं विरोधमाशङ्क्य पर्यहरन् । तथा हि—‘अदितेर्द्वजो अज्जायन्त इत्यादिदितिः पर्यायि च । तद्वचनमुप-
पद्येन समानजन्मानी’ स्यान्नामित्यपि वा देववर्मेतिनेतेतरजन्मानी स्यान्नामित्येतरप्रकृतौ’ (निर. ११. २३) इति ॥

अदितिदेवतके यथा ‘अदितिर्जनिष्ट’ इत्येवा हविषाऽनुवाक्या । सूत्रिनं च—‘अदितिर्ज-
निष्ट’ सुप्रामाणं पृथिवीं सामनेहसम्’ (भाष. श्री. ३. ८) इति ॥

अदितिर्जनिष्ट दक्ष या दृहिता तव ।

तां देवा अन्वजायन्त भद्रा अमृतबन्धवः ॥ ५ ॥

अदितिः । हि । अनेतिष्ट । दक्ष । या । दृहिता । तव ।

नाम् । देवाः । अन् । अजायन्त । भद्राः । अमृतबन्धवः ॥ ५ ॥

हे ‘द्वज’ ‘तव’ ‘यः’ ‘दृहिता’ अभूत् सा ‘अदितिः’ ‘अजनिष्ट’ हि पुत्रानादिभ्यः ।
तदेवाह । ‘तां’ ‘देवा’ ‘अन्वजायन्त’ ‘भद्राः’ स्तुत्या भवन्तीत्याः ‘अमृतबन्धवः’ अमर-
बन्धनाः ॥ १ ॥

यदेवा अदः सलिले सुसैरग्धा अतिष्ठत ।

अत्रा वो नृत्यतामिव तीव्रो रेणुरपायत ॥ ६ ॥

यत् । देवाः । अदः । सलिले । सुसैरग्धाः । अतिष्ठत ।

अत्र । वः । नृत्यताम् इव । तीव्रः । रेणुः । अपः । आयत् ॥ ६ ॥

अनयोलेन चादिषाः सृजन्ते । ‘यत्’ यदा हे ‘देवाः’ ‘अदः’ अमुष्मिन् ‘सलिले’ सूर्य
‘सुसैरग्धाः’ सुष्ठु लब्धवासानः ‘अतिष्ठन्त’ स्थितवन्तः । ‘अपो वा इदं सर्वम्’ (तै. आ. १०. २२)
‘अप एव सप्तर्षादी’ (मनु. १. ८) इति भूतिस्मृती । ‘अत्र’ अस्मिन् सलिले ‘नृत्यतामिव’ ‘वः’
सुष्माकं संबन्धी ‘तीव्रः’ दुःसहः ‘रेणुः’ अक्षमूल एकः ‘अपायत’ अपागच्छत् । दिवं प्रति गत इति
सूर्याभिप्रायम् । ‘परा मातांश्चमास्वत्’ इति वक्षति ॥

यदेवा यतयो यथा ह्रवन्तान्यपिन्वत ।

अत्रा समुद्र आ गूळहमा सूर्यमज्जमर्तन ॥ ७ ॥

यत् । देवाः । यतयः । यथा । ह्रवन्तानि । अपिन्वत ।

अत्र । समुद्रे । आ । गूळहम् । आ । सूर्यम् । अज्जमर्तन ॥ ७ ॥

१. त-म-भूरिति उत्तमानपदो । २. य-मासेव; य-त-१.२.३.६.७.८-म-अमुमेव । ३. य-त-म-२.
४.६.८-समानधमाणी । ४. य-त-मु-वा तव ।

वत्तं वदा हे देवाः वयस्यो वयथा । वृष्टया नियमयन्तीति वा वर्षणेन^१ यातयन्तीति वा वतवो मेधाः । ते यथोदकैः^२ भुवनानि^३ लोकं पूरयन्ति तद्वत्स्वतेजोभिः^४ अपिन्वत पूरितवन्तः ।
अत्र वसुदे अप्सु^५ आ गूळं^६ निगूळं^७ सूर्यं प्रातरुदयाय^८ आ अजभर्तन आहूतवन्तः ॥

अष्टौ पुत्रासो अदितेयं जातास्तन्वः^१स्परि ।

देवाँ उप प्रैत्सप्तभिः परा मार्ताण्डमास्यत् ॥ ८ ॥

अष्टौ । पुत्रास्तः । अदितेः । ये । जाताः । तन्वः । परि ।

देवान् । उप । प्र । ऐत् । सप्तऽभिः । परा । मार्ताण्डम् । आस्यत् ॥ ८ ॥

अष्टौ पुत्रास्तः पुत्रा मित्रादयः^२ अदितेः भवन्ति^३ ये अदितेः^४ तन्वस्परि शरीरात्^५ जाताः उत्पन्नाः । अदितेरष्टौ पुत्रा अध्वर्युब्राह्मणे परिगणिताः । तथा हि—‘ताननुक्रमिष्यामो मित्रश्च वरुणश्च धाता चार्यमा चांशश्च भगश्च विवस्वानादित्यश्च’ (तै. आ. १. १३. ३) इति । तथा तत्रैव प्रदेवान्तरेऽदितिं प्रस्तुत्यान्नातं—‘तस्या उच्छेषमददुस्तत्प्राभात्^६ सा रेतोऽधत्त तस्यै चत्वार आदित्या अजायन्त सा द्वितीयमपचत्^७ इत्यादिनाष्टानामादित्यानामुत्पत्तिर्वर्णिता (तै. सं. ६. ५. ६. १) । सादितिः^८ सप्तभिः पुत्रैः^९ देवानुप प्रैत्^{१०} उपागच्छत् । अष्टमं पुत्रं^{११} मार्ताण्डं सूर्यं^{१२} परा^{१३} आस्यत् उपरि प्राक्षिपदित्यर्थः ॥

सप्तभिः पुत्रैरादितिरुप प्रैत्पूर्व्यं युगम् ।

प्रजायै मृत्यवे त्वत्पुनर्मार्ताण्डमाभरत् ॥ ९ ॥

सप्तऽभिः । पुत्रैः । अदितिः । उप । प्र । ऐत् । पूर्व्यम् । युगम् ।

प्रजायै । मृत्यवे । त्वत् । पुनः । मार्ताण्डम् । आ । अमरत् ॥ ९ ॥

पूर्वमन्त्रोक्त एवार्थः पुनरत्रोच्यते ।^१ सप्तभिः मार्ताण्डव्यतिरिक्तैर्मित्रादिभिः^२ अदितिः^३ पूर्व्यं^४ पुराणं^५ युगम्^६ उप प्रैत्^७ उपगता । अथ प्रजायै प्राणिनामुत्पत्तये^८ मृत्यवे^९ तेषां मरणाय^{१०} मार्ताण्डं^{११} कृतात् स्पृष्टादण्डाजातं मार्ताण्डनामानं सूर्यं^{१२} पुनः^{१३} आभरत्^{१४} आहरत् । बुलोकैऽधारयत् । प्राणिमरणजननादीनां सूर्योदयास्तमयाचक्षता स्फुटा । ‘तस्यै स्पृष्टमाण्डमजायत’ (तै. सं. ६. ५. १. १) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

‘जनिष्ठाः’ इत्येकादशार्थं पञ्चमं सूक्तं शक्तिपुत्रस्य गौरिवीतेरार्थं मारुतं त्रैदुभम् । तथा चानुक्रान्तं—‘जनिष्ठा एकादश गौरिवीतिः’ इति । अग्निष्टोमे मरुत्वतीयशास्त्र इदं सूक्तं निविदान-
म् । सूत्रितं च—‘जनिष्ठा उग्र इत्येकभूयसीः शस्त्वा मरुत्वतीयां निविदं दध्यात्’ (आश्व. श्रौ. ५. १४) इति । सौमिकचानुमांसेषु वैश्वदेवेऽप्येतन्मरुत्वतीयं निविदानम् । सूत्रितं च—‘जनिष्ठा उग्र उग्रो जज्ञ इति मार्ष्यदिनः’ (आश्व. श्रौ. ९.२) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवक्ष्य एतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘जनिष्ठा उग्रः सहसे तुरायेति निविदानम्’ (ऐ. आ. ५.१.१) इति ॥

१. ग-अवर्षेण; त-भ-मु-अवर्षणेन । २. ग-त-भ-‘भुवनानि’ नास्ति । ३. ग४-त१.२.३.७-भ२. ४. ६-‘मदुस्तान्’ प्राभात् । ५. त-भ४.७-मार्तण्डं । ६. ग१-वा सूर्यं; त३-भ२.८-मा सूर्यं; ग४-त७-आ सूर्यं ।

जनिष्ठा उग्रः सहमे तुराय मन्द्र ओजिष्ठो बहुलाभिमानः ।

अवर्धेभिन्द्रै मरुतश्चिदग्रं माता यद्भीरं वृधनुद्धनिष्ठा ॥ १ ॥

जनिष्ठाः । उग्रः । सहमे । तुराय । मन्द्रः । ओजिष्ठः । बहुलऽभिमानः ।

अवर्धेन । इन्द्रम् । मरुतः । चिदः । अग्रं । माता । यत् । भीरम् । वृधनम् । उद्धनिष्ठाः ॥ १ ॥

हे इन्द्र । सहमे बलाय । तुराय शत्रुणां हिमनाय । यम् । उग्रः उग्रैर्बलः । जनिष्ठाः अत्रा-
यथाः । कीदृशम्बन् । । मन्द्रः शत्रुघ्नः । ओजिष्ठः । ओजः शरीरबलम् । । अतिशयेन तद्वन् ।
। बहुलाभिमानः भूषिष्ठाभिमाना । इन्द्रो महापुमान्बन् । इन्द्रम् । अग्रं वृधवर्धे । मरुतश्चिन्
मरुतोऽपि । अवर्धेन् स्तुत्या साहाय्येन वा वर्धितवन्तः । । यन् यदा । धनिष्ठा धारविजिगृह्णमाना
। भीरं । वृधनम् अधारयन् ॥

द्रुहो निषत्ता पृथ्वी चिदेवैः पुरु शंमेन बाहुषुष्ट इन्द्रम् ।

अभीष्टतेव ता महापदेन ध्वान्तात्प्रपित्वादुदरन्त गर्भोः ॥ २ ॥

द्रुहः । निऽमेना । पृथ्वी । चिदः । पृथ्वी । पुरुः । शंमेन । वृधुः । ते । इन्द्रम् ।

अभीष्टताऽप्य । ता । महाऽपदेन । ध्वान्तात् । प्रऽपित्वात् । उत । अरन्त । गर्भोः ॥ २ ॥

। द्रुहः द्रोणुरिन्द्रस्य । पृथ्वी । चिदः । मेनापि । निषत्ता तन्मन्त्रिणौ निषत्ताभून् । । पृथ्वीः
गन्धर्भमरुजिः सहितमिन्द्रं निषत्तेति संबन्धः । । ते अपि मरुतः । पुरु प्रभूतेन । शंमेन स्तोत्रेण
। इन्द्रं । वृधुः अवर्धेन् वृधं जिघांसन्तम् । अथ । महापदेन महता ज्ञेयेन । अभीष्टतेव परिष्ठातानीव
गवादीनि तानि यथावरणापगमे निगच्छन्ति तद्वत् तान्पुद्गलानि । । ध्वान्तात् । अन्धकाररूपात्
। प्रपित्वात् आसन्नाप्राप्तादुत्रात् । गर्भोः गर्भभूताभ्युदकानि । उदरन्त उदगच्छन् ॥

क्रुष्या ते पादा प्र यजिगास्यवर्धन्वाजा उत ये चिदग्र ।

त्वमिन्द्र सालावुकान्महसमासन्दधिषे अश्विना ववृत्त्याः ॥ ३ ॥

क्रुष्या । ते । पादा । प्र । यत् । जिगासि । अवर्धेन् । वाजाः । उत । ये । चिदः । अग्र ।

त्वम् । इन्द्र । सालावुकान् । सहस्रम् । आसन् । दधिषे । अश्विना । आ । ववृत्त्याः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र । ते । पादा पादौ । क्रुष्या महान्तौ । साससत्वं । यन् यदा । जिगासि गच्छसि
तदानी । वाजाः क्षयः । अवर्धेन् अवर्धयन् । । उत अपि य । ये । चिदः । ये केचन देवाः सन्ति
तेऽप्यवर्धयन् । हे इन्द्र । त्वं । सहस्रं । सालावुकान् । आसन् आस्ये । दधिषे धारयसि । तदानीम्
। अश्विना अश्विनापि । आ । ववृत्त्याः आवर्तयेः ॥

समुना तर्षिर्कृप यासि यद्वमा नासत्या सुख्याय वधि ।

वसाव्याभिन्द्र धारयः सहस्राश्विना धूर ददतुर्मुषानि ॥ ४ ॥

१. ग-त२. ३-अ२-मु-वारीर* । २. ग४-महा ते । ३. ग४-ता तान्पुद्गलानि । ४. ग-आवर्तये;
त४. ५-अवर्तयेः ।

समना । तूर्णिः । उप । यासि । यज्ञम् । आ । नासत्या । सख्याय । वक्षि ।
वसाव्याम् । इन्द्र । धारयः । सहस्रा । अश्विना । शूर । ददतुः । मघानि ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वसना संग्रामे तूर्णिः स्वरमाणोऽपि यज्ञम् उप यासि उपगच्छसि । तदानीं
वसाव्या अश्विनौ सख्याय वक्षि वहसि । हे इन्द्र वसाव्यां वसुसमूहं सहस्रा सहस्रां
बहुसंख्यां धारयः धारयस्वस्माकमयाय । हे शूर अश्विना अश्विनावपि तवानुचरौ मघानि
धनानि ददतुः अस्मभ्यं प्रयच्छतः ॥

मन्दमान ऋतादधि प्रजायै सखिभिरिन्द्र इषिरोभिरर्थम् ।

आभिर्हि माया उप दस्युमागन्मिहः प्र तम्रा अवपत्तमांसि ॥ ५ ॥

मन्दमानः । ऋतात् । अधि । प्रजायै । सखिऽभिः । इन्द्रः । इषिरोभिः । अर्थम् ।

आ । आभिः । हि । मायाः । उप । दस्युम् । आ । अगात् ।

मिहः । प्र । तम्राः । अवपत् । तमांसि ॥ ५ ॥

इन्द्रः ऋतात् यज्ञात् अधि इषिरोभिः गमनशीलैः सखिभिः मरुद्भिः सह मन्दमानः
माघन् प्रजायै यजमानाय अर्थं धनं प्रयच्छति । स चेन्द्रः आभिः प्रजाभिर्निमित्तभूताभिः
मायाः दस्युसंबन्धिनीर्विनाशयितुं दस्युम् उप आगात् । स दस्युः तम्राः अवपणेन
रक्षापथिनीः मिहः वृद्धिः प्र अवपत् धनाशयदित्यर्थः । तमांसि - - - ॥ ३ ॥

सनामाना चिद् ध्वसयो न्यस्मा अवाहचिन्द्र उपसो यथानः ।

ऋषैरगच्छः सखिभिर्निकामैः साकं प्रतिष्ठा हृद्या जघन्य ॥ ६ ॥

सनामाना । चित् । ध्वसयः । नि । अस्त्यै । अत्र । अहन् । इन्द्रः । उपसः । यथा । अतः ।

ऋषैः । अगच्छः । सखिऽभिः । निऽकामैः । साकम् । प्रतिऽस्था । हृद्या । जघन्य ॥ ६ ॥

अयमिन्द्रो वृत्रं हन्तुं सनामाना चित् समाननामानौ नि ध्वसयः न्यगमयत् । अथ
इन्द्रः तं वृत्रम् अवाहन् अवहतवान् । यथा उपसः अनः शकटमवनाशितवान् तद्वत् । अथ
प्रत्यक्षेणोच्यते । हे इन्द्र त्वम् ऋषैः दीप्तैः मरुद्भिर्वा निकामैः नितरां वृत्रवधं कामयमानैः
सखिभिः मरुद्भिः साकं वृत्रं हन्तुम् अगच्छः । आगत्य च प्रतिष्ठा प्रतिष्ठानानि शरीराणि हृद्या
हृद्यानि रक्षणीयानि जघन्य हतवानसि । हन्तेस्त्वलि ' उपदेसेऽवतः ' इतीदृशप्रतिषेधः ॥

त्वं जघन्य नमुचिं मत्स्व्यं दासं कृष्णान ऋषये विमायम् ।

त्वं चर्क्य मनवे स्योनान्पथो देवत्राञ्जसेव यानान् ॥ ७ ॥

त्वम् । जघन्य । नमुचिम् । मत्स्व्यम् । दासम् । कृष्णानः । ऋषये । विऽमायम् ।

त्वम् । चर्क्य । मनवे । स्योनान् । पथः । देवऽत्रा । अञ्जसाऽइव । यानान् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं नमुचिम् पतसंज्ञकमसुरं जघन्य हतवानसि । कीदृशम् । मत्स्व्यम् ऋषेर्वज्रं
विधातुमिच्छन्ते यद्वा त्वदीयं धनमिच्छन्तम् । किं कुर्वन् । दासम् उपक्षपयितारं नमुचिमसुरम्

१. तम-सहस्रं । २. ग-तम-हे इन्द्र । ३. ग-त१.२.३.६.७.८-म१.४-विधातुमिच्छन्तं; त४.५-
विधातुमिच्छन्तं ।

५अथवे मनवे ५विमार्थं विगतमार्थं ५कृतवानः कर्षन् । ५किं च ५देवता देवेषु माधे ५मनवे अथवे सामान्येन अनुयाय वा ५पयः मार्गान् ५स्वीमान् ५वर्षं कृतवानिति । अथवा ५देवता देवेषु माधे गन्तव्यान् मार्गानिति वा संबन्धः । मार्गानां अर्थेऽनुक्रमेण विवृणोति । ५अथवे ५यानान् इति । इथेयेवकारार्थे । अथमैवाकुटिलेनैव यानान् गन्तुं मार्गानिहोतः अथवा मार्गीताकुटिलेनैव गन्तुं अर्थः । यथा लोकेषु गतो मार्गः काष्ठो गतो मार्ग इति मार्गस्य गन्तुवोरन्तरः लङ्ङ्रापि यानार्थे इष्टवन् ।

न्वेमेतानि परिषे वि नामेधान् इन्द्र दधिषे गर्भस्ती ।

अनु त्वा देवाः शर्वसा मदन्त्युपरिबुभान्वनिनश्चकर्ष ॥ ८ ॥

न्वम् । पुनानि । परिषे । वि । नामे । ईशोतः । इन्द्र । दधिषे । गर्भस्ती ।

अनु । त्वा । देवाः । शर्वसा । मदन्ति । उपरिऽबुभान् । निनः । चकर्षे ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ५वमेतानि ५नाम नामानि नामकान्बुभकानि ५वि ५परिषे विपूरयामि । हे ५इन्द्र ५देवानः सर्वेभ्योऽथस्त्वं ५गर्भस्ती इत्ये ५दधिषे धारयामि वज्रं धने वा । किं ५त्वा ५यानं ५यजमा बलेनोपेतं ५देवाः सर्वे ५अनु ५मदन्ति अनुपुन्यन्ति । म सर्वे ५निनः उदरवती मेघान् रश्मिगन्ता ५उपरिबुभान् उपरिमुक्तान् अधोमुत्तान् ५वर्षं कृतवानिति ।

चक्रं यदस्यप्स्वा निषत्तमुतो तदस्मै मध्विचच्छद्यात् ।

पृथिव्यामतिषितं यद्धः पयो गोष्वदधा ओषधीषु ॥ ९ ॥

चक्रम् । यत् । अस्व । अप्सु । आ । निऽसत्तम् । उतो इति । तत् । अस्मै । मधु । इत् ।

चच्छद्यात् । पृथिव्याम् । अतिऽसितम् । यत् । ऊर्ध्वः । पयोः । गोषु । अदधाः । ओषधीषु ॥ ९ ॥

अश्वादियायेति यद्दुन्त्योर्जसो जातमुत मन्य एनम् ।

मन्योरियाय हर्म्येषु तस्यां यतः प्रज्ज इन्द्रो अस्य वेद ॥ १० ॥

* ग१.२-अस्वेऽस्य चक्रमायुधं यदस्य अंतरिक्षे निषत्तं उतो अपि च तदायुधमस्मा ईशाय मधु चच्छद्यात् वरं नयति । यद् पृथिव्यामादिषितं मिमिन ऊपः ऊपसो मेघान् लङ्ङ्रापि पयः गोष्वोषधीषु वादधाः स्थापितवानिति; ग४- - - - पृथिव्यामतिषितं विमुक्तं यद्धः उदरमसितं तत् स्वता गोष्वोषधीषु वादधा इति; ग१.२-मु-परामासिबे हननार्थं उतो अपि वा अस्मा ईशाय मध्वि (मध्वि-तत्-मु) उदकमपि चच्छद्यात् वरान् प्रति (' वरान्नयति ' नास्ति-मु) पृथिव्यामतिषितं विमुक्तं यद्धर्मसितं (यद्धर्मसित-मु) उदकमसितं नमसो गोष्ठादिषु वादधा इति; ग७-हे इन्द्र अस्य सर्वरूपस्य तव यत् चक्रं रश्मिगन्तं अनुपुन्यन्ते आ निषत्तं आ समंतात् निषत्तं भवति राशौ उतो अनेन तत् रश्मिगन्तं अस्मै तुभ्यं मां ज्ञे सर्वरूपस्य सम्यग्भवति किंच वचनं ऊपः रात्रिरूपं यत् पृथिव्यां अतिषितं अतिरामेन वक्तुं भवति तेन वक्तेन गोषु ओषधीषु च पयः ऊर्ध्वं ओषु च अदधाः वृत्तवानिति । अथसर्वेः कृष्णं निषत्तं (अ. सं. १. १६४. ४७) इति मंत्रे अस्मैऽहम् । इदिति पूज्यः ॥ सामवेदमहितात्मायजमानो (१. ४. १. ४. ९) अस्य मन्त्रस्य भाष्यमुपतन्त्रने तदधा-अस्वेऽस्य चक्रमायुधं यदस्य-तरिक्ष आ सर्वतो विषत्तं निषत्तमामो-न्मेघहननार्थमुपो तदधि वास्वा इन्द्राय मध्विदुर्दकमपि चच्छद्यात् वरं नयति । पृथिव्यामतिषितं विमुक्तं यद्धर्मरश्मसितं तत्पयो गोष्वोषधीषु वादधाः वादधाति ॥

अश्वात् । इयाय । इति । यत् । वर्दन्ति । ओजसः । जातम् । उत । मन्ये । एनम् ।
मन्योः । इयाय । हर्म्येषु । तस्यौ । यतः । प्रऽजज्ञे । इन्द्रः । अस्य । वेद ॥ १० ॥

इन्द्रसामर्थ्यं दृष्ट्वा केचिदेनम् अश्वात् आदित्यात् इयाय उदितवान् इति वदन्ति
वयत् यद्यपि उत तथापि अहम् एनं ओजसः बलात् जातं मन्ये जानामि । अस्य तेजस्वित्वं
दृष्ट्वा सूर्यादुत्पन्न इति तेषां मतिः । अहं त्वेजःपदार्थाज्जात इति मन्ये यतोऽयं वृत्रादीन् हतवानिति ।
अथवायं मन्योः क्रोधात् इयाय उदितवान् । अतः हर्म्येषु शत्रुसंबन्धिषु युद्धेषु हर्म्येष्वेव वा
तस्यौ तिष्ठति । वयतः अयं प्रजज्ञे उत्पन्न इति इन्द्रः एव अस्य । स्वस्येत्यर्थः । सामर्थ्यं वेद
ज्ञानानि न ह्यन्यो ज्ञातुमीष्टे ॥

वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रं प्रियमेधा ऋषयो नार्धमानाः ।

अप ध्वान्तमूर्णुहि पृथि चक्षुर्मुग्ध्यस्मान्निधयेव बद्धान् ॥ ११ ॥

वयः । सुऽपर्णाः । उप । सेदुः । इन्द्रम् । प्रियऽमेधाः । ऋषयः । नार्धमानाः ।

अप । ध्वान्तम् । ऊर्णुहि । पृथि । चक्षुः । मुग्ध्य । अस्मान् । निधयाऽइव । बद्धान् ॥ ११ ॥

वयः गन्तारः सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्मयः इन्द्रम् उप सेदुः उपसन्ना
अभवन् । कीदृशाः । प्रियमेधाः प्रिययज्ञाः ऋषयः द्रष्टारः नार्धमानाः प्रज्ञां याचमानाः । याचन-
प्रकार उच्यते । हे इन्द्र ध्वान्तम् अन्धकारम् अप ऊर्णुहि परिहर पृथि पूरय च चक्षुः तेजः ।
मुग्ध्य मोचय च अस्मान् निधयेव बद्धान् । निधा पाश्या भवति । पाश्या पाशसमूहः ।
पाशसमूहेन बद्धान् यथा मुञ्चन्ति तद्वत् । अत्र 'वयो वेर्बहुवचनम्' (निरु. ४. ३) इत्यादि
निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ॥ ४ ॥

'वसूनाम्' इति षट्त्वं षष्ठं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'वसूनां षट्' इत्यनुक्रान्तम् ।
गतो वित्तयोगः ॥

वसूनां वा चर्कष इयक्षन्धिया वा यज्ञैर्वा रोदस्योः ।

अर्वन्तो वा ये रयिमन्तः सातौ वनुं वा ये सुश्रुणं सुश्रुतो धुः ॥ १ ॥

वसूनाम् । वा । चर्कषे । इयक्षन् । धिया । वा । यज्ञैः । वा । रोदस्योः ।

अर्वन्तः । वा । ये । रयिऽमन्तः । सातौ ।

वनुम् । वा । ये । सुऽश्रुणम् । सुऽश्रुतः । धुरिति धुः ॥ १ ॥

इयक्षन् धनानि दातुमिच्छन् इन्द्रः वसूनां धनानां कामाय वा चर्कषे अपकृष्यते । धिया
वा धीः कर्म धार्चमाणत्वात् । युद्धादिकर्मणा वा निमित्तेनाकृष्यते । यज्ञैर्वा निमित्तभूतैः कृष्यते ।
कैरिति उच्यते । रोदस्योः द्यावापृथिव्योः संबन्धिभिर्देवैः मनुष्यैश्चेत्यर्थः । सातौ संग्रामे जेतव्ये
सति ये अर्वन्तो वा गच्छन्तः रयिमन्तः भवन्ति तैरप्याकृष्यते । ये वनुं वा हिंसां वा
सुश्रुणं सुप्रसिद्धात्मायन्तदुर्वयविषयां सुश्रुतः सुश्रवसः प्रसिद्धाः कुर्वन्ति तैरपीन्द्र आकृष्यत इति ॥

हव एषामसुरे नक्षत चां श्रवम्यता मनसा निमत धाम् ।

चक्षाणा यत्र मुविताय देवा शौन वारिभिः कृणवन्त स्वैः ॥ २ ॥

हवः । एषाम् । असुरः । नक्षतः । धाम् । श्रवम्यता । मनसा । निमतः । धाम् ।

चक्षाणाः । यत्र । मुविताय । देवाः । शौन । वारिभिः । कृणवन्तः । स्वैः ॥ २ ॥

‘एषाम् अनुष्ठान्तामहिरसो’ हवः आह्वानशब्दः । ‘असुरः इन्द्रस्य प्रेरकः’ चां दिवं । ‘नक्षत एषामोर’ । तत्राया इन्द्रसंबन्धिनो देवाः । ‘श्रवम्यता अहमिच्छता’ मनसा । ‘शौन वारिभिः’ निमित्त प्राप्तवन्तः । ‘यत्र यस्यां पृथिव्यां’ चक्षाणाः पणिभिरपहृता गाः पश्यन्तः । ‘देवाः’ मुविताय सुष्ठु इतिाय स्वात्मनोऽभ्युदयाय । ‘शौन आदित्य इव’ वारिभिः वरणीभिः । ‘स्वैः’ तेजोभिः । ‘कृणवन्त प्रकाशमकुर्वन्’ । गां प्रदानावागन्धकारमपनेतुमिति शेषः । अथवा । एषां पृथिव्यामपहृतानां गां हवोऽसुर इन्द्रस्य प्रेरयिता मन्त्रजतः । इन्द्रप्रेरिता अहिरसः । ‘श्रवम्यता अहं’ कीनि वेचकतः मनसा । ‘शौ भूमि निमत’ । अनुष्ठान्तां गाः प्रशंसयितुमिष्यर्थः । इतरस्यसामम् ॥

इयमेषाममृतानां गीः सर्वताता ये कृणवन्त रन्नेम् ।

धियं च यज्ञं च सार्धन्तस्ते नो धान्तु वसुष्यमसामि ॥ ३ ॥

इयम् । एषाम् । अमृतानाम् । गीः । सर्वताता । ये । कृणवन्तः । रन्नेम् ।

धियम् । च । यज्ञम् । च । सार्धन्तः । ते । नः । धान्तु । वसुष्यम् । असामि ॥ ३ ॥

‘इयमेषाममृतानां वष्टव्यानां देवानां’ गीः स्तुतिः कियत् इति शेषः । ‘ये देवाः’ सर्वताता । सर्वताता यज्ञे । ‘कृणवन्त प्रवच्छन्ति’ वाचयन्ते वा । ‘रन्ने रमणीयं’ वसम् । ‘धियं’ च असमदीया स्तुतिं च । ‘यज्ञं’ च । ‘सार्धन्तः सार्धवन्तः’ ते । ‘नः’ अस्मान् । ‘वसुष्यं वसुसमूहम्’ अस्यामि । ‘अनवमसाधारणं वा’ धान्तु प्रवच्छन्तु ॥

आ तच्च इन्द्रायवः पनन्तामि य ऊर्वं गोमन्तं निर्वृत्तान् ।

सकृत्स्वं ये पुरुपुत्रां महीं सहस्रधारां बृहतीं दुदुधम् ॥ ४ ॥

आ । तत् । ते । इन्द्र । आयवः । पनन्तः । अभि । ये । ऊर्वम् । गोऽमन्तम् । निर्वृत्तान् ।

सकृत्ऽस्वंम् । ये । पुरुऽपुत्राम् । महींम् । सहस्रधाराम् । बृहतीम् । दुदुधम् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र । ते तव । आयवः अनुष्ठा अहिरसः । तत् तदा । पनन्त । आ सर्वतः पनन्त स्त्वन्ते । ‘ये’ अहिरसः । ‘गोमन्तम्’ ऊर्वं मधं पणिभिरपहृतं प्राप्तं । ‘निर्वृत्तान्’ हिमितमैच्छन् । ‘दुदुधमायवम्’ मनस्यस्य तेजोवाहकः । ‘यक्षोगादनिघातः’ । अन्वस्तस्वरः । ‘ये’ अहिरसः । ‘सकृत्स्वंम्’ वा सकृत्सृते मा सकृत्सृः । तां सकृत्प्रजातां । ‘पुरुपुत्रां बह्वोषधिवनस्पतिकपुत्रां’ । ‘सहस्रधारां बहुकामाजा-मुपादयित्रीं’ । ‘बृहतीं विष्णुतां’ । ‘महीं भूमिम्’ । यद्वा । पुरुपुत्रां बह्वोषधिवनस्पतिकपुत्रां सहस्रधारां बहुकामवर्षित्रीं महीं महतीं पुत्रां वा बृहतीं परिमाणरहितां दिवं । ‘पुरुपुत्रं दुदुधम्’ । ते पनन्तेति संबन्धः । ‘सकृद वीरजायत’ (अ. सं. १. ४८. २२) इत्याहुष्यम् ॥

१. त१.२.३.७-मिदंति; न-दवंति । २. य-न-म-सु-‘वे’ नास्ति । ३. य-म-र-दुदुध-पुत्र-बहुपुत्रोपेता ।

शचीव इन्द्रमवसे कृणुध्वमनानतं दमयन्तं पृतन्यून ।

ऋमुखणं मधवानं सुवृक्तिं भर्ता यो वज्रं नयँ पुरुक्षुः ॥ ५ ॥

शचीऽवः । इन्द्रम् । अवसे । कृणुध्वम् । अनानतम् । दमयन्तम् । पृतन्यून ।

ऋमुखणम् । मधवानम् । सुवृक्तिम् । भर्ता । यः । वज्रम् । नयँम् । पुरुक्षुः ॥ ५ ॥

हे षशचीवः कर्मवन्तो यजमानाः । व्यत्ययेनैकवचनम् । षइन्द्रं देवम् षअवसे रक्षणाय षकृणुध्वं कुरुध्वम् । कीदृशमिन्द्रम् । षअनानतं कदाचिदपि परेषामनवनतं षपृतन्यूनं पृतना इच्छतः शत्रून् षदमयन्तं वशं प्रापयन्तं षऋमुखणं महान्तं षमधवानं धनवन्तं षसुवृक्तिं सुष्टुतिम् । षयः षपुरुक्षुः बहुशब्द इन्द्रः षनयँ नरेभ्यो हितम् । असुरविधातिस्वात्^१ । तादृशं षवज्रं षभर्ता विभर्ति तमिन्द्र-मवसे कृणुध्वमिति ॥

निष्केवल्ये 'यद्वावान' इत्येषा धाव्या । सूत्रितं च—'यद्वावानेति धाव्या पिबा सुतस्य रसिन इति सामप्रगाथः' (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति । महाव्रतेऽप्येषा । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं च—'यद्वावानेति धाव्या सुवदोहाः' (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

यद्वावानं पुरुतमं पुरापाळा वृत्रहेन्द्रो नामान्यप्राः ।

अचेति प्रासहस्पतिस्तुर्विष्मान् यदीमुश्मसि कर्तव्ये करत्तत् ॥ ६ ॥

यत् । ववानं । पुरुतमम् । पुरापाट् । आ । वृत्रहा । इन्द्रः । नामानि । अप्राः ।

अचेति । प्रऽसहः । पतिः । तुर्विष्मान् । यत् । ईम् । उश्मसि । कर्तव्ये । करत् । तत् ॥ ६ ॥

षयत् यद्वा षपुरुतमम् अत्यन्तं प्रवृद्धतमं वृत्रं षववान् इन्ति षपुरापाट् शत्रुपुराणामभिभविता इन्द्रः तदानीम् षआ अनन्तरमेव षवृत्रहेन्द्रः षनामानि उदकानि षअप्राः^२ पूरयति । व्यत्ययेन मध्यमः । सोऽयमिन्द्रः षप्रासहः शत्रूणां प्रकर्षेणाभिभविता षपतिः सर्वस्य स्वामी षतुर्विष्मान् । नुवीति बहुनाम तत्सामर्थ्याद्धनं परिगृह्यते । बहुवन इत्यर्थः । ईदृशः सन् षअचेति सर्वैः प्रज्ञातः^३ । स महाविन्द्रः षयदीं यदेतत्कर्म षउश्मसि वयं कामयामहे षतत् षकरत् करोत्येव । इदं भवत्वित्दं भवत्विति यत्कामयामहे तत्तदानीमेव करोत्येव नोदास्त इत्यर्थः । 'सैतदेव प्रत्यपद्यत यद्वावान पुरुतमं पुरापाट्' (ऐ. आ. ३. २२) इत्यादिकं ब्राह्मणमत्र द्रष्टव्यम् ॥ ॥ ५ ॥

'प्र सु वः' इति नवर्चं सप्तमं सूक्तं प्रियमेधपुत्रस्य सिन्धुक्षित आर्षं जागतं नदीदेवताकम् । तथा षानुक्रान्तं—'प्र सु नव सिन्धुक्षिप्रियमेधो नदीस्तुतिजागतं तु' इति । गतो विनियोगात् ॥

प्र सु व आपो महिमानमुत्तमं कारुर्वोचाति सदेने विवस्वतः ।

प्र सुसप्तं त्रेधा हि चक्रसुः प्र सृत्वंरीणामति सिन्धुरोर्जसा ॥ १ ॥

प्र । सु । वः । आपः । महिमानम् । उत्तमम् । कारुः । वोचाति । सदेने । विवस्वतः ।

प्र । सुसप्तं । त्रेधा । हि । चक्रसुः । प्र । सृत्वंरीणाम् । अति । सिन्धुः । ओर्जसा ॥ १ ॥

१. ग-त १. २. ३-भ-२-सु-असुरविधातकत्वात्; भ १. ४. ६. ८-असुरविधातत्वात् । २. ग-त ७-आप्राः । ३. ग-अज्ञातिः ।

हे 'आयः' 'यः' युष्माकं 'महिमानं महत्त्वं स्तोत्रम्' 'उत्तमम् उत्कृष्टमम्' 'कारः' स्तोत्रा-
मिच्छुर्निर्दिष्टं 'विशम्भनः' परिष्कारजनको यज्ञमानस्य 'सर्वे यज्ञगृहे' 'सु' सुषु 'प्र' 'योषानि'
प्रवर्धयिषि । ता तथा 'सत्यस्य भूधा' 'त्रेधा युधिष्ठातमन्तरिक्षे दिवि सति' 'त्रेधा विश्वकारं' 'सकम्'
प्रावहन् । 'मृचरीनाम्' आस्यो मध्ये 'मिन्धुः' एतन्नामिका नदी 'ओजसा' स्ववर्धते 'अति' सर्वो
अति नदीरतिरुक्त्य 'प्र' यद्वर्धति शेषः ॥

प्र तेऽमृदुद्वेणो यानवे पुथः सिन्धो यदाज्ञौ अभ्यर्तुमुन्वम् ।

भूम्या अधि प्रवता यामि मानुना यदेवामग्रं जगतामिरज्यमि ॥ २ ॥

प्र । ते । अमृदु । वरुणः । यानवे । पुथः । सिन्धो इति । यत् । यज्ञौ । अति । अर्ज्यः । यम् ।
भूम्याः । अधि । प्रवता । यामि । मानुना । यत् । एवम् । अग्रम् । जगताम् । इत्ययमि ॥ २ ॥

हे 'सिन्धो' देवि 'ते' तव 'यानवे' समनाय 'वरुणः' देवः 'पुथः' मार्गात् 'प्र' 'अमृदु' प्राचीनं
व्यलिखत् । सा हि प्राक् प्रवहति । अथवा प्रकृष्टमितरनदीम्कोऽप्यवन्ने विस्तृतं व्यवहारयत् । 'यत्'
यस्मान् हे सिन्धो 'वाज्ञान' 'अज्ञान्यभिज्ञाय' 'यम्' 'अभ्यर्तुः' अभ्यर्थायः । 'विष' 'त्रे' 'भूम्या'
'अधि' उपरि 'मानुना' समुच्छिन्नेन 'प्रवता' मार्गेण 'यामि' गच्छामि । 'मिन्धुः' नदी 'यदेवामिच्छिभ्य'
गता । 'यत्' येन समुच्छिन्नेन मार्गेण गच्छाम्यो 'यम्' 'पुथो' मार्गो 'जगतां' जहमानो प्राणिनाम् 'अग्रं'
प्राथम्यम् 'इत्ययमि' इतिशेषः ॥

दिवि स्वतो यतते भूम्योपर्यनुत्तं शुष्ममुदियति मानुना ।

अभ्रादिव प्र स्तनयन्ति वृष्टयः सिन्धुर्यदेति वृषमो न रोहवत् ॥ ३ ॥

दिवि । स्वतः । यतते । भूम्या । उपरि । अनुत्तम् । शुष्मम् । उव । इयति । मानुना ।
अभ्रात् इव । प्र । स्तनयन्ति । वृष्टयः । सिन्धुः । यत् । एति । वृषमः । न । रोहवत् ॥ ३ ॥

'भूम्योपरि' भूमेरुपरि प्रवर्तमानः 'स्वनः' 'दिवि' 'यतते' गच्छति । दिवं व्याप्नोति । सेवं
सिन्धुः 'अवन्तम्' अपर्वन्तं 'शुष्मं' वेगं 'मानुना' ईक्षेनोर्मिणा 'उदियति' उद्गमयति । 'अभ्रादिव'
अन्तरिक्षादथवा 'वृष्टयः' 'प्र' 'स्तनयन्ति' तद्दृष्ट्याः 'मग्नाः' प्रादुर्भवन्ति । 'यत्' यदा 'सिन्धुः'
इयं 'रोहवत्' नृपं शब्दयत् 'वृषमो' 'न' वृषभ इव 'एति' गच्छति तदेवं भवति ॥

अमि त्वा सिन्धो शिशुमिन्न मातरो वाभ्रा अरिन्ति पर्यमेव धेनवः ।

राजैव युष्वा नयमि त्वमित्सिचौ यदासामग्रं प्रवतामिन्नधमि ॥ ४ ॥

अमि । त्वा । सिन्धो इति । शिशुम् । इत् । न । मातरः । वाभ्राः । अरिन्ति । पर्यसा इव । धेनवः ।
राज्ञो इव । युष्वा । नयमि । त्वम् । इत् । सिचौ ।
यत् । आसाम् । अग्रम् । प्रवताम् । इन्नधमि ॥ ४ ॥

१. ग-आयः महानद्यः । २. त-म-^१ 'सु' नास्ति । ३. त-म-सु-वाज्ञानमि । ४. ग-अभ्यर्थायः ।
महानद्यस्तत्र सप्त वरुणं ननुमुह्यतः । प्रवर्धय वरुणो मार्गमकरोत् सरिता एतिरिति स्मृत्यः । ५. ग-त-म-
'मार्गेण' नास्ति । ६. त-म-तद्दृष्ट्या । ७. ग-शब्दादथवा ।

हे ^१सिन्धो ^२त्वा त्वां ^३शिशुमिञ्च ^४मातरः मातरः पुत्रमिव ^५वाश्राः शब्दयन्त्य इतरा नद्यः
^६अभि ^७अर्षन्ति अभिगच्छन्ति । ^८पयसेव ^९धेनवः पयसा युक्ता नवप्रसूतिका गाव इव । किञ्च
^{१०}युष्वा युद्धकृत् ^{११}राजेव ^{१२}त्वमित् त्वमेव ^{१३}सिचौ सिच्यमानौ तदौ ^{१४}नयसि उदकपूरं ^{१५}यत् यदा
^{१६}आसां ^{१७}प्रवतां त्वया सह गच्छन्तीनाम् ^{१८}अग्रम् अग्रे ^{१९}इनक्षसि व्याप्नोषि । सर्वासां पुरतो गच्छसि ॥

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुण्या ।

असिक्न्या मरुद्बुधे वितस्तयार्जकीये शृणुह्या सुषोमया ॥ ५ ॥

इमम् । मे । गङ्गे । यमुने । सरस्वति । शुतुद्रि । स्तोमम् । सचत । परुणि । आ ।

असिक्न्या । मरुद्बुधे । वितस्तया । आर्जकीये । शृणुहि । आ । सुऽसोमया ॥ ५ ॥

अत्र प्रधानभूताः सप्त नद्यस्तदवयवभूता नद्यस्तिष्ठः^१ स्तूयन्ते । हे ^२गङ्गे हे ^३यमुने हे
^४सरस्वति हे ^५शुतुद्रि हे ^६परुणि । हे ^७असिक्न्या अवयवभूतया सहिते ^८मरुद्बुधे हे ^९वितस्तया
^{१०}सुषोमया च सहिते ^{११}आर्जकीये त्वं च एवं सप्त नद्यो यूयं ^{१२}मे ^{१३}स्तोमं स्तोत्रमस्मदीयम् ^{१४}आ
^{१५}सचत आसेवध्वम् । ^{१६}शृणुहि शृणुत च । आर्जकीयाया वितस्तया सुषोमया च साहित्यं निरुक्त
उक्तं—‘ वितस्तया चार्जकीया आ शृणुहि सुषोमया च ’ इति । अत्र ‘ गङ्गा गमनात् ’ (निर. ९.२६)
इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ॥ ६ ॥

तृष्टामया प्रथमं यातवे सजुः सुसत्वा रसया श्वेत्या त्या ।

त्वं सिन्धो कुम्भया गोमतीं कुम्भं मेहन्त्वा सरथं यामिरीयसे ॥ ६ ॥

तृष्टा^१मया । प्रथमम् । यातवे । सजुः । सुसत्वा^२ । रसया^३ । श्वेत्या^४ । त्या ।

त्वम् । सिन्धो^५ इति । कुम्भया । गोमतीम् । कुम्भम् । मेहन्त्वा । सरथम् । यामिः । ईर्यसे ॥ ६ ॥

हे ^१सिन्धो ^२त्वं ^३कुम्भं क्रमणशीलां ^४गोमतीं नदीं ^५यातवे^६ प्रतियातुं पर्वतादवरुद्धा ^७प्रथमं
^८तृष्टामया नद्या ^९सजुः संगतासि । पश्चात् ^{१०}सुसत्वां ^{११}रसया ^{१२}श्वेत्या ^{१३}त्वा ^{१४}कुम्भया ^{१५}मेहन्त्वा च
सह मज्ज्मं ^{१६}यामिः त्वं ^{१७}सरथं समानं रथमारुह्य ^{१८}ईर्यसे गच्छसि ॥

ऋजीत्येनी रुशती महित्वा परि जयांसि भरते रजांसि ।

अदब्धा सिन्धुरपसामपस्तमाश्वा न चित्रा वपुषीव दर्शता ॥ ७ ॥

ऋजीती । एनी । रुशती । महित्वा । परि । जयांसि । भरते । रजांसि ।

अदब्धा । सिन्धुः । अपसाम् । अपऽस्तमा । अश्वा । न । चित्रा । वपुषी^१ इव । दर्शता ॥ ७ ॥

^१ऋजीती ऋजुगामिनी ^२एनी श्वेतवर्णा ^३रुशती दीप्यमाना सिन्धुः ^४जयांसि वेगवन्ति
^५रजांसि उदकानि ^६परि ^७भरते प्रभरति । तादृशी ^८अदब्धा अहिंसिता ^९सिन्धुः ^{१०}अपसां कर्मवतीनां
मध्ये ^{११}अपस्तमा वेगालयकर्मवती भवति । ^{१२}अश्वा ^{१३}न बडवेव ^{१४}चित्रा चायनीया ^{१५}वपुषी वपुष्मती
योषि^{१६} इव ^{१७}दर्शता दर्शनीया भवति ॥

स्वश्चा मिन्धुः सुरथा मुवामा हिरण्ययी मुहुता वाजिनीवती ।

ऊर्जीवती युवतिः सीलमावन्युताधि वस्ते मुभगा मधुवर्धम् ॥ ८ ॥

मुऽअथा । मिन्धुः । मुऽअथा । मुऽअमा । हिरण्ययी । मुऽहुता । वाजिनीवती ।

ऊर्जीवती । युवतिः । सीलमावनती । उत । अधि । वस्ते । मुऽअमा । मधुवर्धम् ॥ ८ ॥

मेघे । मिन्धुः । स्वश्चा शोभनाधोपता । सुरथा शोभनरथा । मुवामाः शोभनवमला । हिरण्ययी हिरण्ययाभरणा । मुहुता । वाजिनीवती अश्ववती । ऊर्जीवती । तस्याः समपि दूरी हि सम्युज्जोः पायां रोमभिः कम्बलाः क्रियन्ते । युवतिः निषतकणी मर्बदा हीनोदका । सीलमावती । सीरानि यथापञ्चा रज्जुभूतया बध्यन्ते सा सीलमेति निगद्यते कृषीवतीः । तादृशेष्वुपेता । उत अपि च मुभगा सिन्धुः । मधुवर्धे मधुवर्धकं निर्गुणदारिकम् । अधि । वस्ते आच्छादयति । तस्यास्तपि निर्गुणवर्दादि बहुनि सन्ति ॥

मुखं रथं युयुजे मिन्धुर्गधितं तेन बाजैः सनिषदुस्मिन्नाजौ ।

महान् वीर्य महिमा पनुस्यतेऽदृग्धस्य स्वयंशमो विरुग्धितः ॥ ९ ॥

मुऽअम् । रथम् । युयुजे । मिन्धुः । अश्विनम् । तेन । बाजम् । सनिषदुः । अस्मिन् । अजौ ।

महान् । हि । अस्म्य । महिमा । पनुस्यते । अदृग्धस्य । स्वयंशमो । विरुग्धितः ॥ ९ ॥

मिन्धुः देवता । मुखं मुखकरं शोभनहारं वा । अश्विनम् अश्ववत्त्वं । रथं । युयुजे युनक्ति । तेन रथेन । बाजम् अश्वं । सनिषत् प्रवयच्छत् । अस्मिन्नाजौ संग्रामे यत्ने वा । अश्व मिन्धुराश्वस्य । महिमा । महान् । वि । पनुस्यते स्तुयते । कीदृशस्यास्य । अदृग्धस्य अनन्तरहिंस्यस्य । स्वयंशमः स्वायत्तकीर्तः । विरुग्धितः । महामैतत् । महतः ॥ ९ ॥

‘आ वः’ इत्यर्धवचनम् सूक्तम् । इरावतः पुत्रस्य सर्वजितेरङ्गकर्मणाञ्च आर्धं प्रागतम् । सोमाभिषवाद्यो वे प्रावाणस्तदेवम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘आ वोऽष्टौ सर्वे देरावतो जराकर्मो प्राणोऽस्तौ’ इति । प्रावस्तोत्र एतसूक्तम् । सूत्रेण च—‘आ व क्रज्जसे प्र वो प्रावाण इति सूक्तयोरन्तरोपरिष्ठापुरस्ताद्वा’ (आश. श्रौ. ५. १२) इति ॥

आ व क्रज्जस ऊर्जा व्युष्टिष्विन्द्रं मरुतो रोदसी अनक्तन ।

उमे यथा नो अहनी सचाभुवा सदेःसदो वरिवस्यात उज्जिदा ॥ १ ॥

आ । वः । क्रज्जसे । ऊर्जाम् । विऽउंशु । इन्द्रम् । मरुतेः । रोदसी इति । अनक्तन ।

उमे इति । यथा । नः । अहनी इति । सचाभुवा । सदेः । सदः । वरिवस्यातः । उतुऽमिदा ॥ १ ॥

हे प्रावाणः । वः कुम्भान् । ऊर्जां सारभूतानामश्वतीनां योयसां । व्युष्टिषु विभोषेषु । सचा । क्रज्जसे आग्रसाधयामि । यूपं सोमेन । इन्द्रं । मरुतो । रोदसी आवाहयिष्यी च । अनक्तन व्यञ्जयत । नः अस्मान् । उमे । सचाभुवा सहोत्पद्ये । अहनी आवाहयिष्यी । सद्ः । सदः । सर्वेषु यागपूजेषु । वरिवस्यातः परिचरतः । उज्जिदा उज्जेदकेन धनेन पूरयामिति ॥

१. त-अ१.२.४.६.८-मु-सीरमावती । २. ग४-विभोषेषु; त-अ१.२.४.६.८-मु-विभोषेषु । ३. ग४-त-भ-सहोत्पद्ये । ४. त-भ-मु-पूरयामिति ।

तदु श्रेष्ठं सर्वनं सुनोतुनात्यो न हस्तयतो अद्रिः सोतरि ।

विदद्व्यर्षो अभिभूति पौंस्यं महो राये चित्तस्ते यदर्वतः ॥ २ ॥

तत् । ऊँ इति । श्रेष्ठम् । सर्वनम् । सुनोतन । अत्यः । न । हस्तयतः । अद्रिः । सोतरि ।

विदत् । हि । अर्षः । अभिभूति । पौंस्यम् । महः । राये । चित् । तस्ते । यत् । अर्वतः ॥ २ ॥

हे प्रावाणः यूयं तदु तमेव^१ श्रेष्ठं प्रशस्यं^२ सवनं सोमं^३ सुनोतन अभिषुणुत । अथैकवदाह ।
 अद्रिः अभिषवप्रावा^४ हस्तयतः हस्ताभ्यां गृहीतः सन् अत्यो^५ न हृतोऽथ इव भवति सोतरि
 अभिषवकर्तृष्वर्ष्यौ । स यथा हस्ताभ्यां इदं गृहीतोऽपि वल्गति तद्वत् । अर्षः प्राणामभिषवाय
 प्रेरको यजमानः अभिभूति शत्रूणामभिभावुकं पौंस्यं बलं विदद्वि लभते खलु देवेभ्यः । यद्वा ।
 अभिषवायाध्वर्वादिः^६ प्रेरितो^७ प्रावाभिभूति पौंस्यं विदद्व्यजमानार्थम् । किंच महो महते राये
 चित् धनायापि यत् यो प्रावा अर्वतः अश्वान् तस्ते तनुते प्रयच्छति ॥

तादिद्व्यर्षस्य सर्वनं विवेरपो यथा पुरा मनवे गातुमश्रेत् ।

गोअर्णसि त्वाष्ट्रे अश्वनिर्णिजि प्रेमध्वरेष्वध्वरां अशिश्रयुः ॥ ३ ॥

तत् । इत् । हि । अस्य । सर्वनम् । विवेः । अपः । यथा । पुरा । मनवे । गातुम् । अश्रेत् ।

गोऽर्णसि । त्वाष्ट्रे । अश्वनिर्णिजि । प्र । ईम् । अध्वरेषु । अध्वरान् । अशिश्रयुः ॥ ३ ॥

इत् इति पूरणः । अस्य प्राणः तत् सवनम् अभिषवोपेतमस्मदीयं सोमयागाख्यम्
 अपः कर्म विवेः व्याप्नोतु । विपूर्वस्य वेतेलङ्घ्यदादित्वाच्छपो लुक् । वेतेर्विपूर्वस्य वा छान्दसे स्तौ
 वापरूपमिति संदेहादनवग्रहः । समासस्वरः । यथा पुरा मनवे राज्ञे गगतुं गमनम् अश्रेत्
 आजगाम तद्वत् व्याप्नोतु । किंच गोअर्णसि गोरूपे अपहृतैर्गोभिः परिवृते तथा अश्वनिर्णिजि ।
 निर्णिगिति रूपनाम । अश्वरूपे । अपहृतैरध्वरैर्वृत् इत्यर्थः । ईदृशे स्वाष्ट्रे त्वष्टुः पुत्रे हन्तव्ये सतीति
 शेषः । ईम् एतान् अध्वरान् असुरैरहिंस्यानध्वरसाधकान् वोपलान् अध्वरेषु अशिश्रयुः
 आश्रयन्ति पूर्वं यजमानाः ॥

अप हत रक्षसो भङ्गुरावतः स्कभायत निर्ऋतिं सेधतामतिम् ।

आ नो रयि सर्ववीरं सुनोतन देवाव्यं भरत श्लोकमद्रयः ॥ ४ ॥

अप । हत । रक्षसः । भङ्गुरावतः । स्कभायत । निर्ऋतिम् । सेधत । अमतिम् ।

आ । नः । रयिम् । सर्ववीरम् । सुनोतन । देवऽअव्यम् । भरत । श्लोकम् । अद्रयः ॥ ४ ॥

हे अद्रयः यूयम् अप हत विनाशयत रक्षसः राक्षसान् । कीदृशान् । भङ्गुरावतः
 भङ्गकेन कर्मणा तद्वतः । तथा स्कभायत दूरे परिहरत निर्ऋतिं पापदेवताम् । यथायुं यज्ञं नागच्छति
 तथा । किंच 'सेधत निषेधत अमतिं हिंसामति रक्षःप्रभृतिम्' । किंच नः अस्माकं सर्ववीरं
 बहुपुत्राद्युपेतं रयिं धनम् वा सुनोतन । अभिषवेन पुत्रधनादीनां कामादेवमुक्तम् । किंच देवाव्यं
 देवप्रीणनं श्लोकं भरत संपादयत ॥

१. त-तदेव । २. म-अभिषवायाध्वर्वादिः । ३. ग-त१.२.३.४.५.७-म२-प्रेरयिता; त६.८-म१.
 ४.६-प्रेरिता । ४. त-म-तत् । ५. त६.८-म- 'किंच ... रक्षःप्रभृति' नास्ति । ६. ग-
 श्लोकं शब्दं हे अद्रयः ।

द्विषिदिदा सोमं वनरेभ्यो विभ्वना चिदाश्चपस्नरेभ्यः ।

वायोश्चिदा सोमं भस्नरेभ्योऽग्नेश्चिदर्व पितृकुलरभ्यः ॥ ५ ॥

द्विषः । विभ्वः । आ । वा । अमरवत्पस्नरेभ्यः । विभ्वन्तो । विभ्वः । अश्वाः । पस्नरेभ्यः ।

वायोः । चिदा । आ । सोमस्यः । पस्नरेभ्यः । अग्नेः । पितृ । अर्धे । पितृकुलरभ्यः ॥ ५ ॥

‘द्विषश्चिदा अग्निवायोरपि’ अमरवत्पस्नरेभ्यः । पस्नरेभ्यः वनवद्भ्यः । वा । दुष्प्रत्ययम् । आ । अर्धे । भस्नरेभ्यश्च्युः । यद्वा । ई । अमरवत्पस्नरेभ्यः । सो । युद्धमुपमानत्पस्नरेभ्योऽप्रावस्य । आ । मर्जितेभ्यः । अर्धेतिशेषे । प्रतिवाच्ये सोमस्यम् । ‘विभ्वना’ । विभ्वः । विभ्वः । सुधन्वनः । पुनः । तेनार्धे । ‘आश्वाः पस्नरेभ्यः’ । शीघ्रकर्मस्य । इत्यर्थः । ‘विभ्वान्वा’ । प्रवाणो । वनमादिशीघ्रकर्म । प्रसिद्धम् । ‘वायोश्चिदा’ वायोरपि । ‘सोमं भस्नरेभ्यः’ । सोममिषवायेनाप्यस्नेन वरेण वुनेभ्यः । वायोरपि प्रावाणो वेगवान्मो भवन्ति सोममिषवायेभ्यम् । ‘अग्नेश्चिदा’ अग्नेरपि । ‘पितृकुलरभ्यः’ । अयन्तमजस्राद्यैः । ईदृशेभ्यो प्रावस्यः । प्रीतलात् युद्धमर्धेतिशः ॥ ५ ॥

भुरन्तु नो यशसः सोत्वन्धसो प्रावाणो वाचा दिविता दिविर्मता ।

नरो यत्र दृहते काम्यं मध्वापोषयन्तो अभितो मिथस्तुरः ॥ ६ ॥

भुरन्तु । नो । यशसः । सोऽनु । अन्धसः । प्रावाणः । वाचा । दिविता । दिविर्मता ।

नरः । यत्र । दृहते । काम्यम् । मधु । आऽग्नेऽभ्यस्त । अभितः । मिथः । स्तुरः ॥ ६ ॥

‘यशसः’ यशस्विनः । ‘प्रावाणः’ । नः । अस्मभ्यम् । ‘सोऽनु’ । सुतम् । ‘अन्धसः’ सोमस्य । रसम् । ‘भुरन्तु’ । भुरन्तु । संपादयन्तु । ‘उकारश्चान्दसः’ । किञ्च । ‘दिविर्मता’ । ईतिमता । निःश्रवणव्ययः । ‘वाचा’ । स्तुतिवाचा । ‘दिविता’ । दिवितायां । ईतिमतायां । वास्मान् । कुर्वन्तु । ‘सोमवाणे’ । स्वापवन्मिषवर्धः । ‘कैषा’ । ईतिमतेति । उच्यते । ‘नरः’ । नेतार । ऋषिजः । ‘यत्र’ । वाणे । ‘काम्यं’ । कर्मणीम् । ‘मधु’ । सोमरसम् । ‘दृहते’ । किं कुर्वन्तः । ‘मध्वापोषयन्तः’ । सर्वतोऽभिपचशाब्दे स्तोत्रशस्त्रादिकम् । वा । शब्दे । कुर्वन्तः । ‘अभितः’ । सर्वतः । ‘मिथस्तुरः’ । त्वरमाणाः । वा । ईतिमतेति ॥

सुन्वन्ति सोमं रथिरामो अद्रयो निरस्य रसं गृविषो दृहन्ति ते ।

दृहन्त्यूर्ध्वरूपमेचनाय कं नरो हृष्या न मर्जयन्त आसभिः ॥ ७ ॥

सुन्वन्ति । सोमम् । रथिरामः । अद्रयः । निः । अस्य । रसेम् । । गोऽर्धः । दृहन्ति । ते ।

दृहन्ति । ऊर्ध्वः । उपऽसेचनाय । कम् । नरः । हृष्या । न । मर्जयन्ते । आसऽभिः ॥ ७ ॥

‘रथिरामः’ । रथवन्मो । ईहणवन्तः । ‘अद्रयः’ । प्रावाणः । ‘सोमं’ । सुन्वन्ति । प्रावाणः । ‘अस्य’ । सोमस्य । ‘रसं’ । निः । ‘दृहन्ति’ । विः । शेषेण । दृहन्ति । ‘गृविषः’ । स्तुतिवाचमिषवन्तः । सन्तः । ‘दृहन्ति’ । ‘ऊर्ध्वः’ । रसं । सोमसं वन्निधनम् । किमर्थम् । ‘उपऽसेचनाय’ । अग्नेः । ‘कम्’ । इति । वाहुरसः । ‘नरः’ । नेतारोऽभिपचकार । ऋषिजः । ‘हृष्या’ । न । हर्षीषि । चाप्युपऽसेचनायन्तम् । ‘आसभिः’ । स्वास्यैः । ‘मर्जयन्ते’ । लोषयन्ति । शेषमज्ज्ञेन छुद्दीकुर्वन्ति । यद्वा । अज्ञो ईदृशेणापचिन्नापरासभिरास्योपलक्षितैः स्तोत्रैर्मर्जयन्ते ॥

एते नरः स्वर्पसो अभूतन् य इन्द्राय सुनुथ सोममद्रयः ।

वामं वामं वो दिव्याय धाम्ने वसुवसु वः पार्थिवाय सुन्वते ॥ ८ ॥

एते । नरः । सुऽअर्पसः । अभूतन् । ये । इन्द्राय । सुनुथ । सोमम् । अद्रयः ।

वामम् । वामम् । वः । दिव्याय । धाम्ने । वसुवसु । वः । पार्थिवाय । सुन्वते ॥ ८ ॥

हे नरः नेतारः हे अद्रयः एते यूयं स्वर्पसोऽभूतन् शोभनाभिषवकर्माणो भवत । ये यूयम् इन्द्राय सोमं सुनुय वः यूयं वामं वामं यद्यद्वननीयं धनमस्ति तत्तत् दिव्याय धाम्ने तेजसे कुरुत । तथा वसुवसु यद्यद्वासयोभ्यं धनमस्ति तत् वः यूयं पार्थिवाय सुन्वते यजमानाय कुरुत ॥ ९ ॥

‘अभ्रपुषः’ इत्यटर्चनवचनं सूक्तं ऋगुगोत्रस्य स्युमरश्मेराषं मरुदेवताकम् । पञ्चमी जगती शिष्टाः सप्त त्रिष्टुभः । तथा चानुक्तान्तम्—‘अभ्रपुषः स्युमरश्मिर्भागवो मारुतं तु पञ्चमी जगती’ इति । गतो विनियोगः ॥

अभ्रपुषो न वाचा प्रुषा वसु हविष्मन्तो न यज्ञा विजानुषः ।

सुमारुतं न ब्रह्माणं मर्हसे गणमस्तोष्येषां न शोभसे ॥ १ ॥

अभ्रपुषः । न । वाचा । प्रुष । वसु । हविष्मन्तः । न । यज्ञाः । विजानुषः ।

सुमारुतम् । न । ब्रह्माणम् । अर्हसे । गणम् । अस्तोषि । एषाम् । न । शोभसे ॥ १ ॥

अभ्रपुषो न मेवास्त्रिगच्छन्त उदकबिन्दव इव वाचा स्तुत्या प्रीता मरुतः वसु धनं पुष सिञ्चन्ति । स्वत्ययेन बहुवचनम् । किंच हविष्मन्तो न यज्ञाः हविर्भिर्मुक्ता यागा इव विजानुषः जगतो विजनचित्तारो भवन्ति । अथ समुदायेनाह । तेषाम् एषां सुमारुतं शोभनानां मरुतां ब्रह्माणं महान्तं गणम् अर्हसे पूजार्थं न अस्तोषि नास्तौषम् । न स्तुतवानस्मीतिः पूर्वम् । तथा शोभसे शोभार्थमपि मारुतं गर्णं न अस्तोषि । अत इदानीं नूतनेन स्तोत्रेण स्तौमीत्यर्थः ॥

श्रिये मर्यासो अञ्जीरकृण्वत सुमारुतं न पूर्वीरति क्षपः ।

दिवस्पुत्रास एता न येतिर आदित्यासस्ते अक्रा न वावृधुः ॥ २ ॥

श्रिये । मर्यासः । अञ्जीन् । अकृण्वत । सुमारुतम् । न । पूर्वीः । अति । क्षपः ।

दिवः । पुत्रासः । एताः । न । येतिरे । आदित्यासः । ते । अक्राः । न । वावृधुः ॥ २ ॥

श्रिये शोभार्थं मर्यासः मारुका मनुष्यरूपा वा मरुतः । पूर्वं मनुष्याः सन्तः पञ्चास्तुकृत-विशेषेण क्षमरा आसन् । ते अञ्जीन् अञ्जकान्याभरणानि अकृण्वत कुर्वन्ति । किमर्थम् । श्रिये स्वक्षरीरशोभनार्थम् । सुमारुतं शोभनानां मरुतां गर्णं पूर्वीः बह्वयः क्षपः क्षपयिष्यः सेनाः न अति न पराभावयन्तीति शेषः । किंच दिवः सुदेवतायाः पुत्रासः पुत्राः एताः गन्तारः न येतिरे निर्गच्छन्ति । ते आदित्यासः अदितेः पुत्राः अक्राः आक्रमणशीला मरुतः न वावृधुः न वर्धन्ते । यतोऽस्माभिर्न स्तुता अत इति भावः ॥

प्र ये दिवः पृथिव्या न बर्हणा न्मना गिरित्रे अत्राक्ष सूर्यैः ।

पात्रस्वन्तो न वीगाः पनस्ववो रिशादसो न मयी अभिषवः ॥ ३ ॥

प्र । ये । दिवः । पृथिव्याः । न । बर्हणाः । न्मनाः । गिरित्रेः । अत्राक्षः । न । सूर्यैः ।
पात्रस्वन्तः । न । वीगाः । पनस्ववः । रिशादसः । न । मयीः । अभिषवः ॥ ३ ॥

हे मरुतः । दिवः । पृथिव्या । न पृथिव्याश्च । मेति शब्दैः । बर्हणा महत्त्वेन । न्मना अणमन्त्रैश्च । गिरित्रे गिरित्रि अतिरिक्ता अभवन् स्वर्गरेण । अत्राक्ष' अत्रादिभ्यः' सूर्यैः । किंच पात्रस्वन्तो । न । वीगाः बलवन्तो वीरा इव । पनस्ववः स्तुतिकामा भवन्ति । किंच रिशादसो । न । मयीः रिशानामितारो मनुष्या इव । अभिषवः अभिगतईक्षवो भवन्ति ॥

युष्माकं बुध्रे अपां न यामनि विधुर्यति न मही श्रध्वयति ।

विश्वप्सुर्वज्रो अवाग्यं सु वः प्रयस्वन्तो न सत्राच आ गत ॥ ४ ॥

युष्माकम् । बुध्रे । अपाम् । न । यामनि । विधुर्यति । न । मही । श्रध्वयति ।
विश्वऽप्सु । वज्रः । अवाक् । अम् । सु । वः । प्रयस्वन्तः । न । सत्राच । आ । गतः ॥ ४ ॥

हे मरुतः । युष्माकं । बुध्रे परस्परमेवात्र । अपां । न । यामनि प्रवृत्तानामुदकानां गमन इव । मही महती भूः । न । विधुर्यति न व्यथते । नापि । श्रध्वयति न विक्षोभो भवति । सीध्रगतयोऽपि यूयमेतां न पश्यन्ति इत्यर्थः । विश्वप्सुः विश्वरूपः । अवं । वज्रः वागमाधनं इति । वः । युष्माकम् । अवाक् अभिमुखं । सु सुष्ठु गच्छति । प्रयस्वन्तो । न । अक्षवन्तः परित्यक्तार इव मृग्यप्रदाः मरुतः । सत्राचः सहायकानाः । वा । गत आगच्छत । संधाकरिणागच्छत्यर्थः । 'मत्तगता वै मरुतः' (तै. सं. २. २. ५. ७) इति श्रुतेः ॥

युयं धूर्षु प्रयुजो न रश्मिभिर्ज्योतिष्मन्तो न भामा व्युत्तिष्ठु ।

श्येनासो न स्वयंशसो रिशादसः प्रवासो न प्रसितासः परिमुषः ॥ ५ ॥

युयम् । धूऽप्सु । प्रऽयुजः । न । रश्मिऽभिः । ज्योतिष्मन्तः । न । भामा । व्युत्तिष्ठु ।
श्येनासः । न । स्वऽयंशसः । रिशादसः । प्रवासः । न । प्रऽसितासः । परिऽमुषः ॥ ५ ॥

हे मरुतः । युयं । धूर्षु रथसंघन्धिनापु । रश्मिभिः कोट्यैः । प्रयुजः प्रयुक्ता बद्धा अवा इव । परिमुषः परितो गन्तारः मृग । तथा । ज्योतिष्मन्तो । न । तेजस्वन्त आदिवाद्य इव । भामा युक्ता भवन् । व्युत्तिष्ठु उक्ताः सूक्ष्मास्तु । किंच । श्येनासो । न । श्येना इव । स्वयंशसः स्वायत्तवशसः । ते यथा । रिशादसः रिशानामितारस्तद्विरिशादसः स्वायत्तवशमश्च । किंच । प्रवासो । न । प्रवासिन इव पथिका इव । प्रसितासः प्रसिद्धयानाः । उक्तरूपा मरुतः परिमुषः परितो गन्तारो भवन् ॥ १० ॥

प्र यद्वह्वे मरुतः पराकाद्युयं मुहः मंवरणस्य वस्वः ।

विद्वानासो वसवो राध्यस्याराचिद्वेधैः सनुतर्प्योत ॥ ६ ॥

प्र । यत् । वहध्वे । मरुतः । पराकात् । युयम् । महः । समऽवरणस्य । वस्वः ।
विदानासः । वसवः । राध्यस्य । आरात् । चित् । द्वेषः । सनुतः । युयोत ॥ ६ ॥

हे मरुतः वयं यत् यदा पराकात् अत्यन्तं दूरदेशात् वहध्वे^१ आगच्छत ददानीं^२ महः
महत् संवरणस्य संवरणीयं राध्यस्य संराधनीयं वस्वः वसु धनं विदानासः प्रयच्छन्तो हे
वसवः यूयम् आराञ्चित् दूरादेव युयोत पृथक्कृत । कानिति उच्यते । द्वेषः द्वेषन् । कीदृशान् ।
सनुतः अन्तर्हितान् । निगूढानित्यर्थः । सनुतरित्यन्तर्हितनाम ॥

य उदचि यज्ञे अध्वरेष्ठा मरुद्भ्यो न मानुषो ददाशत् ।

रेवत्स वयो दधते सुवीरं स देवानामपि गोपीथे अस्तु ॥ ७ ॥

यः । उत्ऽकचि । यज्ञे । अध्वरेऽस्थाः । मरुत्ऽभ्यः । न । मानुषः । ददाशत् ।

रेवत् । सः । वयः । दधते । सुवीरम् । सः । देवानाम् । अपि । गोऽपीथे । अस्तु ॥ ७ ॥

अध्वरेष्ठाः यागे सीदन् मानुषः यः^३ यजमानः यज्ञे उदचि सति । कक्षब्देन स्तोत्र-
मुपलक्ष्यते । यज्ञे समाप्तस्तुतिके सति संपूर्णे सति मरुद्भ्यो न मरुद्भ्य इवान्येषामध्वर्युभ्यं^४
ऋत्विगादिभ्यः ददाशत् दद्यात् । यद्वा यज्ञ उदच्युपक्रान्त इत्यर्थः । तस्मिन् यज्ञे मरुद्भ्य इवान्यस्मै
इन्द्राय ददाशत् ददाति । सः यजमानः रेवत् धनवत्^५ सुवीरं शोभनपुत्राद्युपेतं वयः अन्नं
दधते धारयति । व्यत्ययेनैकवचनम् । स देवानाम् इन्द्रादीनाम् अपि गोपीथे सोमपाने
अस्तु भवतु ॥

ते हि यज्ञेषु यज्ञियांस ऊर्मा आदित्येन नाम्ना शंभविष्ठाः ।

ते नोऽवन्तु रथतूर्मनीषां महश्च यामन्नध्वरे चकानाः ॥ ८ ॥

ते । हि । यज्ञेषु । यज्ञियांसः । ऊर्माः । आदित्येन । नाम्ना । शम्भविष्ठाः ।

ते । नः । अवन्तु । रथऽतः । मनीषाम् । महः । च । यामन् । अध्वरे । चकानाः ॥ ८ ॥

ये हि ते खलु यज्ञेषु यागेषु यज्ञियांसः यज्ञार्हा यष्टव्याः ऊर्माः अक्षितारः आदित्येन
नाम्ना आदित्यसंबन्धिनोदकेन शंभविष्ठाः सुखस्य भावक्षितारः । यद्वा । आदित्याख्येन नाम्नादित्य-
नामकेन देवेन सह शंभविष्ठाः । ते मरुतः नः अस्मान् अवन्तु । रथतः रथतुरो रथस्य यज्ञ-
गमनसाधनस्य त्वरक्षितारः सन्तः मनीषां स्तुतिमवन्तु रक्षन्तु । कीदृशास्ते । अध्वरे यामन्
यामगमने महः महद्विः चकानाः कामयमानाः ॥ ११ ॥

‘विप्रासः’ इत्यष्ट्वं दशमं सूक्तम् । पञ्चम्यावास्तित्तो द्वितीया चेति चत्सो जगत्स्यः । शिष्टा-
अतस्तत्तुष्टुमः । पूर्ववदधिदेवते । तथा चानुक्रान्तं—‘विप्रासो द्वितीया पञ्चम्यावाश्च तित्तो जगत्स्यः’
इति । गतो विनियोगः ॥

विप्रासो न मन्मभिः स्वाध्यां देवान्योऽ न यज्ञैः स्वप्नसः ।

राजानो न चित्राः सुसंदशः क्षितीनां न मयीं अरेपसः ॥ १ ॥

१. म-प्रबह्वे । २. म-त४.५-तदानीं ययं; त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.६.८-तदानीं सूर्य ।
३. त-म-मु-‘यः’ नास्ति । ४. त-मु-‘मध्वर्युप्रवृत्तिभ्यः’ । ५. त१.२.३.७-मु-रयिमत्; म-‘धनवत्’
नास्ति ।

विप्रांसः । न । मन्थेऽग्निः । मृऽअप्यः । देवऽअप्यः । न । यज्ञैः । मृऽअर्गसः ।

राजानः । न । वित्राः । मृऽसंहयोः । क्षितीतान् । न । मयीः । अग्नेरसः ॥ १ ॥

‘विप्रांसो’ न विप्रा प्राङ्गना इव ते यथा ‘मन्मभिः स्तुतिभिः’ स्वाध्वः शोभनाध्वाना भवन्ति एवं मरुतोऽप्यस्मर्त्तुर्वैर्मन्मभिसंमनीयैः स्तोत्रैः स्वाध्वः मुसमसो भवन्ति । अथवा । मन्मभिः स्तोत्रैर्युक्ता विप्रांसो न मेधाधिनः स्तोत्रा इव स्वाध्वो यज्ञे यजमाने वा मुष्मन्ना इत्यर्थः । तथा ‘यज्ञैः यज्ञैः’ देवाध्वो न देवानां तर्पयितारो यजमाना इव ‘स्वप्नसः’ । अग्न इति कर्मनाम । शोभनकर्मागः । ते यथा कर्मसु स्वाध्वता भवन्ति तद्वद्वृष्टिप्रदानादिकर्मसु स्वाध्वता इत्यर्थः । ‘राजानो’ न मूर्धाभिवक्ताः क्षितिपतव इव ‘वित्राः चावनीयाः पूजनीयाः’ । यद्वा चित्राभरणाः । तथा ‘सुसंहयोः’ सुषु दर्शनीयाः । तथा ‘क्षितीनां’ विद्यामानां स्वामिनः ‘मयीः’ न मनुष्या इव ‘अग्नेरसः’ अवापाः । यथा प्रतिप्रहार्यमन्वत्रागत्वा स्वगृह एवावुतिष्ठन्तो निर्दोषा भवन्ति तादृशा इत्यर्थः । ईदृशाः शोभन्त इत्यर्थः ॥

अग्निं ये भ्राजसा रुक्मवक्षसो वातांसो न स्वयुजः मृधऊतयः ।

प्रज्ञातारो न ज्येष्ठाः मुनीतयः मुशमीणो न सोमा क्रतं यते ॥ २ ॥

अग्निः । न । ये । भ्राजसा । रुक्मऽवक्षसः । वातांसः । न । स्वऽयुजः । मृधऽऊतयः ।

प्रऽज्ञातारः । न । ज्येष्ठाः । मुऽनीतयः । मुऽशमीणः । न । सोमाः । क्रतम् । यते ॥ २ ॥

हे मरुतः ‘अग्निं अग्निरिव स्’ यथा? ‘भ्राजसा तेजसा शोभते तद्वद्भ्राजसा युक्ताः किंच’ ‘रुक्मवक्षसः रुक्मालंकृतवक्षसाः’ ‘वातांसो’ न प्रत्यक्षवाना इव ‘स्वयुजः स्वयं’ युज्यमानाः । ‘सम्यऊतयः’ सद्योगमनाः ‘प्रज्ञातारो’ न प्रकर्षेण ज्ञातारो ज्ञानिन इव ‘ज्येष्ठाः’ पूज्याः ‘मुनीतयः’ सुवचनाः ‘मुशमीणो’ न ‘सोमाः’ सुसुताः सोमा इव ते दृष्यन् ‘क्रतं’ यत्ने यज्ञं गच्छते यजमानाश्च गच्छन्तेति ॥

वातांसो न ये धुनयो जिगत्नवोऽग्नीनां न जिह्वा विरोकिणः ।

वर्मेष्वन्तो न योधाः शिमीवन्तः पितृणां न शंसाः सुरातयः ॥ ३ ॥

वातांसः । न । ये । धुनयः । जिगत्नवः । अग्नीनाम् । न । जिह्वाः । विऽरोकिणः ।

वर्मेष्वन्तः । न । योधाः । शिमीवन्तः । पितृणाम् । न । शंसाः । सुरातयः ॥ ३ ॥

‘ये मरुतः’ ‘वातांसो’ न वायव इव ‘धुनयः’ वायूनां कम्पयितारः ‘जिगत्नवः’ गमनशीलाः । अत्र मरुते सूक्ते मरुतमेव दृष्टान्तकथने संचरन्स्वभाववायुपदार्थतद्भिन्नाभिदेवताभेदाधिकृतम् । तथा ‘अग्नीनां’ न ‘जिह्वाः’ अग्नीनां ज्वाला इव ‘विरोकिणः’ विरोचनशीलमुक्ताः । तथा ‘वर्मेष्वन्तो’ न ‘योधाः’ कवचिनो योद्धार इव ‘शिमीवन्तः’ शौर्यकर्मवन्तः । तथा ‘पितृणां’ न ‘शंसाः’ पितॄणां जनकानां संसा वाच इव ‘सुरातयः’ सुदानाः । एवंमहानुभावा एते मरुतोऽस्यसङ्गमनागच्छन्तु ॥

स्थानां न येऽराः सनाभयो जिगीवांसो न शूरा अभिघवः ।

वरेयवो न मर्या घृतघृषोऽभिस्वर्तारो अर्कं न सुष्टुभः ॥ ४ ॥

स्थानाम् । न । ये । अराः । सनाभयः । जिगीवांसः । न । शूराः । अभिघवः ।

वरेयवः । न । मर्याः । घृतघृषः । अभिस्वर्तारः । अर्कम् । न । सुष्टुभः ॥ ४ ॥

स्थानां षन रथचक्राणामिव षनराः ते यथा बहवोऽपि षननाभयः समाननाभयो भवन्ति तद्वत् षने परस्परं सनाभयः समानबन्धना एकस्मिन्नेवान्तरिक्षे वर्तमानाः । परस्परं बन्धुभूता इत्यर्थः । षजिगीवांसो षन षशूराः जयशीलाः शूरा इव षअभिघवः अभिगतदीप्तयः किंच षवरेयवो षन षमर्याः वृत्तं वरं परस्मै प्रदातुमिच्छन्तो मनुष्या इव षघृतघृषः उदकसेक्तारः । उदकपूर्वं हि वराणि वसूनि दीयन्ते नियमेन । वृष्ट्युदकप्रदा इत्यर्थः । किंच षअभिस्वर्तारः षअर्कं षन अर्कमर्चनीयं स्तोत्रमभिस्वर्तारोऽभितः शब्दयितारो बन्दिन इव षसुष्टुभः सुशब्दाः ॥

अश्वासो न ये ज्येष्ठास आशवो दिधिषवो न रथ्यः सुदानवः ।

आपो न निम्नैर्दभिर्जिगत्तवो विश्वरूपा अङ्गिरसो न सामभिः ॥ ५ ॥

अश्वासः । न । ये । ज्येष्ठासः । आशवः । दिधिषवः । न । रथ्यः । सुदानवः ।

आपः । न । निम्नैः । उदऽभिः । जिगत्तवः । विश्वरूपाः । अङ्गिरसः । न । सामऽभिः ॥ ५ ॥

षये मरुतः षअश्वासो षन अश्वा इव षज्येष्ठासः ज्येष्ठाः प्रशस्यतमाः षआशवः शीघ्रगमनाः । तथा षदिधिषवो षन वसूनां धारका इव षरथ्यः रथस्वामिनः षसुदानवः सुदानाः । तथा षआपो षन आप इव षनिम्नैः प्रवणरैः षउदभिः उदकैः सह षजिगत्तवः गमनशीलाः । तथा षविश्वरूपाः नानारूपाः षसामभिः युक्ताः षअङ्गिरसो षन अङ्गिरस इव । सर्वदा सामगा इत्यर्थः ॥ ॥ १२ ॥

आवाणो न सुरयः सिन्धुमातर आदर्दिरासो अद्रयो न विश्वहा ।

शिश्नूला न क्रीळ्यः सुमातरौ महाग्रामो न यामन्नुत त्विषा ॥ ६ ॥

आवाणः । न । सुरयः । सिन्धुऽमातरः । आऽदर्दिरासः । अद्रयः । न । विश्वहा ।

शिश्नूलाः । न । क्रीळ्यः । सुऽमातरः । महाग्रामः । न । यामन् । उत । त्विषा ॥ ६ ॥

षसूरवः उदकस्य प्रेरकाः षआवाणो षन मेघा इव षसिन्धुमातरः नदीनिर्मातारः । षआदर्दिरासः आदरणाशीलानि षअद्रयो षन वज्राघायुधानीव षविश्वहा सर्वदा शत्रूणां हन्तार इत्यर्थः । बद्धा । सर्वदा अद्रयो न वज्रा इव शत्रूणामादर्दिरास आदरणाशीलाः । षसुमातरः शोभनमातृकाः षशिश्नूला षन शिशव इव षक्रीळ्यः विहर्तारः । षउत अपि च षमहाग्रामो षन महाजनसंघ इव षयामन् यामनि गमने षविषा दीप्त्या युक्ता भवन्ति । तेऽस्मद्यज्ञमागच्छन्तु ॥

उषसां न केतवोऽध्वरथ्रियः शुभयवो नाञ्जिभिर्व्यश्चितन् ।

सिन्धवो न ययियो आर्जहृष्टयः परावतो न योजनानि ममिरे ॥ ७ ॥

उषसाम् । न । केतवः । अध्वरऽथ्रियः । शुभयवः । न । अञ्जिभिः । वि । अश्चितन् ।

सिन्धवः । न । ययियः । आर्जहृष्टयः । पराऽवतः । न । योजनानि । ममिरे ॥ ७ ॥

ये मरुतः 'उषसो' 'न' 'केनच' उपमां रश्मय इव 'अध्वरविद्यः सज्जसा अक्षितारो' अस्मिन् । तथा 'सुभेययो' 'न' कल्याणकामा वरा इव 'अक्षिभिः अजरैः' 'उषसिभ्यः इति' 'वस्ते' । 'क्षिता वर्णे' । लक्षि रूपम् । तथा 'सिन्धुयो' 'न' मय इव 'सिन्धुयः समलक्षिताः' 'अ' 'उषस्यः इति' 'वस्ते' । युवाः 'परावर्तो' 'न' दुराधर्मीना वरदा इव 'सौजन्यनि दुरधेयान्' 'मसि' परिचितम्भुभिः । तेऽस्मद्यजमागच्छन्ति ॥

मुभागाभो देवाः कृणुता मृगजानस्मान्स्तोतृन्मरुतो वावृधानाः ।

अधि स्तोत्रस्य मुख्यस्य गात मुनादि वो रक्षधेयानि सन्ति ॥ ८ ॥

मुऽभागात् । तः । देवाः । कृणुत । मुऽरन्तात् । अस्मात् । स्तोतृन् । मरुतः । ववृधानाः ।

अधि । स्तोत्रस्य । मुख्यस्य । गात । मुनात् । हि । वः । रक्षधेयानि । सन्ति ॥ ८ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहरति । इ 'मरुतः' 'देवाः' 'ववृधानाः' स्तुत्या वधेमाणा यथं 'स्तोतृन्' 'नः' अस्मात् । 'मुभागात्' मुधनान् । 'कृणुत' कुरुत । तथा 'मृगजान' शोभनरजान् । 'कृणुत' । यद्वा । 'मृगजान' शोभनरमणीयस्तोत्रानस्मानिनि संवन्धनीयम् । किंच यथं 'मृगयस्य' 'स्तोत्रस्य' सतिभूते स्तोत्रम् । 'अधि' 'गात' अधिगच्छत । 'वः' युष्माकं 'रक्षधेयानि' रक्षयन्ति । अस्माद्विषयाणि । 'मुनादि' विरक्तानादात्म्यं गन्तुं 'सन्ति' ॥ ॥ १३ ॥

'अपश्यम्' इति उपवसेकादसं सूक्तमस्यैव त्रैलोक्यम् । सौवीर्यगुणोऽतिरक्षिर्वैश्वानरगुणो वायव्या सतिनाम वाजंभरपुत्रः । तथा चानुक्तान्तम्—'अपश्यं सप्त सौवीर्योऽतिरक्षिर्वैश्वानरो वा सतिनां वाजंभर आस्यैव तु' इति । प्रातरनुवाकाधिनशक्तयोर्बहुमे छन्दसीदमादिके द्वे सूक्ते । सूत्रिने च—'अपश्यमस्य महतो इति सूक्ते' (आश. श्री. ७. १३) इति ॥

अपश्यमस्य महतो महित्वममर्त्यस्य मर्त्यांषु विभु ।

नाना हनु विभृते सं भेरेते अमिन्वती बप्सती भूर्यतः ॥ १ ॥

अपश्यम् । अल्पम् । महतः । महिऽत्वंम् । अमर्त्यस्य । मर्त्यांषु । विभु ।

नाना । हनु इति । विभृते इति विऽभृते । मद् । भेरेते इति ।

अमिन्वती इति । बप्सती इति । भूरि । अतः ॥ १ ॥

'अस्य अग्नेः' 'महतः' महतीवस्य 'महिश्वं' महत्त्वम् 'अपश्यं' पश्यामि । कीदृशस्यास्य । 'मर्त्यांषु' 'विभु' मनुष्यरूपान् प्रजान् । तानां हृदये 'अमर्त्यस्य' अमरजन्मभावस्य वैश्वानररूपेण वर्तमानस्य । यद्वा । मर्त्यांषु विष्वक्विष्वजमानरूपान् प्रजास्वमर्त्यस्य सर्वदा जागरितस्य । अथ द्वावाश्रित्योऽश्रित्यते । अस्याग्नेः 'हन्' शिघ्रे 'नाना' 'विभृते' विभिन्नं 'सं' 'भेरेते' संभरतो दन्वीः । तथा कृत्वा 'अमिन्वती' अमंसादन्वी स्तोतारं 'बप्सती' भक्षयन्ती 'भूरि' प्रभूतं काष्ठमरण्ये वर्तमानम् 'अतः' भक्षयतः ॥

गुहा शिरो निर्दितमृधंगुक्षी असिन्वन्नचि जिह्वया वनानि ।

अत्राण्यस्मै पुद्भिः सं भेरन्त्युत्तानईस्ता नमुमार्धि विभु ॥ २ ॥

गुहा । शिरः । निऽहितम् । ऋधक् । अक्षी इति । अस्मिन् । अत्ति । जिह्वा । वनानि ।
अत्राणि । अस्मै । पट्ऽभिः । सम् । भरन्ति । उत्तानऽहस्ताः । नमसा । अधि । विक्षु ॥ २ ॥

अस्याग्नेः ऽशिरः मूर्धा ऽगुहा गुहायां ऽनिहितं मनुष्योदरेषु वर्तते । अस्य ऽअक्षी अक्षिणी
ऽऋधक् पृथग्निहितं निहिते चन्द्रसूर्यात्मना । तावेवाक्षिणी इत्यर्थः । ईदृशो योऽग्निः ऽअस्मिन्वन् दन्तै-
रसंखादन् ऽजिह्वा ऽवनानि ऽअत्ति काष्ठानि भक्षयति दाहभूतः ऽअस्मै अग्नयेऽध्वर्वाद्यः ऽपट्भिः
पादैरभिगत्य ऽअत्राणि^१ ऽसं ऽभरन्ति संपादयन्ति हवींषि । कथंभूताः । ऽउत्तानहस्ताः पात्रधारणार्थ-
मुन्नतकराः ऽनमसा नमस्कारेण युक्ताः । कुत्र । ऽअधि ऽविक्षु प्रजासृष्टिविक्षु मध्ये ॥

प्र मातुः प्रतरं गुह्यमिच्छन् कुमारो न वीरुधः सर्पदुर्वीः ।

ससं न पक्वमविदच्छुचन्तं रिरिह्वासं रिप उपस्थे अन्तः ॥ ३ ॥

प्र । मातुः । प्रऽतरम् । गुह्यम् । इच्छन् । कुमारः । न । वीरुधः । सर्पत् । उर्वीः ।
ससम् । न । पक्वम् । अविदत् । शुचन्तम् । रिरिह्वासम् । रिपः । उपऽस्थे । अन्तरिति ॥ ३ ॥

अथमग्निः ऽमातुः पृथिव्याः संबन्धिनीः ऽउर्वीः बह्वीः ऽवीरुधः लताः ऽइच्छन् तथा ऽप्रतरं
प्रकृष्टतरं ऽगुह्यं गोप्यं तासां वीरुधां मूलमपीच्छन् कामयमानः ऽप्र ऽसर्पत् प्रसर्पति प्रसरति । किमिव ।
ऽकुमारो ऽन कुमार इव । स यथा स्तन्यं पातुं जानुभ्यां सर्पति तद्वत् । ऽससं ऽन ऽपक्वं पक्वमन्नमिव
ऽशुचन्तं दीप्यमानं नीरसं वृक्षं ऽरिपः पृथिव्याः ऽउपस्थे ऽअन्तः उत्सङ्गेऽन्तः ऽअविदत् विन्दति ।
पुनः कीदृशम् । ऽरिरिह्वासम् आकाशमास्वादयन्तम् । यद्वा । मूलैर्मातरं पृथिवीं रिरिह्वासम् ॥

तद्वाप्तुं रोदसी प्र ब्रवीमि जायमानो मातरा गर्भो अत्ति ।

नाहं देवस्य मर्त्यैश्चिकेताभिरङ्ग विचेताः स प्रचेताः ॥ ४ ॥

तत् । वाम् । ऋतम् । रोदसी इति । प्र । ब्रवीमि । जायमानः । मातरा । गर्भैः । अत्ति ।
न । अहम् । देवस्य । मर्त्यैः । चिकेत । अग्निः । अङ्ग । विऽचेताः । सः । प्रऽचेताः ॥ ४ ॥

हे ऽरोदसी आवापृथिव्यौ ऽवां युवां ऽतत् ऽऋतं सत्यं ऽप्र ऽब्रवीमि यदरणीभ्यां ऽजायमानः
उत्पन्नः ऽगर्भैः गर्भस्थानीयोऽग्निः ऽमातरा अरणी ऽअत्ति भक्षयति । ऽदेवस्य द्योतनादिगुणस्याग्नेः^२
वर्तनं ऽमर्त्यैः मनुष्यैः ऽअहं ऽन ऽचिकेत न जानामि । हे ऽअङ्ग वैश्वानर ऽअग्निः अरणीभ्यामुत्पन्नः
ऽविचेताः विविधज्ञानवान् ऽस ऽप्रचेताः^३ प्रकृष्टज्ञानः^४ । अतो न जानामीत्यर्थः । अथवाऽज्ञेयात्मा-
नमेव संबोध्य ब्रवीमि । अक्षिरेव विचेताः बहुधा जानाति स प्रचेताः^४ स एव जानाति ।
स्वमहिमानं नाहं स्तोतुं प्रभवामीत्यर्थः ॥

यो अस्मा अन्नं तृप्वाऽदधात्याज्यैर्धृतैर्जुहोति पुष्यति ।

तस्यै सहस्रमुक्षमिर्वि चधेऽग्रं विश्वतः प्रत्यङ्मुसि त्वम् ॥ ५ ॥

१. ग-त-भ-‘अत्राणि’ नास्ति । २. त१.२.३.६.७.८-म४.६.८-मु-द्योतमानादिगुणस्याग्नेः;
त४.५-द्योतमानस्याग्नेः; म१.२.७-दानादिगुणस्याग्नेः । ३. ग-त-प्रचेताः स एव । ४. भ-‘प्रकृष्टज्ञानः
... प्रचेताः’ नास्ति ।

यः । अस्मै । अन्नम् । तृणु । आऽदधाति । आत्तैः । घृतैः । जुहोति । पुष्यति ।
तस्मै । मृदयाम् । अशऽभिः । वि । चक्षे । अग्ने । विभनः । प्रत्यङ् । अस्मि । त्वम् ॥ ५ ॥

१५. यजमानः १ अस्मै अग्ने १ तृणु क्षिप्रम् १ अन्नम् १ आदधाति कर्तुं १ आत्तैर्घृतैः अश्वैः १
द्विजैर्वा सोमरसैः १ जुहोति १ पुष्यति पुष्पाणि यैर्न काष्ठैः १ तस्मै । तस्मिन्पथः । तं १ मृदये मृदय-
मन्त्रवाक्यैः १ अशभिः अक्षिण्यानीयाभिरगमिताभिर्वालाभिः १ वि १ चक्षे विचष्टे विवरयति ।
अथ प्रत्यङ्कृतः । हे १ अग्ने १ त्वं १ विभनः सर्वतः १ प्रत्यङ्कृतिं प्रत्यगच्छतो भवसि । अस्मद्गन्-
तृत्वेन प्रवर्तमानो भवसि ॥

किं देवेषु त्यज एनश्चक्यात्रे पुच्छामि नु त्वामविद्वान् ।

अकीळन् क्रीळन् हरितत्वेऽदन्नि पर्वश्चकर्तु गामिवासिः ॥ ६ ॥

किम् । देवेषु । त्यजः । एनः । चक्ये । अग्ने । पुच्छामि । नु । त्वाम् । अविद्वान् ।

अकीळन् । क्रीळन् । हरिः । अन्त्रे । अदन् ।

वि । पर्वऽशः । चकर्तु । गाम्ऽईव । अस्तिः ॥ ६ ॥

हे १ अग्ने १ त्वं १ नु क्षिप्रं १ देवेषु १ किं १ त्यजः कोषम् १ एनः पापं च १ चक्यं कृतवानस्मीति
१ अविद्वान् अहं १ पुच्छामि । त्वाण्डवं दहन्ममसि पुच्छामि । किंच १ अकीळन् कचिदेशेऽविहरन् १ क्रीळन्
कचिदेशे चिनोदयतीत्यया दहन् १ हरिः हरितवर्णः सन् १ अन्त्रे अन्तस्थम् १ अदन् अन्नकाष्ठार्थं
१ पर्वशः सर्वे सर्वे १ वि १ चक्यं विविधं करोषि । १ गामिवासिः गां यथा अग्निः स्वधिति
पर्वसिद्धिनाति तद्वत् ॥

विषूचो अशान्युपुजे वनेजा ऋजीतिभी रक्षुनाभिर्गृभीतान् ।

चक्षदे मित्रो वसुभिः सुजातः समानृषे पर्वभिर्वाह्वानः ॥ ७ ॥

विषूचः । अशान् । उपुजे । वनेऽजाः । ऋजीतिभिः । रक्षुनाभिः । गृभीतान् ।

चक्षदे । मित्रः । वसुभिः । सुजातः । सन् । आनृषे । पर्वभिः । वाह्वानः ॥ ७ ॥

अवमसिः १ विषूचः विष्वग्यज्ञान् १ अशान् व्याप्तान् महतो वृक्षान् सर्वतो गन्तुमशक्तेषु वा
१ उपुजे सुकृते १ वनेजाः वने प्रवृद्धः संपन्नः सन् । कीरशानवान् । १ ऋजीतिभिः ऋजुगामिर्षभिः
१ रक्षुनाभिः रक्षुनास्थानीयामिर्जताभिः १ गृभीतान् परिगृहीतान् वेष्टितान् । साक्षादचक्षे
ऋजुगामिभिः १ प्रसिद्धाभी रक्षुनाभिर्गृभीतान् गृभीतान् स्वकीयानवान् । साक्षादाहव रथे योजितवामि-
त्यर्थः । तारुतोऽसिः १ चक्षदे चक्षद् १ शक्यतीकरोति वसुभिः । मित्रः अस्माकं मित्रदूतः १ वसुभिः
वासकैः रक्षिभिः १ सुजातः सुपु प्रवृद्धः सन् । किंच १ समानृषे समव्यवर्षे १ पर्वभिः काष्ठशब्दैः
१ वाह्वानः वर्धमानः ॥ ॥ १४ ॥

१. त-अ-अश्वरूपैः । २. त१.२-विचष्टे विवरयति; त३.६.८-अ१.८-विचष्टे विवरयति; त४.५-
विचष्टे; त१.२.४.७-विचष्टे पश्यति । ३. त२.३.६.७.८-अ४.६.८-प्रवर्तते । ४. त-अ-अ- 'च'
नास्ति । ५. त-अ-'गृभीतान्' नास्ति । ६. अ-ऋजुगामिभिः; त१.२.३-अ-ऋजुगामिर्षभिः । ७. त-अ-अ-
'वाह्वान्' नास्ति ।

‘अग्निः सप्तम्’ इति सप्तचै द्वादशं सूक्तं सौचीकस्य वैश्वानरस्याग्नेरार्घं त्रैष्टुभसाग्नेयम् ।
‘अग्निः सप्तम्’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाग्निनशस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥

अग्निः सप्तं वाजंभरं ददात्यग्निर्वीरं श्रुत्यं कर्मनिःष्ठाम् ।

अग्नी रोदसी वि चरत्समञ्जन्नग्निनारीं वीरकुक्षिं पुरंधिम् ॥ १ ॥

अग्निः । सप्तम् । वाजम्भरम् । ददाति । अग्निः । वीरम् । श्रुत्यम् । कर्मनिःऽस्थाम् ।

अग्निः । रोदसी इति । वि । चरत् । समऽअञ्जन् ।

अग्निः । नारीम् । वीरऽकुक्षिम् । पुरंम्ऽधिम् ॥ १ ॥

अयम् ^१अग्निः ^२सप्तं सर्पणस्वभावमश्वं ^३वाजंभरं युद्धे शत्रून् जिह्वाक्षसंपादकं ^४ददाति स्तोत्रभ्यः । तथा ^५अग्निर्वीरं वीर्यवन्तं पुत्रं ^६श्रुत्यं पितृव्यपदेशकं ^७कर्मनिःष्ठां यागेऽनन्यचित्तं ददाति । ^८अग्नी रोदसी द्यावापृथिव्यौ ^९समञ्जन् सम्यगाजयन् ^{१०}वि ^{११}चरत् विविधं चरति । अयम् ^{१२}अग्निनारीं योषितं ^{१३}वीरकुक्षिं वीरप्रसवकुक्षिं ^{१४}पुरंधिं च करोति ॥

अग्नेरग्रसः समिदस्तु भद्राग्निर्मही रोदसी आ विवेश ।

अग्निरेकं चोदयत्समत्सृग्निर्वृत्राणि दयते पुरुणि ॥ २ ॥

अग्नेः । अग्रसः । समऽइत् । अस्तु । भद्रा । अग्निः । मही इति । रोदसी इति । आ । विवेश ।

अग्निः । एकम् । चोदयत् । समत्ऽसृ । अग्निः । वृत्राणि । दयते । पुरुणि ॥ २ ॥

^१अग्रसः कर्मवतः ^२अग्नेः ^३समित् ^४भद्रा ^५अस्तु । अयम् ^६अग्निः ^७मही महत्यौ ^८रोदसी द्यावापृथिव्यौ ^९आ ^{१०}विवेश आविष्टवान् स्वतेजसा । तथायम् ^{११}अग्निरेकम् असहायमेव ^{१२}चोदयत् चोदयति प्रेरयति ^{१३}समत्सु संप्राप्तेषु ^{१४}युद्धे स्वभक्तं स्वयं सहायः सन् जघिनं करोतीत्यर्थः । तथा ^{१५}अग्निर्वृत्राणि ^{१६}पुरुणि बहून् शत्रून् ^{१७}दयते हन्ति ॥

अग्निर्ह त्वं जरतः कर्णमावाग्निरङ्गयो निरदहज्जरुयम् ।

अग्निरग्निं घर्म उरुप्यदन्तरग्निर्नृमेधं प्रजयांसृजत्सम् ॥ ३ ॥

अग्निः । ह । त्वम् । जरतः । कर्णम् । आवा । अग्निः । अत्ऽम्यः । निः । अदहत् । जरुयम् ।

अग्निः । अग्निम् । घर्मे । उरुप्यत् । अन्तः । अग्निः । नृऽमेधम् । प्रऽजयां । असृजत् । सम् ॥ ३ ॥

^१अग्निर्ह अयमग्निः खलु ^२त्वं तं प्रसिद्धं ^३जरतः ^४कर्णं जरत्कर्णनामानसृषिम् ^५आवा ररक्ष । तथायम् ^६अग्निः ^७अङ्गवः ^८जरुयम् एतज्ज्ञानमसुरम् ^९निरदहत् निर्दग्धवान् । तथा ^{१०}अग्निरग्निं महर्षिं ^{११}घर्मे ^{१२}अन्तः ऋषीसेऽवस्थितम् ^{१३}उरुप्यत् ररक्ष । तथायम् ^{१४}अग्निर्नृमेधम् एतज्ज्ञानकसृषिं ^{१५}प्रजया पुत्रादिलक्षणया ^{१६}सम् ^{१७}असृजत् संयुयोज ^{१८} ॥

अग्निर्दाद्वर्षिणं वीरपेशा अग्निकर्षिं यः सहसा सनोति ।

अग्निर्दिवि हव्यमा ततानाग्नेर्धामानि विमृता पुरुत्रा ॥ ४ ॥

अग्निः । दातु । द्रविणम् । परिऽपेशः । अग्निः । कृमिन् । यः । सहसा । मनोनि ।

अग्निः । दिवि । ह्यन् । आ । नृत्तान् । अग्ने । यामनि । विऽभृत् । पुरुऽवा ॥ ४ ॥

अयम् 'अग्निः' 'वीर्यपेशः' प्रेरकशक्त्यारूपः 'द्रविणं धनं' 'दानं ददाति । तथा 'अग्निर्ऋषिं मन्यद्गृह्यते' पुत्रं प्रयच्छतीति शेषः । 'कृमिः' विशेषणम् । 'यः' कृमिः 'सहसा गतो सहसाग्निं' 'मनोनि भजने दक्षिणाग्नेन तस्यैव ददातीति । तथा 'अग्निः' 'दिवि सुयोकि' 'हव्यं यजमानैर्हुतम्' 'आ' 'तत्तान् देवेषु बिस्तारयति । तथा 'अग्नेर्यामनि शरीरानि' 'विभृता विभृतानि संभृतानि' 'पुरुषा बहुषु स्थानेष्वहवनीयविष्ण्वर्गादिषु क्षिप्यादिषु वा ॥

अग्निमुक्थैर्ऋषयो वि ह्वयन्तेऽग्निं नरो यामनि बाधिताम् ।

अग्निं वयो अन्तरिक्षे पतन्तोऽग्निः सहसा परि याति गोनाम् ॥ ५ ॥

अग्निम् । उक्थैः । कथय । वि । ह्वयन्ते । अग्निम् । नरो । यामनि । बाधिताम् ।

अग्निम् । वयः । अन्तरिक्षे । पतन्त । अग्निः । सहसा । परि । याति । गोनाम् ॥ ५ ॥

'अग्निमुक्थैः शकैः' 'कथयः' 'पुत्रं' 'वि' 'ह्वयन्ते विविधमाहुषस्मिन् यज्ञे स्वाधे' । 'अग्निं' 'नरः' 'मनुष्याः' 'यामनि संभ्रमे' 'यामिवधकमेव' 'रटितः' । 'बाधिताम्' 'शत्रुभ्यो बाधिताः' 'प्राप्नुवन्ति जयायम्' । तथा 'अग्निं' 'वयः' 'पक्षिणः' 'अन्तरिक्षे' 'पतन्तः' 'पश्यन्ति रात्रिषु' । 'तस्मादिदम्' 'वयामि नक्तं नाध्यायते' ('नै. सं. १. ३. ४. ४') इति प्राश्नम् । बहु दावभूतमग्निमन्तरिक्षगा वयः पतन्ति । तथा 'अग्निः' 'गोनां गवां' 'सहसा सहसाग्निं' 'परि यतिनः' 'याति गच्छति ॥

अग्निं विश ईळते मानुषीर्या अग्निं मनुषो नहुषो वि जाताः ।

अग्निर्गान्धर्वी पथ्यामृतस्याग्नेर्गन्धृतिर्पृत आ निषत्ता ॥ ६ ॥

अग्निम् । विशः । ईळते । मानुषीर्या । याः । अग्निम् । मनुषः । नहुषः । वि । जाताः ।

अग्निः । गान्धर्वीम् । पथ्याम् । कृतस्य । अग्नेः । गन्धृतिः । धृते । आ । निऽसत्ता ॥ ६ ॥

'अग्निं' 'विशः' 'प्रजा कल्पिष्यमानकल्पनाः' 'ईळते स्तुवन्ति । 'याः' 'मानुषीः' 'मानुष्यो मनुष्या जाताः' 'ता ईळते । तथा 'अग्निं' 'मनुषः' 'मनुष्याः' 'मनुष्यः' 'राज्ञः' 'सकाशात्' 'जाताः' 'प्रजा विविधं स्तुवन्तीति । 'अग्निर्गान्धर्वीम्' । 'वाकानामैतत्' । 'वाक्' 'श्रुतीति । 'कीदृशी' 'गान्धर्वीम्' । 'कृतस्य' 'पथस्य' 'पथ्यां' 'पथि' 'दिताम्' । 'अग्नेः' 'महाग्नेः' 'गन्धृतिः' 'मातृः' 'धृते' 'आग्ने' 'या' 'निषत्ता' 'मवेतो निषण्णो भवति ॥

अग्रे प्रब्रं क्रमवस्ततश्चरन्ति महामवोचामा मुवुक्तिम् ।

अग्ने प्रावं जरितारं यविष्ठाग्ने महि द्रविणमा यजस्व ॥ ७ ॥

अग्रे । प्र । ब्र । क्रमवः । ततश्च । अग्निम् । महाम् । अवोचाम् । मुऽवुक्तिम् ।

अग्ने । प्र । अ । जरितारम् । यविष्ठ । अग्ने । महि । द्रविणम् । आ । यजस्व ॥ ७ ॥

अग्रये ऋग्वेदं स्तोत्रम् ऋग्वेदः मेधाविनः ततश्च अकुर्वन् । वयं च मह्यं महान्तम् अग्निं प्रति सुवृत्तिं स्तुतिम् अवोचाम । हे ययविष्ठ युवतम् अग्ने जरितारं स्तोतारं प्राव प्ररक्ष । हे अग्ने महि महत् द्रविणं धनम् आ ययस्व प्रयच्छेत्यर्थः । अत्र प्रतिवाक्यमभ्यभिधानं तस्य स्तुत्यत्वप्रदर्शनार्थम् ॥ १५ ॥

‘ य इमा ’ इति सप्तर्चं त्रयोदशं सूक्तं भुवनपुत्रस्य विश्वकर्मण आर्षं त्रैष्टुभं विश्वकर्मदेवत्वम् । तथा चानुकान्तं—‘ य इमा विश्वकर्मा भौवनो वैश्वकर्मणं तु ’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । अत्र वाजसनेयकं—‘ ब्रह्म वै स्वयंभु तपोऽतप्यत । तदैक्षत न वै तपस्यानन्यमस्ति हन्ताहं भूतेष्वात्मानं जुह्वानि भूतानि चात्मानि तत्सर्वेषु भूतेष्वात्मानं हुत्वा ’ (श. ब्रा. १३. ७. १) इत्यादि ॥

य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वद्विहोता न्यसीदत्पिता नः ।

स आशिषा द्रविणमिच्छमानः प्रथमच्छद्वराँ आ विवेश ॥ १ ॥

यः । इमा । विश्वा । भुवनानि । जुह्वत् । ऋषिः । होता । नि । असीदत् । पिता । नः ।

सः । आशिषा । द्रविणम् । इच्छमानः । प्रथमच्छत् । अवराँ । आ । विवेश ॥ १ ॥

अत्र निरुक्तं—‘ विश्वकर्मा सर्वमेधे सर्वाणि भूतानि जुहवांचकार स आत्मानमप्यन्ततो जुहवांचकार । तदभिवदादिन्येपरमेवति य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदिति ’ (निरु. १०. २६) इति । यः विश्वकर्मास्तत्रात्मकः ऋषिः भुवनपुत्रः होता होमनिष्पादकः सन् विश्वा सर्वाणि भुवनानि जुह्वत् होमं कुर्वन् । प्रथमं सर्वं जगदुत्प्रेत्यर्थः । पश्चाद्भौं न्यसीदन् पिता जनकः । आत्मकृतेन कर्मणा देहोत्पत्तेः । न चैकस्य जन्यजनकभावो विरुध्यते तपोबलेन शरीरद्वयस्वीकारात् । ‘ स एकधा भवति ’ (छा. उ. ७. २६. २) इत्यादिश्रुतेः । सः ऋषिः आशिषा आशीः प्रतिपादकेन सूक्तवाकादिना द्रविणं धनं स्वर्गारुह्यम् इच्छमानः कामयमानः प्रथमच्छत् प्रथममग्नेभुवनैराच्छादयित्वा अवराँ विप्रकृष्टान् भूतान् स्वात्मनाहुतान् आ विवेश आविष्टवानग्निमित्युक्तार्थं एव पुनर्विशेषेणोक्तः । एवमुत्तरत्राधियज्ञपरतया योज्यम् । अथाध्यात्मप्रसिद्धोच्यते । यो विश्वकर्मा परमेश्वर इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत् प्रलयकाले पृथिव्यादीनिमान् सप्त लोकान् स्वात्मन्याहुति-प्रक्षेपवत्संहरद्विषरतीन्द्रचद्रष्टा सर्वज्ञो होता संहाररूपस्य होमस्य कर्ता नोऽस्माकं पिता जनको निषसाद स्वयं स्थितवान् । अबसर्थः । प्रलयकाले प्राप्ते सति सर्वाँल्लोकान् संहत्वास्माकमपि संहतां पुनः क्षटा च सन् सर्वज्ञो यः परमेश्वरः स्वयमेक एवासीत् । तथा हि श्रुतयः—‘ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् ’ (ऐ. आ. २. ७. १) ‘ सदेव सोम्येदमग्र आसीत् ’ (छा. उ. ६. २. १) इत्यादिकाः । न तादृशः परमेश्वर आशिषा बहुः स्यां प्रजायेय ’ इत्येवंरूपशः पुनः पुनः सिसृक्षवा द्रविण-मिच्छमानः धनोपलक्षितं जगज्जोगमाकाङ्क्षमाणः प्रथमच्छत् प्रथमं मुख्यं निष्पपन्नं पारमार्थिकं रूपमावृण्वन्नवरान् स्वसृष्टान् प्राणिहृदयप्रदेशानां विवेश आविष्टवान् जीवरूपेण । तथा च श्रूयते—‘ सोऽकामयत बहुः स्यां प्रजायेयेति स तपोऽतप्यत स तपस्तप्वेदं सर्वमसृजत यदिदं किंच तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ’ (तै. आ. ८. ६) इति । एवमन्या अप्युपनिषद् उदाहार्याः ॥

वैश्वदेवस्य पशोर्वपाया अनुवाक्या ‘ किं सिव् ’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘ किं सिव्दासीद-विष्टानं यो नः पिता जनिता ’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

किं सिद्धासीदधिष्ठानमार्गम्वेण कतमस्त्विद्वन्कुषार्थान् ।

यतो भूमिं जनयन्विश्वकर्मा वि धार्मीर्जीन्महिना विश्वचक्राः ॥ २ ॥

(१६)

पूर्वमन्त्रे जगत्प्रलयकाले संज्ञाय पञ्चाग्निसृष्ट्यायां सर्वं सृष्ट्वा सप्त प्रविष्ट इत्युक्तम् । अत्र तन्मह
द्वितीयस्याधिष्ठानजगत्सृष्ट्यादानकारणात्सर्वमन्त्रासृष्टिरनुरक्तैर्यथाभिरिति । त्र्योके हि एते त्र्योक्त्यु
क्तत्वात् गोहादिकं किञ्चिदधिष्ठानमधिष्ठाय सृष्ट्वेमेवार्गम्वेण^१ सकादिकर्षणकारणैर्बद्धं निष्पादयति ।
तद्वदीश्वरस्य जगदाश्रयत्वात्प्राप्योत्पादनवेलायाम्^२ अधिष्ठाने^३ किं^४ सिद्धासीत् किं नामाभूत् ।
न किञ्चिद्विश्वार्थः । तथा तयोः^५ आरम्भेण^६ कतमस्त्विद्वन्^७ । आरम्भेनेत्येवार्गम्वेणमुत्पादानकारणम् ।
तदपि कतमज्ञवेत् । तदपि ज्ञेयार्थः । यद्यपि सर्ववेदार्गम्वेण^८ कुषार्थान्^९ कथमभूत् । किं स्वयं सदसद्वा
भवेदित्यर्थः । उभयमपि लोपयत्ने । सचेद्वैतमज्ञमज्ञः । असचेत् सदात्मकयोर्वाप्राप्योत्पा
दानादहोत्वान्^{१०} साम्यमिदंन भिन्नम्^{११} (वे. भा. २. ४. १) इति ध्रुवेणैवमिन्द्राद्यः । यतः यस्माद
धिष्ठानादारम्भेनाद्य^{१२} विश्वकलाः^{१३} सर्वद्वारा^{१४} विश्वकर्मा परमेश्वरः^{१५} भूमिं^{१६} जनयन् वर्तते तथा^{१७} यो
दिवे^{१८} वि^{१९} धार्मीर्जीन्^{२०} स्वकृणोन्^{२१} सृष्टवान्^{२२} मन्त्रिना^{२३} स्वमहत्वेन^{२४} किं सिद्धासीदिति^{२५} ॥

विश्वतश्चक्षुरुन् विश्वतोमुखा विश्वतोबाहुस्त विश्वतस्पात् ।

सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्द्यावाभूमौ जनयन्देव एकः ॥ ३ ॥

विश्वतःऽचक्षुः । उत । विश्वतःऽस्तुतः । विश्वतःऽबाहुः । उत । विश्वतःऽपात् ।

सम् । बाहुभ्याम् । धमति । सम् । पतत्रैः । द्यावाभूमौ इति । जनयन् । देवः । एकः ॥ ३ ॥

अथवा सर्वोत्पत्त्यर्थेन कुलादिदिवितजगत्प्राप्योत्पादनाद्यभावेऽपि यत् सञ्ज्ञोर्नित्याह । विश्वत-
श्चक्षुः सर्वतो व्याप्तचक्षुः । उत अपि च विश्वतोमुखः । तथा विश्वतोबाहुः । उत अपि च
विश्वतरात् । स सर्वविद्यः परमेश्वरः स्वस्मिन्लोकवस्तुत्पादयन्तित्यर्थः । कथमिति उपपत्तेः । बाहुभ्यां
दिवं^१ सं धमति । धमतिर्गौनिकर्मा । सम्यक्शेरयति । तथा पतत्रैः गगनचरत्नैः^२ पादैः पृथिवीं सं
धमतीति । उभयोरेव अथर्वं प्राधान्याभिप्रायम् । एवं द्यावाभूमौ^३ जनयन् दिवं च पृथिवीं
योत्पादयन्^४ देवः सोतमानः स्वयंप्रकाशः परमेश्वरः^५ एकः असहाय एव वर्तते ॥

किं सिद्धन् क उ स बृक्ष आसु यतो द्यावापृथिवी निष्टतुष्टुः ।

मनीषिणो मनसा पृच्छतेदु तद्यद्व्यतिष्ठद्बुवनानि धारयन् ॥ ४ ॥

किम् । स्मृत । वर्तन् । कः । ऊँ इति । सः । बृक्षः । आसु ।

यतः । द्यावापृथिवी इति । निःऽस्तुतुष्टुः । मनीषिणः । मनसा । पृच्छतः । इत् । ऊँ इति । तत् ।

यत् । अविऽअनिष्टत् । बुवनानि । धारयन् ॥ ४ ॥

१. ग-न-आरम्भकज्ञवेण । २. ग-न-अ२.६-कतमस्त्विद्वन् । ३. ग-न-अ२.६.८-संभवेदा-
रम्भे । ४. ग-न-म-भूमि विश्वकलाः । ५. म-स-स्वमहत्वेन स्वकवेण किं पदार्थं कथोद्दिष्टि प्रकाशः ।
न किञ्चिदासीदिति । ६. ग-न१.२.३.६.७.८-म-स तथा । ७. ग-न१.८-द्यावापृथिवी ; म-अ२.४.५-
यां पृथिवी ; म-द्यावापृथिवी ।

पूर्वस्यामृच्युक्तं ब्रह्मैव भूम्यादिकारणमिति । तदेवानया प्रक्षकथनव्याजेनोच्यते । लोके हि प्रौढं प्रासादं निर्ममाणः कस्मिंश्चिद्यौढे वने कंचित्^१ महान्तं वृक्षं छिवा^२ तक्षणादिना स्तम्भादिकं संपादयति । इह तु परमेश्वरप्रेरिता जगत्स्रष्टारः यतः यस्माद्दनाद्यं वृक्षमादाय^३ द्यावापृथिवी^४ विनष्टतल्लुः तक्षणेन द्यावापृथिव्यौ निष्पादितवन्तः तत्^५ वनं^६ किं^७ स्वित्^८ किं नाम स्यात् । तथा^९ क^{१०} उ^{११} स^{१२} वृक्ष^{१३} आस^{१४} कस्तादृशो महान् वृक्षोऽभूत् । हे^{१५} मनीषिणः मनस ईश्वराः तदुभयं^{१६} मनसा जिज्ञासायुक्तेन^{१७} पृच्छते^{१८} पृच्छतैव । किंच ईश्वरः^{१९} भुवनानि^{२०} धारयन्^{२१} यत् स्थानम्^{२२} अघ्यतिष्ठत्^{२३} तत् अपि पृच्छत । एतस्य सर्वस्याप्युत्तरं^{२४} 'ब्रह्म^{२५} स वृक्ष आसीत्' इत्यादिकमुत्तरम् ॥

साकमेधेषु वैश्वकर्मण एककपालस्य 'या ते धामानि' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'विश्व-कर्मन् हविषा वावृधानो या ते धामानि परमाणि यावमा' (आश्व. श्रौ. २. १८) इति । पूर्वोक्तस्य पशोर्हविष एवैव याज्या । सूत्रितं च—'या ते धामानि परमाणि यावमा य इमे द्यावापृथिवी जनित्री' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

या ते धामानि परमाणि यावमा या मध्यमा विश्वकर्मन्भूतेमा ।

शिक्षा सखिम्यो हविषि स्वधावः स्वयं यजस्व तन्वै वृधानः ॥ ५ ॥

या । ते । धामानि । परमाणि । या । अवमा । या । मध्यमा । विश्वकर्मन् । उत । इमा । शिक्ष । सखिम्यः । हविषि । स्वधाऽवः । स्वयम् । यजस्व । तन्वम् । वृधानः ॥ ५ ॥

अनया भौवनो विश्वकर्मा जगत्कारणं विश्वकर्मदेवं स्तौति । हे विश्वकर्मन्^१ या यानि^२ ते तव^३ परमाणि^४ धामानि^५ शरीराणि सन्ति^६ या यानि च^७ मध्यमा^८ मध्यमानि^९ शरीराणि सन्ति^{१०} उत^{११} अपि च^{१२} या यानि^{१३} अवमा^{१४} अवमानि^{१५} शरीराणि सन्ति^{१६} उतापि च^{१७} तानीमानि^{१८} सर्वाणि^{१९} शरीराणि^{२०} सखिम्यः^{२१} अस्मभ्यं^{२२} यष्टुं^{२३} हविषि^{२४} मयि^{२५} हविर्भूते^{२६} सति^{२७} शिक्ष^{२८} देहि । हे^{२९} स्वधावः^{३०} हविलक्षणाद्यवन्^{३१} स्वयम्^{३२} एव त्वं^{३३} तन्वै^{३४} स्वकीयं^{३५} पूर्वोक्तं^{३६} त्रिविधं^{३७} शरीरं^{३८} वृधानः^{३९} हविषा^{४०} वर्धमानः^{४१} सन् । अनेन धाम-त्रैविध्योपन्यासेनोत्तमभूतानि देवादिशरीराणि मध्यमभूतानि मनुष्यादिशरीराणि निकृष्टभूतानि कुमिकीटादिशरीराणि च परिगृहीतानि । किं बहुना सर्वं जगदुपात्तं भवति । उक्तव्यतिरेकेण निरवयवस्य परमेश्वरस्य विग्रहमाभावात् 'तदैक्षत बहुः स्यां प्रजायेय' (छा. उ. ६. २. ३) इत्यादि-भुतिभ्यः परमेश्वरस्यैव देवादिभेदेन बहुभावावगमात् ॥

तस्मिन्नेव वैश्वकर्मणस्यैव वपापुरोडाशयोः 'विश्वकर्मन् हविषा' इति क्रमेण^१ द्वे^२ अनुवाक्ये । सूत्रितं च—'विश्वकर्मन् हविषा वावृधान इति द्वे विश्वकर्मा विमना आद्विहायाः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । साकमेधेषु वैश्वकर्मणस्य 'विश्वकर्मन् हविषा' इत्येवैवानुवाक्या । सूत्रं तु पूर्वमुदाहृतम् ॥

विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व पृथिवीमुत द्याम् ।

मुहान्त्वन्ये अभितो जनांस इहास्माकं मघवां सुरिस्तु ॥ ६ ॥

विश्वकर्मन् । हविषा । ववृधानः । स्वयम् । यजस्व । पृथिवीम् । उत । द्याम् ।

मुहान्तु । अन्ये । अभितः । जनांसः । इह । अस्माकम् । मघवां । सुरिः । अस्तु ॥ ६ ॥

हे विश्वकर्मन् विश्वविषयकर्मन्नेतन्नामक परमेश्वर^१ हविषा^२ हविर्भूतेन^३ मया विश्वकर्मणा^४ मया^५ दत्तेन वा हविषा^६ ववृधानः^७ वर्धमानः । 'विश्वकर्मा सर्वाणि भूतानि जुहवांचकार स आत्मा-

समन्वयमात्रो जुहवाकारः ' इति हि निरुक्तं पूर्वमुदाहरणम् । 'स्वयम् एव' 'वृषिणीम्' 'उत' अथि च
 'वा' द्विषे च स्वयमेव चावावृषिणीं स्वयं प्रकृतः सन् 'वज्रस्य' 'पृथक्' । 'अन्ते' 'प्रसी' 'अन्ते' 'अन्तः' ।
 अन्ता अवधारोऽस्मदागधिरौचिनी वा 'मुद्यन्तु' मुत्वा भवन्तु 'अन्तः' 'सर्वतः' । अथ करोक्षकः ।
 'इह' अस्मिन्मात्रे 'अस्माकं' 'अथवा' अस्माकमेव इतिनेष्टमेन ध्वनेन धनवान् सः 'सूरि' स्वर्गादि-
 कर्मस्य प्रेरकः 'अन्तु' भवतु । अत्र 'विश्वकर्मन्' इतिवा सर्वेभ्यः ' (निर. १०. २०) इत्यादि
 निरुक्तमनुसंधेयम् ॥

वाचस्पतिं विश्वकर्मणमूनयं मनोजुवं वाजं अथा हुवेम ।

म नो विश्वानि हवन्तानि जोषद्विश्वशैमूरवमं साधुकर्मा ॥ ७ ॥

वाचः । पतिम् । विश्वऽकर्मोऽंगम् । ऊनयै । मनःऽजुवंम् । वाजं । अथ । हुवेम् ।

मः । नः । विश्वानि । हवन्तानि । जोषन् । विश्वशैमूः । अथैव । साधुऽकर्मा ॥ ७ ॥

'वाचस्पतिं' मन्त्रात्मकस्य वचसः स्वामिने 'विश्वकर्मां' विश्वकर्मां 'मनोजुवं' मनोवेगात्मने
 देवं 'वाजे' वजे 'अथ' अस्मिन्दिने 'ऊनये' सर्वथाच 'हुवेम' आहुताम् । 'मः' देवः 'नः' अस्माकं
 'विश्वानि' सर्वाणि 'हवन्तानि' 'जोषन्' सेवनाम् । किमर्थम् । 'अथैव' अस्माकं रक्षणाय । म
 विशेष्यते । 'विश्वशैमूः' विश्वस्य सुखस्योपादकः साधुकर्मा च ॥ ७ ॥

'चक्षुषः' इति सप्तवं चतुर्थं सूक्तम् । ऊपायाः पूर्ववत् । 'चक्षुषः' इत्यनुकान्तम् । गतः
 सूक्तविनियोगः ॥

चक्षुषः पिता मनसा हि धीरो घृतमेने अजनुचक्षमाने ।

यदेदन्ता अर्ददहन्त पूर्व आदिद्वावावृषिबी अग्रयेताम् ॥ १ ॥

चक्षुषः । पिता । मनसा । हि । धीरः । घृतम् । एने इति । अजनुत् । नक्षमाने इति ।

यदा । इत् । अन्ताः । अर्ददहन्त । पूर्वं । आत् । इत् । वावावृषिबी इति । अग्रयेताम् ॥ १ ॥

'चक्षुषः' चक्षुषस्यक्षितस्वेन्द्रियसंयोगात्मकस्य धीरस्य 'पिता' उपाध्विता । यदा । चक्षुः
 स्वापकं क्षेत्रः । तस्योपाध्विता । 'मनसा' हि मासमोऽग्नि कश्चिदिति जुहवा 'हि' चक्षुः 'धीरः'
 एतौ विश्वकर्मा प्रथमे 'घृतम्' उदकम् 'अजनुत्' अजनुत् । 'अन्ता' वा 'इरमो' (वै. सं. ७. १. /
 ५. १) 'अथ एव मनसा' (मनु. १. ८) इत्यादिभूतिस्मृती स्वात्मात् । यदा 'एने' चावा-
 वृषिणी 'अजमाने' तस्मिन्नुदकं हुतमन्तःकान्त्यो योऽजनुत् । अथ 'यदेत्' यदैव 'अन्ताः' सर्वेभ्यः
 'पूर्वं' पुराणा चावावृषिणीः संबन्धिनः 'अर्ददहन्त' ददा अजनुत् । विश्वकर्मा ददाः संवादिता
 इत्यर्थः । 'आदिन्' अनन्तरमेव 'चावावृषिबी' चावावृषिणी 'अग्रयेतां' यथाकामे प्रथिते अनुताम् ॥

विश्वकर्मणस्य यक्षोर्द्विष एषानुवाकः । 'विश्वकर्मा' विमना आदिहावाः किं सिद्धासीदधि-
 क्षानम्' (भाष. श्री. १. ८) इति सूचितम् ॥

विश्वकर्मा विमना आदिहावा धाता विधाता परमोत्तमं सुदृक् ।

तेषामिष्टानि समिषा मंदन्ति यत्रा सप्तशुक्लीन् पुर एकमाहुः ॥ २ ॥

विश्वऽर्कमा । विऽमनाः । आत् । विऽहायाः । धाता । विऽधाता । परमा । उत । समऽदृक् ।
तेषाम् । इष्टानि । सम् । इषा । मदन्ति । यत्र । सप्तऽरुषीन् । परः । एकम् । आहुः ॥ २ ॥

अथ मन्त्रोऽधियज्ञाध्यात्मयोर्भेदेन द्विधा व्याख्येयः । तत्र प्रथमं दैवतमधिकृत्योच्यते ।
‘विश्वकर्मा बहुविधप्रकाशवृष्टिप्रदानादिकर्मणां कर्तादित्यः स च विमनाः विभूतमनाः । आत्
इत्यनर्थकः सर्वत इत्यर्थे वा । विहायाः विविधमाप्ता । महानित्यर्थः । धाता वृष्ट्यादिकर्ता च
विधाता जगतः कर्ता च परमा परमः संदृक् संद्रष्टा च भूतानाम् । तेषां सप्तर्षीणाम् । ज्योतिषां
रश्मिनामित्यर्थः । चरमपादे वक्ष्यमाणत्वात् । इष्टानि स्थानानि शरीराणि वा इषा उदकेन सं
मदन्ति संमोदन्ते यत्र यस्मिन्नादित्ये तं देवं सप्तर्षीन् । सप्तर्षिभ्य इत्यर्थः । तेभ्यः परः परस्तात्
एकम् एव आदित्यम् आहुः मन्त्रविदः । अध्यात्मपक्ष उच्यते । विश्वकर्मा यः परमात्मा प्राण-
प्रकाशान्यामुपेतः सन् बहुकर्मा भवति । स च विमना विभूतमना विहाया वस्तुतो महान् विशेषेण
सुकृतदुष्कृतफलस्याप्ता धाता विधाता च परमोत संदृक् परमश्च संद्रष्टेन्द्रियाणाम् । तेषां सप्तर्षीणां द्रष्टृणा-
मिन्द्रियाणामिष्टानि स्वरूपाणीषास्तेन सह सं मदन्ति संमोदन्ते यत्र यस्मिन्नात्मनि तमात्मानं सप्तर्षीन्
सप्तसंख्याकेभ्यः सर्पणस्वभावेभ्यो वा परः परस्ताद्वर्तमानमिन्द्रियाद्यतीतमेकं परमात्मानमाहुस्तत्त्व-
विदः । अत्र ‘विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता’ (निरु. १०. २६) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् ॥

पूर्वोक्त एव पक्षौ पुरोडाशस्य ‘यो नः पिता’ इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—‘यो नः पिता
जनिता यो विधाता या ते धामानि परमाणि यावमा’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा ।

यो देवानां नामधा एक एव तं संप्रभं भुवना यन्त्यन्या ॥ ३ ॥

यः । नः । पिता । जनिता । यः । विऽधाता । धामानि । वेद । भुवनानि । विश्वा ।

यः । देवानाम् । नामधाः । एकः । एव । तम् । संप्रभम् । भुवना । यन्ति । अन्या ॥ ३ ॥

यः विश्वकर्मा यः अस्माकं पिता पालयिता । न केवलं पालकः किन्तु जनिता उत्पादकः ।
किमनैवास्माकमुत्पादक इति संकोचेन । यो विधाता सर्वस्य जगत उत्पादको यो विश्वकर्मा
नोऽस्माकमुत्पन्नानि धामानि देवानां तेजःस्थानानि वेद वेत्ति । किं बहुना । विश्वा विश्वानि
भुवना भूतजातानि वेद वेत्ति । यः च देवानाम् अधिवाग्वादीनां नामधाः नाम्नां धाता इन्द्रा-
दीक्षिमांश्च तेषामिन्द्रादि नाम कृत्वा तत्तत्पदेषु स्थापयिता एक एव । तं देवम् अन्या अन्यानि
भुवना भूतजातानि प्रभं कः परमेश्वर इति पृच्छां यन्ति प्राप्तुवन्ति ॥

त आयजन्त द्रविणं समस्मा ऋषयः पूर्वे जरितारो न भूना ।

असूते सूते रजसि निषत्ते ये भूतानि समकृण्वन्निमानि ॥ ४ ॥

ते । आ । अयजन्त । द्रविणम् । सम् । अस्मै । ऋषयः । पूर्वे । जरितारः । न । भूना ।

असूते । सूते । रजसि । निऽसृत्ते । ये । भूतानि । समऽअकृण्वन् । निमानि ॥ ४ ॥

ये पूर्वैः कृषवः अस्मै विश्वकर्मेने द्विविने चतुरोऽष्टादित्यन्ते चने एव सम्यक्
 आवज्जन् सर्वतो वज्जन्ते । अत्रितारो एन भूमा स्तोतारो यथा भूमा महता स्तोत्रेण वज्जन्ति
 तद्वत् । ये महर्षयः अमूर्ते मरजवर्जिते एतैः मरजमहिते स्वाध्यायज्जन्तकैः अत्रिम लोके निषण्णे
 निषण्णे निष्कलमवस्थिते इमानि भूतानि भुवनानि । प्राणिन इत्यर्थः । समकृष्वन् सम्यक्त्वमादि-
 नापूजयन् । अधवाचमर्थः । ये स्वाध्यायज्जन्तकैः जगति वर्तमानानिनाम् प्राणिमन्त्रेणमा समकृष्वन्
 ते पूर्वैः कृषवो अत्रितारो रश्मयोऽस्मा आदित्याश्चकाव विश्वकर्मेने द्विविने तेन आवज्जन् ॥

परो दिवा पर एना पृथिव्या परो देवेभिरसुरैर्यदस्ति ।

कं स्विद्गर्भं प्रथमं दध्न आपो यत्र देवाः समपश्यन्तु विश्वे ॥ ५ ॥

परः । दिवा । परः । एना । पृथिव्या । परः । देवेभिः । असुरैः । यत् । अस्ति ।

कम् । स्विद् । गर्भम् । प्रथमम् । दध्ने । आपः । यत्र । देवाः । समऽपश्यन्तु । विश्वे ॥ ५ ॥

यदीश्वरत्वं दिवा परः सुखोकादपि परस्तादूर्तमानं तथा एना अस्वाः पृथिव्याः
 परः परस्तादूर्तमानं तथा देवेभिः देवैः परस्तादूर्तमानम् असुरैः परस्तादूर्तमानम् च यदस्ति
 तद्गुहायामवस्थितं कं स्विद्गर्भं गर्भकामर्त्यम् प्राक्कं तत्त्वम् आपः प्रथमं दध्ने पुनरावः । यत्र
 यस्मिन् गर्भे देवाः इन्द्रादयः विश्वे सर्वेऽपि समपश्यन्तु संगताः परम्परं पश्यन्ति । एवं ज्ञानश्रेय
 कश्चित्प्राविशप्रश्नं करोति ॥

तमिद्गर्भं प्रथमं दध्न आपो यत्र देवाः समगच्छन्तु विश्वे ।

अजस्य नामावध्येकमर्पितं यस्मिन्विश्वानि भुवनानि तस्युः ॥ ६ ॥

तम् । इत् । गर्भम् । प्रथमम् । दध्ने । आपः । यत्र । देवाः । समऽगच्छन्तु । विश्वे ।

अजस्यं । नामौ । अर्धि । एकम् । अर्पितम् । यस्मिन् । विश्वानि । भुवनानि । तस्युः ॥ ६ ॥

अनया पूर्वमन्त्रोक्तस्य प्रकृत्योत्तरमभिधीयते । तस्मिन् तमेव विश्वकर्मां गर्भं गर्भस्थानीयं
 प्रथमम् इतरस्यैः पूर्वम् आपः दध्ने पुनरावः । यत्र गर्भे विश्वे सर्वे देवाः इन्द्रादयः सम-
 गच्छन्तु संगता भवन्ति । तस्य अजस्य नामावधि नामौ । अर्धोति सप्तम्यर्धास्तुवादी । एकम-
 र्पितम् इन्द्रादिप्रायेणीकम् । अर्धं हि प्राक्कर्माद्याभित्याने तिष्ठति । यस्मिन् अर्धे विश्वानि
 भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि तस्युः तिष्ठन्ति । अथवा । अजस्य उन्मरहितस्य प्रकृत्यः स्वस्यै अर्धे
 सायानस्य नामौ सर्वजगद्व्याक उदक एकं प्रकृत्यमर्पितं स्थापितम् । शिष्टं समानम् । अर्धास्मिन्नर्थे
 स्मृतिः— 'अथ एव सप्तर्षादी तानु वीर्यमवाकितम् । तद्व्याकृतमर्धैरे सर्वकोटिसप्तमम्' (मनु.
 १.८-९) इति ॥

न तं विदाथ य इमा ज्ञानान्यद्युष्माकुमन्तरं बभूव ।

नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृष उक्थशासंधरन्ति ॥ ७ ॥

न । तम् । विदाथ । यः । इमा । ज्ञानं । अन्यत् । युष्माकम् । अन्तरम् । बभूव ।

नीहारेण । प्रावृताः । जल्प्याः । च । असुतृषः । उक्थऽशासः । धरन्ति ॥ ७ ॥

१. य-त-म-६.८-चतुरोऽष्टा । २. त-म-स्तोत्रेण यथा । ३. त-म-'ते' नास्ति । ४. त-म-
 देवेभ्योऽपि यत्रः परस्तादूर्तमानं । ५. त-म-सप्तम्यर्धेति ।

हे नराः । १तं विश्वकर्माणं १न १विदाथ न जानीथ १य १हमा इमानि भूतानि १जजान उत्पा-
दितवान् । देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोऽहमिति वयमात्मानं विश्वकर्माणं जानीम इति यदुच्यते तदसत् न
अहंप्रत्ययगम्यं जीवरूपं विश्वकर्माणः परमेश्वरस्य तत्त्वं किंतु १युष्माकम् अहंप्रत्ययगम्यानां जीवानाम्
१अन्तरम् १अन्यत् अहंप्रत्ययगम्यादतिरिक्तं सर्ववेदान्तवेद्यमीश्वरतत्त्वं १बभूव भवति विद्यते । जीवरूप-
वत्तदपि कुतो न विद्म इति चेत् श्रूयताम् । १नीहारेण १प्रावृताः यूयं नीहारसदृशेनाज्ञानेनाच्छन्नाः । अतो
न जानीथ । यथा नीहारो नात्यन्तमसन् दृष्टेरावरकत्वात् नाप्यत्यन्तं सन् काष्ठपाषाणादिरूपान्तरेण
संबन्धुमयोग्यत्वात् एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसदीश्वरतत्त्वावरकत्वात् नापि सत् बोधमात्रनिवर्त्यत्वात् ।
ईदृशेनाज्ञानेन भवन्तः सर्वे जीवाः प्रावृताः । न केवलं प्रावृतत्वं किंतु १जल्प्या १च देवोऽहं मनुष्यो-
ऽहमित्याद्यनुतजल्पनेन प्रावृताः । किंच १असुतपः केनाप्युपायेन असूत्राणांस्तृप्यन्तः । उदरभरा
इत्यर्थः । न तु पारमेश्वरं तत्त्वं विचारितवन्तः । न केवलमिहलोकभोगमात्रतृप्ताः १उक्थश्वासः नाना-
विधेषु यज्ञेषु उक्थं प्रउगनिष्केवलयादिकं शंसन्तः १चरन्ति पृथिव्यां वर्तन्ते । केवलमैहिकामुष्मिक-
भोगपरा वर्तन्ध्वेऽतो विश्वकर्माणं देवं न जानीथेत्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

‘यस्ते मन्यो’ इति सप्तवं पञ्चदशं सूक्तम् । मन्युर्नाम तपसः पुत्र ऋषिः । आद्या जगती
शिष्टास्त्रिष्टुभः । इदमुत्तरं च मन्युदेवत्वम् । तथा चानुक्रान्तं—‘यस्ते मन्यो मन्युस्तापसो मान्यवं
तु जगत्यादि’ इति । अजिरनाम्यभिचारसाधने यज्ञ एतत्सूक्तं निविद्वानम् । सूत्रितं च—‘त्वया
मन्यो यस्ते मन्यो’ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

यस्ते मन्योऽविध्वज्र सायक सह ओजः पुष्यति विश्वमानुषक् ।

सहाम दासमार्यं त्वया युजा सहस्रकृतेन सहसा सहस्वता ॥ १ ॥

यः । ते । मन्यो इति । अविधत् । वज्र । सायक । सहः । ओजः । पुष्यति । विश्वम् । आनुषक् ।
सहाम । दासम् । आर्यम् । त्वया । युजा । सहःऽकृतेन । सहसा । सहस्वता ॥ १ ॥

हे १मन्यो क्रोधाभिमानिन देव । ‘मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणो वधकर्मणो वा’ (निरु.
१०. २९) इति निरुक्तम् । १यः यजमानः १ते तुभ्यम् १अविधत् परिचरति हे १वज्र वज्रवत्सारभूत
१सायक सायकवच्छत्राणां हिंसक स मनुष्यः १सहः बलं बाह्वम् १ओजः शारीरं बलं च १आनुषक्
अनुषकं १पुष्यति त्वदनुग्रहात्संग्रामे । यस्मादेवं तस्माद्वयं १दासम् उपक्षयकर्तारम् १आर्यम्
अस्मत्तोऽधिकं चोभयविधं ज्ञानं १साह्याम अभिभवेम । केन साधनेनेति तदुच्यते । १त्वया १युजा
त्वया सहायेन । सहायो विशेष्यते । १सहस्रकृतेन बलोत्पादितेन १सहसा सहमानेन परान् १सहस्वता
बलवता । ईदृशेन त्वया^१ सहायेनेत्यर्थः^२ ॥

मन्युरिन्द्रो मन्युरेवास देवो मन्युर्होता वरुणो जातवेदाः ।

मन्युं विश ईळते मानुषीर्याः पाहि नो मन्यो तपसा सजोषाः ॥ २ ॥

मन्युः । इन्द्रः । मन्युः । एव । आस । देवः । मन्युः । होता । वरुणः । जातवेदाः ।
मन्युम् । विशः । ईळते । मानुषीः । याः । पाहि । नः । मन्यो इति । तपसा । सजोषाः ॥ २ ॥

अयं १मन्युरिन्द्रः १मन्युरेव १देवः सर्वोऽपि मन्युरेव १आस अभवत् । १मन्युः एव १होता होम-
निष्पादकोऽग्निः । तथा मन्युः १वरुणः अपि १जातवेदाः जातप्रज्ञो वरुणश्च । सर्वेष्वपि तेजस्विषु

अयं ते अस्म्युप मेहर्वाङ् प्रतीचीनः सहुरे विश्वधायः ।

मन्यो वज्रिन् अभि मामा ववृत्स्व हनाव दस्यूत बोध्यापेः ॥ ६ ॥

अयन् । ते । अस्मि । उप । मा । आ । इहि । अर्वाङ् । प्रतीचीनः । सहुरे । विश्वधायः ।

मन्यो इति । वज्रिन् । अभि । माम् । आ । ववृत्स्व । हनाव । दस्यून् । उत । बोधि । आपेः ॥ ६ ॥

हे 'सहुरे शत्रूणां सहनशील विश्वधायः विश्वस्य धर्तृमन्यो 'अयं जनोऽहं 'ते तव 'अस्मि कर्मकृत् । यत एवमतः 'प्रतीचीनः प्रतिगन्ता 'अर्वाङ् अस्मदभिमुखं 'मा मां 'उप 'इहि उपागच्छ । हे 'मन्यो 'वज्रिन् 'माम् 'अभि 'आ 'ववृत्स्व अभ्यावर्तस्व । किमर्थमभ्यागमनमिति चेदुच्यते । 'हनाव आवां 'दस्यून् शत्रून् । 'उत अपि च 'आपेः बन्धुं 'बोधि बुध्यस्व ॥

अभि प्रेहि दक्षिणतो भवा मेऽर्धा वृत्राणि जह्नुनाव भूरि ।

जुहोमि ते ध्रुणं मध्वो अग्रमुभा उपांशु प्रथमा पिबाव ॥ ७ ॥

अभि । प्र । इहि । दक्षिणतः । भव । मे । अर्ध । वृत्राणि । जह्नुनाव । भूरि ।

जुहोमि । ते । ध्रुणम् । मध्वः । अग्रम् । उभौ । उपांशु । प्रथमा । पिबाव ॥ ७ ॥

हे मन्यो 'अभि 'प्रेहि अभिगच्छ । मम युद्धं गत्वा च 'मे मम 'दक्षिणतो 'भव । 'अर्ध अर्ध आवां 'वृत्राणि शत्रून् 'भूरि प्रभूतं 'जह्नुनाव हनाव । 'ते तुभ्यम् 'अग्रं श्रेष्ठं 'मध्वः मधु सोमरसं 'जुहोमि । 'उभौ त्वं चाहं च 'उपांशु अग्रकाशं 'प्रथमा प्रथमौ सन्तौ 'पिबाव ॥ ॥ १८ ॥

'त्वया मन्यो' इति सप्तवं षोडशं सूक्तम् । आदितस्तिस्रश्चिद्भुमस्ततश्चतस्रो जगत्तः । पूर्व-वर्षादिदेवते । तथा चानुक्रान्तं—'त्वया मन्यो चतुर्वगत्त्यन्तम्' इति । अजिरनाभ्येकाह इदं सूक्तं मरुवतीचक्षुषे निबिडानम् । सूत्रं पूर्वसूक्त एवोदाहृतम् । विनृत्यभिभूतिषु वज्रेषुष्वेकाहेष्वेते सूक्ते मरुवतीचक्षुषेऽव्ययः सत्ये । सूत्रितं च—'विनृत्यभिभूत्योरिषुवज्रयोश्च मन्युसूक्ते' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

त्वया मन्यो सरथमारुजन्तो हर्षमाणासो धृषिता मरुत्वः ।

त्रिमेघव आयुधा संशिक्षाणा अभि प्र यन्तु नरो अग्निरूपाः ॥ १ ॥

त्वया । मन्यो इति । सरथम् । आरुजन्तः । हर्षमाणासः । धृषिताः । मरुत्वः ।

निग्मऽर्धवः । आयुधा । समऽशिक्षाणाः । अभि । प्र । यन्तु । नरः । अग्निरूपाः ॥ १ ॥

हे 'मन्यो हे 'मरुत्वः 'त्वया 'सरथं समानमेकमेव रथमारुह्येति शेषः । 'आरुजन्तः^१ गच्छन्तः 'हर्षमाणासः हृष्टाः 'धृषिताः शृष्टाः 'त्रिमेघवः तीक्ष्णवाणाः 'आयुधा आयुधानि 'संशिक्षाणाः सम्यक्षिक्षयन्तः 'नरः युद्धस्य नेतार इन्द्रादयो देवास्त्वदनुचरा वा 'अग्निरूपाः अग्निवत्तीक्ष्णदाहादिकर्माणां यद्वा संवहाः कवचिनः 'अभि 'प्र 'यन्तु युद्धे सहायार्थम् । अत्र 'त्वया मन्यो सरथमारुह्य रुजन्तः' (निरु. १०. १०) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् ॥

अग्निरिव मन्यो त्विषितः सहस्व मेनानीर्निः सहुरे हृत एधि ।

हन्वाय शत्रुन्वि भजस्व वेद ओजो मिमानो वि मृधो नुदस्व ॥ २ ॥

अग्नि इत्य । मन्यो इति । त्विषितः । सहस्व । मेनाऽनीः । नः । सहुरे । हृतः । एधि ।
हन्वाय । शत्रुन् । वि । भजस्व । वेदः । ओजः । मिमानः । वि । मृधः । नुदस्व ॥ २ ॥

हे । मन्यो । अग्निरिव । त्विषितः । उच्यते । सहस्व अभिभव शत्रून् । हे । सहुरे सहनशील
मेनानीः । एधि भव । नः । अस्माकं संग्रामे । हृतः सन् । किञ्च । हन्वाय हन्वा । शत्रुन्वि । भजस्व
प्रयच्छास्माकं । वेदः धनं शत्रुसंबन्धि । किञ्च । ओजो । मिमानः । अस्माकं बलं कुर्वन् । मृधः । शत्रून्
वि । नुदस्व घातयेत्यर्थः ॥

सहस्व मन्यो अभिमातिमुस्मे रुजन् मृणन् प्रमृणन् प्रेहि शत्रून् ।

उग्रं ते पाजो नन्वा रुरुध्रे वशी वशं नयस एकज त्वम् ॥ ३ ॥

सहस्व । मन्यो इति । अभिमातिम् । अस्मे इति ।

रुजन् । मृणन् । प्रमृणन् । प्र । इहि । शत्रून् ।

उग्रम् । ते । पाजः । ननु । आ । रुरुध्रे । वशी । वशम् । नयमे । एकज । त्वम् ॥ ३ ॥

हे । मन्यो । अस्मे अस्माकम् । अभिमातिम् अभिगन्तारं शत्रून् । सहस्व अभिभव । रुजन्
हिसन्^१ । मृणन्^२ । प्रमृणन् प्रकर्षेण हिसन् यथा पुनर्न जीवेत्तथा कुर्वस्व^३ । शत्रून् प्रति । प्रेहि । ते
तव । पाजः बलम् । उग्रम् उग्रुणं के । ननु । आ । रुरुध्रे आरुन्धन्ति । न तथा संभवति हे । एकज
त्वम् असहायः । वशी त्वं । वशं । नयसे प्रापयसि शत्रून् ॥

एको बहूनामसि मन्यवीलितो विश्वविशं युधये सं शिक्षाधि ।

अकृतकृत्वया युजा वयं धुमन्तं घोषं विजयाय कृष्महे ॥ ४ ॥

एकः । बहूनाम् । असि । मन्यो इति । ईलितः । विश्वम् । विशम् । युधये । सम् । शिक्षाधि ।

अकृतकृक् । त्वया । युजा । वयम् । धुमन्तम् । घोषम् । विजयाय । कृष्महे ॥ ४ ॥

हे । मन्यो । ईलितः स्तुतस्त्वम् । एकः एव असहाय एव । बहूनां शत्रूनाम् । असि भवसि परातो
हन्तुम् । अतः । विश्वविशं तां तामस्मद्विरोधिनीं प्रजां । युधये युद्धाय । सं । शिक्षाधि सम्बन्ध
तीक्ष्णकुटः । किञ्च हे । अकृतकृक् अविच्छेदिते । त्वया । युजा सहायेन । वयं । धुमन्तं दीप्तिमन्तं । घोषं
सिंहनादवन्तं । विजयाय विशिष्टजयाय^१ । कृष्महे कुर्मः^२ ॥

विजेषकुदिन्द्रैवानवव्रवोऽस्माकं मन्यो अधिपा भवेह ।

प्रियं ते नाम सहुरे गृणीमसि विद्या तमुत्सं यत् आवभूय ॥ ५ ॥

१. त-मृणन् हिसन् ; भ-हिसन् । २. ग-त-भ१.२.४.६.८-कुर्वन् । ३. त१.२.३.६.७.८-
भ-कृष्महे ।

तं सोमं मन्यते । कः^१ । यः पपिवान् । वर्धनकामार्थं चिकित्साद्यर्थं पीतः सोमो येन ।
 पयत् यमित्यर्थः । यं सोमम् ओषधिं बह्वीरूपं संपिबन्ति सामर्थ्याद्रासायनिकाः । न च स साक्षा-
 त्सोमः । तर्हि कः । उच्यते । सोमं हि तं मन्यते यं ब्रह्माणः । यद्ब्रह्मशब्दो ब्राह्मणशब्दपर्यायो-
 ऽस्ति । ‘कुतो नु चरसि ब्रह्मन्’ ‘तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्’ इत्यादिप्रयोगात् । ब्राह्मणा
 इत्यर्थः । ते चर्त्विजो यजमानश्च यागसाधनभूतं संस्कृतं विदुः जानन्ति तस्य अंशम् । यद्वा । कर्मणि
 षष्ठी । तं सोमं कश्चन एव अश्नाति । कश्चिदप्ययज्वेति शेषः । यज्वैनं^२ भक्षयितुमर्हति नान्य
 इत्यर्थः । एवमोषधिपक्षे । अयं चन्द्रपक्ष उच्यते । तं सोमं मन्यते पपिवान् पीतवान्^३ यजमानो
 यजमोषधिरूपं संपिबन्त्यभिषवप्रावभिरध्वर्यादयो यजमानश्च^४ । न च स सोमः । कस्तर्हि । यं
 ब्रह्माणो ब्राह्मणा अभिज्ञा दैवज्ञा विदुः कथयन्ति चन्द्रमसं न तस्याश्नाति कश्चनादेवो देवेभ्योऽन्यो
 मनुष्यादिः । देवा अग्न्यादयो रश्मयो वा । यज्ञार्हसोमस्यासोमत्वं न निन्दायै अपि तु इतरस्य
 स्तुत्यै इति मन्तव्यम् । ‘अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः’ (तै. सं. ५. २. ९. ४) इत्यादिवत् ।
 एवमत्र सोम्या उभयथा योज्याः ॥

आच्छद्विधानैर्गुपितो बर्हितैः सोम रक्षितः ।

ग्राव्यामिच्छुष्वन् तिष्ठसि न ते अश्नाति पार्थिवः ॥ ४ ॥

आच्छत्स्विधानैः । गुपितः । बर्हितैः । सोम । रक्षितः ।

ग्राव्याम् । इत् । शृण्वन् । तिष्ठसि । न । ते । अश्नाति । पार्थिवः ॥ ४ ॥

हे सोम आच्छद्विधानैः । आच्छादयन्ति विधानानि येषां विद्यन्ते त आच्छद्विधानाः । तैः
 गुपितः । तथा बर्हितैः गुपितः स्वानभ्राजाह्वार्यादिभिः^१ सप्तभिः सोमपालैः रक्षितः त्वम् । ‘पुते
 वा अनुष्मिहोके सोममरक्षन्’ (तै. सं. ६.१.१०.५) इति ब्राह्मणम् । ग्राव्यामिच्छुष्वन् अभिषव-
 ग्राव्या ध्वनिं शृण्वन्नेव एतिष्ठसि । एते त्वां पार्थिवः पार्थिवो जनः एव अश्नाति । न हि शुल्व-
 श्वन्द्ररूपः सोमोऽत्रैवैः पानयोभ्यो भवति । ‘चन्द्रमा वै सोमो देवानामग्रं तं पौर्णमास्यामभिषु-
 ष्वन्ति’ (श. ब्रा. ११.१.५.३) इति वाक्सनेयकम् ॥

यत्वा देव प्रपिबन्ति तत् आ प्यायसे पुनः ।

वायुः सोमस्य रक्षिता समानां मास आकृतिः ॥ ५ ॥

यत् । त्वा । देव । प्रपिबन्ति । ततः । आ । प्यायसे । पुनरिति ।

वायुः । सोमस्य । रक्षिता । समानाम् । मासः । आकृतिः ॥ ५ ॥

हे देव सोम पयत् यदा एवा त्वां प्रपिबन्ति ओषधिरूपं त्रिविधं सवनेषु ततः अनन्तर-
 मेव पुनः एवा प्यायसे । ‘आ प्यायस्व सन्’ (अ. सं. १. ९१. १६) इति प्रातःसवने ‘सं
 ते पयांसि’ (अ. सं. १. ९१. १८) इत्युत्तरयोः सवनयोराप्यायसे । किंच वायुः तव सोमस्य

१. ग४-व्यामानकः; त१.२.३.६.७-न्यः नकः; त८-न्यनेकः; म१-न्यनः क; म२-न्य नकः;
 म४.६.८-न्यनकः । २. त-म२.८-यजमानाश्च । ३. ग-यज्वैव तत्; त-म-यज्वैव तत् । ४. ग४-पीतवान्
 पाता; त१.२.३.६.७-पीतवान् पीतसोमो; म-पीतवान् पीत । ५. त-म१.२.४.६-यजमानाश्च ।
 ६. त-म-स्वानभ्राजाह्वार्यादिभिः ।

रक्षिता । यथा न क्षुण्यति तथा । वायुः सोपकः प्रसिद्धो लोके । किञ्च 'मामः । 'ममी परिभागे ।
मस्यने परिणीयत इति मामः सोमः । स च 'समानां संवत्सराणाम्' वाक्येति आकर्त्ता व्यवच्छेदको
भवति । संवत्सरे संवत्सरे' वसन्तर्दिकालेष्वनुष्ठीयमानानाम् 'वसन्ते वसन्ते श्योनिषा खजेन' इति
श्रुतेः । यद्वा । सोमाधारवत्स्वनिविकारग्रहद्वारेण वायुः सोमरसस्व' रक्षिता भवति । 'वायुगोपा
वनस्पतयः' इति श्रुतेः । एवं वर्त्तकपसोमपक्षे योत्रना । चन्द्रपक्षे तु । हे देव सोम यद्यदा या स्वा
प्रतिबन्धि रासयोऽपरपक्षे ततोऽनन्तरमेव पूर्वपक्षे पुनराप्यायसे । वायुश्च सोमस्य नव रक्षिता ।
वायवधीनायवाश्चन्द्रगतेः । किञ्च समानां संवत्सराणां मामः । यद्येकवचनमेतत् । मामस्याहुमिष कर्ता
यं चामि । एकैककदाहासवृद्धिभ्यां हि मामः पूर्वते नैः संवत्सर इति ॥ २० ॥

रैभ्यासीदनुदेयीं नाराक्षसी न्योचनी ।

सूर्याया भद्रमिद्वान्मो गार्थयैति परिष्कृतम् ॥ ६ ॥

रैमी । आमीत् । अनुऽदेयी । नाराक्षसी । निऽओचनी ।

सूर्यायाः । भद्रम् । इत् । गार्थः । गार्थया । पुनि । परिऽकृतम् ॥ ६ ॥

आमिः सूर्या स्वविवाहमस्नौद्भुक्तम् । सूर्यां गार्थिनीं पुनः । रैमी रैन्यः काश्चनचः ।
'रैमीः शंसति रेभन्तो वै देवाश्चपेयश्च स्वर्गं लोकमायन' (यु. अ. ६. ३२) इत्यादिवाक्य-
विहिता रैन्यः । सा रैमी 'अनुदेयी' 'आमीत्' । दीयमानवधूविनोदनायानुदीयमानः वयस्यासीत् ।
तथा 'नाराक्षसी' । 'प्राता रणम्' (अ. सं. १. १२५. १) इत्यादिका मनुष्याणां स्तुतयो नारा-
क्षस्यः । सा नाराक्षसी 'न्योचनी' । उच्यते सेविका । सा यद्बहुभूषार्थं दीयमाना द्रव्यमवत् ।
'सूर्यायाः मम भद्रं वासः विचित्रं दुकूलादिकमाप्तादनवोयं वक्षं' 'गायया' 'परिष्कृतम्'
अलंकृतम् 'एति । 'गाया गीयते' इत्यादिवाक्येनोक्ता गाया । तथा गायया यन्परिष्कृतमस्ति
तद्वासीऽनवदिति ॥

चिर्चिरा उपवर्हणं चक्षुरा अम्यञ्जनम् ।

धौर्ममिः कोश आमीचदयात्सूर्या पतिम् ॥ ७ ॥

चिर्तिः । आः । उपऽवर्हणम् । चक्षुः । आः । अमिऽअञ्जनम् ।

धौः । भूमिः । कोशः । आमीत् । पत् । अयात् । सूर्या । पतिम् ॥ ७ ॥

'चिर्तिः देवता' 'उपवर्हणम्' 'आः आमीत् । 'चक्षुः' 'अम्यञ्जनम्' 'आः आमीत् । तथा हि ।
यस्य कनीमिका परापत्न्यिककुक्षाम पर्वते । तेन त्रैकतुरेनाप्रवसजानीयेन चक्षुरी जायते । तच्चक्षु-
रेवाञ्जनासीदिति । 'धौः' च 'भूमिः' च 'कोशः' 'आमीत्' । कोशस्यानीयं' अभूताम् । 'यत्' यद्वा
'सूर्या' 'पति' स्वकीयं नवभर्तारं सोमम् 'अयान्' अगच्छन् तदैवमुपकृतान्वायाम् ॥

स्तोमा आसन्प्रतिधयः कुरीरं छन्द ओपयः ।

सूर्याया अश्विना वरागिरासीत्पुरोगवः ॥ ८ ॥

१. त१.२.३.६.७.८-म- 'संवत्सरे' नास्ति । २. ग-त-म-सोमस्य । ३. त१.२.३.६.८-म४.
६८-रैभ्यासीः ; त३-म२-रैभ्यासीत् ; म१.७-रैभ्यामिः । ४. ग-त-म- 'आमीत्' नास्ति । ५. ग२-
कोशस्यानीवी ; ग४-कोशस्यानीव ; त-म-कोशस्यानीवा ।

न्तोमाः । आसन् । प्रतिऽधयः । कुरीरम् । छन्दः । ओपशः ।

सूर्यायाः । अश्विना । वरा । अग्निः । आसीत् । पुरःऽगवः ॥ ८ ॥

सूर्याया रथस्य ^१स्तोमाः त्रिवृदादयः ^२प्रतिधयः ^३आसन् । प्रतिधीयन्त इति प्रतिधय ईषा-
तिर्यगायतकाद्यादयः । तथा ^४कुरीरं ^५छन्दः कुरीरनामकं छन्दोऽनसः ^६ओपशः अभवत् । येनोपशेरते
स ओपशः । तादृशायाः ^७सूर्यायाः ^८अश्विना अश्विनौ ^९वरा वरावास्तामिति शेषः । तस्या विवाहे
^{१०}पुरोगवः पुरोगन्ता पुरतो गन्ता^{११} यः पूर्वमेव प्रस्तावार्थं गच्छति तत्स्थानीयः ^{१२}अग्निरासीत् । ‘प्रजा-
पतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत्सूर्यां सावित्रीं तस्यै सर्वे देवा वरा आगच्छन् ’ (ऐ. ब्रा. ४.७)
इत्यादि हि ब्राह्मणम् । अत्रायमभिप्रायः । प्रजापतिः सविता स्वदुहितरं सोमाय^{१३} प्रायच्छत्^{१४} ।
सोमाय दास्यामीति मनीषामकरोत् । तस्मिन् समये पुत्र्या उपचारार्थं प्रदानान्युक्तान्यभवन् । तथा
च सत्यश्विनौ प्रबलौ^{१५} सन्तावाजिं पुरतो गत्वा तामलभेतामिति । उत्तरत्रापि ‘सोमो बधूयुरभवत्’
इत्यादिनायमेवार्थः स्पष्टो भविष्यति । ‘योपावृणीत जेन्या’ (ऋ.सं.१.११९.५) इत्यादिकमुक्तम् ॥

सोमो बधूयुरभवदश्विनास्तामुभा वरा ।

सूर्या यत्पत्ये शंसन्तीं मनसा सविताददात् ॥ ९ ॥

सोमः । बधुऽयुः । अभवत् । अश्विना । आस्ताम् । उभा । वरा ।

सूर्याम् । यत् । पत्ये । शंसन्तीम् । मनसा । सविता । अददात् ॥ ९ ॥

^१सोमो ^२बधूयुः बधूकामो वरः ^३अभवत् । तस्मिन् समये ^४अश्विना अश्विनौ ^५उभा उभौ ^६वरा
वरौ ^७आस्ताम् अभूताम् । ^८यत् यदा ^९सूर्या ^{१०}पत्ये ^{११}शंसन्तीं पतिं कामयमानाम् । पर्याप्तयौवना-
मित्यर्थः । ^{१२}सूर्या ^{१३}मनसा सहिताय^{१४} सोमाय वराय ^{१५}सविता तत्पिता ^{१६}अददात् प्रादात् दिप्तां चकार ॥

मनो अस्या अन आसीद् द्यौरासीदुत छदिः ।

शुक्रावन्द्वाहावास्तां यदयात्सूर्या गृहम् ॥ १० ॥

मनः । अस्याः । अनः । आसीत् । द्यौः । आसीत् । उत । छदिः ।

शुक्रौ । अनद्वाहौ । आस्ताम् । यत् । अयात् । सूर्या । गृहम् ॥ १० ॥

^१अस्याः सूर्यायाः पत्युर्गृहं गच्छन्त्याः ^२अनः रथः ^३मनः ^४आसीत् । या पतिगृहं त्वया गच्छा-
मीति सतिरस्ति सा अन आसीत् । ^५उत अपि च तस्या अनसः ^६द्यौः कुलोकः ^७छदिः उपर्यपिधानम्
^८आसीत् । ^९शुक्रौ द्यौस्तौ सूर्याञ्चन्द्रमनौ ^{१०}अनद्वाहौ रथस्य वोढारौ ^{११}आस्ताम् अभवताम् । ^{१२}यत्
यदा ^{१३}सूर्या ^{१४}गृहं सोमम् ^{१५}अयात् अगान् ॥ ॥ २१ ॥

ऋक्सामाभ्यामभिर्हितौ गावौ ते सामुनावितः ।

श्रोत्रं ते चक्रे आस्तां दिवि पन्थाश्चराचरः ॥ ११ ॥

ऋक्ऽसामान्याम् । अभिऽर्हितौ । गावौ । ते । सामनौ । इतः ।

श्रोत्रम् । ते । चक्रे इति । आस्ताम् । दिवि । पन्थाः । चराचरः ॥ ११ ॥

१. य-त-भ-गतासीत् । २. त-भ-प्रजापतिः । ३. त-भ-‘सोमाय प्रायच्छत्’ नास्ति । ४. त१.
२.६.७.८-म१.२.४.६.८-प्रबलौ सबलौ । ५. त४.५-सहितां ।

इं मूर्धं देवि । ते नव । कम्पमान्भ्याम् अभिधानाभ्यामाभ्याम् । अभिहितौ । गावौ । गोम्भानां यौ । मूर्धोच्चमूर्धसौ । सामनी सामनी । मन्त्री । इतः गच्छतः । अनोवाही । पशुयुक्तं प्रति गच्छतः । ते नव । अञ्जम् । ओत्रे इत्यर्थः । परस्य गुणप्राप्तिर्ना ओत्रे एव । चक्रे । भास्वाम् । मनोमयस्य रथस्य ओत्रे चक्रे अभवतामिति । देवि । पश्यात्तरावरः स्यात्पशोऽभ्यन्ते समनसाधनभूतो । भावोऽभूत् । रथमेवास्मद्गो शुलोक आसीत् ॥

शुचीं ते चक्रे यात्या व्यानो अक्ष आहतः ।

अनी मनुम्मयं सूर्यारोहन्प्रयत्नी पतिम् ॥ १२ ॥

शुचीं इति । ते । चक्रे इति । यात्याः । विऽआतः । अक्षः । आऽहतः ।

अनी । मनुम्मयम् । सूर्यो । आ । अरोहन् । प्रऽयत्नी । पतिम् ॥ १२ ॥

यात्याः गच्छन्त्याः । ते नव अनसः । चक्रे चक्रकर्मणीति रथाञ्च । शुचीं ओत्रे भास्वाम् । व्यानः नव व्यानो वायुः । अक्षः । उभयवचनविद्युत्प्रगामिनी वा काहा वा च रथस्य सर्वे भारं वहति । सौऽओ व्यानोऽभूत् । मनुम्मयं मनोमयम् । अक्षः शकटं । सूर्यो । पतिः सोमं प्रति प्रयत्नी प्रकपेत् गच्छन्ती । अरोह । आत इत्यर्थः । पतिं प्रति विगमिष्येति । नोऽनस्य रथस्य दातृशेष-आवर्णो भात्र एव चक्रं अनी व्यानो व्यानो वा पुत्रोऽहोऽहोऽभूदित्यर्थः ।

सुयोयां वहतुः प्रागान्मविता यम्वामुजन् ।

अघासु हन्यन्ते गावोऽर्जुन्योः पर्युद्यते ॥ १३ ॥

महत्त-

अघासु । हन्यन्ते । गावः । अर्जुन्य

सोमाद्य प्रविमितायाः । सूर्यायां वहतुः । कम्पाप्रिवार्यं दानवो गवर्गद्विदार्थो वहतुः । स च प्रागात् तस्या अवि पूर्वमगच्छत् । यं वहतुं मविता अस्याः पिता । अघामुजन् अघमुज्जवान् । प्रादादित्यर्थः । कदा मागच्छन् कदा वहतुस्त्वुभयोः काल उच्यते । अघाम् । मघास्त्वित्यर्थः । मघा-मध्वेत् । गावः मविता दत्ता गावः सोमगृहं प्रति । हन्यन्ते दण्डैस्ताडयन्ते प्रेरणार्थम् । अर्जुन्योः । फल्गुन्योरित्यर्थः । तयोर्निधनयोः मविनुः सकाशात् । परि सोमगृहं प्रति । उद्यते जीवते रथेन ॥

यदक्षिणा पृच्छमानावयाति त्रिवक्त्रेण वहतुं सूर्यायाः ।

विश्वे देवा अनु तद्धामजानन् पुत्रः पितरावहृणीत पूषा ॥ १४ ॥

यतः । अक्षिता । पृच्छमानौ । अयोयम् । त्रिऽवक्त्रेण । वहतुम् । सूर्यायाः ।

विश्वे । देवाः । अनु । ततः । यम् । अजानन् । पुत्रः । पितरौ । अहृणीत् । पूषा ॥ १४ ॥

१. त-अ-विमिता गावौ । २. म-न-१.२.४.५.७-म-३-^१ गामानी । मासि । ३. म-न-१.२.३.४.७-म-२.८-अनोवाही ; त-४.५-अनोवाही ; म-४.६.७-अनोवाही । ४. त-म-सूर्यो प्रति । ५. म-म-म-१.२.४.६.८-वायुवेत्तकः । ६. म-१.२-रथेन प्राक्ते मघाभिर्गोष इत्यर्थः । दक्षिः, म-न-४.५.म-३.२.६-पुस्तके तु ' रथेन ' इत्यस्यानन्तरं किराविद्वक्त्राणी विद्यते ।

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽयत् यदा ऽपृच्छमानौ सवितारं प्रष्टुम् ऽअयातम् अगच्छतम् । केन साधनेनायातं नदुच्यते । ऽत्रिचक्रेण चक्रप्रथयुक्तेन रथेन । किं पृच्छमानौ । ऽसूर्यायाः ऽवहतुम् । त्रिवाहमित्यर्थः । ऽतत् तदानीं ऽवां युवां सवितारं प्रति गच्छन्तौ ऽविश्वे सर्वे ऽदेवाः ऽअनु ऽअजानन् अनुज्ञातवन्तः । तथा ऽपितरौ ऽपुत्रः अश्विनोः पुत्रः ऽपूषा ऽअवृणीत वृतवान् ॥

यदयातं शुभस्पती वरेयं सूर्यामुप ।

कैकं चक्रं वामासीत्कं देष्ट्राय तस्थुः ॥ १५ ॥

यत् । अयातम् । शुभः । पती इति । वरेऽयम् । सूर्याम् । उप ।

कं । एकम् । चक्रम् । वामम् । आसीत् । कं । देष्ट्राय । तस्थुः ॥ १५ ॥

हे ऽशुभस्पती उदकस्य स्वाभिनौ ऽयत् यौ ऽअयातम् अगच्छतम् । कं प्रति । ऽवरेयं वरणीयायाः सूर्यायाः संबन्धिनं वरैर्योचितव्यं वा । सवितारमित्यर्थः । किमर्थम् । ऽसूर्यामुप गन्तुम् । ऽवां भवतोः संप्रति दृश्यमानमिदम् ऽएकं ऽचक्रं ऽएकं ऽवामासीत् पुरा । ऽएकं वां युवां ऽदेष्ट्राय दानाय प्रवृत्तौ ऽतस्थुः इत्यश्विनोर्निवासं पृच्छति ॥ ॥ २२ ॥

द्वे ते चक्रे सूर्ये ब्रह्माणं ऋतुथा विदुः ।

अथैकं चक्रं यद्गुहा तदद्भातय इद्विदुः ॥ १६ ॥

द्वे इति । ते । चक्रे इति । सूर्ये । ब्रह्माणः । ऋतुऽथा । विदुः ।

अथ । एकम् । चक्रम् । यत् । गुहा । तत् । अद्भातयः । इत् । विदुः ॥ १६ ॥

अथ स्वयमेव स्वात्मानं प्रति सूर्यां वदति । हे ऽसूर्ये ऽपते तव ऽद्वे ऽचक्रे प्रज्ञाते पुरा दृष्टे द्वे एव चन्द्रसूर्यात्मके ऽऋतुथा ऋतुषु विनिर्दिष्टे चक्रे ऽब्रह्माणः ब्राह्मणः ऽविदुः । ऽअथैकं ऽचक्रं मूर्ताधि संवत्सरात्मकं ऽगुहा गुहायां निहितं ऽयत् अस्ति ऽतदद्भातय ऽइत् । एतन्मेधाविनामसु पठितम् (नि. ३. १५. २१) । मेधाविन एव ऽविदुः जानन्ति ॥

सूर्यायै देवेभ्यो मित्राय वरुणाय च ।

ये भूतस्य प्रचेतस इदं तेभ्योऽकरं नमः ॥ १७ ॥

सूर्यायै । देवेभ्यः । मित्राय । वरुणाय । च ।

ये । भूतस्य । प्रचेतसः । इदम् । तेभ्यः । अकरम् । नमः ॥ १७ ॥

सूर्यायै सूर्यस्य पुत्र्यै ऽदेवेभ्यः अग्न्यादिभ्यः ऽमित्राय ऽववरुणाय ऽच ऽये च ऽभूतस्य भूतजातस्य ऽप्रचेतसः भूततयोऽभिमतप्रदा भवन्ति ऽतेभ्यः सर्वेभ्यः ऽइदं ऽनमः नमस्कारम् ऽअकरं करोमि ॥

पूर्वापरं चरतो माययैतौ शिशू क्रीळन्तौ परि यातो अध्वरम् ।

विश्वान्युन्यो सुर्वनाभिचष्टे ऋतूरन्यो विदधजायते पुनः ॥ १८ ॥

पूर्वऽअपरम् । चरतः । मायया । एतौ । शिशू इति । क्रीळन्तौ । परि । यातः । अध्वरम् ।

विश्वानि । अन्यः । सुर्वना । अभिऽचष्टे । ऋतून् । अन्यः । विऽदधत् । जायते । पुनरिति ॥ १८ ॥

कश्चिदपि गच्छति मृत्युः । अमृतममृतमिति चन्द्रमाः । एषः पृथिवीं पृथिव्यां च । अथवा
 स्वप्नप्रमाणेन पृथ्वी आदिपञ्चभूतौ पञ्चतः गच्छन्ते इति । तौ मित्रौ । मित्रपदस्य तात्पर्यमात्राद्वा
 मित्र इत्युच्यते । मित्र मर्त्यः । कौटिल्यो अमरिष्ठे विदुर्मनो । अमरः पतिः । पतिः पतिः प्रविशत्यमरः ।
 मयोः पञ्चतः आदिपञ्चः पञ्चमिति । अथवा अमरमिति । अमरः अमरः । अमरः अमरः ।
 पञ्चतः पञ्चतः । विदुर्मनः कुर्वन् ज्ञानान्वेसां च कुर्वन् पतिः । अथवा । पतिः पतिः पतिः पतिः ।
 रश्मि तापसि मृत्युं मृत्युं । मृत्युं मृत्युं । मृत्युं मृत्युं । मृत्युं मृत्युं । मृत्युं मृत्युं । मृत्युं मृत्युं ।
 हायुक्तियुक्तः । 'चन्द्रमा वै ज्ञाने पुनः' (ते. भा. १. २. ५. ४) इत्यदिभूतेः ।

अमृतममृतमिति चन्द्रमाः । अथवा अमरमिति । अमरः अमरः । अमरः अमरः । अमरः अमरः ।
 'नवीनयो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुषामेत्यग्रम् ।' (आश. भा. १. ८) इति ।

नवीनयो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुषामेत्यग्रम् ।

भागं देवेभ्यो वि दधान्यायन् प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः ॥ १९ ॥

नवीनतयः । भवति । जायमानः । अह्नाम् । केतुः । उपमानः । पुत्रः । अग्रतः ।

भागम् । देवेभ्यः । वि । दधान्याय । प्र । चन्द्रमा । अह्नाम् । केतुः । अग्रतः ।

अथ चन्द्रमाः । जायमानः प्रतिदिने जायमान एकैककल्पविशेषेनेत्यजमानः सन् । नवीनयो
 भवति प्रतिदिने नूतन एव भवति । एतत्पुत्रप्राप्त्यभिप्रायम् । तथा । अह्नां दिवसाम् । केतुः प्रसारकः
 प्रतिपदादीनां निर्धानो चन्द्रकलादास्तुष्ट्यर्थेतिषात् । तद्वच्चन्द्रमाः । उच्यते प्रभातानाम् । अग्रम्
 एति । एतत्कल्पप्राप्त्यभिप्रायम् । केचनैव पदमादिपदेकाग्रमाहुः । तस्मिन् पदेऽह्नां केतुवमुप-
 मासप्रगतिश्च प्रसिद्धा । देवेभ्यः । भागं इतिभागे । वि । दधानि करोति उभयपक्षान्ते । किं कुर्वन् ।
 आचन् प्रतिदिने दासवृद्धया पक्षान्तमभिगच्छन् । एतद्वेसासाभिप्रायम् । चन्द्रमाः । उक्त्यजमानो
 देवः । दीर्घमायुः । निरते वर्धयति ॥

मुक्तिशुक्लं शल्लमलि विश्वरूपं हिरण्यवर्णं मुहूर्तं मुचक्रम् ।

आ रोह सूर्ये अमृतस्य लोकं स्योनं पर्ये वहतुं कुण्डम् ॥ २० ॥

मुक्तिशुक्लम् । शल्लमलिम् । विश्वरूपम् । हिरण्यवर्णम् । मुहूर्तम् । मुचक्रम्

आ । रोह । सूर्ये । अमृतस्य । लोकम् । स्योनम् । पर्ये ।

मुक्तिशुक्लं शोभनकिशुकवृक्षनिमित्तं तथा । शल्लमलि शल्लमलिपुष्पनिमित्तं । विश्वरूपं आत्मरूपं
 हिरण्यवर्णं शिरःशरीरवर्णं हिरण्यवर्णकारयुक्तं वा । मुहूर्तं मुहूर्तनेन । मुचक्रं शोभनचक्रोपेन रक्ते
 हे । सूर्ये । आ । रोह । अमृतस्य । लोकं स्थानं । स्योनं सुखकरं । पर्ये । शोभाय । वहतुं वहन-
 मात्मना प्राप्ये । कुण्डम् । अत्र निरुक्तं (१२. ८) इत्यम् ।

उदीर्घातः पतिवती श्रेष्ठा विश्वार्थं नर्मसा गीमिरीडि ।

अन्यामिच्छ पितृषदं व्यक्तां स ते भागो अनुषा तस्य विदि ॥ २१ ॥

१. ग-न-पुनेष । २. ग-न-म१.२.४.९.८-प्रभातानां । ३. ग-देवसमाहुः ।

उत् । ईर्ष्व । अतः । पतिऽवती । हि । एषा । विश्वऽवसुम् । नमसा । गीऽभिः । ईळे ।
अन्याम् । इच्छ । पितुऽसदम् । विऽअक्ताम् । सः । ते । भागः । जनुषा । तस्य । विद्धि ॥ २१ ॥

आभिर्नृणां विवाहः सत्यते । हे विश्वावसो ऽतः स्थानात् कन्यासमीपात् ऽउदीर्ष्वे उत्तिष्ठ । यतः
ऽएषा कन्या ऽपतिवती ऽहि संजाता अत उदीर्ष्वेति वा अतःशब्दो योज्यः । ऽविश्वावसुम् एतन्नामानं
गन्धर्वं ऽनमसा नमस्कारेण ऽगीभिः स्तुतिभिश्च ऽईळे स्तामि । तद्धैनां विहाय कां स्वीकरोमीति यदि
द्रूपे तर्हि ऽअन्यां ऽपितृषदं पितृकुले स्थितां ऽव्यक्ताम् अनूदेति परिस्फुटां विगताञ्जनां वा । स्तनोद्व-
मादिराहित्येनाप्रौढामित्यर्थः । ऽसः तादृशः पदार्थः ऽते तव ऽभागः कल्पितः । ऽतस्य तं भागं
ऽविद्धि ज्ञानीहि ऽजनुषा जन्मना । लभस्वेत्यर्थः ॥

उदीर्ष्वतीं विश्वावसो नमसेळामहे त्वा ।

अन्यामिच्छ प्रफुर्व्यं सं जायां पत्या सृज ॥ २२ ॥

उत् । ईर्ष्व । अतः । विश्वन्नसो इति विश्वऽवसो । नमसा । ईळामहे । त्वा ।
अन्याम् । इच्छ । प्रऽफुर्व्यम् । सम् । जायाम् । पत्या । सृज ॥ २२ ॥

ऽअतः अस्माच्छयनात् हे ऽविश्वावसो कन्यास्वामिन् गन्धर्वं ऽउदीर्ष्वं उद्गच्छ । ' ईर गतौ '
आदादिकः । अनुदात्तेत् । तस्य छोटि रूपम् । ' विश्वावसुनाम गन्धर्वः कन्यानामधिपतिर्यतः । लभार्ति-
तेन कन्याम् ' इति हि मन्त्रः । तादृश देव त्वां ऽनमसा नमस्कारेण ऽईळामहे स्तुमः । स त्व
ऽअन्यां ऽप्रफुर्व्यं बृहजितम्बां कन्याम् ऽइच्छ । ऽजायां मां ऽपत्या सह पुनः ऽसं ऽसृज ॥

अनुक्षरा ऋजवः सन्तु पन्था येभिः सखायो यन्ति नो वरेयम् ।

समर्थमा सं भगौ नो निनीयात्सं जास्पत्यं सुयममस्तु देवाः ॥ २३ ॥

अनुक्षराः । ऋजवः । सन्तु । पन्थाः । येभिः । सखायः । यन्ति । नः । वरेऽयम् ।

सम् । अर्थमा । सम् । भगः । नः । निनीयात् ।

सम् । जाःपत्यम् । सुऽयमम् । अस्तु । देवाः ॥ २३ ॥

हे देवाः ऽपन्थाः पन्थानो मार्गाः ऽअनुक्षराः । ऋक्षरः कण्टक उच्यते । कण्टकरहिताः ऽऋजवः
अकुटिलाश्च ऽसन्तु ऽयेभिः यैः पथिभिः ऽनः अस्माकं ऽसखायः वरप्रेषिताः ऽवरेयं वरैर्वाचितव्यं
पितरं प्रति ऽवसितं गच्छन्ति ते पन्था इति । किंच ऽअर्थमा देवः^१ ऽनः अस्मान्^२ ऽसं ऽनिनीयात्
समर्थम् प्रापयेत् । तथा ऽभगः देवः ऽसं निनीयात् । हे ऽदेवाः आसंगतमस्तु पतिकुलमिति शेषः ।
तथेदं ऽजास्पत्यं जावापत्योर्बुगलं ऽसुयममस्तु सुमिधुनमस्तु ॥

पन्था योऽन्नविमोचने ' प्र त्वा मुञ्चामि ' इत्येषा । सूत्रितं च—' अथास्या धोक्त्रं चिचृत्तेत्य
त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशात् ' (आश. श्रौ. १. ११) इति ॥

प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशाद्येन त्वार्बन्नात्सविता सुशेवः ।

ऋतस्य योनौ सुकृतस्य लोकेऽरिष्टां त्वा सह पत्या दधामि ॥ २४ ॥

१. त-म-ते । २. म-न १.२.३.५.७.८.म- ' बृहजितम्बा ' नास्ति । ३. त-म-देवोर्धमान् ।

प्र । त्वा । मुञ्चामि । यन्मम्य । यथा । येन । इत् । अक्षयम् । मुञ्चिन् । मुञ्चये ।
 मुनस्य । योने । मुञ्चतस्य । शैके । अरिष्टम् । त्वा । मुञ्च । यथा । इत् । २३ ॥

ज्ञाने प्राणिने मुञ्चिता प्रेषितो वरुण आगमपारिवर्धनातिः सन्मन्त्रः वरुणस्य वरुणात् इ वपु
 एवा त्वा प्र मुञ्चामि येन यथेन एवा त्वा मुञ्चिता वरुणस्य प्रेषः मुञ्चये मुमुक्षः
 वरुणात् वन्दने वृत्तयान् वरुणस्यिष्योपवर्धे योने योनेन यथाति वरुणस्य वरुणादिभिरानी
 अतो वरुणप्रागप्येवमुञ्चामि येन योनेन मुञ्चिता कर्मज्ञानमुज्जाना इव मुञ्चयिष्योपावर्धनात् ।
 तं मोक्षयिष्या व वरुणस्य यजन्म योने स्थाने यागभूमौ मुञ्चतस्य शैके कर्मक्षेत्रे मुञ्चये व
 अरिष्टम् अहिमिना त्वा वृत्ताद्यर्थे यथा एवम् इदामि स्थापयामि ॥

प्रेतो मुञ्चामि नामुतः सुवदाममुतस्करम् ।

यथेयमिन्द्र मीढः सुपुत्रा सुभगामिति ॥ २५ ॥

प्र । इत् । मुञ्चामि । न । अमुतः । मुञ्चदाम् । प्रमुतः । काम् ।

यथा । इयम् । इन्द्र । मीढः । मुञ्चतुम् । मुञ्चताम् । अमुतः ॥ २५ ॥

इतः वितृकृतान् प्र मुञ्चामि यथा नानुता भर्तृगृह्यममुञ्चामि । अमुतः भर्तृगृहे मुञ्चता
 करम् । यथेयं कन्या ते इन्द्र मीढः मेतः सुपुत्रा सुभगा सुभगाया वा अमति भवति
 नया कुरु ॥ ॥ २५ ॥

विवाहानन्तरभाषितं प्रयागे 'पूषा त्वेनो नयतु' इत्यनया रथाद्विवाहमारोहयेत् । सूत्रेण
 च—'पूषा त्वेनो नयतु इत्यगृह्णेति वानमारोहयेत्' (आश. गृ. १. ८. १) इति ॥

पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्णाक्षिनी त्वा प्र वहतां रथेन ।

गृहान् गच्छ गृहपत्नी यथासीं वशिनी त्वं विदधमा वदामि ॥ २६ ॥

पूषा । त्वा । इतः । नयतु । हस्तगृह्णा । अक्षिनी । त्वा । प्र । वहताम् । रथेन ।

गृहान् । गच्छ । गृहपत्नी । यथा । असे । वशिनी । त्वम् । विदधम् । आ । वदामि ॥ २६ ॥

इत्यगृह्णा गृह्णाहस्तः पूषा एवा त्वा इतः नयतु प्रापयतु । अक्षिनी अक्षिनी एवा त्वा
 रथेन प्र वहतां प्रगमयताम् । गृहान् भर्तृसंनिधयः गच्छ त्वं गृहपत्नी वधामः भवमि
 त्वगृहस्वामिनी भवमि । वशिनी सर्वेषां गृहगतानां वसे प्रापयित्री पशुवंसे वर्तमाना वा
 विदधं पतिगृहम् एवा वदामि आवदमि । गृहस्थिनी भूतवादिजनमावह ॥

'इह श्रिय' इत्येषा वधा गृहप्रवेशिनी । सूत्रेण च—'इह श्रियं प्रजया ते ससृज्यतामस्मिन् गृहे गार्हपत्याय जागृहि'
 गृहं प्रवेशयेत्' (आश. गृ. १. ८. ८) इति ॥

इह श्रियं प्रजया ते ससृज्यतामस्मिन् गृहे गार्हपत्याय जागृहि ।

एना पत्या त्वन्वं सं सृजस्वाधा जिघ्रीं विदधमा वदामः ॥ २७ ॥

१. ग-त-व-वाक्षिभ्याज्जावधान् ; ११.१.१.५.६.८-मं१.४.१-वक्षिभ्याज्जावधान् । २. ग-त-अ ।
 २.४.६.८-तं वासि । ३. त-म-त्वं वधा ।

इह । प्रियम् । प्रऽजया । ते । सम् । ऋध्यताम् । अस्मिन् । गृहे । गार्हऽपत्याय । जागृहि ।
एना । पत्या । तन्वम् । सम् । सृजस्व । अर्ध । जित्री इति । विदथम् । आ । वदाथः ॥ २७ ॥

हे वधु ऽते तव ऽइह अस्मिन् पतिकुले ऽप्रियं ऽप्रजया सह ऽसमृध्यताम् । ऽअस्मिन्गृहे
ऽगार्हपत्याय गृहपतिवाय ऽजागृहि बुध्यस्व । ऽएना अनेन ऽपत्या सह ऽतन्वं स्वीयं शरीरं ऽसं
ऽसृजस्व । संसृष्टा भव । ऽअर्ध अथ ऽजित्री जीणौ जायापती युवां ऽविदथं गृहम् ऽआ ऽवदाथः
आभिमुख्येन वदतम्^१ ॥

नीललोहितं भवति कृत्यासक्तिर्व्यज्यते ।

एधन्ते अस्या ज्ञातयः पतिर्वन्धेषु बध्यते ॥ २८ ॥

नीलऽलोहितम् । भवति । कृत्या । आसक्तिः । वि । अज्यते ।

एधन्ते । अस्याः । ज्ञातयः । पतिः । बन्धेषु । बध्यते ॥ २८ ॥

ऽकृत्या अभिचाराभिमानिनी देवता ऽनीललोहितं ऽभवति । नीलं च लोहितं च तस्या रूपं
भवतीत्यर्थः । सा कृत्या ऽआसक्तिः आसक्तास्यां संबद्धा ऽव्यज्यते । त्यज्यत इत्यर्थः । तस्यां कृत्या-
यामपगतायाम् ऽअस्याः बन्धाः ऽज्ञातयः ऽएधन्ते वर्धन्ते । ऽपतिः च ऽबन्धेषु सांसारिकेषु ऽबध्यते ॥

परा देहि शामुल्यं ब्रह्मभ्यो वि भज्ज वसु ।

कृत्यैषा पद्धती भूत्वा जाया विशते पतिम् ॥ २९ ॥

परा । देहि । शामुल्यम् । ब्रह्मभ्यः । वि । भज्ज । वसु ।

कृत्या । एषा । पत्ऽवती । भूत्वा । आ । जाया । विशते । पतिम् ॥ २९ ॥

ऽशामुल्यम् । शामलित्यर्थः । शमलं शरीरं मलम् । शरीरावच्छिन्नस्य^२ मलस्य धारकं वक्त्रं
ऽपरा ऽदेहि परात्पत्र । धृतप्रायश्चित्तार्थं^३ ऽब्रह्मभ्यः ब्राह्मणेभ्यः ऽवसु धनं ऽवि ऽभज्ज प्रयच्छेत्यर्थः ।
किमर्थं बधूवासःपरिष्ठाग इति चेत् उच्यते । ऽएषा ऽकृत्या ऽपद्धती पादवती सती ऽजाया ऽभूत्वा^४
भूत्वा ऽपतिं ऽविशते । कृत्यारूपवासःप्रवेशात् कृत्या जाया भूत्वा विशत इत्युपचर्यते । अतस्तत्परि-
ष्ठागे कृत्यैव त्यक्ता भवतीत्यर्थः । यदि बधूवासः स्वयं निधत्ते तदैवं भवतीति बधूवासःसंस्पर्शनं
निन्दायुक्तम् ॥

अश्रीरा तनूर्भवति रुशती पापयामुया ।

पतिर्यद्वधो वाससा स्वमङ्गमभिधित्सते ॥ ३० ॥

अश्रीरा । तनूः । भवति । रुशती । पापया । अमुया ।

पतिः । यत् । वध्वः । वाससा । स्वम् । अङ्गम् । अमिऽधित्सते ॥ ३० ॥

१. ग४-त४.५-वदथः; त१.२.३.६.८-भ-वदतः । २. ग-त१.२.३.७-शरीरावच्छिन्नस्य; त४.५-
शरीरोच्छिन्नस्य; त६-भ७-शरीरामरीच्छिन्नस्य; त८-शरीरामवोच्छिन्नस्य; भ१.४.७.८-छिन्नस्य । ३. ग-त-
भ- 'भूत्वा' नास्ति ।

तृष्टमेतत्कर्दुकमेतदपाष्टवद्विषवन्नैतदत्तवे ।

सूर्या यो ब्रह्मा विद्यात्स इद्राधूयमर्हति ॥ ३४ ॥

तृष्टम् । एतत् । कर्दुकम् । एतत् । अपाष्टवत् । विषवत् । न । एतत् । अत्तवे ।

सूर्याम् । यः । ब्रह्मा । विद्यात् । सः । इत् । वाधूयम् । अर्हति ॥ ३४ ॥

अनयापि वधूवन्नपरित्यागः प्रतिपाद्यते । एतत् वन्नं तृष्टं दाहजनकम् । तथा एतत् कर्दुकम् । तथा अपाष्टवत् । अपाष्टमपस्थितसृजीषम् । तद्वत् । तथा विषवत् । नैतत् वन्नम् । अत्तवे अन्वयम् । अनुपयोग्यम् । यो ब्रह्मा ब्राह्मणः सूर्याम् इदानीं प्रस्तुतां देवीं विद्यात् सम्यग्जानीषान् । स इत् स एव वाधूयं वधूवन्नम् अर्हति ॥

आशसनं विशसनमथो अधिविकर्तनम् ।

सूर्यायाः पश्य रूपाणि तानि ब्रह्मा तु शुन्धति ॥ ३५ ॥

आशसनम् । विशसनम् । अथो इति । अधिविकर्तनम् ।

सूर्यायाः । पश्य । रूपाणि । तानि । ब्रह्मा । तु । शुन्धति ॥ ३५ ॥

आशसनं तृपाधानम् । तच्चान्यवर्णं भवति । विशसनं शिरसि निधीयमानम् । तादृशं दक्षान्ते निधीयमानम् । अधिविकर्तनं यस्त्रिधा वासो विह्वन्तन्ति । तान्याशसनादीनि वासांस्त्ववस्थितानि सूर्यायाः रूपाणि भवन्ति । तानि पश्य । एवंभूतान्याशसनादीनि पुरा सूर्यांस्त्वशरीरे स्थितान्यमङ्गलानि वासांसि विधत्ते । तानि रूपाणि सूर्यावित् ब्रह्मा तु ब्राह्मण एव तस्माद्वाससः सकाशात् शुन्धति अपनयति ॥ ॥ २६ ॥

विवाहे कन्याहस्तग्रहणे 'गृष्णामि' इत्येषा । सूत्रितं च—'गृष्णामि ते सौभगत्वाय हस्तमित्यङ्गुष्ठमेव गृह्णीयात्' (आश्व. गृ. १. ७. ३) इति ॥

गृष्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथासः ।

भगो अर्यमा सविता पुरंधिर्मह्यं त्वादुर्गाहपत्याय देवाः ॥ ३६ ॥

गृष्णामि । ते । सौभगत्वाय । हस्तम् । मया । पत्या । जरत् । अष्टिः । यया । अर्सः ।

भगः । अर्यमा । सविता । पुरम् । अष्टिः । मह्यम् । त्वा । अदुः । गार्हपत्याय । देवाः ॥ ३६ ॥

हे ऋषे ! ते तव हस्तम् अहं गृष्णामि गृह्णामि । किमर्थम् । सौभगत्वाय सौभाग्याय । मया पत्या त्वं यथा जरदष्टिः प्रातर्वायं कन्या असः भवसि । भगो अर्यमा सविता पुरंधिः पूषा एते देवाः एवा त्वा मह्यम् अदुः दत्तवन्तः । किमर्थम् । गार्हपत्याय । यथाहं गृहपतिः स्थामिति ॥

तां पूषञ्छिवर्तमामेरयस्व यस्यां बीजं मनुष्या वपन्ति ।

या न ऊरू उञ्जती विश्रयाते यस्यामुञ्जन्तः प्रहराम् शेषम् ॥ ३७ ॥

नाम् । पुनः । विप्रश्नम् । अ । विप्रश्नः । यस्याम् । शीतम् । मन्त्र्याः । यस्मिन् ।
या । न । एक इति । उच्यते । विप्रश्नम् । यस्याम् । उच्यते । उच्यते । अथ । अथ ॥३॥

ॐ 'पुनः' योषकैः नामकं पुनः शिवनमां आदयन्मन्त्रानां । 'मा' 'पुनः' 'मा' इत्य
मन्त्रैः प्रेरणः । 'यस्याम्' उर्ध्वं 'वीजं' नैलाक्ष्यं । 'मनुष्याः' 'हस्तिन' मादयन् । 'दा' 'मा' 'अस्माकम्'
'उक्त' 'उद्यानं' कामदमां । 'विश्रवणः' । 'यस्याम्' उर्ध्वं 'उद्यानः' कामदमां । 'वी' 'मन्त्र' 'मन्त्र'
'वीजं' पुनः प्रजननं । 'मनुष्याम्' । उर्ध्वं 'यस्याम्' 'मन्त्र' 'मन्त्र' ।

तुभ्यमग्रे पर्यवहन्तमूयां बहंतुना सह ।

पुनः पतिभ्यो ज्ञायां दा अग्ने प्रजयां सह ॥ ३८ ॥

सुम्यन् । अग्ने । परी । अवहन् । सूर्यान् । वासुनां । मङ्ग ।

पुनर्गतिः । पतिऽभ्यः । ज्ञायाम् । दा । असे । प्रऽज्ञया । मङ्गः ॥ ३८ ॥

गन्धर्वाः हे अग्ने ! तुभ्यमग्ने ! दधेयवहन् । प्रायश्चरिः स्वर्गः । कामः । मूर्ध्नाम् । हेम मरुः । बह्वह्ना
मरुः । एवं च त्वं मूर्ध्ना बह्वह्ना मरुः त्विमांश्च प्रायश्चरुः । तद्विद्वन्मरुतिविद् हे अग्ने ! तुभ्यः । दधेयवः
अमन्यं । जायाः । प्रमया । मरुः । इन्द्रः । मेरुः ।

पुनः पर्णामुभिरंशदायुषा सह वचसा ।

दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवाति मरदः जनम् ॥ ३९ ॥

प्रदक्षिणं । पश्चिमं । अग्निः । अदात् । आश्रयः । नहः । यन्मत्ताः ।

[illegible]

१ पुनः स्वयंभूनां १ पत्नीनां १ भग्नः १ आशुषा १ मङ्ग १ वसन्ता मङ्ग १ अद्वात प्रायश्चित्तम् ।
२ अस्थाः भग्नित्वाद्याः १ वः १ दनिः पुमान् मः १ दीर्घायुः मन् १ शरद्ः १ शरत् अत्यन्तमर १ जीवाति
जीवन् ॥

सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः ।

तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥ ४० ॥

सौमं । प्रथमः । विविदे । गन्धर्वः । विविदे । उक्तः ।

तुरीयः । अग्निः । ते । पतिः । तुरीयः । ते । मनुष्यऽजाः ॥ ४० ॥

ज्ञानां कृष्णां 'मोक्षः प्रथमभाषी सन् 'विविधे लब्धवान् । 'गण्डर्वः 'उत्तरः सन् 'विविधे लब्धवान् । 'अग्निः 'तृतीयः 'पतिः 'तै तव । पञ्चात् 'मनुष्याः पतिः 'तृतीयः 'तृतीयः ॥ २०॥

सोमो ददद्गन्धर्वाय गन्धर्वो ददद्भयै ।

रयिं च पुत्राँश्चादादग्निर्मह्यमयो इमाम् ॥ ४१ ॥

सोमः । ददत् । गन्धर्वाय । गन्धर्वः । ददत् । अग्नये ।

रयिम् । च । पुत्रान् । च । अदात् । अग्निः । मह्यम् । अथो इति । इमाम् ॥ ४१ ॥

१सोमः १गन्धर्वाय प्रथमं १ददत् प्रादात् । १गन्धर्वः १अग्नये प्रादात् । १अथो अपि च १अग्निः
१इमां कन्यां १रयि धनं १पुत्रांश्च १मह्यम् १अदात् ॥

इहैव स्तं मा वि यौष्टं विश्वमायुर्व्यंशुतम् ।

क्रीळन्तौ पुत्रैर्नमृभिर्मोदमानौ स्वे गृहे ॥ ४२ ॥

इह । एव । स्तम् । मा । वि । यौष्टम् । विश्वम् । आयुः । वि । अश्रुतम् ।

क्रीळन्तौ । पुत्रैः । नमृभिः । मोदमानौ । स्वे । गृहे ॥ ४२ ॥

१इहैव १स्तम् इहैवास्मिंल्लोके स्तं भवतम् । १मा १वियौष्टं मा पृथग्भूतम् । १विश्वमायुर्व्यंशुतं
प्राप्नुतम् । किं च १पुत्रैर्नमृभिः पौत्रैः सह १स्वे १गृहे १मोदमानौ भवतमिति शेषः ॥

गृहप्रवेशे 'आ नः प्रजां जनयतु' इत्याद्याश्चतस्रो होमार्थाः । सूत्रितं च—'आ नः प्रजां
जनयतु प्रजापतिरिति चतसृभिः प्रत्युचं हुत्वा' (आश्व. गृ. १. ८. ९) इति ॥

१८० आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिराजरसाय समनक्त्वयमा ।

अदुर्मङ्गलीः पतिलोकमा विश शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ ४३ ॥

आ । नः । प्रजाम् । जनयतु । प्रजापतिः । आऽजरसाय । सम् । अनुक्तु । अयमा ।

अदुःसमङ्गलीः । पतिऽलोकम् । आ । विश । शम् । नः । भव । द्विऽपदे । शम् । चतुऽपदे ॥ ४३ ॥

१प्रजापतिः देवः १नः अस्माकं १प्रजाम् १आ १जनयतु । १अयमा च १आजरसाय जरापर्यन्तं
जीवनाय १समनक्तु संगमयतु । सा त्वम् १अदुर्मङ्गलीः दुर्मङ्गलरहिता सुमङ्गली । यद्वा । या मङ्गला-
चाराम् दूषयति सा दुर्मङ्गली । ततोऽन्या अदुर्मङ्गली । तादृशी सती १पतिलोकं पतिसमीपम् १आ
१विश प्राप्नुहि । १नः अस्माकं १द्विपदे १शं १भव । तथा च १शं १चतुष्पदे भव ॥

अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि शिवा पशुम्यः सुमनाः सुवर्चाः ।

वीरुदेवकामा स्योना शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ ४४ ॥

अघोरऽचक्षुः । अपतिऽघ्नी । एधि । शिवा । पशुऽम्यः । सुऽमनाः । सुऽवर्चाः ।

वीरऽम् । देवऽकामा । स्योना । शम् । नः । भव । द्विऽपदे । शम् । चतुऽपदे ॥ ४४ ॥

हे षण्ड १त्वम् १अघोरचक्षुः क्रोधादभयंकरचक्षुः १एधि भव । तथा १अपतिघ्नी भव । तथा
१पशुम्यः १शिवा हितकरी भव १सुमनाः १सुवर्चाः च भव । १वीरसुः पुत्राणामेव प्रसवित्री
१देवकामा १स्योना सुखकरा च भव ॥

इमां त्वमिन्द्र मीदुः सुपुत्रां सुभगां कृणु ।

दशोभ्यां पुत्राना धेहि पतिमेकादशं कृधि ॥ ४५ ॥

इमाः । त्वम् । इन्द्र । मीदुः । सुपुत्रान् । सुभगान् । कृणु ।

दशः । अश्विनः । पुत्रान् । धा । धेहि । पतिम् । एकादशम् । कृधि । ४५ ॥

हे 'इन्द्र' 'त्वम्' 'इमा' 'मीदुः' 'सुपुत्रां' 'सुभगां' च 'कृणु' कृधि । 'अश्विन' 'का' 'दश' 'पुत्रान्' 'धा' 'धेहि' । 'पतिमेकादशं' 'कृधि' । दश पुत्राः पतिरेकादशो यथा स्यात्तथा कृधि कृणु ॥

सुमराज्ञी शशुरे भव सुमराज्ञी शश्वान् भव ।

ननान्दरि सुमराज्ञी भव सुमराज्ञी अर्थि देवेषु ॥ ४६ ॥

सुमराज्ञी । शशुरे । भव । सुमराज्ञी । शश्वान् । भव ।

ननान्दरि । सुमराज्ञी । भव । सुमराज्ञी । अर्थि । देवेषु ॥ ४६ ॥

हे 'सु' 'सुमराज्ञि' 'शशुरे' 'भव' । 'सुमराज्ञी' 'शश्वान्' 'भव' ।

'ननान्दरि' 'सुमराज्ञी' 'भव' । 'सुमराज्ञी' 'अर्थि' । 'देवेषु' ।
— 'सम' 'सम्' विधे देश' 'नि' 'इ' 'प्र' 'अ' 'प्रतिपद्यच्छेदायकोवेन' 'वा' 'नकि' 'इदमे' (भाष. सू. १. ८. १.) इति ॥

समञ्जन्तु विश्वे देवाः समापो हृदयानि नौ ।

सं मातरिश्वा सं धाता समु देष्टीं दधातु नौ ॥ ४७ ॥

सम् । अञ्जन्तु । विश्वे । देवाः । सम् । आपोः । हृदयानि । नौ ।

सम् । मातरिश्वा । सम् । धाता । सम् । ऊँ इति । देष्टीं । दधातु । नौ ॥ ४७ ॥

'विश्वे' 'देवाः' 'सर्वे' 'देवाः' 'नौ' 'हृदयानि' 'मानसानि' 'समञ्जन्तु' 'सम्पराजन्तु' । 'अपान्तुः' 'सादि-
होतानि' 'हृत्वा' 'लौकिकवैदिकविषयेषु' 'प्रकाशयुक्तानि' 'कुर्वन्निवाचयेः' । 'आपोः' च 'सम्' 'अञ्जन्तु' ।
तथा 'मातरिश्वा' 'नौ' 'हृदयानि' 'सं' 'दधातु' । 'आचयोर्दुर्द्धः' 'परस्परानुकूलः' 'कौटुम्बिकपर्यः' । 'धाता' च 'सं' 'दधातु' । 'देष्टी' 'वाची' 'फलानाम्' । 'सरस्वतीपर्यः' । 'सा' च 'सं' 'दधातु' 'संशाने' 'करोतु' ॥ ४७॥

वेदार्थस्य प्रकाशने तनो हृदं निधारयन् । पुमर्थाङ्गपुरो देवादिचान्द्रेन्द्रेणरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूषाष्टमाष्टक-
पुरंधरेण साधनाचार्येण विरचिते माधवाय वेदार्थप्रकाश

श्रुत्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अष्टमाष्टकस्य चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । तत्र 'वि हि' इति त्रयोविंशत्युचं द्वितीयं सूक्तम् । वृषाकपिर्नामैन्द्रस्य पुत्रः । स चेन्द्राणीन्द्रश्चैते त्रयः संहताः संविवादं कृतवन्तः । तत्र 'वि हि सोतो-
रसृक्षत' 'किं सुबाहो स्वङ्गुरे' 'इन्द्राणीमासु नारिषु' इति द्वे 'उक्ष्णो हि मे' 'अयमेमि' इति
चतस्र इत्येता नवर्चे इन्द्रवाक्यानि । अतस्तासामिन्द्रः कपिः । 'परा हीन्द्र' इति पञ्च 'अवीराम्'
इति द्वे 'वृषभो न तस्मिन्शङ्कः' इत्याद्याश्चतस्र इत्येकादशर्चे इन्द्राण्या वाक्यानि । अतस्तासामिन्द्रा-
ण्यृषिः । 'उवे अम्ब' 'वृषाकपायि रेवति' 'पशुर्हं नाम' इति तिस्रो वृषाकपेर्वाक्यानि । अतस्तासां
वृषाकपिर्ऋषिः । सर्वं सूक्तमैन्द्रं पञ्चपदापङ्क्तिच्छन्दस्कम् । तथा चानुकान्तं—'वि हि त्र्यधिकैन्द्रो
वृषाकपरिन्द्राणीन्द्रश्च समुदरे पाङ्क्तम्' इति । षष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिन उक्थ्यशब्दं एतत्सूक्तम् ।
सूत्रितं च—'अथ वृषाकपिं शंसेद्यथा होताज्याद्यां चतुर्थे' (आश्व. श्रौ. ८. ३) इति । यदि षष्ठेऽ-
हन्युक्थ्यस्तोत्राणि द्विपदासु न स्तुवीरन् सामगा यदि वेदमहरभिष्टोमः स्यात्तदानीं ब्राह्मणाच्छंसी
माध्वदिने सवन आरम्भणीयाम्य^१ ऊर्ध्वमेतत्सूक्तं शंसेद्विश्वजित्यपि । तथा च सूत्रितं—'सुकीर्तिं
ब्राह्मणाच्छंसी वृषाकपिं च पङ्क्तिशंसम्' (आश्व. श्रौ. ८. ४) इति ॥

वि हि सोतो^१रसृक्षत नेन्द्रं देवममंसत ।

यत्रामदद्वृषाकपिर्यः पुष्टेषु मत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उचरः ॥ १ ॥

वि । हि । सोतोः । असृक्षत । न । इन्द्रम् । देवम् । अमंसत ।

यत्र । अमदत् । वृषाकपिः । अर्यः । पुष्टेषु । मत्सखा । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १ ॥

१ सोतोः सोमामिषवं कर्तुं १ वि १ असृक्षत । यागं प्रति मया विस्मृता अनुज्ञाताः स्तोतारो
वृषाकपेर्वहारः । १ हि इति पूरणः । तत्र १ देवं द्योतमानम् १ इन्द्रं मां १ न १ अमंसत । मया प्रेरिताः
सन्तोऽपि ते स्तोतारो न स्तुतवन्तः । किंतु मम पुत्रं वृषाकपिमेव स्तुतवन्तः । १ यत्र येषु १ पुष्टेषु
सोमेन प्रबुद्धेषु यागेषु १ अर्यः स्वामी १ वृषाकपिः मम पुत्रः मत्सखा मम सखिसूतः सन् १ अमदत्
सोमपानेन हृष्टोऽभूत् । यद्यप्येवं तथापि १ इन्द्रः अहं १ विश्वस्मात् सर्वस्माज्जगतः १ उत्तरः उत्कृष्टतरः ।
माध्वमहास्तु त्रि हि सोतोः रित्येपरिन्द्राण्या वाक्यमिति मन्यन्ते । तथा च तद्वचनम् । इन्द्रायै
कथितं हविः कञ्चिन्मृगोऽदृष्टपदिन्द्रपुत्रस्य वृषाकपेर्विषये वर्तमानः । तत्रेन्द्रमिन्द्राणी वदति ।
तस्मिन्पक्षे त्वत्त्वा क्त्वोऽयमर्थः । सोतोः सोमामिषवं कर्तुं वि ह्यसृक्षत । उपरतसोमामिषवा आसन्
यजमाना इत्यर्थः । किंच मम पतिमिन्द्रं देवं नामंसत स्तोतारो न स्तुवन्ति । कुत्रेति अत्राह । यत्र
यस्मिन् जनपदे पुष्टेषु प्रबुद्धेषु धनेष्वर्थः स्वामी वृषाकपिरमदत् । मत्सखा मधिप्रयश्चेन्द्रो विश्वस्मात्
सर्वस्माज्जगत उत्तरः उत्कृष्टतरः ॥

परा हीन्द्र धावसि वृषाकपेरति व्यथिः ।

नो अह प्र विन्दस्यन्यत्र सोमपीतये विश्वस्मादिन्द्र उचरः ॥ २ ॥

१. त४.५.८-म-अत आसामिन्द्रः । २. त१.२.३-उक्थ्यशब्दः; त५-म-उक्थ्यशब्दः । ३. त-म-
आरम्भणीयाया । ४. त-म-तथा हि ।

परा । हि । इन्द्र । धावसि । वृषाकपेः । अति । उपतिः ।

नो इति । अहं । प्र । विन्दस्मि । अन्यत्र । सोमोऽपीत्ये । विश्वस्मान् । इन्द्रः । उन्ऽनरः ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वम् अति अत्यन्तं स्वयिः बलितः वृषाकपेः वृषाकपि परा धावसि प्रति-
गच्छसि । अस्यत्र सोमोऽपीत्ये सोमपानाय नो अहं मेव वा प्र विन्दस्मि प्रगच्छामीत्यर्थः ।
सोऽयम् इन्द्रः विश्वस्मान् उत्तरः ॥

किमयं त्वां वृषाकपिश्चकार हरितो मृगः ।

यस्मा इरस्यमीदृ न्वर्यो वा पुष्टिमद्रमु विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ३ ॥

किम् । अयम् । त्वम् । वृषाकपिः । चकार । हरितः । मृगः ।

यस्मै । इरस्यमि । उत । ऊ इति । तु । अये । वा । पुष्टिऽमद्र । वसु ।

विश्वस्मान् । इन्द्रः । उन्ऽनरः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं प्रति हरितः हरितवर्णः मृगः मृगभूतः अयं इरकपेः । इरकपिर्विहि
वृषाकपिः । किं प्रियं चकार अकारिणः । यस्मै वृषाकपेः पुष्टिमद्रं दीपयुक्तं वसु यतसः अये
वा उदार इव स त्वं तु भिषम् । इरस्यमि प्रपश्यन्नेव । वा इन्द्रः विश्वस्मान् उत्तरः ॥

यमिमं त्वं वृषाकपि प्रियमिन्द्राभिरक्षसि ।

श्वा न्वस्य जम्भिवदपि कर्णे वराहयुर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ४ ॥

यम् । इमम् । त्वम् । वृषाकपिम् । प्रियम् । इन्द्र । अमिऽरक्षसि ।

श्वा । तु । अस्य । जम्भिऽत । अपि । कर्णे । वराहऽयुः । विश्वस्मान् । इन्द्रः । उन्ऽनरः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं प्रियम् इष्टं पुत्रं यमिमं वृषाकपिम् अभिरक्षसि परिपालयसि अस्य एवं
वृषाकपिम् । द्वितीयाधे पठे । वराहयुः वराहमिच्छन् श्वा तु भिरे जम्भिषण मक्षयन् । अपि
च कर्णे गृह्णातिवि शेषः । श्वानो हि वराहमिच्छन्ति । मिहमप्यम् ॥

प्रिया तुष्टानि मे कृपिव्यक्ता व्यदुदयत् ।

शिरो न्वस्य राविषं न मुगं दुष्कृते भुवं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ५ ॥

प्रिया । तुष्टानि । मे । कृपिः । विऽअक्ता । वि । अदुदयत् ।

शिरोः । तु । अस्य । राविऽम् । न । मुऽगम् । दुऽहर्ते । भुवम् । विश्वस्मान् । इन्द्रः । उन्ऽनरः ॥ ५ ॥

मे मङ्गमिष्टार्थं तुष्टानि यजमानैः कथितानि प्रिया प्रियानि स्वयं स्वयं स्वयं स्वयं
विशेषेणात्मानि हवींषि कथितं वृषाकपेर्विषये वर्तमानः कृपिः व्यदुदयत् वृषाकपिम् । ततोऽहम्
अस्य तत्कपिस्वामिनो वृषाकपेः शिरो तु भिरे राविषं तुनीयाम् । दुष्कृते दुष्टस्य कर्मणः कर्णे
वृषाकपेऽस्मै मुगं सुखं न भुवम् अहं न भवेवम् । अस्मै सुखवदात्री न भवामीत्यर्थः । अस्मा
मम पतिः इन्द्रः विश्वस्मान् उत्तरः ॥ १ ॥

न मत्स्त्री सुभसत्तरा न सुयाशुतरा भुवत् ।

न मत्प्रतिच्यवीयसी न सक्थ्युद्यमीयसी विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ६ ॥

न । मत् । स्त्री । सुभसत्तरा । न । सुयाशुतरा । भुवत् ।

न । मत् । प्रतिच्यवीयसी । न । सक्थि । उत्स्यमीयसी । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ६ ॥

१ मत् मत्तोऽन्या स्त्री नारी २ सुभसत्तरा अतिशयेन सुभगा ३ न भुवत् न भवति । नास्तीत्यर्थः । किंच मत्तोऽन्या स्त्री ४ सुयाशुतरा अतिशयेन सुसुखातिशयेन सुपुत्रा वा ५ न भवति । तथा च मन्त्रान्तरं—‘ ददाति मह्यं यादुरी याशुनां भोग्या शता ’ (ऋ. सं. १. १२६. ६) इति । किंच ६ मत् मत्तोऽन्या ७ प्रतिच्यवीयसी पुमांसं प्रति शरीरस्यात्यन्तं च्यावयित्री ८ न अस्ति । किंच मत्तोऽन्या स्त्री ९ सक्थ्युद्यमीयसी संभोगेऽत्यन्तमुत्क्षेत्री १० न अस्ति । न मत्तोऽन्या काचिदपि नारी मैथुनेऽनुगुणं सक्थ्युद्यच्छतीत्यर्थः । मम पतिः ११ इन्द्रः १२ विश्वस्मात् १३ उत्तरः उत्कृष्टः ॥

उवे अम्ब सुलाभिके यथैवाङ्ग भविष्यति ।

मसन्मै अम्ब सक्थि मे शिरौ मे वीव हृष्यति विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ७ ॥

उवे । अम्ब । सुलाभिके । यथाऽङ्ग । अङ्ग । भविष्यति ।

मसत् । मे । अम्ब । सक्थि । मे । शिरः । मे । विऽङ्ग । हृष्यति ।

विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ७ ॥

एकमिन्द्राणां शतो वृषाकपित्रिवीति । १ उवे इति संबोधनार्थो निपातः । हे २ अम्ब मानः ३ सुलाभिके शोभनकामे त्वया ४ यथैव येन प्रकारेणैवोक्तं तथैव तत् ५ अङ्ग शिरः ६ भविष्यति भवतु । किमनेन त्वदनुमीतिकारिणा ग्रहेण मम प्रयोजनम् । किंच ७ मे मम पितुः त्वदीयो ८ मसत् भग उपयुज्यताम् । किंच मम पितुस्त्वदीयं ९ सक्थि उपयुज्यताम् । किंच १० मे मम पितरमिन्द्रं त्वदीयं ११ शिरः च शिवालादेन १२ वीव यथा कौकिलादिः पक्षी तद्वत् १३ हृष्यति हर्षयतु । मम पिता १४ इन्द्रः १५ विश्वस्मात् १६ उत्तरः ॥

किं सुबाहो स्वङ्गुरे पृथुष्टो पृथुजाघने ।

किं शूरपत्नि नस्त्वमभ्यमीपि वृषाकपि विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ८ ॥

किम् । सुबाहो इति सुबाहो । सुऽअङ्गुरे । पृथुस्तो इति पृथुऽस्तो । पृथुऽजघने ।

किम् । शूरऽपत्नि । नः । त्वम् । अभि । अमीपि । वृषाकपिम् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ८ ॥

कुडामिन्द्र उक्तमवति । हे १ सुबाहो हे शोभनबाहो २ स्वङ्गुरे शोभनाङ्गुलिके ३ पृथुष्टो पृथुकेर्मन्माते ४ पृथुजघने विस्तीर्णजघने ५ शूरपत्नि वीरमायै हे इन्द्राणि ६ त्वं ७ नः अस्मदीयं ८ वृषाकपिं ९ किं किमर्थम् १० अम्बमीपि अभिकुप्यसि । एकः किशब्दः पूरणः । यस्य पिता ११ इन्द्रः अहं १२ विश्वस्मात् १३ उत्तरः ॥

अवीरामिव मामयं भ्रूगन्धमि मन्यते ।

उताहमस्मि वीरिणीन्द्रपत्नी मरुत्सवा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ९ ॥

अवीरामिव । माम् । अयम् । भ्रूगन्धम् । अस्मि । मरुत्सुः ।

उत । अहम् । अस्मि । वीरिणी । इन्द्रपत्नी । मरुत्सुः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ९ ॥

पुनरिन्द्रमिन्द्राणीं दर्शयति । 'भ्रूगन्धः' पाशुको नस्ति । 'मयं' वृत्तकविः । 'माम्' इन्द्राणीम् । 'अवीरामिव' अस्मि मन्वन्ते प्रितस्तानि । 'उत' अथ च । 'इन्द्राणीं' इन्द्रस्य भार्या । 'अहम्' इन्द्राणीं । 'वीरिणी' पृथ्वती । 'मरुत्सवा' मरुत्सिष्येका च । 'अस्मि' भवामि । 'यस्या' मम पतिः । 'इन्द्रः' विश्वस्मात् । 'उत्तरः' ॥

संहोत्रं स्म पुरा नारी समनुं वाचं गच्छति ।

वेधा कृतस्य वीरिणीन्द्रपत्नी महीयते विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १० ॥

सुमुद्राणाम् । स्म । पुरा । नारी । समनुम् । वा । अयं । गच्छति ।

वेधा । कृतस्य । वीरिणी । इन्द्रपत्नी । महीयते । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १० ॥

'नारी' स्त्री । 'कृतस्य' सत्यस्य । 'वेधा' कियती । 'वीरिणी' पृथ्वती । 'इन्द्रपत्नी' इन्द्रस्य भार्या । 'महीयते' 'समं' समीचीनं यत्नं कृत्वा । 'समनुं' संग्रामं । 'वा' । 'गच्छति' 'समनुम्' इति संग्राम-
नामसु पाठात् । 'अयं' प्रति । 'पुरा' गच्छति । 'महीयते' स्तोत्रभिः स्तुयते च । 'तस्या' मम पतिः । 'इन्द्रः' विश्वस्मात् । 'उत्तरः' ॥ १० ॥

इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगांमुहमश्रवम् ।

नक्षस्या अपरं चन जरसा मरुते पतिविश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ११ ॥

इन्द्राणीम् । आसु । नारिषु । सुभगांम् । अहम् । अश्रवम् ।

नहि । अस्याः । अपरम् । चन । जरसा । मरुते । पतिः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ११ ॥

अश्रेन्द्राणीमिन्द्रः स्तौति । 'आसु' स्त्रीभागवत्तया प्रसिद्धासु । 'नारिषु' स्त्रीषु । 'स्त्रीणां' मध्ये । 'इन्द्राणीं' सुभगां स्त्रीभागवतीनाम् । 'अहम्' इन्द्रः । 'अश्रवम्' अश्रयम् । किंच । 'जरसा' इन्द्राण्याः । 'पतिः' पालकः । 'विश्वस्मात्' उत्तरः उत्कृष्टतरः । 'इन्द्रः' । 'अपरं' चन । 'अश्रवम्' अश्रयम् । 'जरसा' ययोऽस्याः । 'नहि' मरुते न कृत्वा श्रियते । 'यद्वा' इदं वृत्तकवेदीयम् । 'नहिमम्' यत्ने । 'नहिमिति' गच्छेत् वृत्तकविश्रतया बोध्यः । 'अश्रवमस्मानम्' ॥

नाहमिन्द्राणि रुरण मरुयुर्वृषाकपेकृते ।

यस्येदमप्यं हविः प्रियं देवेषु गच्छति विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १२ ॥

न । अहम् । इन्द्राणि । रुरण । मरुयुः । वृषाकपेः । कृते ।

यस्य । इदम् । अप्यम् । हविः । प्रियम् । देवेषु । गच्छति । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १२ ॥

१. न-पुनरिन्द्राणीं कृते । २. ग-न-म- 'पाशुको' नस्ति । ३. त-म१.२.४- 'स्त्रीषु' नारिषु ।
४. न-म-उत्कृष्टः । ५. त-म१.२.४.६-परिमम् ।

हे ऽइन्द्राणि ऽअहम् इन्द्रः ऽसख्युः मम सखिभूतात् ऽवृषाकपिं ते प्रियं वृषाकपिं विना ऽन
 ऽरण न रमे । ऽअप्यम् अप्सु भवमज्जिवां संस्कृतं ऽप्रियं प्रीतिकरम् ऽइदम् उपस्थितं ऽहविः ऽदेवेषु
 देवानां मध्ये ऽयस्य ममेन्द्रस्य^१ सकाशं ऽगच्छति । यश्चाहम् ऽइन्द्रः ऽसर्वस्मात् ऽउत्तरः । यद्वा ।
 अयमर्थः । हे इन्द्राणि वृषाकपेः सख्युरिन्द्रादितेऽहं वृषाकपिनं रारण न रमे । अन्यस्समानम् ॥

वृषाकपायि रेवति सुपुत्र आदु सुस्तुपे ।

घसत् इन्द्र उक्षणः प्रियं काचित्करं हविर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १३ ॥

वृषाकपायि । रेवति । सुपुत्रे । आत् । ऊँ इति । सुऽस्तुपे ।

घसत् । ते । इन्द्रः । उक्षणः । प्रियम् । काचित्करम् । हविः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १३ ॥

हे ऽवृषाकपायि । कामानां वर्षकृत्वाद्भीष्टदेशगमनाच्चेन्द्रो वृषाकपिः । तस्य पतिः । यद्वा ।
 वृषाकपेर्मम मानरित्यर्थः । रेवति घनवति ऽसुपुत्रे शोभनपुत्रे ऽसुस्तुपे शोभनस्तुपे हे इन्द्राणि ऽते
 तवायम् ऽइन्द्रः ऽउक्षणः सेचनसमर्थान् ऽआदु अनन्तरमेव । शीघ्रमेवेत्यर्थः । पशून् ऽघसत्
 प्राशान् । किंच^२ ऽकाचित्करम् । कं सुखम् । तस्याचित् संघः । तत्करं हविः ऽप्रियम् इष्टं कुर्विति
 शेषः । किंच ते पतिः ऽइन्द्रः ऽविश्वस्मात् ऽउत्तरः । तथा च यास्कः—'वृषाकपायि रेवति सुपुत्रे
 मध्यमेन सुस्तुपे माध्वमिकया वाचा । स्तुषा साधुसादिनीति^३ वा साधुसानिनीति वा । प्रियं कुरुष्व
 सुखाच्चयकरं हविः सर्वस्माच्च इन्द्र उत्तरः' (निरु. १२. ९) इति ॥

उक्षणो हि मे पञ्चदश साकं पचन्ति विश्रतिम् ।

उताहमग्निं पीव इदुमा कुक्षी पृणन्ति मे विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १४ ॥

उक्षणः । हि । मे । पञ्चऽदश । साकम् । पचन्ति । विश्रतिम् ।

उत । अहम् । अग्निं । पीव । इत् । उमा । कुक्षी इति । पृणन्ति । मे ।

विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १४ ॥

अच्चेन्द्रो ज्वीति । ऽमे मदर्थं ऽपञ्चदश पञ्चदशसंख्याकान् ऽविश्रतिं विश्रतिसंख्याकांश्च ऽउक्षणः
 वृषमात् ऽसाकं सह मम भार्ययेन्द्राण्या प्रेरिता यष्टारः ऽपचन्ति । ऽउत अपि च ऽअहमग्निं तान्
 भक्षयामि । जगत्वा चाहं ऽपीव ऽइत् स्थूल एव भवामीति शेषः । किंच ऽमे मम ऽउमा उभौ^४ ऽकुक्षी
 ऽपृणन्ति सोमेन पूरयन्ति यष्टारः । सोऽहम् ऽइन्द्रः ऽसर्वस्मात् ऽउत्तरः ॥

वृषभो न तिग्मशृङ्गोऽन्तर्यूथेषु रोरुवत् ।

मन्यस्त इन्द्र शं हृदे यं ते सुनोति भावयुर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १५ ॥

वृषभः । न । तिग्मऽशृङ्गः । अन्तः । यूथेषु । रोरुवत् ।

मन्यः । ते । इन्द्रः । शम् । हृदे । यम् । ते । सुनोति । भावयुः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १५ ॥

अच्चेन्द्राणी ज्वीति । ऽतिग्मशृङ्गः तीक्ष्णशृङ्गः ऽवृषभो ऽन यथा वृषभः ऽयूथेषु गोसंघेषु
 ऽअन्तः मध्ये ऽरोरुवत् शब्दं कुर्वन् गा अभिरमयति तथा हे इन्द्र त्वं मामभिरमयेति शेषः । किंच

‘हे इन्द्र’ ‘ने तव’ ‘इदं हृदयम्’ ‘अस्मभः’ ‘पुत्री मधनयेत्यायां’ ‘कामं कुरुन्’ ‘अहं’ ‘संकरो भवन्ति’
 शेषः । किंच ‘ने तुभ्य’ ‘यं योमं’ ‘आजयुः’ ‘आशमिष्यन्माम्पुत्री’ ‘सुनोनि’ ‘अभिपुनोनि’ ‘सोऽपि संकरो’
 भवन्ति’ ‘अहं’ ‘मम’ ‘पतिः’ ‘इन्द्रः’ ‘विश्वस्मात्’ ‘उत्तरः’ ॥ १३ ॥

न संगे यस्य रम्बनेऽन्तरा मुकथ्याः कर्तुम् ।

मेदीशे यस्य रोमसं निरुदयो विजृम्भते विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १६ ॥

न । नः । शी । यस्य । रम्बने । अन्तरा । मुकथ्याः । कर्तुम् ।

नः । इत् । शी । यस्य । रोमसम् । निरुदयः । विजृम्भते ।

विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १६ ॥

‘हे इन्द्र’ ‘अः’ ‘जनः’ ‘न’ ‘इदं मेधुनं कर्तुं मेरे’ ‘न शक्नोति’ ‘यस्य’ ‘जनस्य’ ‘कटुप शोषः’ ‘सकथ्या’
 ‘सकिपनी’ ‘अन्तरा’ ‘रम्बने’ ‘लभते’ । ‘सेत्’ ‘य’ ‘एव’ ‘कामं’ ‘इदं मेधुनं कर्तुं शक्नोति’ ‘यस्य’ ‘जनस्य’
 ‘दिशेदुषः’ ‘शायनस्य’ ‘रोमसम्’ ‘उत्तरं’ ‘विजृम्भते’ ‘विजृम्भते’ ‘वहति’ ‘वहति’ ‘यस्य’ ‘न’ ‘पतिः’ ‘इन्द्रः’
 ‘विश्वस्मात्’ ‘उत्तरः’ ॥

न संगे यस्य रोमसं निरुदयो विजृम्भते ।

मेदीशे यस्य रम्बनेऽन्तरा मुकथ्याः कर्तुमिष्यन्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १७ ॥

न । नः । शी । यस्य । रोमसम् । निरुदयः । विजृम्भते ।

नः । इत् । शी । यस्य । रम्बने । अन्तरा । मुकथ्याः । कर्तुम् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १७ ॥

‘अः’ ‘जनः’ ‘न’ ‘इदं मेधुनं कर्तुं मेरे’ ‘यस्य’ ‘जनस्य’ ‘निशेदुषः’ ‘शायनस्य’ ‘रोमसम्’ ‘उत्तरं’
 ‘विजृम्भते’ ‘विजृम्भते’ ‘वहति’ । ‘सेत्’ ‘य’ ‘एव’ ‘कामं’ ‘इदं मेधुनं कर्तुं शक्नोति’ ‘यस्य’ ‘जनस्य’ ‘कटुप’
 ‘प्रजनं’ ‘सकथ्या’ ‘सकिपनी’ ‘अन्तरा’ ‘रम्बने’ ‘लभते’ । ‘विजृम्भन्’ । ‘पूर्वोक्तस्यतिरेकः’ ‘इन्द्र’ ‘इन्द्रः’ ।
 ‘पूर्वस्वादि’ ‘विश्वस्मात्’ ‘उत्तरः’ ‘वहति’ । ‘अय’ ‘वहति’ ‘सुविन्द्र’ ‘इन्द्रायां’ ‘वहति’ ‘विश्वोः’ ॥

अयमिन्द्र वृषाकपिः परस्वन्तं हतं विदन् ।

असि सुनां नवं चरुमादेशस्यान् आचिनं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १८ ॥

अयम् । इन्द्रः । वृषाकपिः । परस्वन्तम् । हतम् । विदन् ।

असिः । सुनाम् । नवम् । चरुम् । आत् । अयम् । अतः । आऽचिनम् ।

विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १८ ॥

‘हे’ ‘इन्द्र’ ‘अयं’ ‘वृषाकपिः’ ‘परस्वन्तं’ ‘परस्वमात्मनो’ ‘विषयेऽन्तर्गतं’ ‘हतं’ ‘विदन्’ ‘विदन्’
 ‘विदन्’ । ‘तया’ ‘हतस्य’ ‘विश्वमात्मनो’ ‘असिं’ ‘कामं’ ‘सुनाम्’ ‘उत्तरं’ ‘वृषाकपिं’ ‘नवं’ ‘प्रथमं’ ‘चरुं’ ‘आत्’
 ‘आत्’ ‘अन्तरम्’ ‘अयस्य’ ‘कादस्य’ ‘आचिनं’ ‘पूर्वम्’ ‘अयः’ ‘कामं’ ‘य’ ‘विदन्’ । ‘मम’ ‘पतिः’ ‘इन्द्रः’
 ‘विश्वस्मात्’ ‘उत्तरः’ ॥

१. ग-त-भ-‘यं’ ‘नाशिः’ । २. त-वेदः प्रथमम् । ३. त-म-१.२.४.६.८-इत्यस्य लक्ष्यम् । ४. त-
 भ-‘यं’ ।

अयमेभि विचारकशद्विचिन्वन् दासमार्यम् ।

पिवामि पाकमुत्वनोऽभि धीरमचाकशं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १९ ॥

अयम् । एभि । विऽचारकशत् । विऽचिन्वन् । दासम् । आर्यम् ।

पिवामि । पाकऽसुत्वनः । अभि । धीरम् । अचाकशम् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १९ ॥

अधेन्द्रो ब्रवीति । 'विचारकशत् पश्यन् यजमानान्' 'दासम् उपक्षपयितारमसुरम्' 'आर्यम् अपि च' 'विचिन्वन् पृथक्कुर्वन्' 'अयम् अहमिन्द्रः' 'एभि यज्ञं' प्रति गच्छामि^१ । यज्ञं गत्वा च 'पाकमुत्वनः' । पचनीति पाकः । सुनोनीति सुत्वा । हविषां पक्तुः सोमस्याभिषोतुर्वयजमानस्य पाकेन विपकेन मनसा सोमस्याभिषोतुर्वा यजमानस्य संबन्धिनं सोमं 'पिवामि । तथा 'धीरं धीमन्तं यजमानम्' 'अभि' 'अचाकशम् अभिपश्यामि । योऽहम्' 'इन्द्रः' 'विश्वस्मात्' 'उत्तरः ॥

धन्वं च यत्कृन्तव्रं च कर्ति स्विता वि योजना ।

नेदीयसो वृषाकपेऽस्तमेहि गृह्णां उप विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २० ॥

धन्वं । च । यत् । कृन्तव्रम् । च । कर्ति । स्वित् । ता । वि । योजना ।

नेदीयसः । वृषाकपे । अस्तम् । आ । इहि । गृह्णान् । उप । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ २० ॥

'धन्वं निरुदकोऽरण्यरहितो देशः ।' 'कृन्तव्रं कर्तनीयमरण्यम् ।' 'यत् यत्' 'च' 'धन्वं' 'च' 'कृन्तव्रं च भवति' । सुगोहासमरण्यमेवविधं भवति न त्वत्यन्तविपिनम् । तस्य शत्रुनिलयस्यास्मदीय-गृहस्य च मध्ये 'कति' 'स्वित्' 'ता तानि' 'योजना' 'योजनानि स्थितानि । नात्यन्तदूरे तद्भवतीत्यर्थः । अतः 'नेदीयसः अतिशयेन समीपस्थाच्छत्रुनिलयान् हे' 'वृषाकपे त्वम्' 'अस्तम् अस्माकं गृहं' 'वि' 'इहि विशेषेणगच्छ । आगत्य च' 'गृह्णान् यज्ञगृहान्' 'उप गच्छ । यतोऽहम्' 'इन्द्रः सर्वस्मादुत्कृष्टः ॥

पुनरेहि वृषाकपे मुविता कल्पयावहै ।

य एष स्वप्ननंशुनोऽस्तुमेपि पथा पुनर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २१ ॥

पुनः । आ । इहि । वृषाकपे । मुविता । कल्पयावहै ।

यः । एषः । स्वप्नऽनंशनः । अस्तम् । एपि । पथा । पुनः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ २१ ॥

आगत्य प्रतिगन्तं वृषाकपिमिन्द्रो ब्रवीति । हे 'वृषाकपे त्वं' 'पुनरेहि अस्मान् प्रत्यागच्छ । आगते च त्वयि' 'मुविता मुविनानि कलवागानि त्वक्षितमीतिकराणि' कर्माणि 'कल्पयावहै इन्द्राण्यहं च आवाभुनो पथालोऽथ कुषीव । किंच' 'यः' 'स्वप्ननंशनः उदयेन सर्वस्य प्राणिनः स्वप्नानां नाशयिता आदित्यः सः' 'एषः त्वं' 'पथा मार्गेण' 'अस्तम् आत्मीयमावासे' 'पुनः' 'एपि गच्छसि । यतोऽहम्' 'इन्द्रः' 'विश्वस्मात्' 'उत्तरः । तथा च वाक्यः—' सुप्रसूतानि वः कर्माणि कल्पयावहै य एष स्वप्न-नंशनः स्वप्नाज्ञायस्यादित्य उदयेन योऽस्तमेपि पथा पुनः ' (निरु. १२. २८) इति ॥

१. त-^१ यज्ञं प्रति गच्छामि' नास्ति । २. त१.२.४.५.६-अ२.४.६-भवतः; त३-म८-भवतः । ३. म-^२भीतिकरानि ।

१अग्निः १शिशानः ज्वालास्तीक्ष्णीकुर्वन् १क्रतुभिः कर्मपरैः पुरुषैः १समिद्धः १प्रज्वालितो भवति ।
किंच १सः अग्निः १नः अस्मान् १दिवा अहनि १रिपः हिंसकादक्षसः १पातु रक्षतु । १सः अग्निः
१नक्तं रात्रौ चास्मादक्षसः पातु ॥

यातुधानानुप १८५ आपनदः सामद्धः ।

आ जिह्वया मूरदेवान् रभस्व क्रव्यादौ वृक्त्वपि धत्स्वासन् ॥ २ ॥

अयःऽदंष्ट्रः । अर्विषा । यातुऽधानान् । उप । स्पृश । जातुऽवेदः । सम्ऽइद्धः ।

आ । जिह्वया । मूरऽदेवान् । रभस्व । क्रव्यऽअदः । वृक्त्वौ । अपि । धत्स्व । आसन् ॥ २ ॥

हे १जातवेदः जातधन जातप्रज्ञ वा त्वं १समिद्धः सन्त्यग्दीप्तः १अयोदंष्ट्रः अयोमयदंष्ट्रः । तीक्ष्ण-
दंष्ट्रः १सक्षिप्यर्थः । १यातुधानान् राक्षसान् १अर्विषा ज्वालयामास १उप १स्पृश संदहेत्यर्थः । किंच त्वं
१मूरदेवान् मूरदेवान् मारकव्यापारान् राक्षसान् १जिह्वया ज्वालयामास १आ १रभस्व मारयेत्यर्थः ।
मारयित्वा च १क्रव्यादः मांसभक्षकान् राक्षसान् १वृक्त्वौ छित्त्वा १आसन् आस्ये १अपि १धत्स्व
अपिधेहि । आपच्छादयेत्यर्थः ॥

उभोभयाविन्नुप धेहि दंष्ट्रां हिंस्रः शिशानोऽवरं परं च ।

उतान्तरिक्षे पारिं याहि राजञ्जम्भैः सं धेह्वमि यातुधानान् ॥ ३ ॥

उभा । उभयाविन् । उप । धेहि । दंष्ट्रा । हिंस्रः । शिशानः । अवरम् । परम् । च ।

उत । अन्तरिक्षे । पारिं । याहि । राजन् । जम्भैः । सम् । धेहि । अमि । यातुऽधानान् ॥ ३ ॥

हे १उभयाविन् उभाभ्यां दंष्ट्राभ्यां युक्ताभे त्वं १हिंस्रः राक्षसानां हिंसकस्त्वं १उभा उभे १दंष्ट्रा
दंष्ट्रे १शिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् १उप १धेहि वधाहंपु राक्षसेषु प्रतिष्ठापय । किंच १अवरं १परं १च जगत्
रक्ष । १उत अपि च हे १राजन् दीप्तमे त्वम् १अन्तरिक्षे स्थितान् राक्षसान् १पारिं १याहि परिगच्छ ।
परिगत्य च तान् १यातुधानान् राक्षसान् १जम्भैः भक्षणसाधनभूताभिः दंष्ट्राभिः १अमि १सं १धेहि
संयोजय । भक्षणयेत्यर्थः ॥

यज्ञैरिषूः संनममानो अग्ने वाचा शल्याँ अशनिमिदिहानः ।

तामिर्वैष्य हृदये यातुधानान् प्रतीचो बाहून् प्रति भङ्घ्येषाम् ॥ ४ ॥

यज्ञैः । इषूः । सम्ऽनममानः । अग्ने । वाचा । शल्यान् । अशनिऽमिः । दिहानः ।

तामिः । विष्य । हृदये । यातुऽधानान् । प्रतीचः । बाहून् । प्रति । भङ्घि । एषाम् ॥ ४ ॥

हे १अग्ने त्वं १यज्ञैः अस्मदीयैर्बलैर्योगैः १वाचा अस्मदीयया स्तुत्या च १इषूः वक्ता बाणान्
१संनममानः संनमयन् १शल्यान् तामां शल्यान् १अशनिभिः दीप्तिभिः १दिहानः १तीक्ष्णीकुर्वन्
१तामिः इषुभिः १यातुधानान् राक्षसान् १हृदये १विष्य । ततः १एषां यातुधानाणां संबन्धिनः
१प्रतीचः बुद्ध्या त्वया १प्रतिगतान् १बाहून् १प्रति १भङ्घि प्रणामद्वयम् ॥

१. म- 'समिद्धः' नास्ति । २. त-अ१.४.७- 'तीक्ष्णदंष्ट्रः' नास्ति । ३. त१.२.३.६.७.८-
म- 'दंष्ट्राभिः' नास्ति । ४. त१.२.३.६.७.८-म-संदिहानः । ५. त-म- 'त्वा' नास्ति ।

हे वयविष्ठ युवतम अग्ने वयः वयातुधानः राक्षसोऽस्मद्यश्चिघ्नकारी वयः चान्योऽपि पिशाचादिः वृद्धं यज्ञदूषणादि वकरोति वसः वयतमः । तमबधधारणार्थम् । वृद्ध अस्मिस्वद्विषय-यागकर्मणि वर्तमानाथ मह्यं प्र वृद्धि । वतं पापकारिणं वसमिधा स्वकीयेन तेजसा वआ वरभस्व हन्तु प्रारभस्व । ततः वएनं पापिष्ठं वनृचक्षसः नृणां द्रष्टुस्त्व वचक्षुषे तेजसे वरन्धय वशं नय । तेजसा संदहेत्यर्थः ॥

तीक्ष्णेनाग्ने चक्षुषा रक्ष यज्ञं प्राञ्चं वसुभ्यः प्र णय प्रचेतः ।

हिंसं रक्षांस्यभि शोशुचानं मा त्वा दभन्यातुधाना नृचक्षः ॥ ९ ॥

तीक्ष्णेन । अग्ने । चक्षुषा । रक्ष । यज्ञम् । प्राञ्चम् । वसुभ्यः । प्र । नय । प्रचेत इति प्रऽचेतः । हिंसम् । रक्षांसि । अभि । शोशुचानम् । मा । त्वा । दभन् । यातुधानाः । नृचक्षः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वं वतीक्ष्णेन तिग्मेन वचक्षुषा तेजसा वयज्ञम् अस्मदीयं यागं वरक्ष पालय । किंच हे वप्रचेतः प्रकृष्टज्ञानाग्ने वप्राञ्चं प्राञ्चितारं यज्ञं वसुभ्यः वसूनामर्थाय वप्र णय प्रकर्षेण नय । किंच हे वनृचक्षः नृणां द्रष्टुस्त्वे वरक्षांसि वहिंसं हिंसनशीलम् अभि वशोशुचानम् अभिप्रदीप्तं वत्वा त्वां वयातुधानाः राक्षसाः वमा वदमन् मा हिंसिषुः ॥

नृचक्षा रक्षः परिं पश्य विश्व तस्य त्रीणि प्रति शृणीह्यग्रा ।

तस्यग्ने पृथीर्हरसा शृणीहि त्रेधा मूलं यातुधानस्य वृश्च ॥ १० ॥

नृचक्षाः । रक्षः । परिं । पश्य । विश्व । तस्य । त्रीणि । प्रति । शृणीहि । अग्रा । तस्य । अग्ने । पृथीः । हरसा । शृणीहि । त्रेधा । मूलम् । यातुधानस्य । वृश्च ॥ १० ॥

हे अग्ने वनृचक्षाः नृणां द्रष्टा त्वं विश्व मनुष्येषु हिंसकत्वेन वर्तमानं वरक्षः राक्षसं वपरि वपश्य सर्वतोऽवलोक्य । अवलोक्य च वतस्य रक्षसः वत्रीणि वअग्रा अग्राणि शिरांसि वप्रति वशृणीहि छिन्दीत्यर्थः । ततः वतस्य रक्षसः वपृथीः पार्श्वस्थान् राक्षसानपि वहरसा स्वकीयेन तेजसा वशृणीहि मारय । एवं वत्रेधा वयातुधानस्य तस्य राक्षसस्य वमूलं पादं ववृश्च छिन्दि ॥ ११ ॥

त्रिर्यातुधानः प्रसितिं त एत्वृतं यो अग्ने अनृतेन हन्ति ।

तमर्चिषा स्फूर्जयज्जातवेदः समक्षमेन गृणते नि वृद्धि ॥ ११ ॥

त्रिः । यातुधानः । प्रऽसितिम् । ते । एतु । ऋतम् । यः । अग्ने । अनृतेन । हन्ति ।

तम् । अर्चिषा । स्फूर्जयन् । जातवेदः । समऽक्षम् । एनम् । गृणते । नि । वृद्धि ॥ ११ ॥

हे वजातवेदः जातप्रज्ञ अग्ने एते त्वदीयं । प्रसितिं उवालाप्रवन्धनं वयातुधानः राक्षसः वत्रिः त्रीण्यारान् वएतु गच्छतु । त्रिर्बद्धं वस्तुबद्धं भवति हि । किंच वयः यातुधानः राक्षसः वकर्त सत्यम् वअनृतेन असत्येन वहन्ति हिनस्ति एतं यातुधानम् वअर्चिषा स्वकीयेन तेजसा वस्फूर्जयन् निषिषन् । स्फूर्जयतिरत्र निषेधकर्म । एनं यातुधानं वगृणते स्तोत्रं कुर्वते मह्यं वसमक्षं प्रत्यक्षं वनि वृद्धि । निगृह्य वज्रैव वृकेण ॥

अथ अस्मिन्नहनि देवाः अग्निपुरोगाः सर्वे देवाः वृजिनं प्राणिनां प्राणैर्वर्जितारं यातुधानं
परा वृजन्तु^१ । अथ एनम् आयान्तं राक्षसं वृष्टाः कटुका अस्माभिरुक्ताः शपथाः प्रत्यक्^२
यन्तु^३ । किंच वाचास्तेनम् अनुतवचनमेनं यातुधानं शरवः शराः मर्मन् मर्मणि वृच्छन्तु
गच्छन्तु । विश्वस्य^४ व्यासस्याग्नेः प्रसितिं जालम् । तथा च यास्कः—‘प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुवा^५
जालं वा’ (निह. ६. १२) इति । जालं यातुधानः राक्षसः एतु गच्छतु ॥ ७ ॥

यः पौरुषेयेण ऋषिषा समुक्ते यो अश्वेन पशुना यातुधानः ।

यो अघ्याया भरति क्षीरमग्ने तेषां शीर्षाणि हरसार्पि वृश्च ॥ १६ ॥

यः । पौरुषेयेण । ऋषिषा । समुक्ते । यः । अश्वेन । पशुना । यातुधानः ।

यः । अघ्यायाः । भरति । क्षीरम् । अग्ने । तेषाम् । शीर्षाणि । हरसा । अपि । वृश्च ॥ १६ ॥

यः यातुधानः राक्षसः पौरुषेयेण पुरुषसंबन्धिना ऋषिषा मांसेन समुक्ते आत्मानं संगम-
यति । यः च अश्वेन अश्वसमूहेन । तदीयेन मांसेनेत्यर्थः । आत्मानं संगमयति । यो वा यातु-
धानोऽग्नेन पशुना आत्मानं संगमयति । यः वा यातुधानः अघ्यायाः गोः क्षीरं भरति हरति । हे
अग्ने त्वं तेषां सर्वेषामपि राक्षसानां शीर्षाणि शिरांसि हरसा त्वदीयेन तेजसा वृश्च छिन्धि ॥

संवत्सरीणं पर्य उस्त्रियायास्तस्य माशीघातुधानो नृचक्षः ।

पीयूषमग्ने यतमस्तितृप्सात्तं प्रत्यक्षमर्चिषा विध्य मर्मन् ॥ १७ ॥

संवत्सरीणम् । पर्यः । उस्त्रियायाः । तस्य । मा । अशीत् । यातुधानः । नृचक्षः ।

पीयूषम् । अग्ने । यतमः । तितृप्सात् । तम् । प्रत्यक्षम् । अर्चिषा । विध्य । मर्मन् ॥ १७ ॥

हे नृचक्षः नृणां ब्रह्मः अग्ने उस्त्रियायाः अस्मदीयाया गोः । ‘उस्त्रिया अही’ इति गोनामसु
पाठान् । संवत्सरीणं संवत्सरेण भवं यत् पयः अस्ति यातुधानः राक्षसः तस्य माशीन् तत्पयः
मा भक्षयतु । किंच यतमः यो राक्षसः पीयूषं पीयूषेण । विमक्तिव्यत्ययः । अस्मदीयाया गोः
पयसा तितृप्सात् आत्मानं तर्पयितुमिच्छति तं प्रत्यक्षं युद्धायात्मानं प्रतिगतं राक्षसं मर्मन्
मर्मणि प्राणविभोगस्थाने अर्चिषा स्वकीयेन तेजसा विध्य ताडय । मारयेत्यर्थः ॥

विषं गवां यातुधानाः पिबन्त्वा वृश्च्यन्तामर्दितये दुरेवाः ।

पौनान् देवः सविता ददातु परा भागमोषधीनां जयन्ताम् ॥ १८ ॥

विषम् । गवांम् । यातुधानाः । पिबन्तु । आ । वृश्च्यन्ताम् । अर्दितये । दुःस्त्रियाः ।

परा । एनान् । देवः । सविता । ददातु । परा । भागम् । ओषधीनाम् । जयन्ताम् ॥ १८ ॥

हे अग्ने यातुधानाः राक्षसाः गवां पशूनां गृहे स्थितं विषं पिबन्तु । किंच अर्दितये
अर्दितये दुरेवाः दुस्त्रिया यातुधानाः आ वृश्च्यन्तां त्वदीयैरायुधैराच्छिन्नन्ताम् । किंच सविता
देवः एनान् राक्षसान् परा ददातु हिंस्र्यः प्रयच्छतु । अग्नि च तेऽमी राक्षसाः ओषधीनां
स्वधुनं भारी भजनीयमक्षं परा जयन्तां लभन्तामित्यर्थः ॥

१. ग-त-अ १.२.४.६-गणितु पराश्वन्तु । २. त-प्रत्ययेनमायतु । ३. ग-त-अ-किंच विश्वस्य ।
४. ग-त-अ-प्रत्यक्षं तुषां । ५. ग-त-न सर्वतामित्यर्थः ।

मृतादिभ्यो मृणमि वातुधानान् त्वा रक्षामि पृतनान् त्रिग्युः ।

अनु दह सहस्रान् क्रव्यादो मा ते हेत्या मुञ्चतु देव्यायाः ॥ १९ ॥

मृतादिभ्यो मृणमि । वातुधानान् । त्वा । रक्षामि । पृतनान् । त्रिग्युः ।

अनु । दह । सहस्रान् । क्रव्यादो । मा । ते । हेत्या । मुञ्चतु । देव्यायाः ॥ १९ ॥

हे देव्यायै त्वं ममनात् विरादेवारभ्यः वातुधानान् राक्षसान् मृणमि वाक्ये । तथापि देवायां पृतनान् संश्रमेण रक्षामि राक्षसाः । न त्रिग्युः नात्रयन् । किंच न त्वमपुना अनु क्रव्यमेण सहस्रान् मृतेन सहितान् मारकवापरिण युक्तान् क्रव्यादः मांसभक्षकां राक्षसान् दह तेजसा भस्मीकुरु । किंच तव संवन्धितः देव्यायाः देव्यान् हेत्याः आनुधात् ते वातुधानाः मा मुञ्चतु मुक्ता मा भूवन् ॥

त्वं नो अग्रे अधरादुदक्तात्त्वं पथादुत रक्षा पुरस्तात् ।

प्रति ते ते अजरोमस्तपिष्ठा अधर्शं चोयुचनो दहन्तु ॥ २० ॥

त्वम् । नः । अग्रे । अधरात् । उदक्तात् । त्वम् । पथात् । उत । रक्ष । पुरस्तात् ।

प्रति । ते । ते । अजरोमस्तपिष्ठा । अधर्शम् । चोयुचनः । दहन्तु ॥ २० ॥

हे अग्रे त्वं नः अस्मान् अधरात् दक्षिणतः । उत्तरादिदिवसमभिध्याहारसहस्रव्यदोऽत्र दक्षिणदिश्वर इति विज्ञायते । उदक्तात् उत्तरतश्च रक्ष पाहि । उत अपि च हे अग्रे त्वं पथात् पश्चिमतः पुरस्तात् पूर्वतश्च नोऽस्मान् रक्ष । एतत्तु दिश्ववस्थितैर्म्यो राक्षसेभ्योऽस्मान् पाहिः । किंच ते ते तव संवन्धितः ते तपिष्ठाः अतिशयेन ताप्यमानाः अजरोमः जरावर्जिताः चोयुचनः उच्यन्तः सन्तो रक्षयः अधर्शं पापजन्मकं राक्षसं प्रति दहन्तु भस्मीकुर्वन्तु ॥ २० ॥

पथात्पुरस्तादधरादुदक्तात्कविः काव्येन परि पाहि राजन् ।

ममे सखायमजरो जरिभ्योऽग्रे मतीं अमर्त्यस्त्वं नः ॥ २१ ॥

पथात् । पुरस्तात् । अधरात् । उदक्तात् । कविः । काव्येन । परि । पाहि । राजन् ।

मखायम् । अजरोः । जरिभ्यो । अग्रे । मतीन् । अमर्त्यः । त्वम् । नः ॥ २१ ॥

हे राजन् इति श्रेष्ठे कविः काव्यदक्षोमत्तं काव्येन कविकर्मणा पथात् पश्चिमतः पुरस्तात् पूर्वतः अधरात् दक्षिणतश्च उदक्तात् उत्तरतश्च अस्मान् परि पाहि परितो रक्ष । किंच हे ममे सखायमजरो जराहितम्भ्यं मां सखायं जरिभ्यो जरायै कुरु । एतद्वत्तदादृष्टं चिं जीवा-
माः । एतदेव दर्शयति । हे अग्रे अमर्त्यः मरणधर्मरहितः त्वं मतीन् मरणधर्मयुतः पथः अस्मान् जरिभ्यो जरायै कुर्वति शेषः ॥

परि त्वाग्रे पुरं वयं विप्रै सहस्य धीमहि ।

ध्रुवद्वर्णं दिवेदिवे हन्तारं भङ्गरावताम् ॥ २२ ॥

परि॑ । त्वा॒ । अ॒ग्ने । पु॒रम् । व॒यम् । वि॒प्रम् । स॒हस्य॑ । धी॒महि॑ ।

धृ॒पत्स॒र्वेण॑म् । दि॒वेऽदि॒वे । ह॒न्तार॑म् । भ॒ङ्गुरा॒वता॑म् ॥ २२ ॥

हे १सहस्य सहसे हित सहसो जात वा १अग्ने १पुरं पुरकं १विप्रं मेधाविनं १धृषद्वर्णं धर्षकरूपं
१भङ्गुरावतां भङ्गुरकर्मयुक्तानां रक्षसां १दिवेदिवे प्रत्यहं १हन्तारं हिंसितारं १त्वा त्वां १वयं
यायुनामधेया भारद्वाजा रक्षसां हननाय १परि १धीमहि ॥

वि॒षेण॑ भ॒ङ्गुरा॒वतुः॑ प्र॒ति॒ ष्म र॒क्षसो॑ द॒ह ।

अ॒ग्ने ति॒ग्मेन॑ शोचि॒षा त॒पुःप्राभि॑र्ऋ॒ष्टिभिः॑ ॥ २३ ॥

वि॒षेण॑ । भ॒ङ्गुरा॒वतः॑ । प्र॒ति । स्म । र॒क्षसः॑ । द॒ह ।

अ॒ग्ने । ति॒ग्मेन॑ । शोचि॒षा । त॒पुःऽअ॒प्राभिः॑ । ऋ॒ष्टिऽभिः॑ ॥ २३ ॥

हे १अग्ने त्वं १भङ्गुरावतः भञ्जनकर्मयुक्तान् १रक्षसः राक्षसान् १विषेण व्यासेन १तिग्मेन
तीक्ष्णेन १शोचिषा तेजसा १प्रति १दह भस्मीकुरु । तथा १तपुःप्राभिः तपनशीलाप्राभिः १ऋष्टिभिः ।
ऋष्टय आयुधविशेषाः । नाभिरपि प्रति दह ॥

प्र॒त्यग्ने॑ मिथु॒ना द॒ह या॒तु॒धाना॑ कि॒मीदि॒ना ।

सं त्वा॑ शि॒शामि॑ जागृ॒ह्यद॑ब्धं वि॒प्र म॒न्मभिः॑ ॥ २४ ॥

प्र॒ति । अ॒ग्ने । मि॒थुना॑ । द॒ह । या॒तु॒ऽधाना॑ । कि॒मीदि॒ना ।

सम् । त्वा॑ । शि॒शामि॑ । जागृ॒हि । अ॒द॑ब्धम् । वि॒प्र । म॒न्मऽभिः॑ ॥ २४ ॥

हे १अग्ने त्वं १मिथुना मिथुनभूतानि १किमीदिना । किमिदानीमिति ये चरन्ति ते किमीदिनः ।
तान् । तथा च यास्कः—' किमीदिने किमिदानीमिति चरते किमिदं किमिदमिति वा ' (निरु. ६.
११) इति । १यातुधाना यातुधानाब्राह्मसान् १प्रति १दह । किंच हे १विप्र मेधाविब्रह्मे १अदब्धं
केनाप्यहिंसितं १त्वा त्वां १मन्मभिः स्तुतिभिरहं १सं १शिशामि स्तौमीत्यर्थः । अतस्त्वं १जागृहि
निद्रां मा कुरु । बुध्यस्वैत्यर्थः ॥

प्र॒त्यग्ने॑ ह॒रसा॑ ह॒रः शृ॒णीहि॑ वि॒श्वतुः॑ प्र॒ति ।

या॒तु॒धानस्य॑ र॒क्षसो॑ ब॒लं वि॑ रु॒ज वी॒र्यम्॑ ॥ २५ ॥

प्र॒ति । अ॒ग्ने । ह॒रसा॑ । ह॒रः । शृ॒णीहि॑ । वि॒श्वतः॑ । प्र॒ति ।

या॒तु॒ऽधानस्य॑ । र॒क्षसः॑ । ब॒लम् । वि॑ । रु॒ज । वी॒र्यम्॑ ॥ २५ ॥

हे १अग्ने त्वं १हरसा त्वदीयेन तेजसा । तथा च यास्कः—' हरो हरतेर्ज्योतिर्हर उच्यते '
(निरु. ४. १९) इति । १यातुधानस्य राक्षसस्य १हरः १हरणशीलं १बलं १प्रति १शृणीहि नाशये-
त्यर्थः । तथा १रक्षसः राक्षसस्य १वीर्यं च १वि १रुज भञ्जय ॥ १९ ॥

‘ हविष्यान्तम् ’ इत्येकोनविंशत्यर्थं चतुर्थं सूक्तं वेदुमम् । मूर्धन्वानृषिः । स याज्ञिरसो वाम-
देव्यः वा । सूर्यां वैश्वानरगुणकोऽग्निश्च समुद्दिनो देवता । तथा भानुक्रान्ते—‘ हविरेकोनाहिरसो मूर्ध-
न्वाभ्यः स देव्यः वा मूर्धन्वैश्वानरस्यम् ’ इति । स्पृष्टस्य इक्ष्वाकस्य पञ्चमेऽहन्वाग्निमाकल एतद्वैश्वानरस्य-
मिच्छामः । सूक्तं च—‘ हविष्यान्तमग्निहोता गृहपतिः स राजा ’ (आश. श्रौ. ८. ८) इति ॥

हविष्यान्तमुजरं स्वविदि दिविस्पृष्टयाहुतं जुष्टमग्नी ।

तस्य भर्मेण भुवनाय देवा धर्मेण कं स्वधया प्रप्रयन्त ॥ १ ॥

हविः । पान्तम् । अजरम् । स्वःऽविदि । दिविऽस्पृष्टि । आऽहुतम् । जुष्टम् । अग्नी ।

तस्य । भर्मेण । भुवनाय । देवाः । धर्मेण । कम् । स्वधया । प्रप्रयन्त ॥ १ ॥

‘ पान्ते पानीयं सोमात्मकम् ’ अजरं जराहितं ‘ जुष्टं देवानां प्रियं यत् ’ हविः ‘ स्वविदि
मूर्धन्व वेदितरि ’ दिविस्पृष्टि दिवि स्पृष्टरि ‘ अग्नी ’ आहुतम् अभिहुते ‘ तस्य सोमात्मकस्य हविषः
‘ धर्मेण भरणाय ’ भुवनाय भावनाय च ‘ धर्मेण धारणाय च ‘ कं सर्वस्य सुखकरमिममग्निं ‘ देवाः
‘ स्वधया अग्नेन ’ प्रप्रयन्त प्रवचन्ति । तथा च यास्कः—‘ हविषोऽपानीयमजरं मूर्धविदि दिविस्पृ-
ष्टमिहुतं जुष्टमग्नी तस्य भरणाय च भावनाय च धारणाय वेदेभ्यः सर्वेभ्यः कर्मभ्यो देवा इममग्नि-
मज्जेनाप्रप्रयन्त ’ (निरु. ७. २५) इति ॥

गीर्णं भुवनं तममापगूळहमाविः स्वरभवजाते अग्नी ।

तस्य देवाः पृथिवी द्यौरुतापोऽरण्यन्नोषधीः सुरूये अस्य ॥ २ ॥

गीर्णम् । भुवनम् । तमसा । अपऽगूळहम् । आविः । स्वं । अभवत् । जाते । अग्नी ।

तस्य । देवाः । पृथिवी । द्यौः । उत । आपः । अरण्यन् । ओषधीः । सुरूये । अस्या ॥ २ ॥

‘ गीर्णं पूर्वं ’ गीर्णं ‘ तमसा अन्धकारेण ’ अपगूळम् आपकादितं ‘ स्वं सर्वं ’ भुवनम् ‘ अग्नी
यस्मिन् वैश्वानरे ’ जाते उपपद्ये सति ‘ आविः ’ अभवत् आविर्भवति ‘ तस्य ’ अस्य वैश्वानरस्याग्नेः
‘ सुरूये सार्वभूमिणि ’ देवाः इन्द्रादयः ‘ पृथिवी भूमिश्च ’ द्यौः च ‘ आपः ’ अन्तरिक्षं चोदकानि च
‘ ओषधीः ’ औषधश्च ‘ अरण्यन् ’ अरमन्त । प्रीतिं कृतवन्त इत्यर्थः ॥

देवेभिर्विपितो यज्ञियैभिरग्निं स्तोपाण्यजरं बृहन्तम् ।

यो भानुना पृथिवीं घामुतेमामाततान रोदसी अन्तरिक्षम् ॥ ३ ॥

देवेभिः । नु । इवितः । यज्ञियैभिः । अग्निम् । स्तोपाणि । अजरम् । बृहन्तम् ।

यः । भानुना । पृथिवीम् । घाम् । उत । इमाम् । आऽततान् । रोदसी इति । अन्तरिक्षम् ॥ ३ ॥

‘ यज्ञियैभिः यज्ञाहैः ’ देवेभिः देवैरिन्द्रादिभिः ‘ नु क्षिप्रम् ’ इति । अहम् ‘ अजरं जराहितं
‘ बृहन्तं महान्तम् ’ अग्निं ते वैश्वानराग्निं ‘ स्तोपाणि स्तोपाणि ’ । यः वैश्वानराग्निः ‘ भानुना तेजसा
‘ पृथिवीं भूमिम् ’ उत अग्निं च ‘ इमां ’ यथा दिवं च ‘ आततान् ’ आतनोति । तदेव दर्शयति ।
‘ रोदसी घावापृथिव्यां घाततान् आतनोति । विस्तारयतीत्यर्थः ॥

१. त-भुवनं गीर्णं; अ१.२.७-पूर्वं गीर्णं । २. ग-इवितः प्रेषितः । ३. ग-मु-स्तोमि ।

४. गन्त-४.५-अन्तरिक्षं च; त१.२.३.६-मु-चातरिक्षं च ।

यो होतासीत्प्रथमो देवजुष्टो यं समाज्जुवाज्येना वृणाः ।

स पतत्रीत्वरं स्था जगद्यच्छ्रात्रमग्निरंकुणोज्जातवेदाः ॥ ४ ॥

यः । होता । आसीत् । प्रथमः । देवजुष्टः । यम् । समऽआज्जन् । आज्येन । वृणाः ।
सः । पतत्रि । इत्वरम् । स्थाः । जगत् । यत् । श्रात्रम् । अग्निः । अकुणोत् । जातवेदाः ॥ ४ ॥

यः वैश्वानरोऽग्निः । देवजुष्टः देवैः सेवितः । प्रथमः मुख्यः । होता । आसीत् । अमृतं । यं च
वैश्वानराग्निं यजमानाः । वृणाः । आज्येन । समाज्जन् समज्जन्ति । जातवेदाः जातप्रज्ञो जातधनो वा
यसः वैश्वानरः । अग्निः । पतत्रि पतनशीलं पक्षिजातम् । इत्वरं गमनशीलं सरीसृपादिकं । स्थाः स्थावरं
वृक्षादिरूपं च । जगत् । स्थावरं जङ्गमं च जगदित्यर्थः । श्रात्रं क्षिप्रमेव । अकुणोत् अजनयत् । तथा
च यास्कः—' स पतत्रि चेत्वरं स्थावरं जङ्गमं च यत्क्षिप्रमग्निरकरोजातवेदाः ' (निरु. ५.३) इति ॥

यजातवेदो भुवनस्य मूर्धनतिष्ठो अग्रे सह रोचनेन ।

तं त्वाहिम मतिभिर्गीभिरुक्थैः स यज्ञियो अमवो रोदसिप्राः ॥ ५ ॥

यत् । जातवेदः । भुवनस्य । मूर्धन् । अतिष्ठः । अग्रे । सह । रोचनेन ।
तम् । त्वा । अहेम । मतिभिः । गीः । ऽभिः । उक्थैः । सः । यज्ञियः । अमवः । रोदसिप्राः ॥ ५ ॥

हे । जातवेदः जातप्रज्ञ । अग्रे । यत् यत्त्वं । भुवनस्य त्रैलोक्यस्य । मूर्धन् मूर्धनि । रोचनेन
आदित्येन । सह । अतिष्ठः स्थितवानसि । तं वैश्वानराग्निं । त्वा त्वां । मतिभिः अर्चनीयाभिः । गीभिः
स्तुतिभिः । उक्थैः शक्यैश्च । अहेम प्रपद्यामहे । ' हि गतौ ' इति घातुः । यसः वैश्वानरस्त्वं । रोदसिप्राः
आवापृथिव्योः पृथिता । यज्ञियः यज्ञार्हश्च । अमवः भवसि ॥ ॥ १० ॥

मूर्धो भुवो भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन् ।

मायाम् तु यज्ञियानामेतामपो यत्तृणिश्चरति प्रजानन् ॥ ६ ॥

मूर्धो । भुवः । भवति । नक्तम् । अग्निः । ततः । सूर्यः । जायते । प्रातः । उत्पद्यन् ।
मायाम् । ऊँ इति । तु । यज्ञियानाम् । एताम् । अपः । यत् । तृणिः । चरति । प्रजानन् ॥ ६ ॥

अग्निः वैश्वानरोऽग्निः । नक्तं रात्रौ । भुवः भूतजातस्य । मूर्धो विरोधव्यपानभूतः । भवति ।
रात्रौ सर्वप्राणिनामालोकस्तत्र तदधीनत्वात् । ततः रात्रेरनन्तरं । प्रातरुद्यन् । सूर्यो जायते । अहनि
स एव वैश्वानरोऽग्निः सूर्यो भवतीत्यर्थः । किंच । यज्ञियानां यज्ञसंपादिनां देवानां । मायाम् प्रज्ञात्मेव
युनां मन्यन्ते कथय इति शेषः । यत् । प्रजानन् प्रजायमानः सूर्यः । तृणिः त्वरमाणः सन् । अपः
अन्तरिक्षे कर्म वा । चरति । तथा च यास्कः—' मूर्धो मूर्तमस्मिन्धीयते मूर्धो यः सर्वेषां भूतानां भवति
नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन् एव । प्रजां त्वेतां मन्यन्ते यज्ञियानां देवानां यज्ञसंपादिना-
मपौ यत्कर्म चरति प्रजानन्सर्वोऽग्निं स्थानान्यनुसंचरति त्वरमाणः ' (निरु. ७. २०) इति ॥

दृष्टेन्यो यो मंहिना समिद्धोऽरोचत दिवियोनिर्विभावा ।

तस्मिन्नुग्रौ सूक्तवाकेन देवा हविर्विश्व आहुद्वुस्तनूपाः ॥ ७ ॥

हृदोन्मः । यः । महिना । समुद्रादः । अरोचन । दिविऽयोनिः । विनाऽवा ।

नस्मिन् । अग्नी । मूक्तवाक्येन । देवाः । हविः । विष्णुः । आ । अनुदुः । तनुः । ॥ ७ ॥

यः वैश्वानरोऽग्निः । यमहिना महश्चेन । हृदोन्मः सर्वहृदोन्मः । यस्मिन्मः सम्पन्नोन्मः । यद्वि-
योनिः सुम्भानः । यद्विनावा इतिमोक्ष समु । अरोचन इत्यन्ते । यस्मिन् वैश्वानरो । अग्नी । तनुः ।
शरीरानां रक्षकाः । विष्णुः सर्वे । देवाः । मूक्तवाक्येन ' इदं वाचाद्विधी' इत्यद्विवाचनेन स्तोत्रानां
वचनेन वा । हविः । आनुदुः । आभिमुख्येन अनुदुः ॥

मूक्तवाक्यं प्रथममादिदृष्टिमादिदृष्टिरेजनयन्त देवाः ।

स एषां यज्ञो अभवन्ननुपास्तं द्यौर्वेदं तं पृथिवी तमापः ॥ ८ ॥

मूक्तवाक्यम् । प्रथमम् । आत् । इत् । अस्मिन् । आत् । इत् । हविः । अनुयन्त । देवाः ।

सः । एषाम् । यज्ञः । अनुवत् । तनुऽवाः । तम् । द्यौः । वेदः । तम् । पृथिवी । तम् । अपः ॥ ८ ॥

प्रथमे ' एवं ' मूक्तवाक्यम् ' इदं वाचाद्विधी' इत्यादि वाच्यं मनसा निष्पन्नम् । ' आदिन्
जनन्तारमेव ' अग्निं मयमेवोपाद्व्यसि । ' आदिन् जनन्तारमेव ' देवाः । ' दृष्टिरेजनयन्त ' जनयन्ति ।
यसः वैश्वानरोऽग्निः । एषां देवानां । यज्ञः यद्ययः । जनयन्त भवन्ति । सः । तनुः । शरीरानां रक्षिता
न भवन्ति । तम् अग्निं । द्यौः सुकीदः । वेदं जानाति । तम् अग्निं । पृथिवी भूमिरपि न जानाति ।
तम् अग्निम् । अथः अन्तरिक्षं न जानाति ॥

यं देवामोऽजनयन्ताग्निं यस्मिन्नानुदुर्भुवनानि विधा ।

सो अर्चिषा पृथिवीं धामुतेमामृजुयमानो अतपन्महिम्ना ॥ ९ ॥

यम् । देवास्तः । अजनयन्त । अग्निम् । यस्मिन् । आ । अनुदुः । भुवनानि । विधा ।

सः । अर्चिषा । पृथिवीम् । धाम् । उत । इनाम् । ऋजुऽयमानः । अतपत् । महिऽत्वा ॥ ९ ॥

यं वैश्वानरम् । अग्निं । देवास्तः देवाः । अजनयन्त उत्पादितवन्तः । यस्मिन् न उत्पद्ये
वैश्वानरोऽग्निः । विधा विधानि । धामुतेमानि भूतानि । आनुदुः । आभिमुख्येन । अनुदुः । सर्वमेव । सः
वैश्वानरोऽग्निः । अर्चिषा तेजसा । पृथिवीम् अन्तरिक्षम् । ' आतः पृथिवी' इत्यन्तरिक्षनामनु
पाकार् । यौ रिषं च । इत अपि च । इमां भूमिं च । ऋजुयमानः ऋजुगमनः । महिम्ना महश्चेन
अतपत् सर्वं तपति ॥

स्तोमं हि दिवि देवास्तौ अग्निमजीजनच्छर्किमी रोदसिग्राम् ।

तम् अकृषन्नेषा भुवे कं स ओषधीः पचति विश्वरूपाः ॥ १० ॥

स्तोमं । हि । दिवि । देवास्तः । अग्निम् । अजीजनन् । शर्किऽमिः । रोदसिऽग्राम् ।

तम् । ऊँ । इति । अकृषन् । त्रेधा । भुवे । कम् । सः । ओषधीः । पचति । विश्वऽरूपाः ॥ १० ॥

१. ग४-न१.२.५.१-आभिमुख्येनानुदुः; तप-आभिमुख्येनानुदुः; न१.५.१-आभिमुख्येन
नुदुः; म०-आभिमुख्येन ननुः ।

१देवामः देवाः २शक्तिभिः कर्मभिः ३रोदसिप्रां द्यावापृथिव्योरापूरयितारम् ४अग्निं सूर्यात्मकं
५दिवि द्युलोके ६स्तोमेन ७हि स्तुत्या खडु ८अजीजनन् उत्सादितवन्तः । अपि च ९तमु तमेव १०कं
सुखकरमग्निं यज्ञे ११त्रेधा १२भुवे त्रेधाभावाय १३अकृण्वन् कुर्वन्ति । १४सः पृथिव्यां वर्तमानः १५विश्वरूपाः
सर्वरूपाः १६ओषधीः ब्रीह्याद्यास्तेन तेनोपकारेण १७पचति । अत्र यास्कः—'स्तोमेन यं^१ हि^२ दिवि देवा-
सोऽग्निमजनयन् शक्तिभिः^३ कर्मभिर्द्यावापृथिव्योः पूरणं^४ तमकुर्वन्नेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिव्योति
शाकपूणिः । यदस्य दिवि तृतीयं तदसावादित्य इति हि ब्राह्मणम्' (निरु. ७.२८) इति ॥ ११ ॥

यदेतन्मदधुर्यज्ञियासो दिवि देवाः सूर्यमादितेयम् ।

यदा चरिष्णू मिथुनावभूतामादिप्रापयन्भुवनानि विश्वा ॥ ११ ॥

यदा । इत् । एनम् । अदधुः । यज्ञियासः । दिवि । देवाः । सूर्यम् । आदितेयम् ।

यदा । चरिष्णू इति । मिथुनौ । अभूताम् । आत् । इत् । प्र । अपयन् । भुवनानि । विश्वा ॥ ११ ॥

१यदेत् यदैव प्रातः २आदितेयम् अदितेः पुत्रं ३सूर्यम् ४एनम् अग्निं च ५यज्ञियासः यज्ञाह्नः
६देवाः ७दिवि द्युलोके ८अदधुः धृतवन्तः । ९यदा चेमौ १०चरिष्णू चरणशीलौ सूर्यवैश्वानरौ ११मिथुना-
वभूतां प्रादुरभूताम् । १२आदिन् अनन्तरमेव १३विश्वा विश्वानि १४भुवनानि भूतजातानि १५प्रापयन् तौ
पश्यन्ति । अत्र यास्कः—'यदेतन्मदधुर्यज्ञियाः सर्वे दिवि देवाः सूर्यमदितेः^१ पुत्रं^२ यदा चरिष्णू
मिथुनौ प्रादुरभूतां सर्वदा सहचारिण्यदुषाश्वादित्यश्च । मिथुनौ कस्मान्मिनोतिः श्रयतिकर्मां धु इति
नामकरणस्थकारो वा नयतिः परो वनिर्वा समाश्रितावन्द्योन्यं नयतो वनुतो वा । मनुष्यमिथुनावप्ये-
तस्मादेव मेयन्तावन्द्योन्यं वनुत इति वा' (निरु. ७. २९) इति ॥

विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमह्वामकृण्वन् ।

आ यस्ततानोपसौ विभातीरपो ऊर्णोति तमो अर्चिषा यन् ॥ १२ ॥

विश्वस्मै । अग्निम् । भुवनाय । देवाः । वैश्वानरम् । केतुम् । अह्वाम् । अकृण्वन् ।

आ । यः । ततान् । उपसौः । विभातीः । अपो इति । ऊर्णोति । तमः । अर्चिषा । यन् ॥ १२ ॥

१देवाः इन्द्रादयः २विश्वस्मै ३भुवनार्थं ४वैश्वानरं विश्वनरहितम् ५अग्निम् ६अह्वानं दिवसानां
७केतुं प्रज्ञापकम् ८अकृण्वन् अकुर्वन् । ९यः वैश्वानरोऽग्निः १०उपसौ ११विभातीः विविधं दीप्यमानः
१२आ यस्ततान् विश्वानरयति । किञ्च सोऽयं १३यन् गच्छन् १४तमः अन्धकारम् १५अर्चिषा तेजसा १६अपो
१७ऊर्णोति अपगमयति ॥

वैश्वानरं कवयो यज्ञियासोऽग्निं देवा अजनयन्भुव्यम् ।

नक्षत्रं प्रत्नमर्मिनश्चरिष्णु युक्षस्याव्यक्षं तविषं बृहन्तम् ॥ १३ ॥

वैश्वानरम् । कवयः । यज्ञियासः । अग्निम् । देवाः । अजनयन् । भुव्यम् ।

नक्षत्रम् । प्रत्नम् । अर्मिनत् । चरिष्णु । युक्षस्य । अव्यक्षम् । तविषम् । अक्षम् । तविषम् । बृहन्तम् ॥ १३ ॥

१. त१.३-म-हि यः । २. म- 'शक्तिभिः' नास्ति । ३. त१.२.७-आपूरणं । ४. ग-त२.७-
सूर्यमादितेयमदितेः पुत्रः; त१.६-सूर्यमदितेः समदिते पुत्रः । ५. ग-त-विश्वस्मै सर्वस्मै । ६. त-म-
हवमाव ।

‘कवचः मेधाधिनः’ ‘वज्रिवायः वज्राहो वज्रमयादिनो वा’ ‘देवाः’ ‘अत्रुर्वै जरावर्जितमहिम्नं वा’ ‘वैश्वानरं विचक्षणं हि मूर्धामकम्’ ‘अग्निम्’ ‘अत्रमयम् उग्रादित्यम्नः । न च देवैस्तदादिनोऽग्निः’ ‘नक्षत्रं कृत्तिकारि’ ‘ग्रामं’ ‘पुराणं’ ‘अग्निम्’ ‘परमजालं’ ‘वज्रमयः’ ‘वज्रजितः’ ‘वृत्रार्थः’ । ‘प्रवक्ष्यामि’ (म. सं. २. ५. १) वृत्राहो हर्षनाम् । वज्रमयं वृत्रमयं देवकम् । ‘अथवा’ ‘अथवा’ ‘वृत्रार्थं’ ‘वृत्रार्थे’ वा ‘तविषं वृत्रं’ ‘वृत्रमयं महात्मम्’ ‘अग्निम्’ ‘हिमिनवान् । तेजसाभिभूतपरिणामः ॥

यैश्वानरं विश्वहो दीदिवानं सन्त्रैरग्निं कविमच्छा वदामः ।

यो महिम्ना परिबभूवोर्वी उतावस्तादुत देवः परस्तात् ॥ १४ ॥

यैश्वानरम् । विश्वहो । दीदिवानम् । सन्त्रैः । अग्निम् । कविम् । अच्छा । वदामः ।

यः । महिम्ना । परिबभूव । उर्वी इति । उत । अवस्तात् । उत । देवः । परस्तात् ॥ १४ ॥

‘विश्वहो सर्वहो’ ‘दीदिवानं दूतं’ ‘कविं ज्ञानमज्ञं’ ‘वैश्वानरम्’ ‘अग्निं’ ‘सन्त्रैः’ ‘अथवा’ ‘वदामः’ ‘अभिभूतः’ । ‘यः’ ‘वैश्वानरोऽग्निः’ ‘महिम्ना मह्यत्वेन’ ‘उर्वीं सावगृह्णीष्यो’ ‘परिबभूव परिभूयति’ । ‘उत अवि वायं’ ‘मूर्धामकः’ ‘देवः’ ‘परस्तात् उपरिष्ठाच्च परतन्त्रार्थः ॥

दे स्मृती अश्रृणवं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् ।

ताभ्यामिदं विश्वमेज्जत्समेति यदन्तरा पितरं मातरं च ॥ १५ ॥

दे इति । स्मृती इति । अश्रृणवम् । पितृणाम् । अहम् । देवानाम् । उत । मर्त्यानाम् ।

ताभ्याम् । इदम् । विश्वम् । एजत् । मम् । एति । पत् । जन्तुः । पितरम् । मातरम् । च ॥ १५ ॥

‘पितृणां’ ‘देवानां च’ ‘उत अवि’ ‘मातर्नां मनुष्याणां च’ ‘दे’ ‘स्मृतीं ह्रीं मातीं देवयानपितृ-
याणांकां’ ‘अहम्’ ‘अश्रृणवम् अश्रीयम्’ । ‘यत् विश्वं’ ‘पितरं पालकत्वेन पितृभूतां वा’ ‘मातरं’ ‘य
धारकत्वेन मातृभूतां पृथिवीं च’ ‘जन्तुः सावगृह्णीष्योमप्ये भवति तत्’ ‘इदं’ ‘विश्वम्’ ‘ज्जित्वा
मंस्कृतं मत्’ ‘एजत् देवलोकां पितृलोकां च गच्छत्’ ‘ताभ्यां देवयानपितृयाणांकाभ्यां मातर्नां
‘समेति गच्छति । नी च मातीं मातृतां दक्षिणी—’ ‘अग्निर्ज्योतिरहः शुक्रः चक्षमासा उपराजवम् ।
तत्र प्रचाना गच्छन्ति गच्छ गच्छद्विदो जनाः ॥ धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः चक्षमासा दक्षिणावन् ॥ तत्र
चाग्रमग्ने ज्योतिषोती प्राग्व निवर्तते ॥ शुक्रकृष्णे गतीं केने जगतः प्राग्वे जते । एकधा चाग्रवना-
वृत्तिमन्ववावर्तते पुनः ॥ नीते सूर्या पार्श्वे ज्ञानम्योमी मुकति कवचम्’ (अ.गी.८.२४-२७) इति ॥ १५ ॥

दे समीची विभृतधरन्तं शीर्षतो जातं मनमा विमृष्टम् ।

स प्रत्यहं विश्वा भुवनानि तस्यावप्रयुच्छन् तुरणिर्भाजमानः ॥ १६ ॥

दे इति । समीची इति समुद्रौचो । विभृतः । धरन्तम् । शीर्षतः । जातम् । मनमा । विमृष्टम् ।

सः । प्रत्यहं । विश्वा । भुवनानि । तस्यै । अवप्रयुच्छन् । तुरणिः । भाजमानः ॥ १६ ॥

वसनीची संगति वद्रे धावावृथिच्यौ वचरन्तं गच्छन्तं वशीर्षितः शिरसः वजातम् उत्पन्नम् । तथा च निगमाग्नरम्—'उत मन्येऽहमेनमनयोहि शिरस्तोऽयं प्रातर्जायते' इति । यद्वा । सर्वेशिरोभूत-
दादिवाजातमित्यर्थः । मनसा । मन्यतिरर्चतिकर्मा । अर्चनीयया स्तुत्या विसृष्टं शोषितं संस्कृत-
मग्निं विसृतः धारयतः । वसः वप्रयुच्छन् अग्रमाद्यन् वतरणिः क्षिप्रकारी वज्रजमानः दीप्यमानोऽग्निः
विश्वानि विश्वानि भुवनानि प्रस्थङ् अभिमुखः तस्थौ तिष्ठति । तथा च श्रूयते—'तस्मात्सर्वं
एव मन्यन्ते मां प्रबुद्धात्' (तै. सं. ६. ५. ४. २) इति ॥

यत्रा वदेते अवरः परश्च यज्ञन्योः कनरो नौ वि वेद ।

आ शेकुरित्सध्रमादं सखायो नक्षन्त यज्ञं क इदं वि वोचत् ॥ १७ ॥

यत्र । वदेते इति । अवरः । परः । च । यज्ञन्योः । कनरः । नौ । वि । वेद ।

आ । शेकः । इत् । सध्रमादम् । सखायः । नक्षन्त । यज्ञम् । कः । इदम् । वि । वोचत् ॥ १७ ॥

यत्र यस्मिन्काले अवरः पार्थिवोऽग्निदेव्यो होता परश्च मध्यमो वायुश्च उर्मा वदेते
विवादं कुर्वन्ते यज्ञन्योः यज्ञस्य नेत्रोः वनौ आदयोर्मध्ये वतरः भूयिष्ठे यज्ञं वि वेद वेति तत्र
सखायः समानत्वात्वा ऋत्विजः स्ववमादं यज्ञम् आ शेकः कर्तुं शक्नुवन्ति । तथा यज्ञं नक्षन्त
अनुव्रतेऽनुतिष्ठन्ति च ये तेषां विदुषां यज्ञमनुवानानां मध्ये वः विद्वाननुवाता वा इदम् अस्थ
विवादस्य निर्णयरूपं वाक्यं वि वोचत् ब्रवीति । माध्यमिकमिममग्निं ब्रवीति । तथा च यास्कः—
'यत्र विवदेते देव्यौ होतारावयं चाग्निरसौ च मध्यमः कनरो नौ यज्ञे भूयो वेदेत्याशक्नुवन्ति तत्सह-
मदनं समानत्वात्वा ऋत्विजस्तेषां यज्ञं समनुवानानां को न इदं विवक्षयति' (निरु. ७. ३०) इति ॥

कत्यग्रयः कति सूर्यासः कत्युषासः कत्यु सिवदापः ।

नोपस्पिजं वः पितरो वदामि पृच्छामि वः कवयो विब्राने कम् ॥ १८ ॥

कति । अग्रयः । कति । सूर्यासः । कति । उपसः । कति । ऊँ इति । सिवत् । आपः ।

न । उपस्पिजम् । वः । पितरः । वदामि । पृच्छामि । वः । कवयः । विब्राने । कम् ॥ १८ ॥

पूर्वं विवदमानावग्निवायू पितृ प्रब्रमेययुः । तत्र मध्यमस्ताव पृच्छति । कत्यग्रयः । अग्रयः
कति कतिसंख्याकाः सूर्यासः सूर्याश्च कतिसंख्याकाः । उपसः उपसश्च कतिसंख्याकाः । आपः
च कति । उ इति पूरणः । सिवच्छन्दोऽत्र विचारणार्थः । हे पितरः वः युष्माकम् उपस्पिजम् ।
उपस्पिजमिति सार्धाद्युक्तं वचनमुच्यते । पूर्वोक्तं प्रब्रवचनमेतत् न वदामि । किं तर्ह्यहमजानन् हे
कवयः मेधाविनः युष्माकं विब्राने विज्ञानाय वः सुखं स्वरूपपर्यालोचनकृतमन्तरेण पृच्छामि ।
अग्रावराणि वाक्कसिन्वसंदितायां दर्शितानि—'एक एवाग्निर्वैदुषा समिद्ध एकः सूर्यो विश्वमनु
प्रभूतः । एवैवोषाः सर्वमिदं विनात्येकं वा इदं वि बभूव सर्वम्' (क. सं. ८. ५८. २) इति ॥

यावन्मात्रमुषसो न प्रतीकं सुपर्ण्यो वसते मातरिश्वः ।

तावद्वात्युप यज्ञमायन् ब्राह्मणो होतुरवरो निषीदन् ॥ १९ ॥

यावत्तदमात्रम् । उपसः । न । प्रतीकम् । सुपर्ण्यः । वसते । मातरिश्वः ।

तावत् । दधानि । उप । यज्ञम् । आत्यन् । ब्राह्मणः । होतुः । अवरः । निऽसीदन् ॥ १९ ॥

समानमस्मा अनपावृदर्व क्षमया दिवो असमं ब्रह्म नव्यम् ।

वि यः पृष्ठेव जनिमान्यर्य इन्द्रश्चिकाय न सखायमीषे ॥ ३ ॥

समानम् । अस्मै । अनपऽवृत् । अर्व । क्षमया । दिवः । असमम् । ब्रह्म । नव्यम् ।

वि । यः । पृष्ठाऽईव । जनिमानि । अर्यः । इन्द्रः । चिकाय । न । सखायम् । ईषे ॥ ३ ॥

हे स्तोतः त्वं ऽसमानं मया सह ऽअनपावृत् अपगतिरहितं ऽक्षमया ऽदिवः दिवः पृथिव्याश्च
 ऽअसमम् अत्यन्तमतिरिक्तम् । महदित्यर्थः । ऽनव्यं नवतरमन्यैरकृतपूर्वं ऽब्रह्म स्तोत्रम् ऽअस्मै इन्द्राय
 ऽअर्व उच्चारय । ऽयः ऽइन्द्रः ऽजनिमानि यज्ञेषु जातानि ऽपृष्ठेव पृष्ठसंज्ञकानि स्तोत्राणीव ऽअर्यः
 अरीन् शत्रून् ऽवि ऽचिकाय विचिनोति ऽसखायं च ऽन ऽईषे नेच्छति ॥

इन्द्राय गिरो अनिशितसर्गा अपः प्रेरयं सर्गरस्य बुध्नात् ।

यो अक्षेणैव चक्रिया शचीभिर्विष्वक्स्तम्भ पृथिवीमुत द्याम् ॥ ४ ॥

इन्द्राय । गिरः । अनिशितऽसर्गा । अपः । प्र । ईरयम् । सर्गरस्य । बुध्नात् ।

यः । अक्षेणऽइव । चक्रिया । शचीभिः । विष्वक् । तस्तम्भ । पृथिवीम् । उत । द्याम् ॥ ४ ॥

ऽइन्द्राय इन्द्रार्थम् ऽअनिशितसर्गाः अतनूकृतविसर्गा उपर्युपरि वर्तमाना याः ऽगिरः स्तुतयः
 तामिर्गीभिः ऽसर्गरस्य अन्तरिक्षस्य^१ । 'सर्गरं समुद्रः' इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । 'बुध्नात् प्रदेशात्
 ऽअपः उदकानि ऽप्रेरयं प्रेरयानि । ऽयः^२ इन्द्रः ऽशचीभिः कर्मभिः ऽपृथिवीम् ऽउत अपि च ऽद्यां
 दिवं ऽचक्रिया रथचक्राणि ऽअक्षेणैव यथा रथाक्षेण^३ तद्वत् ऽविष्वक् सर्वतः ऽतस्तम्भ अस्तम्भात् ॥

आपान्तमन्युस्तृपलप्रमर्षा धुनिः शिमीश्वञ्छरुमां ऋजीषी ।

सोमो विश्वान्यतसा वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः ॥ ५ ॥

आपान्तऽमन्युः । तृपलऽप्रमर्षा । धुनिः । शिमीऽवान् । शरुऽमान् । ऋजीषी ।

सोमः । विश्वानि । अतसा । वनानि । न । अर्वाक् । इन्द्रम् । प्रतिमानानि । देभुः ॥ ५ ॥

ऽआपान्तमन्युः आपातितमन्युः^१ ऽतृपलप्रमर्षा प्रावभिः क्षिप्रप्रहारी ऽधुनिः शत्रूणां कम्पयिता
 ऽशिमीवान् कर्मवान् ऽशरुमान् आयुषवान् ऽऋजीषी ऋजीषवान् ऽसोमो ऽविश्वानि सर्वाणि
 ऽअतसा अतसस्यानि ऽवनानि अरण्यानि कुर्वन्तीति शेषः । ऽप्रतिमानानि प्रतिमानभूतानि
 समानानि इत्याणीत्यर्थः । ऽइन्द्रम् ऽअर्वाक् ऽन ऽदेभुः । दम्नोतिरत्राकर्षणकर्मा । तुलया मीयमाना-
 न्याभ्यामिमुल्लभया नाकर्षयन्ति । लघुनि भवन्तीत्यर्थः । अन्यत्र प्रतिनिधीयमानानि^२ गुरुणि तान्या-
 म्याभिमुल्लभाकरोन्ति नैवमिन्द्रं कुर्वन्तीति । सर्वेभ्यो महानिन्द्र इत्यर्थः । अयः पादाः सौम्यास्तुरीय-
 सवैन्द्रः । तथा च यास्कः—'आपातितमन्युस्तृपलप्रहारी क्षिप्रप्रहारी^३ सोमो वेन्द्रो वा धुनिधूनोतेः
 शिमीनि कर्मनाम शमयतेवां शक्रोतेर्वजीषी सोमो यत्सोमस्य पृथमानस्यातिरिच्यते तदजीषमपाजितं
 भवति तेनजीषी नोमोऽथाप्यैन्द्रो निगमो भवत्यृजीषी वजीति । सोमः सर्वाण्यतसानि वनानि

१. त-म-अंतर्निर्दिष्टं च । २. ग१.२.त-म-मु-‘अः’ नास्ति । ३. त२.७-म-रथाक्षेणैव । ४. ग२-
 आपादित । ५. त-म-प्रतिनिधायमानानि । ६. त१.२.७-मु-क्षिप्रप्रहारी सधप्रहारी ।

मात्राणिन् प्रतिमानानि दन्तुवन्ति केन प्रतिमिते केन नाति दन्तुवन्ति (मि. ५. ११)
इति ॥ ॥ १४ ॥

न यस्य यात्रापृथिवी न घन्तु नान्तरिक्षं नाद्र्यः सोमो अत्राः ।

यदस्य मन्थुरधिनीयमानः श्रुणानि वीन्द्र रुजानि स्थिराणि ॥ ६ ॥

न । यस्य । यात्रापृथिवी । अति । न । घन्तु । न । नान्तरिक्षम् । न । अद्र्यः । सोमः । अत्राणि ।
घन्तु । अस्य । मन्थुः । अधिनीयमानः । श्रुणानि । वीन्द्र । रुजानि । स्थिराणि ॥ ६ ॥

यात्रापृथिवीः यात्रापृथिवी । यस्य इन्द्रस्य प्रतिमानभूते न भवति । न भवति । न भवति ।
उदकमपि प्रतिमानभूते न भवति । नान्तरिक्षम् अन्तरिक्षमपि प्रतिमानभूते न भवति । नाद्र्यः
यवनाश्च प्रतिमानभूता न भवन्ति । नभोमन्थुस्य सोमः अत्राः अत्रति । किंच यस्य यद्वा अत्रय
इन्द्रस्य अस्युः कोषः अधिनीयमानः श्रुणानामुपरि प्रावमानो भवति नान्तरिक्षमिन्द्रः वीन्द्र
इन्द्र इन्द्राति हिनास्ति । स्थिराणि रुजानि भिनन्ति च ॥

जघान वृत्रं स्वधनिर्वनेन रुगेज् पुरो अद्रुज मिन्धून

विभेद गिरिं नवमित्र कुम्भमा गा इन्द्रो अरुगुन स्वयुग्मिभिः ॥ ७ ॥

जघान । वृत्रम् । स्वधनिः । वनाद्र्यः । रुगेज् । पुरो । अद्रुज । न । मिन्धून ।
विभेद । गिरिम् । नवम । इत । न । कुम्भम् । आ । गाः । इन्द्रो । अरुगुन । स्वयुग्मिभिः ॥ ७ ॥

इन्द्रः वृत्रम् असुरं जघान हनवान् । अरि च स्वधितिः वरगुः कनेव वनाधी च पुरः
शत्रुनगरीः रुगेज् रजति भिनन्ति । शत्रुनगरीमित्रा च मिन्धून नदीः अद्रुज वृहदुदकेनास्तिम् ।
न इति संज्ञार्थः । किंच गिरिं मेघं नवमं न नवमिव कुम्भे कल्पं विभेद इन्द्र मिन्धवेव ।
किंच इन्द्रः स्वयुग्मिः स्वयं युग्मनामैर्बलिः गाः उदकानि आ अरुगुन असद्विमुक्तं करोति ॥

त्वं ह त्यदृणया इन्द्र धीरोऽसिर्न पर्व वृजिना शृणामि ।

प्र ये मित्रस्य वरुणस्य धाम युजं न जनां मिनन्ति मित्रम् ॥ ८ ॥

न्यम् । ह । त्यम् । रुगेज् । इन्द्र । धीरोः । असिः । न । पर्व । वृजिना । शृणामि ।
प्र । ये । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम । युजं । न । जनाः । मिनन्ति । मित्रम् ॥ ८ ॥

इन्द्र धीरोः प्राज्ञः पर्व इत्वं त्यम् । इत्यम् । इत्यम् । इत्यम् । इत्यम् । इत्यम् । इत्यम् ।
प्रापयितामि । किंच त्यम् अस्मिन् अस्मिन् पर्वे पशूनां पशूनि वृजिना वृजिनानि स्तोत्राणामुप-
द्रवाणि शृणामि इति । किंच मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोः धाम धारकं कर्म युजं न
युक्तमिव मित्रं ये अजा नृवंशः जनाः प्र मिनन्ति प्रकर्षेण हिनास्ति तानपि शृणामित्यर्थः ॥

प्र ये मित्रं प्रार्थमर्षं दुरेवाः प्र मुनिरुः प्र वरुणं मिनन्ति ।

न्यमित्रेषु वधमिन्द्र त्वं वृषन् वृषाणमकुषं क्षिणीहि ॥ ९ ॥

१. न-प्रतिमानभूते न भवति; अ-प्रमाणभूते न भवति; २. न-भ-नं नास्ति; ३. न-भ-
अंतरिक्षे; ४. न-भ-अद्र्यः; ५. न-न-२.४.६-मुपद्रवाणि; ६-मुपद्रवाणि ।

पुरुणि हि त्वा सर्वना जनानां ब्रह्माणि मन्दन् गृणतामृषीणाम् ।

इमामाधोषन्नवसा सहृतिं तिरो विश्वाँ अर्चतो याह्यर्वाङ् ॥ १६ ॥

पुरुणि । हि । त्वा । सर्वना । जनानाम् । ब्रह्माणि । मन्दन् । गृणताम् । ऋषीणाम् ।

इमाम् । आऽधोषन् । अवसा । सऽहृतिम् । तिरः । विश्वान् । अर्चतः । याहि । अर्वाङ् ॥ १६ ॥

हे इन्द्र एत्वा त्वां जनानां संबन्धीनि पुरुणि बहूनि सवना सवनानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि च मन्दन् स्तुवन्ति मोदयन्ति वा । गृणतां स्तुवताम् ऋषीणाम् इमां सहृतिं स्तुतिं त्वम् आधोषन् सहृती शोभना चेवं स्तुतिरिति वदन् अर्चतः स्तुवतोऽन्यान् विश्वान् सर्वानपि तिरः तिरस्कृत्य अवसा रक्षणेन सह अर्वाङ् अस्मदभिमुखं याहि गच्छ ॥

एवा ते व्यमिन्द्र भुञ्जतीनां विद्याम सुमतीनां नवानाम् ।

विद्याम वस्तोरवसा गृणन्तो विश्वामित्रा उत त इन्द्र नूनम् ॥ १७ ॥

एव । ते । व्यम् । इन्द्र । भुञ्जतीनाम् । विद्याम् । सुऽमतीनाम् । नवानाम् ।

विद्याम् । वस्तोः । अवसा । गृणन्तः । विश्वामित्राः । उत । ते । इन्द्र । नूनम् ॥ १७ ॥

हे इन्द्र एते तवैव भुञ्जतीनां रक्षन्तीः प्रियाः वयं विश्वामित्रपुत्रा रेणवः विद्याम कमेमहि । उत अपि च हे इन्द्र एते तव नवानां नूतनाः सुमतीनां सुमतीरनुग्रहबुद्धीः वस्तोः अहनि अवसा रक्षणार्थं गृणन्तः नूनं त्वां स्तुवन्त एव विश्वामित्राः विश्वामित्रपुत्रा वयं विद्याम कमेमहि ॥

शूनं हुवेम मघवानिन्द्रमस्मिन् भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ १८ ॥

शूनम् । हुवेम । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । समऽजितम् । धनानाम् ॥ १८ ॥

अस्मिन्भरे संग्रामे शूनं वृद्धं मघवानं धनवन्तं शृण्वन्तम् अस्मदीयस्याह्वानस्य श्रोतारम् उग्रम् उग्र्यं समत्सु संग्रामेषु वृत्राणि शत्रून् घ्नन्तं मारयन्तं धनानां शत्रुघनानां संजितं सम्बन्धेन श्रोतारम् इन्द्रं वाजसातौ अघ्नस्य कामाय ऊतये रक्षणाय च हुवेम आह्वयेम ॥ १९ ॥

‘सहस्रशीर्षा’ इति षोडशार्चं षडं सूक्तम् । नारायणो नामधिरन्या त्रिष्टुप् शिष्टा अनुष्टुभः । अथैकमहर्षादिकलक्षणश्चेतनो यः पुरुषः ‘पुरुषाय परं किञ्चित्’ (क. उ. ३. ११) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः स वेदता । तथा आनुक्रान्तं—‘सहस्रशीर्षां षोडश नारायणः पौरुषमायुष्टुभं त्रिष्टुवन्तं तु’ इति । गतो विनियोगः ॥

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठदद्याङ्गलम् ॥ १ ॥

अभिप्रायेण सङ्गुणां तापविषया हेतवसा वायुकारिण्या हेतवा ऽद्वौषमित्राणः दुग्धानि मित्राणि येषां
ते द्वौषमित्राः । तान् सङ्गुणं ऽभिप्रायं तावच्च । तत्र दृष्टान्तः ऽद्वौष ऽभा ऽसुखानः सुखमानः
ऽअस्मैव । यथागमिः दुग्धान् विप्रायति तद्विदितार्थः ॥

अन्वहं माम् अन्विदन्नान्यन्वेषधीरनु पर्वतामः ।

अन्विष्टं रोदमी यावद्गाने अन्वार्पो अन्विहन् जायमानम् ॥ १३ ॥

अनु । अहं । माम् । अनु । हन् । यमानम् । अनु । अन्विहन् । अनु । जायमानम् ।

अनु । हन् । रोदमी । हन् । यावद्गाने । अनु । आप । अन्विहन् । जायमानम् ॥ १३ ॥

जायमानं प्रादुर्भवन्तम् । हन् । मासः । शिराहवः । अनु । अन्विहन् अनुगच्छन्ति । अह इति
पुरुषः । वनानि अरण्यान्यर्वाण्यम् । अनु अन्विहन् । हन् इति पुरुषः । ओषधीः ओषधोऽपि हन्तम्
अनु गच्छन्ति । पर्वतामः पर्वता अर्वाण्यम् । अनु गच्छन्ति । वायसाने कामयसाने । रोदमी
यावद्गाने तावदपि । हन्तम् अनु गच्छन्तः । आपः उदकान्यर्वाण्यम् । अनु गच्छन्ति । मासाविहन्-
देवताः प्रादुर्भवन्तमिन्द्रमनुगच्छन्तीत्यर्थः ॥

कहिं स्थित्ता त इन्द्र चेत्सामदुषस्य यज्जिनदो रक्ष ण्यत ।

मित्रकुवो यच्छसने न गावः पृथिव्या आपृगमुया शयन्ते ॥ १४ ॥

कहिं । स्थित् । मा । ते । इन्द्र । जिया । अन्त । अघ्न्ये । यत् । जिनदो । रक्ष । आऽईषत् ।

मित्रऽकुवो । यत् । ससने । न । गावः । पृथिव्याः । आऽइष्टुक् । अमुया । शयन्ते ॥ १४ ॥

हे इन्द्र । ते नव । सा हेमिरिपुर्वा । केवा केचित्तया सङ्गुणं केतव्या । कहिं । स्थित् । कदा
वा । अमत् । भविष्यति । यत् । यवा हेतवा । यम् । अघ्न्यः । द्वितीयायै वही । अहतम् । यत् ।
मुखायमागच्छन् । गच्छः । शिवदुः अभिनः । यत् । यवा य । ससत्या । मित्रकुवः मित्राणां कूरक
कर्मणः कनारी जनाः । पृथिव्याः संवन्धिनि । ससने विहासनकाले । गावो । य व सस इव । आऽइष्टुक्
आपर्वताहताः सन्तः । अमुया अनया पृथिव्या संगता युद्धे । शयन्ते शेरते ॥

सङ्गुयन्तो अभि ये नस्ततमे महि प्राधन्त ओगणासं इन्द्र ।

अन्वेनामित्रास्तमसा सचन्तां मुज्योतिषो अक्वस्तौ अभि ष्युः ॥ १५ ॥

सङ्गुयन्तः । अभि । ये । नः । तनुसे । महि । प्राधन्तः । ओगणासः । इन्द्र ।

अन्वेन । अभिप्राः । तमसा । सचन्ताम् । मुज्योतिषः । अक्वः । तान् । अभि । स्युरिति स्युः ॥ १५ ॥

हे इन्द्र । सङ्गुयन्तः । महि अन्वेन । प्राधन्तः असमान् बाधमानाः । ओगणासः संवीभूताः
ये सङ्गवः । नः असमान् । अभि । तनुसे निक्षिपन्ति । ते । अभिप्राः सङ्गवः । अन्वेन । तमसा मह-
तान्धकारेण । सचन्तां संगच्छन्ताम् । किं । तान् अभिप्राण् । मुज्योतिषः दिवसाः । अक्वः सन्धवत्
अभि । ष्युः अभिपद्यन्तु ॥

पुरुणि हि त्वा सर्वना जनानां ब्रह्माणि मन्दन् गृणतामृषीणाम् ।
 इमामाधोषन्नवसा सहृतिं तिरो विश्वाँ अर्चतो याह्यर्वाङ् ॥ १६ ॥
 पुरुणि । हि । त्वा । सर्वना । जनानाम् । ब्रह्माणि । मन्दन् । गृणताम् । ऋषीणाम् ।
 इमाम् । आऽधोषन् । अवसा । सऽहृतिम् । तिरः । विश्वान् । अर्चतः । याहि । अर्वाङ् ॥ १६ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां जनानां संबन्धीनि पुरुणि बहूनि सवना सवनानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि
 च मन्दन् स्तुवन्ति मोदयन्ति वा । गृणतां स्तुवताम् ऋषीणाम् इमां सहृतिं स्तुतिं त्वम्
 आधोषन् महती शोभना केयं स्तुतिरिति वदन् अर्चतः स्तुवतोऽन्यान् विश्वान् सर्वानपि तिरः
 तिरस्कृत्य अवसा रक्षणेन सह अर्वाङ् अस्मदभिमुखं याहि गच्छ ॥

एवा ते वयमिन्द्र भुञ्जतीनां विद्याम सुमतीनां नवानाम् ।
 विद्याम वस्तोरवसा गृणन्तो विश्वामित्रा उत ते इन्द्र नूनम् ॥ १७ ॥
 एव । ते । वयम् । इन्द्र । भुञ्जतीनाम् । विद्याम् । सुऽमतीनाम् । नवानाम् ।
 विद्याम् । वस्तोः । अवसा । गृणन्तः । विश्वामित्राः । उत । ते । इन्द्र । नूनम् ॥ १७ ॥

हे इन्द्र ते तवैव भुञ्जतीनां रक्षन्तीः प्रियाः वयं विश्वामित्रपुत्रा रेणवः विद्याम
 कमेमहि । उत अपि च हे इन्द्र ते तव नवानां नूतनाः सुमतीनां सुमतीरनुग्रहदुद्धीः वस्तोः
 अहनि अवसा रक्षणार्थं गृणन्तः नूनं त्वां स्तुवन्त एव विश्वामित्राः विश्वामित्रपुत्रा वयं
 विद्याम कमेमहि ॥

शूनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन् भरे नृतमं वाजसातौ ।
 शृण्वन्तमुग्रमृतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ १८ ॥
 शूनम् । हुवेम । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।
 शृण्वन्तम् । उग्रम् । मृतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । समऽजितम् । धनानाम् ॥ १८ ॥

अस्मिन्भरे संग्रामे शूनं वृद्धं मघवानं धनवन्तं शृण्वन्तम् अस्मदीयस्याह्वानस्य श्रोतारम्
 उग्रम् उदूर्णं समत्सु संग्रामेषु वृत्राणि शत्रून् घ्नन्तं मारयन्तं धनानां शत्रुधनानां संजितं
 सम्भवेव जेतारम् इन्द्रं वाजसातौ अन्नस्य कामाय उक्तये रक्षणाय च हुवेम आह्वयेम ॥ १९ ॥
 'सहस्रशीर्षा' इति षोडशर्षं षष्ठं सूक्तम् । नारायणो नामर्षिरन्या त्रिष्टुप् शिष्टा अनुष्टुभः ।
 अथवाकमहदादिविलक्षणश्रेतनो यः पुरुषः 'पुरुषाच्च परं किञ्चित्' (क. उ. ३. ११) इत्यादिश्रुतिषु
 प्रसिद्धः स देवता । तथा चानुक्रान्तं—'सहस्रशीर्षां षोडशा नारायणः पौरुषमानुष्टुभं त्रिष्टुबन्तं तु'
 इति । गतो विनियोगः ॥

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
 स भूमिं विश्वतो वृत्वा त्वतिष्ठदशानुलम् ॥ १ ॥

सुहसंऽसीतो । पुरुषः । अमृतऽअमृतः । सुहसंऽअमृतः ।

म । अमृतः । अमृतः । अमृतः । अमृतः । अमृतः । अमृतः । अमृतः । अमृतः ।

सर्वप्राणिममहिम्नोः अज्ञानदेहो विराट्त्वयो यः 'पुरुषः' सोऽयं 'सहस्रसीतो' । सहस्रसह-
स्वोपलक्षणवाचकः शिरोभिर्मुक्त इत्यर्थः । यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वानि सहस्राणां वा-
नितानां वासोभ्योऽपि सहस्रसहस्रानाम् । एव गणसंज्ञायै सहस्रवाचकः यः । 'म. पुरुषः' 'अमृतः' अज्ञान-
गोलकायाः विधिनः सर्वतोः 'दृष्टा' परिप्रेतः । 'दृष्टा'दृष्टुं 'दृष्टा'दृष्टुमितिने देशम् । 'अमृत'इत्य-
अतिक्रम्य व्यवस्थितः । 'दृष्टा'दृष्टुमितिपुरुषप्रत्ययः । अज्ञानदेहोऽपि सर्वतोः स्वात्मवस्थित इत्यर्थः ॥

पुरुष एवेदं सर्वं यज्ज्ञतं यच्च भव्यम् ।

उतामृतत्वस्येशानो यदभेनातिरोहति ॥ २ ॥

पुरुषः । एव । इदम् । सर्वम् । यत् । अमृतम् । यत् । च । भव्यम् ।

उत । अमृतत्वस्य । देशानः । यत् । अभेन । अतिरोहति ॥ २ ॥

यत् 'इदं' वर्तमाने जगत् यत् 'सर्वं' पुरुषः एव । 'यत्' च 'अमृतम्' अभेने जगत् 'यच्च' 'भव्यं' भविष्यजगत् तदपि पुरुष एव । यथास्मिन् कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेऽपि विराट्-
पुरुषस्यावयवाः तथैवार्तानां गमिनोऽपि कल्पयोर्देहाद्यमित्यभिप्रायः । 'उत' अथ च 'अमृतत्वस्य'
देवावस्थे अवयवम् । 'देशानः' स्वार्थः । 'यत्' यस्मात्कारणात् 'अभेन' प्राणिनां भोग्येनाभेन' निमित्त-
भूतेन । 'अतिरोहति' स्वकीयां कारणावस्थामतिक्रम्य परिदृक्त्वमात्रं जगद्वत्त्वां प्राप्नोति तस्मात्प्राणिनां
कर्मेकलभोग्यात् जगद्वत्त्वस्यैककाराण्येदं तस्य वस्तुत्वमित्यर्थः ॥

एतावानस्य महिमातो ज्यायौश्च पुरुषः ।

पादोऽस्य विश्वा मृतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ३ ॥

एतावान् । अस्य । महिमा । अतः । अपायान् । च । पुरुषः ।

पादः । अस्य । विश्वा । मृतानि । त्रिऽपात् । अस्य । अमृतम् । दिवि ॥ ३ ॥

अतीत्यागतवर्तमानावरुणं जगदावदस्ति । 'एतावान्' सर्वोऽपि 'अस्य' पुरुषस्य 'महिमा' स्वकीयसामर्थ्यविशेषः । न तु तस्य बाह्यवत्स्वरूपम् । बाह्यवस्तु 'पुरुषः' 'अतः' महिम्नोऽपि 'अप्यायान्' अतिज्ञानेनाधिकः । एतद्योमयं स्पष्टीक्रियते । 'अस्य' पुरुषस्य 'विश्वा' सर्वाणि 'मृतानि' काष्ठवत्त्वर्णीनि प्राणिजालानि 'पादः' कर्तृषोऽपि । 'अस्य' पुरुषस्य अवशिष्टं 'त्रिपात्' स्वरूपम् 'अमृतं' विनाशरहितं सत् । 'दिवि' द्यौर्लोकके स्वप्रकाशस्वरूपे व्यवतिष्ठत इति शेषः । यद्यपि 'सर्वं ज्ञानमवन्तं जगत्' (तै. भा. ८. १; तै. उ. २. १) इत्याज्ञातस्य परब्रह्म इत्यन्तर्भावान् 'पाद'कर्तृत्वं निरूपयितुमशक्यं तथापि जगदिदं ब्रह्मस्वरूपापेक्षयास्वमिति विवक्षितवान् पादयोपपत्त्याम् ॥

१. त१.२.३.६.७.८-म-'पुरुषः' नास्ति । २. त१.२.३-म२.७.८-प्राणिदेहाः । ३. त-म-मु-
अभेन भोग्येन । ४. त१.२.३.६.७.८-म-मु-निमित्तम् । ५. यत्-यत्पुरुषवत्त्वमित्यर्थः । ६. त-म-यत्पु-
मय । ७. य-न४.५-मु-इत्यन्ता अभावान् ; त१.३.६.७.८-म४.८-इत्या अभावान् ।

त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहामवत् पुनः ।

ततो विष्वङ् व्यक्रामत्साशनानशने अभि ॥ ४ ॥

त्रि॒पात् । ऊ॒र्ध्वः । उ॒त् । ऐ॒त् । पु॒रुषः । पा॒दः । अ॒स्य । इ॒ह । अ॒मव॒त् । पु॒न॒रिति॑ ।

ततः । वि॒ष्वङ् । वि॒ । अ॒क्राम॒त् । सा॒शनान॒शने॑ इति॑ । अ॒भि ॥ ४ ॥

योऽयं^१ त्रिपात् पुरुषः संसाररहितो^२ ब्रह्मस्वरूपः^३ सोऽयम्^४ ऊर्ध्वं^५ उदैत् अस्मादज्ञान-
कार्यासंसारद्विर्भूतोऽत्रावैगुणदोषैरस्पृष्ट उत्कर्षेण स्थितवान् । तस्य^६ अस्य सोऽयं^७ पादः^८ लेखः
सोऽयम्^९ इह मायायां पुनः अभवत् सृष्टिसंहाराभ्यां पुनः पुनरागच्छति । अस्य सर्वस्य जगतः
परमात्मलेशत्वं भगवताप्युक्तं—'विष्टन्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' (भ. गी. १०. ४२)
इति । ततः मायायामागत्यानन्तरं विष्वङ् देवमनुष्यतिर्यगादिरूपेण^{१०} विविधः सन् व्यक्रामत्
व्याप्तवान् । किं कृत्वा । साशनानशने अभिलक्ष्य । साशनं भोजनादिव्यवहारोपेतं चेतनं प्राणि-
जातम्^{११} अनशनं तद्गहितमचेतनं गिरिनद्यादिकम् । तदुभयं यथा स्यात्तथा स्वयमेव विविधो
भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः ॥

तस्माद्विराज्जायत विराजो अधि पूरुषः ।

स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिर्भूः पुरः ॥ ५ ॥

तस्मात् । वि॒राट् । अ॒जाय॒त । वि॒राजः॑ । अ॒धि । पू॒रुषः॑ ।

सः । जा॒तः । अ॒ति । अ॒रि॒च्य॒त । प॒श्चात् । भू॒मिम् । अ॒यो इति॑ । पुरः ॥ ५ ॥

विष्वङ् व्यक्रामदिति यदुक्तं तदेवात्र प्रपञ्च्यते । तस्मात् आदिपुरुषात् विराट् ब्रह्माण्डदेहः
अजायत उत्पन्नः । विविधानि^१ राजन्ते वस्तून्प्रेति^२ विराट् । विराजोऽधि विराट्देहस्योपरि
तमेव देहमधिकरणं कृत्वा पुरुषः तदेहाभिमानी कश्चित् पुमान् अजायत । सोऽयं सर्ववेदान्तवेद्यः
परमात्मा स्वयमेव स्वकीयया मायया विराट्देहं ब्रह्माण्डरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य
ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मा जीवोऽभवत् । एतच्चायवैश्विका उत्तरतापनीये विस्पष्टमामनन्ति—'स वा
एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशाश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययैव'
(नृ. ता. २. १. ९) इति । एष जातः विराट् पुरुषः अत्यरिच्यत अतिरिक्तोऽभूत् । विराट्-
व्यतिरिक्तो देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपोऽभूत् । पश्चात् देवादिजीवभावादूर्ध्वं भूमिं ससर्जति शेषः ।
अथो भूमिसृष्टेरनन्तरं तेषां जीवानां पुरः ससर्ज । पृथन्ते सप्तभिर्वातुभिरिति पुरः शरीराणि ॥ १७ ॥

यत्पुरुषेण हविषा देवा युञ्जमतन्वत ।

७. २. ४. १०. (८)

वसन्तो अस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः ॥ ६ ॥

यत् । पुरु॒षेण॑ । ह॒विषा॑ । दे॒वाः । यु॒ञ्ज॒म् । अ॒तन्व॒त ।

व॒स॒न्तः । अ॒स्य । आ॒सी॒त् । आ॒ज्य॒म् । ग्री॒ष्मः । इ॒ध्मः । श॒रत् । ह॒विः ॥ ६ ॥

१. ग-त-म-मु-संसारस्पर्शरहितो । २. ग-त-१.२.३.९.७.८-म-बहुलस्वरूपः । ३. ग-तस्य
योर्ध्वं; त-म-७-तस्य सोमं । ४. त-म-देवतिर्यगादिरूपेण । ५. त-मु-प्राणिजातं कथ्यते । ६. ग-
त-५-म-विविधं । ७. त-१-म-वस्तून्प्रेति । ८. त-म-स एव ।

‘यत्नं यदा पूर्वोक्तप्रयोगैः’ इतिप्रसङ्गं याम् । देवाः उपरमृष्टिमिदं यत्नं वाङ्मनसकानु-
 यत्नत्वेन तद्विषयतासम्भवात् । पुरुषस्यैवमेव मनसा हविष्येन संकल्प्य । पुरुषेन पुरुषान्वयेन । हविषा
 मानसं । यज्ञम् । अतएव अन्वयविदुः । तदर्थमात्रम् । अन्वयः यज्ञस्य । यज्ञमन्तः । यज्ञमन्तुं देव । आत्मानम्
 । आत्मानं अनुत्तम् । तन्मेषाद्यग्नयेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । एवं । अग्नये । इत्यन्तः । आत्मानम् । तन्मेषाद्यग्नयेन
 संकल्पितवन्त इत्यर्थः । तथा । अग्नयेऽग्निः । आत्मानम् । तन्मेषाद्यग्नयेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । एवं । पुरुषस्य हविः । यज्ञस्यैवमेव मनसा
 हविष्येन संकल्प्य इति स्पष्टमम् ।

तं यज्ञं बहिषि प्रीक्षन् पुरुषं ज्ञातमव्रतः ।

तेन देवा अयजन्त माध्या कर्षयश्च ये ॥ ७ ॥

तम् । यज्ञम् । बहिषि । प्र । अज्ञानम् । पुरुषम् । ज्ञातम् । अव्रतम् ।

तेन । देवाः । अयजन्त । माध्याः । कर्षयः । च । ये ॥ ७ ॥

‘यज्ञं यज्ञमाधनभूतं’ यत्नं पुरुषं पशुवभाषणया । युवे यज्ञं । बहिषि मानसं यत्नं । अज्ञानं
 प्रीक्षितवन्तः । कीदृशमित्यत्राह । अज्ञानः सर्वगच्छेः । एवं । पुरुषं । ज्ञातं । पुरुषार्थेन । यज्ञम् । ज्ञातं
 प्रीतिपूर्वकं । तस्माद्विराज्जायत । विराजते । अग्निः पुरुषः । इति । अनेन पुरुषस्यैव यज्ञुना । देवा
 । अयजन्त । मानसयागो निरपदिनवन्त इत्यर्थः । के ते देवा इत्यत्राह । माध्याः सृष्टिमाधनयोः ।
 प्रजापतिप्रभृतयः । तदनुकूलः । कर्षयः मन्त्रवृद्धाः । च । ये मन्त्रि । ते सर्वेऽयजन्तमेत्यर्थः ॥

तस्माद्यज्ञात् सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यम् ।

पशून् ताँश्चे वायव्यानारण्यान् ग्राम्याश्च ये ॥ ८ ॥

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वहुतः । समऽभृतम् । पृतऽआज्यम् ।

पशून् । तान् । च । वायव्यान् । आरण्यान् । ग्राम्याः । च । ये ॥ ८ ॥

‘सर्वहुतः । सर्वोत्तमः पुरुषः यस्मिन् यज्ञे हुयते सोऽयं सर्वहुतः । तस्मात् । तस्मात्
 पूर्वोक्तान् मानसान् । यज्ञान् । पृषदाज्यं दधिभिन्नमाज्यं । संभृतं संपादितम् । इति याज्यं केचि-
 दादिभोग्यज्ञानं सर्वं संपादितमित्यर्थः । तथा । वायव्यान् वायुदेवताकारिकमनिहान् । आरण्यान्
 पशून् । यज्ञे उपादितवान् । आरण्या हरिणादयः । तथा । च । ग्राम्याः गवाक्षादयः । तावपि
 यज्ञे । पशूनामन्तरिक्षद्वारा वायुदेवतायै वस्तुवर्जिते सम्राज्ञायते—‘वायवः स्वेवाह वायुर्वा
 अन्तरिक्षवायव्याः । अन्तरिक्षदेवताः । यज्ञे वै पशवः । वायव एवेनाम्यरिहर्तते’ । (तै. भा.
 ३. २. १. २) इति ॥

तस्माद्यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।

छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यज्ञस्तस्मादजायत ॥ ९ ॥

तस्मान् । यज्ञात् । सर्वहुतः । ऋचः । सामानि । जज्ञिरे ।

छन्दांसि । जज्ञिरे । तस्मात् । यज्ञः । तस्मात् । जज्ञन्त ॥ ९ ॥

वसर्वहुतः वतस्मात् पूर्वोक्तात् वयज्ञात् वक्तव्यः वसामानि च वज्रिरे उत्पन्नाः । वतस्मात्
यज्ञात् वज्रदांसि गायत्र्यादीनि वज्रिरे । वतस्मात् यज्ञात् वयुः अपि वज्रायत ॥

तस्मादश्वा अजायन्तु ये के चोभयादतः ।

गावो ह जज्ञिरे तस्मात् तस्माज्जाता अजावयः ॥ १० ॥

तस्मात् । अश्वाः । अजायन्त । ये । के । च । उभयादतः ।

गावः । ह । जज्ञिरे । तस्मात् । तस्मात् । जाताः । अजावयः ॥ १० ॥

वतस्मात् पूर्वोक्ताद्यज्ञात् वज्रा वज्रायन्त उत्पन्नाः । तथा वये वके वच अश्वव्यतिरिक्ता
गर्दभा अश्वतराश्च उभयादतः ऊर्वाधोभागयोरुभयोः दन्तयुक्ताः सन्ति तेऽप्यजायन्तः^१ । तथा
वतस्मात् यज्ञात् गावः च वज्रिरे । किंच वतस्मात् यज्ञात् अजावयः च जाताः ॥ १० ॥

यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।

मुखं किमस्य कौ बाहू का ऊरू पादा उच्येते ॥ ११ ॥

यत् । पुरुषम् । वि । अदधुः । कतिधा । वि । अकल्पयन् ।

मुखम् । किम् । अस्य । कौ । बाहू इति । कौ । ऊरू इति । पादौ । उच्येते इति ॥ ११ ॥

प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते । प्रजापतेः प्राणरूपा देवाः
वयत् यदा वपुरुषं विराडूपं व्यदधुः संकल्पेनोत्पादितवन्तः^२ तदानीं वकतिधा कतिभिः प्रकारैः
व्यकल्पयन् विविधं कल्पितवन्तः । अस्य पुरुषस्य मुखं वकिम्^३ आसीत् । कौ^४ बाहू अभूताम्
का ऊरू । कौ च पादावुच्येते । प्रथमं सामान्यरूपः प्रश्नः पश्चात् मुखं^५ किमित्यादिना विशेष-
विषयाः प्रश्नाः ॥

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः ।

ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पश्वां शूद्रो अजायत ॥ १२ ॥

ब्राह्मणः । अस्य । मुखम् । आसीत् । बाहू इति । राजन्यः । कृतः ।

ऊरू इति । तत् । अस्य । यत् । वैश्यः । पशून् । अजायत ॥ १२ ॥

इदानीं पूर्वोक्तानां प्रश्नानामुत्तराणि दर्शयति । अस्य प्रजापतेः ब्राह्मणः ब्राह्मणत्वजातिविशिष्टः
पुरुषः मुखमासीत् मुखानुत्पन्न इत्यर्थः । सोऽयं राजन्यः क्षत्रियत्वजातिमात्^६ पुरुषः सः बाहू
कृतः बाहुभेन निष्पादितः । बाहुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः । तत् तदानीम् अस्य प्रजापतेः यत् यौ
ऊरू तद्वयः वैश्यः संपन्नः । ऊरूभ्यामुत्पन्न इत्यर्थः । तथास्य पशूनां पादाभ्यां शूद्रः शूद्रत्व-
जातिमात् पुरुषः अजायत । इयं च मुखादिभ्यो ब्राह्मणादीनामुत्पत्तिर्यजुःसंहितायां सप्तमकाण्डे 'स
मुखमस्मिन्निर्गच्छति निरभिमीत' (तै. सं. ७. १. १. ४) इत्यादौ विस्पष्टमाह्वानात् । अतः प्रश्नोत्तरे उभे
अपि तत्परमवैव^७ योजनीये ॥

१. त१.२.१.७-तस्मादप्यजायत । २. त-कालेनोत्पादितवन्तः । ३. त-'किम्...मुखं' नास्ति ।
४. त-मु-क्षत्रियत्वजातिविशिष्टः । ५. त-म-तत्परैर्नैव; त१.२.४.५.६-तत्परैर्नैव; त७-मु-तत्परत्वे-
नैव ।

चन्द्रमा मनमो ज्ञानशक्तोः सूर्यो अजायत ।

मुग्धादिन्तःश्लामिश्रं प्राणाद्यायुर्जायत ॥ १३ ॥

मन्त्रः । नमः । आर्यः । मन्त्रः । नमः । आर्यः ।

1. The first step is to identify the problem or question that needs to be answered. This involves understanding the context and the specific requirements of the task.

यथा च प्राजापतिर्ब्रह्माग्निं रावतुः प्रजापतेः अग्निदेवो ब्राह्मणादयो मनुष्याः सन्मनुष्या
 यथा चन्द्रादयो देवा अपि तन्मादेवोत्पन्ना इत्याह । प्रजापतेः सन्मनुष्याः चन्द्रादयो देवाः ।
 चन्द्रो च चक्षुः सूर्यः अपि प्रजापतेः अन्त्ये मुखादिन्द्राग्निश्च देवानुत्पन्नौ । अन्त्ये प्राजा-
 द्यायुः प्रायसः ॥

नाभ्या आग्नीदन्तरिक्षं ग्रीष्मो द्यौः ममवर्तत ।

पद्मां भूमिर्दिशः श्रोत्रान्तर्यामिणं लोकां प्रकल्पयन् ॥ १४ ॥

नाम्याः । अर्माव । अन्वर्भिन्म । जीर्णोः । द्यौः । मम । अर्धेन ।

पतऽन्याम् । नमिः । दिवः । श्रंघ्रिः । वयः । शंकनः । प्रकृतमन्त्रः ॥ १७ ॥

यथा चन्द्रार्द्रान् प्रजापतेर्मानः प्रभृतिभ्योऽक्षयवन् । तथा अन्नरिभ्योऽन्नान् प्रजापतेः
 नाम्नादिभ्यो देवाः । अक्षयवन् उपर्यदिशवन्तः । एतदेव दर्शयति । मांभाः प्रजापतेर्नाभिः
 भ्रमरिभ्रमासीत् । सर्पाणां शिरसः । यो समवर्तत उपर्या । अक्षयवन्तः पर्यासां भूमिः
 उपर्या । अस्य भ्रोजान् दिशः उपर्याः ॥

सुप्तास्यासन् परिधयन्निः सुप्त सुमिधः कृताः ।

देवा यद्यज्ञं तन्वा॒ना अ॒व॒ध॒न् प॒रु॒षं प॒शुम् ॥ १५ ॥

मम । अस्य । आसन् । परिऽध्वः । त्रिः । मम । सम्ऽध्वः । कृताः ।

देवाः । यत् । यद्वा । तन्वाताः । अवज्ञन् । पुरुषम् । पयुम् ॥ १५ ॥

‘अस्य सांख्यिकव्यवस्थे’ गायत्र्यादीनि ‘सप्त छन्दानि’ परिधयः ‘आमन्’ । ऐष्टिकव्याह-
नीत्यस्य त्रयः परिधय उत्तरवेदिकाश्च आदिग्रन्थ सप्तमः परिधिप्रतिनिधिक्रयः । अत एवात्रावर्ते—
‘न पुरस्तात्परि दद्याथादित्यो ह्येषोऽन्तं पुरस्ताद्वाङ्मन्थपह्निः’ (तै. सं. २.१.१.३) इति । नत
एत आदिग्रन्थविहिताः सप्त परिधयोऽत्र सप्त छन्दोरूपाः । तथा ‘समिधः’ ‘त्रिः’ ‘सप्त त्रिगुणीकृतसप्त-
संख्याकाः एकविंशतिः’ ‘कुताः । ‘द्राक्ष माम्नाः पञ्चनवस्य हमे लोका असावादिभ्य एकविंशः’
(तै. सं. ५.१.१०.३) इति श्रुताः पद्यायां एकविंशतिद्राक्षमुक्तोष्मत्वेन भाविताः । ‘यत्र यः पुरुषो
वैराजोऽस्ति ते’ ‘पुरुषं’ ‘देवाः प्रजापतिप्राज्ञेन्द्रवरुणः’ ‘वज्रं’ ‘तन्वाणाः आससे वज्रं तन्वाणाः
कुर्वीनाः’ ‘वसुम्’ ‘अवधन्न् विराट्पुरुषमेव वसुत्वेन भावितवन्तः । एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वत्र ‘यत्पुरुषेण
हविषा’ इत्युक्तम् ॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

1-164-56
७-

ते ह नार्कं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥ १६ ॥

यज्ञेन । यज्ञम् । अयजन्त । देवाः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ।

ते । ह । नार्कम् । महिमानः । सचन्त । यत्र । पूर्वे । साध्याः । सन्ति । देवाः ॥ १६ ॥

पूर्वं प्रपञ्चनोक्तमर्थं संक्षिप्यात्र दर्शयति । 'देवाः प्रजापतिप्राणरूपाः यज्ञेन यथोक्तेन मानसेन संकल्पेन यज्ञं यथोक्तयज्ञस्वरूपं प्रजापतिम् अयजन्त पूजितवन्तः । तस्मात्पूजनात् यतानि प्रसिद्धानि धर्माणि जगद्भूषणविकाराणां धारकाणि प्रथमानि मुख्यानि' आसन् । एतावता सृष्टिप्रतिपादकमूकभागार्थः संगृहीतः । अथोपासनतत्फलानुवादकभागार्थः संगृह्यते । यत्र यस्मिन् विराट्-प्राप्तिरूपे नार्के पूर्वं साध्याः पुरातना विराडुपास्तिसाधकाः देवाः सन्ति तिष्ठन्ति तत् नार्कं विराट्प्राप्तिरूपं स्वर्गं ते महिमानः तदुपासका महात्मानः सचन्त समवयन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ ११ ॥ ॥ ३ ॥

अष्टमेऽनुवाके नव सूक्तानि । 'सं जागृवद्भिः' इति पञ्चदशैवं प्रथमं सूक्तं वीतहव्यपुत्रस्या-
रुणनाम्न आर्षमभिदेवत्यम् । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । तथा चानुकान्तं—'सं जागृवद्भिः
पञ्चोनाम्नो वीतहव्य आप्रेयम्' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागते छन्दसीदं सूक्तम् । सूत्रितं च—
'सं जागृवद्भिश्चित्र इच्छिरोर्वसुं न चित्रमहसमिति जागतम्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

सं जागृवद्भिर्जरमाण इध्यते दमे दमूना इष्यन्निष्पदे ।

विश्वस्य होता हविषो वरेण्यो विभुर्विभावा सुपखा सखीयते ॥ १ ॥

सम् । जागृवत्ऽभिः । जरमाणः । इध्यते । दमे । दमूनाः । इष्यन् । निष्पदे ।

विश्वस्य । होता । हविषः । वरेण्यः । विभुः । विभावा । सुऽसखा । सखिऽयते ॥ १ ॥

हे अग्ने 'जागृवद्भिः जागरणशीलैः स्तोत्रभिः जरमाणः स्तूयमानः दमूनाः दममना दानमना
दानमना वा इह्यः इहावाः' पदे स्थाने उत्तरवेद्याम् इष्यन् अन्नमिच्छन् विश्वस्य सर्वस्य हविषः
'होना वरेण्यः वरणीयः विभुः व्याप्तः विभावा दीप्तिमान् सुपखा शोभनसखा भवान् सखी-
यते सखिबन्धिपङ्कते यजमानाय सम्' इध्यते सम्प्रदीप्यते ॥

स दर्शतश्चरतिचिर्गृहेगृहे वनेवने शिश्रिये तक्षुवीरिव ।

जनंजनं जन्यो नाति मन्यते विश आ क्षेति विश्यो विशविशम् ॥ २ ॥

सः । दर्शनऽश्रीः । अतिथिः । गृहेऽगृहे । वनेऽवने । शिश्रिये । तक्षुऽवीरिव ।

जनम्ऽजनम् । जन्यः । न । अति । मन्यते । विशः । आ । क्षेति । विश्यः । विशम्ऽविशम् ॥ २ ॥

'इक्ष्वाक्याः इक्ष्वाक्यवर्माः' अतिथिः अतिथिभूतः सः अग्निः गृहेगृहे यजमानानां गृहेषु
'वनेवने सर्वेषु वनेषु' च शिश्रिये श्रयति । किंच जन्यः जनहितः सोऽग्निः जनंजनं सर्वं जनं

‘नक्षत्रादीन् राशयश्चैव’ भवति ‘समन्वये न विमुच्य राशयः/पर्यः’ । नक्षत्रं द्वावेवम् । ‘विश्वः विश्वस्यो
हितः सोऽग्निः’ ‘विश्वो समुप्यन’ ‘आ’ ‘अग्निं अभिराश्रयति’ । किञ्च ‘विश्वेजिन् सर्वो विश्वः प्रजा
अभिनिष्ठतीति शेषः ॥

सुदक्षो दक्षैः कर्तुनामि मुक्तनुरग्ने कविः काव्येनामि विश्वविन् ।

वसुर्वसूनां क्षयमि त्वमेक इत् द्यावा च यानि पृथिवी च पुष्येनः ॥ ३ ॥

सुदक्षः । दक्षैः । कर्तुना । अग्निम् । मुक्तनुरः । अग्ने । कविः । काव्येन । अग्निम् । विश्वविन् ।
वसुः । वसूनाम् । क्षयम् । त्वम् । एकः । इत् । द्यावा । च । यानि । पृथिवी इति । च । पुष्येनः ॥ ३ ॥

हे ‘अग्ने त्वं’ ‘दक्षैः दक्षैः’ ‘सुदक्षः सुवक्तुः’ ‘अग्निं भवसि’ । किञ्च ‘कर्तुना कर्मणा’ ‘मुक्तनुरः
शोभनकर्माणि’ । किञ्च ‘काव्येन मेधाविकर्मणा’ ‘कविः मेधावी’ ‘अग्निम्’ । किञ्च ‘विश्वविन् सर्वज्ञोऽग्निः’ ।
किञ्च ‘वसूनां धनानां’ ‘वसुः धामविनामि’ । किञ्च हे अग्ने ‘त्वमेक इत् एक एव’ ‘क्षयमि क्षयमग्निम्’ ।
किञ्च ‘द्यावा च’ ‘पृथिवी च’ ‘द्यावाभूमौ’ ‘यानि वसुनि’ ‘पुष्येनः संपर्ययनः’ ‘तेषां दिग्गानां
पार्थिवानां च धनानामासीत् इत्यर्थः’ ॥

प्रजानग्रे तव योनिमृत्विषमिच्छायास्पदे घृतवन्तमासदः ।

आ ते चिकित्र उपसामिवेतयोऽरेपम् सूर्यस्येव रश्मयः ॥ ४ ॥

प्रजानन् । अग्ने । तव । योनिम् । मृत्विषम् । इच्छायाः । स्पदे । घृतवन्तम् । आ । अमासदः ।
आ । ते । चिकित्रे । उपसाम् । इव । एतयः । अरेपम् । सूर्यस्य इव । रश्मयः ॥ ४ ॥

हे ‘अग्ने’ ‘तव’ ‘मृत्विषम् कर्तुं भवं’ ‘घृतवन्तं घृतेन सहितं’ ‘योनिं निवासस्थानम्’ ‘इच्छाया-
स्पदे उत्तरवेद्यां’ ‘प्रजानन् त्वम्’ ‘आमासदः आमासि’ । किञ्च ‘ते तव’ ‘रश्मयः’ ‘उपसामिव
यद्योयमास्’ ‘एतयः प्रजाः प्रकाशमभ्या जगत्तयो वा निर्गता रश्मयो इवन्ते तद्वत्’ ‘आ’ ‘चिकित्रे
प्रजायन्ते’ । ‘सूर्यस्येव यथा सूर्यस्य’ ‘अरेपम्ः पापरहितः निर्गताः’ ‘रश्मयः इवन्ते तद्वत्’ ‘चिकित्रे
प्रजायन्ते ॥

तव अयो वर्यस्येव विद्युतश्चित्रार्थिकित्र उपसां न केनवः ।

यदोषधीरभिसृष्टो वनानि च परि स्वयं विनुषे अन्नमास्ये ॥ ५ ॥

तव । अयः । वर्यस्य इव । विद्युतः । चित्राः । चिकित्रे । उपसां । न । केनवः ।
यत् । ओषधीः । अभिसृष्टः । वनानि । च । परि । स्वयम् । विनुषे । अन्नम् । आस्ये ॥ ५ ॥

हे अग्ने ‘तव’ ‘अयः रश्मिप्रकाशः विद्युतयः’ ‘चित्राः चिकित्राः’ ‘चिकित्रे प्रजायन्ते’ । तत्र
इच्छायाः । ‘वर्यस्येव यथा वरिणुर्मेघस्य मेघमिच्छः’ ‘विद्युतः’ ‘उपसां’ ‘न यथा चोपसां’ ‘केनवः
प्रजानास्त्वस्थाः’ ‘प्रकाशाः’ ‘प्रजायन्ते तद्वदित्यर्थः’ । कदेत्यत्राह । ‘यत् यथा त्वम्’ ‘ओषधीः ग्रीक्षाद्याः’

१. गन्त-१-सर्वव्ययः; २. १. २. ३. १. ७-सर्वव्ययः । २. गन्त-नु-इति शेषः । ३. गन्त-नु-प्रातिपद-
वाद्या; ४. १-ग्रीक्षावाद्या; ५. ४. १. ८-प्रीक्षावाद्याः ।

इमा अस्मै मतयो वाचो अस्मदाँ ऋचो गिरः सुष्टुतयः समग्मत ।

वसूयवो वसवे जातवेदसे वृद्धासु चिद्वर्धनो यासु चाकनत् ॥ १२ ॥

इमाः । अस्मै । मतयः । वाचः । अस्मत् । आ । ऋचः । गिरः । सुऽस्तुतयः । सम । अग्मत ।
वसूऽयवः । वसवे । जातऽवेदसे । वृद्धासु । चित् । वर्धनः । यासु । चाकनत् ॥ १२ ॥

१ जातवेदसे जातप्रज्ञाय २ वसवे वासयित्रे ३ अस्मै अग्नये ४ मतयः पूजयिष्यः ५ इमाः ६ वाचः
७ वसूयवः अस्मदर्थं धनकामाः सत्यः ८ अस्मत् अस्मत्तो निर्गत्य ९ आ १० समग्मत आभिमुख्येन
संगच्छन्ते । तमिममग्निं प्रीणयन्वित्यर्थः ११ काः पुनस्ताः । १२ सुष्टुतयः शोभनस्तुतिरूपाः १३ ऋचः
ऋगात्मिकाः १४ गिरः वाचः । तथा १५ यासु १६ वृद्धासु १७ चित् स्वत एव वृद्धास्वपि १८ वर्धनः पुनरपि
वर्धयिता सन्नधिः १९ चाकनत् स्तोतृन् कामयते । इमा मतय इत्यन्वयः ॥

इमां प्रत्नार्य सुष्टुतिं नवीयसीं वोचेयमस्मा उशते शृणोतु नः ।

भूया अन्तरा हृदस्य निस्पृशे जायेव पत्ये उशती सुवासाः ॥ १३ ॥

इमाम् । प्रत्नार्य । सुऽस्तुतिम् । नवीयसीम् । वोचेयम् । अस्मै । उशते । शृणोतु । नः ।
भूयाः । अन्तरा । हृदि । अस्य । निऽस्पृशे । जायाऽईव । पत्ये । उशती । सुवासाः ॥ १३ ॥

१ प्रत्नार्य पुराणाय २ उशते स्तोत्रं कामयमानाय ३ अस्मै अग्नये ४ नवीयसीं नवतरामन्यैः अकृत-
पूर्वा ५ सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं ६ वोचेयम् अहं वक्ष्यामि । सोऽग्निरस्मदीयां स्तुतिं ७ शृणोतु । किंचाहम्
८ अस्य अग्नेः ९ हृदि हृदये तत्रापि १० अन्तरा मध्ये ११ निस्पृशे संस्पृशेनाय । गुणैरनुरज्जनावेत्यर्थः ।
१२ भूयाः (भूयासम् । व्यत्ययेन मध्यमः । अग्नेर्हृदिस्पृगहं स्यामित्यर्थः । अथवा) मम सुष्टुतेरनुप्रवेष्टा
भवेति योज्यम् । समानमन्यत् । तत्र दृष्टान्तः । १३ पत्ये पत्युर्हृदयस्य मध्ये १४ सुवासाः शोभनवस्त्रादिना
मण्डिता १५ जाया उशती कामयमाना यथेष्टतमा भवति तद्वित्यर्थः ॥

यस्मिन्नश्वास ऋषभास उक्षणो वशा मेषा अवसृष्टास आहुताः ।

कीलालपे सोमपृष्ठाय वेधसे हृदा मतिं जनये चारुमग्रये ॥ १४ ॥

यस्मिन् । अश्वासः । ऋषभासः । उक्षणः । वशाः । मेषाः । अवऽसृष्टासः । आऽहुताः ।
कीलालऽपे । सोमऽपृष्ठाय । वेधसे । हृदा । मतिम् । जनये । चारुम् । अग्रये ॥ १४ ॥

१ यस्मिन् २ अश्वो ३ उक्षणः उक्षाणः । 'वा षपूर्वस्य निगमे' इति दीर्घविकल्पः । सेचनसमर्थाः
४ अश्वासः अश्वाः ५ ऋषभासः वृषभाश्च ६ वशाः स्वभाववन्ध्याश्च ७ मेषाः च ८ अवसृष्टासः देवतार्थम्
अवसृष्टाः परित्यक्ताः सन्तोऽश्वमेधे ९ आहुताः आभिमुख्येन हुता भवन्ति १० कीलालपे सौत्रासृष्ट्यां
सूरां पिबते । 'कीलालम्' इत्युदकनामसु पाठात् । उदकं ११ पिबते १२ सोमपृष्ठाय सोमयुक्तः पृष्ठ उपरि-
भागो यस्य तस्मै सोमपृष्ठाय १३ वेधसे विधात्रे तस्मै १४ अग्रये १५ हृदा हृदयेन १६ चारुं कल्पाणीं १७ मतिं
स्तुतिं १८ जनये जनयामि । उत्पादयामि ॥

१. म-पूर्ववित्यर्थः । २. त-मु-प्रवृद्धास्वपि । ३. ग-मनसि सुष्ठु अनुप्रविष्टो । ४. त-यस्मिन् ।

५. त-स्वभाववन्ध्याश्च । ६. ग-त-उदकं' नास्ति ।

अहाव्यये हविरास्ये ते सुचीव घृतं चम्बीव सोमः ।

वाजसनिं रयिमस्मे सुवीरं प्रशस्तं वैहि यशसं बृहन्तम् ॥ १५ ॥

अहावि । अग्रे । हविः । आस्ये । ते । सुचिऽईव । घृतम् । चम्बिऽइव । सोमः ।

वाजऽसनिम् । रयिम् । अस्मे इति । सुवीरम् । प्रऽशस्तम् । वैहि । यशसम् । बृहन्तम् ॥ १५ ॥

हे ऽअग्रे ऽते तव ऽआस्ये सुखे ऽहविः पुरोडाशादिहविरस्माभिः ऽअहावि सततं प्रक्षिप्यते । तत्र दृष्टान्ती । ऽघृतम् आज्यं ऽसुचीव यथा सुचि । ऽचम्बीव ऽसोमः । यथा यमसे सोमः तद्वदित्यर्थः । तथा त्वं ऽवाजसनिम् अन्नस्य दातारं ऽसुवीरं शोभनपुत्रोपेतं ऽप्रशस्तं सुवर्णादिकं ऽयशसं यशस्विनं कीर्तिमन्तं ऽबृहन्तम् अपरिमितं महान्तं वा ऽरयि रमणीयं धनम् ऽअस्मे अस्मभ्यं ऽवैहि देहि ॥ २२ ॥

‘यज्ञस्य’ इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तं मनोः पुत्रस्य शार्यातस्यार्थं जागतं बहुदेवताकम् । तथा चानुकान्तं—‘यज्ञस्य शार्यातो मानवो वैश्वदेवं तु जागतम्’ इति । चानुविधिक आरम्भर्णाय-ऽइति वैश्वदेवशब्द इदं सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानम् । सूत्रितं च—‘ने हि छावापृथिवी यज्ञस्य वो रथ्यम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । दृष्टयामिदं पञ्चदशयोर्द्वितीयेऽहम्यपीदं वैश्वदेवनिविद्धानम् । ‘चानु-विधिकेन तृतीयसवनम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति सूत्रकृतानिदिष्टवान् ॥

यज्ञस्य वो रथ्यं विश्पतिं विशां होतारमक्तोरतिथिं विभार्वसुम् ।

शोचच्छुष्कासु हरिणीषु जर्भुरदृषा केतुर्यजतो धामशायत ॥ १ ॥

यज्ञस्य । वः । रथ्यम् । विश्पतिम् । विशाम् । होतारम् । अक्तोः । अतिथिम् । विभार्वसुम् ।

शोचन् । शुष्कासु । हरिणीषु । जर्भुरत् । दृषा । केतुः । यजतः । धाम् । अशायत् ॥ १ ॥

हे देवाः ऽवः युयं ऽयज्ञस्य ऽरथ्यं नेतारं ऽविश्पतिं मनुष्याणां पालकं स्वामिनं वा^१ ऽविशां देवानां ऽहोतारम् आह्वतारम् ऽअक्तोः रात्रेः ऽअतिथिम् अतिथिभूतं ऽविभावसुं दिविचर्दक्षधनं तमग्निं परिचरतेति शेषः । ऽशुष्कासु शुष्कभूतास्वोषधीषु ऽशोचन् ज्वलन् ऽहरिणीषु हरितवर्णासु आर्द्रास्वोषधीषु ऽजर्भुरत् भक्षयन् कुटिलं गच्छन् वा ऽदृषा कामानां वर्धिता ऽकेतुः प्रजापकः ऽयजतः यष्टव्योऽग्निः ऽधां दिवम् ऽअशाचत प्रतिचोते ॥

इममञ्जस्पामुभये अकृण्वत धर्माणमग्निं विदर्यस्य सार्धनम् ।

अक्तुं न यद्दमुषसः पुरोहितं तनूनपातमरुषस्य निसते ॥ २ ॥

इमम् । अञ्जऽस्पाम् । उभये । अकृण्वत् । धर्माणम् । अग्निम् । विदर्यस्य । सार्धनम् ।

अक्तुम् । न । यद्दम् । उषसः । पुरऽहितम् । तनून् ऽनपातम् । अरुषस्य । निसते ॥ २ ॥

‘उभये देवमनुष्याः ऽअञ्जस्पाम् अञ्जसा रक्षकं ऽधर्माणं धारकम् ऽइमम् ऽअग्निं ऽविदर्यस्य यज्ञस्य ऽसाधनं साधयितारम् ऽअकृण्वत अकुर्वत । किञ्च ऽअरुषस्य आरोचमानस्य वाचोः ऽतनूनपातं पुत्रं ऽयद्दं महान्तं ऽपुरोहितम्^२ ऽउषसः ऽअक्तुं ऽन स्वरभिमिरञ्जकमादित्यमिव ऽनिसते चुम्बयन्ति । आश्वयन्त इत्यर्थः ॥

१. त-१.२.६-८-म-१.२.४.६-८-यष्टयामिदं। २. त-म-‘वा’ नास्ति । ३. ग-त-सु-पुरोहितमिममग्नि ।

बळस्य नीथा वि पणेश्व मन्महे वया अस्य प्रहुता आसुरत्तवे ।

यदा घोरासो अमृतत्वमाश्रुतादिजनस्य दैव्यस्य चर्किरन् ॥ ३ ॥

बट् । अस्य । नीथा । वि । पणेः । च । मन्महे । वयाः । अस्य । प्रहुताः । आसुः । अत्तवे ।
यदा । घोरासः । अमृतत्वम् । आश्रुता । आत् । इत् । जनस्य । दैव्यस्य । चर्किरन् ॥ ३ ॥

विपणेः अस्माभिर्विविधं पणितव्यस्य स्तुत्यस्याग्नेः । नीथा नीथान्यस्मत्संबन्धीनि प्रज्ञानानि
बट् सत्थानि स्युरिति । मन्महे वयं कामयामहे । किंच अस्य अग्नेः वयाः अस्मदीया अन्नाहुतयः
अत्तवे भक्षणाय प्रहुताः आसुः भवेयुरिति कामयामहे । किंच यदा यस्मिन् काले घोरासः
घोराः अग्नेर्ज्वालाः अमृतत्वम् अविनाशित्वम् आश्रुता प्राप्नुवन्ति आदित् अनन्तरमेवास्माक-
मृत्विजः दैव्यस्य देवेषु भवस्य जनस्य अग्नेरर्थाय चर्किरन् किरियुः । अग्नौ हवींषि प्रक्षि-
पेयुरित्यर्थः ॥

ऋतस्य हि प्रसितिर्द्यौरुरु व्यचो नमो मही अरमतिः पनीयसी ।

इन्द्रो मित्रो वरुणः सं चिकित्रिरेऽथो भगः सविता पूतदक्षसः ॥ ४ ॥

ऋतस्य । हि । प्रसितिः । द्यौः । उरु । व्यचः । नमः । मही । अरमतिः । पनीयसी ।
इन्द्रः । मित्रः । वरुणः । सम् । चिकित्रिरे । अथो इति । भगः । सविता । पूतदक्षसः ॥ ४ ॥

ऋतस्य यज्ञस्य संबन्धनमेनमस्मि प्रति प्रसितिः विस्तृता द्यौः उरु विस्तीर्णं व्यचः
व्याप्तमन्तरिक्षं च पनीयसी स्तुत्यतमा अरमतिः पर्यन्तरहिता मही पृथिवी च नमः नमनं
कुर्वन्तीति शेषः । अथो अपि च एनमस्मि इन्द्रो मित्रः च वरुणः च भगः च सविता
पूतदक्षसः शुद्धबला एते देवा एनमस्मि सं चिकित्रिरे ज्यैष्ठ्याय संजानते ॥

प्र रुद्रेण ययिना यन्ति सिन्धवस्तिरो महीमरमतिं दधन्विरे ।

येमिः परिज्मा परियन्तुरु ज्यो वि रोरुवज्जठरे विश्वमुक्षते ॥ ५ ॥

प्र । रुद्रेण । ययिना । यन्ति । सिन्धवः । तिरः । महीम् । अरमतिम् । दधन्विरे ।
येमिः । परिज्मा । परियन् । उरु । ज्यः । वि । रोरुवत् । जठरे । विश्वम् । उक्षते ॥ ५ ॥

सिन्धवः स्यन्दनशीला आपः ययिना गमनशीलेन रुद्रेण रुद्रपुत्रेण मरुद्गणेन सह प्र
यन्ति । अथ बहुवदाह । तेऽमी मरुतः अरमतिम् । रमतिर्विरामोऽवसानम् । तद्रहितामपर्यन्तां
महीं पृथिवीं तिरः दधन्विरे तिरस्कुर्वन्तीत्यर्थः । परिज्मा परितो गन्तेन्द्रः परियन् परितो
गच्छन् येमिः यैः मरुद्गणैः सह उरु ज्यः बहुवेगं करोतीति शेषः । किंच जठरे अन्तरिक्षे
रोरुवत् शब्दं कुर्वन् पर्वण्यो यैर्मरुद्गणैः सह विश्वं भुवनम् उक्षते सिञ्चते ॥ २३ ॥

ऋणा रुद्रा मरुतो विश्वकृष्टयो दिवः श्येनासो असुरस्य नीळयः ।

तेमिश्चष्टे वरुणो मित्रो अयमेन्द्रो देवेभिरवुशेभिरवशः ॥ ६ ॥

क्राणाः । रुद्राः । मरुतः । विश्वऽकृष्टयः । दिवः । इयेनासः । असुरस्य । नीक्यः ।
तेभिः । चष्टे । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । इन्द्रः । देवेभिः । अवेसेभिः । अवेसः ॥ ६ ॥

व असुरस्य मेघस्य व नीक्यः आवासमृताः व दिवः अन्तरिक्षस्य संबन्धिनः व इयेनासः इयेनाः
शंसनीयगन्तयः विश्वऽकृष्टयः व्यासमनुष्याः रुद्राः रुद्रपुत्रा ये मरुतः क्राणाः स्वाधिकारकर्माणि
कुर्वाणा आसन इति शेषः । तेभिः तैः व अवेसेभिः अश्ववज्रिः सोमवज्रिर्वा व देवेभिः देवैः सह
व अवेसः अश्ववान् सोमवान्वा व इन्द्रः व चष्टे पश्यति । व वरुणः च व मित्रः च व अर्यमा च सोमवज्रिः
मरुजिः सह पश्यन्ति ॥

इन्द्रे भुजं शशमानासं आशतु सूरौ दृशीके वृषणश्च पौंस्ये ।

प्र ये न्वस्यार्हणां ततश्चिरे युजं वज्रं नृपदनेषु कारवः ॥ ७ ॥

इन्द्रैः । भुजम् । शशमानासः । आशतु । सूरः । दृशीके । वृषणः । च । पौंस्ये ।
प्र । ये । नु । अस्य । अहेणा । ततश्चिरे । युजम् । वज्रम् । नृऽपदनेषु । कारवः ॥ ७ ॥

ये व शशमानासः शशमानाः^१ स्तोतारः व इन्द्रे स्तुते सति व भुजं पाठनम् आशतु प्राप्तुवन्ति ।
व सूरः सूर्ये स्तुते सति व दृशीके दर्शनं सर्ववस्तुविषयं प्राप्तुवन्ति । व वृषणः वपिचरीन्द्रे स्तुते व पौंस्यं
बलं च प्राप्तुवन्ति । किंच व ये व कारवः स्तोतारः व अस्य इन्द्रस्य व अर्हणा पूजनानि व नु क्षिप्रं
व ततश्चिरे प्रकृष्टानि कुर्वन्ति ते स्तोतारः व नृपदनेषु नरः कर्तृत्वेन येषु सीदन्ति तिष्ठन्ति तेषु यत्नेषु
व युजं सहायमिन्द्रस्य व वज्रं प्राप्तुवन्ति ॥

सूरश्चिदा हरितो अस्य रीरमदिन्द्रादा कश्चिद्भयते तवीयसः ।

भीमस्य वृष्णो जठरादभिष्वसो दिवेदिवे सहुरिः स्तुचर्वाधितः ॥ ८ ॥

सूरः । चित् । आ । हरितः । अस्य । रीरमत् । इन्द्रात् । आ । कः । चित् । भयते । तवीयसः ।
भीमस्य । वृष्णः । जठरात् । अभिऽश्वसः । दिवेऽदिवे । सहुरिः । स्तुत् । अर्वाधितः ॥ ८ ॥

व सूरः सूर्योऽपि व अस्य इन्द्रस्य परमेश्वरस्य परमात्मन आज्ञां परिपालयितुं मन्वानः व हरितः
अश्वान् प्रेरयतीति शेषः । प्रेरयन्त्विति व आ व रीरमत् आभिमुख्येन रमयति । यः व कश्चित् देवोऽपि
सृष्टौ^२ व भयते विभेति स देवः व तवीयसः प्रवृद्धात् व इन्द्रात् परमात्मनो भयादेव विभेति । तथा च
तैत्तिरीये पठितं—' भीषास्माद्वातः पवते ' (तै. उ. २. ८) इत्यादिना । किंच व वृष्णः कामानां
वर्धितुः व भीमस्य सर्वभयंकरस्य परमात्मनः परमेश्वरस्य व दिवेदिवे अन्वहम् व अभिष्वसः आभि-
मुख्येन श्वसतः व जठरात् उदरादन्तरिक्षात् व सहुरिः सहनशीलः^३ व अर्वाधितः आचरहितः व स्तुत्
स्तनयति शब्दं करोति ॥

स्तोमं वो अद्य रुद्राय शिकंसे क्षयद्वीराय नमसा दिदिष्टन ।

येभिः शिवः स्वर्वा एव्यावभिर्दिवः सिर्गक्ति स्वयंशा निकामभिः ॥ ९ ॥

१. ग-त ४. ५-शंसमानाः त १. २. ३. ६. ०-शंसमानाः । २. ग-इह; त १. २. ३. ६. ०-दृष्टौ; त ४. ५-
दृष्टौ । ३. त-मु-सहनशीलः सत् ।

स्तोमम् । वृ । अथ । रुद्राय । शिक्तेसे । क्षयत्^१वीराय । नमसा । दिदिष्टन ।

येभिः । शिवः । स्वऽवान् । एव्याव^२ऽभिः । दिवः । सिसंक्ति । स्वऽर्यशाः । निकामऽभिः ॥ ९ ॥

१ एव्यावभिः अश्वैराच्छद्भिः २ येभिः यैर्मरुद्भिः सह १ स्ववान् ज्ञातिमान् २ स्वयंशाः स्वभूत-
कीर्तिः ३ शिवः सुखकरः परमेश्वरः ४ दिवः द्युलोकाद्यजमानान् ५ सिसंक्ति सेवते हे ऋत्विजः यूयम्
६ अथ अस्मिन् वागे ७ निकामभिः नियताभिलाषैः ८ तैर्मरुद्भिः सहिताय ९ क्षयद्वीराय क्षितशत्रवे
१० शिक्तेसे शरणे शक्ताय ११ रुद्राय १२ नमसा अन्धेन नमस्कारेण वा सह १३ स्तोमं स्तोत्रं १४ दिदिष्टन दिशत
सृजत । गमयतेत्यर्थः ॥

ते हि प्रजाया अमरन्त वि श्रवो बृहस्पतिर्वृषभः सोमजामयः ।

यज्ञैर्यवा प्रथमो वि धारयद्देवा दक्षैर्भृगवः सं चिकित्रिरे ॥ १० ॥

ते । हि । प्रऽजायाः । अमरन्त । वि । श्रवः । बृहस्पतिः । वृषभः । सोमऽजामयः ।

यज्ञैः । अर्थवा । प्रथमः । वि । धारयत् । देवाः । दक्षैः । भृगवः । सम् । चिकित्रिरे ॥ १० ॥

१ हि यस्मात्कारणात् २ वृषभः कामानां वर्धिता ३ बृहस्पतिः ४ सोमजामयः अन्ये सोमबन्धवः
५ ते विश्वे देवाः ६ प्रजायाः अर्थाय ७ श्रवः अङ्गं ८ वि ९ अमरन्त विभरन्ति वृष्टिद्वारेण पोषयन्ति
तस्मात्कारणात् तासां १० प्रजानां मध्ये ११ अथवा नामर्षिः १२ प्रथमः १३ प्रथममेव १४ क्रियमाणैः १५ यज्ञैः
१६ वि १७ धारयत् देवान् कर्ममार्गान् वा विष्टतानकरोत् । अत्र निगमः—‘ यज्ञैर्यवा प्रथमः पथस्तते ’
(ऋ. सं. १. ८३. ५) इति । अथ १८ दक्षैः बलैः सह १९ देवाः विश्वे २० भृगवः ऋषयश्च २१ सं २२ चिकित्रिरे
अथर्वणा कृतं यज्ञं गत्वा पशून् संजातवन्तः ॥ २३ ॥

ते हि द्यावापृथिवी भूरिरेतसा नराशंसश्चतुरङ्गो यमोऽदितिः ।

देवस्त्वष्टा द्रविणोदा ऋभुक्ष्णः प्र रोदसी मरुतो विष्णुरहिरे ॥ ११ ॥

ते इति । हि । द्यावापृथिवी इति । भूरिरेतसा । नराशंसः । चतुऽऽङ्गः । यमः । अदितिः ।

देवः । त्वष्टा । द्रविणऽदाः । ऋभुक्ष्णः । प्र । रोदसी इति । मरुतः । विष्णुः । अहिरे ॥ ११ ॥

१ भूरिरेतसा बहूदके २ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्या ३ यमः देवः ४ अदितिः च ५ त्वष्टा ६ देवः च
७ द्रविणोदाः अग्निश्च ८ ऋभुक्ष्णः ऋभवश्च ९ रोदसी रुद्रस्य पत्नी च १० मरुतः देवाश्च ११ विष्णुः १२ च १३
१४ ते विश्वे देवाः १५ चतुरङ्गः चतुर्भिरग्निभिर्युक्तस्तस्मिन् १६ नराशंसः नराशंसनामधेये यज्ञे १७ प्र १८
१९ अहिरे अस्माभिः स्तोतृभिः पूज्यन्ते २० ॥

उत स्य नं उजिजामुर्विया कुविरहिः शृणोतु बुध्न्यो हवीमनि ।

सूर्यामासा विचरन्ता दिविक्षिता ध्रिया शमीनहुषी अस्य बोधतम् ॥ १२ ॥

१. त-म १.२.४.६.८-सहजाः । २. त-म ६.८-द्युलोकानयजमाना वा; म १.२.४.७-द्युलोका-
द्यजमानो वा । ३. त-म-नियताभिलाषितैः । ४. ग-क्षपितशत्रवे; त १.२.७-म ४.६.८-रक्षितशत्रवे;
त ३-क्षतशत्रवे; म १.२-मोक्षितशत्रवे । ५. ग-म-सोमबन्धकाः; त-मु-सोमबन्धकाः । ६. ग-त-म १.४.५.
६-तेषां । ७. ग-म-‘प्रथमः’ नास्ति । ८. त-‘प्रथममेव’ नास्ति । ९. त-विक्रियमाणैः । १०. त-
त । ११. त-मु-चतुर्भिर्युक्तोऽस्मिन् । १२. त-मु-विष्णुरस्माभिः स्तोतृभिरहिरे प्रपूज्यते ।

उत । स्यः । नः । उशिजां । उर्विया । कविः । अहिः । शृणोतु । बुध्नः । हवीमनि ।
सूर्यामासा । विऽचरन्ता । दिविऽक्षिता । धिया । शमीनहृयी इति । अस्य । बोधतम् ॥ १२ ॥

उत अपि च नः अस्माकम् उशिजा कामयमानानामुत्पिजाम् उर्विया उर्वी बह्वी स्तुति
कविः मेधावी बुध्न्यः बुध्ने अन्नरिक्षे भवः सः अहिः देवः इहवीमनि हवन्ते यत्र देवेभ्यो हवींषि
तस्मिन्मयज्ञे शृणोतु । दिविऽक्षिता दिवि वसन्तौ विचरन्ता विशेषेण चरन्तौ सूर्यामासा सूर्या-
चन्द्रमसौ धिया बुद्ध्या अस्य स्तोत्रमिदं बोधनं बुध्नेताम् । शमी कर्मवती पृथिवी । 'शमी' इति
कर्मनामसु पाठात् । नहृयी धीः । अत्र वाजसनेयकं—'धीर्नहृयीयं वै शमी तस्या एष गर्भः' इति ।
हे धावापृथिव्यां युवां स्तोत्रं धिया स्वीयया प्रज्ञया बुध्नेतमवगच्छतमित्यर्थः ॥

प्र नः पूषा चरथ विश्वदेव्योऽपां नपादवतु वायुरिष्टये ।

आत्मानं वस्यो अभि वातमर्चत तदक्षिना सुहवा यामनि श्रुतम् ॥ १३ ॥

प्र । नः । पूषा । चरथम् । विश्वऽदेव्यः । अपाम् । नपात् । अवतु । वायुः । इष्टये ।

आत्मानम् । वस्यः । अभि । वातम् । अर्चत । तत् । अक्षिना । सुऽहवा । यामनि । श्रुतम् ॥ १३ ॥

पूषा देवः न अस्माकं संबन्धि चरथं जह्मं प्र अवतु प्रकर्षेण रक्षतु । किंच विश्व-
देव्यः विश्वदेवहितः अपां नपात् वायुः इष्टये यज्ञस्य निष्कृत्यर्थं प्रावतु । किंच आत्मानं सर्वेषा-
मात्मभूतं वातं वायुं वस्यः वसीयः प्रशस्यतरमघं प्राप्नुम् । अस्मभ्यमघं कामयमानमिति शेषः ।
हे अक्षिना अक्षिनां सुहवा स्वाह्वानौ युवां यामनि यागगमने तत् इदं स्तोत्रं श्रुतं श्रुतम् ॥

विशामासामभयानामाधिक्षितं गीमिरु स्वयंशसं गृणीमसि ।

ग्राभिर्विश्वामिरादितिमनर्वणमक्तोर्युवानं नृमणा अथा पतिम् ॥ १४ ॥

विशाम् । आसाम् । अभयानाम् । अधिऽक्षितम् । गीऽभिः । ऊँ इति । स्वऽयंशसम् । गृणीमसि ।

ग्राभिः । विश्वामिः । अदितिम् । अनर्वणम् । अक्तोः । युवानम् । नृऽमनाः । अथ । पतिम् ॥ १४ ॥

अभयानां संसारमथरहितानाम् आसां विशां मनुष्याणाम् अधिक्षितम् अन्तर्निवसन्तं
स्वयंशसं स्वयं समुपावितकीर्तिमेतमग्निं गीमिः स्तुतिभिः गृणीमसि वयं स्तुमः । किंच अन-
र्वणम् अप्रत्युतां पथुरपस्थान्तत्वेनाप्रतिगताम् अदितिम् अदीनां देवमातरं विश्वामिः सर्वाभिः
प्राभिः देवपत्नीभिः सहितां स्तुमः । किंच अक्तोः रात्रेः युवानं स्वतेजसा मिश्रितारं चन्द्रमसं
स्तुमः । किंच नृमणाः नृषु मनुष्येष्वनुग्राहकमना यः तमादित्यं स्तुमः । अथ अथ पतिं सर्वस्य
पालकमिन्द्रं स्तुमः ॥

रेमदत्र जनुषा पूर्वो अङ्गिरा ग्रावाण ऊर्ध्वा अभि चक्षुरध्वरम् ।

येभिर्विहाया अभवद्विचक्षणः पार्थः सुमेकं स्वधितिर्वनन्वति ॥ १५ ॥

रेमत् । अत्र । जनुषा । पूर्वः । अङ्गिराः । ग्रावाणः । ऊर्ध्वाः । अभि । चक्षुः । अध्वरम् ।

येभिः । विऽहायाः । अभवत् । विऽचक्षणः । पार्थः । सुऽमेकम् । स्वऽधितिः । वनन्ऽवति ॥ १५ ॥

अङ्गिरा नामधिरारिर्विज्येन वृतः सन् देवान् स्तौति । ^१अत्र अस्मिन् यज्ञे ^२जनुषा जन्मना ^३पूर्वः प्रन्तः ^४अङ्गिराः नामर्षिः ^५रेभत् देवान् स्तौति । ^६प्रावाणः च ^७ऊर्ध्वाः उद्यताः सन्तः ^८अध्वरं यज्ञसाधनं सोमम् ^९अभि ^{१०}चक्षुः अभिपश्यन्ति । ^{११}विचक्षणः विद्रष्टेन्द्रः ^{१२}येभिः यैः प्रावभिरभिषव-
संबन्धिभिः शब्दैः ^{१३}विहायाः महान् ^{१४}अभवत् । दृष्टोऽभूदित्यर्थः । ^{१५}अस्येन्द्रस्य ^{१६}स्वधितिः वज्रः ^{१७}वनन्वति ददकवति मार्गे ^{१८}पाथः अन्नसाधनं ^{१९}सुमेकं शोभनमुदकं निरगमयदिति शेषः ॥ ॥२५॥

‘महि’ इति पञ्चदशचैव तृतीयं सूक्तम् । तान्वो नाम पृथोः पुत्र ऋषिः । द्वितीयातृतीये त्रयोदशी चेति तिलोऽनुष्टुभः । नवम्यक्षरसंख्यया पङ्क्तिर्न पादैः । एकादशी न्यङ्कुसारिण्यष्टकद्वादशक-
द्व्यष्टकवती । पञ्चदशी पुरस्तादबृहत्याद्यद्वादशकन्यष्टका । शिष्टा नव प्रस्तारपङ्क्तिच्छन्दस्काः । आद्यौ जागता^१ द्वौ^२ गायत्रौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः । विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘महि तान्वः पार्थः प्रस्तारपाङ्कं पुरस्तादबृहत्यन्तं त्रयोदश्युपाद्ये चानुष्टुभो नवम्यक्षरैः पङ्क्तिरेकादशी न्यङ्कु-
सारिणी’ इति । गतो विनियोगः ॥

महिं द्यावापृथिवी भूतमुर्वी नारीं यद्ही न रोदसी सदै नः ।

तेभिर्नः पातं सद्वास एभिर्नः पातं शूषणि ॥ १ ॥

महिं । द्यावापृथिवी इति । भूतम् । उर्वी इति । नारी इति । यद्ही इति । न । रोदसी इति । सदैम् । नः ।
तेभिः । नः । पातम् । सद्वासः । एभिः । नः । पातम् । शूषणि ॥ १ ॥

हे ^१द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ युवां ^२महि अत्यन्तं यथा भवति तथा ^३उर्वी विस्तीर्णे ^४भूतं भवतम् । किंच ^५यद्ही मंह्यौ ^६रोदसी द्यावापृथिव्यौ ^७नारी ^८न स्त्रियाविव ^९नः अस्माकं ^{१०}सदै सदा भवतम् । किंच युवां ^{११}शूषणि ^{१२}नः अस्माकं शत्रुबले युष्मदीयैः ^{१३}एभिः पालनैः ^{१४}पातं रक्षतम् । किंच युष्मदीयैः ^{१५}तेभिः तैः पालनैः ^{१६}नः अस्माकं ^{१७}सद्वासः अतिज्ञानेनास्मानभिभवितुः शत्रोरपि ^{१८}पातं रक्षतम् ॥

यज्ञेयज्ञे स मर्त्यो देवान्त्संपर्यति । यः सुभैर्दीर्घश्रुत्तम आविवासात्येनान् ॥ २ ॥

यज्ञेऽयज्ञे । सः । मर्त्यैः । देवान् । संपर्यति ।

यः । सुभैः । दीर्घश्रुत्तमः । आविवासाति । एनान् ॥ २ ॥

^१यस्य ^२मर्त्यः मनुष्यः ^३यज्ञेयज्ञे सर्वेषु यज्ञेषु ^४देवान्^२ सर्वान्^२ ^५संपर्यति परिचरति ^६यः ^७दीर्घश्रुत्तमः अतिज्ञानेन दीर्घस्य बहोः शास्त्रस्य श्रोता यो मनुष्यः ^८सुभैः सुखकरैर्हविर्भिः ^९एनान् देवान् ^{१०}आविवासाति^१ परिचरति । असुखकरैर्हविर्भिः कृतमपि कर्म समर्थं^२ न^३ भवतीत्यर्थः ॥

विश्वेषामिरज्यवो देवानां वार्महः । विश्वे हि विश्वमहसो विश्वे यज्ञेषु यज्ञियाः ॥ ३ ॥

विश्वेषाम् । इरज्यवः । देवानाम् । वाः । महः ।

विश्वे । हि । विश्वऽमहसः । विश्वे । यज्ञेषु । यज्ञियाः ॥ ३ ॥

१. ग-त-सु-द्वौ जागता ततो द्वौ । २. त-सु-सर्वान् देवान् । ३. त-सु-आविवासाति । ४. त१-२-संपर्यति संपर्याये नः ; त३.८-सु-संपर्याये ; त४.५.६.७-संपर्यति संपर्याये ।

हे विधेयामिरज्यवः भुवनानामीश्वराः देवानां द्योतनादिगुणयुक्तानां भवतां महः महत्
 ववाः वरणीयं धनं विधान इति शेषः । तद्वस्त्वर्थं दत्तेति भावः । किंच विधेये सर्वे यूयं विश्वमहसः
 व्यासतेजस्काः । किंच विधेये यूयं वज्रेषु यज्ञिषाः यष्टव्याः ॥

ते धा राजानो अमृतस्य मन्द्रा अर्यमा मित्रो वरुणः परिज्मा ।

कद्रुद्रो नृणां स्तुतो मरुतः पूषणो भर्गः ॥ ४ ॥

ते । ध । राजानः । अमृतस्य । मन्द्राः । अर्यमा । मित्रः । वरुणः । परिज्मा ।

कद्रु । रुद्रः । नृणाम् । स्तुतः । मरुतः । पूषणः । भर्गः ॥ ४ ॥

अर्यमा देवः मित्रः च परिज्मा सर्वतोयामी सर्वत्राप्रतिहतगतिः वरुणः अन्यो देवजन-
 श्रतिविभिः स्तुतः रुद्रः च पूषणः सर्वस्य पोषयितारो मरुतः च भर्गः च एते देवाः मन्द्राः
 सर्वैः स्तुत्याः सन्तः नृणां मनुष्याणां कद्रु सुखं प्रवच्छतेति शेषः । एते सर्वे अमृतस्य अमृत-
 सदृशस्य हविषः राजानः यव ईश्वराः खलु ॥

उत नो नक्तमपां वृषण्वसू सूर्यामासा सदर्नाय सधन्या ।

सचा यत्साद्यैषामर्हिर्वृध्रेषु बुध्न्यः ॥ ५ ॥

उत । नः । नक्तम् । अपाम् । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवनू । सूर्यामासा । सदर्नाय । सधन्या ।

सर्वा । यत् । सादि । एगम् । अर्हिः । वृध्रेषु । बुध्न्यः ॥ ५ ॥

उत अपि च हे वृषण्वसू वर्षणधनावधिनौ युवाम् अपाम् उदकानां संबन्धिनौ सधन्या
 सधन्यौ समानधनौ सूर्यामासा सूर्याचन्द्रमसौ बुध्रेषु अन्तरिक्षेषु निवासस्थानेषु मेघेषु यद्
 यः अर्हिर्बुध्न्यः देवः साद्यैषादिति तिष्ठति एषाम् एभिः सचा सह युवां नक्तं रात्रावहनि
 चोरुष्यतमिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥ २६ ॥

उत नो देवावधिनौ शुभस्पती धामभिर्मित्रावरुणा उरुष्यताम् ।

महः स राय एषतेऽति धन्वेव दुरिता ॥ ६ ॥

उत । नः । देवौ । अश्विनौ । शुभः । पती इति । धामभिः । मित्रावरुणौ । उरुष्यताम् ।

महः । सः । रायः । आ । ईषते । अति । धन्वेव । दुः । ऽहता ॥ ६ ॥

उत अपि च शुभस्पती शुभस्वोदकस्य पती अश्विना अश्विनौ देवौ नः अस्मान्
 धामभिः आत्मीयैः शरीरैः उरुष्यतां रक्षताम् । किंच मित्रावरुणौ आत्मीयैः शरीरैरुष्यतां
 रक्षताम् । यं यजमानं पुरुषममी देवा रक्षन्ति सः महः महान्ति रायः धनानि एष्यते अभि-
 मुखेन गच्छति प्राप्नोति । किंच दुरिता दुरितानि क्षीयन्ति अति अतिगन्तातिक्रान्ता च भवति ।
 तत्र दृष्टान्तः । धन्वेव । यथा पथिको निरुदकान् देशानतिक्रामति तद्वदित्यर्थः ॥

१. त-म१.२.४.६.८-‘वरुणः’ नास्ति । २. त-म१.४.८-ये एते । ३. ग-त-भ-‘यत्’ नास्ति ।
 ४. त-भ-देवो यत् । ५. ग-तेषामिति; त-भ-तैरेषामेति । ६. ग-त-भ-चोरुष्यतामिति । ७. त-भ-
 उदकस्य । ८. भ-‘शरीरैः’ नास्ति ।

उत नो रुद्रा चिन्मृळतामश्विना विश्वे देवासो रथस्पतिर्भगः ।

ऋभुर्वाज ऋभुक्षणः परिज्मा विश्ववेदसः ॥ ७ ॥

उत । नः । रुद्रा । चित् । मृळताम् । अश्विना । विश्वे । देवासः । रथःपतिः । भगः ।

ऋभुः । वाजः । ऋभुक्षणः । परिज्मा । विश्ववेदसः ॥ ७ ॥

उत चित् अपि च रुद्रा रुद्रपुत्रौ अश्विना अश्विनौ नः अस्मान् मृळतां सुखयताम् । किंच रथस्पतिः रथस्य पतिः पूषा ऋभुः वाजः अन्नवान् भगः च परिज्मा परितो गन्ता वायुश्चेति विश्वे सर्वे देवासः देवाः सुखयन्तु । हे विश्ववेदसः विश्ववेदाः सर्वप्रज्ञाः सर्वधना वा हे ऋभुक्षणः महान्तो ब्रह्मादयो देवा यूयं सुखयत ॥

ऋभुर्ऋभुक्षा ऋभुर्विधृतो मद आ ते हरी जूजुवानस्य वाजिना ।

दुष्टरं यस्य सामं चिदध्वग्यज्ञो न मानुषः ॥ ८ ॥

ऋभुः । ऋभुक्षाः । ऋभुः । विधृतः । मदः । आ । ते । हरी इति । जूजुवानस्य । वाजिना ।

दुस्तरम् । यस्य । सामं । चित् । ऋधक् । यज्ञः । न । मानुषः ॥ ८ ॥

ऋभुक्षाः महानिन्द्रः ऋभुः यज्ञेन भाति । किंच विधृतः त्वां परिचरतो यजमानस्य मदः हर्षोऽपि ऋभुः यज्ञेन भाति । हे इन्द्र आ जूजुवानस्य यागं प्रति शीघ्रमागच्छतः ते तव हरी अथावपि वाजिना वाजिनौ बलवन्तौ । किंच यस्य इन्द्रस्य संबन्धि सामं चित् गीबमावं सामापि दुष्टरं रक्षोभिरप्रापणीयम् । पूषः यज्ञः मानुषः मनुष्यसाधारणः न किंच ऋधक् पृथक् । दिव्य इत्यर्थः ॥

कृधी नो अह्यो देव सवितः स च स्तुषे मघोनाम् ।

सहो न इन्द्रो वह्निभिर्न्येषां चर्षणीनां चक्रं रश्मि न योयुवे ॥ ९ ॥

कृधि । नः । अह्यः । देव । सवितरिति । सः । च । स्तुषे । मघोनाम् ।

सहो इति । नः । इन्द्रः । वह्निभिः । नि । एषाम् ।

चर्षणीनाम् । चक्रम् । रश्मिम् । न । योयुवे ॥ ९ ॥

हे सवितः श्रेयः नः अस्मान् अह्यः अनवनतवदनानलजितान् कृधि कुरु । किंच सः त्वं मघोनां धनवतां यजमानानां संबन्धिभिर्ऋत्विग्भिः स्तुषे स्तूयसे । इन्द्रः वह्निभिः वोदृभिः मरुजिः सह सह बलं चर्षणीनां मनुष्याणां नः अस्माकं नि योयुवे सृष्टां निमिश्रयतु । तत्र दहान्तः । चक्रं रथस्य चक्रं रश्मिम् न । यथा रश्मिं चक्रादिकं तद्ददित्यर्थः ॥

एषु द्यावापृथिवी धातं महदस्मे वीरेषु विश्वचर्षणि श्रवः ।

पृथं वाजस्य सातये पृथं रायोत तुर्वणे ॥ १० ॥

आ । एतु । द्यावापृथिवी इति । धातम् । महत् । अस्मे इति । वीरेषु । विश्वऽर्चर्षणि । श्रवः । पृक्षम् । वाजस्य । सातये । पृक्षम् । राया । उत । तुर्वणे ॥ १० ॥

हे ऽद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्या युवाम् ऽअस्मे अस्माकं संबन्धिषु ऽएषु ऽवीरेषु पुत्रेषु ऽविश्व-
चर्षणि सर्वमनुजोषेतं ऽमहन् ऽअवः यशः ऽआ ऽधातम् आधत्तं दत्तम् । किञ्च ऽवाजस्य बलस्य
ऽसातये संभजनाय ऽपृक्षं पालकमन्नं दत्तम् । ऽउत अपि च ऽतुर्वणे शत्रूणां तरणाय ऽराया धनेन
सह ऽपृक्षम् अन्नं दत्तम् ॥ ॥ २७ ॥

एतं शंसमिन्द्रास्मयुष्टं कृचित्सन्तं सहसावचमिष्टये सदा पाह्यमिष्टये ।

मेदतां वेदतां वसो ॥ ११ ॥

एतम् । शंसम् । इन्द्र । अस्मऽयुः । त्वम् । कूऽचित् । सन्तम् । सहसाऽवन् । अभिष्टये ।
सदा । पाहि । अभिष्टये । मेदताम् । वेदतां । वसो इति ॥ ११ ॥

हे ऽवसो वासयितः ऽसहसावन् बलवन् ऽइन्द्र ऽअस्मयुः अस्मान्कामयमानः ऽत्वं ऽकृचिन्
कचिदपि ऽसन्तं स्थितम् ऽएतम् इमं ऽशंसं स्तोतारम् ऽअभिष्टये अभिलषितमिहयर्थमपि च
ऽअभिष्टये यागार्थं ऽसदा सर्वदा ऽपाहि रक्ष । किञ्च ऽवेदता त्वर्धयेन प्रज्ञानेन स्तोतारं मां ऽमेदतां
बुध्यस्व ॥

एतं मे स्तोमं तना न सूर्ये द्युतयामानं वावृधन्त नृणाम् ।

संवर्ननं नाश्व्यं तष्टेवानपच्युतम् ॥ १२ ॥

एतम् । मे । स्तोमम् । तना । न । सूर्ये । द्युतत् ऽयामानम् । ववृधन्त । नृणाम् ।
सम् ऽवर्ननम् । न । अश्व्यम् । तष्टाऽइव । अनपऽच्युतम् ॥ १२ ॥

ऽनृणां नेतृणां देवशत्रूणां^१ ऽसंवर्ननं ऽन संभजनं सम्बन्धिस्मनमिवावस्थितं ऽमे मदीयम्
ऽएतम् इदं ऽस्तोमं स्तोत्रं ऽववृधन्त ऋत्विजो वर्धयन्तु । तत्र दृष्टान्तः । ऽसूर्ये ऽद्युतयामानं
दीप्तगमनं ऽतना ऽन विस्तृतान् रश्मीन् वर्धयन्ति तद्वदित्यर्थः । ऽअनपच्युतं व्युतिरहितम् ऽअश्व्यम्
अश्वार्हं रथं ऽतष्टेव यथा वर्धकी रथिष्वागतेषु संस्कृतं रथं संस्कारस्थानाग्नेरयति तद्वदित्यर्थः ॥

वावर्त येषां राया युक्तेषां हिरण्ययी ।

नेमधिता न पौस्या वृथैव विष्टान्ता ॥ १३ ॥

ववर्त । येषाम् । राया । युक्ता । एषाम् । हिरण्ययी ।
नेमऽधिता । न । पौस्या । वृथाऽइव । विष्टऽअन्ता ॥ १३ ॥

ऽयेषां^२ देवानां स्वभूतेन ऽराया अस्मभ्यं दातव्येन धनेन ऽयुक्ता स्तुतिः आववर्त तेषां ऽएषाम्
अर्थाय ऽहिरण्ययी हिरण्ययी हिरण्यालंकारवत् प्रीतिकरास्मन्मुखात्^३ पुनःपुनरावर्तत इत्यर्थः । तत्र

१. ग-त-भ-मु-देवानां शत्रूणां । २. ग-त-भ-एतमिमं । ३. ग-त-‘स्तोमं’ नास्ति । ४. ग१.२-
त-भ१.२.४.६.८-एषां । ५. ग-प्रीतिकरसन्मुखा; भ१.२.४.६.८-प्रीतिकरासन्मुखा; भ७-प्रीतिकरी
सती मुखात् ।

दृष्टान्तः । १ पौंस्या पौंस्यानि बलानि १ नेमधिता १ न नेमधितौ संग्रामे १ विष्टान्ता व्यासावसाना
१ वृथेव यथा घटिकायन्त्रमाला^१ तद्वदित्यर्थः ॥

प्र तदुःशीमे पृथवाने वेने प्र रामे वोचमसुरे मघवत्सु ।

ये युक्त्वाय पञ्च शतास्मयु पथा विश्राव्येषाम् ॥ १४ ॥

प्र । तत् । दुःशीमे । पृथवाने । वेने । प्र । रामे । वोचम् । असुरे । मघवत्सु ।

ये । युक्त्वाय । पञ्च । शता । अस्मयु । पथा । विश्रावि । एषाम् ॥ १४ ॥

१ ये देवाः १ पञ्च १ शता शतानि स्थान् १ युक्त्वाय अश्वैर्युक्त्वा १ अस्मयु अस्मत्कामाः सन्तः १ पथा यज्ञमार्गेण गच्छन्ति तेषाम् १ एषां देवानां १ विश्रावि देवानां लोके वा विशेषेण श्रावकगुणयुक्तं^२
१ तत् स्तोत्रं १ दुःशीमे दुःशीमनाम्नि १ पृथवाने । पृथवानः पृथिः । तस्मिन् १ वेने च १ असुरे बलवति
१ रामे चैतेषु राजसु १ प्र १ वोचं प्रवर्षामि । प्रस्थापयामीत्यर्थः । १ मघवत्सु अन्येषु धनवत्सु च
प्रस्थापयामीत्यर्थः ॥

अधीन्वत्र ससति च सप्त च ।

सद्यो दिदिष्ट तान्वः सद्यो दिदिष्ट पार्थ्यः सद्यो दिदिष्ट मायवः ॥ १५ ॥

अधि । इत् । तु । अत्र । ससतिम् । च । सप्त । च ।

सद्यः । दिदिष्ट । तान्वः । सद्यः । दिदिष्ट । पार्थ्यः । सद्यः । दिदिष्ट । मायवः ॥ १५ ॥

१ अत्र एषु राजसु १ तान्वः नामर्षिः गवां १ सप्त १ च ससति १ च १ तु क्षिप्रं १ सद्यः १ इत्
सद्य एव १ अधि १ दिदिष्ट । अधिपूर्वो दिक्षिर्वाचनार्थः । यथाचे । किंच १ पार्थ्यो नाम युवनाश्वनामकस्य
कुले पृथोः पुत्रः कश्चित् १ सद्यः एव गवां सप्तससतिमधि १ दिदिष्ट । किंच १ मायवः अपि १ सद्यः
एवाधि १ दिदिष्ट ॥ ॥ २८ ॥

‘प्रेते’ इति चतुर्दशर्चं चतुर्थं सूक्तं कद्गाः पुत्रस्य सर्पस्यार्बुदस्यार्षम् । पञ्चमी सप्तमी चतुर्दशी
त्रिष्टुभः शिष्टा एकादश जगत्सु । सोमामिषवार्थां प्रावाणोऽत्र देवता । तथा चानुकान्तं—‘प्रेते षट्पत्ना
सर्पोऽर्बुदः काद्रवेयो प्राव्णोऽस्तौपञ्चभ्यन्त्ये त्रिष्टुभौ सप्तमी च’ इति । प्रावस्तोत्र एतत्सूक्तम् ।
सूत्रितं च—‘प्रेते वदन्वित्यर्बुदं’ प्रागुक्तमाया आ व ऋजसे प्र वो प्रावाण इति सूक्तयोः ’ (आश्व.
श्री. ५. १२) इति । यद्वा । इदमेकमेव सूक्तं प्रावस्तोत्रम् । सूत्रितं च—‘अर्बुदमेवेत्येके प्र वो
प्रावाण इत्येके ’ (आश्व. श्री. ५. १२) इति ॥

प्रेते वदन्तु प्र वयं वदाम प्रावभ्यो वाचं वदता वदद्भ्यः ।

यदद्रयः पर्वताः साकमाशवः श्लोकं घोषं भरथेन्द्राय सोमिनः ॥ १ ॥

प्र । एते । वदन्तु । प्र । वयम् । वदाम । प्रावभ्यः । वाचम् । वदत । वदत्भ्यः ।

यत् । अद्रयः । पर्वताः । साकम् । आशवः । श्लोकम् । घोषम् । भरथ । इन्द्राय । सोमिनः ॥ १ ॥

१. १. घटिका यज्ञस्य यथा माला; त. ५. घटिकात्रयकाला; म. ७-घटितात्रयत्रमाल । २. त-म. १.
१. ५. ६. ८-प्रावकं गुणयुक्तं । ३. त-सु-पार्थ्यो म. १-पार्थ्यो; म. ७-पार्थ्यो । ४. त-म. ६. ७-सु-वदत्यर्बुदं ।

१पृते प्रावाण उपलाः १प्र १वदन्तु अभिषवशब्दं कुर्वन्तु । १वयं यजमानाः १वदद्भ्यः
अभिषवशब्दं कुर्वद्भ्यः १प्रावभ्यः प्रावणामर्थाय १वाचं १प्र १वदाम । किंच हे ऋत्विजो यूयमपि
स्तुतिलक्षणां वाचं १वदत पठत । १यन् यदा १अद्भ्यः आदर्जीया इडाः १आशवः सोमामिषवार्थः
क्षिप्रकारिणः १पर्वताः प्रावाणः सर्वे यूयं १साकं सह १इन्द्राय इन्द्रार्थं १श्लोकं श्रोतव्यं १घोषम्
अभिषवशब्दं १भरय पोषयथ तदानीं १सोमिनः सोमवन्तः सोमेन तृप्ताः भवथ ॥

एते वदन्ति शतवत्सहस्रवदभि क्रन्दन्ति हरितेभिरासभिः ।

विष्टी प्रावाणः सुकृतः सुकृत्यया होतुश्चित्पूर्वं हविरद्यमाशत ॥ २ ॥

एते । वदन्ति । शतऽवत् । सहस्रऽवत् । अभि । क्रन्दन्ति । हरितिभिः । आसभिः ।

विष्टी । प्रावाणः । सुऽकृतः । सुऽकृत्यया । होतुः । चित् । पूर्वं । हविःऽअद्यम् । आशत ॥ २ ॥

१शतवत्सहस्रवत् यथा शतं मनुष्याः सहस्रवदपरिमिता मनुष्याश्च वदन्ति तद्वत् १पृते प्रावाणः
१वदन्ति शब्दं कुर्वन्ति । किंच १हरितेभिः सोमसंसर्गाद्धरितवर्णैः १आसभिः आस्यैः १अभि
१क्रन्दन्ति । सोममभिलक्ष्य देवानाङ्गयन्तीत्यर्थः । किंच १सुकृतः शोभनकर्माणः १प्रावाणः १विष्टी
यज्ञं प्राप्य १होतुः देवानामाह्वानुरग्नेः १पूर्वं १चित् पूर्वमेव १अद्यं भक्षणीयं १हविः १आशत
प्राप्नुवन्ति ॥

एते वदन्त्यविदञ्जना मधु न्यूह्वयन्ते अर्धं पक्व आमिषि ।

वृक्षस्य शाखामरुणस्य बर्षतुस्ते सूमर्वा वृषभाः प्रेमराविषुः ॥ ३ ॥

एते । वदन्ति । अविदन् । अना । मधु । नि । ऊह्वयन्ते । अर्धं । पक्वे । आमिषि ।

वृक्षस्य । शाखाम् । अरुणस्य । बर्षतः । ते । सूमर्वाः । वृषभाः । प्र । ईम् । अराविषुः ॥ ३ ॥

१अरुणस्य अरुणवर्णस्य १वृक्षस्य १शाखां १वर्षतः भक्षयन्तः १ते १सूमर्वाः शोभनभक्षाः
१वृषभाः १प्रेमराविषुः प्रवृण्वन्ति । यथा १पक्वे १आमिषि १अर्धे आमिषे क्रव्यादो मांसभक्षकाश्च
मांसविषये यथा १न्यूह्वयन्ते शब्दविशेषं कुर्वन्ति तद्वत् १पृते प्रावाणः १वदन्ति शब्दं कुर्वन्ति । किंच
१मधु मदकरं १सोमम् १अना आस्येन १अविदन् लभन्ते ॥

बृहद्वदन्ति मदिरेण मन्दिनेन्द्रं क्रोशन्तोऽविदञ्जना मधु ।

संरभ्या धीराः स्वसृभिरनर्तिपुराघोषयन्तः पृथिवीमुपब्दिभिः ॥ ४ ॥

बृहत् । वदन्ति । मदिरेण । मन्दिना । इन्द्रम् । क्रोशन्तः । अविदन् । अना । मधु ।

सम्ऽरभ्यं । धीराः । स्वसृभिः । अनर्तिषुः । आऽघोषयन्तः । पृथिवीम् । उपब्दिभिः ॥ ४ ॥

१मदिरेण मदकरेण १मन्दिना अभिपूयमाणेन सोमेन १इन्द्रं १क्रोशन्तः आह्वयन्त एते
प्रावाणः १बृहत् अत्यन्तं १वदन्ति शब्दायन्ते । किंच १अना आस्येन १मधु मदकरं सोमम् १अविदन्
अलभन्त । किंच १संरभ्य संरब्धा भूत्वा १धीराः छष्टाः सन्तः १उपब्दिभिः शब्दैः १पृथिवीम्
१आघोषयन्तः पूरयन्तः १स्वसृभिः अह्नुलिभिः सह १अनर्तिषुः नृत्यन्ति ॥

१. त-भ-सोममभिषवार्थं । २. ग-म-लिप्ता भवथ; त-तृप्ता अभवन्; म१.६.८-लिप्ता भवतः;
म२-लिप्ता भवतः; म४.७-लिप्ता भवत । ३. त-प्रावाणः नास्ति । ४. म१.२.७-मधुरं ।

सुपर्णा वाचमकृतोप दध्याखरे कृष्णा इषिरा अनर्तिषुः ।

न्य॑ङ्ङि यन्त्युपरस्य निष्कृतं पुरु॑ रेतो॑ दधिरे सूर्यश्चितः ॥ ५ ॥

सु॒पर्णाः । वा॒चम् । अ॒कृत॑ । उ॒प । द॒धि । आ॒ऽख॒रे । कृ॒ष्णाः । इ॒षि॒राः । अ॒न॒र्ति॒षुः ।

न्य॑ङ् । नि । य॒न्ति॑ । उ॒पर॑स्य । निः॒ऽकृ॒तम् । पु॒रु । रे॒तः । द॒धि॒रे । सूर्य॑ऽश्चितः ॥ ५ ॥

वसुपर्णाः सुपतना प्रावाणः उप उपलक्ष्य समीपे दधिवि अन्तरिक्षे वाचम् अभिषवशब्दम् अकृत कुर्वन्ति । किञ्च आखरे । मृगाणां वज्र आखरः । तस्मिन् इषिराः गमनशीलाः कृष्णाः कृष्णमृगा इव सूर्यश्चितः सूर्यवच्छेतवर्णा द्रप्साः अनर्तिषुः नृत्यन्ति । निष्कृतं प्रावभिः पीडितं सत् उपरस्य उपलस्य न्यङ् अधोमुखं सोमं नि यन्ति निगमयन्ति । किञ्च पुरु बहु रेतः सोमलक्षणमुदकं दधिरे धारयन्ति ॥ २९ ॥

उग्राइव प्रवहन्तः समायमुः साकं युक्ता वृषणो बिभ्रतो धुरः ।

यच्छसन्तो जग्रसाना अराविषुः शृण्व एषां प्रोथथो अर्वतामिव ॥ ६ ॥

उ॒ग्राऽइ॒व । प्र॒वह॑न्तः । स॒म॒ऽआ॒य॒मुः । सा॒कम् । यु॒क्ताः । वृ॒ष॒णः । बि॒भ्र॒तः । धु॒रः ।

यत् । श॒स॒न्तः । ज॒ग्र॒सा॒नाः । अ॒रा॒वि॒षुः । शृ॒ण्वे । ए॒षाम् । प्रो॒थ॒थः । अ॒र्व॒ता॒म् इ॒व ॥ ६ ॥

वृषणः । फलं वर्षतीति वृषा यज्ञः । तस्य धुरः धुरं भारं बिभ्रतः धारयन्त एते प्रावाणः साकं सोमेन सह युक्ताः सन्तः प्रवहन्तः रथं प्रकर्षेण वोढारः उग्राः उद्गूणा अश्वाः इव समायमुः समायच्छन्ति । आयता भवन्तीत्यर्थः । यत् यदा श्वसन्तः अभिषवसमय उत्पतननिपतनव्यापारजनितेन वायुना श्वसन्त इव स्थिता प्रावाणः जग्रसानाः सोमं प्रसमानाः अराविषुः शब्दायन्ते तदानीम् एषां प्राणां संबन्धी प्रोथथः सुखाच्छब्दः शृण्वे श्रूयते । तत्र दृष्टान्तः । अर्वतामिव । अश्वानां संबन्धिना सुखाद्धेषाशब्दो यथा तद्वदित्यर्थः ॥

दशावनिभ्यो दशकक्ष्येभ्यो दशयोक्त्रेभ्यो दशयोजनेभ्यः ।

दशामीशुभ्यो अर्वताजरेभ्यो दश धुरो दश युक्ता बहद्भ्यः ॥ ७ ॥

द॒शा॒व॒नि॒भ्यः । द॒श॑ऽक॒क्ष्ये॒भ्यः । द॒श॑ऽयो॒क्त्रे॒भ्यः । द॒श॑ऽयो॒ज॒ने॒भ्यः ।

द॒श॑मी॒शु॒भ्यः । अ॒र्व॒त॒ । अ॒ज॒रे॒भ्यः । द॒श॑ । धु॒रः । द॒श॑ । यु॒क्ताः । ब॒ह॒द्भ्यः ॥ ७ ॥

दशावनिभ्यः । कर्माण्यवन्ति गच्छन्तीत्यवनयः । दशावनयोऽङ्गुलयो येषां ग्राहकत्वेन संबन्धिनस्ते दशावनयः । तान् प्राणः । द्वितीयार्थे चतुर्थी । दशकक्ष्येभ्यः । कक्ष्याः प्रकाशका अङ्गुलयो येषां ते दशकक्ष्याः । तान् । दशयोक्त्रेभ्यः । योक्त्रवद्वन्धनसाधनभूता दशाङ्गुलयो येषां तान् । दशयोजनेभ्यः । सोमेन सह योजने साधनभूता दशाङ्गुलयो येषां तान् । दशामीशुभ्यः । कर्माण्यभितो व्याप्नुवन्तीत्यमीश्वरयोऽङ्गुलयो दश येषां तान् । अजरेभ्यः जराविवर्जितान् दश दशभिः धुरः धूमिः हिंसितुमिः । तृतीयार्थे प्रथमा । युक्ताः युक्तान् । द्वितीयार्थे प्रथमा । बहद्भ्यः बहूनांभिषवाक्ये कर्मणि व्याप्रियमाणान् अर्चत स्तुत । हे ऋत्विज इति शेषः । अत्र

यास्तः—‘अवनयोऽङ्गुलयो भवन्त्यवन्ति कर्माणि । कङ्कवाः प्रकाशयन्ति कर्माणि । योत्राणि योजनानीति व्याख्यातमभीशयोऽभ्यनुवर्ते कर्माणि । दश धुरो दश युक्ता बहजयः । धूर्ध्वर्तनेर्बधकर्मण इयमपीतरा धुरेतस्मादेव विहन्ति बर्ह धारयतेवा ’ (निर. ३. ९) इति ॥

ते अद्र्यो दशयन्त्रास आशवस्तेषामाधानं पर्येति हयनम् ।

त ऊ सुतस्य सोम्यस्यान्धमोऽशोः पीयूषं प्रथमस्य भेजिरे ॥ ८ ॥

ते । अद्र्यः । दशयन्त्रासः । आशवः । तेषाम् । आऽधानम् । परि । एति । हयनम् ।

ते । ऊ इति । सुतस्य । सोम्यस्य । अन्धसः । अशोः । पीयूषम् । प्रथमस्य । भेजिरे ॥ ८ ॥

‘अद्र्यः आदरणीयाः । आशवः क्षिप्रकारिणः । ते^१ एते^२ प्रकृता ग्रावाणः । दशयन्त्रासः दशयन्त्राः । तेषाम् एषां ग्रावाणां संबन्धि यत् । आधानं प्रक्षेपणमभिषवकर्म । हयनं सृष्टणीयं । पर्येति परितो गच्छति । ते एते ग्रावाण एव । सुतस्य अभिपुत्रस्य । सोम्यस्य सोमस्य^३ संबन्धिनः^४ । अशोः खण्डस्वरूपस्य । अन्धसः अज्ञस्य । पीयूषम् अमृतं^५ प्रथमं^६ भेजिरे^७ ॥

ते सोमादो हरी इन्द्रस्य निसर्तेऽंशुं दुहन्तो अध्यासते गर्वि ।

तेभिर्दुग्धं पपिबान्तमोम्यं मध्विन्द्रो वधेते प्रथेते वृषायते ॥ ९ ॥

ते । सोमाऽदः । हरी इति । इन्द्रस्य । निमते । अंशुम् । दुहन्तः । अधि । आसते । गर्वि ।

तेभिः । दुग्धम् । पपिबान् । सोम्यम् । मधु । इन्द्रः । वधेते । प्रथेते । वृषायते ॥ ९ ॥

‘सोमादः सोमस्याच्चारः । ते प्रकृता^१ एते^२ ग्रावाणः । इन्द्रस्य^३ हरी अर्धौ^४ निसर्ते निघ्नन्ति चुम्बन्ति । प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । किंच । गर्वि अधिषवणकर्मणि^५ । अंशुं सोमं^६ दुहन्तः । आसते । किंच । इन्द्रः । तेभिः तैः^७ दुग्धं^८ सोम्यं सोममयं^९ मधु अमृतं^{१०} पपिबान् पीतवान् । वधेते वृद्धशरीरो भवति । प्रथेते विस्तीर्णशरीरश्च भवति । वृषायते वृषेयाचरति ॥

वृषा वो अंशुर्न किला रिषाथनेळावन्तः सदमित्स्यनाशिताः ।

रैवत्येव महसा चारवः स्थन यस्य ग्रावाणो अजुषध्वमध्वरम् ॥ १० ॥

वृषा । वः । अंशुः । न । किल । रिषायन् । इळावन्तः । सदम् । इत् । स्थन । आशिताः ।

रैवत्याऽहं । महसा । चारवः । स्थन । यस्य । ग्रावाणः । अजुषध्वम् । अध्वरम् ॥ १० ॥

‘अंशुः सोमः । वः युष्माकं । वृषा यज्ञे वर्धिता भविष्यति । युष्मपि । न । रिषायन् । किला न रिष्यथ न^१ शीर्णा^२ भवथ किल । किंच । इळावन्तः अजवन्त इव दूर्य । सदमित् सदैव । आशिताः भोजिताः^३ । स्थन भवथ । किंच । रैवत्येव यथा रेवन्तस्तेजसा युक्ता भवन्ति तद्वत् । महसा तेजसा युक्ताः । चारवः कल्याणाः । स्थन भवथ । हे । ग्रावाणः दूर्य । यस्य यजमानस्य । अध्वरं यज्ञम् । अजुषध्वम् असेवध्वम् ॥ ॥ ३० ॥

१. त१.२.७-भ४.६.८-ते उ ते । २. ग-त-सु-सोमसर्षधिनः । ३. त१.२.३.७-सु-अमृतं प्रथमस्य; भ२-प्रथमममृतं । ४. त-भेजिरे भवेति इति । ५. भ-प्रकृता । ६. त-सु-‘एते’ नास्ति । ७. त-भ१.२.४. ६.८-अधिषवणकर्मणि । ८. भ-अध्यासते । ९. ग-विनीर्णा; भ-विस्तीर्णा । १०. त-सु-भोजयिताः ।

तृदिला अर्तदिलासो अर्द्रयोऽश्रमणा अशृथिता अमृत्यवः ।

अनातुरा अजराः स्थार्मविष्णवः सुपीवसो अर्तृषिता अर्तृणजः ॥ ११ ॥

तृदिलाः । अर्तदिलासः । अर्द्रयः । अश्रमणाः । अशृथिताः । अमृत्यवः ।

अनातुराः । अजराः । स्थ । अर्मविष्णवः । सुऽपीवसः । अर्तृषिताः । अर्तृणजः ॥ ११ ॥

वअश्रमणाः श्रमणवर्जिताः^१ वअशृथिताः अन्यैरक्षिथिलीकृताः वअमृत्यवः अमारिताः वअनातुराः अरोगाः वअजराः जरारहिताः वस्थ भवथ । किंच वअमविष्णवः उल्लेपणावक्षेपणगस्युपेता^२ हे ग्रावाणः वतृदिलाः अन्येषां भेदकाः वअर्तदिलासः स्वयमन्येनाभिन्नाः^३ वसुपीवसः^४ सुबलाः वअर्तृषिताः तृष्णारहिताः वअर्तृणजः निःस्पृहा भवथ ॥

ध्रुवा एव चः पितरो युगेयुगे क्षेमकामासः सदसो न युञ्जते ।

अजुर्यासो हरिषाचो हरिद्रव आ द्यां रवेण पृथिवीमशुश्रुवुः ॥ १२ ॥

ध्रुवाः । एव । चः । पितरः । युगेऽयुगे । क्षेमऽकामासः । सदसः । न । युञ्जते ।

अजुर्यासः । हरिऽसाचः । हरिद्रवः । आ । द्याम् । रवेण । पृथिवीम् । अशुश्रुवुः ॥ १२ ॥

हे ग्रावाणः वयुगेयुगे सर्वेषु युगेषु ध्रुवा एव निश्चला एव ववः युष्माकं वपितरः पितृभूताः पवैताः वक्षेमकामासः क्षेमकामाः^५ वसदसः सदांसि^६ आत्मना वन युञ्जते न संयोजयन्ति^७ । वअजुर्यासः जरारहिताः वहरिषाचः सोमस्य संभक्तारः वहरिद्रवः सोमसंसर्गाद्धरितवर्णाः वद्यां दिवं वपृथिवीं च वरवेण अभिषवशब्देन वअशुश्रुवुः श्रावयन्ति ॥

तदिद्वन्द्वन्यर्द्रयो विमोचने यामनञ्जस्पाइव धेदुपब्दिभिः ।

वपन्तो बीजमिव धान्याकृतः पृश्नन्ति सोमं न मिनन्ति बप्सतः ॥ १३ ॥

तत् । इत् । वदन्ति । अर्द्रयः । विऽमोचने । यामन् । अञ्जः पाऽइव । घ । इत् । उपब्दिभिः ।

वपन्तः । बीजम्ऽइव । धान्यऽकृतः । पृश्नन्ति । सोमम् । न । मिनन्ति । बप्सतः ॥ १३ ॥

वअर्द्रयः आदरणीया ग्रावाणः वयामन् यामनि गमने वअञ्जस्पाः । अञ्जसा पान्ति^८ रक्षन्तीत्यञ्जस्याः^९ । तेषां रथानाम् वइव वउपब्दिभिः वतदित् तदेवाभिषवकर्म वविमोचने वधेत् तत् सोमरसविमोचनवेलायामपि वदन्ति प्रकाशयन्ति । किंच वबप्सतः सोमं भक्षयन्तो ग्रावाणः ववपन्तः

१. ग-त-म१.२.४.६.८-मु-श्रमवर्जिताः । २. ग१.२-उल्लेपणापक्षेपणाभ्यां युताः; ग४-त१.२.६-उल्लेपणापक्षेपणगत्या ता अर्तृणजः; त४.५-उल्लेपणापक्षेपणगत्यासुपीवसः; त७.८-म१.२.४.६-उल्लेपणावक्षेपणगत्या ता (म४-‘ता’ नास्ति) अर्तृणजः (म८-अर्तृजः); म७-उल्लेपणवक्षेपणगः-त्यो-पेता । ३. म१.२.७-स्वयमन्योन्याभिन्नाः । ४. ग-त-म१.२.४.६.८-‘सुपीवसः’ नास्ति । ५. त-म-क्षेमकामाः सदसो न कामासः । ६. ग४-म५-सदमिषो न युञ्जते अजुर्यासो हरिषाचो हरिद्रवः आ द्यां रवेण सदांसि आत्मना न युञ्जते न संयोजयति; त-म१.२.४.६.७.८-‘सदांस्वात्मना...संयोजयन्ति’ नास्ति । ७. ग-वाति गच्छती*, त-म१.२-याति गच्छती*; म८-याति गच्छती* । ८. ग-त-

१ धान्याकृतः कृषीवलाः २ बीजमिव यथा वृद्धमिति तद्वत् ३ सोमं ४ वृद्धमिति । संपर्चयन्तीत्यर्थः । ५ न एनं ६ मिनमिति । न हि सन्तीत्यर्थः ॥

सुते अश्वरे अधि वाचमकृता क्रीळयो न मातरं तुदन्तः ।

वि षू मुञ्चा सुपुवुषो मनीषां वि वर्तन्तामद्रयश्चायमानाः ॥ १४ ॥

सुते । अश्वरे । अधि । वाचम् । अकृत । आ । क्रीळयः । न । मातरम् । तुदन्तः ।

वि । सु । मुञ्च । सुपुवुषः । मनीषाम् । वि । वर्तन्ताम् । अद्रयः । चायमानाः ॥ १४ ॥

१ चायमानाः पूज्यमानाः २ अद्रयः आदरणीया आवाणः ३ अश्वरेऽधि दले ४ सुते सोमेऽभिपुते ५ मातरं ६ तुदन्तः हस्तेन ताडयन्तः ७ आ ८ क्रीळयो ९ न आक्रीडकाः कुमाराः शब्दं यथा कुर्वन्ति तथा १० वाचं शब्दम् ११ अकृत कृष्वन्ति । १२ सुपुवुषः सोममभिपुतवनः आवाणः १३ मनीषां स्तुति १४ वि १५ मुञ्च विशेषेण मुखं । किञ्च अद्रयः १६ वि १७ वर्तन्ताम् अभिषवशब्दं विमुञ्चन्तु ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुनर्वाञ्छतुरो देवाद्दिधानीर्धमदेधरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीर्चारुवृक्षभूपालसम्प्राप्त्यदुरंधरेण माधवाचार्येण विरचिते माधवार्थे वेदार्थप्रकाश ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमोऽष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमदेधरम् ॥

अष्टकेऽष्टमकेऽध्यायश्चतुर्थः संप्रदर्शितः ।

धीमता सायणार्येण पञ्चमोऽथ प्रदर्श्यते ॥

तत्र 'हये जाये' इत्यष्टादशर्चं पञ्चमं सूक्तं त्रैष्टुभम् । अत्रानुक्रमणिका—'हये इहून्वोर्वशीमैकः पुरुरवाः पूर्वोषिताकामान्' पुनरासाधारोद्भूतमैच्छसा तमनिच्छन्ती प्रस्थाचष्टे हय इपुर्वा कदा सुदेवोऽन्तरिक्षप्रां सचेति तिस्रश्चैकवाक्यं शिष्टा उर्वेद्याः' इति । 'हये जाये' 'इपुर्न श्रिये' 'या सुवूर्णिः' 'कदा सुतुः' 'सुदेवो अद्य' 'अन्तरिक्षप्रां' 'सचा यदासु जहतीषु' इत्याद्यास्तिन्नचेति नवर्चं ऐक्यस्य पुरुरवसो वाक्यानि । अतस्तासां स ऋषिः । शिष्टा नवोर्वेद्या वाक्यानि । अतस्तासु सर्षिका । उभयोर्वाक्येषु योऽर्थः प्रतिपाद्यते सा देवता । गतो विनियोगः ॥

एळोर्वशीतिहासोऽत्र वैशद्याय प्रवर्ण्यते । मित्रश्च वरुणश्चोभौ दीक्षितौ प्रेक्ष्य चोर्वशीम् ॥१॥

रेतः सिषिचतुः सद्यस्तकुम्भे न्यदधुस्तदा । तां क्षतवन्तो मनुजमोग्या भूम्यां भवेति तौ ॥२॥

अत्रान्तर इळो राजा मनोः पुत्रैश्च संयुतः । सृगवां संचरन् साधो देवीक्रीडे विवेश ह ॥३॥

यत्र देवं गिरिसुता सर्वैर्भावैरतोषयत् । अत्राविशन्नुमान्स्त्री स्वादियुक्त्वा तत्र चाविशत् ॥४॥

स्त्री भूवा व्रीडितः सोऽगाच्छरणं शिवमञ्जसा । हयं प्रसाद्यतां राजन्मियुक्तः शंभुना नृपः ॥५॥

जगाम शरणं देवीमात्मनः पुंसवसिद्धये । अकरोत्सा नृपं देवी षण्मासाध्यासपुंसवकम् ॥६॥

ततः कदाचित्क्रीकाले बुधः सौन्दर्यमोहितः । अप्सरोम्यो विशिष्टां तामिच्छां संगतवान् मुदा ॥७॥

१. म—'विशेषेण मुख' नास्ति । २. त-म१.२.४.६.८—पूर्वोषितान् कामान् ; अनु—पूर्वोषितां कामान् । ३. त१.२.३.६.७—वैशद्यार्थं । ४. त—तत्र ।

तदेकायां सोमपुत्राज्जातो राजा पुरुरवाः । तमुर्वशी तु चकमे प्रतिष्ठानपुरे स्थितम् ॥८॥
 तत्पादन्यत्र नम्रं त्वां हृष्टा यामि यथागतम्^१ । सुता उरणकौ त्वं^२ च^३ समीपं कुरु मे द्रुतम् ॥९॥
 इति सा-समयं कृत्वा रमयामास तं नृपम् । चतुरब्दे गते राज्ञौ देवैरुणकद्वयम् ॥१०॥
 हृतं तस्य ध्वनिं श्रुत्वा नम्र एव स भूपतिः । उत्थाय जित्वा तावागच्छेत्वेवं जल्पकोऽन्यतः^४ ॥११॥
 विद्युता दर्शितोऽस्मै^५ स^६ नम्र एव पुरुरवाः । अथ सा दृष्टसमया^७ ह्रुर्वशी तु दिवं ययौ^८ ॥१२॥
 तत उन्मत्तवद्राजा दिदृक्षुस्तामितस्ततः । कुर्वन्नन्वेपणं तीरे सरसो मानसस्य ताम् ॥१३॥
 विहरन्तीमप्सरोग्भिः सहापश्यत्पुरुरवाः । पुनः स चकमे भोक्तुमुर्वशीं च पुरुरवाः ॥१४॥
 साश्रं सापश्यदुक्ता च प्रत्याचष्टे ब्रजेति तम् । इत्युर्वदयैल्लसंवादमिममेषोऽप्यसूचयत्^९ ॥१५॥ इति ॥

अत्र वाजसनेयकम्—‘उर्वशी हाप्सराः पुरुरवसमैलं चकमे तं ह विन्दमानोवाच त्रिः
 स्म माहो^१ वैतसेन दण्डेन हतादकामां स्म मा निपद्यासै मो स्म त्वा नम्रं दर्शमेव वै न स्त्रीणामुपचार
 इति । सा हास्मिज्योऽगुवासापि हास्माहर्भिण्यास तावज्ज्योग्वास्मिज्जुवास ततो ह गन्धर्वाः समूदिरे
 ज्योग्वा इयमुर्वशी मनुष्येववात्सीदुपजानीत यथेयं पुनरागच्छेदिति तस्यै हाविद्वर्गुरणा शयन
 उपबद्धास ततो ह गन्धर्वा अन्यतरमुर्णं प्रमेथुः । सा होवाचावीर इव बत मेऽजन इव पुत्रं हरन्तीति
 द्वितीयं प्रमेथुः सा ह तथैवोवाच । अथ हायमीक्षांचके कथं नु तदवीरं कथमजं^२ स्याद्यत्राहं स्यामिति
 स नम्र एवानूत्पपात चिरं तन्मेने यद्वासः पर्यवाप्त्यत ततो ह गन्धर्वा विद्युतं जनयांचक्रुस्तं यथा
 दिवैवं नम्रं ददर्श ततो ह वैवेयं तिरोबभूव पुनरैमीत्येत्तिरोभूतां स आध्या जल्पन्कुरुक्षेत्रं समया
 चचारान्यतः^३ श्रुतिं बिसवती तस्यै हाध्यन्तेन वव्राज तद्ध ता अप्सरस आतयो भूत्वा परिपुष्टुविरे ।
 तै ह्येवं ज्ञात्वोवाच अयं वै स मनुष्यो यस्मिन्नहमवात्समिति ता होचुस्तस्मै वा आविरसामेति तथेति
 तस्मै हाविरासुः । तां हायं ज्ञात्वाभिपरोवाद हये जाये मनसा^४ (श. ब्रा. ११. ५. १) इत्यादि ॥

हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे वचांसि मिश्रा कृणवावहै नु ।

न नौ मन्त्रा अनुदितास एते मयस्करन् परंतरे चनाहन् ॥ १ ॥

हये । जाये । मनसा । तिष्ठ । घोरे । वचांसि । मिश्रा । कृणवावहै । नु ।

न । नौ । मन्त्राः । अनुदितासः । एते । मयः । करन् । परंतरे । चन । अहन् ॥ १ ॥

पुरुरवसो^{१०} वाक्यम् । जायां पश्यन् वदति । ‘हये हे घोरे । अस्माकं दुःखजनकत्वात् । घोर-
 कारिणि जाये मनसा अस्मदुपर्यनुरागवता मनसा युक्ता सती तिष्ठ क्षणमात्रं संनिधावेव निवस ।
 हये इत्यस्य निघाताभावश्छान्दसः । किमर्थं संस्थानमिति तत्राह । ‘वचांसि वाक्यानि मिश्राणि^{११}
 उक्तिप्रत्युक्तिरूपाणि नु अथ क्षिप्रं वा कृणवावहै करवावहै । ‘कृवि हिंसाकरणयोः’ । ‘ध्विन्वि-
 कृष्योरुच’ इत्युप्रत्ययः । किमर्थं वचसः करणमिति^{१२} चेदुच्यते । ‘नौ आवयोः मन्त्राः रहस्यायाः
 एते विवक्षिताः अनुदितासः अव्याह्रियमाणाः^{१३} परस्परमसंभाष्यमाणा गुम्फिताः सन्तः परंतरे
 चनाहन् । चनेति निपातसमुदायश्चाथे । अनेकेषु दिवसेषु चरमेऽप्यहनि मयः । सुखनामैतत् । सुखं
 न करन् कुर्वन्ति^{१४} । अतः कृणवावहा इति ॥

१. त१.२.४.५.७-तथागतं; त२.६.८-म१.२.८-तथागतां । २. त१.२.३.६-त्वस्य । ३. त१.
 २.३.६.७-जल्पको नृपः; त४.४-जल्पको नृपा । ४. म२-दर्शिता राज्ञौ । ५. म५-नष्टसमया । ६. म२-
 गता । ७. म५-‘संवादमितिहासोप्य’ । ८. त१-म२.८-माहो श्रवयो । ९. म५-कथं नु तदजनं ।
 १०. त-मु-हयै जाये पुरुरवसौ । ११. ग-मिश्रा मिश्राणि । १२. त१.६.७.८-म-कारणमिति ।
 १३. त-अव्याह्रियमाणाः । १४. ग-त-न कुर्वन्ति ।

किमेता वाचा कृणवा तवाहं प्राक्रमिपमुपसामप्रियेव ।

पुरुवरः पुनरस्तं परंहि दुरापना वार्तइवाहमस्मि ॥ २ ॥

किम् । एता । वाचा । कृणव । तव । अहम् । प्र । अक्रमिम् । उपसाम् । अप्रियाऽहम् ।
पुरुवरः । पुनः । अस्तम् । परा । इहि । दुःऽआपना । वार्तऽइव । अहम् । अस्मि ॥ २ ॥

अनया तमुर्वशी प्रयुवाच । 'एता एतया' वाचा केवलया पुनः संभोगरहितया 'किं' 'कृणव
किं करवाव । 'अहं' स्वदानीं स्वस्मकाशात् 'प्राक्रमिषम्' अतिक्रान्तवाचस्मिन् । अतिक्रमे दृष्टान्तः ।
'उपसामप्रियेव' बह्वीनामुपसामं मध्येऽध्याग्रे भवा पूर्वोपाः प्राक्रमीयथा तथाहमपीति । यस्मादेवं
तस्मादे 'पुरुवरः' त्वं 'पुनः' अस्मत्सकाशात् 'अस्तं' गृहे 'परेहि' परागच्छ । मा मय्यभिलाषं कार्षीः ।
स्वस्या दुर्ग्रहत्वमाह । 'अहं' 'वार्तइव' वायुरिव 'दुरापना' दुष्पापा दुरापा वा 'अस्मि' । 'दुरापा वा
अहं' 'वयैतस्मि' पुनर्गृहानिर्हति 'हवैनं' ननुवाच' (सं. ब्रा. ११. ५. १. ७) इति वाजसनेयकम् ॥

इषुर्न श्रिय इषुधेरमना गोषाः शतमा न रंहिः ।

अवीरे क्रतौ वि दविद्युतभोरा न मायुं चितयन्त धुनयः ॥ ३ ॥

इषुः । न । श्रिये । इषुऽधेः । अमना । गोऽमाः । शतऽमाः । न । रंहिः ।
अवीरे । क्रतौ । वि । दविद्युत् । न । उरा । न । मायुम् । चितयन्त । धुनयः ॥ ३ ॥

अनया पुरुवरः स्वस्य विरहजनितं वैक्लव्यं तां प्रति ब्रूते । 'इषुधेः' । इषवो धीयन्तेऽत्रेतावुधि-
निपज्ञः । ततः सकाशात् 'इषुः' 'अमना' असनायै प्रक्षेप्तुं 'न' भवति 'श्रिये' विजयार्थम् । स्वद्विर-
हायुद्धस्य बुद्धाव्यनिधानात् । तथा 'रंहिः' वेगवानहं शत्रुसकाशात् 'गोषाः' तेषां शत्रूणां गवां
संभक्ता 'न' अभवम् । तथा 'शतमाः' शतानामपरिमितानां शत्रुघनानां संभक्ता नाभवम् । किंच
'अवीरे' वीरवर्जिते 'क्रतौ' राजकर्मणि सति 'न' 'वि' 'दविद्युत्' न विद्योतते मत्सामर्थ्यम् । किंच
'धुनयः' कम्पयितारोऽस्मदीया भटाः 'उरा' उरौ । 'मायुं' सुप्तम् । 'चितयन्त' इति सप्तम्या ङादेशः । 'विस्तीर्णे'
संग्रामे 'मायुम्' । मीयते प्रक्षिप्यत इति मायुः शब्दः । 'कृवापाजि' इत्यादिबोष् । सिंहनादं 'न'
'चितयन्त' न बुध्यन्ते । 'चित्ता' संज्ञाने । अस्माग्निचि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यवाह्यवृत्त-
गुणाभावः । छान्दसो लङ् ॥

सा वसु दधती श्वशुराय वय उषो यदि वष्टयन्तिगृहात् ।

अस्तं ननक्षे यस्मिन्चाकन्दिवा नक्तं श्रयिता वैतसेन ॥ ४ ॥

सा । वसु । दधती । श्वशुराय । वयः । उषः । यदि । वष्टि । अन्तिऽगृहात् ।
अस्तम् । ननक्षे । यस्मिन् । चाकन् । दिवा । नक्तम् । श्रयिता । वैतसेन ॥ ४ ॥

इदमुत्तरं 'चोर्वशीवाक्यम्' । आद्येन पुरात्मना कृतमुपसे निवेदयति । हे 'उषः' 'सा'
इयमुर्वशी 'वसु' वासकं 'वयः' अहं 'श्वशुराय' भर्तुः पुरुवरसः पित्रे 'दधती' प्रयच्छन्ती तत्र गृहे

१. ग-त३.४.५-म- 'प्रक्षेप्तुं' नास्ति; त१.२.६.७.८-प्रक्षिप्तुः । २. म- 'क्रतौ' नास्ति ।
३. त-लङ्; म-लङ् । ४. त-मु-इयमुत्तरा । ५. त-मु-चोर्वशीवाक्ये । ६. ग-अनेन परमात्मना
कृतमुपसे; त-आद्येन पुरात्मना कृतमुपसे; म-आद्येन पुरातनकृतमुपसे ।

स्थिता ऽयदि पतिं ऽवष्टि कामयते तदा ऽअन्तिगृहात् । स्वभर्तृभोगगृहान्तिके यत् श्वशुरस्य भोजनगृहं तदन्तिगृहम् । तस्माद्गृहात्सोर्वशी ऽअस्तं पतिगृहं ऽननक्षे व्याप्नोति । ऽयस्मिन्^१ गृहे ऽचाक्न् कामयत उर्वशी । सा^२ चोर्वशी^३ ऽदिवा ऽनक्तम् अहनि रात्रौ च ऽवैतसेन । ' शेषो वैतस इति पुंस्पजननस्य ' (निह. ३. २१) इति निरुक्तम् । पुंस्पजननेन ऽअश्रिता ताडिता च^४ भवति । एवमुर्वश्यात्मानं परोक्षेण निर्दिदेश ॥

त्रिः स्म माहः श्रथयो वैतसेनोत स्म मेऽव्यत्यै पृणासि ।

पुरुर्वोऽनु ते केतमायं राजा मे वीर तन्वः^५स्तदासीः ॥ ५ ॥

त्रिः । स्म । मा । अहः । श्रथयः । वैतसेन । उत । स्म । मे । अव्यत्यै । पृणासि ।

पुरुर्वः । अनु । ते । केतम् । आयम् । राजा । मे । वीर । तन्वः । तत् । आसीः ॥ ५ ॥

अनेन पुरुर्वसमेव संबोध्योक्तवती । हे पुरुर्वः त्वं ऽमा माम् ऽअहः अहनि ऽवैतसेन दण्डेन पुंव्यजनेन ऽत्रिः त्रिवारम् । ' द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ' (पा. सू. ५. ४. १८) । ऽश्रथयः ऽस्म । अश्रथयः अताडयः । ' कृत्वोऽर्थप्रयोगे ' (पा. सू. २. ३. ६४) इति कालवाचिनोऽहःशब्दादधिकरणे षष्ठी । ऽउत अपि च । ऽस्म इति पूरणः । ऽअव्यत्यै । सपत्नीभिः सह पर्यायेण पतिमागच्छति सा व्यती । न तादृश्यव्यती । तस्यै ऽमे महं ऽपृणासि पूरयसि । एवं बुद्ध्या हे ऽपुरुर्वः ऽते तव ऽकेतं गृहम् ऽअनु ऽआयम् अन्वगमं पूर्वम् । हे ऽवीर ऽराजा त्वं च ऽमे मम ऽतन्वः शरीरस्य ऽतत् तदा ऽआसीः अभवः । सुखयितेति शेषः । परमप्येवं^६ मन्तव्यं^७ किमिति कातरो^८ भवसीत्युवाच ॥ ११ ॥

यो सुजुर्णिः श्रेणिः सुम्रापिहृदेचक्षुर्न ग्रन्थिनीं चरण्युः ।

ता अञ्जयौऽरुणयो न सन्तुः श्रिये गावो न धेनवोऽनवन्त ॥ ६ ॥

या । सुजुर्णिः । श्रेणिः । सुम्रेऽर्जापिः । हृदेऽर्चक्षुः । न । ग्रन्थिनीं । चरण्युः ।

ताः । अञ्जयः । अरुणयः । न । सन्तुः । श्रिये । गावः । न । धेनवः । अनवन्त ॥ ६ ॥

पुरुर्वसो वाक्यम् । ऽया ऽसुजुर्णिः सुजवा एतन्नामिकास्ति तथा या ऽश्रेणिः या ऽसुम्रापिः या ऽहृदेचक्षुः । नकारः समुच्चये । ताभिश्चतसृभिरालिभूताभिर्मानिनीभिः सहिता ऽग्रन्थिनी ग्रन्थनवती संदर्भवती ऽचरण्युः चरणशीलोर्वश्याजगाम । यद्वा । ग्रन्थिनीत्येतत्सखिभूताप्सरानामधेयम् । या सुजुर्णिः सुजवोर्वशी सा ताभिः सह जगाम^९ । ऽताः अप्सरसः ऽअञ्जयः आभरणोपेताः ऽअरुणयः अरुणवर्णाः ऽन ऽसन्तुः पूर्ववच्च गच्छन्ति । ऽश्रिये श्रयणाय ऽधेनवः नवप्रसूताः ऽगावो ऽन गाव इव । आश्रयार्थं^{१०} यथा गावः ऽअनवन्त शब्दाद्यन्ते तथा न शब्दाद्यन्तीति व्यतिरेके दृष्टान्तः ॥

समस्मिञ्जायमान आसत् प्रा उतेमवर्धञ्च^{११}ः स्वर्गृताः ।

महे यत्त्वा पुरुर्वो रणायावर्धयन् दस्युहत्याय देवाः ॥ ७ ॥

सम् । अस्मिन् । जायमाने । आसत् । प्राः । उत । ईम् । अवर्धन् । नर्धः । स्वऽर्गृताः ।

महे । यत् । त्वा । पुरुर्वः । रणाय । अवर्धयन् । दस्युहत्याय । देवाः ॥ ७ ॥

१. त-सु-तस्मिन् । २. त१.२.३.६.७-पुरुर्वसो वाचं; त४.५-पुरुर्वसा चोर्वशी । ३. ग-त- ' च ' नास्ति । ४. ग-म-परमप्युपरंतव्यं । ५. म१-कामतरो; म४-कामवशो; म७-कामुक्तरो । ६. ग-आजगाम । ७. ग-म-सु-आशिरार्थं ।

अन्यैताभिः सह संसर्गस्त्वयानुभूत इत्युर्वशी वदति । 'अस्मिन् पुरुषसि' 'जायमाने सति' 'प्राः अप्सरसो देवदेव्या अपि' 'सन्' 'भासत संगता अभवन्' । अथवा जायमाने यज्ञार्थं प्रवर्धमाने सति प्रा देवपत्न्योऽपि समासत समभवन् । 'उत अपि च' 'ईम् एने पुरुषसि' 'स्वगूताः स्वर्गामिन्यः' 'नशः तासामाश्रयभूता अवर्धयन्' । किंच हे 'पुरुषः' 'यन् यस्मान्' 'त्वा त्वां' 'महे महते' 'रणाय रमणीयाय संग्रामाय' 'दस्युहत्याय दस्युहननाय' 'देवाः' 'त्वाम्' 'अवर्धयन् ॥

सच्चा यदाम् जहतीष्वन्क्रममानुषीषु मानुषो निषेवे ।

अप स्म मत्तरसेन्ती न भुज्युस्ता अत्रसत्रयस्पृशो नाश्वाः ॥ ८ ॥

मचा । यत् । आम् । जहतीषु । अन्क्रम । अमानुषीषु । मानुगः । निःसेवे ।

अप । स्म । मत् । त्रसेन्ती । न । भुज्युः । ताः । अत्रसन् । रयस्पृशः । न । अश्वाः ॥ ८ ॥

इदमादित्रीष्वैकवाक्यानि । तत्रादितो द्वान्यामुर्वशीमन्वाञ्च सह स्तौति । 'यन् यदा' 'मचा सहायभूतः पुरुषाः' 'अन्क्रम स्वकीयं रूपम्' । अन्क्रम इति रूपनाम । 'जहतीषु परित्यजन्तीषु' 'अमानुषीषु देवताभूतास्वप्तरः' 'मानुषः सन्' 'निषेवे अभिमुखं गच्छति तदानीं' 'ताः अप्सरसः' 'मत् मत्तः' 'अप अपमृत्यु' 'अत्रसन्' । त्रसतिर्गतिकर्मा । गच्छन्ति । पलायने हृष्टान्तः । 'तरमन्ती' 'भुज्युः' 'न' । तरमन्ताम मृगः । तस्य स्त्री भुज्युर्भोगमाश्रयभूता स्त्री मृगा । सा यथा व्याध्याङ्गीता पलायते । किंच 'रयस्पृशो' 'नाश्वाः रथे नियुक्ता अश्वा इव' । यथा 'ते' पलायन्ते तद्वत्पलायन्त इति । उर्वश्यानेकाभिरस्माभिः सह भोगमनुभुक्त्वानर्मायुक्तः प्रत्याचष्टे ॥

यदाम् मर्तो अमृतासु निस्पृकसं क्षोणीभिः क्रतुभिर्न पृङ्क्ते ।

ता आतयो न तन्वः शुम्भत स्वा अश्वासो न क्रीड्यो दन्दशानाः ॥ ९ ॥

यत् । आम् । मर्तः । अमृतासु । निःस्पृक् । सन् । क्षोणीभिः । क्रतुऽभिः । न । पृङ्क्ते ।

ताः । आतयः । न । तन्वः । शुम्भत । स्वाः । अश्वासः । न । क्रीड्यः । दन्दशानाः ॥ ९ ॥

'यन् यदा' 'आसु' 'अमृतासु अप्सरःसु' 'मर्तः मनुष्यः पुरुषाः' 'निस्पृक् निःशेषेण स्पृशन्' 'क्षोणीभिः वारिमः' 'क्रतुभिर्न कर्मभिश्च' 'सं' 'पृङ्क्ते संपर्कं करोति' । नकारः समुच्चयार्थः । 'ताः अप्सरसः' 'आतयः आतिभूतास्तदानीं' 'स्वाः' 'तन्वः आत्मीयानि रूपाणि' 'न' 'शुम्भत न प्रकाशयन्ति' । 'अश्वासो' 'न अश्वा इव' 'क्रीड्यः संक्रीडमानाः' 'दन्दशानाः दन्दशूका जिह्वाभिरात्मीयाः' 'शूका भक्षयन्तः' । ते यथा चापवधेन धावन्तः स्वरूपं न प्रयच्छन्ति रथिकाय तद्वदिति दुःखाद्भूते ॥

विद्युन्न या पतन्ती दर्विद्योद्भरन्ती मे अप्या काम्यानि ।

जनिष्टो अपो नर्युः सुजातः प्रोर्वशी तिरत दीर्घमायुः ॥ १० ॥

विद्युत् । न । या । पतन्ती । दर्विद्योत् । भरन्ती । मे । अप्या । काम्यानि ।

जनिष्टो इति । अपः । नर्युः । सुजातः । प्र । उर्वशी । तिरत । दीर्घम् । आयुः ॥ १० ॥

१. ग-त १.२.६.७.८-म ४.५.६.८-वर्धमाने; त ३-सु-सति' नास्ति; म २-सति वर्धमाने । २. त १. २.३.६.७.८-म २.६.८-प्रहृष्टमने; त ४.५-प्रवर्धमाने । ३. ग-त-दस्युहननाय च । ४. त ३.०-न भुज्युः । ५. ग-त-ते यथा ।

अनयोर्वशीं स्तोति । १या उर्वशी १विद्युन्न विद्युदिव १पतन्ती गच्छन्ती १द्विद्योत् शोते । किं कुर्वती । १अप्या । अप इत्यन्तरिक्षनाम । तत्संबन्धीनि व्याप्तानि^१ वा^२ १काग्यानि अस्मद्भि-
मतान्युदकानि वा १मे मह्यं १भरन्ती संपादयन्ती । यदा आगतायास्तस्याः सकाशात्^३ १अपः व्याप्तः
कर्मसु कर्मवान्^४ वा १नर्यः^५ नरेभ्यो हितः १सुजातः सुजननः पुत्रः १जनिष्टो अजनिष्ट उत्पद्यते तदानीं
मम^६ १उर्वशी^७ १दीर्घमायुः १प्र १तिरत प्रवर्धयति । ' प्रजामनु प्र जायसे तदु ते मर्त्यामृतम् '
(तै. ब्रा. १. ५. ५. ६) इति हि मन्त्रः ॥ २ ॥

जज्ञिष इत्या गोपीध्याय हि दधाथ तत्पुरूरवो म ओजः ।

अशांसं त्वा विदुषीं सस्मिन्नहन् म आश्रुणोः किमभुग्वदासि ॥ ११ ॥

जज्ञिषे । इत्या । गोऽपीध्याय । हि । दधाथ । तत् । पुरूरवः । मे । ओजः ।

अशांसम् । त्वा । विदुषीं । सस्मिन् । अहन् ।

न । मे । आ । अश्रुणोः । किम् । अभक् । वदासि ॥ ११ ॥

१इत्या इत्थं १गोपीध्याय । गौः पृथिवी । पीथं पालनम् । स्वार्थिकस्तद्धितः । भूमे रक्षणाय
१जज्ञिषे १हि जातोऽसि खलु पुत्ररूपेण । ' आत्मा वै पुत्रनामा ' इति श्रुतेः । पुनस्तदेवाह । हे १पुरूरवः
१मे ममोदरे मयि १ओजः अपत्योत्पादनसामर्थ्यं १दधाथ^१ मयि निहितवानसि । १तत् तथास्तु ।
अथापि स्थातव्यमिति चेत् तत्राह । अहं १विदुषीं भावि कार्यं जानती^२ १सस्मिन्नहन्^३ सर्वस्मिन्नहनि
त्वया^४ कर्तव्यं १त्वा त्वाम् १अशांसं शिक्षितवत्यस्मि । त्वं १मे मम वचनं १न १आश्रुणोः न श्रुणोषि ।
१किं त्वम् १अमुक् अभोक्तापालयिता प्रतिज्ञातार्थमपालयन् १वदासि^५ हये जाय इत्यादिकरूपं
प्रलापम् । वदेल्लव्याडागमः । दिवसे^६ त्रिवारं यमस्व एडकद्वयमस्माकं पुत्रत्वेन परिकल्पय अपत्यो-
त्पादनपर्यन्तं^७ वसामि नमं त्वां यदाद्राक्षं तदा गच्छामीत्येवंरूपो मिथःसमयः ' उर्वशी हाप्सराः
पुरूरवसमेकं चक्रे तै ह विन्दमानोवाच त्रिः स्म माहो वैतसेन दण्डेन ' (श. ब्रा. ११. ५. १)
इत्यादि वाजसनेयकमुदाहृतम् ॥

कदा सुनुः पितरं जात इच्छाच्चक्रन्नाश्रुं वर्तयद्विजानन् ।

को दंपतीं समनसा वि यूयोदध यदग्निः श्वशुरेषु दीदयत् ॥ १२ ॥

कदा । सुनुः । पितरम् । जातः । इच्छात् । चक्रन् । न । अश्रुं । वर्तयत् । विऽजानन् ।

कः । दंपती इति दम्पती । सऽमनसा । वि । यूयोत् ।

अध । यत् । अग्निः । श्वशुरेषु । दीदयत् ॥ १२ ॥

१. त-आप्यानि; सु-अप्यानि । २. ग४-म५-सकाशाद्यदि; त१.२.३.६.८-म१.४-सकाशाद्यदि;
त४-सकाशादादि; त७-सकाशाद्यदि; म२.६.७-सकाशाद्यदि । ३. ग१.२-कृतवान्वा नयो; त१.२.३.
६-नवाभ्यां; त४-कर्मवान्वा नयो; ग४-नवा नयो; त७-तव त्वां नयो; त८-म१.२.४.६.८-तवान्वा
नयो; म७-श्रवतन्वा नयो । ४. त-प्रोवशी । ५. गन्त-मु-दधाथ निदधाथ । ६. गन्त-भ-जानती त्वं ।
७. ग४-त्वनस्मिन्नहन्; त२.६-त्वंस्मिन्नहन्; त३.४.५-त्वमस्मिन्नहन् । ८. त-मु-त्वया यत् । ९. ग-
त४.५-म५-वदासि वदासि; त८-म२.८-वदासि । १०. गन्त-भ-अहनि दिवसे । ११. त१.२.३.६.७-

इदं पुरुरवसो वाक्यम् । 'कदा कस्मिन् काले' मृनुः तत्तादृशतः सन् 'पितरं मास्' इच्छान् इच्छेत् । 'इषु इच्छायाम्' । तेति सपि 'इषुगमियमां छः' इति आदेशः । 'लेटोऽडाटो' इत्यडागमः । कदा वा 'विवानन् पितरं मामभिगच्छन्' चक्रन् क्रन्दमानः 'माभु' वर्तयन् । तेति चार्थः । किंच 'कः' किंचिद्वचः सन् मृनुः 'समनस्या समनसी समनस्की' 'दंपती' ज्ञायापती । त्वां मां च 'वि' वृषीत् विक्षेपयेत् । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' । यतिश्छान्दसः शपः श्लुः । तुजादिन्वादन्वयस्य दीर्घः । 'अथ अधुना' यत् यदा 'अग्निः तव तदपस्थितस्तेजोऽरूपो गर्भः' 'अबु'रेषु 'दीदयन् दीप्यते । दीदयतिर्दीप्तिकर्मेति' नैरुको धातुः ॥

प्रति ब्रवाणि वर्तयते अश्रु चक्रन्न क्रन्ददार्घ्ये शिवायै ।

प्र तर्त्ते हिनवा यत्ते अस्मे परेऽस्तं नहि मूर आपः ॥ १३ ॥

प्रति । ब्रवाणि । वर्तयते । अश्रु । चक्रन् । न । क्रन्दन् । आऽर्घ्ये । शिवायै ।

प्र । तत् । ते । हिनव । यत् । ते । अस्मे इति ।

परा । इति । अस्तम् । नहि । मूर । मा । आपः ॥ १३ ॥

इदमुर्वशावाक्यम् । हे पुरुरवः त्वां प्रति 'ब्रवाणि' प्रतियक्षि । 'नवदयम्' 'अश्रु' वाक्यं 'वर्तयते वर्तयिष्यति' । 'आर्घ्ये' आर्घ्यायते वस्तुनि 'शिवायै' शिवे कृत्यायाने समुदस्थिते सति 'चक्रन्' रुदन्नश्रुणि विमुञ्चन् 'न' 'क्रन्दन्' । नकारार्धः । रोमयति चेत्यर्थः । 'तत्' तदपत्यं 'ते' तुभ्यं 'हिनव' प्रहिणामि 'यत्' अपत्यं 'ते' तव संबन्धि 'अस्मे' अस्मासु निहितम् । त्वं 'परेऽस्तम्' । अस्मिति गृह्णाम । स्वगृहं प्रतिगच्छ । हे 'मूर' मूढ 'मा' मां 'नहि' 'आपः' न प्राप्नोषि । हिनवेत्यत्र हिनोतेः 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति भविष्यदर्थे लङि मिषोऽमादेशः । गुणः । अन्यलोपश्छान्दसः । बहुलवचनादडभावः । आपः । 'आप्' व्यासौ । 'लिटि' 'लिङां तिङो भवन्ति' इति ध्रुवो णम् ॥

सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत्परावर्त परमां गन्तुवा उ ।

अद्या शयीत निःकृतेरुपस्थेऽध्वैन् वृकां रमसासो अद्युः ॥ १४ ॥

सुदेवः । अद्य । प्रऽपतेत् । अनावृत् । पराऽवर्तम् । परमाम् । गन्तवै । उं इति ।

अध्वै । शयीत । निःकृतेः । उपऽस्थे । अध्वै । एनम् । वृकाः । रमसासः । अद्युः ॥ १४ ॥

अद्य परितूनः पुरुरवा उवाच । 'सुदेवः' एवम सह सुकीडः पतिः 'अद्य' 'प्रपतेत्' । अत्रैव प्रपततु । अथवा 'अनावृत्' अनावृत्तः सन् 'परमां' 'परावर्तं' दूरादपि दूरदेशं 'गन्तवै' गन्तुं महाप्रस्थानगमनं कुर्यात् । 'अद्य' अथवा यत्रकुत्रापि गन्तुमसमर्थः 'निःकृतेः' पृथिव्याः 'उपस्थे' 'शयीत' शयनं कुर्यात् । यद्वा । निःकृतिः पापदेवता । तस्या उपस्थे आसंगे संनिधौ श्रिततामित्यर्थः । 'अद्य' अथवा 'यन्' 'वृकाः' आरण्याः श्वानः 'रमसासः' वेगवन्तः 'अद्युः' भक्षयन्तु । अत्र 'वाजस-नेयकं—' सुदेवोऽद्योद्वा बधीत प्र वा पतेत्तदेन वृका वा श्वानो वाधुरिति द्वैव तदुवाच ' (म. वा. ११. ५. १. ८) इति ॥

१. ग-त-वर्तयन् वर्तयेत्; त१.२.६.८-म-वर्तयन् वर्तयेत् । २. ग-त-म-मु-समनस्की' नास्ति ।

३. त-दीर्घाद् दीप्तिदेवनयोः । अस्माभ्यस्ताच्छटि षटि इददीदितिदीप्तिकर्मेति । ४. ग.त१.२.३.६.७.

८-म-तदपत्यं; त४.५-यदपत्यं । ५. त-रमसासो रमसः ।

पु॒रुर॒वो मा मृ॒था मा प्र प॒तो मा त्वा वृ॒कासो अ॒शि॒वास उ क्षन् ।

न वै स्त्रै॒णानि स॒ख्यानि सन्ति सा॒लावृ॒काणां हृद॑यान्ये॒ता ॥ १५ ॥

पु॒रुर॒वः । मा । मृ॒थाः । मा । प्र । प॒तः । मा । त्वा । वृ॒कासः । अ॒शि॒वासः । उँ इति । क्षन् ।
न । वै । स्त्रै॒णानि । स॒ख्यानि । सन्ति । सा॒लावृ॒काणां । हृद॑यानि । ए॒ता ॥ १५ ॥

तमितरा प्रत्युवाच । हे पु॒रुर॒वः त्वं मा मृ॒थाः मृ॒तिं मा प्रा॒मुहि । त्रियते॒र्लुङि थासि
'हृत्वाद्ङात्' इति सिचो लोपः । तथा मा प्र प॒तः अत्रैव पतनं मा कार्षीः । पते॒र्लुङि लृदि॒त्वात्
'पुषादि' इत्यादिना च्छेरङ् । 'पतः पुम्' इति पुम् । तथा त्वा त्वाम् अ॒शि॒वासः अ॒शुभाः
वृ॒कासः वृ॒काः मा उ उ क्षन् । उ इत्येवकारार्थे । अक्षन् । माभ्यवहारयन्तु । किमित्येवमस्मदु-
पयाग्रहं करोषि । मा कार्षीरित्यर्थः । अदे॒र्लुङि 'लुङ्सनोर्घस्त्व' (पा. सू. २. ४. ३७) इति
घस्त्वादेशः । 'मन्त्रे घस' इति च्छेर्लुक् । 'गमहन' इत्यादिनोपधालोपः । 'शासि॒वसि' इत्यादिना
षत्वम् । 'खरि च' इति चत्वम् । बाहुलकादङभावः । अथ स्वस्नेहस्यासारतामाह । स्त्रै॒णानि
स्त्रीणां कृतानि स॒ख्यानि न न सन्ति खलु । अभावे कारणमाह । ए॒ता ए॒तानि
स॒ख्यानि सा॒लावृ॒काणां हृद॑यानि तेषां हृद॑यानि यथा वत्सादीनां विश्वासापन्नानां घातुकानि तद्वत् ।
अत्र वाजसनेयकं—'मैतदा॒द्या न वै स्त्रै॒ण स॒ख्यमस्ति पुन॑र्गृहानिहीति हवैनं तदुवाच' (श. ब्रा.
११. ५. १. ९) इति ॥ ॥ ३ ॥

यद्वि॒रूपाच॑रं म॒र्त्येष्व॑वसं रात्रीः श॒रद॑श्च॒तस्रः ।

घृ॒तस्य॑ स्तो॒कं स॒कृद॑ह आ॒श्रां तादे॒वेदं ता॒तृपा॑णा च॒रामि ॥ १६ ॥

यत् । वि॒रूपा । अ॒चर॑म् । म॒र्त्येषु । अ॒वस॑म् । रात्रीः । श॒रदः । च॒तस्रः ।

घृ॒तस्य॑ । स्तो॒कम् । स॒कृत् । अ॒हः । आ॒श्राम् । तात् । ए॒व । इ॒दम् । ता॒तृपा॑णा । च॒रामि ॥ १६ ॥

यत् यदा वि॒रूपा^२ मनुष्यसंपर्कादिगतसहजभूतदेवरूपा पत्यानुकूल्येन नानारूपा वा म॒र्त्येषु
मनुष्येषु अचरं तदानीं रात्रीः प्ररमयित्रीः चतस्रः शरदः अवसं न्यवसम् । अत्यन्तसंयोगो
द्वितीया । तदानीं घृतस्य स्तो॒कं स॒कृद॑ह आ॒श्राम् । तादे॒व तेनैव स्तो॒केना॑हम् इदं संग्रति
तातृपाणा तृषा सती चरामि ॥

अ॒न्तरि॑क्ष॒प्रां रज॑सो वि॒मानि॑मु॒प शि॒क्षाम्यु॑र्वशीं वसिष्ठः ।

उ॒प त्वा रा॒तिः सु॒कृत॑स्य ति॒ष्ठाभि॑ वर्त॒स्व हृद॑यं तप्यते मे ॥ १७ ॥

अ॒न्तरि॑क्ष॒ऽप्रां । रज॑सः । वि॒ऽमा॒नीम् । उ॒प । शि॒क्षामि॑ । उ॒र्वशी॑म् । वसिष्ठः ।

उ॒प । त्वा । रा॒तिः । सु॒ऽकृत॑स्य । ति॒ष्ठात् । नि । वर्त॒स्व । हृद॑यम् । तप्य॒ते । मे ॥ १७ ॥

अ॒न्तरि॑क्ष॒प्रां स्वतेजसान्तरिक्षस्य पूरयित्रीं तथा रजसः रजकस्योदकस्य वि॒मानां नि॒मांत्रीम्
उ॒र्वशीं वसिष्ठः समानानां मध्येऽतिशयेन वासयिताहम् उप शिक्षामि वशं नयामि । सु॒कृत॑स्य
शोभनकर्मणः रातिः दाता पुरुरवाः त्वा त्वाम् उप ति॒ष्ठात् उपतिष्ठतु । मे हृद॑यं तप्यते^३ ।
अतो नि वर्त॒स्व । एवं राजोवाच^३ ॥

इति त्वा देवा इम आहुरैः यथैमेतद्भवसि मृत्युर्वन्धुः ।

प्रजा ते देवान् हविषा यजति स्वर्ग उ त्वमपि मादयासे ॥ १८ ॥

इति । त्वा । देवाः । इमे । आहुः । ऐळ । यथा । ईम् । एतत् । भवसि । मृत्युऽर्वन्धुः ।

प्रऽजा । ते । देवान् । हविषा । यजति । स्वऽर्गे । ऊँ इति । त्वम् । अपि । मादयासे ॥ १८ ॥

हे^१ ऐळ पुरुरवः^२ त्वा त्वाम्^३ इमे^४ देवाः^५ इति^६ आहुः ।^७ मृत्युर्वन्धुः^८ मृत्योः^९ बन्धकः^{१०} मृत्योर्वन्धुभूतो वा मृत्युवशमप्राप्तवत्स्वं^{११} यथै^{१२} यथा^{१३} एतद्भवसि^{१४} भविष्यसि^{१५} प्रजा प्रकृतेण जायमानस्त्वं^{१६} ते तव संबन्धिनी यष्टव्यान्^{१७} देवान्^{१८} हविषा^{१९} यजसि यजसि । स्वर्गं^{२०} उ स्वर्गं एव^{२१} त्वमपि^{२२} मादयासे मादयसेऽस्माभिः सह । एवमाहुरिष्यथैः । वस्मादेवं करोषि तस्माद्भिलाषं हित्वा सुखी भवेति^{२३} सेवं^{२४} पुरुरवसं^{२५} प्रत्युवाच ॥ ॥ ४ ॥

अथ 'प्र ते महे' इति त्रयोदशैः पठं सूक्तम् । वरुणांमाहिरस ऋषिः इन्द्रस्य पुत्रः सर्व-हरिर्वा नाम । द्वादशीत्रयोदशौ त्रिदुभौ शिष्टा एकादश जगत्पतेः । इन्द्रस्यासौ हरी । तद्योरत्र स्तूयमानत्वात्तदेवताकमिदम् । तथा चानुक्रान्तं—'प्र ते मतोना वरुः सर्वहरिर्वैन्द्रो हरिस्तुतिर्द्वि-त्रिष्टुबन्तम्'^{२६} इति । अनिरात्रे नृतीये पर्याये ब्राह्मणार्थंमिन एतम्सूक्तम् । सूत्रितं च—'प्र ते मह ऊनी शचीवस्तव वीर्येणेति याज्या'^{२७} (आश्व. श्रौ. १. ४) इति । योऽनिरात्रेऽप्याद्यस्तुचः संसर्गायः । सूत्रितं च—'प्र ते महे विद्ये शंसिषं हरी इति तिनो जगत्पतेः'^{२८} (आश्व. श्रौ. १. २) इति ॥

प्र ते महे विद्ये शंसिषं हरी प्र ते वन्वे वनुषो हयंतं मदम् ।

घृतं न यो हरिभिश्चारु सेचत आ त्वा विशन्तु हरिर्वपसं गिरः ॥ १ ॥

प्र । ते । महे । विद्ये । शंसिषम् । हरी इति । प्र । ते । वन्वे । वनुषः । हयन्तम् । मदम् ।

घृतम् । न । यः । हरिऽभिः । चारु । सेचते । आ । त्वा । विशन्तु । हरिऽवपसम् । गिरः ॥ १ ॥

हे इन्द्र^{२९} ते तव^{३०} हरो^{३१} अर्वा^{३२} महे महति^{३३} विद्ये यज्ञे^{३४} प्र^{३५} शंसिषम्^{३६} अशंसिषम् । अस्ताविषम् । तथा^{३७} वनुषः । 'वनु हिसावाम्'^{३८} । हिसकस्य^{३९} ते तव^{४०} हयन्तम् । 'हयं गतिकान्तयोः'^{४१} । तस्वीणा-दिकोऽतच् । चित्तवरेणान्तोदात्तः । कमनीयं^{४२} मदं^{४३} प्र^{४४} वन्वे प्रयाचेऽस्मद्भिमतम् । 'वनु याचवे'^{४५} । यः^{४६} इन्द्रः^{४७} हरिभिः^{४८} हरितवर्णैरथैः^{४९} मघाभिः^{५०} गवा^{५१} चारु^{५२} चरणीव^{५३} घृतं^{५४} न घृतमिव सुपतमुदकं^{५५} सेचते^{५६} वर्षति^{५७} तं तादृशं^{५८} हरिवर्षसम् । वर्षं^{५९} इति रूपनाम । हरितरूपं^{६०} त्वा त्वाम्^{६१} आ^{६२} विशन्तु^{६३} गिरः^{६४} अस्मदीयाः^{६५} स्तुतिवाचस्तव मदाय ॥

हरि हि योनिमभि ये समस्वरन् हिन्वन्तो हरी दिव्यं यथा सदैः ।

आ यं पृणन्ति हरिभिर्न धेनव इन्द्राय शूपं हरिवन्तमर्चत ॥ २ ॥

हरिम् । हि । योनिम् । अभि । ये । समऽअस्वरन् । हिन्वन्तः । हरी इति । दिव्यम् । यथा । सदैः ।

आ । यम् । पृणन्ति । हरिऽभिः । न । धेनवः । इन्द्राय । शूपम् । हरिऽवन्तम् । अर्चन्त ॥ २ ॥

१. भ- 'हे मृत्योः' नास्ति । २. त-एतद्भवसि । ३. त-जायमानाः । ४. त-भवति । ५. त१.२.२.१.८-म१.२.४.७.८-स्तुतिर्त्रिष्टुभतः । ६. ग-म१.४.५.१.८-मेघान् ; त१.२.२.७-मेघान् ; त६.८-मघान् ; म२-मघोन् ।

५ये पूर्वे स्तोतार ऋषयः ५योनिम् इन्द्रस्य स्थानभूतम् ५हरिम् अश्वम् ५अभि ५समस्वरन् ।
 ' स्तृ शब्दोपतापयोः ' । अभिसंस्तुवन्ति । किं कुर्वन्तः । ५दिव्यं देवसंबन्धि ५सदः यागगृहं यथा
 प्रेरयन्तीन्द्रं तथा ५हरी अश्वौ ५हिन्वन्तः प्रेरयन्तः । सोमेऽभिषुते सति स्वयमेवेन्द्रो रथेऽश्वौ प्रेरयति
 अतः स्तोतृणां हरिप्रेरणत्वम् । यद्वा^१ । दिव्यं सद इन्द्रः प्राप्नुयाद्यथा^२ तथा^३ हरी^३ स्तुतिभिर्हिन्वन्तः
 प्रेरयन्तः । ५यम् इन्द्रम् ५धेनवः नवप्रसूता गावो यथा पृणन्ति क्षीरादिभिः । अत्र पुरस्तादुपाचा-
 रोऽपि नकार उपसार्थीयः । ५हरिभिः हरितवर्णैः सोमैः ५आ ५पृणन्ति पूरयन्ति च^४ । तथा यूयमपि
 ५इन्द्राय इन्द्रस्य ५हरिवन्तं ५शूषं बलम् ५अर्चत पूजयत हे स्तोतारः स्तुतिभिः ॥

सो अस्य वज्रो हरितो य आयसो हरिर्निकामो हरिरा गर्भस्त्योः ।

द्युम्नी सुशिप्रो हरिमन्युसायक इन्द्रे नि रूपा हरिता मिमिक्षिरे ॥ ३ ॥

सः । अस्य । वज्रः । हरितः । यः । आयसः । हरिः । निऽकामः । हरिः । आ । गर्भस्त्योः ।
 द्युम्नी । सुऽशिप्रः । हरिमन्युऽसायकः । इन्द्रे । नि । रूपा । हरिता । मिमिक्षिरे ॥ ३ ॥

५अस्य इन्द्रस्य ५सः^५ ५वज्रः ५हरितः हरितवर्णः ५य ५आयसः अयःसारभूतोऽस्ति निर्मितः ।
 स च ५हरिः^६ हरितवर्णो वज्रः ५निकामः नितरां कमनीयः । सः ५आ हन्ता शत्रूणाम् । तादृशो वज्रः
 ५गर्भस्त्योः हस्तयोर्वर्तत इति शेषः । अयमिन्द्रः ५द्युम्नी । द्युम्नं द्योतमानं धनम् । तद्वान् ५सुशिप्रः
 शोभनहनुः ५हरिमन्युसायकः । यस्य मन्युः^७ सायकः शत्रुहन्ताभिगन्ता वा भवति । यद्वा शत्रुहन्ता
 कोपः सायकश्च यस्य स तादृशो भवति । किं बहुना । ५इन्द्रे ५रूपा रूपाणि सर्वाणि ५हरिता हरितानि
 ५नि ५मिमिक्षिरे निषिक्तानि बभूवुः । मिहेः सनन्तात्कर्मणि लिटि रूपम् ॥

दिवि न केतुरधि धायि हर्यतो विव्यचद्रजो हरितो न रंक्षा ।

तुददहिं हरिशिप्रो य आयसः सहस्रशोका अभवद्धरिभरः ॥ ४ ॥

दिवि । न । केतुः । अधि । धायि । हर्यतः । विव्यचत् । वज्रः । हरितः । न । रंक्षा ।

तुदत् । अहिम् । हरिऽशिप्रः । यः । आयसः । सहस्रऽशोकाः । अभवत् । हरिम्ऽभरः ॥ ४ ॥

५दिवि अन्तरिक्षे ५केतुः प्रकाशेन सर्वस्य प्रज्ञापक आदित्य इव स यथाधि निहित एवमय-
 मिन्द्रः ५अधि ५धायि अध्यधायि^८ स्तोत्रभिरधिनिहितः । किंचेन्द्रस्य ५वज्रः ५हर्यतः स्पृहणीयः सन्
 ५विव्यचत् व्याप्नोति^९ व्याप्त्यर्थं शत्रुसंघम् । तत्र दृष्टान्तः । ५हरितो ५न हरितवर्णा अध्वाहर्तारो^{१०}
 वाक्त्रा आदित्यसंबन्धिनः । ते यथा ५रंक्षा रंघणेन वेगेन व्याप्नुवन्ति व्याप्त्यर्थम् । ५यः अस्य वज्रः
 ५आयसः अयोविकारः ५अहिं वृत्रं मेघं वा ५तुदत् हिनस्ति । योऽयं^{११} महानुभावः ५हरिशिप्रः सोम-
 पानरभसेन^{१२} हरितवर्णनासिकस्तद्वर्णहनुर्वा ५हरिभरः हयोर्भर्तेन्द्रः^{१३} ५सहस्रशोकाः ५अभवत् । ' शुच
 दीप्तौ ' । अपरिमितदीप्तिर्भवति ॥

१. ग-यद्वा यथा । २. ग-त-म-प्राप्नुयात्तथा । ३. त-म-हरी रथाय । ४. ग-आपीणयति वा;
 त४.५.८-म१.२.४.६.८-वा; त१.२.३.६.७-मु- ' च ' नास्ति । ५. त-म- ' सः ' नास्ति । ६. त-म-
 ' हरिः ' नास्ति । ७. ग-त-म- ' मन्युः ' नास्ति । ८. त१.२.३.६.७.८-म- ' अध्यधायि ' नास्ति ।
 ९. त१.२.३.६.७.८-म-२.६.८-मु- विव्याप्नोति । १०. ग-म२.८-असाच्चाहर्तारो, त४.५-असाघा
 ; म६-अस्याच्चाहर्तारो । ११. ग-सोयं । १२. त४.५-रसेन । १३. ग-म-हयोर्भर्तेन्द्रः ।

त्वं त्वमहर्षथा उपस्तुतः पूर्वैभिर्न्द्र हरिकेश यज्वभिः ।

त्वं हर्षमि तव विश्वमुक्थ्य ममामि राधो हरिजात हर्षतम् ॥ ५ ॥

त्वम् ऽत्वम् । अहर्षथाः । उप ऽस्तुतः । पूर्वैभिः । इन्द्र । हरि ऽकेश । यज्व ऽभिः ।

त्वम् । हर्षमि । तव । विश्वम् । उक्थ्यम् । अमामि । राधो । हरि ऽजात । हर्षतम् ॥ ५ ॥

हे ऽइन्द्र ते ऽहरिकेश हरितरोमवदश ऽश्वरथः^१ त्वमेव सर्वत्र बभूवे ऽअहर्षथाः अकामयथाः स्तोत्रं हविर्वा । कंदशस्तवम् । ऽपूर्वैभिः पूर्वतमैः ऽयज्वभिः यजमानैः ऽउपस्तुतः सन् । हे ऽहरिजात हरितवर्णः सन् प्रादुर्भूत हारकप्रादुर्भाव वा । शत्रुवधार्थं प्रादुर्भूतेत्यर्थः । हे तादृशेन्द्र ऽत्वं ऽतव । स्वभूतमिति शेषः । ऽविश्वं व्याप्तं सोमचरुपुरोडाशादिरूपं सर्वं वा । यद्वा । यत्र यानि यानि हवींषि दीयन्ते तत्सर्वं वा । तथा ऽउक्थ्यं प्रशस्त्यम् ऽअमामि असाधारणमसमं कृत्स्नं ऽहर्षतं कामं ऽराधः अक्षं हविरक्षणेन ऽहर्षति कामयसे ॥ ॥ ५ ॥

ता वज्रिणं मन्दिनं स्तोम्यं मद इन्द्रं रथे वहतो हर्षता हरी ।

पुरुष्यस्मै सर्वनानि हर्षत इन्द्राय सोमा हरयो दधन्विरे ॥ ६ ॥

ता । वज्रिणम् । मन्दिनम् । स्तोम्यम् । मदे । इन्द्रम् । रथे । वहतः । हर्षता । हरी इति ।

पुरुषि । अस्मै । सर्वनानि । हर्षते । इन्द्राय । सोमाः । हरयः । दधन्विरे ॥ ६ ॥

ऽता तौ प्रसिद्धौ ऽहर्षता हर्षतौ गन्तारौ कान्तौ वा ऽहरी हरितवर्णावधौ ऽमन्दिनं मोदमानं ऽस्तोम्यं स्तुत्यर्थं ऽवज्रिणम् ऽइन्द्रं ऽमदे निमित्ते^२ ऽरथे ऽवहतः धारयन्^३ । यज्ञसस्मदीयं प्रापयन् । ऽअस्मै ऽहर्षते कान्ताय ऽइन्द्राय ऽपुरुषि बहूनि ऽसर्वनानि प्रातरादीनि ऽहरयः हरितवर्णाः ऽसोमाः ऽदधन्विरे निधीयन्ते ॥

अरं कामाय हरयो दधन्विरे स्थिराय हिन्वन् हरयो हरी तुरा ।

अर्वीक्षुर्यो हरिभिर्जोषमीर्यते सो अस्य कामं हरिवन्तमानये ॥ ७ ॥

अरम् । कामाय । हरयः । दधन्विरे । स्थिराय । हिन्वन् । हरयः । हरी इति । तुरा ।

अर्वीक्षुभिः । यः । हरिभिः । जोषम् । ईर्यते । सः । अस्य । कामम् । हरि ऽवन्तम् । आनये ॥ ७ ॥

ऽअरम् अरं पक्षांसं ऽकामाय इन्द्रकामनाय ऽहरयः हरितवर्णाः सोमाः ऽदधन्विरे । ते च ऽहरयः ऽस्थिराय युद्धे ऽपलायितायेन्द्राय ऽतुरा तुरौ त्वरमाणां ऽहरी अधौ ऽहिन्वन् प्रेरयन्ति । ऽयः ऽअर्वीक्षुः अरणकुशलैः ऽहरिभिः अधैः ऽजोषं क्षुरैः सेव्यं संग्रामम् ऽईर्यते गच्छति ऽसः रथः ऽअस्य इन्द्रस्य स्वभूतं ऽकामं कमवीक्षं ऽहरिवन्तं सोमवन्तं यज्ञम् ऽआनये व्याप्नोति ॥

हरिश्मशारुहरिकेश आयसस्तुरस्ये यो हरिपा अवर्धत ।

अर्वीक्षुर्यो हरिर्भिर्वाजीनीवसुरति विश्वा दुरिता पारिपुद्धरी ॥ ८ ॥

हरिऽश्मशरुः । हरिऽकेशः । आयसः । तुरऽपेयै । यः । हरिऽपाः । अवर्धत ।

अवैत्ऽभिः । यः । हरिऽभिः । वाजिनीऽवसुः ।

अति । विश्वा । दुऽइता । पारिषत् । हरी इति ॥ ८ ॥

१ हरिश्मशरुः हरितवर्णश्मश्रुः २ हरिकेशः हरितवर्णकेशः ३ आयसः अयोमयहृदयः ४ शत्रूणां घातक इत्यर्थः । एतादृशः ५ यः इन्द्रः ६ तुरस्पेये तृणं पातव्ये सोमे ७ हरिपाः हरितवर्णसोमपाः ८ अवर्धत वर्धते ९ यः च १० अवर्द्धिः गन्तृभिः ११ हरिभिः अश्वैः सोमैर्वा १२ वाजिनीवसुः । वाजिनमञ्चं हविलक्षणम् । तदस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया । सैव वसु धनं यस्य स तथोक्तः । यज्ञधन इत्यर्थः । यद्वा । वाजिनमेव वाजिनी । तदेव धनं यस्य । स एवमुक्तलक्षण इन्द्रः १३ हरी रथे योजयित्वा १४ विश्वा विश्वानि सर्वाणि १५ दुरिता अस्माकं दुरितानि १६ पारिषत् पारयतु १७ पारयतेर्लेटि सिष्यडागमः ॥

सुवेव यस्य हरिणी विपेततुः शिप्रे वाजाय हरिणी दर्विध्वतः ।

प्र यत्कृते चमसे मर्मृजद्वरी पीत्वा मदस्य हर्यतस्यान्धसः ॥ ९ ॥

सुवाऽइव । यस्य । हरिणी इति । विऽपेततुः । शिप्रे इति । वाजाय । हरिणी इति । दर्विध्वतः ।

प्र । यत् । कृते । चमसे । मर्मृजत् । हरी इति । पीत्वा । मदस्य । हर्यतस्य । अन्धसः ॥ ९ ॥

१ यस्य इन्द्रस्य २ हरिणी हरितवर्णावधौ ३ विपेततुः रथ इन्द्रमारोप्य विपततो यज्ञमस्मदीयम् । यद्वा । यस्य हरिणी हरितवर्णे कनीनिके विपेततुः सोमं प्रति विपततः । तत्र दृष्टान्तः । ४ सुवेव । यथा सुवा सुवौ हविषा पूर्णौ पात्रविशेषौ होमार्थं विपततः तद्वत् । तथा यस्य च ५ हरिणी हरितवर्णे ६ शिप्रे हन् ७ वाजाय सोमलक्षणायाश्चाय ८ दर्विध्वतः कम्पयतः पुरतः प्रतस्थ ९ सोमस्य ग्रीत्या १० चलतः ११ तथा १२ यत् यदा १३ कृते संस्कृते १४ चमसे वर्तमानं १५ मदस्य मदकरं १६ हर्यतस्य कान्तम् १७ अन्धसः अन्धं सोमं १८ पीत्वा १९ हरी अश्वौ २० प्र २१ मर्मृजत् प्रमाष्टि । तदानीं स्तुत इत्यर्थः ॥

उत स्म सद्य हर्यतस्य पस्त्योऽरत्यो न वाजं हरिवाँ अचिक्रदत् ।

मही चिद्धि धिषणा हर्यदोर्जसा बृहद्वर्यो दधिषे हर्यतश्चिदा ॥ १० ॥

उत । स्म । सद्य । हर्यतस्य । पस्त्योः । अत्यः । न । वाजम् । हरिऽवान् । अचिक्रदत् ।

मही । चित् । हि । धिषणा । अर्हयत् । ओर्जसा । बृहत् । वर्यः । दधिषे । हर्यतः । चित् । आ ॥ १० ॥

१ उत अपि च २ हर्यतस्य कमनीयस्येन्द्रस्य ३ सद्य सदनं ४ पस्त्योः दद्यात्पृथिव्योः संबन्धि । सोऽयम् ५ अत्यो ६ न अश्व इव ७ वाजं संप्राप्तं ८ हरिवान् अश्ववान् ९ अचिक्रदत् गच्छति । तथा १० हि यस्माद्धे इन्द्र त्वां ११ मही महती १२ धिषणा स्तुतिः १३ ओर्जसा बलेन युक्तमिन्द्रम् १४ अर्हयत् कामयते । १५ चित् इति पूरणः । अतो वाजमचिक्रदत् । तथा सति हे इन्द्र १६ हर्यतः कामयमानस्य यजमानस्य १७ बृहत् महत् १८ वर्यः अक्षम् १९ आ २० दधिषे धारयसि २१ आप्रयच्छसि । २२ चित् इति पूरणः ॥ ६ ॥

१. त१.२.३.६.७-मु-इदयोस्य । २. त-म-पारयति । ३. त१.२.६.७-प्रयत् प्रत्यस्य । ४. ग-प्रिया चलतः; त-प्रिया चलतः; म१.७-प्रियवलजः; म२.४-प्रियवलतः; म६-प्रियावलतः; म८-प्रियावलतः । ५. ग-त१.२.३.६.७-म१.२.४.७.८-यजमानाय । ६. ग-त१२३६७-म-मु-‘धारयसि’ नास्ति ।

आ रोदसी हयमाणो महित्वा नव्यनव्यं हर्यसि मन्म नु प्रियम् ।

प्र पस्त्यमसुर हर्यतं गोराविष्कृधि हरये सूर्याय ॥ ११ ॥

आ । रोदसी इति । हर्यमाणः । महित्वा । नव्यम् नव्यम् । हर्यसि । मन्म । नु । प्रियम् ।

प्र । पस्त्यम् । असुर । हर्यन्तम् । गोः । आविः । कृधि । हरये । सूर्याय ॥ ११ ॥

हे इन्द्र ^१हर्यमाणः कामयमानः ^२महित्वा महत्त्वेन ^३रोदसी द्यावापृथिव्यां ^४आ । पुरयसीति शेषः । तथा ^५नव्यनव्यं नवतरं ^६प्रियं प्रियकरं ^७मन्म मननीयं स्तोत्रं ^८नु क्षिप्रं ^९हर्यसि कामयसे । हे ^{१०}असुर बलवन् । असुः प्राणः । तद्वन् । मत्वर्यीयो रः । नादशेन्द्र ^{११}गोः । जात्येकवचनम् । गवां ^{१२}हर्यतं स्पृहणीयं ^{१३}पस्त्यं गृहं गोनदकस्थोक्तगुणकं स्थानं वा ^{१४}हरये उदकस्य हरे ^{१५}सूर्याय ^{१६}प्र प्रकर्षेण ^{१७}आविष्कृधि प्रकटीकुरु ॥

आ त्वा हर्यन्तं प्रयुजो जनानां रथे वहन्तु हरिश्चिप्रमिन्द्र ।

पिब यथा प्रतिभृतस्य मध्वो हर्यन्त्यज्ञं सधमादे दशोणिम् ॥ १२ ॥

आ । त्वा । हर्यन्तम् । प्रयुजः । जनानाम् । रथे । वहन्तु । हरिश्चिप्रम् । इन्द्र ।

पिब । यथा । प्रतिभृतस्य । मध्वः । हर्यन् । यज्ञम् । सधमादे । दशोणिम् ॥ १२ ॥

हे इन्द्र ^१हरिश्चिप्रं हरितवर्णक्षिप्रं ^२त्वा त्वां ^३हर्यन्तं यज्ञं कामयमानं ^४प्रयुजः रथे प्रयुक्ता अथाः ^५रथे स्थापयित्वा ^६जनानाम् ऋत्विग्यजमानानामन्तिकं ^७वहन्तुं प्रापयन्तु । ^८यथा येन प्रकारेण ^९प्रतिभृतस्य ग्रहादिषु संवृतं ^{१०}मध्वः मधु सोमरसं ^{११}यज्ञं बाणसाधनं ^{१२}दशोणिम् । ओणयोऽङ्गुलवः । दशमिरङ्गुलिभिः संपादितं सोमं ^{१३}हर्यन् कामयमानः सन् ^{१४}पिब पिबसि ^{१५}सधमादे संप्राप्ते ^{१६}जयार्थं ^{१७}तथा वहन्तिवत्यर्थः ॥

‘अथाः पूर्वेषाम्’ इत्येषा षोडशित्वास्त्व याज्या । सूत्रितं च—‘एवा हि शक्नो बली हि शक्न इति जपित्वापाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामिति यजति’ (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

अपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामथो इदं सर्वनं केवलं ते ।

ममद्वि सोमं मधुमन्तमिन्द्र सत्रा वृषज्जठर आ वृषस्व ॥ १३ ॥

अपाः । पूर्वेषाम् । हरिः । सुतानाम् । अथो इति । इदम् । सर्वनम् । केवलम् । ते ।

ममद्वि । सोमम् । मधुमन्तम् । इन्द्र । सत्रा । वृषन् । जठरं । आ । वृषस्व ॥ १३ ॥

हे इन्द्र ^१सुतानाम् अभिपुत्रानां ^२पूर्वेषां प्रातःसवनसंपादितानाम् । कर्मणि षष्ठ्याच्चेत् । अभिपुत्रान् प्रातःसवनिकान् सोमानित्यर्थः । तान् ^३अपाः अविः । हे ^४हरिवः इतीन्द्रसंबोधनम् । हरिभ्यामथान्यां तद्वन् । यद्वा ऋक्सामात्मकाभ्यां हरिभ्यां युक्त । ‘ऋक्सामे वा इन्द्रस्य हरी’ (ये. ब्रा. २. २४; तै. सं. ६. ५. ९. २) । ‘ताभ्यामेव हरति’ इति ब्राह्मणम् । ^५अथो अवि च ^६इदं माध्वंदिनं ^७सवनं ^८केवलं ^९ते तवैवासाधारणम् । ‘माध्वंदिनं सवनं केवलं ते’ (ऋ. सं.

१. त-४.५-यजमाना । २. य-त-म-सु-प्रणि बहंतु । ३. त-म-संप्राप्तजयार्थं । ४. य-त-सु-इदं त्वं ।

४. ३५. ७) इति हि मन्त्रान्तरम् । तस्मिन् सवने हे ^१इन्द्र ^२मधुमन्तं माधुर्योपेतं ^३सोमं ^४ममदि पिब । आस्वादयेत्यर्थः । मदिरास्वादनकर्मा । पिबन्तु मदन्तु वियन्तु इति च मन्त्रः । ^५सत्रा ^६वृषन् । सत्राशब्दो भूयिष्ठवचनः । हे भूयिष्ठवर्षितरिन्द्र ^७जठर ^८आ ^९वृषस्व आसिञ्चस्व ॥ ७॥

‘या ओषधीः’ इति त्रयोविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तम् । अथर्वणः पुत्रस्य भिषङ्नाम्न आर्षम् । आनुष्टुभमोषधिदेवताक्रमम् । तथा चानुक्रान्तं—‘या ओषधीस्त्यधिकाथर्वणो भिषगोषधिस्तुतिरानुष्टुभम्’ इति । दीक्षितानां ज्वराद्युपतापे संजातेऽनेन सूक्तेन मार्जयेत् । सूत्रितं च—‘ओषधिसूक्तेन चाश्लान्यानुमृजेत्’ (आश्व. श्रौ. ६. ९) इति ॥

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।

मनै नु बभ्रूणामहं शतं धामानि सप्त च ॥ १ ॥

याः । ओषधीः । पूर्वाः । जाताः । देवेभ्यः । त्रियुगम् । पुरा ।

मनै । नु । बभ्रूणाम् । अहम् । शतम् । धामानि । सप्त । च ॥ १ ॥

यथाः ^१ओषधीः ओषधयः ^२पूर्वाः पुरातन्यः ^३जाताः उत्पन्नाः । केभ्यः सकाशात् । ^४देवेभ्यः जगत्त्रिमातृभ्यः । यद्वा । देवा द्योतमाना ऋतवः । तेभ्यः । कस्मिन् काले । ^५त्रियुगं त्रिषु^१ युगेषु^१ । विशेषेण^२ प्रादुर्भावापेक्षया कृतादियुगत्रयमुक्तं कलौ त्वत्यन्ताल्पत्वादुपेक्षितम् । अथवा त्रिषु युगेषु वसन्ते प्रावृषि शरदि चेत्यर्थः । ^३अहं ^४बभ्रूणां बभ्रूवर्णानां सोमाद्योषधीनां ^५शतं ^६सप्त ^७च ^८धामानि अनुलेपमार्जनाभिषेकादिरूपेणाश्रयभूतानि^३ स्थानानि ^४नु क्षिप्रं ^५मनै मन्ये । संभावयामीत्यर्थः । अत्र वाजसनेयकं—‘या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरेत्यृतवो वै देवास्तेभ्य एतास्त्रिः पुरा जायन्ते वसन्ते प्रावृषि शरदि मनै नु बभ्रूणामहमिति सोमो वै बभ्रूः सोम्या ओषधय औषधः पुरुषः शतं धामानीति यदिदं शतायुः शतार्घः^४ शतवीर्य एतानि हास्य तानि^५ शतं धामानि सप्त चेति । य एवेमे सप्त शीर्षन्प्राणास्तानेतदाह’ (श. ब्रा. ७. २. ४. २६) इति । अत्र निरुक्तं च—‘या ओषधयः^६ पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रीणि युगानि पुरा मन्ये नु तद्बभ्रूणामहं बभ्रूवर्णानां भरणानां हरणानामिति वा शतं धामानि सप्त चेति । धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति । जन्मान्यत्राभिप्रेतानि^७ सप्तशतानि सप्त शतं पुरुषस्य मर्मणां तेष्वेना दधति’ (निरु. ९. २८) इति॥

शतं वो अम्ब धामानि सहस्रमुत वो रुहः ।

अर्धा शतक्रत्वो यूयमिमं मे अगदम् कृत ॥ २ ॥

शतम् । वः । अम्ब । धामानि । सहस्रम् । उत । वः । रुहः ।

अर्धं । शतऽक्रत्वः । यूयम् । इमम् । मे । अगदम् । कृत ॥ २ ॥

हे ^१अम्ब मातर ओषधयः ^२वः युष्माकं ^३धामानि स्थानानि जन्मानि वा ^४शतम् अपरिमितानि । ^५उत अपि च ^६वः युष्माकं ^७रुहः प्ररोहः प्रोद्गमः ^८सहस्रम् अपरिमितः^६ । ^९अथ अपि च हे ^{१०}शतक्रत्वः शतकर्माणः ^{११}यूयमिमं ^{१२}मे मां मदीयं वा ज्वमामयग्रस्तम् ^{१३}अगदम् । गदो रोगः । तद्ग्रहितं ^{१४}कृतं कुरुत ॥

१. त-म-त्रियुगेषु । २. त-म२.४.६.८-विशेषः । ३. ग-त-मु-अनुलेपसंमार्जनाभिषेकः । ४. म-
‘शतार्घः ओषधयः’ नास्ति । * त-मु-‘तानि’ नास्ति । ५. त४.५-स्थानान्यत्रां ।
६. ग-त-म-मु-अपरिमितं ।

ओषधीः प्रति मोदध्वं पुष्पवतीः प्रसूवरीः ।

अश्वाइव सजित्वरीर्वीरुधः पारयिष्वः ॥ ३ ॥

ओषधीः । प्रति । मोदध्वम् । पुष्पवतीः । प्रसूवरीः ।

अश्वाऽइव । सजित्वरीः । वीरुधः । पारयिष्वः ॥ ३ ॥

हे १ओषधीः ओषधयः १प्रति १मोदध्वं इमे रुग्णं प्रति मुदिता इष्टा भवन् । कीदृशो यूयम् । १पुष्पवतीः पुष्पवत्यः १प्रसूवरीः । प्रकर्षेण सूयन्त उपभोगायेति प्रसवाः फलानि । तद्वन्धः । किंच १अश्वाइव अश्वनुवाणा हया इव १सजित्वरीः सह रोगं जयन्त्यः १वीरुधः विरोधन्त्यः १पारयिष्वः रुग्णं पुरुषं पारयन्त्यो रोगात् ॥

ओषधीरिति मातरस्तद्वी देवीरूपं ब्रुवे ।

सनेयमश्च गां वास आत्मानं तव पूरुष ॥ ४ ॥

ओषधीः । इति । मातरः । तत् । वः । देवीः । उप । ब्रुवे ।

सनेयम् । अश्चम् । गाम् । वासः । आत्मानम् । तव । पूरुष ॥ ४ ॥

हे १ओषधीः ओषधयः १देवीः देव्यो द्योतनादिगुणा हे १मातरः जनानां मातृभूताः । मातृवद्वित-
कारित्वान्मातृवोपचारः । अथवा मातर आरोग्यनिर्माप्यः १वः युष्माकं संबन्धने भिषजं १तत्
वक्ष्यमाणम् १इति इत्थम् १उप १ब्रुवे उप ब्रवीमि । किं तदिति चेत् उच्यते । ओषधयैमहम् १अश्चं
१गां १वासः अंशुकं किं बहुना १आत्मानम् अपि हे १पुरुष चिकित्सक १तव मुन्यं १सनेयं ददामि ॥

अश्चत्थे वो निषदनं पुणें वो वसतिष्कृता ।

गोभाज इत्किलासथ यत्सनवथ पूरुषम् ॥ ५ ॥

अश्चत्थे । वः । निऽसनम् । पुणें । वः । वसतिः । कृता ।

गोभाजः । इत् । किल । अमथ । यत् । सनवथ । पूरुषम् ॥ ५ ॥

हे ओषधिदेवताः १वः युष्माकम् १अश्चत्थे १निषदनं नितरां वर्तनम् । तथा १वः युष्माकं १पुणें
पलाशो १वसतिः निवासः १कृता । 'तृतीयस्वामितो दिवि सोम आसीनं गावन्वाहरत्तस्य
पुणमिच्छित्य तत्पुणोऽनवत् तत्पुणस्य पुणवम्' (नै. शा. १. १. ३. १०) इति ब्राह्मणपलाशस्य
पुणवप्रसिद्धिः । अश्चत्थपलाशवोयंजुषोऽवत्प्राधान्यापेक्षयोपादानम् । किंच १गोभाज इत्किल गवां
भाजयिष्य एव १असथ भवथ क्षुत् । १यत् यदि १सनवथ संभज्यथे १पुरुषं तर्ह्येवं भवथेति । 'वन
पथ संभज्ये' । लेख्यहागमः । व्यत्ययेनोपत्ययः । यद्वा । औत्सर्गिकः शब्धेति द्विविकरणात् ॥ ८ ॥

यत्रौषधीः समगमत राजानः समिताविव ।

विप्रः स उच्यते मिषग्रक्षोहामीवचार्तनः ॥ ६ ॥

यत्र । ओषधीः । समऽअगमत । राजानः । समिताइव ।

विप्रः । सः । उच्यते । मिषक् । रश्मऽहा । अमीवऽचार्तनः ॥ ६ ॥

यत्र यस्मिन् देशे ऽओषधीः ओषधयः^१ ऽसमम्मत संगच्छन्ते^२ । ऽराजानः ऽसमिताविव संग्रामे यथा संगता भवन्ति तद्वत् । तासां नानाविधानामोषधीनां संगमनं यस्मिन् देशे ऽस्ति तत्र ऽविप्रः प्राज्ञः ब्राह्मणः ऽसः ऽभिषक् ऽउच्यते ऽरक्षोहा रक्षोहन्ता । ऽअमीवचातनः । अमीवा व्याधिः । तस्य चातनश्चातयिता नाशयिता^३ च भवति तदानीम् ॥

अश्वावतीं सोमावतीमूर्जयन्तीमुदौजसम् ।

आवित्सि सर्वा ओषधीरस्मा अरिष्टतातये ॥ ७ ॥

अश्वावतीम् । सोमावतीम् । ऊर्जयन्तीम् । उत् ऽओजसम् ।

आ । आवित्सि । सर्वाः । ओषधीः । अस्मै । अरिष्टतातये ॥ ७ ॥

अश्वावत्यादयः प्रधानभूता ओषधयश्चतस्रः^४ । ताः ऽसर्वा ऽओषधीः ऽआवित्सि आजाने । स्तौमीत्यर्थः । ऽअस्मा ऽअरिष्टतातये^५ । अमुं रोगं विनाशयितुमिष्यर्थः ॥

उच्छुष्मा ओषधीनां गावो गोष्ठादिवेरते ।

धनं सनिष्यन्तीनामात्मानं तव पूरुष ॥ ८ ॥

उत् । शुष्माः । ओषधीनाम् । गावः । गोस्थात् ऽइव । ईरते ।

धनम् । सनिष्यन्तीनाम् । आत्मानम् । तव । पूरुष ॥ ८ ॥

ऽओषधीनां ऽशुष्माः बलानि ऽउत् ऽईरते उद्वृच्छन्ति । रुग्णे स्ववीर्यं प्रोद्धमयन्तीत्यर्थः । ऽगावो ऽगोष्ठादिव । ता यथा ततः सकाशादुदीरते तद्वत् । कीदृशीनामोषधीनाम् । उच्यते । ऽधनं स्वसामर्थ्यलक्षणं ऽसनिष्यन्तीनां दातुमिच्छन्तीनाम् । किं प्रतीति उच्यते । हे ऽपूरुष पुरुष रोगग्रस्त ऽतव ऽआत्मानं शरीरं प्रति । यद्वा । प्ररोहन्तीरोषधीर्दृष्ट्वा वदति । हे पुरुष प्रियङ्गवाद्योषधिस्वामिन् तवात्मानं वर्धयितुं^६ धनं सनिष्यन्तीनां ब्रीह्याद्योषधीनां शुष्मा उदीरते ॥

इष्कृतिर्नाम वो माताथो यूयं स्थ निष्कृतीः ।

सीराः पतत्रिणीः स्थन यदामयति निष्कृथ ॥ ९ ॥

इष्कृतिः । नाम । वः । माता । अथो इति । यूयम् । स्थ । निः ऽकृतीः ।

सीराः । पतत्रिणीः । स्थन । यत् । आमयति । निः । कृथ ॥ ९ ॥

हे ओषधयः ऽवो ऽमाता जननी ऽइष्कृतिर्नाम । सर्वेषां रुग्णानां निष्कृतीति प्रसिद्धा । यस्मात्सा रुग्णं निष्करोति । ऽअथ अतो ऽयूयम् अपि ऽनिष्कृतीः निष्कृतयः ऽस्थ भवथ । किंच यूयं ऽसीराः सरणशीलाः पतत्रिणीः ऽपतनवत्यश्च ऽस्थन भवथ । 'तप्तनप्' इति तनादेशः । किंच पुरुषः ऽयत् यदि ऽआमयति व्याधितो भवति तं ऽनिष्कृथ संस्कुरुथ ॥

अति विश्वाः परिष्ठाः स्तेनैव व्रजर्मक्रमुः ।

ओषधीः प्राचुच्यवुर्यत्किं च तन्वो^७ रपः ॥ १० ॥

१. ग-त-म-मु-ओषध्यः । २. ग२-समगच्छन्त । ३. त-म-मु- 'नाशयिता' नास्ति । ४. ग-त-म-ओषध्यश्चतस्रः । ५. त-मु-अरिष्टतातये अस्मै रोगाय । ६. त४.५-दर्शयितुं ।

अति । विद्याः । परिऽस्थाः । स्तेनऽईव । व्रजम् । अक्रमुः ।

ओषधीः । प्र । अनुच्युतुः । यत् । किम् । च । तन्वः । रपः ॥ १० ॥

विद्याः व्यासाः परिहाः परितः स्थिता ओषधयः अति अक्रमुः व्याधीननिकान्तवत्यः ।
स्तेनइव व्रजम् । यथा स्तेनो व्रजमत्यकरोत् तद्वत् । तथा कृत्वा ओषधीः ओषधयः प्राचुष्यतुः
प्रच्यावयन्ति यत्किं च तन्वः रुग्णशरीरस्य रपः वार्य व्याधिलक्षणमस्ति तद्विनि ॥ १० ॥

यदिमा वाजयन्तहमोषधीर्हस्त आदधे ।

आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा ॥ ११ ॥

यत् । इमाः । वाजयन् । अहम् । ओषधीः । हस्तैः । आदधे ।

आत्मा । यक्ष्मस्य । नश्यति । पुरा । जीवगृभः । यथा ॥ ११ ॥

अहं यत् यदि इमाः ओषधीः अहम् आदधे आचारयामि । किं कुर्वन् । वाजयन् रुग्णं
बलिनं कुर्वन् । ततः पुरा यक्ष्मस्य रोगस्य आत्मा नश्यति नष्टो भवति जीवगृभो यथा ।
जीवानां शकुन्यादीनां प्राहकादवाधाद्यथा जीवा नश्यन्ति तद्वत् । यत्र । जीवगृभो मृग्योः मकाणा-
जीवोऽपह्रियते तद्वत् ॥

यस्यौषधीः प्रसर्पथाङ्गमङ्गं परुष्परुः । ततो यक्ष्मं वि बाधध्व उग्रो मध्यमशीर्षिवा ॥ १२ ॥

यस्य । ओषधीः । प्रसर्पथ । अङ्गम् । अङ्गम् । परुऽपरुः ।

ततः । यक्ष्मम् । वि । बाधध्वे । उग्रः । मध्यमशीऽईव ॥ १२ ॥

हे ओषधीः ओषधयः यस्य रुग्णस्य अङ्गमङ्गं यद्यदङ्गं परुःपरुः यद्यन्तर्बं प्रसर्पथ
प्रकर्षेणाश्रयय ततः अङ्गात्प्रवृज्य यक्ष्मं व्याधिं वि बाधध्वे । उग्रः उद्गुणेबलः मध्यमशीः
मध्यमस्थाने वर्तमानो राजा यथा उपद्रवकारिणः समनन्तरशत्रून् पदे पदे विबाधते तद्वत् ॥

साकं यक्ष्मं प्र पत चापेण किकिदीविना ।

साकं वार्तस्य प्राज्या साकं नश्य निहाकया ॥ १३ ॥

साकम् । यक्ष्मम् । प्र । पत । चापेण । किकिदीविना ।

साकम् । वार्तस्य । प्राज्या । साकम् । नश्य । निऽहाकया ॥ १३ ॥

हे अस्मदीयस्य पुरुषस्य शरीराधिष्ठायिन् यक्ष्मं व्याधे त्वं साकं सहैव प्र पत प्रकर्षेण
शीघ्रं गच्छ । केन साकमिति । उच्यते । चापेण अतिशीघ्रं पतता चापास्त्रेण पक्षिणा सह । तथा
किकिदीविना पक्षिणा च सह । तथा वार्तस्य शीघ्रं गच्छतो बाधोः प्राज्या । 'प्रज गतो' । गत्या
वेगेन सह गच्छ । तथा निहाकया गोधिकया साकं नश्य नाशं प्राप्नुहि ॥

अन्या वो अन्यामवत्वन्यान्यस्या उपावत ।

ताः सर्वाः संविदाना इदं मे प्रावता वचः ॥ १४ ॥

अन्या । वः । अन्याम् । अवतु । अन्या । अन्यस्याः । उप । अवत ।
ताः । सर्वाः । समऽविदानाः । इदम् । मे । प्र । अवत । वचः ॥ १४ ॥

हे ओषधयः । वः युष्माकं मध्ये । अन्या ओषधिः । अन्याम् ओषधिम् । अवतु प्राप्नोतु । अवतित्र गत्यर्थः । तथा । अन्यान्यस्याः समीपम् । उपावत उपगच्छत । एवं याः सन्ति क्षियामोषधयः । ताः । सर्वाः । संविदानाः परस्परमैकमत्यं प्राप्ताः सत्यः । इदं । मे मदीयं । वचः प्रार्थनालक्षणं वचनं । प्रावत प्ररक्षत ॥

याः फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः ।

बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ १५ ॥

याः । फलिनीः । याः । अफलाः । अपुष्पाः । याः । च । पुष्पिणीः ।

बृहस्पतिप्रसूताः । ताः । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ १५ ॥

याः । फलिनीः फलवत्यः । या । अफलाः फलवर्जिताः । याः । अपुष्पाः पुष्परहिताः । याश्च । पुष्पिणीः पुष्पवत्यः । बृहस्पतिप्रसूताः । बृहस्पतिर्मन्त्राभिमानी देवः । तेनानुज्ञाताः । ता । नः । अस्मान् । अंहसः । मुञ्चन्तु मोचयन्तु ॥ १० ॥

मुञ्चन्तु मा शपथ्यादयो वरुण्यादुत ।

अथो यमस्य पद्बीशात् सर्वस्मादेवकिल्बिषात् ॥ १६ ॥

मुञ्चन्तु । मा । शपथ्यात् । अयो इति । वरुण्यात् । उत ।

अयो इति । यमस्य । पद्बीशात् । सर्वस्मात् । देवऽकिल्बिषात् ॥ १६ ॥

मा माम् ओषधयः । शपथ्यात् शपथसंज्ञातादेनसः सकाशात् । मुञ्चन्तु । अथो अपि च । वरुण्यात् वरुणसंभवात् । मां मुञ्चन्तु । वरुणोऽपि स्वपाशेन जातमात्रं पुरुषं बध्नाति । उत इति पूरणः । अथो अपि च । यमस्य । पद्बीशात् पादबन्धनास्त्रिगहानमुञ्चन्तु । न केवलं वरुणादेः पापात् किन्तु । सर्वस्मादेवकिल्बिषात् देवैः कृतात्पापान्मुञ्चन्तु ॥

अवपतन्तीरवदन् दिव ओषधयस्परि ।

यं जीवमश्रवामहै न स रिष्याति पुरुषः ॥ १७ ॥

अवऽपतन्तीः । अवदन् । दिवः । ओषधयः । परि ।

यम् । जीवम् । अश्रवामहै । न । सः । रिष्याति । पुरुषः ॥ १७ ॥

दिवः बुलोकात् । अवपतन्तीः अवपतन्त्यः । ओषधयः इत्थं । परि । अवदन् । किमिति उच्यते । यं । जीवं । जीवन्तम् । अश्रवामहै व्याप्नुमः । न । सः । पुरुषः पुरुषः । रिष्याति रिष्यति विनश्यति ॥

१. ग-त१.२.३.६.७.८-म-मु-पापात् । २. त-‘जीवं’ नास्ति । ३. म-‘जीवन्तं’ नास्ति ।
४. ग-त७-मु-न हिंस्यते; त१.२-म हिंस्यते; त३.६-म हिंस्यते; त८-म-न हिंस्यात् ।

या ओषधीः सोमराज्ञीर्वह्नीः शतविचक्षणाः ।

तासां त्वमस्युत्तमारं कामाय शं हृदे ॥ १८ ॥

याः । ओषधीः । सोमराज्ञीः । वह्नीः । शतविचक्षणाः ।

तासाम् । त्वम् । असि । उत्तमा । अरम् । कामाय । शम् । हृदे ॥ १८ ॥

यथा ओषधीः ओषधयः सोमराज्ञीः सोमो राजा स्वामी यामां तावद्योक्ताः वह्नीः असंख्याताः शतविचक्षणाः बहुदक्षिणा हे सोमाख्ये ओषधे नास्माम् ओषधीनां त्वम् उत्तमा असि । यस्मादेवं तस्मात् अरम् अलमस्यर्थं कामाय कान्ताय हृदे हृदयाय शं सुलकरी भवेति शेषः ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्टिताः पृथिवीमनु ।

बृहस्पतिप्रसूता अस्यै सं दत्त वीर्यम् ॥ १९ ॥

याः । ओषधीः । सोमराज्ञीः । विऽस्थिताः । पृथिवीम् । अनु ।

बृहस्पतिऽप्रसूताः । अस्यै । सम् । दत्त । वीर्यम् ॥ १९ ॥

यथा ओषधीः ओषधयः सोमराज्ञीः पृथिवीमनु विष्टिताः विविधं स्थिताः दिवः सकाशादगाव्य पृथिव्यां नानाभेदेन स्थिताः बृहस्पतिप्रसूताः बृहस्पतिनानुज्ञाताः सन्धो वृष्यम् अस्यै रुग्णतन्त्रे वीर्यं सं दत्त संघत्त ॥

मा वो रिपत्खनिता यस्मै चाहं खनामि वः ।

द्विपचतुष्पदस्माकं सर्वमस्त्वनानुरम् ॥ २० ॥

मा । वः । रिपत् । खनिता । यस्मै । च । अहम् । खनामि । वः ।

द्विऽपत् । चतुऽपत् । अस्माकम् । सर्वम् । अस्तु । अनानुरम् ॥ २० ॥

हे ओषधयः वः युष्माद् मा रिपत् मा हिंस्यात् । कः । खनिता भूमेः सन्नमकनां । यस्मै रुग्णाय चाहं खनामि वः युष्माद् । किंच अस्माकं संबन्धि द्विपत् पुत्रभृत्यादिकं चतुष्पत् गोमहिष्यादिकं च वदस्ति तत् सर्वम् अनानुरम् अरोगम् अस्तु ॥

याश्चेदमुपशृण्वन्ति याश्च दूरं परागताः ।

सर्वाः संगत्य वीरुधोऽस्यै सं दत्त वीर्यम् ॥ २१ ॥

याः । च । इदम् । उपऽशृण्वन्ति । याः । च । दूरम् । पराऽगताः ।

सर्वाः । सम्ऽगत्व । वीरुधः । अस्यै । सम् । दत्त । वीर्यम् ॥ २१ ॥

याश्च ओषधयः इदं स्तोत्रम् उपशृण्वन्ति याश्च ओषधयः दूरं परागताः सर्वाः वीरुधः संगत्य संगताः सन्धो हे वीरुधः अस्यै रुग्णतन्त्रे वीर्यं सं दत्त ॥

ओषधयः सं वदन्ते सोमेन सह राज्ञा ।

यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं राजन् पारयामसि ॥ २२ ॥

ओषधयः । सम् । वदन्ते । सोमेन । सह । राज्ञा ।

यस्मै । कृणोति । ब्राह्मणः । तम् । राजन् । पारयामसि ॥ २२ ॥

१ओषधयः सर्वाः १सोमेन १राज्ञा १सह १सं १वदन्ते संवादं कुर्वन्ति । किमिति तदुच्यते ।
१यस्मै रुग्णाय १ब्राह्मणः ओषधिसामर्थ्यज्ञो ब्राह्मणो वैद्यः १कृणोति करोति चिकित्सां १तं रुग्णं हे
१राजन् १पारयामसि पारयामः ॥ इदन्तो मसिः ॥

त्वमुत्तमास्योषधे तव वृक्षा उपस्तयः ।

उपस्तिरस्तु सोऽस्माकं यो अस्मां अभिदासति ॥ २३ ॥

त्वम् । उत्तमा । अस्ति । ओषधे । तव । वृक्षाः । उपस्तयः ।

उपस्तिः । अस्तु । सः । अस्माकम् । यः । अस्मान् । अभिदासति ॥ २३ ॥

हे १ओषधे सोमाख्ये १त्वम् ओषधीनामन्यासाम् १उत्तमासि । १तव १वृक्षाः सर्वे
१उपस्तयः अघःशायिन एव । तथा सति १सः १उपस्तिरस्तु अघःशायी भवतु १योऽस्मान् १अभि-
दासति अभिहितस्ति भ्रातृव्य इति ॥ ॥ ११ ॥

‘बृहस्पते प्रति’ इति द्वादशचर्मष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभं बृहस्पतिमित्रादिसर्वदेवताकम् । ऋष्टिषेण-
पुत्रो देवापिनामर्षिः । तथा चानुकान्तं—‘बृहस्पते द्वादशाष्टिषेणो देवापिर्वृष्टिकामो देवांस्तुष्टाव’ ।
गतः सूक्तविनियोगः । अस्य सूक्तस्याख्यानं निरुक्तकारः प्रदर्शयति—‘देवापिश्राष्टिषेणः शंतनुश्च
कौरव्यो आतरो बभूवतु । स शंतनुः कनीयानभिषेचयांचक्रे देवापिस्तपः १ प्रतिपेदे । ततः शंतनो
राज्ये द्वादश वर्षाणि देवो न वर्षे । तमनुब्राह्मणा अधर्मस्त्वया चरितो ज्येष्ठं आतरमन्तरित्या-
भिषेचितं तस्मात्ते देवो न वर्षतीति । स शंतनुर्देवापिं शिक्षिक्ष राज्येन । तमुवाच देवापिः पुरोहित-
स्तेऽसनि याजयानि च त्वेति । तस्यैतद्वर्षकामसूक्तम्’ (निरु. २. १०) इति ॥

बृहस्पते प्रति मे देवतामिहि मित्रो वा यद्वरुणो वासि पूषा ।

आदित्यैर्वा यद्वसुभिर्मरुत्वान्तस पर्जन्यं शंतनवे वृषाय ॥ १ ॥

बृहस्पते । प्रति । मे । देवताम् । इहि । मित्रः । वा । यत् । वरुणः । वा । अस्ति । पूषा ।

आदित्यैः । वा । यत् । वसुभिः । मरुत्वान् । सः । पर्जन्यम् । शमस्तनवे । वृषयः ॥ १ ॥

तत्र ब्रह्मत्वे प्रवृत्तो बृहस्पतिमनुधावति । हे १बृहस्पते १मे मम वृष्ट्यर्थं १प्रति १देवतां १प्रति
१इहि प्रतिगच्छ । यष्टव्या देवताः प्रतिगच्छ । यदि त्वं १मित्रो १वा १असि अथवा १वरुणः असि
१यद्वा १पूषा असि अथवा १आदित्यैः द्वादशादित्यैरुणादिभिः १वसुभिः वासकैरष्टवसुभिर्धरधुवा-
दिभिः सह १मरुत्वान् । मरुतो देवाः । तद्वानसि । १सः त्वं १पर्जन्यं तर्पयितारं मेवं १शंतनवे राज्ये
१वृषाय वर्षय । ‘छन्दसि शायजपि’ इति व्यत्ययेन शपोऽपि शायजादेशः ॥

१. ग-त-म-ओषधीनामन्येषां । २. ग-त१.२.३.६.८-म४.५.८-स देवापिस्तपः । ३. त१.२.३.
६.७.८-म१.२.४.८-वृष्ट्यर्थः । ४. त१.२.३.६.७-वा अथवा ; त४.५-वा यद्वा । ५. ग४-वा अथवा ।

आ देवो दूतो अजिरश्चिकित्वान् त्वद्देवापे अभि मामगच्छन् ।

प्रतीचीनः प्रति मामा ववृत्स्व दधामि ते द्युमतीं वाचमासन् ॥ २ ॥

आ । देवः । दूतः । अजिरः । चिकित्वान् । त्वत् । देवऽअपे । अभि । माम् । अगच्छत् ।
प्रतीचीनः । प्रति । माम् । आ । ववृत्स्व । दधामि । ते । द्युमतीम् । वाचम् । आसन् ॥ २ ॥

१देवः कश्चिन् १दूतः १अजिरः गमनशीलः १चिकित्वान् चेतनावान् हे १देवापे १त्वम् स्वतः
सकाशात् त्वया प्रेषितः सन् १माम् १अभि १आ १अगच्छन् अभ्यागच्छन् । हे बृहस्पते १प्रतीचीनः
अस्मदभिमुखः १मां १प्रति १आ १ववृत्स्व मां प्रत्यागच्छ । १ते तुभ्यं त्वदर्थं १द्युमतीं द्यौस्त्रिभुक्तां
१वाचं स्तुतिरूपां १दधामि १आसन् आस्येऽस्मदीये ॥

अस्मे घेहि द्युमतीं वाचमासन् बृहस्पते अनमीवार्मिषिराम् ।

यया वृष्टिं शंतनवे वनाव दिवो द्रप्सो मधुमं आ विवेश ॥ ३ ॥

अस्मे इति । घेहि । द्युमतीम् । वाचम् । आसन् । बृहस्पते । अनमीवाम् । इषिराम् ।
यया । वृष्टिम् । शमस्तनवे । वनाव । दिवः । द्रप्सः । मधुमान् । आ । विवेश ॥ ३ ॥

हे १बृहस्पते त्वम् १अस्मे अस्मान् १द्युमतीं द्यौस्त्रिभुक्तां १वाचं स्तोत्रार्मिकाम् १आमन् आस्ये-
ऽस्मदीये १घेहि स्थापय । कांक्षीं वाचम् । १अनमीवाम् अनमीवारहिताम् । वाचोऽमीवा नाम
गन्तृदादिदोषः । तथा १इषिरां गमनशीलाम् । १यया वाचा स्तुत्यात्मिकया देवानिष्टा १शंतनवे
वृष्टिकामाय १वनाव संभवेवहि १वृष्टिं त्वं चाहं च १दिवः सुलोकात् । १त्वयाधिष्ठितः १द्रप्सः उदक-
स्वनन्दः १मधुमान् माधुर्बोधितः १आ १विवेश आविशति । तां वाचमिति समन्वयः ॥

आ नो द्रप्सा मधुमन्तो विशन्तिवन्द्रं देवधिरयं सहस्रम् ।

नि षीद होत्रमृता यजस्व देवान् देवापे हविषा सपर्य ॥ ४ ॥

आ । नः । द्रप्साः । मधुमन्तः । विशन्तु । इन्द्रं । देहि । अधिऽरथम् । सहस्रम् ।
नि । सीद । होत्रम् । ऋतुया । यजस्व । देवान् । देवऽअपे । हविषा । सपर्य ॥ ४ ॥

१नः अस्मान् १द्रप्साः वृष्टिसंस्थायाः १मधुमन्तः माधुर्बोधिताः १आ १विशन्तु । हे १इन्द्र
परमेश्वर बृहस्पते १अधिरथं रथस्याधुपरि वर्तमानं १सहस्रं सहस्रसंख्याकं घनं १देहि १देहि । यद्वा ।
रथमधिकं यस्य सहस्रस्य तादृशं सोऽसहस्रम् । हे १देवापे १नि १षीद १होत्रम् । आधिगये निषीद ।
निषण्णञ्च त्वम् १ऋतुया काले काले १यजस्व यजस्वान् १देवान् स्तुत्या १हविषा च १सपर्यं परिचर ॥

आधिषेणो होत्रमृषिर्निषीदन् देवार्पिदेवसुमतिं चिकित्वान् ।

स उत्तरस्मादधरं समुद्रमपो दिव्या असृजद्रूपीं अभि ॥ ५ ॥

आधिषेणः । होत्रम् । ऋषिः । निऽसीदन् । देवऽआपिः । देवऽसुमतिम् । चिकित्वान् ।
सः । उत्तरस्मात् । अधरम् । समुद्रम् । अपः । दिव्याः । अमृजत् । वर्याः । अभि ॥ ५ ॥

वआर्ष्टिषेणः ऋष्टिषेणस्य पुत्रः वदेवापिः वऋषिः वदेवसुमतिं देवानां कल्याणीं मतिं स्तुतिं
वचिक्रिवान् जानन् वहोत्रं होतृकर्म कर्तुं वनिषीदन् निषण्णो भवति । वस वउत्तरस्मात् उपरि
वर्तमानादन्तरिक्षाख्यात् समुद्रात् वअधरम् अधो वर्तमानं पार्थिवं वसमुद्रम् वअभि वदिव्याः दिवि
भवाः वव्याः वर्षभवाः वअपः वअसृजत् सृजतु । अत्र ' आर्ष्टिषेण ऋष्टिषेणस्य पुत्रः ' (निरु. २.
११) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

अस्मिन्त्समुद्रे अद्युत्तरस्मिन्नापो देवेभिर्निवृता अतिष्ठन् ।

ता अद्रवन्आर्ष्टिषेणेन सृष्टा देवापिना प्रेषिता मृक्षिणीषु ॥ ६ ॥

अस्मिन् । समुद्रे । अर्धि । उत्तरस्मिन् । आपः । देवेभिः । निवृताः । अतिष्ठन् ।
ताः । अद्रवन् । आर्ष्टिषेणेन । सृष्टाः । देवऽआपिना । प्रऽप्रेषिताः । मृक्षिणीषु ॥ ६ ॥

वअस्मिन् पार्थिवे वसमुद्रे पूरणीये सति । वअधि इति सप्तम्यर्थानुवादी । वउत्तरस्मिन् समुद्रे
अन्तरिक्षाख्ये वआपः उदकानि वदेवेभिः द्योतमानैः वनिवृताः निरुद्धाः वअतिष्ठन् । वताः आपः
वआर्ष्टिषेणेन ऋष्टिषेणस्य पुत्रेण वदेवापिना वसृष्टाः वप्रेषिताः प्रकषेणेच्छां प्राप्ताः काङ्क्षिताः
वमृक्षिणीषु सृष्टवतीषु परिसृष्टासु स्थलीषु वअद्रवन् स्रवन्ति ॥ ॥ १२ ॥

यदेवापिः शंतनवे पुरोहितो होत्राय वृतः कृपयन्नदीधेत् ।

देवश्रुतं वृष्टिवर्नि रराणो बृहस्पतिर्वार्चमस्मा अयच्छत् ॥ ७ ॥

यत् । देवऽआपिः । शमऽतनवे । पुरऽहितः । होत्राय । वृतः । कृपयन् । अदीधेत् ।
देवऽश्रुतम् । वृष्टिऽवर्निम् । रराणः । बृहस्पतिः । वार्चम् । अस्मै । अयच्छत् ॥ ७ ॥

वयत् यदा वदेवापिः आर्ष्टिषेणः वशंतनवे स्वभ्रात्रे कौरव्याय वपुरोहितः सन् वहोत्राय
होत्राय वृतः सन् वदेवश्रुतम् । देवा पुनं शृण्वन्तीति देवश्रुत् । तं तथा ववृष्टिवर्निं वृष्टियाचिनं
बृहस्पतिम् वअदीधेत् अन्वध्यायत् स च वरराणः रममाणः वबृहस्पतिः देवः वअस्मै देवापये
ववार्चम् वअयच्छत् ॥

यं त्वा देवापिः शुशुचानो अग्रे आर्ष्टिषेणो मनुष्यः समीधे ।

विश्वेभिर्देवैरनुमद्यमानः प्र पर्जन्यमीरया वृष्टिमन्तम् ॥ ८ ॥

यम् । त्वा । देवऽआपिः । शुशुचानः । अग्रे । आर्ष्टिषेणः । मनुष्यः । समुऽईधे ।
विश्वेभिः । देवैः । अनुऽमद्यमानः । प्र । पर्जन्यम् । ईरय । वृष्टिऽमन्तम् ॥ ८ ॥

हे वअग्रे वयं वत्वा त्वां वशुशुचानः स्तोत्रेण ज्वलन् वमनुष्यः वआर्ष्टिषेणः वदेवापिः वसमीधे
सम्बग्दीपयति स त्वं वविश्वेभिः सवैः वदेवैः वअनुमद्यमानः अनुमाद्यमानः सन् वपर्जन्यं मेघं ववृष्टि-
मन्तं वर्षणवन्तं वप्र वईरय गमय ॥

त्वां पूर्वं ऋषयो ग्रीर्भिरायन् त्वामध्वरेषु पुरुहूत विश्वे ।

सहस्राण्यधिरथान्यस्मे आ नो युञ्जं रौहिदश्वेष याहि ॥ ९ ॥

त्वाम् । पूर्वे । ऋषयः । गीऽभिः । आयन् । त्वाम् । अध्वरेषु । पुरुऽहुत । विश्वे ।
सहस्राणि । अधिऽरथानि । अस्मे इति । आ । नः । यज्ञम् । रोहितऽअश्व । उप । याहि ॥ ९ ॥

हे अग्ने ऋषां पूर्वे ऋषयः ऋषिभिः स्तुतिभिः आयन् आगच्छन् । तथा हे पुरुऽहुत बहुभि-
राहुताग्ने विश्वे सर्वेऽर्षादानीनता यजमानाः अध्वरेषु यज्ञेषु स्तुतिभिः गच्छन्तीति शेषः । किञ्च
सहस्राणि सहस्रसंख्यानि गं.यूथानि अधिरथानि रथाधिकानि अस्मे अस्माकं शतानुना वक्षिणा-
त्वेन संकल्पितानि भवन्ति इति शेषः । हे रोहितश्च नो यज्ञम् उप याहि उपागच्छ ॥

एतान्यग्ने नवतिर्न त्वे आहुतान्यधिरथा सहस्रा ।

तेभिर्वर्धस्व तन्वः शूर पूर्वादिबो नो वृष्टिर्मपितो रिरिहि ॥ १० ॥

एतानि । अग्ने । नवतिः । नव । त्वे इति । आऽहुतानि । अधिरथा । सहस्रा ।
तेभिः । वर्धस्व । तन्वः । शूर । पूर्वाः । दिवः । नः । वृष्टिम् । इषितः । रिरिहि ॥ १० ॥

हे अग्ने गवां नवतिः नव च तथा एतानि अधिरथानि सहस्रा सहस्राणि च रथाधिकानि
गवां सहस्राणि च त्वे त्वयि आहुतानि त्वयि प्रीणयितव्ये सत्याहुतानि । यद्वा । त्वे त्वयि आहुतानि
समर्पितानीत्यर्थः । तेभिः तैः प्रतैः पूर्वाः यज्ञाः तन्वः तनूः युष्मदीयाः वर्धस्व वर्धय । नः
अस्मदर्थं दिवः सुलोकात् वृष्टिम् इषितः प्रार्थितः सन् रिरिहि पूरय ॥

एतान्यग्ने नवति सहस्रा सं प्र यच्छ वृष्ण इन्द्राय भागम् ।

विद्वान् पथ ऋतुशो देवयानानप्यौलान दिवि देवेषु धेहि ॥ ११ ॥

एतानि । अग्ने । नवतिम् । सहस्रा । सम् । प्र । यच्छ । वृष्ण । इन्द्राय । भागम् ।
विद्वान् । पथः । ऋतुऽशः । देवऽयानान् । अपि । औलानम् । दिवि । देवेषु । धेहि ॥ ११ ॥

हे अग्ने गवान् एतानि नवति सहस्रा सहस्राणि च वृष्णे वर्धिते इन्द्राय भागं वसं
प्र यच्छ । तथीत्यर्थस्तुत्विष्यो देहि । किञ्च देवयानान् पथः देवयानान् मार्गान् विद्वान् त्वम्
ऋतुशः काले काले औलानम् अपि कुक्कुलजातमपि शान्तनवं देवेषु मध्ये धेहि निधेहि स्थापय ॥

अग्ने बाधस्व वि मृधो वि दुर्गहापामीवामप रक्षांसि सेध ।

अस्मात्समुद्राद्बृहतो दिवो नोऽर्षा भूमानमुप न सजेह ॥ १२ ॥

अग्ने । बाधस्व । वि । मृधः । वि । दुऽगर्हा । अप । अमीवाम् । अप । रक्षांसि । सेध ।
अस्मात् । समुद्रात् । बृहतः । दिवः । नः । अपाम् । भूमानम् । उप । नः । सृज । इह ॥ १२ ॥

हे अग्ने दुर्गहा दुर्गहाणि दुःखेन गाहितव्यानि शत्रुपुराणि वि बाधस्व । तथा अमीवां
रोगम् अप सेध । तथा रक्षांसि अप सेध अपवारय । अस्मात् समुद्रात् समुद्रवर्णसाधनात्

१. ग-स्तुवंतीति; त-म- यच्छतीति । २. ग-स त्वनधिरथानि सहस्राणि रथोपरि वर्तमानानि
धनानि सहस्रसंख्याकानि अस्मभ्यं यच्छेति शेषः । * त-म- 'अस्मे' नास्ति । ३. ग१.२-आहुतानि
आहुतानि; ग४-आहुतावाहुतानि; त२-आहुतानि आहुतानि; त६.८-ग१.४.७-आहुतानि आहुतानि ।
४. ग१.२-अग्ने मृधः शत्रून् विबाधस्व तथा । ५. ग४-समुद्रतरणसाधनात्; त१.२.३.७-ग१.२.४.८-
समुद्रवरणसाधनात् ।

वृहतः महतः । विद्वः सुलोकादन्तरिक्षाद्वा । अपाम् उदकानां । भूमानं बहुभावं वृष्टिसंस्थायम् । इह
के । उप । सृज प्रयच्छेत्यर्थः ॥ १३ ॥

‘कं नः’ इति द्वादशचं नवमं सूक्तं वैखानसस्य वज्रस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं
नो वज्रो वैखानसः’ इति । गतो विनियोगः ॥

कं नश्चित्रमिषण्यसि चिकित्वान् पृथुग्मानं वाश्रं वावृधध्वै ।

कचस्य दातु शर्वसो व्युष्टौ तक्षद्वज्रं वृत्रतुरमपिन्वत् ॥ १ ॥

कम् । नः । चित्रम् । इषण्यसि । चिकित्वान् । पृथुग्मानम् । वाश्रम् । ववृधध्वै ।

कत् । तस्य । दातु । शर्वसः । विऽउष्टौ । तक्षत् । वज्रम् । वृत्रतुरम् । अपिन्वत् ॥ १ ॥

हे इन्द्र । नः अस्माकं । चित्रं चायनीयं । कं धनविशेषम् । इषण्यसि प्रेरयसि । चिकित्वान्
सर्वथा प्रेरणीयमिति जानन् । कीदृशं तम् । पृथुग्मानं पृथुभावं प्राप्नुवन्तं । वाश्रं शब्दनीयं स्तुत्यम् ।
किमर्थम् । ववृधध्वै अस्माकं वर्धनाय । किंच । तस्य इन्द्रस्य । शर्वसः बलस्य । व्युष्टौ व्युच्छने सति
। कत् । दातु किं । दानमस्माकं भवतीति शेषः । यं । वज्रं । वृत्रतुरं वृत्रस्यावरकस्य पापस्य हिसकं
त्वष्टा । तक्षत् अतक्षत् साधु संपादितवान् । अपिन्वत् असिञ्च । तस्य शर्वसो व्युष्टाविति संबन्धः ।
यद्वा । हे इन्द्र कत् । किं तस्य वज्रस्य दानं भवति यं वज्रमिन्द्रार्थं तक्षदिति योजना । ‘महं त्वष्टा
वज्रमतक्षदायसम्’ (ऋ. सं. १०. ४८. ३) इति मन्त्रान्तरम् ॥

स हि द्युता विद्युता वेति सामं पृथुं योनिमसुरत्वा संसाद ।

स सनीळिभिः प्रसहानो अस्य भ्रातुर्न ऋते सप्तथस्य मायाः ॥ २ ॥

सः । हि । द्युता । विऽद्युता । वेति । सामं । पृथुम् । योनिम् । असुरत्वा । आ । संसाद ।

सः । सऽनीळिभिः । प्रऽसहानः । अस्य । भ्रातुः । न । ऋते । सप्तथस्य । मायाः ॥ २ ॥

‘स’ इति स खल्विन्द्रः । द्युता द्योतमानेन । विद्युता एतन्नामकेनायुधेन युक्तः सन् । सामं
स्तोत्रात्मकं यज्ञसंबन्धि वेति गच्छति । तथा । असुरत्वा असुरत्वेन बलेन युक्तः सन् । पृथुं विस्तीर्णं
। योनिं फलस्योत्पादकं यज्ञं । संसाद संगतो भवति । सः इन्द्रः । सनीळिभिः । नीलं विमानम् ।
सविमानैर्मरुद्भिर्युक्तः सन् । प्रसहानः अभिभवन् भवति । तस्य । सप्तथस्य आदित्यानां धात्रादीनां
मध्ये सप्तमस्येन्द्रस्य । भ्रातुः भ्रातृमेकव्यस्य । माया आसुरी । ऋते यज्ञे । न संभवतीति शेषः ॥

स वाजं यातापदुष्पदा यन्त्स्वर्षाता परिं षदत्सनिष्यन् ।

अनर्वा यच्छतदुरस्य वेदो मञ्छिभ्रदेवाँ अभि वर्षसा भूत् ॥ ३ ॥

सः । वाजम् । याता । अपदुःस्पदा । यन् । स्वः । साता । परिं । सदत् । सनिष्यन् ।

अनर्वा । यत् । शतऽदुरस्य । वेदः । मन् । शिभ्रऽदेवान् । अभि । वर्षसा । भूत् ॥ ३ ॥

१. त-म-‘किं’ नास्ति । २. ग-‘किं त्वस्य’; त१.२.३.६.७.८-म-‘किं त्वस्य’; त४.५-क त्वस्य ।
३. त-म-‘स हि’ नास्ति । ४. म-यथा ।

‘वाजं शूरैर्मित्थं संग्रामं’ वता वसः इन्द्रः । ‘न लोकाव्यय’ इति षष्ठीप्रतिषेधः । ‘अप-
दुष्पदा अपगतदुष्टपतनेन’ वन् गच्छन् ‘सन्निप्यन् तत्र शत्रुघ्नानि संमकुमिच्छन्’ परि षद्वत्
परिषीदति । कुत्रेति उच्यते । ‘स्वर्षाता स्वर्षातौ सर्वलाभोपेते संग्रामे’^१ । किंच ‘अनर्वां युद्धे अप्रसूत’^२
इन्द्रः ‘शतदुरस्य शतद्वारस्य शत्रुपुरस्य अन्तर्मितं’ वत् वेदः घनमस्ति तदन्तं ‘वर्षसा आबरकेण
बलेन’ अभि भूत् अभिभवति । किं कुर्वन् । ‘भिभदेवान् अग्रहचर्चान् शतद्वारेषु शत्रुपुरसंबन्धिषु
वर्तमानान्’ वन्न हिंसन् ॥

स यद्द्वयोऽवनीर्गोष्वर्वा जुहोति प्रधन्यासु सन्निः ।

अपादो यत्र युज्यासोऽरथा द्रोण्यश्वास ईरते घृतं वाः ॥ ४ ॥

सः । यद्द्वयः । अवनीः । गोषु । अर्वा । आ । जुहोति । प्रधन्यासु । सन्निः ।

अपादः । यत्र । युज्यासः । अरथाः । द्रोणिऽअश्वासः । ईरते । घृतम् । वारिति वाः ॥ ४ ॥

‘सः इन्द्रः’ ‘अर्वा मेघेष्वभिगन्ता’ ‘सन्निः सरणकुशलः’ ‘प्रधन्यासु प्रकृष्टघननिमित्तासु’ ‘गोषु
भूमिषु’ ‘यद्द्वयः’ । महिषाभैतत् । महतीः । ‘अवनीः’ । ‘अवन्तीत्यवयव आपः । ताः’ ‘आ’ ‘जुहोति
आक्षिपति ।’ ‘यत्र’ ‘यामु भूमिषु’ ‘अपादः’ ‘पादरहिताः’ ‘अरथाः’ ‘रथवर्जिताः ।’ ‘पादरहिताः’ ‘केचन रथेन
गच्छन्ति । केनापि युज्याः’ ‘द्रोण्यश्वासः’ ‘व्रतव्यापनाः’ ‘युज्यासः’ ‘युज्या इन्द्रस्य सन्धो नखः’ ‘वाः
वारकं’ ‘घृतम् उदकम्’ ‘ईरते’ ‘प्रेरयन्ति तत्राजुहोति ॥

स रुद्रेभिरश्वस्तवारः क्रम्वो हित्वी गर्यमारेऽवद्य आगात् ।

वप्रस्य मन्ये मिथुना विवव्री अर्जमभीत्यारोदयन्मुषायन् ॥ ५ ॥

सः । रुद्रेभिः । अश्वस्तवारः । क्रम्वो । हित्वी । गर्यम् । आरेऽअवद्यः । आ । अगात् ।

वप्रस्य । मन्ये । मिथुनाः । विवव्री इति विऽवव्री । अर्जम् । अग्निऽइत्यं । आरोदयत् । मुषायन् ॥ ५ ॥

‘सः इन्द्रः’ ‘रुद्रेभिः’ ‘रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिः सहितः’ ‘आगान् आगच्छतु । कीदृशः’^३ । ‘अश्वस्तवारः
स्तोत्रभिरप्रार्थितघनः । स्वयमेव प्रदातेत्यर्थः । तथा’ ‘क्रम्वा महान्’ ‘गर्यं’ ‘हित्वी हित्वा स्वस्वार्थं
परित्यज्यागात् आगच्छतु’^४ । तत्र संबन्धः । ‘आरेऽअवद्यः’ ‘दूरेगतगर्हः । किंच’ ‘वप्रस्य एतन्नामकस्य
ऋषेर्मम’ ‘मिथुना मिथुनी मातापितरौ’ ‘विवव्री विगतज्वरौ’ ‘मन्ये अवगच्छामि । अयं वज्रः’ ‘अयं
शत्रुसंबन्धि’ ‘अभीत्य अभिप्राप्य’ ‘मुषायन् मुष्णन्’ ‘अरोदयत् रोदयति ।’ ‘उन्दसि शायत्रपि’^५
इत्यहावपि सुषेः अः शायत्रादेशः ॥

स इहासं तुवीरवं पतिर्दन् षळक्षं त्रिशीर्षाणं दमन्यत् ।

अस्य त्रितो न्वोर्जसा वृधानो विपा वराहमयोऽग्रया हन् ॥ ६ ॥

सः । इत् । दासम् । तुविऽरवम् । पतिः । दन् । षट्ऽअक्षम् । त्रिऽशीर्षाणम् । दमन्यत् ।

अस्य । त्रितः । तु । ओर्जसा । वृधानः । विपा । वराहम् । अयःऽअग्रया । हन्ति हन् ॥ ६ ॥

१. त-भ-‘संग्रामे’ नास्ति । २. भ-‘अप्रसूत’ भूत्’ नास्ति । ३. ग-त-कीदृशः सः ।

४. ग-त-भ-आगच्छति ।

१स १इत् स एवेन्द्रः १पतिः सर्वस्य स्वामी १दासम् उपक्षपयितारं १तुवीरवं बहुशब्दं संग्रामे भयंकरं शब्दं कुर्वानं वृत्रं १दन् दमयन् १षलक्षम् अक्षिषद्कोपेतं १त्रिशीर्षाणं त्रिशिरस्कं स्वष्टुः पुत्रं विश्वरूपं १दमन्यत् दमितुं प्रहर्तुमैच्छत् । अवधीदित्यर्थः । यद्वा । दमयतीति दमनः । नन्त्यादिवात् ल्युः । स इवाचरति । 'उपमानादाचारे' (पा. सू. ३. १. १०) इति वयच्यन्यलोपश्छान्दसः । ततो लङि 'बहुलं छन्दसि' इत्यङ्भावः । किंच १त्रितः एतच्चात्मा महर्षिः १अस्य इन्द्रस्य १ओजसा बलेन १वृषानः वर्धमानः १विषा अङ्गुल्या । कीदृश्या । १अयोअग्रया अयोवत्कठिननखया १वराहं वराहारम् उदकवन्तं मेघं व्यवहन् विहतवान् ॥ ११४ ॥

स द्रुहणे मनुष ऊर्ध्वसान आ साविषदर्शसानाय शरम् ।

स नृतमो नहुषोऽस्मत्सुजातः पुरोऽभिनर्दहन् दस्युहत्यै ॥ ७ ॥

सः । द्रुहणे । मनुषे । ऊर्ध्वसानः । आ । साविषत् । अर्शसानाय । शरम् ।

सः । नृतमः । नहुषः । अस्मत् । सुजातः । पुरः । अभिनत् । अहन् । दस्युहत्यै ॥ ७ ॥

१सः इन्द्रः १द्रुहणे द्रुहणाय दृढं शत्रुभिर्हन्तव्याय १मनुषे मनुष्याय योद्ध्रे स्वभक्ताय १ऊर्ध्वसानः । ऊर्ध्वं उच्छ्रितः शौर्यादिभिर्गुणैरधिकः सन्^१ स्यति शत्रूणामन्तं करोतीत्यूर्ध्वसः । स^२ इवाचरन् । ऊर्ध्वसशब्दादाचारार्थं किबन्ताच्छानच्^३ । १अर्शसानाय शत्रूणां हिंसित्रे १शरं हिंसक-
मायुधम् १आ १साविषत् अभिमुख्येन प्रसौति यच्छति । यद्वा । द्रुहणे मनुषे द्रोणध्वयाय मनुष्या-
याशसानाय स्वभक्तहिंसित्रे तस्य वधार्थमूर्ध्वसानः सन् शरम् आ साविषत् वज्रं प्रेरयति । १सः एवेन्द्रः १नहुषः मनुष्यात् १नृतमः मनुष्याणां नेतृतमः संग्रामे शूराणां गमयितृतमः । यद्वा । नृतमो नहुषो बन्धकश्च । १अस्मत् अस्मदर्थं १सुजातः सुष्ठु प्रादुर्भूतः १अहन् पूज्यः सन् १दस्युहत्यै । दस्यवः उपक्षपयितारः शत्रवः । तेषां हृत्यं हननं यस्मिन् तादृशे^४ संग्रामे १पुरः शत्रूणां शरीराणि १अभिनत् भिन्नवान् ॥

सो अभ्रियो न यवसे उदन्यन् क्षयाय गातुं विदन्नो अस्मे ।

उप यत्सीदिदन्दुं शरीरैः श्येनोऽयौपाष्टिर्हन्ति दस्यून् ॥ ८ ॥

सः । अभ्रियः । न । यवसे । उदन्यन् । क्षयाय । गातुम् । विदत् । नः । अस्मे इति ।

उप । यत् । सीदत् । इन्दुम् । शरीरैः । श्येनः । अयःऽअपाष्टिः । हन्ति । दस्यून् ॥ ८ ॥

१सः इन्द्रः १अभ्रियो १नः । न भ्राजन्तेऽपि विभ्रतीति वाभ्राणि मेघाः । तेषां संघोऽभ्रियः^१ । स इव १यवसे गवादिभक्षणसाधनाय तृणाय १उदन्यन् उदकं दातुमिच्छन् । तथा १क्षयाय गमनाय निवासाय वा १अस्मे अस्माकं १गातुं मार्गं १विदत् लभ्ययन् । १नः इति पूरणः । तादृशः सन् १यत् यदा १इन्दुं सोमं १शरीरैः स्वशरीरावयवैरङ्गैः १उप १सीदत् उपगच्छति । यच्छब्दयोगाद-
निवातः । तदानीं १श्येनः । सादृश्यप्रधानोऽयं निर्देशः । श्येनसदृशः श्येनवच्छंसनीयगमनः

१. त१.२.३.६.७-मु- 'वराहार' नास्ति; त४.५-वराहाकारं । २. त१.२.३.६.७-व्यवहन् ।
३. ग-त-म- 'सन् ... स' नास्ति । ४. त-१.२.३.७-किबन्तादसानच्; म-किबन्तादस्तानच् ।
५. त-स तादृशे; म-सा तादृशे । ६. त४.५-संबंधी अभ्रियः । ७. त-म-गांतुमस्माकं । ८. ग२-त-
म-सदृशे; ग४-तादृशे ।

वञ्चोपाष्टिः । अपचष्टिर्वासिधस्य स प्रदेशोऽपाष्टिः पार्णिः । अञ्चोमञ्चोऽपाष्टिः पार्णिधस्य सः ।

वस्यून सन्नून् वहन्ति हिनस्ति ॥

स ब्राधतः शवसानेभिरस्य कुत्साय शुष्णं कृपणे परादात् ।

अयं कविर्मनयच्छस्यमानमत्कं यो अस्य सनितो नृणाम् ॥ ९ ॥

सः । ब्राधतः । शवसानेभिः । अस्य । कुत्साय । शुष्णम् । कृपणे । परा । अदात् ।

अयम् । कविम् । अनयत् । शस्यमानम् । अत्कम् । यः । अस्य । सनिता । उत । नृणाम् ॥ ९ ॥

वसः इन्द्रः वब्राधतः^१ । महत्तामैतत् । महतांऽपि सन्नून्^२ शवसानेभिः बलमाचरज्जरायुधैः
वअस्य अस्यत् । 'अमु क्षेपणे' । व्यस्ययेन मभवसः । 'कुत्साय'^३ एतज्जामकाय वकृपणे स्तोत्रे । कृपतिः
स्तुतिकर्मा । 'शुष्णं शोषकमेतज्जामकमसुरं परादात् पराभूय क्षण्डितवान्'^४ । 'कुत्साय शुष्णमशुष्णं
नि बर्हीः' (क. सं. ४. १६. १२) इति मन्त्रान्तरम् । किञ्च वअयम् इन्द्रः वकविम् उक्तामसम् ।
कविरिति पितृनाम्ना पुत्रस्यापि व्यवहार उपचारात् । वशस्यमानं स्तुहन्तम् वजनयन् वशं प्राप-
यत्तस्य विरोधिनम् । यद्वा । कविं भार्गवमेव स्तोत्रुभिः शस्यमानं स्ववशमनयन् । वयः कविः वअस्य
इन्द्रस्य वअत्कं रूपं वसनिता संभक्ता भवति । 'न लोकाव्ययः'^५ इति षष्ठीप्रतिषेधः । वउत अपि
च वनृणां वृष्ट्यादिनेतृणामिन्द्रानुचराणां मरुतां यः कविः सनिता नमनयद्दिनि ॥

अयं दशस्यन्नयैभिरस्य दस्मो देवेभिर्वरुणो न मायी ।

अयं कनीनं ऋतुपा अवेद्यमिमीतारुं यश्चतुष्पात् ॥ १० ॥

अयम् । दशस्यन् । नयैभिः । अस्य । दस्मः । देवेभिः । वरुणः । न । मायी ।

अयम् । कनीनः । ऋतुऽपाः । अवेदि । अमिमीत । अरुम् । यः । चतुऽपात् ॥ १० ॥

वअयम् इन्द्रः वदशस्यन् स्तोत्रुन्यो धनं प्रयच्छन् । दशस्यतिर्दानकर्मा । वनयैभिः नयैर्नुहितैः
मरुद्भिः वअस्य अस्यति । दानदसस्तिपो लोपः । यद्वा । व्यस्ययेन लोप्यध्वसः । तथा वदेवेभिः
द्योतमानैः स्वतेजोभिः वदस्मः दर्शनीयः ववरुणो वन वरुण इव । वरुणस्तमोवारक आदित्यो वरुण
एव वा । स इव वमावी मायावान्^६ । तथा वअयं वकनीनः कमनीयः वऋतुपाः कर्तौ पाता वअवेदि
अज्ञायि । तथा वअरुम् असुरमेतज्जामानम् वअमिमीत अमिनात् । वयः अरुहः वचतुष्पात् पादचतु-
ष्टयोवेतः । 'मीङ् हिंसावान्' । लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्रुतः ॥

अस्य स्तोमैभिरौशिज ऋजिश्वा व्रजं दरयद्रूपमेण पिप्रोः ।

सुत्वा यव्रजतो दीदयद्गीः पुरं इयानो अभि वर्षसा भूत् ॥ ११ ॥

अस्य । स्तोमैभिः । औशिजः । ऋजिश्वा । व्रजम् । दरयत् । व्रूपमेण । पिप्रोः ।

सुत्वा । यत् । यव्रजतः । दीदयत् । गीः । पुरः । इयानः । अभि । वर्षसा । भूत् ॥ ११ ॥

१. ग१.२-त१.२.३.६.७.८-म-ब्राधतो ब्राधन् । २. ग-यः कुत्साय; त-म१.२.४.८-त्रयः
कुत्साय । ३. ग४-क्षण्डितवान् दो (अवच्छेदने) छेदने छेदि रूपं । ४. ग४-आत्मीयकृपं । ५. ग१.२-त-म१.
२.४.८-स नयैभिः । ६. ग-त१.२.३.६.७-मु-मायावान् प्रज्ञावान् ।

वअस्य इन्द्रस्य वस्तोमेभिः स्तोत्रैः वऔशिजः उशिजः पुत्रः वऋजिश्वा एतन्नामा ववृषभेण^१
वज्रेण वृषभेण वा युक्तं वव्रजं गोष्ठं वपिप्रोः एतन्नामकस्यासुरस्य संबन्धिनं तेनापहृत्य पालितं
वदृत्य अदारयत् । वयत् यदा वसुत्वा सोमस्य सोता । 'सुयजोऽङ्गिनिप्' इति वनिप् । 'ह्रस्वस्य
पिति' इति तुक् । वयजतः यद्यौशिजः वगीः स्तुतिवाचः वदीदयत् दीपितवान् । तथा यद्यदा
वह्यानः^२ गच्छन् वपुरः शत्रुपुराणि । यद्वा । पुरः पुर इव संवीभूतानि पापानि । वअभि वभूत्
अभिभवति । केन साधनेन । वर्षसा । रूपनामैतत् । रूपेणेन्द्रानुगृहीतेन । यदैवमकरोत् तदा व्रजं
दरयदिति संबन्धः ॥

एवा महो असुर वक्षथाय वव्रकः पडिरुप सर्पदिन्द्रम् ।

स इयानः करति स्वस्तिमस्मा इषमूर्जं सुक्षितिं विश्वमाभाः ॥ १२ ॥

एव । महः । असुर । वक्षथाय । वव्रकः । पट्ऽभिः । उप । सर्पत् । इन्द्रम् ।

सः । इयानः । करति । स्वस्तिम् । अस्मै ।

इषम् । ऊर्जम् । सुऽक्षितिम् । विश्वम् । आ । अभारित्यभाः ॥ १२ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहृत्याभिमतं वव्रकः प्रार्थयते । हे असुर बलवन्निन्द्र त्वाम् एव एवमुक्त-
प्रकारेण महः महतो हविचः स्तोत्रस्य वा वक्षथाय वह्नाय महतः स्वर्गादिः प्रापणाय वा पडिभिः
पादैः उप वसर्पत् उपागमत् । वसः वह्यानः उपागम्यमानः^३ सन् वकरति करोतु वस्वस्तिम्
अविनाशम् वअस्मै वव्रकाय । तथा वइषम् अन्नम् वऊर्जं रसं वसुक्षितिं सुनिवासं सम्यक् विश्वं
सर्वम् वआभाः आहरतु ॥ १५ ॥ ॥ ८ ॥

नवमेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र 'इन्द्र दृष्ट' इति द्वादशचं प्रथमं सूक्तं वन्दनपुत्रस्य
दुवस्पोरार्षं वैश्वदेवम् । द्वादशी त्रिष्टुप् । शिष्टा जगात्यः । तथा चानुक्तान्तम्—'इन्द्र दुवस्युवान्दमो
वैश्वदेवं त्वनया त्रिष्टुप्' इति । गतो विनियोगः ॥

इन्द्र दृष्टं मघवन्त्वावदिद्भुज इह स्तुतः सुतपा बोधि नो वृधे ।

देवेभिर्नः सविता प्रावतु श्रुतमा सर्वतातिमादिति वृणीमहे ॥ १ ॥

इन्द्र । दृष्टं । मघऽवन् । त्वाऽवत् । इत् । भुजे । इह । स्तुतः । सुतऽपाः । बोधि । नः । वृधे ।

देवेभिः । नः । सविता । प्र । अवतु । श्रुतम् । आ । सर्वऽतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ १ ॥

हे इन्द्र मघवन् धनवन् त्वं वत्वावदित् त्वत्सदृशमेव शत्रुबलं दृष्टं मारय । किमर्थम् । वभुजे
अस्माकं भोगार्थं । तदर्थम् इह अस्मिन् यज्ञे वस्तुतः सन् वसुतपाः सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य पाता
वबोधि तुष्यस्व । भवेत्यर्थः । किमर्थम् । वनः अस्माकं वृधे वर्धनाय । किंच देवेभिः देवैः सह
वनः अस्माकं वभूतं विश्रुतं यज्ञं वसविता सर्वस्य स्वस्वकर्मसु प्रेरको देवः प्रावतु प्ररक्षतु । किंच
वसर्वतातिम् । स्वार्थिकस्तातिम् । सर्वा सर्वात्मिकाम् । यद्वा । सर्वे तायन्तेऽस्थामिति सर्वतातिः ।
अन्वसो दीर्घः । तादृशीम् वअदितिम् अखण्डनीयां देवमातरम् वा वृणीमहे ॥

भराय सु भरत भागमृत्विष्यं प्र वायवे शुचिपे क्रन्ददिष्टये ।

गौरस्य यः पर्यसः पीतिमानश्च आ सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ २ ॥

भराय । सु । भरत । भागम् । मृत्विष्यम् । प्र । वायवे । शुचिपे । क्रन्दत् । दिष्टये ।

गौरस्य । यः । पर्यसः । पीतिम् । आनशे । आ । सर्वतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ २ ॥

वभराय संग्रामकारिणे सर्वेषां पीयकाय वेन्द्राय वक्रस्त्रिषं काळे जातं प्राप्तकाळे वभारी वसु
वभरत सुधु संपादयत हे कृत्विजः । तथा वशुचिपे शुद्धस्य सोमस्य पात्रे वक्रदिष्टये शक्तिशमनाय ।
वायोः शीघ्रगमने हि शब्दः प्रत्यञ्जः । तारुणाय ववायवे वदेवाय वप्र भरत भागमिति शेषः । वयः
देवः गौरस्य गौरवर्णस्य पक्षोः वयसः वपीति पानम् वभानशे प्राप्नोति तस्मै वायवे । शिष्टमुक्तम् ॥

आ नो देवः सविता साविषद्वयं क्रजूयते यजमानाय मुन्वते ।

यथा देवान् प्रतिभूषेम पाकवदा सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ ३ ॥

आ । नः । देवः । सविता । साविषत् । वयः । क्रजूयते । यजमानाय । मुन्वते ।

यथा । देवान् । प्रतिभूषेम । पाकवत् । आ । सर्वतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ३ ॥

वसविता सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः वनः अस्माकं संबन्धिने क्रजूयते क्रजूकामाय वमुन्वते अभिषव
कुर्वते यजमानाय ववयः अन्नं वपाकवत् पाकोपेतम् । व्यवहितमप्येतद्वयं संबन्धते । वा साविषत्
आभिमुख्येन प्रसाति । सांतेष्वन्ताह्नेति रूपम् । यथा येन प्रकारेण देवान् प्रतिभूषेम प्रतिभवेम ।
भवतेल्लिङ्गि सिद्ध्यति । द्विविकरणा । यद्वा । 'भूष अलंकारे' । मौवादिः । भूषयेमिष्यः ॥

इन्द्रो अस्मे सुमना अस्तु विश्वहा राजा सोमः सुवितस्याध्वेतु नः ।

यथायथा मित्रधितानि संदधुरा सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ ४ ॥

इन्द्रः । अस्मे इति । सुमनाः । अस्तु । विश्वहा । राजा । सोमः । सुवितस्य । अधि । एतु । नः ।

यथाऽयथा । मित्रधितानि । समदधुः । आ । सर्वतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ४ ॥

वइन्द्रः देवः वअस्मे अस्माकं वसुमनाः सुमनस्कः अनुग्रहचेताः वअस्तु भवतु । विश्वहा
सर्वेष्वप्यहःसु । वराजा वसोमः च वनः अस्माकं वसुवितस्य सुवितं स्तोत्रम् वअप्येतु अधिगच्छतु ।
वयथायथा येन येन प्रकारेण अस्माकं वमित्रधितानि मित्रनिहितानि धनानि वसंदधुः तथाधिगच्छतु
सोमः । तथेन्द्रोऽपि सुमना अस्त्विति समन्वयः ॥

इन्द्र उक्थेन शर्वसा परुदधे बृहस्पते प्रतरीतास्याधुषः ।

यज्ञो मनुः प्रमतिर्नः पिता हि क्रमा सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ ५ ॥

इन्द्रः । उक्थेन । शर्वसा । परुः । दधे । बृहस्पते । प्रतरीता । असि । आयुषः ।

यज्ञः । मनुः । प्रमतिः । नः । पिता । हि । क्रम् । आ । सर्वतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ५ ॥

अयम् ^१इन्द्रः ^२उत्थेन ^३नावसा स्तुत्येन बलेन ^४परुः पर्व यज्ञियमस्मदीयं वा ^५दधे धारयति ।
हे ^६बृहस्पते ^७आयुषः ममायुष्यस्य ^८प्रतरीता प्रवर्धयिता ^९असि भव । तथा ^{१०}यज्ञो ^{११}मनुः मन्ता
^{१२}प्रमतिः प्रकृष्टा मतिर्यस्य सः ^{१३}यनः ^{१४}पिता पालकः सन् ^{१५}कं सुखं प्रयच्छतु । यद्वा । यज्ञो मन्त्रो
बुद्धिश्च प्रत्येकं सुखं प्रयच्छतु ॥

इन्द्रस्य नु सुकृतं दैव्यं सहोऽग्निर्गृहे जरिता मेधिरः कविः ।

यज्ञश्च भृद्धिदधे चारुरन्तम् आ सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ ६ ॥

इन्द्रस्य । नु । सुकृतम् । दैव्यम् । सहः । अग्निः । गृहे । जरिता । मेधिरः । कविः ।

यज्ञः । च । भूत् । विदये । चारुः । अन्तमः । आ । सर्वस्तातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ६ ॥

^१दैव्यं देवानां हितं ^२सहः बलं यदस्ति ^३तत् ^४इन्द्रस्य* ^५सुकृतं इन्द्रेण खलु सुष्ठु संपादितम् ।
यद्वा । यत्सुकृतं दैव्यं सहो बलं ^६मरुत्संज्ञकमस्ति तदिन्द्रस्य नु इन्द्रस्य संबन्धि खलु । अथवा ।
इन्द्रस्य नु ^७संबन्धि सुकृतं दैव्यं सहो देवाहं बलम् ^८अग्निर्गृहे अस्मदीये यागगृहे वर्तत इति शेषः ।
इन्द्रस्य संबन्धी सुष्ठु संपादितो देवानां बलभूतोऽग्निर्गाहपत्यः सन् वर्तत इत्यर्थः । स चाग्निः
^९जरिता देवानां स्तोता ^{१०}मेधिरः । मेधो यज्ञो हविर्वा । तद्वान् ^{११}कविः क्रान्तप्रज्ञः ^{१२}यज्ञः यष्टव्यः ^{१३}च
^{१४}भूत् भवति । कुत्र । ^{१५}विदये यज्ञे । किंच सोऽग्निः ^{१६}चारुः चरणीयः ^{१७}अन्तमः अस्माकमन्ति-
कतमश्च ॥ ॥ १६ ॥

न वो गुहां चकृम भूरि दुःकृतं नाविष्ट्यं वसवो देवहेळनम् ।

मार्किर्नो देवा अनृतस्य वर्षस आ सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ ७ ॥

न । वः । गुहा । चकृम । भूरि । दुःकृतम् । न । आविः । ऽस्यम् । वसवः । देवहेळनम् ।

मार्किः । नः । देवाः । अनृतस्य । वर्षसः । आ । सर्वस्तातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ७ ॥

हे देवाः ^१वः युष्माकं ^२गुहा गुहायां प्रच्छन्ने देशे ^३भूरि प्रभूतं ^४दुःकृतं पापम् । द्रोहमित्यर्थः ।
^५न चकृम । तथा ^६आविष्ट्यम् आविः संभूतं ^७देवहेळनं देवानां क्रोधनं तन्निमित्तं द्रोहं ^८न चकृम
हे ^९वसवः वासका देवाः । किंच हे ^{१०}देवाः ^{११}नः अस्माकम् ^{१२}अनृतस्य ^{१३}वर्षसः रूपस्य प्राप्तिः
^{१४}माकिः मा भूत् । इतः परं मानुषं रूपं मा भूदित्यर्थः । शिष्टमुक्तम् ॥

अपामीवां सविता साविष्वयः/वरीय इदपं सेधन्त्वद्रयः ।

ग्रावा यत्र मधुषुदुच्यते बृहदा सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ ८ ॥

अपं । अमीनाम् । सविता । साविष्वत् । न्यक् । वरीयः । इत् । अपं । सेधन्तु । अद्रयः ।

ग्रावा । यत्र । मधुऽसुत् । उच्यते । बृहत् । आ । सर्वस्तातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ८ ॥

^१सविता सर्वस्य प्रेरकः सवितुदेवोऽस्माकं संबन्धिनम् ^२अमीवां रोगम् ^३अप ^४साविष्वत्
अपप्रेरयतु । अपगमयदित्यर्थः । तथा ^५वरीय ^६इत् उरुतरमपि पापं ^७न्यक् नीचीनम् ^८अपं ^९सेध-

१. ग-म- यदस्ति...बलं' नास्ति । * ग-इन्द्रस्य नु । २. ग-त-म-भ-मु-नु इन्द्रस्य; त १.२.३.
७-म १.२.४.८- नु इन्द्रस्य नु । ३. त १.२.३.७-म १.२.४.८-देव ।

स्वद्रवः पर्वताभिमानिनो^१ देवा^२ अभिषवाद्मानो वा । एतन्मर्त्यं कुत्र भवत्विति चेत् उच्यते । यत्र यस्मिन् प्रदेशे यस्मिन् वागे वा मधुरस्य^३ सोमस्य सोता प्रावा बृहत् प्रबुद्धम् उच्यते स्तूयते तत्र ॥

ऊर्ध्वो प्रावा वसवोऽस्तु सोतारि विश्वा द्वेषांसि सनुतयुयोत ।

स नो देवः सविता पायुरीड्य आ सर्वतांतिमदिति वृणीमहे ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वः । प्रावा । वसवः । अस्तु । सोतारि । विश्वा । द्वेषांसि । सनुतः । युयोत ।

सः । नः । देवः । सविता । पायुः । ईड्यः । आ । सर्वतांतिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ९ ॥

हे वसवः देवाः सोतारि सोमाभिषवकर्तारि मयि प्रावा ऊर्ध्वः उच्यते अस्तु । तेनोच्यतेन विश्वा द्वेषांसि सर्वानपि द्वेष्टुं सनुतः निगूढान् युयोत बृहत्कुरुत । सः सविता देवः नः अस्माकं पायुः पालयिता । 'कुवापाजि' इत्यादिनो^४ । प्रत्ययस्वरः^५ । सः ईड्यः स्तोत्रव्यञ्ज ॥

ऊर्जे गावो यवसे पीवो अत्तन क्रतस्य याः सद्ने कोदो अङ्घ्रे ।

तनूरेव तन्वो अस्तु भेषजमा सर्वतांतिमदिति वृणीमहे ॥ १० ॥

ऊर्जेम् । गावः । यवसे । पीवः । अत्तन । क्रतस्य । याः । सद्ने । कोदो । अङ्घ्रे ।

तनुः । एव । तन्वः । अस्तु । भेषजम् । आ । सर्वतांतिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ १० ॥

हे गावः आशिराधाः यूयं यवसे तृणवति देवो पीवः प्रबुद्धम् ऊर्जे रसम् अत्तन अन्न । यथाः क्रतस्य यज्ञस्य सद्ने गृहे कोदो गोष्ठे दोहनस्थाने अङ्घ्रे व्यञ्जयथा अन्नम् । तनूरेव । जन्वे जनकशब्दः । तनूरेव क्षीरमेव तन्वः सोमरसरव भेषजम् अस्तु । यद्वा । पृथगेव वाक्यम् । अस्माकं तन्वो भेषजमस्तु । किंच तनूरेव पशुक्षीरमेव । पशुना वागे सति स्वर्गस्य संपादयितुं शक्यत्वात् ॥

क्रतुप्रावा जरिता शश्वतामव इन्द्र इन्द्रा प्रमेतिः सुतावताम् ।

पूर्णमूर्धदिव्यं यस्य सित्तये आ सर्वतांतिमदिति वृणीमहे ॥ ११ ॥

क्रतुप्रावा । जरिता । शश्वताम् । अवः । इन्द्रः । इत् । भद्रा । प्रमेतिः । सुतः । सुतावताम् ।

पूर्णम् । ऊर्ध्वः । दिव्यम् । यस्य । सित्तये । आ । सर्वतांतिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ११ ॥

क्रतुप्रावा कर्मणां पूरकः । 'प्रा पूरणे' । 'आतो मनिन्' इत्यादिना वनिप् । जरिता स्तोता । यजमानं साधु सोमः कृत इति स्तौति^१ । यद्वा । शश्वतां शश्वेषां जरयिता इन्द्र इत् इन्द्र एव सुतावतां सोमवतां यजमानानाम् अवः रक्षकः भद्रा भद्रया स्तुत्या प्रमेतिः । यस्य इन्द्रस्य सित्तये सैकाय पानाय ऊर्ध्वः उद्धततरं द्रोणकलशं पूर्णं सोमेन पूर्णं भवति स प्रावाः स एव प्रमेतिरिति ॥

१. ग-त३-पर्वताभिमानिदेवाः; त१.२.९.७.८-म-पर्वताभिमानिदेवताः । २. ग-मधुसुन् मधु-रस्य । ३. त३.७-मु-इत्यादिना उष्मत्प्रत्ययः । ४. ग-त-म-या गुप्मान् । ५. ग-त-म-स्तौति अथवा वः । ६. त-म-एवाश्वः ।

चित्रस्ते भानुः ऋतुप्रा अभिष्टिः सन्ति स्पृधो जरणिप्रा अघृष्टाः ।

रजिष्ठया रज्या पश्व आ गोस्तूर्षति पर्यग्रं दुवस्युः ॥ १२ ॥

चित्रः । ते । भानुः । ऋतुऽप्राः । अभिष्टिः । सन्ति । स्पृधः । जरणिऽप्राः । अघृष्टाः ।
रजिष्ठया । रज्या । पश्वः । आ । गोः । तूर्षति । परि । अग्रम् । दुवस्युः ॥ १२ ॥

हे इन्द्र षते षभानुः प्रकाशः षचित्रः आश्चर्यभूतश्चायनीयो वा । तथा षऋतुप्राः स भानुरस्माकं
कर्मणां पूरकः षअभिष्टिः अभ्येषणीयः । हे इन्द्र ते षजरणिप्राः स्तोतृणां धनस्य पूरयिष्यः षअघृष्टाः
अन्यैरप्रघृष्ट्याः षस्पृधः स्पर्धाः षसन्ति । यस्मादेवं तस्मात् षरजिष्ठया ऋजुतमया षरज्या रज्ज्वा षगोः
षपश्वः पशोः षअग्रं षदुवस्युः परिचरणमिच्छन्नेतज्जामर्षिः षपरि षतूर्षति अभित्वरयति ॥ १७ ॥

‘उदुध्यध्वम्’ इति द्वादशर्चं द्वितीयं सूक्तं सोमपुत्रस्य बुधस्यार्पम् । ‘आ वो धियम्’
इति नवमी ‘कपृश्चरः’ इत्यन्या च द्वे जगत्पौ । चतुर्थीषष्ठ्यौ गायत्र्यौ ‘निराहावान्’ इति पञ्चमी
बृहती । शिष्टास्त्रिष्टुभः । विश्वे देवा देवता । ऋत्विक्स्तुविष्णोऽर्थो वा देवता । तथा चानुक्रान्तम्—
‘उदुध्यध्वं बुधः सौम्य ऋत्विक्स्तुतिर्वा नवम्यन्ये जगत्पौ गायत्र्योर्मध्ये पञ्चमी बृहती’ इति ।
गतः सूक्तविनियोगः ॥

उदुध्यध्वं समनसः सखायः समग्निमिन्ध्वं बहवः सनीळाः ।

दधिक्रामग्निमुषसं च देवीमिन्द्रावतोऽर्वसे नि ह्वये वः ॥ १ ॥

उत् । बुध्यध्वम् । सऽमनसः । सऽखायः । सम । अग्निम् । इन्ध्वम् । बहवः । सऽनीळाः ।

दधिऽक्राम् । अग्निम् । उषसम् । च । देवीम् । इन्द्रऽवतः । अर्वसे । नि । ह्वये । वः ॥ १ ॥

अग्निं केच्यमाणा ऋत्विजो वदन्ति । हे षसखायः सखिभूता ऋत्विजः षसमनसः समान-
मनस्काः परस्परमद्रोघारः । अन्योन्यं कर्मानुकूला इत्यर्थः । तादृशा यूयम् षउत् उच्छृष्टं षबुध्यध्वं
जानीध्वम् । उत्तरत्र युष्माकं कर्तव्यमेवोपदिशति । तथा षअग्निं षसम् षइन्ध्वं सम्यग्दीपयध्वम् ।
‘मिद्वन्धी दीप्तौ’ । रौचादिकः । छोटि ‘असोरल्लोपः’ इत्यल्लोपः । षबहवः अनेके षसनीळाः
समाननिवासा एकस्यामेव शालायां निवसन्तः । अहं च षदधिक्राम् एतज्जामिकां देवताम् षअग्नि-
मुषसं षच षदेवीम् एतांस्त्रीन् देवान् षइन्द्रावतः इन्द्रेण युक्तान् षवः युष्मान् षअवसे अस्माकं रक्षणाय
षनि नितरां षह्वये आह्वयामि ॥

मन्द्रा कृणुध्वं धिय आ तनुध्वं नार्वमरित्रपरणीं कृणुध्वम् ।

इष्कृणुध्वमायुधार् कृणुध्वं प्राञ्च यज्ञं प्रणयता सखायः ॥ २ ॥

मन्द्रा । कृणुध्वम् । धियः । आ । तनुध्वम् । नार्वम् । अरित्रऽपरणीम् । कृणुध्वम् ।

इष्कृणुध्वम् । आयुधा । अरम् । कृणुध्वम् । प्राञ्चम् । यज्ञम् । प्र । नयत । सखायः ॥ २ ॥

‘मन्द्रा मन्द्राणि मदकराणि स्तोत्राणि षकृणुध्वं कुरुध्वं हे सखायः । ‘कृवि हिंसाकरणयोः’ ।
‘चिन्विष्कृणोरच’ इत्युत्पत्त्यर्थः । अकारश्चान्तादेशः । यद्वा करोतेत्यर्थेन षनुः । तथा षधियः

कर्माणि चयनप्रदेशकर्षणादीनि व आ वतनुध्वं विस्तारयत । तथा वरित्रपरणी कर्षणादिरूपेणारित्रेण पारयितव्यां वनावं चयनारुण्यां वृणुध्वं कुरुध्वम् । तथा वायुधा वायुधानि सीरयुगादीनि धरम् अलं वृणुध्वम् । हे वसन्तायः ऋत्विजः प्राञ्चं प्रागाञ्जनं वयं यष्टममग्निं व प्र वयत प्रकर्षेण नयत । आदौ कर्षणं प्राञ्चं कुरुतेत्यर्थः ॥

युनक्त सीरा वि युगा तनुध्वं कृते योनौ वपतेह बीजम् ।

गिरा च श्रुष्टिः सभरा असन्नो नेदीय इत्सुण्यः पक्वमेयात् ॥ ३ ॥

युनक्त । सीरा । वि । युगा । तनुध्वम् । कृते । योनौ । वपत । इह । बीजम् ।

गिरा । च । श्रुष्टिः । सभराः । असत् । नः । नेदीयः । इत् । सुण्यः । पक्वम् । आ । इयात् ॥ ३ ॥

हे सन्तापो यूयं वसीरा सीराणि युनक्त युद्धध्वमनहुनिः सह । युत्रेकोटि 'तत्तनतनधनाञ्च' इति तवादेशः^१ । अत एव अङ्गिष्वात् 'भ्रतोरोहोपः' इत्यहोपाभावः । तदर्थं वयुगा युगानि वि वतनुध्वं विस्तारयध्वम् । वृते च वयोनौ इह सीतायां वबीजं ग्राम्यमारण्यं च वपत निधत । तिलमापवीक्षादिकं ग्राम्यसप्तकं वेणुदयामाकनीवारादिकमारण्यबीजसप्तकं च कृष्टाकृष्टोर्निवपतेत्यर्थः । 'सप्त ग्राम्याः कृष्टे सप्तरण्या अकृष्टे' इत्यापस्तम्बः । तथा नः अस्माकं गिरा स्तुत्या प्रशस्त्या सहास्माकं वृष्टिः अञ्चं वसभराः सभरम् असत् भवति भवतु । तथा नेदीय इत् अन्निकमेव^२ वसुण्यः । शृणिरङ्कुशः । अङ्कुशवद्भक्तो लवित्रः । वपकं स्तम्बम् एषात् आभिसुण्येन गच्छतु^३ । श्रुष्टिः सभरा असत् सुण्यः पक्वमेवादिति चशब्दानुवृत्तेः 'चवायोगे प्रथमा' इति प्रथमस्य निघाताभावः ॥

सीरा युञ्जन्ति कवयो युगा वि तन्वते पृथक् । धीरा देवेषु सुज्ञया ॥ ४ ॥

सीरा । युञ्जन्ति । कवयः । युगा । वि । तन्वते । पृथक् । धीराः । देवेषु । सुज्ञया ॥ ४ ॥

वकवयः सेधादिन ऋत्विजः वसीरा^४ सीराणि कर्षणसाधनानि युञ्जन्ति योजयन्ति । वयुगा युगान्यपि वपृथक् परस्परं वि तन्वते भिन्नप्रदेशानि^५ कुर्वन्ति । कीदृशाः कवयः । देवेषु विषये धीराः धीमन्तः । किमर्थम् । सुज्ञया । सुज्ञमिति सुखनाम । सुखेच्छया । सुज्ञशब्दात् क्यञ्जन्ताच्चावे 'अ प्रत्ययात्' इत्यकारप्रत्ययः । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया आकारः । अथवा धीरा धीमन्तो देवेषु सुज्ञया सुजेन । देवेषु सुखं भूयादिति । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्त्योपादेशः ॥

निराहावान् कृणोतन सं वरत्रा दधातन ।

सिञ्चामहा अवतमुद्रिणं वयं सुषेकमनुपक्षितम् ॥ ५ ॥

निः । आहावान् । कृणोतन । सम् । वरत्राः । दधातन ।

सिञ्चामहे । अवतम् । उद्रिणम् । वयम् । सुसेकम् । अनुपक्षितम् ॥ ५ ॥

हे सन्तापः वआहावान् । आह्वयन्ते पानार्थं गावोऽन्नेत्याहावा निपानानि । अत्रौचित्याद्भिन्नचयन-प्रदेशकर्षणार्थगोपानसाधनद्रुममयपानपानप्राप्त्युच्यन्ते । तानाहावान् निः वृणोतन निष्कुरुत । आह्वयतेः 'निपानमाहावः' (पा. सू. ३. ३. ७४) इति निपातितः । आधादिस्वरः । कृणोतन ।

१. त-भ-तनवादेशः । २. ग-त१.२.३.९.७.८-म-सु-अंतिक एव; त४.५-अंतरिक्ष एव । ३. ग१. २-त-भ-सु-गच्छति; ग४-गच्छत । ४. त-सुसीराः । ५. त-भ-भिन्नप्रदेशान् ।

‘तप्तनप्’ इत्यादिना तनप् । पित्वेनाङित्वाद्गुणः^१ । ‘आभ्यस्तथोरातः’ इत्याकारलोपः । किमर्थ-
माहावकरणं वरत्रस्थापनं^२ चेति । अत्रोच्यते । वयम् अवतम् अवटं^३ पसिञ्चामहे । कीदृशमवटम् ।
उद्गिणम् उद्गाववन्तं^४ सुषेकं सुष्ठु सेकुं शक्यम्^५ अनुपक्षितम् अनुपक्षीणं कदाचिदप्युदकोपक्षयरहितम्॥

इष्कृताहावमवतं सुवरत्रं सुषेचनम् । उद्गिणं सिञ्चे अक्षितम् ॥ ६ ॥

इष्कृतऽआहावम् । अवतम् । सुऽवरत्रम् । सुऽसेचनम् । उद्गिणम् । सिञ्चे । अक्षितम् ॥ ६ ॥

इष्कृताहावं संस्कृताहावं^६ अवतम् अवटं द्रोणं^७ पसिञ्चे सेचयामि । पुनः कीदृशमवटम् । सुवरत्रं
शोभनवरत्रोपेतं^८ सुषेचनं शोभनोदकसेकोपेतम्^९ उद्गिणम् उद्गाववन्तम्^{१०} अक्षितम् अक्षीणम्॥१८॥

प्रीणीताश्वान् हितं जयाथ स्वस्तिवाहं रथमित्कृणुध्वम् ।

द्रोणाहावमवतमश्मचक्रमंसत्रकोशं सिञ्चता नृपाणम् ॥ ७ ॥

प्रीणीत । अश्वान् । हितम् । जयाथ । स्वस्तिवाहम् । रथम् । इत् । कृणुध्वम् ।

द्रोणऽआहावम् । अवतम् । अश्मऽचक्रम् । अंसत्रऽकोशम् । सिञ्चत । नृऽपानम् ॥ ७ ॥

हे ऋत्विजो यूयस्^१ अश्वान् व्यापनशीलान् बलीवर्दान्^२ प्रीणीत उचितघासोदकादिप्रदानेन
प्रीणयत । यथा क्षेत्रकर्षणाय प्रभवन्ति तथा कुरुतेत्यर्थः । तथा कृत्वा^३ हितं चयनायोचितं कर्षणं
जयाथ जयथ संपादयथ । तथा रथं चयनाख्यं हलाख्यं वा^४ स्वस्तिवाहम्^५ इत् सुखस्य वाहकमेव
कृणुध्वं कुरुध्वम् । तदर्थं^६ द्रोणाहावम् । आह्वयन्त्यत्र पानार्थं बलीवर्दानित्याहावो जलाधारः पात्र-
विशेषः । स च द्रोणमयो द्रुममय आहावो यस्य तादृशम्^७ अवतम् अवटवन्निष्ठभूतम्^८ अश्मचक्रं
व्यासकर्मणमश्ममयचक्रं वा^९ अंसत्रकोशम् अंसत्रं कवचं यथा कार्यं रक्षति तद्गुदकस्य कोशं^{१०}
कोशस्थानीयं^{११} नृपाणं नृणां कर्मनेतृणां पानयोग्यमीदृशमवतं^{१२} पसिञ्चत हे ऋत्विजः । एवमृत्विक्स्त्व-
तिर्वेति^{१३} पक्षे^{१४} । सूक्तस्य वैश्वदेवपक्ष एवं योजना । प्रीणीत प्रीणयताश्वान् । स्नानपानयोश्चासौ
संग्रामयोग्यान् कुरुतेत्यर्थः । हितं जयाथ । हितमिति क्रियाविशेषणम् । कथं जयथ । बन्धुसुहृद्भ्यो
यथा हितं भवति तथा जयथ संग्रामम् । स्वस्तिवाहम् । स्वस्तिव्यविनाशनाम^{१५} । अविनाशवाहनं
रथमित्कृणुध्वम्^{१६} । इदिति चार्थः । अश्वं रथं च ददं कृत्वा संग्रामभूमिं गत्वा । द्रोणाहाव-
मित्यादीनि द्वितीयान्तानि कृपाख्यसंग्रामविशेषणानि सिञ्चतेत्यनेन संबध्यन्ते । द्रोणो द्रुममयः स एव
रथ आहाव आहावस्थानीयो यस्य संग्रामस्य तम् । अवतम्^{१७} । कृपनामैतत् । कृपं संग्रामाख्यम् ।
अश्मचक्रं कृपप्रान्तनिबद्धाश्मसदृशप्रहरणायुधवन्तम् । असनानि वा क्षेपणानि वा चक्राख्यायुधविशेषा
यस्मिन् तम् । व्यासचरणवन्तं व्यासकर्मणवन्तं वा । ‘चक्रं चकतेवां चरतेवां क्रामतेवां’ (निरु. ४. २७)
इति निरुक्तम् । अंसत्रकोशम् । अंसत्राणि धनूंषि कवचानि च कोशस्थानीयानि यस्मिन् तं सिञ्चत^{१८} ।
नृपाणं यस्मिन् योद्धार उदकवत्पीयन्ते मार्थन्ते तम् । ईदृशं^{१९} कृपसदृशं संग्रामं सिञ्चत हे अस्मदीया
योद्धारः । सूक्तस्य वैश्वदेवत्वादेः सेनिका विश्वेषां देवानां प्रसादेन सर्वमेतत्कुरुतेत्यर्थः । एवं
‘निराहावान्’ इत्यादिषु कृपरूपकव्याजेन संग्रामवर्णनमवगन्तव्यम् ॥

१. ग४-पित्वेनाङित्वाद्गुणः । तथा वरत्राणि सं दधातन । कुं गेलब्धनसाधनानि प्रग्रहान् दधातन
स्थापयत । यद्वा प्रधनो क्षरणसाधनरूपो वा आहावः । तस्मिन्नाहावे वरत्रान्युदकोन्यसाधनान्युच्यन्ते ।
अत्रापि पूर्वपदप्रदेशः । २. त-म-वरस्थापनं । ३. त-म-‘कोशं’ नास्ति । ४. त-मु-एवमृत्विक्-
स्त्वितिपक्षे । ५. ग-त-‘स्वविनाशनाम । ६. ग-त-कृणुध्वं कुरुध्वं । ७. त४.५-अवतं अवटं । ८. ग-
त-मु-सिञ्चत उत्सिञ्चत । ९. ग-त-म-मु-कीदृशं ।

व्रजं कृणुध्वं स हि वो नृपाणो वर्म सीव्यध्वं बहुला पृथूनि ।

पुरः कृणुध्वमायसीरष्टृष्टा मा वः सुतोच्चमसो दंहता तम् ॥ ८ ॥

व्रजम् । कृणुध्वम् । सः । हि । वः । नृपाणः । वर्म । सीव्यध्वम् । बहुला । पृथूनि ।

पुरः । कृणुध्वम् । आयसीः । अष्टृष्टाः । मा । वः । सुतोत् । चमसः । दंहता । तम् ॥ ८ ॥

हे ऋत्विजः व्रजं व्रजं कृणुध्वं व्रजं गोष्ठं कुरुध्वम् । आशिरदोहार्थं गोस्थानं कुरुत । वस वहि स खलु
ववः वनृपाणः नेतृणां देवानां पातव्यः । देवपानपाथन इति । मानाच्यरूपेण वाशिररूपेण वा गोः
पयआदिकं देवाः पिबन्ति खलु । वर्म वर्माणि सीव्यध्वम् । वर्मवत्प्रधानस्वीभवत आचलादकृत्वा
प्रवाजादीनि प्राच्यानि प्रतीच्यानि चाङ्गानि वर्माणि । तानि सीव्यध्वं दलयध्वम् । कुरुध्वमित्यर्थः ।
कीदृशानि वर्माणि । बहुला बहुलान्यनेकानि । तानि च पृथूनि विस्तीर्णाणि । तथा पुरः पुराणि
धिष्ण्यादीनि यष्टव्यानां देवानां वा पुरः शरीराणि आयसीः अयमयवत्सारभूताः अष्टृष्टाः अन्यैः
अष्टृष्टाः । पूरणीया ग्रहा वा पुर इत्युच्यन्ते । तानुकलक्षणान् कुरुत । वः युष्मदीयः चमसः यज्ञाण्यो
भक्षणसाधनश्चमस एव वा । चमसपक्षे सामान्येनैकवचनम् । मा सुतोत् मा खवेत् । खवेनेर्लङि
'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । तं दंहता दहीकुलत । यथा विक्रान्तो न भवति तथा कुरुत । 'दह
दहि वृद्धौ' । भौवादिकः । तम्प्राज्ञोऽति इदिवान्धम् । ऋत्विक्स्तुतिपक्ष एवम् । वैधदेवपक्षे । अस्मदीया
योद्धारो युयम् । नरो योद्धारः पिबन्ति प्रत्यर्थिनां प्रागानिति नृपाणः । स तादृशो युष्मदीयः खलु ।
गोष्ठपक्षे नराणां पानसाधनः स खलु । पातेः 'करणाधिकरणबोध' इति ह्युद् । वर्म वर्माणि कवचानि
सीव्यध्वं बहुलानि पृथूनि च यथा भवन्ति तथा । पुरः पुरीः कृणुध्वमायसीरन्वैरष्टृष्टाश्च । वक्ष्यमसो-
ऽदनसाधनो मा सुतोत् मा खवेत् । तं दंहतेति । इति देवतानुग्रहलक्षणवलो वदति ॥

आ वो धियं यज्ञियां वर्त ऊतये देवा देवी यज्ञतां यज्ञियामिह ।

सा नो दुहीयध्वसेव गत्वी सहस्रधारा पयसा मही गौः ॥ ९ ॥

आ । वः । धियम् । यज्ञियाम् । वर्त । ऊतये । देवाः । देवीन् । यज्ञताम् । यज्ञियाम् । इह ।

सा । नः । दुहीयत् । पयसाऽइव । गत्वी । सहस्रधारा । पयसा । मही । गौः ॥ ९ ॥

हे देवाः स्तोतार ऋत्विजः वः युष्माकम् ऊतये यज्ञियां यज्ञाहं धियं बुद्धिम् आ वर्मे
प्रवर्तये । यद्वा । हे देवा ऋत्विजः वो यज्ञियां धियं युष्माकं कर्तव्यत्वेन संबन्धिनमस्माकमूनये
रक्षणाय आ वत । अपि वा देवा एव संबोध्याः । इ देवाः वो युष्माकं धियं बुद्धिमा वर्मे आर्तयामि ।
किमर्थम् । ऊतयेऽस्माकं रक्षणाय । कीदृशीं धियम् । यज्ञियां यज्ञाहं देवीं शीतमानां वज्रतां
पूज्याम् । इह अस्मिन् याने अस्यां भूमी वा । एको यज्ञियामिति शब्दः पूरणः । सा धीः नः
अस्माकं दुहीयत् दुह्यात् । तत्र दृष्टान्तः । यध्वसेव यवसानि भक्षयित्वेव गत्वी पुनर्गोष्ठं गत्वा ।
पीत्वीतिवत् । पयसा सहस्रधारा मही महती गौः यथा दुग्धे सद्भव ॥

१. ग४-यूयं विशेष्वां देवानां आनुकूल्येनैव कुरुतेति सूक्तद्वारा वक्ष्यमानो वृत्ते । भवि व्रजं कृणुध्वं
व्रजःसंधात्मकः स...मसंप्राप्तः तं कृणुध्वं । अथवा शत्रुसर्वं कृणुध्वं । अवारणं कुरुध्वमित्यर्थः । वो
नृपाणः । २. त-भ-संबोधनाम् ।

आ तू विश्वं हरिमीं द्रोणस्थे वाशीभिस्तक्षताश्मन्ययीभिः ।

परिं ष्वजध्वं दशं कक्ष्याभिरुभे धुरौ प्रति वह्निं युनक्त ॥ १० ॥

आ । तु । सिञ्च । हरिम् । ईम् । द्रोः । उपस्थे । वाशीभिः । तक्षत । अश्मन्ऽमयीभिः ।

परिं । स्वजध्वम् । दशं । कक्ष्याभिः । उभे इति । धुरौ । प्रति । वह्निम् । युनक्त ॥ १० ॥

हे अध्वर्यो त्वम् ईम् एनं वहरिं हरितवर्णं सोमं द्रोः द्रुमविकारस्य पात्रस्य उपस्थे उपरि
आ सिञ्च आसेकं कुरु । तु इति पूरणः । तदर्थं हे पात्रसंपादिनः अश्मन्मयीभिः अयःशिला-
सारभूताभिः वाशीभिः तक्षत पात्राणि । नकारोपजनश्छान्दसः । मयटः टित्वात् ङीप् । तानि
पात्राणि सोमपूर्णानि दश दशसंख्याकानि कक्ष्याभिः प्रकारैः पर्यायेण परि ष्वजध्वं संस्करुध्वम् ।
आसादयत । यद्वा । वाशीभिश्मन्ययीभिर्हविर्धानशकटे तक्षत । ते च दश कक्ष्याभिर्दशसंख्याकाभिः
रज्जुभिः परि ष्वजध्वम् । उभे धुरौ युगसंबन्धिन्यौ प्रति वह्नी वाहकावनडाहौ युनक्त ।
अथवायं मन्त्रश्चयनक्षेत्रकर्षणसाधनहलविषयतया व्याख्येयः ॥

उभे धुरौ वह्निरापिबद्मानोऽन्तर्योनेव चरति द्विजानिः ।

वनस्पतिं वन आस्थापयध्वं नि षू दधिध्वमखनन्त उत्सम् ॥ ११ ॥

उभे इति । धुरौ । वह्निः । आऽपिबद्मानः । अन्तः । योनाऽइव । चरति । द्विऽजानिः ।

वनस्पतिम् । वने । आ । अस्थापयध्वम् । नि । सु । दधिध्वम् । अखनन्तः । उत्सम् ॥ ११ ॥

हविर्धानशकटस्य उभे धुरौ आपिबद्मानः आपिशब्दमानः वह्निः हविर्वाहकोऽनड्वान्
योनां अन्तः इव द्विजानिः द्विजायः तयोरन्तः चरति । तं वनस्पतिं वनस्पतिविकारं शकटं
वने वनसंबन्धिनो वृक्षे । मेयीभूत इत्यर्थः । तत्र आस्थापयध्वम् । यद्वा । वने वननीये देशे
आस्थापयध्वम् । तत्पश्चात् तत्रत्यं सोमं सु सुधु नि दधिध्वं सुखं यथा भवति तथा स्थापय-
तासन्ध्याम् । अभिषवप्रदेशे च पश्चात् उत्सं तद्वसम् अखनन्तः संपादयतेत्यर्थः । अथवायमपि
मन्त्रः कर्षणपरो व्याख्येयः । यस्य लाङ्गलस्योभे धुरावापिबद्मानोऽपिशब्दमानो वह्निस्नड्वान्
अन्तर्योनाविवेक्यादि समानम् । तादृशं वनस्पतिं वनस्पतिविकारं लाङ्गलं वने वननीये वपनार्थं
कर्षणप्रदेशे आस्थापयध्वम् । सु सुधु सर्वत्र तं लाङ्गलं नि दधिध्वम् । उत्सं सेकसाधनं गतं सिक्तं वा
प्रदेशमखनन्तः ॥

षष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसि शस्त्रे 'कपृन्नरः' इत्येषा । 'कपृन्नरो यद्वा प्राचीरजगन्तेति चेत्ते' (आश्व.
श्रौ. ८. ३) इति ॥

कपृन्नरः कपृथमुद्घातन चोदयत खुदत वाजसातये ।

निष्टिग्न्यः पुत्रमा च्यावयोतय इन्द्रं सुबार्ध इह सोमपीतये ॥ १२ ॥

कपृत् । नरः । कपृथम् । उत् । दघातन । चोदयत । खुदत । वाजसातये ।

निष्टिग्न्यः । पुत्रम् । आ । च्यावय । ऊतये । इन्द्रम् । सुऽबार्धः । इह । सोमऽपीतये ॥ १२ ॥

१. ग-त-४.५-युनक्त योजयत । २. ग-त-म-तेषामंतः । ३. ग-त-मु-आस्थापयत पश्चात् ।
४. त-म- 'सु' नास्ति । ५. ग-त-म-मु-वा । ६. ग-त-१.२.६-वयनार्थः ।

हे वनरः नेतारः कृत्विजः एव इन्द्रः वक्रवृत् । सुखस्य पूरको बहूणां स्तोत्राणां च । कमिति सुखनाम । न वक्रवृत् सुखस्य पूरयितारमिन्द्रं वक्रोदयत प्रेरयत वक्रुदत मुदत कीडयत । 'मुदं कीडायां' भावादिकः । व्यत्ययेन शः । रेफलोपभ्रान्दसः । संधिष्ट संस्कृतौत्तर्यः । किमर्थम् । वक्राज-सातये अन्नस्य लाभाय । तदेवाह । हे होतः वक्रिष्टयः पुत्रम् । निष्टिं द्विं स्वसपत्नीं गिरनीति निष्टिप्रीरदिति । तस्याः पुत्रम् इन्द्रं सबाधः । सह पापैः प्रयामरूपैः कर्मभिर्बाध्यन्त इति सबाधः कृत्विजः । तथाविधा यूयं सोमपीतये तस्य सोमपानाय व्रतये अस्माकं रक्षणाय वा वा वयं व्यत्ययेनैकवचनम् । आख्यायतेत्यर्थः ॥ १२ ॥

'प्र ते रथम्' इति द्वादशमं तृतीयं सूक्तम् । भर्म्यश्चपुत्रो मुद्रलः कृषिः । आद्या तृतीयान्वा चेति तिस्रो बृहत्यः । शिष्टा नव त्रिष्टुभः । द्रुवणो नाम मुद्रलः । तदेवमिन्द्रमिन्द्रदेवात्वं वा । तथा चानुक्रान्तं—'प्र ते मुद्रलो भार्म्यश्च कृषभेण द्रुवणेन चाग्निं जिगायेति द्रौषणं वाद्या तृतीयान्वा च बृहत्यः' इति । गतो विनियोगः । अत्राहुः—'मुद्रलस्य हुता गावश्चोरैः सधकवा जग्दवम् । स शिष्टं शक्ये कृत्वा गवैकं ऋजुराहवम् । द्रुवणं सुयुजेऽस्यत्र चोरमार्गानुसारकः । द्रुवणं चाग्रतः क्षिप्त्वा चोरेभ्यो जगृहे स्वगाः' इति । तथा निरुक्तेऽपीयं कथा सूचिता—'मुद्रलो भार्म्यश्च कृषिर्द्रुवणं च द्रुवणं च युक्त्वा संप्राप्ते व्यग्रहस्याग्निं जिगाय' (निरु. ९. २३) इति ॥

प्र ते रथं मिथुकृतमिन्द्रोऽवतु धृष्णुया ।

अस्मिन्नाजौ पुरुहूत श्रवाय्ये धनमक्षेपु नोऽव ॥ १ ॥

प्र । ते । रथम् । मिथुऽकृतम् । इन्द्रः । अवतु । धृष्णुऽया ।

अस्मिन् । आजौ । पुरुऽहुत । श्रवाय्ये । धनऽमक्षेपु । नः । अव ॥ १ ॥

हे मुद्रल वते रथं मिथुकृतं मिथःकृतमसहायं कृतम् । अथवा मिथुरिति मिथ्यानाम । अथादिभिः शून्यं कृतं धृष्णुया धर्षणशीलः इन्द्रोऽवतु रक्तु । यद्वा । धृष्णुया धर्षणशीलेन वज्रेण । उभयत्र 'सुपां सुलुक्' इति सुपो याजोदितः । अथ प्रथमकृतः । हे पुरुहूत बहुभिराहुतेन्द्र वस्मिन्नाजौ संप्राप्तेऽपहतगोभिर्चोरैः कृते संप्राप्ते । कीदृशे । वक्रवाय्ये श्रोतव्ये । विश्रुत इत्यर्थः । 'श्रुदक्षि' (उ. सू. ३.९६) इत्यादिना आर्यप्रथयः । धनमक्षेपु अस्मासु गोरूपधनमजनकामेभु सत्सु । यद्वा । गोरूपधनस्य भक्षकेषु चरितु जेतव्येषु सत्सु । नः अस्मान् वज्रं रक्ष ॥

उत्सम् वातो वहति वासो अस्या अधिरथं यदजयत्सहस्रम् ।

रथीरभून्मुद्रलानी गविष्टौ भेरं कृतं व्यचेदिन्द्रसेना ॥ २ ॥

उत् । स्म । वातः । वहति । वासः । अस्याः । अधिरथम् । यत् । अजयत् । सहस्रम् ।

रथीः । अमत् । मुद्रलानी । गोऽईष्टौ । भेरं । कृतम् । वि । अचेत् । इन्द्रऽसेना ॥ २ ॥

वस्याः 'रथीरभून्मुद्रलानी' इति वक्ष्यमाणत्वादस्य मुद्रलस्य पत्न्याः सारथिभूतायाः वासः अंशुकं वातः वायुः उत् वहति ऊर्ध्वं प्रापयति । श्रमजनितस्वेदापनयाय । अथवा क्षीप्ररथपावन-जनितो वायुरंशुकं चालयतीत्यर्थः । कदेति उच्यते । यत् यद्वा अधिरथम् अधिकं रथमारुह्य सहस्रं सहस्रसंख्याकं गोसंघम् अजयत् तदा । यद्वा गोसहस्रमजयदस्या इति वा बोध्यम् । यद्योगाजयतेन

निघातः । १ गविष्टौ गवामपहतानामेषणं २ मुद्रलानी मुद्रलस्य स्त्री ३ रथीरभूत् सारथिरभवत् । छान्दस
आनुक् । ४ इन्द्रसेना स्तुत्या परितुष्टस्येन्द्रस्य सेना । यद्वा । इन्द्रस्य शत्रूणां दारयितुमुद्रलस्य सेनानी-
रूपा^१ मुद्रलानी । ५ भरे संग्रामे ॥ कृतं संपादितं गोसंघं ॥ व्यचेत् व्यचिनोत् । शत्रुभ्यः पृथक्कृतवती ।
चयतेर्लङि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् ॥

अन्तर्यच्छ जिघांसतो वज्रमिन्द्राभिदासतः ।

दासस्य वा मघवन्नार्यस्य वा सनुतर्यवया वधम् ॥ ३ ॥

अन्तः । यच्छ । जिघांसतः । वज्रम् । इन्द्र । अभिदासतः ।

दासस्य । वा । मघवन् । नार्यस्य । वा । सनुतः । यवय । वधम् ॥ ३ ॥

हे १ इन्द्र २ जिघांसतः हन्तुमिच्छतः ३ अभिदासतः अभिद्रुह्यतः शत्रोः ४ वज्रम् ५ अन्तर्यच्छ
अन्तर्यामय । तदेवाह । हे ६ मघवन् धनवन्निन्द्र ७ दासस्य ८ वा उपक्षीणस्याल्पस्य ९ नार्यस्य अभि-
गन्तव्यस्य महतो १० वा शत्रोः ११ वधम् । वज्रनामैतत् । हननसाधनं वज्रं १२ सनुतः । अन्तर्हितनामैतत् ।
अन्तर्हितं गूढं प्रयुज्यमानं १३ यवय पृथक्कुरु ॥

उद्रो हृदमपिवज्रहृषाणः कूटं स्म तृहदभिमातिमेति ।

प्र मुष्कभारः श्रवं इच्छमानोऽजिरं बाहू अमरत्सिषासन् ॥ ४ ॥

उद्रः । हृदम् । अपिवत् । जर्हृषाणः । कूटम् । स्म । तृहत् । अभिमातिम् । एति ।

प्र । मुष्कभारः । श्रवं । इच्छमानः । अजिरम् । बाहू इति । अमरत् । सिषासन् ॥ ४ ॥

अत्र वृषभः स्तूयते । वृषभः १ उद्रः उदकस्य २ हृदम् अगाधजलाशयम् ३ अपिवत् ४ जर्हृषाणः
अत्यन्तं हर्षितः सन् । तथा ५ कूटं पर्वतशृङ्गं चौरीगोपिधानार्थं निहितं ६ तृहत् ७ स्म श्रद्धेण जिहिंसितवान् ।
व्यदारयदित्यर्थः । तथा ८ कृत्वा ९ अभिमातिमेति शत्रुं गच्छति हन्तुम् । पश्चात् १० मुष्कभारः प्रवृद्धमुष्कः ।
प्रवृद्धस्य वृषभस्य हि मुष्कवृद्धिर्भवति । तथा ११ प्रवृद्धो वृषभः १२ श्रवं । श्रूयत इति श्रवो यक्षः ।
१३ इच्छमानः इच्छन् १४ अजिरं गमनशीलं शत्रुं १५ बाहू बाहुभ्यां बाह्वोर्वा १६ प्र १७ अमरत् प्रहृतवान्^२ ।
यद्वा अजिरमिति क्षिप्रनाम । क्षिप्रं १८ सिषासन् संभक्तुमिच्छन् १९ बाहू प्राभरत् । प्रसारितवानित्यर्थः ॥

न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एनममैहयन् वृषभं मघ्यं आज्ञेः ।

तेन सूर्यं शतवत्सहस्रं गवां मुद्रलः प्रधने जिगाय ॥ ५ ॥

नि । अक्रन्दयन् । उपयन्तः । एनम् । अमैहयन् । वृषभम् । मघ्यं । आज्ञेः ।

तेन । सूर्यम् । शतवत् । सहस्रम् । गवां । मुद्रलः । प्रधने । जिगाय ॥ ५ ॥

मुद्रल आह । तेनेति तच्छब्दश्रुतेर्वच्छब्दाध्याहारः । यम् १ एनं वृषभं २ न्यक्रन्दयन् नितरां
क्रन्दनमकुर्वन् । के । ३ उपयन्तः समीपे गच्छन्तो नरः । यथा प्रचण्डेन क्रन्दनेन शत्रवो भीताः पलायन्ते
तथाकुर्वन् । किम् । ४ वृषभं वर्षकं सेकारम् ५ आज्ञेः संग्रामस्य ६ मघ्ये ७ अमैहयन् मूत्रपुरीषोत्सर्गं

१. ग४-सेवारूपः; त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.८-सेनारूपी; त४.५-सेनारूपा; म७-सेनानीरूपी ।

२. त३.७-म-मु-प्रहृतवान् ।

विश्रामार्थं कारितवन्तः । वृषभवंम् । सर्वतिरक्तिकर्मां । शोभनचणकादिमक्षकम् । तादृशो यथा भवति
तथा कृतेत्यर्थः । यद्वा एतद्वोसहस्रविशेषणम् । तेन उक्तरूपेण वृषभेण मूभवं मुहु बवमास्थादि
वशतवत् शतोपेतं वृषां सहस्रं मुद्रलः एतन्नामाहं वृषभे संग्रामे विगाच अत्रैवम् ॥

ककदवे वृषभो युक्त आसीदवावचीत्सारथिरस्य केशी ।

दुधैर्युक्तस्य द्रवतः सहानस कृच्छन्ति प्मा निष्पदो मुद्रलानीम् ॥ ६ ॥

ककदवे । वृषभः । युक्तः । आसीत् । अवावचीत् । सारथिः । अस्य । केशी ।

दुधैः । युक्तस्य । द्रवतः । सह । अनसा । कृच्छन्ति । स्म । निःस्पदः । मुद्रलानीम् ॥ ६ ॥

ककदवे हिंसनाय शत्रूणां वृषभः वर्धिता गौः युक्त आसीत् रथे संबद्धोऽभूत् । केशी
केशवान् प्रग्रहवान् अस्य राज्ञः रथस्य वा सारथिः । मुद्रलानीत्यर्थः । सारथ्यमिप्रायेण केशीति
पुंलिङ्गता । अवावचीत् वृषभमयजनकं शत्रुभयजनकं वाक्रोशमकरोत् । अथवा । केशी केशिनी
सारथिरस्य । अमुमित्यर्थः । अमुं वृषभं शब्दमकारयत् । 'वच परिभाषणे' इत्यस्य कैवलस्यान्वर्ति-
ष्यस्य यङ्लुगन्तस्य लुङि रूपम् । अथवा । अस्य सारथिः सहायभूतः केशी प्रकृष्टकेशो वृषभोऽ-
वावचीत् शृशमशब्दयत् । पूर्वभूतस्य दुधैः दुधैरस्य अनसा सह द्रवतः शीघ्रं शत्रुमध्ये रथेन
सह धावतो वृषभस्य भयंकरशब्देन निष्पदः निर्गच्छन्तो योद्धारः मुद्रलानीं मुद्रलस्य योषितं
सारथिभूतां प्रति कृच्छन्ति प्म अगच्छित्यर्थः । 'पात्रा' इत्यादिना कृच्छादेशः ॥ ॥ २० ॥

उत प्रथिमुद्रहन्स्य विद्वानुपायुनग्वंसंगमत्र शिक्षन् ।

इन्द्र उदावत्पतिमध्वानामरंहत पद्याभिः ककुब्धान् ॥ ७ ॥

उत । प्रथिम् । उत । अहन् । अस्य । विद्वान् । उप । अयुनक् । वंसंगम् । अत्र । शिक्षन् ।

इन्द्रः । उत । आवत् । पतिम् । अध्वानाम् । अरंहत । पद्याभिः । ककुब्धान् ॥ ७ ॥

उत अपि च विद्वान् स मुद्रलः अस्य रथस्य प्रथिम् । प्रथिरभ्रच्छिद्रकाष्ठः प्रान्तकाष्ठः ।
स च रथावयवानामुपलक्षकः । रथावयवम् उद्रहन् उद्गमयन् । रथं संननाहेत्यर्थः । तदनन्तरम्
अत्र रथे वंसंगं वननीयगमनं वृषभं शिक्षन् शिक्षयन् रगुपु स्थापयन् उपायुनक् रथसमीपे
युगोऽयोजयत् । युजेलङि तिपो हल्कादिलोपः । एवं सति इन्द्रः देवः अध्वानाम् अहन्तध्वानां
गवां पतिम् उत उल्कष्टम् आवत् रक्षामकरोत् । पद्मात् ककुब्धान् वृषभः पद्याभिः सरणिभिः
अरंहत वेगोनागमत् । रहिर्गत्वर्थः ॥

शुनर्मष्टाव्यचरत्कपर्दी वरत्रायां दार्वानहमानः ।

नृम्णानि कृष्वन् बहवे जनाय गाः पस्पशानस्तर्विपीरधत् ॥ ८ ॥

शुनम् । अष्टाऽवी । अचरत् । कपर्दी । वरत्रायाम् । दारु । आऽनहमानः ।

नृम्णानि । कृष्वन् । बहवै । जनाय । गाः । पस्पशानः । तर्विपीः । अधत् ॥ ८ ॥

शुनम् इति सुक्तनाम । सुखं यथा भवति तथा । अष्टाऽवी । अष्टा प्रतीवः तद्वान् । छान्दसो
विनिः । कपर्दी कपर्दवान् अचरत् संचरति । किं कुर्वन् । वरत्रायां यत्रौ दारु काष्ठं रथाभूतम्

१आनह्यमानः सवती बध्नन् । पुनः किं कुर्वन् । २बह्वे ३जनाय स्वपुत्रभृत्यादिलक्षणाय ४नृगानि धनानि शत्रुसंबन्धीनि सुखानि वा ५कृण्वन् । ६गाः ७पस्पशानः स्पृशन् । 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः' । छान्दसो^१ लिटि कानच् । एवं कुर्वन् २तविषीः बलानि ३अधत्त धत्ते । जयं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

इमं तं पश्य वृषभस्य युञ्जं काष्ठाया मध्ये द्रुघणं शयानम् ।

येन जिगायः शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु ॥ ९ ॥

इमम् । तम् । पश्य । वृषभस्य । युञ्जम् । काष्ठायाः । मध्ये । द्रुघ्नम् । शयानम् ।
येन । जिगायम् । शतवत् । सहस्रम् । गवां । मुद्गलः । पृतनाज्येषु ॥ ९ ॥

कंचन सखायं सेनादिसहायामावेन जयविषय उपहासं कुर्वणं प्रति ब्रवीति । राजा दुघणेन वृषभेण चाजि^२ जिगायेत्युक्तवान्^३ । पूर्वं वृषभो वर्णितः । अत्र दुघणो वर्ण्यते । हे सखे ४तम् ५इमं ६द्रुघणं ७पश्य । कीदृशमिममिति उच्यते । 'युजेरसमासे' (पा. सू. ७. १. ७१) इति जुम् । ८युञ्जम् । युज्यत इति युक् सखा । ९वृषभस्य सखिभूतम् । वृषभो यावन्तमर्थं साधयति तावन्तमेव साधयन्तमित्यर्थः । पुनः कीदृशम् । १०काष्ठाया ११मध्ये । 'आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते' (निरु. २.१५) इति निरुक्तम् । आज्यन्तस्य मध्ये । संग्राम इत्यर्थः । तत्र १२शयानं हन्तव्यान् सर्वान् हत्वा सुखेन स्वपन्तं निर्व्यापारत्वेन वर्तमानम् । ईदृशं दुममयं घनं पश्येत्यर्थः । १३येन दुघणेन १४शतवत् शतोपेतं १५गवां १६सहस्रं १७पृतनाज्येषु १८संग्रामेषु १९जिगाय अहमजैषं तमिमं पश्येति समन्वयः । जयतेल्लिद् । 'सन्लिटोर्जेः' इत्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वम् । मिपो णल् ॥

आरे अघा को निवत्था ददर्श यं युञ्जन्ति तम्वा स्थापयन्ति ।

नास्मै तृणं नोदकमा भरन्त्युत्तरो धुरो वहति प्रदेदिशत् ॥ १० ॥

आरे । अघा । कः । उ । इत्या । ददर्श । यम् । युञ्जन्ति । तम् । ऊँ इति । आ । स्थापयन्ति ।
न । अस्मै । तृणम् । न । उदकम् । आ । भरन्ति । उत्तरः । धुरः । वहति । प्रदेदिशत् ॥ १० ॥

यः १आरे समीप एव २अघा अघानि दुःखानि शत्रुरूपाणि करोति तं ३कः नरः ४नु इदानीम् ५हृत्या इत्थं ६ददर्शं पश्यति । किंच ७यं दुघणं ८युञ्जन्ति रथे ९तमु तमेव १०आ ११स्थापयन्ति आरोहयन्तीत्यर्थः^१ । अथवा । यं रथे युञ्जन्ति तमेव ग्रहरणार्थमा स्थापयन्ति । उभयविधकार्यमेकः करोतीत्यर्थः । किंच १२अस्मै १३तृणं १४न १५आ १६भरन्ति नाहरन्ति । तथा १७उदकं १८न आहरन्ति । 'हृग्रहोभः' इति भत्वम् । ईदृशो दुघणः १९उत्तरः दक्षिणस्य वृषभस्य स्वयमुत्तरः सन् २०धुरः रथभारस्य रथधुरं २१वहति २२प्रदेदिशत् प्रकर्षेण जयं स्वामिने प्रदिशन् शत्रूणां वा अयं प्रदिशन् वहति । 'दिश अति-सर्जने' इत्यस्माच्छ्रुगन्ताच्छतरि रूपम् ॥

परिवृक्तेव पतिविद्यमानत् पीप्याना कूचक्रेणव सिञ्चन् ।

एषैष्या चिद्रथ्या जयेम सुमङ्गलं सिनवदस्त

परिवृक्ताऽइव । पतिऽविद्यम् । आनद् । पीप्याना । कूचक्रेणऽइव । सिञ्चन् ।
एवऽएष्या । चित् । रथ्या । जयेम । सुऽमङ्गलम् । सिनऽवत् । अस्तु । सातम् ॥ ११ ॥

अत्र मुद्रालानी सारथिः स्तूयते । एषा मुद्रालानी षपरिवृक्तेव । 'वृजौ वज्रं' । परिवृक्ता पत्या
पत्या^१ वियुक्ता योपिदिव । सा यथा षपतिविद्यम् । विद्यो वेद्यो लम्बनीयः । पतिश्चासौ विद्यश्च ।
पतिविद्यमानशो तद्वत्पतिविद्यम् षआनद् । आनद् व्यासिकर्मा । नरोर्लुङि 'मन्त्रे वस' इति प्लेर्लुङ् ।
'छन्दस्यपि दृश्यते' (पा. सू. ६. ४. ७३) इत्यनजादीनामप्याढागमः । अश्रोतेर्वा किति तकोप-
ञ्छान्दसः । तथा पतिसमीपं सारथिरवेनागत्य षपीप्याना वर्षमाना भवति । किमिव । षकूचक्रेणैव
षसिञ्चन् । कुः पृथिवी । तस्याश्चक्रो बलवः कूचकः । तेन वर्षणीयत्वेन निमित्तेन सिञ्चन् जलं
वर्षन्मेघ इव । स यथान्तरिक्षे स्वस्वमात्रोऽपि वर्षणसमये महान्भवति तद्वद्विद्यमपि सानुमध्वे शरधारा
वर्षन्ती वर्धत इत्यर्थः । तथा षपूर्वस्था । पृथितव्यो गोसंघ एषः । तमिच्छतीत्येवैषी । ईदृश्या तथा
षरथ्या सारथिभूतया षजयेम सानुभिरपहन्त गोसंघम् । तस्याः षसातं दत्तं संभजनं वा षसुमङ्गलं
शोभनमङ्गलवत् षसिनवत् । सिनमङ्गम् । तद्वच्च षअस्तु गोरुपाशवच्च भवतु ॥

त्वं विश्वस्य जगतश्चक्षुरिन्द्रासि चक्षुषः ।

वृषा यदाजिं वृषणा सिपाससि चोदयन् वध्रिणा युजा ॥ १२ ॥

त्वम् । विश्वस्य । जगतः । चक्षुः । इन्द्र । अमि । चक्षुषः ।

वृषा । यत् । आजिम् । वृषणा । सिपाससि । चोदयन् । वध्रिणा । युजा ॥ १२ ॥

सूक्तस्य विकल्पेनैन्द्रत्वादादाविन्द्रस्य^२ स्तुतत्वादन्तेऽपीन्द्रः स्तूयते । हे इन्द्र त्वं विश्वस्य
सर्वस्य षजगतः षचक्षुषः चक्षुष्मतः पश्यतो वा जगतः षचक्षुः षअसि । प्रत्येकमुत्पत्तिविशिष्टचक्षुः-
सङ्गातेऽपि सर्वस्य साधारणं चक्षुरसि । त्वया दृष्टया द्रष्टव्यनैहिकामुष्मिकपदार्थान् पश्यन्तीत्यर्थः ।
त्वामेव हि यज्ञादिना लब्ध्वा पुरुषार्थान् साधयन्ति । यद्वा । विश्वस्य जगतो यज्ञिर्न चक्षुरस्ति तस्यापि
चक्षुषस्त्वं चक्षुरसि । षयत् यस्मात् षवृषा अभिमतवर्षकस्त्वम् षआजिं मुद्रकस्य मम संग्रामं षवध्रिणा
पाशेन षयुजा युजौ युक्तौ षवृषणा वृषणौ वर्षकावधौ रथे योजयित्वा षचोदयन् सानुषु भ्रेरयन्
षसिपाससि आजिं संभक्तुमिच्छसि तस्माच्चक्षुरसि ॥ ॥ २१ ॥

'आशुः शिशानः' इति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तमिन्द्रपुत्रस्याप्रतिरयनात्त आर्षम् । त्रयोदशतु-
ष्टुप् शिष्टाक्षिष्टुभः । 'बृहस्पते परि दीय' इत्यस्या बृहस्पतिर्देवता । 'अमीषां चित्स' इत्यस्या
अप्वात्त्वा देवी देवता । शिष्टा ऐन्द्रः । त्रयोदशी विकल्पेन मास्ती । तथा चानुक्रान्ताम्—'आशुः
सप्तोर्नैन्द्रोऽप्रतिरयश्चतुर्थी बार्हस्पत्योपागम्यावादेत्यस्यानुष्टुमारती वा' इति । साप्रतिष्ठे कर्तौ
चित्यमिषु प्रणीयमानेषु दक्षिणतो व्रजता व्रजगैतस्सूक्तं जप्यम् । तथा च सूत्रितं—'दक्षिणतश्च व्रज-
जपत्वाशुः शिशान इति सूक्तं समाप्य' (आश्व. श्रौ. १. १२) इति । 'व्रज्याप्रतिरयं जपित्वा'
(आश्व. श्रौ. ४. ८) इति च । युद्धार्थं राज्ञः संनहनेऽनेन सूक्तेन राजेक्षितव्यः । सूत्रितं च—
'अथैनमन्वीक्षेताप्रतिरयश्चासत्सौर्णैः' (आश्व. गृ. ३. १२. १३) इति ॥

आशुः शिशानो वृषभो न भीमो धनाघनः क्षोभेणश्वर्षणीनाम् ।

संक्रन्दनोऽनिमिष एकवीरः श्रुतं सेनो अजयत्साकमिन्द्रः ॥ १ ॥

आशुः । शिशानः । वृषभः । न । भीमः । घनाघनः । क्षोभणः । चर्षणीनाम् ।
सम्ऽक्रन्दनः । अनिऽमिषः । एकऽवीरः । शतम् । सेनाः । अजयत् । साकम् । इन्द्रः ॥ १ ॥

अयमिन्द्रः । आशुः शीघ्रकारी व्यापको वा । शिशानः निशितः । शत्रूणां भयजनक इत्यर्थः ।
क इव । वृषभो न भीमः । बिभेत्यस्मादिति भीमः । तादृशो वृषभ इव । स यथा तीक्ष्णाम्बां
शृङ्गाभ्यां भीमो भवति तद्वत् । अथवा शिशानस्तीक्ष्णमतिः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । वृषभो न भीमः
वृषभो यथा शृङ्गाभ्यां भयजनकः तद्वच्छत्रूणां भयजनकश्च । घनाघनः घातकः शत्रूणाम् । हन्तेः
पचाद्यचि ' हन्तेर्वश्च ' (पा. सू. ६. १. १२. ७) इति द्विवचनसम्यासस्यादागमो घत्वं च घात्वभ्यासयोः ।
चर्षणीनाम् । चर्षणयो मनुष्याः । मनुष्याणां द्वेष्याणां क्षोभणः क्षोभयिता । संक्रन्दनः सम्यक्-
क्रन्दयिता प्राणिनामाकर्षणेन प्रहारेण वा । अनिमिषः चक्षुर्निमेषरहितः । सर्वदा स्वयज्ञगमन-
युद्धादिकार्येष्वनलस इत्यर्थः । एकवीरः । वीर्यव्यभिचरानिति वीरः । एकश्चासौ वीरश्च । अथवा एक
एव विक्रान्तः । असाहाय्येन कार्यक्षम इत्यर्थः । इन्द्रोऽयम् । इन्द्रः शतं सेनाः साकं सह एकोद्यो-
गेनैव अजयत् जयति ॥

संक्रन्दनेनानिमिषेण जिष्णुना युत्कारेण दुश्च्यवनेन धृष्णुना ।

तदिन्द्रेण जयत् तत्सहध्वं युधो नर इषुहस्तेन वृष्णा ॥ २ ॥

सम्ऽक्रन्दनेन । अनिमिषेण । जिष्णुना । युत्कारेण । दुःच्यवनेन । धृष्णुना ।

तत् । इन्द्रेण । जयत् । तत् । सहध्वम् । युधः । नरः । इषुहस्तेन । वृष्णा ॥ २ ॥

अस्तु नामेन्द्र उक्तविधः तथाप्यस्माकं किमिति चेत् तत्राह । संक्रन्दनेनानिमिषेण चोक्त-
लक्षणेन जिष्णुना जयशीलेन युत्कारेण । योधनं युत् । युद्धकारिणा । कर्मण्यण् । दुश्च्यवनेन
अन्यैरविचाल्येन । ' व्युद्धं युद्धं गतो ' । ' छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ' (पा. सू. ३. ३. १२९) इति युच् ।
धृष्णुना धर्षणेन इन्द्रेण इन्द्रेण तत् युद्धं जयत् । तत् शत्रुबलं सहध्वम् अभिभवत् । हे युधः
योद्धारो हे नरः नेतारः । ' विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ' (पा. सू. ८. १. ७४) इति
पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधादुत्तरं निहन्त्यते । पुनः कीदृशेनेन्द्रेणेति । इषुहस्तेन वृष्णा वर्षिता च ॥

स इषुहस्तैः स निषङ्गिभिर्वशी संसृष्टा स युध इन्द्रो गणेन ।

संसृष्टजित्सोमपा बाहुशर्षीः प्रधन्वा प्रतिहिताभिरस्ता ॥ ३ ॥

सः । इषुहस्तैः । सः । निषङ्गिभिः । वशी । सम्ऽसृष्टा । सः । युधः । इन्द्रः । गणेन ।

संसृष्टजित् । सोमपाः । बाहुशर्षी । उग्रधन्वा । प्रतिहिताभिः । अस्ता ॥ ३ ॥

पूर्वमन्त्र इन्द्रेण जयत् इत्युक्तम् । अत्र इन्द्रस्य जयसाधनसमर्थत्वं दर्शयति । सः इन्द्रः इषु-
हस्तैः भटैः मरुदादिभिः वशी वश्यैस्तद्भान् । तथा निषङ्गिभिः युक्तः । निषङ्गः खड्गः । तद्वज्रिः
वशी । सः च इन्द्रः युधः युध्यमानः सन् । इगुपधलक्षणः कः । अथवा युधो युद्धहेतोः गणेन
शत्रुसन्धेन सह संसृष्टा एकीभवनशीलः । यत् एवविधोऽतः संसृष्टजित् । ये परस्परैकमत्येन युद्धाय
संसृष्टा भवन्ति तेषां जेता । तथा सोमपाः सोमस्य पाता । बाहुशर्षी । शर्षो बलम् । बाह्वोर्बलं
बाहुबलम् । तद्भान् । मत्त्वर्थीय इनिः । यद्वा । ' शृषु प्रसहने ' । बाहुभ्यां शर्षयत्यभिभवतीति
बाहुशर्षी । ' सुप्यजातो णिनिस्ताच्छीह्ये ' (पा. सू. १. २. ७८) इति णिनिः । उग्रधन्वा उग्रत-

धन्वा ऽप्रतिहिताभिः शत्रुषु प्रेरिताभिरिषुभिः ऽअस्ता मारयिता । यन्नेषून्मुञ्चति तत्र वृथा न भवन्ती-
त्यर्थः । ईदृशेनेन्द्रेण जयतेति संबन्धः ॥

वृहस्पते परि दीया रथेन रक्षोहामित्रा अपबाधमानः ।

प्रभञ्जन्तेनाः प्रमृणो युधा जयन्तस्माकमेध्यविता रथानाम् ॥ ४ ॥

वृहस्पते । परि । दीय । रथेन । रक्षःऽहा । अमित्रान् । अपऽबाधमानः ।

प्रऽभञ्जन् । सेनाः । प्रऽमृणः । युधा । जयन् । अस्माकम् । पृथि । अविता । रथानाम् ॥ ४ ॥

हे ऽवृहस्पते वृहतां पातः^१ पालयितुं वै ऽरथेन ऽपरि ऽदीय परिगच्छ । दीयतिर्गमिकर्मा ।
आगत्य च ऽरक्षोहा रक्षसां हुन्ता ऽअमित्रान् शत्रून् ऽअपबाधमानः सर्वतो नाशयन् तथा ऽसेनाः
शत्रुसंबन्धिनीः ऽप्रभञ्जन् प्रकर्षेण नाशयन् ऽप्रमृणः प्रकर्षेण हिंसन् । 'मृण हिंसायाम्' । इगुपच-
लक्षणः कः । केन हिंसन् । 'युधा युद्धेन । 'सावेकाचः'^२ इति विभक्तेश्चात्मात्वम् । ऽजयन् पृथं
सर्वत्र जयं प्रतिपद्यमानः ईदृशस्त्वम् ऽअस्माकं ऽरथानाम् ऽअविता^३ ऽपृथि भव ॥

बलविज्ञायः स्थविरः प्रवीरः सहस्वान् वाजी सहमान उग्रः ।

अभिवीरो अभिसत्त्वा सहोजा जैत्रमिन्द्र रथमा तिष्ठ गोविन् ॥ ५ ॥

बलऽविज्ञायः । स्थविरः । प्रऽवीरः । सहस्वान् । वाजी । सहमानः । उग्रः ।

अभिऽवीरः । अभिऽसत्त्वा । सहऽजाः । जैत्रम् । इन्द्र । रथम् । आ । तिष्ठ । गोऽविन् ॥ ५ ॥

सर्वस्य भूतस्य^१ बलं विजानातीति ऽबलविज्ञायः । यद्वा । बलं ममायमिति सर्वैर्बलत्वेन
विज्ञायत इति बलविज्ञायः । सर्वस्य बलभूत इत्यर्थः । ऽस्थविरः महान् ऽप्रवीरः प्रकर्षेण वीरः
ऽसहस्वान् पराभिभवसामर्थ्यवान् ऽवाजी वेजनवानश्चवान्वा ऽसहमानः शत्रूनामभिभविता ऽउग्रः
उद्वृण्वलः ऽअभिवीरः । अभिगता वीरा वीर्यवन्तोऽनुचरा यस्य स तथोक्तः । ऽअभिसत्त्वा अभि-
गतसत्त्वा ऽसहोजाः सहस्रो बलाजातः पूर्वमहानुभावस्त्वं हे ऽइन्द्र । जैत्रं जयशीलं ऽरथम् ऽआ
ऽतिष्ठ अस्मत्सहाचार्यमारोदुमर्हसि । त्वं च ऽगोविन् उदकस्य मृतेषां लब्धा वेदिता वा ॥

गोत्रमिदं गोविदं वज्रबाहुं जयन्तुमज्मं प्रमृणन्तमोजसा ।

इमं संजाता अतु वीरयध्वमिन्द्र सखायो अनु सं रमध्वम् ॥ ६ ॥

गोत्रमिदम् । गोऽविदम् । वज्रऽबाहुम् । जयन्तम् । अजम् । प्रऽमृणन्तम् । ओजसा ।

इमम् । संऽजाताः । अतु । वीरयध्वम् । इन्द्रम् । सखायः । अनु । सम् । रमध्वम् ॥ ६ ॥

ऽगोत्रमिदम् । गा उदकानि त्रायन्त इति गोत्रा मेधाः । यद्वा गोर्धूमिः । तां त्रायन्त इति
गोत्राः पर्वताः । तेषां भेत्तारं ऽगोविदम् उदकस्य लब्धारं ऽवज्रबाहुं यज्रहस्तम् । 'प्रहरणार्थेभ्यः'^२
(पा. सू. २. २. ३६. ४) इति परनिपातः । ऽजयन्तं जयनशीलम् ऽअजम् गमनशीलं शत्रुबलम्
ऽओजसा बलेन जयन्तं यद्वा अजम् आशि जयन्तमोजसा बलेन ऽप्रमृणन्तं शत्रूनामभिभवन्तमीदृशं
महानुभावम् ऽइमम् इन्द्रं हे ऽसजाताः सहोत्पन्ना योद्धारो यूधम् ऽअनु ऽवीरयध्वम् । एवमग्रतः

कृत्वानु पश्चाद्वीर्यध्वं वीरकर्म युद्धं कुरुध्वम् । 'शूर वीर विक्रान्तौ' । वीरशब्दात् 'तत्करोति तदाचष्टे'
इति णिच् । हे ऽस्त्रायः परस्परं सखिभूता यूयमिमम् ऽहन्द्रं संरभमाणम् ऽअनु ऽसं ऽरभध्वम् ॥ २२ ॥

अभि गोत्राणि सहसा गाहमानोऽदयो वीरः शतमन्युरिन्द्रः ।

दुश्श्रयवनः पृतनाषाढ्युध्योऽस्माकं सेना अवतु प्र युत्सु ॥ ७ ॥

अभि । गोत्राणि । सहसा । गाहमानः । अदयः । वीरः । शतमन्युः । इन्द्रः ।

दुःऽच्यवनः । पृतनाषाट् । अयुध्यः । अस्माकम् । सेना । अवतु । प्र । युत्सु ॥ ७ ॥

अयम् ऽहन्द्रः ऽगोत्राणि अत्राणि मेघान् ऽसहसा बलेन ऽअभि ऽगाहमानः प्रविशन् ऽअदयः
निर्दयः ऽवीरः विक्रान्तः ऽशतमन्युः बहुयज्ञो बहुक्रोधो वा ऽदुश्श्रयवनः अन्यैरचाल्यः । स्वयं
ऽपृतनाषाट् शत्रुसेनानामभिभविता । 'छन्दसि सहः' इति णिवः । 'सहेः साढः सः' इति मूर्धन्या-
देशः । ऽअयुध्यः संप्रहृतुंशक्यः । 'युध संप्रहारे' । छान्दसः क्यप् । ईदृगिन्द्रः ऽअस्माकं ऽसेनाः
ऽयुत्सु संग्रामेषु ऽप्र ऽअवतु प्रकर्षेण रक्षतु ॥

इन्द्र आसां नेता बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुर एतु सोमः ।

देवसेनानामभिभञ्जतीनां जयन्तीनां मरुतो यन्त्वग्रम् ॥ ८ ॥

इन्द्रः । आसाम् । नेता । बृहस्पतिः । दक्षिणा । यज्ञः । पुरः । एतु । सोमः ।

देवसेनानाम् । अभिऽभञ्जतीनाम् । जयन्तीनाम् । मरुतः । यन्तु । अग्रम् ॥ ८ ॥

ऽआसाम् अस्मत्सहायार्थमागतानाम्^१ अयम् ऽहन्द्रः ऽनेता नायकोऽस्तु । तथा तस्य ऽबृहस्पतिः
ऽपुर ऽएतु । एवं ऽदक्षिणा ऽयज्ञः ऽसोमः च पुर एत्विति प्रत्येकं संबन्धः । तथा ऽदेवसेनानाम-
भिभञ्जतीनाम् अस्मदभिन्नानामिमुख्येन मर्दयन्तीनां ऽजयन्तीनाम् । "छन्दसि" इति नाम उदात्तत्वं
जयन्तीनामित्यत्र बहुलवचनाच्च भवति (पा. सू. ६. १. १७८) । तासाम् ऽअग्रं ऽमरुतो
ऽयन्तु गच्छन्तु ॥

इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञ आदित्यानां मरुतां शर्ध उग्रम् ।

महामनसां भुवनच्यवानां घोषो देवानां जयतामुदस्थात् ॥ ९ ॥

इन्द्रस्य । वृष्णः । वरुणस्य । राज्ञः । आदित्यानाम् । मरुताम् । शर्धः । उग्रम् ।

महामनसाम् । भुवनच्यवानाम् । घोषः । देवानाम् । जयताम् । उत् । अस्थात् ॥ ९ ॥

ऽवृष्णः वर्षकस्य ऽहन्द्रस्य ऽराज्ञः ऽवरुणस्य ऽआदित्यानां ऽमरुतां च ऽउग्रम् उदूर्णं ऽशर्धः
बलमस्माकं भवत्विति शेषः । किंच ऽमहामनसाम् उदारमनसां ऽभुवनच्यवानां भुवनानां
च्यवयितॄणां ऽदेवानां ऽघोषः जयशब्दः ऽउदस्थात् उत्तिष्ठति । अनुर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः
(पा. सू. १. ३. २४) ॥

उदूर्ध्वय मघवन्नायुधान्युत्सत्वेनां मामकानां मनांसि ।

उदृत्रहन् वजिनां वार्जिनान्युद्रथानां जयतां यन्तु घोषाः ॥ १० ॥

उत् । हर्षय । मधुऽवन् । आयुधानि । उत् । सत्त्वनाम् । मामकानाम् । मनींसि ।
उत् । वृत्रऽहन् । वाजिनाम् । वाजिनानि । उत् । रयानाम् । जयताम् । यन्तु । घोषाः ॥ १० ॥

हे ऽमघवन् इन्द्र अस्मदीयानि ऽआयुधानि ऽउद्धर्षय उच्छृष्टं हर्षय । प्रहरणेऽयुधानि भवन्निव-
त्यर्थः । ऽमामकानां मदीयानां ऽसत्त्वनां प्राणिनां सैनिकानां ऽमनींसि च ऽउत् हर्षय । हे ऽवृत्रहन् इन्द्र
ऽवाजिनाम् अश्वानां ऽवाजिनानि वेगाः ऽउत् ऽयन्तु । तथा ऽजयतां ऽरयानां ऽघोषाः ऽउत् यन्तु ॥

अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं या इषवस्ता जयन्तु ।

अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्त्वस्माँ उ देवा अवता हवेषु ॥ ११ ॥

अस्माकम् । इन्द्रः । समृऽकृतेषु । ध्वजेषु । अस्माकम् । याः । इषवः । ताः । जयन्तु ।
अस्माकम् । वीराः । उत्तरे । भवन्तु । अस्मान् । ऊँ इति । देवाः । अवत । हवेषु ॥ ११ ॥

ऽअस्माकं संबन्धिवेष्वेव ऽसमृतेषु परसेनां संग्रासेषु ऽध्वजेषु ध्वजवत्सु सैनिकेषु ऽइन्द्रः रक्षिता
भवतु । तथा ऽअस्माकं ऽया ऽइषवः सन्ति ऽताः एव ऽजयन्तु शत्रून् । तथा ऽअस्माकं ऽवीराः
भटाः ऽउत्तरे उपरि ऽभवन्तु । हे ऽदेवाः ऽअस्माँ ऽउ अस्मानेव ऽअवत रक्षत ऽहवेषु संग्रामेषु ॥

अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्ये परेहि ।

अभि प्रेहि निर्वह ह्यस्तु शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा सचन्ताम् ॥ १२ ॥

अमीषाम् । चित्तम् । प्रतिऽलोभयन्ती । गृहाण । अङ्गानि । अप्ये । परा । इहि ।
अभि । प्र । इहि । निः । दह । ह्यस्तु । शोकैः । अन्धेन । मित्राः । तमसा । सचन्ताम् ॥ १२ ॥

हे ऽअप्ये पापमिमानीनि देवते ऽअमीषां योद्धृणां शत्रूणां ऽचित्तं ऽप्रतिलोभयन्ती विमोहयन्ती
सती ऽअङ्गानि तेषामवयवान् शिरआदिकान् ऽगृहाण स्वीकुरु । ऽअभि प्रेहि ऽअभिगच्छ । तेषां
समीपं गत्वा च ऽह्यस्तु हृदयेषु ऽशोकैः ऽनिर्वह नितरां अस्मीकुरु । ते ऽअमित्राः अस्मच्छत्रवः
ऽअन्धेन ऽतमसा ऽसचन्तां संगच्छन्ताम् ॥

प्रेता जयता नर इन्द्रो वः शर्म यच्छतु ।

उग्रा वः सन्तु बाहवोऽनाधृष्या यथासथ ॥ १३ ॥

प्र । इत । जयत । नरः । इन्द्रः । वः । शर्म । यच्छतु ।
उग्राः । वः । सन्तु । बाहवः । अनाधृष्याः । यथा । असथ ॥ १३ ॥

हे ऽनरः नेतारः संग्रामस्य निर्वाहारी योद्धारः ऽप्रेत प्रकषेण गच्छत । गत्वा च ऽजयत तान्प्रति-
भटान् । तिष्ठः परत्वात् ' तिष्ठतिष्ठः ' इति निघाताभावः । ऽवः युष्माकम् ऽइन्द्रः ऽशर्म सुखं
ऽयच्छतु प्रयच्छतु । ऽवः ऽबाहवः ऽउग्राः उद्गूर्णबलाः ऽसन्तु भवन्तु । ऽअनाधृष्याः अन्यैरनाभि-
भाव्याः ऽयथा यूयम् ऽअसथ भविष्यथ तयोग्राः सन्तु वां बाहवः ॥ २३ ॥

' असावि ' इत्येकादशच पञ्चमं सुकं वैश्वामित्रस्याष्टकस्यार्धं त्रैलुभमैन्द्रम् । तथा चानु-
क्रान्तम्—' असाव्येकादशाष्टको वैश्वामित्रः ' इति । गतः सुकविनियोगः ॥

असावि सोमः पुरुहूत तुभ्यं हरिभ्यां यज्ञमुप याहि त्वयम् ।

तुभ्यं गिरो विप्रवीरा इयाना दधन्विरे इन्द्र पिब सुतस्य ॥ १ ॥

असावि । सोमः । पुरुहूत । तुभ्यम् । हरिभ्याम् । यज्ञम् । उप । याहि । त्वयम् ।
तुभ्यम् । गिरः । विप्रवीराः । इयानाः । दधन्विरे । इन्द्र । पिब । सुतस्य ॥ १ ॥

हे पुरुहूत बह्विभिः स्तोत्रभिराहूत तुभ्यं^१ त्वदर्थं^२ सोमः^३ असावि अभिषुतोऽभूत् । ‘बुञ् अभिष्वे’ इत्यस्मात्कर्मणि लुङ् । अतः^४ हरिभ्यां हरितवर्णाभ्यामश्वभ्यां^५ यज्ञम् अस्मदीयं^६ त्वयं^७ त्वयम्^८ उप याहि उपागच्छ । तुभ्यं त्वदर्थं गिरः अस्मदीयाः स्तुतयः विप्रवीराः । विप्रा मेधाविनो वीरा विशेषेण प्रेरयितारः प्रोद्धमयितारो यासां तास्तथोक्ताः । इयानाः गमनशीलाः दधन्विरे गम्यन्ते । अस्माभिर्युष्मत्प्रीणनाय प्राप्यन्त इत्यर्थः । ‘इङ् गतौ’ । ताच्छीलिकः शानच् । छान्दसो विकरणस्य लुक् । धविर्गत्यर्थः । इदित्वाबुम् । कर्मणि छान्दसो लिट् । यत एवमतः सुतस्य अभिषुतस्यांशं सुतं सोमं वा पिब ॥

प्रथमे पद्याये ब्राह्मणाच्छंसिन्ने ‘अप्सु धूतस्य’ इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—‘अप्सु धूतस्य हरिवः पिबेहेति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

अप्सु धूतस्य हरिवः पिबेह नृभिः सुतस्य जठरं पृणस्व ।

मिमिक्षुर्मदय इन्द्र तुभ्यं तेभिर्वर्षस्व मदमुक्थवाहः ॥ २ ॥

अप्सु । धूतस्य । हरिवः । पिब । इह । नृभिः । सुतस्य । जठरम् । पृणस्व ।
मिमिक्षुः । यम् । अदयः । इन्द्र । तुभ्यम् । तेभिः । वर्षस्व । मदम् । उक्थवाहः ॥ २ ॥

हे हरिवः । ‘ऋक्सामे वा इन्द्रस्य हरी’ (ऐ. ब्रा. २. २४) इति श्रुतेः स्तोत्रशस्त्राधार-
भूताभ्यामृक्सामाभ्यां हरिभ्यां तद्वच्चिन्द्रं अप्सु एकधनादिषूदकेषु धूतस्य कम्पितस्य । अभिषुत-
स्त्वेष्वर्थः । तथा नृभिः कर्मेनेतृभिः कर्मेनिवाहकैरध्वर्वादिभिः सुतस्य अभिषुतस्य । उभयत्र
‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’ इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञायां ‘चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि’ इति षष्ठी । इहं सोमम् इह अस्मिन्त्यज्ञे पिब । पीत्वा च जठरं स्वकीयं पृणस्व पूरय च । ‘चादिलोपे विभाषा’
इति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते । यं सोमम् अदयः अभिषवग्रावाणो हे इन्द्र तुभ्यं त्वदर्थं
मिमिक्षुः सेचुमभिषोतुमिच्छन् । अभिषवमकुर्वन्तित्यर्थः । ‘मिह सेचने’ इत्यस्य सनि लिङ्गयुसि
रूपम् । हे उक्थवाहः उक्थैः शस्त्रैरुत्थमान तेभिः तैः मदं वर्षस्व ॥

पद्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः ‘प्रोग्रां’ इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—‘अश्वावति प्रथमः प्रोग्रां पीति वृष्ण इयमिं सत्यामिति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

प्रोग्रां पीति वृष्ण इयमिं सत्यां प्रयै सुतस्य हर्यश्च तुभ्यम् ।

इन्द्र वेनाभिरिह मादयस्व धीमिर्विश्वाभिः शच्यां गृणानः ॥ ३ ॥

प्र । उग्राम् । पीतिम् । वृष्णे । इयमिं । सत्याम् । प्रयै । सुतस्य । हरिऽअश्च । तुभ्यम् ।
इन्द्र । वेनाभिः । इह । मादयस्व । धीभिः । विश्वाभिः । शच्यां । गृणानः ॥ ३ ॥

हे ^१हृयश्च इन्द्र ^२वृष्णे वर्षकाय ^३तुम्यम् ^४उग्राम् उद्गूणं ^५सत्यां ^६पीतिं सोमपानं ^७प्र ^८इयमि
प्रेरयामि । किमर्थम् । ^९प्रयै प्रगमनाय । कस्य पीतिम् । ^{१०}सुतस्य अभिषुतस्य । अतो हे ^{११}इन्द्र ^{१२}शक्या
शक्या कर्मणा वा युक्तः ^{१३}गृणानः स्तूयमानस्त्वं ^{१४}विश्वाभिः सर्वाभिः ^{१५}धेनाभिः स्तुतिवाग्भिः
विश्वाभिः ^{१६}धीभिः सर्वैः कर्मभिश्च ^{१७}इह अस्मिन् यज्ञे ^{१८}मादयस्व तृप्यस्व । 'मद तृप्तियोगे' ।
आत्मनेपदम् ॥

तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे 'ऊती शचीवः' इत्येषा याज्या । 'ऊती शचीवस्तव
वीर्येणेति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति सूत्रितम् ॥

ऊती शचीवस्तव वीर्येण वयो दधाना उशिजं क्रतुज्ञाः ।

प्रजार्वादिन्द्र मनुषो दुरोणे तस्थुर्गुणन्तः सधमाद्यासः ॥ ४ ॥

ऊती । शचीऽवः । तव । वीर्येण । वयः । दधानाः । उशिजः । क्रतुज्ञाः ।

प्रजार्वात् । इन्द्र । मनुषः । दुरोणे । तस्थुः । गुणन्तः । सधमाद्यासः ॥ ४ ॥

हे ^१शचीवः शक्तिवन् ^२इन्द्र ^३तव ^४ऊती ऊत्या रक्षणेन तव ^५वीर्येण ^६वयः अन्नं ^७प्रजार्वात्
प्रजोपेतं ^८दधानाः धारयन्तः ^९उशिजः त्वामेव कामयमानाः ^{१०}क्रतुज्ञाः क्रतुं यज्ञमहर्जानन्तः । अङ्घ्रि-
रसः सन्नमनुतिष्ठन्तः षष्ठेऽहनि प्रयोगमूढाः सन्तो नाभानेदिष्टेन पारं गता यतः अतस्तेषामुत्तृजत्वम् ।
इन्द्रोऽङ्घ्रिरसः ^{११}मनुषः मनुष्यस्य यजमानस्व ^{१२}दुरोणे यज्ञगृहे ^{१३}गुणन्तः त्वां स्तुवन्तः ^{१४}सधमाद्यासः
सह माघन्तः ^{१५}तस्थुः तिष्ठन्ति । मादयतेः 'कृत्यव्युदो बहुलम्' इति वचनात् कर्तरि 'अचो यत्'
इति यत् । छान्दसः सधादेशः । अतो वचमपि तिष्ठेमेत्यर्थः ॥

प्रणीतिभिष्टे हृयश्च सुष्टोः सुषुम्नस्य पुरुरुचो जनासः ।

मंहिष्ठामूर्तिं वितिरे दधानाः स्तोतारं इन्द्र तव सूनृताभिः ॥ ५ ॥

प्रणीतिभिः । ते । हरिऽअश्च । सुऽस्तोः । सुऽसुम्नस्य । पुरुऽरुचः । जनासः ।

मंहिष्ठाम् । ऊतिम् । विऽतिरे । दधानाः । स्तोतारः । इन्द्र । तव । सूनृताभिः ॥ ५ ॥

हे ^१हृयश्च हरितवर्णाओपेत ^२इन्द्र ^३सुष्टोः सुष्टु स्तूयमानस्य ^४सुषुम्नस्य ^५सुसुम्नस्य ^६सुधनस्य
वा ^७पुरुरुचः बहुदीप्तेः ^८ते तव ^९प्रणीतिभिः प्रणयनैर्धनादिप्रदानैः ^{१०}जनासः जनाः ^{११}स्तोतारः
^{१२}सूनृताभिः प्रियसत्त्वात्मिकाभिर्वाग्भिः । एतत्प्रणीतिभिरित्यनेन समुचीयते । ^{१३}वितिरे अन्येभ्योऽ-
र्थिभ्यो वितरणाय ^{१४}मंहिष्ठाम् अतिशयेन मंहनीयां ^{१५}तव संबन्धिनीम् ^{१६}ऊतिं रक्षां ^{१७}दधानाः आसत
इति शेषः ॥ ॥ २४ ॥

उप ब्रह्माणि हरिवो हरिभ्यां सोमस्य याहि पीतये सुतस्य ।

इन्द्र त्वा यज्ञः क्षममाणमानद् दाश्वाँ अस्यध्वरस्य प्रकेतः ॥ ६ ॥

उप । ब्रह्माणि । हरिऽवः । हरिऽभ्याम् । सोमस्य । याहि । पीतये । सुतस्य ।

इन्द्र । त्वा । यज्ञः । क्षममाणम् । आनद् । दाश्वान् । अग्निम् । अध्वरस्य । प्रऽकेतः ॥ ६ ॥

हे १हरिवः हरिवन्निन्द्र १सुतस्य अभिषुतस्य १सोमस्य १पीतये पानाय १ब्रह्माणि परिवृढा-
न्यस्मदीयानि कर्माणि स्तोत्राणि वा १उप १याहि उपागच्छ । केन साधनेनेति तदुच्यते । १हरिभ्याम्
अश्वाम्याम् । ताभ्यां युक्तेन रथेनेत्यर्थः । यद्वा । हरिभ्यां हरिव इति संबन्धनीयम् । हे १इन्द्र
१क्षममाणं १त्वा त्वां १यज्ञः सोमयागः १आनद् व्याप्नोति । नशतेर्लुङि 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक् ।
'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्याडागमः । अश्रोतेरेव वा लिटि छान्दसस्तप्रत्ययस्य लोपः । 'अश्रोतेश्च'
इति नुडागमः । १अध्वरस्य यागस्य १प्रकेतः प्रकर्षेण जानंस्त्वं १दाश्वानसि दातासि कर्मफलस्य ॥

सहस्रवाजमभिमातिषाहं सुतेरणं मघवानं सुवृक्तिम् ।

उप भूषन्ति गिरो अप्रतीतमिन्द्रं नमस्या जरितुः पनन्त ॥ ७ ॥

सहस्रवाजम् । अभिमातिः सहम् । सुतेऽरणम् । मघऽवानम् । सुवृक्तिम् ।

उप । भूषन्ति । गिरः । अप्रतिः इतम् । इन्द्रम् । नमस्याः । जरितुः । पनन्त ॥ ७ ॥

१सहस्रवाजम् अपरिमितान्नमपरिमितबलं वा १अभिमातिषाहम् अभिमातीनां सर्वतो
हिंसकानां शत्रूणामभिमवितारं १सुतेरणम् अभिषुते सोमे रममाणं १मघवानं धनवन्तं १सुवृक्तिं
शोभनस्तुतिकम् १अप्रतीतं युद्धेऽन्यैरप्रतिगतम् १इन्द्रं १गिरः स्तुतिरूपा वाचः १उप १भूषन्ति
अलङ्कुर्वन्ति । तदेवाह । १जरितुः स्तोतुः १नमस्याः स्तुतयः १पनन्त स्तुवन्ति ॥

सप्तापो देवीः सुरणा अमृक्ता याभिः सिन्धुमतर इन्द्र पूमिन् ।

नवतिं स्रोत्या नव च स्रवन्तीर्देवेभ्यो गातुं मनुषे च विन्दः ॥ ८ ॥

सप्त । आपः । देवीः । सुरणाः । अमृक्ताः । याभिः । सिन्धुम् । अतरः । इन्द्र । पूऽभिन् ।

नवतिम् । स्रोत्याः । नव । च । स्रवन्तीः । देवेभ्यः । गातुम् । मनुषे । च । विन्दः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वदाज्ञया १सप्त एतत्संख्याकाः १आपः अब्रूपाः १ देवीः देव्यो गङ्गाद्याः १सुरणाः
सुष्ठु रममाणाः शोभनशब्दा वा । रणिः शब्दार्थः । 'वशिरण्योरुपसंख्यानम्' (पा. सु. ३.३.५८.
३) इति भावेऽपु । बहुव्रीहौ 'आबुदात्तं व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वम् । १अमृक्ताः अहिंसिताः
प्रवहन्तीति शेषः । हे १इन्द्र १पूमिन् पुरां भेत्ता त्वं १याभिः गङ्गादिभिः सप्तनदीभिः १सिन्धुं समुद्रम्
१अतरः । प्रावर्धय इत्यर्थः । यद्वा । सप्त सर्पणस्वभावा उक्कलक्षणा आपो देव्यस्त्वया सृष्टाः प्रवहन्ति
याभिः सिन्धुं नदीमतरः । किंच त्वं १नवतिं १नव १च नवोत्तरनवतिसंख्याकाः १स्रवन्तीः प्रवहन्तीः
१स्रोत्याः । नदीनामैतत् । नदीः १देवेभ्यः हविरर्थं १मनुषे मनुष्याय भोगार्थं १च १गातुं गन्तव्यं
तासां मार्गं च १विन्दः अलभथाः ॥

अपो महीरभिः शस्तेरमुञ्चोऽजागरास्वधिं देव एकः ।

इन्द्र यास्त्वं वृत्रतूये चकर्थ ताभिर्विश्वायुस्तन्वं पुपुष्याः ॥ ९ ॥

अपः । महीः । अभिः शस्तेः । अमुञ्चः । अजागः । आसु । अधिः । देवः । एकः ।

इन्द्र । याः । त्वम् । वृत्रतूये । चकर्थ । ताभिः । विश्वऽआयुः । तन्वम् । पुपुष्याः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र वसहीः महतीः वषः उदकानि वभिषस्तेः अभिषंसकाद्वत्रात् वसुजः । वसु सुकास्वप्सु वदेवः त्वम् वृकः एक एव असहायः सन् ववि वज्रागः अप्रमत्तो भवसि । यद्वा । अधीति ससम्यथानुवादी । हे इन्द्र त्वं यथा वषः वृत्रत्यूयं वृत्रहत्यायां मेघहने चकथं करोषि वताभिः अग्निः विश्वाभिः सर्वाभिः त्वं वतनुं स्वकीयं शरीरं वपुष्याः पोष्येः । 'वुष वुष्टौ' इत्यस्य व्यत्ययेन श्लुः ॥

वीरेण्यः कतुरिन्द्रः सुशस्तिरुतापि धेनां पुरुहुतमीदृ ।

आर्दयद्वत्रमकृणोदु लोकं संसाहे शक्रः पृतना अभिष्टिः ॥ १० ॥

वीरेण्यः । कतुः । इन्द्रः । सुशस्तिः । उत । अपि । धेनां । पुरुहुतम् । ईदृ ।

आर्दयत् । वत्रम् । अकृणोत् । ऊँ इति । लोकम् । समहे । शक्रः । पृतनाः । अभिष्टिः ॥ १० ॥

इन्द्रः वीरेण्यः वीरैर्गन्तव्योऽतिशयेन वीरो वा वक्रतुः कर्मवान्^१ । सुशस्तिः शोभनस्तुतिकः । उत अपि च । अपि इत्यनर्थकः । अपि च धेना । बाह्वनामैतत् । प्रीणयित्री स्तुतिवाक् । पुरुहुतम् इन्द्रम् । ईदृ स्तौति पूजयति वा । यत उक्तलक्षणः जनः स्तौतीत्यर्थः । किंवाचं वृत्रम् आवरकमेतन्नामकमसुरम् । आर्दयत् हतवानित्यर्थः । उत अपि च लोकम् । लोकश्च इति लोकः प्रकाशः । तम् अकृणोत् अकरोत् । आवरकमसुरं हत्वा प्रकाशं कृतवानित्यर्थः । न केवलं तमेकमेव अपि तु शक्रः शक्त इन्द्रः । अभिष्टिः शत्रूनामभिगन्ता । पृतनाः शत्रुसेनाः । संसाहे अभ्यभवत् ॥

शुनं हुवेम मघवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमुतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ११ ॥

शुनम् । हुवेम । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । उतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्जितम् । धनानाम् ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याताः ॥ २५ ॥

'कदा' इत्येकादशार्धं षष्ठं सूक्तमैन्द्रम् । कुत्सपुत्रो नास्त्रा^२ दुर्मित्रो गुणतः सुमित्रः यद्वा नास्त्रा सुमित्रो गुणतो दुर्मित्रः स ऋषिः । 'हरी यस्य सुवुजा' 'वज्रं यश्चक्रे' इति द्वे पिपीलिकमप्ये एकादशपट्टकैकादशके उष्णिहौ । अन्वा त्रिष्टुप् । जाघा गायत्री वा । अक्षरव्यूहेन पञ्चान्तर उष्णिक् । शिष्टाः सर्वाः सप्तोष्णिहः । तथा चानुकान्तं—'कदा कौमो दुर्मित्रो नास्त्रा सुमित्रो गुणतः सुमित्रो वा नास्त्रा दुर्मित्रो गुणत औष्णिहं हरी वज्रं पिपीलिकमप्ये त्रिष्टुबन्धाया गायत्री वा' इति । गतो विनियोगः ॥

१. ग४—कर्मवान् प्रज्ञावान् वा । २. त७—द्वं पूर्वं व्याख्याता । संवार्धस्तु हे इन्द्र वाजसातौ वाजस्याजस्र सातिर्लोभो यस्मिन् सोयं वाजसातिः । तस्मिन् भरे । मित्रति जयलक्ष्मीमनेन योद्धार इति भरः संप्रामः । तस्मिन् संप्रामे शुनमुत्साहेन प्रवृद्धं मघवानं धनवत् अत एव ईदं निरनिशयेष्वर्थसंग्रहं नृतमं सर्वस्य जगतीतिशयेन नेतारं त्वां हुवेम कुशिका वयं यज्ञार्थमाहुषाम् । तथा शृण्वति अस्माभिः क्रियमाणं स्तुति शृण्वतं उग्रं शत्रूणां भयंकरं समसु संप्रामेदु वृत्राणि वृत्रोत्थितानि सर्वाणि रक्षाणि घ्नन्तं हिंसन्तं धनानां शत्रुसंबन्धिनो संजितं सम्पदजेतारं त्वां उतये रक्षाय वयमाहुषेम । ३. त-सु—नामतः ।

कदा वसो स्तोत्रं हर्येत आव श्मशा रुध्रदाः । दीर्घं सुतं वाताप्याय ॥ १ ॥

कदा । वसो इति । स्तोत्रम् । हर्येते । आ । अव । श्मशा । रुध्रत् । वारिति वाः ।
दीर्घम् । सुतम् । वाताप्याय ॥ १ ॥

हे वसो वासवितरिन्द्र वस्तोत्रम् अस्मत्कर्तृकं वहर्येते कामयमानाय कामयमानं त्वाम् ।
'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । वकदा कस्मिन् काले अव वरुधत् अव-
रोक्ष्यति । अवरुध्य च कदा वाः वारयिष्यति । तादृशः कालः कदास्माकं संभविष्यतीत्याशास्ते ।
रुधेलुङि 'इरितो वा' इति च्लेरङादेशः । वारिति वृणोतेर्ण्यन्तालुङि छान्दसः शपो लृक् । 'छन्द-
स्युभयथा' इति तिप् आर्धधातुकत्वात् 'णेरनिटि' इति लोपे 'हल्ङ्याभ्यः' इति तिलोपः ।
तत्र दृष्टान्तः । अभ्युते क्षेत्रमिति वश्मशा कुर्यात् । लुप्तोपममेतत् । यथा कुल्येतस्तत् उदकान्यवरुणदि
अवरुध्य च वारयति तथेत्यर्थः । किमुद्दिश्यावरोध इति तत्राह । वदीर्घं सवनत्रयरूपेणायतं वसुतम्
अभिपुतं सोमं प्रति । किमर्थमिति तदाह । ववाताप्याय । वातेनाप्यतेऽघस्ताग्निपात्यत इति वाताप्य-
मुदकम् । तस्य प्रदानायेत्यर्थः ॥

हरी यस्य सुयुजा विव्रता वेर्वन्तानु शेपा ।

उमा रजी न केशिना पतिर्दन् ॥ २ ॥

हरी इति । यस्य । सुयुजा । विव्रता । वेः । अर्वन्ता । अनु । शेपा ।

उमा । रजी इति । न । केशिना । पतिः । दन् ॥ २ ॥

वस्य इन्द्रस्य हरी हरितवर्णावधौ वसुयुजा सुष्ठु नियोज्यौ । सुशिक्षितानित्यर्थः । विव्रता ।
व्रतमिति कर्मनाम । विशिष्टकर्माणौ अर्वन्तौ अरणकुशलौ शेपा शेषवन्तौ । मत्वर्थौ लुप्यते ।
प्रशस्तपुंस्त्वावित्यर्थः । उमा उमौ रजी न रजसी छावापृथिव्याविव । यद्वा महान्तौ रक्षकौ
सूर्याचन्द्रमसाविव । केशिना केशिनौ प्रकाशमानौ केशवन्तौ वा ईदृशावधौ हे इन्द्र यस्य ते तव
स्वभूतौ तयोः पतिः स्वामी त्वं वदन् धनानि प्रयच्छन् अनु वेः स्तुतशस्त्रादीन्यनुकामयस्व ।
दक्षिति ददातेः शतरि 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातुकत्वात् 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः ।
अत एव श्वभावाच्च ॥

अप योरिन्द्रः पापज आ मर्तो न शश्रमाणो बिभीवान् ।

शुमे यद्युयुजे तविषीवान् ॥ ३ ॥

अप । योः । इन्द्रः । पापजे । आ । मर्तः । न । शश्रमाणः । बिभीवान् ।

शुमे । यत् । युयुजे । तविषीवान् ॥ ३ ॥

यः इन्द्रः पापजे । आ इत्यनर्थकः । पापाज्जायत इति पापजो वृत्रः । तस्मिन् मर्तो न
मनुष्य इव शश्रमाणः तेन सह युद्धे श्राम्यन् बिभीवान् विभ्यच्च भवति । श्राम्यतेऽङ्गदसि लिट् ।
तस्य व्यवधेन कानच् । स इन्द्रः यत् यदा तविषीवान् मरुद्भिर्बैलैर्बैलवान् युयुजे युज्यते
संपद्यते शुमे शोभार्थं तदानीम् अप योः । तस्य वृत्रस्यापयोरपयोजयिता भवति ॥

सचायोरेन्द्रश्चक्रेषु आँ उपानसः सपर्यन् । नदयोर्विव्रतयोः शूर इन्द्रः ॥ ४ ॥

सचा । आयोः । इन्द्रः । चक्रेषु । आ । उपानसः । सपर्यन् ।

नदयोः । विव्रतयोः । शूरः । इन्द्रः ॥ ४ ॥

वआयोः । मनुष्यनामैतत् । मनुष्यस्य स्तोतुः । चक्रेषु पुनःपुनर्विलेखनाय । धनप्रदानाद्येत्यर्थः ।
 वसचा सह दातव्यैर्धनैः सहितः । यद्वा । आयोः सचा सहायभूतः । उपानसः अनः उपागतवान् ।
 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' (पा. म. २. २. १८. ४) इति प्रादिसमासः । 'अनसन्ताङ्ग-
 पुंसकात्' (पा. सू. ५. ४. १०३) इति समासान्तष्टन् । आरुढरथ इत्यर्थः । सपर्यन् धनैः
 स्तोतारं पूजयन् । यद्वा । व्यस्ययेन कर्तृप्रत्ययः । स्तुतिभिर्हविर्भिन्न पूज्यमानः । उक्तगुणविशिष्टः
 सन् वआ आगच्छति । उपसर्गाश्रुतेरुचितक्रियाध्याहारः । कीदृश इन्द्रः । वनदयोः हेपाशब्दं कुर्वतोः
 विव्रतयोः विशिष्टकर्मणोरथयोनिर्यन्ता वशूरः विक्रान्तः ॥

अधि यस्तस्यौ केशवन्ता व्यचस्वन्ता न पुष्टयै ।

वनोति शिप्राभ्यां शिप्रिणीवान् ॥ ५ ॥

अधि । यः । तस्यौ । केशवन्ता । व्यचस्वन्ता । न । पुष्टयै ।

वनोति । शिप्राभ्याम् । शिप्रिणीवान् ॥ ५ ॥

यः इन्द्रः । केशवन्ता केशिनी । व्यचस्वन्ता व्यचनवन्तौ व्याप्तिमन्तौ । वन* इत्यनर्थको
 निपातः । ईदृशावधौ* । पुष्टयै पोषणाय यजमानस्यात्मनो वा । अधि तस्यौ अधितिष्ठति आरोहति ।
 'अधिशोऽस्यासां कर्म' (पा. सू. १. ४. ४६) इति कर्मणोऽधिकरणसंज्ञा । यद्वा नेति चार्थः । तेन
 गुणौ समुच्चीयेते । प्रशस्तकेशौ व्यचस्वन्तौ चेत्यर्थः । सः शिप्राभ्यां हनूभ्यां* शिप्रिणीवान्
 शिप्रवानिन्द्रः । एको मत्वर्ययोऽनुवादः । वनोति सोमान् वाचते । 'वनु वाचते' । यद्वा ।
 वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा । शत्रून् हिनस्ति* ॥ २६ ॥

प्रास्तौदृष्वौजा ऋष्वेभिस्ततश्च शूरः शर्वसा । ऋभुर्न क्रतुभिर्मातरिषा ॥ ६ ॥

प्र । अस्तौत् । ऋष्वऽऔजाः । ऋष्वेभिः । ततश्च । शूरः । शर्वसा ।

ऋभुः । न । क्रतुऽभिः । मातरिषा ॥ ६ ॥

वऋष्वौजाः* दर्शनीचबलः व्याप्तबलो वा । ऋष्वेभिः दर्शनीचैर्महद्भिः सह प्रास्तौत् प्रस्तौति ।
 स्तुत्यादिकं सम्बन्धकृतमनेनेति प्रशंसति । यद्वा । कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । प्रकर्षेण स्तुतोऽभूत् । च इन्द्रः
 वशूरः विक्रान्तः । मातरिषा वृष्टेर्मिमांसातर्पन्तरिक्षे खसन् वर्तमानः सन् वशवसा बलेन वक्रतुभिः

१. ग४-त२.३.७-म-मु-उपगतवान् । २. त४.५-शत्रुप्रत्ययः । * ग१.२-न इदानीं पुष्टयै पुष्टयर्थे
 अधि तस्यौ अधितिष्ठति । शिप्राभ्यां शिप्रिणीवान् प्रशस्तहनूकः वनोति शत्रून्भिभवति । ३. त-म-
 कीदृशावधौ । ४. त१.२.३.६.७.८-म२.८-मु-हनूभ्यां प्रशस्ताभ्यां । ५. ग१.२-पुस्तकस्थं षष्ठमन्त्र-
 भाष्यं—ऋष्वौजा महौजा ऋष्वेभिः महद्भिः सह युद्धं प्रास्तौत् प्रस्तौति । शर्वसा बलेनोपेत इन्द्रः शूरः ततश्च
 शत्रून् तनूकरोति । तत्र दृष्टातः । ऋभुर्न उब भासमानो मातरिषाः वायुर्यया क्रतुभिः कर्मभिः वनस्य
 तनूकरोति तद्वदित्यर्थः ।

क्रियमाणैः कर्मभिः । यद्वा । ऋतुरिति प्रज्ञानाम् । बलेन प्रज्ञाभिश्च ऽततश्च वृत्रवधादिकं चकार । तत्र दृष्टान्तः । ऽऋभुर्न ऋभव इव । 'सुपां सुलुक्' इति जसः सुरादेशः । ऋभवो यथा कर्मभिः प्रज्ञाभिश्चानन्यसाधारणरथचमसादिनिर्माणमकुर्वन् तद्वदित्यर्थः ॥

वज्रं यश्चक्रे सुहनाय दस्यवे हिरीमशो हिरीमान् । अरुतहनुर्द्धुतं न रजः ॥ ७ ॥
वज्रम् । यः । चक्रे । सुहनाय । दस्यवे । हिरीमशः । हिरीमान् ।
अरुतऽहनुः । अर्द्धुतम् । न । रजः ॥ ७ ॥

यः इन्द्रः ऽसुहनाय सुहृ हननीयाय ऽदस्यवे उपक्षपयित्रे शत्रवे तस्य वधाय ऽवज्रं प्रहरणसाधनमायुधं ऽचक्रे कृतवान् स त्वं वृजिना शिञ्जीहीत्युत्तरत्र संबन्धः । कीदृश इन्द्रः । ऽहिरीमशः हरितश्मश्रुः । पृषोदरादिः । ऽहिरीमान् हरिताश्वो हरितवर्णो वा ऽअरुतहनुः अबाधितहनुः । किमिव । ऽअर्द्धुतं ऽन ऽरजः । अर्द्धुतमिति महन्नाम । रज इति रज्जुकमन्तरिक्षमुच्यते । महदन्तरिक्षमिव । तद्यथान्यैरबाध्यं भवति तद्वत् ॥

अवं नो वृजिना शिञ्जीष्टुचा वनेमनृचः । नाब्रह्मा यज्ञ ऋध्वजोषति त्वे ॥ ८ ॥
अवं । नः । वृजिना । शिञ्जीहि । ऋचा । वनेम । अनृचः ।
न । अब्रह्मा । यज्ञः । ऋध्वक् । जोषति । त्वे इति ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ऽनः अस्माकं ऽवृजिना वृजिनानि वर्जनीयानि पापानि ऽअव ऽशिञ्जीहि अस्यर्थं तत्कुरु । विनाशयेत्यर्थः । वयं च ऽऋचा स्तुत्या साधनेन ऽअनृचः अस्तुतिकानयजमानान् ऽवनेम हिंसाम । ऽअब्रह्मा । ब्रह्म परिवृद्धं स्तोत्रम् । स्तुतिविरहितः ऽयज्ञः ऽऋध्वक् सस्तुतिकाद्यज्ञात्पृथग्भूतः ऽत्वे त्वयि ऽन जोषति न सेवते त्वाम् । न प्रीणयतीत्यर्थः । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' । व्यत्ययेन शप् परस्मैपदं च २ ॥

ऊर्ध्वा यचं त्रेतिनी भूध्वस्य धूर्धु सद्यन् । सजूर्नावं स्वयंशसं सचायोः ॥ ९ ॥
ऊर्ध्वा । यत् । ते । त्रेतिनी । भूत् । यज्ञस्य । धुःऽसु । सद्यन् ।
सऽजः । नावम् । स्वयंशसम् । सचा । आयोः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ऽत्वे तव स्वभूता ऽत्रेतिनी । त्रेताभिन्नयम् । तद्वती त्रेतिनी क्रिया । सा ऽयत् यदा ऽऊर्ध्वा उन्नता प्रवृत्ता ऽभूत् अभूत् । यद्योगादनिघातः । कुत्र स्थाने इति । ऽयज्ञस्य यागस्य ऽसद्यन् सद्ये । केष्विति । ऽधूर्धु कर्मणां वोढृष्ट्विक्षु । तदानीं ऽसजः यजमानेन मरुद्भिर्वा सह

१. ग१.२-पुस्तकस्थं सप्तममन्त्रभाष्यं-य इन्द्रः सुहनाय हंतुं शक्नुयाय दस्यवे उपक्षयित्रे शत्रवे वज्रं चक्रे करोति हंतुं । वज्रमादत् इत्यर्थः । कीदृशः । हिरीमशः हरिश्मश्रुः हिरीमान् हरिवान् अरुतहनुः अशब्दितहृतव्यः एवभूत इन्द्रः अर्द्धुतं न महच्च तेजः प्राप्तवानित्यर्थः । २. ग१.२-पुस्तकस्थमष्टममन्त्रभाष्यं-नोस्माकं वृजिना शत्रुबलानि अवशिञ्जीहि नाशय । ऋचा मंत्रेण अनृचः अमंत्रान् वनेम हन्याम । अब्रह्मा अस्तुतिर्यज्ञः त्वे त्वयि जोषति सेवमाने ऋध्वक् वृद्धो न भवति । ३. ग१.२-पुस्तकस्थं नवममन्त्रभाष्यं-यज्ञस्य धूर्धु धिष्येपु सद्यन् स्वे स्थाने यद्यदा ते त्वदर्थं त्रेतिनी अभिन्नेता ऊर्ध्वा उन्मुखा भूत् भवति तदानीं सजः मरुद्भिः संपतस्तवं आयोः यजमानस्य सहायः स्वयंशसं नावं करोषि । यज्ञं पापतारणसमर्थं करोषीति वाच्यम् ।

प्रीयमाणः सन् ^१आयोः मनुष्यस्य यजमानस्य ^२सचा सह तेन साकं ^३स्वययज्ञसं स्वायसयज्ञसकं यज्ञःसाधनं ^४नावं तरणसाधनं तरणिम् । आरोहसीति शेषः । एकमेव रथं^५ यजमान आरोहति स्वतरणार्थं तमेव तस्य साधकमारोहसीत्यर्थः^६ । यद्वा । नावं रथं स्वययज्ञसमायोर्यजमानस्य सचा सहायभूतः सज्जस्तेन सह प्रीयमाण आरोहेत्यर्थः ॥

श्रिये ते पृश्निरुपसेचनी भूच्छ्रिये दर्विररेपाः । यया स्वे पात्रे मिश्रस उत् ॥ १० ॥
श्रिये । ते । पृश्निः । उपसेचनी । भूत् । श्रिये । दर्विः । अरेपाः ।
यया । स्वे । पात्रे । मिश्रसे । उत् ॥ १० ॥

हे इन्द्र ^१ते तव संबन्धिनः सोमस्य ^२श्रिये श्रयणाय ^३पृश्निः गौः पृश्निवर्णां ^४उपसेचनी पयसो^५ दोग्ध्री ^६भूत् भवतु । तथा ^७दर्विः अपि ^८अरेपाः अपापा सती ते ^९श्रिये हविषः श्रयणाय ^{१०}भूत् भवतु । यया दूर्वा^{११} ^{१२}स्वे स्वकीये ^{१३}पात्रे पानसाधने मुक्ते ^{१४}उत् ^{१५}मिश्रसे उपर्वाकृष्य पिबसि सा श्रियेऽभूदिति संबन्धः^{१६} ॥

अत वा यदसुर्यं प्रति त्वा सुमित्र इत्यास्तौदुमित्र इत्यास्तौत् ।

आवो यदस्युहत्ये कुत्सपुत्रं प्रावो यदस्युहत्ये कुत्सवत्सम् ॥ ११ ॥

शतम् । वा । यत् । असुर्यं । प्रति । त्वा । सुमित्रः । इत्या । अस्तौत् । दुः । सुमित्रः । इत्या । अस्तौत् ।
आवः । यत् । दस्युहत्ये । कुत्सपुत्रम् । प्र । आवः । यत् । दस्युहत्ये । कुत्सवत्सम् ॥ ११ ॥

हे ^१असुर्यं बलवन्निन्द्र । अवध्यत्वेनासुरसंबन्धित्वात्^२ । त्वा त्वा^३ प्रति^४ यस्तं^५ वा शत-
संख्याकं धनम् । वाशब्देनापरिमितं धनं वा । यत् यदा कामितवानित्यर्थः । यत् यदा च
^६दस्युहत्ये दस्युहनने शत्रुबन्धे ^७कुत्सपुत्रं दुमित्रम् ^८आवः रक्षितवानसि । तथा ^९कुत्सवत्सं कुत्स-
पुत्रं ^{१०}प्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि । अब रक्षणादौ । लङि 'आडजादीनाम्' इत्याडागमः । पादा-
दित्वादनिघातः । पुनरुक्तिरादरार्था । तदानीं ^{११}सुमित्रः नाज्ञेत्थम् ^{१२}अस्तौत् । तथा ^{१३}दुमित्रः
गुणत इत्थम् ^{१४}अस्तौत् । तद्विपरीतं वा द्रष्टव्यम् । 'सुमित्रो नाम्ना दुमित्रो गुणतः' इति कात्या-
यनेन तयोक्तेः । स ^{१५}इत्या इत्थमनेन कृतप्रकारेणास्तौत् अस्तावीत् । इत्यास्तौदिति द्विरुक्तिः
स्तुतिसमाप्त्वर्थी^{१६} ॥ ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्रितो देवादिद्यातीर्थमहेत्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकभीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके यजमानोऽध्यायः

१. त-मु-रथं यज्ञं । २. त१.३.६.७-साधकेनारोहसी^१; त४.५-सायाकमारोहसी^२; त८-साधकेन
रोहसी^३; म२-साधकेन रोहसी^४ । ३. त-म-मु-पयसा । ४. ग१.२-पुस्तकस्थं दशममन्त्रमार्थं-ते तव
श्रिये श्रयणाय पृश्निर्गौः उपसेचनी दोग्ध्री भूत् भवति । श्रिये सेवनाय दर्विः भूमिः अरेपाः अपापा
भवति । यया उत्पादितं सोमं स्वकीये पानसाधन आस्ये उत्तिष्ठसे उत्तरसि । ५. त-म-अध्यत्वेना^५ ।
६. त-म-'प्रति' नास्ति । ७. ग१.२-पुस्तकस्थमेकादशममन्त्रमार्थं-स्तौ वा शतमपि
यद्भवति सोमपात्रं तत् हे असुर्यं असुरहतः त्वा प्रति भवति । तादृशं स्वामयं सुमित्रो गुणतः
नाम्ना दुमित्रः इत्या इत्थमस्तौत् स्तुतवान् । यद्यस्मात् दस्युहत्ये युदे कुत्सपुत्रमावः अरक्षः यस्मात् युदे
कुत्सं प्रावः प्रकर्षेणारक्षः । पुनरुक्तिरादरार्था ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अष्टमे पञ्चमाध्यायं व्याख्याय श्रुतिकोविदः ।

सायणार्थस्ततोऽध्यायं षष्ठं च व्याचिकीर्षति ॥

तत्र 'उभा उ नूनम्' इत्येकादशचर्माद्यमनुवाकापेक्षया सप्तमं सूक्तं त्रैष्टुभमश्विदेवत्यम् । कश्यपपुत्रो भृतांशो नामर्षिः । तथा चानुकम्प्यते—'उभौ भृतांशः काश्यप आश्विनम्' इति । असौर्षमिऽच्छावाकातिरिक्तोऽथ एतस्सूक्तम् । सूत्रितं च—'उभा उ नूनं दैव्या होतारा प्रथमा पुरोहितेति परिधानीया' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

उभा उ नूनं तदिदर्थयेथे वि तन्वाथे धियो वस्त्रापसेव ।

सध्रीचीना यातवे प्रेमजीगः सुदिनेव पृक्ष आ तंसयेथे ॥ १ ॥

उभौ । ऊँ इति । नूनम् । तत् । इत् । अर्थयेथे इति ।

वि । तन्वाथे इति । धियः । वस्त्रा । अपसाऽइव ।

सध्रीचीना । यातवे । प्र । ईम् । अजीगरिति । सुदिनाऽइव । पृक्षः । आ । तंसयेथे इति ॥ १ ॥

हे अश्विनौ उभौ युवां नूनम् इदानीं तदिदं अस्माभिर्दीयमानं हविः क्रियमाणं स्तोत्रमेव अर्थयेथे प्रार्थयथः । 'अर्थं याज्जायाम्' । चौरादिकः । अनुदात्तत् । उः पूरणः । संप्रार्थ्यं च धियः कर्माणि स्तुतीनां वि तन्वाथे विस्तारयथः । 'तनु विस्तारे' । तानादिकः । तत्र दृष्टान्तः । अपसेव अपसा अपस्विनौ कुविन्दौ यथा वस्त्रा वस्त्राणि विस्तारयतः ॥ अपःशब्दान्मस्वर्थीयो विनिः । तस्य 'बहुलं छन्दसि' इति लुक् । प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । उभयत्र सुप आकारः ॥ ईम् अयं यजमानः सध्रीचीना सध्रीचीनौ सहाज्वनौ युवाम् ॥ सहपूर्वादञ्चतेः किनि 'सहस्य सध्रिः' इति सध्यादेशः । 'विभाषाञ्चरदिक्रियाम्' इति खः । सुप आजादेशः ॥ तौ यातवे ॥ तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः ॥ अभिमतप्रार्थय ईम् प्र अजीगः प्रकर्षेण स्तौति । यद्वा युवां प्रति स्तुतीरुद्धरति ॥ 'गु शब्दे' । 'गु निगरणे' वा । एताभ्यां लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्रुः । 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्त्वम् । दीर्घञ्छान्दसः । गुणे कृते हल्ब्यादिना तिपो लोपः ॥ किंच सुदिनेव सुदिनेवञ्चानि यथाऽलं कुर्वन्ति । यद्वा । सुदिना सुदिनौ । अहोरात्रयोः प्रवर्तकत्वेन तद्वन्तौ सूर्या-चन्द्रमसौ स्वरदिमभिर्यथाश्चान्यलंकृतः । तद्वयुवां पृक्षः । अक्षनामैतत् । भोक्तृभिः संपृच्यन्त इति पृक्षोऽज्ञानि । वा तंसयेथे समन्तादलंकृतयः ॥ 'तसि भूष अलंकारे' । चौरादिकः १ ॥

उद्यारैव फर्वरेषु श्रयेथे प्रायोगेव श्वात्र्या शासुरेथः ।

दूतेव हि द्यो यशसा जनेषु मापं स्थातं महिषेवावपानात् ॥ २ ॥

उद्याराऽइव । फर्वरेषु । श्रयेथे इति । प्रायोगाऽइव । श्वात्र्या । शासुः । आ । इयः ।

दूतेनैव । हि । स्थः । यशसा । जनेषु । मा । अप । स्थातम् । महिषाऽइव । अवपानात् ॥ २ ॥

०उष्टारेव । उष्टः कामयेते गन्तव्यं देशमित्युष्टारौ प्रासङ्गस्य बोद्धारान्नङ्वाहाविब ॥ 'वश कान्तौ' इत्यस्मात्तृचि छान्दसं संप्रसारणमिडभावश्च ॥ तौ यथा संपूर्णवासेषु संचरतः तद्वत् ०कर्वरेषु स्तुतिभिर्हविर्मिश्र पूरयितुषु जनेषु ०अयेधे । तत्स्वीकरणार्थमाश्रयः ॥ कर्त्तृतिः पूरणार्थः । अस्मा-
दौणादिको रन्प्रत्ययः ॥ ०प्रायोगेव प्रायोगौ प्रयोक्तव्यान्नङ्वाहाविब । प्रपूर्वायुजेः कर्मणि घञ्युपसर्गस्य दीर्घः । याथादिस्वरेणान्तोदात्तः ॥ तौ यथा ०शान्था शान्थौ । छु क्षिप्रमतर्नं शान्त्रम् ।
तत्र साधू भवतः तद्वत् । यद्वा । युद्धार्थं प्रयोक्तव्यान्वाविब शान्थौ । शान्थमिति धननाम । तत्र भवौ । धनस्य साधकावित्यर्थः । तौ युवां ०शासुः संसितुः स्तोतुः स्तुतिं प्रति ०एषः आगच्छन्वा ।
'इण् गतौ' । आदादिकः । ०दूतेव दूताविब यथा राज्ञः प्रियतमौ दूतौ जनपदेषु वशास्विनौ भवतः
तद्वत् ०जनेषु स्तोतृषु ०यशसा यशस्विनौ ०स्थः ०हि भवथः खलु ॥ अस्तेर्लेटि रूपम् । हिद्योगाद-
निघातः ॥ ०महिषेव महिषाविब यथा श्रान्तौ महिषौ ०अवपानात् । पीयतेऽस्मिन्निति पानं
हृदादि । अधिकरणे लुप् । पानमेवावपानम् । संनिष्ठत्वात् पानान्नापगच्छतः तद्वत्पुत्रात्मस्मदीयाद्विष-
स्तोत्राच्च ०माप ०स्थातं मापक्रम्य तिष्ठतम् ॥ तिष्ठतेर्लेटि 'गातिस्था' इति सिचो लुक् । 'व
माङ्योगे' इत्यडभावः^१ ॥

साकंयुजां शकुनस्यैव पक्षा पक्षेव चित्रा यजुरा गमिष्टम् ।

अग्निरिव देवयोर्दीदिवांसां परिज्मानेव यजथः पुरुत्रा ॥ ३ ॥

साकम्ऽयुजा । शकुनस्यैव । पक्षा । पक्षाऽईव । चित्रा । यजुः । आ । गमिष्टम् ।

अग्निःऽईव । देवयोः । दीदिवांसां । परिज्मानाऽईव । यजथः । पुरुत्रा ॥ ३ ॥

०शकुनस्येव पक्षिण इव यथा पक्षिणः ०पक्षा पक्षौ संहत्य वर्तमानौ तद्वत् ०साकंयुजा
साकंयुजौ सहावियुज्य वर्तमानौ भवथः ॥ युजेः 'सस्द्विष' इत्यादिना क्प् ॥ ०पक्षेव पक्ष इव ॥
सुप आकारः ॥ तौ यथा चायनीयौ तद्वत् ०चित्रा चित्रौ चायनीयौ युवां ०यजुः यजनावस्मदीयौ
०आ ०गमिष्टम् आगच्छतम् ॥ यजेरौणादिको भाव उस्मिन्प्रत्ययः । गमिष्टम् । गमेर्लेटि 'सिञ्जहुलं
लेटि' इति सिप् । सिप आर्षघातुक्त्वात् 'गमेरिद् परस्मैपदेषु' (पा. सू. ७. २. ५८) इती-
डागमः ॥ ०देवयोः देवानिच्छतो यजमानस्य यजे ०अग्निरिव^१ अग्निर्यथा हविर्भिः स्तुतिभिश्च दीप्यते
तद्वत् ०दीदिवांसा दीदिवांसौ स्तुतिभिर्दीप्तौ भवथः ॥ दीप्यतेः कसौ 'वस्वेकात्रात्' इति मिथमा-
दिडभावः । वलि लोपे तुजादित्वाद्भ्यासदीर्घः ॥ ०परिज्मानेव परिज्मानाविब परितो अजतो गच्छतः
कर्मकरणार्थमिति परिज्मानावध्वर्यु इव स्थितौ युवां ०पुरुत्रा बहुषु देशेषु ०यजथः देवान् पूजयथः ।
'अश्विनौ हि देवानामध्वर्यु' (दे. भा. १. १८) इत्याम्नानात् । यद्वा । परिज्मानेव परितो गन्तारी
पुरो वा पश्चाद्वा तौ यथा बहुषु देशेषु यजथः संगच्छमानौ भवथः ॥ 'यत्र देवपूजासंगतिकरणदानेषु' ।
पुरुत्रा । 'देवमनुष्य' इत्यादिना त्राप्रत्ययः ॥

आपी वो अस्मे पितरैव पुत्रोत्रेव रुचा नृपतीव तुयै ।

इयैव पुष्ट्यै किरणैव भुज्यै श्रुष्टीवानेव हवमा गमिष्टम् ॥ ४ ॥

आपी इति । वः । अस्मे इति । पितरौऽईव । पुत्रा । उत्राऽईव । रुचा । नृपती इवेति नृपतीऽईव । तुयै ।

इयौऽईव । पुष्ट्यै । किरणाऽईव । भुज्यै । श्रुष्टीवानाऽईव । हवम् । आ । गमिष्टम् ॥ ४ ॥

१अस्मे अस्माकं १वः युवाम् । पूजायां बहुवचनम् । १आपी^१ प्रासौ^१ बन्धुभूतौ भवथः । १पितरेव पितराविव यथात्र पितरौ प्रति १पुत्रा पुत्रौ बन्धुभूतौ भवतः तद्वत् । यद्वा । पुत्रा । पृष्ठा आकारः । पुत्राणां पितरौ बन्धू । तथा १उग्रेव उग्राविव यथोग्रौ स्वतेजसोद्गूणावग्न्यादित्यौ यथा रोचमानौ^१ भवतः तद्वत् १रुचा दीप्त्या युक्तौ । रोचतेभावे क्तिप् । 'सावेकाचः' इति विभक्ते उदात्तत्वम् । यद्वा । रुचा आरोचमानौ भवथः । रोचतेरिगुपधलक्षणः कः । सुप आकारः ॥ १नृपतीव यथा नृणां पालयितारौ राजानौ संभ्रमयुक्तायै सेनायै रक्षकत्वेन भवतः तद्वत् १तुयै कर्मार्थं त्वरमाणायै संभ्रमकत्वायै जनतायै युवामभीष्टदातृत्वेन भवथः । 'तुर त्वरणे' । 'हृगुपधात्किन्' (उ. सू. ४. ११९) इतीप्प्रत्ययः । 'कृदिकारादकिन्ः' (पा. सू. ४. १. ४५ ग.) इति ङीप् । 'उदा-चयणो ह्यपूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १इयैव ह्यर्थाविव । इराक्षम् । तत्र भवौ । भवार्ये यत् । अन्नवन्तावाह्यौ स्वजनपरितोषणाय भवतः । तद्वद्युवां १पुष्ट्यै धनादिदानेनास्माकं परितोषणाय भवथः । १किरणेव किरणाविव यथाग्न्यादित्यकिरणौ^१ सर्वेषां प्रकाशनादिद्वारेण भोगाय भवतः तद्वत् १भुज्ये स्तोतॄणां परिभोगाय भवथः । १श्रुष्टीवानेव श्रुष्टिवन्ताविव । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । मत्वर्यार्थो वनिप् । तद्वन्तावश्चौ यथा लक्ष्यं देशं प्रति शीघ्रं गच्छतः तद्वत् । यद्वा । श्रुष्टीवानेव । श्रुष्टीति सुखनाम । तद्वन्तौ पुरुषौ यथा क्रीडार्थमागच्छतः तद्वद्युवां १हवम् अस्मदीयमाह्वानं प्रति १आ १गमिष्टम् आगच्छतम् ॥ हवम् । 'भावेऽनुपसर्गस्य' इति ह्यतेरप् संप्रसारणं च ॥

वंसगेव पूषर्या शिम्बाता मित्रेव ऋता शतरा शतपन्ता ।

वाजेवोच्चा वयसा घर्म्येष्ठा मेषवेष्ठा सपर्या^३ पुरीषा ॥ ५ ॥

वंसगाऽइव । पूषर्या । शिम्बाता । मित्राऽइव । ऋता । शतरा । शतपन्ता ।

वाजाऽइव । उच्चा । वयसा । घर्म्येऽस्था । मेषाऽइव । इषा । सपर्या । पुरीषा ॥ ५ ॥

१वंसगेव वंसगादिभ्य जननीयगमनौ वृषभाविव तौ यथा १पूषर्या पूषर्यौ पूषणे भवौ । पुष्टा-वयवावित्यर्थः । तद्वद्युवां स्कीताङ्गवयवौ । 'पुष पुष्टौ' । अस्मादौणादिको भावेऽरन्प्रत्ययः । तद्वन्तात् 'भवे छन्दसि' इति यत् । तिस्वरितम् । तथा १शिम्बाता शिम्बातौ । सुखनामैतत् शिम्बेन दुःखानां तनूकरणेन हेतुना आतं व्याप्तमिति । 'शिन् निश्चाने' । अस्माच्छिम्बमिति बाहुलकाद्-प्रत्ययो मुक्च निपात्यते । अततेः कर्मणि घञ् । सुप आत्मादेशः । सुखकरो भवथः । १मित्रेव मित्राविव । मित्रशब्देन वरुणोऽप्युपलक्ष्यते सहावस्थानात् । मित्रावरुणाविव १ऋता ऋतौ सत्यभूतौ तद्वद्यथार्थदक्षिणौ भवथः । तथा १शतरा शतं शतसंख्याकानि बहूनि राधो धनानि ययोः सन्ति तौ तथोक्तौ । सुपो ङादेशः । यद्वा । शतमनेकमिन्द्रियप्रसादादि राति ददातीति शतरा सुखम् । तेन तद्वन्तौ । १शतपन्ता शतपन्तौ तीक्ष्णस्तुतिकौ । शतं तीक्ष्णम् । पन्तम् । पनतेर्बाहुलकाच्च (उ. सू. ३. ८६) । यद्वा शतपन्ता । शतेन दुःखानां तनूकरणेन पन्थते स्तूयत इति शतपन्तं सुखम् । 'शो तनूकरणे' । निष्ठा । पन्तेस्तन् । तेन युवां सुखवन्तौ भवथः । यद्यपि शिम्बाता शतरा शतपन्ता इति त्रीण्यपि सुखनामानि तथापि कालत्रयेऽप्यश्विनोः सुखकरत्वस्य विवक्षितत्वेन विषय-भेदादपौनस्त्यम् । १वाजेव वाजाविव यथाश्वौ धासादिनोबतौ संपूर्णावयवौ तद्वत् १वयसा हवी-रूपेणाग्नेन हेतुना १उच्चा उच्चैर्वर्तमानौ । पुष्टावित्यर्थः ॥ उच्चा । उच्चैःशब्दात्सुपो ङादेशः । द्विष्वादि-

१. त-आपूर्व्यौ; म१.२.४.८-वापी आप्र्यौ; म७-आपीव्यौ । २. म२-इचा रोचमानौ । ३. त-भ-मु-यथाभेदादित्यकिणौ ।

लोपः ॥ 'धर्म्येष्टा धर्मस्थौ । धर्म दीप्तमन्तरिक्षम् । तत्संबन्धिनि देशे सूर्याचन्द्रमसौ रूपेणावस्थितौ भवथः । 'सूर्याचन्द्रमसौ' (निरु. १२. १) इति यास्कः । यद्वा । धर्म्यं प्रवर्यं भवं धर्म्यं हविः । तत्र देवतात्वेनावस्थितौ भवथः ॥ तिष्ठतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति चिच् । 'तद्गुरुषे कृति बहुलम्' इति पूर्वपदस्य सप्तम्या अलुक् ॥ 'मेधेव मेधाविव । तौ यथाश्वेन परिचरणीयौ तद्गुणवाम्' 'इषा हवीरूपेणाश्वेन' 'सपर्या सपर्या परिचरणीयौ भवथः । सपरशब्दः कण्ठ्वादिः । सपर्यतिः परिचरणकर्मा । 'पुरीषा पुरीषौ धनादिदानेन स्तोतॄणां पोषयितारौ यद्वा हविर्भिः पोषणीयौ भवथः । 'पुरीषं पुष्पातेः पोषयतेवौ' (निरु. २. २२) इति यास्कः ॥ ११ ॥

सृण्येव जर्भरीं तुर्फरीतू नैतोशेव तुर्फरीं पर्फरीकां ।

उदन्यजेव जेमना मदेरु ता मे जराय्वजरं मरायु ॥ ६ ॥

सृण्याऽइव । जर्भरी इति । तुर्फरीतू इति । नैतोशाऽइव । तुर्फरी इति । पर्फरीका ।

उदन्यजाऽइव । जेमना । मदेरु इति । ता । मे । जरायु । अजरम् । मरायु ॥ ६ ॥

'सृण्येव सृण्याविव । सृणिरङ्कुशः । 'तत्र साधुः' इति यत् । अङ्कुशाहौ मत्तगजाविव 'जर्भरी गात्रविनामं कुर्वन्तौ ॥ 'जभ जृभि गात्रविनामे' । अस्मादौणादिको रिप्रत्ययः ॥ यद्वा । सृण्येव । सृणिर्द्विविधा । मत्तगजस्यैकत्रावस्थापक्षिभ्येका । अपरा बाधयित्री ॥ 'सतः किञ्च' (उ. सू. ४. ४९; १०४) इत्यौणादिको निप्रत्ययः । किष्वाद्गुणः । 'कुदिकारादिकिनः' इति ङीप् । सुप आकारः । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति स्वरितः ॥ तादृश्यौ सृण्याविव जर्भरी भर्तारावेकत्रैवावस्थापकौ । तथा 'तुर्फरीतू तर्फितारौ शत्रूणां हन्तारौ । जर्भरी । भरतेपङ्क्तुजान्तादौणादिक इप्रत्ययः । अभ्यासस्य जकारश्छान्दसः । 'तृफ तृम्फ हिंसायाम्' । अस्मात्तृजन्तस्य तुर्फरीतारावित्थस्य पृषोदरादित्वाद्गुणविकारः । यद्वा । अस्माद्वाहुलकादौणादिकोऽरीतुप्रत्यय उल्बं च । अत्र निकृत्— 'द्विविधा सृणिर्भवति भर्ता च हन्ता च तथाश्विनौ चापि भर्तारौ जर्भरी भर्तारावित्थस्तुर्फरीतू हन्तारौ' (निरु. १३. ५) इत्यादि । 'नैतोशेव । नितोशतिर्वचकर्मा । नितोशयतीति नितोशः । तस्यापत्यं नैतोशः । ताविव 'तुर्फरी शत्रूणां हन्तारौ ॥ तृफतिर्हिंसायः । अस्मादौणादिको रिप्रत्यय उल्बं च ॥ 'पर्फरीका पर्फरीकौ शत्रूणां विदारयितारौ । 'निफला विशरणे' । अस्मात् 'पर्फरीकादयश्च' (उ. सू. ४. २०) इतीकप्रत्ययान्तो निपात्यते ॥ यद्वा । स्तोतृजनानां धनादिदानेन पूषयितारौ 'पू पालनपूरणयोः' । अस्मादीकनि पूर्ववत्सर्वं निपात्यते । फर्वतेः पूरणार्थाद्वा ॥ 'उदन्यजेव उदन्यजे इव । उदके भवमुदन्यम् ॥ 'पद्भोमास्' (पा. सू. ६. १. १३) इत्यादिनाकाशमृत्तिव्युद्भादेशः ॥ तत्र जाते रत्ने इव निर्मलौ । कान्तियुक्तावित्थयः । 'जेमना जेमनौ जयशीलौ ॥ जयतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिच् । दीर्घाभावश्छान्दसः ॥ 'मदेरु बलातिशयेन मनीं स्तुत्यौ वा । 'ता तौ पूर्वोक्तगुणावस्थिनौ युवां 'मे मदीयं' 'जरायु' जरायुजम् अत एव 'मरायु मरणशीलं शरीरम्' 'अजरं जरारहितं मरणधर्मरहितं कुरुतम् ॥ 'नजो जरसरमित्रमुताः' इति नज उत्तरस्य जरशब्दस्याद्युदात्तत्वम् ॥

पजेव चर्चरं जारं मरायु क्षत्रेवार्थेषु तर्तरीथ उग्रा ।

ऋभू नापत्स्वरमज्रा खरजुर्वायुर्न पर्फरत्क्षयद्रयीणाम् ॥ ७ ॥

पञ्चाऽईव । चर्चैरम् । जारम् । मरायु । क्षवऽईव । अर्थेषु । तर्तरीयः । उग्रा ।
ऋभू इति । न । आपत् । खरमज्जा । खरऽज्जुः । वायुः । न । पर्फरत् । क्षयत् । रयीणाम् ॥७॥

हे उग्रा उग्रालुङ्गतेजस्कावशिनौ पञ्चैव पञ्चाविव प्राजितबलौ वीराविव स्थितौ । यद्वा । पञ्चैव । 'जि जि अभिभवे' । पादाभ्यामभिभवन्तौ समर्थाविव स्थितौ । युवां पचर्चं चरणशीलं पजारं जरायुकम् अत एव मरायु मरणशीलं मदीयं शरीरम् अर्थेषु गन्तव्येषु तरीतव्येष्वपादादिषु पक्षघेव । उदकनामैतत् । उदकमिव तर्तरीयः अत्यन्तं तारयथः ॥ 'तृ प्लवनतरणयोः' । यङ्लुगन्ताच्छटि 'छन्दस्युभयथा' इति थस आद्यधातुकत्वेनेडागमः । 'वृत्तो वा' (पा. सू. ७. २. ३८) इति दीर्घः ॥ ऋभू पन ऋभू इव । दाष्टान्तिकसाम्याद् द्विवचनम् । ऋभू यथा स्वनिर्मितो रथ आपत् तद्वत् खरमज्जा खरं तीक्ष्णं मज्जयितारौ शोधयितारौ । अत्यन्तं शुद्धबलावित्यर्थः ॥ 'टुमस्त्रो जुद्धौ' । अस्मादौणदिको रप्रत्ययः ॥ तादृशौ युवां पसरज्जुः तीक्ष्णगतिरतिशयेन वेगवान् ऋभुभिर्दत्तो रथो युवाम् आपत् आप्नोत् ॥ 'आप्ल व्याप्तौ' । लुङि लुदिच्वात् छैरङ् ॥ स रथः वायुर्न वायुरिव पर्फरत् सर्वत्रापरयत् । सर्वत्र व्यासवानित्यर्थः ॥ 'फर्व पूरणे' । अस्माल्लेटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । अभ्यासस्य ह्णागमो बलोपश्च । 'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमः ॥ ततः स रथः पश्यीणां घनानां घनानि पक्षयत् शत्रुभ्य आगमयत् ॥ 'क्षि निवासगत्योः' । अस्मादन्तर्णीति-प्यथाल्लेव्यडागमः ॥ यद्वा । क्षयतिरैश्वर्यकर्मा । घनानामीष्टे ॥ छान्दसमनुदात्तत्वम् ॥

पुतरेव चचरा चन्द्रनिर्णिङ्मनःऋज्ञा मनन्या न जग्मी ॥ ८ ॥

पुतरेव चचरा चन्द्रनिर्णिङ्मनःऋज्ञा मनन्या न जग्मी ॥ ८ ॥

घर्माऽईव । मधु । जठरे । सनेरु इति । भगेऽअविता । तुर्फरी इति । फारिवा । अरम् ।

पतराऽईव । चचरा । चन्द्रनिर्णिङ् । मनःऽऋज्ञा । मनन्या । न । जग्मी इति ॥ ८ ॥

पचर्चं घर्माविव महावीराविव जठरे स्वोदरे मधु मधुनः । षष्ठ्या लुक् । घृतस्य सनेरु संभकारौ । 'वन षण संभकौ' । अस्मादौणदिक एरुप्रत्ययः ॥ भगेऽअविता । भगो धनम् । तद्विषय-रक्षणयुक्तौ । अवतेर्भावे क्तः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति बहुलवचनात् बहुव्रीहावप्यलुक् । यद्वा । अवतेस्तृजन्तस्य सुपो डादेशः । स्वरस्तु छान्दसः ॥ अरम् अलं तुर्फरी शत्रूणां हिसितारौ अत एव फारिवा । फारिरायुधम् । तद्वन्तौ भवतः । स्फुरतिर्वधकर्मा । अस्माणिचि 'चिस्फुरोर्णौ' (पा. सू. ६. १. ५४) इत्यात्वम् । तदन्तादिप्रत्ययः । सकारलोपश्छान्दसः । 'छन्दसीवनिपौ' इति मत्वर्थीनो वनिष् । सुपो डादेशः ॥ पतरेव पतराविव पतनशीलौ पक्षिणाविव चचरा संचरन्तौ चन्द्रनिर्णिङ् । निर्णिगिति रूपनाम । सुपो लुक् । चन्द्रनिर्णिङौ चन्द्रसदृशरूपयुक्तौ । यद्वा । चन्द्रमाहादकं रूपं यथोस्तौ वर्तते । मनःऋज्ञा मनसा प्रसाधनं यथोस्तौ । ऋजतिः प्रसाधनकर्मा । अस्माद्भावे वञ् । बहुव्रीहिसवरः । मनन्या न मनन्या यथा । मनने साधु । स्तुत्यावित्यर्थः ॥ मननशब्दात् 'तत्र साधुः' इति यत् । तित्स्वरितम् ॥ तादृशाविव जग्मी यज्ञं प्रत्यागमनशीलौ भवतः ॥ भगेः 'आहगमहन' इति किन्प्रत्ययः ॥

बृहन्तैव गम्भरेषु प्रतिष्ठां पादैव गाधं तरते विदाथः ।

कर्णैव शासुरनु हि स्मराथोऽज्ञैव नो भजतं चित्रमम्रः ॥ ९ ॥

बृहन्ताऽइव । गम्भीरेषु । प्रतिऽस्थाम् । पादाऽइव । गाधम् । तरते । विदाथः ।
कर्णीऽइव । शासुः । अनु । हि । स्मराथः । अंशाऽइव । नः । भजतम् । चित्रम् । अप्रः ॥९॥

वृहन्तेव बृहन्ताविव प्राञ्च पुरुषौ यथा गम्भीरेषु^१ गहनेषु जलेषु प्रतिष्ठां विन्दतः तद्वत्
गहनेषु गम्भीरेषु दुष्पवेषेषु स्थानेषु प्रतिष्ठाम् अवस्थितिमासदं युवां विदाथः^२ जानीथः । पादेव
पादाविव यथा तरते । पष्ठर्थे चतुर्थी । तरतः पुरुषस्य पादौ यथा गाधं जलं विचः तद्वत्पुवां
तार्येषु जलेषु गाधं विदाथः जानीथः । 'विद ज्ञाने' । लेख्याडागमः । कर्णेव यथा कर्णावुक्तं शब्दं
विदतुः तद्वत्पुवां शासुः शासितारं स्तुतिं कुर्वाणं जनम् अनु वि स्मराथः अनुकूलं जानीथः
खलु । स्मरतेर्लेख्याडागमः । हियोगादनिवातः । 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' (पा. सू. २. ३. ५२)
इति शासुरित्यस्य षष्ठी । अंशेव अंशाविव यथावयवौ^३ तद्वन्तं यज्ञं भजेते तद्वत्पुवां नः अस्मादीयं
चित्रं चायनीयम् अप्रः कर्म भजतम् आश्रयतम् ॥ अप्रः । 'आप्त व्याप्तौ' । अस्मादापः कर्मा-
ख्यायां 'हस्वो नुद् च वा' (उ. सू. ४. २०७) इत्यसुन् तत्संनियोगेन हस्वो नुडागमश्च ।
नित्स्वरेणाद्युदात्तः ॥

आरङ्गरेव मध्वरेयेथे सारधेव गवि नीचीनबारे ।

कीनारेव स्वेदमासिष्विदाना क्षामेवोर्जा सूयवसात् सचेथे ॥ १० ॥

आरङ्गराऽइव । मधु । आ । ईरयेथे इति । सारधाऽइव । गवि । नीचीनऽबारे ।

कीनाराऽइव । स्वेदम् । आऽसिष्विदाना । क्षामऽइव । ऊर्जा । सुयवसऽअत् । सचेथे इति ॥ १० ॥

आरङ्गरेव । 'गृ शब्दे' । अस्माद्भावे ऋदोरप् । अरमलं पर्वासं गरः शब्दनम् । तस्य
संबन्धिनौ ॥ 'तस्येदम्' इत्यण् ॥ शब्दवन्तौ मेधाविव यथा मधु जलं प्रेरयतः तद्वत्पुवाम् प्रेरये-
प्रेरयथः ॥ 'ईर प्रेरणे' । चौरादिकः ॥ सारधेव सारधाविव । सारधा मधुमक्षिका । सारधैव सारधा ।
प्रज्ञादिवाद्यण् (पा. सू. ५. ४. ३८) । ते^४ यथा नीचीनबारे नीचीनद्वारे मधुपुष्पे मधु प्रेरयतः
तद्वत्पुवां नीचीनबारे न्यग्भूतद्वारे गवि गोरूपसि क्षीरं प्रक्षिपयः । कीनारेव कीनाराविव कुक्षित-
मनुष्यौ यथा स्विद्यमानौ भवतः तद्वत् स्वेदं स्विद्यमानं जलम् आसिष्विदाना वा समन्तात्
स्वेदयन्तौ प्रक्षारयन्तौ भवथः ॥ 'जिष्विदा गात्रप्रक्षरणे' । अनुदात्तेत् । तस्माच्छान्दसे छिटि
कानजादेशः ॥ क्षामेव । 'क्षै जै पै क्षये' । अस्मादातो मविद् । हस्वश्छान्दसः । क्षामा क्षीणा
गौः सुयवसात् । अदेः क्तिप् । शोभनं यवसं घासादिकं भक्षयन्ती क्षीररूपेणाग्नेन समवेता यथा
भवति तद्वत्पुवाम् ऊर्जा हवीरूपेणाग्नेन सचेथे संगच्छेथे ॥ 'यच समवाये' ॥

ऋध्याम् स्तोमं सनुयाम् वाजमा नो मन्त्रं सरयेहोर्प यातम् ।

यशो न पक्वं मधु गोष्वन्तरा भूतांशौ अग्निनोः काममप्राः ॥ ११ ॥

ऋध्याम् । स्तोमम् । सनुयाम् । वाजम् । आ । नः । मन्त्रम् । सरया । इह । उप । यातम् ।

यशः । न । पक्वम् । मधु । गोषु । अन्तः । आ । भूतऽअंशः । अग्निनोः । कामम् । अप्राः ॥ ११ ॥

१. त-म- 'गम्भीरेषु' नास्ति । २. ग-त-म- 'विदाथः' नास्ति । ३. ग-त-म- यथा वक्ष-
स्यावयवौ । ४. त-म- तथा ।

हे अश्विनौ वयं ऽस्तोमं त्रिवृत्पञ्चदशादिकम् ऽऋध्याम ऋध्यास्म वर्धयेम ॥ 'ऋधु वृद्धौ' । अस्मादाशीर्लिङि 'किदाशिषि' इति यासुटः क्तिवम् ॥ ऽवाजं हविल्लक्षणमच्चं युवाभ्यां ऽसनुयाम प्रयच्छेम ॥ 'षणु दाने' । तानादिकः । विधिलिङ् । वाक्यभेदादनिघातः ॥ तस्माद्युवां ऽसरथा सरथौ समानरथावेकमेव रथमारूढौ सन्तौ ऽहह अस्मिन् कर्मणि ऽनः अस्मदीयं ऽमन्त्रं मननीयं स्तोत्रम् ऽउप ऽथातम् उपागच्छतम् । ऽगोष्वन्तः । गोरुधस्यवस्थितं ऽपक्वं परिणतम् अत एव ऽमधु मधुरं ऽयशो ऽन । यश इत्यञ्जनम् । नश्चार्थे । क्षीराज्यादिलक्षणं महावीरिऽवनीयमानमन्नं चापेक्ष्यागच्छत-मिति संबन्धः । एवमुक्तप्रकारेण ऽभूतांशः एतन्नामर्षिः ऽअश्विनोः ऽकामम् अभिलाषमात्मीयाभिः स्तुतिभिः ऽआ ऽअप्राः आपूरयत् । संपूर्णमकार्षीदित्यर्थः ॥ 'प्रा पूरणे' । आदादिकः । व्यत्ययेन मध्यमः । अत्राश्विने सूक्ते सर्वाण्यपि पदानि दुर्व्युत्पादान्यस्माभिर्दिङ्मात्रं प्रदर्शितानि । एवं निरुक्तव्याकरणादिभिरर्थविशेषे बुद्धिमद्भिरुच्येयानि ॥ २ ॥

'आविः' इत्येकादशार्चमष्टमं सूक्तम् । दिव्यो नामाङ्गिरस ऋषिः । प्रजापतेः सुता दक्षिणा सा वा ऋषिका । 'शतधारं वायुम्' इति चतुर्थी जगती शिष्टा दश त्रिष्टुभः । अनेन सूक्तेन ऋत्विग्भ्यो दीयमाना दक्षिणा तद्वातारो यजमाना वा स्तूयन्ते । अतः सैव देवता । तथा चानु-क्रान्तम्- 'आविर्दिव्यो दक्षिणा वा प्राजापत्या दक्षिणां तद्वातृन्वास्तौचतुर्थी जगती' इति । गतो विनियोगः ॥

आविरभून्महि माघोनमेषां विश्वं जीवं तमसो निरमोचि ।

महि ज्योतिः पितृभिर्दत्तमागादुरुः पन्था दक्षिणाया अदर्शि ॥ १ ॥

आविः । अभूत् । महि । माघोनम् । एषाम् । विश्वम् । जीवम् । तमसः । निः । अमोचि ।

महि । ज्योतिः । पितृऽभिः । दत्तम् । आ । अगात् । उरुः । पन्थाः । दक्षिणायाः । अदर्शि ॥ १ ॥

इदं सूक्तं दक्षिणाया वा तद्वातृणां वा स्तावकम् । दक्षिणा तु यागाङ्गं यागस्तु सायंकाले न क्रियते । 'न सायमस्ति देवया अजुष्टम्' (ऋ. सं. ५. ७७. २) इत्यादिश्रवणात् । तस्मात् अह्नयेव कर्तव्यः । अहश्च सूर्योदयात्पश्चाद्ववतीति सूक्तादौ सूर्योदयोऽभिधीयते । ऽमाघोनम् । मघवेन्द्रः^१ । इन्द्रश्च सूर्यः 'चैत्रमासे तयोरिन्द्रः' इति स्मरणात् । तस्य संबन्धि ॥ 'तस्येदम्' इत्यण् । अतद्धिते प्रत्यये संप्रसारणमभिहितम् (पा. सू. ६. ४. १३३) । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद्वा तद्धितेऽपि संप्रसारणम् ॥ सूर्यात्मकस्येन्द्रस्य स्वभूतं ऽमहि महत् तेजः ऽएषां यजमानानां यागासिद्धयर्थम् ऽआविरभूत् । प्रकाशितमुद्गतमभूत् । तत्र ऽविश्वं सर्वं ऽजीवं स्थावर-जङ्गमात्मकं जगत् ऽतमसः सकाशात् ऽनिरमोचि^२ निर्मुक्तमभूत्^३ । मुञ्चतेः^३ कर्मलुङि चिणि रूपम् । अथानन्तरं ऽपितृभिः यत् पितृभिर्देवैः^४ दत्तं नो^५ हविषामागमनाय तत्^६ ऽमहि महत् ऽज्योतिः सूर्याख्यम् ऽआगात् आगच्छति । पश्चात् ऽदक्षिणायाः यागाङ्गभूतायाः ऽउरुः महत् ऽपन्थाः मार्गः ऽअदर्शि सर्वैर्यजमानैर्दृष्टोऽभूत् । सर्वे यागं कृत्वा ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दत्तवन्त इत्यर्थः ॥

उच्चा दिवि दक्षिणावन्तो अस्थुर्ये अश्नुदाः सह ते सूर्येण ।

हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते वासोदाः सोम प्र तिरन्तु आयुः ॥ २ ॥

१. त-भ-माघोन इन्द्रः । २. भ- 'निरमोचि निर्मुक्तमभूत्' नास्ति; त४.५-तेन निर्मुक्तमभूत् । ३. भ- 'मुञ्चतेः...तत्' नास्ति । * त४.५-आत्मनो ।

उच्चा । दिवि । दक्षिणाऽवन्तः । अस्थुः । ये । अश्वऽदाः । सह । ते । सूर्येण ।
हिरण्यऽदाः । अमृतऽत्वम् । भजन्ते । वासऽदाः । सोम । प्र । तिरन्ते । आयुः ॥ २ ॥

वदक्षिणावन्तः दक्षिणाया देयत्वेन तद्वन्तो दक्षिणां दत्तवन्तो यजमानाः । उच्चा उच्चैः स्थानैः स्थिते । दिवि द्युलोके । अस्थुः तिष्ठन्ति । सामान्येनोक्त्वा दातृविशेषाणां फलविशेषमाह । अश्वदाः अश्वानां दातारः । ये यजमानाः । ते सूर्येण सर्वस्य स्वस्वकर्मणि प्रेरकेणादित्येन सह तिष्ठन्ति । ये हिरण्यदाः^१ हिरण्यदातारः ते अमृतत्वम् अमरणधर्मत्वं देवत्वं भजन्ते । ‘अमृतं वै हिरण्यम्’ (तै. सं. ५.२.७.२) इत्याम्नानात् । तथा ‘सौम्यं वै वासः’ (तै. ब्रा. २.२.५) इति श्रवणात् सोम एव संबोध्यते । हे सोम । वासोदाः स्वदेवत्यवस्त्राणां^२ दातारो ये सन्ति ते स्वया सह तिष्ठन्तीति शेषः । एते सर्वे आयुः जीवनं प्र तिरन्ते प्रवर्धयन्ति । प्रपूर्वस्तिरतिर्बुद्धयर्थः ॥

दैवीं पूर्तिर्दक्षिणा देवयज्या न कवारिभ्यो नहि ते पूणन्ति ।

अथा नरः प्रयतदक्षिणासोऽवद्यभिया बहवः पूणन्ति ॥ ३ ॥

दैवीं । पूर्तिः । दक्षिणा । देवऽयज्या । न । कवऽअरिभ्यः । नहि । ते । पूणन्ति ।
अथ । नरः । प्रयतऽदक्षिणासः । अवद्यऽभिया । बहवः । पूणन्ति ॥ ३ ॥

‘दैवी देवसंबन्धिनी ॥ ‘देवाद्यजौ’ (पा. सू. ४. १. ८५. ३) इत्यञ् । तादृशी पूर्तिः पालिनी तत्साध्या । देवयज्या ॥ ‘छन्दसि निष्टक्यं’ (पा. सू. ३. १. १२३) इति निपातितः ॥ देवयागः । तदङ्गभूता । दक्षिणा । न । कवारिभ्यः ॥ ‘अ गतौ’ इत्यस्य ‘अच इः’ (उ. सू. ४.१.३८) इतीप्रत्ययः ॥ कुस्तिगन्तव्योऽयष्टृभ्यः । एतेभ्यो न भवति । यद्वा । देवानां स्वभूता पूर्तिः पूरयित्री स्तुतिभिर्हविर्भिश्च तादृशी देवयज्या दक्षिणा च तेभ्यो न भवतः । तत्र हेतुरुच्यते । हि यस्मात् । ते कुस्तिगन्तारः । नहि । पूणन्ति देवान् स्तुतिभिर्हविर्भिश्च न प्रीणयन्ति । ‘पूण प्रीणने’ । तौदादिकः । अथ इति प्रश्ने । यष्टृणां देवयागादि कथं भवति । उच्यते । नरः कर्मणा नेतारः अत एव प्रयतदक्षिणासः दत्तदक्षिणाः बहवः यजमानाः । अवद्यभिया ॥ ‘अवद्यप्यवर्षा गङ्गं’ (पा. सू. ३. १. १०१) इति यत्प्रत्ययान्तत्वेन निपातितः ॥ पापभिया । विहिताननुष्ठाने दुरितानि भवन्ति खलु । तस्मात्तद्गीत्या । पूणन्ति देवान् प्रीणयन्ति । तस्माद्यष्टृणां देवपालनयागदक्षिणा भवतीत्यर्थः^३ ॥

शतधारं वायुमर्कं स्वविदं नृचक्षसस्ते अभि चक्षते हविः ।

ये पूणन्ति प्र च यच्छन्ति संगमे ते दक्षिणां दुहते सप्तमातरम् ॥ ४ ॥

शतऽधारम् । वायुम् । अर्कम् । स्वःऽविदम् । नृचक्षसः । ते । अभि । चक्षते । हविः ।
ये । पूणन्ति । प्र । च । यच्छन्ति । सम्ऽगमे । ते । दक्षिणाम् । दुहते । सप्तऽमातरम् ॥ ४ ॥

वशतधारं बहुधारेणोपेतं । वायुम् एतन्नामकं । स्वविदं स्वर्गस्य लम्भकं सर्वस्य नेतारं वा । अर्कम् अर्चनीयमादित्यं च एतौ नृचक्षसः नृणां द्रष्टृनन्यामिन्द्रादीन् देवांश्चाभिलक्ष्य । ते यजमानाः । हविः चक्षते । तेभ्यो दातुं पश्यन्ति जानन्ति^४ । चष्टेलटि रूपम् । किंच । संगमे । कर्मकरणार्थम्

१. त-भ-‘हिरण्यदाः’ नास्ति । २. त-भ-सु-‘तदेवत्यं’ । ३. त-भ-१.२.४.८-भवतीत्यर्थः ।

४. त-भ-‘जानन्ति’ नास्ति ।

ऋत्विजोऽत्र संगच्छन्त इति संगमः ॥ 'ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च' इत्यधिकरणेऽपु । थाथादिस्वरः ॥ तस्मिन् यज्ञे ष्ये यथारः षृण्वन्ति स्तुतिभिः प्रीणयन्ति । ये षच तेभ्यो देवेभ्यो हवींषि षप्र षयच्छन्ति । उभयत्र यद्योगादनिवातः । षते षसप्तमातरम् । सप्तसंख्याका मातृभूता अग्निष्टोमादिसंस्था यस्यां भवन्ति सा । यद्वा । सप्तसंख्याका मातरः कर्मणां निर्मातारः कर्तारो होत्रादयः सन्ति । तादृशीं षदक्षिणां षदुहते ऋत्विग्भ्यो दुहन्ति ॥

दक्षिणावान् प्रथमो हूत एति दक्षिणावान् ग्रामणीरग्रमेति ।

तमेव मन्ये नृपतिं जनानां यः प्रथमो दक्षिणामाविवाय ॥ ५ ॥

दक्षिणाऽवान् । प्रथमः । हूतः । एति । दक्षिणाऽवान् । ग्रामऽनीः । अग्रम् । एति । तम् । एव । मन्ये । नृपतिम् । जनानाम् । यः । प्रथमः । दक्षिणाम् । आऽविवाय ॥ ५ ॥

षहूतः ऋत्विग्भिराहुतः षदक्षिणावान् यजमानः षप्रथमः सर्वेषां मुख्यः सन् षएति सर्वत्र गच्छति । तथा षग्रामणीः ग्रामाणां नेता धनवत्त्वेन तेषां कर्ता षदक्षिणावान् सः षअग्रमेति । सर्वेषां प्रथममेव गच्छति । षतमेव षनृपतिं नराणां पालयितारमिति षमन्ये ऋषिरहमवबुध्ये षप्रथमः षयः^१ षजनानां षदक्षिणाम् षआविवाय आगमयति । वी गत्यादिषु । तस्य लिटि रूपम् । तं नृपतिमिति मन्ये । यद्वा । जनानामिति पूर्ववाक्यशेषः । जनानां मध्ये तमेव मनुष्याणां स्वामिनमिति मन्ये ॥ ३ ॥

तमेव ऋषिं तमु ब्रह्माणमाहुर्ब्रह्मन् सामगामुक्थशासम् ।

स शुक्रस्य तन्वो वेद तिस्रो यः प्रथमो दक्षिणया रराध ॥ ६ ॥

तम् । एव । ऋषिम् । तम् । ऊँ इति । ब्रह्माणम् । आहुः । यज्ञऽन्यम् । सामऽगाम् । उक्थऽशासम् । सः । शुक्रस्य । तन्वः । वेद । तिस्रः । यः । प्रथमः । दक्षिणया । रराध ॥ ६ ॥

षतमेव दक्षिणया दातारम् षऋषिम् अतीन्द्रियार्थदर्शिन् यद्वा सत्कर्मकरणेन ऋषिमित्याहुः । तथा षतसु तमेव षब्रह्माणमाहुः । किञ्च तमेव षयज्ञन्यम् ॥ 'णीञ् प्रापणे' । किप् । 'उदात्तस्वरित-योर्थेणः' इत्यमः स्वरितत्वम् ॥ यज्ञस्य नेतारमप्यर्थमित्याहुः । तमेव षसामगां साम्नां गातार-मिति । तथा षउक्थशासम् । 'शन्सु स्तुतौ' । किप् । संहितायां दीर्घश्छान्दसः । उक्थशासं शास्त्राणां संसितारं होतारमिति ब्रुवन्ति । दक्षिणादानेन तत्कर्मणः परिग्रहात् । षसः दाता षशुक्रस्य दीप्यमानस्य ज्योतिषः षतिस्रः षतन्वः अग्निवैद्युतादित्यात्मकानि त्रीणि शरीराणि षवेद जानाति । यद्वा । शुक्रस्य दीप्तस्थाग्रेराहवनीयाद्यात्मकानि^२ त्रीणि शरीराणि जानाति । षप्रथमः मुख्यः षयः जनः षदक्षिणया रराध ऋत्विगादीनारधयति ॥ 'राध संसिद्धौ' । लिटि रूपम् । लिस्वरः ॥

दक्षिणां दक्षिणा गां ददाति दक्षिणा चन्द्रमुत यद्विरण्यम् ।

दक्षिणां वनुते यो न आत्मा दक्षिणां वर्म कृणुते विजानन् ॥ ७ ॥

दक्षिणा । अश्वम् । दक्षिणा । गाम् । ददाति । दक्षिणा । चन्द्रम् । उत । यत् । हिरण्यम् । दक्षिणा । अश्वम् । वनुते । यः । नः । आत्मा । दक्षिणाम् । वर्म । कृणुते । विऽजानन् ॥ ७ ॥

वदक्षिणा तद्वातृभ्यः वअं वददाति । तथा वगां च ददाति । तथा वचन्त्वं सुवर्गं ददाति । वउत अपि च वयद्विरण्यं रजतमस्ति । 'रजतं द्विरण्यम्' (तै. सं. १.५.१, २) इत्याम्नानात् । तच्च ददाति । किंच सा वअं ववुते ददाति । वनोतिरत्र दानार्थः । तस्मात् वनः अस्मदीयः वयः वआत्मा अस्ति सः वर्म वविजानन् कवचं यथायुधानां निवारकं तद्बहुवितानि वारयतीति कवचमिति विजानन् वदक्षिणाम् अश्वादिदानशीलां वकृणुते । कृतिवग्भ्यः करोति ॥

न भोजा मञ्जुर्न न्यर्थमीयुर्न रिष्यन्ति न व्यथन्ते ह भोजाः ।

इदं यद्विश्वं भुवनं स्वश्चैतत्सर्वं दक्षिणैभ्यो ददाति ॥ ८ ॥

न । भोजाः । मञ्जुः । न । निऽअर्थम् । ईयुः । न । रिष्यन्ति । न । व्यथन्ते । ह । भोजाः । इदम् । यत् । विश्वम् । भुवनम् । स्व । रिति स्वः । च । एतत् । सर्वम् । दक्षिणा । एभ्यः । ददाति ॥ ८ ॥

वभोजाः भोजयितारो धनादिदानेन दातारः वन वमञ्जुः न म्रियन्ते । देवत्वं भजन्त इत्यर्थः । अत एव वन्यर्थम् ॥ 'ऋ गतौ' । उषिकुषिगतिभ्यस्यन् (उ. सू. २. ४) । समासे थायादि-स्वरः ॥ निकृष्टां गतिं वन वईयुः न प्रामुवन्ति ॥ 'इण् गतौ' । लिटि 'दीर्घं इणः किति' (पा. सू. ७. ४. ६९) इति दीर्घः ॥ तथा वन वरिष्यन्ति । कैश्चिदप्यहिंसिता भवन्ति । कर्मणि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अत एव वभोजाः दातारः वन व्यथन्ते । परस्परं न भीता न बाधिता वा भवन्ति । वह प्रसिद्धौ । किंच वइदं परिदृश्यमानं विश्वं सर्वं वभुवनं वयत् भूतजातमस्ति वस्वश्च स्वर्गलोकश्च एतत्सर्वं वदक्षिणा स्वयम् एभ्यः तद्वातृभ्यः वददाति प्रयच्छति ॥

भोजा जिग्युः सुरभिं योनिमग्रे भोजा जिग्युर्वध्वं या सुवासाः ।

भोजा जिग्युरन्तःपेयं सुराया भोजा जिग्युर्ये अहृताः प्रयन्ति ॥ ९ ॥

भोजाः । जिग्युः । सुरभिम् । योनिम् । अग्रे । भोजाः । जिग्युः । वध्वम् । या । सुवासाः । भोजाः । जिग्युः । अन्तःपेयम् । सुरायाः । भोजाः । जिग्युः । ये । अहृताः । प्रयन्ति ॥ ९ ॥

वभोजाः दातारः वअग्रे प्रथममेव वयोनिं क्षीरादेस्तृप्तिस्थानं वसुरभिं धेनुं वजिग्युः । शत्रुभ्यो जितवन्तः ॥ 'जि जये' । लिटि 'सन्लिटोर्जे' इत्यभ्यासादुत्तरस्य कवर्गोदेशः ॥ तथा वभोजाः दातारः वध्वं वधूं नवोढां स्त्रीं वजिग्युः । या स्त्रीः वसुवासाः शोभनवासा अस्ति तां जिग्युः । किंच वभोजाः शत्रूणां वसुरायाः वान्तःपेयम् अन्तःपानं वजिग्युः ॥ 'पा पाने' । भावे यत् । 'ईयति' इतीत्वम् । आर्घघातुकलक्षणो गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ वये शत्रवः वअहृताः बलाधिक्येनानाहूयमानाः वप्रयन्ति प्रमुखमागच्छन्ति तान् वभोजाः दक्षिणाया दातारो जनाः वजिग्युः जयन्ति ॥

भोजायाश्च सं मृजन्त्याशु भोजायास्ते कन्याश्च शुग्ममाना ।

भोजस्येदं पुंस्करिणीव वेश्म परिष्कृतं देवमानेव चित्रम् ॥ १० ॥

भोजाय । अश्नम् । सम् । मृजन्ति । आशुम् । भोजाय । अस्ते । कन्या । शुग्ममाना । भोजस्य । इदम् । पुंस्करिणीऽइव । वेश्म । परिऽकृतम् । देवमानाऽइव । चित्रम् ॥ १० ॥

१०३ ॥ ७०२ ॥ ७०३ ॥ ७०४ ॥ ७०५ ॥ ७०६ ॥ ७०७ ॥ ७०८ ॥ ७०९ ॥ ७१० ॥ ७११ ॥ ७१२ ॥ ७१३ ॥ ७१४ ॥ ७१५ ॥ ७१६ ॥ ७१७ ॥ ७१८ ॥ ७१९ ॥ ७२० ॥ ७२१ ॥ ७२२ ॥ ७२३ ॥ ७२४ ॥ ७२५ ॥ ७२६ ॥ ७२७ ॥ ७२८ ॥ ७२९ ॥ ७३० ॥ ७३१ ॥ ७३२ ॥ ७३३ ॥ ७३४ ॥ ७३५ ॥ ७३६ ॥ ७३७ ॥ ७३८ ॥ ७३९ ॥ ७४० ॥ ७४१ ॥ ७४२ ॥ ७४३ ॥ ७४४ ॥ ७४५ ॥ ७४६ ॥ ७४७ ॥ ७४८ ॥ ७४९ ॥ ७५० ॥ ७५१ ॥ ७५२ ॥ ७५३ ॥ ७५४ ॥ ७५५ ॥ ७५६ ॥ ७५७ ॥ ७५८ ॥ ७५९ ॥ ७६० ॥ ७६१ ॥ ७६२ ॥ ७६३ ॥ ७६४ ॥ ७६५ ॥ ७६६ ॥ ७६७ ॥ ७६८ ॥ ७६९ ॥ ७७० ॥ ७७१ ॥ ७७२ ॥ ७७३ ॥ ७७४ ॥ ७७५ ॥ ७७६ ॥ ७७७ ॥ ७७८ ॥ ७७९ ॥ ७८० ॥ ७८१ ॥ ७८२ ॥ ७८३ ॥ ७८४ ॥ ७८५ ॥ ७८६ ॥ ७८७ ॥ ७८८ ॥ ७८९ ॥ ७९० ॥ ७९१ ॥ ७९२ ॥ ७९३ ॥ ७९४ ॥ ७९५ ॥ ७९६ ॥ ७९७ ॥ ७९८ ॥ ७९९ ॥ ८०० ॥ ८०१ ॥ ८०२ ॥ ८०३ ॥ ८०४ ॥ ८०५ ॥ ८०६ ॥ ८०७ ॥ ८०८ ॥ ८०९ ॥ ८१० ॥ ८११ ॥ ८१२ ॥ ८१३ ॥ ८१४ ॥ ८१५ ॥ ८१६ ॥ ८१७ ॥ ८१८ ॥ ८१९ ॥ ८२० ॥ ८२१ ॥ ८२२ ॥ ८२३ ॥ ८२४ ॥ ८२५ ॥ ८२६ ॥ ८२७ ॥ ८२८ ॥ ८२९ ॥ ८३० ॥ ८३१ ॥ ८३२ ॥ ८३३ ॥ ८३४ ॥ ८३५ ॥ ८३६ ॥ ८३७ ॥ ८३८ ॥ ८३९ ॥ ८४० ॥ ८४१ ॥ ८४२ ॥ ८४३ ॥ ८४४ ॥ ८४५ ॥ ८४६ ॥ ८४७ ॥ ८४८ ॥ ८४९ ॥ ८५० ॥ ८५१ ॥ ८५२ ॥ ८५३ ॥ ८५४ ॥ ८५५ ॥ ८५६ ॥ ८५७ ॥ ८५८ ॥ ८५९ ॥ ८६० ॥ ८६१ ॥ ८६२ ॥ ८६३ ॥ ८६४ ॥ ८६५ ॥ ८६६ ॥ ८६७ ॥ ८६८ ॥ ८६९ ॥ ८७० ॥ ८७१ ॥ ८७२ ॥ ८७३ ॥ ८७४ ॥ ८७५ ॥ ८७६ ॥ ८७७ ॥ ८७८ ॥ ८७९ ॥ ८८० ॥ ८८१ ॥ ८८२ ॥ ८८३ ॥ ८८४ ॥ ८८५ ॥ ८८६ ॥ ८८७ ॥ ८८८ ॥ ८८९ ॥ ८९० ॥ ८९१ ॥ ८९२ ॥ ८९३ ॥ ८९४ ॥ ८९५ ॥ ८९६ ॥ ८९७ ॥ ८९८ ॥ ८९९ ॥ ९०० ॥ ९०१ ॥ ९०२ ॥ ९०३ ॥ ९०४ ॥ ९०५ ॥ ९०६ ॥ ९०७ ॥ ९०८ ॥ ९०९ ॥ ९१० ॥ ९११ ॥ ९१२ ॥ ९१३ ॥ ९१४ ॥ ९१५ ॥ ९१६ ॥ ९१७ ॥ ९१८ ॥ ९१९ ॥ ९२० ॥ ९२१ ॥ ९२२ ॥ ९२३ ॥ ९२४ ॥ ९२५ ॥ ९२६ ॥ ९२७ ॥ ९२८ ॥ ९२९ ॥ ९३० ॥ ९३१ ॥ ९३२ ॥ ९३३ ॥ ९३४ ॥ ९३५ ॥ ९३६ ॥ ९३७ ॥ ९३८ ॥ ९३९ ॥ ९४० ॥ ९४१ ॥ ९४२ ॥ ९४३ ॥ ९४४ ॥ ९४५ ॥ ९४६ ॥ ९४७ ॥ ९४८ ॥ ९४९ ॥ ९५० ॥ ९५१ ॥ ९५२ ॥ ९५३ ॥ ९५४ ॥ ९५५ ॥ ९५६ ॥ ९५७ ॥ ९५८ ॥ ९५९ ॥ ९६० ॥ ९६१ ॥ ९६२ ॥ ९६३ ॥ ९६४ ॥ ९६५ ॥ ९६६ ॥ ९६७ ॥ ९६८ ॥ ९६९ ॥ ९७० ॥ ९७१ ॥ ९७२ ॥ ९७३ ॥ ९७४ ॥ ९७५ ॥ ९७६ ॥ ९७७ ॥ ९७८ ॥ ९७९ ॥ ९८० ॥ ९८१ ॥ ९८२ ॥ ९८३ ॥ ९८४ ॥ ९८५ ॥ ९८६ ॥ ९८७ ॥ ९८८ ॥ ९८९ ॥ ९९० ॥ ९९१ ॥ ९९२ ॥ ९९३ ॥ ९९४ ॥ ९९५ ॥ ९९६ ॥ ९९७ ॥ ९९८ ॥ ९९९ ॥ १००० ॥

भोजमश्वाः सुष्ठुवाहो वहन्ति सुवृद्धो वर्तते दक्षिणायाः ।

भोजं देवासोऽवता भरेषु भोजः शत्रून्त्समनीकेषु जेता ॥ ११ ॥

भोजम् । अश्वाः । सुष्ठुवाहः । वहन्ति । सुऽवृत् । रथः । वर्तते । दक्षिणायाः ।

भोजम् । देवासः । अवत । भरेषु । भोजः । शत्रून् । समऽअनीकेषु । जेता ॥ ११ ॥

‘सुष्ठुवाहः ॥ ‘वह प्रापणे’ । ‘वहश्च’ इति णिवप्रत्ययः । शोभनवहनसमर्थाः । अश्वाः । अजं दातारं वहन्ति । लक्ष्यं देशं प्रापयन्ति । ततः । दक्षिणायाः दातुर्यजमानस्य । सुवृत् सुष्ठु चक्रादिवर्तनं यस्य सोऽश्वादिसहितः । रथः । वर्तते । अथ प्रत्यक्षः । हे देवासः हे देवा इन्द्रादयः । भरेषु । भ्रियत । आहवनीयादिरूपेणाग्निरत्रेति भरा यज्ञाः । यद्वा । ‘भृ भर्त्सने’ । भृणन्ति भर्त्सयन्ति थोद्धारः अत्रेति भराः संग्रामाः । तेषु । अजं दातारम् । अवत रक्षत । ततो युष्माभिः पालितः । अजः घनादिदानेन जनानां भोजयिता सन् । समनीकेषु संग्रामेषु । शत्रून् । जेता जयशीलो भवति ॥ ‘जि जये’ । ताच्छीलिकत्तुन् । अत एव ‘न लोकाव्यय’ इति शत्रुशब्दस्य षष्ठीप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

‘किमिच्छन्ती’ इत्येकादशच नवमं सुक्तं त्रैष्टुभम् । ऐन्द्रपुरोहितस्य बृहस्पतेर्गोषु बलनाम्नोऽसुरस्य भटैः पणिनामकैसुरैरपहृत्य गुहायां निहितासु सतीषु बृहस्पतिप्रतिनेन्द्रेण गवामन्वेष्टया सरमा नाम देवशुनी प्रेषिता । सा च महती नदीमुत्तीर्य बलपुरं प्राप्य गुप्तस्थाने नीतास्ता गा दृदश । अथ तस्मिन्मन्त्रे पणय इदं वृत्तान्तमवगच्छन्त पुना मित्रीकर्तुं संवादमकुर्वन् । तत्र प्रथमातृतीयाद्या अयुजोऽन्त्यावजिताः पणीनां वाक्यानि । अत्र त ऋषयः सरमा देवता । द्वितीयाचतुर्थ्याद्या गुज एकादशी च षट् सरमाया वाक्यानि । अतस्तासु सर्षिः पणयो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘किमिच्छन्ती पणिभिरसुरैर्निगृह्णा गा अन्वेष्टुं सरमां देवशुनीमिन्द्रेण प्रहितामयुग्भिः पणयो मित्रीयन्तः श्रेष्ठः सा तान्युष्मान्वाभिरनिच्छन्ती प्रत्याचष्टे’ इति । गतो विनियोगः ॥

किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमानद् दूरे बध्वा जगुरिः पराचैः ।

कास्मेहिंतिः का परितक्म्यासीत्कथं रसाया अतरः पर्यासि ॥ १ ॥

किम् । इच्छन्ती । सरमा । प्र । इदम् । आनट् । दूरे । हि । अध्वा । जगुरिः । पराचैः ।

का । अस्मेऽहिंतिः । का । परितक्म्या । आसीत् । कथम् । रसायाः । अतरः । पर्यासि ॥ १ ॥

अनयागच्छन्ती सरमां दृष्ट्वा पणयो वदन्ति । सरमा सरणशीलैतन्नामिका देवशुनी । किमिच्छन्ती किं प्रार्थयमाना सती । इदम् अस्मदीयं स्थानं । प्र । आनट् । प्राप्नोत् ॥ आङ्पूर्वो नशिः

व्यासिकर्मा । तस्य लुङि 'मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लेर्लुक् । छन्दस्यपि दृश्यत इत्यादागमः ॥ पराचैः पराञ्चि पराङ्मुखाण्यावृत्तिवर्जितानि यानि गमनानि तैः ऽजगुरिः उदूर्णः । महता प्रयत्नेनापि गन्तुं न शक्यत इत्यर्थः ॥ 'गृ निगरणे' । 'आदगमहन' इत्यादिना किन्प्रत्ययः । 'बहुलं छन्दसि' (पा. सू. ७. १. १०३) इत्युत्वम् ॥ तादृशोऽयम् ऽअध्वा ऽदूरे ऽहि विप्रकृष्टः खलु । यद्वा । पराचैः पराञ्चनैर्जगुरिरित्यर्थं गन्त्री पार्थिगभागमनालोकमाना सतीदं स्थानं प्राप्नोति । दूरेऽयमध्वा यदृच्छया गन्तुं न शक्यते । अतो वयमेतां पृच्छामः । हे सरमे ऽका कीदृशी ऽअस्मेहितः । कोऽस्मा-स्वर्थंहितः । कोऽस्मासु त्वदपेक्षितार्थो निहितः । यद्वा । अस्मासु कोऽर्थो गतः । दधातेहिंनोतेर्वा क्तिनि रूपम् । आगच्छन्त्यास्तव ऽका कीदृशी ऽपरितक्म्या रात्रिः ऽआसीत् । यद्वा । तत्किर्गत्वर्थः । परितक्कनं परितो गमनं अग्रणं वा कीदृशमासीत् । ऽकथं च^१ ऽरसायाः शब्दाश्चमानाया अन्तरिक्षनद्या योजनशतविस्तीर्णायाः ऽपयांसि उदकानि ऽअतरः तीर्णवत्यसि । एतद्वद्वा । अत्र 'किमिच्छन्ती सरमेदं प्रानट्' (निरु. ११. २५) इत्यादिकं निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

इन्द्रस्य दूतीरिषिता चरामि मह इच्छन्तीं पणयो निधीन्वः ।

अतिष्कदो भियसा तन्न आवत्तथा रसाया अतरं पयांसि ॥ २ ॥

इन्द्रस्य । दूतीः । इषिता । चरामि । महः । इच्छन्तीं । पणयः । निधीन् । वः ।

अतिऽस्कदः । भियसा । तत् । नः । आवत् । तथा । रसायाः । अतरम् । पयांसि ॥ २ ॥

अनया तान् सरमा^२ प्रत्युवाच^३ । हे ऽपणयः एतन्नामका असुराः ऽइन्द्रस्य ऽदूतीः । 'सुपां सुलुक्' इति प्रथमैकवचनस्य सुञ्छान्दसः । अहम् ऽइषिता तेनैव प्रेषिता सती चरामि । युष्मदीयं स्थानमागच्छामि । किमर्थम् । ऽवः युष्मदीयान् युष्मदीये पर्वतेऽधिष्ठापितान् ऽमहः महतः ऽनिधीन् बृहस्पतेर्गोनिधीन् ऽइच्छन्ती कामयमाना सती चरामि । किंच ऽअतिष्कदः ॥ 'स्कन्दि-गतिशोषणयोः' । भावे क्तिप् । अतिष्कन्दनादतिक्रमणाज्जातेन ऽभियसा भयेन ऽतत् नदीजलं ऽनः । पूजायां बहुवचनम् । माम् ऽआवत् अरक्षत् । ऽतथा तेन प्रकारेण ऽरसायाः नद्याः ऽपयांसि उदकानि ऽअतरं तीर्णवत्यस्मि ॥

कीदृङ्निन्द्रः सरमे का दृशीका यस्येदं दूतीरसरः पराकात् ।

आ च गच्छान्मित्रमेना दधामाथा गवां गोपतिर्नो भवाति ॥ ३ ॥

कीदृङ् । इन्द्रः । सरमे । का । दृशीका । यस्य । इदम् । दूतीः । असरः । पराकात् ।

आ । च । गच्छात् । मित्रम् । एन । दधाम । अर्थ । गवाम् । गोऽपतिः । नः । भवाति ॥ ३ ॥

तेषां वाक्यम् । हे ऽसरमे तव स्वामी ऽइन्द्रः ऽकीदृक् । कियत्पराक्रमवान् । ऽका ऽदृशीका । तस्य कीदृशी दृष्टिः । दृष्टिरूपा सेना कियती । ऽयस्य ऽदूतीः दूती त्वम् ऽइदम् अस्मदीयं स्थानं ऽपराकात् अतिदूरात् ऽअसरः आगमः । इति तामुक्त्वा इदानीं ते परस्परमाहुः । एषा सरमा ऽआ ऽगच्छात् ऽच आगच्छतु च । गमेर्लैख्यादागमः । स्वामी ऽभवाति भवतु । न ह्येकस्या गोः किंतु बहूनां गवां स्वामी भवतु । वृत्त्यवृत्तिभ्यां स्वामित्वं बाहुल्यं च विवक्ष्यते ॥

नाहं तं वेदं दभ्यं दभत्स यस्येदं दूतीरसरं पराकात् ।

न तं गूहन्ति स्रवतो गभीरा हता इन्द्रेण पणयः शयध्वे ॥ ४ ॥

न । अहम् । तम् । वेदं । दभ्यम् । दभत् । सः । यस्य । इदम् । दूतीः । असरम् । पराकात् ।

न । तम् । गूहन्ति । स्रवतः । गभीराः । हताः । इन्द्रेण । पणयः । शयध्वे ॥ ४ ॥

सरमा वदति । हे पणयः । तम् इन्द्रं । दभ्यं हन्तव्यमिति । न वेदं न जानामि । दभेः अचो यत् । कथम् । सः इन्द्रः । दभत् । सर्वान् जनान् दभति हिनस्त्येव ॥ दभेल्लेदि रूपम् । वाक्य-भेदादनिघातः ॥ यस्य दूतीः दूती अहम् । इदं युष्मदीयं स्थानं पराकात् अतिदूरादेशात् । असरं प्राप्ताभूवस् । इन्द्रो हिसितव्यो न भवतीत्यत्र युक्तिमाह । स्रवतः । स्रवणं स्रवः । तमाचरन्ति ॥ आचारार्थं क्प् । तुगागमः । जसि रूपम् ॥ स्रवणशीलाः गभीराः गम्भीरा नद्यः । तम् इन्द्रं । न गूहन्ति न संवृण्वन्ति । नाच्छादयन्ति । किंवाविष्कुर्वन्ति । वयं यस्य महिम्ना समुद्रं प्रतिसरामः । तस्मादहिंस्य इत्येनं प्रकटीकुर्वन्ति । 'गूह संवरणे' । मौवादिकः । तस्माद्धे पणयः यूयम् इन्द्रेण तादृशपराक्रमेण हताः सन्तः शयध्वे ॥ 'शीङ् स्वमे' । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुगभावः ॥

इमा गावः सरमे या ऐच्छः परि दिवो अन्तान्सुभगे पतन्ती ।

कस्त एना अव सृजादयुच्युतास्माक्रमायुधा सन्ति तिग्मा ॥ ५ ॥

इमाः । गावः । सरमे । याः । ऐच्छः । परि । दिवः । अन्तान् । सुभगे । पतन्ती ।

कः । ते । एनाः । अव । सृजात् । अयुध्वी । उत । अस्माकम् । आयुधा । सन्ति । तिग्मा ॥ ५ ॥

क्रुद्धाः पणयः प्रत्यूचुः । हे सुभगे शोभनसौभाग्यवति हे सरमे दिवः शुलोकस्य अन्तान् पर्यन्तान् परि पतन्ती कुत्र गावस्तिष्ठन्तीति परितो गच्छन्ती त्वम् इमाः परिदृश्य-मानाः । याः गावः । सुच्यत्ययः । गाः ऐच्छः कामयसे ताः एनाः गाः । ते त्वदीयः कः । अयुध्वी अयुध्वा अव । सृजात् । अस्मात् पर्वतादवसृजेत् । विनिर्गमयेत् । सृजेलेदि रूपम् । अयुध्वी । युधेः क्त्वाप्रत्यये 'स्नात्वाद्यश्च' इति निपातितः । नन्वस्मात्स्वात्स्वबादेशाभावः । नयः प्रकृतिस्वरत्वम् । उत अपि च अस्माकं तिग्मा तीक्ष्णानि आयुधा आयुधानि सन्ति । तस्मादस्माभिर्युद्धमकृत्वा को वा गा आहरति ॥ ५ ॥

असेन्या वः पणयो वचांस्यनिषव्यास्तन्वः सन्तु पापीः ।

अर्घृष्टो व एतवा अस्तु पन्था बृहस्पतिर्व उभया न मृळात् ॥ ६ ॥

असेन्या । वः । पणयः । वचांसि । अनिषव्याः । तन्वः । सन्तु । पापीः ।

अर्घृष्टः । वः । एतवै । अस्तु । पन्थाः । बृहस्पतिः । वः । उभया । न । मृळात् ॥ ६ ॥

सा तान्निराह । हे पणयः । वः युष्माकं वचांसि पूर्वोक्तानि वचनानि असेन्या असेन्यानि । सेनाहोनि न भवन्ति ॥ सेनासन्दात् तदहंतीत्यर्थे 'छन्दसि च' इति व्यपत्ययः । नञा समासः । 'यथतोश्चातदर्थे' (पा. सू. ६. २. १५६) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ तथा तन्वः युष्मदीयानि

शरीराणि ऽअनिषव्याः इष्वर्हाणि न ऽसन्तु पराक्रमराहित्येन । पूर्ववत् प्रत्ययः । 'ओर्गुणः' (पा. सू. ६. ४. १४६) इति गुणः । स्वरश्च तादृक् । यतः ऽपापीः पापयुक्तानि खलु ॥ 'छन्दसी-वनिपौ' इतीप्रत्ययः । जसः सुः । किंच ऽवः युष्मदीयः ऽपन्थाः मार्गः ऽएतवै गन्तुम् ऽअष्टः असमर्थः ऽअस्तु ॥ 'हण् गतौ' इत्यस्य तुमर्थे तवैप्रत्ययः । 'तवै चान्तश्च युगपत्' (पा. सू. ६. २. ५१) इति धातोः प्रत्ययस्य च युगपदुदात्तत्वम् । तत्र हेतुमाह । ऽवः युष्मदीयान् ऽउभया उभयविधान् पूर्वोक्तास्तन्वो देहान् ऽबृहस्पतिः इन्द्रप्रेरितः ऽन ऽमृतात् न सुखयेत् । किन्तु बाधेत ॥ 'मृड सुखने' । लेब्बाडागमः ॥

अयं निधिः सरमे अद्रिबुध्नो गोभिरश्वैर्बिर्वमुभिर्नृष्टः ।

रक्षन्ति तं पुण्यो ये सुगोपा रेकु पदमलंकमा जगन्थ ॥ ७ ॥

अयम् । निऽधिः । सरमे । अद्रिऽबुध्नः । गोभिः । अश्वैभिः । वसुऽभिः । निऽऋष्टः ।
रक्षन्ति । तम् । पुण्यः । ये । सुऽगोपाः । रेकु । पदम् । अलंकम् । आ । जगन्थ ॥ ७ ॥

ते पुनराहुः । हे ऽसरमे ऽअयं ऽनिधिः अस्मदीयः कोशः ऽअद्रिबुध्नः । 'बन्ध बन्धने' । 'बन्धेर्ब्रध्विबुधी च' (उ. सू. ३. ५) इति नप्रत्ययो बुध इत्यादेशः । अद्रिर्वन्धको यस्य तादृशः । तथा आहूतैः ऽगोभिरश्वैभिः अश्वैश्च ऽवसुभिः आत्मीयैर्धनैश्च ऽनृष्टः नितरां प्राप्तो भवति ॥ 'ऋषी गतौ' । क्तप्रत्यये 'श्रीदितो निष्ठायाम्' इतीट्प्रतिषेधः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृति-स्वरत्वम् ॥ ऽसुगोपाः । 'गुपू रक्षणे' । आयप्रत्ययान्तात् किपि अतोलोपयलोपौ । सुदु गोपाथितारः ऽये ऽपुण्यः तेऽसुराः ऽतं निधिं ऽरक्षन्ति पालयन्ति । ऽरेकु । 'रेकु शङ्कायाम्' । औणादिक उप्रत्ययः । शङ्कितं गोभिः शब्दायमानं ऽपदम् अस्माभिः पालितं स्थानम् ऽअलंकं व्यर्थमेव ऽआ ऽजगन्थ आगतवत्यसि ॥ गमेर्लिटि रूपम् ॥

एह गमन्नुपयः सोमशिता अयास्यो अङ्गिरसो नर्वग्वाः ।

त एतमूर्ध्वं वि भजन्तु गोनामथैतद्वचः पुण्यो वमन्ति ॥ ८ ॥

आ । इह । गमन् । ऋषयः । सोमऽशिताः । अयास्यः । अङ्गिरसः । नर्वऽग्वाः ।
ते । एतम् । ऊर्वम् । वि । भजन्तु । गोनाम् । अर्थ । एतत् । वचः । पुण्यः । वमन् । इत् ॥ ८ ॥

सरमा पुनः प्रयुवाच । हे ऽपुण्यः ऽसोमशिताः सोमेन तीक्ष्णीकृताः सोमपानेन मत्ताः ॥ 'शिवू निशाने' । कर्मणि क्तप्रत्ययः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ तादृशाः ऽनवग्वाः नवगतयः । यद्वा । अङ्गिरसां सत्रमासीनानां मध्ये केचन नवसु माःसूदतिष्ठन् ते नवग्वाः । अनेन दशगवा अप्युपलक्ष्यन्ते । उभयविधास्ते ऽअङ्गिरसः ऽऋषयः तेषां प्रथमः ऽअयास्यः एतन्नामा च त एते इह युष्मदीये स्थाने ऽआ ऽगमन् आगच्छेयुः ॥ गमेः 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति सार्वकालिको लुङ् । लङिवाच्चेरङ् ॥ आगत्य च ऽते ऽगोनाम् ॥ 'गोः पादान्ते' इति छन्दसि नुडागमः ॥ गवाम् ऽऊर्वं तं समूहं ऽवि ऽभजन्त विभागं कुर्वुः ॥ अत्रापि पूर्ववत् सार्व-कालिको लुङ् ॥ ऽअथ अनन्तरं ऽपुण्यः यूयम् ऽएतद्वचः पूर्वं यत् व्यर्थमागतमासीति यद्वाक्यमवोचत्, तद्वाक्यं तदा ऽवमन्ति वमन्तः परित्यजन्त एव भवथ ॥ 'वसु उन्निरणे' । शतरि 'सुपां सुलङ्' इति जसो लुङ् । नुमागमः । संयोगान्तस्य लोपः । यद्वा । लङि रूपम् । स्वरञ्छान्दसः ॥

१. त४.५-पालयति तस्मात्वं । २. त-मु-गमेर्लिटि ।

एवा च त्वं सरम आजगन्थ प्रबाधिता सहसा दैव्येन ।

स्वसारं त्वा कृण्वै मा पुनर्गा अप ते गवां सुभगे भजाम ॥ ९ ॥

एव। च। त्वम्। सरमे। आऽजगन्थ। प्रऽबाधिता। सहसा। दैव्येन।

स्वसारम्। त्वा। कृण्वै। मा। पुनः। गाः। अप। ते। गवाम्। सुऽभगे। भजाम ॥ ९ ॥

तथैवमुक्ते सति पणयः प्रणयवाक्यमाहुः । हे ऽसरमे ऽत्वं ऽदैव्येन देवसंबन्धिना ऽसहसा बलेन ऽप्रबाधिता यथा तथा बलपुरं प्राप्य तत्र स्थिता गा दृष्ट्वा पुनरागच्छेति तेन प्रपीडिता ऽस्वम् एवं चेत् ऽआजगन्थ आगतवत्यसि ॥ चशब्दश्चेदर्थः । 'निपातैर्यद्विद्वन्तः' इति तिङो निषाताभावः । गमेर्लिट् थलि रूपम् । 'सह सुपा' इत्यत्र सहेति योगविभागात् समासः । 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः^१ । लिट्स्वरः^२ ॥ तर्हि ऽत्वा त्वां ऽस्वसारं भगिनीं ऽकृण्वै करवै । समूहापेक्षयैकवचनम् । त्वं तु ऽपुनः ऽमा ऽगाः । इन्द्रादीन् मा गच्छ । अपि तर्हि हे ऽसुभगे सरमे ऽते त्वदीयानां ऽगवां समूहं पर्वतादपगमय्य ऽभजाम । त्वं च वयं च विभजाम । विभागं करवामेत्यर्थः ॥

नाहं वेद भ्रातृत्वं नो स्वसृत्वमिन्द्रो विदुरङ्गिरसश्च घोराः ।

गोक्षामा मे अच्छदयन्त्यदायमपात इत पणयो वरीयः ॥ १० ॥

न। अहम्। वेद। भ्रातृऽत्वम्। नो इति। स्वसृऽत्वम्। इन्द्रः। विदुः। अङ्गिरसः। च। घोराः। गोऽक्षामाः। मे। अच्छदयन्। यत्। आयम्। अप। अतः। इत। पणयः। वरीयः ॥ १० ॥

सा^१ तान्^२ प्रत्याच्छेत् । हे पणयः ऽअहं ऽभ्रातृत्वं ऽन ऽवेद न जानामि । तथा ऽस्वसृत्वं च ऽनो वेद नैव जानामि । के जानन्ति तानाह । ऽइन्द्रः ऽघोराः शत्रूणां भयंकराः ऽअङ्गिरसश्च ऽविदुः जानन्ति । किंच अस्मात् स्थानादहं ऽयत् यदा ऽआयम् इन्द्रादीन् प्राप्तवम् ॥ 'अय पय गतौ' । छडि रूपम् ॥ तदा ऽमे मदीयाः ऽगोक्षामाः शुष्माभिरपहता गाः कामयमाना इन्द्रादयः ऽअच्छदयन् । शुष्मदीयं स्थानमाच्छादयन्ति । 'छद अपवारणे' । ऽअतः कारणाद्दे ऽपणयः^३ ऽवरीयः उरुतरं गवां वृन्दं परित्यज्य ऽअप ऽइत अन्यस्थानं प्रति गच्छत । यद्वा । वरीयः प्रभूतमतिदूरं देशं गच्छत ॥ इत । 'इण् गतौ' । लोटि रूपम् । वरीयः । उरुसाब्दादीयसुनि 'प्रियस्थिरः'^४ इत्यादिना वरादेशः ॥

दूरमित पणयो वरीय उद्गावो यन्तु मिनतीकृतेन ।

बृहस्पतिर्या अर्विन्दन्निगूळ्हाः सोमो प्रावाण ऋषयश्च विप्राः ॥ ११ ॥

दूरम्। इत। पणयः। वरीयः। उत्। गावः। यन्तु। मिनतीः। कृतेन।

बृहस्पतिः। याः। अर्विन्दत्। निऽगूळ्हाः। सोमः। प्रावाणः। ऋषयः। च। विप्राः ॥ ११ ॥

हे ऽपणयः यूयं ऽवरीयः उरुतरं ऽदूरं दूरदेशम्^१ ऽइत गच्छत । शुष्माभिरपहताः ऽगावः ऽकृतेन सत्येन ऽमिनतीः मिनत्यो द्वारस्य पिधायकं पर्वतं हिंसत्यो विदारयन्त्यः ऽउत् ऽयन्तु

१. ग२-एवा च एवं । २. त-भ-गमेर्निघातः । ३. त१.२.३.६.७.८-म१.४.५.७-तित्स्वरः; त४.५.म८-मु-नित्स्वरः; म२-तित्स्वरितः । ४. ग-अन्यान् स तान्; त-भ-अन्यान् सा तान् । ५. ग२-त४.५-पणयो यूयं । ६. त१.२.३.७-म१.४-मु-देशः ।

तस्मादुद्गच्छन्तु । यद्वा । मिनतीः । व्यत्ययेन कर्मणि शतृ^१ । मीयमाना युष्माभिर्वाच्यमानास्ता गावः । सुव्यत्ययः । गा कृतेन स्तुतिभिर्गन्तव्येनेन्द्रेण सहायेन बृहस्पत्यादय उद्यन्तु पर्वतादुद्गम-
यन्तु । ^१निगूढाः नितरां स्थापिताः ^२याः गाः ^३बृहस्पतिः ^४अविन्दत लप्स्यते तथा ^५सोमः
तदभिपवकारिणः ^६प्रावाणः च ^७विप्राः मेधाविनः ^८ऋषयः अङ्गिरसः ^९च लप्स्यन्ते ॥ ^{१०}‘विदुर्ल लगे’ ।
तौदादिकः । तस्मात् ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटः’ इति भविष्यदर्थं लङ् । ‘नो मुचादीनाम्’ इति
नुमागमः ॥ ॥ ६ ॥

‘तेऽवदन्’ इति सप्तमं दशमं सूक्तम् । जुहुर्नाम ब्रह्मवादिनृषिः । ब्रह्मपुत्र ऊर्ध्वनाभा नाम
वा । षष्ठीसप्तम्यावतुष्टुभौ । शिष्टाः पञ्च त्रिष्टुभः । विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘तेऽवदन्सप्त
जुहुर्ब्रह्मजाया ब्राह्मो वोर्ध्वनाभा वैश्वदेवं ब्यनुष्टुबन्तम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

तेऽवदन्प्रथमा ब्रह्मकिल्बिषेऽकूपारः सलिलो मातरिश्वा

वीळुह्रास्तप उग्रो मयोभूरापो देवीः प्रथमजा ऋतेन ॥ १ ॥

ते । अवदन् । प्रथमाः । ब्रह्मऽकिल्बिषे । अकूपारः । सलिलः । मातरिश्वा ।

वीळुऽह्राः । तपः । उग्रः । मयऽभूः । आपः । देवीः । प्रथमऽजाः । ऋतेन ॥ १ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते । जुहुरिति वाङ्मनाम् । सा ब्रह्मणो जाया च । बृहस्पतेर्वाचस्पतिवाद्बृह-
स्पतेर्जुहुर्नाम भार्या बभूव । कदाचिदस्य किल्बिषमस्या दौर्भाग्यरूपेणासांचके । अत एव स एनां
पर्यत्याक्षीत् । अनन्तरमादित्यादयो देवा मिथो विचार्यैनामकिल्बिषां कृत्वा पुनर्बृहस्पतये प्रादुरिति ।
तदत्र वर्ण्यते । ^१प्रथमाः मुख्याः ^२ते देवाः ^३ब्रह्मकिल्बिषे ॥ ^४षष्ठीसमासः । समासस्वरः ॥ ब्रह्मणो
बृहस्पतेः किल्बिषे पापे जुहुर्दौर्भाग्यरूपे विषये अवदन् । निष्कृत्युपायमवोचन् ॥ वकारपरत्वादत्र
प्रकृतिभावाभावः ॥ के ते । ^५अकूपारः । अत्र यास्कः—‘आदित्योऽन्वकूपार उच्यतेऽकूपारो भवति
दूरपारः’ (निरु. ४. १८) इति । अकुत्सितपारो महागतिरादित्यः ^६सलिलः अद्भुता वरुणः
^७मातरिश्वा वायुः ^८वीळुह्राः । हस्तेरसुनि रूपं हर इति । हरति विनाशयति तमांसीति हस्तेजः ।
प्रभूततेजस्कः । ^९तपः । तृतीयायाः सुः । तपसा तापनेन ^{१०}उग्रः उद्गूर्णोऽग्निः ^{११}मयोभूः सुखस्य
भावयिता सोमः ^{१२}देवीः देव्यः ^{१३}आपः । कीदृशः । ^{१४}ऋतेन सत्यभूतेन ब्रह्मणा ^{१५}प्रथमजाः आदित
एवोत्पादिताः । एत उपायमुक्त्वा प्रायश्चित्तमप्यकारयन्निति भावः ॥

सोमो राजा प्रथमो ब्रह्मजायां पुनः प्रायच्छदह्णीयमानः ।

अन्वर्तिता वरुणो मित्र आसीदभिर्होता हस्तगृह्णा निनाय ॥ २ ॥

सोमः । राजा । प्रथमः । ब्रह्मऽजायाम् । पुनरिति । प्र । अयच्छत् । अह्णीयमानः ।

अनुऽअर्तिता । वरुणः । मित्रः । आसीत् । अग्निः । होता । हस्तऽगृह्ण । आ । निनाय ॥ २ ॥

^१प्रथमः मुख्यः ^२सोमो ^३राजा ^४अह्णीयमानः पापापगमनेनालज्जमानः सन् तामेनामकिल्बिषां
^५ब्रह्मजायां ^६पुनः बृहस्पतये ^७प्रायच्छत् । ततः ^८वरुणः ^९अन्वर्तिता ॥ ऋतिः सौत्रो धातुवृत्त्यायां
वर्तते । तस्य तृचि रूपम् ॥ सोममनुमोदयिता ^{१०}आसीत् । सर्वथा एवं परिगृह्णाणेति दयामकापीत् ।
तथा ^{११}मित्रः च । अनन्तरं ^{१२}होता देवानामाह्वाता^{१३} मनुष्याणां होमनिष्पादको वा ^{१४}अग्निः ^{१५}हस्तगृह्ण

तां हस्ते गृहीत्वा ऽआ ऽनिनाय आनैषीत् । प्रादादित्यर्थः ॥ हस्तगृह्य । ' नित्यं हस्ते पाणानुपयमने ' (पा. सू. १. ४. ७७) इति हस्तशब्दस्य गतिसंज्ञायां ग्रहिणा समासे ल्यप् । एकारलोपश्छान्दसः । षट् । हस्तशब्दात् परस्य गृहेऽञ्चान्दसौ समासल्यपौ ॥

हस्तेनैव ग्राह्यं आधिर्स्या ब्रह्मजायेयमिति चेदवोचन् । ७६. ५-१७-३

न दूताय प्रहे तस्थ एषा तथा राष्ट्रं गुपितं क्षत्रियस्य ॥ ३ ॥

हस्तेन । एव । ग्राह्यः । आऽधिः । अस्याः । ब्रह्मऽजाया । इयम् । इति । च । इत् । अवोचन् । न । दूताय । प्रऽहे । तस्थे । एषा । तथा । राष्ट्रम् । गुपितम् । क्षत्रियस्य ॥ ३ ॥

देवा बृहस्पतिमुचुः । हे बृहस्पते ऽअस्याः ऽआधिः । आधीयन्त आभरणान्यत्रेत्याधिः शरीरम् ॥ ' उपसर्गे घोः किः ' (पा. सू. ३. ३. ९२) इति किप्रत्ययः । अस्याः शरीरं ऽहस्तेनैव ऽग्राह्यः ग्रहीतव्यमेव । पुनस्ते देवा इदानीम् ऽइयं ऽब्रह्मजाया ऽइति एव ऽअवोचन् अवदिषुः ॥ चशब्दश्चेदर्थः । अत एव ' निपातैर्घादिहन्त ' इति तिङो निघाताभावः । ' ब्रून् व्यक्तायां वाचि ' । लुङि ब्रुवो वचिः । ' अस्त्यतिवक्तव्यातिभ्योऽङ् ' इति च्लेरङादेशः । ' वच उम् ' इत्युमागमः । अडागमस्वरः ॥ ऽइत् अवधारणे । ऽएषा ब्रह्मजाया पुरा ऽप्रहे ॥ ' हि गतौ वृद्धौ च ' । कर्मण्यौणादिकः क्प् । तुगभावश्छान्दसः । ङिङ्गचने संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । ' उदात्तस्वरितयोर्घणः ' इति सुपः स्वरितत्वम् ॥ ग्रहिताय त्वया भार्यान्वेषणार्थं प्रेषिताय ऽदूताय ऽतथा ऽन तस्थे । स्वात्मानं न प्रकाशयति ॥ तिष्ठतेर्लिटि ' प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च ' (पा. सू. १. ३. २३) इत्यात्मनेपदम् । ' श्लाघलुङ्स्थाश्वपाम् ' (पा. सू. १. ४. ३४) इति दूतस्य संप्रदानसंज्ञा ॥ तत्र दृष्टान्तः । यथा ऽक्षत्रियस्य राज्ञः ऽगुपितं रक्षितं ऽराष्ट्रं राज्यं शत्रवे यथा न प्रकाशयति तद्वदसौ दौर्भाग्ययुक्ततथा तस्मै स्वात्मानं न प्रकाशितवती । इदानीं तु तद्वाहित्येन प्रकाशमानेयं^३ ब्रह्मजायेत्यनुब्रुवन् ॥

देवा एतस्यामवदन्त पूर्वं सप्तऋषयस्तपसे ये निषेदुः । ७६. ५-१७-६

भीमा जाया ब्राह्मणस्योपनीता दुर्धा दधाति परमे व्योमन् ॥ ४ ॥

देवाः । एतस्याम् । अवदन्त । पूर्वं । सप्तऽऋषयः । तपसे । ये । निऽसेदुः ।

भीमा । जाया । ब्राह्मणस्य । उपऽनीता । दुऽधाम् । दधाति । परमे । विऽओमन् ॥ ४ ॥

१ पूर्वं चिरंतनाः ऽदेवाः आदित्यादयः ऽएतस्यां विषये ऽअवदन्त^२ । इयं पापरहितेत्यवादिषुः । तथा ऽवे ऽसप्तर्षयः । समासस्वरः । सप्तसंख्याका ऋषयः ऽतपसे तपश्चरणाय ऽनिषेदुः निषण्णा बभूवुः । सदेर्लिटि रूपम् । उपसर्गो समासः । यद्योगादनिघातः । तेऽप्यवादिषुः । ततः ऽभीमा शत्रुरूपाणां पापानां भयं करी सुकृतवती एषा ऽजाया ऽब्राह्मणस्य बृहस्पतेः ऽउपनीता । समीपे देवैः स्थापिता ॥ ' णीञ् प्रापणे ' । कर्मणि कः । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । तथा हि । तपः-प्रभावः ऽदुर्धा दुर्धानामपि ऽपरमे ऽव्योमन् व्योमन्युत्तमे स्थाने ऽदधाति विदधाति खलु । तस्मात् पुनरपि देवतापरिग्रहरूपस्तपोमहिम्ना बृहस्पतेरन्तिके स्थापयति ॥

ब्रह्मचारी चरति वेविषद्विषः स देवानां भवत्येकमङ्गम् ।

तेन जायामन्वविन्दद्बृहस्पतिः सोमेन नीतां जुह्वं न देवाः ॥ ५ ॥

ब्रह्मचारी । चरति । वेविषत् । विषः । सः । देवानाम् । भवति । एकम् । अङ्गम् ।

तेन । जायाम् । अनु । अविन्दत् । बृहस्पतिः । सोमेन । नीताम् । जुह्वम् । न । देवाः ॥ ५ ॥

एवं स्वपतिर्मांमलभतेति जुह्वः परोक्षतया वदति । हे देवाः पूर्वं सः ब्रह्मचारी जायाभावेन ब्रह्मचारी चरति । अत एव विषः सर्वेषु यज्ञेषु व्यासवान् देवान् वेविषत् स्तुतिभिर्हविर्भिश्च व्यामुवन् देवानाम् एकम् अङ्गं भवति । जायापती यज्ञस्य द्वे अङ्गे खलु ॥ वेविषत् । 'विप्लव्यासौ' । जौहोत्यादिकः । 'निजां त्रयाणां गुणः श्लो' (पा. सू. ७. ४. ७५) इत्यभ्यासस्य गुणः । शतुः 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमागमप्रतिषेधः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ तेन देवानां परिचरणेन बृहस्पतिः जायां जुह्वनामिकां माम् अन्वविन्दत् । अनुगम्य अलभतः । नशब्द उपमायें । पूर्वं यथा सोमेन नीतां 'सोमो ददद्बृहन्धवाय' (ऋ. सं. १०. ८५. ४१) इत्यादिक्रमेण नीतां जुह्वं जुह्वं यथा लब्धवान् तद्विदानीमपि ॥ जुह्वम् । 'हु दानादनयोः' । 'अभ्येभ्योऽपि हृदयते' इति क्प् । 'जुहोतेर्दे च' इति द्विर्वचनं दीर्घश्च । 'उदात्तयणो ह्रस्वत्वात्' इति विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते 'नोङ्धात्वोः' इति प्रतिषेधे 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति स्वरितत्वम् ॥

पुनर्वै देवा अददुः पुनर्मनुष्या उत ।

राजानः सत्यं कृष्णाना ब्रह्मजायां पुनर्ददुः ॥ ६ ॥

पुनः । वै । देवाः । अददुः । पुनः । मनुष्याः । उत ।

राजानः । सत्यम् । कृष्णानाः । ब्रह्मजायाम् । पुनः । ददुः ॥ ६ ॥

लभहेतुमाह । देवाः ब्रह्मजायां जुह्वं बृहस्पतये पुनः अददुः । वैशब्दः प्रसिद्धिवाची । उत अप्यर्थे । मनुष्याः अपि पुनः अददुः । एवं देवमनुष्यैः कृतं दानं सत्यं यथार्थं कृष्णानाः कुर्वाणाः राजानः अपि पुनः तस्मै ददुः । एवमव्यवहारैर्विनिमित्तं पापमपि व्यनाशय-
न्निति भावः ॥

पुनर्दायं ब्रह्मजायां कृत्वा देवैर्निकिल्बिषम् ।

ऊर्जं पृथिव्या भक्त्वायोरुगायमुपासते ॥ ७ ॥

पुनःऽदायं । ब्रह्मजायाम् । कृत्वा । देवैः । निकिल्बिषम् ।

ऊर्जम् । पृथिव्याः । भक्त्वायं । उरुगायम् । उप । आसते ॥ ७ ॥

देवैः । 'सुपां सुपो भवन्ति' इति जसस्तृतीयादेशः ॥ देवाः निकिल्बिषम् ॥ अर्थाभावे अव्ययीभावः । समासस्वरः ॥ तस्याः किल्बिषाभावं कृत्वा ॥ 'स्वात्त्वादयश्च' इति निपातितः ॥ कृत्वा ब्रह्मजायां ब्रह्मणो बृहस्पतेर्भावां पुनर्दायं पुनर्दत्त्वा ॥ 'पुनश्चनसोऽच्छन्दसि गतिसंज्ञा वक्तव्या' (पा. सू. १. ४. ६०. २) इति पुनःशब्दस्य गतिसंज्ञायां समासत्वपौ । 'न ह्यपि' (पा. सू. ६.

४. ६९) इतीत्वप्रतिषेधः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ वृथिव्याः वृजं रसभूतमजं हवीरूपं
वभक्त्वाय ॥ 'क्त्वो यक्' (पा. सू. ७. १. ४७) इति यगागमः ॥ भक्त्वा विभज्य वडरुगायं
बहुकीर्तिं बहुभिः स्तोतव्यं वा बार्हस्पत्यं यज्ञम् उपपासते सेवन्ते ॥ ७ ॥

'समिद्धः' इत्येकादशचैमेकादशं सूक्तं त्रैष्टुभम् । भार्गवो जमदग्निर्ऋषिः । तस्य पुत्रो रामो
वा यः परशुराम इति प्रख्यातः । आप्रीसूक्तमिदम् । अतः समिद्धाद्याः सतनूनपातो नराशंसवर्जिताः
प्रत्युच्चं देवताः । तथा चानुक्रान्तं—'समिद्ध एकादश जमदग्निस्तत्सुतो वा राम आप्रियः' इति ।
पशौ जमदग्न्यानामिदमाप्रीसूक्तं यद्वाविशेषेण सर्वेषाम् । सूत्रितं च—'समिद्धो अद्येति सर्वेषां
यथर्षि वा' (आश्व. श्रौ. ३. २) इति । अग्निचयनाङ्गभूते प्राजापत्ये पशौ सर्वेषां नित्यमिदमाप्री-
सूक्तम् । सूत्रितं च—'प्राजापत्ये तु जामदग्न्यः सर्वेषाम्' (आश्व. श्रौ. ३. २) इति ॥

समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान्यजसि जातवेदः ।

आ च वह मित्रमहश्चिकित्वान्तं दूतः कविर्ऋषिः प्रचेताः ॥ २ ॥

समऽईद्वः । अद्य । मनुषः । दुरोणे । देवः । देवान् । यजसि । जातवेदः ।

आ । च । वह । मित्रमहः । चिकित्वान् । त्वम् । दूतः । कविः । ऋषिः । प्रऽचेताः ॥ १ ॥

हे वजातवेदः जातप्रज्ञाग्रे देवः स्वतेजसा दीप्यमानस्त्वं मनुषः मनुष्यस्य यष्टुः दुरोणे ।
गृहनामैतत् । दुरवने आयासेन रक्षितव्ये गृहे अद्य अस्मिन् कर्मणि वसमिद्धः सम्यक् प्रज्वालितः
सन् देवान् इन्द्रादीन् यजसि । हविभिः पूज्य ॥ समिद्धः । 'इन्धी दीप्तौ' । कर्मणि क्ते ।
'श्रीदितो निष्ठायाम्' इतीदृशप्रतिषेधः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ हे मित्रमहः
स्तुत्यस्तोत्रलक्षणत्वेन मित्रभूतानां स्तोत्राणां पूजयितः तैः पूज्यमान वाग्ने चिकित्वान् तैः कृताः
स्तुतीः प्रजान् चेतनावान् वा स्वमस्मदीये यज्ञे देवान् आ ववह च । आप्रापय ॥ 'वह प्रापणे' ।
छोटि रूपम् । 'चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः ॥ तथा कविः क्रान्तप्रज्ञः अत एव प्रचेताः
प्रकृष्टज्ञानः स्वं दूतः देवानां हविष्प्रापणेन हितकारी भवसि ॥

तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान्मध्वा समञ्जन्त्स्वदया सुजिह्व ।

मन्मानि धीभिरुत यज्ञमृन्धन् देवत्रा च कृणुह्वरं नः ॥ २ ॥

तनूनपात् । पथः । ऋतस्य । यानान् । मध्वा । समऽअञ्जन् । स्वदय । सुऽजिह्व ।

मन्मानि । धीभिः । उत । यज्ञम् । ऋन्धन् । देवत्रा । च । कृणुहि । अह्वरम् । नः ॥ २ ॥

हे तनूनपात् । नपादिष्यनन्तरापत्यनामधेयम् । गौरत्र तनूरुच्यते? तता अस्यां भोगाः
क्षीरादय इति । तस्याः पथो जायते पथस आर्यं तस्मादग्निः । यद्वा । अन्तरिक्षे तता आपस्तन्वः
ताभ्य ओषध्यादयः तेभ्योऽग्निरिति । एवरूप हे सुजिह्व शोभनज्वाल । यद्वा जिह्वेति वाङ्नाम ।
शोभनवाग्ने ऋतस्य यज्ञस्य यानान् फलप्राप्तिहेतुं पथः मार्गान् हविरास्थान् मध्वा मदकरेण
रसेन यद्वा वाग्जनितेन रसेन समञ्जन् सम्यग्दीपयन् स्वदय स्वादय । स्वादुर्गुरु ॥ 'स्वद
आस्वादने' । णिच्युपधावृद्धयभावश्छान्दसः ॥ किंच मन्मानि । मन्थतेरर्चैतिकर्मणः । मननीयानि
अस्मदभिप्रेतानि स्तोत्राणि धीभिः प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा उत अपि च यज्ञं यजनीयं हविश्च ऋन्धन्

समृद्धानि कुर्वन् वनः अस्मदीयम् वअच्चरं यज्ञं देवत्रा देवेषु वृणुहि कुरु ॥ देवशब्दान् 'देव-
मनुष्य' इत्यादिना ससम्यर्थे प्राप्स्यथः ॥

आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्चा याह्यग्रे वसुभिः सजोषाः ।

त्वं देवानामसि यहु होता स एनान्यक्षीपितो यजीयान् ॥ ३ ॥

आजुह्वानः । ईड्यः । वन्द्यः । च । आ । याहि । अग्रे । वसुऽभिः । सुऽजोषाः ।

त्वम् । देवानाम् । असि । यहु । होता । सः । एनान् । यक्षि । इषितः । यजीयान् ॥ ३ ॥

हे वअग्रे त्वमस्मत्कर्मणि^१ आ याहि आगच्छ । कीदृशः । आजुह्वानः देवानामाह्वाता । 'हु
दानादनयोः' । जौहोत्यादिकः । अन्वस्तस्वरः । ईड्यः । ईडिरध्येषणाकर्मा । अध्येष्यः प्राप्यमानः ।
वन्द्यः स्तोतव्यः वसुभिः देवैः सजोषाः सह प्रीयमाणः । आगत्य च हे वयह्व । महन्नामैतत् ।
हे महन् सः त्वं देवानां होता आह्वाता असि । ततः यजीयान् ॥ यष्टृशब्दादीयसुनि 'तुरिष्टे-
मेयःसु' इति वृचो लोपः ॥ यष्टृतरः वसः त्वम् इषितः अस्माभिरध्येषितः प्रार्थितः सन् एतान्
देवान् यक्षि यज । हविषा पूजय ॥

प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यते अग्रे अह्वाम् ।

व्यु प्रथते वितरं वरीयो देवेभ्यो अदितये स्योनम् ॥ ४ ॥

प्राचीनम् । बर्हिः । प्रदिशा । पृथिव्याः । वस्तोः । अस्याः । वृज्यते । अग्रे । अह्वाम् ।

वि । ऊँ इति । प्रथते । विऽतरम् । वरीयः । देवेभ्यः । अदितये । स्योनम् ॥ ४ ॥

यदिदं प्राचीनं प्रागञ्चितं प्राङ्मुखं बर्हिः अस्ति तदिदं पृथिव्याः वेदिलक्षणायाः
वस्तोः ॥ 'वस आच्छादने' । तुन्प्रत्ययः । 'चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि' इति षष्ठी । यद्वा । भाव-
लक्षणे तोसुन् द्रष्टव्यः । वसनायाच्छादनार्थम् अह्वाम् अग्रे पूर्वाह्ने प्रदिशा प्रकर्णेन दिश्यमानेन
मन्त्रेण अस्याः प्राच्या दिशः वृज्यते स्तूयते आह्रियते । तथा च निगमः—'त आ वहन्ति कवचः
पुरस्तात्' (तै. सं. १.१.२.१) इत्यादि । तच्चाहृतं वरीयः उत्तरं बर्हिः वितरं विस्तीर्णतरं यथा
भवति तथा वि प्रथते । विविधमेव वेद्यां प्रस्तुतं भवति । तथा देवेभ्यः अदितये^२ वेदिलक्षणाया
पृथिव्या च स्योनं सुखकरं भवति । विस्तीर्णं बर्हिषि देवाः सुखं निवीदन्ति ॥

व्यचस्वतीरुर्विया वि श्रयन्तां पतिभ्यो न जनयः शुभमानाः ।

देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणाः ॥ ५ ॥

व्यचस्वतीः । उर्विया । वि । श्रयन्ताम् । पतिभ्यः । न । जनयः । शुभमानाः ।

देवीः । द्वारः । बृहतीः । विश्वमऽइन्वाः । देवेभ्यः । भवत । सुप्रऽअयराः ॥ ५ ॥

व्यचस्वतीः । व्यचो व्यापनम् । तद्वत् ॥ 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्गदीर्घः ॥ ता द्वार-
देवताः उर्विया ॥ उरुशब्दात्तृतीयैकवचने 'इयादियाजीकाराणामुपसंख्यानम्' (पा. सू. ७. १.

१. ग-त-म२.८-त्वस्मिन् कर्मणि; म१-त्वमस्मि कर्मणि; म४-त्वमस्मित्कर्मणि; म७-त्वमस्म
कर्मणि । २. त४.५-पूज्यमानः । ३. ग१.२-अदितये अदीनायै ।

३९. १) इतीयादेशः ॥ उरुत्वेन वि श्रयन्तां विशेषेणाश्रिता भवन्तु । तत्र दृष्टान्तः । पतिभ्यो वन यथा पतीनामर्थाय संभोगकाले शुग्भमानाः शोभमानाः जनयः जाया विश्रयन्ति तद्वदस्मिन् कर्मणि^१ विश्रयन्ताम् ॥ हे बृहतीः महत्यो हे विश्वमिन्वाः ॥ इविः प्रीणनार्थः । तस्मात् कर्मण्युप-पदे अण् । इदिस्वाङ्गम् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यत्र बहुलवचनात् द्वितीयाया अप्यलुक् ॥ सर्वस्य प्रीणयिष्यो हे पदारः पदेवीः द्वाराभिमानिन्यो हे देव्यः यूयं देवेभ्यः देवानामर्थाय सुप्रायणाः सुप्रगमनाः सुविवृताः भवत ॥ ॥ ८ ॥

आ सुष्वयन्ती यजते उपाके उषासानक्ता सदतां नि योनौ ।

दिव्ये योषणे बृहती सुरुक्मे अधि श्रियं शुक्रपिशं दधानि ॥ ६ ॥

आ । सुस्वयन्ती इति । यजते इति । उपाके इति । उषासानक्ता । सदताम् । नि । योनौ ।

दिव्ये इति । योषणे इति । बृहती इति । सुरुक्मे इति सुसुरुक्मे ।

अधि । श्रियम् । शुक्रऽपिशम् । दधानि इति ॥ ६ ॥

सुस्वयन्ती । 'अय पय गतौ' । शतर्युपसर्गस्य सोर्द्धिर्वचनं छान्दसम् । सुहु अयन्त्यौ गच्छन्त्यौ । यद्वा । स्वपेर्ण्यन्तस्य वर्णलोपः ॥ सुष्वापयन्त्यौ । यजते यष्टव्ये उपपाके उपक्रान्ते उपषासानक्ता उषाश्च नक्तं च ॥ द्वन्द्वे 'उषासोषसः' (पा. सु. ६. ३. ३१) इत्युषासादेशः^२ । 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वोत्तरपदयोर्गुणपक्षकृतिस्वरत्वम् ॥ अहोरात्रदेव्यौ योनौ अस्मिन् यज्ञस्थाने नि^३ नितरां नियमेन वा आ सदाताम् आसीदताम् । सवेर्लुङि लुदिस्वाच्छेरङ् । कीदृश्यौ । दिव्ये दिवि भवे योषणे योषिताविव प्रीणयिष्यौ । यद्वा । योषणे समिते^४ परस्परतोऽविविके । बृहती गुणैर्मह्यौ सुरुक्मे शोभनदीप्ते ॥ रुक्मम् । रोचतेर्मकप्रत्यये कुत्वे च कृते रूपम् ॥ शुक्रपिशं शोचमानरूपां^५ श्रियम् अधि पदधावे अधिकं धारयन्त्यौ ॥

दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमाना यज्ञं मनुषो यजध्वै ।

प्रचोदयन्ता विदथेषु कारु प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता ॥ ७ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । सुवाचा । मिमाना । यज्ञम् । मनुषः । यजध्वै ।

प्रचोदयन्ता । विदथेषु । कारु इति । प्राचीनम् । ज्योतिः । प्रदिशा । दिशन्ता ॥ ७ ॥

दैव्या ॥ 'देवाद्यजौ' इति यज्ञप्रत्ययः^६ । देवसंबन्धिनौ होतारौ होमनिष्पादकौ होतृनामका-वग्न्यादित्यावस्मिन् यज्ञे आसीदताम् । कीदृशौ । प्रथमा मनुष्यहोतुः पूर्वभाविनौ सुवाचा शोभनस्तोत्रौ मनुषः मनुष्यस्य सर्वस्य यष्टुः यजध्वै यागनिवृत्तये ॥ यज्ञेस्तुमर्थे शब्धैर्प्रत्ययः ॥ यज्ञं मिमाना निर्मिमानानुत्पादयन्तौ विदथेषु । विदन्त्यत्रस्विजः स्वस्वकर्माणीति विदथा यज्ञाः । तेष्वृत्विजो यजमानांश्च प्रचोदयन्ता प्रेरयन्तौ कारु स्तुतीनां कतारौ प्राचीनं पूर्वस्थां दिशि यष्टव्यत्वेन स्थितमाहवनीयाख्यं ज्योतिः प्रदिशा प्रकृष्टेनोपदिष्टमार्गेण यद्वा प्रदिश्यमानेन मन्त्रेण दिशन्ता निर्वहन्तौ ॥

१. त-५-यज्ञकर्मणि । २. त-५-देशः सुपो ङादेशः । ३. त-भ- 'नि' नास्ति । ४. त-भ-समिते । ५. त-५-शोभमानरूपां । ६. त-भ-प्रत्ययः ।

आ नो यज्ञं भारती तूर्यमेत्विळा मनुष्वदिह चेतयन्ती ।

तिस्रो देवीर्बहिरेदं स्योनं सरस्वती स्वपसः सदन्तु ॥ ८ ॥

आ । नः । यज्ञम् । भारती । तूर्यम् । एतु । इळा । मनुष्वत् । इह । चेतयन्ती ।

तिस्रः । देवीः । बहिः । आ । इदम् । स्योनम् । सरस्वती । सुऽअपसः । सदन्तु ॥ ८ ॥

१भारती । भरत आदित्यः । तस्य स्वभूता दीप्तिः ॥ 'तस्येदम्' इत्यर्थे उत्सादित्वाद्भ् (पा. सू. ४. १. ८६) । 'टिड्ढाण्' इति ङीष् । २नः अस्मदीयं ३यज्ञं ४तूर्यं ५क्षिप्रम् ६आ ७एतु आगच्छतु । तथा ८मनुष्वत् मनुष्यो यथा इदं मया कर्तव्यमिति जानाति तद्वत् ९चेतयन्ती जानाना १०इळा देवी च ११इह अस्मिन् कर्मण्यागच्छतु । तथा १२सरस्वती च । १३स्वपसः सुकर्माणः । अप इति कर्मनाम ॥ आग्नेतेरसुनि आपः कर्माख्यायां १४ह्रस्वः । बहुव्रीहौ 'आद्युदात्तं ऋच्छन्दसि' इत्युत्तर-पदाद्युदात्तत्वम् ॥ एताः १५तिस्रो १६देवीः देव्यः १७स्योनं सुखकरम् १८इदं १९बहिः इमं यज्ञम् २०आ २१सदन्तु आसीदन्तु प्राप्नुवन्तु ॥ सदेळोटि सीदादेशाभावश्छान्दसः ॥

त्वाष्टस्य पशोर्वपायां 'य इमे' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—'य इमे द्यावापृथिवी जनित्री तन्नस्तुरीपमथ पोषयितु' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

य इमे द्यावापृथिवी जनित्री रूपैरर्पिषुर्भुवनानि विश्वा ।

तमद्य होतरिषितो यजीयान् देवं त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान् ॥ ९ ॥

यः । इमे इति । द्यावापृथिवी इति । जनित्री इति । रूपैः । अर्पिषत् । भुवनानि । विश्वा ।

तम् । अद्य । होतः । इषितः । यजीयान् । देवम् । त्वष्टारम् । इह । यक्षि । विद्वान् ॥ ९ ॥

१यः त्वष्टा देवः २जनित्री विश्वस्य जनयिष्यौ ३इमे ४द्यावापृथिवी ॥ इन्द्रे 'दिवो द्यावा' इति द्यावादेशः । आद्युदात्तः । पृथिवीशब्दो ङीष्न्तत्वेनान्तोदात्तः ५'देवताइन्द्रे च' इति पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ द्यावापृथिव्यौ ६रूपैः देवतिष्वेकमनुष्याद्याकारैः ७अर्पिषत् रूपवत्त्वाकरोत् ८'पिष अवयवे' । तौदादिकः । ९'शे मुचादीनाम्' इति नुमागमः ॥ तथा १०विश्वा सर्वाणि ११भुवनानि भूतजातानि रूपयुक्तान्यकरोत् । हे १२होतः १३यजीयान् यष्टतमः १४विद्वान् सर्वं जानानः त्वम् १५इषितः अस्माभिरध्येषितः प्रार्थितः सन् १६इह अस्मिन् कर्मणि १७अद्य अस्मिन् दिने १८तं १९त्वष्टारं २०देवं २१यक्षि । स्तुतिभिर्हविर्विर्वा यज पूजय ॥

उपावसृज त्मन्या समञ्जन् देवानां पार्थ ऋतुथा हवीर्षि ।

वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेन ॥ १० ॥

उपऽअवसृज । त्मन्या । समऽअञ्जन् । देवानाम् । पार्थः । ऋतुऽथा । हवीर्षि ।

वनस्पतिः । शमिता । देवः । अग्निः । स्वदन्तु । हव्यम् । मधुना । घृतेन ॥ १० ॥

हे वनस्पते यूप १त्मन्या ॥ आत्मन्नान्दस्य तृतीयैकवचने वादेशः । 'मन्त्रेष्वाल्पादेरात्मनः' इत्याकारलोपः ॥ आत्मनैव २ऋतुथा ऋतौ ऋतौ प्राप्ते काले ३देवानाम् अर्थांश्च ४पार्थः पशुकृत्तण-

१. त१.२.३.६.७.८-म- 'तूर्य' नास्ति । २. त४.५-कर्माख्यायां ह्रस्वो नुदं चेति । ३. त-म-मु-ङीर्षतत्वेनाद्युदात्तः । ४. त४.५-युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं ।

मन्त्रमन्यावि च षड्वीषि षसमञ्जन् सम्यग्भ्यक्तीकुर्वन् उपावसृज उपागम्य प्रयच्छ ॥ 'गतिर्गता' (पा. सू. ८. १. ७०) इति गतेर्निघातः ॥ किंच षवनस्पतिः योऽयं यूषः षमिता एतन्नामकः षदेव यद्वा शामित्रः षग्निः देवो दीप्यमान आहवनीयात्थोऽग्निश्चैते त्रयः षमधुना मधुरेण षधृतेन । यद्वा मधुनोदकेन प्रोक्षणोपनयनादिगतेन धृतेन च । षहव्यं हवनयोग्यं षस्वदन्तु स्वादूकुर्वन्तु ॥

सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाः ।

अस्य होतुः प्रदिश्युतस्य वाचि स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः ॥ ११ ॥

सद्यः । जातः । वि । अमिमीत । यज्ञम् । अग्निः । देवानाम् । अभवत् । पुरःऽगाः ।

अस्य । होतुः । प्रऽदिशि । ऋतस्य । वाचि । स्वाहाकृतम् । हविः । अदन्तु । देवाः ॥ ११ ॥

अयमग्निः षसद्यः तदानीमेव षजातः जायमान एव षयज्ञं षव्यमिमीत विशेषेण निर्मिमीते । उत्पादयति ॥ 'माङ् माने शब्दे च' । जौहोत्यादिकः ॥ अत एवायम् षग्निः षदेवानां षपुरोगाः प्रथमगामी मुख्यः षअभवत् ॥ गमेर्विदप्रत्यय आत्वे च कृते रूपम् ॥ ततः षप्रदिशि प्रकृष्टायां दिशि प्राच्याम् षऋतस्य आहवनीयात्मनागतस्य षअस्य षहोतुः होमनिष्पादकस्याग्नेः षवाचि । अत्र वागाश्रय आस्यं लक्ष्यते । वाच्यास्ये षस्वाहाकृतं स्वाहाकारेण प्रक्षिप्तं षहविः सर्वे षदेवाः षअदन्तु मक्षयन्तु । इदं सूक्तं यास्केन सम्यग्भ्यधायि (निरु. ८. ५-२१) । तद्वानुसंधीयताम् ॥ ॥ ९ ॥

'मनीषिणः' इति दशचं द्वादशं सूक्तं वैरूपस्याष्टादंष्ट्रस्यार्षं त्रैष्टुभसैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते— 'मनीषिणो दशाष्टादंष्ट्रः' इति । गतो विनियोगः ॥

मनीषिणः प्र भरध्वं मनीषां यथायथा मतयः सन्ति नृणाम् ।

इन्द्रं सत्यैरेरयामा कृतेभिः स हि वीरो गिर्वणस्युर्विदानः ॥ १ ॥

मनीषिणः । प्र । भरध्वम् । मनीषाम् । यथाऽयथा । मतयः । सन्ति । नृणाम् ।

इन्द्रम् । सत्यैः । आ । ईरयाम् । कृतेभिः । सः । हि । वीरः । गिर्वणस्युः । विदानः ॥ १ ॥

हे षमनीषिणः स्तोतारः षमनीषां मनस ईशित्रीं स्तुतिमिन्द्राय षप्र षभरध्वं कुस्त । षनृणां कर्मनेतृणां गुप्ताकं षयथायथा^१ षमतयः षसन्ति भवन्ति तथा बुद्धयनुसारेण स्तुतिं कुरुध्वम्^२ । वयं च षकृतेभिः कृतैः षसत्यैः यथार्थभूतैः स्तोत्रैः षइन्द्रम् षएरयाम यज्ञं प्रत्यागमयाम ॥ 'ईर गतो' । षन्यन्तस्य लोट् ॥ षहि यतः षविदानः जानानः समर्थः^३ स इन्द्रः षगिर्वणस्युः । गीर्भिर्वनन्ति संमज्जन्तं^४ इति गीर्वणसः स्तोतारः । वनतेरसुनि रूपम् । उपपदस्य दीर्घाभावश्छान्दसः । तदन्तात् क्यप् । 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः ॥ स्तोतृन् कामयमानः खलु । अतस्तमभिष्टुत ॥

ऋतस्य हि सदेसो धीतिरधौत्सं गाधैयो वृषभो गोभिरेरानद् ।

उदतिष्ठच्चविषेणा रवेण महान्ति चित्सं विव्याचा रजांसि ॥ २ ॥

ऋतस्य । हि । सदेसः । धीतिः । अधौत् । सम् । गाधैयः । वृषभः । गोभिः । आनद् ।

उत् । अतिष्ठत् । त्रिविषेण । रवेण । महान्ति । चित् । सम् । विव्याच । रजांसि ॥ २ ॥

१. त१.२.३.६.७.८-म-यथा । २. म-त१.२.३.६.७.८-म-प्रकुरुध्वं । ३. ग-वीरः समर्थः । ४. ग-संमज्जति ।

वक्रतस्य उदकस्य वसदसः स्थानस्यान्तरिक्षस्य वधीतिः धारकः स इन्द्रः वअर्धोत् द्योतते प्रकाशते । वहि प्रसिद्धौ ॥ 'द्युत दीप्तौ' । लुङि 'द्युद्भ्यो लुङि' इति परस्मैपदम् । च्छेर्लुक् छान्दसः । हलन्तलक्षणा वृद्धिरपि ॥ यद्वा । अर्धोत् । तादृश इन्द्रो यज्ञमभिगच्छति ॥ 'द्यु अभिगमे' आदादिकः । लङ् । 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इति वृद्धिः ॥ वगाष्टयः । सकृत्प्रसूता घेनुर्गुष्टिः । तस्या अपत्यं ववृषभो गोभिः वसम् वआनट् संव्याप्नोति । तथैषोऽपि सर्वं स्वमहिम्ना व्याप्नोति । तथा वतविषेण । महश्चामैतत् । महता वरेण शब्देन वउदतिष्ठत् । उच्छ्रित उन्नतोऽभवत् । अत एव वमहान्ति वचित् महान्त्यपि वरजांसि उदकानि भुवनानि वा वसं वविच्याच संव्याप्नोति ॥

इन्द्रः किल श्रुत्या अस्य वेद स हि जिष्णुः पथिकृत्सूर्याय ।

आन्मेनां कृण्वन्नच्युतो भुवद्गोः पतिर्दिवः सनजा अप्रतीतः ॥ ३ ॥

इन्द्रः । किल । श्रुत्यै । अस्य । वेद । सः । हि । जिष्णुः । पथिऽकृत् । सूर्याय ।

आत् । मेनाम् । कृण्वन् । अच्युतः । भुवत् । गोः । पतिः । दिवः । सनऽजाः । अप्रतिऽइतः ॥ ३ ॥

वअस्य अस्मदीयस्य स्तोत्रस्य वश्रुत्यै श्रवणाय वइन्द्रः वकिल इन्द्र एव वेद जानाति । वस वहि स एव जिष्णुः शत्रूणां जयशालिः वसूर्याय वपथिकृत् मार्गकर्ता भवति । किंच वअच्युतः शत्रुभिरगन्तव्यो वृषणश्चस्य वमेनाम् आत्मानं वकृण्वन् कुर्वन् इन्द्रः वआत् । आगच्छत्यस्मदीयं यज्ञम् । 'मेनाभवो वृषणश्चस्य सुकतो' (क्र. सं. १. ५१. १३) इति मन्त्रान्तरम् ॥ 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' । भौवादिकः । --- ॥ वदिवः बुलोकस्य च वपतिः^१ वभुवत् अभूत् ॥ भवतेर्लङ् । वाक्यभेदादनिघातः ॥

इन्द्रो मुह्ना महतो अर्णवस्य व्रतामिनादङ्गिरोभिर्गुणानः ।

पुरूणि चिन्नि तताना रजांसि दाधार यो धरुणं सत्यताता ॥ ४ ॥

इन्द्रः । मुह्ना । महतः । अर्णवस्य । व्रता । अमिनात् । अङ्गिरोऽभिः । गुणानः ।

पुरूणि । चित् । नि । ततान । रजांसि । दाधार । यः । धरुणम् । सत्यऽताता ॥ ४ ॥

वइन्द्रः वअङ्गिरोभिः ऋषिभिः वगुणानः सत्यमानः सन् वमहतो वअर्णवस्य ॥ 'अर्णसः सलोपश्च' (का. प. २. १०९. ३) इति वप्रत्ययः ॥ उदकवतो मेघस्य वव्रता^२ व्रतानि कर्माणि वमुह्ना स्वमहिम्नैव वअमिनात् अङ्गिरीत् ॥ 'मीङ् हिंसायाम्' । लङि 'मीनातेर्भिगमे' इति ह्रस्वः ॥ ततः वपुरूणि वचित् बहून्येव वरजांसि उदकानि वनि वततान नीचीनान्यकरोत् । वयः इन्द्रः वसत्यताता सत्यैर्देवैस्तते । यद्वा । सत्यशब्दादपि स्वार्थिकस्तातिष् द्रष्टव्यः । सत्ये । बुलोके वधरुणं धारकं बलं वदाधार^३ अधारयत्^४ ॥

इन्द्रो दिवः प्रतिमानं पृथिव्या विश्वा वेद सर्वाना हन्ति शुष्णम् ।

महीं चिद्दामार्तनोत्सूर्येण चास्कम्भं चित्कम्भनेन स्कर्मीयान् ॥ ५ ॥

१. त-४.५-अभिगमेने । २. त-म-लुङ् । ३. म-त-४.५-पतिः स्वामी । ४. त-म-'व्रता' नास्ति ।

५. त-म-दाधारयत् ।

इन्द्रः । दिवः । प्रतिमानम् । पृथिव्याः । विश्वा । वेद । सर्वना । हन्ति । शुष्णम् ।
महीम् । चित् । धाम् । आ । अतनोत् । सूर्येण । चास्कम्भम् । चित् । स्कम्भनेन । स्कभीयान् ॥ ५ ॥

१ दिवः शुलोकस्य १ पृथिव्याः च १ प्रतिमानं महत्त्वेन प्रतिनिधिः १ इन्द्रः १ विश्वा सर्वाणि
१ सवना सवनानि १ वेद सोमपानार्थं जानाति । १ शुष्णं सर्वस्य शोषकमेतन्नामानमसुरं १ हन्ति ।
वाक्यभेदादनिघातः । अपि च १ महीं १ चित् महतीमपि १ ध्यां १ सूर्येण १ अतनोत् । सर्वत्र प्रकाश-
युक्तमकरोत् । १ स्कभीयान् स्कम्भयितृणां मध्ये श्रेष्ठः सः १ स्कम्भनेन १ चित् निरोधनसाधनेन
सामर्थ्येनैव १ चास्कम्भ । शुलोकमवरुद्धमकरोत् ॥ स्कम्भिः सौत्रो धातुः । लिटि 'तुजादीनाम्' ०
इति दीर्घः । चिकम्भनेन इत्यत्र संहितायां सलोपः । उत्पूर्वस्य स्तम्भेः 'उदः स्थास्तम्भोः' (पा.सू.
८. ४. ६१) इति सलोप उक्तः । चित्पूर्वस्य स्कम्भेरपि भवति छन्दोविषयत्वात् ॥ ॥ १० ॥

वज्रेण हि वृत्रहा वृत्रमस्तुतदेवस्य शशुवानस्य मायाः ।

वि धृष्णो अत्र धृषता जघन्यथाभवो मघवन् बाह्वोजाः ॥ ६ ॥

वज्रेण । हि । वृत्रहा । वृत्रम् । अस्तः । अदेवस्य । शशुवानस्य । मायाः ।

वि । धृष्णो इति । अत्र । धृषता । जघन्य । अथ । अभवः । मघवन् । बाहुओजाः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र १ वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता १ वज्रेण १ वृत्रम् १ अस्तः अस्तृणाः । अवधीः ॥ स्तृणातेर्लिङि
'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । सिपि गुणः । हियोगादनिघातः ॥ अनन्तरं हे १ धृष्णो धर्षण-
शील त्वम् १ अदेवस्य अद्योतमानस्य १ शशुवानस्य स्वबलेन वर्धमानस्य तस्य १ मायाः १ धृषता
समर्थेन वज्रेण १ अत्र अस्मिन् काले एव १ वि १ जघन्य विनाशितवानसि ॥ हन्तेर्लिङि थलि 'अभ्या-
साच्च' इति कुस्वम् ॥ १ अथ हे १ मघवन् धनवन्निन्द्र १ बाह्वोजाः भुजबलवान् १ अभवः ॥

सचन्त यदुषसः सूर्येण चित्रामस्य केतवो रामविन्दन् ।

आ यन्नक्षत्रं ददृशे दिवो न पुनर्यतो नकिरद्धा नु वेद ॥ ७ ॥

सचन्त । यत् । उपसः । सूर्येण । चित्राम् । अस्य । केतवः । राम् । अविन्दन् ।

आ । यत् । नक्षत्रम् । ददृशे । दिवः । न । पुनः । यतः । नकिः । अद्धा । नु । वेद ॥ ७ ॥

१ यत् यदा १ उषसः उषःकालाः १ सूर्येण सूर्यात्मकेनेन्द्रेण १ सचन्त संगच्छन्ते । 'सच
समवाये' । भौवादिक् । तदानीम् १ अस्य स्वभूताः १ केतवः सर्वस्य प्रज्ञापका रश्मयः १ चित्रां
नानावर्णा १ रां रायं श्रियम् १ अविन्दन् अलभन्त । १ पुनः उदयानन्तरं १ यत् यदा १ दिवः १ नक्षत्रं
१ न १ ददृशे न दृश्यते ॥ दृशेः कर्मणि लिट् । यद्योगादनिघातः ॥ तदानीं १ यतः ॥ इणः २ शत्रन्तस्य
शसि 'शतुरनुमो नक्षत्रादी' इति विभक्तैरुदात्तत्वम् ॥ सर्वत्र गच्छतोऽस्य रश्मीन् १ नकिः न
कश्चित् १ नु १ वेद जानाति । एतत् १ अद्धा सत्यमेव ॥

दूरं किल प्रथमा जग्मुरासामिन्द्रस्य याः प्रसवे ससुरारपः ।

कं सिददं कं बुध्न आसामापो मध्यं कं वो नूनमन्तः ॥ ८ ॥

१. त-म-महीमपि । २. त-म-मु- 'इणः' नास्ति ।

दूरम् । किल । प्रथमाः । जग्मुः । आसाम् । इन्द्रस्य । याः । प्रऽसुवे । ससुः । आपः ।
क । स्वित् । अग्रम् । क । बुध्नः । आसाम् । आपः । मर्ष्यम् । क । वः । नूनम् । अन्तः ॥ ८ ॥

१ आसाम् अपां मध्ये २ प्रथमाः प्रथमगामिन्यस्ता आपः ३ दूरं ४ किल ५ जग्मुः । दूरमेव गताः १ । २ याः ३ आपः ४ इन्द्रस्य ५ प्रसवे प्रेरणे ॥ 'षू प्रेरणे' । 'जवसवौ चेति वक्तव्यम्' (पा. सू. ३. ३. ५६. ४) इत्यवपवादेऽच् । 'थायघञ्काजवित्रकाणां' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ तस्य आज्ञायां १ ससुः सरन्ति । गच्छन्ति ससु । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे २ आपः ३ आसां युष्माकम् ४ अग्रं ५ क ६ स्वित् । कुत्र वर्तते । ७ बुध्नः मूलं च ८ क । तथा ९ वः युष्माकं १० मर्ष्यं च ११ क १२ नूनम् इदानीं युष्माकम् १३ अन्तः अवसानं च क । सर्वगतत्वादिनिर्ज्ञायमानगमना आसन्नित्यर्थः ॥ क । किंशब्दात् सप्तम्यर्थे 'किमोऽत्' इत्यप्यत्ययः । 'काति' इति कादेशः । तित्स्वरितः । अन्तः । अमेर्गत्यर्थस्य 'असिहसि' इत्यादिना तन्प्रत्ययः २ ॥

सृजः सिन्धूरहिना जग्रसानां आदिदेताः प्र विविजे जवेन ।

मुमुक्षमाणा उत या मुमुत्रेऽधेदेता न रमन्ते नितित्काः ॥ ९ ॥

सृजः । सिन्धून् । अहिना । जग्रसानान् । आत् । इत् । एताः । प्र । विविजे । जवेन ।
मुमुक्षमाणाः । उत । याः । मुमुत्रे । अर्ध । इत् । एताः । न । रमन्ते । निऽतित्काः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र १ अहिना अहन्तव्येन वृत्रेण मेघेन वा २ जग्रसानान् ॥ 'ग्रस अधे' । अनुदात्तेत् । छन्दसि लिट् कानच् ॥ ग्रस्ताः ३ सिन्धून् स्वन्दमाना अपः ४ सृजः असृजः ५ निरगमयः । ६ आदिन् । इदवधारणे । अनन्तरमेव ७ एताः आपः ८ जवेन वेगेन ९ प्र १० विविजे । सर्वत्र अत्यन्तं चलिता बभूवुः ॥ 'ओविजि भयचलनयोः' । अनुदात्तेत् । लिटि 'इरयो रे' (पा. सू. ६. ४. ७६) इतीरयो रेआदेशः ॥ ७ उत अपि च ८ मुमुक्षमाणाः इन्द्रेण मोचयितुमिच्छमाणाः ९ याः आपः १० मुमुत्रे इन्द्रेण मोचिता अभूवन् । मुचेः कर्मणि लिट् ॥ ११ अधेत् अनन्तरमेव १२ नितित्काः नितरां शुद्धा आपः १३ न १४ रमन्ते । एकत्र न क्रीडन्ति । किंतु सर्वत्र गमनशीला इत्यर्थः ॥

सग्नीचीः सिन्धुमुशतीरिवायन्त्सनाज्जार आरितः पुर्मिदासाम् ।

अस्तमा ते पार्थिवा वसून्यस्मे जग्मुः सृनुता इन्द्र पूर्वीः ॥ १० ॥

सग्नीचीः । सिन्धुम् । उशतीःऽईव । आयन् । सनात् । जारः । आरितः । पुऽमित् । आसाम् ।
अस्तम् । आ । ते । पार्थिवा । वसूनि । अस्मे इति । जग्मुः । सृनुताः । इन्द्र । पूर्वीः ॥ १० ॥

१ सग्नीचीः ॥ 'सहस्य सग्निः' इति सग्नीत्यादेशः । 'अञ्जतेओपसंख्यानम्' इति ङीप् । अलोपदीर्घः । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ सहाज्जनाः सहगमना आपः २ सिन्धुं समुद्रं भर्तारम् ३ आयन् आगच्छन् । तत्र दृष्टान्तः । ४ उशतीरिव यथा कामयमानाः क्षिपः स्वपतिमभिगच्छन्ति तद्वत् । ५ जारः शत्रूणां जारयिता ६ पुर्मित् इन्द्रः ७ सनात् चिरादेव ८ आसाम् अपाम् ९ आरितः प्रेरकत्वेन स्वामी भवति । हे १० इन्द्र ११ अस्मे अस्माकं स्वभूतानि १२ पार्थिवा पार्थिवानि १३ वसूनि धनवल्लीणयितृणि हवींषि १४ पूर्वीः बह्वयः १५ सृनुताः वाचः स्तुतिरक्षणश्च १६ ते त्वदीयस् १७ अस्तं

गृहम् ऽआ ऽजग्मुः आगच्छन्तु । यद्वा अस्मदीयाः स्तुतयस्ते गृहं गच्छन्तु । अस्माकं गृहं त्वदीयानि पार्थिवानि धनान्यभिगच्छन्तु ॥ गमेभ्यश्चन्दसि सार्वकालिको लिट् ॥ ११ ॥

‘इन्द्र पिब’ इति दशर्चं त्रयोदशं सूक्तं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । नभःप्रभेदनो नाम विरूपगोत्र ऋषिः । तथा चानुकम्प्यते—‘इन्द्र पिब नभःप्रभेदनः’ इति । गतो विनियोगः ॥

इन्द्र पिबं प्रतिकामं सुतस्य प्रातःसावस्तव हि पूर्वपीतिः ।

हर्षस्व हन्तवे शूर शत्रून् उक्थेभिः वीर्यां प्र ब्रवाम ॥ १ ॥

इन्द्र । पिबं । प्रतिऽकामम् । सुतस्य । प्रातःसावः । तव । हि । पूर्वपीतिः ।

हर्षस्व । हन्तवे । शूर । शत्रून् । उक्थेभिः । ते । वीर्यां । प्र । ब्रवाम ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं प्रतिकामं ये ये कामास्तास्तान्प्रति । अव्ययीभावसमासः । तस्य स्वरः । यथेच्छं ऽसुतस्य अभिषुतस्य यो भागस्तुभ्यं दातव्यस्तं ऽपिब ॥ आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादिनिघातः ॥ ऽप्रातःसावः प्रातःसवनेऽभिषूयमाणः सोमः ऽतव ऽहि । तृतीयार्थे षष्ठी । त्वयैव ऽपूर्वपीतिः प्रथमत एव पातव्यः । यद्वा । प्रातःसावः । सप्तम्याः सुः । प्रातःसवने तवैव प्रथमपानं खलु । ऐन्द्रवायवग्रहे ह्यादित एवेन्द्रः पिबति ॥ तत्पुरुषे दासीभारादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा बहुव्रीहिः । ततो हे ऽशूर समर्थं त्वं ऽशत्रून् ऽहन्तवे हन्तुं ऽहर्षस्व हृष्टो भव । अथ ऽते त्वदीयानि ऽवीर्यां वृत्रहननादिलक्षणानि वीर्याणि ऽउक्थेभिः उक्थैः शस्त्रैः ऽप्र ब्रवाम प्रकर्षेण वदाम ॥

यस्ते रथो मनसो जवीयानेन्द्र तेन सोमपेयाय याहि ।

तूयमा ते हरयः प्र द्रवन्तु येभिर्यासि वृषभिर्मन्दमानः ॥ २ ॥

यः । ते । रयः । मनसः । जवीयान् । आ । इन्द्र । तेन । सोमपेयाय । याहि ।

तूयम् । आ । ते । हरयः । प्र । द्रवन्तु । येभिः । यासि । वृषभिः । मन्दमानः ॥ २ ॥

हे इन्द्र मनसः अपि जवीयान् अतिशयेन^१ गन्ता ऽते त्वदीयः ऽयः ऽरथः अस्ति ऽतेन रथेन ऽसोमपेयाय अस्मदीयं सोमं पातुम् ऽआ ऽयाहि आगच्छ ॥ ‘पा पाने’ । भावेऽचो यत् । ‘ईयति’ इतीत्वम् । आर्षघातुकलक्षणो गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ तथा ऽते त्वदीयाः ऽहरयः रथे संयुक्ता अश्वाः ऽतूयं क्षिप्रम् ऽआ आभिमुख्येन ऽप्र द्रवन्तु प्रगच्छन्तु । ऽवृषभिः सेक्तृभिः ऽयेभिः बैरथैः ऽमन्दमानः मोदमानः सन् ऽयासि गच्छसि । ‘हरी इन्द्रस्य’ (नि. १. १५. १) इति वचनादिन्द्रस्य द्वावेवाश्वाविति न चोदनीयम् ‘आ त्वा सहस्रमा शतम्’ (ऋ. सं. ८. १. २४) इत्यादिनिगमान्तरे दर्शनात् ॥

हरित्वता वर्चसा सूर्यस्य श्रेष्ठै रूपैस्तन्वं स्पर्शयस्व ।

अस्माभिरिन्द्र सखिभिर्हुवानः सघ्रीचीनो मादयस्वा निषद्य ॥ ३ ॥

हरित्वता । वर्चसा । सूर्यस्य । श्रेष्ठैः । रूपैः । तन्वम् । स्पर्शयस्व ।

अस्माभिः । इन्द्र । सखिऽभिः । हुवानः । सघ्रीचीनः । मादयस्व । निऽसद्य ॥ ३ ॥

हे १इन्द्र १हरिस्त्वता ॥ हरिच्छब्दान्मतुषः 'झयः' (पा. सू. ८.२.१०) इति वक्ष्यम् ॥
हरिद्वर्णयुक्तेन १सूर्यस्य १वर्चसा तेजसा तत्सदृशैः १श्रेष्ठैः प्रशस्त्यन्तर्मैरास्मीयैः १रूपैः १तन्त्रम् आत्मीयं
शरीरं मदीयं वा । यद्वा । तावत् इति तन्त्र्यज्ञः । तं १स्पर्शयस्व । तेजोयुक्तं कुरु । किञ्च १संप्रीचीनः ॥
'विभाषाञ्चैरदिक्लियाम्' इति खप्रत्ययः ॥ मरुजिः सहाज्जनस्त्वं १सखिभिः सखिभूतैः १अस्माभिः
१हुवानः आहूयमानः सन् १निषद्य यज्ञे निषण्णो भूत्वा १सादयस्व । सोमपानेन हृष्टो भव ॥

यस्य त्यक्तं महिमानं मदीयमे मही रोदमी नारिविक्ताम् ।

तदोक्त आ हरिभिर्निन्द्र युक्तैः प्रियेभिर्याहि प्रियमन्नमच्छ ॥ ४ ॥

यस्य । त्यत् । ते । महिमानम् । मदीयम् । इमे इति । मही इति । रोदमी इति । न । नारिविक्ताम् ।
तत् । ओक्तः । आ । हरिभिः । इन्द्र । युक्तैः । प्रियेभिः । याहि । प्रियम् । अन्नम् । अच्छ ॥ ४ ॥

हे १इन्द्र १इमे १मही महत्या १रोदसी द्यावापृथिव्या १यस्य १ते तव सोमपानेन जनितेषु
१मदेषु संभूतं १त्यत् तं १महिमानं १न १अविविक्तां न पृथक्कुरुनः किन्तु १यस्य १महिम्नयेव तिष्ठनः ॥
'विचिर् पृथग्भावे' । जौहोत्यादिकः । लङि 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इत्यभ्यासस्य गुणाभावः ।
यद्योगादनिघातः ॥ १प्रियेभिः प्रियतमैः रथे १युक्तैः १हरिभिः अश्वैः १प्रियं प्रीणनकरम् १अन्नं सोम-
लक्षणम् १अच्छ अमिलक्ष्य १तदोक्तः अस्मदीयं यज्ञसदनम् १आ १याहि आगच्छ ॥

यस्य शश्वत्पपिवाँ इन्द्र शत्रूननानुकृत्या रण्या चकर्थ ।

स ते पुरंधिं तर्विषीमियति स ते मदाय सुत इन्द्र सोमः ॥ ५ ॥

यस्य । शश्वत् । पपिवान् । इन्द्र । शत्रून् । अनुनुकृत्या । रण्या । चकर्थ ।
सः । ते । पुरंधिम् । तर्विषीम् । इयति । सः । ते । मदाय । सुतः । इन्द्र । सोमः ॥ ५ ॥

हे १इन्द्र १पपिवान् ॥ पिबतेः^१ कसौ 'वस्वेकाजादसाम्' इतीडागमः ॥ सोमं पीतवांस्त्वम्
१अनानुकृत्या अनुकरणरहितेन सकृत्प्रहारेण शत्रुहननसमर्थेन १रण्या सांयुगीनेनायुधेन^२ । रणशब्दात्
साध्वर्थे प्राग्वितीयो^३ यत् ॥ १यस्य यजमानस्य १शत्रून् १शश्वत् बहुवारं १चकर्थं हतवानसि ॥
'कृष् हिंसायाम्' । लिटि थलि यद्योगादनिघाते लिट्स्वरः ॥ १सः यष्टा^४ १ते त्वदर्थं १तविषीं महतीं
१पुरंधिं बह्वीं स्तुतिम् १इयति प्रेरयति ॥ 'अ गतौ' । जौहोत्यादिकः । 'अतिपिपत्थोः'^५ इत्यभ्यास-
स्येत्वम् । 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयङ् ॥ हे १इन्द्र १सुतः अभिपुतः १सः १सोमः १ते १मदाय
समर्थो भवति । यद्वा । स यष्टा सुतः सोमः । सुव्यत्ययः । अभिपुतं सोमं त्वन्मदाय
प्रेरयति ॥ ॥ १२ ॥

इदं ते पात्रं सनवित्तमिन्द्र पिवा सोममेना शतक्रतो ।

पूर्ण आहावो मंदिरस्य मध्वो यं विश्व इदंभिर्हयन्ति देवाः ॥ ६ ॥

इदम् । ते । पात्रम् । सनवित्तम् । इन्द्र । पिब । सोमम् । एना । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
पूर्णः । आऽहावः । मंदिरस्य । मध्वः । यम् । विश्वे । इत् । अभिऽहयन्ति । देवाः ॥ ६ ॥

१. ग२-इन्द्रस्य; त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.८-मु-किन्तु तस्य; भ०-किन्तु । २. ग-त१.२.३.६.
७.८-भ-मु-पातेः । ३. त-भ-मु-सांयुगीनेनायुधेन । ४. त-भ-प्राग्वहतीयो । ५. ग-त-भ-यथा ।

हे ऽइन्द्र ऽते त्वदर्थं ऽपात्रं चमसादिकं ऽसनवित्तम् । अस्माभिश्चिरादेव लब्धम् । 'लभे' । कर्मणि निष्ठा । हे ऽशतक्रतो बहुकर्मभिन्द्र ऽपुना एनेन पात्रेण ऽसोमं ऽपिब । यतः ऽमदिरस्य मदकरस्य ऽमध्वः मधुनः सोमस्य ऽआहावः पानस्थानीयपात्रविशेषः ऽपूर्णः पूरितोऽभूत् ॥ 'हेङ् स्पर्धायाम्' । 'निपानमाहावः' (पा. सु. ३. ३. ७४) इति निपातितः । स्तुतिभिराहूयमाना देवा अत्र सोमं पिबन्तीति । याथादिस्वरः ॥ ऽयम् ऽइत् यमाहावमेव ऽविश्वे सर्वे ऽदेवाः ऽअभिहृत्यन्ति अभिक्रामयन्ते । 'हृत्यं गतिकान्त्योः' । भौवादिकः । यद्योगात्किञ्चो निघाताभावे 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः ॥

वि हि त्वामिन्द्र पुरुषा जनासो हितप्रयसो वृषभ हृत्यन्ते ।

अस्माकं ते मधुमत्तमानीमा भुवन्त्सर्वना तेषु हर्य ॥ ७ ॥

वि । हि । त्वाम् । इन्द्र । पुरुषा । जनासः । हितऽप्रयसः । वृषभ । हृत्यन्ते ।

अस्माकम् । ते । मधुमत्तमानि । इमा । भुवन् । सर्वना । तेषु । हर्य ॥ ७ ॥

हे ऽइन्द्र ऽवृषभ कामानां वर्षक ऽहितप्रयसः । प्रय इत्यञ्चनाम प्रीणनकारित्वात् । संभृत-हविष्काः ऽजनासः जनाः ऽपुरुषा बहुधा । हिरवधारणे । ऽत्वाम् एव ऽवि ऽहृत्यन्ते विविधमाह्वयन्ति ॥ 'हेङ् स्पर्धायाम्' । 'निसमुपविम्यो ह्वः' इत्यात्मनेपदम् ॥ ऽअस्माकं स्वभूतानि ऽइमा इमानि ऽसवना सवनानि ऽते त्वदर्थं ऽमधुमत्तमानि अतिशयेन सोमवन्ति ऽभुवन् अभवन् । तस्मात्त्वं ऽतेषु सवनेषु ऽहर्यं सोमान् कामयस्व ॥

प्र त इन्द्र पुण्याणि प्र नूनं वीर्यां वोचं प्रथमा कृतानि ।

सतीनमन्युरश्रथायो अद्रिं सुवेदनामकृणोर्ब्रह्मणे गाम् ॥ ८ ॥

प्र । ते । इन्द्र । पुण्याणि । प्र । नूनम् । वीर्यां । वोचम् । प्रथमा । कृतानि ।

सतीनऽमन्युः । अश्रथयः । अद्रिम् । सुऽवेदनाम् । अकृणोः । ब्रह्मणे । गाम् ॥ ८ ॥

हे ऽइन्द्र ऽते त्वदीयानि ऽप्रथमा आदितः ऽकृतानि ऽपुण्याणि पुरातनानि च ऽवीर्यां वीर्याणि ऽनूनम् इदानीं ऽप्र ऽवोचं प्रकर्षेण वदामि । एकः प्रशब्दः पूरणः ॥ वोचम् । लुङि भ्रुवो वचिः । च्छेरङ् ॥ कानि तानि । ऽसतीनमन्युः । सतीनमित्युदकनाम । उदकाभिवर्षणबुद्धियुक्तस्त्वम् ऽअद्रिं मेघम् ऽअश्रथयः वज्रेणाहिंसीः । ऽब्रह्मणे बृहस्पतये ऽगां पणिभिरपहतां ऽसुवेदनां सुष्टु ज्ञापनीयाम् ऽअकृणोः अकरोरित्यादीनि ॥

नि षु सीदं गणपते गुणेषु त्वामाहुर्विप्रतमं कवीनाम् ।

न ऋते त्वत्क्रियते किं चनारे महामर्कं मधवाञ्चित्रमर्च ॥ ९ ॥

नि । सु । सीद । गणऽपते । गुणेषु । त्वाम् । आहुः । विप्रऽतमम् । कवीनाम् ।

न । ऋते । त्वत् । क्रियते । किम् । चन । आरे । महाम् । अर्कम् । मघऽवन् । चित्रम् । अर्च ॥ ९ ॥

हे ऽगणपते त्वं ऽगणेषु स्तोतृगणेषु ऽसु सुष्टु ऽनि ऽषीद । स्तुतिश्रवणार्थं निषण्णो भव । यतः ऽकवीनां क्रान्तप्रज्ञानां मज्ये ऽत्वां ऽविप्रतमम् अतिशयेन मेधाविनमिति ऽआहुः । किञ्च ऽत्वत्

वृत्ते ॥ 'अन्यारादितरते' (पा. सू. २. ३. २९) इति पञ्चमी ॥ त्वां वज्रयित्वा वृत्तिं वचन कर्म वृत्ते दूरे समीपे वा वृत्तिं कथ्यते । तस्माच्चिपीद । ततो हे वृत्तिवन् धनवन्निन्द्र वृत्तिं महान्तम् वृत्तिं अर्चनीयमस्मदीयं त्रिवृत्पञ्चदशादिलक्षणं स्तोमं वृत्तिं नानारूपं कृत्वा वृत्तिं पूजय । विधेहि ॥ 'अर्चं पूजायाम्' । मौवादिकः ॥

अभिख्या नो मघवन्नाधमानान्सखे बोधि वसुपते सखीनाम् ।

रणं कृधि रणकृत्सत्यशुष्मान्मक्ते चिदा भजा राये अस्मान् ॥ १० ॥

अभिख्या । नः । मघवन् । नाधमानान् । सखे । बोधि । वसुपते । सखीनाम् ।

रणम् । कृधि । रणकृत् । सत्यशुष्म । अर्भक्ते । चित् । आ । भज । राये । अस्मान् ॥ १० ॥

हे वृत्तिवन् धनवन्निन्द्र वृत्तिधमानान् ॥ 'नाष्ट नाथु यावज्जोपतापैश्वर्याशीः पु' । मौवादिकः । अनुदात्तेत् ॥ याचमानान् वृत्तिः अस्मान् 'अभिख्या' अभिख्यापनेन तेजसा युक्तान् कुरु । प्रसिद्धान् वा कुरु । हे वृत्तिं धनदानेन हे वृत्तिवसुपते वसूनां स्वामिन् त्वं वृत्तिं स्तोत्रत्वेन सखिभूतानामस्माकं स्वभूतानि स्तोत्राणि वृत्तिं बुध्यस्व ॥ 'बुध अवगमने' । मौवादिकः । लोटि छान्दसः शपो लुक् । 'छन्दस्युभयया' इति हेरायं धातुत्वेनाङित्वात् 'अङितश्च' इति हेर्धिभावः । अत एव गुणः । सार्वधातुत्वेन ङित्वादान्तोदात्तत्वम् । वर्णलोपश्छान्दसः ॥ हे वृत्तिवृत्तं शत्रुभिः सह युद्धकर्तः अत एव हे वृत्तिशुष्म यथार्थबलोपेन न्वे वृत्तिं वृत्तिं कुरु । शत्रून् जहि ॥ करोतेल्लोटि 'शुष्मपृष्ठवृत्त्यङ्छन्दसि' इति हेर्धिः ॥ किंच वृत्तिं अर्भक्ते वृत्तिं असंभजनीये स्थानेऽपि वृत्तिं अस्मान् वृत्तिं राये धनाय वृत्तिं भज आगिनः कुरु ॥ 'व्यचोऽस्तितः' इति संहितायां दीर्घः ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १॥

दशमेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । तत्र 'तमस्य' इति दशचं प्रथमं सूक्तमैन्द्रम् । शतप्रमेदनो नाम वैरूपः कृषिः । अन्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्तान्तं—'तमस्य शतप्रमेदनोऽस्मिन्नुवदिति मरुवतीयम्' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

तमस्य द्यावापृथिवी सचेतसा विश्वेभिर्देवैरनु शुष्ममावताम् ।

यदैत्कृष्णानो महिमानमिन्द्रियं पीत्वी सोमस्य कर्तुमा अवर्धत ॥ १ ॥

तम् । अस्य । द्यावापृथिवी इति । सचेतसा । विश्वेभिः । देवैः । अनु । शुष्मम् । आवताम् ।

यत् । ऐत् । कृष्णानः । महिमानम् । इन्द्रियम् । पीत्वी । सोमस्य । कर्तुमान् । अवर्धत ॥ १ ॥

वृत्तिचेतसा सह चेतयन्त्यौ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ वृत्तिश्वेभिः सवैः वृत्तिदेवैः सह अस्य ॥ अन्वादेशोऽशादेशोऽनुदात्तः (पा. सू. २. ४. ३२) ॥ एतस्येन्द्रस्य वृत्तिं वृत्तिं शत्रूणां शोषकं बलम् वृत्तिं आवतां रक्षताम् । तस्य बलं पूर्वमस्मान् रक्षतु पश्चादेतेऽपि रक्षतामिति भावः । अवतेर्लुङ् । वृत्तिवानः वृत्तिवधादिकं कुर्वाणः सः महिमानम् इन्द्रियम् इन्द्रस्यात्मनः पर्याप्तं वीर्यं च यत् यदा एते प्राप्नोत् ॥ 'इण् गतौ' । आदादिकः । 'आडादादीनाम्' इत्याडागमः ॥ तदा वृत्तिमान् कर्मवान् सः सोमस्य पीत्वी सोमं पीत्वा अवर्धत ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा । 'चतुर्थ्यर्थे बहुलम्' इति षष्ठी । पीत्वी । 'स्वात्स्यादश्च' इति निपातितः ॥

तमस्य विष्णुर्महिमानमोजसांशुं दधन्वान्मधुनो वि रश्शते ।

देवोभिर्न्द्रो मधवा सयावभिर्वृत्रं जघन्वाँ अभवद्वरेण्यः ॥ २ ॥

तम् । अस्य । विष्णुः । महिमानम् । ओजसा । अंशुम् । दधन्वान् । मधुनः । वि । रश्शते ।
देवोभिः । इन्द्रः । मधवा । सयावसभिः । वृत्रम् । जघन्वान् । अभवत् । वरेण्यः ॥ २ ॥

विष्णुः एतन्नामकः । स्यासो यज्ञो वा । मधुनः मदकरस्य सोमस्य अंशुं लताखण्डं
दधन्वान् श्रेयम् ॥ श्रवेण्यर्थस्य ऋग्वौ इदिव्राहुमागमे कृते बलि लोपः ॥ ओजसा स्ववीर्येण
संजातम् अस्य इन्द्रस्य तं महिमानं वि रश्शते विविधं शब्दयति । स्तौति । मधवा
धनवान् सयावभिः ॥ यातेः 'आतो मनिन्' इति कनिप् । सहगन्तुभिः देवोभिः देवैः मरुद्भिश्च
वृत्रं जघन्वान् हतवान् इन्द्रः वरेण्यः सर्वैर्वरेणीयः संभजनीयः अभवत् ॥

वृत्रेण यदाहिना बिभ्रदायुधा समस्थिथा युधये शंसमाविदे ।

विश्वे ते अत्र मरुतः सह तमनावर्धन्नुग्र महिमानमिन्द्रियम् ॥ ३ ॥

वृत्रेण । यत् । अहिना । बिभ्रत् । आयुधा । समऽअस्थिथाः । युधये । शंसम् । आऽविदे ।
विश्वे । ते । अत्र । मरुतः । सह । तमना । अवर्धन् । उग्र । महिमानम् । इन्द्रियम् ॥ ३ ॥

युधये योधनाय आयुधा आयुधानि वज्रादीनि बिभ्रत् धारयन्निन्द्रस्त्वं यत् यदा
अहिना आहन्तव्येन वृत्रेण समस्थिथाः सहास्थाः ॥ तिष्ठतेर्लुङि 'समवप्रविश्यः स्थः' (पा.
सू. १. ३. २२) इत्यात्मनेपदम् । 'स्थाध्वोरिच्च' इति सिचः किञ्चमिकारश्चान्तादेशः । 'ह्रस्वा-
दङ्गात्' (पा. सू. ८. २. २७) इति सिचो लोपः । यद्योगादनिघातः । 'तिङि चोदात्तवति' इति
गतेर्निघातः ॥ तत् आविदे ॥ कृत्यर्थे केन्प्रत्ययः ॥ तव वृत्रवधादिकं वीर्यं प्रज्ञापयितुं शंसम्
अशंसम् । शब्दैरहं स्तौमि ॥ 'शन्सु स्तुतौ' । लङ् । वाक्यभेदादनिघातः ॥ किञ्च हे उग्र उदूणबल
अत्र अस्मिन् काले एव ते त्वदीयं महिमानमिन्द्रियं वीर्यं च विश्वे सर्वे मरुतः त्मना
आत्मना सह एव अवर्धन् । वर्णलोपश्छान्दसः । अवर्धयन् । मरुतो हीन्द्रस्य वीर्यं भवति ॥

जज्ञान एव व्यबाधत स्पृधः प्रापश्यद्गीरो अभि पौत्स्यं रणम् ।

अवृश्चदद्रिमव सस्यदः सुजदस्तम्नानाकं स्वपस्यया पृथुम् ॥ ४ ॥

जज्ञानः । एव । वि । अबाधत । स्पृधः । प्र । अपस्यत् । वीरः । अभि । पौत्स्यम् । रणम् ।
अवृश्चत् । अद्रिम् । अव । सस्यदः । सुजत् । अस्तम्नात् । नाकम् । सुऽअपस्यया । पृथुम् ॥ ४ ॥

स इन्द्रः जज्ञान एव ॥ 'जनी प्रादुर्भावे' । छान्दसस्य लिटः कानच् ॥ जायमाना एव
स्पृधः शत्रून् व्यबाधत अत्यर्थमपीडयत् ॥ स्पृधः । 'स्पर्धं संघर्षे' । क्तिप् । 'अपस्पृधेयाम्'
इति निपातनेनैकत्र संप्रसारणदर्शनादत्रापि भवति ॥ अत एव वीरः समर्थः सः रणं संग्रामम्
अभिलक्ष्य पौत्स्यम् आत्मीयं बलं प्रापश्यत् । अस्थितावद्वलमिति प्रकर्षेण पश्यति । जानाति । किञ्च
अद्रिं मेघम् अवृश्चत् वर्षणार्थमच्छिन्तत् । अनन्तरं सस्यदः ॥ 'स्यन्दू प्रसन्नत्वे' । क्तिप् । शसि
नलोपः । सह स्यन्दमाना अपः अव सुजत् अवाङ्मुखमसृजत् निरगमयत् । तथा सः पृथुं

महान्तं वनाकं बुलोकं वस्वपत्यया ॥ सुत आत्मनः क्यच् । ' अ प्रत्ययान् ' (पा. सू. ३.३.१०२)
इति स्त्रियामप्रत्ययः ॥ शोभनकर्मच्छया वअनम्नात् । निरुद्धनकरोत् ॥ स्वभिः सौमो धातुः ॥

आदिन्द्रः सुत्रा तर्विषीरपत्यत वरीयो द्यावापृथिवी अबाधत ।

अवाभरदृषितो वज्रमायमं शेव मित्राय वरुणाय दाशुषे ॥ ५ ॥

आत् । इन्द्रः । सुत्रा । तर्विषीः । अत्यत । वरीयः । द्यावापृथिवी इति । अबाधत ।

अव । अमरत् । धृतिः । वज्रम् । आयसम् । शेवम् । मित्राय । वरुणाय । दाशुषे ॥ ५ ॥

वआत् अपि च स वइन्द्रः वतर्विषीः महतीः सेनाः वसत्रा सहैव वअपत्यत अगच्छत् । ' पद गतो ' । दैवादिकः । वर्णव्यत्ययः ॥ यद्वा । पत्यत इत्यैश्वर्यकर्मा । सेनानामीष्टे^१ । तासामीश्वरोऽभव-
दित्यर्थः । स एव वद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ वरीयः ॥ तृतीयायाः सुः ॥ उरुतरेण महिम्ना
वअबाधत । तयोरन्तःस्थितान् शत्रूनवधीदित्यर्थः । वृषितः शत्रुबधे प्रगल्भः सन् वआयसम्
अयोमयं ववज्रम् वअवाभरत् अधारयत्^२ । किमर्थम् । वमित्राय वरुणाय वदाशुषे हविर्दत्तवते
यज्वने च वशेवं सुखं कर्तुम् ॥ ॥ १४ ॥

इन्द्रस्यात्र तर्विषीभ्यो विरप्शिन् ऋषायतो अरंहयन्त मन्यवे ।

वृत्रं यदुग्रो व्यवृश्चदोजमापो विभ्रतं तमसा परीवृतम् ॥ ६ ॥

इन्द्रस्य । अत्र । तर्विषीभ्यः । विरप्शिन्ः । ऋषायतः । अरंहयन्त । मन्यवे ।

वृत्रम् । यत् । उग्रः । वि । अवृश्चत् । ओजसा । अपः । विभ्रतम् । तमसा । परीवृतम् ॥ ६ ॥

वअत्र अस्मिन् काल एव वविरप्शिन्ः महतो विविधं शब्दायमानस्य वा वऋषायतः शत्रून्
हिंसतः वइन्द्रस्य वतर्विषीभ्यः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । बलानां वमन्यवे प्रख्यापनाय^३ वअरंहयन्त । आपो
निरागच्छन् । रहित्यर्थः । वउग्रः उद्गूः सः वअपः उद्गूः विभ्रतं धारयन्तं वतमसा वपरीवृतं
परितो वेष्टितम् । वृणोतेः कर्मणि कः । ' गतिरनन्तरः ' इति स्वरः । संहितायाम् ' उपसर्गस्य षजि ' ^४
(पा. सू. ६. ३. १२२) इति दीर्घः । तं ववृत्रं वयत् अस्मिन् काले वओजसा स्ववीर्येण वव्यवृश्चत्
अत्यर्थमवधीत् ॥

या वीर्याणि प्रथमानि कर्त्वा महित्वेभिर्यतमानौ समीयतुः ।

ध्वान्तं तमोऽव दध्वसे हत इन्द्रो महा पूर्वहृतावपत्यत ॥ ७ ॥

या । वीर्याणि । प्रथमानि । कर्त्वा । महित्वेभिः । यतमानौ । समीयतुः ।

ध्वान्तम् । तमः । अव । दध्वसे । हते । इन्द्रः । महा । पूर्वहृताव । अपत्यत ॥ ७ ॥

वमहित्वेभिः मंहनीयैः स्वबलैः वयतमानौ युद्धाय प्रयत्नं कुर्वन्तौ इन्द्रवृत्रौ^५ वप्रथमानि पूर्व-
भावीनि वकर्त्वा । कृत्यार्थे त्वन्प्रत्ययः । कर्त्तव्यानि वया यानि ववीर्याणि वसमीयतुः संयोजया-
मासतुः ॥ ' इय् गतो ' । किति ' दोषं इणः किति ' (पा. सू. ७. ४. ६९) इति दीर्घः ॥ तयोर्मध्ये

१. त१.२३.७-म१.४.७.८-मेवा ईष्टे; म२-सेनामीष्टे । २. त१.२.३.६.८-म१.४-आधारयत् ।

३. त-म-अप्रख्यापनाय । ४. त-इन्द्रवृत्रौ^५ नास्ति ।

इन्नेण वृत्रे ऽवृते सति ऽध्वान्तम् अतिनिबिडं ऽतमः ऽवव ऽध्वसे । अवध्वस्तं विनष्टमभूत् ॥
ध्वंसेलिट् । क्तिवाञ्चलोपः ॥ ऽइन्द्रः तु ऽमहा स्वमहिम्ना ऽपूर्वहूतौ प्रथमाह्वाने ऽपत्यत अगच्छत् ।
शूराणां मध्येऽयमेव प्रथममाह्वयमानोऽभवदित्यर्थः ॥

विश्वे देवासो अध वृष्ण्यानि तेऽवर्धयन्त्सोमवत्या वचस्यया ।

रद्धं वृत्रमहिभिन्द्रस्य हन्मनाग्निर्न जम्भैस्तृष्वन्नमावयत् ॥ ८ ॥

विश्वे । देवासः । अध । वृष्ण्यानि । ते । अवर्धयन् । सोमऽवत्या । वचस्यया ।

रद्धम् । वृत्रम् । अहिम् । इन्द्रस्य । हन्मना । अग्निः । न । जम्भैः । तृषु । अन्नम् । आवयत् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ऽअध वृत्रहननानन्तरं ऽविश्वे ऽदेवासः देवा ऋत्विजः ऽसोमवत्या सोमयुक्तया
ऽवचस्यया स्तुतीच्छया ऽते स्वदीयानि ऽवृष्ण्यानि बलानि ऽअवर्धयन्^१ वर्धयन्ति^१ । ऽइन्द्रस्य
ऽहन्मना हननसाधनेन वज्रेण ऽरद्धम् । ' रघ हिंसासंराध्योः ' । हिंसितम् ऽअहिं ऽवृत्रम् अपामा-
वरकं मेवं ऽतृषु शीघ्रम् ऽअन्नमावयत् अभक्षयत् । तज्जन्येनोदकेन संपादितमन्नं जनोऽभक्षय-
दित्यर्थः । आवयत्तिरक्तिर्मा । तत्र दृष्टान्तः । ऽअग्निर्न यथाग्निः ऽजम्भैः आत्मीयैर्दन्तैरन्नं
भक्षयति तद्वत् ॥

भूरि दक्षेभिर्वचनेभिर्ऋकभिः सख्येभिः सख्यानि प्र वोचत ।

इन्द्रो धुनि च चुमुरि च दम्भयन्छद्मामनस्या शृणुते दभीतये ॥ ९ ॥

भूरि । दक्षेभिः । वचनेभिः । ऋकऽभिः । सख्येभिः । सख्यानि । प्र । वोचत ।

इन्द्रः । धुनिम् । च । चुमुरिम् । च । दम्भयन् । श्रद्धाऽमनस्या । शृणुते । दभीतये ॥ ९ ॥

हे स्तोतारः ऽदक्षेभिः वर्धनहेतुभिः ऽऋकभिः ॥ ' छन्दसीवनिपौ ' इति वनिप्रत्ययः ।
अयस्मयादित्वेन भत्वाञ्ज्वाभावः । पदत्वात् कुत्वम् (का. १. ४. २०) ॥ मन्त्रयुक्तैः ऽसख्येभिः ॥
तदहंतीत्यर्थे ' छन्दसि च ' इति यत्प्रत्ययः^२ ॥ सख्युरिन्द्रस्य योग्यैः ऽवचनेभिः वचनैः स्तोत्रैः
ऽसख्यानि स्तुत्यस्तुलक्षणान्यभिलक्ष्य ऽभूरि बहुवारम् इन्द्रं ऽप्र ऽवोचत् प्रवृत् अभिष्टुत् । ऽइन्द्रः
तु ऽदभीतये एतन्नामकाय राजर्षये ऽधुनि ऽच ऽचुमुरि ऽच एतन्नामकौ द्वावसुरौ ऽदम्भयन् हिंसन्
ऽश्रद्धामनस्या । मनःशब्दात् क्यच् । श्रद्धायुक्तया मनस इच्छया ऽशृणुते । युष्माभिः कृतानि
स्तोत्राणि शृणोति ॥

त्वं पुरूष्या मरा स्वश्व्या येभिर्मसै निवचनानि शंसन् ।

सुगेभिर्विश्वा दुरिता तरेम विदो षु ण उर्विया गाधमद्य ॥ १० ॥

त्वम् । पुरूषि । आ । मर । सुऽअश्व्या । येभिः । मसै । निऽवचनानि । शंसन् ।

सुऽगेभिः । विश्वा । दुऽइता । तरेम । विदो इति । सु । नः । उर्विया । गाधम् । अद्य ॥ १० ॥

हे इन्द्र ऽत्वं ऽस्वश्व्या स्वश्व्यानि शोभनाश्वयुक्तानि ऽपुरूषि बहूनि धनानि मह्यम् ऽआ
ऽमर आहर प्रयच्छ । ऽनिवचनानि नितरां वक्तव्यानि स्तोत्राणि ऽशंसन् अहं ऽयेभिः घनैः ऽमसै ।

मन्यतिरर्चतिकर्मा । देवान् पूजयानि तानि देहि ॥ मन्यतेर्लोष्टि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । सिष्यडागमः । सिपः पिष्वेनानुदात्ताद्वाङ्मातुस्वरः ॥ 'सुगोभिः सुष्ठु गन्तव्यैस्तेधनेः स्तोत्रैर्बा' विष्वा सर्वाणि 'दुरिता दुरितानि पापानि 'तरेम । हे इन्द्र 'अथ अस्मिन् कर्मणि 'गाधं ग्रथ्यमानं क्रियमाणं 'नः अस्मदीयं स्तोत्रम् 'उर्विया उरुत्वेन बहुमानेन 'सु' सुष्ठु 'विदो । विद उ । जानीह्येव ॥ ॥ १५ ॥

'धर्मा' इति दशर्च द्वितीयं मूलं वैश्वदेवस्य । सध्रिनाम वैरूप कृषिः । तपसः पुत्रो धर्मो वा । चतुर्थी जगती । शिष्टास्त्रिषुभः । तथा चानुक्रान्तं—'धर्मा सध्रिस्तापसो वा धर्मो वैश्वदेवं चतुर्थी जगती' इति । गतो विनियोगः ॥

धर्मा समन्ता त्रिवृतं व्यापतुस्तयोर्जुष्टिं मातरिश्वा जगाम ।

दिवस्पयो दिधिषाणा अवेपन्विदुर्देवाः सहसामानमर्कम् ॥ १ ॥

धर्मा । समऽअन्ता । त्रिऽवृतम् । वि । आप्तुः । तयोः । जुष्टिम् । मातरिश्वा । जगाम । दिवः । पर्यः । दिधिषाणाः । अवेपन् । विदुः । देवाः । सहऽसामानम् । अर्कम् ॥ १ ॥

'समन्ता समन्तौ संव्यासदिगन्तौ 'धर्मा । 'ष्ट क्षरणदीहयोः' । धर्मो दीप्यमानावग्न्या-दित्यौ 'त्रिवृतम् । 'त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः' (ऐ. आ. १. १. २) इत्याम्नानात् । त्रैलोक्यं 'व्यापतुः । स्वतेजोभिर्यासवन्तौ । 'मातरिश्वा अन्तरिक्षे वर्तमानो वायुः 'तयोः अग्न्यादित्ययोः 'जुष्टिं प्रीतिं 'जगाम गतवान् । यदा 'सहसामानम् । सामशब्द उपलक्षकः । वेदत्रयतेजःसहितम् । 'सर्वं तेजः सामरूप्यं ह शश्वत्' (तै. ब्रा. ३. १२. ९.२) इत्याम्नानात् । ईदृशम् 'अर्कम् अर्चनीयं सूर्यं 'देवाः दीप्यमानाः स्वरश्मयः 'विदुः विविदुः लेभिरे प्रापुः तदा 'दिधिषाणाः लोकधारण-शीलास्ते 'दिवः द्युलोकस्य संबन्धि 'पथः उदकम् 'अवेपन् व्यासवन्तः । ववर्षुरित्यर्थः^१ ॥ दिवस्पथ इत्यत्र 'षष्ठ्याः पतिपुत्र' इति सत्वम् । दिधिषाणाः । 'धिषे धारणे' । चानश् । शपः श्लुः । यद्वा । 'धि धारणे' । सनन्तस्य चानश् । 'अज्जनगमां सनि' इति दीर्घभावश्छान्दसः । यद्वा । समन्तौ संगतौ धर्मौ स्वयं दीप्यमानौ जीवेश्वरौ त्रिवृतं सत्वरजस्तमोगुणात्मिकां माषां व्यापतुः । नियन्तृनियन्तव्यभावेन मातरिश्वा परमात्मा तयोर्जुष्टिं संभोक्तव्यपदार्थैः संजातां प्रीतिं जगाम । गतवान्^२ । तं परमात्मानं वेदमयमिमं सूर्यमिति देवा जानन्ति ॥

तिस्रो देष्टार्य निःकृतीरुपासते दीर्घश्रुतो वि हि जानन्ति बह्वयः ।

तासां नि चिक्वुः क्वयौ निदानं परेषु या गुह्येषु व्रतेषु ॥ २ ॥

तिस्रः । देष्टार्य । निऽकृतीः । उप । आसते । दीर्घऽश्रुतः । वि । हि । जानन्ति । बह्वयः । तासाम् । नि । चिक्वुः । क्वयः । निऽदानम् । परेषु । याः । गुह्येषु । व्रतेषु ॥ २ ॥

'निःकृतीः । पृथिवीनामैतत् । अनेनेतरलोकावुपलक्ष्येते । तत्राधिष्ठिताः 'तिस्रः अग्न्यादि-देवताः 'देष्टार्य हविषां प्रदानाय 'उपासते । यजमाना उपासन् कुर्वते । ततः 'दीर्घश्रुतः प्रभूत-कीर्तयः 'वह्वयः जगतः प्रापिकास्ता देवताः 'वि जानन्ति । एतैः कृतमुपासनां मन्वत एव । यद्वा ।

१. ग-त-भ-मु-सु' वास्ति । २. त१.२.३.६.७.८-म-ववर्षुः त४.५-ववर्षुरित्यर्थः । ३. ग-त२. ३.६.७.८-म-धिषु । ४. ग-त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.५.८-गमितवान् ।

निर्ऋतीः । निःशेषेण ऋच्छन्ति गच्छन्तीति निर्ऋतयः । तास्तिस्रः सृष्टिस्थितिसंहतीः देव्यात्मनः कर्मभोगदानाद्योपासते ते दीर्घश्रुतो दीर्घ^१ संसारे शृण्वन्तो मन्तव्यदृश्यादिपदार्थं जानन्तः । मन्त्र-दृष्ट्यादिरूपमजानन्त इत्यर्थः । अत एव बह्वयः संसारस्य बोधारस्ता न जानन्ति । ^२कवयः क्रान्त-दर्शिनस्तु ^३तासां सृष्ट्यादीनामग्न्यादीनां वा ^४निदानं मूलकारणं परमात्मानं ^५नि ^६चिक्थुः नितरां चिन्वन्ति जानन्ति । ^७परेषु उक्कृष्टेषु वा ^८गुह्येषु वा गोप्तव्येषु कर्मसु यमनियमादिषु ^९व्रतैषु ^{१०}याः प्रवृत्तयः सन्ति तासां निदानं नि चिक्थुः जानन्ति ॥ 'चिक् चयने' । लिटि 'विभाषाब्जेः' इत्यभ्यासादुत्तरस्य कवणादेशः^३ । यद्वा । चायतेर्लिटि 'चायः की' (पा. सू. ६. १. ३५) इति छन्दसि की इत्यादेशः ॥

चतुष्कपदा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते ।

तस्यां सुपर्णा वृषणा नि षेदतुर्यत्र देवा दधिरे भागधेयम् ॥ ३ ॥

चतुःकपदा । युवतिः । सुपेशाः । घृतप्रतीका । वयुनानि । वस्ते ।

तस्याम् । सुपर्णा । वृषणा । नि । षेदतुः । यत्र । देवाः । दधिरे । भागधेयम् ॥ ३ ॥

^१चतुष्कपदां चतुष्कोणा ^२युवतिः स्त्रीरूपा ^३सुपेशाः शोभनालंकारा ^४घृतप्रतीका घृतप्रमुखहविष्का एतादृशी वेदिः ^५वयुनानि ज्ञातव्यानि पदार्थजातानि कर्माणि स्तोत्राणि वा ^६वस्ते आच्छादयति । ^७तस्यां वेद्यां ^८वृषणा वृषणौ हविषां वर्धितारौ ^९सुपर्णा सुपर्णौ सुपतनौ जायापती यजमानब्रह्माणौ वा ^{१०}नि ^{११}षेदतुः निषण्णौ भवतः । ^{१२}यत्र यस्यां वेद्यां ^{१३}देवाः अग्न्यादयः ^{१४}भागधेयम् । स्वार्थिको धेयप्रत्ययः । स्वस्वभागं हविः ^{१५}दधिरे^{१६} धारयन्ति । यद्वा । चतुष्कपदां नामाख्यातोपसर्गनिपाता-श्रवणः कपदस्थानीया यस्याः सा युवतिस्तरुणी नित्या घृतप्रतीका दीप्यमानवर्णावयववर्णौपनिषदी वाग्वयुनानि ज्ञानानि वस्ते आच्छादयति । तस्यां वाचि सुपर्णा सुपर्णौ जीवपरमात्मनौ निषण्णौ भवतः । यत्र । 'इतराभ्योऽपि इश्यन्ते' इति तृतीयाथे ब्रह्मप्रत्ययः । यथा वाचा देवा भागं धारयन्ति ॥

एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश स इदं विश्वं भुवनं वि चष्टे ।

तं पाकेन मनसापश्यमन्तितुस्तं माता रेव्हि स उ रेव्हि मातरम् ॥ ४ ॥

एकः । सुपर्णः । सः । समुद्रम् । आ । विवेश । सः । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । वि । चष्टे । तम् । पाकेन । मनसा । अपश्यम् । अन्तितः ।

तम् । माता । रेव्हि । सः । ऊँ इति । रेव्हि । मातरम् ॥ ४ ॥

^१एकः सर्वकार्येष्वसहायः ^२सुपर्णः सुपतनो मध्यमस्थानो देवः ^३समुद्रम् अन्तरिक्षम् ^४आ ^५विवेश आविशति । आविश्य च ^६स ^७इदं ^८विश्वं सर्वं ^९भुवनं भूतजातं ^{१०}वि ^{११}चष्टे । अनुग्राह-तयाभिपश्यति । ^{१२}तम् एवस्वरूपं देवं ^{१३}पाकेन परिपक्वेन ^{१४}मनसा ^{१५}अन्तितः समीपेऽहम् ^{१६}अपश्यम् अदर्शम् । किंच ^{१७}माता उदकानां निर्मात्री माध्यमिका वाक् तां ^{१८}रेव्हि आस्वादयति । उपजीवन-मात्रमत्र लक्ष्यते । ^{१९}स ^{२०}उ स खलु ^{२१}मातरं वाचं ^{२२}रेव्हि लेहि । तामेवोपजीवति । 'लेहि आस्वा-द्वे' । यद्वा । सुपर्णः पक्षवाक्षिराधारसंचार्यकः प्राणवायुः परमात्मा वा समुद्रम् । समुद्रवन्ति

१. त-म-१.२.४.८-दीर्घे । २. ग-त-म- 'व्रतेषु' नास्ति । ३. त-म-मु-कवणादेशः । ४. त-१.२. ३.१.७.८-म-२.४.८-दक्षते ।

आपोऽस्मादिति समुद्रमन्तरिक्षम् । यद्वा । समुद्रद्वयं सर्वतो गमनम् । तच्छीलं प्रपञ्चज्ञानमाविष्ट-
वान् । 'तत्सुष्ट्वा तदेवानुप्राविशान्' (तै. आ. ८. ६) इति श्रुतेः । वायुपक्षे वाय्वादिरूपेण वा
विवेश । स इदं विश्वं सर्वं लोकं वि चष्टे विशेषेण ख्यापयति । मति हि प्रागे परमात्मनि वा
जीवन्तः पुरुषा लोकं विख्यातं कुर्वन्ति । तं देवमुपासकोऽहं प्राकेन परिरक्तत्वेन भक्त्या
अन्तितः ॥ अन्तिकशब्दात्तसिः । अन्तिकस्य तसि कादिलोपो भवत्यायुदात्तत्वं च (पा. सू. ६. ४.
१४९. ८) इति कादिलोपः ॥ अन्तिके समीपे स्वहृदयेऽपश्यम् । तं प्राणं माना वाक् रेळिह । वाक्
प्राणेऽन्तर्भवतीत्यर्थः । स्वापे हि वाग्व्यापारो न दृश्यते प्राणव्यापारस्तु दृश्यत इति ॥

सुपूर्णं विप्राः कवयो वचोभिरेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति ।

छन्दांसि च दधतो अध्वरेषु ग्रहान्तोमस्य मिमते द्वादश ॥ ५ ॥

सुपूर्णम् । विप्राः । कवयः । वचःऽभिः । एकम् । सन्तम् । बहुधा । कल्पयन्ति ।

छन्दांसि । च । दधतः । अध्वरेषु । ग्रहान् । सोमस्य । मिमते । द्वादश ॥ ५ ॥

विप्राः मेधाविनः । कवयः क्रान्तप्रज्ञा मनुष्याः । सुपूर्णं सुपतनम् । एकं सन्तं परमात्मानं
वचोभिः स्तुतिलक्षणैर्वचनैः । बहुधा बहुप्रकारं कल्पयन्ति कुर्वन्ति । किंच त एव कवयः । अध्व-
रेषु यज्ञेषु छन्दांसि गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि दधतः स्तोत्रशस्त्रादिना धारयन्तो द्वादश-
संख्याकान् । सोमस्य ग्रहान् ग्रहणसाधनानि पात्राण्युपांश्वन्तर्यामादीनि मिमते निमिमते ॥
ग्रहान् । गृह्यत एभिरिति ग्रहाः । 'ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च' इति करणेऽप्रत्ययः । सोमस्येति कर्मणि
षष्ठी । द्वादश इत्यत्र 'संख्या' (पा. सू. ६. २. ३५) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १६ ॥

षट्त्रिंशश्च चतुरः कल्पयन्तश्छन्दांसि च दधत आद्वादशम् ।

यज्ञं विमार्य कवयो मनीष क्रक्सामाभ्यां प्र रथं वर्तयन्ति ॥ ६ ॥

षट्त्रिंशान् । च । चतुरः । कल्पयन्तः । छन्दांसि । च । दधतः । आद्वादशम् ।

यज्ञम् । विमार्य । कवयः । मनीषा । क्रक्सामाभ्याम् । प्र । रथम् । वर्तयन्ति ॥ ६ ॥

पूर्वं सामान्येन यज्ञग्रहानुक्त्वेदानीं सर्वग्रहादिपूर्वको यज्ञोऽभिधीयते । षट्त्रिंशान् । द्वावुपांश्व-
न्तर्यामा । ऐन्द्रवायवादयस्त्रयो द्विदेवत्यग्रहाः । द्वौ शुक्रामन्यौ । आग्रयण उक्थ्यो भुवश्चेति
त्रयः । क्रतुग्रहा द्वादश । ऐन्द्राग्नौ वैश्वदेवश्च द्वौ । त्रयो मरुत्वतीयाः । एको माहेन्द्रः । आदित्य-
सावित्रौ द्वौ । वैश्वदेवः पालीवतो हारियोजन इति त्रयो ग्रहाः । एवं षट्त्रिंशन्नवन्ति । अथमिष्टोमे
पूर्वं षट्त्रिंशद्ग्रहा द्वावृंशदाभ्यां दधिग्रहः षोडशीति चेति चत्वारः । एतांश्चत्वारिंशत्संख्याकान्
ग्रहान् कल्पयन्तः सोमेन पूरयन्तः । किंच आद्वादशम् ॥ 'आह मर्यादाभिविध्योः' (पा. सू.
२. १. १३) इत्यव्ययीभावसमासः । तस्य स्वरः ॥ द्वादशसंख्याकप्रठगादिशस्त्रसमासिपर्वन्तं

१. ग-समुदनं; त१.२.३.६.७.८-समंदनं; त४.५-समुदजं; म२.४.८-सुमंदनं; म७-समुद्रनं ।
२. त१.२.३.६.७.८-म- 'सर्वतो वायुपक्षे' नास्ति । ३. ग-बाह्यवायुरूपेण; त१.२.३.६.७.
८-म-वायुरूपेण । ४. त१.२.३.६.७.८-म२.४.८-सदेवमु० । ५. त४.५-रेळिह । अध्ययनकाले
वाग्व्यापारो दृष्टः । सह प्राणो हि मातरं वाचं रेळिह । ६. ग-द्वादश द्वादशसंख्याकान् । ७. त४-षड्-
त्तरान् त्रिंशत्संख्याकान् ततश्चतुरश्र ग्रहान् । एते तैत्तिरीयारण्यके ज्योतिष्टोमे समाम्नायते प्राणापाना-
भ्यामेवोपांश्वन्तर्यामो । ८. त-म- 'त्रयो' नास्ति ।

१ छन्दांसि गायत्र्यादीनि १ दधतः स्तुतश्चादिरूपेण धारयन्तः १ कवयो १ मनीषा । तृतीयाया आकारः । मनीषया बुद्ध्या एवं १ यज्ञं १ विमाय निर्माय १ रथम् । रमन्त्यत्रेति १ रथो यज्ञः । तं १ रथं यज्ञम् १ ऋक्सामभ्यां १ प्र १ वर्तयन्ति प्रकर्षेण संपादयन्ति ॥ चतुर इत्यत्र 'चतुरः शसि' (पा. सू. ६. १. १६७) इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥

चतुर्दशान्ये महिमानो अस्य तं धीरा वाचा प्र णयन्ति सप्त ।

आमानं तीर्थं क इह प्र वोच्येन पथा प्रपिबन्ते सुतस्य ॥ ७ ॥

चतुः८दश । अन्ये । महिमानः । अस्य । तम् । धीराः । वाचा । प्र । नयन्ति । सप्त ।

आमानम् । तीर्थम् । कः । इह । प्र । वोचत् । येन । पथा । प्रऽपिबन्ते । सुतस्य ॥ ७ ॥

१ अस्य यज्ञरूपस्य परमात्मनः १ अन्ये १ चतुर्दश^१ चतुर्दशसंख्याकाः^२ १ महिमानः विभूतयो भवन्ति । १ तं यज्ञं १ सप्त^३ सप्तसंख्याकाः १ धीराः धीमन्तो होत्रादयः १ वाचा शस्त्ररूपया १ प्र १ णयन्ति प्रकर्षेण नयन्ति । १ आमानम् ॥ 'आप्लु व्याप्तौ' । ताच्छीलिके चानशि व्यत्ययेन विकरणस्य व्यत्ययः^४ ॥ व्यापनशीलं १ तीर्थं पापोत्तारणसमर्थं चात्वालोत्करमध्यदेशम् १ इह अस्मिन् यज्ञे १ कः १ प्र १ वोचत् को वक्ति । न कोऽपीत्यर्थः । १ येन १ पथा येन यज्ञमार्गेण १ सुतस्य अभिषुतं सोमं १ प्रपिबन्ते देवा अतिशयेन पिबन्ति ॥ 'पा पाने' । 'पाप्रा' इत्यादिना पिबादेशः । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । उपसर्गण समासः । यद्योगादनिघाते 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः ॥

सहस्रधा पञ्चदशान्युक्था यावद्द्यावापृथिवी तावदित्तत् ।

सहस्रधा महिमानः सहस्रं यावद्ब्रह्म विष्टितं तावती वाक् ॥ ८ ॥

सहस्रधा । पञ्च८दशानि । उक् । । यावत् । द्यावापृथिवी इति । तावत् । इत् । तत् ।

सहस्रधा । महिमानः । सहस्रम् । यावत् । ब्रह्म । वि८स्थितम् । तावती । वाक् ॥ ८ ॥

१ सहस्रधा सहस्रसंख्याकेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु देहेषु १ पञ्चदशानि । चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् प्राण इत्येतानि पञ्च । तदाधारत्वेन मातापित्रोः सकाशादागतानि पृथिव्यसंज्ञोवात्वाकाशरूपाणि भूतानि मिलितानि दश । एवं पञ्चदशसंख्याकानि १ उक्था उक्त्यान्युत्कृष्टान्यङ्गानि विद्यन्ते प्राणिदेहेषु^५ जातेषु । १ द्यावापृथिवी ॥ षष्ठीद्विवचनस्य 'सुपां सुलुक्' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । द्यावापृथिव्योः १ यावत् यत्परिमाणमस्ति १ तावदित् तत्परिमाणमेवात्माविष्टितं प्राणिदेहजातं भवति । यावत्तावच्छब्दयोः^६ 'यत्तदेतैभ्यः परिमाणे बहुषि' (पा. सू. ५. २. ३९) 'आ सर्वनाम्नः' (पा. सू. ६. ३. ९१) इति दीर्घः ॥ किंच १ सहस्रधा सहस्रसंख्याकेषु १ सहस्रं १ महिमानः सहस्रसंख्याका महान्तो व्यवहारविशेषा भवन्ति । प्रतिविषयं प्रतिक्षणं दर्शनश्रवणादिव्यवहारनिष्पत्तेः^७ । सहस्रधेत्यत्र विधार्थे धाप्रत्ययः । १ ब्रह्म जगत्कारणं वस्तु १ यावत् नानाविधप्राणिदेहरूपेण द्यावत्परिमाणं भूत्वा १ विष्टितं विशेषेण स्थितं १ वाक् १ तावती तत्परिमाणा भवति । एकैकस्याभिधेयार्थस्यैकैकनामापेक्षणात् ।

१. ग२-रमेतेत्रेति । २. ग-त-म-चतुर्दशल्लोकाः; सु-चतुर्दशसंख्याका लोकाः । ३. ग-त-म-मु- 'सप्त' नास्ति । ४. ग-प्रा; त१.२.३.६.७.८-म-च; त४.५-स्त्रा । ५. ग२-त४.५-इत्थं प्राणिदेहेषु; त१.२.३.६.७-म-उक्थप्राणिदेहेषु । ६. ग-त४.५-यत्तच्छब्दयोः । ७. त-म१.४.८-व्यवहारव- निष्पत्तेः; म२-व्यवहारवनिष्पत्तेः ।

अन्यत्रापि श्रूयते—‘सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो नामानि कृत्वाभिषदन्मदास्ते’ (तै. आ. ३. १२. ७) इति । ‘सहस्रधा पञ्चदशान्युक्वेति पञ्च हि दशतो भवन्ति’ (ऐ. आ. १. ३. ८) इत्यादिक-
मारण्यकमत्रानुसंधेयम् ॥

कञ्छन्दसां योगमा वेद धीरः को धिष्यां प्रति वाचं पपाद ।

कमृत्विजामष्टमं शूरमाहुर्हरी इन्द्रस्य नि चिकाय कः स्त्रित् ॥ ९ ॥

कः । छन्दसाम् । योगम् । आ । वेद । धीरः । कः । धिष्याम् । प्रति । वाचम् । पपाद ।
कम् । कृत्विजाम् । अष्टमम् । शूरम् । आहुः । हरी इति । इन्द्रस्य । नि । चिकाय । कः । स्त्रित् ॥ ९ ॥

वधीरः धीमान् वकः मानुषः वछन्दसां गायत्र्यादीनां वयोगं स्तुतशस्त्रात्मना नियोगम् वआ
ववेद आजानाति । वकः वा वधिष्याम् । धिष्यानि होत्रादीनां सप्त स्थानानि^१ । तदर्हं ववाचं
वप्रति वपपाद प्रतिपादयति । करोति । किंच वकृत्विजां होत्रादीनां सप्तानाम् वअष्टमम् अष्टसंख्या-
पूरकं वशूरं स्वतन्त्रं वकम् वआहुः वदन्ति । वकः वस्त्रित् कः खलु वइन्द्रस्य वहरी क्रक्त्सामरूपौ
द्वावश्चौ । ‘क्रक्त्सामे वा इन्द्रस्य हरी’ (तै. सं. ६. ५. ९. २) इत्याह्नायते । तादृशौ हरी वनि
वचिकाय नितरां पूजयति । जानाति । वेदिता प्रतिपादयिताष्टसंख्यापूरकस्य देवस्य ज्ञाता वा
परमात्मनोऽन्यो नास्तीत्यर्थः ॥

भूम्या अन्तं पर्येकं चरन्ति रथस्य धूपु युक्तासौ अस्थुः ।

श्रमस्य दायं वि भजन्त्येभ्यो यदा यमो भवति हर्म्यं हितः ॥ १० ॥

भूम्याः । अन्तम् । परं । एकं । चरन्ति । रथस्य । धुः । सु । युक्तासः । अस्थुः ।

श्रमस्य । दायम् । वि । भजन्ति । एभ्यः । यदा । यमः । भवति । हर्म्यं । हितः ॥ १० ॥

वएके केचन सप्ताश्वाः वभूम्याः पृथिव्याः । अनेन शुलोकोऽप्युपलक्ष्यते । शुलोकस्य च वअन्तं
पर्यन्तं वपरि वचरन्ति । तदानीं सर्वत आगच्छन्ति । तदा च तेऽश्वाः वरथस्य वधूपुं युगादिनारेषु
वयुक्तासः युक्ताः सन्तः वअस्थुः तिष्ठन्ति । वएभ्यः अश्वेभ्यः वश्रमस्य वदायम् ॥ ‘दो अबलण्डने’ ।
घञ् । ‘कषात्त्वतः’ इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ श्रमस्य नाशकं घासादिकं ववि वभजन्ति देवाः प्रयच्छन्ति ।
वयदा यस्मिन् काले वयमः नियन्ता सूर्यः वहर्म्यं हर्म्यस्थानीये रथे वहितः निहितः वभवति । तदैते
भजन्तीत्यर्थः^२ ॥ ॥ १० ॥

‘चित्रः’ इति नवचं तृतीयं सूक्तमाग्नेयम् । उपस्तुतो नाम वृष्टिहन्वपुत्र ऋषिः । अष्टमी
त्रिष्टुप । नवमी शकरी । आदितः सप्त जगत्यः । तथा चानुक्रान्तं—‘चित्र इक्षव वाष्टिहन्व उपस्तुत
आग्नेयं जागतं त्रिष्टुप्शक्यन्तम्’ इति । प्रातरनुवाकाश्चिनदशख्योर्जागते छन्दसीदं सूक्तम् । सूत्रितं
च—‘चित्र इच्छिशोर्वसुं न चित्रमहसमिति जागतम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

चित्र इच्छिशोस्तर्क्षणस्य वक्षथो न यो मात्रावप्येति धातेव ।

अनुधा यदि जीर्जनदधा च नु ववक्ष सद्यो महि दुयं चरन् ॥ १ ॥

१. ग-स्थानानि मार्जालीयश्च; त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.८-स्थानानि मार्जय; त४.५-स्थानानि
मार्जारश्च; म७-स्थानानि मार्जयत । २. ग-त-भ-भवतीत्यर्थः ।

चित्रः । इत् । शिशोः । तरुणस्य । वक्षथः । न । यः । मातरौ । अपिऽएति । धातवे ।
अनुधाः । यदि । जीजनत् । अर्ध । च । नु । ववक्ष । सद्यः । महि । दूत्यम् । चरन् ॥ १ ॥

वशिशोः शिशुभूतस्य अत एव वतरुणस्य नूतनस्याग्नेः वक्षथः ॥ वक्षेरौणादिकोऽथप्रत्ययः^१ ॥
हविर्वहनं वचित्र इत् आश्रयभूतमेव वयः जातोऽग्निः वमातरौ सर्वस्य निर्मात्र्यौ मातृपितृभूते
द्यावापृथिव्यावरण्यौ वा वधातवे वन वप्येति ॥ 'धेत् पाने' । तुमर्थे तवेन्द्रप्रत्ययः ॥ स्तनपानायापि
न गच्छति ॥ 'इण् गतौ' । लट्युपसर्गेण समासः । 'तिङि चोदात्तवृत्ति' इति गतेर्निघातः ॥
वअनुधाः ॥ नञ्वहुव्रीहिः । समासान्तस्यानङः स्त्रियामिष्टत्वादन्नानङभावः (पा. सू. ५.४.१३१) ।
प्रत्येकविवक्षयैकवचनम् ॥ अधोरहितोऽयं लोकोऽसौ लोकश्चैनमग्निं ययदि वजीजनत् अजीजनत्
अजनयत् । तर्हि स्तनपानाय न गच्छतीति युक्तम् । तथा न भवति । किंतु द्यावापृथिव्यौ^२ सर्वेषां
कामदुघे खलु । तथापि न याति । तस्मादस्य हविर्वहनं चित्रम्^३ । वअध वच उत्पत्त्यनन्तरमेव वनु
अद्य अस्मिन् दिने वसद्यः तदानीमेव शीघ्रं वमहि महत् वदूत्यम् ॥ 'दूतस्य भागकर्मणी' (पा. सू.
४. ४. १२०) इति कर्मणि यत्प्रत्ययः ॥ दूतकर्म वचरन्^४ वववक्ष । देवान् प्रति हवींषि वहति ॥

अग्रिर्ह नाम धायि दन्नपस्तमः सं यो वना युवते भस्मना दत्ता ।

अभिप्रमुरा जुह्वा स्वध्वर इनो न प्रोथमानो यवसे वृषा ॥ २ ॥

अग्निः । ह । नाम । धायि । दन् । अपःऽतमः । सम् । यः । वना । युवते । भस्मना । दत्ता ।
अभिऽप्रमुरा । जुह्वा । सुऽअध्वरः । इनः । न । प्रोथमानः । यवसे । वृषा ॥ २ ॥

वअपस्तमः ॥ अपःशब्दस्यान्तोदात्तत्वेन मत्वर्थो लुप्त इति ज्ञायते । अन्यथा 'आपः कर्मा-
ख्यायाम्' इत्यसुनि कृत आद्युदात्तत्वमेव स्यात् ॥ अपस्वितमः कर्मवत्तमः वअग्निः वनाम् ॥ तृती-
याया लुक् ॥ नाम्ना नमयितृणा हविषा स्तोत्रेण वा वधायि यजमानैर्धार्थ्यते खलु । यतः वदन् यष्टृणां
धनदाता ॥ 'हुदाच् दाने' । हेतौ^५ 'छन्दस्युभयथा' इति शतुरार्धधातुत्वेन आकारलोपः । अत
एव शपोऽसंभवः ॥ वयः अग्निः वभस्मना भासकेन प्रकाशकेन तेजसा वदत्ता दन्तेन च ववना^६
वनान्यरण्यानि वसं वयुवते संयुनक्ति । संदहतीति यावत् । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' । व्यत्ययेन
शः । आत्मनेपदं च । दत्ता । दन्तशब्दस्य 'पदन्' इत्यादिना दन्नावः । 'उडिदम्' इति
विभक्तेराद्युदात्तत्वम् ॥ किंच वअभिप्रमुरा । 'मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः' । अस्मात् क्विप् 'राल्लोपः'
इति छकारलोपः । 'सुर संवेष्टने' इत्यस्माद्वा क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ अभितः समुच्छ्रिते-
नोद्यतेन यद्वा सर्वतो हविर्भिः संवेष्टितेन वजुह्वा एतन्नामकेन पात्रविशेषेण वस्वध्वरः शोभनयज्ञोऽग्निः
अदनीये^७ हविषि चरतीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । वइनः समर्थः वप्रोथमानः पर्याप्तः पुष्टाङ्गः ववृषा
वववसे वन यथा वृषभो घासादिषु चरति ॥

तं वो विं न द्रुषद् देवमन्धसु इन्दुं प्रोथन्तं प्रवपन्तमर्णवम् ।

आसा वह्निं न शोचिषा विरप्शिनं महिव्रतं न सुरजन्तुमव्वनः ॥ ३ ॥

१. ग-त१.२.३.६.७.८-म-सु-वहेरौणादिको । २. ग-द्यावापृथिव्यौ हि; त१.२.३.६.७.८-म१.
४.७-द्यावापृथिव्यौ तु; म२.८-द्यावापृथिव्यौ नु । ३. त-म-'चित्रं' नास्ति । ४. ग-चरन् आचरन् ।
५. ग-हेतौ शतरि । ६. त-म-'वना' नास्ति । ७. ग-त१.२.३.७.८-म१.२.४.७-खादनीये;
त६-म८-स्वादनीये ।

तम् । वः । विम् । न । द्रुसदम् । देवम् । अन्धसः । इन्दुम् । प्रोथन्तम् । प्रऽवपन्तम् । अर्णवम् ।
आसा । वह्निम् । न । शोचिषा । विऽरप्शानम् । महिऽव्रतम् । न । सुरजन्तम् । अध्वनः ॥ ३ ॥

हे स्तोतारः वः युयं वत्स अग्निमभिष्टुत । कीदृशम् । विं वन पक्षिणमिव वृषदम् ।
द्रुवृक्षः । अरणिलक्षणे वृक्षे सीदन्तं देवं द्योतमानम् वअन्धसः वइन्दुं स्तोतृणामकस्य छेदयितारं
प्रापयितारम् ॥ 'उन्देरिच्छादिः' (उ. सू. १. १३) इत्युपप्रत्ययः । 'नित्' इत्यनुत्तराद्युदान्तत्वम् ॥
वप्रोथन्तं शब्दायमानं वप्रवपन्तम् अत्यर्थं वनानां दाहकम् वअर्णवम् ॥ 'अर्णसः सलोपश्च' इति
मत्वर्थीयो वः ॥ 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः' इत्यादिप्रमेण उदकवन्तम् वआसा ॥ आस्यशब्दस्य 'पह्नु' ^१
इत्यादिनासञ्चादेशः । वर्णलोपश्चान्दसः ॥ आस्येन वह्निं हविषां द्योतारम् । यद्वा । आसा ।
अन्तिकनामैतत् । देवानां समीपे हविषां प्रापकम् । वहने दृष्टान्तः । वह्निं न । 'वह्निवां
अनङ्गान्' (तै. ब्रा. १. ८. २. ५) इति श्रवणादनङ्गाहमिव वहने समर्थं वशोचिषा स्वदीप्या
वविरप्शानम् । महन्नामैतत् । महान्तं वमहिव्रतं वन महाकर्माणमादित्यमिव वअध्वनः वसरजन्तम् ।
मार्गान् सह युगपदेव रक्षन्तम् । एवंगुणमग्निमभिष्टुत ॥ सरजन्तम् । 'रक्ष रगे' । रक्षेः शतरि
'रक्षेत्र' (पा. सू. ६. ४. २६) इति नलोपे सहस्य सभावे च कृते रूपम् । यद्वा । सरतीति सरः ।
सरस्योदकस्य जनयितारम् । जनेः तप्रत्यये कृते रूपमिति वा । व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः ॥

वि यस्य ते जयसानस्याजर धक्षोर्न वाताः परि सन्त्यच्युताः ।

आ र्णवासो युयुधयो न सत्वनं त्रितं नशन्त प्र शिषन्त इष्टये ॥ ४ ॥

वि । यस्य । ते । जयसानस्य । अजर । धक्षोः । न । वाताः । परि । सन्ति । अच्युताः ।
आ । र्णवासः । युयुधयः । न । सत्वनम् । त्रितम् । नशन्त । प्र । शिषन्तः । इष्टये ॥ ४ ॥

हे वअजर जरारहित अग्ने वजयसानस्य ॥ जयतिर्गत्यर्थः ॥ बाहुलकादस्मादप्यसानचप्रत्ययः ॥
गमनशीलस्य वधक्षोः ॥ दहेः सन् । 'द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम्' (का. ६. १. ८. १)
इति द्विर्वचनाभावः । तदन्तादुपप्रत्ययः । अरण्यदहनेच्छोः यस्य वते तव स्वभूताः वअच्युताः शत्रुभिः
अच्यवनीयाः प्रभावाः ववाता वन वायव इव वि वपरि वसन्ति सवर्तो विशेषेण वर्तन्ते ॥
सन्ति । अस्तेर्लट् । यद्योगादनिघातः ॥ वयुयुधयो वन ॥ युधेः किन्प्रत्ययः ॥ योद्धार इव वर्णवासः
शीघ्रं गन्तारः शब्दायमाना वा ऋत्विजः वइष्टये यागाय वप्र वशिषन्तः प्रकषेण सिषन्तः सिपासन्तः
संभक्तुमिच्छन्तः वसत्वनं बलवन्तं वत्रितं^३ त्रिष्वाहवनीयादिषु स्थानेषु ततं विस्तृतं त्वाम् वआ
वनशन्त । स्तुतिभिर्हविर्भिश्च व्यामुवन्ति । आकृपूर्वा नशिव्यांसिकर्मा । 'आक्षाण आनट्' इति
व्यासिकर्मसु पाठात् ॥

स इदग्निः कर्ण्वतमः कर्ण्वसखाः परस्यान्तरस्य तरुषः ।

अग्निः पातु गृणतो अग्निः सूरीनग्निर्देदातु तेषामवो नः ॥ ५ ॥

सः । इत् । अग्निः । कर्ण्वतमः । कर्ण्वसखा । अर्ण्यः । परस्य । अन्तरस्य । तरुषः ।
अग्निः । पातु । गृणतः । अग्निः । सूरीन् । अग्निः । देदातु । तेषाम् । अवः । नः ॥ ५ ॥

वक्ष्यतमः ॥ कण्ठेः शब्दार्थात् 'अशिमुषि°' इत्यादिना कन्प्रत्ययः ॥ अतिशयेन स्तोता अत एव वक्ष्यतमः ॥ बहुव्रीहिर्वात् समासान्तोदात्ताभावः ॥ कण्ठाः स्तोतारः सखायो यस्य स तादृशः अर्थः ॥ 'स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं वक्ष्यम्' (पा. सू. ३.१.१०३. १) इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ स्वामी सर्वेश्वरः वस इत् स एव अग्निः परस्य विप्रकृष्टस्य बाह्यस्य अन्तरस्य अव्यवहितस्य समीपे वर्तमानस्य च शत्रोः तरुषः तारयिता विनाशयिता भवति । सः अग्निः गृणतः स्तोतृन् अस्मान् पातु रक्षतु ॥ 'गृ शब्दे' । क्रयादिकः । 'शतुरनुमो नद्यजादी' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ तथा वसूरीन् । 'षू प्रेरणे' । हविषां प्रेरयितृन् अस्मान् रक्षतु । किञ्चित्तेषाम् एषां वनः अस्माकम् अवतः रक्षणमन्त्रं वा अग्निर्ददातु प्रयच्छतु ॥ १८ ॥

वाजिन्तमाय सद्यसे सुपित्र्य तृषु च्यवानो अनु जातवेदसे ।

अनुद्रे चिद्यो धृषता वरं सते महिन्तमाय धन्वनेदविष्यते ॥ ६ ॥

वाजिन्तमाय । सद्यसे । सुऽपित्र्य । तृषु । च्यवानः । अनु । जातवेदसे ।

अनुद्रे । चित् । यः । धृषता । वरम् । सते । महिन्तमाय । धन्वना । इत् । अविष्यते ॥ ६ ॥

हे सुपित्र्य । पितुरागतः पित्र्यः ॥ 'पितृयञ्च' (पा. सू. ४. ३. ७९) इति यत्प्रत्ययः ॥ शोभनपित्र्य हे अग्ने वाजिन्तमाय अतिशयेनाश्रयते अत्यन्तं बलवते वा ॥ 'नादस्य' इति नुडागमः ॥ वसद्यसे सहीयसे शत्रूणामतिशयेनाभिमन्त्रिते जातवेदसे जातप्रज्ञाय तुभ्यं स्वां स्तोतुं तृषु क्षिप्रम् अनु च्यवानः स्तुतिभिरनुगत उद्युक्तोऽस्मि ॥ 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि' इति जातवेदःशब्दस्य चतुर्थी । सद्यसे । सहस्विन्शब्दादीयसुनि 'विन्मतोर्लुक्' इतीयसुन ईकारलोपः छान्दसः ॥ अनुद्रे चित् उदकवर्जिते स्थले । आपदीत्यर्थः । शत्रुभिः संजातायामापदि वृषता शत्रुधर्षणसमर्थेन धन्वनेत् आत्मीयेन धनुषैव अविष्यते पालकाय सते भूषणवे ॥ 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ महिन्तमाय पूज्यतमाय दानृतमाय वा ईदृशायाग्नये यः अहं वरं वरणीयं हविः प्रयच्छामि सोऽहं स्तुतिमपि तस्मै करोमीत्यर्थः ॥

एवाभिर्मतैः सह सूरिभिर्वसुः ध्रुवे सहसः सूनरो नृभिः ।

मित्रासो न ये सुधिता ऋतायवो द्यावो न द्युभैरभि सन्ति मानुषान् ॥ ७ ॥

एव । अग्निः । मतैः । सह । सूरिभिः । वसुः । स्तवे । सहसः । सूनरः । नृभिः ।

मित्रासः । न । ये । सुऽधिताः । ऋतयवः । द्यावः । न । द्युभैः । अभि । सन्ति । मानुषान् ॥ ७ ॥

वसहसः बलस्य सूनरः सुषु प्रेरकः । यद्वा । सूनुरित्यस्य वर्णव्यत्ययः । सूनरः सूनुः । बलेन मथ्यमानत्वात्तस्य पुत्रः । अग्निः नृभिः कर्मनेतृभिः मतैः मनुष्यैः सह सूरिभिः विद्वद्भिः असमाभिः वसु धनमभिलक्ष्य एव एवं स्तवे स्तूयते । वसु ध्रुवे इत्यत्र संहितायां 'पूर्वपदात्' इति षत्वम् ॥ मित्रासो वन सुहृद् इव सुधिताः सुहितास्तृप्ताः ॥ दधातेर्निष्ठायां 'सुधित-

१. त१.२.६.७-समासांतस्य टचो चोपसंभवं; त३.८-भ२.५.८-समासांतस्य टचो संभवं; ग-समासांतस्य चो संभवं; भ१.४-समासांतस्य ग्वो संभवं; भ७-समासांतस्य । २. त१.२.३.६.७. ८-भ-रक्षतु । ३. ग-त-भ-अत्यर्थ । ४. त-भ-त्वां तुभ्यं । ५. ग-त-४.५-छान्दसः । अनुद्रे चिदनुदक-स्थलेपि वृषता धृषेन धन्वनेत् । धन्व इत्युदकनाम । उदकेनैव अविष्यते स्तोतृणां रक्षकाय । यद्वा । १. त-भ२.८- 'विद्वद्भिः' नास्ति ।

वसुधित' (पा. सू. ७. ४. ४५) इति निपातितः । ' सुधितार्यास्तृष्यर्थाः ' इति काशिकाया-
मुक्तम् ॥ ऋतायवः यज्ञं कामयमानाः ॥ ' न च्छन्दस्पुत्रस्य ' इति दीवंन्वयोः प्रतिषेधः ॥
ईदृशाः पथे सूरयः पद्यावो ऽन द्योतमाना इव^२ ऽबुद्धैः । ' बुद्धं द्योततेर्यशो वाचं वा ' (निरु.
५. ५) इति यास्कः । अग्निप्रदत्तैर्बह्वैरात्मैर्यैर्यशोभिर्वो ऽभानुपान् शान्नवान् जनान्^२ ऽअग्निं ऽसमिन्
अभिभवन्ति ॥ यद्ब्रुत्वथोगादनिधातः ॥

ऊर्जो नपात्सहसावृन्निर्ति त्वोपस्तुतस्य वन्दते वृषा वाक् ।

त्वां स्तोषाम् त्वया सुवीरा द्राघीय आयुः प्रतुरं दधानाः ॥ ८ ॥

ऊर्जः । नपात् । सहसाऽवन् । इति । त्वा । उपऽस्तुतस्य । वन्दते । वृषा । वाक् ।

त्वाम् । स्तोत्राम् । त्वया । सुवीराः । द्राघीयः । आयुः । प्रऽतरम् । दर्शनाः ॥ ८ ॥

पञ्जो नपात् । नपादित्यपत्यनाम । अन्नस्य पुत्र । ‘अन्नं वा आज्यम्’ इति श्रवणानेन प्रवृध्यमानत्वात् । बलस्य वा पुत्र ॥ ‘सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्सरे’ इत्यूर्ज इत्यस्य पराङ्गवद्भावेन आमन्त्रितत्वे ‘आमन्त्रितस्य च’ इति पाठिकमाद्युदात्तत्वम् ॥ हे ऽमहासावन् सहस्रिवज्रने ऽत्वा त्वाम् ऽइति एवम् ऽउपस्तुतस्य एतन्नामकस्यैवैमं ऽवृषा हविषां वषेयित्री तैः सहिता ऽवाक् स्तुतिः ऽवन्दते स्तौति ॥ वृषा । ‘इगुपधज्ञा’ इति कः । अजाद्यतष्टाप् ॥ किंच वयं ऽत्वां ऽस्तोषाम स्तवाम् । स्तौतैर्लेख्याडागमः । ततः ऽत्वा सुवीराः शोभनपुत्राः स्याम । ऽद्रावीयः दीर्घतमम् ऽआयुः जीवनं ऽप्रतरम् अत्यर्थं ऽदधानाः धारयन्तो भवेम ॥

इति त्वाग्ने वृष्टिहव्यस्य पुत्रा उपस्तुतासु ऋषयोऽबोचन् ।

तांश्च पाहि गृणतश्च सूरिन् वषट्पठित्युर्ध्वासौ

अनक्षन्नमो नम इत्यूर्ध्वसो अनक्षन् ॥ ९ ॥

इति । त्वा । अग्ने । वृष्टिः॒ऽहव्यस्य । पुत्राः । उप॒ऽस्तुतासः । ऋषयः । अ॒वोचन् ।

तान् । च । पाहि । गृणतः । च । सूरीन् । वषट् । वषट् । इति । ऊर्वासिः । अनध्वन् ।

नर्मः । नर्मः । इति । ऊर्ध्वासः । अनक्षन् ॥ ९ ॥

हे ॥ अग्ने ॥ त्वा त्वाम् ॥ इति एवमुक्तप्रकारेण ॥ वृष्टिहव्यस्य एतन्नामकस्यर्षेः ॥ पुत्राः ॥ उपस्तुतासः ॥
उपस्तुता एतदभिधानाः ॥ ऋषयः सूकद्रष्टारः ॥ अवोचन् अभ्यष्टुवन् ॥ तान् ऋणीन् ॥ च त्वं ॥ पाहि
रक्ष ॥ 'चवाद्योगे प्रथमा' इति न निवातः ॥ तथा ॥ गृगतः स्तोतृन् ॥ स्युरीन् विदुषः ॥ च पाहि ॥
वपद् ॥ वषडिति मन्त्रेण ॥ ऊर्वांसः हविष्यदानार्थमर्घ्यसुखहस्ताः सन्तः ॥ अनक्षन् ज्याप्नुवन् ॥
नक्षतिर्व्यासिकर्मा ॥ नमो ॥ नम इति एवम् ॥ ऊर्वांसः स्तोतुमुद्युक्ताः ॥ अनक्षन् ॥ य उक्तगुणाः
तानुभयविधान् यष्टुन् स्तोतृन् पालय ॥ ॥ १९ ॥

‘पिब’ इति नवचं चतुर्थं सुक्तं त्रैदुभ्यैन्द्रम् । स्थूराभ्यः पुत्रोऽग्निद्युताल्बः क्षपिरग्निद्यूपाल्बो वा । तथा चानुक्रम्यते—‘पिब स्थूरोऽग्निद्युतोऽग्निद्यूपो वा’ इति । गतो विनियोगः ॥

१. ग-द्योतमाना देवाः; त१.२.३.६.७.८-म-‘द्योतमानाः’ नास्ति; त४.५-द्योतमाना वा ।

२. त१.२.३.६.७.८-भ-‘इव...जनान्’ नास्ति । ३. ग-भ-त्वां व्याप्नुवन् ।

पिब॑ सोमं॑ मह॑त इन्द्रि॒याय॑ पिब॑ वृत्राय॑ हन्त॑वे शविष्ठ ।

पिब॑ रा॒ये शर्व॑से हूय॑मानः॒ पिब॑ मध्व॑स्तुपदिन्द्रा वृष॑स्व ॥ १ ॥

पिब॑ । सोमं॑ । मह॑ते । इन्द्रि॒याय॑ । पिब॑ । वृत्राय॑ । हन्त॑वे । शविष्ठ ।

पिब॑ । रा॒ये । शर्व॑से । हूय॑मानः । पिब॑ । मध्वः । तुप॑तु । इन्द्र । आ । वृष॑स्व ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं ऽमहते प्रभूताय ऽइन्द्रियाय इन्द्रस्यात्मनो जुष्टाय वीर्याय ऽसोमम् अस्माभिर्दीप्यमानं ऽपिब ॥ 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गं' (पा. सू. ५. २. ९३) इत्यादिनेन्द्रियशब्दो यजन्तत्वेन निपातितः ॥ हे शविष्ठ अतिशयेन प्रवृद्ध वृत्राय ऽहन्तवे वृत्रं हन्तुं सोमं ऽपिब ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति वृत्रस्य संप्रदानत्वम् ॥ तथा ऽहूयमानः अस्माभिराहूयमानस्त्वं ऽराये धनाय ॥ 'ऊडिदस्' इत्यादिना विभक्तैरुदात्तत्वम् ॥ शर्वसे अन्नाय^१ । धनान्नयोः प्रदानाय सोमं ऽपिब । मध्वः मदकरान् सर्वान् सोमान् ऽपिब ॥ 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घाभावः । अनन्तरं हे इन्द्र तृपत् तृप्तो भवन् ऽआ वृषस्व । अस्मदभिलषितान्यासिञ्च^२ । ददस्व ॥ तृपत् । 'तृन्प तृप्तौ' । तौदादिकः । 'अनित्यमागमशासनम्' इति नुमभावः ॥

अस्य॑ पिब॑ क्षुम॑तः प्र॒स्थित॑स्येन्द्र॒ सोम॑स्य वर॑मा सु॒तस्य॑ ।

स्व॒स्ति॒दा म॑नसा॒ माद॑यस्वार्वा॒चीनो॑ रेव॑ते सौ॒भगा॑य ॥ २ ॥

अस्य॑ । पिब॑ । क्षु॒म॑तः । प्र॒स्थित॑स्य । इन्द्र । सोम॑स्य । वर॑म् । आ । सु॒तस्य॑ ।

स्व॒स्ति॒ऽदाः । म॑नसा । मा॒द॑यस्व । अ॒र्वा॒चीनः । रे॒व॑ते । सौ॒भगा॑य ॥ २ ॥

हे इन्द्र ऽक्षुमतः स्तुतियुक्तस्य यद्वा हवीरूपाब्जवतः ऽप्रस्थितस्य हविर्धानादुत्तरवेदिं प्रति प्रस्थापितस्य सुतस्य अभिषुतस्य ऽअस्य सोमस्य वरं वरणीयं त्वदीयं भागम् ऽआ आभिमुख्येन ऽपिब ॥ प्रस्थितस्य । तिष्ठतेः कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ततः ऽस्वस्तिदाः कल्याणस्य दाता त्वं ऽमनसा अन्तःकरणेन ऽमादयस्व हृष्टो भव । यद्वा । अस्मानपि हृष्टान् कुरु । तदेवोच्यते । रेवते धनवते ऽसौभगाय^३ सौभाग्याय तदस्मभ्यं दातुम् ऽअर्वाचीनः अभिमुखाञ्जनो भव ॥ 'विभाषाञ्चरद्विक्स्त्रियाम्' इति खः । रयिशब्दात् मनुपः 'छन्दसीरः' इति क्त्वम् । 'रयेर्मतौ बहुलम्' इति संप्रसारणम् । पूर्वरूपत्वे गुणः । सौभगाय । उद्गात्रादिषु सुभगमन्त्र इति पठ्यते । तस्योत्तरपदस्य 'हृद्भग' इति वृद्धिर्नेपथ्ये सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् । अित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥

म॒मत्तु॑ त्वा दि॒व्यः सोम॑ इन्द्र॒ म॒मत्तु॑ यः सु॒यते॑ पा॒र्थिवेषु॑ ।

म॒मत्तु॑ येन॒ वरि॑वश्च॒कर्थं॑ म॒मत्तु॑ येन॒ निरि॑णासि॒ शत्रून्॑ ॥ ३ ॥

म॒मत्तु॑ । त्वा । दि॒व्यः । सोमः । इन्द्र । म॒मत्तु॑ । यः । सु॒यते॑ । पा॒र्थिवेषु॑ ।

म॒मत्तु॑ । येन॑ । वरि॑वः । च॒कर्थं॑ । म॒मत्तु॑ । येन॑ । नि॒ऽरिणा॑सि । शत्रून्॑ ॥ ३ ॥

१. त-म-अस्माभिर्दीप्यमानं । २. ग-अन्नायास्मभ्यं । ३. त१.२.३.६.७.८-अ२.८-अस्मदभिलषितान्यासिच; त४.५-अस्मदभिमतानासिच, म१.४.७-अस्मदभिलक्षितानासिच । ४. त-म-'सौभगाय' नास्ति ।

हे इन्द्र एतां स्वां दिव्यः दिवि भवः सोमः ममसु । आत्मीयकलाप्रदानेन मादयतु । देवा ह्यपरपक्षे सोमस्य कलां पिबन्ति ॥ मदेलांति इत्ययमेव श्रुतः । 'सीति' (पा. सू. १. १९२) इत्यादिना पितः पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ तथा एपाथिवेषु पृथिव्यां भवेयु देवयजनेषु एयः सोमोऽस्माभिः मृयते अभिपूयते सोऽप्यस्माभिर्दत्तः ममसु स्वां हर्षयतु । एतेन सोमेन वरिवः वरणीयं धनं चकर्थ कृतवानसि स च ममसु ॥ करोतेन्द्र । यद्योगादुनिचाने लिख्यः ॥ किंच एतेन शत्रून् निरिणामि निर्गमयमि सोऽपि ममसु स्वां मादयतु ॥ रिणामि । 'री गमि-रेपणयोः' । क्रयादिः । एवादीनां हस्त्वत्वम् ॥

आ द्विर्वाही अमिनो यात्विन्द्रो वृषा हरिभ्यां परिषिक्तमन्धः ।

गव्या सुतस्य प्रभृतस्य मध्वः सुत्रा खेदामरुशहा वृषस्व ॥ ४ ॥

आ । द्विर्वाहीः । अमिनः । यातु । इन्द्रः । वृषा । हरिभ्याम् । परिषिक्तम् । अन्धः । गात्रि । आ । सुतस्य । प्रभृतस्य । मध्वः । सुत्रा । खेदां । अरुशहा । आ । वृषस्व ॥ ४ ॥

एद्विर्वाहीः द्वयोलोकयोः परिवृद्धः । यद्वा । द्वाभ्यां स्तुतशस्त्राभ्यां वर्धनीयः ॥ बृहद्वर्धनार्थस्य कर्तरि कर्मणि वा असुन् ॥ एअमिनः । अमतेर्गत्यर्थादीणादिक इन्च् । सर्वत्र गन्ता । यद्वा । कान्त्यर्थात् । सर्वैः काम्यमानः । अत एव वृषा अभिलषितानां वर्षकः इन्द्रः एपरिषिक्तं वसती-वरीभिः परितः सिक्तम् एअन्धः अस्मदीयं सोमलक्षणमन्नं प्रति एहरिभ्याम् एतज्ज्ञामाभ्यामश्वभ्यां सह एआ एयातु आगच्छतु । अथ प्रत्यक्षः । हे इन्द्र एअरुशहा । अरुशः शत्रवः । तेषां हन्ता ॥ अतैरौगादिक उशन् । 'बहुलं छन्दसि' इति हन्तेः क्प् ॥ एसुत्रा । सप्तम्या ङादेशः । अस्मदीये सत्रे यज्ञे एगवि आनडुहे चर्मणि एसुतस्य अभिपूतस्य एप्रभृतस्य पात्रेषु प्रहृतस्य । हप्रहोर्भः । ईदृशस्य एमध्वः मदकरस्य सोमस्य पानेन हृष्टः सन् एखेदां खिद्यमानानां शत्रूणां सुखित्तये आभि-मुख्येन एवृषस्व वृष इवाचर ॥ वृषशब्दादाचारार्थे क्प् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । खेदाम् । 'खिद दैन्ये' । कर्मणि घञन्तस्यामि नुडभावश्छान्दसः ॥

नि तिग्मानि आशयन् आशयान्यव स्थिरा तनुहि यातुजूनाम् ।

उग्राय ते सहो बलं ददामि प्रतीत्या शत्रून् विगदेषु वृश्च ॥ ५ ॥

नि । तिग्मानि । आशयन् । आशयानि । अव । स्थिरा । तनुहि । यातुजूनाम् ।

उग्राय । ते । सहः । बलम् । ददामि । प्रतिऽइत्य् । शत्रून् । विऽगदेषु । वृश्च ॥ ५ ॥

हे इन्द्र एआशयानि प्रकाशयानि एतिग्मानि तीक्ष्णान्यायुधानि नितरां एआशयन् प्रकाशयन् । 'आश्व दोस्तौ' । स त्वं एयातुजूनाम् ॥ जु इति सौमो धातुः । 'आज्जमास' इत्यत्र अवतेर्दीर्घः (का. ३. २. १७७. १) । 'किःच' इति क्प् । दीर्घस्यामि नुडागमश्छान्दसः ॥ यातुधानानां एस्थिरा स्थिराणि इडाभ्यपि शरीराणि एअव एतनुहि । अवस्तात्तनुभूतान् पातय । एउग्राय उदूर्णबलाय एते तुभ्यं एसहः शत्रुसहनसमर्थ एबलं बलहेतुकं हविः एददामि अहं प्रयच्छामि । ततः एविगदेषु । विविधं गदन्ति शब्दायन्ते ॥ गदेः 'घप्रथं कविधानम्' इत्यधिकरणे कः ॥ एशत्रून् एप्रतीत्य प्रतिगम्य प्रतिकूलं गत्वा एवृश्च तांश्छिन्धि ॥ 'ओजश्च छेदने' । तौदादिकश्च लोट् ॥ ॥ २० ॥

१. ग-स्थानानात्रिगमयसि । २. त-म- 'स्थिरा' नास्ति । ३. ग-विगदेषु संग्रामेषु । ४. ग-शब्दायतेत्रेति ।

व्य॒र्ह्य इन्द्र॑ तनु॒हि श्रवा॑ंस्योजः स्थि॒रेव॑ धन्व॒नोऽभि॑मातीः ।

अ॒स्मद्वा॑वृ॒धानः स॒होभि॑रनि॒मृष्ट॑स्तन्व॒वावृ॑धस्व ॥ ६ ॥

वि । अ॒र्ह्यः । इन्द्र॑ । तनु॒हि । श्रवा॑ंसि । ओजः । स्थि॒राऽईव॑ । धन्व॒नः । अ॒भिऽमातीः ।
अ॒स्मद्वा॑क् । वृ॒धानः । स॒होभिः । अनि॑मृष्टः । तन्व॒म् । वृ॒धस्व॑ ॥ ६ ॥

हे १इन्द्र २अर्ह्यः स्वामी त्वं ३श्रवांसि अन्नानि । श्रव इत्यन्ननाम । अस्मभ्यं ४वि ५तनुहि विस्तारय । प्रयच्छ ॥ तनोतेल्लोटि 'उतश्च प्रत्ययाच्छन्दसि वावचनम्' (पा. सू. ६. ४. १०६. १) इति हेर्लुगभावः ॥ तथा ६अभिमातीः । अभितो मातिमानं येषां तेऽभिमातयः शत्रवः । तान् प्रति ७ओजः आत्मीयं वीर्यं ८स्थिरेव स्थिराप्येव ९धन्वनः धनूंषि च विस्तारय । तैः शत्रूञ्जहीत्यर्थः । अपि च १०अस्मद्वाक् अस्मदभिमुखाञ्जनः ॥ 'विष्वग्देवयोश्च ढेरद्व्यञ्जतौ' (पा. सू. ६. ३. ९२) इत्यद्यादेशः अद्रिसङ्घोरन्तोदात्तत्वेन निपातनात् (पा. सू. ६. ३. ९५. १) 'उदात्तस्वरित-शोर्यणः' इति धातोरकारस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् ॥ ११सहोभिः आत्मीयैर्बलैः १२वावृधानः प्रवृद्धः अत एव १३अनिमृष्टः शत्रुभिरपरिभवनीयस्त्वं १४तन्वम् आत्मीयं शरीरं १५वावृधस्व वर्धय १६यद्वा । तन्वम् । तन्वत॑ इति तनूर्यञः । तं वर्धय । त्वदागमनेन हि यज्ञो वर्धते ॥

इदं ह॒विर्म॑धवन् तुभ्यं रा॒तं प्रति॑ स॒म्रा॒ह्णानो॑ गृ॒भाय॑ ।

तुभ्यं सु॒तो म॑धवन् तुभ्यं प॒क्को॑ऽद्वीन्द्र॒ पिब॑ च प्र॒स्थित॑स्य ॥ ७ ॥

इदम् । ह॒विः । म॒धऽवन् । तुभ्यम् । रा॒तम् । प्रति॑ । स॒म्ऽराट् । अ॒ह्णानः । गृ॒भाय॑ ।
तुभ्यम् । सु॒तः । म॒धऽवन् । तुभ्यम् । प॒क्कः । अ॒द्धि । इन्द्र॑ । पिब॑ । च । प्र॒स्थित॑स्य ॥ ७ ॥

हे १मधवन् धनवन् २सम्राट् सम्यग्राजमान सर्वेषामीश्वरेति वा ३इदं सोमादिलक्षणं ४रातम् अस्माभिर्दत्तं ५हविः हे इन्द्र ६तुभ्यम् ७अह्णानः अकुर्वन् ८प्रति ९गृभाय प्रतिगृहाण ॥ ग्रहेल्लोटि आप्रत्ययस्य 'छन्दसि शायजपि' इति शायजादेशः । ह्यग्रहोर्भः । संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्धेल्लुक् ॥ हे १मधवन् २तुभ्यम् एव अयं सोमः ३सुतः ॥ 'ऊचि च' (पा. सू. ६. १. २१२) इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ४तुभ्यम् एवायं पुरोडाशादिः ५पक्कः । हे ६इन्द्र तं पुरोडाशम् ७अद्धि भक्षय । किंच ८प्रस्थितस्य हविर्धानादुत्तरवेदिं प्रति प्रस्थापितं सोमं ९पिब ॥ वाक्यभेदादनिघातः । यद्वा । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन तिङ् उत्तरत्वादनिघातः ॥

अ॒द्वीर्दिन्द्र॑ प्र॒स्थिते॒मा ह॒वींषि॑ चनो॑ दधिष्व पच॒तोत॑ सोम॒म् ।

प्रय॑स्वन्तः प्रति॑ ह॒र्याम॑सि त्वा सु॒त्याः सं॒न्तु य॑जमानस्य का॒माः ॥ ८ ॥

अ॒द्धि । इत् । इन्द्र॑ । प्र॒स्थिता॑ । इ॒मा । ह॒वींषि॑ । च॒नः । दधि॑ष्व । प॒चता॑ । उ॒त । सोम॑म् ।
पर्य॑स्वन्तः । प्रति॑ । ह॒र्याम॑सि । त्वा । सु॒त्याः । सं॒न्तु । य॑जमानस्य । का॒माः ॥ ८ ॥

हे १इन्द्र २प्रस्थिता प्रस्थितान्युत्तरवेदिं प्रति ३इमा इमानि । उभयत्र ङादेशः । हवींषि ४अद्वीत् । हृद्वधारणे । भक्षयैव । ५चनः । चन इत्यन्ननाम । तत् ६दधिष्व धारय । उदरे प्रक्षिप ॥

१. गन्त-भ-प्रवर्धय । २. गन्त४.५-तायते । ३. त१.२.३.७.-भ-तस्यत । ४. त१.२.३.६.७.-तव दधिष्व; म१-नघा दधिष्व; म२-तथा दधिष्व; म४-तथा दधिष्व; म७-तथा दधिष्व; म८-तथा दधिष्व ।

वधातेलौटि 'छन्दस्युभयथा' इति थाम् आर्थधानुक्रवादिङागमः ॥ 'वचना पञ्चतानि' सधनीय-
पुरोडाशादीनि च धारय ॥ पञ्चेः 'भृष्टदशि' इत्यादिना कर्मण्यतश्चप्रत्ययः ॥ 'उत अपि च' 'सोमं
पिब । ततः' प्रत्यस्वन्तः । प्रीणयतीति प्रयोऽञ्जम् । तेन तद्वन्तः सन्तः 'देवा त्वां' प्रणि 'हव्यामसि
हव्यामः । कामयामहे धनादीनि ॥ हव्येतिः प्रप्ताकर्मा । इदन्तो मयिः ॥ तस्मान् 'यज्ञमानस्य यागं
कुर्वाणस्य' कामाः धनादिविषया अभिलाषाः 'सत्याः यथार्थाः' सन्तु ॥ 'पुण्यजोः शान्त' (पा. सु. ३. २. १२८) इति यज्ञेः शानन्प्रत्ययः । निष्वादाद्युदान्तः ॥

प्रेन्द्राग्निभ्यां सुवचस्यार्मियमि सिन्धाविव प्रेरयं नार्वमकैः ।

अयाइव परि चरन्ति देवा ये अस्मभ्यं धनदा उद्भिदश्च ॥ ९ ॥

प्र । इन्द्राग्निभ्याम् । सुवचस्याम् । इयमि । सिन्धौऽइव । प्र । ईयम् । नार्वम् । अकैः ।
अर्याऽइव । परि । चरन्ति । देवाः । ये । अस्मभ्यम् । धनदाऽः । उद्भिदः । च ॥ ९ ॥

'इन्द्राग्निभ्यां देवाभ्यां' 'सुवचस्याम्' । 'छन्दसि च' इति यत्प्रत्ययः । सुवचनाहं स्तुतिमहं 'प्र
'इयमि' प्रेरयामि ॥ 'ऋ गतौ' । जौहोत्यादिकः । 'अतिपिपत्योश्च' इत्यभ्यासस्येत्वम् । 'देवताद्वन्द्वे
च' इतीन्द्रान्योरुभयपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते 'नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ' इति प्रतिषेधः ॥ 'सिन्धाविव
सिन्धौ नद्यां यथा' 'नार्वं प्रेरयन्ति' तद्वत् 'अकैः अर्चनीयैर्मन्त्रैः सहितां स्तुतिं' प्रेरयं प्रावादिषम् ॥
'ईर गतौ' । 'प्यन्तस्य लङ्युत्तमस्यामादेशः ॥ स्तुतास्ते' देवाः 'अयाइव' । अयन्ति कर्मकरणार्थं
गच्छन्तीत्यया कृतिवजः कर्मकरा वा । तद्वत् 'परि' चरन्ति । अस्मान् धनादिदानेन पूजयन्ति । 'ये
देवाः' 'अस्मभ्यं' 'धनदाः' धनस्य दातारः 'उद्भिदः' अस्मच्छत्राणामुद्भेत्तारः 'च ये सन्ति ॥ २१ ॥

'न वा' इति नवचं पञ्चमं सूक्तम् । भिक्षुर्नामाङ्गिरस ऋषिः । प्रथमाद्वितीये जगत्सौ शिष्टाः
सप्त त्रिष्टुभः । अत्र धनस्याञ्चस्य च दानं स्तुयते । अतस्तद्वैवत्यमिदम् । तथा चानुक्रान्तं—'न वा उ
भिक्षुर्धनाञ्चदानप्रशंसाये जगत्सौ' इति । गतो विनियोगः ॥

न वा उ देवाः क्षुधमिद्वधं ददुरुत्तार्शितमुप गच्छन्ति मृत्यवः ।

उतो रयिः पृणतो नोप दस्यत्युतापृणन् मर्दितारं न विन्दते ॥ १ ॥

न । वै । ऊँ इति । देवाः । क्षुधम् । इत् । वधम् । ददुः । उत । आर्शितम् । उप । गच्छन्ति । मृत्यवः ।
उतो इति । रयिः । पृणतः । न । उप । दस्यति । उत । अपृणन् । मर्दितारम् । न । विन्दते ॥ १ ॥

भिक्षुः प्रथमं व्यतिरेकमुखेनान्नदानं प्रशंसति । 'देवाः' 'वै' देवाः खलु सर्वेषां 'क्षुधं' 'न
'ददुः' न प्रायच्छन् । किंतु 'वधम्' 'इत्' वधमेव दत्तवन्तः । एतादृशीं वधरूपां क्षुधमन्नदानेन यः
शमयति स दाता खलु । 'उ' इति पूरणः । योऽदत्त्वा मुङ्क्ते तम् 'आर्शितं' मुञ्जानं पुरुषमपि
'मृत्यवः' मरणानि 'उप' गच्छन्ति समीपे यान्ति ॥ 'आर्शितः कर्ता' (पा. सु. ६. १. २०७)
इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ क्षुधात्तानां भोक्तृणां च मरणं समानम् । किं दात्रेण धननाशरूपेण । अत आह ।
'उतो' । उतशब्दोऽप्यर्थः । 'पृणतः' प्रयच्छतः पुरुषस्य 'रयिः' धनं 'नोप' 'दस्यति' नोपक्षीयते ।

१. ग२-पञ्चतानि पञ्चानि । २. त-वा । ३. ग२-१.२.३.६.७.८-म-प्रेरयति । ४. त-म-'देवाः
वै' नास्ति । ५. त१.२.३.६.७.८-म-आहुः । ६. त१.२.३.६.७-उतशब्दस्त्वर्थः; त४.५-उत-
शब्दश्चार्थः; म-उतशब्दास्त्वर्थः ।

‘दसु उपश्रये’ । दैवादिकः । ‘पृण दाने’ । तौदादिकः । तस्य शत्रन्तस्य ‘शत्रुनुमो नद्यजादी’ इति विभक्तेराद्युदात्तत्वम् ॥ दानप्रसङ्गेनादातारं दूषयति । ^१अपृणन् अग्रयच्छन् पुरुषस्तु ^२मर्दितारम् आत्मनः सुखयितारं ^३न विन्दते । न^४ कुत्रापि लभते । इह बन्धवोऽप्रदानाच्च^५ सुखयन्ति देवा अपि हविष्यदानाभावात् ॥

य आधाय चकमानाय पित्वोऽन्नवान्सन्नफितायोपजग्मुषे ।

स्थिरं मनः कृणुते सेवते पुरोतो चित्स मर्दितारं न विन्दते ॥ २ ॥

यः । आधाय । चकमानाय । पित्वः । अन्नवान् । सन् । रफिताय । उपजग्मुषे ।

स्थिरम् । मनः । कृणुते । सेवते । पुरा । उतो इति । चित् । सः । मर्दितारम् । न । विन्दते ॥ २ ॥

यः पुरुषः स्वयम् ^१अन्नवान् ^२सन् अपि ^३आधाय । आधायतेऽसावित्याधो^३ दुर्बलः । तस्मै ^४पित्वः पितूनन्नानि ^५चकमानाय कामयमानाय । चकमानः कान्तिकर्मा । ^६रफिताय । रफतिर्हिसार्थः । दारिद्य्रेण हिंसाया ^७उपजग्मुषे गृहं प्रत्यागताय अतिथये ^८मनः आत्मीयमन्तःकरणम् अदाने ^९स्थिरं ^{१०}कृणुते कुर्वते । मनःस्थैर्यकरणेन तं क्लेशयतीत्यर्थः ॥ कृणुते । ‘कृवि हिंसाकरणयोः’ । ‘धिन्वि-कृष्योरञ्च’ इत्युपस्ययः । करोतेर्वा व्यत्ययेन श्रुः । ‘विकरणस्वरः सतिशिष्टोऽपि लसावंधातुकस्वरं न बाधते’ (पा. म. ६. १. १५८. ११) इति लसावंधातुकस्वरः । न केवलं क्लेशकरणम् अपि तु ^{१२}पुरा तस्य पुरस्तादेव ^{१३}सेवते भोगान् । ^{१४}सः अपि ^{१५}मर्दितारम् आत्मनः सुखयितारं ^{१६}न विन्दते । न कुत्रापि लभते ॥

स इन्द्रो जो यो गृहवे ददात्यन्नकामाय चरते कृशाय ।

अरमस्मै भवति यामहूता उतापरीषु कृणुते सखायम् ॥ ३ ॥

सः । इत् । भोजः । यः । गृहवे । ददाति । अन्नकामाय । चरते । कृशाय ।

अरम् । अस्मै । भवति । यामहूतौ । उत । अपरीषु । कृणुते । सखायम् ॥ ३ ॥

अन्वयमुखेन प्रश्नसति । ^१स इत् स एव ^२भोजः दाता खलु ^३यो ^४गृहवे ॥ ग्रहेर्मृगयवा-दित्वात् कुप्रत्ययः (उ. सू. १. ३८) ॥ प्रतिग्रहीत्रे ^५अन्नकामाय अन्नं याचमानाय ^६चरते गृहमा-गतवते ^७कृशाय दारिद्य्रेण एतादृशायातिथयेऽन्नं ^८ददाति प्रयच्छति ॥ ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याद्यु-दात्तत्वम् ॥ ^९यामहूतौ । यामा गन्तारो देवाः ॥ अत्र यातेः ‘अतिस्तुसुहृत्’ (उ. सू. १. १३९) इत्यादिना मन्प्रत्ययः ॥ त आहूयन्तेऽत्रेति यामहूतिर्यज्ञः । तस्मिन् ^{१०}अस्मै दात्रे फलम् ^{११}अरम् अलं प्रयाप्तं भवति । कामप्रदानं^{१२} भवतीत्यर्थः । ^{१३}उत अपि च ^{१४}अपरीषु ॥ ‘केवलमामक’ (पा. सू. ४. १. ३०) इति ङीप् ॥ अन्यासु शात्रवीषु सेनासु ^{१५}सखायं ^{१६}कृणुते^{१७} । तद्वदाचरतीत्यर्थः । तस्य सर्वे सखाय एव न शत्रव इत्यर्थः ॥

१. त१.२.३.७-भ१-न तेन । २. ग२-बंधुभ्योप्रदानात्ते न; त१.२.३.६.७-बहुभ्योदानेन न; त४-बंधवोन्नप्रदानात्ते न; भ१.४.७-बंधुभ्योप्रदानेन न । ३. त१-सु-आश्रिते; त२.३.७-आश्रिते; ४. गन्त४.५-कामप्रदं । ५. त४.५-कृणुते कुर्वते ।

न स सखा यो न ददाति सख्ये सचाभुवे सचमानाय पितृवः ।

अपस्मात्प्रेयान्न तदोको अस्ति पूणन्तमन्यमरणं चिदिच्छेत् ॥ ४ ॥

न । सः । सखा । यः । न । ददाति । सख्ये । सचाभुवे । सचमानाय । पितृवः ।

अप । अस्मात् । प्र । इयात् । न । तत् । ओकः । अस्ति ।

पूणन्तम् । अन्यम् । अरणम् । चित् । इच्छेत् ॥ ४ ॥

व्यतिरेकेण निन्दामाह । वसः पुरुषः वसखा वन भवति वयः पुरुषः वसचाभुवे सर्वदा सहभवनशीलाय वसचमानाय सेवमानायोपसर्जनीभूताय वसख्ये सखिजनाय^१ पितृवः पितृन्धानि वन वददाति न प्रयच्छति । स सुहृन्न भवतीत्यर्थः । वस्मात् अदातुः मर्युः सः अप प्रेयात् अपगच्छेत् । यद्येनं परित्यज्य गच्छेत् ॥ 'इण् गता' । लिङि यासुट् ॥ तर्हि वतदोकः निवासः^२ सदने^३ वन वस्ति न भवति । सदने हि बन्धुभिः परिवृतम् । स गतः पुरुषः वपूणन्तम् अन्नादिकं प्रयच्छन्तम् वन्यमरणं वचित् अयं स्वामिनमेव वइच्छेत् कामयेत ॥

पूणीयादिन्नाधमानाय तव्यान् द्राधीयांसमु पश्येत् पन्थाम् ।

ओ हि वर्तन्ते रथ्येव चक्रान्यमन्यमुप तिष्ठन्त रायः ॥ ५ ॥

पूणीयात् । इत् । नाधमानाय । तव्यान् । द्राधीयांसम् । अनु । पश्येत् । पन्थाम् ।

ओ इति । हि । वर्तन्ते । रथ्या इव । चक्रा । अन्यम् अन्यम् । उप । तिष्ठन्त । रायः ॥ ५ ॥

धनवन्तं पुरुषं दाने प्रेरयति । वतव्यान् तवीयान् धनैरतिशयेन प्रवृद्धः पुरुषः वनाधमानाय याचमानायतिथये वपूणीयादित् धनानि दद्यादेव ॥ 'पू पालनपूरणयोः' । अयादिः । प्रादीनां ह्रस्वः । यदि दद्यात् वद्राधीयांसम् ॥ दीर्घशब्दादीयसुनि 'प्रियस्थिर'^४ इत्यादिना द्राधीयादेशः ॥ दीर्घतमं वपन्थाम् पन्थानं सुकृतमार्गम् वनु पश्येत् अनुपश्येत् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । तत्र कारणमाह । वरायः धनानि ओ वहि^५ । आ उ । आ वर्तन्ते एव खलु । एकत्र न तिष्ठन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । वरथ्येव यथा रथ्यानि ॥ 'रथाद्यत्' (पा. सू. ४. ३. १२१) इति 'तस्येदम्' इत्यर्थे यत् ॥ रथसंबन्धीनि वचक्रा चक्राण्युपर्यधोभावेनावर्तन्ते तद्वावृत्तिमेव दर्शयति । वन्यमन्यं पुरुषं धनानि उप वतिष्ठन्त उपतिष्ठन्ते । समवेतानि भवन्ति^६ । 'उपादेवपूजासंगतिकरण' (का. १. ३. २५. १) इत्यात्मनेपदम् ॥ तस्माद्धनानि देयानीति भावः ॥ ॥ २२ ॥

मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत्स तस्य ।

नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केवलादी ॥ ६ ॥

मोघम् । अन्नम् । विन्दते । अप्रचेताः । सत्यम् । ब्रवीमि । वधः । इत् । सः । तस्य ।

न । अर्यमणम् । पुष्यति । नो इति । सखायम् । केवलऽअघः । भवति । केवलऽआदी ॥ ६ ॥

अदातारं दूषयति । वप्रचेताः अप्रकृष्टज्ञानः दाने चेतो^७ मनो यस्य न भवति वसः वमोघं व्यर्थमेव वअन्नं विन्दते लभते ॥ 'विद् लामे' । तौदादिकः । 'शे मुचादीनाम्' इति नुमागमः ॥

१. त-म-जनाय । २. ग-त १.२.३.६.७.८-म-सद्यः ; त-४.५-मु-निवासः । ३. त-म-'हि' नास्ति । ४. त-म-वन्ति उक्तवन्ति । ५. ग-त १.२.३.६.७.८-म-'चेतो' नास्ति ।

इदं^१ वसत्यं यथार्थमेवेति^२ व्रवीमि । ऋषिरहं वदामि । न केवलं व्यर्थं किंतु^३ वसत्य पुरुषस्य^४ वसः^५ वध इत् वध एवाश्वं पराश्रुतः ॥ तच्छब्दस्य वधसामानाधिकरण्यात् पुंलिङ्गता । यथा 'गेरगौ'^६ (पा. सू. १. ३. ६७) इत्यत्र यत् कर्म स एव कर्तेति ॥ अथवा स निरर्थको वध एव यः पुरुषः^७ अर्थमगम् । उपलक्षणमिदम् । सर्वान् देवानर्यमादीन्^८ न^९ वपुष्यति हविष्प्रदानेन न^{१०} पोषयति^{११} नो नापि^{१२} वसत्यां समानख्यानमभ्यागतमतिथिं मित्रवर्गं च न पोषयति ॥ 'पुष पुष्टौ'^{१३} । दैवादिकः । यच्छब्दाध्याहारादनिघातः ॥ अत एव^{१४} केवलादी ॥ अदेः 'सुप्यजातौ'^{१५} (पा. सू. ३. २. ७८) इति णिनिः । अत उपधावलक्षणा वृद्धिः ॥ केवलमसाक्षिकमन्नं भुञ्जानः सः^{१६} केवलाद्यो^{१७} भवति । केवलपापवान् भवति । अधमेव केवलं तस्य शिष्यते । नैहिकं नामुष्मिकमिति । तस्माद्यथाकथं-
चिद्वातव्यमित्यभिप्रायः ॥

कृषन्ति^१ फाल आशितं^२ कृणोति^३ यन्नध्वानमप^४ वृङ्क्ते^५ चरित्रैः^६ ।

वदन्^१ ब्रह्मावदतो^२ वनीयान्^३ पृणन्नापिरपृणन्तमभि^४ स्यात् ॥ ७ ॥

कृन् । इत् । फालः । आशितम् । कृणोति । यन् । अध्वानम् । अप । वृङ्क्ते । चरित्रैः ।
वदन् । ब्रह्मा । अवदतः । वनीयान् । पृणन् । अपिः । अपृणन्तम् । अभि । स्यात् ॥ ७ ॥

वृषन्^१ कृषिं कुर्वन्^२ फालः^३ आशितं^४ कर्षकं भोक्तारं^५ कृणोति करोति । तथा^६ अध्वानं मार्गं^७ यन्^८ । इणः शतरि नुमागमः ॥ गच्छन् पुरुषः^९ चरित्रैः आत्मीयैर्गमनैः^{१०} अप^{११} वृङ्क्ते । स्वामिनो धनमावर्जयति ॥ 'वृजी वर्जने' । आदादिकः । अनुदात्तेत् ॥ वदन् शास्त्रार्थं ब्रुवाणः^{१२} ब्रह्मा ब्राह्मणः^{१३} अवदतः शास्त्रार्थमब्रुवाणाज्जनात्^{१४} वनीयान् संभक्तुमः प्रियकरो भवति^{१५} । वनतेस्तृजन्त-
स्येयसुनि^{१६} 'तुरिष्ठेमेयः सु' इति तृचो लोपः । ते यथा स्वकर्मणि प्रवर्तमानाः परेषामुपकारकाः तथा^{१७} पृणन् दाता पुरुषः^{१८} अपृणन्तम् अदातारं जनम्^{१९} अभि अभिलक्ष्य^{२०} आपिः^{२१} स्यात् बन्धुर्भवेत् ॥

एकपादूयो^१ द्विपदो^२ वि चक्रमे^३ द्विपात्रिपादमभ्येति^४ पश्चात् ।

चतुष्पादेति^१ द्विपदामभिस्वरे^२ संपश्यन्^३ पृङ्क्तीरूपतिष्ठमानः^४ ॥ ८ ॥

एकऽपात् । मूर्यः । द्विऽपदः । वि । चक्रमे । द्विऽपात् । त्रिऽपादम् । अभि । एति । पश्चात् ।
चतुऽपात् । एति । द्विऽपदाम् । अभिऽस्वरे । सप्श्यन् । पृङ्क्तीः । उपऽतिष्ठमानः ॥ ८ ॥

अत्र पादशब्दो भागवचनः । एकपात् एकभागधनः पुरुषः^१ द्विपदः द्विगुणधनस्य मार्गं^२ मूर्यः । तृतीयायाः सुः । मूर्यसा कालेन^३ वि चक्रमे विविधं गच्छति ॥ 'वेः पादविहरणे' (पा. सू. १. ३. ४१) इत्यात्मनेपदम् ॥ तथा^४ द्विपात् पुरुषः^५ त्रिपादं त्रिभागधनं पुरुषं^६ पश्चात्^७ अभ्येति अभिगच्छति । चतुष्पात् चतुर्भागधनस्तु^८ द्विपदाम् । बहुवचनादेकपादादय उपलक्ष्यन्ते । एकपादधनादीनां^९ पृङ्क्तीः^{१०} अभिस्वरे अभिगमने^{११} संपश्यन्^{१२} सम्यगीक्षमाणः सन्^{१३} उपतिष्ठमानः^{१४} एति गच्छमानो भवति । अन्योन्यापेक्षया सर्वं उत्तमाधमाः । तस्मात्त्वम् अहमेव धनवानिति न मन्वेः^{१५} कित्वतिथिभ्यो^{१६} धनानि ददस्वेत्यर्थः ॥

१. ग-त१.२.३.६.८-म-न' नास्ति । २. ग-त१.२.३.६.७.८-म-य आशितं । ३. ग-त४.५-
म-न भवति । ४. ग-म-मन्यस्व । ५. त४-५-कित्वतिथिभ्यो ।

समौ चिद्वस्तौ न समं विविष्टः समातरा चिन्न समं दुहाते ।

यमयोश्चिन्न समा वीर्याणि ज्ञाती चित्सन्तौ न समं पृणीतः ॥ १ ॥

समौ । चित् । हस्तौ । न । समम् । विविष्टः । समऽमातरा । चित् । न । समम् । दुहाते इति ।
यमयोः । चित् । न । समा । वीर्याणि । ज्ञाती इति । चित् । सन्तौ । न । समम् । पृणीतः ॥ १ ॥

अतिथिभ्यो धनमप्रयच्छापि मम भ्राता दान्यतीति चेत् तत्र हेतुमाह । 'समौ' 'विचिद्वस्तौ'
समावपि 'समं समानं' 'न' 'विविष्टः' कार्यं न व्याप्नोतः ॥ 'विष्ट' व्याप्नोति । 'जौहो'त्यादिकः । संज्ञा-
पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादभ्यासस्य गुणाभावः ॥ तथा 'समातरा' वत्सस्य मातरां धेनू समे अपि
'समं समानं' पथः 'न' 'दुहाते' । 'यमयोश्चित्' सहजातयोः पुत्रयोरपि 'समा समानि' 'वीर्याणि' 'न'
सन्ति । तस्मात् 'ज्ञाती' 'चित्' एकस्मिन् कुले 'सन्तौ' जातावपि 'समं' 'न' 'पृणीतः' न प्रयच्छतः ।
तस्माद्यस्य धनमस्ति स एव दद्यादित्यर्थः ॥ ॥ २३ ॥

'अग्ने हंसि' इति नवर्चं षष्ठं सूक्तममहीयुगोत्रस्योरुक्षयस्यार्थं गायत्रम् । रक्षोहान्निर्देवता ।
तथा चानुकम्पते—'अग्ने हंस्युरुक्षय आमहीयव आग्नेयं राक्षोभं गायत्रं तु' इति । मध्यमानेऽन्नाव-
जायमान इदमनुवक्तव्यम् । सूत्रितं च—'अजायमाने त्वेत्स्मिन्नेवावसानेऽग्ने हंसि न्यत्रिणमिति
सूक्तमावपेत' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरपि गायत्रे छन्दसीदं सूक्तम् ।
सूत्रितं च—'अग्ने हंस्यग्निं हिन्वन्तु नः' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । दशमेऽहनि क्षिप्प्याह्नारामि-
विहरण आद्या जप्या । सूत्रितं च—'परि त्वाग्ने पुरं वयमित्येतस्याः स्थानेऽग्ने हंसि न्यत्रिणम्'
(आश्व. श्रौ. ८. १२) इति ॥

अग्ने हंसि न्यत्रिणं दीद्यन् मर्त्येष्व्वा । स्वे क्षये शुचित्रत ॥ १ ॥

अग्ने । हंसि । नि । अत्रिणम् । दीद्यत् । मर्त्येषु । आ । स्वे । क्षये । शुचिऽत्रत ॥ १ ॥

हे 'शुचित्रत' पूतकर्मन् दीप्यमानतेजस्क वा हे 'अग्ने' 'अत्रिणम्' अचारं शत्रुं तमोरूपं नितरां
'हंसि' विनाशय ॥ आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादिनिघातः ॥ किं कुर्वन् । 'मर्त्येषु' मनुष्येषु
यजमानेष्वामिसुरख्येन 'दीद्यत्' कर्मसिद्धयर्थं प्रकाशमानः । दीदेतिदीप्तिकर्मा । तथा 'स्वे' आत्मीये
'क्षये' निवासभूते आहवनीयादिस्थाने दीप्यमानः ॥ 'क्षयो निवासे' (पा. सू. ६. १. २०१)
इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

उत्तिष्ठसि स्वाहुतो घृतानि प्रति मोदसे । यच्चा स्रुचः समस्थिरन् ॥ २ ॥

उत् । तिष्ठसि । सुऽआहुतः । घृतानि । प्रति । मोदसे । यत् । त्वा । स्रुचः । समऽअस्थिरन् ॥ २ ॥

हे अग्ने 'स्वाहुतः' अस्माभिः सुष्ठु आहूयमानः सन् 'उत्तिष्ठसि' । अरणीभ्यामुद्धृतो भव ॥ ऊर्ध्व-
कर्मत्वादात्मनेपदाभावः (पा. सू. १. ३. २४) ॥ उद्धृत्य च 'घृतानि' घृतसहितान्यस्माभिर्दीप्य-
मानानि हवींषि 'प्रति' 'मोदसे' हृष्टो भव ॥ 'सुद हवीं' । मौवादिकः । अनुदात्तेत् ॥ 'यत्' यदा
'त्वा' त्वां 'स्रुचः' जुह्वादीनि पात्राणि 'समस्थिरन्' संगतान्यभवत् ॥ 'समवप्रविभ्यः' स्थः' (पा.
सू. १. ३. २२) इति जुह्वात्मनेपदम् । 'स्थावोरिन्न' (पा. सू. १. २. २७) इति सिचः
किस्वमिकारश्चान्तादेशः । 'हत्वाद्वाद्' इति सिचो लोपः । न्यत्यवेन अस्थिरन् । 'तिकि
चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः ॥

स आहुतो वि रोचतेऽग्निरीळेन्यो गिरा । सुचा प्रतीकमज्यते ॥ ३ ॥

सः । आऽहुतः । वि । रोचते । अग्निः । ईळेन्यः । गिरा । सुचा । प्रतीकम् । अज्यते ॥ ३ ॥

वआहुतः आभिमुख्येन हुतः ॥ 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरः ॥ वगिरा स्तुति-
लक्षणया वाचा वईळेन्यः स्तोतव्यः वसः वअग्निः ववि वरोचते अत्यर्थं दीप्यते । तथा वप्रतीकं सर्वेषां
देवानां पूर्वमेव वसुचा घृतसहितया वअज्यते सिच्यते ॥

घृतेनाग्निः समज्यते मधुप्रतीक आहुतः । रोचमानो विभावसुः ॥ ४ ॥

घृतेन । अग्निः । सम् । अज्यते । मधुऽप्रतीकः । आऽहुतः । रोचमानः । विभावसुः ॥ ४ ॥

वअग्निः वघृतेन हविषा वसमज्यते सम्यक् सिक्तो भवति । कीदृशः । वमधुप्रतीकः घृतप्रयुक्ता-
वयवः वआहुतः स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा वरोचमानः दीप्यमानः वविभावसुः स्वदीप्या सर्वमाच्छादयन् ।
यद्वा । दीप्तिरेव धनं यस्य सः ॥

असोयामि होतुरतिरिक्तोऽध्ये 'जरमाणः समिध्यसे' इत्यनुरूपस्तृचः । सूत्रितं च—'जराबोध
तद्विविद्धि जरमाणः समिध्यसे' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

जरमाणः समिध्यसे देवेभ्यो हव्यवाहन । तं त्वा हवन्त मर्त्याः ॥ ५ ॥

जरमाणः । सम् । इध्यसे । देवेभ्यः । हव्यऽवाहन । तम् । त्वा । हवन्त । मर्त्याः ॥ ५ ॥

हे वहव्यवाहन हव्यानां प्रापयितः ॥ 'हव्येऽनन्तःपादम्' (पा. सू. ३. २. ६६) इति
न्युद् ॥ वजरमाणः स्तोतृभिः स्तूयमानः । जरतिः स्तुतिकर्मा । स त्वं वदेवेभ्यः देवाय वसमिध्यसे
हविर्भिः सम्यग्दीप्यसे । वतं तादृशं वत्वा त्वां वमर्त्याः मनुष्येषु साधवो यजमानाः वहवन्त
आह्वयन्ति ॥ हव्यतेर्लङि 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् ॥ ॥ २४ ॥

तं मर्ता अमर्त्यं घृतेनाग्निं सपर्यत । अदाभ्यं गृहपतिम् ॥ ६ ॥

तम् । मर्ताः । अमर्त्यम् । घृतेन । अग्निम् । सपर्यत । अदाभ्यम् । गृहऽपतिम् ॥ ६ ॥

हे वमर्ताः ऋत्विजः वअमर्त्यं मनुष्यधर्मरहितम् वअग्निं वघृतेन हविषा वसपर्यत परिचरत ॥
सपरशब्दः कण्ठवादिः ॥ कीदृशम् । वअदाभ्यं कैश्चिदप्यर्हिस्यम् ॥ 'दग्नेश्चेति वक्तव्यम्' (पा. सू.
३. १. १२४. ३) इति ण्यत् ॥ वगृहपतिं गृहस्य स्वामिनं यजमानरूपम् ॥ 'पत्यावैश्वर्ये'
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

अदाम्येन शोचिषाग्ने रक्षस्त्वं दह । गोपा ऋतस्य दीदिहि ॥ ७ ॥

अदाम्येन । शोचिषा । अग्ने । रक्षः । त्वम् । दह । गोपाः । ऋतस्य । दीदिहि ॥ ७ ॥

हे वअग्ने वत्वम् वअदाम्येन अर्हिस्येन वशोचिषा तेजसा वरक्षः । जातावेकवचनम् । सर्वान्
राक्षसान् वदह विनाशय । किंच वऋतस्य यज्ञस्य गोपाः गोपायिता सन् दीदिहि दीप्यस्व ॥

स त्वमग्ने प्रतीकेन प्रत्योष यातुधान्यः । उरुक्षयेषु दीर्घत् ॥ ८ ॥

सः । त्वम् । अग्ने । प्रतीकेन । प्रति । ओष । यातुऽधान्यः । उरुऽक्षयेषु । दीर्घत् ॥ ८ ॥

हे ऽअग्ने ऽस ऽत्वं ऽप्रतीकेन त्वदवयवभूतेन तेजसा ऽयानुधान्यः यानुधानी राक्षसीः ऽप्रत्योष
प्रतिकूलं दह ॥ 'उष दाहे' । भौवादिकः । लोटि हेलुक् । 'जातेरक्षाविषयात्' (पा. सू. ४. १.
६३) इति यानुधानशब्दस्य ङीप् । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति स्वरितस्वरम् ॥ किं कुर्वन् ।
ऽउरुक्षयेषु विस्तीर्णेषु निवासेष्वाहवनीयादिषु ऽदीयत् दीप्यमानः ॥

तं त्वा गीभिर्रुक्षया हव्यवाहं समीधरे । यजिष्ठं मानुषे जने ॥ ९ ॥

तम् । त्वा । गीः ऽभिः । उरुऽक्षयाः । हव्यऽवाहम् । सन् । ईधरे । यजिष्ठम् । मानुषे । जने ॥ ९ ॥

हे अग्ने ऽउरुक्षयाः बहुनिवासा यजमानाः ऽहव्यवाहं हविषां वोढारं ऽमानुषे मनुष्यसंबन्धिनि
ऽजने जनमध्ये ऽयजिष्ठं यष्टृतमं ऽतं ऽत्वा त्वां ऽगीभिः स्तुतिभिस्तसहितैर्हविर्भिः ऽसमीधरे
सम्यगदीपयन् ॥ इत्येर्लिटि 'इन्धिभवतिभ्यां च' (पा. सू. १. २. ६) इति क्तिवे नलोपः ॥ २५ ॥

'इति वै' इति त्रयोदशर्चं सप्तमं सूक्तं गायत्रम् । इन्द्रो लबरूपमास्थाय सोमपानं कुर्वन्
तदानीमृषिभिः दृष्टः सन् स्वात्मानमनेन सूक्तेनास्तावीत् । अतो लबरूपापञ्च इन्द्र ऋषिः । स एव
देवता । तथा चानुक्रम्यते—'इति वै सतोनेन्द्रो लब आत्मानं तुष्टाव' इति । गतो विनियोगः ॥

इति वा इति मे मनो गामश्च सनुयामिति । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ १ ॥

इति । वै । इति । मे । मनः । गाम् । अश्वम् । सनुयाम् । इति । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ १ ॥

ऽइति ऽवै इति खलु ऽइति एवंप्रकारेण ऽमे मदीयं ऽमनः वर्तते । तं प्रकारं दर्शयति ।
ऽगामश्च च ऽसनुयां स्तोतृभ्यः प्रयच्छामि ऽइति । 'एणु दाने' । तानादिकः । इतिशब्दो हंतो । यस्मात्
ऽकुवित् बहुवारं ऽसोमस्य सोमम् ऽअपां पीतवानस्मि ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति सोमस्य
संप्रदानसंज्ञा । 'चतुर्थ्यर्थं बहुलम्' इति षष्ठी । 'पा पाने' । लुङि 'गातिस्था' इति सिचो लुक् ।
कुविद्योगादनिघातः ॥

प्र वार्ताइव दोधतु उन्मा पीता अयंसत । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ २ ॥

प्र । वार्ताऽइव । दोधतु । उत् । मा । पीताः । अयंसत । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ २ ॥

ऽदोधतः शृशं कम्पयमानाः ऽवार्ताइव वायवो यथा वृक्षादीनुषच्छन्ते तद्वत् ऽपीताः सोमाः
ऽमा मां प्रकर्षेण ऽउत् ऽअयंसत उद्यच्छन्ते ॥ यमेर्लुङि 'समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे' (पा. सू. १.
३. ७५) इत्यात्मनेपदम् ॥ यस्माद्बहुवारं सोमम् ऽअपाम् ॥

उन्मा पीता अयंसत रथमश्वाइवाश्वः । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ३ ॥

उत् । मा । पीताः । अयंसत । रथम् । अश्वाऽइव । आश्वः । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ३ ॥

ऽपीताः सोमाः माम् ऽउत् ऽअयंसत उद्यच्छन्ते । तत्र दृष्टान्तः । ऽरथमश्वाइव यथा ऽआश्वः
क्षिप्रगामिनो गमनेन व्यासा वाशा रथमुद्रमयन्ति तद्वत् ॥

उप मा मतिरस्थित वाश्रा पुत्रमिव प्रियम् । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ४ ॥

उप । मा । मतिः । अस्थित । वाश्रा । पुत्रम् । इव । प्रियम् । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ४ ॥

१मतिः स्तोत्रमिः क्रियमाणा स्तुतिः १मा माम् १उप १अस्थित संयोजयति ॥ 'उपादेव-
पूजासंगतिकरण' (पा. सू. १. ३. २५. १) इत्यात्मनेपदम् । कथमिव । १वाश्रा १पुत्रमिव यथा
वाश्रा शब्दायमाना धेनुः १प्रियं पुत्रं वत्सं संगच्छति तद्वत् ॥

अहं तष्टेव वन्धुरं पर्यंचामि हृदा मतिम् । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ५ ॥

अहम् । तष्टाऽइव । वन्धुरम् । परि । अचामि । हृदा । मतिम् । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ५ ॥

१तष्टेव तक्षा यथा १वन्धुरं सारथिनिवासस्थानम् । तद्वान् वोपलक्ष्यते । तत्स्थानं रथं वा साधु-
करोति तद्वत् १अहं १मतिं स्तुतिं १हृदा आत्मीयेन मनसा १पर्यंचामि । साधुकरणाय परिगच्छामि ॥

नहि मे अक्षिपच्चनाच्छान्तसुः पञ्च कृष्टयः । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ६ ॥

नहि । मे । अक्षिऽपत् । चन । अच्छान्तसुः । पञ्च । कृष्टयः । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ६ ॥

१चन इति निपातसमुदायोऽप्यर्थः । १पञ्च १कृष्टयः अपि निषादपञ्चमाश्रित्वारो वर्णाः पञ्च
जनाः । यद्वा । देवमनुष्यादयः । १मे मदीयम् १अक्षिपत् चक्षुःपतनं दृष्टिसंचारं १नहि १अच्छान्तसुः
न ह्यपवृण्वन्ति^१ । 'न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते' (श. ब्रा. १४. ७. १. २३) इति हि श्रुतेः ।
'छदि अपवारणे' । 'चुरादीनाम्' इति वा ण्यन्तत्वाद्ग्न ण्यभावे लुङि हलन्तलक्षणा वृद्धिः
(पा. सू. ७. २. ३) ॥ यस्माद्बहुवारं^२ सोमम् १अपाम् ॥ ॥ २६ ॥

नहि मे रोदसी उमे अन्यं पक्षं चन प्रति । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ७ ॥

नहि । मे । रोदसी इति । उमे इति । अन्यम् । पक्षम् । चन । प्रति ।

कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ७ ॥

१उमे १रोदसी द्यावापृथिव्यौ १मे मदीयम् १अन्यं १पक्षं १चन पक्षमपि १प्रति समाने न भवतः ॥

अभि द्यां महिना भुवमभीमां पृथिवीं महीम् । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ८ ॥

अभि । द्याम् । महिना । भुवम् । अभि । इमाम् । पृथिवीम् । महीम् ।

कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ८ ॥

उक्तमर्थं प्रतिपादयति । १महिना महिज्ञात्मीयेन १द्यां द्युलोकम् १अभि १भुवम् अभिभवामि ।
तथा १महीं महतीम् १इमां १पृथिवीं स्वमहिज्ञा १अभि भवामि ॥ भवतेर्लङि छान्दसो विकरणस्य
लृक् । 'भूबुवोस्तिङि' (पा. सू. ७. ३. ८८) इति गुणे प्रतिषिद्ध उवकादेशः ॥

हन्ताहं पृथिवीमिमां नि दधानीह वेह वा । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ९ ॥

हन्त । अहम् । पृथिवीम् । इमाम् । नि । दधानि । इह । वा । इह । वा ।

कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ९ ॥

१हन्त इति संभावनायामनुज्ञायां वा । संभावयाम्येतदनुजानामि वा । किं तत् । १अहम् १इमां
१पृथिवीम् १इह १वा अन्तरिक्षे १नि १दधानि । १इह १वा द्युलोके इति हस्तेन निर्दिशति ॥ दधाते-
लोटि^३ मेभिः ॥

१. त४.५-पुत्रमिव । २. त१.२.३.६.७.८-म२.४.८-ह्यपवृण्वन्ति; त४.५-ह्यपवृण्वन्ति ।
३. गन्त१.२.३.४.५.६.८-म-यस्माद्बहु । ४. त-म- 'दधातेलोटि' नास्ति ।

ओषमितृथिवीमहं जङ्घनानीह वेह वा । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ १० ॥

ओषम् । इत् । पृथिवीम् । अहम् । जङ्घनानि । इह । वा । इह । वा ।

कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ १० ॥

१अहं १पृथिवीम् अभिलक्ष्य १ओषं स्वतेजसा तापकमादित्यम् १इह १वा अन्तरिक्षे १इह १वा
गुलोके १जङ्घनानि भृशं यापयानि^१ । १इत् इति पूरणः ॥ हन्तेर्गीत्यर्थस्य यङ्लुगन्तस्य लोटि शपं
लुगभावश्छान्दसः ॥

दिवि मे अन्यः पक्षोऽधो अन्यमचीकृषम् । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ११ ॥

दिवि । मे । अन्यः । पक्षः । अधः । अन्यम् । अचीकृषम् ।

कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ११ ॥

१मे मदीयः १अन्यः १पक्षः १दिवि गुलोके रथापितः । १अधः ॥ 'पूर्वाधरावरणामसि'
(पा. सू. ५. ३. ३९) इत्यादिनासिप्रत्ययः । प्रकृतेरधादेशश्च ॥ अधस्तापृथिव्याम् १अन्यं पक्षम्
१अचीकृषम् अकार्षम् ॥ 'कृष विलेखने' । प्थन्तस्य लुङि चङि 'नित्यं छन्दसि' (पा. सू. ७.
४. ८) इत्युकारादेशः ॥ विलेखनं नामोत्पादनम् । उदपादयम् । आस्थापयमित्यर्थः ॥

अहमस्मि महामहोऽभिनभ्यमुदीपितः । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ १२ ॥

अहम् । अस्मि । महाऽमहः । अभिऽनभ्यम् । उत्ऽईपितः ।

कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ १२ ॥

१अभिनभ्यं नामौ मध्यस्थाने भवं नभ्यमन्तरिक्षम् । 'उगवादिभ्यो यत्' (पा. सू. ५. १.
२) इति यत्प्रत्ययः । तत्रैव पाठान्नभादेशश्च । 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' (पा. सू. २. १. १४)
इत्यव्ययीभावः । समासस्वरः । अन्तरिक्षमभि १उदीपितः उद्गतः सूर्यात्मा १अहं १महामहः १अस्मि ।
महतामपि महानस्मि । यद्वा । महत् प्रभूतं महस्तेजो यस्य । प्रभूततेजस्कोऽस्मि ॥ 'आन्महतः'
(पा. सू. ६. ३. ४६) इत्यात्वम् ॥

गृहो याम्यरंकृतो देवेभ्यो हव्यवाहनः । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ १३ ॥

गृहः । यामि । अरम्ऽकृतः । देवेभ्यः । हव्यऽवाहनः । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ १३ ॥

१गृहः हविषां ग्रहीता १अरंकृतः यजमानैरलंकृतोऽहं १देवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः^२ १हव्यवाहनः
हविषां वोहा प्रापयिता अन्यत्मा सन् १यामि हवींषि प्रापयामि ॥ 'वा प्रापणे' । लट् । 'हव्येऽ-
नन्तःपादम्' इति वहेभ्युद् । जित्वादाद्युदात्तः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ १इति यस्मात्
१कुवित् बहुवारं १सोमस्य सोमम् १अपां पीतवानस्मि । तस्मादेतान्यकार्षमितीन्द्रः स्वात्मानमेवा-
स्तावीत् ॥ ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्रितुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे अक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके षष्ठोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ सप्तमो व्याख्यायते । दशममण्डलस्य दशमेऽनुवाके सूक्तसप्तकं व्याख्यातम् । 'तदित्' इति नवचर्ममष्टमं सूक्तमथर्वणः पुत्रस्य बृहद्विवस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं—'तदिद्विवा-
थर्वणो बृहद्विवः' इति । चातुर्विधिकेऽहनि निष्केवल्य इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'तदिदासेति च
पुरस्तात्सूक्तस्य शंसेत्' (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति । व्योमविश्वदेवस्तुपञ्चशारदीयेष्वप्येकाहं विवदमेव
निष्केवल्यनिविद्धानम् । सूत्रितं च—'एतेषां त्रयाणां कया शुभा तदिदासेति मध्यं दिनः' (आश्व.
श्रौ. ९. ८) इति । राशिमरायाख्ययोरेकाहयोरपीदं निष्केवल्यनिविद्धानम् । सूत्रितं च—'राशि-
मराययोश्च कयाशुभीयतदिदासीये' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति । महाव्रते निष्केवल्येऽप्येतत्सूक्तम् ।
तथैव पञ्चमारण्यके शौनकेन सूत्रितं—'तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं तां सुते कीर्तिं मघवन् महित्वा'
(ऐ. आ. ५. १. ६) इति ॥

तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनुमृगः ।

सद्यो जज्ञानो नि रिणाति शत्रून्नु यं विश्वे मदन्त्युमाः ॥ १ ॥

तत् । इत् । आस । भुवनेषु । ज्येष्ठम् । यतः । जज्ञे । उग्रः । त्वेषऽनुमृगः ।

सद्यः । जज्ञानः । नि । रिणाति । शत्रून् । अनु । यम् । विश्वे । मदन्ति । ऊमाः ॥ १ ॥

१ तत् जगत्कारणत्वेन सर्ववेदान्तप्रसिद्धम् । इच्छन्तोऽवधारणे । २ भुवनेषु ॥ 'भू सत्तायाम्' ॥
सत्सु पृथिव्यादिषु लोकेषु मध्ये जगत्कारणं ब्रह्मैव ३ ज्येष्ठं प्रशस्ततमम् ४ आस बभूव । तस्य परमार्थ-
त्वात् तद्व्यतिरिक्तानां व्यावहारिकत्वाच्च । यद्वा । ज्येष्ठं बृहत्तमं जगत्कारणत्वेन सर्वेषामादिभूतं
बभूव ॥ अस्तेर्लिटि 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकरत्वात् 'अस्तेभ्यः' (पा. सू. २. ४. ५२)
इति भूमावाभावः । यद्वा । बृहत् तदेव ब्रह्म स्वप्रकाशतया आस दिदीपि । 'अस गतिदीप्यादानेषु' ।
अस्माछिति रूपम् । ५ यतः उपादानभूतात् यस्मात् ब्रह्मणः ६ उग्रः उद्गूणः ७ त्वेषनुमृगः प्रदीप्तबलः
सूर्यात्मक इन्द्रः ८ जज्ञे जातो बभूव । श्रूयते हि—'चक्षोः सूर्यो अजायत' (ऋ. सं. १०. ९०.
१३) इति । 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्' (ऋ. सं. १०. १९०. ३) इति च ॥
'जनिकर्तुः प्रकृतिः' (पा. सू. १. ४. ३०) इति प्रकृतेरुपादानसंज्ञायां यत इति पञ्चमी । जनेर्लिटि
'गमहन' इत्यादीनां उपघालोपः । 'द्विवचनेऽचि' इति तस्य स्थानिवद्भावात् द्विवचनादि ।
'यद्वृत्ताखिलम्' इति निघातप्रतिषेधः ॥ स च ९ जज्ञानः जायमान एव १० सद्यः शीघ्रं ११ शत्रून्
ज्ञातयितुन् मन्देहादीन् राक्षसान् १२ नि रिणाति निहिनस्ति । यद्वा उपासकानां पापरूपान् शत्रून्
निहन्ति । तथा च ब्राह्मणं—'सद्यो ह्येष जातः पाप्मानमपाहृत' (ऐ. आ. १. ३. ४) इति ॥
जज्ञान इति जनेर्लिटि कानचि रूपमेतत् । रिणाति । 'री गतिरेषणयोः' क्र्यादिः । 'प्लादीनां ह्रस्वः'
इति ह्रस्वत्वम् ॥ १३ विश्वे सर्वे १४ ऊमाः । अवन्ति रक्षन्तीत्युमाः प्राणिनः । अवतेरौणादिको मनुप्रत्ययः ।
'ज्वरत्वर' इत्यादिना वकारोपधयोः स्थाने ऊह ॥ सर्वे प्राणिनः १५ यं सूर्यात्मकसुद्यन्तमिन्द्रमनुलक्ष्य
मदर्थमुदगात् मदर्थमुदगादिति १६ मदन्ति हृष्यन्ति ॥ 'मदी हर्षे' । व्यत्ययेन शप् ॥ तथा च

१. त-म-असत्सु । २. ग-त-म-परमार्थसत्वात् । ३. ग-म-व्यावहारिकसत्त्वान्च; त-व्यावहारिक-
मत्त्वान्च । ४. ग-त-१. २. ३. ९. ७. ८-म-मु-जनेर्लिटिः ।

ब्राह्मणं—‘भूतानि वै विश्व ऊमास्त एनमनुमदस्युदगादुदगादिनि’ (ऐ. आ. १. ३. ४) इति । तैत्तिरीयकं च—‘तस्मात्सर्वं एव मन्यते मां प्रत्युदगादिति’ (तै. सं. ६. ५. ४. २) इति । यद्वा । यं स्तुत्यादिभिर्मान्द्यन्तमनु पश्चात् सर्वे प्राणिनोऽभीष्टप्राप्तया हृष्यन्ति ॥ ‘अनुलक्षणे’ (पा. सू. १.४.८४) इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वात् कर्मप्रवचनीययुक्त इति द्वितीया ॥ स इन्द्रो जज्ञ इत्यन्वयः ॥

ववृधानः शर्वसा भूर्योजाः शत्रुर्दासाय भियसं दधाति ।

अव्यनच व्यनच सस्त्रि सं ते नवन्त प्रभृता मदेषु ॥ २ ॥

ववृधानः । शर्वसा । भूरिऽओजाः । शत्रुः । दासाय । भियसम् । दधाति ।

अर्विऽअनत् । च । विऽअनत् । च । सस्त्रि । सम् । ते । नवन्त । प्रऽभृता । मदेषु ॥ २ ॥

‘शर्वसा बलेन’ ववृधानः वर्धमानः अत एव ‘भूर्योजाः बहुबलः’ शत्रुः शत्रुतयितेन्द्रः । दासाय उपक्षयकारिणे शत्रवे ‘भियसं’ मांति ‘दधाति विदधाति । करोति ।’ अव्यनत् । विविध-मनिति श्रुतिरिति ‘व्यनत्’ प्राणवज्जन्मम् । तद्विलक्षणमव्यनत् स्थावरम् । तदुभयमपि ‘सस्त्रि संस्नातमिन्द्रेण सम्यक् शोधितं भवति ॥ स्नातेः ‘आहगमहन’ इति व्यत्ययेन कर्मणि किन्प्रत्ययः ॥ यद्वा अन्तर्णीतप्यथात् कर्तव्यं किन् । वृष्ट्यादिना सम्यक् स्नापयिता शोधयिता भवति ॥ ‘न लोकाव्यय’ इति कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः ॥ शिष्टः पादः प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र ‘ते तव’ मदेषु हर्षेषु हविषा स्तुत्या च जातेषु सस्युः प्रभृता प्रभृतानि प्रकर्षेण धृतानि पोषितानि वा सर्वाणि भूतजातानि ‘सं’ नवन्त संगच्छन्ते । स्तोतुं हवींश्च दातुं समूहीभवन्तीत्यर्थः । नवतिर्गतिकर्मा ॥ प्रभृताः । बिभर्तेः कर्मणि निष्ठा । ‘शेष्ठन्दसि बहुलम्’ इति श्लोपः । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

त्वे क्रतुमपि वृजन्ति विश्वे दिर्यदेते त्रिर्भवन्त्यूमाः ।

स्वादोः स्वादीयः स्वादुना सृजा समदः सु मधु मधुनाभि यौधीः ॥ ३ ॥

त्वे इति । क्रतुम् । अपि । वृजन्ति । विश्वे । दिः । यत् । एते । त्रिः । भवन्ति । ऊमाः ।

स्वादोः । स्वादीयः । स्वादुना । सृज । सम् । अदः । सु । मधु । मधुना । अभि । यौधीः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ‘त्वे त्वयि ॥ ‘सुपां सुलुक्’ इति सप्तम्येकवचनस्य शेषादेशः ॥ ‘विश्वे सर्वे यजमानाः’ क्रतुम् अनुष्ठेयं कर्म ‘वृजन्ति समापयन्ति । अपिशब्दो ब्राह्मणोक्तसर्वभूतानां सर्वमनसां समुच्चयार्थः । सर्वाणि पृथिव्यादीनि भूतानि सर्वेषां प्राणिनां मनांसि सर्वे यज्ञकृतवश्च व्यासे त्वयैव यजमानैः परिसमाप्यन्त इत्यर्थः । तथा च ब्राह्मणं—‘त्वयीमानि सर्वाणि भूतानि सर्वाणि मनांसि सर्वे क्रतवोऽपि वृजन्तीत्येव तदाह’ (ऐ. आ. १. ३. ४) इति । ‘यत् यस्मात्’ एते ‘ऊमाः तर्पकाः ॥ अथैतेस्तर्पणार्थादौणादिको मनुप्रत्ययः । ‘ज्वरत्वर’ इत्यादिना वकारोपचयोः ऊह ॥ ईदृशा यजमानाः पूर्वमेकाकिनः सन्तः पश्चात् ‘द्विः द्विवारं क्रीरूपेण पुंरूपेण च जाताः सन्तः पुनरपत्येन सार्धं’ त्रिः त्रिवारं जन्मभाजः ‘भवन्ति । एक एवात्मा क्रीपुंसरूपेण जायते । ‘अर्धो वा पृथ आत्मनो यत्पत्नी’ (तै. ब्रा. ३. ३. ३) इति श्रुतेः । पुत्रोऽप्यात्मैव । ‘आत्मा वै पुत्रनामासि’ (श. ब्रा.

१४. ९. ४. २६) इति श्रुतेः । यत् एवमेतेऽभिबुद्धा भवन्ति ततोऽवगम्यते त्वय्येवानुष्ठितं सर्वं कर्म परिसमापयन्तीति । तथा च ब्राह्मणं—‘ द्वौ वै सन्तौ मिथुनौ प्रजायेते प्रजात्यै ’ (ऐ. आ. १. ३. ४) इति । हे इन्द्र त्वं^१ स्वादोः प्रियात् गृहधनादेरपि स्वादीयः स्वादुतरं प्रियतरमपत्यं स्वादुना स्वादुभूतेन मिथुनेन मातापित्रात्मकेन वसं^२ वसुज संयोजय । यद्वा । स्वादुना भावेनोत्पन्नं तदपत्यमपि संयोजय । एतदेवाह । वदः तदपत्यं वसु मधुरं वसुना मदहेतुना मिथुनान्तरेण पौत्रेण^३ वा वसु^४ सुष्ठु वभि^५ योधीः अभियोधय । अभितः क्रीडय ॥ धातूनामनेकार्थत्वात् युध्यतिरत्र क्रीडार्थं वर्तते ॥ ‘ मिथुनं वै स्वादु प्रजा स्वादु ’ (ऐ. आ. १. ३. ४) इत्यादि ब्राह्मणमत्रानुसंधेयम् ॥

इति चिद्धि त्वा धना जयन्तं मदमदे अनुमदन्ति विप्राः ।

ओजीयो धृष्णो स्थिरमा तनुष्व मा त्वा दभन्यातुधाना दुरेवाः ॥ ४ ॥

इति । चित् । हि । त्वा । धना । जयन्तम् । मदोऽमदे । अनुऽमदन्ति । विप्राः ।

ओजीयः । धृष्णो इति । स्थिरम् । आ । तनुष्व ।

मा । त्वा । दभन् । यातुधानाः । दुःऽएवाः ॥ ४ ॥

इति चिद्धि एवमेव खलु हे इन्द्र मदमदे सोमपानजन्ये हर्षे सति धना शत्रुधनानि जयन्तं जयेन प्राप्नुवन्तं त्वाम् अनु पश्चात् । लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । विप्राः मेधाविनः स्तोतारः वदन्ति हृष्यन्ति । यद्वा त्वामनुमदन्ति अनुक्रमेण स्तुवन्ति । मदतिः स्तुतिकर्मा । ‘ हि च ’ इति निघातप्रतिषेधः । हे धृष्णो शत्रूणां धर्षयितरिन्द्र । ‘ त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः वनुः ’ । ओजीयः^४ । ओजस्विशब्दादीयसुनि ‘ विन्मतोलुक् ’ इति विनो लुक् । ‘ डेः ’ इति टिलोपः । बलवत्तरम् अत एव स्थिरं ददं धनम् आ तनुष्व अभितोऽस्मदर्थं विस्तारय । त्वा त्वां च मा दभन् मा हिंसन्तु दुरेवाः दुर्गतयः यातुधानाः राक्षसाः ॥

त्वया वयं शशब्रहे रणेषु प्रपश्यन्तो युधेन्यानि भूरि ।

चोदयामि तु आयुधा वचोभिः सं ते शिशामि ब्रह्मणा वयांसि ॥ ५ ॥

त्वया । वयम् । शशब्रहे । रणेषु । प्रपश्यन्तः । युधेन्यानि । भूरि ।

चोदयामि । ते । आयुधा । वचःऽभिः । सम् । ते । शिशामि । ब्रह्मणा । वयांसि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वया अनुगृहीताः वयं रणेषु संग्रामेषु शशब्रहे भृशं शत्रून् शातयामः ॥ ‘ शद्लु शातने ’ । अस्माद्यजन्तात् महिङः ‘ छन्दस्युभयथा ’ इति आर्धधातुकत्वादतोऽलोपयलोपौ ॥ किं कुर्वन्तः । युधेन्यानि शोधनार्हाणि ॥ ‘ कृत्यार्थे तवैकेन्यस्त्वनः ’ इति युधेरर्थायै केन्यप्रत्ययः^१ । भूरि बहूनि बलानि ॥ ‘ सुपां सुलुक् ’ इति शसो लुक् । प्रपश्यन्तः प्रकर्षेण जानन्तः । अपि च एते तव आयुधा आयुधानि आयोधनसाधनानि वज्रादीनि । ‘ शेञ्छन्दसि बहुलम् ’ इति श्लोपः । वचोभिः स्तुतिभिः चोदयामि शत्रून् प्रति प्रेरयामि । एते त्वदर्थं ब्रह्मणा मन्त्रेण स्तुतिरूपेण सहितानि वयांसि ॥ अन्ननामैतत् । हविलंक्षणान्यन्नानि वसं वशिषामि सग्न्यशिश्यामि । संस्करो-मीत्यर्थः ॥ ‘ शो तनूकरणे ’ । छान्दसो विकरणस्य श्रुः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इत्यभ्यासस्येत्यम् ॥ १ ॥

१. ग-त-अ२.४-त्वं च । २. ग-त१.२.३.६.७.८-‘ पौत्रेण ’ नास्ति । ३. त-भ-‘ सु ’ नास्ति । ४. ग-त४.५-ओजीयः ओजस्वितर । ५. त-भ-केन्यप्रत्ययः ।

स्तुपेय्यं पुरुवर्षसमृभ्वभिनतममाप्यमाप्यानाम् ।

आ दर्षते शर्वसा सप्त दानून् प्र साक्षते प्रतिमानानि भार ॥ ६ ॥

स्तुपेय्यम् । पुरुवर्षसम् । ऋम्भम् । इनर्तम् । आप्यम् । आप्यानाम् ।

आ । दर्षते । शर्वसा । सप्त । दानून् । प्र । साक्षते । प्रतिमानानि । भारि ॥ ६ ॥

स्तुपेय्यं स्तोतव्यम् । 'स्तुवः कसेच्यञ्छन्दसि' (उ. सू. ३. १९) इत्याद्यादिकः कसेच्य-
प्रत्ययः । पुरुवर्षं बहुरूपम् ऋम्भम् उरु भासमानमुरुभूतं वा इततम् अतिशयेनेधरम्
आप्यानाम् आसग्यानां मध्ये आप्यम् आसव्यमेवभूतमिन्द्रं स्तौमीति शेषः । य इन्द्रः
शर्वसा बलेन सप्त सप्तसंख्याकान् दानून् दानवान् वृत्रनमुचिक्रुयवादीन् आ दर्षते आहणाति
हिनस्ति ॥ 'दृ विदारणे' । अस्माल्लेटि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । 'लेटोऽडाटौ' इत्याडागमः^१ ।
'सिब्वहुलम्' इति सिप् ॥ तथा प्रतिमानानि असुराणां प्रतिरूपाणि भूरि भूरीणि बह्वन्धसुरबलानि
प्र साक्षते य इन्द्रः प्रसहते । यद्वा बहूनि प्रतिमानान्यसुराणां स्थानानि प्र साक्षते प्राप्नोति ।
'साक्षतिराप्नोतिकर्मा' (निरु. ११. २१) इति यास्कः ॥ 'यह अभिभवे' । लेट्याडागमः^२ ।
'सिब्वहुलम्' इति सिप् । ढत्वकत्वपत्वानि । छान्दसो दीर्घः ॥

नि तदधिषेऽवरं परं च यस्मिन्नाविथावसा दुरोणे ।

आ मातरां स्थापयसे जिगत्नू अत इनोपि कर्वरा पुरुणि ॥ ७ ॥

नि । तत् । दधिषे । अवरम् । परम् । च । यस्मिन् । आविथ । अवसा । दुरोणे ।

आ । मातरां । स्थापयसे । जिगत्नू इति । अतः । इनोपि । कर्वरा । पुरुणि ॥ ७ ॥

तत् तस्मिन् यजमानस्य गृहे अवरम् अल्पं मौसं धनं परम् उच्छृष्टं दिवि भवं धनं च
हे इन्द्र त्वं नि दधिषे निदधासि । निक्षिपसि । यस्मिन् दुरोणे गृहे अवसा । अश्वनामैतत् ।
तर्कैणाश्वेन हविलक्षणेन आविथ अवसि तृप्यसि ॥ अवतेस्तृप्यथात् 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः'
इति सार्वकालिको लिट् । 'अत आदेः' इत्यभ्यासस्यात्वम्^३ । 'यद्वृत्ताक्षित्यम्' इति निघात-
प्रतिषेधः ॥ अपि च मातरा सकलस्य भूतजातस्य निमांश्वौ द्यावापृथिव्यौ जिगत्नू गमनशीले
इतस्ततः प्रचलन्त्यौ आ स्थापयसे स्वकीये स्थानेऽवस्थापयसि । नैश्चर्येन यथावतिष्ठते तथा
करोषीत्यर्थः । 'विष्वक् तस्तम्भ पृथिवीमुत द्याम्' (क्र. सं. १०. ८९. ४) इति निगमान्तरम् ।
हे इन्द्र अतः कारणात् पुरुणि बहूनि कर्वरा । कर्मनामैतत् । कर्वराणि ॥ 'शेञ्छन्दसि बहुलम्'
इति शैलौषः । कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि च इनोपि प्राप्नोति ॥ 'इष् गतौ' । व्यत्ययेन श्रुः ॥

इमा ब्रह्म बृहद्विदो विवक्तीन्द्राय शुषमग्निः स्वर्षाः ।

महो गोत्रस्य क्षयति स्वराजो दुरश्च विश्वा अवृणोदप स्वाः ॥ ८ ॥

इमा । ब्रह्म । बृहत् । विवक्ति । इन्द्राय । शुषम् । अग्निः । स्वः । स्वाः ।

महः । गोत्रस्य । क्षयति । स्वराजः । दुरः । च । विश्वाः । अवृणोत् । अपः । स्वाः ॥ ८ ॥

वृहद्विः ऋषिः वृहमा इमानि वृहन्न ब्रह्माणि^१ वृहन्नाय वृक्षं सुखं यथा भवति तथा विवक्तिः । प्रब्रवीतीत्यात्मन एव परोक्षनिर्देशः । 'वचं परिभाषणे' । आदादिकः । छान्दसः शपः श्लुः । 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम् । ऋषिर्विशेष्यते । वृक्षः अग्रेभवः । ऋषीणां प्रमुखः श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ 'वचञ्चै च' (पा. सू. ४. ४. ११७) इत्यग्रशब्दाऽन्वयार्थे वच् । स्वर्षाः स्वर्गस्य संभक्ता । यद्वा । स्वरादित्य इन्द्रः । 'असौ वा आदित्य इन्द्रः' (तै. सं. ५. ७. १. ३) इति श्रुत्यन्तरात् । तस्य संभक्ता सेवक इत्यर्थः । 'वन षण संभक्तौ' । जनसनखनक्रमगमो विट् । 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' इत्यात्वम् । 'सनोतेरनः' इति षत्वम् । य इन्द्रः वृषभः महतः वृषोत्रस्य पर्वतस्य वलेनासुरेण गवां पिधानार्थं निहितस्य वृषराजः स्वयमेव राजमानस्य । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यै षष्ठी । ईदृशं पर्वतं वृक्षयति अपगमयति । 'क्षि क्षये' । भौवादिकः । यद्वा । गोशब्दात् समूहायै 'इनिन्नकव्यचश्च' (पा. सू. ४. २. ५१) इति त्रप्रत्ययः । गोत्रस्य गोसमूहस्य महः महतः स्वराजः स्वयमेव राजमानस्य य इन्द्रः क्षयति ईदृष्टे । क्षयतिरैश्वर्यकर्मा । स्वशब्दोपपदात् राजतेः 'सस्सृद्विष' इति क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दुरश्च बिलद्वाराणि च विश्वाः सर्वाः वृषाः बलासुरस्य स्वभूताः अप अवृणोत् अपगतावरणा अकरोत् । उद्धादितवानित्यर्थः । यद्वा । दुरश्चापावृणोत् विश्वाः सर्वाः स्वाः स्वभूता गा बिलमध्ये वर्तमाना अलभतेति शेषः । एवंभूतो य इन्द्रस्तस्मा इन्द्राय विवक्तीत्यन्वयः ॥

एवा महान् वृहद्विः अथर्वोचत्स्वां तन्वमिन्द्रमेव ।

स्वसारो मातरिभ्वरीरिप्रा हिन्वन्ति च शर्वसा वर्धयन्ति च ॥ ९ ॥

एव । महान् । वृहत् । दिवः । अथर्वा । अवोचत् । स्वाम् । तन्वम् । इन्द्रम् । एव ।

स्वसारः । मातरिभ्वरीः । अरिप्राः । हिन्वन्ति । च । शर्वसा । वर्धयन्ति । च ॥ ९ ॥

वृहान् गुणैरधिकः अथर्वा । उपचाराजन्ये जनकशब्दः । अथर्वणः पुत्रो वृहद्विवाख्य^२ ऋषिर्देवेषु मध्ये इन्द्रमेव प्रति वृषाम् आत्मीयां तन्वं विस्तृतां स्तुतिम् एवम्^३ अवोचत् प्रोक्तवान् । वचेलुङि 'अस्यतिवक्ति' इत्यादिना च्लेरङादेशः । 'वच उम्' इत्युमागमः । पादादित्वाच्च निहन्त्यते । अपि चैनमेव इन्द्रं मातरिभ्वरीः मातरि सकलस्य भूतजातस्य निर्मात्र्या भूमौ भवन्त्यो वर्तमानाः । भवतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति वनिप् । 'वनो र च' इति ङीबिफौ । जसि 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । षष्ठोदरादित्वाङ्गर्णलोपः । अरिप्राः अपापाः स्वसारः स्वयमेव सरन्त्यः परस्परं भगिन्यो वा गङ्गाद्या नद्यः हिन्वन्ति यागसाधनत्वेन प्रीणयन्ति । हिविः प्रीणनार्थः । भौवादिकः । व्यत्ययेन शः । इदित्वात् नुम् । यद्वा । 'हि गतौ वृद्धौ च' । स्वादिभ्यः ङुः । वृष्ट्यर्थं तमिन्द्रमुपगच्छन्ति । गत्वा च शर्वसा यागजन्येन बलेन तं वर्धयन्ति च ॥ १२ ॥

'हिरण्यगर्भः' इति दशच नवमं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य हिरण्यगर्भाख्यस्यायं त्रैष्टुभम् । कृशब्दमिषेयः प्रजापतिर्देवता । तथा चानुक्तं—'हिरण्यगर्भो दश हिरण्यगर्भः प्राजापत्यः कायम्' इति । गतः सूक्तविनियोगः । प्राजापत्यस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां क्रमेणादितस्तिस्रोऽनुवास्यास्ततस्तिस्रो याज्याः । सूत्रितं च—'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति षट् प्राजापत्याः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । वरुणप्रवासेषु कायस्य हविषो हिरण्यगर्भं इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'कया नश्चित्र आ भुवद्विरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति प्रतिप्रस्थाता वाजिने तृतीयः' (आश्व. श्रौ. २. १७) इति ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेकं आसीन् ।

स दाधार पृथिवीं धामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १ ॥

हिरण्यगर्भः । सम् । अवर्तत । अग्रे । भूतस्य । जातः । पतिः । एकः । आसीन् ।

सः । दाधार । पृथिवीन् । धाम् । उत । इमान् । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ १ ॥

हिरण्यगर्भः हिरण्यमयस्याण्डस्य गर्भभूतः प्रजापतिरहिरण्यगर्भः । तथा च मैत्रिरीयकं—
'प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः प्रजापतेरनुरूपत्वाय' (तै. सं. ५. ५. १. २) इति । यद्वा हिरण्यगर्भो
गर्भवद्यस्योदरे वर्तते सोऽसौ सूत्रात्मा हिरण्यगर्भ इत्युच्यते । अग्रे प्रपञ्चोत्पत्तेः प्राक् समवर्तत ।
मायाध्यक्षात् सिसृक्षोः परमात्मनः समजायत । यद्यपि परमात्मैव हिरण्यगर्भः तथापि तदुपाधि-
भूतानां विषदादीनां ब्रह्मण उत्पत्तेस्तदुपहितोऽधुप्यब्रह्म इत्युच्यते । स च जातः जातमात्र एव
एकः अद्वितीयः सन् भूतस्य विकारजातस्य ब्रह्माण्डादेः सर्वस्य जगतः पतिः ईश्वरः आसीत् ।
न केवलं पतिरासीदेव अपि तर्हि सः हिरण्यगर्भः पृथिवीं विस्तीर्णां वा दिवम् उत अपि च
इमाम् अस्माभिर्दृश्यमानां पुरोवर्तिनीमिमां भूमिम् । यद्वा पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षं दिवं
भूमिं च दाधार धारयति ॥ 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति सार्वकालिको लिट् । नुजादिवाद्यन्यास-
दीर्घः ॥ कस्मै । अत्र किंशब्दोऽनिर्ज्ञानस्वरूपत्वात् प्रजापतौ वर्तते । यद्वा । सृष्टयर्थं कामयत इति
कः । कमेडप्रत्ययः । यद्वा । कं सुखम् । तद्रूपत्वात् क इत्युच्यते । अथवा इन्द्रेण पृष्टः प्रजापतिर्मदीर्घं
महत्त्वं तुभ्यं प्रदायाहं कः कीदृशः स्यामित्युक्तवान् । स इन्द्रः प्रत्युचे यदीदं ब्रवीष्यहं कः स्यामिति
तदेव त्वं भवेति । अतः कारणात् क इति प्रजापतिराख्यायते । 'इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा सर्वां विजिती-
विजित्याब्रवीत्' (ऐ. ब्रा. ३. २१) इत्यादिकं ब्राह्मणमत्रानुसंधेयम् ॥ यदासौ किंशब्दस्तदा सर्व-
नामत्वात् स्मैभावः सिद्धः । यदा तु यागिकस्तदा व्यत्ययेनेति द्रष्टव्यम् । 'सावेकाचः' इति प्राप्तस्य
'न गोश्वन्साववर्णः' इति प्रतिषेधः । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्यी । कं
प्रजापतिं देवाय देवं दानादिगुणयुक्तं हविषा प्राजापत्यस्य पशोर्वैयारूपेणैककपालात्मकेन पुरोडाशेन
वा विधेम वयमृत्विजः परिचरेम । विधतिः परिचरणकर्मा ॥

य आत्मदा बलदा यस्य विश्वं उपासते प्रशिषं यस्य देवाः ।

यस्य छायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ २ ॥

यः । आत्मदा । बलदा । यस्य । विश्वे । उपऽआसते । प्रऽशिषम् । यस्य । देवाः ।

यस्य । छाया । अमृतम् । यस्य । मृत्युः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ २ ॥

यः प्रजापतिः आत्मदाः आत्मनां दाता । आत्मानो हि सर्वे तस्मात् परमात्मन उत्पद्यन्ते ।
यथाग्नेः सकाशाद्विस्फुलिङ्गा जायन्ते तद्वत् । यद्वा आत्मनां शोचयिता । 'दैप् शोचने' । 'आतो
मनिन्' इति विच् । बलदाः बलस्य च दाता शोचयिता वा । यस्य च प्रशिषं प्रकृष्टं शासन-
माज्ञां विश्वे सर्वे प्राणिनः उपासते प्रार्थयन्ते सेवन्ते वा । 'शासु अनुशिटौ' । 'शास इत्' (पा. सू. ६. ४. ३४) इत्युपधाया इत्वम् । 'शासिवसिषसीनां च' इति षत्वम् । ऋदुचरपदप्रकृतिस्वर-
त्वम् । आसेरनुदात्तेत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । 'तिङि चोदात्तवति' इति गतिरनुदात्ता ।
तथा देवाः अपि यस्य प्रशासनमुपासते । अपि च अमृतम् अमृतत्वम् । भावप्रधानो निर्देशः ।

यद्वा । असृतम् । मरणं नास्यस्मिन्नित्यसृतं सुधा । बहुवीहौ 'नजो जरमरमिन्नसृताः' इत्युत्तर-
पदाद्युदात्तत्वम् । तदपि यस्य प्रजापतेः षड्याया छायैव वर्ति भवति । षड्युः यमश्च प्राणपहारी
छायैव भवति । तस्मै षकस्मै देवाय इत्यादि समानं पूर्वेण षड्विषा पुरोडाशात्मनेति तु विशेषः ॥

यः प्राणतो निमिषतो महित्वैक इद्राजा जगतो बभूव ।

य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ३ ॥

यः । प्राणतः । निऽमिषतः । महिऽत्वा । एकः । इत् । राजा । जगतः । बभूव ।

यः । ईशे । अस्य । द्विऽपदः । चतुऽपदः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ३ ॥

यः हिरण्यगर्भः प्राणतः प्रथमतः^१ ॥ 'अन प्राणने' । आदादिकः । 'शतुरनुमः' इति
विभक्तैरुदात्तत्वम् ॥ निमिषतः अक्षिपक्षमचलनं कुर्वतः ॥ अत्रापि पूर्ववद्विभक्तिरुदात्ता ॥ जगतः
जङ्गमस्य प्राणिजातस्य महित्वा महत्त्वेन ॥ 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया आकारः ॥ माहात्म्येन
षष्क इत् अद्वितीय एव सन् राजा बभूव ईश्वरो भवति ॥ भवतेर्गल्लि 'लिति' (पा. सू. ६.
१. १९३) इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ अस्य परिदृश्यमानस्य द्विपदः पादद्वययुक्तस्य
मनुष्यादेः चतुष्पदः गवाश्वादेश्च यः प्रजापतिः ईशे ईष्टे ॥ 'ईश ऐश्वर्ये' । आदादिकोऽनुदात्तत्वे ।
'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । अनुदात्तेरवालसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । अस्य ।
'ऊडिदम्' इतीदमो विभक्तिरुदात्ता । द्वौ पादौ यस्य स द्विपात् । 'संख्यासुपूर्वस्य' (पा. सू.
५. ४. १४०) इति पादस्यान्यलोपः समासान्तः । भसंज्ञायां 'पादः पत्' (पा. सू. ६. ४. १३०)
इति पद्मावः । 'द्वित्रिभ्यां पादन्' (पा. सू. ६. २. १९७) इत्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वादुत्तरपदा-
न्तोदात्तत्वम् । स्वरवर्जमेषैव चतुष्पद इत्यत्रापि प्रक्रिया । 'बहुवीहौ प्रकृत्या' इति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरः । पूर्वपदस्य 'जः संख्यायाः' (फि. सू. २. ५) इत्याद्युदात्तत्वम् । 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य'
इति विसर्जनीयस्य षत्वम् ॥ ईदशो यः प्रजापतिस्तस्मै षकस्मै इत्यादि सुबोधं षड्विषा हृदयाद्या-
त्मनेत्ययमत्र विशेषः ॥

यस्येमे हिमवन्तो महित्वा यस्य समुद्रं रसया सहाहुः ।

यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ४ ॥

यस्य । इमे । हिमऽवन्तः । महिऽत्वा । यस्य । समुद्रम् । रसया । सह । आहुः ।

यस्य । इमाः । प्रऽदिशः । यस्य । बाहू इति । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ४ ॥

हिमा अस्मिन् सन्तीति हिमवान् । तेन^१ बहुवचनान्तेन सर्वे पर्वता लक्ष्यन्ते । यथा छत्रिणो
गच्छन्तीति । हिमवन्तः हिमवदुपलक्षिताः इमे दृश्यमानाः सर्वे पर्वताः यस्य प्रजापतेः महित्वा
महत्त्वं माहात्म्यमैश्वर्यमिति आहुः । तेन सृष्ट्वात्तद्रूपेणावस्थानाद्वा । तथा रसया रसो जलम् ।
तद्वती रसा नदी ॥ अर्श आदिवाद्च् । जातावेकवचनम् । रसाभिनेदीभिः सह समुद्रम् । पूर्ववदेक-
वचनम् । सर्वान् समुद्रान् यस्य महाभाग्यमिति आहुः कथयन्ति सृष्ट्यभिज्ञाः । यस्य च इमाः
प्रदिशः प्राच्यारम्भा आग्नेयाद्याः कोणदिश ईशितव्याः । तथा बाहू । वचनव्यत्ययः । बाहवो
भुजाः । भुजवत्प्राधान्ययुक्ताः प्रदिशश्च यस्य स्वभूताः । तस्मै षकस्मै इत्यादि समानं पूर्वेण ॥

येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृक्हा येन स्वः स्तभिनं येन नाकः ।

यो अन्तरिक्षे रजसो विमानः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ५ ॥

येन । द्यौः । उग्रा । पृथिवी । च । दृक्हा । येन । स्वः । रिति स्वः । स्तभिनम् । येन । नाकः ।

यः । अन्तरिक्षे । रजसः । विमानः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ५ ॥

येन प्रजापतिना पृथ्वीः अन्तरिक्षम् उग्रा उद्गूणं विद्योवागहनकं वा । पृथिवी भूमिः पच दृक्हा येन स्थिरीकृता । स्वः स्वर्गश्च येन स्तभितं स्तब्धं कृतम् । यथाधो न पतति तथोपरि अवस्थापितमित्यर्थः ॥ 'प्रसितस्त्वभितस्तभित' इति निपात्यते ॥ तथा नाकः आदित्यश्च येन अन्तरिक्षे स्तभितः । यः च अन्तरिक्षे रजसः उदकस्य विमानः निर्माता । तस्मै कस्मै इत्यादि गतम् ॥ ३ ॥

यं क्रन्दसी अवसा तस्तभाने अभ्यैक्षेतां मनसा रेजमाने ।

यत्राधि सूर उदितो विभाति कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ६ ॥

यम् । क्रन्दसी इति । अवसा । तस्तभाने इति । अभि । ऐक्षेताम् । मनसा । रेजमाने इति ।

यत्र । अधि । सूरः । उतऽइतः । विभाति । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ६ ॥

क्रन्दितवान् रोदितवाननयोः प्रजापतिरिति क्रन्दसी द्यावापृथिव्यौ । श्रूयते हि—'यदरो दीप्तदनयो रोदस्त्वम्' (तै. ब्रा. २. २. ९. ४) इति । ते अवसा रक्षणेन हनुना लोकस्य रक्षणार्थं तस्तभाने प्रजापतिना सृष्टे लब्धस्वैर्ये सत्यौ यं प्रजापतिं मनसा बुद्ध्या अभ्यैक्षेताम् आवयो-मंहस्वमनेन इत्यभ्यपश्येताम् ॥ 'इंक्ष दक्षेने' । लङि अडादिन्वादाद्युदात्तः । कीदृशौ द्यावा-पृथिव्यौ । रेजमाने राजमाने दीप्यमाने ॥ आकारस्य व्यत्ययेनैवम् । अदुपदेशाह्लासावेधातुकानु-दात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वा । लिटः कानच् । 'फणां च सप्तानाम्' (पा. सू. ६. ४. १२५) इत्येत्वाम्यासलोपो । 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकत्वाच्छब्दः । अत एव 'अम्बस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ यत्राधि यस्मिन्नाधारभूते प्रजापतौ सूरः सूर्यः उदितः उदयं प्राप्तः सन् विभाति प्रकाशते ॥ उपपूर्वादितेः कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ तस्मै कस्मै इत्यादि सुज्ञानम् ॥

आपो ह बृहतीर्विश्वमायन् गर्भं दधाना जनयन्तीरग्निम् ।

ततो देवानां समवर्ततामुरेकः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ७ ॥

आपः । ह । यत् । बृहतीः । विश्वम् । आयन् । गर्भम् । दधानाः । जनयन्तीः । अग्निम् ।

ततः । देवानाम् । सम् । अवर्तत । असुः । एकः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ७ ॥

बृहतीः बृहत्स्यो महत्स्यः ॥ जसि 'वा छन्दसि' इति पूर्वसर्वगदीर्घः । 'बृहन्महतोऽस्य-संस्थानम्' इति ङीप उदात्तत्वम् ॥ अग्निम् । उपलक्षणमेतत् । अम्बुपलक्षितं सर्वं विषदादि-

१. ग-त १.२.३.६.८-स्तभितः । २. ग-अ-स्तब्धे । ३. त-म-अजादित्वादाद्युदात्तः ।

४. त-म-अकारस्य ।

भूतजातं वजनयन्तीः जनयन्त्यः तदर्थं वगर्भं हिरण्यमाण्डस्य गर्भभूतं प्रजापतिं वदधानाः धारयन्त्यः
 आपो वह आप एव विश्वमायन् सर्वं जगत् व्यासुवन् यत्^१ यस्मात् ततः तस्माद्धेतोः देवानां
 देवादीनां सर्वेषां प्राणिनाम् असुः प्राणभूतः एकः प्रजापतिः समवर्तत समजायत । यद्वा^१ । यत्
 यं गर्भं दधाना आपो विश्वात्मनावस्थिताः ततो गर्भभूताप्रजापतेर्देवादीनां प्राणात्मको वायुरजायत ।
 अथवा । यत् । लिङ्गवचनयोर्व्यत्ययः । उक्तलक्षणा या आपो विश्वमावृत्य स्थिताः^२ ततस्ताभ्योऽद्भ्यः
 सकाशादेकोऽद्वितीयोऽसुः प्राणात्मकः प्रजापतिः समवर्तत निश्चक्राम । तस्मै वकस्मै इत्यादि गतम् ॥

यश्चिदापो महिना पर्यपश्यदक्षं दधाना जनयन्तीर्यज्ञम् ।

यो देवेष्वधि देव एक आसीत्कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ८ ॥

यः । चित् । आपः । महिना । परिऽअपश्यत् । दक्षम् । दधानाः । जनयन्तीः । यज्ञम् ।

यः । देवेषु । अधि । देवः । एकः । आसीत् । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ८ ॥

यजं यज्ञोपलक्षितं विकारजातं वजनयन्तीः उत्पादयन्तीः तदर्थं दक्षं प्रपञ्चात्मना वर्धिर्यं
 प्रजापतिमात्मनि वदधानाः धारयित्रीः ॥ दधातेर्हेतौ शानच् । ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥
 ईदृशीः आपः । व्यत्ययेन प्रथमा । अपः प्रलयकालीनाः महिना महिना । छान्दसो मलोपः ।
 स्वमाहारभ्येन यस्यश्चित् यश्च प्रजापतिः पर्यपश्यत् परितो दृष्टवान् यः च देवेष्वधि देवेषु मध्ये
 देवः तेषामपीश्वरः सन् एकः अद्वितीयः आसीत् भवति ॥ अस्तेऽछान्दसो लङ् । ‘अस्तिसिचो-
 ऽष्टके’ (पा. सू. ७. ३. ९६) इतीडागमः ॥ तस्मै वकस्मै इत्यादि गतम् ॥

मा नो हिंसीजनिता यः पृथिव्या यो वा दिवं सत्यधर्मा जजान ।

यश्चापश्चन्द्रा बृहतीर्जजान कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ९ ॥

मा । नः । हिंसीत् । जनिता । यः । पृथिव्याः । यः । वा । दिवम् । सत्यधर्मा । जजान ।

यः । च । अपः । चन्द्राः । बृहतीः । जजान । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ९ ॥

स प्रजापतिः नः अस्मान् वमा हिंसीत् मा बाधताम् । यः पृथिव्याः भूमेः जनिता
 जनयिता स्रष्टा ॥ ‘जनिता मन्त्रे’ इति णिलोपो निपात्यते । ‘उदात्तयणो हल्पूर्वाद्’ इति पृथिवी-
 शब्दाद्विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ यो वा यश्च सत्यधर्मा सत्यमवितथं धर्मं जगतो धारणं यस्य स
 तादृशः प्रजापतिः दिवम् अन्तरिक्षोपलक्षितान् सर्वान् लोकान् जजान जनयामास ॥ ‘जनी
 प्रादुर्भावे’ । णिचि वृद्धौ ‘जनीजृष्कसुरजः’ इति मित्वात् ‘मितां ह्रस्वः’ इति
 ह्रस्वत्वम् । ततो लिटि ‘अमन्त्रे’ (पा. सू. ३. १. ३५) इति निषेधादाप्रत्ययाभावे तिपो
 णलि वृद्धौ ‘लिति’ इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ यश्च बृहतीः महतीः चन्द्राः आह्लादिनीः
 अपः उदकानि जजान जनयामास ॥ ‘जडिदम्’ इत्यादिना अप्शब्दादुत्तरस्य शस उदात्तत्वम् ॥
 तस्मै वकस्मै इत्यादि गतम् ॥

इत्यादवाख्य इष्टयने प्राजापत्यस्य हविषः ‘प्रजापते’ इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—
 ‘प्राजापत्य इत्यादयः प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः’ (आश्व. श्रौ. २. १४) इति । केशनखकीटादिभिः
 दुष्टानि हवींष्यनवेषाप्सु प्रक्षिपेत् । सूत्रितं च—‘अपोऽभ्यवहरेयुः प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः’

(आश्व. श्रौ. ३. १०) इति । चौलादिकर्मस्त्रप्येया होमायां । सूत्रिन् च—‘तेषां पुरस्ताच्चतस्र आज्याहुतीर्बुध्यादत्र आयूषि पवस इति तिसृभिः प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति च’ (आश्व. गृ. १. ४. ४) इति ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा ज्ञातानि परि ता बभूव ।

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १० ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा ज्ञातानि परि ता बभूव ।

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १० ॥

हे प्रजापते त्वत् त्वत्तोऽन्यः कश्चित् एतानि इदानीं वर्तमानानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि ॥ ‘शेष्ठन्दसि बहुलम्’ इति शेषोपः ॥ ज्ञातानि प्रथमविकारभाजि एता तानि सर्वाणि भूत-जातानि न परि बभूव न परिगृह्णाति । न व्याप्नोति । स्वमेवैतानि परिगृह्य स्रष्टुं शक्नोतीति भावः । परिपूर्वो भवतिः परिग्रहार्थः । वयं च यत्कामाः यत्फलं कामयमानाः एते तुभ्यं जुहुमः हवींषि प्रयच्छामः एतत् फलं नः अस्माकम् अस्तु भवतु । तथा वयं च परयीणां धनानां पतयः ईश्वराः स्याम भवेम ॥ ‘नामन्यतरस्याम्’ इति नाम उदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

‘वसुं न’ इत्यष्टचं दशमं सूक्तं वसिष्ठपुत्रस्य चित्रमहस्य आर्षमाश्रेयम् । आचारारम्भी त्रिभूमौ शिष्टा जगत्यः । तथा चानुकान्तं—‘वसुं नाष्टौ चित्रमहा वासिष्ठ आश्रेयं जागतमायां पञ्चमीं चतं’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराम्नेये क्रतौ जागते छन्दसीदं सूक्तम् । सूत्रिन् च—‘वसुं न चित्रमहसमिति जागतम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

वसुं न चित्रमहसं गृणीषे वामं श्रेष्ठमतिथिमद्विषेण्यम् ।

स रासते शुरुधो विश्वधायसोऽग्निर्होता गृहपतिः सुवीर्यम् ॥ १ ॥

वसुम् । न । चित्रमहसम् । गृणीषे । वामम् । श्रेष्ठम् । अतिथिम् । अद्विषेण्यम् ।

सः । रासते । शुरुधः । विश्वधायसः । अग्निः । होता । गृहपतिः । सुवीर्यम् ॥ १ ॥

वसुं न वासकं सूर्यमिव चित्रमहसं चायनीयतेजस्कमग्निं गृणीषे गुणे स्तौमि ॥ ‘गृ शब्दे’ । कैयादिकः । पुरुषव्यत्ययः । एवादिवाद्स्वः ॥ यद्वा । चित्रमहसमिति प्रथमार्थे द्वितीया । न इति संप्रत्यये । संप्रति वासकमग्निमहं चित्रमहाः स्तौमि । कीदृशम् । वामं वननीयं श्रेष्ठं सुखकरम् अतिथिम् अतिथिवत्पुञ्चं यद्वा हविर्वहनाय सततगामिनम् अद्विषेण्यं द्वेषरहितम् ॥ द्विषेः ‘कृत्यार्थे तवैके’ इति केन्यप्रत्ययः । नञ् । बहुवीही नञ्सुभ्याम् । इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ एतः अग्निः शुरुधः शोकस्य रोधचित्रीर्निवारयित्रीः विश्वधायसः क्षीरप्रदानादिना विश्वं सर्वं जगद्धारयन्तीणां सुवीर्यं होमनवीर्यं च रासते यजमानेभ्यो ददाति ॥ ‘रा दाने’ । अस्माल्लेख्यहागमः । ‘सिब्बहुलम्’ इति सिप् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । विश्वशब्दोपपदाहुवातेः ‘बहिहाधाय्यः’ इत्यसुन् । ‘गिन्’ इत्यनुवृत्तेः ‘आतो युक्चिण्’ (पा. सू. ७.३.३३) इति युक् । मरुद्भादिवात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥ कीदृशोऽग्निः । होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा गृहपतिः यजमानगृहाणा-

मीश्वरः ॥ 'गेहे कः' (पा. सू. ३. १. १४४) इति ग्रहेः कप्रत्ययः । 'ग्रहिज्या' (पा. सू. ६. १. १६) इत्यादिना संप्रसारणम् । 'पर्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शोभनं वीर्यं यस्येति बहुव्रीहौ 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

जुषाणो अग्ने प्रतित ह्य मे वचो विश्वानि विद्वान् वयुनानि सुक्रतो ।

घृतनिर्णिग्ब्रह्मणे गातुमेरय तव देवा अजनयन्तु व्रतम् ॥ २ ॥

जुषाणः । अग्ने । प्रतित । ह्य । मे । वचः ।

विश्वानि । विद्वान् । वयुनानि । सुक्रतो इति सुक्रतो ।

घृतनिर्णिक् । ब्रह्मणे । गातुम् । आ । ईरय । तव । देवाः । अजनयन् । अन्तु । व्रतम् ॥ २ ॥

हे अग्ने जुषाणः प्रीयमाणस्त्वं अमे मम वचः वचनं स्तोत्रं प्रति ह्य कामयस्व । 'ह्य गतिकान्त्योः' । तथा हे सुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा त्वं विश्वानि सर्वाणि वयुनानि । ज्ञाननामैतत् इह ज्ञातव्ये वर्तते । ज्ञातव्यानर्थजातानि विद्वान् जानन् वर्तते । हेतौ शत्रुप्रत्ययः । यतो जानासि ततो हतोमेद्वचनं कामयस्वेत्यर्थः । हे घृतनिर्णिक् घृतेनाज्येन निर्णिज्यमान पुष्यमाण-शरीर । 'णिजिर् शौचोषणयोः' । यद्वा । निर्णिगिति रूपनाम । दीप्तरूपाग्ने ब्रह्मणे ब्राह्मणाय यजमानाय गातुं गातव्यं ज्ञातव्यं वा यज्ञम् एरय आगमय । तव व्रतं त्वदीयं यज्ञकर्म अनु पश्चात् देवाः इन्द्रादयः सर्वे अजनयन् । यजमानाय फलानि जनयन्ति । अतस्त्वदीयं यज्ञं यजमानाय प्रापयेत्यर्थः ॥ लक्षणोऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । व्रतमिति कर्मप्रवचनीययुक्त इति द्वितीया । अनेर्ष्यन्ताच्छान्दसो लङ् । 'जनीजृष्कसुरजोऽमन्ताश्च' इति मित्रात् 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् ॥

सप्त धामानि परियन्नमर्त्यो दाशद्वाशुषे सुकृते मामहस्व ।

सुवीरेण रयिणाग्ने स्वाशुवा यस्त आनट् समिधा तं जुषस्व ॥ ३ ॥

सप्त । धामानि । परिऽयन् । अमर्त्यः । दाशत् । दाशुषे । सुऽकृते । ममहस्व ।

सुऽवीरेण । रयिणा । अग्ने । सुऽआमुवा । यः । ते । आनट् । समऽइधा । तम् । जुषस्व ॥ ३ ॥

हे अग्ने सप्त सप्तसंख्याकानि धामानि स्थानानि पृथिव्यादिलोकाल्मकानि परियन् परितो गच्छन् अमर्त्यः मरणधर्मरहितस्त्वं यो यजमानः पुरोडाशादीनि हवींषि दाशत् प्रयच्छति तस्मै दाशुषे दत्तवते सुकृते सुष्ठु यागं कृतवते मामहस्व । अपेक्षितं धनं ददस्व । महतिर्दानकर्मा ॥ 'सुकर्मपाप' (पा. सू. ३. २. ८९) इत्यादिना सुपूर्वात्कृजो भूते काले कृप् ॥ यः च यजमानः समिधा समिधनसाधनेनेध्मेन हे अग्ने एते त्वाम् आनट् प्राप्नोति ॥ नशतिर्गतिकर्मा । अस्माच्छान्दसो लङ् । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुङ् । 'छन्दस्यपि इश्यते' इत्याडागमः । अक्षतेर्वा व्यत्ययेन अम् ॥ एतं यजमानं सुवीरेण । शोभनवीराः पुत्रा यस्य ॥ 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ तादृशेन स्वाशुवा सुष्ठु आ समन्ताद्भूषुना वधिषुना रयिणा धनेन दातव्येन सार्धं जुषस्व ॥

१. ग-त४.५-भ२-इह तु । २. ग-त-भ- 'ज्ञातव्यं' नास्ति । ३. ग-त४.५-भ२-चक्रपुरोडा-
शादीनि । ४. त१.२.३.६.७.८-भ-'वधिषुना' नास्ति । ५. ग-त४.५-भ२-जुषस्व सेवस्व ।

यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरोहितं हविष्मन्त ईळते सप्त वाजिनम् ।

शृण्वन्तमग्निं घृतपृष्ठमुक्षणं पृणन्तं देवं पृणते सुवीर्यम् ॥ ४ ॥

यज्ञस्य । केतुम् । प्रथमम् । पुरःऽहितम् । हविष्मन्तः । ईळते । सप्त । वाजिनम् ।

शृण्वन्तम् । अग्निम् । घृतऽपृष्ठम् । उक्षणम् । पृणन्तम् । देवम् । पृणते । सुऽवीर्यम् ॥ ४ ॥

यज्ञस्य यागस्य 'केतुं प्रज्ञापकं' प्रथमं सर्वेषु देवेषु मुख्यं प्रथमस्थानं वा 'पुरोहितं' पुरतो हितकारिणम् । यद्वा । पुरस्तात् पूर्वस्यां दिश्याहवनीयरूपेण निहितम् ॥ 'पूर्वाधरा' (पा. सू. ५. ३. ३९) इत्यादिना पूर्वशब्दादसिःप्रत्ययः । तस्मिन्नियोगेन प्रकृतेः पुरादेशश्च । 'तद्धितश्चासर्व-विभक्तिः' (पा. सू. १. १. ३८) इत्यव्ययसंज्ञायां 'पुरोऽव्ययम्' (पा. सू. १. ४. ६७) इति गतिसंज्ञा । धावः कर्मणि निष्ठा । दधातेर्हिः । ततः समासे 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ 'वाजिनं बलवन्तमश्वन्तं वा' शृण्वन्तम् अस्मत्स्तुतीः श्रोत्रेण जानन्तं 'घृतपृष्ठं दीसपृष्ठं दीसाङ्गम्' उक्षणं यागाद्वारेण वृष्टेः संभकारं यद्वा सेचनसमर्थं युवानं 'पृणते हविभिः प्रीणयित्रे यजमानाय ॥ 'पृण प्रीणेन' । तौदादिकः । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ हविभिः प्रीणयन्तं यजमानं 'पृणन्तं धनैः प्रीणयन्तम् । यद्वा । पृणति-दानिकर्मा । हवींषि ददते यजमानाय पृणन्तं धनानि प्रयच्छन्तम् । 'सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं' 'देवं द्योतमानं दानादिगुणयुक्तं वा एवंगुणविशिष्टम्' अग्निं 'हविष्मन्तः हविर्भिर्युक्ताः' सप्त होनृप्रमुखा वषट्कर्तारः 'ईळते स्तुवन्ति ॥ 'ईड स्तुता' । आदादिकः ॥

त्वं दूतः प्रथमो वरेण्यः स हूयमानो अमृताय मत्स्व ।

त्वां मर्जयन् मरुतो दाशुषो गृहे त्वां स्तोमैभिर्मृगवो वि रुरुचुः ॥ ५ ॥

त्वम् । दूतः । प्रथमः । वरेण्यः । सः । हूयमानः । अमृताय । मत्स्व ।

त्वाम् । मर्जयन् । मरुतः । दाशुषः । गृहे । त्वाम् । स्तोमैभिः । मृगवः । वि । रुरुचुः ॥ ५ ॥

हे अग्ने 'त्वं' 'दूतः' देवानां दूतकर्मणि नियुक्तः 'प्रथमः' मुख्यः प्रथितः प्रख्यातो वा 'वरेण्यः' संभजनीयश्चासि । 'सः' त्वम् 'अमृताय' अमरणाय तदर्थं नोऽस्माभिः 'हूयमानः' हविषा तर्प्यमाणो वा सन् 'मत्स्व' तृप्यस्व ॥ 'मदी हर्षे' । छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥ अपि च 'त्वां' मध्यमस्थाने वैद्युतरूपेण वर्तमानं 'मरुतः' तत्रत्या देवगणाः 'मर्जयन्' मार्जयन्ति अलङ्कुर्वन्ति । तथा 'दाशुषः' हवींषि दत्तवतो यजमानस्य 'गृहे' 'स्तोमैभिः' स्तोमैः स्तोत्रैः 'मृगवः' मृगुगोत्रा ऋषयस्त्वां 'वि' 'रुरुचुः' विशेषेण दीपयन्ति । 'मृगशब्दादुत्तरस्य तद्धितस्य 'अत्रिमृगकुलस्य' (पा. सू. २. ४. १५) इत्यादिना बहुषु लुक् । रुरुचुः । 'रुच दीप्तौ' । अस्माच्छान्दसो लिट् ॥ ५ ॥

इषं दुहन्तु दुर्घां विश्वधायसं यज्ञप्रिये यजमानाय सुक्रतो ।

अग्ने घृतस्नुस्त्रिर्ऋतानि दीर्घद्विर्त्येजं परिणन्तु सुक्रतूयसे ॥ ६ ॥

इषम् । दुहन् । सुऽदुर्घाम् । विश्वऽधायसम् । यज्ञऽप्रिये । यजमानाय । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।

अग्ने । घृतऽल्लुः । त्रिः । ऋतानि । दीर्घत् । वर्तिः । यज्ञम् । परिऽयन् । सुऽक्रतूयसे ॥ ६ ॥

हे ऽसुकृतो सुकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा ऽअग्ने ऽयज्ञप्रिये यज्ञैर्हविर्भिर्देवान् प्रीणयित्रे ऽयजमानाय
 ऽविश्वधायसं विश्वस्य सर्वस्य धारयित्रीं ऽसुदुधां दोग्धुं सुशकां यज्ञरूपिणीं गाम् ऽहृषम् हृष्यमाणं
 यागफलरूपं पयः ऽदुहन् क्षारयन् तथा ऽघृतस्नुः घृतेनाज्येन प्रस्नातः ॥ स्नातेरौणादिकः कुप्रत्ययः ॥
 यद्वा । घृतो^१ दीप्तः^१ स्नुः सानुः समुच्छिन्नो ज्वालासमूहो यस्य स तथोक्तः ॥ 'पदादिषु मांस्पृत्स्नु-
 नामुपसंस्थानम्' (पा. सू. ६. १. ६३. १) इति सानुशब्दस्य स्नुभावः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वम् ॥ ईदृशस्त्वं ऽत्रिः त्रिवारमावृत्तानि ऽकृतानि सस्यभूतानि पृथिव्यादीनि त्रीणि स्थानानि ।
 यद्वा^२ गार्हपत्यादीनि स्थानानि^३ ऽदीद्यत् दीपयन् ऽवर्तिः सर्वं यज्ञगृहं सर्वमनुष्ठीयमानं यागं च
 ऽपरिचयन् परितो गच्छन् तत्तद्यज्ञगृहं तं तं यज्ञं च प्राप्तुवन् ऽसुकृत्यसे । शोभनं क्रतुं यज्ञमात्मन
 हृच्छसि । यद्वा । शोभनः क्रतुर्यस्यासौ सुक्रतुर्यजमानः । स इवाचरसि । स यथा सम्यगनुष्ठाने
 प्रवर्तते एवं त्वमपि स्वयमेव यागस्य सम्यग्निष्पत्त्यर्थं प्रवर्तस इत्यर्थः ॥

त्वामिदस्या उषसो व्युष्टिषु दूतं कृण्वाना अयजन्त मानुषाः ।

त्वां देवा महयाय्याय वावृधुराज्यमग्ने निमृजन्तो अध्वरे ॥ ७ ॥

त्वाम् । इत् । अस्याः । उषसः । विऽउष्टिषु । दूतम् । कृण्वानाः । अयजन्तः । मानुषाः ।
 त्वाम् । देवाः । महयाय्याय । ववृधुः । आज्यम् । अग्ने । निऽमृजन्तः । अध्वरे ॥ ७ ॥

ऽअस्याः इदानीं दृश्यमानायाः ऽउषसः ऽव्युष्टिषु विवासनेषु प्रभातेषु ससु हे ऽअग्ने ऽत्वामित्
 त्वामेव देवानां ऽदूतं ऽकृण्वानाः कुर्वाणाः ऽमानुषाः मनुष्याः ऽअयजन्त यजन्ति । सर्वदेवात्मकं
 त्वामेव यजन्तीत्यर्थः । तथा ऽदेवाः अपि ऽत्वां ऽमहयाय्याय पूजयै ॥ 'मह पूजायाम्' । अस्मा-
 दौणादिको भाव आरभ्यप्रत्ययः ॥ आत्मनः पूजार्थं ऽवावृधुः वर्धयन्ति । किं कुर्वन्तः । ऽअध्वरे ।
 ध्वरो हिंसानिमित्तः प्रत्यवायः । तद्रहिते यागे ऽआज्यम् । उपलक्षणमेतत् । आज्योपलक्षितं सर्वं
 हविः ऽनिमृजन्तः त्वयि निमार्जयन्तः । प्रक्षिपन्त इत्यर्थः ॥

नि त्वा वसिष्ठा अहन्त वाजिनं गृणन्तो अग्ने विदथेषु वेधसः ।

रायस्पोषं यजमानेषु धारय यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

नि । त्वा । वसिष्ठाः । अहन्तः । वाजिनम् । गृणन्तः । अग्ने । विदथेषु । वेधसः ।

रायः । पोषम् । यजमानेषु । धारय । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥

हे ऽअग्ने ऽविदथेषु । विदन्त्यस्मिन् यष्टव्यान् देवानिति विदथो यज्ञः । तेषु ऽवेधसः कर्मणां
 विधत्तारः ऽगृणन्तः स्तुवन्तः ऽवसिष्ठाः वसिष्ठपुत्रा ऋषयः ऽवाजिनम् अश्ववन्तं बलवन्तं वात्वा^१
 ऽनि ऽअहन्त नितरामाह्वयन् । अस्ताविषुर्वा । द्वेओ लुङि 'निसमुपविभ्यो ह्वः' (पा. सू. १.३.
 ३०) इत्यात्मनेपदम् । 'आत्मनेपदेऽन्यतरस्याम्' (पा. सू. ३.१.५४) इति च्लेरङादेशः । वसिष्ठ-
 शब्दाद्विहितस्यापत्यार्थप्रत्ययस्य 'अत्रिभृगुकुत्स' (पा. सू. २. ४. ६५) इत्यादिना बहुषु लुक् ॥
 स त्वं ऽयजमानेषु अस्मासु ऽरायः धनस्य ऽपोषं पुष्टं ऽधारय अवस्थापय ॥ 'ऊडिदम्'^२ इत्यादिना
 रैशब्दात् षष्ठ्या उदात्तत्वम् । 'षष्ठ्याः पतिपुत्र' (पा. सू. ८. ३. ५३) इति विसर्जनीयस्य
 सत्वम् ॥ गतमन्यत् । एकस्मिन्नप्यग्रां पूजार्थं बहुवचनम् ॥ ॥ ६ ॥

१. त १.२.३.६.७.८-घृतदीप्तः; म १.२.७-घृतवद्दीप्तः । २. ग-त-म १.४.७.८-'यद्वा...
 स्थानानि' नास्ति । ३. म७-त्वा त्वा ।

‘अयं वेनः’ इत्यष्टर्चमेकादशं सूक्तं भार्गवस्य वेनस्यापि त्रैष्टुभम् । वेनो देवता । तथा चानु-
क्रान्तम्—‘अयं वेनो वैन्यम्’ इति । प्रवर्ग्येऽभिष्टव आद्यानुवक्तव्या । सूत्रितं च—‘सके
द्रप्सस्यायं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः’ (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति । वैश्वदेवशस्त्रेऽप्येषा धार्या । सूत्रितं
च—‘तक्षत्रथमयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः’ (आश्व. श्रौ. ५. १८) इति ॥

अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने ।

इममपां सैगमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिर्भी रिहन्ति ॥ १ ॥

अयम् । वेनः । चोदयत् । पृश्निऽगर्भाः । ज्योतिःऽजरायुः । रजसः । विऽमाने ।

इमम् । अपाम् । समऽगमे । सूर्यस्य । शिशुम् । न । विप्राः । मतिऽभिः । रिहन्ति ॥ १ ॥

वेनः कान्त एतत्संज्ञो मध्यस्थानो देवः । ज्योतिर्जरायुः । ज्योतिर्द्योतमानो मेघो जरायुः ।
उदरे गर्भो येन वेष्टितोऽवतिष्ठते तजरायु । तदिव वेष्टको यस्य स तथोक्तः । मेघमध्ये गर्भवदवस्थित
इत्यर्थः । विमाने । विमीयन्ते^१ निर्मीयन्ते^१ अस्मिन्नाप इति विमानमन्तरिक्षम् । रजसः उदकस्य
निर्मातृमन्तरिक्षे स्थितः सन् । अयं वेनः पृश्निगर्भाः । पृश्निरादित्यः । तस्य गर्भभूताः । यद्वा ।
पृश्नयः सप्तोज्ज्वलवर्णाः सूर्यरश्मयः तेषां गर्भभूता अन्तरिक्षस्था अपः चोदयत् । पृथिवीं प्रति
प्रेरयति । अपाम् उदकानामन्तरिक्ष्याणां सूर्यस्य च संगमे संगमनेऽन्तरिक्षे स्थितम् । इमं वेनं
विप्राः मेधाविनः स्तोतारः मतिभिः स्तुतिभिः रिहन्ति । रिहतिरर्चतिकर्मा । अर्चन्ति । पूजयन्ति ।
स्तुवन्तीत्यर्थः । पृश्निं । यथा बालं पुत्रं मातापित्राद्या बान्धवाः स्तुतिपदैरुपलालयन्ति तद्वत् ॥

तस्मिन्नेवाभिष्टवे ‘समुद्रादूर्मिम्’ इत्येषा । सूत्र्यते हि—‘समुद्रादूर्मिमुदियति वेनो द्रप्सः
समुद्रमभि यजिगाति’ (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

समुद्रादूर्मिमुदियति वेनो नभोजाः पृष्ठं हर्यतस्य दर्शि ।

ऋतस्य सानावधि विष्टपि भ्राट् समानं योनिमभ्यनूषत् ब्राः ॥ २ ॥

समुद्रात् । ऊर्मिम् । उत् । इयति । वेनः । नभःऽजाः । पृष्ठम् । हर्यतस्य । दर्शि ।

ऋतस्य । सानौ । अधि । विष्टपि । भ्राट् । समानम् । योनिम् । अभि । अनुषत् । ब्राः ॥ २ ॥

समुद्रवन्त्यस्मादाप इति समुद्रमन्तरिक्षम् । तस्मात् ऊर्मिं जलसमूहम् अयं वेनः उदियति
उद्गमयति । अधः पातयतीत्यर्थः । कीदृशः । नभोजाः । नभस्याकाशे । इमं वेनमभि
शब्दायन्ते ॥ ‘नु स्तुतौ’ । कुटादिः । छान्दसो लुङ् ॥

समानं पूर्वीरभि वावशानास्तिष्ठन् वत्सस्य मातरः सनीळाः ।

ऋतस्य सानावधि चक्रमाणा रिहन्ति मध्वो अमृतस्य वाणीः ॥ ३ ॥

समानम् । पूर्वीः । अभि । वावशानाः । तिष्ठन् । वत्सस्य । मातरः । सनीळाः ।

ऋतस्य । सानौ । अधि । चक्रमाणाः । रिहन्ति । मध्वः । अमृतस्य । वाणीः ॥ ३ ॥

१पूर्वीः बह्व्यः १समानं वेनस्यात्मनश्च साधारणं स्थानं प्राप्य १अभि १वावशानाः अभितः शब्दायमानाः । यद्वा । तमेव वेनमभिकामयमानाः । १वःसस्य वःसस्थानीयस्य वैद्युताग्नेः १मातरः मातृभूताः १सनीलाः समाननिलया एवंविधा आन्तरिक्ष्या आपः १तिष्ठन्ति तिष्ठन्ति । अपि च १कृतस्य उदकस्य १सानावधि सानौ^१ समुच्छ्रितेऽन्तरिक्षस्थाने १चक्रमाणाः प्रवर्तमानाः १मध्वः मधुरस्य १अमृतस्य उदकस्य १वाणीः वाण्यः शब्दाः १रिहन्ति इमं वेनमर्चन्ति । अलंकुर्वन्तीत्यर्थः ॥

जानन्तो रूपमकृपन्त विप्रा मृगस्य घोषं महिषस्य हि ग्मन् ।

ऋतेन यन्तो अधि सिन्धुमस्थुर्विदद्वन्धर्वो अमृतानि नाम ॥ ४ ॥

जानन्तः । रूपम् । अकृपन्त । विप्राः । मृगस्य । घोषम् । महिषस्य । हि । ग्मन् ।

ऋतेन । यन्तः । अधि । सिन्धुम् । अस्थुः । विदत् । गन्धर्वः । अमृतानि । नाम ॥ ४ ॥

१विप्राः मेधाविनः स्तोतारोऽस्य वेनस्य १रूपं १जानन्तः १अकृपन्त स्तुवन्ति । कृपतिः स्तुतिकर्मा । कथमस्य रूपं जानन्तीत्यत आह । १मृगस्य अन्वेषणीयस्य १महिषस्य । महन्नामैतत् । महतो वेनस्य १घोषं गर्जितलक्षणं मेघस्थं शब्दं १हि यस्मात् १ग्मन् अभिगच्छन्ति अतस्तदीयं रूपं जानन्तीत्यर्थः ॥ गमेश्छान्दसे लङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'गमहन' इत्युपधालोपः । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि' (पा. सू. ६. ४. ७५) इत्यडभावः । अपि च १ऋतेन सत्यभूतेन स्तोत्रेण यज्ञेन वा १यन्तः तं वेनं गच्छन्तः प्राप्नुवन्तो जनाः १सिन्धुं स्यन्दनशीलं जलसमूहम् १अधि १अस्थुः अधितिष्ठन्ति । तेषां स वेनो वृष्टिं करोतीत्यर्थः । तत्र किं कारणमिति चेत् यतोऽयं १गन्धर्वः गवामुदकानां धर्ता वेनः १अमृतानि अमरणहेतुभूतानि १नाम । उदकनामैतत् । नमनशीलानि उदकानि १विदत् वेद जानाति । तस्य वशे वर्तन्त इत्यर्थः । अतस्तद्वक्तानां वृष्टिः सुलभा ॥

अप्सरा जारमुपसिष्मियाणा योषा बिभर्ति परमे व्योमन् ।

चरत्प्रियस्य योनिषु प्रियः सन्त्सीदत्पक्षे हिरण्यये स वेनः ॥ ५ ॥

अप्सराः । जारम् । उपसिष्मियाणा । योषा । बिभर्ति । परमे । विऽओमन् ।

चरत् । प्रियस्य । योनिषु । प्रियः । सन् । सीदत् । पक्षे । हिरण्यये । सः । वेनः ॥ ५ ॥

१अप्सराः अपां सारयिष्यन्सु क्रीडार्थं सरन्ती वा १उपसिष्मियाणा कान्तसमीपमुपगम्ये-षद्धसन्ती ॥ 'स्मिद् ईषद्धसने' । छान्दसो लिट् । तस्य 'लिटः कानज्वा' इति कानच् । ईदृशी १योषा स्त्री विद्युद्रूपा १जारम् अपां जरयितारम् । यद्वा । जार उपपतिः । स इव प्रियम् । इमं वेनं १परमे उत्कृष्टे १व्योमन् व्योमन्यन्तरिक्षे १बिभर्ति पोषयति । धारयति वा । यथा काचिद्रूपवती योषिजारमुपगम्येषद्धसन्ती तं निर्जने स्थले पुण्याति तद्वदनेन वेनेन विद्युद्रमत इत्यर्थः । १प्रियस्य अस्य वेनस्य १योनिषु स्थानेषु १चरत् । विद्युद्रूपा योषिचरति गच्छति । अभिसारिकावृत्त्या स्वयमेव गच्छति । १सः च १वेनः १प्रियः अस्या अनुकूलतमः १सन् १हिरण्यये हिरण्यमेव हिरण्यवयवज्ञास्यरे हितरमणीयरूपे वा १पक्षे आत्मनः पक्षभूते मेघे १सीदत् सीदति । तथा सहोपविशति ॥ ॥ ७ ॥

अभिष्टवे 'नाके सुपर्णम्' इत्येषा । सूत्रितं च—'नाके सुपर्णमुप यत्पतन्तमिति समाप्य प्रणवेनोपविशेत्' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

नाके सुपुर्णमुप यत्पतन्तं हृदा वेनन्तो अभ्यचक्षत त्वा ।

हिरण्यपक्षं वरुणस्य दूतं यमस्य योनौ शकुनं भुरण्युम् ॥ ६ ॥

नाके । सुपुर्णम् । उप । यत् । पतन्तम् । हृदा । वेनन्तः । अभि । अचक्षत । त्वा ।

हिरण्यपक्षम् । वरुणस्य । दूतम् । यमस्य । योनौ । शकुनम् । भुरण्युम् ॥ ६ ॥

हे वेन वत्वा त्वां वृहदा हृदयेन मनसा वेनन्तः कामयमानाः स्तोतारः वनाके अन्तरिक्षे यत्^१ यदा^२ अभ्यचक्षत अभिपश्यन्ति तदानीं त्वम् उप आगच्छसीति शेषः । कथंभूतम् । सुपुर्णं शोभनपतनं पतन्तम् अन्तरिक्षे गच्छन्तं हिरण्यपक्षं हिरण्यमाभ्यां पक्षाम्भ्यामुपेतं वरुणस्य जलाभिमानिनो देवस्य दूतं चारं^३ यमस्य नियामकस्य वैद्युताग्नेः योनौ स्थानेऽन्तरिक्षे शकुनं पक्षिरूपेण वर्तमानं भुरण्युं भर्तारम् । यद्वा । वृष्टिप्रदानादिना सर्वस्य जगतः पोषकम् ॥ 'भुरण धारणपोषणयोः' । कण्डूवादिः । अस्मादौणादिक उप्रत्ययः ॥

ऊर्ध्वो गन्धर्वो अधि नाके अस्थात्प्रत्यङ् चित्रा बिभ्रदस्यायुधानि ।

वसानो अत्कं सुरभिं दृशे कं स्वर्णं नाम जनत प्रियाणि ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वः । गन्धर्वः । अधि । नाके । अस्थात् । प्रत्यङ् । चित्रा । बिभ्रत् । अस्य । आयुधानि ।

वसानः । अत्कम् । सुरभिम् । दृशे । कम् । स्वः । न । नाम । जनत । प्रियाणि ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वः उपरिदेशे वर्तमानः गन्धर्वः गवामुदकानां घर्ता ॥ 'गवि गन् धृजो वः' इति गोशब्दोपपदात् 'धृज् धारणे' इत्यस्माद्भ्रप्रत्यय उपपदस्य गन्भावश्च ॥ ईदृशो वेनः प्रत्यङ् अस्म-
त्प्रत्ययान्तोऽभिमुखः सन् वनाके अधि अन्तरिक्षे अस्थात् तिष्ठति । किं कुर्वन् । अस्य आत्मनः स्वभूतानि चित्रा चित्राणि चायनीयान्याश्चर्यभूतानि वा आयुधानि बिभ्रत् धारयन् ॥ बिभर्तेः शतरि 'भुजामित्' इत्यभ्यासस्येत्वम् । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुम्रतिषेधः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ तथा सुरभिं शोभनम् अत्कम् आत्मीयं व्याप्तं रूपं वसानः सर्वत्राच्छादयन् । किमर्थम् । दृशे दर्शनार्थम् ॥ 'दृशे विल्ये च' इति केप्रत्ययान्तो निपात्यते ॥ कम् इति पूरणः । तत्र दृष्टान्तः । स्वर्णं । स्वः शोभनारण आदित्यः । स यथात्मीयं रूपं दर्शनाय सर्वत्राच्छादयति तद्वत् । तदनन्तरं नाम नामानि नमनशीलान्युदकानि प्रियाणि सर्वेषामनुकूलानि जनत जनयति । वृष्टिमुत्पादयतीत्यर्थः ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे 'द्रप्सः समुद्रम्' इत्येषा । सूत्रितं च—'द्रप्सः समुद्रमभि यजिगाति सखे सखायमभ्या ववृत्स्व' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

द्रप्सः समुद्रमभि यजिगाति पश्यन् गृध्रस्य चक्षसा विधर्मन् ।

भानुः शुक्रेण शोचिषा चकानस्तृतीयै चक्रे रजसि प्रियाणि ॥ ८ ॥

द्रप्सः । समुद्रम् । अभि । यत् । जिगाति । पश्यन् । गृध्रस्य । चक्षसा । विधर्मन् ।

भानुः । शुक्रेण । शोचिषा । चकानः । तृतीयै । चक्रे । रजसि । प्रियाणि ॥ ८ ॥

वधर्मन् विधर्मणि विधारकेऽन्तरिक्षे स्थितः वृक्षः द्रवणशीलः । यद्वा । द्रप्सा उदकविन्दवः । तद्गन् ॥ अर्शआदिवादच् । वृष्टस्य गृधो रसानभिकाङ्क्षतः सूर्यस्य वक्षसा तेजसा पश्यन् प्रकाशमानो वेनः यत् यदा समुद्रं समुन्दनशीलं मेघम् अभि जिगाति अभिगच्छति तदानीं भानुः सूर्यः शुक्रेण शुभ्रेण शोचिषा तेजसा वृत्तीये रजसि लोके चकानः दीप्यमानः प्रियाणि सर्वेषामभीष्टान्युदकानि चके करोति ॥ ८८ ॥

‘इमं नो अग्ने’ इति नवर्चं द्वादशं सूक्तम् । द्वितीयाद्याभिस्तिसृभिरभिर्ऋषिभूत्वा स्वात्मानं देवतारूपिणमस्तौत् । अतस्तासां स एवर्षिर्देवता च । शिष्टाभिरभिवर्णसोमा अस्तुवन् । अतस्तासां षण्णां त ऋषयः । आद्याग्नेयी । नवमीन्द्रदेवत्या । शिष्टासु चतसृषु लिङ्गोक्तदेवता । सप्तमी जगती शिष्टास्त्रिधुः । तथा चानुक्रान्तम्— ‘इमं नो नवैन्धुत्तमा निहवोऽभिवर्णसोमानामाद्याग्नेयी तिस्रश्चाग्नेरात्मस्तवः शिष्टा यथानिपातं सप्तमी जगती’ इति । गतो विनियोगः ॥

इमं नो अग्न उप यज्ञमेहि पञ्चयामं त्रिवृतं सप्ततन्तुम् ।

असौ हव्यवाहुत नः पुरोगा ज्योगेव दीर्घं तम् आशयिष्ठाः ॥ १ ॥

इमम् । नः । अग्ने । उप । यज्ञम् । आ । इहि । पञ्चयामम् । त्रिवृतम् । सप्ततन्तुम् ।

असः । हव्यवाह । उत । नः । पुरःगाः । ज्योक् । एव । दीर्घम् । तमः । आ । अशयिष्ठाः ॥ १ ॥

भ्रातृषु हविर्वहनेषु सृतेषु मरणभीत्या कृतपलायनं गुहायां निगूढमग्निमध्याद्याः सूक्तद्रष्टार ऋषयोऽनयाह्वयन् । हे अग्ने नः अस्माकम् इमं यज्ञम् उप एहि उपागच्छ । प्राप्नुहि । मा पलायिष्ठाः । कीदृशम् । पञ्चयामं यजमानपञ्चमैर्ऋत्विग्भिर्मनियमितम् । यद्वा । धानाकरम्भादिभिः पञ्चभिः हविर्भिः पञ्चभिः प्रयाजैर्वा प्राप्तम् । त्रिवृतं पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयज्ञभेदेन सवनत्रयात्मना वा त्रिगुणं सप्ततन्तुं सप्त तन्तवस्तनितारः कर्मणां विस्तारयितारो होत्राद्याः सप्त वषट्कर्तारो यस्य । यद्वा । अग्निष्टोमोऽथग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽसौर्याम् इति सप्तधा विस्तीर्यमाणम्^१ । ईदृशं यज्ञमुपगत्य चानन्तरं नः अस्माकं हव्यवाद् हव्यानां हविषां वोढा अवसः भव ॥ अस्तेर्लेट्य-
डागमः ॥ उत अपि च नः अस्माकं पुरोगाः पुरतो गन्ता भव ॥ जनसनखनक्रमगमो विट् । ‘विड्वनोरनुनासिकस्यात्’ इत्यात्वम् ॥ ऽज्योक् चिरकालम् एव अस्मान् परित्यज्य दीर्घं तमः महदन्धकारं गुहायाम् आशयिष्ठाः । आस्थाय^२ शयनमकार्षीः । इत ऊर्ध्वं तस्मात् स्थानादस्मान्नागच्छेत्यर्थः ॥

अदेवादेवः प्रचता गुहा यन् प्रपश्यमानो अमृतत्वमेभि ।

शिवं यत्सन्तुमर्शिवो जहामि स्वात्सख्यादरणीं नार्भिमेमि ॥ २ ॥

अदेवात् । देवः । प्रचता । गुहा । यन् । प्रपश्यमानः । अमृतत्वम् । एभि ।

शिवम् । यत् । सन्तम् । अशिवः । जहामि । स्वात् । सख्यात् । अरणीम् । नार्भिमि । एभि ॥ २ ॥

अदेवात् अदेवनशीलात् वृष्टा गुहायां वर्तमानात् । ‘सुपां सुलुक्’ इति सप्तम्या लुक् ॥ प्रचता देवानां प्रयाचनेन हेतुना यन् निर्गच्छन् देवः देवनशीलोऽहं प्रपश्यमानः देवैर्मर्दयं कल्पितं प्रयाजानुयाजादिलक्षणं हविर्भागं प्रपश्यमानो निरीक्षमाणः सन् अमृतत्वमेभि । मरणधर्म-
राहित्यं देवत्वं प्राप्नोमि ॥ इदोर्ग्यत्येनात्मनेपदम् ॥ हविर्वहनाज्जीतः पलायितोऽबादिषु स्थानेषु

निगूढः पुनर्देवैर्हविर्वहनाय प्रार्थ्यमानस्तैर्देवैस्तैर्हविषा अहं देवत्वं प्राप्तवानस्मीत्यर्थः । यद्यप्यहं गुहातो निर्गत्य प्रकाशमानः सन् शोभनं यज्ञं निवर्तयामि तथापि ऽशिवं शोभनं ऽसन्तं भवन्तं यज्ञम् ऽअशिवः अशोभनरूपोऽप्रकाशमानः सन् ऽयत् यस्मिन् समाप्तिकाले ऽजहामि परित्यजामि तदानीं ऽनामि नहन्शीलां बन्धनशीलाम् ऽअरणीम् अश्वत्थमेव ऽस्वात्सख्यात् आत्मीयात् सखित्वाच्चिर-
कालमश्वरूपोऽहं तत्र न्यवात्समिति स्नेहवशात् ऽएमि प्राप्नोमि ॥

पश्यन्नन्यस्या अतिथिं वयायां ऋतस्य धाम वि मिमे पुरुणि ।

शंसांमि पित्रे असुराय शेवमयज्ञियाद्यज्ञियं भागमैमि ॥ ३ ॥

पश्यन् । अन्यस्याः । अतिथिम् । वयायाः । ऋतस्य । धाम । वि । मिमे । पुरुणि ।

शंसांमि । पित्रे । असुराय । शेवम् । अयज्ञियात् । यज्ञियम् । भागम् । एमि ॥ ३ ॥

मम स्थानभूता या पृथिवी ततः ऽअन्यस्याः ऽवयायाः गन्तव्यायाः दिवः संबन्धनम् ऽअतिथिं सततगामिनं सूर्यं ऽपश्यन्^१ जानन् सूर्यस्य गतिमनुसृत्य वसन्तादिकाले ऽकृतस्य यज्ञस्य ऽधाम धामानि शरीराणि ऽपुरुणि बहूनि ऽवि ऽमिमे निर्मिमे निष्पादयामि । ततः ऽपित्रे पितृ-
भूताय द्युलोकवर्तिने देवजनाय ऽअसुराय शत्रुक्षेपणकुशलाय ऽशेवं सुखमुद्दिश्य होता भूत्वा अहं उक्त्यानि ऽशंसांमि । यत एवं तस्मात्कारणात् ऽअयज्ञियात् यज्ञानर्हात्प्रदेशाच्चिरांत्य ऽयज्ञियं यज्ञार्हं वेदिलक्षणं भूभागं हविलक्षणं वा ऽएमि प्राप्नोमि ॥ यज्ञशब्दाद्दार्ढ्यं 'यज्ञस्त्विग्भ्यां घञञौ'
(पा. सू. ५. १. ७१) इति वप्रत्ययः ॥

बह्वीः समा अकरमन्तरस्मिन्निन्द्रं वृणानः पितरं जहामि ।

अग्निः सोमो वरुणस्ते च्यवन्ते पर्यावर्द्राष्ट्रं तदवाम्यायन् ॥ ४ ॥

बह्वीः । समा । अकरम् । अन्तः । अस्मिन् । इन्द्रम् । वृणानः । पितरम् । जहामि ।

अग्निः । सोमः । वरुणः । ते । च्यवन्ते । परिऽआवर्त । राष्ट्रम् । तत् । अवामि । आऽयन् ॥ ४ ॥

ऽअस्मिन् वेदिलक्षणस्थाने ऽबह्वीः ऽसमाः बहून् संवत्सरां ऽअकरम् अकार्षम् । चिरकालं न्यवात्सम् । तत्र ऽइन्द्रं ऽवृणानः संभजमानः ऽपितरम् उत्पादकमरण्यात्मकं ऽजहामि परित्यजामि । यदा त्वहं देवेभ्यो निर्गत्य गुहायां निगूढः तदा ऽते देवाः ऽअग्निः ऽसोमो ऽवरुणः च ऽच्यवन्ते । राष्ट्रात् प्रच्युता अभवन् । एकस्याप्यग्नेर्हविर्वोद्वैवरूपेण देवतात्मना च पृथक्त्वात्परोक्षनिर्देशः । ऽआयन्^२ पुनरागच्छद्बह्वं यद्राष्ट्रम्सुरैरपहतं ऽपर्यावर्त् पर्यावर्तमानं मदभिसुखं पुनरावर्तमानं ऽतत् ऽराष्ट्रं राज्यं यज्ञभूमिम् ऽअवामि असुरेभ्यो रक्षामि ॥ पर्यावर्त् । उपसृष्टाद्वृतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा. सू. ३. २. ७५) इति विच् । 'रात्सस्य' (पा. सू. ८. २. २४) इति नियमात् 'संयोगान्तस्य' (पा. सू. ८. २. २३) इति लोपाभावः ॥

निर्माया उ त्वे असुरा अभूवन् त्वं च मा वरुण क्रामयासे ।

ऋतेन राजन्नर्तं विविञ्चन् मम राष्ट्रस्याधिपत्यमेहि ॥ ५ ॥

निःसर्मायाः । ऊँ इति । त्वे । असुराः । अभूवन् । त्वम् । च । मा । वरुण । का मयासे ।
ऋतेन । राजन् । अर्तुतम् । विऽविञ्चन् । मम । राष्ट्रस्य । अविऽपत्यम् । आ । इहि ॥ ५ ॥

१ त्वे ते १ असुराः मय्यज्ञावागते सति १ निर्मायाः मायारहिताः १ अभूवन् । आसुर्यः सर्वा माया
मया दग्धा आसन्नित्यर्थः । हे १ वरुण १ त्वं १ च ॥ अयं चशब्दश्चेदर्थे वर्तमानश्चणिति निपाता-
न्तरम् । अनेन युक्तत्वात् कामयासे इति तिङ्विभक्तेः 'निपातैर्यद्यदिहन्त' (पा. सू. ८. १. ३०)
इति निघातप्रतिषेधः ॥ हे वरुण त्वं चेत् १ मा १ कामयासे मां कामयेथाः तर्हि हे १ राजन् ईश्वर १ ऋतेन
सत्येनास्मदीयेन कर्मणा १ अनुतम् असत्यभूतं मायामयमासुरं चरित्रं १ विविञ्चन् पृथक्कुर्वन् अपसारयन्
१ मम १ राष्ट्रस्य मया यत्साधितं राज्यं तस्य १ अधिपत्यम् अधिपतित्वमीश्वरत्वम् १ एहि प्रामुहि ॥ ५ ॥

इदं स्वरिदिमिदास वाममयं प्रकाश उर्वन्तरिक्षम् ।

हनाव वृत्रं निरेहि सोम हविष्ठा सन्तं हविषा यजाम ॥ ६ ॥

इदम् । स्वं । इदम् । इत् । आस । वामम् । अयम् । प्रऽकाशः । उरु । अन्तरिक्षम् ।
हनाव । वृत्रम् । निःएहि । सोम । हविः । त्वा । सन्तम् । हविषा । यजाम ॥ ६ ॥

इयमृगघ्नेर्वरुणस्य वा वाक्यम् । हे सोम १ इदं १ स्वः अयं बुलोकः यद्वायं शोभनारणः सूर्यः
१ इदमित् इदमेव १ वामं वननीयम् १ आस बभूव । इदंशब्देन प्रकृतं स्वः परामृश्यते । अयं च
१ प्रकाशः प्रकाशस्याधारभूतः १ उरु विस्तीर्णमिदम् १ अन्तरिक्षं हे सोम एतत्सर्वं १ पश्य । अत एव
अस्मिन्समय^२ आवां १ वृत्रं १ हनाव हिनसाव^३ । तदर्थं १ निरेहि निष्क्रम्यागच्छ । १ हविः १ सन्तं
लतारूपेण हविर्भवन्तं देवतात्मानं त्वां १ हविषा चरुपुरोडाशादिना वयं १ यजाम ॥

कविः कवित्वा दिवि रूपमासजदप्रभूती वरुणो निरपः सृजत् ।

क्षेमं कृण्वाना जनयो न सिन्धवस्ता अस्य वर्णं शुचयो भरिभ्रति ॥ ७ ॥

कविः । कविऽत्वा । दिवि । रूपम् । आ । असृजत् । अप्रऽभूती । वरुणः । निः । अपः । सृजत् ।
क्षेमम् । कृण्वानाः । जनयः । न । सिन्धवः । ताः । अस्य । वर्णम् । शुचयः । भरिभ्रति ॥ ७ ॥

१ कविः क्रान्तदर्शी मित्रः १ कवित्वा कवित्वेन ॥ 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया आकारः ॥
क्रान्तदर्शनेन १ दिवि बुलोके १ रूपम् आत्मीयं तेजः १ आसजत् आसक्तं करोति ॥ 'घञ् संगे' ।
अस्माद्धि शपि 'दंशसज्ज्वलां शपि' (पा. सू. ६. ४. २५) इति नलोपः ॥ १ अप्रभूती
अप्रभूत्या ॥ 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ अप्रभूणुना^४ अल्पेनैव यत्नेन १ वरुणः
मेघात् १ अपः १ निः १ सृजत् निरगमयत् । वरुणेन विसृष्टास्ता आपः १ सिन्धवः स्थन्दनशीला नद्यो
भूत्वा १ जनयो १ न जाया इव यथा जायाः पत्युः क्षेमकारिण्यो भवन्ति तथा १ क्षेमं कुर्वाणा जगती
रक्षणं कुर्वाणाः १ शुचयः शुद्धा दीप्यमाना वा १ अस्य वरुणस्य १ वर्णं शुद्धं भास्वरूपं १ भरिभ्रति ।
शृङ्गं बिभ्रति धारयन्ति ॥ दाधत्यादिमुत्रे (पा. सू. ७. ४. ६५) 'भरिभ्रत्' इति निपातनाद्धिभर्तेः
यङ्लुक्प्रभ्यासस्य जश्वाभावः^५ ॥

१. त-म१.२.४.८-एतत्सोमं । २. ग-त-म१.२.८-एतस्मिन् समयः, भ७-एतत्समयः । ३. त१.२.३.
६.७.८-म१.४.७.८-हिनवाव । ४. त-म-अप्रभूणा । ५. ग-त१.२.३.६.७.८-म१.४.७.८-जश्वादेशः ।

ता अस्य ज्येष्ठमिन्द्रियं सचन्ते ता ईमा क्षेति स्वधया मर्दन्तीः ।

ता ई विशो न राजानं वृणाना बीभत्सुवो अप वृत्रादतिष्ठन् ॥ ८ ॥

ताः । अस्य । ज्येष्ठम् । इन्द्रियम् । सचन्ते । ताः । ईम् । आ । क्षेति । स्वधया । मर्दन्तीः ।

ताः । ईम् । विशः । न । राजानम् । वृणानाः । बीभत्सुवः । अप । वृत्रात् । अतिष्ठन् ॥ ८ ॥

१ताः पूर्वोक्ता वृष्टा आपः १अस्य वरुणस्य १ज्येष्ठं वृद्धतमम् १इन्द्रियं वीर्यं १सचन्ते समवयन्ति संभजन्ते । धारयन्तीत्यर्थः । ‘आपो वरुणस्य पत्नय आसन्’ (तै. सं. ५.५.४.१) इति श्रुतेः । १स्वधया । अन्ननामैतत् । हविलक्षणेनाग्नेन १मर्दन्तीः माघन्तीः । यद्वा । ब्रीह्याद्युत्पादनद्वारेण हविषा मादयन्तीः । १ताः अपः १ईम् अयं वरुणः १आ १क्षेति अभिगच्छति ॥ ‘क्षि निवासगत्योः’ । छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥ १ताः च १ईम् एनं वरुणं १विशो १न विशः प्रजा यथा १राजानं स्वामिनं संभजन्ते तथा १वृणानाः संभजमानाः १बीभत्सुवः भयेन कम्पमानाः । यद्वा । बद्धा वृत्रेणावृताः सत्यः । तस्मिन् हते सति तस्मात् १वृत्रात् १अप १अतिष्ठन् । अपक्रम्य तत्र तत्रावतिष्ठन्ते ॥ ‘बध बन्धने’ इत्यस्माद्धातोः^१ ‘मान्बधदान्शान्त्यः’ (पा. सू. ३.१.६) इति सन् अम्यासस्य च दीर्घः । ‘सनाशंसमिक्ष उः’ (पा. सू. ३. २. १६८) इत्युप्रत्ययः । जसि छान्दस उवङादेशः ॥

बीभत्सूनां सयुजं हंसमाहुरपां दिव्यानां सख्ये चरन्तम् ।

अनुष्टुभमनु चर्चुर्यमाणमिन्द्रं नि चिक्युः कवयो मनीषा ॥ ९ ॥

बीभत्सूनाम् । सयुजम् । हंसम् । आहुः । अपाम् । दिव्यानाम् । सख्ये । चरन्तम् ।

अनुष्टुभम् । अनु । चर्चुर्यमाणम् । इन्द्रम् । नि । चिक्युः । कवयः । मनीषा ॥ ९ ॥

१बीभत्सूनां कम्पमानावयवानां यद्वा मेघेन बद्धानाम् । हन्ति गच्छतीति हंसः सूर्यः । तं १सयुजं सखायम् १आहुः । ब्रह्मवादिनः कथयन्ति । एतदेवाह । १दिव्यानां दिवि भवानामान्तरिक्षाणाम् १अपां सख्ये सखित्वे^२ चरन्तं वर्तमानम् । १अनुष्टुभम् अनुष्टोभनीयं^३ स्तोतव्यम् । यद्वा । अनुष्टुप्बन्धेन तत्संबद्धो यागः स्तुतिर्वा लक्ष्यते । अनुष्टुप्संबद्धं यागमनुष्टुप्छन्दसा युक्तं स्तुतिविशेषं वा । अनुलक्ष्य १चर्चुर्यमाणं पुनःपुनश्चरन्तं गच्छन्तम् ॥ चरतेर्यङि ‘उत्परस्यातः’ (पा. सू. ७. ४. ८८) इत्यभ्यासादुत्तरस्याकारस्योत्त्वम् । ‘चरफलोश्च’ (पा. सू. ७. ४. ८७) इति नुकि प्राप्ते व्यत्ययेनाभ्यासस्य रूपागमः ॥ एवंगुणविशिष्टम् १इन्द्रं १कवयः क्रान्तदर्शिनः ऋषयः १मनीषा मनीषया स्तुत्या १नि १चिक्युः पूजयन्ति । यद्वा । मनीषा बुद्ध्या नि चिक्युः जानन्ति ॥ मनीषा-शब्दात्तृतीयायाः ‘सुपां सुलुक्’ इति लुक् । ‘चायू पूजानिशामनयोः’ इत्यस्माच्छान्दसे लिटि ‘चायः की’ (पा. सू. ६. १. ३५) इति प्रकृतेः कीभावः । ‘एरनेकाचः’ (पा. सू. ६. ४. ८२) इति यण् ॥ ॥ १० ॥

‘अहम्’ इत्यष्टवं त्रयोदशं सूक्तम् । अमृणस्य महर्षेर्दुहिता वाङ्मनाम्नी ब्रह्मविदुषी स्वात्मान-मस्तौत् । अतः सर्षिः । सच्चित्सुखात्मकः सर्वगतः परमात्मा देवता । तेन ह्येषा तादात्म्यमनुभवन्ती सर्वजगद्रूपेण सर्वस्याधिष्ठानत्वेन चाहमेव सर्वं भवामीति स्वात्मानं स्तौति । द्वितीया जगती शिष्टाः

१. गन्त-भ-इत्यस्मात् । २. त१.२.३.६.७.८-म-सखित्वं । ३. गन्त-भ-मु-अनुस्तोभनीयं । ४. गन्त-भ-म-‘सर्व’ नास्ति ।

सप्त त्रिभुजः । तथा चानुकान्तम्—‘अहमष्टौ वागाम्भृणी तुष्टावात्मानं द्वितीया जगती’ इति ।
गतो विनियोगः ॥

अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वेदेवैः ।

अहं मित्रावरुणोभा बिभर्म्यहमिन्द्राग्नी अहमश्विनोभा ॥ १ ॥

अहम् । रुद्रेभिः । वसुभिः । चरामि । अहम् । आदित्यैः । उत । विश्वेदेवैः ।

अहम् । मित्रावरुणा । उभा । बिभर्मि । अहम् । इन्द्राग्नी इति । अहम् । अश्विना । उभा ॥ १ ॥

अहं सूक्तस्य द्रष्टु वागाम्भृणी यद्ब्रह्म जगत्कारणं तद्रूपा भवन्ती रुद्रेभिः रुद्रेकादशभिः ।
इत्थंभावे तृतीया । तदात्मना चरामि । एवं वसुभिः इत्यादौ तत्तदात्मना चरामीति योज्यम्^१ । तथा
मित्रावरुणा मित्रं च वरुणं च ॥ ‘सुपां सुलुक्’ इति द्वितीयाया आकारम् ॥ उभा उभौ अहम् एव
ब्रह्मीभूता बिभर्मि धारयामि । इन्द्राग्नी अपि अहम् एव धारयामि । उभा उभौ अश्विना
अश्विनावपि अहम् एव धारयामि । मयि हि सर्वं जगच्छुक्तौ रजतमिवाध्यस्तं सद्गृह्यते । माया च
जगदाकारेण विवर्तते । तादृश्या मायाया आधारत्वेनासङ्गस्यापि ब्रह्मण उक्तस्य सर्वस्योत्पत्तिः ॥

अहं सोममाहनसं बिभर्म्यहं त्वष्टारमुत पूषणं भगम् ।

अहं दधामि द्रविणं हविष्मते सुप्रव्ये यजमानाय सुन्वते ॥ २ ॥

अहम् । सोमम् । आहनसम् । बिभर्मि । अहम् । त्वष्टारम् । उत । पूषणम् । भगम् ।

अहम् । दधामि । द्रविणम् । हविष्मते । सुप्रव्ये । यजमानाय । सुन्वते ॥ २ ॥

आहनसम् आहन्तव्यमभिषोतव्यं सोमं यद्वा शत्रूणामाहन्तारं दिवि वर्तमानं देवतात्मानं
सोमम् अहम् एव बिभर्मि । तथा त्वष्टारम् उत अपि च पूषणं भगं च अहम् एव बिभर्मि ।
तथा हविष्मते हविर्भिर्यकाय सुप्रव्ये शोभनं हविर्देवानां प्रापयित्रे तर्पयित्रे ॥ अन्तेस्तर्पणार्थात्
‘अवितृस्तुतन्निभ्य ईः’ (उ. सू. ३. १५८) इतीकारप्रत्ययः । चतुर्थ्येकवचने यणि ‘उदात्तस्वरि-
तयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य’ इति सुपः स्वरितत्वम् ॥ सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते ॥ ‘शतुरनुमः’
इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम् ॥ ईदृशाया यजमानाय द्रविणं धनं यागफलरूपम् अहम् एव
दधामि धारयामि । एतच्च ब्रह्मणः फलदातृत्वं ‘फलमत उपपत्तेः’ (वे. सू. ३. २. ३८) इत्यधि-
करणे भगवता भाष्यकारेण समर्थितम् ॥

अहं राष्ट्री संगमनी वसूनां चिकितुषीं प्रथमा यज्ञियानाम् ।

तां मा देवा व्यदधुः पुरुत्रा भूरिस्थात्रां भूर्यविशयन्तीम् ॥ ३ ॥

अहम् । राष्ट्री । संगमनी । वसूनाम् । चिकितुषीं । प्रथमा । यज्ञियानाम् ।

ताम् । मा । देवाः । वि । व्यदधुः । पुरुत्रा । भूरिस्थात्राम् । भूरि । आवेशयन्तीम् ॥ ३ ॥

अहं राष्ट्री । ईश्वरनामैतत् । सर्वस्य जगत ईश्वरी । तथा वसूनां धनानां संगमनी संगम-
विश्रुपासकानां प्रापयित्री । चिकितुषी यत्साक्षात्कर्तव्यं परं ब्रह्म तज्ज्ञातवती स्वात्मतया

साक्षात्कृतवती । अत एव यज्ञियानां यज्ञार्हानां प्रथमा मुल्या । या एवंगुणविशिष्टाहं तां मां भूरिस्थात्रां बहुभावेन प्रपञ्चात्मनावतिष्ठमानां भूरि भूरीणि बहूनि भूतजातानि आवेशयन्तीं जीवभावेनात्मानं प्रवेशयन्तीमीदृशीं मां पुरुषा बहुषु देशेषु व्यदधुः देवाः विदधति कुर्वन्ति । उक्तप्रकारेण वैश्वरूपेणावस्थानात् । यद्यत्कुर्वन्ति तत्सर्वं मामेव कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

मया सो अन्नमत्ति यो विपश्यति यः प्राणिति य ईं शृणोत्युक्तम् ।

अमन्तवो मां त उप क्षियन्ति श्रुधि श्रुत श्रद्धिवं ते वदामि ॥ ४ ॥

मया । सः । अन्नम् । अत्ति । यः । विपश्यति । यः । प्राणिति । यः । ईम् । शृणोति । उक्तम् ।

अमन्तवः । माम् । ते । उप । क्षियन्ति । श्रुधि । श्रुत । श्रद्धिवम् । ते । वदामि ॥ ४ ॥

यः यः अन्नमत्ति यसः भोक्तृशक्तिरूपया मया एवान्नमत्ति । यः च विपश्यति । आलोकयतीत्यर्थः । यः च प्राणिति श्वासोच्छ्वासरूपं व्यापारं करोति सोऽपि मयैव । यश्च उप उक्तं शृणोति ॥ 'श्रु श्रवणे' । 'श्रुवः श्रु च' इति श्रुप्रत्ययः । धातोः श्रुभावः ॥ य ईदृशीमन्तर्यामिरूपेण स्थितां मां न जानन्ति तेऽममन्तवः अमन्यमाना अजानन्तः उप विपश्यन्ति । उपक्षीणाः संसारेण हीना भवन्ति ॥ मनोरैणादिकस्तुप्रत्ययः । नञ्समासे व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । भावे तुप्रत्ययः । ततो बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । माममन्तवो मद्विषयज्ञानरहिता इत्यर्थः ॥ हे श्रुत विश्रुत सखे श्रुधि । मया वक्ष्यमाणं शृणु ॥ छान्दसो विकरणस्य लृक् । 'श्रुशृणुपृकृवृभ्यः' इति हेर्धिभावः ॥ किं तच्छ्रोतव्यम् । श्रद्धिवम् । श्रद्धिः श्रद्धा । तया युक्तम् । श्रद्धायत्नेन लभ्यमित्यर्थः । श्रद्दन्तरोहपसर्गवद्वत्तिरिच्यते (पा.सू. १. ४.५७.२) इति श्रच्छब्दस्योपसर्गवद्वतमानत्वात् 'उपसर्गे घोः किः' इति किप्रत्ययः । मत्वर्थीयो वः ॥ ईदृशं ब्रह्मात्मकं वस्तु ते तुभ्यं वदामि उपदिशामि ॥

अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिर्भूत मानुषेभिः ।

यं कामये तर्तमग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम् ॥ ५ ॥

अहम् । एव । स्वयम् । इदम् । वदामि । जुष्टम् । देवेभिः । उत । मानुषेभिः ।

यम् । कामये । तम् । अग्रम् । कृणोमि । तम् । ब्रह्माणम् । तम् । ऋषिम् । तम् । सुमेधाम् ॥ ५ ॥

अहं स्वयम् एव इदं वस्तु ब्रह्मात्मकं वदामि उपदिशामि । देवेभिः देवैरिन्द्रादिभिरपि जुष्टं सेवितम् । उत अपि च मानुषेभिः मनुष्यैरपि जुष्टम् । ईदृग्वस्वात्मिकाहं यं कामये यं पुरुषं रक्षितुमहं वाञ्छामि तत्तं पुरुषम् अग्रं कृणोमि । सर्वेभ्योऽधिकं करोमि । तम् एव ब्रह्माणं स्रष्टारं करोमि । तम् एव ऋषिम् अतीन्द्रियार्थदर्शिनं करोमि । तम् एव सुमेधां शोभनप्रज्ञं च करोमि ॥ ११ ॥

अहं रुद्राय धनुरा तनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तुवा उ ।

अहं जनाय समदं कृणोम्यहं द्यावापृथिवी आ विवेश ॥ ६ ॥

अहम् । रुद्राय । धनुः । आ । तनोमि । ब्रह्मद्विषे । शरवे । हन्तुवै । ऊँ इति ।

अहम् । जनाय । समदम् । कृणोमि । अहम् । द्यावापृथिवी इति । आ । विवेश ॥ ६ ॥

पुरा त्रिपुरविजयसमये ऋद्राय रुद्रस्य । षष्ठयर्थे चतुर्थी । महादेवस्य षधनुः चापम् अहम्
 षआ षतनोमि । ज्ययातत् करोमि । किमर्थम् । ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणानां द्वेष्टारं शरवे शरं हिंसकं त्रिपुर-
 निवासिनमसुरं हन्तवै हन्तुं हिंसितुम् ॥ हन्तेः 'तुमर्थे सेसेन्' (पा. सू. ३.४.९) इति तवैप्रत्ययः ।
 'अन्तश्च तवै युगपत्' (पा. सू. ६. १. २००) इत्याद्यन्तयोर्युगपदुदात्तत्वम् । 'शू हिंसायाम्'
 इत्यस्मात् 'शूस्त्वस्निहि' इत्यादिना उप्रत्ययः । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वा-
 च्चतुर्थी ॥ उशब्दः पूरकः । अहम् एव षसमदम् । समानं माद्यन्त्यस्मिन्निति समत्संग्रामः । स्तोतृ-
 जनार्थं शत्रुभिः सह संग्राममहमेव षकृणोमि करोमि । तथा षद्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं
 चान्तर्यामितया अहम् एव षआ षविवेश प्रविष्टवती ॥

अहं सुवे पितरमस्य मूर्धन्मम योनिरप्स्वः अन्तः समुद्रे ।

ततो वि तिष्ठे भुवनानु विश्वोतामूं द्यां वर्ष्मणोप स्पृशामि ॥ ७ ॥

अहम् । सुवे । पितरम् । अस्य । मूर्धन् । मम । योनिः । अप्सु । अन्तरिति । समुद्रे ।

ततः । वि । तिष्ठे । भुवना । अनु । विश्वा । उत । अमू । द्याम् । वर्ष्मणा । उप । स्पृशामि ॥ ७ ॥

। 'द्यौः पिता' (तै. ब्रा. ३.७.५.४) इति श्रुतेः पिता द्यौः । पितरं दिवम् अहं सुवे प्रसुवे
 जनयामि । 'आत्मन आकाशः संभूतः' (तै. आ. ८. १) इति श्रुतेः । कुत्रेति तदाह । अस्य
 परमात्मनः मूर्धन् मूर्धन्युपरि । कारणभूते तस्मिन् हि वियदादिकार्यजातं सर्वं वर्तते तन्तुषु पट
 इव । मम च योनिः कारणं समुद्रे । समुद्रवन्त्यस्माद्भूतजातानीति समुद्रः परमात्मा । तस्मिन्
 अप्सु व्यापनशीलासु धीवृत्तिषु अन्तः मध्ये यद्ब्रह्म चैतन्यं तन्मम कारणमित्यर्थः । यत ईदम्भूता
 अहमस्मि ततः हेतोः विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि अनु प्रविश्य वि तिष्ठे ।
 विविधं व्याप्य तिष्ठामि ॥ 'समवप्रविश्यः स्थः' (पा. सू. १.३.२२) इत्यात्मनेपदम् ॥ उत अपि
 च अमूं द्यां विप्रकृष्टदेशोऽवस्थितं स्वर्गलोकम् । उपलक्षणमेतत् । एतदुपलक्षितं कृत्स्नं विकारजातं
 वर्ष्मणा कारणभूतेन मायात्मकेन मदीयेन देहेन उप स्पृशामि । यद्वा । अस्य भूलोकस्य मूर्धन्
 मूर्धन्युपर्यहं पितरमाकाशं सुवे । समुद्रे जलधावप्सुदकेष्वन्तर्मध्ये मम योनिः कारणभूतोऽभृणाल्य
 ऋषिर्वर्तते । यद्वा । समुद्रेऽन्तरिक्षेऽप्स्वम्मध्येषु देवशरीरेषु मम कारणभूतं ब्रह्म चैतन्यं वर्तते । ततोऽहं
 कारणात्मिका सती सर्वाणि भुवनानि व्याप्नोमि । अन्यत्समानम् ॥

अहमेव वातइव प्र वाग्यारभमाणा भुवनानि विश्वा ।

परो दिवा पर एना पृथिव्यैतावती महिना सं बभूव ॥ ८ ॥

अहम् । एव । वातः इव । प्र । वामि । आऽरभमाणा । भुवनानि । विश्वा ।

परः । दिवा । परः । एना । पृथिव्या । एतावती । महिना । सम् । बभूव ॥ ८ ॥

विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि कार्याणि आरभमाणा कारणरूपेणोत्पा-
 दयन्ती अहमेव परेणानधिष्ठा स्वयमेव प्र वामि प्रवर्ते । वातइव यथा वातः परेणाप्रेरितः
 सन् स्वेच्छयैव प्रवाति तद्वत् । उक्तं सर्वं निगमयति । परो दिवा । पर इति सकारान्तं परस्तादित्यर्थं
 वर्तते यथा अध इत्यधस्तादर्थं । तद्योगे च तृतीया सर्वत्र दृश्यते । दिव आकाशस्य परस्तात् । एना

पृथिव्या ॥ 'द्वितीयादौः स्वेनः' (पा. सू. २. ४. ३४) इतीदम् एनादेशः^१। अस्याः पृथिव्याः परः परस्तात्। द्यावापृथिव्योरुपादानमुपलक्षणम्। एतदुपलक्षितात् सर्वस्मात् विकारजाताद्^२ परस्ताद्वर्तमाना सङ्गोदासीनकूटस्थब्रह्मचैतन्यरूपाहं^३ महिना महिम्ना^४ एतावती^५ सं^६ बभूव। एतच्छब्देनोक्तं सर्वं परामृश्यते। एतत्परिमाणमस्याः ॥ 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे'^७ (पा. सू. ५. २. ३९) इति वतुप्। 'आ सर्वनाम्नः' (पा. सू. ६. ३. ९१) इत्यात्वम् ॥ सर्वजगदात्मनाहं संभूतास्मि ॥ महच्छब्दादिमनिचि 'देः' (पा. सू. ६. ४. १५५) इति ढिलोपः। ततः तृतीयायामुदात्तनिवृत्ति-स्वरेण तस्या उदात्तत्वम्। छान्दसो मलोपः ॥ ॥१२॥

'न तम्' इत्यष्टचं चतुर्दशं सूक्तं शिलूपपुत्रस्य कुलमलबर्हिषस्यार्षं वामदेवपुत्रस्याहोमुङ्गान्नो वा। वैश्वदेवम्। अष्टमी त्रिष्टुप् शिष्टा उपरिष्टाद्वृहत्यः। ष्यष्टकद्वादशकवत्युपरिष्टाद्वृहती। 'अन्य-श्वेदुपरिष्टाद्वृहती' (अनु. ७. ४) इति हि तल्लक्षणम्। तथा चानुक्रान्तं—'न तं शैलूपः^३ कुलमल-बर्हिषो^४ वामदेव्यो वाहोमुग्वैश्वदेवमुपरिष्टाद्वाहृतमस्या त्रिष्टुप्' इति। गतो विनियोगः ॥

न तमंहो न दुरितं देवासो अष्ट मर्त्यम्।

सजोषसो यमर्यमा मित्रो नयन्ति वरुणो अति द्विषः ॥ १ ॥

न। तम्। अंहः। न। दुःइतम्। देवासः। अष्ट। मर्त्यम्।

सजोषसः। यम्। अर्यमा। मित्रः। नयन्ति। वरुणः। अति। द्विषः ॥ १ ॥

हे ऽदेवासः देवाः ॥ आज्ञेसरसुक् ॥ ऽतं ऽमर्त्यं मनुष्यम् ऽअंहः पापं ऽदुरितं तत्फलरूपं दुर्गमं च ऽन ऽअष्ट न प्राप्नोति ॥ अशेष्ठान्दसे लुङि 'झलो झलि' इति सिचो लोपः। अङ्भावश्छान्दसः ॥ अरीन्नियच्छतीति ऽअर्यमा प्रमीतेस्त्रायको देवः ऽमित्रः पापानां निवारयिता देवः ऽवरुणः। एते त्रयो देवाः ऽसजोषसः संगताः समानं प्रीयमाना वा भवन्तः ऽद्विषः द्वेष्टुन् शत्रून्तत्क्रम्य ऽयं स्तोतारं ऽनयन्ति अभिमतं देशं प्रापयन्ति तं नाष्टेत्यन्वयः ॥

तद्धि वयं वृणीमहे वरुण मित्रार्यमन्।

येना निरंहसो यूयं पाथ नेथा च मर्त्यमति द्विषः ॥ २ ॥

तत्। हि। वयम्। वृणीमहे। वरुण। मित्र। अर्यमन्।

येन। निः। अंहसः। यूयम्। पाथ। नेथ। च। मर्त्यम्। अति। द्विषः ॥ २ ॥

हिरवधाणे। ऽतद्धि तदेव रक्षणं ऽवयं ऽवृणीमहे प्रार्थयामहे ॥ 'सतिशिष्टोऽपि विकरणस्य स्वरो लसार्वधातुस्वरं न बाधते' (पा. म. ६. १. १५८. ११) इति वचनात्तल्ल एव स्वरः शिष्यते। 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः ॥ हे ऽवरुण हे ऽमित्र हे ऽअर्यमन् ऽयेन रक्षणेन ऽमर्त्यं स्तोतारम् ऽअंहसः पापात् ऽयूयं ऽनिः पाथ निःशेषेण रक्षय ॥ 'पा रक्षणे'। आदादिकः। 'यद्वृत्ता-न्नित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः ॥ येन च^१ रक्षणेन मर्त्यं मनुष्यं स्तोतारं ऽद्विषः ऽअति ऽनेथ अतीत्य नयथ अभीष्टं प्रापयथ तद्वृणीमहे इत्यन्वयः ॥ नयतेश्छान्दसः शपो लुक् ॥

१. त१.२.६.७-भ२-एनादेशः। सुपां सुलुगिति तृतीयाया अजादेशः। २. त४.५-भूतजातात्। ३. त७-अनु-शैलुषिः। ४. अनु-कुलमुल*। ५. त१.२.३.६.७.८-भ-'च' नास्ति।

ते नूनं नोऽयमुतये वरुणो मित्रो अर्यमा ।

नयिष्ठा उ नो नेषणि पयिष्ठा उ नः पर्षण्यति द्विषः ॥ ३ ॥

ते । नूनम् । नः । अयम् । ऊतये । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

नयिष्ठाः । ऊँ इति । नः । नेषणि । पयिष्ठाः । ऊँ इति । नः । पर्षणि । अति । द्विषः ॥ ३ ॥

अयं वरुणो मित्रः च अर्यमा च देवाः नः अस्माकम् उतये रक्षणाय नूनम् अवश्यं भवन्तु । नेषणि नेत्रे विषये हे वरुणादयः यूयं नः अस्मान् नयिष्ठाः नयत ॥ वचनव्यत्ययः । यद्वा । प्रत्येकमिषायेणैकवचनम् । छान्दसो लुङ् ॥ उशब्दः समुच्चये पदपूर्णाथो वा । पर्षणि पारयितये विषये नः अस्मान् द्विषः अति पर्षिष्ठाः अतिपारयथ ॥ नयिष्ठा इतिवत्प्रक्रिया ॥

यूयं विश्वं परि पाथ वरुणो मित्रो अर्यमा ।

युष्माकं शर्मणि प्रिये स्याम सुप्रणीतयोऽति द्विषः ॥ ४ ॥

यूयम् । विश्वम् । परि । पाथ । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

युष्माकम् । शर्मणि । प्रिये । स्याम । सुप्रणीतयः । अति । द्विषः ॥ ४ ॥

हे देवा वरुणादयः यूयं विश्वं सर्वं जगत् परि पाथ परितो रक्षथ । हे सुप्रणीतयः शोभनप्रणयना मित्रादयः युष्माकं युष्मदीये युष्माभिर्देते प्रिये अनुकूले वेद्ये शर्मणि सुखे वयं स्याम भवेम । द्विषः द्वेषश्च अति क्रामेम ॥

आदित्यासो अति स्त्रियो वरुणो मित्रो अर्यमा ।

उग्रं मरुद्भिरुद्रं हुवेमेन्द्रमग्निं स्वस्तयेऽति द्विषः ॥ ५ ॥

आदित्यासः । अति । स्त्रियः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

उग्रम् । मरुत्सभिः । रुद्रम् । हुवेम । इन्द्रम् । अग्निम् । स्वस्तये । अति । द्विषः ॥ ५ ॥

आदित्यासः अदितेः पुत्रा वरुणादयो देवाः स्त्रियः हिंसकान् शत्रून्स्मान् अति नयन्तु । मरुद्भिः पुत्रैः सहितम् उग्रम् उद्गूर्णतेजसं रुद्रम् इन्द्रमग्निं च स्वस्तये क्षेमाय हुवेम आह्वयेमहि ॥ ह्यतेराशीर्लिङि 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् । लिङ्याशिष्यङ् । आहूतास्ते अस्मान् द्विषः द्वेषन् अति नयन्तु ॥

नेतार ऊ षु णस्तिरो वरुणो मित्रो अर्यमा ।

अति विश्वानि दुरिता राजानश्चर्षणीनामाति द्विषः ॥ ६ ॥

नेतारः । ऊँ इति । सु । नः । तिरः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

अति । विश्वानि । दुःसृता । राजानः । चर्षणीनाम् । अति । द्विषः ॥ ६ ॥

नेतारः नयनकुशलाः ॥ नयतेः साधुकारिणि तृन् ॥ वरुणादयो देवाः नः अस्माकं पापानि सु सुषु तिरः तिरोधानमदर्शनं नयन्तु । उ इति पूरणः । चर्षणीनां मनुष्याणां राजानः

स्वामिनो वरुणादयो देवाः । विश्वानि सर्वाणि । दुरिता दुरितानि दुर्गमनानि पापफलरूपाण्यस्मान् ।
 अति नयन्तु । द्विषः द्वेष्टन् शत्रूंश्च । अति नयन्तु ॥ 'नामन्यतरस्याम्' इति चर्पणिशब्दात्परस्य
 नाम उदात्तत्वम् ॥

शुनमस्मभ्यमनये वरुणो मित्रो अर्यमा ।

शर्म यच्छन्तु सप्रथ आदित्यासो यदीमहे अति द्विषः ॥ ७ ॥

शुनम् । अस्मभ्यम् । ऊतये । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

शर्म । यच्छन्तु । सऽप्रथः । आदित्यासः । यत् । ईमहे । अति । द्विषः ॥ ७ ॥

वरुणादयो देवाः । ऊतये रक्षायै । शुनं सुखम् । अस्मभ्यं स्तोत्रभ्यः प्रयच्छन्तु । तथा
 आदित्यासः अदितेः पुत्रास्ते । सप्रथः सर्वतः पृथु विसीण । शर्म सुखं । च । यच्छन्तु अस्मभ्यं ददतु ।
 यत् शर्म वयम् । ईमहे याचामहे । द्विषः च । अति नयन्तु ॥

यथा ह त्यद्वसवो गौर्यं चित्पदि षिताममुञ्चता यजत्राः ।

एवो ष्वस्मन्मुञ्चता व्यंहः प्र तार्ये प्रतरं न आयुः ॥ ८ ॥

यथा । ह । त्यत् । वसवः । गौर्यम् । चित् । पदि । सिताम् । अमुञ्चत । यजत्राः ।

एवो इति । सु । अस्मत् । मुञ्चत । वि । अंहः । प्र । तारि । अग्ने । प्रऽतरम् । नः । आयुः ॥ ८ ॥

हे । वसवः वासकाः हे । यजत्राः यागार्हा मित्रादयो देवाः ॥ 'अमिनक्षि' (उ. सू. ३. १०५)
 इत्यादिना यजेरन्नप्रत्ययः ॥ त्यत् ते प्रसिद्धा यूयम् ॥ 'सुपां सुलुक्' इति विभक्त्येकम् ॥ यथा । ह
 यथा खलु । पदि पादे । सितं बद्धम् । 'पहन्' इत्यादिना पादशब्दस्य पदादेशः । 'उडिदं-
 पदादि' (पा. सू. ६. १. १७१) इत्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वम् । 'षिञ् बन्धने' इत्यस्मा-
 च्छिद्धा ॥ इदृशीं गौर्यं गौरिं गौरवर्णां सोमकृयणां गाम् ॥ 'षिद्वौरादिभ्यश्च' (पा. सू. ४. १. ४१)
 इति ङीष् । 'अमि पूर्वः' (पा. सू. ६. १. १०७) इत्यत्र 'वा छन्दसि' (पा. सू. ६. १. १०६)
 इत्यनुवर्तनार्थपूर्वस्य पूर्वसवर्णदीर्घस्य चाभावे यण् । 'उदात्तस्वरितयोर्धणः' इति परस्यानुदात्तस्य
 स्वरितत्वम् ॥ इदृशीं गाम् । अमुञ्चत यथा खलु यूयं विश्वावसोर्गन्धर्वान्मोचितवन्तः । एवो एवमेव
 अस्मत् अस्मत्तः । अंहः पापं सुधु । वि । मुञ्चत विश्लेषयत । हे । अग्ने । नः अस्माकम् । आयुः
 जीवनं । प्रतरं । प्र । तारि । प्रकर्षेण स्वया प्रवर्धताम् । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ प्रशब्दात्तरपि 'अमु
 च छन्दसि' (पा. सू. ५. ४. १२) इत्यमुप्रत्ययः ॥ ॥ १३ ॥

'रात्री' इत्यष्टकं पञ्चदशं सूक्तं सोमरिपुत्रस्य कुशिकस्याप्यम् । यद्वा । भारद्वाजस्य सुता
 रात्र्याख्या अस्य सूक्तस्यर्षिका । गायत्रं रात्रिदेवताक्रमम् । तथा चानुक्रान्तं- 'रात्री कुशिकः सौभरो
 रात्रिर्वा भारद्वाजी रात्रिस्तवं गायत्रम्' इति । दुःस्वप्नदर्शनं उपोषितेन कर्त्रा पायसेन होतव्यम् ।
 तत्रैतत्सूक्तं करणत्वेन विनियुक्तम् । तथा चारण्यके श्रूयते- 'स यद्येतेषां किञ्चित्पश्येदुपोष्य पायसं
 स्थालीपाकं श्रपयित्वा रात्रीसूक्तेन प्रत्यृचं हुत्वा' (ऐ. आ. ३. २. ४) इति ॥

रात्री व्यख्यदायती पुरुत्रा देव्यक्षभिः । विश्वा अधि श्रियोऽधित ॥ १ ॥

रात्री । वि । अख्यत् । आऽयती । पुरुऽत्रा । देवी । अक्षभिः ।

विश्वाः । अधि । श्रियः । अधित ॥ १ ॥

व आयती आगच्छन्ती ॥ आङ्पूर्वादिभ्यः शतर्थादादिवाच्छपो लुक् । ' ह्यो यण् ' (पा. सू. ६. ४. ८१) इति यणादेशः । ' उगितश्च ' (पा. सू. ४. १. ६) इति ङीप् । ' शतुरनुमः ' इति नद्या उदात्तत्वम् ॥ व अक्षभिः^१ अक्षिस्थानीयैः प्रकाशमानैर्नक्षत्रैः ॥ ' छन्दस्यपि दृश्यते ' इत्यक्षिण्वद-
स्थानकादेशः ॥ यद्वा । अक्षभिरञ्जकैः तेजोभिः^२ । व पुरुत्रा बहुषु देशेषु व देवी देवनीशला ॥
' देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यः ' इत्यादिना पुरुषशब्दात्सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः ॥ व रात्री इयं रात्रि-
देवता व व्यस्यत् विचष्टे विशेषेण पश्यति ॥ ' रात्रेश्चाजसौ ' (पा. सू. ४. १. ३१) इति
ङीप् । ख्यातेऽञ्छान्दसे लुङि ' अस्यतिवक्ति ' इत्यादिना च्छेरङादेशः ॥ अपि चैषा व विश्वाः
सर्वाः व श्रियः शोभाः व अधि व अधित अधिधारयति ॥ दधातेर्लुङि^३ ' स्थाचो रिञ्च ' इतीत्वम् ।
सिचः क्तिवम् । ' ह्रस्वादङ्गात् ' इति सिचो लोपः ॥

ओर्विप्रा अमर्त्या निवतो देव्युद्वतः । ज्योतिषा बाधते तमः ॥ २ ॥

आ । उरु । अप्राः । अमर्त्या । निऽवतः । देवी । उत्ऽवतः । ज्योतिषा । बाधते । तमः ॥ २ ॥

व अमर्त्या मरणरहिता व देवी देवनीशला रात्रिः व उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षम् व आ अप्राः ।
प्रथमतस्तमसापूरयति ॥ ' प्रा पूणे ' । आदादिकः । लङि व्यत्ययेन मध्यमः ॥ तथा व निवतः
नीचीनाल्लैतागुल्मादीन् व उद्वतः उद्धितान् वृक्षादींश्च स्वकीयेन तेजसावृणोति^४ । तदनन्तरं तत्
व तमः अन्धकारं व ज्योतिषा ग्रहणक्षत्रादिरूपेण तेजसा व बाधते पीडयति ॥

निरु स्वसारमस्कृतोषसं देव्यायती । अपेदु हासते तमः ॥ ३ ॥

निः । ऊँ इति । स्वसारम् । अकृत । उषसम् । देवी । आऽयती ।

अप । इत् । ऊँ इति । हासते । तमः ॥ ३ ॥

व आयती आगच्छन्ती व देवी देवनीशला रात्रिः व स्वसारं भगिनीम् व उषसं व निः व अकृत
निष्करोति । प्रकाशेन संस्करोति । निवर्तयतीत्यर्थः । तस्यामुषसि जातायां नैशं व तमः व अपेत्
व हासते अपैव गच्छति ॥ ' ओहाङ् गतौ ' । छेत्त्रङागमः । ' सिञ्चहुलम् ' इति सिप् ॥

सा नो अद्य यस्या वयं नि ते यामन्नर्विष्महि । वृक्षे न वसति वयः ॥ ४ ॥

सा । नः । अद्य । यस्याः । वयम् । नि । ते । यामन् । अर्विष्महि । वृक्षे । न । वसतिम् । वयः ॥ ४ ॥

व अद्य अस्मिन् काले व नः अस्माकं व सा रात्रिदेवता प्रसीदतु व यस्याः रात्रेः व यामन् यामनि
प्राप्तौ सत्यां व वयं व नि व अर्विष्महि निविशामहे सुखेन गृह आस्महे ॥ विशेषेण ' नेविशः ' (पा. सू. १. ३. १७) इत्यात्मनेपदम् । छान्दसः शपो लुक् ॥ तत्र दृष्टान्तः । व वयः पक्षिणः
व वृक्षे व न यथा वृक्षे नीडाश्रये व वसति रात्रौ निवासं कुर्वन्ति तथा निवसाम इत्यर्थः ॥

नि ग्रामासो अविक्षत नि पुद्रन्तो नि पक्षिणः । नि श्येनासश्चिदर्थिनः ॥ ५ ॥

नि । ग्रामासः । अविक्षत । नि । पुद्रन्तः । नि । पक्षिणः । नि । श्येनासः । चित् । अर्थिनः ॥ ५ ॥

व ग्रामासः ग्रामाः । अत्र ग्रामशब्दो जनसमूहे वर्तते यथा ग्राम आगत इति । सर्वे जनाः व नि
व अविक्षत । तस्यां रात्रावागतायां निविशन्ते । शेरते ॥ निपूर्वादिशतेऽञ्छान्दसे लुङि पूर्ववदात्मनेपदम् ।

१. त१.२.३.६.८-म-अक्षभिः । २. ग-तमोभिः । ३. त१.२.३.६.७.८-म-तथा दधातेर्लुङि ।
४. ग-तमसावृणोति ।

‘शाल इगुपधादनिटः क्सः’ (पा. सू. ३. १. ४५), ‘क्सस्याचि’ (पा. सू. ७. ३. ७२) इत्यकार-
लोपः ॥ तथा षपदन्तः पादयुक्ता गवाश्वाद्यश्च निविशन्ते । तथा षपक्षिणः पक्षोपेताश्च निविशन्ते ।
अर्थिनः । अन्तरर्थो गमनम् । शीघ्रगमनयुक्ताः । ष्येनासश्चित् ष्येना^१ अपि तस्यां राश्यां
निविशन्ते एषा रात्रिः सर्वाणि भूतज्जातान्यहनि^२ संचारेण श्रान्तानि स्वयमागत्य सुखयतीत्यर्थः ॥

यावया वृक्यं^१ वृकं यवय स्तेनमूर्म्ये । अथा नः सुतरा भव ॥ ६ ॥

यवय । वृक्यम् । वृकम् । यवय । स्तेनम् । ऊर्म्ये । अर्थः । नः । सुतरा । भव ॥ ६ ॥

हे ऋम्ये । रात्रिनामैतत् । रात्रे षवृक्यं वृकस्य स्त्रियं षवृकं चास्मान् हिंसन्तं षयवय ।
अस्मत्तः पृथक्कृत । अस्मान् बाधितुं यथा न प्राप्नोति तथा । षस्तेनं तस्करं च षयवय । अस्मत्तो
वियोजय । षअथ अनन्तरं षनः अस्माकं षसुतरा सुखेन तरणीया क्षेमकरी षभव ॥

उष मा पेपिशत्तमः कृष्णं व्यक्तमस्थित । उष ऋणेव यातय ॥ ७ ॥

उष । मा । पेपिशत् । तमः । कृष्णम् । विऽअक्तम् । अस्थित । उषः । ऋणाऽइव । यातय ॥ ७ ॥

षपेपिशत् भृशं पिशत् सर्ववस्तुष्वाश्लिष्टं षतमः अन्धकारं षकृष्णं कृष्णवर्णं षव्यक्तं विशेषेण
स्वभासा सर्वस्याञ्जकं स्पष्टरूपं वा ईदृशं नैशं तमो माम् षउष षअस्थित उपागच्छत् ॥ संगतकरण
आत्मनेपदम् ॥ हे षउषः उषोदेवते त्वम् षऋणेव ऋणानीव तत्तमो षयातय अपगमय । स्तोतृणा-
मृणानि यथा धनप्रदानेनापाकरोषि तथा तमोऽप्यपसारयेत्यर्थः ॥

उष ते गाइवाकरं वृणीष्व दुहितर्दिवः । रात्रि स्तोमं न जिग्युषे ॥ ८ ॥

उष । ते । गाऽइव । आ । अकरम् । वृणीष्व । दुहितः । दिवः । रात्रि । स्तोमम् । न । जिग्युषे ॥ ८ ॥

हे षरात्रि रात्रिदेवते षते त्वां षगाइव पयसो दोघ्नीर्धेनूरिव उपेत्य षआकरं स्तुतिभिरभिमुखी-
करोमि ॥ करोतेऽछान्दसे लुङि ‘कृमृदरुहिभ्यः’ इति च्लेरङादेशः ॥ षदिवः षदुहितः द्योतमानस्य
सूर्यस्य पुत्रि यद्वा दिवसस्य तनये ॥ ‘परमपि च्छन्दसि’ (पा. सू. २. १. २. ६) इति परस्य
षष्ठ्यन्तस्य पूर्वान्मन्त्रिताङ्गवद्भावात् पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥ त्वत्प्रसादात् षजिग्युषे
शत्रून् जिग्युषो^३ मम षस्तोमं षन स्तोत्रमिव हविरपि षवृणीष्व त्वं भजस्व ॥ जयतेर्लिटः कसुः ।
‘सन्लिटोर्जेः’ इत्यभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुस्वम् । ‘पष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या’ इति चतुर्थी ।
‘वसोः संप्रसारणम्’ इति संप्रसारणम् ॥ १४ ॥

‘ममाग्रे’ इति नवर्चं षोडशं सूक्तमाङ्गिरसस्य विहव्यस्यार्षं वैश्वदेवम् । अन्त्या जगती
शिष्टाष्टिष्टुमः । अनुक्रम्यते हि—‘ममाग्रे नव विहव्यो वैश्वदेवं जगत्यन्तम्’ इति । संसवे निमित्तभूते
वैश्वदेवसूक्तस्य पुरस्तादेतत् शंस्यम् । सूत्रितं च—‘ममाग्रे वर्चं इति वैश्वदेवसूक्तस्यापि वैतष्वेव
निविदो दध्यात्’ (आश्व. श्रौ. ६. ६) इति । समावर्तनेऽनेन सूक्तेन सिण्णासुना प्रत्यृचं समिदा-
धातव्या । सूत्रितं च—‘ममाग्रे वर्चं इति प्रत्यृचं समिधोऽभ्यादध्यात्’ (आश्व. गृ. ३. ९. २) इति ॥

ममाग्रे वर्चो विहवेष्वस्तु वयं त्वेन्धानास्तन्वं पुषेम ।

मह्यं नमन्तां प्रदिशश्चतुस्त्वयाध्यक्षेण पुतना जयेम ॥ १ ॥

मम । अग्ने । वर्चः । वि॒ऽह॒वेषु । अ॒स्तु । व॒यम् । त्वा । इन्धा॒नाः । तन्व॑म् । पु॒त्रेम् ।
मह्य॑म् । न॒मन्ता॑म् । प्र॒दिशः । च॒तस्रः । त्वया॑ । अ॒धि॒ऽअक्षेण॑ । पृ॒तनाः । ज॒येम् ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने । विविधमाहुयन्ते येषु शूरा इति विहवाः संग्रामाः । यद्वा । विविधं यागार्थं देवा
आहुयन्त एष्विति विहवा यज्ञाः ॥ 'ङ्ङः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु' (पा. सू. ३. ३. ७२)
इत्यधिकरणेऽपि संप्रसारणं च । थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । संग्रामेषु यज्ञेषु वा ऽवर्चः दीप्तिः
त्वदनुग्रहात् ऽमम ऽअस्तु भवतु । ऽवयं च ऽत्वा त्वाम् ऽइन्धानाः समिद्धिर्दीपयन्तः ऽतन्वं तव
शरीरं ऽपुषेम हविर्भिर्वर्धयेम ॥ इन्धेः शानचि श्रसोरहोप उदात्तनिवृत्तिस्त्वेरेण शानच आद्युदात्तत्वे
प्राप्ते 'विभाषा वेष्विन्धानयोः' (पा. सू. ६. १. २१५) इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ तन्वं ऽपुषेम ॥
पुषेल्लिङि लिङ्याशिष्यङ् ॥ अपि च ऽमह्यं मदर्थम् । 'ङयि च' (पा. सू. ६. १. २१२)
इत्यस्मद आद्युदात्तत्वम् ॥ चतस्रः ऽप्रदिशः प्रकृष्टा दिशः । तद्वासिनो जना इत्यर्थः । ऽनमन्तां
स्वत एव प्रह्वीभवन्तु । नमतेः कर्मकतरि लोटि 'न दुहस्नुनमाम्' इति यक्प्रतिषेधः ॥ ऽत्वया
अस्माभिर्हविर्भिः प्रवर्धितेन ऽअध्यक्षेण ईश्वरेण सता ऽपृतनाः शत्रुसेनाः ऽजयेम अभिभवेम ॥

मम देवा वि॒ह॒वे सं॒न्तु सर्व॑ इन्द्र॒वन्तो म॒रुतो॑ वि॒ष्णुर॒ग्निः ।

मम॒न्तरि॑क्ष॒मु॒रुलोक॑मस्तु मह्यं वा॒तः प॒वतां॑ का॒मे अ॒स्मिन् ॥ २ ॥

मम । दे॒वाः । वि॒ऽह॒वे । सं॒न्तु । सर्वे॑ । इन्द्र॒ऽवन्तः । म॒रुतः॑ । वि॒ष्णुः । अ॒ग्निः ।

मम । अ॒न्तरि॑क्षम् । उ॒रु॒ऽलोक॑म् । अ॒स्तु । मह्य॑म् । वा॒तः । प॒वता॑म् । का॒मे । अ॒स्मिन् ॥ २ ॥

ऽसर्वे ऽदेवाः ऽविहवे संग्रामे यज्ञे वा ऽमम ऽसन्तु ममैव साधका भवन्तु । के पुनस्ते ।
ऽइन्द्रवन्तः इन्द्रेण युक्ताः ऽमरुतो ऽविष्णुरग्निः च । तथा ऽअन्तरिक्षं ऽमम ऽउरुलोकं विस्तीर्ण-
प्रकाशकम् ऽअस्तु ॥ 'लोकं दर्शने' । भावे घञ् । लोक आलोकः प्रकाशः । उरुलोकौ यस्येति
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ अपि च ऽअस्मिन् ऽकामे कामयितव्ये फले निमित्तभूते सति
ऽवातः वायुः ऽपवताम् अनुगुणं प्रवातु ॥ 'पृङ् पवने' । औवादिक् । 'ऊङिदम्' इत्यादिना
इदमः सप्तम्या उदात्तत्वम् ॥

मयि॑ दे॒वा द्रवि॑ण॒मा य॑जन्तां म॒र्याशी॑रस्तु मयि॑ दे॒वहू॑तिः ।

दै॒व्या हो॒तारो॑ व॒नुप॑न्त॒ पूर्वे॑ऽरि॒ष्टाः स्या॑म त॒न्वा सु॒वीराः॑ ॥ ३ ॥

मयि॑ । दे॒वाः । द्रवि॑णम् । आ । य॒जन्ता॑म् । मयि॑ । अ॒ऽशीः । अ॒स्तु । मयि॑ । दे॒वऽहू॑तिः ।

दै॒व्याः । हो॒तारः । व॒नुप॑न्त॒ । पूर्वे॑ । अ॒रि॒ष्टाः । स्या॑म । त॒न्वा । सु॒वीराः॑ ॥ ३ ॥

ऽदेवाः सर्वे ऽद्रविणं घनं ऽमयि स्तोतरि ऽआ ऽयजन्तां गमयन्तु । मह्यं ददस्वित्यर्थः ।
तथा ऽआशीः आशंसनीयं यज्ञफलं च ऽमयि एव ऽअस्तु । देवानां हूतिराह्वानमस्मिन्निति ऽदेवहूतिः
यज्ञः । स च ऽमयि अस्तु । अपि च देवानामिमे ऽदैव्याः । 'देवाद्यजर्वा' इति यञ् । तादृशाः
ऽहोतारः साधुहोमनिष्पादका मदीया ऋत्विजः ऽपूर्वे अन्यदीयेभ्य ऋत्विग्भ्यः प्रथमभाविनः सन्तः
ऽवनुपन्त देवान् संभजन्ताम् ॥ वनतेऽञ्छान्दसे लङि 'व्यस्ययो बहुलम्' इति त्रयो विकरणा
उपस्ययः सिष्ठापौ च । अडभावञ्छान्दसः ॥ वयं च ऽतन्वा शरीरेण ऽअरिष्टाः अहिंसिताः ऽसुवीराः
सुपुत्राश्च ऽस्याम भवेम ॥ 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

मह्यं यजन्तु मम यानि हव्याकूतिः सत्या मनसो मे अस्तु ।

एनो मा नि गां कतमच्चनाहं विश्वे देवासो अधि वोचता नः ॥ ४ ॥

मह्यम् । यजन्तु । मम । यानि । हव्या । आऽकूतिः । सत्या । मनसः । मे । अस्तु ।

एनः । मा । नि । गाम् । कतमत् । चन । अहम् । विश्वे । देवासः । अधि । वोचत । नः ॥ ४ ॥

१ मह्यं मदर्थं २ यजन्तु ऋत्विजो देवान् हविर्भिर्यजन्तु । यद्वा । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । मह्यं मदीया ऋत्विज इत्यर्थः । ३ मम स्वभूतानि हव्यानि ४ यानि हर्वाणि चरुपुरोडाशादीनि सन्ति तैर्हविर्भिरित्यर्थः । तथा ५ मे ५ मनसः ५ आकूतिः संकल्पनमभीष्टस्य प्रार्थनं ५ सत्या यथार्थम् १ ५ अस्तु । अपि च ५ अहं ५ कतमच्चन किमपि ५ एनः पापं ५ मा ५ नि ५ गां मा नियतं निकृष्टतरं वा गच्छेयम् । पापं मा कार्षमितीत्यर्थः ॥ एतेर्मांङि लुङि 'इणो गा लुङि' इति गादेशः । 'गातिस्था' इति सिचो लुक् ॥ अपि च हे ५ विश्वे सर्वे ५ देवासः देवाः यूयं ५ नः अस्माकम् ५ अधि ५ वोचत विवादपदेषु पक्षपातेन ब्रूत ॥ वक्तैर्लोपि व्यत्ययेनाङ् । 'वच उम्' इत्युमागमः ॥

देवीः षष्ठ्वीरुरु नः कृणोत विश्वे देवास इह वीरयध्वम् ।

मा हास्महि प्रजया मा तनूभिर्मा रधाम द्विषते सोम राजन् ॥ ५ ॥

देवीः । षट् । उर्वीः । उरु । नः । कृणोत । विश्वे । देवासः । इह । वीरयध्वम् ।

मा । हास्महि । प्रजया । मा । तनूभिः । मा । रधाम । द्विषते । सोम । राजन् ॥ ५ ॥

हे ५ षट् ५ उर्वीः पदसंख्याका उर्वीः । एताश्चान्यत्राम्नायन्ते—'षण्मांवीरहसः पान्तु द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चापश्चौषधयश्च' इति । ईदृश्यो हे ५ देवीः देव्यः ॥ जसि 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' इत्यस्याविद्यमानत्वनिर्घेन षष्ठ्वीरित्यनयोरामन्त्रितयोः पदात्परत्वादाष्टमिकमामन्त्रितानुदात्तत्वम् ॥ ता यूयम् ५ उरु विस्तीर्ण धनं ५ नः अस्माकं ५ कृणोत कुरुत ॥ 'कृवि हिंसाकरणयोश्च' । 'धिन्विकृष्योरश्च' इत्यु-प्रत्ययः । 'तप्तनसन्नयनाश्च' इति तस्य तदादेशः ॥ हे ५ विश्वे सर्वे ५ देवासः देवाः यूयं च ५ इह अस्मिन् धने प्राप्तये विषये ५ वीरयध्वं विक्रामयत । यथा वयं तद्धनं लभेमहि तथा वीर्यवन्तो यूयं प्रयतध्वमित्यर्थः ॥ 'वीर विक्रान्तौ' । अपि च ५ प्रजया पुत्रादिरूपया ५ मा ५ हास्महि वयं मा परित्यज्येमहि^२ । ५ मा च ५ तनूभिः शरीरैस्स्यज्येमहि^३ । अस्मान् कदाचिदपि पुत्रादयः शरीराणि च मा परित्यालुरित्यर्थः ॥ 'ओहाक् त्यागे' । अस्मात् कर्मणि लुङि चिण्व-ज्ञावाभावे रूपमेतत् ॥ तथा हे ५ राजन् राजमान यद्वास्माकं स्वामिन् हे ५ सोम ५ द्विषते अप्रीतिं कुर्वते ॥ द्विषेः शतरि अदादित्वात् शपो लुक् । 'शतुरनुमः' इति विभक्त्येदात्तत्वम् । 'षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या' इति चतुर्थी ॥ द्विषतः शत्रोः ५ मा ५ रधाम मा वशं प्राप्नुयाम तथा त्वं कुर्वित्यर्थः । 'रध्यतिर्वशगमने' (निरु. ६. ३२) इति यास्कः । यद्वा । द्विषते शत्रवे तदर्थं मा रधाम । परिपका हननाहो मा भूम ॥ 'रध हिंसासंराद्धयोः' । संराद्धिः पाक इति तद्वृत्तिः । माङि लुङि पुषादित्वात् छेरङादेशः ॥ ॥ १५ ॥

अग्ने मन्थुं प्रतिनुदन् परेषामदन्धो गोपाः परि पाहि नुस्त्वम् ।

प्रत्यञ्चो यन्तु निगुतः पुनस्तेभ्यैषां चिचं प्रबुधां वि नैशत् ॥ ६ ॥

अग्ने । म॒न्युम् । प्र॒ति॒ऽनु॒दन् । परै॑षाम् । अ॒द॒ब्धः । गो॒पाः । पा॒रि॑ । पा॒हि॒ । नः॑ । त्वम् ।
प्र॒त्य॒ञ्चः । य॒न्तु॒ । नि॒ऽगु॒तः । पु॒न॒रि॒ति॑ । ते । अ॒मा । ए॒षाम् । चि॒त्तम् । प्र॒ऽबु॒धा॒म् । वि । ने॒शत् ॥ ६ ॥

हे ऽअग्ने ऽपरेषां शत्रूणां ऽमन्युं क्रोधं ऽप्रतिनुदन् प्रतिमुखं प्रेरयन् तिरस्कुर्वन् ऽअदब्धः केना-
प्यहिंसितो ऽगोपाः गोपायिता ॥ 'गुपू रक्षणे' इत्यस्मात् आयप्रत्ययान्तात् किपि वेरवृक्तस्य
लोपात् पूर्वं बलि लोपे रूपमेतत् ॥ ईदृशः ऽत्वं ऽनः अस्मान् ऽपरि ऽपाहि परितः सर्वतो रक्ष । ऽते
शत्रवः ऽप्रत्यञ्चः प्रत्यञ्चन्तः प्रतिनिवर्तमानाः ऽनिगुतः ॥ 'गुह् अद्यत्ते शब्दे' । अस्मात् किपि
तुक् ॥ भयेन गद्गदरूपमव्यक्तं शब्दं नितरां कुर्वन्तः ऽपुनः ऽयन्तु स्वकीयं स्थानं पुनर्गच्छन्तु । अपि
च ऽप्रबुधां प्रबुध्यमानानाम् ऽएषां^१ शत्रूणां^२ ऽचित्तं ज्ञानसाधनं मनः ऽअमा सह युगपदेव ऽवि
ऽनेशात् विनश्यतु ॥ प्रत्येकाभिप्रायेणैकवचनम् । 'णश अदर्शने' इत्यस्माच्छान्दसो लुङ् । पुषादि-
त्वात् च्छेरकादेशः । 'नशिमन्योरलिच्छेत्वं वक्तव्यम्' (पा. सू. ६.४.१२०.५) इत्यकारस्यैत्वम् ॥

धा॒ता धा॒तॄणां॑ भु॒व॒नस्य॑ यस्पति॑र्दे॒वं त्रा॒ता॒र॒म॒भिमा॑ति॒षाह॑म् ।

इ॒मं य॒ज्ञम॑श्चि॒नो॒भा बृ॒हस्पति॑र्दे॒वाः पा॒न्तु॒ यज॑मानं न्य॒र्थात् ॥ ७ ॥

धा॒ता । धा॒तॄणा॒म् । भु॒व॒नस्य॑ । यः । पति॑ः । दे॒वम् । त्रा॒ता॒र॒म् । अ॒भिमा॑ति॒ऽसह॑म् ।

इ॒मम् । य॒ज्ञम् । अ॒श्चि॒ना । उ॒भा । बृ॒हस्पति॑ः । दे॒वाः । पा॒न्तु॒ । यज॑मानम् । नि॒ऽअ॒र्थात् ॥ ७ ॥

ऽधातृणां स्रष्टृणामपि ऽधाता स्रष्टा ऽभुवनस्य कृत्स्नस्य भूतजातस्य ऽयः इन्द्रः सविता वा
ऽपतिः पालयिता तं ऽदेवं देवनशीलं ऽत्रातारं सर्वेभ्यो भयेभ्यः पालयितारम् ऽअभिमातिषाहम्
अभिमातीनां शत्रूणां सोदारमभिवितारम् एवंगुणविशिष्टमिन्द्रं सवितारं वा स्तौमीति शेषः ॥
'षह अभिभवे' । 'छन्दसि सहः' इति ण्विप्रत्ययः । छान्दसं विभक्त्युदात्तत्वम् ॥ ऽउभा उभा-
वश्चिनौ ऽबृहस्पतिः चैतत्प्रमुखाः सर्वे ऽदेवाः ऽइमं ऽयज्ञम् अनुष्ठीयमानं ऽयजमानं च ऽन्यर्थात्
निकृष्टादर्थान् पापात् । यद्वा । अर्थस्य प्रयोजनस्याभावो न्यर्थम् । तस्मात् ऽपान्तु रक्षन्तु सफलं
कुर्वन्वित्यर्थः ॥ 'नेरिघाने' (पा. सू. ६. २. १९२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

उ॒रु॒व्यचा॑ नो म॒हिषः॑ श॒र्म यंस॑द॒स्मिन् ह॒वै पुरु॑हूतः पुरु॒क्षुः ।

स नः॑ प्र॒जायै॑ ह॒र्यश्च॑ मृ॒ल्येन्द्र॑ मा नो॑ री॒रिषो॑ मा परा॑ दाः ॥ ८ ॥

उ॒रु॒ऽव्यचा॑ः । नः॑ । म॒हिषः॑ । श॒र्म । यंस॑त् । अ॒स्मिन् । ह॒वै । पुरु॑ऽहूतः । पुरु॒ऽक्षुः ।

सः । नः॑ । प्र॒ऽजायै॑ । ह॒रि॒ऽअ॒श्च । मृ॒ल्य॒ । इन्द्र॑ । मा । नः॑ । रि॒रिषः॑ । मा । परा॑ । दाः ॥ ८ ॥

ऽउरुव्यचाः विस्तीर्णव्यापनः ऽमहिषः महान् पूज्यो वा ऽपुरुहूतः बहुभिर्यजमानैराहूतः
ऽपुरुक्षुः बहुनिवासः ॥ क्षियतेः 'मितद्वादिभ्य उपसंस्थानम्' (पा. सू. ३. २. १८०. १)
इति ड्रप्रत्ययः ॥ यद्वा । पुरुभिर्बहुभिः शब्दमानः^२ स्तूयमानः ॥ पूर्ववत् ड्रप्रत्ययः । औणादिके कर्मणि
किपि वा 'अनित्यमागमशासनम्' इति तुगभावः ॥ ईदृशः इन्द्रः ऽअस्मिन् ऽहवै यज्ञे । हूयन्ते
अस्मिन् हवींषीति हवो यज्ञः । जुहोतेरधिकरणेऽपि ॥ यद्वा । अस्मिन् हवै त्वद्विषये आह्वाने ॥ 'भावे-
ऽनुपसर्गस्य' इति ह्यतेरप् संप्रसारणं च ॥ ऽनः अस्मभ्यं ऽशर्म सुखं ऽयंसत् यच्छतु ददात्वित्यर्थः ॥

यमेर्लेव्यडागमः । 'सिब्वहुलम्' इति सिप् ॥ हे १०५ ह्यश्च हरी अश्वौ यस्य तादृश हे १०६ इन्द्र १०७ त्वं १०८ नः अस्माकं १०९ प्रजायै । द्वितीयार्थे चतुर्थी । प्रजां पुत्रपौत्रादिकां ११० मृळ्य सुख्य । १११ नः अस्मान् ११२ मा ११३ वरीरिषः मा हिंसीः । ११४ मा च ११५ परा ११६ दाः । परादानं परित्यागः । मा परित्याक्षीरित्यर्थः ॥

ये नः सपत्ना अप ते भवन्तिवन्द्राग्निभ्यामव बाधामहे तान् ।

वसवो रुद्रा आदित्या उपरिस्पृशं मोग्रं चेतारमधिराजमक्रन् ॥ ९ ॥

ये । नः । स॒प॒त्नाः । अप । ते । भ॒व॒न्तु । इन्द्रा॒ग्निभ्याम् । अव । बा॒धाम॒हे । तान् ।

वसवः । रुद्राः । आ॒दि॒त्याः । उ॒परि॒स्पृ॒शं । मा । उ॒ग्रम् । चे॒तार॒म् । अधि॒रा॒जम् । अ॒क्रन् ॥ ९ ॥

१०८ नः अस्माकं १०९ ये सपत्नाः शत्रवः ११० ते अप १११ भवन्तु अपगता भवन्तु । स्वस्थानादपगताः प्रच्युता भवन्तु । ११२ तान् सपत्नान् ११३ इन्द्राग्निभ्यां हविर्मिः स्तुत्या च प्रसन्नाभ्यामनुगृहीता वयम् ११४ अव बाधामहे निकृष्टतरं विनाशायामः । अपि च ११५ वसवो ११६ रुद्रा ११७ आदित्याः च ११८ मा माम् ११९ उपरिस्पृशम् उन्नतपदस्य संस्पृष्टारं सर्वेभ्यः श्रेष्ठम् १२० अक्रन् कुर्वन्तु । तथा १२१ उग्रम् उद्गूर्णबलं १२२ चेतारं चेतितारम् ॥ छान्दस इडभावः ॥ सर्वस्य ज्ञातारम् १२३ अधिराजं सर्वेषामधीश्वरं च मां कुर्वन्तु । करोतिश्छान्दसे लुङि 'मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लेर्लुक् ॥ ११६ ॥ ११० ॥

एकादशेऽनुवाके त्रयोविंशतिसंख्याकानि सूक्तानि । तत्र 'नासदासीत्' इति सप्तचं प्रथमं सूक्तं त्रैष्टुभम् । परमेष्ठी नाम प्रजापतिर्ऋषिः । वियदादिभावानां सृष्टिस्थितिप्रलयादीनामत्र प्रतिपाद्यत्वात् तेषां कर्ता परमात्मा देवता । तथा चानुक्रान्तं—'नासत्सप्त प्रजापतिः परमेष्ठी भाववृत्तं तु' इति । गतो विनियोगः ॥

नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमा पुरो यत् ।

किमावरीवः कुह कस्य शर्मन्नम्भः किमासीद्गहनं गभीरम् ॥ १ ॥

न । अ॒सत् । आ॒सीत् । नो इति । सत् । आ॒सीत् । त॒दानी॑म् ।

न । आ॒सीत् । रजः । नो इति । वि॒ऽओ॑म । पुरः । यत् ।

किम् । आ । अ॒वरी॑व॒रिति॑ । कुह । कस्य । शर्मन् । अम्भः । किम् । आ॒सीत् । ग॒हनम् । ग॒भीरम् ॥ १ ॥

'तपस्तन्महिनाजायतैकम्' इत्यादिनाग्रे सृष्टिः प्रतिपादयिष्यते । अधुना ततः प्रागवस्था निरस्तसमस्तप्रपञ्चा या प्रलयावस्था सा निरूप्यते । १०८ तदानीं प्रलयदशायामवस्थितं यदस्य जगतो मूलकारणं तत् १०९ असत् शशविषाणवन्निरुपाख्यं ११० न आसीत् । न हि तादृशात् कारणादस्य सतो जगत उत्पत्तिः संभवति । तथा १११ नो ११२ सत् नैव सदात्मवत् सत्त्वेन निर्वाच्यम् ११३ आसीत् । यद्यपि सदसदात्मकं प्रत्येकं विलक्षणं भवति तथापि भावाभावयोः सहावस्थानमपि संभवति । कुतस्तयोः तादात्म्यमिति उभयविलक्षणमनिर्वाच्यमेवासीदित्यर्थः । ननु नो सदिति पारमार्थिकसत्त्वस्य निषेधः । तद्वात्मनोऽप्यनिर्वाच्यत्वप्रसङ्गः । अथोच्येत । न^१ । आनीदवातमिति तस्य सत्त्वमग्रे वक्ष्यते परिशेषा-न्मायाया एवात्र सत्त्वं निषिध्यत इति । एवमपि तदानीमिति विशेषणानर्थक्यं व्यवहारदशायामपि

तस्याः पारमार्थिकस्वाभावात्^१ । अथ व्यावहारिकसतां पृथिव्यादीनां भावानां^२ विद्यमानत्वात् कथं नो सदिति निषेधः । तत्राह । 'नासीदज इत्यादि । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' (निरु. ४. १९) इति यास्कः । अत्र च सामान्यापेक्षमेकवचनम् । व्योम्नो वक्ष्यमाणत्वात्तस्याघस्तनाः पातालादयः पृथिव्यन्ता नासन्नित्यर्थः । तथा 'व्योम अन्तरिक्षं तदपि 'नो नैवासीत् । पर इति सकारान्तं परस्तादित्यर्थे वर्तते । परशब्दाच्छान्दसोऽस्तातेरर्थेऽसिप्रत्ययः । 'परः व्योम्नः परस्तादुपरिदेशे घुलोकप्रभृतिस्त्यलोकान्तं 'यत् अस्ति तदपि नासीदित्यर्थः । अनेन चतुर्दशभुवनगर्भं ब्रह्माण्डं स्वरूपेण निषिद्धं भवति । अथ तदावरकत्वेन^३ पुराणेषु प्रसिद्धानि यानि विषदादिभूतानि तेषामवस्थानप्रदेशं तदावरणनिमित्तं चाक्षेपमुखेन क्रमेण निषेधयति किमावरीवरिति । 'किम् आवरणीयं तत्त्वमावरकभूतजातम् 'आवरीवः । अत्यन्तमावृणुयात् । आवायांभावात् तदावरकमपि^४ नासीदित्यर्थः ॥ वृणोतेर्यङ्लुगन्ताच्छान्दसे लङि तिपि रूपमेतत् ॥ यद्वा । किमिति प्रथमैव । किं तत्त्वमावरकमावृणुयात् । आश्रित्यमाणवत्तदपि स्वरूपेण नासीदित्यर्थः । आवृण्वत् तत्तरवं 'कुह कुत्र देशोऽवस्थायावृणोति । आधारभूतस्तादृशो देशोऽपि नासीदित्यर्थः ॥ किंशब्दात् सप्तम्यर्थे हप्रत्ययः । 'कु तिहोः' (पा. सू. ७.२.१०४) इति प्रकृतेः क्प्रत्ययः ॥ 'कस्य 'शर्मन् कस्य वा भोक्तुर्जीवस्य शर्मणि' सुखदुःखसाक्षात्कारलक्षणे भोगे निमित्तभूते सति तदावरकं तत्त्वमावृणुयात् । जीवानामुपभोगार्था हि सृष्टिः । तस्यां हि सत्यां ब्रह्माण्डस्य भूतैरावरणं प्रलयदशायां च भोक्तारो जीवा उपाधिविलयात् प्रलीना^५ इति कस्य^६ कश्चिदपि भोक्ता^७ न संभवतीत्यावरणस्य निमित्ताभावादपि तत्र घटत इत्यर्थः । एतेन भोग्यप्रपञ्चवत् भोक्तृप्रपञ्चोऽपि तदानीं नासीदित्युक्तं भवति ॥ किंशब्दादुत्तरस्य ङसः 'सावेकाचः' इति प्राप्तस्योदात्तत्वस्य^८ 'न गोधन्साववर्णं' इति प्रतिषेधः । 'सुपां सुलुक्' इति शर्मणः सप्तम्या लुक् ॥ यद्यपि सावरणस्य ब्रह्माण्डस्य निषेधेन तदन्तर्गतमप्सत्त्वमपि^९ निराकृतं तथापि 'आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्' (तै. सं. ७. १. ५. १) इति श्रुत्या कश्चिदपि सद्भावमाशङ्कते । तं प्रत्याचष्टे अग्निः किमासीत् इति । 'गहनं दुष्प्रवेशं 'गभीरं दुरवस्थानमत्य-गाधम् ईदृशम् 'अग्निः 'किमासीत् । तदपि नैवासीदित्यर्थः । श्रुतिसर्ववान्तरप्रलयविषया ॥

न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न राज्या अहं आसीत्प्रकेतः ।

आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किं चनास ॥ २ ॥

न । मृत्युः । आसीत् । अमृतम् । न । तर्हि । न । राज्याः । अहः । आसीत् । प्रऽकेतः ।

आनीत् । अवातम् । स्वधया । तत् । एकम् ।

तस्मात् । ह । अन्यत् । न । परः । किम् । चन । आस ॥ २ ॥

ननूक्तस्य प्रतिसंहारस्य संहर्त्रैश्वत्वात् स एव संहर्ता मृत्युर्विद्यत इत्यत आह 'न मृत्यु-रासीत् इति । ननु यदि स नासीत् तर्हि तदभावकृतम् 'अमृतम् अमरणं प्राणिनामवस्थानं तदानीमपि

१. त-^१सत्त्वाभावात् इति तु न प्रलयदशाया एव वर्णनीयत्वेन तदुपादानौचित्यात् तदानीमपि तत्सत्त्वेन तदबाधात् । २. त१.३-भावानां तदामि; त७-भावानां तदपि । ३. गन्त१.२.३.६.७.८-भ-तदावरणत्वेन; त४.५-तदावरत्वेन । ४. त२.७-भ२.४.८-तद्रक्षकमपि; त३.८-भ५-तद्रक्षकमपि; त६-ततल्लक्षकमपि । ५. त१.३.७-भ२.८-मु-शर्मणि सुखे । ६. गन्त१.२.३.६.७.८-भ-मु-प्रविलीना । ७. ग-कस्यचिदपि भागो; त१.७-भ२.४.७.८-कस्यचिदपि भागो; त२.३.६.८-कांस्यचिदपि भागो । ८. गन्त४.५-भ२ प्राप्तस्योदात्तस्य; त१.२.३.६.७.८-भ-मु-प्राप्तस्य । ९. त१.२.६.७-भ२.८-^१मपूतत्वमपि; त४-^२महत्त्वमपि; त५-^३माप्राप्तत्वमपि; त८-भ२-^४मतत्त्वमपि; भ४.७-^५मसत्त्वमपि ।

स्यात् तत्राह । ^१अमृतं ^२न ^३तर्हि इति । तर्हि तस्मिन् प्रतिहारसमये । अयं भावः । सर्वेषां प्राणिनां परिपक्वं भोगहेतुभूतं सर्वं कर्म यदोपभुक्तमासीत् तदा भोगाभावाच्चिप्रयोजनमिदं जगदिति परमेश्वरस्य मनसि संजिहीर्षां जायते । तथैव स मृत्युः^१ सर्वं जगत् संहरति^२ इति किमनेन मृत्युना संहर्ता तदभाव-
कृतं वा कथममरणं स्यादिति । एतदेवाभिप्रेत्य कथैरात्मनायते-‘यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र सः’ (क. उ. २. २५) इति । नन्वेतस्य सर्वस्याधिकरणभूतः
कालो विद्यत इत्यत आह न रात्र्या इति । ^४रात्र्याः ^५अह्नः च ^६प्रकृतः प्रज्ञानं ^७न ^८आसीत् । तद्धेतु-
भूतयोः सूर्याचन्द्रमसोरभावात् । एतेनाहोरात्रनिषेधेन तदात्मको मासर्तुसंवत्सरप्रभृतिकः सर्वः कालः
प्रत्याख्यातः । कथं तर्हि नो सदासीत्तदानीमिति कालवाची प्रत्ययः । उपचारादिति ब्रूमः । यथेदा-
नीतननिषेधस्य कालोऽवच्छेदकस्तथा मायापि तदवच्छेदेदहेतुरित्यवच्छेदकत्वसाभ्येनाकालेऽपि काल-
वाची प्रत्ययः । यद्वादिपम ब्रह्मणः परमार्थसत्त्वमग्रे वक्ष्यत इति तदिदानीं दर्शयत्यानीदिति । ^९तत्
सकलवेदान्तप्रसिद्धं ब्रह्मतत्त्वम् ^{१०}आनीत् प्राणितवत् । नन्वेवं प्राणनकर्तुर्जीवभावापन्नस्यैव ब्रह्मणः
सत्त्वं स्यात् न विवक्षितस्य निरुपाधिकस्य ब्रह्मणः । ‘अप्राणो ह्यमनाः शुद्धः’ इति तस्य प्राण-
संबन्धाभावात् तत्राह आनीदवातमिति । अयमाशयः । आनीदित्यत्र धात्वर्थक्रिया तत्कर्ता तस्य च
भूतकालसंबन्ध इति त्रयोऽर्थाः प्रतीयन्ते । तत्र समुदायो न विधीयते यथाग्नेयोऽष्टाकपाल इति येन
ब्रह्मणः सत्त्वं न स्यात् । किं तद्धनेन कर्तृत्वमनूद्य भूतकालसत्तालक्षणो गुणो विधीयते दध्ना^{११} जुहोतीति
वाक्यान्तरविहिताग्निहोत्रानुवादेन तत्र गुणविधानम् । तत्राप्यनेन कर्तृत्वविशिष्टस्य न पूर्वकालसत्ता
विधीयते^{१२} तन्निषेधानुपपत्तिप्रसङ्गात् अतोऽनेन कर्तृत्वेन इदानींतनेनोपलक्षितं यन्निरुपाधिकं परं ब्रह्म
तस्यैव भूतकालसत्ता विधीयत इति न कश्चिदोष इति । नन्वीदृशस्य ब्रह्मणो मायया सह संबन्धा-
संभवात् सांख्याभिमतता स्वतन्त्रा सद्रूपा सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका मूलप्रकृतिरेवाभिमतमिति कथं^{१३} नो
सदिति निषेधः । तत्राह ^{१४}स्वधया इति । स्वस्मिन् धीयते ध्रियत आश्रित्य वर्तत इति स्वधा माया ।
तथा तद्ब्रह्मैकमविभागापन्नमासीत् । ‘सहयुक्तेऽप्रधाने’ (पा. सू. २. ३. १९) इति तृतीया सहशब्द-
योगाभावेऽपि सहाय्ययोगे भवति ‘वृद्धो यूना’ (पा. सू. १. २. ६५) इति निपातनालिङ्गात् ।
अत्र प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां तस्याः स्वातन्त्र्यं निवार्यते । यद्यपि असङ्गस्य ब्रह्मणस्तथा सह संबन्धो न
संभवति तथापि तस्मिन्नविद्यया तत्स्वरूपमिव संबन्धोऽप्यध्यस्यते यथा शुक्तिकायां रजतस्य । एतेन
सद्रूपत्वमपि तस्याः प्रत्याख्यातम् । ननु यदि माया ब्रह्मणा सहाविभागापन्ना तर्हि तस्या अनिर्वाच्य-
त्वात् ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसङ्ग इति कथं तस्य सत्त्वमुक्तम् आनीदवातमिति । ब्रह्मणो वा सत्त्वात्तस्या
अपि सत्त्वप्रसङ्ग इति कथं नो सदासीदिति सत्त्वप्रतिषेधः । मैवम् । अयुक्तिदृष्ट्यैक्यावभासेऽपि^{१५} युक्त्या
विविच्य मायांशस्यानिर्वाच्यत्वं ब्रह्मणः सत्त्वं च प्रतिपादितम् । ननु इदं द्रव्याविति द्वावेव पदार्थौ
आनीदवातं स्वधयेति तौ चेदङ्गीक्रियेते तत्किमपरमवशिष्यते यत् नासीद्भजः इत्यादिना प्रतिषिध्येत
तत्राह तस्मादिति । ^{१६}तस्माद् तस्मात् खलु पूर्वोक्तान्मायासहितात् ब्रह्मणः ^{१७}अन्यत् ^{१८}किं ^{१९}चन
किमपि वस्तु भूतभौतिकात्मकं जगत् ^{२०}न ^{२१}आस न बभूव ॥ ‘छन्दस्युभयथा’ इति लिटः सार्वधातु-
कत्वादस्तेभूभावाभावः ॥ ननु तदानीमन्यस्य सत्त्वनिषेधो न शङ्क्यः । असत्त्वे चाप्रसक्तत्वाच्च^{२२}
निषेधापयोग इत्यत आह पर इति । ^{२३}परः परस्तात् सृष्टेरूर्ध्वं वर्तमानमिदं जगत् तदानीं न बभू-
वेत्यर्थः । अन्यथा उत्करीत्या^{२४} कचिदपि निषेधो न स्यादिति भावः ॥

१. त१.२.३.४.५.६.८-भ२.८-मृत्युत्वं; भ४-मृत्युकं; भ७-मृत्युदकं । २. १.२.३.६.७.८-भ-
संहियते; त४.५-संहत । ३. भ२-यथा दध्ना । ४. त-भ-विधीयते वा । ५. त२.३.६.७.८-भ
४.५.७.८-किं । ६. त१७-भ२.५-मु-अनुभवदृष्ट्या ऐक्यावभासेपि; त२.३.६.८-भ-अनुभवदृष्ट्या
ऐक्यावभासेपि; त४.५-अयुक्तिरुत् दृष्ट्या ऐक्यावभासेपि; भ७-अनुभवदृष्ट्या ऐक्यावभासेपि । ७. त४.
५-एव प्रेरकत्वाच्च । ८. त-भ-उत्कर्तात्वा ।

तम आसीत्तमसा गुळहमग्रेऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम् ।

तुच्छयेनाभ्वर्पिहितं यदासीत्तपस्तन्महिनाजयतैकम् ॥ ३ ॥

तमः । आसीत् । तमसा । गुळहम् । अग्रे । अप्रऽकेतम् । सलिलम् । सर्वम् । आः । इदम् ।

तुच्छयेन । आमु । अपिऽहितम् । यत् । आसीत् ।

तपसः । तत् । महिना । अजायत । एकम् ॥ ३ ॥

ननूक्तप्रकारेण यदि पूर्वमिदं जगन्नासीत् कथं तर्हि तस्य जन्म । जायमानस्य जनिक्रियायां कर्तृत्वेन कारकत्वात् कारकं च कारणावान्तरविशेष इति कारकस्य सतो नियतपूर्वक्षणवर्तित्वस्य अवश्यभावात् । अथैतदोषपरिजिहीर्षया जनिक्रियायाः प्रागपि तद्विद्यत इत्युच्यते^१ । कथं तस्य जन्म । अत आह तमसा गुळहमग्रे इति । ^१अग्रे सृष्टेः प्राक् प्रलयदशायां भूतभौतिकं सर्वं जगत् ^२तमसा ^३गुळहम् । यथा नैशं तमः सर्वपदार्थजातमावृणोति तद्वत् । आत्मतत्त्वस्यावरकत्वान्माथापरसंज्ञं भावरूपाज्ञानमत्र तम इत्युच्यते । तेन तमसा निगूढं संवृतं कारणभूतेन तेनाच्छादितं भवति । आच्छादकात् तस्मात्तमसो नामरूपाभ्यां यदाविभवनं तदेव तस्य जन्मेत्युच्यते । एतेन कारणावस्थायामसदेव कार्यमुत्पद्यते इत्यसद्वादिनोऽसत्कार्यवादिनो ये मन्यन्ते ते प्रत्याख्याताः । ननु कारणे तमसि तज्जगदात्मकं कार्यं विद्यते चेत् कथं नासीद्भज इत्यादिनिषेधः^२ । तत्राह ^३तम ^४आसीत् इति । तमो भावरूपाज्ञानं मूलकारणम् । तद्रूपता तदात्मनाम् । यतः सर्वं जगत् प्राक् तम आसीदतो निषिध्यत इत्यर्थः । नन्वावरकत्वादावरकं तमः कर्तुं आचार्यत्वाज्जागृकर्म । कथं तयोः कर्मकर्त्रोस्तादात्म्यम् । तत्राह अप्रकेतमिति । ^५अप्रकेतम् अप्रज्ञायमानम् । अयमर्थः । यद्यपि जगतस्तमसश्च कर्मकर्तृभावो यौक्तिको विद्यते तथापि व्यवहारदशायामिव तस्यां दशायां नामरूपाभ्यां विस्पष्टं न ज्ञायत इति तादात्म्यवर्णनम् ॥ अत एव मनुना स्मर्यते—‘ आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् । अप्रतर्क्यमनिर्देश्यं प्रसुप्तमिव सर्वतः ’ (मनु. १. ५) इति । कुतो वा न प्रज्ञायते तत्राह । ^६सलिलम् । ‘ पल गतौ ’ । औणादिक इलच् । ^७इदं दृश्यमानं ^८सर्वं जगत् सलिलं कारणेन संगतमविभागापन्नम् ^९आः आसीत् । अस्तेर्लङि तिपि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इतीडभावे ‘ हल्ल्याब्भ्यः ’ इति तिलोपे ‘ तिप्यनस्तेः ’ (पा. सू. ८. २. ७३) इति पर्युदासादकाराभावः । यद्वा सलिलमिति लुप्तोपमम् । सलिलमिव । यथा क्षीरेणाविभागापन्नं नीरं दुर्विज्ञानं तथा तमसाविभागापन्नं जगन्न शक्यविज्ञानमित्यर्थः । ननु विविधविचित्ररूपभूयसः^३ प्रपञ्चस्य कथमतितुच्छेन तमसा क्षीरेण नीरस्येवाभिभवः । तथा तमोऽपि क्षीरवद्बलवदित्येवोच्यते । तर्हि दुर्बलस्य जगतः सर्गसमयेऽपि नोद्भवसंभव इत्यत आह तुच्छयेन इति । आ समन्ताद्भवतीति ^४आमु ^५तुच्छयेन । छान्दसो यकारोपजनः । तुच्छेन तुच्छकल्पनेन सदसद्विलक्षणेन भावरूपाज्ञानेन ^६अपिहितं छादितम् ^७आसीत् । दधातेः कर्मणि निष्ठा । दधातेर्हि । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ^८एकम् एकीभूतं कारणेन तमसाविभागात् प्राप्तमपि तत्कार्यजातं ^९तपसः स्रष्टव्यपर्यालोचनरूपस्य^४ ^{१०}महिना माहात्म्येन ^{११}अजायत उत्पन्नम् । तपसः स्रष्टव्यपर्यालोचनरूपत्वं^५ चान्यत्राम्नायते—‘ यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ’ (मु. उ. १. १. ९) इति ॥

१. त-इत्युच्येत । २. त४.५.भ२-इत्यादिना तन्निषेधः । ३. त-भ२.४.८-विविधविचित्रभूयसः । ४. त१.२.६.७-भ५-यत्पर्यालोचनरूपत्वं परमेश्वरस्य तपः तस्य महिना महिम्ना महत्त्वेन । छादसो वर्णलोपः । अजायत तस्मात्तमोरूपात् कारणात् पुनः प्रादुरासीत् । परमेश्वरस्य तपसः स्रष्टव्यपर्यालोचनरूपत्वं; त३.४.५.८-भ२.४.८-यत् पर्यालोचनरूपत्वं ।

कामस्तदग्रे समवर्तताधि मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् ।

सतो बन्धुमसति निरविन्दन् हृदि प्रतीप्या कवयो मनीषा ॥ ४ ॥

कामः । तत् । अग्रे । सम् । अवर्तत । अधि । मनसः । रेतः । प्रथमम् । यत् । आसीत् ।
सतः । बन्धुम् । असति । निः । अविन्दन् । हृदि । प्रतिऽप्य । कवयः । मनीषा ॥ ४ ॥

ननुकरीत्या यदीश्वरस्य पर्यालोचनं जगतः पुनरूपतौ कारणं तदेव? किंनिबन्धनमित्यत आह कामस्तदग्र इति । ऽअग्रे अस्य विकारजातस्य सृष्टेः प्रागवस्थायां परमेश्वरस्य मनसि ऽकामः ऽसम-
वर्तत सम्यग्जायत । सिस्क्षा जातेत्यर्थः । ईश्वरस्य सिस्क्षा वा किंहेतुकेत्यत आह मनस इति ।
ऽमनसः अन्तःकरणस्य संबन्धि वासनानाशेषेण मायायां विलीनेऽन्तःकरणे समवेतम् । सामान्यापेक्ष-
मेकवचनम् । सर्वप्राप्यन्तःकरणेषु समवेतमित्यर्थः । एतेनात्मनो गुणाधारत्वं प्रत्याख्यातम् । तादृशं
ऽरेतः भाविनः प्रपञ्चस्य बीजभूतं ऽप्रथमम् अतीते कल्पे प्राणिभिः कृतं पुण्यात्मकं? कर्म यत् यतः
कारणात् सृष्टिसमये ऽआसीत् अभवत् । भूषु वर्धिष्ण्वजायत परिपक्वं सत् फलोन्मुखमासीदित्यर्थः ।
तत्ततो हेतोः फलप्रदस्य सर्वसाक्षिणः कर्माध्यक्षस्य परमेश्वरस्य मनसि सिस्क्षा अजायतेत्यर्थः ।
तस्यां च जातायां स्रष्टव्यं पर्यालोच्य ततः सर्वं जगत् सृजति । तथा चाम्नायते—‘सोऽकामयत बहुः
स्यां प्रजायेयेति स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वेदं सर्वमसृजत यदिदं किंच’ (तै. आ. ८. ६) इति
श्रुतिः । आत्मनेत्यमवगमितेऽर्थे विद्वदनुभवमप्यनुग्राहकत्वेन प्रमाणयति सत इति । ऽसतः सत्त्वेन
इदानीमनुभूयमानस्य सर्वस्य जगतः ऽबन्धुं बन्धकं हेतुभूतं कल्पान्तरे प्राप्यनुष्ठितं कर्मसमूहं ऽकवयः
कान्तदर्शना अतीतानागतवर्तमानाभिज्ञा योगिनः ऽहृदि हृदये निरुद्धया ऽमनीषा मनीषया बुद्ध्या ।
‘सुपां सुलुक्’ इति तृतीयाया लुक् । ऽप्रतीप्य विचार्य । ‘अन्येषामपि’ इति सांहितिको दीर्घः ।
ऽअसति सद्रिलक्षणेऽव्याकृते कारणे ऽनिरविन्दन् निष्कृष्यालभन्त । विविच्याजानन्नित्यर्थः ॥

तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषामधः स्विदासीद्दुपरि स्विदासीत् ।

रेतोधा आसन्महिमान आसन्स्वधा अवस्तात्प्रयतिः परस्तात् ॥ ५ ॥

तिरश्चीनः । विस्ततः । रश्मिः । एषाम् । अधः । स्वित् । आसीत् । उपरि । स्वित् । आसीत् ।
रेतःऽधाः । आसन् । महिमानः । आसन् । स्वधा । अवस्तात् । प्रयतिः । परस्तात् ॥ ५ ॥

एवमविद्याकामकर्माणि सृष्टेर्हेतुत्वेनोक्तानि । अधुना तेषां स्वकार्यजनने दैर्घ्यं प्रतिपाद्यते ।
येयं नासदासीदित्यविद्या प्रतिपादिता यश्च कामस्तदग्रे इति कामो मनसो रेतः प्रथमं यदासीदिति
यत्कर्म ऽएषाम् अविद्याकामकर्मणां वियदादिभूतजातानि सृजतां ऽरश्मिः रश्मिसदृशो यथा सूर्यरश्मिः
उदयानन्तरं निमेषमात्रेण युगपत् सर्वं जगत् व्याप्नोति तथा शीघ्रं सर्वत्र व्याप्नुवन् यः कार्यवर्गः
ऽविततः विस्तृतः ऽआसीत् । स्विदासीत् इति वक्ष्यमाणमत्रापि संबध्यते । ‘विचार्यमाणानाम्’
(पा. सू. ८. २. ९७) इति प्लुतः । तत्रोदात्त इत्यनुबुधेः स चोदात्तः । ऽस्वित् इति वितर्कः ।
स कार्यवर्गः प्रथमतः किं ऽतिरश्चीनः तिर्यगवस्थितो मध्ये स्थित आसीत् किंवा ऽअधः अधस्तात्
ऽआसीत् । आहोस्वित् ऽउपरि उपरिष्टात् किमासीत् । ‘उपरि स्विदासीदिति च’ (पा. सू. ८. २.
१०२) इत्यनुदात्तः प्लुतः । ‘आत्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निः’ (तै. आ. ८. १)
इत्यादिकया पञ्चमीश्रुत्या तत उद्गातारं ततो होतारमितिवत् क्रमप्रतिपत्तौ सत्यामपि विद्युत्प्रकाशवत्

सर्गस्य शीघ्रः प्राप्नोति तस्य क्रमस्य दुर्लक्षणत्वादेतेषु त्रिषु स्थानेषु प्राथम्यं कुत्रेति विचार्यते । एवं नाम शीघ्रं सर्वतो दिक्षु सर्गो निष्पन्न इत्यर्थः । एतदेव विभजते । सृष्टेषु कार्येषु मध्ये केचिद्भावाः प्रेतोधाः रेतसो बीजभूतस्य कमर्णो विधातारः कर्तारो भोक्तारश्च जीवाः प्रआसन् अन्ये भावाः महिमानः । स्वार्थिक इमनिच् । महान्तो विद्यदादयो भोग्याः प्रआसन् । एवं मायासहितः परमेश्वरः सर्वं जगत् सृष्ट्वा स्वयं चानुप्रविश्य भोक्तृभोग्यादिरूपेण विभागं कृतवानित्यर्थः । अयमेवार्थस्तैत्तिरीयके ' तत्सृष्ट्वा तदेवानुपाविशत् ' (तै. आ. ८. ६) इत्यारभ्य प्रतिपाद्यते । तत्र च भोक्तृभोग्ययोर्मध्ये एवम् । अन्ननामैतत् । भोग्यप्रपञ्चः अवस्तात् अवरो निरुद्ध आसीत् । प्रयतिः प्रयतिता भोक्ता परस्तात् पर उत्कृष्ट आसीत् । भोग्यप्रपञ्चं भोक्तृप्रपञ्चस्य शेषभूतं कृतवानित्यर्थः । ' विभाषा परावराम्याम् ' (पा. सू. ५. ३. २९) इति प्रथमार्थे अस्तातिः । ' अस्ताति च ' (पा. सू. ५. ३. ४०) इत्यवरशब्दस्यावादेशः । अवस्तादिति संहितायाम् ईषाअक्षादित्वात् प्रकृतिभावः ॥

को अद्वा वेद क इह प्र वोचत्कुत आज्ञाता कुत इयं विसृष्टिः ।

अर्वादेवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आबभूव ॥ ६ ॥

कः । अद्वा । वेद । कः । इह । प्र । वोचत् । कुतः । आऽज्ञाता । कुतः । इयम् । विऽसृष्टिः । अर्वाक् । देवाः । अस्य । विऽसर्जनेन । अयं । कः । वेद । यतः । आऽबभूव ॥ ६ ॥

एवं भोक्तृभोग्यरूपेण सृष्टिः संप्रहेण प्रतिपादिता । ' एतावद्वा इदमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नाद ' (श. ब्रा. १. ४. २ १३) इतिवत् । अथेदानीं सा सृष्टिर्दुर्विज्ञानेति न विस्तरेणाभिहितेत्याह को अद्वेति । कः पुरुषः अद्वा पारमार्थ्येन वेद जानाति । कः वा इह अस्मिन्लोकं प्र वोचत् प्रब्रूयात् । इयं दृश्यमाना विसृष्टिः विविधा भूतभौतिकभोक्तृभोग्यादिरूपेण बहुप्रकारा सृष्टिः कुतः कस्मादुपादानकारणात् । कुतः कस्माच्च निमित्तकारणात् आज्ञाता समन्ताज्ज्ञाता प्रादुर्भूता । एतदुभयं सम्यक् को वेद को वा विस्तरेण वक्तुं शक्नुयादित्यर्थः । ननु देवाः अजानन्तः । सर्वज्ञास्ते ज्ञास्यन्ति वक्तुं च शक्नुवन्तीत्यत आह अर्वागिति । वेदाः च अस्य जगतो विसर्जनेन विद्यदादिभूतोत्पत्त्यनन्तरं विविधं यज्ञादिकं सर्जनं सृष्टिस्तेन अर्वाक् अर्वाचीनाः कृताः । भूतसृष्टेः पश्चाज्ज्ञाता इत्यर्थः । तथाविधास्ते कथं स्वोत्पत्तेः पूर्वकालीनां सृष्टिं जानीयुः । अजानन्तो वा कथं प्रब्रूयुः । उक्तं दुर्विज्ञानत्वं निगमयति । अथ एवं सति देवा अपि न जानन्ति किल । तद्वतिरिक्तः कः नाम मनुष्यादिः वेद तज्जगत्कारणं जानाति यतः कारणात् कृत्स्नं जगत् आबभूव अजायत ॥

इयं विसृष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न ।

यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्तसो अङ्ग वेद यदि वा न वेद ॥ ७ ॥

इयम् । विऽसृष्टिः । यतः । आऽबभूव । यदि । वा । दधे । यदि । वा । न ।

यः । अस्य । अध्यक्षः । परमे । विऽओमन् । सः । अङ्ग । वेद । यदि । वा । न । वेद ॥ ७ ॥

उक्तप्रकारेण यथेदं जगत्सर्जनं दुर्विज्ञानं एवं सृष्टं तज्जगत् दुर्धरमपीत्याह इयमिति । यतः उपादानभूतात् परमात्मनः इयं विसृष्टिः विविधा गिरिनीदीसमुद्रादिरूपेण विचित्रा सृष्टिः

१. त. ४. ५-म. ७-शीघ्रप्राप्नोति । २. ग-म-अक्षयतीत्यत । ३. ग-त. १. २. ३. ६. ७. ८-म-दुर्ज्ञानत्वं । ४. त. १. २. ३. ६. ७. ८-म- ' किल ' नास्ति । ५. ग-त. १. २. ३. ६. ७. ८-आजायत । ६. त-म- ' यतः ' नास्ति ।

वआबभूव आजाता सोऽपि किल वयदि ववा वदधे धारयति वयदि ववा वन धारयति । एवं च को नाम अन्यो धर्तुं शक्नुयात् । यदि धारयेदीश्वर एव धारयेन्नान्य इत्यर्थः । एतेन कार्यस्य धारयितृत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मण उपादानकारणत्वमुक्तं भवति । तथा च पारमार्पं सूत्रं—‘प्रकृतिश्च प्रतिज्ञाद्विधानानुपरोधात्’ (वे. सू. १. ४.२३) इति । यद्वा । अनेनार्धर्चनं पूर्वोक्तं स्पष्टेदुर्ज्ञानत्वमेव द्रवयति । को वेदेत्यनुवर्तते । इयं विविधा सृष्टिः यतः आबभूव आ समन्तादजायतेति को वेद । न कोऽपि । नास्त्येव जगतो^१ जन्म न कदाचिदनीदृशं जगदिति बहवो भ्रान्ता भवन्त्यपि । यतः । ‘जनिकर्तुः प्रकृतिः’ (पा. सू. १.४.३०) इत्युपादानसंज्ञायां पञ्चम्यास्तसि । यस्मात् परमात्मन उपादानभूतादाबभूव^२ तं परमात्मानं को वेद । न कोऽपि । प्रकृतितः परमाणुभ्यो वा जगज्जन्मेति हि बहवो भ्रान्ताः । तथा स एवोपादानभूतः परमात्मा स्वयमेव निमित्तभूतोऽपि सन् यदि वा दधे विदधे इदं जगत् ससर्जं यदि वा न ससर्जं । असंदिग्धे संदिग्धवचनमेतच्छास्त्राणि चेष्टमाणं स्फुरिति यथा । स एव विदधे । न को वेद । अजानन्तोऽपि बहवो जडात् प्रधानादकर्तृकमेवेदं जगत् स्वयमजायतेति विपरीतं प्रतिपन्ना विदधतो^३ विधानमजानन्तोऽपि^४ । स एव उपादानभूत इत्यपि को वेद । न कोऽपि । उपादानादन्यः तदस्य एवेश्वरो विदधे इति हि बहवः प्रतिपन्नाः । देवा अपि यन्न जानन्ति तदवाचीनानामेषां तत्परिज्ञाने कैव कथेत्यर्थः । यथेवं जगत्सृष्टिरत्यन्तदुरवबोधना न तर्हि सा प्रमाणपद्धतिमध्यास्त इत्याशङ्क्य तत्सद्भाव ईश्वरमेव प्रमाणयति यो अस्येति । वस्य भूतभौतिक-त्मकस्य जगतः वयः वअध्यक्षः ईश्वरः वपरमे उत्कृष्टे सत्यभूते व्योमन् व्योमन्याकाशे आकाश-वक्षिर्मले स्वप्रकाशे । यद्वा ॥ अवतेस्तर्पणाथात् ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति मनिन् । ‘नेड्वशि कृति’ इतीदृशप्रतिषेधः । ‘उवरत्वर’ इत्यादिना वकारोपधयोः ऊद् । सप्तम्या लुक् । ‘न डिंसिबुद्धयोः’ इति नलोपप्रतिषेधः ॥ व्योमनि विशेषेण तृप्ते^५ । निरतिशयानन्दस्वरूपे इत्यर्थः । यद्वा । अवति-गंत्यर्थः । व्योमनि विशेषेण गते व्याप्ते । देशकालवस्तुभिरपरिच्छिन्न इत्यर्थः । अथवा । अवति-ज्ञानार्थः । व्योमनि विशेषेण ज्ञातर विशिष्टज्ञानात्मनि । ईदृशे स्वात्मनि प्रतिष्ठितः । श्रूयते हि सनत्कुमारनारदयोः संवादे—‘स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि’ (छा. उ. ७.२४.१) इति । ईदृशो यः परमेश्वरः वसो वअङ्ग । अङ्गेति प्रसिद्धौ । सोऽपि नाम वेद जानाति । वयदि ववा वन वेद न जानाति । को नाम अन्यो जानीयात् । सर्वज्ञ ईश्वर एव तां सृष्टिं जानीयात् नान्य इत्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

‘यो यज्ञः’ इति सप्तर्चं द्वितीयं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य यज्ञालयस्वार्षम् । आद्या जंगती शिष्टा-स्त्रिष्टुमः । अत्रापि यज्ञादीनां केषांछिदावानां सृष्टिः प्रतिपाद्यते । अतः स्रष्टव्यत्वेन प्रधानभूतो योऽर्थः सैव देवता । तत्कर्ता^६ प्रजापतिरेव देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘यो यज्ञो यज्ञः प्राजापत्यो जगत्याद्या’ इति । गतो विनियोगः ॥

यो यज्ञो विश्वतस्तन्तुभिस्तुत एकशतं देवकर्मभिरायतः ।

इमे वयन्ति पितरो य आययुः प्र वयाप वयेत्यासते तते ॥ १ ॥

यः । यज्ञः । विश्वतः । तन्तुऽभिः । ततः । एकऽशतम् । देवऽकर्मभिः । आययतः ।

इमे । वयन्ति । पितरः । ये । आययुः । प्र । वय । अप । वय । इति । आसते । तते ॥ १ ॥

१. ग-त-भ-‘यतः’ नास्ति । २. त-भ-‘जगतो’ नास्ति । ३. त-भ-उपादानाद्बभूव । ४. त१. २.३.६.७.८-भ-२.४.८-विदधानोपि विदधानं तं जानतोपि; त४.५-विदधतोपि धधानं जानतोपि; भ७-विदधेतं जातं जानतोपि । ५. ग-भ-२.४.८-तृप्ते नित्यगृप्ते । ६. ग-त१.२.३.६.८-भ-२.४.८-तद्वत् कर्ता ।

१ तन्तुभिः तनितुभिर्विस्तारयितुभिर्विद्यदादिभूतैः १यः सर्गात्मकः १यज्ञः १विश्वतः सर्वतः १ततः विस्तृतः । तथा १एकशतम् । एकं च शतं चैकशतम् । 'संख्या' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । एकोत्तरशतमित्यर्थः । ब्रह्मा येषु शतसंख्येषु आत्मीयसंवत्सरेषु जीवति तदभिप्रायेणात्र शतसंख्या^१ । जीवता तेन प्रजापतिना सार्धमेकशतमित्युच्यते । यथा 'शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यं आत्मैकशतः' (तै. ब्रा. १.७.६.४) इति । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ब्रह्मणः शतसंवत्सरपर्यन्तं १देवकर्मभिः देवानुद्दिश्य भोक्तुभिः कृतैः कर्मभिः १आयतः दीर्घाभूतः । तावत्कालावस्थायी । एवमायामविस्तारवान् यः उक्तः सर्गात्मको यज्ञस्तं यज्ञम् १इमे १पितरः पालकाः प्रजापतेः प्राणभूता विश्वसृजो देवाः १वयन्ति निर्मिते । १ये देवाः १आययुः स्रष्टव्यं सर्वं जगत् सर्जनेन व्यापुः । अपि च १प्र १वयाप १वयेति । प्रवाणं नाम प्रकृष्टस्य चेतनस्य भोक्तृप्रपञ्चस्य सर्जनम् । अपवानं नाम अपकृष्टस्य निकृष्टस्य अचेतनस्य भोग्यप्रपञ्चस्य सर्जनम् । 'वेज् तन्तुसंताने' । 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' (पा. सू. ३. ४. ३) इति लोट् । तस्य 'लोढो हिस्वौ' इत्यनुवृत्तेर्हिंरादेशः । शबूगुणायादेशः । 'अतो हेः' इति लृक् । प्र वयाप वयेति वयन्तः प्रवाणमपवानं च कुर्वन्त इत्यर्थः । एवंभूताः सन्तस्ते विश्वसृजः १तते विस्तृते सत्यलोके १आसते प्राणरूपेण प्रजापतिसुपासते । यद्वा ज्योतिष्टोमादिर्यज्ञ एवंप्रकवेन पटात्मना वर्ण्यते । यो यज्ञो ज्योतिष्टोमादिस्तन्तुभिः तन्तुस्थानीयैः अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमादिसंस्थाभेदैः सप्तभिश्चन्द्रभिर्वा विश्वतः सर्वतस्ततो विस्तृतः । तथैकशतम् । तृतीयाथं प्रथमा । एकाधिकेनाग्निचयनेन युक्तैः देवकर्मभिः^२ गवामयनप्रभृतिकैः विश्वसृजामयनान्तैः एकाहृदिसत्रात्मकैर्वा आयतो दीर्घाभूत एवमायामविस्तारवान् यज्ञात्मकोऽयं पटः प्रजापतिना सृष्टः । तं पटं पितरोऽस्माकं पितृभूता इमेऽङ्गिरसो वयन्ति । तस्य पटस्य प्राचीनतन्तुस्थानीयानि स्तुतशस्त्राणि प्र^३ वयं^४ त्वं कुरु अप वय तिरश्वीनतन्तुस्थानीयानि यजुषि त्वं कुरु इत्येवं परस्परं नियुज्जाना आसते नियुज्जन्ति^५ ॥ एवं विस्तृतस्य यज्ञस्य प्रजापतेः सकाशादुत्पत्तिरुत्तरया प्रतिपाद्यते ॥

पुमाँ एनं तनुत् उत्कृणत्ति पुमान्वि तत्ने अधि नाकै अस्मिन् ।

इमे मयूखा उप सेदुरु सदः सामानि चक्रुस्तसराण्योतवे ॥ २ ॥

पुमान् । एनम् । तनुते । उत् । कृणत्ति । पुमान् । वि । तत्ने । अधि । नाकै । अस्मिन् ।

इमे । मयूखाः । उप । सेदुः । ऊँ इति । सदः । सामानि । चक्रुः । तसराणि । ओतवे ॥ २ ॥

१पुमान् पुरुष आदिपुरुषः प्रजापतिः १एनं यज्ञं १तनुते विस्तारयति । सृष्टवानित्यर्थः । तथा च ब्राह्मणं — 'स प्रजापतिर्यज्ञमतनुत तमाहरत्तेनायजत' (ऐ. ब्रा. ५.३२) इति 'प्रजापतिर्यज्ञमसृजत यज्ञं सृष्टमनु ब्रह्मक्षेत्रे असृज्येताम्' (ऐ. ब्रा. ७.१९) इति च । स एव पुमान् सृष्टं तं यज्ञम् १उत्कृणत्ति उद्घेष्टयति । 'कृती वेष्टेन' । रौधादिकः । स एव १पुमान् प्रजापतिः १अस्मिन् भूलोके १नाके । अकं दुःखं नास्यस्मिन्निति नाकः स्वर्गलोकः । 'नभ्राणनपात्' इत्यादिना नजः प्रकृतिभावः । तत्र च १वि १तत्ने इमं यज्ञं विस्तारयति । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । तनोतेर्लिटि 'तनिपत्योश्चन्दसि' इत्युपधालोपः । तस्य स्थानिवद्भावात् द्विवचनम् । १मयूखाः रश्मिभूतास्तस्य प्रजापतेः प्राणात्मकाः १इमे विश्वसृजो देवाः १सदः सदनं देवयजनस्थानम् १उप १सेदुः । विश्वसर्जनहेतुभूतं विश्वसृजामयनाख्यं यज्ञं कर्तुमुपसीदन्ति । उपसद्य च १सामानि रथन्तरादीनि १ओतवे वयनाय यज्ञाख्यं वस्त्रमोर्तुं १तसराणि तिर्यक्सराणि^६ तिरश्चीनसूत्राणि १चक्रुः^७ ॥

१. त३.४.५.८-भ२.४.७.८-शतपालकाः । २. त१.२.३.६.७.८-भ२.४.८-एकविधेनाग्निचयनेन ।

३. ग-देवकर्मभिः देवानां कर्मभिः ; त३.७-भ२.८-देवकर्मभिः देवकर्मभिः । ४. त-भ२.४.८- प्र यवं नास्ति । ५. ग-निषीदति । ६. त-भ-चक्रं वातु । ७. ग-त४.५-तिर्यक्सराणि । ८. ग२-चक्रुः कृतवन्तः ।

कासीत्प्रमा प्रतिमा किं निदानमाज्यं किमासीत्परिधिः क आसीत् ।

छन्दः किमासीत्प्रउगं किमुक्थं यदेवा देवमयजन्त विश्वे ॥ ३ ॥

का । आसीत् । प्रऽमा । प्रतिऽमा । किम् । निऽदानम् ।

आज्यम् । किम् । आसीत् । परिऽधिः । कः । आसीत् ।

छन्दः । किम् । आसीत् । प्रउगम् । किम् । उक्थम् । यत् । देवाः । देवम् । अयजन्त । विश्वे ॥ ३ ॥

विश्वसर्जनोपायत्वेन प्रजापतिना सृष्टे यज्ञे विश्वस्य स्रष्टारो विश्वसृजो देवा विश्वसर्जनाय तं यज्ञमन्वतिष्ठन् । तस्मिन् समये जगतोऽनुत्पत्तेर्जगदन्तःपातिनो यागोपकरणभूताः पदार्थाः कथमासन्नित्यनया प्रश्नः क्रियते । यत् यदा विश्वे सर्वे साध्याः देवाः देवं प्रजापतिम् अयजन्त तदानीं तस्य यज्ञस्य प्रमा प्रमाणम् इत्यत्रा का कथंभूता आसीत् । तथा प्रतिमा । हविष्प्रति-योगित्वेन मीयते निर्मीयत इति प्रतिमा देवता । सा च^१ तस्य यज्ञस्य कासीत् । तथा निदानम् आदिकारणं यागोऽप्रवृत्तस्य प्रवर्तकं फलं किम् आसीत् । तथा आज्यं घृतमेतदुपलक्षितं हविर्वा तस्य यज्ञस्य किमासीत् । तथा परिधिः । परितो धीयन्त इति त्रयः परिधयो बाहुमात्राः पलाशादिवृक्षजन्त्याः । परिपूर्वात् दधातेः ‘उपसर्गे धोः किः’ (पा. सू. ३. ३. ९२) इति किप्रत्ययः । सामान्यापेक्षमेकवचनम् । परिधयः क आसन्नित्यर्थः । तथा तस्य यज्ञस्य गायत्र्यादिकं छन्दः किमासीत् । तथा प्रउगम् उक्थम् । उपलक्षणमेतत् । आज्यप्रउगादीन्युक्तानि शस्त्राणि वा कान्यासन् । एतेषु प्रश्नेषु त्रयाणामुत्तरं द्रुचेनाह ॥

अग्नेर्गायत्र्यभवत् सयुग्वोऽणिहया सविता सं बभूव ।

अनुष्टुभा सोमं उक्थैर्महस्वान् बृहस्पतेर्बृहती वाचमावत् ॥ ४ ॥

अग्नेः । गायत्री । अभवत् । सऽयुग्वा । उऽणिहया । सविता । सम् । बभूव ।

अनुऽस्तुभा । सोमः । उक्थैः । महस्वान् । बृहस्पतेः । बृहती । वाचम् । आवत् ॥ ४ ॥

सयुगवा सहयुक्ता अग्नेः सहायभूता गायत्र्यभवत् । यष्टव्यात् प्रजापतेर्मुखादजायत । देवतासु मध्येऽग्निः छन्दःसु गायत्री च उभावप्यजायेतामित्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकं—‘प्रजापति-रकामयत प्र जायेयेति स सुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत तमग्निदेवतान्वसृज्यत गायत्री छन्दः’ (तै. सं. ७. १. १. ४) इति । उऽणिहया^२ उणिक्छन्दसा सह सविता देवः स^३ बभूव तस्मात् प्रजापतेर्जज्ञे । ‘टाप्^३ चापि^३ हलन्तानाम्’ इति वचनादुणिहश्चत्वात् टाप् । तथा^४ महस्वान् तेजस्वी सोमः उक्थैः स्तुतश्चक्षैः अनुष्टुभा अनुष्टुप्छन्दसा च सार्धं तस्मादेव प्रजापतेरजायत । तथा बृहस्पतेः देवस्य वाचं वाक्यं बृहती छन्दः आवत् अरक्षत् अगच्छद्वा । बृहत्या^५ सार्धं^५ बृहस्पतिरपि तस्मात् प्रजापतेर्जज्ञे इत्यर्थः ॥

विराणिमत्रावरुणयोरभिश्चीरिन्द्रस्य त्रिष्टुबिह भागो अह्नः ।

विश्वान् देवाञ्जगत्या विवेश तेन चाकृप्र ऋषयो मनुष्याः ॥ ५ ॥

१. त-म-मु-वा । २. ग-म-२-तथाणिहया । ३. त४.५-म-७-आर्प चैव । ४. त१.२.३.६.७-तथा त१ । ५. त१.२.३.६.७.८-म१.४.७.८-‘बृहत्या सार्धं’ नास्ति ।

वि॒ऽराट् । मि॒त्रावरु॑णयोः । अ॒भि॒ऽश्रीः । इन्द्र॑स्य । त्रि॒ऽस्तुप् । इह । मा॒गः । अ॒हः ।
वि॒श्वान् । दे॒वान् । जग॑ती । आ । वि॒वेश । तेन । चा॒कुप्रे । ऋष॑यः । मनु॑ष्याः ॥ ५ ॥

अपि च ^१मित्रावरुणयोः देवयोः ^२विराट् छन्दः ^३अभिःश्रीः अभिश्रिता आश्रितासीत् । विराजा सह मित्रावरुणावपि प्रजापतेः सकाशादजायतेत्यर्थः । ^४इह अस्मिन् यज्ञे ^५अहः सवनत्रयरूपस्य ^६भागः मध्यंदिनसवनाख्यः अंशः ^७त्रिष्टुप् छन्दश्च इन्द्रस्य अभिश्रयणीयौ आस्ताम् । ताविन्द्रश्च प्रजापतेः सकाशादजायन्तेत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकम्—‘उरसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरभिमीत तमिन्द्रो देवतान्वसृज्यत त्रिष्टुप्छन्दो बृहत्साम’ (तै. सं. ७.१.१.४) इति । तथा ^८विश्वान् सर्वान् ^९देवान् ^{१०}जगती छन्दः ^{११}आ ^{१२}विवेश प्रविष्टवती । विश्वे देवा जगती च प्रजापतेरजायन्तेत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकम्—‘तं विश्वे देवा देवता अन्वसृज्यन्त जगती छन्दो वैरूपं साम’ (तै. सं. ७.१.१.५) इति । उक्तेन प्रकारेण प्रतिमा कासीत् छन्दः किमासीत् प्रउगं किमुक्थमिति त्रयाणामुत्तरं जातम् । आज्यं किमासीत् परिधिः क आसीदित्यनयोरुत्तरं पुरुषसूक्ते द्रष्टव्यम् । तत्र इहेवमाम्नायते—‘देवा यज्ञमतन्वत वसन्तो अस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः’ ‘ससास्यासन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः’ (ऋ. सं. १०. ९०. ६; १५) इति । अयमर्थः । सर्वरसोत्पादको वसन्तः तस्य जगत्सर्जनसाधनस्य यज्ञस्याज्यमासीत् । आज्यदध्यादिभी^१ रसैः सार्धं तादृशो वसन्तोऽजायतेत्यर्थः । सर्वरसानां शोषको ग्रीष्म ऋतुरिध्म आसीत् । शुष्कैः काष्ठैः सार्धं ग्रीष्मोऽजायतेत्यर्थः^२ । पच्यमानव्रीहियुक्तः शरदनुस्यस्य यज्ञस्य हविरासीत् । सप्त छन्दांसि त्रिः सप्तैकविंशतिधा भूत्वा अष्टादश समिधस्यः परिधयश्चासन् । कासीत् प्रमा प्रतिमा किं निदानमित्यनयोरपि प्रश्नयोरप्येवमुत्तरं ‘पूर्वं विश्वसृजोऽमृताः शतं वर्षसहस्राणि दीक्षिताः सत्रमासत’ इति ‘एतेन वै विश्वसृज इदं विश्वमसृजन्त’ (तै. ब्रा. ३. १२. ९. २; ८) इति च तैत्तिरीयके समाप्नायते । अतस्तस्य यज्ञस्य सहस्रसंवत्सरपरिमितः कालः प्रमाणम् । विश्वस्य जगतः सर्जनमादिकारणं प्रवर्तकं फलमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यदा^३ विश्वसृजो देवा देवं प्रजापतिं विश्वसृजामयनाख्येन यागेनायजन् तदोक्ताः सर्वयागोपकरणाः प्रजापतेः सकाशादजायन्तेति । यतोऽग्न्यादिदेवताभिः सह गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि जातानि अतो हेतोस्तेषां छन्दसामग्न्यादयो देवता इति । छन्दोविचितौ सूत्रितं च—‘अग्निः सविता सोमो बृहस्पतिर्मित्रावरुणाविन्द्रो विश्वे देवा देवताः’ (पि. सु. ३.६३) इति । एवं प्राजापत्यो यज्ञोऽनुष्ठितः । ^४एतेन यज्ञेन ^५ऋषयः ^६मनुष्याः च ^७चाकलप्रे चकलपिरे । कलसाः सृष्टा आसन् । कृपेः कर्मणि लिटि ‘इरयोः’ इति रेआदेशः । ‘कृपो रो लः’ (पा. सू. ८.२.१८) इति लत्वम् । तुजादिवात् अभ्यासदीर्घः । तेनैव यज्ञेन सर्वं जगदसृजन्नित्यर्थः ॥

चा॒कुप्रे तेन॑ ऋष॑यो मनु॑ष्या य॒ज्ञे जा॒ते पि॒तरौ नः पुरा॑णे ।

पश्य॑न् म॒न्ये म॒नसा॑ चक्ष॑सा तान् य इ॒मं य॒ज्ञम॑यजन्तु पूर्वे॑ ॥ ६ ॥

चा॒कुप्रे । तेन॑ । ऋष॑यः । मनु॑ष्याः । य॒ज्ञे । जा॒ते । पि॒तरः । नः । पुरा॑णे ।

पश्य॑न् । म॒न्ये । म॒नसा॑ । चक्ष॑सा । तान् । ये । इ॒मम् । य॒ज्ञम् । अ॒यज॑न्त । पूर्वे॑ ॥ ६ ॥

^१पुराणे चिन्तने अस्मिन्^२ यज्ञे ^३जाते विश्वसृजिर्देवैः सम्यगनुष्ठिते सति ^४एतेन यज्ञेन ^५ऋषयो ^६मनुष्याः ^७नः अस्माकं ^८पितरः पूर्वपुरुषाश्च ^९चाकलप्रे अकलप्यन्त । असृज्यन्त । ^{१०}इमम्

१. त-४.५-ओषध्यादिभिः । २. म-त-४.५-म-२.८-ग्रीष्मर्तुरजायतेत्यर्थः । ३. त-भ-यद्वा । ४. त-१. २.३.६.७.८-म-तस्मिन् ।

ईदृशं^१ यज्ञं^२ ष्ये^३ पूर्वै^४ साध्या देवाः प्रजापतेः प्राणभूताः ष्यजन्त अन्वतिष्ठन्^५ तान् देवान् प्राणात्मना सर्वत्र वर्तमानान्^६ ष्यक्षसा दर्शनहेतुना^७ मनसा ष्यपश्यन् जानन्^८ मन्ये^९ तानेव विश्व-
जष्टृन्^{१०} देवान् स्तौमि । मन्यतिरर्चतिकर्मा ॥

सहस्तोमाः सहछन्दस आवृतः सहप्रमा ऋषयः सप्त दैव्याः ।

पूर्वेषां पन्थामनुदृश्य धीरा अन्वालेभिरे रथ्यो^३ न रश्मीन् ॥ ७ ॥

सहऽस्तोमाः । सहऽछन्दसः । आऽवृतः । सहऽप्रमाः । ऋषयः । सप्त । दैव्याः ।

पूर्वेषाम् । पन्थाम् । अनुदृश्यं । धीराः । अनुऽअलेभिरे । रथ्यः । न । रश्मीन् ॥ ७ ॥

स्तोमैः त्रिवृत्पञ्चदशादिभिः सह वर्तमानाः ष्यसहस्तोमाः ष्यसहछन्दसः गायत्र्यादिभिः छन्दोभिः सह वर्तमानाः ष्यआवृतः आवर्तमानाः ष्यसहप्रमाः । प्रमितिः प्रमा यज्ञस्येयत्तापरिज्ञानम् । तेन सह वर्तमानाः ष्यदैव्याः देवस्य प्रजापतेः संबन्धिनः यद्वा देवानां यष्टव्यानां संबन्धिनः ष्यऋषयः द्रष्टारः सप्तसंख्याकाः शीर्षण्याः । यद्वा । मरीचिप्रमुखाः सप्तर्षयो होत्रादयः सप्त वषट्कर्तारो^२ वा । एवंविधा एते ष्यपूर्वेषां पूर्वपुरुषाणामङ्गिरःप्रभृतीनां विश्वसृजां देवानां वा ष्यपन्थां पन्थानमनुष्ठान-
मार्गम् ष्यअनुदृश्य क्रमेण ज्ञात्वा ष्यधीराः धीमन्तः सन्तः ष्यअन्वालेभिरे अनुक्रमेण आरब्धवन्तः । यागानुष्ठाने प्रवृत्ता इत्यर्थः । ष्यरथ्यो ष्यन यथा रथिनो रथेन युक्ता रथस्य नेतारः सुताः ष्यरश्मीन् अश्व-
नियोजनार्थान्^३ प्रग्रहान् सम्यग्रथस्य नयनाय हस्तेनान्वारभन्ते । अन्वारम्य च सम्यक् तं रथं प्रवर्तयन्ति एवमेतेऽप्यनुष्ठानमार्गं श्रुतितोऽवगम्य सम्यगन्वतिष्ठतिष्ठत्यर्थः ॥ ॥१८॥

‘अप प्राचः’ इति सप्तचं तृतीयं सूक्तं कक्षीवतः पुत्रस्य सुकीर्तैरार्षम् । चतुर्थ्यनुष्टुप् शिष्टाः षट् त्रिष्टुभः । चतुर्थीपञ्चम्यावक्षिदेवत्ये शिष्टा ऐन्द्राः । तथा चानुक्रान्तम्—‘अप प्राचः सुकीर्तिः काक्षीवतो मध्येऽनुष्टुप्सोत्तरा चाश्विन्यौ’ इति । षष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिन उक्थशस्त्र एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘सुकीर्तिं ब्राह्मणाच्छंसी वृषाकपिं च पङ्क्तिशंसम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ४) इति । चातुर्वैशिकेऽहनि माध्यन्दिने सवने मैत्रावरुणस्य ‘अप प्राचः’ इत्येषारम्भणीया कद्वत्प्रगाथानन्तरं शंसनीया । सूत्रितं च—‘कद्वन्तः प्रगाथा अप प्राच इन्द्र विश्वा अमित्रान्’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । अहर्गणेष्वपि द्वितीयादिष्वहःसु तस्यैव तस्मिन्नेव शस्त्र आरम्भणीया । सूत्रितं च—‘आरम्भणीयाः पर्यासान् कद्वतोऽह्रहःशस्यानीति होत्रका द्वितीयादिष्वेव’ (आश्व. श्रौ. ७. १) इति ॥

अप प्राच इन्द्र विश्वा अमित्रानपापाचो अभिभूते नुदस्व ।

अपोदीचो अप शूराधराच उरौ यथा तव शर्मन् मदेम ॥ १ ॥

अप । प्राचः । इन्द्र । विश्वान् । अमित्रान् । अप । अपाचः । अभिऽभूते । नुदस्व ।

अप । उदीचः । अप । शूर । अधराचः । उरौ । यथा । तव । शर्मन् । मदेम ॥ १ ॥

हे ष्यइन्द्र ष्यप्राचः प्रमुखमञ्चतः प्राग्देशे वर्तमानान् । अस्मत्तः पूर्वभागे वर्तमानानित्यर्थः । प्रपूर्वादञ्चतेः ‘ऋत्विक्’ इत्यादिना किन् । ‘अनिदिताम्’ इति नलोपः । शंसि ‘अचः’ इत्यकारलोपे ‘चौ’ इति दीर्घत्वम् । ‘अनिगन्तोऽञ्चतो वप्रत्यये’ (पा. सू. ६. २. ५२) इति गतेः

१. ग-त१.२.३.६.७.८-म-विश्वस्य स्रष्टृन् । २. त-म१.२.४.८-वषट्कारो । ३. ग-त१.२.३.६.७. ८-म-मु-रथे अश्वनियोजनार्थान् ।

प्रकृतिस्वरत्वम् । तादृशान् विश्वान् सर्वान् अभिन्नान् शत्रून् अप नुदस्व अस्मत्तोऽपगमय ।
 तथा हे अभिभूते शत्रूणामभिभवितस्मिन् अपाचः अपमुखमञ्जतः पृष्ठभागे वर्तमानान् सर्वान्
 शत्रून् अप नुदस्व । अपि च उदीचः ऊर्ध्वमञ्जतः उपरिवर्तमानान् । उत्पूर्वादञ्जतेः पूर्ववत् किनि
 ' उद् ईत् ' इत्यञ्जतेरकारस्येकारः । पूर्ववत्स्वरः । तथाविधानपि शत्रून् अप नुदस्व । तथा हे शूर
 शौर्यवन्निन्द्र अधराचः अधरदेशमधोभागमञ्जतश्च अधस्तनानपि शत्रून् अप नुदस्व । अधरशब्दोप-
 पदादञ्जतेः शसि पूर्ववत् प्रक्रिया । ' चौ ' इति पूर्वपदस्यान्तोदात्तः । उरौ विस्तीर्णे वतव संबन्धिनि
 त्वया दत्ते शर्मन् शर्मणि गुहे सुखे वा यथा वयं मदेम निरुपद्रवाः सन्तो हृष्येम तथा त्वं सर्वत्र
 वर्तमानानस्मदीयान् शत्रून् विनाशयेत्यर्थः ॥

कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वियूय ।

इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नमोवृक्तिं न जग्मुः ॥ २ ॥

कुवित् । अङ्ग । यवऽमन्तः । यवम् । चित् । यथा । दान्ति । अनुऽपूर्वम् । विऽयूय ।
 इहऽईह । एषाम् । कृणुहि । भोजनानि । ये । बर्हिषः । नमःऽवृक्तिम् । न । जग्मुः ॥ २ ॥

अङ्ग हे इन्द्र यवमन्तः यवादिधान्ययुक्ताः कर्षकाः यवं वचित् । उपलक्षणमेतत् ।
 यवोधूमादीन् अनुपूर्वं यो यो धान्यविशेषः प्रथमं पच्यते तेनानुपूर्व्येण वियूय पृथक्कृत्य यथा
 कुवित् बहुलं दान्ति लुनन्ति । ' दाप् लवने ' । आदादिकः । विपूर्वात् यौतैर्व्यपि ' युल्लवोर्दीर्घ-
 ष्छन्दसि ' (पा. सू. ६.४.५८) इति दीर्घः । एवम् इहेह अस्मिन्नस्मिन् देशे सर्वस्मिन् एषां
 यजमानानां भोजनानि । धननामैतत् । भोगसाधनानि धनानि कृणुहि कुरु । यस्मिन् यस्मिन्
 देशे यद्धनमपेक्षितं तदनुगुणं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ ' उतश्च प्रत्ययाच्छन्दसि वावचनम् ' (पा. सू. ६.४.
 १०६.१) इति हेलुंगाभावः । एषामित्युक्तं के पुनरिमे इत्यत आह । ये यजमानाः बर्हिषः यज्ञस्य
 नमोवृक्तिं नमसो हविलक्षणस्यान्नस्य नमस्कारात्मकस्य स्तोत्रस्य वा वर्जनमकरणं न जग्मुः न
 प्राप्नुवन्ति किंतु सर्वदा हविर्भिर्यजन्ति स्तुतिभिः स्तुवन्ति च । एषां कृणुहीत्यन्वयः ॥

नहि स्थूर्युतथा यातमस्ति नोत श्रवो विविदे संगमेषु ।

गव्यन्त इन्द्रं सुख्याय विप्रा अश्वायन्तो वृषणं वाजयन्तः ॥ ३ ॥

नहि । स्थूरि । ऋतुऽथा । यातम् । अस्ति । न । उत । श्रवः । विविदे । सम्ऽगमेषु ।
 गव्यन्तः । इन्द्रम् । सुख्याय । विप्राः । अश्वायन्तः । वृषणम् । वाजयन्तः ॥ ३ ॥

एकेन धुर्येण युक्तमनः स्थूरि इत्युच्यते । ऋतुथा ऋतौ यद्यस्मिन् काले प्राप्तव्यं तद्योग्यकाले
 स्थूरि अनः यथा तं देशं प्राप्तं नहि अस्ति न हि भवति । एकेन धुर्येण युक्तः शकटः शीघ्रं
 गन्तव्यं न प्राप्नोतीत्यर्थः । उत अपि च संगमेषु संगमेषु श्रवः अन्नं यशो वा न विविदे न
 लभते । इन्द्रस्तु उक्तविलक्षणः । वृषणं वर्षितारं तम् इन्द्रं गव्यन्तः गा इच्छन्तः विप्राः मेधाविनो
 बर्ष सख्याय सखिकर्मणे आह्वयाम इति शेषः । कथंभूताः । अश्वायन्तः अश्वानप्यात्मन इच्छन्तः
 वाजयन्तः अन्नकामा बलकामाश्च ॥

सौत्रामण्यां सुराग्रहाणां पुरोनुवाक्या ' युवम् ' इत्येषा । सूत्रितं च—' युवं सुराममश्विनेति
 ग्रहाणां पुरोनुवाक्या ' (आश्व. श्रौ. ३.९) इति ॥

युवं सुराममश्विना नमृचावासुरे सचा ।

विपिपाना शुभस्पती इन्द्रं कर्मस्वावतम् ॥ ४ ॥

युवम् । सुरामम् । अश्विना । नमृचौ । आसुरे । सचा ।

विऽपिपाना । शुभः । पती इति । इन्द्रम् । कर्मऽसु । आवतम् ॥ ४ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ हे ऽशुभस्पती उदकस्य शोभनालंकारस्य वा पती पालयितारौ ऽसुरामं सुष्ठु रमणसाधनमिदं हविः ऽविपिपाना विशेषेण पीतवन्तौ ऽयुवं युवां ऽसचा सन्तौ संगतौ ऽआसुरे असुरपुत्रे ऽनसुचौ एतत्संज्ञे असुरे हन्तव्ये सति ऽकर्मसु शोधनकर्मसु ऽइन्द्रम् ऽआवतम् आरक्ष-
तम् ॥ विपिपाना । 'पा पाने' इत्यस्मात् लिटः कानच् । 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम् । शुभस्पती इति 'सुबामन्त्रिते' इति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥

पूर्वोक्तानामेव ग्रहाणां 'पुत्रमिव' इति याज्या । सूत्रितं च—'पुत्रमिव पितरावश्विनोमेति याज्या' (आश्व. श्रौ. ३.९) इति ॥

पुत्रमिव पितरावश्विनोभेन्द्रावधुः कान्व्यैदंसनाभिः ।

यत्सुरामं व्यपिबुः शचीभिः सरस्वती त्वा मघवन्नभिष्णक् ॥ ५ ॥

पुत्रम्ऽईव । पितरौ । अश्विना । उभा । इन्द्र । आवधुः । कान्व्यैः । दंसनाभिः ।

यत् । सुरामम् । वि । अपिबुः । शचीभिः । सरस्वती । त्वा । मघऽवन् । अभिष्णक् ॥ ५ ॥

हे ऽइन्द्र त्वां ऽपितरौ मातापितरौ ऽपुत्रमिव ॥ 'पिता मात्रा' (पा. सू. १.२.७०) इति पितुः शेषः । ऽउभा उभौ अश्विनौ ऽकान्व्यैः प्रशस्यैः ऽदंसनाभिः आत्मीयैः कर्मभिः ऽआवधुः । मध्यमो व्यत्ययेन । आवधुः ररक्षतुः । त्वं च ऽसुरामं सुखेन रमणसाधनं हविः ऽयत् यदा ऽशचीभिः शक्तिभिः सार्धं ऽव्यपिबुः विशेषेण पीतवानसि तदा हे ऽमघवन् धनवन्निन्द्र ऽसरस्वती देवी ऽत्वा त्वाम् ऽअभिष्णक् उपासेवत । भिष्णक् उपासेवायाम् । कण्डूवादिः । छान्दसो यगभावः । लङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लृक् । 'हल्ङ्याभ्यः' इति लोपः ॥

इन्द्रः सुत्रामा स्ववाँ अर्वाभिः सुमृळीको भवतु विश्ववेदाः ।

बाधतां द्वेषो अर्भयं कृणोत सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ६ ॥

इन्द्रः । सुऽत्रामा । स्वऽवान् । अर्वाऽभिः । सुऽमृळीकः । भवतु । विश्वऽवेदाः ।

बाधताम् । द्वेषः । अर्भयम् । कृणोतु । सुऽवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ ६ ॥

तस्य वयं सुमृतौ यज्ञिर्यस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ।

स सुत्रामा स्ववाँ इन्द्रो अस्मे आराचिद् द्वेषः सनुतयुयोतु ॥ ७ ॥

तस्य । वयम् । सुऽमृतौ । यज्ञिर्यस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ।

सः । सुऽत्रामा । स्वऽवान् । इन्द्रः । अस्मे इति । आरात् । चित् । द्वेषः । सनुतः । युयोतु ॥ ७ ॥

‘त्रातारमिन्द्रम्’ इत्यस्मिन् वर्गे व्याख्याते (ऋ. सं. ६.४७.१२-१३) । अक्षरार्थस्तु । सुष्टु त्राता धनवान् सर्वस्य वेदिता इन्द्रो रक्षणैः सुष्टु सुखयिता भवतु शत्रूँश्च हिनस्तु भयराहित्यं च करोत्वस्माकम् । अतो वयं शोभनवीर्योपेतस्य धनस्य स्वामिनो भवेमेति ॥ सप्तम्यास्तु । तस्य यज्ञार्हस्य इन्द्रस्यानुग्रहबुद्धौ भजनिये सौमनस्ये च वयं विषयभूता भवेम । सुष्टु त्राता धनवान् स इन्द्रोऽस्मत्तो दूरदेशे द्वेष्टूनन्तर्धानं योजयत्विति ॥ ॥ १९ ॥

‘ईजानम्’ इति सप्तर्चं चतुर्थं सूक्तं नृमेघपुत्रस्य शकपूतस्यार्ष मित्रावरुणदेवताकम् । आद्या तु लिङ्गोक्तद्युभ्यश्चिदेवताका न्यङ्कुसारिणी द्वितीयद्वादशकन्यष्टकवती । द्वितीयाषष्ठ्यौ प्रस्तारपङ्क्ती द्विद्वादशकन्यष्टकवती । सप्तमी महासतोबृहती त्र्यष्टकद्विद्वादशकवती । शिष्टास्तिस्रो विराड्रूपा एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्चेति लक्षणलक्षिताः । तथा चानुक्रान्तम्—‘ ईजानं शकपूतो नामेंधो मैत्रावरुणं न्यङ्कुसारिण्याद्या लिङ्गोक्तदेवतान्त्या’ महासतोबृहत्युपाद्योपान्त्ये’ प्रस्तारपङ्क्ती शेषा विराड्रूपाः’ इति । गतो विनिर्धोगः ॥

ईजानमिद् द्यौर्गतार्वसुरीजानं भूमिरभि प्रभूषणि ।

ईजानं देवावश्विनावभि सुस्रैरवर्धताम् ॥ १ ॥

ईजानम् । इत् । द्यौः । गर्तऽवसुः । ईजानम् । भूमिः । अभि । प्रऽभूषणि ।

ईजानम् । देवौ । अश्विनौ । अभि । सुस्रैः । अवर्धताम् ॥ १ ॥

वर्तवसुः । गर्तवसुतं स्तोत्रभ्यो दानाय हस्ते धृतं वसु धनं यस्याः सा तथोक्ता ॥ ‘गुरी उद्यमने’ । निष्ठा । ‘श्रीदितो निष्ठायाम्’ इतीदृप्रतिषेधः । ‘नसत्तनिषत्’ इत्यादिना निपातना-
श्लिष्टानत्वाभावः । ‘अन्येषामपि’ इति सांहितिको दीर्घः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ईदृशी
‘द्यौः शुलोकमिमानिनी देवता वईजानम्’ इत् यज्ञैः इष्टवन्मेव पुरुषमभिवर्धयति । यजेल्लिङ्गः
कानच् । ‘वचिस्वपि’ इति संप्रसारणे द्विवचनम् । तथा वभूमिः च प्रभूषणि प्रभवने यद्वा प्रकृष्ट-
भूषणे अलंकारे निमित्तभूते सति वईजानम् अभिवर्धयति । अपि च वदेवौ दानादिगुणयुक्तौ वश्विनौ
वईजानम् इष्टवन्तं पुरुषं वसुस्रैः धनैः वअभि ववर्धताम् अभिवर्धयतः । वृधेरन्तर्भावितव्यर्थत्वं
छान्दसो लङ् ॥

ता वा मित्रावरुणा धारयत्क्षिती सुषुम्नेषितृत्वता यजामसि ।

युवोः क्राणाय स्रत्यैरभि ग्याम रक्षसः ॥ २ ॥

ता । वाम् । मित्रावरुणा । धारयत्क्षिती इति धारयत्क्षिती । सुऽसुम्ना । इषितृत्वता । यजामसि ।

युवोः । क्राणाय । स्रत्यैः । अभि । स्याम् । रक्षसः ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ धारयत्क्षिती ध्रियमाणभूमिकौ । यद्वा क्षितिरिति मनुष्यनाम ।
हवींषि धारयन्तः क्षितयो मेनुष्या यथोः स्वभूतास्तथाविधौ । वसुष्मा सुषुम्नौ सुधनौ^३ सुसुखौ वा
‘ता’ तौ ‘वां’ युवाम् वइषितृत्वता इषितृत्वेन । तृतीयैकवचने छान्दसस्तकारोपजनः । यद्वा । भाव-
प्रत्ययान्तात् पुनरपि भावप्रत्ययो विकरणद्वयवत् । इषितव्यत्वेन प्राप्तव्यत्वेन । हेतौ तृतीया । यतो

१. अनु.-मैत्रावरुणमाद्या लिङ्गोक्तदेवता न्यङ्कुसारिण्यान्त्या । २. त१.२.३.६.८-म१.४.७.८-
‘द्योपान्त्ये च । ३. ग२-त४.५-म२-शोभनधनौ; त१.२.३.७-म१.४.७.८-‘सुधनौ’ नास्ति ।

युवां देवेषु मध्ये प्राप्तव्यौ ततो हेतोः यजामसि हविर्भिर्यजामः । 'इदन्तो मसि' इति मस इकारागमः । एवं च युवोः युवयोः सख्यैः सखित्वैः । सख्युर्यः । वक्राणाय कुर्वते यजमानाय । करोतेः शानचि छान्दसो विकरणस्य लुक् । तादर्थ्यं चतुर्थी । यजमानार्थं वरक्षसः यज्ञस्य बाधकान् राक्षसान् अभिष्याम अभिभवेम । 'उपसर्गप्रादुर्भ्याम्' (पा. सू. ८. ३. ८७) इत्यस्तेः सकारस्य षत्वम् ॥

अधा चिन्नु यदिधिषामहे वामभि प्रियं रेक्णः पत्यमानाः ।

दद्वान् वा यत्पुष्यति रेक्णः सम्भारन्नकिरस्य मघानि ॥ ३ ॥

अध । चित् । नु । यत् । दिधिषामहे । वाम् । अभि । प्रियम् । रेक्णः । पत्यमानाः ।

दद्वान् । वा । यत् । पुष्यति । रेक्णः । सम् । ऊँ इति । आरन् । नकिः । अस्य । मघानि ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणौ वामं युवाभ्यां युवयोरर्थं यत् यदा वदिधिषामहे हवींषि धारयामः । यद्वा । 'धिष शब्दे' । वामं युवां स्तुमहे । अधा वचित् अनन्तरमेव नु क्षिप्रं प्रियम् अभीष्टं रेक्णः । धननामैतत् । धनम् अभि पत्यमानाः अभिपतन्तोऽभिप्राप्तुवन्तो भवामः । दद्वान् ददिवान् । ददातेलिङः कसुः । 'छन्दस्युभयथा' इति वसोः सार्वधातुकत्वात् 'श्वाभ्यस्तयोरातः' इत्याकारलोपः । अत एवेडभावश्च । संहितायां नकारस्य 'दीर्घादटि समानपादे' इति रुत्वम् । 'आतोऽटि नित्यम्' इति सानुनासिक आकारः । वाशब्दश्चार्थः । हवींषि दत्तवांश्च यत् यो यजमानः रेक्णः धनं पुष्यति वर्धयति अस्य दत्तवतो यजमानस्य मघानि धनानि नकिः सम्भारन् नैवापगच्छन्ति । किंतु तमेव सर्वदा भजन्ते । समित्येतत् अपेत्येतस्यार्थः । उ इति पूरणः । अतश्छान्दसे लुङि 'सर्तिशास्यतिभ्यश्च' इति च्लेरडादेशः । 'ऋदशोऽङि गुणः' (पा. सू. ७. ४. १६) ॥

असावन्यो असुर स्यतु द्यौस्त्वं विश्वेषां वरुणासि राजा ।

मूर्धा रथस्य चाकन्नैतावतैनसान्तकध्रुक ॥ ४ ॥

असौ । अन्यः । असुर । स्यतु । द्यौः । त्वम् । विश्वेषाम् । वरुण । असि । राजा ।

मूर्धा । रथस्य । चाकन् । न । एतावता । एनसा । अन्तकध्रुक ॥ ४ ॥

हे असुर तमसः क्षेपक । यद्वा असवः प्राणाः । तान् ददाति मनुष्येभ्यः स्वोदयेन प्रयच्छतीत्यसुरः । ईदृश हे मित्र द्यौः ध्रुवो देवनशीलादिति वा अन्यः । 'सुपां सुलुक्' इति द्वितीयायाः स्वादेशः । वरुणापेक्षया अन्यम् असौ अमुं नभसि इक्ष्यमानं त्वां स्यत असूत ॥ 'षूङ् प्राणिप्रसवे' । छान्दसोऽडभावः ॥ हे वरुण त्वं च विश्वेषां सर्वेषां प्राणिनां राजा असि ईश्वरो भवसि । तादृशयोर्युवयोः रथस्य मूर्धां शिरः चाकन् अस्मद्यज्ञं कामयते । यद्वा । रथस्य रंहणशीलस्य यज्ञस्य मूर्धां न मूर्ध्व प्रधानः सोमश्चाकन् युवां कामयते ॥ 'कन दीसिकान्तिगतिषु' । अस्माद्यङ्गुगान्ताच्छान्दसो लङ् ॥ यत एवमतः कारणात् वान्तकध्रुक अन्तकस्य हननशीलस्य राक्षसादेर्यमस्यैव वा द्रोघा । 'द्रुह जिघांसायाम्' । 'सत्सूद्विष' इत्यादिना क्रिप् । 'वा द्रुहमुहणुहणिहाम्' (पा. सू. ८. २. ३३) इति षत्वम् । भणभावः । ईदृशः स यज्ञः एतावता एनसा इत्यस्परिमाणेनापि पापलेशेनापि न युज्यते ॥

अस्मिन्त्स्वेतच्छकपूत एनो हिते मित्रे निर्गतान् हन्ति वीरान् ।

अवोर्वा यद्वात्तनूषवः प्रियासु यज्ञियास्वर्वा ॥ ५ ॥

अस्मिन् । सु । एतत् । शकऽपूते । एनः । हिते । मित्रे । निऽगतान् । हन्ति । वीरान् ।
अवोः । वा । यत् । धात् । तनूषु । अवः । प्रियासु । यज्ञियासु । अर्वा ॥ ५ ॥

योऽयं शकपूताख्य ऋषिः १ अस्मिन् १ शकपूते स्थितम् १ एतत् १ एनः पापं शत्रूणां पापकरमायुधं
वा १ मित्रे देवे १ हिते हिताचरणपरेऽनुकूले सति १ निगतान् निगन्तव्यान् हननार्थं नियमेन प्राप्तव्यान्
१ वीरान् शत्रोः पुत्रादीन् १ सु^१ सुष्ठु १ हन्ति हिनस्ति । अस्मिन्नृषौ समवेतं^२ यत्पापं तन्मित्रस्य
प्रसादेन तदीयेषु शत्रुषु स्वकार्यं दुःखं जनयतीत्यर्थः । निगतान् । निपूर्वाद्भ्रमेः कर्मणि निष्ठा । ‘ गति-
रन्तरः^३ ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरस्वम् । कदेत्यत आह । १ अवोः हविर्भिस्तर्पयितुः । अवतेरौणादिक
उपत्ययः । तस्य यजमानस्य १ यज्ञियासु यज्ञार्हासु क्रियासु १ तनूषु शरीरेषु १ अर्वा अभिगन्ता मित्रो
वरुणो वा १ यत् यदा^४ १ अवः रक्षणं १ धात् दधाति निदधाति स्थापयति । यद्वा । यदा^५ अर्वा
अभिगन्ता स ऋषिः अवितुः रक्षितुर्मित्रस्य वरुणस्य वा यागार्हासु प्रियासु तनूषु शरीरेषु अवो
हविल्क्षणमन्नं धात् धारयति । तदानीं मित्रे वरुणे चानुकूले सति तदेनो वीरान् हन्तीत्यर्थः ॥

युवोर्हि मातादितिर्विचेतसा द्यौर्न भूमिः पर्यसा पुपुतनि ।

अव प्रिया दिदिष्टन् सूरौ निनिक्त रश्मिभिः ॥ ६ ॥

युवोः । हि । माता । अदितिः । विऽचेतसा । द्यौः । न । भूमिः । पर्यसा । पुपुतनि ।

अव । प्रिया । दिदिष्टन् । सूरः । निनिक्त । रश्मिभिः ॥ ६ ॥

हे १ विचेतसा विशिष्टज्ञानौ मित्रावरुणौ १ युवोर्हि युवयोः खलु १ माता जननी १ अदितिः अदीना
॥ अखण्डनीया वा भवति । सैव भूमिः । ‘ इयं वा अदितिः ’ (तै. सं. २. २. ६. १) इति श्रुतेः । १ द्यौर्न यथा
द्युलोकः १ पर्यसा वृष्ट्युदकेन सर्वं जगत् पुनाति एवमेवा^५ सा १ भूमिः पर्यसा आत्मीयेन रसेन हवि-
रात्मना परिणतेन १ पुपुतनि परिपवने यजमानानां पापस्य शोधने हेतुर्भवतीत्यर्थः ॥ पूतशब्दादाचारे
क्विप्तादौणादिकः कनिप्रत्ययः^६ छान्दसं द्विवचनम् । तौ युवामतिदिश्य यूयं १ प्रिया प्रियाणि धनानि
१ अव १ दिदिष्टन् अवाङ्मुखमस्मदभिमुखं दिशत दत्त ॥ ‘ दिश अतिसर्जने ’ । अस्माद्धोति छान्दसः
शपः श्रुः । ‘ तसनसनयनाश्च ’ इति तशब्दस्य तनादेशः ॥ अपि च १ सूरः सूर्यस्य १ रश्मिभिः किरणैः
१ निनिक्त अस्मान् शोधयत पोषयत वा । ‘ गिजिर् शौचपोषणयोः ’ । जौहोत्यादिकः । ‘ संज्ञापूर्वको
विधिरनित्यः ’ इति ‘ निजां त्रयाणां ’ (पा. सू. ७. ४. ७५) इत्यभ्यासस्य गुणो न क्रियते ॥

युवं ह्यमराजावसीदतुं तिष्ठद्रथं न धूर्षदं वनर्षदम् ।

ता नः कणुक्यन्तीर्निमेधस्तत्रे अंहसः सुमेधस्तत्रे अंहसः ॥ ७ ॥

युवम् । हि । अमराजौ । असीदतम् । तिष्ठत् । रथम् । न । धूः ससदम् । वनऽसदम् ।

ताः । नः । कणुकऽयन्तीः । नूऽमेधः । तत्रे । अंहसः । सुऽमेधः । तत्रे । अंहसः ॥ ७ ॥

हे मित्रावरुणौ १ युवं १ हि युवां खलु १ अमराजौ अमसा कर्मणा, प्रवर्षणप्रकाशनादिना राज-
मानौ दीप्यमानौ सन्तौ १ असीदतं स्वकीये स्थाने निषीदथः आसाथे ॥ अम इति कर्मनाम । ‘ आपः

१. त-भ-‘ सु ’ नास्ति । २. त१.२.३.६.७.८-म१.४.७.८-‘ समवेतं... गतिरन्तरः ’ नास्ति ।

३. त-भ-यद्वा । ४. त-भ-‘ यदा ’ नास्ति । ५. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-एवमेव । ६. ग-त४.५-म२.७-
कनिन्प्रत्ययः ।

कर्माख्यायां हस्वो नुद्च वा' (उ. सू. ४. २०७) इत्याप्नोतेः असुन् तस्य नुडागमो धातोर्हस्वश्च । तस्मिन्नुपपदे राजतेः 'सत्सूद्विष' इत्यादिना किप् । 'पीवोपवसनादीनां छन्दसि लोपो वक्तव्यः' (पा. म. ६. ३. १०९. ६) इत्यमसः सकारलोपः ॥ तौ मित्रावरुणौ 'कणूकयन्तीः । कणतिः शब्दार्थः । कणनमाक्रोशरूपं शब्दनमिच्छन्तीः 'ताः प्रसिद्धाः शात्रवीः प्रजा अभिभवितुम् । 'व न संप्रत्यर्थे । संप्रति 'रथं' 'तिष्ठत्' अभितिष्ठताम् । तिष्ठतेर्लैव्यडागमः । 'इतश्च लोपः' इतीकारलोपः । प्रत्येकामिप्रायेणैकवचनम् । कीदृशं रथम् । 'धूर्षदं धुर्यंश्चयोर्वहनदेशे सीदन्तं' 'वनर्षदं' वनेषूद्यानेषु क्रीडार्थं निषीदन्तम्^१ । यद्वा । वनमित्युदकनाम । समुद्रमध्ये हि वरुणो निवसति । वने समुद्रोदके निषीदन्तम् । उभयत्रापि पूर्ववत् किप् । वनसदमित्यत्र छान्दसः सांहितिको रेफोपजनः । हे मित्रावरुणौ युवाभ्यां 'नृमेघः मम पिता' 'अंहसः पापात्' 'तत्रे ररक्षे रक्षितो बभूव । 'त्रैङ् पालने' इत्यस्मात् कर्मणि लिट् । यद्वा उपचाराजन्ये जनकशब्दः । नृमेघस्य पुत्रः शक्रपुतोऽहं पापात् युवाभ्यां तत्रे रक्षितोऽस्मि । 'सुमेघः अन्योऽपि सुयज्ञो यजमानः' 'अंहसः पापात्' 'तत्रे युवाभ्यामेवारक्ष्यत । 'मीत्रार्थानाम्' (पा. सू. १. ४. २५) इत्यंहसोऽपादानसंज्ञा ॥ ॥२०॥

'प्रो षु' इति सप्तमं पञ्चमं सूक्तं पित्रवनपुत्रस्य सुदास आर्षमैन्द्रम् । आद्यस्तुचः शाक्रः । षट्पञ्चाशदक्षरा शकरी । द्वितीयस्तुचो महापाङ्क्तः । षट्पञ्चा महापाङ्क्तिः । सप्तमी त्रिष्टुप् । तथा चानुक्रान्तं—'प्रो षु सुदाः पैजवनः शाक्रमहापाङ्क्तावाद्यौ तृचावनत्या' त्रिष्टुप्' इति । षोडशिशब्द आद्यस्तुचः शंसनीयः । सूत्रितं च—'त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं प्रो ष्वस्मै पुरोरथमिति तृचावातिच्छन्दसौ' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति । महाव्रते माध्यंदिनसवने ब्रह्मदाक्षेऽनुरूपतृचस्य 'प्रो ष्वस्मै' इत्येका । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं च—'प्रो ष्वस्मै पुरोरथमित्यतोऽनुरूपः'^२ (ऐ. आ. ५. १. १) इति ॥

प्रो ष्वस्मै पुरोरथमिन्द्राय शूषमर्चत ।

अभीकै चिदु लोककृत्संगे समत्सु वृत्रहास्माकं बोधि चोदिता

नमन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ १ ॥

प्रो इति । सु । अस्मै । पुरःऽरथम् । इन्द्राय । शूषम् । अर्चत ।

अभीकै । चित् । ऊँ इति । लोकऽकृत् । समऽगे । समत्सु । वृत्रहा ।

अस्माकम् । बोधि । चोदिता । नमन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वसु ॥ १ ॥

'अस्मै' 'इन्द्राय' । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अत्येन्द्रस्य 'पुरोरथं रथस्य पुरः पुरतः । 'पुरोऽव्ययम्' इति गतित्वाद्भूतिसमासः । रथस्याप्रतो वर्तमानं 'शूषं बलं' 'सु' 'प्रो' 'अर्चत' । हे स्तोतारः सुष्टु प्रपूजयत । प्र उ इति निपातसमुदायः प्रो इति । 'ओव्' इति प्रगृह्यसंज्ञम् । इन्द्रो विशेष्यते । समत्सु । समानं माद्यन्त्यत्रेति समदः संग्रामाः । औणादिकोऽधिकरणे किप् । 'समानस्य छन्दसि' इति सभावः । 'समस्तु संग्रामेषु' 'संगे संगमनीये शत्रुबले । 'दोऽन्यत्रापि दृश्यते' (पा. सू. ३. २. ४८) इति गमेर्ङ । 'अभीकै' 'चित्' अन्यर्णेऽपि निकटं प्राप्तेऽपि केशाक्षेयवस्थायामपि 'लोककृत् स्थितिकृन्न पलायिता' स्थित्वा च 'वृत्रहा वृत्राणामावरकाणां हन्ता एवंविधः स इन्द्रः' 'अस्माकं स्तोतृणां' 'चोदिता धनानां' प्रेरिता सन् 'बोधि' । अस्माभिः कृतानि परिचरणानि बुध्यताम् ।

१. त१.२.३.६.७.८-भ१.४.५.७.८- 'वनर्षदं...निषीदन्त' नास्ति । २. अनु.-तृचौ त्रिष्टुबन्त्या ।

३. त१.२.३.७-भ१.२.८- 'मित्यनुरूपः । ४. ग१-त४.५-भ७.८-पालयिता ।

बुधेश्छान्दसे लुङि 'दीपजनबुधः' इत्यादिना कर्तरि च्लेश्रिणादेशः । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगोऽपि' इत्यडभावः । अपि च ऽअन्यकेषां कुत्सितानामन्येषां शत्रूणाम् ऽअधि^१ ऽधन्वसु धनुःष्वधिरोपिता ऽज्याकाः कुत्सिता ज्या नभन्तां हिंस्यन्तां नश्यन्तु । ज्याशब्दात् कुत्सायां प्रागिवाक्कः (पा. सू. ५. ३. ७०; ७४) । 'नभ तुभ हिंसायाम्' । क्रैयादिकः । व्यत्ययेन शप् ॥

त्वं सिन्धूरवासृजोऽधराचो अहन्निहम् ।

अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे विश्वं पुष्यसि वार्यं तं त्वा परिं ष्वजामहे

नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ २ ॥

त्वम् । सिन्धून् । अवं । असृजः । अधराचः । अहन् । अहिम् ।

अशत्रुः । इन्द्र । जज्ञिषे । विश्वम् । पुष्यसि । वार्यम् । तम् । त्वा । परिं । ष्वजामहे ।

नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वसु ॥ २ ॥

हे ऽइन्द्र ऽत्वं ऽसिन्धून् स्यन्दनशीलान् जलपूरान् ऽअधराचः अधरमधोमुखमञ्जतो गन्तून् ऽअवासृजः मेघाक्षिरगमयः । यतस्त्वम् ऽअहिम् अन्तरिक्षे गतं मेघम् ऽअहन् हतवानसि । यद्वा । अहिमागत्य हन्तारं सर्वस्य जगत आवरकं वृत्रमसुरमहन् हतवानसि । अतो हे ऽइन्द्र त्वम् ऽअशत्रुः शत्रुरहितः ऽजज्ञिषे जायसे । न सन्ति शत्रवोऽस्येति बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । जनेलिङि 'गमहनः' इत्यादिनोपधालोपः । 'द्विवचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावात् द्विवचनम् । तथा ऽविश्वं सर्वं ऽवार्यं वरणीयं संभजनीयं धनं ऽपुष्यसि वर्धयसि । 'वृद्धं संभक्तौ' । ऋहलोर्ण्यत् । 'इडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः' इत्याद्युदात्तत्वम् । ऽतं तादृशं ऽत्वा त्वां ऽपरिं ऽष्वजामहे हविर्भिः स्तुतिभिश्चालिङ्गनं कुर्मः । वशीकुर्म इत्यर्थः । 'ष्वन्ज परिवृङ्गे' । 'दंशसञ्जष्वञ्जो शपि' (पा. सू. ६. ४. २५) इत्यनुनासिकलोपः । गतमन्यत् ॥

वि षु विश्वा अरातयोऽर्यो नशन्त नो धियः ।

अस्तासि शत्रवे वधं यो न इन्द्र जिघांसति या ते रातिर्ददिवसु

नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ ३ ॥

वि । सु । विश्वाः । अरातयः । अर्यः । नशन्त । नः । धियः ।

अस्ता । असि । शत्रवे । वधम् । यः । नः । इन्द्र । जिघांसति । या । ते । रातिः । ददिः । वसु ।

नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वसु ॥ ३ ॥

ऽविश्वाः सर्वाः ऽअरातयः अदाव्यः ऽअर्यः अभिराव्यः ऽनः अस्माकं शत्रुभूताः प्रजाः ऽसु^२ सुषु ऽवि नशन्त विनश्यन्तु । हे इन्द्र त्वदर्थं ऽधियः कर्माणि स्तुतयो वा प्रवर्तन्ताम् । हे ऽइन्द्र ऽयः ऽनः अस्मान् ऽजिघांसति हन्तुमिच्छति । हन्तेः सनि 'अञ्जनगमां सनि' इति दीर्घः । 'अभ्यासाच्च' इति कुस्वम् । तस्मै ऽशत्रवे ऽवधं हननसाधनमायुधम् ऽअस्तासि क्षेप्ता भवसि । 'असु क्षेपणे' । ताच्छीलिकस्तृन् । ऽते तव ऽया ऽरातिः धनप्रदानहेतुर्हस्तः । 'रा दाने' । करणे क्तिन् ।

‘मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः’ इति किंन उदात्तत्वम् । सा रातिः ष्वसु धनं ष्वदिः अस्मभ्यं दाता भवतु । ‘आद्यगमहन’ इति ददातेः किप्रत्ययः । ‘न लोकाव्ययः’ इति वसुशब्दात् षष्ठ्यभावः । सिद्धमन्यत् ॥

यो न इन्द्राभितो जनो वृकायुरादिदेशति ।

अधस्पदं तमीं कृधि विबाधो असि सासुहिर्नमन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥४॥

यः । नः । इन्द्र । अभितः । जनः । वृकऽयुः । आऽदिदेशति ।

अधःऽपदम् । तम् । ईम् । कृधि । विऽबाधः । असि । ससहिः ।

नमन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वऽसु ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ष्यः ष्वजनः ष्वकायुः । वृको हिंसकोऽरण्यश्चा स्तेनो वा । स इवाचरन् ष्वनः अस्मान् ष्वभितः सर्वतः ष्वआदिदेशति अभिलक्ष्य आयुधान्यतिसृजति । दिशतेर्लङ्यङागमः । छान्दसः शपः श्लुः । ‘नाभ्यस्तस्याचि पिति’ इत्यत्र ‘बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम्’ इति वचनात् प्रतिषेधाभावे लवूपधगुणः । ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । ष्वतमीं तमिमं जनम् ष्वअधस्पदं पादस्याधस्ताद्वर्तमानं ष्वकृधि कुरु । करोतेश्छान्दसो विकरणस्य लृक् । ‘श्रुशृणुपृकृवृभ्यः’ इति हेधिः । यतस्त्वं ष्वविबाधः विशेषेण बाधिता शत्रूणां ष्वसासहिः ष्वअभिभविता च ष्वअसि^१ । सिद्धः शेषः ॥

यो न इन्द्राभिदासति सनाभिर्यश्च निष्ठयः ।

अव तस्य बलं तिर महीव द्यौरध त्मना नमन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥५॥

यः । नः । इन्द्र । अभिऽदासति । सऽनाभिः । यः । च । निष्ठयः ।

अव । तस्य । बलम् । तिर । महीऽइव । द्यौः । अर्ध । त्मना ।

नमन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वऽसु ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ष्यः^२ ष्वसनाभिः समानजन्मा शत्रुः ष्वनः अस्मान् ष्वअभिदासति उपक्षयति ष्वयश्च ष्वनिष्ठयः निकृष्टजन्मा अस्मानुपक्षयति ॥ जातार्थे निकृष्टवाचिनो निःशब्दादव्ययात् (पा. सू. ४. २. १०४) । ‘ह्रस्वात्तादौ तद्धिते’ (पा. सू. ८. ३. १०१) इति षत्वम् ॥ ष्वअध अनन्तरमेव ष्वमहीव ष्वद्यौः महती द्यौरिव विस्तृतं ष्वतस्य शत्रोः ष्वबलं ष्वत्मना आत्मना । ‘मन्त्रेष्वङ्यादेरात्मनः’ इत्याकारलोपः । स्वयमेव ष्वअव^३ ष्वतिर जहि^३ । अवतिरतिर्वधकर्मा । गतमन्यत् ॥

व्यभिन्द्र त्वायवः सखित्वमा रभामहे ।

ऋतस्य नः पथा नयाति विश्वानि दुरिता नमन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥६॥

व्यम् । इन्द्र । त्वाऽयवः । सखिऽत्वम् । आ । रभामहे ॥ ऋतस्य । नः । पथा । नय ।

अति । विश्वानि । दुःऽइता । नमन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वऽसु ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ष्वत्वायवः त्वामात्मन इच्छन्तः ष्ववयं ष्वसखित्वं सखिकर्म यज्ञात्मकम् ष्वआ ष्वरभामहे उपक्रमामहे । ष्वऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य ष्वपथा मार्गेण । भस्य टेलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तृतीयाया

उदात्तत्वम् । वविश्वानि सर्वाणि वदुरिता दुरितानि दुर्गमनानि पापानि तत्फलानि च वनः अस्मान्
वति वनय अतिपारय । गतमन्यत् ॥

अस्मभ्यं सु त्वमिन्द्र तां शिक्ष या दोहते प्रति वरं जरित्रे ।

अच्छिद्रोघ्नी पीपयद्यथा नः सहस्रधारा पर्यसा मही गौः ॥ ७ ॥

अस्मभ्यम् । सु । त्वम् । इन्द्र । ताम् । शिक्ष । या । दोहते । प्रति । वरम् । जरित्रे ।
अच्छिद्रऽऊज्जी । पीपयत् । यथा । नः । सहस्रधारा । पर्यसा । मही । गौः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं तां गाम् अस्मभ्यं स्तोत्रभ्यः वसु शिक्ष प्रदेहि । शिक्षतिर्दानकर्मा । वया
गौः जरित्रे स्तोत्रे वरं वरणीयं पयः प्रति दोहते प्रतिदिनं नैरन्तर्येण दुग्धे ॥ दुहेः 'बहुलं
छन्दसि' इति शपो लुगभावः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पिश्वदनुदात्तत्वम् ।
धातुस्वरः शिष्यते । वरम् । 'वृज् वरणे' इत्यस्मात् 'ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च' इति कर्मण्यप् ॥ सा प्रत्ता
वगौः अच्छिद्रोघ्नी निविद्रोघस्का अत एव सहस्रधारा बहुभिः क्षीरधाराभिरुपेता मही महती
सती यथा वनः अस्मान् पर्यसा क्षीरेण पीपयत् प्रवर्धयेत् तथा तां कुर्विति शेषः ॥ 'ओष्यायी
वृद्धौ' । प्यन्ताच्छान्दसो लुङ् । व्यत्ययेन धातोः पीभावः । अडभावश्छान्दसः ॥ ॥२१॥

'उमे यत्' इति सप्तर्षे षष्ठं सूक्तं युवनाश्वपुत्रस्य मान्धातुरार्षम् । 'पूर्वेण' इत्यर्धच-
सहितायाः सप्तम्यास्तु गोधा नाम ब्रह्मवादिभ्युषिः । सप्तमी पङ्क्तिः । शिष्टाः षष्ठका महापङ्-
क्तयः । इन्द्रो देवता । तथा चातुक्रान्तम्—'उमे यन्मान्धाता यौवनाश्वो महापाङ्क्तं पङ्क्तिरन्त्या
तामभ्यर्धा गोधापश्यत्' इति । गतः सुक्तविनियोगः । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यन्दिनेऽच्छावाकस्या-
यस्तुचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—'उमे यदिन्द्र रोदसी अव यत्वं शतक्रतो' (आश्व.
श्रौ. ७. ४) इति ॥

उमे यदिन्द्र रोदसी आपप्राथोषाईव ।

महान्तं त्वा महीनां सम्राजं चर्षणीनां देवी जनित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥ १ ॥

उमे इति । यत् । इन्द्र । रोदसी इति । आपप्राथ । उषाऽईव ।

महान्तम् । त्वा । महीनाम् । सम्राजम् । चर्षणीनाम् ।

देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ १ ॥

हे इन्द्र उमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ यत् यस्त्वम् आपप्राथ तेजसाप्राप्तिं आपूरयसि ।
'प्रा पूरणे' । आदादिकः । छान्दसो लिट् । उषाईव यथोषाः स्वभासा सर्वं जगदापूरयति तद्वत् ।
तं महीनां महतां देवानामपि महान्तम् अधिकं चर्षणीनां मनुष्याणामपि सम्राजम् ईश्वरमिन्द्रं
त्वा त्वां देवी देवनशीला जनित्री साधु जनयित्री अदितिः अजीजनत् अजनयत् । जनेर्ण्यन्तात्
लुङि चङि रूपमेतत् । यस्मादेवा जनित्री ईदृशं पुत्रम् अजीजनत् अतः कारणात् सा भद्रा
कल्याणी प्रज्ञस्ता जाता । जनेर्ण्यन्तात् साधुकारिणि कृत् । 'जनिता मन्त्रे' इतीडादौ णिलोपो
निपात्यते । 'ऋभ्यः' इति ङीप् ॥

अव स्म दुर्हणायतो मर्तस्य तनुहि स्थिरम् ।
 अधस्पदं तमी कृधि यो अस्मां आदिदेशति
 देवी जनित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥ २ ॥

अव । स्म । दुः^१ह^२णा^३य^४तः । मर्त^५स्य । तनु^६हि । स्थि^७रम् ।
 अधः^८स्प^९दम् । तम् । ईम् । कृधि । यः । अस्मान् । आ^{१०}दिदेशति ।
 देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ २ ॥

१ दुर्हणायतः दुःखप्रदं हननमाचरतः २ मर्तस्य मनुष्यस्य शत्रोः ३ स्थिरं दृढं बलम् ४ अव
 ५ तनुहि । अवततं^१ नीचीनं कुरु । ६ स्म इति पूरकः । ७ तं शत्रुम् ८ ईम् एनम् ९ अधस्पदं पादयोरध-
 १० स्ताद्वर्तमानं १ कृधि कुरु । २ यः शत्रुः ३ अस्मानादिदेशति जिघांसति । समानमन्यत् ॥

अव त्या वृहतीरिषो विश्वश्चन्द्रा अमित्रहन् ।
 शचीभिः शक्र धनुहीन्द्र विश्वाभिरुतिभिर्देवी
 जनित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥ ३ ॥

अव । त्याः । वृहतीः । र्षः । विश्वश्चन्द्राः । अमित्रहन् ।
 शचीभिः । शक्र । धनुहि । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिभिः ।
 देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ ३ ॥

हे १ अमित्रहन् अमित्राणां शत्रूणां हन्तर्हे २ शक्र ३ इन्द्र ४ शचीभिः आत्मीयाभिः शक्तिभिः
 आत्मीयैः कर्मभिर्वा ५ त्याः ताः प्रसिद्धाः ६ वृहतीः महतीः । ‘वृहन्महतोरुपसंख्यानम्’ इति ङीप
 उदात्तत्वम् । ७ विश्वश्चन्द्राः । विश्वानि सर्वाणि चन्द्राणि हिरण्यानि यासां तादृशीः । ‘ह्रस्वाच्चन्द्रो-
 त्तरपदे मन्त्रे’ इति सुडागमः । ८ ब्रह्महीनौ विश्वं संज्ञायाम्’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वभूताः
 ९ इवः अन्नानि १० विश्वाभिः सर्वाभिः ११ ऊतिभिः रक्षाभिः साध्वम् १२ अव १३ धनुहि अस्मास्ववाङ्मुखं
 कम्पय । अस्मदभिमुखं गमयेत्यर्थः । गतमन्यत् ॥

चातुर्विधिकेऽहनि माध्यन्दिनेऽच्छावाकस्य ‘अव यस्वम्’ इति तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः ।
 सूत्रं तु सूक्तादाबुदाहृतम् ॥

अव यत्त्वं शतक्रतोविन्द्र विश्वानि धनुषे ।
 रयिं न सुन्वते सचा सहस्रिणींभिरुतिभिर्देवी
 जनित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥ ४ ॥

अव । यत् । त्वम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । इन्द्र । विश्वानि । धनुषे ।
 रयिम् । न । सुन्वते । सचा । सहस्रिणींभिः । ऊतिभिः ।
 देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ ४ ॥

हे ^१शतक्रतो बहुकर्मन् बहुप्रज्ञ वा ^२इन्द्र ^३सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते । सुनोतेर्लटः शतृ ।
 'हुश्रुवोः सार्वधातुके' इति यण् । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तरत्वम् । ईदृशा यजमानाय
^४यत् यदा ^५त्वं ^६विश्वानि व्यासान्यन्नानि धनानि वा ^७अव ^८धूनुषे अभिगमयसि ददासीत्यर्थः ।
 तदा ^९रथि ^{१०}न रथि च पुत्ररूपं धनं च ^{११}सहस्रिणीभिः सहस्रसंख्यायुक्ताभिः ^{१२}ऊतिभिः रक्षाभिः
^{१३}सचा सह प्रदेहि । गतमन्यत् ॥

अव स्वेदाइवाभितो विश्वकपतन्तु दिद्यवः ।

दूर्वायाइव तन्तवो व्यस्मेदेतु दुर्मतिर्देवी जनित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥ ५ ॥

अव । स्वेदाऽइव । अभितः । विश्वक् । पतन्तु । दिद्यवः ।

दूर्वायाऽइव । तन्तवः । वि । अस्मत् । एतु । दुःस्मतिः ।

देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ ५ ॥

^१स्वेदाइव गात्रात् ^२स्वेदबिन्दव इव ^३अभितः सर्वतः ^४दिद्यवः द्योतमानान्यायुधानीन्द्रस्य
 दीप्तयो वा ^५विश्वक् नानामुखाः ^६अव ^७पतन्तु निपतन्तु । ^८दूर्वायाइव ^९तन्तवः । यथा दूर्वाकाण्डा
 बहुशः प्ररोहन्ति एवं बहुशो विस्तृता दृश्यन्ते । ^{१०}दुर्मतिः दुष्टाभिसंधिः शत्रुः ^{११}अस्मत् अस्मत्तः ^{१२}वि
^{१३}एतु वियुस्य गच्छतु । गतमन्यत् ॥

दीर्घं हङ्कुशं यथा शक्तिं बिभर्षि मन्तुमः ।

पूर्वेण मघवन्पदाजो वयां यथा यमो देवी जनित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥ ६ ॥

दीर्घम् । हि । अङ्कुशम् । यथा । शक्तिम् । बिभर्षि । मन्तुस्मः ।

पूर्वेण । मघऽवन् । पदा । अजः । वयाम् । यथा । यमः ।

देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ ६ ॥

^१दीर्घम् आयतम् ^२अङ्कुशं सृणिं ^३यथा ^४विभर्षि एवमायतां ^५शक्तिं हे ^६मन्तुमः^३ । मन्तुर्ज्ञानम् ।
 तद्वन् । 'मनुवसो रुः' इति संबुद्धौ नकारस्य स्वरम् । ईदृशेन्द्र ^७विभर्षि धारयसि । 'हुश्रुन् धारण-
 पोषणयोः' । जौहोत्यादिकः । श्लौ 'भृजामित्' इत्यभ्यासस्यैत्वम् । हे ^८मघवन् धनवन्निन्द्र ^९यथा
^{१०}पूर्वेण देहस्य पूर्वभागे वर्तमानेन ^{११}पदा पादेन ^{१२}अजः छागः ^{१३}वयां शाखामाकर्षति तथा पूर्वोक्तया
 शक्त्याकृष्य ^{१४}यमः शत्रून् नियच्छसि । यमेल्लेद्व्यडागमः । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । गतमन्यत् ॥

नकिर्देवा मिनीमसि नकिरा योपयामसि मन्त्रश्रुत्यं चरामसि ।

पक्षेभिरपि पक्षेभिरत्राभि संरभामहे ॥ ७ ॥

नकिः । देवाः । मिनीमसि । नकिः । आ । योपयामसि । मन्त्रश्रुत्यम् । चरामसि ।

पक्षेभिः । अपिऽपक्षेभिः । अत्र । अभि । सम् । रभामहे ॥ ७ ॥

हे देवाः इन्द्रादयः युष्मद्विषये ^१नकिः ^२मिनीमसि न किमपि हिंस्मः । 'मीङ् हिंसायाम्' ।
 क्रैयादिकः । 'मीनातेर्निगमे' इति ह्रस्वः । इदन्तो मसिः । आकारः समुच्चये । ^३नकिः^३ न किंच^३

१. ग-वक्त्रात् । २. त२.३.७-म१.२.४.८- 'मंतुमः' नास्ति । ३. त१.२.३.७-म१.४.८-
 नकिराव; म२.७-नकिरा ।

‘योपयामसि योपयामः। अननुष्ठानेन विमोहयामः। ‘युप विमोहने’। किं तर्हि। ‘मन्त्रश्रुत्यं मन्त्रेण स्मार्यं श्रुतौ विधिवाक्ये प्रतिपाद्यं युष्मद्विषयं कर्म तत्’ चरामसि आचरामः। अनुतिष्ठामः। अपि च ‘पक्षेभिः पक्षैः पक्षस्थानीयैः स्तुतशस्त्रैः’ अपिकक्षेभिः। अपिकक्षो नाम बाह्योर्मध्यभागः। यज्ञस्य अपिकक्षभूतैर्हविर्भिः ‘अत्र अस्मिन् यज्ञेऽभितः सर्वतो युष्मान्’ ‘सं’ ‘रभामहे सम्यगवलम्बामहे’ ॥ २२ ॥

‘यस्मिन्’ इति सप्तमं सप्तमं सूक्तं यमगोत्रस्य कुमारस्यार्चमानुष्टुभं यमदेवत्वम्। तथा चानुकान्तं—‘यस्मिन् कुमारो यामायनो याममानुष्टुभं तु’ इति ॥

यस्मिन्वृक्षे सुपलाशे देवैः संपिबते यमः ।

अत्रा नो विश्वपतिः पिता पुराणां अनु वेनति ॥ १ ॥

यस्मिन् । वृक्षे । सुपलाशे । देवैः । सम्पिबते । यमः ।

अत्र । नः । विश्वपतिः । पिता । पुराणान् । अनु । वेनति ॥ १ ॥

‘वृक्षे । लुप्तोपममेतत् । वृक्षवत्’ ‘सुपलाशे शोभनपलाशोपेते शोभनोद्यानसहिते । यद्वा । शोभनपणोपेते वृक्षे । तादृशस्य वृक्षस्य मूलं यथौष्ण्यजनितश्रमापनोदनेन सुखकरं भवति तद्वत् सुखकरे’ ‘यस्मिन् स्थाने’ ‘देवैः परिजनभूतैः’ ‘यमः नियन्ता वैवस्वतः’ ‘संपिबते सह भुङ्क्ते’। ‘पिबतीत्यर्थः’ । ‘विश्वपतिः विशां प्रजानामधिपतिः’ ‘पिता’ ‘नः’ । व्यत्ययेन बहुवचनम् । मम नचिकेतसो^१ जनको वाजश्रवसः ‘अत्र अस्मिन् यमस्य स्थाने’ ‘पुराणान् पुरातनान्’ अत्र चिरकालं निवसतः पितृन् ‘अनु’ तेषां पश्चात् तत्समीपे निवसत्वयमिति ‘वेनति मां कामयते । नचिकेता नाम कुमारो वाजश्रवसेन पित्रा यमलोकं प्रस्थापितः सन् यमं दृष्ट्वा प्रसाद्य पुनरपीमं लोकमाजगाम । अयमर्थ इदमादिकैर्मन्त्रैः प्रतिपाद्यते । यद्वा । कुमारो नाम नचिकेतसोऽन्यः कश्चिदपि । यच्छतीति यम आदित्यः । तमनेन सूक्तेन तुष्टाव । सुपलाशे वृक्ष इव यस्मिन् शोभने स्थाने यम आदित्यो देवैः^२ । दीव्यन्तीति देवा रश्मयः । तैः संपिबते संगच्छते । उपसर्गवशात् पिबतिरत्र^३ गत्यर्थः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । अत्र अस्मिन् स्थाने स्थितो विश्वपतिर्विशां प्रजानां प्रकाशानप्रवर्षणादिना पालयिता^४ प्राणात्मना सर्वेषां जनकः स आदित्यः पुराणांश्चिरंतनान् स्तोतृन् नोऽस्मानपि वेनति अनुग्राह्यत्वेन कामयते । यद्वा । अत्र स्थाने स्थितान् नोऽस्माकं पुराणान् पूर्वपुरुषाननु वेनति अनुक्रमेण कामयते॥

पुराणां अनुवेनेन्तं चरन्तं पापयामुया ।

असुयन्नभ्यचाकशं तस्मा अस्पृह्यं पुनः ॥ २ ॥

पुराणान् । अनुवेनेन्तम् । चरन्तम् । पापया । अमुया ।

असुयन् । अभि । अचाकशम् । तस्मै । अस्पृह्यम् । पुनरिति ॥ २ ॥

‘पुराणान् पुरातनान् पितृन्’ ‘अनुवेनेन्तं मामनुगतं कामयमानम्’ ‘अमुया अनया’ ‘पापया’ निरुद्धया बुद्ध्या सह ‘चरन्तं वर्तमानं पितरं वाजश्रवसम्’ ‘असूयन् सुखेन जीवन्तं मां मृत्युसमीपं प्रहोत्युक्तवानिति मानसेनोपतापेन युक्तः सन् प्रथमम्’ ‘अभ्यचाकशम् । अयं पश्यतिकर्मा । अभ्य-

१. अनु.-हि । २. त१.२.३.६.७.८-म-‘भुङ्क्ते...नचिकेतसः’ नास्ति । ३. त-म-‘देवैः’ नास्ति । ४. ग-त१.२.३.६.७.८-म-‘पिबतिरत्र पालयिता’ नास्ति ।

पश्यम् । ' असुञ् मानस उपतापे ' । कण्डूवादिः । पुनः पश्चात् तस्मा अस्पृहयं पितुराज्ञया तं मृत्युं प्राप्नुमैच्छम् । ' स्पृह ईप्सायाम् ' । चुरादिरदन्तः । ' स्पृहेरीप्सितः ' (पा. सू. १.४.३६) इति संप्रदानसंज्ञायां तच्छब्दाच्चतुर्थी । यद्वा । पुराणान् चिरंतनान् स्तोतृन् पूर्वपुरुषान् पितृन् वा अनुवेनन्तमनुक्रमेण कामयमानं चरन्तम् उदयास्तमयाभ्यां दिवि परिवर्तमानमनया पापया निरुद्धया स्तोतुमसमर्थया बुद्धया असूयन् । गुणेषु दोषाविष्करणमसूया । परकीयगुणेषु दोषानाविष्कुर्वन्नभ्य-चाकशम् । अयमपि कश्चिदिति सामान्यरूपेणाभ्यपश्यम् । इदानीं तु पुनस्तस्यादित्यस्य माहात्म्यं जानन् तस्मा अस्पृहयम् । तमेवादित्यं स्तुतिभिः परिचरणात्मकैः कर्मभिश्च प्राप्नुमैच्छम्^१ ॥

यं कुमारं नवं रथमचक्रं मनसाकृणोः ।

एकैषं विश्वतः प्राञ्चमपश्यन्नधि तिष्ठसि ॥ ३ ॥

यम् । कुमार । नवम् । रथम् । अचक्रम् । मनसा । अकृणोः ।

एकऽईषम् । विश्वतः । प्राञ्चम् । अपश्यन् । अधि । तिष्ठसि ॥ ३ ॥

नचिकेतःसंज्ञं कुमारं यमोऽनयोत्तरया च प्रलोभयति^२ । हे कुमार नवम् अभिनवमितः पूर्वमदृष्टम् । अभिनवत्वमेव व्यनक्ति । अचक्रं चक्ररहितं तम्^३ एकैषम्^४ एकैषा यस्य तादृशं तथापि विश्वतः सर्वतः प्राञ्चं प्रकषेणाञ्जन्तं गच्छन्तं^५ यं रथं मनसाकृणोः मत्समीपं प्रतिगमनाय अद्य-वसायात्मकीदृशं यं रथमकरोः कृत्वा^६ च अपश्यन् कर्तव्याकर्तव्यविभागमजानन्^७ अधि तिष्ठसि रथमारोहसि । यद्वा । स्तोतारं कुमाराख्यमृषिमादित्यः प्रत्यक्षः सन् देहात्मनोविवेकं बोधयति । हे कुमार ऋषे चक्ररहितम् एकैषम् । एकः प्राण ईषास्थानीयो यस्य । ईदृशमभिनवं सर्वतो गच्छन्तं शरीरात्मकं यं रथं मनसान्तःकरणेन अकृणोः अकरोः । संकल्पात्मकेन मनसा हि कामो जायते^८ । सत्यां हि कामनायां पुण्यपापात्मकं कर्म क्रियते । तेन च भोगप्रदानायेदं शरीरमारभ्यत इति परंपरया मनसः शरीरनिष्पादकत्वम् । तं शरीरात्मकं रथमपश्यन्नजानन् । ' लक्षणहेत्वोः ' (पा. सू. ३.२.१२६) इति हेतौ शत्रुप्रत्ययः । मत्स्वरूपापरिज्ञानाद्धेतोरधितिष्ठसि । भोगायतनत्वेन स्वीकरोषि ॥

यं कुमारं प्रावर्तयो रथं विप्रैर्भ्यस्परि ।

तं सामानु प्रावर्ततु समितो नाव्याहितम् ॥ ४ ॥

यम् । कुमार । प्र । अवर्तयः । रथम् । विप्रैर्भ्यः । परि ।

तम् । साम । अनु । प्र । अवर्तत । सम् । इतः । नावि । आऽहितम् ॥ ४ ॥

हे कुमार नचिकेतः यं पूर्वोक्तमधिष्ठितं रथं प्रावर्तयः मत्समीपं प्रत्यगमयः विप्रैर्भ्यः मेधाविभ्यः परि उपरि भूलोके वर्तमानानां मेधाविनां बान्धवानामुपरिष्ठात् । अन्तरिक्ष इत्यर्थः । ' पञ्चम्याः परावध्यर्थे ' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । तं रथं साम पित्रा कृतं सान्त्वनं यमसमीपं गत्वा एवमेव त्वया वक्तव्यमिति प्रत्यागमनकारणमुपायोपदेशान्^९ अनु प्रावर्तत । इतः अस्मा-ल्लोकादन्वगच्छत् । कथंभूतम् । नावि नौवत्तरणसाधनायां बुद्धौ सम् आहितं सम्यग्भूतम् । यद्वा ।

१. त-४.५-जानन्नर्ह । २. ग-त-२.३.६.७.८-म-आप्तुमैच्छं । ३. त-४.५-प्रचोदयति । ४. त-म- ' तमेकैषं ' नास्ति । ५. त-१.२.३.६.७.८-म-१.२.४.८-कृत्वा वा । ६. त-म-कर्तव्यविभाग^० । ७. त-म-जन्त्यते । ८. त-म- ' कर्म शरीरात्मकं ' नास्ति ।

हे कुमार ऋषे यं शरीरात्मकं रथमधिष्ठितं प्रावर्तयः संसारे प्रवर्तितवानसि मेधाविनां मध्ये तं रथमनु साम । उपलक्षणेन तत् । ऋक्सामादिषाध्यं स्तोत्रं नावि नौवत्तारयिष्यां वाचि वेदास्मिकायां समाहितं सम्यक्प्रतिपाद्यत्वेन हितं कर्म च इतः अस्माह्लोकात्^१ प्रावर्तत प्रवृत्तमभूत् । इत्थमात्मस्वरूपापरि-
ज्ञानेन शरीरबन्धनं तेन^२ कर्तव्यं व्यवहारजातं चोक्तम् । अथ तु सत्यज्ञानादिस्वरूपमकर्तारं परमा-
त्मानं यदि स्वात्मतया साक्षात्करोति तदोक्तं^३ न संभवतीत्यभिप्रायः ॥

कः कुमारमजनयद्रथं को निर्वर्तयत् ।

कः स्वित्तद्वय नो ब्रूयादनुदेयी यथाभवत् ॥ ५ ॥

कः । कुमारम् । अजनयत् । रथम् । कः । निः । अवर्तयत् ।

कः । स्वित् । तत् । अद्य । नः । ब्रूयात् । अनुदेयी । यथा । अभवत् ॥ ५ ॥

१कः पुरुषः इमं १कुमारमजनयत् । अधिक्षेपे किंशब्दः । ईदृशं^४ बालं यमसमीपं ग्रहिण्वन्
कथं पिता समीचीनः स्यात् । तत्तावदास्ताम् । १कः वा पुरुषोऽस्य बालस्य यमसमीपं प्रतिगमनाय
तं १रथं १निर्वर्तयत् निर्वर्तितवान्^५ । सोऽपि मूर्ख इत्यर्थः । १यथा येन प्रकारेणार्थं कुमारः १अनु-
देयी अनुदातव्यः १अभवत् भवति १तत् तदनुगुणं वचनमुपायकथनम् १अद्य अस्मिन् काले १नः
अस्माकं १कः १स्वित् को नाम १ब्रूयात् अभिदध्यात् । प्रथमं यमसमीपं गत्वा पश्चात् ततो निर्गम-
नोपायं ब्रुवन्नपि न प्राज्ञ इत्यर्थः । अथवा । कुमाराख्य ऋषिरात्मनः सार्वभौम्यमवगाच्छन् स्वव्यति-
रिक्तस्यान्यस्यासंभवं किंशब्देनाक्षेपवाचिना दर्शयति । कुमारं मां कः पिताजनयत् । न कोऽपि । ‘ अजो
नित्यः शाश्वतः ’ (क. उ. २.१८) इति श्रुत्युक्तरूपोऽहं भवामि । कश्च शरीरात्मकं रथं निर्वर्तयत्
निर्वर्तयति । मध्यतिरिक्तस्य निर्वर्तयितुरभावात् तथा निर्वर्त्यस्यान्यस्यासंभवाच्च । अद्य अस्मिन्
काले सार्वभौम्यानुभवदशायां तं तं प्रकारं कः स्वित् को नाम नोऽस्माकं ब्रूयात् यथा येन प्रकारेण
अनुदेयी अनुदातव्या मध्यतिरिक्तान्यपदार्थसत्ता अभवत् भवति । स प्रकारोऽपि दुर्वचन इत्यर्थः ॥

यथाभवदनुदेयी ततो अग्रमजायत ।

पुरस्ताद्बुध्न आततः पश्चान्निरयणं कृतम् ॥ ६ ॥

यथा । अभवत् । अनुदेयी । ततः । अग्रम् । अजायत ।

पुरस्तात् । बुध्नः । आततः । पश्चात् । निः । अयनम् । कृतम् ॥ ६ ॥

१अनुदेयी अनुदातव्यः १यथा येन प्रकारेण पितरमनुलक्ष्य अयं कुमारो यमेन दत्तः १अभवत्
भवति तथा १ततः तस्माद्वाजश्रवसात् पितुः १अग्रं यमसमीपं गच्छेति वचनस्याग्रतो वर्तमानं नचिके-
तसा यमेन सह वदितव्यं ‘ तं वै प्रवसन्तं गन्तासीति होवाच ’ (तै. ब्रा. ३.११.८.२) इत्यादिकं
ब्राह्मणान्तरोक्तम् १अजायत प्रादुरभवत् । पितोपदिष्टवानित्यर्थः । १पुरस्तात् ततः पूर्वं १बुध्नः
उक्तस्याग्रस्य मूलभूतं यमस्य गृहं प्रतिगच्छ इति वचनम् १आततः अतिविस्तृतमासीत् । अतः तद-
क्षयपरिहारमिति १पश्चात् क्रोधं परित्यज्य १निरयणं तस्माद्यमाभिर्गमनोपायं १कृतं पित्राचरितम् ।
यद्वा । अनुदेयी आत्मानमनु दातव्यात्मस्वरूपव्यतिरिक्तान्यपदार्थसत्ता यथाभवत् भवति तदनुगुणं

१. ग-त-भ-अस्मिन् लोके । २. त-भ-च तेन । ३. ग त १.२.३.५.६.७.८-भ-तस्योक्तं; त ४-
तदस्योक्तं । ४. त-भ-कोदृशं । ५. त-भ-निर्वर्तितवान् ।

ततस्तस्मान्मायाविशिष्टादात्मनोऽग्रं स्रष्टव्यस्य विकारजातस्याद्यं मनस्तत्त्वं सिसृक्षाकारणमजायत उदपद्यत । पुरस्तात् सृष्टेः प्रागवस्थायां बुध्नो मूलमव्याकृतं मायात्मकं कारणमेवाततः । आ समन्तात् तत् विस्तृतमासीत् । पश्चात्तमस उत्पत्त्यनन्तरं निरयणं तद्वानां कार्याणां तस्मात् कारणाभिर्गमनं वटपटादिभेदेन स्वरूपालम्भनं^१ कृतम् । ब्रह्मणा निर्मितम् । तथा मृद्विकारो घटादिर्भूदोऽन्यो न भवति । आदित्यानुग्रहात् ब्रह्मभात्रं प्राप्तस्य मम विकारः प्रपञ्चो मदन्यो न भवतीति व्यतिरिक्तस्य^२ पित्रादेराक्षेपः पूर्वोक्तः समर्थितः ॥

इदं यमस्य सार्दनं देवमानं यदुच्यते ।

इयमस्य धम्यते नाळीर्यं गीर्भिः परिष्कृतः ॥ ७ ॥

इदम् । यमस्य । सर्दनम् । देवऽमानम् । यत् । उच्यते ।

इयम् । अस्य । धम्यते । नाळीः । अयम् । गीऽभिः । परिऽकृतः ॥ ७ ॥

१ इदं यमस्य नियन्तुरादित्यस्य वैवस्वतस्य वा १ सदनं स्थानम् । छान्दसः सांहितिको दीर्घः । १ यत् सदनं १ देवमानं देवैर्निर्मितमिति १ उच्यते सर्वत्र अभिधीयते । यद्वा । देवानां रश्मिनां निर्माण-साधनमिति गीयते । १ अस्य यमस्य प्रीणनाय १ इयं १ नाळीः वाद्यविशेषो^३ वेणुः १ धम्यते वाद्यते । यद्वा । नाळीति वाङ्नाम । इयं स्तुतिरूपा वागस्य प्रीणनाय धम्यते उच्चार्यते । एवं सति १ अयं यमः १ गीर्भिः स्तुतिभिः १ परिष्कृतः अलंकृतोऽभूत् । 'संपर्युपेभ्यः' इति सुडागमः । 'परिनिविभ्यः' इति षत्वम् । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ २३ ॥

'केशी' इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तमग्निसूर्यवायुदेवताकम्^४ । वातरशनपुत्रा जूतिवातजूतिप्रभृतयः प्रत्यृचं क्रमेणर्षयः । तथा चानुक्रान्तं—'केशी मुनयो वातरशना जूतिर्वातजूतिर्विप्रजूतिर्वृषाणकः करिर्कत एतश्च ऋष्यशृङ्गश्चैकर्चाः कैशिनम्' इति । गतो विनियोगः ॥

केश्यग्निं केशी विषं केशी बिभर्ति रोदसी ।

केशी विश्वं स्वर्दृशे केशीदं ज्योतिरुच्यते ॥ १ ॥

केशी । अग्निम् । केशी । विषम् । केशी । बिभर्ति । रोदसी इति ।

केशी । विश्वम् । स्वः । दृशे । केशी । इदम् । ज्योतिः । उच्यते ॥ १ ॥

केशाः केशस्थानीया रश्मयः । तद्वन्तः केशिनोऽग्निर्वायुः सूर्यश्च । एते त्रयः स्तुयन्ते । १ केशी रश्मिर्भिर्युक्तः प्रकाशमानो वा सूर्यः १ अग्निं १ बिभर्ति । हविर्भिः पोषयति धारयति वा । कालविशेषे दृशेः पोषणां होमः । स च कालविशेषः सूर्यगत्यधीन इति सूर्य एव बिभर्तीत्युच्यते । तथा १ विषम् । उदकनामैतत् । उदकं रश्मिर्भिर्यमसमय आहृतमयमेव १ केशी बिभर्ति विसृष्टम् । तथा १ रोदसी द्यावापृथिव्यौ अपि अयमेव बिभर्ति । अपि च १ विश्वं व्याप्तं १ स्वः सर्वं जगत् १ दृशे दर्शनाय अयमेव १ केशी करोति । प्रकाशयतीत्यर्थः । इत्थं महानुभावः केशी को नामेत्यत आह । १ इदं दृश्यमानं मण्डलस्थं यत् १ ज्योतिः १ इदम् एव १ केशी इति १ उच्यते । नान्य इत्यर्थः ॥

मुनयो वातरशनाः पिशङ्गा वसते मला ।

वातस्यानु ध्राजिं यन्ति यद्वासो अविक्षत ॥ २ ॥

१. त-भ-रूपलंभनं । २. ग-मद्यतिरिक्तस्य । ३. त-भ-विद्याविशेषो । ४. त-४.५-सूक्तमनुष्टुभमग्निः ।

मुनयः । वातऽरशनाः । पिशङ्गा । वसते । मर्ता ।
वातस्य । अनु । भ्राजिम् । युन्ति । यत् । देवासः । अविक्षत ॥ २ ॥

वातरशनाः वातरशनस्य पुत्राः । मुनयः अतीन्द्रियार्थदर्शिनो जूतिवातजूतिप्रभृतयः । पिशङ्गा पिशङ्गानि कपिलवर्णानि । मला मलिनानि वल्कलरूपाणि वासांसि । वसते आच्छादयन्ति । 'वस आच्छादने' । आदादिकः । ईदृशास्ते । यत् यदा । देवासः देवाः तपसो महिम्ना दीप्यमानाः सन्तः । अविक्षत देवतास्वरूपं प्राविशन् । विशेर्लुङि शल इगुपधादनिटः कसः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । तदा ते । वातस्य वायोः । भ्राजि गतिम् । अनु । यन्ति अनुगच्छन्ति । प्राणोपासनया प्राणरूपिणो वायुभावं प्रपन्ना इत्यर्थः ॥

उन्मदिता मौनैयेन वाताँ आ तस्थिमा वयम् ।

शरीरेऽस्माकं यूयं मर्ताँसो अभि पश्यथ ॥ ३ ॥

उत्तुमदिताः । मौनैयेन । वातान् । आ । तस्थिम् । वयम् ।
शरीरा । इत् । अस्माकम् । यूयम् । मर्ताँसः । अभि । पश्यथ ॥ ३ ॥

मौनैयेन मुनिभावेन लौकिकसर्वव्यवहारविसर्जनेन^१ । उन्मदिताः उन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्तः । यद्वा । उत्कृष्टं मदं हृषं प्राप्ताः । वयं । वातान् वायूनस्माभिरुपास्यमानान् । आ । तस्थिम आस्थितवन्तः । हे । मर्ताँसः मनुष्याः । अस्माकं । शरीरेन् शरीराण्येव । यूयं केवलम् । अभि । पश्यथ । नास्मान्^२ । यतो वयं नीरूपेण वायुना सायुज्यं प्राप्ताः ॥

अन्तरिक्षेण पतति विश्वा रूपावचाकशत् ।

मुनिर्देवस्य देवस्य सौकृत्याय सखा हितः ॥ ४ ॥

अन्तरिक्षेण । पतति । विश्वा । रूपा । अवचाकशत् ।
मुनिः । देवस्य । देवस्य । सौकृत्याय । सखा । हितः ॥ ४ ॥

मुनिः अस्यचो द्रष्टा वृषाणक ऋषिर्वातरूपतां सूर्यात्मतां वा तत्तदुपासनया प्राप्तः सन् । अन्तरिक्षेण आकाशेन । पतति गच्छति । किं कुर्वन् । विश्वा विश्वानि सर्वाणि रूपाणि रूप्यमाणानि पदार्थजातानि । अवचाकशत् अभिपश्यन् स्वतेजसा दर्शयन् । तथा । देवस्य देवस्य । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विवचनम् । 'अनुदात्तं च' इति परस्यान्नेदितस्यानुदात्तत्वम् । सर्वस्यापि देवस्य । सखा सखिभूतः अत एव । सौकृत्याय । सुष्ठु देवानुद्दिश्य क्रियमाणं यागात्मकं कर्म सुकृतम् । तस्य भावाय सम्यगनुष्ठापनाय । हितः निहितः स्थापितो भवति ॥

वातस्याश्चो वायोः सखार्थो देवेषितो मुनिः ।

उभौ समुद्रावा क्षेति यश्च पूर्वं उतापरः ॥ ५ ॥

वातस्य । अश्चः । वायोः । सखा । अथो इति । देवऽङ्घ्रितः । मुनिः ।
उभौ । समुद्रौ । आ । क्षेति । यः । च । पूर्वं । उत । अपरः ॥ ५ ॥

व॒वातस्य वा॒योर्गतिरिव॑ व॒अश्वः व्यासः । यद्वा । वा॒योः अ॒शिता भोक्ता । वा॒युरेव॑ तस्याहार
इत्यर्थः । अत एव व॒वायोः व॒सखा मित्रभूतः॑ व॒अथो अपि च॑ व॒देवे॒षितः दे॒वेन द्योत॑मानेन वा॒युना
सूर्येण वा इषितः प्राप्तः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईदृशो व॒मुनिः करि॑कृताख्य
ऋषिरुक्तप्रकारेण वा॒युरूपः सूर्य॑रूपो वा सन् व॒उभौ व॒समुद्रौ उद॑घ्री व॒आ व॒क्षेति॑ अभिगच्छति ।
'क्षि निवासगायोः' । छान्दसो विकरणस्य लुक् । कौ तौ समुद्रौ । व॒यश्च॑ व॒पूर्वः समुद्रः । उत॑शब्द-
श्रार्थे । यश्च॑ व॒अपरः समुद्रः ॥

अप्सरसां गन्धर्वाणां मृगाणां चरणे चरन् ।

केशी केतस्य विद्वान्सखा स्वादुर्मदिन्तमः ॥ ६ ॥

अप्सरसाम् । गन्धर्वाणाम् । मृगाणाम् । चरणे । चरन् ।

केशी । केतस्य । विद्वान् । सखा । स्वादुः । मदिन्तमः ॥ ६ ॥

व॒अप्सरसां दे॒वस्त्रीणां॑ व॒गन्धर्वाणां॑ व॒चरणे॑ संचारभूते दिव्यन्तरिक्षे च तथा व॒मृगाणां॑ सिंहा-
दीनां संचारस्थले पृथिव्यां व॒चरन् व्याप्य॑ संचरन् व॒केशी अ॒ग्निर्वायुः॑ सूर्यो वा व॒केतस्य॑ ज्ञातव्यस्य
सर्वस्यार्जजितस्य व॒विद्वान् यद्वा॑ ज्ञातव्यस्यास्यर्षैरेतशस्य व॒सखा विद्वान् अविशेषात् सर्वं जानन्
व॒स्वादुः स्वाद॑यिता रसयिता सर्वस्य रसस्योत्पादकः अत एव व॒मदिन्तमः॑ सादयितुमो भवति ।
'नादस्य' इति जुडागमः ॥

वायुरस्मा उपामन्थतिपिनष्टि स्मा कुनन्मा ।

केशी विषस्य पात्रेण यद्रुद्रेणापिबत्सह ॥ ७ ॥

वायुः । अस्मै । उप । अमन्थत् । पिनष्टि । स्म । कुनन्मा ।

केशी । विषस्य । पात्रेण । यत् । रुद्रेण । अपिबत् । सह ॥ ७ ॥

व॒केशी रश्मि॑भिर्युक्तः सूर्यः व॒रुद्रेण॑ रुद्रपुत्रेण मरुद्गणेन । यद्वा । 'रुद्रो वा एष यदग्निः'
(तै. सं. ५.४.३.१) इति श्रवणाद्गुदो वैद्युताग्निः । तेन व॒सह वर्त॑मानो व॒विषस्य॑ उदकनामेतत् ।
'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । विषमुदकं व॒पात्रेण॑ पानसाधनेन
रश्मिजालेन व॒यत् यदा॑ व॒अपिबत्॑ पिबति तदा व॒अस्मै केशि॑ने व॒वायुः व॒उपामन्थत्॑ । भूगतं सर्वं
रसमुपमम्राति । यद्वा । यदापिबत् पीतवान् भवति तदा सूर्यमण्डले घनीभूतमस्य तदुदकं वायुरुप-
मम्राति । मन्थनेन वैद्युताग्निनालोडयति । तथा व॒कुनन्मा॑ कुत्सितमपि भृशं नमथित्री स्वयं नमथितु-
मशक्या स्वतन्त्रा माध्यमिका वाक् व॒पिनष्टि॑ व॒स्म । यथाधस्तात् स्रवति तथा चूर्णीकरोति । स्मेति
प्रसिद्धौ । कुपूर्वात्तमयतेः पचाद्यचि 'यङोऽचि च' इति यङो लुक् । थाथादिनोत्तरपदान्तो-
दात्तत्वम् ॥ ॥ २४ ॥

'उत देवाः' इति सप्तचं नवमं सूक्तमानुष्टुभं वैश्वदेवं भरद्वाजकश्यपगोतमात्रिविश्वामित्र-
जमदग्निवसिष्ठा इति क्रमेण प्रत्युचमृषयः । तथा चानुक्रान्तम्—'उत देवाः सप्तयं एकवां वैश्व-
देवम्' इति । गतो विनियोगः ॥

उत देवा अवहितं देवा उच्यथा पुनः । उतागश्चक्रुषं देवा देवा जीवयथा पुनः ॥ १॥

उत । देवाः । अवहितम् । देवाः । उत । नयथ । पुनरिति । उत । आगः ।

चक्रुर्षम् । देवाः । देवाः । जीवयथ । पुनरिति ॥ १ ॥

१ उत^१ अपि च हे देवाः अवहितम् उच्चयथ^१ । उत अपि च हे देवाः आगः अपराधं चक्रुषं कृतवन्तं मां तस्मादागसो रक्षत । हे देवाः रक्षित्वा च पुनः पश्चात् जीवयथ चिरजीविनं कुरुत ॥

द्वाविमौ वातौ वात आ सिन्धोरा परावतः ।

३१३७४ = ०२०११

दक्षं ते अन्य आ वातु परान्यो वातु यद्रपः ॥ २ ॥

द्वौ । इमौ । वातौ । वातः । आ । सिन्धोः । आ । परावतः ।

दक्षम् । ते । अन्यः । आ । वातु । परा । अन्यः । वातु । यत् । रपः ॥ २ ॥

१ इमौ दृश्यमानौ द्वौ वातौ पुरोवातः पश्चाद्वातश्च आ सिन्धोः आ समुद्रात् । मर्यादाभा-
माकारः । यद्वा आ परावतः समुद्रादपि यो दूरदेशः तं देशमवधीकृत्य वातः गच्छतः । 'वा
गतिगन्धनयोः' । आदादिकः । तयोर्वातयोः अन्यः एको हे स्तोतः ते तव दक्षं बलम् आ
वातु आगमयतु । अन्यः च त्वदीयं यद्रपः पापं तत् परा वातु परागमयतु ॥

आ वात वाहि भेषजं वि वात वाहि यद्रपः ।

त्वं हि विश्वभेषजो देवानां दूत ईर्यसे ॥ ३ ॥

आ । वात । वाहि । भेषजम् । वि । वात । वाहि । यत् । रपः ।

त्वंम् । हि । विश्वभेषजः । देवानाम् । दूतः । ईर्यसे ॥ ३ ॥

हे वात भेषजं सुखं इत्याद्युपशमनमौषधं वा आ वाहि आगमय । हे वात यद्रपः
अस्मदीयं पापं तत् वि वाहि विगमय । अस्मत्तो विश्लेषय । त्वं हि खलु देवानां दूतः
विश्वभेषजः । विश्वानि भेषजानि यस्मिन् । 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ।
ईदृशश्च सन् ईर्यसे सततं गच्छसि ॥ 'ईङ् गतौ' । दैवादिकः । इयनो निष्वात् 'मिनित्यादिनिमित्यम्'
इत्याद्युदात्तत्वम् । 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः ॥

आ त्वागमं शंतातिभिरथो अरिष्टतातिभिः ।

दक्षं ते भद्रमार्भं परा यक्ष्मं सुवामि ते ॥ ४ ॥

आ । त्वा । अगमम् । शंतातिभिः । अथो इति । अरिष्टतातिभिः ।

दक्षम् । ते । भद्रम् । आ । अमार्भम् । परा । यक्ष्मम् । सुवामि । ते ॥ ४ ॥

१. ग-उतापि च हे देवाः अवहितमधोनिहितं पुनश्चोच्चयथ दारिद्र्यपीडितमात्र्यं कुरुथ; त१.३.४.
५.९.८- 'उत ... उच्चयथ' नास्ति; त७-उतापि च हे देवा यूयं अवहितं दारिद्र्येणाधः पातितं मां
पश्यतेति शेषः । हे देवाः मां दृष्ट्वा पुनः पश्चात् उच्चयथ उद्धरत उत्कृष्टं स्थानं प्रापयतेत्यर्थः; भ-उतापि
च हे देवा अवहितं ।

हे स्तोतः । व॒त्वा त्वां व॒शंता॑तिभिः सु॒खकरैः । अथो॑ अपि च । अ॒रि॒ष्टता॑तिभिः । अहिं॑साकरैश्च
रक्ष॒णैः । अ॒वा । अ॒गम॑म् । आ॒गत॑वानस्मि । ‘शिव॑शमरिष्टस्य करे’ (पा. सू. ४. ४. १४३)
इत्यु॒भयत्र॑ तातिलप्रत्ययः । ‘लिति’ इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । अपि च । अ॒भद्रं॑ क॒रुया॑णं । अ॒ते
तव॑ । अ॒दक्षं॑ बलम् । अ॒वाभा॑रम् । आ॒हार्षं॑ वा॒युस॑काशादानैषम् । तथा । अ॒ते तव॑ । अ॒यक्ष्मं॑ रोगं च । अ॒परा
अ॒मुवा॑मि विनाशायामि ॥

त्राय॑न्तामिह दे॒वास्त्राय॑तां म॒रुतां॑ ग॒णः ।

त्राय॑न्तां विश्वा॑ भू॒तानि॑ यथा॒यम॑र॒पा अ॑सत् ॥ ५ ॥

त्राय॑न्ताम् । इह । दे॒वाः । त्राय॑ताम् । म॒रुता॑म् । ग॒णः ।

त्राय॑न्ताम् । विश्वा॑ । भू॒तानि॑ । यथा॑ । अ॒यम् । अ॒रपाः॑ । अ॒सत् ॥ ५ ॥

अ॒इह॑ अस्मिन् देशे सर्वे । दे॒वाः । त्राय॑न्ताम् । अस्मान् । पालयन्ताम् । तथा । म॒रुतां॑ ग॒णः
संघः॑ स । त्राय॑ताम् । विश्वा॑ विश्वानि सर्वाण्यन्यानि च । भू॒तानि॑ भूतजातानि । त्राय॑न्ताम्
अस्मान् रक्षन्तु । यथा॒यम् । अस्मदीयः शरीरादिः । अ॒रपाः । अ॒सत् । पाप॑रहितो भवति तथेत्यर्थः ।
रप इति पापनाम । नञा बहुव्रीहौ ‘नञ्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अस्तेर्लङ्घ्यडागमः ।
‘यावद्यथाभ्याम्’ (पा. सू. ८. १. ३६) इति निघाताभावः ॥

आप॑ इद्वा उ॒ मे॒षजी॑रापो॒ अमी॑व॒चात॑नीः ।

आपः॑ सर्व॑स्य मे॒षजी॑स्तास्ते कृ॒ण्वन्तु॑ मे॒षज॑म् ॥ ६ ॥

आपः॑ । इत् । वै । ऊँ इति । मे॒षजीः॑ । आपः॑ । अमी॑व॒चात॑नीः ।

आपः॑ । सर्व॑स्य । मे॒षजीः॑ । ताः । ते । कृ॒ण्वन्तु॑ । मे॒षज॑म् ॥ ६ ॥

आप॑ । अ॒इद्वै॑ आप॑ एव खलु । मे॒षजीः॑ मे॒षज॑भूताः । स्नानपानादिना सुखहेतवः । यद्वा ।
ओषधिरूपेण परिणता रोगोपशमनहेतवो भवन्ति । ‘केवलमामकं’ (पा. सू. ४. १. ३०)
इत्यादिना मे॒षज॑शब्दात् ङीप् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वम् । जसि ‘वा लन्दसि’ इति
पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । यत एवमतः कारणात् । आपः॑ । अमी॑व॒चात॑नीः । अमी॑व॒चात॑न्यः रोगाणां नाश-
यित्वो भवन्ति । चात॑यतिर्वधकर्मा । किंच । आपः॑ । सर्व॑स्य प्राणिजातस्य । मे॒षजीः॑ मे॒षज॑भूता
भवन्ति न कतिपयस्य । ताः । तथाविधा आपः॑ । ते तव । मे॒षजं॑ । कृ॒ण्वन्तु॑ कुर्वन्तु ॥

हस्ता॑भ्यां दश॑शाखाभ्यां जिह्वा॑ वाचः॒ पुरो॑गवी ।

अना॑मयित्नुभ्यां त्वा॒ ताभ्यां॑ त्वोप॑ स्पृशामसि ॥ ७ ॥

हस्ता॑भ्याम् । दश॑शाखाभ्याम् । जिह्वा॑ । वाचः॑ । पुरः॑ । अ॒गवी॑ ।

अना॑मयित्नुभ्याम् । त्वा॑ । ताभ्याम् । त्वा॑ । उप॑ । स्पृशाम॑सि ॥ ७ ॥

अ॒दश॑शाखाभ्यां दशाङ्गुल्यः शाखाभूता ययोः तादृशाभ्यां प्रजापतेः । अ॒हस्ता॑भ्यां सूज्यमाना ।
अ॒जिह्वा॑ रसना । वाचः॑ शब्दस्य । पुरो॑गवी पुरतो गन्त्री जाता । यत्र यत्र शब्दस्तेत्र सर्वत्र तस्य

शब्दस्योच्चारणाय पुरतो व्याघ्रियत इत्यर्थः । 'अनामयितुभ्यां' मन्मगाराभ्यहेतुभ्यां 'ताभ्यां' हस्ताभ्यां हे स्तोतः 'एत्वा त्वाम्' 'उप' 'स्पृशामसि उपस्पृशामः । इदन्तो समिः । 'एत्वा' इति पुनरुक्तिः पादपूरणार्था ॥ २५ ॥

'तव त्ये' इति षडृचं दशमं मूक्तमुत्सृज्यः पुत्रस्याङ्गाख्यस्यापि जागतमैन्द्रम् । तथा चानु-
क्रान्तं—'तव त्ये षडङ्ग औरवो जागतम्' इति । गतो विनियोगः ॥

तव त्ये इन्द्र सख्येषु वह्नयः क्रतुं मन्वाना व्यदर्दिरुलम् ।

यत्रा दशस्यन्नुपसो रिणन्नपः कुत्साय मन्मन्त्रश्च दंसयः ॥ १ ॥

तव । त्ये । इन्द्र । सख्येषु । वह्नयः । क्रतुम् । मन्वानाः । वि । अदर्दिरुः । उलम् ।

यत्र । दशस्यन् । उपसः । रिणन् । अपः । कुत्साय । मन्मन् । अह्यः । च । दंसयः ॥ १ ॥

हे इन्द्र तव सख्येषु सखित्वेपु सख्यु सख्ये ते प्रसिद्धाः वह्नयः बोढारो हविषां स्तुतीनां वा अत एव क्रतुं यज्ञं मन्वानाः अवबुध्यमानाः अङ्गिरसः वलं गवामपहर्तारमेतत्संज्ञकमसुरं व्यदर्दिहः अत्यर्थं व्यदारयन् । 'दृ विदारणे' । अस्मात् यद्भुगन्तात् लुङि 'सिजभ्यस्त' इति भेजुः । 'जुसि च' इति गुणः । व्यत्ययेनेत्वम् । अपि च यत्र यस्मिन् काले मन्मन् मन्मनि स्तोत्रे सति कुत्साय महर्षये उपसः उपःकालान् वृत्रेणावृत्त्वात् पूर्वमसत्प्रायास्तदपनोदनेन दशस्यन् प्रयच्छन् तथा अपः वृत्रेणावृतान्युदकानि च रिणन् तस्मान्निर्गमयन् वर्तसे । 'री गतिरेषणयोः' । क्रैयादिकः । एवादीनां ह्रस्वत्वम् । तदानीम् अह्यः अहर्वृत्रस्य च दंसयः कर्माणि वितथान्यासन्नित्यर्थः ॥

अवासुजः प्रस्वः श्रद्धयो गिरीनुदाज उस्त्रा अपिबो मधु प्रियम् ।

अवर्धयो वनिनो अस्य दंससा शुशोच सूर्यं क्रतुजातया गिरा ॥ २ ॥

अव । असुजः । प्रस्वः । श्रद्धयः । गिरीन् । उत् । आजः । उस्त्राः । अपिबः । मधु । प्रियम् ।

अवर्धयः । वनिनः । अस्य । दंससा । शुशोच । सूर्यः । क्रतुजातया । गिरा ॥ २ ॥

हे इन्द्र प्रस्वः । प्रसूतिर्जन्म । तद्धेतुभूता अपः अवासुजः । आवरकान्मेघादधः पातित-
वानसि । तथा गिरीन् पर्वतान् वलेन गोमतो बिलस्य पिधानाय निहितान् श्रद्धयः अगमयः ।
अभैत्सीरित्यर्थः । 'श्रुचि गर्ता' । अस्मात्पण्यन्ताल्लङि 'बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि' इत्यङ्गभावः ।
'समानवाक्ये' निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः (पा. सू. ८. १. १८. ५) इति वचनात् पूर्व-
पदस्यासमानवाक्यगतत्वेनास्य 'तिङ्ङतिङः' इति निघाताभावः । तथा वलासुरेण बिले निहिता
उस्त्राः गाः पर्वतभेदनानन्तरम् उदाजः उदगमयः । ततः पयोदध्याज्यादिकं प्रियम् अनुकूलं
मधु मधुरं हविः अपिबः पीतवानसि । यद्वा । श्रयणसाधनासु तासु गोष्वागतासु यजमानैः
प्रियममर्षिं मधु सोमाम्भकमपिबः पिबसि । तथा वनिनः वनसंबद्धान् वृक्षान् । यद्वा । वनमित्यु-
दकनाम । तथुक्तान् समुद्रान् । अवर्धयः वृष्टिप्रदानेन वर्धयसि । क्रतुजातया । क्रतुं यज्ञम् । तदर्थं
जातं जन्म यस्याः तथा गिरा वेदात्मिकया वाचा स्तूयमानस्य अस्य इन्द्रस्य दंससा कर्मणा

१. म२-अनामयितुभ्यां अनामयहेतुभ्यां । २. त१.२.३.६.७.८-म१.४.७.८-समानवाक्ये

... निघाताभावः' नास्ति ।

आवृण्वतो वृत्रादेरपि नोदनात्मकेन ऽसूर्यः ऽशुशोच नभसि प्रदिदीपे । यद्वा । क्रतुजातया गिरिति सूर्यस्यैव विशेषणम् । त्रयीरूपया वाचा प्रदीप्यते इत्यर्थः । 'ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते' (तै. ब्रा. ३. १२. ९. १) इत्यादिकं तैत्तिरीयकमन्त्रानुसंधेयम् ॥ शुशोचेत्यस्य पदात्परस्वेऽपि पादा-
दित्वादादादाविति पयुंदासस्यानुवृत्तेर्निघाताभावः ॥

वि सूर्यो मध्ये अमुचद्रथं दिवो विददासाय प्रतिमानमार्थः ।

दृढहानि पिप्रोरसुरस्य मायिन इन्द्रो व्यास्यच्चकृवाँ ऋजिश्चना ॥ ३ ॥

वि । सूर्यः । मध्ये । अमुचत् । रथम् । दिवः । विदत् । दासाय । प्रतिमानम् । आर्थः ।
दृढहानि । पिप्रोः । असुरस्य । मायिनः । इन्द्रः । वि । आस्यत् । चकृस्वान् । ऋजिश्चना ॥ ३ ॥

ऽदिवः शुलोकस्य ऽमध्ये ऽसूर्यः ऽआदित्यः ऽरथं प्रस्थानाय ऽवि ऽअमुचत् विमुक्तवान् ।
मुचेल्लिङ्गं लुदिच्चात् चलेरङादेशः । कदिति चेत् उच्यते । यदा ऽआर्थः अभिज्ञः इन्द्रः ऽदासाय उप-
क्षपयित्रे वृत्रादये ऽप्रतिमानं प्रतिकृतिं प्रतीकारं ऽविदत् वेत्ति जानाति । अलभत वा । अपि च
ऽमायिनः मायाविनः ॥ मायाशब्दस्य ब्रीह्यादिषु पाठात् 'ब्रीह्यादिभ्यश्च' इतीनिप्रत्ययः ॥ ऽपिप्रोः
पुतन्नासः ऽअसुरस्य दृढहानि दृढानि स्थिराणि पुराणि बलानि वा ऽऋजिश्चना राजर्षिणा ऽचक्रवान्
सस्यं कुर्वन् ऽइन्द्रः ऽव्यास्यत् व्यक्षिपत् । विविधमाक्षिप्तवान् । व्यनीनशदित्यर्थः । 'असु क्षेपणे' ॥

अनाघृष्टानि धृषितो व्यास्यन्निर्धोरदैवाँ अमृणदयास्यः ।

मासेव सूर्यो वसु पुय्यमा ददे गृणानः शत्रूरशृणाद्विरुक्मता ॥ ४ ॥

अनाघृष्टानि । धृषितः । वि । आस्यत् । निऽधीन् । अदेवान् । अमृणत् । अयास्यः ।
मासाऽदेव । सूर्यः । वसु । पुय्यम् । आ । ददे । गृणानः । शत्रून् । अशृणात् । विरुक्मता ॥ ४ ॥

ऽधृषितः शत्रूणां धर्षयिता प्रगल्भ इन्द्रः ऽअनाघृष्टानि इतः पूर्वं शत्रुभिरघृष्टानि अबाधिता-
न्यसुरबलानि ऽव्यास्यत् व्याक्षिप्तवान् । तथा ऽअयास्यः अयासनीयश्चालयितुमशक्यः । यद्वा ।
अयास्योऽङ्गिराः । स्तोतृवाचिना शब्देन स्तुत्यो लक्ष्यते । अयास्येनर्षिणा स्तुत्य इन्द्रः ऽनिधीन्
अपुनैर्निहितान् धनसमूहान् । यद्वा । निघातृञ्जितरां बलानां धारयितृन् ऽअदेवान् देवविरोधिनोऽ-
सुरान् ऽअमृणत् अहिंसीत् । 'मृण हिंसायाम्' । तौदादिकः । अपि च ऽसूर्यः ऽमासेव मासेनेव ।
'पह्' इत्यादिना मासशब्दस्य मास्भावः । स यथा मासविशेषेण भौमान् रसानादौ तथा
ऽपुय्यम् असुराणां पुरि भवम् । 'भवे छन्दसि' इति यत् । 'हलि च' इति दीर्घस्य 'न भकुर्छु-
राम्' (पा. सू. ८. २. ७९) इति प्रतिषेधः । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । ईदृशं ऽवसु धनम्
ऽआ ऽददे आदत्ते स्म ॥ 'आङो दोऽनास्यविहरणे' इत्यात्मनेपदम् । तथा ऽगृणानः स्तोतृभिः
स्तूयमानः सन् ॥ व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ ऽशत्रून् शातयितृन्सुरान् ऽविरुक्मता विरोचमानेन
वज्रेण ऽअशृणात् अहिंसीत् ॥

अयुद्धसेनो विभ्वा विभिन्दता दाशदृत्रहा तुज्यानि तेजते ।

इन्द्रस्य वज्रादिभिर्देभिश्चयः प्राक्रामच्छुन्ध्यूरजहादुपा अनः ॥ ५ ॥

अयुद्धसेनः । विऽभ्वा । विऽभिन्दता । दाशत् । दृत्रहा । तुज्यानि । तेजते ।
इन्द्रस्य । वज्रात् । अबिभेत् । अभिऽश्चयः । प्र । अक्रामत् । शुन्ध्यः । अर्जहात् । उपाः । अनः ॥ ५ ॥

विविध्वा विभुना व्याप्तेन विभिन्दता विदारयता एवंविधेनापि परकीयबलेन व्युद्धसेनः
अप्रहृतसेनः । यद्वा । विभ्वा विभुन्यातो विभिन्दता शत्रुबलानि विदारयता वज्रेण । वृत्रहा वृत्रं
हतवान् एवंविध इन्द्रः वदाशत् दाशति । स्तोत्रम्यो धनं प्रयच्छति । 'दाशु दाने' । लेख्यडागमः ।
तथा तुज्यानि प्रेयाणि शत्रुबलानि वतेजते तनूकरोति अल्पीकरोति । 'तिज निशाने' । यद्वा । शत्रून्
प्रति प्रेयाण्यायुधानि तेजते निद्रयति तीक्ष्णीकरोति । ईदृशस्य इन्द्रस्य अभिश्रयः अभितो हिंसकान्
वज्रात् सर्वं शत्रुजातम् अबिभेत् भीतिं प्राप्नोत् । एवमसुरेस्विन्द्रेण निरस्तेषु शुन्ध्युः
शोधयितादित्यः प्राक्रामत् जगत्प्रकाशनाय गन्तुं प्रक्रान्तवान् । उधाः उधोदेवता च अनः
स्वकीयं शकटं रथम् अजहात् गन्तुं पर्ययजत् । 'ओहाक् त्यागे' ॥

एता त्या ते श्रुत्यानि केवला यदेक एकमकृणोरयज्ञम् ।

मासां विधानमदधा अधि दधि त्वया विभिन्नं भरति प्रधि पिता ॥ ६ ॥

एता । त्या । ते । श्रुत्यानि । केवला । यत् । एकः । एकम् । अकृणोः । अयज्ञम् ।

मासाम् । विऽधानम् । अदधाः । अधि । दधि । त्वया । विऽभिन्नम् । भरति । प्रऽधिम् । पिता ॥ ६ ॥

हे इन्द्र एता तानि एते तव त्वदीयानि वीर्यकर्माणि एता एतान्येव केवला केवलानि
श्रुत्यानि श्रोतव्यानि स्तुत्यर्हाणि^१ । नान्यदीयानि । कानि पुनस्तानि । एकः असहायस्वम्
एकं प्रधानभूतम् अयज्ञं यज्ञरहितमसुरम् अकृणोः अहिंसिरिति यत् एतदेकं कर्म ॥
'कृवि हिंसाकरणयोश्च' । अत्र हिंसाथः । इतिश्चाबुम् । 'धिन्विकृष्योरश्च' इत्युप्रत्ययोऽकारान्ता-
देशश्च । तस्य^२ लोपे^३ सति स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः ॥ तथा मासां मासानाम् ॥ 'पद्' ॥
इत्यादिना मासशब्दस्य मास्भावः । 'अडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदत्तत्वम् ॥ मासानां विधानं
विधातारं कर्तारं सूर्यम् अधि दधि तुलोक उपरि अदधाः अधारयः ॥ विद्वात् दधातेः 'कृत्य-
ल्युटो बहुलम्' इति कर्तरि ल्युट् ॥ इदमपरं कर्म । तथा पिता पालको तुलोकः विभिन्नं विदारितं
वृत्राद्विभक्तं प्रधि रथचक्रस्य पार्श्वम् । पार्श्वफलके प्रधी इत्युच्यते । ईदृशं सूर्यरथसंबन्धिनं प्रधिमन्यै-
धारयितुमशक्यं त्वया एव भरति धारयति । इदमपरं कर्म । एतत्प्रभृतीनि त्वया कृतानि कर्माणि
परेषामसाधारणानि सर्वदा स्तोतव्यानीत्यर्थः ॥ ॥ २६ ॥

'सूर्यरश्मिः' इति षड्चमेकादशं सूक्तं त्रैष्टुभम् । विश्वावसुनाम गन्धर्वं ऋषिः । स च पूर्वेण
तृचेन सवितारं स्तुतवान् उत्तरेण स्वात्मानम् । अतः प्रथमतृचस्य सविता देवता द्वितीयस्य गन्धर्वः ।
तथा चानुक्रान्तं— 'सूर्यरश्मिर्देवगन्धर्वो विश्वावसुरात्मानमस्तौ पूर्वार्धं सवितारम्' इति । गतो
विनियोगः ॥

सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात्सविता ज्योतिरुदया अजस्रम् ।

तस्य पुषा प्रसवे याति विद्वान्संपश्यन्विश्वा भुवनानि गोपाः ॥ १ ॥

सूर्यरश्मिः । हरिऽकेशः । पुरस्तात् । सविता । ज्योतिः । उद् । अयान् । अजस्रम् ।

तस्य । पुषा । प्रऽसवे । याति । विद्वान् । सम्ऽपश्यन् । विश्वा । भुवनानि । गोपाः ॥ १ ॥

१. त-म-स्तुत्यर्हाणि । २. त-म१.२.४.८-एवं । ३. ग-त४.५-तस्यातो लोपे; त१.२.३.६.७.
८-म२.८-तस्य योगे; म१-तस्यायोपे; म४-तस्याद्योपे । ४. अनु-पूर्वार्धं ।

सूर्यरश्मिः । उषसः प्रादुर्भावानन्तरं सूर्यस्योदयात् पूर्वं यः कालस्तस्य कालस्याभिमानो देवः सवितेत्युच्यते । १ सूर्यरश्मिः सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य रश्मिरेव रश्मिर्यस्य स तथोक्तः २ हरि-
केशः हरयो हरणशीला हरितवर्णा वा केशाः केशस्थानीयाः प्रकाशमाना वा दीप्तयो यस्य ईदृशः
३ सविता सर्वस्य प्रेरको देवः ४ पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि ५ अजस्रम् अनवरतं ६ ज्योतिः तेजः ७ उदयान्
उद्याति उद्गमयति ॥ यातेरन्तर्भावितव्यथात् छान्दसो लङ् । व्यत्ययेन बहुवचनम् । संहितायां
'दीर्घादिति समानपादे' इति नकारस्य स्त्वम् । 'आतोऽटि नित्यम्' इति सानुनासिक आकारः ॥
८ तस्य सवितुः ९ प्रसवे प्रेरणेऽनुज्ञायां संयां १० विद्वान् जानन् ११ गोपाः गोपायिता रक्षिता १२ पूषा पोषको
देव आदित्यः १३ याति नभसि गच्छति । किं कुर्वन् । १४ विश्वा विश्वानि सर्वाणि १५ भुवनानि भूत-
जातानि १६ संपश्यन् सम्यक् प्रकाशयन् ॥

नृचक्षा एष दिवो मध्ये आस्त आपप्रिवात्रोदसी अन्तरिक्षम् ।

स विश्वाचीरभि चष्टे घृताचीरन्तरा पूर्वमपरं च केतुम् ॥ २ ॥

नृचक्षाः । एषः । दिवः । मध्ये । आस्ते । आपप्रिवान् । रोदसी इति । अन्तरिक्षम् ।
सः । विश्वाचीः । अभि । चष्टे । घृताचीः । अन्तरा । पूर्वम् । अपरम् । च । केतुम् ॥ २ ॥

१ नृचक्षाः नृन् मनुष्यान् पश्यन् यद्वा नृभिर्ननुभिः रश्मिभिः प्रकाशमानः २ एषः सविता ३ दिवः
द्युलोकस्य ४ मध्ये ५ आस्ते निषीदति । किं कुर्वन् । ६ रोदसी द्यावाद्युथि ७ अन्तरिक्षं च ८ आपप्रिवान्
स्वतेजसा आपूरयन् ॥ 'प्रा पूरणे' । अस्माच्छान्दसो लिट् । 'कसुश्च' इति तस्य कसुरादेशः ।
'वस्वेकाजादिसाम्' इतीडागमः ॥ ९ सः देवः १० विश्वाचीः विश्वमञ्जन्तीः सर्वव्यापिनीः प्राच्यादि-
महादिशः ११ अभि १२ चष्टे प्रकाशयति । तथा १३ घृताचीः घृतं दीप्तं रूपमञ्जन्तीः आग्नेयादिविदिशश्च
प्रकाशयति ॥ अञ्जतेः क्तिन्तात् 'अञ्जतेश्चोपसंख्यानम्' इति ङीप् । ततो भसंज्ञायाम् 'अचः'
इत्यकारलोपे 'चौ' इति दीर्घत्वम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वे प्राप्ते 'चौ' इति पूर्वस्याच
उदात्तत्वम् ॥ तथा १४ पूर्व पूर्वभागं १५ केतुं प्रज्ञापनीयम् १६ अपरं पृष्ठभागं १७ च १८ अन्तरा अन्तरालं च अभि
चष्टे प्रकाशयति ॥

रायो बुध्नः संगमनो वसूनां विश्वा रूपाभि चष्टे शचीभिः ।

देवईव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न तस्थौ समरे धनानाम् ॥ ३ ॥

रायः । बुध्नः । समऽगमनः । वसूनाम् । विश्वा । रूपा । अभि । चष्टे । शचीभिः ।

देवऽईव । सविता । सत्यधर्मा । इन्द्रः । न । तस्थौ । समऽअरे । धनानाम् ॥ ३ ॥

१ रायः धनस्य २ बुध्नः बन्धको मूलभूतो वा ॥ 'ऊङिदम्' इत्यादिना रैशब्दाद्विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥
तथा ३ वसूनां धनानां ४ संगमनः संगमयिता प्रापयिता ईदृशः सविता ५ शचीभिः दीप्तिभिः
६ विश्वा ७ रूपा सर्वाणि रूपाणि निरूपणीयानि पदार्थजातानि ८ अभि ९ चष्टे अभिपश्यति । प्रकाश-
यति । अपि च १० देवइव अयं ११ सविता सांवको देवः १२ सत्यधर्मा सत्यमवितथं धर्मं धारणं धारण-
हेतुभूतं कर्म वा यस्य तादृशो भवति । तथा १३ इन्द्रो १४ न इन्द्र इव १५ धनानां १६ समरे संग्रामे सम्यक्-
प्रापणे १७ तस्थौ । अयं सविता उच्युक्तः संस्तिष्ठति ॥

विश्वावसुं सोम गन्धर्वमापो ददृशुषीस्तद्वृतेना व्यायन् ।

तदन्ववैदिन्द्रो ररहाण आसां परि सूर्यस्य परिधीरपश्यत् ॥ ४ ॥

विश्वऽवसुम् । सोम । गन्धर्वम् । आपः । ददृशुषीः । तत् । ऋतेन । वि । आयन् ।

तत् । अनुऽअवैत् । इन्द्रः । ररहाणः । आसाम् । परि । सूर्यस्य । परिऽधीन् । अपश्यत् ॥ ४ ॥

हे ऽसोम त्वया सहितं ऽगन्धर्वं गीतरूपां गां शब्दं धारयन्तं ऽविश्वावसुम् एतत्संज्ञं माम् । उत्तरत्र तच्छब्दश्चतुर्थच्छब्दाध्याहारः । यत् ऽआपः वसतीव्याख्याः ऽददृशुषीः दृष्टवत्यः ॥ दृशोर्लिटः कसुः । 'उगितश्च' इति ङीप् । 'वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । जसि 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ ऽतत् तदानीम् ऽऋतेन यज्ञेन हेतुना ऽव्यायन् विविधमगच्छन् यष्टृजनाः । ऽतत् गमनम् ऽआसाम् अपां ऽररहाणः गमयिता ऽइन्द्रः ऽअन्ववैत् अन्वबुध्यत । बुद्ध्वा च कुत्र यज्ञः प्रवृत्त इति ऽसूर्यस्य ऽपरिधीन् परितो धीयमानान् प्राच्यादिदिग्भागान् ऽपरि ऽअपश्यत् परितो दृष्टवान् ॥

विश्वावसुरभि तन्नो गृणातु दिव्यो गन्धर्वो रजसो विमानः ।

यद्वा घा सत्यमुत यन्न विन्न धियो हिन्वानो धिय इन्नो अव्याः ॥ ५ ॥

विश्वऽवसुः । अभि । तत् । नः । गृणातु । दिव्यः । गन्धर्वः । रजसः । विऽमानः ।

यत् । वा । घ । सत्यम् । उत । यत् । न । विन्न ।

धियः । हिन्वानः । धियः । इत् । नः । अव्याः ॥ ५ ॥

ऽविश्वावसुः ऽगन्धर्वः ऽनः अस्माकं ऽतत् ऽअभि ऽगृणातु अभिमुखं ब्रवीतु ॥ 'गृ शब्दे' । क्रैयादिकः । प्वादित्वात् ह्रस्वः ॥ कीदृशः । ऽदिव्यः दिवि भवः तथा ऽरजसः उदकस्य ऽविमानः निर्माता । किं पुनस्तत् । ऽयद्वा ऽघ यच्च खलु ऽसत्यम् अवितथं यथार्थफलं कर्मजातम् । उतशब्द-
श्चार्थः । यत् च ऽन ऽविन्न न जानीमः तदुभयं ब्रवीस्वित्यर्थः ॥ 'ऋचि तुनुव' इत्यादिना घशब्दस्य साहितिको दीर्घः ॥ शिष्टः पादः प्रत्यक्षकृतः । हे विश्वावसो ऽधियः कर्माणि ऽहिन्वानः सोमेन प्रवर्धयन् ॥ 'हि गतौ वृद्धौ च' । यद्वा । धियः स्तुतीर्हिन्वानः प्राप्नुवन् ऽनः अस्माकं ऽधिय ऽइत् कर्माण्येव बुद्धीरेव वा ऽअव्याः रक्ष ॥

सस्निमविन्दचरणे नदीनामपावृणोदुरो अश्मव्रजानाम् ।

प्रासां गन्धर्वो अमृतानि वोचदिन्द्रो दक्षं परि जानादहीनाम् ॥ ६ ॥

सस्निम् । अविन्दत् । चरणे । नदीनाम् । अप । अवृणोत् । दुरः । अश्मऽव्रजानाम् ।

प्र । आसाम् । गन्धर्वः । अमृतानि । वोचत् । इन्द्रः । दक्षम् । परि । जानात् । अहीनाम् ॥ ६ ॥

ऽसस्निम् अग्निः संस्नातं प्रकर्षेण सर्वस्य जगतः स्नापयितारं मेघम् । 'ष्णा शौचे' । 'आहगमहन' इति किन्प्रत्ययः । लिङ्वद्भावात् द्विवचनम् । 'नदीनां' शब्दकारिणीनामपां ऽचरणे संचरणस्थानेऽन्तरिक्षे ऽअविन्दत् । इन्द्रोऽलभत । लब्ध्वा च ऽअश्मव्रजानाम् । अश्मा व्यासो मेघः । तत्र व्रजन्तीनाम् । यद्वा । मेघो व्रजो गोष्ठं निवासस्थानं यासां तादृशीनाम् । अपां

दुरः द्वाराणि मेघानिर्गमनप्रदेशान् ^१अपावृणोत् अपावृतवान् । यद्वा । अश्मसु शिलासु व्रजन्तीनां गच्छन्तीनां ध्यासगमनानां वा नदीनां गङ्गायमुनादीनां चरणे संचरणे प्रवहणे निमित्तभूते सति तदर्थमिन्द्रः सर्त्स्न मेघमविन्दत् अलभत । लब्ध्वा चान्तर्गतानामपां निर्गमसाधनानि मेघस्य दुरो द्वाराणि अपावृणोत् अपावृतवान् । तथा ^२आसां नदीनाम् ^३अमृतानि अमरणसाधकानि^४ उदकानि ^५गन्धर्वः गोवैज्रस्य धर्ता विश्वावसुरूपेण वर्तमानः ^६इन्द्रः ^७प्र ^८वोचत् प्रब्रवीति । प्रबोद्धमनुजानाति । तथा ^९दक्षम् । दक्षस्युदकं प्रयच्छतीति दक्षो वर्षणसमर्थो मेघः । तादृशं मेघम् ^{१०}अहीनां मेघानां मध्ये ^{११}परि ^{१२}जानात् परितः सर्वतो जानाति । ‘ज्ञा अवबोधने’ । लेख्याडागमः । ‘ज्ञाजनोंर्जा’ इति जादेशः ॥ २७ ॥

‘अग्ने तव’ इति षट्चं द्वादशं सूक्तम् । पावकगुणविशिष्टोऽग्निर्ऋषिः । शुद्धाग्निर्देवता । आद्या विष्टारपङ्क्तिरष्टकद्विद्वादशाष्टकवती । अथ तिस्रः सतोबृहत्यः ‘अयुजौ जागतौ’ (अनु. ८. ४) इति लक्षणोपेताः । पञ्चम्युपरिष्ठाज्ज्योतिः । षष्ठी त्रिष्टुप् । तथा चानुक्रान्तम्—‘अग्ने तवाग्निः पावक अग्नेयं विष्टारपङ्क्तिस्तिस्रः सतोबृहत्य उपरिष्ठाज्ज्योतिः’ इति । महाव्रत आग्निमास्तवास्त्र इदं सूक्तं स्तोत्रियानुरूपार्थम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम् (ऐ. आ. ५. ३. २) ॥

अग्ने तव श्रवो वयो महिं भ्राजन्ते अर्चयौ विभावसो ।

बृहद्भानो शर्वसा वाजमुक्थ्यं^१ दधासि दाशुषे कवे ॥ १ ॥

अग्ने । तव । श्रवः । वयः । महिं । भ्राजन्ते । अर्चयः । विभावसो इति विभावसो ।

बृहद्भानो इति बृहत्भानो । शर्वसा । वाजम् । उक्थ्यम् । दधासि । दाशुषे । कवे ॥ १ ॥

हे ^१अग्ने ^२तव ^३वयः अन्नं ^४श्रवः श्रवणीयं प्रशस्यम् । हविरात्मकस्य तस्य मन्त्रसंस्कृतत्वेन प्रशस्तत्वात् । अन्नेषु मध्ये तवैवाग्नं श्रेष्ठमित्यर्थः । हे ^५विभावसो । विशिष्टा दीप्तिर्विभा । सैव वसु धनं यस्य तादृशाग्ने ^६अर्चयः दीप्तयः ^७महिं महत् बहुलं ^८भ्राजन्ते दीप्यन्ते । ‘आजृ दीप्तौ’ । अनुदात्तेत् । भौवादिकः । हे ^९बृहद्भानो भौवदीप्ते ^{१०}कवे क्रान्तदक्षिणग्रे पूर्वमहानुभावस्त्वं ^{११}शवसा बल्लेनोपेतम् ^{१२}उक्थ्यं प्रशस्यम् । यद्वा । उक्थो यज्ञः । तद्योग्यं ^{१३}वाजम् अन्नं ^{१४}दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय ^{१५}दधासि ददासि प्रयच्छसि ॥

पावकवर्चाः शुक्रवर्चा अनूनवर्चा उदियर्षि भानुना ।

पुत्रो मातरां विचरन्नुपावसि पूणाक्षि रोदसी उभे ॥ २ ॥

पावकऽवर्चाः । शुक्रऽवर्चाः । अनूतऽवर्चाः । उत् । इयर्षि । भानुना ।

पुत्रः । मातरां । विऽचरन् । उप । अवसि । पूणाक्षि । रोदसी इति । उभे इति ॥ २ ॥

^१पावकवर्चाः शोधकदीप्तिः ^२शुक्रवर्चाः निर्मलतेजस्कः ^३अनूनवर्चाः संपूर्णतेजस्कः । हे अग्ने ईदृशस्त्वं ^४भानुना तेजसा ^५उदियर्षि उद्गच्छसि । ‘ऋ सु गतौ’ । जौहोत्यादिकः । ‘अति-पिपत्योश्च’ इत्यभ्यासस्येत्वम् । स त्वं ^६पुत्रः सन् ^७मातरा मातृभूते^८ अरण्यौ ^९विचरन् यागावसाने विशेषेण प्रानुवन् ^{१०}उपावसि उपगतान् यजमानान् रक्षसि । तथा ^{११}उभे ^{१२}रोदसी द्यावापृथिव्यौ ^{१३}पूणाक्षि संयोजयसि । हविषा ब्रूलोकं बृहद्येमं लोकं च परयसीत्यर्थः । ‘पृची संपर्के’ । रौधादिकः^{१४} ॥

१. ग-भर-साधनानि । २. ग-द्यावापृथिव्यौ विचरन् सन् उपावसि उपरक्षसि । उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ पूणाक्षि तेजसा पूरयसि । भूमेनामुं लोकं परयति बृहद्येम इति वाजसनेयकं ।

ऊर्जो नपाजातवेदः सुशस्तिभिर्मन्दस्व धीतिभिर्हितः ।

त्वे इषः सं दधुर्भूरिवर्षसश्चित्रोतयो वामजाताः ॥ ३ ॥

ऊर्जः । नपात् । जातऽवेदः । सुशस्तिऽभिः । मन्दस्व । धीतिऽभिः । हितः ।

त्वे इति । इषः । सम् । दधुः । भूरिऽवर्षसः । चित्रऽऊतयः । वामऽजाताः ॥ ३ ॥

हे ऽऊर्जो ऽनपात् ऊर्जः अन्नस्य पार्थिवस्यारण्यादेः पुत्र हे ऽजातवेदः जातानां वेदितरमे
 ऽसुशस्तिभिः अस्माभिः क्रियमाणैः ऽमन्दस्व मोदस्व । तथा ऽधीतिभिः कर्मभिरस्माभिः क्रियमाणैः
 अभिहोत्रादिभिः ऽहितः सुहितः तृप्तो भव । अपि च ऽभूरिवर्षसः । वर्ष इति रूपनाम । बहुविध-
 रूपाः ऽचित्रोतयः चित्रा विचित्रोतिस्तुसिर्यासां तास्तयोक्ताः ऽवामजाताः वामं वननीयं जातं
 जन्म यासां तादृशीः ऽइषः अन्नानि हविल्क्षणाणि ऽत्वे इत्येव ऽसं ऽदधुः संदधति । सम्यग्जुह्वति
 यजमानाः । यद्वा । भूरिवर्षस इत्यादिकं कर्तृविशेषणम् । तदानीं चित्रोतय इत्यस्य विचित्ररक्षा
 इति योज्यम् ॥

इरज्यन्ने प्रथयस्व जन्तुभिरस्मे रायो अमर्त्य ।

स दर्शतस्य वपुषो वि राजसि पृणक्षि सानसि क्रतुम् ॥ ४ ॥

इरज्यन् । अग्ने । प्रथयस्व । जन्तुऽभिः । अस्मे इति । रायः । अमर्त्य ।

सः । दर्शतस्य । वपुषः । वि । राजसि । पृणक्षि । सानसिम् । क्रतुम् ॥ ४ ॥

हे ऽअग्ने ऽजन्तुभिः जातैः शत्रुभिः सह ऽइरज्यन् ईर्ष्यन् स्पर्धां कुर्वन् । ‘ इरज् ईर्ष्यायाम् ’ ।
 कण्डवादिः । यद्वा इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा । जन्तुभिर्जायमानैरात्मीयैस्तेजोभिः इरज्यन् ईश्वरो भवन् ।
 हे ऽअमर्त्य मरणरहित अग्ने ऽअस्मे अस्माकम् । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति षष्ठ्याः शेषादेशः । ऽरायः
 धनानि ऽप्रथयस्व विस्तारय । रयिश्चन्द्राच्छसः स्थाने व्यत्ययेन जस् । शसो वा व्यत्ययेन
 ‘ ऊडिदम् ’ इति विभक्त्युदात्तत्वं न क्रियते । ऽसः त्वं ऽदर्शतस्य दर्शनीयस्य ऽवपुषः तेजो-
 मयस्य शरीरस्य ऽवि ऽराजसि । तृतीयार्थे षष्ठी वा । ईदृशेन शरीरेण विशेषेण दीप्यसे । यद्वा ।
 राजतिरैश्वर्यकर्मा । वपुरिति च रूपनाम । दर्शनीयेन रूपेण वि राजसि विशेषेण ईशिषे ।
 अत एव ऽसानसि संभजनीयं ऽक्रतुं कर्म ऽपृणक्षि अस्माभिः संपचयसि । फलेन वा संयोजयसि ॥

इष्कर्तारमध्वरस्य प्रचेतसं क्षयन्तं राधसो महः ।

रातिं वामस्य सुभगां महीमिषं दधासि सानसि रयिम् ॥ ५ ॥

इष्कर्तारम् । अध्वरस्य । प्रऽचेतसम् । क्षयन्तम् । राधसः । महः ।

रातिम् । वामस्य । सुऽभगाम् । महीम् । इषम् । दधासि । सानसिम् । रयिम् ॥ ५ ॥

ऽइष्कर्तारं निष्कर्तारम् । छान्दसो वर्णलोपः । ऽअध्वरस्य यज्ञस्य निष्कर्तारं संस्कर्तारं
 ऽप्रचेतसं प्रकृष्टज्ञानं ऽमहः महतः ऽराधसः धनस्य ऽक्षयन्तम् ईश्वरम् । क्षयतिरैश्वर्यकर्मा ।
 ऽवामस्य वननीयस्य धनस्य ऽरातिं दातारम् । रातेः कर्तरि क्तिच् । ईदृशं त्वां स्तुम इति शेषः ।
 स त्वं ऽसुभगां सौभाग्योपेतां ऽमहीं महतीम् ऽइषम् अन्नं ऽसानसि संभक्तव्यं ऽरयि धनं च
 ऽदधासि स्तोत्रभ्यो ददासि ॥

ऋतावानं महिषं विश्वदर्शतमग्निं सुम्नाय दधिरे पुरो जनाः ।

श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं त्वा गिरा दैव्यं मानुषा युगा ॥ ६ ॥

ऋतऽवानम् । महिषम् । विश्वऽदर्शतम् । अग्निम् । सुम्नाय । दधिरे । पुरः । जनाः ।

श्रुत्ऽकर्णम् । सप्रथऽस्तमम् । त्वा । गिरा । दैव्यम् । मानुषा । युगा ॥ ६ ॥

‘ऋतावानं सत्यवन्तं यज्ञवन्तं वा । ‘छन्दसीवनिपौ’ इति मत्वर्थीयो वनिप् । ‘महिषं महान्तं पूज्यं वा विश्वदर्शतं विश्वैः सर्वैर्दर्शनीयम् । यद्वा विश्वं दर्शनं यस्य । ‘बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । ईदृशम् अग्निं सुम्नाय सुखार्थं पजनाः ऋत्विग्यजमानरूपाः पुरः पुरो दधते । सर्वकर्मभ्यः पुरस्ताद्धारयन्ति । यद्वा पुरः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि आहवनीयरूपेण धारयन्ति । पुरोऽर्धचं प्रत्यक्षकृतः । अपि च हे अग्ने श्रुत्कर्णं श्रुत् स्तुतीः सम्यक् शृण्वन् कर्णः श्रोत्रेन्द्रियं यस्य तादृशं सप्रथस्तमम् अतिशयेन प्रख्यातं यद्वा सर्वतो विस्तार्यमाणं दैव्यं देवानां हविर्वोढृत्वेन संबन्धिनम् ईदृशं पृथा त्वां मानुषा मानुषाणि मनोरपत्यानि पुरा युगानि युगलानि पत्नीयजमानरूपाणि गिरा स्तुत्या स्तुवन्तीति शेषः ॥ २८ ॥

‘अग्ने’ इति षडृचं त्रयोदशं सूक्तं तापसगुणविशिष्टस्याग्नेराषं वैश्वदेवमानुषम् । तथा चानुक्तम्—‘अग्नेऽच्छाप्तिस्तापसो वैश्वदेवमानुषम् हि’ इति । गतो विनियोगः ॥

अग्ने अच्छा वदेह नः प्रत्यङ् नः सुमना भव ।

प्र नो यच्छ विशस्पते धनुदा असि नस्त्वम् ॥ १ ॥

अग्ने । अच्छ । वद । इह । नः । प्रत्यङ् । नः । सुमनाः । भव ।

प्र । नः । यच्छ । विशः । पते । धनऽदा । असि । नः । त्वम् ॥ १ ॥

हे अग्ने इह अस्मिन् देशे नः अस्मान् अच्छ वद आभिमुख्येन प्रियं ब्रूहि । तथा प्रत्यङ् नः अस्मान् प्रत्यञ्चन् सुमनाः शोभनमनस्को भव । हे विशस्पते यजमानलक्षणायाः प्रजायाः पालयितः नः अस्मभ्यं प्र यच्छ धनानि प्रदेहि यतः पृथ्वं नः अस्माकं धनदाः असि धनानां दाता भवसि ॥

प्र नो यच्छत्वयमा प्र भगः प्र बृहस्पतिः ।

प्र देवाः प्रोत सूनृता रायो देवी ददातु नः ॥ २ ॥

प्र । नः । यच्छतु । अयमा । प्र । भगः । प्र । बृहस्पतिः ।

प्र । देवाः । प्र । उत । सूनृता । रायः । देवी । ददातु । नः ॥ २ ॥

‘अयमा’ अरीणां नियन्ता अर्याणां निर्माता वैतत्सजो देवः नः अस्मभ्यं प्र यच्छतु धनम् । तथा भगः एतत्संज्ञको देवश्च प्र यच्छतु । बृहस्पतिः च प्र यच्छतु । सर्वे देवाः च प्र यच्छन्तु । उत अपि च सूनृता प्रियसत्यवाग्रूपा देवी देवनशीला सरस्वती रायः धनानि नः अस्मभ्यं प्र ददातु ॥ ‘ऊडिदम्’ इत्यादिना रायो विभक्तिरुदात्ता ॥

सोमं राजानमवसेऽग्निं गीर्भिर्हवामहे ।

आदित्यान्विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम् ॥ ३ ॥

सोमम् । राजानम् । अवसे । अग्निम् । गीःऽभिः । हवामहे ।

आदित्यान् । विष्णुम् । सूर्यम् । ब्रह्माणम् । च । बृहस्पतिम् ॥ ३ ॥

१ राजानं राजमानसीश्वरं वा १ सोमम् १ अग्निं च १ गीर्भिः स्तुतिभिः १ अवसे रक्षणार्थं १ हवामहे आह्वयामहे । तथा १ आदित्यान् अदितेः पुत्रान् मित्रादीन् १ विष्णुं १ सूर्यं १ ब्रह्माणं प्रजापतिं १ बृहस्पतिं १ च रक्षणार्थमाह्वयामहे ॥

इन्द्रवायू बृहस्पतिं सुहवेह हवामहे ।

यथा नः सर्वे इज्जनः संगत्यां सुमना असत् ॥ ४ ॥

इन्द्रवायू इति । बृहस्पतिम् । सुहवा । इह । हवामहे ।

यथा । नः । सर्वे । इत् । जनः । सम्ऽगत्याम् । सुमनाः । असत् ॥ ४ ॥

इन्द्रश्च वायुश्च १ इन्द्रवायू । ‘उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः’ (पा. सू. ६. ३. २६. १) इत्यानाडः प्रतिषेधः । ‘नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ’ इति ‘देवताद्वन्द्वे च’ इति प्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्वरस्य निषेधः । ‘समासस्य’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । १ बृहस्पतिं बृहतां देवानां पालकम् । ‘तद्वृहतोः करपत्न्योः’ (पा. सू. ६. १. १५७) इति सुट्त्वलोपौ । वनस्पत्यादित्वादुभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । १ सुहवा सुहवौ सुह्वानौ इन्द्रवायू बृहस्पतिं च १ इह अस्मिन् कर्मणि १ हवामहे आह्वयामहे । १ यथा १ नः अस्माकं १ सर्वे १ इत् सर्व एव १ जनः १ संगत्यां संगमने धनस्य प्राप्ता १ सुमनाः १ असत् शोभनमनस्को भवेत् तथा आह्वयामह इत्यर्थः । अस्तेल्लेख्यडागमः ॥

अर्यमणं बृहस्पतिमिन्द्रं दानाय चोदय ।

वातं विष्णुं सरस्वतीं सवितारं च वाजिनम् ॥ ५ ॥

अर्यमणम् । बृहस्पतिम् । इन्द्रम् । दानाय । चोदय ।

वातम् । विष्णुम् । सरस्वतीम् । सवितारम् । च । वाजिनम् ॥ ५ ॥

हे स्तोतः अर्यमादीन् देवान् १ दानाय धनप्रदानाय १ चोदय स्तुत्या प्रेरय । तथा १ वातं वायुं १ विष्णुं १ सरस्वतीं १ वाजिनम् अन्नवन्तं बलवन्तं वां १ सवितारं १ च दानाय प्रेरय ॥

त्वं नो अग्ने अग्निभिर्ब्रह्म यज्ञं च वर्धय ।

त्वं नो देवतातये रायो दानाय चोदय ॥ ६ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । अग्निभिः । ब्रह्म । यज्ञम् । च । वर्धय ।

त्वम् । नः । देवतातये । रायः । दानाय । चोदय ॥ ६ ॥

हे १ अग्ने १ त्वम् १ अग्निभिः त्वद्विभूतिभूतैरन्यैराग्निभिः सार्धं १ नः अस्माकं १ ब्रह्म स्तोत्रं १ यज्ञं १ च १ वर्धय । तथा १ त्वं १ नः अस्माकं १ देवतातये । यज्ञनामैतत् । यागार्थं १ रायः धनस्य १ दानाय प्रदानाय १ चोदय दातुं प्रेरय ॥ ॥ २९ ॥

‘अयमग्ने’ इत्यष्ट्वं चतुर्दशं सूक्तमाग्नेयम् । शार्ङ्ग इति पक्षिविशेषस्याख्या । शार्ङ्गजातयो जरितृप्रभृतयश्चरवारश्चतुर्णां द्रुवानां क्रमेण द्रष्टारः । आदितो द्वे जगत्स्यौ । अथ चतस्रस्त्रिष्टुभः । ततो द्वे अनुष्टुभौ । तथा चानुक्रान्तम्—‘अयमष्टौ द्रुवाः शार्ङ्गां जरिता द्रोणः सारिसृक्तः स्तम्बमित्रश्चाग्नेयसाधे जगलौ चतस्रश्च त्रिष्टुभः’ इति । गतो विनियोगः ॥

अयमग्ने जरिता त्वे अभूदपि सहस्रः सुनो न्हि अन्यदस्त्याप्यम् ।

भद्रं हि शर्म त्रिवरूथमस्ति त आरे हिंसानामप दिद्युमा कृधि ॥ १ ॥

अयम् । अग्ने । जरिता । त्वे इति । अभूत् । अपि ।

सहस्रः । सुनो इति । न्हि । अन्यत् । अस्ति । आप्यम् ।

भद्रम् । हि । शर्म । त्रिवरूथम् । अस्ति । ते ।

आरे । हिंसानाम् । अप । दिद्युम् । आ । कृधि ॥ १ ॥

हे ऽग्ने ऽत्वे त्वयि । ‘सुनां सुलुक्’ इति सप्तम्याः शेषादेशः । ऽअयम् ऋषिः ऽजरिता स्तोता ऽअभूदपि । अपिशब्दः संभावनायाम् । इदानीं स्तोतृत्वेन संभाव्यते । तत्र कारणमाह । हे ऽसहस्रः ऽसुनो बलस्य पुत्र त्वत्तः ऽअन्यत् ऽआप्यम् आप्तव्यं ऽन्हि ऽअस्ति न खलु विद्यते । अतः प्राप्तव्यं त्वमेव स्तुत्या प्राप्तोमि । ऽभद्रं कल्याणं ऽत्रिवरूथं दुःखत्रयस्य निवारकं ऽशर्म सुखं ऽहि यस्मात् ऽते तव ऽअस्ति विद्यते । अथवा शोभनं त्रिवरूथं त्रिभूमिकं गृहं तवास्ति हि । अतः ऽहिंसानां हिंस्यमानानामस्माकम् ऽआरे दूरे ऽदिद्युं दीप्यमानामात्मीयां ज्वालाम् ऽअप ऽआ ऽकृधि अपाकुरु निवारय । करोतेऽछान्दसो विकरणस्य लुक् । ‘श्रुश्रुणुपृक्पृथ्व्यः’ इति हेर्धिभावः ॥

प्रवत्ते अग्ने जनिमा पितृयतः साचीन् विश्वा भुवना न्यूञ्जसे ।

प्र सप्तयः प्र सनिषन्त नो धियः पुरश्चरन्ति पशुपाइव त्मना ॥ २ ॥

प्रऽवत् । ते । अग्ने । जनिम् । पितृऽयतः । साचीऽइव । विश्वा । भुवना । नि । ऋञ्जसे ।

प्र । सप्तयः । प्र । सनिषन्त । नः । धियः । पुरः । चरन्ति । पशुपाऽइव । त्मना ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने ऽपितृयतः पितृमघं भक्षयमिच्छतः ऽते तव ऽजनिम् जन्म प्रादुर्भवन्^१ ऽप्रवत् प्रकृष्ट-सुकृष्टं भवति । ‘उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे’ इति वक्तिः । स त्वं ऽसाचीन् सचिव इव ऽविश्वा विश्वानि व्याप्तानि भुवनानि भूतजातानि ऽन्यूञ्जसे^२ प्रसाधयसि । वशीकरोषीत्यर्थः । ऽसप्तयः सर्पणशीलाः ऽनः अस्माकं ऽधियः स्तुतयः तादृशं त्वां ऽप्र ऽसनिषन्त प्रकर्षेण संभजन्ते । एकः प्रशब्दः पूरकः । यद्वा । सप्तयः । लुतोपममेतत् । सर्पणशीला अश्वा यथाजिं प्रकर्षेण संभजन्ते तथा अस्मदीया धिय इत्यर्थः । अनन्तरं ऽपुरः तव पुरस्तात् ऽत्मना आत्मना स्वयमेव ऽचरन्ति व्याप्य वर्तन्ते । ऽपशुपाइव यथा पशूनां पालका गोपालाः पालयितव्यानां पुरस्तात् संचरन्ति तद्वत् ॥

उत वा उ परि वृणक्षि बप्सद्वहोरं उलपस्य स्वधावः ।

उत खिल्या उर्वराणां भवन्ति मा ते हेति तत्रिषीं चुक्रुधाम ॥ ३ ॥

उत । वै । ऊँ इति । परि । वृणक्षि । बप्सत् । बहोः । अग्ने । उलपस्य । स्वधाऽवः ।
उत । खिल्याः । उर्वराणाम् । भवन्ति । मा । ते । हेतिम् । तविषीम् । चुक्रुधाम् ॥ ३ ॥

हे ऽस्वधावः दीप्तिमन् ऽअग्ने ऽबप्सत् दहन् । 'भस भर्त्सनदीप्योः' । जौहोत्यादिकः । शतरि
'घसिभसोर्हलि च' (पा. सू. ६. ४. १००) इत्युपधालोपः । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति सुमः
प्रतिषेधः । ऽबहोः बहुलस्य ऽउलपस्य तृणजातस्य । कर्मणि षष्ठी । सर्वं वनम् ऽउत ऽवै अपि खलु
ऽपरि ऽवृणक्षि परिवर्जयसि विनाशयसि । ऽउ इति पूरकः । ऽउत अपि च ऽउर्वराणाम् । सस्याख्या
भूमय उर्वराः । तासां संबन्धिनः प्रदेशाः ऽखिल्याः खिलाः प्राणिभिर्गन्तुं योग्याः ऽभवन्ति । त्वया
दग्धा इति शेषः । ऽतविषीं महतीं ऽते तव ऽहेति हननहेतुभूतां ज्वालां ऽमा ऽचुक्रुधाम मा
क्रोधयाम । अपि तु स्तुतिभिः प्रसाधयाम् ॥ 'ऊतियूति' इत्यादिना हन्तेः क्तिनि 'हेतिः'
इत्यन्तोदात्तो निपात्यते । चुक्रुधामेति क्रुधेर्ण्यन्ताल्लुङि चङि रूपम् ॥

यदुद्धतो निवतो यासि बप्सत्पृथगेषि प्रगर्धिनीं व सेना ।

यदा ते वार्तो अनुवार्ति शोचिर्वसेव श्मश्रु वपसि प्र भूम ॥ ४ ॥

यत् । उत्ऽवतः । निऽवतः । यासि । बप्सत् । पृथक् । एषि । प्रगर्धिनींऽइव । सेना ।

यदा । ते । वार्तः । अनुऽवार्ति । शोचिः । वसाऽइव । श्मश्रु । वपसि । प्र । भूम ॥ ४ ॥

यत् यदा ऽउद्धतः उद्धतानुच्छितान् ऽनिवतः नीचीनां स्तरुगुल्मादीन् हे अग्ने ऽबप्सत् दहन्
ऽयासि प्राप्सोषि तदानीं बह्वीभिर्ज्वालाभिः ऽपृथक् विभिन्नः सन् ऽएषि गच्छसि । तत्र दृष्टान्तः ।
ऽप्रगर्धिनीं ऽसेना । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' । परराष्ट्रं गच्छतो राज्ञः सेना तत्रत्यं धनजातमभि-
काङ्क्षमाणा इतस्ततः संघशो गच्छति तद्वत् । ऽवातः वायुश्च ऽते तव ऽशोचिः दीप्तिं ऽयदा
यस्मिन् काले ऽअनुवार्ति अनुगुणं प्रवर्तते तदा ऽश्मश्रु । श्म शरीरम् । तत्र श्रितं स्थितं केशरोमादिकं
ऽवसेव यथा वसा नापितो वपति मुण्डयति तथा ऽभूम भूमिं ऽप्र ऽवपसि प्रकर्षेण मुण्डयसि । सर्वं
वनं निःशेषेण दहसीत्यर्थः ॥

प्रत्यस्य श्रेणयो ददश्च एकं नियानं बहवो रथासः ।

बाहू यदग्ने अनुमर्मृजानो न्यङ्कुत्तानामन्वेषि भूमिम् ॥ ५ ॥

प्रति । अस्य । श्रेणयः । ददश्च । एकम् । निऽयानम् । बहवः । रथासः ।

बाहू इति । यत् । अग्ने । अनुऽमर्मृजानः । न्यङ् । उत्तानाम् । अनुऽएषि । भूमिम् ॥ ५ ॥

ऽअस्य अग्नेर्दहतः ऽश्रेणयः ज्वालापङ्क्तयः ऽप्रति ऽददश्च प्रतिदृश्यन्ते । - - - तद्वत् । अत्र
सामर्थ्यादुपमानप्रतीतिः । हे ऽअग्ने ऽबाहू । तृतीयाथे प्रथमा । बाहुभ्यां बाहुस्थानीयैर्ज्वालासमूहैः
ऽअनुमर्मृजानः सर्वं वनं मृजन्शोधयन् । ददश्चित्यर्थः । ऽन्यङ् न्यङ्क्त् प्रह्वीभवन् ऽउत्तानाम्
ऊर्ध्वाभिमुखं ऽभूमिं यत् यदा ऽअन्वेषि अनुगच्छसि तदानीमस्य श्रेणयो ददश्च इत्यन्वयः ॥

उत्ते शुष्मा जिहतामुत्तै अर्चिहते अग्रे शशमानस्य वाजाः ।

उच्छृङ्खस्व नि नम वर्धमान आ त्वाद्य विश्वे वसवः सदन्तु ॥ ६ ॥

उत् । ते । शुष्माः । जिहताम् । उत् । ते । अर्चिः । उत् । ते । अग्रे । शशमानस्य । वाजाः ।

उत् । श्छस्व । नि । नम । वर्धमानः । आ । त्वा । अद्य । विश्वे । वसवः । सदन्तु ॥ ६ ॥

हे ऽअग्रे ऽते तव ऽशुष्माः शोषका ज्वालाः ऽउत् ऽजिहताम् उद्गच्छन्तु । तथा ऽते तव ऽअर्चिः दीप्तिश्च उद्गच्छतु । ऽशशमानस्य स्तूयमानस्य । यद्वा । 'शश प्लुतगतौ' । अस्मात्ताच्छीलिक-
श्चानश् । तस्य सार्वधातुकत्वे सति लसार्वधातुकत्वाभावात् 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वमेव शिष्यते ।
शशमानस्य सर्वं वनमाक्रम्य शीघ्रं गच्छतः । तव ऽवाजाः वेगाः^१ हे अग्रे उजिहताम् । स त्वं
ऽवर्धमानः सन् ऽउच्छृङ्खस्व वन उद्गच्छस्व ॥ 'श्चि गतौ' । भौवादिकः । इदिस्वास्तु ॥ तथा ऽनि
ऽनम प्रह्वीभव । उन्नतं वृक्षादिकं प्राप्य उच्छ्रितो भव । अवनतं गुल्मादिकं प्राप्यावनतो भवेत्यर्थः ।
इदंशं ऽत्वा त्वाम् ऽअद्य अस्मिन् काले ऽविश्वे सर्वे ऽवसवः वासयितारो रश्मयो देवा वा ऽआ
ऽसदन्तु आसीदन्तु प्राप्तुवन्तु । सदेत्यर्थेन सीदादेशाभावः । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन अन्वा कर्तव्यः ॥

अपामिदं न्ययनं समुद्रस्य निवेशनम् ।

अन्यं कृणुष्वेतः पन्थां तेन याहि वशां अनु ॥ ७ ॥

अपाम् । इदम् । निऽअयनम् । समुद्रस्य । निऽवेशनम् ।

अन्यम् । कृणुष्व । इतः । पन्थाम् । तेन । याहि । वशान् । अनु ॥ ७ ॥

इत्थं खाण्डववनस्य दाहे प्रवृत्तमग्निं जरितुप्रभृतयः स्वात्मनो रक्षणकामास्तुष्टुवुः । इदानीं च^२
सम्बन्धिमित्रः स्वनिवासभूमेर्दहनाभावाय अग्रेरन्यत्र गमनं प्रार्थयते । ऽइदम् अस्मदीयं निवासस्थानम्
ऽअपाम् उदकानां ऽन्ययनम् । नियन्ति नितरां गच्छन्त्यस्मिन्निति न्ययनं हृदः । तथा ऽसमुद्रस्य
उद्वेगश्च निवेशनं गृहम् । यथा हृदः समुद्रस्य स्थानं च यथा दग्धं न शक्यते तथा दाहयोग्यं न
भवत्वित्यर्थः । ऽइतः अस्मादस्मदीयात् स्थानात् ऽअन्यं^३ ऽपन्थां^३ पन्थानं मार्गं हे अग्रे ऽकृणुष्व
कुरुष्व । ऽतेन पथा ऽवशानन् यथाकामं ऽयाहि गच्छ ॥

आयने ते परायणे दूर्वा रोहन्तु पुष्पिणीः ।

हृदाश्च पुण्डरीकाणि समुद्रस्य गृहा इमे ॥ ८ ॥

आऽअयने । ते । पराऽअयने । दूर्वाः । रोहन्तु । पुष्पिणीः ।

हृदाः । च । पुण्डरीकाणि । समुद्रस्य । गृहाः । इमे ॥ ८ ॥

अनयापि स्वनिवासस्य दाहानर्हता प्रतिपाद्यते । हे अग्रे ऽते तव ऽआयने आगमने ऽपरायणे
परागमने वा सति अस्यां^४ निवासभूमौ ऽपुष्पिणीः पुष्पवत्यो ऽदूर्वाः ऽरोहन्तु प्ररोहन्तु । तथा

१. त१.२.३.६.७.८-म१.४.८-खग । २. त१.२.३.६.७-म१.२.८-च तु; त४.५-चतुर्थी; म२-
चतुर्थे; म७-वस्तु । ३. त१.२.३.७-अत्यंत; म१.७-यं तं पथा; म२-अन्यं तं पथा; म४-अन्यंत;
म८-अन्यंतं पथाः । ४. त१.२.३.६.७.८-म-अस्मिन् ।

‘हृदाः अशोष्योदका जलाशयाः’ च भवन्तु ‘पुण्डरीकाणि पद्मानि च तेषु हृदेषु जायन्ताम् । किं बहुना ।’ समुद्रस्य जलधेः ‘इमे अस्मिन्निवासप्रदेशे’ ‘गृहाः आश्रयभूता भवन्तु । यथा समुद्रा-
वासभूमिः कदाचिदपि न दह्यते एवं कदाचिदप्यस्मत्स्थानं न दह्यतामित्यर्थः । एतदुक्तं भवति ।
दूर्वाकाण्डप्ररोहणप्रार्थनेन स्वाश्रयस्य शीतलत्वं हृदप्रार्थनेन तृष्णोपशमनकारणस्य जलस्य सर्वं
पुण्डरीकसद्भावप्रार्थनेनोपभोग्यस्य फलादेः सत्ता समुद्रगृहत्वप्रार्थनेन दाहानर्हता चेत्थेतत्सर्वं प्रति-
पाद्यत इति ॥ ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

दशमे मण्डले एकादशेऽनुवाके चतुर्दश सूक्तानि व्याकृतानि । ‘त्यं चित्’ इति षड्वचं पञ्चदशं
सूक्तं संख्यपुत्रस्यात्रैरार्थमानुष्टुभमश्विदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—‘त्यं षट् सांख्योऽत्रिराश्वि-
नम्’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराणुष्टुमे छन्दसीदं सूक्तम् । सूत्र्यते हि—‘आ नो विश्वा-
भित्स्यं चिदत्रिमित्यानुष्टुभम्’ (आश्व. श्री. ४. १५) इति ॥

त्यं चिदत्रिमृतजुर्मथमश्वं न यातवे ।

कक्षीर्वन्तं यदी पुना रथं न कृणुथो नवम् ॥ १ ॥

त्यम् । चित् । अत्रिम् । ऋतुऽजुर्म । अर्थम् । अश्वम् । न । यातवे ।

कक्षीर्वन्तम् । यदि । पुनरिति । रथम् । न । कृणुथः । नवम् ॥ १ ॥

हे अश्विनौ शतद्वारे पीडायन्त्रगृहेऽपुनैः प्रक्षितो बद्धाङ्गो योऽत्रिरस्ति ‘त्यं’ ‘चित्’ तमपि
‘अत्रिम्’ ‘ऋतुजुर्म’ । ऋतं स्तोत्रं यज्ञो वा । तेन जीर्यन्तम् । सर्वदा युवयोः परिचरणशीलमित्यर्थः ॥
जीर्यतेः क्विपि ‘बहुलं छन्दसि’ इति उत्पन्नम् ॥ यद्वा । ऋतेन प्राप्तेनासुरकृतोपद्रवेण ज्वरितं रुग्णम् ॥
‘ज्वर रोगे’ । ‘ज्वरस्वर’ इत्यादिना वकारस्योपधायाश्च स्थान ऊर्ध्व । ‘जरी हिंसागतयोः’ इत्य-
स्माद्वा क्विप् । अनयोः पक्षयोः छन्दसो ह्रस्वः ॥ ईदृशं तमत्रिम् ‘अर्थम्’ अर्थनीयं प्राप्तव्यं ‘यातवे
गन्तुं युवां कृतवन्तौ । तत्र दृष्टान्तः । ‘अश्वं’ ‘न । यथाश्वो बन्धाद्विमुक्तः सन् शीघ्रं गच्छति एवमयमपि
युवयोः प्रसादात् असुरकृतादुपद्रवजानान् विमुच्यमानो यथास्थानमगच्छदित्यर्थः ॥ ‘या प्रापणे’
इत्यस्मात् ‘तुमर्थं सेलेनू’ (पा. सू. ३. ४. ९) इति तवेनप्रत्ययः ॥ ‘यदि’ अपि च इत्यर्थः ।
‘कक्षीर्वन्तम् । कक्षया रज्जुस्त्वस्य । तद्वन्तम् ॥ ‘आसन्दीवदक्षीवत्’ (पा. सू. ८. २. १२) इत्यादौ
निपातनात् संयसारणम् ॥ दीर्घतमसः पुत्रम् उशिकप्रसूतमृषिं मन्दबुद्धिं सन्तं युवां ‘पुनः’ ‘नवं
पुनरभिनवप्रज्ञं’ ‘कृणुथः’ अकृणुतम् अकुस्तम् । ‘रथं’ ‘न । यथा कश्चिच्छल्पी जीर्णं रथं पुनरभिनवं

करोति तद्वत् ॥ 'कृवि हिंसाकरणयोश्च' । इदिस्वाङ्गम् । लङर्थे व्यत्ययेन लट् । 'धिन्विकृण्वोरश्च' इत्युप्रत्ययः । तत्संनिधौगेनाकारान्तादेशश्च । तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः । 'सतिशिष्टोऽपि विकरणस्वरो लसार्वाधातुकस्वरं न बाधते' (पा. म. ६. १. १५८. ११) इति वचनात् तिङ एव स्वरः शिष्यते । 'निपातैर्यद्यदिहन्त' इति निघातप्रतिषेधः ॥

त्यं चिदश्वं न वाजिनमरेणवो यमन्तत ।

दृळ्हं ग्रन्थि न वि व्यतुमत्रि यविष्ठमा रजः ॥ २ ॥

त्यम् । चित् । अश्वम् । न । वाजिनम् । अरेणवः । यम् । अन्तत ।

दृळ्हम् । ग्रन्थिम् । न । वि । स्यतम् । अत्रिम् । यविष्ठम् । आ । रजः ॥ २ ॥

अरेणवः अहिंस्यमानाः प्रबला असुराः वाजिनं वेगवन्तम् अश्वं न अश्वमिव यम् अत्रिम् अन्तत अतन्वत बद्धमकृषत ॥ तनोतेलुङि 'तनिपत्योश्छन्दसि' इत्युपधालोपः । अश्वं अचित् तं च अत्रिं यविष्ठं युवतमं स्तुतेर्मिश्रयितुमं वा रजः । रजन्यस्मिन् जना इति रजो भूलोकः । रज इमं लोकम् आ अभि हे अश्विनौ वि व्यतं व्यसुञ्चतम् । दृढं स्थिरतरं ग्रन्थिं न ग्रन्थिमिव । यथा कश्चित् तादृशं ग्रन्थिमयत्वेन विसृजति तथा युवां तमुधिमसुरकृताद्वन्धनात् मोचितवन्तावित्यर्थः ॥ स्यतमिति 'पोऽन्तकर्मणि' इत्यस्माल्लङि इयनि 'ओतः इयनि' इत्योकारलोपे रूपम् । छन्दसोऽडभावः ॥ यद्वा । अत्रिं मां बन्धाद्वि प्यतं विसृजतमित्यृषिः असुरैर्बद्धः सन् अश्विनौ प्रार्थयते ॥

नरा दंसिष्ठान्रये शुभ्रा सिषासतुं धियः ।

अथा हि वां दिवो नरा पुनः स्तोमो न विशसे ॥ ३ ॥

नरा । दंसिष्ठौ । अत्रये । शुभ्रा । सिषासतम् । धियः ।

अथ । हि । वाम् । दिवः । नरा । पुनरिति । स्तोमः । न । विशसे ॥ ३ ॥

हे नरा नरौ नेतारौ दंसिष्ठौ दर्शनीयतमौ शुभ्रा शोभमानौ ईदृशौ हे अश्विनौ अत्रये ऋषये मङ्गं धियः कर्माणि बुद्धीर्वा सिषासतं दातुमिच्छतम् । 'षणु दाने' । यद्वा । अत्रये इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अत्रेमम धियः स्तुतीः कर्माणि वा सिषासतं संभक्तुमिच्छतम् । सेवेथामित्यर्थः ॥ 'वन षण संभक्तौ' । अस्मात्सनेतेः सनोतेवां सनि 'सनीवन्तर्धं' इति विकल्पनादिडभावे 'जनसन-खनाम्' इत्यात्वम् । शुभ्रेत्यस्यामन्त्रितस्य 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इत्यविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वेन पादादित्वात् 'तिङ्ङितङिः' इति निघाताभावः । अदुपदेशाल्लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे सनो निस्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ अथा^१ हि अनन्तरमेव दिवः । दीव्यतीति स्तौतीति धौः स्तोता । तस्य मम स्तोमो न । नशब्दश्चायं । स्तोत्रं च हे नरा नेतारावश्विनौ वां युवां पुनः विशसे । पुनरेवाद्यापि विशेषेण शंसितुं प्रभवतीति शेषः ॥

चिते तद्वां सुराधसा रातिः सुमतिरश्विना ।

आ यन्नः सदेने पृथौ समने पर्षथो नरा ॥ ४ ॥

चित्ते । तत् । वाम् । सुऽराधसा । रातिः । सुऽमतिः । अश्विना ।

आ । यत् । नः । सद्ने । पृथौ । समने । पृथैः । नरा ॥ ४ ॥

हे वसुराधसा शोभनदानो^१ अश्विना हे अश्विनौ वसुमतिः शोभना स्तुतिरस्मदीया वरातिः हविर्दानं च वत् तस्मात्कारणात् वं युवयोः वचिते ज्ञानाय भवति ॥ 'चित्ती संज्ञाने' । अस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ यत् यस्मात्कारणात् वसद्ने यज्ञगृहे^२ पृथौ विस्तीर्णं वसन्ने^३ यज्ञे वनः अस्मान् हे वनरा नेतारौ वआ वपृथैः आपूरयथः अभितो रक्षयो^४ वा तस्माद्युवामस्मदीयं परिचरणं ज्ञातवन्तावित्यनुमीमहे ॥ 'पृ पालनपूरणयोः' इत्यस्माद्धेति 'सिञ्चहुलम्' इति सिप् । ततः शप् ॥

युवं भुज्युं समुद्र आ रजसः पार ईडिखतम् ।

यातमच्छा पतत्रिभिर्नासत्या सातये कृतम् ॥ ५ ॥

युवम् । भुज्युम् । समुद्रे । आ । रजसः । पारे । ईडितम् ।

यातम् । अच्छ । पतत्रिभिः । नासत्या । सातये । कृतम् ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां वसुद्रे उदधौ निमग्नं वरजसः उदकस्य वपारे प्रान्ते तरङ्गसमूहे ईडितं डोलायितम् एवंभूतं भुज्युं तुप्रपुत्रम् अच्छ अभि पतत्रिभिः पक्षोपेतैर्नौविशेषैः सह वआ यातम् आगतवन्तो स्थः । आगत्य च हे नासत्या सत्यस्य नेतारौ सत्यस्वभावौ वा हे अश्विनौ सातये युवयोः संभजनाय समर्थं वकृतं पुनर्युवामकुरुतम् ॥ करोतेर्लङि^५ छान्दसो विकरणस्य लुक् । अडभावश्च^६ । लुङि वा 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक्^७ ॥

आ वां सुमैः शंयूइव मंहिष्ठा विश्ववेदसा ।

समस्मे भूषतं नरोत्सं न पिप्युषीरिषः ॥ ६ ॥

आ । वाम् । सुमैः । शंयूइवेति शंयूइव । मंहिष्ठा । विश्ववेदसा ।

सम् । अस्मे इति । भूषतम् । नरा । उत्सम् । न । पिप्युषीः । रिषः ॥ ६ ॥

हे विश्ववेदसा सर्वज्ञौ सर्वधनौ वा हे वनरा नेतारौ वं युवां शंयूइव सुखयुक्तौ राजानाविव मंहिष्ठा^८ दातृमावतिशयेन पूज्यौ वा सन्तौ वसुमैः अस्मभ्यं दातव्यैः सुखैः सार्धम् वआ । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । आगच्छतम् । यद्वा । उपसर्गस्य भूषतमित्यनेन संबन्धः । मंहिष्ठेऽपि संबोधनम् । हे मंहिष्ठा दातृतमौ उक्तगुणावश्विनौ वां युवां सुमैः सार्धं शंयूइव अस्मे अस्मान् सम्यक् आ भूषतम् अभिप्राप्नुतम् ॥ 'भू प्राप्तौ' । अस्माद्धोति व्यत्ययेन सिक्तापौ । यद्वा । 'भूष अलंकारे' ॥ आ^९ समन्तात् सम्यक् भूषतम् अलंकुरुतम् । पिप्युषीः प्रवृद्धानि इषः इष्यमाणानि पथांसि उत्सं वन गोरुध इव । यथा बहुभिः पथोभिः ऊधः अलंकृतं सत् दृश्यते अस्मानप्येवं बहुभिर्धनैरलंकुरुतमित्यर्थः ॥ पिप्युषीरिति प्यायतेर्लङिः कसुः । 'लिङ्बडोश्च' इति पीभावः । जसि

१. त४.५-शोभनधनौ । २. त१.२.३.६.७.८-म१.४.७.८- 'यज्ञगृहे ... समने' नास्ति ।

३. त-भ-रक्षको । ४. त४-करोतेर्लङि । ५. त४.५- 'अडभावश्च.....च्लेर्लुक्' नास्ति । ६. त४.

५-मंहिष्ठा मंहिष्ठौ । ७. त-भ- 'आ' नास्ति । ८. त-भ-प्रवृद्धानि ।

‘ वा छन्दसि ’ इति पूर्वसवर्णदीर्घः । यद्वा । उत्सः प्रवाहो यथा पिप्युषीः वृद्धानीषोऽन्नान्यलंकरोति^१ तद्वत् ॥ १ ॥

‘ अयं हि ’ इति षड्वचं षोडशं सूक्तं ताक्ष्यपुत्रस्य सुपर्णस्यायं यमगोत्रस्योर्ध्वकृशनस्य वा । आद्या गायत्री द्वितीया बृहती तृतीयाचतुर्थ्यौ गायत्र्यौ पञ्चमी सतोबृहती षष्ठी विष्टारपङ्क्तिरष्टक-द्विद्वादशाष्टकवती । अनादेशपरिभाषया इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘ अयं हि ताक्ष्यपुत्रः सुपर्णो यामायनो वोर्ध्वकृशनो गायत्री बृहती गायत्र्यौ सतोबृहती विष्टारपङ्क्तिः ’ इति । गतो^२ विनियोगः^३ ॥

अयं हि ते अमर्त्य इन्द्रतयो न पत्यते । दक्षो विश्वायुर्वेधसे ॥ १ ॥

अयम् । हि । ते । अमर्त्यः । इन्द्रः । अत्यः । न । पत्यते । दक्षः । विश्वऽआयुः । वेधसे ॥ १ ॥

हे इन्द्र वेधसे विधात्रे ते तुभ्यं त्वदर्थम् अमर्त्यः मरणरहितोऽमृतत्वप्रापकः अयं अहि अयं खलु इन्द्रः सोमः अत्यो न सततगाम्यश्च इव पत्यते गच्छति । यद्वा । पत्यतिरैश्वर्यं कर्मा । तव स्वभूतोऽयं सोमः वेधसे विधानाय मदस्य करणायेष्टे । कीदृश इन्द्रः । दक्षः प्रबुद्धो बल-हेतुर्वा विश्वायुः विश्वैः सवैरेतज्यः प्राप्तव्यः । यद्वा । विश्वेषामायुर्जीवनहेतुः । अथवा । आयुरित्य-अनाम । सवैश्चरुपुरोडाशादिभिरन्नैर्हविर्भिरुपेतः ॥

अयमस्मासु काव्यं ऋभुर्वज्रो दास्वते ।

अयं बिभर्त्युर्ध्वकृशनं मदमृभुर्न कृत्वयं मदम् ॥ २ ॥

अयम् । अस्मासु । काव्यः । ऋभुः । वज्रः । दास्वते ।

अयम् । बिभर्ति । उर्ध्वऽकृशनम् । मदम् । ऋभुः । न । कृत्वयम् । मदम् ॥ २ ॥

अस्मासु स्तोत्रेषु काव्यः स्तुत्यः अयम् इन्द्रः ऋभुः दीप्तः सन् दास्वते दानयुक्ताय यज-मानाय वज्रः शत्रूणां वज्रको भवति । यद्वा । दास्वत इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अस्मासु दास्वते दानवत इन्द्रस्य वज्रः कुलिशः ऋभुः उरु भासमानो भवति । अपि च अयम् उर्ध्वकृशनम् उन्नततैक्ष्ण्यमेतत्संज्ञं वा यामायनमृषिं मदं स्तोतारं बिभर्ति पोषयति । तथा ऋभुर्न सौधन्वनः । पुत्राणामाद्य ऋभुः । स इव कृत्वयं कर्मणां कर्तारम् अत एव मदं प्रोदयितारं^३ यजमानं च बिभर्ति ॥

घृषुः श्येनाय कृत्वेन आसु स्वासु वंसगः । अव दीधेदहीशुवः ॥ ३ ॥

घृषुः । श्येनाय । कृत्वेन । आसु । स्वासु । वंसगः । अव । दीधेत् । अहीशुवः ॥ ३ ॥

घृषुः वर्षयिता दीप्तो वा स्वासु स्वकीयासु आसु यजमानलक्षणासु प्रजासु वंसगः वननीय-गतिः एवंभूत इन्द्रः कृत्वेन कर्मणां कर्त्रे ॥ करोतेः ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ’ इति कनिप् ॥ श्येनाय सुपर्णाय ताक्ष्यपुत्राय मङ्गमृषये अहीशुवः अहीनव्यापनान् अहीनवृद्धीन् वा अस्मदीयान् पुत्रादीन् अव दीधेत् दीपयतु ॥ ‘ दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः ’ । अस्माच्छान्दसे लिङि^४ व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ यद्वा । हे इन्द्र त्वदीयः सोमो घृष्टपादिगुणयुक्तः सन् दीप्यत इति योज्यम् ॥

१. त-म-बृद्धा इषो^० । २. त-म-१.२.४.८-‘ गतो विनियोगः ’ नास्ति । ३. त-४.५-भ-२-मादयितारं । ४. त-म-लङि ।

यं सुपर्णः परावतः श्येनस्य पुत्र आभरत् । शतचक्रं योऽह्यो वर्तनिः ॥ ४ ॥

यम् । सुऽपर्णः । पराऽवतः । श्येनस्य । पुत्रः । आ । अभरत् ।

शतऽचक्रम् । यः । अह्यः । वर्तनिः ॥ ४ ॥

वश्येनस्य ताक्ष्यस्य पुत्रः तनयः सुपर्णः यं सोमं परावतः परागतात् दूरात् सुलोकात्
वआभरत् आहरत् । कीदृशम् । शतचक्रम् । शतमिति बहुनाम् । बहुधनस्य कर्तारम् ॥ मूलविशु-
जादिस्वात् कप्रत्ययः (पा. सू. ३. २. ५. २) ॥ यद्वा । शतकरणसाधनम् । बहुयागनिष्पादन-
मित्यर्थः ॥ ' घञर्थे कविधानम् ' (पा. सू. ३. ३. ५८. ४) इति कप्रत्ययः । ' कृजादीनां के '
(का. ६. १. १२. १) इति द्विवचनम् । यः सोमः अह्यः अहेर्बुत्रस्य वर्तनिः वर्तयिता प्रेरयिता ।
यद्वा । ' अह गतौ ' । अह्यो गन्तव्यो वर्तनिर्मागभूतः । एना वय इति वक्ष्यमाणेनैकवाक्यता ॥

यं ते श्येनश्चारुमवृकं पदाभरदरुणं मानमन्धसः ।

एना वयो वि तार्यायुर्जीवसे एना जागार बन्धुता ॥ ५ ॥

यम् । ते । श्येनः । चारुम् । अवृकम् । पदा । आ । अभरत् । अरुणम् । मानम् । अन्धसः ।

एना । वयः । वि । तारि । आयुः । जीवसे । एना । जागार । बन्धुता ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ते तुभ्यं त्वदर्थं श्येनः सुपर्णः पक्षिराट् यं सोमं पदा । वचनव्यत्ययः । पञ्चम्याम्
वआभरत् सुलोकादाहरत् । ' दिवं सुपर्णो गत्वाय सोमं वज्रिण आभरत् ' (ऋ. सं. ८. १००. ८)
इति निगमान्तरम् । कीदृशम् । वचरं शोभनम् अवृकं बाधकरहितम् अरुणम् आरोचमान-
मरुणवर्णं वा अन्धसः अन्नस्य मानं यागद्वारा निर्मातारम् । एना एनेनानेन सोमेन तुभ्यं दीय-
मानेन वयः अन्नं जीवसे जीवनाय आयुः जीवितं च वि तारि प्रादायि । तथा एना एनेनैव
सोमेन बन्धुता बन्धुसमूहः जागार जजागार जाग्रत्प्रबुद्धः सन् वर्तते ॥ जागर्तेलिङि ' छन्दसि वेति
वक्तव्यम् ' (पा. सू. ६. १. ८. १) इति द्विवचनाभावः ॥

एवा तदिन्द्र इन्दुना देवेषु चिद्धारयाते महि त्यजः ।

क्रत्वा वयो वि तार्यायुः सुक्रतो क्रत्वायमस्मदा सुतः ॥ ६ ॥

एव । तत् । इन्द्रः । इन्दुना । देवेषु । चित् । धारयाते । महि । त्यजः ।

क्रत्वा । वयः । वि । तारि । आयुः । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।

क्रत्वा । अयम् । अस्मत् । आ । सुतः ॥ ६ ॥

एव एवमुक्तेन^१ प्रकारेण तत् तेन इन्दुना सोमेन तृप्यन् इन्द्रः देवेषु चित् देवेष्वस्मासु
च महि महत् त्यजः तेजो दुःखस्य वर्जयितुं रक्षणं वा धारयाते धारयति । शिष्टः प्रत्यक्ष-
कृतः । हे सुक्रतो शोभनकर्मभिन्द्र क्रत्वा क्रतुना अस्माभिरनुष्ठितेन कर्मणा प्रीतेन त्वया वयः
अन्नम् आयुः जीवन् च वि तारि अस्मभ्यं प्रादायि । यः अयम् इन्दुः क्रत्वा कर्मणा प्रज्ञानेन

१. त१.२.३.६.७.८-म५-कीदृशं तं । २. त४.५-म२-पञ्चां पादाभ्यां । ३. त४.५-बाव-
रहितं । ४. त१.२.३.६.७-सु-एवमनेन ।

वा ऽअस्मत् अस्माभिः ऽथा ऽसुतः अभिषुतः । यद्वा । अस्मत् अस्मत्तत्त्वदाभिमुख्येन सुतः प्रेरितः । तेनेन्दुनेत्यन्वयः ॥ २ ॥

‘इमाम्’ इति षट्चं सप्तदशं सूक्तमिन्द्राण्या आर्षम् । षष्ठी पङ्क्तिः शिष्टा अनुष्टुभः । अनेन सूक्तेन सप्तम्या बाधनं प्रतिपाद्यते । अत एतत्सूक्तजपादिना सप्तम्या विनाशो भवति । अतस्त-
देवताकमिदम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘ इमामिन्द्राण्युपनिषत्सपत्नीबाधनमानुष्टुभं तु पङ्क्त्यन्तम् ’
इति । अस्य सूक्तस्य विनियोगो भगवतापस्तम्बेन कस्मिंश्चित् सपत्नीघ्नप्रयोगविशेषे^१ दर्शितः—
‘ त्रिःसस्यैवैः पाठां परिकिरति यदि वारुण्यसि वरुणात्वा निष्क्रीणामि यदि सौम्यसि सोमात्वा
निष्क्रीणामीति । शोभूत उत्तरयोथाप्योत्तराभिस्तिष्ठभिरभिमन्योत्तरया प्रतिच्छन्ना^२ हस्तयोराबध्य
शय्याकाले बाहुभ्यां भर्तारं परिगृह्णीयादुपधानलिङ्गया । वश्यो भवति । सपत्नीबाधनं च ’ (आप.
गृ. ९. ५. ८) इति । अयमर्थः । आद्यया पाठा नामौषधिः खातव्या । ततस्तिष्ठभिरौषधेरभि-
मन्त्रणम् । षष्ठ्याबद्धा सौषधिर्यथा भर्तारं स्पृशति तथा तस्य भर्तुरालिङ्गनमिति ॥

इमां खनाम्योषधिं वीरुधं बलवत्तमाम् ।

ययां सपत्नीं बाधते ययां संविन्दते पतिम् ॥ १ ॥

इमाम् । खनामि । ओषधिम् । वीरुधम् । बलवत्तमाम् ।

ययां । सुऽपत्नीम् । बाधते । ययां । सुऽविन्दते । पतिम् ॥ १ ॥

‘इमामोषधिं पाठाख्यां ऽवीरुधं लतारूपां ऽबलवत्तमां स्वकार्यकरणे अतिशयेन बलवतीं
‘खनामि उन्मूलयामि । ययया ओषध्या ऽसपत्नीम् । समान एकः पतिर्यस्याः सा सपत्नी । तामेषा
वधुः ऽबाधते हिनस्ति । ययया च ऽपतिं भर्तारं ऽसंविन्दते सम्यगसाधारण्येन लभते ॥

उत्तानपर्णे सुभगे देवजूते सहस्वति ।

सपत्नीं मे परां धम पतिं मे केवलं कुरु ॥ २ ॥

उत्तानऽपर्णे । सुऽभगे । देवऽजूते । सहस्वति ।

सुऽपत्नीम् । मे । परां । धम । पतिम् । मे । केवलम् । कुरु ॥ २ ॥

हे ऽउत्तानपर्णे उत्तानान्युर्ध्वमुखानि पर्णानि पत्राणि यस्यास्तादृशि हे ऽसुभगे सौभाग्य-
हेतुभूते हे ऽदेवजूते देवेन स्रष्टा प्रेरिते हे ऽसहस्वति अभिभवनवति ईदृशे हे पाठे ऽमे मम ऽसपत्नीं
स्त्रियं ऽपरा धम परागमय । धमतिर्गतिकर्मा । पतिं च ऽमे ममैव ऽकेवलम् असाधारणं ऽकुरु ॥

उत्तराहमुत्तर उत्तरेदुत्तराभ्यः । अथा सपत्नी या ममाधरा साधराभ्यः ॥ ३ ॥

उत्ऽतरा । अहम् । उत्ऽतरे । उत्ऽतरा । इत् । उत्ऽतराभ्यः ।

अथ । सुऽपत्नी । या । मम । अधरा । सा । अधराभ्यः ॥ ३ ॥

हे ऽउत्तरे उत्कृष्टतरे पाठे ऽअहम् ऽउत्तरा उत्कृष्टतरा भूयासम् । ऽउत्तराभ्यः लोके या
उत्कृष्टतराः सन्ति ताभ्योऽप्यहम् ऽउत्तरा उत्कृष्टतरैव त्वत्प्रसादाद्भवेयम् । ऽअथ अनन्तरं ऽमम ऽया
‘सपत्नी ऽसा ऽअधराभ्यः निकृष्टाभ्योऽपि ऽअधरा निकृष्टतरा भवतु ॥

नह्यस्या नाम गुण्यामि नो अस्मिन्नमते जने ।

परामिव परावर्तं सपत्नीं गमयामसि ॥ ४ ॥

नहि । अस्याः । नाम । गुण्यामि । नो इति । अस्मिन् । रमते । जने ।

पराम् । एव । पराऽवर्तम् । सऽपत्नीम् । गमयामसि ॥ ४ ॥

वअस्याः सपत्न्याः वनाम संज्ञामपि वनहि वगुण्यामि नैव गुह्यामि उच्चारयामि । वनो न खलु काचित् वअस्मिन् वजने सपत्न्याख्ये वरमते क्रीडति । अपि च तां वसपत्नीं वपरां वपरावर्तम् वएव अतिशयेन दूरदेशमेव वगमयामसि गमयामः प्रापयामः । अतिशयेन भन्नां विद्योजयाम इत्यर्थः ॥

अहमस्मि सहमानाथ त्वमसि सासहिः ।

उभे सहस्वती भूत्वी सपत्नीं मे सहावहै ॥ ५ ॥

अहम् । अस्मि । सहमाना । अर्थ । त्वम् । असि । सासहिः ।

उभे इति । सहस्वती इति । भूत्वी । सऽपत्नीम् । मे । सहावहै ॥ ५ ॥

हे ओषधि अहं त्वत्प्रसादात् सहमाना अस्मि सपत्न्या अभिभवित्री भवामि । अथ अपि च त्वम् अपि असासहिः असि तस्या अभिभवित्री भवसि । आवाम् उभे अपि सहस्वती अभिभवित्र्यौ भूत्वी भूत्वा उभे मम सपत्नीं सहावहै अभिभवाव ॥

उप तेऽधां सहमानामभि त्वाधां सहीयसा ।

मामनु प्र ते मनो वत्सं गौरिव धावतु पथा वारिव धावतु ॥ ६ ॥

उप । ते । अधाम् । सहमानाम् । अभि । त्वा । अधाम् । सहीयसा ।

माम् । अनु । प्र । ते । मनः । वत्सम् । गौःऽइव । धावतु । पथा । वाःऽइव । धावतु ॥ ६ ॥

हे पते ते तव सहमानां सपत्न्या अभिभवित्रीमिमामोषधिम् उप अधाम् । शिरस उपाधानं करोमि । सहयसा अभिभवितुतरेण तेनोपधानेन त्वाम् अभि अधाम् अभितो धारयामि । ते तव भर्तुः मनः माम् अनुलक्ष्य प्र धावतु प्रकर्षेण शीघ्रं गच्छतु । तत्र निदर्शन-द्वयमुच्यते । गौरिव यथा गौः वत्सं शीघ्रं गच्छति पथा निम्नेन मार्गेण वारिव वारुदकं यथा स्वभावतो गच्छति तद्वत् । अनेन निदर्शनद्वयेनौत्सुक्यातिशयः स्वाभाविकत्वं च प्रतिपाद्यते ॥ १३ ॥

‘अरण्यानि’ इति षडृचमष्टादशं सूक्तमिरमदपुत्रस्य देवमुनेराधम् । महदरण्यमरण्यानी । तद्देवताकम् । आनुष्टुभम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘अरण्यान्यैरमदो देवमुनिररण्यानीं तुष्टाव’ इति । गतो विनियोगः ॥

अरण्यान्यरण्यान्यसौ या प्रेव नश्यसि ।

कथा ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीरिव विन्दती ॥ १ ॥

अरण्यानि । अरण्यानि । असौ । या । प्रऽइव । नश्यसि ।

कथा । ग्रामम् । न । पृच्छसि । न । त्वा । भीःऽइव । विन्दती ॥ १ ॥

हे ऽअरण्यानि । अरण्यस्य पालयित्री काचिदधिदेवतारण्यानीति नैरुक्ताः । वैयाकरणास्तु 'हिमारण्ययोर्महश्वे' (पा. सू. ४. १. ४९. १) इत्यरण्यस्य महश्वे ङीष् स्मरन्ति । अरण्याधिदेवते ऽअरण्यानि कान्ताराणि प्रति ऽया ऽअसौ त्वं ऽप्रेव ऽनश्यसि । इवः संप्रत्यर्थे । नशतिः प्राप्तिकर्मा । अत्र व्यत्ययेन इयन् । संप्रति रक्षणाय प्राप्नोषि । यद्वा निर्जने देशे वर्तमानत्वान्नष्टेव प्रतीयसे । सा त्वं ऽकथा कथं ऽग्रामं ऽन ऽपृच्छसि । निर्जनेऽरण्ये कथं रमसे । नूनं ऽत्वा त्वां ऽभीः भयं ऽन ऽविन्दति न लभते किम् । वितर्के प्लुतः । इवः संप्रत्यर्थे परिभयार्थे वा । अत्र निरुक्तम्—
'अरण्यान्यरण्यस्य पत्न्यरण्यमपार्णं भवति ग्रामादुरमणं भवतीति वा । अरण्यानीत्येनामामन्त्रयते । यासावरण्यानि वनानि पराचीव नश्यसि कथं ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीर्विन्दतीवेतीवः परिभयार्थे वा' (निरु. ९. २९-३०) इति ॥

वृषारवाय वदते यदुपावति चिच्चिकः ।

आघाटिभिरिव धावयन्नरण्यानिर्महीयते ॥ २ ॥

वृषऽरवाय । वदते । यत् । उपऽअवति । चिच्चिकः ।

आघाटिभिःऽइव । धावयन् । अरण्यानिः । महीयते ॥ २ ॥

वृषारवाय । वृषा सेचनसमर्थो रवः शब्दो यस्य सूक्ष्मजन्तुविशेषस्य झिल्ल्यास्यस्य स तथोक्तः । कटुकशब्दानित्यर्थः । तस्मै वृषारवाख्याय ऽवदते चीचीशब्दं कुर्वते ऽचिच्चिकः चीची-शब्दं कुर्वन्नन्यो जन्तुः ऽयत् यदा ऽउपावति वृषारवोक्तस्य शब्दस्य प्रत्युत्तररूपेण चीचीशब्द-करणेनोपगच्छति । उपेत्य पालयति वा । तत्र दृष्टान्तः । ऽआघाटिभिरिव । आघाटयो घाटलिकाः काण्डवीणाः । ताभिः ऽधावयन् निषादादिसप्तस्वराणि शोधयन् गायक इव । तदा ऽअरण्यानिः सा अरण्यानी' ऽमहीयते पूज्यते ॥ 'इन्द्रवरुण' (पा. सू. ४. १. ४९) इत्यादिना ङीष् । तत्संनियोगे-नानुगागमः । छान्दसो ह्रस्वः । अत एव हलङ्यादिसुलोपाभावः ॥

उत गार्वाङ्वादन्युत वेश्मेव दृश्यते ।

उतो अरण्यानिः सायं शकटीरिव सर्जति ॥ ३ ॥

उत । गार्वाऽइव । अदन्ति । उत । वेश्मऽइव । दृश्यते ।

उतो इति । अरण्यानिः । सायम् । शकटीऽइव । सर्जति ॥ ३ ॥

उत अपि च ऽगावइव गवथाद्या मृगा अस्यामरण्यान्याम् ऽअदन्ति तृणादिकं भक्षयन्ति । उत अपि च लतागुल्मादिकं ऽवेश्मेव गृहमिव ऽदृश्यते । उतो अपि च ऽअरण्यानिः इयमरण्यानी ऽसायं सायंकाले । इवः संप्रत्यर्थे । संप्रति ऽशकटीः शकटान्^२ द्वावांघ्राहरणायागतान् ऽसर्जति विसर्जयति । यद्वा । शकटीः सर्जतीव दृश्यते । अहनि महदरण्यं शकटीभिः प्राप्य सर्वे जना अपेक्षितं काष्ठादिकं शकटीष्वध्यारोप्य सायंकाले तस्मान्निर्गच्छन्ति । तदभिप्रायेणेदं वचनम् ॥

गामज्जैष आ ह्वयति दार्वज्जैषो अपावधीत् ।

वसन्नरण्यान्यां सायमक्रुक्षदिति मन्यते ॥ ४ ॥

गाम् । अङ्ग । एषः । आ । ह्वयति । दारु । अङ्ग । एषः । अप । अवधीत् ।
वसन् । अरण्यान्याम् । सायम् । अकुक्षत् । इति । मन्यते ॥ ४ ॥

वङ्ग हे अरण्यानि एषः त्वदधिष्ठिते महारण्ये संप्रति वर्तमानः वगाम्^१ वआ ह्वयति^२ ।
एषः^३ चान्यः वदारु काष्ठम् अपावधीत् अपहन्ति^४ । तथा वसायं^५ सायंकाले रात्रौ वरण्यान्यां^६
महारण्ये^७ निवसन् मनुष्यो नानाविधं पक्षिमृगादिशब्दं शृण्वन् वअकुक्षत् कश्चित्स्करादि-
राक्रोशति इति भीतः सन् वमन्यते बुध्यते ॥

न वा अरण्यानिहन्त्यन्यथेनाभिगच्छति ।

स्वादोः फलस्य जग्ध्वाय यथाकामं नि पद्यते ॥ ५ ॥

न । वै । अरण्यानिः । हन्ति । अन्यः । च । इत् । न । अभिगच्छति ।

स्वादोः । फलस्य । जग्ध्वाय । यथाकामम् । नि । पद्यते ॥ ५ ॥

न वै न खलु वरण्यानिः अरण्यानी वहन्ति तत्र निवसन्तं हिनस्ति । यदि वअन्यः व्याघ्र-
चौरादिः वनाभिगच्छति । तर्हि स्वादोः रसवत आन्नादेः वफलस्य । द्वितीयार्थे पट्टी । फलं वजग्ध्वाय
भक्षयित्वा तत्र निवसन् पुरुषः वयथाकामं यथेच्छं वनि वपद्यते निगच्छति वर्तते ॥ क्त्वाप्रत्यये 'अदो-
जग्धिष्यसि किति' (पा. सू. २. ४. ३६) इति जग्ध्वादेशः । 'क्त्वो यक्' (पा. सू. ७. १.
४७) इति यक् ॥

आञ्जनगन्धिं सुरभिं बहुभ्रामकृषीवलाम् ।

प्राहं मृगाणां मातरं मरण्यानिमंशंसिषम् ॥ ६ ॥

आञ्जनगन्धिम् । सुरभिम् । बहुभ्रामम् । अकृषीवलाम् ।

प्र । अहम् । मृगाणाम् । मातरम् । अरण्यानिम् । अंशंसिषम् ॥ ६ ॥

वआञ्जनगन्धिम् । अञ्जनस्येदमाञ्जनं कस्तूर्यादि । तस्य गन्ध इव गन्धो यस्यास्तादृशी ।
'उपमानाच्च' (पा. सू. ५. ४. १३७) इति गन्धस्येदन्तादेशः । अत एव वसुरभिं सौरभ्योपेतां
वबहुभ्रामं बहुभिरभ्रैरदनीयैः फलमूलादिभिरुपेताम् वअकृषीवलाम् । कृषिरेषामस्तीति कृषीवलाः
कर्षकाः । 'रजःकृषि' (पा. सू. ५. २. ११२) इत्यादिना वलच् । 'वले' (पा. सू. ६. ३. ११८)
इति दीर्घः । तैर्वियुक्तां तादृशीं वमृगाणां वमातरं जनयित्रीम् वरण्यानिम् अरण्यानीम् वअहं वप्र
वअंशंसिषम् उक्तेन प्रकारेण स्तुतवानस्मि ॥ ॥ ४ ॥

'अत्ते' इति पञ्चर्षमेकोनविंशं सूक्तं शिरीषपुत्रस्य सुवेदस आर्षम् । पञ्चमी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्स्य ।
इन्द्रो देवता । अनुक्रम्यते हि—'अत्ते पञ्च सुवेदाः शैरीषिषिष्टुबन्तम्' इति । तृतीये रात्रिपयथे
प्रशास्तुः शस्त्र इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'अत्ते दधामीदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमिति याज्या' (आश्व.
श्रौ. ६. ४) इति ॥

१. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-त्तां । २. ग-ह्वयति नष्टा गामन्विच्छ चैव्रते; त४.५-ह्वयति निष्ठां
गामन्विद्वन् त्वदीयं तमोच्यते; भ२-ह्वयति नष्टां गामन्विष्यन् त्वदीयं नामोच्यते । ३. त१.२.३.६.७.
८-भ-एषः.....अपहन्ति नास्ति । ४. त-भ-सायं नास्ति । ५. त१.२.३.६.७.८-भ-अरण्ये ।

श्रुते दधामि प्रथमाय मन्यवेऽहन्यद्वृत्रं नयं विवेरपः ।

उमे यत्त्वा भवतो रोदसी अनु रेजते शुष्मात्पृथिवी चिदद्रिवः ॥ १ ॥

श्रत् । ते । दधामि । प्रथमाय । मन्यवे । अहन् । यत् । वृत्रम् । नयम् । विवेः । अपः ।
उमे इति । यत् । त्वा । भवतः । रोदसी इति । अनु ।
रेजते । शुष्मात् । पृथिवी । चित् । अद्रिऽवः ॥ १ ॥

हे इन्द्र षते तव षमन्यवे कोपाय तेजसे वा षप्रथमाय मुख्याय षश्रत् षदधामि । श्रद्धा नामादरातिशयः । तद्विषयं करोमि । षयत् येन मन्युना त्वं षवृत्रम् आवरकमसुरं मेघं वा षनयं नेतव्यम् षअहन् अवधीः हत्वा च तेनावृताः षअपः उदकानि च षविवेः इमं लोकं प्रत्यागमयः । तस्मै मन्यव इत्यन्वयः । षयत् यदा षउमे षरोदसी द्यावापृथिव्यौ षत्वा त्वामनुसृत्य षभवतः वतते । त्वदधीने अभूतामित्यर्थः । तदानीं षपृथिवी षचित् । पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम । प्रथितं विस्तीर्णमन्तरिक्षमपि हे षअद्रिवः वज्रवन्निन्द्र षशुष्मात् त्वदीयाद्वलात् षरेजते कम्पते ॥

त्वं मायामिन्नवद्य मायिनं श्रवस्यता मनसा वृत्रमर्दयः ।

त्वामिन्नरौ वृणते गर्विष्टिषु त्वां विश्वासु हव्यास्विष्टिषु ॥ २ ॥

त्वम् । मायामिः । अनवद्य । मायिनम् । श्रवस्यता । मनसा । वृत्रम् । अर्दयः ।
त्वाम् । इत् । नरः । वृणते । गोऽईष्टिषु । त्वाम् । विश्वासु । हव्यासु । इष्टिषु ॥ २ ॥

हे षअनवद्य अवधारहित प्रशस्येन्द्र षत्वं षमायिनं मायाविनं षवृत्रं षमायामिः वज्रनाभि-
र्बुद्धिविशेषैर्वा षश्रवस्यता श्रवः श्रवणीयं यशोऽन्नं वेच्छता षमनसा^१ षअर्दयः अहिंसीः । अपि च
षनरः नेतारोऽङ्गिरसः षत्वामित् त्वामेव षगर्विष्टिषु गवां पणिभिरपहतानामेपणेषु प्रापणेषु विषयभूतेषु
षवृणते संभजन्ते । तथा षविश्वासु सर्वासु षहव्यासु आह्वातव्यासु प्रार्थनीयासु षइष्टिषु यागक्रियासु
षत्वाम् एव षवृणते^२ ॥

ऐषु चाकन्धि पुरुहूत सूरिषु वृधासो ये मघवन्नानुशुर्मघम् ।

अर्चन्ति तोके तनये परिष्टिषु मेघसाता वाजिनमर्हये धने ॥ ३ ॥

आ । एषु । चाकन्धि । पुरुहूत । सूरिषु । वृधासः । ये । मघऽवन् । आनुशुः । मघम् ।
अर्चन्ति । तोके । तनये । परिष्टिषु । मेघऽसाता । वाजिनम् । अर्हये । धने ॥ ३ ॥

हे षपुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र षएषु षसूरिषु स्तोत्रेषु षआ षचाकन्धि अस्यर्थमभिदीप्यस्व
अभिकामयस्व वा ॥ ‘ कनी^३ दीप्तिकान्तिगतिषु ’ । अस्माच्चर्करीतमेतत् ॥ हे षमघवन् धनवन्निन्द्र षये
सूरयः षवृधासः त्वत्प्रसादाद्वर्धमानाः सन्तः षमघं धनम् षआनुशुः प्राप्नुवन्ति^४ । अपि च षमेघसाता
मेघसातौ यज्ञे षवाजिनं बलवन्तमन्नवन्तं^५ वेजनवन्तं वा त्वां ये षअर्चन्ति पूजयन्ति षतोके पुत्रे
षतनये तत्पुत्रे षपरिष्टिषु परित इष्यमाणेष्वन्येष्वपि फलेषु षअर्हये अलज्जाकरे षधने च । एतेषु निमित्त-
भूतेषु सत्सु त्वामेव स्तुत्यादिभिः पूजयन्तीत्यर्थः ॥

१. ग-त१.२.३.६.७.८-म-मनसा च । २. त१.२.३.६.७-वृणते । ३. म१.४.७-कन ।
४. त१.२.३.६.७.८-म५.८-मु-आप्नुवन्ति । ५. त१.२.३.७-म१.४.७.८-बलवन्तं ।

स इन्न रायः सुभृतस्य चाकनन्मदं यो अस्य रंहं चिकेतति ।

त्वावृधो मघवन्दाश्वध्वरो मक्षु स वाजं भरते धना नृभिः ॥ ४ ॥

सः । इत् । तु । रायः । सु०भृतस्य । चाकनत् । मर्दम् । यः । अस्य । रंहम् । चिकेतति ।
त्वावृधः । मघ०वन् । दा०शु०अध्वरः । मक्षु । सः । वाजम् । भरते । धना । नृ०भिः ॥४॥

वस इत् स एव स्तोता वसुभृतस्य सुष्ठु संपादितस्य वरायः धनस्य । द्वितीयाथे षष्ठी ।
ईदृशं धनं वनु क्षिप्रं चाकनत् कामयते । लभत इत्यर्थः । वरंहम् । रंहो वेगः । तदहम् अस्य
इन्द्रस्य मर्दं सोमपानजन्यं हर्षं वयः स्तोता चिकेतति स्तुतिपदैर्जानाति । हे मघवन् त्वावृधः
त्वया वर्धितः दाश्वध्वरः दत्तयज्ञो यजमानः नृभिः नेनृभिर्कृत्विग्भिर्मृत्यैर्वा धना धनानि
वाजम् अन्नं च मक्षु शीघ्रं भरते संपादयति ॥

त्वं शर्धाय महिना गृणान उरु कृधि मघवञ्छुग्धि रायः ।

त्वं नो मित्रो वरुणो न मायी पित्वो न दस्म दयसे विभक्ता ॥ ५ ॥

त्वम् । शर्धाय । महिना । गृणानः । उरु । कृधि । मघ०वन् । शग्धि । रायः ।
त्वम् । नः । मित्रः । वरुणः । न । मायी । पित्वः । न । दस्म । दयसे । वि०भक्ता ॥५॥

हे इन्द्र त्वं महिना महता स्तोत्रेण गृणानः स्तूयमानः सन् शर्धाय शर्धं बलम् उरु
कृधि विस्तीर्णं कुरु । हे मघवन् वरायः धनानि च शग्धि अस्मभ्यं प्रयच्छ । हे दस्म दर्शनीयेन्द्र
विभक्ता विशेषेण धनानां भाजयिता त्वं मित्रो वरुणो न मित्रवद्वरुणवच्च मायी प्रजायुक्तः
सन् नः अस्मभ्यम् । नः संप्रत्यर्थे । संप्रति पित्वः अन्नानि दयसे प्रयच्छसि ॥ ५ ॥

‘सुष्वाणासः’ इति पञ्चविंशं सूक्तं वेनपुत्रस्य पृथोरार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं
‘सुष्वाणासः पृथुवैन्यः’ इति । गतो विनियोगः ॥

सुष्वाणासं इन्द्र स्तुमसि त्वा ससवांसश्च तुविनृम्ण वाजम् ।

आ नो भर सुवितं यस्य चाकन्तमना तना सनुयाम त्वोताः ॥ १ ॥

सु०स्वानासः । इन्द्र । स्तुमसि । त्वा । स०स०वांसः । च । तुवि०नृम्ण । वाजम् ।
आ । नः । भर । सु०वितम् । यस्य । चाकन् । त्मना । तना । स०नु०याम । त्वा०ऊताः ॥१॥

हे इन्द्र सुष्वाणासः सोममभिपुतवन्तो वयं त्वां स्तुमसि स्तुमः । हे तुविनृम्ण बहुबल
बहुधन वा वाजं चरुपुरोडाशादिलक्षणमन्नं ससवांसः संभक्तवन्तः च वयं त्वां स्तुमः । यत एव-
मतो हेतोः नः अस्मभ्यं सुवितं सुष्ठु प्राप्तव्यं शोभनं धनम् आ भर आहर प्रयच्छ । यस्य
यद्धनमतिप्रियत्वेन चाकन् त्वं कामयसे तद्धनमा भरेत्यर्थः । वयं च त्वोताः त्वया रक्षिताः सन्तः
तना^२ । धननामैतत् । विस्तृतानि धनानि त्मना आत्मना स्वयमेवान्यनैरपेक्ष्यैव सनुयाम
तव प्रसादाल्लभेमहि ॥

ऋष्वस्त्वर्मिन्द्र शूर जातो दासीर्विशः सूर्येण सहाः ।

गुहा हितं गुह्यं गुह्यमप्सु बिभ्रमसि प्रस्रवणे न सोमम् ॥ २ ॥

ऋष्वः । त्वम् । इन्द्र । शूर । जातः । दासीः । विशः । सूर्येण । सहाः ।

गुहा । हितम् । गुह्यम् । गुह्यम् । अप्सु । बिभ्रमसि । प्रस्रवणे । न । सोमम् ॥ २ ॥

हे शूर शौर्यवान् इन्द्र ऋष्वः महान् दर्शनीयो वा त्वं जातः जातमात्र एव दासीः । उपक्षयकारिणो दासा असुराः । तत्संबन्धिनीः विशः प्रजाः सूर्येण सूर्यात्मना सहाः अभ्यभवः । तथा गुहा गुहायां हितं निहितमत एव गुह्यम् अदृश्यं बलाख्यमसुरम् अप्सु उदकेषु गूढं निगूढं कुयवाख्यं च त्वमभिभूतवानसि । वयमपि प्रस्रवणे प्रवर्षणे सति । नः संप्रत्यर्थे । संप्रति त्सोमं बिभ्रमसि त्वदर्थं बिभ्रमः धारयामः ॥

अर्यो वा गिरौ अभ्यर्चं विद्वानृषीणां विप्रः सुमतिं चकानः ।

ते स्याम ये रणयन्तु सोमैरेनोत तुभ्यं रथोळ्ह भक्षैः ॥ ३ ॥

अर्यः । वा । गिरः । अभि । अर्चं । विद्वान् । ऋषीणाम् । विप्रः । सुमतिम् । चकानः ।

ते । स्याम । ये । रणयन्तु । सोमैः । एना । उत । तुभ्यम् । रथोळ्ह । भक्षैः ॥ ३ ॥

विप्रः मेधावी ऋषीणां मन्त्रदर्शिनां सुमतिं सुष्टुतिं चकानः कामयमानः विद्वान् जानन् अर्यो वा स्वामी च भवन् हे इन्द्र ईदृशस्त्वं गिरः स्तोतृन् स्तुतीर्वा अभ्यर्चं । सम्यक्स्तु-
तमित्यभिपूजय । अपि च ते वयं स्याम सर्वदा भवेम ये सोमैः स्वां रणयन्त रमयन्ति । उत
अपि च हे रथोळ्ह रथैरभ्युद्यमान ॥ आ ऊढ ओढः । रथेन ओढो रथोढः । ‘ओमाडोश्च’ (पा. सू.
६. १. ९५) इति पररूपम् ॥ ईदृशेन्द्र भक्षैः भक्षणीयैश्चरुपुरोडाशादिभिः सार्धम् एना इमानि
स्तोत्राणि तुभ्यं त्वदर्थं क्रियन्ते ॥

इमा ब्रह्मेन्द्र तुभ्यं शंसि दा नृभ्यो नृणां शूर शर्वः ।

तेभिर्भव सक्रतुर्येषु चाकनुत त्रायस्व गृणत उत स्तीन् ॥ ४ ॥

इमा । ब्रह्म । इन्द्र । तुभ्यम् । शंसि । दाः । नृभ्यः । नृणाम् । शूर । शर्वः ।

तेभिः । भव । सक्रतुः । येषु । चाकन् । उत । त्रायस्व । गृणतः । उत । स्तीन् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वदर्थम् इमा इमानि पुरोवर्तीनि ब्रह्म ब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि शंसि
अशंसिषत । शस्यन्ते । शंसेऽञ्छान्दसे कर्मणि लुङि व्यत्ययेनैकवचनम् । हे शूर शौर्यवन्निन्द्र त्वं
नृणां मनुष्याणां मध्ये नृभ्यः स्तुत्यादेः नेतृभ्यः शवः बलं दाः देहि । अपि च तेभिः तैः
सक्रतुः समानकर्मा समानप्रज्ञो वा भव येषु स्तोत्रेषु चाकन् हविरादि कामयसे ॥ ‘कन दीप्ति-
कान्तिगतिषु’ । अस्माद्यद्भुलगन्ताच्छान्दसे लङि सिपि रूपमेतत् । कमेवां पूर्ववत् । सिपि ‘मो नो
धातोः’ इति नत्वम् ॥ उत अपि च गृणतः स्तोतृन् त्रायस्व पालय । उत अपि च स्तीन् ।
स्त्यायतेरेतद्रूपम् । संघीभूय स्थितान् यजमानानपि त्रायस्व ॥

१. त. १. २. ३. ७-म. १. ४. ७. ८-‘सुष्टुति’ नास्ति । २. त. १. २. ३. ७-म. १. ४. ७. ८-‘ब्रह्म’ नास्ति ।

३. ग-त. ४. ५-म. २-नेतृभ्यो जनेभ्यः । ४. ग-त. ४. ५-म. २-हविरादिकं ।

श्रुधी हवमिन्द्र शूर पृथ्या उत स्तवसे वेन्यस्याकैः ।

आ यस्ते योनिं घृतवन्तमस्वारूर्मिर्न निमैर्द्रवयन्त वक्त्राः ॥ ५ ॥

श्रुधि । हवम् । इन्द्र । शूर । पृथ्याः । उत । स्तवसे । वेन्यस्य । अकैः ।

आ । यः । ते । योनिम् । घृतवन्तम् । अस्वाः । ऊर्मिः । न । निमैः । द्रवयन्त । वक्त्राः ॥ ५ ॥

हे ^१शूर ^२इन्द्र ^३पृथ्याः पृथोऋषेर्मम ^४हवम् आह्वानं ^५श्रुधि शृणु । ^६उत अपि च ^७वेन्यस्य वेनपुत्रस्य सम ^८अकैः मन्त्रैः ^९स्तवसे स्तूयसे । यकि प्राप्ते व्यत्ययेन क्षप् । ^{१०}यः स्तोता ^{११}घृतवन्तम् उदकवन्तं ^{१२}यते तव ^{१३}योनिं निवासभूमिम् ^{१४}आ ^{१५}अस्वाः अभ्यस्वार्पात् अभ्यष्टौत् ॥ ‘स्व शब्दोप-
तापयोः’ । अस्माल्लुङि तिपि ‘बहुलं छन्दसि’ इतीडभावे हल्ङयादिलोपे च ‘रासस्य’ इति सलोपः^१ ॥ यद्वा । घृतवन्तमाज्यादिना हविषोपेतं योनिम् । गृहनामैतत् । यज्ञगृहं प्राप्य ते त्वां योऽभिष्टौति तस्य वेन्यस्य अकैरित्यन्वयः । अपि च ^{१६}वक्त्राः वक्त्रानः ॥ वचेः ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति वनिप् । अन्यविकारश्छान्दसः । जसि पृषोदरादित्वाद्गणलोपः ॥ अन्येऽपि सर्वे स्तोतारः ^{१७}निमैः प्रवणैर्मागैः ^{१८}ऊर्मिर्न उदकसंघ इव ^{१९}द्रवयन्त । स्तुतिभिस्त्वामेवाभिद्रवन्ति अभिगच्छन्ति ॥ ॥६॥

‘सविता यन्त्रैः’ इति पञ्चचक्रेकविंशं सूक्तं हिरण्यस्तूपुत्रस्याचैत आर्षं त्रैष्टुभं सवितृदेव-
स्यम् । अनुकान्तं च—‘सविताचूर्त्’^२ हिरण्यस्तूपः सावित्रम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

सविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्णादस्कम्भने सविता द्यामंहत् ।

अश्वमिवाधुक्षदुनिमन्तरिक्षमूर्तै बद्धं सविता समुद्रम् ॥ १ ॥

सविता । यन्त्रैः । पृथिवीम् । अरम्णात् । अस्कम्भने । सविता । द्याम् । अंहत् ।

अश्वम् । इव । अधुक्षत् । धुनिम् । अन्तरिक्षम् । अूर्तै । बद्धम् । सविता । समुद्रम् ॥ १ ॥

^१सविता सर्वस्व प्रसविता प्रेरको मध्यमस्थानो देवः सोऽयं ^२यन्त्रैः यमनसाधनैर्वृष्टिप्रदानादि-
भिरुपायैर्वायवीयैः पाशैर्वा ^३पृथिवीं प्रथितां भूमिम् ^४अरम्णात् अरमयत् । सुखेनावस्थापयति । तथा
स एव ^५सविता ^६अस्कम्भने । पतनप्रतिबन्धकमालम्बनं स्कम्भनम् । तद्गृहिते स्थले ^७द्यां द्युलोक-
मपि ^८अंहत् दृढीकृतवान् । यथाधो न पतति तथात्मीयैरेवोपायैरवस्थापितवानित्यर्थः । ^९अश्वमिव
^{१०}धुनिं कम्पयितव्यं कम्पयितारं वा ^{११}अन्तरिक्षम् अन्तरा क्षान्तं मध्यमस्थानगतम् ^{१२}अूर्तै केनाप्य-
हिसितेऽस्वरमाणे वा नभसि वायवीयैः पाशैः ^{१३}बद्धं ^{१४}समुद्रं^३ मेघमयमेव^४ ^{१५}सविता ^{१६}अधुक्षत् उद-
कानि दोग्धि । यद्वा । अन्तरिक्षमिति सप्तम्यर्थे प्रथमा । अूर्तैऽन्तरिक्षे बद्धं^५ समुदितारं धुनिं कम्पनीयं
मेघमश्वमिवाधुक्षत् । सविता क्लेशयति । ‘धुक्ष धिक्ष संदीपनक्लेशनजीवनेषु’ । यथा शिक्षकः सादी
अश्वं क्लेशयत्येवं वर्षणाय मेघं क्लेशयतीत्यर्थः^६ । अत्र निरुक्तं—‘सविता यन्त्रैः पृथिवीमरमयदनार-
म्भणेऽन्तरिक्षे सविता द्यामंहद्दशमिवाधुक्षदुनिमन्तरिक्षे मेघं बद्धमूर्तै बद्धमूर्तं इति वात्वरमाण
इति वा सविता समुदितारम्’ (निरु. १०. ३२) इति ॥

१. त१.२.३.६.७.८—‘सलोपःवेन्यस्य’ नास्ति । २. ग-त८-भ-सविताचूर्तो; त४-५-
सविताचूर्तो । ३. त४.५-समुदितारं । ४. त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८—‘मेघमयमेव...बद्धं’ नास्ति ।
५. ग-क्लेशयतीत्यर्थः ।

यत्रा समुद्रः स्कभितो व्यौनदपां नपात्सविता तस्य वेद ।

अतो भूरत आ उत्थितं रजोऽतो द्यावापृथिवी अप्रथेताम् ॥ २ ॥

यत्र । समुद्रः । स्कभितः । वि । औनत् । अपां । नपात् । सविता । तस्य । वेद ।

अतः । भूः । अतः । आः । उत्थितम् । रजः । अतः । द्यावापृथिवी इति । अप्रथेताम् ॥ २ ॥

यत्र यस्मिन्नन्तरिक्षे वसुद्रः समुन्दनशीलो मेघः वस्कभितः स्मभितो वायुपादौर्बद्धः सन् व्यौनत् विशेषेण भूमिमुनत्ति उदकैः क्लेदयति । 'उन्दी क्लेदने' । अस्माच्छान्दसे लङि रूपमेतत् । हे अपां वनपात् मध्यमस्थान वैद्युताग्ने तव संबन्धी वसविता प्रेरको देवः तस्य तत्स्थानं वेद वेत्ति जानाति । वतः अस्मादेव सवितुः भूः भूमिरासीत् । वतः एव वत्थितम् ऊर्ध्वमवस्थितं वरजः अन्तरिक्षं च वाः आसीत् अजायत । अस्तेर्लङि 'बहुलं छन्दसि' इतीडभावः । 'हृल्लयाङ्ग्यः' इति लोपः । वतः अस्मादेव सवितुः द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अप्रथेतां विस्तीर्णेऽप्यभूताम् ॥

पृथेदमन्यदभवद्यजत्रममर्त्यस्य भुवनस्य भूना ।

सुपर्णो अङ्ग सवितुर्गरुत्मान्पूर्वो जातः स उ अस्यानु धर्म ॥ ३ ॥

पश्चा । इदम् । अन्यत् । अवत् । यजत्रम् । अमर्त्यस्य । भुवनस्य । भूना ।

सुपर्णः । अङ्ग । सवितुः । गरुत्मान् । पूर्वः । जातः । सः । ऊँ इति । अस्य । अनु । धर्म ॥ ३ ॥

अन्यत् सवितृव्यतिरिक्तम् इदं देवतान्तरं पश्चा पश्चात् । 'पश्च पश्चा च छन्दसि' (पा. सू. ५. ३. ३३) इति निपात्यते । सवितृप्रेरणानन्तरमेव यजत्रं यष्टव्यम् अभवत् । केन साधनेन । अमर्त्यस्य मरणरहितस्य भुवनस्य लोकस्य स्वर्गाख्यस्य संबन्धिना भूना भूतेन । स्वर्ग उत्पन्न सोमेनेत्यर्थः । यद्वा । अमर्त्यस्य भुवनस्य संबन्धीदं देवतान्तरं भूना भूना बहुत्वेन युक्तं यष्टव्यमभवत् । कुत इत्यत आह । हे अङ्ग स्तोतः सुपर्णः शोभनपतनः गरुत्मान् सोमस्यापहर्ता तार्क्ष्यः सवितुः प्रेरकादस्मादेवात् पूर्वः प्रथमभावी सन् जातः । अतो हेतोः सुपर्णो गरुत्मान् अस्य सवितुः धर्म धारणमनुसृत्य वर्तते । सवितृप्रेरणाधीनत्वात्सर्वगतीनां सोमाहरणमपि तदधीनमिति सवितृप्रेरणानन्तरमेव सर्वे सोमयागाः प्रवर्तन्त इत्यर्थः । वउ इति पूरकः ॥

गार्वाङ्वा ग्रामं युयुधिरिवाश्वान्वाश्वेव वत्सं सुमना दुहाना ।

पतिरिव जायामभि नो न्येतु धर्ता दिवः सविता विश्ववारः ॥ ४ ॥

गार्वाङ्वा । ग्रामम् । युयुधिः । अश्वान् । वाश्वान् । वत्सम् । सुमनाः । दुहाना ।

पतिः । अश्वम् । अभि । नः । नि । एतु । धर्ता । दिवः । सविता । विश्ववारः ॥ ४ ॥

गार्वाङ्वा यथारण्ये संचरन्तो गावः ग्रामं शीघ्रमभिगच्छन्ति । युयुधिरिव यथा योद्धा युद्धार्थम् अश्वान् अभिगच्छति । 'युध संप्रहारे' । 'आह्वमहनजन' इत्यत्र 'उत्सर्ग' छन्दसि (पा. सू. ३. २. १७१. २) इति वचनात् किन्प्रत्ययः । छान्दसं साहितिकमभ्यासदीर्घत्वम् । सुमनाः

शोभनमनस्का ^१दुहाना दोग्ध्री बहुपयस्का ^२वाश्रेव हन्भारवात्मकं शब्दं कुर्वती गौर्यथात्मीयं ^३वसस्म अभिगच्छति । ^४पतिरिव यथा भर्ता ^५आयां स्वभार्या शीघ्रमभिगच्छति एवमेव ^६सञ्चिता ^७नः अस्मान् ^८नि ^९अभि ^{१०}एतु नितरामभिगच्छतु । कीदृशः । ^{११}दिवः कुलोकस्य ^{१२}धर्ता भारयिता अवस्थापयिता वा अत एव ^{१३}विश्ववारः सर्वैर्वरणीयः ॥

हिरण्यस्तूपः सवितर्यथा त्वाङ्गिरसो जुह्वे वाजे अस्मिन् ।

एवा त्वाचैन्नवसे वन्दमानः सोमस्येवांशुं प्रति जागराहम् ॥ ५ ॥

हिरण्यस्तूपः । सवितः । यथा । त्वा । आङ्गिरसः । जुह्वे । वाजे । अस्मिन् ।

एव । त्वा । अचैन् । अवसे । वन्दमानः । सोमस्यऽइव । अंशुम् । प्रति । जागर । अहम् ॥ ५ ॥

हे ^१सवितः प्रेरक ^२त्वा त्वाम् ^३आङ्गिरसः अङ्गिरसः पुत्रः ^४हिरण्यस्तूपः मम पिता ^५अस्मिन् ^६वाजे अग्रे निमित्तभूते सति ^७यथा ^८जुह्वे आहूतवान् ^९एव ^{१०}एवम् ^{११}अचैन् ^{१२}एतस्मिंशोऽहं ^{१३}त्वा त्वाम् ^{१४}वसे अवनाय रक्षणार्थं ^{१५}वन्दमानः स्तुवन् आह्वयामीति शेषः । आहूय च ^{१६}सोम-
स्येवांशुं यथा सोमळतां प्रति यजमाना जाग्रति यागपर्यन्तं तदक्षणे प्रबुद्धा वर्तन्ते तथा ^{१७}अहं त्वत्परि-
चर्यां ^{१८}प्रति ^{१९}जागर जागमि । जागतेर्णल्युत्तमैकवचने रूपम् । अत्र निरुक्तं—‘हिरण्यस्तूपो
हिरण्यस्तूपो ^{२०}हिरण्यमयः स्तूपोऽस्येति ^{२१}वा ^{२२}’ । स्तूपः स्थायतेः संघातः । सवितर्यथा त्वाङ्गिरसो
जुह्वे ^{२३}वाजेऽङ्गेऽस्मिन्नैवं ^{२४}त्वाचैन्नवनाय वन्दमानः सोमस्येवांशुं प्रतिजागम्येहम् ’ (निरु. १०. ३३)
इति ॥ ॥ ७ ॥

‘समिद्धः’ इति पञ्चच द्वाविंशं सूक्तं वसिष्ठपुत्रस्य मृळीकस्यार्पमाग्नेयम् । चतुर्थीपञ्चम्या-
वुपरिष्ठाज्ज्योतिषी त्रिद्वादशाष्टकवत्यौ । अक्षरव्यूहेन चतुर्थी जगती वा । शिष्टा बृहत्यः । तथा
चानुकान्तं—‘समिद्धो मृळीको वासिष्ठ आग्नेयं बाह्वतमन्ये उपरिष्ठाज्ज्योतिषी जगत्युपान्त्या वा’
इति । गतो विनियोगः ॥

समिद्धश्चित्समिध्यसे देवेभ्यो हव्यवाहन ।

आदित्यै रुद्रैर्वसुभिर्न आ गहि मृळीकाय न आ गहि ॥ १ ॥

समऽईक्षः । चित् । सम् । इध्यसे । देवेभ्यः । हव्यऽवाहन ।

आदित्यैः । रुद्रैः । वसुऽभिः । नः । आ । गहि । मृळीकाय । नः । आ । गहि ॥ १ ॥

हे ^१हव्यवाहन हव्यानां हविषां वोढरग्रे ^२समिद्धश्चिन् संदीप्तोऽपि ^३देवेभ्यः यागार्थं
^४समिध्यसे । पुनरप्यृत्विग्भिः समिद्धिः संदीप्यसे । स त्वम् ^५आदित्यैः आदित्यादिभिस्त्रिभिर्मणैः
सार्धं ^६नः अस्मान् ^७आ गहि आगच्छ । तथा ^८नः अस्माकं ^९मृळीकाय सुखाय तदर्थमपि ^{१०}आ
गहि । यद्वा । मृळीकायैतस्त्राय नो मन्त्रमृषये श्रेयांसि कर्तुमागच्छ ॥

इमं यज्ञमिदं वचो जुजुषाण उपागहि ।

मर्तासस्त्वा समिधान हवामहे मृळीकाय हवामहे ॥ २ ॥

१. ग-त-म-सति त्वा त्वां । २. त१.२.३.६.७.८-म-‘एवैवमर्चन्’ नास्ति । ३. त१.२.३.४.
५.६.८-म-‘हिरण्यस्तूपोऽस्येति । ४. त१.२.३-म-‘वा’ नास्ति । ५. ग-जुह्वे ह्ययत्र; त१.२.३.
६.८-म-जुह्वे ह्ययत । ६. त-म-वाजेने एवं । ७. अनु.-वासिष्ठो मृळीकः ।

इ॒मम् । य॒ज्ञम् । इ॒दम् । व॒चः । जु॒जु॒षाणः । उ॒प॒ऽआग॑हि ।
म॒र्ता॑सः । त्वा । स॒म॒ऽइ॒धान । ह॒वाम॑हे । मृ॒ळी॒काय॑ । ह॒वाम॑हे ॥ २ ॥

हे अग्ने षड्मस अस्माभिः क्रियमाणं पुरोवर्तिनं षयज्ञमिदं वचः स्तोत्रं च षजुषाणः
सेवमानः षउपागहि उपागच्छ । हे षसमिधान समिध्यमान षमर्तासः मर्ता मनुष्याः षत्वा त्वां
षहवामहे आह्वयामहे । षमृळीकाय सुखार्थमेतत्संज्ञाय वा ऋषये त्वामेवाह्वयामहे ॥

त्वामु॑ जा॒तवे॑द॒सं वि॒श्ववा॑रं गृ॒णे धि॒या ।

अ॒ग्ने दे॒वाँ आ व॑ह नः प्रि॒यव्र॑तान् मृ॒ळी॒काय॑ प्रि॒यव्र॑तान् ॥ ३ ॥

त्वाम् । ऊँ इति । जा॒त॒ऽवे॒द॒सम् । वि॒श्ववा॑रम् । गृ॒णे । धि॒या ।

अ॒ग्ने । दे॒वान् । आ । व॒ह । नः । प्रि॒य॒ऽव्र॑तान् । मृ॒ळी॒काय॑ । प्रि॒य॒ऽव्र॑तान् ॥ ३ ॥

हे षअग्ने षविश्ववारं विश्वैः सर्वैर्वैरणीयं षजातवेदसं षजातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं
वा षत्वामु त्वामेव षधिया स्तुत्या षगृणे स्तौमि । ' गृ शब्दे ' । क्रैयादिकः । षवादि॒त्वाद्भू॒स्वः ।
षप्रियव्रतान् प्रियाणि व्रतानि कर्माणि येषां तादृशान् षदेवान् षनः अस्मदर्थम् षआ षवह षआनय ।
अस्मद्यज्ञं प्रापय । षमृळीकाय सुखार्थमेतत्संज्ञाय वा मह्यं षप्रियव्रतान् तानेवावह ॥

अ॒ग्निर्दे॒वो दे॒वाना॑म॒भवत्पु॑रोहि॒तोऽग्निं॑ म॒नु॒ष्याः॑ ३ ऋ॒षयः॑ स॒मी॒धिरे॑ ।

अ॒ग्निं म॒हो ध॑न॒साता॑व॒हं हु॑वे मृ॒ळी॒कं ध॑न॒सात॑ये ॥ ४ ॥

अ॒ग्निः । दे॒वः । दे॒वाना॑म् । अ॒भ॒वत् । पु॒रः॑ऽहि॒तः । अ॒ग्निम् । म॒नु॒ष्याः॑ । ऋ॒षयः॑ । स॒म् । ई॒धिरे॑ ।

अ॒ग्निम् । म॒हः । ध॑न॒ऽसा॒तौ । अ॒हम् । हु॒वे । मृ॒ळी॒कम् । ध॑न॒ऽसा॒तये॑ ॥ ४ ॥

षदेवः दानादिगुणयुक्तः षअग्निः षदेवानाम् अन्येषां षपुरोहितः पुरस्ताद्धृतः षअभवत् । यद्वा
पुरोहितवद्वितकार्यभवत् । यत एवमतः कारणात् तमेव षअग्निम् षऋषयः अतीन्द्रियार्थदर्शिनो
षमनुष्याः मानवा यजमानाः षसमीधिरे सदीपयन्ति । अपि च तम् षअग्निं षमहः महतः षधनसातौ
धनस्य संभजने निमित्तभूते षअहं षहुवे आह्वये । विशेषणसापेक्षस्यापि धनशब्दस्य छान्दसः समासः ।
यद्वा । महतो यागस्य कर्तारमग्निमित्यर्थः । षधनसातये धनलाभार्थं षमृळीकं सुखमेतत्संज्ञं वा मां
सोऽग्निः करोत्वित्यर्थः ॥

अ॒ग्निर॒ग्निं भ॒रद्वा॑जं ग॒र्वि॒ष्ठि॒रं प्रा॑व॒न्नः क॒ण्वं त्र॑स॒द॒स्यु॒माह॑वे ।

अ॒ग्निं व॑सि॒ष्ठो ह॑व॒ते पु॑रोहि॒तो मृ॒ळी॒काय॑ पु॒रोहि॑तः ॥ ५ ॥

अ॒ग्निः । अ॒ग्निम् । भ॒रत्॒ऽवा॑जम् । ग॒र्वि॒ष्ठि॒रम् । प्र । आ॒वत् । नः । क॒ण्वम् । त्र॑स॒द॒स्यु॒म् । आ॒ऽह॑वे ।

अ॒ग्निम् । व॑सि॒ष्ठः । ह॑व॒ते । पु॒रः॑ऽहि॒तः । मृ॒ळी॒काय॑ । पु॒रः॑ऽहि॒तः ॥ ५ ॥

षअग्निं षभरद्वाजं षगर्विष्ठिरं षकण्वं षत्रसदस्युं च षनः अस्मान् षआहवे संप्राप्ते अयम् षअग्निः
षप्रावत् प्ररक्षतु । षपुरोहितः पुरोहितवद्वितकारी३ मम पिता षवसिष्ठः ऋषिः षअग्निं षहवते स्तुति-
मिराह्वयति । स चाहृतः षमृळीकाय सुखार्थमेतत्संज्ञाय वा मह्यं षपुरोहितः पुरोधा३ देवानां पुरःस्थाप-
यिता भवतु ॥ ॥ ८ ॥

‘श्रद्धया’ इति पञ्चैव त्रयोविंशं सूक्तमानुष्टुभं श्रद्धादेवत्यम् । कामगोत्रजा श्रद्धा नामधिका । तथा वानुक्रम्यते—‘श्रद्धया श्रद्धा कामायनी श्रद्धमानुष्टुभं तु’ इति । लैङ्गिको विनियोगः ॥

श्रद्धयाग्निः समिध्यते श्रद्धया हूयते हविः ।

श्रद्धां भगस्य मूर्धनि वचसा वेदयामसि ॥ १ ॥

श्रद्धया । अग्निः । सम् । इध्यते । श्रद्धया । हूयते । हविः ।

श्रद्धाम् । भगस्य । मूर्धनि । वचसा । आ । वेदयामसि ॥ १ ॥

पुरुषगतोऽभिलाषविशेषः श्रद्धा । तथा ^१श्रद्धया ^२अग्निः गार्हपत्यादिः ^३समिध्यते संदीप्यते । यदा हि ^४पुरुषे श्रद्धाग्निगोचर आदरातिशयो जायते तदैव पुरुषोऽग्नीन् प्रज्वालयति नान्यदा । ^५श्रद्धया एव ^६हविः पुरोडाशादिहविश्च ^७हूयते । आहवनीये प्रक्षिप्यते । यद्वा । अस्य सूक्तस्य द्रष्टृया श्रद्धाख्ययाग्निः समिध्यते^८ । ^९श्रद्धाम् उक्तलक्षणायाः श्रद्धाया अभिमानिदेवतां ^{१०}भगस्य भजनीयस्य धनस्य ^{११}मूर्धनि प्रधानभूते स्थानेऽवस्थितां ^{१२}वचसा वचनेन स्तोत्रेण ^{१३}आ ^{१४}वेदयामसि अभितः प्रख्यापयामः । इदन्तो मसिः ॥

प्रियं श्रद्धे ददतः प्रियं श्रद्धे दिदासतः ।

प्रियं भोजेषु यज्वस्विदं मे उदितं कृधि ॥ २ ॥

प्रियम् । श्रद्धे । ददतः । प्रियम् । श्रद्धे । दिदासतः ।

प्रियम् । भोजेषु । यज्वऽसु । इदम् । मे । उदितम् । कृधि ॥ २ ॥

हे ^१श्रद्धे ^२ददतः चरुपुरोडाशादीनि प्रयच्छतो यजमानस्य ^३प्रियम् अभीष्टफलं कुरु । ^४दिदासतः दातुमिच्छतश्च हे ^५श्रद्धे ^६प्रियं कुरु । ^७मे मम संबन्धिषु ^८भोजेषु भोक्तृषु भोगार्थिषु ^९यज्वसु कृतयज्ञेषु जनेषु च ^{१०}इदम् ^{११}उदितम् उक्तं ^{१२}प्रियं ^{१३}कृधि कुरु ॥

यथा देवा असुरेषु श्रद्धामुप्रेषु चक्रिरे ।

एवं भोजेषु यज्वस्वस्माकमुदितं कृधि ॥ ३ ॥

यथा । देवाः । असुरेषु । श्रद्धाम् । उप्रेषु । चक्रिरे ।

एवम् । भोजेषु । यज्वऽसु । अस्माकम् । उदितम् । कृधि ॥ ३ ॥

^१देवाः इन्द्रादयः ^२असुरेषु उद्गूणबलेषु ^३यथा ^४श्रद्धां ^५चक्रिरे अवश्यमिमे हन्तव्या इत्यादरातिशयं कृतवन्तः ^६एवं श्रद्धावत्सु ^७भोजेषु भोक्तृषु भोगार्थिषु ^८यज्वसु यष्टृषु ^९अस्माकम् अस्मत्संबन्धिषु तेषु ^{१०}उदितं तैरुक्तं प्रार्थितं फलजातं ^{११}कृधि कुरु ॥

श्रद्धां देवा यजमाना वायुगोपा उपासते ।

श्रद्धां हृदय्ययाकूत्या श्रद्धया विन्दते वसु ॥ ४ ॥

श्रद्धाम् । देवाः । यजमानाः । वायुऽगोपाः । उपासते ।

श्रद्धाम् । हृदय्यया । आऽकूत्या । श्रद्धया । विन्दते । वसु ॥ ४ ॥

१० देवा षड्यजमानाः मनुष्याश्च १० वायुगोपाः वायुगोपा रक्षिता येषां ते^१ तादृशाः सन्तः १० अद्वां देवीम् १० उपासते प्रार्थयन्ते । १० हृदयया । हृदये भवा हृदयया । तथाविधया १० आकूत्या संकल्परूपया क्रियया १० अद्वाम् एव परिचरन्ति सर्वे जनाः । कुत इत्यत आह । यतः कारणात् १० अद्वाया हेतुभूतया १० वसु धनं १० विन्दते लभते अद्वावाञ्जनः । तत इत्यर्थः ॥

अद्वां प्रातर्हवामहे अद्वां मध्यंदिनं परि ।

अद्वां सूर्यस्य निम्नुचि अद्वे अद्वापयेह नः ॥ ५ ॥

अद्वाम् । प्रातः । हवामहे । अद्वाम् । मध्यंदिनम् । परि ।

अद्वाम् । सूर्यस्य । निम्नुचि । अद्वे । अत् । धापय । इह । नः ॥ ५ ॥

१० अद्वां देवीं १० प्रातः पूर्वाह्णे १० हवामहे^२ । तथा १० मध्यंदिनं १० परि । लक्षणे परेः कर्मप्रवचनीयत्वम् । मध्यंदिनं परिलक्ष्य । मध्यंदिन इत्यर्थः । मध्याह्नेऽपि तां १० अद्वाम् आह्वयामहे । १० सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य १० निम्नुचि अस्तमयवैलायां सायंसमयेऽपि तामेव १० अद्वाम् आह्वयामहे । ईदृशे हे १० अद्वे १० नः अस्मान् १० इह^३ लोके कर्मणि वा १० अद्वापय अद्वावतः कुरु ॥ ॥ ११ ॥ ॥ ११ ॥

द्वादशेऽनुवाके चत्वारिंशत्सूक्तानि । तत्र 'शास इत्या' इति पञ्चमं सूक्तं भरद्वाज-पुत्रस्य शासनान्न आर्षमानुष्टुभमैन्द्रम् । अनुकान्तं च—'शासः शासो भारद्वाजः' इति । युद्धाय संनद्धं राजानमनेनेक्षेत । तथा च सूत्रितम्—'अथैनमन्वीक्षेताप्रतिरथशाससौपर्णः' (आश्व. गृ. ३. १२. १३) इति ॥

शास इत्या महां अस्यमित्रखादो अद्भुतः ।

न यस्य हन्यते सखा न जीयते कदा चन ॥ १ ॥

शासः । इत्या । महान् । अस्ति । अमित्रऽखादः । अद्भुतः ।

न । यस्य । हन्यते । सखा । न । जीयते । कदा । चन ॥ १ ॥

१० शासः एतत्संज्ञोऽहम् १० इत्या इत्यमनेन वक्ष्यमाणप्रकारेणेन्द्रं स्तौमीति शेषः । हे इन्द्र त्वं १० महां १० अस्ति सर्वेभ्योऽधिको भवसि । १० अमित्रखादः अमित्राणां शत्रूणां^४ खादिता विनाशयिता अत एव १० अद्भुतः आश्चर्यभूतश्च भवसि । १० यस्य इन्द्रस्य १० सखा मित्रभूतः पुरुषः १० कदा १० चन कदाचिदपि १० न १० हन्यते न हिंस्यते १० न १० जीयते न च शत्रुभिः पराजितो भवति स त्वं महां असौत्यन्वयः ॥

स्वस्तिदा विशस्पतिर्वृत्रहा विमृधो वशी ।

वृषेन्द्रः पुर एतु नः सोमपा अभयंकरः ॥ २ ॥

स्वस्तिऽदाः । विशः । पतिः । वृत्रऽहा । विऽमृधः । वशी ।

वृषा । इन्द्रः । पुरः । एतु । नः । सोमऽपाः । अभयंकरः ॥ २ ॥

१. गन्त-भर. ७. ८- 'ते' नास्ति; भ१. ४-ता । २. म२-हवामहे आह्वयामहे । ३. ग-इहास्मिन् । ४. ग-शत्रूणां खादः ।

वृत्तिदाः स्वस्तेरविनाशस्य दाता वृत्तिशस्यतिः सर्वस्याः प्रजायाः पालयिता वृत्तिहा
वृत्राणां शत्रूणां हन्ता वृत्तिमृधः संग्रामकारी वृत्तिवशी वृत्तिकर्ता वृत्तिवर्षिता कामानां वृत्तिमपाः
सोमस्य पाता एवंविधः वृत्तिन्द्रः वृत्तिभयंकरः भयस्य भयराहित्यस्य कर्ता सन् वृत्तिनः अस्माकं वृत्तिपुर
वृत्तिपुरतो गच्छतु ॥

वि रक्षो वि मृधो जहि वि वृत्रस्य हनू रुज ।

वि मन्युमिन्द्र वृत्रहन्मित्रस्याभिदासतः ॥ ३ ॥

वि । रक्षः । वि । मृधः । जहि । वि । वृत्रस्य । हनू इति । रुज ।

वि । मन्युम् । इन्द्र । वृत्रहन् । मित्रस्य । अभिदासतः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र वृक्षः राक्षसजातं वि जहि विनाशय । वृत्तिमृधः संग्रामकारिणः शत्रूंश्च वि जहि ।
वृत्तिवृत्रस्य आवरकस्यासुरस्य वृत्तिहनू कपोलप्रान्तौ वि वृत्तिरुज विशेषेण भग्नौ कुरु । हे वृत्तिवृत्रहन् इन्द्र
वृत्तिअभिदासतः अस्मानुपक्षयतः वृत्तिअमित्रस्य शत्रोः वृत्तिमन्युं क्रोधमपि विनाशय ॥

‘वि न इन्द्र’ इति वैमृधस्य हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘वि न इन्द्र मृधो जहि मृगो
न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः’ (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः ।

यो अस्माँ अभिदासत्यर्धरं गमया तमः ॥ ४ ॥

वि । नः । इन्द्र । मृधः । जहि । नीचा । यच्छ । पृतन्यतः ।

यः । अस्मान् । अभिदासति । अर्धरम् । गमय । तमः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वृत्तिनः अस्माकं वृत्तिमृधः संग्रामकारिणः शत्रून् वि जहि विनाशय । तथा वृत्तिपृतन्यतः
पृतनाः सेना आत्मन इच्छतो युयुत्समानानपि वृत्तिनीचा यच्छ । नीचीनिमवाङ्मुखं यच्छ । गमय ।
वृत्तियः शत्रुः वृत्तिअस्मान् वृत्तिअभिदासति अभित उपक्षपयति तम् वृत्तिअर्धरं निकृष्टं वृत्तितमः अन्धकारं मरण-
लक्षणं वृत्तिगमय प्रापय ॥

अपेन्द्र द्विषतो मनोऽप जिज्यासतो वधम् ।

वि मन्योः शर्म यच्छ वरीयो यवया वधम् ॥ ५ ॥

अप । इन्द्र । द्विषतः । मनः । अप । जिज्यासतः । वधम् ।

वि । मन्योः । शर्म । यच्छ । वरीयः । यवय । वधम् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र द्विषतः द्वेष्टुः शत्रोः वृत्तिमनः वृत्तिअप जहि । वृत्तिजिज्यासतः^२ अस्माकं वयोहानि-
मिच्छतश्च वृत्तिवधं हननसाधनमायुधं च वृत्तिअप जहि । वृत्तिमन्योः शत्रुसंबन्धिनः क्रोधाच्चास्मान् रक्ष^३ ।
वृत्तिवरीयः उत्तरं वृत्तिशर्म सुखं विशेषेण यच्छ देहि । वृत्तिवधं शत्रुकृतं हननं च वृत्तियवय अस्मत्तः
पृथक्कुरु ॥ ॥ १० ॥

‘ईङ्खयन्तीः’ इति पञ्चचं गायत्रमैन्द्रं द्वितीयं सूक्तम् । देवानां स्वसृभृता इन्द्रमातरो नाम-
षिकाः । तथा चानुक्रान्तम्—‘ईङ्खयन्तीर्देवजामय इन्द्रमातरो गायत्रम्’ इति । द्वितीये पथांये
प्रभास्तुः शस्त्र इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ईङ्खयन्तीरहं दां पाता सुतम्’ (आश्व. श्रौ. ६. ४)
इति । महाव्रतेऽपि प्रातःसवनिके ब्रह्मशस्त्र एतसूक्तम्^१ ॥

ईङ्खयन्तीरपस्युव इन्द्रं जातमुपासते । भेजानासः सुवीर्यम् ॥ १ ॥

ईङ्खयन्तीः । अपस्युवः । इन्द्रम् । जातम् । उप । आसते । भेजानासः । सुवीर्यम् ॥ १ ॥

व ईङ्खयन्तीः गच्छन्त्यः स्तुत्यादिभिरिन्द्रं प्राप्नुवत्यः । अपस्युवः अपः कर्म आत्मन इच्छन्त्य
इन्द्रमातरोऽस्य सूक्तस्य द्रष्टव्यः । वजातं प्रादुर्भूतम् । इन्द्रम् । उपसासते परिचरन्ति । सुवीर्यं शोभन-
वीर्यपितं धनं च । भेजानासः । तस्मादिन्द्रात् संभक्तवत्यो भवन्ति ॥

त्वमिन्द्र बलादधि सहसो जात ओजसः । त्वं वृषन्वृषेदसि ॥ २ ॥

त्वम् । इन्द्र । बलात् । अधि । सहसः । जातः । ओजसः ।

त्वम् । वृषन् । वृषा । इत् । असि ॥ २ ॥

हे इन्द्र । त्वं । सहसः परेषामभिभावकात् । बलात् । अधि । जातः असि । अधिः पञ्चम्यर्थानु-
वादकः । वृषादिवधहेतुभूताद्वलाद्धेतोस्तवं प्रख्यातो भवसीत्यर्थः । अपि च । ओजसः । ओजो नाम
बलहेतु हृदयगतं धैर्यम् । तस्मादपि त्वं जातोऽसि । हे । वृषन् । वर्धितः । त्वं । वृषेदसि कामानां
वर्धितैव भवसि ॥

त्वमिन्द्रासि वृत्रहा व्यन्तरिक्षमतिरः । उद् द्यामस्तम्ना ओजसा ॥ ३ ॥

त्वम् । इन्द्र । असि । वृत्रहा । वि । अन्तरिक्षम् । अतिरः ।

उत् । द्याम् । अस्तम्नाः । ओजसा ॥ ३ ॥

हे इन्द्र । त्वं । वृत्रहा । असि । शत्रूणां हन्ता भवसि । अन्तरिक्षं मध्यमस्थानं च । वि
अतिरः । आवरकापनोदनेन प्रावर्धयः । द्यां सुलोके च । ओजसा बलेन । उत् । अस्तम्नाः । ऊर्ध्व-
मस्तम्भीः । यथाधो न पतति तथोपर्यवस्थापितवानित्यर्थः ॥

त्वमिन्द्र सजोषसमर्कं बिभर्षि बाह्वोः । वज्रं शिशान् ओजसा ॥ ४ ॥

त्वम् । इन्द्र । सजोषसम् । अर्कम् । बिभर्षि । बाह्वोः । वज्रम् । शिशानः । ओजसा ॥ ४ ॥

हे इन्द्र । त्वं । सजोषसं सह प्रीथमाणम् । अर्कं स्तुत्यं । वज्रम् आत्मीयमायुधम् । ओजसा
बलेन । शिशानः निश्यंस्तीक्ष्णीकुर्वन् । बाह्वोः हस्तयोः । बिभर्षि धारयसि शत्रूणां वधार्थम् ॥

त्वमिन्द्राभिभूरसि विश्वा जातान्योजसा । स विश्वा भुव आमवः ॥ ५ ॥

त्वम् । इन्द्र । अभिऽभूः । असि । विश्वा । जातानि । ओजसा ।

सः । विश्वाः । भुवः । आ । अभवः ॥ ५ ॥

१. ग. १. २—एतसूक्तं । सूत्रितं च ईङ्खयन्तीरपस्युव इति ब्राह्मणाच्छस्यावपेत (ऐ. आ. ५. १. १)
इति; त. १. २. ३. ६. ७. ८. म. १. ४. ५. ८—सूत्रितं च; त. ४. ५. म. २—एतसूक्तं सूत्रितं च ।

हे ऽइन्द्र ऽत्वं ऽविश्वा सर्वाणि ऽजातानि जनिमन्ति भूतानि ऽओजसा बलेन ऽअभिभू-
रसि अभिभविता भवसि । तथा ऽसः तादृशस्त्वं ऽविश्वा ऽभुवः सर्वा भूमीः प्रासन्न्यानि सर्वाण्यपि
स्थानानि ऽआभवः अमितः प्राप्नोः । 'भू प्राप्नौ' ॥ १११ ॥

'सोमः' इति पञ्चमं तृतीयं सूक्तमानुष्टुभम् । विवस्वतो दुहिता यम्युषिः । त्रियमाणानां
यजमानादीनां वर्तनमत्र प्रतिपाद्यते । अतस्तद्देवताक्रमिदम् । तथा चानुकान्तं—'सोमो यमी
भाववृत्तमानुष्टुभं तु' इति । प्रेतोपस्थान एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'सोम एकैभ्य उरूणसावसुतृपा
उदुम्बलौ' (आश्व. श्रौ. ६. १०) इति ॥

सोम एकैभ्यः पवते घृतमेक उपासते ।

येभ्यो मधु प्रधावति ताँश्चिदेवापि गच्छतात् ॥ १ ॥

सोमः । एकैभ्यः । पवते । घृतम् । एकै । उप । आसते ।

येभ्यः । मधु । प्रऽधावति । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ १ ॥

१ एकैभ्यः केभ्यश्चित् पितृभ्यः ऽसोमः ऽपवते । उपभोगाय कुल्यारूपेण प्रवहति । एषां गोत्रजाः
सामानि ब्रह्मयज्ञसमयेऽधीयते । श्रूयते हि—'यत्सामानि सोम एभ्यः पवते' (तै. आ. २. १०)
इति । १ एकै अन्ये पितरः ऽघृतम् आज्यम् ऽउपासते उपगच्छन्ति । उपभुजत इत्यर्थः । एषां पुत्रा-
दयो यजुंषि ब्रह्मयज्ञकालेऽधीयते । श्रुतिश्च भवति—'यद्यजुंषि घृतस्य कुल्या' इति । १ येभ्यः पितृभ्यः ।
तादर्थ्ये चतुर्थी । उपभोगार्थं ऽमधु क्षौद्रं ऽप्रधावति प्रवाहरूपेण शीघ्रं गच्छति । य आथर्वणान् मन्त्रान्
ब्रह्मयज्ञार्थमधीयते तेषां पितॄन् मधुकुल्या' प्रवहति । तथा चान्नायते—'यदाथर्वणाङ्गिरसो मधोः
कुल्या' इति । १ ताँश्चिदेव तान् पूर्वोक्तान् सर्वानेव हे प्रेत त्वं ऽअपि ऽगच्छतात् अपिगच्छ प्राप्नुहि ॥

तपसा ये अनाधृष्यास्तपसा ये स्वर्ययुः ।

तपो ये चक्रिरे महस्ताँश्चिदेवापि गच्छतात् ॥ २ ॥

तपसा । ये । अनाधृष्याः । तपसा । ये । स्वर्यः । युयुः ।

तपः । ये । चक्रिरे । महः । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ २ ॥

१ ये जनाः ऽतपसा कृच्छ्रचान्द्रायणादिना युक्ताः सन्तः ऽअनाधृष्याः पापैरप्रधृष्या भवन्ति ।
१ ये च ऽतपसा यागादिरूपेण^१ साधनेन ऽस्वर्ययुः स्वर्गं यान्ति प्राप्नुवन्ति । १ ये च ऽमहः महत्
१ तपः अन्यैर्दुष्करं राजसुयाश्वमेधादिकं हिरण्यगर्भाद्युपासनं वा ऽचक्रिरे कुर्वन्ति एतेषु प्रवर्तन्ते^३
तेषु लोकेषु । १ ताँश्चित् तानेव तपस्विनो हे प्रेत अपिगच्छ ॥

ये युध्यन्ते प्रधनेषु शूरासो ये तनूत्यजः ।

ये वा सहस्रदक्षिणास्ताँश्चिदेवापि गच्छतात् ॥ ३ ॥

ये । युध्यन्ते । प्रऽधनेषु । शूरासः । ये । तनूऽत्यजः ।

ये । वा । सहस्रदक्षिणाः । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ ३ ॥

१. ग-त४-प्रति बहुकुल्या; म२-प्रति मधुकुल्या । २. त४-नियमादिरूपेण । ३. त४-लोकेषु
वर्तते; म-लोकेषु प्रवर्तते ।

प्रधनेषु । प्रकीर्णान्यस्मिन् धनानि भवन्तीति प्रधनाः संग्रामाः । तेषु प्रशूरासः शौर्यवन्तः
 एवे प्रयुध्यन्ते शत्रून् संग्रहरन्ति । एवे च एतनूत्यजः शरीराणां तत्र त्यक्तारो भवन्ति । एवे एवा ये च
 सहस्रदक्षिणाः सहस्रदक्षिणान् क्रतून् अनुष्ठितवन्तः । एतान् सर्वान् एव त्वमपि गच्छ । येषूत्तमेषु
 लोकेषु ते निवसन्ति तं लोकं प्राप्नुहीत्यर्थः ॥

ये चित्पूर्वं क्रतुसापं क्रतावान् क्रतावृधः ।

पितृन्तपस्वतो यम तौर्ध्रिदेवापि गच्छतात् ॥ ४ ॥

ये । चित् । पूर्वं । क्रतुसापः । क्रतुवानः । क्रतुवृधः ।

पितृन् । तपस्वतः । यम । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ ४ ॥

एवे चित् एवे च पूर्वं पूर्वपुरुषाः एतसापः क्रतं सत्यं यज्ञं वा स्पृशन्तः अत एव एक्रता-
 वानः क्रतेन युक्ताः एक्रतावृधः क्रतस्य वर्धकाश्च भवन्ति एतपस्वतः तपसा युक्तान् एतान् एव
 एपितृन् हे एयम नियत त्वमपि गच्छ ॥

सहस्रणीथाः कवयो ये गोपायन्ति सूर्यम् ।

ऋषीन् तपस्वतो यम तपोजा अपि गच्छतात् ॥ ५ ॥

सहस्रनीथाः । कवयः । ये । गोपायन्ति । सूर्यम् ।

ऋषीन् । तपस्वतः । यम । तपोजान् । अपि । गच्छतात् ॥ ५ ॥

एसहस्रनीथाः सहस्रनयनाः एकवयः क्रान्तदर्शिनः एवे एसूर्यम् असुमादित्यं एगोपायन्ति
 रक्षन्ति एतपस्वतः तपसा युक्तान् एतपोजान् तपसः सकाशादेवोत्पन्नान् तान् एऋषीन् हे एयम
 नियत त्वमपि गच्छ ॥ १२ ॥

‘अरायि’ इति पञ्चर्चं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजपुत्रस्य शिरिम्बिठस्थार्षमानुष्टुभम् । जपहोमादि-
 भिरिदं सूक्तमश्रीनाशकरम् । तत्राद्योपान्त्ययोस्तादृशोऽर्थ एव देवता । द्वितीयातृतीये ब्राह्मणस्पत्ये ।
 पञ्चमी वैश्वदेवी । अनुक्रम्यते हि—‘अरायि शिरिम्बिठो भारद्वाजोऽलक्ष्मीभ्मं द्वितीयातृतीये ब्राह्मण-
 स्पत्ये अन्या वैश्वदेवी’ इति । गतो विनियोगः ॥

अरायि काणे विकटे गिरिं गच्छ सदान्वे ।

शिरिम्बिठस्य सत्वंभिस्तेभिष्ट्वा चातयामसि ॥ १ ॥

अरायि । काणे । विक्टे । गिरिम् । गच्छ । सदान्वे ।

शिरिम्बिठस्य । सत्वंभिः । तेभिः । त्वा । चातयामसि ॥ १ ॥

हे एअरायि अदायिनि दानविरोधिनि हे एकाणे कुस्तिशब्दकारिणि कुस्तिदर्शने वा हे
 एविकटे विकृतगमने विकृताङ्गि वा हे एसदान्वे सदानोनुवे सर्वदाक्रोशकारिणि दुर्भिक्षादिदेवते
 एगिरिं पर्वतं निर्जनं देशं एगच्छ । अस्मान् मा बाधिष्ठाः । एशिरिम्बिठस्य । बिठमन्तरिक्षम् । शीर्यते

बिष्टेऽन्तरिक्ष इति शिरिम्बिष्ठो मेघः । तस्य ऽसत्त्वभिः अन्तर्वर्तमानैरुदकैः ऽतेभिः तैः ऽत्वा त्वां
 ऽचातयामसि चातयामः विनाशयामः । यद्वा । शिरिम्बिष्ठस्यैतत्संज्ञकस्य भरद्वाजपुत्रस्य तेभिस्तैः
 अनुष्ठितैः सत्त्वभिः कर्मभिर्हे अलक्षिम त्वां विनाशयामः । इतस्तमेव शीघ्रं गिरिं गच्छ ॥

चत्तो इतश्चत्तामुतः सर्वा भ्रूणान्यारूषी ।

अराय्यं ब्रह्मणस्पते तीक्ष्णशृङ्गोदृषन्निहि ॥ २ ॥

चत्तो इति । इतः । चत्ता । अमुतः । सर्वा । भ्रूणानि । आरूषी ।

अराय्यम् । ब्रह्मणः । पते । तीक्ष्णऽशृङ्ग । उत्ऽऽकृषन् । इहि ॥ २ ॥

सालक्ष्मीः ऽइतः अस्माच्छोकात् ऽवृत्तः चत्तैवास्माभिर्नोऽशितैव ऽअमुतः अमुष्मादपि^१
 लोकात् ऽवृत्ता हिंसिता भवतु । यालक्ष्मीः ऽसर्वा सर्वाणि ऽभ्रूणानि गर्भजातानि सर्वासामोषधी-
 नामङ्कुराणि या दुर्भिक्षाधिदेवता ऽआरूषी आहन्त्री भवति ऽअराय्यम् अदात्री दानविरोधिनीं तां
 हे ऽब्रह्मणस्पते मन्त्रस्य पालयितर्देव हे ऽतीक्ष्णशृङ्ग तीक्ष्णतेजस्क ऽउदृषन् अस्मात्स्थानादुद्गमयन्
 ऽइहि गच्छ ॥

अदो यदारु प्लवते सिन्धोः पारे अपरुषम् ।

तदा रभस्व दुर्हणो तेन गच्छ परस्तरम् ॥ ३ ॥

अदः । यत् । दारु । प्लवते । सिन्धोः । पारे । अपरुषम् ।

तत् । आ । रभस्व । दुर्हनो इति दुऽहनो । तेन । गच्छ । परऽतरम् ॥ ३ ॥

ऽअदः विप्रकृष्टदेशे वर्तमानम् ऽअपरुषं निर्मात्रा पुरुषेण रहितं ऽयदारु दारुमयं पुरुषोत्तमाख्यं
 देवताशरीरं ऽसिन्धोः पारे समुद्रतीरे ऽप्लवते जलस्योपरि वर्तते ऽतत् दारु हे ऽदुर्हणो दुःखेन
 हननीय केनापि हन्तुमशक्य हे स्तोतः ऽआ रभस्व आलम्बस्व । उपास्वेत्यर्थः । ऽतेन दारुमयेण
 देवेनोपास्यमानेन ऽपरस्तरम् अतिशयेन तरणीयमुत्कृष्टं वैष्णवं लोकं ऽगच्छ । अपर आह । हे दुर्हणो
 दुःखेन हननीये दुष्टहत्युक्ते वा हे अलक्षिम सिन्धोः पारे समुद्रतीरप्रान्तेऽपरुषं पुरुषैर्जनैर्वियुक्त-
 मदोऽस्मत्तो दूरे देशे वर्तमानं यदारु दारुमयी नौः प्लवते तदारु आ रभस्व परिगृहाण । गृहीत्वा
 च तेन दारुणा परस्तरमतिशयेन तरणीयं ब्रह्मणस्पतिना प्रेरिता सती द्वीपान्तरं गच्छ ॥

। षष्ठेऽहनि तृतीयसवने ब्रह्मशास्त्रे 'यद्वा प्राचीः' इत्येषा । सूत्रितं च—'कपृच्छरो यद्वा प्राचीर-
 जगन्तेति चैते' (आश्व. श्रौ. ८. ३) इति ॥

यद्वा प्राचीरजगन्तोरो मण्डूरधाणिकीः ।

हता इन्द्रस्य शत्रवः सर्वे बुद्धदयाशिवः ॥ ४ ॥

यत् । ह । प्राचीः । अजगन्त । उरः । मण्डूरधाणिकीः ।

हताः । इन्द्रस्य । शत्रवः । सर्वे । बुद्धदयाशिवः ॥ ४ ॥

हे ऽमण्डूरधाणिकीः मण्डूरवत्^२ कुत्सितशब्दकारिण्यो मन्दनस्य घनस्य धारयिष्यो वालक्ष्म्यः
 ऽउरः ॥ उर्वी हिंसार्यः । अस्मात्किपि 'राछोपः' इति वलोपः । ततो जसि रूपमेतत् ॥ हिंसिष्यो

यूयं^१ प्राचीः प्रकर्षेणाञ्जन्त्यः प्रकृष्टगमनाः सत्यो^२ यद्ध यदा खलु^३ अजगन्त अगच्छत ॥ गमेर्लङि मध्यमबहुवचने छान्दसः शपः श्लुः । 'तप्तनप्तनधनाश्च' इति तस्य तवादेशः । अत एव डिङ्वाभावादनुनासिकलोपो न भवति ॥ तदानीमेव^४ सर्वे^५ इन्द्रस्य^६ शत्रवः^७ बुद्धुदयाशवः । यान्ति गच्छन्तीति याः । अशुवत इत्याशवः । याश्च त आशवश्च याशवः । बुद्धुदवद्यातारो व्यापनशीलाश्च सन्तः^८ वृताः नष्टा आसन् ॥

परिमे गामनेषु पर्यग्निमहृषत । देवेष्वक्रतु श्रवः क इमाँ आ दधर्षति ॥ ५ ॥

परि । इमे । गाम् । अनेषत । परि । अग्निम् । अहृषत ।

देवेषु । अक्रतु । श्रवः । कः । इमान् । आ । दधर्षति ॥ ५ ॥

इमे विश्वे देवाः^१ गाम् । जात्यभिप्रायमेकवचनम् । पणिभिरपहृताः सर्वा देवगवीः^२ परि अनेषत पर्यनयन् । यष्टूनङ्गिरसः परिप्रापयन् । ततः^३ अग्निं च परि अहृषत परितो व्यहरन् । यागार्थं तत्र तत्र गार्हपत्यादिरूपेण स्थापितवन्त इत्यर्थः । एवं कृत्वा देवेषु यष्टव्येष्विन्द्रादिषु श्रवः अन्नम् अक्रत अकृषत । कः शत्रुरसुरादिः इमान् विश्वान् देवान् आ दधर्षति अभिभविषुं शक्नोति । न कश्चिदित्यर्थः ॥ १३ ॥

'अग्निं हिन्वन्तु नः' इति पञ्चमं पञ्चमं सूक्तमग्निपुत्रस्य केतुनाञ्च आर्षं गायत्रमाग्नेयम् । तथा चानुक्रान्तम्—'अग्निं केतुराग्नेय आग्नेयं गायत्रम्' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्गायत्रे छन्दसीदं शस्यम् । सूत्रितं च—'अग्निं हिन्वन्तु नः प्राग्नेये वाचमिति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

अग्निं हिन्वन्तु नो धियः सप्तिमाशुमिवाजिषु । तेन जेष्म धनं धनम् ॥ १ ॥

अग्निम् । हिन्वन्तु । नः । धियः । सप्तिम् । आशुम् ऽईव । आजिषु ।

तेन । जेष्म । धनम् ऽधनम् ॥ १ ॥

नः अस्माकं धियः कर्माणि स्तुतयो^१ वा अग्निं हिन्वन्तु प्रेरयन्तु । यागार्थमुद्योजयन्तु वर्धयन्तु वा । 'हि गतौ वृद्धौ च' । तत्र दृष्टान्तः । आजिषु संप्रामेषु आशुमिव यथा आशुं शीघ्रगामिनं सप्तिं सर्पणशीलमश्वं योद्धारः प्रेरयन्ति तद्वत् । तेन अग्निना धनं धनं सर्वं धनं जेष्म वयं जयेम ॥

यया गा आकरामहे सेनयाग्ने तवोत्या । तां नो हिन्व मघत्तये ॥ २ ॥

यया । गाः । आकरामहे । सेनया । अग्ने । तवं । ऊत्या । ताम् । नः । हिन्व । मघत्तये ॥ २ ॥

हे अग्ने सेनया इनेन सह वर्तमानया सेनारूपया वा यया तव ऊत्या रक्षया गाः आकरामहे अभिमुख्येन कुर्महे । लभामह इत्यर्थः । ताम् ऊर्तिं नः अस्मान् हिन्व गमय । क्रिमर्थम् । मघत्तये धनस्य दानार्थम्^१ । अस्माकं धनलाभायेत्यर्थः ॥

आभिप्लविकेषूक्त्येषु प्रशास्तुः शस्त्रे 'आग्ने स्थूरम्' इति तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'आ ते वत्सो मनो यमदाग्ने स्थूरं रयिं भर' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

आग्ने स्थूरं रयिं भर पृथुं गोमन्तमश्विनम् । अद्धि खं वर्तया पणिम् ॥ ३ ॥

आ । अग्ने । स्थुरम् । रयिम् । भर । पूयुम् । गोऽर्भन्तम् । अश्विनम् ।

अङ्घ्रि । खम् । वर्तय । पुणिम् ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽस्थूरं स्थूलं वृद्धं ऽपृथुं विस्तीर्णं ऽगोमन्तं गोभिर्युक्तम् ऽअश्विनम् अश्वैश्चोपेतं ऽरयि घनम् ऽआ ऽभर अस्मभ्यमाहर । प्रयच्छ । ऽखम् अन्तरिक्षम् ऽअङ्घ्रि वृष्टयुद्धैः सिद्ध । यद्वा । आत्मीयैस्तेजोभिर्व्यञ्जय प्रकाशय । ऽपणि वणिजमदातारमसुरं वा ऽवर्तय इतो निर्गमय । यद्वा । दाने प्रवर्तय ॥

अग्ने नक्षत्रमजरमा सूर्यं रोहयो दिवि । दधुज्ज्योतिर्जनैभ्यः ॥ ४ ॥

अग्ने । नक्षत्रम् । अजरम् । आ । सूर्यम् । रोहयः । दिवि । दधत् । ज्योतिः । जनैभ्यः ॥ ४ ॥

हे ऽअग्ने ऽनक्षत्रम् ॥ नक्षति सततं गच्छतीति नक्षत्रः । 'नक्षि गतौ' । 'अमिनक्षि' इत्यादिनात्रन्प्रत्ययः ॥ सततं गन्तारम् ऽअजरं जरारहितं ऽसूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यं ऽदिवि अन्तरिक्षे ऽआ ऽरोहयः उपर्यवस्थापितवानसि । यद्वा । नक्षत्रं कृत्तिकादिकं सूर्यं च दिव्यारोहयः । किं कुर्वन् । ऽजनेभ्यः सर्वेभ्यः प्राणिभ्यो व्यवहारार्थं ऽज्योतिः प्रकाशं ऽदधत् विदधत् कुर्वन् । यथा सर्वेषां प्रकाशो भवति तथोन्नते देशे सूर्यमगमय इत्यर्थः ॥

अग्ने केतुर्विशामसि प्रेष्ठः श्रेष्ठ उपस्थसत् । बोधा स्तोत्रे वयो दधत् ॥ ५ ॥

अग्ने । केतुः । विशाम् । असि । प्रेष्ठः । श्रेष्ठः । उपस्थऽसत् । बोध । स्तोत्रे । वयः । दधत् ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽविशां प्रजानां यजमानानां ऽकेतुः केतयिता ऽअसि ज्ञापयिता भवसि । अत एव ऽप्रेष्ठः प्रियतमः ऽश्रेष्ठः प्रशस्यतमश्च भवसि । स त्वम् ऽउपस्थसत् उपस्थाने यज्ञगृहे निषीदन् ऽबोध अस्मदीयं स्तोत्रमवगच्छ । किं कुर्वन् । ऽस्तोत्रे स्तुवते जनाय ऽवयः अन्नं ऽदधत् विदधत् कुर्वन् प्रयच्छन् ॥ ॥ १४ ॥

'इमा नु कम्' इति पञ्चमं षष्ठं सूक्तमप्यपुत्रस्य भुवनस्यार्थं भुवनपुत्रस्य साधनसंज्ञस्य वा वैश्वदेवम् । सर्वा द्विपदास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—'इमा नु कं भुवन आप्यः साधनो वा भौवनो वैश्वदेवं द्वैपदं त्रैष्टुभम्' इति । दशरात्रस्य द्वितीये छन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे वैश्वदेवास्त्रिविद्वानात् पूर्वमिदं शंसनीयम् । सूत्रितं च—'आ याहि वनसेमा नु कं बभुरेक इति द्विपदासूक्तानि' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । षष्ठेऽहनि तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिन उक्त्यशस्त्रे आद्यस्तुचः स्तोत्रियः । ततो द्वे अनुरूपार्थे । सूत्रितं च—'ब्राह्मणाच्छंसिन इमा नु कं भुवना सीषधामेति पञ्च' (आश्व. श्रौ. ८. ३) इति ॥

इमा नु कं भुवना सीषधामेन्द्रश्च विश्वे च देवाः ॥ १ ॥

इमा । नु । कम् । भुवना । सीषधाम् । इन्द्रः । च । विश्वे । च । देवाः ॥ १ ॥

इमा इमानि प्रदृश्यमानानि ऽभुवना भुवनानि ऽनु क्षिप्रं ऽसीषधाम साधयामः वशीकुर्मः । ऽकम् इति पूरकः । यद्वा । इमानि सर्वाणि भूतजातान्यस्मभ्यं कं सुखं सीषधाम । साधयन्तु । पुरुष-व्यत्ययः । ऽइन्द्रश्च ऽविश्वे सर्वे अन्ये ऽदेवाः ऽच स्तुत्या प्रीता इममर्थं साधयन्तु ॥

१. त४.५-प्रकाशको । २. ग-त४.५-भुवनाख्यस्यार्थं । ३. त१.२.३.६.७.८-म१.४.८-ब्राह्मणा-च्छंसिशस्त्रे उक्त्ये (? 'व्यत्ये') ।

यज्ञं च नस्तन्वं च प्रजां चादित्यैरिन्द्रः सह चीकलपाति ॥ २ ॥

यज्ञम् । च । नः । तन्वंम् । च । प्रऽजाम् । च । आदित्यैः । इन्द्रः । सह । चीकलपाति ॥ २ ॥

१नः अस्माकं १यज्ञं ज्योतिष्टोमादिकं यागं १तन्वं शरीरं १च १प्रजां पुत्रादिकां १च १आदित्यैः अदितिपुत्रैरन्यैर्देवैः १सह वर्तमानः १इन्द्रः १चीकलपाति कल्पयतु । यज्ञादिकं स्वव्यापारसमर्थं करोतु ॥

आदित्यैरिन्द्रः सगणो मरुद्भिरस्माकं भूत्वविता तनूनाम् ॥ ३ ॥

आदित्यैः । इन्द्रः । सऽगणः । मरुत्ऽभिः । अस्माकम् । भूतु । अविता । तनूनाम् ॥ ३ ॥

१आदित्यैः अदितिपुत्रैर्मित्रादिभिः १मरुद्भिः च १सगणः सहितः १इन्द्रः १अस्माकं १तनूनां शरीराणां तनयानां वा १अविता १भूतु रक्षिता भवतु ॥

हत्वाय देवा असुरान् यदायन् देवा देवत्वमभिरक्षमाणाः ॥ ४ ॥

हत्वाय । देवाः । असुरान् । यत् । आयन् । देवाः । देवत्वम् । अभिरक्षमाणाः ॥ ४ ॥

१देवाः इन्द्रादयः १असुरान् क्षेप्तृन् वृत्रादीन् १हत्वाय हत्वा विनाश्य १यत् यदा १आयन् आगच्छन् स्वकीयं स्थानं प्राप्तुम् तदानीं ते १देवाः १देवत्वम् आत्मीयममृतत्वम् १अभिरक्षमाणाः अभितः सर्वतो रक्षन्तोऽभूवन् । बाधकाभावात् सर्वत्र प्रख्यापितवन्त इत्यर्थः ॥

प्रत्यञ्चमर्कमनयञ्चचीभिरादिस्वधामिषिरां पर्यपश्यन् ॥ ५ ॥

प्रत्यञ्चम् । अर्कम् । अनयन् । शचीभिः । आत् । इत् । स्वधाम् । इषिराम् । परि । अपश्यन् ॥ ५ ॥

१शचीभिः कर्मभिः परिचरणात्मकैः सार्वम् १अर्कम् अर्चनसाधनं स्तोत्रं १प्रत्यञ्चम् इन्द्रादीन् प्रत्यञ्चत् १अनयन् स्तोतारः प्रापयन् । यदैवम् १आदित् अनन्तरमेव १इषिरां गमनशीलं १स्वधां वृष्ट्युदकं १पर्यपश्यन् सर्वे जनाः परितः पश्यन्ति । यद्वा । इषिरामेष्णीयां स्वधाम् । अन्ननामैतत् । हविलक्षणमन्नं सर्वे देवाः परिपश्यन्ति ॥ १५ ॥

‘सूर्यः’ इति पञ्चर्वं सप्तमं सूक्तं सूर्यपुत्रस्य चक्षुःसंज्ञस्यार्थं सूर्यदेवस्य गायत्रम् । तथा चानुक्रान्तं—‘सूर्यो नश्चक्षुः सौर्यः सौर्यं गायत्रम्’ इति । आश्विनराक्षे सूर्योदयादुत्तरकाले^१ सौर्यकाण्ड इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘सूर्यो नो दिव उदु स्थं जातवेदसमिति नव’ (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति । दशपूर्णमासयोः सुगादापनात्पूर्वभाविनि जपे ‘सूर्यो नः’ इत्येषा^२ । सूत्रितं च—‘सूर्यो नो दिवस्पातु नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यः’ (आश्व. श्रौ. १. ४) इति ॥

सूर्यो नो दिवस्पातु वार्तो अन्तरिक्षात् । अग्निः पार्थिवेभ्यः ॥ १ ॥

सूर्यः । नः । दिवः । पातु । वार्तः । अन्तरिक्षात् । अग्निः । नः । पार्थिवेभ्यः ॥ १ ॥

१सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः शोभनीयो वा देवः १दिवः बुलोकात् बुलोकवर्तिनो जनात् १नः अस्मान् १पातु रक्षतु । १वार्तः वायुश्च १अन्तरिक्षात् मध्यमस्थानगताद्वाधकादस्मान् रक्षतु । तथा पृथिवीस्थानः १अग्निः च १पार्थिवेभ्यः पृथिव्यां वर्तमानेभ्यः शत्रुभ्यः १नः अस्मान् रक्षतु ॥

१. ग-त४.५-भ४-पुत्रादिकं । २. त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.८-प्रत्यंचतं; त४-भ७-प्रत्यंचतं; त५-प्रत्यंचं । ३. त-भ-सु-गमनशीलां । ४. ग-भ१.२.४.५.८-सु-‘दुत्तरकालीने; त१.२.३.६.७.८-भ७-‘दुत्तरकालीनो । ५. ग-त४-भ-इत्येषा जप्या ।

जोषां संवितुर्यस्य ते हरः शतं सवाँ अर्हति । पाहि नो दिद्युतः पतन्त्याः ॥ २ ॥

जोषे । सवितः । यस्य । ते । हरः । शतम् । सवान् । अर्हति ।

पाहि । नः । दिद्युतः । पतन्त्याः ॥ २ ॥

हे ऽसवितः सर्वस्य प्रेरक सूर्य ऽजोष अस्मत्स्तुत्यादिकं सेवस्व । ऽयस्य ऽते तव ऽहरः रसहरणशीलं तेजः ऽशतं ऽसवान् बहून् यज्ञान् प्रति ऽअर्हति योग्यं भवति । यद्वा । प्रकाशनादि-द्वारा पूजयति । स त्वं ऽनः अस्मान् ऽपतन्त्याः निपतन्त्याः शत्रुभिरस्मासु क्षिप्यमाणायाः ऽदिद्युतः । वज्रनामैतत् । द्योतमानायाः शक्तेरायुधात् ऽपाहि रक्ष ॥

चक्षुर्नो देवः संविता चक्षुर्न उत पर्वतः । चक्षुर्धाता दधातु नः ॥ ३ ॥

चक्षुः । नः । देवः । संविता । चक्षुः । नः । उत । पर्वतः । चक्षुः । धाता । दधातु । नः ॥ ३ ॥

ऽसविता प्रेरकः ऽदेवः ऽनः अस्माकं ऽचक्षुः प्रकाशकमिन्द्रियमिन्द्रियानुग्राहकं तेजो वा ऽदधातु । ऽउत अपि च ऽपर्वतः इन्द्रसहचरः पर्वताख्योऽपि देवः ऽनः अस्माकं ऽचक्षुः विदधातु । ऽधाता सर्वस्य विधातादित्यानामन्यतमश्च ऽनः अस्माकं ऽचक्षुः विदधातु ॥

चक्षुर्नो धेहि चक्षुषे चक्षुर्विख्यै तनूम्यः । सं चेदं वि च पश्येम ॥ ४ ॥

चक्षुः । नः । धेहि । चक्षुषे । चक्षुः । विख्यै । तनूम्यः ।

सम् । च । इदम् । वि । च । पश्येम ॥ ४ ॥

ऽनः अस्माकं ऽचक्षुषे रूपोपलब्धिकारणयेन्द्रियाय^१ ऽचक्षुः प्रकाशकं तदनुग्राहकं तेजो हे सूर्य ऽधेहि विधेहि कुरु । यद्वा । न इति व्यत्ययेन बहुवचनम् । चक्षुषे चक्षुःसंज्ञाय नो मह्यं चक्षु-रिन्द्रियं वा तेजो वा हे सूर्य धेहि प्रयच्छ । ऽतनूम्यः अस्माकं शरीरिभ्यस्तनयेभ्यो वा ऽविख्यै विख्यानाय प्रकाशनाय ऽचक्षुः त्वदीयं प्रकाशं विधेहि । यत एवं तस्मात्कारणात् त्वदीयेन तेजसा वयं ऽच ऽइदं सर्वं जगत् ऽसं ऽपश्येम । सम्यग्दृष्टारो भवेम । ऽवि पश्येम ऽच । विविधं च सविशेषं द्रष्टारो भवेम ॥

सुसुदंशं त्वा वयं प्रति पश्येम सूर्य । वि पश्येम नृचक्षसः ॥ ५ ॥

सुसुदंशम् । त्वा । वयम् । प्रति । पश्येम । सूर्य । वि । पश्येम । नृचक्षसः ॥ ५ ॥

हे ऽसूर्य ऽसुसुदंशं सुष्ठु संप्रदृष्टारं ऽत्वा त्वां ऽवयं ऽप्रति ऽपश्येम प्रत्येकं द्रष्टारो भूयास्म । तथा ऽनृचक्षसः नृभिर्मनुष्यैरस्माभिर्दृष्टव्यान् पदार्थान् ऽवि ऽपश्येम विद्रष्टारो भवेम । यद्वा । नृचक्षसो नृणां शत्रुमनुष्याणां हिंसकाः सन्तो वयं विशिष्टज्ञाना भवेम ॥ ॥ १६ ॥

‘उदसौ’ इति षट्चमष्टमं सूक्तमानुष्टुभम् । पुलोमतनया शची स्वात्मानमनेनास्तौत् । अतः सैवर्षिः सैव देवता । तथा चानुकान्तम्—‘उदसौ षट् पौलोमी शच्यात्मानं तुष्टवानुष्टुभम्’ इति । विनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः । आपस्तम्बस्तु सपत्नीनाशने सूर्योपस्थान इदं सूक्तं विनियुक्तवान् । सूच्यते हि—‘एतेनैव कामेनोत्तरेणानुवाकेन सदादित्यमुपतिष्ठते’ (आप. गृ. १. १) इति । अत्र एतेन इति प्रकृतं सपत्नीबाधनं परासूच्यते ॥

उदसौ सूर्यो अगादुदयं मामको भगः ।

अहं तद्विद्वला पतिमभ्यसाक्षि विषासहिः ॥ १ ॥

उत् । असौ । सूर्यः । अगात् । उत् । अयम् । मामकः । भगः ।

अहम् । तत् । विद्वला । पतिम् । अभि । असाक्षि । विऽससहिः ॥ १ ॥

असौ ब्रुलोकस्थः । सूर्यः । उत् । अगात् उदयं प्राप्तवान् । मामकः मदीयः । भगः भजनीयः । अयम् इन्द्रश्च सूर्यात्मनोदगात् । यद्वा मामको भगो मदीयमिदं सौभाग्यमुदगात् । तत् उद्यतं सूर्यस्य तेजः । विद्वला ज्ञातवती यद्वा पतिं भर्तारं विद्वला लब्धवती । अहं । विषासहिः विशेषेणाभिभवित्री सती । अभ्यसाक्षि अभ्यभूवम् । सपत्नीरिति शेषः । सहतेरभिभवार्यस्य लुङ्येतद्रूपम् । यद्वा । विषासहिः सपत्नीनामभिभवित्री सती पतिमभ्यसाक्षि । भर्तारमभ्यभूवम् । यथा मध्येव वस्तीकृतश्चिरं वर्तते^१ तथाकार्षमित्यर्थः ॥

अहं केतुरहं मूर्धाहमुग्रा विवाचनी । ममेदनु क्रतुं पतिः सेहानाया उपाचरेत् ॥ २ ॥

अहम् । केतुः । अहम् । मूर्धा । अहम् । उग्रा । विऽवाचनी ।

मम । इत् । अनु । क्रतुम् । पतिः । सेहानायाः । उपऽआचरेत् ॥ २ ॥

अहं । केतुः । केतयित्री सर्वस्य ज्ञात्री^२ भवामि । अहं । मूर्धा सर्वेष्ववयवेषु शिर इव प्रधानभूता च भवामि । अहम् । उग्रा उदूणां सती । विवाचनी विशेषेण पतिं वाचयित्री भवामि । क्रोधाविष्टमपि पतिं मयि सर्वदा प्रियवचनयुक्तं करोमीत्यर्थः । सेहानायाः सपत्नीनामभिभविष्याः । ममेत् ममैव । क्रतुं कर्म बुद्धिं वा अनुलक्ष्य । पतिः पालयिता भर्ता । उपाचरेत् उपागच्छेत् । नान्यासां पत्नीनाम् ॥

मम पुत्राः शत्रुहणोऽथो मे दुहिता विराट् ।

उताहमस्मि संजया पत्यौ मे श्लोक उत्तमः ॥ ३ ॥

मम । पुत्राः । शत्रुऽहनः । अथो इति । मे । दुहिता । विऽराट् ।

उत् । अहम् । अस्मि । सम्ऽजया । पत्यौ । मे । श्लोकः । उत्ऽत्तमः ॥ ३ ॥

मम एव । पुत्राः तनयाः । शत्रुहणः शत्रूणां सपत्नानां^३ हन्तारो भवन्ति । अथो अपि च । मे मदीया । दुहिता पुत्री । विराट् विशेषेण राजमाना भवति । उत् अपि च । अहं । संजया सम्यग्ज्ञेत्री सपत्नीनाम् । अस्मि । ता^४ अभिभवामि । अतो हेतोः । पत्यौ भर्तरीन्द्रे । मे मम । श्लोकः उपश्लोकनीयं यशः । उत्तमः उद्गततममतिशयेनोत्कृष्टं विद्यते ॥

येनेन्द्रो हविषा कृत्यमवद् द्युम्युत्तमः ।

इदं तदकिं देवा असपत्ना किलाभुवम् ॥ ४ ॥

येन । इन्द्रः । हविषा । कृत्वी । अभवत् । द्युम्नी । उत्ऽत्तमः ।

इदम् । तत् । अक्रि । देवाः । असपत्ना । किल । अभुवम् ॥ ४ ॥

१. मर. ५-वर्तते । २. त १. २. ३. ९. ७. ८-म-राज्ञी । ३. त-मु-सपत्नीनां । ४. त-म-‘ता’ नास्ति ।

येन हविषा इन्द्रः मम भर्ता कृत्वी कर्मणां कर्ता अभवत् भवति । तथा युन्मी । युम्नं द्योतमानं यशोऽश्वं वा । तद्वान् उत्तमः उत्कृष्टतमश्च येन हविषा भवति । हे देवाः स्तोतार ऋत्विजः तत् इदं हविः अक्रि अकारि । जयार्थिभिर्भवद्भिः क्रियताम् । यद्वा । हे यष्टव्या देवाः तदिदं हविरक्रयहमपि । करोतेर्लुङीटि 'मन्त्रे घस' इति स्तेर्लुक् । अत एव कारणादहम् असपत्ना किल शत्रुरहिता खलु अभुवम्^१ अभूवम् । छान्दसो ह्रस्वः ॥

असपत्ना सपत्नघ्नी जयन्त्यभिभूवरी ।

आवृक्षमन्यासां वर्चो राधो अस्थेयसामिव ॥ ५ ॥

असपत्ना । सपत्नघ्नी । जयन्ती । अभिभूवरी ।

आ । आवृक्षम् । अन्यासां । वर्चः । राधः । अस्थेयसाम् इव ॥ ५ ॥

असपत्ना अशत्रुका भवामि । कुत इत्यत आह । सपत्नघ्नी शत्रूणां हन्त्री अत एव जयन्ती जयं प्राप्नुवती^२ अभिभूवरी अभिभवित्री ॥ भवतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति कनिष् । 'वनो र च' इति डीर्घफौ ॥ ईदृश्यहम् अन्यासां सपत्नीनां वर्चः तेजः राधः धनं च आवृक्षम् आ समन्तादवृक्षम् । अवृष्टिपम् । अच्छिदम् ॥ व्रथेर्लुङि ऊदिस्त्वादिवभावे संयोगादिलोपे छान्दसं संप्रसारणम् ॥ तत्र दृष्टान्तः । अस्थेयसामिव । अस्थिरतराणां शत्रूणां यथा धनमप्रयत्नेन^३ वृत्त्यते तथेत्यर्थः ॥ स्थिरशब्दादीयसुनि 'प्रियस्थिर' इत्यादिना स्थादेशः ॥

समजैषमिमा अहं सपत्नीरभिभूवरी ।

यथाहमस्य वीरस्य विराजानि जनस्य च ॥ ६ ॥

सम् । अजैषम् । इमाः । अहम् । सपत्नीः । अभिभूवरी ।

यथा । अहम् । अस्य । वीरस्य । विराजानि । जनस्य । च ॥ ६ ॥

अभिभूवरी अभिभवित्री अहम् इमाः सपत्नीः समजैषं सम्यगभ्यभूवम् । यथा येन प्रकारेण अहमस्य वीरस्य इन्द्रस्य तदीयपरिजनस्य च विराजानि विशेषेण राजमाना भवानि । तथा समजैषमित्यर्थः ॥ १७ ॥

'तीव्रस्य' इति पञ्चर्चं नवमं सूक्तं वैश्वामित्रस्य पूरणस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं— 'तीव्रस्य पञ्च पूरो वैश्वामित्रः' इति । तीव्रसोमास्य एकाह इदं निष्केवल्यनिविद्वानम् । सूत्रितं च— 'कस्य वीरस्तीव्रस्याभिवयस इति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति । महाव्रतेऽपि माध्यंदिने सवने ब्रह्मशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं— 'तीव्रस्याभिवयसो अस्य पाहीति माध्यंदिने' (ऐ. आ. ५. १. १) इति ॥

तीव्रस्याभिवयसो अस्य पाहि सर्वथा वि हरीं इह मुञ्च ।

इन्द्र मा त्वा यजमानासो अन्ये नि रीरमुन् तुभ्यमिमे सुतासः ॥ १ ॥

१. त२.४.५.६.८-म१.४.७- 'अभुव' नास्ति । २. त२.३.६.७-म४.७-प्राप्नुवती । ३. त४. ५-स्थानमप्रयत्नेन ।

तीव्रस्य । अ॒भि॒व॒य॒सः । अ॒स्य । पा॒हि । स॒र्व॒ऽर॒था । वि । ह॒री इति । इ॒ह । मु॒ञ्च ।
इन्द्र । मा । त्वा । य॒ज॒मा॒नासः । अ॒न्ये । नि । री॒र॒मन् । तु॒भ्यम् । इ॒मे । सु॒तासः ॥ १ ॥

१ तीव्रस्य तीक्ष्णस्य क्षिप्रमदकरस्य १ अभिवयसः । वय इत्यञ्जनाम् । अभिगतं चरुपुरोडाशाद्यन्नं यस्य तादृशस्य १ अस्य सोमस्य । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । इहं सोमं हे इन्द्र १ पाहि पिब । पिबतेऽभ्यन्दसः शपो लुक् । तदर्थं १ सर्वरथा सरणशीलरथौ १ हरी अश्वौ १ इह अस्मिन् यज्ञगृहे १ वि १ मुञ्च रथाद्विमुञ्च । हे १ इन्द्र अस्मत्तः १ अन्ये १ यजमानासः यजमानाः १ त्वा त्वां १ मा १ नि १ रीरमन् नितरां मा रमयन्तु । वयमेव रमयाम इत्यर्थः । ततः १ तुभ्यं त्वदर्थमेव १ सुतासः सुता अभिषुताः १ इमे प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानाः सोमा वर्तन्ते ॥

तुभ्यं सुतास्तुभ्यमु सोत्वासुस्त्वां गिरः श्वात्र्या आ ह्वयन्ति ।

इन्द्रेदमद्य सर्वनं जुषाणो विश्वस्य विद्वाँ इह पाहि सोमम् ॥ २ ॥

तुभ्यम् । सु॒ताः । तु॒भ्यम् । ऊँ इति । सो॒त्वा॒सः । त्वा॒म् । गि॒रः । श्वा॒त्र्याः । आ । ह्व॒यन्ति ।
इन्द्र । इ॒दम् । अ॒द्य । स॒र्व॒नम् । जु॒षा॒णः । वि॒श्व॒स्य । वि॒द्वान् । इ॒ह । पा॒हि । सो॒मम् ॥ २ ॥

हे इन्द्र १ तुभ्यं त्वदर्थमेव १ सुताः अभिषुताः सर्वे सोमाः १ सोत्वासः इतः परमभिषोतव्याश्च १ तुभ्यमु त्वदर्थमेव । सुनोतेः 'कृत्यार्थे तवैकेन' इति त्वन्प्रत्ययः । १ श्वात्र्याः शु आशु शीघ्रमस्तन्यः प्रवर्तमानाः १ गिरः स्तुतिरूपा वाचश्च १ त्वाम् एव १ आ १ ह्वयन्ति आक्रोशयन्ति । हे १ इन्द्र १ अद्य अस्मिन् काले १ इदं १ सर्वनं प्रातःसवनादिकं १ जुषाणः सेवमानः १ विश्वस्य सर्वस्य १ विद्वान् ज्ञाता त्वम् १ इह अस्मिन् यज्ञे १ सोमं १ पाहि पिब ॥

य उ॒श॒ता म॒न॒सा सोम॑म॒स्मै स॒र्व॒ह॒दा दे॒व॒का॒मः सु॒नोति॑ ।

न गा इन्द्र॑स्तस्य॒ परा॑ द॒दाति॑ प्र॒श॒स्तमि॒च्चारु॑म॒स्मै कृ॒णोति॑ ॥ ३ ॥

यः । उ॒श॒ता । म॒न॒सा । सो॒मम् । अ॒स्मै । स॒र्व॒ऽह॒दा । दे॒व॒ऽका॒मः । सु॒नोति॑ ।

न । गाः । इन्द्रः । तस्य । परा । द॒दाति॑ । प्र॒श॒स्तम् । इत् । चा॒रुम् । अ॒स्मै । कृ॒णोति॑ ॥ ३ ॥

१ यः १ उ॒श॒ता कामयमानेन १ सर्वहृदा । सर्वमविकलं हृदयं यस्य । यद्वा । सर्वेषामृत्विजां हृदयेन । सामर्थ्यान्मत्स्वर्यो लक्ष्यते । हृदयवता १ मनसा १ अस्मै इन्द्राय १ देवकामः देवमिन्द्रं कामयमानो यजमानः १ सोमं १ सुनोति अभिषुणोति । १ इन्द्रस्तस्य यजमानस्य १ गाः १ न १ परा १ ददाति । परादानं विनाशः । न विनाशयति । १ अस्मै यजमानाय १ चारुं शोभनमत एव १ प्रशस्तम् । १ इत् इत्यवधारणे । प्रशंसनीयमेव धनं १ कृणोति करोति ॥

अनु॑स्पष्टो भवत्येषो अस्य यो अ॒स्मै रे॒वान् सु॒नोति॑ सोम॑म् ।

निर॑र॒त्नौ म॒घ॒वा तं द॑धाति ब्रह्म॒द्विषो॑ ह॒न्त्यना॑नुदिष्टः ॥ ४ ॥

अनु॑स्पष्टः । भ॒वति॑ । ए॒षः । अ॒स्य । यः । अ॒स्मै । रे॒वान् । न । सु॒नोति॑ । सो॒मम् ।

निः । अ॒र॒त्नौ । म॒घ॒वा । तम् । द॒धाति॑ । ब्र॒ह्म॒ऽद्वि॒षः । ह॒न्ति॑ । अ॒न॒नु॑दिष्टः ॥ ४ ॥

वअस्य यजमानस्य वएषः इन्द्रः वअनुस्पष्टः दृष्टिगोचरो भवति वयः वरेवान् धनवान् वअस्मै इन्द्राय वसोमं वसुनोति अभिषुणोति । वमघवा धनोपेत इन्द्रः वतं यजमानम् वअरस्नौ हस्ते वनिः वदधाति भयाश्लिङ्ग्य धारयति रक्षिता सन् धृत्वा च वअननुदिष्टः तेनानुक्तोऽप्रार्थित एव सन् वअह्म-
द्विषः ब्राह्मणद्वेषून् शत्रून् वहन्ति हिनस्ति ॥

शुनासीरीये पर्वणि 'इन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशं द्वादशकपालम्' इत्यस्य 'अश्वायन्तः' इत्येषा याज्या । इन्द्रो वा शुन इति वैकल्पिकस्यापि हविष इयमेव याज्या । सूत्रितं च—'अश्वायन्तो गव्यन्तो वाजयन्तः शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रम्' (आश्व. श्री. २. २०) इति ॥

अश्वायन्तो गव्यन्तो वाजयन्तो हवामहे त्वोपगन्तवा उ ।

आभूषन्तस्ते सुमतौ नवायां वयमिन्द्र त्वा शुनं हुवेम ॥ ५ ॥

अश्वयन्तः । गव्यन्तः । वाजयन्तः । हवामहे । त्वा । उपगन्तवै । ऊं इति ।

आभूषन्तः । ते । सुमतौ । नवायाम् । वयम् । इन्द्र । त्वा । शुनम् । हुवेम ॥ ५ ॥

वअश्वायन्तः अश्वानात्मन इच्छन्तः ॥ क्यच्चि 'अश्वायस्यात्' (पा. सू. ७. ४. ३७) इत्यात्वम् ॥ वगव्यन्तः गा आत्मन इच्छन्तः ॥ 'वान्तो यि प्रत्यये' (पा. सू. ६. १. ७९) इत्यवादेशः ॥ ववाजयन्तः अग्नीन् वाजनेन शूर्पादिना प्रज्वलयन्तः ॥ 'वा गतिगन्धनयोः' । णिचि 'वो विधूनने' (पा. सू. ७. ३. ३८) इति जुगागमः । अस्माच्छतर्थदुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरैणानुदात्तत्वे^१ शपश्च पिस्वादनुदात्तत्वे^२ ततो णिच एव स्वरः शिष्यते ॥ अपर आह । वाजमघमात्मन इच्छन्त इति । तदानीमवग्रहाभावस्वरै^३ छान्दसौ द्रष्टव्यौ । एवंभूता वयं हे इन्द्र त्वाम् उपगन्तवै उपगन्तुं प्राप्तुं वहवामहे आह्वयामहे । गमेः 'तुमर्थे सेसेन्' इति तवैप्रत्ययः । गतिसमासे 'तवै चान्तश्च युगपत्' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वमुत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वम् ॥ वउ इति पूरकः । हे इन्द्र वते तव वनवायाम् अभिनवायां प्रशस्तायां वसुमतौ शोभनबुद्धौ^४ वआभूषन्तः आ समन्ताद्भवन्तो वर्तमानाः । यद्वा । आ समन्ताद्भूषयन्तोऽल्लकुर्वन्तस्त्वानुग्रहबुद्धौ^५ वर्तमानाः ववयं वशुनं सुखकरं त्वां वहुवेम आह्वयेम ॥ १८ ॥

'मुञ्चामि' इति पञ्चर्च दशमं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य यक्षमनाशनारत्यस्यापम् । अन्त्यानुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । अनादेशे त्विन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्ते—'मुञ्चामि प्राजापत्यो यक्षमनाशनो राजयक्षमघ्नमन्त्यानुष्टुप्' इति । हृदयरोगप्रमुखस्य^६ व्याधिजातस्योपशमनार्थमनेन सूक्तेन होतव्यम् । सूच्यते हि—'व्याधितस्यातुरस्य^७ यक्षमगृहीतस्य वा षष्ठाहुतिश्चर्मुञ्चामि त्वा हविषा जीवनाय कमित्येतेन' (आश्व. गृ. ३. ६. ४-५) इति ॥

मुञ्चामि त्वा हविषा जीवनाय कर्मज्ञातयक्षमादुत राजयक्षमात् ।

ग्राहिर्जग्राह यदि वैतदेनं तस्या इन्द्राग्नी प्र मुमुक्तमेनम् ॥ १ ॥

मुञ्चामि । त्वा । हविषा । जीवनाय । कर्म । ज्ञातयक्षमात् । उत । राजयक्षमात् ।

ग्राहिः । जग्राह । यदि । वा । एतत् । एनम् ।

तस्याः । इन्द्राग्नी इति । प्र । मुमुक्तम् । एनम् ॥ १ ॥

१. त१.२.३.६.७.८-म-नुदाते; त४.५-नुदात्तं । २. त-म-मु-नुदात्तत्वं । ३. त-म-इदानीम् । ४. ग-म-र-शोभनबुद्धौ अनुग्रहबुद्धौ । ५. ग-न्त४.५-क्षयरोगप्रमुखस्य । ६. त२.३.४.५.६.८-म-व्याधि-तस्याधितस्य ।

हे यक्षमाभिभूतः ^१हविषा अनेन चरुणा साधनेन^२ होमेन^३ ^४एत्वा त्वाम् ^५अज्ञातयक्षमात् ।
अयमेतत्संज्ञः^६ इत्यप्रज्ञातः शरीरगतो रोगोऽज्ञातयक्षमः । तादृशाद्रोगात् ^७मुञ्चामि विश्लेषयामि ।
किमर्थम् । ^८जीवनाय ^९एकं जीवनार्थम् । इह लोके चिरकालावस्थानार्थमित्यर्थः । कमिति पुरकः ।
^{१०}उत अपि च ^{११}राजयक्षमात् । यक्षमाणां राजा यक्षमरोगो राजयक्षमः । राजदन्ताद्विरवादुपसर्जनस्य
परनिपातः (पा. सू. २. २. ३१) । तस्मादपि त्वां मुञ्चामि । ^{१२}यदि ^{१३}एवा यदि च ^{१४}एतत् एत-
स्मिन् समये ^{१५}एनं व्याधितं पुरुषं ^{१६}अग्निः ग्रहणशीला ग्रहरूपा देवता ^{१७}जग्राह गृहीतवती ^{१८}तस्याः
देवतायाः सकाशाद्दे ^{१९}इन्द्राग्नी ^{२०}एनं ^{२१}प्र ^{२२}मुमुक्तं प्रमोचयतम् ॥

यदि क्षितायुर्यदि वा परेतो यदि मृत्योरान्तिकं नीत एव ।

तमा हरामि निर्र्कतेरुपस्थादस्पर्षमेनं शतशारदाय ॥ २ ॥

यदि । क्षितऽआयुः । यदि । वा । पराऽइतः । यदि । मृत्योः । अन्तिकम् । निऽइतः । एव ।
तम् । आ । हरामि । निऽऋतेः । उपऽस्थात् । अस्पर्षम् । एनम् । शतऽशारदाय ॥ २ ॥

^१यदि स रोगग्रस्तः ^२क्षितायुः क्षीणायुर्भवति ^३यदि ^४एवा ^५परेतः अस्माच्छोकात् परागतो भवति
^६यदि च ^७मृत्योः वैवस्वतस्य ^८अन्तिकं निकटं ^९नीतः नितरां प्राप्तः ^{१०}एव भवति एवंभूतमपि ^{११}एतं
पुरुषं ^{१२}निर्र्कतेः पापदेवताया आयुषः^३ क्षयकारिण्याः ^{१४}उपस्थात् उपस्थानात्^४ ^{१५}आ ^{१६}हरामि
आनाययामि आवर्तयामि । आहृत्य च ^{१७}एनं ^{१८}शतशारदाय शतसंवत्सरजीवनार्थम् ^{१९}अस्पर्षं प्रबलं
करोमि । ‘रुप प्रीतिबलनयोः’ ॥

सहस्राक्षेण शतशारदेन शतायुषा हविषाहर्षमेनम् ।

शतं यथेमं शरदो नयातीन्द्रो विश्वस्य दुरितस्य पारम् ॥ ३ ॥

सहस्रऽअक्षेण । शतऽशारदेन । शतऽआयुषा । हविषा । आ । अहर्षम् । एनम् ।
शतम् । यथा । इमम् । शरदः । नयाति । इन्द्रः । विश्वस्य । दुःऽइतस्य । पारम् ॥ ३ ॥

^१सहस्राक्षेण । सहस्रमिति बहुनाम् । सहस्रमक्षीणि चक्षूषि यस्य हविषः फलत्वेन विद्यन्ते तत्
सहस्राक्षम् ॥ ‘बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः’ (पा. सू. ५. ४. ११३) इति षच् समासान्तः । शरदः
संबन्धी शरदः संवत्सरः । शतं शारदा यस्य तत्तथोक्तम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अत
एव ^२शतायुषा शतसंवत्सरपरिमितमायुर्जीवनं फलभूतं यस्य तादृशेन^३ ^४हविषा । यद्वा । सहस्राक्ष
इन्द्रः । तेन शतशारदेन शरदां संवत्सराणां शतस्य दातृत्वेन संबन्धिना कर्त्रा शतायुषा हविषा
करणभूतेन । ^५एनं यक्षमगृहीतम् ^६आहर्षं रोगादनैषम्^६ । ^७यथा येन प्रकारेण ^८इमं पुरुषं ^९शतं
^{१०}शरदः संवत्सरान् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । एतावन्तं कालम् ^{११}इन्द्रो ^{१२}विश्वस्य सर्वस्य ^{१३}दुरितस्य
दुःस्वस्य ^{१४}पारम् अवसानं दुःखराहित्यं ^{१५}नयाति नयेत् तथाहर्षमित्यर्थः ॥

शतं जीव शरदो वर्षमानः शतं हैमन्ताञ्छुतमु वसन्तान् ।

शतमिन्द्राग्नी संविता बृहस्पतिः शतायुषा हविषेमं पुनर्दुः ॥ ४ ॥

१. त-भ१.२.४.८-साधनहोमेन । २. त-भ१.२.४.८-अनेन तत्संज्ञ । ३. त१.२.३.७-भ१.२.४.
८-मानुषः; भ७-मनुष्य । ४. ग-त४.५-भ२-उपस्थानात् समीपात् । ५. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-तादृशे-
नानेन; त४.५-तादृशमेन । ६. ग-त४.५-भ२-रोगादनैषः; त१.२.३.६.७-रोगादनैषां ।

शतम् । जीव । शरदः । वर्षमानः । शतम् । हेमन्तान् । शतम् । ऊँ इति । वसन्तान् ।
शतम् । इन्द्राग्नी इति । सविता । बृहस्पतिः । शतऽआयुषा । हविषा । इमम् । पुनः । दुः ॥ ४ ॥

हे यक्षमाद्विमुक्तः । वर्षमानः अहरहरमिवृद्धिं प्राप्तुं स्वं । शतं । शरदः शतसंख्याकान् शरद्वत् ।
जीव प्राणान् धारय । पूर्ववदत्यन्तसंयोगे द्वितीया । । शतं । हेमन्तान् हेमन्ततृश्च जीव । शतं
वसन्तान् च । उशब्दः समुच्चये । अपि च । इन्द्राग्नी इन्द्राग्निश्च । सविता प्रेरको देवश्च
बृहस्पतिः बृहतां देवानां पालयिता देवश्च । शतायुषा शतसंवत्सरपरिमितस्यायुषो हेतुभूतेन
हविषा तर्प्यमाणाः सन्तः । इमं जन् । पुनर्दुः पुनरस्मभ्यं प्रादुः ॥

आहर्षं त्वाविदं त्वा पुनरागाः पुनर्नव ।

सर्वाङ्गं सर्वं ते चक्षुः सर्वमायुश्च तेऽविदम् ॥ ५ ॥

आ । अहर्षम् । त्वा । अविदम् । त्वा । पुनः । आ । अगाः । पुनः सनव ।
सर्वेऽङ्ग । सर्वम् । ते । चक्षुः । सर्वम् । आयुः । च । ते । अविदम् ॥ ५ ॥

हे व्याधिगृहीतः । त्वा त्वाम् । आहर्षं मृत्योः सकाशादाहतवानस्मि । अत एव । त्वा त्वाम्
अविदम् अल्पि । हे । पुनर्नव पुनरभिनव । पुनरागाः पुनरस्मत्समीपमागच्छ । हे । सर्वाङ्ग
सर्वैरविकलैरङ्गैरुपेतं । ते तव । सर्वं । चक्षुः । उपलक्षणमेतत् । इन्द्रियवर्गं सकलम् । अविदं
लब्धवानस्मि । ते तव । आयुः जीवनं । च । सर्वं संपूर्णमविदम् ॥ ॥ १९ ॥

‘ब्रह्मणाग्निः’ इति षड्चमेकादशं सूक्तमानुष्टुभम् । ब्रह्मपुत्रो रक्षोहा नामर्षिः । अप्रसव-
समाधानरूपस्य गर्भरक्षणस्य प्रतिपाद्यत्वाच्चेद्वताकमिदम् । अनुकान्तं च—‘ब्रह्मणा षड् ब्राह्मो
रक्षोहा गर्भसंज्ञावे प्रायश्चित्तमानुष्टुभं हि’ इति । विनियोगो लिङ्गादेवगन्तव्यः ॥

ब्रह्मणाग्निः संविदानो रक्षोहा बाधतामितः ।

अमीवा यस्ते गर्भं दुर्णामा योर्निमाशये ॥ १ ॥

ब्रह्मणा । अग्निः । सम्ऽविदानः । रक्षःऽहा । बाधताम् । इतः ।
अमीवा । यः । ते । गर्भम् । दुःऽनामा । योर्निम् । आऽशये ॥ १ ॥

ब्रह्मणा मन्त्रेण सह । संविदानः ऐकमत्यं प्राप्तः । रक्षोहा रक्षसां हन्ता । अग्निः । इतः
अस्मात्स्थानात् राक्षसादिकं । बाधतां हिनस्तु । यः राक्षसः । अमीवा रोगरूपः सन् । ते तव
गर्भम् । आशये आशेते । ‘लोपस्त आत्मनेपदेषु’ इति तलोपः । हन्तुं प्राप्नोति । दुर्णामा अर्श-
आख्यो रोगः । तद्रूपः सन् यश्च ते तव । योर्नि रेतस आधानं गर्भस्थानमाशेते । बाधतामित्यन्वयः ॥

यस्ते गर्भममीवा दुर्णामा योर्निमाशये ।

अग्निष्टं ब्रह्मणा सह निष्कृव्यादमनीनशत् ॥ २ ॥

यः । ते । गर्भम् । अमीवा । दुःऽनामा । योर्निम् । आऽशये ।

अग्निः । तम् । ब्रह्मणा । सह । निः । कृव्यऽअदम् । अनीनशत् ॥ २ ॥

गन्तः पूर्वोऽर्धर्चः । एते ऋग्व्यादं मांसाशिनं राक्षसादिकं व्रक्षणा सहितः अग्निः निःशेषेण
अग्नीनशत् नाशयत् ॥

यस्ते हन्ति पतयन्तं निषत्सुं यः सरीसृपम् ।

जातं यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ ३ ॥

यः । ते । हन्ति । पतयन्तम् । निऽसत्सुम् । यः । सरीसृपम् ।

जातम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ ३ ॥

हे योषित् एते तव गर्भाशये एतयन्तं पतन्तं रेतोरूपेण गच्छन्तं तदनन्तरं तत्र निषत्सुं
निषादन्तं च गर्भं एयः राक्षसादिः हन्ति हिनस्ति ततो मासत्रयादूर्ध्वं प्राप्तसर्वावयवं सरीसृपं
सर्पणशीलं च गर्भं एयः हन्ति एजातं दशसु मासेष्वृषं एते तव शिखुं एयः राक्षसादिः जिघांसति
हन्तुमिच्छति तमितः स्थानात् नाशयामसि नाशयामः ३ ॥

यस्त ऊरु विहरत्यन्तरा दंपती शये ।

योनिं यो अन्तरारेळिह तमितो नाशयामसि ॥ ४ ॥

यः । ते । ऊरु इति । विहरति । अन्तरा । दंपती इति दम्पती । शये ।

योनिम् । यः । अन्तः । अन्तरेळिह । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ ४ ॥

हे योषित् एते तव ऊरु पादमूलौ एयः राक्षसादिः विहरति गर्भघाताय विश्लिष्टौ करोति
एदंपती एअन्तरा जायापत्योर्मध्ये गर्भहननार्थं यश्च शये शेते एयः च योनिम् अन्तः प्रविश्य
अन्तरेळिह निषिक्तं रेतो जिह्वया आस्वादयति ॥ भक्षयतीत्यर्थः । ' लिह आस्वादाने ' । आदादिकः ।
कपिलकादित्वाल्लत्वविकल्पः ॥

यस्त्वा आता पतिर्भूत्वा जारो भूत्वा निपद्यते ।

प्रजां यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ ५ ॥

यः । त्वा । आता । पतिः । भूत्वा । जारः । भूत्वा । निऽपद्यते ।

प्रऽजाम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ ५ ॥

हे योषित् एयः राक्षसः आता आवृत्तौ भूत्वा पतिः भर्तृरूपो वा भूत्वा त्वां निपद्यते
अभिगच्छति । अथवा जारः उपपत्तिरूपो वा भूत्वा अभिगच्छति । एवंभूतः एयः राक्षसादिः एते
तव प्रजां जिघांसति हन्तुमिच्छति । स्पष्टमन्यत् ॥

यस्त्वा स्वप्नेन तमसा मोहयित्वा निपद्यते ।

प्रजां यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ ६ ॥

यः । त्वा । स्वप्नेन । तमसा । मोहयित्वा । निऽपद्यते ।

प्रऽजाम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ ६ ॥

हे योषित् वयः राक्षसादिः स्वप्नेन स्वप्नावस्थया^१ वतमसा निद्रया^२ वक्षा त्वां वमोहयित्वा मूढतां प्रापय्य निपद्यते गर्भघाताय गच्छति । अन्यद्वतम् ॥ ॥ २० ॥

‘अक्षीभ्याम्’ इति षट्चं द्वादशं सूक्तमानुष्टुभम् । कश्यपगोत्रोत्पन्नो विवृहा नामर्षिः । यक्षमनाशनप्रतिपाद्यत्वात्तदेवताकं कृत्स्नं सूक्तम् । अनुक्रान्तं च—‘अक्षीभ्यां विवृहा काश्यपो यक्षमघ्नम्’ इति । लैङ्गिको विनियोगः ॥

अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां छुबुकादधि ।

यक्ष्मं शीर्षण्यं मस्तिष्काजिह्वाया वि वृहामि ते ॥ १ ॥

अक्षीभ्याम् । ते । नासिकाभ्याम् । कर्णाभ्याम् । छुबुकात् । अधि ।

यक्ष्मम् । शीर्षण्यम् । मस्तिष्कात् । जिह्वायाः । वि । वृहामि । ते ॥ १ ॥

हे यक्षमगृहीत वते तव वक्षीभ्यां चक्षुभ्यां यक्ष्मरोगं वि वृहामि उद्धारयामि । विशेषया-मीत्यर्थः ॥ ‘ई च द्विवचने’ (पा. सू. ७. १. ७७) इत्यक्षिशब्दस्यकारान्तादेशः । स चोदात्तः ॥ तथा वनासिकाभ्यां घ्राणेन्द्रियाच्च वकर्णाभ्यां श्रोत्राभ्यां च छुबुकात् चुबुकादोष्ठस्याधःप्रदेशाच्च । अधिरनर्थकः^३ । अपि च वशीर्षण्यम् । शिरसि^४ भवो रोगः शीर्षण्यः । ‘भवे छन्दसि’ इति यत् । ‘ये च तद्धिते’ (पा. सू. ६. १. ६१) इति शिरसः शीर्षणादेशः । ‘ये चाभावकर्मणोः’ (पा. सू. ६. ४. १६८) इति प्रकृतिभावः ॥ ईदृशं वयक्ष्मं रोगं वते तव वमस्तिष्कात् । शिरसोऽन्तरवस्थितो मांसविशेषो मस्तिष्कः । तस्मात् जिह्वायाः रसनायाश्च सकाशाद् वि वृहामि उद्धारयामि । ग्रंथकरोमीत्यर्थः । ‘वृह उद्यमने’ इति धातुः ॥

प्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कीकसाभ्यो अनुक्यात् ।

यक्ष्मं दोषण्यं अंसाभ्यां बाहुभ्यां वि वृहामि ते ॥ २ ॥

प्रीवाभ्यः । ते । उष्णिहाभ्यः । कीकसाभ्यः । अनुक्यात् ।

यक्ष्मम् । दोषण्यम् । अंसाभ्याम् । बाहुभ्याम् । वि । वृहामि । ते ॥ २ ॥

हे व्याधिगृहीत वउष्णिहाभ्यः ऊर्ध्वाभिमुखं स्निग्धाभ्य उतस्नाताभ्यो^५ वा स्नायुभ्यः प्रीवाभ्यः गलगताभ्यो धमनीभ्यः वते तव वयक्ष्मं वि वृहामि । तथा वकीकसाभ्यः अस्थिभ्यः वअनुक्यात् अस्थिसंधेश्च यक्ष्मं वि वृहामि । ‘उच्च समवाये’ । अनूच्यते समवेयत इत्यस्त्नः संधिरनूच्यः । ऋहलोर्ण्यत् । ‘चजोः कु विण्यतोः’ इति क्त्वम् । तिप्स्वरितः । अपि च दोष्णोर्भवं वदोषण्यम् । पूर्ववद्यति ‘पद्न्’ इत्यादिना दोःशब्दस्य दोषणादेशः । पूर्ववत्प्रकृतिभावः । तमपि^६ यक्ष्मं रोगं वते तव वअंसाभ्यां वबाहुभ्यां च वि वृहामि । हस्तयोरूर्ध्वभागवत्सावधोभागौ बाहु ॥

आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यो वनिष्ठोर्हृदयादधि ।

यक्ष्मं मर्तस्नाभ्यां यक्रः प्लाशिभ्यो वि वृहामि ते ॥ ३ ॥

१. त१.२.६.८-भ१-स्वप्नावस्थायाः; त४.५.७-भ४-मु-स्वप्नावस्थायां । २. त४.५-निद्रायां ।
३. त-भ-मु-अधिनिर्नर्थकः । ४. त-भ-शिरसो । ५. त४.५-उत । ६. त-भ-कर्म तमपि ।

आन्त्रेभ्यः । ते । गुदाभ्यः । वनिष्ठोः । हृदयात् । अर्धि ।

यक्ष्मम् । मत्स्नाभ्याम् । युक्तः । प्लाशिभ्यः । वि । बृहामि । ते ॥ ३ ॥

हे यक्ष्माभिभूत एते तव^१ आन्त्रेभ्यः । आन्त्रं पुरीतदन्नपानयोराधानभूतम्^२ । तत्संबन्धिभ्यः स्नायुभ्यः एगुदाभ्यः याभिर्नाडीभिरन्नरसः समानवायुना धातुषु नीयते ताभ्यो नाडीभ्यश्च सकाशात् यक्ष्मं वि बृहामि । तथा वनिष्ठोः स्थविरान्नात् हृदयादधि हृदयपुण्डरीकाच्च यक्ष्मं वि बृहामि । अपि च एते तव मत्स्नाभ्याम् । मत्स्नौ पार्श्वयोर्वर्तमानावास्त्रफलाकृती वृक्कौ । ताभ्यां एयवनः । हृदयसमीपे वर्तमानः कालमांसविशेषो यकृत् । तस्माच्च । 'पहृ' इत्यादिना यकृच्छब्दस्य यकृन्नादेशः । एप्लाशिभ्यः अन्येभ्योऽपि क्लोमप्लीहादिसंज्ञेभ्यश्च मांसेभ्यश्च यक्ष्मं रोगं एवि बृहामि उद्विषामि ॥

ऊरुभ्यां ते अष्टीवज्ज्यां पार्णिभ्यां प्रपदाभ्याम् ।

यक्ष्मं श्रोणिभ्यां भासदाङ्गंससो वि बृहामि ते ॥ ४ ॥

ऊरुभ्याम् । ते । अष्टीवत्भ्याम् । पार्णिभ्याम् । प्रपदाभ्याम् ।

यक्ष्मम् । श्रोणिभ्याम् । भासदात् । भंससः । वि । बृहामि । ते ॥ ४ ॥

हे रुग्ण एते तव ऊरुभ्याम् अष्टीवज्ज्यां जानुभ्यां च यक्ष्मं एवि बृहामि । तथा एपार्णिभ्यां पादस्यापरभागाभ्यां एप्रपदाभ्यां पादाग्राभ्यां च यक्ष्मं वि बृहामि । अपि च एश्रोणिभ्यां जघनाभ्यां च यक्ष्मं वि बृहामि । तथा एभासदात् । भसत् कटिप्रदेशः । तत्संबन्धात् एभंससः भासमानात् पायोः एते तव यक्ष्मं वि बृहामि ॥

मेहनाद्वनंकरणांलोमभ्यस्ते नखेभ्यः ।

यक्ष्मं सर्वस्मादात्मनस्तमिदं वि बृहामि ते ॥ ५ ॥

मेहनात् । वनम्करणात् । लोमभ्यः । ते । नखेभ्यः ।

यक्ष्मम् । सर्वस्मात् । आत्मनः । तम् । इदम् । वि । बृहामि । ते ॥ ५ ॥

एवनंकरणात् । वनमुदकं शारीरम्^३ । तत्क्रियते विसृज्यते येन तद्वनंकरणम् । तस्मात् एमेहनात् मेहनात् एते तव एलोमभ्यः एनखेभ्यः च यक्ष्मं एवि बृहामि । किं बहुना । एइदम् इदानीं एतं यक्ष्मं एसर्वस्मादात्मनः कृत्स्नादेव एते तव शरीरात् वि बृहामि ॥

अङ्गादङ्गाल्लोमोलोमो जातं पर्वणिपर्वणि ।

यक्ष्मं सर्वस्मादात्मनस्तमिदं वि बृहामि ते ॥ ६ ॥

अङ्गात् अङ्गात् । लोमः ऽलोमः । जातम् । पर्वणिऽपर्वणि ।

यक्ष्मम् । सर्वस्मात् । आत्मनः । तम् । इदम् । वि । बृहामि । ते ॥ ६ ॥

एअङ्गादङ्गात् सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः एलोमोलोमः सर्वेभ्यो लोमभ्यश्च एपर्वणिपर्वणि अवयवानां संघौ^४ एजातम् उत्पन्नं यक्ष्मं एवि बृहामि । अन्यद्वतम् ॥ ॥ २१ ॥

‘अपेहि’ इति पञ्चर्चं त्रयोदशं सूक्तमाङ्गिरसस्य प्रचेतस आर्षम् । तृतीया त्रिष्टुप् पञ्चमी पङ्क्तिः । दुःस्वप्ननाशनं देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘अपेहि पञ्च प्रचेता दुःस्वप्नं पङ्क्त्यन्तं त्रिष्टुप्मध्यम्’ इति । लैङ्गिको विनियोगः ॥

अपेहि मनसस्पतेऽपं क्राम परश्चर ।

परो निर्ऋत्या आ चक्ष्व बहुधा जीवतो मनः ॥ १ ॥

अपं । इहि । मनसः । पते । अपं । क्राम । परः । चर ।

परः । निःऽऋत्यै । आ । चक्ष्व । बहुधा । जीवतः । मनः ॥ १ ॥

हे ^१मनसस्पते स्वप्नावस्थस्य मनसः स्वामिन् दुःस्वप्नाधिदेव ^२अपेहि अपगच्छ । स्वप्नावस्थावतो सत्तो निर्गच्छ । निर्गत्य च ^३अप ^४क्राम । देशान्तरं गन्तुं पादौ विक्षिप । दूरदेशं गच्छेत्स्यर्थः । अपक्रम्य च ^५परः परस्ताद्विप्रकृष्टे देशे ^६चर यथेच्छं वर्तस्व । अपि च ^७निर्ऋत्यै पापदेवतायै ^८परः परस्ताद्वर्तमानायै ^९आ ^{१०}चक्ष्व । वयं न बाधनीया इति प्रब्रूहि । ^{११}जीवतः मम ^{१२}मनः ^{१३}बहुधा बहुप्रकारं भवति । भोक्तव्येषु बहुषु विषयेषु सत् वर्तते । अतस्ताद्विनाशकं दुःस्वप्नदर्शनं नश्यत्वित्यर्थः ॥

भद्रं वै वरं वृणते भद्रं युञ्जन्ति दक्षिणम् ।

भद्रं वैवस्वते चक्षुर्वहुत्रा जीवतो मनः ॥ २ ॥

भद्रम् । वै । वरम् । वृणते । भद्रम् । युञ्जन्ति । दक्षिणम् ।

भद्रम् । वैवस्वते । चक्षुः । बहुऽत्रा । जीवतः । मनः ॥ २ ॥

^१भद्रं ^२वै शोभनमेव ^३वरं वरणीयं दुःस्वप्नविनाशरूपं फलं ^४वृणते सर्वे जनाः प्रार्थयन्ते । ^५दक्षिणं प्रवृद्धं ^६भद्रं शोभनं तत्फलं ^७युञ्जन्ति प्राप्नुवन्ति च । ^८वैवस्वते विवस्वतः पुत्रे यमे विषये ^९भद्रं शोभनमेव ^{१०}चक्षुः दर्शनमहं प्रार्थये । दुःस्वप्नाधिदेवो वैवस्वतोऽस्मान्मा बाधताम् । भद्रमेव दर्शनमिह लोकेऽवस्थानलक्षणं करोत्वित्यर्थः । ^{११}बहुत्रा बहुषु हि विषयेषु ^{१२}जीवतः मम ^{१३}मनः वर्तते ॥

यदाशसा निःशसाभिःशसोपारिम जाग्रतो यत्स्वपन्तः ।

अग्निर्विश्वान्यपं दुष्कृतान्यजुष्टान्यारे अस्मद्धातु ॥ ३ ॥

यत् । आऽशसा । निःऽशसा । अभिऽशसा । उपऽआरिम । जाग्रतः । यत् । स्वपन्तः ।

अग्निः । विश्वानि । अपं । दुःऽकृतानि । अजुष्टानि । आरे । अस्मत् । दधातु ॥ ३ ॥

^१यत् दुष्कृतम् ^२आशसा आशंसनेनाभिलाषेण ^३जाग्रतः जागरणावस्थायां वर्तमाना वयम् ^४उपारिम उपगतवन्तः स्म ^५यत् च ^६स्वपन्तः स्वप्नावस्थां प्राप्ता उपगतवन्तः स्म । तथा ^७निःशसा निःशंसनेन निर्गताभिलाषेण ^८अभिःशसा अभिगताभिलाषेण च कारणेनावस्थाद्वये यदुष्कृतमुपागच्छेम^१ । तानि ^{१०}विश्वानि सर्वाणि ^{११}अजुष्टानि असेव्यान्यग्नियाणि वा ^{१२}दुष्कृतानि दुष्कर्माणि ^{१३}अग्निः ^{१४}अस्मत् ^{१५}आरे अस्मत्तो दूरदेशे ^{१६}अप ^{१७}दधातु अपकृत्य स्थापयतु ॥

यदिन्द्र ब्रह्मणस्पतेऽभिद्रोहं चरामसि । प्रचेता न आङ्गिरसो द्विषतां पात्वंहसः ॥४॥

यत् । इन्द्र । ब्रह्मणः । पते । अभिऽद्रोहम् । चरामसि ।

प्रऽचेताः । नः । आङ्गिरसः । द्विषताम् । पातु । अंहसः ॥ ४ ॥

हे ऽइन्द्र हे ऽब्रह्मणस्पते युवयोर्विषये ऽयत् ऽअभिद्रोहम् अभितो द्रोहकं पापं दुःस्वप्नकारणं ऽचरामसि आचरामः कुर्मः तस्मादभिद्रोहादस्मात् रक्षतमिति शेषः । अपि च ऽआङ्गिरसः अङ्गि-
रोभिः स्तोतुभिः सबान्धवः^१ ऽप्रचेताः प्रकृष्टज्ञानो वरुणश्च ऽद्विषतां द्वेषणाम् ऽअंहसः तत्कर्तृका-
दस्मद्विषयात्पापात् ऽनः अस्मान् ऽपातु रक्षतु । यद्वा । विभक्तिव्यत्ययः । आङ्गिरसमङ्गिरोगोत्रं
प्रचेतसमृषिं नः । वचनव्यत्ययः । मां द्विषतामंहसः पातु । प्रकृतत्वादिन्द्र इति गम्यते ॥

अजैष्माद्यासनाम् चाभूमानागसो व्ययम् ।

जाग्रत्स्वप्नः संकल्पः पापो यं द्विष्मस्तं स ऋच्छतु यो नो द्वेष्टि तमृच्छतु ॥५॥

अजैष्म । अद्य । असनाम् । च । अभूम् । अनागसः । व्ययम् ।

जाग्रत्ऽस्वप्नः । समऽकल्पः । पापः । यम् । द्विष्मः । तम् । सः । ऋच्छतु ।

यः । नः । द्वेष्टि । तम् । ऋच्छतु ॥ ५ ॥

अद्य अस्मिन् काले ऽअजैष्म । जेतव्यानि सर्वाणि जितवन्तोऽभूम् दुःस्वप्नस्य नष्टत्वात् ।
तदनन्तरम् ऽअसनाम् ऽच संभक्तव्यानि च समभजाम । तथा ऽव्ययम् ऽअनागसः अनपराधाश्च
अभूम् । जाग्रत्स्वप्नावस्थयोः संबन्धी ऽपापः पापफलरूपः ऽसः ऽसंकल्पः दुःस्वप्नाध्यवसायः ऽयं
शत्रुं व्ययं ऽद्विष्मः ऽतम् ऽऋच्छतु प्राप्नोतु । ऽयः च ऽनः अस्मान् ऽद्वेष्टि ऽतमृच्छतु प्राप्नोतु ॥२२॥

‘ देवाः ’ इति पञ्चर्चं चतुर्दशं सूक्तं निर्ऋतिपुत्रस्य कपोताख्यस्यायं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । तथा
चानुक्तान्तं—‘ देवा नैर्ऋतः कपोतः कपोतोपहृतौ प्रायश्चित्तं^२ वैश्वदेवम् ’ इति । कपोतो यदि गृहं
प्रविशेत् तदनेन सूक्तेन होतव्यम् । सूच्यते हि—‘ कपोतश्चेदगारमुपहन्यादनुपतेद्वा देवाः कपोत
इति प्रत्यृचं जुहुयाज्यपेद्वा ’ (आश्व. गृ. ३. ७. ७) इति ॥

देवाः कपोतं इषितो यदिच्छन्दूतो निर्ऋत्या इदमाजगाम ।

तस्मा अर्चाम कृण्वाम निष्कृतिं शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥१॥

देवाः । कपोतः । इषितः । यत् । इच्छन् । दूतः । निऽऋत्याः । इदम् । आऽजगाम ।

तस्मै । अर्चाम । कृण्वाम । निऽऋतिम् । शम् । नः । अस्तु । द्विऽपदे । शम् । चतुऽपदे ॥१॥

हे देवाः ऽइषितः प्राप्तः ऽनिर्ऋत्याः पापदेवतायाः ऽदूतः अनुचरः ऽकपोतः ऽयत् बाधनम्
ऽइच्छन् अभिलषन् ऽइदम् अस्मदीयं गृहम् ऽआजगाम प्राप्नोत् तस्मै बाधनाय तद्बाधननिवृत्त्यर्थम्
अर्चाम । युष्मान् हविषा पूजयाम । ततः ऽनिष्कृतिं कपोतप्रवेशजन्यस्य दोषस्य परिहर्ति ऽकृण्वाम ।
अनेन हविर्दानेन करवाम । अतः ऽनः अस्माकं ऽद्विपदे पुत्राय^३ ऽशं सुखम् ऽअस्तु ऽचतुष्पदे गवाश्च-
ः प्रभृतये च ऽशं सुखमस्तु ॥

शिवः कपोत इषितो नो अस्त्वनागा देवाः शकुनो गृहेषु ।

अग्निर्हि विप्रो जुषतां हविर्नः परि हेतिः पक्षिणी नो वृणक्तु ॥ २ ॥

शिवः । कपोतः । इषितः । नः । अस्तु । अनागाः । देवाः । शकुनः । गृहेषु ।

अग्निः । हि । विप्रः । जुषताम् । हविः । नः । परि । हेतिः । पक्षिणी । नः । वृणक्तु ॥ २ ॥

हे देवाः नः अस्माकं गृहेषु इषितः गतः कपोताख्यः शकुनः पक्षी शिवः सुखकरः
अनागाः अपापहेतुश्च अस्तु । हि यस्मात् विप्रः मेधावी अग्निः नः अस्माकं हविः युष्मभ्यं
परिकल्पितं जुषतां जुषते अतो युष्मद्यसादात् पक्षिणी पक्षोपेता हेतिः हननहेतुः कपोतः नः
अस्मान् परि वृणक्तु अस्मान् परित्यजतु । मा बाधतामित्यर्थः ॥

हेतिः पक्षिणी न दभात्यस्मान् आष्ट्यां पदं कृणुते अग्निधाने ।

शं नो गोभ्यश्च पुरुषेभ्यश्चास्तु मा नो हिंसीदिह देवाः कपोतः ॥ ३ ॥

हेतिः । पक्षिणी । न । दभाति । अस्मान् । आष्ट्याम् । पदम् । कृणुते । अग्निधाने ।

शम् । नः । गोभ्यः । च । पुरुषेभ्यः । च । अस्तु

मा । नः । हिंसीत् । इह । देवाः । कपोतः ॥ ३ ॥

पक्षिणी पक्षोपेता हेतिः हननहेतुः कपोतः अस्मान् न दभाति न हिनस्तु । आष्ट्यां
व्याप्तायामरण्यान्याम् अग्निधाने अग्निनिधीयतेऽस्मिन्नित्यग्निसहिते प्रदेशे पदं स्थानं कृणुते
करोति । तत्रैव प्रदेशे निवसत्वित्यर्थः । यद्वा^१ । अश्वन्त्यस्मिन्नित्याष्टी पचनशाला । तस्याम् । अग्निधाने
यत्र पचनाग्निनिधीयते तस्मिन् प्रदेशे पदं पादनिधानं^२ कृणुते करोति । तद्धेतुको बाधो नोऽस्माकं न
भवत्वित्यर्थः । अपि च नः अस्माकं गोभ्यश्च पुरुषेभ्यश्च शं सुखं शंसनीयानां दोषाणां शान्तिर्वा
अस्तु भवतु । हे देवाः इह अस्मिन् गृहे कपोतः नः अस्मान् मा हिंसीत् । युष्मदनु-
ग्रहात् मा बाधताम् ॥

यदुलूको वदति मोघमेतद्यत्कपोतः पदमग्नौ कृणोति ।

यस्य दूतः प्रहित एष एतत्तस्मै यमाय नमो अस्तु मृत्यवे ॥ ४ ॥

यत् । उलूकः । वदति । मोघम् । एतत् । यत् । कपोतः । पदम् । अग्नौ । कृणोति ।

यस्य । दूतः । प्रहितः । एषः । एतत् । तस्मै । यमाय । नमः । अस्तु । मृत्यवे ॥ ४ ॥

उलूकः घूकसंज्ञः पक्षी यत् अशोभनं वदति ब्रवीति आत्मीयेन शब्देन सूचयति एतत्
मोघं निष्फलमस्तु । कपोतः च अग्नौ अग्निमति गृहमध्ये यत् पदं कृणोति करोति एतदपि
मोघं निर्वीर्यमस्तु । प्रहितः प्रेषितः एषः कपोतः यस्य स्वामिनः दूतः अनुचरो भवति तस्मै^३
नाम^४ मृत्यवे मारयित्रे यमाय^५ एतत्^६ नमः प्रणामः अस्तु भवतु ॥

१. त-भ-यद्वा ' नास्ति । २. त-भ-पदा निधानं । ३. त-भ-तस्य । ४. ग२-यमाय । ५. ग-त४.
५-यमाय ' नास्ति । ६. त१.२.३.६.७.८-भ-एतन्नामकाय; त४.५-एवं ।

ऋचा कपोतं नुदत प्रणोदमिषं मदन्तः परि गां नयध्वम् ।

संयोपयन्तो दुरितानि विश्वा हित्वा न ऊर्जं प्र पतात्पतिष्ठः ॥ ५ ॥

ऋचा । कपोतम् । नुदत । प्रऽनोदम् । इषम् । मदन्तः । परि । गाम् । नयध्वम् ।

सम्ऽयोपयन्तः । दुःऽइतानि । विश्वा । हित्वा । नः । ऊर्जम् । प्र । पतात् । पतिष्ठः ॥ ५ ॥

हे देवाः ऋचा मन्त्रेण स्तूयमानाः सन्तो यूयं ऋणोदं प्रकर्षेण नोदनीयं बहिष्कर्तव्यं ऋणोदं पक्षिणं ऋणोदत अस्माद्गृहात् प्रेरयत निर्गमयत । तथा ऋमदन्तः अस्माभिर्देतैर्हविर्भिर्माद्यन्तः ऋषम् अन्नं ऋगां च ऋपरि ऋणयध्वं परितोऽस्मभ्यं प्रापयत । किं कुर्वन्तः । ऋविश्वा विश्वानि सर्वाणि ऋदुरितानि कपोतोपहतिजन्थानि दोषजातानि ऋसंयोपयन्तः अदृश्यानि कुर्वन्तः । अपि च ऋपतिष्ठः अतिशयेन पतिता शीघ्रोत्पातकः^१ कपोतः ऋनः अस्माकम् ऋऊर्जम् अन्नं ऋहित्वा परित्यज्य ऋप्र ऋपतात् प्रकर्षेण पततु । पक्षाम्यामुत्पततु ॥ ॥ २३ ॥

‘ऋषभम्’ इति पञ्चदशं पञ्चदशं सूक्तं वैराजस्य शाकरोस्य वर्षभार्यस्याषं पञ्चमी षडष्टका महापङ्क्तिः^२ । सपत्ननाशनरूपोऽर्थो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘ऋषभमृषभो वैराजः शाकरो वा सपत्नधनमातुष्टुभं महापङ्क्त्यन्तम्’ इति । प्रयाणसमये — जपेत् । सूत्रितं च—‘ऋषभं मा समानानामित्यभिक्रामम्’ (आश्व. गृ. २. ६. १३) इति ॥

ऋषभं मा समानानां सपत्नानां विषासहिम् ।

हन्तारं शत्रूणां कृधि विराजं गोपतिं गवाम् ॥ १ ॥

ऋषभम् । मा । समानानाम् । सऽपत्नानाम् । विऽससहिम् ।

हन्तारम् । शत्रूणाम् । कृधि । विऽराजम् । गोऽपतिम् । गवाम् ॥ १ ॥

हे सपत्ननाशनाभिमानीभिन्निन्द्र^३ ऋमा मां ऋसमानानां सदृशानामरमत्कुलीनानां मध्ये ऋषभम् ऋषभवत्प्रशस्तं ऋकृधि कुरु । तथा ऋसपत्नानां शत्रूणां ऋविषासहिं विशेषेण अभिमवितारं कुरु । येऽस्मत्कुल एव जाता अस्माकमेवानिष्टमाचरन्ति ते सपत्नाः । अपि च ऋशत्रूणाम् अन्येषामपि शातयितृणां वैरिणां ऋहन्तारं^४ हिंसितारं ऋकृधि कुरु । तथा ऋविराजं विशेषेण राजमानं ऋगोपतिं गोस्वामिनं च मां कुरु । न केवलमेकस्या एव गोः पतिम् अपि तु सर्वांसामित्याह ऋगवाम् इति ॥

अहमस्मि सपत्नहेन्द्रइवारिष्टो अक्षतः ।

अधः सपत्ना मे पदोरिमे सर्वे अभिष्ठिताः ॥ २ ॥

अहम् । अस्मि । सपत्नऽहा । इन्द्रऽइव । अरिष्ठः । अक्षतः ।

अधः । सऽपत्नाः । मे । पदोः । इमे । सर्वे । अभिऽस्थिताः ॥ २ ॥

१. त-भ२.४.८-शीघ्रोत्पादनः; भ१-शीघ्रोत्पादकः । २. भ७-महापङ्क्तिः । शिष्टा अनुष्टुभः । ३. त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८-सपत्नाभिमानीभिन्निन्द्र । ४. ग-त१.२.३.६.७.८-भ४.५-हन्तारं मां; भ२.८-हन्तारं मा ।

वहं वसपत्न्या सपत्नानां शत्रूणां हन्ता वस्मि भवामि । वइन्द्रइव इन्द्रो यथा केनाप्य-
हिंसितो भवति तथाहमपि वऋष्टिः अहिंसितः वअक्षतः अत्रणश्च भवामि । वइमे दृश्यमानाः वसर्वे
वसपत्नाः वमे मम वपदोः पादयोः वअधः अधस्तात् वअभिष्टिताः आक्रान्ता भवन्तु ॥

अत्रैव वोऽर्पि नह्याम्युभे आत्नीइव ज्यया ।

वाचस्पते नि षेधेमान्यथा मदधरं वदान् ॥ ३ ॥

अत्र । एव । वः । अपि । नह्यामि । उभे इति । आत्नी इवेत्यात्नी इव । ज्यया ।

वाचः । पते । नि । सेध । इमान् । यथा । मत् । अधरम् । वदान् ॥ ३ ॥

हे सपत्नाः यत्र देशे यूयं निवसथ वअत्रैव अस्मिन्नेव देशे ववः युष्मान् वअपि वनह्यामि
अपिनह्यान् पशोर्बन्धान् करोमि वउयया मौर्ध्या वउभे वआत्नीइव । यथा द्वे धनुषः कोटी दृढं बध्येते
तथेत्यर्थः । हे ववाचस्पते वाचः शब्दस्य पालयितुं देव वइमान् सपत्नान् वनि वषेध प्रतिषेध । वयथा
येन प्रकारेण वमत् मत्तः वअधरं निकृष्टतरं ववदान् वदन्ति तथा निरुद्धवाचः कुर्वित्यर्थः ॥

अभिभूरहमागमं विश्वकर्मण धाम्ना ।

आ वञ्चित्तमा वो व्रतमा वोऽहं समितिं ददे ॥ ४ ॥

अभिऽभूः । अहम् । आ । अगमम् । विश्वऽकर्मण । धाम्ना ।

आ । वः । चित्तम् । आ । वः । व्रतम् । आ । वः । अहम् । समऽइतिम् । ददे ॥ ४ ॥

हे सपत्नाः वअभिभूः अभिभविता वअहं वविश्वकर्मण सर्वकर्मक्षमेण वधाम्ना धारकेण तेजसा
बलेन वा सार्धम् वआगमम् आगतवानस्मि । अतः ववः युष्माकं वचित्तं मनः वआ वददे गृह्णामि ।
मनोगतं धैर्यं हरासीत्यर्थः । ववः युष्माकं वव्रतं कर्म चाहम् वआ ददे । ववः युष्मदीयः यः समितिः
संग्रामः तं च वअहम् वआ ददे अपहरामि ॥

योगक्षेमं व आदायाहं भूयासमुत्तम आ वो मुर्धानमक्रमीम् ।

अधस्पदान्म उद्वदत मण्डूकाइवोदकान्मण्डूका उदकादिव ॥ ५ ॥

योगऽक्षेमम् । वः । आऽदाय । अहम् । भूयासम् । उत्तमः । आ । वः । मुर्धानम् । अक्रमीम् ।

अधऽस्पदात् । मे । उत् । वदत । मण्डूकाऽइव । उदकात् । मण्डूकाः । उदकात्ऽइव ॥ ५ ॥

हे सपत्नाः ववः युष्माकं वयोगक्षेमम् । अप्राप्तस्य धनस्य^१ प्राप्तियोगः । प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः ।
तदुभयम् वआदाय युष्मत्तो गृहीत्वा वअहम् वउत्तमः श्रेष्ठः वभूयासम् । ततः ववः युष्माकं वमुर्धानं
शिरः वआ वअक्रमीम् आक्रमिषम् । पादेनाधितिष्ठामि ॥ क्रमेर्लुङि अमो मश् (पा. सू. ७.१.४०) ।
' इट ईटि ' (पा. सू. ८. २. २८) इति सिचो लोपः ॥ अनन्तरं वमे मम वअधस्पदात् पादस्या-
धस्ताद्वर्तमाना यूयम् वउद्वदत उच्चैराक्रोशत । वउदकात् वृष्टाजलादधःप्रदेशे वर्तमानाः वमण्डूकाइव ।
यथा ते मृशमाक्रोशन्ति तथोद्वदतेत्यर्थः । वमण्डूका वउदकादिव इति पुनरुक्तिरादरार्था ॥ २४ ॥

‘तुभ्येदम्’ इति चतुर्कचं षोडशं सूक्तं विश्वामित्रजमदग्न्योरार्षं जागतमैन्द्रम् । ‘सोमस्य राज्ञः’ इत्येषा तृतीया वरुणविधात्रनुमतिधातुसोमबृहस्पतीतिलिङ्गोक्तदेवताका । तथा चानुक्तान्तं— ‘तुभ्येदं चतुष्कं विश्वामित्रजमदग्नी जागते तृतीया लिङ्गोक्तदेवता वा^१’ इति । पक्षे इन्द्र एव देवता अन्ये तु निपातभाज इति वाशब्दस्यार्थः । गतो विनियोगः ॥

तुभ्येदमिन्द्र परि विच्यते मधु त्वं सुतस्य कलशस्य राजसि ।

त्वं रयिं पुरुवीराम् नस्कृधि त्वं तपः परितप्याजयः स्वः ॥ १ ॥

तुभ्य । इदम् । इन्द्र । परि । सिच्यते । मधु । त्वम् । सुतस्य । कलशस्य । राजसि ।

त्वम् । रयिम् । पुरुवीराम् । ऊँ इति । नः । कृधि ।

त्वम् । तपः । परितप्यः । अजयः । स्वः । रिति स्वः ॥ १ ॥

हे इन्द्र इदं मधु सोमलक्षणं तुभ्यं त्वदर्थं परि विच्यते आहवनीये प्रक्षिप्यते । त्वम् एव सुतस्य अभिषुतस्य कलशस्य द्रोणकलशावस्थितस्य सोमस्य राजसि ईक्षिषे । राजतिरैश्वर्य-कमां । सः । त्वं । नः । अस्माकं । पुरुवीरां बहुपुत्रं^२ रयिं धनं कृधि कुरु । उशब्दः पूरकः । यद्वा अवधारणे । बहुपुत्रोपेतमेव धनं कुरु न केवलमित्यर्थः । तथा त्वं तपः शतसंख्याश्वमेधलक्षणं परितप्य अनुष्ठाय त्वः स्वर्गम् अजयः जितवानसि ॥

स्वर्जितं महि मन्दानमन्धसो हवामहे परि शक्रं सुतां उप ।

इमं नो यज्ञमिह बोध्या गहि स्पृधो जयन्तं मघवानमीमहे ॥ २ ॥

स्वः जितम् । महि । मन्दानम् । अन्धसः । हवामहे । परि । शक्रम् । सुतान् । उप ।

इमम् । नः । यज्ञम् । इह । बोधि । आ । गहि । स्पृधः । जयन्तम् । मघवानम् । ईमहे ॥ २ ॥

स्वर्जितम् उक्तप्रकारेण स्वर्गस्य जेतारं महि महान्तम् अन्धसः अज्ञस्य सोमस्य पानेन मन्दानं मोदमानं हृष्यन्तं शक्रं सर्वकार्येषु शक्तमिन्द्रं सुतानुप अभिषुतान् सोमान् प्रति परि हवामहे । परित आह्वयामहे । हे इन्द्र इत्थमाह्वयमानस्त्वं नः अस्माकम् इमं यज्ञम् इह अस्मिन् देशे बोधि बुध्यस्व । जुद्धा च आ गहि आगच्छ । स्पृधः स्पर्धमानाः शत्रुसेनाः जयन्तम् अभिभवन्तं मघवानं धनवन्तं त्वाम् ईमहे । अपेक्षितानि धनानि याचामहे ॥

सोमस्य राज्ञो वरुणस्य धर्मेणि बृहस्पतेरनुमत्या उ शर्मेणि ।

तवाहमद्य मघवन्नुपस्तुतौ धातर्विधातः कलशां अभक्षयम् ॥ ३ ॥

सोमस्य । राज्ञः । वरुणस्य । धर्मेणि । बृहस्पतेः । अनुमत्याः । ऊँ इति । शर्मेणि ।

तव । अहम् । अद्य । मघवन् । उपस्तुतौ ।

धातः । विधातरिति विधातः । कलशान् । अभक्षयम् ॥ ३ ॥

राज्ञः राजमानस्य सोमस्य वरुणस्य च^३ संबन्धिनि^३ धर्मेणि^४ धारके यज्ञे वर्तमानस्तथा बृहस्पतेरनुमत्याः संबन्धिनि शर्मेणि शरणे यज्ञगृहे वर्तमानः अहं हे मघवन् इन्द्र तव उप-

१. अनु. - ‘वा’ नास्ति । २. त-म-मु-बहुपुत्रां । ३. त१. २. ३. ६. ७. ८-म-मु-तत्संबन्धिनि । ४. त१. १. ३. ६. ७. ८-म१. ४. ५. ८-मु-कर्मणि ।

स्तुतौ स्तोत्रे ^१अथ इदानीं प्रवृत्तोऽस्मि । हे ^२धातः हे एतत्संज्ञक देव हे ^३विधातः एतत्संज्ञक देव
युवाभ्यामनुज्ञातः ^४कलशान् कलशस्थान् हुतशिष्टान् सोमान् ^५अभक्ष्यं भक्षितवानस्मि ॥

प्रसृतो भक्षमकरं चरावपि स्तोमं चेमं प्रथमः सुरिरुन्मृजे ।

सुते सातेन यद्यार्गमं वां प्रति विश्वामित्रजमदग्नी दमे ॥ ४ ॥

प्रसूतः । भक्षम् । अकरम् । चरौ । अपि । स्तोमम् । च । इमम् । प्रथमः । सुरिः । उत् । मृजे ।
सुते । सातेन । यदि । आ । अर्गम् । वाम् । प्रति । विश्वामित्रजमदग्नी इति । दमे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ^१प्रसूतः त्वया प्रेरितोऽहं ^२चरौ चरणीये चरुणा वा युक्ते यज्ञे ^३भक्षम् ^४अपि भक्षणीयं
चर्वादि हविश्च ^५अकरं त्वदर्थमकार्षम् । ^६प्रथमः मुख्यः ^७सुरिः स्तोताहम् ^८इमं ^९स्तोमं स्तोत्रं ^{१०}च
त्वदर्थम् ^{११}उन्मृजे उन्मार्जितं संस्करोमि । उच्चारयामीत्यर्थः । इदानीमिन्द्रः अन्तरामरूपः सन्
सूक्तस्य द्रष्टारावृषी संबोध्य ब्रूते । हे विश्वामित्रजमदग्नी ^{१२}वां युवां ^{१३}प्रति ^{१४}दमे यज्ञगृहे ^{१५}सुते
अभिषुते सोमे सति ^{१६}सातेन संभक्तव्येन धनेन सार्धं ^{१७}यदि यदा यस्मिन् कालेऽहम् ^{१८}आगमम्
आगच्छामि तदा युवां स्तोत्रे कुरुतमित्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

‘वातस्य’ इति चतुर्कं च सप्तदशं सूक्तं वातगोत्रस्यानिलाख्यस्यार्षं त्रैष्टुभं वायुदेवताकम् ।
तथा चानुक्रान्तं—‘वातस्यानिलो वातायनो वायव्यम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

वातस्य नु महिमानं रथस्य रुजनेति स्तनयन्नस्य घोषः ।

दिविस्पृग्यात्यरुणानि कृण्वन्नुतो एति पृथिव्या रेणुमस्यन् ॥ १ ॥

वातस्य । नु । महिमानम् । रथस्य । रुजन् । एति । स्तनयन् । अस्य । घोषः ।
दिविस्पृक् । याति । अरुणानि । कृण्वन् । उतो इति । एति । पृथिव्या । रेणुम् । अस्यन् ॥ १ ॥

^१वातस्य वायोः ^२रथस्य रंहणशीलस्य ^३महिमानं माहात्म्यं ^४नु क्षिप्रं प्रव्रवीमि । ^५अस्य
वायोः ^६घोषः शब्दः ^७स्तनयन् गिरिगङ्गादिषु विविधं शब्दमुत्पादयन् ^८रुजन् सर्वं स्थावरजङ्गम-
जातं भञ्जन् ^९एति गच्छति । स च वायुः ^{१०}दिविस्पृक् दिवसाकाशं स्पृशन् व्यामुवन् ^{११}अरुणानि
अरुणवर्णानि विकृतरूपाणि दिगन्तराणि ^{१२}कृण्वन् कुर्वन् ^{१३}याति प्राप्नोति । ^{१४}उतो अपि च ^{१५}पृथिव्या
भूमेः ^{१६}रेणुं पांसुम् ^{१७}अस्यन् गृहीत्वा सर्वत्र विक्षिपन् ^{१८}एति गच्छति । अत एव अरुणानि
कृण्वन् हृत्युक्तम् ॥

सं प्रेरते अनु वातस्य विष्टा ऐनं गच्छन्ति समनं न योषाः ।

ताभिः सुयुक्सरथं देव ईयतेऽस्य विश्वस्य भुवनस्य राजा ॥ २ ॥

सम् । प्र । ईरते । अनु । वातस्य । विऽस्थाः । आ । एनम् । गच्छन्ति । समनम् । न । योषाः ।
ताभिः । सुयुक् । सुसरथम् । देवः । ईयते । अस्य । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा ॥ २ ॥

^१विष्टाः विशेषेणावस्थिताः पर्वताद्याः ^२वातस्य वायोरनुगुणं ^३सं प्रेरते संप्रगच्छन्ति ।
यदभिमुखो वायुर्वर्तते तदभिमुखाः प्रकम्पन्त इत्यर्थः । ^४समनं वन संप्राममिव ^५एनं वायुं ^६योषाः
अश्वयोषितो वडवाः ^७आ गच्छन्ति । ^८ताभिः वडवाभिः ^९स्वयङ् स्वयमेव युज्यमानं ^{१०}सरथं समान-

मेकं रथमारुह्य ऽदेवः दीप्यमानः वायुः ऽईयते गच्छति । ' ईङ् गतौ ' । ऽअस्य ऽविश्वस्य सर्वस्य
 ऽभुवनस्य द्वितीयविकारभाजो भूतजातस्य ऽराजा स्वामी भवति । यद्वा । समनं घृष्टं पुरुषं योषाः
 कामिन्य इव एवं वायुं तरुगुल्मादिरूपाः स्त्रियोऽभिगच्छन्ति । ताभिः सरथं सहरथं देव ईयत इति ॥

अन्तरिक्षे पथिभिरीर्यमानो न नि विशते कतमच्चनाहः ।

अपां सखा प्रथमजा क्रतावा कं स्विजातः कुत आ बभूव ॥ ३ ॥

अन्तरिक्षे । पथिऽभिः । ईर्यमानः । न । नि । विशते । कतमत् । च न । अहरिति ।
 अपाम् । सखा । प्रथमऽजाः । क्रतुऽवा । कं । स्वित् । जातः । कुतः । आ । बभूव ॥ ३ ॥

१ अन्तरिक्षे नभसि विद्यमानैः २ पथिभिः मार्गैः ३ ईर्यमानः गच्छन् वायुः ४ कतमच्चनाहः एक-
 मपि दिनं ५ न ६ नि ७ विशते नोपविशति । किंतु सर्वदैव गच्छति । ' नेर्विशः ' (पा. सू. १.३.१७)
 इत्यात्मनेपदम् । अपि च ८ अपाम् उदकानां ९ सखा । ' वायुवै वृष्टया ईशो ' (तै. सं. २.४.९.१)
 इति श्रुतेः । १० प्रथमजाः सर्वेभ्यः प्राणिभ्यः पूर्वोत्पन्न एव ११ क्रतावा सत्यवान् यज्ञवान् वा एवंभूतो वायुः
 १२ क १३ स्विन् कुत्र खलु देशे १४ जातः उत्पन्नः १५ कुतः कस्माच्च देशास्त्रिक्कम्य १६ आ १७ बभूव इदं सर्वं
 जगद्वायामोत् । सर्वदा सर्वत्र वर्तमानत्वादस्योत्पत्तिर्व्याप्तिप्रकारश्च न केनापि ज्ञातुं शक्यत इत्यर्थः ॥

आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भो यथावशं चरति देव एषः ।

घोषा इदस्य शृण्विरे न रूपं तस्मै वाताय हविषा विधेम ॥ ४ ॥

आत्मा । देवानाम् । भुवनस्य । गर्भः । यथाऽवशम् । चरति । देवः । एषः ।
 घोषाः । इत् । अस्य । शृण्विरे । न । रूपम् । तस्मै । वाताय । हविषा । विधेम ॥ ४ ॥

अयं वायुः ऽदेवानाम् इन्द्रादीनामपि २ आत्मा जीवरूपेण तेष्ववस्थानात् ३ भुवनस्य अपि
 भूतजातस्य ४ गर्भः गर्भवत्प्राणरूपेणान्तर्बर्तमानः ५ एषः इदंताः ६ देवः ७ यथावशं यथाकामं यथेच्छं
 ८ चरति वर्तते । अनिवारितगतिः सन् कचिच्छीघ्रं गच्छति कचिच्छनैर्गच्छति कुतश्चिच्छरीरास्त्रिक्कामति
 अन्यच्च शरीरं प्रविशतीत्येवं यथेच्छं वर्तत इत्यर्थः । ९ अस्य वायोरागच्छतः १० घोषा ११ इत् शब्दा एव
 १२ शृण्विरे श्रूयन्ते । १३ रूपं स्वरूपं तु १४ न दृश्यते नीरूपत्वात् । अदृग्विषयत्वेन शब्देनैवानुमीयत
 इत्यर्थः । १५ तस्मै १६ वाताय वायवे १७ हविषा चरुपुरोडाशादिलक्षणेन १८ विधेम परिचरेम ॥ ॥ २६ ॥

' मयोभूः ' इति चतुर्कचमष्टादशं सूक्तं कक्षीवद्भोत्रस्य शबरस्याषं त्रैष्टुभं गोदेवस्थम् ।
 अनुक्रान्तं च—' मयोभूः शबरः काक्षीवतो गव्यम् ' इति । घासाय वनं प्रतिष्ठमाना गा आदितो
 द्वाभ्यामभिमन्त्रणीयाः । सूत्रितं च—' गाः प्रतिष्ठमाना अनुमन्त्रयेत मयोभूवातो अभि वातूस्त्रा
 इति द्वाभ्याम् ' (आश्व. गृ. २. १०. ५) इति ॥

मयोभूर्वातो अभि वातूस्त्रा ऊर्जस्वतीरोषधीरा रिशन्ताम् ।

पीवस्वतीर्जीवधन्याः पिबन्त्ववसायं पद्वतै रुद्र मृळ ॥ १ ॥

मयऽभूः । वातः । अभि । वातु । उक्ताः । ऊर्जस्वतीः । ओषधीः । आ । रिशन्ताम् ।
 पीवस्वतीः । जीवऽधन्याः । पिबन्तु । अवसायं । पद्वते । रुद्र । मृळ ॥ १ ॥

ववातः वायुः वमथोभूः सुखस्य भावयिता सन् वउत्ताः गाः वअग्नि ववातु अभिगच्छतु ।
ताश्च गावः वऊर्जस्वतीः रस्वतीः वओषधीः बलवन्ति^१ तृणानि वआ वरिश्मन्ताम् अभितः स्वादयन्तु ।
तथा वपीवस्वतीः प्रवृद्धाः वजीवघन्याः जीवानां ग्रीणयित्रीरपश्च वपिबन्तु । हे वरुद्र ज्वरादिरोगस्य
प्रेक्षणेन संहर्तर्देव वपद्मते पादयुक्ताय अवसाय अन्नाय गोरूपाय वमृळ उपदयां कुरु । मा
बाधस्वेत्यर्थः ॥

याः सरूपा विरूपा एकरूपा यासांमग्निरिष्ट्या नामानि वेद^१ ।

या अङ्गिरसस्तपसेह चक्रुस्ताम्यः पर्जन्य महि शर्म यच्छ ॥ २ ॥

याः । सऽरूपाः । विऽरूपाः । एक्ऽरूपाः । यासां । अग्निः । इष्ट्या । नामानि । वेद ।

याः । अङ्गिरसः । तपसा । इह । चक्रुः । ताम्यः । पर्जन्य । महि । शर्म । यच्छ ॥ २ ॥

वयाः गावः वसरूपाः समानरूपा याश्च विरूपाः विभिन्नरूपा याश्च^२ एकरूपाः एकेनैव
वर्णेनोपेताः^३ यासां च गवां वनामानि इहे रन्तेऽदित इत्यादीनि वइष्ट्या यागेन हेतुना वअग्निः
वेद जानाति वयाः च गाः वअङ्गिरसः ऋषयः वतपसा पशुप्राप्तिसाधनेन चित्रायागादिलक्षणेन
वइह अस्मिँल्लोके वचक्रुः कृतवन्तः वताम्यः सर्वाभ्यो गोभ्यो हे वपर्जन्य वमहि महत् वशर्म सुखं
वयच्छ प्रदेहि ॥

‘या देवेषु’ इति द्वाभ्यां सायं गृहमागच्छन्तीर्गा अनुमन्त्रयेत^३ । सूच्यते हि—‘या देवेषु
तन्वमैरयन्तेति च सूक्तशेषम् । आगावीयमेके’ (आश्व. गृ. २. १०. ६-७) इति ॥

या देवेषु तन्वमैरयन्त यासां सोमो विश्वा रूपाणि वेद^१ ।

ता अस्मभ्यं पर्यसा पिन्वमानाः प्रजावतीरिन्द्र गोष्ठे रिरीहि ॥ ३ ॥

याः । देवेषु । तन्वम् । ऐरयन्त । यासां । सोमः । विश्वा । रूपाणि । वेद ।

ताः । अस्मभ्यम् । पर्यसा । पिन्वमानाः । प्रजाऽवतीः । इन्द्र । गोऽस्थे । रिरीहि ॥ ३ ॥

वयाः गावः वदेवेषु यष्ट्येषु वतन्वम् आत्मीयं शरीरम् वऐरयन्त हवीरूपेण प्रेरयन्ति वयासां
च गवां विश्वा सर्वाणि वरूपाणि रूप्यमाणानि क्षीरादीनि श्रयणद्रव्याणि वसोमः वेद जानाति
वअस्मभ्यम् अस्मदर्थं वपयसा क्षीरेण विन्वमानाः वर्धमाना अत एव वप्रजावतीः प्रजाभिर्वत्सै-
रुपेताः वताः गाः हे वइन्द्र वगोष्ठे अस्मदीये^४ वरिरीहि गमय ॥ ‘री गतिरेषणयोः’ छान्दसो
विकरणस्य श्रुतः ॥

प्रजापतिर्महामेता रराणो विश्वेदेवैः पितृभिः संविदानः ।

शिवाः सतीरुप नो गोष्ठमाकृस्तासां वयं प्रजया संदेम ॥ ४ ॥

प्रजाऽपतिः । मह्यम् । एताः । रराणः । विश्वैः । देवैः । पितृऽभिः । सम्ऽविदानः ।

शिवाः । सतीः । उप । नः । गोऽस्थम् । आ । अकरित्यकः ।

तासां । वयम् । प्रऽजया । सम् । संदेम् ॥ ४ ॥

१. त-भ-‘बलवन्ति’ नास्ति । २. त१.२.३.६.७.८-भ-एकेनैव रूपेणोपेताः; त४.५-अनेक-
रूपेणोपेताः । ३. त१.२.३.६.७.८-भ-सु-अनुमन्त्रयितव्याः; त४.५-अनुमन्त्रयति । ४. त४.५-भ२-
अस्मदीये व्रजे ।

प्रजापतिः विधाता षमहं स्तोत्रे षपताः गाः षरराणः प्रयच्छन् ॥ रातेर्व्यत्ययेन शानच् ।
छान्दसः षापः षुः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ षविश्वैः सवैः षदेवैः षपितृभिः च
षसंविदानः ऐकमस्यं गतः सन् षशिवाः षसतीः कल्याणीमवन्तीगाः षनः अस्माकं षगोष्ठं षजम्
षउष गोष्ठसमीपे षभकः करोतु । षतासां गवां षप्रजया संतानेन षवयं षसं षसदेम संगच्छेमहि ॥
सदेराशिषि लिङि लिङ्याशिष्यङ् ॥ २७ ॥

'विभ्राट्' इति चतुर्लचमेकोनविंशं सूक्तं सूर्यपुत्रस्य विभ्राट्संज्ञकस्यार्षं सूर्यदेवत्वम् । आदौ
तिस्रो जगत्स्यः । द्वयष्टकद्विद्वादशकवत्यास्तारपङ्क्तिश्चतुर्थी । तथा चानुक्रान्तं—'विभ्राड्विभ्राट्
सौर्यः सौर्यं जागतमास्तारपङ्क्त्यन्तम्' इति । विषुवति निष्केत्रत्य आद्यस्तृचः स्तोत्रियः । सूत्रितं
च—'विभ्राड्वृहस्पितु सोम्यं मधु नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इति स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व.
श्रौ. ८. ६) इति । वाजपेयेऽतिरिक्तोक्तस्य विभ्राडिल्येषा शस्त्रे याज्या । सूत्र्यते हि—'विभ्राड्-
वृहस्पितु सोम्यं मध्वति याज्या तस्य गवां शतानाम्' (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ॥

विभ्राड् बृहस्पितु सोम्यं मध्वायुर्दधद्यज्ञपतावविहुतम् ।

वातजूतो यो अभिरक्षति त्मना प्रजाः पुषोष पुरुषा वि राजति ॥ १ ॥

विऽभ्राट् । बृहत् । पिबतु । सोम्यम् । मधु । आयुः । दधत् । यज्ञऽपतौ । अविऽहुतम् ।
वातऽजूतः । यः । अभिरक्षति । त्मना । प्रऽजाः । पुषोष । पुरुषा । वि । राजति ॥ १ ॥

विभ्राट् विभ्राजमानो विशेषेण दीप्यमानः सूर्यः षबृहत् महत्^१ परिवृढं षसोम्यं सोममयं
षमधु षपिबतु । किं कुर्वन् । षयज्ञपतौ यजमाने षअविहुतम् अकुटिलम् षआयुः षदधत् कुर्वन् । षयः
सूर्यः षवातजूतः वातेन महावायुना प्रेर्यमाणः सन् षत्मना आत्मना स्वयमेव षअभिरक्षति सर्वं
जगदभिमपश्यन् पालयति । राशिचक्रस्य वायुप्रेर्यत्वात् सूर्यस्यापि तत्प्रेर्यत्वम् । स सूर्यः षप्रजाः
षपुषोष वृष्ट्यादिप्रदानेन पोषयति षपुरुषा बहुधा षवि षराजति विशेषेण दीप्यते च ॥

विभ्राड् बृहत्सुभृतं वाजसातमं धर्मेन् दिवो धरुणे सत्यमर्पितम् ।

अमित्रहा वृत्रहा दस्युहंतमं ज्योतिर्जज्ञे असुरहा सपत्नहा ॥ २ ॥

विऽभ्राट् । बृहत् । सुऽभृतम् । वाजऽसातमम् । धर्मेन् । दिवः । धरुणे । सत्यम् । अर्पितम् ।
अमित्रऽहा । वृत्रऽहा । दस्युहमऽतमम् । ज्योतिः । जज्ञे । असुरऽहा । सपत्नऽहा ॥ २ ॥

विभ्राट् विभ्राजमानं षबृहत् प्रौढं षसुभृतं सुपुष्टं षवाजसातमं वाजस्यान्नस्य बलस्य वा
दातृत्वं षधर्मेन् धर्मेणि वायुना धारयितव्ये षदिवः शुलोकस्य षधरुणे धारके सूर्यमण्डले षअर्पितं
निक्षिप्तं षसत्यम् अविनश्वरम् षअमित्रहा अमित्राणामप्रियाणां हन्तु षवृत्रहा वृत्राणामावृण्वतां हन्तु
षदस्युहंतमं दस्यूनामुपक्षपयितृणां हन्तृत्वम् षअसुरहा असुराणां क्षेप्तृणां घातकं षसपत्नहा
सपत्नानां सहजवात्रूणामपि घातकमीदग्भूतं षज्योतिः सौरं तेजः षजज्ञे प्रादुर्भवति ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमं विश्वजिद्धं नजिदुच्यते बृहत् ।

विश्वभ्राड् भ्राजो महि सूर्यो दृश उरु पप्रथे सह ओजो अच्युतम् ॥ ३ ॥

इदम् । श्रेष्ठम् । ज्योतिषम् । ज्योतिः । उत्तमम् । विश्वजित् । धनजित् । उच्यते । बृहत् । विश्वभ्राट् । भ्राजः । महि । सूर्यः । दृशे । उरु । पप्रथे । सहः । ओजः । अच्युतम् ॥ ३ ॥

१ इदं सौरं तेजः १ श्रेष्ठं प्रशस्यतमं १ ज्योतिषाम् अन्येषां ग्रहनक्षत्रादीनामपि १ ज्योतिः प्रकाश-
कमत एव १ उत्तमम् उत्कृष्टं १ विश्वजित् विश्वस्य सर्वस्य जेतुं १ धनजित् धनस्य च जेतुं १ बृहत्
प्रभूतम् १ उच्यते । एवंगुणविशिष्टमिति सर्वैरभिधीयते । अपि च १ विश्वभ्राट् विश्वस्य प्रकाशयिता
१ भ्राजः भ्राजमानः १ महि महान् १ सूर्यः १ दृशे दर्शनाय १ उरु विस्तीर्णं १ सहः तमसोऽभिभवितुं
१ अच्युतं च्युतिरहितमविनाशम् १ ओजः तेजोरूपं बलं १ पप्रथे विस्तारयति ॥

विभ्राजज्योतिषा स्वर्गच्छो रोचनं दिवः ।

येनेमा विश्वा भुवनान्याभृता विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता ॥ ४ ॥

विभ्राजन् । ज्योतिषा । स्वः । अर्गच्छः । रोचनम् । दिवः ।

येन । इमा । विश्वा । भुवनानि । आभृता । विश्वकर्मणा । विश्वदेव्यावता ॥ ४ ॥

हे सूर्य १ ज्योतिषा तेजसा १ स्वः सर्वं जगत् १ विभ्राजन् विभ्राजयन् १ दिवः संबन्धि १ रोचनं
रोचमानं स्थानम् १ अर्गच्छः प्राप्तोः । १ विश्वकर्मणा सर्वव्यापारहेतुना १ विश्वदेव्यावता । विश्वेषां
देवानां हितो यागादिविश्वदेव्यः । तद्वता १ येन सौरेण तेजसा १ इमा इमानि परिदृश्यमानानि १ विश्वा
सर्वाणि १ भुवनानि उदकानि भौमानि १ आभृता धर्मकाल आभृतानि भवन्ति । यद्वा । सर्वाणि
भूतजातान्याभृता समन्ताद्भूतानि पोषितानि भवन्ति । तेन ज्योतिषा इत्यन्वयः ॥ ॥ २८ ॥

‘स्वं त्यम्’ इति चतुर्कचं विंशं सूक्तं भृगुपुत्रस्येदस्यापि गायत्र्यमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—
‘स्वं त्यमितो भार्गवो गायत्रम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

त्वं त्यमिततो रथमिन्द्र प्रावः सुतावतः । अशृणोः सोमिनो हवम् ॥ १ ॥

त्वम् । त्यम् । इटतः । रथम् । इन्द्र । प्र । आवः । सुतावतः । अशृणोः । सोमिनः । हवम् ॥ १ ॥

हे इन्द्र १ सुतावतः^१ सुतेनाभिपुतेन सोमेन युक्तस्य १ इटतः इटस्य । ‘सुपां सुलक्’ इति
डसस्तस् । एतत्संज्ञस्यैः १ त्यं तं प्रसिद्धं १ रथं १ प्रावः प्रारक्षः । १ सोमिनः सोमयुक्तस्य मम १ हवम्
आह्वानम् १ अशृणोः शृणु ॥

त्वं मुखस्य दोधतः शिरोऽव त्वचो भरः । अर्गच्छः सोमिनो गृहम् ॥ २ ॥

त्वम् । मुखस्य । दोधतः । शिरः । अव । त्वचः । भरः । अर्गच्छः । सोमिनः । गृहम् ॥ २ ॥

हे इन्द्र १ त्वं १ मुखस्य यज्ञस्य १ दोधतः कम्पमानस्य देवेभ्यः पलायमानस्य १ शिरः प्रवर्ग्य-
रूपं १ त्वचः त्वगुपलक्षिताच्छरीरात् १ अव १ भरः । अवयुल्य पृथक्कृत्य हतवानसि । देवेभ्यो निष्का-
न्तस्य पुरुषाकारस्य धन्विनो यज्ञस्य शिर इन्द्रो वन्निरूपेण ज्याघातनद्वारा पुरा चिच्छेद । तदभि-
प्रायेणेदमुक्तम् । श्रूयते हि—‘तस्येन्द्रो वन्निरूपेण धनुज्यामच्छिन्नदुद्रस्य त्वेव धनुरारिः शिर
उत्पिपेक्ष स प्रवर्ग्योऽभवत्’ (तै. आ. १. ५. २) इति । स त्वं १ सोमिनः सोमवतो मम १ गृहम्
१ अर्गच्छः आगच्छ ॥

त्वं त्यमिन्द्र मर्त्यमास्त्रबुध्नाय वेन्यम् । मुहुः श्रश्ना मनस्येवे ॥ ३ ॥

त्वम् । त्यम् । इन्द्र । मर्त्यम् । आस्त्रबुध्नाय । वेन्यम् । मुहुः । श्रश्नाः । मनस्येवे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं मर्त्यं तं मर्त्यं मनुष्यं वेन्यं वेनस्य पुत्रं पृथुम् आस्त्रबुध्नाय । अस्त्रबुध्नो नाम कश्चित् । तस्य पुत्राय मनस्येवे मननीयं स्तोत्रमिच्छते मुहुः शश्वत् श्रश्नाः अहिंसीः^१ । वशमनय इत्यर्थः ॥

त्वं त्यमिन्द्र सूर्यं पश्चा सन्तं पुरस्कृधि । देवानां चित्तिरो वशम् ॥ ४ ॥

त्वम् । त्यम् । इन्द्र । सूर्यम् । पश्चा । सन्तम् । पुरः । कृधि । देवानाम् । चित् । तिरः । वशम् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं सूर्यं सायंसमये पश्चा पश्चात् सन्तं भवन्तं पुरः परेषुः प्रातःकाले पुरस्तात् कृधि करोषि । लकारव्यत्ययः । कीदृशम् । देवानां चित् देवानामपि तिरः तिरोहितं तैरपि क गत इति दुर्विज्ञातं वशं कान्तम् ॥ २९ ॥

‘आ याहि’ इति चतुर्कचमेकविंशं सूक्तमाङ्गिरसस्य संवर्तस्याध्वर्युदेवताकम् । चतस्रोऽपि विंशतिका द्विपदा विराजः । तथा चानुकान्तम्—‘आ याहि संवर्तं उषस्यं द्वैपदम्’ इति । प्रथमे छन्दोमे वैश्वदेवसूक्तात्पूर्वमिदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘आ याहि वनसेमा नु कं बभूरेक इति द्विपदा-सूक्तानि’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य एतत् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—‘आ याहि वनसा सहेति नव समान्नाताः’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

आ याहि वनसा सह गावः सचन्त वर्तनि यदूधभिः ॥ १ ॥

आ । याहि । वनसा । सह । गावः । सचन्त । वर्तनिम् । यत् । ऊर्ध्वभिः ॥ १ ॥

हे उषः वनसा वननीयेन तेजसा धनेन वा सार्धम् आ याहि आगच्छ । गावः उषसो वाहनभूताः वर्तनि रथं सचन्त सेवन्ते । अतस्तेन रथेनायाहीत्यर्थः । यत् या गावः ऊर्ध्वभिः उपलक्षिताः प्रभूताः । पीता इत्यर्थः । ता गाव इति संबन्धः ॥

आ याहि वरव्या धिया मंहिष्ठो जारयन्मखः सुदानुभिः ॥ २ ॥

आ । याहि । वरव्या । धिया । मंहिष्ठः । जारयत् । मखः । सुदानुभिः ॥ २ ॥

हे उषः वरव्या प्रशस्तया धिया अनुग्रहबुद्ध्या कर्मणा स्तुत्या वा सार्धम् आ याहि आगच्छ । स चोषःकालः सुदानुभिः शोभनदानैर्यातुभिः पुरुषैः मंहिष्ठः धनानां दातृतमः अत एव जारयन्मखः समापयद्यज्ञश्च भवति ॥

पितृभृतो न तन्तुमित्सुदानवः प्रति दध्मो यजामसि ॥ ३ ॥

पितृभृतः । न । तन्तुम् । इत् । सुदानवः । प्रति । दध्मः । यजामसि ॥ ३ ॥

पितृभृतो न अन्नस्य भर्तार इव सुदानवः शोभनदाना वयं तन्तुमित् तन्तुं विस्तीर्णमेव प्रति दध्मः । उषसं प्रत्युपायनरूपेण धारयामः । तेन च यज्ञेन तामुषसं यजामसि ॥

१. त-म-अहिंसीत् । २. त१, २, ३, ६, ८-म२-वशमानय । ३. त७-त्यं तं । ४. ग-त-म१, ४. ८-तन्तं; म२-तं तं । ५. ग-विस्तीर्णं यज्ञमेव ।

दशमेऽहनि प्रातरनुवाक उषस्ये क्रतो 'उषो भद्रेभिः' इत्यस्याः स्थाने 'उषा अप स्वसुः' इत्येषा^१। सूत्रितं च—'उषा अप स्वसुस्तम इति' पच्छो द्विपदां त्रिरुपस्ये' (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति ॥

उषा अप स्वसुस्तमः सं वर्तयति वर्तुनि सुजातता ॥ ४ ॥

उषाः । अप । स्वसुः । तमः । सम् । वर्तयति । वर्तनिम् । सुजातता ॥ ४ ॥

इयम् उषाः स्वसुः भगिन्या रात्रेः संबन्धि तमः अन्वकारम् अप सं वर्तयति । आत्मीयेन तेजसापगमयति । सुजातता सुजातत्वमात्मनः सुप्रजातत्वं च वर्तुनि स्थं प्रापयति ॥३०॥

'आ त्वा' इति षड्चं द्वाविंशं सूक्तमाङ्गिरसस्य ध्रुवस्यार्षमानुष्टुभम् । अभिषिक्तस्य राज्ञः स्तुतिरूपोऽर्थो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'आ त्वा षड् ध्रुवो राज्ञः स्तुतिस्त्वानुष्टुभं तु' इति । राज्ञो युद्धाय संनहनेऽनेन सूक्तेनाभिमन्त्रणं पुरोधसा कर्तव्यम् । सूत्रितं च—'आ त्वाहार्षमन्तरे-धीति पश्चाद्रथस्यावस्थाय' (आश्व. गृ. ३. १२. २) इति ॥

आ त्वाहार्षमन्तरैधि ध्रुवस्तिष्ठार्विचाचलिः

विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु मा त्वद्राष्ट्रमधि भ्रशत् ॥ १ ॥

आ । त्वा । अहार्षम् । अन्तः । एधि । ध्रुवः । तिष्ठ । अर्विऽचाचलिः ।

विशः । त्वा । सर्वाः । वाञ्छन्तु । मा । त्वत् । राष्ट्रम् । अधि । भ्रशत् ॥ १ ॥

हे राजन् एवा त्वाम् आ अहार्षम् अस्मद्राष्ट्रस्य स्वामित्वेनानैषम् । स त्वम् अन्तः अस्मासु मध्ये एधि स्वामी भव । ध्रुवः नित्यः सन् अविचाचलिः अतिशयेन चलनरहित^२ एव^३ सन् तिष्ठ राष्ट्रमधितिष्ठ । सर्वाः च विशः प्रजाः एवा त्वां वाञ्छन्तु । अयमेव अस्माकं^३ राजास्त्विति कामयन्तु । 'वाञ्छि इच्छायाम्' । एत्वत् त्वत्तः सकाशात् राष्ट्रे राज्यं मा अधि भ्रशत् मा भ्रश्यतु । मा वियुक्तं भवतु । 'अन्शु अधःपतने' ॥

इहैवैधि माप च्योष्ठाः पर्वतइवार्विचाचलिः ।

इन्द्रइवेह ध्रुवस्तिष्ठेह राष्ट्रमु धारय ॥ २ ॥

इह । एव । एधि । मा । अप । च्योष्ठाः । पर्वतऽइव । अर्विऽचाचलिः ।

इन्द्रऽइव । इह । ध्रुवः । तिष्ठ । इह । राष्ट्रम् । ऊँ इति । धारय ॥ २ ॥

हे राजन् इह अस्मिन् एव राज्ये^४ एधि स्वामित्वेन सर्वदा वर्तमानो भव । माप च्योष्ठाः अपच्युतो मा भूः । मापगमः^५ । पर्वतइव यथा पर्वतो नैश्चल्येनावतिष्ठते एवम् अविचाचलिः चलनरहितो भव । इन्द्रइव यथा स्वर्ग इन्द्रः एवम् इह लोके त्वं ध्रुवस्तिष्ठ स्थिरो भव । राष्ट्रे राष्ट्रं च इह लोके धारय । स्वे स्वे कर्मण्यवस्थापय ॥

१. त१.२.३.६.७.८-म१.४.५.८-इति । २. ग-त१.२.३.६.७.८-म-चलनरहितश्च । ३. ग२-सर्वथास्माकं; त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.५.८-सर्वास्माकं । ४. म७-राष्ट्रे । ५. त-म१.२.४.८-मापगमयः ।

इममिन्द्रो अदीधरद् ध्रुवं ध्रुवेण हविषा ।

तस्मै सोमो अधि ब्रवत्तस्मा उ ब्रह्मणस्पतिः ॥ ३ ॥

इमम् । इन्द्रः । अदीधरत् । ध्रुवम् । ध्रुवेण । हविषा ।

तस्मै । सोमः । अधि । ब्रवत् । तस्मै । ऊँ इति । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ३ ॥

इमम् अभिषिक्तं ध्रुवेण स्थिरेण हविषा तर्प्यमाणः इन्द्रः ध्रुवं स्थिरम् अदीधरत् धारयतु । सोमः च तस्मै राज्ञे अधि ब्रवत् अधिब्रवीतु । मदीयोऽयमिति पक्षपातवचनं करोतु । तस्मा उ तस्मा एव ब्रह्मणस्पतिः मन्त्रस्य पालको देवश्चाधिब्रवीतु ॥

ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवासः पर्वता इमे ।

७६. VI-88-1 C

ध्रुवं विश्वमिदं जगद् ध्रुवो राजा विशामयम् ॥ ४ ॥

ध्रुवा । द्यौः । ध्रुवा । पृथिवी । ध्रुवासः । पर्वताः । इमे ।

ध्रुवम् । विश्वम् । इदम् । जगत् । ध्रुवः । राजा । विशाम् । अयम् ॥ ४ ॥

द्यौः ध्रुवा स्थिरा भवति । पृथिवी च ध्रुवा स्थिरा भवति । इमे दृश्यमानाः पर्वताः महीधराश्च ध्रुवासः स्थिराः । इदं विश्वं सर्वं जगत् ध्रुवं स्थिरं भवति । एवमेव अयं विश्वां प्रजानां राजा स्वामी सन् ध्रुवः स्थिरो भवतु ॥

ध्रुवं ते राजा वरुणो ध्रुवं देवो बृहस्पतिः ।

७७. VI-88-2

ध्रुवं त इन्द्रश्चाग्निश्च राष्ट्रं धारयतां ध्रुवम् ॥ ५ ॥

ध्रुवम् । ते । राजा । वरुणः । ध्रुवम् । देवः । बृहस्पतिः ।

ध्रुवम् । ते । इन्द्रः । च । अग्निः । च । राष्ट्रम् । धारयताम् । ध्रुवम् ॥ ५ ॥

हे राजन् ते तव राष्ट्रं राजा राजमानः वरुणः ध्रुवं स्थिरं धारयतु । देवः दानादि-गुणयुक्तः बृहस्पतिः ध्रुवं धारयतु । इन्द्रश्च अग्निश्च उभावपि ते तव राष्ट्रं ध्रुवं स्थिरं धारयताम् । इन्द्राग्न्योरुभयोरपेक्षया ध्रुवशब्दस्य द्विः प्रयोगः ॥

ध्रुवं ध्रुवेण हविषाभि सोमं मृशामसि ।

अथो त इन्द्रः केवलीर्विशो बलिहृतस्करत् ॥ ६ ॥

ध्रुवम् । ध्रुवेण । हविषा । अभि । सोमम् । मृशामसि ।

अथो इति । ते । इन्द्रः । केवलीः । विशः । बलिऽहृतः । करत् ॥ ६ ॥

ध्रुवेण स्थिरेण हविषा पुरोडाशादिना^१ युक्तं ध्रुवं स्थिरं सोमम् अभि मृशामसि अभिमृशामः । देवतामभिलक्ष्य यागार्थं वयमृत्विजः संस्पृशामः । अथो अथानन्तरमेव इन्द्रः विशः प्रजाः ते तवैव केवलीः असाधारणाः सतीः बलिहृतः करस्य^२ प्रदात्रीः करत् करोतु ॥ ३१ ॥

‘अभीवर्तेन’ इति पञ्चर्चं त्रयोविंशं सूक्तमाङ्गिरसस्याभीवर्तार्यस्यार्षमानुष्टुभम् । पूर्ववद्वाज-
स्तुतिर्देवता । तथा चानुकान्तम्—‘अभीवर्तेन पञ्चाभीवर्तः’ इति । पुरोहित इदं सूक्तं राजानं
युद्धाय कृतसंनाहं वाचयति । सूच्यते हि—‘अथैनं सारयमाणमुपास्व्याभीवर्तं वाचयति’ (आश्व.
गृ. ३. १२. १२) इति । ॥

अभीवर्तेन हविषा येनेन्द्रो अभिवावृते ।

७४ I-29-1

तेनास्मान् ब्रह्मणस्पतेऽभि राष्ट्राय वर्तय ॥ १ ॥

अभिऽवर्तेन । हविषा । येन । इन्द्रः । अभिऽवृते ।

तेन । अस्मान् । ब्रह्मणः । पते । अभि । राष्ट्राय । वर्तय ॥ १ ॥

१ अभीवर्तेन । अभिगच्छत्यनेनेत्यभीवर्तः ॥ करणे घञ् । थायादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तवम् ।
‘उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्’ (पा. सू. ६. ३. १२२) इति दीर्घः ॥ ईदृशेन १येन १हविषा
साधनेन १इन्द्रः १अभिववृते सर्वमभिजगाम १तेन हविषेष्टवतः १अस्मान् हे १ब्रह्मणस्पते १राष्ट्राय
राज्यं प्राप्तुम् १अभि १वर्तय अभिगमय ॥

अभिवृत्य सपत्नान् अभि या नो अरातयः ।

७५ I-29-2

अभि पृतन्यन्तं तिष्ठाभि यो न इरस्यति ॥ २ ॥

अभिऽवृत्य । सपत्नान् । अभि । याः । नः । अरातयः ।

अभि । पृतन्यन्तम् । तिष्ठ । अभि । यः । नः । इरस्यति ॥ २ ॥

हे राजन् १सपत्नान् शत्रून् १अभिवृत्य अभितो गमयित्वा १नः अस्माकं १याः १अरातयः
अदानशीलाः प्रजाः सन्ति ता अपि १अभि १तिष्ठ अभिभव । १पृतन्यन्तं पृतनाः सेना आत्मन
इच्छन्तं युयुत्सुं च १अभि तिष्ठ ॥ पृतनाशब्दात् क्यचि ‘कन्यध्वरपृतनस्य’ इत्यन्तलोपः ॥ १यः
च १नः अस्मभ्यम् १इरस्यति ईर्ष्यति । इरस् तिरस् ईर्ष्यायां कण्ठ्वादिः । तमपि १अभि तिष्ठ ।
यद्वा । प्रकृतो ब्रह्मणस्पतिरेवात्रापि संबोध्यः ॥

अभि त्वा देवः सविताभि सोमो अवीवृतत् ।

७६ I-29-3

अभि त्वा विश्वा भूतान्यभीवर्तो यथासंसि ॥ ३ ॥

अभि । त्वा । देवः । सविता । अभि । सोमः । अवीवृतत् ।

अभि । त्वा । विश्वा । भूतानि । अभिऽवर्तः । यथा । असंसि ॥ ३ ॥

हे राजन् १देवः दानादिगुणयुक्तः १सविता १त्वा त्वाम् १अभि १अवीवृतत् अभिवर्तयतु ।
अभिगमयतु राष्ट्रम् । १सोमः च १अभि वर्तयतु । १विश्वा विश्वानि सर्वाण्यपि १भूतानि पृथिव्यादीनि
त्वाम् १अभि वर्तयन्तु । १यथा येन प्रकारेण त्वम् १अभीवर्तः १असंसि अभितः सर्वत्र वर्तमानो
भवसि ॥ अस्तेऽष्टान्दसः शपो लुगभावः ॥

येनेन्द्रो हविषा कृत्यभवद् द्युम्युत्तमः ।

इदं तदक्रि देवा असपत्नः किलाभुवम् ॥ ४ ॥

येन । इन्द्रः । हविषा । कृत्वी । अर्भवत् । द्युम्नी । उतऽतमः ।

इदम् । तत् । अक्रि । देवाः । असपत्नः । किल । अभुवम् ॥ ४ ॥

येन ऽहविषा अस्माभिर्दत्तेन माद्यन् ऽइन्द्रः ऽकृत्वी वृत्रवधादेः कर्मणः कर्ता ऽअभवत् ऽद्युम्नी । द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा । तद्वान् अत एव ऽउत्तमः उत्कृष्टतमश्चाभवत् ऽतत् ऽइदं हविः हे ऽदेवाः ऽअक्रि अकारि । यद्वा । अहमकार्षम् । अत एवाहम् ऽअसपत्नः ऽकिल ऽअभुवम् । शत्रुरहितोऽप्यभवं खलु ॥

असपत्नः सपत्नहाभिराष्ट्रो विषासहिः ।

यथाहमेषां भूतानां विराजानि जनस्य च ॥ ५ ॥

असपत्नः । सपत्नऽहा । अभिराष्ट्रः । विऽससहिः ।

यथा । अहम् । एषाम् । भूतानाम् । विऽराजानि । जनस्य । च ॥ ५ ॥

ऽसपत्नहा सपत्नानां शत्रूणां हन्ता अत एव ऽअसपत्नः शत्रुरहितोऽहमभूवम् । ऽअभिराष्ट्रः अभिरातराष्ट्रः प्राप्तराज्यः सन् ऽविषासहिः शत्रूणां विशेषेणाभिभविता चाभूवम् । ऽयथा येन प्रकारेण ऽअहमेषां दृश्यमानानां सर्वेषां ऽभूतानां प्राणिनां ऽजनस्य ऽच सेवकस्यामात्यादेश्च ऽविराजानि यथेश्वरो भवानि तथा सपत्नहा विषासहिश्चाभूवमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

‘प्र वः’ इति चतुर्कंच चतुर्विंशं सूक्तं गायत्रम् । अर्बुदस्य सर्पेषः पुत्र ऊर्ध्वग्रावा नामर्षिः । सोमाभिषवार्थां ग्रावाणो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘प्र वश्चतुष्कमूर्ध्वग्रावार्बुदिग्राव्णोऽस्तौद्वायत्रम्’ इति । ग्रावस्तोत्र एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘आ व ऋजसे प्र वो ग्रावाण इति सूक्तयोः’ (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति । यद्वा । इदमेकमेव सूक्तं ग्रावस्तोत्रम् । सूच्यते हि—‘प्र वो ग्रावाण इत्येक उक्तं सर्पणम्’ (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

प्र वो ग्रावाणः सविता देवः सुवतु धर्मेणा । धूर्षु युज्यध्वं सुनुत ॥ १ ॥

प्र । वः । ग्रावाणः । सविता । देवः । सुवतु । धर्मेणा । धुऽसु । युज्यध्वम् । सुनुत ॥ १ ॥

हे ऽग्रावाणः सोमाभिषवार्थाः पाषाणाः ऽवः युष्मान् ऽसविता प्रेरकः ऽदेवः ऽधर्मेणा आत्मीयेन धारणेन कर्मणा ऽप्र ऽसुवतु अभिषवार्थं प्रेरयतु । ‘षू प्रेरणे’ । तौदादिकः । यूयं च ऽधूर्षु अभिषवस्थानेषु प्राच्यादिमहादिक्षु ऽयुज्यध्वं युक्ता भवत । अनन्तरं ऽसुनुत अभिषुणुत सोमम् ॥

ग्रावाणो अप दुच्छुनामप सेधत दुर्मतिम् । उस्त्राः कर्तन भेषजम् ॥ २ ॥

ग्रावाणः । अप । दुच्छुनाम् । अप । सेधत । दुऽमतिम् । उस्त्राः । कर्तन । भेषजम् ॥ २ ॥

हे ऽग्रावाणः ऽदुच्छुनां दुःखकारिणीं शत्रुभूतां प्रजाम् ऽअप ऽसेधत अस्मत्तोऽपगमयत । ‘विधु गत्याम्’ । तथा ऽदुर्मतिं दुष्टाभिसंधिं च ऽअप सेधत । ऽभेषजं सुखमस्माकं यथा भवति तथा ऽउस्त्राः गाः ऽकर्तनं कुरुत ॥ करोतेऽछान्दसो विकरणस्य लुक् । ‘तसनसनथनाश्च’ इति तनवादेशः ॥

ग्रावाण उपरेष्व महीयन्ते सजोषसः । वृष्णे दधतो वृष्ण्यम् ॥ ३ ॥

ग्रावाणः । उपरेषु । आ । महीयन्ते । सऽजोषसः । वृष्णे । दधतः । वृष्ण्यम् ॥ ३ ॥

प्रावाणः दिक्ष्ववस्थिताः पाषाणाः पसजोषसः सह प्रीयमाणाः संगताः सन्तो वा उपरेषु । उपरो नामाभिषवाय चतुर्णां प्रावणां मध्ये स्थापितो विस्तृतः पाषाणः । प्रदेशापेक्षं बहुवचनम् । उपरस्य ग्रान्तेषु महीयन्ते प्रकाशन्ते । आकारः पूरणः । किं कुर्वन्तः । वृष्णे वषिष्ठे सोमाय वृष्ण्यं वीर्यं दधतः प्रयच्छन्तः ॥

प्रावाणः सविता नु वो देवः सुवतु धर्मणा । यजमानाय सुन्वते ॥ ४ ॥

प्रावाणः । सविता । नु । वः । देवः । सुवतु । धर्मणा । यजमानाय । सुन्वते ॥ ४ ॥

देवः दानादिगुणयुक्तः सविता हे प्रावाणः वः युष्मान् धर्मणा आत्मीयेन धारणेन नु क्षिप्रं सुवतु अभिषवे प्रेरयतु । किमर्थम् । सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय यजमानार्थम् । तस्य थागनिष्पत्तय इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

‘प्र सुनवः’ इति चतुर्कचं पञ्चविंशं सूक्तम् । ऋमुपुत्रः सूनुरनामर्षिः । द्वितीया गायत्री शिष्टास्तिस्रोऽनुष्टुभः । आद्यर्भुदेवस्या शिष्टा आग्नेयः । तथा चानुक्रान्तं—‘प्र सुनवः सूनुरार्भव आग्नेयमानुष्टुभं द्वितीया गायत्र्याद्यार्भवी’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्र सुनवः ऋभूणां बृहन्नवन्त वृजना ।

क्षामा ये विश्वधायसोऽश्रन् धेनुं न मातरम् ॥ १ ॥

प्र । सुनवः । ऋभूणाम् । बृहत् । नवन्त । वृजना ।

क्षाम । ये । विश्वधायसः । अश्रन् । धेनुम् । न । मातरम् ॥ १ ॥

सूनवः एतत्संज्ञाः ऋभूणाम् । ऋभुर्विश्वा वाज इति त्रयाणामपि प्रथमेन व्यपदेशः । तेषां पुत्राः बृहत् प्रभूतं वृजना । संग्रामनामैतत् । वृजनं संग्रामं प्र नवन्त । नवतिर्गतिकर्मा । प्रगच्छन्ति । प्रकर्षेण गच्छन्ति । प्रकृष्टगमनेन जयो लक्ष्यते । तत्र शत्रुञ्जयन्तीत्यर्थः । सूनुरनामर्षिरात्मानमेव परीक्षेण निरदिशत् । एकस्मिन्नपि पूजार्थं बहुवचनम् । ये ऋभवः विश्वधायसः विश्वस्य धारकाः क्षाम भूमिम् अश्रन् व्याप्नुवन् । ‘अश्रु व्याप्तौ’ । व्यत्ययेन क्षामा । धेनुं न । धेनुः प्रीणयित्री गौः । तामिव तेषामृभूणामित्यन्वयः । यद्वा । सूर्यरश्मयोऽप्यृभव उच्यन्ते । य उरु भासमानाः सूर्यरश्मयो विश्वधायसो विश्वं सर्वं रसं धयन्तः^१ पिबन्तः^२ । यद्वा । वृष्ट्यादिप्रदानेन सर्वस्य धारकाः । एवंभूताः सन्तः क्षाम भूमिमश्रन् अभुञ्जत तदीयं सर्वं रसमपिबन् । तत्र दृष्टान्तः । मातरं जननीं धेनुं पयस्विनीं गां यथा वरसः पिबति तथा । य ऋभवोऽश्रन्ति तेषामृभूणामित्यन्वयः ॥

अग्निप्रणयने ‘प्र देवम्’ इति तृचोऽनुवक्तव्यः । सूत्रितं च—‘प्रेषितोऽग्निप्रणयनीयाः प्रतिपद्यते प्र देवं देव्या धियेति तिस्रः’ (आश्व. श्रौ. २. १७) इति ॥

प्र देवं देव्या धिया भरता जातवेदसम् । हव्या नो वक्षदनुषक् ॥ २ ॥

प्र । देवम् । देव्या । धिया । भरता । जातवेदसम् । हव्या । नः । वक्षत् । अनुषक् ॥ २ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः देवं दानादिगुणयुक्तं जातवेदसं जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा इममग्निं प्र भरत प्रकर्षेण हरत । यद्वा । प्राञ्चं नयत । केन साधनेनेति तदाह । देव्या दीप्त्या धिया प्रज्ञया कर्मणा वा । यद्वा । एषा सहयोगे तृतीया । देव्या धिया युक्तम् । किं प्रयो-

१. त१.२.३.६.७.८-भ१.४.८-‘व्याप्नुवन्’ नास्ति । २. त१.२.३.६.७.८-भ१.४.८-धयत्यः ।

३. त६-पिबत्यः; भ७-पिबति ।

जनमिति चेत् । नः अस्माकं वृद्ध्या हव्यानि हवींषि वानुषक् आनुष्यादनुक्रमेण वक्षत् ।
अयमग्निर्वहेत् । देवान् प्रापयेत् ॥ वहेल्लेदि 'सिन्वहुलम्' इति सिप् ॥

अयमुष्य प्र देवयुहोता यज्ञाय नीयते ।

रथो न योरभीवृतो घृणीवाञ्चेतति त्मना ॥ ३ ॥

अयम् । ऊँ इति । स्यः । प्र । देवऽयुः । होता । यज्ञाय । नीयते ।

रथः । न । योः । अभिवृतः । घृणिऽवान् । चेतति । त्मना ॥ ३ ॥

वअयमु अयमेव यस्यः सोऽग्निः देवयुः देवान् यष्टुमिच्छन् भवति ॥ देवशब्दात्क्यचि 'न च्छन्दस्यपुत्रस्य' इतीत्वदीर्घयोः प्रतिषेधः ॥ अयमेव होता देवानामाह्वाता । अयमेव यज्ञाय यागार्थं प्र णीयते आहवनीयदेशं प्रति प्रकर्षेण नीयते । अपि च रथः रंहणशीलः सूर्यो रथवान् वा ॥ छान्दसो मत्वर्थीयस्य लोपः ॥ स यथा घृणीवान् दीप्तिमान् तद्वद्दीप्तः योः मिश्रयिता हविषां देवैः संगमयिता ॥ यौतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विच् ॥ अभीवृतः कृत्विग्यजमान-नैरावेष्टितः ॥ वृणोतेः कर्मणि 'अन्येषामपि' इति पूर्वपदस्य दीर्घः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ एवंभूतोऽग्निः त्मना आत्मना स्वयमेव चेतति सम्यग्देवान् यष्टुं जानाति ॥ 'मन्त्रेष्वाढ्यादेरात्मनः' इत्याकारलोपः ॥

अयमग्निरुरुष्यत्यमृतादिव जन्मनः । सहसश्चित् सहीयान् देवो जीवातवे कृतः ॥ ४ ॥

अयम् । अग्निः । उरुष्यति । अमृतात्ऽइव । जन्मनः ।

सहसः । चित् । सहीयान् । देवः । जीवातवे । कृतः ॥ ४ ॥

वअयमग्निः वअमृतात् अमरणाद्देवाद्देवनिमित्ताद्भयादिव जन्मनः जायमानात् मनुष्यात् मनुष्यनिमित्ताद्भयादपि उरुष्यति तस्माद्रक्षति ॥ 'उरुष्यती रक्षाकर्मा' (निरु. ५. २३) इति यास्कः । भाववाचिनोऽमृतशब्दस्य नञा बहुव्रीहौ 'नञो जरमरमिन्नमृताः' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । 'भीत्रार्थानाम्' (पा. सू. १. ४. २५) इत्युपादानसंज्ञा ॥ अपि चार्थं देवः सहसश्चित् ॥ सह इति बलनाम । तस्मादुत्तरस्य मत्वर्थीयस्य 'बहुलं छन्दसि' इति लुक् ॥ चिच्छब्दोऽप्यर्थः । सहस्वतो बलवतोऽपि सहीयान् बलवत्तरः ॥ सहस्विशब्दादीयसुनि 'विन्मतोः' इति विनो लुक् । 'देः' इति टिलोपः ॥ एवंभूतो देवः जीवातवे जीवनहेतवे यागाय कृतः ब्रह्मणा सृष्टः ॥ ॥ ३४ ॥

'पतङ्गम्' इति तृचं षड्विंशं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य पतङ्गस्यार्थम् । आद्या जगती ततस्त्रिष्टुभौ । मायाभेदस्य प्रतिपाद्यत्वात्तद्देवत्यमिदं सूक्तम् । अनुक्रान्तं च—'पतङ्गं तृचं पतङ्गः प्राजापत्यो माया-भेदं जगत्यादि' इति । प्रवर्ग्येऽभिष्टव आद्ये ऋचौ । सूत्रितं च—'पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया यो नः सनुत्यः' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया हृदा पश्यन्ति मनसा विपश्चितः ।

समुद्रे अन्तः कवयो वि चक्षते मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधसः ॥ १ ॥

पतङ्गम् । अक्तम् । असुरस्य । मायया । हृदा । पश्यन्ति । मनसा । विपःचितः ।

समुद्रे । अन्तरिति । कवयः । वि । चक्षते । मरीचीनाम् । पदम् । इच्छन्ति । वेधसः ॥ १ ॥

‘असुरस्य असनकुशलस्य’ सर्वोपाधिविहीनस्य परब्रह्मणः संबन्धिन्या ‘मायया त्रिगुणात्मिकया’ अक्तं व्यक्तमभिव्यक्तम् । यद्वा । मायेति प्रज्ञानाम् । प्रज्ञया संबद्धं सर्वज्ञं ‘पतङ्गम्’ । पतति गच्छतीति पतङ्गः सूर्यः । तं ‘विपश्चितः’ विद्वांसः ‘हृदा हृत्स्थेन । तात्स्थ्यात्ताच्छब्दम् । हृदि निरुद्धेन ‘मनसा’ पश्यन्ति जानन्ति । ‘कवयः क्रान्तदर्शिनस्ते’ समुद्रे । समुद्रवन्त्यस्माद्रश्मय इति समुद्रं सूर्यमण्डलम् । तस्मिन् ‘अन्तः मध्ये’ वि ‘चक्षते’ विपश्यन्ति । मण्डलान्तर्वर्तिनं हिरण्मयं पुरुषमपि जानन्तीत्यर्थः । य एवं ‘वेधसः’ विधातार उक्तप्रकारेण सूर्योपासनस्य कर्तारस्ते ‘मरीचीनां रश्मीनां’ ‘पदं’ स्थानं सूर्यमण्डलम् ‘इच्छन्ति’ अभिलषन्ति । तदुपासनया प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । यद्वा । माययाक्तं जीवरूपेणाभिव्यक्तमात्मानं ‘विपश्चितो वेदान्ताभिज्ञा हृत्स्थेनान्तर्मुखेन मनसा’ पतङ्गम् । पतति व्याप्नोतीति पतङ्गः परमात्मा । तं पश्यन्ति । उपाधिपरित्यागेन जीवात्मनः परमात्मना तादात्म्यं साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः । अपि च ते कवयः क्रान्तदर्शिनो वेदान्ताभिज्ञाः समुद्रे । समुद्रवन्त्यस्माद्भूतानीति समुद्रः परमात्मा । तस्मिन्नधिष्ठानभूतेऽन्तर्मध्ये सर्वं दृश्यजातमध्यस्तत्वेन वि चक्षते विपश्यन्तीति । अतो दृग्यतिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वाद्देधसो विधातारस्ते मरीचीनां वृत्तिज्ञानानां पदमधिष्ठानभूतं सच्चिन्मखात्मकं यत्परं ब्रह्म तदेवेच्छन्ति । तद्वागप्राप्तिमेव कामयन्ते ॥

वाग्देवस्य पशौ ‘पतङ्गो वाचम्’ इति पुरोडाशस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—‘यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि पतङ्गो वाचं मनसा बिभर्ति’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

पतङ्गो वाचं मनसा बिभर्ति तां गन्धर्वोऽवदद्गर्भे अन्तः ।

तां द्योतमानां स्वयं मनीषामृतस्य पदे कवयो नि पान्ति ॥ २ ॥

पतङ्गः । वाचम् । मनसा । बिभर्ति । ताम् । गन्धर्वः । अवदत् । गर्भे । अन्तरिति ।

ताम् । द्योतमानाम् । स्वयम् । मनीषाम् । ऋतस्य । पदे । कवयः । नि । पान्ति ॥ २ ॥

‘पतङ्गः सूर्यः’ ‘वाचं त्रयीरूपां’ ‘मनसा प्रज्ञया’ ‘बिभर्ति’ धारयति । श्रूयते हि—‘ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः सामवेदेनास्तमये महीयते वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः’ (तै. ब्रा. ३. १२. ९. १) इति । ‘ताम् एव वाचं’ ‘गर्भे’ शरीरस्य मध्ये वर्तमानः ‘गन्धर्वः’ । गाः शब्दान् धारयतीति गन्धर्वः प्राणवायुः । ‘अन्तः मध्ये’ ‘अवदत्’ वदति प्रेरयति । ‘मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम्’ (पा. शि. ७) इति स्मरणात् । ‘द्योतमानां’ ‘स्वयं स्वर्गमयित्रीं स्वर्गाय हितां वा’ ‘मनीषां मनस ईक्षित्रीं’ ‘तां त्रयीरूपां वाचम्’ ‘ऋतस्य यज्ञस्य सत्यभूतस्य सूर्यस्य वा’ ‘पदे’ स्थाने ‘कवयः मेधाविन ऋषयः’ ‘नि’ ‘पान्ति’ । अध्यापनेन नितरां रक्षन्ति । यद्वा । पतङ्गः सर्वोपाधिशून्यो व्याप्तः परमात्मा । स^३ सृष्ट्यादौ वाचं मनसा बिभर्ति । कानि कानि स्रष्टव्यानीति पर्यालोचनेन मनसा सकलार्थप्रतिपादकं वेदं परामृष्टवानित्यर्थः । स्मर्यते हि—‘वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वरः’ इति । गर्भे हिरण्मये ब्रह्माण्डेऽन्तर्वर्तमानो गन्धर्वो हिरण्यगर्भस्तां वाचमवदत् प्रथममुच्चारितवान् । द्योतमानत्वाद्विगुणविशिष्टां तां वाचं कवयः क्रान्तदर्शिनो देवा ऋतस्य सत्यस्य ब्रह्मणः पदे स्थाने नि पान्ति निभृतं रक्षन्ति ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे ‘अपश्यं गोपाम्’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘अपश्यं गोपामनिपद्यमानं स्वके द्रप्सस्य’ (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परां च पथिभिश्चरन्तम् ।

स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान् आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः ॥ ३ ॥

अपश्यम् । गोपाम् । अनिपद्यमानम् । आ । च । परां । च । पथिभिः । चरन्तम् ।

सः । सध्रीचीः । सः । विषूचीः । वसानः । आ । वरीवर्ति । भुवनेषु । अन्तरिति ॥ ३ ॥

व्याख्यातेयमस्यवामीयसूक्ते (ऋ. सं. १. १६४. ३१) । गोपां गोपायितारमादित्यम् । अपश्यम् अज्ञासिषम् । एष हि सर्वाणि भूतजातान्युदयास्तमयादिकर्मणा गोपायति । कीदृशम् । अनिपद्यमानम् उच्चैर्गच्छन्तम् । न ह्यसौ कदाचिन्नीचैः पद्यते । पथिभिः आकाशमार्गैः पूर्वोक्ते । आ चरन्तम् अस्मानभिलक्ष्य गच्छन्तं सायंसमये परा चरन्तं पराङ्मुखं गच्छन्तम् । प्रकारद्वय-समुच्चयार्थो चशब्दौ । सः सूर्यः सध्रीचीः सहाञ्चन्तीः विषूचीः विविधं पृथक्पृथग्गच्छन्तीः स्वस्व-व्यापाराय गच्छन्तीः । प्राच्याद्या महादिशः सध्रीच्यो विषूच्यः कोणदिशः । वसानः स्वभासा-च्छादयन् प्रकाशयन् भुवनेषु लोकेषु अन्तः मध्ये आ वरीवर्ति । पुनःपुनरुद्यन् अस्तं गच्छंश्चा-वर्तते । यद्वा । गोपां शरीरस्य गोपायितारमनिपद्यमानमविनाशिनमविपन्नमा^१ च परा चाभिमुखेन च पराङ्मुखेन च पथिभिर्नाडीलक्षणैर्मार्गैश्चरन्ते^२ शरीरे वर्तमानं प्राणमपश्यन्^३ अहमदर्शम् ॥ ॥ ३५ ॥

‘त्यम् पु’ इति तृचं सप्तविंशं सूक्तं ताक्ष्यपुत्रस्यारिष्टनेमेरायं त्रैष्टुभं ताक्ष्यदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—‘त्यम् स्वरिष्टनेमिस्ताक्ष्यस्ताक्ष्यम्’ इति । अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःसु निष्केवल्य-सूक्तानां पुरस्तादिदं सूक्तं शंसनीयम् । सूत्रितं च—‘त्यम् पु वाजिनं देवजुतमिति ताक्ष्यमग्रे निष्के-वल्यसूक्तानाम्’ (आश्व. श्रौ. ७. १) इति । विषुवति तु निष्केवल्यसूक्तानामन्त एव तत्सूक्तम् । सूत्र्यते हि—‘त्यम् प्वितीह ताक्ष्यमन्ततः’ (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य एतत् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्र्यते (ऐ. आ. ५. ३. १) ॥

त्यम् पु वाजिनं देवजुतं सहावानं तरुतारं रथानाम् ।

अरिष्टनेमिं पृतनाजमाशुं स्वस्तये ताक्ष्यमिहा हुवेम ॥ १ ॥

त्यम् । ऊँ इति । सु । वाजिनम् । देवजुतम् । सहऽवानम् । तरुतारम् । रथानाम् ।

अरिष्टनेमिम् । पृतनाजम् । आशुम् । स्वस्तये । ताक्ष्यम् । इह । हुवेम ॥ १ ॥

‘त्यम् तु प्रसिद्धमेव ताक्ष्यं तृक्षपुत्रं सुपर्णम् ॥ तृक्षाद्यजू । गर्गादिः ॥ स्वस्तये क्षेमाय इह अस्मिन् कर्मणि हुवेम मृशमाह्वयेमहि^४ । ‘बहुलं छन्दसि’ इति ह्यतेः संप्रसारणम् । लिङ्या-शिष्यङ् । यद्वा । प्रार्थनायां लिङि व्यत्ययेन शः ॥ कीदृशम् । वाजिनं बलवन्तमन्नवन्तं वा देवजुतं देवैः सोमाहरणाय प्रेरितम् ॥ जु इति गत्यर्थः सौत्रो धातुः । अस्मात् कर्मणि निष्ठा । ‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ यद्वा । देवैः प्रीयमाणं तर्प्यमाणम् । यदाह^५ यास्कः—‘जुतिर्गतिः प्रीतिर्वा देवजुतं देवगतं देवप्रीतं वा’ (निरु. १०. २८) इति । सहावानं सहस्वन्तं बलवन्तम-भिभवन्तं वा अत एव रथानाम् अन्यदीयानां तरुतारं संग्रामे जेतारम्^६ । यद्वा । रंहणशीला

१. त१.२.३.६.७.८-म-विनाशिनमा । २. म७-मार्चैरन्तश्चरन्तं । ३. त१.२.३.६.७ ८-म१. ४.७.८-अपश्यं । ४. त१.२.३.६.७.८-म-मृशमाह्वयेमहीति । ५. त१.२.३.७-मु-तदाह । ६. त१. २.३.६.७.८-म७-नेतारं; त४.५-तारं; म१.२.४.५-नतारं; म८-नतारं ।

इमे लोका रथाः । तान् सोमाहरणसमये शीघ्रं तरीतारम्^१ । श्रूयते हि—‘एष हीमाल्लोकांस्य-
स्तरति’ (ऐ. ब्रा. ४. २०) इति ॥ तरतेस्तृचि ‘असितस्कभित^०’ इत्यादावुडागमो निपात्यते
(पा. सू. ७. २. ३४) ॥ ^१अरिष्टनेमिम् अहिंसितरथम् । यद्वा । नेमिर्नमनशीलमायुधम् । अहिंसि-
तायुधम् । अथवा । उपचाराजनके जन्यशब्दः । अरिष्टनेमेर्मम जनकम् । ^२पृतनाजं पृतनानां शत्रु-
सेनानां प्राजितारं प्रगमयितारं जेतारं वा । ‘अज गतिक्षेपणयोः’ । अस्मात्किप् । ‘वलादावार्धधातुके
विकल्प इष्यते’ (का. २. ४. ५६. २) इति वचनाद्वीभावाभावः । जयतेर्वा ढप्रत्ययः । ^३आशुं
शीघ्रगामिनम् ॥

इन्द्रस्येव रातिमाजोहुवानाः स्वस्तये नावमिवा रुहेम ।

उर्वी न पृथ्वी बहुले गर्भीरे मा वामेतौ मा परेतौ रिषाम ॥ २ ॥

इन्द्रस्यऽइव । रातिम् । आऽजोहुवानाः । स्वस्तये । नावम्ऽइव । आ । रुहेम ।

उर्वी इति । न । पृथ्वी इति । बहुले इति । गर्भीरे इति ।

मा । वाम् । आऽइतौ । मा । पराऽइतौ । रिषाम ॥ २ ॥

^१इन्द्रस्येव ताक्ष्यस्य ^२रातिं दानम् ^३आजोहुवानाः पुनःपुनराह्वयन्तो वयं ^४स्वस्तये अविना-
शाय ^५नावमिव नौर्यथा दुरवगाहं समुद्रं तारयति तथा दुःखस्य तारयित्रीं ताम् ^६आ ^७रुहेम
आरूढा भूयास्म ॥ रहुराशीर्लिङि लिङ्याशिष्यङ् ॥ हे ^८उर्वी उद्यौ विस्तीर्णे हे ^९पृथ्वी पृथिवी
प्रथिते विख्याते हे ^{१०}बहुले अनन्ते ^{११}गर्भीरे गाम्भीर्योपेते ईदृश्यां हे छावापृथिव्या । नशब्दः संप्रत्यये ।
संप्रति ^{१२}वा युवयोः संबन्धिनि ^{१३}एतौ ताक्ष्यस्यागमे ^{१४}परेतौ परागमने च वयं ^{१५}मा ^{१६}रिषाम हिंसिता
मा भूम ॥ आहूंपराभ्यामुत्तरस्येणो भावे क्तिन् । ‘तादौ च निति’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

सद्यश्चिद्यः शवसा पञ्च कृष्टीः सूर्येइव ज्योतिषापस्ततान् ।

सहस्रसाः शतसा अस्य रंहिर्न स्मा वरन्ते युवति न शर्याम् ॥ ३ ॥

सद्यः । चित् । यः । शवसा । पञ्च । कृष्टीः । सूर्येऽइव । ज्योतिषा । अपः । ततान् ।

सहस्रसाः । शतसाः । अस्य । रंहिः । न । स्म । वरन्ते । युवतिम् । न । शर्याम् ॥ ३ ॥

^१यः ^२चित् योऽपि ताक्ष्यः ^३सद्यः शीघ्रं ^४शवसा आत्मीयेन बलेन ^५अपः उदकानि अमृत-
लक्षणानि ^६ततान् विस्तारितवान् ^७सूर्येइव यथा सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यः ^८ज्योतिषा आत्मीयेन
तेजसा वर्षतौ अपो विस्तारयति तद्वत् । कृष्टयो मनुष्याः । ^९पञ्च ^{१०}कृष्टीः पञ्चविधान् कृष्टीन् मनुष्यान्
प्रति । निषादपञ्चमांशुरो वर्णानित्यर्थः । ^{११}अस्य ताक्ष्यस्य ^{१२}रंहिः गतिः ^{१३}सहस्रसाः सहस्रसंख्यस्य
धनस्य दात्री संभक्त्री वा भवति । तथा ^{१४}शतसाः शतस्य च दात्री संभक्त्री वा भवति ॥ सन्तेः
सनोतेर्वा ‘जनसनखन’ इति विट् । ‘विड्वनोरनुनासिकस्यात्’ इत्यात्वम् । ^{१५}न ^{१६}स्म न खल्वीदृशीं
ताक्ष्यस्य ते गतिं ^{१७}वरन्ते के चन वारयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ^{१८}शर्यां शरकाण्डमयीमिषुं धनुषो मुक्तां
^{१९}युवतिं ^{२०}न लक्ष्येण मिश्रीभवन्तीमिव । सा यथा दुर्निवारा तथैषा कैश्चिदपि वारयितुमशक्येत्यर्थः ।
अत्र निरुक्तं—‘सद्योऽपि यः शवसा बलेन तनोत्यपः सूर्येइव ज्योतिषा पञ्च मनुष्यजातानि
सहस्रसानिनी शतसानित्यस्य सा गतिर्न स्मेनां वारयन्ति प्रयुवतीमिव शरमयीमिषुम्’ (निरु. १०
२९) इति ॥ ॥ ३६ ॥

‘उत्तिष्ठत’ इति वृचमष्टाविंशं सूक्तमैन्द्रम् । आद्यानुष्टुप् शिष्टे त्रिष्टुभौ । उशीनरपुत्रः शिबि-
नाम राजा प्रथमाया ऋषिः । काशीनामधिपतिः प्रतर्दनो नाम द्वितीयायाः । रोहिदथपुत्रो वसुमना
नाम तृतीयायाः । तथा चानुक्रान्तम्—‘उत्तिष्ठतैकृचाः शिबिरौशीनरः काशिराजः प्रतर्दनो रोहिदश्चो
वसुमना आद्यानुष्टुप्’ इति । दधिघर्म आद्या वक्तव्या । सूत्रितं च—‘होतवदस्वेत्युक्त उत्तिष्ठताव
पश्यतेत्याह’ (आश्व. श्रौ. ५. १३) इति ॥

उत्तिष्ठताव पश्यतेन्द्रस्य भागमृत्विर्यम् ।

यदि श्रातो जुहोतन यद्यश्रातो ममत्तन ॥ १ ॥

उत् । तिष्ठत । अर्वा । पश्यत । इन्द्रस्य । भागम् । ऋत्विर्यम् ।

यदि । श्रातः । जुहोतन । यदि । अश्रातः । ममत्तन ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः १ उत्तिष्ठत । आसनादूर्ध्वमुत्तिष्ठत । नोपविशत । ऊर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः
(पा. सू. १. ३. २४) । उत्थाय १ ऋत्विज्यम् कृतौ वसन्तादिकाले भवम् १ इन्द्रस्य १ भागं भजनीयं
दधिघर्म पच्यमानम् १ अव १ पश्यत निरीक्षध्वम् ॥ ऋतुशब्दाद्भवाथै छन्दसि घस् । ‘सिति च’
(पा. सू. १. ४. १६) इति पदसंज्ञया भसंज्ञाया बाधादोर्गुणाभावः । भजेः कर्मणि घञन्तो
भागशब्दः । ‘कर्षात्वतः’ इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ १ यदि स भागः १ श्रातः पक्वस्तर्हि १ जुहोतन ।
इन्द्रार्थमग्नौ जुहुत । ‘तसनसनथनाश्च’ इति तस्य तनबादेशः । ‘मीही’ (पा. सू. ६. १. १२२)
इत्यादिना पिति प्रत्ययात्पूर्वस्थोदात्तत्वम् । १ यद्यश्रातः अपक्वः तर्हि १ ममत्तन माद्यत । यद्वा ।
स्तुतिभिर्माद्यत ॥ अत्र तेनैव सूत्रेण तनबादेशः ॥

तस्यैव दधिघर्मस्य ‘श्रातं हविः’ इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—‘श्रातं हविस्त्वियुक्तः श्रातं
हविरित्यन्वाह’ (आश्व. श्रौ. ५. १३) इति ॥

श्रातं हविरो ध्विन्द्र प्र याहि जगाम सूरौ अध्वनो विमध्यम् ।

परि त्वासते निधिभिः सखायः कुलपा न ब्राजपतिं चरन्तम् ॥ २ ॥

श्रातम् । हविः । ओ इति । सु । इन्द्र । प्र । याहि । जगाम । सूरः । अध्वनः । विडमध्यम् ।

परि । त्वा । आसते । निधिभिः । सखायः । कुलपाः । न । ब्राजपतिम् । चरन्तम् ॥ २ ॥

हे १ इन्द्र १ हविः दधिघर्माख्यं त्वदीयं १ श्रातं पक्वम् ॥ ‘श्रीञ् पाके’ इत्यस्मान्निष्ठायां
‘अपस्वधेयाम्’ इत्यादौ श्राभावो निपात्यते । १ ओ आ उ १ सु सुष्टु १ प्र १ याहि प्रकर्षेण शीघ्र-
मागच्छ । १ सूरः सूर्यः १ अध्वनः गन्तव्यस्य मार्गस्य १ विमध्यं विकलमध्यमीषदूनं मध्यभागं
१ जगाम गतवान् । तव यागार्थं मध्याह्नो जात इत्यर्थः । १ सखायः समानख्याना ऋत्विजश्च १ निधिभिः
निहितैः अभिन्यासादितैः १ सोमैः १ सार्धं १ त्वा त्वां १ परि १ आसते पर्थुपासते । तत्र दृष्टान्तः ।
१ कुलपा १ न कुलस्य वंशस्य रक्षकाः पुत्रा यथा १ ब्राजपतिम् । ब्राजा गन्तव्या गुहाः । तेषां पतिं १ चरन्तं
गच्छन्तमुपासते तथेत्यर्थः ॥ ‘व्रज गतौ’ । अस्मात्कर्मणि घञ् । ‘अजिब्रज्योश्च’ (पा. सू. ७. ३. ६०)
इति कुर्वनिषेधः । ‘कर्षात्वतः’ इत्यन्तोदात्तत्वे ‘पत्यावैश्वर्ये’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

तस्यैव दधिघर्मस्य ‘श्रातं मन्ये’ इत्येषा याज्या । सूत्र्यते हि—‘श्रातं मन्य ऊधनि श्रात-
मन्नाविति यजति’ (आश्व. श्रौ. ५. १३) इति ॥

श्रातं मन्य ऊधनि श्रातमग्नौ सुश्रातं मन्ये तदृतं नवीयः ।

माध्यंदिनस्य सर्वनस्य दध्नः पिबेन्द्र वज्रिन् पुरुकृजुषाणः ॥ ३ ॥

श्रातम् । मन्ये । ऊधनि । श्रातम् । अग्नौ । सुश्रातम् । मन्ये । तत् । कृतम् । नवीयः ।
माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । दध्नः । पिब । इन्द्र । वज्रिन् । पुरुऽकृत् । जुषाणः ॥ ३ ॥

ऊधनि गोरुधस्येतदधिघर्माख्यं हविः पयोरूपेण वश्रातं पक्वमिति मन्ये जाने । पुनश्च दुग्धं पयः वग्नौ अपि वश्रातं पक्वम् । इदानीं दध्यवस्थमप्यग्नौ पच्यते । अतः वश्रातं सुपक्वमिति मन्ये जाने । अत एतद्विधिः^१ वक्तुं सत्यभूतं नवीयः नवतरं प्रत्यग्रतरं भवति । हे वज्रिन् वज्रवन् हे पुरुकृत् बहुकर्मकृत् इन्द्र वजुषाणः प्रीयमाणस्त्वं माध्यंदिनस्य मध्यंदिने भवस्य सर्वनस्य सोमस्य संबन्धिनः दध्नः । कर्मणि पठ्यते । दधिघर्माख्यं हविः^२ पिब ॥ ॥ ३७ ॥

‘प्र ससाहिषे’ इति तृचमेकोनत्रिंशं सूक्तमिन्द्रपुत्रस्य जयस्यार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानु-
क्रान्तं—‘प्र ससाहिषे जय ऐन्द्रः’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । दशै इन्द्रस्य हविषः ‘प्र ससाहिषे’
इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—‘प्र ससाहिषे पुरुहूतं शत्रून् महीं इन्द्रो य ओजसा’ (आश्व. श्रौ. १.६)
इति । एकादशिन ऐन्द्रपशौ पुरोडाशस्येयमेव याज्या । सूत्रितं च—‘प्र ससाहिषे पुरुहूतं शत्रून्
स्वस्तये वाजिभिश्च प्रणेतः’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । देवसुवां हविःषु इन्द्रस्येयमेवानुवाक्या ।
सूत्रितं च—‘प्र ससाहिषे पुरुहूतं शत्रून् भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान्’ (आश्व. श्रौ. ४.११) इति ॥

प्र ससाहिषे पुरुहूतं शत्रूञ्जयेष्टस्ते शुष्मं इह रातिरस्तु ।

इन्द्रा भर दक्षिणेना वसूनि पतिः सिन्धूनामसि रेवतीनाम् ॥ १ ॥

प्र । ससाहिषे । पुरुऽहूत । शत्रून् । जयेष्टः । ते । शुष्मः । इह । रातिः । अस्तु ।
इन्द्र । आ । भर । दक्षिणेन । वसूनि । पतिः । सिन्धूनाम् । असि । रेवतीनाम् ॥ १ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र वशत्रून् वैरिणः वप्र वससाहिषे प्रकर्षणाभिभवसि । एते तव
वशुष्मः शोषकं बलं वजयेष्टः प्रशस्यतमं वृद्धतमं वा भवति । इह अस्मिन् कर्मणि वरातिः तव
दानम् वस्तु अस्मभ्यं भवतु । तदर्थं हे इन्द्र वदक्षिणेन हस्तेन वसूनि धनानि वा वा भर
आहर आनय । त्वं रेवतीनां रश्मितीनां बहुधनानां वसिन्धूनां स्यन्दनशीलानां नदीनां वपतिः
वसि स्वामी भवसि ॥ रश्मिबन्धान्मनुपि ‘रश्मितीनां बहुलम्’ इति संप्रसारणम् । ‘छन्दसीरः’
इति मनुषो वत्वम् । ‘देशब्दाच्च’ (का. ६.१.१७६.१) इति तस्योदात्तत्वम् ॥

वैश्वस्य हविषः ‘मृगो न’ इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—‘वि न इन्द्र मृधो जहि मृगो न
भीमः कुचरो गिरिष्ठाः’ (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः परावत आ जगन्था परस्याः ।

सुकं संशायं पविमिन्द्र तिग्मं वि शत्रून् ताळिह वि मृधो नुदस्व ॥ २ ॥

मृगः । न । भीमः । कुचरः । गिरिऽस्थाः । पराऽवतः । आ । जगन्थ । परस्याः ।
सुकम् । समऽशायं । पविम् । इन्द्र । तिग्मम् । वि । शत्रून् । ताळिह । वि । मृधः । नुदस्व ॥ २ ॥

वकुचरः कुत्सितचरणः वगिरिष्ठाः पर्वतनिवासी वसृगो वन सिंह इव हे इन्द्र त्वं वभीमः भयंकरोऽसि । स त्वं वपरस्थाः वपरावतः अतिशयेन दूरात् शुलोकात् वआ वजगन्ध आगच्छ ॥ गमेभ्यश्चान्दसे लिटि^१ कादिनियमप्राप्तस्यैतः ' उपदेशोऽस्वतः ' (पा. सू. ७.२.६२) इति प्रतिषेधः ॥ आगत्य च वसृकं सरणशीलं वतिगं तीक्ष्णं वपवि वज्रं वसंशाय सम्यक् तीक्ष्णीकृत्य वशत्रून् अस्मदीयान् वैरिणो हे वइन्द्र तेन वज्रेण ववि वतालिह विशेषेण ताडय । विनाशयेत्यर्थः ॥ ' तड आधाते ' । अस्माल्लोटि ण्यन्ताद्वपमेतत् ॥ तथा वमृधः संग्रामोद्युक्तान् युयुत्सूनन्यानापि ववि वनुदस्व विशेषेण^२ तिरस्कुरु ॥

इन्द्र क्षत्रमभि वाममोजोऽजायथा वृषभ चर्षणीनाम् ।

अपानुदो जनममित्रयन्तमुर्कं देवेभ्यो अकृणोरु लोकम् ॥ ३ ॥

इन्द्र । क्षत्रम् । अभि । वामम् । ओजः । अजायथाः । वृषभ । चर्षणीनाम् ।

अप । अनुदः । जनम् । अमित्रऽयन्तम् । उरुम् । देवेभ्यः । अकृणोः । ऊँ इति । लोकम् ॥ ३ ॥

हे वइन्द्र वक्षत्रं क्षतास्त्रायकं ववामं वननीयं वओजः बलमभिलक्ष्य वअजायथाः उत्पन्नोऽसि । हे ववृषभ कामानां वर्धितः वचर्षणीनां मनुष्याणामस्माकम् ॥ ' नामन्यतरस्याम् ' इति नाम उदात्तत्वम् ॥ वअमित्रयन्तम् । अमित्रः शत्रुः । स इवाचरन्तं वजनम् वअपानुदः अपागमयः । वदेवेभ्यः च वउर्कं विस्तीर्णं वलोकं स्वर्गालयम् वअकृणोः अकार्षीः । उशब्दः समुच्चये ॥ ॥ ३८ ॥

' प्रथः ' इति तृचं त्रिंशं सूक्तं वैश्वदेवं त्रैष्टुभम् । वासिष्ठः प्रथसंज्ञ ऋषिः प्रथमायाः । भारद्वाजः सप्रथास्य ऋषिर्द्वितीयायाः । सूर्यपुत्रो घर्म ऋषिस्तृतीयायाः । तथा चानुकान्तं—' प्रथश्चैकचाः प्रथो वासिष्ठः सप्रथो भारद्वाजो घर्मः सौर्यो वैश्वदेवम् ' इति । प्रवर्ग्येऽभिष्टव एतस्सूक्तम् । सूत्रितं च—' गणानां त्वा प्रथश्च यस्य ' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

प्रथश्च यस्य सप्रथश्च नामानुष्टुभस्य हविषो हविर्यत् ।

धातुर्धुतानात्सवितुश्च विष्णो रथन्तरमा जभार वसिष्ठः ॥ १ ॥

प्रथः । च । यस्य । सप्रथः । च । नाम । आनुऽस्तुभस्य । हविषः । हविः । यत् ।

धातुः । धुतानात् । सवितुः । च । विष्णोः । रथम्ऽन्तरम् । आ । जभार । वसिष्ठः ॥ १ ॥

वयस्य वसिष्ठस्य वप्रथः वनाम पुत्रो यस्य भरद्वाजस्य वसप्रथः नाम पुत्रः तथोर्मध्ये ववसिष्ठः वआनुष्टुभस्य अनुष्टुप्छन्दसा युक्तस्य वहविषः घर्माल्यस्य वयत् वहविः हविष्ठापादकं वरथन्तरम् । रथरंहःसाधनं साम तद्रथन्तरम् । वधातुः धातुसंज्ञादेवात् वधुतानात् द्योतमानात् वसवितुश्च वविष्णोः च वआ वजभार आजहार । हतवान् ॥ ' हप्रहोर्मः ' इति भवम् । रथशब्दोपपदात्तरतेः संज्ञायां ' श्रुतृवृजि ' इति खच् । ' अरुद्विषदजन्तस्य ' इति सुमागमः ॥

अर्विन्दन् ते अतिहितं यदासीद्यज्ञस्य धाम परमं गुहा यत् ।

धातुर्धुतानात्सवितुश्च विष्णोर्भरद्वाजो बृहदा चक्रे अग्नेः ॥ २ ॥

अर्विन्दन् । ते । अतिऽहितम् । यत् । आसीत् । यज्ञस्य । धाम । परमम् । गुहा । यत् ।

धातुः । धुतानात् । सवितुः । च । विष्णोः । भरत्ऽर्वाजः । बृहत् । आ । चक्रे । अग्नेः ॥ २ ॥

१ते धात्रादयः तन् १अविन्दन् अलभन्त १यत् बृहत्सामाख्यं धर्मस्य हविषः संस्कारकम् १अति-
हितं तिरोहितम् १आसीत् । १यत् च बृहत्साम १यज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेः १परमम् उत्कृष्टं १धाम धारकं
शरीरभूतं वा १गुहा गुहायामस्मदादिविषये निहितमासीत् तत्ते धात्रादयोऽलभन्त । तेभ्यः १अग्नेः १च
सकाशात्तत् १बृहत् साम १भरद्वाजः ऋषिः १आ १चक्रे अभिमुख्येन कृतवान् । आहूतवानित्यर्थः ॥

तैऽविन्दन्मनसा दीध्याना यजुः ऋक् प्रथमं देवयानम् ।

धातुर्द्युतानात्सवितुश्च विष्णोरा सूर्यादभरन् धर्ममेते ॥ ३ ॥

ते । अविन्दन् । मनसा । दीध्यानाः । यजुः । स्कन्म । प्रथमम् । देवयानम् ।

धातुः । द्युतानात् । सवितुः । च । विष्णोः । आ । सूर्यात् । अभरन् । धर्मम् । एते ॥ ३ ॥

१ते धात्रादयः १दीध्यानाः दीध्यमानाः सन्तः १मनसा बुद्ध्या १अविन्दन् अलभन्त । किं तत् ।
१यजुः यागसाधनं १स्कन्म स्कन्दनीयमासेचनीयं प्रवृत्तनसाधनं १प्रथमं मुख्यं १देवयानं देवानां
प्राप्तिसाधनं १धर्मम् । एवं धात्रादिभिः प्रथममुपलब्धं तं धर्मं १धातुः द्योतमानात् १सवितुः १विष्णोः
१सूर्यात् १च १एते कृत्विजः १आ १अभरन् आहरन् । आनीतवन्त इत्यर्थः ॥ ॥ ३९ ॥

‘बृहस्पतिः’ इति तृचमेकत्रिंशं सूक्तं बृहस्पतिदेवत्यं त्रैभुम् । बृहस्पतिपुत्रस्तपुर्मूर्धा नामर्षिः ।
तथा चानुकान्तं—‘बृहस्पतिस्तपुर्मूर्धा बार्हस्पत्यो बार्हस्पत्यम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

बृहस्पतिर्नयतु दुर्गहा तिरः पुनर्नेषदशंसाय मन्म ।

क्षिपदशस्तिमप दुर्मतिं हन्नथा कर्द्यजमानाय शं योः ॥ १ ॥

बृहस्पतिः । नयतु । दुःऽगहा । तिरः । पुनः । नेत् । अघऽशंसाय । मन्म ।

क्षिपत् । अशस्तिम् । अप । दुःऽमतिम् । हन् । अर्थ । कर्त् । यजमानाय । शम् । योः ॥ १ ॥

१बृहस्पतिः बृहतां देवानां पतिः पालयिता ॥ ‘तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुद् तलोपश्च’
(पा. म. ६. १. १५७) इति सुडागमस्तलोपश्च । ‘उभे वनस्यत्यादिषु’ इति पूर्वोत्तरपदयोर्गुणप-
त्यकृतिस्वरत्वम् ॥ १दुर्गहा दुर्गमनानां हन्ता स देवः १तिरः १नयतु तिरस्कृतं व्यानि पापान्यप-
सारयतु । १अघशंसाय अस्माकमनर्थमाशंसमानाय पुरुषाय १मन्म । मन्यते दीप्तिकर्मणो मन्म । दीप्त-
मायुधं १पुनर्नेषत् नयतु । नयतेल्लब्धडागमः । ‘सिन्धुलम्’ इति सिप् । अपि च १अशस्तिम्
अयशस्त्विनं शत्रुं १क्षिपत् क्षिपतु अस्मत्तः प्रेरयतु । १दुर्मतिं दुर्बुद्धिं च १अप १हन् अपहन्तु । १अथ
अनन्तरं १शं रोगाणां शमनं १योः भयानां यावनं च १कर्त् ॥

नराशंसो नोऽवतु प्रयाजे शं नो अस्त्वनुयाजो हवेषु ।

क्षिपदशस्तिमप दुर्मतिं हन्नथा कर्द्यजमानाय शं योः ॥ २ ॥

नराशंसः । नः । अवतु । प्रयाजे । शम् । नः । अस्तु । अनुयाजः । हवेषु ।

क्षिपत् । अशस्तिम् । अप । दुःऽमतिम् । हन् । अर्थ । कर्त् । यजमानाय । शम् । योः ॥ २ ॥

पञ्चसु प्रयाजेषु द्वितीयः प्रयाजो नराशंसदेवताकः । तस्मिन् १प्रयाजे देवताभूतः १नराशंसः
नरैः शंसनीयोऽग्निः १नः अस्मान् १अवतु रक्षतु । १हवेषु आह्वानेषु सस्य १अनुयाजः । त्रयोऽ-
नुयाजाः । द्वितीयोऽनुयाजो नराशंसः । तस्यानुयाजस्य देवताभूतो नराशंसोऽग्निश्च १नः अस्माकं
१शं सुखकरः १अस्तु । बृहस्पतिश्च १अशस्ति १क्षिपत् इत्यादि पूर्ववत् ॥

तपुर्मूर्धा तपतु रक्षसो ये ब्रह्मद्विषः शरवे हन्तवा उं ।

क्षिपदशस्तिमपं दुर्मतिं हन्था कर्द्यजमानाय शं योः ॥ ३ ॥

तपुःसूर्धा । तपतु । रक्षसः । ये । ब्रह्मद्विषः । शरवे । हन्तवै । ऊं इति ।

क्षिपत् । अशस्तिम् । अपं । दुःसमितिम् । हन् । अर्थ । कर्त्तु । यजमानाय । शम् । योः ॥ ३ ॥

तपुर्मूर्धा तापकशिरस्को बृहस्पतिः परक्षसः ष्ये षब्रह्मद्विषः ब्राह्मणद्वेष्टारो राक्षसाः तान् राक्षसान् तपतु तापयतु । दहत्वित्यर्थः । किमर्थम् । षशरवे शरं हिंसकं रक्षसामधिपतिं षहन्तवै हन्तुम् । अनुचरान् पूर्व नाशयतु पश्चादेनमपि नाशयत्वित्यर्थः । ‘शृ’ हिंसायाम्’ इत्यस्मात् ‘शृष्टृस्तिन्हि’ इत्यादिना उपत्ययः । ‘नित्’ इत्यनुवृत्तेरायुदात्तत्वम् । ‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’ इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । हन्तेः ‘तुमर्थे सेसेन्’ इति तवैप्रत्ययः । ‘अन्तश्च तवै युगपत्’ इत्याद्यन्तयोर्युगपदुदात्तत्वम् । उशब्दः पूरकः ॥ ४० ॥

‘अपश्यम्’ इति वृत्तं द्वात्रिंशं सूक्तं त्रैष्टुभम् । प्रजापतिपुत्रः प्रजावान्नामर्षिः । ऋचः क्रमेण यजमानपत्नीहोतृणामाशिषः प्रतिपादिकाः । अतस्तद्देवताकाः । तथा चानुक्रान्तम्—‘अपश्यं प्रजावान् प्राजापत्योऽन्वृचं यजमानपत्नीहोत्राशिषः’ इति । प्रवर्ग्येऽभिष्टव एतत्सूक्तम् । सूच्यते हि—‘अपश्यं त्वेत्येतस्याद्यया यजमानमीक्षते द्वितीयया पत्नीं तृतीययात्मानम्’ (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

अपश्यं त्वा मनसा चेकितानं तपसो जातं तपसो विभूतम् ।

इह प्रजामिह रयिं रराणः प्र जायस्व प्रजया पुत्रकाम ॥ १ ॥

अपश्यम् । त्वा । मनसा । चेकितानम् । तपसः । जातम् । तपसः । विऽभूतम् ।

इह । प्रऽजाम् । इह । रयिम् । रराणः । प्र । जायस्व । प्रऽजया । पुत्रऽकाम ॥ १ ॥

हे यजमान षत्वा त्वां षमनसा बुद्ध्या षअपश्यम् अदर्शम् । कीदृशम् । षचेकितानं कर्माणि भृशं जानन्ते षतपसः दीक्षारूपद्रव्यात्^१ षजातं पुनरुत्पन्नं यद्वा जन्मान्तरानुष्ठितासुकृतादुत्पन्नं षतपसः अनुष्ठीयमानाद्यज्ञाद्वेतो^२ षविभूतं व्यासं सर्वत्र प्रख्यातम् । हे षपुत्रकाम पुत्रान् कामयमान स त्वम् षइह अस्मिँल्लोके षप्रजां पुत्रपौत्रादिरूपां षरराणः रमयन् षरयिं धनम्^३ षइह अस्मिँल्लोके रमयन् षप्रजया प्रजनेन षप्र जायस्व^४ पुत्रादिरूपेणोत्पद्यस्व^५ । प्रजा उत्पादयेत्यर्थः ॥

अपश्यं त्वा मनसा दीध्यानां स्वायां तनू ऋत्व्ये नार्धमानाम् ।

उप मामुच्चा युवतिर्बभूयाः प्र जायस्व प्रजया पुत्रकामे ॥ २ ॥

अपश्यम् । त्वा । मनसा । दीध्यानाम् । स्वायाम् । तनू इति । ऋत्व्ये । नार्धमानाम् ।

उप । माम् । उच्चा । युवतिः । बभूयाः । प्र । जायस्व । प्रऽजया । पुत्रऽकामे ॥ २ ॥

हे पत्नि^६ षदीध्यानां दीप्यमानां षस्वायाम् आत्मीयायां षतनू तन्वां शरीरे षऋत्व्ये । ऋतु-काले भवं गर्भधारणरूपं कर्म ऋत्विग्यम् । तस्मिन्निमित्तभूते षनाधमानां भतुरूपगमनं याचमानां षत्वा त्वां षमनसा षअपश्यम् अद्राक्षम् । हे षपुत्रकामे पुत्रान् कामयमाने षमाम् षउप मत्समीपं

१. त१.२.३.६.७-शरवे शृ; त८-किमर्थं शरवे शृ । २. त१.२.३.६.७.८-अ२.४.८-ईक्षारूपा ।

३. त४.५-धनं च । ४. त१.२.३.६.७.८-म-जायस्व प्रजा उत्पादय; त४.५-जायस्व प्रजा उत्पादयस्व ।

५. त१.२.६.८-म१.४.७-‘णोपाद्यस्व । ६. त४.५-युवति ।

प्राप्य सा त्वम् ^१उच्चा उच्चैर्भृशं ^२युवतिः तरुणी ^३बभूयाः भूयाः । 'छन्दस्युभयथा' इत्याशीर्लिङः सार्वधातुकत्वाच्छष् । तस्य छान्दसः श्लुः । अलिङ्यपि व्यत्ययेन 'भवतेरः' (पा. सू. ७. ४. ७३) इत्यभ्यासस्यात्वम् । युवतिर्भूत्वा च ^४प्रजया प्रजनेन ^५प्रजायस्व पुत्रान् प्रसूष्व । 'जनी प्रादुर्भावे' इयनि 'ज्ञाजनीर्जा' इति जादेशः ॥

अहं गर्भमदधामोषधीष्वहं विश्वेषु भुवनेष्वन्तः ।

अहं प्रजा अजनयं पृथिव्यामहं जनिभ्यो अपरीषु पुत्रान् ॥ ३ ॥

अहम् । गर्भम् । अदधाम् । ओषधीषु । अहम् । विश्वेषु । भुवनेषु । अन्तरिति ।

अहम् । प्रजाः । अजनयम् । पृथिव्याम् । अहम् । जनिभ्यः । अपरीषु । पुत्रान् ॥ ३ ॥

^१अहं होता ^२ओषधीषु शाल्यादिषु फलार्थं ^३गर्भमदधाम धारयामि । ^४विश्वेषु सर्वेष्वन्येष्वपि ^५भुवनेषु भूतजातेषु ^६अन्तः मध्ये ^७अहम् एव गर्भं धारयामि । तथा ^८पृथिव्यां भूम्यां ^९प्रजाः सर्वान् मनुष्यान् ^{१०}अहम् ^{११}अजनयं जनयामि । ^{१२}जनिभ्यः जायाम्यः ^{१३}अपरीषु अन्यास्वपि ^{१४}स्त्रीषु ^{१५}पुत्रान् ^{१६}अहम् अजनयं जनयामि । मत्साध्येन यागेन सर्वस्योत्पत्तेरहं सर्वजननहेतुर्भवामीत्यर्थः ॥ ॥४१॥

'विष्णुः' इति तृचं त्रयस्त्रिंशं सूक्तमानुष्टुभम् । गर्भाणां कर्ता त्वष्टा नामर्षिः प्रजापतिपुत्रो विष्णुर्वा । लिङ्गोक्ता विष्णुर्वष्टुप्रजापतिसिनीवालीसरस्वत्यश्विन इति देवताः । तथा चानुक्रान्तं—'विष्णुस्त्वष्टा गर्भकर्ता विष्णुर्वा प्राजापत्यो गर्भायांशीर्लिङ्गोक्तदेवतमानुष्टुभम्' इति । लैङ्गिको विनियोगः ॥

विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु ।

आ सिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ॥ १ ॥

विष्णुः । योनिम् । कल्पयतु । त्वष्टा । रूपाणि । पिंशतु ।

आ । सिञ्चतु । प्रजापतिः । धाता । गर्भम् । दधातु । ते ॥ १ ॥

^१विष्णुः व्यापको देवः ^२योनिं गर्भाधानस्थानं ^३कल्पयतु करोतु । ^४त्वष्टा तनुकर्ता एतत्संज्ञको देवश्च ^५रूपाणि निरूपकाणि स्त्रीत्वपुंस्त्वामिव्यञ्जकानि चिह्नानि ^६पिंशतु अवयवीकरोतु ॥ 'पिश अवयवे' । मुचादित्वाबुम् ॥ एवं प्रकल्पायां योन्यां ^७प्रजापतिः रेतः ^८आ ^९सिञ्चतु निषिञ्चतु । विसृजत्वित्यर्थः । ^{१०}धाता धारको देवो हे जाये ^{११}ते तव ^{१२}गर्भं गर्भरूपेण परिणतं तद्रेतः ^{१३}दधातु । तत्रैव धारयतु । स्त्रावपातापप्रसवा मा भूवन्नित्यर्थः ॥

गर्भं धेहि सिनीवाल्लि गर्भं धेहि सरस्वति ।

गर्भं ते अश्विनौ देवावा धत्तां पुष्करस्रजा ॥ २ ॥

गर्भम् । धेहि । सिनीवाल्लि । गर्भम् । धेहि । सरस्वति ।

गर्भम् । ते । अश्विनौ । देवौ । आ । धत्ताम् । पुष्करस्रजा ॥ २ ॥

हे ^१सिनीवाल्लि एतत्संज्ञे देवि ^२गर्भं ^३धेहि । निषिक्तं गर्भं धारय । हे ^४सरस्वति त्वं च निषिक्तं ^५गर्भं धारय^२ । हे जाये ^६पुष्करस्रजा पुष्करमालिनौ स्वर्णकमलभरणौ ^७अश्विनौ ^८देवौ ^९ते तव ^{१०}गर्भम् ^{११}आ ^{१२}धत्तां प्रक्षिपताम् । कुस्तामित्यर्थः ॥

हिरण्ययीं अरणी यं निर्मन्यतो अश्विना ।

तं ते गर्भं हवामहे दशमे मासि स्रतवे ॥ ३ ॥

हिरण्ययी इति । अरणी इति । यम् । निःऽमन्यतः । अश्विना ।

तम् । ते । गर्भम् । हवामहे । दशमे । मासि । सूतवे ॥ ३ ॥

वहिरण्ययी हिरण्यमन्यौ वहरणी वयं गर्भमुद्दिश्य वअश्विना अश्विनौ देवौ वनिर्मन्यतः निर्मथित-
वन्तौ हे जाये वते तुभ्यं त्वदर्थं वतं वगर्भं वहवामहे आह्वयामहे । वदशमे वमासि वसूतवे प्रसोतुम् ॥
'पदम्' इत्यादिना मासशब्दस्य मासभावः । सूतेः 'तुमर्थे सेसेन्' इति तवेन्प्रत्ययः ॥ ॥४२॥

'महि' इति तृचं चतुर्विंशं सूक्तं वरुणपुत्रस्य सत्यधृतेराषं गायत्रमादित्यदेवताकम् । तथा
चानुकान्तं—'महि सत्यधृतिवारुणिरादित्यं स्वस्ययनं गायत्रं वा' इति । धनलिप्सया प्रवसन्तं
शिष्यमाचार्योऽनेन सूक्तेनाभिमन्त्रयते । सूत्र्यते हि—'महि त्रीणामित्यनुमन्यैवमतिसृष्टस्य न
कृतश्चिद्वयं भवतीति विज्ञायते' (आश्व. गृ. ३. १०. ७-८) इति ॥

महि त्रीणामवोऽस्तु द्युक्षं मित्रस्यार्यम्णः । दुराधर्षं वरुणस्य ॥ १ ॥

महि । त्रीणाम् । अवः । अस्तु । द्युक्षम् । मित्रस्य । अर्यम्णः । दुःऽआधर्षम् । वरुणस्य ॥ १ ॥

वत्रीणां त्रयाणां वमित्रस्य वअर्यम्णः ववरुणस्य च वद्युक्षं दीप्तमत एव वदुराधर्षम् अन्यै-
र्धर्षितं बाधितुमशक्यं वमहि महत् अवः रक्षणमस्माकम् वअस्तु । 'त्रीणामित्यपि छन्दसि दृश्यते'
(का. ७. १. ५३. १) इति वचनात् त्रयादेशाभावः । 'नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् ॥

नहि तेषाममा चन नाध्वसु वारणेष्ु । ईशे रिपुधशंसः ॥ २ ॥

नहि । तेषाम् । अमा । चन । न । अध्वसु । वारणेष्ु । ईशे । रिपुः । अघशंसः ॥ २ ॥

अमेति गृहनाम । वअमा वचन गृहेष्वपि वतेषां वरुणमित्रार्यम्णां तदनुगृहीतानां स्तोतृणां
वा वअघशंसः अघमनर्थमाशंसमानः वरिपुः शत्रुः वनहि वईशे न' खलु' हिंसितुमीष्टे ॥ 'लोपस्त
आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । अनुदात्तेत्वात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते' ॥ तथा वअध्वसु
मारोषेषु ववारणेषु यत्र पुरुषा निवार्यन्ते तेषु च स्थानेषु शत्रुनिवारयितुं वन ईष्टे ॥

यस्मै पुत्रासो अदितेः प्र जीवसे मर्त्याय । ज्योतिर्यच्छन्त्यजस्रम् ॥ ३ ॥

यस्मै । पुत्रासः । अदितेः । प्र । जीवसे । मर्त्याय । ज्योतिः । यच्छन्ति । अजस्रम् ॥ ३ ॥

वअदितेः अदीनाया देवमातुः वपुत्रासः पुत्रा मित्रादयः वयस्मै वमर्त्याय मनुष्याय स्तोत्रे
वअजस्रम् अविच्छिन्नं वज्योतिः तेजः वजीवसे जीवितुं वप्र वयच्छन्ति तस्य शत्रुर्नेश्वर इत्यर्थः ॥ ॥४३॥

'वातः' इति तृचं पञ्चविंशं सूक्तं वातगोत्रस्योलस्याषं गायत्रं वायुदेवताकम् । तथा चानु-
क्रान्तं—'वातो वातायन उलो वायव्यम्' इति । गुतो विनियोगः ॥

वात आ वातु भेषजं शंभु मयोभु नो हृदे । प्र ण आयूषि तारिषत् ॥ १ ॥

वातः । आ । वातु । भेषजम् । शम्भु । मयोऽभु । नः । हृदे ।

प्र । नः । आयूषि । तारिषत् ॥ १ ॥

ववातः वायुः वनः अस्माकं वहृदे हृदयाय वभेषजम् औषधमुदकं वा वआ ववातु आगमयतु ।
कीदृग्भूतम्' ॥ वशंभु रोगशमनस्य भावयितुं वमयोभु सुखस्य च भावयितुं । अपि च वनः अस्माकम्
वआयूषि वप्र वतारिषत् प्रवर्धयतु ॥

१. त१.२.३.६.७.८-न हि त्वा खलु । २. त१.२.३.६.७.८-म—'शिष्यते' नास्ति । ३. त१.
२.३.६.७.८-म-मु-ईदृग्भूतं ।

उत वात पितासि न उत भ्रातेत नः सर्वा । स नो जीवातवे कृधि ॥ २ ॥

उत । वात । पिता । असि । नः । उत । भ्राता । उत । नः । सर्वा ।

सः । नः । जीवातवे । कृधि ॥ २ ॥

उत अपि च हे वात त्वं नः अस्माकं पिता असि उःपादको भवसि । उत अपि च भ्राता भवसि । उत अपि च नः अस्माकं सखा समानाग्रानो मित्रभूतश्च भवसि । सः त्वं नः अस्मान् जीवातवे जीवनहेतवे यागाय कृधि कुह ॥ करोतेऽछान्दसो विकरणस्य लुक् । 'शुश्रूणुपृकृन्म्यः' इति हेर्धिः ॥

यददो वात ते गृहेऽमृतस्य निधिर्हितः । ततो नो देहि जीवसे ॥ ३ ॥

यत् । अदः । वात । ते । गृहे । अमृतस्य । निऽधिः । हितः । ततः । नः । देहि । जीवसे ॥ ३ ॥

हे वात वायो ते तव गृहे स्थाने यद्ददः योऽसौ अमृतस्य अमरणस्य निधिः निक्षेपः । हितः स्थापितो वर्तते । ततः तस्माच्चिधेराहृत्यामृतत्वं जीवसे नः अस्माकं जीवनाय देहि प्रयच्छ ॥ ४४ ॥

'प्राप्नये' इति पञ्चर्षं षट्त्रिंशं सूक्तमग्रेः पुत्रस्य वत्सस्यार्षं गायत्रमाग्नेयम् । तथा चानुकान्तं — 'प्राप्नये पञ्चाग्नेयो वत्स आग्नेयं तु' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोगाग्रये छन्दसीदमादिके द्वे सूक्ते । सूच्यते हि— 'प्राप्नये वाचमिति सूक्त इमां मे अग्रे समिधम्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । दशरात्रस्य नवमेऽह्न्याग्निमारुत इदं जातवेदसं निविद्वानम् । सूत्रितं च— 'मरुतो यस्य हि प्राप्नये वाचमित्याग्निमारुतम्' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

प्राग्नये वाचमीरय वृषभार्य क्षितीनाम् । सः नः पर्षदति द्विषः ॥ १ ॥

प्र । अग्नये । वाचम् । ईरय । वृषभार्य । क्षितीनाम् । सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥ १ ॥

हे स्तोतः अग्नये स्तुतिरूनां वाचं प्र ईरय उच्चारय । कथंभूताय । क्षितीनां मनुष्याणां यजमानानां वृषभार्य कामानां वर्षित्रे । किं प्रयोजनमिति चेत् । सः अग्निः नः अस्मान् द्विषः द्वेषन् अति पर्षत् अतिपारयेत् ॥

यः परस्याः परावतस्तिरो धन्वातिरोचते । स नः पर्षदति द्विषः ॥ २ ॥

यः । परस्याः । पराऽवतः । तिरः । धन्व । अतिऽरोचते । सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥ २ ॥

यः अग्निः परस्याः परावतः अतिशयिताहूरदेशात् तिरः प्रासनामैतन् । प्राससंबन्धं धन्व मरुभूमिं जलवर्जितं देशम् अतिरोचते अतिक्रम्य प्रज्वलति । यद्वा । धन्व अन्तरिक्षम् । धन्वन्यन्तरिक्षे तिस्तिर्यंगतिरोचते भृशं प्रकाशते । गतमन्यत् ॥

यो रक्षांसि निजूर्वति वृषां शुकेण शोचिषा । स नः पर्षदति द्विषः ॥ ३ ॥

यः । रक्षांसि । निऽजूर्वति । वृषां । शुकेण । शोचिषा । सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥ ३ ॥

वृषा वर्षिता यः अग्निः शुकेण निर्मलेन शुभ्रवर्णेन वा शोचिषा तेजसा रक्षांसि यज्ञस्य हन्तृणि निजूर्वति निहिनस्ति । जूर्वा हिंसार्थः । गतमन्यत् ॥

यो विश्वाभि विपश्यति भुवनां स च पश्यति । स नः पर्षदति द्विषः ॥ ४ ॥

यः । विश्वा । अभि । विऽपश्यति । भुवना । सम् । च । पश्यति । सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥ ४ ॥

यः अग्निः सूर्यरूपेण विश्वा विश्वानि सर्वाणि भूतजातानि अग्निं अभिमुखं विपश्यति विशेषेण तेजसा प्रेक्षते । प्रकाशयतीत्यर्थः । भुवना भुवनानि भूतजातानि सः पश्यति च सम्यग्जानाति च । अन्यत्सिद्धम् ॥

यो अस्य पारे रजसः शुक्रो अग्निरजायत । स नः पर्षदति द्विषः ॥ ५ ॥

यः । अस्य । पारे । रजसः । शुक्रः । अग्निः । अजायत । सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥ ५ ॥

अस्य रजसः^१ लोकस्यान्तरिक्षस्य पारे उपरिदेशे^२ शुक्रः शुभ्रवर्णः यः अग्निः विद्यु-
दात्मना^३ सूर्यात्मना वा अजायत प्रादुर्भवति सः नः अस्मान् द्विषः द्वेष्टन् अति पर्वत्
अतिपारयतु ॥ ४५ ॥

‘प्र नूनम्’ इति तृचं सप्तत्रिंशं सूक्तमग्निपुत्रस्य श्येनस्यापि गायत्रम् । जातवेदोऽग्निकोऽग्नि-
देवता । तथा चानुकान्तं—‘प्र नूनं तृचमाग्नेयः श्येनो जातवेदस्यम्’ इति । प्रातरनुवाकाश्चिन-
शस्त्रयोस्तुतो विनियोगः ॥

प्र नूनं जातवेदसुमथं हिनोत वाजिनम् । इदं नो बहिरासदे ॥ १ ॥

प्र । नूनम् । जातवेदसम् । अश्वम् । हिनोत । वाजिनम् । इदम् । नः । बहिः । आसदे ॥ १ ॥

जातवेदसं जातानां वेदितारं जातधनादिकं वा अश्वं कर्मभित्वा^१ अनुवन्तं वाजिनम् अश्ववन्तं
हे ऋत्विग्यजमानाः नूनम् अवश्यं प्र हिनोत प्रवर्धयत । यद्वा । अश्वमिव स्तुतिभिः प्रेरयत ।
‘हि गतौ वृद्धौ च’ । अस्माल्लोटि तशब्दस्य ‘तसनसनयनाश्च’ इति तवादेशः । किमर्थम् । नः
अस्माकम् इदं बहिः आस्तीर्णम् आसदे आसक्तुं प्राप्नुम् । बहिरासीदित्वित्यर्थः ॥ सदेः कृत्यार्थे
तवैकैन्^२ इति केन्प्रत्ययः ॥

अस्य प्र जातवेदसो विप्रवीरस्य मीळहुषः । महीमियमि सुष्टुतिम् ॥ २ ॥

अस्य । प्र । जातवेदसः । विप्रवीरस्य । मीळहुषः । महीम् । इयमि । सुष्टुतिम् ॥ २ ॥

जातवेदसः जातानां वेदितुः विप्रवीरस्य । विप्रा मेधाविनो यजमाना वीराः पुत्रा यस्य ।
तादृशस्य मीळहुषः सेतुः अस्य अग्नेः महीं^१ महतीं सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं प्र इयमि
प्रेरयामि ॥ ‘क्र गतौ’ । जौहोत्यादिकः । ‘अतिपिपर्योश्च’ इत्यभ्यासस्येत्स्वम् ॥

या रुचो जातवेदसो देवत्रा हव्यवाहनीः । तामिर्नो यज्ञमिन्वतु ॥ ३ ॥

याः । रुचः । जातवेदसः । देवत्रा । हव्यवाहनीः । तामिः । नः । यज्ञम् । इन्वतु ॥ ३ ॥

जातवेदसः अग्नेः याः रुचः रोचमानाः कालीकरालीप्रभृतयः सप्त जिह्वाः देवत्रा देवान्
प्रति ॥ ‘देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यः’^१ (पा. सू. ५.४.५६) इत्यादिना द्वितीयार्थे त्राप्रत्ययः ॥ हव्य-
वाहनीः^२ हव्यानां हविषां वोढ्यः प्रापयिष्यो भवन्ति ॥ ‘वा छन्दसि’ इति जसि पूर्वसवर्णदीर्घः ॥
तामिः जिह्वाभिः नः अस्माकं यज्ञं यागसाधनं हविः इन्वतु देवान् प्रापयतु^३ । ‘इवि
व्याप्तौ’ । इदित्वात्सुम् ॥ ४६ ॥

‘आथं गौः’ इति तृचमष्टात्रिंशं सूक्तं गायत्रम् । सारंपराज्ञी नामर्षिका । सैव देवता सूर्यो वेति ।
तथा चानुकान्तम्—‘आथं गौः सारंपराज्ञ्यात्मदैवतं सौर्यं वा’ इति । अविवाक्येऽहनि मानसग्रह

१. त१.२.३.६.७.८-म-‘अन्यत्सिद्धं’ नास्ति । २. त४.५-‘रजसः’ नास्ति । ३. त४.५-उपरिदेशे
रजसः रक्तवर्णः । ४. त१.२.३.६.७.८-म-मु-वैद्युतात्मना । ५. त१.२.३.७-म१.२.४.८-‘महीं’
नास्ति; म७-महि । ६. त-म-‘हव्यवाहनीः’ नास्ति । ७. त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.८-‘देवान्
प्रापयतु’ नास्ति ।

एतत्सूक्तं शंसनीयम् । सूत्रितं च—‘आयं गौः पृश्निरकमीदित्युपांशु तिस्रः पराचीः शस्त्वा’
(आश्व. श्रौ. ८. १३) इति ॥

आयं गौः पृश्निरकमीदसदन्मातरं पुरः । पितरं च प्रयन्स्वः ॥ १ ॥

आ । अयम् । गौः । पृश्नैः । अक्रमीत् । असदत् । मातरम् । पुरः ।

पितरम् । च । प्रयन् । स्व॑रिति स्वः ॥ १ ॥

वगौः गमनशीलः पृश्निः प्राष्टवर्णः प्राप्तेजाः अयं सूर्यः आ अक्रमीत् आक्रान्तवान् ।
उदयाचलं प्राप्तवानित्यर्थः । आक्रम्य च पुरः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि मातरं सर्वस्य भूतजातस्य
निर्मात्रीं पृथिवीम् असदत् आसीदति प्राप्नोति । सदेच्छान्दसो लुङ् । लुङित्वाच्छेरङादेशः । ततः
पितरं पालकं ब्रह्मलोकं च शब्दादन्तरिक्षं च प्रयन् प्रकर्षेण शीघ्रं गच्छन् स्वः स्वरणः शोभन-
गमनो भवति । यद्वा । पितरं स्वर्गलोकं प्रयन् वर्तते ॥

अन्तरि रति रोचनास्य प्राणादपानती । व्यख्यन्महिषो दिवम् ॥ २ ॥

अन्तरिति । चरति । रोचना । अस्य । प्राणात् । अपपानती ।

वि । अख्यत् । महिषः । दिवम् ॥ २ ॥

अस्य सूर्यस्य रोचना रोचमाना दीप्तिः अन्तः शरीरमध्ये मुख्यप्राणात्मना चरति वर्तते ।
किं कुर्वती । प्राणादपानती । मुख्यप्राणस्य प्राणाद्याः पञ्च वृत्तयः । तत्र प्राणनं नाडीभिरूर्ध्वं वायो-
निर्गमनम् । तथाविधात् प्राणात् प्राणनादनन्तरमपानती । अपाननं नाडीभिरवाङ्मुखं वायोर्नयनम् ।
तत्कुर्वती ॥ अपपूर्वादनितरेल्लटः शतृ । अदादित्वाच्छपो लृक् । ‘उगितश्च’ इति ङीप् । ‘शतुरनुमः’
इति नद्या उदात्तत्वम् ॥ यद्वा । अन्तर्धावापृथिव्योर्मध्ये अस्य सूर्यस्य रोचना रोचमाना दीप्तिः चरति
गच्छति ॥ ‘रुच दीप्तौ’ । ‘अनुदात्तश्च हलादेः’ (पा. सू. ३. २. १४९) इति युच् ॥ किं कुर्वती ।
प्राणात्प्राणानादुदयानन्तरमपानती सार्यसमयेऽस्तं गच्छन्ती । ईदृश्या दीप्त्या युक्तः । अत एव महिषः
महान् सूर्यो दिवम् अन्तरिक्षमुदयास्तमययोर्मध्ये व्यख्यत् विचष्टे । प्रकाशयति ॥ महेः ‘अवि-
महोष्टिषच्’ (उ. सू. १. ४६) इत्यौणादिकष्टिषच्प्रत्ययः । चक्षिष्ठः ख्यात् । छान्दसे लुङि
‘अस्यतिवक्ति’ इत्यादिना च्लेरङादेशः ॥

त्रिंशद्दाम वि राजति वाक्पतङ्गाय धीयते । प्रति वस्तोरह बुभिः ॥ ३ ॥

त्रिंशत् । धाम । वि । राजति । वाक् । पतङ्गाय । धीयते । प्रति । वस्तोः । अह । बुभिः ॥ ३ ॥

त्रिंशद्दाम^१ धामानि स्थानानि । वचनव्यत्ययः । वस्तोः वासरस्याहोरात्रस्यावयवभूतानि ।
अहशब्दोऽवधारणे । बुभिः सूर्यस्य दीप्तिभिरिव वि राजति विराजन्ते विशेषेण दीप्यन्ते । व्यत्य-
येनैकवचनम् । मुहूर्तान्यत्र धामान्युच्यन्ते । पञ्चदश रात्रेः पञ्चदशाहः । पतङ्गाय । पतति गच्छतीति
पतङ्गः सूर्यः । तस्मै^२ स्तुतिरूपा वाक् प्रति धीयते प्रतिमुखं^३ स्तोत्रभ्यः^४ क्रियते^५ । यद्वा ।
वस्तोरहनि त्रिंशद्दामानि । घटिकाभिप्रायमेतत् । त्रिंशद्घटिकाः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । एतावन्तं
कालं बुभिः दीप्तिभिरसौ सूर्यो वि राजति । विशेषेण दीप्यते । तस्मिंश्च समये वाक् त्रयीरूपा
तस्मै सूर्यरूपाय^६ पतङ्गाय प्रति धीयते प्रतिमुखं धार्यते । सूर्यं सेवत इत्यर्थः । श्रूयते हि—‘कर्मिभः

१. त१.२.३.६.७.८-भ१.२.७.८-भूलोकं । २. त१.२.३.६.७.८-प्रयच्छति; भ१.२.४.८-
प्रयच्छन् । ३. त१.२.३.७-भ२.४.८-त्रिंशत् । ४. त४.५-तस्मै सूर्याय । ५. त१.२.३.६.७.८-भ-
‘प्रतिमुखं स्तोत्रभ्यः’ नास्ति । ६. त४.५-अभिधीयते । ७. त१.२.३.६.७.८-भ-‘सूर्यरूपाय’ नास्ति ।

पूर्वाह्ने दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अहः' (तै. ब्रा. ३. १२. ९. १) इत्यादि । यदा त्विदं सूक्तं सारपराय्या आत्मस्तुतिः तदा सूर्यात्मना स्तूयत इत्यवगन्तव्यम् ॥ ४७ ॥

‘ऋतम्’ इति तृचमेकोनचत्वारिंशं सूक्तं मधुच्छन्दसः पुत्रस्याघमर्षणस्यार्थमानुष्टुभम् । रात्र्यादीनां भावानां सृष्ट्यादिप्रतिपादकत्वात्तादृशूप एवार्थो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘ऋतं माधुच्छन्दसोऽघमर्षणो भाववृत्तमानुष्टुभं तु’ इति । लिङ्गाद्विनियोगोऽवगन्तव्यः ॥

ऋतं च सत्यं चाभीद्वात्तपसोऽध्यजायत । ततो राज्यजायत ततः समुद्रो अर्णवः ॥ १ ॥

ऋतं च सत्यं चाभीद्वात्तपसोऽध्यजायत । ततो राज्यजायत ततः समुद्रो अर्णवः ॥ १ ॥

ऋतमिति सत्यनाम । ऋतं मानसं यथार्थसंकल्पनं सत्यं वाचिकं यथार्थभाषणम् । चकाराभ्यामन्यदपि शास्त्रीयं धर्मजातं समुचीयते । तत्सर्वमभीद्वादभितसाद्ब्रह्मणा पुरा सृष्टयर्थं कृतात्तपसोऽधि । अध्युपयर्थे । उपयंजायत । उदपद्यत । ‘तपस्तप्त्वेदं सर्वमसृजत’ (तै. आ. ८. ६) इति श्रुतेः । तपश्चात्र स्रष्टव्यपर्यालोचनलक्षणम् । ‘यस्य ज्ञानमयं तपः’ (मु. उ. १. १. ९) इति श्रुत्यन्तरात् ॥ अभिपूर्वादिन्धेः कर्मणि निष्ठा । ‘श्रीदितो निष्ठायाम्’ (पा. सू. ७. २. १४) इतीदृप्रतिषेधः । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ‘स्वरितो वानुदात्ते पदादौ’ इत्येकादेशः स्वर्यते ॥ यद्वा । अभीद्वादभितः प्रकाशमानात्^१ परमात्मनो मायाधिष्ठानरूपादुपादानभूतादृतं सत्यं^२ चाजायत^३ । ‘जनिकर्तुः प्रकृतिः’ (पा. सू. १. ४. ३०) इति प्रकृतेरपादानसंज्ञा ॥ ततस्तस्मादेवेश्वराद्रात्री । उपलक्षणमेतदङ्गोऽपि । अहश्च रात्रिश्चाजायत ॥ ‘रात्रेश्चाजसौ’ (पा. सू. ४. १. ३१) इति ङीप् । ततस्तस्मादेवेश्वरादर्णवोऽणसोदकैः युक्तः समुद्रश्चाजायत । समुद्रशब्दोऽन्तरिक्षोदयोः साधारण इत्यभिमतार्थस्य प्रकाशनायार्णवशब्देन विशेष्यते । ‘अणसः सलोपश्च’ (का. ५. २. १०९. ३) इति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः सलोपश्च ॥

समुद्रादर्णवादधि संवत्सरो अजायत । अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी ॥ २ ॥

समुद्रादर्णवादधि संवत्सरो अजायत । अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी ॥ २ ॥

अर्णवात्समुद्रात्सृष्टादध्युध्वं संवत्सरः संवत्सरोपलक्षितः सर्वः कालोऽजायत । श्रूयते हि—‘सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि कला मुहूर्ताः काष्ठाश्च’ (तै. आ. १०. १. २) इति । स चेश्वरोऽहोरात्राण्येतदुपलक्षितानि सर्वाणि भूतजातानि विदधत् कुर्वन् सृजन् ॥ ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । ततः समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ मिषतो^४ निमिषादियुक्तस्य विश्वस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य वशी स्वामी भूत्वा वर्तते^५ ॥

सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः ॥ ३ ॥

सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः ॥ ३ ॥

१. त१.२.३.७-भ२.४.८-‘यस्य’ नास्ति । २. त४.५-प्रकाशमानात् स्वरप्रकाशात् । ३. त४.५-च सत्यं वाजायत । ४. त३.४.५.८-भ४.५.७.८-‘मिषतो ... वर्तते’ नास्ति; भ२-विश्वस्य त्रैलोक्यस्य मिषतः जायमानः वशी स्वामी; त१.२.६.७-स तादृशो धाता परमेश्वरः सूर्यादिदेवान् पृथिव्यादिलोकांश्च यथापूर्वं अतीतसृष्टौ यस्य यादृशं रूपं तादृशमनतिक्रम्य अकल्पयत् संकल्पमात्रेण संपादितवान् । दिवं चेत्युपात्तत्वात् स्वःशब्देन भोगविशेषो विवक्षितः । अघमर्षणं कृत्वा । तत ऊर्ध्वमवगाहनार्थास्तिस्त्र ऋचो दर्शयति । तैत्रीउपनिषदे बृहन्नारायणे माधवीव्याख्यापंक्तिः; त३.४.५.८-भ४.५.८-पुस्तकेषु तृतीय-संज्ञस्य भाष्यं नास्ति ।

सूर्याचन्द्रमसौ कालस्य ध्वजभूतौ^१ दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षं च इत्थं त्रिभुवनं स्वः । स्व-
शब्दः सुखवाची । दिवो विशेषणम् । सुखरूपां दिवम् । तदेतत्सर्वं धाता विधाता यथापूर्वं पूर्व-
स्मिन् कल्पे अकल्पयत् सृष्टवान् तथैवागामिन्यपि कल्पे कल्पयिष्यतीत्यर्थः ॥ ॥ ४८ ॥

‘संसम्’ इति चतुर्कचं चत्वारिंशं सूक्तं संवननस्यार्पम् । ‘समानो मन्त्रः’ इति तृतीया
त्रिष्टुप् शिष्टास्तिस्रोऽनुष्टुभः । प्रथमाया अग्निदेवता^२ । शिष्टानां संज्ञानम् । अनुक्रम्यते च—‘संसं
चतुर्कं संवननः संज्ञानमाद्याग्नेयी तृतीया त्रिष्टुप् तृतीया त्रिष्टुप्^३’ इति^४ । ‘आनुष्टुभं तु’ इति पूर्व-
मुक्तत्वादवशिष्टानामनुष्टुप्त्वम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

संसमिधुवसे वृषन्नग्रे विश्वान्यर्य आ । इळस्पदे समिध्यसे स नो वसून्या भर ॥ १ ॥

सम्ऽसम् । इत् । युवसे । वृषन् । अग्रे । विश्वानि । अर्यः । आ ।

इळः । पदे । सम् । इध्यसे । सः । नः । वसूनि । आ । भर ॥ १ ॥

हे वृषन् कामानां वर्षितः वअग्रे वअर्यः ईश्वरस्त्वम् । ‘अर्यः स्वामिवैश्ययोः’ (पा. सू. ३. १. १०३) इति यत्प्रत्ययान्तो निपातितः । ‘अर्यः स्वाम्याख्यायाम्’ (फि. सू. १. १८) इत्य-
न्तोदात्तत्वम् । स त्वं वविश्वानि सर्वाणि भूतजातानि वसंसम् । ‘प्रसमुपोदः पादपूरणे’ (पा. सू. ८. १. ६) इति समो द्विवचनम् । इच्छद्दोऽवधारणे । वआ समन्तात् सं वयुवसे मिश्रयसि । देवेषु
मध्ये त्वमेव सर्वाणि भूतजातानि वैश्वानरात्मना व्याप्नोषि^५ । नान्य इत्यर्थः । किंच वइळः इडायाः
पृथिव्याः वपदे स्थाने उत्तरवेदिलक्षणे^६ । ‘एतद्वा इळायास्पदं यदुत्तरवेदीनामिः’ (ऐ. ब्रा. १. २८)
इति ब्राह्मणम् । तत्र त्वं वसमिध्यसे ऋत्विग्भिः संदीप्यसे । वसः^७ तादृशस्त्वं वनः अस्माकं वसूनि
धनानि वआ वभर आहर ॥

सं गच्छध्वं सं वदध्वं सं वो मनांसि जानताम् ।

देवा भागं यथा पूर्वं संजानाना उपासते ॥ २ ॥

सम् । गच्छध्वम् । सम् । वदध्वम् । सम् । वः । मनांसि । जानताम् ।

देवाः । भागम् । यथा । पूर्वं । सम्ऽजानानाः । उपऽआसते ॥ २ ॥

हे स्तोतारः यूयं वसं वगच्छध्वम् । संगताः^८ संभूता भवत^९ ॥ ‘समो गम्यच्छि^{१०}’ इत्यादिना
गमेरात्मनेपदम् ॥ तथा वसं वदध्वं सह वदत । परस्परं विरोधं परित्यज्यैकविधमेव वाक्यं ब्रूतेति
यावत् । ‘व्यक्तवाचां ससुच्चारणे’ (पा. सू. १. ३. ४८) इति वदेरात्मनेपदम् । वः युष्माकं
वमनांसि वसं वजानताम् । समानमेकरूपमेवार्थमवगच्छन्तु ॥ ‘संप्रतिभ्यामनाध्याने’ (पा. सू. १.
३. ४६) इति जानातेरात्मनेपदम् ॥ यथा वपूर्वं पुरातनाः देवाः वसंजानानाः ऐकमत्यं प्राप्ता
हविर्भागम् उपपासते यथास्वं स्वीकुर्वन्ति तथा यूयमपि वैमत्यं परित्यज्य धनं स्वीकुर्वन्ति शेषः ॥

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषाम् ।

समानं मन्त्रमभि मन्त्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि ॥ ३ ॥

१. भ२-ध्वजभूतौ स्यातां । २. त१.२.३.६.७.८-भ-अग्निदेवता । ३. त७-त्रिष्टुभिति तदेतत्सूक्त-
सहस्रं सप्तदशकं सपादाधिकमृगवेदे पारायणपाठे शाकल्ये शैशिरीयके नमःशौनकाय नमः शौनकायेति इति
सर्वानुक्रमसमाप्तः । ४. त-भ-त्वमेव व्याप्नोषि । ५. त-भ-वेदिलक्षणे । ६. त१.२.३.६.७.८-भ-‘सः’
नास्ति । ७. त१.२.३.६.७.८-भ-संगता अभवन् ; त४.५-संगताः संभूता भवत् ।

समानः । मन्त्रः । समऽइति । समानी । समानम् । मनः । सह । चित्तम् । एषाम् ।
समानम् । मन्त्रम् । अभि । मन्त्रये । वः । समानेन । वः । हविषा । जुहोमि ॥ ३ ॥

पूर्वोऽर्धर्चः परोक्षकृतः उत्तरः प्रत्यक्षकृतः । एषाम् एकस्मिन् कर्मणि सह प्रवृत्तानामृत्विजां
स्तोतृणां वा मन्त्रः स्तुतिः शस्त्राद्यात्मका गुप्तभाषणं वा समानः एकविधोऽस्तु । तथा समितिः
प्राप्तिरपि समानी एकरूपास्तु ॥ 'केवलमामक' इत्यादिना समानशब्दात् ङीप् । उदात्तनिवृत्ति-
स्वरेण ङीप् उदात्तत्वम् । तथा मन्त्रः मननसाधनमन्तःकरणं चैषां समानम् एकविधमप्यस्तु ।
एषि च विचारजं ज्ञानं तथा सह सहितं परस्परस्यैकार्थनैकीभूतमस्तु । अहं च वः युष्माकं
समानम् एकविधं मन्त्रम् अभि मन्त्रये । ऐकविध्याय संस्करोमि । तथा वः युष्माकं
स्वभूतेन समानेन साधारणेन हविषा चरुपुरोडाशादिना अहं जुहोमि ॥ 'तृतीया च होऽछन्दसि'
(पा. सू. २. ३. ३) इति कर्मणि कारके तृतीया ॥ वषट्कारेण हविः प्रक्षेपयामीत्यर्थः ॥

समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः ।

समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति ॥ ४ ॥

समानी । वः । आकूतिः । समाना । हृदयानि । वः ।

समानम् । अस्तु । वः । मनः । यथा । वः । सुसह । असति ॥ ४ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः वः युष्माकम् आकूतिः संकल्पोऽध्यवसायः समानी एकविधोऽस्तु ।
तथा वः युष्माकं हृदयानि समाना समानान्येकविधानि सन्तु । तथा वः युष्माकं मनः
अन्तःकरणम् । प्रत्येकापेक्षयैकवचनम् । तदपि समानमस्तु । यथा वः युष्माकं सुसह शोभनं
साहित्यम् असति भवति तथा समानमस्त्वित्यन्वयः ॥ अस्तेल्लटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो
लुगभावः ॥ ४९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्रितुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः संपूर्णः ॥

॥ इति दशमं मण्डलं समाप्तम् ॥

॥ ऋग्वेदसंहिता समाप्ता ॥

खिलानि

(KHILĀNĪ)

P R E F A C E

Introductory:—The Ṛgveda Saṁhitā has, according to the Śākala śākhā, 1017 hymns. According to the Caraṇavyūha, the Ṛgveda Saṁhitā has come down in five¹ recensions: Śākala, Bāskala, Āśvalāyana, Śāṅkhāyana² and Māṇḍūkāyana. Of these, the Śākala recension is well known and has come down in a definite form. The other recensions did not differ much from the Śākala recension except an omission or addition of certain hymns or verses within or without the Maṇḍalas and also within or without the hymns, as well as certain changes in the order of hymns or verses. No definite conclusions seem to have been drawn as to the exact nature of each of these recensions for want of decisive data. The additional hymns or verses called *Khilāni* have come down traditionally even though it has not been possible to attribute them to definite recensions and it is customary to publish them as a supplement to the Ṛgveda Saṁhitā in the Śākala recension. Thus Prof. Max Müller has published at the end of his great edition³ of Ṛgveda Saṁhitā with the commentary of Sāyaṇācārya, 32 Khilas with or without accents which he found in certain MSS. of Ṛgveda. Prof. Theodor Aufrecht in his edition⁴ of Ṛgveda Saṁhitā printed in Roman characters has published 25 Khilas some of which are different from those in Max Müller's edition. The Bombay edition⁵ of Ṛgveda Saṁhitā with Sāyaṇabhāṣya edited by the two Mahāmahopādhyāyas Rajaramaśāstri Bodas and Śivaramaśāstri Gore gives a good number of Khilas including the Nivids, Praiṣas, Purorucas, Kuntāpas etc. under the title *Parīṣiṣṭāni*. The Nirnayasaṅgraha edition of Ṛgveda Saṁhitā (Bombay 1891) also gave the Khilas. Prof. Peterson in his Catalogue of MSS. in the Alwar State Library has reproduced a few, though not all, Khilas with accents found in certain Saṁhitā and Pada MSS. of Ṛgveda deposited in that Library. Recently Pandit S. D. Satavalekar of Aundh (Dist. Satara) has published in his edition of Ṛgveda Saṁhitā (Aundh, 1940) 36 Khilas, some of which are not found in the abovementioned editions either fully or in part. Pandit Satavalekar, however, has not

1. Besides these five, many more Śākhās (21, 25 or 27) are said to have existed.

2. It is to be noted that Kauṣītaki is different from Śāṅkhāyana. A Kauṣītaki Gṛhya Sūtra as different from the Śāṅkhāyana Gṛhya has recently been published (Dr. T. R. Chintamani, Madras, 1944) and the publication of other Kauṣītaki texts is also promised.

3. Second edition, Oxford 1890-2.

4. Second edition, Bonn 1877.

5. Bombay, Śaka 1810-12.

mentioned the MSS. material on which he has based his edition of Khilas, at least the additional portion of them.¹ In all these editions the places where the particular Khilas are to be recited are also denoted, and in most cases they agree with each other.

By far the most important and extensive collection of Khilas is preserved in a MS. of *R̥gveda Saṁhitā* discovered in Kashmir by Prof. G. Bühler and described for the first time in his "Detailed Report of a tour in search of Sanskrit MSS.", Bombay 1877, pp. 35-6. The MS. was procured for the library of the Deccan College, Poona, which is now transferred to the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, where it is deposited at present. The MS. was transcribed by Dr. H. Wenzel and the transcript was examined by Max Müller, Macdonell and other scholars in Europe. Macdonell made use of this transcript in his edition of *Bṛhaddevatā* (Harvard Oriental Series Vol. 5 & 6, 1904) and while describing in his introduction the Khila portions in the MS. he remarked that "there seems reason to believe that a satisfactory edition of the text of these Khilas could be produced from the Kashmir MS." (p. xxiii). The credit of editing the Kashmir Khilas and bringing out their critical value goes to Dr. phil. J. Scheftelowitz who prepared and published in Roman characters a critical edition of the same at Bonn in 1906 under the title "*Apokryphen des R̥gveda*." Since the Kashmir MS. gives a comprehensive collection of authentic Khilas, I propose to present here all Khilas in the Kashmir MS. with a comparative study of those published in other editions and also of those available in MSS.

The Kashmir MS. :—The MS. is written on birch bark and consists of 191 leaves each measuring $10\frac{1}{4}$ " by $9\frac{1}{2}$ ". The birch bark being very thin, each leaf of the MS. is made up of two sheets pasted back to back so as to make it rather thick and serviceable for writing purposes. The leaves are written on both sides and are arranged in the form of a modern book. Thirty-two lines on an average are written on each page and there are 40 letters in a line. Several leaves are much injured. Borders of the first and last few leaves have worn out. The MS. is written in *Śāradā* characters and the handwriting is bold, legible and correct.² The colophon of the MS. runs thus :—*इति श्रीऋग्वेदे शाकल्ये शाखायां दशममंडले ऋग्वेदः खिलसहितस्मृतितारण्यसहितश्च संपूर्णस्वमाप्तः । सं ५१ भा शु ति १३ लिखितः ॥ भट्टभीमस्वामिनो रामिस्वामिनः पुत्रः शबलस्वामिनः पौत्रस्संपाद्यतं समाप्तः ॥ शुभमस्तु ॥* Thus the copyist of the MS. is the son of भट्टभीमस्वामिन् रामिस्वामिन् and grandson of शबलस्वामिन्. According to A. B.

1. He has kindly lent me two MSS. of *Śāṅkhāyana Saṁhitā* of *R̥gveda* which he must have used. See p. 894. He has, however, obviously used some additional material, Pandit Anant Yajñeswar Dhupkar Sastri of Marcell Goa (Portuguese India) who worked for the second edition of Aundh *R̥gveda*, informs me by letter that for editing the Khilas he used a MS. of his own, about 200 years old. For two Khilas inserted in the Aundh edition by conjecture, see notes to Khilas II. 1; IV. 9.

2. Cf. Catalogue of the Government Collections of Manuscripts, Deccan College, Poona 1916, MS. No. 1; Scheftelowitz, pp. 32-3.

Keith,¹ these concluding words are written by a later hand and probably denote an owner of the MS. He also adds that the same hand has here and there made some corrections in the text. According to Bühler the MS. is 400 years old. The century in the date given in the colophon is lost, but Bühler adds that [सप्तर्षि] सं ५१ corresponds to A.D. 75. According to Keith सं ५१ most probably corresponds to A.D. 1575. The only alternatives are A.D. 1475 and 1675, but he doubts whether the MS. is so old as the former or so modern as the latter of these dates.

In leaves 1-176 *R̥gveda Samhitā* is written along with the *Sarvānukramaṇī* of Kātyāyana. The *Adhyāya* system is followed in the enumeration of the *Samhitā*, the whole *R̥gveda* being divided into 64 *Adhyāyas*. There is also the *Maṇḍala* division, but the *Aṣṭaka* division is totally absent. At the end of each *Maṇḍala* there is a sentence indicating the conclusion of the last and the commencement of the next *Maṇḍala*. There is no division of the *Anuvākas* nor that of the *Sūktas*; the *Adhyāyas* are divided into *Vargas*, but the number of verse is not shown. This method often makes it impossible to know where a hymn begins or ends. The end of a verse or half verse is denoted either by a perpendicular stroke or by the absence of *Sandhi* where in fact it is expected according to the *Sandhi* rules. Like the *R̥gveda Samhitā*, the *Sarvānukramaṇī* is also divided into *Adhyāyas* and the *Anukramaṇī* portion belonging to each *Adhyāya* is given at the beginning of the same. The MS. belongs to the *Śākala śākhā* as is clearly stated in the concluding words of *Maṇḍala X* and at the end of the whole MS.

The Khila Portion :—The *Khila* portion is contained in folios 176 B—189B of the MS.² All *Khilas* are divided into five *Adhyāyas*, each *Adhyāya* again being divided into *Vargas*. Scheftelowitz has shown this *Varga* number while I have dropped it. Yet there was no clue to know where a *Khila* began or ended. The *Khilānukramaṇī* helped in this respect. At the beginning of each *Adhyāya* there is the *Khilānukramaṇī* portion belonging to it. It records the number of verses in a *Khila*, its author, metre and deity. Thus we are in a position to reproduce the *Khilas* at least as they stood in the time of the *Khilānukramaṇī*. The information of the *Khilānukramaṇī* agrees with that in the *Brāhmaṇas*, *R̥kpratisākhya*, *Bṛhaddevatā*, *R̥gvidhāna*, *Śrautasūtras* and *Gṛhyasūtras*. The MS. quotes at the end of each *Khila* the *Pratīka* of the next *R̥gvedic* verse before which the particular *Khila* is to be recited. If a number of *Khilas* stand together, the *Pratīka* stands at the end of the last *Khila*.

The copyist of this MS. did not write the *Samhitā* or the *Khilas* by mere memory; he probably copied from a text written in *Śāradā* script,

1. JRAS 1907, p. 225.

2. At the end of the *Khilas* there is some portion of the *Aitareyāranyaka* (folios 189B-191). It is divided into three *Adhyāyas*, the first two of which form the third *Āraṇyaka*. The third *Adhyāya* giving *Samhitāranyam* is reproduced by Scheftelowitz in his edition.

as is clear from the several writing mistakes.' The text is accented throughout. The method of marking accents is peculiar. Generally in Vedic MSS. the Anudātta and Svarita are denoted by horizontal and vertical strokes respectively, while in this MS. only the Udātta and primary Svarita are marked. The Udātta is marked by a small vertical stroke. This kind of marking Udātta is also found in the Maitrāyaṇī Saṃhitā (Cf. Schröder, Preface p. xxx). The primary Svarita is denoted by the sign 'ॐ'. This sign occurs twice in the Khila portion (I. 11. 4; 12. 7). In Kāṭhaka Saṃhitā a strong curve above the line comes as a sign of the primary Svarita, while in Maitrāyaṇī Saṃhitā the curve lies below the line (Cf. Schröder, *ibid.*). If the next syllable is accented, the primary Svarita is denoted by 'ॐ' (*Trikampā*) even though the preceding syllable is short. This 'ॐ' which stands after the Svarita syllable has either a horizontal stroke below the line or a perpendicular stroke above the line. Scheftelowitz has retained this method of accentuation in his edition; the same has been followed here too. In the case of certain supplementary hymns and verses also he has mostly marked the Udātta. I have given all of them without accents. In certain editions and MSS. these later Khilas are found accented, but the accents are not unanimous. It is to be noted that Max Müller has, in his edition, printed all such Khilas without accents.

Additional Material :—For the constitution of the text of the Khilas, I have also used two MSS. of Śāṅkhāyana śākha of Ṛgveda kindly lent to me by Pandit S. D. Satavalekar of Aundh. They come from Junagadh and Navanagar in Kathiawar. The Junagadh MS. was written in Saṃwat 1754-5 and the accents were marked in red ink in Saṃwat 1755-8. The colophon at the end of Aṣṭaka VIII runs—

संवत् १७५४ वर्षे भाद्रपद शुदि ५ बुधे श्रीजीर्णदुर्गनिवासीय आभ्यन्तरनागरज्ञातीय पंडा
श्री ॥ गोविंदसुत् पंडा श्री ॥ भवानीदास सुत् रघुनाथेन लिखितं ॥

सं. १७५८ वर्षे कार्तिक शुदि २ बुधे पं । श्री ॥ भवानीदाससुत् रघुनाथेन स्व० ॥

The Navanagar MS. was written in Saṃwat 1894-5 and the accents were marked in red in Saṃwat 1898. The colophon at the end of Aṣṭaka VIII runs—

संवत् १८९४ ना मार्गशिर्ष शुदि ११ प्रारंभः सं । १८९५ ना कार्तिक शुक्ल १२ भोमे अद्य
श्रीनवानगरवास्तव्य आभ्यन्तरवृद्धनागरज्ञातीय आचार्य श्री ५ भवान्सुत् गोविंदजिजेन पंड्या श्री
५ जगदीश्वरसुत् रणछोडजीसुत् मोतिरामने कृष्णार्पण लिखित्वा.....

The text in both the MSS. is divided into 64 Adhyāyas. There is no Aṣṭaka division, while the beginning and the end of a Maṇḍala are mentioned. On comparison, I find that both these MSS. are exactly identical with each other except a few scribal errors. So I have preferred to refer only to the Junagadh MS. by the designation *जुना*, on account of its older age and its peculiarity of marking accents. The accents in the Navanagar MS. are marked in the usual manner, i. e. the Anudātta by a horizontal stroke below the letter and the Svarita by a perpendicular stroke above the letter.

1. For the orthographical peculiarities of this MS., see Scheftelowitz, pp. 47-8.

In the Junagadh MS., however, the Svarita is marked by a horizontal line through the body of the letter and the Anudātta is marked as usual.¹ This method is exactly the same as that in part of one of the Alwar MSS. of Rgveda Saṁhitā which are described in the Catalogue as belonging to the Śāṅkhāyana śākhā (See 'A Second Report of operations in search of Sanskrit MSS. in the Bombay Circle', 1883-84 by Peter Peterson; Extra No. JBBRAS 1884). There is no direct proof in the MSS. themselves showing their Śāṅkhāyana character, just as there is none also in the Alwar MSS. One does not know what was the position of the Khilas found in these MSS. in the Śāṅkhāyana śākhā. It is to be noted that most of the Khilas are included within Varga numbers in both the Alwar and Junagadh MSS. The peculiarity of the Śāṅkhāyana redaction as denoted in the commentary on Caranavyūha is found in these MSS., namely that the 10th Vāṅkhyā hymn (VIII. 58) is absent and two of its three verses are inserted after RV. X. 88. 18 as a *Khila*. Whether this peculiarity exists in the Alwar MSS., is not known from Peterson's description. An exhaustive comparison of the Junagadh MS. with the Alwar MSS. could not be made, since the latter were not available on loan. Arrangements to obtain the required information could not also prove successful. I have, therefore, to rely on Peterson's description of the MSS. and the text of some of the Khilas given by him.

A comparison of the Junagadh and Alwar MSS. reveals certain differences in the Khila portion :

- (1) The Khila सूक्तान्ते तृणान्यन्नावरण्ये comes in Alwar MS. after RV. V. 49; in the Junagadh MS. it comes after RV. VI. 48.
- (2) The Alwar MS. does not contain Śrīsūkta (Khila II. 6) which is present in the Junagadh MS.
- (3) The Śivasamkalpasūkta (*Yenedam* IV. 11) which seems to be absent in the Alwar MS., is found in the Junagadh MS.
- (4) Khilas III 19; 20; IV. 12 are found in the Junagadh MS.; they do not exist in the Alwar MS.
- (5) In three Khilas the number of verses in both the MSS. is different :
 - (a) Khila II. 12 has two verses in the Alwar MS., 3 in the Junagadh MS.
 - (b) In Khila II. 13 the Junagadh MS. gives 3 additional verses after the first 3 verses.
 - (c) In Khila IV. 2 (Rātrīsūkta) the Junagadh MS. reveals two more verses than the Alwar MS., one of which is found in the Nirṇayasagar edition of Rgveda and the other is quite a new one.

Barring these differences, the Junagadh and Alwar MSS. agree with each other. One is inclined to gather from these differences in Śāṅkhāyana MSS., that the Khilas were probably not enumerated as a part

1. It may, by the way, be noted that both these MSS. ma 'q' instead of '३' in three places (Vāl. I. 3; VI. 7; VII. 1) in the Vāṅkhyā hymns.

of the Saṁhitā in spite of their enumeration within the Varga number. The question, however, remains, which Khilas were recognised as Khilas in the Sāṅkhāyana śākhā. Peterson has described the Alwar MSS. in comparison to Aufrecht's edition of Khilas, and one is not sure about the position of the Alwar MSS. with regard to the Khilas not found in Aufrecht. The end of the Khila portion is exactly the same in both MSS. After giving the Khila विदा मघवन् विदा, both the MSS. have अग्निदेवेन्द्रः विदा मघवन्विदौ. The text of the Khilas in the Junagadh MS. is mostly identical with that in the Alwar MSS. I have fully recorded the variants in the Junagadh MS. I have also recorded the additional verses found in it (See Khilas II. 13 ; IV. 2). In the Kashmir MS. the beginning portion in Khila III. 20 was broken to the extent of four syllables. This Khila has fortunately been found in the Junagadh MS. I, therefore, filled in the blank on its authority by inserting यच्च कृतं found in it and have shown it in brackets. Scheftelowitz has conjectured the lost text as यद्विचं. In two Khilas, III. 19 ; IV. 12 the Junagadh MS. presented a better text than the Kashmir MS. to a great extent. I have, therefore, adopted it in preference to the Kashmir text.

Scheftelowitz has, in his edition, also used two MSS. (No. 30 and 155 Müncher Sanskrit MSS. = Haug's Verzeichnis d. orient. Handschr. No. 34 & 318) which he designates as M₁ and M₂ respectively. Both these contain portions of the fifth Adhyāya. MS. No. 30 contains Nivids, Praiṣas, Purorucas and Kuntāpādhya. No. 155 contains only the Nivids and Praiṣas. Scheftelowitz has recorded all readings from these MSS. Since, however, most of these readings were found identical with those from other sources, I have not referred to them. In very rare cases where the MSS. gave peculiar readings, I have recorded them without mentioning the source.

Khila IV. 11 is the Śivasamkalpopaniṣad coming after RV. X. 166. In the Kashmir MS. it consists of 13 verses. The same hymn has 28 verses in a MS. of Ṛgveda Saṁhitā, No. Add 5351 in the British Museum, London. All the 13 verses in the Kashmir Khila are covered by the Khila in the British Museum MS., though in a different order. The Khila with the same 28 verses with identical text is also found in another MS., No. 2131 in the India Office Library, London. Scheftelowitz has published¹ the text of the 28-versed Khila along with notes and German translation. I have reproduced it in the notes to the shorter Khila in the Kashmir MS.² This larger version of Śivasamkalpopaniṣad is also found in the Junagadh MS. The Aundh edition also gives the same Khila of 26 verses, some of which are different from those in the British Museum MS. The order of verses in the Aundh edition as well as the variants in the same are also recorded in the notes to the same.

1. ZDMG 1921, Band 75, pp. 201-12.

2. In verse 7^a the Kashmir MS. has lost one letter; the British Museum MS. supplied it and made up the word सुहृ.

Scheftelowitz has also made a text-critical and historical study¹ of Khilas V. 1-4 after the publication of his book and has recorded the variants found by him in certain MSS.² Out of these, only those readings have been noted by me which were different from those already recorded, without mentioning the source. For full particulars the reader may refer to the original articles. The points of historical importance contained in them are added as English notes to the Khilas concerned.

Khila II. 6 is the well known Śrīsūkta. This hymn addressed to the Goddess Śrī is often read and recited in India from old times, as is clear from a large number of MSS. of the same found in all parts of India, and a number of commentaries written on it. It is also quoted in later Vedic literature as well as in a number of books dealing with religious rites. After the publication of the Kashmir Khila edition, Scheftelowitz collated six MSS. of Śrīsūkta in the British Museum, India Office Library, London, and the Bodleian Library, Oxford and published³ the critical apparatus along with an exegetical study of the same. Since the additional variants recorded there were found of no special significance, I have not recorded them here.

In this connection I may add that I have collated no less than 44 MSS. of Śrīsūkta from different libraries like the Tanjore Maharaja Sarfoji's Sarasvati Mahal Library, Tanjore, Government Oriental Manuscripts Library, Tirupati, Theosophical Society's Library, Adyar and other sources. Since, however, they did not disclose different readings of any significance from those already recorded from other sources, I did not think it proper to make use of the material in the notes which have already exceeded their limit. A few independent readings found in them are, however, recorded without mentioning the source. I must add that I also collated 8 MSS.⁴ of the Rātrīsūkta (Khila IV. 2) with accents and a MS.⁵ containing four other Khilas⁶ also with accents from the Tanjore Library. Since the MSS. did not exhibit any different readings from those already recorded, I thought it unnecessary to add their variants.

The two MSS. of Āśvalāyana Mantra Samhitā in the India Office Library (Nos. 378 [1970] and 379 [781]) have recently been described⁷ in

1. Zeitschrift für Indologie und Iranistik, Band I, 1922, pp. 50-68.

2. The *Samjñāna* hymn is found in the following MSS.:—(1) Bodleian MS. Wilson 429-32, (2) Bod. Wilson 445, (3) British Museum MS. No. 5351, (4) India Office MS. No. 2131. The last three MSS. also contain the *Nairhastya* hymn and the last two contain the *Prādhvarāṇām*. The *Mahānāmnyah* are contained in (1) British Museum No. 5356d Fol. 106B, (2) Br. Museum No. Add. 5351, (3) India Office No. 2131.

3. For the critical apparatus as well as for the study of the character of the deity and a German translation of the hymn, see ZDMG 1921, Band 75, pp. 37-50.

4. Nos. 329-36, T. M. S. S. M. Library, Tanjore.

5. No. 335.

6. Khila II. 1 suppl.; II. 14 with suppl.; IV. 7 suppl.; V. 1. 5; Comp. Catalogue of T. M. S. S. M. Library, Vol. I, p. 201.

7. Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, 1938-39, Vol. XX, Parts III-IV, pp. 249-61.

detail by Dr. V. M. Apte, according to whom the work "gives all the R̥gveda Mantras cited by their *Pratikas* in the Gr̥hya and Śrauta sūtras of Āśvalāyana..... An interesting aspect of this work is that its versions of certain hymns are different in many respects from those in the editions of Müller and Aufrecht or in 'Die Apokryphen des R̥gveda' by Dr. Scheftelowitz." I have recorded in the notes to the Khilas concerned the information regarding the different versions or other peculiarities contained in this work with regard to the Khilas. I have designated the MSS. Nos. 378 and 379 by आश्वमेस¹ and आश्वमेस² respectively. Where the text of both is identical, I simply mention आश्वमेस.

There are, in the library of the Royal Asiatic Society of Bengal two MSS. of R̥gveda (Saṁhitā, No. 120 [6607], Pada text No. 140 [6608])¹ which deserve attention. I tried to procure these MSS. for consultation but could not succeed, since they could not be lent out, being sent out of Calcutta for safety in war period. I can simply record the peculiarities of these MSS. with regard to the Khilas on the basis of the information about them supplied by the compiler of the Catalogue.

MS. No. 120 [6607] contains 12 batches of leaves. Batch VIII contains portion of Aṣṭaka VII probably written in the 18th century. It contains the Khila पावमानीः स्वस्त्ययनीः (III. 10 with suppl.) conforming to its extent in Max Müller's edition. Batch XII comprising Aṣṭaka VIII is probably written in the 15th century. It contains the Khila अविधवा भव वर्षाणि (III. 17 with suppl.). It also probably contains the Khila येनेदं भूतं (IV. 11 with suppl.) with 28 verses as given in the British Museum MS. No. Add 5351 already mentioned, since the Catalogue quotes the verse गोभिर्जुष्टो घनेन which is the 19th verse in the abovementioned MS., and since the Khila is extended to 5 Vargas as stated in the Catalogue. Then again, it has the following Khilas : (1) संज्ञानमुशना, (2) नैहस्त्यं सेनादरणं, (3) प्राध्वराणां पते and (4) विदा मववन् विदा, namely Khilas V. 1-4. Here the MS. ends. MS. No. 140 [6608] comprises the Padapāṭha of Aṣṭaka VI written in Saṁvat 1653. The compiler says that the MS. "seems to belong to a recension of the R̥gveda different from that published by Max Müller. For instance, in VI. 4 there is one hymn more in Max Müller's edition than in the present MS." The compiler probably meant some, perhaps the 10th, Vālakhilya hymn.

The 11 Vālakhilya hymns occur in the Kashmir collection (see Khila I. 4; 6; III. 1-8; 18). They are, therefore, reproduced in the proper place even though they were printed in Maṇḍala VIII (Vol. III) in accordance with the usual practice. The Kashmir MS. exhibits a number of variants in their text.²

There is a commentary of Vidvāranya, among a few others, on the first 15 verses of Śrīsūkta. Max Müller has published the same along with

1. Catalogue by MM. Haraprasad Śastri, Vol. II, Vedic MSS., Calcutta 1923.

2. For the value of these variants cf. Scheftelowitz pp. 35-45 and Oldenberg, Noten, II. pp. 116 ff.

the Śrīsūkta in his R̥gveda edition. I have collated over a dozen MSS.¹ of Śrīsūktabhāṣya of Vidyāranya, as a result of which an improved text of the same is given in the footnotes to the Śrīsūkta. I did not think it essential to record the different readings in the bhāṣya, since they did not exhibit any material difference in its meaning.

Editorial Work :—Scheftelowitz has based his edition of the Khilas on the Kashmir MS. The MS. has, however, certain incorrect readings which he has had to reject in preference to those either found in parallel passages in the Vedic literature or conjectured by him. In such cases, he has noted the incorrect readings in the MS. He has also consulted other editions of Khilas and has recorded their different readings. He has, moreover, made a comparative study of the Khilas with the help of the whole Vedic literature and has noted parallel constructions. While giving notes to the Khilas I have, to a certain extent, made use of the material so laboriously and skilfully collected by him. I have, however, verified each and every parallel quotation and, as a result of that, have made alterations wherever necessary. For this purpose, I have used new editions of Sanskrit works that could be available—e.g. the Paippalāda Atharvaveda edition of Dr. Raghu Vira, Lahore, and the critical edition of the Mahābhārata being published by the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. The verification of all parallel passages proved advantageous in that certain inaccuracies, more or less important, that had occurred as a result either of the printing mistakes or of oversight, could be removed. I have also made certain additions on the basis of the additional material already described. Certain additional verses and supplementary Khilas not recorded by Scheftelowitz have been noted² by me.

In a good many Khilas the Kashmir MS. gave broken text and Scheftelowitz has restored it in many places³ on the authority of parallel Vedic passages and has put it into brackets. I have adopted it as given by him, but have dropped the brackets. There still remained certain passages where the text in the MS. was broken. In respect of some such blanks, the Aundh edition proved useful. It contains some Khilas which are not found in Max Müller, Aufrecht and also in the Bombay edition and are evidently based on certain MSS. unknown to us.⁴ I have, therefore, adopted its text in such places and have shown it into brackets.⁵ As already

1. R. A. S. Bengal No. G 5831 ; B. O. R. I. Poona No. 3 (1872-3) ; Panjab Univ. Lib. No. 281 ; T. M. S. S. M. Tanjore No. 652-3 ; G. O. MSS. Lib., Tirupati No. D 23, D 24, D 17501, R 1979 ; Adyar Lib. No. IX. B 36, XXXV B 9, XIX C 54, XXX F 1, XXII R 6, XXII H 16, XXIX F 6, XXIX C 35.

2. Cf. Khila II. 1, II. 6 (2nd suppl.), II. 13, IV. 2.

3. Comp. Apokr. des RV. Khila I. 3. 1-2, III. 1. 8-10, III. 10. 3-6 ; III. 11 ; III. 22. 5-10 ; IV. 5. 19-21 ; IV. 6. 1-3 ; IV. 7. 2 ; IV. 11. 9 ; V. 1. 5.

4. See Note 1 p. 892. The different readings in all Khilas in the Aundh edition are not necessarily noted. Reference is made to additional verses, changed order of verses and important variants in certain Khilas.

5. Comp. Khila IV. 5. 7-9 ; 11 ; 12 ; IV. 11. 9.

stated, I have filled in the broken word in the beginning of Khila III. 20 on the authority of the Junagadh MS. There still remain a number of *lacuna*¹ in the Kashmir MS. which it is impossible to fill in for want of MSS. or other authentic material.

As for the text of the Khilas, I have generally followed Scheftelowitz, though in doubtful cases I have referred to the original MS. also. In certain cases, he has retained incorrect readings, but has suggested correct readings in the Notes. I have adopted some of such suggested readings in the text² especially in the Sauparna hymns. In such cases where he has adopted a reading different from the Kashmir MS., I have not recorded the incorrect reading in it. I have also not referred to his notes in connection with the interpretation of the Khilas, determination of their age, emendations regarding the accents and other things not directly connected with the constitution of the text. In a few cases³ I have adopted readings different from Scheftelowitz, not conjecturally but on the authority of some parallel quotations or MS. evidence. In three cases⁴ I have adopted readings suggested by A. B. Keith in his review⁵ of Scheftelowitz's work since the printed text seemed defective.

I have given all notes in Sanskrit in accordance with our practice in all the volumes of the R̥gveda edition. In order to attain brevity, I have used certain signs the denotations of which are given along with the list of abbreviations of Sanskrit works. Notes or references in connection with works in other languages are given in English. Abbreviations in English, being common, are not given in the list. The Sanskrit notes are given in the following order :—

(1) The Khilānukramaṇī to each Adhyāya, given at the beginning of the same, with variants,⁶ if any.

(2) Place in the R̥gveda Samhitā where a Khila is to be inserted. Difference of opinion, if any, is recorded.

(3) Names of works (in abbreviated form) where the Khila occurs fully or in part.

(4) General notes as to the occurrence of the Khila in particular works, and different order of verses, if any.

(5) Variants in the order of verses. In each case the adopted text comes first in bold type with its authority and the variants with their sources follow. When the variant has very few sources, the authority of the adopted text is not denoted, meaning that it has got substantial support.

1. Comp. Khila III. 15, 14; 22-27; 29; III. 20; IV. 9, 2; 3.

2. Comp. Khila I. 2, 3; 6; 7; 13; I. 3, 5; I. 4, 8; I. 5, 10; I. 9, 2; I. 12, 4.

3. Comp. Khila II. 13, 5; III. 3, 1; III. 13; III. 18, 1; III. 19; IV. 12; V. 3, 4; V. 4, 5; V. 22, 10 etc.

4. Comp. Khila I. 2, 4b; III. 15, 20b; III. 16, 5b.

5. JRAS 1907, pp. 224-29.

6. Macdonell in his Br̥haddevatā Part II has sometimes quoted the Khilānukramaṇī which differs from Scheftelowitz's text in some cases. Some of his readings have been accepted by me.

(6) Supplementary verses occurring in certain editions and other works.

(7) Variants in the supplementary verses.

Scheftelowitz has, in his work as well as in his articles written after the publication of the same, discussed many problems concerning the Khilas. I think it advisable to record his main points with regard to the antiquity of the Khilas and their relation to the Ṛgveda Samhitā. Certain views expressed by him are not likely to be universally accepted, as is evident from the review of the work by A. B. Keith.

Antiquity of Khilas and their Relation to Ṛgveda Samhitā:—

The term *Khila* first occurs in the *Anuvākānukramaṇī* and *Ārśānukramaṇī* attributed to Śaunaka. Khilas are those hymns or verses which are not included in the Samhitā and Pada text of the Ṛgveda in the Śākala recension and as such are excluded from the enumeration in *Sarvānukramaṇī*, *Anuvākānukramaṇī* etc., while their position within or without the recognised hymns of the Ṛgveda is traditionally fixed.

The Khilas belong to the Vedic period. Khila verses coming in other Vedas and Brāhmaṇas are the oldest proof for their original form and ritual application. In Brāhmaṇas themselves there are Khilas (e.g. *Nakulasūkta*, *Kuntāpa*, *Vālakhilya*) used in ritual where they do not suit according to their contents and their original purpose. This shows the high value and sanctity that the Khilas received already before the Brāhmaṇa period.

Individual Khilas do not belong to the same period. Many reach back to the oldest Ṛgveda period (e.g. *Purorucas*, *Nivids*, *Praīśas*). Many belong to the end of the Ṛgveda period (e.g. *Mahānāmni*, *Vālakhilya*, *Kuntāpa*). Many belong to the oldest Yajurveda period; some are later Vedic texts and presuppose knowledge of many Yajurveda hymns (e.g. *Subheśaja* hymn). For the determination of the age of individual Khilas each one must be examined separately. The general conclusion is that all Khilas reckoned in the *Khilānukramaṇī* belonged to the Vedic period and that most of them belonged to that period in which the Yajus, Sāma and Atharva Samhitās were compiled, and stood in the same condition in which they are preserved today. Very few Khilas belong to the later Brāhmaṇa period. A good many must have been composed before the peculiarities of the liturgical practice of Brāhmaṇa period were established, since most of the Khilas were applied in ritual without standing in close relation to particular rites in which they are used. On the other hand, the later Khilas which originated in the Yajurveda or Brāhmaṇa period are usually composed in connection with the ritual which gradually arose in that period.¹ Thus, for example,

1. With regard to the date of the Khilas, A. B. Keith holds that "the language, style and contents of the vast bulk of the Khilas undoubtedly belong to the latest period of the Ṛgveda. It is quite possible that some verses now preserved as Khilas were parts of the Māṇḍukeya śākhā, but the probability is not great. The really significant fact is that Śākalya did not deal with Khilas in the *Padapāṭha*..... It is most probable therefore that the Khilas are somewhat later in date than the Ṛgveda Samhitā. It is undeniably the case with a good deal of the matter and in no case is it impossible," JRAS 1907, pp. 224-29.

the *Medhāsūkta* stands in close relation to the Upanayana ceremony that comes for the first time in AV. XI. 5, the *Subheśajasūkta* is presupposed as well known in Gopatha Br. V. 23 and the *Śrīsūkta* stands in relation to the worship of *Śrī* and *Lakṣmī* coming in Yajurveda period. The eleven *Suparṇa* hymns occurring after RV. I. 73 are, according to the *Khilānukramaṇī*, composed by the authors of the *Suparṇa* race. The text of these hymns was unknown before, even though certain sources in the old works had denoted their existence.¹ The *Khilānukramaṇī* describes these hymns more closely; it gives their Ṛṣis. It also says that the authors whose race is not given here, belong to the *Suparṇa* race.²

Śākalya, who redacted the Rgveda Saṁhitā lived, as Geldner has shown, in the later Vājasaneyya period; he was a contemporary of Āruṇi mentioned in many Brāhmaṇas, as well as of Yājñavalkya who flourished a little later. Thus the śākala śākhā is as old as the Vājasaneyi Saṁhitā. Śākalya can therefore scarcely be placed, following Oldenberg, at the end of the Brāhmaṇa period.³ Now most of the Khila texts existed long before the time of Śākalya and were enveloped by the halo of sanctity. Why then did Śākalya not incorporate either the new or the old apocryphal texts in his codex? And why did he not compose a Padapāṭha for them? He has treated them in the same way as the following verses in Rgveda: VII. 59-12; X. 20.1; 121. 10; 190. But while these Khila verses, not analysed in the Padapāṭha, were incorporated into the Rgveda Saṁhitā, were considered as recognised texts, were later also provided with a Padapāṭha and were accordingly enumerated in all Anukramaṇīs, why did our Khilas not obtain the same treatment as those Rgveda verses not looked upon as of equal authority by Śākalya? In fact many Khila verses in our Khila collection are really older than those redacted by Śākalya. The only explanation seems to be that the Khila texts belonged to a recension different from that redacted by him. The fact that many old apocryphal verses did not originate independently, but were very closely related by contents to those Rgveda hymns to which they are annexed, makes it probable that originally many Rgveda hymns had been existing in several recensions, just as a hymn of the Paippalāda śākhā of Atharvaveda is distinguished from the corresponding hymn of the Śaunakiya Atharvaveda not only by its greater extent but also by a different order of verses and by different readings.

The case of Pururucas, Nivids and Praiṣas in the fifth Adhyāya of the Khila collection, to which no particular place is assigned in the Rgveda,

1. Rgvi. I 108; Bṛhad. III. 119; Āśva. Gr. III. 12. 14; ABr. VIII. 10. 4; VI 25. 7 with Sāyaṇa.

2. For the place of Suparṇa hymns in Rgveda see Scheftelowitz, ZDMG 74, pp. 192-203.

3. A. B. Keith is not inclined to accept Geldner's view. He says, "Oldenberg's arguments (Hymnen des Rgveda, Band I, pp. 384 ff.) for the priority of the Brāhmaṇas to the adoption of the rules of *Sandhi* and the still later Padapāṭha are not adequately met." JRAS 1907, p. 226.

is rather different. They belong to the older Ṛgveda period.¹ The *Nivids* form the oldest prose preserved from the Ṛgvedic time. They are certainly older than certain Ṛgveda hymns.² Many Ṛgveda verses appear to be poetical compositions from individual Nivids. The word *Nivid* comes already in the Ṛgveda as the term for these prose texts. The *Praśas* were considered as an appendix to the Ṛgveda in very old time.³ The *Pururucas* also belong to the same period as that of *Nivids* and *Praśas*.⁴ According to Scheftelowitz, the character of *Nivids*, *Pururucas* and *Praśas* lends support to Hillebrandt's theory that along with the tradition which orally transmitted the treasure of hymns, a tradition relating to the ritual technique developed independently and the majority of Vedic hymns had a place in the ritual. The *Samhitā* was certainly not edited on the basis of the hymn material used in the ritual on account of the many very small ritual ingredients; on the other hand, the hymns used in the ritual did not stand in need of a redaction in the *Samhitā* in order to be inserted in the ritual.⁵ Several old verses which belong to certain Ṛgveda hymns in accordance with the ritual tradition are not incorporated into the Ṛgveda *Samhitā*, but have come down as *Khilāni*. That all *Khilas* which have not found admission to Ṛgveda must have belonged to the so-called ritual tradition, cannot be accepted, because certain very old *Khilas* (i. e. *Suparna*, *Vālakhilya*, *Kuntāpa*, *Nakula*, *Mahānāmni*) originally stand in no relation whatsoever to the ritual in view of their contents, in which they are used in the *Brāhmaṇas*, *Śrautasūtras* and *Gṛhyasūtras*, but are used in the ritual only secondarily. The *Khilas* composed in later Vedic period were composed from the first in connection with certain newly accepted ceremonies.

The examination of the *Khilas* leads to the conclusion that they were really admitted to some lost *śākhā*. This is proved by our information of the *Bāṣkala śākhā*. The *Anuvākānukramaṇī* (verses 21, 36) provides us with some peculiarities of the *Bāṣkala śākhā*. Thus in it the *Kutsa* hymns (RV. I. 94-115) stood after the *Paruccheṣa* hymns (I 127-139), then it enumerated eight hymns more than the *Śākala* recension of 1017 hymns. The modern commentator of *Caranavyūha*, mentions these eight hymns: The *Bāṣkala śākhā* placed the first two *Vālakhilya* hymns at the very place where we read them today. The next five *Vālakhilyas* followed RV. VIII. 94. At the end of the whole *Samhitā*, after X 191, followed the *Samjñāna* hymn of 15 verses in the *Bāṣkala śākhā*. That the *Samjñāna* hymn of the *Bāṣkala*

1. Comp. AV. XI. 7. 19; VS. XIX 25; TS. II 5. 9; ABr. II 3. 4; SB. I. 4. 2.

2. For the antiquity of *Nivids* and *Praśas* see Scheftelowitz, ZDMG Band 73, 1919, pp. 30-51.

3. See *Rkprāti*. I. 57; *Bṛhad*. VIII. 103; *Nir*. VIII. 22.

4. Regarding the antiquity of *Pururucas*, see Scheftelowitz, ZDMG, Band 74, 1920, pp. 204-7.

5. H. Oldenberg has raised an objection to this theory of Hillebrandt (*Hymnen des Ṛgveda* I. pp. 519 ff). A. B. Keith also does not accept the theory; cf. JRAS 1907, p. 226. See also W. D. Whitney, *Atharvaveda*, p. 848.

śākhā originally consisted of 15 verses is impossible, for then the Bāṣkala śākhā should have 10 more hymns and not 8, since the so-called 15-versed *Samjñāna* hymn is really divided into three separate hymns. The confusion seems to have arisen from the fact that the same verse *Tacchamyorāvṛmāmahe* forms the last verse of the first as well as the third hymn. The 8 (10) regular hymns of the Bāṣkala recension were considered in the Śākala śākhā as *Khilāni*. Now a good number of Khilas are as old as the Vālakhilyas and the *Samjñāna* hymn, and many of them are still older and are already used in the ritual of the Brāhmaṇas belonging to the Ṛgveda just like the Ṛgveda hymns. The fact that the Brāhmaṇas and Śrauta and Grhya sūtras treat the verses called *Khilāni* at present just like *Rcaḥ* and quote them by merely the beginning words just as in the case of *Rcaḥ*, leads to the conclusion that they had been standing in a collection related to the Ṛgveda in their time. The wholly extinct Māṇḍūkeya śākhā which is mentioned in Rkprāti. III. 14 and Aitareyāraṇyaka could have admitted all old Khilas as equally authentic texts. According to the Purāṇic tradition,¹ there were three śākhās, Śākala, Bāṣkala and Māṇḍūkeya.² The Khilas admitted by the other recensions existed at the time of Śākalya who fixed the present order of hymns. He seems to have excluded them only because different hymns and verses had not come down in a unanimous tradition. That many hymns in the Khila collection did not hold an undisputed position in the Ṛgveda Samhitā is evident from the fact that certain Khilas (e. g. II. 15, III. 17, IV. 14) are fully quoted by Āśvalāyana and Śāṅkhāyana, while usually they cite merely the beginning words of the Ṛgveda hymns and most of the Khilas.

1. Devi Purāṇa says :— शाखाश्च त्रिविधा भूप शाकला बाष्कमाण्डकाः. Comp. Weber, Ind. Stu. III. p. 253.

2. According to the Caranavyūha there were five Śākhās of Ṛgveda. Of these, according to Oldenberg, the Āśvalāyana and Śāṅkhāyana were looked upon as independent Śākhās only in a restricted sense. So there remained only three, which number is also referred to in the Purāṇic tradition as stated above. Of these, again, the Māṇḍūkeya remains out of consideration, because the name of Māṇḍūkeya though mentioned in the Āraṇyaka and Prātisākhya is not at all concerned with the śākhā of the Ṛgveda. The knowledge of this Māṇḍūkeya śākhā was lost even in early period. So, according to Oldenberg, the only śākhā that requires a thorough examination besides the Śākala, is the Bāṣkala śākhā (Hymnen I. pp. 490-91).

According to the commentary on Caranavyūha, the Āśvalāyana śākhā was formed simply by adding eleven Vālakhilya hymns. The difference in the Śāṅkhāyana was that the 10th Vālakhilya hymn (RV. VIII. 58) was absent, the first two verses of which were inserted as a Khila after RV. X. 88. 18. This Khila is found in the Kashmir MS. It is to be noted that the two MSS. of the Śāṅkhāyana śākhā of Ṛgveda Samhitā procured by Pandit Satavalekar omit the 10th Vālakhilya and give its two verses as a Khila after RV. X. 88. 18. From the statement in the Caranavyūhabhāṣya regarding the Śāṅkhāyana śākhā we can be allowed to surmise that that śākhā contained certain Khilas even though they were not enumerated as part of the Samhitā. Oldenberg says that the quotation in Śāṅkhāyana of the Sandhi-termination *Upadruta* which is peculiar to the Bāṣkalas and the allusion in Śāṅkh. Gr. IV. 5. 9 of *Tacchamyor* as the last verse of Ṛgveda, suggest the probability of Śāṅkhāyana being a follower of the Bāṣkala śākhā (Hymnen I, p. 517).

Scheftelowitz follows the arguments of Benfey (*Sāmaveda* xxviii) and Weber and holds that originally *Sāmaveda* arose from the same material from which the *Ṛgveda* was compiled. This is supported by the fact that in *Sāmaveda* there are 71 verses which are not in the *Ṛgveda*, some of which are preserved as *Khilas* to the *Ṛgveda*. It is also argued that *Sāmaveda* contains the *Ṛgvedic* verses in an older form since the variants in the *Sāmaveda* are generally in a more abstruse and incomprehensible form than those found in *Ṛgveda* in their places. Then following Hillebrandt¹ he argues that many hymns composed in the *Ṛgvedic* period are preserved in *Atharvaveda* or *Yajurveda* and they cannot be considered as later because they are found in *Atharvaveda* or *Yajurveda*. It is, therefore, quite natural that several *Khilas* are found in them. In this connection it is to be noted that Benfey's arguments regarding the older tradition of *Sāmaveda* are not proved. Theodor Aufrecht has shown that the divergent readings of the *Sāmaveda* are due only to arbitrary, intentional or accidental alterations.²

In the codification of *Ṛgveda* Śākalya seems to have recognised only those hymns which had already become general property and were recognised by all as traditional national hymns; on the other hand he seems to have considered those hymns as doubtful *Ṛcas* (*Khilāni*) which lead an isolated life in the tradition of individual families. And in those cases in which he could not decide whether a particular verse had really come down from old with equal authority, he appears to have admitted it in his *Samhitā*, but did not analyse it in the *Padapāṭha*, like RV. VII. 59. 12; X. 20. 1; 120. 10; 190. On the other hand, another recension (like the *Bāṣkala śākhā*) recognised several hymns from the doubtful material as authorised text and incorporated them into the *Samhitā*, and again another *śākhā* (like the *Māndūkeya*) might have accepted the whole old *Khila* portion as authorised text. However, they were considered as sacred texts by the *Śākala śākhā* even though it denied them equal rights with the *Ṛgveda* hymns, as is evident from its descendants in the *Śrauta* and *Grhya* sūtras as well as *Śaunaka*. The *Bāṣkala śākhā* has also preserved the texts not recognised by it, for *Bṛhad.* VIII. 85 states that the *Bāṣkala śākhā* considered the verb *Ādadhe* in the second verse of *Nejameṣa* hymn as third person singular perfect. This *Nejameṣa* hymn is found in the *Khila* collection. Thus the *Khilas* were treated by the *Bāṣkalas* with the same accuracy as the *Ṛgveda* hymns. This alone can explain the fact that these apocryphal verses and hymns were never denoted by the term *Khila* in the oldest time but were always regarded as *Ṛcas*. Although at the time of the compilation of the *Āraṇyakas* all the *Khilas* mentioned in the *Khilānukramaṇī* already existed, and although many citations from them are found in the *Āraṇyakas*, the term *Khilāni* did

1. GGA 1889. p. 406.

2. Cf. Winternitz, *History of Indian Literature*, Vol. I, p. 164; A. B. Keith, *JRAS* 1907, p. 227.

not exist in that period, for in TĀ II. 9. 10 where all sacred texts are enumerated, *Khilāni* are not mentioned.¹

Looking to the old works relating to the study of Vedic literature we find that the Khilas were looked upon by them as Ṛcas and the term Khila was unknown to them. Yaska in his Nirukta cites several Khila verses and denotes them as *Nigama*.² In Śaunaka's time the term Khila did not exist; Khilas were considered by him as Ṛcas that really belonged to the Ṛgveda but were not counted in Anuvākas. He, therefore, explains Khilas in his Prātiśākhya.³ Brhaddevatā and Rgvidhāna also do not know the term Khila and understand by Ṛk verses also the so-called Khilas. Both these works are not composed by Śaunaka himself but by his followers. Among the Rgvedic deities Brhaddevatā mentions also those which relate only to the apocryphal hymns.⁴ A good many Khilas from the Khila collection are treated in Brhaddevatā. There are, besides, certain citations in it which are found neither in the Ṛgveda nor in the Khila collection.⁵ The Rgvidhāna deals with 23 Khilas in this collection.⁶ From the absence of many Khilas in Rgvidhāna or in Brhaddevatā one cannot conclude that at the time of the composition of both these works these excluded Khilas were not recognised; for many Ṛgveda hymns themselves are not quoted in them. While in Rkprātiśākhya and in Brhaddevatā the Vāla-khilyas and the Subheṣaja hymn are mentioned, they are not treated in the Rgvidhāna; on the other hand the hymn *Śamvatīḥ* (II. 13) is not mentioned in Brhaddevatā while it is treated in Rgvidhāna. These Khilas were, however, not counted in the enumeration of Ṛgveda hymns.⁷

1. In this connection Keith observes that "it is not to be expected that so paltry a species of literature as the Khilas would find a place in such enumerations of the great literary genera." JRAS 1907, p. 227.

2. Comp. A. B. Keith, *ibid.* p. 226 ff.: "Examination will show that all the cited texts occur in other Vedic texts, and in any case such citations could not prove that he considered the passages as belonging to the Ṛgveda Samhitā."

3. Comp. A. B. Keith, *ibid.*—"In the case of Śaunaka that he did not know the Khilas as such is still less convincing. The fact that the Khilas are included in Prātiśākhya proves nothing except what is admitted, viz., that the Khilas existed in connection with the Ṛgveda at the time of the composition of the Prātiśākhya which, it may be added, is quite possibly later as we have it than Śaunaka."

4. Thus *Lākṣā* (I. 129, II. 84), *Śrī* (II. 84), *Medhā* (II. 84), *Niṣad* and *Upaniṣad* (II. 82); comp. Khila IV. 7, II. 6, IV. 8, I. 3.

5. See Brhad. VII. 104, I. 48, IV. 87-8, V. 157.

6. *Sauparṇa* hymns (I. 2-12), *Srisūkta* (II. 6), *Agniretu* (II. 11), *Śamvatīḥ* (II. 13), *Uttudainam* (III. 16), *Yām Kalpayanti* (IV. 5), *Āyusyam* (IV. 6), *Medhām Mahyam* (IV. 8), *Yenedam* (IV. 11), *Nejameṣa* (IV. 13), *Samjñānam* (V. 1), *Nairhastyam* (V. 2), *Mahānāmnyaḥ* (V. 4).

7. "The evidence of the Brhaddevatā shows that Śaunaka did not include these hymns in his enumeration of the hymns of the Ṛgveda. Why he did not do so is of course open to dispute, but it is perfectly fair to argue that he may have done so because they were in his day regarded as not Rgvedic in the proper sense and the evidence given above is in favour of his having used the term Khila of them. That this expression does not occur in the Brhaddevatā or the Rgvidhāna is no more surprising than it does not occur in the Prātiśākhya."—A. B. Keith, *ibid.* pp. 227 ff.

The Anuvākānukramaṇī and Ārṣānukramaṇī are said to have been composed by Śaunaka. Since, however, they expressly use the term Khila,¹ they cannot be attributed to him. Ārṣānukramaṇī is much later than Anuvākānukramaṇī; the composer of the former work holds the Khila collection as a unitary work composed by Gautama Vāmadeva.² Āśvalāyana and Śāṅkhāyana do not know the term Khila. The sanctity of Khilas was much degraded in the period of Dharmasāstra.³ Śaḍguruśiṣya, the commentator of Sarvānukramaṇī who flourished at the end of the 12th century A.D., had the same ignorance about the Khilas as at present.⁴ The ignorance regarding the Khilas gradually grew so far that several modern popular hymns with religious contents which originated in connection with popular cults (e.g. Serpent-cult, Durgā-cult) began to be considered as *Khilāni*. These later hymns are partly added to some old Khilas without regard to their different contents, so that consequently several Khila texts were affected by modern supplements (e.g. II. 1; 6; 12; 14; III. 10; 12; 17; IV. 20). Only in a few quite modern Khila MSS. such later texts are given as independent texts. The term *Parīṣṭāni* is met with only in modern works like the Prayogaratna.

Acknowledgments:—I have to perform the pleasant duty of acknowledging the help received by me in accomplishing this work. I have already stated that I have chiefly based the text of the Khilas on that in the Kashmir MS. published by Dr. Scheftelowitz in his "Apokryphen des Ṛgveda." It is, therefore, my first duty to acknowledge my indebtedness to him. I began the study of the Khilas three years ago when the dark clouds of war had suffocated the atmosphere of the whole world. Copies of Scheftelowitz's work were not easily available, and it was with the utmost efforts that I could procure one for my purpose. It is a matter of relief that the war has come to an end before the publication of this work. I must also acknowledge the help I obtained from other editions of Khilas and other Sanskrit works, and I express my thanks to their editors. To the various MSS. libraries I am indebted for allowing me to use the valuable MSS. of Khilas in their possession. I have especially to thank Pandit Satavalekar of Aundh (Dist. Satara) for kindly keeping at my disposal his two MSS. of Śāṅkhāyana śākhā of Ṛgveda. I have also derived help from the writings of Oldenberg, Hillebrandt, Macdonell, Keith, and others to whom my thanks are due. I must also acknowledge the help I received from certain scholars who kindly procured for me certain valuable and rare printed books. Last, but not least, I must also thank those scholars who gave me their valuable advice with regard to the preparation of this work.

C. G. KASHIKAR

1. Comp. Anuvākānu. Verses 7, 17, 36, 39.

2. Ārṣānu. X. 102. For different views regarding the date and authorship of Ārṣānukramaṇī, see Macdonell, Bṛhaddevatā, Part I, Preface, p. xxiii; Festgruss an R. von Roth, p. 112; A. B. Keith, JRAS 1907, pp. 226 ff.

3. Comp. Manu. III. 232.

4. Comp. Sarvānu. I. 99.

प्रास्ताविकम्

अथैतावत्पर्यन्तमृग्वेदस्य शाकलसंहितां मुद्राप्याधुना खिलानि संगृह्यन्ते । चरणव्यूहमते ऋग्वेदसंहितायाः पञ्च शाखा वर्तन्ते शाकलवाष्कलाश्वलायनशाङ्खायनमाण्डूकायना इति । केषां-चिन्मते ऋग्वेदस्यैकविंशतिः पञ्चविंशतिः सप्तविंशतिर्वा शाखा विद्यन्ते । शाङ्खायनशाखा कौषीतकि-शाखा केत्येकस्या एव शाखाया नामद्वयमित्येतावत्कालपर्यन्तं निर्धारितमासीत् । किंत्वधुना कौषीतकि-शाखायाः शाङ्खायनशाखाया भिन्नत्वं सिद्धम् । मद्रपुरे (मद्रासनगरे) डॉ. टी. आर्. चिन्तामणि-महोदयैः कौषीतकिगृह्यसूत्रं शाङ्खायनगृह्यसूत्राद्विभक्तमधुनैव मुद्रापितं वर्तते । कौषीतकिश्रौतसूत्रं कौषीतकिब्राह्मणं चेति ग्रन्थद्वयं शाङ्खायनश्रौतसूत्रब्राह्मणग्रन्थां भिन्नमचिरादेव प्रकाशयिष्यत इत्यपि तैरुद्धोषितम् । तयोर्मुद्रणानन्तरमृग्वेदसंहितायाः कौषीतकिशाखायां को विशेष आसीदिति ज्ञातुं सुशकं भवेदित्याशास्यते ।

ऋग्वेदसंहितायाः सर्वासु शाखासु शाकलशाखैव सर्वत्र प्रसिद्धा । इतरासां शाकलशाखायाः कीदृशो भेद आसीदिति निश्चितं वक्तुमशक्यप्रायम् । तथापि बहोः कालादारभ्येतरशाखागतान्यधि-कानि सूक्तानि मन्त्रा वा खिलसंज्ञया प्रसिद्धाः परंपरयागता लिखितपुस्तकैषुपलब्धा मुद्रापिताश्च । एवं मैक्समुलरमुद्रिते ऋग्वेदभाष्यपुस्तके ३२ खिलानि मुद्रापितानि । आउप्रेस्टूमहाशयै रोमन-लिप्यां मुद्रिते ऋग्वेदपुस्तके २५ खिलानि वर्तन्ते येषु मध्ये कानिचित् मैक्समुलरखिलेभ्यो भिन्नानि । मुम्बापुरीमुद्रिते ऋग्वेदभाष्यपुस्तके बहूनि परिशिष्टानि निवित्पैषपुरोरुक्कुन्तापसहितानि मुद्रापितानि सन्ति । एवं निर्णयसागरग्रन्थालये मुद्रिते ऋग्वेदसंहितापुस्तकेऽपि खिलान्यन्तर्भा-वितानि । पीटर्सनमहाशयैः अलवरनगरस्थलिखितपुस्तकानां सूची आरचिता । तत्र कानि-चित् खिलानि मुद्रापितानि वर्तन्ते । औन्धनगरे पं. सातवलेकरमहोदयैरधुनैव प्रकाशिते ऋग्वेद-संहितापुस्तके खिलसूक्तानि मुद्रापितानि तेषु कानिचिदुपरिनिर्दिष्टपुस्तकेष्वनुपलब्धानि । खिलानां 'परिशिष्टम्' इति संज्ञा केषुचिद्वर्षाचीनग्रन्थेष्वेव दृश्यते ।

काश्मीरदेशे ऋग्वेदसंहिताया एकं प्राचीनं लिखितपुस्तकं सखिलं शारदालिप्यां लिखितं बुल्हरमहाशयैः संपादितम् । तत्र दशममण्डलान्ते सर्वाणि खिलसूक्तानि क्रमेण संगृहीतानि वर्तन्ते । पुण्यपत्तनस्थ-डेक्कन कॉलेज-ग्रन्थालयार्थं संपादितमेतलिखितपुस्तकमधुना पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकर-प्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरे स्थापितमस्ति । एतत्काश्मीरपुस्तकगतानि खिलानि टिप्पण्यादिभिर्होद्-घातेन च संयोज्य शेफेल्डविश्वमहाशयैः १९०६ ख्रिस्ताब्दे शाम्पैयदेशे रोमनलिप्यां मुद्रापितानि । पूर्वतान् सर्वांन् खिलसंग्रहानतीत्यायं खिलग्रन्थो वर्तते । अतस्तेष्वेवानुसृत्यात्र खिलानां मुद्रापण-मुचितं मन्ये ।

एतत्काश्मीरपुस्तकं भूर्जपत्रेषु लिखितमतीव जीर्णम् । एतत् ४०० वर्षेभ्यः प्राक् लिखितमिति बुल्हरमहाशयानां मतम् । तस्य १९१ पत्राणि सन्ति । १७६ पत्रपर्यन्तं शाकलसंहिता कात्यायनीय-सर्वानुक्रमण्या सहिता लिखितास्ति । तत्र मण्डलानां गणनमस्ति नाष्टकानाम् । चतुःषष्टावध्यायेषु संहिता विभक्ता । अनुवाकानां सूक्तानां च परिगणनं नास्ति । अध्यायेषु वर्गाः परिगणिताः । प्रत्यध्यायं तावत्परिमाणा सर्वानुक्रमणी आदौ दत्ता । ऋग्वेदसंहितान्ते १७६-१८९ पत्रेषु खिलग्रन्थो लिखितः । स पञ्चस्वध्यायेषु विभक्तः । खिलानामृषिच्छन्दोदेवतादिप्रतिपादिकानुक्रमण्यपि वर्तते । अध्यायादौ च तस्य तस्याध्यायस्यानुक्रमण्यंशो दत्तः । अनुक्रमण्यां प्रतिसूक्तं मन्त्रसंख्यापि दत्ता । तेन खिलस्यान्तयोर्ज्ञानं सुशकं भवति । ब्राह्मणकल्पसूत्रबृहदेवताप्रातिशाख्यादिग्रन्थेषु खिलविषये यद्विखितं तद्वक्तुलमेव खिलानुक्रमणीवचनम् । खिलान्ते ऋग्मन्त्रस्य प्रतीकमुद्धृतम् । ऋग्वेद-

संहितायां यत्र तखिलं निवेशनीयं पठनीयं वा तस्य तज्ज्ञापकम् । यद्यनेकानि खिलान्येकत्र वर्तन्ते तर्हि अन्यखिलान्ते ऋङ्मन्त्रप्रतीकमुद्धृतम् ।

एतत्पुस्तकलेखकेन न केवलं स्वकल्पनयैतल्लिपिबद्धं कृतं किन्तु किञ्चित् शारदालिपिलिखितं पुस्तकं दृष्ट्वा लिखितमिति तद्गताशुद्धिभ्यो ज्ञायते । अस्मिन् पुस्तके संहिता खिलानि च स्वरचिह्न-युतानि । किंत्वस्य स्वरलेखनपद्धतिः सर्वथा भिन्ना वर्तते । प्रायेण लिखितपुस्तकेषु स्वरितमुपरि-चिह्नाङ्कितं वर्ततेऽनुदात्तं चाधस्ताच्चिह्नाङ्कितम् । अस्मिन् पुस्तके तावदुदात्तः जात्यस्वरितश्चेति द्वावेव दर्शितौ अनुदात्त इतरस्वरितश्च वज्रितौ । उदात्तः उपरिस्थितरेखया प्रदर्शितः जात्यस्वरितश्च 'अनेन चिह्नेन । खिलेष्वेतच्चिह्नं द्विवारमागतम् (१.११.४; १२.७) । परं पदमाद्युदात्तं स्वरितादि वा चेत् जात्यस्वरचिह्नमेनैव दर्शितः । स्वरितस्य ह्रस्वत्वेऽपि त्रिकम्प एव लिखितः । तस्याधस्ताद-नुदात्तचिह्नमुपरि वा स्वरितचिह्नं कृतम् । इयं स्वरपद्धतिः मैत्रायणीकाठकसंहितयोः स्वरपद्धत्या साम्यमावहति तस्या आधारभूता चेति शेफ्टेलोविस्महाशयानां मतम् । तैः स्वकीयपुस्तक इयमेव स्वरलेखनपद्धतिरवलम्बिता । मयाप्यत्र सैव स्वीकृता । काश्मीरखिलेभ्योऽधिकानि यानि खिलानि तैः स्वकीयपुस्तके मुद्रापितानि तेषां मध्ये केषुचित् सुकृष्वेतद्गीतैवोदात्तस्वरो दर्शितः । मया तावदधिकानि खिलानि स्वररहितमेव मुद्रापितानि यतस्तेषां स्वरविषये मुद्रितपुस्तकानां लिखित-पुस्तकानां चैकमत्यं नास्ति । भक्समुल्लरमहोदयैरपि स्वकीयपुस्तके खिलानि प्रायः स्वररहितान्येव मुद्रापितानि ।

खिलपाठनिर्धारणविषये ये ये ग्रन्था मया समबलोकितस्तेषां मध्ये औधनगरस्थ-पण्डित-सातवल्केरमहोदयैः प्रदत्तं ऋग्वेदस्य शाङ्खायनशाखाया नागरीलिप्यां लिखितं पुस्तकद्वयं प्रथमं निर्देशमर्हति । तयोरेकं पुस्तकं गुर्जरदेशे जीर्णदुर्गे (= जुनागडनगरे) संवत् १७५४ वर्षे लिखित-मपरं च नवानगरे संवत् १८९४ वर्षे लिखितमस्ति । उभयोश्चतुःषष्टावध्यायेषु संहिता विभक्ता । अष्टकानि न परिगणितानि । मण्डलानामादिरन्तश्च दर्शितः । स्वरा रक्तवर्णेनाङ्कितः । नवानगरपुस्तके अनुदात्तस्वरितौ प्रचलितरीत्यैव दर्शितौ । जुनागडपुस्तके अनुदात्तो यथापूर्वं दर्शितः स्वरितस्तु अनु-दात्तवदेव किन्तु अक्षरं मध्ये भित्त्वा दर्शितः । पीटसंन्महाशयैः अलवरनगरस्थानि ऋग्वेदस्य शाङ्खायनसंहितायाः पदपाठस्य च पुस्तकानि दृष्ट्वा सूचीपत्रे तान्युपवर्णितानि । तत्रस्थ एकस्मिन् संहितापुस्तके स्वरितचिह्नेतद्गीत्या दत्तमिति तैर्लिखितम् । जुनागड-नवानगरपुस्तकयोः पाठ-साम्यात् केवलं तयोः प्राचीनतरं जुनागडपुस्तकमेवास्मिन् ग्रन्थे मयोपयुक्तं 'जुना' इति संज्ञया तत्र तत्र निर्दिष्टं च । अस्य पुस्तकस्य शाङ्खायनशाखीयत्वे लिखितं प्रमाणं नास्ति । अलवरनगर-स्थानि लिखितपुस्तकान्यपि शाङ्खायनशाखानुसारीणि इति पीटसंन्महाशयानां मतम् । तेष्वपि शाङ्खायनशाखीयत्वे लिखितं प्रमाणं नास्ति । किन्तु गुर्जरदेशीया ब्राह्मणाः शाङ्खायनिन इति लोक-प्रसिद्धिमाहृत्यैतेषां पुस्तकानां शाङ्खायनशाखीयत्वमनुमन्तुमुचितम् । एतत्पुस्तकस्थानि खिलानि शाङ्खायनशाखायां संहितान्तर्गतानि खिलत्वेनैव वा तेषां तत्रान्तर्भाव इति वक्तुं दुष्करम् । पुस्तकेषु तावत् खिलानि प्रत्यध्यायं वर्गेष्वन्तर्भूतानि सन्तीति स्पष्टम् । चरणव्यूहभाष्ये शाङ्खायनशाखाया वैशिष्ट्यं दर्शितं तद्यथा—'यमृत्विजो' इति दशमं वालखिल्यसूक्तं (ऋ. सं. ८. ५८) अपठित्वा तत्रस्थौ 'एक एवाग्निः' 'यमृत्विजो' इति द्वौ मन्त्रौ ऋ. सं. १०. ८८. १८ अनन्तरं ('कत्यग्नयः' कति सूर्यासः' इति मन्त्रस्थानन्तरं) खिलत्वेन पठनीयाविति । एतदनुसारेण जुनागडपुस्तके दशमं वालखिल्यसूक्तं वर्जयित्वा तस्थौ द्वौ मन्त्रौ 'कत्यग्नयः' इत्यस्थानन्तरं लिखितौ । अलवरपुस्तक इदं शाङ्खायनशाखावैशिष्ट्यं वर्तते न वा इति न ज्ञायते । पीटसंन्महाशयानां कृतायां सूच्यां तन्न दर्शितम् । आउफ्रेष्ट्महाशयमुद्रितऋग्वेदपुस्तकस्य तुलनया पीटसंन्महाशयैः अलवरपुस्तके खिलानि दृष्टानि वर्णितानि च । आउफ्रेष्ट्पुस्तकेऽविद्यमानानि खिलानि अलवरपुस्तके वर्तन्ते न

वा, वर्तन्ते चेत् कीदृशस्तेषां पाठ इत्यस्मिन् विषये जिज्ञासावशिष्यत एव । अलवरपुस्तकानि स्वयं द्रष्टुं मे मनीषासीत् किंतु लिखितपुस्तकानि पुस्तकालयाद्ग्रहणं नेयानीति पुस्तकालयाधिकारिणां नियमवशात् न द्रष्टुं पारितवान् । तत्रस्थपुस्तकानां पीठसंस्मृताशयकृतं वर्णनमनुसृत्यैव कार्यं निर्वर्तनीयम् ।

अलवर-जुनागडपुस्तकयोस्तुलनया अधोलिखिता विशेषाः खिलविषये दृष्टिगोचरा भवन्ति—

(१) ‘ यस्तृणैरध्ययनम् ’ इति खिलं अलवरपुस्तके क्र. सं. ५. ४९ अनन्तरं वर्तते ।

जुनागडपुस्तके तु क्र. सं. ६. ४८ अनन्तरम् ।

(२) श्रीसूक्तं (२. ६) अलवरपुस्तके नास्ति । जुनागडपुस्तके विद्यते ।

(३) शिवसंकल्पसूक्तं (४. ११) अलवरपुस्तके नास्ति । जुनागडपुस्तके विद्यते ।

(४) ३. १९, ३. २०, ४. १२ इति त्रीणि खिलानि जुनागडपुस्तके विद्यन्ते । अलवर-पुस्तके तेषामभावो दृश्यते ।

(५) २. १२ खिलं जुनागडपुस्तके तृचं अलवरपुस्तके द्वचम् । २. १३ खिले तृतीय-मन्त्रानन्तरं जुनागडपुस्तके त्रयो मन्त्रा अधिकाः । ४. २ खिले (रात्रिसूक्ते) जुनागडपुस्तके अलवरपुस्तकापेक्षया मन्त्रद्वयमधिकम् ।

एतान् विशेषान् वर्जयित्वा अलवर-जुनागडपुस्तकयोरन्यस्सर्वं समानम् । एतस्मान्नेदादनुमीयते यदेतानि खिलानि यद्यपि प्रायः वर्गगणनायामन्तर्भावितानि तथापि ऋग्वेदस्य शाङ्खायनसंहितायां न परिगणिताभ्यासञ्चिती । केषां केषां खिलानां शाङ्खायनशाखायां खिलत्वेनान्तर्भाव आसीदित्ययं तावद-परो विषयः । ‘ विदा मघवन् विदा ’ इत्युभयोः पुस्तकयोरन्यं खिलम् । तदनन्तरं ‘ अग्निदेवेदः विदा मघवन्विदा ’ इत्यंशोऽप्युभयोः समान एव । उभयोः पुस्तकयोः खिलपाठोऽपि प्रायः समानः । जुनागडपुस्तके ये पाठभेदा उपलभ्यन्ते ते सर्वे मया तत्र तत्र प्रदर्शिताः । उपरिनिर्दिष्टेषु खिलेषु जुनागडपुस्तकस्य यद्विशिष्टं तदपि तत्र तत्र टिप्पणीषु दर्शितमेव ।

शार्मण्यदेशे म्युनिक्नगरस्थपुस्तकालये खिलानां लिखितपुस्तकद्वयं (३०, १५५ क्रमाङ्क-युतं) वर्तते । तयोः केवलं निविपुरोरुक्प्रैषकुन्तापात्मको खिलभागोऽस्ति । तस्याः पाठभेदाः शेफ्टे-लोविट्स्महाशयैः स्वकीयटिप्पण्यां दत्ताः । तेषु बहुनां पाठभेदानामितरपुस्तकपाठैः साम्यान्ने ते मयोद्धृताः । ये विशिष्टाः पाठभेदाः क्वचिद्वर्तन्ते ते मूलपुस्तकमनिर्दिश्य प्रदर्शिताः ।

अस्मिन् खिलसंग्रहे त्रयोदशमन्त्रात्मिका शिवसंकल्पोपनिषद् (खिल ४. ११) विद्यते । लण्डननगरे ब्रिटिश म्युझीअम्-संज्ञकसंग्रहालये वर्तमाने ऋग्वेदसंहितापुस्तके (क्रमाङ्कः Add. 5351) सैवाष्टाविंशतिमन्त्रात्मिकास्ति । शेफ्टेलोविट्स्महाशयैः एकस्मिन्निबन्धे प्रकाशितस्तस्य पाठो मया तस्य खिलस्य टिप्पण्यां समुद्धृतः । जुनागडपुस्तके तस्मान् एव पाठः । पं. सातवलेकर-महोदयैर्मुद्रितायां ऋग्वेदसंहितायां २६ मन्त्रात्मिका शिवसंकल्पोपनिषद् क्वचिद्विभिन्नपाठेन विभिन्नक्रमेण च मुद्रिता ।

सुविज्ञातं श्रीसूक्तमस्मिन् खिलग्रन्थे २. ६ खिलत्वेनागतम् । प्राचीनकालादारभ्यैतत् भारत-वर्षे वैदिकधर्मानुयायिभिः पठ्यते । श्रुतिस्मृत्यादिग्रन्थेषु तद्रताः केचन मन्त्रा उद्धृताः सन्ति । अस्य श्रीसूक्तस्यासंख्यातानि लिखितपुस्तकानि भारतवर्षे उपलभ्यन्ते । श्रीसूक्तस्य मन्त्रसंख्याविषये मन्त्र-क्रमविषये पाठविषये च बह्वयः परंपरा दृश्यन्ते । शेफ्टेलोविट्स्महाशयैः इंग्लंडदेशे विद्यमानानि श्रीसूक्तस्य लिखितपुस्तकानि समवलोक्य तद्रताः पाठभेदा अन्यत्र निबन्धरूपेण संगृहीताः । तेषु विशेषवैचित्र्यस्याभावात् मया तेऽत्रोद्धृताः । श्रीसूक्तपाठविनिश्चयार्थं मयापि विभिन्नग्रन्थालय-स्थानि श्रीसूक्तस्य ४४ लिखितपुस्तकान्यवलोकितानि । परं तेषां पाठभेदानां पूर्वसंकलितपाठैः प्रायः समानत्वात् तत्तल्लिखितपुस्तकपाठोद्धरणमनावश्यकमित्याकलयामि । ये केचन विशिष्टाः पाठ-

भेदास्तेषूपलब्धास्ते मूलपुस्तकमनिर्दिश्य संगृहीताः । श्रीसूक्तस्यादिमेषु पञ्चदशसु मन्त्रेषु विचारण्य-
स्वामिनो भाष्यं विद्यते । मैक्समुलरमहोदयैः स्वकीय ऋग्वेदभाष्यपुस्तक एतन्मुद्रापितम् । मयापि
श्रीसूक्तभाष्यस्य बहूनि लिखितपुस्तकानि नानाग्रन्थालयस्थानि दृष्ट्वा भाष्यं परिशोधितं श्रीसूक्त-
स्याधस्तान्मुद्रापितं च । तत्पाठभेदोद्धरणमनावश्यकं मन्ये ।

रात्रिसूक्तस्य कानिचिल्लिखितपुस्तकानि अन्येषामपि केषांचन चतुर्णां खिलानामेकं पुस्तकं
तज्जौरनगरस्थसरस्वतीमहालग्नथालयस्थं मया समवलोकितम् । परं तत्रस्थखिलेषु पाठभेदानां
विभिन्नत्वाभावात्तेषामपि नामनिर्देशो न कृतः ।

लण्डननगरे इण्डिया-ऑफिसग्रन्थालये आश्वलायनमन्त्रसंहितायाः पुस्तकद्वयं (३७८, ३७९
क्रमाङ्कितं) अस्ति । आश्वलायनश्रौतसूत्रे गृह्यसूत्रे च ये ऋग्वेदमन्त्राः प्रतीकत्वेनोद्धृतास्तेऽस्मिन्
संगृहीताः । तेषूद्धृतानां खिलसूक्तानां पाठा मुद्रितपुस्तकपाठेभ्यः कचिद्विभक्ताः । इयमाश्वलायनमन्त्र-
संहिता डॉ. वि. म. आपटे-महोदयैरेकस्मिन्नबन्धे सविस्तरमुपवर्णिता । तद्वर्णनमनुसृत्य तत्पुस्तकस्थाः
खिलसूक्तपाठविशेषा मया तत्तत्स्थानेषु संगृहीताः । तत्र ३७८ क्रमाङ्कयुतस्य पुस्तकस्य “आश्वमंसं”
इति संज्ञा मया दत्ता ३७९-तमस्य पुस्तकस्य च “आश्वमंसं” इति । यत्रोभयोः पाठः समानस्तत्र
केवलं “आश्वमंसं” इति संज्ञा ।

कलिकातानगरस्थ-रॉयल एशियाटिक सोसायटी-ग्रन्थालये ऋग्वेदस्य पुस्तकद्वयं (संहिता
क्रमाङ्कः १२० [६६०७] पदानि क्रमाङ्कः १४० [६६०८]) वर्तते । तस्मिन् खिलान्यन्तर्भूतानि
दृश्यन्ते । तत्पुस्तकद्वयसंपादनार्थं बहु प्रयतितेऽपि महायुद्धसंहारभिया देशान्तरे प्रेषितवात्तदुपलब्धं
नाशकम् । तस्य ग्रन्थालयस्य सूचीपत्रे एतयोः पुस्तकयोर्यद्वैशिष्ट्यं प्रदर्शितं तदनुसृत्य तत्रस्थ-
खिलविषये विचारयामि । संहितापुस्तके सप्तमाष्टकमष्टादशखिस्तशताब्दे नागरीलिप्यां लिखित-
मस्ति । तस्मिन् ‘पावमानीः स्वस्ययनीः’ इति खिलं मैक्समुलरपाठानुसारि लिखितम् । तत्रैवाष्टमा-
ष्टकं पञ्चदशखिस्तशताब्दे लिखितमस्ति । तस्मिन् ‘अविधवा भव वर्षाणि’ इति खिलं (३.१७)
लिखितं वर्तते । तथा च ‘येनेदं भूतम्’ इत्याद्या शिवसंकल्पोपनिषद् (खिल ४.११) २८ मन्त्रा-
स्मिका तत्र लिखिता स्यात् यतः ‘गोभिर्जुष्टो धनेन’ इत्येकोनविंशो मन्त्रस्तस्मिन् विद्यत इति
सूचीपत्राज्ञायते । एवमेव ‘संज्ञानमुशना’ ‘नैर्हस्यं सेनादरणं’ ‘प्राध्वराणां पते’ ‘विदा
मघवन् विदा’ इति खिलान्यपि तत्र लिखितानि । पदपुस्तके षष्ठाष्टकस्य पदपाठः संवत् १६५३
मध्ये लिखितोऽस्ति । चतुर्थाध्याये एतत्पुस्तकापेक्षया एकं सूक्तं मैक्समुलरपुस्तकेऽधिकमस्तीति सूचीपत्र-
कारैर्लिखितम् । कस्यचित् (नूनं दशमस्य) वालखिल्यसूक्तस्याधिकं तेषामभिप्रेतमिति प्रतिभाति ।

औन्धपुस्तके कियांश्चित् खिलभाग इतरपुस्तकापेक्षयाधिको वर्तते । तस्य पाठाद्वैशिष्ट्यं मया
टिप्पणीषु प्रदर्शितमेव । खिलद्वये (४.५; ४.११) काश्मीरपुस्तके वर्तमानस्तुटितो भाग औन्ध-
पुस्तक उपलब्धः स तत्र विनिवेशितः । ३.२० खिले काश्मीरपुस्तके वर्तमाना त्रुटिः जुनागढपुस्तका-
धारेण परिपूरिता । अन्यत्रापि बहुषु स्थलेषु काश्मीरपुस्तके त्रुटयो विद्यन्ते किंतु तासां पूरणं लिखित-
पुस्तकाभावान्मुद्रितपुस्तकाभावाद्वाशक्यम् ।

एकादश वालखिल्यसूक्तानि यद्यपि परिपाटीमनुसृत्याष्टमे मण्डले मुद्रापितानि तथापि काश्मीर-
पुस्तके खिलग्रन्थे तेषां समावेशादत्रापि तानि यथास्थलं (१.४; ६; ३.१-८; १८) मुद्रा-
पितानि । काश्मीरपुस्तके वालखिल्यसूक्तेषु पाठभेदा उपलभ्यन्ते तेऽवश्यं द्रष्टव्याः ।

काश्मीरखिलग्रन्थे कचन अशुद्धा अपि पाठा उपलभ्यन्ते । एतादृशेषु स्थलेषु शेफेलेविल्ह-
महाशयैः समानवैदिकपाठाधारेण अभ्यूहेन वा शुद्धाः पाठाः स्वीकृताः पुस्तकस्था अशुद्धाः पाठाः
टिप्पणीषु समुल्लिखिताश्च । पूर्वं निर्दिष्टानि मुद्रितखिलपुस्तकान्यपि तैर्दृष्टानि तस्थाः पाठभेदा

अपि निर्दिष्टाः। खिलानां संहितादिग्रन्थानां च यत्र रचनासाम्यं विद्यते तादृशानि स्थलानि तत्संबद्धाः पाठभेदाश्च तैः समुल्लिखिताः। ताननुसृत्य मयापि प्रतिखिलं टिप्पणी दत्ता किंतु न तस्य टिप्पणी यथातथमुद्धृता। रचनासाम्यविषये मूलग्रन्थानवलोक्य आवश्यकतानुसारं शोधनं न्यूनपूर्णं च संपादितम्। येऽधिकाः खिलमन्त्राः पाठभेदा वा मुद्रितपुस्तकेषु लिखितपुस्तकेषु चोपलब्धास्ते टिप्पण्यां संगृहीताः। काश्मीरपुस्तकस्थखिलपाठः शेफ्टेलोविस्झमहाशयैः यथा मुद्रितः प्रायस्तथैव मयापि स्वीकृतः। यत्र क्वचित् पाठविषय आशङ्कासीत्तत्र काश्मीरपुस्तकमपि मयावलोकितम्। यत्र काश्मीरपुस्तकस्थं पाठं त्यक्त्वा शुद्धः पाठः साधारं तैः स्वीकृतः अशुद्धः पाठश्च टिप्पण्यां निर्दिष्ट-स्तत्र तादृशोऽशुद्धः पाठो मया न निर्दिष्टः। केषुचित्स्थलेष्वशुद्धं पाठं खिले तथैव स्थापयित्वा शुद्धः पाठः तैः टिप्पण्यां संसूचितः। एतादृशाः केचन सूचिताः पाठा विशेषतः सौपर्णसूक्तगता मया मूले विनिवेशिताः। पाठविनिश्चिति वर्जयित्वा न्येऽपि केचन विषयास्तेषां टिप्पणीष्ववागतास्ते तत्रैव द्रष्टव्याः। क्वचित् लिखितपुस्तकस्थमशुद्धं पाठं त्यक्त्वा मुद्रितपुस्तकाधारेण लिखितपुस्तकाधारेण वा शुद्धः पाठो मयापि स्वीकृतः। ए. बी. कीथमहाशयैः काश्मीरखिलग्रन्थविमर्शसमये त्रयः शुद्धाः पाठाः संसूचितास्तेऽत्र स्वीकृताः।

खिलानां टिप्पण्यो मया संस्कृतभाषायामेव लिखिताः। लेखनसंक्षेपसिद्धयर्थं कानिचिच्छिद्धानि प्रयुक्तानि तानि संक्षेपविवरणे प्रदर्शितानि। टिप्पणीलेखने तावदर्थं क्रमः स्वीकृतः—

(१) अध्यायस्यानुक्रमणी अध्यायस्यादौ दत्ता। अनुक्रमणीपाठभेदा अप्यत्रैव निर्दिष्टाः।

(२) ऋग्वेदसंहितायां खिलं यत्र पठनीयं तस्य स्थानस्य निर्देशः।

(३) येषु येषु ग्रन्थेषु खिलं पूर्णतयांशतो वा मुद्रितं तेषां नामनिर्देशः।

(४) येषु येषु वैदिकग्रन्थेष्वितरग्रन्थेषु च खिलं पूर्णत्वेनांशतो वा मन्त्रक्रमभेदेन पाठभेदेन वागतां तेषां नामादिनिर्देशः।

(५) मन्त्रक्रमेण पाठभेदनिर्देशनम्। स्वीकृतपाठः स्थूलाक्षरैः प्रथमं विन्यस्तः तदाधार-भूतग्रन्थनामभिः सह। अनन्तरं पाठभेदास्तत्तद्ग्रन्थनिर्देशेन दत्ताः। यत्र स्वीकृतपाठस्याधारेण न प्रदर्शितः पाठभेदस्याधारश्चाल्पः तत्र स्वीकृतपाठाधारस्य बलीयस्त्वाभिर्देशो न कृत इति मन्तव्यम्।

(६) मुद्रितखिलपुस्तकेषु इतरग्रन्थेषु च विद्यमाना अधिका मन्त्राः।

(७) अधिकानां मन्त्राणां पाठभेदाः।

खिलसूक्तानां निर्माणकालस्तेषामृग्वेदसंहिताया बाष्कलादिशाखाभिः संबन्धश्चेत्येतस्मिन् विषये शेफ्टेलोविस्झमहाशयैः जर्मनभाषायां लिखिते स्वीये पुस्तके निबन्धेषु च बहु प्रपञ्चितम्। तस्य सारोऽत्रैवाङ्ग्लभाषानिबद्धायां प्रस्तावनायामुद्धृताः।

शेफ्टेलोविस्झमहाशयैर्मुद्रितं काश्मीरखिलग्रन्थमनुसृत्य मयात्र खिलानि संगृहीतानीति पूर्वमेवोक्तम्। अतस्तेभ्यः प्रथमं धन्यवाद्बितरणमुचितं मन्ये। इतराणि मुद्रितखिलपुस्तकानि अन्ये संस्कृतग्रन्थाश्च खिलपाठनिर्धारणे मयोपयुक्तास्तेषां कर्तारोऽपि धन्यवादाहर्हाः। औन्नधनगरस्थाः पंडित-सातवलेकरमहोदयाः स्वसंपादितऋग्वेदशाङ्खायनसंहितापुस्तकद्वयमुपयोगार्थं दत्त्वा मासुपकृतवन्तोऽ-तस्ते विशेषतो धन्यवादाहर्हाः। तथा च तत्रैव-तिरुपती-अब्बार-हरयादिनगरस्थग्रन्थालयगतानि बहूनि लिखितखिलपुस्तकानि मया दृष्टानि। तेषामधिकृतेभ्योऽपि मया धन्यवादा वितर्यन्ते। आङ्ग्ल-जर्मनभाषयोर्लिखिताः केचन ग्रन्था निबन्धाश्च मयास्य ग्रन्थस्य रचनार्थमवलोकितास्तेषां कर्तारोऽपि धन्यवादाहर्हाः। अन्ते चास्मिन् खिलमुद्रणविषये यैर्विद्वद्भिः संसूचनेन मुद्रितपुस्तकप्रदानेनान्य-प्रकरणे वा साहाय्यमारचितं तेभ्योऽपि धन्यवादान् वितरति

विद्वद्वशंवदः

चि. ग. काशीकरः

खिलटिप्पणीषु निर्दिष्टानां ग्रन्थानां संक्षेपसूची

अथर्व = अथर्ववेदसंहिता
अन्त्ये = अन्त्येष्ट्यर्कः (मुम्बापुरीमुद्रितः)
अल = पीटसनमहोदयेन प्रकाशितानि अल-
वरनगरस्थलिखितपुस्तकगतानि ऋग्वेदपरि-
शिष्टानि^१।

आड = आडफ्रेल्डमहोदयप्रकाशिता ऋग्वेदसंहिता
आचं = आह्निकचन्द्रिका
आपगृ = आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्
आपमं = आपस्तम्बमन्त्रपाठः
आपश्रौ = आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्
आर्षानु = आर्षानुक्रमणी (बिड्लिओधिका
इंडिका सेरिज्, कलकत्ता)

आश्वगृ = आश्वलायनगृह्यसूत्रम्
आश्वमंसं = आश्वलायनमन्त्रसंहिता^२
आश्वश्रौ = आश्वलायनश्रौतसूत्रम्
आसू = आह्निकसूत्रावलिः (मुम्बापुरीमुद्रिता)
ऋग्वि = ऋग्विधानम् (लवपुरे पं. जगदीश-
शास्त्रिणा मुद्रापितम्, संवत् १९९७)

ऋग्वि = ऋग्वेदप्रातिष्ठासूत्रम् (डॉ. मंगलदेव-
शास्त्रिभिः संपादितम्)

ऋग्वि = ऋग्वेदीयब्रह्मकर्मसमुच्चयः (मुम्बापुर्यां
मुद्रितः)

ऋग्वि = ऋग्वेदमन्त्रपाठः (मुम्बापुर्यां निर्णय-
सागरग्रन्थालये १८९१ ख्रिस्ताब्दे मुद्रितः)

ऋग्वि = ऋग्वेदसंहिता

ऐआ = ऐतरेयारण्यकम्

ऐआ = ऐतरेयब्राह्मणम्

औध = औधनगरे पं. सातवळेकरमहोदयैः
मुद्रिता ऋग्वेदसंहिता (द्वितीयावृत्तिः)

कपिसं = कपिष्ठलकठसंहिता

का = काश्मीरदेशे शारदालिप्यां लिखितो
खिलग्रन्थः^३

कासं = काठकसंहिता

= कौशिकगृह्यसूत्रम्

क्रिप्रसं = क्रियमाणप्रयोगसंग्रहः (अहमदाबाद-
नगरे प्रकाशितः)

खागृ = खादिरगृह्यसूत्रम्

खिलानु = खिलानुक्रमणी

गोगृ = गोभिलगृह्यसूत्रम्

गोग्रा = गोपथब्राह्मणम्

जुना = जुनागडलिखितपुस्तकम्^४

तं = तत्त्वैरग्रन्थालयस्थलिखितपुस्तकम्

तैआ = तैत्तिरीयारण्यकम्

तैआ = तैत्तिरीयब्राह्मणम्

तैसं = तैत्तिरीयसंहिता

तैसंध्या = तैत्तिरीयसंध्याभाष्यम् (पुण्यपत्तने
१८९९ ख्रिस्ताब्दे मुद्रितम्)

धपंशां = धनिष्ठापञ्चकशान्तिः (मुम्बापुरीमुद्रिता)

धसिं = धर्मसिन्धुः

निरु = निरुक्तं यास्काचार्यकृतं

नृताड = नृसिंहतापनीयोपनिषत्

पंआ = पञ्चविंशब्राह्मणम्

पञ्चामृ = पञ्चामृताद्यभिषेकसूक्तम् (मुम्बापुरी-
मुद्रितं शके १८०७)

पागृ = पारस्करगृह्यसूत्रम्

पैप्य. अथर्व = पैप्यलाद-अथर्ववेदसंहिता (लव-
पुरे डॉ. रघुवीरेण परिष्कृता)

प्रर = प्रयोगरत्नं नारायणभट्टकृतं (मुम्बापुर्यां
मुद्रितं शके १७८३)

1. A second Report of operations in search of Sanskrit MSS. in the Bombay Circle by Peter Peterson, Bombay 1884.

2. India Office Library MSS. Nos. 378 [1970] and 379 [781] as described by Dr. V. M. Apte in ABORI Vol. XX, Parts III-IV, pp. 249-61, 1938-39. आश्वमंसं^१ = MS. No. 378; आश्वमंसं^२ = MS. No. 379.

3. Apokryphen des Rgveda, Dr. phil. J. Scheftelowitz, Breslau 1906.

4. See Preface p. 894.

बौधसू = बौधायनधर्मसूत्रम्
 बृहदे = बृहदेवता (हार्वर्द्ध ओरिण्टल् सेरीज्)
 भ = भक्ससुखरमहोदयेन प्रकाशिता सभाष्या
 ऋग्वेदसंहिता
 मनाउ = महानारायणोपनिषद्
 मंदी = मन्त्रार्थदीपिका (काश्यां प्रकाशिता)
 मभा = महाभारतम् (पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकर-
 प्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरमुद्रितम्)
 मैत्रा = मन्त्रब्राह्मणम्
 मागृ = मानवगृह्यसूत्रम्
 मार्मसं = मार्घ्यदिनमन्त्रसंहिता
 माश्रौ = मानवश्रौतसूत्रम्
 मु = मुम्बापुरीमुद्रिता सभाष्या ऋग्वेदसंहिता
 भैसं = मैत्रायणीसंहिता
 म्यु = लण्डननगरे ब्रिटिशम्युझीअम्मध्ये वर्त-
 मानमृग्वेदसंहिताया लिखितपुस्तकम्^१
 वासं = वाजसनेयिसंहिता
 विप = विवाहपद्धतिः (मुम्बापुर्या १८८६
 ख्रिस्ताब्दे मुद्रिता)
 वैसू = वैतानश्रौतसूत्रम्
 शात्रा = शतपथब्राह्मणम्

शांभा = शाङ्खायनारण्यकम्
 शांक = शांतिकमलाकरः
 शांगु = शाङ्खायनगृह्यसूत्रम्
 शात्रा = शाङ्खायनब्राह्मणम्
 शाम = शान्तिमथूखः (मुम्बापुर्या १८०९
 शके मुद्रापितः)
 शांश्रौ = शांखायनश्रौतसूत्रम्
 शांसा = शांतिसारः (मुम्बापुर्या १७८३ शके
 मुद्रितः)
 श्वेउ = श्वेताश्वतरोपनिषद्
 संकौ = संस्कारकौस्तुभः (मुम्बापुर्या ख्रिस्ताब्दे
 १८६१ मुद्रितः)
 संभास = संख्याभाष्यसमुच्चयः (पुण्यपत्तने
 १८९९ ख्रिस्ताब्दे मुद्रितः)
 साम = सामवेदसंहिता
 सामविवा = सामविधानब्राह्मणम्
 सुप = सुपर्णाध्यायः
 हिगृ = हिरण्यकेशिगृह्यसूत्रम्
 हिश्रौ = हिरण्यकेशिश्रौतसूत्रम्
 हिसंध्या = हिरण्यकेशिश्रिकालसंध्या (मुम्बा-
 पुरीमुद्रिता)

संक्षेपचिह्नानि

- = समानम् [identical with]
- = अंशतः समानम् [approaches or partly identical with]
- = द्रष्टव्यम् [Cf.]

मन्त्रसंख्याया उपरितने कोणे विद्यमाना संख्या प्रायो मन्त्रस्य अर्धसंख्यां बोधयति ।

अथ खिलानि

प्रथमोऽध्यायः

ॐ नमो विष्णवे । अथ खिलेषु सूक्तप्रतीकाद्युक्तं प्रयोजनं शतर्च्यादीनामधिदेवता लक्षणानि च । छन्दसां चाधिक्यं च । कृतिः प्रकृतिराकृतिर्विकृतिः संकृतिरभिकृतिस्संकृतिरित्यशीत्य-क्षरादीनि,^१ चतुरस्रराण्येव^२ यजुषि, संख्यानुवर्तनादितुल्यं ऋषीणां च तुल्यनाम्नां गोत्रमनादेशे, खिलान्यन्तरं मन्त्रोक्तान्येव संख्यादीनि संभवेत् ॥

१. → खिल ४.९

२. निवित् पुरोद्वचः प्रैषाः कुन्तापा इति चत्वारि यजुषि

सं तृचं शश्वत् षट्पना ताक्ष्यः सुपर्ण आश्विनं वै तत् सप्तम्यामेयी परा ऐन्द्री एकादशी वा नवमी लिङ्गोक्ता देवता अष्टम्यादि^३ विराड्रूपाश्चतस्रो^४ जगत्स्य उरोवृहती प्र सप्त ब्राह्मयो निषदुपनिषदौ द्वितीया जगती षष्ठी विराट्स्थाना ज्योतिष्मन्तं दश भारद्वाजो ज्योतिष्मां षष्ठ्याद्या लिङ्गोक्तदेवता-मानुष्टुभ्रवम्यन्ये च कृश एकादशाश्विनः कृश आद्याः षड् लिङ्गोक्तदेवता आनुष्टुभमिमानि सप्तापुन-दोष ऐन्द्रावरुणं जागतमयं षड् रैतागाङ्गयो यदा तृचं यामुनिः प्रणेता यं षड् यज्ञवत्सोऽयं चतुष्कं गौरीवीतिरिदमष्टौ चक्षुषी आश्विनापदोषः षष्ठी जगत्स्यत्रानुक्तगोत्राः सौपर्णाः ॥

१. 'अष्टमी विराड्रूपा चतस्रो' इति साधु

१

समैक्षिष्योर्ध्वमहस आदित्येन सहयिता । अहं यशस्विनां यशो विश्वा रूपाण्या ददे ॥ १ ॥
उर्ध्वन्नद्यं विं नो भज पिता पुत्रेभ्यो यया । दीर्घायुत्वस्य हेरिशेषे तस्य नो धेहि सूर्य ॥ २ ॥
उर्ध्वन्तं त्वा मित्रमह आरोहन्तं विचक्षण । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम् ॥ ३ ॥
अभि त्वं मेघं पुरुहूतमृग्मियम् ॥ ऋ. सं. १. ५१. १

ऋसं १.५० अनन्तरं पठनीयम् ।

मं१-आउ१-औघ ।

१. समैक्षिष्योर्ध्वमहस-का; शनैश्चित्सूर्येण-मं-आउ; शनैश्चिदद्य सूर्येण-औघ. विश्वा रूपाण्या-का; विद्यारूपाण्या-मं-आउ; विद्यारूपमुपा-औघ । २. ≡ तैत्रा ३.७.६.२२; २^२ ≡ खिल१.५.५^२; धेहि-का; देहि-तैत्रा-मं-आउ । ३^१. ≡ ऋसं १.५०.११; तैत्रा ३.७.६.२२. ३^२ ≡ ऋसं ७.६६.१६; अथर्व १९. ६७. १-२; मैसं ४.९.२०; वासं ३६.२४; तैआ ४.४२.५; माण्ड १.२२. ११^२; हिर्य १.७.१०; पाण्ड १.११.९; मंपा २.५.१३-१४. ३ ≡ खिल १.५.६; → ऋसं १०.३७.७-८ ।

२

शश्वन्नासत्या युर्वयोर्महित्वं गावो अर्चन्ति संदमित्पुरुशू ।
यदहथुरश्चिता भुज्युर्मस्तमनारम्भणे अध्वनि तौर्ग्र्यमस्तम् ॥ १ ॥
यदश्वं श्वेतं दधतो अभिन्ननासत्या भुज्यू सुमंताय परेवे ।
तां वा रंति विदथेभु विप्रा रेमन्तो दत्तावगमन्मनस्युम् ॥ २ ॥

आ नो विपन्यू सवनं जुषेथामा वां हंसाः सुयुजो वहन्तु ।
 युवां स्तोमासो जनयो न मर्या उशन्तो दक्षा वृषणा सचन्ते ॥ ३ ॥
 आ नो यातं त्रिवृता सोमपेयं रथेन बुक्षा सवनं मदाय ।
 स्तीर्णौ वां बहिः सुषुता मधूनि युक्ता होतारो रथिराः सुहस्ताः ॥ ४ ॥
 वासात्यौ चित्रौ जगतो निधानौ बावाभूमी शृणुतं रोदसी मे ।
 तावश्चिना रासमाश्वा हवं मे शुभस्पती आगतं सूर्यया सह ॥ ५ ॥
 प्रेषः सन्तु मधुनो घृतस्य तीव्रं सोमं नि वपन्तु शुष्मिणः ।
 एवं तथा युवत्यश्चिनौ बाहू ऊर्जं दुहतु मधुना घृतेन ॥ ६ ॥
 अग्ने मन्दन्तु यतयः स्तोमाः प्र णु त्यं दिवं यान्ति घर्मम् ।
 चतुर्दशं त्रिदिवं युवानमोजो मिमातु द्रविणं सुमेके ॥ ७ ॥
 हरिं हिनोमि दयमानो अंशु पुरुमीळह ऋषमं जयान् ।
 हृद्यश्च हरितः सप्ताश्च युक्तानेभि त्रिनाभि वरुणं प्रगाथः स्वस्तये ॥ ८ ॥
 सोमो वैष्णवं महिमानमोजः सप्त ऋषयः सुवीरा नराः प्रीणयन्ति ।
 सौधन्वनासः सुहस्ताः शमीभिस्त्वष्ट्रमाङ्गिरसमृभवं स्वस्तये ॥ ९ ॥
 इहैह वो मघवानि दधामि ध्रुवं तीव्रं च तं हृदियन्तं बृहस्पतिम् ।
 सते दधामि द्रविणं हविष्मते घर्मैश्चित्ततः प्रवृजे वहन्ति ॥ १० ॥
 शश्वत्सौपर्णौ विषितस्तुक् वायसं विश्वमुजः पथिरक्षी वृचक्षसौ ।
 इयं हि त्वा दयमानं पृचद्भिर्मा वायसो दोषादियमानो अब्रुवधत् ॥ ११ ॥
 तमेकनेर्मि त्रिवृतं षोडशारं शतावारं विशतिं प्रत्यराभिः ।
 अष्टकैः षड्भिर्विंशरूपैकपाशं त्रिमार्गभेदं द्विनिमित्तैकमोहम् ॥ १२ ॥
 संदं संदमेकमेकं तस्थुषः पञ्चत्रिंशादशपरम् । त्रिंशतं शिवं नवगुह्यं यज्ञमष्टषष्ठं विदत् ॥ १३ ॥
 अतिष्ठद्वज्रं वृषणं सुवीरं दधन्वं देवाँ हरिमिन्द्रकेशम् ।
 आयौ इन्द्रः षोडशां शर्म यच्छतु षड्वर्मिणमेकं ध्रुवन्ति साकम् ॥ १४ ॥

एतदादीन्येकादश सौपर्णसूक्तानि । तथा चात्र बृहदेवता (३.११८-११९)-‘ शश्वद्धि वामिति धनानीमानांति इन्द्रावरुणयोः स्वभिः । सौपर्णैः-----

मायुरनन्धताम्^{१२} ॥

१. → ऋसं १.११६.५ : यदश्विना ऊहथुर्मुज्युमस्तम् । २^१. ‘ यदश्वं श्वेतं दधतुरहिघ्नवासत्या भुज्यु सुमताय पेदेवे ’ इति शुद्धं स्यात् । ३^१. सचन्ते; सचेन्ते-का → ऋसं १.११६.६; ११७.९; ११८.९; ११९.१०; १०.३९.१०; ७.७१.५. ४. आ नो यातं → ऋसं ४.४४.५; ८.८.५. रथिराः; रथिनाः इति का-पुस्तकस्थो मुद्रितपाठोऽशुद्धः स्यात् । खिल १.३.३; १०.३ द्रष्टव्यम्^३ । ५. ≡ तैशा १.१०.२. वासात्यौ-कान्तैश्च; → निघ्न १२.२. शृणुतं रोदसी मे-का; चरथः सं

सखायौ-तैआ । ६. प्रेषः (= प्र + इषः); पेषः-का. ऊर्जं दुहलु-का; → ऋसं ८.७२.१६; १००.१०. ७. मन्दन्तु; मदन्तु-का. ओजो मिमानु-का; 'ओजो मिमाते' इति भाव्य → ऋसं ७.८२.६ । ८. अंशु-का; अंशु ? → हरिरंशुः-ऋसं ९.९२.१. हरितः-का; हरितं ? युक्तानेमि-का; युक्तनेमि ? प्रगाथः इति पदं सर्वधानावश्यकम् । ९. प्रीणयन्ति-का; 'प्रीणन्ति' इति मूलपाठः स्यात्. ९. → ऋसं ३.६०.३. इन्द्रस्य सख्यमृभवः समानशुभेनोर्नपातो अपसो दधन्विरे । सौधन्वनासो अमृतत्वमेरिरे विष्ठी शमीभिः सुकृतः सुकृत्यया; → ऋसं ७.३५.१२ : शं न ऋभवः सुकृतः सुहस्ताः । १०. इहेह-का; इहेह ? घर्मश्चित्तसः प्रवृजे ≡ ऋसं ५.३०.१५. ११. इयं 'इ' धातो रूपः → इयाम्-ऋसं ७.८९.४. पृच्छद्भिः-का; पृच्छद्भिः पृच्छद्भिः इति वा स्यात् । अवृधुधत्; अवृधुधत्-का; → खिल ५.११.१. १२. ≡ श्वेड १.४. षोडशारं शतावारं-का; षोडशान्तं शतार्धारं-श्वेड → मभाआदि. १.३.६४ : एकां नामि सप्तशता वराः । १३. सद्मेकमेकं; सदमेकमेकं-का. दश°-का; 'दश' इत्यपि संभवेत् । १४. दधन्वं देवाँ → ऋसं ८.१९.१. १४. → वासं २९.१०; तैसं १.४.४१ : महौ इन्द्रो वज्रबाहुः षोडशां शर्म यच्छतु ।

1. Cf. Brhaddevatā, Part II. pp. 112-113.

2. For the R̥gvidhāna I have used the edition in Roman characters of Rudolf Meyer (Berlin 1878) as well as the Sanskrit transliteration of the same by Pandit Jagadish Shastri (Lahore, 1940). The transliterator does not seem to have paid proper attention to the Khilas treated in the R̥gvidhāna. By *Sauṣparṇāni* he means RV. I. 74-84! See also notes to Khila IV. 11.

3. Cf. A. B. Keith, JRAS 1907, p. 225.

३

प्र धारा यन्तु मधुनो घृतस्य यदविन्दतं सूरी उत्त्रियायाम् ।
मित्रावरुणौ भुवनस्य कारू ता मे अश्विना जुपतां सर्वना ॥ १ ॥
सुखं रथं शतयावानमाशुं प्रातर्यावाणं सुषदं हिरण्ययम् ।
आ तिष्ठधत्र दुहिता विवस्वतस्तमेवावाञ्चमवसे करामहे ॥ २ ॥
ये वामश्वासो रथिरा विपश्चितो वातघ्राजिः सयुजो घृतश्रुतः ।
येभिर्याथ उप सूर्या वरेयं तेभिर्नो दक्षा वर्धतं समस्तु ॥ ३ ॥
यद्वा रेतो अश्विना पोषयितुं यद्वासमो वध्निमत्यैः सुदान् ।
यस्माज्ज्ञे देवकामः सुदक्षस्तदस्यै दत्तं मिषजावभिष्टु ॥ ४ ॥
येनासत्या मेघर्जं चित्रभानू येनावथुस्तोर्ककामामु नु घोषाम् ।
तदस्यै दत्तं त्रिषु पुंसु वध्नै येनाविन्दतु नयं सा सुहस्त्यम् ॥ ५ ॥
वषट् वां दक्षावस्मिन्सुते नासत्या होता कृणोतु वेधाः ।
सिंस्रतां नार्थतप्रजाता वि पर्वाणि जिहतां सूतवा उ ॥ ६ ॥
एवा निषचोपनिषच्च विप्रा युवां रेभत्यौ सयुजा सुपर्ण्यौ ।
ब्रह्माण्यक्रतुर्विदथेषु शक्रा धत्तं तयोस्तनयं तोर्कमश्र्यम् ॥ ७ ॥

इदं सूक्तं आश्वय ३.१२.१४ मध्ये निर्दिष्टम्; ऐत्रा ९.२५.७; ८.१०.४ सायणभाष्ये:-'प्र धारा यन्तु मधुन इति सौपर्ण्यसूक्तम्' ।

२२. → ऋसं १०.३८.४ : अर्वाश्वमिन्द्रमवसेः करामहे । ३१. वातभ्राजिषः → तैआ १.११.७ : वातभ्राजिगति. ३२. याथ उप सूर्या वरेयं → ऋसं १०.८५.१५ = अथर्व १४.१.१५ : अयातं वरेयं सूर्यामुप । ६१. = अथर्व १.११.११ : वषट् ते पूषन्नस्मिन्सूतावर्यमा होता कृणोतु वेधाः । ६२. = अथर्व १.११.१२ ।

४

ज्योतिष्मन्तं केतुमन्तं त्रिचक्रं सुखं रथं सुषदं भूरिमायम् ।
चित्रामघा यस्य योगेऽधिजज्ञे तं वां हुवे अति रिक्तं पिबध्वै ॥ १ ॥
युवं देवां क्रतुना पूर्व्येण युक्तां रथेन तविषं यजत्रा ।
आ गच्छतं नासत्या शचीभिरिदं तृतीयं संवनं पिबथः ॥ २ ॥
युवां देवां लय एकादशासः सत्या सत्यस्य दधिरे पुरस्तात् ।
अस्माकं यज्ञं संवनं जुषाणां पातं सोममश्विना दीद्यमी ॥ ३ ॥
पनाथ्यं तदश्विनाकृतं वां वृषभो दिवो रजसः पृथिव्याः ।
सहस्रं शंसा उत ये गविष्ठौ सर्वा इत्तां उप यातं पिबध्वै ॥ ४ ॥
अयं वां भागो निहितो यजत्रेमां गिरो नासत्योप यातम् ।
पिबतं सोमं मधुमन्तमश्विना प्र दाश्वांसमवतं शचीभिः ॥ ५ ॥
ज्योतिष्मन्तं सुप्रतीकमजस्रेण भानुना दीद्यमी । शिवं प्रजानां कृणुष्व मा हिंसीः पुरुषं जगत् ॥ ६ ॥
धाता रातिः सवितेदं जुषन्तां त्वष्टा यदूतो अभवद्विवस्वतः ।
सं वामश्विम्यामुषसा सजूस्तमूर्ध्वं गव्यं महि गृणान इन्द्र ॥ ७ ॥
भरद्वाजस्य सुन्वतो यविष्ठो याह्यग्रे मधुमन्तमः सुतः ।
सोमस्य मा तवसो दीध्यानो अच्छा कौशं जनयित्वावतो भुवत् ॥ ८ ॥
अग्निः पृथुर्ब्रह्मणस्पतिः सोमो देवेभ्यो यमत् । इन्द्रस्याधिपत्य मे बृहस्पते हवींषि ते ॥ ९ ॥
रुचं ब्राह्म्यं जनयन्तो देवा अग्रे यदब्रुवन् । यस्त्वेदं ब्राह्मणो विद्यार्तस्य देवा असन्वशे ॥ १० ॥

१. = ऋसं ८.५८.३ (वालखिल्य १०.३). २-५. = ऋसं ८.५७.१-४ (वालखिल्य ९). ४. = अथर्व २०.१४३.९; आश्वश्रौ ९.११.११. भूरिमायं-का; भूरिवारं-ऋसं. । ३. सत्या-का; सत्याः-ऋसं. दधिरे-का; ददशे-ऋसं. । ४. गविष्ठौ-का; गविष्ठौ-ऋसं-अथर्व. यातं-का; याता-ऋसं. । ५. मश्विना-का; मस्मे-ऋसं. । ६. = तैसं ४.१.३.१; ५.१.४.१; मैसं २.७.२ : ज्योतिष्मन्तं त्वाम्रे सुप्रतीकमजस्रेण भानुना दीद्याम. ६. → मैसं २.७.२; तैसं ४.१.३.१; ५.१.४.१ : शिवं प्रजाम्योऽहिंसन्तम्. मा हिंसीः = अथर्व १८.४.३०; → मनाउ २.१० : मा नो हिंसीर्जातवेदो गामश्वं पुरुषं जगत् । ७. → वासं ८.१७; तैसं १.४.४४; अथर्व ३.८.२; मैसं १.३.३८; कासं ४.१२; १३.९; ऋसं १.५८.१ : धाता रातिः सवितेदं जुषन्तां प्रजापतिर्निधिषा देवो अग्निः । त्वष्टा यदूतो अभवद्विवस्वतः. अश्विम्यामुषसा सजूः = ऋसं १.४४.१४. ऊर्वं गव्यं महि गृणान इन्द्र = ऋसं १.१७.१ । ८. मधुमन्तमः सुतः = ऋसं ९.१०५.३. सोमस्य मा तवसो = ऋसं ३.१.१; मैसं ४. ११.२; कासं २.१५. दीध्यानो; दीध्याना-का. अच्छा कौशं = ऋसं ९.१०७.१२ । ९. अग्निः

पृथुर्ब्रह्मणस्पतिः = अग्निः पृथुर्धर्मणस्पतिः—वासं १०.२९. सोमो देवेष्वा यमत् = ऋसं ९.४४.५. १०. = वासं ३१.२१; तैआ ३.१३.२. ब्राह्म्यं—का; ब्राह्मं—वासं—तैआ. यदब्रुवन्—का; तदब्रुवन्—वासं—तैआ. यस्त्वेदं—का; यस्वैवं—वासं—तैआ ।

५

कृशस्त्वं भुवनस्पते पाति देवानामद्भुतः । अश्विना पातमस्मयू नासत्या तिरोअह्वयम् ॥ १ ॥
त्वं तं सुपर्ण आभर दिवस्पुत्रा निं वेदिरे । अग्निः प्रजानामभवज्जातवेदो विचर्षणे ॥ २ ॥
अग्निर्होता विभू वसुदेवानामुत्तमं यशः । पुनरग्निः प्रजापतिर्वैश्वानरो हिरण्ययः ॥ ३ ॥
अग्निक्षाता शिवो भवद्रूय्यो विश्वदेव्योः । द्रविणं पाहि विश्वतः सोमपा अभयंकरः ॥ ४ ॥
अग्ने निजहि मर्माण्यरातीनां च मर्मणाम् । दीर्घायुत्वस्य हेशिषे तस्य नो वेहि सूर्य ॥ ५ ॥
उच्यन्तं त्वा मित्रमह आरोहन्तं विचक्षण । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम् ॥ ६ ॥

कृशं च्यवानमृषिमन्धमश्विना जुजुवांसं कृगुथः कर्वरेभिः ।
अक्षर्णन्तं स्थूलवपुष्कमुग्रा पुनर्युवानं पतिमित्कनीनाम् ॥ ७ ॥
यो वां सोमैर्हविषा यो घृतेन वेदेन यो मनसा वाशे शक्रा ।
स धत्ते रत्नं धुर्मदिन्द्रवन्तं पुरुस्पृहं पृतनाज्यं सुवीरम् ॥ ८ ॥
अ वां नरा सप्तवध्रिर्मनीषा गिरं हिन्वत्प्रतिवाभ्यामिदानीम् ।
वृक्षां समुद्धमुशना युवानमथ तं कृणुत मा विरप्शिनम् ॥ ९ ॥
अजोहवीत्सप्तवध्रिः सुहस्तो द्रुणि बद्धोऽयसमानः ककुभान् ।
अरुरुजते युवमस्य वृक्षमर्दि न वज्री सुवृषायमाणः ॥ १० ॥
एवा कृशश्चकमानमना..... सुहवा रातिसूरः ।
ब्रह्मचक्रे युवयोर्वैधनानि धत्तं तस्मै संदमरातिदब्धिम् ॥ ११ ॥

१. भुवनस्पते—का; → भुवनस्य पते—ऋसं ९.३१.६; प्रायः 'भुवनपते' इति प्रयोगः → वासं २.२; तैसं २.६.६.३; तैआ ३.७.६.१; शाश्रौ ४.२०.१; आश्वश्रौ १.४. पातमस्मयू → ऋसं १. १३.५.५. नासत्या तिरोअह्वयं—ऋसं ३.५८.७. २. दिवस्पुत्रा = ऋसं ४.२.१५. जातवेदो विचर्षणे = ऋसं १.७८.१; ६.१६.२९; ३६; ८.४३.२. ३. विभू (?)—का; → ऋसं १०.९१.१ : होता विभूः । ४. → ऋसं ५.२४.१ : अग्ने त्वं.....त्राता शिवो भव वरूय्यः. विश्वदेव्योः—का; 'विश्वदेव्यः' इति शुद्धम् । ५. मर्माणि—का; वर्माणि ? → ऋसं ६.७५.१८ : मर्माणि ते वर्मणा छादयामि. ५. ६. = खिल १.१.२.३; → ऋसं १०.३७.७-८ । ७. → ऋसं १०.३९.३-४ : अन्वस्य चिन्नासत्या कृशस्य चिद्युवामिदाहुर्भिषजा रुतस्य चित् । युवं च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तक्षथुः → ऋसं १.११७.१३ : युवं च्यवानमश्विना जरन्तं पुनर्युवानं चक्रथुः शचीभिः; → तांवा १४.६.१०. ऋषिमन्धमश्विना = खिल १.१२.७. पतिमित्कनीनां → ऋसं १.११६.१० : इत्यपिमकृणुतं कनीनाम् । ८. वाश—का; वाशे (= वा + आशे) ? । ९. = ऋसं ८.७३.९. वृक्षा—का; वृक्षे ? समुद्ध—का; संबद्ध ? → ऋसं ६.७८.६ । १०. सुहस्तो; सुहस्त-का. १०. ३. → ऋसं ५.७८.५; ६. सुवृषायमाणः → ऋसं १.३२.३ । ११. ब्रह्मचक्रे = खेड १.६.

६

इमानि वां भागधेयानि सिद्धत इन्द्रावरुणा प्र महै सुतेषु वाम् ।
 यज्ञे यज्ञे हि संवना मुरण्यथो यत्सुन्वते यजमानाय शिक्षयः ॥ १ ॥
 निषिध्वरीरोषधीराप आभ्यामिन्द्रावरुणा महिमानमाशत ।
 या तस्यत् रजसस्पारे अंध्वनो यथोः शत्रुर्नकिरादेव ओहते ॥ २ ॥
 सत्यं तेदिन्द्रावरुणा घृतश्चुतं मध्व ऊर्ध्वं दुहते सप्त वांणीः ।
 ताभिर्दीक्षांसमवतं शुभस्पती यो वामदव्यो अग्निं पोति चित्तिभिः ॥ ३ ॥
 घृतप्रुषः सौम्या जीरदानवः सप्त स्वसारः सदन ऋतस्य ।
 या ह वामिन्द्रावरुणा घृतश्चुता ताभिर्दीक्षं यजमानाय शिक्षतम् ॥ ४ ॥
 अबोचाम महतै सौभगाय सत्यं त्वेषाम्यां महिमानमिन्द्रियम् ।
 अस्मान्विन्द्रावरुणा घृतश्चुता त्रिभिः सप्तैभिरवतं शुभस्पती ॥ ५ ॥
 इन्द्रावरुणा यद्विभ्यो मनीषां वाचो मतिं श्रुतमधत्तमग्रे ।
 तानि छंदांस्यसृजन्त धीरा यज्ञं तन्वानोस्तपसाम्यपश्यन् ॥ ६ ॥
 इन्द्रावरुणा सौमनसमदृष्टं रायस्पोषं यजमानेषु धत्तम् ।
 प्रजां पुष्टिं रयिमस्मासु धत्तं दीर्घायुत्वाय प्र तिरतं न आयुः ॥ ७ ॥

ऋसं ८.५९ (वालखिल्य ११); ऐत्रा ६.२५ (सायणभाष्य); शांश्रौ ९.२०.१४ (भाष्य); बृहदे ३.११९ एतेभ्यो ज्ञायते यदिदं सौपर्णं सूक्तमिति । आश्वश्रौ.८.२; शांश्रौ १२.११.१७ अत्रापि निर्दिष्टम् ।

१. हि-का; ह-ऋसं । २. निषिध्वरीरोषधीराप = ऋसं ३.५५.२२. आभ्यामि-का; आस्तामि-ऋसं. महिमानमाशत = ऋसं १.८५.२. तस्यत् रजसस्पारे-का; सिद्धत् रजसः पारे-ऋसं । ३. घृतश्चुतं-का; कृशस्य वां-ऋसं । ४. दक्षं-का; धत्तं-ऋसं । ५. घृतश्चुता त्रिभिः सप्तैभि-का; घृतश्चुतत्रिभिः सप्तैभि-ऋसं । ६. मनीषा-का; मनीषां-ऋसं. *मधत्तमग्रे-का; *मदत्तमग्रे-ऋसं. तानि छंदांस्य-का; यानि स्थानान्य-ऋसं. *पश्यन्-का; *पश्य-ऋसं । ७. रयिमस्मासु-का; भूतिमस्मासु-ऋसं ।

७

अयं सोमः सुशमी अद्रिबुध्नः परिष्कृतो मर्तिभिरुक्थशस्तः ।
 गोभिः श्रीतो मत्सरः सामगीतो मध्व पर्वते परि वां सुशिप्रा ॥ १ ॥
 अस्य पाजसः पिबतं सुतस्य वारेष्ठाव्याः परिपूतस्य वृष्णः ।
 तावश्चिना जठरमां पृणेतार्मथा मनो वसुधेयाय धत्तम् ॥ २ ॥
 एह यातं तन्वा शशशदाना मधूनि नश्चक्रमानो नु मेधा ।
 विं स्वा मन्द्रा पुरुरेजमाना युवायती हवते वां मनीषा ॥ ३ ॥
 सुखं नासत्या रथमंशुमन्तं स्योनं सुवह्निमधि तिष्ठतं युवम् ।
 यं वां वेहन्ति हरितो वेहिष्ठा शतमश्वा यदि वा सप्त देवा ॥ ४ ॥

यं वेनं तागच्छतं मानवस्य शार्यातस्य शदनं शस्यमाना ।

अबीमयुः सधमादं चकानश्च्यवनो देवान्युवयोः स एषः ॥ ५ ॥

आ नो अश्विना त्रिवृता रथेनावीश्वं रयिं वहतं सुवीरम् ।

शृण्वन्ता वामवसे जोहवीमि वृधे च नो भवतं वाजसातौ ॥ ६ ॥

१^१. गोमिः श्रीतो = ऋसं ८.८२.५ । २^१. जठरमा पृणेत्यां = ऋसं ६.६९.७. अथा मनो वसुधेयाय = अथर्व ३.४.४ : अथा^१ । ३^१. तन्वा^३शाशदाना = ऋसं १.१२४.६ । ४. = अथर्व १३.२.७ । ५^१. → ऋसं १.११२.१६; १७; शत्रा ४.१.५.२; ऐत्रा ४.३२ । ६. = ऋसं १.३४.१२.

८

यदा युज्जाथे मघवानमाशुं पुरुस्पृहं पृतनाज्यं सुवीरम् ।

स्वश्च दत्ता रथमा हवेषु तदा युतीर्येति रसं तनूनाम् ॥ १ ॥

भन्दिष्टा इमे कवयश्चरन्ति भरेषु न ग्रथिता तुवैशासः ।

वाचं हिन्वानाः पुरुपेशसं वा हविष्मती संवने मन्दयध्वे ॥ २ ॥

श्रुतं हवं तर्पयतं मखस्युं काममेषामा वहयो हवीषि ।

अध स्तोतृन् यजमानं च पातमूतिभिर्नृपती या अभीके ॥ ३ ॥

१. पुरुस्पृहं पृतनाज्यं सुवीरं = खिल १.५.८^१. रसं तनूनां = ऋसं ७.१०४.१० । २. ग्रथिता-का; ग्रथिताः ? ३^१. तर्पयतं...काममेषां = ऋसं १.५४.९ : तर्पय काममेषाम् ।

९

यं गच्छथः सुतपा देववन्तं हविष्कृतं वृषणा रातहव्यम् ।

स पुष्यत्यन्नं शतमाविरुक्थ्य^३र्मना पिबन् प्रयतमादयितुं ॥ १ ॥

या दंसांसि जरिता दुष्टरा वा या शंसन्ति जरितारः सुतेषु ।

यानीह पुष्यन्तु विधा जनेषु यैरश्रुथो विदथे सोमपेषम् ॥ २ ॥

यदुशन्ता वृषणा या दधीचे शिरो भिषजा समधत्तमवीक् ।

तद्वा मतीं मधुना तं युवाना वषट्कृतं भसयो मन्दसाना ॥ ३ ॥

मा वोच आथर्वण यद् ब्रवीमि मधु तेऽन्यैर्वीरतरैरचितम् ।

यदन्वशासन् मघवा दधीचं तद्वामवक्षश्चिरसा हयस्य ॥ ४ ॥

यदा गच्छाद्वीलितो वज्रबाहुर्धत्ते पितृम्या मधु नो दधीचा ।

आ तिरयं दुश्शुते मा वदेति यदा वदत्सा युवयोः सुकीर्तिः ॥ ५ ॥

याभिः शचीभिर्वृषणा दधीचं याभिस्तुरं कावषेयं मखस्य ।

याभिर्विषं जिन्वथाके निपाना तामिनोऽवतं विदथे गमीरा ॥ ६ ॥

२. यैरश्रुथो; यैरश्रुथो-का । ३^१. दधीचे शिरो = ऋसं १.११७.२२ : दधीचेऽश्रुथं शिरः → ऋसं १.११६.१२; शत्रा १४.१.१.१८-२५ । ४^१. → ऋसं १.११६.१२^२ : यन्मध्वाथर्वणो वामवस्य

शीर्ष्णां प्र यदीमुवाच; → ऋसं १.११७.२२ । ५. पितृभ्यां-का; पितृभ्यो ? दुश्शुते मा वदेति-का;
दुःश्रुता मा वदाति ? ६. याभिः शचीभिर्वृषणा ≡ ऋसं १.११२.८. तुरं कावषेयं → शत्रा ९.५.
२.१५; १०.६.५.९; ऐत्रा ४.२७; ७.३४; ८.२१; वृउ ६.५.४ ।

१०

अयं सोमो देवया वां सुमेधां हृदिस्पृग् याति धिषणां मियानः ।
स्वाधिष्ठो हव्यमन्मधुनो घृताद्वा नूनो वां स्तोमो अश्विनाहमेमि ॥ १ ॥
प्र वां मंही मन्दते देवकामा ययैरयासो वयुनानि विश्वा ।
तावश्विना पुरुभुजा सुशस्तीं ऋषिहिता मंहतं विश्वधेनाम् ॥ २ ॥
यो वां गोमानश्ववान् सूनुतावान् पुरुश्चन्द्रं स्पार्हीं स्पार्हयिष्णुः ।
यं जोहवीमि रथिरो रविष्ठौ तमह्वे रथमा विश्वरूपम् ॥ ३ ॥
सुवृद्धयो वां वृषणा सुवह्विः पुरुस्पृहो वसुविधो वयोधाः ।
येन वाजान् वहतं स्पार्हवीरानुरुश्रियः शुरुधोऽश्वांश्च माध्वी ॥ ४ ॥

२१. ययैरयासो-का; ययैरयासो ? वयुनानि विश्वा ≡ ऋसं १.१५.१०; ७५.१४ ।
४१. सुवृद्धयो ≡ ऋसं १.१८३.२.

११

इदं देवा भागधेयं पुराणं यदाशिरे हृषिता यज्ञियासः ।
एषं स्य धर्मः परिपूत ऋग्मिस्तं वप्सथो रथिरो विद्वन्ता ॥ १ ॥
वृक्कणं शिरो वृषणा यन्मखस्य शिरो भिषजा समधत्तमर्वाक् ।
तद्वां नरः सरिरं चारु चित्रं सदा गृणन्ति कवयः सुतेषु ॥ २ ॥
येन देवा अन्नत सं रपांसि येनासहन्त पृतना अदेवीः ।
येनाभवन्नमृताः सोमधानं तमर्पयतं शिरसा हयस्य ॥ ३ ॥
पुरां विशीर्ष्णां विदधेन देवा नावाशिषोरुन्धत नापि नाकम् ।
ईजानां बह्वीरु समा यदास्य शिरो दत्तं समधान्वारुहन् स्वः ॥ ४ ॥
यद्वां माता उप आतिष्ठदुग्रं सुवृद्धयानव्यथेयं सरण्यूः ।
तत्र वां माध्वी मध्वाहितं सुनीयं प्रत्नमश्विना मयोभु ॥ ५ ॥
युवं क्षिमिश्चितयथोऽपि नाकं युवं पयांसि शकरीषु धत्तम् ।
युवं वीरुद्भिः सृजतं महीमं युवं सतवे सृजतं वि सिन्धून् ॥ ६ ॥
युवं माध्वी मधुभिः सारधैभिर्युवं मेषजां स्थो भिषजा सुपाणी ।
युवं रथेभी रथिरै स्थ उग्रा सुमङ्गलावमीवचातनेभिः ॥ ७ ॥
तन्मे दत्तं चक्षुरक्ष्णोर्विचक्षे पश्यामो येन स्वरिमा दिशश्च ।
येनामिह्याय वि धवाम शक्रं दुर्हणाद्वामश्विना शूरसातो ॥ ८ ॥

२^१. → ऋसं १०.१७.१२; खिल १.९.३^१। ३^२. शिरसा ह्यस्य = खिल १.९.४^२। ४^३.
→ शत्रा १४.१.१.१८; १४.२.१.११; ४.१.५.१३-१८; ऋसं १.११६.१२. बह्वीरु समा = ऋसं
१०.१२४.४। ५^१. सरण्युः = ऋसं १०.१७.२; अथर्व १८.२.३३। ६^२. सतेवे सृजतं वि
सिन्धून् → ऋसं १.३२.१२; २.१२.१२।

१२

आश्विना बहतं पीवरीः स्वधाश्चावतीर्दासपत्नीरिरावतीः ।

युवोर्दानासो दिवि नादितेयो युवोः पयांसि रुचिरे सुशुक्रा ॥ १ ॥

यदेभं दत्ता विनिगूळहमप्सु युवायन्तं वाजयन्तमृबीसात् ।

उन्नित्यथुरश्विना वध्निमाशु तद्वां व्रतं महयन्त्युक्थशासः ॥ २ ॥

या वां नु संरिरे या पृथिव्यां या वीरुसु प्रावसु यान्तरिक्षे ।

या वीरुषु सूरिषु यापि नाके ताभिर्नः शर्म यच्छतं युवाना ॥ ३ ॥

यो वां भरित्रा स्तुवतो मघानि प्रयन्त्रीणि द्विषतो बर्हणानि ।

त्रात्रीणि शश्वतां सातपन्ति ताभिर्नः शर्म यच्छतं युवाना ॥ ४ ॥

यो वां त्रिचक्रः सुपविः सुशसिखिवन्धुरः केतुमान् वातरंहाः ।

योगे यस्य वि तनोत्यभीशु विभावरीः सदथो यन्मयोभु ॥ ५ ॥

युवमूह्युर्विमदाय जायां युवं वशां शयवे धेनुमक्रताम् ।

युवमायुषा तारयतं प्र बन्धनमत्रिममुक्तं युवमंहसो वि ॥ ६ ॥

हवन्तं मेषान् वृक्ये शिवयै पिता चकार ऋषिमन्धमश्विना ।

तस्मिन्नाश्वे चक्षुषी अधत्तमाविष्कृतं पुनरस्य लोकम् ॥ ७ ॥

यद्वां चक्षुर्दिवि यत्सुपर्णो येन पश्ययो मुवनान्यमर्त्याः ।

तन्मे दत्तं चक्षुषी देववन्धू नमस्यां विन्देथ पुरुषा चकानाम् ॥ ८ ॥

उपप्रयन्तो अध्वरम् ॥ ऋ. सं. १. ७४. १

इत्यृग्वेदे खिले प्रथमोऽध्यायः ।

‘उपप्रयन्तो अध्वरम्’ (ऋसं १.७४.१) इति सूक्तान्तेन ज्ञायते यद्वितीयादिद्वादशपर्यन्तान्ये-
कादश सौपर्णसूक्तानि ऋसं १.७३ अन्ते पठितव्यानीति ।

१^१. बहतं पीवरीः = ऋसं ८.५.२०. नादितेयो-का; नादितेया ? २^१. = ऋसं १०.३९.९
युवं ह रेभं वृषणा गुहा हितमुदैरयतं..... । युवमृबीसमुत तप्तमत्रय ओमन्वन्तं चक्रथुः. रेभं → ऋसं
१.११६.२४; ११७.४; ११८.६ । ३. ताभिः-का; तेभिः ? ४. यो-का; या ? चावीणि शश्वतां
= खिल ४.७.२^१। ६. युवमूह्युर्विमदाय जायां = ऋसं १.११७.२० : युवं शचीभिर्विमदाय जायां
न्युह्युः. शयवे धेनुं = ऋसं १०.३९.१३ ; = ऋसं १.११८.८. आयुषा तारयतं प्र बन्धनं = ऋसं
१.११९.६ : प्र दीर्घेण बन्दनस्तार्यायुषा. अचिममुक्तं युवमंहसो = ऋसं १.११७.३ : अंहसः.....
अत्रि मुञ्चयो । ७. पिता चकार ऋषिमन्धं = ऋसं १.११६.१६ : मेषान् वृक्ये.....पितान्धं चकार;
मेषान् वृक्ये-ऋसं १.११७.१७. ऋज्राश्वे चक्षुषी = ऋसं १.११७.१७^१। ८. सुपर्णो-का;
सुपर्णो ? अमर्त्याः-का; अमर्त्या ? विन्देथ-का; विन्देथे ?

द्वितीयोऽध्यायः

ॐ मैका भद्रं पञ्चानुष्टुभो जागर्ष्येका जातवेदस्य स्वस्त्ययनं द्वे वर्षन्त्वेका हिरण्य-
वर्णामेकोना श्रीर्भागवी श्रीरलक्ष्मीर्न श्रेय्यमानुष्टुभं वै शक्यन्तं हिंसाभेयी चतुर्थी प्रस्तारपङ्क्तिस्त्रिष्टुभौ
पञ्चदश्युपरिष्ठाद्बृहती श्रीः^१ पुत्राः^२ परे षट् चिकीर्तः पञ्चानन्दकर्मौ वैश्वदेवं मयि श्रेष्ठः श्रेष्ठो जात-
वेदस्य बृहत्यादि सं स्रवन्त्विति संस्रवान् वैश्वदेवं द्वितीयादि त्रिष्टुभौ आ ते सप्त प्रजावान् गर्भा-
र्थाशीस्तुतिः^३ प्रजापतिरैन्द्रवायव्यौ चतुर्थी बृहती पञ्चमी प्रस्तारपङ्क्तिरग्निः पञ्च जीवपुत्र अग्निवारुण-
मतिजगत्यानुष्टुप्^४ त्रिष्टुबन्तं चक्षुरेकात्मस्तुतिः शंवतीः षट् शान्तिरानुष्टुभं पञ्चम्यादि बृहती जगत्या
स्वप्नेका यस्यापानुष्टुप्^५ बालखिल्याः परेऽष्टौ^६ ।

१. 'श्रीपुत्राः' इति साधु; → बृहदे ५.९१.

२. 'आशीःस्तुतिः' इति शुद्धं.

३. अग्निवारुण°-Macdonell, Brhad. Part II, p. 190; अग्निवारुण°-Scheftelowitz

४. उप (प्र वद) इत्यस्या ऋषिर्वसिष्ठ इति निरु. ९.७

५. 'बालखिल्याः परेऽष्टौ' इति वस्तुतस्तृतीयाध्यायं समन्वैति

१

मा बिभेर्न मरिष्यसि परि त्वा पामि सर्वतः ।

घनेन हन्मि वृश्चिकमहिं दण्डेनागतम् ॥ १ ॥

त्वमग्रे द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिः ० ॥ ऋ. सं. २. १. १

प्रथममण्डलान्ते पठनीयम् । ऋसं १.१९१.१० अन्ते पठनीयमिति सु ।

मै२-सु-आउ२-अल-जुना-ऋमं-ऋब्र (शान्तिपाठ)-पञ्चामृ-आश्वमंसं-औध ।

१. मा बिभेर्न मरिष्यसि ≡ अथर्व ५.३०.८ । १^२. ≡ अथर्व १०.४.९. आहिं-का-सु-अथर्व;
अहं-मै-आउ-अल-ऋमं-ऋब्र-पञ्चामृ ।

मै-आउ-अल-ऋमं-ऋब्र-पञ्चामृ-पुस्तकेषु बहवो मन्त्रा अरिमन्तूक्तेऽधिवत्वेनोपलभ्यन्ते पाठ-
वैषम्येण । ऋमं-पाठोऽधो दीयते-

आदित्यरथवेगेन विष्णोर्बाहुदलेन च । गरुडपक्षिनिपातेन भूमिं गच्छ महायशाः ॥ २ ॥

गरुडस्य जातमात्रेण त्रयो लोकाः प्रकम्पिताः । प्रकम्पिता मही सर्वा सशैलवनकानना ॥ ३ ॥

गगनं नष्टचन्द्रार्कं ज्योतिषं न प्रकाशते ।

देवता भयभीताश्च मास्तो न पुत्रायति मास्तो न पुत्रायत्यो नमः ॥ ४ ॥

भो सर्पं भद्रं भद्रं ते दूरं गच्छ महायशाः । जनमेजयस्य यज्ञान्ते आस्तीकवचनं स्मर ॥ ५ ॥

आस्तीकवचनं श्रुत्वा यः सर्पो न निवर्तते । शतधा भिद्यते मूर्ध्नि शिश्रावृक्षफलं यथा ॥ ६ ॥

अगस्त्यो माधवश्चैव मुचुकुन्दो महामुनिः । कपिलो मुनिरास्तीकः पञ्चैते सुखशायिनः ॥ ७ ॥

नर्मदायै नमः प्रातर्नर्मदायै नमो निशि । नमोऽस्तु नर्मदे तुभ्यं त्राहि मां विषसर्पतः ॥ ८ ॥

यो जस्कारुणा जातो जरत्कन्यां महायशाः । तस्य सर्पोऽपि भद्रं ते दूरं गच्छ महायशाः ।

तस्य सर्पस्य सर्पत्वं तस्मै सर्पं नमोऽस्तु ते ॥ ९ ॥

आउ-पुस्तके १-६ मन्त्राः । सु-पुस्तके सप्तमो मन्त्रो नास्ति । अल-पञ्चामृ-पुस्तकयोः केवलं

२. विष्णोर्बाहु*—ऋमं-ऋब्र-पञ्चामृ; विष्णुबाहु*—मं-मु-आउ-अल. निपातेन भूमिं; मातेन भूमी-अल. महायशाः; महाविषः—अल। ३-४^१ = सुप २. १-२. ३^१. जातमात्रेण—मं-मु-आउ-ऋमं-ऋब्र-पञ्चामृ; जातमात्रस्य—अल-सुप; पातमात्रेण—औध। ४^१. ज्योतिषं न प्रकाशते; न ज्योतीषि चकासति—सुप। ४^२. अल-सुप-पाठौ भिन्नौ। अल-देवता भयवित्रस्ता मारुतो नष्टचेतनाः; सुप-देवता भयवित्रस्ता नष्टशेषश्च मारुतः. भयभीताश्च; भयवित्रस्ता—आउ। ५. भो-का; भोः—इतरेषु. महायशाः; महाविष—आउ-औध. जनमेजयस्य—ऋमं-मं-मु; जन्मेजयस्य—आउ-ऋब्र-पञ्चामृ। ५-६ = मभा १. ५३. २२ (टिप्पणी)। ७. = मं ९. अगस्त्यो माधवः—ऋब्र; अगस्त्यं माधवं—ऋमं-पञ्चामृ; अगस्तिर्माधवः—मं. मुचुकुन्दो; मुचुकुन्दं—पञ्चामृ. ७^२. = तं : श्वफल्कमास्तिकं चैव पंचैतानि स्मरेन्निति पंचैतानि स्मरेन्नित्यर्थो नमः। ८. = मं १०। ९. = मं ७. जरत्कन्याः; जरत्कार्वा—औध. सर्पांसिपि—ऋमं-ऋब्र; सर्पापि—मं; सर्पापि-मु; स्मराभि—औध. दूरं; भूमिं—मं. महायशाः; महाविष—औध। ९^१. (केवलं ऋमं—मध्य एव वर्तते) = खिल २. १४. ८^२.

अधोलिखितः मं ८ मन्त्रः ऋमं-पुस्तके नास्ति—

असिति चार्थसिद्धिं च सुनीतिं चापि यः स्मरेत्।

दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति सर्पभयं हरेत् ॥

अधोलिखितं खिलसूक्तं ऋसं २. ३२ अनन्तरं पठनीयमिति औधपुस्तके—

कुहूमहं सुवृतं विद्यनापसमस्मिन्यज्ञे सुहवां जोहवीमि।

सा नो ददातु श्रवणं पितृणां तस्यै ते देवि हविषा विधेम ॥ १ ॥

कुहूद्वैवानाममृतस्य पत्नी हव्या नो अस्य हविषः शृणोतु।

सं दाशुषे किरतु भूरि वामं रायस्पोषं यजमाने दधातु ॥ २ ॥

अनु नोऽद्यानुमतिर्यज्ञं देवेभ्यो मन्यताम्। अग्निश्च हव्यवाहनो भवतं दाशुषे मयः ॥ ३ ॥

अन्विदनुमते त्वं मन्यासै शं च नस्कृधि। ऋवे दक्षाय नो हिनु प्रण आर्युषि तारिषत् ॥ ४ ॥

धाता दधातु नो रथिमीशानो जगतस्पतिः। स नः पूर्णेन वाचनत् ॥ ५ ॥

धाता ददातु दाशुषे वसूनि प्रजाकामाय मीळुषे दुरोणे।

तस्मै देवा अमृताः सं व्ययन्तां विश्वे देवासो अदितिः सजोषाः ॥ ६ ॥

धाता ददातु दाशुषे प्राचीं जीवातुमक्षिताम्। वयं देवस्य धीमहि सुमतिं वाजिनीवतः ॥ ७ ॥

धाता प्रजानामुत राय ईशे धातेदं विश्वं भुवनं जजान।

धाता कृष्टीरनिमिवाभि चष्टे धात्र इद्वन्यं घृतवज्जुहोत ॥ ८ ॥

एतस्मिन् विषये बृहदेवतावचनम् (४. ८७-८८)—‘तत्पूर्वं द्वे ऋचौ कुह्वाः कुहूमहमिति स्मृते। तदुत्तरे द्वेऽनुमतेरनु नोऽन्विदिति स्मृते। धातुश्चतस्रस्तत्रादौ धाता ददातु नो रथिम् ॥’ एतेनैव क्रमेण तैत्तिरीयसंहितायां (३. ३. ११) कुहूमहमित्यादिस्फुक्गताः सर्वे मन्त्रा उपलभ्यन्ते। प्रथमं ५-८ इति धातुदेवताकाश्चत्वारो मन्त्राः ५, ८, ७, ६ इति क्रमेण वर्तन्ते। अनन्तरं ३, ४ इति अनुमतिदेवताकौ मन्त्रौ तदनन्तरं ऋसं. २. ३२. ४-५ एतौ राकाया मन्त्रौ वर्तते। समनन्तरमेव १, २ इति कुहूदेवताकौ मन्त्रौ समागतौ (तैसं ३. ३. ११. ५)। किंत्वयं सार्धश्लोकात्मकौऽशौ बृहदेवतायाः सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु नास्ति। अतः तस्य मूलपाठत्वं शङ्कास्पदम्^१। काश्मीरखिलग्रन्थ इदं सूक्तं नास्ति। औधपुस्तकस्थो मन्त्राणां क्रमः तैसं-क्रमाद्विन्न एव। इदं सूक्तं ऋसं २. ३२ अनन्तरं

1. Cf. Scheffelowitz, p. 25. A. B. Keith considers the Bṛhaddevatā verses as original, Comp. JRAS 1907, p. 229.

२

भद्रं वद दक्षिणतो भद्रमुत्तरतो वद । भद्रं पुरस्तान्नो वद भद्रं पश्चात् कपिञ्जल ॥ १ ॥

भद्रं वद पुत्रैर्भद्रं वद गृहेषु च । भद्रमस्माकं वद भद्रं नो अभयं वद ॥ २ ॥

भद्रमधस्तान्नो वद भद्रमुपरिष्ठान्नो वद । भद्रंभद्रं न आ वद भद्रं नः सर्वतो वद ॥ ३ ॥

असपत्नं पुरस्तात् शिवं दक्षिणतस्कृधि । अभयं सततं पश्चाद्भद्रमुत्तरतो गृहे ॥ ४ ॥

यौवनानि मह्यसि जिग्युषामिव दुन्दुभिः । शकुन्तक प्रदक्षिणं शतपत्राभि नो वद ॥ ५ ॥

आवदंस्त्वं शकुने भद्रमा वद ० ॥ ऋ. सं. २. ४३. ३

ऋसं २. ४३. २ अनन्तरं पठनीयम् । मँ-मु-औध-मते द्वितीयमण्डलान्ते पठनीयम् । मँ-औध-पुस्तकयोः खिलान्ते 'आवदंस्त्वम्' (ऋसं २. ४३. ३) इति मन्त्रः संपूर्णः पठितः । आश्वमंसं^१-पुस्तके द्वितीयमण्डलान्ते 'भद्रं वद दक्षिणतः' इति मन्त्रं पठित्वानन्तरं 'अथ परशिष्टम्' (पदशिष्टं अथवा परिशिष्टं ?) इत्युक्तम् । एतद्ग्रन्थकर्तृमते प्रथमो मन्त्रः ऋसं. २. ४३ मध्ये समाविष्टः खिलसूक्तं च द्वितीयमन्त्रादारब्धम् । आश्वमंसं^२-मध्येऽस्य सूक्तस्य चत्वारो मन्त्राः—१, ३^२ + ४^१, ४^२ + ५^१, ५^२, ऋसं. २. ४३. ३.

मँ३-मु-आउ३-ऋमं-ऋम-औध-आश्वमंसं-अल-जुना ।

१. = निव १. ५. कपिञ्जल; कपिजर-ऋम. १. २. ५. → कौसू ४९. ५४. १. २^२. अस्माकं; अस्माकं नो-मु-ऋम. अभयं वद; अभयं कृधि-ऋम. ३^२. आ वद; आ भर-ऋम. ४^१. असपत्नं; असपत्नः-मु ।

३

जागर्षि त्वं भुवने जातवेदो जागर्षि यत्र यजते हविष्मान् ।

इदं हविः श्रद्धवानो जुहोमि तेन पासि गुह्यं नाम गोनाम् ॥ १ ॥

विदा दिवो विष्यन्नद्रिमुखैः ० ॥ ऋ. सं. ५. ४५. १

ऋसं ५. ४४ अनन्तरं पठनीयम् ।

मँ४-आउ४-मु-ऋमं-आश्वमंसं-अल-जुना ।

१^२. तेन पासि गुह्यं नाम गोनाम् = ऋसं ५. ३. ३.

मँ५-मु-अल-औध-अनुसारेण ऋसं ५. ४९ अनन्तरमधो लिखितं खिलं पठनीयम्—

सूक्तान्ते तृणान्यन्नावरण्ये वोदकेऽपि वा । यस्तृणैरध्ययनं तदधीतं तृणानि भव ते भव ॥ १ ॥

वापीकूपतडागानां समुद्रं गच्छ स्वाहाग्निं गच्छ स्वाहा ॥ २ ॥

पठनीयमिति यदुक्तं तदपि तैसं-पाठेन सम्यक्तया न समन्वैति । औधपुस्तक इदं सूक्तं केवलमभ्यूहमात्रेणैव स्वीकृतमिति तत्पुस्तकसंपादकैरावेदितम् । आश्वश्रौ १. १०; ४. १२; ६. १४ द्रष्टव्यम् ।

१-२. = अथर्व ७. ४७. १, २. ३-४. = अथर्व ७. २०. १, २; → खिल ३. १५. ३. ५, ६, ७. = अथर्व ७. १७. १, ३, २; → खिल ३. १५. २.

१. सुवृत्तं; सुभगां-तैसं. पितृणां; पितृणां-तैसं. तस्यै ते; तस्यास्ते-तैसं । २. हविषः शृणोतु; हविषश्चिकेतु-तैसं. यजमाने; चिकितुषे-तैसं । ३. भवतं; भवतां-तैसं । ४. नस्कृधि; नः कृधि-तैसं. तारिषन्तु; तारिषः-तैसं । ५. दधातु; ददातु-तैसं । ७. दाशुषे; नो रयि-तैसं. वाजिनीवतः; सत्यराघसः । ८. प्रजानामुत; प्रजाया उत-तैसं. तैसं-मध्ये उत्तरार्धः सर्वथा भिन्नो वर्तते-धाता पुत्रं यजमानाय दाता तस्मा उ हव्यं धृतवद्विधेम ।

अनुभा ५. ४९; ऋग्वि २. २२. ३ द्रष्टव्यम् । १९. सूक्तान्ते तृणावभावरण्ये वोदके पिबा-अल; सूक्तान्तेऽस्येतृणान्यन्नाविरिणे वोदकेऽपि वा-औध. १९. यस्तृणै-अल; यदस्तृणैरधीतं तत्तृणानि भवति ध्रुवं-औध । २. 'अग्निं गच्छ स्वाहा' सु-पुस्तके नास्ति ।

४

स्वस्त्ययनं ताक्ष्यमरिष्टनेमिं महद्भूतं वायसं देवतानाम् ।

असुरघ्नमिन्द्रसखं समत्सु बृहदंशो नावमिवा रुहेम ॥ १ ॥

अंहोमुचमाङ्गिरसं गयं च स्वस्त्यात्रेयं मनसा च ताक्ष्यम् ।

प्रयतपाणिः शरणीं प्र पथे स्वस्ति संवाधेष्वभयं नो अस्तु ॥ २ ॥

प्र श्यावाश्च धृष्णुयां ॥ ऋ. सं. ५. ५२. १

ऋसं ५. ५१ अनन्तरं पठनीयम् । आश्वगु ३. ११. २ भाष्यमपि द्रष्टव्यम् ।

मै६-सु-आउ५-ऋसं-ऋत्र (शान्तिपाठ)-औध-आश्वमंसं-अल-जुना-सुप१०. ५-६ ।

१. स्वस्त्ययनं ताक्ष्यमरिष्टनेमिं; स्वस्ति नस्ताक्ष्यं अरिष्टनेमिः-नृताउ १. १; प्र (पुण्याह)-महद्भूतं; महाद्भूतं-आउ. नावमिवा रुहेम ≡ ऋसं १०. १७८. २ । २. नो अस्तु; च नो अस्तु-आउ.

५

वर्धन्तु ते विभावरि दिवो अभ्रस्य विद्युतः । रोहन्तु सर्व्वीजान्येव ब्रह्मद्विषो जहि ॥ १ ॥

प्र सप्राजे बृहदर्चा गभीरम् ॥ ऋ. सं. ५. ८५. १

ऋसं ५. ८४ अनन्तरं पठनीयम् ।

मै७-आउ६-सु-आश्वमंसं-औध-अल-जुना । पञ्चामु-पुस्तकेऽयं मन्त्रः श्रीसूक्तस्य चतुर्विंशति-तममन्त्रत्वेनागतः ।

१. = ऋसं ५. ८४. ३ : यत्ते अभ्रस्य विद्युतो दिवो वर्धन्ति वृष्टयः ।

६

हिरण्यवर्णां हरिणीं सुवर्णरजतस्रजाम् । चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो ममा वह ॥ १ ॥

तां म आ वह जातवेदो लक्ष्मीर्मनपगामिनीम् । यस्यां हिरण्यं विन्देयं गामिश्च पुरुषानहम् ॥ २ ॥

हे जातवेदः । जातानि वेद जातप्रज्ञो वा । जाते जाते विद्यत इति वा । हे अग्ने त्वं हिरण्यवर्णां हिरण्यस्य सुवर्णस्य वर्णः कान्तिस्तद्वर्णो यस्यास्ताम् । हरिणीं हरितवर्णाम् । हरिणीरूपधरां वा । श्रीर्भूत्वा हरिणीरूपमरण्ये संवचार हेति देवीपुराणान्व । सुवर्णरजतस्रजाम् । सुवर्णस्य पुष्पाणि सुवर्णानि एवं रजतस्य रजतानि तेषां स्रक् माला यस्यास्ताम् । स्रक्साहचर्यात् पुष्पाणीत्यवगम्यते । पुष्पसादृश्यात् पुष्पे फले लुक् । आपं चैव हलन्तानामित्याप् । यद्वा सुवर्णरजतविकृतशृङ्खलाम् । सुधु वर्णो यस्य तत्सुवर्णः यद्रजतं तत्पुष्पस्रजाम् । तद्विकृतशृङ्खलां वा । चन्द्रां चन्द्रवत्पकाशमानाम् । तद्रूपेणावस्थितां वा । हिरण्मयीं हिरण्यस्वरूपाम् । हिरण्यविग्रहां वा । लक्ष्मीं लक्षणवतीम् । 'लक्ष्मीलोभाद्वा लक्षणाद्वा' (निरु. ४. १०) इत्यादिनिरुक्ता । एवंपात्रं श्रियं मे मय्यै मदर्थमा वह । आह्वय । अग्नेदेवहोतृत्वादाह्वानं तदधीनमिति भावः । 'अग्निर्वै देवानां होता' (ऐ. ब्रा. २. ७) इति श्रुतेः ॥ १ ॥

हे जातवेदः अग्ने त्वमनपगामिनीमपगमनरहिताम् । अनपायिनीमित्यर्थः । तां वक्ष्यमाणलक्षणां लक्ष्मीं मे मय्यमा वह । आह्वय । यस्यां श्रीदेव्यामावाहितायां सत्यां हिरण्यं सुवर्णं गां धेनुमश्वं वाजिनं पुरुषान् पुत्रपौत्रमित्रदासभूतानहं विन्देयं प्राप्नुयाम् ॥ २ ॥

अश्वपूर्वा रथमध्यां हस्तिनादप्रमोदिनीम् । श्रियं देवीमुपह्वये श्रीर्मा देवी जुषताम् ॥ ३ ॥

कांस्पर्स्मि तां हिरण्यप्रावारामाद्रां ज्वञ्ज्तीं तृतां तर्पयन्तीम् ।

पद्मेस्थितां पद्मवर्णां तामिहोप ह्वये श्रियम् ॥ ४ ॥

चन्द्रां प्रभासां यशसा ज्वञ्ज्तीं श्रियं लोके देवजुष्टामुदाराम् ।

तां पद्मनेमिं शरणं प्र पद्मे अलक्ष्मीर्मे नश्यतां त्वां वृणोमि ॥ ५ ॥

आदित्यवर्णे तपसोऽधि जातो वनस्पतिस्तत्र वृक्षोऽथ बिल्वः ।

तस्य फलानि तपसा नुदन्तु मायान्तरा याश्च बाह्या अलक्ष्मीः ॥ ६ ॥

उपैतु मां देवसखः कीर्तिश्च मणिना सह । प्रादुर्भूतोऽस्मि राट्रेऽस्मिन् कीर्तिं वृद्धिं ददातु मे ॥ ७ ॥

अश्वपूर्वाम् अश्वाः पूर्वे पुरोगा यस्यास्ताम् । अथवाश्वपूर्वामधैः पूर्णाम् । परिपूर्णमिति केचित् । रथमध्यां रथा मध्ये यस्यास्ताम् । हस्तिनादप्रमोदिनीम् । हस्तिनां गजानां नादेन वृंहितेन गजपुष्करतूर्यनादेन वा प्रमोदिनीं प्रकर्षेण ज्ञापयित्रीम् । देवीं देवनशीलाम् । द्योतनशीलां वा । श्रियं श्रयणीयाम् । सेनारूपां वा । उप ह्वये समीपं प्रत्याह्वये । एतादृशी देवी श्रीर्मा मां जुषतां सेवताम् ॥ ३ ॥

कां बाह्यान्तरयोगोचरां दुर्निरूपस्वरूपामित्यर्थः । ब्रह्मरूपां वा । को ह वै नाम प्रजापतिरिति श्रुत्यन्तरात् । क इति ब्रह्मणो नामेति पुराणाच्च । सोस्मिताम् । आ ईषदुद्रतं स्मितं हास्यं तद्युक्ताम् । उपान्त्यलोपश्छान्तसः । हिरण्यप्राकारां हिरण्यस्य सुवर्णस्य प्राकार आवरणं यस्यास्ताम् । हिरण्यप्रकृष्ट आकार आकृतिर्यस्यास्तामिति वा । आद्रां क्लिप्तां क्षीरोदधेरपन्नत्वात् । रुद्ररूपां वा । रुद्रशब्दोऽत्रामूर्धन्यस्वरदिः । आर्द्रया रुद्र इत्यादौ तथा दर्शनात् । अन्यद्बाहुलकम् । ज्वलन्तीं प्रकाशमानाम् । तृतां प्रीतामपि च तर्पयन्तीं भक्तान् मनोरथैरिति शेषः । पद्मेस्थितां कमले निषण्णामासीनाम् । पद्मवर्णां कमलवर्णाम् । तामिति प्रसिद्धां श्रियमिहोप ह्वये समीपं प्रत्याह्वये ॥ ४ ॥

अत्र प्र पद्य इत्यस्यानन्तरमहंशब्दप्रक्षेपः प्रामादिकः । चन्द्रां चन्द्रवत् प्रकाशमानां प्रभासाम् । प्रकृष्टा भाः कान्तिर्यस्यास्ताम् । आपं चैवेत्याप् । यशसा कीर्त्या ज्वलन्तीं प्रकाशमानाम् । लोके खल्लोके देवजुष्टां देवैरिन्द्राद्यैर्जुष्टां सेविताम् । प्रीतां वा । उदारं वदान्यां प्रगल्भां वा । पद्मिनीं पद्मलतारूपाम् । पद्माकारां वा । ईमिति निपातोऽनर्थकः । 'मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिदु' (निरु. १. ९) इति यास्कवचनात् । ईकारवाच्यां वा । तां श्रियं लोक इह लोके शरणं रक्षित्रां प्र पद्मे प्रपन्नोऽस्मि । अहमिति शेषः । अतो हे श्रीः मे ममालक्ष्मीरश्रीर्नश्यतां नाशं प्राप्नोतु । एतादृशीं त्वां वृणोमि । शरणत्वेन स्वीकुर्वे ॥ ५ ॥

वृक्षोऽथेत्यन्तःपादमपि पूर्वरूपं बाहुलकात् । आदित्यवर्णे । आदित्यस्य सूर्यस्य वर्ण इव वर्णो यस्यास्तस्याः संबोधनम् । हे श्रीः तव तपसः नियमाद्धेतोर्वनस्पतिः । 'अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः' (मनु. १. ४७) इति मानवस्मरणात् । बिल्वः बिल्वनामको वृक्षो हुमोऽधिजातः प्रादुर्भूतः । त्वत्करादिति शेषः । 'कात्यायन्याः शमी जाता बिल्वो लक्ष्म्याः करेऽभवत्' इति वामनपुराणात् । अथानन्तरं तस्य बिल्वस्य फलानि पक्षशलाटुकानि तपसा त्वत्तपसा । त्वदनुग्रहेणेत्यर्थः । अन्तरा अन्तरेन्द्रियसंबन्धिनी माया अज्ञानं तत्कार्याणि च बाह्या बहिरिन्द्रियसंबन्धिन्यो यास्ता अलक्ष्मीरश्रियो नुदन्तु अपनुदन्तु । निवारयन्वित्यर्थः ॥ ६ ॥

हे श्रीः देवसखः देवो महादेवस्तस्य सखा कुबेरः । कीर्तिः कीर्त्यभिमानिनी दक्षकन्या देवता । कुबेरकोशशाला वा । सा च मणिना चिन्तामणिना मणिभद्रेण कोशाध्यक्षेण वा सह सार्धमुपैतु उपगच्छतु । अहमस्मिन् राष्ट्रे जनपदे प्रादुर्भूतोऽस्मि । उत्पन्नोऽस्मि । स आगत्य कीर्तिं यशः कोशं वा ऋद्धिं सर्ववस्तुसमृद्धिं मे महां ददातु यच्छतु ॥ ७ ॥

क्षुत्पिपासामला ज्येष्ठामलक्ष्मीं नाशयाम्यहम् । अभूतिमसमृद्धिं च सर्वां निर्णुद मे गृहात् ॥८॥
 गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् । ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोप ह्वये श्रियम् ॥९॥
 मनसः काममाकूतिं वाचः सत्यमशीमहि । पशूनां रूपमनस्य मयि श्रीः श्रयतां वंशः ॥१०॥
 कर्दमेन प्रजा भूता मयि सं भव कर्दम । श्रियं वासय मे कुले मातरं पद्ममालिनीम् ॥११॥
 आपः स्रवन्तु स्निग्धानि चिह्नीत वस मे गृहे । नि च देवीं मातरं श्रियं वासय मे कुले ॥ १२ ॥
 पक्षां पुष्करिणीं पुष्टां पिङ्गलां पद्ममालिनीम् । सूर्यां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो ममा वह ॥१३॥
 आर्द्रां पुष्करिणीं यष्टां सुवर्णां हेममालिनीम् । चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो ममा वह ॥१४॥
 तां म आ वह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीम् ।
 यस्यां हिरण्यं प्रभूतं गावो दास्यो विन्देयं पुरुषानहम् ॥ १५ ॥
 ये आनन्दं समाविशदुपाधावन् विभावसुम् । श्रियः सर्वा उपासिष्व चिह्नीत वस मे गृहे ॥ १६ ॥
 कर्दमेन प्रजा स्रष्टा संभूतिं गमयामसि । अदधादुपागाद्येषां कामान् ससृज्महे ॥ १७ ॥

क्षुत्पिपासामलामशनतृष्णामलिनात्मिकां ज्येष्ठां वृद्धाम् । श्रियः प्रागुत्पन्नमित्यर्थः । अलक्ष्मी-
 श्रियमहं नाशयामि नाशं प्रापयामि । हे श्रीः त्वमभूतिमसंपत्तिं तथा सर्वात्मसमृद्धिं च अनभिष्टुद्धिमपि
 मे मम गृहात् निर्णुद निवारय ॥ ८ ॥

गंधद्वाराम् । गंधो घ्राणग्राह्यो गुणो द्वारं लक्षणं यस्यास्ताम् । दुराधर्षा केनापि धर्षयितुमशक्यां
 नित्यपुष्टां नित्यं सदा सस्यादिभिः पुष्टां समृद्धां करीषिणीं करीषः शुष्कगोमयादिस्तद्वतीम् । गवाश्वादि-
 बहुपशुसमृद्धामिति यावत् । सर्वभूतानां सर्वप्राणिनामीश्वरीमधिष्ठात्रीम् । आधारभूतां वा । तां भूरूपां
 श्रियमिह लोक उप ह्वये उपाह्वये समीपं प्रत्याह्वये ॥ ९ ॥

हे श्रीः मनसः कामं मनोरथम् । आकूतिं संकल्पं च । वाचः वागिन्द्रियस्य सत्यं याथार्थ्यम् ।
 पशूनां गवादीनां रूपं क्षीरादि । अन्नस्य अदनीयस्य यवबीजादे रूपं भक्ष्यादिचतुर्विधं चाशीमहि लभे-
 महि । श्रीः संपत् यशः कीर्तिश्च मयि श्रयताम् । आश्रयताम् ॥ १० ॥

कर्दमेन कर्दमाख्येन पुत्रेण प्रजा प्रकृष्टं जा अपत्यं यस्याः सा । सुपुत्रेत्यर्थः । 'जामपत्यम्'
 (निरु. ३.६) इति यास्कवचनात् । भूता अमवत् । अतः हे कर्दम श्रीपुत्र त्वं मयि मदीयगृहे सं भव
 संवस । पद्ममालिनीं कमलमालाधारिणीं मातरं तव जननीं श्रियं मे मम कुले वंशे वासय निवासय ॥११॥

आपः अबभिमामिन्यो देवताः । स्निग्धानि स्नेहयुक्तानि कार्याणि सृजन्तु उत्पादयन्तु । अपां
 स्नेहपूर्णवत्त्वादिति भावः । हे चिह्नीत चिह्नीताख्य श्रीपुत्र मे मम गृहे गेहे वस निवस । च अपि च देवीं
 मातरं श्रियं मे मम कुले वंशे नि वासय संवासय ॥ १२ ॥

*आर्द्रामार्द्राङ्गां पुष्करिणीमभिषेकोद्युक्तादिगजशुण्डाग्राम् । पुष्करशब्दो गजशुण्डाग्रवाचकः । पद्म-
 मालिनीं पद्मवतीम् । पद्मलतारूपां वा । पुष्टिं पुष्ट्यभिमानिनीं पुष्टिरूपां वा । 'पुष्टिरूपेण संस्थिता' इति
 मार्कण्डेयवचनात् । पिङ्गलां पिङ्गलवर्णां । पद्ममालिनीमित्यादि सिद्धमन्यत् ॥ १३ ॥

आर्द्रामार्द्राङ्गाम् । यः करिणीं यष्टिकरां वेत्रहस्तामित्यर्थः । टिलोपस्थानन्दसः । दण्डकारिणीं वा ।
 दण्डकरां वा । यष्टिं दण्डरूपां । सुवर्णां शोभनवर्णां हेममालिनीं हेमविकृतमणिशृङ्खलादिमालावतीं
 सूर्यां सूर्यवत् प्रकाशमानाम् । तद्रूपां वा । सिद्धमन्यत् ॥ १४ ॥

इयं द्वितीयया व्याख्याता । प्रभूतं भूयिष्ठम् । गावः गाः । दास्यः परिचारिकाः । उभयत्र शस्ये
 जस् । ह्यान् विशेषः ॥ १५ ॥ इति श्रीसूक्तमार्थं समाप्तम् ॥

जातवेदः पुनीहि मा रायस्पोषं च धारय । अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः ॥ १८ ॥

अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमति रौदस्योः ।

वीहि स्वस्ति सुक्षिति दिवो नूनं द्विषो अहांसि दुरिता तरेम तां तरेम तवावसा तरेम ॥ १९ ॥

एतत् श्रीसूक्तं तदनुसारीणि पञ्च सूक्तानि च पञ्चममण्डलान्ते पठनीयानीति का-पुस्तकादवगम्यते । बृहदे ५.९१ अपि द्रष्टव्यम् । आश्वमंसं-अनुसारेणेदं ऋसं ६. १. १ अन्ते पठनीयम् । बहुभिर्भाष्यैर्युत-मिदं बहुत्र मुद्रितं प्रायः पञ्चदशर्चम् । एतासां पञ्चदशानामृचां प्राचीनत्वं ऋग्वि २. ९३ (= मं-पुस्तके श्रीसूक्ते षोडशो मन्त्रः) इत्यनेन ज्ञायते । शान्तिमयूख-शान्तिकमलाकर-प्रयोगरत्नाह्निकचन्द्रिका-संस्कारकौस्तुभ-ब्रह्मकर्मसमुच्चयादय इतरेऽपि ग्रन्था अस्य सूक्तस्य पञ्चदशर्चत्वं दर्शयन्ति ।

आह्निकसूत्रावल्यां पञ्चदश मन्त्राः षोडशश्च ऋग्वि २. १८ । मं-पुस्तके यद्यपि श्रीसूक्ते २९ मन्त्रा-स्तथापि भाष्ये १५ मन्त्राणामेव । ऋमं-पुस्तके २८ मन्त्राः, ऋब्र-आचं-मु-पुस्तकेषु २७ मन्त्राः, क्रिप्रसं-आउ-जुना-पुस्तकेषु २३ एव । पञ्चामृ-पुस्तके ३० मन्त्राः येषु १-२२ = मं१-२२; २४ = खिल २. ५; २५ = ऋमं २७; शिष्टाः ६ विभिन्ना अबद्धाश्च । का-पुस्तके आदितः १५ मन्त्रा इतर-पुस्तकस्थमन्त्रैः समानाः, शिष्टाश्चत्वारो विभिन्ना अज्ञातचराश्च^१ । अल-पुस्तक एतत्सूक्तं नास्ति ।

मनु ३. २३२ भाष्ये, अग्निपुराणे (४१. ८), हेमाद्रौ (१. ७३१. १५), प्रयोगरत्ने, संस्कारकौस्तुभे (मूलशान्तिः) चेदं सूक्तं निर्दिष्टम् । ३, ५, ६, ७, १०, ११ मन्त्राणां प्रतीकानि ऋग्वि २. १८-१९ मध्ये निर्दिष्टानि । ३ ≡ माण्ड २. १३. ६; ७ ≡ माण्ड २. १३. ६; ८ ≡ तैत्ति १०. ६६; ९ ≡ तैत्ति १०. १; माण्ड २. १३. ६; मनाउ ४. ८; मार्गसं; अन्त्ये; शाम; प्रर; १० ≡ वासं ३९. ४; तैत्ति २. ४. ६. ६; १८^२ ≡ तैत्ति ३. १. ४. ३; संत्रा २. २. ११; शाश्रौ ४. १७. १२; → आश्वश्री २. ७; १९ ≡ ऋसं ६. २. ११; १४. ६.

१. स्रजां; स्रजं-आउ. ममा-ऋमं-आउ-जुना-प्रर-पञ्चामृ-आसू; म आ-मं-मु-आचं-ऋब्र-क्रिप्रसं । २. *लक्ष्मीमनप* ; *लक्ष्मीमलप*-आसू-प्रर-जुना. गामश्वं; गामश्वान्-आउ । ३. अश्व-

1. Cf. Brhaddevatā, part II, p. 189.

2. With regard to the antiquity of the Kashmir recension, Scheftelowitz says that since according to the *Khila-anukramanī* the last six verses (14-19) deal with sons of Śrī as is referred to by Brhaddevatā V. 19, it is clear that this recension preceded the Brhaddevatā (Apokryphen des Rgveda p. 75). The verse in the Brhaddevatā runs thus:

श्रीसूक्तमाशीर्वादस्तु श्रीपुत्राणां पराणि षट् ।

तस्याद्वालक्ष्म्यपनुदममिस्तत्र निपातभाक् ॥

The second pāda of this verse Scheftelowitz translates thus: "die sechs letzten Verse sind den Söhnen der Śrī geweiht". This translation does not seem to be correct. Macdonell (Brhaddevatā, part II, pp. 188-9) translates the same quite differently: "The following six are connected with fortune and sons". To this Macdonell adds the following note:—"This must refer to the six *Khilas* which follow the Śrīsūkta in Kashmir MS. of the *Khilas*". This interpretation is confirmed by the next verse (92) which advises a special application of three of these six hymns, सं स्रवन्तु being charms for the prosperity of cattle (Śrī), आ ते गर्भो and अग्निरेतु for the attainment of sons (Putra) (प्रजावज्जीवपुत्रौ वा गर्भकर्मणि संस्तुतौ । नानारूपाः पयस्विन्यः सं स्रवन्तीति संस्तुताः). पराणि षट् means "the following six" (hymns), not "the last six" (verses). परे षट् in the खिलानुक्रमणी means the same. Compare वालखिल्याः परेऽष्टौ (End of 2nd Adhyāya, खिलानुक्रमणी). The last six verses of Śrīsūkta in the Kashmir recension have no special connection with the sons of Śrī. This passage in the Brhaddevatā, therefore, cannot serve the purpose of establishing the priority of the Kashmir recension to the Brhaddevatā.

पूर्वा-म-मु-आचं-क्रिप्रसं; अश्वपूर्णा-ऋवि-आउ-जुना-प्र-ऋमं-आसू-माय. प्रमोदिनी-आउ-जुना-माय-आसू-पञ्चाम-प्र; प्रबोधिनी-ऋमं-म-ऋब्र-आचं-मु-क्रिप्रसं. देवी; देवीः-प्र-आचं-पञ्चाम् । ४. कांस्यस्मि तां-का; कांसोस्मितां-म-मु-ऋमं-आचं-पञ्चाम्-आसू-ऋब्र-क्रिप्रसं-आउ-जुना-प्र. प्रावारां-का; प्राकारां-म-मु-आउ-जुना । ५. पञ्चनेमि-आउ-जुना-प्र; पञ्चनेमी-ऋमं-आसू; पद्मिनीमी-म-मु-ऋब्र-क्रिप्रसं-आचं-पञ्चाम्. प्र-म-मु-आउ-आचं-क्रिप्रसं; अहं प्र-ऋमं-ऋब्र-आसू-पञ्चाम्-प्र. अलक्ष्मी-ऋमं-मु-आउ-जुना-आसू-पञ्चाम्; ऽलक्ष्मी-ऋब्र-आचं-प्र-म. वृणोमि-ऋमं-म-मु-आउ-जुना-आसू-क्रिप्रसं; वृणे-ऋब्र-मु-पञ्चाम्-आचं । ६. तस्य; यस्य-आसू. मायान्तरा-ऋमं-ऋब्र-आसू-आचं-पञ्चाम्-क्रिप्रसं-जुना-प्र; या अन्तरा-म-आउ; ममान्तरा-मु । ७. स्मि राष्ट्रे-म-आउ-जुना-आचं-पञ्चाम्; सुराष्ट्रे-ऋमं-ऋब्र-मु-क्रिप्रसं-प्र-आसू. कीर्तिं वृद्धिं ददातु-आउ-जुना-प्र-आसू-क्रिप्रसं; कीर्तिमृद्धिं ददातु-म-मु-ऋमं-ऋब्र-आचं; श्रीः श्रद्धां दधातु-माय । ८. मला ज्येष्ठामलक्ष्मीं-का-मु; मला ज्येष्ठामलक्ष्मीं-म-ऋब्र-आचं; मला ज्येष्ठामलक्ष्मी-क्रिप्रसं; मला ज्येष्ठा अलक्ष्मी-ऋमं-आउ-जुना-प्र-आसू-पञ्चाम्; मलं ज्येष्ठा-मलक्ष्मी-तैआ. गृहात्; पाप्मानं-तैआ । १०. माकृति; माकृतं-मु. अन्नस्य; अन्नं च-क्रिप्रसं; अन्यस्य-प्र । ११. भव-ऋमं-म-मु-ऋब्र-आचं; भ्रम-आउ-जुना-प्र-आसू-पञ्चाम्-क्रिप्रसं. कुले; गृहे-आउ-क्रिप्रसं-जुना । १२. स्रवन्तु-का; स्रजन्तु-ऋमं-म-मु-आउ-जुना-क्रिप्रसं; स्रजन्तु-ऋब्र-आसू-आचं-पञ्चाम्-प्र । १३. पक्वां-का; आर्द्रा-इतरेषु. पुष्टां-का; पुष्टि-ऋमं-म-मु-आचं-प्र; पुष्टीं-जुना-क्रिप्रसं-पञ्चाम्; यष्टि-ऋब्र; यष्टीं-आउ. पिङ्गलां पद्ममालिनीं; सुवर्णां हेममालिनीं-ऋब्र-आउ-जुना-आसू-पञ्चाम्. सूर्या-ऋब्र-प्र-आसू-जुना-पञ्चाम्; चन्द्रां-इतरेषु. ममा-आउ-जुना-प्र-आसू-पञ्चाम्; म आ-ऋमं-ऋब्र-म-मु-आचं-क्रिप्रसं. ऋमं-आउ-क्रिप्रसं-पुस्तकेषु त्रयो-दशचतुर्दशमन्त्रयोर्व्यत्यासः । १४. पुष्करिणी-आउ-जुना; यः करिणी-म-मु-ऋमं-ऋब्र-आसू-पञ्चाम्-आचं; यष्करिणी-क्रिप्रसं-प्र. यष्टीं; यष्टि-म-मु-प्र-आचं; पुष्टीं-आउ-जुना; पुष्टि-ऋब्र. सुवर्णां हेममालिनीं; पिङ्गलां पद्ममालिनीं-आउ-जुना-ऋब्र-प्र-आसू-पञ्चाम्. १४^१ = १^१. चन्द्रां-ऋब्र-प्र-जुना-पञ्चाम्-आसू; सूर्या-इतरेषु. ममा-आउ-जुना-प्र-आसू-पञ्चाम्; म आ-ऋमं-म-मु-ऋब्र-आचं-क्रिप्रसं. १५^१ = २^१. १५^२ = २^२. प्रभूतं; प्रभूति-ऋमं-प्र-आचं-आसू. विन्देयं-का; अश्वान् विन्देयं-इतरेषु. खिलानुक्रमप्यनुसारेण्यमुपरिष्ठाद्ब्रुहती (८ + ८ + ८ + १२ अक्षराणि) अतः का-पुस्तके 'अश्वान्' नास्ति । इतरपुस्तकानुसारेण्यं प्रस्तारपङ्क्तिः । १६^२. चिकीत वस मे गृहे = १२^१ । १७^१. = ११^१. १७^२. येषां; यस्मै ? १८^१. जातवेदः पुनीहि मा = ऋसं ९. ६७. २७.

१६-१९ मन्त्राः केवलं का-पुस्तक एव । इतरपुस्तकेषु वर्तमानाः पञ्चदशोत्तरा मन्त्रा अत्रोद्ध्रियन्ते । ऋमं-म-पुस्तकयोर्मन्त्राणां पौर्वापर्यं विभिन्नम् । ऋमं-पुस्तकस्थः पाठः क्रमश्चात्र दीयते । ऋब्र २० = आचं २० = ऋमं १९; ऋब्र १९ = आचं १९ = ऋमं २७; आचं २१-२४ = ऋमं २०-२३; आचं २७ = ऋमं २४. ऋमं २८ आचं-मध्ये नास्ति. आउ-क्रिप्रसं २२ = ऋमं १६; आउ-क्रिप्रसं २१ = ऋमं १७; आउ-क्रिप्रसं १६ = ऋमं १८; आउ-क्रिप्रसं १९ = ऋमं २१. ऋमं २३, २५-२८ मन्त्राः आउ-क्रिप्रसं-मध्ये न सन्ति. मं २८ = ऋमं २४; मं २४-२७ = ऋमं २५-२८. मं २९ मन्त्रः केवलं औष-पुस्तके दत्तः । ऋब्र-मु २७ = ऋमं २४; मु १७ = ऋमं २७. ऋमं २८ मु-ऋब्र-आचं-पुस्तकेषु नास्ति. आश्वमंसं^१ म-पुस्तकमनुसरति; २६ मन्त्रः १७ मन्त्रात्पूर्वमागच्छतीति तु विशेषः. आश्वमंसं^२-पुस्तके म-पुस्तकस्थाः १-२३, २६, २८ मन्त्राः । एते सर्वेऽधिका मन्त्रा अर्वाचीना इति २२^२ मन्त्रात् स्पष्टं ज्ञायते ।

यः शुचिः प्रयतो भूत्वा जुहुयादाज्यमन्वहम् । सूक्तं पञ्चदशचं च श्रीकामः सततं जपेत् ॥ १६ ॥
पद्मानने पद्मऊरु पद्माक्षी पद्मसंभवे । तन्मे भजसि पद्माक्षी येन सौख्यं लभाम्यहम् ॥ १७ ॥

अश्वदायै गोदायै धनदायै महाधने । धनं मे जुषतां देवि सर्वकामांश्च देहि मे ॥ १८ ॥
 पुत्रपौत्रं धनं धान्यं हस्त्यश्वादिगवे रथम् । प्रजानां भवसि माता आयुष्मन्तं करोतु मे ॥ १९ ॥
 धनमग्निर्धनं वायुर्धनं सूर्यो धनं वसुः । धनमिन्द्रो बृहस्पतिर्वरुणं धनमृत्सृजे ॥ २० ॥
 वैनतेय सोमं पिब सोमं पिबतु वृत्रह । सोमं धनस्य सोमिनो मह्यं ददातु सोमिनः ॥ २१ ॥
 न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः । भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां श्रीसूक्तं जपेत् ॥ २२ ॥

सरसिजनिलये सरोजहस्ते धवलतरांशुकगन्धमालयशोभे ।

भगवति हरिवल्लभे मनोज्ञे त्रिभुवनभूतिकरि प्रसीद मह्यम् ॥ २३ ॥

श्रीवर्चस्वमायुष्यमारोग्यमाविधाच्छुभमानं महीयते ।

धान्यं धनं पशुं बहुपुत्रलाभं शतसंवत्सरं दीर्घमायुः ॥ २४ ॥

विष्णुपत्नीं क्षमां देवीं माधवीं माधवप्रियाम् ।

लक्ष्मीं प्रियसखीं देवीं नमाम्यच्युतवल्लभाम् ॥ २५ ॥

महालक्ष्मी च विद्महे विष्णुपत्नी च धीमहि । तन्नो लक्ष्मीः प्रचोदयात् ॥ २६ ॥

पद्मानने पद्मिनि पद्मपत्रे पद्मप्रिये पद्मदलायताक्षि ।

विश्वप्रिये विश्वमनोनुकूले त्वत्पादपद्मं हृदि सं नि धस्व ॥ २७ ॥

आनन्दः कर्दमः श्रीतश्चिह्नीत हव विश्रितः ।

ऋषयः श्रियः पुत्राश्च श्रीदेवी देवदेवता ॥ २८ ॥

१६. यः स-ऋषि-सूक्तं-ऋमं-सु-आचं-किप्रसं; श्रियः-ऋषि-आसू-पद्मासू-ऋमं-मं-आउ-जुना । १७. पद्मानने; पद्मासने. पद्मऊरू-ऋमं-ऋमं-आउ-जुना-सु-आचं; पद्मऊरु-मं; पद्मरूपे-किप्रसं. पद्माक्षी-ऋमं-ऋमं-जुना-सु-आचं; पद्माक्षि-मं-आउ-किप्रसं. तन्मे; यन्मां-पद्मासू; त्वं मां. भजसि; भजस्व. पद्माक्षी-ऋमं-जुना-आचं; पद्माक्षि-मं-आउ-सु-ऋमं-किप्रसं-पद्मासू । १८. अश्वदायै गोदायै धनदायै-ऋमं-ऋमं-आचं; अश्वदायी गोदायी धनदायी-मं-जुना; अश्वदायी गोदायी धनदायि-सु-आउ; अश्वदायि गोदायि धनदायि-किप्रसं-पद्मासू. जुषतां; लभतां-ऋमं. देवि-मं-सु-ऋमं-किप्रसं-आचं-पद्मासू; देवी-आउ; देवी-ऋमं-जुना. सर्वकामांश्च देहि मे; सर्वकामार्थ-सिद्धये-पद्मासू । १९. पुत्रपौत्रं-ऋमं-जुना. पुत्रपौत्र-मं-सु-आउ-ऋमं-किप्रसं-पद्मासू-आचं. श्वादिगवे रथं-ऋमं-मं-सु-ऋमं-पद्मासू-आचं; श्वाश्वतरै रथैः-आउ-जुना-किप्रसं; श्वाश्वतरीरथं-औध; श्वाजाविगोरथं. भवसि-ऋमं-जुना-किप्रसं; भवसी-मं-सु-आउ-ऋमं-आचं; भजसि-पद्मासू; संवतु. मे; मां-आउ-पद्मासू-जुना । २०. वरुणं-मं-सु-ऋमं-ऋमं-जुना-पद्मासू-आचं; वरुणो-आउ-किप्रसं. उत्सृजे-ऋमं; अश्रुते-मं-पद्मासू; उच्यते-किप्रसं-जुना; अस्तु मे-सु; अस्तु ते-ऋमं-आचं; अश्विना-आउ । २१. सोमिनो मह्यं; सोमिनः सोमं-किप्रसं; सोमिनो मिहं-जुना. सोमिनः; सोमिनि । २२. भक्तानां श्रीसूक्तं जपेत्; भक्त्या श्रीसूक्तजापिनां औधः जपेत्; जपेत् सदा । २३. शुक्रगन्ध-सु-ऋमं-औध-आचं; शुभगन्ध-इतरेषु. माल्यशोभे-ऋमं-औध; माल्यशोभे-सु. भूतिकरि; भूतिकरी-सु । २४. श्री; श्री-किप्रसं. वर्चस्वं-ऋमं-मं-सु-जुना-किप्रसं-आचं; वर्चस्वं-इतरेषु. विधाच्छुभमानं-ऋमं; विधाच्छोभमानं-सु-ऋमं-आचं; विधात्पवमानं-मं-आउ-जुना-किप्रसं; युधात्पवमानं-पद्मासू. धान्यं धनं; धनं धान्यं-सु. बहुपुत्रं; पुत्र-आउ; पशुपुत्र-जुना । २५. लक्ष्मीं प्रियसखीं-ऋमं-ऋमं-आचं; लक्ष्मी प्रियसखी-सु; विष्णोः प्रियसखीं-मं. देवीं; भूमि-औध । २६. महालक्ष्मी-ऋमं-मं-ऋमं-आचं; महादेव्यै-सु. विष्णुपत्नी-ऋमं-मं-ऋमं-आचं; विष्णुपत्न्यै-सु । २७. पद्मिनि; पद्मवि-ऋमं-आचं; पद्मिनि-सु. पद्मप्रिये; पद्मालये. विश्वमनो; विष्णुमनो-औध. हृदि; मयि-सु-ऋमं । २८.

श्रीत°-ऋमं; श्रीद°. विश्रितः-ऋमं; विश्रुतः-मं; (इति) विश्रुताः-औध. श्रियः पुत्राश्च-ऋमं; श्रियपुत्राश्च-मं. देवी देवदेवता-ऋमं; देवीदेवताः श्रिया-मं; श्रीदेवीदेवता मताः-औध.

ऋमं-पुस्तकेऽविद्यमानो मं २९ मन्त्र एवमस्ति—

ऋणरोगादि दारिद्र्यं पापक्षुद्रपमृत्यवः । भयः शोकमनस्तापा नश्यन्तु मम सर्वदा ॥

औधपुस्तके-ऋणरोगादिदारिद्र्य°..... भयशोक°.....

पञ्चामृत-पुस्तके केषुचिल्लिखितपुस्तकेषु च २३-३० मन्त्राः सर्वथा विभिन्ना अतोऽत्र लिख्यन्ते-

चन्द्राभां लक्ष्मीमीशानां सूर्याभां श्रियमीश्वरीम् । चन्द्रसूर्याग्निवर्णाभां महालक्ष्मीमुपास्महे ॥२३॥

वर्षन्तु ते विभावरी दिवो अभस्य विद्युतः । रोहन्तु सर्वबीजान्यव ब्रह्मद्विषो जहि ॥ २४ ॥

पद्मप्रिये पद्मिनि पद्महस्ते पद्मानने पद्मदलायताक्षि ।

विश्वप्रिये विष्णुमनोनुकूले स्वत्पादपद्मं मयि सं नि धस्व ॥ २५ ॥

या सा पद्मासनस्था विपुलकटितटी पद्मपत्रायताक्षी ।

गम्भीरावर्तनाभिस्तनभरनमिता शुभवस्त्रोत्तरीया ॥

लक्ष्मीर्दिव्यैर्गजेन्द्रैर्मणिगणखचितैः स्त्रापिता हेमकुम्भै-

र्नित्यं सा पद्महस्ता मम वसतु गृहे सर्वमाङ्गल्ययुक्ता ॥ २६ ॥

लक्ष्मीं क्षीरसमुद्रराजतनयां श्रीरङ्गधामेश्वरीं

दासीभूतसमस्तदेववनितां त्रैलोक्यदीपाङ्कुराम् ।

श्रीमन्मन्दकटाक्षलब्धविभवब्रह्मेन्द्रगङ्गाधरां

त्वां त्रैलोक्यकुटुम्बिनीं सरसिजां वन्दे मुकुन्दप्रियाम् ॥ २७ ॥

सिद्धलक्ष्मीर्मांश्चलक्ष्मीर्जयलक्ष्मीः सरस्वती ।

श्रीलक्ष्मीर्वरलक्ष्मीश्च प्रसन्ना मम सर्वदा ॥ २८ ॥

वराङ्कुशापाशमभीतिमुद्रां करैर्वहन्तीं कमलासनस्थाम् ।

बालार्ककोटिप्रतिभां त्रिनेत्रां भजेऽहमाद्यां जगदीश्वरीं ताम् ॥ २९ ॥

सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके । शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ ३० ॥

२३. श्रियमीश्वरीं; श्रियमैश्वरी. °वर्णाभां; संकाशां; सर्वाभां. महालक्ष्मी°; श्रीमहालक्ष्मी°; श्रियं लक्ष्मी° । २४. = खिल २. ५ । २५. = ऋमं २७ । २६. °नमिता; °णमिता । २८. प्रसन्ना मम सर्वदा; प्रसन्नवरदा भव । २९. वराङ्कुशा°; वराङ्कुशौ. °मभीतिमुद्रां; °मुपैतिमुद्रां. °प्रतिभां; °प्रतिमां. भजेऽहमाद्यां; भजे हिमाद्यां; भजेऽहमम्बां.

मं-पुस्तके श्रीसूक्तानन्तरं पठनीयं सूक्तद्वयं (मं ९, मं १०) दत्तं तद्यथा—

विश्वेश्वर विरूपाक्ष विश्वरूप सदाशिव । शरणं भव भूतेश कण्ठाकर शंकर ॥ १ ॥

हर शंभो महादेव विश्वेशामरवल्लभ । शिव शंकर सर्वात्मन् नीलकण्ठ नमोऽस्तु ते ॥ २ ॥

मृत्युञ्जयाय रुद्राय नीलकण्ठाय शंभवे । अमृतेशाय शर्वाय श्रीमहादेवाय ते नमः ॥ ३ ॥

एतानि शिवनामानि यः पठेन्नियतः सकृत् । नास्ति मृत्युभयं तस्य पापरोगादि किञ्चन ॥ ४ ॥

तथा च—

यज्ञेशाच्युत गोविन्द माधवानन्त केशव । कृष्ण विष्णो हृषीकेश वासुदेव नमोऽस्तु ते ॥ १ ॥

कृष्णाय गोपिनाथाय चक्रिणे मुरवैरिणे । अमृतेशाय गोपाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ २ ॥

एतान्यनन्तनामानि मण्डलान्ते (सदा) पठेत् ॥ ३ ॥

७

चिह्नितो यस्य नाम तद्विवा नक्तं च सुक्रतो ।

अस्मान् दीदास युज्याय जीवसे जातवेदः पुनन्तु मां देवजनाः ॥ १ ॥

पुनन्तु मनसा धियः पुनन्तु विश्वा भूतानि । जातवेदो यदस्तुतम् ॥ २ ॥

विश्वे देवाः पुनीत मा जातवेदः पुनीहि मा । संभूता अस्माकं वीरा ध्रुवा ध्रुवेषु तिष्ठति ॥ ३ ॥

ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवा ध्रुवेषु तिष्ठति । अग्रे अच्छा यदस्तुतं रायस्पोषं च धारय ॥ ४ ॥

अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्रे वोचः सुमतिं रोदस्योः ।

वीहि स्वस्ति सुक्षितिं दिवो नृन् द्विषो अंहांसि दुरिता तरेम तां तरेम तवावसा तरेम ॥ ५ ॥

१२. २. = ऋसं ९. ६७. २७^१; तैत्रा. १. ४. ८. १; २. ६. ३. ४; वासं १९. ३९। २. = मंदी (पृष्ठ १७ मन्त्रः २१) । ३. = ऋसं ९. ६७. २७^२ । ४. = ऋसं १०. १७३. ४; अथर्व ६. ८८. १; तैत्रा २. ४. २. ८; खागृ १. ४. ४; गोगृ २. ३. १२; मंत्रा १. ३. ७. रायस्पोषं च धारय = खिल २. ६. १८.

८

मयि श्लेष्मो मा वधीः प्र सभ्राजं च सुक्रतो ।

अस्मान् पृणीष्व युज्याय जीवसे जातवेदः पुनीहि मा ॥ १ ॥

मर्तो यो नो दिदासत्यधिरस्था न नीनशत् । दविध्वतो विभावसो जागारमुत ते धियम् ॥ २ ॥

अनमीवा भवन्त्वध्यासु सं गर्भो वि मोचतु । अरातीर्यन्ति ये कैचित्सूरयश्चाभि मज्जना ॥ ३ ॥

रायस्पोषं वि धारय जातवेदः पुनीहि मा । उक्ता भवन्तु नो मयो बह्वीर्गोष्ठे घृताच्यः ॥ ४ ॥

अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्रे वोचः सुमतिं रोदस्योः ।

वीहि स्वस्ति सुक्षितिं दिवो नृन् द्विषो अंहांसि दुरिता तरेम तां तरेम तवावसा तरेम ॥ ५ ॥

१२. = खिल २. ७. १२ । २. अधिरस्था; अधरस्था ? ४. → खिल २. ६. १८^१. बह्वीर्गोष्ठे घृताच्यः → खिल ४. १२. १२ । ५. = खिल २. ७. ५; ६. १९; ऋसं ६. २. ११; १४. ६.

९

सं स्रवन्तु मरुतः संभ्रवाः संसु पूरुषाः । सं धान्यस्य या स्फातिः संस्त्राव्येण हविषा जुहोमि ॥ १ ॥

एह यन्ति पशवो ये परेयुर्वायुर्येषां सहचारं जुजोष ।

त्वष्टा येषां रूपधेयानि वेदास्मिंस्तल्लोके सविताभि रक्षतु ॥ २ ॥

इमं गोष्ठं पशवः सं स्रवन्तु बृहस्पतिरा नयतु प्रजानन् ।

सिनीवालीं नयत्यग्र एषामा जग्मुषोऽनुमते नि यच्छ ॥ ३ ॥

सं सिञ्चामि गवां क्षीरं समाज्येन बलं रसम् ।

संसिक्ता अस्माकं वीरा ध्रुवा गावः सन्तु गोपतौ ॥ ४ ॥

आ हरामि गवां क्षीरमा हरामि धान्यं३ रंसम् ।

आहता अस्माकं वीरा आ पत्नीरिदंस्तकम् ॥ ५ ॥

एतत् अथर्व २. २६ अनेन समानम् । १ ≡ अथर्व ३; २ ≡ अथर्व १; ३ ≡ अथर्व २ एवं मन्त्राणां पौर्वापर्यभेदः । 'नानारूपाः पयस्विन्यः सं स्रवन्तीति संस्तुताः' इति बृहदे (५. १२) । कौशिकसूत्रं (१९. १४) द्रष्टव्यम् ।

१. सं स्रवन्तु-का; सं सं स्रवन्तु-अथर्व; सं स्रवन्ति-बृहदे. मरुतः-का; पशवः-अथर्व । २. यन्ति-का; यन्तु-अथर्व. वेदास्मिस्ताहोके-का; वेदास्मिन् तान् गोष्ठे-अथर्व. सविताभि रक्षन्तु-का; सविता नि यच्छन्तु-अथर्व । ३. नयत्यग्र-का; नयत्वाग्र-अथर्व. ऽनुमते-का; अनुमते-अथर्व । ४. गावः सन्तु-का; गावो मयि-अथर्व । ५. हरामि धान्यं३-का; हार्ष धान्यं१-अथर्व ।

१०

आ ते गर्भो योनिमेतु पुमान् बाण इवेषुधिम् । आ वीरो अत्र जायतां पुत्रस्ते दशमास्यः ॥ १ ॥
करोमि ते प्राजापत्यमा गर्भो योनिमेतु ते ।

अन्नः पूर्णो जायतामनन्धोऽश्रोणोऽपिशाचधीतः ॥ २ ॥

पुमांस्ते पुत्रो जायतां पुमानन्तु जायताम् । यानि भद्राणि बीजान्यृषभा जनयन्ति नः ॥ ३ ॥
तानि भद्राणि बीजान्यृषभा जनयन्तु ते । तैस्त्वं पुत्रं जनयेः सं जायतां वीरतमः स्वानाम् ॥ ४ ॥
यो वंशायां गर्भो योऽपि वेहतीन्द्रस्ते नि दधे वनस्पतौ ।

तैस्त्वं पुत्रान् विन्दस्व सा प्रसूधेनुका भव ॥ ५ ॥

सं वो मनांसि जानतां सं नाभिः सं ततोऽसत् ।

सं त्वा कामस्य योक्त्रेण युञ्जान्यविमोचनाय ॥ ६ ॥

कामः समृध्यतां मह्यमपराजितमेवं मे । यं कामं कामये देव तं मे वायो समर्धय ॥ ७ ॥

इदं सूक्तं प्रजावत आर्षमिति खिलानुक्रमण्यामुक्तम् । 'अग्निरेतु' इत्यग्रे वर्तमानेन जीवपुत्राख्य-सूक्तेन सहदे गर्भकर्मणि विनियुक्तम् । 'प्रजावज्जीवपुत्रौ वा गर्भकर्मणि संस्तुतौ' इति बृहदे (५. १२) । आश्वगृ १. १३. ६ द्रष्टव्यम् । एते प्रजावज्जीवपुत्राख्ये सूक्ते अनवल्लोभने विनियुक्ते इति प्र-ऋ-म-तम् । एतत्सूक्तं ऋमं-प्र-संको-ऋ-आपमं (१. १२. ९)-पुस्तकेषु ४^२, ५^१, ६ मन्त्रान् वर्जयित्वा दृष्टम् ।

१. ≡ अथर्व ३. २३. २; हिगृ १. २५. १; शांठ १. १९. ६. आ ते गर्भो योनिमेतु-ऋमं-आपमं-हिगृ; आ ते योनिं गर्भ एतु-अथर्व-शांठ; आ ते गर्भो योनिमेतु-ऋ-प्र-संको. अच-शांठ-हिगृ; ऽत्र-अथर्व; ऋमं-ऋ-संको-प्र-आपमं-पुस्तकेषु 'अत्र' नास्ति । २. ≡ हिगृ. १. २५. १; २^१. ≡ अथर्व ३. २३. ५^१. प्राजापत्यमा; प्राजापत्येवा-संको. एतु-ऋमं-अथर्व-आपमं-हिगृ; एतु-ऋ-प्र-संको. अनन्धोऽश्रोणोऽपिशाचधीतः-का; अनन्धोऽश्रोणोऽपिशाचधीरः-हिगृ; अश्रोणो-पिशाचधीतः-ऋमं-ऋ-आपमं-संको-प्र । ३^१ ≡ अथर्व ३. २३. ३^१; शांठ १. १९. ६. ३^२. ≡ शांठ १. १९. ६; अथर्व ३. २३. ४^१. पुमांस्ते पुत्रो जायतां-का; पुमांस्ते पुत्रो नारि तं-ऋमं-आपमं-संको-ऋ-प्र. पुमांसं पुत्रं जनय तं-अथर्व-शांठ. यानि-का-अथर्व-आपमं-संको-शांठ; तानि-ऋमं-ऋ-प्र. ऋषभा; पुष्या-शांठ. जनयन्ति नः-का-आपमं-शांठ; जनयन्ति च-अथर्व; जनयन्तु नौ-ऋमं-प्र-संको; जनयन्ति नौ-औष; जनयन्तु ते-ऋ । ४. ≡ हिगृ १. २५. १. तानि-का-आपमं; यानि-ऋमं-ऋ-संको-प्र-हिगृ. जनयन्तु ते-का; जनयन्तु नः-ऋमं-हिगृ; जनयन्ति

नः-ऋब्र-प्र-संकौ; जनयन्तु नौ-आपमं. तैस्त्वं पुत्रान् जनये-का; तैस्त्वं गर्भिणी भव-हिष्ट । ५.
 ≡ हिष्ट १. २५. १. ५^२ ≡ अथर्व ३. २३. ४^२; शां १. १९. ६. योऽपि-का; यश्च-हिष्ट.
 पुत्रान्; पुत्रं-अथर्व.हिष्ट-शां-मध्ये ५^२-पाठो विभिन्नः । हिष्ट-तेन त्वं गर्भिणी भव सा प्रासूधेनुगा
 भव. शां-तेभिष्टं पुत्रं जनय सुप्रसूधेनुका भव । ६^१. सं वो मनांसि ≡ ऋसं १०. १९१. २; अथर्व
 ६. ६४. १. ६^२ ≡ हिष्ट १. २४. ४. ७. कामः समृध्यतां-का-ऋमं-प्र-संकौ; कामप्रमृध्यतां-
 आपमं. तं मे-ऋमं-आपमं-संकौ; तन्मे-प्र.

११

अग्निरेतु प्रथमो देवतानां सोऽस्याः प्रजां मुञ्चतु मृत्युपाशात् ।
 तदयं राजा वरुणोऽनुमन्यतां यथेयं स्त्री पौत्रमर्घं न रोदात् ॥ १ ॥
 इमामग्निबायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै तिरतु दीर्घमायुः ।
 अशून्योपस्था जीवतामस्तु माता पौत्रमानन्दमभि वि बुध्यतामियम् ॥ २ ॥
 मा ते गृहे निशि घोरं उत्थादन्यत्र त्वद्भुतयः सं विशन्तु ।
 मा त्वं विकेश्युर आ वधिष्ठा जीवपुत्रा पतिलोकै वि राज प्रजां पश्यन्ती सुमनस्यमाना ॥ ३ ॥
 अप्रजस्यं पौत्रमर्थं पाप्मनमुत वाधम् । प्रजामिवोन्मुच्यस्व द्विषद्भ्यः प्रति मुञ्चामि पाशान् ॥ ४ ॥
 देवकृतं ब्राह्मणं कल्पमानं तेन हन्मि योनिषदः पिशाचान् ।
 क्रव्यादो मृत्यूनधरान् पातयामि दीर्घमायुस्तव जीवन्तु पुत्राः ॥ ५ ॥
 त्वं ह्यग्रे प्रथमो मनोता० ॥ ऋ. सं. ६. १. १

६-११ खिलसूक्तानि पञ्चममण्डलान्ते पठनीयानि । इदं सूक्तं जीवपुत्रस्यार्धमित्यनुक्रमण्यासुक्तम् । ऋमं-
 ऋब्र-प्र-संकौ-पुस्तकेषु 'अथ जीवपुत्राख्यं सूक्तम्' इत्युक्त्वेदं समुद्धृतम् । हिष्ट-मध्ये एको मन्त्रोऽ-
 न्तेऽधिकः । इदं षण्मन्त्रात्मकमिति गोष्ट २. १. २४; खागृ १. ३. ११ (: अग्निरेतु प्रथम इति षड्-
 मिश्र पाणिग्रहणे) । मन्त्रा १. १. १०; आपमं १. ४. ७ मध्ये केवलं पूर्वं चत्वारो मन्त्राः, तथा च आपमं-
 पुस्तके तृतीयचतुर्थयोर्मध्य एको मन्त्रोऽधिकः । प्रथमद्वितीयौ मन्त्रौ पाष्ट १. ५. ११; मंदी ५४-५५ मध्ये
 उपलभ्येते । 'अग्निरैत्विति सूक्तेन जुहुयादाज्यमन्वहम्' इति ऋषिर्व २. ११० । बृहद् ५. ९२ द्रष्टव्यम् ।

१. एतु-खिलानु-मन्त्रा-खागृ-का; ऐतु-इतरेषु. १^१ ≡ अथर्व ४. १४. ५ : अग्रे प्रेहि प्रथमो
 देवतानाम्. देवतानां; देवताभ्यः-मन्त्रा. सोऽस्याः; सोऽस्यै-ऋब्र-पाष्ट-संकौ-प्र-औध । २. तिरतु
 दीर्घमायुः-का; नयतु दीर्घमायुः-ऋमं-ऋब्र-संकौ-पागृ-हिष्ट-प्र-आपमं-मंदी; जरदष्टिं कृणोतु-
 मन्त्रा. जीवतामस्तु-का; जीवतु-ऋब्र. अभि वि-का-मन्त्रा-मंदी-पागृ; अभि प्र-हिष्ट-प्र-ऋब्र-
 संकौ-आपमं । ३. गृहे निशि घोर-का; गृहे निशि घोष-ऋमं-प्र-हिष्ट-संकौ-ऋब्र-आपमं; गृहेषु
 निशि घोष-मन्त्रा. उत्थाद्; उत्थाद्-प्र. रुदत्यः-का-ऋब्र-हिष्ट-संकौ-आपमं-मन्त्रा; रुदत्यः-
 ऋमं-प्र. विकेश्युर-का-ऋमं-हिष्ट-आपमं; विकेश्युर-प्र-संकौ; विकेश्युरव-ऋब्र; रुदत्युर-मन्त्रा.
 जीवपुत्रा-का; जीवपत्नी-इतरेषु. प्रजां पश्यन्ती सुमनस्यमाना-का; पश्यन्ती प्रजां सुमनस्यमाना
 -ऋमं-ऋब्र-प्र-संकौ; पश्यन्ती प्रजां सुमनस्यमानां-आपमं-मन्त्रा; प्रजां पश्यन्ती सुमनस्यमानां-हिष्ट ।
 ४. अप्रजस्यं पौत्रमर्थं-मन्त्रा; अप्रजस्तां पौत्रमर्थं-ऋमं-प्र-संकौ-हिष्ट-आपमं; अप्रजास्त्वां पुत्रं
 मृत्यु-ऋब्र. वाधं; वा अधं-मन्त्रा; वाधं-संकौ. प्रजामिवोन्मुच्यस्व-का; शीर्ष्णः स्रजमिवोन्मुच्य-
 ऋब्र-मन्त्रा-हिष्ट-ऋमं-संकौ-प्र-आपमं. पाशान्-का; पाशं-ऋमं-ऋब्र-संकौ-प्र-आपमं-मन्त्रा-
 हिष्ट । ५. पातयामि-का-ऋमं-प्र-संकौ; पादयामि-हिष्ट ।

१२

चक्षुश्च श्रोत्रं च मनश्च वाक्च प्राणापानौ देह इदं शरीरम् ।

द्वौ प्रत्यङ्चावनुलोमौ विसर्गवेदं तं मन्ये दशयन्त्रमुत्सम् ॥ १ ॥

यं आनयत्परावतः ० ॥ ऋ. सं. ६. ४५. १

ऋसं ६. ४४ अनन्तरं पठनीयम् । बृहदे ५. १०८ एतदेव दर्शयति । इदमेकचं सूक्तं सायणाचार्यैः ऋसं ६. ४४. २४ व्याख्याने समुद्धृतम् । मँ (११)-मु-आउ (८)-जुना-औध-पुस्तकेष्विदं तृचं सूक्तम् । अल-पुस्तक इदं द्रुचम् ।

११. → तैब्रा २. ५. ६. ५ : प्राणापानौ चक्षुः श्रोत्रं वाचं मनसि संभृतम्; तैउ १. ७. १ : चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् त्वक्. ११. दशयन्त्रमुत्सम् ≡ ऋसं ६. ४४. २४. 'वेदं-का; 'वेतं-मँ-मु-आउ-औध-जुना । उत्तरे ऋचौ-

पुरश्च पृष्ठश्च करौ च बाहू जङ्घे चोरु उदरं शिरश्च ।

रोमाणि मांसं रुधिरास्थिमज्जमेतच्छरीरं जलबुद्बुदोपमम् ॥ २ ॥

भुवौ ललाटे च तथा च कर्णौ हनू कपोलौ ह्युबुकस्तथा च ।

ओष्ठौ च दन्ताश्च तथैव जिह्वा मे तच्छरीरं मुखरत्नकोशम् ॥ ३ ॥

२. पुरश्च; उरश्च; जुना-आउ; नखश्च-औध. पृष्ठश्च; पृष्ठिश्च-मु. रोमाणि; लोमानि-जुना.

३. ह्युबुक; चिबुकः-जुना. मे तच्छरीरं; एतत्सुशुभ्रं-आउ; एतच्छरीरं-जुना.

ऋसं ६. ४८ अन्ते पठनीयमेकं खिलसूक्तं मँ-औध-जुना-पुस्तकेषु विद्यते । मँ-पुस्तके यस्त्वृणैरध्ययनं तदधीतं स्तृणानि भवते भव । वापीकूपतडागानां समुद्रं गच्छ स्वाहा ॥ १ ॥

सूक्तान्ते स्तृणान्यग्नौ ॥ २ ॥

औध-पुस्तके

सूक्तान्तेऽस्येतृणान्यग्नौ विरिणे वोदकेऽपि वा ।

यदस्त्वृणैरधीतं तत् तृणानि भवति ध्रुवम् ॥ १ ॥

वापीकूपतडागानां समुद्रं गच्छ स्वाहा [अग्निं गच्छ स्वाहा] ॥ २ ॥

जुनागड-पुस्तके

यस्त्वृणैरध्ययनं स्तृणानि तृणते तृण । समुद्रं गच्छ स्वाहा भूमिं गच्छ स्वाहा ॥

खिल २. ३ टिप्पणी द्रष्टव्या ।

१३

शैवतीः पारयन्त्येतेदं पृच्छस्व वचो यथा । अभ्यारं तं समाकृतं य एवेदमिति ब्रूवत् ॥ १ ॥

जायाकृतं परिसृतं भारती ब्रह्मवादिनी । संजानानां महीं जाता य एवेदमिति ब्रूवत् ॥ २ ॥

इन्द्रस्तं किं विभुं प्रभुं भानुना यं जुजोषति । तेन सूर्यमरोचयद्येनेमै रोदसी उभै ॥ ३ ॥

जुषस्वाग्ने अङ्गिरः काण्वं मेघ्यातिथिम् । मा त्वा सोमस्य बर्बृहत् सुतस्य मेधुमत्तमः ॥ ४ ॥

त्वमग्ने अङ्गिरस्तम शोचस्व देववीतमः । आ शंतम शंतमाभिरभिष्टिभिः शान्तिं स्वस्तिमकुर्वत ॥ ५ ॥

शं नः कनिऋददेवः पर्जन्यो अभि वर्षत्वौषधयः सं प्रवर्धन्ताम् ।

शं नो द्यावापृथिवीं शं प्रजाभ्यः शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ ६ ॥

शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः ० ॥ ऋ. सं. ७. ३५. १

ऋसं ७. ३४ अनन्तरमिदं पठनीयम् । आश्वमेसं^२—मतमपि तथैव । मँ—मु—औघ—अनुसारेणेदं ऋसं ७. ३५ अनन्तरं पठनीयम् ।

मँ १३—मु—आउ९—ऋमं—अल—जुना—ऋब्र (शान्ति) —अल । ऋग्विधानेऽपि (२. १३९)—
' शंवतीः शं न इन्द्राग्नी इत्येते सततं जपेत् । न रक्षोभ्यो न भूतेभ्यो व्याधिभ्यो वा भयं भवेत् ' इति ॥

१. एतेदं पृच्छस्व वचो यथा—का; तं पृच्छन्ति वचो यथा—आउ—जुना; एतं छति वचो युजा—अल; एते तं पृच्छन्ति वचो युजा—मँ—मु. अभ्यारं तं समाकेतं—का; अभ्यायन्तं समायन्तं—आउ; अभ्यारेतं यमाकेतं—अल; अभ्यानेतं यमाकेतं—जुना; अभ्यारं तं यमाकेतं—ऋमं—ऋब्र—मँ—मु. ब्रवत्; ब्रुवत्—अल; ब्रवन्—मु—ऋब्र । २. जायाकेतं—का—जुना; जायाकेतुं—आउ; भासाकेतुं—ऋमं—मु—मँ—ऋब्र. परिचुतं—ऋमं—मु; पुरुषृहं—मँ—आउ—जुना. भारती ब्रह्मादिनी—का; भारतीर्ब्रह्मवर्धनी—ऋमं—ऋब्र—मँ—मु; भारती ब्रह्मवर्धनी—आउ; भारती ब्रह्मवर्धनी—जुना. जाता—का; माता—ऋमं—ऋब्र—मँ—मु—आउ—जुना. ब्रवत्; ब्रवन्—ऋब्र । ३. इन्द्रः; इन्द्र—अल. किं; कर्—आउ. भानुना यं—अल; भानुनेयं—ऋमं—ऋब्र—मँ—मु—आउ; भानुमेयं—जुना. जुजोषति—का; सरस्वती—मँ—आउ—जुना; सरस्वती ऋमं—ऋब्र—मु—अल. तेन—का; येन—ऋमं—ऋब्र—मँ—मु—आउ—अल—जुना । ४. बर्बृहत्सुतस्य; बर्बृहत्सुतासो—आउ; बर्बृहत्सुतासो—अल. मधुमत्तमः; मधुमत्तमाः—आउ । ५. त्वं—ऋमं—मँ—मु—आउ; त्वां—का—अल. अङ्गिरस्तम—अल—जुना; अङ्गिरस्तमः—आउ; अङ्गिरः—ऋमं—मँ—मु. शंतमाभिरभिष्टिभिः; शंतमाभिष्टिभिः—अल. शान्ति; शान्तिः—मु; शान्ति—अल । ६. वर्षत्वोषधयः सं प्रवर्धन्तां—का; वर्षत्वोषधयः प्रति धीयन्तां—आउ; अवर्षत्योषधयः प्रतिधीमतां—अल; अभिवर्षत्वोषधयः प्रति-धीयतां—जुना; वर्षतु—ऋमं—मँ—मु. शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे = खिल ५. १. ५६. नो अस्तु—का; न एधि—मँ—मु ।

जुनागडलिखितपुस्तक इदं नबर्चं सूक्तम् । तृतीयमन्त्रानन्तरं लिखिता अधिका मन्त्रा अधो दीयन्ते—
शं वो भूमिः शं व आपः शं वो भवन्तु मरुतः स्वर्काः ।

शं वः प्रजाभ्यः शमयन्तु पापं शं वः पर्जन्यो अभि वर्षतु ॥

शं व इन्द्रः शंताता शं वो भवन्तूषसो विभातीः ।

शं वो वसवो रुद्रा आदित्याः सदन्तु शं वो मित्रावरुणावश्विना शम् ॥

शं वो विष्णुः प्रजया संरराणोऽनु स्वधां कृणुहि लोके अस्मिन् ।

शं वो भवतु भुवनस्य यस्पतिः शं वो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥

१४

स्वप्नः स्वप्नाधिकरणे सर्वं निं श्वापया जेनम् । आ सूर्यमन्यान् स्वापयान्युषं जागृत्यामहम् ॥ १ ॥

क ई व्यक्ता नरः सनीळा० ॥ ऋ. सं. ७. ५६. १

ऋसं ७. ५५ अनन्तरं पठनीयम् । अयं मन्त्रः अथर्व ४. ५. ७ अनेन समानः । मँ—पुस्तक एत-
देकादशर्चं, पञ्चामृ—पुस्तके दशर्चम् । ऋब्र (शान्तिपाठः) —आश्वमेसं—जुना—पुस्तकेष्वष्टौ, ऋमं—आउ—
मु—पुस्तकेषु नव मन्त्राः । आउ—पुस्तकस्थः षष्ठो मन्त्रो मँ—पुस्तके नास्ति । मु १-८ = ऋमं—मँ—पञ्चामृ
१-८; मु ९ = पञ्चामृ ९ = मँ १०; ऋमं ९ = आउ ६; पञ्चामृ १० = मँ ९; आउ ७ = मँ ८; आउ
८ = मँ ६; आउ ९ = मँ ७. अल-पुस्तके ८-९ मन्त्रौ न स्तः । जुना—पुस्तके तृतीयो मन्त्रो नास्ति ।

१. स्वप्नाधिकरणे; स्वप्नाधिकरणेन—अथर्व. जनं—अथर्व—मँ—मु—आउ; जरां—पञ्चामृ; जिनं—ऋमं—
ऋब्र. आ सूर्यः ओसूर्य—अथर्व. → मैसं ४. २. १: आ तु सूर्यस्योदेतोर्जागृयात्. अन्यान्—का—आउ;
अन्यान्तं—ऋमं—मँ—मु—अथर्व; अन्यत्—पञ्चामृ. स्वापयान्युषं—अथर्व; स्वापयद्वयुषं—जुना—आउ; स्वाप-

यद्व्यूहं--ऋमं--ऋमं--मं--मु--पञ्चामृ. जागृयाम्यहं--का; जागृयादहं--ऋमं--मं--पञ्चामृ; जाग्रियादहं--
ऋमं--मु--आउ; जाग्रयादहं--जुना; जागृतान्--अथर्व.

शिष्टानां मन्त्राणां ऋमं--पुस्तकानुसारेण पाठो दीयते--

अजगरो नाम सर्पः सर्पिरविषो महान् ।

तस्मिन् हि सर्पः सुधितस्तेन त्वा स्वापयामसि ॥ २ ॥

सर्पः सर्पो अजगरः सर्पिरविषो महान् । तस्य सर्पात्सिन्धवस्तस्य गाधमशीमहि ॥ ३ ॥

कालिको नाम सर्पो नवनागसहस्रबलः । यमुनहृदे ह सो जातो यो नारायणवाहनः ॥ ४ ॥

यदि कालिकदूतस्य यदि काः कालिकाज्ञयम् ।

जन्मभूमिमतिक्रान्तो निर्विषो याति कालिकः ॥ ५ ॥

आ याहीन्द्र पथिभिरीकितेभिर्यज्ञमिमं नो भांगधेयं जुषस्व ।

तृसां जुहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयी वपामिव ॥ ६ ॥

यशस्करं बलवन्तं प्रभुत्वं तमेव राजाधिपतिर्बभूव ।

संकीर्णनागाश्वपतिर्नराणां सुमङ्गल्यं सततं दीर्घमायुः ॥ ७ ॥

ककौटको नाम सर्पो यो दृष्टीविष उच्यते । तस्य सर्पस्य सर्पत्वं तस्मै सर्पं नमोऽस्तु ते ॥ ८ ॥

अति कालिकरौद्रस्य विष्णुः सौम्येन भाविना । यमुननदी कालिकं ते विष्णुस्तोत्रमनु स्मरम् ॥ ९ ॥

२. तस्मिन् हि--ऋमं--मु--पञ्चामृ--ऋमं--मं; तस्मिन्नु--आउ--जुना । ३. तस्य--ऋमं--मु--पञ्चामृ;
यस्य--मं--आउ. सर्पात्--ऋमं--मु; शुष्कात्--मं--आउ--पञ्चामृ. गाधमशीमहि = ऋसं ५. ४७. ७ ।

४. नाम; नाग--पञ्चामृ. 'बलः'; 'कणः--पञ्चामृ. ह सो; उसा--आउ । ५. भयं--मं--आउ--
पञ्चामृ; भयात्--ऋमं--ऋमं--मु. जन्मभूमिमतिक्रान्तो--ऋमं--ऋमं--मं--मु; जन्मभूमिपरिक्रान्तो--

आउ--पञ्चामृ; जन्मभूमिरतिक्रातो--जुना । ६. = निरु १४. ३१. 'तृसां--ऋमं--ऋमं--पञ्चामृ--मं--
मु--निरु; तृसा--आउ. जुहुः--मं--आउ--निरु; जहुः--ऋमं--ऋमं--मं--पञ्चामृ--जुना. 'नागाश्वपति...

सततं; 'नागाश्वपतिं नराणां सुपर्णं तं विदत्तं--जुना । ८. = खिल २. १. ९३ । ९. विष्णुः सौम्येन--
आउ; विष्णुः सौम्येन--ऋमं. भाविना--आउ--जुना; भामिनि--ऋमं. ते--ऋमं; तेन--आउ; स्मरं--आउ;
स्मरन्--ऋमं; स्वरं--जुना । मं--पुस्तके ९-११ मन्त्रा एवम्--

येऽदो रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मिषु । तेषामप्सु सदस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ९ ॥

नमो अस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु । ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ १० ॥

उग्रायुधाः प्रमतिनः प्रवीरा मायाविनो बलिनो मिच्छमानाः ।

ये देवा असुरान् पराभवन् तांस्त्वं वज्रेण मघवन्नि वारय ॥ ११ ॥

९-१०. = तैसं ४. २. ८. ३ (व्यत्यासेन). ९. दिवो; दिवि--पञ्चामृ; तेषां--मु; येषां--तैसं--
पञ्चामृ. सदस्कृतं--मं; सदःकृतं--तैसं--पञ्चामृ । १०. = वासं १३. ६; कासं १६. १५; मैसं २. ७.
१५; हिष्ट २. १६. ७; माष्ट २. ७. ३; ११. १०; १६. ३; माश्री ६. १. ७; आसू; मंदी; शांस;
मांसं. अस्तु--मं; स्तु--इतरेषु । ११. देवा असुरान्--देवानसुरा--औष. औषपुस्तक एते त्रयोऽपि
मन्त्राः सन्ति तथापि नवमदशमयोर्मध्येऽधो लिखितो मन्त्रोऽधिकः--

या इषवो यातुधानानां ये वा वनस्पतीननु । ये वावेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥

१५

यस्य व्रतमुपतिष्ठन्त आपो यस्य व्रते पशवो यन्ति सर्वे ।

यस्य व्रते पुष्टिपतिर्निविष्टस्तं सरस्वन्तर्मवसे जोहवीमि ॥ १ ॥

यज्ञे दिवौ नृषदने पृथिव्याः ० ॥ ऋ. सं. ७. ९७. १

ऋसं ७. ९६ अनन्तरं पठनीयम् । बृहदे ६. १९ तदेव दर्शयति । इदं दर्शपूर्णमासयोर्विनिर्गो-
मिति वैसू ८. २; काम्यपशुयागे याज्यात्वेन विनिर्गोमिति शांश्रौ ६. ११. ८; आश्वश्रौ ३. ८ ।

तैसं ३. १. ११. ३; मैसं ४. १०. १; अथर्व ७. ४०. १; मँ १५-आउ ११-आश्वमंसं^१-औध-
जुना-अल एतेषु सर्वेषु 'यस्य व्रतं पशवो यन्ति सर्वे यस्य व्रतमुपतिष्ठन्त आपः' इति
प्रथमार्धः । जोह्वीमि-का; हवामहे-अथर्व; हुवेम-इतरेषु ।

१६

उप प्र वद मण्डूकि वर्षमा वद तादुरि । मध्ये हृदस्य प्लवस्व निर्गृह्य चतुरः पदः ॥ १ ॥

इन्द्रासोमा तपतं रक्ष उज्जतम् ॥ ऋ. सं. ७. १०४. १

इत्यृग्वेदे खिले द्वितीयोऽध्यायः ॥

ऋसं ७. १०३ अनन्तरं पठनीयम् ।

अथर्व ४. १५. १४; निरु. ९. ७; ऋमं-मँ १६-आउ १२-मु-आश्वमंसं-औध-अल-जुना ।

उप प्र वद-का-अथर्व; उपप्लवद-ऋमं-मँ-मु-आउ; उपप्लवत-औध. प्लवस्व-का-जुना-अथर्व-
निरु-मँ-आउ; प्लवस्य-ऋमं-मु. निर्गृह्य का-ऋमं-मु-मँ; विगृह्य-अथर्व-निरु-आउ-जुना. पदः--
का-अथर्व-निरु-मँ-आउ-जुना; परः-ऋमं-मु ।

अथ तृतीयोऽध्यायः

अग्निं दश प्रस्कण्वः प्रागाथं तु^१ प्र पुष्टिगुर्यथा श्रुष्टिगुर्यथा आयुरुपममष्टौ मेध्य एतत्ते
मातरिश्वा द्वितीयः^२ प्रागाथो वैश्वदेवो भूरि पञ्च कृशः पृषध्रस्य^३ दानस्तुतिस्तु^४ गायत्रं तु तृतीया-
पञ्चम्यावनुष्टुभौ प्रति पृषध्रः पाङ्क्त्यन्तं^५ सलिङ्गोक्ता देवता त्वमेका पावमानीः
मन्त्याद्ये च पावमानीस्तुतिः पञ्चमी त्रिष्टुप् इत्यैव द्वे बृहद्विषो यच्च तिस्रः सत्तुषीरेकैहि मम द्वा-
त्रिंशत्प्राजापत्यो ह्यधो वैश्वदेवं तु विवाहार्थांशीस्वानुष्टुभं त्वाद्या त्रिष्टुप् तृतीयात्रिंशीपञ्चविंश्यः
पङ्क्तयो दशमी पुरउष्णिग् द्वादशाद्ये आस्तारपङ्क्तिः प्रस्तारपङ्क्तिरेकोनविंशी बृहत्येकोनत्रिंशी
त्रिष्टुब्जगतीवोदष्टौ परागदासो ध्रुव एका ऋको द्वे उदेका यच्चासौ द्वे ब्रह्म दश वामदेव्यो
नकुलः सौरी घर्मस्तुतिर्बाह्वस्पत्या सावित्र्यष्टिर्घर्मपरा एताः सौर्यश्चान्द्रमस्यश्च शेषा जगत्यः ॥

१. तु-का; तत्-अनु. २. द्वितीयः प्रागाथो वैश्वदेवो-का; नो विश्व इति वैश्वदेवः प्रागाथः-
अनु. ३. पृषध्रस्य-का; प्रस्कण्वस्य-अनु. ४. तु-का; अनुक्रमण्यां नास्ति. ५. पाङ्क्त्यन्तं सलि-
ङ्गोक्ता देवता-का; अन्त्याग्निसौरी पङ्क्तिः-अनु.

१

अग्निं प्रवः सुराधसमिन्द्रमर्चं यथा विदे । यो जरितृभ्यो मघवा पुरुवंसुः सहस्रेणेव शिक्षति ॥ १ ॥

शतानीकेव प्र जिगाति धृष्णुयां हन्ति वृत्राणि दाशुषे ।

गिरैरिव प्र रसा अस्य पिन्विरे दत्राणि पुरुभोजसः ॥ २ ॥

आ त्वा सुतास इन्दवो मंदा य इन्द्र गिर्वणः ।

आपो न वज्रिर्नवोक्थं^३ सरः पूर्णान्ति शूर रावसे ॥ ३ ॥

अनेहसं प्रतरणं विवक्षणं मध्वः स्वादिष्टमीं पिब ।

आ यथा मन्दसानः किरासि नः प्र क्षुद्रैव त्मना धृषत् ॥ ४ ॥

आ नः स्तोममुप द्रवद्वियानो अश्वो न सौतुभिः ।

यं ते स्वधावन्स्वदयन्ति धेनव इन्द्र कण्वेषु रातयः ॥ ५ ॥

उग्रं न वीरं नमसौप सेदिम विभूतिमक्षितावसुम् ।

उद्रीव वज्रिन्नवतो न सिञ्चते क्षरन्तीन्द्र धीतयः ॥ ६ ॥

यद्ध नूनं यद्वा यज्ञे यद्वा पृथिव्यामधि । अतो नो यज्ञमाशुभिर्महेमत उग्र ऋषेभिरा गहि ॥ ७ ॥

अजिरासो हरयो ये त आशवो वाता इव प्रसक्षिणः ।

येभिरपत्यं मनुषः परीयसे येभिर्विश्वं स्वदृशे ॥ ८ ॥

एतावतस्त ईमह इन्द्र सुम्रस्य गोमतः । यथा प्राव एतशं कृत्व्ये धने यथा वशं दशत्रजे ॥ ९ ॥

यथा कण्वे मघवन् व्रसदस्यवि यथा पक्थे दशत्रजे ।

यथा गोशये असनोऋजिञ्चनीन्द्र गोमद्विरण्यवत् ॥ १० ॥

= ऋसं ८. ४९ बालखिल्यम् [१] । शांश्रौ ७. २३. ४; १२. ९. ११; १२. ६. १२ भाष्ये
ऐवा ६. २४ भाष्ये च निर्दिष्टम् । बृहद् ६. ८४-८६ द्रष्टव्यम् । १. ≡ साम १. ३. १. ५. ३; २.
२. १. १३. १; अथर्व २०. ५१. १ । २. ≡ साम २. २. १. १३. २; अथर्व २०. ५१. २ । ३. य-
का; ये-मं; → ऋपा २. २८ । ७. ऋषेभिः-का; उग्रभिः-मं-मु । ९. १ = ऋसं ८. ५०. ९१.

२

प्र सु श्रुतं सुराधसमर्चा शक्रमभिष्टये । यः सुन्वते स्तुवते काम्यं वसु सहस्रेणेव मंहते ॥ १ ॥

शतानीका हेतयो अस्य दुष्टरा इन्द्रस्य समिषो महीः ।

शिनिर्न भुज्मा मघवत्सु पिन्वते यदां सुता अमन्दिषुः ॥ २ ॥

यदां सुतास इन्दवोऽभि प्रियममन्दिषुः ।

आपो न धायि सवनं म आ वसो दुघा इवोप दाशुषे ॥ ३ ॥

अनेहसं वो हवमानमूर्तये मध्वः क्षरन्ति धीतयः ।

आ त्वा वसो हवमानास इन्द्रव उप स्तोत्रेषु दधिरे ॥ ४ ॥

आ नः सोमि स्वध्वर इयानो अत्यो न तोशते ।

यं ते स्वधावन् स्वधयन्ति गृतयः पौरै च्छन्दयसे हवम् ॥ ५ ॥

प्र वीरमुग्रं विविचि धनस्पृतं विभूतिं राधसो महः ।

उद्रीव वज्रिन्नवतो वसुत्वना सदा पीपेय दाशुषे ॥ ६ ॥

यद्ध नूनं परावति यद्वा पृथिव्या दिवि । युजान इन्द्र हरिभिर्महेमत उग्र ऋषेभिरा गहि ॥ ७ ॥

रथिरासो हरयो ये ते अस्त्रिध ओजो वातस्य पिप्रति ।

येभिर्नि दस्युं मनुषो निघोषयो येभिः स्वः परीयसे ॥ ८ ॥

एतावतस्ते वसो विद्याम शूर नव्यसः ।
 यथा प्रावो मघवन् मेध्यातिथिं यथा नीपातिथिं धने ॥ ९ ॥
 यथा कण्वे मघवन् मेधे अध्वरे दीर्घनीथे दमूनसि ।
 यथा गोशयें असिषासो अद्रिवो मयि गोत्रं हरिश्चियम् ॥ १० ॥

= ऋसं ८. ५० वालखिल्यम् [२] । शांश्री ७. २३. ४; १२. ९. ११ मध्ये निर्दिष्टम् । ऐवा
 ६. २४ सायणभाष्ये द्वितीयमन्त्रस्य निर्देशः । २. शतानीका हेतयो अस्य → ऋषा २. ५०.
 शिनिर्न-का; गिरिर्न-म-सु । ५. स्वधावन् स्वधयन्ति-का; स्वधावन्स्वदन्ति-म-सु । ७. उग्र-का;
 ऋष-म-सु । ९^१ = ऋसं ८. ४९. ९^२ । १०. दीर्घनीथे दमूनसि → ऋषा ५. ४८.

३

यथा मनौ सांवरणौ सोममिन्द्रापिबः सुतम् ।
 नीपातिथौ मघवन् मेध्यातिथौ पुष्टिगौ श्रुष्टिगौ संचा ॥ १ ॥
 पार्षद्वाणः प्रस्कण्वं समसादयच्छयानं जिब्रिमुद्धितम् ।
 सहस्राण्यासिषासद्रवामृषिस्त्वोतो दस्यवे वृकः ॥ २ ॥
 यं उक्थैभिर्नै विन्धते चिकिंष्य ऋषिचोदनः ।
 ईन्द्रं तमच्छा वद नव्यस्या मत्यविध्यन्तं न भोजसे ॥ ३ ॥
 यस्मा अर्कं सप्तशीर्षणमानृचुस्त्रिधातुमुत्तमे पदे ।
 स विमा विश्वा सुवतानि चिक्रददादिज्जनिष्ट पौंस्यम् ॥ ४ ॥
 यो नो दाता वसूनामिन्द्रं तं हूमहे वयम् । विव्रा ह्यस्य सुमतिं नवीयसीं गमेम गोमति व्रजे ॥ ५ ॥
 यस्मै त्वं वसो दानाय शिक्षसि स रायस्पोषमश्नुते ।
 तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गिर्वगः सुतावन्तो हवामहे ॥ ६ ॥
 कदा च न स्तरीरसि नेन्द्र सश्वसि दाशुषे । उपोपेन्तु मघवन् भूय ईन्तु ते दानं देवस्य पूच्यते ॥ ७ ॥
 प्र यो ननक्षे अम्योजसा किंवि वधैः शुष्णं निघोषयन् ।
 यदेदस्तम्भीत् प्रथयन्नमू दिवमादिज्जनिष्ट पार्थिवः ॥ ८ ॥
 यस्यायं विश्व आयो दासः शेवधिपा अरिः । तिरश्चिदयै रुशमे पवीरवि तुम्येस्तो अज्यते रयिः ॥ ९ ॥
 तुरण्यवो मधुमन्तो घृतश्चुतो विप्रासो अर्कमानृचुः ।
 अस्मै रयिः पप्रथे वृष्ण्यं शवोऽस्मै सुवानास इन्द्रवः ॥ १० ॥

= ऋसं ८. ५१ वालखिल्यम् [३] । १. सांवरणौ-म-सु; सांवरणं-का । २. आसिषा-
 सत्-का; असिषासत्-म-सु । ३. अविध्यन्तं-का; अरिष्यन्तं-म-सु । १०. मधुमन्तो घृतश्चुतो-
 का; मधुमन्तं घृतश्चुतं-म-सु.

1. Scheffelowitz defends the Kashmir reading (p. 38), but compare the names in the latter half of the same verse and also the parallel Khila, III. 4. 1.

४

यथा मनौ विवस्वति सोमं शक्रापिबः सुतम् ।

यथा त्रिते ष्छन्द इन्द्र जुजोषस्यायौ मादयसे संचा ॥ १ ॥

पृष्ण्रे मेध्ये मातरिश्चनीन्द्र सुवाने अमन्दथाः । यथा सोमं दशशिप्रे दशोण्ये स्यूमरश्मावृजीनसि ॥ २ ॥

य उक्था केवला दधे यः सोमं धृषतापिबत् ।

यस्मै विष्णुर्ह्यणि पदा विचक्रम उप मित्रस्य धर्मभिः ॥ ३ ॥

यस्य त्वमिन्द्र स्तोमेषु चाकनो वाजे वाजिञ्छतक्रतो ।

तं त्वा वयं सुदुधामिव गोदुहे जुहूमसि श्रवःसु च ॥ ४ ॥

यो नो दाता सं नः पिता महौ उप्र ईशानकृत् ।

अयामनुग्रो मघवा पुरुवंसुगौरिश्चस्य प्र दाति नः ॥ ५ ॥

यस्मै त्वं वसो दानाय मंहसे सं रायस्पोषमिन्वति ।

वसुयवो वसुपति शतक्रतुं स्तोमैरिन्द्रं हवामहे ॥ ६ ॥

कदा चनं प्र युच्छस्युभे निं पासि जन्मनी । तुरीयादित्य सवनं त इन्द्रियमातस्थायमृतं दिवि ॥ ७ ॥

यस्मै त्वं मघवन्निन्द्र गिर्वणः शिक्षो शिक्षसि दाशुषे ।

अस्माकं गिर उत सुष्टुतिं वसो कण्वक्कृणुधी हवम् ॥ ८ ॥

अस्तावि मन्य पूर्व्यं ब्रह्मेन्द्राय वोचत । पूर्वीर्ऋतस्य बृहतीरनूषत स्तोतुर्मेधा असृक्षत ॥ ९ ॥

समिन्द्रो रायो बृहतीरधूनुत सं क्षोणीं संसु सूर्यम् ।

सं शुक्रासः शुचयः सं गवाशिरः सोमा इन्द्रममन्दिषुः ॥ १० ॥

= ऋसं ८. ५२ वालखिल्यम् [४] । २. दशशिप्रे दशोण्ये → ऋप्ता २. ७१. 'वृजीनसि-
का; 'वृजनसि-मं-सु । ३. धृषतापिबत्-का; धृषितापिबत्-मं-सु । ४. → ऋसं १. ४. १ : सुरुप-
कृत्युमृतये सुदुधामिव गोदुहे जुहूमसि; → ऋसं ८. १. १० : आ त्वद्यः सबर्दुषां हुवे गायत्रवेपसम्
इन्द्रं घेतुं सुदुधां. गोदुहे-का → ऋसं १. ४. १; गोदुहो-मं-सु. श्रवःसु च-का → ऋसं ३. ३७.
७; श्रवस्यवः-मं-सु । ५. दाति-का; दातु-मं-सु । ६. = ऋसं ८. ६१. १०. ७ = वासं ८. ३;
तैसं १. ४. २२. सवनं-का; हवनं-मं-सु ।

५

उपमं त्वा मघोनां ज्येष्ठं च वृषभाणाम् । पूर्वित्तमं मघवन्निन्द्र गोविदमीशानं रायं ईमहे ॥ १ ॥

य आयुं कुत्समतिथिग्वर्मदयो वावृधानो दिवेदिवे ।

तं त्वा वयं हयैश्च शतक्रतुं वाजयन्तो हवामहे ॥ २ ॥

आ नो विश्वेषां रसं मध्वः सिञ्चन्त्यद्रयः । ये परावति सुन्विरे जनेष्वा ये अर्वावतीन्द्रवः ॥ ३ ॥

विश्वा द्वेषांसि जहि चाव चा कृधि विश्वे सुन्वन्वा वसु ।

शीष्टेषु चित्ते मदिरासो अंशवो यत्रा सोमस्य तृप्सि ॥ ४ ॥

इन्द्र नदीय एदिहि मितमेधाभिरुतिभिः । आ शंतम शंतमाभिरभिष्टिभिरा स्वापे स्वापिभिः ॥ ५ ॥

आजितुरं सत्पतिं विश्वचर्षणिं कृषिं प्रजास्वाभगम् ।

प्र सू तिरा शचीभिर्ये त उक्थिनः कृतं पुनत आनुषक् ॥ ६ ॥

यस्ते साधिष्ठोऽवसे ते स्याम भरेषु ते । वीतिहोत्राभिरुत देवहूतिभिः ससर्वासो विशृण्वरे ॥ ७ ॥

अहं हि ते हरिवो ब्रह्म वाजयुराजिं यामि सदोतिभिः ।

त्वामिदेवं तममे समश्चयुर्गयुरग्रे मतीनाम् ॥ ८ ॥

= ऋसं ८. ५३ वालखिल्यम् [५] । ३. सिञ्चन्त्य°-का; सिञ्चन्त्व°-मै-सु । ४. सुन्वन्त्वा-
(→ ऋसं १०. ७६. ४ : आ नो रयिं सुनोतन)-का; सन्वन्त्वा-मै-सु. शीष्टेषु-का; शीष्टेषु-मै-सु ।
६. प्र सू तिरा शचीभिर्ये त उक्थिनः → ऋप्रा ८. ४; ३०. १ ७. वीतिहोत्राभिः-का; वयं
होत्राभिः-मै-सु. विशृण्वरे-का; मनामहे-मै-सु । ८. मतीनां-का; मथीनां-मै-सु ।

६

एतत्त इन्द्र वीर्यं गीर्मीर्गृणन्ति कारवः । ते स्तोभन्त ऊर्जमावन् धृतश्रुतं प्रप्रासो नक्षन्धीतिभिः ॥ १ ॥

नक्षन्त इन्द्रमवसे पुकृत्यया येषां सुतेषु मन्दसे ।

यया संवर्ते अमदो यया कुरा एवास्मै इन्द्र मत्स्व ॥ २ ॥

आ नो विश्वे सजोषसो देवासो गन्तनोप नः ।

वसवो रुद्रा अवसे न आ गमञ्छृण्वन्तु मरुतो हवम् ॥ ३ ॥

पूषा विष्णुर्हवन् मे सरस्वत्यवन्तु सप्त सिन्धवः ।

आपो वातः पर्वतासो वनस्पतिः शृणोतु पृथिवी हवम् ॥ ४ ॥

यदिन्द्र राधो अस्ति ते माघो न मघवतम । तेन नो बोधि सधमाद्यो वृधे भगो दानाय वृत्रहन् ॥ ५ ॥

आजिपते नृपते त्वमिद्वि नो वाज आ भक्षि सुक्रतो ।

वयं होत्राभिरुत देवहूतिभिः ससर्वासो मनामहे ॥ ६ ॥

सन्ति ह्ययं आशिष इन्द्र आयुर्जनानाम् ।

अस्मान्नश्चस्व मघवन्नृपावसे धुक्षस्व पिप्युषीमिषम् ॥ ७ ॥

वयं त इन्द्र स्तोमिभिर्विधेम त्वमस्माकं शतक्रतो ।

महि स्थूरं शशयं राधो अह्यं प्रस्कण्वाय नि तोशय ॥ ८ ॥

= ऋसं ८. ५४ वालखिल्यम् [६] । → बृहदे ६. ८४ । १. प्रप्रासो-का; पौरासो-मै-सु ।
२. पुकृत्यया-का; सुकृत्यया-मै-सु । ६. भक्षि-का; वक्षि-मै-सु. वयं-का; वीती-मै-सु. देव-
हूतिभिः-का; देववीतिभिः-मै-सु. मनामहे-का; विशृण्वरे-मै-सु ।

७

भूरीदिन्द्रस्य वीर्यं व्यख्यमम्याजति । राधस्ते दस्यवे वृक ॥ १ ॥

शतं श्वेतास उक्ष्णो दिवि तारो न रोचन्ते । मह्यं दिवं न तस्तमुः ॥ २ ॥

शतं वेणूज्जतं शुनः शतं चर्माणि म्लानानि । शतं मे बल्वजस्तुका अरुषीणां चतुःशतम् ॥ ३ ॥

सुदेवाः स्थ काण्वायना वयोवयो विचरन्तः । अश्वासो न चङ्क्षमत ॥ ४ ॥

आदितासत्स्य चर्किरनानूनं च महि श्रवः । श्यावीरतिध्वसन् पथश्चक्षुषा चन सन्नशे ॥ ५ ॥

= ऋसं ८. ५५ बालखिल्यम् [७] । १. अभ्याजति-का; अभ्यायति-मै-मु । ४. सुदेवाः स्थ काण्वायना → ऋमा ८. २०. काण्वायना-मै-मु; कण्वायना-का. चङ्क्षमत-का; चङ्क्षमत-मै-मु । ५. आनूनं च-का; आनूनस्य-मै-मु ।

८

प्रति ते दस्यवे वृक राधो अदर्श्यह्यम् । बौर्नि प्रथिना शवः ॥ १ ॥

दश मङ्घं पूतकतुः सहस्रा दस्यवे वृकः । नित्याद्रायो अमंहत ॥ २ ॥

शतं मे गर्दमानां शतमूर्णावतीनाम् । शतं दासौ अधि स्रजः ॥ ३ ॥

तत्रो अपि प्राणीयत पूतकतायी व्यक्ता । अश्वानामिर्न यूथ्यम् ॥ ४ ॥

अचेल्यग्निश्चिकितिर्हव्यवाट् स सुमद्रयः ।

अग्निः शुक्रेण शोचिषा बृहत्सूर्यो अरोचत दिवि सूर्यो अरोचत ॥ ५ ॥

अग्र आ याह्यग्निभिः ० ॥ ऋ. सं. ८. ६०. १

= ऋसं ८. ५६ बालखिल्यम् [८] । एतान्यष्टौ सूक्तानि (खिल ३. १-८ = ऋसं ८. ४९-५६) 'अग्र आ याह्यग्निभिः' (ऋसं ८. ६०) इति सूक्तापूर्वं पठनीयानि । एतानि बृहदे ६. ८४-८६ अत्र निर्दिष्टानि ।

१. = ऋसं १. ८. ५ । २. पूतकतुः-का; पूतकतः-मै; पूतकतः-मु-जुना । ३. अधि-का; अति-मै-मु । ४. पूतकतायी-का; पूतकतायै-मै-मु. यूथ्यं-का; यूथ्यां-मै-मु । ५. १. २. २. १. चिकितिः-का-साम; चिकितुः-मै-मु. ५. बृहत्सूर्यो-का-खिल ४. ९. ७; बृहत्सूरो-मै-मु ।

९

त्वं द्रप्सं धनुषा युध्यमानमुपातिष्ठो मघवन्नशुमत्याः ।

प्र शूर आपः सनिता धनानीन्द्र तानि ते पुरुकृत् सहांसि ॥ १ ॥

त्वं ह त्यत्सप्तभ्यो जायमानः ० ॥ ऋ. सं. ८. ९६. १६

ऋसं ८. ९६. १५ अनन्तरं पठनीयम् । सनिता धनानि = ऋसं १. १००. ९; ९. ९०. ३.

१०

पावमानीः स्वस्त्ययनीः सुर्दुघा हि घृतश्रुतः । ऋषिभिः संभृतो रसो ब्राह्मणेष्वमृतं हितम् ॥ १ ॥

पावमानीर्दिशन्तु न इमंल्लोर्कमथो अमुम् । कामान्समर्धयन्तु नो देवैर्देवीः समाहताः ॥ २ ॥

येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनन्ते सदा । तेन सहस्रधारेण पावमान्यः पुनन्तु मा ॥ ३ ॥

प्राजापत्यं पवित्रं शतोद्यामं हिरण्मयम् । तेन ब्रह्मविदो वयं पूतं ब्रह्म पुनीमहे ॥ ४ ॥

इन्द्रः सुनीती सह मा पुनातु सोमः स्वस्त्या वरुणः समीच्या ।

यमो राजा प्रमृणाभिः पुनातु मा जातवेदा मोर्जयन्त्या पुनातु ॥ ५ ॥

पावमानीः स्वस्त्ययनीर्याभिर्गच्छति नानन्दनम् । पुण्यांश्च भक्षान् भक्षयत्यमृतत्वं च गच्छति ॥ ६ ॥
प्र देवमच्छा मधुमन्त ॥ ऋ. सं. ९. ६८. १

ऋसं ९. ६७ अनन्तरं पठनीयम् ।

ऋब्र-में १७-मु-अल-जुना-आउ १३-ऋब्र-पुस्तकेष्विदं विशर्चम् । आद्याः पञ्चर्चो में-मु-आउ-
ऋब्र(पवमान)-पुस्तकेष्विदो वर्तन्ते । षष्ठी में-मु-आउ-अल-पुस्तकेषु पञ्चदशी । हिरण्यकेशि-
त्रिकालसंध्यायां धर्मसिन्धौ चेदं षड्वचम् । आउ-पुस्तके तृतीयचतुर्थमन्त्रयोर्व्यत्यासः । औधपुस्तक इदमे-
कविशर्चम् । १-५ ≡ तैत्रा १. ४. ८. ५-६. १-३, ६ ≡ साम २. ५. २. ८. ३-६. ३ ≡ निरु ५. ६;
बौधसू २. १७. ३४.

१. → ऋसं ९. ६७. ३१^१, ३२^१ : ऋषिभिः संभृतं रसम् । २. दिशन्तुः दधन्तु-
साम. कामान् समर्धयन्तुः कामाः स्पर्धयन्तु-अल. देवैर्देवीः; देवोर्देवैः-का-साम-धर्षि-
तैत्रा; देवैर्देवी-अल. समाहृताः-का-साम; समाहिताः-ऋब्र-में-मु-जुना-आउ; समाहिता-अल;
समाभृताः-तैत्रा-ऋब्र-धर्षि । ३. पावमान्यः पुनन्तु मा-तैत्रा-आउ-धर्षि; पवमानः पुनातु मा-
अल-जुना; पावमानीः पुनन्तु नः-साम; पावमान्यः पुनन्तु मां-में-मु-ऋब्र । ४. हिरण्यं-तैत्रा-ऋब्र-
में-मु-धर्षि; हिरण्यं-आउ; हिरण्यं-अल. पुनीमहे-तैत्रा-ऋब्र-धर्षि-में-मु-आउ; पुनातु मा-अल-
जुना । ५. सुनीती-का; पुनीही-मु; पुनीती-ऋब्र-औध. मा; आउ-पुस्तके 'मा' नास्ति. मोर्ज-
यन्त्या-तैत्रा-में-धर्षि; मूर्जयन्त्या-मु-ऋब्र. पञ्चमो मन्त्रः अल-जुना-पुस्तकयोर्दशमः स चैवमस्ति-
'इन्द्रः सुदीर्तिं सुहवा पुनातु सोमः स्वस्त्या वरुणः सुनीत्या । यमो राजा प्रमृणाभिः पुनातु मा जात-
वेदा मूर्जयन्त्या पुनातु' । अल-पुस्तके क्वचिदशुद्धम् । ६. स्वस्त्ययनीर्याभिः; स्वस्त्ययनीस्ताभिः-
साम । शिष्टाणां चतुर्दशमन्त्राणां पाठवैविध्यं पौर्वापर्यभेदश्च । १६ ≡ बृहदे ६. १४५; १७ ≡
बृहदे ६. १४१; १९ ≡ ऋषिव ३. ३. २; २० ≡ ऋषिव ४. २५. १ ≡ बृहदे ६. १४४. अल-जुना-
पुस्तकपाठोऽथो दीयते । तत्र मन्त्राणां क्रमस्त्वेवम् :- अल १. ९ = में-मु-आउ ७-१५ (आउ-पुस्तक-
क्रमेण); अल १० = में-मु-आउ ५; अल ११-१४ = में-मु-आउ १-४; अल १५-१६ = में-मु-
आउ १६-१७; अल १७ = में-मु-आउ ६; अल १८ = में-मु-आउ १९; अल १९ = में-मु-आउ २०;
अल २० = में-मु-आउ १८. ऋब्र-आश्वमंसे^१-पुस्तकयोः क्रमः मैक्समुल्लरपाठानुसारी, किंतु द्वादशो
मन्त्रः ऋब्र-आश्वमंसे^१-पुस्तकयोश्चतुर्दशत्वेनागच्छति । १७^२-१८^१ आश्वमंसे^१ मध्ये नास्ति ।

यन्मे गर्भे वसतः पापमुयं यज्जायमानस्य च किं चिदन्यत् ।

जातस्य च यच्चापि च वर्धतो मे तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ १ ॥

प्रातापित्रोर्थं कृतं वचो मे यत्स्थावरं जङ्गममावभूव ।

विश्वस्य यत्प्रहृषितं वचो मे तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ २ ॥

ऋचविक्रयाद्योनिदोषाद्भक्षान्द्रो ज्यत्प्रतिग्रहात् ।

असंभोजनाच्चापि नृशंसं तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ३ ॥

गोघ्नात्तस्करत्वात्स्त्रीवधाद्यच्च किल्बिषम् ।

पापकं च चरणेभ्यस्तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ४ ॥

ब्रह्मवधात्सुरापानात्सुवर्णस्तेयाद्दृषलीमिश्रुनसंगमात् ।

गुरोर्दारागमनाच्च तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ५ ॥

बालघ्नान्मातृपितृवधाद्भूमितस्करात्सर्ववर्णगमनमिश्रुनसंगमात् ।

परोभ्यश्च प्रतिग्रहात्सद्यः प्रहरन्ति सर्वदुष्कृतं तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ६ ॥

अमन्त्रमयं यत्किंचिद्वचते च हुताशने । संवत्सरकृतं पापं तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ७ ॥

दुर्यष्टं दुरधीतं पापं यच्चाज्ञानतोक्तम् ।

अयाजिताश्वासंयाज्यास्तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ८ ॥

ऋतस्य योनयोऽमृतस्य धाम सर्वा देवेभ्यः पुण्यगन्धाः ।

ता न आपः प्रवहन्तु पापं श्रद्धा गच्छामि सुकृतासु लोकं तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ९ ॥

१० = का ५

११ - १४ = का १-४

१५ = का ६

पावमानीं पितृन्देवान् ध्यायेद्यश्च सरस्वतीम् । पितृस्तस्योप तिष्ठेत् क्षीरं सर्पिर्मधूदकम् ॥ १६ ॥

ऋषयस्तु तपस्तेषुः सर्वे स्वर्गजिगीषवः । तपसस्तपसोऽग्र्यं तु पावमानीर्ऋचो जपेत् ॥ १७ ॥

पावमानं परं ब्रह्म ये पठन्ति मनीषिणः । सप्तजन्म भवेद्विप्रो धनाढ्यो वेदपारगः ॥ १८ ॥

दशोत्तराण्यृचां चैतत्पावमानीः शतानि षट् । एतज्जुह्वपंश्चैव घोरं मृत्युमयं जयेत् ॥ १९ ॥

पावमानं परं ब्रह्म शुकं ज्योतिः सनातनम् । ऋषीस्तस्योप तिष्ठेत् क्षीरं सर्पिर्मधूदकम् ॥ २० ॥

२. यत्-अल-जुना; तत्-मै-मु-ऋ-आउ । ५. सुवर्णं-अल-जुना; स्वर्ण-ऋ-मै-मु-आउ. वृषलीमिथुनं-अल; वृषलिमिथुनं-जुना; वृषलीगमनमैथुनं-मै-आउ; वृषलिगमनमैथुनं-मु-ऋ. दारामि-मै-अल-जुना-आउ; दाराधि-मु; दारादि-ऋ । ६. 'मिथुन'-अल-जुना; 'मैथुन'-मै-मु-आउ-ऋ. 'संगमात्'; 'संभवात्'-आउ. प्रहरन्ति-अल-जुना; प्रहरति-मै-मु-आउ-ऋ । ८. 'ज्ञानतोक्तं'-अल-जुना; 'ज्ञानतः कृतं'-आउ । ९. सर्वा-अल-जुना; विश्वा-मै-मु-आउ-ऋ. पुण्यगन्धाः-मै-मु-आउ-ऋ-जुना; पुण्यगन्धा-अल. श्रद्धा-अल; श्रद्धा-मै-मु-आउ-जुना-ऋ. गच्छामि-जुना-अल; यचामि-आउ । १६. पावमानीं पितृन्-मु; पावमानी पितृ-अल; पावमानीः पितृन्-ऋ; पावमानं पितृन्-बृहदे-मै-आउ-जुना. ध्यायेद्यश्च-मु-बृहदे-मै-आउ; ध्यायेभ्यश्च-अल-जुना-ऋ. पितृस्तस्योप-ऋ-अल-जुना-मु-बृहदे; ऋषीस्तस्योप-मै-आउ. तिष्ठेत्-अल-जुना; वतै-बृहदे-औध; वतै-तत्-ऋ-मै-मु-आउ । १७. ऋषयस्तु-अल-जुना; अथ ते वै-बृहदे. तेषुः-मै-मु-आउ; तेषु-अल-जुना. स्वर्गजिगीषवः; सर्वजिगीषमाः-अल; सर्वजिगीषिताः-जुना. तपसस्तपसोऽग्र्यं तु-अल-जुना; तपस्ते तपसोऽग्रेण-बृहदे; तपस्तपसोऽग्रेण-औध. जपेत्-अल-जुना; जपवीत्-मै-मु-आउ-ऋ; जपुवत्-बृहदे-औध । १८. सप्तजन्म-अल-जुना-ऋ-आउ-मु; सप्तजन्मा-मै. वेदपारगः-अल-जुना-आउ; वेदपारगाः-ऋ-मै-मु । १९. ऋचां चैतत्-अल; ऋचां चैतत्-जुना; ऋचांश्चैव-ऋ-मै-मु-आउ; ऋचश्चैव-मै. जपंश्चैव-अल-ऋ-मै; जपं-श्चैव-जुना; जपेन्मन्त्रं-मै-मु-आउ-ऋ. घोरं; घोर-मु. जयेत्-जुना-अल-ऋ-मै; हेतत्-ऋ-मै-मु-आउ । २०. पावमानं-जुना-अल; पावमान्यः-बृहदे. शुकं ज्योतिः-ऋ-मै-मु-आउ-जुना-बृहदे; शुकज्योतिः-अल. ऋषीस्-मु-जुना-ऋ; पितृन्-मै; पितृन्-आउ; ऋषीश्च-अल. तिष्ठेत्-अल; तिष्ठे-तत्-मै-मु-ऋ-आउ. २०. बृहदेवतायां विभिन्नः ।

औधपुस्तके विंशतिमन्त्रानन्तरमेको मन्त्रोऽधिकः स यथा-

एतपुण्यं पापहरं रोगमृत्युभयापहम् । पठतां शृण्वतां चैव ददाति परमां गतिम् ॥

११

इलैव वामनु वस्तां घृतेन यस्याः पदे पुनते देवयन्तः ।

घृतपदी शक्नोती सोमपृष्ठोप यज्ञमस्थित वैश्वदेवी ॥ १ ॥

वैश्वदेवीं पुनतीं देव्यागाद्यस्यामिमा बह्व्यस्तन्वो वीतपृष्ठाः ।

तया मदन्तः सधमाध्येषु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ २ ॥

प्र तु द्रव परिकोशं नि षीद० ॥ ऋ. सं. ९. ८७. १

ऋसं ९. ८६ अनन्तरं पठनीयम् ।

मं१८-औध ।

१. ≡ अथर्व ७. २७. इलैव वां-मं; इडैवास्मां-अथर्व. घृतेन-मं; व्रतेन-अथर्व । २^१.

तन्वो वीतपृष्ठाः ≡ अथर्व ६. ६२. २^१. २^२ ≡ अथर्व ६. ६२. २^२. मदन्तः-का-मं; गृणन्तः-अथर्व. सधमाध्येषु-का; सधमादेषु-मं-अथर्व ।

१२

यत्र लोक्यास्तनुत्यजाः श्रद्धया तपसा जिताः ।

तैजश्च यत्र ब्रह्म च तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ १ ॥

यत्र देवा महात्मनः सेन्द्राः समरुद्रणाः ।

ब्रह्मा च यत्र विष्णुश्च तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ २ ॥

यत्र तत्परमं पदं विष्णोलोकं महीयते । देवैः सुकृतकर्मभिस्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ३ ॥

यत्रानन्दाश्च मोदाश्च० ॥ ऋ. सं. ९. ११३. ११

ऋसं ९. ११३. १० अनन्तरं पठनीयम् । मं-मु-औध-पुस्तकेष्विदं नवममण्डलान्ते पठनीयम् ।

आउ-आश्वमंसं^१-पुस्तकयोरीदं ऋसं ९. ११३ अनन्तरं पठनीयम् ।

मं१९-मु-आउ१४-औध-ऋमं-आश्वमंसं-अल-जुना ।

ऋमं-आश्वमंसं^१-पुस्तकयोश्चतुर्मन्त्रात्मकमिदं सूक्तम् । आश्वमंसं^२-पुस्तके मण्डलान्तेऽस्य सूक्तस्य केवलमन्या ऋगस्ति । मं-मु-आउ-अल-जुना-पुस्तकेष्वेतत्पञ्चमम् । १-२ = मं-मु-आउ ३-४; ३ = मं-मु-आउ १ । औधपुस्तके षड्चम् । मं-मु-आउ-अनुसारेण पञ्च, ऋमं-पुस्तके या चतुर्थी सा चात्र षष्ठी । १. लोक्याः-का; लोकाः-ऋमं-मं-मु-आउ-जुना. तनुत्यजाः-का-आउ; तनुत्यजाः-ऋमं-मं-मु-जुना. ब्रह्म; ब्रह्मा-ऋमं-जुना; 'तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव' इत्यंशो ऋसं ९.११३ सूक्ते प्रतिमन्त्रं समानः । २. महात्मनः-का; महात्मानः-इतरेषु. सेन्द्राः स-का; सेन्द्राश्च-मं-मु-आउ; 'श्चेन्द्राश्च-जुना । ऋमं-आश्वमंसं^१-पुस्तकयोश्चतुर्थी (औधपुस्तके षष्ठो) मन्त्रोऽधो दीयते-

यत्र तद्विष्णुमहीयते नराणां च नराधिपम् ।

यत्र इन्द्रश्चक्रगदाधरः स्मरणं मुक्तिश्च तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ इति परिशिष्टम् ॥

तद्विष्णुः; विष्णुः-आश्वमंसं. च नराधिपः; नराधिपति-आश्वमंसं. 'गदाधरः; 'गदा'-आश्वमंसं; 'गदाधर'-औध. मं-मु-आउ-औध-पुस्तकस्यौ द्वितीयपञ्चममन्त्रौ-

यत्र तत्परमाव्यं भूतानामधिपतिः ।

भावभावी च यो गीश्च तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥

यत्र गङ्गा च यमुना यत्र प्राची सरस्वती ।

यत्र सोमेश्वरो देवस्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥

एतौ मन्त्रौ ऋमं-पुस्तकेऽप्यन्यत्रोपलभ्येते 'यत्र तत्परमं पदम्' इत्यनेन सह । एतौ अल-जुना-पुस्तकयोश्चतुर्थपञ्चमौ । परमाव्यं; परमाव्यं-औध. 'माधिपतिः; 'माधिपति-ऋमं-आउ-जुना-औध;

*मधिपति-आउ. भावभावी; भावभागी-कर्म. च यो गीश्च; वयो गीश्च-आउ; च योगीश्च-औध; च योगी च-कर्म. यमुना; यमुना च-मु-जुना ।

१३

सस्रुषीस्तदपसो दिवा नक्तं च सस्रुषीः । वरेण्यक्रतुरहमा देवीरवसे हुवे ॥ १ ॥

ओ चित्सखायं सख्यां ववृत्याम् ॥ ऋ. सं. १०. १०. १

ऋसं १०. ९ अनन्तरं पठनीयम् ।

अथर्व ६. २३. १; वैसू ४. १४; कौसू ७. १४; मं २०-आउ १५-आश्वमंसं-आचं-संभा-औध-अल-जुना ।

*क्रतु-का-अथर्व; *क्रतु-मं-आउ-जुना-आचं-संभा. *रवसे-मं-आउ-जुना-उद्गीथ-आचं-संभा; *रवसा-का. आ देवीरवसे हुवे; अपो देवीरुप हुये-अथर्व ।

ऋग्वेदसंहिताया दशमे मण्डले उद्गीथभाष्यमंशत उपलब्धमस्ति । ऋसं १०. ४६. ५ सायणभाष्ये उद्धृताऽद्गीथवचनादेते उद्गीथाचार्याः सायणपूर्वकालीना इति व्यक्तं प्रतीयते । ऋसं १०. ९ भाष्यारम्भे इदं सूक्तं 'खैलिक्या सह दशर्चम्' इत्युक्त्वा 'सस्रुषीः' इत्यादिको मन्त्रस्तैरुद्धृत्य व्याख्यातः । तद्व्याख्यानं शोधयित्वात्रोद्ध्रियते- 'अब्देवत्या खैलिक्येषा । सस्रुषीः स्त्रवणशीला निम्नानुसारिण्यः तदपसः तदेव स्त्रवणशीलत्वं निम्नानुसारित्वमपः कर्म यासां ताः । दिवा नक्तं च अहनि रात्रौ च सस्रुषीः । वरेण्यक्रतुः स्नानपानपावनादिवरणीयकर्मा अहं देवीरपः आ हुवे आह्वयामि अवसे आत्मनो रक्षणार्थं तर्पणार्थं वा ।

सप्तमाष्टकेऽष्टाविंशतिवर्गानन्तरं (दशमे मण्डले अष्टादशसूक्तानन्तरं) षष्ठोऽध्यायः समाप्तः । तथा च 'भद्रं नो' इति दशर्चं विंशं सूक्तमिति सर्वानुक्रमणीतोऽपि लभ्यते । उद्गीथकृते ऋग्वेदभाष्ये तावत् 'भद्रं नो' इत्येकचं विंशं सूक्तं विद्यते तदनन्तरं च सप्तमाष्टके षष्ठोऽध्यायः (= चतुष्पञ्चाशोऽध्यायः) समाप्तः 'अग्निमीळे भुजाम्' इति द्वितीयेन मन्त्रेण चाग्निमेकविंशं सूक्तं प्रारभ्यते । तच्च 'जुषद्ध्या' इति पञ्चम(चतुर्थ)मन्त्रानन्तरं न्रुटितम् । अनन्तरं 'कुह श्रुत इन्द्रः' इति द्वाविंशं सूक्तमागतम् । उद्गीथभाष्यगतोऽर्थं गणनाभेदः किमूल इत्यन्वेषणीयम् ।

१४

एहीन्द्र वसुमता रथेन साकं सौममपिबन्मदाय ।

ह्रस्वु पीत्वा मन्दसानो मरुद्भिः स्तीर्णं याहि वृत्रहत्याय वज्री ॥ १ ॥

इन्द्र सौममिमं पिब ॥ ऋ. सं. १०. २४. १

ऋसं १०. २३ अनन्तरं पठनीयम् । ह्रस्वु पीत्वा → ऋसं ८. ४८. १२; ह्रस्वु पीतो.

मं २१-मु-आउ १६-अल-जुना-आश्वमंसं-औध-कर्म-पुस्तकेषु ऋसं १०. ७५. ५ अनन्तरं पठनीयमेकचं परिशिष्टं दत्तमस्ति तद्यथा—

सितासिते सरिते यत्र संगथे तत्राप्लुतासो दिवमुत्पतन्ति ।

ये वै तन्वं १ वि सृजन्ति धीरास्ते जनासो अमृतत्वं भजन्ते ॥ १ ॥

संगथे-मं-मु-औध-कर्म-आउ; संगते-मंक्समुद्धरमहाशयानां केषुचिच्छिखितपुस्तकेषु ।

१५

मम व्रते हृदयं ते दधामि मम चित्तमनु चित्तं ते अस्तु ।

मम वाचमेकव्रता जुषस्व बृहस्पतिस्त्वा नि युनक्तु मह्यम् ॥ १ ॥

धाता त्वा मह्यमददन्मह्यं धाता दधातु त्वा । प्र धाता त्वा मह्यं प्रा यच्छन्मह्यं त्वानुमतिर्ददौ ॥ २ ॥

अनुमतेऽनु मन्यस्व स्वानुमतेऽनु मन्यस्व ।

महामेनं समा कुरु वाचा चक्षुषा मनसा मयि संयतम् ॥ ३ ॥

आ हरयते हृदयं तदस्तु हृदयं मेम । अथो यन्मम हृदयं तदस्तु हृदयं तव ॥ ४ ॥

हृदयेन हृदयं प्राणैर्न प्राणमगृभम् । गृभ्णामि चक्षुषा चक्षुर्गृभ्णामि मनसा मनः ॥ ५ ॥

आकूतं चित्तं चक्षुः श्रोत्रमथो बलम् । श्रियं यां देवा जग्मुस्तथा बध्नामि ते मनः ॥ ६ ॥

अन्नमयेन मणिना प्राणसूत्रेण पृश्निना । बध्नामि सत्यग्रन्थिना हृदयं च मनश्च ते ॥ ७ ॥

आवर्तनं निर्वर्तनं मया संवननं तव । इन्द्राग्नीं अश्विनोर्मा त्वष्टा धाता च चक्रतुः ॥ ८ ॥

येन चित्तेन वदसि येन त्वान्यौऽभि दासति । सर्वं तदग्न आ भर महां दासाय राघ्यः ॥ ९ ॥

अनुवनं सुवनमुद्वनं वनम् । घर्मेस्य पश्य रूपाणि तेन बध्नामि ते मनः ॥ १० ॥

सं मा विशन्तु पशवः सं मा विशन्त्वोषधीः । सं मा विशन्तु राजानो यथाहं कामये तथा ॥ ११ ॥

अन्तरं च नेदीयश्च मनो देवा उपासते ।

अनन्तरोऽहं तुभ्यं भूयासं हृदयं मे भूयासमनन्तरम् ॥ १२ ॥

सभा समासावितुश्चावतामुभे प्रजापतेर्दुहितारौ संचेतसौ ।

संगथेषु पदे चारु नमो वैश्वानराय अधि ॥ १३ ॥

[...] य पदेन त आ ते प्राणान् समा ददे । अथो एतत्समाददे यदन्येषु जनेषु च ॥ १४ ॥

अहं ते चक्षुषा चक्षुरहं ते मनसा मनः । अहं गन्धर्वरूपेण संन आ वर्तयामि ते ॥ १५ ॥

हर्तचित्तो हर्तमनो हतो अन्येषु ते मनः । सर्वेषु कृष्णकेशेषु हतो अन्येषु ते मनः ॥ १६ ॥

सर्वासु शुद्धदन्तीषु हतो अन्यासु ते मनः । मां चैवं पश्य सूर्य च मा तृतीयं कदा चन ॥ १७ ॥

स्मृतिरसि कामसंजननी मयि ते कामो अस्तु । यत्ते मनो वरेण्यं लोकेषु बहुधा कृतम् ॥ १८ ॥

समुद्रमिव सारितः सर्वं त्वानुवर्तयामसि । आ दीपयामि ते हृदयमग्ना मेऽव प्र दीपयामसि ॥ १९ ॥

एष ते हृदयेऽङ्गारो दीप्तस्ते अस्मि दह्यसे ।

मया ते दह्यमानस्याग्निर्दासेन तृप्यतु भूमिर्दासेन तृप्यतु ॥ २० ॥

चित्तं च ते मनश्च ते मयि धाता नि यच्छतु । मयि ते चित्तमायत्तं मनस्ते मयि समंश्रुते ॥ २१ ॥

आवृतास्ते मया प्रा

॥ २२ ॥

॥ २३ ॥

॥ २४ ॥

॥ २५ ॥

नष्टं ते कृपमन्यस्मिन्मयि ते रमतां मनः । अनु [] मनः ॥ २६ ॥

चक्षुः श्रोत्रं चाधीतं च सर्वं ते अहमा ददे । ह्य ऋषिरजायत दे [] ॥ २७ ॥

तदवैष्वदधुर्हृदयेष्वर्धदर्शिनम् । सर्वज्ञं सर्वदर्शिनं स नः कर्माणि साधय ॥ २८ ॥

ये [] स्तव जातवेदः प्रविष्टा अग्निर्दुर्हृदयस्य कर्म ।

तेषामहं भागधेयं जुहोमि तां मा देवाः सर्वैः कामैस्तर्पयन्ताम् ॥ २९ ॥

भृगूणामङ्गिरसां तपसो गृणं संयतम् । कुशिकाम्यवराणां च मन आ वर्तयामि ते ॥ ३० ॥

यत्ते मनो वरेण्यं लोकेषु बहुधा कृतम् । तत्त आ वर्तयामस्यग्निश्चाहंश्च ब्राह्मणः ॥ ३१ ॥

यत्कक्षीवान् सर्वननं पुत्रो अङ्गिरसामवेत् । तेन नोऽद्य विश्वे देवाः सं प्रियां समवीवनन् ॥ ३२ ॥

इदमुत्तरं च ऋसं १०. ८४ अनन्तरं पठनीयम् । खिलानुक्रमण्यनुसारेण दं हृद्यसूक्तम् । 'सुहृद्भूत्वा-सुहृदस्य देयं संवननं स्मृतम् । एकैकमभिरूपं तु हृद्यसूक्ताद्यतः पुनः' इति ऋग्वि ३. २१. २-३ । बृहदे ७. ११७ अपि द्रष्टव्यम् । १. १ = पागृ १. ८. ८; २. २. १६; मागृ १. १०. १३; २२. १०; आश्वगृ १. २१. ७; शांगृ २. ४. १; मंत्रा १. २. १५; → मंदी; ऋमं; संकौ (उपनयन); हिरु १. ५. ११.

१. → अथर्व ६. ९४. २. हृद्यं ते-का-ऋमं-शांगृ-संकौ; ते हृद्यं-इतरेषु. दधामि-का-शांगृ-आश्वगृ-पागृ-संकौ-ऋमं-मंदी; दधातु-मागृ-मंत्रा. एकव्रता-का; एकव्रतो-ऋमं-संकौ; एकमना-इतरेषु. बृहस्पतिः-का-ऋमं-मंत्रा-शांगृ-संकौ; प्रजापतिः-मागृ-पागृ-आश्वगृ-मंदी । ३. अनुमतेऽनु मन्यस्व → गोगृ १. ३. २; खागृ १. २. १८; आपगृ १. २. ३; हिरु १. २. ९. ४. → मंत्रा १. ३. ९; यदेतद्धृद्यं तव तदस्तु हृद्यं मम । यदिदं हृद्यं मम तदस्तु हृद्यं तव । ७. = मंत्रा १. ३. ८; गोगृ २. ३. २१. अन्नमयेन-का; अन्नप्राशन-मंत्रा-गोगृ. हृद्यं च मनश्च-का; मनश्च हृद्यं च-मंत्रा । ८. → तैसं ३. ३. १०. १; आ वर्तन वर्तय नि निवर्तन वर्तयेन्द्र । ९. अग्नः; अत्र ? १३^१. = अथर्व ७. १२. १; सभा च मा समितिश्चावतां प्रजापतेर्दुहितरौ संविदाने । १८^२. = ३१^१. २०. दांसेन^२; दांसेन न-का । २९^२ = बृउ ६. ३. १. तेषां; तैभ्यो-बृउ. तां मा देवाः; ते मा तृताः-बृउ. तर्पयन्तां; तर्पयन्तु-बृउ । ३०^१. गृण-का; उग्रेण ? → बृहदे ६. १४१; तपसोग्रेण; खिल ३. १०. १७; तपसोऽर्थ्य । ३२. = खिल ५. १. ३; संकौ (कन्यादान) ।

१६

उत्तुदैर्न गृहपते ज्ञातेभ्यः शयनादधि । ग्रीवां गृहीत्वोत्तिष्ठ पादतो न विवेशय ॥ १ ॥

उत्वाद्दुदन्तु मरुत उत्समुद्रमतो दधि । क्रत्वार्यमग्निर्देहतु क्रत्वा तपतु सूर्यः ॥ २ ॥

कामशय्यार्थेऽभितप्तां यथा क्षियं शोषयसि । एवं शोषय नोऽरातीर्दिवा नक्तं दशस्यताम् ॥ ३ ॥

इमां मे मित्रावरुणौ कृधि चित्तेन व्यस्यताम् । दत्वा पीत्वाग्रतः कृत्वा यथास्यां देवशो वशे ॥ ४ ॥

परान्कृणुष्व दामान् देवैर्विशानन्ववायिनः । अधिष्ठाय पदा मूर्ध्नि सान्वय्याञ्छ्वतीः समाः ॥ ५ ॥

ऋतुभिध्वातैर्वैमिरायुषा सहैर्वचसा । संवत्सरस्य तैजसा तेन मा सहै शुन्धत ॥ ६ ॥

अनेन ब्रह्मणा त्वमयं चेन्द्रो न ईळितः । सम्राजं चाधिपत्यं च स्वानां कृणु तमुत्तमम् ॥ ७ ॥

अग्ने नि जहि संहितानिषून् मर्मणि मर्मणि । खादिरं हृदि शङ्खो द्विषतो न विवेशय ॥ ८ ॥

सत्येनोत्तमिता भूमिः ० ॥ ऋ. सं. १०. ८५. १

ऋसं १०. ८४ अनन्तरं पठनीयम् । इदं परागदासस्यार्थमिति खिलानुक्रमणी । ऋग्वि ३. ११२-११४; बृहदे ७. ११८ मध्ये पराकदास इत्यस्यर्थेनामि [बृहदे-पराकदास आग्नेयं यदुदित्यष्टकं परम् ।

1. Comp. Brhaddevatā, part II, p. 281

2. Cf. A. B. Keith, JRAS 1907, p. 225

3. Comp. Brhaddevatā, part II, p. 281

मैत्रावरुण्यक्तत्रास्ति चतुर्थैन्द्राग्न्युपोत्तमा । ऋग्वि-‘ पराकदासस्य विधिं हृद्येनोक्तं विदुर्बुधाः । स्त्रीणां संवननं चैतत्पुंसामपि विधीयते ॥ द्वेष्ट्य तु ज्ञातिनामेव जयश्चैव सदा युधि । खादिरं कारयेच्छङ्कुं हृदि तं संनिवेशयेत् । कृत्वा प्रतिकृतिं पूर्वं पांसुभिर्वीथया तुषैः । इषुमप्यनुमन्त्र्यैव संग्रामं संप्रकल्पयेत् ॥] अस्य सूक्तस्य पञ्चममन्त्रस्य प्रथमपादाद्वेनोक्तं संपन्नं दृश्यते । चतुर्थो मन्त्रो मित्रावरुणौ स्तौति सप्तमश्चेन्द्र-मिति यत् बृहदेवतायामुक्तं तत्सत्यमेव ।

१. शयनात् → अथर्व ३. २५. १ : उत्तुदस्त्वोत्तुदतु मा धृथाः शयने स्वे । २. समुद्रं ; समुद्रां-का । ६. = अथर्व ५. २८. १३ ; हिग्र. १. ११. २. ‘ इद्वार्तवैरायुषा सह वर्चसा-का ; ‘ इद्वार्तवैरायुषे वर्चसे त्वा-अथर्व-हिग्र (हिग्र-मध्ये ‘ त्वा ’ नास्ति). तेजस्त-का ; धायसा-हिग्र. तेन मा सह शुन्धत = ऋसं १०. १७. १४ ; तेन संहनु कृमसि-अथर्व ; तेन सन्ननुगृह्णासि-हिग्र । ८. खादिरं → ऋग्वि. ३. २१ : खादिरं कारयेच्छङ्कुं हृदि तं संनिवेशयेत् । ५. शश्वतीः समा ; शाश्वतीः समा-का ।

१७

ध्रुवैधि पोष्या मयि महां त्वादाद्बृहस्पतिः । मया पत्या प्रजावती सं जीव शरदः शतम् ॥ १ ॥
विं हिं सैतोःसुधत० ॥ ऋ. सं. १०. ८६. १

ऋसं १०. ८५ अनन्तरं पठनीयम् । अथर्व १४. १. ५२ ; शांठ १. १७ ; पाठ १. ८. १९ ; आपमं १. ८. ९ ; ऋमं-मंदी-विप-मं२२-मु-आउ १७-आश्वमंसं-अल.

ऋमं-मं-मु-आउ-अल-जुना-आश्वमंसं-पुस्तकेष्वस्मान्मन्त्रात्पूर्वं पञ्च मन्त्रा अधिकाः । बृहदे ७. १३७ अनुसारेणार्थं मन्त्रः ऋसं १०. ८५ सूक्तस्यान्तिमः [→ ‘ आ नः (= ऋसं १०. ८५. ४३) प्रजापते इमां (= ऋसं १०. ८५. ४५) ऐन्द्रो चान्त्या बृहस्पतेः ’ ।] । स च बृहस्पतिं स्तौति^२ ।

ध्रुवैधि ; ममेयमस्तु-अथर्व. मयि ; अथर्ववेदे नास्ति. पोष्या-अथर्व-आपमं-ऋमं-विप-मं-मु-आउ ; पोष्ये-पाठ-मंदी. प्रजावती ; प्रजावति-अथर्व ।

ऋमं-मं-मु-आउ-आश्वमंसं-पुस्तकेषु वर्तमानाः पञ्च मन्त्रा अधो दीयन्ते—

अविधवा भव वर्षाणि शतं साग्रं तु सुव्रतां । तेजस्वी च यशस्वी च धर्मपत्नी पतिव्रता ॥ १ ॥

जनयद्बहुपुत्राणि मा च दुःखं लभेत्कचित् । भर्ता ते सोमपा नित्यं भवेद्धर्मपरायणः ॥ २ ॥

अष्टपुत्रा भव त्वं च सुभगा च पतिव्रता । भर्तुश्चैव पितुर्भ्रातुर्हृदयानन्दिनी सदा ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य तु यथेन्द्राणी श्रीधरस्य यथा श्रिया । शंकरस्य यथा गौरी तद्भर्तुरपि भर्तरि ॥ ४ ॥

अत्रेयंथानुसूया स्याद्द्विसिष्टस्याप्यरुन्धती । कौशिकस्य यथा सती तथा त्वमपि भर्तरि ॥ ५ ॥

२ लभेत् ; लभे-ऋमं ।

१८

एक एवाग्निर्बहुधा संमिद्ध एकः सूर्यो विश्वमनु प्रभूतः ।

एकैवोषोः सर्वमिदं विं भात्येकैवा इदं विं बभूव सर्वम् ॥ १ ॥

यमृत्विजो बहुधा कल्पयन्तः संचेतसो यज्ञमिमं वहन्ति ।

यो अनूचानो ब्राह्मणो युक्त आस्ते कां स्वितीत्र यजमानस्य संबिद्व ॥ २ ॥

यावन्मात्रमुषसो न प्रतीकम् ० ॥ ऋ. सं. १०. ८८. १९

1. Cf. A. B. Keith, JRAS 1907, p. 225

2. Comp. Brhaddevatā, part II, p. 287

ऋसं १०. ८८. १८ अनन्तरं पठनीयम् । शांश्रौ १६. १३. १८ अपि तदेव दर्शयति । ऋसं १०. ८८. १८ भाष्ये 'अत्रोत्तराणि बालखिल्यसंहितायां दर्शितानि' इत्युक्त्वा 'एक एवाग्निः' इति मन्त्र उद्धृतः सायणाचार्यैः स्वकीय ऋग्वेदभाष्ये । शाङ्खायनशाखायां दशमं बालखिल्यसूक्तमपठित्वा 'एक एवाग्निः' 'यमृत्विजो' इति तत्स्थं मन्त्रद्वयं 'यावन्मात्रम्' इत्यस्मात्पूर्वं खिलत्वेन पठन्तीति चरण-व्यूहभाष्ये लिखितम् । एवं जुनागडलिखितपुस्तके 'यमृत्विजो' इत्यादि बालखिल्यं नास्ति 'एक एवाग्निः' 'यमृत्विजो' इति मन्त्रौ च 'यावन्मात्रम्' इत्यस्मात्पूर्वं लिखितौ । १. = बालखिल्य १०. २ (ऋसं ८. ५८. २). प्रभूतः-मै-मु-आउ-जुना; प्रभूत-का. एकैवा-का-जुना; एकं वा-मै-मु-आउ । २. = बालखिल्य १०. १ (ऋसं ८. ५८. १). आस्ते-का; आसीत्-मै-मु-आउ ।

१९

उदपसाम वसतेर्वयो यथा रिणन्त्वा भृगवो मन्यमानाः ।

पुरुखवः पुनरस्तं परेह्या मे मनो देवजना अयान्तस्युः ॥ १ ॥

प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी० ॥ ऋ. सं. १०. ९६. १

ऋसं १०. ९५ अनन्तरं पठनीयम् । जुनागडलिखितपुस्तक इदमुपलभ्यते ।

१^१ = ऋसं १. १२४. १२; ६. ६४. ६ः उत्ते वयश्चिद्वसतेरपसन्. १^२. = ऋसं १०. ९५. २.

उदपसाम-जुना; उदपसाम-का. रिणन्त्वा-का; रणत्वा-जुना. परेह्या मे-जुना; परेहि यामे-का. अयान्तस्युः-जुना; अयात्स्वः-का ।

२०

[यच्च कृतं] यदेकृतं यदेनश्चकुर्मा वयम् । ओषधयस्तस्मात्पान्तु दुरितादेनसस्परि ॥ १ ॥

बृहस्पते प्रति मे देवतामिहि० ॥ ऋ. सं. १०. ९८. १

ऋसं १०. ९७ अनन्तरं पठनीयम् । जुनागडलिखितपुस्तक इदमुपलभ्यते । यच्च कृतं-जुनागड-लिखितपुस्तके । च इति स्वरितं कृ इत्यनुदात्तं च । का-पुस्तकेऽत्र ऋट्तिर्वर्तते । 'यद्' इति खिलानु-क्रमणीतः आद्यं पदमुद्धृत्य 'अचित्तम्' इति शेषटेलोवित्स्महाशयैरभ्यूहितमासीत् (= यदचित्तं) ।

यदेनश्चकुर्मा वयं = वासं ३. ४५; लाश्रौ २०. १२. १२ ।

२१

असौ यां सेना मरुतः परेषामभ्यैति न ओजसा स्पर्धमाना ।

तां गूहत तमसापव्रतेन यथामीषामन्यो अन्यं न जानात् ॥ १ ॥

अन्धा अमित्रा भवताशीषाणिोऽह्य इव । तेषां वो अग्निदग्धानामिन्द्रो हन्तु वरंवरम् ॥ २ ॥

इदमुत्तरं च ऋसं १०. १०३ अनन्तरं पठनीयम् ।

१. = साम २. ९. ३. ४. ३; अथर्व ३. २. ६; वासं १७. ४७; आसू; मंदी । २. = साम २. ९. ३. ८. २; अथर्व ६. ६७. २. इदमृग्वयं मै २३-मु-आउ १८-अल-जुना-ऋब्र (शान्तिपाठः) - औध-ऋम-आश्वमंसं-पुस्तकेषूपलभ्यते । १^१. अभ्यैति न ओजसा-का-वासं-ऋम-मै-मु-आउ-जुना-आसू-मंदी-ऋब्र; अभ्यैति न ओजसा-साम; अस्मानैत्यभ्योजसा-अथर्व. १^२. = ऋसं ५. ४०. ६ : गूह्यं सूर्यं तमसापव्रतेन. गूहत-का; विध्यत-अथर्व. यथामीषां-का-मै-आउ-जुना; यथामीषा-

ऋमं-ऋम-सु; यथामी-वासं-आसू-मंदी; यथैतेषां-साम; यथैषां-अथर्व. जानात्-का-साम-अथर्व-
 ऋमं-मै-सु-आउ-जुना; जानन्-वासं-आसू-मंदी. २. = ऋसं १०. १०३. १२^२. अन्धा अमिवा
 भवता; मृदा अमित्राश्वरता-अथर्व. °शीर्षाणोऽहय-का-साम; °शीर्षाणा अहय-ऋमं-मै-सु-आउ-
 जुना-ऋम; °शीर्षाण इवाहयः-अथर्व. अग्निदग्धानां-का-जुना; अग्निमूढानां-अथर्व; अग्निदग्धाना-
 मग्निमूढानां-ऋमं-मै-सु-आउ-ऋम; अग्निबानां-साम. वरंवरं; वरंवनम्-ऋम ।

२२

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वि सीमतः सुरुचो वेन आवः ।
 स बुध्या उपमा अस्य विष्टाः सतश्च योनिमसतश्च वि वः ॥ १ ॥
 इयं पित्रे राष्ट्रयेत्यग्रे प्रथमाय जनुषे भूमनेष्टाः । स्मिन्-
 तस्मा एतं सुरुचं हारमह्यं धर्मं श्रीणन्ति प्रथमाय धासेः ॥ २ ॥
 महान्मही अस्तभायद्विजातो द्यां पिता सन्न पार्थिवं च रजः ।
 स बुध्यादाष्ट जनुषाम्युग्रं बृहस्पतिदेवता तस्य सम्राट् ॥ ३ ॥
 अग्निं त्यं देवं सवितारमोण्योः कविक्रतुमर्चामि सत्यं सवं रत्नधाममिप्रियं मतिं कविम् ।
 ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतत्सवीमनि हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः कृपां स्वः ॥ ४ ॥
 तां सूर्याचन्द्रमसा गातुवित्तमा महत्तेजो वसुमद्भ्राजतो दिवि ।
 सामामना चरतः सामचारिणा ययोर्व्रतं न वसे जातु देवयोः ॥ ५ ॥
 उभावन्तौ परि यात अम्यां दिवो न रश्मीस्तनुतो व्यण्वि ।
 उभा भुवन्तौ भुवना कविक्रतू सूर्या न चन्द्रा चरतो हतामती ॥ ६ ॥
 पती बुमद्विश्चविदा उभा दिवः सूर्या उभा चन्द्रमसा विचक्षणा ।
 विश्वेवारा वरिवोभा वरेण्या तां नोऽवतं मतिमन्ता महिब्रता ॥ ७ ॥
 विश्ववपरी प्रतरणा तरन्तां सुवर्षिदा दृश्ये भूरिरश्मी ।
 सूर्या हि चन्द्रा वसु त्वेषदर्शता मनास्विनो भानु चरतो नु सं दिवम् ॥ ८ ॥
 अस्य श्रवो नद्यः सप्त बिभ्रति द्यावाक्षामा पृथिवीं दर्शतं वपुः ।
 अस्मै सूर्याचन्द्रमसाभिचक्षे श्रद्धे कमिन्द्र चरतो विततुर्रम् ॥ ९ ॥
 पूर्वापरं चरतो माययैतौ शिशू क्रीळन्तौ परि यातो अघ्वरम् ।
 विश्वान्यन्यो भुवनाभिचष्ट ऋतूरन्यो विदधज्जायते पुनः ॥ १० ॥
 असावि सौमः पुरुहूत तुभ्यम् ० ॥ ऋ. सं. १०. १०४. १

इत्यग्वेदे खिले तृतीयोऽध्यायः ॥

ऋसं १०. १०३ अनन्तरं पठनीयम् । खिलानुक्रमणीमतेनेदं वामदेव्यस्य नकुलस्यार्थम् । निरुक्त-
 णिकाकारो दुर्गाचार्योऽपि ' वि सीमतः सुरुचो वेन आवः ' (निर १. ७) ' ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा
 अदिद्युतत्सवीमनि ' (निर ६. १२) इति मन्त्रौ नकुलस्य वामदेव्यस्य सूक्तदुद्धताविति ब्रवीति ।

नकुलसूक्तस्य चतुर्थे मन्त्रे द्वितीयः पादोऽष्टादशाक्षर इति ऋवप्रातिशाख्ये (१७.४५) निर्दिष्टम्—‘एका-
दशैव च्छन्दसि पादा ये षोडशाक्षराः । सर्वे त्रिकट्ठुकीयासु नाकुलेऽष्टादशाक्षरः ’ ॥ तथा चात्र बृहदे-
वता^१ (८. १४-१६^१)—‘ चतुर्थी बार्हस्पत्या स्वाक्षाकुले च महानिति । दृचस्तु मादतः प्रेतैत्यैन्द्री वा
ब्रह्म यत्परम् ॥ तत्रानिदृक्तसूक्तादावृगेका सूर्यमर्चति । धर्मपराश्वतस्तु सवितारमभीति या ॥ सूक्त-
शेषस्य षट्चः सूर्याचन्द्रमसौ सह ’ ।

‘ असौ या सेना ’ इति मरुदेवताकं दृचं सूक्तं ऋसं १०.१०३ अनन्तरं पठनीयमिति ‘ दृचस्तु
मादतः ’ इत्यनेन सिद्धम् । तेनैव सह ‘ ब्रह्म जज्ञानम् ’ इति सूक्तं पठनीयमिति यत् बृहदेवतासुमुक्तं
तदपि खिलानुक्रमण्या संगच्छते । अस्य नकुलसूक्तस्य देवताज्ञापनविषये बृहदेवतायाः खिलानुक्रमण्याश्च
प्रायः समानत्वं दृश्यते । ‘ सौर्या धर्मस्तुतिर्बार्हस्पत्या सावित्र्यष्टिर्धर्मपरा एताः सौर्यश्चान्द्रमस्यश्च
शेषा जगत्यः ’ इति खिलानुक्रमणी । अस्य प्रथमानुक्तदेवताका ऋक् सूर्यं स्तौति (‘ तत्रानिदृक्तसूक्ता-
दावृगेका सूर्यमर्चति ’) । अथर्ववेदानुक्रमण्यां (४. १. १) निदृक्ते (१. ७) चैयमृगादित्यं स्तौती-
त्येवोक्तम् । ‘ ब्रह्म जज्ञानमित्यस्य नकुल ऋषिः ब्रह्मा देवता ’ इति तु संकौ । द्वितीया ‘ इयं पित्रे ’
इत्याद्या धर्मस्तुतिपरेति खिलानुक्रमणीवचनम् । धर्मशब्दस्य साक्षाच्चिदैशोऽपि तस्यामुच्युपलभ्यते ।
बृहदेवतापाठेऽस्या ऋचो देवता नोक्ता दृश्यते । ‘ धर्मपराः ’ इत्यस्य स्थाने ‘ धर्मं परा ’ इति बृहदेवताया
एकस्मिन् लिखितपुस्तक उपलभ्यमानः पाठः खिलानुक्रमणीवचनेन समन्वितात् । परा (= द्वितीया)
धर्मं स्तौतीति तस्यार्थो भवेत् । तृतीया ‘ महान् ’ इति बृहस्पतिं स्तौति (‘ नाकुले च महानिति ’) ।
‘ अभि त्यम् ’ इति चतुर्थी सवितृदेवताका (‘ सवितारमभीति या ’) । एताश्चतस्र ऋचः प्रवर्ग्ये
विनियुक्ताः (‘ धर्मपराश्वतस्तु ’) → ऐत्रा १. १९; आश्वश्रौ ४. ६; शांश्रौ ५. ९ । शिष्टाः षट्चः
सूर्याचन्द्रमसौ स्तुवन्ति^२ (‘ सूक्तशेषस्य षट्चः सूर्याचन्द्रमसौ सह ’) ।

१-४ = आश्वश्रौ ४. ६; ऐत्रा १. १९. १, २, ४ = शांश्रौ ५. ९. १-३ = अथर्व ४.
१. १, २, ५. ५-१० = तैत्रा २. ८. ९. १, २

१. → मैसं २. ७. १५; कासं १६. १५; २०. ५; ३८. १४; कपिसं २५. ५; ३२. ७; तैसं
४. २. ८. २; ५. २. ७. १; वासं १३. ३; साम १. ४. १. ३. ९; सामवित्रा १. ६. ४. ८; तैत्रा
२. ८. ८. ८; ३. १२. १. १; शांत्रा ८. ४; तैत्रा १. १३. ३; कौसू ९. १; १५. २; १८. २५;
१९. १; २५. १५; ३८. २३; ५१. ७; ७९. ११; १३९. १०; बौधसू २. १८. ७; वैसू १४. १;
शांश्रौ १५. ३. ६; १८. १. २; आचं; मंदी; पञ्चामृ; ऋब्र(यज्ञोपवीत); पर; ऋमं; संकौ; शांक; मामंसं;
शांस; धर्षशां; धर्षि । २. → शांश्रौ १५. ३. ६ भाष्यं; वैसू १४. १ । ३. → तैसं २. ३. १४. ६.
४. → साम १. ५. २. ३. ८; मैसं १. २. ५; कासं २. ६; २४. ५; कपिसं १. १९; ३७. ६; तैसं १.
२. ६. १; ६. १. ९. ४; वासं ४. २५; अथर्व ७. १४. १-२; कौसू २४. ३; शत्रा १३. ५. १. ११;
शांत्रा २३. ८; २७. २; ऋमा १७. ४४; वैसू १३. ७; धर्षशां; ऋब्र । ९. = ऋसं १. १०२. २ ।
१०. = ऋसं १०. ८५. १८; मैसं ४. १२. २; तैत्रा २. ७. १२. २; अथर्व ७. ८१. १; १३. २.
११; १४. १. २३.

११. = अथर्व १९. २२. २१ : भूतानां ब्रह्मा प्रथमो ह जज्ञे । २. पित्रे-का-आश्वश्रौ-
शांश्रौ-ऐत्रा; पित्र्या-अथर्व-वैसू. एत्यप्रे-का-ऐत्रा-आश्वश्रौ-शांश्रौ; एवप्रे-अथर्व. भूमनेष्टाः-
आश्वश्रौ-शांश्रौ; भुवनेष्टाः-अथर्व. श्रीणन्ति-का-आश्वश्रौ-शांश्रौ; श्रीणन्तु-अथर्व. प्रथमाय-का-

अथर्व; प्रथमस्य-आश्वश्रौ-शाश्रौ. धासे-का-आश्वश्रौ-शाश्रौ; धास्यवे-अथर्व । ३. अस्तभायत्-
ऐब्रा-तैसं-आश्वश्रौ; अस्कभायत्-अथर्व. पिता; तैसं-मध्ये नास्ति. बुध्नात्-का-अथर्व; बुध्नात्-
तैसं-आश्वश्रौ. आष्ट-का; आष्ट-अथर्व. जनुषाभ्युग्रं-का-आश्वश्रौ; जनुषाभ्युग्रं-तैसं; जनुषोऽभ्युग्रं-
अथर्व. तस्य-का; यस्य-तैसं । ४. ओण्योः; ऊण्योः-तैसं. कर्वि; तैसं-ऋसं-मैसं-अथर्वपुस्तकेषु
नास्ति. कृपा; कृपात्-अथर्व । ५. गातुवित्तमा-का; विश्ववृत्तमा-तैब्रा. भ्राजतो-का; राजतो-
तैब्रा. सामात्मना-का; सामात्माना-तैब्रा. वसे-का; मणे-तैब्रा । ९. वितर्तुरं-का-ऋसं; विचर्तुरं-
तैब्रा । १०. अध्वरं-का; उर्णवं-अथर्व. विश्वान्यन्यो-का; विश्वान्यो-अथर्व. भुवनाभिचष्ट-
का-ऋसं; भुवनाभिचष्टे-तैब्रा; भुवना विचष्ट-अथर्व-मैसं. जायते पुनः-का; जायसे नवः-अथर्व ।

मं (२४)-मु-अल-जुना-औधपुस्तकेषु ऋसं १०.१०६ अनन्तरमधो दीयमानमेकं सूक्तं पठनीयम्-
हविर्भिरैके स्वरितः सचन्ते सुन्वन्त एके सवनेषु सोमान् ।

शचीर्मदन्त उत दक्षिणाभिर्नेजिह्वायन्त्यो नरकं पताम ॥

निर १. ११ मध्ये इदमुद्धृतम् । नरकं; नरके-औघ ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः

ॐ आ यस्मिन्नेकानुष्टुभं तु तदा रात्रि चतुष्कमाद्या बृहत्यर्वाञ्चमेका त्रिष्टुप्नमस्ते
चतुष्कमइमाखानो वैद्युतमन्ये त्रिष्टुभौ यां चत्वारिंशत्प्रत्यङ् कृत्यानाशनमाशीः पाङ्क्त्यन्तमायुष्यं
दश दाक्षायणायैकर्चाः^१ सनकः सनाकः सनातनः सनन्दनः सहसंज्ञाः सुमः सुश्रीः सुवाक् सर्वो
हिरण्यात्मस्तुतिः पञ्चस्यष्टमीनवम्यौ त्रिष्टुभः ससमी शकरी भूमिः सप्त प्राजापत्या लाक्षा लाक्षास्तवो
मेधां नव मेधा मानवी मधावी चतुर्थ्यादिर्महाबृहती पङ्क्तिर्विराड्जगती गायत्री त्रिष्टुवा सूः
सप्तथर्वणः सुभेषज आग्नेयं^२ प्रकृतिः कृतिराकृतिर्विकृतिः संकृतिरभिकृतिरस्कृतिर्वैनस्तृचं वेनो
भाववृत्तं तु येन ससोना मानवः शिवसंकल्पो मानसं यासां द्वे अनुष्टुप्पङ्क्ती नेजमेष तृचं प्राजा-
पत्यो नेजमेषोऽनीकवन्तमेका ॥

१. दाक्षायणा एकर्चाः Macdonell, Brhaddevatā, part II, p. 305

२. आग्नेयं Macdonell, ibid.; आग्नेयः-का.

१

आ यस्मिन् देववीतये पुत्रासो यन्तु संयतः । अनाधृष्टं विपन्यया प्रति श्रुताय वो धृषत् ॥ १ ॥
अहं रुद्रैर्भिर्वसुभिश्चरामि० ॥ ऋ. सं. १०. १२५. १

ऋसं १०. १२४ अनन्तरं^१ पठनीयम् ।

अनाधृष्टं विपन्यया ≡ शाश्रौ १८. ३. २

२

आ रात्रि पार्थिवं रजः पितुरप्रापि धामभिः ।

दिवः संदांसि बृहतीं वि तिष्ठस आ त्वेषं वर्तते तमः ॥ १ ॥

1. Cf. Brhaddevatā, part II p. 304. Macdonell means to say that this and the next hymn (आ रात्रि) precede RV. X 128. In fact the present hymn (आ यस्मिन्) precedes RV. X. 125.

ये ते रात्रि नृचक्षसो युक्तासो नवतिर्नव । अशीतिः सन्त्वष्टा उतो ते सप्त सप्ततिः ॥ २ ॥
 रात्रौ प्र पथे जर्ननीं सर्वभूतनिवेशनीम् । भद्रां भगवतीं कृष्णां विश्वस्य जगतो निशाम् ॥ ३ ॥
 संवेशनीं संयमनीं ग्रहनक्षत्रमालिनीम् । प्रपन्नोऽहं शिवां रात्रौ भद्रे पारमशीमहि ॥ ४ ॥
 ममाग्रे वर्चो विहवेष्वस्तु ॥ ऋ. सं. १०. १२८. १

ऋसं १०. १२७ अनन्तरं पठनीयम् । ऋसं-मं२५-मु-आउ१९-औध-ऋब्र(शांतिपाठः)-आश्व-
 मंसं-पञ्चामृ-पुस्तकेष्वस्मिन्सूक्ते दश मन्त्रा अधिकाः । जुनागड-पुस्तक इदं सप्तदर्शकम् । अल-आश्वमंसं-
 पुस्तकयोरिदं पञ्चदशकम् । तत्र १-४ = का १-४; ५ = ऋसं ९; ६ = ऋसं १०. शिष्टाः ऋसं-पाठात्
 सर्वथा भिन्नाः । ऋसं-पाठे ५, ६, ७, ८ मन्त्राणामन्तिमैः पादैः ऋसं १. ९९ इत्येकैश्च सूक्तं संपद्यते ।
 चतुर्दशमन्त्रस्य पूर्वार्धः ऋसं १०. १२७ सूक्तस्य सर्वानुक्रमात् उत्तरार्धश्च ऋग्वि ४. २८ अस्मादुद्धृतः ।
 द्वादशो मन्त्रः तैआ १०. १. ६५ अनेन समानः । केषुचित्पुस्तकेषु ५-८, १०, ११, १४ मन्त्रास्त्यक्ताः ।

१. = वासं ३४. ३२; अथर्व १९. ४७. १; निरु ९. २९; → पैप्प. अथर्व. ६. २०. पितर-
 प्रायि धामभिः; पितरः प्रायुधामभिः-मु-ऋब्र; पितरः प्रयुधामभिः-पैप्प. अथर्व. बृहती वि; बृहतीव-
 पैप्प. अथर्व. २. = अथर्व १९. ४७. ३; → पैप्प. अथर्व ६. २०. ये ते रात्रि; एते रात्रे-पैप्प.
 अथर्व. युक्तासो; दृष्टारो-पैप्प. अथर्व; दृष्टारो-अथर्व. नवतिर्नव-मं-मु-आउ-अल-जुना-ऋब्र; नवती-
 र्नव-का. सन्त्वष्टा; सन्त्वष्टा-अथर्व; सन्त्वाष्टा-पैप्प. अथर्व. सप्ततिः; सप्तती-मु-ऋब्र । ३. निशां-
 का- ऋसं-ऋब्र-अल-जुना-मं-मु-आउ; दिशां-पञ्चामृ । ४. संवेशनीं-जुना; संवेशिनीं-अल. संयमनीं-
 जुना; संयमिनीं-मु-अल. ग्रहं-का-ऋब्र-मं-आउ-अल-जुना; गृहं-ऋसं-पञ्चामृ. ' भद्रे पारमशीमह्यो
 नमः ' इत्यधिकमितरेषु पुस्तकेषु ।

ऋसं-आदिपुस्तकस्था अधिका मन्त्रा ऋब्र-पाठानुसारेणाधो दीयन्ते—

स्तोष्यामि प्रयतो देवीं शरण्यां बह्वृचप्रियाम् ।

सहस्रसंमितां दुर्गां जातवेदसे सुनवाम सोमम् ॥ ५ ॥

शान्त्यर्थं तद्द्विजातीनामृषिभिः समुपाश्रिताः ।

ऋग्वेदे त्वं समुत्पन्नारातीयतो नि दहाति वेदः ॥ ६ ॥

ये त्वां देवि प्रपद्यन्ति ब्राह्मणा हव्यवाहनीम् ।

अविद्या बहुविद्या वा स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा ॥ ७ ॥

ये अग्निवर्णा शुभां सौम्यां कीर्तयिष्यन्ति ये द्विजाः ।

तान् तारयति दुर्गाणि नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥ ८ ॥

दुर्गेषु विषमे घोरे संग्रामे रिपुसंकटे ।

अग्निचोरनिपातेषु दुष्टग्रहनिवारिण दुष्टग्रहनिवारण्यो नमः ॥ ९ ॥

दुर्गेषु विषमेषु त्वं संग्रामेषु वनेषु च ।

मोहयित्वा प्रपद्यन्ते तेषां मे अभयं कुरु तेषां मे अभयं कुर्वो नमः ॥ १० ॥

केशिनीं सर्वभूतानां पञ्चमीति च नाम च ।

सा मां समां दिशां देवी सर्वतः परिरक्षतु सर्वतः परिरक्षत्वो नमः ॥ ११ ॥

तामग्निवर्णां तपसा ज्वलन्तीं वैरोचनीं कर्मफलेषु जुष्टाम् ।

दुर्गां देवीं शरणमहं प्र पथे सुतरसि तरसे नमः सुतरसि तरसे नमः ॥ १२ ॥

दुर्गा दुर्गेषु स्थानेषु शं नो देवीरभिष्टये ।

य इमं-दुर्गास्तवं पुण्यं रात्रौ रात्रौ सदा पठेत् ॥ १३ ॥

रात्रिः कुशिकः सौभरो रात्रिर्वा भारद्वाजी रात्रिस्तवं गायत्रम् ।

रात्रौसूक्तं जपेन्नित्यं तत्काल उपपद्यते ॥ १४ ॥

६. तद्विजाती°-ऋब्र; तद्विजाती°-ऋमं-मं-मु-पञ्चाम्; त्वं विजाती°-आउ. समुपाश्रिताः; सोमपाश्रिताः-ऋमं-ऋब्र-पञ्चाम्-मं-मु-आउ; सोमपैः श्रिता-आउ. समुत्पञ्चारा°; समुत्पञ्चामरा°-मु-पञ्चाम् । ७. देवि; देवी°-पञ्चाम्. प्रपद्यन्ति; प्रपद्यन्ते-आउ. स; सा-मं । ८. ये अग्नि°-ऋमं-ऋब्र-पञ्चाम्-मु; अग्नि°-मं-आउ. तान् तार°; तांस्तार°-आउ । ९. अग्निचोर..... नमः-ऋब्र; अग्निचोरनिपातेषु दुष्टग्रहनिवारणे दुष्टग्रहनिवारण्यो नमः-ऋमं; अग्निचोरनिपातेषु सर्वग्रहनिवारणे सर्वग्रहनिवारण्यो नमः-आउ; अग्निचोरनिपातेषु सर्वग्रहनिवारिण्यो नमः-मं; अग्निचोरनिपाते च सर्वग्रहनिवारणे सर्वग्रहनिवारण्यो नमः-अल; अग्निचोरनिपातेषु सर्वग्रहनिवारणे-जुना; अग्निचोरनिपाते च सर्वग्रहनिवारणे दुष्टग्रहनिवारण्यो नमः-मु; अग्निचोरनिपाते न सर्वग्रहनिवारणे सर्वग्रहनिवारण्यो नमः-पञ्चाम्. ९-१०. आश्वमंस°-पुस्तके नास्ति । १०. मोहयित्वा; नमस्कृत्वा-अल-जुना. कुरु; कृणु-मं. कुर्वो; कृण्वो-मं. तेषां मे; तेषां नो-अल-जुना । ११. केशिनी; 'केशिनी' इति साधु. समां दिशां-ऋब्र; समादिशा-ऋमं-मु; समां विशां-पञ्चाम्; समा निशा-मं-आउ-औध; समाहिषा-जुना. देवी; देवी°-पञ्चाम्. सर्वतः (२); विश्वतः-जुना । १२. = तैशा १०. १. ६५; मनाउ ६. ३. कर्मफलेषु; कर्मफलेन-पञ्चाम् । १३. य इमं; इमं-पञ्चाम् । १४. रात्रिः; रात्रौ-अनु. कुशिकः सौभरो-अनु-मं-मु-आउ; कुशिकः सौभरो-ऋब्र; कुशिकसौभरो-पञ्चाम्; कुशिकसौभरो-ऋमं. रात्रिर्वा भारद्वाजी रात्रिस्तवं गायत्रम्-अनु-मु-ऋब्र-पञ्चाम्; रात्रिस्तवं गायत्री-ऋमं; रात्रिस्तवो गायत्री-मं-आउ. रात्रिसूक्तं; रात्रिसूक्तं-मु. जपेन्नित्यं तत्काल उपपद्यते; जपेन्नित्यं तत् कालं प्रतिपद्यते-ऋब्र; जपेन्नित्यं तत्कालमुपपद्यते न योनि पुनरायाति सर्वपापैः प्रमुच्यते-औध ।

अल-आश्वमंस°-पुस्तकयोः का१-४; ऋमं ९-१० अनन्तरं वर्तमाना नव मन्त्रा अधो दीयन्ते । औधपुस्तके ऋमं-पाठानुसारं १४ मन्त्रानन्तरमेते नव मन्त्राः १५-२३ इति दत्ताः ।

क्षीरेण स्नापिता दुर्गा चन्दनेनानुलेपिता । वैश्वपत्रकृता माला नमो दुर्गे नमो नमः ॥ ७ ॥

सर्वभूतपिशाचेभ्यः सर्वसर्पसरीसृपैः । देवेभ्यो मानुषेभ्यश्चोभयेभ्यो माभिरक्षताम् ॥ ८ ॥

ऋग्वेदे स्तुतया देवी काश्यपेन उदाहृता । जातवेदप्रभा गौरी जातवेदसे सुनवाम सोमम् ॥ ९ ॥

सुरासुरैर्द्विजवरैः पिशाचासुराक्षसैः । अरातीभयमुत्पन्नमरातीयतो निदहाति वेदः ॥ १० ॥

राजद्वारे पथे घोरे संग्रामेषु च गौतमी । सर्वं रक्षतु दुरितं स नः पर्यदति दुर्गाणि विश्वा ॥ ११ ॥

महद्भये समुत्पन्ने स्मरन्ति च जपन्ति च । सर्वं तारयते दुर्गा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥ १२ ॥

य इमं स्तवं दुर्गायाः पठन्ति च शृणोति च । त्रिषु लोकेषु विख्यातं त्रिषु लोकेषु पूजितम् ॥ १३ ॥

अपुत्रो लभते पुत्रान् धनहीनो धनं लभेत् । अचक्षुर्लभते चक्षुर्बद्धो मुच्यते बन्धनात् ॥ १४ ॥

व्याधितो मुच्यते रोगादरोगी श्रियमाप्नुयात् । सर्वकामित्वं ददाति नारायणि नमोऽस्तु ते ।

कात्यायनि नमोऽस्तु ते ॥ १५ ॥

७. स्नापिता; स्नापिता-आश्वमंसं-जुना. चन्दनेनानुलेपिता; चन्दनेन विलेपिता-औध. वैश्वपत्रकृता माला; वैश्वपत्रकृतापीडा-औध । ८. 'भयेभ्यो माभिरक्षतां; उभयेभ्योऽभिरक्ष मां-

1. Dr. V. M. Apte (ABORI XX, Part III-IV, pp. 259-60) has reproduced these verses "as they are not traced either to Müller or to Aufrecht or to Scheffelowitz." In fact the Rātri-sūkta of AMS 379 is identical with that already published by Peterson in his Second Report of operations in search of Sanskrit Manuscripts in the Bombay Circle, Bombay 1884.

औध । १. ऋग्वेदे स्तुतया; या ऋग्वेदे स्तुता-औध. काश्यपेन; काश्यपेन-आश्वमेस । १०. पिशा-
चासुरराक्षसैः; पिशाचोरगराक्षसैः-औध. अरातीभयमुत्पन्नं; अरातीभय उत्पन्ने-औध । ११.
राजद्वारे पथे; गजद्वारेऽपथे-औध. गौतमी; गौतमी-जुना. दुरितं; दुरिता-जुना । १२. महद्भये;
महाभये-औध । १३. य इमं स्तवं दुर्गायाः; य इमं दुर्गास्तवं-औध; परमं स्तवं दुर्गायाः (?)-आश्व-
मेसं. पठन्ति च शृणोति च; शृण्वन्ति च जपन्ति च-औध । १५. अरोगी; आरोगी-जुना. सर्व-
कामित्वं ददाति; ददाति कामितं सर्व-औध; सर्वकामित्वं ददाति (?)-आश्वमेसं. नारायणि
नमोस्तु ते कात्यायनि नमोस्तु ते कात्यायनि नमोस्तु ते-जुना. आश्वमेसं-पुस्तके ऋमं १३ मन्त्रोऽन्ते
विनिवेशितः । औध-पुस्तके च ऋसं १०.४.२२; १.१३३.५ मन्त्रौ अन्ते विनिवेशितौ ।

जुनागडलिखितपुस्तके सप्तदशर्चं रात्रिसूक्तं विद्यते । तत्रादौ का १-४ मन्त्राः । अनन्तरं

आदित्यवर्णां तपसा ज्वलन्तीं वैरोकिणीं चन्द्रसहस्रदीप्तीम् ।

दैवीं कुमारीं ऋषिभिश्च पूजितां तां दुर्गमातां शरणं प्रपद्ये ॥

इति पञ्चमो मन्त्रः । तदनन्तरं ऋमं-पुस्तकस्थौ ९-१० मन्त्रौ ततः अल-पुस्तकस्थौ ७-८ मन्त्रौ
ततश्च ऋमं-पुस्तकस्थ एकादशो मन्त्रोऽन्ते च ९-१५ अल-पुस्तकस्थौ मन्त्राः ।

३

अर्वाञ्चर्मिन्द्रमर्मुतो हवामहे यो गोजिद्धनजिदश्चजिद्यः ।

इमं नो यज्ञं विहवे जुषस्वेह कुमो हरिवो वेदिनं त्वा ॥ १ ॥

इदमुत्तरे च द्वे सूक्ते ऋसं १०. १२८ अनन्तरं पठनीयानि^१ । तैसं ४. ७. १४. ४; तैत्रा २.
४. ३. २; अथर्व ५. ३. ११; कौसू १४०. ६; ऋमं-ऋब्र (संवत्सं, श्राद्ध)-मै २६-मु-आउ २०-अल-
जुना-आश्वमेसं-प्रर (समावर्तन) ।

यज्ञं; हव्यं-औध. जुषस्वेह-का; जुषस्वास्म-औध; जुषस्वास्-इतरेषु. कुमो-तैसं-तैत्रा;
कुल्मो-ऋमं-ऋब्र-मु-आउ-अल-जुना-प्रर. वेदिनं-का; मेदिनं-इतरेषु. 'इमं नो यज्ञं विहवे शृणोत्वस्मा-
कमभूर्हयश्च मेदी' इत्यथर्वपाठः ।

४

नमस्ते अस्तु विद्युते नमस्ते स्तनयिन्निवे । नमस्ते अस्ववश्मने यो मा दूणाशो अस्यसि ॥ १ ॥

नमस्ते प्रवतो नपार्धतस्तपः समूहसि । मृळया नस्तनुभ्योऽभयं नः पशुभ्यः ॥ २ ॥

प्रवतो नपार्धम एवास्तु तुभ्यं नमस्ते हेतये तपुषे च कृष्णः ।

विद्वां ते नाम परमं गुहा यत्समुद्रे अन्तर्निहितापि नासि ॥ ३ ॥

यो त्वा देवा अजनिष्ट धिष्ण धियं कृष्णानां असनाय वाजम् ।

सो नो मृळ विदधे गृणानां तस्यै ते नमो अस्तु देवि ॥ ४ ॥

ऋसं १०. १२८ अनन्तरं पठनीयम्^२ । अथर्व १. १३ अनेनेदं समानम् । 'नमस्ते वैद्युतं सूक्त-
माशीर्वादः परं तु यत्' इति बृहदे ८. ४४ । अन्यत्रापि (बृहदे १. ५४) इदं निर्दिष्टम् ।

१. = वासं ३६. २१; पैप्प. अथर्व; मेदी; कौसू ३८.८. यो मा दूणाशो-का; येना दूडासो-
अथर्व । २. अभयं नः पशुभ्यः-का; मयस्तोकेभ्यः कृधि-अथर्व; = वासं ३६. २२; मेदी : शं नः

1. Cf. Brhaddevatā, part II, p. 304.

2. Ibid.

कुरु प्रजाभ्योऽभयं नः प्रशुभ्यः । ३. विद्या ते नाम परमं गुहा ॥ ऋमं १०. ४५. २. नाम-का; धाम-अथर्व. 'पि नासि-का; 'सि नाभिः-अथर्व । ४. अजानिद्र-का; असुन्नत-अथर्व; 'अजनि-षत' इति युक्तम् । धिष्व धियं-का; विश्व इधुं-अथर्व. वाजं-का; धृष्टुं-अथर्व.

५

यां कल्पयन्ति नोऽरयः क्रूरां कृत्यां वधूमिव । तां ब्रह्मणा परि निङ्मः प्रत्यङ्मूर्तीरमृच्छतु ॥ १ ॥
शीर्षण्वतीं कर्णवतीं विश्वरूपां भयं करीम् । ये प्राहिणोमि हाव त्वा वि तत्स्वं योजयाशुभि ॥ २ ॥
येन चित्तेन वदसि प्रतिकूलमघायूनि । तमेवं ते नि कृत्ये ह मास्माँ ऋष्यो अनागसः ॥ ३ ॥
अभि वर्तस्व कर्तारं निरस्तास्माभिरोजसा । आयुरस्य नि वर्तस्व प्रजां च पुरुषादिनि ॥ ४ ॥
यस्त्वा कृत्ये चकारेह तं त्वं गच्छ पुनर्नवे । अरातीः कृत्यां नाशय सर्वैश्च यातुधान्यः ॥ ५ ॥
क्षिप्रं कृत्ये नि वर्तस्व कर्तुरेव गृहान्प्रति । पशूश्चावास्य नाशय वीरींश्चास्य नि बर्हय ॥ ६ ॥
यस्त्वा कृत्ये प्र जिगाति [विद्रौं अविदुषो गृहान् । तस्यैवेतः परेत्याशु तनुं कृधि परुष्यसः ॥ ७ ॥
प्रतीचीं त्वापसेधतु ब्रह्म रोचिष्वमित्रहा । अग्निश्च कृत्ये रक्षोहा रिप्राहा चार्ज एकपात् ॥ ८ ॥
यथा त्वाङ्गिरसः पूर्वं भृगवश्चाप सेधिरे । अत्रयश्च वसिष्ठाश्च तथैव त्वापसेधिम ॥ ९ ॥]
यस्ते परुषि संदधौ रथस्येव ऋषुर्धिया । तं गृच्छ तत्र ते जनमज्ञातस्तेऽयं जनः ॥ १० ॥

[यो नः कश्चिद्गणस्थो वा] कश्चिद्गणस्थोऽभि हिंसति ।

तस्य त्वं द्रोहिर्वेदोऽग्निस्तनुः पृच्छस्व हेळितः ॥ ११ ॥

भ [वांशर्वा देवहेळितम्] स्य ते पापकृत्वने । हरस्वतीस्त्वं च कृत्ये नोऽच्छिष्यस्तेस्य किंचन ॥ १२ ॥

ये नो शिवांसः पन्थानः परायान्ति परावतम् । तैर्देव्यरातीः कृत्या नो गर्भयस्वा नि वर्तया ॥ १३ ॥

यो नः कश्चिद्द्रुहोऽरातिर्मेनसाप्यभि दासति ।

दूरस्थो वान्तिकस्थो वा तस्य हृदयमसृक् पिब ॥ १४ ॥

येनासि कृत्ये प्रहिता दूढयेनास्माजिघांसया । तस्य व्यनच्चाव्यनच्च हिनस्तु शरदाशनिः ॥ १५ ॥

यद्यु वैषि द्विपद्यस्मान् यदि वैषि चतुष्पदी । निरस्तातोऽत्रतास्माभिः कर्तुरष्टापदी गृहम् ॥ १६ ॥

यो नः शपादशपतो यश्च नः शपतः शपात् । वृक्ष इव विद्युता हत आ मूलादनु शुष्यतु ॥ १७ ॥

यं द्विषो यश्च नो द्वेष्यघायुर्ध्वश्च नः शपात् । शुने पेट्मिवावक्षामं तं प्रत्यस्यामि मृत्यवे ॥ १८ ॥

यश्च सापलः शपथो यश्च जाम्याः शपथः । ब्रह्मा च यत्कुद्धः शपात् सर्वं तत् कृष्यधस्पर्दम् ॥ १९ ॥

सबन्धुश्चासबन्धुश्च यो अस्माँ अभि दासति । तस्य त्वं भिन्यधिष्ठाय पदा विष्णूर्यते शिरः ॥ २० ॥

अभि प्रेहि महच्छास्त्रं यत्कृत्वा तं शपथं त्वया ।

शत्रून्मे प्रोष्ठ शपयान् कृत्याश्च सुहृदो हृद्याः । जिह्वाः छद्मणाश्च दुर्हृदः समिद्धं जातवेदसम् ॥ २३ ॥

असपत्नं पुरस्तान्नः शिवं दक्षिणतस्कृधि । अभयं संततं पश्चाद्भद्रमुत्तरतो गृहे ॥ २४ ॥

परेहि कृत्ये मां तिष्ठ वृद्धस्येव पदं नय । मृगस्य हि मृगारिस्त्वं तं त्वं निकर्तुमर्हसि ॥ २५ ॥

अध्यास्ये घोररूपे वररूपे विनाशनि । जम्भिताः प्रत्या गृष्णीष्व स्वयमादाराद्भुतम् ॥ २६ ॥
 त्वमिन्द्रो यमो वरुणस्त्वमापो अग्निरथानिलः । ब्रह्मा चैव रुद्रश्च त्वंश्चैव प्रजापतिः ॥ २७ ॥
 आवर्तस्त्वं निवर्तध्वमृतवः परिवत्सराः । अहोरात्राश्चाब्दाश्च त्वं दिशः प्रदिशश्च मे ॥ २८ ॥
 त्वमिन्द्रो यमो वरुणस्त्वमापो अग्निरथानिलः । अत्याह्व्य पशून् देवानुत्पातयस्वाद्भुतम् ॥ २९ ॥
 अभ्यक्तास्ताः स्वलंकृताः सर्वे नो दुरितं जहि ।

जानीयाश्चैव कृत्यानां कर्तृन् नृन् पापचैतसः ॥ ३० ॥

यथा हन्ति पूर्वासिनं तथैवैवाशुकृज्जनः । तथा त्वया युजा वयं तस्य निवृण्म स्थान्नु जङ्गमम् ॥ ३१ ॥
 उत्तिष्ठैव परहितोऽध्यास्ये किमिहेच्छसि । ग्रीवास्ते कृत्ये पदा चापि कर्त्स्यामि निर्द्रवा ॥ ३२ ॥
 स्वायसां सन्ति नोसयो विद्वश्चैव परंरुषि ते । तैः स्थ निवृण्म स्थान्युग्रं यदि नो जीवयस्व ईम् ॥ ३३ ॥
 मास्योच्छिषो द्विपदं मौ च किञ्चिच्चतुष्पदम् । मा ज्ञातीरनुजास्वन्वा मा वेशं प्रतिवेशिना ॥ ३४ ॥
 शत्रूयता प्रहितामिमीं येनाभि यथायथा । ततस्तथा त्वानुदतु योऽयमन्तर्मयि श्रितः ॥ ३५ ॥
 एवं त्वं निवृतास्माभिर्ब्रह्मणा देवि सर्वशः । यथा तमाश्रितं कर्त्वा पापधीरेव नो जहि ॥ ३६ ॥
 यो नः स्वो अरणो यश्च निष्ठयो जिघांसति । देवास्तं सर्वे धूर्वन्तु ब्रह्म वर्म ममान्तरम् ॥ ३७ ॥
 यथा विबुद्धतो बृक्ष आ मूलादनु शुष्यति । एवं स प्रति शुष्यतु यो मे पापं चिकीर्षति ॥ ३८ ॥
 यथा प्रतिहिता भूत्वा तमेव प्रति धावति । पापं तमेव धावतु यो मे पापं चिकीर्षति ॥ ३९ ॥
 कुवीरं ते सुखं रुद्रं नन्दीमानं विमथ ह ।
 ब्रह्म वर्म ममान्तरं शर्म वर्म ममान्तरं घर्मवर्म ममान्तरम् ॥ ४० ॥

ऋसं १०. १२८ अनन्तरं पठनीयम् । 'यां कल्पयन्ति नोऽरयः कृत्यानाशनमात्मनः' इति बुद्धेः
 ८. ४५ । 'यां कल्पयन्तीति सदा जपेत नियतव्रतः । नैनं कृत्या निर्हिंसन्ति कुद्वाभिचरितानि च' इति
 ऋग्वि ४. ३० । ऋग्वि ४. ४१ अत्रेदं कृत्यासूक्तमित्युक्तम् । अथर्व १०.१ प्रायोऽनेन समानम् । पैप्प.
 अथर्व; कौसू. ३९. ७ अपि द्रष्टव्यम् ।

१. ब्रह्मणा परि निङ्मः; ब्रह्मणाप निर्णुद्मः-औध । २. यः प्राहिणोदिहाद्य त्वां वि तं त्वं
 योजयासुभिः-औध । ३. = तं कृत्येऽभिनवितस्व मास्मानिच्छो अनागसः-अथर्व १०. १. ७. येन
 दिष्टेह वहसि प्रतिकूलमघायिनि । तमेवेतो निवर्तस्व मास्मान्मृच्छो अनागसः-औध । ४. वर्तस्व; कृतस्व-
 औध । ५. कृत्याः; कृत्ये-औध. नाशय सर्वाश्च यातुधान्यः = अथर्व १९. ३९. ८ । ६. पशू-
 आवास्य; पशूश्चैवास्व-औध । ७-९. 'यस्त्वा कृत्ये प्र जिगा' इत्येतावन्मात्रोऽंशः का-पुस्तके
 वर्तते । शिष्टं त्रुटितम् । एते त्रयो मन्त्रा औधपुस्तकादुद्धृताः । उद्धृतभागेषु सर्वत्र स्वरितसुपरिष्ठा-
 च्छिह्नाङ्कितमनुदात्तं चाधस्ताच्छिह्नाङ्कितम् । 'प्र जिगति' अस्य स्थाने 'प्रजिघाय' इति औध ।
 १०. = अथर्व १०. १. ८. रथस्येव ऋभुर्धिया; रथस्येव विभुर्धिया-औध. गृच्छ-का; गच्छ-
 अथर्व-औध. ते जन्-का; तेऽयनं-अथर्व-औध । ११. प्रथमपादः का-पुस्तके त्रुटितः औध-
 पुस्तकादुद्धृतः । कश्चिद्वा न्योऽभि-औध; कश्चिद्वा न्यभि-का । तनुः पृच्छस्व हेळितः; तनु मृच्छस्व
 हेळिता-औध । १२. भवा शर्वा देवहेळिमस्य ते; भवा शर्वा देवहेळिमस्यत-औध; भ.....स्य

ते-का; शिष्टं औधपुस्तकानुसारेण पूरितम् । हरस्वतीस्त्वं; हरस्वती त्वं-औध. नोच्छिषः; मोच्छिषः-औध. १३. = १५ औध. ये नो-का; ये नः-औध. परायन्ति; परायन्ति-औध. तैर्देव्यरातीः-का; तैर्देवि रात्र्याः-औध. गमयस्वा नि वर्तय-का; गमयस्वानुकृतये-औध. १४. = १३ औध. द्रुहोऽरतिर्मनसाप्यमि दासति-का; द्रुहारातिर्मनसा प्रतिभूषति-औध. १५. = १४ औध. व्यनच्चाव्यनच्च-का = ऋसं १०. १२०. २; अथर्व ५. २. २; व्यनच्चाव्यनच्च-औध. शरदाशनिः-का; हरसाशनिः-औध. १६. यद्यु-का; यदि-औध. निरस्तातोऽव्रतास्माभिः-का; निरस्तेतो ब्रजास्माभिः-औध. गृहम्-का; गृहान्-औध. १७. = तैत्रा ३. ७. ६. २३; तैआ २. ५. ११; आपश्रौ ४. १५. १. यो नः... शपात्-का; यो नः शपादशपतः शपतो यश्च नः शपात्-अथर्व ७. ५९. १; ६. ३७. ३. १७. = अथर्व ७. ५९. १. वृक्ष इव... शुष्यतु-का; वृक्षमिव विद्युदाशुतमा मूलादनु शोषय-औध. १८. = अथर्व १६. ६. ४ : यं द्विषो यच्च नो द्वेष्टि तस्मा एनद्रमयामः. १८. = अथर्व ६. ३७. ३. पेष्टमिववाक्षामं; पिष्टमिव क्षामं-औध. तं प्रत्यस्यामि मृत्यवे; तं प्रत्यस्य स्वमृत्यवे-औध. १९. = अथर्व २. ७. २. यश्च जात्याः शपथः; यश्च यामी शपाति नः-औध. ब्रह्मा यन्मन्युतः शपात्सर्वं तन्नो अधस्पदम्-अथर्व १. २०. = अथर्व ६. १५. २. १; ५४. ३. सवन्धुश्च-का; 'प्यबन्धुश्च-औध. विष्पूर्यते शिरः-का; विस्फूर्य तच्छिरः-औध. २१. = अथर्व ६. ३७. १. उप प्रागात्सहस्राक्षो युक्त्वा शपथो रथम्-अथर्व. युक्त्वाशुं शपथ रथः; युक्त्वा तु शपथ रथे-औध. शप्तामन्विच्छन्मम वृक्ष इवाविमतो गृहम्-अथर्व. शत्रून्विच्छती-का; शत्रून्विच्छती-औध. वृकीवाविवृतां-का; वृकीवाविमतो-औध. २२. = अथर्व ६. ३७. २. पारि णो वृद्धि शपथ इदममिरिवा दहन्-अथर्व. ब्रजं-का; ब्रजं-औध. शप्तामन्त्र नो जहि-दिवो वृक्षमिवाशनिः-अथर्व. शत्रूरेवा वि नो-का; शत्रूरेवाविमतो-औध. २३. प्रोष्ट-का; प्रोथ-औध. सुहृदो हृद्याः-का; सुहृदोऽसुहृत्-औध. २४. = खिल २. २. ४. असपत्नं पुरस्तात् = अथर्व १९. १६. १; २७. १४. दक्षिणतस्कृधि-का; दक्षिणतः कृधि-औध. २५. = अथर्व १०. १. २६. तिष्ठ-का-औध; तिष्ठो-अथर्व. वृद्धस्येव-का; विद्धस्येव-अथर्व-औध. मृगः स मृगयुस्त्वं न त्वा निकर्तुमर्हति-अथर्व. मृगारिस्त्वं ... 'मर्हसि-का; मृगारिप्रो न त्वा नीकर्तुमर्हति-औध. २६. = अध्यास्येव धाररूपे विषुरूपेऽविनाशिनि । जृम्भिता प्रति गृष्णांष्व स्वयमादाय चाद्भुतम्-औध. २७. 'मापो अग्नि'-का; 'मापोऽग्नि'-औध. ब्रह्मा-का; त्वं ब्रह्मा-औध. २८. दिशः प्रदिशः = अथर्व ९. २. २१; १९. ४५. ३ । २९. = त्वं यमं वरुणं सोमं त्वमापोऽग्निमथानिलम् । अत्राहृत्य पशून्धैवमुत्पादयसि चाद्भुतम्-औध. ३०. = अथर्व १०. १. २५ : अभ्यक्ताका स्वरंकृता सर्वं भरन्ती दुरितं परेहि । जानाहि कृत्ये कर्तारं दुहितेव पितरं स्वम्. औधपुस्तके त्रिशो मन्त्रो विभिन्नो वर्तते स यथा- 'ये मे दमे दास्यमं शयानं धिया सहितं पुत्रं निजदुः । कुम्भीपाकं नरकं प्रोवबद्धं हुता एवं पुत्रासो मयस्य ॥ ' त्रिशो मन्त्रश्चैकत्रिशत्वेनागतः । 'अभ्यक्ताका स्वरंकृता सर्वं नो दुरितं दह' इति तस्य पूर्वार्थः । ३१. = अथर्व १०. १. २७ = ३२ औध. पूर्वासिनं ... 'ज्जनः-का; पुरासीनं तथैवेष्वा सुकृन्नरः-औध. त्वया युजा वयं = ऋसं १. ८. ४; अथर्व ४. ३२. १. तस्य; औधपुस्तके नास्ति. स्थास्तु-औध; स्यास्तु-का । ३२. = अथर्व १०. १. २०. 'ध्यास्ये-का; उज्ञाते-अथर्व-औध. ३२. = अथर्व १०. १. २१. ३२ = ३३ औध. पदा-का; पादौ-अथर्व-औध. चापि-का-अथर्व; चाभि-औध. निर्द्व-का-अथर्व. विद्व-औध. ३३. = अथर्व १०. १. २०. : स्वायसा असयः सन्ति नो गृहे विद्या ते कृत्ये यतिधां परुषि. ३३ = ३४. औध. स्वायसा-का; स्वायसाः-औध. विद्वश्चैव-का; विद्व चैव-औध. तैः स्थ ... 'ईम्-का; तैस्ते निकृष्मस्तान्युग्रे यदि नो जीव्यस्वरीन्-औध. ३४ = ३५ औध. मो च-का; मोत-औध. ज्ञातीनुजास्वन्वा-का; 'ज्ञातीनुजस्त्वा' इति पाठं शेप्टेलोविस्महाशया अभ्यूहन्ति. ज्ञातीनुजान् पूर्वान्-औध. वेशं प्रति-

वेशिना-का; वेशि प्रतिवेशिनौ-औध. ३५ = ३६ औध. शत्रूयता यथायथा-का; शत्रू-
यता प्रहितासि दूढेनाभि यथायतः-औध. ३६ = ३७ औध. एवं त्वं सर्वशः-का; यथेत-
माश्रिता गत्वा पापघातिनो नो जहि-औध. ३७. ≡ साम २. ९. ३. ८. ३; ऋसं ६. ७५. १९;
अथर्व १. १९. ३^१, ४^२; आश्वगृ ३. ५. ७ = ४० औध. ३९. प्रतिहिता-का; प्रतिशुको-औध.
तामेव-का; तमेव-औध. तमेव-का; तमेव-औध. ४०. ± ४२ औधः कुबेर ते मुखं रौद्रं नन्दिना-
नन्दमावह । ज्वरमृत्युभयं घोरे विश नाशय मे ज्वरम् ।

औधपुस्तके केचन मन्त्रा अधिकत्वेन विद्यन्ते तेऽधो दीयन्ते—

उत्वा मन्दन्तु स्तोमाः कृणुष्व राधो अद्रिवः । अव ब्रह्मद्विषो जहि ॥ ४१ ॥

यो मे करोति प्रहारे यो गृहे यो निवेशने । यो मे केशनखे कुर्यादङ्गने दन्तधावने ॥ ४३ ॥

प्रतिसर प्रतिधाव कुमारीव पितुर्गृहान् । सूर्यानिमेषां स्फोटय पदमेषां कुले कृधि ॥ ४४ ॥

ये नो रथि दुश्चरितासो अग्ने जहूर्मर्तासो अनृतं वदन्तः ।

तेषां वपुष्यचिषा जातवेदः शुष्कं न वृक्षमभि सं दहस्व ॥ ४५ ॥

कृष्णवर्णे महद्रूपे बृहत्कर्णे महद्भये । देवि देवि महादेवि मम शत्रून् विनाशय ॥ ४६ ॥

खट् फट् जहि महाकृत्ये विधूमाग्निसमप्रभे । जहि शत्रून्स्त्रिशूलेन क्रुध्यस्व पिब शोणितम् ॥ ४७ ॥

ये द्रुह्युर्जजवे मह्यमग्ने कदाधियो दुर्मदा अश्मनासः ।

आबध्यैतान् शोचिषा विध्य तन्तून् वैवस्वतस्य सदनं नयस्व ॥ ४८ ॥

६

आयुष्यं वर्चस्यं रायस्पोषमौद्धिदम् । इदं हिरण्यं वर्चस्वजैत्राया विशतादु माम् ॥ १ ॥

उच्चैर्वाजिं पृतनापाट् सभासाहं धनंजयम् । सर्वाः समप्रा ऋद्धयो हिरण्येऽस्मिन्समाह्वताः ॥ २ ॥

शुनमहं हिरण्यस्वपितुर्नामैव जग्रम । तेन मां सूर्यत्वचमकरं पुरुषप्रियम् ॥ ३ ॥

सम्राजं च विराजं चाभिष्ट्रियां च मे ध्रुवा । लक्ष्मीं राष्ट्रस्य यां मुखे तया मामिन्द्र सं सृज ॥ ४ ॥

अग्नेः प्रजातं परि यद्विरण्यममृतं जज्ञे अधि मर्त्येषु ।

य एनद्वेद सं इदेनदहति जरांमृत्युर्भवति यो बिभर्ति ॥ ५ ॥

यद्वेद राजा वरुणो यदु देवीं सरस्वती । इन्द्रो यदृत्रहा वेद तन्मे वर्चस आयुषे ॥ ६ ॥

न तद्रक्षांसि न पिशाचास्तरन्ति देवानामोजः प्रथमजं होतृत् ।

यो बिभर्ति दाक्षायणाहिरण्यं सं देवेषु कृणुते दीर्घमायुः सं मनुष्येषु कृणुते दीर्घमायुः ॥ ७ ॥

यदाबध्नन् दाक्षायणां हिरण्यं शतानीकाय सुमनस्प्रमानाः ।

तन्म आ बध्नामि शतशारदायायुष्माञ्जरदधिर्ययासत् ॥ ८ ॥

घृताहुल्लुप्तं मधुमत् सुवर्णं धनंजयं धरुणं धारयिष्णु ।

ऋणक्सपत्नानधरांश्च कृण्वदा रोह मां महते सौमगाय ॥ ९ ॥

प्रियं मा कुरु देवेषु प्रियं राजसु मा कुरु । प्रियं विश्वेषु गोत्रेषु मयि वेहि रुचां रुचम् ॥ १० ॥

नासदासीन्नो सदासीत् ० ॥ ऋ. सं. १०. १२९. १

ऋसं १०. १२८ अनन्तरं पठनीयम् । अस्मिन्नेवार्थे बृहदेवता^१ (८. ४५):-‘हिरण्यस्तुति-
रा ष्यं नासद् (= ऋसं १०. १२९) यत्परमेष्ठिनः ’ । ऋग्विधानमपि (४. ४३):-‘आयुष्यमायुर्वर्चस्य

सूक्तं दाक्षायणं महत् ' इति । शांय ३. १; आश्वय ३. ८. २१; शांय एतेष्विदमुद्धृतम् । ऋमं-ऋब्र-
मै-आउ-आउ-मु-अल-जुना-आश्वमंसं-प्र(समावर्तन)-संकौ(समावर्तन)-पुस्तकेष्विदं संपूर्णमुप-
लभ्यते । एतेष्वेकादशो मन्त्रोऽधिकः । ऋब्र-प्र-पुस्तकयोरस्य ऋषिच्छन्दोदेवताविनियोगा अपि कथिताः-
' आयुष्यमिति सूक्तस्य सनकसनन्दनसनातनादय ऋषयः । हिरण्यं देवता । आद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः पञ्चमी
त्रिष्टुप् षष्ठ्यनुष्टुप् सप्तमी शक्ती अष्टमीनवम्यौ त्रिष्टुभौ दशम्यनुष्टुबेकादशी पङ्क्तिः । कण्ठे मणिधारणे
विनियोगः ' । संकौ अपि द्रष्टव्यम् ।

१-४ ≡ हिण् १. १०. ६; ११. १ ≡ आपमं २. ८. १-३, ८. १ ≡ वासं ३४. ५०; अन्त्ये.
५ ≡ अथर्व १९. २६. १. ६ ≡ अथर्व ५. २५. ६; १९. २६. ४. ७ ≡ अथर्व १. ३५. २; वासं
३४. ५१. ८ ≡ वासं ३४. ५२; अथर्व १. ३५. १. ९ ≡ अथर्व ५. २८. १४; १९. ३३. २;
४६. ६. १० ≡ अथर्व १९. ६२; तैसं ५. ७. ६. ४; मैसं ३. ४. ८; हिण् १. १०. ६; आपमं
२. ८. ४.

१. वर्चस्वः; वर्चस्वं सुवीर्यं-आपमं. वर्चस्वजैत्राया-हिण्-मै-आउ-अल; वर्चस्व जैत्राया-मु-ऋब्र-
वासं-संकौ-प्र-ऋमं; वर्चस्वजैत्राया-आपमं. विशतादु मां-वासं-मै-आउ-प्र; विशतादिमां-ऋमं-ऋब्र-
जुना-मु-संकौ; विशतादिमं-अल; विशतादिमां-आपमं-हिण् । २. वाजि; वादि-आपमं. सभासाहं;
सत्रासाहं-आपमं. समग्रा; सनग्र-अल; समुद्धीः-आपमं. समाहृताः-का; समाहृताः-हिण्; समाहिताः-
इतरेषु । ३. हिरण्यस्व-का-ऋमं-मु-जुना-संकौ; हिरण्ये स्वं-अल; हिरण्यस्य-इतरेषु. नामेव-का-
ऋमं-आउ-मै-प्र; मानेव-ऋब्र-मु-जुना-अल-संकौ; नामाग्रमिषं-हिण्; नामाग्रमैषं-आपमं. पुरुषप्रियं-
का; पुरुष प्रियं-मै-मु-अल-आउ-ऋब्र-संकौ-प्र; पुरुष प्रियं-ऋमं; पुरिषु प्रियं-जुना; हिण्-आपमं-पुस्त-
कयोस्तरार्धोऽन्यथा वर्तते- ' तं मा हिरण्यवर्चसं करोतु पुरुष (पुरुष-हिण्) प्रियम् । ४. सम्राजं च
विराजं; विराजं च सम्राजं-हिण्. चाभिष्टिर्या च मे ध्रुवा-का-ऋमं-ऋब्र-मै-मु-आउ-प्र-संकौ; चाभि-
ष्टिर्यात्वे ध्रुवा-अल-जुना; चाभिष्टिर्या च नो गृहे-हिण्; चाभिष्टिर्या च नो गृहे-आपमं. या; मा-अल.
मामिन्द्र सं सृज; मा सं सृजामसि-हिण्-आपमं; मामिन्द्र सं सृज-प्र । ५. प्रजातं; प्रजातं-अल-जुना-
संकौ. जज्ञे-का-ऋब्र-आउ; जज्ञे-अथर्व; यज्ञे-इतरेषु. इदेनदर्हति-का-ऋब्र-आउ-प्र; इदेनमर्हति-ऋमं-
अथर्व-मै-मु-जुना-संकौ; त्रिवेदमर्हति-अल. यो-का; ये-अल । ६. यद् वृत्रहा; यजं पुहा-अल. वर्चस;
वर्चस्य-अल । ७. स्तरन्ति-का-वासं-अल; सहन्ते-अथर्व; श्वरन्ति-इतरेषु. प्रथमजं; प्रथमं-अल.
दाक्षायणा; दाक्षायणं-अथर्व-वासं-प्र. देवेषु; जीवेषु-अथर्व । ८. यदावधन्-वासं-ऋमं-अथर्व-मै-
आउ-संकौ; यदावधन्-का-ऋब्र-प्र-मु-अल-जुना. सुमनस्यमानाः-वासं-अथर्व-मै-आउ; सुमनस्यमाना-
ऋमं-ऋब्र-मु-अल-जुना-प्र-संकौ. यथासत्; यथासन्-अल; यथासं-आउ. तन्म आ-का-वासं; ततै-
अथर्व; तन्न आ-मै-मु-अल-जुना-ऋब्र-संकौ-प्र; तदा-आउ. ततै ब्रह्मायुषे वर्चमे बलाय दोग्धायुत्वाय
शतशारदाय-अथर्व. ९. घृतादुलुप्तं-का-अथर्व-मै-आउ; घृतादुलुप्तं-प्र; घृतादुलुप्तं-अल-जुना-मु-ऋमं-
ऋब्र-प्र-संकौ. सुवर्णं; सुवर्णं-का-अल. ऋणक्; वृणक्-प्र. सपत्नान्-का-अथर्व; स्वपत्नाद्-अल;
सपत्नाद्-इतरेषु. कृण्वदा; कृण्वमा-अल; कृण्वन्ना-जुना । १०. राजसु; राजस-अल. गोप्त्रेषु-
का-ऋमं-मु; गोप्त्रेषु-जुना; गोत्रेषु-इतरेषु ।

उपरिनिर्दिष्टेषु सर्वेषु पुस्तकेषु वर्तमान एकादशो मन्त्र एवमस्ति—

अग्निर्धेन विराजति सूर्यो येन विराजति ।

विराड्येन विराजति तेनास्मान् ब्रह्मणस्पते विराज समिधं कुरु ॥

विराड्येन-मै-आउ-अल-जुना-प्र-संकौ; विराज्येन-ऋमं-ऋब्र-मु. समिधं; समिधा-अल-जुना;
समिधं-प्र ।

७

भूमिर्माता नमः पितार्यामा ते पितामहः । घृताची नाम वा असि सा देवानामसि स्वसा ॥ १ ॥
 यस्त्वा पिबति जीवति त्रायसे पुरुषं त्वम् । त्रात्रिणी शश्वतामसि शश्वतां सम्यञ्चनी ॥ २ ॥
 यद्वृषेन यद्विषुणा यद्वारुहिरसा कृतम् । तस्य त्वत्पसि निष्कृतिः सानौ निष्कृत्य ओषधीः ॥ ३ ॥
 वृक्षंवृक्षं सं पतसि वृषायन्तीव कन्यना । जयन्ती प्रत्यातिष्ठन्ती संजेया नाम वा असि ॥ ४ ॥
 भद्रात् वृक्षे निस्तिष्ठान्श्चैव खदिरे ध्रुवे । भद्रात्पणै न्यग्रोवे सा मां रौत्सीदरुन्धती ॥ ५ ॥
 अश्वस्यासृक्संपतसि तत्पणमभि तिष्ठसि । सरत्पतत्पणसि सा मां रौत्सीदरुन्धती ॥ ६ ॥
 हिरण्यपणं सुभगे सोक्ष्मे लोमशवक्षणे । अपामसि स्वसा लक्षे वातो हात्मा बभूव ते ॥ ७ ॥
 तव त्वं इन्द्र सख्येषु बह्वयः ० ॥ ऋ. सं. १०. १३८. १

ऋसं १०. १३७ अनन्तरं पठनीयम् । तथा चात्र बृहदेवता^१ (८. ५१)—‘ भूमिर्लक्षं परं सूक्तं तवैन्द्रं सूक्तमुत्तरम् ’ । इदं लाक्षादेवताकमिति खिलानुक्रमणी । बृहदे १. १२९; २. ८४ अपि द्रष्टव्यम् । अस्य सूक्तस्य सप्तमे मन्त्रे लाक्षा इति पदमागतम् । इदं अथर्व ५. ५ अनेन प्रायः समानम् । क्वचित् मन्त्राणां व्यत्यासः । पैप्प. अथर्व ६.४ अपि द्रष्टव्यम् ॥

१. = अथर्व १. भूमिर्माता-का-बृहदे; रात्री माता-अथर्व. → अथर्व १२. १. १२; ६३. घृताची-का; सिलाची-अथर्व । २. = अथर्व २ । ३. = अथर्व ४. इषुणा-का; इष्वा-अथर्व. सानौ निष्कृत्य ओषधीः-का; सेमं निष्कृति पुरुष-अथर्व । ४. = अथर्व ३. सं पतसि वृषायन्तीव कन्यना-का; आ रोहसि वृषयन्तीव कन्यला-अथर्व. संजेया-का; स्पर्णी-अथर्व । ५. = अथर्व ५. भद्रात्पणै निस्तिष्ठान्श्चैव खदिरे रादवात् । भद्रान्न्यग्रोधात्पणैसा न एह्यन्धति । ६. = अथर्व ९. अश्वस्यासः संपतिता सा वृक्षां अभि सिष्यदे । सारा पतत्रिणी भूत्वा सा न एह्यन्धति. अर्णसि-का; ‘ अर्णसी ’ इति स्यादिति शेषटेलोविस्महाशयाः । ७. = अथर्व ७. हिरण्यपणं-का; हिरण्यवर्ण-अथर्व. सोक्ष्मे-का; शुष्मे-अथर्व.

अधो दीक्षमानं ‘ हिमस्य त्वा ’ इत्यादि सूक्तं ऋसं १०. १४२ अनन्तरं पठनीयम् । सु-मते तु ‘ आ रात्रि पार्थिव ’ इत्यस्यानन्तरं (ऋसं १०. १२७ अनन्तरं) पठितव्यम् । इदं मं२८-सु-आउ२१-ऋमं-आश्वमंसं^२-अल-जुना-औध-पञ्चामु-पुस्तकेषूपलभ्यते । प्रथममन्त्रस्य प्रथमतृतीयपादौ = अथर्व ६. १०६. ३; वासं १७. ५. तैसं ४. ६. १. १.

हिमस्य त्वा जरायुणा शाले परिव्ययामसि ।

उत हृदो हि नो भुवोऽभिर्ददातु भेषजम् ।

शीतहृदो हि नो भुवोऽभिर्ददातु भेषजम् ॥ १ ॥

अन्तिकामग्निमजनयदुर्वारः शिशुरागमत् । अजातपुत्रपक्षाया हृदयं मम दूयते ॥ २ ॥

विपुलं वनं बह्वाकाशं चर जातवेदः कामाय । मां च रक्ष पुत्रांश्च शरणमुभौ तव ॥ ३ ॥

पिङ्गाक्ष लोहितग्रीव कृष्णवर्ण नमोऽस्तु ते । अस्माञ्चि बर्हस्थोऽनं सागरस्योर्मयो यथा ॥ ४ ॥

इन्द्रः क्षत्रं ददातु वरुणमभि पिञ्चतु । शत्रवो निघनं यान्तु जय त्वं ब्रह्मतेजसा ॥ ५ ॥

कपिलजटीं सर्वभक्षं चाग्निं प्रत्यक्षदैवतम् ।

वरुणं च वशाम्यग्रे मम पुत्रांश्च रक्षतु मम पुत्रांश्च रक्षत्वो नमः ॥ ६ ॥

1. Cf. Bṛhaddevatā, part II, p. 307. This Khila follows आयुष्यं वर्चस्वं and not यां कल्पयन्ति as stated by Macdonell.

सामं वर्षशतं जीव पिब खाद च मोद च । दुःखितांश्च द्विजांश्च प्रजां च पशु पालय ॥ ७ ॥
 यावदादित्यस्तपति यावद्भाजति चन्द्रमाः । यावद्वायुः प्लवायति तावज्जीव तथा सह ॥ ८ ॥
 येन केन प्रकारेण को वीनामनु जीवति । परेषामुपकारार्थं यज्जीवति स जीवति ।
 एतां वैश्वानरीं सर्वदेव नमोऽस्तु ते ॥ ९ ॥

न चोरभयं न च सर्पभयं न च व्याघ्रभयं न च मृत्युभयम् ।

यस्यापमृत्युर्न च मृत्युः स सर्वं लभते स सर्वं जयते ॥ १० ॥

१. द्विमस्य; यमस्य-ऋमं. जरायुणा शाले-सु-आउ-अल-जुना-अथर्व-ऋमं; जरायुणाम्ने-तैसं. भुवो; धियो-औध. शीतहृदो-सु-अल-जुना; शिशितहृदो-ऋमं; शीतहृदा-अथर्व-आउ. भुवोऽभिर्ददातु-ऋमं-आउ-अल-जुना; भियोऽभिर्ददातु-सु; भुवोऽभिष्कृणोतु-अथर्व; धियोऽभिर्ददातु-औध. २. अजनयदुर्वारः-आउ; अजयुर्वादः-सु; अजनयदुर्दिः-मं; अजनदुर्वादः-अल-जुना; अजरदुर्वासः-ऋमं. शिशुरागमत्-मं-अल-आउ; शिशुरागमत्-ऋमं-सु; शशहागमत्-औध. दूयते-मं-सु-आउ; दूयते-जुना-ऋमं; दूयते-अल. ३. चर; चरत-ऋमं; तव-सु. वनं; धनं-सु. मां च-आउ-सु-ऋमं; मांश्च-अल. 'मुभौ तव-अल-जुना; 'मभूतव. ४. अस्माग्नि बर्ह रस्योर्न-सु; अस्यां निबर्हणः स्योर्ना-ऋमं; अस्मान्वि वर्जय स्थानं-आउ; अस्माद्भि बर्ह स्योर्ना-मं; अस्माद्विबर्हज स्योर्ना-अल-जुना; अस्माग्निबर्हस्योर्ना-औध; अस्माद्भि बर्हस्योर्ना. ५. इन्द्रः-मं-आउ-अल-जुना; इन्द्र-ऋमं-सु. वरुण-मभि; वरुणस्त्वमभि-अल. शत्रवो; शत्रवस्ते-अल-जुना. यान्तु; यातु-ऋमं. जय त्वं-आउ-जुना; जप त्वं-अल; जयस्त्वं-मं-सु-ऋमं. ६. 'जटि'; 'जटि-अल. वशाभ्यग्ने; वशाह्यग्नि-अल. वशाह्यग्ने-जुना. रक्षतु; रक्षति-अल-जुना. 'मम पुत्रांश्च रक्षत्वो नमः' अल-जुना-पुस्तकयोः नास्ति. ७. दुःखितांश्च-मं-आउ; दुःखितान्त-ऋमं; दुःखितां न-सु. अल-जुना मध्ये सप्तमो मन्त्रो नास्ति. ८. वायुः; वातः-जुना. प्लवायति-जुना; प्रवायति-अल. तथा सह-जुना; जया जय-इतरेषु. अष्टममन्त्रानन्तरं अल-आश्वमंसं-पुस्तकयोरेको मन्त्रोऽधिकोऽस्ति—

एकशतैस्तिनोद्देशेन ('नोद्देशेन-आश्वमंसं) त्वं विपुलेन । पृथिवी त्वं भुजत्येकच्छत्रेण दण्डेन ॥

९. वीनामनु; नेहनाको न-अल; मेहनाको न-जु १; हि नाम न-सु; हि नाम जु-औध; हीनमनु-आउ; विनामनु. परेषामुपकारार्थं; यदेषामुपकाराणां-अल-जुना. वैश्वानरीं सर्वदेव-मं-सु; वैश्वानरं सर्वदेव-ऋमं; वैश्वानरं सर्वदेव-आउ; वैश्वानरीं सर्वदेवान्-औध; वैश्वानरं सर्वदेवं. सु-पुस्तके 'एतां वैश्वानरीं' इत्यादिभागो दशममन्त्रानन्तरमागतः । अयं अल-जुना पुस्तकयोर्नास्ति । १०. स सर्वं लभते स सर्वं जयते-मं-सु; सर्वं लभते सर्वं जयते-ऋमं. दशमो मन्त्रः आउ-अल-पुस्तकयोर्नास्ति । दशममन्त्रानन्तरं आश्वमंसं-पुस्तके ऋमं १०. १४२. ८ इत्ययं मन्त्रो दत्तोऽस्ति ।

८

मैधां मह्यमङ्गिरसो मैधां सप्तर्षयो ददुः । मैधामिन्द्रश्चाग्निश्च मैधां धाता ददातु मे ॥ १ ॥
 मैधां मे वरुणो राजा मैधां देवी सरस्वती । मैधां मे अश्विनौ देवावा धत्तां पुष्करस्रजा ॥ २ ॥
 यां मैधाप्सरस्सु गन्धर्वेषु च यन्मनः । दैवी यां मानुषी मैधा सा मामा विशतादिह ॥ ३ ॥
 यन्मेऽनूक्तं तद्रमतां शक्यं यदनुब्रूवे ।

निशामितं नि शामये मयि श्रुतम् । सह व्रतेन भूयासं ब्रह्मणा सं गमेमहि ॥ ४ ॥

शरीरं मे विचक्षण बाङ्मे मधुमहुहे ।

अबुधमहमसौ सूर्यो ब्रह्मण आणीः स्या श्रुतं मे मां प्र हासीः ॥ ५ ॥

मैधां देवीं मनसा रैजमानां गन्धर्वैर्जुष्टां प्रति नो जुषस्व ।

मह्यं मैधां वद मह्यं श्रियं वद मैधावीं भूयासमजिराचरिष्णुः ॥ ६ ॥

संदसस्पतिर्मद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् । सनिं मैधामयासिषम् ॥ ७ ॥

मेधाव्यहं सुमनाः सुप्रतीकः श्रद्धामनाः सत्यमतिः सुशैवः ।

महायशा धारयिष्णुः प्रवक्ता भूयासमस्येश्वरया प्रयोगे ॥ ८ ॥

यां मैधां देवगणाः पितरश्चोपासते । तया मामर्घ्यं मेधयाग्ने मेधाविनं कुरु ॥ ९ ॥

एतदुत्तरं च ऋसं १०. १५१ अनन्तरं पठनीयम् । तथा चात्र बृहद्देवता (८. ५८)-‘आग्नेयं श्रद्धया श्राद्धं मेधासूक्तमतः परम् । आग्नेयमा सूर्येण’ इति । ऋग्विधानमपि (४. ७१-७२)-‘श्रद्धासूक्तं जपेन्नित्यं श्रद्धाकामः समाहितः । सर्वत्र लभते श्रद्धां मेधासूक्तं तथैव च’ इति । पुनरप्यन्यत्र (ऋग्वि ४. ९६-९७)-‘पुरा स्वनप्रदानात् श्रद्धासूक्तेन पाययेत् । मेधासूक्तेन चैवेनं पिष्टं ब्रीहिसं चक्ष्म । मधुमिश्रं जातरूपं मेधावो तन जायते’ इति । ऋमं-मं२९-आउ२२-ऋब्र-अल-जुना-मु-आश्वमंसं-प्रर-औधपुस्तकेष्विदं संपूर्णमुपलभ्यते ।

१. = आपमं २. ४. ५; अन्ये. १२. = वामं ३२. १५. मेधां; मेधा-मु. सप्तर्षयो-का-ऋब्र-आपमं; सप्त ऋषयो-इतरेषु. अग्निश्च; वायुश्च-वासं-अन्ये. दधातु-का-अल; ददातु-इतरेषु. मे-का-ऋब्र-अल-आउ-अन्ये; ते-इतरेषु । २. = तैआ १०. ४०; आपमं २. १२. २; आश्व १. १५. २; पागृ २. ४. ८; मंत्रा १. ५. ९; हिगृ १. ६. ४; ८. ४; गोय २. ७. २१; मंदी; मामंपा. → वैसू ३२. १५; मनाउ १६. ५. मे-का-ऋब्र-वासं-तैआ-पागृ-हिगृ; ते-इतरेषु. वरुणो राजा-का-ऋमं-ऋब्र-अल-आउ-मु-प्रर-मं; देवः सविता-वासं-आश्व-पागृ-आपमं; इन्द्रो ददातु-तैआ-हिगृ. मे-का-वासं-तैआ-हिगृ-मामंपा-आउ-अल; ते-इतरेषु. धत्तां-मं-मु-अल-जुना-तैआ-आश्व-पागृ-ऋब्र-प्रर-आउ-आपमं; धत्तं-का. पुष्करस्रजा-का-प्रर-ऋमं-मं-मु-अल; पुष्कर-स्रजौ-इतरेषु । ३. = तैआ १०. ४१; आपमं २. ४. ६; हिगृ १. ८. ४; → मनाउ १६. ६. मेधाप्स-रस्सु-का-ऋमं; मेधा अप्सरस्सु-प्रर; मेधाप्सरसु-इतरेषु. तैआ-आपमं-हिगृमध्ये ‘अप्सरसु च या मेधा’ इति पाठः. यन्मनः-का-तैआ-प्रर-मं-मु-आउ-ऋमं-हिगृ; यन्मम-अल; यवशाः-आपमं. दैवी या मानुषी मेधा-का; दैवी मेधा मनुष्यजा-हिगृ. मामा-का-आपमं-मु-आउ; माया-ऋमं-मं-प्रर-अल-जुना; मेधा-आउ. ‘मां मेधा सुरभिर्जुषताम्’ इति तैआ-हिगृ-पुस्तकयोरन्तिमः पादः. इह-का-आपमं; इमां-मु-अल-जुना-मं-ऋब्र-प्रर; उ मां-आउ । ४. मेऽनूक्तं-का; मेनोक्तं-इतरेषु. तद्रमतां-का-प्रर-मं-आउ; तद्रवतां-मु-जुना; प्रद्रवतां-अल. शकेयं यदनुब्रुवे-का; शके अन्य-दनुब्रुवे-अल-जुना. निशामितं-का; निशामतं-ऋमं-प्रर-मं-मु-ऋब्र-अल-जुना; निशामनं-आउ. शामये-का; शामयि-ऋमं-प्रर-मु; शामहै-मं-ऋब्र-आउ-अल-जुना. मयि-का; महि-अल-जुना. श्रुतं-का; व्रतं-इतरेषु. व्रतेन भूयासं ब्रह्मणा-का; व्रतेषु भूयासं ब्रह्मणा-ऋमं-ऋब्र-प्रर; प्रियेण भूयासं ब्रह्मणा-मु-आउ-अल-जुना; ब्रह्मणा-मं । ५. = तैआ ७. ४. १. विचक्षणः; विचक्षणं-ऋमं-ऋब्र-अल-जुना-आउ-प्रर; विचर्षण-तैआ. मधुमद्बुधे-का; मधुमद्बुधां-मं-ऋमं-मु-आउ-प्रर; मधुमत्तमा-तैआ-पागृ; मधुमद्बुधा-ऋब्र; मधुमद्बुधा-अल-जुना. अवृधं-का; अवृद्धं-मं-आउ-ऋब्र-ऋमं-मु-प्रर-अल-जुना. ब्रह्मण आणीः-का; ब्रह्मण आणी-प्रर; ब्रह्मणानीं-इतरेषु. स्थ-का-मं-आउ; स्थः-ऋमं-मु-अल-जुना-ऋब्र-प्रर. हासीः-का-प्रर-मं-मु-आउ; हासीत्-जुना-अल. → वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितं आविरावीर्य एधि वेदस्य म आणी स्थ श्रुतं मे मा प्र हासीरनेनाधीतेन-ऐआ. । ६. देवी; देवी-का. मनसा; समनसां-मु.

→ वाग्देवी मनसा-शांठ १. २४. अजिराचरिष्णुः-का; अजिराजरिष्णुः-अल-जुना. अजरा-जरिष्णुः-प्र-म-म-म-आउ; अजराजरिष्णु-म-मु । ७. ≡ तैआ १०. १; वासं ३२. १३; ऋसं १. १८. ६. ८. = ९ म-मु-आउ-प्र-म-म-म-अल-जुना-औध. मेधाव्यहं सुमनाः-म-मु-आउ-जुना-म-मु-म-प्र; मेधाव्यं सुमनः-मु; मेधाव्यहं समनाः-अल. श्रद्धामनाः-म-मु-आउ-जुना-म-मु-म-प्र; श्रद्धामनाः-अल. सत्यमतिः-का-म-मु-म-प्र; सत्यमनाः-आउ; सत्यमुपः-अल-जुना. धारयिष्णुः; धारयिष्णु-मु. प्रवक्ता; प्रवक्ता-म-प्र; प्रवक्ता-अल-जुना. → तद्वक्तारमवतु-ऐआ. अस्येश्वरया-का; अस्यै स्वधया-मु-म-प्र; अस्यै स्वधया-म-मु; अयं स्वधया-म-अल-जुना; अस्य स्वधया-आउ; अयै स्वधया-प्र; अस्मै शरया-औध । ९. = इतरपुस्तकेष्वष्टमी. → वासं ३२. १४. ९. ≡ अथर्व ६. १०८. ४. चोपासते; चोप आसते-प्र. तथा मामद्य मेधयाग्ने; तथा मा मेधया मे-म-मु-म-प्र. कुरु; कृणु-अथर्व.

मु-औधपुस्तकयोर्दशमो मन्त्र एवमस्ति—

नाशयित्री पलाशस्यारुषसौ पथिकामसु । अथोत तस्य यक्षमाणां पापरोगनाशिनी ॥

औधपुस्तके उत्तरार्धो भिन्नः-अथो ततस्य यक्षमाणमपापा रोगनाशिनी. औधपुस्तके पुनरेकादशो मन्त्रो दत्तोऽस्ति स यथा—

ब्रह्मवृक्ष पलाश त्वं श्रद्धां मेधां च देहि मे । वृक्षाधिप नमस्तेऽस्तु अत्र त्वं संनिधौ भव ॥

९

आ सूरैतु परावतोऽग्निर्गृहपतिः सुप्रतीको विभावसु । अग्निर्ज्योतिर्निर्वाण्यः पृथिव्यामध्यामर ।
यमार्गत्य वाज्यध्वानं सर्वा मृधो वि धूनुते । आक्रम्या वाजिन् पृथिवीमग्निमिच्छ रुचा त्वम् ।
सैनां जिगाति सुष्टुतिं सुदीधितिर्विभावसुम् ॥ १ ॥

ध्रुवमग्निर्नो दूतो रोदसी हव्यवाङ् देवा आ वक्षध्वरे ।

विप्रो दूतः परिष्कृतो यज्ञश्च यज्ञियः कविः ।

अमवानवदैर्विर्बृगुवज्जमदग्निवत्

॥ २ ॥

यदि ते मात्रा ... हव्यवाळग्निर्नो दूतो रोदसी

उतोत्तरेण दुहिता जुहोता मधुमत्तममग्नये जातवेदसे ।

प्रजां मे यच्छ द्विपदं चतुष्पदमग्निमहिंसन्तमङ्गिरस्वत् ।

उदस्यादूर्ध्वं ईयते द्युमन्तो दीधतो बृहच्छुक्राः शोचन्तो अर्चयः ॥ ३ ॥

महिषी वो अग्निर्धूमकेतुरुषर्बुधो वैश्वानर उषसामग्रमख्य-

दत्यक्रमीद्भविणोदा वाज्यवीकः सु लोकं सुकृतः पृथिव्याम्

ततः खनेम सुप्रतीकमग्निं वैश्वानरं स्वो रुहाणा अधि

नाके अस्मिन्ना पोषेस्व पोषेण पुनर्नो नष्टमा कृधि पुनर्नो रयिमा कृधि ॥ ४ ॥

न वै देवान् पीवरो संयतात्मा रोख्यमाणः ककुभामचोदतेऽग्ने उ मन्य

त्वमग्ने व्रतमृच्छुचिरग्ने देवा इहा बहोप यज्ञं हविश्च नः ।

व्रतानि बिभ्रद्भ्रतपा अदब्धो यजा नो देवाँ अजरः सुवीरः ।

दधद्रन्नानि सुमृळीको अग्ने गोपाय नो जीवसे जातवेदः ॥ ५ ॥

देवो अग्निः स्विष्टकृत् सुद्रविणा मन्द्रः कविः सत्यमन्मायजी

होता होतुहोतुरायजीयानग्ने यान् देवानयाद् यौ अपिप्रेयै

ते होत्रे अमत्सत तां ससनुषीं होत्रां देवंगमां दिवि

देवेषु यज्ञमेरयेमं स्विष्टकृच्छाग्निहोताभूद्वसुर्वने वसुधैवस्य नमोवाकै वीहि ॥ ६ ॥

सर्वं वहन्तु दुष्कृतमग्निं गीर्भिर्वहामहे ।

अग्निः शुक्रेण शोचिषा बृहत्सूर्यो अरोचत दिवि सूर्यो अरोचत ।

धृतैर्हव्येभिराहुतं धुमत्सूर्यो न रोचन् तेऽग्नौ हव्यानि धत्तनाग्नौ ब्रह्माणि केवलाग्ने बृहन्तमध्वरे ।

सश्वतो दाशुषो गृहमेवा त्वामग्ने सहोभिर्गीर्भिर्वत्सो अवीवृधत् ॥ ७ ॥

शास इत्थां महौ असि० ॥ १०. १५२. १

ऋसं १०. १५१ अनन्तरं पठनीयम् । एतस्मिन्नर्थे 'बृहदेवता' (८. ५९) द्रष्टव्या । इदं सुमेषज-
स्याधर्मम् । अस्मिन् विषये ऋक्प्रातिशाख्ये^१ (१६. ८८-९०)- 'उत्तरास्तु सुमेषजे । कृतिः प्रकृतिरा-
कृतिर्विकृतिः संकृतिस्तथा । षष्ठी चामिकृतिर्नाम सप्तम्युत्कृतिरुच्यते ॥ अशीतिश्चतुरशीतिरष्टाशीतिर्द्वि-
वतिः । षण्णवतिः शतं पूर्णमुत्तमा तु चतुःशतम् ' ॥ गोपथब्राह्मणे (५. २३) सौमेषजं छन्दो निर्दिष्टम् ।

१. = मैसं २. ७. १; वासं ११. ११ : अग्निं (अग्नेः-वासं) ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या
अध्याभरत् ; तैसं ४. १. १. ४ : तथा ज्योतिरज्जमिदमिं खात्वी न आ भरा. आगत्य वाज्य*...
रुचा त्वं = वासं ११. १८; मैसं २. ७. २; कासं १६. २; १९. ३; तैसं ४. १. २. ३; ५. १२. ६.
२. कियाश्चिद्भागः का-पुस्तके त्रुटितः । 'जमदग्निवत्' इत्यस्यानन्तरं 'च्यवनवत्' इति स्यात् यत्
एते पद्वर्षयः प्रायेण सममुल्लिख्यन्ते; → आपश्चौ २४. ५. १२; आश्वश्चौ १२. १०. ४. उपसामग्र-
मख्यत् = ऋसं ४. १३. १. शिष्टं वासं ११. २२; तैसं ४. १. २. ४; ५. १. ३. १; मैसं २. ७.
२; कासं. १६. २ एतैः समानम्. अत्यक्रमीत्-का; उदकमीत्-इतरेषु. अर्वाकः सु°-वासं-मैसं;
अर्वाकः स°-तैसं. सुकृतः पृथिव्यां-का; सुकृतं पृथिव्याः-इतरेषु. अस्मिन्-का; उत्तमं-वासं;
उत्तमे-तैसं । ५. ककुभामचोदते = ऋसं ५. ४४. २. उ मन्य; तमन्य इति शेफ्टेलोविट्झमहा-
शया अभ्यूहन्ति. त्वमग्ने व्रतं...जीवसे जातवेदः = मैसं ४. ११. ४; तैत्रा २. ४. १. ११; ऐत्रा
७. ८; शांश्चौ ३. ५. ९; आपश्चौ ९. ४. १४; आश्वश्चौ ३. १२; शांश्च २. १३. व्रतानि-का-
आश्वश्चौ-शांश्चौ-ऐत्रा; व्रता नु-तैत्रा-मैसं-आपश्चौ. अदब्धो-का-मैसं-आश्वश्चौ; अदाभ्यो-
इतरेषु. यजा नो; भवा नो-शांश्चौ. देवाँ-का-तैत्रा-ऐत्रा-शांश्चौ-आपश्चौ-आश्वश्चौ; देवो-मैसं;
दूतो-शांश्च. सुमृळीको-का-मैसं-आश्वश्चौ-शांश्चौ; सुविदानो-इतरेषु । ६. खिल ५. ७. ३१
अत्रायं मन्त्रः पुनरागतः । ७. अग्निः शुक्रेण ... अरोचत = खिल ८. ५२. गीर्भिर्वत्सो
अवीवृधत् = ऋसं ८. ८. १५.

औधपुस्तकानुसारेण ऋसं १०. १६१ अनन्तरमधो दीयमानमेकैव सूक्तं पठनीयम् । तत्पुस्तक-
संपादकैरिदं केवलमभ्यूहमात्रेण स्वीकृतमित्यावेदितम् ।

1. Cf. Bṛhaddevatā part II, p. 309.

2. Regarding the ignorance of this hymn on the part of Uvāṭa, the commentator of Rk-prātiśākhya, Cf. Scheftelowitz, p. 125.

ऊर्ध्वरेखा प्र दहन्ते विष्णुरिममिन्द्राग्नी अमृतं जुषेथाम् ।

मह्यं दधाना उप दीर्वमायुरस्मे धत्तं पुरुमुजा पुरंधिः ॥

१०

वेनस्तत्पश्यद्भुवनस्य विद्वान् यत्र विश्वं भुवत्येकनीलम् ।

इदं धेनुरदुहज्जायमाना स्वर्विंदमभ्यनूषत ब्राः ॥ १ ॥

प्र तद्वोचेदमृतं नु विद्वान् गन्धर्वी नाम निहितं गुहा यत् ।

श्रीणि पदानि निहिता गुहास्य यस्तानि वेद स पितुष्पितासत् ॥ २ ॥

सतो बन्धुर्जनिता स विधाता धामानि वेद मुवनानि विश्वा ।

यत्र देवा अमृतमानशानास्तृतीये धामन्नभ्यैरयन्त ॥ ३ ॥

अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां० ॥ ऋ. सं. १०. १६३. १

ऋसं १०. १६२ अनन्तरं पठनीयम् । अत्र बृहदेवता (८ ६६) - 'वैन्यं तु वेनस्तत्पश्यदक्षी-भ्याम्' इति । बाजपेयेऽतिरिक्तोक्ते इदं विनियुक्तं (→ शांश्री १५. ३) । विज्ञानकर्मणीदं विनियो-ज्यमिति कौसू ३७. ३ । एतत्सूक्तं अथर्व २. १. १, २, ३^१ + ५^२ अत्रोपलभ्यते । पैप्प. अथर्व २. ६ अत्रापीदं पाठभेदेनोपलभ्यते । वासं ३२. ८-१०; तैआ १०. १. ३; मनाउ २. ३; अन्त्ये अत्रापीदं दृश्यते ।

१. भुवनस्य विद्वान्-का; विश्वा भुवनानि विद्वान्-तैआ; परमं गुहा यत्-अथर्व; निहितं गुहा सद्-वासं. भुवत्येक°-का-अन्त्ये; भवत्येक°-इतरेषु. °नीलं-का-वासं-अन्त्ये-तैआ; °रूप-अथर्व. वासं-तैआ-अन्त्ये-पुस्तकेषूत्तराधेः सर्वथा भिन्नः. °धेनुः-का; पृश्निः-अथर्व. जायमाना-का; जायमानाः-अथर्व. स्वर्विंदं-का; स्वर्विंदो-अथर्व । २. अमृतं नु; अमृतस्य-अथर्व. नाम-का-तैआ (→ ऋसं १०. ४५. २ : विद्या ते नाम परमं गुहा यत्); धाम-इतरेषु. निहितं-का-तैआ; विभृतं-वासं. गुहा यत्-का-अथर्व; गुहा सत्-वासं-अन्त्ये; गुहासु-तैआ । ३. सतो-का; स नो-वासं-अथर्व-अन्त्ये-तैआ. बन्धुर्जनिता स विधाता-का-वासं-तैआ-अन्त्ये; पिता जनिता स उत बन्धुः-अथर्व. तृतीये धामन्-का-वासं-अन्त्ये; तृतीये धामानि-तैआ; समाने योनौ-अथर्व. अभ्यै°-का-तैआ; अर्ध्यै°-इतरेषु ।

११

येनेदं भूतं भुवनं भविष्यत् परिगृहीतममृतेन सर्वम् ।

येन यज्ञस्तायते सप्त होता तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १ ॥

येन कर्माण्यपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति विदथेषु धीराः ।

यदपूर्वं यक्षमन्तः प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २ ॥

यध्रजानमुत चैतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु ।

यस्मान्न ऋते किं चन कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ३ ॥

यज्ञाप्रतो दूरमुदैति दैवं तद्दु सुप्तस्य तथैवैति ।

दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ४ ॥

यस्मिन्नृचः साम यजूषि यस्मिन् प्रतिष्ठिता रथनामाविवाराः ।

यस्मिंश्चित् सर्वमोतं प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ५ ॥

सुषारथिरंश्चानिव यन्मनुष्यान्नेनीयतेऽभीशुभिर्वाजिन इव ।
 ह्यप्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ६ ॥
 यदत्र पष्ठं त्रिशतं शरीरं यज्ञस्य गुह्यं नवनाभमाद्यम् ।
 दश पञ्च त्रिशतं यत्परं च तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ७ ॥
 ये पञ्चपञ्चा दशतं शतं च सहस्रं च नियुतं न्यर्बुदं च ।
 ते यज्ञचित्तेष्टकात्तं शरीरं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ८ ॥
 वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।
 [तस्य योनिं परिपश्यन्ति] धीरास्तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ९ ॥
 येन कर्माणि प्रचरन्ति धीरा विप्रा वाचा मनसा कर्मणा च ।
 यस्यान्वितमनु सँ यन्ति प्राणिनस्तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १० ॥
 ये मनो हृदयं ये च देवा ये अन्तरिक्षे बहुधा चरन्ति ।
 ये श्रोत्रं चक्षुषी संचरन्ति तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ११ ॥
 येन द्यौरुप्रा पृथिवी चान्तरिक्षं ये पर्वताः प्रदिशो दिशश्च ।
 येनेदं जगद्व्यासं प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १२ ॥
 येनेदं सर्वं जगतो बभूवुर्ये देवा अपि महतो जातवेदाः ।
 तदिवाग्निस्तपसो ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १३ ॥
 तुभ्येदमिन्द्र परि पिच्यते मधु० ॥ ऋ. सं. १०. १६७. १

ऋसं १०. १६६ अनन्तरं पठनीयम् । बृहदेवतापि^१ (८. ६९)—‘ ऋषमं मा (= १०. १६६) सपत्न्यं येनेदमिति मानसम् ’ इति । ऋग्विधानं (४. १०४-१०५) च—‘ येनेदमिति^२ वै नित्यं जपेत् नियतव्रतः । समाधिं मनसस्तेन विन्दते नैव मुह्यति ’ इति । इदं शिवसंकल्पसूक्तमिति खिलानुक्रमणी । ‘ खिलानि श्रीसूक्तशिवसंकल्पादीनि श्राद्धे ब्राह्मणान् श्रावयेत् ’ इति मेधातिथिः (मनु ३. २३२) । शिवसंकल्पसूक्तं पापहरमिति मनुः (११. २५१) । तथा चाग्निपुराणे—‘ शिवसंकल्पजापेन समाधिं मनसो लभेत् ’ (२६०. ७४) ‘ येनेदमिति वै जप्त्वा समाधिं विन्दते परम् ’ (२५९. ९३) ।

१-६ ≡ वासं ३४. १-६; ऋमं; आसु; ऋम; अन्ये; प्रर (गर्भाधान); आश्वमंसं. का-वासं-पुस्तकयोः प्रथमचतुर्थमन्त्रयोर्व्यत्यासः । का-औधपुस्तकयोस्तृतीयचतुर्थमन्त्रयोर्व्यत्यासः सप्तमो मन्त्रश्च औधपुस्तके नास्ति । २. यक्ष; यक्ष्म°. ४. तथैवेति-का; तथैवेति-औध. ज्योतिरेकं ≡ ऋसं १. ९३. ४ । ६. जविष्ठं-का; यविष्ठं-ऋम-जुना-प्रर-औध. आश्वमंसं-पुस्तके षण्णां मन्त्राणामनन्तरं ऋसं ७. ५९. १२ ऋक् लिखितास्ति । ७. नवनाभमाद्यं-का; नवनावमाद्यं-म्यु. गुह्यं-म्यु; ‘ गु ’ इत्यक्षरं का-पुस्तके नष्टम् । ८. पञ्चपञ्चा दशतं-का; पञ्च पञ्चाशतं-औध. न्यर्बुदं-का; चार्बुदं-औध. ‘ष्टकात्तं-का; ‘ष्टकाटं-औध. ‘ष्टकास्तच्छरीरं ’ इति शुद्धमिति शेफ्टेलोवित्स्महाशयाः । ९^१. ≡ वासं ३१. १८;

1. Cf. Bṛhaddevatā part II, p. 312.

2. The editor of Lahore edition of Rgvidhāna which is a transliteration of Meyer's edition gives the text as येने(१ तुभ्ये)दमिति, while Meyer has rightly printed merely येनेदमिति. The transliterator did so because he related the verse to RV. X. 167 which begins with तुभ्येदम्, not knowing the Khila येनेदम्. See also footnote to Khila I. 2.

तैआ ३. १२. ७; ३. १९. १; श्वेउ ३. ८. ९^२ = वासं ३१. १९. तमसः परस्तात्-का; तम-
सस्तु पारे-तैआ. तस्य योनिं परिपश्यन्ति-म्यु-औध; का-पुस्तक एतत्पुस्तिकाम् । १०. प्रचरन्ति-का;
प्रतिरन्ति-प्र-म्यु. विप्रा-का-औध; यतो-प्र-म्यु. कर्मणा च-का; कर्मणा वा-औध; तानि हन्ति-
प्र-म्यु. यस्यान्वितमनु-म्यु; यस्यां वितमनु-प्र-; संविदमनु का; यस्यां विमनु-औध. ११. ये-का;
ये मे-औध. अन्तरिक्षे बहुधा चरन्ति-का; अन्तरिक्षं बहुधा कल्पयन्ति-औध; दिव्या आपो यः
सूर्यरश्मिः-म्यु. श्रोत्रं-का; श्रोत्रं च-औध. संचरन्ति-का-औध; संचरन्ते-म्यु । १२. → ऋसं १०.
१२१. ५; वासं ३२. ६. ये-का; यः-जुना; येन-औध. यत्पर्वताः पृथिव्या नान्तरिक्षे यत्पर्वताः प्रदिशो
दिशश्च इति म्यु-पुस्तके मन्त्रस्य पूर्वार्धः । येनेदं-का; येनेदं सर्व-औध. जगद्व्याप्तं-औध; जगत्यासं-
का. प्रजानां-का; प्रजानत्-औध. १३. बभूवुर्यं देवा अपि-का; बभूव तदेवापि-म्यु; बभूव यदेवा
अपि-औध. तदिवाग्निस्-का; तदेवाग्नि-जुना; यदेवाग्न्य-औध. उयोतिरेकं = ऋसं १. ९३. ४.
जातवेदाः; जातवेदः इति स्यादिति शेफ्टेलोविल्हमहाशयाः ।

लण्डननगरे ब्रिटिश म्यूजियममध्ये ऋग्वेदसंहिताया एकं लिखितपुस्तकं (क्रमाङ्कः Add. 5351)
अस्ति । तत्र १०. १६६ सूक्तानन्तरं अष्टाविंशतिमन्त्रात्मिका शिवसंकल्पोपनिषद् लिखितास्ति । शेफ्टे-
लोविल्हमहाशयैः सा टिप्पण्या जर्मनभाषान्तरेण च सह प्रकाशितास्ति । तत्र १३ मन्त्रानन्तरं वर्तमाना
मन्त्रा अत्र दीयन्ते । अस्य लिखितपुस्तकस्य 'म्यु' इति संज्ञा कृता । उपरि दत्ताश्रयोद्देश मन्त्रा
अस्मिन् लिखितपुस्तकेऽपि वर्तन्ते । तेषां पाठभेदा उपरि 'म्यु' इति संज्ञया दत्ताः । तथापि का-
पुस्तकक्रमात् म्यु-पुस्तकस्थः क्रमो भिन्नः स यथा-का १, २ = म्यु १, २; का ३ = म्यु ५; का ४ =
म्यु ७; का ५ = म्यु ४; का ६ = म्यु ६; का ७ = म्यु १२; का ८ = म्यु १०; का ९ = म्यु १३;
का १० = म्यु ३; का ११ = म्यु ११; का १२ = म्यु ९; का १३ = म्यु ८. इण्डिया ऑफिस-मध्ये
वर्तमाने अन्यस्मिन् ऋग्वेदसंहितालिखितपुस्तकेऽपि (क्रमाङ्कः २१३१) इदं शिवसंकल्पमुपलभ्यते
तत् म्यु-पाठेन समानमेव । जुनागड-नवानगर-पुस्तकद्वयेऽपि शिवसंकल्पसूक्तं लिखितमस्ति तत्र मन्त्र-
संख्या मन्त्रक्रमश्च म्यु-पुस्तकानुसार्येव । यत्र जुनागड-पुस्तकं न निर्दिष्टं तत्र तत्स्यः पाठो म्यु-समान
एवेति मन्तव्यम् । औधपुस्तके २६ मन्त्रात्मकं शिवसंकल्पसूक्तं मुद्रितमस्ति । तत्रस्थाः १३ मन्त्रपर्यन्तं
वर्तमानाः पाठभेदा उपरि दत्ता एव । औध-पुस्तकस्थो मन्त्रार्णो क्रमोऽपि का-पुस्तकार्णोद्वयः । अतः सोऽत्र
प्रदर्श्यते-का १, २ = औध १, २; का ३ = औध ४; का ४ = औध ३; का ५, ६ = औध ५, ६;
का ७ औधमध्ये नास्ति; का ८ = औध ७; का ९ = औध ८; का १० = औध ९; का ११ = औध
१०. औधपुस्तके एकादशो मन्त्रः सर्वथा भिन्नो वर्तते स यथा-

यस्येदं धीराः पुनन्ति कवयो ब्रह्माणमेतं व्यावृणत इन्दुम् ।

स्थावरं जङ्गमं च द्यौराकाशं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ११ ॥

का १२ = औध १२; का १३ = औध १६ । म्यु-पुस्तकस्था अधिका मन्त्रा अधुनोद्ध्रियन्ते-
अचिन्त्यं चाग्रमेयं च व्यक्तव्यक्तपरं च यत् ।

सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं ज्ञानं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १४ ॥

अस्ति विनाशयित्वा सर्वमिदं नास्ति पुनस्तथैव दृष्टं ध्रुवम् ।

अस्ति नास्ति हितं मध्यमं पदं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १५ ॥

अस्ति नास्ति विपरीतो प्रवादोऽस्ति नास्ति सर्वं वा इदं गुह्यम् ।

अस्ति नास्ति परात्परो यत्परं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १६ ॥

परात्परतरं यच्च तत्पराच्चैव यत्परम् ।

तत्परात्परतोऽज्ञेयं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १७ ॥

परात्परतरो ब्रह्मा तत्परात्परतो हरिः ।

तत्परात्परतो ह्येष तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १८ ॥

गोभिर्जुष्टो धनेन ह्यायुषा च बलेन च ।

प्रजया पशुभिः पुष्कलाद्यं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १९ ॥

प्रयतः प्रणवो नित्यं परमं पुरुषोत्तमम् ।

ओंकारं परमात्मानं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २० ॥

यो वै वेदादिषु गायत्री सर्वव्यापिमहेश्वरात् ।

तद्विरुक्तं तथाद्वैश्यं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २१ ॥

यो वै वेद महादेवं परमं पुरुषोत्तमम् ।

यः सर्वं यस्य चित्सर्वं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २२ ॥

योऽसौ सर्वेषु वेदेषु पठते ह्यज ईश्वरः ।

अकायो निर्गुणोऽध्यात्मा तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २३ ॥

कैलासशिखरे रम्ये शंकरस्य शुभे गृहे ।

देवतास्तत्र मोदन्ति तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २४ ॥

कैलासशिखराभासा हिमवद्भिरसंस्थिताः ।

नीलकण्ठं त्रिनेत्रं च तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २५ ॥

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।

उत्पातितं जगद्व्याप्तं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २६ ॥

य इमं शिवसंकल्पं सदा ध्यायन्ति ब्राह्मणाः ।

ते परं मोक्षं गमिष्यन्ति तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २७ ॥

व्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २८ ॥

औध-पुस्तकस्थः मन्त्रक्रमो म्यु-पुस्तकाद्विद्यः अतः सोऽत्र प्रदर्श्यते-म्यु १४ = औध १३; म्यु १५ = औध २५; म्यु १६ = औध २६; म्यु १७ औधमध्ये नास्ति; म्यु १८ = औध २३; म्यु १९ = औध १७; म्यु २० = औध २१, २०; म्यु २१ = औध १९; म्यु २२ = औध २०, २१; म्यु २३ = औध १८; म्यु २४ = औध १४; म्यु २५, २६ औधमध्ये न स्तः; म्यु २७ = औध २४; म्यु २८ औध मध्ये नास्ति । तथा च औधपुस्तकस्थौ द्वौ मन्त्रौ म्यु-पुस्तके न स्तः तौ यथा-

आदित्यवर्णं तपसा ज्वलन्तं यत्पश्यसि गुहासु जायमानः ।

शिवरूपं शिवमुदितं शिवालयं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १५ ॥

ओंकारं चतुर्भुजं लोकनाथं नारायणम् ।

सर्वस्थितं सर्वगतं सर्वव्याप्तं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २२ ॥

औधपुस्तकस्थाः पाठमेदा अधुना प्रदर्श्यन्ते-

१४. अचिन्त्यं-म्यु; अव्यक्तं-औध. च यत्-म्यु; शिवं-औध. १५. विनाशयित्वा-म्यु; नास्ति शयित्वा-औध. तथैव-जुना-औध; तथैवा-म्यु. १६. प्रवादो-औध; प्रवादो-म्यु. सर्वं वा इदं गुह्यं-म्यु; गुह्यं वा इदं सर्वं-औध. १७. यरुच-जुना; यस्थ-म्यु. यत्परं-जुना; तत्परं-म्यु. परतो-म्यु; परतरो-जुना. १८. परात्परतरो-म्यु; तत्परात्परतो-औध. ब्रह्मा-औध; ब्रह्म-म्यु. तत्परात्परतो ह्येष-म्यु; परात्परतरं ज्ञानं-औध. १९. पुष्कलाद्यं-म्यु; पुष्करार्धं-औध. २१. वै-म्यु; औधपुस्तके नास्ति. सर्वव्यापिमहेश्वरात्-म्यु; सर्वव्यापी महेश्वरः-औध. तद्विरुक्तं

तथाद्वैश्यं-जुना; यद्विष्कं तथाद्वैश्यं-म्यु; तदुक्तं च गदा ज्ञेयं-आप. २३. पठते ह्यज-म्यु; पथ्यतेऽनद-औध. अकायो निर्गुणोऽध्यात्मा-जुना; अकायो निर्गुणो ध्याता-म्यु; अकायो निर्गुणो ह्यात्मा-औध. २४. शुभे गृहे देवतास्तत्र मोदन्ति-जुना; शुभे गृहे देवतास्तत्र मोदन्ति-म्यु; गृहाल्य देवतास्तत्रमोदन्ते-औध. २५. द्विमवद्विरि-; द्वि भवद्विरि-म्यु. २७. इमं-म्यु; इरे-आप. सदा ध्यायन्ति-म्यु; सदाधीयन्ति-औध. परं मोक्षं गमिष्यन्ति-जुना; परमोक्षं गमिष्यन्ति-म्यु; परं मोक्षमाप्स्यन्ति-औध. २८ = ऋसं ७. ५९. १२.

१२

यासामूधश्चतुर्बिलं मधोः पूर्णं घृतस्य च । तां नः सन्तु पयस्वतीविंक्षीगोष्ठे भुनान्यः ॥ १ ॥
उपमैतु मयोमुव ऊर्जं चौत्रश्च बिभ्रतीः ।
दुहाना अक्षितं पयो मयि गोष्ठे निवर्तध्वं यथा भवान्युत्तमः ॥ २ ॥
विभ्राड्बृहत्पिबतु सोम्यं मधु० ॥ ऋ. सं. १०. १७०. १

ऋसं १०. १९९ अनन्तरं पठनीयम् । आश्वय २. १०. १ मध्ये एतौ मन्त्रावुद्धौ ।

१ = आपश्चौ ७. १७. १; शांग् ३. ९. ३. बह्वीः-का-आश्वय-शांग्; अस्मिन्-आपश्चौ. घृताढ्यः-का-आश्वय-शांग्; बयोद्वयः-आपश्चौ । २. मयोमुव-जुना-आश्वय; मयाभुव-का. बिभ्रतीः-जुना-आश्वय; → शांग् ३. ७ : ऊर्जं बिभ्रतः; पिप्रताः-का. अक्षितं-जुना-आश्वय; अक्षिति-का. मयि-जुना-आश्वय; मम-का. गोष्ठे-जुना-आश्वय; गोष्ठे-का. निवर्तध्वं-जुना; निविशध्वं-का-आश्वय. भवान्युत्तमः-जुना; भवान्युत्तमः-का-आश्वय ।

१३

नेजमेव परा पत सुपुत्रः पुनरा पत । अस्त्यै मे पुत्रकामायै गर्भमा धेहि यः पुमान् ॥ १ ॥
यथेयं पृथिवीं मद्भुतानां गर्भमा दधे । एवं तं गर्भमा धेहि दशमे मासि सूतवे ॥ २ ॥
विष्णोः श्रेष्ठेन रूपेणास्यां नार्यां गवीन्याम् । पुमांसं पुत्रमा धेहि दशमे मासि सूतवे ॥ ३ ॥
महि त्रीणामवोऽस्तु० ॥ ऋ. सं. १०. १८५. १

ऋसं १०. १८४ अनन्तरं पठितव्यम् । बृहदेवतापि' (८. ८२-८३)-'यद्विष्णुरिति' (= १०. १८४. १) सूक्तं तु वैश्वदेवं प्रचक्षते । तस्मिन्स्वदारगर्भाधिभूषिताशास्त आशिषः । परं तु नेत्रमेवेति गर्भार्थं वा तदुच्यते' इति । ऋषि ४. ११९; आर्षान्तु १०. ९९ अपि द्रष्टव्यम् । माय २. १८. ४; आश्वय १. १४. ३; शांग् १. २२; आपश्च १. १२. ७, ४, ६; संक्षौ; प्रर; ऋज; आश्वमेसं; धसि; मे ३०; आउ २३; अल; जुना; सु; औध एतेष्विदमुपलभ्यते ।

१^१ = बृहदे ८. ८४. गर्भमा-का-आपमं-बृहदे-ऋमं-मे-मु-आउ; पुनरा-माय । २^१ = अथर्व ५. २५. २^१. उत्ताना-ऋमं-मे-मु-आउ; मद्भुताना-माय; भूतानां-अथर्व; तिष्ठन्ती-आपमं. ३^१. तं-का; त्वं-आपमं. धेहि; धत्स्व-आपमं । ३ = अथर्व ५. २५. १०, १३. श्रेष्ठेन-का; श्रेष्ठेन-इतरेषु. नार्यां-का-आपमं-ऋमं-मे-मु-आउ; नार्यां-अथर्व-माय. पुत्रं-का-अथर्व-माय; पुत्रान्-ऋमं-ऋज-प्रर-मे-मु-आउ; गर्भं-आपमं → ऋसं १०. १८४. ३ : तं ते गर्भं हवामहे दशमे मासि सूतवे; आश्वय १. ७. ३ : पुमांस एव मे पुत्रा जायेरन् ।

१४

अनीकवन्तमूर्तयेऽग्निं गीर्मीह्वामहे । सं नः पर्षदति द्विषः ॥ १ ॥

प्र नूनं जातवेदसं० ॥ ऋ. सं. १०. १८८. १

इत्यृग्वेदे खिले चतुर्थोऽध्यायः ॥

ऋसं १०. १८७ अनन्तरं पठनीयम् । ऋसं १०. १८८ अनन्तरं पठितव्यमिति मु-पुस्तके । साकमेधे अस्य विनियोगः । आश्वश्रौ २. १८; आश्वसंसं^२; सं११; आउ २४; अल; जुना; सु एतेष्वि-दमुपलभ्यते ।

‘स नः पर्षदति द्विषः’ इति ऋसं १०. १८७ सूक्ते प्रतिमन्त्रमन्त्रितमः पादः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः

ॐ संज्ञानं पञ्च कश्यपः संज्ञानः शंयुरुत्तमा साशीः शकरी सर्वत्र नैर्हस्त्यं तृचं निर्हस्त्यः सपत्न्यं^१ सेनादरणमानुष्टुभं बृहतीमध्यं प्र सप्त कश्यपो जमदग्निरुत्तमा शंयुराद्याग्नेयी गायत्री द्विती-योपोत्तमाशीः पाङ्क्तं^२ तृतीया अक्षरस्तुतिः सानुष्टुप् चतुर्थी सौमी पञ्चमी सौरी विदा दश पादाश्च पञ्च विश्वामित्र इन्द्रो वा प्रजापतिरैन्द्रं पावमानमानुष्टुभं^३ पुरीषपदान्याग्नेयवैष्णवैन्द्रपौष्णदैवानि वैराजानि द्वितीयापञ्चम्यावुष्णिहो^४ चतुर्थी न्यङ्कुसारिणी सप्तमी पुरस्ताद्बृहती नवम्यन्ये पङ्क्ती अग्निरेकादश लिङ्गोक्तदेवतं यजूंषि वायुः सप्त प्रउगोक्तदेवतं गायत्रं षष्ठी शकरी याजुषाणि पञ्च होता द्वादश वसिष्ठो वा^५ प्रैषसूक्तान्याद्यमाप्रियं परं लिङ्गोक्तदेवतमनिरुक्तं स्वयङ्गोक्तदेवतमन्यत्प्रोक्त-मजैदेकादश सप्तमीनवम्यां त्रिष्टुभौ देवं होताष्टादश होता द्वादश इदं तृचं वसिष्ठवामदेवौ कुन्तापौ द्विवृहत्स्वयानुष्टुप्स्वयस्वराणुष्टुयन्तं^६ राक्षश्चतुष्कमिन्द्रः पङ्क्त्यन्तं^७ यः पञ्च यः पङ्क्त्वा यस्पञ्च एता द्वयन्तशो मुनिः षष्ठ्यष्टम्यावुष्णिहावन्या द्विपदा यजूंषि वा चत्वारि विततौ षडानुष्टुभ-मिद्वेत्या चतुष्कं द्विपदं भुगेकपादा निचृद्धीमेऽनुष्टुबादित्याः पञ्च जगती त्रिष्टुपरिष्टाद्बृहती पुरस्ताद्बृहती द्विपदा यजुर्वा त्वं तृचमानुष्टुभं तु यद्दश होतृप्रतिगरित्रोः संवादो नाकपृस्तु जगत्याद्या जगत्याद्या ॥

१. निर्हस्त्यः सपत्न्यं Maconell, Brhaddevatā part II. p. 320; निर्हस्त्यसपत्न्यं का; → ऋग्वि ४. २४. ४

२. पाङ्क्तं ibid; पाङ्क्त्यं-का

३. पावमानं ibid; पावने-का

४. अष्टम्यप्युष्णिक्

५. वाशब्दः समुच्चये । विश्वामित्रौ वसिष्ठश्च प्रैषाणामृषी । पुरोहृचां निविदां प्रैषाणां च विश्वामित्र ऋषिरिति शांश्रौ ८. १५. १५ भाष्ये ।

६. आद्ये द्वे बृहत्यावित्यर्थः. Scheffelowitz suggests द्वितीया बृहती (?).

७. ‘वच्यस्व त्रिरानुष्टुबन्तम्’ इति शुद्धम् । Scheffelowitz suggests वच्यस्वानु°.

८. ‘उप वो नर एमसि इति चतुर्दशी संयं पङ्क्तिः’ इति आश्वश्रौ ८. ३. १२ भाष्येऽपि ।

≡ अथर्व ४. ११. २; ११. ७. १७; १५. २. ६. महद्-का-ऋमं; मह-अल-जुना; सह-मु-
 औध। ३. ≡ तैआ १. ९. ६. भूतकृतो-का-ऋमं-अल-जुना; भूतकृत-तैआ-मु-औध. जम-
 दाक्षिमकुर्वत-का-तैआ-ऋमं-अल; जमदग्निरुर्वत-मु-औध। ४. ≡ तैआ १. ९. ६; ≡ अथर्व
 ८. ९. १९; सप्त ऋन्दांसि चतुस्ताराणि. प्यायते-का; प्यायसे. चतुस्तैरैः; चतुरक्षरैः-ऋमं.
 राज्ञः-तैआ-अल-जुना; राज्ञा-का-ऋमं; राजा-मु-औध. भक्षेण-का-अल-जुना-मु-औध; दक्षेण-
 ऋमं; तृसासः-तैआ. वीर्यावता-तैआ-ऋमं-औध-जुना; वीर्याता-अल. वीर्यावतां-मु; वीर्यवतां-का.
 ऋमं-मु-अल-जुना-औधपुस्तकेषु 'सत्या नः प्रदिशो दिशः' इत्यधिकम्। ५. ददशे-का-ऋमं-अल-
 जुना; ददशे-मु-औध. पुरोगुहा-मु-अल-जुना-औध; पुरोगुहा-ऋमं. तदधिः-का-ऋमं-अल-
 जुना; यदधिः-मु-औध. कश्यपः-मु-औध; कश्यप-का-अल-जुना-ऋमं. ६. ≡ वासं ३. ६२;
 शांय १. २८; हिर्य १. ९. ६; खाय २. ३. २१; माय १. १. २४; पाय १. १६. ७; २. १. १५;
 मंत्रा १. ६. ८; ऋत्र; आपमं; मदी; आसू. ६^१ ≡ अथर्व ५. २८. ७. देवानां; देवेषु-वासं. तन्नो
 -का-वासं; तन्मे-ऋमं-मु-आपमं-अल-औध. षष्ठमन्त्रस्यान्ते मु-औधपुस्तकयोः 'सर्वमस्तु शतायुषं
 बलायुषम्' इत्यधिकं ऋमं-पुस्तके च 'शतायुषं बलायुषम्' इत्यधिकम्। ऋमं-पुस्तके षष्ठमन्त्रान-
 न्तरमेको मन्त्रोऽधिकः स एव-

ॐ च मे स्वरश्च मे यज्ञोप च ते नमश्च।

यत्ते न्यूनं तस्मै त उप यत्तेऽतिरिक्तं तस्मै ते नमः॥

७. दैवी; दैवाः-मु। अस्य मन्त्रस्यानन्तरं मु-पुस्तके 'इति परिशिष्टानि समाप्तानि' इति
 लिखितं निविदध्यायश्चानन्तरं मुद्रितः।

४

विदा मघवन् विदा गार्तुमनु शंसिषो दिशः। शिक्षा शचीनां पते पूर्वीणां पुरुवसो॥ १॥
 आर्मिष्टमभिष्टिभिः प्रचेतन प्र चेतय। इन्द्र बुध्न्याय न इष एवा हि शक्रः॥ २॥
 राये वाजाय वज्रिवः शविष्ठ वज्रिनृजसे। मंहिष्ठ वज्रिनृजसे आ याहि पिब मत्स्व॥ ३॥
 विदा राये सुवीर्यं मुनो वाजानां पतिर्वैशां अनु। मंहिष्ठ वज्रिनृजसे यः शविष्ठः शूराणाम्॥ ४॥
 यो मंहिष्ठो मघोनां चिकित्वा अमि नो नय। इन्द्रो विदे तमु स्तुषे वशी हि शक्रः॥ ५॥
 तमृतये हवामहे जेतारमपराजितम्। स नः पर्षदति द्विषः क्रतुश्छन्द ऋतं बृहत्॥ ६॥
 इन्द्रं धनस्य सातये हवामहे जेतारमपराजितम्। स नः पर्षदति द्विषः स नः पर्षदति स्त्रिषः॥ ७॥
 पूर्वस्य यत्ते अद्रिवः सुम्र आ वेहि नो वसो। पूर्तिः शविष्ठ शश्वत ईशे हि शक्रः॥ ८॥
 नूनं तं नव्यं मन्यसे प्रमो जनस्य वृत्रहन्।
 समन्येषु ब्रवावहै शूरो यो गोषु गच्छति सखा सुशेवो अद्रयाः॥ ९॥
 एवा होवैवा ह्यम्रा ई एवा होवैवा हि विष्णा उ॥
 एवा होवैवा हीन्द्र। एवा होवैवा हि पूषन्। एवा होवैवा हि देवाः॥ १०॥
 एवा हि शक्रो वशी हि शक्रो वशां अनु।
 आयो मन्याय मन्यव उपो मन्याय मन्यव उपेहि विश्वय॥ ११॥

1. For the composition of Khila V. 1-2 in later Vedic period and for the German translation of Khila V. 1-3, see Scheftelowitz, Zeitschr. Ind. Iran., I. pp. 50-7.

अस्य सूक्तस्यादितो नव मन्त्राः 'महानाम्न्यः' इत्युच्यन्ते (आश्वश्रौ ७. १२. १०; ऐआ ४. १. १ भार्य; शाश्रौ १०. ६. १८ भार्य; षत्रा ३. ११; शाब्रा २३. २ द्रष्टव्यम्) । अन्यौ द्वौ च 'पुरीषपदानि' इत्युच्येते (आश्वश्रौ ७. १२. ११; ८. १४. १६; तान्ब्रा १३. ४. १२, १३; लाटयाश्रौ ४. १०. १८ भार्य इत्यादि द्रष्टव्यम्) । ऐआ ४. १. १ मध्ये सामवेदे पूर्वार्चिकान्ते चैतदुपलभ्यते । एतस्सूक्तं 'तच्छयोरा' इति पूर्वसूक्तस्यान्यं मन्त्रमनुवर्तत इति बृहदे ८. ९८-१०२; ऋग्वि ४. १२७-१२८ एताभ्यां स्पष्टम् । अल-जुना-पुस्तकयोरेतदुपलभ्यते ।

१. शंसिषो-का; शासिषो; शसिषो । २. भिष्टिभिः; भिष्टिभिः स्वार्त्ताशुः-साम. प्रचेतन-का; प्रचेतनः-जुना । ४. राये-का-साम-अल-जुना; रायः-ऐआ. भुवो; भवो-साम । ५. मघोर्ना; मघोर्नां अंशुर्ष शोचिः-साम. चिकित्वाँ-अल-जुना; चिकित्वो. तमु-का; तमुप. स्तुषे वशी-का-ऐआ-अल-जुना; स्तुहि ईशे-साम । ६. जेतारमपराजितं = ऋसं १.११.२. स नः पर्षदति = ऋसं १०.१८७.१. पर्षद्; स्वर्षद्-साम. ऋतुश्छन्दः; ऋतुच्छन्द-अल । ७. इन्द्रं धनस्य सातये = ऋसं ८. ३. ५. पर्षदति; स्वर्षदति-साम. स्निधः; द्विषः-साम । ८. अद्रिवः; अद्रिवोऽशुर्मदाय-साम. शश्वत-का-अल; शस्यते-साम-ऐआ. ईशे-का-ऐआ-अल; वशी-साम. पूर्तिः; पूर्द्धि-अल । ९. मन्यसे-का; संन्यसे-साम-ऐआ; सन्यसे-अल-जुना; सन्यस्ये. समन्येषु ब्रवावहै = ऋसं १. ३०. ६; समन्येषु ब्रवावहै-साम; समन्येषु ब्रवावहै-अल; समन्येषु ब्रवावहै. सखा सुशेवो अद्रयाः = ऋसं १. १८७. ३. अद्रयाः-ऐआ-अल-जुना; अद्रयुः-साम. १०. द्वितीयः पादः साम-अल-पुस्तकयोर्नास्ति किंतु बृहदे ८. १०२ तत्र प्रमाणम् । जुनागडपुस्तके दशमो मन्त्र एव वर्तते- ' एवा ह्येव । एवा ह्यमे । एवा हीन्द्र । एवा हि पूषन् । एवा हि देवाः । ' ११. सामवेदे नास्ति. अस्य केचनांशाः पूर्वमन्त्रेभ्य उद्धृताः. एवा हि शक्रो = २^१; वशी हि शक्रो = ५^२; वशाँ अनु = ४^३. १०^२, ११^१→ आश्वश्रौ ६. २. १२; एवा ह्येवा हीन्द्र; एवा हि शक्रो वशी हि शक्र. विश्वथ-का-अल; विश्वध-ऐआ ।

५

निविदध्यायः

अग्निर्देवेन्द्रः । अग्निर्मन्त्रिन्द्रः । अग्निः सुषमिन् । होता देववृत्तः । होता मनुवृत्तः । प्रणीर्यज्ञानाम् । रथीरध्वराणाम् । अतूतो होता । तूर्णिर्हव्यवाट् । आ देवो देवान् वक्षत । यक्षदग्निर्देवो देवान् । सो अध्वरा करति जातवेदाः ॥ १ ॥

इन्द्रो मरुत्वान् सोमस्य पिबतु । मरुत्स्तोत्रो मरुद्गणः । मरुत्सखा मरुदूधः । घ्नन् वृत्रा सृजदपः । मरुतामोजसा सह । य ईमेन देवा अन्वमदन् । अतूयै वृत्रतूयै । शम्बर-

1. The *Mahānāmnyāḥ* (9 verses) belong to the Vedic period, as is clear from the fact that they were known to the other Vedas and are mentioned along with old R̥gveda hymns; Cf. VS. XXIII. 35; TS. V. 2. 11. 1; MS. III. 12. 21; KS. V. 10. 5; AV. XI. 7. 6. From AV. XI. 7. 6 it appears that at the time of the composition of the other Vedas the *Mahānāmnyāḥ* were as popular as the *Pāvanānī* and *Revāḥ* verses of R̥gveda. All words in them belong to RV. vocabulary. In Upākaraṇa ceremonial in Baudhayana we find *Mahānāmnyāḥ* after the 10th Maṇḍala of R̥gveda so mentioned as if they formed a regular part of the Samhitā coordinated with the Maṇḍalas. (Cf. Oldenberg, Hymnen des R̥gveda, Band I, pp. 509-10). The statement in the Khilānukramaṇī that Indra or Prajāpati composed this hymn is also referred to in AB. V. 7. 2-4. [See, Scheftelowitz, Zeit. Indo. Iran. I. 58-63].

हृत्वे गविष्ठौ । अर्चन्तं गुह्या पदा । परमस्यां परावति । आदीं ब्रह्माणि वर्धयन् । अना-
वृष्टान्योजसा । कृण्वन् देवेभ्यो दुवः । मरुद्भिः सखिभिः सह । इन्द्रो मरुत्वाँ इह श्रवदिह
सोमस्य पिबतु । प्रेमां देवो देवहूतिमवतु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं
यजमानमवतु । चित्रश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवद्ब्रह्माण्यावसा गमत् ॥ २ ॥

इन्द्रो देवः सोमं पिबतु । एकजानां वीरतमः । भूरिजानां तवस्तमः । हयैः
स्थाता । पृश्नेः प्रेता । वज्रस्य भर्ता । पुरां भेता । पुरां दर्मा । अपां सृष्टा । अपां नेता ।
सत्त्वतां नेता । निजघ्निर्दूरेश्रवाः । उपमाजिकृदंसनावान् । इहोशन् देवो बभूवान् । इन्द्रो
देव इह श्रवदिह सोमं पिबतु । प्रेमां देवो देवहूतिमवतु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं
क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवतु । चित्रश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवद्ब्रह्माण्यावसा गमत् ॥ ३ ॥

सविता देवः सोमस्य पिबतु हिरण्यपाणिः सुजिह्वः । सुबाहुः स्वङ्गुरिः । त्रिरहन्
सत्यसवनः । यत्प्रासुवदसुधितौ उमे जोष्टी सवीमनि । श्रेष्ठं सावित्रमासुवन् । दोग्ध्रीं
धेनुम् । वोढ्हारमनङ्गाहम् । आशुं सप्तिम् । जिष्णुं रथेष्टाम् । पुरंधिं योषाम् । समेयं
युवानम् । परामीवां साविषत् पराघशंसम् । सविता देव इह श्रवदिह सोमस्य मत्सत् ।
प्रेमां देवो देवहूतिमवतु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवतु ।
चित्रश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवद्ब्रह्माण्यावसा गमत् ॥ ४ ॥

द्यावापृथिवी सोमस्य मत्सताम् । पिता च माता च । पुत्रश्च प्रजननं च । धेनुश्च
ऋषभश्च । धन्या च धिवणा च । सुरेताश्च सुदुघा च । शंभूश्च मयोभूश्च । ऊर्जस्वती च
पयस्वती च । रेतोधाश्च रेतोभृच्च । द्यावापृथिवी इह श्रुतामिह सोमस्य मत्सताम् । प्रेमां
देवी देवहूतिमवतां देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवताम् ।
चित्रे चित्राभिरूतिभिः । श्रुतां ब्रह्माण्यावसा गमताम् ॥ ५ ॥

ऋभवो देवाः सोमस्य मत्सन् । विष्टी स्वपसः । कर्मणा सुहस्ताः । धन्या धनिष्ठाः ।
शम्या शमिष्ठाः । शच्या शचिष्ठाः । ये धेनुं विश्वजुवं विश्वरूपामरक्षन् । अरक्षन् धेनुर-
भवद्विश्वरूपी । अयुञ्जत हरी । अयुर्देवाँ उप । अबुधन् सं कनीनानन्दन्तः । संवत्सरे स्वपसो
यज्ञियं भागमायन् । ऋभवो देवा इह श्रवन्निह सोमस्य मत्सन् । प्रेमां देवा देवहूतिमवन्तु
देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवन्तु । चित्राश्चित्राभिरूतिभिः ।
श्रवन् ब्रह्माण्यावसा गमन् ॥ ६ ॥

विश्वे देवाः सोमस्य मत्सन् । विश्वे वैश्वानराः । विश्वे विश्वमहसः । महि महान्तः ।
तक्रान्ता नेमधितोवानः । आस्त्राः पचतवाहसः । वात आत्मानो अग्निजूताः । ये द्यां च
पृथिवीं चातस्थुः । अपश्च स्वश्च । ब्रह्म च क्षत्रं च । बर्हिश्च वेदिं च । यज्ञं चोर्षु चान्त-
रिक्षम् । ये स्य त्रय एकादशाः । त्रयश्च त्रिशच्च । त्रयश्च त्री च शता । त्रयश्च त्री च

सहस्रा । तावन्तोऽभिषाचः । तावन्तो रातिषाचः । तावन्तीः पत्नीः । तावतीर्ग्राः । तावन्त उदरणे । तावन्तो निवेशने । अतो वा देवा भूयांसः स्थ । मा वो देवा अतिशसा मा परिशसा विक्षि । विश्वे देवा इह श्रवन्निह सोमस्य मत्सन् । प्रेमां देवा देवहूतिमवन्तु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवन्तु । चित्राश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवन् ब्रह्माण्यावसा गमन् ॥ ७ ॥

अग्निर्वैश्वानरः सोमस्य मत्सत् । विश्वेषां देवानां समित् । अजस्रं दैव्यं ज्योतिः । यो विड्भ्यो मानुषीभ्योऽदीदेत् । द्युषु पूर्वासु दिद्युतानः । अजर उपसामनीके । आ यो द्यां भात्या पृथिवीम् । उर्वन्तरिक्षम् । ज्योतिषा यज्ञाय शर्म यंसत् । अग्निर्वैश्वानर इह श्रवदिह सोमस्य मत्सत् । प्रेमां देवो देवहूतिमवन्तु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवन्तु । चित्राश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवद्ब्रह्माण्यावसा गमत् ॥ ८ ॥

मरुतो देवाः सोमस्य मत्सन् । सुष्टुभः स्वर्काः । अर्कस्तुभो बृहद्वयसः । शूरा अनाष्टरथाः । त्वेषासः पृश्निमातरः । शुभ्रा हिरण्यखादयः । तवसो भन्ददिश्यः । नभस्या वर्षनिर्णिजः । मरुतो देवा इह श्रवन्निह सोमस्य मत्सन् । प्रेमां देवा देवहूतिमवन्तु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवन्तु । चित्राश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवन् ब्रह्माण्यावसा गमन् ॥ ९ ॥

अग्निर्जातवेदाः सोमस्य मत्सत् । स्वनीकश्चित्रमानुः । अप्रोषिवान् गृहपतिस्तिर-
स्तमांसि दर्शतः । घृताहवन ईड्यः । बहुलवर्मास्तृतयज्ञा । प्रतीत्या शत्रून् जेतापराजितः ।
अग्ने जातवेदोऽभि बुध्नमभि सह आयच्छस्व । तुशो अमुशः । समिद्धारं स्तोतारमंहसस्पाहि ।
अग्निर्जातवेदा इह श्रवदिह सोमस्य मत्सत् । प्रेमां देवो देवहूतिमवन्तु देव्या धिया । प्रेदं
ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवन्तु । चित्राश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवद्ब्रह्माण्यावसा
गमत् ॥ १० ॥

अस्य मदे जरितरिन्द्रः सोमस्य मत्सत् । अस्य मदे जरितरिन्द्रोऽहिमहन् । अस्य
मदे जरितरिन्द्रो वृत्रमहन् । अस्य मदे जरितरिन्द्रोऽपां वेगमैरयत् । अस्य मदे जरित-
रिन्द्रोऽजिन्वदजुवोऽपिन्वदजितः । अस्य मदे जरितरिन्द्र उदार्यं वर्णमतिरदव दासीद्विशो
अस्तभ्रात् । अस्य मदे जरितरिन्द्र उद्द्यामस्तभ्रादप्रथयत् पृथिवीम् । अस्य मदे जरितरिन्द्रो
दिवि सूर्यमैरयद्व्यन्तरिक्षमतिरत् । अस्य मदे जरितरिन्द्रः समुद्रान् प्रकुपितौ अरम्णात् ।
अस्य मदे जरितरिन्द्र ऋश्याँ इव पम्फणतः पर्वतान् प्रकुपितौ अरम्णात् । अस्य मदे जरित-
रिन्द्र इह श्रवदिह सोमस्य मत्सत् । प्रेमां देवो देवहूतिमवन्तु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं
क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवन्तु । चित्राश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवद्ब्रह्माण्यावसा गमत् ॥ ११ ॥

एता ११ निविदः सु; शाश्रौ ७. ९. ३; ८. १६-२५ अत्रोपलभ्यन्ते । तथा च १ = ऐवा
२. ३४; शब्रा १. ४. २. ५; तैसं २. ५. ९; आश्वश्रौ १. ३; ५. ९. अलपुस्तके 'अग्निर्देवः'

एतावदेव । 'द्वादशपदा वा एषा निविद्' इति ऐत्रा २. ३३. ६. ४. → ऐत्रा ३. २९ सायण-
भाष्यम्. ७. → शत्रा १४. ६. ९. २; वृउ ३. ९. १ (वैश्वदेवस्य निविद्); निव ७. २४ दुर्ग-
भाष्यम् । २. → ऋसं १. ८६. ४ सायणभाष्यम्. १०. → शत्रा १३. ५. १. १२. ११. ≡ ऐत्रा
४. १; शत्रा १७. ३; षोडशीशत्र इयमुत्तमा निविद् (आश्वश्रौ. ६. २; शांश्रौ ८. ७. ४) ।

१. प्रणीर्यज्ञानां → ऋसं १०. ४६. ४ : नेतारमध्वराणाम्. रथीरध्वराणां ≡ ऋसं १.
४४. २; ८. ११. २. २. शांश्रौमध्ये केषांचन पादानां व्यत्यासः । मरुत्स्तोत्रो मरुद्रुणः ≡ ऋसं
४. १८. ७ सायणभाष्यं. य ईमेनं देवा ... गविष्टौ → ऋसं ३. ४७. ४. गविष्टौ; गविष्टी-
मु-शांश्रौ. 'परमस्यां परावति' इत्यस्यानन्तरं शांश्रौमध्ये 'वधीद्वृत्रं सृजदपः । मरुतामोजसा सह'
इत्यधिकम्. 'धनृत्रा सृजदपः । मरुतामोजसा सह' इति शांश्रौमध्ये नास्ति. 'प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम्'
इति ऐत्रा ३. ११. ९ मध्ये निवित्वादत्वेनोद्धृतम् । अस्या निविदो विषये ऋसं ८. ३७. १, ६ द्रष्टव्यम् ।
३. सृष्टा; सृष्टा-मु. भूरिजानां; भूरिदानं-मु. हयोः स्थाता ... पुंरां दर्मा अपां सृष्टा →
ऋसं ३. ४५. २. पुंरां भेत्ता ≡ साम. १. २७५. अपां नेता ≡ ऋसं २. १२. ७. उपमा-
जिकृत्-का; उपमातिकृत्-इतरेषु. सोमं पिबतु; सोमस्य पिबतु-मु. ४. पिबतु; मत्सत्-शांश्रौ.
सविता ... सुजिह्वः → ऋसं ३. ५४. ११. यत्प्रासुः; यः प्रासुः-शांश्रौ-मु. वसुधेती-
शांश्रौ → खिल ५. ७. ३४; वसुधेती-का-मु. आसुवनः; आसुव-शांश्रौ-मु. जिष्णुं रथेष्ठां
पुरंधिं घोषां-का-शांश्रौ; पुरंधिं घोषां जिष्णुं रथेष्ठां-मु. गमतां; गमन्तां-मु. ६. शच्या शचिष्ठाः
≡ ऋसं ४. २०. ९. अरक्षन् । अरक्षन् धनुः-का-मु → ऋसं ४. ३३. ४; अतक्षन् । अतक्षन्
धेनुः-शांश्रौ. धेनुरभवः; धेनुमभवः-शांश्रौ-मु. अबुध्नन्; अबुध्न-मु. श्रवन्; श्रवत्-मु. ७.
विश्वे विश्वमहसः-का; विश्वे हि विश्वमहसः-मु. तक्काशा-का-मु; पकाशा-शांश्रौ. नेमधितो-
वानः-का; नेमतिथीवानः-इतरेषु. आस्काः-का; अस्काः-मु. वात आत्मानो-का; वातात्मानो-
इतरेषु. अग्निजुताः-का; अग्निदूताः-शांश्रौ-मु; अग्निदूताः. अतिशसा मा परिशसा विश्कि-का;
अपिशसा मा परिशसा वृक्षि-मु; अविशसा मा विशसायुरा वृक्षि-शांश्रौ । ८. उपसामनीके ...
भात्या ≡ ऋसं ५. ७६. १ : आ भात्यामिषसामनीकं. दीदेत्-का; अदीदेत्-मु. भात्या-का;
भात्यां-मु. उर्वन्तरिक्षं-का; ओर्वन्तरिक्षं-शांश्रौ-मु. यज्ञाय-का; यज्ञाय-शांश्रौ । ९. श्रवन्-
का; श्रवत्-मु । १०. बहुलवर्मा-का; बहुलवर्मा-इतरेषु. प्रतीत्या शत्रून् ≡ ऋसं १०. ११६.
५. तुशो अप्तुशः-मु; स्तुशो अस्तुशः-शांश्रौ. समिद्धारं-का; समेद्धारं-इतरेषु । ११. अस्य मदे
... → ऋसं ७. ८२. ३. 'पिन्वदजितः-का; 'पिन्वदपितः-मु. दासीद्विशो-का; दासीद्विशो-
मु; दासं वर्णं-शांश्रौ. अस्तभ्नात्; अहन्-शांश्रौ. उद्द्यामस्तभ्नात् ≡ ऋसं २. १२. २. दिवि
सूर्यमैरयद्व्यन्तरिक्षमतिरत्; व्यन्तरिक्षमतिरदा सूर्यं दिव्यैरयत्-शांश्रौ. व्यन्तरिक्षमतिरत्
≡ ऋसं ८. १४. ७. समुद्रान् प्रकुपितां अरम्णात्-का; समुद्रं प्रकुपितं अरम्णात्-मु. पर्वतान्
प्रकुपितां अरम्णात् ≡ ऋसं २. १२. २. ऋदयां-का; ऋदयां-शांश्रौ-मु.

मु-पुस्तकं निविदां परिगणनं कृतं तद्यथा-

अग्निर्द्वादश । इन्द्रो मरुत्वानिन्द्रो देवः सविता देवः पृथग्विशतिः । द्यावापृथिवी पञ्चदश ।
ऋभवो देवाः सप्तदश । विश्वे देवास्त्रिंशत् । अग्निवैश्वानरः पञ्चदश । मरुतो देवाश्चतुर्दश । अग्नि-
जातवेदा अस्य मदे पृथक् षोडश । इति निविदध्यायः ॥

६

वायुरग्रेणा यज्ञप्रीः साकं गन् मनसा यज्ञम् । शिवो नियुद्धिः शिवाभिः १ ॥

हिरण्यवर्तेनी नरा देवा पतीं अभिष्टये । वायुश्चैन्द्रश्च सुमखा ॥ २ ॥

काव्या राजानां कृत्वा दक्षस्य दुरोधे । रिशदसा सधस्य आ ॥ ३ ॥

दैव्या अध्वर्यु आ गतं रथेन सूर्यत्वचा । मध्वा यज्ञं समञ्जाथे ॥ ४ ॥

इन्द्र उक्थेभिर्मन्दिष्ठो वाजानां च वाजपतिः । हरिवान् सुतानां सखा ॥ ५ ॥

विश्वान् देवान् हवामहेऽस्मिन् यज्ञे सुपेशसः । त इमं यज्ञमां गमन् देवासो देव्या धिया ॥

जुषाणां अध्वरे सदो ये यज्ञस्य तनूकृतः । विश्व आ सौमपोतये ॥ ६ ॥

वाचां महीं देवीं वाचमस्मिन् यज्ञे सुपेशसम् । सरस्वतीं हवामहे ॥ ७ ॥

एताः 'पुरोक्चः' शांश्रौ ७. १०. ९-१६; सु-पुस्तके चोपलभ्यन्ते । काश्चन अन्यत्राप्युपलभ्यन्ते । १ = वासं २७. ३१; शांब्रा १४. ४; आश्वश्रौ २. १२; ५. १०. ३, ४ = वासं ३३. ७२-७३. ६. शांब्रा १४. ५; आश्वश्रौ ५. १० अत्र निर्दिष्टा. खिलानुक्रमण्यनुसारेणैव शक्नोती सा च का-सु-पुस्तकानुसारिणी । शांब्रा-शांश्रौ-पुस्तकयोस्तु सा महापङ्क्तिः 'जुषाणां अध्वरे सदो' इत्यंशस्य तत्राभावात् ।

२. सुमखा-का; सुमखौ-शांश्रौ; सुमुखः-सु । ३. काव्या राजानां-का-सु; काव्ययोरानेपु-वासं-शांश्रौ । ४. दैव्या अध्वर्यु-का; दैव्यावध्वर्यु-वासं-शांश्रौ । ६. सुपेशसः; सजोषसः-शांश्रौ । ७. = अथर्व ५. ७. ४; सरस्वती ... हवामहे । वाचं जुष्टां मधुमतीमवादिषं देवानां देवहूतिषु. वाचा महीं-का; वाचमहं-शांश्रौ; वाचमहं-सु. वाचमस्मिन्; वाचास्मिन्-सु. सुपेशसं; सुपेशसा-सु । सु-पुस्तके षष्ठो मन्त्रः षष्ठसप्तमत्वेन पठितः सप्तमश्चाष्टमत्वेन पठितः ।

७ [१]

प्रैषाध्यायः

- (अ) होता यक्षदग्निं समिधा सुषमिधा समिद्धं नामा पृथिव्याः संगर्थे वामस्य ।
वर्ष्मन् दिवं इळस्पदे वैत्वाज्यस्य होतर्थेज ॥
- (आ) होता यक्षत्तनूनपातमदितेर्गैर्भि सुवनस्य गोपाम् ।
मध्वाद्य देवो देवेभ्यो देवयानान् पथो अनक्तु वैत्वाज्यस्य होतर्थेज ॥
- (इ) होता यक्षन्नराशंसं नृशस्तं नृः प्रणेत्रम् ।
गौर्भिर्वपावान् स्याद्विरैः शक्तीवान् रथैः प्रथमयावा हिरण्यैश्चन्द्री वैत्वाज्यस्य होतर्थेज ॥
- (उ) होता यक्षदग्निमीळ ईळितो देवो देवा आ वक्षदूतो हव्यवाळमूरः ।
उपेमं यज्ञमुपेमां देवो देवहूतिमवतु वैत्वाज्यस्य होतर्थेज ॥
- (ए) होता यक्षद्वहिः सुष्टरीमोर्णन्नदा अस्मिन्यज्ञे विं च प्रं च प्रथतां स्वासस्थं देवेभ्यः ।
एमेनदद्यं वसवो रुद्रा आदित्याः सदन्तु प्रियमिन्द्रस्यास्तु वैत्वाज्यस्य होतर्थेज ॥
- (ऐ) होता यक्षद्वर ऋष्याः कवण्यो कौषधावनीरुदाताभिर्जिहतां विं पक्षोभिः श्रयन्ताम् ।
सुप्रायणा अस्मिन् यज्ञे विं श्रयन्तामृतावृधो व्यन्त्वाज्यस्य होतर्थेज ॥
- (ओ) होता यक्षदुर्वासानक्ता बृहती सुपेशसा नृः पतिभ्यो योनिं कृष्वाने ।
संस्मयमाने इन्द्रेण देवैरेदं बहिः सीदतां वीतामाज्यस्य होतर्थेज ॥

- (औ) होता यक्षदैव्या होतारा मन्द्रा पोतारा कवी प्रचेतसा ।
स्विष्टमद्यान्यः करदिषा स्वमिगूर्तमन्य ऊर्जा स्वतवसेमं यज्ञं दिवि देवेषु धत्तां
वीतामाज्यस्य होतर्थज ॥
- (अं) होता यक्षत्तिष्ठो देवीरपसामपस्तमा अष्ठिद्रमद्येदमपस्तन्वताम् ।
देवेभ्यो देवीर्देवमपो व्यन्वाज्यस्य होतर्थज ॥
- (अः) होता यक्षत्स्वष्टारमचिष्टमपाकं रेतोधां विश्रवसं यशोधाम् ।
पुरुषरूपमकामकर्शनं सुपोषः पोषैः स्यात्सुर्वारो वीरैर्वत्वाज्यस्य होतर्थज ॥
- (क) होता यक्षद्वनस्पतिमुपाव स्रक्षद्वियो जोष्टारं शशमनरः ।
स्वदात्स्वधितिर्ऋतुयाद्यं देवो देवेभ्यो हव्यवाड् वेत्वाज्यस्य होतर्थज ॥
- (ख) होता यक्षदग्निं स्वाहाज्यस्य स्वाहा मेदसः स्वाहा स्तोकांनां स्वाहा स्वाहाकृतीनां
स्वाहा हव्यसूक्तीनाम् ।
स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणां अग्न आज्यस्य व्यन्तु होतर्थज ॥

७ [२]

- (अ) अजैदग्निरसनद्वाजं नि देवो देवेभ्यो हव्यवाट् । प्राज्ञोभिर्हिन्वानौ धेनाभिः
कल्पमानो यज्ञस्यायुः । प्रतिरन्नुपप्रेष होतर्हव्या देवेभ्यः ॥
- (आ) होता यक्षदग्निमाज्यस्य जुषतां हविर्होतर्थज ॥
- (इ) होता यक्षत्सोममाज्यस्य जुषतां हविर्होतर्थज ॥
- (उ) होता यक्षदग्नीषोमौ च्छागस्य वपाया मेदसो जुषेतां हविर्होतर्थज ॥
- (ए) होता यक्षदग्नीषोमौ पुरोळाशस्य जुषेतां हविर्होतर्थज ॥
- (ऐ) होता यक्षदग्नीषोमौ च्छागस्य हविषा आत्तामद्य मध्यतो मेद उद्धृतं पुरा द्वेषोभ्यः
पुरा पौरुषेय्या गृभो घस्तां नूतं घासे अज्राणां यवसप्रथमानां सुमत्क्षराणां
शतरुद्रियाणामग्निष्वात्तानां पीवोपवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः शितामत उत्सा-
दतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां करत एवाग्नीषोमौ जुषेतां हविर्होतर्थज ॥
- (ओ) देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्णं प्रदिवस्ते अर्थम् ।
प्रदक्षिणिद्रशनया नियूय ऋतस्य वक्षि पथिभी रजिष्ठैः ॥
- (औ) होता यक्षद्वनस्पतिमभि हि पिष्टतमया रभिष्टया रशनयाधित । यत्राग्नेराज्यस्य
हविषः प्रिया धामानि यत्र सोमस्याज्यस्य हविषः प्रिया धामानि यत्राग्नीषोमयो-
श्छागस्य हविषः प्रिया धामानि यत्र वनस्पतेः प्रिया पाथांसि यत्र देवानामा-
ज्यपांनां प्रिया धामानि यत्राग्नेर्होतुः प्रिया धामानि तत्रैतं प्रस्तुत्येवोपस्तुत्ये-
वोपावन्नक्षद्रभीयांसमिव कृत्वी करदेवं देवो वनस्पतिर्जुषतां हविर्होतर्थज ॥

- (अं) वनस्पते रशनया नियूय पिष्टतमया वयुनानि विद्वान् ।
वहा देवत्रा दधिघ्नो हवींषि प्र च दातारममृतेषु वोचः ॥
- (अः) होता यक्षदग्निं स्विष्टकृतमयाळग्निग्रेराज्यस्य हविषः प्रिया धामान्ययाट् सोमस्या-
ज्यस्य हविषः प्रिया धामान्ययाळग्नीषोमयोश्छागस्य हविषः प्रिया धामान्ययाड्
वनस्पतेः प्रिया पाथांस्ययाड् देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया
धामानि यक्षत्त्वं महिमानमायजतामेज्या इषः कृणोतु सो अध्वरा जातवेदा जुषतां
हविर्होतयेज ॥
- (क) अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचन् पक्तीः पचन् पुरोळाशं गृह्णन्नग्नय
आज्यं गृह्णन् सोमायाज्यं बध्नन्नग्नीषोमाभ्यां छागं सूपस्थाद्य देवो वनस्पतिरभवद-
ग्नय आज्येन सोमायाज्येनाग्नीषोमाभ्यां छागेनाघत्तां तं मेदस्तः प्रति पचताप्र-
भीष्टामवीवृधेतां पुरोळाशेन त्वामद्य ऋष आर्षेय ऋषीणां नपादवृणीतायं यजमानो
बहुभ्य आ संगतेभ्यः । एष मे देवेषु वसु वार्यायक्षत इति ता या देवा देवदाना-
न्यदुस्तान्यस्मा आ च शास्त्वा च गुरस्वेषितश्च होतरसि भद्रवाच्याय प्रेषितो
मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि ॥

७ [३]

- (अ) देवं बर्हिः सुदेवं देवैः स्यात्सुवीरं वीरैर्वस्तोर्वृज्येताक्तोः प्रभ्रियेतालन्यान् राया
बर्हिष्मतो मदेम वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥
- (आ) देवीर्दारः संघाते विड्वीर्यामञ्छिथिरा ध्रुवा देवदूतौ वत्स ईमेनास्तरुणा आभिमी-
यात्कुमारो वा नवजातो मैना अर्वा रेणुककाटः प्रणग्वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥
- (इ) देवी उषासानक्ता व्यस्मिन् यज्ञे प्रयत्यहेतामपि नूनं दैवीर्विशः प्रायासिष्टां सुप्रीते
सुधिते वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥
- (उ) देवी जोष्ट्री वसुधिती ययोरन्याघा द्वेषांसि यूयवदान्यावक्षदसु वार्याणि यजमानाय
वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥
- (ए) देवी ऊर्जाहुती इषमूर्जमन्यावक्षत्सर्गिः सपीतिमन्या नवेन पूर्वं दयमाना स्याम
पुराणेन नवं तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जयमाने अधातां वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥
- (ऐ) देवा दैव्या होतारा पोतारा नेष्टारा हताघशंसावाभ्रद्वसू वसुवने वसुधेयस्य
वीतां यज ॥
- (ओ) देवीस्तिष्ठस्तिष्ठो देवीरिळा सरस्वती भारती द्यां भारत्यादित्यैरस्पृक्षत्सरस्वतीमं
रुद्रेयज्ञमावीदिहैवेळ्या वसुमत्सा सधमार्द मदेम वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥

- (औ) देवो नराशंसस्त्रिशीर्षा षष्ठक्षः शतमिदेनं शितिपृष्ठा आदधति सहस्रमीं प्रवहन्ति मित्रावरुणेदस्य होत्रमर्हतो बृहस्पतिस्तोत्रमश्विनाध्वर्यवं वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥
- (अं) देवो वनस्पतिर्वर्षप्रावा घृतनिर्णिग् धामग्रेणास्पृक्षदन्तरिक्षं मध्येनाप्राः पृथिवी-मुपरेणादृहीद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥
- (अः) देवं बर्हिर्वीरितीनां निवेधासि प्रच्युतीनामप्रच्युतं निकामधरणं पुरुस्पाहं यश-स्वदेना बर्हिषाण्या बर्हीभ्यमिष्याम वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥
- (क) देवो अग्निः स्विटकृतमुद्रविगा मन्द्रः कविः सत्यमन्मायजी होता होतुहोतुराय-जीयानग्रे यान् देवानयाड् याँ अपिप्रेयै ते होत्रे अमत्सत । तां ससनुषीं होत्रां देवंगमां दिवि देवेषु यज्ञमेरयेमं स्विष्टकृच्चाग्रे होताभूर्वसुवने वसुधेयस्य नमोवाके वोहि यज ॥

७ [४]

- (अ) होता यक्षदिन्द्रं हरिवौ इन्द्रो धाना अत्तु पूषण्वान्करम्भं सरस्वतीवान् भारतीवान् परिवाप इन्द्रस्यापूषो मित्रावरुणयोः पयस्या प्रातःसावस्य पुरोळाशौ इन्द्रः प्रस्थितां जुषाणो वेतु होतयज ॥
- (आ) होता यक्षदिन्द्रं हरिवौ इन्द्रो धाना अत्तु पूषण्वान् करम्भं सरस्वतीवान् भारतीवान् परिवाप इन्द्रस्यापूषो माध्यंदिनस्य सवनस्य पुरोळाशौ इन्द्रः प्रस्थितां जुषाणो वेतु होतयज ॥
- (इ) होता यक्षदिन्द्रं हरिवौ इन्द्रो धाना अत्तु पूषण्वान् करम्भं सरस्वतीवान् भारतीवान् परिवाप इन्द्रस्यापूपस्तृतीयस्य सवनस्य पुरोळाशौ इन्द्रः प्रस्थितां जुषाणो वेतु होतयज ॥
- (उ) होता यक्षदग्निं पुरोळाशानां जुषतां हविर्होतयज ॥
- (ए) होता यक्षद्वायुमग्रेगामग्रेयावानमग्रे सोमस्य पातारं करदेवं वायुरावसा गमज्जुषतां वेतु पिबतु सोमं होतयज ॥
- (ऐ) होता यक्षदिन्द्रवायू अर्हन्ता रिहाणा गव्याभिर्गोमन्ता भ्रियन्तां वीरया शुक्रया एनयोनियुतो गोअप्रयाणां वीरौ कशाश्चपुरस्तात्तासामिह प्रयाणमास्तिकविमोचनं करत एवेन्द्रवायू जुषेतां वीतां पिबतां सोमं होतयज ॥
- (ओ) होता यक्षन्मित्रावरुणा सुक्षत्रा रिशादंसा नि चिन्मिषन्ता निचिरा निचय्यौ-साक्षश्चिद्रातुवितरानुल्बणेन चक्षसा ऋतमृतमिति दीध्याना करत एवं मित्रा-वरुणा जुषेतां वीतां पिबेतां सोमं होतयज ॥

- (औ) होता यक्षदक्षिणा नासत्या दीक्षणी रुद्रवर्तनी न्यन्तरेण चक्रेण च वामीरिष ऊर्ज आवहतं सुवीराः सनुतरेणा नरुषो बाधेतां मधुकशयेमं यज्ञं युवाना मिमिक्षतां करत एवाश्विना जुषेतां वीतां पिबेतां सोमं होतयज ॥
- (अं) होता यक्षदिन्द्रं प्रातः प्रातःसावस्याव्रवतो गमदा परावत ओरोरन्तरिक्षादा स्वात्सधस्थादिमे अस्मै शुक्रा मधुश्रुतः प्रस्थिता इन्द्राय सोमास्तां जुषतां वेतु पिबतु सोमं होतयज ॥
- (अः) होता यक्षदिन्द्रं माध्यंदिनस्य सवनस्य निष्केवल्यस्य भागस्यात्तारं पातारं श्रोतारं हवमागन्तारमस्या धियोऽवितारं सुन्वतो यजमानस्य बृधमोमा कुक्षी पृणतां वार्ध्रं च माघोनं चेमे अस्मै शुक्रामन्थिनः प्रस्थिता इन्द्राय सोमास्तां जुषतां वेतु पिबतु सोमं होतयज ॥
- (क) होता यक्षदिन्द्रं तृतीयस्य सवनस्य ऋभुमतो विभुमतो वाजवतो बृहस्पतिवतो विश्वदेव्यावतः समस्य मदाः प्रातस्तनागमत सं माध्यंदिनाः समिदातनास्तेषां समुक्षितानां गौर इव प्रगाह्या वृषायस्वायूया बाहुभ्यामुप याहि हरिभ्यां प्रमुथ्या शिप्रे निष्पृथ्य ऋजीषिन्निमे अस्मै तीव्रा आशीर्वन्तः प्रस्थिता इन्द्राय सोमास्तां जुषतां वेतु पिबतु सोमं होतयज ॥
- (ख) होता यक्षदिन्द्रं मरुत्वन्तमिन्द्रो मरुत्वाञ्जुषतां वेतु पिबतु सोमं होतयज ॥
- (ग) होता यक्षदादित्यान् प्रियान् प्रियधाम्नः प्रियव्रतान् महः स्वसरस्य पतीनुरोन्तरिक्षस्याध्यक्षान् स्वादित्यमवोचत्तदस्मै सुन्वते यजमानाय करन्नेवमादित्या जुषन्तां मन्दन्तां व्यन्तु पिबन्तु मन्दन्तु सोमं होतयज ॥
- (व) होता यक्षदेवं सवितारं परामीवां साविषत् पराघशंसं सुसावित्रमसाविषत्तदस्मै सुन्वते यजमानाय करदेवं देवः सविता जुषतां मन्दतां वेतु पिबतु सोमं होतयज ॥
- (ङ) अग्निमद्य होतारमवृणीतायं सुन्वन् यजमानः पचन् पक्तीः पचन् पुरोळाशान् गृह्णन्नग्नय आज्यं गृह्णन् सोमायाज्यं बध्नन्नग्नये च्छागं सुन्वन्निन्द्राय सोमं भृज हरिभ्यां धानाः सूपस्था अद्य देवो वनस्पतिरभवदग्नय आज्येन सोमायाज्येनाग्नये च्छागेनेन्द्राय सोमेन हरिभ्यां धानाभिरघत्तं मेदस्तः प्रति पचताप्रमीदवीवृधत पुरोळाशैरपादिन्द्रः सोमं गवाशिरं यवाशिरं तीव्रान्तं बहुरमध्यमुपोत्या मदा व्यश्रो-
द्विमदाँ आनळवीवृधताङ्गुषैस्त्वामद्य ऋष आर्षेय ऋषीणां नपादवृणीतायं सुन्वन्य-
जमानो बहुभ्य आ संगतेभ्यः । एष मे देवेषु वसु वायूर्यक्ष्यत इति ता या देवा देवदानान्यदुस्तान्यस्मा आ च शास्त्वा च गुरस्वेषितश्च होतरसि भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि ॥

- (च) धानासोमानामिन्द्राद्धि च पिब च बन्धां ते हरी धाना उप ऋजीषं जिघ्रतामा
रथचर्षणे सिध्वस्व यत्त्वा पृच्छाद्विषं पत्नीः कामीमदया इत्यस्मिन् सुन्वति यजमाने
तस्मै किमरास्थाः । सुष्ठु सुवीर्यं यज्ञस्यागुर उद्वचं यद्यदचीकमतोत्तत्था-
भूद्धोतर्यज ॥
- (छ) इह मद एव मघवन्निन्द्र ते श्रो वसुमतो रुद्रवतो आदित्यवत ऋभुमतो विभुमतो
वाजवतो बृहस्पतिवतो विश्वदेव्यावतः श्वसुत्यामग्निमिन्द्रायेन्द्राग्निभ्यां प्रब्रूहि ।
मित्रावरुणाभ्यां वसुभ्यो रुद्रेभ्यो आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणेभ्यः सोम्येभ्यः
सोमपेभ्यो ब्रह्मन् वाचं यच्छ ॥
- (ज) होता यक्षदश्विना सोमानां तिरौ अह्वानां त्रिरा वर्तियातां त्रिरह मानयेथामुतो
तुरीयं नासत्या वाजिनाय देवाः । सजूरग्री रोहिदश्रो घृतस्तुः । सजरूपा अरु-
षेभिः । सजूः सूर्य एतशेभिः । सजोषसावश्विना दंसोभिः करत एवाश्विना जुषेतां
मन्देतां वीतां पिबेतां सोमं होतर्यज ॥

७ [५]

- (अ) होता यक्षदिन्द्रं होत्रात्सजूर्दिवा पृथिव्या ऋतुना सोमं पिबतु होतर्यज ॥
- (आ) होता यक्षन्मरुतः पोत्रात्सुष्ठुमः स्वर्कां ऋतुना सोमं पिबन्तु पोतर्यज ॥
- (इ) होता यक्षद्वावो नेष्टात्त्वष्टा सुजनिमा सजूर्देवानां पत्नीभिर्ऋतुना सोमं पिबतु नेष्टर्यज ॥
- (उ) होता यक्षदग्निमाग्नीध्रादृतुना सोमं पिबत्वग्नीध्रज ॥
- (ऐ) होता यक्षदिन्द्रं ब्रह्माणं ब्रह्मणादृतुना सोमं पिबतु ब्रह्मन् यज ॥
- (ऐ) होता यक्षन्मित्रावरुणा प्रशास्तारौ प्रशास्त्रादृतुना सोमं पिबतां प्रशास्तर्यज ॥
- (ओ) होता यक्षदेवं द्रविणोदां होत्रादृतुभिः सोमं पिबतु होतर्यज ॥
- (औ) होता यक्षदेवं द्रविणोदां पोत्रादृतुभिः सोमं पिबतु पोतर्यज ॥
- (अं) होता यक्षदेवं द्रविणोदां नेष्टादृतुभिः सोमं पिबतु नेष्टर्यज ॥
- (अः) होता यक्षदेवं द्रविणोदामपाद्धोत्रादपात्पोत्रादपान्नेष्टात्तुरीयं पात्रममृक्तममर्त्यमिन्द्र-
पानं देवो द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः । स्वयमायूयाः स्वयमभिगूयाः स्वयम-
भिगूर्तया होत्राय ऋतुभिः सोमस्य पिबत्वच्छावाक यज ॥
- (क) होता यक्षदश्विनाध्वर्यू आध्वर्यवादृतुना सोमं पिबेतामध्वर्यू यजताम् ॥
- (ख) होता यक्षदग्निं गृहपतिं गार्हपत्यात्सुगृहपतिस्त्वन्नाग्नेऽयं सुन्वन् यजमानः स्यात्सु-
गृहपतिस्त्रमनेन सुन्वता यजमानेनाग्निगृहपतिर्गार्हपत्यादृतुना सोमं पिबतु गृह-
पते यज ॥

[१] एते प्रैषा सु-पुस्तकेऽप्युपलभ्यन्ते । तथा च १ = मैसं ४. १३. २; कासं १५. १३; तैत्रा ३. ६. २; → ऐत्रा २. ४. १-१५ सायणभाष्यं; वासं २१. २९; ३०; ३३; ३४.

अ. = ऋसं ३. ५. ९; → ऋपा १. ५७. नाभा पृथिव्याः = ऋसं १. १४३. ४।

इ. नराशंसं नृशस्तं नृः प्रणेत्रं = ऋपा ४. ७८. नृशस्तं; नृशस्त्रं-मु।

ए. सदन्तु; स्वदन्तु-मैसं।

ऐ. कवथ्या कोषधावनीः = ऋपा २. ४१. यक्षदूर; यक्षदूर-मु. 'रुदाताभिः'; 'रुदा-ताभिः'-मु. श्रयन्तां; श्रयतां-मु. सुप्रायणा अस्मिन्यक्षे वि श्रयन्तां = निरु ४. १८ (नि. ४. १)

ओ. नृः पतिभ्यो योर्नि कृण्वाने = ऋपा ४. ७८.

औ. स्विष्टमद्यान्यः करत् = ऋपा ४. ५१. स्वतवसेमं-कासं; सतवसेमं-का-तैत्रा-मु।

अः. अचिष्टं-मु; अचिष्टं-का-कासं-तैत्रा।

ख. = आश्वश्रौ ३. ४; शाश्रौ ५. १८. २. जुषाणा ... व्यन्तु = ऐत्रा १. १७. ६ (सभाष्यं) : जुषाणो अमिराज्यस्य वेतु. अयं प्रैषः सु-पुस्तके ७ [२] अ अनन्तरं सुद्रितः । 'इति प्रयाजप्रैषः' इति च तत्राधिकम्।

[२] शाश्रौ ५. १६. ९; मैसं ४. १३. ५; कासं १६. २१; तैत्रा ३. ६. ५-१५; ऐत्रा २. ५. ७; मु एतेष्वेते प्रैषा उपलभ्यन्ते । 'उपप्रैषाः' इति तेषां नाम ।

अ. उपप्रैषः; उपप्रैष्य-तैत्रा-मु।

आ-इ. = मैसं ४. १३. ५; आश्वश्रौ ३. ४. ८ भाष्यम्।

उ. = शाश्रौ ५. १८. १०; → मैसं ४. १३. ५; तैत्रा ३. ६. ८. १. अग्नीषोमौ-मु; अग्नी-मैसं; इन्द्राग्नी-तैत्रा।

ए. = शाश्रौ ५. १९. ७; → मैसं ४. १३. ५; तैत्रा ३. ६. ८. २. अग्नीषोमौ-मु; अग्नी-मैसं; इन्द्राग्नी-तैत्रा. 'ए' इत्यस्यानन्तरं सु-पुस्तके 'होता यक्षदग्निं पुरोळाशस्य जुषतां हविर्होतयेज' इत्यधिकम्।

ऐ. = मैसं ४. १३. ७; कासं १८. २१; तैत्रा ३. ६. ११. १; शाश्रौ ५. १९. १५; निरु ४. ३; → वासं २१. ४३. अग्नीषोमौ-मु; अग्नी-मैसं-कासं; इन्द्राग्नी-तैत्रा. हविषा; हविष-मु. अग्निश्चात्तानां पीवोपवसनानां = ऋपा २. ७३. पार्श्वतः श्रोणितः शितामतः = निरु ४. ३. उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां = ऋपा २. ४१. एवाग्नीषोमौ-मु; एवेन्द्राग्ना-इतरेषु।

ओ. = निरु ८. ९; मैसं ४. १३. ७; कासं १८. २१; तैत्रा ३. ६. ११; शाश्रौ ५. १९. १८.

औ. = मैसं ४. १३. ७; कासं १८. २१; तैत्रा ३. ६. ११; शाश्रौ ५. १९. १९. → वासं २१. ४६. वहा; वह-मु. दधिषो; दिधिषो-मु.

अं. = मैसं ४. १३. ७; कासं १८. २१; तैत्रा ३. ६. १२; निरु ८. २०; शाश्रौ ५. १९. २०; ऋपा ७. ९. वनस्पते रशनया निम्यूय = ऋसं १०. ७०. १०

अः. = मैसं ४. १३. ७; कासं १८. २१; शाश्रौ ५. १९. २२; → वासं २१. ४७; तैत्रा ३. ६. ११. ४; शाश्रौ १. ९. २. अग्नीषोमयोऽङ्गागस्य-मु; अङ्गयोऽङ्गागस्य-मैसं; अश्विनोऽङ्गागस्य-कासं; अग्निरिन्द्राग्नियोऽङ्गागस्य-तैत्रा. अङ्घरा; अङ्घरान्-कासं. 'अः' अस्यानन्तरं 'इति पाञ्चकप्रैषाः । अथानुयाजप्रैषाः' इति सु-पुस्तके।

क. = मैसं ४. १३. ९; तैत्रा ३. ६. १५; शाश्रौ ५. २०. ५; वासं २१. ५९-६१; २८. ४६. अग्नीषोमाभ्यां-मु; इन्द्राग्निभ्यां-मैसं-तैत्रा. सूपस्थाद्य-का; सूपस्था अद्य-मु; → तैसं १. २. २. ३ : सूपस्था देवो वनस्पतिः. छागेनाघत्तां-का; छागेनाघत्तं-वासं २८. ४६; शाश्रौ ५. २०. ५ भाष्यं; छागेनाघत्तां-तैत्रा-मैसं; छागेनाघत्तं-मु. → शाश्रौ ६. १. १०; ११ (सभाष्यं). संगतेभ्यः

संगथेभ्यः-मु. 'वसु' मु-पुस्तके नास्ति । मु-पुस्तके 'क' इत्यर्थे प्रैषः 'सूक्तवाकप्रैषः' इति संज्ञया ७ [३] अनन्तरं वर्तते ।

[३] अ. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैब्रा ३. ६. १३; शांश्रौ ५. २०. १; → वासं २१. ४८; २८. १२.

आ. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैब्रा ३. ६. १३; → वासं २१. ४९; २८. १३. मैना अर्वा रेणुककाटः प्रणग् → ऋसं ८. २८. ४; न ता अर्वा रेणुककाटो अश्रुते. प्रणग्-मैसं; पृणग्-तैब्रा-मु. 'स्तरुणा; 'स्तरुण-तैब्रा-मु. नवजातो; वनजातौ-मु ।

इ. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैब्रा ३. ६. १३; → वासं २१. ५०; २८. १४. व्यस्मिन्-का; 'व्यास्मिन्-मैसं-तैब्रा-मु. प्रायाशिष्टां; प्रायाशिष्टां-तैब्रा ।

उ. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैब्रा ३. ६. १३; निरु ९. ४२; → वासं २१. ५१; २८. १५. यूयवदा; युयवदा-मु ।

ए. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैब्रा ३. ६. १३; निरु ९. ४३; → वासं २१. ५२; २८. १६. दयमानाः-मैसं; दयमाना-तैब्रा-मु ।

ऐ. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैब्रा ३. ६. १३; → वासं २१. ५३; २८. १७. हताघशंसौ-तैब्रा-मु; हताघशंसा-मैसं ।

ओ. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैब्रा ३. ६. १३; → वासं २१. ५४; २८. १८.

औ. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैब्रा ३. ६. १६; शांश्रौ १. १३. २; → वासं २१. ५५; २८. १९.

अं. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैब्रा ३. ६. १३; शांश्रौ ५. २०. ४; → वासं २१. ५६; २८.

२०. 'मुपरेणा'; 'मपरेणा'-मु ।

अः. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैब्रा ३. ६. १३; शांश्रौ ५. २०. ४; → वासं २१. ५७; २८.

२१. यशस्वदेना; यशस्विदेना-मु ।

क. = खिल ४. ९. ६; मैसं ४. १०. ३; तैब्रा ३. ५. ९. १; ३. ६. १३; ऋप्रा ४. ७३; आश्वश्रौ १. ८; शांश्रौ १. १३. ३-४; → वासं २१. ५८; २८. २२.

[४] अ. ≡ आश्वश्रौ ५. ४; शांश्रौ ७. १. ३. मु-पुस्तके अस्मात्पूर्वं किञ्चिदधिकं विद्यते तद्यथा- 'अथ सुरयायां सवनीयप्रैषाः । होता यक्षदग्निं ऋणागस्य वपाया मेदसो जुषतां हविर्होतयेज । इन्द्रं हरिवाँ ... इन्द्रस्यापूपो ≡ ऐब्रा २. २४. ५. प्रातःसावस्य; प्रातः प्रातःसावस्य-मु । मु-पुस्तके अ इति प्रैषानन्तरं उ ए ऐ ओ औ अं इति प्रैषा मुद्रिताः शिष्टाश्च ७ [५] अन्ते निवेशिताः । ७ [५] अन्ते 'होता यक्षदग्निं पुरोळाशस्य जुषतां हविर्होतयेज' इति प्रैषो मुद्रितः । तस्य चानन्तरं आ उ अः ख ग इति प्रैषा विनिवेशिताः तदनन्तरं कियान्तिदधिको भागो वर्तते तस्य चानन्तरं इ क घ ङ च छ ज इति प्रैषाणां स्थानम् । मध्ये वर्तमानो मु-पुस्तकस्थोऽधिको भागोऽत्र दीयते-

होता यक्षदग्निं ऋणागस्य हविष आददद्य मध्यतो मेद उद्भृतं पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेभ्यः-गृभः ॥ घसन्नं घासे अज्राणां यवसप्रथमानां सुमस्त्राणां शतरुद्रियाणांमग्निश्वात्तानां पीवोपवस-नानां पार्थन्तः श्रोणितः शितामत उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां करदेवाभिर्जुषतां हविर्होतयेज [→ प्रैष ७ [२] ऐ] ॥ (होता यक्षद्वनस्पतिमभि हि पिष्टतमया रभिष्टयारशनयाधित ॥ यत्राग्नेराज्यस्य हविषः प्रिया धामानि यत्र सोमस्याज्यस्य हविषः प्रिया धामानि यत्राग्नेऽङ्गागस्य हविषः प्रिया धामानि यत्र वनस्पतेः प्रिया पाथांसि यत्र देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यत्राग्नेर्होतुः प्रिया धामानि तत्रैतं प्रस्तुह्येवोपस्तुह्येवोपावस्रक्षदग्नीयांसमिव कृत्वा करदेवं देवो वनस्पतिर्जुषतां हविर्होतयेज [= प्रैष ७ [२] औ] ॥ होता यक्षदग्निं स्विष्टकृतमयाळग्निरेग्नेराज्यस्य हविषः प्रिया धामान्ययाद् सोमस्याज्यस्य हविषः प्रिया धामान्ययाळग्नेऽङ्गागस्य हविषः प्रिया धामान्ययाद् वनस्पतेः प्रिया पाथांस्ययाद्

देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि यक्षस्त्वं महिमानसायजतामेज्याऽहूष
कृणोतु सोऽअध्वरा जातवेदा जुषतां हविर्होतयज) [= प्रैष ७ [२] अः]

उ. ≡ आश्वश्रौ ५. ४; शाश्रौ ७. १. ७

ए. ≡ आश्वश्रौ ५. ५; शाश्रौ ७. २. ३. अवसा गमत् ≡ ऋसं ५. ४६. ६.

ऐ. ≡ आश्वश्रौ ५. ५; शाश्रौ ७. २. ३. अर्हन्ता रिहाणा-का; अर्हन्तार्हाणा-मु. गो-
अग्रयाणां वीरौ कशाश्वपुरस्तात्-का; गोअग्रा वीरोपशाश्वपुरस्ताः-मु. आस्तिकविमोचन-
का; अस्तिवहविमोचन-मु ।

ओ. ≡ शाश्रौ ७. २. ६; आश्वश्रौ ५. ५. नि चिन्मिषन्ता ... चक्षसा ≡ ऋसं ८.

२५. ९ : अक्षश्चिद्रातुवित्तरानुत्त्वणेन चक्षसा । नि चिन्मिषन्ता निचिरा नि चिक्क्यतुः । निच-
र्यासा°-का; निचिर्यासा°-मु. चक्षसा-का; चक्षस-मु. पिबेतां-का; पिबतां-मु ।

औ. ≡ शाश्रौ ७. २. ९; आश्वश्रौ ५. ५. च वामीः-का; वामीः-मु. ऊर्ज आवहर्त-
का; ऊर्जावहर्त-मु. *आ नरुषो-का; *आरुषो-मु. मधुकश्येमं यक्षं युवाना मिमिक्षतां ≡
पंखा २१. १०. १२; काश्रौ २३. ३. १. पिबेतां-का; पिबतां मु.

अं. ≡ शाश्रौ ७. ४. २; आश्वश्रौ ५. ५. ओरोरन्तरिक्षात् ≡ ऋसं ३. ४६. ३.
स्वात्सधस्थात् ≡ ऋसं ६. १७. ५.

अः. ≡ शाश्रौ ७. १७. ४; आश्वश्रौ ५. ५. मन्थिनः-का; मधुश्चुतः-मु.

क. ≡ शाश्रौ ८. २. ४. प्रातस्तनागमत-का; प्रातस्तना अगमत-मु. वृषायस्वायूया
बाहुभ्यां ≡ ऋपा ९. ५२. प्रपृथ्या शिप्रे ≡ ऋसं ३. ३२. १. ऋजीषिन्-का; ऋजीषि-मु.
निष्पृथ्य-का; निष्पृथ्य-मु ।

ख. ≡ शाश्रौ ७. १९. ३.

ग. ≡ शाश्रौ ८. १. ५; आश्वश्रौ ५. १७. प्रियधाम्नः...पतीनुरोः ≡ ऋपा ४. ७३.
स्वादित्यमवोचत तत्-का; स्वादित्यानवोदधत्-मु. 'मन्दन्तु' मु-मध्ये नास्ति ।

घ. ≡ शाश्रौ ८. ३. ३; आश्वश्रौ ५. १८. सुसावित्रमसाविषत् ≡ ऋपा ५. २७.
मन्दतां-का; मदतां-मु ।

ङ. ≡ शाश्रौ ५. २०. ६ (भाष्य) → मैसं ४. १३. ९; तैव्रा ३. ६. १५; वासं २१. ५९;
२८. २३; प्रैष [२] क. भृज्ज-का; भृजन्-मु. तीव्रान्तं बहुरमध्यं ≡ ऐत्रा २. २०. १५.
मदा व्यथ्रोत्-का; मदाश्रौत्-मु. संगतेभ्यः-का; संगयेभ्यः-मु ।

च. ≡ शाश्रौ ८. ८. २; निरु ५. १२ (सभाष्य). धानासोमानां-का-मु; धानाः सोमानां
-शाश्रौ-निरु (भाष्य). यत्वा-का-निरु; यत्वा-मु. विषं पत्नीः-का-मु; वृषन् पत्नी-निरु
(भाष्य). अरास्थाः-का-निरु; अरास्थाः-मु. उदृशं; उदृचं-निरु (भाष्य). यद्यदचीक°-का;
यद्यदचीक°-मु. अचीकमतोत्तत्था-का; अचीकमतां तत्तथा-निरु (भाष्य) ।

छ. ≡ शाश्रौ १०. १. ११. मु-मध्ये एतन्नास्ति. ते श्वो-का; तेभ्यो-शाश्रौ (भाष्य). वसु-
मतो...विश्वदेव्यावतः ≡ ऐत्रा २. २०. १४ : वसुमते रुद्रवत आदित्यवत ऋभुमत विभुमते वाज-
वते बृहस्पतिवते विश्वदेव्यावते. → मैसं ४. ९. ८; प्रैष [४] क.

ज. ≡ आश्वश्रौ ६. ५. आ वर्तिः-का; वर्तिः-मु. यातां-का; यात-मु. अह-का; इह-मु.
मानयेथां-का; मादयेथां-मु. देवाः-का; धेनुः-मु. अरुषेभिः-का; अरुणीभिः-मु. एतशेभिः-का;
एतशेन-मु. सजोषसावधिना-का; सजोषावधिना-मु. मन्देतां-का; मदेतां-मु. पिबेतां-का;
पिबतां-मु ।

[५] एते द्वादश ऋतुप्रेषाः ऐत्रा ५. ९; सु अत्रोपलभ्यन्ते ।

अ. = शांश्रौ ७. ८. २. दिवा-का; दिव आ-सु ।

आ. पिबन्तु-का; पिबतु-सु ।

ए. इन्द्रं ब्रह्माणं-का; इन्द्रो ब्रह्मा-सु. ब्रह्मणा°-का; ब्राह्मणा°-सु. प्रशास्तर्यज = ऋपा

१. १०२; माश्रौ २. ४. १. २८.

औ. पोतर्यज = ऋपा १. १०१; माश्रौ २. ४. १. २८.

अः → ऋसं २. ३७. ४. 'पिबतु' सु-मध्ये नास्ति ।

क. पिबेतामध्वर्यु यजताम्-का; पिबतामध्वर्यु यजते-सु ।

ख. त्वधाग्ने-का; त्वयामे-सु. = त्वयामेऽयं सुन्वन्यजमानस्य-ऋपा २. ४२; सु.

काश्मीरपुस्तकेऽविद्यमाना अन्येऽपि केचन प्रेषाः सूत्रेषु ऋक्प्रातिशाख्ये च निर्दिष्टा वर्तन्ते तेऽप्यत्र संगृह्यन्ते—

१

होता यक्षदध्निना सरस्वतीमिन्द्रं सुत्रामाणमिमे सोमाः सुरामाणश्चागौर्न मेवैरक्षभैः सुताः शश्वेनै तोक्मभिलजैर्महस्वन्तो सदा मासरेण परिष्कृताः शुक्राः पयस्वन्तोऽमृताः प्रस्थिता वो मधु-श्चुतस्तानध्विना सरस्वतीन्द्रः सुत्रामा वृत्रहा जुषन्तां सौम्यं मधु पिबन्तु मदन्तु व्यन्तु होतर्यज ।

= वासं २१. ४२; तैत्रा २. ६. ११. १०; शांश्रौ १५. १५. ९; मैसं ३. ११. ४; कासं ३८. ९. शुक्राः पयस्वन्तोऽमृताः → ऋपा २. ४८. तानध्विना सरस्वतीन्द्रः → ऋपा ४. ७३. अध्विना-तैत्रा-शांश्रौ; अध्विनौ-इतरेषु. सुत्रामाणं-वासं-तैत्रा-शांश्रौ; मैसं-कासं मध्य एतन्नास्ति. परिष्कृताः-वासं-तैत्रा; परिष्कृता-मैसं. सदा; मदा-तैत्रा. मधुश्चुतः-वासं-तैत्रा; मधुश्चुतः-मैसं. सुत्रामा वृत्रहा-वासं-तैत्रा; मैसंमध्ये नास्ति. मदन्तु व्यन्तु-वासं; मदन्तां व्यन्तु-मैसं; मदन्तु विन्यन्तु सोमं-तैत्रा.

२

पिता मातरिश्वाछिद्रा पदा धा अच्छिद्रोक्था कवयः शंसन् सोमो विश्वविज्ञीथानि नेषद्बृह-स्पतिरुक्थामदानि शंसिषत् ।

आज्यशुक्लात्पूर्वं करणीयोऽयं जपः ऐत्रा २. ३८; आश्वश्रौ ५. ९; शांश्रौ ७. ९. १; तैसं ५. ६. ८. ६. अत्रोपलभ्यते । बृहस्पतिरुक्थामदानि शंसिषत् = ऋपा ९. ९. धा अच्छिद्रोक्था; धादच्छिद्रोक्था-आश्वश्रौ. अच्छिद्रोक्था कवयः शंसन् सोमो विश्वविज्ञीथानि; अच्छिद्रा उशिजः पदा नु तक्षुः सोमो विश्वविज्ञेता-तैसं; पदोशिगसीयानुतक्षिषत्सोमो नीथविज्ञीथानि-शांश्रौ.

३

दैव्याः शमितार आरभध्वसुत मनुष्या उपनयत मेध्या दुर आशासाना मेधपतिभ्यां मेधम् । प्रास्मा अग्निं भरत स्तृणीत बर्हिर्न्वेन माता मन्यतामनु पितानु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा संयूथ्यः । उदीचीनामस्य पदो निधत्तात्सूर्यं चक्षुर्गमयतादातं प्राणमन्ववसृजतादन्तरिक्षमसुं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरम् । एकधास्य त्वचमाच्छेयतात्पुरा नाभ्या अपिशंसो वक्त्रमुत्खिदतादन्तरेवोष्माणं वारं यध्वत् । इयेन्मस्य वक्षः कृणुतात्प्रशसा बाहू शला दोषणी कश्यपेवांसाछिद्रे श्रोणी कक्षोरूः सेक-पर्णाष्टीवन्ता षड्विंशतिरस्य ब्रह्मक्यस्ता अनुष्ठयोच्यावयतादात्रं गात्रमस्यानूतं कृणुतात् । ऊव-ध्यगोहं पार्थिवं खनतात् । अस्ना रक्षः सं सृजतात् । वनिष्ठुमस्य मा राविष्टोरूकं मन्यमाना नेद्वस्तोके तनये रविता रवच्छमितारः । अग्निगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वं शमीध्वमग्निगाइ ॥

तैत्रा ३. ६. ९. १ भाष्ये अधिगुप्रैष इत्यस्य संज्ञा । ऐत्रा २. ६; शांत्रा १०. ४; आश्वश्रौ ३. ३; शांश्रौ ५. १७. १-१०; मैसं ४. १३. ४; तैत्रा ३. ६. ६. १-३; कासं १६. २१; निरु ५. ११ भाष्ये एतेष्विदं दृश्यते । → शत्रा १३. ५. २.

उदीचीनाम्; उदीचीनां-निरुक्तभाष्यं. **सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्यः**—ऋषा २. ४१. अधिगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वमाधिगो-निरु ५. ११. माता मन्यतामनु पितानु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्यः—वासं ६. ९. आरम्भध्वमुत मनुष्या-ऐत्रा-आश्वश्रौ; उत मनुष्या आरम्भध्वं-इतरेषु. **मेधपतिभ्यां**; मेधपतये-मैसं. **स्तृणीत बर्हिः** = ऋसं १. १३. ५. **अन्ववसृजतादन्तरिक्षमसुं दिशः श्रोचं**—ऐत्रा-आश्वश्रौ-शांश्रौ; अन्ववसृजतादिशः श्रोत्रमन्तरिक्षमसुं-तैत्रा; अन्ववसृजतादन्तरिक्षमसुं-मैसं. **वारयध्वात्**—ऐत्रा-आश्वश्रौ-शांश्रौ; वारयतात्-तैत्रा-मैसं. **रवच्छमितारः**—ऐत्रा-आश्वश्रौ-शांश्रौ-तैत्रा; रवद्-मैसं.

अन्येऽपि केचन प्रैषा आश्वश्रौ-मध्य उपलभ्यन्ते तेऽत्रोद्भूयन्ते-

आश्वश्रौ ३. ९; कासं १७. १९; सु-

होता यक्षदक्षिणा सरस्वतीमिन्द्रं सुत्रामाणं सोमानां सुराम्णां जुषन्तां व्यन्तु पिबन्तु मदन्तु सोमान् सुराम्णो होतय्यज ।

आश्वश्रौ ३. ५; शांश्रौ ५. १९; मैसं ४. १३. ५; सु-

होता यक्षदक्षिं पुरोळाशस्य जुषतां हविर्होतय्यज ।

आश्वश्रौ १०. ९; शांश्रौ १६. ७. २; वासं २३. ६४; सु-

होता यक्षप्रजापतिं महिष्मो जुषतां वेतु पिबतु सोमं होतय्यज ।

कुन्तापाध्यायः (८-२२)

८

इदं जना उपश्रुतं नराशंस स्तविष्यते । षष्टिं सहस्रा नवतिं च कौरव आ रुशमेषु दद्वहे ॥१॥

उष्ट्रा यस्य प्रवाहिणो वधूमन्तो द्विर्दश । वर्ष्मार्थस्य नि जिहीळते दिवं ईषमाणा उपस्पृशः ॥२॥

एष इषाय मामहे शतं निष्कान् दश स्रजः । त्रीणि शतान्यर्धतां सहस्रा दश गौनाम् ॥३॥

८-२२ एतानि कुन्तापसूक्तानि ऐतरेयब्राह्मणे (६. ३२-३६) निर्दिष्टानि । तत्र 'इदं जना' इत्याद्या ऋचः 'नाराशंसः' उच्यन्ते । अथर्व २०. १२७. १-३; शांश्रौ १२. १४. १-३ अत्रापि ता उपलभ्यन्ते । ऋसं १. १२६. १-३ आभिः सह प्रायः तासां समानत्वम् ।

१. = आश्वश्रौ ८. ३. **जना उपश्रुतं**—का; जना उपश्रुत-इतरेषु. **नराशंस**—का-शांश्रौ-आश्वश्रौ-सु; नाराशंस-अथर्व. **कौरव**—का-शांश्रौ; कौरम-इतरेषु । २. **प्रवाहिणो**; प्रवाहणो-अथर्व-सु । ३. **इषाय**—का-अथर्व-शांश्रौ; इषाय-सु ।

९

वर्ष्यस्व रेभ वर्ष्यस्व वृक्षे न पक्वे शकुनः । निष्ठे जिह्वा चर्चरीति क्षुरो न मुरिजोरिव ॥१॥

प्र रेमासो मनीषया वृथा गाव इवेरते । अमोतपुत्रका एषामु मोदका उपासते ॥ २ ॥

प्र रेम धियं भरस्व गोविंदं वसुविंदम् । देवत्रेमा वाचं शृणीहीषुनी वीरास्तारम् ॥ ३ ॥

एताः 'रेभ्यः' अथर्व २०. १२७. ४-६; शांश्रौ १२. १५. १; १२. १४. ४-५; सु अत्रोपलभ्यन्ते ।

१. निष्टे-का; नष्टे-अथर्व-शांश्रौ-सु. क्षुरो न क्षुरिजोरिव = ऋसं ८. ४. १९. २. मनीषया-का-सु; मनीषा-अथर्व-शांश्रौ. एषासु मोदका उपासते-का; एषाममोत गा इवासते-अथर्व-शांश्रौ; अमोतका इवासते-सु । ३. धियं-का; धी-अथर्व. शृणीहीषुः-सु-शांश्रौ; श्रीणीहीषुः-अथर्व. वीरास्तारं-का; वीरस्तारं-अथर्व-शांश्रौ; न वीरमस्तारं-सु ।

१०

राज्ञो विश्वजनीनस्य यो देवो मर्त्यो अति । वैश्वानरस्य सुष्टुतिमां सुनोता परिक्षितः ॥ १ ॥
परिक्षितः क्षेममकरत्तम आसनमां सरम् । अराय्यं कुर्वन् कौर्व्यः पतिर्वदति जायया ॥ २ ॥
कतरत्त आं हराणि दधि मन्थां३परिक्षुतम् । जायां पतिं वि पृच्छति राष्ट्रे राज्ञः परिक्षितः ॥ ३ ॥
अभीव स्वः प्र जिहीते यवः पक्वः पथो बिलम् । जनः स भद्रमेधते राष्ट्रे राज्ञः परिक्षितः ॥ ४ ॥

एताः 'पारिक्षित्यः' अथर्व २०. १२७. ७-१०; शांश्रौ १२. १७. १. १-४; सु अत्रापि दृश्यन्ते । शांश्रौ १२. १६. २; आश्वश्रौ ८. ३; ऐत्रा ६. ३२ भाष्यमपि द्रष्टव्यम् ।

१. सुनोता-का-सु-अथर्व; शृणोता-शांश्रौ. परिक्षितः-का; परिक्षितिः-सु । २. परिक्षितः-का; परिक्षितः-सु; परिक्षितः-अथर्व. क्षेममकरत्तम-का-सु; क्षेममकरत्तम-शांश्रौ; क्षेममकरोत्-अथर्व. तम आसनमा-का-अथर्व; तमासुनुमा-सु. सरम्-का-सु; चरन्-अथर्व-शांश्रौ. अराय्यं-का; मरायं-सु; कुलायं-अथर्व-शांश्रौ. कुर्वन्-का-सु; कृण्वन्-अथर्व-शांश्रौ । ३. मन्थां-सु-शांश्रौ; मन्थं-अथर्व. परिक्षुतं-शांश्रौ; परि श्रुतं-अथर्व; परिक्षुतां-सु. जाया-का; जायाः-अथर्व । ४. अभीव स्वः प्र जिहीते-का; अभीवर्षं प्र जिहाते-सु. भद्रमेधते-का; भद्रमेधत्-सु; भद्रमेधति-शांश्रौ ।

११

इन्द्रः कारुमबूबुधदुत्तिष्ठ वि चरा चरन् । ममेदुप्रस्य चर्कतिः सर्व इत्ते पृणादरिः ॥ १ ॥
इह गावः प्र जायध्वमिहाश्वा इह पूरुषाः । इहो सहस्ररक्षिणो वीरस्त्राता नि षीदतु ॥ २ ॥
नेमा इन्द्र गावो रिषन्मो आंवां गोपती रिषत् । मांसामभित्रयुजैन इन्द्र मां स्तेन ईशत ॥ ३ ॥
उप वोनर एमसि सूक्तैन वचसा वयं भद्रेण वचसा वयम् ।
चनो दधिष्व नो गिरो न रिष्येम कदा चन ॥ ४ ॥

एताः 'कारुव्यः' अथर्व २०. १२७. ११-१४; सु अत्र दृश्यन्ते । १-३ = शांश्रौ १२. १५. २-४. २ = ऐत्रा ८. ११; आपसं १. ९. १.

१. चरन्-का; जरन्-शांश्रौ; जनं-अथर्व-सु. चर्कतिः-का; चर्कधि-अथर्व-शांश्रौ-सु. सर्व इत्त पृणादरिः-का; सर्वा इत्ते पृणादुरिः-सु । २. वीरस्त्राता-का-सु; ऽपि पूषा-अथर्व-शांश्रौ । षीदतु-का; षीदति-अथर्व । ३. नेमा-का-अथर्व-सु; मेमा-शांश्रौ. गोपती रिषत्-का-शांश्रौ; गोप रीरिषत्-अथर्व । ४. वो नर एमसि-का-सु; नो न रमसि-अथर्व. चनो-का; वना-अथर्व. दधिष्व नो-का; दधिष्व नो-सु; दधिष्वनो-अथर्व. नो गिरो-का; नोऽगिरो-सु ।

१२

यः संमेयो विदध्यः सुन्वा यज्वा च पूरुषः । सूर्यं चामू रिशादसं तद्देवाः प्रागकल्पयन् ॥ १ ॥
यो जाम्याः प्रत्यमदद्यः सखायं नैनित्सति । ज्येष्ठो यदप्रचेतास्तदाहुरधरागिति ॥ २ ॥
यद्भद्रस्य पुरुषस्य पुत्रो भवति दाष्टुषिः । तद्विप्रो अब्रवीदुदगन्धर्वः काम्यं वचः ॥ ३ ॥

यश्च पणिरभुजिष्यो^३ यश्च रेवौ अंदाशुरिः । धीराणां शश्वतामहं तदपागिति शुश्रव ॥ ४ ॥
ये च देवा अयजन्तायो ये च पराददुः । सूर्यो दिवमिव गत्वाय मघवानो विं रप्शते ॥ ५ ॥

‘दिशां क्लृप्तयः’-नामकमेतत्सूक्तं अथर्व २०. १२८. १-५; सु अत्र वर्तते । १ ≡ शांश्रौ १२. २०. २. १. २ ≡ शांश्रौ १२. २०. २. ३. ३ ≡ शांश्रौ १२. २०. २. २. ४-५ ≡ शांश्रौ १२. २०. २. ४. ऐत्रा ६. ३२ सायणभाष्यं द्रष्टव्यम् ।

१. रिशादसं-का; रिशादसः-शांश्रौ-अथर्व. तद्देवाः-का; तं देवाः-सु । २. जाम्याः प्रथमदत्-का; जाम्या अप्रथमदत्-सु; जाम्या अप्रथयत्तत्-शांश्रौ; जाम्या अप्रथयः-अथर्व. यः-का-सु; यत्-अथर्व-शांश्रौ. निनिर्त्सति-का-सु; दुधूर्षति-अथर्व-शांश्रौ. यदप्रचे^०-का; यदि प्रचे^०-सु । ३. उदगः; उ तत्-अथर्व-शांश्रौ. काम्यं-का; काव्यं-सु । ४. पणिरभुजिष्यो; पणि रभुजिष्यो-अथर्व. अहं-का-अथर्व-सु; अह-शांश्रौ. शुश्रव-का; शुश्रम-अथर्व-शांश्रौ-सु । ५. देवा; देवौ-अथर्व. पराददुः-का; पराददिः-अथर्व-सु. गत्वाय-का; गत्वा-सु. मघवानो-का; मघवा नो-अथर्व ।

१३

योऽनाक्ताक्ष्यो^३ अनभ्यक्तो^३ मणिवो अहिरण्यवः । अब्रह्माब्रह्मणः पुत्रस्तौ तां कल्पेषु संमिता ॥ १ ॥
य आक्ताक्ष्यः स्वभ्यक्तः सुमणिः सुहिरण्यवः । सुब्रह्मा ब्रह्मणः पुत्रस्तौ तां कल्पेषु संमिता ॥ २ ॥
अप्रपाणां च वेशन्ता रेवौ अप्रचतिश्चयः । अयभ्या कन्या कल्याणी त्वौ तां कल्पेषु संमिता ॥ ३ ॥
सुप्रपाणां च वेशन्ता रेवौ सुप्रचतिश्चयः । सुयभ्या कन्या कल्याणी त्वौ तां कल्पेषु संमिता ॥ ४ ॥
परिवृक्ता च महिषी स्वस्त्या च युधिगमः । श्वाशुरश्च आयामी त्वौ तां कल्पेषु संमिता ॥ ५ ॥
वावाता च महिष्वणिस्या च युधिगमः । अनाशुरश्च आयामी त्वौ तां कल्पेषु संमिता ॥ ६ ॥

एताः जनकल्याणिधा ऋचः अथर्व २०. १२८. ६-११; शांश्रौ १२. २१. २. १-६; सु अत्रापि द्रष्टव्याः ।

१. ‘नाक्ताक्ष्यो’-का; ‘नाक्ताक्षो’-अथर्व-शांश्रौ-सु. मणिवो-का-सु; अमणिवो-अथर्व-शांश्रौ. ‘ब्रह्मणः पुत्र’-का; ‘ब्रह्मणस्पुत्र’-सु । पुत्रस्तौ ता-का; पुत्रस्तोता-अथर्व. संमिता-का; संमितः-सु । २. आक्ताक्ष्यः-का; आक्ताक्षः-इतरेषु. स्वभ्यक्तः-का; सुभ्यक्तः-अथर्व. ब्रह्मणः पुत्र’-का; ब्रह्मणस्पुत्र’-सु. संमिता-का; संमितः-सु । ३. वेशन्ता; येशान्ता-सु. अप्रचतिश्चयः-का; अप्रददिश्च यः-शांश्रौ-सु; अप्रतिदिश्ययः-अथर्व. अयभ्या; अयभ्रा-सु. त्वो ता-का; तोता-अथर्व-शांश्रौ-सु. संमिता-का; संमितः-सु । ४. वेशन्ता; येशान्ता-सु. सुप्रचतिश्चयः-का; सुप्रददिश्च यः-शांश्रौ-सु; सुप्रतिदिश्ययः-अथर्व. सुयभ्या; सुयभ्रा-सु. त्वो-का; तो-अथर्व-सु-शांश्रौ. संमिता-का; संमितः-सु । ५. परिवृक्ता च महिषी स्वस्त्या-का-अथर्व; परिवृक्ता च महिष्यनस्त्या-शांश्रौ; वावाता च महिष्यनस्ता-सु. च युधिगमः-का; चायुधिगमः-शांश्रौ. श्वाशुरश्च आयामी त्वो-का; अनाशुरश्च आयामी-सु; अनाशुरश्चायामी तो-शांश्रौ; अनाशुरश्चायामी-अथर्व. संमिता-का; संमितः-सु । ६. वावाता; परिवृक्ता-सु. महिष्वणिस्या-का; महिषी स्वस्त्या-अथर्व-शांश्रौ; महिषी विष्वस्त्या-सु. अनाशुरश्च आयामी-का; श्वाशुरश्चायामी-अथर्व; श्वाशुरश्च आयामी-सु; श्वाशुरश्चायामी-शांश्रौ. त्वो-का; तो-अथर्व-शांश्रौ-सु. संमिता-का; संमितः-सु ।

१४

यदिन्द्रादौ दाशरज्ञे^३ मानुषं विगाहयाः । विरूपः सर्वस्मा आसीत्सदृग्क्षाय वञ्चते ॥ १ ॥
त्वं विशाक्षं मघवन्नम्रं पर्याकरोरामै । त्वं रौहिणं व्यास्यस्त्वं वृत्रस्याभिनश्चिरः ॥ २ ॥

यः पर्वतान् व्यदधाद्यो अपो व्यगाहयाः । यो वृत्रं वृत्रहन् वृत्रहन् तस्मा इन्द्र नमोऽस्तु ते ॥ ३ ॥

प्राष्टि धावन्तं हयोरौचैःश्रवसंमव्रवम् । स्वस्यश्च जैत्रायेंद्रमा वहतो रथम् ॥ ४ ॥

यत्वा श्वेता उच्चैःश्रवसं हयोर्युञ्जन्ति दक्षिणम् । मूर्धानमश्च देवानां बिभ्रदिन्द्रं महीयते ॥ ५ ॥

एताः 'इन्द्रगाथाः' अथर्व २०. १२८. १२-१६; सु-पुस्तके च द्रष्टव्याः । १ = शांश्रौ १२.

१५. ५. २ = शांश्रौ १२. १६. १. १. ४ = शांश्रौ १२. १६. १. २.

१. यदिन्द्रादो-अथर्व-शांश्रौ; यदिन्द्रो-सु. ऽमानुषं; मानुषं-अथर्व. विगाहथाः-अथर्व-शांश्रौ; व्यगाहथाः-सु. सदृगक्षाय वञ्चते-सु; सह यक्षाय कल्पते-अथर्व; स ह यक्षमाय पत्यते-शांश्रौ । २. विषाक्षं-सु; वृषाक्षुं-अथर्व-शांश्रौ. पर्याकरोः-सु; मर्याकरोः-शांश्रौ; मर्याकरो-अथर्व. अभि-का-सु; अपि-शांश्रौ; रविः-अथर्व. व्यास्यस्त्वं-का-सु; व्यास्यो वि-अथर्व-शांश्रौ । ३. यो वृत्रं वृत्रहन् वृत्रहन्; यो वृत्रो वृत्रहन् वृत्रहन्-सु; इन्द्रो यो वृत्रहान्महं-अथर्व. तस्मा इन्द्र-का; तस्मादिन्द्र-अथर्व । ४. प्राष्टि-का; पृष्टं-अथर्व. अन्नर्वं-का-सु; अनुवन्-अथर्व-शांश्रौ. वहतो रथं-का; वह सुत्रजं-अथर्व-शांश्रौ-सु । ५. यत्वा श्वेता उच्चैःश्रवसं; यत्वा श्वेतोच्चैःश्रवसं-सु; ये त्वा श्वेता अजैश्रवसो-अथर्व. हयौ-का-सु; हयौ-अथर्व. मूर्धानमश्च-का-सु; पूर्वा नमस्य-अथर्व. महीयते-का; महीयसे-सु. बिभ्रदिन्द्रं-का; बिभ्रदिन्द्र-अथर्व ।

१५

एता अश्वा आ ध्रुवन्ते । प्रतीपं प्रातिसत्वनम् । तासामेका हरिक्कि । हरिक्कि के किमिच्छसि ॥ १ ॥

साधुं पुत्रं हिरण्ययम् । काह तं परास्यः । यत्रामूस्तिन्नः शिशपाः । परि त्रयः पृदाकवः ॥ २ ॥

शृङ्गं धमन्त आसते । अयं वहाते अवहि । स इत्य कं स एव कम् । स घा घ ते सघा घ मे ॥ ३ ॥

गौमी घ गोमिनीरभि । पुमां भून्ने नितित्ससि । बल्वबथो इति । बल्वबो अथो इति ॥ ४ ॥

अजकोऽरकोऽविका । अश्वस्य वारो गोः शक्रः । केशिनी श्येनी एनीव । अनामयोपजिह्विका ॥ ५ ॥

को अम्ब हुलमायुनि । को अर्जुन्याः पयः । को असिकन्याः पयः । एतं पृच्छ कुहं पृच्छ ॥ ६ ॥

कुहा कं पक्कं पृच्छ । य आयन्ति श्रमिष्कुभि । अञ्जन्तः कुमार्यवः । आमनको मनस्थकः ॥ ७ ॥

देवतः प्रतिजूर्यः । पितृष्टि पतिंका हविः । प्र बुद्धदो मथायति । शुङ्ग उत्पत ॥ ८ ॥

मा त्वाति संखा नो वदत् । वशायाः पुत्रमायन् तम् । ईरा चैन्द्रममन्दत । इयन्नियन्ति ॥ ९ ॥

अथो इयन्ति । अथो ज्यायस्तरो भुवत् । इयं यका शलाकका । आ मिनोति नि भज्यते ॥ १० ॥

तस्या अनुनिभञ्जनम् । वरुणो याति बभ्रुभिः । शतं बभ्रोरभीशुभिः । शतं कशा हिरण्ययीः ॥ ११ ॥

शतं रथा हिरण्ययाः । आहलकुः शवर्तकः । आयवनेन तेजनी । शफेन पीव ओहते ॥ १२ ॥

वेनिष्ठुनोप नृत्यति । इमं मद्भमदुरिति । ते वृक्षाः सह तित्तिन्ति । पाकवलिः शकवलिः ॥ १३ ॥

अश्वस्यः खदिरो धवः । अरदुः परमः शये । हत इव पापपूरुषः । अदोहमितीयूपकम् ॥ १४ ॥

द्वौ च हस्तिनो दृती । अध्वर्यु च परस्वतः । आदलाबुकमेककम् । अलाबुकं निखातकम् ॥ १५ ॥

कर्करिको निखातकः । तद्वात उन्मथायति । कुलायं कारवा इति । उप्रै वल्गदाततम् ॥ १६ ॥

न वल्गदनाततम् । क एषां कर्करि लिखत् । क एषां दुन्दुभि हनत् । यदी हनत्कथं हनत् ॥ १७ ॥

हनत्कथं हनत् । पर्याकारः पुनः पुनः ॥ १८ ॥

एतानि सप्ततिपदानि 'ऐतशप्रलापाः' इतिसंज्ञकानि अथर्व २०. १२९-१३३ सुं-पुरतके च द्रष्टव्यानि । १-३, १२, १५-१८ ≡ शाश्रौ १२. १८. ऐत्रा ६. ३३; आश्वश्रौ ८. ३; वैसू ३२. २०; गोत्रा २. ६. १३ अपि द्रष्टव्यम् ।

१. प्रातिसत्त्वनं-का-ऐत्रा-मु; प्राति सुत्वनं-अथर्व-शाश्रौ. हरिक्लिका हरिक्लिके-शाश्रौ-मु; हरिक्लिनका हरिक्लिनके-अथर्व । २. त-अथर्व-शाश्रौ; कं-मु । ३. वहाते-का; महान्ते-मु; महा त्रे-अथर्व. अवहि-मु; अर्वाहः-अथर्व. स इत्थ कं स एव कं-का-मु; स इच्छकं सघाघते-अथर्व. सघा घ ते सघा घ मे-का; सघा घ ते सघा ग मे-मु; सघाघते-अथर्व । ४. गोमी घ गोमिनीरभि-का; गोमी घ गोमिनीरभि-मु; गोमीघा गोगतीरिति-अथर्व. पुमां भूम्ने निनिस्ससि-का; पुमां कुस्ते-निमिच्छसि-अथर्व; पुमान् भूम्ने निजिस्सति-मु. बल्लवथो इति-का; बद्धवथो इति-मु; पल्प बद्ध वयो इति-अथर्व. बल्लवथो अथो-का; बद्धवथो अथो-मु; बद्धवो अघा-अथर्व । ५. अजकोऽरकोऽ-विका-मु; अजागारकोविका-अथर्व. वारो गोः शफः-का; वारो गोशपद्यके-अथर्व; वालो गोशफः-मु. केशिनी श्येनी एनीव-का; श्येनीपती सा-अथर्व; केशिनी श्येनी एनीवा-मु । ६. अम्ब हुल-मायुनि-का; अम्ब कुलिमायुनि-मु; अर्थ बहुलिमा इषुनि-अथर्व, असिक्न्याः-का; असिद्याः-अथर्व । ७. य आयन्ति श्वभिःकुभिः-का; यवानो यति स्वभिः कुभिः-अथर्व. अञ्जन्तः कुभायवः-का; अकुञ्जन्तः कुभायवः-मु; अकुप्यन्तः कुपायकुः-अथर्व. आमनको मनस्थकः-का; आमणको मणत्थकः-मु; आमणको मणत्सकः-अथर्व । ८. देवत्तः प्रति जुयः-का; देवत्तः प्रतिद्वयः-मु; देव त्वप्रति सूर्य-अथर्व. पिनष्टि पतिका-का; पिनष्टि पतिका-मु; एनश्चिपङ्क्तिका-अथर्व. प्र बुद्धो मथायति-का-मु; प्र बुद्धो मघाप्रति-अथर्व. शुङ्ग उत्पत्त-का-मु; शृङ्ग उत्पत्त-अथर्व । ९. त्वाति-का; त्वाभि-अथर्व; त्वावि-मु. नो वदत्-का; नो विदन्-अथर्व; नाविदन्-मु. आयन् तं-का; आयान्तं-मु; आ यन्ति-अथर्व. चेन्द्रममन्दते-का-मु; वेदुमयदत्त-अथर्व । १०. इयन्निति; इयनिति-मु; इयमिति-अथर्व. ज्यायस्तरो भुवत्-का-मु; ऽथा अस्थिरो भवन्-अथर्व. इयं यका-का-मु; उयं यकां शलोलका-अथर्व. मिनोति-का; मिणोति-मु; आमिनोति भद्यते-अथर्व । ११. तस्या अनुनिभञ्जन्-का-मु; तस्य अनु निभंजन्-अथर्व. बभ्रुभिः-का-मु; वस्त्रभिः-अथर्व. शतं बभ्रोरभी-शुभिः-का; शतं वा भारती शवः-अथर्व; शतं बभ्रोरभीशवः-मु. बभ्रो-का-मु; वायो-अथर्व. कशा हिरण्ययीः-मु; कुशा हिरण्ययाः-अथर्व । १२. रथा-का; रथ्या-अथर्व. आहलकुः शवर्तकः-का; आहलकुः शवर्तकुः-मु; अहल कुश वर्तक-अथर्व. तेजनी-का; तेदनी-शाश्रौ; तीजनी-अथर्व; तेजनिः-मु. ओहते-का; ओहति-मु. पीव-का; इव-अथर्व । १३. वनिष्ठुनोप-का-मु; वनिष्ठा नाव-अथर्व. नृत्यति-का-मु; गृह्यन्ति-अथर्व. इमं-का-मु; इदं-अथर्व. अदुरिति-का-मु; मङ्कुरिति-अथर्व. तिष्ठन्ति-का; तिष्ठति-अथर्व. पाकवालिः शकवालिः-का-मु; पाक बलिः शक बलिः-अथर्व । १४. शये-का; शयो-अथर्व. खदिरो-का; खबुरो-मु. अरदुः परमः-का-मु; अरदुः परम-अथर्व. पापपूरुषः-का-मु; व्याप पूरुषः-अथर्व. अदोहमितीयूषकं-का-मु । अदूहमित्यां पूषकं-अथर्व. १५. द्वा च-का; दीव-अथर्व. हस्तिनो द्वाती-का; हस्तिनो द्वाती-मु; हस्तिनो द्वाती-अथर्व. अथ्यर्थ च-का-मु; अत्यर्थ-अथर्व. १६. तद्वात-का-मु; कद्वात-शाश्रौ. उन्मथायति-का; उन्मथा इति-मु. करवाँ-का-मु; कृणवाद्-अथर्व-शाश्रौ. वल्लषद्-का; बलिषद्-मु; वनिषद्-अथर्व-शाश्रौ । १७. वल्लषद्-का; बलिषद्-मु; वनिषद्-अथर्व-शाश्रौ. कर्करिं-का; कर्करी-अथर्व; कर्करी (खित्)-मु. यदीं हनत् कथं हनत् ≡ आश्वश्रौ ८. ३. १७. यदीं; यदीयं-अथर्व । १८. 'अन्या (अष्टादशी) द्विपदा' इति खिलानुक्रमणी । दैलीं-का-मु; लेलिं-शाश्रौ; देवी-अथर्व. कथं-का-मु-शाश्रौ; कु-अथर्व. पर्याकारं पुनःपुनः ≡ आश्वश्रौ. ८. ३. १७. पर्याकारं-का-मु-आश्वश्रौ; पर्यागारं-अथर्व-शाश्रौ ।

अथर्व २०. १३२ अन्तेऽयदधिकं तदत्र दीयते-

त्रीण्युष्टस्य नामानि । हिरण्यं इत्येके अब्रवीत् ।

द्वौ वा ये शिशवः । नीलशिखण्डवाहनः ।

१६

विततौ किंणौ द्वौ तावा पिनष्टि पुरुषः । न वै कुमारि तत्तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ १ ॥

मातुष्टे किर्णौ द्वौ नीवीतः पुरुषाद्वेते । न वै कुमारि तत्तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ २ ॥

निगृह्य कर्णकौ द्वौ निरायच्छसि मध्यमम् । न वै कुमारि तत्तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ ३ ॥

उत्तानां यै शयानां यै तिष्ठन्नेवाव गूहसि । न वै कुमारि तत्तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ ४ ॥

श्लक्ष्णायां श्लक्ष्णिकायां श्लक्ष्णमेवाव गूहसि । न वै कुमारि तत्तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ ५ ॥

अव श्लक्ष्णमवभ्रशदन्तलोमवति हृदै । न वै कुमारि तत्तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ ६ ॥

एताः 'प्रवहिकाः' अथर्व २०. १३३; शांश्रौ १२. २२; सु अत्राप्युपलभ्यन्ते । आश्वश्रौ ८. ३ अपि द्रष्टव्यम् ।

२. नीवीतः (नीवी + इतः)-सु; निवृत्तः-अथर्व-शांश्रौ. पुरुषाद्वेते-सु; पुरुषाद्वेति-शांश्रौ; पुरुषान्वेते-अथर्व । ३. मध्यमं-का; मध्यमां-सु; मध्यमे-शांश्रौ-अथर्व. कर्णकौ; कर्तकौ-सु ।

४. तिष्ठन्नेवाव-का; तिष्ठन्तीवाव-अथर्व । ५. गूहसि-गूहति-अथर्व । ६. अवभ्रशद्-का-सु; इव भ्रशद्-अथर्व-शांश्रौ. लोमवति-का-शांश्रौ; लोममति-अथर्व ।

१७

इहेत्या प्रागपागुदगधरागराला उदमर्त्सत ॥ १ ॥

इहेत्या प्रागपागुदगधराग्वत्साः प्रुषन्त आसते ॥ २ ॥

इहेत्या प्रागपागुदगधराकस्थालीपाको वि लीयते ॥ ३ ॥

इहेत्या प्रागपागुदगधराक् सिलीपुच्छो वि लीयते ॥ ४ ॥

एताः 'आजिज्ञासेन्याः' अथर्व २०. १३४. १-४; शांश्रौ १२. २३. १; आश्वश्रौ ८. ३; सु अत्राप्युपलभ्यन्ते । सर्वास्त्रु 'इहेत्या' इत्यस्य स्थाने 'इहेत्य' इति अथर्व-शांश्रौ-आश्वश्रौ-सु पुस्तकेषु ।

१. प्रागपागुदगधराक् = वासं ६. ३६. अराला-का-सु; अरालाग्-अथर्व-शांश्रौ. उदमर्त्सत-शांश्रौ; उदमर्त्सथ-अथर्व; उदमर्त्सते-सु । २. प्रुषन्त-का; प्रुषन्त-अथर्व । ३. स्थाली-पाको वि लीयते-का-शांश्रौ-अथर्व; सर्वापुत्सिलिलीशये-सु । ४. सिलीपुच्छो वि लीयते-का; स्थालीपाको वि लीयते-सु; चिल्लीपु चिल्लीपते-शांश्रौ; स वै पृथु लीयते-अथर्व ।

१८

भुगित्यभिगतः । शरित्यभिष्ठितः । फलित्यपकान्तः ॥ १ ॥

एते त्रयः पादाः 'प्रतिराध्यः' उच्यन्ते ते च अथर्व २०. १३५. १; शांश्रौ १२. २३. २; आश्वश्रौ ८. ३; सु अत्रापि दृश्यन्ते ।

शरिति-सु; शरिति-अथर्व-शांश्रौ. अभिष्ठितः-का-सु; अपकान्तः-अथर्व-शांश्रौ. अपकान्तः-का-सु; अभिष्ठितः-अथर्व-शांश्रौ ।

१९

वीमे देवा अक्रंसताध्वर्योः क्षिप्रं प्र चर । सुशस्तिरिद्रवामस्यति प्रखिदसो महत् ॥ १ ॥

अयम् 'अतिवादः' अथर्व २०. १३५. ४; शांश्रौ १२. २३. ४; आश्वश्रौ ८. ३; सु अत्रापि द्रष्टव्यः ।

अध्वर्योः-का; अध्वर्यो-शांश्रौ-अथर्व-मु. सुशस्तिः-मु; सुसत्य-शांश्रौ-अथर्व. अस्यति प्रखिदसो महत्-का; अस्यति प्राक्खिदसो महै-मु; अस्यसि प्रखुदसि-शांश्रौ-अथर्व ।

२०

आदित्या ह जरितरङ्गिरोभ्यो दक्षिणामनयन् ।

तां ह जरितर्न प्रत्यायन् तामु हं जरितः प्रत्यायन् ॥ १ ॥

तां ह जरितर्न प्रत्यगृभ्णन् तामु हं जरितः प्रत्यगृभ्णन् ।

अहा नेत सन्नविचेतनानि जज्ञा नेत सन्नपुरोगवासः ॥ २ ॥

उत श्वेत आशुपत्वा उतो पद्याभिर्जविष्ठः । उतेमाशु मानं पिपति ॥ ३ ॥

आदित्या रुद्रा वसवस्त्वेळते इदं राधः प्रति गृष्णीह्यङ्गिरः ।

इदं राधो बृहत्पृथु देवा ददत्वा वरम् ॥ ४ ॥

तद्वो अस्तु सुचेतनं युष्मे अस्तु दिवे दिवे । प्रत्येव गृभायत ॥ ५ ॥

एता देवनीथामिधा ऋचः अथर्व २०. १३५. ६-१०; ऐत्रा ६. ३५; शांश्रौ १२. १९. १-४; सु एतेषूपलभ्यन्ते । ऐत्रा-आश्वश्रौ (८. ३) मध्ये 'सप्तदश पदानि' इति तासां संज्ञा ।

१. दक्षिणाः; उथं दक्षिणां-शांश्रौ. जरितर्न-का; जरितः-अथर्व । २. जरितर्न-का; जरितर्नः-अथर्व. जरितः-का; जरितर्नः-अथर्व. प्रत्यगृभ्णन्-का; प्रत्यगृभ्यः-अथर्व. नेत-का; देत-शांश्रौ. जज्ञा-का; यज्ञा-शांश्रौ. नेत-का; देत-शांश्रौ. अहानेतसं न वि चेतनानि यज्ञानेतसं न पुरोगवामः-अथर्व । ३. जविष्ठः-का; यविष्ठः-अथर्व-शांश्रौ. आशुपत्वा उतो-का; आशुपत्वोतो-शांश्रौ. उतेमाशु-का-मु; उतो आशु-शांश्रौ । ४. त्वेळते-मु-ऐत्रा; त्वेनुत-अथर्व; त्वेलत-शांश्रौ. इदं राधो बृहत्-मु-ऐत्रा-आश्वश्रौ; इदं राधो विभु प्रभु इदं राधो बृहत्-अथर्व. ददत्वा वरं-का; ददत्वायुरं-अथर्व; ददतु यद्वरं-शांश्रौ. युष्मे-का; युष्मौ-अथर्व । ५. सुचेतनं-का; सजोषणं-शांश्रौ. प्रत्येव-का; प्रत्येव-शांश्रौ ।

२१

त्वमिन्द्र शर्मन्नरिणा हव्यं पारावतेभ्यः । विप्राय स्तुवते वसु ऋजुरिच्छ्वसे वहः ॥ १ ॥

त्वमिन्द्र कपोताय च्छिन्नपक्षाय वञ्चते । श्यामाकं पक्वं विरुज वारस्मा अकृणोर्विहु ॥ २ ॥

आरङ्गरो वावदीति त्रेधा बद्धो वरत्ययाः । ईरामु ह प्र शंसत्यनिरामप सेधत ॥ ३ ॥

एताः 'भूतेच्छदः' अथर्व २०. १३५. ११-१३; शांश्रौ १२. १९. ४, ५, ३; सु अत्राप्युपलभ्यन्ते ।

१. शर्मन्नरिणा-का; शर्मरिणा-इतरेषु. पारावतेभ्यः-का; परावतेभ्यः-मु. वसु ऋजुरिच्छ्वसे वहः-का; वसुनि जुरश्वसे महे-मु; वसुनि दुरश्वसे वह-अथर्व; वसु नि दूरश्वसे वहः-शांश्रौ । २. वि रुज-का; पीळ च-मु-अथर्व-शांश्रौ. अकृणोः-अथर्व-शांश्रौ; अकृणोद्-का-मु । ३. आरङ्गरो-का-मु; अरङ्गरो-इतरेषु. वरत्ययाः-का; वरत्रया-इतरेषु. उ ह; अह-अथर्व. शंसत्यनिराम-का; शंसत्यनिराम-मु. सेधत-का; सेधति-अथर्व-शांश्रौ; बाधतां-मु ।

२२

यदस्या अंहुभेद्याः पृथु स्थूरमुपातसत् । मुष्का इदस्या एजतो गोशफे शकुलविव ॥ १ ॥
 यदा स्थूरेण पससा अणू मुष्का उपावधीत् । विश्वच्चावस्यार्दतः सिक्तास्त्रिव गर्दभौ ॥ २ ॥
 यदल्पिका स्त्रिलिका कर्कन्धुकैव पच्यते । वासन्तिकमिव तेजनं यम्यमाना वि नम्यते ॥ ३ ॥
 यदेवांसो ललाबुके प्र विष्टीमिनमाविषुः । सक्थ्ना ते दृश्यते नारी सत्यस्याक्षीभगो यथा ॥ ४ ॥
 महानग्न्युप ब्रूतेऽश्वस्या वेशितं पंसः । ईदृक्फलस्य वृक्षस्य शूर्पं शूर्पं भजेमहि ॥ ५ ॥
 महानश्यदृष्टं हि सोऽक्रन्ददस्तमासदत् । शक्नुकामनां भुव मशकं सक्थ्युद्यतम् ॥ ६ ॥
 महानश्युल्लूखलमति कामन्त्यब्रवीत् । यथैव ते वनस्पतेऽपि घ्नन्ति तथैव मे ॥ ७ ॥
 महानग्नी कृकवाकुं शम्यया परिधावति । इदं न विघ्न तेजनं शीर्ष्णां भवति धानिका ॥ ८ ॥
 महानग्नी महानग्ने धावन्तमेनु धावति । इमास्तदस्य गा रक्ष यभ मामद्भयोदनम् ॥ ९ ॥
 महान् वै भद्रो बिल्वो महान् पक उदुम्बरः । महौ अभिष्ठ बाधते महतः साधु खोदनम् ॥ १० ॥
 कपृत्तरः कपृथमुदधातन चोदयत खुदत वाजसातये ।

निष्प्रियः पुत्रमा च्यावयोतय इन्द्रं सबाध इह सोमपीतये ॥ ११ ॥

यद्वा प्राचीरजगन्तोरो मण्डूरधाणिकीः । हता इन्द्रस्य शत्रवः सर्वे बुद्धदयाशवः ॥ १२ ॥

दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः । सुरभिं नो मुखा करत् प्र ण आयूषि तारिषत् ॥ १३ ॥

इत्यृग्वेदे खिले पञ्चमोऽध्यायः ॥

इति खिलानि समाप्तानि ॥

ऐत्रा ६. ३६ अनुसारेण खिलानुक्रमणीमते चेदं दशर्चं सूक्तम् । वृषाकपिशस्त्र आह्नस्यानन्तरं
 'कपृत्तरः' 'यद्वा प्राची' इति तृचौ 'दधिक्राव्णो' इति मन्त्रश्च पठ्यते । अतोऽत्रान्त्यास्तिस्र कृच
 आह्नस्याभिः संलम्भाः । शांत्रा ३०. ७-८; शांत्रौ १२. २४. २; १२. २५. १; आश्वत्रौ ८. ३. → 'होतृ-
 प्रतिगरित्रोः संवादः' इति खिलानुक्रमणी । आद्या दशर्चः 'आह्नस्याः' इति संज्ञकाः । ऐत्रा ६. ३६.
 भाष्य; शांत्रा ३०. ६; गोत्रा २. ६. १५; शांत्रौ १२. २४. १; आश्वत्रौ ८. ३; वैसू ३२. ३१ द्रष्टव्यम् ।
 अश्वमेधे 'यदस्या अंहुभेद्याः' इत्यनयोद्गाता परिवृक्तां महिषीमभिमेयति → शांत्रौ १६. ४. सु-
 पुस्तके अष्टमीं नवमीं च वर्जयित्वा शिष्टा अष्टावाह्नस्याः ।

१-४ ≡ अथर्व २०. १३६. १-४. १ ≡ वासं २३. २८; शांत्रौ १२. २४. २. २; १६. ४.

३. २ ≡ शांत्रौ १२. २४. २. ३. ४ ≡ वासं २३. २९; शांत्रौ १२. २४. २. १; १६. ४. ६.

५ ≡ अथर्व २०. १३६. १; शांत्रौ १२. २४. २. ६. ६ ≡ अथर्व २०. १३६. ५. ७. ≡ अथर्व

२०. १३६. ६; शांत्रौ १२. २४. २. ७. ८ ≡ अथर्व २०. १३६. १०; शांत्रौ १२. २४. २. ५.

९ ≡ अथर्व २०. १३६. ११; शांत्रौ १२. २४. २. ४. १० ≡ अथर्व २०. १३६. १५; शांत्रौ

१२. २४. २. ८. ११ ≡ ऋक्सं १०. १०१. १२; अथर्व २०. १३७. २. १२ ≡ ऋक्सं १०. १५५.

४; अथर्व २०. १३७. १. १३ ≡ ऋक्सं ४. ३९. ६; अथर्व २०. १३७. ३.

१. पृथु-का-मु; कृथु-अथर्व-वासं-शांत्रौ. स्थूरं-का-मु; स्थूल-अथर्व-वासं-शांत्रौ. मुष्का
 इदस्या-का; मुष्काविदस्य-इतरेषु. एजतो-का; एजते-मु. गोशफे → खिल ५. १५. ५१. २.
 स्थूरेण-का-मु; स्थूलेन-अथर्व-शांत्रौ. पससा अणू-का; पससा अनु-मु; पससाणौ-अथर्व-शांत्रौ.

अर्दतः-का; वर्धतः-अथर्व-शांश्रौ; अर्दते-मु. सिकतास्विव-का; सिकतास्वेव-अथर्व. गर्दभौ-
 का; गर्दभः-मु । ३. कर्कश्वुकेव-मु; कर्कश्वुकेव-अथर्व. पृथ्यते-का-मु; *पृथ्यते-अथर्व. तेजनं-
 का-अथर्व; तेजनो-मु. यभ्यमाना वि नभ्यते-का; यभ्यमाना वि तन्वते-मु; यन्त्य वाताय वित्थति
 -अथर्व । ४. ललाबुकं-का; ललामगुं-अथर्व-वासं-शांश्रौ; ललागमुं-मु. विष्टीमिनं-वासं-अथर्व-
 शांश्रौ; पिष्टीपिनं-मु. *माविषुः-का; *मापिषुः-मु. सक्थना-मु-वासं-शांश्रौ; सकुला-अथर्व. ते
 दृश्यते-का; देदृश्यते-मु; देदिश्यते-वासं-अथर्व-शांश्रौ. नारी-का; नरः-मु. सत्यस्याक्षीभगो
 यथा-का; सक्थ्यः साक्षीव गो यथा-मु; सत्यस्याक्षिभुवो यथा-अथर्व-वासं-शांश्रौ । ५. महानश्युप
 -का; महाणन्युप-मु. ऽश्वस्या-का; अश्वस्या-मु; स्वसा-अथर्व; स्वस्त्या-शांश्रौ. ईदृक्-का-मु; इत्थं
 अथर्व-शांश्रौ. शूर्पशूर्प-का; शूर्पशूर्प-अथर्व । ६. महानं-का-अथर्व; महाणं-मु. अदृष्टं-का-मु;
 अदृष्टं-शांश्रौ । अतृप्तं-अथर्व. हि सो-का-मु; वि मो-अथर्व. अस्तमासदत्-का; अस्तमासरत्-मु;
 अस्थानासरन्-अथर्व. शक्नु-मु; शक्ति-अथर्व. कामनाभुव-का; कानना शका-मु; कानना स्वच-
 अथर्व. सक्थ्युद्यतं-का; सक्थ्युद्यमत्-मु; सक्तु पद्यम-अथर्व । ७. महानं-का-अथर्व; महाणं-मु.
 यथैव ते-का-मु; यथा तव-अथर्व-शांश्रौ. ऽपि घ्नन्ति-का-मु; निरघ्नन्ति-अथर्व; निघ्नन्ति-शांश्रौ.
 तथैव मे-का-मु; तथैवति-अथर्व; तथा मम-शांश्रौ । ८. इदं-का; अयं-अथर्व; वयं-शांश्रौ. तेजनं-
 का; यो मृगः-अथर्व-शांश्रौ । भवति धानिका-का; हरति घाणिकां-अथर्व-शांश्रौ । ९. तदस्य-
 अथर्व; तु तस्य-शांश्रौ । १०. विल्वो-अथर्व; विल्वो-का. पक्व-का-मु; भद्र-अथर्व-शांश्रौ. अभिज्ञु-
 का-मु शांश्रौ; अभिक्त-अथर्व ।

साहतापदपाठशुद्धिपत्रम्

म.	सू.	म.	अशुद्धम्	शुद्धम्
९	१	२ प	रक्षऽहा	रक्षऽहा
"	११	२ सं	देवाय	देवाय
"	७७	२ सं	वेर्विज्ञान	वेर्विज्ञान
"	७९	४ सं	त्वच्य१प्सु	त्वच्य१प्सु
"	९३	४ सं	*रस्मश्च१गा	*रस्मश्च१गा
"	९४	५ सं	*भ्य१र्षीश्च	*भ्य१र्षीश्च
"	९७	३९ सं	नः	नः
"	"	५४ सं	स्नेहयच्चा०	स्नेहयच्चा०
"	"	" प	स्नेहयत्	स्नेहयत्
"	९८	७ सं	इत्परि	इत्परि
"	१०४	३ सं	दक्षसार्धनं	दक्षसार्धनं
"	१०७	१ सं	अप्स्व१न्तरा	अप्स्व१न्तरा
"	"	२ सं	स्रवादब्धः	स्रवादब्धः
"	१०८	३ सं	ह्य१ङ्ग	ह्य१ङ्ग
१०	२	७ सं	य	यं
"	१०	७ सं	यम्यं१	यम्यं१
"	"	१२ सं	पृष्ट्यां	पृष्ट्यां
"	२९	३ सं	अभ्यु१ग्रो	अभ्यु१ग्रो
"	३४	५ प	सखिभ्यः	सखिभ्यः
"	३५	११ प	सर्वतीतये	सर्वतीतये
"	३६	१० प	रयिमत्	रयिभ्यः
"	४४	३ प	सत्य१शुष्मम्	सत्य१शुष्मम्
"	४५	१० सं	सौश्रवसेष्वन्न	सौश्रवसेष्वन्न
"	८५	२६ प	त्वम्	त्वम्
"	८८	१६ प	सम१ईची	सम१ईची
"	९०	९ प	छन्दांसि	छन्दांसि
"	१०२	७ सं	*मन्याना०	*मन्याना०

म.	सू.	म.	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०	१०६	५ सं	मित्रेव	मित्रेव
"	"	११ सं	शो	यशो
"	"	" प	ऋध्याम	ऋध्याम
"	१०९	४ सं	ब्राह्मणस्योप०	ब्राह्मणस्योप०
"	"	५ सं	जुह्वं१	जुह्वं१
"	११२	५ सं	इन्द्र	इन्द्र
"	११३	८ सं	सोमवत्या	सोमवत्या
"	११५	४ प	जयसानस्य	जयसानस्य
"	११६	७ प	पक्कः	पक्कः
"	"	८ प	उत	उत
"	"	" प	प्रयस्वन्तः	प्रयस्वन्तः
"	११७	९ प	समौ	समौ
"	१२१	४ प		आहुः
"	१३०	१ प	इमे	इमे
"	१३८	४ प	अयारयः	अयारयः
"	१४२	५ सं	न्यङ्कुत्तानामन्वेषि	न्यङ्कुत्तानामन्वेषि
"	१४६	१ सं	विन्दती३	विन्दती३
"	१४९	३ सं	द्यजत्रं	द्यजत्रं
"	१५७	४ सं	यदायन्	यदायन्
"	१७३	६ सं	ध्रुवेण	ध्रुवेण

भाष्यशुद्धपत्रम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
६३		म. ९. अ. २. सू. ४७]	म. ९. अ. २. सू. ४६
१०५	११	°ऊर्जम्	°ऊर्जम्
१३१	२६	°अनुवधं	°अनुवधं
१७९	३	°सोऽष्टौ	सोमोऽष्टौ
१७९	९	कर्माथ	कर्माथं
१८३	३	हभ्यं	तुभ्यं
१९५	१०	°पुत्रस्	°पुत्रस्य
”	११	°द्वोदासिः	°द्वौदासिः
२०७	२१	पवित्र	पवित्रे
२११	९	°मश्नु	°मश्नु
२२१	७	वर्षणनमने	वर्षणनमने
३२३	१४	स्त्रीपुंसा°	स्त्रीपुंसा°
३३६	३०	विराट°	विराट्°
३६५	७	द्रक्ष	द्रक्ष
३७२	१	वा यो	वायो
४३६	४	द्विता°	द्विता°
४३९	६	°मदस्वा	°मदस्वा
४६५	१८	सप्तचेन्द्रियाणि	सप्त चेन्द्रियाणि
४६६	१	असुस्त्वं	असुरत्वं
५२५	६	सूक्तं वध्यश्च°	सूक्तं वध्यश्च०
५४३	५	लोकेऽसुप्तं	लोके सुप्तं
५९०	२६	क्रुद्धा०	क्रुद्धा०
६७३	२५	वत	वर्ते
”	”	ह	हे
७५३	५	उद्गूणं विशेषागहनरूपं वा	उद्गूणं विशेषागहनरूपा वा
७६६	१९	°यंक्ताय	°युंक्ताय
७६७	११	श्रुप्रत्ययः	श्रुप्रत्ययः
७८६	१६	°तु स्य	°तुस्तस्य
८२७	१२	षष्ठी	षष्ठी
८२९	१४	°त्वं	°त्वं

